Yashil IQTISODIYOT va TARAQQIYOT

Ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, ommabop jurnal

2024

№ 3

08.00.01 Iqtisodiyot nazariyasi
08.00.02 Makroiqtisodiyot
08.00.03 Sanoat iqtisodiyoti
08.00.04 Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti
08.00.05 Xizmat ko‘rsatish tarmoqlari iqtisodiyoti
08.00.06 Ekonometrika va statistika
08.00.07 Moliya, pul muomalasi va kredit
08.00.08 Buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil va audit
08.00.09 Jahon iqtisodiyoti
08.00.10 Demografiya. Mehnat iqtisodiyoti
08.00.11 Marketing
08.00.12 Mintaqaviy iqtisodiyot
08.00.13 Menejment
08.00.14 Iqtisodiyotda axborot tizimlari va texnologiyalari
08.00.15 Tadbirkorlik va kichik biznes iqtisodiyoti
08.00.16 Raqamli iqtisodiyot va xalqaro raqamli integratsiya
08.00.17 Turizm va mehmonxona faoliyati

74-91 xalqaro daraja
ISSN: 2992-8982

Yashil IQTISODIYOT va TARAQQIYOT
ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, ommabop jurnal

Elektron nashr. 1052 sahifa.
E'lon qilishga 2024-yil 30-martda ruxsat etildi.

Bosh muharrir:
Sharipov Kongiratbay Avezimbetovich

Bosh muharrir o'rinbosari:
Karimov Norboy G'aniyevich

Muharrir:
Qurbonov Sherzod Ismatillayevich

Tahrir hay'ati:
Salimov Oqil Umrzoqovich, O'zbekiston fanlar akademiyasi akademigi
Abduraxmanov Kalandar Xodjayevich, O'zbekiston fanlar akademiyasi akademigi
Rae Kvon Chung, Janubiy Koreya, TDIU faxriy professori, "Nobel" mukofoti laureati
Osman Mesten, Turkiya parlamenti a'zosi, Turkiya – O'zbekiston do'stlik jamiyati rahbari
Sharipov Kongiratbay Avezimbetovich, t.f.d., prof., O'zR Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vaziri
Buzrukxonov Sarvarxon Munavvarxonovich, i.f.d., O'zR Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vaziri o'rinbosari
Axmedov Durbek Kudratillayevich, i.f.d., prof., O'zR Oliy Majlisi qonunchilik palatasi deputati
Axmedov Sayfullo Normatovich i.f.n., professor, MIM akademiyasi rektori
Xudoyqulov Sadirdin Karimovich, i.f.d., prof., TDIU YoMMMIB birinchi prorektori
Abduraxmanova Gulnora Kalandarovna, i.f.d., prof., TDIU Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektori
Kalonov Muxiddin Baxritdinovich, i.f.d., prof., "O'IRIAM" ilmiy tadqiqot markazi direktori – prorektor
Yuldashev Mutallib Ibragimovich, i.f.d., TMI professori
Samadov Asqarjon Nishonovich, i.f.n., TDIU professori
Slizovskiy Dimitriy Yegorovich, t.f.d., Rossiya xalqlar do'stligi universiteti professori
Mustafakulov Sherzod Igamberdiyevich, i.f.d., prof., Xalqaro "Nordik" universiteti rektori
Aliyev Bekdavlat Aliyevich, f.f.d., TDIU professori
Axmedov Ikrom Akramovich, i.f.d. TDIU professori
Po'latov Baxtiyor Alimovich, t.f.d., profesor
Eshtayev Alisher Abdug'aniyevich, i.f.d., TDIU professori
Isakov Janabay Yakubbayevich, i.f.d., TDIU professori
Musyeva Shoira Azimovna, SamDu IS instituti professori
Axmedov Javohir Jamolovich, i.f.f.d., "El-yurt umidi" jamg'armasi ijrochi direktori o'rinbosari
Toxirov Jaloliddin Ochil o'g'li, t.f.f.d., TAQU katta o'qituvchisi
Xalikov Suyun Ravshanovich, i. f. n., TDAU dotsenti
Kamilova Iroda Xusniddinovna, i.f.f.d., TDIU dotsenti
Nosirova Nargiza Jamoliddin qizi, i.f.f.d., TDIU dotsenti
Rustamov Ilhomiddin, f.f.n., Farg'ona davlat universiteti dotsenti
Fayziyev Oybek Raximovich, i.f.f.d. (PhD), Alfraganus universiteti dotsenti
Sevil Piriyeva Karaman, PhD, Turkiya Anqara universiteti doktoranti
Mirzaliyev Sanjar Maxamatjon o'g'li, TDIU mustaqil tadqiqotchisi
Utayev Uktam Choriyevich, O'zR Bosh prokuraturasi boshqarma boshlig'i o'rinbosari
Ochilov Farxod, O'zR Bosh prokuraturasi iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti bo'limi boshlig'i
Yaxshiboyeva Laylo Abdisattorovna, TDIU katta o'qituvchisi

Ekspertlar kengashi:
Berkinov Bazarbay, iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Hakimov Ziyodulla Ahmadovich, i.f.d, TDIU dotsenti
Tuxtabayev Jamshid Sharafetdinovich, i.f.f.d, TDIU dotsenti
Xamidova Faridaxon Abdulkarim qizi, i.f.d., TMI dotsenti
Babayeva Zuhra Yuldashevna, TDIU mustaqil tadqiqotchisi

Muassis: "Ma'rifat-print-media" MChJ
Hamkorlarimiz: Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, O'zR Tabiat resurslari vazirligi, O'zR Bosh prokuraturasi huzuridagi IJQK departamenti.

MUNDARIJA

Экологические и альтернативные заполнители для бетона в условиях Узбекистана....10
Акрамов Хуснитдин Ахрарович, Тохиров Жалолиддин Очилович, Самадов Хомид Самандарович
Investitsion marketingni rivojlantirish asosida mintaqa investitsiya jozibadorligini oshirish....16
Ahmedov Alim Babaniyazovich
O‘zbekistonda yashil budjetlashtirish, energiya samaradorligi va issiqxona gazlari emissiyasi....22
Pulatov Dilshod Haqberdiyevich, Qulliyev Ulug‘bek Mirzayevich, Mamanov Alisher
Development of the Digital Economy as a Trigger of the Economic Growth of the New Uzbekistan....28
Luiza Sayfullovna Makhmutkhodjaeva, Umarova Shahnoza Akbarovna
Oliy o‘quv yurtlarida matematik statistikani o‘qitishning xususiyatlari....34
Shamsiyev Damin Najmiddinovich, Aymatova Farida Xo‘razovna
Turizmda tadbirkorlikning o‘ziga xos xususiyatlari....37
Mardonova Dilafruz Kosimovna
Oziq-ovqat xavfsizligi ta’minoti: O‘zbekistonda mayonez importini notarif tartibga solish va ichki ishlab chiqarishni rivojlantirish istiqbollari....41
Muratova Shohista Nimatullayevna, Nomozov Azizbek Xayrulla o‘g‘li
Mamalakatimizga xorijiy investitsiyalarni jalb etishda qimmatli qog‘ozlar bozorining o‘rni va roli....46
Akramov Azamat Ramziddinovich
Mamlakatning iqtisodiy va ekologik rivojlanishida elektromobil sanoatini rivojlantirishning ahamiyati....53
Iminov Mahmudjon Azimjon o‘g‘li
Hududiy eksport salohiyatini oshirishning marketing strategiyasi....60
Jiyamuratov Rustam Nuridinovich
Turistik kompaniyalar moliyaviy barqarorligini baholash usullarini takomillashtirish kompaniya moliyaviy barqarorligini ta’minlashning muhim mezoni....65
Jo‘rayev Behzod Nuraliyevich
Iste’molchilarni xulq-atvori modellari asosida marketing strategiyalarini shakillantirish....70
Kutbitdinova Moxigul Inoyatovna
Hisob siyosati va unda biologik aktivlar hisobini yoritib berish tartibini takomillashtirish....75
Mirzayeva Nargiza Batirovna
Mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda investitsiyalarning o‘rni....80
Otajonova Charosxon Polvonquli qizi
Innovatsion menejment va raqamli transformatsiyalarni joriy etishning metodologik asoslari....84
Quldoshev Asliddin Tursunovich
Strategik boshqaruvda xususiy kapital samaradorligini baholash....89
Nasriyeva Zebiniso A’zam kizi, Mavlyanova Dilobar Maxkamovna
Mintaqalarni innovatsion rivojlantirish istiqbollari tashkiliy tuzilmalarini takomillashtirishni boshqarish yo‘llari....100
Xodjamuratova Gulbaxar Yuldashevna
Meva-sabzavot eksporti barqarorligini ta’minlashning ekonometrik tahlili....105
Shamsiyeva Feruza Muratxodjayevna
Зарубежный опыт активизации экономической активности домохозяйств....111
Бердиев Гайрат Ибрагимович, Маликова Севинч Телман кизи, Люсиков Артемий Александрович
The Impact of Foreign Direct Investment on Economic Growth: A Case Study of Uzbekistan....116
Abdulla Ibragimov, Keldiyorov Shakhriyor Ilyos O‘g‘li
Mintaqada sanoat ishlab chiqarish rivojlanishining kambag‘allikni qisqartirishdagi ahamiyati....121
Abdullayev Habibullo Asadulla o‘g‘li
Global iqtisodiyot sharoitida islom moliyasi mezon va tartiblarini joriy etishdagi muammolar va yechimlar....125
Abduvosidova Gulandom Abdurashid qizi
Amerika Qo‘shma Shtatlari tajribasida biznes subyektlarini toifalarga ajratish amaliyotining xususiyatlari....131
Akobirova Nodira Najmiddin qizi
O‘zbekiston Respublikasida qishloq xo‘jaligini innovatsion rivojlanish yo‘llari....135
Axmedova Nafisa Amirddin qizi
Strategic directions of integration of Uzbekistan into the international hospitality industry....140
Bekmurodova Laylo Tursunmamatovna
Surxondaryo viloyatida parrandachilikni rivojlantirish ko‘rsatkichlarini prognozlash va modellashtirish....144
Bobomuratov Imomqul Islamovich
Mamlakatimizda chorvachilik mahsulotlarini yetishtirishning hozirgi holati va uning tahlili....149
Talipova Dilfuza Nabiyevna
Agrar soha korxonalarining moliyaviy qo‘llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish....154
Erkinxojiyev Ismoiljon Ikromjon o‘g‘li

MUNDARIJA СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

MUNDARIJA СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

Analysis of the Influence of Macroeconomic Indicators on State Budget Tax Revenue 158
Meyliev O. R., Gofurova K.
Mahalliy budjet xarajatlarini hududlar ijtimoiy-iqtsodiy rivojlanishiga ta'siri 166
Hazratqulov Shahboz Boboqul o'g'li
Influence of Digital Technologies on Economic Growth of the Republic of Uzbekistan 170
Igamberdiyeva Kunduz Ergashevna
Transmilliy kompaniyalarning tashqi bozorlar uchun marketing strategiyalari va marketing tadqiqotlarini o'tkazish amaliyoti 174
Jo'rayeva Zilola Turobovna, Saidova Dilnozaxon Odiljon qizi
Tijorat banklari tomonidan investitsiya loyihalarini moliyalashni rivojlantirish imkoniyatlari 178
Kamilova Iroda Xusnitdinovna
Korxonalarda inqirozga qarshi moliyaviy boshqaruv tizimini takomillashtirish 183
Latipova Shaxnoza Maxmudovna
Tijorat banklari faoliyatida onlayn tizimlarining tutgan o'rni va ularning rivojlanishi 188
Raxmataliyev Muzaffar Eshdavlatovich
Aholi farovonligini oshirishda tadbirkorlik faoliyatining ta'sirini baholashning nazariy asoslari 194
Fayziyeva Dilsuz Bahodirovna
O'zbekiston Respublikasini "yashil" iqtisodiyotga o'tish samaradorligini oshirish 200
Mirzayev Bexruz Abdulla o'g'li
Andijon viloyatida kambag'allik darajasini qisqarishiga ta'sir etuvchi ko'rsatkichlar 214
Musaeva Ziyoda Allayarovna
O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligi eksportida marketing muammolari 218
Musyeva Shoira Azimovna, Agzamov Avazxon Talgatovich
Respublikamizda parranda bosh sonining hozirgi holati va uning istiqbollari 223
Akramova Nargiza Axrorovna
Menejmentda ishbilarmonlik kommunikatsiyalaridan foydalanishda optimal strategiyalarini qo'llash shart-sharoitlari 227
Narzullayeva Gulchehra Salimovna, Shadiyeva Madina Djaloliddin qizi
Raqamlashtirish sharoitida innovatsion faoliyatning o'ziga xos xususiyatlari 231
Nazarova Latofat Toirjon qizi
O'zbekistonda masofaviy bank xizmatlarini rivojlantirishdagi muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari 235
Nurmuxammedov Matlab Yunusovich
Davlat aktivlarini samarali boshqarish hamda nazorat qilishni takomillashtirish 240
Mirzayev O., Nazarov G'ayrat Olim o'g'li
Talabalarning oilali bo'lishiga ta'sir etuvchi omillarga iqtisodiy baholashda yangicha yondashuv 246
O. U. Shomurodov, Z. U. Uroqov, A. T. Ablahatov, A. A. Suyarov, J. S. Urazov
Methodological Aspects for Branding in Private Schools 251
Odilova Sitora Sayfitdin qizi
Совершенствование процедуры оценки эффективности и результативности расходов государственного сектора 256
Олимов Элёр Фазлиддин угли, Искандаров Суннатилло Бахриддин угли
Logistika xizmatlari samaradorligini oshirishda blokcheyn texnologiyalardan foydalanish 261
Rajabov Orzujon Mamasoliyevich
Markaziy Osiyoda energetika bozorini rivojlantirishning kelgusi istiqboli va imkoniyatlari 267
Saidov Mash'al Samadovich, Umarova Irodaxon Nuraliyevna
Mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda sug'urta bozorining innovatsion usullaridan foydalanishning konseptual asoslari 275
Narzullayeva Gulchehra Salimovna, Saidova Dilnozaxon Odiljon qizi
Oliy ta'limda boshqaruv strategiyalari va ularni amalga oshirish mexanizmi 279
Saidqulova Firuza Farmonovna
Jismoniy shaxslardan olinadigan daromadlarini soliqqa tortishning o'ziga xos xususiyatlari 283
Salimov Sherzod Baxtiyorovich
O'zbekiston Respublikasidagi mavjud suv resurslarining iqtisodiy holati tahlili 288
Shanazarova Gulyora Baxtiyarovna
Tijorat banklari kredit risklarini kamaytirish yo'llari 294
Tulkinova Maftuna Anvarbek qizi
The use of Intellectual Systems in the Improvement of the Educational Process Management System in Higher Educational Institutions 303
Umarova Dilfuza Rakhmatilla qizi
Oliy ta'lim tizimida yangi iqtisodiy mexanizmlarni shakllantirish 307
Xakimov Dilshodjon Rahmonaliyevich
Global iqtisodiy sharoitida moliyaviy hisobotlar auditida muhimlilikni baholashni xalqaro stanadartlar asosida takomillashtirish 311
Xasanova Nasiba Tolliboy qizi

Qurilish materiallari sanoatida innovatsion klasterlarni tashkil etish istiqbollari 314
Yuldasheva Kamola Miraliyevna
Oliy ta'lim muassasalarida gibrid bulut xizmat modelini qo'llash mexanizmini ishlab chiqish 319
Zaripov Bahodir Bobomurod o'g'li
Роль инвестиций в ситеме железнодорожного транспрта в Республике Узбекистан 325
Акбарова Лайло Упашевна
Gidrotexnik inshootlar betonlarini samaradorligini tahlil qilish va oshirish natijalari 330
Asqarov B. A., Karimov M. U., Xolmirzayev S.T., Obidjonov J. T.
Maxsus iqtisodiy zonalar hududiga jalb etilgan investitsiyalar to'g'risida 334
Davlayev G'olib Ashurovich
Yangi xizmat turi xizmatlar sohasini innovatsion boshqarishning metodologiyasi 337
Djurayeva Dilnoza Davron qizi
Mintaqalar innovatsion salohiyatini baholashning uslubiy yondashuvlari 343
J. A. Ismatullayev, D. X. O'rinov
Milliy qayta sug'urtalovchilarning xalqaro sug'urta bozoriga kirib borishi va kutilayotgan xavf-xatarlar 348
Jorabayev Jasur Abduraxmanovich
Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida tovarlar auditi natijalarini auditorlik hisobotida aks ettirish tartibi 354
Ibragimov M. M., Ergashev O. F.
Turistik destinatsiyalarni tashkil etish va rivojlantirishning xorijiy tajribalari 358
Karimov Anvar Aktam o'g'li
Jismoniy shaxslarning mol-mulk va yer soliqlarini hisoblash va undirish samaradorligini oshirish yo'llari 362
Qurbonov Muxiddin Abdullayevich
Iqtisodiy xavfsizlikning institutsional tizimini tadqiq etishga uslubiy yondashuvlar 367
Mamatov Axmetjon Atajanovich, Allaberganov Zakir Gayibovich
Davlatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning nazariy jihatlari 373
Mamatov Mamajan Axmadjonovich
Paxta-to'qimachilik klasterlari eksport faoliyatini rivojlantirishning xorij tajribasi 380
Mansurov Saidxo'ja Kamalovich
Korxonalar raqobatbardoshligini oshirish muammolari va dolzarb vazifalari 386
Musyeva Shoira Azimovna
Устойчивый и инклюзивный рост: взаимосвязь экономического прогресса с социальным равенством и экологическим управлением 390
Нодирбек Холбаев
Mintaqalarni investitsion jozibadorligini taraqqiyot strategiyasiga ta'sirini statistik baholash 396
Nuriddinov Zufar Akbarovich
Финансирование каракулеводства: преодоление финансовых вызовов в пустынных регионах Узбекистана 402
Нуриллаев Жамолиддин Ярашевич
O'zbekiston investitsiya muhitini yanada yaxshilash va uning jozibadorligini oshirish 408
Oybek Elmuratov
Intellektual mulkning iqtisodiy mazmuni va tarixiy rivojlanish bosqichlari 411
Maxmudova Nargiza Davlyat qizi
Implementation and use of Digital Technologies in Logistics Abstract 416
Kushakova Mamura, Koshakova Mukhlisa Surat qizi
Innovatsion iqtisodiyot tushunchasining mazmun mohiyati 421
Abduqaxorov Bekzod O'tkir o'g'li
Raqamlashtirish iqtisodiy o'sish va raqobatbardoshligini oshirish omili sifatida 426
Mamajonova Durdonahon Mamaruzi qizi
O'zbekistonda tashqi savdoni notarif usullar orqali tartibga solishning mamlakat iqtisodiyotiga ta'siri 431
Norqobilov Akobir Iso o'g'li
Инновационные методы переработки горных отходов для экологической устойчивости в Узбекистане 437
Аскаров Бахтиер Аскарович, Собирова Мукаддас Хамидуллаева
Опыт зарубежных стран по стимулированию производства сельскохозяйственной продукции и перспективы внедрения в Узбекистан 442
Холиков Сулаймон Уткир угли
Xo'jalik yurituvchi subyektlarda strategik boshqaruv hisobini tashkil qilishning uslubiy jihatlari 447
Pardayeva Shahnoza Abdinabiyevna
O'zbekiston Respublikasida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatini moliyalashtirishni statistik tahlili 452
Sayfullayev Siddik Nosirovich
Sug'urta tashkilotining innovatsion risklarini baholash 457
Sattorov Shoxrux Maxmudjon o'g'li

MUNDARIJA СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

MUNDARIJA СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

Kapital bozori rivojlanishining zamonaviy tendensiyalari 462
Turdiyeva Uzayda Omirbayevna
Адаптивный искусственный интеллект в управлении человеческими ресурсами 469
Хайдарова Малика Шокирджановна
Oliy ta'lim muassasalarida moliyaviy mablag'lardan samarali foydalanishga xizmat qiluvchi zamonaviy va istiqbolga mo'ljallangan huquqiy asoslarning yaratilganligi to'g'risida 478
Xayriddinov Shuxrat Botirovich
Investitsiya loyihalariga ta'sir qiluvchi risklarni sifat jihatdan baholash usullarining o'ziga xos xususiyatlari 482
Shaislamova Nargiza Kabilovna
Tijorat banklari tomonidan investitsion loyihalarni kreditlash tartib va ularni takomillashtirish yo'llari 491
Yunusova Ozoda Anvarjon qizi
Hududlar iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda soliq salohiyatini oshirishning nazariy jihatlari 498
E. N. Raximov
Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot tuzishning zarurligi 504
Avazov Ilxom Ravshanovich
Inson resurslarini boshqarishning innovatsion usullarini joriy etish vositalarini ishlab chiqish 509
Djuraeva Guzal Shavkatovna
Agrar soha korxonalarining moliyaviy qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish 513
Erkinxojiyev Ismoiljon Ikromjon o'g'li
Korporativ qimmatli qog'ozlar asosida korxonalarni moliyalashtirishning ilg'or xorij tajribalari 517
Igitov Jurabek Kuzibekovich
The impact of corporate governance on firm performance and financial stability 524
Muhammadyor Yunusov
Mintaqalarda kamg'allik darajasini pasaytirish va xorij tajribasidan foydalanish yo'llari 537
Musulmonova Shahlo Nasriddinovna
Makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash soliq ma'muriyatchiligini samarali tashkil etish yo'llari 541
Mutalova Dilorom Maxamadjanovna, Kenjaboyeva Nigina
Iqtisodiy savodxonlik hamda tadbirkorlik qobiliyati o'rtasidagi to'g'ri nisbatdagi bog'liqlik munosabatining fundamental asoslari 544
Tuxtayeva Muyassar Shovkat qizi
Korxonalarning bankrotlik riskini baholashning xalqaro modellari 550
Umarova Hulkar Umidulloyevna
O'zbekistonda korxona boshqaruvida kadrlar salohiyatidan foydalanish amaliyotini rivojlantirishning xorij tajribasi 555
Do'stova Aziza Qahramonovna
Raqamli iqtisodiyot sharoitida boshqaruv tizimining xususiyatlari 559
Iroda Majidova
Ziyorat turizmini rivojlantirishning muhim xususiyatlari 565
Mirzayev Qulmamat Jonuzoqovich, Shukurov Tohirjon Izzatullo o'g'li
Qandolat mahsulotlari bozorida marketing tadqiqotlarini asosiy yo'nalishlari 569
Tuychiyeva Vasila Faxriddin qizi
"Зелёная экономика" как фактор повышения экономического роста страны 573
Тураева Адиба Икрамовна
Oilada sarf-xarajatlar samarasiga erishishning muhimligi 580
Xasanov Rustam Rabimovich
Aholi farovonlik darajasidagi farqlarni tartiblash yo'nalishlari 583
Xasanov Rustam Rabimovich, Turdiyev Zoxidjon Rustamovich
Совершенствование оценки стоимости объектов недвижимости в Узбекистане на основе зарубежного опыта 588
Хомитов К. З., Халилова Л. Ш.
Mamlakatimizda qishloq xo'jaligida kooperatsiya munosabatlarini rivojlantirishda xorij tajribalaridan foydalanishning ahamiyati 594
Choriyeva Nigina Kaxramonovna
Davlat xaridlari tizimini takomillashtirish yo'llari 598
Alimbayeva Sevara Alimbayevna
Yengil sanoatni rivojlanishida Germaniya tajribasi 601
F. Jumaniyazova, G'ulomov Ibroxim Rustam o'g'li
The efficiency of usage of Islamic finance instruments in security market 607
Khasanov Umarbek Begmat ugli
Tadbirkorlik subyektlari eksportini rivojlantirishda raqamli platformalardan foydalanishning xorijiy tajribalari va ulardan foydalanish yo'llari 613
Mamasoatov Dilshod Ravshanovich
O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini tashkil qilinishining hozirgi holati va muammolari 621
Nutfulloev Tolib G'olib o'g'li

Mehnat bozorida raqamli texnologiyalardan foydalanish metodologiyasini takomillashtirish 627
Maxammadiyev M. M.
Ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish sharoitida mahsulot tannarxini optimallashtirish asoslari 632
Narzullayeva Gulchehra Salimovna
Elektron pullarni rivojlantirish yo'llari 636
Rustamov Maqsud Suvonqulovich, Egamberganov Mirzabek Odilbek o'g'li
Загрязнение окружающей среды в Узбекистане: проблемы, причины и пути решения 644
Ишонкулова Феруза Асатовна, Шукуров Тимур Умидович
Raqamli iqtisodiyot sharoitida tijorat banklarini transformatsiyalash modeli orqali takomillashtirish 649
Norov Akmal Ruzimamatovich, Norova Nozima Nabiyevna
Land Tax Received From Individuals and its Share in the Budget of the Republic of Uzbekistan 656
Hakimov Feruz Khurshid ugli
O'zbekistonda "yashil" iqtisodiyot va iqlim o'zgarishi bilan bog'liq xarajatlar tahlili 659
Isaxonova Ruxshona Muzaffar qizi, Sharapova Mashxura Azadovna
Qurilish xizmatlari ma'lumotlar tizimini takomillashitirish imkoniyatlari 665
Nurfayziyev Zayniddin Boymurodovich, Nurfayziyev Elyor Zayniddinovich
Ipotekali kreditlashni rivojlantirishning xorijiy davlatlar tajribasi va uni O'zbekistonda tatbiq etish yo'llari 670
Turdiev Shaxriddin Erxonovich
Suv resurslaridan foydalanishda xorij tajribalari 675
Berdiyev Anvar Abdivaliyevich
Auditda yetarli va mos dalillarni to'plash tartibi 681
Meliyev Isroil Ismoilovich
"Yashil" iqtisodiyot konsepsiyasining shakllanishi va rivojlanishi 686
Urunbayev Saparbek Samatovich
Uy-joy fondini boshqarish samaradorligini oshirishning ustuvor yo'nalishlari 692
Xolmuradov Raxmatilla Ne'matillaevich
O'zbekiston mahsulotlarining tashqi bozordagi raqobatbardoshligi xususiyatlari va onlayn platformalar 699
Baymuradov Shoxrux Maxmudovich
Factors affecting investment attractiveness in the global investment landscape 704
Otaboev Akhmed Makhsudbek o'g'li, Juliana Juliana, Fazliddin Nasriddinov
Xalqaro migratsiyaning O'zbekiston mehnat bozori va inson kapitaliga ta'siri 709
Tilabova Kumush Farhod qizi
Анализ и оценка естественного освещения помещений образовательных учреждений 714
Пирмухамедова Шахноза
Актуальные вопросы укрепления доверия населения к банковской системы Республики Узбекистан 719
Рузибоева Нилуфар Тулкин кизи
Методические подходы к формированию механизмов стратегического управления развитием химической отрасли 725
Бибутова Шахло Саъдуллаевна
Iqtisodiyotni rivojlantirishda erkin iqtisodiy zonalarni tashkil etishning afzalliklari va muammolari 730
Axmedova Dilbar Buronovna
Natijaga yo'naltirilgan budjetlashtirishda sog'liqni saqlash muassasalarini moliyalashtirishning mohiyati 734
Ishmanova Diana Nurmamadovna
Oziq-ovqat sanoatini tashkiliy-iqtisodiy jihatdan rivojlanti-rishning nazariy asoslari 737
Muxtorova Madina Azamat qizi
Ipoteka kreditlari sohasidagi islohotlar va kelajakdagi istiqbollar 741
A'zamxo'jayeva Nihola Sulaymon qizi
Sanoat ishlab chiqarish tizimining investitsion xususiyatlari 746
Yodgorova Xalima To'lqinovna
Budjet ijrosini samarali ta'minlashda davlat xaridlarining ahamiyati 752
Sholdarov Dilshod Azimiddin o'g'li, Fayzullayeva Zilola Ravshanovna
Aholi sog'ligi – milliy boylikning tarkibi va jamiyat taraqqiyotining muhim shartidir 763
Djumabayeva Shaira Xalillayevna
Moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlari: hisob siyosati 769
Rizayev Nurbek Kodirovich, Mamatova Charos Shavkiddinovna
Milliy iqtisodiyotni rivojlantirishda investitsion muhitning o'rni 778
Valiyeva Sayyora Xushbaqovna
Davlat ishtirokidagi korxonalarda korporativ ijtimoiy mas'uliyat ("Rossiya temir yo'llari" OAJ misolida) 784
Xidirova Marg'uba Rustamovna, Saidqulov Avazbek Botirqul o'g'li
Raqamli transformatsiyaning O'zbekistonning investitsion jozibadorligiga ta'siri 790
Saitkamolov Muxammadxo'ja Sobirxo'ja o'g'li, Markabayeva Jansaya Aybek qizi
Trade Marketing in the Era of Social Media: Strategies for Attracting and Retaining Customers Through Social Media Platforms 795
Mamatkulova Shoira Jalolovna

MUNDARIJA СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

MUNDARIJA СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

Mamlakatimiz to‘qimachilik tarmog‘ining zamonaviy holati va tendensiyalari 800
Azizxon Tillyaxodjayev
Physical Activity and Education, Trends in the Sports Industry 807
Axtamov Djamshed Baxromovich
Davlat moliyaviy nazoratining amalga oshirishning metodologik masalalari 812
Hakimov Nodir Nazarovich
Avtomobil yo‘llari tizimidagi tashkilotlarda buxgalteriya hisobi va ichki nazorat tizimini tashkil qilishning o‘ziga xos jihatlari 818
Abduraxmanov Ramazon Abdullayevich
Inson kapitali indeksini oshirishda ta’lim tizimini rivojlantirish yo‘nalishlari 826
Akhmadalieva Nikholakhon
Global iqtisodiyot sharoitida bank inqirozlarining kelib chiqish sabablari va ularni boshqarish yo‘nalishlari 829
To‘xtayeva Umida Shamsiddin qizi
Усовершенствование практики управления инфляцией на примере зарубежного опыта 833
Нишанбаева Наргиза Бохадировна
Sud-buxgalteriya ekspertizasini tayinlashning tashkiliy-huquqiy ta’minoti 837
Darvishov Sarvarbek Rustamovich
Mudofaa majmui va huquq muhofaza qilish organlari muassasalari, tashkilotlari g‘azna ijrosi 845
Fayzullayeva Zilola Ravshanovna
The Concept and Theoretical Foundations of Marketing Strategy in Regional Development 851
Diyorakhon Ibragimovna Kholmurotova
Umumta’lim maktablarini moliyalashtirishning o‘ziga xos xususiyatlari 857
Turayev Ochil Yarashevich
Innovatsion faoliyat moliyaviy modellari va mexanizmlarini rivojlantishning konseptual asoslari 861
Ruzibayeva Nargiza Xakimovna
15-sonli MHXS asosida bitim narxini aniqlash 869
Toshpo‘latova Munisabonu Ibrohim qizi
Issiqlik ta’minoti xizmatlarini ko‘rsatish samaradorligi va sifatini baholash ko‘rsatkichlari tizimi 873
Abdulaziz Abdumo‘minovich Matro‘ziyev
The Role of Local Budgets in Tax Policy 877
Mukaddasova Gavxarxon Nodirxonovna
Korporativ boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish negizida innovatsion muhitni shakllantirish asoslari 881
Bobobekov Ergash Abdumalikovich
Fermer xo‘jaliklari samarali faoliyatining asosiy statistik ko‘rsatkichlari va ularning tahlili 887
M. Sh. Axmedova
O‘zbekiston Respublikasida kambag‘allikni qisqartirishning institutsional va huquqiy asoslari 892
Xudoyberdiyev Jamshid Juraboy o‘g‘li
Global biznes muhitining korporativ boshqaruv tizimiga ta’siri 897
Egamberdiyev Shuxrat Satimbayevich
Sug‘urta faoliyatida anderrayting xizmatini takomillashtirish 901
Qarshiyev Daniyar Eshpulatovich, Rajabboyev Muzaffar Erkaboyevich
Qozog‘iston sug‘urta bozori tahlili 906
Qarshiyev Daniyar Eshpulatovich, Djalilova Malika Shuxratovna
Tashqi savdoni tashkil etish va tartibga solishda merkantilistlar g‘oyalarining tutgan o‘rni 911
Turayev Nurbek Muxammadovich
Актуальные вопросы обеспечения экологической безопасности 919
Исроилов Боходир Ибрагимович, Хасанов Ойбек Мардонович
Qo‘shilgan qiymat solig‘ini budjetdan qaytarish tartibini takomillashtirish 923
Qurbonov Muxiddin Abdullayevich
Aholini qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bilan ta’minlash samaradorligini oshirish yo‘nalishlari 927
Ochilova Maftuna Toshpulat qizi
Fermer xo‘jaliklari samarali faoliyatini tashkil etishning asosiy omillari 932
M. Sh. Axmedova
Bank xizmatlarini shakllantirish bo‘yicha xorijiy ilg‘or davlatlar tajribasi 936
Ergashev Azizxon Avazxon o‘g‘li
Ikkiyoqlama soliqqa tortish munosabatlarini tartibga solishga oid ilmiy-nazariy qarashlar 941
Rajapov Shuxrat Zaripbayevich
Как достичь высоких показателей устойчивости и избежать гринвошинг или роль ESG отчетности в достижении ЦУР в Узбекистане 947
Салахутдинова Юлдуз Голибовна
Moliyaviy firibgarliklarga qarshi kurashishda raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari 952
Gadaev Ismat Yadgarovich
Блокчейн-технология и информационная безопасность в цифровой экономике Узбекистана 955
Кадиров Алишер Исмаилович

O‘zbekiston Respublikasining agrar siyosati va uni takomillashtirish yo‘llari 959
Ibrohimov Boburmirzo Baxtiyor o‘g‘li, Tursunov Abdulxamid G‘afurjon o‘g‘li
Soliq imtiyozlari ma’muriyatchiligining amaldagi holati tahlili 964
Nurmatov Sherzod Rustamovich
Issiqlik ta’minoti xizmatlari sifatiga ta’sir etuvchi omillar va ularni baholash 972
Abdulaziz Abdumo‘minovich Matro‘ziyev
The Use of Modern Management Methods in the Management of Housing Stock in the Digital Economy Conditions 976
Mamanazarov Oybek Shomurodovich, Inoyatova Durdona Shoxaydarovna
O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishda yoshlarning roli 982
Beknazarov Bekzod Baxtiyor o‘g‘li
Korxonalarda innovatsion jarayonlarni samarali tashkil etish yo‘nalishlari 987
Gafurova Umida Fatixovna
Davlat boshqaruvi tizimi va hududiy rivojlanish o‘rtasidagi munosabatlar 992
Tolibjon Qazaqov Sharifjon o‘g‘li
Sanoat korxonalarning strategik iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash 996
Uktamov Xusniddin Faxriddinovich
Tijorat banklarida mijozlarga yo‘naltirilgan marketing strategiyalaridan foydalanish samaradorligi 1000
Maxamadjanov Akbar Maxamadaliyevich
Tadbirkorlik muhiti tahlili va uni davlat tomonidan tartibga solish shart-sharoitlari 1005
S. T. Toshaliyeva, A. M. Abduraxmonov
Учет поступления и списания с учета основных средств в бюджетных организациях 1010
Абдуллаева Нилуфар Джавдат кизи
Tijorat banklarida kredit operatsiyalari hisobini takomillashtirish 1015
Sa’dullayeva Asalxon Muzaffarovna
Davlat budjetining soliqsiz daromadlari shakllanishini takomillashtirish yo‘llar 1018
O‘ktamova Nargiza Narzulla qizi
Sog‘liqni saqlash tizimini davlat tomonidan moliyalashtirishning zaruriyati 1022
Meliyev Azimjon Murodullo o‘g‘li
Oliy ta’lim tashkilotlari faoliyatini boshqarishda ichki audit xizmatining zarurligi 1027
Shaymatova Nargiza Ashurovna
Hududlarda inklyuziv iqtisodiy o‘sishni ta’minlashning nazariy asoslari 1032
Tangriberdiyev Sulaymon Kamiljonovich
Tadbirkorlikni rivojlantirish va davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashni tashkil etishning nazariy va uslubiy tamoyillari 1038
Farxodjon Inamov
Xitoy iqtisodiyotidagi to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarga ta’sir etuvchi omillar 1045
Turdiqulov Farrux Ravshanjon o‘g‘li

MUNDARIJA СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ И АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ ЗАПОЛНИТЕЛИ ДЛЯ БЕТОНА В УСЛОВИЯХ УЗБЕКИСТАНА

УДК 691.26

Акрамов Хуснитдин Ахрарович
д.т.н., профессор

Тохиров Жалолиддин Очилович
PhD, Ташкентский архитектурно-строительный университет

Самадов Хомид Самандарович
ассистент, Ташкентский архитектурно-строительный университет

Аннотация: В предлагаемой статье освещаются вопросы, связанные с применением карбонатных заполнителей для приготовления конструктивных бетонов, их свойства и особенности. Особое внимание уделено бетонам класс В10 – 30 на заполнителях из пористых карбонатных пород средней и низкой прочности, как наименее изученных. Известняк, мел, мрамор и песок образуют карбонатные породы. Основными промышленными минералами карбонатных пород являются кальцит и доломит.

Ключевые слова: конструктивные бетоны, карбонатные наполнители, пористые карбонатные породы, промышленные минералы, известняк, мел, мрамор, песок, кальцит, доломит.

Annotatsiya: Ushbu maqolada konstruktiv betonlarni tayyorlash uchun karbonat to‘diruvchilaridan foydalanish, ularning xususiyatlari va xususiyatlari bilan bog‘liq masalalar yoritilgan. Jumladan, B10–30 sinfidagi beton tayyorlash eng kam o‘rganilgan o‘rta va past quvvatli g‘ovakli karbonat jinslaridan iborat to‘ldiruvchilarga alohida e’tibor beriladi. Ohaktosh, bo‘r, marmar va qum karbonat jinslarini hosil qilinishi, karbonat jinslarining asosiy sanoat minerallari kaltsit va dolomitlar tahlil qilinqdi.

Kalit so‘zlar: konstruktiv betonlar, karbonat to‘ldiruvchilar, g‘ovakli karbonat jinslar, sanoat minerallari, ohaktosh, bo‘r, marmar, qum, kaltsit, dolomit.

Abstract: The proposed article highlights the issues related to the use of carbonate aggregates for the preparation of structural concretes, their properties and features. Special attention is paid to concrete of class B10 – 30 on aggregates of porous carbonate rocks of medium and low strength, as the least studied. Limestone, chalk, marble and sand form carbonate rocks. The main industrial minerals of carbonate rocks are calcite and dolomite.

Key words: structural concretes, carbonate fillers, porous carbonate rocks, industrial minerals, limestone, chalk, marble, sand, calcite, dolomite.

ВВЕДЕНИЕ

В плане развития народного хозяйства Узбекистана на дальнейшее значительное расширение объемов и ускорение темпов строительства. Это потребует повышения уровня его индустриализации, снижения расхода и стоимости строительных материалов и изделий, применения прогрессивных конструкций и методов их изготовления и монтажа с наименьшими материальными и трудовыми затратами, что в конечном счете приведет к удешевлению строительства.

Одно из условий успешного решения поставленных задач наиболее полное и рациональное использование местных строительных материалов. Необходимо выявлять новые резервы и приводить их в действие, изучать вопросы рационального использования местных строительных материалов и без промедления внедрять их в строительство. Это в первую очередь относится к материалам для производства бетонных и железобетонных конструкций, являющихся основой современного строительства.

Значительные объемы бетона и железобетона, ежегодно укладываемые в дело, требуют большого количества заполнителей (щебня, гравия, песка), составляющих более 80% веса бетона. Вес только крупного заполнителя достигает почти 2/3 веса бетона, а стоимость превышает стоимость всех остальных материалов для бетона вместе взятых. Заполните в 1 м³ бетона нередко обходятся в 1,5-2 раза дороже цемента.

Такое положение явилось в основном следствием не равномерного размещения карьеров заполнителей на огромной территории страны. Во многие районы заполнители доставляются за сотни и даже тысячи километров. Это привело к тому, что транспортные расходы в несколько раз превышают отпускную стоимость материалов. При существующих некоторых зарубежных странах эти затраты не превышают 12%.

Одним из путей удешевления заполнителей, в особенности крупных, является широкое применение местных материалов, в частности карбонатных пород, практически неисчерпаемые запасы которых имеются почти во всех районах страны.

Основные месторождения пористых карбонатных материалов, особенно известняков-ракушечников, находятся почти по всему Узбекистану, где как правило, других естественных заполнителей нет. Широкое применение пористых известняков и известняков-ракушечников, которые по прочности нередко превосходят туф, пемзу и другие пористые заполнители, позволит коренным образом улучшить снабжение предприятий сборного железобетона дешевыми местными материалами. В настоящее время в различных районах Узбекистан эксплуатируется более 10 крупных месторождений пильного камня из известняков. Средний выход камня составляет около 50% разрабатываемой горной породы, остальные 50% в виде бута, щебня и песка идут в основном в отвал. Эти значительные запасы добытого материала целесообразно использовать в качестве заполнителей для бетона и железобетона. Кроме того, необходимо специально создавать карьеры для добычи карбонатных материалов.

МЕТОДЫ

Изучению технической возможности и экономической целесообразности использования в качестве заполнителей для бетона и железобетона карбонатных пород, в частности доломитовых и известняковых, посвящены исследования, проведенные в Ташкентском архитектурно-строительном университете.

Доломит имеет множество применений в зависимости от его физико-химической структуры. Учитывая химические свойства доломита, благодаря содержанию MgO он используется для производства удобрений и улучшения почв, цемента, кирпича, доломитовой негашеной соды и в стекольной промышленности. В качестве наполнителя он занимает важное место, особенно в лакокрасочной и химической промышленности. Однако наиболее важной областью потребления является черная металлургия. В этой отрасли он используется для производства шлакообразующих и огнеупорных материалов. Доломит, который впервые в нашей стране был использован в качестве огнеупорного материала в 1954 году, в последнее время заменил магнезит в футеровке доменных печей и в производстве огнеупорного кирпича. При использовании в качестве шлакообразователя в черной металлургии он также позволяет некоторым примесям, особенно сере, переходить в шлак [2].

Кальцит – самый распространенный минерал карбоната кальция. Чистый кальцит бесцветен и прозрачен. Содержащиеся в нем примеси не изменяют его цвет. От арагонита, который очень похож на себя, он отличается кристаллической системой. Если кальцит кристаллизуется в гексагонально-ромбоэдрической системе, то арагонит – в орторомбической. Из-за разницы в этой кристаллической системе между двумя минералами возникли различия в плотности и твердости. Доломит образуется при частичном или полном замещении CaO на MgO в известняках. Некоторые физико- химические свойства минералов карбонатных пород приведены в таблице 1.

Таблице 1: Химический состав карбонатных пород в некоторых странах

Химическое соединение (%)	Известняк США (наполнение)	Мрамор США (наполнение)	Италия мрамор (наполнение)	Узбекистан (рванный камень)	Известняк (стекло) США	Кальцит Великобритания	Известняк США (сельское хозяйство)	Англия мел (наполнитель)
$CaCO_3$	96.0	95,0 мин.	98.05	98.4	98.0	98.64	97.1	97.18
$MgCO_3$	1.5	3,0 макс.	2.34	0.25	1.3	0.44	2.0	0.46
SiO_2	1.2	-	0.11	1.99	0.15	0.69	Нет информации	1.82
Al_2O_3	0.3	-	0.05	0.45	0.08	0.01	Нет информации	0.17
Fe_2O_3	0.08	-	0.02	0.33	0.12	0.03	Нет	0.10

По мнению некоторых исследователей, карбонатные породы классифицируются в зависимости от соотношения кальцита и доломита следующим образом;

- Менее 10% кальцита, более 90% доломита; доломит
- 10-50% кальцита, 50-90% доломита; известковый доломит
- 50-90% кальцит, 10-50% доломит; доломитовый известняк
- 90-95% кальцит, 5-10% доломит; известняк
- 95% кальцита, менее 5% доломита; известняк

Химический состав некоторых карбонатных пород в зависимости от области их применения приведен в таблице 1. Карбонатные породы, используемые в химической промышленности в качестве источника CaO и MgO, получают с помощью следующих реакций [1, 2, 3].

АНАЛИЗ

Карбонатные породы – сырье, используемое во многих отраслях промышленности благодаря своим разнообразным свойствам. Кальцит используется в качестве наполнителя, поскольку это легко измельчаемый минерал. Он используется во многих отраслях промышленности, таких как производство бумаги, пластиковых клеев, готовых штукатурок.

Бумажная промышленность: В последнее время кальцит нашел широкое применение в бумажной промышленности во всем мире в качестве наполнителя и материала для покрытия. Основной причиной этого является переход бумажной промышленности на щелочную систему. По этой причине $CaCO_3$, который не может быть использован в кислотной системе, нашел широкое применение в этой отрасли. На долю $CaCO_3$ приходится 59 % рынка пигментов, используемых для покрытия бумаги типа “без древесной массы”, 50 % – для производства картона и 26 % – для покрытия бумаги типа “механическая целлюлоза”. Использование кальцита вместо каолина в качестве наполнителя в бумажной промышленности дает следующие преимущества:

- падение цен при увеличении производства,
- снижение цен из-за низкой стоимости кальцитового шлама,
- Снижение цен из-за перепроизводства за счет сохранения механических свойств бумаги на неизменном уровне,
- повышенная белизна верхнего слоя,
- увеличение пористости писчей бумаги без снижения качества письма,
- Она обладает высокой белизной и способна окрашиваться при высоких коэффициентах наполнения.
- Не истирается в машине, легко диспергируется, повышает упрочнение и поверхностные свойства материала.
- Он повышает стабильность и устойчивость к старению, не имеет запаха, вкуса и нетоксичен.

Лакокрасочная промышленность: Карбонаты в основном используются в качестве дорожных, морских и антикоррозионных красок. Основная цель использования молотых карбонатов кальция в лакокрасочной промышленности – замена TiO_2 и других пигментов без изменения свойств слоя. Ежегодное использование молотого карбоната кальция в лакокрасочной промышленности США превышает 200 000 тонн [2].

Пластиковая промышленность:

Преимущества высококачественного $CaCO_3$, который уже давно используется в индустрии пластмасс, можно перечислить следующим образом.

- Он не содержит тяжелых металлов, которые могут вызывать старение полимеров, и обладает высокой степенью чистоты,
- Отсутствие агломерации измельченных зерен и высокая степень поглощения масла

Прочее: Он также находит широкое применение в косметической, пищевой промышленности, устройствах пожаротушения. PCC также занимает важное место в фармацевтической промышленности, где требуется высокая чистота и точные стандарты [3-5].

Рис. 1: Месторождоения карбанатовых породы в Узбекистане

Плотность мертвых обожженных доломитов серо-коричневого цвета составляет более 3,0, пористость – менее 8%, размер кристаллов – от 2 до 20 микрон. Доломиты могут иметь различное соотношение MgO/CaO в соответствии с требованиями желаемого конечного использования. Однако количество примесей должно быть менее 2%. Как правило, доломиты, используемые в огнеупорной промышленности, должны содержать около 40% MgO, около 58% CaO и примеси, такие как общий SiO_2, Al_2O_3 и Fe_2O_3 не более 2%. [13]

Таблице 2: Области использования извести приведены

Строительная промышленность	Строительство зданий, дорог, аэропортов	Штукатурка, гипс, раствор, стабилизированная дорога, асфальт, дорожные основания
Сельскохозяйственная промышленность	Лес,известкование почвы, удобрения	
Химическая и промышленная промышленность	Химическое производство	Магнезия,щелочи,карбид, отбеливание, неорганика, органика
	Здоровье, осадки и бумага	Очистка воды, канализации, сточных вод, обработка отходов, отбеливание, каустизация
	Металлургия	Расплав,производство стали, производство цветных металлов, флотация, плавка
	Масло	Смазочные материалы, нефтепереработка,буровые растворы
	Разное	Краски, пигменты, чистка кожи, лаки
	Питательные вещества	Сахарный процесс, молочный процесс, экстракт цитрусовых

Карбонатные породы распространены во многих районах. Резервы, производство, потребление и торговля в Узбекистане и мире:

Общие запасы карбонатных пород кальция, которые в очень больших количествах встречаются в мире, не известны. В нашей стране общие запасы карбонатных пород кальция точно не известны. Однако запасы доломитовых (с содержанием MgO) и кальцитовых руд, полученные по результатам проведенных к настоящему времени исследований по определению запасов.

Поскольку карбонатные породы очень распространены в мире, их добыча ведется во всех странах. Хотя добыча, как правило, ведется открытым способом, некоторые компании в Швеции и Финляндии используют закрытый способ. Важное место в производстве доломита занимают США, Англия, Япония и Австрия. Minerals Technologies Inc. (США), Plüss-Staufer AG – Omya и Imetal (Европа) являются наиболее важными компаниями-производителями.

В Узбекистане добыча ведется открытым способом. Месторождения, на которых ведется добыча, это, прежде всего, регионы, расположенные вблизи обогатительных фабрик. Так как большинство мельничных заводов расположены в регионах централным Узбекистане, то и добыча кальцита ведется в основном в этих регионах. Компании, которые занимаются производством доломита в нашей стране, и их годовые производственные мощности приведены в таблице 8.

Как и во всем мире, в нашей стране карбонатные породы широко используются во многих отраслях промышленности. Большая часть доломита потребляется в черной металлургии, а CaO в основном используется в химической промышленности, затем в огнеупорной промышленности, сельском хозяйстве и строительстве. Производимый кальцит в основном используется в производстве бумаги, красок, труб из ПВХ и бумаги, оконных столярных изделий и кабельной промышленности. Важные области потребления и объемы потребления кальцита в нашей стране приведены на рисунке 4.

Размер и распределение зерен, содержание $CaCO_3$, MgO, поглощение нефти, количество нежелательных примесей оксида железа и количество нерастворимых в кислоте веществ – важные параметры при маркетинге карбонатных пород. Бельгия, Канада и Южная Корея являются ведущими странами-экспортерами доломита в мире. Крупнейшими странами-импортерами доломита являются Япония, Франция и Англия. [2, 10]

РЕЗУЛЬТАТЫ

Проведенные исследования, а также опыт применения показали, что специфические особенности карбонатных заполнителей позволяют использовать как плотные, так и пористые их разности для приготовления конструктивных бетонов и железобетонных конструкций, в том числе предварительно напряженных. Техническая возможность применения известняков в качестве заполнителей для бетона и железобетона, как правило, сочетается с экономической эффективностью. Учитывая, что основной объем бетонных и железобетонных конструкций, (около 80%) в современном строительстве изготовляется из бетона марок не выше 300 (применение более высоких марок для многих видов изделий нерентабельно), следует резко сократить количество высокопрочных заполнителей, доставляемых в районы, где имеются запасы карбонатных пород. Широкое внедрение в производство бетона и железобетона местных плотных карбонатных заполнителей, а также пористых известняков и известняков-ракушечников (при технико-экономическом обосновании с учетом расхода цемента и местных условий) позволит в целом по стране значительно снизить среднюю стоимость 1 м³ заполнителей. Достаточно сказать, что если средняя стоимость 1 м³ щебня франко-склад потребителя в среднем по стране составляет около 7 $., то стоимость 1 м³ местного известнякового щебня обычно не превышает 3-3,5 $.

Физико-механические свойства карбонатных пород колеблются в широких пределах. Так, прочность при сжатии изменяется от 5 до 250 МПа, пористость от десятых долей до 50-60%, объемный вес от 800 до 2600 кг/м³ и т. д.

Прочные и высокопрочные карбонатные породы (известняки и доломиты) как заполнители для бетона и железобетона применяются довольно широко. Использование же карбонатных пород средней и низкой прочности (пористые известняки и известняки-ракушечники) пока еще ограничено, потому что бетоны на этих заполнителях недостаточно изучены.

ВЫВОДЫ

Недооценка местных заполнителей из известняков и известняков и использование дальнепривозных высокопрочных заполнителей значительно удорожает стоимость железобетона и строительства в целом. Даже в тех случаях (при применении низкопрочных известняков), когда для получения бетонов достаточно высоких марок требуется некоторый перерасход цемента (до 10-15%), снижение транспортных расходов по доставке заполнителей, как правило, приводит к тому, что стоимость 1 м³ бетона и железо- бетона с заполнителями из местных известняков оказывается ниже, чем при использовании дальнепривозных высоко- качественных заполнителей. При громадных объемах бетона и железобетона, производимого в Узбекистане, снижение их стоимости только на 1% будет давать ежегодную экономию, исчисляемую десятками миллионов рублей. Кроме того, использование местних карбонатных

заполнителей освободит транспорт от дорого стоящих дальних перевозок. Поэтому рассматриваемая проблема имеет большое народнохозяйственное значение.

Несмотря на то, что в последнее время все минералы карбоната кальция предлагаются на рынке с более высоким качеством, цены на них остаются стабильными в течение длительного времени из-за высокой конкуренции на этом рынке.

Литература:

1. Исследование физико-химических и структурных особенностей карбонатных пород- мергелей муйнакского и ходжакульского месторождений каракалпакстана // Universum: химия и биология : электрон. научн. журн. Туремуратов Ш.Н. [и др.]. 2022. 4(94). URL: https://7universum.com/ru/nature/archive/item/13243 (дата обращения: 28.03.2024).
2. HARBEN,P.W., “The Industrial Minerals Handybook”, pp: 36-43
3. SKILLEN, A., 1993, “Известняк и доломит”, Raw Materials for The Glass&Ceramics Industries (второе издание), pp: 44-49
4. Turemuratov Sh.N., Bekbosynova R.Zh., Abilova A.Zh., Khozhametova B.K., Sadikova A.M. Research hydration structure formation of high-temperature gypsum binders on the basis of Khujakul deposits // Web of Scientisi: International Scientific Research Journal. 2021. 12 Mar. – P. 20-31.
5. Turemuratov Sh.N., Kurbaniyazov S.K., Akeshova M.M. Physico-mechanical properties of lime ware binding materials affected by applied substances and undergone hydro -thermal treatment // Journal of Materials and Applications. – 2015 г. – P. 1179.
6. Кинд, В.А. Строительные материалы их получение, свойства и применение // В.А. Кинд, С.Д. Окороко. -Jl-M.: ОНТИ-Госстройдизат. -1934. -684 с.
7. О. Асаматдинов, А. Жиемуратов, Ф.Л. Гликель. Вяжущие на основе ганча Каракалпакии. – Ташкент, 1977. – С. 5-11.
8. ГОСТ 5382-91. Цементы и материалыцементного произиодства, методы химического анализа. Введ.1991-01-07. – М.: Госстрой СССР. Издательство стандартов, 1991, – 93 с.
9. Turemuratov Sh.N., Abilova A.J. Development of technology for producing cementitious composites based on gypsum minerals in Karakalpakstan // Босма “Austrian Journal of Technical and Natural Sciences” Iuly-August, №7-8, Vienna 2019, – P. 50-54.
10. Turemuratov Sh.N., Abilova A.J. Study of the processes of hydration structure formation in lime-belite binders on the basis of marls of the Republic of Karakalpakstan // “Austrian Journal of Technical and Natural Sciences” Iuly-August, №7-8, Vienna 2019, – P. 45-49

INVESTITSION MARKETINGNI RIVOJLANTIRISH ASOSIDA MINTAQA INVESTITSIYA JOZIBADORLIGINI OSHIRISH

Ahmedov Alim Babaniyazovich
Termiz davlat universiteti Raqamli iqtisodiyot, biznes boshqaruvi va ekonometrika kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada investitsion jozibadorlikni milliy iqtisodiyotning investitsiya jarayonini makro, mezo va mikro darajada osonlashtiradigan yoki to‘sqinlik qiluvchi obyektiv va subyektiv shart-sharoitlar yig‘indisi sifatida aniqlash mumkinligi ishonchli argumentlar asosida atroflicha tahlil qilingan. Shu bilan birga, investitsion jarayonni yanada rivojlantirish yo‘lida faqatgina hukumatning roli emas, balki xususiy korxonalarning ahamiyati ham muhimligi ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: milliy iqtisodiyot, investitsiya muhiti, umumiy iqtisodiy rivojlanish, raqobatbardosh mahsulot, daromad, modernizatsiya.

Abstract: In this article, the investment attractiveness can be defined as a set of objective and subjective conditions that facilitate or hinder the investment process of the national economy at the macro, meso, and micro level. At the same time, not only the role of the government, but also the importance of private enterprises will be considered in the further development of the investment process.

Key words: national economy, investment environment, general economic development, competitive product, income, modernization.

Аннотация: В данной статье инвестиционную привлекательность можно определить как совокупность объективных и субъективных условий, облегчающих или затрудняющих инвестиционный процесс национальной экономики на макро-, мезо- и микроуровне. При этом в дальнейшем развитии инвестиционного процесса будет учитываться не только роль государства, но и значение частных предприятий.

Ключевые слова: национальная экономика, инвестиционная среда, общеэкономическое развитие, конкурентоспособный продукт, доход, модернизация.

KIRISH

Milliy iqtisodiyotni har tomonlama rivojlantirish faol investitsiya siyosatini yurgizishni talab qiladi va bu o‘z navbatida, respublikada chuqur tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirishni ta’minlaydi. Milliy iqtisodiyot sohalariga tashqi va ichki investitsiyalar oqimini faollashtirish iqtisodiy yuksalishning yangi bosqichini boshlab beradigan asosiy omil hisoblanadi. Iqtisodiyotni faol rivojlantirish keng miqiyosdagi investitsiyalarni talab qiladi. Bu o‘z o‘rnida bugungi kunda mamlakatimizda barqaror va samarali iqtisodiyotni shakllantirish borasida amalga oshirib kelinayotgan islohotlar ahamiyatini namoyon etmoqda.

Mamlakatimizda 2020-yilda iqtisodiy islohotlami chuqurlashtirishning eng ustuvor yo‘nalishlari belgilab berilgan edi. Ushbu ustuvor yo‘nalishlardan kelib chiquvchi vazifalarni amalga oshirishda salmoqli natija va sezilarli o‘zgarishlar qo‘lga kiritildi. Iqtisodiyotining yuqori barqaror sur’atlar bilan o‘sishi va makroiqtisodiy mutanosibligi ta’minlanib, ishlab chiqarishni tarkibiy o‘zgartirish va modemizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash ishlari davom ettirildi. Shu o‘rinda investitsiya jarayonlarining ya’ni xorijiy investorlarni jalb qilish muhim ahamiyat kasb etishini aytib o‘tish joiz.

Zamonaviy yondashuvlarga ko‘ra, mintaqa marketingini turli xil bozor subyektlari bilan bunday munosabatlarni o‘rnatish, yaratish va qo‘llab-quvvatlash usuli sifatida aniqlash mumkin, bu mintaqaga resurslar hamda maqsadli bozorlar bo‘yicha foydali mavqelarni ta’minlaydi, shuningdek, munosabatlar ishtirokchilarining ushbu bozorga erishishga imkon beradi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Barskiy Y.M. o‘zining asarlarida ta’kidlab o‘tganidek, ijobiy investitsiya muhitini shakllantirishning asosiy jihati mamlakat imijidir, chunki uning darajasi investorning kutganlariga qanchalik kam javob bersa, investitsiya muhiti shunchalik past baholanadi va investitsiya muhitini barqarorlashtirishga xizmat qiladi. Bunda albatta, har bir investor mamlakatga jalb qilinadigan investitsiyalarga qo‘yilgan imtiyozlarga e’tibor qaratadi chunki, davlat qanchalik ko‘p imtiyoz beradigan bo‘lsa, shuncha ko‘p investorlar qiziqish bildirishadi.

Mahalliy iqtisodchi olimlarimizdan Xodjamuratova G.Y. ushbu fikrni ilgari surgan: investitsiya marketingining vazifasi daromad (foyda)ni eng yuqori darajaga olib chiqish emas, balki kompaniya (firma)larning rivojlanish jarayonida ularning yetarli darajada moliyaviy barqaror bo‘lgani holda, iqtisodiy tarqqiyotning yuksak sur’atlarini ta’minlashi vazifasi ustuvor hisoblanadi

Yana bir olimimiz Akramov T.A. marketing kuzatishlari investitsiya qo‘yiladigan mamlakatning tabiiy, iqlim sharoiti, milliy xususiyatlari, aholining xarid quvvati, sotiladigan bozori, xom ashyo bozori kabilar o‘rganiladi, deb o‘tgan. Shu bilan birga, shu mamlakat hududlari o‘rganilib, ularni investitsiyaga bo‘lgan talabi haqidagi axborotlar to‘plab borilishi xususida argumentni ilgari surgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqolada iqtisodiy tahlilning analiz va sintez, induksiya va deduksiya, taqqoslama kabi an’anaviy usullardan foydalanildi. Iqtisodchi olimlarning turizmda tadbirkorlikni rivojlantirishga doir ilmiy-amaliy qarashlari tahlil qilindi va natijalari asosida xulosalar shakllantirilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Zamonaviy yondashuvlarga ko‘ra, mintaqa marketingini turli xil bozor subyektlari bilan bunday munosabatlarni o‘rnatish, yaratish va qo‘llab-quvvatlash usuli sifatida aniqlash mumkin, bu mintaqaga resurslar hamda maqsadli bozorlar bo‘yicha foydali mavqelarni ta’minlaydi, shuningdek, munosabatlar ishtirokchilarining ushbu bozorga erishishga imkon beradi. Bu esa, o‘z navbatida, “4P” kompleksi vositalaridan foydalangan holda mintaqaviy marketing investitsiya loyihasining (alohida mintaqaning) uni investitsiya mahsuloti sifatida tavsiflovchi quyidagi xususiyatlarini ajratib ko‘rsatishga imkon beradi:

1) ushbu o‘ziga xos “tovar” (“product”)ni investorning ehtiyojlarini to‘liq qondirish qobiliyati sifatida mintaqaning investitsion jozibadorligi (xaridor bilan o‘xshashlik);
2) “joylashuv” (“Place”) deganda hududiy dastur va loyihalarni amalga oshirish uchun investitsiyalarni jalb etish tushunilishi kerak;
3) oluvchiga loyihani amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan investitsiya resurslari miqdori “narx” (“price”) bo‘limida belgilanishi kerak;
4) “rag‘batlantirish” (“promotion”) yoki “aloqa” ostida – investitsiya jarayonida potensial investorlarga investitsiya loyihasi to‘g‘risidagi ma’lumotlarni “yetkazib berish”ning optimal sxemasini tanlash potensial ya’ni, iste’molchilarga (investorlarga) mahsulotning (investitsiya loyihasining) afzalliklari to‘g‘risidagi ma’lumotlarni yetkazish va uni “sotib olish” istagini rag‘batlantirish bo‘yicha turli xil faoliyat turlari majmui tushunilishi kerak.

Mintaqaviy marketingning belgilangan vositalaridan ma’lum bir mintaqaning yangi raqobatdosh ustunliklarini yaratish, maqsadli auditoriyaga ta’sir qilish va shu bilan iqtisodiy agentlarni jalb qilish uchun samarali foydalanish mumkin. Bundan tashqari, mintaqaning marketing sohasidagi investitsiya faoliyatini faollashtirish quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- hududning shakllanishi va rivojlanishining o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda uning imijini shakllantirish va yuksaltirish dasturlarini ishlab chiqish hamda kelgusida brendingni mintaqaning ijobiy imijini shakllantirishning alohida vositasi sifatida amalga oshirish;
- boshqaruv organlariga ham, ayrim korxonalarga ham joriy iste’molni, ishlab chiqarish hajmlarini, tabiiy resurslardan foydalanishni oshirmasdan, hududlar qiymatini sezilarli darajada oshirish, investitsiya resurslarini jalb qilish imkonini beradi;
- tashqi investorlarni ko‘paytirishga qaratilgan tabiiy, moddiy-texnika, moliyaviy, mehnat, tashkiliy, ijtimoiy va boshqa resurslarning jozibadorligini oshirish aloqa faoliyati:
- hududiy, shuningdek, bunday resurslarni amalga oshirish va tiklashda hududning rivojlanishi, faoliyat yuritishi va imiji ularning muvaffaqiyatli faoliyatiga bog‘liq; ommaviy axborot vositalari va reklama bo‘yicha imkoniyatlarini e’tiborga olish lozim. Bunday faoliyat hududiy marketing markazi orqali hududiy hokimiyat vakillaridan, yetakchi korxonalar egalaridan iborat notijorat sheriklik deb ataladigan tadbir agentliklari vakillari shaklda amalga oshirilishi mumkin. Xususan:
- sarmoyadorlarni internet-portal orqali axborot bilan ta’minlash, tahliliy ma’lumotlarni ishlab chiqish va

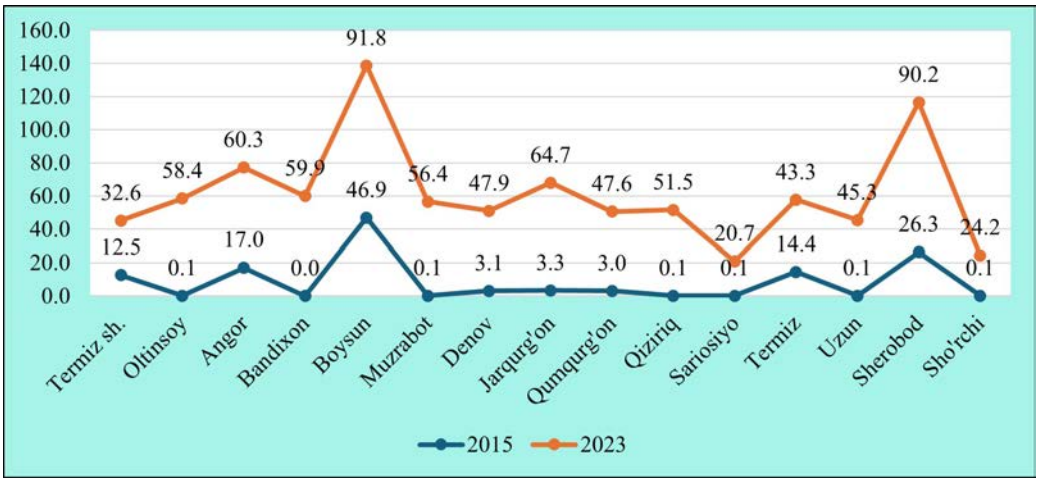
tarqatish, xalqaro forumlar hamda ko‘rgazmalarda ishtirok etish, mintaqada sarmoya bilan bog‘liq tadbirlarni muntazam tashkil etish ham muhim;

- mintaqa va uning subyektlarining xalqaro milliy, mintaqaviy va mintaqalararo dasturlarni amalga oshirishda, shuningdek, mintaqada davlat hamda boshqa buyurtmalarni joylashtirishda samarali ishtirokini tashkil etish va ta’minlash;
- sanoatning “drayver” sohalarini rivojlantirish va hududlarning sanoat salohiyatini to‘liq ishga solish;
- yirik korxonalar tomonidan import o‘rnini bosuvchi mahsulotlarni ishlab chiqarish va hududiy korxonalar bilan kooperatsiya aloqalarini kengaytirish,
- sanoat kooperatsiyasini yo‘lga qo‘ygan korxonalarni faol rag‘batlantirish tizimini joriy qilish.

“Yangi O‘zbekiston – raqobatbardosh mahsulotlar yurti” g‘oyasi asosida milliy brendlarni xorijiy bozorlarga olib chiqadigan eksportchilarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash;

Surxondaryo viloyatining investitsion jozibadorligi hududning geografik joylashuvi (chegara, transport) bilan bir qatorda tabiiy xususiyatlar va mehnat salohiyatining afzalliklari bilan bog‘liq bo‘lib, ulardan hududda investitsiya loyihalarini amalga oshirish bo‘yicha muloqot o‘tkazish mintaqaning iqtisodiy salohiyati va aholi farovonligini oshirish uchun transchegaraviy infratuzilma loyihalarini amalga oshirish uchun faol foydalanish kerak.

Bu borada Surxondaryo viloyati statistika boshqarmasining ma’lumotlariga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, 2023-yilda 17956,0 mlrd. so‘m asosiy kapitalga investitsiya o‘zlashtirilgan bo‘lib, bu o‘tgan 2022-yilga nisbatan 55,2 foizga oshgan. Bunda 2015-yilda viloyatga bor-yo‘g‘i 191,7 mlrd. so‘m to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar jalb etilgan bo‘lsa, 2023-yilga kelib bu ko‘rsatkich 11114,8 mlrd. so‘mga yetdi. Bunda eng yuqori ko‘rsatkich Boysun tumanida 3179,3 mlrd. so‘m va Sherobod tumani 3260,9 mlrd. so‘m jalb qilgani bilan ijobiy natijalarga erishmoqda. Umuman olganda, xorijiy investitsiya va kreditlari jalb qilishda viloyat o‘rtachasi(53,0 %)dan yuqori bo‘lgan qiymatlarga Oltinsoy (58,4 %), Angor(60,3 %), Bandixon(59,9 %), Boysun(91,8 %), Muzrabot(56,4 %), Jarqo‘rg‘on(64,7 %) va Sherobod(90,2 %) tumanlari to‘g‘ri kelgan bilan AQSh to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar, ularning miqdori kishi boshiga 194,0 dollarni tashkil etdi(1-rasm).

1-rasm: Surxondaryo viloyatiga jalb qilingan xorijiy investitsiyalar dinamikasi

Rasmda keltirilgan 2015-yil va 2023-yillarda Surxondaryo viloyatiga jalb qilingan xorijiy investitsiyalar dinamikasiga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, 2015-yilda tumanlar aro o‘rtacha xorijiy investitsiya hajmi 9,1 %ni tashkil etgan bo‘lsa, 2023-yildga kelib bu ko‘rsatkich 43,9 foizga oshib 53,0 %ni tashkil etdi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, investorlarning qarorlari samaradorligini baholash uchun qiyin bo‘lgan bir qator subyektiv omillar ta’sir qilishi aniqlandi, shu bilan birga, ular qisman investorning bilimlari bilan belgilanadigan individual imtiyozlar tizimini ifodalaydi, shu jumladan, mintaqaning tasviri. Tadqiqot mintaqaviy marketing doirasida amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan marketing vositalarini o‘rganadi. Bizningcha, hududiy marketing asosida:

- mintaqaning raqobatbardosh ustunliklari baholanadi va qo‘llab-quvvatlanadi, boshqa raqobatdosh hududlarga nisbatan uning investitsiyalar uchun jozibadorlik darajasi aniqlanadi;
- ma’muriy-hududiy obyektning raqobatbardoshligi parametrlari uning bozor o‘zgarishlari va bozor jarayonlariga moslashish asosida uzluksiz rivojlanish qobiliyati sifatida tahlil qilinadi.

Umuman olganda, mintaqaning investitsion jozibadorligini tahlil qilishda “4R” kompleksi vositalaridan foydalangan holda real investitsiya jozibadorligini aniqlash kerak, bu esa investitsiya mahsuloti sifatida investitsiya loyihasining (alohida hudud) tavsiflovchi xususiyatlarini ajratib ko‘rsatish imkonini beradi. Ushbu yo‘nalishdagi istiqbollar maqsadli auditoriyaga ta’sir ko‘rsatadigan va shu tariqa iqtisodiy subyektlarning faolligini oshirish

uchun mintaqaning yangi raqobatdosh ustunliklarini shakllantirishda foydalanish uchun mintaqaviy (hududiy) marketing vositalarini o‘zgartirishdan iborat.

So‘nggi paytlarda ilmiy ishlarda va ilmiy-ommabop nashrlarda investitsiya loyihasi (korxona) muayyan mahsulot sifatida qaraladigan yondashuvni uchratish mumkin[1]. Yuqoridagilarni hisobga olsak, nafaqat investitsiya loyihasini mahsulot sifatida, balki butun korxonani ham ko‘rib chiqish mumkin. Shunda korxonaning investitsion jozibadorligini marketing nuqtayi nazaridan, korxonaning investitsion faoliyatini esa mahsulot sifatidagi sifatini oshiradigan iqtisodiy faoliyat sifatida baholash mumkin.

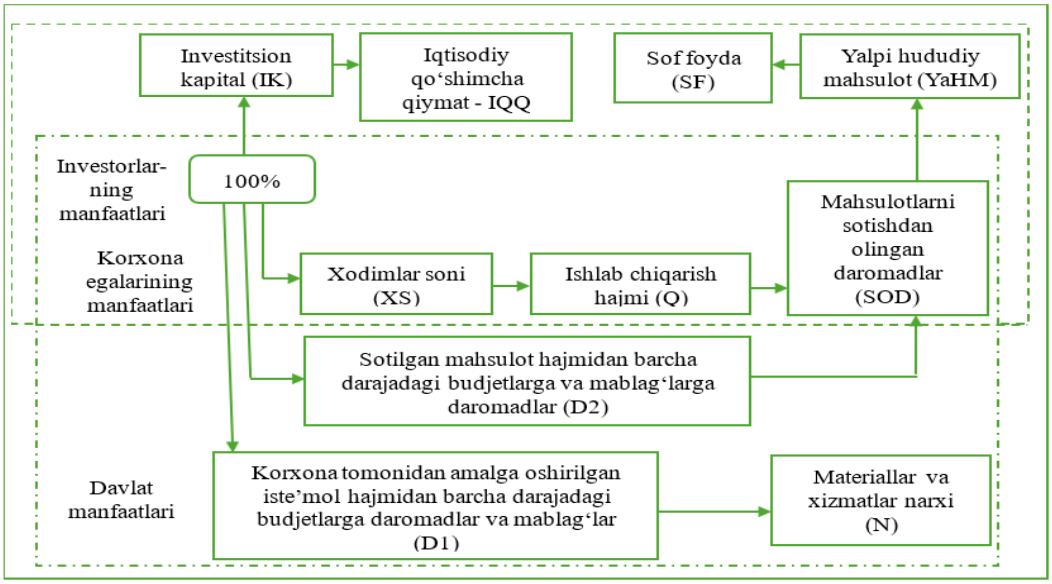
Kompaniyaning zamonaviy faoliyatida bozor munosabatlarining asosiy agenti sifatida iste’molchining ustuvorligiga asoslangan tadbirkorlikka bozor yondashuvini o‘z ichiga olgan marketing konsepsiyasining ta’rifi muhim rol o‘ynaydi[2].

Marketingning ijtimoiy yo‘naltirilgan konsepsiyasi ishlab chiqaruvchilar, iste’molchilar va butun jamiyat manfaatlarining uyg‘unligi bilan tavsiflanadi. Ushbu konsepsiyani institutsional nazariya doirasida ko‘rib chiqsak, shuni ta’kidlash kerakki, turli institutlarning investitsiya faoliyatini amalga oshirish korxonaning investitsion jozibadorligini shakllantirishga yordam beradi, shuningdek, korxonada ijtimoiy yo‘naltirilgan marketing jarayonlari samaradorligini oshiradi.

Institutsionalizm nazariyasi nuqtayi nazaridan investitsiya jarayoni subyektlarining iqtisodiy manfaatlari bo‘ysunish darajasi qanchalik katta bo‘lsa, investitsiyalarni joriy etishning ijobiy ta’siri shunchalik yuqori bo‘ladi. Investitsion jozibadorlik – bu mahsulot sifatida korxonaning sifat ko‘rsatkichi bo‘lib, korxonaning sifati qanchalik yuqori bo‘lsa, uning faoliyati ijtimoiy yo‘naltirilgan marketing konsepsiyasiga shunchalik mos keladi. Korxonaning investitsion jozibadorlik darajasi korxona mulkdorlari, investorlar va davlat kabi investitsiya jarayoni subyektlari manfaatlarining mahsulot iste’molchilarida muvozanat darajasi bilan belgilanadi.

Ijtimoiy yo‘naltirilgan marketing konsepsiyasining samarali amalga oshirilishi investitsiya jarayonida ishtirok etuvchi institutlar manfaatlarining mos kelishi darajasini oshiradi. Oldingi ishlarda investitsiya jarayoni subyektlari manfaatlari muvozanatidan kelib chiqqan holda korxonalarning investitsion jozibadorligini baholash metodologiyasi hamda investitsiya loyihalari jozibadorligini tahlil qilish bo‘yicha usullar to‘plami ishlab chiqilgan edi[3].

Tashkilotlar manfaatlarining muvozanat darajasini aniqlash maqbulroq investitsiya obyektini tanlashga imkon beradi, ammo korxonaning investitsion jozibadorligini oshirish mumkin bo‘lgan chora-tadbirlar yoki yo‘llar haqidagi savolga javob bermaydi. Investitsiyalarga asoslangan korxonaning jadal rivojlanishiga to‘sqinlik qilayotgan sabablarni tushunish uchun investitsiya jarayoni subyektlari manfaatlarini qondirish darajasini tahlil qilish va ulardan ko‘proq ta’sir ko‘rsatadiganlarini ajratib ko‘rsatish kerak (1.3.1-rasm).

1.3.1-rasm: Investitsiya jarayoni subyektlarining manfaatlarini aks ettiruvchi ko‘rsatkichlarni buyurtma qilish sxemasi

1 Бабаев М. Маркетинг инвестиционных проектов в строительстве [Електронний ресурс] / М. Бабаев // Журнал “Право и жизнь”. – Режим доступу: http://www.law-n-life.ru/arch/142/142-11.doc.

2 Бочарова И.Ю. Социально-этичный маркетинг в повышении корпоративной социальной ответственности [Електронний ресурс] / И.Ю. Бочарова // Электронный научный журнал “Управление экономическими системами”. – Режим доступа: http://uecs.ru/marketing/item/1603- 2012-10-20-05-04-15.

3 Коваленко Н.В. Забезпечення балансу інтересів суб’єктів інвестиційного процесу як фактор підвищення інвестиційної привабливості підприємства / Н.В. Коваленко, М.М. Мархайчук // Економічний вісник Донбасу. – 2013. – № 2. – С. 162-167.

Ushbu taklif etilayotgan manfaatlarni tartibga solish tuzilmasi shunday qurilganki, unda qo‘llaniladigan ko‘rsatkichlar u yoki bu tarzda investitsiya jarayoni subyektlari manfaatlariga ta’sir qiladi va ularning o‘zaro ta’siri hamda joylashuv muvozanat darajasini aks ettiradi. Investitsion jarayonning asosiy subyektlaridan biri sifatida davlat manfaatlarini ta’minlash barcha darajadagi budjetlarga tushumlarni va tekshirilayotgan korxonada ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotish hajmidan (D1) mablag‘larni ko‘paytirishdan iborat. Shuning uchun milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarish hajmlarini (Q) oshirish davlat manfaatdor bo‘lib, buning oqibati ham davlat daromadining oshishi hisoblanadi.

Davlatning yana bir ustuvor yo‘nalishi korxonalar tomonidan barcha darajadagi budjetlarga va maxsus fondlarga ajratmalarni o‘rganilayotgan korxona moddiy resurslar hamda xizmatlar iste’molini oshirish bilan ko‘paytirish. Ish bilan bandlikni oshirish (kadrlar sonini ko‘paytirish (XS) ham davlat manfaatlariga mos keladi. Shuni ta’kidlash kerakki, korxona qiymatining oshishi davlat uchun muhim bo‘lsa-da, bu mamlakatning xalqaro bozordagi obro‘sini oshirishi bilan birga, iqtisodiy amaliyot budjet va turli darajadagi mablag‘larga ajratmalar olishning ustuvorligini ko‘rsatmoqda.

Investorlarning sxemaga bo‘lgan qiziqishlari, asosan, investitsiya qilingan kapital (IK) miqdoriga qarab iqtisodiy qo‘shilgan qiymatning (IQQ) o‘sishi ko‘rsatkichlari, shuningdek, qayta investitsiya va to‘lov manbai sifatida korxonaning sof foydasi (SF) bilan ifodalanadi. Korxona egalari, aksiyadorlar qiymatning oshishi bilan bir qatorda, yetarli miqdorda investitsiyalarni jalb qilish, foydaning ortishi, korxonaning rivojlanish istiqboliga ta’sir etuvchi ichki jarayonlar mehnat unumdorligi va ishlab chiqarish hajmining o‘sishida, tannarxning kamayishida ishlab chiqarish, uning sifatini oshirish va natijada sotishdan tushgan daromadning oshishi namoyon bo‘ladi.

Faqat investorlarning manfaatlarini yoki faqat davlat manfaatlarini aks ettiruvchi omillarni ajratib bo‘lmaydi, chunki tanlangan barcha omillar ma’lum ma’noda ularning jamoaviy manfaatlarini amalga oshirish imkoniyatini aks ettiradi. Shuning uchun investitsiya jarayonining ayrim subyektlari manfaatlarini qondirish darajasini miqdoriy o‘lchash uchun har bir subyekt uchun manfaatlarni qondirish nuqtayi nazaridan eng muhim bo‘lgan omillarni tanlash tavsiya etiladi.

Muayyan korxona faoliyati bilan bog‘liq investitsiya jarayonining har bir alohida subyektining manfaatlarini qondirish darajasi to‘g‘risida ma’lumotga ega bo‘lgan holda, nomutanosiblik sabablari to‘g‘risida xulosa chiqarish va investitsiya manfaatlari muvozanatini yaxshilash bo‘yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish mumkin. Surxondaryo viloyatining 2010–2023-yillarda investitsion jarayon subyektlari manfaatlarini qondirish tahlilini o‘tkazish uchun dastlab interval usulidan foydalangan holda 3 guruhga (yomon, o‘rta va yaxshi) ajratib ushbu holatlar bo‘yicha manfaatlar balansi o‘rganiladi (1.3.1-jadval).

1.3.1-jadval: Surxondaryo viloyatining 2010–2023-yillarda investitsion jarayon subyektlari manfaatlarini qondirish tahlili[4]

Ko‘rsatkich	Juda yomon	Yomon	O‘rta	Yaxshi	O‘sish sur’ati		
					Yomon	O‘rta	Yaxshi
Investitsion kapital-IK, mlrd. so‘m	2817,9	7143,1	11468,2	15793,0	2,54	1,61	1,38
Iqtisodiy qo‘shilgan qiymat-IQQ, mlrd. so‘m	220,5	434,2	648,0	861,7	1,97	1,49	1,33
Investitsiya qilingan korxona tomonidan mahsulot sotish hajmidan maqsadli jamg‘armalarga va barcha darajadagi budjetlarga tushumlar shaklida davlat daromadi-D1, mlrd. so‘m	1286,4	5575,2	10512,5	11857,7	4,33	1,89	1,13
Korxonalarning mahsulot (tovarlar, ishlar, xizmatlar) sotishdan olingan daromadi-SOD, mlrd. so‘m	8269,9	27527,1	52801,5	120888,2	3,33	1,92	2,29
Korxonalarning yalpi foydasi-KYF, mlrd. so‘m	918,9	5667,3	15027,1	53422,1	6,17	2,65	3,56
Korxonalarning sof foydasi-KSF, mlrd. so‘m	135,6	1532,3	7259,5	22210,7	11,3	4.74	3,06
Ishlab chiqarish hajmi-Q, million tonna	271,2	5034,7	18667,3	49421,4	18,57	3,7	2,65
Mahsulotlarni sotish hajmidan maqsadli jamg‘armalarga va barcha darajadagi budjetlarga tushumlar ko‘rinishidagi davlat daromadi-D2, mlrd. so‘m	2576,4	11601,7	110837,1	882525	4,5	9,55	7,96
Korxona tomonidan iste’mol qilingan moddiy resurslar va xizmatlar hajmi-N, mlrd. so‘m	6644,4	26734,4	176151,8	1134675	4,02	6,59	6,44
Xodimlar soni-XS, ming kishi	430	462	517	628	1,07	1,12	1,21

4 manba: Surxondaryo viloyati statistika boshqarmai ma’lumotlari asosida muallif ishlanmasi.

Jadval natijalariga e'tibor qaratadigan bo'lsak, hozirgi kunda Surxondaryo viloyatining 2010-2023-yillarda investitsion jarayon subyektlari manfaatlarini qondirish tahliliga ko'ra, yomon korxonalar guruhi qolgan guruhlarga nisbatan yuqori o'sish darajasiga ega bo'lganligi ko'rinib tursa-da, ammo guruhga kiruvchi korxonalar soniga nisbatan olganda investitsiya jarayoni subyektlari manfaatlarining yuqori muvozanatini 77,4 % bilan yaxshi guruhga kiruvchi korxonalar va o'rtacha manfaatlar balansini mos ravishda 54,8 %ni ko'rsatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Hududlar investitsiya jozibadorligini baholashning taklif etilayotgan usuli universaldir, chunki u loyiha samaradorligining asosiy an'anaviy ko'rsatkichlarini o'z ichiga oladi va shuning uchun ham mulkchilik va sanoatning har qanday shaklidagi hududlar va korxonalar uchun mos keladi. Bundan tashqari, investitsiya jarayoni subyektlari manfaatlarining mutanosiblik darajasini hisobga olgan holda, loyihalarning jozibadorligini yangicha tahlil qilish mumkin bo'ladi, bu bilan bog'liq holda quyidagi afzalliklar yuzaga keladi:

- *birinchidan,* hududlar investitsiya jozibadorligini baholashning mavjud usullaridan farqli o'laroq, bu usul investitsion loyihalarni nafaqat iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari asosida, balki institutlar manfaatlari muvozanati darajasidan kelib chiqib tanlash imkonini beradi. Bu davlat, korxona mulkdorlari va boshqalar manfaatlarini katta kelishuvga erishgan taqdirda, iqtisodiy samaradorlik nisbatan yetarli emasligi sababli loyihani jozibador deb tasniflash kerak, chunki u qisqa muddatli iqtisodiy samaradorlikka ega bo'lgan loyihalarga qaraganda davlatning iqtisodiy xavfsizligini qo'llab-quvvatlash va oshirish nuqtayi nazaridan ko'proq istiqbolli hisoblanadi;
- *ikkinchidan,* taklif etilayotgan usul doirasida korxonalarda amalga oshirilishi rejalashtirilgan loyihalar yanada jozibador bo'lib, ularning investitsiya faoliyati asosiy manfaatdor tomonlarning talablariga ko'proq mos keladi, ya'ni korxonaning ichki qiymati, uning barqaror uzoq muddatli va muvozanatli rivojlanishini ta'minlaydigan (korxona egalarining manfaatlari), eng katta makroiqtisodiy samarani olish, soliq tushumlarini qisqa muddatda "ishlab chiqarish" mumkin emasligini hisobga olgan holda, investitsiya faoliyatini oshirishga qaratilgan korxonalarning uzoq muddatli rivojlanishi (davlat manfaatlari) bilan solishtirganda, qisqa muddatda foyda olish, maqbul darajadagi tavakkalchilik (investor manfaatlari) bilan solishtirganda ustuvor bo'lishi;
- *uchinchidan,* hududlar investitsiya jozibadorligini baholashning taklif etilayotgan usuli davlat boshqaruvi organlari tomonidan sanoatni rivojlantirish siyosatini shakllantirish, ularning samaradorligini oshirish maqsadida qo'llanilishi mumkin, chunki bu nafaqat samaradorlikni ta'minlash talablariga, balki investitsiya loyihalarini tanlashga imkon beradi;
- *to'rtinchidan,* hududning investitsion jozibadorligini tahlil qilishda korxonadagi investitsiya jarayoni subyektlari manfaatlarining muvozanat darajasini baholash korxonaning barqaror rivojlanishining potensial istiqbollarini hisobga olishga imkon beradi va milliy mahsulot ishlab chiqaruvchilarning investitsion jozibadorligini oshirish va jahon bozoridagi mavqeini mustahkamlash uchun ustuvor ahamiyatga ega bo'lgan loyihalarni tanlash uchun asos bo'ladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. "Ostroh Academy". 2017. No. 4(32). P. 88–91.Барский Ю.М., Александренко 2.И.В. Инвестиционная привлекательность региона (на примере Волынской обла Karkich I.O. Investment attractiveness of regions of Ukraine. Scientific notes of the National University сти). URL: https://eprints.oa.edu.ua/6476/1/58.pdf (дата обращения: 10.08.2020).
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi "O'zbekiston–2030 strategiyasi to'g'risida"gi PF–158-son farmoni. https://lex.uz/ru/docs/6600413.
4. Бабаев М. Маркетинг инвестиционных проектов в строительстве [Електронний ресурс] / М. Бабаев // Журнал "Право и жизнь". – Режим доступу: http://www.law-n-life.ru/arch/142/142- 11.doc.
5. Бочарова И.Ю. Социально-этичный маркетинг в повышении корпоративной социальной ответственности [Електронний ресурс] / И.Ю. Бочарова // Электронный научный журнал "Управление экономическими системами". – Режим доступа: http://uecs.ru/marketing/item/1603- 2012-10-20-05-04-15.
6. Коваленко Н.В. Забезпечення балансу інтересів суб'єктів інвестиційного процесу як фактор підвищення інвестиційної привабливості підприємства / Н.В. Коваленко, М.М. Мархайчук // Економічний вісник Донбасу. 2013 – № 2. – С. 162-167.

O‘ZBEKISTONDA YASHIL BUDJETLASHTIRISH, ENERGIYA SAMARADORLIGI VA ISSIQXONA GAZLARI EMISSIYASI

Pulatov Dilshod Haqberdiyevich
I.f.d, professor, O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi huzuridagi Budjet-soliq ilmiy tadqiqotlari instituti direktori birinchi o‘rinbosari

Qulliyev Ulug‘bek Mirzayevich
Davlat boshqaruvi akademiyasi mustaqil izlanuvchisi

Mamanov Alisher
Bank-moliya akademiyasi mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Tadqiqotda O‘zbekistonda yashil budjetlashtirish amaliyoti qanday amalga oshirilayotgani (takomillashtirish rejalari) va bu amaliyotning "yashil" iqtisodiyotga o‘tishdagi ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, ushbu tadqiqotda yashil budjetlashtirish amaliyoti energiya samaradorligi va issiqxona gazlari emissiyasi bilan qanday bog‘liqligi tadqiq qilinadi.

Kalit so‘zlar: yashil budjetlashtirish, issiqxona gazi, iqlim jihatidan tamg‘alash.

Abstract: The research reveals how green budgeting practice is implemented in Uzbekistan (improvement plans) and the importance of this practice in the transition to a green economy. This study also investigates how green budgeting practices relate to energy efficiency and greenhouse gas emissions.

Key words: green budgeting, greenhouse gas, climate budget tagging.

Аннотация: Исследование раскрывает, как в Узбекистане реализуется практика “зеленого” бюджетирования (планы улучшения) и значение этой практики при переходе к “зеленой” экономике. В этом исследовании также исследуется, как практика зеленого бюджета связана с энергоэффективностью и выбросами парниковых газов.

Ключевые слова: “зеленое” бюджетирование, парниковые газы, маркировка климатического бюджета.

KIRISH

Yashil iqtisodiyot cheklanmagan insonlarning talablarini qondirishda cheklangan tabiiy resurslardan foydalanishni minimallashtirishni, qayta tiklanuvchan energiyadan foydalanishning ko‘lamini oshirishni, ekologik xavf, ekologik tanqislikni sezilarli darajada kamaytirishni va bioxilma-xillikni saqlab qolishni o‘z oldiga maqsad qilib, pirovardida insoniyatning salomatligini yaxshilashga, farovonligi va ijtimoiy tenglikni yaxshilashga xizmat qiladi.

Jahon bankining tadqiqotlariga ko‘ra [1] 2050-yilga borib iqlim o‘zgarishi 216 million odamni o‘zi yashab turgan davlatlarni tark etishiga olib kelishi mumkin. JSST ma’lumotlariga ko‘ra [2], har yili 2 milliard odam toza ichimlik suvi yetishmasligi va 600 million kishi oziq-ovqat bilan bog‘liq kasalliklardan aziyat chekmoqda, 5 yoshgacha bo‘lgan bolalar o‘limining 30 foizi oziq-ovqat bilan bog‘liq. Bunday tadqiqot natijalaridan shuni xulosa qilish mumkinki, "yashil" iqtisodiyotga o‘tish davlatlar tomonidan bajarilishi ixtiyoriy bo‘lgan “yaxshi” amaliyot bo‘lmay, balki birinchi o‘rinda qilinishi shart bo‘lgan vazifa bo‘lishi kerak. Mamlakatlar uchun "yashil" iqtisodiyotga o‘tishni jadallashtirishning eng muhim vositalaridan biri bu – yashil budjetlashtirish amaliyotidir.

Mamlakatlar uchun "yashil" iqtisodiyotga o‘tishining asosiy richaglari – fiskal vositalar bo‘lib, bunday fiskal vositalar yashil moliyalashtirish, yashil soliqqa tortish, yashil obligatsiyalar va ekologik yig‘imlarning turli shakllari kabilarni o‘z ichiga oladi. Bunday vositalarning kompleks yig‘indilaridan foydalanish yashil budjetlashtirish amaliyotlaridan foydalanish demakdir. Yashil budjetlashtirish davlat moliyasini boshqarishning zamonaviy innovatsion yondashuvlaridan biri bo‘lib, bunda davlat budjeti xarajatlarini amalga oshirishda atrof-muhit, iqlim va ekologiya masalalariga ustuvor ahamiyat beriladi, soliq siyosatida yashil soliq imtiyozlari mexanizmlari joriy etiladi va bu rag‘batlar atrof-muhitni ifloslantiruvchilar tomonidan qoplanadi.

Tadqiqotda O‘zbekistonda yashil budjetlashtirish amaliyoti qanday amalga oshirilayotgani, amalga oshirish rejalari, bu amaliyotning "yashil" iqtisodiyotga o‘tishdagi ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, ushbu tadqiqotda yashil budjetlashtirish amaliyoti energiya samaradorligi va issiqxona gazlari emissiyasi bilan qanday bog‘liqligi kabi muhim savolga javob izlanadi. Tadqiqotdan olingan empirik topilmalar va nazariy xulosalar O‘zbekistonda yashil budjetlashtirish amaliyotidagi vaziyatni ochib berishi kutilmoqda.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Jahon bankining 2022-yildagi “O‘zbekiston "yashil" iqtisodiyot sari” hisobotida [3] O‘zbekistonning "yashil" iqtisodiyotga o‘tish strategiyasi, resurslardan foydalanish samaradorligi, yashil budjetlashtirish amaliyotini joriy etish zarurligi ko‘rsatilgan. Hisobotda O‘zbekistonda, ayniqsa, suv va suv resurslari samarasiz ishlatilishi, jumladan, foydalanilgan suvning har bir metr^3 uchun iqtisodiy samaradorlik daromadi o‘rtachadan yuqori bo‘lgan mamlakatlarga qaraganda 14 AQSH dollarga past ekanligi ko‘rsatib o‘tilgan. O‘zbekistonning yalpi ichki mahsulot birligiga to‘g‘ri keladigan energiya iste’moli YEMO mintaqasidagi o‘rtacha ko‘rsatkichdan qariyb 3 baravar va qo‘shni Qozog‘istondan 2 baravar ko‘p ekanligi ham O‘zbekistondagi "yashil" iqtisodiyotga o‘tishga asosiy to‘siqlarni raqamlarda ifodalab bergan. Shuningdek, hisobotda qishloq xo‘jaligiga ta’sir ko‘rsatadigan iqtisodiy yo‘qotishlar 2030-yilga kelib YAIMning 1 foizini tashkil qilishi, hamda iqlim o‘zgarishining mehnat unumdorligiga ta’sir natijasida ishchi kuchi bo‘yicha taklifning 2-5 foiz punktga qisqarishi prognoz qilingan. Ushbu hisobotda O‘zbekistonning "yashil" iqtisodiyotga o‘tishda soliq-budjet siyosatini qo‘llash bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan bo‘lib, davlat budjeti daromadlarini issiqxona gazlarining belgilangan miqdordan oshib ketganligi uchun jarimalar, uglerod solig‘i, energetika subsidiyalarini bekor qilish orqali kengaytirish taklif qilingan. Hisobotda "yashil" iqtisodiyotga o‘tishni davlat xarajatlarini iqlim nuqtayi nazaridan belgilash, davlat xarajatlari va investitsiyalarini qayta ko‘rib chiqish orqali tezlashtirish tavsiya etilgan.

Iqtisodiy rivojlanish va kambag‘allikni qisqartirish vazirligi hamda Jahon bankining 2022-yildagi “O‘zbekistonda “yashil” o‘sish va iqlim o‘zgarishi bo‘yicha siyosiy muloqotlar turkumi” ish to‘plamida [4] O‘zbekistonning "yashil" iqtisodiyotga o‘tishida fiskal vositalardan foydalanishi, hamda energetika sektori va "yashil" iqtisodiyot bo‘yicha davlat tomonidan qabul qilinishi kerak bo‘lgan strategiyalar yuzasidan tavsiyalar berilgan. Hisobotda O‘zbekistonning 2030-yilgacha “yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyasini amalga oshirishda “yashil” o‘sishning kelishilgan ustuvor yo‘nalishlari hamda 2050-yilgacha iqtisodiyotni dekorbanizatsiyalash bo‘yicha uzoq muddatli istiqbolli rejalarni ishlab chiqish tavsiya qilingan. Ushbu hisobotda O‘zbekiston “yashil” o‘tish sari dadil qadam tashlayotganiga urg‘u berilib, bu sa’y-harakatlar innovatsion fiskal vositalarni joriy etish bilan to‘ldirilishi mumkinligi qo‘shimcha qilinadi. Uglerod va yoqilg‘i solig‘ini iqtisodiy modellashtirish mamlakatga toza energiya va toza yoqilg‘ini kengroq o‘zlashtirish uchun rag‘batlar belgilashga yordam berishi ta’kidlanib, “yashil” fiskal islohotning taqsimlash jihatlariga mos kelishi, “yashil” davlat xaridlarini kengaytirish “yashil” investitsiyalarni rag‘batlantirishning yana bir siyosiy vositasi ekanligi ko‘rsatib o‘tiladi.

2023-yilda A.Xaydarov [5] olib borgan tadqiqotiga ko‘ra, O‘zbekiston issiqxona gazlari chiqindilari intensivligi bo‘yicha dunyoda 5-o‘rinni egallaydi, issiqxona gazlari intensivligi esa Markaziy Osiyodagi taqqoslanadigan mamlakatlarga qaraganda 2 baravar ko‘p. Tadqiqotchining fikricha, global iqlim o‘zgarishi sharoitida yashil budjetlashtirishga o‘tishda ekologik barqaror o‘sish modelidan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqot atrof-muhitga nisbatan ijobiy va salbiy xarajatlar bo‘yicha ma’lumotlarni o‘rganish va O‘zbekiston Respublikasida issiqxona gazlari emissiyalari bo‘yicha mavjud ma’lumotlarni tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqotda empirik va nazariy tahlildan iborat aralash yondashuv qo‘llaniladi. Boshqacha qilib ayt-

ganda, tadqiqotda o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi regression yoki korrelatyatsion bog‘liqliklar aniqlanmaydi yoki faraz qilingan gipoteza tekshirilmaydi balki, to‘plangan ma’lumotlarni deskriptiv tahlil qilishdan foydalanib tadqiqot savoliga javob qidiriladi.

Ushbu tadqiqotda ikkilamchi ma’lumotlardan foydalaniladi. Bundan ma’lumotlar tegishli vazirlik hisobotlari, YETTB, XVF BMTTD va boshqa xalqaro moliya institutlarining turli manbalari yoki hisobotlaridan olingan. Tadqiqotda, tadqiqotning asosiy maqsadi sanalgan O‘zbekistonda yashil budjetlashtirish qanday amalga oshirilayotganligi, iqlim o‘zgarishiga moslashish va uni yumshatish uchun davlat budjetidan qancha pul ajratilganligi tadqiq qilinadi. Bundan tashqari, tadqiqotda mamlakatdagi issiqxona gazlari emissiyasi holati ham qiyosiy muhokama qilinadi.

Tadqiqotda ma’lumotlar qiyosiy o‘rganilib, mavjud nazariyalar keltiriladi va O‘zbekistonga moslari tanlab olinadi. Deskriptiv tahlil va xalqaro moliya institutlarining tadqiqotlari chuqur o‘rganilgandan so‘ng tadqiqot savoliga javob izlanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O‘zbekistonda yashil budjetlashtirish amaliyoti bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. Birinchi bosqichda davlat budjeti xarajatlarining atrof-muhit va iqlim maqsadlariga qanchalik mos kelishini ko‘rib chiqish ko‘zda tutilgan. Bunda davlat budjeti xarajatlari atrof-muhit va iqlim o‘zgarishiga qanchalik mosligi aniqlanadi, ya’ni xarajatlar shartli ravishda “ijobiy”, “neytral” yoki “salbiy” xarajatlar sifatida tamg‘alanadi. Tamg‘alashning birinchi bosqichda Yevropa yashil taksonomiyasining 6 ta yo‘nalishining birinchi va ikkinchi, iqlim o‘zgarishiga moslashish va iqlim o‘zgarishlarini yumshatish amaliyotlariga yo‘naltirilgan xarajatlar tahlil qilinadi. Har ikki yo‘nalish ham iqlim o‘zgarishi bilan bog‘liq bo‘lganligi sababli, bu chora-tadbirlar davlat budjetini iqlim jihatidan tamg‘alash amaliyoti, deb nomlanadi. Tamg‘alashning ikkinchi bosqichida Yevropa Ittifoqi yashil taksonomiyasi 3-4-5-6-maqsadlari, ya’ni suv va dengiz resurslaridan barqaror foydalanish va muhofaza qilish, resurslardan samarali foydalanish va aylanma iqtisodiyotga o‘tish, ifloslanishning oldini olish va nazorat qilish, biologik xilma-xillik va ekotizimlarni muhofaza qilish, tiklash hamda ularning xizmatlari maqsadlari birgalikda atrof-muhit bilan bog‘liq boshqa maqsadlar kategoriyasiga kiritiladi va tamg‘alanadi.

O‘zbekiston Respublikasining konsolidatsiyalashgan budjeti tarkibiga davlat budjeti, davlat maqsadli jamg‘armalarining budjetlari, budjet tashkilotlarining budjetdan tashqari jamg‘armalari va O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi mablag‘lari kiradi. BMT TD “O‘zbekistonda iqlim budjetini belgilash: metodologiya va amalga oshirish yo‘l xaritasi” nomli hisobotiga ko‘ra [6], O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va Moliya vazirligi iqlim bo‘yicha davlat budjeti xarajatlarini tamg‘alash (CBT) jarayonini faqat davlat budjeti xarajatlari doirasida amalga oshirilgani ko‘rsatilgan. Demak, davlat maxsus jamg‘armalarining budjetlari, budjet tashkilotlarining budjetdan tashqari jamg‘armalari va O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi mablag‘lari respublikadagi iqlimiy xarajatlarning muhim manbalari bo‘lgan mablag‘lar dastlabki CBT jarayonidan chiqarib tashlanadi. Ushbu tashabbus yashil budjetlashtirishga o‘tish bo‘yicha qisqa muddatli chora-tadbirlardan biri sifatida qaralib, uzoq muddatli istiqbolda respublika konsolidatsiyalashgan budjetining barcha qatlamlarini qamrab olish rejalashtirilgan. Shuni ham ta’kidlash kerakki, hozirgi vaqtda davlat budjeti an’anaviy tarzda amalga oshirilmoqda va uzoq muddatli istiqbolda O‘zbekiston Dasturiy budjetlashtirishga o‘tgandan so‘ng yashil budjetlashtirishni amalga oshirish osonlashdi.

BMTTDning “Iqlim bo‘yicha davlat xarajatlari va institutsional tahlili: O‘zbekiston” nomli boshqa hisobotiga ko‘ra [7], CBTni amalga oshirishning to‘rtta asosiy chorasi mavjud: “ijobiy” yumshatish choralari, “salbiy” yumshatish choralari, “ijobiy” moslashish choralari va “salbiy” moslashuv chora-tadbirlar. 2020–2022-yillar davomida iqlimga ijobiy xarajatlar sezilarli darajada oshganini ko‘rishimiz mumkin (1-jadval)

1-jadval: 2020–2022-yillarda iqlim budjet xarajatlari[1]

	2020	2021	2022
Davlat budjeti xarajatlari, jami (milliard so‘m)	144,143.0	188,257.0	236,579.0
Ijobiy iqlim xarajatlar, jami (milliard so‘m)	14,878.9	16,809.8	26,302.4
YAIM (milliard so‘m)	602,193.0	738,425.0	888,342.0
Ijobiy iqlim xarajatlari (jami budjet xarajatlariga nisbatan foizda)	10.3%	8.9%	11.1%
Ijobiy iqlim xarajatlari (YAIMga nisbatan foizda)	2.5%	2.3%	3.0%
Davlat budjeti xarajatlarining yillik o‘zgarishi dinamikasi, oldingi yilga nisbatan foizda		130.6%	125.7%
Ijobiy iqlim xarajatlarining yillik o‘zgarishi dinamikasi, oldingi yilga nisbatan foizda		113.0%	156.5%

1 Manba: Climate public expenditure and institutional reviyew: Uzbekistan. https://hr.mf.uz

Jadvaldan ma'lumki, 2021-yilda ijobiy iqlim xarajatlari (jami budjet xarajatlariga nisbatan foizda) nisbati kamaygan. Bu kamayish tendensiyasi hukumatning iqlim o'zgarishiga e'tibor qaratmasligi bilan emas, balki hukumat 2021-yilda jami xarajatlarini keskin oshirgani bilan izohlanadi. Jadval ma'lumotlaridan shuni bilish mumkinki, ijobiy iqlim xarajatlari 2021-yilda 13 foizga, 2022-yilda esa 56,5 foizga oshgan. 2022-yilda iqlimga ijobiy xarajatlarning keskin oshishi (56,5 foiz) O'zbekistonda "yashil" iqtisodiyot sari dadil qadamlar tashlanayotganining yaqqol dalili bo'la oladi.

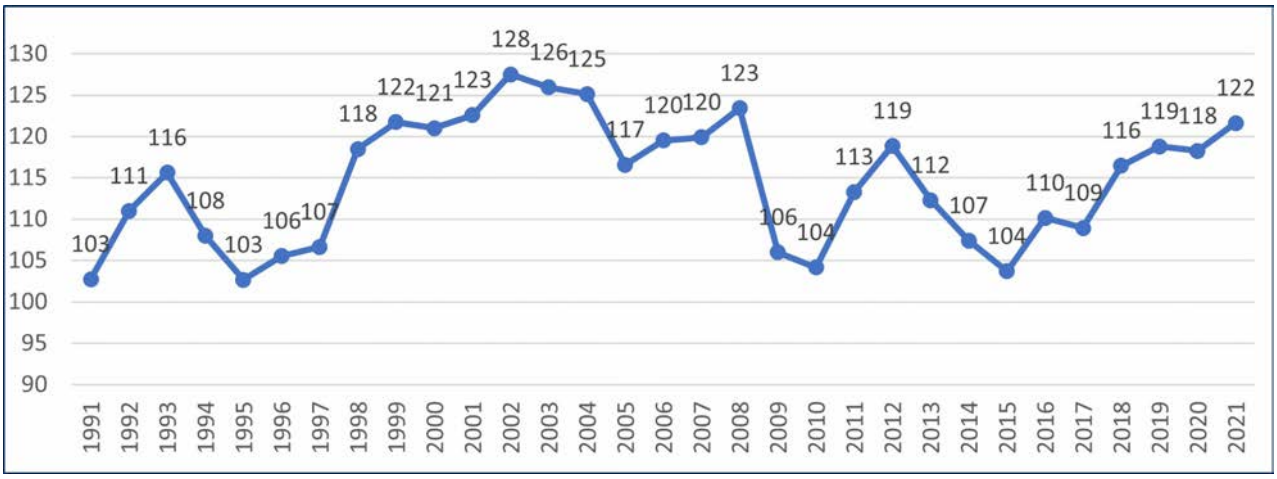
Yashil iqtisodiyotga o'tishning eng muhim vazifasi issiqxona gazlari emissiyasini kamaytirish ekanligini va issiqxona gazlarini kamaytirish O'zbekistonda davlat budjetini iqlim jihatidan tamg'alashning asosiy maqsadi ekanligini hisobga olib, mamlakatda qancha issiqxona gazlari chiqarilishini turli sektorlar kesimida ko'rib chiqamiz (2-jadval).

2-jadval: Sektorlar bo'yicha issiqxona gazlari emissiyasi, mln t CO_2-ekv[2]

Yil	Energetika	Sanoat jarayonlari va mahsulotdan foydalanish	Qishloq xo'jaligi	Chiqindini qayta ishlash	Jami emissiya	O'rmon xo'jaligi va yerdan foydalanishning boshqa sohalari	Netto emissiya
1990	151,6	8,8	15,1	1,9	177,4	-14,1	163,3
2000	184,2	5,9	16,0	2,4	208,5	-6,4	202,1
2010	163,4	8,4	25,7	2,6	200,1	-12,9	187,1
2011	164,3	8,2	26,9	2,6	202,0	-13,3	188,6
2012	163,8	8,2	28,1	2,6	202,7	-12,9	189,8
2013	150,2	8,2	29,2	2,7	190,3	-11,3	179,0
2014	151,3	8,6	30,3	2,7	192,9	-13,0	179,8
2015	142,2	8,4	32,0	2,7	185,3	-12,2	173,1
2016	138,7	8,6	32,9	2,7	182,8	-10,5	172,3
2017	144,4	8,5	33,7	2,7	189,2	-8,6	180,6
Sektorlarning jami emissiyadagi ulushi							
1990	85.5%	5.5%	8.5%	1.1%	100.0%		
2013	78.9%	4.3%	15.3%	1.4%	100.0%		
2017	76.3%	4.5%	17.8%	1.4%	100.0%		

2-jadvaldan ko'rinib turibdiki, atmosferaga chiqayotgan issiqxona gazlarining asosiy qismi energetika sektoriga to'g'ri kelib, 1990-yilda jami emissiyadagi ulushi 85,5 foizni tashkil qilgan bo'lsa, 2013 va 2017-yillarda bu ko'rsatkich mos ravishda 78,9 va 76,3 foizni tashkil qilgan. O'zbekistonning aksariyat fuqarosidan "yashil" iqtisodiyot nima deb so'ralganda, ular katta ehtimol bilan quyosh panellari, shamol turbinalari kabi qayta tiklanadigan energiyadan foydalanish deb javob berishadi. Bu javob zamirida ilmiy asos borligini yuqoridagi statistikada ham ko'rdik. Boshqacha qilib aytganda kishilar "yashil" iqtisodiyot konsepsiyasini eshitganda, ular qazib olinadigan yoqilg'idan xalos bo'lishni tasavvur qilishlari ilmiy mantiqqa to'g'ri keladi. Shunday ekan, davlatning budjet-soliq siyosatidan foydalangan holda "yashil" iqtisodiyotga o'tish uchun davlat tomonidan energiya samaradorligini qo'llab-quvvatlash, uni rag'batlantirish, qayta tiklanuvchan energiya manbalariga kiritiladigan investitsiyalarni qo'llab-quvvatlashi maqsadga muvofiqdir.

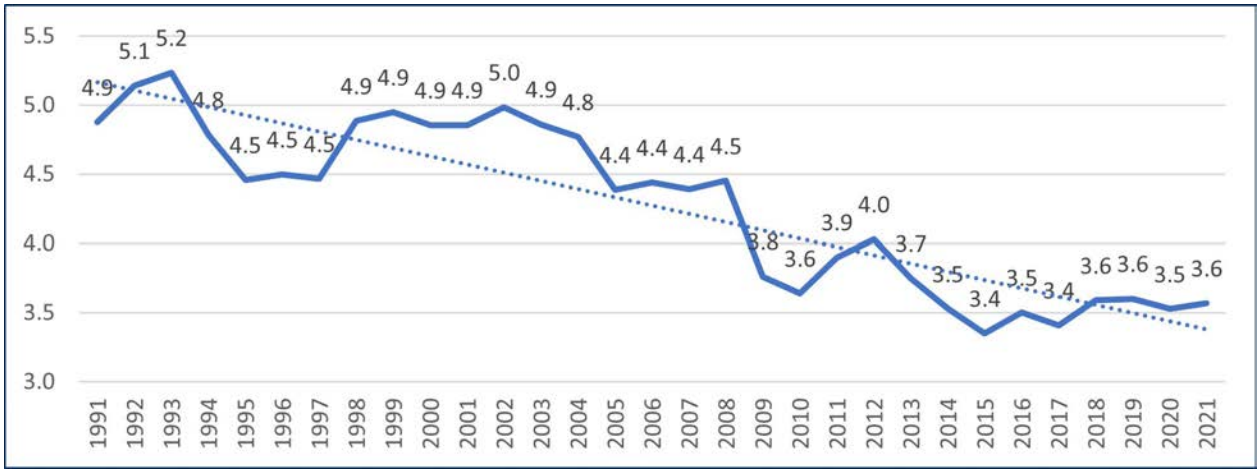
2 Manba: Climate public expenditure and institutional reviyew: Uzbekistan. https://hr.mf.uz

1-rasm: O‘zbekistonning yillik CO_2 chiqindilari (million tonnada)

Manba: Internetning ochiq ma’lumotlari asosida mualliflar tomonidan tuzilgan. https://ourworldindata.org/co2/country/uzbekistan

1-rasmdan ko‘rinib turibdiki, O‘zbekistonning yillik CO_2 emissiyasi so‘nggi 7-yil ichida o‘sish tendensiyasiga ega. Shuningdek, 2-rasmda O‘zbekistonda aholi jon boshiga CO_2 emissiyasining o‘rtacha pasayishi tendensiyasiga ega ekanligi tasvirlangan. Bu tendensiya mualliflar tomonidan aholi sonining keskin o‘sishi bilan izohlanadi.

2- rasm: O‘zbekiston aholisi jon boshiga o‘rtacha CO_2 chiqindilari (tonnada)[3]

7. XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijasida, yashil budjetlashtirish amaliyoti energiya samaradorligini oshirish va issiqxona gazlari chiqindilarini kamaytirish maqsadlarini moliyalashtirish, barqaror rivojlanishni rag‘batlantirish va iqlim o‘zgarishi muammolarini hal qilishda hal qiluvchi rol o‘ynashi xulosalandi. Yashil budjetlashtirish amaliyoti energiya tejamkor infratuzilmaga sarmoya kiritish, energiya samaradorligini moliyaviy rag‘batlantirish, iqlim bo‘yicha ijobiy tashabbuslarni yanada kengaytirib borish orqali "yashil" iqtisodiyotga o‘tishni jadallashtirish taklif qilindi. Iqlim xarajatlarini tamg‘alash, ushbu xarajatlarni bosqichma-bosqich kengaytirib borish, monitoring qilish va hisobot berish kabi turli mexanizmlar orqali energiya samaradorligini oshirishga erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. World Bank Group (2021) Groundswell report, World Bank. Available from: https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2021/09/13/climate-change-could-force-216-million-people-to-migrate-within-their-own-countries-by-2050 (Accessed: 20 February 2024).
2. Climate change, World Health Organization. Available from: https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/climate-change-and-health (Accessed: 21 February 2024).

3 Manba: Internetning ochiq ma’lumotlari asosida mualliflar tomonidan tuzilgan.

3. “The World Bank and the Ministry of Economic Development and Poverty Reduction of the Republic of Uzbekistan. 2022. Towards a Greener Economy in Uzbekistan. ©World Bank.”
4. “Ministry of Economic Development and Poverty Reduction of the Republic of Uzbekistan, The World Bank, The Regional Environmental Center for Central Asia, 2022. Green Growth and Climate Change in Uzbekistan Policy Dialogue Series: A Compendium of Proceedings. The World Bank: Washington D.C.”
5. Moliyachi Ma’lumotnomasi. –№2 fevral 2023-yil. Available from: http://tcmf.uz/pages/view?slug=moliyachi-malumotnomasi-2-fevral-2023-yil (Accessed: 25 February 2024).
6. UNDP. Available from: https://erc.undp.org/api/download?filePath=%2Fdocuments%2F13028%2Fmgmtresponse%2Fkeyaction%2Fdoc_5634281773208682076IntegratedCBTmethodologyandroadmap_OCT20221.pdf (Accessed: 20 February 2024).
7. UNDP. Available from: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2023-01/RIA%20Report_Uzbekistan_RU.docx_.pdf (Accessed: 07 March 2024).

DEVELOPMENT OF THE DIGITAL ECONOMY AS A TRIGGER OF THE ECONOMIC GROWTH OF THE NEW UZBEKISTAN

Luiza Sayfullovna Makhmutkhodjaeva
PhD in history, associate professor, head of Department of international economics and business, Tashkent branch of Plekhanov russian economic university

Umarova Shahnoza Akbarovna
Senior teacher of Department of international economics and business, Tashkent branch of Plekhanov russian economic university

Abstract: The beginning of the XXI st century is due to the active implementation of digitalization processes in the modern economy. The digital economy touches every aspect of life: healthcare, education, online banking, and government. Modern Uzbekistan is a part of the world economic community, in this regard, the processes taking place in the international market require active entry into the global information community.

Key words: Digitalization, Information technologies, National economy, Modernization, Reforms, Telecommunications, E-government, International cooperation.

Annotatsiya: XXI-asrning boshlanishi zamonaviy iqtisodiyotda raqamlashtirish jarayonlarining faol amalga oshirilishi bilan bog‘liq. Raqamli iqtisodiyot hayotimizning barcha jabhalarini qamrab oladi: sog‘liqni saqlash, ta’lim, onlayn-banking, hukumat boshqaruv tizimlarini ham. Zamonaviy O‘zbekiston jahon iqtisodiy hamjamiyatining a’zosi bo‘lib, shu munosabat bilan xalqaro bozorda sodir bo‘layotgan jarayonlar jahon axborot hamjamiyatiga faol kirishni taqozo etadi, shu maqsadda O‘zbekistonda 90-yillarning boshidan AKT rivojiga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Kalit so‘zlar: Raqamlashtirish, Axborot texnologiyalari, Milliy iqtisodiyot, Modernizatsiya, Islohotlar, Telekommunikatsiyalar, Elektron hukumat, Xalqaro hamkorlik.

Аннотация: Начало XXI века обусловлено активным внедрением процессов цифровизации в современную экономику. Цифровая экономика затрагивает каждый аспект жизни: здравоохранение, образование, интернет-банкинг, правительство. Современный Узбекистан является частью мирового экономического сообщества, в этой связи происходящие на международном рынке процессы, требуют активного вхождения в мировое информационное сообщество, для этого в Узбекистане уделяется особое внимание вопросам развития ИКТ, с начала 90-х гг. рынок ИКТ Узбекистана формировался как отдельный сегмент в экономике.

Ключевые слова: Цифровизация, Информационные технологии, Национальная экономика, Модернизация, Реформы, Телекоммуникации, Электронное правительство, Международное сотрудничество.

INTRODUCTION

As is known, the beginning of the 21st century is due to the introduction of digitalization processes into the economy based on the information and industrial revolutions as well as the processes of economic globalization. Currently, the globally competitive digital technologies, including advanced manufacturing, information and telecommunications, artificial intelligence systems, virtual reality, the Internet of things as well as the transformation of the economy into a digital format is being implemented into the economy. The development of the digital economy means the country's entry into a new era of development, which opens up unlimited opportunities for the democratic development of society, ensuring governance of the country and the economy. In the context of the functioning of the digital economy, physical labor is being replaced by intellectual labor. The development of the digital economy began with the digital revolution, the transition from mechanical and analog electronic technology to digital electronics, which appeared in the late 1950s. The "digital economy" term refers precisely to these changes of the second half of the 20th century. The digital revolution itself, similar to the agricultural and industrial revolutions, marked the beginning of a new informational era.

The global COVID-19 crisis and other issues of our time require searching for solution methods of how countries will interact with each other. As practice has shown, in the current difficult situation, digital technologies have been brought to the fore and become the main tools of communication between people, continuing study in educational institutions, and interdiction between different countries, which allows keeping the economics of states afloat. Until recently, it was impossible to imagine such a phenomenon, but today it is becoming an objective reality and re-quires constant study and improvement.

LITERATURE REVIEW

A significant number of foreign publications are devoted directly to the techno-logical aspects of the digital technologies introduction: big data, machine learning, the Internet of things, blockchain, artificial intelligence, and digital platforms in general. During the scientific research, the authors studied a number of scientific articles and literary sources by domestic and foreign authors. In the economic literature, one can find examples of organizing the digitalization in various industries. In their article, Sklyar and Kudryavtseva [1] propose several options for digitalization, and Kerravala deems it necessary to pay attention to ten principles of building a network for digitalization and considers it important to discuss the problems of digitalization at a separate enterprise.

Research into the phenomenon of the digital economy abroad began in the mid-90s last century. Of particular interest are the works of foreign authors: E. Brynjolfsson, R. Bukht, B. Johansson, R. Hicks, C. Karlsson, B. Kahin, M. Castells, T. Mesenburg, N. Negroponte, R. Stowe, M. Skilton, Tapscott, S.Sharma. Klezner, in the context of the concept of progressive cyclical development of the digital economy, identifies two of its features: firstly, the use of digital technologies as the main ones, and secondly, the replacement of real processes with digital models. [2] On the issues of the effective use of digital technologies in the activities of industries and spheres of the economy, as well as the assessment of their activities in a single economic complex, the works of such authors as Antokhonova I.V., Polukhina O.A., Saibonova L. are analyzed. [3] For the conditions of Uzbekistan, it is important to choose the general direction of digitalization, where the main thing should not be the digitalization indicator but the economic efficiency of production. Published textbooks and scientific articles on the identified issues, a comprehensive analysis of the digital economy as an objective process of developing economic relations in the context of the globalization of Uzbekistan is still missing. [4] Uzbekistan does not stay aside from global trends; it is no coincidence that 2020 was declared the Year of Development of Science, Education, and the Digital Economy in the country. The President of Uzbekistan proposed a systematic program for economic development, with the digital economy playing a key role among the priority areas. [5] At the same time, the authors studied the regulatory documents of Uzbekistan during the period of the study. [6] Despite the solid foundation of research in this area, the analysis of the institutional and socio-economic conditions of Uzbekistan's development in the context of digital transformation has not been studied enough, which led to the conduct of this study.

DATA AND METHODOLOGY

This article is based on the research of various theoretical schools and trends presented in the works of leading domestic and foreign scientists in the field of digital transformation, the logic and stages of strategic management of this process. The scientific novelty of this article lies in a comprehensive study of the theoretical and methodological foundations for the development of digitalization process of Uzbekistan; theoretical substantiation of expediency and identification of specific features of the transition to innovative development of the digitalization complex in the context of globalization. By using theoretical and factual materials, the results of an analysis of the innovative development of the digital system of Uzbekistan are presented.

DIGITAL COMPETITIVENESS OF COUNTRIES

The beginning of the 21st century is due to the active introduction of digitalization processes into the modern economy on the basis of the information and industrial revolutions, as well as the processes of economic globalization. Currently, the introduction of globally competitive digital technologies into the economy continues, including advanced manufacturing, information, and telecommunications, as well as artificial intelligence systems, virtual reality, the Internet of things, and, accordingly, the transformation of the economy into a digital format, or, in other words, the formation of a digital economy. Information in society and business processes has become the main resource. Currently, we are increasingly faced such words as “cryptocurrency”, “virtual currency”, “digital money”, “bitcoins”, “electronic wal-lets”, “alternative” money, “blockchain”, etc. The digital economy affects every aspect of our life: healthcare, education, Internet banking, and the government. By the end of 2023, the gross domestic product (GDP) of the global economy is expected to be 105 trillion US dollars, which is 5 trillion dollars more than a year earlier, according to the latest forecasts from the International Monetary Fund (IMF). [7] In nominal terms, this is an increase in global GDP of 5.3%; when adjusted for inflation, this would be an increase of 2.8%. Based on the IMD ranking, which is based on 50 criteria grouped into three main groups: knowledge, technology, and readiness for the future, from the 63 countries included in the ranking, we will con-sider the 10 leading countries in digital competitiveness:

- The USA is a highly developed country, the first economy in the world in terms of nominal GDP and the second in terms of GDP (PPP). The United States is a leader in scientific research and technological innovation. American science and technology have made major contributions to the development of telecommunications and in-formation technology. The largest manufacturers of personal computers are IBM and Apple, and operating systems and office software are Microsoft. The Google and Yahoo! programs were also created in America, and the largest social networks Myspace, Facebook, and Twitter appeared in the USA also.
- Singapore is a highly developed country with a market economy and low taxation, transnational corporations plays an important role. The economy is heavily dependent on exports, especially in the areas of consumer electronics, information technology, and pharmaceuticals. The region’s largest trading power, attracting major in-vestment in pharmaceuticals and medical manufacturing, will continue its efforts to develop as Southeast Asia’s financial and high-tech hub.
- Swedish scientists have made a significant contribution to the development of world science. In modern Sweden, the bulk of government-funded research is carried out at universities and other institutions that are part of the country’s higher education system. The largest share of research expenditures at universities goes to medicine (25%), technological developments (22%), natural sciences (19%), social sciences (11%), and humanities (6%). Expenditures on scientific research are covered by the state budget as well as from external sources such as national research councils, government agencies, and scientific foundations.
- Switzerland is one of the most developed countries in the world, with the highest nominal adult wealth and the 8th highest GDP. It ranks first places in international indicators, including economic competitiveness and human development. According to Western economists, the country is among the top ten countries in the world in terms of economic competitiveness.
- In the Netherlands, the high-tech sector covers many industries that are closely related to each other, such as high-tech systems, aerospace, materials (including steel), and the automotive industry. National knowledge institutes and companies operating in this sector are renowned for their technological competence and leader-ship in their market segments. The country is among the leaders in the field of nano-technology; publications from the Netherlands provide more patent citations than research from any other country in the world.
- In Finland, attention is paid to the development of technology parks, which are considered one of the most important elements of the country’s innovation infra-structure, contributing to the deepening of cooperation between government research centers, universities, and industry. The idea of technology parks is to create a place and conditions for intensifying and simplifying the dialogue between industry and scientists, who, without interruption from educational and scientific activities and using their existing research base, are involved by large or newly created companies in solving pressing problems demanded by modern industry.

- Hong Kong is a special administrative region of the People's Republic of China and one of the leading financial centers in Asia and the world. Hong Kong's two dominant industries are finance and shipping. Many companies and startups related to blockchain and cryptocurrencies have been founded in Hong Kong. These include cryptocurrency exchanges such as Gatecoin and BitMex.
- Norway is the largest oil and gas producer in Northern Europe. Hydropower sup-plies most of the energy needs, allowing most of the oil to be exported. Oil funds serve for the development of future generations; the country has significant mineral reserves and a large merchant fleet.
- In South Korea, the Ministry of Education, Science, and Technology of the Republic of Korea is involved in education and science at the highest level. Robotics in Korea has been included in the list of major national projects since 2003, and in 2009, the government announced plans to build robots for the Incheon and Masan Free Economic Zone. In February 2010, due to a shortage of teachers, it became known about plans to create robots that teach English, and already in 2013, the most successful developments began to appear in preschool institutions. Robotics in South Korea is also developing in the entertainment sector. [8]

DEVELOPMENT OF THE DIGITAL ECONOMY IN UZBEKISTAN

As we see, the digital economy has developed in all highly developed countries and is beginning to develop in Uzbekistan. Digitalization is becoming the most important factor in the growth of the global economy. There is a transition from the introduction of individual digital technologies to the integrated construction of a digital ecosystem within the global and national economies. This trend reflects the need for effective interaction among participants in the digitalization process in all countries: public authorities, businesses, educational institutions, industrial enterprises, and financial structures. The digitalization of the national economy has already become an important component of the economic development of most countries and is becoming the institutional basis for sustainable production growth, increasing the competitiveness and living standards of citizens of Uzbekistan in the near future. In this direction in the Republic of Uzbekistan for 2018–2020, significant work has already been carried out at the legislative, executive and industry levels: Presidential Decrees have been signed: "On additional measures for the implementation of the digital economy, e-government, as well as information systems in public administration of the Republic of Uzbekistan", "On approval of the "Road Map" of the main directions of structural reforms of the Republic of Uzbekistan for the period 2019-2021"; "On approval of the Strategy "Digital Uzbekistan 2030" and measures for its effective implementation"; in July 2018 the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan "On measures to develop the digital economy in the Republic of Uzbekistan" was adopted; the "Digital Uzbekistan 2030" Program is being developed. based on the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated January 10, 2019, a Center for Project Management of Electronic Government and Digital Economy was created under the National Project Management Agency under the President of the Republic of Uzbekistan. An Economic Council for structural reforms in the country has been created for the period 2019-2021; the "electronic government" system is being widely implemented to ensure openness, transparency and efficiency in all areas; construction of the Technology Park of software products and information technologies has begun in Tashkent; in 2020-2024, it is planned to organize branches of the technology park in 14 regions, triple the number of residents and increase the number of employees to 40 thousand; the issue of renaming the Ministry for the Development of Information Technologies and Communications into the Ministry of Digital Development has been submitted for public discussion. In accordance with the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan, dated December 21, 2022, No.UP-269, the Ministry for the Development of Information Technologies and Communications of the Republic of Uzbekistan was reformed into the "Ministry of Digital Technologies of the Republic of Uzbekistan". The Republic is actively working to digitalize the national economy, but the country is still inferior to the leading countries in terms of digital transformation. During a meeting on the development of the information technology sector and the creation of the modern infrastructure necessary for this, President Sh. Mirziyoyev [5] noted that the contribution of the digital economy to the gross domestic product of the United States is 10.9%; in China, this figure is 10%; in India, it is 5.5%; and in Uzbekistan, this figure does not exceed 2%. Understanding the phenomenon of the digital economy and researching its fundamental and applied foundations can form the basis of management concepts and decisions and will also help identify the benefits associated with it and prevent possible risks in the process of forming the digital economy in the Republic of Uzbekistan. Modern Uzbekistan is part of the world economic community; ongoing integration processes in the international market require active entry into the global information community. To this end, Uzbekistan pays special attention to the issues of ICT development, and it should be noted that since the beginning of the 1990s The ICT market in Uzbekistan was formed as a separate segment of the economy. The events of the last decade have provided a wealth of evidence of the real

importance of ICT for people's way of life. Uzbekistan began to prioritize the development of information and communication technologies (ICT) and digitalization in the early 2000s. For example, the country initiated the "Comprehensive Program for the Development of the National Information and Communication System of the Republic of Uzbekistan for the Period 2013–2020" and the "Digital Uzbekistan-2030" strategy, aimed at implementing digital transformation in the national economy, industry, and society as a whole. Priority measures for the introduction of ICT in the economy, social sphere and management system are reflect in the Decree of the President of Uzbekistan "On the action of Strategy for the further development of the Republic of Uzbekistan" [9], in the part, "Development and liberalization of the economy" the Action Strategies were especially highlighted: accelerated development of the sphere services, increasing the role and share of services in the formation of the gross domestic product, a fundamental change in the structure of the services provided, primarily due to modern high-tech types of services; further development of road transport infrastructure, introduction of information and communication technologies into the economy, social sphere and management systems. "The Development Strategy of the New Uzbekistan for 2022–2026" [10] has become a logical continuation of the country's course. The new Development Strategy identified the digitalization of a number of important areas, such as public services, the judicial system, law enforcement agencies, traffic control systems, the health care system, social services, banking and agricultural sectors, and other major areas of the national economy. In particular, improving the e-government of Uzbekistan and bringing the share of electronic government services to 100%, the introduction of a mobile ID system for identifying a person in the provision of public services, the introduction of a "digital passport of citizens," and the "digital authority" project were prioritized for the digitalization of public administration and optimization of administrative procedures at the central and local levels. While maintaining stable growth rates, by 2030 it is planned to reach a GDP per capita of $4,000. USA and enter the group of countries with "upper middle income". In this regard, the development of the digital economy is also identified as the main "driver," with its share increasing by at least 2.5 times by the end of 2026. It is planned to increase the volume of production of software products by 5 times and their export by 10 times, to 500 million US dollars, as well as to increase the level of digitalization of processes in the financial and banking sectors to 70%. In addition, priority is given to the digitalization of urban planning and construction and their development within the framework of the "Smart City" concept.

CONCLUSIONS

It should be noted that during the years of development in Uzbekistan, purposeful work is being carried out to reform the entire system, create innovative ideas, develop and introduce new technologies, train qualified personnel (graduates) meeting the goals of the country's socio-economic development [11]. Thus, it is necessary to note that the development of the digital economy opens up unlimited opportunities, but the development of the digital economy hides obvious challenges and threats to those lagging behind, such as: high-risk information security; threat of job cuts. The transition to a digital economy also complicates the use of foreign software, etc; high risk and uncertainty when making strategic decisions. A similar situation is related to the unstable situation characteristic of the digital economy, caused by dynamic changes at the technological level, the growth of the intensity of competition, and the reduction of the life cycle of goods and services.

It is necessary to note that in the conditions of the market economy, the key priori-ties of the country's social and economic development are diversification, which implies a reduction in raw material dependence, the development of industries with a high share of added value, and the development of high-tech productions. In the Republic of Uzbekistan, necessary conditions are created for the active development of a digital economy – a public-economic system where the reproduction process is carried out on the basis of digital technologies, the driving forces of which are data and information [12]. It should be noted that today the field of digital technologies is one of the fastest growing in the world economy, being both an engine of economic growth and a sec-tor that has already significantly changed and transformed economic processes in other industries and continues to influence the formation of a new type of knowledge-based economy, the use of information, and the product of human intellectual work. In turn, the development of the digital economy in Uzbekistan contributes to the development of digital literacy in the population, new digital tools, optimal organization of communication processes in society based on the use of intellectual technologies, robotics, open and big data technologies, blockchain, and the development and implementation of various technological platforms, which ultimately, as a result, promotes the competitiveness of the country in the economic market. Thus, the digital economy program is not just a large local project; it is an important and fateful choice and challenge for the Republic of Uzbekistan. The main task is not only to reach a high level of well-being but also to enter the list of developed states in the world. For Uzbekistan, this is an opportunity to prove its independence and sovereignty.

ACKNOWLEDGMENTS This study was financed by a grant from the Plekhanov Russian University of Economics.

References:

1. Sklyar M.A., Kudryavtseva K.V. (2019). Digitalization: main directions, advantages and risks. Economic revival of Russia. – 2019 – No.3 (61). – pp. 103–114.
2. Klezhner G.B. (2020) Intellectual economy of the digital age. M.: EiMM. 2020, 56 (1), 18-33.
3. Antonova I.V., Polukhina O.A., Saibonova L.N. (2017) Methodological approaches to the study of the local IT services market in the information space of the region // Statistics and Economics. 2017. No. 1. pp. 3-10.
4. Abdullaeva M.S. (2020) Theoretical aspects of the definition, development of the digital economy and its origins in the Republic of Uzbekistan. Logistics and economics. No. 6, 2020, p. 25.
5. Mirziyoyev Sh.M. Report at a meeting on the development of information technologies and the creation of modern infrastructure for them. 02/13/2020. Electronic resource. Access mode: https://lex.uz/ru/docs/5841077
6. Mirziyoyev Sh.M. Message to the Senate and Legislative Chamber of the Oliy Majlis. T.: 01.24.2020. Electronic resource. Access mode: https://lex.uz/ru/docs/5841077.
7. International Monetary Fund Report. “Global Economic Outlook for 2023”. (October 2023) Access mode: https://www.imf.org/external/datamapper/datasets/WEO.
8. Top 10 leading countries in digital competitiveness. September 27 2019. Access mode: https://news.rambler.ru/other/42899068/?utm_content=news_media&utm_medium=read_more&utm_source=copylink.
9. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan “On the strategy of action for the further development of the Republic of Uzbekistan” No. 4947 dated February 7, 2017. National database of legislation of the Republic of Uzbekistan – www.Lex.uz.
10. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan, dated January 28, 2022 No. UP-60 On the development strategy of the new Uzbekistan for 2022 – 2026. Electronic resource. Access mode: https://lex.uz/ru/docs/5841077
11. Abdurakhmanov K., Khakimov N., Makhmutkhodjaeva L. and others. (2019) Higher education as an important factor of sustainable development of the country/ Revista ESPACIOS. ISSN 0798 1015, Vol.40(Nº9) 2019, http://www.revistaespacios.com/a19v40n09/a19v40n09p15.pdf.
12. Talipova N.T., Makhmutkhodjaeva L.S., Khazratkulova L.N., (2022) Evolution of innovative development of foreign economic activity of the Republic of Uzbekistan, ICFNDS ‘22: The 6th International Conference on Future Networks & Distributed Systems Tashkent TAS Uzbekistan 15 December 2022, ISBN: 978-1-4503-9905-0, Publisher: Association for Computing Machinery, New York, NY, United States, Published: 09 May 2023, pp.51–59, Access mode: https://dl.acm.org/doi/10.1145/3584202.3584211.

OLIY O‘QUV YURTLARIDA MATEMATIK STATISTIKANI O‘QITISHNING XUSUSIYATLARI

Shamsiyev Damin Najmiddinovich
Toshkent davlat texnika universiteti dotsenti,
fizika-matematika fanlari nomzodi

Aymatova Farida Xo‘razovna
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti,
“Ijtimoiy gumanitar va aniq fanlar” kafedrasi
katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada matematik statistika bo‘limi orqali o‘qitish jarayonining muammolari haqida fikr yuritilgan. Bu muammolarni hal etish usullari muhokama qilingan va mualliflarning yondashuv va takliflari keltirilgan.

Kalit so‘zlar: matematik statistika, gipotezalar tekshiruvi, motivatsiya, standart chetlanish, 1 va 2 tur xatoliklar, tatbiqiy masalalar.

Abstract: This article addresses the issues of the learning process in the section on mathematical statistics. The ways to solve these problems are discussed, and the approaches and suggestions of the authors are presented.

Key words: mathematical statistics, hypothesis testing, motivation, standard deviation, type 1 and type 2 errors, applied problems.

Аннотация: В этой статье рассматривается проблемы процесса обучения раздела математическая статистика. Обсуждены способы решения этих проблем и приведены подходы, а также предложения авторов.

Ключевые слова: математик статистика, проверка гипотез, мотивация, стандартное отклонение, ощибки 1 и 2 рода, прикладные задачи.

KIRISH

Ma’lumki, matematik statistika barcha oliy o‘quv yurtlarida matematika kursining oxirgi bo‘limlaridan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, matematik statistika hayotimizning turli sohalarida muhim amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan bo‘limlardan biridir. Uning amaliy tatbiqlarini o‘quv jarayonining o‘zida ham ko‘rishimiz mumkin, ya’ni ko‘pchilik talabalar o‘zlarining bitiruv malakaviy ishlarini bajarish davomida tadqiq etilayotgan jarayonlarni xarakterlovchi qonuniyatlar va o‘zaro bog‘liqliklarni aniqlash uchun empirik ma’lumotlarning statistik tadqiqotlarni olib borishadi. Ilmiy tadqiqot ishlari bilan shug‘ullanuvchi talabalar uchun matematik statistikaning usullari muhim ahamiyatga ega. Bunday zaruriyatlar bo‘lishiga qaramasdan oliy o‘quv yurtlarida matematik statistikani o‘rganish jarayoni talabalar uchun uzundan uzoq, murakkab hisoblashlarni bajarishga to‘g‘ri kelganligi uchun, ularning o‘zlashtirishi uchun qiyin bo‘lim hisoblanadi.

ASOSIY QISM

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, uzun, murakkab hisob-kitoblar o‘zlashtirishni qiyinlashtiradi, zerikishga olib keladi. Albatta, bugungi kunda hisob-kitoblarni yengillashtirish muammo emas. Kompyuterda zamonaviy das-

turlar paketi yordamida hisob-kitoblarni biz zumda bajarish mumkin. Lekin bunday yondashuv fanga bo‘lgan qiziqishni kuchaytirmasdan balki so‘ndirishi mumkin. Buning sababi, barcha tadqiqotchilar kabi talaba ham bajargan ishlarining amaliy mohiyatini tushunishni, natijasini ko‘rishni xohlaydi .

Albatta, boshqa fundamental fanlar kabi matematikaning amaliy tatbiqi bevosita ko‘rinib turadigan bo‘limlari o‘quvchida tabiiy qiziqish uyg‘otadi. Matematik statistika esa – amaliyotga eng yaqin, ko‘p hollarda bevosita amaliyotdan kelib chiqqan masalalarni o‘rganuvchi bo‘limdir. Shunday ekan, qanday qilib talabalarga matematik statistikaga bo‘lgan qiziqishni uyg‘otish mumkin?

Bu masalaning yechimiga turli xil yondashuvlar mavjud, bir necha o‘qitish usullari ishlab chiqilgan. Masalan, Kobb[1] nazariyani kamaytirish hisobiga berilgan ma’lumotlar ustida ko‘proq ishlashni taklif etadi. Ba’zi tadqiqotchilar barcha empirik ma’lumotlarni tinglovchining o‘zi yig‘ib, qayta ishlashi lozimligini ta’kidlashadi. Albatta, bu yondashuvlarning barchasi jiddiy asoslarga ega bo‘lib, matematik statistikaga bo‘lgan qiziqishni kuchaytiradi va ular o‘quv jarayonini yaxshi o‘zlashtirishga yordam beradi.

Modomiki qo‘yilayotgan masala predmetga bo‘lgan qiziqishni oshirish ekan, bizning fikrimizcha talabaga har bir mavzu o‘rganishi uchun motivatsiya berish kerak. Motivatsiya esa har birimizni harakatga olib kelgani kabi, talabani mavzuning, masalaning mohiyatini tushunishga, uni amaliy hal qilishga undaydi. Demak bo‘limning, har bir ma’ruzaning boshlanishi qismida talabalarga uni o‘rganishga undovchi turtki, motivatsiya berishimiz talab etiladi.

Biz buning uchun darsning odatiy tashkil etilishi, ya’ni avval nazariya keyin masalalar emas, balki biror amaliy masalani keltirib so‘ngra uni qanday hal etish masalasini qo‘yib, zarur bo‘lgan nazariyani ifodalashni taklif etamiz. Bu masala talabada o‘ta kuchli bo‘lgan birinchi taasurot va u miyada uzoq muddatga muhrlanib qoladi. Shuning uchun, fikrimizcha, matematik statistika bo‘limini boshlashdan oldin uning qo‘llanilish sohalari iqtisodiyot, sotsiologiya, tibbiyot, mahsulot sifati va ishonchliligi bilan bog‘liqligini ko‘rsatuvchi masalalar keltirilsa maqsadga muvofiq bo‘ladi. Masalan, matematik statistikaning nimani o‘rganishini tushuntirish uchun darsni quyidagi masaladan boshlash mumkin: Ommaviy axborot vositalarida doimo berib boriladigan biror masala yuzasidan jamoatchilik fikri foizlarda qanday hosil qilinadi.

Biz gipotezalar tekshiruvi mavzusiga batafsil to‘xtalamiz. Quyidagi avtomobil haydovchilari uchun qiziq bo‘lgan masalani qaraymiz: shina ishlab chiqaruvchi kompaniya uning shinalari 8000 kilometr standart chetlanish bilan 50000 kilometr yurib berishini ta’kidlamoqda. Bu kompaniyadan sotib olingan 100 ta shina tekshirib ko‘rilganida ularning o‘rtacha yurgan kilometri 46000 bo‘lib chiqdi. Bu natija kompaniya xaridorlarni aldayotganini anglatadimi yoki tekshirishga olingan tanlanma omadsiz chiqqanmi?

Bu masalaning keltirilishi auditoriya uchun o‘ta qiziqarli, chunki ko‘pchilik talabalar avtomobildan foydalanadi va ular uchun avtoshina qancha kilometr yurishi muhimdir.

Ana shu mavzu doirasida 1 va 2 tur xatoliklarga doir bitta misol keltiramiz: Tadbirkor o‘zining biznes hamkori bilan uchrashishga kelishdi. Kelishilgan vaqtdan 20 minut o‘tishiga qaramasdan hamkor kelmadi. Unga qo‘ng‘iroq qilib tusha olmaganidan so‘ng kutish kerakmi deb o‘ylay boshladi.

Yakuniy qaror qabul qilishda ikkita xatolik yuz berishi mumkin. Birinchisi, biznes hamkor ishonchsiz hisoblanib u bilan rejalashtirilayotgan biznes proyektlar bekor qilinadi. Aslida esa u ishonchli tadbirkor, uning uchrashishga kela olmaslik sababi tasodifiy voqealar bilan bog‘liq (masalan, yo‘lda tirbandlikda qolib ketdi, telefon o‘chib qoldi). Bu kabi xatolik birinchi tur deb ataladi, bunda tasodifiy voqea tasodifiy emas deb e’lon qilinmoqda.

Ikkinchi tur xatolik esa, bu biznes hamkor tasodifan uchrashuvga kela olmadi deb u bilan yangi uchrashuv rejalashtiriladi, aslida esa hamkor ishonchsiz, o‘z ishiga jiddiy qaramaydi. Bu holda tasodifiy bo‘lmagan voqea tasodifiy deb qaralayapti.

Ko‘rilgan masaladagi barcha vaziyatlarni jamlab, hodisa haqida qanday fikr yuritishimizni quyidagi jadval joylashtirishmiz mumkin

1-jadval

№: Hamkorning kechikishi tasodif (tirbandlikda qolib ketdi)		Oldinga surilgan gipoteza va ular asosida qabul qilingan qarorlar	
		N1: Hamkorning kechikishi tasodif emas (munosabatlar buzilishi)	
Hodisa: Hamkor uchrashuvga kechikkan. Hodisaning asl sababi:	Tasodif (tirbandlikda qolib ketdi)	“Kutish”- to‘g‘ri qaror qabul qilinadi, chunki nol gipoteza reallik bilan ustma ust tushadi	“Ketish” noto‘g‘ri qaror qabul qilinadi, chunki nol gipoteza inkor qilinmoqda. Tasodifiy hodisa tasodifiy emas deb talqin qilinmoqda (1 tur xatolik)
	Tasodif emas (munosabatlar buzilishi)	“Kutish” noto‘g‘ri qaror qabul qilinadi, chunki xato nol gipoteza qabul qilinmoqda. Tasodifiy emas hodisa tasodifiy deb talqin qilinmoqda (2 tur xatolik)	“Ketish”- to‘g‘ri qaror qabul qilinadi, chunki xato nol gipoteza inkor qilinadi

Bu qaralgan masalaga ko‘ra, birinchi tur xatolikning oqibatida tadbirkor rejalashtirilayotgan biznes proyektni, mablag‘ni yo‘qotadi. Paydo bo‘lgan bu vaziyatda qaysi yo‘lni tanlash kerak degan savolga javob topish esa o‘tilayotgan mavzuni chuqur o‘rganishga undaydi.

XULOSA

Yuqorida keltirilgan ma’lumotlarga ko‘ra matematik statistika darsining tarkibiy tuzilishi quyidagicha bo‘lishi kerak:

- mavzu boshlanishidan oldin talabani qiziqtiruvchi hayotiy yoki amaliy masala keltirilishi maqsadga muvofiq;
- nazariya beriladi, bu jarayonda imkon tariqasida keltirilgan masalalarga qaytib turish lozim;
- nihoyat qo‘yilgan masala yechiladi va mavzuga doir boshqa masalalar qaralishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. Cobb G.W. Teaching Statistics: More Data, Less Lecturing. Amstat News, December, 1991. –pp. 1, 4.
2. Гордеева Т.О., Шепелева Е.А. Внутренняя и внешняя учебная мотивация академически успешных школьников. Вестник Московского университета, серия 14: Психология, 2011. –№ 3. –с. 33–45.
3. Иванов О.В. Статистика: Учебный курс для социологов и менеджеров. Ч.2. Доверительные интервалы. Проверка гипотез. Методы и их применение. –Москва, МГУ, 2005. –220 с.
4. Рамси Д. Статистика для “чайников”. –Москва, Вильямс, 2008. –320 с.
5. Резник А. Д., Резник Д. А. Элементарное введение в статистику (от практики к теории). – М.: Горячая линия – Телеком, 2016. – 358 с.

TURIZMDA TADBIRKORLIKNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Mardonova Dilafruz Kosimovna
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Samarqand filiali tayanch doktoranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada turizmda tadbirkorlikni tashkil etishning ahamiyati va o‘ziga xos xususiyatlari, hozirgi kunda turizmda tadbirkorlikni tashkil etishdagi mavjud vaziyat tahlili, bu borada xorijlik va o‘zbekistonlik olimlarning fikrlari tahlil qilinib, sohada tadbirkorlikni samarali olib boorish bo‘yicha xulosa va takliflar shakllantirilgan.

Kalit so‘zlar: turizm, tadbirkorlik, turist, investitsiya, innovatsiya.

Abstract: This article analyzes the importance and features of organizing entrepreneurship in tourism, analyzes the current situation in organizing entrepreneurship in tourism, the opinions of foreign and Uzbek scientists on this matter, and also draws conclusions and proposals for conducting entrepreneurship in the field of tourism.

Key words: tourism, entrepreneurship, tourist, investment, innovation.

Аннотация: В данной статье проанализированы значение и особенности организации предпринимательства в туризме, проведен анализ современной ситуации в организации предпринимательства в туризме, мнения зарубежных и узбекских ученых по этому поводу, а также сформированы выводы и предложения по ведению предпринимательства в сфере туризма.

Ключевые слова: туризм, предпринимательство, турист, инвестиции, инновации.

KIRISH

Bugungi kunda turizm dunyoda eng tez rivojlanib borayotgan va davlatga katta foyda keltiruvchi sohalardan biri hisoblanadi. Mamlakatimizda ham mazkur yo‘nalishga alohida e’tibor qaratilib, sayyohlik obyektlaridan samarali foydalanish, ko‘rsatilayotgan xizmat turlari sifatini oshirish, yurtimizga tashrif buyurayotgan sayyohlar oqimini ko‘paytirish yuzasidan barcha choralar ko‘rilmoqda. Jumladan, O‘zbekiston – 2030 strategiyasining 58-maqsadida bir qator samaradorlik ko‘rsatkichlari keltirilgan [1]:

- xorijiy turistlar sonini 15 millionga, ichki sayyohlar sonini 25 millionga, ziyorat turizmi bo‘yicha keladigan turistlar sonini 3 million nafarga oshirish.
- xususiy investitsiyalarni jalb qilish hisobiga respublikada 30 ta yirik turizm klasterlarini tashkil etish, mehmon o‘rinlari sonini kamida 2 barobarga oshirish, tog‘li hududlarda 25 ta dor yo‘llari qurish, turizm mahallalari sonini 175 taga yetkazish.
- turizm xizmatlari eksportini 5 milliard dollarga yetkazish, tibbiyot va ta’lim turizmi eksportini yiliga 1,5 milliard dollarga yetkazish va boshq.

Bu, tabiiyki, yurtimizda ichki va tashqi turizmni rivojlantirish uchun zarur infratuzilmani yaratish va sayyohlarga xalqaro darajada xizmat ko‘rsatishni talab etadi. Shu bilan birga, sohada tadbirkorlik uchun shart-sharoitlarning yaratilganligi ham alohida ahamiyatga ega. Bu borada tadbirkorlik subyektlarining xizmat ko‘lami kengaytirib borilmoqda.

Turizmni rivojlantirish bevosita ushbu sohada tadbirkorlikni samarali tashkil etish, yangi turistik mahsulot va xizmatlar ishlab chiqarish, turizm resurslari va boshqa xizmat ko‘rsatish omillaridan samarali foydalanish, samarali boshqaruv usullari, yuqori mahsuldorlikka erishish, mahsulot va xizmatlar sifatini oshirish, ko‘rsatilayotgan xizmatlarning to‘liqligini ta’minlash kabilar turizmni rivojlantirishda ijobiy natijalarga olib keladigan tadbirkorlik jarayonlari bilan bog‘liq.

Bu omillar turizmda “tadbirkor” va “tadbirkorlik” tushunchalarining mohiyati va xususiyatlarini keng ko‘rib chiqish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Turizm sohasida tadbirkorlikni yo‘naltiruvchi adabiyotlar tarqoq qolmoqda, ammo mavjud adabiyotlar turizm sohasida qiymat yaratishda tadbirkorlikning muhim roli ta’kidlanadi.

Low va MacMillan fikricha, tadbirkorlik iqtisodiyot, sotsiologiya, moliya, tarix, psixologiya va antropologiya kabi turli fanlar tomonidan samarali qo‘llaniladi, ularning har biri o‘z atamalarida ishlaydi va tegishli konsepsiyadan foydalanadi [2]. Shane va Venkataraman tadbirkorlikni ilgari mavjud bo‘lmagan tovarlar va xizmatlar, tashkil etish shakllari, bozorlar, jarayonlar va xom ashyolarni kashf qilish, baholash va ilgari surish imkoniyatlaridan foydalanish deb ta’riflaydi [3].

Ayrim xorijlik iqtisodchi olimlar tomonidan turizm sohasidagi tadbirkorlik iqtisodiy past rivojlangan hududlarda iqtisodiy rivojlanish strategiyasi sifatida ta’riflanadi [4] va bir qancha davlatlar turizm sohasida, xususan, past rivojlangan hududlarda yangi biznes ochishni qo‘llab-quvvatlaydi [5].

I.Tuxliyev jahon mintaqalarida turizm tadbirkorlik sohasi sifatida rivojlanib, aholi bandligi va o‘z-o‘zini ish bilan ta’minlashni faollashtirish, shahar muhitini yaxshilash, mahalliy hamjamiyatning turmush sifati va soliq tushumlarini yaxshilashga xizmat qiladi, deya e’tirof etadi [6]. Shu bilan birga, turizm sohasi iqtisodiyotining drayveri etilib, bu boradagi tadbirkorlikni rivojlantirish bo‘yicha yetarli shart-sharoitlar yaratilganligini ta’kidlaydi.

Iqtisodchi olim B.Navro‘z-Zoda turizm biznesini rivojlantirishda innovatsion klasterlardan foydalanishni tavsiya etgan. Uning fikricha, O‘zbekistonda ham turistik xizmatlar ko‘rsatishga ixtisoslashgan klasterlarini shakllantirish va rivojlantirishning innovatsion texnologiyasini o‘zlashtira olgan taqdirda milliy turistik mahsulotlari bilan jahon turistik xizmatlar bozorida muvaffaqiyatga erishib, mamlakatimizni xalqaro sayyohlik markaziga aylantirish imkoni oshadi [7].

Keltirilgan fikrlar o‘z yo‘nalishi doirasida asosli, deb qarash mumkin va ularning zamirida tadbirkorlik, ya’ni foyda olishga bo‘lgan harakatni e’tirof etish lozim.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqolada iqtisodiy tahlilning analiz va sintez, induksiya va deduksiya, taqqoslama kabi an’anaviy usullardan foydalanildi. Iqtisodchi olimlarning turizmda tadbirkorlikni rivojlantirishga doir ilmiy-amaliy qarashlari tahlil qilindi va natijalari asosida xulosalar shakllantirilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bugungi kunda iqtisodiy adabiyotlarda “tadbirkor” so‘zi ko‘plab ta’riflar keltiriladi. Umuman olganda, “tadbirkor” tushunchasi yangi mahsulot yoki tovarlarni ishlab chiqish, yangi g‘oyalarni joriy etish, yangi korxonalar tashkil etish, yangi xizmatlar yaratish va norasmiy investitsiyalar kiritishni nazarda tutadi. Shunday qilib, ushbu faoliyatning barchasi tegishli tavakkalchiliklarni qabul qilish va innovatsiyalar va ijodkorlik orqali mahsulotlarni yaratishning yangi usullariga e’tibor qaratish orqali amalga oshiriladi. Tashkiliy nuqtayi nazardan, tadbirkorlik jarayoni iqtisodiy rivojlanish kuchining harakatlantiruvchi kuchi sifatida qabul qilinadi, u sanoat tendensiyalari va o‘zgarishlariga moslashish nuqtayi nazaridan tavakkalchilik, innovatsiyalar, ijodkorlik, yangi korxonalarni shakllantirish, boshqaruv va marketingning yangi usullarini qo‘llash masalalariga qaratilgan.

Turizmda tadbirkorlik tushunchasi tashkil etish, boshqarish va rivojlantirishning o‘ziga xos xususiyatlari va tamoyillariga ega. Shuning uchun bu tushunchalarning mohiyatini jadal rivojlanayotgan turizm kontekstida ko‘rib chiqish zarur.

Turizmda tadbirkorlik tushunchasi haqida fikr yuritilar ekan, undagi risk haqida gapirmaslikning iloji yo‘q. Tadbirkorlikda eng katta risk mavjud resurslarni yo‘qotish yoki foyda ololmaslik ehtimolidir. Risklar har qanday tashkilotning moliyaviy holatiga zarar keltirishi va korxonaning butunlay bankrot bo‘lishiga olib kelishi mumkin. Ushbu holatlarni inobatga olib korxonalar faoliyat davomida risklarni boshqarish orqali uning xavf darajasini pasaytirishga harakat qiladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo‘jalik faoliyatini amalga oshiruvchi korxonalardan faoliyatning yuqorida keltirilgan tamoyillarini o‘zgartirishni talab qiladi. Endi har bir bozor munosabatlari subyektining faoliyati qonun doirasida o‘z meyorlariga ega bo‘ldi. Bir so‘z bilan aytganda risk – faoliyat yuritish davomida turli xil omillarning o‘zgarishi natijasida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xatar yoki xatarlar majmuasidir. Tashkilotlarda risk hisob xarakteri bo‘yicha balans va balansdan tashqari operatsiyalar bo‘yicha risklarga bo‘linadi.

Tadbirkorning riskni boshqarish doirasidagi faoliyati o‘z subyektining daromadligiga tahdid soluvchi risklarning ta’siridan himoya qilishga yo‘naltirilgan. Umuman olganda, riskni boshqarish tadbirkorga resurslardan yanada oqilona foydalanish, javobgarlikni taqsimlash, firma faoliyatining natijalarini yaxshilash va riskning ta’siridan xavfsizligini ta’minlash imkonini yaratiladi.

Turizmdagi tadbirkorlik boshqa tarmoqlardagi tadbirkorlik faoliyatidan murakkabligi, o‘ziga xosligi bilan sezilarli farq qiladi. Turizmda tadbirkorlik faoliyati tashqi muhit ta’siriga ko‘proq “sezgir” bo‘lib, turizm faoliyatiga bevosita ta’sir qiluvchi tashqi omillar ro‘yxati ancha keng. Tabiiy resurslar, turizm mahsuloti va xizmatlarini ishlab chiqarishning cheklangan omillari, mavsumiylik, turizm mahsulotlarini ishlab chiqarish va iste’mol qilish jarayonlarining uzoqligi, turizm bozorining murakkabligi, xizmat ko‘rsatish sifati muammolari, raqobatning kuchayishi, shunga o‘xshash turistik mahsulotlarning yetarli darajada ta’minlanishi turizmda tadbirkorlik faoliyatining muvaffaqiyatiga ta’sir qiluvchi omillar qatoriga kiritish mumkin.

Ma’lumki, tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanuvchi shaxslar uchun tashabbuskorlik ayniqsa, muhim xususiyat hisoblanadi. Bu xarakterli xususiyat aholining 5-7% dan ko‘p bo‘lmagan o‘ziga xos in’om, iste’doddir [8]. Turizmda tadbirkorlik jarayonini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, turizm sohasida faoliyat yurituvchi tadbirkorlarning asosiy xarakterli xususiyatlari (tavakkalchilik, mijozlarga yo‘naltirilganlik, oldindan ko‘ra bilish, biznes muhitiga moslashish, innovatsiyalarga moyillik, innovatsiyalar va moliyaviy mustaqillik) ko‘p jihatdan xarakterli xususiyatlar bilan boshqa tarmoqlarda ishlayotgan tadbirkorlarga mos keladi [9].

Bizning fikrimizcha, turizm sohasida faoliyat yuritayotgan tadbirkorlar maqsadli auditoriya, ijtimoiy guruhlar bilan ishlash, jamoatchilik bilan aloqa o‘rnatish, muloqot qilish ko‘nikmalariga ega bo‘lish, muomala va nutq madaniyatini mukammal egallash kabi o‘ziga xos xizmat sifatini ta’minlashga e’tibor qaratish maqsadida aniq namoyon etishi kerak. Ushbu xususiyatlar muhim ahamiyatga ega, chunki turistlarga xizmat ko‘rsatish jarayoni bevosita aloqa zonasida sodir bo‘ladi, chunki xizmatlarni ishlab chiqarish va iste’mol qilish ajralmasdir. Tadbirkorlarning bu fazilatlari turistik tajribalarni yaratishda asosiy omil bo‘lib, ular turistik biznesni muvaffaqiyatli yuritish va korxonaning raqobatbardoshligini oshirish uchun juda muhim hisoblanadi.

Turizm sohasida ishlayotgan tadbirkorlar uchun tezkor boshqaruv qarorlarini qabul qilish va marketing tadqiqotlarini o‘tkazish ko‘nikmalari ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu ko‘nikmalar biznesni yuritishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi va biznes natijalarining samaradorligini ta’minlaydi.

Turizmda samarali tadbirkorlik faoliyatining yana bir muhim elementi tadbirkordan g‘oyaning mavjudligidir. Tadbirkorlar ish boshlashda duch keladigan asosiy muammolardan biri biznes g‘oyasini ishlab chiqishdir.

Albatta, tadbirkorlik faoliyatini boshlash uchun munosib va qulay shart-sharoitlarni aniqlash oson ish emas. G‘oyaga ega bo‘lish va uni ijodiy rivojlantirish yanada qiyinroq. Eng yaxshi g‘oyani ishlab chiqish uchun tadbirkorda intilish bo‘lishi kerak.

Bashoratlilik, g‘oyalarni rivojlantirish va shakllantirish tadbirkorning eng muhim qobiliyatlari va vazifalaridan biridir. Tadbirkor, ayniqsa, potensial raqobatchilar ko‘rmaydigan narsalarni ko‘rish qobiliyatiga ega bo‘lishi kerak. Boshqalarning muammolarini ko‘rayotgan bo‘lsa, qobiliyatli tadbirkor muqobil imkoniyatlarni ko‘rishi va aniqlashi, ularni baholashi va amalga oshirishi kerak.

Faoliyatning birinchi bosqichi imkoniyatlarni aniqlash va ko‘rib chiqish sanaladi. Bundan tashqari, boshqa muammolarni hal qila olish muhim: biznes-rejada belgilangan strategiyaga muvofiq imkoniyatlarni tahlil qilish va baholash, ma’lumotlarni to‘plash, qayta ishlash va tizimlashtirish, bozorni o‘rganish va xavflarni baholash, jamoani shakllantirish strategiyasini amalga oshirishga rag‘batlantirish, mahsulot ishlab chiqarish va innovatsion g‘oyalarni joriy etish.

Biznesni shakllantirish va rivojlantirish, iste’mol qiymatini yaratish, iste’molchi turistlarning ehtiyojlarini qondirish hamda maksimal foyda olish uchun muammoni aniqlash, vaziyatni baholash va imkoniyatlarni biznes g‘oyaga aylantirishga e’tibor qaratish kerak. Aksariyat odamlar turistlarning ehtiyojlarini qondirish uchun mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqishga qodir. Ta’kidlash lozimki, turizm sohasidagi tadbirkorning o‘ziga xos xususiyati mahsulot va xizmatlarni iste’mol qilish tendensiyalarini oldindan bilish, turizm biznesini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarini bashorat qilishdir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Shunday qilib, turizm sohasidagi tadbirkorlik qator ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal etishda, hududlar va butun mamlakatni umumiy rivojlantirishda muhim omil bo‘lmoqda. Tadbirkorlik dinamik va o‘ziga xos jarayon bo‘lib, u faoliyat yuritadigan tizimli omillarning murakkab va ko‘p qirrali majmuidan iborat. Bu jarayonga ijodiy, tashabbuskor va innovatsion yondashuvchi, tavakkalchilik bilan yondashayotgan tadbirkorlarning tadbirkorlik jarayonini rivojlantirishdagi rolini baholash zarur. Tadbirkorlik jarayonining muvaffaqiyatli olib borilishi bevosita tadbirkorlarning shaxsiy fazilatlari, xususiyatlari, ko‘nikmalari, innovatsiyalarga moyilligi, innovatsiyalarga bo‘lgan munosabati, shuningdek, ular faoliyat ko‘rsatayotgan muhit sharoitlariga bog‘liq.

Mamlakatimizda turizm sohasini rivojlantirish – turizmni milliy iqtisodiyotning strategik sohasiga aylantirish, turistik xizmatlarni diversifikatsiyalash va sifatini oshirish hamda turistik infratuzilmani, shu jumladan, xorijiy sarmoyalarni jalb qilish hamda samarali reklama, marketing ishlarini olib borish evaziga takomillashtirishni nazarda tutadi.

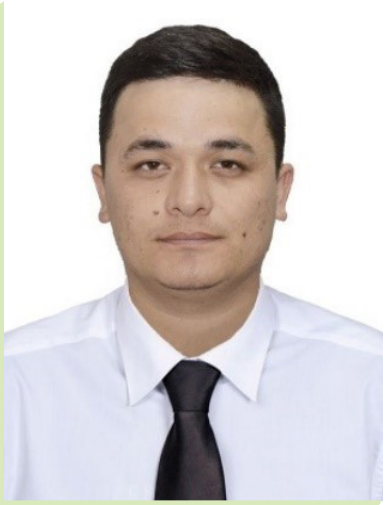
Biznesni shakllantirish va rivojlantirish, iste'mol qiymatini yaratish, iste'molchi turistlarning ehtiyojlarini qondirish va maksimal foyda olish uchun muammoni aniqlash, vaziyatni baholash hamda imkoniyatlarni biznes g'oyaga aylantirishga e'tibor qaratish muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston–2030" strategiyasi to'g'risida"gi PF-158-sonli Farmoni. 2023-yil 11-sentabr. https://lex.uz/ru/docs/-6600413.
2. Low, M. B., & MacMillan, I. C. (1988). Entrepreneurship: Past research and future challenges. Journal of management, 14(2), 139-161.
3. Shane, S., & Venkataraman, S. (2000). The promise of entrepreneurship as a field of research. Academy of management review, 25(1), 217-226.
4. Jóhannesson, G. T., & Huijbens, E. H. (2010). Tourism in times of crisis: exploring the discourse of tourism development in Iceland. Current Issues in tourism, 13(5), 419-434.
5. Solvoll, S., Alsos, G. A., & Bulanova, O. (2015). Tourism entrepreneurship–review and future directions. Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism, 15(sup1), 120-137.
6. Tuxliyev, I. (2024). Yangi O 'zbekistonda turizmning drayver sifatida barqaror rivojlanish yo 'nalishlari. //Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. 2024-yil, yanvar. 1-son. – 710-b.
7. Navruz-Zoda, B.N. (2021) Turizm biznesini tashkil etishning innovatsion klaster modeli. Xizmat ko'rsatish sohasini innovatsion va raqamli iqtisodiyot sharoitida rivojlantirish muammolari. / Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari (I qism). 2021-yil 19-20 fevral kunlari. Samarqand, SamISI. – 80-81 b.
8. Друкер, П. Ф. (1992). Рынок: как выйти в лидеры. Практика и принципы. /Пер с англ. М., СП-Бук Чембер Интернешнл.
9. McGehee, N. G., & Kim, K. (2004). Motivation for agri-tourism entrepreneurship. Journal of travel research, 43(2), 161-170.

OZIQ-OVQAT XAVFSIZLIGI TA'MINOTI: O'ZBEKISTONDA MAYONEZ IMPORTINI NOTARIF TARTIBGA SOLISH VA ICHKI ISHLAB CHIQARISHNI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI

Muratova Shohista Nimatullayevna
I.f.d., Bojxona instituti professori

Nomozov Azizbek Xayrulla o'g'li
Bojxona instituti magistratura tinglovchisi

Annotatsiya: Maqolada O'zbekistonda mayonez importini notarif tartibga solish va ichki ishlab chiqarishni rivojlantirish istiqbollari o'rganilib, 2022–2023-yillarda import qilingan va mahalliy ishlab chiqarilgan mayonez tovari bo'yicha tahlillar amalga oshirilgan. Tadqiqot natijalari mayonez iste'moli yurtimizda yildan yilga oshayotganligi va haligacha mayonezga bo'lgan ehtiyoj import orqali qoplanayotganligini ko'rsatdi. Tahlil natijalari o'rganilib, mayonez tovari importida turli eksportyorlarni tanlash va ishlab chiqarishni ko'paytirish orqali mavjud vaziyatni yaxshilashga erishish bo'yicha takliflar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: oziq-ovqat xavfsizligi, import va eksport, mayonez tovari, hamkor davlatlar, bojxona qonunchiligi, boj stavkalari, ishlab chiqarish.

Abstract: The article examines the prospects of non-tariff regulation of mayonnaise imports in Uzbekistan and the development of domestic production, an analysis of imported and domestic production of mayonnaise in 2022-2023 is carried out. The results of the study showed that the consumption of mayonnaise in the country is growing from year to year and the need for mayonnaise is still covered by imports. The results of the analysis are studied, proposals are developed to improve the existing situation in mayonnaise import by choosing different exporters and increasing production.

Key words: food safety, import and export, mayonnaise, partner countries, customs legislation, customs rates, manufacturing.

Аннотация: В статье изучены перспективы нетарифного регулирования импорта майонеза в Узбекистане и развития внутреннего производства, проведен анализ импортируемого и отечественного производства майонеза в 2022–2023 годах. Результаты исследования показали, что потребление майонеза в стране растет из года в год и до сих пор потребность в майонезе покрывается за счет импорта. Изучены результаты анализа, разработаны предложения по улучшению существующей ситуации в импорте майонеза путем выбора различных экспортеров и увеличения производства.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, импорт и экспорт, майонез, страны-партнеры, таможенное законодательство, таможенные ставки, производство.

KIRISH

Aholining asosiy iste'mol obyekti bo'lgan oziq-ovqat tovarlari bozorida tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish mamlakatimiz oziq-ovqat xavfsizligini yuqori darajada ta'minlashning muhim omillaridan biridir. Import sohasidagi tashqi savdo doimiy ravishda ikkita qarama-qarshi yo'naltirilgan yechim vektoriga ega bo'lgan vazifaga duch keladi. Bu, bir tomondan, mahalliy oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilarni ichki bozorda xorijiy yetkazib beruvchilar tomonidan o'ta yuqori raqobatdan himoya qilish va mamlakatning oziq-ovqat mustaqilligiga erishish, ikkinchi tomondan, oziq-ovqat mahsulotlari assortimentini kengaytirish va erkin raqobatga erishish maqsadida xorijdan oziq-ovqat mahsulotlarini yetkazib berishni ko'paytirish orqali ichki oziq-ovqat bozorini rivojlantirish hisobiga ishlab chiqarishni rivojlantirish va kengaytirishdir.

Bu muammoni samarali hal qilish tashqi savdo faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishning ikkita iqtisodiy chorasi: boj-tarif tartibga solish va notarif tartibga solish (cheklovlar va taqiqlar kiritish)ning maqbul kombinatsiyasi yordamidagina mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining joriy yil 16-fevraldagi PF-36-son "Respublikada oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida" Farmonida qayd etilganidek, oziq-ovqat sohasida oxirgi uch yilda import o'rnini bosuvchi 75 turdagi 289,9 million AQSh dollari miqdoridagi oziq-ovqat sanoati mahsulotlari ishlab chiqarilishi ta'minlanib, import hajmi 7,4 foizga kamaygan. Respublika sanoatida oziq-ovqat sanoati ulushi 14 foizdan 16,6 foizga oshganligi ta'kidlanib, kelajakda oziq-ovqat sohasida amalga oshirilishi bo'yicha vazifalar keltirib o'tilgan [1].

Davlatimiz Rahbari huzurida joriy yilning 18-yanvar kuni o'tkazilgan yig'ilishda (investitsiya, eksport va xalqaro hamkorlik masalalariga bag'ishlangan) ichki bozor 25 turdagi oziq-ovqat mahsulotlari importiga bog'liq bo'lib qolayotgani va aholi iste'molidagi yuqori talabga ega bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlarini yurtimizda ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish, oziq-ovqat korxonalarida xalqaro standartlarni joriy etish bo'yicha topshiriqlar berildi. Shunga ko'ra, mayonez oziq-ovqat mahsulotlarining importida yuqori ulushga ega tovarlardan biri ekanligidan kelib chiqib, ushbu tovar importini tahlil qilish va ichki ishlab chiqarish imkoniyatlarini o'rganish bugungi kunda dolzarb ahamiyatga ega.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Nufuzli xorijiy ilmiy axborot saytlaridan biri Science Directning Oziq-ovqat va salomatlik ensiklopediyasida qayd etilganidek, mayonez 100-yildan ortiq tarixga ega va bu vaqt davomida dunyoda eng ko'p iste'mol qilinadigan souslardan biriga aylandi. Mayonez tarkibida sirka, tuxum sarig'i va o'simlik yog'ida jami 3 foizdan 80 foizgacha miqdorda yog' mavjud bo'lishi mumkin. Bu uning saqlash sharoiti, yaroqlilik muddati kabi xossalari evaziga turlicha bo'lishi mumkin bo'lgan mahsulot sifatida ta'riflangan [2].

Xalqaro biznesni rivojlantirish uchun savdo statistikasi sayti Trade Mapda keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, 2022-yilda dunyo bozorida mayonez savdosi aylanmasi 13,7 mlrd. AQSh dollarini tashkil qildi va bu ko'rsatkich yildan-yilga oshib borayotganligi shubhasiz [3].

Shimoliy Amerikaning ko'p tarmoqli analitik kompaniyasi EMRning ta'kidlashicha, Shimoliy Amerika global mayonez bozorida yetakchi hisoblanadi. Juda ko'p miqdordagi tez ovqatlanish mahsulotlarini pishirish va gazak qilishda mayonezdan foydalaniladi, ayniqsa, AQSh va Kanadada ommalashgan [4].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasining tashqi iqtisodiy faoliyatini yanada tartibga solish hamda bojxona-tarif jihatdan tartibga solish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorida mayonez importida 20 foizgacha boj stavkalari belgilangan [5]. Ya'ni, ushbu tovarga eng ko'p qulaylik rejimi hamda erkin savdo rejimini yaratgan holda savdo-iqtisodiy hamkorlik sohasidagi bitimlar imzolangan davlatlar tomonidan eksport qilinmagan va ishlab chiqarilmagan holatlarda yuqori boj stavkasi qo'llaniladi [6].

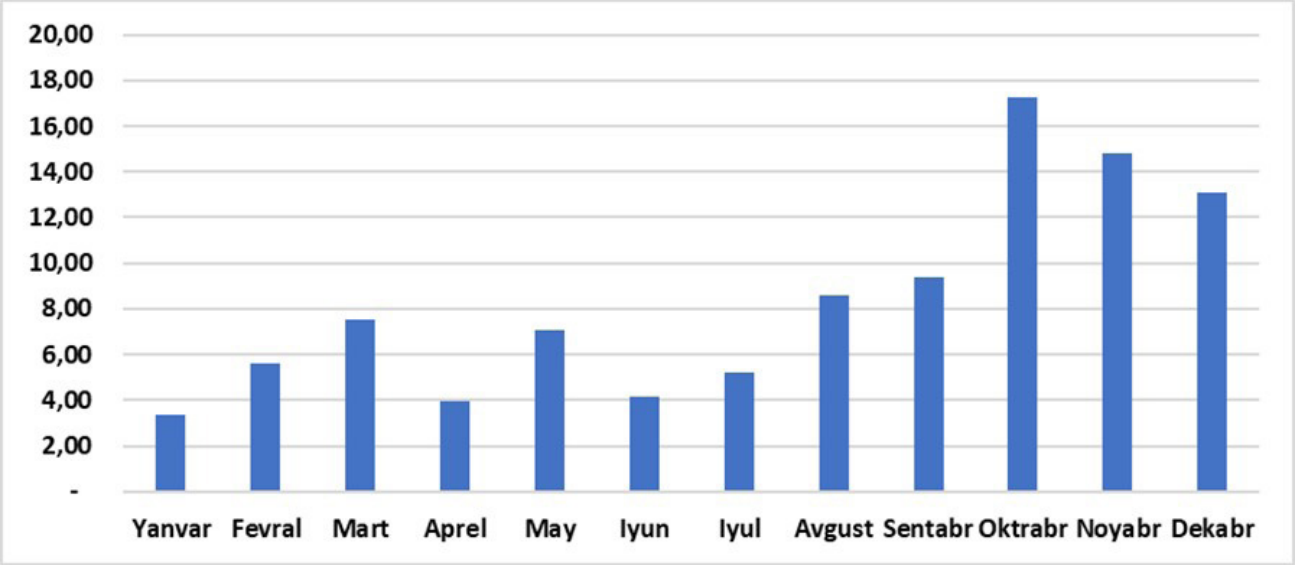
TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mayonez importini optimallashtirish va ichki ishlab chiqarishni rivojlantirish istiqbollarini belgilashda bojxona organlarining o'rni va rolini baholashda mavjud bo'lgan ilmiy tadqiqotlarni o'rganish, mavjud tendensiyalarni qiyosiy solishtirish, statistik ma'lumotlarni o'rganish hamda iqtisodiy jihatdan taqqoslash va tahlil qilish, mantiqiy fikrlash, ilmiy abstraksiyalash, ma'lumotni guruhlash, analiz va sintez, induksiya va deduksiya usullaridan keng foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mayonez bozorining asosiy xususiyati shundaki, ko'pchilik mamlakatlar ushbu mahsulotga bo'lgan ehtiyojni mustaqil ravishda ta'minlashga intiladi. Mayonezning jahon importidagi ulushi 8 foizni tashkil etadi. Jumladan, mayonez importi tahlil qilinganida, 2023-yilda 14,6 ming tonnani (21,5 mln. AQSh doll.) tashkil qilib, 2022-yilga nisbatan 773 tonnaga yoki 6 %ga oshganligi (2022-y. 13,8 ming t, 23 mln. AQSh doll.) ma'lum bo'ldi.

Mayonez tovari importining oylar bo‘yicha tahlili amalga oshirilganda, asosan, yilning so‘nggi choragida mayonez importi yaqqol oshishiga guvoh bo‘lishimiz mumkin. Jumladan, 2023-yilning birinchi choragida import qilingan mayonez miqdori mos ravishda yanvar (671,5 t), fevral (615,6 t) va mart (1323,3 t) oylarida 2615,4 tonnani tashkil etgan bo‘lsa, 2023-yilning oxirgi choragida oktabr (2401,9 t), noyabr (1 904 t) va dekabr (1824 t) oylarida 6130 tonnani tashkil qilgan. Bu esa, ushbu tovarning yilning so‘nggi choragida mavsumiylik indeksi yuqori bo‘lishini ko‘rsatib turibdi. Mayonez importining 2022 va 2023-yillarda oylar kesimida mavsumiylik indeksini quyidagi grafik-chizmada ko‘rishimiz mumkin (1-rasm).

1-rasm: Mayonez tovari importining 2022 va 2023-yillarda oylar kesimida mavsumiylik indeksi ko‘rsatkichlari

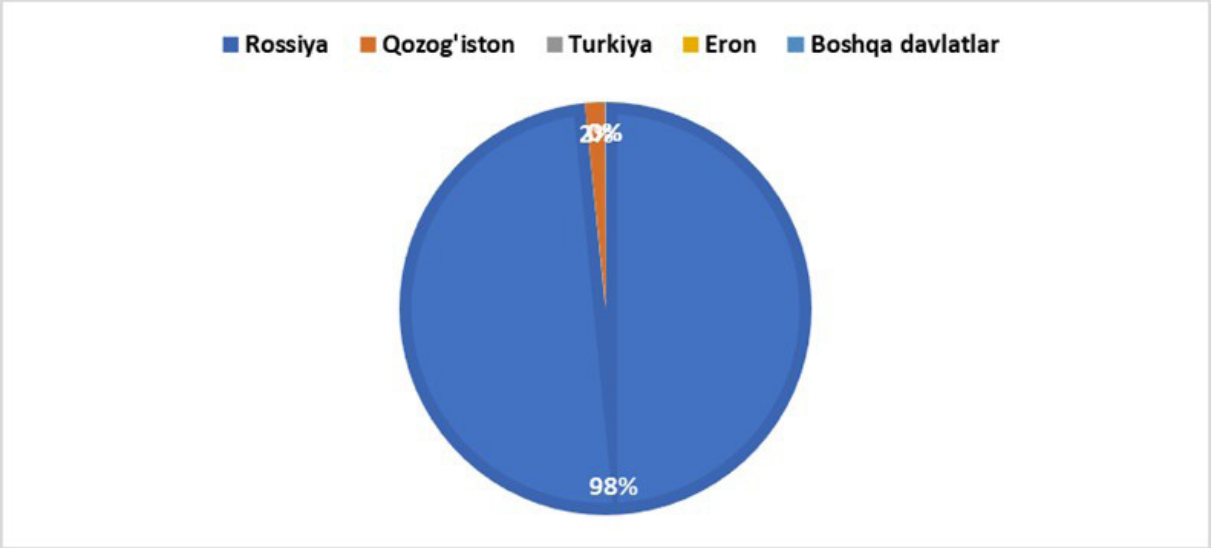
Dunyo amaliyotida mavsumiylik indeksi yuqori bo‘lgan oylar uchun mavsumiy bojlar qo‘llangan vaziyatlar uchraydi, jumladan yuqoridagi ko‘rsatkichlarda ham mavsumiylik indeksi oktabr – dekabr oylari uchun yuqoriligi ko‘rinib turibdi. Ammo ushbu vaziyatda mayonezga nisbatan bunday bojlarni qo‘llash maqsadga muvofiq emas. Sababi, ko‘rsatkichlar keskin oshib ketmagan va ularning oshishiga asosiy sabab sifatida mayonez tovarining saqlash sharoitlari va asosiy iste’mol davrini ko‘rsatsak bo‘ladi. Ya’ni, ushbu tovar ko‘pincha uzoq muddat saqlash uchun mo‘ljallanmagan va yurtimizda nisbatan qolgan oylarda tabiiy qishloq xo‘jalik mahsulotlari ulushi yuqori bo‘lganligi sababli mayonezga ehtiyoj bir muncha pastroq.

Ushbu tovar jami 8 ta (2022-y. 11 ta) davlatdan olib kirilgan, bunda asosiy hamkor davlatlarni Rossiya (14,2 ming t), Qozog‘iston (0,4 ming t) tashkil etgan (1-jadval).

1-jadval: Mayonez tovari importining davlatlar bo‘yicha yillar kesimida tahlili

Davlatlar	Vazni, tonna		Qiymati, ming AQSh dollari	
	2022	2023	2022	2023
Rossiya	13 617, 94	14 204, 91	22 637,48	20 888,94
Qozog‘iston	206, 58	391,84	314,03	548,89
Turkiya	3, 33	9,11	3,12	18,60
Eron	0,34	6,64	0,29	9,90
Boshqa davlatlar	10,94	0,59	25,21	1,98
JAMI	**13 839, 13**	**14 613,10**	**22 980,12**	**21 468,32**

Birgina Rossiya Federatsiyasi O‘zbekiston Respublikasiga olib kirilayotgan mayonez tovarining 2023-yil ma’lumotiga ko‘ra 97 foizini tashkil etishi mayonez importini chuqur tahlil qilishimiz lozimligini ko‘rsatadi (2-rasm).

2-rasm: Mayonez tovari importining 2022 va 2023-yillarda davlatlar kesimida ko‘rsatkichlari

Olib kirilgan mayonez tovarining birlik narxini davlatlar bo‘yicha o‘rganganimizda ham Rossiya Federatsiyasidan import qilinayotgan mayonez birlik narxi eng arzon narxda emasligiga guvoh bo‘lamiz (2-jadval).

2-jadval: Mayonez tovari importining 2023-yilda davlatlar bo‘yicha birlik narxi ko‘rsatkichlari

Davlatlar	Qiymati, ming AQSh dollari	Vazni, tonna	Birlik narxi, 1 kg uchun dollarda
Latviya	0,13	89,28	1,40
Qozog‘iston	548,89	391 837,64	1,40
Rossiya	20 888,94	14 204 914,95	1,47
Eron	9,90	6 643,56	1,49
Turkiya	18,60	9 113,02	2,04

Yuqoridagi jadvalda 2023-yilda O‘zbekiston Respuplikasiga xorijdan import qilingan mayonezning bir kilogrammi uchun eng arzon narxdagi davlatlarni ko‘rishimiz mumkin. 2023-yilda Latviya va Qozog‘iston Respublikasidan import qilingan mayonezning bir kilogramm narxi eng arzon bo‘lib turibdi.

Mayonez tovari importida Rossiya Federatsiyasining ulushi 97 foizni tashkil qilgani sababli ushbu davlatdan import qilingan mahsulot narxi umumiy bozor narxiga ta’siri juda katta. Qolaversa, hozirgi vaqtda dunyodagi Rossiya Federatsiyasi bilan bog‘liq geosiyosiy vaziyat tufayli ushbu mamlakatdagi tashqi iqtisodiy siyosat stabil holatda emas.

Rossiya Federatsiyasida 2023-yil 21-sentabrda qabul qilingan 1538-sonli Farmonda [7] ayrim tovarlar eksportida o‘zgaruvchan boj stavkalari belgilangan. Boj stavkalari Rossiya rublining AQSh dollariga nisbatan Rossiya Markaziy bankining belgilab bergan kursi fonida o‘zgarib turadi. Bunga ko‘ra, tovarlar eksporti uchun 0 foizdan 7 foizgacha eksport boji o‘rnatilgan. Ushbu stavka 2024-yil 31-martga qadar 5,5 foizni tashkil qilyapti. Demak, ushbu vaziyat sababli Rossiyadan import qilinadigan mayonez mahsuloti narxi doimiy o‘zgarishlarga uchrashi mumkin. Qolaversa, xalqaro savdoning butun dunyoda tezkor rivojlanib borayotganini inobatga olsak, tovarlar importi bo‘yicha bir davlatga bog‘lanib qolish holatlarini qabul qilib bo‘lmaydi.

Mayonez tovarining O‘zbekiston Respublikasida ham ishlab chiqarilishini inobatga olgan holda, bu ko‘rsatkichlar bo‘yicha ham tahlil amalga oshirishga zarurat paydo bo‘ladi. Jumladan, 2022-yilda respublikamiz hududida jami 5434,4 tonna mahsulot ishlab chiqarilgan bo‘lib, umumiy qiymati 78,3 mlrd. so‘mni tashkil qildi. Bu 2022-yilda import qilingan mahsulotga nisbatan 61 foizga kam. Bu, albatta, umumiy mayonez tovariga bo‘lgan ehtiyojni qoplash uchun yetarli emas. Lekin respublikamiz hududida ishlab chiqarilgan mayonezning bir birlik narxi 14 394 so‘mni tashkil qilishi uning import mahsulotiga nisbatan arzon ekanligini bildiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

So‘nggi yillarda respublikamizda oziq-ovqat sanoatini rivojlantirish, sohaga investitsiya mablag‘larini jalb qilish va eksport faoliyatini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi 6,1 milliard AQSh dollaridan va ularning yillik eksporti hajmi 510 million AQSh dollaridan oshdi.

Respublikamizda mayonez mahsulotini ishlab chiqarishni hududlar bo‘yicha tahlilini amalga oshirganimizda ushbu mahsulot faqatgina Toshkent shahri va Toshkent viloyatidagina ishlab chiqarilishini ko‘rishimiz mumkin. Respublikamizning qolgan hududlarida mayonez ishlab chiqaruvchi korxonalar mavjud emasligi hayratlanarli holat.

Xulosa sifatida shuni ta’kidlash kerakki, mamlakatimizda mayonez importi bugungi kunda aynan bir davlat eksportiga yuqori bog‘liqlikda saqlanib qolmoqda. Ichki mahalliy bozorda ishlab chiqarilayotgan mahsulot umumiy iste’mol ehtiyojini ta’minlash uchun yetarli emas, ishlab chiqarish kuchlari hududlar kesimida bir tekisda taqsimlanmagan.

Yuqoridagi tahlil natijalaridan kelib chiqib, quyidagi takliflarni ilgari surishimiz mumkin:

- O‘zbekistonda mayonez tovari importi ko‘lamini to‘g‘ri taqsimlab, qo‘shimcha hamkor mamlakatlar bilan yangi bitimlar tuzish.
- Amaldagi hamkor davlatlar – Latviya va Qozog‘iston Respublikasidan import hajmini oshirish kerak.
- Mayonez tovarini ishlab chiqarishda Toshkent shahri va viloyati tajribasidan kelib chiqib, O‘zbekistonning boshqa viloyatlarida ham mayonez ishlab chiqaruvchi korxonalar faoliyatini yo‘lga qo‘yish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 16-fevraldagi “Respublikada oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida” PF-36-son Farmoni. URL: https://lex.uz
2. Morley, W.G. (2016). Mayonnaise, Encyclopedia of Food and Health, PP.669-676. URL: https: //doi.org/10.1016/B978-0-12-384947-2.00449-9.
3. URL: https://www.trademap.org/Country_SelProduct.aspx?nvpm=.
4. Mayonnaise Market: Global Industry Trends, Share, Size, Growth, Opportunity and Forecast 2021-2026 (2016). Available at: https://www.imarcgroup.com/prefeasibility.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 29-iyundagi “O‘zbekiston Respublikasining tashqi iqtisodiy faoliyatini yanada tartibga solish hamda bojxona-tarif jihatdan tartibga solish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3818-son qarori. URL: https://lex.uz.
6. O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2020-yil 30-iyunda 3267-raqam bilan ro‘yxatdan o‘tgan “Eng ko‘p qulaylik rejimi hamda erkin savdo rejimini yaratgan holda savdo-iqtisodiy hamkorlik sohasidagi bitimlar imzolangan davlatlar ro‘yxatlarini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qaror. URL: https://lex.uz/docs/-4911943
7. URL: https://www.ifcg.ru/kb/tnved/2103909001/#duty-notes

MAMALAKATIMIZGA XORIJIY INVESTITSIYALARNI JALB ETISHDA QIMMATLI QOG‘OZLAR BOZORINING O‘RNI VA ROLI

Akramov Azamat Ramziddinovich
PhD, O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi huzuridagi G‘aznachilik xizmati qo‘mitasi Boshqarma boshlig‘i o‘rinbosari

Annotatsiya: Maqolada mamalakatimizga xorijiy investitsiyalarni jalb etishda qimmatli qog‘ozlar bozorining o‘rni va roli bo‘yicha dunyoning yetakchi olimlari fikrlari o‘rganilgan, mamalakatimizda qimmatli qog‘ozlar bozoriga kiritilgan xorijiy investitsiyalar tahlili amalga oshirilgan, mamlakatimiz qimmatli qog‘ozlar bozorida investitsiyalar portfelini samarali boshqarishni takomillashtirish bo‘yicha asoslantirilgan xulosa va takliflar ishlab chiqilgan hamda mamlakatimizda qo‘llash bo‘yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: Xorijiy investitsiya, qimmatli qog‘ozlar bozori, aksiya, asosiy kapital, korporativ obligatsiya, investitsiya portfeli.

Abstract: The article examines the opinions of the world’s leading scientists on the role of the stock market in attracting foreign investments to our country, analyzes foreign investments in our country’s stock market, and provides a justified conclusion on improving the effective management of the investment portfolio in our country’s stock market. and proposals were developed, and recommendations for application in our country were given.

Key words: Foreign investment, stock market, stock, equity, corporate bond, investment portfolio.

Аннотация: В статье рассмотрены мнения ведущих ученых мира о роли и роли фондового рынка в привлечении иностранных инвестиций в нашу страну, проанализированы иностранные инвестиции на фондовом рынке нашей страны, а также сделан обоснованный вывод о совершенствовании эффективного управления инвестиционным портфелем. на фондовом рынке нашей страны, разработаны предложения и даны рекомендации для применения в нашей стране.

Ключевые слова: Иностранные инвестиции, фондовый рынок, акции, акции, корпоративные облигации, инвестиционный портфель.

KIRISH

Jahon tajribasi shuni ko‘rsatmoqdaki, mamlakatlarning iqtisodiy jihatdan taraqqiy etish darajasi hamda aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan milliy daromadning yuqoriligi bilan bog‘liq eng muhim ko‘rsatkichlar, jumladan, (qimmatli qog‘ozlar bozorida muomalada bo‘lgan qimmatli qog‘ozlar turlarining ko‘pligi va likvidlilikning yuqoriligi, aksiyadorlik jamiyat (AJ)larida yuqori dividend siyosati, birja savdo tizimlarining takomillashganligi) qimmatli qog‘ozlar bozorining yuqori darajada rivojlanganligi, xususan, qimmatli qog‘ozlar bozori kapitalizatsiyasining yalpi ichki mahsulot (YaIM) hajmiga nisbatan ulushining yuqoriligi bilan izohlanadi. “Qimmatli qog‘ozlar bozori savdo aylanmasi YaIM hajmiga nisbatan xorijiy mamlakatlardan Gonkongda 1200 foizni, Singapurda 188 foizni, AQSHda 149 foizni, Yaponiyada 127 foizni, Malayziyada 112 foizni, Janubiy Koreyada 87 foizni, Xitoyda 46 foizni, Rossiyada 34 foizni, Qozog‘istonda 22 foizni, Turkiyada 19 foizni, global ko‘rsatkich esa 93 foizni tashkil etadi”[1] [1]. Jahon mamlakatlarida fond bozorlari turli darajada rivojlangan bo‘lib, makroiqtisodiy rejalar ishlab chiqish va yirik investitsion loyihalarni moliyalashtirishda, jumladan, xorijiy kapital oqimlari va aholi jamg‘arma mablag‘larini qimmatli qog‘ozlar bozori orqali jalb qilishda muhim vositalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Bugungi kunda jahon iqtisodiyotida barcha sohalarda keskin raqobat muhiti humronlik qilmoqda. Bunday sharoitda mamlakatimizda ham iqtisodiyotni rivojlantirish talab etiladi va bu borada Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan qator islohotlar amalga oshirilmoqda. Iqtisodiyotni kompleks rivojlantirish real

1 Jahon birjalari federatsiyasi ma’lumotlari (2019). http://www.world-exchanges.org.

sektor va moliyaviy sektorning o‘zaro uyg‘un tarzda rivojlantirishni taqozo etadi. Bunda iqtisodiyotning real sektori rivoji, umuman biznes taraqqiyoti ko‘p jihatdan moliya bozori, xususan, uning tarkibiy qismi hisoblangan kapital bozori faoliyati bilan bevosita bog‘liq. Doimiy o‘sish va yangi loyihalarni o‘zlashtirish orqali faoliyatni kengaytirish mutazamlik kasb etayotgan bir vaqtda biznesni moliyalashtirishning samarali tashkil etilishi qimmatli qog‘ozlar bozori holatiga ham bog‘liq.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mavzuga oid adabiyotlarni tahlil etish jarayonida qimmatli qog‘ozlar bozori orqali xorijiy investitsiyalarni jalb etish amaliyoti tahlili yuzasidan bir qancha yetakchi iqtisodchi olim va mutaxassislar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilganligiga guvoh bo‘ldik, ular quydagilardan iboratdir. Ulardan B.Rubsov tomonidan zamonaviy fond bozorlari tadqiq qilingan bo‘lib, rivojlangan va rivojlanayotgan fond bozorlarining rivojlanish xususiyatlari, ularda qo‘llanilayotgan qimmatli qog‘ozlar turlari atroflicha o‘rganilganligini qayd etib o‘tish mumkin [3].

O‘zbekistonda qimmatli qog‘ozlar bozori orqali investitsiyalar, xususan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar jalb qilish masalalari U.Xoliqov tomonidan tadqiq qilingan[4]. Qimmatli qog‘ozlar bozori aktivlarini baholash mexanizmini takomillashtirishga qaratilgan masalalar X.Xudoyqulov tomonidan tadqiq qilingan [5].

A.Xo‘jamurodov tomonidan iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida qimmatli qog‘ozlar bozori infratuzilmasini takomillashtirish yo‘nalishlariga doir tadqiqotlar amalga oshirilgan [6].

B.B.Rubsov shunday yozadi, “Moliya bozori – bu iqtisodiy munosabatlar va pul kapitalining harakati bilan bog‘liq institutlarning yig‘indisi. Moliya bozorida pul kapitalining harakati qiymati bozor sharoitlari bilan belgilanadigan vositalar yordamida sodir bo‘lganligi sababli, kapital bozorining xususiyatlari moliya bozoriga xosdir. Kapital bozori va moliyaviy bozor iqtisodiy munosabatlar subyektlarini afzal ko‘radi. Ushbu bozorlarda iqtisodiy agentlar uchun imtiyozlar turli xil vositalardir” [7].

Iqtisodiy rivojlanishning hozirgi davrida ham bevosita qimmatli qog‘ozlar bozorini rivojlantirish, iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotdagi rolini oshirishga doir tadqiqotlarni amalga oshirishni islohotlar yo‘nalishlari ko‘rsatib turibdi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Qimmatli qog‘ozlar bozori orqali xorijiy investitsiyalarni jalb etish amaliyoti tahlili bo‘yicha dunyo olimlari va iqtisodchilari tomonidan olib borilayotgan tadqiqodlarni o‘rganish, ma’lumotlar to‘plash, to‘plangan ma’lumotlarni tahlil qilish, sintezlash, mantiqiy fikrlash kabi iqtisodiy tadqiqot usullaridan keng foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR MUHOKAMASI

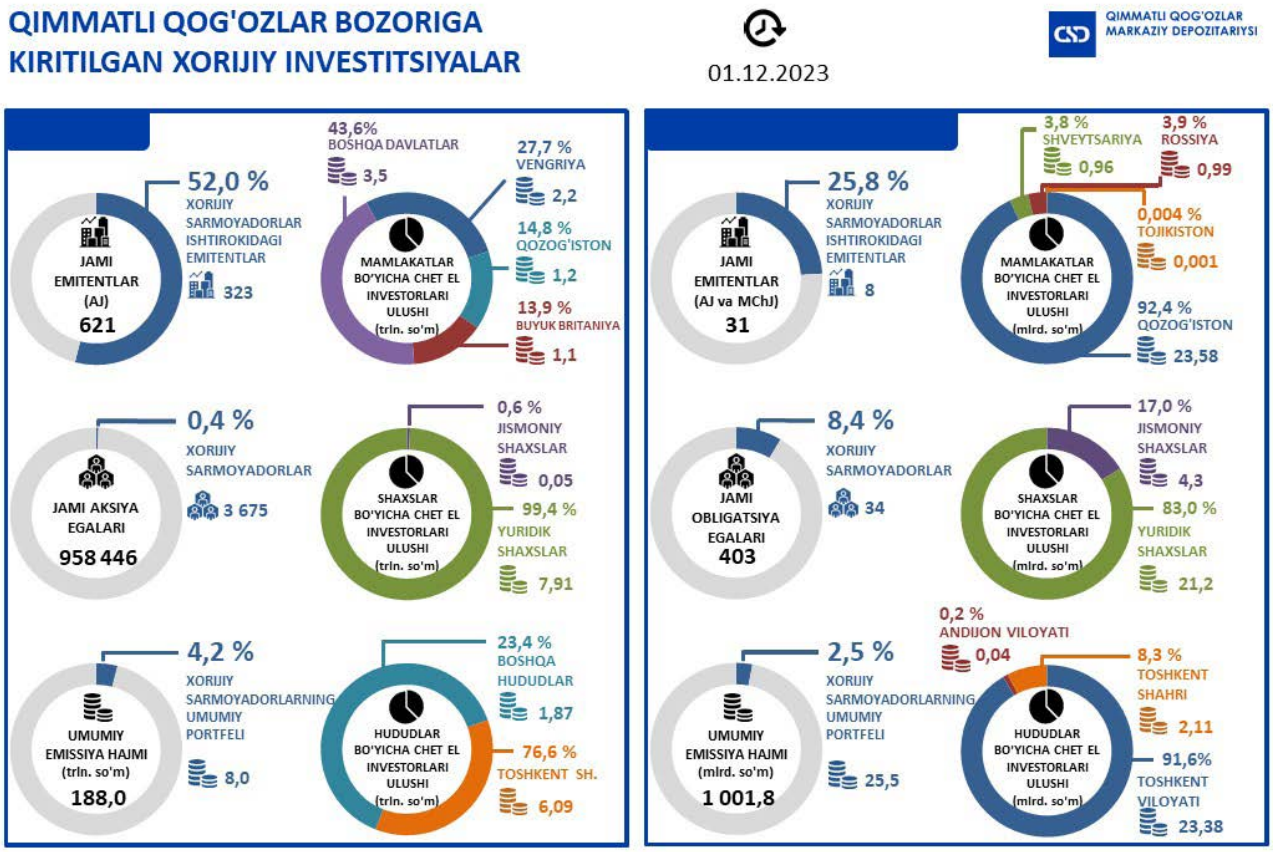
Qimmatli qog‘ozlar bozori – moliya bozorining qimmatli qog‘ozlar emissiyasi va ularning oldi-sotdisi bilan shug‘ullanadigan sohasi. Qimmatli qog‘ozlar bozorining asosiy vazifasi: xorijiy investitsiyalarni, ya’ni kengaytirilgan takror ishlab chiqarishga va texnika ravnaqiga zarur xorijiy investitsiya mablag‘larini to‘plash hamda taqsimlash; qimmatli qog‘ozlar paketlaridan foydalangan hodda mulk egaligini o‘zgartirish; qimmatli qog‘ozlar oldi-sotdisi yo‘li bilan bozorni qayta taqsimlash; qimmatli qog‘ozlar chiqarish yordamida davlat qarzini moliyalashtirish va boshqalar kiradi[8].

2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida davlat ulushiga ega tijorat banklarida transformatsiya jarayonlarini yakunlab, 2026-yil yakuniga qadar bank aktivlarida xususiy sektor ulushini 60 foizgacha chiqarish ustuvor maqsad hisoblanadi. Qimmatli qog‘ozlar bozori – bank sektori rivojining muhim omili bo‘lib, samarali qimmatli qog‘ozlar bozorini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

Aynan qimmatli qog‘ozlar bozorini kuchaytirish istiqbolda tijorat banklari faoliyati rivoji uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki iqtisodiyotni moliyalashtirishda kredit va fond bozorlari o‘rtasida keskin raqobat yuzaga kelishi har ikkala sohaning raqobatda ustunlikka intilishi orqali rivojlanishni ta’minlaydi. Bundan esa milliy ishlab chiqaruvchi, kapital zarur bo‘lgan tomon arzon kapital jalb qilish imkoniga ega bo‘ladi. Shu bois, iqtisodiyotni moliyalashtirish nuqtayi nazaridan moliya bozorining birja modelini tanlagan mamlakatlarda bank tizimi ham yuqori darajada rivojlangan. Yoki, aksincha, iqtisodiyotni bank vositasida moliyalashtiruvchi mamlakatlarda ham fond birjalari to‘liq raqobatchi sifatida rivojlanganini ko‘rish mumkin.

Yurtimizda ayni vaqtda iqtisodiyotda davlat ishtiroki yuqoriligi emitentlarning qimmatli qog‘ozlar bozoridagi faolligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu sababli iqtisodiyotda davlat ulushini kamaytirish va xususiylashtirishni yanada chuqurlashtirish asosiy maqsadlardan biridir. Qayd etish kerakki, strategik ahamiyatga ega korxonalarni aniq belgilagan holda ularda davlat ishtirokini saqlab qolish lozim. Shuningdek, yuqori rentabelli davlat

ishtirokidagi mas'uliyati cheklangan jamiyatlarni aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirish va ulardagi davlat aksiya paketini qimmatli qog'ozlar bozoriga olib chiqish maqsadga muvofiq. Mazkur amaliyotda (bitta aksiya bitta lot tartibida) aksiyalar soni bo'yicha sotib olish mumkin bo'lgan yuqori chegarani belgilash orqali ommaviy savdolar tashkil etish keng miqyosda aholining ham qimmatli qog'ozlar bozoriga jalb qilinishiga imkon beradi.

1-rasm: Qimmatli qog'ozlar bozoriga kiritilgan xorijiy investitsiyalar[2] [10]

2023-yil 1-dekabr holatida O'zbekiston emitentlarining aksiyalariga egalik qiladigan xorijiy investorlarning umumiy soni 3 675 tani yoki umumiy aksiyadorlar sonining 0,4 foizini, xorijiy investorlar ishtirokidagi emitentlarning umumiy soni esa 323 tani yoki umumiy emitentlar sonining 52,0 foizini tashkil etgan.

Xorijiy aksiyadorlarning umumiy portfeli 8,0 trln. so'mni yoki umumiy emissiya hajmining 4,2 foizini tashkil qilgan.

O'zbekiston emitentlarining aksiyalariga eng yirik sarmoya kiritish bo'yicha yetakchilik Vengriya (27,7 %), Qozog'iston (14,8 %) va Buyuk Britaniya (13,9 %) investorlariga tegishli hisoblanadi.

Huquqiy maqomlar kesimi bo'yicha yuridik shaxslar eng yirik ulushga egalik qiladi – 7,91 trln. so'm yoki 99,4%. Mamlakatning ma'muriy bo'linishi kesimi bo'yicha eng yirik ulush Toshkent shahriga to'g'ri keldi – 6,09 trln. so'm yoki 76,6% ga to'g'ri kelmoqda.

Shu davrda O'zbekiston emitentlarining korporativ obligatsiyalariga egalik qiladigan xorijiy investorlar soni 34 tani yoki umumiy obligatsiya egalari sonining 8,4 foizini, xorijiy investorlar ishtirokidagi emitentlar soni esa 8 tani yoki obligatsiya chiqargan umumiy emitentlar sonining 25,8 foizini tashkil qilgan.

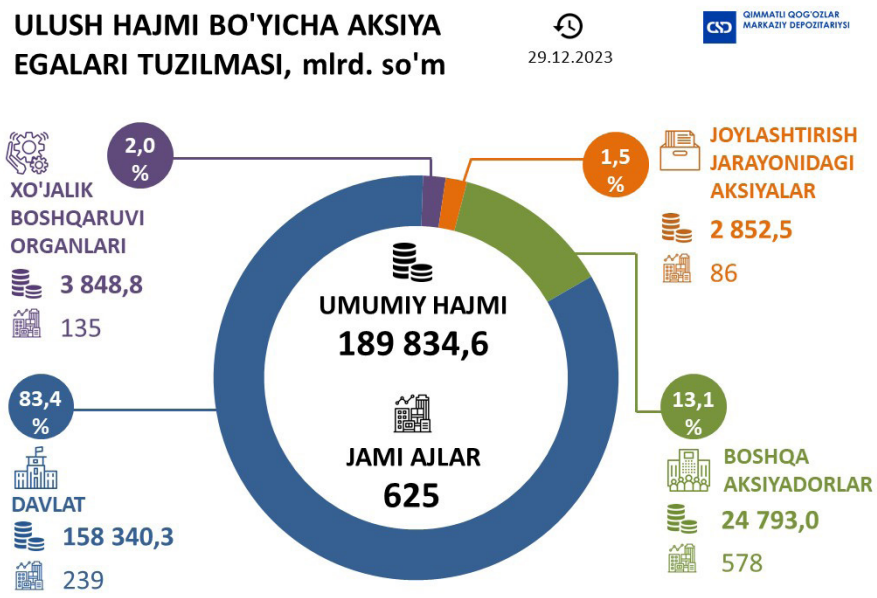
Xorijiy korporativ obligatsiya egalarining umumiy portfeli 25,5 mlrd.so'mni yoki umumiy obligatsiya chiqarilishi hajmining 2,5 foizini tashkil etgan.

Shu bilan birga, mamlakatga mansubligi bo'yicha ushbu portfel to'rt mamlakat investorlari o'rtasida taqsimlangan: Qozog'iston (92,4%), Rossiya (3,9%), Shveysariya (3,8%) va Tojikiston (0,004%).

Huquqiy maqomi bo'yicha eng yirik ulush yuridik shaxslarga to'g'ri keldi – 21,2 mlrd.so'm yoki 83,0 foiz.

Ma'muriy bo'linish bo'yicha eng yirik ulushlar: Toshkent viloyatiga – 23,38 mlrd. so'm yoki 91,6 foiz, Toshkent shahriga – 2,11 mlrd. so'm yoki 8,3 foiz va Andijon viloyatiga – 0,04 mlrd. so'm yoki 0,2 foiz to'g'ri kelgan.

2 Qimmatli qog'ozlar markaziy depozitariysi malumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi. https://uzcsd.uz/

2-rasm: 2023-yil yakunlari bo‘yicha aksiyalarning ulush hajmi bo‘yicha tuzulmasi[3] [10]

Hafta yakunlariga, ya’ni 2023-yil 29-dekabrdagi holatga ko‘ra, Ajlarning umumiy soni 625 ni tashkil etgan. Aksiya chiqarilishlarining umumiy hajmi esa 189 834,6 mlrd. so‘mni tashkil qilgan. Shuningdek, 239 AJ ustav fondidagi davlat ulushi 158 340,3 mlrd. so‘mni yoki 83,4 foizni tashkil qilgan.Shu davrda, aksiya chiqarilishlarining umumiy soni 2 108 tani, korporativ obligatsiya chiqarilishlarining umumiy soni esa 41 tani tashkil etgan.

Aksiya chiqarilishlarining umumiy hajmi 189 834,6 mlrd. so‘mni, korporativ obligatsiya chiqarilishlarining umumiy hajmi esa 1 063,4 mlrd. so‘mni hosil qilgan.

Markaziy depozitariyda hisobi yuritiladigan qimmatli qog‘ozlar

QIMMATLI QOG'OZLAR MARKAZIY DEPOZITARIYSI

01.01.2024	BARCHA QIMMATLI QOG‘OZLAR	AKSIYALAR	KORPORATIV OBLIGATSIYALAR
QIMMATLI QOG‘OZLAR EMITENTLARI	AJ, MCHJ	AJ	AJ, MCHJ
JAMI EMITENTLAR	651	625	33
JAMI CHIQARILISHLAR	2 149	2 108	41
CHIQARILISHLARNING UMUMIY HAJMI (mlrd. so’m)	190 772,5	189 709,1	1 063,4
QIMMATLI QOG‘OZLARNING JOYLASHUVI (mlrd. so’m)			
▶ EGALARNING DEPO HISOBVARAQLARIDA	187 846,5 (98%)	186 902,8 (99%)	943,7 (89%)
▶ EMITENTNING DEPO HISOBVARAG’IDA	2 926,0 (2%)	2 806,3 (1%)	119,7 (11%)

MA’LUMOT UCHUN

Qimmatli qog‘ozlar - hujjatlar bo‘lib, ular mazkur hujjatlarni chiqargan yuridik shaxs bilan ularning egasi o‘rtasidagi mulkiy huquqlarni yoki qarz munosabatlarini tasdiqlaydi, dividendlar yoki foizlar tarzida daromad to‘lashni hamda ushbu hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxslarga o‘tkazish imkoniyatini nazarda tutadi
Emissiyaviy qimmatli qog‘ozlar - bitta chiqarilish doirasida bir xil belgilar va rekvizitlarga ega bo‘lgan, mazkur chiqarilish uchun yagona shartlar asosida joylashtiriladigan hamda muomalada bo‘ladigan qimmatli qog‘ozlar
Aksiya - o‘z egasining aksiyadorlik jamiyati foydasining bir qismini dividendlar tarzida olishga, aksiyadorlik jamiyatini boshqarishda ishtirok etishga va u tugatilganidan keyin qoladigan mol-mulkning bir qismiga bo‘lgan huquqini tasdiqlovchi, amal qilish muddati belgilanmagan, egasining nomi yozilgan emissiyaviy qimmatli qog‘oz
Korporativ obligatsiyalar - aksiyadorlik jamiyatlari, mas’uliyati cheklangan va qo‘shimcha mas’uliyatli jamiyatlar tomonidan chiqariladigan obligatsiyalar
Emitent - emissiyaviy qimmatli qog‘ozlar chiqaruvchi va ular yuzasidan qimmatli qog‘ozlarning egalari oldida majburiyatlari bo‘lgan yuridik shaxs
Aksiya emitentlari – aksiyadorlik jamiyatlari
Korporativ obligatsiya emitentlari - aksiyadorlik jamiyatlari, mas’uliyati cheklangan jamiyatlar
Qimmatli qog‘ozlar emissiyasi - emissiyaviy qimmatli qog‘ozlarni chiqarish va joylashtirish
Qimmatli qog‘ozlarni joylashtirish - qimmatli qog‘ozlarni ularning dastlabki egalariga berish
Depo hisobvarag‘i - depo nentning qimmatli qog‘ozlarini saqlash va qimmatli qog‘ozlarga bo‘lgan huquqlarni hisobga olish uchun mo‘ljallangan, investitsiya vositachisining va Qimmatli qog‘ozlar markaziy depozitariysining hisobga olish registrlaridagi yozuvlar yig‘indisi
Qimmatli qog‘ozlar markaziy depozitariysi - depo hisobvaraqlari bo‘yicha emissiyaviy qimmatli qog‘ozlarni saqlashning, bunday qimmatli qog‘ozlarga bo‘lgan huquqlarni hisobga olishning va emissiyaviy qimmatli qog‘ozlar harakatining yagona tizimini ta’minlovchi davlat depozitariysi.

3-rasm: 2023-yil yakunlari bo‘yicha qimmatli qog‘ozlar bozorining yakuniy hisobi[4] [10]

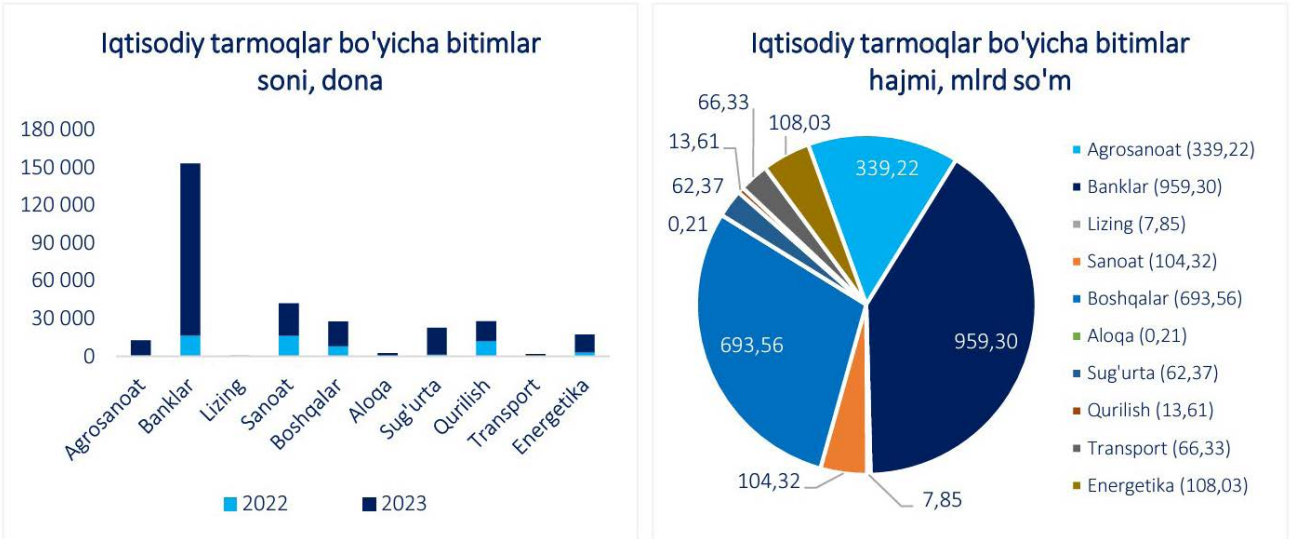
3 Qimmatli qog‘ozlar markaziy depozitariysi malumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi. https://uzcsd.uz/
4 Qimmatli qog‘ozlar markaziy depozitariysi malumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi. https://uzcsd.uz/

2024-yil 1-yanvar holatida Qimmatli qog‘ozlar markaziy depozitariysida jami 651 ta emitent: 625 ta aksiyadorlik jamiyati va 26 ta MChJ tomonidan chiqarilgan emissiyaviy qimmatli qog‘ozlar hisobi yuritilmoqda.

625 ta emitentning aksiya chiqarilishlari soni 2 108 tani, umumiy emissiya hajmi esa 189 709,1 mlrd. so‘mni tashkil etdi. 33 ta emitentning korporativ obligatsiya chiqarilishlari soni esa 41 tani, umumiy emissiya hajmi esa 1 063,4 mlrd.so‘mni tashkil qildi.

Egalarning Markaziy depozitariydagi depo hisobvaraqlarida hisobi yuritiladigan aksiyalar hajmi 186 902,8 mlrd.so‘m yoki 99 foizni, korporativ obligatsiyalar bo‘yicha esa – 943,7 mlrd.so‘m yoki 89 foizni tashkil etdi.

Emitent hisobvarag‘ida hisobi yuritiladigan aksiyalar hajmi 2 806,3 mlrd. so‘mni yoki 1 foizni tashkil etdi, korporativ obligatsiyalar hajmi esa 119,7 mlrd. so‘mni yoki 11 foizni tashkil qildi.

4-rasm: Iqtisodiy tarmoqlar bo‘yicha bitimlar soni va hajmi[5] [11]

2023-yilning 9 oyi davomida iqtisodiyotning 10 ta tarmog‘idagi AJ va MChJ qimmatli qog‘ozlari oldi-sotdisi amalga oshirilib, ulardan banklar sohasiga tegishli bo‘lgan qimmatli qog‘ozlar eng ko‘p sotilgan va ular bilan 136 548 ta bitim tuzilgan, bu 2022-yilning shu davrdagi ko‘rsatkichidan 8 barobar ko‘pdir. Bundan tashqari, 2023-yilning 9 oyi davomida bank, sanoat va sug‘urta sohalaridagi emitentlarning qimmatli qog‘ozlari bilan tuzilgan bitimlar soni umumiy bitimlarning 76,96 foizdan ortig‘ini tashkil etdi.

Mamlakatimiz qimmatli qog‘ozlar bozorida investitsiyalar portfelini samarali boshqarishni takomillashtirish maqsadida quyidagi tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq bo‘lar edi:

1. Portfel diversifikatsiyasi evaziga investitsiya riskini pasaytirish. Korporativ investorlar faoliyatining jahon tajribasida investorlar iqtisodiyotning turli xil tarmog‘iga tegishli korxonalar aksiyalariga egalik qilib, investitsiya riskini pasaytirishadi. O‘zbekistonda qo‘yilmalarni diversifikatsyalashning mushkul tomoni shundaki, umuman olganda aksiyalar bozori nolikvid hisoblanadi, ya’ni aksiyalarga ommaviy talab va taklifning yo‘qligi.
2. Qimmatli qog‘ozlar bozorida investitsiya portfelini shakllantirish va boshqarishda yapon shamlari tahlil usullaridan foydalanishi, ularning bozordagi risklarini xedjirlashida muhim ahamiyat kasb etadi.
3. Qimmatli qog‘ozlarning ikkilamchi bozoridagi faolligini, jumladan, aksiyalar bo‘yicha oldi-sotdi bitimlari hajmini oshirish maqsadida savdolar tizimini hamda savdolarni uzluksiz auksion usulida olib borish, bir vaqtning o‘zida pul mablag‘lari va qimmatli qog‘ozlarni bir mijozdan ikkinchisiga o‘tkazish imkonini beradigan elektron dasturini yaratish.
4. Investitsiya portfeli monitoringini yanada takomillashtirish uchun uzoq muddatli va optimal daromad keltiruvchi instrumentlarni muomalaga kiritish lozim.
5. Birja savdolarida sotiladigan moliyaviy instrumentlar sonini ko‘paytirish, ya’ni moliyaviy fyuchers, opsion, depozitar tilxatlar va ipoteka obligatsiyalarini joriy etish. Bu holat qimmatli qog‘ozlar bozorida investorlarning faollashuviga va qimmatli qog‘ozlar bozori aylanmasining oshishiga olib keladi.

5 “Toshkent” Respublika fond birjasi AJning malumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlangan.

6. Investorlar tomonidan qimmatli qog‘ozlar oldi-sotdisida investitsiya risklari ta’sirida ko‘rilishi mumkin zararlarni sug‘urtalash tizimini joriy etish. Bunday holat investorlarni, jumladan xorijiy investorlarini dadil ravishda qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalarini amalga oshirishiga turtki bo‘ladi.

Yuqoridagi fikr-mulohazalarimizdan ko‘rinib turibdiki, qimmatli qog‘ozlar bozorini rivojlantirish tamoyillari orqali investitsiyalar portfelini boshqarish yuqorida aytib o‘tilgan ayrim omillarga ham bog‘liq ekanligi bilan izohlanadi.

Bugungi kunda kapital bozorini yanada rivojlantirish, raqobat muhitini shakllantirish va qimmatli qog‘ozlar bozori likvidligini oshirishni rag‘batlantirish bilan bog‘liq o‘z yechimini kutayotgan bir qator dolzarb muammolar va kamchiliklar mavjud, jumladan[6] [9]:

- kapital bozorini rivojlantirish sohasida davlatning strategik rejalashtirish tizimi mavjud emas;
- erkin muomaladagi qimmatli qog‘ozlarning mamlakat YaIM hajmiga nisbatan ulushi past (0,41 foiz);
- qimmatli qog‘ozlar bozorida amalga oshirilayotgan bitimlarning yuqori qismi (birjadagi hajmlarning 70 foizidan ortig‘i) davlat ishtirokidagi korxonalar hissasiga to‘g‘ri kelmoqda;
- qimmatli qog‘ozlar bozorining likvidligi past, davlat qimmatli qog‘ozlari ikkilamchi bozorini rivojlantirish zaruriyati mavjud, amaliyotga joriy etilgan moliyaviy mahsulotlar turlari yetarli emas, davlat aksiya paketlari “bitta aksiya bitta lot” tamoyili asosida sotilishi sust va xo‘jalik yurituvchi subyektlarning qimmatli qog‘ozlar bozorida mablag‘ jalb qilishga bo‘lgan qiziqishi past;
- bozor infratuzilmasi zamonaviy axborot-kommunikasiya tizimlari bilan yetarli darajada ta’minlanmagan, shuningdek, ushbu sohada mahalliy tizimlarning imkoniyatlaridan samarasiz foydalanilmoqda;
- mintaqaviy darajada kapital bozori infratuzilmasi mutlaqo rivojlanmagan;
- kapital bozori sohasida bozor kapitallashuvini oshirish choralarini faol ravishda ilgari surish va amalga oshirishga imkon beradigan yuqori malakali mutaxassislar yetishmaydi;
- sohani nomutanosib tartibga solishni nazarda tutuvchi hamda zamonaviy bozor talablariga va xalqaro standartlarga javob bermaydigan huquqiy hujjatlar ko‘p;
- korporativ munosabatlar zamonaviy yondashuvlar asosida tashkil etilmagan.

Hozirgi kunda O‘zbekiston kapital bozori hajmining YaIMga nisbati ko‘rsatkichi sezilarli darajada past ekanligi (1 foizga ham yetmaydi), bir tomondan, bu sohani isloh qilish naqadar dolzarbligini ko‘rsatsa, ikkinchi tomondan, milliy iqtisodiyotni barqaror sur’atlarda o‘sishini rag‘batlantirish uchun foydalanilmagan salohiyat yuqori ekanligidan dalolat beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Milliy iqtisodiyotni modernizatsiya qilishda mamlakatimizda shakllanib borayotgan qimmatli qog‘ozlar bozori salohiyatidan ichki va tashqi investitsiyalarni jalb etishning ishonchli vositasiga aylantirish muhim ahamiyatga ega. Bu borada quyidagicha chora-tadbirlar amalga oshirilishi muhimdir:

- tijorat banklari tomonidan obligatsiyalar va depozit sertifikatlarni muomalaga chiqarish bilan bog‘liq bo‘lgan jarayonlarni yanada soddalashtirish va ularning emitentlar hamda investorlar uchun jozibadorligini oshirish;
- chaqirib olinmaydigan depozit sertifikatlari muomalasini yo‘lga qo‘yishni tashkillashtirish, uning huquqiy asoslarini mustahkamlash;
- Bazel qo‘mitasining yangi tavsiyalariga muvofiq bank kapitali tarkibida barqaror elementlar, ya’ni oddiy aksiyalar salmog‘ini ko‘paytirish;
- qimmatli qog‘ozlar ikkilamchi bozorini faollashtirish, subordinar qarzning hajmlarini kengaytirish.

Xalqaro amaliyot ko‘rsatishicha, xorijiy investorlar tomonidan investitsiya kiritiladigan maqsadli mamlakatni aniqlashda mazkur mamlakatdagi boshqaruv sifati muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, korporativ boshqaruv sifati yuqori bo‘lgan mamlakat investorlari investitsiya kiritishda boshqaruv sifatiga hal qiluvchi omil sifatida qaraydi. Ayni paytda, korporativ boshqaruv rivojlanmagan davlat investorlari uchun investitsiya kiritish maqsad qilingan davlatdagi korporativ boshqaruv darajasi ahamiyatsiz bo‘lishi ham mumkin.

6 Iqtisodiyot va Moliya vazirligi huzuridagi Kapital bozorini rivojlantirish departamentini. https://www.mf.uz/uz/?option=com_content&view=article&id=849

Foydalanilgan dabiyotlar:

1. Jahon birjalari federatsiyasi ma'lumotlari. http://www.world-exchanges.org.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni
3. Б.Рубцов. Современные фондовые рынки. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. – 926 с.
4. Xalikov U. O'zbekistonda fond bozori orqali investitsion faoliyatni moliyalashtirishni takomillashtirish. PhD ilmiy darajasini olish uchun bajarilgan dissertatsiya ishi avtoreferati. – T.: BMA, 2017.
5. Xudoyqulov X. Fond bozori aktivlarini baholash mexanizmini takomillashtirish. PhD ilmiy darajasini olish uchun bajarilgan dissertatsiya ishi avtoreferati. – T.: BMA, 2018.
6. Xo'jamurodov A. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida fond bozori infratuzilmasini takomillashtirish. PhD ilmiy darajasini olish uchun bajarilgan dissertatsiya ishi avtoreferati. – T.: BMA, 2019.
7. Рубцов Б.Б. Глобальные финансовые рынки: масштабы, структура, регулирование // Век глобализации. – №2 (8). – 2011. – С.73-98.
8. https://uz.wikipedia.org/wiki/Fond_bozori
9. Iqtisodiyot va Moliya vazirligi huzuridagi Kapital bozorini rivojlantirish departamentini.https://www.mf.uz/uz/?option=com_content&view=article&id=849
10. https://uzcsd.uz/ Qimmatli qog'ozlar markaziy depozitariysi rasmiy sayti.
11. "Toshkent" Respublika fond birjasi rasmiy sayti https://uzse.uz/boards/3573?locale=uz.

MAMLAKATNING IQTISODIY VA EKOLOGIK RIVOJLANISHIDA ELEKTROMOBIL SANOATINI RIVOJLANTIRISHNING AHAMIYATI

Iminov Mahmudjon Azimjon o‘g‘li
Mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya: Ushbu maqolada elektromobil sanoatining ahamiyati, uning ekologik, iqtisodiy va texnologik muammolarga nisbatan yechim sifatida mahalliy va xalqaro transport sohasidagi ahamiyati ko‘rsatib berilgan. Bundan tashqari, maqolada elektromobil sanoatining o‘sishi, energiya tejamkorligi va innovatsion rivojlanishga qaratilgan roli muallif tomonidan ochib berilgan. Shu bilan bir qatorda, elektromobil sanoatining yangi tekhnologiyalar va yuqori samaradorlikka ega ekanligi haqida ma’lumotlar tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: elektromobil, elektromobil sanoati, “yashil” iqtisodiyot, quvvatlash shaxobchalari, infratuzilma, import, eksport, atrof-muhit, iqlim o‘zgarishi, energiya.

Abstract: This article highlights the importance of the electric vehicle industry as a solution to environmental, economic and technological challenges in the local global transportation sector. In addition, the article provides information that the electric vehicle industry has new technologies and high efficiency, and the author reveals the role of the electric vehicle industry in growth, energy conservation and innovation.

Key words: electric vehicles, “green economy”, charging stations, infrastructure, import, export, environment, climate change, energy, China.

Аннотация: В этой статье подчеркивается важность электромобильной промышленности как решения экологических, экономических и технологических проблем в региональной и мировом транспортном секторе. Кроме того, в статье проанализирована информация о том, что индустрия электромобилей обладает новыми технологиями и высокой эффективностью, а также раскрывается автором роль роста индустрии электромобилей, энергосбережении и инновациях.

Ключевые слова: электромобили, “зеленая экономика”, зарядные станции, инфраструктура, импорт, экспорт, окружающая среда, изменение климата, энергия, Китай.

KIRISH

Birinchi elektr avtomobillar 1830-yillarning o‘rtalarida paydo bo‘lgan bo‘lsa-da, uni ishlab chiqarish xarajatlari yuqoriligi sababli 21-asr boshlarida sekin-astalik bilan avtomobil bozorida ommalasha boshladi. Elektromobil sanoati bugungi kunda dunyodagi avtomobil sanoatining eng muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida tan olinmoqda. Elektromobillar ekologik muammolarni hal etishda samarali bo‘lib, yoqilg‘i iste’molini kamaytirish va yangi innovatsiyalarni rivojlantirish orqali global transport sohasidagi muammolarga yechim bo‘libgina qolmay, yangi ish joylarining yaratilishiga, innovatsiyalarni sanoatga kiritishga va global o‘sishga yordam beradi.

Statistik ma’lumotlarga ko‘ra,[1] jahonda elektromobillar sotuvi 2020–2021-yillarda mos ravishda 3 va 6,5 millionni tashkil etgan bo‘lsa, 2022-yilda 10 milliondan ortdi. Sotilgan barcha yangi avtomobillarning 14 foizi elektromobillar ulushiga to‘g‘ri kelgan. 2023-yilga kelib bu ko‘rsatkich 13,9 millionga yetib uning asosiy ulushi Xitoy (57,5%), Yevropa Ittifoqi mamlakatlariga (24,4%) va Buyuk Britaniya hissasiga (11,5%) tog‘ri keladi.

O‘zbekistonda barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashda ekologik muammolarni hal etish, iqtisodiy rivojlanishda sanoatning ushbu turiga alohida e’tibor qaratilmoqda. “Yashil” texnologiyalarni barcha sohalarga faol joriy etish, elektromobillar va ularning butlovchi qismlarini ishlab chiqarishni qo‘llab-quvvatlash orqali havoga chiqariladigan zararli gazlar hajmini qisqartirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 19-dekabrdagi “Elektromobillar ishlab chiqarishni tashkil etishni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash

1 IEA, Electric car sales, 2016–2023, IEA, Paris https://www.iea.org/data-and-statistics/charts/electric-car-sales-2016–2023, IEA. Licence: CC BY 4.0

chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-443-sonli qarorida[2] keltirilgan chora-tadbirlar bu borada belgilangan dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Bugungi kunda nafaqat yurtimizda, balki ko‘plab rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda ekologik muammolarga yechim sifatida elektr energiyasi bilan quvvatlanuvchi transport vositalarini ommaga keng jalb qilish maqsadida turli ilmiy tadqiqotlar, izlanishlar olib borilmoqda. Avtomobil sanoati bo‘yicha tadqiqot olib borgan mutaxassislarning fikricha, elektromobillar savdosi yaqin yillarda benzin va boshqa turdagi yonilg‘ida harakatlanuvchi mashinalar savdosidan bir necha barobar ortib ketishi kutilmoqda.

Xorijlik olimlar Kenan Degirmenci, Maykl H. Breitner[3]ning fikriga ko‘ra, elektr transport vositalari atmosferaga turli zararli gazlarini chiqishini kamaytirish bilan bir qatorda ushbu transportning narxi boshqalarga nisbatan ancha yuqori ekanligini ta’kidlaydi. Yana bir guruh mualliflarning[4] qayd etishicha, Norvegiyada shaxsiy transport vositasi egalarining elektromobillardan foydalanishni targ‘ib qilish maqsadida davlat darajasida katta islohotlar amalga oshirilmoqda, xususan, soliq imtiyozlari, yo‘l haqi va boshqa turdagi rag‘batlantirish tizimi joriy etilgan. Olimlar D. S. Kuzminich, L. N. Parshina, A. V. Silin, O. N. Grinyukning fikricha[5], elektr transport vositalarini ishlab chiqarish ekologik jihatdan eng maqbul ekanligini ta’kidlab, avtomobil transportidan intensiv foydalanish ekologik vaziyatga salbiy ta’sir ko‘rsatayotgani sababli bugungi kunda Rossiyada avtomobil transportida elektromobillar soni yildan-yilga ortib borayotganini qayd etib o‘tganlar.

Mahalliy olim S. Yusupov o‘z tadqiqotida[6] bir yilda 1 ta elektromobilning harakatlanishi issiqxona gazlarini yiliga 2,5 tonnaga kamaytirib, an’anaviy yoqilg‘ida harakatlanadigan avtomobil 15000 km masofani bosib o‘tish davomida atmosfera havosiga3,5 tonnaga yaqin zararli gazlar tashlashi va bu gazlarning 65 % aynan issiqxona gazlarini tashkil qilishini ta’kidlaydi.

Yuqoridagi izlanishlar hamda mutaxassislarning fikr-mulohazalarni tahlil qilish shuni ko‘rsatmoqdaki, bugungi kunda elektromobillarga bo‘lgan talab iste’molchilar o‘rtasida ham katta qiziqishga sabab bo‘lmoqda, biroq ushbu tarmoqni rivojlantirish bilan bog‘liq bir qator muammolar mavjud bo‘lib, bular jumlasiga xizmat ko‘rsatish tarmog‘i ya’ni, ta’mirlash va elektr yonilg‘i quyish shaxobchalarining rivojlangan infratuzilmasi mavjud emasligi soha rivojiga ta’sir etmoqda, deb hisoblaymiz.

ASOSIY QISM

So‘nggi yillarda jahonda tabiiy ofatlar va inson omili tufayli ob-havo, atrof-muhit hamda ekologik vaziyat Yer sharining barcha mintaqalarida sezilarli tarzda o‘zgarmoqda, suv va tuproq tarkibi tobora ifloslanmoqda, o‘simlik va hayvonot turlari kamayib bormoqda. Bu esa, o‘z navbatida, atrof-muhitga, sayyoramizdagi barcha insonlarning sog‘lig‘iga keskin salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda[7]. NCEI (atrof-muhit ma’lumotlari milliy markazi)ning bergan ma’lumotlariga ko‘ra[8], so‘nggi 9-yil mobaynida anomal issiq rekord darajada ko‘tarilgan. Buning natijasida dengiz sathi ko‘tarilib, muzliklar yiliga o‘rtacha 3 mm hajmda erimoqda.

Shimoliy Amerika va Yevropadagi kuchli momaqaldiroqlar, Turkiya va Suriyadagi yirik zilzilalar, Kaliforniyadagi o‘rmon yong‘inlari, Markaziy Osiyodagi jazirama va qurg‘oqchilik kabi iqlim o‘zgarishining ta’siri bugun Yer sharining dolzarb muammolaridan biriga aylandi. Bundan tashqari, kuchli bo‘ronlar ulushi ortib borayotganiga ishoralar mavjud.

Avtomobilsozlik sanoati ishlab chiqarish sanoatida yetakchi tarmoqlardan biri bo‘lib, uning ulushi ishlab chiqarish, mahalliylashtirish va aholini ish bilan band qilishda iqtisodiyotning lokomotivi hisoblanadi. Shu bois mamlakatimizda avtomobil sanoatini rivojlantirish, istiqboldagi 300 mingta elektromobil ishlab chiqarish maqsadlarini ruyobga chiqarishda innovatsion faoliyatga asoslangan tashkiliy, texnik-texnologik jarayonlarning yangi

2 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 19-dekabrdagi PQ-443-sonli “Elektromobillar ishlab chiqarishni tashkil etishni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. https://lex.uz/uz/docs/-6316583

3 Kenan Degirmenci, Michael H. Breitner. Consumer purchase intentions for electric vehicles: Is green more important than price and range? Transportation Research Part D: Transport and Environment. –Volume 51, March 2017. –Pages 250-260.

4 Avi Chaim Mersky, Frances Sprei, Constantine Samaras, Zhen (Sean) Qian. Effectiveness of incentives on electric vehicle adoption in Norway. Transportation Research Part D: Transport and Environment. –Volume 46, July 2016. –Pages 56-68.

5 Переход на электромобили для улучшения экологической ситуасии / Д. С. Кузъминич, Л. Н. Паршина, А. В. Силин, О. Н. Гринюк // Гуманитарне и естественойе факторы решения экологических проблем и устойчивого развития: Материалы семнадсатой международной научно-практической конференсии. Новомосковск, 16–17 октября 2020 года / Российский химико-технологический университет имени Д. И. Менделеева; Новомосковский институт. – Новомосковск: Новомосковский институт (филиал) федералъного государственного бюдзҳетного образователъного учрезҳдения вйсшего образования “Российский химико-технологический университет имени Д.И. Менделеева”, 2020. – С. 85-89.

6 Yusupov Sarvarbek Sodiqovich. Mamlakatimizda elektromobillarni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha yaratilayotgan imkoniyatlarning tahlili va infratuzilmani yaratishning ahamiyati. KIMYO INTERNATIONAL UNIVERSITYIN CENTRAL ASIAN JOURNAL OF STEMISSN 2181-2934 https://stem.kiut.uz/index.php/journal/article/view/72/69.

7 https://parliament.gov.uz/upload/iblock/074/fpjeggfutkglyz-jzajpbbbodcelhrf%20dwvnbcthwnscyq.pdf.

8 https://www.ncei.noaa.gov/access/monitoring/monthly-report/global/202309.

ko‘rinishlarini yaratish, joriy etish va sohani takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Yangi ko‘rinishdagi texnik-texnologik jarayonlar, ya’ni, innovatsiyalarni qo‘llash asosida avtomobilsozlik sohasiga hissa qo‘shadigan ishlab chiqarish korxonalarining innovatsion faoliyatini yetarli salohiyatga ega bo‘lish uchun xorijiy investisiyalar jalb etilmoqda[9]. Albatta, bu va bu kabi hodisalarni faqat iqlim o‘zgarishi bilan bog‘lab bo‘lmasa-da, statistik ma’lumotlarda ularning ulushini sezilarli darajada yuqori ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Bu kabi muammolarni yumshatish uchun aksariyat davlatlarda “yashil” iqtisodiyot tushunchasi tobora targ‘ib etilib, mazkur sohada faoliyat ko‘rsatayotgan tadbirkorlar turli darajada rag‘batlantirib kelinmoqda. Jumladan, Atmosferaga karbonat angidrid chiqarilishini kamaytirish maqsadida Yevropa Ittifoqi[10] hamda Kaliforniya shtati[11] 2035-yildan boshlab benzin va dizel dvigatelli yangi avtomobillarni sotishni to‘liq taqiqlash tizimi joriy etilishini e’lon qildi. Albatta, bunda aholi turmush tarzi, iste’molchilarning innovatsiyalarga ta’sirchanligi, haydovchining malakasi, yoshi, jinsi, oilaviy sharoiti, yashash joyi, ijtimoiy-iqtisodiy holati, huquqiy savodxonligi kabilar inobatga olinmoqda. Shu bilan bir qatorda, ko‘plab davlatlar elektromobillardan foydalanish salmog‘ini oshirish maqsadida davlat strategiyalari va subsidiyalar orqali, soliq imtiyozlari, shu jumladan, texnologiyaning o‘zi bilan bog‘liq turli omillarga, masalan, operatsion xarajatlar, zaryadlash infratuzilmasini yaratish bilan bog‘liq turli imtiyozlar joriy etmoqda.

Daniya, Isroil va AQShda elektr transport vositalarining ishlashini ta’minlash uchun samarali infratuzilma yaratilgan bo‘lib, batareyalarni qayta zaryadlash stansiyalari tarmog‘i rivojlangan.

Elektromobil sanoati bugungi kunda dunyodagi avtomobil sanoatining eng muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Buning asosiy sababi so‘nggi yillarda tabiatda bo‘layotgan turli o‘zgarishlar, xususan, iqlim o‘zgarishi, ekologiya bilan bog‘liq bo‘lgan boshqa muammolar, aholining o‘sib borishi, cheksiz ehtiyojlar va resurslarning kamayib borayotganiga elektr transport vositalari qisman yechim bo‘lib, yuqorida keltirilgan muammolarga ta’sir ko‘rsatmaydigan va yuqori samaradorligi bilan ommani jalb etib kelmoqda. Bundan tashqari, elektromobil sanoati quyidagi muammolarda ahamiyatga ega hisoblanadi:

- **Ekologik muammolar:** An’anaviy avtomobillar ajratadigan zaharli gazlar tarkibida 200 ga yaqin birikmalar bo‘lib, ularning aksariyat qismi zaharli gazlar hisoblanadi. An’anaviy turdagi avtomobil gazlari bilan ifloslangan muhitda uzoq bo‘lish organizmni umumiy holsizlanishga olib keladi. Aynan avtomobillardan chiqayotgan zaharli gazlar bilan ifloslangan havodan nafas olish natijasida nafas olish yo‘llari, yurak kasalliklari, insult va o‘pka saratoni kabi og‘ir kasalliklar kelib chiqadi. Bundan tashqari atrof-muhitga ham salbiy ta’sir etadi. Elektromobillar, bu kabi noxush gazlarni emas, balki hech qanday zaharli gaz chiqarmaydigan elektr energiyasidan foydalanish orqali ishlaydi. Bu esa atrof-muhitga zarar yetkazishni kamaytiradi va iqlimdagi o‘zgarishlarni yumshatadi.
- **Energiya muammolarini hal qilish:** Elektromobillar, energiyani samarali sarflanishi hisobiga yoqilg‘i iste’molini kamaytiradi hamda boshqa sohalarni rivojlantirish imkonini yaratadi.
- **Texnologik rivojlanish:** Elektromobil sanoati, yuqori texnologiyalarni va innovatsiyalarni qo‘llash orqali avtomobil sanoatiga ijobiy ta’sir qilmoqda. Bularga kuchli batareya texnologiyalari, avtomatlashtirilgan haydash tizimlari va boshqa zamonaviy anjomlarni misol qilishimiz mumkin.
- **Quvvatlash shaxobchalarining yaratilishi:** Elektromobil sanoati, yuqori tezlikda kuchaytirilgan batareya texnologiyalari va savdo-sotiq jarayoni o‘rtasidagi raqobatni kuchaytiradi. Bu esa yangi energiya quvvatlash texnologiyalarini rivojlantirish, misol uchun quvvatlanish shaxobchalari, aloqa texnologiyalari rivojlanishi va shu orqali yangi ish o‘rinlarini yaratishga imkon beradi.
- **Iqtisodiy o‘sish:** Elektromobil sanoati, yangi ish joylarining yaratilishiga, innovatsiyalarni sanoatga kiritishga va avtomobil ishlab chiqarish va qo‘llashning yangi ko‘nikmalarni rivojlantirishga o‘z ta’sirini ko‘rsatadi. Bu esa ish o‘rinlarining o‘sishi, ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohalarida yangi imkoniyatlar yaratishga yordam beradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda aholi o‘rtasida elektromobillarni ommalashish, uning xaridini rag‘batlantirish borasida amaliy chora-tadbirlar ishlab chiqilmoqda. Chunki elektromobillar energiya manbaidan mustaqil ishlash imkoniga ega bo‘lgan elektrodvigatellar orqali harakatga kiruvchi transport vositasidir[12]. Hozirgi kunda ularning xususiyatidan kelib chiqib, bir nechta turi va modellari mavjud. Misol uchun, shahar, suv transportlari,

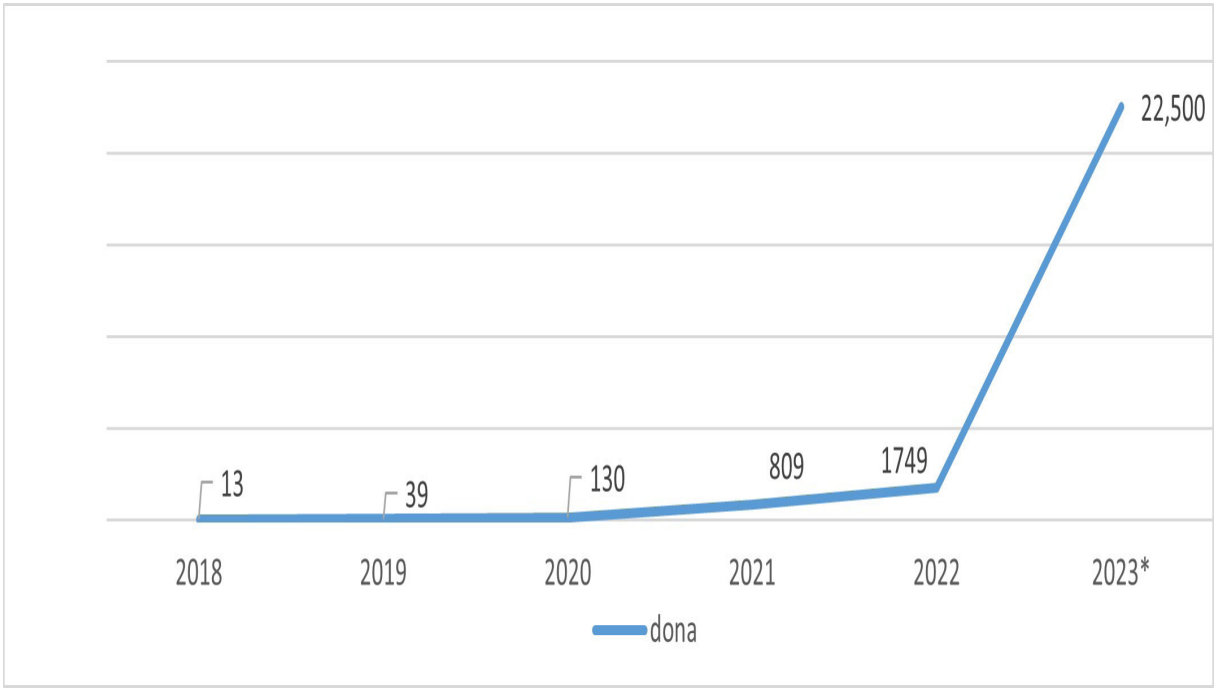
9 N.M.Rasulov. Actual Problems and Prospects of Development of National Innovative System in Uzbekistan / Indian Institute of Finance Vol. XXXIII No. 2, June 2019. Pages – 399 – 406, India. ISSN : 09703772 (Online).

10 https://www.npr.org/2023/03/30/1166921698/eu-zero-emission-cars.

11 https://www.cnbc.com/2022/08/25/california-bans-the-sale-of-new-gas-powered-cars-by-2035.html?&qsearchterm=California

12 Червова Наталья Владимировна РЫНОК ЭЛЕКТРОМОБИЛЕЙ: ЭТАПЫ, ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. 2023. №7. URL: https://cyberleninka.ru (дата обращения: 11.03.2024).

sport va yuk avtotransportlari. Jahon avtomobil sanoatining rivojlanishi natijasida O‘zbekistonda ham 2018-yildan elektromobillar importi keskin ortdi (1-rasm).

1-rasm: O‘zbekistonda elektromobillar importi dinamikasi[13], dona

Mamlakatimizga 2018-yilda 13 dona elektromobil olib kirilgan bo‘lsa, bu ko‘rsatkich 2022-yil yakuniga qadar qariyb 44 baravarga ortgan. Birgina 2021-yilda 16,9 mln. AQSh dollari miqdorida jami 809 ta elektromobil import qilingan, bu ko‘rsatkich 2022-yilga kelib 69,8 mln. dollarga teng 2180 ta zamonaviy avtomobil qurilmalarini tashkil etdi.

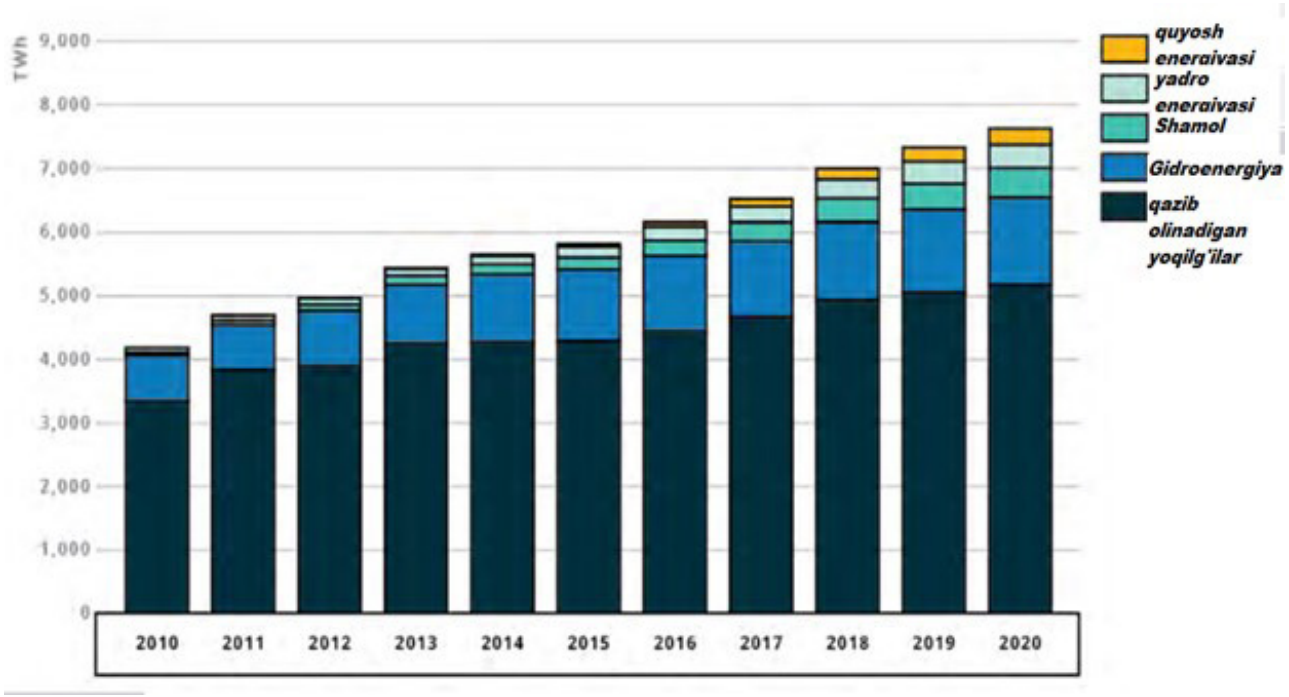
O‘zbekiston Respublikasi Bojxona qo‘mitasining ma’lumotlariga ko‘ra[14], 2023-yilning yanvar-oktabr oylarida 582 mln dollarlik 22 490 ta avtomobil olib kirilgan. Mamlakatimizga eng ko‘p elektromobil eksport qilgan mamlakatlar orasida Xitoy yetakchilik qilmoqda. Keyingi o‘rinlarda Gong Kong, Germaniya, Koreya, BAA va AQSh mamlakatlari joy egalladi. Bundan tashqari, Prezidentimiz tashabbusi bilan yurtimiz shaharlarida elektrobuslar harakatlanib yildan-yilga salmog‘i ortib bormoqda. “Toshshahartransxizmat” AJ axborot xizmati ma’lumotiga ko‘ra[15], 2023-yilda 94,6 mln. yo‘lovchi jamoat transportidan foydalanishga o‘tishi natijasida atmosferaga chiqariladigan zararli gazlar miqdori 61,9 ming tonnaga kamaydi. 2023-yilda 27 avtobus yo‘nalishi to‘liq elektrobuslarga o‘tkazildi. Natijada avtobuslardan havoga chiqadigan zararli moddalar miqdori oyiga 93,3 tonnaga kamaydi. Elektrobuslar harakatlanayotgan yo‘nalishlarda yo‘lovchi oqimi 188% ga ortishi olib borilayotgan islohotlarning samarasi desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Umumiy olganda, u iqtisodiy tarafdan an’anaviy transportlarga nisbatan kamxarj va moliyaviy jihatdan foyda keltirmoqda.

Bugungi kunda yurtimiz ko‘chalarida har 10 tadan bitta elektromobillarning harakatlanayotganiga guvoh bo‘lmoqdamiz. Uning ekologiyaga ijobiy ta’siridan tashqari, yuqori energiya samaradorligi, avtoulov boshqaruvining soddaligi va past shovqinlanishi, an’anaviy avtomobillarga nisbatan tez ishga tushishi va tezlanishida ham ustunliklarga ega bo‘lsa-da, uning murakkab ishlab chiqarish jarayoni, yuqori texnologik xizmatlarni o‘z ichiga olishi hisobiga sanoatning o‘gir turi hisoblanadi. Uni amaliyotga joriy etish bo‘yicha so‘nggi yillarda Xitoy yuqori o‘rinlarda turgani hech kimga sir emas. Yurtimizda ham Xitoy elektromobillar eksporti bo‘yicha birinchi o‘rinni saqlab qolib 2023-yilning yanvar-oktabr oylarida import qilingan jami elektromobillarning 20,64 mingtasini (91,7 foiz) Xitoy elektromobillari tashkil qildi.

Dastlab Xitoy ushbu transport vositalari bozorini qo‘llab-quvvatlash uchun katta mablag‘ ajratdi. Mamlakat rahbariyati, albatta, elektromobillar bozorini rivojlantirishni rag‘batlantirishda ba’zi muammolarga duch kelgan bo‘lsa-da, raqobatbardoshlikka erishish uchun elektromobil ishlab chiqarish kelgusida mamlakatning iqtisodiy rivojlanishiga ta’sirini o‘rganib chiqqan holda bosqichma-bosqich islohotlarni amalga oshirdi. Hukumat birinchi navbatda ekologik toza bo‘lgan elektromobillar elektr energiyasi bilan harakatlanishini hisobga olgan holda

13 Statistika agentligi ma’lumotlari asosida tayyorlandi.
14 https://t.me/customschannel/31637/
15 https://t.me/tshtxuz/5711.

elektr energiyasini ishlab chiqarish jarayoniga alohida ahamiyat qaratmoqda. 2020-yil ma'lumotlariga ko'ra, Xitoy elektr energiyasining qariyb 65 foizi Issiqlik energiya stansiyasida, ayniqsa, ko'mirdan foydalangan holda ishlab chiqarilmoqda. Shuningdek, elektr transport vositalarini ishlab chiqarishda litiy-ionli batareyalarini ishlab chiqarish jarayonini ham talab etadi. Ularni ishlab chiqarish uchun yuqori darajadagi toza litiy talab qilinadi, buning uchun katta miqdordagi elektr energiyasi sarflanishi hisobiga bu yana issiqlik elektr stansiyalarida ko'mir yoqishni talab etadi. Bu esa, o'z nabatida elektromobillarning atrof-muhitga salbiy ta'siri an'anaviy transport vositalari bilan bir hil deganidir. Shu munosabat bilan, Xitoy hukumati qazib olinadigan yoqilg'ining ulushuni kamaytirish maqsadida quyosh, atom, shamol, gidroenergetika kabilar orqali energiya olish tizimini rivojlantirmoqda (2-rasm).

2-rasm: Xitoyda elektr energiyasi ishlab chiqarish tuzilmasining dinamikasi[16] (2010–2020-yillar)

Rasmdan ma'lum bo'lmoqdaki, 2010–2020-yillarda mamlakatda qazib olinadigan yoqilg'ilarning salmog'i yildan-yilga kamayib bormoqda. Garchi, elektr transport vositalarining ekologiyaga umumiy ta'siri ilmiy jihatdan to'liq o'rganilmagan bo'lsa-da, ushbu amaliyotning joriy etilishi shahar atrof-muhitining ekologiyasini yaxshilashga yordam bermoqda. Gonkong Xitoy instituti tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki[17], havoning ifloslanishi so'nggi o'n yilda Xitoy shaharlari aholisining sog'lig'iga jiddiy zarar yetkazgan va o'simliklarning rivojlanishiga salbiy ta'sir qilgan. Shu sababli, elektr transport vositalarining joriy etilishidan asosiy maqsad Xitoyda sog'liqni saqlashni yaxshilashga qaratilgan.

Bundan tashqari, XXRning elektromobil sanoatini rivojlantirishni rag'batlantirishdan ko'zlangan yana bir maqsad – bu neftga bo'lgan qaramlikni kamaytirishdir. Elektr transport vositalariga o'tish Xitoyning uglevodorod yoqilg'isini import qilishga bog'liqligini kamaytirish orqali 2022-yilda XXR milliy ishlab chiqarish orqali kerakli miqdordagi neftning taxminan 25 foizini va ko'mirning taxminan 90 foizini ta'minladi[18]. E'tiborli jihati shundaki, mamlakatga avtomobil importi keskin kamayib, eksporti yildan-yilga ortib bormoqda.

Avtomobil sanoati rivojlanishi bilan bir qatorda tegishli tarmoqlar ham tobora rivojlanmoqda. Masalan, elektr transport vositalarining joriy etilishi va ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi raqobat sabab innovatsion loyihalar qo'llab-quvvatlanmoqda. Misol uchun, qo'shilayotgan raqamli aqlli tizimlar, avtopilot tizimlarining rivojlanishi, aqlli va simsiz zaryadlash texnologiyalari ham rivojlanmoqda. Bundan tashqari, elektr transport vositalarini tezroq zaryadlashni qo'llab-quvvatlaydigan texnologiyalar ishlab chiqarilmoqda, zaryadlash infratuzilmasi qurilmoqda.

16 https://international.lbl.gov/sites/default/files/2022-04/China%20Energy%20Outlook%202022-full%20report%2004.22.22.pdf 46-p.
17 Leung F. Evidence of Ozone-Induced Visible Foliar Injury in Hong Kong Using Phaseolus Vulgaris as a Bioindicator / Felix Leung // Atmosphere. – 2020. – Vol. 11, Issue 3 // URL: https:// www.mdpi.com/2073-4433/11/3/266 (дата обращения: 07.03.2020) – P. 1.
18 Zhou, N., Khanna, N., Zhang, J., Lu, H., Price, L., Fridley, D., Ke, J., Feng, W., Shen, B., Lin, J., and Levine, M. 2022. China Energy Outlook 2022. Berkeley, CA: Lawrence Berkeley National Laboratory (LBNL-2001444) // URL: https://international.lbl.gov/china-energy-outlook – P. 42-43.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘zbekiston, elektromobil sanoatini rivojlantirishga qaratilgan qadamni amalga oshirish uchun bir nechta usullar va strategiyalarni amalga oshirishga oid qadamlar olib borgan mamlakatlardan biri hisoblanadi. Bundan tashqari quyidagi strategiyalar yurtimiz elektromobil sanoatini rivojlantirishga yordam berishi mumkin, deb hisoblaymiz:

1. Qonuniy kafolat va iqtisodiy dasturlar: O‘zbekiston hukumati elektromobil sanoatini rivojlantirish uchun qonuniy kafolatlar taqdim etishi va to‘g‘ridan-to‘g‘ri sanoatni muvaffaqiyatga olib chiqish uchun iqtisodiy dasturlar ishlab chiqishi muhimdir. Bu dasturlar moliyaviy ta’minot, subsidialar, soliq imtiyozlari va boshqa moliyaviy stimullar orqali yangi sanoatni qo‘llab-quvvatlashni o‘z ichiga oladi.
2. Investitsiyalar va innovatsiyalar: Sanoat sohasiga investitsiyalar jalb qilish va innovatsion texnologiyalarni qo‘llash, shuningdek, oliy ta’lim muassasalariga va soha bo‘yicha yangiliklarni kafolatlash orqali, elektromobilni isloh qilish bo‘yicha ishlab chiqilgan yetuk texnologiyalarni rivojlantirish imkoniyatini beradi.
3. Infratuzilma tuzish: Elektromobil sanoatini rivojlantirish uchun kerakli sharoitlar orasida, mahalliy shaxbobchalar va boshqa infratuzilmani tuzish juda muhimdir. Elektromobil yo‘l xizmatlarini ta’minlash uchun zarur bo‘lgan istiqomat sharoitlari, xarajatlarni tugatish, mashinalarni to‘ldirish stansiyalari va boshqa yo‘l xizmatlari tuzilishi kerak.
4. Rivojlanayotgan bozorlar va global integratsiya: O‘zbekistonda elektromobil sanoatini rivojlantirishda, xalqaro bozorlar va moliyaviy integratsiya uchun ochilganligini tushuntirish uchun xalqaro miqyosda xarajatlarni kamaytirish va eksportni kengaytirishga intiladigan strategiyalar rivojlanishi lozim.
5. Sanoat va ta’lim sohasidagi hamkorlik: Sanoat korxonalari bilan mahalliy oliy ta’lim muassasalari o‘rtasida hamkorlik, xususan xalqaro hamkorlik va ta’limni rivojlantirish bo‘yicha muvofiqlikning oshishiga imkon beradigan ko‘plab dasturlar ishlab chiqilishi kerak.
6. Tashqi aloqalar: O‘zbekiston sanoatini rivojlantirish uchun tashqi aloqalarni o‘rganish, moliyaviy maqsadlar va xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik qilish, sanoatning yanada integratsiyalangan va moliyaviy ravishda mustahkamlashtirilgan bo‘lishiga yordam berishi mumkin.
7. Sanoat korxonalarini isloh qilish: Mamlakatning avtomobil sanoati korxonalarini, avtomobil ishlab chiqarish texnologiyalari va mahsulotlarini modernizatsiyalash, elektr transport vositalarini ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish.
8. Turli sohalar bilan integratsiya: Elektromobil sanoati turli sohalarga integratsiya qilinadi, masalan, batareya texnologiyalari, energetika sohasi va boshqa innovatsiyon loyihalar o‘rtasida hamkorlikni rivojlantirish.
9. Marketing va sotish strategiyalari: Elektromobil sanoatini rivojlantirish uchun ta’sirchan marketing va sotish strategiyalarini rivojlantirish, mijozlarga elektr transport vositalarining afzalliklarini va samaradorligini ko‘rsatib beradi.

Ushbu qadam va strategiyalar O‘zbekistonda elektromobil sanoatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, mamlakatning iqtisodiy va ekologik rivojlanishini yaxshilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 19-dekabrdagi “Elektromobillar ishlab chiqarishni tashkil etishni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-443-sonli qarori. https://lex.uz/uz/docs/-6316583. Kenan Degirmenci, Michael H. Breitner. Consumer purchase intentions for electric vehicles: Is green more important than price and range? Transportation Research Part D: Transport and Environment. Volume 51, March 2017. Pages 250-260.
2. Avi Chaim Mersky, Frances Sprei, Constantine Samaras, Zhen (Sean) Qian. Effectiveness of incentives on electric vehicle adoption in Norway. Transportation Research Part D: Transport and Environment. Volume 46, July 2016, Pages 56-68.
3. Yusupov Sarvarbek Sodiqovich. Mamlakatimizda elektromobillarni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha yaratilayotgan imkoniyatlarning tahlili va infratuzilmani yaratishning ahamiyati. KIMYO INTERNATIONAL UNIVERSITYIN CENTRAL ASIAN JOURNAL OF STEMISSN 2181-2934 http://stem.kiut.uz.
4. Червова Наталья Владимировна РЫНОК ЭЛЕКТРОМОБИЛЕЙ: ЭТАПЫ, ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. 2023. №7. URL: https://cyberlen-

inka.ru/article/n/rynok-elektromobiley-etapy-tendensii-i-perspektivy-razvitiya (дата обращения: 11.03.2024).
5. Leung F. Evidence of Ozone-Induced Visible Foliar Injury in Hong Kong Using Phaseolus Vulgaris as a Bioindicator / Felix Leung // Atmosphere. – 2020. – Vol. 11, Issue 3 // URL: https:// www.mdpi.com/2073-4433/11/3/266 (дата обращения: 07.03.2020) – P. 1.
6. Zhou, N., Khanna, N., Zhang, J., Lu, H., Price, L., Fridley, D., Ke, J., Feng, W., Shen, B., Lin, J., and Levine, M. 2022. China Energy Outlook 2022. Berkeley, CA: Lawrence Berkeley National Laboratory (LBNL-2001444) // URL: https:// international.lbl.gov/china-energy-outlook – P. 42-43.
7. N.M.Rasulov. Actual Problems and Prospects of Development of National Innovative System in Uzbekistan / Indian Institute of Finance Vol. XXXIII No. 2, June 2019. Pages – 399 – 406, India. ISSN : 09703772 (Online)
8. IEA, Electric car sales, 2016–2023, IEA, Paris https://www.iea.org/data-and-statistics/charts/electric-car-sales-2016–2023, IEA. Licence: CC BY 4.0.
9. https://www.npr.org/2023/03/30/1166921698/eu-zero-emission-cars.
10. https://www.cnbc.com/2022/08/25/california-bans-the-sale-of-new-gas-powered-cars-by-2035.html?&qsearchterm=-California https://parliament.gov.uz/upload/iblock/074/fpjeggfutkglyz-jzajpbbbodcelhrf%20dwvnbcthwnscyq.pdf.
11. https://www.ncei.noaa.gov/access/monitoring/monthly-report/global/202309.
12. https://t.me/customschannel/31637.
13. https://t.me/tshtxuz/5711.
14. https://international.lbl.gov/sites/default/files/2022-04/China%20Energy%20Outlook%202022-full%20report%20 04.22.22.pdf 46-p.

HUDUDIY EKSPORT SALOHIYATINI OSHIRISHNING MARKETING STRATEGIYASI

Jiyamuratov Rustam Nuridinovich
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Marketing hududiy rivojlanish vositasi yoki hatto falsafasi sifatida o‘tgan asrning 80-yillaridan boshlab hududlar tomonidan qo‘llanila boshlandi. XX asrda bir tomondan, marketing ushbu hududdagi tovarlar va xizmatlarni xaridorlarning mavjud va potensial ehtiyojlarini hisobga olib ishlab chiqarishni tashkil etish, ikkinchi tomonidan esa ishlab chiqarilgan mahsulotlarni ichki va tashqi bozorlarga sotishni tashkil etishga qaratilgan. Hozirda esa hududiy eksport bo‘yicha marketing strategiyalarini ishlab chiqishni o‘z ichiga olmoqda. Mazkur maqolada hududiy eksport salohiyatini oshirishning marketing strategiyalarining tarkibiy qismlari, hududiy eksport salohiyatini oshirish bo‘yicha ilmiy tadqiqot ishlarining tahlili bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: hududiy marketing, marketing strategiyalari, hududning eksport salohiyati, imij marketing, infratuzilma marketingi, hududning imiji va jozibadorligi.

Abstract: Marketing as a tool or even a philosophy of regional development has been used by regions since the 80s of the last century. In the 20th century, on the one hand, marketing is aimed at organizing the production of goods and services in this area, taking into account the existing and potential needs of customers, and on the other hand, at organizing the sale of manufactured products to domestic and foreign markets. Currently, it includes the development of regional export marketing strategies. This article describes the components of marketing strategies for increasing regional export potential, the analysis of scientific research works on increasing regional export potential.

Key words: territorial marketing, marketing strategies, export potential of the territory, image marketing, infrastructure marketing, image and attractiveness of the territory.

Аннотация: Маркетинг как инструмент или даже философия регионального развития используется регионами с 80-х годов прошлого века. В XX веке маркетинг направлен, с одной стороны, на организацию производства товаров и услуг в этой сфере с учетом существующих и потенциальных потребностей покупателей, а с другой стороны, на организацию сбыта произведенной продукции внутренний и внешний рынки. В настоящее время это включает в себя разработку региональных стратегий экспортного маркетинга. В данной статье описаны составляющие маркетинговой стратегии повышения экспортного потенциала региона, проведен анализ научно-исследовательских работ по повышению экспортного потенциала региона.

Ключевые слова: территориальный маркетинг, маркетинговые стратегии, экспортный потенциал территории, имиджевый маркетинг, инфраструктурный маркетинг, имидж и привлекательность территории.

KIRISH

Mamlakatimizning eksport salohiyatini oshirish, eksportchi korxonalarni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash, milliy mahsulotlarning tashqi bozorlardagi raqobatbardoshligini oshirish, ayniqsa, har bir hududning eksport salohiyatini oshirishga alohida e’tibor berilmoqda. Bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 21-oktabrdagi “Eksport faoliyatini moliyaviy qo‘llab-quvvatlashni yanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6091-son Farmoni, 2021-yil 13-iyuldagi “Eksport faoliyatini moliyaviy qo‘llab-quvvatlashni yanada kuchaytirish to‘g‘risida”gi PQ-5184-son qarori, 2021-yil 7-sentabrdagi “Eksportchi korxonalarni rag‘batlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-6306-son Farmonlari qabul qilindi. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son Farmoni bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston-2030” strategiyasida ham milliy iqtisodiyotning eksport salohiyatini oshirish maqsadi belgilangan. Jumladan, “O‘zbekiston-2030” strategiyasining 55-maqsadiga ko‘ra, “Milliy iqtisodiyotning eksport salohiyatini kuchaytirish va uning tarkibida qo‘shilgan qiymati yuqori bo‘lgan mahsulotlar ulushini keskin oshirish” maqsadi qo‘yilgan. Mazkur

maqsad doirasida 2030-yilgacha erishiladigan ko‘rsatkichlarga eksport hajmini 2 barobar oshirish va 45 milliard dollarga yetkazish, eksportchi korxonalar sonini 6,5 mingtadan 15 mingtaga yetkazish, eksport tarkibida tayyor va yarim tayyor mahsulotlar hajmini 3,3 barobar ko‘paytirish, Yevropa davlatlariga GSP+ va boshqa tizimlari doirasida tayyor va texnologik mahsulotlar eksportini kengaytirish, xalqaro standartlar joriy qilingan korxonalar sonini 10 barobarga oshirish va ular sonini 5 mingtaga yetkazish, dunyoning 50 ta nufuzli brendlari bilan maxsus iqtisodiy zonalarni tashkil qilish, “Yangi O‘zbekiston – raqobatbardosh mahsulotlar yurti” g‘oyasi asosida milliy brendlarni xorijiy bozorlarga olib chiqadigan eksportchilarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash kabilar kiritilgan.

Bundan ko‘rinib turibdiki, milliy iqtisodiyotimizning tarkibiy qismi bo‘lgan hududlarning eksport salohiyatini oshirish, nufuzli brendlar bilan maxsus iqtisodiy zonalarni tashkil etish muhim vazifalardan hisoblanadi. Bunda esa har bir hududning eksport salohiyatidan kelib chiqib marketing strategiyalarini ishlab chiqish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Hududning eksport salohiyatidan samarali foydalanish va rivojlantirishning dolzarbligi ortib borayotganligidan kelib chiqib, bu borada ilmiy tadqiqotlar ham jadal sur’atlar bilan olib borilmoqda. Aksariyat olib borilgan ilmiy ishlarida hududning eksport salohiyati hududning mavjud ishlab chiqarish resurslari va mahsulotlarini eksport qilish imkoniyatlari sifatida qaraladi. Marchenkova L.M., Ilyuxina I.B. ilmiy tadqiqot ishlarida hududning eksport salohiyati “korxonalar, tarmoqlar va umuman hudud iqtisodiyotining bozor munosabatlari, iqtisodiy rivojlanishning mavjud darajasida tashqi bozorlarda raqobatbardosh tovar va xizmatlarni sotish imkoniyatlari va eksportni tashkiliy-iqtisodiy qo‘llab-quvvatlash tizimi” kabi omillar bilan bog‘liqligini ta’kidlab o‘tishgan [13]. Gaponenko Yu.V. ilmiy izlanishlarida hududning eksport salohiyati tashqi bozorga mo‘ljallangan raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish va sotish imkoniyati bilan aniqlanadi degan fikrni ilgari so‘rgan [8].Hududning eksport salohiyatini tahlil qilishda uning ierarxik tuzilishini hisobga olish kerak. Gaponenko Yu.V. hududning eksport salohiyatini uch darajada aniqlashni taklif etgan:

- birinchi darajada eksport qilinadigan mahsulotni ishlab chiqaruvchi korxona va uning ishlab chiqarish salohiyati;
- ikkinchi bosqichda mahsulotni sotish va sotishdan keyingi xizmat ko‘rsatish tizimi;
- uchinchi bosqichda hududning tashqi iqtisodiy faoliyati kompleksi [8].

Vasyutchenko I.N. ilmiy tadqiqotlarida hududning eksport salohiyati uchta komponent, ya’ni birinchi komponent – iqtisodiy tizim resurslarining yig‘indisi, ikkinchisi – iqtisodiy tizimning jahon bozorida talab qilinadigan tovarlarni ishlab chiqarish imkoniyati, uchinchisi – eksport infratuzilmasini rivojlanish darajasi orqali aniqlanishini tadqiq qilgan [7]. Vasyutchenko I.N. o‘zining tadqiqotlaridan kelib chiqib, hududning eksport salohiyatining tarkibiy qismlari sifatida tashkiliy-boshqaruv, kadrlar, tabiiy resurs, bioiqlim, innovatsion, ishlab chiqarish va investitsiya salohiyati bilan bog‘laydi [7].

Pritkov R.M., Nemirova G.I. o‘zlarining ilmiy ishlarida hududning eksport salohiyati resurs va xom ashyo, ishlab chiqarish, mehnat, moliyaviy, iste’molchi, infratuzilma, innovatsion va institutsional omillar asosida oshishini o‘rganishgan [16]. Svetkova G.S., Svetkova I.G. ilmiy ishlarida hududning eksport salohiyati hududning aholisi va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning umumiy natijasini aks ettiruvchi inson taraqqiyoti indeksi (HRI) bog‘liq ekanligini tadqiq etishgan [17].

Nikolaev M.A., Maxotaeva M.Yu. o‘z tadqiqotlarida hududning eksport salohiyatini ikki komponent: birinchi komponent – eksport tovarlarini ishlab chiqarish uchun ishlab chiqarish quvvatlarining mavjudligi, ikkinchi komponent – mavjud ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalangan holda eksport tovarlarini ishlab chiqarish bilan aniqlanishini o‘rganishgan [14].

Hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga qaratilgan marketing strategiyalari bo‘yicha ham qator ilmiy ishlar bajarilmoqda. Jumladan, Avdeeva T.T., Ilyasova Ye.V. hududni rivojlantirishni strategik rejalashtirishda marketing yondashuvi konsepsiyalari bo‘yicha o‘z qarashlarini ilmiy izlanishlarida ilgari surgan [4].Tarasov P.S., Smirnova D.Sh. o‘z tadqiqotlarida hudud marketingining uchta jihatiga e’tibor berish kerakligini ta’kidlaydi:

1) marketing hududlar ichidagi bozorga ta’sir qiladi va shakllantiradi;
2) marketing mahalliy ishlab chiqaruvchilarning ta’minoti va jamiyat ehtiyojlarini uyg‘unlashtirish, shuningdek, raqobat ustunliklarini mustahkamlash maqsadida mahalliy va tashqi bozorlarga moslashadi.
3) ijtimoiy yo‘naltirilgan marketing mahalliy aholining muammolarini aniqlaydi va hal qiladi, “davlat – biznes – mahalliy hokimiyat” munosabatlari tizimida samarali o‘zaro munosabatlarni o‘rnatadi, shuningdek,

jamiyat talablariga moslashadi [19].

Marketing bo‘yicha yetakchi mutaxassis olim F.Kotlerning fikricha, hududni rivojlantirishning umumiy marketing strategiyalari quyidagilardan iborat [12]:

- turistlar va ishbilarmon mehmonlarni jalb qilish;
- biznesni boshqa joylardan jalb qilish;
- mavjud biznesni saqlab qolish va kengaytirish;
- kichik biznesni rivojlantirishni rag‘batlantirish va yangi korxonalarga ko‘maklashish;
- eksport hajmini va uchinchi tomon investitsiyalari oqimini oshirish;
- aholi sonining ko‘payishi yoki aholi tarkibining o‘zgarishi.

Ushbu strategiyalarning har biri uchun tegishli yo‘nalish va uning vakillarini tashqi bozorlarga olib chiqishni ta’minlaydigan marketing strategiyasi shakllanishi mumkin.

F.Kotler o‘zining hudud eksport salohiyatini oshirishda qo‘llaniladigan marketing strategiyalari doirasida olib borgan ilmiy tadqiqot ishlarida amaldagi va potensial eksportchilarni aniqlash zarurligiga e’tibor qaratadi [12]. Mahsulotlarni tashqi bozorga olib chiqish uchun qo‘shma brending muhimligini ta’kidlaydi va hududiy hokimiyatlar kompaniyalarga eksportni rivojlantirishga yordam berish uchun bajarishi mumkin bo‘lgan o‘nta funksiyani belgilab beradi:

1. Axborot provayderi – kompaniyalarga eksport bozorlari haqida ma’lumot berish;
2. Broker – kichik biznes uchun kontragentlar va distribyutorlarni qidirish;
3. Turtki bo‘luvchi – mahalliy ishlab chiqaruvchilarni xorijiy vakolatxonalar va savdo ko‘rgazmalari bilan birlashtirish;
4. Instruktor va maslahatchi – seminarlar va konferensiyalar, treninglar o‘tkazish;
5. Moliyachi – kreditlash, imtiyozlar, kafolatlar;
6. Mezbon tomon – ko‘rgazma va yarmarkalarni tashkil etish, xorijiy tadbirkorlarni qabul qilish;
7. Maqsadni belgilovchi – hududning yetakchi klasterlarini ilgari surish uchun maqsadli yo‘naltirilganlik;
8. Promouter – savdo marketingi;
9. Ishlab chiquvchi – boshqa hududlar o‘rtasidagi savdo aloqalarida transport markazi sifatida joyni rivojlantirish;
10. Yangi texnologiyalarni ishlab chiquvchi – hududda yangi texnologiyalarni sinovdan o‘tkazish.

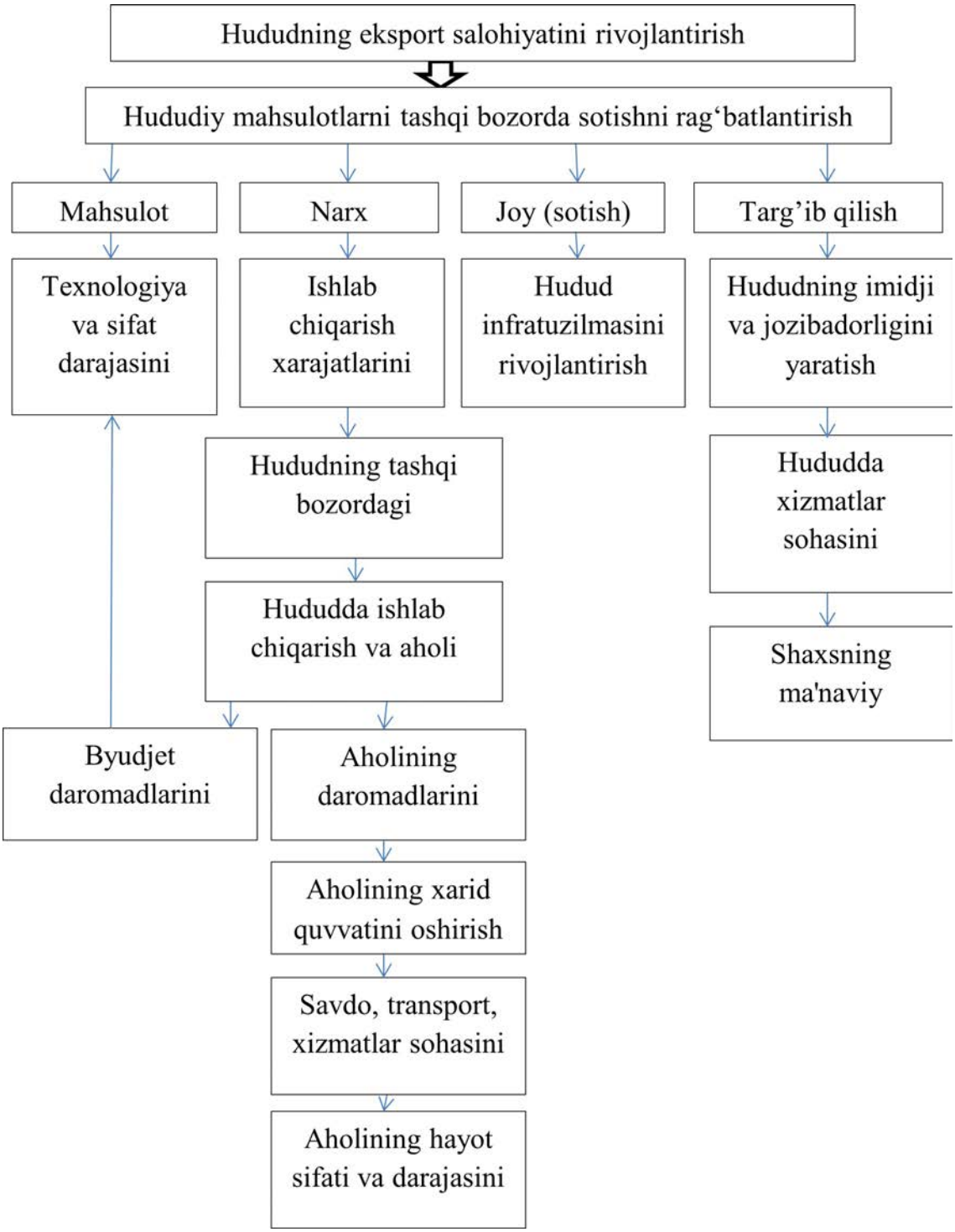
TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ilmiy maqolani yozishda hudud eksport salohiyatini oshirish bo‘yicha ilmiy qarashlar analiz, sintez, mavhumiy-mantiqiy tahlil va taqqoslash usulidan foydalanilgan holda yozilgan. Hududiy eksport salohiyatini oshirishning marketing strategiyalari bo‘yicha ilmiy manbalar tizimli va qiyosiy tahlil, statistik tahlil usullaridan foydalanib o‘rganilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

O‘zbekiston oxirgi 5-6-yil ichida jahon iqtisodiyotidagi mavqeini oshirishga erishdi. Ko‘p jihatdan O‘zbekistonning jahon hamjamiyatidagi o‘rni iqtisodiy salohiyatiga, import va eksport imkoniyatlariga bog‘liq. Bundan tashqari, so‘nggi paytlarda O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishda tashqi savdoning roli va ayniqsa, uning eksport qismi doimiy ravishda oshib borayotganligi bilan ham tavsiflanadi. Mamlakat eksport salohiyatini oshirish, birinchidan, mamlakatning valyuta zaxirasini mustahkamlash va moliyaviy barqarorlikni ta’minlash uchun zarur bo‘lgan xorijiy valyutaning asosiy manbai hisoblanadi. Ikkinchidan, tashqi savdoning erkinlashtirilganligi jahon bozorida talab yuqori bo‘lgan to‘qimachilik va tikuv-trikotaj tovarlari, ho‘l meva-sabzavotlar eksportining oshishiga, Yevropa davlatlariga GSP+ doirasida eksportning kengayishi olib kelmoqda.

Bu boradagi asosiy vazifalardan biri mamlakat hududlarining eksport salohiyatini oshirish hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasining barcha hududlari o‘zining xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, eksport salohiyatiga ega. Hududlarning eksport salohiyatini oshirishda hududlardagi eksportchilarni yangi bozorlarga chiqishi va eksport diversifikatsiyasiga qaratilgan marketing strategiyalarini ishlab chiqish muhim hisoblanadi.

1-rasm: Hudud eksport salohiyatini oshirishning marketing strategiyasi

XULOSA VA TAKLIFLAR

Hududiy eksport salohiyatini oshirishning marketing strategiyasi quyidagilarni hisobga olishi lozim:

1. Hududiy korxonalarning eksport mahsulotlari va ishlab chiqarish quvvatlarini, hududiy eksport salohiyatini oshirishda hududiy hokimiyat organlarini ham faoliyatiga e’tibor qaratish lozim. Hududiy hokimiyat organlarining bozorga taklif qiladigan hech narsasi yo‘q. Chunki tovarlar ular tomonidan emas, balki xususiy korxonalar tomonidan ishlab chiqariladi. Shunga ko‘ra, mahsulotlarni tashqi bozorga chiqarish jarayonida davlat organlari va biznesning hamkorligi hamda birgalikdagi harakatlarining ahamiyati ortib bormoqda.

2. Hududning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda marketing strategiyalarini quyidagicha shakllantirish mumkin:

- imij marketing – hududga tegishli bo‘lgan tovarlar va ularni ishlab chiqaruvchilar bilan birlashtirish, shuningdek, ma’lum turdagi yuqori sifatli tovarlarni ularni ishlab chiqarish hududi bilan birlashtirish, birgalikda brendlash, tovarlarda hudud logotiplaridan foydalanish, tovarning ijobiy imijini shakllantirish.
- infratuzilma marketingi – eksport faoliyati uchun infratuzilmani yaratishni nazarda tutadi (tashuvchilar, vositachilar, boshqa mamlakatlardagi vakolatxonalar, yuridik maslahat agentliklari va boshqalar).
- jalb etish marketingi – eksport korxonalari tomonidan tegishli hududlarda mahsulot sotishni tashkil etish.
- shaxslar marketingi – korxonalar rahbarlari va etakchi mutaxassislarini o‘z mahsulotlarini potensial xaridorlari bilan tanishtirish, biznes aloqalarini o‘rnatish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 21-oktabrdagi “Eksport faoliyatini moliyaviy qo‘llab-quvvatlashni yanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6091-son Farmoni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 13-iyuldagi “Eksport faoliyatini moliyaviy qo‘llab-quvvatlashni yanada kuchaytirish to‘g‘risida”gi PQ-5184-son qarori.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 7-sentabrdagi “Eksportchi korxonalarni rag‘batlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-6306-son Farmoni.
4. Авдеева Т.Т., Илясова Е.В. Маркетинговое обеспечение стратегического планирования местного развития // Вестник Томского государственного университета. –2009. –№ 328. –С. 111–115.
5. Бабкин А. В., Байков Е. А. Стратегическое планирование в^іхода предприятий на зарубежные рынки в условиях новой экономической реальности // Научно-технические ведомости СПбГПУ. Экономические науки. –2017. –Т. 10, № 4. –С. 19-30.
6. Барабанов А.С. Вологда: маркетинг для развития территории. Развитие территориального маркетинга в регионе // Российское предпринимательство. 2009. № 5-2. С. 168–174.
7. Васютченко И.Н. Система показателей оценки экспортного потенциала региона // Региональная экономика: теория и практика. –2010. –№ 21 (156). –С. 40-46.
8. Гапоненко Ю.В. Уровень развития экспортного потенциала региона и методические аспекты его оценки // Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. 10, Иннов. деят. 2013. № 2 (9) С. 16-20.
9. Думная Н. Н., Колодняя Г. В., Юданов А. Ю. Средний бизнес и проблема: российского несырьевого экспорта // Мир новой экономики. 2015. –№ 3. –С. 66-74.
10. Kholmamatov Diyor Haqberdievich. Analysis of the Business Environment Created in Uzbekistan to Increase the Export Potential of Free Economic Zones. American Journal of Economics and Business Management. 133-140 pp.
11. Kholmamatov Diyor Haqberdievich. Ways to Expand the Export Geography of the Jizzakh Free Economis Zone. Central Asian Journal of Innovations on Tourism Management and Finance. 2022, 55-63 pp.
12. Котлер Ф., Асплунд К., Рейн И. и др. Маркетинг мест: привле чение инвестиций, предприятий, жителей и туристов в города, коммуны, регионы и страны Европы. – СПб.: Изд. “Стокгольмская школа экономики”, 2005. – 376 с
13. Марченкова Л. М., Илюхина И. Б. Развитие экспортного потенциала российских регионов // Экономическая среда, 2013, № 4 (6). С. 133-138. [Электронн^ій ресурс]: URL: http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2013_en.pdf
14. Николаев М.А., Махотаева М.Ю. Формирование экспортного потенциала региона. “Экономика, право и управление”. 6/2017 3-11 с.
15. Перунов С. Ю. методическое обеспечение оценки экспортного потенциала региона // 2014 Вестник Ростовского государственного экономического университета (РИНХ). № 1 (45). –С. 155-163.
16. Прытков Р.М., Немирова Г.И. Формирование и развитие экспортного потенциала региона // Вестник ОГУ № 13 (132) /декабрь 2011. –С. 387-393.
17. Цветкова Г. С., Цветкова И. Г. Республика Марий Эл в зеркале международн^іх показателей // Вестник Марийского государственного университета. 2016. –Т. 2. № 3 92 (7). –С. 90-95.
18. Gouvea R. Reassessing export diversification strategies: a cross-country comparison / R. Gouvea, G. Vora // Modern Economy. 2015. Vol. 6. –P. 96-118.
19. Тарасов П.С., Смирнова Д.Ш. Интегральные показатели оценки эффективности территориального маркетинга // Вестник Астраханского государственного технического университета. Сер.: Экономика. 2012. № 2. С. 152–155.
20. Marble Falls Economic Development Branding and Marketing Strategy [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://angeloueco nomics.com/marblefallseconomy/Reports/ Marketing_Strategy.pdf/
21. The Broome County Plan For Sustainable Economic Development Marketing Strategy [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.thebcplan.com/bcplan/reports/ Marketing_and_Branding_Strategy.pdf.

TURISTIK KOMPANIYALAR MOLIYAVIY BARQARORLIGINI BAHOLASH USULLARINI TAKOMILLASHTIRISH KOMPANIYA MOLIYAVIY BARQARORLIGINI TA'MINLASHNING MUHIM MEZONI

Jo'rayev Behzod Nuraliyevich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Samarqand filiali mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Maqolada turistik kompaniyalar moliyaviy barqarorligini baholashga doir bir nechta yondashuvlar va baholash usullarini takomillashtirish yo'nalishlari muhokama qilinadi. Shu bilan bir qatorda turistik kompaniyalar moliyaviy barqarorligi mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlari tizimi xususida ham so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Moliyaviy barqarorlik, likvidlilik, to'lov qobiliyati, inqiroz, to'lovga layoqatsizlik, moliyaviy mustaqillik, rentabellik, kreditga layoqatlilik.

Abstract: The article discusses several approaches to assessing the financial stability of travel companies and ways to improve assessment methods. Alternatively, we can mention the system of absolute and relative indicators of financial stability of travel companies.

Key words: financial stability, liquidity, solvency, crisis, insolvency, financial independence, profitability, creditworthiness.

Аннотация: В статье рассматриваются несколько подходов к оценке финансовой устойчивости туристских компаний и направления совершенствования методов оценки. В качестве альтернативы можно упомянуть систему абсолютных и относительных показателей финансовой устойчивости туристских компаний.

Ключевые слова: финансовая стабильность, ликвидность, платежеспособность, кризис, неплатежеспособность, финансовая независимость, прибыльность, кредитоспособность.

KIRISH

Moliyaviy barqarorlik subyekt faoliyat ko'rsatayotgan iqtisodiy muhitning barqarorligi, shuningdek, uning faoliyati natijalari, ichki va tashqi omillarning o'zgarishiga faol va samarali javob qaytarish bilan belgilanadi.

Bugungi raqamli iqtisodiyot sharoitida tahlikali tashqi iqtisodiy vaziyat tufayli turistik kompaniyalar faoliyatidagi risklar tarkibiy qismining sezilarli darajada oshishi va jiddiy moliyaviy muammolarning yuzaga kelishi bilan tavsiflanadi. Turistik kompaniyalar faoliyatida mavsumiylik omilining mavjudligi aksariyat turistik kompaniyalarda to'lovga layoqatsizlik riskining yuqori darajada bo'lishiga olib kelmoqda. Bu kabi holatlar korxonaning moliyaviy barqarorligini tahlil qilish, baholashning rolini muhim ahamiyatga ega ekanligini anglatadi, bu esa amalda uning vositalari va usullarini takomillashtirish zarurligini keltirib chiqaradi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

L. T. Gilyarovskayaning fikricha, "korxonaning" moliyaviy barqarorligi "tushunchasi ko'p qirrali tushuncha hisoblanadi, chunki u korxona faoliyatining turli jihatlarini baholashni o'z ichiga oladi", deb hisoblaydi [1].

A. D. Sheremet moliyaviy barqarorlikni kompaniyaning mavjud aktivlari orqali o'z majburiyatlarini qoplash qobiliyati deb bilishadi. Olimlar kompaniyaning mavjud manbalarining tarkibi va tuzilishiga alohida ahamiyat berish lozimligini, qolaversa, moliyaviy barqarorlik holatni tahlil qilishda, baholashda pul muomalasi dinamikasini ham hisobga olish lozim, deydi [2].

G. V. Savitskayaning fikricha, kompaniya moliyaviy barqarorligi kapitalning aylanish jarayonida holatini ko‘rsatadigan va kompaniyaning ma’lum bir davrda rivojlanishi uchun imkoniyat yaratadigan iqtisodiy holatni anglatadi, deb ilgari surgan[3].

M. I. Baklanovning ta’kidlashicha, “kompaniyaning moliyaviy holati mablag‘larni joylashtirish va ulardan foydalanish, foyda miqdori va boshqa manbalar hisobidan o‘z mablag‘lari bilan to‘ldirish, qolaversa asosiy va aylanma mablag‘larning aylanish tezligi bilan belgilanadi” [4].

V. V. Kovalev kompaniya moliyaviy barqarorligi korxonaning iqtisodiy salohiyatining ajralmas qismi bo‘lib, uning yordamida kompaniya moliyaviy farovonligi tahlil qilinadi, qolaversa kompaniyaning barcha moliyaviy natijalari aks ettiriladi, deb hisoblaydi [5].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

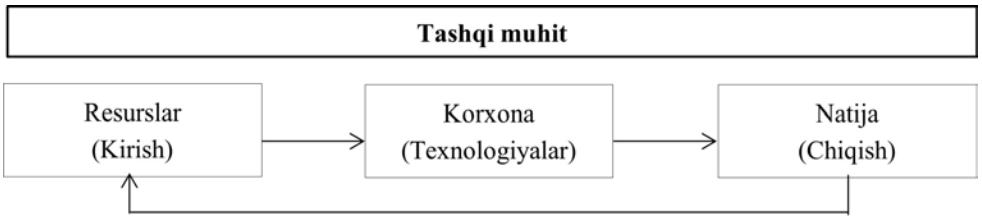
Tadqiqot jarayonida turizm kompaniyasi moliyaviy barqarorligini baholash usullarini takomillashtirish bo‘yicha samarali yondashuvlar va xorijiy davlatlarning ilg‘or tajribalari o‘rganildi.

Maqolada nazariy mushoxada, tizimli yondashuv, kuzatish, umumlashtirish, sintez kabi usullardan samarali foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Har qanday turizm kompaniyasida quyidagi ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar mavjud, deb ajratib ko‘rsatishimiz mumkin:

- tashqi muhit bilan o‘zaro aloqaga kirishgan, ijtimoiy-iqtisodiy tizim faoliyati yo‘lga qo‘yilgan;
- resurslar” tizimga kirish “da hosil bo‘ladi va natijalar (mahsulotlar, ish-xizmatlar)” chiqish “ da hosil bo‘ladi (1-rasm.);

1-rasm: Korxonaning ishlash sxemasi [6]

- tizim ichkarisida ishlatilgan texnologiyalar asosida kiruvchi resurslar natijalarga aylantiriladi;
- tizim ichidagi tashqi muhit ta’siri ostida tizimning bir holatdan ikkinchisiga o‘tishini oldindan belgilovchi omil bo‘lgan va tizimning kirish va chiqish parametrlarining moslashishiga olib keladigan ma’lum rivojlanish ko‘rsatkichlarining o‘zgarishi yuzaga keladi;
- muhitga moslashgandan so‘ng, tizim barqaror rivojlanishni saqlab qolishga qodir;
- ijtimoiy-iqtisodiy tizimning rivojlanishi barqarorlashuvi uning belgilangan va haqiqiy xususiyatlari o‘rtasidagi minimal tafovutga erishiladi, bunday barqaror holatni ta’minlash doirasida xarajatlar minimallashuvi kuzatiladi.

Shunday qilib, korxona barqarorlik sharti bilan rivojlanadi, aks holda u barqaror rivojlanishdan (inqirozdan) keyingi og‘ishdan chiqmasligi mumkin. Barqarorlik tizimning rivojlanishida omil bo‘lib xizmat qiladi. Moliyaviy barqarorlik korxonaning samarali rivojlanishining asosiy omili, shuningdek, xo‘jalik yurituvchi subyektning moliyaviy ahvoli barqarorligining ko‘rsatkichlaridan biridir.

Moliyaviy barqarorlik ham faoliyatning iqtisodiy muhitining barqarorligi, ham faoliyat natijalari va korxonaning tashqi va ichki muhit omillari dinamikasiga munosabati bilan belgilanadi.

Bundan shunday xulosaga kelishimiz mumkinki, moliyaviy barqarorlikning mohiyati korxonaning moliyaviy ahvoli barqarorligining eng muhim xususiyati sifatida moliyaviy resurslarni samarali shakllantirish, taqsimlash va ulardan foydalanish bilan belgilanadi.

Tusristik kompaniyaning moliyaviy barqarorligini tahlil qilish quyidagi savollarga javob berishga imkon beradi:

- kompaniya moliyaviy jihatdan mustaqilligi qanchalik ta’minlangan;
- kompaniyaning moliyaviy ahvoli barqaror holatdami;

Turistik kompaniyaning moliyaviy barqarorligi va umumiy moliyaviy strukturasi, tashqi kreditorlardan mustaqillik darajasi bilan bog‘liq. Bunda faoliyati davomida ko‘plab korxonalar o‘z kapitaliga qo‘shimcha ravishda qarz kapitalidan foydalanishga majbur bo‘lishi bilan izohlashimiz mumkin [7].

Kompaniyalar moliyaviy holatning mutlaq barqarorligi kam uchraydigan holatdir va uchragan taqdirda ham moliyaviy barqarorlikning o‘ziga xos turini anglatadi. Kompaniya normal moliyaviy barqarorligi holati uning to‘lov qobiliyatini kafolatlaydi. Beqaror moliyaviy holat to‘lov qobiliyatining yomonlashishi bilan bog‘liq bo‘lib, bunda qarzni o‘z mablag‘lari manbalari bilan to‘lash va o‘z aylanma mablag‘larini ko‘paytirish, shuningdek, uzoq muddatli majburiyatlarni qo‘shimcha jalb qilish orqaligina muvozanatni tiklash imkoniyati saqlanib qoladi. Kompaniya inqirozli moliyaviy holati bu kompaniya bankrotlik arafasida turganligini anglatuvchi moliyaviy holat hisoblanadi, bunda jami naqd pul, qisqa muddatli qimmatli qog‘ozlar va debitorlik qarzlari jamlagan taqdirda ham hatto uning kreditorlik qarzlarini qoplash qobiliyati mavjud bo‘lmaydi.

Hozirgi vaqtda olimlarlarning moliyaviy barqarorlikni tavsiflovchi asosiy ko‘rsatkichlarga turli xil yondashuvlari mavjud. Bunda olimlar tomonidan moliyaviy barqarorlikni baholashning turli usullarini amaliy faoliyatda qo‘llash tavsiya etiladi. O‘rganishlarimiz davomida bugungi kunda eng ko‘p qo‘llanilayotgan uchta asosiy yondashuv mavjudligi aniqlandi.

Moliyaviy barqarorlikni baholashning birinchi yondashuvi likvidlilik va kompaniya to‘lov qobiliyati, rentabellik va kreditga layoqatlilik ko‘rsatkichlaridan foydalanishga asoslangan.

Mazkur yondashuv bir qancha iqtisodchi olimlar xususan E. N. Vyborova, A. G. Gryaznova, E. N. Ishina, M. V. Melnik, S. L. Lenskaya va boshqalarning moliyaviy barqarorlik korxona to‘lov qobiliyatining namoyon bo‘lishi deb ta’rif berishadi. Biroq moliyaviy barqarorlik, yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, ko‘p qirrali xususiyatga ega va shuning boisdan korxona to‘lov qobiliyati tushunchasidan ancha kengroq tushunchadir. Shuni ham hisobga olish kerakki, vaqt oralig‘ida korxona to‘lov qobiliyati ko‘rsatkichlarining o‘zgarishi moliyaviy barqarorlikning o‘zgarishiga qaraganda ancha intensivroq yuz beradi [8]. Korxonaning uzoq muddatli bevosita rivojlanishi bozor konyunkturasining prognoz dinamikasi va korxona mablag‘larini baholash bilan belgilanadi. Bundan tashqari, korxona moliyaviy barqarorligining muhim xususiyati bu korxonani yanada rivojlantirish imkoniyati, qolaversa, moliyaviy resurslari tanqisligi yuzaga kelganda tashqi tomondan moliyaviy oqimlarni jalb qilish imkoniyati hisoblanadi.

Kompaniya foyda o‘sishining faol tendensiyasi korxonaning o‘zini o‘zi moliyalashtirishi uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish va natijada qarz mablag‘larini jalb qilish uchun kafolat bo‘lib xizmat qiladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, ko‘rib chiqilayotgan yondashuvning kompaniya moliyaviy barqarorligini baholashning asosiy jihatlari ham mutlaq ko‘rsatkichlar (foyda, kapital hajmi va boshqalar), ham nisbiy qiymatlarni (kapital, aktivlar rentabelligi va boshqalar) asoslanishi ko‘rsatilmoqda.

Mazkur yondashuvning muhim jihati shundaki, baholashda to‘lov qobiliyati, rentabellik va likvidlik ko‘rsatkichlarining o‘sishining dinamik tendensiyasi har doim ham moliyaviy barqarorlikning haqiqiy o‘sishini aks ettirmasligini hisobga olish lozim. Buning sababi shundaki, korxona foydasining jadal o‘sishi yuqori risklilikning darajasi yuqori bo‘lishi sharoitida ham yuz berishi va bu moliyaviy barqarorlikni baholash uchun ijobiy ko‘rsatkich emasligini ifodalaydi. Shuningdek, korxonaning strategik rivojlanishini tavsiflamaydigan qisqa va o‘rta muddatli rentabellik va likvidlilik ko‘rsatkichlarini hisobga olish lozim.

Yuqoridagi yondashuvni qo‘llashda moliyaviy barqarorlikka to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir ko‘rsatuvchi tashqi omillar ishlab chiqarish va sotish omillarini ham inobatga olish lozim.

Ko‘plab iqtisodchi olimlar Danilevskiy Y. A., Efimova O. V., Kovalev V. V., Negashev E. V., Melnik M. V., Savitskaya G. V., Sayfulin R. S., chaya V. T., Sheremet A. lar tomonidan talqin qilingan moliyaviy barqarorlikni baholashning ikkinchi yondashuvi korxona kapitalining hajmi va tuzilishini o‘rganishga asoslangan. Ikkinchi yondashuv doirasida korxonaning sof qiymati ma’lum bir inventarizatsiyani belgilaydigan aktivlarga investitsiyalar sifatida qaraladi. Bunda mazkur yondashuvning asosiy kamchiligi faqatgina kapital hajmini, shuningdek, uning tarkibiy elementlarini aniqlashga yo‘naltirilganligidir [9].

Uchinchi yondashuv moliyaviy barqarorlikni korxonaning turli xil xavfli tarkibiy qismlardan holiligini ta’minlashning samarali mexanizmi sifatida baholashga asoslangan. Biroq ushbu yondashuv yetarli darajada mukammallashmaganligi sababli keng miqyosda qo‘llanilmaydi.

Moliyaviy barqarorlikni baholashning eng ommabop yondashuvlarini ko‘rib chiqib, shuni ta’kidlash kerakki, tahlilning eng real natijalariga erishish uchun kompleks tahlil usullaridan foydalanish maqsadga muvofiq.

Belgilangan kompleks yondashuv doirasida moliyaviy barqarorlik korxonaning uzoq muddatli va samarali rivojlanish maqsadlarini asoslashning asosiy vositasi bo‘lib xizmat qiladi, bu hozirgi vaqtda, ayniqsa, muhim ahamiyatga egadir. Uzoq muddatli davrda moliyaviy barqarorlikni baholash nafaqat dolzarb muammolarni hal qilishni ta’minlaydi, balki zaxiralarni safarbar qilish va uzoq muddatli davrda korxona samaradorligini oshirish bo‘yicha samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilishni belgilaydi [10].

Shu bilan bir qatorda korxonaning moliyaviy barqarorligi va samaradorligini baholash kelajakda belgilangan strategik maqsadlarga erishish va korxonaning strategik rivojlanishini ta’minlaydigan asosiy jihat bo‘lib

xizmat qiladi. Samarali moliyaviy siyosat yuritish uchun korxonaning inqirozga qarshi barqarorligini muntazam ravishda oshirish, shuningdek, mutlaq va nisbiy ko‘rsatkichlarning keng doirasini qo‘llash murakkabligini ta’minlash zarur.

Bunda shuni ta’kidlash lozimki yuqoridagi ko‘rsatkichlar kombinatsiyasi dinamikasini tizimli va har tomonlama o‘rganish bilan korxonaning moliyaviy barqarorligi darajasini obyektiv nazorat qilish ta’minlanash mumkin bo‘ladi.

Yuqoridagi ko‘rsatkichlarni jamlaganda, korxonaning moliyaviy barqarorligini baholashning quyidagi ko‘rsatkichlari shakllanishini ko‘rishimiz mumkin (1-jadval).

1-jadval: Korxonaning moliyaviy barqarorligini baholashning nisbiy va mutlaq ko‘rsatkichlarini birlashtirishtirgandagi ko‘rinishlari [11]

Moliyaviy barqarorlikning mutlaq ko‘rsatkichlari	Moliyaviy barqarorlikning nisbiy ko‘rsatkichlari
o‘sish	o‘zgarishsiz
o‘zgarishsiz	pasayish
o‘sish	pasayish
o‘sish	o‘sish
pasayish	o‘sish
pasayish	pasayish

Bu borada, asosan, ikkita asosiy yo‘nalishini ajratib ko‘rsatish lozim:

- moliyaviy barqarorlikning hajmli xususiyatlarini aniqlash;
- korxonaning moliyaviy resurslaridan foydalanish samaradorligini baholash.

Moliyaviy barqarorlikni tahlil qilish usullarining vositalarini takomillashtirish doirasida foydalanilgan analitik ko‘rsatkichlar spektrini standartlashtirilgan ko‘rsatkichlarni kiritish orqali kengaytirish lozim. Normativ qiymatlarga nisbatan standartlashtirilgan ko‘rsatkichlarning o‘zgarishi tendensiyalari korxonaning moliyaviy holatining yaxshilanishi yoki yomonlashuvini aniq tavsiflab beradi.

Standartlashtirilgan ko‘rsatkichlar tashqi va boshqa omillardan mustaqil ravishda moliyaviy barqarorlikni statistik baholashga ham imkon beradi. Ushbu jihat moliyaviy barqarorlikni tahlil qilishning statistik bosqichdan dinamik bosqichga o‘tishini ta’minlaydi, bu esa o‘z navbatida korxona strategik rivojlanishi uchun asos yaratadi.

Korxonaning moliyaviy barqarorligini boshqarish vositalarini takomillashtirish, iqtisodiy va matematik modellar tizimini ishlab chiqishdan iborat bo‘lib, unda korxonaning asosiy moliyaviy-iqtisodiy taqlid modeli alohida rol o‘ynashi lozim.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Shunday qilib, turizm kompaniyasi moliyaviy barqarorligini baholash usullarini takomillashtirishning zamonaviy bosqichi sun’iy intellekt, axborot texnologiyalari va dasturiy ta’minot tamoyillaridan foydalangan holda prognozlash va modellashtirish usullariga asoslangan bo‘lishi lozim. Bu turizm kompaniyasining moliyaviy barqarorligini yanada samarali baholashga, kelajakda korxonadagi moliyaviy vaziyatni o‘zgartirishi mumkin bo‘lgan omillar va sharoitlarni samarali aniqlashga imkon yaratadi.

Turizm kompaniyasi moliyaviy barqarorligini baholash usullarini takomillashtirishning yana bir asosiy yo‘nalishi kompaniya umumiy moliyaviy ko‘rsatkichlarini doimiy monitoring qilishga yo‘naltirilgan tizimning mavjud bo‘lishidir. Bunda monitoring tizmi kompaniyaning aniq va shaffof moliyaviy hisobotlaridan foydalanishga asoslangan bo‘lishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Gilyarovskaya L. T., Vehoreva A. A. “Анализ и оценка финансовой устойчивости коммерческого предприятия”. СП6.: Петербург, 2003, 256 b.
2. A.D. Шеремет “Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности”. – М.: ИНФРА-М, 2008.
3. Савицкая Г.В. Экономический анализ: учеб. / Савицкая Г.В.; М-во образования РФ, гос. ун-т управления, Нижегор. коммерческий институт, Моск. гос. ун-т печати – 13-е изд. испр. М.: Новое знание, 2007. –679 b.
4. Бакланов С. В. Практические аспекты по-вышения уровня финансовой устойчивости органи-заций мясной промышленности Краснодарского края / С. В. Бакланов, А. В. Захарян, М. Г. Овчин-ников // Экономика и предпринимательство. – 2016. – № 10-3 (75 -3). –377-380 b.

5. Ковалев В.В. Финансовый анализ: методы и процедуры/В.В. Ковалев. –М.: Финансы и статистика, 2002. –560 b.
6. Любушин Н.П. Анализ методов и моделей оценки финансовой устойчивости организаций /Н.П. Любушин, Н.Э. Бабичева, А.И. Галушкина, Л.В. Козлова [Электронный ресурс] // Экономический анализ: теория и практика. – 2010. – № 1.
7. Бурцев А.Л. Анализ финансовой устойчивости организации: теория и сфера применения /А.Л. Бурцев [Электронный ресурс] // Вестник АГТУ, серия: Экономика. – 2010. – № 1.
8. Воробьев Ю.Н. Финансовая устойчивость предприятий / Ю.Н. Воробьев, Е.И. Воробьева //Научный вестник: финансы, банки, инвестиции. – 2015. – №1 (30). –5–11 b.
9. Кузьмина М.Г. Финансовая устойчивость организации и совершенствование методов ее оценки / М.Г. Кузьмина, М.А. Салтыков [Электронный ресурс] // Экономика и менеджмент инновационных технологий. – 2015. – № 12.
10. Kalonov M.B. Improving the methodology of income and expense accounting. Monograph. – T.: Economics and Finance, 2019.
11. Ковалев В.В. Финансовый анализ: методы и процедуры/В.В. Ковалев. –М.: Финансы и статистика, 2002. –560 b.

ISTE'MOLCHILARNI XULQ-ATVORI MODELLARI ASOSIDA MARKETING STRATEGIYALARINI SHAKILLANTIRISH

Kutbitdinova Moxigul Inoyatovna
TDIU dosenti

Annotatsiya: Iste'molchilarni xulq-atvori modellari asosida marketing xizmatlari vazifalarining o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan. Iste'molchilar xulq-atvorlarini modellashtirish asosida bozorda taqdim etilayotgan xizmatlar qanday ehtiyojlarni qondirishini bilib olish va zarurat tug'ilganda uning xususiyatlarini takomillashtirish imkoniga ega bo'lishi, bundan tashqari, iste'molchilarni xulq-atvorini modellashtirish yondashuvlari tasniflangan.

Kalit so'zlar: marketing strategiyalari, iste'molchilarning xulq-atvori, xizmat ko'rsatish, oqilona iste'molchi, iste'molchilar jamiyati, talabni prognozlash, "rag'bat-ta'sir" modeli, potensial mijoz.

Abstract: On the basis of models of consumer behavior, the features of the tasks of marketing services are analyzed. Based on the modeling of consumer behavior, it is possible to find out what needs are met by the services provided on the market, and, if necessary, improve their characteristics, in addition, the classification of approaches to modeling consumer behavior is analyzed.

Key words: marketing strategies, consumer behavior, service provision, rational consumer, consumer society, demand forecasting, incentive-effect model, potential customer.

Аннотация: На основе моделей потребительского поведения анализируются особенности задач маркетинговых служб. На основе моделирования потребительского поведения можно выяснить, какие потребности удовлетворяют предоставляемые на рынке услуги, и при необходимости улучшить их характеристики, кроме того, анализируется классификация подходов к моделированию потребительского поведения.

Ключевые слова: маркетинговые стратегии, потребительское поведение, предоставление услуг, рациональный потребитель, потребительское общество, прогнозирование спроса, модель стимулирования-эффекта, потенциальный клиент.

KIRISH

Zamonaviy marketing strategiyasida mahsulot strategiyasi va iste'molchilarning xulq-atvori modellari asosiy o'rinni egallaydi. Biznesda iste'molchilarning xulq-atvorini modellashtirish, uni samarali marketing yechimlarini shakllantirishning kalitidir. Marketing strategiyasini shakllantirish an'anaviy ravishda "uchta kit"ga asoslangan ya'ni: bozor va raqobatchilarni tahlil qilish, mahsulotni, uning imkoniyatlari va xususiyatlarini tahlil qilish, maqsadli auditoriyani, uning ijtimoiy-demografik xususiyatlarini, turmush tarzini, iste'mol modellarini tahlil qilishdir. Shu bilan birga, ma'lum bir mahsulotning maqsadli auditoriyasini ajratib turadigan iste'mol modellari, marketing strategiyasining barcha tadqiqot g'oya asoslarini hamda mahsulotning bozordagi muvaffaqiyatini bashorat qiladi [1].

Bugungi globallashuv sharoitida bozorlarni tovarlar bilan to'ldirish va yuqori darajadagi raqobatning hozirgi sharoitida muvaffaqiyatga erishish uchun har bir kompaniya nafaqat ichki bozor, balki tashqi bozorda ham iste'molchilarni o'rganishga diqqat bilan yondashishi kerak. Shu maqsadda maqsadli auditoriyaning istalgan xulq-atvoriga ega bo'lish ehtimolini oshirish uchun davlat tomonidan tartibga solishning turli choralari va iste'molchilarga ta'sir etish choralari qo'llaniladi. 2022−2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida "Milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash" zarurligi ta'kidlangan. Iste'molchilar xulq-atvorining hozirgi kunda jiddiy o'zgarishlari, bunda biznesni yuritish bo'yicha an'anaviy usullar va modellari qo'llanilmoqda [2].

Iste'molchilarning xulq-atvorini tahlil qilish − bu potensial mijozlarning afzalliklari va ehtiyojlarini yaxshiroq tushunishga imkon beruvchi marketing strategiyasidir. Ushbu turdagi tahlilini va tendensiyalarni aniqlashga, reklama kampaniyalarining samaradorligini aniqlashga va maqsadli auditoriya bilan o'zaro munosabatlarni yaxshilashga qaratilgan strategiyalarni ishlab chiqishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Marketing tizimida iste'molchilarni o'rganish jarayoni iste'molchilarning xulq-atvoriga bog'liq turli xil sharoitlarni aniqlash uchun olib boriladi. Iste'molchilar xulq-atvori modelini shakllantirishga umumiy metodologik yondashuvlar quyidagi ilmiy yo'nalishlarda o'rganiladi:

U.S. Djevonsyning ilmiy izlanishlarida marjinal foyda nazariyasi muayyan vaqt davomida iste'molchilarning o'ziga xos ehtiyojlarini qondirish usuli sifatida ko'rib chiqiladi [3].

Dj. Viner esa tovar va xizmatlar qiymati nazariyasi iste'molchilarning istaklarini qondirish qobiliyatini belgilovchi psixologik omillarning mavjudligini anglashdan iborat ekanligini ta'kidlaydi [4];

A. Samuelson va V.D. Nordxaus o'z tadqiqotlarida ehtiyojning miqdoriy o'lchami va foydalilikni taqqoslash emas, balki iste'molchilarning afzalliklarini sifatli tahlil qilish va tasniflash zarurati ko'rib chiqilgan [5].

A.G. Maslou o'z tadqiqotida ijtimoiy muhitdagi mavjud sharoitlarni hisobga olgan holda bozorda inson xulq-atvorining asosiy ehtiyojlarini aniqlash va ularni tasniflashni yo'llarini o'rgangan [6].

F. Kotler esa ichki va tashqi tabiatning ayrim rag'batlari ta'siri ostida amalga oshiriluvchi xarid to'g'risidagi qarorlarni qabul qilishni namoyon etadi deb ta'kidlaydi [7].

Iste'molchi jamiyati paydo bo'lgan davrda iste'molchilarning talabi yoki xohish-istaklari ishlab chiqaruvchilarning xatti-harakatlarini nazorat qiladi, ularni ishlab chiqarishni kengaytirishga yoki oqilona ehtiyojlarni qondiradigan yangi mahsulotlar yaratishga majbur qiladi, deb aytish mumkin edi. Biroq iste'mol jamiyatida bozorlar rivojlanishi bilan tovar emas, balki talab taqchilligi shakllanadi. O'sish mafkurasida mavjud raqobat, kompaniyalar marketing texnologiyalari yordamida bir qator muammolarni hal qilishga majbur bo'ladilar: 1) talabni saqlab qolish; 2) talabning kengayishi; 3) talabni prognozlash; 4) talabni nazorat qilish. Natijada, iste'molchilar jamiyati rivojlanishining ma'lum bosqichida iste'molchilar uchun ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi kuchli raqobat holatlari "marketing urushlari"ni keltirib chiqaradi, bu E.Rays va J.Troutning butun dunyo bo'ylab marketologlar uchun ramziy asarlarida qayd etilgan [8].

Stiven Djobs − zamonaviy biznes dahosi: millionlab iste'molchilar uning mahsulotlarini xarid qiladi. U o'zning mahsulotlari bilan mijozlarni jalb qila oladi. Boshqacha qilib aytganda, Jobs o'z mijozlarini boshqarishda daho edi.

"Ehtiyoj" toifasi turli omillar ta'sirida o'zgarishi mumkin: vaqtinchalik, iqtisodiy, madaniy, tarixiy. Tadqiqotchilar I.V.Pivovarova va O.V.Ustinovalar "...ehtiyojlarning eng muhim xususiyati... bu ularning dinamik tabiati, o'zgaruvchanligi, shakllari va faoliyat sohalari, qanoatlantirilgan yangi, yuqori ehtiyojlar asosida rivojlanishi, bu esa shaxsning turli xil ehtiyojlarga qo'shilishi bilan bog'liq, deb hisoblaydilar" [9].

XX asrda ijtimoiy munosabatlarning rivojlanishi natijasida ehtiyojlar pul shaklini oldi, ya'ni talab oxirgi iste'molchilar tomonidan belgilanadigan shaklga ega bo'ldi. Y.A.Vasilchuk o'z tadqiqotida ta'kidlaganidek, "bu shaklda ehtiyojlar ulkan moslashuvchanlik, harakatchanlik, o'zgarish, rivojlanish va o'zgarishlarning aql bovar qilmaydigan tezligi, inson va jamiyatga ta'sir qilish kuchiga ega bo'ldi".

Ijtimoiy munosabatlarning hozirgi bosqichida iste'molchi xulq-atvorini o'rganish iste'molchini axborot jarayonining ishtirokchisi sifatida tushunish, mahsulot yoki xizmatni tanlash to'g'risida qaror qabul qilish uchun ma'lum miqdordagi ma'lumotlarni olish va qayta ishlashga asoslanadi. XXI asr iste'molchisi nafaqat fiziologik ehtiyojlarni qondirishga, balki ko'proq iste'molchilar xulq-atvoriga qaratilgan. Jahon globallashuvi va O'zbekiston iqtisodiyotining raqamlashtirilishi sharoitida "iste'mol" atamasi sezilarli o'zgarishlarga duch keldi. I.V. Manaxovaning iste'mol va talab nazariyasiga oid asosiy konseptual yondashuvlar tizimlashtirilgan, axborot manbalarini iste'mol nazariyasi transformatsiyasiga ta'siri ko'rib chiqilgan asarlari katta ilmiy qiziqish uyg'otadi.

Iqtisodiy psixologiya, menejment va marketing sotsiologiyasi iste'molchilarni tanlashning ko'plab modellarini taqdim etadi, ularning ba'zilari marketing amaliyotida qo'llaniladi. Shunday qilib, iste'molchi tanloviga ta'sir qiluvchi omillarning umumiy tasniflaridan biri Ж.Ф. Кролару − bu SABONE (Securite − xavfsizlik, Bien etre − qulaylik, Orgueil − g'urur, N (nouveaute) − yangilik, Eco-nomic − tejash) [10]. Shu bilan birga, xavfsizlik xotirjamlik hissi, quvvat, tanlangan mahsulotning ishonchliligi va uning xizmat qilish muddati kafolatlari bilan bog'liq.

Shunday qilib, bozorda iste'molchilarning xulq-atvorlari talab, ehtiyoj, sotib olish maqsadlari, guruh manfaatlari, daromadlar, talabning mohiyati hamda xulq-atvorlar motivattsiyasi jihatidan sezilarlicha farqlanadi. Garchi iste'molchilar xulq-atvorini o'rganuvchi zamonaviy fan (iqtisodiyot, sotsiologiya, psixologiya) juda yetarlicha rivojlangan bo'lsa-da, xaridorlar xulq-atvorlari uchun barcha ehtimoliy variantlarni tushuntirish va taxmin qilish imkonini beruvchi aniq javob bera olmaydi. Shuning uchun biz faqat xulq-atvor modellarini ishlab chiqish orqali iste'molchilar xulq-atvorining rasmiylashtirilgan tavsifini yaratish haqida fikr bildirish mumkin.

Fikrimizcha, modellashtirish ilmiy idrok usullaridan biri bo'lib, uning yordamida biror-bir hodisa, obyektdagi jarayon yoki tizimlarning modellarini qurish va o'rganish orqali u tadqiq etiladi. Iste'molchilar xulq-atvorini modellashtirishda bozor sharoitida iste'molchilar xulq-atvoridagi harakatlarining mantiqiy tuzilishi amalga oshiriladi. Iste'molchining xulq-atvori modeli ijtimoiy-psixologik obyekt hamda u o'z ehtiyojlari va istaklarini qondirish uchun sotib olgan tovar va xizmatlar iste'molchisi sifatida o'ziga xos xususiyatlarini rasmiylashtiruvchi grafik, matematik yoki og'zaki-tavsiflovchi ifoda hisoblanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot metodologiyasi sifatida iste'molchilar xulq-atvori modelini shakllantirishga umumiy metodologik yondashuvlariga oid olimlar fikrini o'rgangan holda, kuzatish, so'rovnoma, statistik tahlil kabi usullardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR MUHOKAMASI

Xulq-atvor marketingi-bu insonning iqtisodiy qarorlar qabul qilish psixologiyasiga asoslangan iste'molchilar xulq-atvorlarining modelidir. Xaridor har doim oqilona istak, xohishlaridan kelib chiqib va o'z foydasini maksimal darajada oshirishga intiladi. Iqtisodchilar yillar davomida odamlar Real iqtisodiyotda qanday harakat qilishlari, tanlov qilishlari, qaror qabul qilishlari va uning oqibatlariga qanday munosabatda bo'lishlari haqida asoslarini izlashdi. Natijada, fan vakillari inson nafaqat mantiqsiz, balki uning hissiy harakatlarida ham bashorat qilinishini aniqladilar. Amos Tverskiy va Daniel Kanemanlar iqtisodiy qarorlar qabul qilish modelini yaratishdi.

O'z tajribalarida olimlar fond bozori investorlari bilan o'zaro munosabatlarni odamlarning iqtisodiy qarorlar qanday shakllanishini, sotib olishning foydaliligini va kontragent bilan bog'liq xavflarni qanday baholashini aniqlash uchun ko'rib chiqdilar. Tadqiqotlar natijasida paydo bo'lgan istiqbol nazariyasi xulq-atvor iqtisodiyoti tushunchasiga asos soldi.

Har qanday sotib olish iste'molchining buning uchun zarur bo'lgan xarajatlar bilan taqqoslaganda olingan foydalarni subyektiv idrok etishining natijasidir, shuning uchun marketologlar iqtisodchilarga bilan, odamlarning turli xil o'xshash xulq-atvorini aniqlash usulini topdilar. Xulq-atvor marketingining asosi iste'molchilarning alohida segmentining o'ziga xos jihatlarini kuzatishdir. Aniqlangan farqlar odamlarni o'z taxminlariga mos keladigan eng yaxshi tarzda taklif qilingan guruhlarga ajratish imkonini beradi.

Xulq-atvor marketingining vositalari va vazifalari biznesga mijozlarning niyatlarini aniqlash imkoniyatini beradi. Shunga asoslanib, kompaniyalar iste'molchilar xulq-atvorni extiyojlariga moslashtirishi mumkin. Aslida, iste'molchi xulq-atvor marketingi tizimida asosiy ahamiyatga ega, chunki uning individual xususiyatlari uning istak xoxishlari, talabi va u bilan munosabatlarni o'rnatish uchun turtki bo'lib xizmat qiladi.

Ushbu yondashuv xulq-atvor marketingining asosiy prinsipini belgilaydi, ya'ni kompaniya o'z iste'molchilarining xatti-harakatlarini doimiy ravishda o'rganishi kerak. Bu ko'p jihatdan iste'molchilarning axborot "manba" to'plash va tahlil qilishga imkon beradigan zamonaviy texnologiyalar tufayli mumkin bo'ldi. Shuning uchun, ko'pincha xulq-atvor marketingi data driven marketing bilan bog'liq, ya'ni ma'lumotlarga asoslangan marketingdir.

Xulq-atvor marketingi strategiyasini amalga oshirish uchun tovar va xizmatlar ishlab chiqaruvchisi quyidagi faoliyatni o'z ishiga birlashtirishi kerak:

1. **Ma'lumotlarni yig'ish.** Bugungi kunda iste'molchilarning axborot "manba" turli onlayn kanallardan kelib chiqishi mumkin. Albatta, onlayn muhit bu jarayon soddalashtiradi, chunki foydalanuvchi harakatlarini saytlar, mobil ilovalar, elektron pochta, qidiruv so'rovlari, ijtimoiy tarmoqlar va boshqalar orqali kuzatish mumkin. Masalan, mijoz kartasi orqali siz tashriflarning chastotasini, xaridlarning hajmini va ularning tarkibini tushunishingiz mumkin.
2. **Auditoriyani tahlil qilish va segmentatsiya qilish.** Olingan ma'lumotlar iste'molchilarning xatti-harakatlaridagi qarashlarni aniqlash, auditoriyani segmentlarga bo'lish va har bir xulq-atvor modelining stsenariylarini aniqlash uchun tahlil qilinishi kerak.
3. **Ma'lumotlarni qo'llash.** Axborot "manba"larining tahlildan so'ng, iste'molchilar va ularning turli segmentlari haqidagi bilimlar shaxsiylashtirilgan takliflarni yaratish va marketing vositalari orqali biznesga qo'llaniladi.

Natijada, xulq-atvor marketingidan foydalanish biznesga quyidagi muammolarni hal qilishga imkon beradi:

- ko'proq sotish va qo'shimcha savdo qilish;
- auditoriya ehtiyojlariga javob beradigan segmentlangan tarkibni taqdim etish;
- iste'molchilarga maqsadli ta'sir ko'rsatish;
- shaxsiylashtirilgan kampaniyalarni yarating;
- reklama budjetini sotib olishga tayyor bo'lgan auditoriyaning bir qismiga yo'naltirish;
- xulq-atvorga asoslangan yangi mijozlarni qidiring;

- reklama aksiyalarini o‘tkazish samarali bo‘lish;
- “ketayotgan” mijozlarni ushlab turish;
- iste’molchi holatidan foydalangan holda kontekstli aloqalarni o‘rnatish (masalan, geolokatsiya).

Iste’molchilar xulq-atvorini modellashtirish nafaqat alohida kishilarni, balki o‘xshash xulq-atvorga ega barcha guruhlarning ham harakatlarini tasvirlash va taxmin qilish imkonini beradi. Iste’molchilarning xulq-atvori modelini qancha aniqroq bo‘lsa, iste’molchilarning turli xil vaziyatlarda tovarlarni xarid qilish va sotib olish holatlarida ularning xulq-atvorini aniqroq tushunish mumkin.

Iste’molchilar xulq-atvori modelini tuzish uchun, fikrimizcha, quyidagi shartlarni bajarish zarur:

- iste’molchilar xulq-atvorining asosiy jihatlarini belgilashlash va unga ta’sir etuvchi asosiy omillarni aniqlash;
- modelda iste’molchilarning usluli nuqtayi nazaridan muhim xulq-atvorlari xususiyatlarini hisobga olish;
- modellashtirishda iste’molchilar xulq-atvorlarining aniq maqsad uchun muhim bo‘lmagan xususiyatlarini e’tiborga olmaslik.

Iste’molchilar xulq-atvori turlari xilma-xilligiga qaramay, F.Kotler taklif qilgan “rag‘bat-ta’sir” modeli [7] iste’molchilar xulq-atvorining klassik modeli hisoblanadi. Ular marketingdagi rag‘batlantiruvchi omil va rag‘batlar bo‘lib, u marketing kompleksi (tovar, narx, tarqatish usuli va reklama vositalari), shuningdek, boshqa turtki (iqtisodiy, fan-texnika, ijtimoiy va madaniy) elementlaridan tashkil topgan.

Bunda iste’molchining mustaqillik prinsipi hisobga olinib, ehtiyojni qondirish usulini mustaqil tanlashni anglatadi va xaridorning daromadiga shuningdek, uning xulq-atvorining tashqi va ichki omillari va tovarlarni bozorda taklif qilish iste’mol erkinligi chegaralariga bog‘liq.

Shubhasiz, har bir muallif iste’molchilarning xatti-harakatlari modellarini iste’mol qilish va iste’molchilarning reaksiyalari konsepsiyasiga muvofiq belgilaydi.

Ratsional model, bir qarashda, shaxsiy manfaat yo‘lida o‘z harakatlarini oqilona asoslaydigan “tejamkor inson” tushunchasiga mos keladi. Uning tanlovi erkin, chunki u sotib olishning foydasini biladi. U mahsulot haqida obyektiv ma’lumotlarni to‘plashdan manfaatdor.

Ushbu modeldagi ratsionallik har qanday holatda ham tejashga qaratilgan xatti-harakatlarni anglatmaydi balki bu vaziyat va iste’mol maqsadlariga qarab tovarlarning narxi va sifati bo‘yicha eng maqbul tanlovni tanlashdir.

Ratsional bo‘lmagan model, iste’mol ning bixeviorizm ruhida “stimul − reaksiya” prinsipiga asoslanadi: agar iste’molchi mahsulotning hissiy jozibadorligini etarlicha uzoq, tushunarli va jozibali tarzda isbotlasa, u aslida uni sotib olishdan baxtni (yoki quvonchli hayajonni) boshdan kechira boshlaydi. Hissiy iste’molchi ratsional iste’molchiga qaraganda mahsulotning haqiqiy hajmiga nisbatan kamroq sezgirdir. Uning tanlovi kamroq mustaqil, ammo baribir ongli. Hissiy iste’molchi “mahsulotni qadirlay oladigan”−, ratsional fazilatlardan tashqari, iste’molda hayotiy ehtiyojlarni qondirishdan ko‘ra ko‘proq narsani kashf etadi.

Rag‘batlantiruvchi iste’molchi modeli marketing kommunikatsiyalarida oldingi ikkita modeldan foydalanish boshlangan paytda paydo bo‘ldi. Iste’molchilar jamiyati xaridorlarga tobora ko‘proq tanlovlarni taqdim etdi, ularning tasavvurlari va istaklarini rivojlantirib, iste’molchilarning tajribasi ortdi. Insonda ijtimoiy-demografik xususiyatlar, tarbiya, yashash sharoitlari bilan shakllangan motivlar majmuasi mavjud bo‘lib ushbu komplekslarning o‘ziga xosligiga qaramay, maqsadli auditoriya doirasida siz hali ham umumiy xususiyatlarni topishingiz mumkin. Marketologning vazifasi iste’molchining motivlarini, uning munosabatlarining sabablari va mazmunini o‘rganish, keyin uning tanlovini rag‘batlantirish uchun vositalarni topishdir. Marketing uchun ishlab chiqarilgan mahsulotlar uchun, ishlab chiqarish uchun kerakli qurilmalarni shakllantirish edi. Ushbu yondashuv uzoq vaqt davomida iste’molchini ma’lum bir brend, tovarlar, xizmatlar, mahsulotlar toifasiga bog‘laydi va reklama xarajatlarini optimallashtiradi.

Iste’molchilar xulq-atvorlari modelini ishlab chiqish jarayonida iste’molchilar xulq-atvorlari modelining marketing qarorlarini qabul qilishga tabiatan ta’sirli aks ettiriladi [8]. Tashkilot iste’molchilar xulq-atvorlarini modellashtirish asosida bozorda taqdim etilayotgan xizmatlar qanday ehtiyojlarni qondirishini bilib olish va zarurat tug‘ilganda uning xususiyatlarini takomillashtirish imkoniga ega bo‘ladi.

Iste’molchilar xulq-atvorlari modellariga muvofiq marketing strategiyalarini shakllantirish mijozga yo‘naltirilgan tashkilotda qabul qilingan va amalga oshirilgan marketing qarorlarining samaraliroq bo‘lishi hamda iste’molchilar tomonidan kutilgan harakatlarga sabab bo‘lishiga ishonch hosil qilish imkonini beradi [9].

Shuningdek, iste’molchilar bilan ishlash tajribasi ortib borishi jihatidan tashqi muhit sharoitlari, shuningdek, iste’molchilarning ta’bi, odatlari, turmush tarzi va afzalliklari o‘zgarganda iste’molchilarning xulq-atvori modeli yangilanadi (tuzatiladi va takomillashadi).

XULOSA VA TAKLIFLAR

Shunday qilib, marketing strategiyasini shakllantirishda samarali vosita sifatida xizmat qiluvchi iste'molchilarning xulq-atvorini modellashtirish, uning joriy va istiqbolli natijalariga ijobiy ta'sir etishi hamda ichki va tashqi bozorlarda raqobatbardoshlik o'sishiga yordam beradi.

Xulq-atvor marketingining asosiy afzalligi shundaki, u ma'lumotlarga asoslangan. Uning afzalligi shundaki, sotuvchilarning iste'molchi qanday qaror qabul qilishi haqidagi farazlari va taxminlarini haqiqiy raqamlar va faktlar aks ettiriladi. Shunday qilib, biznes uchun quyidagi muhim maqsadlarni erishish uchun maqsadli auditoriyaning yaratish, sotib olish hajmining kengayish darajasini, qiymatini, marjinal daromad oshirish, asosiy marketing strategiyasi iste'molchilarning eng istiqbolli segmentlarini jalb qilishga va ahamiyatsiz narsalardan voz kechishga qaratish, iste'molchilarning reklama kampaniyalariga bo'lgan munosabatini bashorat qilishni yaxshilash imkonini beradi.

Marketing strategiyasini shakllantirish hamda iste'molchilarning xulq-atvorini modellashtirishda iste'molchilar ehtiyojlari, atrof-muhit omillari, sabab va tasniflarini belgilash va bozor segmentlarini shakllantirishda tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ergashxodjaeva SH.Dj. Strategik marketing. Darslik. – T.: "Sano-standart", 2019. –232 bet. (Ushbu kitob universitet ARMda PDF variantda mavjud).
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni, 28.01.2022-yildagi PF-60-son.
3. Kutbitdinova M.I., Berdiyeva J.J. Raqamli iqtisodiyot: milliy iqtisodiyot drayveri. "yashil" iqtisodiyot va taraqqiyot (Ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ommabop jo'rnal) 2023-yil 7-soni. –222 bet.
4. Kutbitdinova M.I., Berdiyeva J.J. Axborot-kommunikatsiya texnologiya-larini keng joriy etishning ustuvor yo'nalishlari. Tafakkur manzili. 2023-yil iyul. –59-64 bet.
5. Kutbitdinova M.I., Matrizayeva D.Y. Yangi O'zbekiston: hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish strategiyasi. Central asian academic journal of scientific research. ISSN: 2181-2489 VOLUME 2 I ISSUE 5 I 2022 506-511 ISSN: 2181-2489 VOLUME 2 I ISSUE 5 I 2022 page.
6. Matrizayeva D.Y., Kutbitdinova M.I. Xorijiy investitsiya: kichik biznesga va tadbirkorlikni rivojlantirish omili. O'zbekiston agrar fani xabarnomasi. –№ 2 (8) 2023 Ilmiy-amaliy jurnal. –164 b.
7. Kutbitdinova M.I., Matrizayeva D.Y. Turizm: ispolzovaniye marketingovoy deyatelnosti v razvitii rinka uslug. GOSPODARKA I INNOWACJE. Volume: 35 | 2023 Economy and Innovation ISSN: 2545-0573 For more information contact: editor@gospodarkainnowacje.–pl 485-491 str.
8. Djevons U.S. Teoriya potrebitelskogo povedeniya i sprosa. – SPb.: Ekonomicheskaya shkola, 2012. s. 70-71.
9. Dj. Viner. Konsepsiya poleznosti v teorii sennosti i yeye kritiki. – SPb.: Ekonomicheskaya shkola,2015. s.78.
10. Samuelson A., Nordxaus V.D. Ekonomika. – M.: Binom,2017.–s.118.
11. Maslou A.G. Motivatsiya i lichnost. – SPb.: Yevraziya, 1999.–s.77-96.
12. Kotler F. Marketing menedjment /F. Kotler, K.L. Keller. – 12-ye izd. – SPb.: Piter, 2012. – 814 s.
13. Rays E., Trout J.Marketing urushlari / Per. ingliz tilidan. –Spb., 2019.
14. URL: http://www.vz.ru/news/2008/7/1/182898.html
15. Jandezon J., Lansestr A. sotish usullari / Per. M., –1993-yil.

HISOB SIYOSATI VA UNDA BIOLOGIK AKTIVLAR HISOBINI YORITIB BERISH TARTIBINI TAKOMILLASHTIRISH

Mirzayeva Nargiza Batirovna
Fiskal institut “Buxgalteriya hisobi va audit” fakulteti magistri

Annotatsiya: Maqolada hisob siyosati va unda biologik aktivlar hisobini yoritib berish tartibini takomillashtirish masalalari yoritilgan. Xususan, hisob siyosati tushunchasi, uning tarkibiy tuzilishi, hisob obyektlari sifatida biologik aktivlarni hisob siyosatida yoritib berish tartibini takomillashtirish bo‘yicha xulosalar shakllantirilgan va ilmiy takliflar berilgan.

Kalit so‘zlar: hisob siyosati, biologik aktiv, uzoq muddatli biologik aktiv, joriy biologik aktiv, buxgalteriya hisobi, moliyaviy hisobot.

Abstract: This article discusses accounting policy and the improvement of accounting policy of biological assets. It includes conclusions and scientific proposals for enhancing the concept of accounting policy, its structure, and the explanation of accounting of biological assets as accounting objects.

Key words: accounting policy, biological asset, long-term biological asset, current biological asset, accounting, financial statements.

Аннотация: В статье рассмотрена учетная политика и вопросы совершенствования учетной политики биологических активов. В частности, сформулированы выводы и даны научные предложения по совершенствованию понятия учетной политики, ее структуры, порядка объяснения учёта биологических активов как объектов учета в учетной политике.

Ключевые слова: учетная политика, биологический актив, долгосрочный биологический актив, текущий биологический актив, бухгалтерский учет, финансовая отчетность.

KIRISH

Ma’lumki, biologik aktivlar qishloq xo‘jaligi faoliyati bilan shug‘ullanuvchi tadbirkorlik subyekti aktivlari tarkibida muhim o‘rin va ahamiyatga ega bo‘lgan hisob obyektlaridan biri hisoblanadi. Shu bois tadbirkorlik subyektlarida biologik aktivlar hisobini to‘g‘ri tashkil etish, hisobga olish va moliyaviy hisobotda aks ettirish tartibi bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Ushbu masalalar ijrosini ta‘minlash va axborotdan foydalanuvlarni sifatli axborotlar bilan ta’minlashda tadbirkorlik subyektining hisob siyosati muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Chunki, hisob siyosatida har bitta tadbirkorlik subyekti o‘zining asosiy moliya-xo‘jalik faoliyati xususiyatlaridan kelib chiqqan holda hisob siyosatini shakllantiradi. Afsuski, bugungi kunda ayrim qishloq xo‘jaligi faoliyati bilan shug‘ullanuvchi tadbirkorlik subyektlari tomonidan “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonun va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarda belgilangan umumiy qoidalar asosida hisob siyosati shakllantirilmoqda. Xususan, monografik tadqiqot obyekti hisoblangan “MEHNAT BAXTLI SUT” masuliyati cheklangan jamiyat (MChJ) tomonidan “Hisob siyosati va moliyaviy hisobot” nomli 1-son O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobi milliy standarti (BHMS)da belgilangan umumiy qoidalar asosida hisob siyosati ishlab chiqilgan. Lekin, ularning normativ va tashkiliy-uslubiy ta‘minoti bugungi kun talablariga to‘liq javob bermaydi. Chunki, birinchidan, buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobotni tuzishda xo‘jalik operatsiyalarini aks ettirish, ularni o‘lchash va ochib berish tartibi batafsil bayon qilinmagan. Bu albatta, ishlab chiqilgan hisob siyosati mantiqan izchil shakllantirilmaganligidan dalolat beradi. Ikkinchidan, hisob siyosati tarkibi asosan buxgalteriya hisobining obyektlari bo‘yicha 1-son BHMSda belgilangan qoidalarni ko‘chirib qo‘yish bilangina chegaralanib qolganligini kuzatish mumkin. Bu esa, hisob siyosatini shakllantirishga quyilgan talablarga zid bo‘lishi bilan birga, uning boshqaruv funksiyasi sifatidagi ahamiyatini pasayishiga ta’sir ko‘rsatgan.

Fikrimizcha, tadbirkorlik subyektlarining hisob siyosati mantiqan izchil bo‘lishi va moliya-xo‘jalik faoliyatining barcha jihatlarini qamrab olishi lozim. Bu o‘z navbatida, uning samarali faoliyat ko‘rsatishiga va moliya-xo‘jalik faoliyatining yaxshilanishiga xizmat qiladi. Shu bois buxgalteriya hisobini tashkil qilish, yuritish va moliyaviy hisobotlarni tuzish uchun javobgarlik buxgalteriya hisobi subyekti rahbariga yuklatilganligi bois, u dastlab hisob siyosati o‘zi nima ekanligi, uning zarurati, tarkibiy tuzilishi va shakllantirish tartibi to‘g‘risida yetarli bilim hamda amaliy ko‘nikmalarga ega bo‘lishi lozim deb hisoblaymiz.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Amaldagi normativ-huquqiy hujjatlar, iqtisodchi olimlarning ilmiy va o‘quv-uslubiy asarlari sharhi shuni ko‘rsatadiki, ularda hisob siyosati tushunchasiga umumiy negizga asoslangan holda turlicha ta‘riflangan. Xususan, 1-son BHMSda “Hisob siyosati deganda xo‘jalik yurituvchi subyektning rahbari buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobot tuzish uchun qabul qiladigan usullarning yig‘masi tushuniladi, moliyaviy hisobot shu usullarga muvofiq va ularning qoidalari va asoslariga muvofiq ravishda tuziladi” [1] deb ta‘rif berilgan. Xususan, mazkur BHMSda “Hisob siyosati xo‘jalik yurituvchi subyekt moliyaviy hisobotni tayyorlash va tuzish uchun foydalanadigan maxsus tamoyillarni, konvensiyalarni, tartib va amaliy yondashuvlarni ifodalaydi”, [1] deb bayon qilingan. Shuningdek, hisob siyosati buxgalteriya hisobi subyekti rahbari tomonidan ushbu BHMS asosida shakllantirilib, moliya-xo‘jalik faoliyatining turli yillar uchun tuzilgan moliyaviy hisobotida keltiriladigan moliyaviy ko‘rsatkichlar bir-biriga qiyoslanadigan hamda boshqa aloqador BHMSlar qoidalarini ham aks ettirgan bo‘lishi lozim.

Iqtisodchi olimlar A.A.Karimov, F.R.Islomov va A.Z.Avloqulovlarning ta‘rifiga ko‘ra: “Hisob yuritish siyosati deganda xo‘jalik yurituvchi subyekt rahbarining buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotni tamoyil va asoslariga mos ravishda yuritish va tuzish uchun qo‘llaniladigan usullar majmui tushuniladi” [2]. Ularning ta‘kidlashicha: “Xo‘jalik yurituvchi subyektning hisob yuritish siyosati subyekt tomonidan moliyaviy hisobotni tayyorlash va tuzishda qo‘llaniladigan o‘ziga xos qoidalar va amaliy yondashuvlarni ifodalaydi” [2].

Iqtisodchi olimlar A.Ibragimov, I.Ochilov, I.Qo‘ziyev va N.Rizayevlar tomonidan “Hisob yuritish siyosati – bu xo‘jalik subyektlarining faoliyatini tartibga soluvchi amaldagi qonunlar va boshqa normativ hujjatlarda ruxsat etilgan buxgalteriya hisobining muqobil usullari va shakllaridan korxona tanlab olgan va e‘lon qilgan buxgalteriya hisobining usullari va shakllarining yig‘indisidir” [3] deb ta‘riflangan. Mazkur ta‘rifda buxgalteriya hisobining qonun va boshqa me‘yoriy hujjatlarda ruxsat etilgan muqobil usullari shakllaridan korxona o‘ziga maqbulini tanlab olishi va ularni e‘lon qilishi ta‘kidlanadi.

Soha mutaxassislari X.A.Ortikov, L.P.Yugay, X.A.Tuxsanov va M.I.Xayitboyevlarning yozishicha “Hisob siyosati buxgalteriya hisobini yo‘lga qo‘yish usullarining tartiboti bo‘lib, ustav va boshqacha faoliyatning iqtisodiy hodisalar faktini dastlabki kuzatish (hujjatlashtirish va inventarizatsiya), qiymat o‘lchovida ifodalash (baholash va kalkulyatsiya), joriy guruhlash (schyotlar va ikki yoqlama yozuv) va yakuniy umumlashtirish (balanslashtirish va hisobot)dan iborat” [13]. Mazkur yondashuvda soha mutaxassislari buxgalteriya hisobini yuritish usullariga asosiy e’tibor qaratishgan. Buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobotni tuzish prinsiplari, shakllari va asoslarini hisobga olishmagan.

Mustaqil davlatlar hamdo‘stligi iqtisodchi olimlari N.P.Lyubushin, V.V.Jarinov va N.V.Borodinalarning yozishicha, “Hisob siyosati – bu korxona tomonidan uning xo‘jalik yuritish sharoitlariga mos ravishda tanlangan, buxgalteriya hisobini yuritish usullarining majmui, ya‘ni bu korxona xo‘jalik faoliyati faktlarini dastlabki kuzatish, qiymat o‘lchovi, joriy guruhlash va umumlashtirish yoki buxgalteriya hisobi metodini amalga oshirish tartibi” [5] hisoblanadi.

D.A.Yendovoskiy boshchiligida iqtisodchi olimlarning yozishicha “Korxonaning hisob siyosati deganda xo‘jalik yurituvchi subyekt tomonidan qabul qilingan buxgalteriya hisobini yuritishning xo‘jalik faoliyati faktlarini dastlabki kuzatish, qiymat o‘lchovida baholash, joriy guruhlash va yakuniy umumlashtirish usullari majmui tushuniladi” [7]. Mazkur iqtisodchi olimlar ham buxgalteriya hisobini yuritish usullari bilan chegaralangan.

Shuningdek, V.G.Getman boshchiligidagi iqtisodchi olimlarning ta’kidlashicha esa “Hisob siyosati – aynan ushbu amallar va usullar faoliyat shartlariga hamda natijalar va moliyaviy holatni to‘liq taqdim qilish talablariga mos keladi deb hisoblangan korxona tomonidan tanlangan va izchil qo‘llaniladigan buxgalteriya hisobining amallari va usullari to‘plami” [8] hisoblanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Hisob siyosati va unda biologik aktivlar hisobini yoritib berish tartibini takomillashtirish masalasini tadqiq qilishda ilmiy-tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Jumladan, amaldagi normativ-huquqiy hujjatlarni va tadqiqot obyekti ma’lumotlarini o‘rganishda mantiqiy fikrlash, dalillar to‘plash, tasavvur etish, qiyoslash, shakllantirish va muammoni qo‘yish kabi nazariy-tadqiqot hamda ilmiy adabiyotlarni tadqiq qilish kabi empirik tadqiqot metodlaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Albatta, mavjud normativ-huquqiy hujjatlar va iqtisodchi olimlarning asarlarida keltirilgan hisob siyosati tushunchasiga yondashuvlarini e‘tiborga loyiqligini ta‘kidlagan holda, ushbu tushunchaga quyidagicha mualliflik yondashuvi shakllantirildi: “Hisob siyosati – bu buxgalteriya hisobini tashkil etish, yuritish va moliyaviy hisobotni tuzishda amaldagi normativ-huquqiy hujjatlarda belgilangan umumiy qoidalardan xo‘jalik yurituvchi subyekt o‘zi uchun ahamiyatli bo‘lgan, subyekt rahbari tomonidan tanlab olingan buxgalteriya hisobining shakl va usullari majmuasi”.

Hisob siyosati tushunchasi yuqorida sharhlangan manbalardagi ta‘riflardan bizning yondashuvimiz ikki jihati bo‘yicha farq qiladi. Birinchidan, amaldagi normativ-huquqiy hujjatlarda umumiy qoidalar belgilangan. Ya‘ni yuqoridagi iqtisodchi olimlarning ta‘rifida keltirilgan prinsiplar, shartlar, talablar, shakllar, usullar va qoidalar umumiy qoidalar sifatida berilgan. Ikkinchidan, xo‘jalik yurituvchi subyekt o‘zining moliyaviy-xo‘jalik faoliyatining xususiyatidan kelib chiqqan holda amaldagi normativ-huquqiy hujjatlarda belgilangan umumiy qoidalardan o‘zi uchun ahamiyatli bo‘lgan shakl va usullarni tanlab olishi lozim.

Shuningdek, tadqiqot obyekti bo‘lgan “MEHNAT BAXTLI SUT” MChJning hisob siyosati [8] quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topgan.

1. Umumiy qoidalar;
2. Buxgalteriya hisobini tashkil etish;
3. Hisob yuritish texnikasi (usullari);
4. Hisob yuritish metodlari;
5. Ichki hisob va nazorat;
6. Hisob siyosatiga o‘zgartirish kiritish;
7. Hisob siyosatini buzganlik uchun javobgarlik.

Fikrimizcha, “MEHNAT BAXTLI SUT” MChJning hisob siyosatida tarkibiy qism sifatida berilgan “2. Buxgalteriya hisobini tashkil etish” va “5. Ichki hisob va nazorat” qismlarni birlashtirgan holda “Tashkiliy masalalar” sifatida, “6. Hisob siyosatiga o‘zgartirish kiritish” va “7. Hisob siyosatini buzganlik uchun javobgarlik” qismlarini esa birlashtirgan holda “Yakuniy qoidalar” sifatida aks ettirish maqsadga muvofiq. Shu bilan birga, hisob siyosatida soliqqa tortish masalalari belgilanmagan.

Hisob siyosatining tarkibiy tuzulmasi bo‘yicha iqtisodchi olimlarning tavsiyalari va tadqiqot obyekti bo‘lgan “MEHNAT BAXTLI SUT” MChJda ishlab chiqilgan hisob siyosatini tanqidiy tahlilidan kelib chiqib, fikrimizcha tadbirkorlik subyektlarining hisob siyosatida quyidagi masalalar o‘z aksini topishi lozim deb hisoblaymiz (1-jadval).

1-jadval: Hisob siyosatining tarkibiy tuzilishi (taklif)[1]

Bo‘lim nomi	Tarkibi
1. Umumiy qoidalar	Hisob siyosatining maqsadi, qo‘llanilish davri, foydalanuvchilar, e‘lon qilinishi va maxfiylik doirasi, hisob siyosatini shakllantirishning normativ-huquqiy asoslari va asosiy prinsiplari aks ettiriladi
2. Tashkiliy masalalar	Buxgalteriya hisobini tashkil etish, ichki nazorat tizimi, buxgalteriya hisobi xizmati rahbariga qo‘yilgan malakaviy talablar, vazifalar, huquqlar va javobgarlik aks ettiriladi. Shuningdek, buxgalteriya hisobi xizmati tuzilmasi va xodimlarining xizmat vazifalari taqsimoti hamda inventarizatsiya o‘tkazish tartibi bayon etiladi
3. Texnik ta‘minot masalalari	Qo‘llaniladigan boshlang‘ich hujjatlar shakllari, ichki hisobotlar (tartibi, shakllari, davriyligi, tuzish va taqdim qilish muddatlari, foydalanuvchilar), hujjatlar aylanish qoidalari va reja grafigi, buxgalteriya hisobida qo‘llaniladigan hisob registrlari, ishchi schyotlar rejasi hamda buxgalteriya hisobi dasturiy ta‘minoti va uni yuritish tartiblari ko‘rsatiladi
4. Uslubiy masalalar	Buxgalteriya hisobi obyektlari (uzoq muddatli aktivlar, joriy aktivlar, o‘z mablag‘lari manbalari, majburiyatlar, daromadlar va xarajatlar)ni tarkibi, tan olinishi, baholash, buxgalteriya hisobi schyotlarida aks ettirishning tanlab olingan usullari, amortizatsiya hisoblash tartibi, ularni moliyaviy-xo‘jalik faoliyatidagi harakati hisobda aks ettirish tartibi bayon etiladi
5. Soliqqa tortish masalalari	Soliqlar va yig‘imlarni hisoblash, soliq xarajatlarini hisobda aks ettirish, soliq to‘lovlarini hisobga olish uchun mo‘ljallangan schyotlar, soliq hisobotlari va ularni taqdim etish hamda to‘lash tartiblari aks ettiriladi
6. Yakuniy qoidalar	Hisob siyosatiga o‘zgartirish kiritish tartibi hamda unda belgilangan qoidalarni buzganlik uchun javobgarlik masalalari ko‘rsatiladi

1 Manbalarni qiyosiy tahlil qilish asosida mualliflar tomonidan ishlab chiqildi

Hisob siyosatining taklif etilayotgan mazkur tarkibiy tuzilishini har bitta tadbirkorlik subyekti o‘zining moliya-xo‘jalik faoliyatini hisobga olgan holda shakllantirishi mumkin. Chunki, ushbu taklif etilgan tarkibiy tuzilish normativ-huquqiy hujjatlarda hisob siyosatini shakllantirish qoidalari asosida ishlab chiqilgan.

Umuman olganda, hisob siyosati hisob obyektlari buxgalteriya hisobini tashkil etish, yuritish va moliyaviy hisobotni tuzish sohasidagi munosabatlarni tartibga solishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, tadqiqot obyekti bo‘lgan “MEHNAT BAXTLI SUT” MChJning hisob siyosatida asosiy hisob obyektlaridan biri bo‘lgan biologik aktivlar hisobini yuritish va moliyaviy hisobotda aks ettirish tartibi qay darajada ochib berilganligi o‘rganildi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, “MEHNAT BAXTLI SUT” MChJning hisob siyosatida biologik aktivlarni umumiy asoslarda hisobga olish tartibi belgilanib, hisobga olish qoidalari uning tarkibiy tuzilishi bo‘yicha aralash tartibda ko‘rsatib o‘tilgan.

Ilmiy-uslubiy manbalar va amaliyotni o‘rganish shuni tasdiqladiki, “MEHNAT BAXTLI SUT” hisob siyosatida belgilangan qoidalar foydalanuvchilarni biologik aktivlar hisobini tashkil etish, yuritish va moliyaviy hisobotda aks ettirish bilan bog‘liq buxgalteriya axboroti bilan to‘liq ta‘minlamaydi. Fikrimizcha, tadbirkorik subyektlarida qishloq xo‘jaligi faoliyatida foydalanilayotgan biologik aktivlarni hisobga olish tartibini hisob siyosatining “Uslubiy masalalar” bo‘limida quyidagi tartibda ochib ko‘rsatish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

Biologik aktivlar:

- biologik aktivlar ta‘rifi;
- biologik aktivlar tarkibi;
- biologik aktivlarni hisobga olishning normativ-huquqiy asoslari.

1. Uzoq muddatli biologik aktivlarni hisobga olish tartibi:

- uzoq muddatli biologik aktivlar tarkibi;
- uzoq muddatli biologik aktivlarni tan olish va baholash tartibi;
- uzoq muddatli biologik aktivlar kirimini hisobga olish;
- uzoq muddatli biologik aktivlarning moliyaviy-xo‘jalik faoliyatdagi harakati hisobi;
- uzoq muddatli biologik aktivlar chiqimini hisobga olish;
- uzoq muddatli biologik aktivlar harakati bilan bog‘liq xo‘jalik operatsiyalarini hisobda aks ettirish tartibi.

2. Joriy biologik aktivlarni hisobga olish tartibi:

- joriy biologik aktivlar tarkibi;
- joriy biologik aktivlarni tan olish va baholash tartibi;
- joriy biologik aktivlar kirimini hisobga olish;
- joriy biologik aktivlarning moliyaviy-xo‘jalik faoliyatdagi harakati hisobi;
- joriy biologik aktivlar chiqimini hisobga olish;
- joriy biologik aktivlar harakati bilan bog‘liq xo‘jalik operatsiyalarini hisobda aks ettirish tartibi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, hisob siyosati va unda biologik aktivlar hisobini yoritib berish tartibini takomillashtirish bo‘yicha olib borilgan ilmiy izlanishlar natijasida berilgan takliflarning amaliyotga joriy qilinishi quyidagilarga imkon beradi:

- *birinchidan,* hisob siyosatining tarkibiy tuzilishi mantiqan izchil shakllanishi va moliya-xo‘jalik faoliyatining barcha jihatlarini to‘liq qamrab olish ta‘minlanadi;
- *ikkinchidan,* har bir tarkibiy qismda buxgalteriya hisobi obyektlarini hisobga olish tartibi ko‘rsatib beriladi. Bu esa, undan foydalanuvchi uchun oddiy va tushunarli bo‘lishini ta‘minlaydi;
- *uchinchidan,* uning faoliyat xususiyatlariga muvofiq buxgalteriya hisobi usullarini amalga oshirish mexanizmlarini o‘rnatish imkonini beradi;
- *to‘rtinchidan,* buxgalteriya hisobini tashkil etish, yuritish va moliyaviy hisobotni tuzish tartibi yaxshilanadi. Natijada, axborotdan foydalanuvchilar o‘z vaqtida to‘liq hamda aniq moliyaviy va boshqa buxgalteriya axborotlari bilan ta‘minlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standarti 1-sonli BHMS “Hisob siyosati va moliyaviy hisobot” https://lex.uz/acts/828581.
2. Karimov A.A., Islomov F.R., Avloqulov A.Z. Buxgalteriya hisobi. – T.: “Sharq”, 2004. –74 b.
3. Ibragimov A., Ochilov I., Qo‘ziyev N., Rizayev N. Moliyaviy va boshqaruv hisobi. / O‘quv qo‘llanma. – T.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2008. – 4 b.
4. Ortikov X.A., Yugay L.P., Tuxsanov X.A., Xayitboyev M.I. Moliyaviy hisob – T.: “Iqtisod-Moliya”, 2019. – 178 b.
5. Любушин Н.П., Жаринов В.В., Бородина Н.В. Теория бухгалтерского учета. Учеб. пособыэ для вузов / под ред проф Н.П.Любушина – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 198 с.
6. Бухгалтерский учет и отчетност: учебное пособие / коллектив авторов: под ред. Д.А.Ендовиского. – Москва: КНОРУС, 2022. – 21 с.
7. Бухгалтерский учет: учебник / под ред. проф. В.Г.Гетмана. – 3-е изд., перераб. и доп. – Москва: ИНФРА-М, 2022 – 447 с.
8. www.lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma‘lumotlari milliy bazasi.
9. “MEHNAT BAXTLI SUT” mas‘uliyati cheklangan jamiyat (MChJ) hisob siyosati.

MAMLAKAT IQTISODIYOTINI RIVOJLANTIRISHDA INVESTITSIYALARNING O‘RNI

Otajonova Charosxon Polvonquli qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Iqtisodiyot fakulteti,
“Makroiqtisodiy tahlil va prognozlashtirish” kafedrasi
1-kurs tayanch doktaranti

Annotatsiya: Maqolada mamlakatimiz barqaror iqtisodiy o‘sishga erishishida investitsiyalarning o‘rni, shuningdek, iqtisodiyotimizga jalb qilinayotgan investitsiyalar tahlili, investitsion jozibadorlikni yanada oshirish borasida amalga oshirilayotgan ishlar va bajarilishi lozim bo‘lgan ishlar bo‘yicha taklif va tavsiyalar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: inestitsiya, investitsion loyiha, samaradorlik, barqaror iqtisodiy o‘sish.

Abstract: The article describes the role of investments in the achievement of sustainable economic growth of our country, as well as the analysis of investments attracted to our economy, proposals and recommendations regarding the work being done and the work to be done to further increase investment attractiveness.

Key words: investment, investment project, efficiency, sustainable economic growth.

Аннотация: В статье описана роль инвестиций в достижении устойчивого экономического роста нашей страны, а также проведен анализ инвестиций, привлекаемых в нашу экономику, предложения и рекомендации относительно проводимой и предстоящей работы по дальнейшему повышению инвестиционной привлекательности.

Ключевые слова: инвестиции, инвестиционный проект, эффективность, устойчивый экономический рост.

KIRISH

Barchamizga ma’lumki, barqaror iqtisodiy o‘sishga erishish, iqtisodiy rivojlanishni ta’minlash hamda aholi turmush farovonligini yaxshilashda eng muhim iqtisodiy omillardan biri bo‘lib samarali investitsiya loyihalarini iqtisodiyotga jalb qilish hisoblanadi. Barcha rivojlangan mamlakatlar kabi mamlakatimizda mustaqillikning ilk yillaridanoq ichki ayniqsa, tashqi investitsiyalarni jalb qilish borasida juda ko‘plab ijtimoiy, iqtisodiy-moliyaviy islohotlar amalga oshirilib kelmoqda. Bunga misol tariqasida hukumatimiz tomonidan investitsion loyihalar va investorlarni qo‘llab-quvvatlash maqsadida qabul qilinayotgan qarorlar, farmonlar, dasturlar buning yaqqol namunasidir.

Shuningdek, investitsiyalar iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi asosiy drayverlaridan ekanligi sababli “O‘zbekiston – 2030” strategiyasining “Barqaror iqtisodiy o‘sish orqali aholi farovonligini ta’minlash” deb nomlangan II bo‘limining “Mamlakatimizning investitsiyaviy jozibadorligini yanada oshirish va qimmatli qog‘ozlar bozorini jadal rivojlantirish” qismida belgilab olingan quyidagi:

- Mamlakatimiz iqtisodiyotiga 250 milliard dollarlik investitsiyalarni o‘zlashtirish, shundan 110 milliard dollar xorijiy investitsiyalar va 30 milliard dollar davlat-xususiy sheriklik doirasidagi investitsiyalarni jalb qilish;
- Erkin muomaladagi qimmatli qog‘ozlar savdolari hajmini 8 milliard dollarga yetkazish;
- Umumiy miqdori 150 milliard dollarlik 500 dan ortiq strategik ahamiyatiga ega bo‘lgan texnologik-infratuzilmaviy loyihalarni amalga oshirish;
- Hududlarning investitsion reytingini yuritish, har bir hududning imkoniyatlaridan kelib chiqib, uning investorlar uchun jozibadorligini yanada oshirish;
- Pay va venchur jamg‘armalar faoliyatini yo‘lga qo‘yish orqali portfel investitsiyalar hajmini 2 barobarga oshirish;

- 40 ta davlat ishtirokidagi korxonalar aksiyalarini “Xalq IPO”siga chiqarish, aholini IPOda qatnashishini rag‘batlantirish mexanizmlarini joriy qilish;
- Chet ellik nominal saqlovchilar hamda kastodian banklarning mahalliy kapital bozorida qatnashishi uchun infratuzilmani yaratish;
- Barcha iqtisodiy zonalarda zarur infratuzilmadan (yo‘l, elektr energiyasi, suv va oqova tizimi) uzluksiz foydalanish imkoniyatlarini yaratish[1] kabi ustuvor vazifalarni buning yaqqol misoli sifatida ko‘rishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mamlakatda iqtisodiy o‘sishni ta’minlash, korxonalar faoliyati barqarorligini ta’minlash va aholi turmush farovonligini oshirib borishning asosiy omillaridan biri investitsiya faoliyatini rivojlantirib borish hisoblanadi. Investitsiya faoliyatini amalga oshirish va rivojlantirib borish uchun investitsiya tushunchasining mohiyatini chuqur tushunish, uning ko‘rinishlari va bu faoliyatga bog‘liq bo‘lgan asosiy tushunchalar mazmunini anglab olish zarur.

Mamlakatimiz qonunchiligida “investitsiyalar – investor tomonidan foyda olish maqsadida ijtimoiy soha, tadbirkorlik, ilmiy va boshqa faoliyat turlari obyektlariga tavakkalchiliklar asosida kiritiladigan moddiy va nomoddiy boyliklar hamda ularga bo‘lgan huquqlar, shu jumladan intellektual mulk obyektlariga bo‘lgan huquqlar, shuningdek, reinvestitsiyalar bo‘lib, ular quyidagilarni o‘z ichiga olishi mumkin:

- mablag‘larni, shu jumladan pul mablag‘larini (shu jumladan chet el valyutasini), maqsadli bank omonatlarini, paylarni, ulushlarni, aksiyalarni, obligatsiyalarni, veksellar va boshqa qimmatli qog‘ozlarni;
- ko‘char va ko‘chmas mol-mulkni (binolar, inshootlar, uskunalar, mashinalar va boshqa moddiy qimmatliklarni);
- intellektual mulkka doir mulkiy huquqlarni, shu jumladan u yoki bu ishlab chiqarish turini tashkil etish uchun zarur bo‘lgan, texnik hujjatlar, ko‘nikmalar va ishlab chiqarish tajribasi tarzida rasmiylashtirilgan, patentlangan yoki patentlanmagan (nou-xau) texnik, texnologik, tijoratga oid va boshqa bilimlarni, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasining qonunchiligida taqiqlanmagan boshqa qimmatliklarni”, deb ko‘rsatilgan[2].

U.Sharp investitsiyalarga quyidagicha ta’rif beradi: “Real investitsiyalar asosan moddiy aktivlarga (yer, uskunalar, zavodlar) qilingan investitsiyalardir. Moliyaviy investitsiyalar bu qog‘ozda bitilgan shartnomalardir. Bularga oddiy aksiyalar va obligatsiyalar kiradi. Rivojlanayotgan iqtisodiyotda investitsiyalarning asosiy qismi real investitsiyalarga tegishlidir. Rivojlangan iqtisodiyotda esa investitsiyalarning asosiy qismi moliyaviy investitsiyalash institutlarining keng miqyosida rivojlanishi real investitsiyalarning o‘sishiga sababchi bo‘ladi. Investitsiyalarning bu ikki shakli bir-biri bilan raqobatlashuvchi emas, balki bir- birini to‘ldiruvchidir”[3].

Makroiqtisodiyotda investitsiyalar ishlab chiqarishda yangi vositalarga, turar- joylarga investitsiyalar va moddiy zaxiralarining o‘sishiga qilinadigan xarajatlardan tashkil topadigan yalpi xarajatlarning bir qismi hisoblanadi. Investitsiyalar – bu joriy davrda iste’mol qilinmagan va iqtisodiyotda kapital o‘sishini ta’minlovchi YaIM ning bir qismi sifatida e’tirof etiladi.

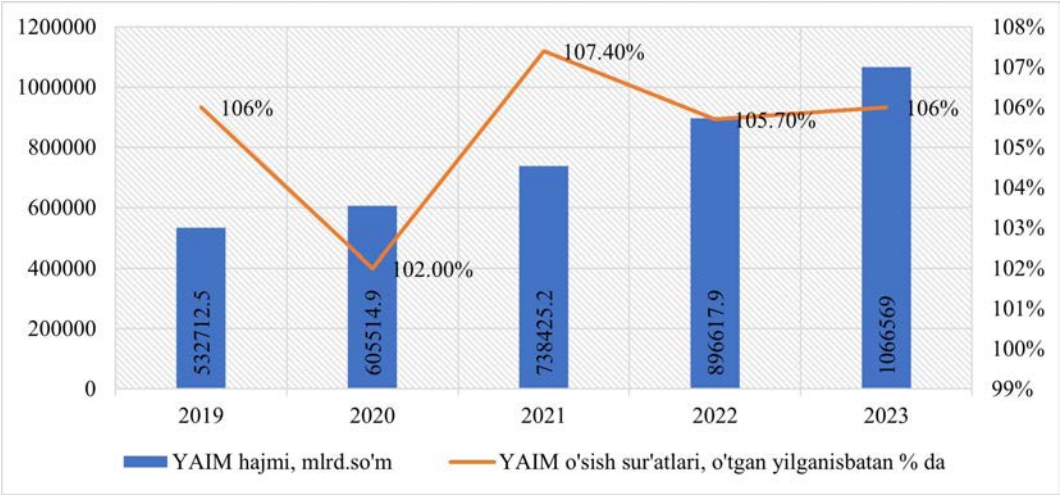
TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada ma’lumotlarni shakllantirish jarayonida ilmiy yondashuv, statistik, tahlil va sintez usullaridan foydalanilgan bo‘lib, maqolada keltirilgan iqtisodiy ko‘rsatkichlar yillar kesimida qiyosiy tahlil qilingan. Shuningdek, maqolaning tahlil qisimida nafaqat mamlakatimizdagi iqtisodiy ko‘rsatkich manbalaridan balki, bir qator xorij manbalarining ma’lumotlaridan ham iqtisodiy ko‘rsatkichlarni tahlil qilishda foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR MUHOKAMASI

Mamlakatlarning iqtisodiy saloyihatiga baho berishda eng muhim iqtisodiy ko‘rsatkichlardan hisoblangan yalpi ichki mahsulot va uning tarkibiy qisimlarini tahlil qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi. 2023-yil yakunlariga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasi YAIMi hajmi joriy narxlarda 1 066 569,0 mlrd. so‘mni tashkil etdi va 2022-yil bilan taqqoslaganda 6,0 % ga o‘sdi. YAIM deflyator indeksi 2022-yildagi narxlarga nisbatan 112,2 % ni tashkil etdi.

1 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 11.09.2023-yildagi PF-158-son. lex.uz›uz/docs/-6600413
2 O‘zbekiston Respublikasining qonuni “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati” to‘g‘risidagi. 25.12.2019. O‘RQ-598-son.
3 Sharp U., Aleksander G., Beyli Dj Инвестиции: Per. s angl. – M.: INFRA- M, 1997. – 1 bet.

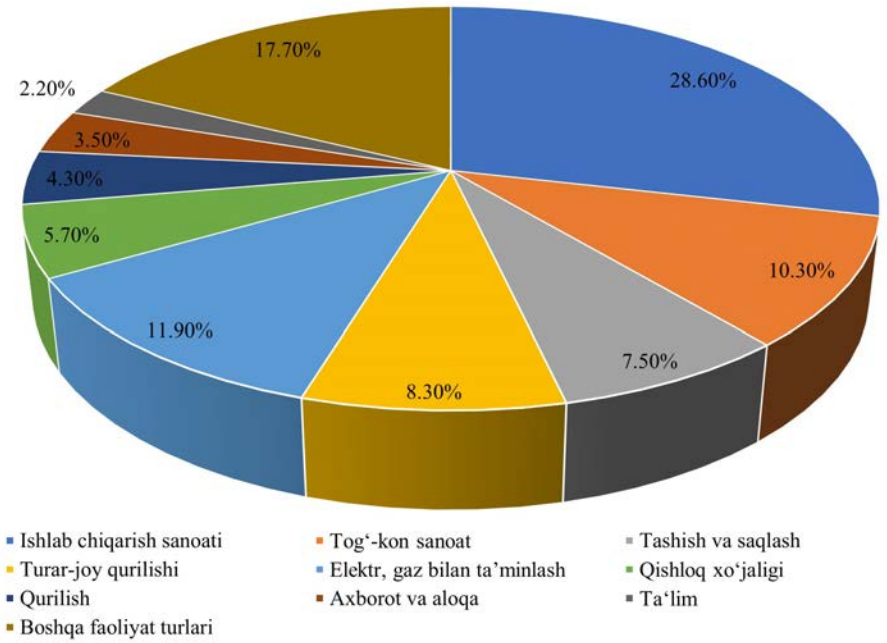

1-diagramma: O‘zbekiston Respublikasi bo‘yicha yalpi ichki mahsulot dinamikasi[4]

Investitsiyalar hajmi yalpi ichki mahsulot bilan to‘g‘ri bog‘liqlikda ekanligini inobatga olsak, iqtisodiyotga jalb qilinayotgan investitsiyalar hajmining oshishi YaIM hajmining oshishiga va aksincha kamayishi kamayishiga olib keladi. Investitsiyalar dinamikasidagi o‘zgarishlarni, shuningdek, yalpi ichki mahsulot tarkibida asosiy kapitalga investitsiyalarning ulushini 1-jadval ma’lumotlarini tahlil qilish orqali yana ham aniqroq tushunishimiz mumkin.

1-jadval: Asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalar hajmi[5]

Yillar	Asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalar hajmi trln.so‘m	YaIM tarkibada asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalarning ulushi foizda
2019	195,9	36,80%
2020	210,2	34,70%
2021	239,6	32,50%
2022	226,6	25,30%
2023	352,1	33%

2-diagramma: O‘zbekiston Respublikasida 2023-yil yakuniga ko‘ra iqtisodiy faoliyat turlari bo‘yicha asosiy kapitalga investitsiyalar, jamiga nisbatan % da[6]

4 https://stat.uz/img/press-relizlar/02_-vvp_press-reliz-2023-g__uzb.pdf.
5 https://stat.uz/img/press-relizlar/investitsiya_uzb_23_01.pdf.
6 https://stat.uz/img/press-relizlar/investitsiya_uzb_23_01.pdf.

2023-yilning yanvar-dekabr oylarida jami 352,1 trln. so‘m asosiy kapitalga investitsiyalar o‘zlashtirilib, 2022-yilning mos davriga nisbatan 122,1 % ni tashkil etgan. Jumladan, YAIM tarkibida asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalar hajmi 2023-yilda 33 foizni tashkil qilib o‘tgan yilga nisbatan 7,7%ga oshganligini ko‘rishimiz mumkin. Shuningdek, asosiy kapitalga investitsiyalarning tarkibida 66,4 % yoki 233,8 trln. so‘m investitsiyalar jalb etilgan mablag‘lar hisobidan moliyalashtirilgan bo‘lsa, korxona, tashkilot va aholining o‘z mablag‘lari hisobidan 33,6 % yoki 118,3 trln. so‘m moliyalashtirildi.

Yuqorida keltirilgan diagrammadagi ma’lumotlarga ko‘ra mamlakatimizda iqtisodiy faoliyat turlari bo‘yicha eng ko‘p investitsiya kiritilgan tarmoq bu ishlab chiqarish sanoati 28,60%, elektr, gaz bilan ta’minlash tarmog‘i 11,90%, tog‘-kon sanoati 10,30% va boshqa faoliyat turlari 17,7%ni tashkil qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib shuni ta’kidlash lozimki, biz investitsiyalarni ayniqsa, to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalarni faol jalb qilish va uni tarmoqlar va hududlar kesimida to‘g‘ri taqsimlash, shuningdek, yangi ishlab chiqarish quvvatlarini ishga tushirish orqali iqtisodiyotimizni jadal rivojlantirish, hamda ishchi kuchini ish bilan ta’minlash orqali aholi turmush farovonligini oshirishga erishamiz.

Bugungi kunda O‘zbekistonda investitsiya muhiti albatta, yaxshilanmoqda. Mamlakatimizning nafaqat ichki balki tashqi investorlar uchun ochiqligi va qulayligi tobora ortib bormoqda, qiyinchiliklar va muammolar tan olinib, ularni bartaraf etish borasida aniq choralar ko‘rilmoqda. Chet el investorlari uchun huquqiy, ijtimoiy, siyosiy hamda iqtisodiy jihatdan ko‘plab imtiyozlar joriy qilinmoqda. Biz iqtisodiyotga investitsiyalarni jalb qilish va ularning samaradorligini yanada oshirish maqsadida quyidagi takliflarni berishimiz mumkin:

- Iqtisodiyotga yangidan-yangi investitsiyalarni jalb qilishda investorlar uchun muhim bo‘lgan ma’lumotlar ya’ni avval jalb qilingan hamda hozirda faol bo‘lgan ivestitsion loyihalarning samaradorlik ko‘rsatkichlarining statistik tahlili aniq va haqqoniy bayon qilib borilishi uchun ma’lumotlar bazasini yaratish lozim;
- Shuningdek, davlat kafolati ostida kiritilmagan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni ham rag‘batlantirib borish mexanizmlarini joriy qilish;
- Investorlar uchun har bir hudud va tarmoqlar kesimida mos ravishda imtiyozlarni joriy qilish lozim. Chunki iqtisodiy resurslar hamda infratuzilma jihatdan hududlar bir-biridan keskin farq qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 11.09.2023-yildagi PF-158-son. lex.uz›uz/docs/-6600413
2. O‘zbekiston Respublikasining qonuni “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati” to‘g‘risidagi. 25.12.2019. O‘RQ-598-son.
3. X.X.Imomov. Investitsiya. Darslik. – T.: “Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi”, 2022, 408 b.
4. O‘zbekiston Respublikasida yalpi ichki mahsulotni ishlab chiqarish hajmi va tarkibi 2023-yil yakuni bo‘yicha hisobot. www.stat.uz.
5. O‘zbekiston Respublikasida asosiy kapitalga investitsiyalar bo‘yicha 2023-yil yakuni uchun hisobot. www.stat.uz.

INNOVATSION MENEJMENT VA RAQAMLI TRANSFORMATSIYALARNI JORIY ETISHNING METODOLOGIK ASOSLARI

Quldoshev Asliddin Tursunovich
PhD., Samarqand davlat arxitektura-qurilish universiteti
“Ijtimoiy va tabiiy fanlar” kafedrasi mudiri, dotsent

Annotatsiya: Ushbu maqolada mamlakatimiz iqtisodiyotini rivojlantirishda raqamli texnologiyalarni innovatsiya menejmentidagi rolini oshirish o‘rganildi. Innovatsion menejment sanoati rivojlangan xorijiy mamlakatlardagi yirik sanoat korxonalarida joriy etilishi borasidagi tajribalar bayon qilindi. Raqamli texnologiyalar innovatsion menejmentni joriy etishning samarali yo‘llaridan biri ekanligi borasida “tashkiliy javobgarlik va axborot texnologiya”, “raqobat strategiyasi va axborot texnologiya”, “raqobat strategiya”, “xalqaro aloqalar va IT”, “axborot texnologiya va etika”, “zamonaviy korxonalarni boshqarish” kabi umumiy chora-tadbirlar ishlab chiqilgan. Shuningdek, raqamli transformatsiyalarni rivojlantirish orqali innovatsion menejmentni samarali joriy etishdagi uslubiy asoslar, ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: raqamli transformatsiya, innovatsiya, texnologik modernizatsiya, innovatsion menejment, axborot tizimlar infratuzilmasi, tashkiliy javobgarlik, raqobat strategiyasi.

Abstract: In this article, the role of digital technologies in innovation management in the development of our country’s economy was studied. The experiences of introducing innovative management in large industrial enterprises in industrially developed foreign countries were described. “Organizational responsibility and information technology”, “competitive strategy and information technology”, “competitive strategy”, “international relations and IT”, “information technology and ethics”, “modern “business management” general measures have been developed. Also, scientific and practical proposals were developed on the methodological basis for the effective introduction of innovative management through the development of digital transformations.

Key words: digital transformation, innovation, technological modernization, innovative management, information systems infrastructure, organizational responsibility, competitive strategy.

Аннотация: В данной статье изучена роль цифровых технологий в инновационном управлении в развитии экономики нашей страны. Описан опыт внедрения инновационного менеджмента на крупных промышленных предприятиях промышленно развитых зарубежных стран. Разработаны общие меры “Организационная ответственность и информационные технологии”, “Конкурентная стратегия и информационные технологии”, “Конкурентная стратегия”, “Международные отношения и информационные технологии”, “Информационные технологии и этика”, “Современное управление бизнесом”. Также разработаны научно-практические предложения по методологической основе эффективного внедрения инновационного управления посредством развития цифровых преобразований.

Ключевые слова: цифровая трансформация, инновации, технологическая модернизация, инновационный менеджмент, инфраструктура информационных систем, организационная ответственность, конкурентная стратегия.

KIRISH

Bilamizki, dunyo tez suratda o‘zgarib bormoqda. Bu o‘zgarishlar ilm-fan, ijtimoiy-siyosiy, ba’zilari esa ekologiyaga bog‘liqdir. Texnologiya, ayniqsa, axborot va kommunikatsion texnologiyalari bu innovatsiya o‘zgarishlarida katta ahamiyat kasb etmoqda.

Kompyuter tizimlaridagi ijobiy o‘zgarishlar tibbiyot, harbiy sohalar, global miqyosda axborotlarni to‘plash va tarqatish, zamonaviy korxonalarni boshqarishda ham o‘z aksini topdi. Kompyuter tarkibiy qismlari va dasturlarining doimiy rivojlanishi korxonalar faoliyatining tubdan o‘zgarishiga yo‘l ochib berdi: innovatsiya mahsuloti va xizmat turlari vujudga keldi, yangi sanoat tarmoqlari paydo bo‘ldi, eski korxona va yo‘nalishlar yo‘q bo‘lib ketdi. Qayd etilgan o‘zgarishlar bilan bir qatorda texnologiyalar ham tarkib va sifat jihatdan muntazam o‘zgarib bormoqda.

Bugungi jamiyatning faol qatnashchisi bo‘lish uchun siz innovatsion o‘zgarishlardan xabardor bo‘lishingiz talab etiladi. Shaxsiy hayotingizda ham, jamiyat bilan munosabatlarda ham yangi yo‘llardan foydalashingiz lozim bo‘ladi. Chunki, axborot texnologiyalari yangi turdagi ish faoliyatlari va kasbiy malakani oshirish uchun yaxshi imkoniyatlar yaratmoqda. Bugungi kunda texnologiyalarga oid o‘zgarishlar har daqiqa va soniyada vujudga kelmoqda. Bu o‘zgarishlardan foydalanish uchun biz ularni tushunishimiz va qabul qilishimiz lozim. Shu maqsadda biz axborot texnologiyasini innovatsiya menejmentidagi rolini aniqlash uchun rasmiy ta’rifda emas, balki sodda qilib tushuntirishga harakat qilamiz.

METODOLOGIYA

Axborot texnologiyasining innovatsion jarayonlariga ta’sirini yanada yaxshiroq tushunishdan avval bugungi kundagi korxona va shaxsiy faoliyatlarni ko‘rib chiqaylik. Bir shaxsning katta korxonada o‘rta meyordagi menejer sifatida ishlashi mumkin bo‘lgan kunlar o‘tib ketdi. Korxonalarda endi faqat xodimlarni boshqarib axborotni yuqoriga yetkazib berish bilangina shug‘ullanadigan shaxslarga ish qolmadi. Aslida ko‘p korxonalar yaxshi tashkil etilgan tashkiliy tarkibga ehtiyojini yo‘qotdi, chunki ular uzluksiz ravishda tashkiliy kommunikatsiya orqali bog‘langan. Yuqori darajadagi raqobat korxonalarni imkoni boricha daromadliroq ishlashga da’vat etmoqda. Raqobatchingiz siz chiqaradigan mahsulotni xuddi o‘zini chiqarib 20% arzon narxda sotsa, siz ham narxlarni tushirishga majbur bo‘lasiz va xaridorlaringizning ko‘ngliga qaraysiz, bo‘lmasa, biznesingiz sinadi va to‘xtaydi. Bir yil juda tez rivojlangan korxona ikkinchi yil yo‘q bo‘lib ketishi mumkin. Shuning uchun ko‘proq ishga qabul qilish qarorlari juda puxta o‘ylab qilinishi lozim, chunki ishchi kuchi juda qimmatli vosita hisoblanadi. Ko‘p korxonalar mahsulot narxini tushirish maqsadida juda ko‘p ishchilarni va boshqaruv pog‘onalarini kamaytirishga majbur bo‘lgan. “Kseroks Dokument” kompaniyasi 1985−1995-yillar davomida 125000 dan 90000 gacha xodimlar sonini kamaytirishga majbur bo‘lgan, xuddi shu davr mobaynida “IBM” xodimlari soni 400000 dan 200000 ga tushdi. “AT&T”, “Delta Airlines”, “American Express”, “Allied Signal” va boshqa bir qator kompaniyalar ham o‘z ishchilar sonini kamaytirdi, qolganlar o‘z faoliyatini yanada yaxshilashga erishdilar.

TAHLIL VA NATIJALAR

Xo‘sh, kompaniyalar qanday qilib bunday samaradorlikka erishgan? Ko‘p holatlarda bunga doimiy ravishda ta’sir etuvchi quyidagi ikki omilni atroflicha puxta o‘rganish asosida aniq tadbirlar amalga oshirilgan:

- Ishchilarning mas’uliyat darajasini oshirish.
- Ishchilarga zarur bo‘ladigan axborotlarni yetkazib berishda qo‘llanadigan axborot texnologiyasining infratuzilmasini takomillashtirish orqali erishilgan.

Axborot tizimlar infratuzilmasi bu kompyuterlar, tizimlar, dasturlar va ma’lumot bazalari birlashmasi bo‘lib, ular ma’lumotlarni qayta ishlash va tarqatishda foydalaniladi. Axborot tizimlari ishchilar o‘z vazifasini bajarishi uchun kerak bo‘ladigan ma’lumotlarni yetkazib berishda katta rol o‘ynaydi.

Axborot texnologiya bizning vaqt va makon tushunchalarimizni ham o‘zgartirib yubordi. Biznes kelishuvlar bugunda “yuzma-yuz” makonda (muhitda), birinchi biznes-xamkor Yaponiyada, ikkinchisi Germaniyada bo‘lsa ham amalga oshirilmoqda.

Tashkiliy javobgarlik va axborot texnologiyasi. “Pan Amerikan Eyrlayns”, “Amerikan Motors”, “Sobiq ittifoq” va “Osborn Kompyuters”larning qanday o‘xshashliklari bor. Ular barchasi yo‘q bo‘lib ketdi. Nima uchun? Ularning hech biri o‘zlari yashab turgan muhitga moslasha olmadi. Bizning o‘zgarishlarga bo‘lgan qarashlarimizdan shuni aniqlash mumkinki, o‘zgarishlar doimo va har zamon mavjuddir. Tabiiy muhit, xaridor didi, texnologiya, qoidalar, ijtimoiy meyorlar va hokazolar doimiy o‘zgarishda bo‘ladi. Shuning uchun ularga moslashish yashab qolishning asosiy qoidasidir.

Tashkiliy javobgarlik korxonani nafaqat muhitga moslashishi, balki bo‘lgan o‘zgarishlarga nisbatan biron-bir tashkiliy xatti-harakatni bajarishni bildiradi.

Ayrim korxonalar axborot texnologiyasidan doimiy ravishda foydalanib, raqobatchilar, davlat muassasalari va boshqa tashqi omillar ta’sirida vujudga kelgan o‘zgarishlardan xabardor bo‘lish uchun foydalanadi. Bunda asosiy tamoyillardan biri bu tashqi muhitni doimiy ravishda kuzatishdir. Shunga ko‘ra o‘zgarishlarga mos faoliyat ko‘rsatilsa, korxonani yashab qolish imkoniyatlari oshadi.

Raqobat strategiyasi va axborot texnologiyasi. Tadbirkorlikning (bozorning) tamoyillariga ko‘ra xaridor cheklangan zaxiraga ega va ular nima sotib olish kerakligi haqida o‘zlari qaror qabul qiladi. Monopoliyalarning miqdori kamayib va bir turdagi mahsulotni bir nechta kompaniyalar bozorga taqdim qilar ekan, korxonalar xaridorlarni o‘z mahsulotini sotib olishga undashi lozim. Iqtisodiyotning globallashuvi va xaridorlar butun dunyodan mahsulot sotib olishi imkoniyatiga ega bo‘lishi raqobatni juda ham yuqori darajaga ko‘tarib yubordi. Raqobat faqatgina sanoat korxonalarida emas, balki noishlab-chiqarish tashkilotlari orasida ham mavjud. Masalan, institutlar bilimli talabalar uchun davlat tashkilotlari budjetidan ko‘proq ajratmalar olish uchun raqobatlashadi.

Korxonalar raqobatida ikki tahdid mavjud. Bu shundan bilinadiki, yangi texnologiya korxona mahsulotini keraksiz qilib qo‘yadi yoki unga bo‘lgan talabni tushirib yuboradi. Masalan, telegraf otlarda xat tashishdan foydalanishni kamaytirdi. Elektron pochta esa faksning o‘rnini bosib kelayotganini ko‘rish mumkin.

Ikkinchi tahdid bu raqobatbardoshlikni yo‘qotish va bozordan chiqib ketishdir. Korxonaning istiqboli uning dastlabki mahsulot va xizmatlariga bog‘liq. Chunki korxona dastlab mahsulot ishlab chiqarib uni sotadi va undan kelib tushgan daromadga o‘z istiqbolini belgilaydi.

Raqobatning tahlilidan shuni bilish mumkinki, raqobatda g‘olib chiqish uchun xaridor talabini qondirish asosiy maqsad bo‘lishi kerak.

Raqobat strategiyasi. Bu korxonani raqobat muhitida tutgan faoliyat turidir. Eng taniqli raqobat strategiyasining namoyandalaridan biri bu Maykl Porterdir. Uning ta’kidlashicha, 1970-yillar oxiri va 1980-yillar boshida korxonalar quyidagi strategiyalarni qo‘llashi mumkin edi:

- Past narxda mahsulot ishlab-chiqarish.
- Yangi mahsulot va xizmatlar turlarini ko‘paytirish.
- Bozorning kattaroq qismini egallash.

Korxonalarni boshqarish nazariyalari o‘zgargani kabi tashkiliy strategiyalar ham o‘zgaradi. Ayrim korxonalar sifatli mahsulotni past narxda sotishga qoniqmaydi: shuning uchun ular mahsus xaridor talabiga mos, ya’ni buyurtma bo‘yicha mahsulotlar ishlab-chiqarishga kirishadilar. Buyurtma asosida ishlash mahsulotni xuddi xaridorga kerak bo‘ladigan tuzilishda va shaklda yaratishdir, vaholanki ko‘p korxonalar xaridorni allaqachon yaratilib bo‘lingan mahsulotdan tanlashga majbur qiladilar.

Misol uchun mashina sotib olishni olaylik. Agar sizga biron bir tez yuradigani kerak bo‘lsa, bozorga borib dilerdan o‘zingizga yoqqanini sotib olishingiz mumkin, agar u sizga yoqadigan mashina topolmasa (notabiiy rangli, kuchli motorli), u holda siz uni zavoddan mahsus buyurtma qilishingiz mumkin. Lekin bu bir oz vaqt talab qiladi. Juda ko‘p katta avtomobil kompaniyalari standart bo‘lgan ko‘p miqdordagi avtomobillarni ishlab chiqaradi. Mahsus avtomobil ishlab chiqaruvchi korxonaga misol qilib “General motors” kompaniyasining “Saturn” bo‘limini olish mumkin. U orqali buyurtma berilgan mashina 3 hafta ichida istalgandek tayyorlab beriladi.

Qanday qilib “Saturn” va boshqalar bunga erishmoqda? Albatta, bunda IT (axborot texnologiyasi)ning katta o‘rni bor. Chunki xaridordan buyurtma kelishi bilan, u kerakli ma’lumotlar bazasiga kiritilib, ishlab-chiqarish jarayoniga to‘g‘ridan to‘g‘ri jo‘natiladi. Shu bilan birga IT to‘lov turiga ham ta’sir ko‘rsatadi (masalan VISA yoki Master Card nomeri, hisob raqami egasi, xaridor balansidan cheklanishlar va h.k.). IT xaridor talabini aniqlashda va o‘zgartirishlarni tezkor amalga oshirishda yordam beradi. IT korxona ichki operatsiyalarini bajarishda, narxlarni tushirishda va qaror qabul qilishda qo‘l keladi. Qisqacha aytganda, IT dan juda ko‘p hollarda foydalanish mumkin.

Lekin korxonalarning barchasi ham IT dan foyda ko‘rayotgani yo‘q. Ko‘p hollarda IT ning noto‘g‘ri ishlashi va buzilishi kuzatilmoqda. IT rivojlangan sari korxonalar unga bog‘liq bo‘lib qolmoqda.

Xalqaro aloqalar va IT. Siz Xitoy yoki Argentinani o‘zingiz yashab turgan dunyoning bir qismi sifatida tasavvur qila olasizmi? IT ko‘pchilik shaxslar va kompaniyalarning dunyodagi o‘rnining o‘zgarishiga olib keldi. Ba’zi korxonalar nafaqat mahalliy raqobatchilar bilan, balki xalqaro miqyosidagilar bilan ham bellashayotgani sir emas. Yana shunday kompaniyalar paydo bo‘ldiki, ularning aniq bir mamlakatda “bosh ofisi” yo‘q bo‘lib, ularni maxsus milliy qarashlar va daromad olish imkoniyatlari birlashtirib turadi.

Biz korxonalarning tashqi muhitni o‘rganishi lozimligini ta’kidlar ekanmiz, ular nazarini mahalliydan xalqaro miqyosga o‘zgarishini ham aytib o‘tishimiz lozim.

Bugungi kunda ayrim rivojlanayotgan davlatlar rivojlangan davlatlardan o‘tishga harakat qilib, IT va kommunikatsiyalarga katta xarajatlar qilmoqda. Rivojlangan davlatlar, masalan, AQShda barcha mis simlarni yangi optik tolali simlarga almashtirish juda murakkab va ko‘p vaqt talab qiladi. Rivojlanayotgan, cheklangan telefon tarmoqlariga ega bo‘lgan davlat uchun esa bu uncha qiyin ish emas. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi ham keyingi davlatlar qatoriga kiradi.

Axborot texnologiya va etika. IT qo‘llanilishi natijasida ayrim shaxslar o‘zlarini kompyuterlashgan kuzatuv obyekti sifatida o‘ylashga majbur bo‘lmoqda. Fizik joylashuvni aniqlovchi, elektron pochtani kuzatib turuvchi tizimlar borgan sari ommaviylashib bormoqda. ITning yangi imkoniyatlari (masalan: ishchilar kompyuteridagi o‘yinlarni o‘chirib tashlash yoki sotib olingan filmlar ro‘yxatini saqlash) mavjud bo‘lgan qonunlarni va ijtimoiy huquqlarni institutsional takomillashtirishni ko‘rsatmoqda.

ITning intellektual mulkni himoya qilishdagi kamchiliklari mavjud. Chunki, tizimlar himoyalanmasa, kompyuter dasturlarini juda osonlikcha ko‘chirib olinishi mumkin. Shu tufayli Xitoyda 90%ga yaqin dasturlar noqonuniy tarzda ko‘chirib olinadi. 1-jadvalda ko‘rib chiqilgan ITning innovatsion menejmentdagi umumiy mohiyati ko‘rsatilgan.

1-jadval: Axborot texnologiyalaning innovatson menejmentdagi asosiy mazmuni[1]

Mazmun	Axborot texnologiyaning munosabati
Tashkiliy javobgarlik va o‘zgarishlarga tayyor turish	Tashkilot tashqi muhit o‘zgarishlariga moslashishi kerak. Axborot texnologiya mavjud o‘zgarishlarga turli hollarda moslashishni yengillashtiradi.
Raqobat strategiyasi	Raqobat tashkilot faoliyatidagi mavjud voqelikdir. Ko‘pchilik xarajatlarni kamaytirish, turli mahsulot va xizmatlar taklif qilish strategiyasini qo‘llab, bozorda ustunlikka erishadi. IT vositalari samarali va doimo ishlatilishi natijasida tashkilot strategiyasi amalga oshiriladi.
Xalqaro munosabatlar	Axborot va kommunikatsion texnologiyalar bozor integrasiyasini osonlashtiradi.
Etik muammolar	Shaxsiy sirni saqlash qiyinligi, shaxsiy intellektual mulkka dahl.

Shunga ko‘ra ko‘pchiligimiz axloqiy jihatdan to‘g‘ri qaror qabul qilishimiz kerakligini aytib o‘tishimiz lozim. IT imkoniyatlari oshgan sayin, bu masalalarga ko‘proq duch kelinmoqda. Bizning maqsad ham xuddi shu axloqiy qoidalarga rioya qilishlikni ta’kidlashdir.

Zamonaviy korxonalarni boshqarish. Hozirgi zamon korxonalarini boshqarishning ko‘rinishi qanday? Menejment iborasi korxonaning tirik va faoliyat ko‘rsatuvchi shaklda saqlanishini anglatadi. Umuman olganda, korxona boshqaruvsiz, o‘zidan-o‘zi faoliyat ko‘rsata olmaydi. Bundan tashqari, korxona bu bir maqsad yo‘lida bir qancha shaxslardan tashkil topadi. Innovatsion menejment bir qator taktik va strategik maqsadlarni ko‘zlab, yangilikka intiluvchi shaxslarni birlashtirib ish yuritishdir. Innovatsiya to‘g‘risida boshqaruvning bir nechta nazariyalari mavjud va ular tez o‘z mohiyatini o‘zgartirmoqda[2]. Shu bilan birga, innovatsiya menejmentining tendensiyalari mavjud bo‘lib, ulardan birinchisi bu – iyerarxik tuzilmadan jarayonlashtirilgan tuzilmalarga o‘tishdir. Buni yana vazifaga asoslangan menejment, deb ham yuritiladi. Odatda tashkiliy tuzilma funksional irearxiya bo‘lib, unda bir nechta malakali va mas’uliyat yuklangan shaxslar guruhlarga bo‘lingan. Masalan, marketologlar guruhi, marketing bo‘limi boshlig‘iga, u o‘z navbatida, marketing bo‘yicha direktor o‘rinbosariga va h.k. axborot beradilar.

Vazifaga asoslangan menejmentda korxonalar turli kasbdagi shaxslarni bir ishchi guruhga birlashtiradi. Bu ishchi guruh bir yoki bir nechta asosiy faoliyatlarga javobgar qilib belgilanadi. Boshqa guruhlar bir vazifani bajarish uchun birlashtirilib, so‘ng yana bo‘linishi mumkin. Bu bir qator kamchiliklarga ega bo‘lsa-da, lekin bitta yutug‘i bir nechta turli sohadagi malakali ishchilardan, odatiy kommunikativ qiyinchiliklarsiz foydalana olishdir.

Faoliyatni yanada yaxshilash uchun bugungi menejment falsafasi butun korxonani 6-8 kishidan iborat bo‘lgan bir nechta guruhga bo‘lishni tavsiya etadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, agar 6-8 kishidan ko‘proq kishi bo‘lsa, guruh yaxshi ishlay olmaydi. Chunki guruh kattalashgan sari guruh a’zolari ko‘p vaqtini bahslashishga sarflaydi, ishga esa kam vaqt qoladi. Agar vazifa ko‘p kishilik guruhni talab qilsa, bu guruhga ham bir qancha vazifalar yuklatilib, guruhlarga ajratish mumkin. Eng yirik shaxsiy kompyuterlar uchun dastur ishlab chiqaruvchi “Microsoft” kompaniyasi ham xuddi shu usulni qo‘llab ish yuritmoqda.

Ikkinchi tendensiya, bu eng yangi o‘zgarish bo‘lib, u xaridor talabini qondirishga asoslangan biznes strategiyasidir. Tarixan ko‘p tashkilotlar bir mahsulot ishlab chiqarib, so‘ng uni marketing va sotish texnikalaridan foydalanib, iloji boricha ko‘p xaridorlarga sotishga intiladilar. Albatta, o‘sha vaqtda ham xaridorni maqsad markazi deb bilgan korxonalar ham bo‘lgan, xuddi shular asosida hozir ko‘p tashkilotlar xaridor orqali boshqariluvchi hisoblanadi. Bu tendensiya bozor klassik falsafasining aksini bildiradi: avval sizning xaridoringiz kim va unga nima kerakligini aniqlash, so‘ng imkon boricha eng sifatli, eng arzon va tez vaqt orasida unga kerak bo‘lgan mahsulot ishlab-chiqarishdir.

Ayrim korxonalar eng qiyin xaridorni aniqlab, uning talabini qondirish strategiyasini taklif etishadi. Maqsad shuki, agar siz eng qiyin xaridorni ehtiyojini qondira olsangiz, qolgan xaridorlarning ehtiyojini qondirish oson kechadi.

Uchinchi menejment tendensiyasi bu tashkilotlararo (asosan xaridorlar, ta’minotchilar va xatto raqobatchilar) faoliyatini birlashtirishdir va bu hamkorlikda faoliyat, deb yuritiladi. Lekin shuni ta’kidlash lozimki tashkilot ichki aloqalari kabi tashqi aloqalari ham juda muhimdir. Ammo korxonalar ayrim bozorlarda hamkorlik qilsa, ikkinchi bozorda raqobatlashishi ham mumkin.

1 Muallif tadqiqoti asosida tuzilgan.
2 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 1-apreldagi “Ilmiy va innovatsion faoliyatni rivojlantirish bo‘yicha davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish to‘g‘risida”gi PF-6198 sonli Farmoni.

To‘rtinchi va oxirgi tendensiya bu ma’lumotlarni tashkilotlararo tez va keng miqyosda yetkazishdir. Bu odatiy holatlarga teskari bo‘lib, axborotlarni to‘plab so‘ng tarqatishdan ko‘ra, axborotlarni bevosita tezkor ravishda yetkazish ijobiy natija berishini ko‘rsatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, axborot texnologiyalardan jamiyatda keng ko‘lamda foydalanib kelinmoqda. Axborot texnologiya insonlarning aloqa qilish, ta’lim olish, ishlash jarayonlariga o‘z ta’sirini o‘tkazmoqda. U yana bizning dam olish, bozor qilish (xarid qilish) usullarimizni o‘zgartirmoqda. Bu ayniqsa, innovatsion biznes sohasiga juda ko‘p imkoniyatlar yaratmoqda. Lekin axborot texnologiya imkoniyatlari oshgan sari, u bir qator etik qarshiliklarga uchramoqda. Global va xalqaro miqyosda, geografik va vaqt masofalari tobora muhimsizlashib bormoqda.

Shu bilan birga, korxonalarni boshqarish falsafasi ham o‘zgarmoqda. Ko‘p istiqbolni ko‘zlovchi menejerlar ishchilarni bir yoki bir nechta guruhga bo‘lib, vazifa atrofiga to‘plab ish yuritmoqda.

Korxonalar juda kuchli raqobat muhitida faoliyat yuritmoqda va eng muhim maqsad raqobatbardosh bo‘lishdir. Buning uchta usuli mavjud, bular eng kam narx qo‘yish, mahsulot turini ko‘paytirish, bozorni egallashdir. Ayrim korxonalar bu uchala usulni qo‘llab ko‘rmoqchi bo‘ldi, lekin bu kutilgan natijani bermadi.

Uzoq davr ishlash va o‘sish doimo xaridorning barcha talablarini qondirishni talab qiladi. Axborot texnologiya korxona ichki faoliyatida katta ahamiyat kasb etib, o‘zgarishlarga tez javob berish va xaridor talabini qondirishga juda qo‘l keladi. Axborot texnologiyani qo‘llash natijasida olinadigan foyda juda kattadir. Lekin bu imkoniyatlardan foydalanishda avval uning shaxslarga, korxonalarga va jamiyatga ta’siri natijasida yuz beradigan o‘zgarishlarni anglash lozim.

Korxonalar axborot texnologiyaga qanchalik bog‘liq bo‘lib qolsa, ular shunchalik uning xatolari, buzilishlalaridan ko‘p zarar ko‘radilar. Har qanday kuchli vosita kabi axborot texnologiyadan ehtiyotkorlik bilan foydalanish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Al-Husseini, S., El Beltagi, I., & Moizer, J. (2019). Transformational leadership and innovation: the mediating role of knowledge sharing amongst higher education faculty. International Journal of Leadership in Education, 1-24.
2. Alonderiene, R., & Majauskaite, M. (2016). 2.Leadership style and job satisfaction in higher education institutions. International Journal of Educational Management, 30, 140-164.
3. To‘ychiyeva N. Elektron Ta ‘lim Tizimining Afzalliklari Va Kamchiliklari //Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar. –2022. –T. 1. –No. 1. –C. 40-41.
4. Nizametdinov A., Ahmedova H. Elektron ta ‘lim metodologiyasi rivojlantirishning usullari //Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar. –2022. –T. 1. –No. 1. –C. 29-31.

STRATEGIK BOSHQARUVDA XUSUSIY KAPITAL SAMARADORLIGINI BAHOLASH

Nasriyeva Zebiniso A'zam kizi
TDIU "Buxgalteriya hisobi" kafedrasi magistri

Mavlyanova Dilobar Maxkamovna
TDIU "Buxgalteriya hisobi" kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Maqolada korxona moliyaviy salohiyatining iqtisodiy mazmuni va mohiyati ochib berilgan, uning tarkibini baholash masalalari yoritilgan. Bu borada xususiy kapital samaradorligini baholash, jumladan, uning rentabellik darajasi, aylanuvchanlik koeffitsiyentlarini o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar tahlil qilingan. Ilmiy maqola natijalari xususiy kapitaldan samarali foydalanish korxonalarnng moliyaviy barqarorligini ta'minlash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: buxgalteriya balansi, moliyaviy salohiyat, o'z mablag'lari manbalari, uzoq va qisqa muddatli majburiyatlar, ustav kapitali, rezerv kapital, qo'shilgan kapital, taqsimlanmagan foyda, xususiy kapital rentabelligi, xususiy kapital aylanuvchanligi.

Abstract: The article reveals the economic content and essence of the financial potential of the enterprise, the issues of assessing its composition. In this regard, when assessing the efficiency of equity capital, including the level of its profitability, the factors influencing the change in turnover indicators are analyzed. The results of the scientific article will ensure the financial stability of enterprises based on the effective use of equity capital.

Key words: balance sheet, financial potential, sources of equity, long-term and short-term liabilities, authorized capital, reserve capital, added capital, retained earnings, return on equity, equity turnover.

Аннотация: В статье раскрывается экономическое содержание и сущность финансового потенциала предприятия, вопросы оценки его состава. В связи с этим при оценке эффективности собственного капитала, в том числе уровня его рентабельности, анализируются факторы, влияющие на изменение показателей оборачиваемости. Результаты научной статьи обеспечат финансовую устойчивость предприятий на основе эффективного использования собственного капитала.

Ключевые слова: бухгалтерский баланс, финансовый потенциал, источники собственных средств, долгосрочные и краткосрочные обязательства, уставный капитал, резервный капитал, добавленный капитал, нераспределенная прибыль, рентабельность собственного капитала, оборачиваемость собственного капитала.

KIRISH

Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish sharoitida mamlakatimizda xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Hozirgi kunda korxonalar o'z tasarrufidagi moliyaviy resurslari harakati hamda ulardan foydalanish samaradorligini to'g'ri boshqarishni ta'minlashi zarur bo'ladi. Samarasiz boshqaruv usullaridan foydalanish ularni iqtisodiy nochorlik holatiga olib kelishi mumkin. Zero, O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida [1] ham "Korporativ boshqaruvning zamonaviy stan-

dart va usullarini joriy etish” vazifasi belgilab berilganligi ham barcha xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatida moliyaviy tahlil usullarini qo‘llash ilgari surilgan. Zero, hukumatimiz tomonidan moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o‘tish, auditorlik faoliyatini yanada rivojlantirish, xo‘jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy faoliyati samaradorligini baholash, moliyaviy sog‘lomlashtirish tizimini takomillashtirish borasida bir qancha qarorlar qabul qilinishi ham xo‘jalik subyektlarida moliyaviy salohiyat samaradorligi auditi va tahlilini o‘tkazishni dolzarbligini va amaliy ahamiyatga ega ekanligini belgilab berilgan[2]. Demak, korxona moliyaviy salohiyatining tahlili uning moliyaviy faoliyatini yaxshilanishiga, hisob-kitob va moliyaviy intizomni mustahkamlashga, xususiy va qarz mablag‘larining to‘g‘ri nisbatda bo‘lishini ta’minlashga, ichki imkoniyatlarni izlab topish hamda ulardan foydalanishga, moliyaviy mablag‘lardan samarali foydalanish ko‘rsatkichlarini tahlil qilish va ularning moliyaviy holatini yaxshilash uchun zarur tavsiyalarni ishlab chiqishga imkon beradi.

Moliyaviy salohiyatdan samarali foydalanishni tahlil qilish ularning moliyaviy barqarorligini oshirishning muhim sharti hisoblanadi. Shularni inobatga olgan holda mamlakatimizda bir qator me’yoriy hujjatlar qabul qilindi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Davlat ishtirokidagi korxonalarni moliyaviy sog‘lomlashtirish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 1013-son qarorining [4] qabul qilinishi xo‘jalik subyektlari moliyaviy salohiyati tahlilida xususiy kapitaldan samarali foydalanishni baholashning dolzarbligini belgilab beradi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Xo‘jalik subyektlarida strategik boshqaruv masalalari mamlakatimiz va xorijiy davlatlar iqtisodchi olimlarining ilmiy ishlarida keng ko‘lamda o‘rganib chiqilgan. Mazkur tadqiqotlarda umummetodologik asoslariga tayangan holda ayrim muammolar, tashkiliy jihatlari tadqiq qilingan. Xususan, A.X.Shoalimov, Sh.I.Ilxamov [17], B.A.Xasanov [16], M.Yu.Raximov [10], Sh.A.Tojiboyeva [11,12,13], L.V.Donsova [7], Thomas R. Robinson [15] tomonidan strategik boshqaruv masalalari ko‘rib chiqilgan. Zero, bu ko‘rsatkichlarni korxonalar moliyaviy holatiga baho berishdagi ahamiyati, muhimligidan kelib chiqib, ularni alohida o‘rganish va tavsiflash lozim.

Mazkur mavzu bo‘yicha V.V.Tkachenko va V.P.Piryazovalar [14] tomonidan chop qilingan “Moliyaviy salohiyat: iqtisodiy tavakkalchilik sharoitida strategik boshqaruv” nomli maqolada iqtisodiy xatar ta’sirida korxonalar moliyaviy salohiyatining nazariy holati ilmiy asoslangan. Iqtisodiy xatarlarga duchor bo‘lgan moliyaviy salohiyat darajasini baholashda uslubiy yondashuv va ularni boshqarish prinsiplari va izchilligi ishlab chiqilgan. Iqtisodiy xatarlarga duchor bo‘lgan korxonalarni boshqarishning uslubiy jihatlari va amaliy tamoyillari hamda moliyaviy salohiyat darajasini baholash izchilligi ishlab chiqilgan. Moliyaviy salohiyatning uchta darajasi ajratilgan: yuqori, o‘rta va past hamda uning profili har bir sanoat korxonasi uchun tuzilgan. Iqtisodiy xatarlarni o‘rganishga uslubiy yondashuv taklif etilgan, manfaatdor tomonlarning manfaatlarini hisobga olgan holda strategik boshqaruvni tashkiliy ta’minoti ishlab chiqilgan va to‘ldirilgan.

Iqtisodchi olimlar tomonidan chop qilingan [9] “Ukraina kompaniyalarining moliyaviy imkoniyatlarini baholash va majburiy tugatish ehtimoli” nomli maqolada ham moliyaviy salohiyatni baholashda xususiy kapital samaradorligini tahlil qilish masalalari ko‘rib chiqilgan. Jahon iqtisodiyotini rivojlanishini iqtisodiy barqarorlikni buzadigan iqtisodiy ko‘tarilish va pasayishsiz bo‘lishi mumkin emas. Ukraina kompaniyalaridagi o‘sib borayotgan inqiroz ham bundan mustasno emas. Jahon amaliyotida kompaniya bankrotligi ehtimolini baholashning ko‘plab usullari mavjud. Shu bilan birga, bankrotlik holatida kompaniya tugatilishi mumkinligi to‘g‘risida savolni yechishning uslubiy yondashuvlari mavjud emas.

Maqola bankrotlik tartib-taomillari joriy etilishi munosabati bilan kompaniyani tugatish imkoniyatini baholash va Ukraina iqtisodiyotini hisobga olgan holda kompaniyaning moliyaviy salohiyatini aniqlash metodologiyasini ishlab chiqishga qaratilgan. Matritsa usuli sifatli baholash natijalarini juft taqqoslash uchun matritsalarni qurish uchun ishlatiladi. Bunday tugatishning shartli ehtimolini aniqlash orqali kompaniyaning tugatilishini baholash taklif qilingan. Kompaniyaning bankrotlik protsedurasini boshlash va tugatish tartibini boshlash ehtimolini sifatli baholash natijalarini juft-juft taqqoslash matritsasi tuzilgan. Kompaniyaning moliyaviy salohiyati darajasi ushbu kompaniyaning bankrotlik va tugatish ehtimoli qiymatining teskari ko‘rsatkichi ekanligi isbotlangan.

Jo-En Sachard va Georg A.Shinklelar [8] tomonidan Avstraliya menejment jurnalida “Yangi davlat firmalaridagi innovatsiyalar: davlat grantlari, venchur kapitali va xususiy kapitalning ta’siri” mavzusida chop qilingan maqolada ham mazkur masala yetarli darajada tadqiqqilingan. Maqolada davlat grantlari, venchur va xususiy kapital mablag‘larini yangi davlat firmalarining innovatsiyalariga ta’siri, kiritilgan resurslar, innovatsion natijalarni (patentlarni) va ularning sifati (patentga havolalar), davlat grantlari, venchur, xususiy kapital va innovatsiyalar o‘rtasidagi mexanizm ko‘rib chiqilgan. Bunda grantlar to‘g‘ridan to‘g‘ri investitsiyalarni emas, balki xususiy kapital qo‘yishni moliyalashtirishni stimuli ekanligi ko‘rsatilgan. Bundan tashqari, venchur va xususiy kapital investorlarining bir xilligi kompaniya darajasida portfel kompaniyalaridagi innovatsiyalarga sezilarli ta’sir ko‘rsatayotgani kuzatilgan, amaliy tavsiyalar berilgan.

Iqtisodchi olimlar Sivi Aryantini, Sapto Jumonolarning [6], “Firmaning rentabelligi va qiymati: Indoneziyadagi ishlab chiqarish sanoati misolida” mavzusidagi ilmiy maqolaning maqsadi DuPont tahlili asosida rentabellik ko‘rsatkichlari va ularga ta’sir etuvchi omillarni hamda ularning firma qiymatiga ta’sirini aniqlash hisoblanadi. Determinant rentabelligi,ya’ni sof foyda marjasi, jami aktivlarning aylanuvchanligi va moliyaviy richag multiplikatori xususiy kapital rentabelligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, shu bilan birga sotish koeffitsiyenti salbiy va sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Firma qiymatiga hissa qo‘shish nuqtayi nazaridan esa xususiy kapital rentabelligi tarmoqqa muhim ijobiy hissa qo‘shishi isbotlangan. Bu esa rahbariyatni kompaniyaning operatsion faoliyatini samarali boshqarish va operatsion hamda boshqa xarajatlarni kamaytirish, aksioner kapitalining daromadliligi va foyda normasini oshirishda aktivlar hamda qarzlardan samarali foydalanishni taqozo qiladi. Ushbu maqolada esa mazkur masalalar yetarli darajada tadqiq qilingan.

Tadqiqotlar ko‘rsatishicha, strategik boshqaruvning nazariy muammolari masalaning bir tomoni bo‘lsa, ikkinchi tomoni uning amaliy jihatdan turli sohalarga mos kelishi hisoblanadi. Bu esa, ilmiy maqola mavzusining dolzarbligini belgilab beradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot korxonaning strategik boshqaruvda xususiy kapital samaradorligini baholash amaliyotini takomillashtirish maqsadida olib borilgan bo‘lib, aniq vazifalar belgilab olindi, undagi natijalar asosida aniq xulosa va takliflar bayon qilingan.

Ilmiy maqolada guruhlash, taqqoslash, analiz, sintez, induksiya, deduksiya, gorizontal, vertikal va omilli tahlil usullari qo‘llanilgan. Strategik boshqaruvda xususiy kapital samaradorligini baholashda dialektik bilish usullari – analiz va sintezdan foydalaniladi. Mazkur usullar xususiy kapital tarkibini tahlil qilishda, tahlil natijalarini umumlashtirishda qo‘llaniladi. Xususan, taqqoslash usuli korxona faoliyatini tahlil qilishning eng asosiy usuli bo‘lib, undan xususiy kapital tahlilida ham foydalaniladi. Chunki taqqoslash asosida baholash uchun qo‘llaniladigan har bir ko‘rsatkich, har bir raqam, nazorat va prognoz xuddi shunday ko‘rsatkich bilan taqqoslagandagina ahamiyatli hisoblanadi. Taqqoslash natijasida xususiy kapital samaradorligi darajasi va sifati, o‘zgarishi, salmog‘i, o‘sish sur’ati aniqlanadi, ularni tizimli nazorat qilish va har tomonlama baholash imkoni bo‘ladi. Guruhlash ayniqsa, xususiy kapital samaradorligi tahlilida keng qo‘llaniladigan usul hisoblanadi. Chunki xususiy kapital tarkibini guruhlash asosida ularning xususiyatlari, asosiy jihatlarini e’tiborga olingan holda tahlil qilish sifatini oshishiga imkon beradi.

Ilmiy maqolada korrelyatsiya usulidan ham foydalanilgan bo‘lib, mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum va xususiy kapital o‘rtacha yilllik qiymati o‘rtasidagi funksional bog‘liqlik hisob-kitobi asosida korrelyatsiya koeffitsiyenti aniqlangan. Mazkur usul ikki va undan ortiq ko‘rsatkichlarning o‘zgarishini bir-biri bilan bog‘langanligini hisoblashda qo‘llaniladi.

Omilli tahlil usuli xususiy kapital samaradorligi tahlilida qo‘llaniladigan asosiy usul hisoblanadi. Chunki omilli tahlil usuli xususiy kapital samaradorligi ko‘rsatkichining o‘zgarishiga ta’sir qiluvchi har bir omillarni hisob-kitob qilishda foydalaniladi. Mazkur usulni qo‘llash natijasida samaradorlikni oshirish bo‘yicha ichki xo‘jalik imkoniyatlarini aniqlash imkoni bo‘ladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mamlakatimizni yangilash va modernizatsiya qilish, iqtisodiy rivojlanishning yuqori va barqaror sur’atlarini, samaradorligini hamda makroiqtisodiy muvozanatni ta’minlash asosiy ustuvor vazifa hisoblandi.

Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish sharoitida auditorlik xizmatlari bozorining rivojlanishi uchun sharoitlarni yaxshilash va auditorlik faoliyatini tartibga solishda xalqaro standartlarga muvofiq zamonaviy yondashuvlarni joriy etish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 19 sentabrdagi “O‘zbekiston Respublikasida auditorlik faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi [3]. Bunday tadbirlarning amalga oshirilishi albatta, auditorlik tekshirishlarning sifatini yanada yaxshilash imkoniyatini yaratdi.

Mazkur qarorni qabul qilinishi esa xo‘jalik subyektlarining moliyaviy barqarorligini ta’minlashda ularning faoliyatini auditorlik tekshiruvidan o‘tkazishga alohida e’tibor qaratish lozimligini taqozo qiladi. Xo‘jalik yurituvchi subyektning moliyaviy hisoboti yuzasidan xulosa berishda auditorlar o‘zlarining shaxsiy, haqqoniy va mutaxassisligi bo‘yicha yuqori darajadagi bilimlariga tayanishlari lozim. Zero, auditorlar tomonidan xo‘jalik subyektining moliyaviy hisobotlari to‘g‘risida berilgan beg‘araz xulosadan mulk egalari, investorlar, kreditorlar, banklar aksiyalarni sotib olishda va sotishda, kreditlar va qarzlar berish to‘g‘risida qarorlar qabul qilishda foydalanadilar. O‘zbekiston Respublikasi “Auditorlik faoliyati to‘g‘risida” gi qonunda aksiyadorlar va boshqa investorlar oldida ma’lum iqtisodiy ishonchga ega bo‘lishni istagan xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘z moliyaviy hisobotini auditorlik tekshiruvidan o‘tkazishlari shart qilib qo‘yildi. Shu boisdan audit jarayonida ularning moliyaviy salohiyati samaradorligini tahlil qilish masalasi ham dolzarb hisoblanadi.

Iqtisodiyotni liberallashtirish sharoitida xo‘jalik yurituvchi subyektlarni iqtisodiy mustaqil hamda moliyaviy

barqaror faoliyat ko‘rsatishlarida ularni oqilona boshqarish, hisob-kitob yuritishni bozor iqtisodiyoti talablariga moslash, mavjud moddiy, moliyaviy va mehnat boyliklaridan samarali foydalangan holda ishlab chiqarish yoki xizmat ko‘rsatishni tashkil etish, natijada yuqori foyda olib, davlat budjeti oldidagi majburiyatlarini o‘z vaqtida bajarish hozirgi kundagi dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Korxonaning moliyaviy salohiyati deb uning faoliyatini to‘liq ta’minlaydigan turli manbalardan tarkib topgan moliyaviy mablag‘lar majmuasiga aytiladi.

Korxonaning xususiy kapitali ustav, qo‘shilgan va zahira sarmoyalar, taqsimlanmagan foyda, maqsadli tushumlar va fondlar, kelgusidagi xarajatlar va to‘lovlar zahiralari, kelgusi davrlar daromadlaridan iborat bo‘ladi. Xususiy kapital – subyektning majburiyatlarni chegirib tashlagandan keyingi aktivlaridir, ya’ni xo‘jalik yurituvchi subyektlarning o‘zigagina tegishli bo‘lgan mablag‘larni ifoda etadi.

Xususiy kapital korxonaning o‘z mablag‘lari manbaini asosini tashkil etuvchi ko‘rsatkich hisoblanib, u korxonaning moliyaviy holatini tavsiflovchi muhim ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi. Uning holatiga qarab jami mablag‘lar tarkibidan kelib chiqqan holda korxonanin iqtisodiy qaramligi yoki mustaqilligiga baho beriladi.

Korxonaning xususiy kapital samaradorligini tahlil qilish avvalambor buxgalteriya balansi passiv 1-bo‘limi asosida xususiy kapitalning tarkibiy tuzilishini va o‘zgarishini aniqlashdan boshlanadi. Tahlil uchun 1-jadvalni havola qilamiz.

1-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, “Deutsche kabel” aksiyadorlik jamiyati xususiy kapitali 2023-yili 2018-yilga nisbatan 40731566,00 ming so‘mga kamaydi. Ustav kapitali 2018-yilda 744441,00 ming so‘mni, 2023-yilda esa 8591441,00 ming so‘mdan iborat bo‘lgan holda 7847000,00 ming so‘mga oshadi. Uning holatiga qarab jami mablag‘lar tarkibidan kelib chiqqan holda korxonaning iqtisodiy qaramligi yoki mustaqilligiga baho beriladi. Bu holatni ijobiy baholash mumkin. Jamiyatda tahlil yillarida qo‘shilgan kapitalning tarkibida o‘zgarish bo‘lmagan holda 2610,00 ming so‘mdan iborat bo‘lgan.

1-jadval: “Deutsche kabel” AJ xususiy kapitali tarkibini 2018-2023-yillar bo‘yicha dinamik tahlili

Ko‘rsatkich	2018-yil (m.s.)	2019-yil (m.s.)	2020-yil (m.s.)	2021-yil (m.s.)	2022-yil (m.s.)	2023-yil (m.s.)	2023-yil 2018-yilga nisbatan farqi, (+,-)
Xususiy kapital tarkibi:	104757204,00	99909823,00	24275963,00	119965378,00	72348385,0	64025638,00	-40731566,00
ustav kapitali	744441,00	744441,00	19157277.00	8724441,00	8724441,00	8591441,00	+7847000,00
qo‘shilgan kapital	2610,00	2610,00	-	2610,00	2610,00	2610,00	-
zaxira kapitali	88345934,00	84802467,00	5115080.00	86361930,00	86445550,0	79972216,00	-8373718,00
taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar)	15664219,00	14360305,00	3606,00	24876397,00	(-) 22824216,0	(-) 24540592,00	-8876373,00
sotib olingan xususiy aksiyalar	-	-	-	-	-	37,00	+37,00

Manba: “Deutsche kabel” AJning moliyaviy hisoboti ma’lumotlari.

Zahira kapitali esa 2023-yilda asos yilga nisbatan 8373718,00 ming so‘mga kamayadi. Taqsimlanmagan foyda 2018-yilda 15664219,00 ming so‘m, 2019-yilda 14360305,00 ming so‘m, 2020-yilda 3606,00 ming so‘m, 2021-yilda esa 24876397,00 ming so‘mni tashkil qilgan. Jamiyatda 2022-yilda qoplanmagan zarar 22824216,00 ming so‘m, 2018-yilda esa 24540592,00 ming so‘mdan iborat bo‘lgan. Demak, moliyaviy natija ko‘rsatkichlari pasaygan. Tahlil davrida korxona tomonidan sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati 37,00 ming so‘mni tashkil qilgan. Demak, tahlil natijalaridan ko‘rinib turibdiki, “Deutsche kabel” aksiyadorlik jamiyati xususiy kapitali hajmi tashqi va ichki omillar ta’siri natijasida o‘zgargan.

Endi “Deutsche kabel” aksiyadorlik jamiyatining 2020–2022-hisobot yillari bo‘yicha xususiy kapitalning gorizontal va vertikal tahlilini 2-jadvalda ko‘rib chiqamiz.

2-jadval ma’lumotlaridan “Deutsche kabel” aksiyadorlik jamiyati o‘z mablag‘lari manbalari 2022-yilda 47616993,00 ming so‘mga kamaydi. Uning tarkibida hisobot yili davomida asosiy o‘rinni zahira kapitali ko‘rsatkichi egallagan bo‘lib, uning ulushi yil boshida 71,99 foizni, oxirida esa 56,40 foizni tashkil qiladi. 2021-yilda o‘z mablag‘lari manbalarida ustav kapitalining ulushi 7,27 foizni egallagan bo‘lsa, 2022-yilga kelib 56,40 foizdan iborat bo‘ldi. Qo‘shilgan kapitalning salmog‘i esa hisobot davrida sezilarli darajada bo‘lmagan bo‘lib, 0,002 va 0,004 foizni tashkil qiladi. 2021-yili jamiyat xususiy kapital tarkibida taqsimlanmagan foydaning ulushi 20,74 foizni tashkil qildi. 2022-yilda esa jamiyatda

2-jadval: “Deutsche kabel” AJ xususiy kapitalining gorizontal va vertikal tahlili

Ko‘rsatkich	2020-yil		2021-yil		2022-yil		2022-yil 2021-yilga nisbatan farqi (+, -)		2022-yil 2021-yilga nisbatan o‘sish sur’ati, %
	Summa, m.s.	Salmog‘i, %	Summa, m.s.	Salmog‘i, %	Summa, m.s.	Salmog‘i, %	Summa, m.s.	Salmog‘i, %	
Xususiy kapital. Undan:	24275963,00	100	119965378,00	100	72348385,00	100	-47616993,00	-	60,31
ustav kapitali	19157277.00	78,91	8724441,00	7,27	8724441,00	12,06	-	+4,79	100
qo‘shilgan kapital	-	-	2610,00	0,002	2610,00	0,004	-	+0,002	100
zaxira kapitali	5115080,00	21,07	86361930,00	71,99	86445550,0	56,40	+83620,00	-15,59	100,10
taqsimlanmagan foyda (qoplan-magan zarar)	3606,00	0,0001	24876397,00	20,74	(-) 22824216,0	31,53	-2052181,00	+10,79	91,75

Manba: “Deutsche kabel” AJning moliyaviy hisoboti ma’lumotlari.

22824216,00 ming so‘m qoplanmagan zarar vujudga kelib, o‘z mablag‘lari manbalarining 31,53 foizidan iborat bo‘ldi. Mablag‘larning ko‘paytirish manbalari tarkibida foyda alohida o‘rinni egallaydi. Foyda hajmining ko‘payishi eng avvalo Nizom jamg‘armasini to‘ldirishga va boshqa ehtiyot jamg‘armalari yaratilishga olib keladi. Demak, tahlil natijalaridan ko‘rinib turibdiki, jamiyatda 2021 va 2022-hisobot yili davrida jami mulk manbalarining asosiy qismi zahira kapitali ulushiga to‘g‘ri kelmoqda. 2020-yilda esa xususiy kapitalning tarkibida asosiy o‘rinni ustav kapitalining ulushi egallagan bo‘lib, 78,91 foizdan iborat. Tahlil yillarida ustav kapitalinig xususiy kapital tarkibidagi ulushida sezilarli o‘zgarish bo‘lgan, ya’ni yillar kesimida 2020-yilda 78,91foiz, 2021-yilda 7,27 foiz va 2022-yilda 12,06 foizni tashkil qiladi. Zahira kapitalining ulushi esa 2015-yilda qolgan yillarga nisbatan past hisoblanib, 21,07 foizdan iboratdir. Taqsimlanmagan foydaning xususiy kapitaldagi ulushi 2020-yilda 0,0001 foizni tashkil qilib, sezilarli darajada past hisoblanadi. Jadvaldan ko‘rinib turibdiki jamiyatda taqsimlanmagan foyda hajmi hisobot davrida pasayib borgan va oxiriga kelib 2052181,00 ming so‘m qoplanmagan zarar olingan.

Tahlil jarayonida qarzga olingan mablag‘larni o‘z mablag‘lariga (xususiy kapital) nisbati koeffitsiyentini aniqlash muhim hisoblanadi.

Ushbu koeffitsiyent korxonaning o‘z mablag‘larining har bir so‘miga to‘g‘ri keladigan qarzga olingan mablag‘larning miqdorini ko‘rsatib, qarzga olingan mablag‘lar summasini o‘z mablag‘lari summasiga nisbati tariqasida aniqlanadi (1-shakl. 770-satr/480-satr). Ushbu koeffitsiyent “Deutsche kabel” aksiyadorlik jamiyatida yil boshida 152615295,00/119965378,00=1,27 koeffitsiyentni tashkil etdi yoki korxona o‘z mablag‘larining bir so‘miga 1,27 tiyin qarzga olingan mablag‘lar to‘g‘ri keldi. Yil oxirida esa 317697361,00 / 72348385,00=4,39 koeffitsiyent, ya’ni o‘z mablag‘larining bir so‘miga 4,39 tiyin qarzga olingan mablag‘lar to‘g‘ri keldi. Demak, korxonaning qarz mablag‘lariga qaramligi sezilarli oshgan. Bunday holat uning moliyaviy holatini barqarorlik darajasini pasaytiradi. Tahlil obyektida manbalar yil boshida o‘z mablag‘lari hisobiga tashkil qilingan bo‘lsa, yil oxirida qarz manbalari hisobiga ko‘paydi. Bu holat korxonaning moliyaviy mustaqilligining pasayishiga, to‘lov qobiliyatining yomonlashishiga olib keladi.

Aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatini auditorlik tekshiruvidan o‘tkazishda rentabellik asosiy ko‘rsatkichlardan biri bo‘lib, ularni moliyaviy jihatdan barqaror bo‘lishi olgan foydasining to‘g‘ri shakllantirilishi bilan aloqadordir. Ma’lumki, korxonalar mulkining asosiy manbasi xususiy kapital hisoblanadi. Shu boisdan tahlil jarayonida xususiy kapitalning rentabellik darajasini baholash asosiy vazifa hisoblanadi. Xususiy kapital rentabelligi korxonaning o‘ziga tegishli bo‘lgan mablag‘larning foydalilik darajasini xarakterlaydi. Ushbu ko‘rsatkichni tahlil qilish uchun quyidagi jadvalni tuzamiz, (3-jadval).

3-jadval: “Deutsche kabel” aksiyadorlik jamiyati xususiy kapitali rentabelligini tahlil qilish

№	Ko‘rsatkichlar	2021-yil	2022-yil	2022-yil 2021-yilga nisbatan o‘zgarishi, (+,-)	
				Mutloq summa, m.s.	Foizda, %
1.	Sof foyda, m.s	20154192,00	23259690,00	+3105498,00	+15,41
2.	Xususiy kapitalning o‘rtacha yillik qiymati, m.s	118112382,00	96156881,5	-21955500,5	-18,59
3.	Xususiy kapital rentabelligi (1x100:2), %	17,06	33,63	+16,57	+97,13

Manba: “Deutsche kabel” AJning moliyaviy hisoboti ma’lumotlari.

3-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinishicha, “Deutsche kabel” akiyadorlik jamiyati xususiy kapital summasi

2022-yilda 2021-yilga nisbatan 21955500,5 ming so‘mga kamaygan. Xususiy kapital rentabelligi 2022-yilda 33,63 foizni tashkil qilib, 16,57 foizga ko‘tarilgan. Bu o‘zgarishga ikki omil ta’sir ko‘rsatdi.:

1. Sof foyda hajmining o‘zgarishi.
2. Xususiy kapital o‘rtacha o‘rtacha yillik qiymatni o‘zgarishi.

Ushbu omillar ta’sirini zanjirli almashtirish usuli orqali aniqlaymiz (4-jadval).

4-jadval: Xususiy kapital rentabellik darajasini omilli tahlili hisob-kitobi

Hisobni tartib soni	Almashtirishning tartib soni	Hisob formulasi tarkibiga kiruvchi omillar		Umumlashgan ko‘rsatkich – Xususiy kapital rentabellik darajasi, %	Oldingi hisobga nisbatan farq (+.-)
		Sof foyda	Xususiy kapitalning o‘rtacha yillik qiymati		
A	B	1	2	3(1x100:2)	4
1	-	20154192,00	118112382,00	17,06	-
2	1	23259690,00	118112382,00	19,69	+2,63
3	2	23259690,00	96156881,5	33,63	+13,94

Omillar balansi: +16,57 %

4-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinishicha, “Deutsche kabel” aksiyadorlik jamiyatida sof foyda hajmini yil oxirida yil boshiga nisbatan 3105498,00 ming so‘mga oshishi natijasida xususiy kapital rentabelligi 2,63 foizga ko‘paygan. Xususiy kapitalnin o‘rtacha yillik qiymatini 21955500,5ming so‘mga kamayishi esa uning rentabelligini 13,94 foizga oshirgan. Shunday qilib, yuqorida hisoblangan ikkita omilning ta’siri: 2,63+ 13,94=+16,57 foiz.

“Deutsche kabel” aksiyadorlik jamiyatida sof foyda hajmi yil oxirida 3105498,00 ming so‘mni tashkil qilib, 396011,8 ming so‘mga oshgan.

Bu o‘zgarishga ikki omil ta’sir ko‘rsatdi.:

1. Xususiy kapital o‘rtacha yillik hajmini o‘zgarishi: 282214,5 x 27,90/100= +78737,8 ming so‘m.
2. Xususiy kapital rentabellik darajasini o‘zgarishi: 42,4 x 748405,5/100= +317323,9 ming so‘m.

Omillar tengligi: 78737,8 +317323,9= +396061,7 ming so‘m. Raqamlarni butunlash hisobiga 49,9 ming so‘m farq bo‘ldi (396011,8-396061,7).

Xususiy kapital rentabelligi darajasining o‘zgarishiga ta’sir qiluvchi omillarni hisob-kitob qilish usulini korxonalarni amaliy faoliyatida qo‘llanilishi ularning iqtisodiy samaradorligini oshirish va moliyaviy barqarorligini ta’minlash imkonini beradi.

Xususiy kapital samaradorligini tahlil qilishda uning aylanuvchanlik koeffitsiyentlariga baho berish muhim hisoblanadi. Xususiy kapitalni aylanuvchanligi deganda, ularning oqlanuvchanlik darajasi va davri tushuniladi. Aylanuvchanlik koeffitsiyentlarini tahlil uchun quyidagi 5-jadvalni keltiramiz.

5-jadval: “Deutsche kabel” AJ xususiy kapitalining aylanuvchanlik koeffitsiyentlarni tahlili

Ko‘rsatkichlar	2021-yil	2022-yil	2022-yil 2021-yilga nisbatan farqi, (+,-)
1. Xususiy kapitalning yillik o‘rtacha qiymati, m.s.	118112382,00	96156881,5	-21955500,5
2. Mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum, m.s.	89577498,00	249943612,00	+160366114,00
3. Xususiy kapitalni aylanuvchanlik koeffitsiyenti (2:1).	0,76	2,60	+1,84
4. Xususiy kapitalni aylanish davri, kunda (1x360:2)	473,68	138,50	-335,18
5. Xususiy kapitalni aylanish salmog‘i koeffitsiyenti (1/2)	1,32	0,38	-0,94

5-jadvaldan ko‘rinishicha, “Deutsche kabel” aksiyadorlik jamiyati xususiy kapitalning aylanuvchanlik koeffitsiyenti yil boshida 0,76 ni, oxirida esa 2,60 ni tashkil qilgan holda 1,84 koeffitsiyentga oshgan. Xususiy kapitalni aylanish salmog‘i koeffitsiyenti esa 0,94 koeffitsiyentga pasaygan. Jamiyatda xususiy kapitalning aylanish davri yil oxirida 138,50 kunni tashkil qilgan holda, 335,18 kunga kamaygan. Endi 5-jadval ma’lumotlari asosida xususiy kapitalni aylanish kunini o‘zgarishiga ta’sir etuvchi omillar hisob-kitobini aniqlaymiz, (6-jadval).

6 -jadval: Xususiy kapitalni aylanish kunini o‘zgarishiga ta’sir qiluvchi omillar hisob-kitobi

Hisobni tartib soni	Almashtirishning tartib soni	Hisob formulasi tarkibiga kiruvchi omillar		Umumlashgan ko‘rsatkich – Xususiy kapialni aylanish kuni	Oldingi hisobga nisbatan farq (+.-)
		Mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum	Xususiy kapitalni o‘rtacha yillik qoldig‘i		
A	B	1	2	3 (2x360:1)	4
1	-	89577498,00	118112382,00	473,68	-
2	1	249943612,00	118112382,00	170,12	-303,56
3	2	249943612,00	96156881,5	138,50	-31,62

Omillar balansi: -335,18 kun

6-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinishicha, “Deutsche kabel” akiyadorlik jamiyatida xususiy kapitalni aylanish kuni 335,18 kunga tezlashgan. Bu o‘zgarish quyidagi omillar ta’sirida sodir bo‘lgan:

1. Mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum hajmining 160366114,00 ming so‘mga oshishi, xususiy kapitalning aylanish kunini 303,56 kunga tezlashtirgan.
2. Xususiy kapitalning o‘rtacha yillik qiymatining 21955500,5 ming so‘mga kamayishi natijasida aylanish kuni 31,62 kunga tezlashgan.

Shunday qilib, barcha omillar ta’siri natijaning umumiy o‘zgarishiga teng: (-303,56)+(-31,62)=-335,18 kun.

Mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum hajmi o‘zgarishini endogen omil sifatida olgan holda uning asosiy omil (resurs)lar ta’sirida o‘zgarishi bo‘yicha ko‘p omilli tahlil amalga oshirildi. Mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum hajmini funksiyaning yuqori cho‘qqisi, ya’ni natijaviy omil sifatida belgilab olgan holda, unga ta’sir etuvchi omil ko‘rsatkichlarini soha mutaxassislari ishtirokida o‘tkazilgan ekspert tahlili asosida tanlangan quyidagi ko‘rsatkichlar tanlandi (7-jadval):

X_1 – Investitsiya hajmi;

X_2 – Xususiy kapitalning qiymati;

X_3 – Xususiy kapitalni aylanish davri.

Endogen omil va unga ta’sir etuvchi ekzogen omil ko‘rsatkichlarining mohiyati ko‘riladigan bo‘lsa, ta’sir etuvchi omillar sifatida kapital, resurslar, kapitalni aylanish davri orqali muhim ta’sirga ega bo‘lgan omillarni ifodalovchi omil ko‘rsatkichlari asosida ishlab chiqarish modeli ko‘rinishidagi modelga yaqin bo‘lgan bog‘lanishga ega bo‘ladi. Ajratib olingan asosiy endogen va ekzogen omillarning bog‘lanishi asosida mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum hajmining o‘zgarish trendlarini aniqlash maqsadida yuqoridagi vaqtli qator ko‘rinishidagi ma’lumotlarni EViews10 dasturidan foydalangan holda tahlil qilindi.

7-jadval: Mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum hajmi va uning o‘zgarishiga ta’sir etuvchi omil ko‘rsatkichlari[1]

Yillar	Mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum (mln. so‘m), Y	Investitsiya hajmi, (mln. so‘m), X_1	Xususiy kapitalning qiymati, (mln. so‘m), X_2	Xususiy kapitalni aylanish davri, kun, X_3
2014	20154,2	117,5	118112,4	124,7
2015	23259,7	174,6	96156,9	138,5
2016	23976,6	191,1	109647,9	157,4
2017	24319,1	275,3	115249,4	153,8
2018	27093,3	269,4	122071,3	149,6
2019	19018,1	114,6	96259,4	118,7
2020	28641,9	291,7	127217,2	151,1
2021	30812,7	361,4	137089,8	159,7
2022	20154,2	117,5	118112,4	124,7

Yuqoridagi jadvalda ajratib olingan natijaviy va ta’sir etuvchi omil ko‘rsatkichlarining o‘lchov birligi bir xil emasligi, ya’ni omil ko‘rsatkichlarining bir jinsli emasligi sababli asosiy trend modelini chiziqli logarifmik bog‘lanish ko‘rinishida aniqlab olamiz. Buning uchun omil ko‘rsatkichlarining barchasini natural logarifmik ko‘rsatkichlarga keltirib olinadi (8-jadval).

8-jadval: Mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum hajmi va uning o‘zgarishiga ta’sir etuvchi omil

1 O‘zbekiston Respublikasi davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

ko‘rsatkichlarining logarifmik qiymati[2]

t	LnY	LnX_1	LnX_2	LnX_3
2014	9,9	4,8	11,7	4,8
2015	10,1	5,2	11,5	4,9
2016	10,1	5,3	11,6	5,1
2017	10,1	5,6	11,7	5,0
2018	10,2	5,6	11,7	5,0
2019	9,9	4,7	11,5	4,8
2020	10,3	5,7	11,8	5,0
2021	10,3	5,9	11,8	5,1
2022	9,9	4,8	11,7	4,8

Eviews10 dasturiy paketidan foydalangan holda amalga oshirilgan regression tahlil jarayonida aniqlangan parametrlar hamda modelning ahamiyati dastur tomonidan hisoblangan asosiy baholash ko‘rsatkichlari orqali baholangan. Regression tahlil natijalaridan ko‘rilayotgan holat uchun regression modelning koeffitsiyentlarini ajratib olgan holda trendning chiziqli logarifmik modelini shakllantirib olinadi.

Aniqlangan ma’lumotlardan foydalangan holda mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum hajmi va unga ta’sir etuvchi omillar ta’sirida o‘zgarishining ko‘p omilli ekonometrik modeli tuzildi. Unga ko‘ra ushbu jarayonni ifodalovchi

$$LnY = 0{,}381 \cdot LnX_1 - 0{,}109LnX_2 - 0{,}056 \cdot LnX_3 + 9{,}64 \quad (1)$$

regressiya tenglamasi tuzildi.

Aniqlangan chiziqli logarifmik model potensirlansa, mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum hajmini ifodalovchi chiziqsiz ko‘rinishdagi ekonometrik model kelib chiqadi:

$$Y_1 = \frac{{X_1}^{0,381} \cdot e^{9,64}}{X_2^{0,109} \cdot {X_3}^{0,056}} \quad (2)$$

Dasturiy paketdan foydalangan holda aniqlangan trend modellari asosida 2023-2027-yillarda mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum hajmi o‘zgarishining istiqboldagi ko‘rsatkichlari hamda ularni hisoblash uchun eng qulay modellar ro‘yxati keltirildi (9-jadval).

9-jadval: Mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum hajmi va unga ta’sir etuvchi omil ko‘rsatkichlarining trend modellari hamda 2023-2027-yillar uchun prognoz ko‘rsatkichlari[3]

Ko‘rsatkichlar va ularning omilli modellari	Prognoz ko‘rsatkichlari				
	2023	2024	2025	2026	2027
Mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum hajmi, mln. so‘m $Y_1 = \frac{{X_1}^{0,979} \cdot {X_2}^{0,057} \cdot {X_4}^{0,309} \cdot e^{1,52}}{X_3^{0,007} \cdot {X_5}^{0,095}}$	26220,1	26523,2	26899,0	27168,2	27467,1
Investitsiya hajmi, mln. so‘m (X_1) $x_1 = 10{,}015 \times t + 162{,}49$	262,6	272,7	282,7	292,7	302,7
Xususiy kapitalning qiymati, mln. so‘m (X_2) $x_2 = 2315{,}78 \times t + 103967{,}4$	127125,2	129441	131756,8	134072,5	136388,3
Xususiy kapitalni aylanish davri, kun (X_3) $x_3 = 0{,}265 \times t + 140{,}69$	143,3	143,6	143,9	144,1	144,4

Ko‘p omilli ekonometrik modeldan foydalangan holda Mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum hajmining o‘rta muddatda, ya’ni 2014-2027-yillarda o‘zgarishi qiymatlarini grafikda ko‘rinishi ifodalandi (9-jadval).

Yuqoridagi omilli bog‘lanishlar asosida biz tomonimizdan Mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum

2 Muallif hisob-kitoblari asosida ishlab chiqilgan.
3 Тадқиқот натижалари асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

hajmining ortishida eng muhim deb topilgan ko‘rsatkichlarning natijaviy ko‘rsatkichi hisoblangan mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum hajmiga omillar ta’siri asosidagi rivojlanish ssenariysi ishlab chiqildi. Aniqlangan trendlardan foydalanish sohaga kiritilayotgan resurs hajmini to‘g‘ri taqsimlagan holda resurs birligidan olinadigan samarani optimallashtirish imkonini beradi.

Ko‘p omilli bog‘lanish asosida aniqlangan trend modellari kelgusi davrda soha faoliyati asosiy ko‘rsatkichlarining tanlangan omillar ta’sirida ma’lum bir chegaradagi xatoliklarni hisobga olgan holda o‘zgarishini oldindan prognozlash imkonini beradi. Tadqiqot jarayonida mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum hajmining o‘zgarishi ham 3 ta asosiy omil ta’sirida kelgusi davr uchun prognoz qiymatlarni aniqlashda qo‘l keladi.

Yuqoridagi hisob-kitoblar asosida aniqlangan ekonometrik modelning ahamiyati va uning parametrlari sifatini baholamasdan turib, modeldan amaliyotda foydalanish katta xatoliklarning yuzaga kelishiga olib keladi. Shuni e’tiborga olgan holda, mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum hajmining o‘zgarish modelini uning ahamiyati va model parametrlarining sifatini baholaymiz.

Eviews10 dasturiy paketidan foydalangan holda amalga oshirilgan regression tahlil jarayonida aniqlangan parametrlar hamda modelning ahamiyati dastur tomonidan hisoblangan asosiy baholash ko‘rsatkichlari orqali baholangan (10-jadval).

10-jadval: Mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum hajmi bo‘yicha tanlangan omillarning bog‘lanish xususiyatlari va tuzilgan omilli model sifatining asosiy ko‘rsatkichlari[4]

Dependent Variable: mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum hajmi, LnY				
Method: Least Squares				
Date: 04/09/23 Time: 16:21				
Sample: 2014 2022				
Included observations: 9				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
O‘rtacha bir aholiga mebel ishlab chiqarish hajmi, LnX1	0.380725	0.128832	7.606553	0.0003
Mebel mahsulotlarini sotish hajmi, LnX2	0.057451	0.143318	0.400866	0.7024
Mebel sanoati korxonalarining o‘rtacha risk koeffitsiyenti, LnX3	-0.057451	0.209935	-0.033402	0.9744
Tasodifiy omillar umumiy ta’siri, ε	1.515755	1.913927	0.791961	0.4585
R-squared	0.997969	Mean dependent var		6.875000
Adjusted R-squared	0.996277	S.D. dependent var		0.991899
S.E. of regression	0.060523	Akaike info criterion		-2.464731
Sum squared resid	0.021978	Schwarz criterion		-2.222277
Log likelihood	20.78838	Hannan-Quinn criter.		-2.554495
F-statistic	589.7018	Durbin-Watson stat		2.790174
Prob(F-statistic)	0.000125			

Dasturiy paket asosida amalga oshirilgan tahlil natijaviy omilning ta’sir etuvchi omillar bilan ko‘plikdagi korrelyatsiyasi r=0,9979 ga, determinatsiya koeffitsiyenti R2=0,9963 ga teng ekanligini ko‘rsatmoqda. Bu esa ta’sir etuvchi omillar bilan natijaviy omilning yuqori zichlikda korrelyatsiyaga ega ekanligini va hisoblangan ko‘rsatkichlar bilan real ko‘rsatkichlar orasidagi farq sifatidagi qoldiqlarning ham zich bog‘langanligini ko‘rsatadi.

Jadvalda ko‘rsatilgan ko‘rsatkichlar qiymatidan foydalangan holda tuzilgan ekonometrik modelning ahamiyati va parametrlari sifati baholanadi. Aniqlangan modeldagi endogen omil uchun Fisher mezoni qiymati 589,7 ga teng bo‘lib, uning ahamiyati 0,000125 ga teng. Bundan ko‘rinib turibdiki, tuzilgan trend modelni ahamiyati jihatidan amaliyotda qo‘llash mumkin.

Model sifati dasturiy paket vositasida Akiake axborot mezoni (-2,46), Shvars mezoni (-2,22) va Xannan-Kuin mezoni (-2,55) orqali baholangan. Ushbu mezonlar qiymati ham trend modelini amaliyotda qo‘llash mumkinligini ko‘rsatadi.

Tuzilgan ekonometrik modelda avtokorrelyatsiya yoki multikolleniarlik mavjudligini aniqlash imkonini beruvchi Darbin-Uotson (DW) mezoni 2,79 ga teng bo‘lib, optimal chegara 2,0 atrofida ekanligi hisobga olinsa, modelda avtokorrelyatsiya darajasi deyarli mavjud emasligini ko‘rish mumkin.

Yuqoridagi tahliliy ma’lumotlar hamda ko‘rsatkichlar qiymatlarini baholash asosida mebel sanoati korxo-

4 Муаллифлар томонидан EViews10 дастурида ҳисоблаш асосида ишлаб чиқилган.

nalari faoliyatining rivojlanishida eng muhim deb topilgan Mebel sanoatidan olinadigan daromadlar hajmi va unga omillar ta'sirini hisobga olgan quyidagi trend modelini mebel sanoatini kelgusi davrda rivojlantirish strategiyalari asosida ssenariylar ishlab chiqish jarayonida qo'llash mumkin.

Eviews 10 dasturi asosida ishlab chiqilgan model va prognoz ko'rsatkichlar sanoatning jadal rivojlanib borayotgan tarmoqlarini, jumladan mebel sanoatini kelgusi qisqa va o'rta muddatlar oralig'ida rivojlantirish rejalarini va strategiyalarini ishlab chiqish yo'nalishida muqobil ssenariylarni shakllantirishga asos bo'lib xizmat qiladi. Sohada mebel sanoati bilan shug'ullanuvchi tadbirkorlik subyektlari ushbu ishlab chiqilgan modelda foydalanilgan natijaviy omil va uning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omil ko'rsatkichlaridan o'zlarining reja va dasturlarini shakllantirishda foydalanilsa, prognozlashning belgilangan mezonlari asosida tekshirish natijalariga asoslanib yuqori samara berishi aniqlandi.

Tuzilgan trend modellaridan foydalanishda mebel sanoati bozorida faoliyat olib borayotgan korxonalarda faoliyatni rivojlantirish nuqtayi nazaridan kiritilayotgan resurslar (ekzogen omillar) hajmini har bir birlik qo'shimcha kiritilayotgan resurs birligidan olinadigan samarani hisobga olgan holda belgilash ko'rsatilayotgan mebel sanoatidan olinadigan daromadlar hajmi samaradorligini optimal ta'minlash imkonini beradi hamda mebel sanoati korxonalari faoliyatining muvozanatlashgan holda barqaror rivojlanishini ta'minlaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Korxonalar moliyaviy barqarorligini ta'minlash va samaradorlik ko'rsatkichlarni oshirishda moliyaviy salohiyatga baho berish asosiy masalalardan biri bo'lib, u hamma vaqt korxona rahbari, tahlilchilar va auditorlarning e'tibor markazida bo'lishi lozim.

Mazkur ilmiy maqolada "Deutschekabel" aksiyadorlik jamiyati moliyaviy salohiyati tarkibi amaliy ma'lumotlarini qo'llagan holda tadqiq qilingan hamda amaliy tavsiyalar berilgan. Korxonada hisobot yili davomida balans passivida majburiyatlarning ulushi asosiy o'rinni egallagan. Bu holni salbiy deb baholash mumkin. Demak, jamiyatda qarz mablag'lariga ehtiyoj yuzaga kelgan. Shu bois tahlil jarayonida o'z mablag'lari va qarzga olingan mablag'larning nisbati koeffitsiyenti hisob-kitob qilindi. "Deutschekabel" aksiyadorlik jamiyatida yil oxirida o'z mablag'larining har so'miga 4,39 tiyin qarzga olingan mablag'lar to'g'ri keldi. Bunday holat uning moliyaviy holatini barqarorlik darajasini pasaytirgan, to'lov qobiliyatining yomonlashishiga olib kelgan.

Xususiy kapital korxonaning o'z mablag'lari manbaini asosini tashkil etib, u korxonaning moliyaviy holatini tavsiflovchi muhim ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Uning holatiga qarab jami mablag'lar tarkibidan kelib chiqqan holda korxonanin iqtisodiy qaramligi yoki mustaqilligiga baho beriladi. Shu boisdan "Deutsche kabel" aksiyadorlik jamiyati xususiy kapitali bilan bog'liq bo'lgan aylanish koeffitsiyentlari tahlil qilinib, aylanish davrini o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni tahlil qilish bo'yicha amaliy tavsiyalar berildi, mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum va xususiy kapital qiymati o'rtasidagi bog'liqlik korrelyatsiya usulida hisoblandi. Shu bilan birga xususiy kapitalning rentabellik darajasini omilli tahlil qilish usuli ham tavsiya qilindi.

Korxonalarning moliyaviy salohiyatidan samarali foydalanishni baholash natijasida xususiy kapital va majburiyatlarni maqsadli boshqarishni yo'lga qo'yish, pul va likvid mablag'larni aylanuvchanligini tezlashtirish hamda moliyaviy barqarorligini ta'minlash bo'yicha amaliy tadbirlarni belgilash imkoni bo'ladi. Zero, strategik boshqaruv korxonaning moliyaviy mustaqilligi, barqarorligi, kredit olishga layoqatliligini aniqlashda ahamiyatli hisoblanadi.

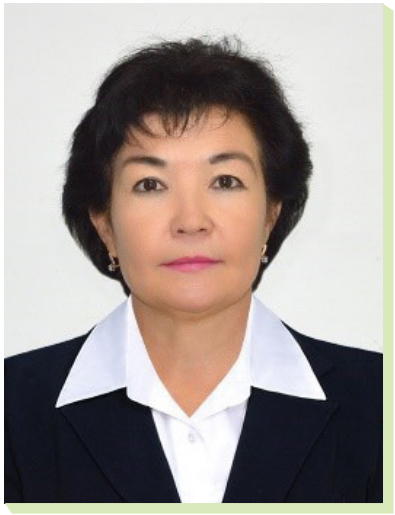
Mazkur ilmiy maqola natijalari bo'yicha quyidagi amaliy tavsiyalarni berish mumkin:

- korxona moliyaviy salohiyati barqarorligini ta'minlash uchun xususiy kapital hajmini oshirish, undan samarali foydalanish lozim. Xususiy kapitalni ko'paytirish uchun, eng avvalo, korxona foydasini oshirib borish kerak;
- korxonalarning juda ko'p xarajatlarini banklardan olingan qarz uchun to'lanadigan foiz va transport xarajati tashkil etadi. Shu tufayli korxona imkoni boricha oborotdagi mablag'larda xususiy kapitalning ulushini ko'paytirishi va nihoyat barcha aylanma mablag'larini o'zining hisobidan qoplashi lozim;
- moliyaviy barqarorlikni ta'minlashning asosiy yo'llaridan biri korxona debitor qarzlari va joriy kreditorlik majburiyatlarini ko'paytirmaslik chorasini ko'rishdir. Majburiyatlar hajmining ko'pligi korxona moliyaviy holatini yomonlishishiga olib keladi. To'lov majburiyatlarini bajarmaslik ularni iqtisodiy nochorlik holatiga olib kelishi mumkin.

Mazkur tavsiyalarni korxonaning amaliy faoliyatida qo'llanishi ularning moliyaviy holatiga aniq tashxis qo'yish, xususiy kapital samaradorligini oshirish, raqobatbardoshligini ta'minlash, bankrotlik holatini oldini olish, moliyaviy salohiyatini ko'tarish va moliyaviy barqarorligini ta'minlash imkonini beradi deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” PF 4947-son Farmoni. 2017-yil 7-fevral.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o‘tish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4611-son qarori. 2020-yil 24-fevral.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasida auditorlik faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3946-son qarori, 2018-yil 19-sentabr.
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Davlat ishtirokidagi korxonalarni moliyaviy sog‘lomlashtirish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 1013-son qarori, 2018-yil 14-dekabr.
5. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Davlat ulushi bo‘lgan aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyati samaradorligini baholash mezonlarini joriy etish to‘g‘risida”gi 207-son qarori, 2015-yil 28-iyul.
6. Донцова Л.В., Никифирова Н.А. Анализ бухгалтерской (финансовой) отчетности. Практикум. –М.: Дело и сервис, 2018.
7. Nusinov V. Estimating the Ukrainian companies’ financial potential and the probability of forced / V. Nusinov, L. Burkova, N. Shura // Investment Management and Financial Innovations. – Sumy, 2020. – Vol. 17, issue. №2. – P.
8. Raximov M.Yu va boshqalar. Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili. Darslik. –T.: Iqtisod-moliya, 2020.
9. Tojiboyeva Sh.A. Moliyaviy tahlil-2. Darslik. –T.: Innovatsion rivojlanish, 2021.
10. Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holati tahlili. O‘quv qo‘llanma. –T.: Iqtisodiyot, 2020.
11. Tadjibayeva Sh.A., Khodjayeva M.X. Main Aspect of the Analysis of Business Activity in The Conditions of Economic Devolopment. Trans Asian Journal of Marketing end Management Recearch (TAJMMR). Vol 9, Issue 10, Oktober 2020.https://tarj.in. ISSN: 2279-0667. Impact Factor: SJIF 2020 = 7.209.
12. Tkachenko V.V. Financial potential: strategic management in conditions of economic risk : monograph / V.V.Tkachenko, I. V. Tkachenko, P. Puzyrova. – Kyiv: Foliant, 2020. – 176 p.https://er.knutd.edu.ua/handle/123456789/16044 26–39. – References: p. 37–39.http://ds.knu.edu.ua/jspui/handle/123456789/2755.
13. Shoalimov A.X., Ilxamov Sh.I., Tojiboeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T.:Sano-standart, 2017.

MINTAQALARNI INNOVATSION RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI TASHKILIY TUZILMALARINI TAKOMILLASHTIRISHNI BOSHQARISH YO‘LLARI

Xodjamuratova Gulbaxar Yuldashevna
I.f.n., Renessans talim universiteti, “Iqtisodiyot” kafedrasi v.b. professori

Annotatsiya: Ushbu maqolada mintaqalarda innovatsion rivojlanish istiqbollarini samarali boshqarish yo‘llari o‘rganilgan. Bu borada rivojlangan xorijiy davlatlarning hamda mahalliy olimlarni ilmiy tadqiqot natijalariga tayangan holda fan-ish-lab-chiqarish-iste’mol” xo‘jalik korxonalarining o‘zaro aloqasi modeli va sanoat korxonalarida ilmiy tadqiqot natijalarinii tatbiq qilishda “texnologiyalar tatbiqining asosiy shakllari” ishlab chiqildi. Shuningdek, mintaqalarda innovatsion rivojlantirish istiqbollari bo‘yicha tashkiliy tuzilmalarni takomillashtirishni samarali boshqarish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar berildi.

Kalit so‘zlar: mintaqa, innovatsiya, istiqbol, yangi mahsulot, texnologik modernizatsiya, yashil sanoat, ilmiy-texnika dasturlari.

Abstract: This article explores ways to effectively manage the prospects for innovative development of regions. In this regard, based on the results of scientific research in developed foreign countries and domestic scientists, a model of interaction between economic enterprises “science-production-consumption” and the application of scientific research results in industrial enterprises was developed. Scientific and practical proposals were also given for effective management of the improvement of organizational structures, taking into account the prospects for innovative development of the regions.

Key words: region, innovation, prospect, new product, technological modernization, green industry, scientific and technical programs.

Аннотация: В данной статье исследуются пути эффективного управления перспективами инновационного развития регионов. В связи с этим на основе результатов научных исследований развитых зарубежных стран и отечественных ученых была разработана модель взаимодействия экономических предприятий “наука-производство-потребление” и применения результатов научных исследований на промышленных предприятиях. Также были даны научно-практические предложения по эффективному управлению совершенствованием организационных структур с учетом перспектив инновационного развития регионов.

Ключевые слова: регион, инновации, перспектива, новый продукт, технологическая модернизация, зеленая промышленность, научно-технические программы.

KIRISH

Mintaqalarni innovatsiya jarayonlarining bosqichma-bosqich va ma’lum qonuniyatlarga asosan kechishini aniqlab olgach, yangilikni yaratish, ishlab chiqarish va iste’mol qilish jarayonlarida ishtirok etuvchi xo‘jalik faoliyatini tahlil qilish mantiqqa muvofiq bo‘ladi.

Mintaqalarni innovatsiya jarayonini ko‘rib chiqish mobaynida biz ushbu jarayonni turli xo‘jalik yuritish subyekti tomonidan olib borilishini ta’kidlagan edik. Shu borada savol tug‘iladi – yangilik joriy etish jarayonining asosiy harakatlantiruvchisi kim?

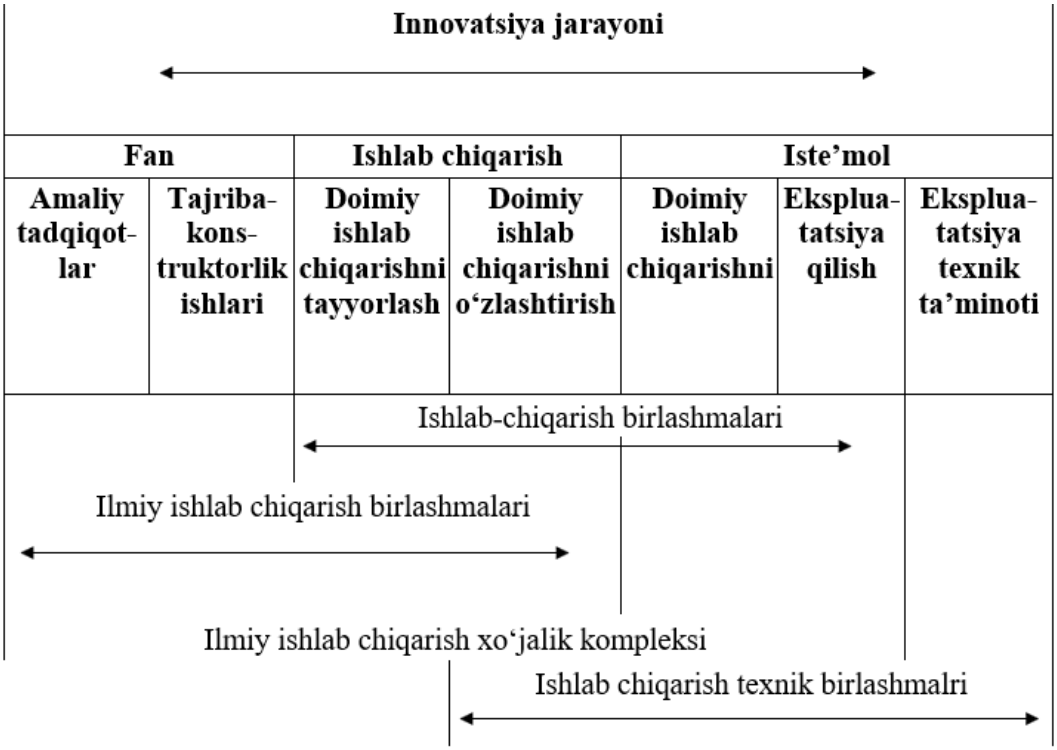
G‘arb adabiyotida, qolaversa bizda ham, korxona hajmining yangilikka bo‘lgan ta’siri borasida yagona fikrga kelinmagan. Qator tadqiqotchilar Xayman D.[1], Yakovets A.lar[2] fikriga ko‘ra ilmiy izlanishlar va yangilik kiritish bilan faqat yetarli moliyaviy mablag‘i, malakali kadrlari bo‘lgan, yangi mahsulotni ilgari surish uchun bozorlarda ma’lum mavqeiga ega yirik korxonalar shug‘ullanishi kerak. Shu nuqtayi nazarni Santaleynen T.[3] ham maqullaydi. Ushbu fikrni yoqlab Minervin I.G.[4] yirik korxonalarda innovatsiya faoliyati faolroq olib borishini ta’kidlaydi. Shu kabi qarashlarda turuvchi Lvov D.[5] yirik korxonalarning hal etuvchi ahamiyatini ularning yangi mahsulot va texnologiyalarni o‘zlashtirish uchun moliyaviy imkoniyatlari ko‘pligi bilan izohlaydi.

Yana bir guruh mutaxassislar aksincha, yirik korxonalar ilmiy izlanishlarni rivojlantirish borasida salbiy ta’sir ko‘rsatadi, deb hisoblaydilar hamda bu masalada mayda va o‘rta korxonalarning ahamiyati yuqoriligini

ta’kidlaydilar. Boshqa bir iqtisodchilar guruhi esa innovatsiya sohasida yirik va mayda biznesni bir biriga qarshi qo‘ymaslikka, ularni bir-birini to‘ldiruvchi sheriklar sifatida baholashga chaqiradi. Jumladan Ivanov M.M.[6] iborasi bilan aytganda “bu borada mayda va o‘rta biznes vakillaridan o‘ziga xos qorishma (simbioz) paydo bo‘lgan”. Gracheva M.V.[7] fikricha texnik bilimlarni to‘plash bosqichida asosiy vazifani mayda korxonalar bajarib, izlanishlar va yangilikni sotish bosqichida, ya’ni ish ko‘lami kengaygan holatda, qulayroq imkoniyatga ega bo‘lgan yirik korxonalar asosiy vazifani bajarishlari kerak.

METODOLOGIYA

Bizning nazarimizda ayrim mualliflar tomonidan asoslanayotgan yirik korporatsiya hamda mayda innovatsiya korxonalarini zamonaviy iqtisodiyotda bir biriga abstrakt holda qarama-qarshi qo‘yish mumkin emas. Diversifikatsiya (iqtisodning har taraflama rivojlanishi) va mehnatning taqsimlanishi sharoitida innovatsiya jarayoni doirasida yirik va mayda korxonalar o‘z afzalliklaridan to‘la foydalanishlari mumkin. Faqat yirik va mayda biznesni jalb etish bosqichini aniqlab olib, undan unumli ravishda foydalanish lozim (1-rasm).

1-rasm: “Fan-ishlabchiqarish-iste’mol” xo‘jalik korxonalarining o‘zaro aloqasi modeli

Ko‘rib turganimizdek, xo‘jalik yurituvchi subyektlar darajasida fundamental tadqiqotlar “tadqiqot – ishlab chiqarish” siklidan chetda qolmoqda. Ilmiy-tadqiqot va konstruktorlik tashkilotlarda “fan-tajriba ishlab chiqarish” sikli mavjud. Ishlab chiqarish va ilmiy ishlab chiqarish birlashmalarida “tadqiqot-ishlab chiqarish-iste’mol qilish” siklidan odatda ilmiy izlanishlar bosqichi qolib ketadi. Ayni vaqtda “tadqiqot – ishlab chiqarish” sikli ilk bor yangilikni joriy qilayotgan birlashma va korxonalarda shunday yangilikni tarqatuvchi birlashmalardagiga nisbatan uzoqroq muddat egallaydi.

Innovatsiya jarayonining barcha bosqichlari, yuqorida ta’kidlanganidek, o‘zaro bog‘liq. Siklning birinchi bosqichlarida yashirin holda mavjud bo‘lgan kamchiliklar joriy etish bosqichida ham seziladi.

“Tadqiqot – ishlab chiqarish” siklining ichki birligiga qaramay undagi har bir bosqich har xil maqsad va xarajat xususiyatiga ega bo‘lgan nisbatan mustaqil bosqich sifatida ifodalanadi. Masalan, yangi texnikani o‘zlashtirish va joriy etishga mo‘ljallangan xarajatlar o‘z xususiyatiga ko‘ra ilmiy ishlar xarajatidan farq qiladi.

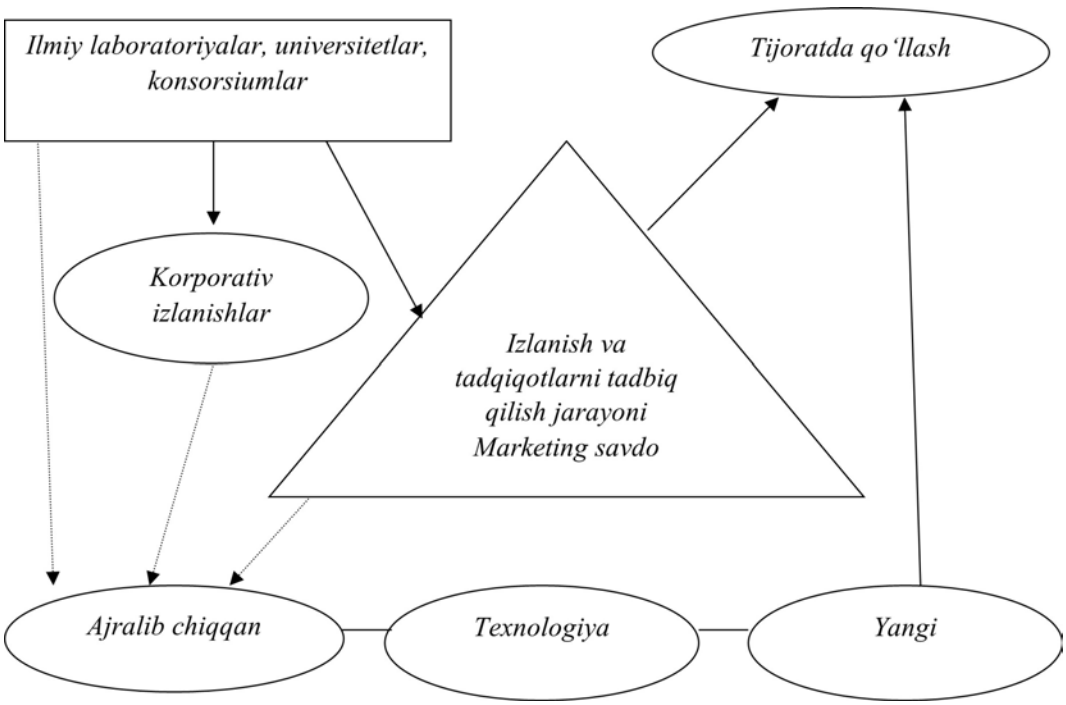
TAHLIL

Jamiyatning bugungi kun rivojlanish bosqichida o‘ziga xos vazifalar bo‘linishi vujudga keldi: so‘zsiz yirik korxonalar innovatsiya jarayonining yangilikni o‘zlashtirish, uni ommaviy mahsulot yoki texnologiyaga aylantirish bosqichida asosiy harakatlantiruvchi kuch sifatida namoyon bo‘ladilar. Katta miqdordagi mayda korxonalar bilan aloqa qiluvchi korxonalar ijtimoiy ishlab chiqarishni keng sohalariga innovatsiyalar olib kiradilar. Shu

bilan birga, ayniqsa, o‘tgan asrning 80-90-yillarda mayda innovatsiya korxonalari ahamiyati ham ortdi. Ularni ilmiy texnika faoliyatining mahsuli yirik korporatsiyalarnikiga nisbatan yuqori bo‘ldi. AQSH Milliy ilmiy fondining (MIF) ma’lumotlariga ko‘ra, so‘ngi 20 yilda mayda va o‘rta korxonalar (band bo‘lganlar soni 500 kishidan kam) yirik korxonalarga (band bo‘lganlar soni 10000 kishidan ziyod) nisbatan ko‘p yangilik berdilar: bir nafar band bo‘lganga nisbatan olingan daromad 2,5 marta; sarflangan 1 dollarga nisbatan olinganda – 2,4 marta.

Ba’zi bir ma’lumotlarga ko‘ra AQSH sanoatiga so‘ngi yillarda kiritilgan 8000 yangilikning 55% mayda korxonalar hisobiga to‘g‘ri keladi[8]. Ikkinchi jahon urushidan so‘ngi davrni olsak, AQSH sanoatidagi yangiliklarning deyarli yarmi va keskin o‘zgarish yasaydigan ixtirolarning aksariyati mayda biznes tomonidan yaratilganini ko‘ramiz. Mayda biznesning o‘ziga xos afzallik tomonlari moslashuvchanlik va yangiliklarga o‘tishning tezligi, kichik boshqaruv apparati, murakkab bo‘lmagan ishlab chiqarish aloqalari, kadrlarning yuqori malakasi, qo‘yilgan masala bo‘yicha bor imkoniyatni jalb qilib ishlash, prinsipial yangilikni qabul qilishga tayyorlik, yirik korxonalarga qulay bo‘lmagan sohalarda ish olib borish, mahalliy sharoitlarni inobatga olish imkoniyati – bularning barchasi ko‘p hollarda ilmiy-texnika musobaqasida o‘zidan baquvvat raqiblaridan o‘zib ketish imkonini beradi.

Bu holatda yuqori haq to‘lanuvchi ishchi o‘rinlar yaratishga va turmush sharoitini oshirishga ta’sir etuvchi texnologiya uzatishning ikki turi mavjud (tadqiqotdan to tijoratlashgacha) (2-rasm):

2-rasm: Texnologiyalar tatbiqining asosiy shakllari[1]

1. Yangi kompaniyalarga texnologiyalarni jalb qilish (nuqtali chiziq).
2. Faoliyat yuritayotgan korxonalarga texnologiyalarni berish (uzluksiz chiziq).

Texnologiyalarni xususiy sektor, ilmiy laboratoriya, universitet va konsorsiumlardan jalb etish imkoni mavjud. Ushbu imkoniyatlar biznes inkubatorlarda yaralishi mumkin.

Chet davlatlarda mayda va o‘rta korxonalar ilmiy-texnika dasturlarini amalga oshirishda, shuningdek, korxonalararo alyanslarda faol ishtirok etishi mumin. Yevropa xamjamiyati ularni Yevropa Ittifoqi ishlab chiqarish apparatining zaruriy tarkibiy unsuri sifatida baholaydi. Mayda biznes BRITE (yangi texnologiyalar va kompozitsion materiallarni ishlov berish sanoatiga joriy etish) loyihasining 60%da ishtirok etib, ushbu loyihaga ajratilgan mablag‘larning 20%ni o‘zlashtirilmoqda, ESPRIT (axborot texnologiyalari) loyihasining 53%da ishtirok etib, mablag‘ning 14% o‘zlashtirilmoqda [9]. Diqqatga sazovar yana bir jihati shundaki, ESPRIT loyihasining 13% mayda biznes vakillari tomonidan kiritilgan.

Jarayonlarning tabiiy kechishi mayda innovatsiya biznesini ilmiy-texnika taraqqiyotining eng old qatoriga, eng xavf-xatarli joyiga siqib chiqaradi. Shunday bo‘lsa-da, ITTKI umumiy xarajatlarining 2-5%ni iste’mol qilgan holda, AQSH va Farbiy Yevropada mayda biznes jahon bozorlarida sotiluvchi 50%ga yaqin yirik yangiliklarni joriy qilmoqda [10].

1 Muallif taklifi.

ITT amalga oshirishda mayda innovatsiya biznesi ahamiyatini oshirib yuborish ham yaramaydi. Muhimi yuqorida tilga olingan qator xususiyatlarga ega bo‘lgan mayda innovatsiya korxonalari raqobat sharoitida bozor xo‘jaligi tuzilishida o‘z o‘rnini topib oldilar. Ular yangilikning ilk bosqichi bilan shug‘ullanib, yangi ishlab chiqarishni eng xarajattalab bosqichini yirik korxonalarga havola etadilar. Korporatsiyalar mayda tadqiqot korxonalarini qisman moliyalashtirib, ularga izlanishning alohida yo‘nalishlari bo‘yicha ish olib borishni topshiradilar. Izlanish muvaffaqiyatli yakunlangan taqdirda natijalar tijorat bosqichida olib borilib, ommaviy ravishda ishlab chiqarila boshlanadi, hamda korporatsiyaning yanada rivojlanishi yo‘lida foydalaniladi. Muvaffaqiyatsizlikka uchraganda esa, mayda korxona bank-rotlikka yuz tutadi. Yirik korporatsiya esa uncha katta bo‘lmagan chiqim bilan cheklanadi.

ITTKI sohasida mayda va yirik biznes o‘rtasidagi hamkorlikning bir necha turlari shakllangan: mayda va o‘rta korxonalarga yirik korporatsiyalar tomonidan buyurtma – shartnomalar berish, mayda korxonalarning aksiyalarini sotib olish, yirik korxonalar tomonidan mayda korxonalar tashkil etish kabilar.

Shunday qilib, innovatsiya sohasida yirik va mayda biznes hamkorligining mazmuni quyidagilardan iborat. Innovatsiya jarayonining xavf-xatarli birinchi bosqichini mayda va o‘rta korxonalar amalga oshiradilar. Bunda ular yangi mahsulotni ishlab chiqish hamda bozorga olib chiqish bo‘yicha ma’suliyatini to‘la o‘z zimmalariga oladilar. Loyihaning muvaffaqiyatli chiqishi ma’lum bo‘lgach, uni yakunlash uchun yirik korxonalar ishga kirishadilar, hamda yangi mahsulotni ishlab chiqarishga joriy eta boshlaydilar. Shunday qilib yirik va mayda korxonalar bir-birlarini o‘zaro to‘ldiradilar. Bu esa yangilik kiritishning butun siklini fundamental izlanishlardan tortib, yangi mahsulotni keng ko‘lamda turli ko‘rinishlarda ishlab chiqarishga joriy etishigacha optimallashtiradi, mablag‘ va ilmiy-texnika salo-hiyatini unumli taqsimlaydi, ITT sharoitida iqtisodiyotning eng optimal tarkibini yaratadi, g‘oya, bilim, tajriba va texnologiyalar bilan almashinishini ta’minlaydi. Afsuski, bizning mamlakatimizda shakllangan innovatsiya jarayonining tashkiliy shakllari yuqorilardagilardan farq qiladi.

Respublika korxonalaridagi innovatsiya faoliyatining tahlili yirik korxonalarda mayda korxonalardagiga nisbatan ushbu jarayon faolroq olib borilayotganini ko‘rsatadi. Yangiliklarning asosiy qismi mazkur faoliyat olib borish uchun kengroq iqtisodiy imkoniyatga ega bo‘lgan yirik korxonalar tomonidan yetkazib berilmoqda.

Yangi texnologiyalar yaratish borasida ham yirik korxonalar faolroq ishlamoqda. Moddiy boyliklarni tejash, mehnat xarajatlarni qisqartirish, atrof-muhitga zararli chiqindilar chiqarishni kamaytirish, ishchilarning ijtimoiy-maishiy sharoitlarini yaxshilashda aks etgan texnologik ko‘rsatkichlar borasida ham yirik korxonalarda ahvol bir muncha yaxshi.

Mayda korxonalar innovatsiya-investitsiya jarayonlariga turtki beradi, degan umid hali o‘zini oqlagani yo‘q. Ilmiy sohaga yo‘naltirilgan kichik korxonalar bugungi kunda innovatsiya jarayonlarining yirik ilmiy-texnik bazasiga aylanmagan.

Bu holatni kichik korxonalar asosiy va aylanma kapital hajmini ko‘paytirish orqali foydani orttirishga, va shu tarzda, bozordagi mavqeini mustahkamlashga qaratayotganliklari bilan izohlash mumkindir. Ayni vaqtda ba’zi yirik korxonalar innovatsiya faoliyatiga nafaqat iqtisodiy, balki texnik va texnologik unum olish maqsadida resurslar jalb qilish imkoniyatiga ega. Innovatsiya faoliyatiga to‘sqinlik qilib turgan omillar qatorida korxonalar moliyaviy mablag‘larning yetishmasligi, yuqori soliq stavkalari, buyurtmachining to‘lov layoqatsizligi, investitsiya va kreditlashning noqulay shart-sharoitlari mavjudligini yuqorida aytib o‘tgan edik.

Ushbu to‘siqlarni, bizning fikrimizcha, quyidagilar bartaraf etishi mumkin:

1. Ilmiy izlanish uchun zarur mablag‘lar bo‘lgan, bir necha yo‘nalish bo‘-yicha innovatsiya faoliyati olib boruvchi, bir loyihadan ko‘rilgan zararni boshqa loyiha hisobidan chiqarib olish imkoniyatiga ega bo‘lgan yirik ishlab chiqarish korxonalari, xolding uyushmalari.
2. Davlat yoki mintaqaviy dasturlar sifatidagi dasturiy maqsadli shakllar. Ular odatda nafaqat foyda olish, balki boshqa keng ko‘lamli maqsadlarni ko‘zlaydilar.
3. Venchur (tahlikali) korxonalar tavakkal kapital, kuchli davlat yoki mintaqaviy ko‘mak mavjudligi sharti bilan. Bu holda venchur korxonasi sifatida kichik korxona bo‘lishi ham mumkin.
4. Gorizontal va vertikal integratsiyaning chatishgan usuli. Bunga misol qilib aviatsiya moliyaviy sanoat guruhini keltirish mumkin. Birlashishning mazkur shakli ayni vaqtda ilm talab etiladigan murakkab mahsulot (yoki mahsulotlar turkumini) yaratish innovatsiya siklining ta’minoti, ham korxonalar guruhining tashqi bozordagi mavqeini mustahkamlash masalalarini xal etadi. Bunday moliyaviy sanoat guruhini tashkil etish istiqbolli hisoblanadi, negaki bu korxonaning texnologik darajasini ko‘tarishi mum-kin.
5. Vertikal integratsiY. Bu holatda korxonalararo texnologik almashinuv mavjud bo‘lib, bu almashinuv oraliq mahsulot yetkazib berishdagi uzilishlar (monopol hukmronlik tufayli)ning oldini oladi. Ayni vaqtda shu kabi mahsulotlar ishlab chiqaruvchi korxonalar o‘rtasida ma’lum raqobat yuzaga keladi va bu ham mahsulot yaratilishiga hamda uni sifatini yaxshilashga ko‘maklashadi.

6. Diversifikatsiya, ya'ni bir kompaniyaning ikkinchi bir kompaniya tomonidan yutib yuborishi asosida birlashtirilgan kompaniya guruhi.

Korporativ doirada mahsus innovatsiya tuzilmalari tashkil etish zarur. Korxona va tashkilotning ilmiy texnologik salohiyatini ta'minlab va oshirib turuvchi ilmiy-tadqiqot va texnologik markazlar shunday tuzilmalar sifatida xizmat qilishi mumkin. Yirik korporatsiyalar qoshida innovatsiya bo'linmalari tashkil etish borasidagi rivojlangan g'arb davlatlarining tajribasidan foydalanish ham mumkin. Bozor raqobatida korxona ichidagi ilmiy izlanishlarning mustaqil tadqiqot tashkilotlarida amalga oshirilgan izlanishlardan ko'ra yuqori samaradorligidan dalolat beradi. Tilga olingan bo'linmalar innovatsiyani joriy etishda bevosita ishtirok etadilar.

Innovatsiya jarayonlarida yirik korporatsiyalar qoshidagi tadqiqot bo'limlarining rolini ushbu korxonalar tomonidan olingan patentlar ulushi sifatida izohlash mumkin. AQSH patent xizmatining ma'lumotlariga ko'ra dunyo miqyosida yaratilgan barcha yangi texnologiyalarning 60% yirik korxonalarning tadqiqot bo'linmalari tomonidan amalga oshiriladi [11].

XULOSA

Shunday qilib, davlat xususiylashtirish jaryonida yirik korporatsiyalarda innovatsiya tadbirkorligining shaklanishiga turtki berishi mumkin. Eng avvalo bu ishlab chiqarish majmualari doirasidagi texnologik jihatdan bir biriga bog'liq bo'lgan yirik korxonalarni xususiylashtirishga ta'alluqli. Ayni vaqtda bu jarayon faoliyat yuritib turgan ishlab chiqarish tarkiblarini buzilishiga, texnologik va ishlab chiqarish aloqalarining uzilishiga olib kelmasligi kerak.

Gorizontal tartib qisqa va o'rta innovatsion siklli korxonalar uchun qulay. Gorizontal integratsiya asosida bunday guruhlar yaqin yillarda sohalarning innnovatsion salohiyatini namoyon qilishi, import o'rnini bosish masalasini hal etishda muhim rol o'ynashi mumkin. Asta-sekin bir sohaning o'zida shunday birlashmalarning bir nechtasi paydo bo'ladi. Bunday korporativ guruhlar sotuv bozorlari uchun raqobatlashib, o'z mahsulotini va ishlab chiqarish texnologiyasini talabga monand ravishda diversifikatsiyalab, takomillashtirib boradilar.

Integratsiyalanishning gorizontal shakli murakkab innovatsion siklga ega bo'lgan, ammo uni mustaqil ravishda olib borayotgan bir turdagi korxonalar o'rtasida o'rnatilishi mumkin. Misol sifatida avtomobil yoki aviatsiya sanoatini keltirish mumkin. Bunday guruhlarni tashkil etish jahon bozorlaridagi mavqeini mustahkamlashga xizmat qiladi. Bunday guruhlarga mazkur mahsulot ishlab chiqarish barcha korxonalarning (yakuniy mahsulot ishlab chiqarish nazarda tutilmokda) yoki mahsulotning innovatsion siklini ta'minlash zaruratida maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Хайман Д. Современная микроэкономика: анализ и применения. –М.: Финансы и статистика. –1992.
2. Яковец А. Предпосылки преодоления инновационного кризиса. Экономист, №1, 1998.
3. Санталейнен Т. Управление по результатам /Пер. с финск. –М.: Прогресс, 1993. –стр. 319.
4. Минервин И.Г. Инновационная конкурентная стратегия корпораций: Научно-аналитический обзор.–М.: ИНИОН, 1994. –стр. 47.
5. Львов Д. НТП и экономика переходного периода. Вопр. эк-ки, 1991. –№11. –стр. 3-23.
6. Иванов М.М., Колупаева С.Р., Кочетков Г.Б. США: управление наукой и нововведениями. –М.: Наука, 1990. –стр. 216.
7. Грачева М.В. Инновационная деятельность в промышленности: Теория и практика в странах рыночной экономики и инновационные вопросы российских предприятий. –М.: 1994. –стр. 56.
8. Коммерциализация технологий и мировой опыт. Сб.статей. –М.: 1997. –стр. 374.
9. Менсфилд Э. Экономика научно-технического прогресса / Пер.с англ. Под ред. Е.М.Четыркина. –М.: Прогресс, 1970. –стр. 238.
10. Миндели Л.Э., Пипия Л.К. Малое и среднее инновационное предпринимательство: условия развития и международное сотрудничество.–М.: 1995. –стр. 44.
11. Минервин И.Г. Инновационная конкурентная стратегия корпораций: Научно-аналитический обзор. –М.: ИНИОН, 1994. –стр. 47.

MEVA-SABZAVOT EKSPORTI BARQARORLIGINI TA'MINLASHNING EKONOMETRIK TAHLILI

Shamsiyeva Feruza Muratxodjayevna
TDIU, "Iqtisodiyotda matematik metodlar" kafedrasi katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada mamlakatimizdagi meva-sabzavot mahsulotlari yetishtirish, soha mahsuloti eksporti holati o'rganilgan bo'lib, eksport hajmini oshirish va geografiyasini kengaytirish masalalari ko'rib chiqilgan. Mamlakatda meva-sabzavotchilik sohasini qo'llab-quvvatlash bo'yicha olib borilayotgan chora-tadbirlar, sohani rivojlantirishga qaratilgan innovatsion yondoshuv, jalb etilayotgan investitsiyalar va ularni yo'naltirish maqsadlari xususida so'z yuritilgan. Meva-sabzavot eksportini barqarorligini ta'minlashga ta'sir etuvchi omillar o'rganilib, vaqtli qatorlar shaklida to'plangan statistik ma'lumotlar asosida ekonometrik model tuzilgan. Tuzilgan ekonometrik modelning sifati Fisher mezoni, Styudent mezoni kabi barcha talablar asosida baholangan. Olingan natijalar asosida meva-sabzavot mahsulotlari eksporti barqarorligini ta'minlash yuzasidan muallifning xulosa va takliflari keltirilgan.

Kalit so'zlar: qishloq xo'jaligi, meva-sabzavotchilik, meva-sabzavot yetishtirish, meva-sabzavot eksporti, innovatsiyalar, investitsiyalar, ta'minot zanjiri, eksport subyektlari, ekonometrik model, modelning sifatini baholash, soha eksporti barqarorligini ta'minlash.

Abstract: The article explores the situation of growing fruit and vegetable products in our qualification, the export of products of the industry, considering the issues of increasing the volume of exports and expanding its geography. Measures of supporting the fruit and vegetable sector in the country, the innovative approach to the development of the sector, the investments are involved and the goals of their orientation are discussed. Factors affecting the sustainability of fruit and vegetable exports have been studied and a quantitative econometric model has been constructed based on statistics collected in the form of time series. The quality of the econometric model was estimated on the basis of all requirements, such as the Fisher criterion, the styling criterion. Based on the results obtained, the author's conclusions and suggestions on ensuring the stability of exports of fruit and vegetable products are presented.

Key words: agriculture, fruit and vegetable growing, fruit and vegetable export, innovation, investments, supply chain, export entities, econometric model, model quality assessment, ensuring the stability of industry exports.

Аннотация: В статье рассматривается состояние производства плодоовощной продукции в нашей стране, экспорт промышленной продукции, рассматриваются вопросы увеличения объемов экспорта и расширения его географии. Обсуждены меры по поддержке плодоовощной отрасли в стране, инновационный подход к развитию отрасли, привлеченные инвестиции и цели их направления. Были изучены факторы, влияющие на стабильность экспорта фруктов и овощей, и создана эконометрическая модель на основе статистических данных, собранных в виде временных рядов. Качество построенной эконометрической модели оценивалось по всем требованиям, таким как критерий Фишера, критерий Стьюдента. На основании полученных результатов представлены авторские выводы и предложения по обеспечению стабильности экспорта плодоовощной продукции.

Ключевые слова: сельское хозяйство, плодоовощеводство, плодоовощеводство, экспорт фруктов и овощей, инновации, инвестиции, цепочка поставок, субъекты экспорта, эконометрическая модель, оценка качества модели, обеспечение стабильности отраслевого экспорта.

KIRISH

Dunyoda 200 ga yaqin mamlakat meva va sabzavotlarning global savdosida ishtirok etadi. Bir nechta mintaqalar – asosan katta davlatlar meva-sabzavot bo'yicha jahon savdosida ustunlik qiladi. Jahonda yirik eksportchiga aylanishda, nafaqat uni yetarli miqdorda ishlab chiqarish, balki ichki bozorni to'yintirish, aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash, hamda jahon bozori talablari asosida mahsulot yetishtirish va qadoqlash kabilar muhim ahamiyat kasb etadi. Katta sig'imli bozorga ega bo'lgan Yevropa Ittifoqiga kiruvchi davlatlarga meva-sabzavot eksport hajmini, tarkibini kengaytirish, bizning fikrimizcha, hozirgi kunning eng dolzarb masalalaridan biridir.

Yurtimizda bugungi kunda meva-sabzavot mahsulotlarini yetishtirish hajmini oshirish, qayta ishlash va sotishning zamonaviy usullarini joriy etish, sohaga to‘g‘ridan to‘g‘ri investitsiyalarni jalb qilish, qishloq xo‘jaligi tarmog‘ida yangi ish o‘rinlarini tashkil etish, eksport hajmini oshirish va geografiyasini kengaytirish masalalariga jiddiy e’tibor qaratilmoqda. Meva va sabzavotlar saqlash muddatini uzaytirish maqsadida yig‘im-terimdan keyingi optimal texnologiyalarga muhtoj bo‘lgan juda tez buziladigan mahsulotlardir. Shunday ekan, meva-sabzavot mahsulotlari yetishtirish hajmini oshirishda ularning sifatli saqlanishini ta’minlash, eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarish tarkibini kengaytirish ham muhim ahamiyatga ega. Bu bilan soha mahsuloti hosilining yo‘qotishlarini kamaytirish, ishlab chiqarilgan eksportbop mahsulotlarning sifatini saqlash, qolaversa, bu kabi omillarga e’tibor bilan yetishtirilgan soha mahsuloti eksport hajmini barqarorligi ta’minlanadi.

Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida eksportbop mahsulotlar yetishtirish hamda meva-sabzavotchilikni rivojlantirish, intensiv bog‘lar maydonini 3 baravar va issiqxonalarni 2 baravar ko‘paytirib, eksport salohiyatini yana 1 milliard AQSH dollariga oshirish maqsad qilib qo‘yilgan [1]. Mahalliy meva-sabzavot mahsulotlarini xorijiy mamlakatlarga to‘siqsiz va muammosiz eksportini amalga oshirish maqsadida, mahsulot yetishtiruvchilarga xalqaro sertifikat va standartlarni (Global G.A.P, Organic, NACCP va boshqalar) keng joriy etish, eksportbop mahsulotlar yetishtirish hamda meva-sabzavotchilikni rivojlantirish, eksport salohiyatini yana 1 mlrd AQSH dollariga oshirish ko‘zda tutilgan. Bu kabi vazifalarni o‘zida qamrab olar ekan, qishloq xo‘jaligining ushbu tarmog‘i mahsulotini yetishtirish va eksporti barqarorligini ta’minlash dolzarb masala bo‘lib qolmoqda.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning qishloq xo‘jaligi mahsulotlari jahon bozorlarida ishtiroki, eksportni diversifikatsiya qilish strategiyalari va eksport firmalarining iqtisodiy ko‘rsatkichlari bo‘yicha tadqiqotlar olib borishga e’tibor qaratmoqda [3]. So‘nggi o‘n yilliklarda rivojlanayotgan mamlakatlar savdo to‘siqlarini (tariflar va texnik to‘siqlarni) kamaytiradigan va eksportchilarni qo‘llab-quvvatlaydigan chora-tadbirlarni ishlab chiqmoqdalar. Soha mahsulotlarini diversifikatsiya qilish ilgari ishlab chiqarilmagan yangi mahsulotlarga ega bo‘lish bilan tavsiflanadi. Geografik diversifikatsiyaga o‘xshash tarzda, firmaning mahsulotni diversifikatsiya qilish darajasi taklif etilayotgan tovarlar sonini va ularning ahamiyatini aks ettiradi.

Meva va sabzavotlarning barqaror ishlab chiqarilishini ko‘paytirish zarur, chunki hozirgi ta’minot bugungi kunda o‘sib borayotgan aholining talabini hisobga olishni talab qiladi [4]. Turli xil qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtirish tizimlarida ko‘proq to‘yimli ekinlarga o‘tish muhimdir. Meva va sabzavotlar oziq-ovqat tizimida ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy muvozanatning asosiy omilidir. Meva va sabzavotlar yuqori ozuqaviy tarkibi, turli iqlim sharoitida yetishtirishga moslashishi va keng tarqalgan zararkunandalar, o‘simliklar kasalliklariga chidamliligi tufayli ularning tashqi savdosini keng yo‘lga qo‘yish orqali ham muvaffaqiyatlarga erishishda ushbu tarmoq ulkan imkoniyatlarga ega. Meva-sabzavotlarning qimmat va tez buziladigan tabiati yangi biznes va munosib harakat uchun katta imkoniyatlar yaratadi. Bunda texnik maslahat xizmatlari, yordamchi materiallar (urug‘lar, himoyalangan yetishtirish tizimlari, tomchilatib sug‘orish, o‘g‘itlar, zararkunandalar va kasalliklarni boshqarish texnologiyalari), o‘rim-yig‘imdan keyingi xizmatlar (baholash, yuvish, sterilizatsiya qilish, qadoqlash, qayta ishlash, tashish, saqlash) va bozor aloqalari (oziq-ovqat texnologiyalari, brending, marketing, savdoda ishtirok etish kafolat tizimlari, raqamlashtirish, kuzatuv sxemalari va blokirovka) ta’minot zanjirini to‘g‘ri tashkil etish kabilar muhim ahamiyat kasb etadi. Meva-sabzavot yetishtirish hajmini oshirish barqaror rivojlanish maqsadlariga asoslanadi.

METODOLOGIYA

Har qanday sohaning iqtisodiyotda tutgan o‘rnini va salohiyatini aniqlash maqsadida bir necha matematik-statistik metodlar qo‘llaniladi. Tadqiqotlarni ko‘rsatishicha, bugungi kunda jahonda statistiklar tomonidan meva-sabzavot eksporti barqarorligi ta’minlanishini o‘rganishda bir necha yondashuv (metod) mavjud. Bunday usullarning asosiysi koeffitsiyentlarni (1) hisoblash, regression tahlil (2) asosida meva-sabzavot eksportini rivojlantirishda ta’sir etuvchi omillarning o‘rnini aniqlashdir.

$$r_{yx} = \frac{\overline{yx} - \bar{y} * \bar{x}}{\sqrt{(\overline{y^2} - (\bar{y})^2)} * \sqrt{(\overline{x^2} - (\bar{x})^2)}} \quad (1)$$

Ushbu metodga binoan, birinchi navbatda, meva-sabzavotchilik eksportini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimi yaratiladi, matematik statistika va ehtimollar nazariyasining tushunchalaridan foydalangan holda o‘zgaruvchilarning o‘zgarish qonuniyatlari tahlil qilinadi.

$$Y = b_0 + b_1 x_1 + b_2 x_2 + \ldots + b_n x_n + \xi, \qquad x = \overline{1, n}\,. \quad (2)$$

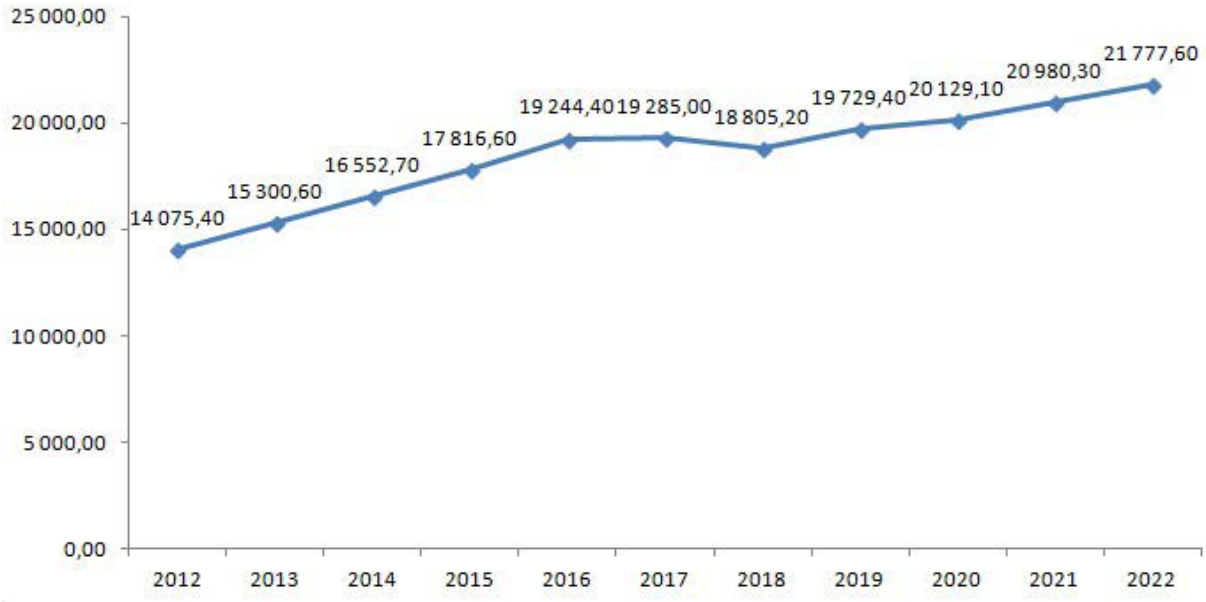
NATIJALAR

O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020–2030-yillarga mo‘ljallangan strategiyasida meva-sabzavotchilik sohasini yanada rivojlantirish masalasiga katta e’tibor qaratilgan [2]. Meva-sabzavotchilik O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi sektorining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, ham dehqon, ham fermer xo‘jaliklari uchun serdaromad faoliyat turlaridan biridir.

Meva-sabzavotchilik sektorida mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotining qariyb 7 foizi, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining 27 foizi ishlab chiqariladi. Barcha qishloq xo‘jaligi ekinlari ekiladigan maydonlarning 26 foizini egallagan ushbu tarmoq qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining 56 foizini yetishtiradi. Ushbu tarmoq aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlash bilan bir qatorda boshqa tarmoqlarning mahsulotlarini asosiy iste’molchisi hisoblanadi.

Statistika agentligi ma’lumotlariga ko‘ra, 2022-yilda yurtimizda 21777.6 mlrd. so‘mlik dehqonchilik mahsulotlari yetishtirildi (1-rasm), bu 2021-yilgi ko‘rsatkichga nisbatan 3,8 foizga, 2017-yilga nisbatan esa 12,9 foizga ko‘pdir. 2022-yilda O‘zbekiston 1,7 mln. tonnadan ziyod meva-sabzavot mahsulotlarini eksport qildi, bu qiymat hisobida 1134 mln. dollarni tashkil etadi.

Meva-sabzavot mahsulotlari eksportining o‘sish sur’ati 2021-yilga nisbatan 18,5 foizni tashkil etib, 2017-yilga nisbatan 1,7 barobarga teng bo‘ldi. 2022-yilda meva-sabzavot mahsulotlarining umumiy eksport hajmidagi ulushi qariyb 6 foizni tashkil etgan. Meva-sabzavot eksporti geografiyasini tahlil qiladigan bo‘lsak, eng ko‘p import qiluvchi mamlakatlar 10 taligiga Rossiya (43 %), Qozog‘iston (19 %), Xitoy (9 %), Pokiston (8 %), Qirg‘iziston (4 %), Afg‘oniston (3 %), Turkiya (2 %), Belarusiya (2 %), Ozarbayjon (2 %) va Eron (1 %) kiradi. Bu ko‘rsatkichlarning tahlili shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston meva-sabzavotlarining asosiy importchilari MDH mamlakatlari bo‘lib, ularga umumiy importning deyarli 70 foizi to‘g‘ri kelayapti. Shunday ekan, mazkur maqolada meva- sabzavot eksportiga ishlab chiqarish hajmi, sohaga kiritilayotgan investitsiyalar hajmi kabi omillar ta’sirini o‘rganish maqsadida (2) tenglamani tuzgan holda ularning o‘rnini o‘rganish maqsad qilib olindi. Tanlangan omillarning bog‘liqlik zichligi koeffitsiyentlarini (1) formula yordamida aniqlash natijalari 1-jadvalda keltirilgan. Ushbu omillarning o‘zaro bog‘lanishini EViews amaliy dasturi yordamida hisob-kitoblarni amalga oshirish orqali tahlil qilish mumkin bo‘ladi.

1-rasm: Meva-sabzavot yetishtirish hajmi [7]

TAHLIL

Eng avval korrelyatsion tahlil natijalari (1-jadval) tahlilini ko‘rib chiqish talab etiladi. Yuqorida aytib o‘tilganidek, natijaviy omil bilan ta’sir etuvchi omillarning o‘zaro bog‘liqlik zichligi yuqori bo‘lsada, ta’sir etuvchi omillar o‘rtasida ham zich bog‘liqlikni ko‘rishimiz mumkin (r_{x1x2} = 0,95). Bunday holat ekonometrikada multikolleniarlik deb ataladi [5]. Multikolleniarlik mavjud bo‘lgan natijalarda ta’sir etuvchi omillarning birini, ya’ni natijaviy omil bilan nisbatan zich bog‘lanmaganini ekonometrik modelga kiritilmaslik afzalligi bilan ta’riflanadi.

1-jadval: Modelga kiritiladigan omillar o‘rtasidagi korrelyatsion bog‘liqlik matritsasi*

	y	X1	X2
y	1		
X1	0,91775	1	
X2	0,81011	0,95362	1

*Manba: muallif hisob-kitoblari

Shunday ekan, ko‘rib chiqilayotgan misolda natijaviy omilga ishlab chiqarish hajmining (X_1) ta’sirini belgilaydigan juft regressiya tenglamasini tuzish bilan davom etamiz. Juft regression tahlil natijasini 2-jadvalda ko‘rishimiz mumkin. Jadval ma’lumotlaridan foydalangan holda juft regressiya tenglamasini quyidagi ko‘rinishda yozishimiz mumkin bo‘ladi:

$$Ln\hat{Y} = 6.21 + 0.79Lnx + \xi \quad (3)$$

2-jadval: Juft regression tahlil natijalari*

Sample: 1 21
Included observations: 21

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
X	0.790386	0.078389	10.08283	0.0000
C	6.210258	0.684335	9.074880	0.0000

R-squared	0.842537	Mean dependent var	13.02000
Adjusted R-squared	0.834250	S.D. dependent var	1.242055
S.E. of regression	0.505671	Akaike info criterion	1.564531
Sum squared resid	4.858355	Schwarz criterion	1.664009
Log likelihood	-14.42757	Hannan-Quinn criter.	1.586120
F-statistic	101.6635	Durbin-Watson stat	0.969551
Prob(F-statistic)	0.000000		

*Manba: muallif hisob-kitoblari

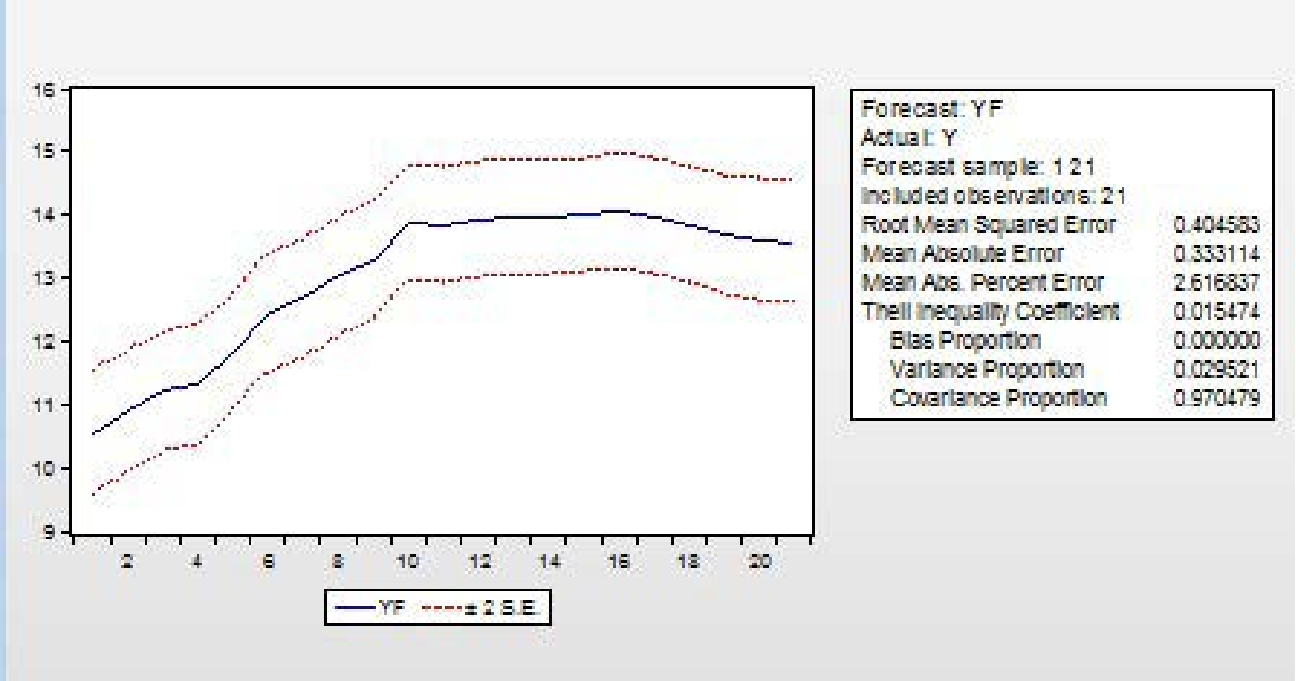
Juft regressiya tenglamasidan shuni aytish mumkinki, meva-sabzavot ishlab chiqarish natural logarifmik qiymatlarining 1 birlikka o‘zgarishi, natijaviy omilning qo‘shimcha ravishda 0,79 birlikka oshishi mumkinligini ko‘rsatadi. Olingan hisob-kitoblar natijalariga ko‘ra, modelda ko‘rib chiqilayotgan ta’sir etuvchi omil natijaviy omilning o‘zgarishini 84 foiz tushuntirib berishi aniqlangan (3-jadval), ya’ni ko‘plikdagi korrelyatsiya koeffitsiyenti R = 0,842 ga teng, hamda parametrlarning ehtimolliklari ham juda kichik (p-value < 0.05) ekani tuzilgan ekonometrik modelning sifatini oshiradi, hamda xatoligi kamligini tavsiflaydi.

Ekonometrik modelning sifatini, o‘rganilayotgan jarayonga adekvatligini tekshirish maqsadida Fisher mezonidan foydalanamiz. Modelning xatoligi va Fisher mezoni juda chambarchas bog‘liq, ammo bu munosabatlar modeldagi koyeffitsiyentlar sonining nisbati va kuzatuvlar hajmiga qarab o‘zgaradi. Agar kuzatuvlar soni modeldagi koyeffitsiyentlar sonidan katta bo‘lsa, u holda modelning xatoligi kamayadi va Fisher mezoni bo‘yicha hisoblanadigan F qiymatlar 0 ga yaqin bo‘ladi. Shu bilan birga, agar modelning xatosi 5% dan kam bo‘lsa, u holda model prognozi ishonchli ekanligi haqiqat bo‘ladi. Agar modeldagi koyeffitsiyentlar soni kuzatuvlar hajmiga yaqinlashsa, unda modelning xatoligi va Fisher mezoning F qiymat nolga intiladi. Shu bilan birga, modelning xatoligi kattalashib, tuzilgan ekonometrik model ishonchsiz deb baholanishiga olib keladi.

Hisob-kitob natijalariga ko‘ra 2-rasmda berilganidek, mazkur maqolada tuzilgan ekonometrik modelning xatoligi TIC=0,01 bo‘lganini ko‘rish mumkin. Yuqorida aytib o‘tganimizdek xatolik 5 foizdan kichik bo‘lgani sababli, modelning prognozi ishonchliligini to‘liq tasdiqlash mumkin.

Hisob-kitoblar natijalaridan Fisherning hisoblangan qiymati 101,66 ga tengligi aniqlandi. Endi esa α = 0,05 ahamiyatlilik darajasida F ning kritik qiymatini hisoblaymiz. Ushbu qiymat esa 5,31 ni tashkil etdi. Mezon talabidan kelib chiqib, olingan natijalardan $F_{kr} < F_{his}$ tengsizlik bajarilganini ko‘rishimiz mumkin. Demak, tuzilgan juft regressiya tenglamasi o‘rganilayotgan jarayonga adekvat deya baholanadi.

Keyingi bosqich regressiya tenglamasi parametrlarini ishonchliligini baholashdan iborat. Bu bosqichni amalga oshirishda Styudent mezonidan foydalanish belgilangan. Stdentning taqsimot jadvaliga ko‘ra, koeffitsiyentning noldan farqlanish α = 0,05 ehtimoli uchun t chegarasi topiladi. Agar t koeffitsiyenti ahamiyatli bo‘lsa, nolinchi gipoteza rad etiladi, Styudentning mumkin bo‘lgan qiymatlarida $t_{kr} < t_{his}$ tengsizlik o‘rinli bo‘lsa, parametrlar muhim ahamiyatga ega bo‘ladi [6].

2-rasm: Ekonometrik modelning prognoz ishonchliligi ko‘rsatkichlari (muallif hisob-kitoblari)

Olib borilgan hisob-kitoblarga ko‘ra, (3) tenglamadagi b_0 va b_1 koeffitsiyentlarning Styudent mezoni bo‘yicha hisoblangan kiritik qiymatlari mos ravishda 9,07 va 10,08 larga, hamda t ning hisoblangan qiymati esa 2,093 ga teng bo‘ldi. Hisoblashlardan ko‘rinib turibdiki, yuqorida keltirilgan tengsizlik qanoatlantirildi, demak parametrlarni ishonchli deb baholash mumkin. Mazkur maqolada tuzilgan ekonometrik model F-test va t-testlardan muvaffaqiyatli o‘tdi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Meva-sabzavot mahsulotlari eksportining asosiy muammosi uni tor yo‘nalishidir (asosan MDH mamlakatlariga) va differensiyalashmagan xarakteridir, bu meva-sabzavot mahsulotlarini ilgaridan qolgan tarkibini keng emasligidadir. “O‘zbekoziqovqatxolding” ning qayd etishicha, jahon bozorida mahsulotlarimizga bo‘lgan talabni oshirish, qadoqlash, zamonaviy saqlash xonalarini yetarliligini ta’minlash, logistika va xaridorlarga mahsulotlarni yetkazib berish e’tibor va mehnatni talab etadi. Barchaga ma’lumki, jahon bozorida raqobatchilar kuchli va iste’molchilarning did va xohishlari turlicha. Bularga moslashish esa zamon talabi bo‘lib, bu uchun sohani yetuk mutaxassislar bilan ta’minlashga e’tibor qaratish lozim. Raqamlashtirish sharoitida elektron tijoratni yo‘lga qo‘yish, jahon bozorlarini raqamli texnologiyalar yordamida o‘rganish kabi vazifalar mutaxassislarning malakalariga bog‘liqdir.

Shu bilan birga yetishtirilgan meva-sabzavotlarning hajmidagi yo‘qotishlarni kamaytirish ham ijobiy natijalar olib kelishi muqarrar. Bunda meva-sabzavotlarni qayta ishlab, tayyor mahsulot yaratishni faol yo‘lga qo‘yish, katta sig‘imli mahsulot saqlash omborlarini ko‘paytirish, ta’minot zanjiridagi boshqa uzilishlarni batafsil ko‘rib chiqish va boshqa shu kabi masalalarga katta e’tibor qaratish talab etiladi. Bundan tashqari, ekin ekiladigan yer maydonlarini kundan-kunga kengaytirilishi, innovatsion texnologiyalarni qo‘llash ko‘lamini oshirish, sohaga yangi texnika va texnologiyalarni kiritish sohada faoliyat olib borayotgan oddiy ishchidan tortib yetuk mutaxassislargacha ish jarayoniga katta ma’suliyat bilan yondoshishlari ko‘zda tutiladi.

Shulardan kelib chiqqan holda, shuni ta’kidlash lozimki, hozirgi iqlim o‘zgarishi, yer va suv resurslarining cheklanganligi, shuningdek, dunyodagi murakkab geosiyosiy vaziyat sharoitida mamlakatda meva-sabzavotchilikni yanada rivojlantirish, soha mahsuloti eksporti hajmini oshirish bo‘yicha olib borilayotgan islohotlar kelgusida tarmoqni modernizatsiyalash jarayonlarini jadallashtirishda:

- meva-sabzavot mahsulotlarini xorij bozorlaridagi raqobatbardoshligini oshirishda zamonaviy qishloq xo‘jalik usullarini joriy etish, qayta ishlashni chuqurlashtirish, meva-sabzavot mahsulotlarini saqlash, ularni aholining talabidan kelib chiqqan holda saralash, qadoqlashga;
- eksportbop mahsulotlarning assortimenti va geografik tarkibini diversifikatsiyalashga;
- eksportchi korxonalarni litsenziya olish, moliyalashtirish, sug‘urtalash va ularning tovarlarini bojxona rasmiylashtiruvidan o‘tkazish jarayonlarini soddalashtirish, transport yo‘laklarini to‘g‘ri tanlash masalalariga katta e’tibor qaratish lozim.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni, 28-yanvar 2022-yil.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020–2030-yillarga mo‘ljallangan strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5853-sonli Farmoni, 23-oktabr 2019-yil.
3. Luis Vinicio, Bernhard Brummera, Alejandra Englerb, Verena Ottera // Effects of intra-and inter-regional geographic diversification and product diversification on export performance: Evidence from the Chilean fresh fruit export sector // Contents lists available at ScienceDirect, Food Policy 86 (2019), 101730.
4. Fruit and vegetables: Opportunities and challenges for small-scale sustainable farming // FAO, CIRAD, 23 Sep 2021.
5. Хайруллина О.И., Баянова О.В. Эконометрика: базовый курс. //Учебник, Министерство сельского хозяйства Российской Федерации, федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования “Пермский аграрно-технологический университет имени академика Д.Н. Прянишникова”. – Пермь: ИПЦ “Прокростъ”, 2019 – 176 с.
6. Яковлев В. П. Эконометрика: Учебник для бакалавров / – М.: Издательско-торговая корпорация “Дашков и К°”, 2016. – 384 с.
7. www.stat.uz – O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma’lumotlari.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ АКТИВИЗАЦИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ ДОМОХОЗЯЙСТВ

Бердиев Гайрат Ибрагимович
Заведующий кафедры “Бухгалтерского учета и финансов”, PhD, доцент, Гулистанский государственный университет, Узбекистан.

Маликова Севинч Телман кизи
Студентка Гулистанского государственного университета, факультет “Цифровая экономика и инновации”, Узбекистан

Люсиков Артемий Александрович
Студент Гулистанского государственного университета, факультет “Цифровая экономика и инновации”, Узбекистан

Аннотация: Данная научная статья представляет обзор зарубежного опыта активизации экономической активности домохозяйств. В статье рассматриваются различные методы и механизмы поддержки, включая социальные пособия, образовательные программы, финансовую поддержку, стимулирование предпринимательства и инвестиции в инновации. Анализируются эффективность программ в контексте стимулирования экономической активности домохозяйств. Результаты исследования могут быть использованы для разработки более эффективных стратегий и мероприятий по поддержке экономической активности национальных домохозяйств.

Ключевые слова: социальные пособия, образовательные программы, финансовая поддержка, предпринимательство, налоговые льготы, кредитование, стартапы.

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada xo‘jaliklarning iqtisodiy faolligini oshirish bo‘yicha xorijiy tajribalar haqida umumiy ma’lumot berilgan. Maqolada qo‘llab-quvvatlashning turli usullari va mexanizmlari, jumladan, ijtimoiy imtiyozlar, ta’lim dasturlari, moliyaviy qo‘llab-quvvatlash, tadbirkorlikni rag‘batlantirish va innovatsiyalarga investitsiyalar ko‘rib chiqiladi. Uy xo‘jaliklarining iqtisodiy faolligini rag‘batlantirish doirasidagi dasturlarning samaradorligi tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalaridan milliy uy xo‘jaliklarining iqtisodiy faoliyatini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha yanada samarali strategiya va tadbirlarni ishlab chiqishda foydalanish mumkin.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy imtiyozlar, ta’lim dasturlari, moliyaviy qo‘llab-quvvatlash, tadbirkorlik, soliq imtiyozlari, kreditlash, startaplar.

Abstract: This scientific article provides an overview of foreign experience in enhancing the economic activity of households. The article examines various methods and mechanisms of support, including social benefits, educational programs, financial support, entrepreneurship stimulation and investment in innovation. The effectiveness of programs in the context of stimulating household economic activity is analyzed. The results of the study can be used to develop more effective strategies and activities to support the economic activity of national households.

Key words: social benefits, educational programs, financial support, entrepreneurship, tax benefits, lending, startups

ВВЕДЕНИЕ

В современной экономике одним из ключевых факторов устойчивого экономического развития является активизация экономической деятельности домохозяйств. Домохозяйства играют важную роль в формировании спроса, создании благосостояния и обеспечении социальной стабильности в обществе. Однако в различных странах мира уровень экономической активности домохозяйств может значительно различаться, и во многих случаях наблюдается необходимость в активизации этой деятельности для стимулирования экономического роста и повышения уровня жизни.

Проблематика активизации экономической активности домохозяйств является многогранной и включает в себя аспекты как социальной политики, так и экономической стратегии государства. В условиях глобальных вызовов, таких как демографические изменения, технологические инновации и экологические проблемы, активное участие домохозяйств в экономике становится ключевым фактором для обеспечения устойчивого развития.

Целью данной статьи является анализ зарубежного опыта в активизации экономической активности домохозяйств с целью выявления эффективных методов и механизмов, которые могут быть применены в контексте других стран. В свете этой цели мы рассмотрим различные аспекты зарубежного опыта, такие как системы социальной поддержки, стимулирование предпринимательской активности, образовательные и инновационные программы.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Экономическая активность домохозяйств охватывает широкий спектр действий и решений, направленных на производство, потребление и распределение товаров и услуг в экономике. Включает в себя работу, потребление, инвестирование, сбережения, а также участие в финансовых операциях и рынках. Роль экономической активности домохозяйств в экономике состоит в том, чтобы обеспечивать спрос на товары и услуги, стимулировать производство, формировать доходы и благосостояние населения, а также определять общий уровень экономического развития и роста страны. Важно отметить, что экономическая активность домохозяйств является ключевым элементом макроэкономической деятельности и влияет на функционирование и развитие экономики в целом.

В современном мире успешные стратегии и программы, направленные на стимулирование экономической активности домохозяйств, являются важным инструментом для обеспечения стабильного и устойчивого развития общества. Различные страны внедряют разнообразные подходы и механизмы, целью которых является поддержка экономической самостоятельности и повышение благосостояния граждан. Рассмотрим примеры успешных стратегий и программ, применяемых в развитых странах, которые демонстрируют эффективность в повышении уровня экономической активности и улучшении жизни домохозяйств.

В США система налоговых вычетов и кредитов American Opportunity Tax Credit (AOTC) способствует инвестициям в образование, здравоохранение и жилищные услуги [1]. Государственные налоговые вычеты за расходы на образование позволяют домохозяйствам экономить деньги на оплате учебных расходов для себя и своих детей. Также существует Программа Health Savings Account (HSA), предоставляет домохозяйствам налоговые льготы за медицинские расходы [2]. Эти счета позволяют домохозяйствам откладывать деньги на медицинские расходы и использовать их для оплаты медицинских услуг, лекарств и других расходов.

Федеральные и региональные программы по поддержке предпринимательства, такие как Small Business Administration (SBA), предоставляют финансовую поддержку и консультационные услуги малому и среднему бизнесу. SBA предлагает доступ к кредитам, грантам, программам обучения и консультационным услугам для помощи предпринимателям в старте и развитии своего бизнеса [3]. Это способствует созданию новых рабочих мест, росту экономической активности и повышению уровня доходов домохозяйств.

Section 8 Housing Choice Voucher Program – программа предоставляет субсидии на жилье для семей с низким доходом, позволяя им снимать жилье по более низкой арендной плате. Программа Section 8 обеспечивает стабильное жилье для домохозяйств, снижая финансовую нагрузку на семьи [4].

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Federal Housing Administration (FHA) Loans: предоставляет кредиты под низкий процент для приобретения жилья, особенно для первых покупателей и семей с низким доходом [5]. Эти кредиты имеют более гибкие условия, чем традиционные ипотечные кредиты, и позволяют домохозяйствам стать собственниками жилья.

Эти программы являются лишь некоторыми из множества инициатив, направленных на поддержку экономической активности домохозяйств в США. Они помогают семьям улучшить свой финансовый статус, обеспечить доступ к образованию, медицинскому обслуживанию и жилью, а также поддерживают предпринимательство и создание новых рабочих мест.

В Германии система социальной защиты играет ключевую роль в поддержке экономической активности домохозяйств. Программа социальной защиты, такие как Arbeitslosengeld (ALG), обеспечивают стабильность доходов и уровень потребления для лиц, потерявших работу по причинам, не зависящим от них самих [6]. Эти пособия выплачиваются на протяжении определенного периода времени и зависят от предыдущих заработков заявителя. Так же в Германии существует программа Kindergeld, которая предоставляет семьям на каждого ребенка пособие, причем сумма пособия зависит от количества и возраста детей и выплачивается ежемесячно [7]. Программа Elterngeld предоставляется родителям в случае рождения или усыновления ребенка, компенсируя часть упущенного дохода в период ухода за младенцем [8]. Эти меры помогают семьям с детьми сохранить финансовую устойчивость и продолжить активное участие в экономической жизни страны.

Германия также активно инвестирует в образование и обучение, придавая особое значение высокому качеству своей системы образования. Это обеспечивает высокий уровень подготовки рабочей силы и способствует развитию инновационной экономики.

Стоит отметить программу Dual Education System – систему двойного образования, которая предоставляет студентам возможность обучения как в учебных заведениях, так и на практике в компаниях [9]. Эта инновационная система способствует формированию квалифицированных специалистов, обладающих не только теоретическими знаниями, но и практическим опытом работы. Кроме того, существует программа Bildungsgutschein, которая обеспечивает финансовую поддержку для лиц, желающих получить дополнительное образование или профессиональное обучение, что способствует улучшению их карьерных перспектив и адаптации к изменениям на рынке труда [10].

Поддержка предпринимательства в Германии играет ключевую роль в стимулировании экономической активности и способствует развитию инноваций и конкурентоспособности. Одной из таких программ является Existenzgründungsberatung, предоставляющая консультационные услуги для потенциальных предпринимателей [11]. Эти услуги помогают в разработке бизнес-плана, поиске финансирования и успешном запуске собственного бизнеса. Такая поддержка обеспечивает предпринимателям необходимые знания и ресурсы для успешного старта и развития своего бизнеса.

Эти программы инициированы государством и различными общественными организациями с целью обеспечения финансовой стабильности, социальной защиты и развития человеческого капитала в Германии. Они способствуют увеличению уровня экономической активности домохозяйств и поддерживают устойчивость экономического роста.

В Японии высокий уровень экономической активности домохозяйств действительно поддерживается за счет активных мер по стимулированию инноваций и развитию технологий. Одной из ключевых стратегий является государственное финансирование научных исследований, которое активно осуществляется через различные программы и инициативы. Государственные гранты и финансирование предоставляются для научных исследований в различных областях, включая информационные технологии, биотехнологии, робототехнику, энергетику и другие, что способствует развитию инновационной экономики.

Одной из важных программ является Strategic Innovation Promotion Program (SIP), которая направлена на стимулирование инноваций в различных отраслях экономики [12]. Программа финансирует научные исследования и разработки, призванные создать новые продукты, технологии и услуги с высоким потенциалом для экономического развития. Такие меры позволяют Японии оставаться в числе ведущих стран по инновациям и эффективно поддерживать экономическую активность домохозяйств.

Поддержка разработки новых технологий является приоритетной задачей для Японии, и государство активно финансирует работы в этой области. В частности, финансируются проекты по искусственному интеллекту, робототехнике, квантовым вычислениям и синтетической биологии. Государственные программы стимулируют сотрудничество между академическими учреждениями, промышленностью и правительством с целью перевода научных исследований в инновационные продукты и услуги, что способствует экономическому росту страны.

Одной из ключевых программ в этой сфере является Japan Science and Technology Agency (JST) – государственное агентство, которое финансирует и координирует научные исследования в различных

областях, включая информационные технологии, биотехнологии, энергетику и другие [13]. Программа JST направлена на поддержку инновационных проектов и научных исследований с целью развития новых технологий, что способствует укреплению позиций Японии как лидера в области науки и технологий.

Программа Japan Patent Office (JPO) Patent System Reform нацелена на модернизацию патентной системы с целью стимулирования инноваций и защиты интеллектуальной собственности [14]. Реформы включают в себя упрощение процедур выдачи патентов, сокращение времени на рассмотрение заявок и облегчение коммерциализации технологий путем более эффективного использования патентов.

С другой стороны, программа New Energy and Industrial Technology Development Organization (NEDO) является государственным агентством, специализирующимся на разработке и продвижении новых энергетических технологий и инноваций в промышленности [15]. Финансируя исследования и разработки в области возобновляемых источников энергии, энергоэффективности и других секторах, программа NEDO стремится к содействию устойчивому развитию и повышению энергетической эффективности в стране.

В Японии активно развивается благоприятная среда для стартапов и предпринимательской активности благодаря государственным программам, направленным на поддержку молодых предпринимателей. Эти программы предоставляют финансовую поддержку, инвестиционные возможности и консультационные услуги, обеспечивая стартапам необходимые ресурсы для успешного развития. Такая поддержка особенно важна для тех, кто стремится внедрить новые технологии и инновации на рынке, способствуя тем самым развитию экономики страны и укреплению ее позиций в мировой инновационной арене.

Примером успешной программы в этой области является Japan Innovation Network (JIN), которая предоставляет молодым предпринимателям и стартапам не только финансовую, но и техническую поддержку [16]. Организация активно содействует развитию инновационных проектов, помогая с привлечением финансирования на исследования и разработки, а также поддерживая в поиске инвесторов и партнеров. Такие инициативы оказывают существенное влияние на создание благоприятной среды для развития стартапов и стимулируют предпринимательскую активность в Японии.

В Японии развита высокоэффективная система образования, ориентированная на развитие технических и научных навыков у своих граждан. Высшие учебные заведения предоставляют обширные возможности для изучения научных дисциплин и развития профессиональных компетенций. Студенты имеют доступ к современным лабораториям и оборудованию, а также участвуют в исследовательских проектах под руководством опытных научных сотрудников. Такая система образования способствует формированию высококвалифицированных специалистов и укреплению научно-технического потенциала Японии.

В Швеции высокий уровень экономической активности домохозяйств поддерживается за счет эффективной социальной политики и активных инвестиций в образование и инновации.

Швеция так же сильна своей обширной системой социальной защиты, которая охватывает различные виды пособий, включая те, которые предоставляются по безработице, семейные пособия и пособия по уходу за детьми. Эти меры гарантируют стабильный уровень доходов для семей в случае временных трудностей или потери работы.

Пособие по безработице (Arbetslöshetsersättning) – это одна из ключевых программ поддержки в Швеции, предоставляемая гражданам, оказавшимся без работы по определенным условиям [17]. Эти пособия способствуют сохранению стабильного уровня доходов для семей в период поиска новой занятости.

Швеция выделяет значительные ресурсы на образование на всех его уровнях, начиная от дошкольного и заканчивая высшим. Бесплатное образование и доступ к высококачественным учебным заведениям способствуют повышению уровня образования населения и формированию квалифицированной рабочей силы.

Система бесплатного образования в Швеции охватывает все уровни, включая высшее образование.. Это включает в себя бесплатные курсы и материалы для обучения. Кроме того, государство предоставляет студенческие стипендии (Studiemedel), которые направлены на поддержку учащихся во время обучения в университете, помогая семьям покрывать расходы на обучение и проживание студентов [18].

В Швеции инвестиции в инновационные проекты и научные исследования осуществляются через различные государственные фонды и программы финансирования. Например, Swedish Innovation Agency (Vinnova) выделяет средства для поддержки стартапов, инновационных предприятий и научных исследований с целью разработки новых технологий и продуктов [19]. Такие инициативы способствуют стимулированию инноваций и повышению конкурентоспособности экономики.

Эти программы и инициативы играют ключевую роль в поддержании высокого уровня экономической активности домохозяйств в Швеции, обеспечивая им стабильные доходы, доступ к образованию и возможность участвовать в инновационных проектах.

Изучение зарубежного опыта в области поддержки экономической активности домохозяйств подчеркивает разнообразие подходов, применяемых в различных странах. Это включает в себя социальные пособия, инвестиции в образование, стимулирование предпринимательства и инноваций, а также другие механизмы. Однако, наблюдается общая тенденция к приданию приоритета социальной защите и справедливости, что выражается в программных мерах по снижению неравенства и обеспечению стабильного уровня доходов.

ВЫВОДЫ

Изученный зарубежный опыт подтверждает, что успешные стратегии развития экономической активности домохозяйств включают комплексный подход, в котором сочетаются социальные программы поддержки, инвестиции в образование и инновации, а также стимулирование предпринимательства и создание благоприятной экономической среды. В странах, таких как Япония, Германия и Швеция, государственные программы финансирования научных исследований, разработки новых технологий и поддержки стартапов играют важную роль в поддержке экономической активности домохозяйств. Помимо этого, эффективные системы социальной защиты и образования способствуют укреплению финансовой стабильности и повышению квалификации трудовых ресурсов, что в свою очередь содействует устойчивому экономическому развитию. Выводы показывают, что важно создание гибкой и адаптивной системы поддержки, способной реагировать на изменения в экономической и социальной среде, чтобы обеспечить благополучие домохозяйств и устойчивое развитие экономики в целом.

Список используемой литературы:

1. American Opportunity Tax Credit [электронный ресурс] URL: https://www.irs.gov/credits-deductions/individuals/aotc
2. Health Savings Account (HAS): How HSAs Work, Contribution Rules [электронный ресурс] URL: https://www.investopedia.com/terms/h/hsa.asp (дата обращения 05.01.2024).
3. The Small Business Administration >электронный ресурс] URL: https://courses.lumenlearning.com/suny-osintrobus/chapter/the-small-business-administration.
4. Housing Choice Voucher Program Section 8 [электронный ресурс] URL: https://www.hud.gov/topics/housing_choice_voucher_program_section_8.
5. Federal Housing Administration (FHA) Loan: Requirements, Limits, How to Qualify [электронный ресурс] URL: https://www.investopedia.com/terms/f/fhaloan.asp.
6. Unemployment Benefit (ALG) [электронный ресурс] URL: https://sozialplattform.de/en/content/unemployment-benefit-alg.
7. Child benefits in Germany (Kindergeld) [электронный ресурс] URL: https://www.iamexpat.de/expat-info/social-security/child-benefits-germany-kindergeld.
8. Elterngeld / Parental Allowance in Germany [электронный ресурс] URL: https://howtogermany.com/household/children/parental-allowance-germany-elterngeld/ (дата обращения 04.10.2022).
9. German dual apprenticeship system [электронный ресурс] URL: https://www.expatrio.com/about-germany/german-dual-apprenticeship-system (дата обращения 15.02.2024).
10. What is a Bildungsgutschein [электронный ресурс] URL: https://www.match-talent.org/blog/bildungsgutschein (дата обращения 08.11.2023).
11. Erste Schritte bei der Existenzgründung: Beratung und Finanzierung [электронный ресурс] URL: https://www.steuertipps.de/selbststaendig-freiberufler/existenzgruendung/existenzgruendung-beratung-und-finanzierung
12. Cross-ministerial Strategic Innovation Promotion Program (SIP) [электронный ресурс] URL: https://stip.oecd.org/covid/moip/case-studies/15.
13. Japan science and technology agency (JST) [электронный ресурс] URL: https://fundit.fr/en/institutions/japan-science-and-technology-agency-jst.
14. An International Guide to Patent Case Management for Judges [электронный ресурс] URL: https://www.wipo.int/patent-judicial-guide/en/full-guide/japan.
15. About NEDO [электронный ресурс] URL: https://www.nedo.go.jp/english/introducing/introducing_index.html
16. Japan Innovation Network (JIN) [электронный ресурс] URL: https://ji-network.org/en.
17. Unemployment benefit in Sweden [электронный ресурс] URL: https://www.norden.org/en/info-norden/unemployment-benefit-sweden.
18. Sweden – For students [электронный ресурс] URL: https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1130&intPageId=4806&langId=en.
19. Swedish Innovation Agency // Vinnova [электронный ресурс] URL: https://innovayt.eu/funding/vinnova.

THE IMPACT OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT ON ECONOMIC GROWTH: A CASE STUDY OF UZBEKISTAN

Abdulla Ibragimov
Doctor of Economic science, Department of Business Management, The Banking and Finance Academy of the Republic of Uzbekistan

Keldiyorov Shakhriyor Ilyos O‘g‘li
Master of The Banking and Finance Academy of the Republic of Uzbekistan

Abstract: This case study delves into the impact of Foreign Direct Investment on Uzbekistan’s economic growth, focusing on key areas such as capital inflows, technology transfer, employment generation, export expansion, infrastructure development, and skills enhancement. It discusses how FDI has driven economic transformation in Uzbekistan, attracting capital, fostering innovation, creating jobs, expanding exports, and upgrading infrastructure. The study also highlights challenges faced by Uzbekistan in optimizing FDI benefits and strategies implemented to overcome these challenges, emphasizing the importance of a conducive investment climate for sustainable economic development in developing countries.

Key words: Foreign Direct Investment, economic growth, gross domestic product (GDP), cash inflow investment, centralized financing sources, social, organizational, legal, political, normative, foreign direct investment, investment growth rate, capitalized investment.

Annotatsiya: Ushbu amaliy tadqiqot to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning O‘zbekiston iqtisodiy o‘sishiga ta’sirini o‘rganadi va asosiy e’tibor kapital oqimi, texnologiyalar transferi, bandlik yaratish, eksportni kengaytirish, infratuzilmani rivojlantirish va malaka oshirish kabi asosiy sohalarga qaratiladi. Unda to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar O‘zbekistondagi iqtisodiy o‘zgarishlarga, kapitalni jalb qilishga, innovatsiyalarni rag‘batlantirishga, ish o‘rinlari yaratishga, eksportni kengaytirishga va infratuzilmani yangilashga qanday turtki bergani muhokama qilinadi. Tadqiqotda, shuningdek, O‘zbekiston to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar bo‘yicha imtiyozlarni optimallashtirish va ushbu muammolarni bartaraf etish bo‘yicha amalga oshirilayotgan strategiyalar bo‘yicha duch kelayotgan muammolarga alohida to‘xtalib, rivojlanayotgan mamlakatlarda barqaror iqtisodiy rivojlanish uchun qulay sarmoyaviy muhit muhimligini ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar, iqtisodiy o‘sish, yalpi ichki mahsulot (YaIM), pul mablag‘lari oqimi, markazlashtirilgan moliyalashtirish manbalari, ijtimoiy, tashkiliy, huquqiy, siyosiy, normativ, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar, investisiyalarning o‘sish sur’ati, kapitallashtirilgan investitsiyalar.

Аннотация: В данном тематическом исследовании рассматривается влияние прямых иностранных инвестиций на экономический рост Узбекистана с акцентом на такие ключевые области, как приток капитала, передача технологий, создание рабочих мест, расширение экспорта, развитие инфраструктуры и повышение квалификации. В нем рассказывается о том, как прямые иностранные инвестиции способствовали экономическим преобразованиям в Узбекистане, привлекая капитал, стимулируя инновации, создавая рабочие места, расширяя экспорт и модернизируя инфраструктуру. В исследовании также освещаются проблемы, с которыми сталкивается Узбекистан при оптимизации выгод от прямых иностранных инвестиций, и стратегии, реализуемые для преодоления этих проблем, подчеркивая важность благоприятного инвестиционного климата для устойчивого экономического развития в развивающихся странах.

Ключевые слова: Прямые иностранные инвестиции, экономический рост, валовой внутренний продукт (ВВП), инвестиции с притоком наличности, централизованные источники финансирования, социальные, организационные, правовые, политические, нормативные, прямые иностранные инвестиции, темпы роста инвестиций, капитализированные инвестиции.

INTRODUCTION

Foreign Direct Investment (FDI) has become a pivotal factor in the economic development of many countries, especially those in the developing world. Uzbekistan, located in Central Asia, stands as a compelling case study of the impact of FDI on economic growth and transformation. Over the past few decades, Uzbekistan has actively sought foreign investment to modernize its economy, diversify industries, create employment opportunities, and enhance competitiveness in the global market.

This case study aims to delve into the intricate relationship between FDI and economic growth in Uzbekistan. By examining key aspects such as capital inflows, technology transfer, employment generation, export expansion, infrastructure development, and skills enhancement, we can gain insights into how FDI has shaped Uzbekistan's economic landscape. Additionally, we will explore the challenges encountered along the way and the strategies employed to leverage FDI for sustainable and inclusive growth.

Furthermore, Uzbekistan has a series of laws and decrees that regulate investment activities, support and provide various incentives to investors. For example, the law "On Investment Activities" adopted on December 9, 2014, the decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On Measures to Improve the Investment Environment in the Republic of Uzbekistan," the resolution of the President of the Republic of Uzbekistan "On Additional Measures to Accelerate the Implementation of Investment and Infrastructure Projects in 2018-2019," the decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On Measures to Implement the Investment Program of the Republic of Uzbekistan for 2019," the resolution of the President of the Republic of Uzbekistan "On Further Improving Mechanisms for Attracting Foreign Direct Investments to the Republic's Economy," the decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On Additional Measures to Stimulate the Attraction of Direct Foreign Investments" and a number of other legal documents protect investment activities and the rights of investors and create favorable conditions for their smooth operation. These legal documents provide a basis for granting various incentives to investors. Therefore, attracting more investments, which is the main driver of developing our country's economy today, has been set as a priority goal. In this regard, it is correct to say that investment is the main engine of economic growth and development without exaggeration.

In addition, a wide range of initiatives are being implemented in our republic to enhance investment attractiveness, create a favorable business environment, and pursue an active investment policy. The main goal outlined in these efforts is to promote social and economic development, improve the well-being of the population, reduce unemployment, and increase the real incomes of citizens. In this regard, President Shavkat Mirziyoyev's decree on the "Strategy of Actions on the Further Development of Uzbekistan" in paragraph 3.4 specifically emphasizes selecting two main directions: "Improving the investment environment and actively attracting foreign investments, primarily direct foreign investments, to the sectors and regions of the country" which are being actively implemented in these directions.

Uzbekistan's experience with FDI serves as a microcosm of the broader global trend where developing countries actively court foreign investors to catalyze their economic development agendas. Understanding the nuances of this relationship not only sheds light on Uzbekistan's journey but also provides valuable lessons for policymakers, investors, and researchers seeking to navigate the complex terrain of FDI and its impact on economic prosperity.

LITERATURE REVIEW

Foreign Direct Investment (FDI) has long been recognized as a significant driver of economic growth, particularly in developing countries. Numerous studies have explored the multifaceted relationship between FDI inflows and economic development, shedding light on both the positive and negative impacts of foreign

investment. This literature review aims to synthesize key findings from existing research and provide insights into the complex dynamics of FDI and its impact on economic growth in developing countries, with a focus on Uzbekistan as a case study.

Many studies highlight the role of FDI in providing much-needed capital inflows to developing countries. These inflows contribute to increased investment in infrastructure, technology, and productive capacities, leading to higher levels of economic output and growth (Alfaro et al., 2004). In addition, FDI often brings advanced technologies, managerial practices, and knowledge spillovers to host countries. This technology transfer enhances productivity, fosters innovation, and improves the competitiveness of domestic industries. Moreover, foreign investment projects typically create job opportunities, both directly within foreign-owned enterprises and indirectly in supporting industries. This leads to reduced unemployment rates, higher incomes, and improved living standards for the population (World Investment Report, 2020).

It is known that there is a causal relationship between investments and economic growth, which has been explained by the renowned economist and Nobel laureate P.A. Samuelson through the “accelerator principle.” The essence of this principle is as follows: “The increase in the real total output volume leads to an increase in the volume of real investments, and in turn, the increase in the volume of real investments ensures the further increase in the volume of real total output” (Пол А. Самуэльсон, 1947, p. 15).

Studies also highlight the potential for FDI to exacerbate income inequality within developing countries (Couto, 2018). The benefits of foreign investment may accrue primarily to wealthy elites or specific regions, leading to disparities in income distribution and social tensions (UNCTAD, 2019). Aligning FDI strategies with the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs) can help ensure that foreign investment contributes to inclusive and sustainable growth.

Studies also show that Uzbekistan has undertaken significant policy reforms to attract FDI and promote economic growth. The adoption of investment-friendly laws, infrastructure development initiatives, and efforts to enhance the investment environment signal a proactive approach to leveraging foreign investment (Ministry of Economy, 2020).

Despite progress, Uzbekistan faces challenges in fully realizing the potential benefits of FDI, including regulatory complexities, infrastructure gaps, and skill shortages. Strategic investments in human capital, technology absorption, and sustainable development are crucial for maximizing the positive impacts of FDI in Uzbekistan (World Bank, 2020).

FDI and economic growth in developing countries underscores the importance of a balanced approach that maximizes the benefits of foreign investment while addressing associated challenges. Policymakers, investors, and researchers must continue to explore innovative strategies and policy frameworks to ensure that FDI contributes to sustainable and inclusive development in countries like Uzbekistan and across the developing world.

METHODOLOGY AND RESULTS

This study adopts a qualitative research approach to explore the impact of Foreign Direct Investment (FDI) on economic growth in developing countries, with a focus on Uzbekistan as a case study. Qualitative methods are chosen to gain in-depth insights into the complex dynamics of FDI and its effects on economic development.

A comprehensive review of existing literature, reports, academic articles, policy documents, and statistical data related to FDI in Uzbekistan and its impact on economic indicators will be conducted. Secondary data sources will complement and validate the findings from primary data collection.

Data analysis

- **Quantitative Analysis:** The overall increase in the country’s economic output, typically measured by Gross Domestic Product (GDP) growth rate. Where applicable, quantitative data from secondary sources, such as economic indicators, FDI inflows, GDP growth rates, employment statistics, and trade data, will be analyzed using statistical methods. Descriptive statistics, correlation analysis, and regression analysis may be utilized to examine relationships and trends.

Limitations

- **Time Constraints:** The study may be limited by time constraints in collecting and analyzing data comprehensively.
- **Data Availability:** Availability and reliability of secondary data sources, particularly in developing country contexts, may pose challenges.
- **Generalizability:** Findings from a single case study in Uzbekistan may have limited generalizability to other developing countries, necessitating caution in extrapolating conclusions.

In order to further clarify the importance of attracting investments to national economic development, it is necessary to examine the effectiveness of investment achievements in the country's economic progress. According to the initial data from the statistical agency, the share of total foreign investments and loans allocated to fixed capital amounted to 53.4 percent. Among the countries with the highest share in the volume of allocated foreign investments and loans, China takes the lead with 25.6 percent. The remaining shares among other countries are as follows:

- Russia – 13.4 percent;
- Saudi Arabia – 7.9 percent;
- Turkey – 6.4 percent;
- UAE (United Arab Emirates) – 5.8 percent;
- Germany – 4.3 percent.

According to the initial data from the statistical agency, the total domestic product (GDP) volume in Uzbekistan from January to September 2023 amounted to 751 trillion soums at current prices. Based on the average exchange rate (11,556.2 soums per US dollar), this is approximately equal to 65 billion US dollars. It should be noted that this indicator has increased by 5.8 percent compared to the corresponding period of 2022. The volume of GDP per capita calculated for the population from January to September 2023 amounted to 20.7 million soums (1,789.5 US dollars) at current prices, which is an increase of 3.6 percent compared to the same period in 2022.

During 2023 year, 3,117.6 trillion soums or 28.2% of investments in fixed capital were carried out through foreign investments and loans. Foreign investments accounted for 2,084.7 trillion soums, while the remaining 1,032.9 trillion soums were accounted for by foreign loans within the total foreign investment and loan composition[1].

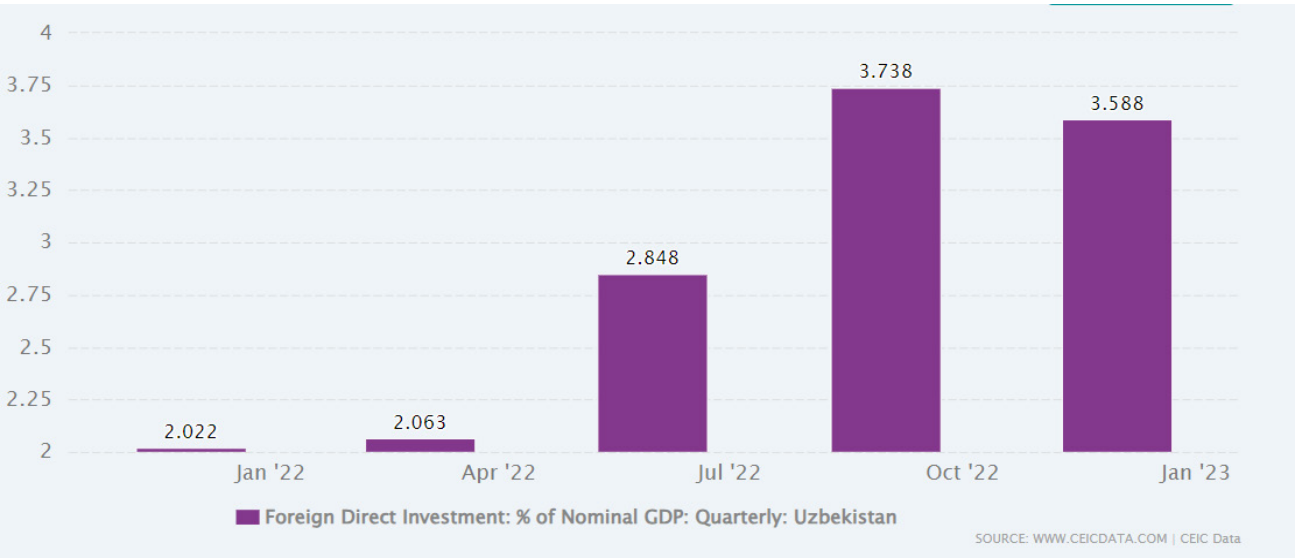

Figure 1: Uzbekistan's Foreign Direct Investment: % of GDP[2]

Foreign Direct Investment (FDI) in Uzbekistan increased by 3.3% of the country's Nominal GDP in June 2023, marking a significant growth compared to the 1.0% growth observed in the previous quarter.

CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

Developing and funding investment initiatives aimed at substantially boosting our nation's economic progress, fostering job creation, and elevating living standards is paramount. To achieve these favorable results, it's imperative to establish favorable conditions that attract investors keen on investing in our economy, thereby securing ample capital. Implementing a monitoring framework for these investment endeavors not only bolsters their economic effectiveness but also amplifies their societal and political influence, constituting a crucial and integral aspect of our national investment strategy.

1 Stat.uz, Asosiy kapitalga o'zlashtirilgan xorijiy investitsiya va kreditlar Toshkent shahar statistika boshqarmasi
2 CEIC DATA 2023

In general, Foreign Direct Investment (FDI) tends to have a beneficial effect on a nation's economic advancement and market expansion. Our analysis confirms this assertion, particularly in the context of Uzbekistan. Given the essential role of FDI for Uzbekistan's economic progress, we recommend the following:

- **Enhance Investment Climate:** Continuously improve the investment climate by implementing investor-friendly policies, streamlining bureaucratic processes, and ensuring transparency and accountability in regulatory frameworks. This will attract more FDI inflows and foster investor confidence.
- **Diversify Investment Sectors:** Encourage diversification of FDI across various sectors of the economy, including manufacturing, agriculture, services, and technology. This diversification reduces dependency on specific industries and promotes balanced economic growth.
- **Monitor and Evaluate Impact:** Establish a robust monitoring and evaluation framework to assess the impact of FDI on economic growth, employment, technology transfer, and sustainable development goals. Regularly review investment policies and outcomes to make informed decisions and adjust strategies as needed.

References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 1- apreldagi "Kapital bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PF-6207-son Farmoni. lex.uz›docs/-5371091.
2. Saitkamolov M.S., Xamdamova G.A. – Iqtisodiyotga investitsiyalarni jalb qilish, 2016.
3. Ismatullayev Jasurbek Anvarovich – TDIU huzuridagi ITM tadqiqotchisi, Mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining zamonaviy sur'atlari va ularning investitsion jozibadaorligini tahlili. Xorijlik olimlar V.N.Sherbakov, K.V. Baldin – Investitsion jozibadorlik.
4. Michel Crouhy, Dan Galai, Robert Mark. The Essentials of Risk Management. Published January 7th 2014 by McGraw-Hill Education.

MINTAQADA SANOAT ISHLAB CHIQARISH RIVOJLANISHINING KAMBAG‘ALLIKNI QISQARTIRISHDAGI AHAMIYATI

Abdullayev Habibullo Asadulla o‘g‘li
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Mintaqada sanoatni rivojlantirish kambag‘allikni qisqartirishning muhim omili hisoblanadi, chunki u bandlikni ta’minlash, infratuzilmani yaxshilash, daromadni oshirish imkonini beradi. Maqola ma’lum bir hududda kambag‘allikni samarali ravishda kamaytirishga yordam beradigan ijobiy, ijtimoiy va iqtisodiy o‘zgarishlarni amalga oshirishda sanoat rivojlanishining muhim rolini ochib beradi.

Kalit so‘zlar: Mintaqa sanoati, sanoat ishlab chiqarish, kambag‘allikni qisqartirish, sanoatni rivojlantirish, bandlikni ta’minlash, aholi daromadi, daromadni oshirish.

Abstract: Industrial development in the region is an important factor in reducing poverty, as it provides employment, improves infrastructure, and increases income. The article reveals the important role of industrial development in bringing about positive, social and economic changes that help to effectively reduce poverty in a given area.

Key words: Regional industry, industrial production, poverty reduction, industrial development, employment, population income, income increase.

Аннотация: Промышленное развитие в регионе является важным фактором сокращения бедности, поскольку оно обеспечивает занятость, улучшает инфраструктуру и увеличивает доходы. В статье раскрывается важная роль промышленного развития в достижении позитивных социальных и экономических изменений, которые помогают эффективно снизить уровень бедности на данной территории.

Ключевые слова: Региональная промышленность, промышленное производство, сокращение бедности, промышленное развитие, занятость, доходы населения, рост доходов.

KIRISH

Mintaqada sanoatning rivojlanishi jadal iqtisodiy o‘sish sur’atlarni keltirib chiqaradi hamda raqobatbardosh iqtisodiy ko‘rsatkichlar daromad va bandlikni yaratadi, xalqaro savdo va resurslar samaradorligini oshiradi. Shu jihatdan ham sanoat ishlab chiqarishini rivojlantirish kambag‘allikni kamaytirishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Mintaqada sanoatning taraqqiy etishi aholi turmush tarzini yengillashtiradi hamda umumiy farovonlikga erishishga yordam beradi. Garchi sanoatlashtirish kambag‘allikni qisqartirishga hissa qo‘shsa ham iqtisodiy o‘sishning universal maqsadi, uning ta’siri mamlakatga qarab farq qiladi. Iqtisodiyotlari rivojlangan mamlakatlarda, sanoatning o‘sishi yuqori natijalarga erishishda namoyon bo‘ladi. Mahsuldorlikni, yangi texnologiyalarni, aqlli ishlab chiqarish jarayonlarini qamrab olish va kambag‘allikni kamaytirish sanoat ishlab chiqarishining atrof-muhit va iqlimga ta’siri bilan baholandi. Rivojlanayotgan mamlakatlar uchun sanoatlashtirish tarkibiy o‘zgarishlarni nazarda tutadi, an’anaviy tarmoqlardan iqtisodiyotning qishloq va baliqchilikdan zamonaviy ishlab chiqarishga innovatsiyalar va texnologiyalar bilan ta’minlangan sanoat tarmoqlariga o‘tishiga zamin yaratdi. Ishlab chiqarish sohasining bunday kengayishi ish o‘rinlari yaratadi, daromadlarni yaxshilashga yordam beradi va shu tariqa kambag‘allikni kamaytiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Jeffri Saks: Kolumbiya universiteti qoshidagi Yer instituti iqtisodchisi va direktori Jeffri Saks kambag‘allikni kamaytirishda sanoat ishlab chiqarishini rivojlantirishning ahamiyati haqida keng qamrovli tadqiqotlar olib bordi. U, ayniqsa, past daromadli hududlarda iqtisodiy o‘sishni ta’minlash va bandlik imkoniyatlarini yaratish uchun infratuzilma, texnologiya va ishlab chiqarishga sarmoya kiritish zarurligini ta’kidladi [1].

Garvard Kennedi maktabining iqtisodchisi va professori Dani Rodrik kambag‘alliklikni kamaytirishda sanoat rivojlanishining rolini o‘rganib chiqdi. Uning tadqiqotlari rivojlanayotgan mamlakatlarda inklyuziv iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish va kambag‘alliklikni kamaytirishda sanoat siyosati, savdo integratsiyasi va texnologik innovatsiyalarning muhimligini ta’kidladi [2].

Iqtisodiyot bo‘yicha Nobel mukofoti sovrindori Jozef Stiglits sanoat ishlab chiqarishining kambag‘alliklikni kamaytirish va iqtisodiy rivojlanishga ta’sirini o‘rgangan. Uning faoliyati ishlab chiqarish tarmoqlarining o‘sishini qo‘llab-quvvatlovchi, texnologiyalar transferini rag‘batlantiradigan va kam ta’minlanganlar uchun ish va daromad olish imkoniyatlarini yaratish uchun institutsional rivojlanishga yordam beradigan siyosat zarurligini ta’kidladi [3].

Kolumbiya universiteti iqtisodchisi va professori Xavier Sala-i-Martin sanoat ishlab chiqarishi va kambag‘alliklikni qisqartirish o‘rtasidagi bog‘liqlikni tadqiq qildi. Uning faoliyati sanoatni rivojlantirish va kambag‘alliklikni bartaraf etish uchun imkoniyatlar yaratishda iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, mahsuldorlikni oshirish va texnologik taraqqiyotning ahamiyatiga qaratilgan [4].

Mahalliy olimlardan Anvar Nazarovning “O‘zbekistonda kambag‘allikni qisqartirish bo‘yicha barqaror rivojlanish strategiyalari” ilmiy maqolasida bu sohada amalga oshirilishi kerak bo‘ladigan chora- tadbirlar ko‘rsatib berilgan [5].

Musaxon Isakov “Sanoat taraqqiyotining muhim qonuniyatlaridan biri sanoat xodimlarining madaniy texnikaviy, ma’naviy-ma’rifiy darajasining o‘sishi, ishlab chiqarish malakasi va tajribasining tinmay oshib borishidir” [6].

M.P.Narziqulov “Sanoatni rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish jarayonida asosiy e’tibor tarkibiy o‘zgarishlarga qaratilgan bo‘lishligiga ahamiyat qaratgan” [7].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda ilmiy bilishning dialektik, mantiqiy fikrlash, ilmiy abstraksiya, tahlil va sintez, qiyosiy tahlil guruhlash, ekonometrik va prognozlash usullari qo‘llanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR MUHOKAMASI (ASOSIY QISM)

Sanoatlashtirish ko‘pincha iqtisodiy o‘sish va uzoq muddatli kambag‘alliklikni kamaytirish uchun zarurdir. Biroq sanoatlashtirish modeli kambag‘allarning o‘sishdan qanday foyda olishiga sezilarli ta’sir qiladi. Kambag‘allarni qo‘llab-quvvatlovchi iqtisodiy va sanoat siyosati kambag‘allar ega bo‘lgan ishlab chiqarish omillarining iqtisodiy daromadlarini oshirishga qaratilgan, masalan. malakasiz mehnatning daromadliligini oshirish, kapital va yerga yuqori daromad keltiruvchi siyosatlar, agar ular jismoniy va inson kapitali kontsentratsiyasi va yerga egalik qilishning mavjud shakllaridagi o‘zgarishlarni ham o‘z ichiga olmasa, tengsizlikni kuchaytiradi. Ko‘p mehnat talab qiladigan usullar o‘rniga kapitalni ko‘p talab qiladigan usullardan foydalanish, ayniqsa, ta’lim darajasi past va inson kapitali to‘plangan joylarda malakaga asoslangan texnologiyalarni qo‘llash kabi daromadlar nomutanosibligini oshiradi. Shuningdek, sanoat obyektlarining joylashishi kambag‘alliklik va tengsizlikning umumiy qisqarishiga ta’sir qiladi. Korxonalar ko‘pincha shaharlarda to‘planganligi sababli – malakali ishchi kuchi, yaxshi infratuzilma, katta bozorlar va texnologik tarqalish tufayli, sanoatlashtirish shahar va qishloq joylari o‘rtasidagi tengsizlikni kuchaytirishi mumkin. Kichik va o‘rta korxonalarda ishlab chiqarish kabi qishloq xo‘jaligidan tashqari faoliyatni rivojlantirishga ko‘maklashishi bu esa nomutanosiblikni kamaytirishi mumkin. Mamlakatning iqtisodiy ochiqlik darajasi uning ixtisoslashuvi va industriyalashtirish shakliga muhim ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Agar mamlakatlar savdoga ochiq bo‘lsalar, Xeksher-Olin nazariyasiga ko‘ra, 21-asr uchun maxsus 300 sanoat rivojlanishi o‘zlarining qiyosiy ustunlikka ega bo‘lgan tovarlarni ishlab chiqarishda ixtisoslashishi kerak. Ishchi kuchi ko‘p bo‘lgan mamlakatlarda savdoni liberallashtirish ishlab chiqarishni kapital ko‘p import o‘rnini bosuvchi mahsulotlardan ko‘p mehnat talab qiladigan eksport qilinadigan mahsulotlarga o‘tkazishga moyil bo‘ladi. Ushbu o‘zgarish tufayli ushbu mamlakatlarda ishchi kuchiga bo‘lgan talab ortib borayotganligi sababli ichki tengsizlikning pasayishi kutilmoqda, kapital mablag‘lari ko‘p bo‘lgan mamlakatlarda esa tengsizlik kuchayadi. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni liberallashtirish, shuningdek, kapital import qiluvchi mamlakatlarda tengsizlikni kamaytirishi mumkin, ammo bu qisman xorijiy investitsiya kompaniyalari tomonidan qo‘llaniladigan texnologiyalarning mahorat darajasiga bog‘liq.

1-jadval: Mintaqalarda sanoatning o‘sishi hamda ishsizlik darajasining pasayishi o‘rtasidagi to‘g‘ridan to‘g‘ri bog‘liqlik (2022-yil)[1]

Mintaqalar	Sanoatning o‘sishi (%)	Ishsizlik darajalarining kamayishi (%)
Andijon	122,8	1,0
Xorazm	115,0	0,9
Qashqadaryo	110,1	0,9

1 https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/

Yuqoridagi jadvalda mamlakatimizning 3 ta turli xil mintaqalarida sanoat ishlab chiqarishi rivojlanishining ishsizlik darajasini pasayishiga bu orqali to‘g‘ridan-to‘g‘ri kambag‘allik darajasini pasayishiga sabab bo‘lishini Davlat ststistika agentligi ma’lumotlari asosida kuzatishimiz mumkin.

Andijon viloyati sanoatning eng yuqori o‘sish sur’ati 122.8 % ni tashkil etgan, bu ishsizlik darajasining 1% ga sezilarli darajada pasayishi bilan bir vaqtda yuz bergan. Bu sanoat rivojlanishining Andijon viloyatida ish o‘rinlari yaratish va bandlik imkoniyatlariga sezilarli ijobiy ta’siridan dalolat beradi.

Xorazm viloyati sanoatning o‘sish sur’ati 115 % ni tashkil etdi, natijada ishsizlik darajasi 0,9 % ga sezilarli darajada pasaydi. Xorazm mintaqasidan biroz pastroq bo‘lsa-da, sanoatning kengayishi tufayli bandlik ko‘rsatkichlarida hali ham sezilarli yaxshilanishlarga erishishi mumkin.

Qashqadaryo mintaqasida uchta mintaqa orasida sanoatning eng past o‘sish sur’atini 110,1 % ga o‘sishni ko‘rsatdi, shunga qaramasdan bu ishsizlik darajasining 0,9% ga pasayishi bilan to‘g‘ri keldi. O‘sish sur’ati past bo‘lishiga qaramay, Qashqadaryo mintaqasi ishsizlikning kamayishidan hali ham manfaatdor.

Umuman olganda, ma’lumotlar sanoat rivojlanishining ishsizlikni kamaytirish va mintaqada ish o‘rinlarini yaratish katalizatori sifatida muhimligini ko‘rsatmoqda. Sanoat o‘sishining yuqori sur’atlarini boshdan kechirayotgan hududlarda ishsizlik darajasining sezilarli darajada pasayishi kuzatilmoqda, bu esa ishsizlik va kambag‘allik muammolarini hal qilishda sanoatlashtirishning muhim rolini ko‘rsatib bermoqda.

Mintaqada kambag‘alliklikni kamaytirishda sanoatni rivojlantirishning ahamiyati haqidagi tahliliy natijalar bir qancha muhim xulosalarni ko‘rsatadi:

Tadqiqotlar doimiy ravishda sanoatning rivojlanishi, xususan, ishlab chiqarish, qurilish va xizmat ko‘rsatish sohalarida sezilarli ish o‘rinlari yaratilishiga olib kelishini ko‘rsatmoqda. Masalan, Jahon banki tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, yalpi ichki mahsulotdagi ulush sifatida ishlab chiqarish qo‘shilgan qiymatning har 1% o‘sishi uchun kambag‘alliklik darajasi taxminan 0,3% ga kamayadi. Bu aholining kam ta’minlangan va marginal qatlamlarini ish bilan ta’minlashda sanoat tarmoqlarining muhim rolini alohida ta’kidlash mumkin.

Uy xo‘jaliklaridan o‘tkazligan so‘rovnoma ma’lumotlarini tahlil qilish sanoatlashtirish va kam ta’minlanganlar daromadlarining o‘sishi o‘rtasida kuchli bog‘liqlikni ko‘rsatadi. Xalqaro Mehnat Tashkiloti (XMT) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, sanoat sohasida band bo‘lgan shaxslar qishloq xo‘jaligi yoki norasmiy sektorlarga qaraganda ko‘proq maosh oladi. Natijada, sanoatning rivojlanishi uy xo‘jaliklarining turmush farovonligini oshirish hamda ularga zarur tovarlar va xizmatlarni sotib olish imkoniyatini berish orqali kambag‘allikni kamaytirishga yordam beradi.

Mehnat bozori natijalarining miqdoriy tahlili ishchilar o‘rtasida inson kapitali va malakasini oshirishda sanoatlashtirishning rolini ta’kidlaydi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Taraqqiyot Dasturi (UNDP) kabi rivojlanish agentliklari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, sanoat tarmoqlari ko‘pincha maxsus ko‘nikmalar va tayyorgarlikni talab qiladigan rasmiy ish bilan ta’minlaydi. Binobarin, kasbiy ta’lim va malaka oshirish dasturlariga kiritilayotgan investitsiyalar bandlik va ishchi kuchining daromad istiqbollarini yaxshilash orqali kambag‘alliklikni kamaytirishga yordam beradi.

Hisoblanuvchi umumiy muvozanat (CGE) modellari sanoat rivojlanishining kengroq iqtisodiyotga multiplikativ ta’sirini ko‘rsatadi. Sanoat ishlab chiqarishining o‘sishi xomashyo, oraliq tovarlar va xizmatlarga bo‘lgan talabni rag‘batlantiradi, bu esa turli sohalarda multiplikativ ta’sirga olib keladi. Ushbu bilvosita ta’sirlar butun ta’minot zanjirida qo‘shimcha daromad va bandlik imkoniyatlarini yaratish orqali sanoatlashtirishning kambag‘allikni kamaytirishga dastlabki ta’sirini kuchaytiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tahliliy natijalar mintaqada kambag‘alliklikni kamaytirishda sanoat rivojlanishining muhim rolini yoritib beradi. Statistik tahlillar sanoatning o‘sishi va kambag‘alliklik darajasining pasayishi o‘rtasidagi kuchli bog‘liqlikni ko‘rsatmoqda. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, kuchli sanoatlashtirishni boshdan kechirayotgan hududlarda ishsizlik darajasi sezilarli darajada pasaygan, chunki sanoat tarmoqlar bo‘ylab ko‘plab ish o‘rinlarini yaratiladi. Bundan tashqari, sanoatning rivojlanishi an’anaviy qishloq xo‘jaligi yoki norasmiy sektordagi ishchilarga nisbatan yuqori ish haqini taklif qilib, daromad olish imkonini beradi. Bu oshgan daromad uy xo‘jaliklariga asosiy ehtiyojlarni ta’minlash imkonini beradi, bu esa turmush darajasini yaxshilaydi hamda kambag‘alliklikni kamaytiradi. Bundan tashqari, sanoatlashtirish infratuzilmani rivojlantirish, malakali hodimlar sonini oshirish va iqtisodiyotni diversifikatsiya qilishga yordam beradi, bularning barchasi kambag‘alliklikka qarshi kurashda ajralmas ahamiyat kasb etadi. Sanoatning kengayishi natijasida hosil bo‘ladigan multiplikator effekti iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantiradi hamda tanazzulga chidamlilikni oshiradi, bu esa kambag‘alliklikning barqaror qisqarishiga yordam beradi. Demak, sanoat rivojlanishini rag‘batlantirish mintaqada kambag‘allik muammolarini hal qilishning muhim strategiyasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Manba va foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Сакс, Джеффри.Конец бедности: экономические возможности нашего времени. – М.: Издательство Института Гайдара, 2011. – 424 с.
2. Rodrik D, Blanchard O ed. Combating Inequality: Rethinking Government’s Role. Cambridge, MA: MIT Press; 2021.
3. Joseph Stiglitz. The Great Divide: Unequal Societies and What We Can Do About Them (2015).
4. The world distribution of income: Falling poverty and... convergence, period”. Quarterly Journal of Economics. 121 (2): 351–397. doi:10.1162/qjec.2006.121.2.351.
5. Musaxon Isakov, Dilobar Ro‘ziyeva. O‘zbekiston sanoatidagi tarkibiy o‘zgarishlar. Monografiya. – T.: TDIU, 2019-y.
6. Bodrunov, S. D. (2012). New industrialization and modernization of Russia (public lecture). Institute of New Industrial Development (30).
7. https://www. xorazmstat.uz – Xorazm viloyati statistika boshqarmasi rasmiy veb-sayti ma’lumotlari.
8. Hududlarda sanoatni rivojlantirishda ishlab chiqarish saloxiyatidan samarali foydalanish yo‘nalishlari (Qashqadaryo viloyati misolida). Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori dissertatsiyasi. T.: 2019-y.,
9. https://www.cnbc.com/2021/08/25/auto-industry-supply-chains-hit-hardest-during-covid-pandemic-survey.html
10. Identifying Important Regional Industries: A Quantitative Approach.
11. https://lex.uz/ru

GLOBAL IQTISODIYOT SHAROITIDA ISLOM MOLIYASI MEZON VA TARTIBLARINI JORIY ETISHDAGI MUAMMOLAR VA YECHIMLAR

Abduvosidova Gulandom Abdurashid qizi
Toshkent moliya instituti doktoranti

Annotatsiya: Maqolada hozirgi davrda dunyo iqtisodiyotida keng o‘rin olayotgan islom moliyasining rivojlanishi va uning xalqaro integratsiya jarayonidagi roli o‘rganilgan. Bundan tashqari, islom moliya tizimining joriy holati tahlil qilingan va islom moliya institutlari tomonidan taqdim etiladigan mahsulotlar ko‘rib chiqilgan. Rivojlanayotgan mamlakatlarda islomiy moliyalashtirishni yanada rivojlantirish bo‘yicha mavjud strategiyalar va loyihalar o‘rganilgan. O‘zbekistonda islom moliyasini rivojlantirish imkoniyatlari va bu borada amalga oshirilishi kerak bo‘lgan vazifalar yo‘nalishlari belgilab berilgan.

Kalit so‘zlar: islom moliyasi, islom banklari, iqtisodiy integratsiya, islom moliya instrumentlari, takoful, sukuk, murobaha, mudoraba, mushoraka, ijara, salam, istisno, amana, vadia, ribo, maysir, g‘arar.

Abstract: The article examines the development of Islamic finance, which currently occupies a wide place in the global economy, and their role in the process of international integration. In addition, the current state of the Islamic financial system is analyzed and the products offered by Islamic financial institutions are considered. The existing strategies and projects for the further development of Islamic finance in developing countries were studied. The opportunities for the development of Islamic finance in Uzbekistan and the tasks that need to be solved in this direction have been identified.

Key words: Islamic finance, Islamic banking, economic integration, Islamic finance instruments, takaful, sukuk, murabaha, mudaraba, musharaka, ijarah, salam, istisna, amana, vadia, riba, maysir, gharar.

Аннотация: В статье рассматривается развитие исламских финансов, которые в настоящее время занимают широкое место в мировой экономике, и их роль в процессе международной интеграции. Кроме того, анализируется текущее состояние исламской финансовой системы и рассматриваются продукты, предлагаемые исламскими финансовыми учреждениями. Были изучены существующие стратегии и проекты по дальнейшему развитию исламского финансирования в развивающихся странах. Определены возможности развития исламского финансирования в Узбекистане и задачи, которые необходимо решить в этом направлении.

Ключевые слова: исламские финансы, исламские банки, экономическая интеграция, исламские финансовые инструменты, такафул, сукук, муробаха, мудараба, мушарака, ижара, салям, истисна, амана, вадия, риба, майсир, гарар.

KIRISH

Jahonda jadal ravishda ijtimoiy-iqtisodiy sohalar rivojlanayotgan bir davrda moliyaviy sektorlarning o‘rni beqiyos. Bu sohani rivojlantirish va yangi manbalar bilan boyitishga alohida ahamiyat qaratilmoqda. Shu bois hozirda jahonda keng ko‘lamda tarqalib va rivojlanib kelayotgan islom moliyasini mamlakat milliy bozorida joriy etishga e’tibor berilmoqda. Islomiy bank modeli dunyoning turli mamlakatlaridagi musulmon va dunyoviy ko‘plab tashkilotlar tomonidan muvaffaqiyatli amalga oshirilmoqda. Islomiy banklar foyda va xatarlarni taqsimlash tamoyillari bilan birlashtirilgan axloqiy me’yorlari bilan mijozlarni jalb qilmoqda.

Dunyo bo‘ylab islom moliya bozori umumiy jahon moliya bozorining 4% ni tashkil qiladi va Xalqaro valyuta jamg‘armasi ma’lumotlariga ko‘ra, “Butunjahon Islom moliyaviy aktivlari miqdori 4 trillon AQSh dollarini tashkil etadi va yiliga 15-20% ga o‘sib bormoqda” [1]. Islom moliya tizimini shariatda bayon etilgan asosiy tamoyillarni buzmasdan iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishga imkon beradigan moliya institutlari va ular tomonidan foydalanadigan moliyaviy vositalar to‘plami sifatida tavsiflash mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta’kidlaganidek, “Mamlakatimizda islom moliyaviy xizmatlarini joriy etish bo‘yicha huquqiy bazani yaratish vaqt-soati yetib keldi” [2]. Shu munosabat bilan mamlakatimizda Islom iqtisodiyoti va moliyasining nazariy va amaliy jihatlarini o‘rganish uchun zaruriyat vujudga

keldi. Shuningdek, Prezidentimizning “O‘zbekiston–2030” strategiyasi tog‘risidagi PF-158-sonli Farmonida ham ushbu sohani rivojlantirish asosiy maqsadlardan biri ekanligi alohida ta’kidlandi [3]. Ushbu strategiyada bank tizimida islohotlarni jadallashtirish, bank xizmatlar bozori hajmini oshirish va sohada raqobatlarni rivojlantirish maqsadida kamida 3 ta bankda islom moliyasi mezon va tartiblarini joriy etish, islom moliyasining qonuniy asoslarini shaklantirish vazifasi belgilandi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Dunyoga mashhur olim Muhammad Taqi Usmoniy o‘zining ilmiy nashrlarida ta’kidlaganidek, islomiy moliya korxonalar va jismoniy shaxslarning shariat yoki islom qonunlariga muvofiq kapitalni qanday jalb qilishini anglatadi. Shuningdek, u ushbu qonun shaklida ruxsat etilgan investitsiyalar turlarini ham nazarda tutadi. Islomiy moliya ijtimoiy mas’uliyatli investitsiyalarning noyob shakli sifatida qaralishi mumkin [4].

S.M.Xasan uz-Zaman: islom iqtisodiyoti bu fiqxiy xukumlar va qonun qoidalarning amalga tatbiq etilishi bo‘lib, u insonlarning talablarini qondirish uchun iqtisodiy resurslardan noto‘g‘ri va isrofgarchilik bilan foydalanishning oldini olishi haqida ta’kidlagan [5].

O.T.Astanakulov tomonidan olib borilgan tadqiqotlarida dunyo musulmon aholisining soni va daromadlari oshishi, iqtisodiy moliyaviy inqirozlarga nisbatan chidamliligi, islom banklariga, va umuman, islom diniga dunyo xalqlarining qiziqishi va boshqa bir qancha omillar sababidan Islom moliya tizimining ahamiyati kundan-kun oshib borayotganiga alohida e’tibor qaratilgan [6].

A.Tursunov o‘z ilmiy ishlarida islom moliyasi keng ko‘lamli moliyaviy mahsulotlar va xizmatlarni o‘z ichiga olgan atama ekanligini ta’kidladi. Ko‘p jihatdan Islomiy moliya mahsulotlari an’anaviy mahsulotlarga o‘xshaydi. Buning ajablanarli joyi yo‘q, chunki ularning asosiy maqsadlari bir xil: pulga muhtoj bo‘lgan kishi tomonidan ishlatiladigan pulga ega bo‘lgan kishi tomonidan investitsiyalarni yengillashtirish [7].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mavzuni ilmiy o‘rganish, mantiqiylik, tahlil va tadqiq etish jarayonida tizimli tahlil va ilmiy abstraktsiya kabi usullardan foydalanilgan. Maqolada, islom moliyasi rivojlanishining joriy holati va uning global iqtisodiyot sharoitida tutgan o‘rni, mamlakat milliy iqtisodiyotida islom moliyasini roli va ahamiyatiga mos ravishda ilmiy taklif hamda amaliy tavsiyalar berilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Islom moliya tizimi – islom huquqi, boshqacha qilib aytganda, shariat qonun qoidalari asosida tashkil etish va yuritishga asoslangan moliya tizimidir, ya’ni bu tizimdagi barcha amaliyotlar va operatsiyalar masalan deposit qo‘yish, kredit olish va boshqa barcha amallarni bajarish ham shariat ko‘rsatmalariga mos ravishda olib boriladi.

O‘tgan davr davomida islom moliyasi tizimining hajmi ancha kengaydi. Hozirgi paytda butun dunyo Islom moliya institutlarining soni 700 dan ziyod. 1990-yillarning o‘rtalarida Islom moliya tizimi faqat yaqin Sharq va Malayziyada mavjud bo‘lib, Islom moliyaviy tashkilotlar soni 144 ta, aktivlarining yig‘indisi esa 150 mlrd. AQSh dollari atrofida edi [8]. Vaqt o‘tishi bilan Islomiy moliya me’yoriy asosga ega bo‘ldi, natijada Islomiy moliya institutlari, halol fond indekslari va shariat qonunlariga mos keladigan moliyaviy vositalar paydo bo‘lishni boshladi.

Islom moliyasining asosiy tamoyillaridan biri bu riboning depozitlar va qarzlar bo‘yicha foiz shaklida daromad olishdan bosh tortishdir. Ribo (sudxo‘rlik) – bu, xususan, kreditlar va depozitlar bo‘yicha foizlarni o‘z ichiga olgan har qanday asossiz o‘sish (qo‘shimcha to‘lov) hisoblanadi.

Islom qonunlariga ko‘ra, savdo, ishlab chiqarish, investitsiyalardan daromad olish maqsadida faqatgina real iqtisodiy faoliyat orqali erishish mumkinligi ta’kidlangan. Qimor o‘yinlariga teng faoliyat orqali olingan daromad musulmonlar tomonidan ruxsat etilmagan. Shu munosabat bilan, maysir tushunchasini – arabchadan so‘zma-so‘z tarjima qilganda – “qimor”, tasodif natijasida foyda olish, bunga lotereya o‘yini, derivativlar bo‘yicha foyda olish va moliyaviy bozorlarda ochiqchasiga spekulyativ xatti-harakatlarni misol keltirsak bo‘ladi [9].

Shuningdek, Islomda sotuvchi egalik qilmaydigan, mavjud bo‘lmagan mol-mulkni sotish bo‘yicha bitimlar taqiqlanadi. Bunda g‘arar “xavf” – shartnoma predmetidagi noaniqlik yoki tasodifiylikni tushunishimiz mumkin. Kundalik ma’noda, bu dengizda hali ushlanmagan baliqlarni, daraxtda hali pishmagan mevalarni yoki hali tug‘ilmagan buzoqni sotib olish va sotish mumkin emasligini anglatadi. Moliyaviy jihatdan, fyucherslar, opsion, svoplar va boshqa derivativlar haddan tashqari noaniqlik bilan bog‘liq bo‘lgani uchun katta yoqotishlarni keltirishi mumkin. Shuni ta’kidlash joizki, shariat g‘ararni to‘liq taqiqlamaydi, chunki noaniqlik xavf bilan bog‘liq va xavf har qanday shartnomaning elementidir. Faqat haddan tashqari, asossiz g‘arar joiz hisoblanmaydi.

Islom moliya sanoatining hozirgi holati global moliyaviy xizmatlar bozorida faoliyat yuritadigan islom moliya institutlarining uchta asosiy segmentini – islom banklari, investitsiya fondlari va sukukni ajratib ko‘rsatishga imkon beradi, bu sohaning umumiy aktivlarining 99,6 % tashkil qiladi (1-jadval).

1-jadval: Islom moliya bozori ulushi taqsimoti (2021) [10]

Sektor	Jami aktivlar (milliard AQSh dollari)	Ulush (%)	Institutlar soni/ Instrumentlar
Islom bankchiligi	2,765	70%	566
Takaful	73	2%	335
OIFIs	169	4%	778
Sukuk	713	18%	4,426
Islomiy fondler	238	6%	1,903

Islom banki islom moliya sanoatidagi eng yirik sektor bo‘lib, uning aktivlari 2,765 trillion AQSh dollari yoki barcha islom moliyaviy aktivlaridan 70 % tashkil etadi. Hozirda 520 dan ortiq islom banklari, shu jumladan “Islomiy darchalar” dunyoning 72 dan ortiq mamlakatlarida o‘z faoliyatini olib bormoqda.

Islomiy moliya institutlari o‘z mijozlariga odatda ikki guruhga bo‘linadigan turli xil moliyalashtirish mexanizmlarini taklif qilishadi:

1) foyda va zararni taqsimlashga asoslangan shartnomalar yoki investitsiyalarni moliyalashtirish usullari (mudoraba, mushoraka);
2) qarz asosida moliyalashtirishga (murobaha, ijara, salam, istisno va sukuk) asoslangan shartnomalar (2-jadval).

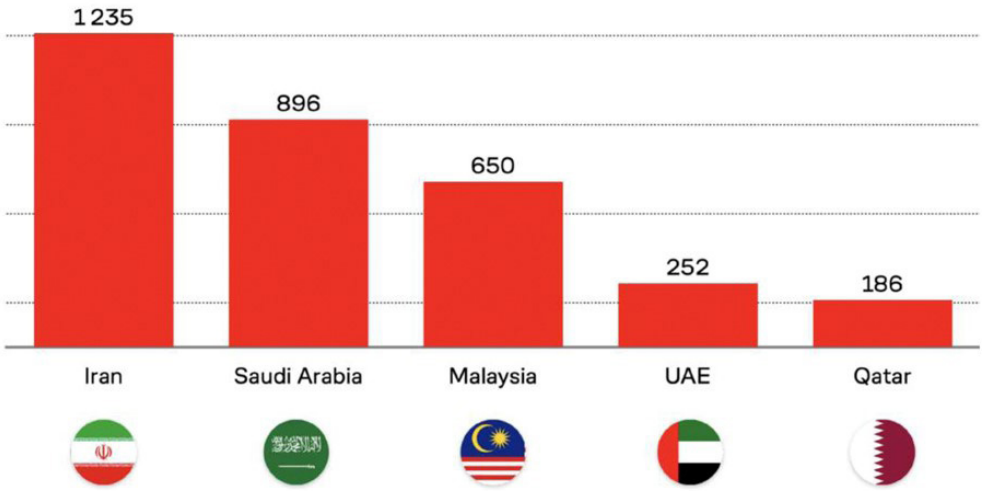
2-jadval: Islomiy moliyaviy vositalarining asosiy turlari [11]

Vositalar turlari	Tavsifi
Mudoraba (Ishonchli moliyalashtirish)	Sherikchilikning alohida shakli bo‘lib, sheriklarning biri mablag‘ (sarmoya) beradi, ikkinchi taraf sherikchilik doirasida biznesni boshqaradi.
Mushoraka	Mulkiy sherikchilik bo‘lib, unda ikki yoki bir nechta shaxs o‘z omonatlarini umumiy loyihaga birlashtiradilar va ulushli ishtirok tartibida kompaniyani tashkil etadilar.
Murobaha	Bank yoki boshqa moliyaviy vositachi sotuvchidan mijoz uchun zarur bo‘lgan aktivni sotib oladi va uni mijozga to‘lov muddatini uzaytirish orqali ustama bilan sotadi.
Bay as-salam (Oldindan moliyalashtirish)	xaridor sotuvchiga kelishilgan tovar qiymatini avvaldan to‘laydigan bitim hisoblanib, sotuvchi tovarni ma’lum bir vaqt oralig‘ida yetkazib berishni zimmasiga oladi.
Istisno (Islomiy derivativ)	ikki tamon: sotuvchi va xaridor o‘rtasidagi oldi-sotdi shartnomasi bo‘lib, unga ko‘ra xaridor buyurtma bo‘yicha qurilishi yoki tayyorlanishi lozim bo‘lgan mavjud bo‘lmagan tovarni sotib olishga rozilik bildiradi.
Ijara, Ijara val-iqtino (lizing)	Investor mijoz talab qilgan predmetni sotib oladigan va uni o‘z mijoziga lizingga beradigan shartnoma. Lizing yakunida obyekt ijaraga oluvchiga sotilishi mumkin
Qarzi hasan	(Qaytish asosida moddiy yordam) foizsiz qarz
Amana (Ishonch)	so‘zma-so‘z “depozit qilingan narsa” degan ma’noni anglatadi. Amaliy islom banklarida omonat pulini anglatadi
Vadia (vakolatli shaxs vazifalarini bajarish)	bitimga binoan, bir tomon ikkinchi tomonga har qanday mulkni saqlash uchun topshiradi.
Takoful (sug‘urta)	Islomiy sug‘urta
Sukuk (“islomiy obligatsiya”)	Mulk bilan ta’minlangan o‘rta muddatli qimmatbaho qog‘ozlar.

Yuqorida keltirilgan jadvaldan ko‘rinib turibdiki, islom moliyasining barcha vositalari sherikchilik asosida yuritiladi hamda foyda va zarar ikki tamon zimmasida bo‘ladi. Islom banklari birinchi navbatda savdo, lizing va pullik operatsiyalar hamda investitsiya faoliyati bilan shug‘ullanadi. Islom banklari foiz olish maqsadida depozit olish va qarz berishlari mumkin emas. Islom banklari va ularning mijozlari o‘rtasidagi munosabatlarning mohiyati turli xil moliyaviy instrumentlar yoki shartnomalarga ko‘ra farq qiladi.

Bugungi kunga kelib jahon islom moliya bozorida rivojlanishida Eron, Malayziya, Pokiston, Indoneziya, Arab mamlakatlaridan: Saudiya Arabistoni, Quvayt, Qatar, BAA, Baxrayn hamda Yevropa mamlakatlaridan: Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya, Lyuksemburg, AQSH davlatlari moliya tashkilotlari aktivlari yetarli darajada hissa qo‘shmoqda. So‘ngi 10-yillikda islom moliyasining yillik o‘sish suratlari 15-17% ni tashkil qilmoqda. Quyidagi rasmda islom moliya aktivlari bo‘yicha dunyoda yetakchi davlatlar keltirib o‘tilgan (1-rasm).

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

1-rasm: Islomiy moliya aktivlari bo‘yicha eng yetakchi mamlakatlar 2021-yil (trln. AQSH dollar) [12]

Islom moliya bozori aktivlari bo‘yicha yetakchilikni Eron, Saudiya Arabistoni, Malayziya, Birlashgan Arab Amirligi hamda Qatar egallab kelmoqda va ushbu davlatlar global islom moliya aktivlarining 88% tashkil etmoqda. Eron Islom moliya institutlarining va Islomiy fondlar aktivlari bazasi bo‘yicha eng yirik mamlakat hisoblanadi. Saudiya Arabistoni ikkinchi o‘rinni egallab islom banklari aktivlari bo‘yicha yetakchilikda kelmoqda. Malayziya esa kapital bozori rivojlanishi hamda sukuk (islomiy obligatsiya) emissiyasi bo‘yicha eng yaxshi davlat qatoriga kiradi.

Bugungi kunga kelib, ko‘plab rivojlanayotgan mamlakatlar Islom moliya sohasi rivojlanishiga turtki beradigan yangi strategiyalar, keng ko‘lamli milliy rejalar va yo‘l xaritalarini ishlab chiqmoqdalar. Bunday mamlakatlar qatoriga Saudiya Arabistoni, Malayziya, Pokiston, Indoneziya, Qozog‘iston hamda mamlakatimiz O‘zbekistonni misol keltirishimiz mumkin (3-jadval).

3-jadval: Rivojlanayotgan mamlakatlarda islomiy moliyalashtirishni yanada rivojlantirish bo‘yicha mavjud strategiyalar va loyihalar [13]

Mamlakat	Yo‘l xaritasi / Strategiya / Lohiya/Dastur	Ko‘rib chiqilgan asosiy vazifalar
Saudiya Arabistoni	2030-yilgacha bo‘lgan davrda moliya sektorini rivojlantirish dasturi	2025-yil uchun vazifalar belgilandi. Islomiy moliyalashtirish bo‘yicha global aktivlarning 22,5 foiz ulushiga erishish vazifasi belgilandi
Malayziya	Moliya sektorining harakat rejasi 2022–2026-yillar uchun	Islom moliya bozorida yetakchiligi orqali moliyaviy resurslarni yanada ko‘proq jalb qilish rejasi
Indoneziya	Islom bankchiligini rivojlantirish bo‘yicha yo‘l xaritasi 2020–2025-yillar uchun	Islom banklarining moliyaviy xizmatlarini yanada takomillashtirish va ommabopligini oshirish
Pokiston	2021-2025-yillar uchun Islomiy bank sohasini rivojlantirish bo‘yicha yo‘l xaritasi	Huquqiy sohani mustahkamlash, likvidlikni boshqarish tizimini takomillashtirish
Qozog‘iston	“Islom moliya Mutaxassisi” Qozog‘iston Respublikasi uchun 2020–2025-yillarga mo‘ljallangan reja	2025-yilga kelib Islom moliyaviy aktivlar ulushini umumiy hajmda 3-5% gacha oshirish vazifasi qo‘yilgan
O‘zbekiston	O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi ““O‘zbekiston-2030” strategiyasi tog‘risida”gi PF-158-sonli Farmoni	3 ta tijorat bankida islom moliyasi mezon va tartiblarini joriy etish, shuningdek, islomiy moliyalashtirish uchun qonunchilik bazasini shakllantirish belgilangan

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Islom taraqqiyot banki guruhi va Arab muvofiqlashtirish guruhi fondlari bilan hamkorlikni yanada kengaytirish va takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qaroriga muvofiq “Trastbank” XAB tashabbusi bilan “Trast Muamalat” MChJ sho‘ba lizing kompaniyasi o‘z faoliyatini yo‘lga qo‘ydi.

“Trast Muamalat” lizing kompaniyasining asosiy vazifalaridan biri amaldagi Qonunchilik doirasida “Murobaha (qismlarga bo‘lib to‘lash sharti bilan savdo qilish)” va “ijara (lizing)” samarali operatsiyalarini amalga oshirish orqali moliyaviy xizmatlarni kengaytirish strategiyasini amalga oshirish, shuningdek, xalqaro islom moliya institutlari bilan hamkorlikni kengaytirishdan iborat.

“Trastbank” ning Islom taraqqiyot banki (ITB) guruhi bilan ko‘p yillik muvaffaqiyatli hamkorligi “Trast Muammalat” MChJga Xususiy sektorni rivojlantirish bo‘yicha Islom Korporatsiyasining moliyalashtirish liniyalarini jalb qilish imkonini yaratdi. Bundan tashqari, rivojlanishning ushbu bosqichi kompaniyani jismoniy shaxslar, kichik va o‘rta biznes loyihalarini moliyalashtirishga, ularning faoliyatini kengaytirishga va yangi ish o‘rinlari yaratishga turtki bo‘ladi.

“Trastbank” XAB va XSRIK o‘rtasidagi hamkorlik 2018-yilda boshlangan bo‘lib, bugungi kunga qadar jalb qilingan liniyalarning umumiy hajmi 37 million AQSH dollarini tashkil etmoqda [14].

O‘zbekistonda hozirgi davrda Islom moliyaviy xizmatlar bilan bir qator tashkilotlar o‘z faoliyatlarini yuritib kelmoqdalar, shu qatorda Islom taraqqiyot bankining ICD kompaniyasi tashkil qilgan “Taiba Leasing” kompaniyasi, “ Uzbek Leasing International”, “Trust muamalat” kabi lizing kompaniyalari mijozlarga islomiy ijara hamda murobaha xizmatlarini taqdim etib kelmoqda. Undan tashqari mamlakatimizda 4 ta sug‘urta kompaniyalari shariat talablariga javob beruvchi islomiy sug‘urta xizmatlarini ko‘rsatishni boshlashdi, bunga misol qilib “Apex Takaful”, “Uzaro Yordam”, “Asl Takaful” (“TEMIRYO‘L SUG‘URTA” AJ tomonidan tashkil etilgan) hamda “Gross Takoful” tashkilotlarini keltirishimiz mumkin. Ayni vaqtda respublikamizning iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy sohalarida jiddiy islohotlar olib borilayotgani, monetar siyosat va bank-moliya tizimida ulkan o‘zgarishlar bo‘lib turgan zamonda islom moliyasini joriy qilish masalasini bugungi kun tartibiga kiritilsa, maqsadga muvofiq bo‘lar edi. Mahalliy tadbirkorlar bilan moliya-investitsiya masalalari bo‘yicha yaqindan ishlaydigan mutaxassislarning fikricha, islom moliyasi va Islomiy bank faoliyatiga mamlakatimizda qiziqish va talab katta ekanligini ko‘rishimiz mumkin (2-rasm).

2-rasm: O‘zbekistonda Islomiy moliyaviy xizmatlarga bo‘lgan talab [15]

Natijalardan ko‘rinib turibdiki, to‘g‘ridan to‘g‘ri va onlayn shaklda o‘tkazilgan so‘rovnomada biznes subyektlarining 35%, jismoniy shaxslarning 65% diniy qarashlari sabab an’anaviy bank kredit xizmatidan foydalanmasligini bildirgan. Ishtirokchilarning 45% va 55% O‘zbekistonda islom moliya muassasalari ish boshlasa yoki islom moliya xizmatlari taklif etilsa, uni tanlashga tayyor ekanligi ma’lum qilganlar.

O‘zbekiston aholisining 93% yuqori qismi Islom diniga e’tiqod qiladi va e’tiqodi tufayli 15-20% yaqin aholi an’anaviy kreditlash tizimidan foydalanmayapti. 2020-yil boshida Birlashgan Millatlar Tashkilotining Taraqqiyot Dasturi doirasida “O‘zbekistonda islomiy moliya mahsulotlari tahlili” bo‘yicha amalga oshirilgan tadqiqot va uning doirasida o‘tkazilgan so‘rovnoma natijalariga ko‘ra, bank kreditlaridan foydalanmaslikning asosiy sabablari sifatida avvalambor, diniy qarashlar, kreditlar bo‘yicha yuqori foiz darajasi va kredit taqdim etish jarayoni murakkabligi ko‘rsatilgan bo‘lib, agar mamlakatda islom moliya muassasalari tashkil etilsa, yuqoridagi so‘rovnomada ishtirok etgan qatnashuvchilarning aksariyati ushbu muassasa xizmatlaridan foydalanishlari mumkinligini ta’kidlaganlar. Hatto, an’anaviy banklar ham O‘zbekistonda islom moliya muassasalari tashkil qilish, moliya tarmog‘ida halol va shaffof raqobat yuzaga kelishi, natijada mamlakatga sarmoyalar oqimi o‘sishi va diversifikatsiyasiga olib kelishi haqida o‘z fikrlarini bildirganlar.

O‘zbekistonda islom moliyasi mezon va tartiblarini joriy etishdagi afzalliklar va imkoniyatlar quyidagicha keltirilgan:

1. Xorijdan kelayotgan investitsiyalar hajmini oshirish va diversifikatsiyalash;

2. Bank tarmog‘ida halol va shaffof raqobat muhitini yaratish hamda bank tizimi aktivlarini diversifikatsiyalash imkoniyatini yaratish;
3. Aholi va biznes vakillari ixtiyorida bo‘lgan bo‘sh pul mablag‘larini iqtisodiyotga jalb qilish va ushbu mablag‘larning iqtisodiyotdagi maksimal ishtirokini ta’minlash;
4. Mamlakat kapital bozorini takomillshtirish;
5. Yangi ish o‘rinlarini yaratish;
6. Aholining moliyaviy savodxonligini oshirish orqali, moliya bozoridagi faolligini oshirish;
7. Islom moliya xizmatlari sanoatini rivojlantirish orqali mamlakatda infratuzilmani muvofiqlashtirish va yangilash;
8. Kambag‘allikka qarshi kurashish orqali davlat dasturini amalga oshirishga hissa qo‘shish;
9. Yangi yo‘nalishda mutaxassislar tayyorlash imkoniyatini yaratish.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda, mamlakatimizda islom moliya tizimining an’anaviy moliya tizimi bilan o‘zaro integratsiyasini ta’minlash orqali moliya bozorida raqobat muhitini yanada oshirish va iste’molchilar talablarini qondirishda islom moliya mahsulotlarini, xususan, an’anaviy banklar amaliyotiga joriy etish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, islomiy moliyalashtirish O‘zbekiston iqtisodiyoti uchun yangi yo‘nalish bo‘lib, unga biznes tarafdan ham, aholi tomonidan ham ehtiyoj mavjud. Muqobil moliyalashtirish mahsulotlarining paydo bo‘lishi aholining moliyaviy xizmatlardan foydalanishga bo‘lgan imkoniyatlarini kengaytirishga yordam beradi. Lekin mavjud kutishlar Islomiy moliyalashtirish sohasida ehtimoliy mijozlarning tajribasi va bilimi yo‘qligi sababli hamda bank va moliyaviy qonunchilikning yetarli darajada takomillashmagani bois, jiddiy tarzda buzib ko‘rsatilishi mumkin. Musulmon mamlakatlarda shariat me’yorlarining bir xilda talqin etilmasligi, islomiy moliyalashtirish sohasida malakali mutaxassislarning yetishmovchiligi sharoitida islomiy moliyaviy mahsulotlarni tartibga solish bilan bog‘liq xatarlar ham mavjud. O‘zbekiston Islom moliya sohasi uchun juda istiqbolli davlatdir, chunki aholisining asosiy qismi musulmon bo‘lib, kelajakda nafaqat Markaziy Osiyoda, balki dunyoda ham Islom moliya markaziga aylanishiga imkon yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. ICD – Refinitiv Islamic Finance Development Report 2022.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. https://president.uz/uz/lists/view/4057.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11 sentabrdagi ““O‘zbekiston-2030” strategiyasi tog‘risida” gi PF-158-sonli Farmoni. lex.uz›docs/-5371091.
4. Muhammad Taqi Usmani “an Introduction to Islamic finance” Study guide. 2021 y. page 6.
5. R.I.Bekkin “Islom iqtisodiy modeli va zamon”: “O‘zbekiston” NMIU, 2019 y. 19 bet.
6. Astanakulov O. Islom moliya asoslari: taraqqiyot bosqichlari, istiqbollari. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. №5, sentabr-oktabr, 2021-y.
7. https://cyberleninka.ru/article/n/islom-moliyasi-va-banki.
8. Astanakulov O. Islom moliya asoslari: taraqqiyot bosqichlari, istiqbollari. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. №5, sentabr-oktabr, 2021-y.
9. Grira, J., & Labidi, C. (2021). Banks, Funds, and risks in islamic finance: Literature & future research avenues. Finance Research Letters, 41, 101815. https://doi.org/10.1016/j.frl.2020.101815.
10. ICD – Refinitiv Islamic Finance Development Report 2022.
11. Muallif tomonidan o‘rganilgan ma’lumotlar asosida tuzilgan.
12. ICD – Refinitiv Islamic Finance Development Report 2022.
13. Muallif tomonidan o‘rganilgan ma’lumotlar asosida tuzilgan.
14. https://trustbank.uz/uz/press_center/news/trastbank-xab-va-xususiy-sektorni-rivojlantirish-bo-yicha-islom korporatsiyasi-o-rtasida-kelishuv-im.
15. Analysis of Islamic Financing Instruments in Uzbekistan” – UNDP Survey conducted in 2020.

AMERIKA QO‘SHMA SHTATLARI TAJRIBASIDA BIZNES SUBYEKTLARINI TOIFALARGA AJRATISH AMALIYOTINING XUSUSIYATLARI

Akobirova Nodira Najmiddin qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti 1-kurs tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada xalqaro xorij tajribasida, xususan, Amerika Qo‘shma Shtatlarida biznes subyektlarini toifalarga ajratish amaliyotining xususiyatlari ko‘rib chiqilgan. Bozor iqtisodiyoti sharoitida biznes subyektlarini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning turli modellari o‘rganilgan. Biznes subyektlari toifalarga ajratilib, ularning afzalliklari va kamchiliklari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Liberal model, ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor modeli, yakka tartibdagi tadbirkorlik, to‘liq hamkorlik, ma’suliyati cheklangan jamiyat, C corporation, S corporation.

Abstract: This article examines the features of the practice of categorizing business entities in international foreign experience, particularly in the United States of America. Different models of state support of business entities in the market economy conditions have been studied. Business entities are divided into categories and their advantages and disadvantages are analyzed.

Key words: Liberal model, socially oriented market model, sole proprietorship, full partnership, limited liability company, C corporation, S corporation.

Аннотация: В данной статье рассматриваются особенности практики категоризации субъектов хозяйствования в международном зарубежном опыте, в частности в Соединенных Штатах Америки. Исследованы различные модели государственной поддержки субъектов предпринимательства в условиях рыночной экономики. Субъекты предпринимательства разделены на категории и проанализированы их преимущества и недостатки.

Ключевые слова: либеральная модель, социально-ориентированная рыночная модель, индивидуальное предпринимательство, полное товарищество, общество с ограниченной ответственностью, корпорация С, корпорация S.

KIRISH

Sanoati rivojlangan davlatlarda odatda kichik va o‘rta tadbirkorlikni rivojlantirishga katta ahamiyat beriladi. Rivojlangan mamlakatlar hukumatlari biznes subyektlarini mahalliy, milliy, mintaqaviy hamda xalqaro miqyosda rivojlantirishga ko‘maklashish bo‘yicha katta tajriba to‘plagan va barqaror tizimni shakllantirgan. Tizimning yo‘nalishi iqtisodiy va ijtimoiy vaziyatni yaxshilashga va bozor munosabatlarini uzoq muddatli strategik rivojlantirishga qaratilgan. Amerika Qo‘shma Shtatlarining “Kichik biznes to‘g‘risidagi” Qonunida kichik biznesning potensial imkoniyatlarini to‘liq namoyon etish orqaligina milliy xavfsizlik va iqtisodiy farovonlikni ta’minlash mumkinligini ta’kidlanadi.

Amerika Qo‘shma Shtatlarida kichik va o‘rta korxonalar barcha korxonalarning 97% dan ortig‘ini (shu jumladan, mikrofirmalar 90%) tashkil etib, faol iqtisodiyotning asosiy organiga aylangan va yirik korxonalar bilan tafovut torayib bormoqda.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Jahon tajribasi bozor iqtisodiyoti sharoitida kichik biznesni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning turli modellari borligini ko‘rsatdi.

Liberal model. Davlatning kam aralashuviga asoslangan liberal model quyidagi ya’ni davlat korxona va tashkilotlari sonining qisqarishi, tadbirkorlik subyektlari liberalligi, ijtimoiy maqsadlarga erishishda davlatning minimal ishtiroki xususiyatiga ega. Davlatning roli aralashmaslik iqtisodiy siyosatini olib borish va ular faoli-

yatining huquqiy asoslarini ishlab chiqish bilan cheklanishi kerak. Bu yondashuv ingliz klassik maktabi (Adam Smit, David Rikardo, Mill) tomonidan taklif qilingan.Ushbu model AQSH, Buyuk Britaniya, Fransiya uchun xos hisoblanadi.

Ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor modeli. Bu model davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solishning muhim darajasi bilan ajralib turadi. Bozorni davlat tomonidan tartibga solish darajasi yuqori. Makroiqtisodiy jarayonlar va tadbirkorlik faoliyatining ayrim sohalari bevosita davlat tomonidan tartibga solinadi. Davlat siyosati aholining uy-joy, ta’lim va ma’daniyat, sog‘liqni saqlashga bo‘lgan talabini qondirish, shuningdek, aholi bandligini ta’minlashga qaratilgandir. Iqtisodchi olimlar Tresi Yang va Jerome Limlarning ilmiy tadqiqotlariga ko‘ra, kichik biznes subyektlarini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash mexanizmini shakllantrish asosan ikki ko‘rinishda amalga oshirilishi mumkin:

a) tadbirkorlikka bevosita yordam ko‘rsatish nuqtayi nazaridan:

b) tadbirkorlikni rag‘batlantiruvchi bilvosita kanallarni rivojlantirish nuqtayi nazaridan. Tadqiqot davomida har ikkala modelni tahlil qilamiz.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda bir qator onlayn ma’lumot bazalaridagi ilmiy manbalarda o‘z aksini topgan kichik biznes subyektlarini qo‘llab-quvvatlash masalalariga taaluqli empirik va konseptual tadqiqotlar tahlil qilindi va ulardagi ilmiy yondashuvlar sistemalashtirildi. Shuningdek, tadqiqot ishida induksiya va deduksiya, analiz va sintez, guruhlash usullari qo‘llanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Amerika Qo‘shma Shtatlaridagi shtat hukumatlari 10 dan ortiq turli xil turdagi biznes subyektlarini tan oladilar, ammo o‘rta va kichik biznes egasi ushbu oltitadan birini tanlaydi. Ular yakka tartibdagi tadbirkorlik, to‘liq sheriklik, cheklangan sheriklik, ma’suliyati cheklangan jamiyat, C korporatsiya va S korporatsiyadir. Tadqiqot davomida biznes tuzilmalarning turlarini va ularning har birining ijobiy va salbiy tomonlarini ko‘rib chiqamiz.

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, xo‘jalik yurituvchi subyekt yaratishdan maqsad biznes yuritish va foyda olish uchun yaratilgan tashkilotni anglatadi. Biroq biznesingiz uchun tanlangan yuridik shaxs turi kompaniyangiz tuzilishi va soliqqa tortishni belgilaydi. Yakka tartibdagi tadbirkorlik ta’rifiga ko‘ra, tadbirkorlik yagona mulkdorga tegishli bo‘lishi va uni boshqarishi kerak. Xuddi shunday, agar sizning tadbirkorlik subyektingiz turi sherikchilik bo‘lsa, bu ikki yoki undan ortiq egasi borligini anglatadi.

Yakka tartibdagi tadbirkorlik (a sole propertiorship)- bu bir kishi (yoki er-xotin) biznesning yagona egasi va operatori bo‘lgan eng oddiy biznes tashkilotdir. Agar yangi tashkilot ochilsa, hamda uning yagona egasi bo‘lsa, qonun bo‘yicha avtomatik ravishda yakka tartibdagi tadbirkorga aylanadi. Yakka tadbirkor sifatida davlat ro‘yxatidan o‘tishga hojat yo‘q, garchi sanoatingizga qarab mahalliy biznes litsenziyalari va ruxsatnomalar kerak bo‘lishi mumkin. Frilanserlar, konsalting markazlari va boshqa xizmat ko‘rsatish bo‘yicha mutaxassislar odatda yakka tartibdagi tadbirkor sifatida ishlaydilar, biroq bu chakana savdo do‘konlari kabi tashkil etilgan korxonalar uchun bir kishi rahbarlik qilishi uchun maqbul variantdir.

Keling endi, yakka tartibdagi tadbirkorlikning afzalliklarini ko‘rib chiqamiz:

- Tadbirkorlik faoliyatini davlat organlari ro‘yxatidan o‘tkazish shart emas.
- Yig‘ilish bayonnomlari va ustav kabi korporativ rasmiyatchilik va hujjatlar talablari yo‘q.
- Shaxsiy soliq deklaratsiyasida biznes yo‘qotishlarning ko‘pini chegirib tashlashingiz mumkin.
- Soliqlarni topshirish murakkab emas. Shaxsiy daromad solig‘i deklaratsiyasiga S-Business (C Profit schedule) foyda yoki zarar jadvalini ilova qilasiz.

Endi, yakka tartibdagi tadbirkorlik faoliyatida duch kelinishi mumkin bo‘lgan kamchiliklarga to‘xtalamiz:

- Yagona egasi sifatida tadbirkor kompaniyaning barcha qarzlari va majburiyatlari uchun shaxsan javobgardir.
- Tadbirkor va biznes o‘rtasida haqiqiy ajralish yo‘q. Bank va investorlar MCHJ yoki korporatsiyalrni afzal ko‘rganligi sababli, biznes krediti olish biroz murakkab.

Yuqoridagilarni umumlashtiradigan bo‘lsak, yakka tartibdagi tadbirkorlar Amerika Qo‘shma Shtatlaridagi biznes faoliyatining eng mashhur turi bo‘lib, ularni tashkil etish oson. Tadbirkorning shaxsiy mablag‘i tadbirkorlik faoliyati turi moliyasi bilan mos keladi, bu esa o‘z navbatida, tadbirkorlik faoliyat turini boshlash va soliqlarni

to‘lash imkoniyatini osonlashtiradi. Biroq xuddi shu mos kelish ajralishning yetishmasligiga olib keladi. Natijada, mijoz, xodim yoki boshqa uchinchi tomon biznesingizni muvaffaqiyatli sudga bersa, ular shaxsiy aktivlaringizni tortib olishi mumkin. Ushbu xavf tufayli, aksariyat yakka tartibdagi tadbirkorlar o‘z faoliyat turlarini MCHJ yoki korporatsiyalarga aylantiradilar.

To‘liq hamkorlik (General partnership). Hamkorlik yakka tartibdagi tadbirkorlik bilan juda ko‘p o‘xshashliklarga ega. Asosiy farq shundaki, bunday tadbirkorlik faoliyatda ikki yoki undan ko‘p biznes egasi borligidir. Hamkorlikning ikki turi mavjud bo‘lib, ular to‘liq sheriklik (general partnership) va ma’suliyati cheklangan (limited partnership) sheriklikdir. To‘liq sheriklik (general partnership)da barcha sheriklar biznesni faol ravishda boshqaradilar. Foyda va zarar teng taqsimlanadi. Yakka tartibdagi tadbirkor bilan o‘xshashlik tomoni shundaki, davlat ro‘yxatidan o‘tqazishga hojat yo‘q.

Keling endi to‘liq hamkorlik (General partnership) ning afzallik va kamchiliklarini ko‘rib chiqamiz:

- Biznesni davlat organlarida ro‘yxatdan o‘tkazish shart emas, bu esa o‘z navbatida, tadbirkorlarga o‘z faoliyatini boshlashni yengillashtiradi.
- Yig‘ilish bayonnomlari va ustav kabi korporativ rasmiyatchilik va hujjatlar talablari yo‘q.
- Faoliyat davomida duch kelingan yo‘qotishlar, fors-major holatlarda foyda va zarar sheriklar bilan birga baham ko‘riladi.
- Biznes yo‘qotishlarning ko‘p qismi shaxsiy soliq dekloratsiyasidan chegirib tashlanadi.
- Har bir mulkdor korxonaning qarzlari va boshqa majburiyatlari uchun shaxsan javobgardir.
- Ba’zi shtatlarda har bir sherik boshqa sherikning ehtiyotsiz xatti-harakatlari uchun birgalikda qonun oldida javobgardir (joint and several liability).
- Hamkorlar o‘rtasidagi ziddiyatlar faoliyat turini barbod bo‘lishiga olib kelishi mumkin.
- Davlat organlari ro‘yxatidan o‘tilmaganligi sababli tadbirkorlik, biznes kreditlari va yirik investorlarni jalb qilish qiyin.

Amerika Qo‘shma Shatlarida tadbirkorlik faoliyatini dastlabki davrida biznes xavf-xatarini kamaytirish, risklarning oldini olish chora-tadbirlarini ko‘rish maqsadida to‘liq hamkorlik turi tanlanadi.

Ma’suliyati cheklangan jamiyat (Limited partnership) to‘liq sheriklik tadbirkorlik faoliyatidan farqli o‘laroq, ro‘yxatdan o‘tgan xo‘jalik yurituvchi subyektdir. Ma’suliyati cheklangan jamiyatni tashkil qilish uchun davlat organiga kerakli hujjatlarni topshirish lozim.Ma’suliyati cheklangan jamiyatda ikki turdagi sheriklar mavjud bo‘lib, ular : biznesga egalik qiluvchi, boshqaruvchilik va ma’suliyatni o‘z zimmasiga olganlar (umumiy sheriklar) hamda faqat investor sifatida ishlaydiganlar (cheklangan sheriklar ba’zan “jim sheriklar”) deb ataladi. Cheklangan sheriklar kamroq majburiyatlarga ega bo‘lib, faoliyat davomida sarmoyador sifatida harakat qiladilar hamda biznes operatsiyalarni nazorat qilmaydilar, kamroq soliq to‘laydilar.

Ma’suliyati cheklangan jamiyatning afzalliklari:

- Investorlar shaxsiy javobgarliksiz cheklangan sheriklar sifatida harakat qiladilar.
- Umumiy sheriklar biznesni yuritish uchun vakolatlarini saqlab qolgan holatda zarur bo‘lgan mablag‘ni oladilar.
- Cheklangan sheriklar xo‘jalik shirkatini tugatmasdan, istalgan vaqtda tark etishlari mumkin.

Biz bilamizki, to‘liq sherikchilik faoliyatida kompaniyaning qarzlari va majburiyatlari bo‘yicha shaxsan javobgardir. Tashkil etish to‘liq shirkatga qaraganda qimmatroq va davlat ro‘yxatidan o‘tkazishni talab qiladi. Cheklangan sherik agar beixtiyor tadbirkorlik faoliyatga qo‘shilsa, shaxsiy javobgarlikka duch keladi.

Amerika Qo‘shma Shtatlari ko‘plab yuridik firmalar, Buxgalteriya firmalari, shifokorlar kabinetlari va boshqa professional xizmat ko‘rsatish firmalariga Ma’suliyati Cheklangan Jamiyat sifatida tashkil topishga ruxsat berilgan. Ushbu turdagi korxonalar Ma’suliyati Cheklangan Jamiyat sifatida tashkil topganda, har bir sherik ma’suliyatni o‘z zimmasiga oladi, hamda harakatlari uchun o‘zi javobgar bo‘ladi. Deylik, tibbiy amaliyotda, shifokor professional xatosi uchun o‘zi javobgar hisoblanadi.

C korporatsiyasi (C corporation) bu- kompaniya egalaridan alohida mavjud bo‘lgan mustaqil yuridik shaxs bo‘lib, aksiyadorlar, direktorlar kengashi va mansabdor shaxslar korporatsiyani nazorat qiladilar, garchand, C korporatsiyadagi bir kishi ushbu rollarning barchasida xizmat qilishi mumkin. Ushbu turdagi tadbirkorlik subyektlari uchun kompaniya rioya qilishi kerak bo‘lgan ko‘plab qoidalar va soliq qonunlari mavjud. Biz bilamizki, C korporatsiyaning ro‘yxatdan o‘tish usullari, to‘lovlar va talab qilinadigan shakllari Amerika Qo‘shma Shtatlariga qarab farq qiladi.

C korporatsiyaning afzalliklari:

- Mulkdorlar (aktsiyadorlar) korxonaning qarzlari va majburiyatlari bo‘yicha shaxsan javobgar emaslar.
- C korporatsiyalari boshqa biznes turlariga qaraganda ko‘proq soliq imtiyozlari olish huquqiga ega.
- Korporatsiya egalari o‘z-o‘zini ish bilan ta’minlagani uchun kamroq soliq to‘laydilar.
- Kelajakda pul to‘plashga yordam beradigan aksiya opsionlarini taklif qilish imkoniyatiga ega.

Ushbu turdagi tadbirkorlik subyektlari uchun kompaniya rioya qilishi kerak bo‘lgan yana ko‘plab qoidalar va soliq qonunlari mavjud. Ro‘yxatdan o‘tish usullari, to‘lovlar va talab qilinadigan shakllar shtatga qarab farq qiladi.

S korporatsiya (S corporation) C korporatsiyadan farqli o‘laroq, soliqqa tortish maqsadlari uchun o‘tish tashkiloti hisoblanib, cheklangan javobgarlikni o‘zida saqlab qoladi. S korporatsiyaning yakka tartibdagi tadbirkor va to‘liq sheriklik tadbirkorlik faoliyatidan ustun tomoni, S korporatsiyaning foyda va zararlari korporatsiya egalarining shaxsiy soliq deklaratsiyasida hisobot qilinadi.

Biz bilamizki, tadbirkorlik faoliyatni S korporatsiya sifatida tashkil etish uchun IRS 2553 formani to‘ldiriladi. S korporatsiyalar korporativ tuzilmaga ega bo‘lishni xohlaydilar. Bunda, mulkdorlar (aktsiyadorlar) korxonaning qarzlari va majburiyatlari bo‘yicha shaxsan javobgar emas. Korporativ soliqqa tortilmaydi. Hukumat tomonidan S korporatsiyasi yakka tartibdagi tadbirkor yoki to‘liq sherikchilik tadbirkorlik faoliyati bilan bir xil soliq soladi.

Amerika Qo‘shma Shtatlarning kichik va o‘rta korxonalarini qo‘llab-quvvatlovchi yana bir muassasasi – bu kichik va o‘rta biznesni qo‘llab-’quvvatlash markazlari tizimi hisoblanadi. Hozir ularning soni 5mingga yaqin. Ular hodimlarning malakalarini oshirish, o‘qitish bilan shug‘ullanadilar, kerakli vaqtda huquqiy yordam va texnologik yordamni taklif qiladilar.

XULOSA

Xorijiy tajribani o‘rganish O‘zbekistonda tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish uchun infratuzilmani takomillashtirishda ijobiy tajribadan foydalanish imkoniyati nuqtayi nazaridan juda qiziq. Davlatlarning bir necha yillik tajribalari sayqallanib, xató va kamchiliklari to‘girlanib, ilmiy vositalarini o‘rganish, ularni O‘zbekiston sharoitiga, qonunchiligiga moslashtirish va mahalliy tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash jarayonida ulardan foydalanish uni amaliyotda tatbiq etish choralarini ko‘rish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. AQSH kichik biznes ma’muriyati, Advokatlik idorasi. https://advocacy.sba.gov/2019/04/24/2019-small-business-profiles-forthe-states-and-territories.
2. Государственная политика США в отношении предпринимательства и малого бизнеса, http://www.NISSE.ru.
3. Priyanka Prakash e-book “The types of business entities”, 2021y. www.nerdwallet.com.
4. Vahobov D.A. “Kichik biznes subyektlarini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha xorijiy mamlakatlar tajribasi ”, Mehnat iqtisodiyoti va inson kapitali ilmiy electron jurnali ilmiy maqola, 2022-y.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA QISHLOQ XO‘JALIGINI INNOVATSION RIVOJLANISH YO‘LLARI

Axmedova Nafisa Amirddin qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekiston agrar sektorining barqaror rivojlanishi, tarmoqning innovatsion faoliyati, O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish, ishlab chiqarishga yangi texnika va ilg‘or texnologiyalarni joriy etish, cheklangan yer va suv resurslaridan, kapitaldan va mehnat resurslaridan oqilona foydalanish samaradorligi oshirishga qaratilgan. Shu bilan bir qatorda mahsulot tannarxini pasaytirishga asoslangan hamda mamlakatimizda oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash masalalari ilmiy tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: qishloq xo‘jaligi, innovatsion boshqaruv, samaradorlik, tarkibiy o‘zgarishlar, fermer xo‘jaligi, dehqon xo‘jaligi, texnologiya, modernizatsiyalash, innovatsion rivojlanish, chorvachilik, dehqonchilik.

Abstract: In this article, the sustainable development of the agrarian sector of Uzbekistan, the innovative activity of the network, the modernization of agriculture in Uzbekistan, the introduction of new techniques and advanced technologies into production, the rational use of limited land and water resources, capital and labor resources are discussed. directed. In addition, issues of food safety in our country based on reducing the cost of products were scientifically analyzed.

Key words: agriculture, innovative management, efficiency, structural changes, farm, farming, technology, modernization, innovative development, animal husbandry, farming.

Аннотация: В данной статье устойчивое развитие аграрного сектора Узбекистана, инновационная деятельность сети, модернизация сельского хозяйства Узбекистана, внедрение в производство новой техники и передовых технологий, рациональное использование ограниченных земельных и водных ресурсов, капитала и трудовые ресурсы обсуждаются. Кроме того, были научно проанализированы вопросы продовольственной безопасности в нашей стране, основанные на снижении себестоимости продукции.

Ключевые слова: сельское хозяйство, инновационный менеджмент, эффективность, структурные изменения, ферма, фермерство, технологии, модернизация, инновационное развитие, животноводство, фермерство.

KIRISH

Hozirgi vaqtda innovatsiyalardan foydalanish asosida jahon xo‘jaligi rivojlanishining yangi paradigmasi shakllanmoqda. O‘zbekiston ushbu jarayonlarning ishtirokchisi va iqtisodiyotning barcha sohalarida, shu jumladan, qishloq xo‘jaligida innovatsion jarayonlarning faollashuvini ta’minlamoqda. Ushbu masalalarga O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 8-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasida chorvachilik sohasi va uning tarmoqlarini rivojlantirish bo‘yicha 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan dasturni tasdiqlash to‘g‘risida”gi PQ-120-son qarorida ham alohida e’tibor qaratilgan. Iqtisodiy rivojlanishning innovatsion yo‘liga o‘tish nafaqat O‘zbekiston iqtisodiyotining qishloq xo‘jaligi tarmog‘ida to‘planib qolgan muammolarni, balki ushbu tarmoq oldida turgan asosiy vazifalarni ham hal etish zarurligi bilan bog‘liq. Hozirgi sharoitda innovatsion faoliyat qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning asosiy omili hisoblanadi.

Mazkur omildan imkon qadar ko‘proq foydalanish mamlakatimizda agrosanoat majmuining barqaror rivojlanishini ta’minlashning yagona yo‘lidir. Ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar jadallashib, jahon iqtisodiyotining globallashuvi kuchayib borayotgan sharoitda mamlakatimiz qisqa muddatda qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning innovatsion yo‘liga jadal o‘tishni amalga oshirishi, iqtisodiyotning ushbu strategik ahamiyatga ega bo‘lgan tarmog‘ini zamon talablariga javob beradigan sifat jihatdan yangi texnik-texnologik asosda tiklashi lozim. Aks holda, qishloq xo‘jaligi tarmog‘i rivojlanishdan ortda qoladi va o‘zining raqobatbardoshligini ta’minlay olmaydi. Hozirgi kunga qadar qishloq xo‘jaligining rivojlanishi eng muhim ustuvor yo‘nalishlardan biri bo‘lib kelgan va bundan keyin ham shunday bo‘lib qoladi. Chunki, qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarishning samaradorligi, mamlakatimizning iqtisodiy va oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash, nafaqat qishloq aholisi, balki mamlakatimiz aholisining moddiy

farovonligini oshirish bebaho boyligimiz bo‘lgan yerimizning unumdorligi, uning sifatini muntazam yaxshilab borish bilan uzviy bog‘liqdir. O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi tarmog‘ining barqaror rivojlanishi ko‘p jihatdan innovatsion faoliyatning samaradorligiga bog‘liq. Innovatsiyalarni o‘zlashtirish natijasida qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish bazasi texnologik, texnik va tashkiliy-iqtisodiy jihatdan yangilanib boradi. Bu esa, o‘z navbatida, O‘zbekistonning jahon bozoriga integratsiyasini kuchaytiradi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Agrar munosabatlarning ilmiy-nazariy asoslarini, uni tartibga solish vositalari uzoq xorij olimlaridan J.Addison (2001) Agrar munosabatlarning ilmiy-nazariy asoslarini P.Samuelson, (1992), Agrar munosabatlarning tartibga solish S.Bryu, K.Makkonnell (1992) va boshqalarning tadqiqotlarida muayyan darajada o‘rganligan. Ular tomonidan agrar munosabatlarning keng qamrovli konsepsiyasi shakllantirilgan.

Agrar munosabatlarning shakllanish va rivojlanish bosqichlari, ularning o‘ziga xos xususiyatlari va mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotidagi o‘rni MDH olimlaridan Frolov K.V., Gordeev A.V., Maslennikova (2011), Oziq-ovqat xavfsizligi: xalqaro va ichki jihatlar Balabanov V.S., Borisenko E.N. (2012) va boshqa olimlar ishlarida dehqon xo‘jaliklarining rivojlanish tendensiyalari, evolyusiyasi va agrar munosabatlarni davlat tomonidan tartibga solish samaradorligini oshirish muammolari tadqiq etilgan.

O‘zbekistonda agrar sohada iqtisodiy munosabatlarni takomillashtirish masalalariga D.Tadjibaeva (2020), agrar sohada iqtisodiy munosabatlarni I.B.Rustamova (2020), oziq-ovqat xavfsizligi muammolarini B.O. Dusmatov (2022), aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlashni yaxshilash Ch.P. Xo‘jageldiev (2022), iqtisodiy va oziq-ovqat xavfsizligi muammolari S.R.Topildiev (2023) lar o‘z ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolaning metodologiyasi ilmiy va tobora ommalashib borayotgan manbalarni tahlil qilishdan boshlab, tarixiylik, tanqidiy, qiyosiy, mantiqiy tahlil, ketma-ketlik, xolislik tamoyillari, respublika yangi iqtisodiy siyosatda izchillik bilan olib borilayotgan islohotlar.

Tadqiqot jarayonida tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, statistik guruhlash, ekspert baholash, ilmiy abstraksiyalash va boshqa usullardan keng foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tahlillar natijasiga ko‘ra, iqtisodiyotning chorvachilik sohasi va uning tarmoqlarini rivojlantirish bo‘yicha 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan dasturda qishloq xo‘jaligini rivojlantirish jumladan: chorvachilik sohasi va uning tarmoqlarini jadal rivojlantirish, respublika aholisini oziq-ovqat mahsulotlari bilan barqaror ta’minlash va ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytirish bo‘yicha ustuvor maqsad va vazifalarni belgilashga qaratilgan.

1-jadval: O‘zbekiston Respublikasida chorvachilik sohasi va uning tarmoqlarini rivojlantirish bo‘yicha 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan dasturning maqsadli ko‘rsatkichlari

T/r	Ko‘rsatkichlar nomi	2021-yil	2022-yil	2024-yil	2026-yil
Respublika aholisini oziq-ovqat mahsulotlari bilan barqaror ta’minlash yo‘nalishida					
1.	Aholi jon boshiga sut mahsulotlari ishlab chiqarish (kishi/kg)	336	360	400	560
2.	Aholi jon boshiga go‘sht mahsulotlari ishlab chiqarish (kishi/kg)	47,5	49,1	58,4	69,4
3.	Aholi jon boshiga tuxum yetishtirish (kishi/dona)	236	247	280	329
4.	Sut yetishtirish hajmi (ming tonna)	11 505	12 100	14 500	22 000
5.	Qoramol go‘shti yetishtirish (tirik vaznda, ming tonna)	1 980,5	2 110,5	2 372	2 864
6.	Qo‘y va echki go‘shti yetishtirish hajmi (ming tonna)	400	425	527	650
7.	Bir bosh sigirning o‘rtacha sut mahsuldorligi (kg)	2 450	3 450	4 500	5 000
8.	So‘yishga mo‘ljallangan bir bosh qoramolning o‘rtacha tirik vazni (kg)	370	390	400	450
9.	Parranda go‘shti yetishtirish hajmi (ming tonna)	210	330	583	536
10.	Tuxum yetishtirish miqdori (mln dona)	8 100	8 690	10 237	12 876
11.	Baliq yetishtirish (ming tonna)	400	600	800	1 000
12.	Asal yetishtirish (ming tonna)	25,0	27,1	35,2	52,5
13.	Quyon go‘shti yetishtirish (ming tonna)	0,1	2,3	14	23

Yuqoridagi jadvaldan kelib chiqib tahlil qilib ko‘rsak, 2022-yilda 2021-yilga nisbatan aholi jon boshiga sut mahsulotlari ishlab chiqarish 24 kgga oshganini ko‘rsa bo‘ladi;

2022-yilda 2021-yilga nisbatan aholi jon boshiga go‘sht mahsulotlari ishlab chiqarish 24 kgga oshgan;

2022-yilda 2021-yilga nisbatan aholi jon boshiga tuxum mahsulotlari ishlab chiqarish 1,6 kgga oshgan;

2022-yilda 2021-yilga nisbatan aholi jon boshiga go‘sht mahsulotlari ishlab chiqarish 11 donaga oshgan.

2022-yilda 2021-yilga nisbatan yiliga baliq mahsulotlari ishlab chiqarish 200 ming tonnaga oshgan;

2022-yilda 2021-yilga nisbatan yiliga asal mahsulotlari ishlab chiqarish 2,1 ming tonnaga oshgan.

Shundan kelib chiqib, 2024-2026-yillarga 2-yillik prognozlashtirish hisoblangan.

Qishloq xo‘jaligida davom etayotgan tarkibiy o‘zgarishlar jarayonida, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini tashkil etishning asosiy shakllari etib, fermer va dehqon xo‘jaliklari tanlab olindi. Fermer xo‘jaliklarini rivojlantirishni rag‘batlantirish bo‘yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish ularning barqaror va samarali rivojlanishida muhim omil hisoblanadi.

Mamlakatlar iqtisodiyoti turi va rivojlanish darajasiga qarab, asosan, xomashyo ishlab chiqarishga ixtisoslashgan iqtisodiyot, industrial iqtisodiyot, postindustrial iqtisodiyot, aralash iqtisodiyot va innovatsion iqtisodiyot yoki bilimlar iqtisodiyotiga asoslangan mamlakatlarga bo‘linadi. Innovatsion iqtisodiyot iqtisodiyotning eng yuqori rivojlangan turi hisoblanadi va u uchun bilimli jamiyat xosdir. Hozirigi kunda fan-texnika yutuqlarini keng joriy etish va undan samarali foydalanish uchun turli mexanizmlar va institutsional tuzilmalar, ya’ni milliy innovatsion tizim shakllanmoqda. Qishloq xo‘jaligini barqarorlashtirishda qishloq xo‘jaligini texnologik jihatdan modernizatsiya qilish ustuvor yo‘nalishlardan biridir.

Respublikamizning Milliy ko‘rgazma majmuasi “O‘zekspomarkaz“ ning 1 va 2 chi pavillonlarida “Agroexpo Uzbekistan – 2023” hamda “Agrotech va Agromash Expo 2023” qishloq xo‘jaligi ko‘rgazmalari o‘z ishini boshladi. Ko‘rgazmada Qishloq xo‘jaligi vazirligi vakillari, agrar sohada faoliat olib borayotgan tadbirkorlar va yirik ishlab chiqaruvchi kompaniyalar rahbarlari ishtirok etmoqda. Ko‘rgazmada 20 dan ortiq rivojlangan davlatlardan 170 ga yaqin kompaniyalar agrosanoat majmuasining zamonaviy texnologiyalari, mahsulotlari, uskunalari va yangiliklarini namoyish etishmoqda. Unda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlashga mo‘ljallangan ixcham liniyalar, qadoqlash minitexnologiyalari, chorvachilik, parrandachilik, asalarichilik va bog‘dorchilik uskunalari, ozuqa tayyorlash, bog‘dorchilik va uzumchilik sohasi uchun minitexnika hamda uskunalar, o‘simliklarni himoya qiladigan kimyoviy moddalar, issiqxona xo‘jaliklarini tashkil etish bo‘yicha keng turdagi mahsulot va xizmatlar namoyish etildi.

Bugungi kunda O‘zbekistonda innovatsion jarayonlarni chuqurlashtirishga va innovatsiya bazasini mustahkamlash uchun barcha zarur ijtimoiy-iqtisodiy asoslar mavjud.

Biroq agrar sohani innovatsion rivojlanish yo‘liga o‘tkazish, yoki boshqacha aytganda, innovatsion loyihalarni bir, hatto bir necha fermer xo‘jaliklari miqyosida ham amalga oshirishda muammolar mavjud, chunki:

birinchidan, fermer xo‘jaliklari va qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi subyektlar hozirgi vaqtda ilmiy tadqiqot ishlariga buyurtma berish hamda tadqiqotlarni moliyalashtirishda ishtirokining sustligi;

ikkinchidan, ilg‘or innovatsion texnologiyalarni ishlab chiqishda tadqiqot olib borish va ilmiy-tadqiqotlarni moliyalashtirishni ham xo‘jalik subyekti o‘zi amalga oshira olmaydi;

uchinchidan, yangi texnologiya, yangi navlardan foydalanish uchun qishloq xo‘jaligi mahsuloti ishlab chiqaruvchilar va qayta ishlovchilarning yetarli darajada bilimlarga ega emasligi, ular olimlar va mutaxassislar xizmatidan foydalanishlari zarur, shuningdek, mahsulotni qayta ishlash va sotishda ham fermerlar ma’lum darajadagi qiyinchiliklarga duch kelmoqdalar;

to‘rtinchidan, oliy ta’lim va ilmiy tadqiqot muassasalari olimlari tomonidan tayyorlangan innovatsion ishlanmalarga ishlab chiqaruvchilarning talabi yetarli darajada emasligi, ular o‘rtasida uzviy bog‘liqlik mavjud emas;

beshinchidan, ayrim qishloq xo‘jaligi mahsuloti ishlab chiqaruvchilarning mas’uliyatsizligi.

Jahonda ro‘y berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar hamda mamlakatlararo integratsiya sharoitida respublikada qisqa vaqt ichida qishloq xo‘jaligi tarmog‘ini va qishloqni, shu bilan birga qishloq infratuzilmasini, yangi innovatsion rivojlanish yo‘liga o‘tishi zarur. Bu yo‘l orqali zamonaviy texnik-texnologik asosida qishloqning mavqeini oshirish imkoniyati paydo bo‘ladi.

O‘zbekiston iqtisodiyotini innovatsion rivojlanish yo‘liga o‘tish hozirgi kundagi ustuvor vazifalardan biri sifatida baholanib kelinmoqda. Tahlillarga ko‘ra, O‘zbekiston agrar sektorida innovatsiyalar hajmi jami yalpi ichki mahsulot hajmida 1–2 %ni tashkil etadi, qishloq infratuzilmasi tarmog‘ida esa bu ko‘rsatkich undan ham kam, vaholanki ushbu ko‘rsatkich boshqa rivojlangan mamlakatlarda 50–60% dan ko‘proqni tashkil etadi. Ishlab chiqarishda zamonaviy texnika va texnologiyalarning qo‘llanilishi quyidagi imkoniyatlarni keltirib chiqaradi:

- jahon miqyosidagi talablarga javob beruvchi, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarilishi;
- mahsulot tannarxi ahamiyatli darajada pasaytirilishi hisobiga korxonaning moliyaviy natijalari yuqori bo‘lib, imkoniyatlari kengayishi; xomashyo va resurslar tejalishi; atrofmuhitga salbiy ta’sir qisqarishi va h.k.

Agar mazkur texnika va texnologiyalar innovatsion tavsifga ega, ya'ni ilgari amalda qo'llanilmagan ishlanma va g'oyalarga asoslangan bo'lsa, u holda ulardan foydalanishning iqtisodiy-ijtimoiy ahamiyati yanada yuqoriroq bo'ladi. Innovatsion texnologiyalarning ishlab chiqarishga tatbiq etilishi ushbu sohada qo'llanib kelinayotgan texnologiyalarga nisbatan yuqoriroq samaraga erishish imkonini beradi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligini oshirish qishloq xo'jaligi korxonalarida ishlab chiqarishni ratsional tashkil etish, fan va texnika taraqqiyoti yutuqlaridan keng foydalanishni, yuqori samara beradigan yangi mashinalar va asbob-uskunalarni, agrotexnika va zootexnika usullarini, mehnat va ishlab chiqarishni tashkil etishni yangi metodlarini joriy etishni taqozo qiladi. Eng samarali usul va metodlarni tanlash va joriy etish uchun ularni oldindan tekshirib ko'rish, ularga tashkiliy-iqtisodiy jihatdan baho berish talab qilinadi.

Qishloq xo'jaligi korxonalarida bunday baho berish milliy iqtisodiyotning samaradorlik mezoni, ya'ni ijtimoiy mehnat unumdorligini oshirish asosida amalga oshiriladi, mehnat unumdorligini oshishi esa ishlab chiqarish hajmini va milliy daromadni o'stirishda ifodalanadi. Bunga har bir qishloq xo'jaligi korxonasida ishlab chiqarish hajmini ko'paytirish va mahsulot sifatini yaxshilash, mahsulot birligiga sarflanadigan jonli va buyumlashgan mehnat xarajatlarini qisqartirish, sof daromadni orttirish asosida erishiladi. Bu qoidalarga asosan qishloq xo'jaligi korxonalarida ishlab chiqarishning yangi usul va metodlari iqtisodiy samaradorligini aniqlash uchun quyidagi asosiy ko'rsatkichlar qo'llanilad:

- bir gektar yer hisobiga va bir bosh mol hisobiga olinadigan yuqori sifatli mahsulot miqdori;
- mehnat unumdorligi;
- mahsulot tannarxi;
- sof daromad va rentabellik;
- kapital mablag'lar va ularning o'z o'rnini qoplashi.

Mazkur ko'rsatkichlar bir-biri bilan bog'langan va bir-birini taqozo qiladi. Mahsulot miqdori qancha ko'p bo'lsa, uning sifati yaxshi bo'lsa, mehnat unumdorligi yuqori, tannarxi arzon bo'lsa, sof daromad ko'p va rentabellik yuqori bo'lsa, kapital mablag'lar shuncha kam talab qilinadi va ular tezroq o'z o'rnini qoplaydi, yangi usul va metodlarning iqtisodiy samaradorligi shu qadar yuqori bo'ladi.

Yangi usul va metodlar, agar zarur bo'lib qolsa optimallashtiriladi. Bu optimallashtirish xo'jalik vazifalarini hal qilish uchun mavjud imkoniyatlarni hisobga olgan holda juda ko'p, xilma-xil variantlardan eng samaralilarini tanlab olish imkonini beradi. Qishloq xo'jaligida tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish orqali ishlab chiqarishni izchil rivojlantirish, aholini oziq-ovqat mahsulotlari, qayta ishlash sanoatini xomashyo bilan uzluksiz ta'minlash orqali mamlakatimiz oziq-ovqat xavfsizligini yanada mustahkamlash, ekologik toza mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish, agrar sektorning eksport salohiyatini sezilarli darajada oshirish istiqbolda amalga oshirilishi ko'zda tutilgan eng muhim vazifalardan sanaladi. Bu borada:

- paxta va boshoqli don ekin maydonlarini qisqartirish evaziga kartoshka, sabzavot, poliz, ozuqa va moyli ekinlar, yangi intensiv bog'lar va uzumzorlar maydonini kengaytirish va optimallashtirish;
- sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, melioratsiya va irrigatsiya obyektlarini rivojlantirish, tarmoqqa intensiv, suv va resurslarni tejaydigan zamonaviy agrotexnologiyalarni joriy etish, unumdorligi yuqori texnikalardan foydalanish;
- qishloq xo'jaligi ekinlarining kasallik va zararkunandalarga chidamli, mahalliy yer-iqlim va ekologik sharoitlarga mos yangi seleksiya navlarini va yuqori mahsuldorlikka ega hayvonot zotlarini yaratish hamda joriy etish bo'yicha ilmiytadqiqot ishlarini kengaytirish;
- qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash asosida oziq-ovqat va qadoqlash mahsulotlarini ishlab chiqaradigan zamonaviy qayta ishlash korxonalarini qurish, mavjudlarini rekonstruksiya va modernizatsiya qilish;
- qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, qayta ishlash, tayyorlash, sotish, qurilish ishlari va xizmatlar ko'rsatish bilan shug'ullanuvchi ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklarini rivojlantirish;
- qishloq xo'jaligi mahsulotlarini saqlash, tashish, sotish, agrokimyo, moliyaviy va boshqa zamonaviy bozor xizmatlari ko'rsatish infratuzilmalarini rivojlantirish;
- global iqlim o'zgarishlari va Orol dengizi qurishining qishloq xo'jaligi rivojlanishi hamda aholining hayot faoliyatiga salbiy ta'sirini yumshatish bo'yicha tizimli chora-tadbirlar ko'rish.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagi ma'lumotlarni inobatga olib, quyidagicha yechimga keldik, qishloq xo'jaligida yuqorida ko'rsatib o'tilgan vazifalarni bajarish va uning bozor iqtisodiyoti qonunlari talablari darajasida rivojlanishdan orqada qolmasligi uchun tarmoqda erkin faoliyat ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'lgan turli xildagi mulk va mulkchilik shakllarining, ularga asoslangan tadbirkorlik turlari va ular o'rtasidagi erkin bozor munosabatlarining nazariy, uslubiy asoslarini takomillashtirish, investitsiyalarni ko'proq jalb etib, fan-texnika yutuqlarini, yangi texnikalarni, ilg'or texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy etish, cheklangan yer va suv resurslaridan oqilona foydalanish,

doimiy va o‘zgaruvchi kapitaldan hamda mehnat resurslaridan qisqa va uzoq muddatlarda to‘liq va samarali foydalanish yo‘llarini aniq belgilash lozim hamda, barcha xarajatlarni tejash, mehnat unumdorligini yuksaltirish, dehqon va ishchilarni rag‘batlantirish tizimini takomillashtirish negizida foyda summasini ko‘paytirish yo‘llarini asoslangan holda belgilab olish maqsadga muvofiqdir.

Bugungi kunda respublikamizda jami 18 032 ta chorvachilik xo‘jaliklari mavjud bo‘lib, shundan 7 614 tasi qoramolchilik, 3 263 tasi qo‘y va echkichilik, 142 tasi yilqichilik, 52 tasi tuyachilik, 1 163 tasi parrandachilik, 4 829 tasi baliqchilik, 715 tasi asalarichilik va 254 tasi quyonchilik yo‘nalishida tashkil etilgan.

Birgina qoramolchilik yo‘nalishida 500 boshdan 1 000 boshgacha chorva moli bo‘lgan xo‘jaliklar soni 256 taga, 1 000 bosh va undan yuqori chorva moli bo‘lgan xo‘jaliklar soni 136 taga yetdi.

Chorvachilik sohasi va uning tarmoqlarini rivojlantirish mazkur Dasturga ilovada belgilangan maqsadli ko‘rsatkichlar va indikatorlarga erishishga asoslanadi.

Dasturda belgilangan vazifalarni amalga oshirish bo‘yicha har yili 20 dekabrga qadar kelgusi yilga mo‘ljallangan chora-tadbir ishlab chiqiladi va tasdiqlanadi.

Dasturning maqsadli ko‘rsatkichlariga erishilishi ustidan Veterinariya va chorvachilikni rivojlantirish davlat qo‘mitasi tomonidan monitoring qilib boriladi.

Innovatsion rivojlanish muammolari O‘zbekiston uchun alohida dolzarblik kasb etadi, chunki faqatgina yangi resurstejamkor, ilg‘or texnologiyalardan keng va samarali foydalangan holda innovatsion rivojlanish atrof-muhitni ekologik toza saqlab qolishni hisobga olgan holda iqtisodiyot barqarorligini jadal sur’atlarda o‘sishini ta’minlash lozim.

Zamonaviy texnologiyalarning turli variantlarini taqqoslash natijalari shuni ko‘rsatmoqdaki, yerga eng kam ishlov berish, joriy va investitsiyaviy xarajatlarni tejash, tannarxi ancha past bo‘lgan mahsulotni ishlab chiqarish va narxlarning bir xil darajasida har bir ekin bo‘yicha bir gektar yerdan ko‘proq daromadlar olish imkonini beradi. Ammo, texnologiyalarni o‘zgartirish – tizimli yondashuvni, an’anaviy texnologiyalardan yangi resursni tejovchi texnologiyalarga o‘tishda korxonaning texnologik tizimida yuz beradigan barcha o‘zgarishlar haqidagi bilimlarni talab qiluvchi murakkab jarayondir. Shu munosabat bilan qishloq xo‘jaligi korxonalarida texnologik va tashkiliy-iqtisodiy innovatsiyalarni joriy etishning jarayonli algoritmlarini ishlab chiqish zarur hamda Qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat sohasi ilmiy-tadqiqot institutlarini tashkil qilib unga qishloq xo‘jaligidagi barcha inson resurslarini malakasini oshirib borishga jalb qilish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi “O‘ZBEKISTON – 2030” Strategiyasi to‘g‘risidagi PF-158-sonli Farmoni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risidagi PF-60-son Farmoni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 26 fevraldagi O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020 – 2030-yillarga mo‘ljallangan strategiyasi to‘g‘risidagi PQ-5009-son qarori.
4. Addison J., Teixeira P. The Economics of Employment Protection. IZA Discussion Paper October No 381, 2001.–P. 19.
5. Самуэлсон П. Экономика. В.2 т. – М.: МГП “АЛГОН”, ВНИИСИ, 1992. –432 с.
6. Брю С., Макконнелл К. Экономикс: принципы, проблемы и политика. В 2 т., пер. с англ. 11-го изд. Т. 1. – М.: “Республика”, 1992. -с. 132-175,194-217; Т. 2. – с.156-174,293-310.
7. Abulqosimov H.P. Davlatning iqtisodiy xavfsizligi. – T.: “Akademiya”, 2012.
8. Aliev Ya.E. “Oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashda agrar bozorni rivojlantirish masalalari” Moliya va bank ishi elektron ilmiy jurnali ii son. mart-aprel, 2020.–198-b
9. Balabanov V.S., Borisenko E.N. Oziq-ovqat xavfsizligi: xalqaro va ichki jihatlar. – M.: Iqtisodiyot, 2012. – B. 22.
10. Frolov K.V., Gordeev A.V., Maslennikova O.A. va boshqalar. Oziq-ovqat xavfsizligi. 2-bo‘lim / – M.: Bilim, 2011-101. b.
11. Topildiev S.R. Agrar munosabatlarni tartibga solish mexanizmini takomillashtirish. – Iqt. fan. dok.... dis. – T.: “Tipograff” MCHJ. 2023.–70 b.
12. Altiev A.S. Yer resurslaridan foydalanish tizimini tartibga solish muammolari. – T. Fan, 2018. Monografiya -274 b.
13. Tadjibaeva D. Milliy iqtisodiyotda institutsional o‘zgarishlar samaradorligini oshirishning nazariy asoslarini takomillashtirish. (O‘zbekiston Respublikasi agrar sohasida misolida) Iqt. fan. dok.... dis. avtoref. – T.: O‘zRIIVA, 2020. – 81 b.
14. Rustamova I.B. Agrar soxada innovatsion jarayonlar samaradorligini oshirishning ilmiy uslubiy asoslari. avt.... i.f.d. T.: 2020. – 77 b.
15. Dusmatov B.O. Milliy iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida agrasanoat ishlab chiqarishda innovatsion infratuzilmani rivojlantirish. avt.... i.f.d. T.:2022.-53 b.
16. Xo‘jageldiev Ch.P. Sug‘oriladigan qishloq xo‘jaligi yerlari unumdorligini oshirishni rag‘batlantirish. avt.... i.f.d. T.: 2022.-56 b.
17. Topildiev S.R. XXI Asr suv muammosi: O‘zbekistonda va markaziy osiyoda bartaraf etish yo‘llari. Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil. 2023-yil. 5-son.

STRATEGIC DIRECTIONS OF INTEGRATION OF UZBEKISTAN INTO THE INTERNATIONAL HOSPITALITY INDUSTRY

Bekmurodova Laylo Tursunmamatovna
III-Stage base doctoral student “Research Institute for Tourism Development” under the Tourism Committee of the Republic of Uzbekistan

Abstract: This article explores the strategic directions for integrating Uzbekistan into the international hospitality industry. Through literature analysis, it examines the current state of the hospitality sector in Uzbekistan, identifies key challenges, and proposes methods to overcome them. The results highlight the importance of leveraging Uzbekistan’s rich cultural heritage and implementing effective marketing strategies to attract international tourists. The discussion delves into the implications of integration for the country’s economy and offers conclusions and suggestions for future development.

Key words: Uzbekistan, international hospitality industry, strategic integration, tourism development, cultural heritage, marketing strategies.

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekistonni xalqaro mehmondo‘stlik sanoatiga integratsiyalashuvining strategik yo‘nalishlarini o‘rganadi. U adabiyotlarni tahlil qilish orqali O‘zbekistondagi mehmondo‘stlik sohasining hozirgi holatini o‘rganadi, asosiy muammolarni aniqlaydi va ularni bartaraf etish usullari taklif qilinadi. Natijalarda O‘zbekistonning boy madaniy merosidan foydalanish va xalqaro sayyohlarni jalb qilish uchun samarali marketing strategiyalarini amalga oshirish muhimligi ta’kidlanadi. Muhokamada integratsiyaning mamlakat iqtisodiyoti uchun oqibatlarini o‘rganadi va kelgusidagi rivojlanish bo‘yicha xulosa va takliflar ilgari suriladi.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston, xalqaro mehmondo‘stlik sanoati, strategik integratsiya, turizmni rivojlantirish, madaniy meros, marketing strategiyalari.

Аннотация: В данной статье исследуются стратегические направления интеграции Узбекистана в международную индустрию гостеприимства. Посредством анализа литературы рассматривается текущее состояние сектора гостеприимства в Узбекистане, выявляются ключевые проблемы и предлагаются методы их преодоления. Результаты подчеркивают важность использования богатого культурного наследия Узбекистана и реализации эффективных маркетинговых стратегий для привлечения иностранных туристов. Дискуссия углубляется в последствия интеграции для экономики страны и предлагает выводы и предложения по будущему развитию.

Ключевые слова: Узбекистан, международная индустрия гостеприимства, стратегическая интеграция, развитие туризма, культурное наследие, маркетинговые стратегии.

Uzbekistan, with its millennia-old history, diverse cultural heritage, and stunning architectural marvels, possesses immense potential to become a prominent player in the global hospitality industry. However, despite its rich offerings, the country’s integration into the international hospitality market has been relatively slow. This article aims to analyze the strategic directions required to facilitate Uzbekistan’s seamless integration into the global hospitality industry, exploring methods to capitalize on its cultural richness, address existing challenges, and formulate effective marketing strategies.

The hospitality industry plays a pivotal role in global tourism, contributing significantly to economic growth, job creation, and cultural exchange. Studies have emphasized the importance of destination branding, infrastructure development, and service quality in attracting tourists and sustaining competitive advantage (Pike, 2015; Ritchie & Crouch, 2003). However, research specific to Uzbekistan’s hospitality sector is limited, highlighting the need for comprehensive analysis to understand its unique challenges and opportunities.

This study employs a qualitative approach, drawing insights from existing literature, market reports, and expert opinions. It analyzes the current state of Uzbekistan’s hospitality industry, identifies key barriers to integration, and proposes strategic directions to overcome them. These directions encompass leveraging cultural heritage, enhancing infrastructure, implementing effective marketing campaigns, and fostering collaboration between the public and private sectors.

Uzbekistan has been actively seeking to integrate into the international hospitality industry by leveraging its rich cultural heritage, historical sites, and natural beauty. Here are some strategic directions that Uzbekistan could consider:

- **Infrastructure Development:** Invest in the development of modern infrastructure, including transportation, accommodation facilities, and tourist attractions, to meet international standards and attract a larger number of tourists.

Investing in modern infrastructure is a strategic move that can significantly boost tourism and overall economic growth. Upgrading transportation systems, accommodations, and attractions to meet international standards enhances the overall visitor experience, making your destination more appealing to travelers from around the globe.

Improving transportation infrastructure, such as airports, roads, and public transit, not only facilitates smoother travel for tourists but also enhances connectivity within the destination itself, making it easier for visitors to explore different regions and attractions. Additionally, investing in modern accommodation facilities ensures that tourists have comfortable and convenient places to stay during their visit, catering to a range of preferences and budgets.

Moreover, developing tourist attractions that showcase the unique culture, history, and natural beauty of your destination can create compelling reasons for travelers to visit. Whether it's cultural landmarks, outdoor recreational activities, or immersive experiences, offering diverse attractions helps attract a wider range of tourists and encourages longer stays.

By prioritizing infrastructure development, you're not only enhancing the tourism sector but also laying the foundation for sustainable economic growth and job creation within the community. It's essential to ensure that these investments are made with careful planning, considering factors such as environmental sustainability, local community involvement, and long-term economic benefits.

- **Promotion of Tourism:** Launch aggressive marketing campaigns targeting key international markets to raise awareness about Uzbekistan as a tourist destination. This could involve digital marketing, participation in international tourism fairs, and collaboration with travel agencies.

Launching aggressive marketing campaigns to promote tourism in Uzbekistan is a strategic approach to increasing awareness and attracting international visitors. Here's how such a campaign could be executed:

- **Digital Marketing:** Utilize various digital channels to reach potential tourists worldwide. This includes:
- **Social Media:** Create engaging content showcasing Uzbekistan's rich cultural heritage, stunning landscapes, and unique experiences on platforms like Instagram, Facebook, and Twitter.
- **Search Engine Optimization (SEO):** Optimize website content and create blog posts/articles targeting relevant keywords related to travel in Uzbekistan to improve visibility on search engines.
- **Paid Advertising:** Invest in targeted online advertisements on platforms like Google Ads, Facebook Ads, and display networks to reach specific demographics interested in travel.
- **International Tourism Fairs:** Participate in major tourism fairs and exhibitions around the world to showcase Uzbekistan's attractions. These events provide an opportunity to interact directly with potential tourists, travel agencies, and tour operators. Ensure an attractive booth design and engaging presentations to stand out among other destinations.
- **Collaboration with Travel Agencies:** Partner with travel agencies and tour operators in key international markets to promote tour packages to Uzbekistan. Offer incentives and discounts to encourage them to include Uzbekistan in their itineraries. Provide them with promotional materials, training sessions, and support to effectively sell Uzbekistan as a tourist destination.
- **Content Creation and Storytelling:** Emphasize storytelling in marketing campaigns to create an emotional connection with potential travelers. Share captivating stories, videos, and testimonials from previous visitors highlighting their experiences in Uzbekistan. Collaborate with influencers and travel bloggers to reach a wider audience and generate authentic content.
- **Targeted Campaigns:** Tailor marketing campaigns to specific demographics and interests. For example, focus on adventure travelers by highlighting activities like trekking in the Tien Shan mountains or cultural enthusiasts with tours of ancient Silk Road cities like Samarkand and Bukhara.
- **Online Booking Platforms:** Ensure ease of booking by listing Uzbekistan's tourist attractions, accommodations, and tour packages on popular online booking platforms like Booking.com, Airbnb, and Tri-

pAdvisor. Provide detailed information, high-quality images, and reviews to instill confidence in potential travelers.

- **Government Support and Incentives:** Work closely with government agencies to obtain support and funding for marketing initiatives. Offer incentives such as tax breaks or subsidies to attract international airlines to increase flight routes to Uzbekistan, making it more accessible to tourists.
- **Safety and Security:** Highlight safety measures and infrastructure improvements to reassure potential tourists about their well-being during their visit to Uzbekistan. Invest in tourist police units, emergency response systems, and signage in multiple languages to enhance the overall safety and security of visitors.

By implementing these strategies, Uzbekistan can effectively raise awareness and position itself as a desirable tourist destination in key international markets.

- **Cultural Preservation and Promotion:** Preserve and promote Uzbekistan's rich cultural heritage, including its UNESCO World Heritage sites such as Samarkand, Bukhara, and Khiva. This can be achieved through cultural events, festivals, and the restoration of historical monuments.
- **Training and Capacity Building:** Provide training and capacity-building programs for local hospitality industry professionals to enhance their skills and knowledge in catering to international tourists. This could include language training, customer service skills, and cultural sensitivity training.
- **Investment Incentives:** Offer incentives for foreign investors to invest in the hospitality industry in Uzbekistan, such as tax breaks, subsidies, and streamlined bureaucratic procedures. This can help attract foreign investment and expertise to develop world-class tourism infrastructure.
- **Diversification of Tourism Products:** Diversify tourism offerings beyond historical and cultural attractions to include adventure tourism, eco-tourism, and wellness tourism. This can appeal to a broader range of tourists and encourage repeat visits.
- **Quality Standards and Certification:** Implement and enforce quality standards and certification programs for hotels, restaurants, and tour operators to ensure consistent quality and safety for international tourists.
- **Collaboration with International Partners:** Foster partnerships and collaborations with international hospitality industry players, including hotel chains, airlines, and tour operators, to tap into their expertise, networks, and marketing channels.
- **Sustainable Tourism Practices:** Promote sustainable tourism practices to minimize the environmental impact of tourism activities and preserve Uzbekistan's natural resources for future generations.
- **Digitalization and Technology Integration:** Embrace digitalization and technology integration in the hospitality industry to enhance the visitor experience, streamline operations, and reach potential tourists through online platforms and mobile applications.

By focusing on these strategic directions, Uzbekistan can effectively integrate into the international hospitality industry and position itself as a premier tourist destination in Central Asia.

The integration of Uzbekistan into the international hospitality industry holds immense potential for economic development, job creation, and cultural exchange. By capitalizing on its rich cultural heritage, the country can differentiate itself from competitors and attract discerning travelers seeking authentic experiences. Collaboration between the government, private sector, and local communities is vital to address infrastructure gaps, streamline visa procedures, and improve service quality. Furthermore, fostering sustainable tourism practices ensures the preservation of Uzbekistan's cultural and natural assets for future generations.

CONCLUSIONS AND SUGGESTIONS

In conclusion, the strategic integration of Uzbekistan into the global hospitality industry requires concerted efforts to overcome existing challenges and capitalize on its unique strengths. Investment in infrastructure, promotion of cultural heritage, and implementation of effective marketing strategies are essential for enhancing the country's competitiveness and attracting international tourists. Moreover, continuous monitoring and evaluation are necessary to adapt to evolving market trends and ensure sustainable growth. By embracing these strategic directions, Uzbekistan can position itself as a premier destination in the global hospitality landscape, contributing to economic prosperity and cultural enrichment.

References:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 30-oktabrdagi “Turizm, madaniy meros va muzeyshunoslik sohalarida malakali kadrlar tayyorlashning uzluksiz tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-5270-sonli qarori //https://lex.uz.
2. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated December 2, 2016 on the organization of the State Committee for Tourism Development of the Republic of Uzbekistan.
3. Alieva, M.T. 2018. Tourism problems in the Central Asian republics. International Scientific Journal, 67: 30-4.
4. Toychievna, A. M. Application of Innovations on the Improvement of the Quality Management System of Tourism Services. JournalNX, 492-497.
5. Шермухамедов, А. Т., & Алиева, М. Т. (2019). ТУРИЗМ ВДОЛЬ ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ. In Тенденции и проблемы развития туризма и гостеприимства в XXI веке (pp. 115-125).
6. Aliyeva, M. T. (2007). Turistik mamlakatlar iqtisodiyoti. Darslik. –T.: TDIU.
7. Алиева, М. Т. (2023). Развития смарт туризм в Узбекистане.
8. Mirzaev, M. A., & Alieva, M. T. (2011). Fundamentals of tourism. –Textbook. –Tashkent. 2011 y.
9. “Туризм со вкусом узбекского риса”. Данилов С. Ташкент: 2013 г.
10. Баумгартен, Л. В. Маркетинг гостиничного предприятия: учебник для вузов / Л. В. Баумгартен. –Москва : Издательство Юрайт, 2021. –338 с.
11. Скобкин, С. С. Маркетинг и продажи в гостиничном бизнесе : учебник для вузов / С. С. Скобкин. –2-е изд., испр. и доп. –Москва: Издательство Юрайт, 2021. –197 с.5.Х. Ф. Очилова, Д. С. Умирова “ГАСТРОНОМИЧЕСКИЙ ТУРИЗМ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА” Учебник Москва Берлин.–2021.6.р.
12. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated August 13, 2022 “On measures to further develop the tourism industry in the Republic of Uzbekistan.”
13. Aliyeva M.T. Turistik korxonalarning yangi raqobatbardosh strategiyalarini ishlab chiqish., Iqtisodiyot va ta’lim, 2009, №5.
14. Никольская Е.Ю. Стратегия управления человеческими ресурсами в индустрии гостеприимства и туризма, М.РИСК, 2008, №2.
15. Никольская Е.Ю. Концептуальные вопросы туристского образования. Вестник Сочинского государственного университета туризма и курортного дела. 2010. №3 (13). –С.82-85.
16. Pike, S. (2015). Destination marketing: An integrated marketing communication approach. Routledge.
17. Ritchie, J. R. B., & Crouch, G. I. (2003). The competitive destination: A sustainable tourism perspective. CABI.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

SURXONDARYO VILOYATIDA PARRANDACHILIKNI RIVOJLANTIRISH KO‘RSATKICHLARINI PROGNOZLASH VA MODELLASHTIRISH

ORCID: 0009-0005-7335-0233

Bobomuratov Imomqul Islamovich

Termiz davlat universiteti Raqamli iqtisodiyot, biznes boshqaruvi va ekonometrika kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mamlakat aholisining mahalliy sharoitda ishlab chiqarilgan sifatli va arzon mahsulotlarga bo‘lgan ehtiyojini to‘la qondirish, asosan qishloq xo‘jalik tarmoqlarini, jumladan parrandachilikning rivojlantirish darajasiga bevosita bog‘liq.

Maqolada parrandachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish darajasi va dinamikasi tahlil qilingan. Surxondaryo viloyatida parrandachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish dinamikasini o‘rganishda turli vaqt modellaridan foydalanilgan.Chunki parrandachilik rivojlanishdagi muhim qonuniyat, tendensiyalarni va mavsumiy tebranishlarni o‘rganish ushbu soha rivojini va istiqbolini to‘gri belgilash hamda aholini muhim parrandachilik mahsulotlari bilan ta’minlashda muhim ahamiyatga egadir.

Kalit so‘zlar: parrandachilik, mahsulot, tuxum, go‘sht,vaqt qatorlari, trend, mavsumiylik, dispersiya, o‘rtacha, model, regressiya, korreliyasiya, diterminatsiya, mezon,prognoz.

Abstract: Satisfying the needs of the country’s population for high-quality and cheap products produced in local conditions largely directly depends on the level of development of agricultural sectors, including poultry farming.

The article analyzes the level and dynamics of poultry production. To study the dynamics of poultry production in the Surkhandarya region, various time models were used, since the study of important patterns, trends and seasonal fluctuations in the development of poultry farming is important for determining the development and prospects of this industry and providing the population with important poultry products.

Key words: Poultry farming, product, egg, meat, time series, trend, seasonality, dispersion, average value, model, regression, correlation, determination, criterion, forecast.

Аннотация: Удовлетворение потребностей населения страны в качественной и дешевой продукции, производимой в местных условиях, во многом напрямую зависит от уровня развития отраслей сельского хозяйства, в том числе птицеводства.

В статье анализируется уровень и динамика производства продукции птицеводства. Для изучения динамики производства продукции птицеводства в Сурхандарьинской области использовались различные временные модели, поскольку изучение важных закономерностей, тенденций и сезонных колебаний в развитии птицеводства имеет важное значение для определения развития и перспектив данной отрасли и обеспечения населения с важными продуктами птицеводства.

Ключевые слова: Птицеводства, продукт, яйцо, мясо, временной ряд, тренд, сезонность, дисперсия, среднее значение, модель, регрессия, корреляция, детерминатция, критерий, прогноз.

KIRISH

Parrandachilik tarmog‘i uni tashkil qilishda kam xarajat talab etadigan, bozor sharoitlariga moslanuvchan, xarajatlari tez qoplanuvchi chorvachilik tarmog‘i bo‘lib, nafaqat aholining turmush darajasini yaxshilashda, shu bilan birga aholi bandligini ta’minlashda katta o‘rin tutadi. Bu jihatlar chorvachilikning boshqa tarmoqlariga nisbatan parrandachilikning raqobatbardoshligini oshiradi[1]. Shuning uchun parrandachilk ishlab chiqarish asosiy ko‘rsatkichlarining prognoz hisob-kitoblarini qilish mamlakat oziq ovqat xavfsizligini ta’minlash, iqtisodiyotning rivojlanish istiqbollarini baholash uchun juda muhimdir.

1 Нечаев В. И. Экономика промышленного птицеводства: монография / Нечаев В. И., Фетисов С. Д. – Краснодар, 2010. – 150 с.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Parrandachilik mahsulotlari va mahsuldorligini iqtisodiy statistik tahlil qilish bilan qator xorijiy va mahalliy olimlar tamonidan o‘rganilgan. Jumladan, Ye.Darde tamonidan chorvachilik mahsulotlari va mahsuldorligini statistik tahlil qilish metodologiyasi ishlab chiqilgan bo‘lib,unda vaqt qatorlarini tahlil qilish ko‘rsatkichlari,vaqt qatorlarini analitik tekislash,vaqt modellarini tuzish va uni tahlash usullaridan keng foydalanilgan [7].

V.N.Afanasev, A.I.Markovalar parrandachilik mahsulotlar va mahsuldorligini o‘rganishda ularni ikki guruhga olib o‘rganadi: parranda mahsulotlarini bevosita parvarishlash bilan bog‘liq mahsulotlar(tuxum,parranda go‘ngi) va parrandalarni so‘yish orqali realizatsiyasi bilan bog‘liq mahsulotlar (parranda go‘shti,par,pat) ko‘rsatkichlarni aniqlaydi [4].

N.Bikova tamonidan mamlakat va hududiy oziq ovqat xavfsizligini ta’minlashda parranda mahsulotlari va mahsuldorligining ahamiyatini o‘rganish uchun statistik usullardan keng foydalanilgan [5].

L.Gulyayev tamonidan parrandachilik mahsulotlari ishlab chiqarishning hozirgi holati va rivojlanish tendensiyalarini dinamik, monografik va taqqoslama tahlil usullaridan foydalangan [6]. Muallif parrandachilik sohasida mahsulotlarni yetishtirishdan tortib uni realizasiya qilishgacha bo‘lgan jarayonlarni qamrab oluvchi klaster tizimidan keng foydalanish hamda parrandachilik mahsulotlarini chuqur qayta ishlash bu tarmoqni rivojlantirishning zaruriy omili sifatida qaraydi.

Mahalliy olimlaridan X.R.Raxmankulov Surxondaryo viloyatida chorvachilik mahsulotlari tannarxini kamaytirish va xo‘jaliklar rentabellik darajasini oshirish masalalarini o‘rganishda tipologik va analitik guruhlash,dinamik, taqqoslama va monografik tahlil usullaridan foydalanilgan [9].

V.I.Nechayev Rossiya Federasiyasida parrandachilik mahsulotlari bozorining hozirgi holati va rivojlanishidagi asosiy tendensiyalarini statistikaning asosiy usullari yordamida tahlil qilgan. Mazkur tahlilda parrandachilik sohasidagi xo‘jaliklarning uch toifasi: qishloq xo‘jaligi korxonalari, aholi xo‘jaliklari va dehqon (fermer) xo‘jaliklari yillar kesimida taqqoslama tahlil amalga oshirilgan [8].

A.Xasanov chorvachilik mahsulotlari va mahsuldorligini tahlil qilishda vaqt qatorlarini tahlil qilish ko‘rsatkichlari, vaqt modellarini tuzish, mavsumiylik va tasodifiy omillarini ta’sirini aniqlash,o‘rtacha taqqoslash hamda korrelyasion regression usullardan keng foydalanilgan [11].

TADQIQOT METADALOGIYASI

Tadqiqot metodologiyasini parranda mahsulotlarini ishlab chiqarish va mahsuldorligini oshirish bo‘yicha mamlakatimiz hamda xorijiy olimlarning olib borgan ilmiy ishlari natijalari,shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining parranda mahsulotlarini ishlab chiqarish va mahsuldorligini oshirishga oid Farmon va qarorlari tashkil etadi. Shu bilan birga, rivojlangan xorijiy mamlakatlarda parranda mahsulotlarini ishlab chiqarish va mahsuldorligini oshirish modellarining o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish, O‘zbekistonda parrandachillikni yanada rivojlantirish va davlat tamonidan qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlarini amaliyotga kiritishda katta turtki bo‘lishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan ushbu tadqiqotning metodologik jihati mamlakatimizda innovatsion rivojlanish g‘oyalarini amaliyotga joriy etish yo‘llarini asoslashdan iborat.

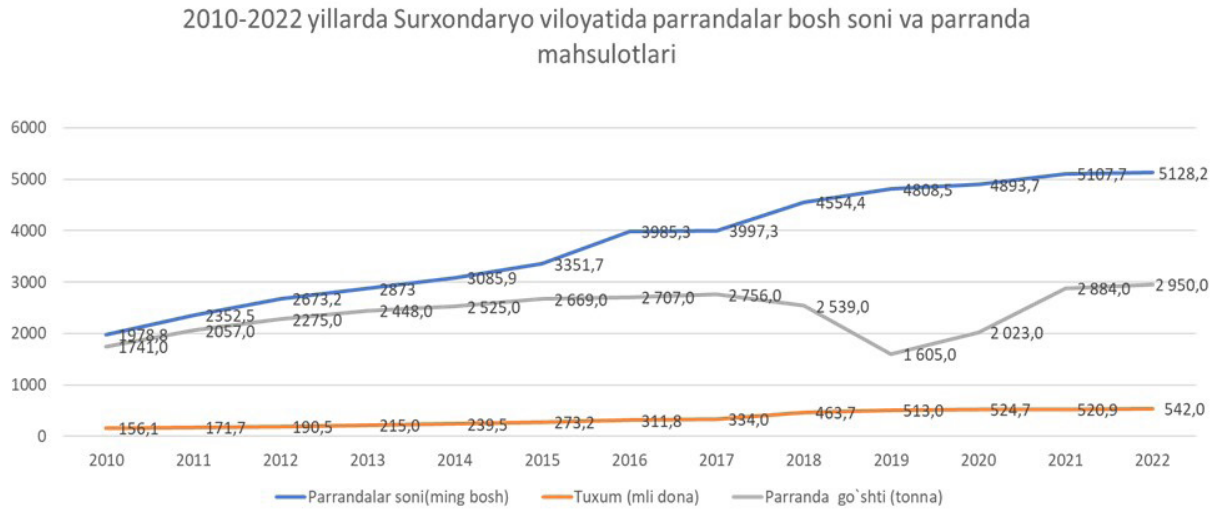
TAHLIL VA NATIJALAR

Viloyatda parrandachilikni rivojlantirishni prognozlashning axborot bazasi bo‘lib 2010-yildan 2022-yilgacha bo‘lgan davrlar uchun parrandachilik mahsulotlarining asosiy turlarini ishlab chiqarish hajmi bo‘yicha dinamika qatori hisoblanadi. 2013-yilni boshlang‘ich nuqtasi sifatida tanlash parrandachilik asosiy mahsulotlarini ishlab chiqarishning hajmining pasayish davridan o‘sish davriga o‘tganligi va trend yo‘nalishida o‘zgarishlar bo‘lgani bilan bog‘liq.

Birinchi bosqichda tuxum va parranda go‘shti hajmi bo‘yicha vaqt qatorining analitik va o‘rtacha ko‘rsatkichlari hisoblash asosida aprior tahlil qilindi. Olingan ko‘rsatkichlar pasayish davrlari o‘sish davrlari bilan almashganda, o‘ta beqaror dinamika mavjudligini ko‘rsatadi.

Ko‘rib chiqilayotgan davrlarda tirik vaznda parranda go‘shti ishlab chiqarish hajmi o‘rtacha 4,5 foizni yoki yiliga 100,8 tonnani tashkil etdi.Shubhasiz, go‘sht ishlab chiqarish hajmining kamayish tendensiyasi go‘sht uchun boqiladigan parrandalar sonining qisqarishi va ozuqa ta’minoti darajasi, parranda kasalliklarga qarshi kurash chora-tadbirlari kabi omillarga bog‘liq. Parranda go‘shti ishlab chiqarish hajmining eng yuqori nuqtasi 2021 -2022-yillarda,eng quyi qismi 2019 va 2020-yillarda kuzatildi.

Tahlil qilinayotgan davrlarda tuxum ishlab chiqarishning barqaror o‘sishi kuzatildi. O‘rtacha so‘nggi o‘n yil ichida tuxum ishlab chiqarish har yili o‘rtacha 32,1 million dona tuxumga oshgan yoki 10,9 foiz punktini tashkil etdi. 2022-yilda 2010-yilga nisbatan tuxum ishlab chiqarish hajmi taxminan 3,5 barobarga o‘sgan yoki 2022-yili 542 mlndan donadan oshganligini ko‘rishimiz mumkin.

1-chizma: 2010–2022-yillarda Surxondaryo viloyatida parranda soni va parranda mahsulotlari dinamikasi

Parrandachilik chorvachilik tarmog‘ining yetakchi tarmoqlaridan biri sifatida parrandachilik asosiy mahsulotlari ko‘rsatkichlari prognozlarini ishlab chiqish va ushbu iqtisodiy faoliyat turining asosiy ko‘rsatkichlarida tendensiya mavjudligini tekshirishdan iborat. Hozirga kunda matematik apparatning quvvati va murakkabligi bilan farq qiluvchi trend mavjudligini tekshirishning ko‘pgina mezonlari mavjud. Ushbu metodlar parrandachilik mahsulotlarining asosiy ko‘rsatkichlarining ham vaqtga nisbatan rivojlanishidagi umumiy tendensiyani, ham turlar bo‘yicha tendensiya–o‘rtacha va dispersion tendensiyani aniqlashga imkon beradi.

Tendensiyaning umuman mavjudligini ochib berishga va uning moddiy ifodalanishi – trendni aniqlashga imkon beruvchi metodlardan biri – kumulyativ T-mezonini hisoblashdir. Bu metod o‘z ichiga Y1 qator darajalarining Y ning o‘rtacha darajasidan chetlanishlarining to‘plangan summalari va shu chetlanishlarning o‘zlari o‘rtasidagi nisbat bilan hisoblab chiqiladigan statistik tavsifini hisoblash va tahlilini qamrab oladi.

O‘rganilayotgan dinamika qatorida T-mezon asosida tekshiriladigan tendensiya bo‘lmasligi mumkin, degan gipoteza ilgari surilmoqda. Parrandachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish dinamikasining qatorlari bo‘yicha olingan ma’lumotlar (1-jadval) asosida a = 0,05da trendning bo‘lmasligi haqidagi gipoteza rad etilganda tendensiya mavjudligini ko‘rsatadi yoki aksincha.

1-jadval: Surxondaryo viloyatida parrandachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmida tendensiyani baholash uchun kumulyativ T- mezonidan foydalanish natijalari

Ko‘rsatkichlar	O‘lchov birligi	Tp- mezoning hisoblangan qiymati	Tendensiya mavjudligi holati
Parranda go‘shti tirik vaznda	Tonna	35,0	Mavjud
Tuxum	Ming dona	16,75	Mavjud

Yuqoridagi jadvalda hisoblangan tirik vaznda parranda go‘shti ishlab chiqarishda o‘rganilayotgan davr uchun (α=0,05; n=12), Tp-mezonning hisoblangan qiymati = 35,0 ga teng,uning jadvaldagi qiymati esa T_{jad} = 5,49 ni tashkil etgan.Bu holat tendensiya mavjud emasligi rad etiladi.Ya’ni parranda go‘shti ishlab chiqarishda tendensiya mavjud.

Tuxum yetishtirishda Tp-mezonning hisoblangan qiymati = 16,75 ga teng,uning jadvaldagi qiymati esa T_{jad} = 5,49. Bu holatda tendensiya mavjud emasligi rad etiladi.Ya’ni tuxum yetishtirishda ham tendensiya mavjud.

2-jadval: Surxondaryo viloyatida parrandachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi o‘rtacha darajalarini taqqoslash usulidan foydalanish natijalari

Ko‘rsatkichlar	O‘rtachalar tendensiya		Dispersiyalar tendensiyasi	
	t_p	Natija	F_p	Natija
Parranda go‘shti tirik vaznda	0,59	Mavjud emas	2,15	Mavjud emas
Tuxum	5,96	Mavjud	4,90	Mavjud emas

Amalda tendensiyalarning uch turi mavjud bo‘lganligi sababli: o‘rtacha, dispersiya va avtokorrelyatsiya, har bir turning mavjudligi uchun dinamikaning dastlabki qatorini tekshirish kerak.

Parrandachilikning asosiy ko‘rsatkichlari dinamikasi qatorini o‘rtacha va dispersiyada tendensiya mavjudligini tekshirish vaqt qatorlarining o‘rtacha darajalarini taqqoslash usuli va Foster-Styuart usuli asosida amalga oshirilishi mumkin. Surxondaryo viloyatida 2010–2022-yillar uchun taqdim etilgan parrandachilik mahsulotlari ko‘rsatkichlarining dinamik qatorida o‘rtacha tendensiya mavjudligini tekshirish 2-jadvalda taqdim qilingan. Jadvalda parranda go‘shti yetishtirishda o‘rtachalarning tengligi haqidagi gipoteza qabul qilingan, ya’ni tning jadvaldagi miqdori (n=12, α= 0,05;) t_{jad} =2.228, t ning hisoblangan qiymati thisob= 0,59dan katta, ya’ni $t_{jad} < t_{hisob}$, bu vaqt qatorlarida o‘rtacha tensiyasi mavjud emas.

Tuxum yetishtirishda o‘rtachalarning tengligi haqidagi gipoteza rad etiladi, chunki t_{hisob}, > t_{jad}, shuning uchun o‘rtacha ko‘rsatkichlar bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi va bu qatorlarda o‘rtachaga moyillik mavjud. ya’ni, tning jadvaldagi miqdori (n=12, α= 0,05;) t_{jad} =2,228, tning hisoblangan qiymati thisob= 5,96, ya’ni bu yerda quyidagicha tenglik $t_{jad} > t_{hisob}$, bu qatorlarda o‘rtacha tendensiyasi mavjud

Dispersiya tendensiyasining mavjudligini aniqlash shuni ko‘rsatdiki, tirik vaznda parranda go‘shti ishlab chiqarish ko‘rsatkichi uchun dispersiyaning tengligi gipotezasi qabul qilinadi, chunki $F_{jad} < F_{hisob}$ (0,05; 5; 5). Bu dispersiyalarning sezilarli darajada farqlanmasligini anglatadi, shuning uchun bu ko‘rsatkichlar darajalarida dispersiya tendensiyasi mavjud emas. $F_{hisob} > F_{jad}$, $F_{jad}(\alpha = 0,05; v_1 = 5; v_2 = 5) = 5,05$, $F_{hisob} = 2,15$. Tuxum ishlab chiqarish dinamikasi qatorida ham $F_{hisob} < F_{jad}$ (0,05; 5; 5). $F_{hisob} = 4,90$

3-jadval: 2010–2022-yillarda Surxondaryo viloyatida parrandachilik mahsulotlari ishlab chiqarish asosiy ko‘rsatkichlari trend tenglamalarining adekvatligining tasnifi

Ko‘rsatkichlar	Trend tenglamasi	diter. koef	Approk. koef	Umum disper
Tuxum ishlab chiqarish	Yt=163.66+41.84*t	0.9609	6,09	1318,26
	Yt =130,3+58,52*t-1,516*t^2	0,9655	7,31	1333,1
	Yt = 182,18 *$t^{0.473}$	0,954	8,98	19371,18
	Yt= 198,14*$e^{0.114}$	0,929	30,49	0,01017
Parranda go‘shti	Yt =2501,34 +1.684*t	0,939	13,47	189868,5
	Yt = 2867.83-181.56*t+16.65*t^2	0,0966	617,28	196059,2
	Yt= 2440 *$t^{-0,0106}$	0,193		
	y = 2540,5*$t^{-0,017}$			
	y = 2510,7$e^{-0,003t}$	0,0018		

4-jadval: Asosiy parrandachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish darajasi bo‘yicha turli trend modellarini tanlash.

Parrandachilik mahsulotlari	Trend turlari			Eng maqbul model
	chiziqli	porabola	eksponensial	
Tuxum	y=37.374·t+81.138	y=0.739·t^2+27.028t+107.002	y=137.94·$e^{0.117·t}$	Eksponensial
	S=1284.8,A=9,49% R^2 =0,947 DW =0,9	S=1304 ,A=7,77% R^2 =0,951 DW = 0,98	S=0.0075 ,A=0,95% R^2 = 0,967 DW = 0,95	
Parranda go‘shti	y=1.685·t+2501.33	y=-6.49·t^2+134.24t+1869.17	y=2094.126·$e^{0.017·t}$	Eksponensial
	S= 189868.5 A=13,48% R^2 =0,000154 DW =1,23	S= 177246.2, A=13 % R^2 =0,194 DW = 1,11	S= 0.03536 A=1,82 % R^2 = 0,121 DW =1,11	

Surxondaryo viloyatida parrandachilik mahsulotlari ishlab chiqarishining asosiy ko‘rsatkichlari tendensiyasini modellashtirishning eng muhim muammosi parrandachilik mahsulotlari ko‘rsatkichlardagi o‘zgarishlarning haqiqiy qonuniyatlarini eng yaxshi tavsiflaydigan matematik funksiyani tanlashdan iborat. Parrandachilik mahsuloti ko‘rsatkichlarining qonuniyatlari to‘g‘risida xulosalar ushbu muammoni hal qilishning to‘g‘riligiga bog‘liq

O‘rtacha qoldiq moduli qiymatlarini, o‘rtacha approksimatsion xatolikni, Darbin-Uotson mezonini, Surxondaryo viloyatida parrandachilik mahsuloti asosiy ko‘rsatkichlari vaqt qatorining aniqligi va yetarlilik mezonlarini hisoblash natijalari 4-jadvalda keltirilgan.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagi fiklardan kelib chiqib, Surxondaryo viloyatida parrandachilik sohasini yanada rivojlantirish uchun avvalo bu sohaga zamonaviy texnologiyalarni joriy etib,ishlab chiqarish jarayonlarini modernizatsiya qilish va tayyor mahsulotlari eksportini kengaytirish uchun quyidagi tadbirlarni amalga oshirish lozim:

- Surxondaryo viloyatida parrandalarning boshqa turlarini rivojlantirishni ommalashtirish zarur. Hududlarning shart-sharoitlardan kelib parrandalarning boshqa turlari: o‘rdak, g‘oz, kurka, bedana, kaklik, tustovuq yetishtirish bilan shug‘ullanadigan xo‘jaliklarni tashkil etish zarur;
- Parrandachilik mahsulotlarini tuxum va parranda go‘shti ishlab chiqarishni nafaqat ko‘paytirish bilan birga ularni qayta ishlash orqali mahsulot eksportini ko‘paytirish hamda parrandachilik chiqindilarni qayta ishlashni yo‘lga qo‘yish;
- Parrandachilik sohasining atrof muhitga ta’sirini kamaytirish, parranda kasalliklarini o‘z vaqtida bartaraf etish va ekologik toza mahsulot yetishtirishga e’tibor berish;
- Viloyat hududida parranda mahsulotlari yetishtirishda import o‘rnini bosuvchi to‘yimli omuxta va vitaminlashtirilgan yem ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish;
- Parrandachilikni rivojlantirishda parrandachilik bilan shug‘ullanuvchi xo‘jaliklarda shu faoliyat bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislarni tayyorlash va aholi xo‘jaliklarida ularning tajribalarini oshirish;

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Parrandachilikni yanada rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4015-sonli qarori. 2018-yil 13-noyabr http//lex.uz.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli Farmoni. 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida. http//lex.uz.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-281-sonli qarori, Parrandachilik sohasini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. 2022-yil .
4. Афанасев В.Н.,Маркова А.И.(2003), Статистика селского хозяйства: Учебное пособие.– М:Финансы и статистика, 272 стр.
5. Быкова Н.В.(2018) Значение отрасли птицеводства в обеспечение продоволственной безопасности. Вестник АПК Верхневолжя №1(41).
6. Гуляева Л.В.,Распутина А.В.(2007) Современные состояния и тенденции развития птицеводческих организаций Иркуцкой области. Известия ИГЭА №6 (56).
7. Дарде.Е.С. Статистический анализ и прогнозирование производства основных видов продукции животноводства(2011). Монография. –М: ИНО, 109 с.
8. Нечаев В.И, Бершицкий Ю.И., Фетисов С.Д, Слепнева Т.Н. (2010) Современное состояние и тенденции развития птицеводства в России. Монография, Краснодар, 150 стр.
9. Рахманкулов Х.Р.(1969) Резервы снижения себестоимости продукции и повышения рентабелности животноводства в колхозах Сурхандаринской области. Автореферат диссертации по соискания ученой степени кандидата экономических наук. (22 стр) Ташкент.
10. Xatamov O., Bobomuratov I.(2019) Parrandachilikni rivojlantirishning hududiy iqtisodiy statistik tahlili. Agroiqtisodiyot. ilmiy amaliy agroiqtisodiy jurnal. 4(14) 64-66 b.
11. Bobomuratov, I. I. (2023). Surxondaryo viloyatida tuxum yetishtirishining iqtisodiy statistik tahlili // GOLDEN BRAIN, 1(18), 38-45.
12. Imomqul, B. (2023). Parrandachilik mahsulotlarining asosiy turlarini ishlab chiqarishni ko‘p omilli regrission tahlil qilish va pragnozlashtirish. Journal of Universal Science Research, 1(6), 804-808.
13. Norqo‘chqor qizi Abdunazarova, S., & qizi Qulatova, M. M. (2024). Marketing: marketing faoliyati samaradorligini baholash usullari // Results of National Scientific Research International Journal, 3(1), 183-193.
14. Budjet daromadlarining shakllanishida egri soliqlarning ta’sirini ko‘p omilli ekonometrik modellashtirishda tahlil qilish
15. Xasanov A.A.(2019) Chorvachilik mahsulotlari asosiy turlarini ishlab chiqarishning statistik tadqiqoti (Surxondaryo viloyati misolida) (b) Toshkent.
16. Abduramonov M.A. Qishloq xo‘jaligi statistikasi – (o‘quv qo‘llanma). –T.: TDIU, 2004, – 96 bet.
17. Jo‘raev F. D., Aralov G‘. M. Qishloq xo‘jalik mahsulotlari ishlab chiqarishning rivojlanish tendensiyasini statistik tahlili Multidisciplinary Scientific Journal April, 2023 (31-43) http://sjifactor.com/passport.php?id=22258.
18. Bobomuratov I.I. Gurrent state and trends in the development of poultry farming on the example of Surkhandaryam region Academicia AnInternational Multidisciplinary Research Journal http://doi: 10.5958/2249-7137.2020.01293.8
19. Vol. 10 Issue 11, November 2020.
20. www.stat.uz O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi sayti.
21. www.surxon.stat.uz Surxondaryo viloyati statistika boshqarmasi sayti.
22. https://poultry.uz/ru.
23. https://agrovesti.net Professionalno ob APK.

MAMLAKATIMIZDA CHORVACHILIK MAHSULOTLARINI YETISHTIRISHNING HOZIRGI HOLATI VA UNING TAHLILI

Talipova Dilfuza Nabiyevna
"Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti" milliy tadqiqot universiteti "Buxgalteriya hisobi va audit" kafedrasi katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Respublikamizda 2023-yilda barcha toifadagi xo'jaliklar kesimida yetishtirilgan chorvachilik mahsulotlari hajmi, chorvachilik tarmog'ida viloyatlar kesimida tirik vaznda go'sht yetishtirish hajmi va uning ulushi hamda chorvachilik tarmog'ida viloyatlar kesimida sut yetishtirish hajmi va uning ulushining hozirgi holati statistik tahlil qilingan. Shu bilan birga, chorvachilik tarmog'ini rivojlantirish bo'yicha davlat siyosatining samarali amalga oshirilishi bo'yicha takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: chorvachilik, chorvachilik tarmog'i, chorvachilik mahsulotlari, go'sht mahsulotlari, sut mahsulotlari, jun mahsulotlari, tuxum mahsulotlari, qorako'l teri, investitsiya, infratuzilma, xavfsizlik va sifat.

Abstract: This article examines the volume of livestock products produced by all categories of farms in our Republic in 2023, the volume and share of meat production in live weight in the regional segment of the livestock industry, as well as the volume and share of milk production in the regional segment of the livestock industry and its current state. At the same time, proposals were made for the effective implementation of state policy for the development of the livestock industry.

Key words: livestock farming, livestock industry, livestock products, meat products, dairy products, wool products, egg products, black leather, investments, infrastructure, safety and quality.

Аннотация: В данной статье рассмотрен объем продукции животноводства, произведенной всеми категориями хозяйств нашей Республики в 2023 году, объем и доля производства мяса в живом весе в региональном сегменте животноводческой отрасли, а также объем и доля производства молока в Статистически проанализирован региональный сегмент животноводческой отрасли и его современное состояние. При этом были высказаны предложения по эффективной реализации государственной политики по развитию животноводческой отрасли.

Ключевые слова: животноводство, животноводческая отрасль, продукты животноводства, мясная продукция, молочная продукция, шерстяные изделия, яичная продукция, черная кожа, инвестиции, инфраструктура, безопасность и качество.

KIRISH

Respublikamiz chorvachilik tarmog'ida amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar tarmoqda to'plangan muammolarni bosqichma-bosqich hal qilib bormoqda. Islohotning har bir bosqichi o'ziga xos yo'nalishlarga ega va bu yo'nalishlar mavjud muammolarni hal qilinishi bilan ajralib turadi. Islohot jarayonlari chuqurlashib, iqtisodiyot ko'lami erkinlashib borar ekan, sohada asosiy e'tibor chorvachilik mahsulotlarini yetishtirish va miqdorini ishlab chiqarishni ko'paytirish, shuningdek, uni sotish, ularning raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan ishlar amalga oshirilmoqda. Bu borada, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 8-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasida chorvachilik sohasi va uning tarmoqlarini rivojlantirish bo'yicha 2022–2026-yillarga mo'ljallangan dasturni tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-120-sonli qarori qabul qilindi. Ushbu qaror asosida chorvachilik mahsulotlarini yetishtirishning raqobatbardoshligini oshirishga esa tadqiqot natijalari asosida zamonaviy texnika va texnologiyalarni, mehnat va ishlab chiqarishni tashkil etish, resurslar samaradorligini oshirish va ekologik muvozanatni saqlash orqali yoki umuman olganda, qishloq xo'jaligi sohasining barqaror o'sishiga uning ilmiy taraqqiyoti orqali erishish mumkin.

Mamlakatimizda chorvachilik tarmog'ini rivojlantirish, chorvachilikda fan va texnika yutuqlarini, ilg'or xorijiy tajribalarini, innovatsion texnologiyalarini qo'llash bugungi kunning dolzarb masalasi hisoblanadi. Bu esa respublikamizda chorvachilik mahsulotlarini yetishtirishni statistik tahlilini o'rganish asosida kompleks ilmiy-amaliy tadqiqotlar olib borishni taqozo etmoqda.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Mamlakatimizda chorvachilik tarmog‘ini ustivor rivojlantirish borasida Hukumatimiz tomonidan jadal islohotlar amalga oshirilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida qishloq xo‘jaligini barqaror rivojlantirish va agrar tarmoqda fermerlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash hamda chorvachilik tarmog‘ini rivojlantirish borasida quyidagi fikrlarni, ya’ni “...chorvachilik, ipakchilik kabi boshqa tarmoqlarda ham bugungi kun talabiga javob beradigan klasterlarni tashkil etish ishlarini davom ettiramiz”, deb ta’kidlab o‘tilgan [1].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-yanvardagi “Chorvachilik tarmog‘ini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 4576-sonli qarori, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 28-martdagi “Chorvachilik tarmog‘ini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi qaroriga ko‘ra tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash, chorva mahsulotlarini yetishtirish va qayta ishlash bo‘yicha loyihalarini amalga oshirish uchun tijorat banklari tomonidan subsidiyalash asosida rivojlantirish, davlat jamg‘armasi hisobidan chorvachilik, parrandachilik, baliqchilik va quyonchilik bo‘yicha, shu jumladan, chorva komplekslarini qurish, yirik va mayda shoxli nasldor chorva mollarini xarid qilish, chorva mahsulotlarini yetishtirish va qayta ishlash bo‘yicha loyihalarini amalga oshirish uchun tijorat banklari tomonidan ajratiladigan kreditlar ajratish va kafillik taqdim etish masalalari ko‘rsatib o‘tilgan [2,3].

O‘zbekistonda chorvachilik bilan shug‘ullanuvchi fermer va dehqon xo‘jaliklari hamda aholi xonadonlarida chorva mollarini boqish, oziqlantirish, ozuqa ekinlarini ekish, yetishtirish, ozuqalarni saqlash, ratsion asosida ozuqalar bilan oziqlantirish, sun’iy urug‘lantirish hamda naslchilik ishlarini olib borishda hisob-kitob hujjatlarini yuritishga qaratilgan. Chorva mollarning zoti, kelib chiqishi, ekstereri va konstitutsiyasi, mahsuldorligi, naslchilik ishlari, mahsulotni identifikatsiyalash, sertifikatlashtirish, ozuqalarni tayyorlash texnologiyalari, tarmoqni rivojlantirishning nazariy va amaliy asoslari tahlil etilgan [4].

A.I.Gozulovning ilmiy yondashuvlarida keltirilgan chorvachilik mahsulotlari ko‘rsatkichlarining tizimi ham shuningdek, ko‘rsatkichlarning to‘rtta blokini qamrab oladi, lekin sifat jihatidan ularning farqi unchalik katta emas. Dastlabki uchta blokning bir-biriga to‘la mos kelgani holda, to‘rtinchi blok ozuqa (yem-xashak) bazasi ko‘rsatkichlarini o‘z ichiga oladi [5].

N.K.Koborov muharrirligi ostida yozilgan darslikda 5 ta blokli ko‘rsatkichlar tizimi ko‘rib chiqilgan [6]. Shuni ta’kidlash kerakki, mazmunan bu darslik yuqorida ko‘rib chiqilgan ishlarga o‘xshash va ishlab chiqarishni tashkil etish ko‘rsatkichlari bilan to‘ldirilganligi uchun to‘laroq hisoblanadi. Mazkur ko‘rsatkichlar tizimi quyidagi ko‘rinishga ega: qishloq xo‘jaligi mollari soni va tarkibi ko‘satkichlari haqida; qishloq xo‘jaligi mollarini qayta yetishtirish ko‘rsatkichlari haqida; chorvachilik mahsulotlari ko‘rsatkichlari haqida; chorvachilikda ishlab chiqarishni tashkil etish ko‘rsatkichlari haqida; ozuqa (yem-xashak) bazasi ko‘rsatkichlari haqida.

TADQIQOT METOLOGIYASI

Respublikamizda chorvachilik mahsulotlarini yetishtirishni statistik tahlil qilishda jarayonlarni kuzatish, iqtisodiy hodisa va jarayonlarga tizimli yondashuv, muallif tajribalari bilan qiyosiy tahlil o‘tkazish orqali tegishli yo‘nalishlarda xulosa berilgan. Ushbu usullar chorvachilik tarmog‘ini rivojlanishiga ta’sir qiluvchi omillarni aniqlash va ularning ta’sir darajasini baholash imkonini, chorvachilik tarmog‘ini rivojlantirish istiqbollarini belgilab beradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bugungi kunda Respublikamizda chorvachilik mahsulotlarini yetishtirish yildan yilga oshib bormoqda. Bu esa chorvachilik tarmog‘ining ichki imkoniyatlarini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlarning izchil amalga oshirilib borilayotganligi, shuningdek, ularga davlat tomonidan tizimli yordam ko‘rsatilib kelinayotganligi chorva mollari bosh sonining ko‘payishiga, ichki iste’mol bozorlarini chorvachilik mahsulotlari bilan to‘ldirishga imkon yaratmoqda.

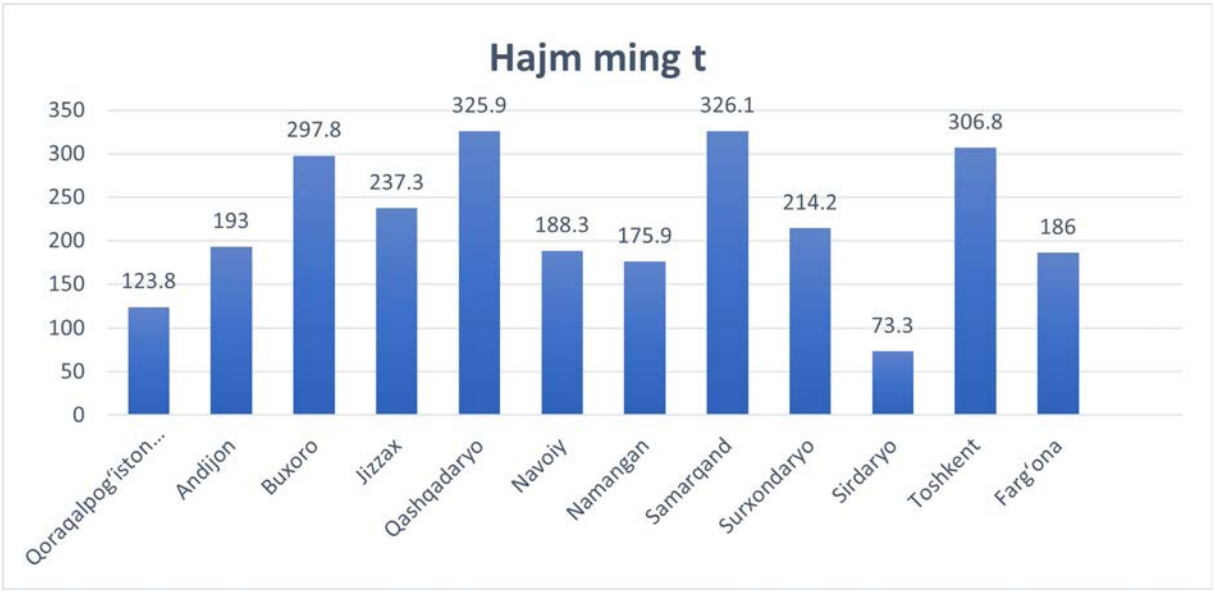
1-jadvalda Respublikamizda 2023-yilda barcha toifadagi xo‘jaliklar kesimida yetishtirilgan chorvachilik mahsulotlari hajmini tahlil qilar ekanmiz, yetishtirilgan go‘shtning umumiy hajmidan 6,3 % i fermer xo‘jaliklari hissasiga, 84,9 % i dehqon va tomorqa xo‘jaliklariga, 8,8 % i qishloq xo‘jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlarga to‘g‘ri kelishini qayd etib o‘tish lozim. Shunga mos ravishda sog‘ib olingan sutning 5,9 % i fermer xo‘jaliklari, 92,8 % i dehqon va tomorqa xo‘jaliklari, 1,3 % i qishloq xo‘jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlar hissasiga to‘g‘ri keldi. Shu bilan birga, olingan tuxumning 15,7 % i fermer xo‘jaliklariga, 57,9 % i dehqon va tomorqa xo‘jaliklariga, 26,4 % i qishloq xo‘jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlarga to‘g‘ri keldi. Shuningdek, qirqib olingan junning 11,9 % i fermer xo‘jaliklari, 82,1 % i dehqon va tomorqa xo‘jaliklari, 6,0 % i qishloq xo‘jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlar hissasiga to‘g‘ri keldi. Bundan tashqari, olingan qorako‘l terining 10,8 % i fermer xo‘jaliklariga, 79,1 % i dehqon va tomorqa xo‘jaliklariga, 10,1 % i qishloq xo‘jaligi faoliyatini

amalga oshiruvchi tashkilotlarga to‘g‘ri keldi. O‘z navbatida, ovlangan baliqlarning 49,6 % i fermer xo‘jaliklariga, 5,2 % i dehqon va tomorqa xo‘jaliklariga, 45,2 % i qishloq xo‘jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlarga to‘g‘ri kelganligini qayd etish lozim.

1-jadval: Respublikamizda 2023-yilda barcha toifadagi xo‘jaliklar kesimida yetishtirilgan chorvachilik mahsulotlari hajmi

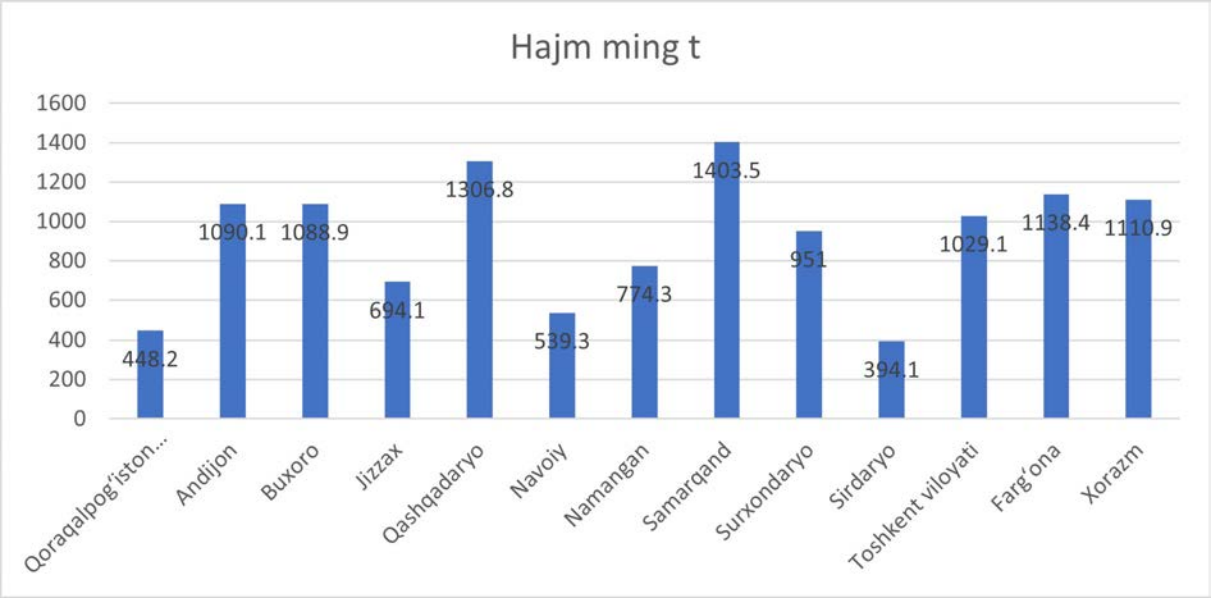
Mahsulotlar	Barcha toifadagi xo‘jaliklar	Shu jumladan:						
		Fermer xo‘jaliklari		Dehqon va tomorqa xo‘jaliklari		Qishloq xo‘jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlar		
	ming tonna	o‘sish sur’ati % da	ming tonna	o‘sish sur’ati % da	ming tonna	o‘sish sur’ati % da	ming tonna	o‘sish sur’ati % da
Go‘sht (tirik vaznda)	2833,3	103,9	179,0	105,1	2406,6	102,0	247,7	126,6
Sut	11968,7	102,9	706,7	112,2	11104,7	102,2	157,3	116,0
Tuxum, mln. dona	8487,5	104,4	1329,8	111,0	4912,8	102,2	2244,9	105,6
Jun, tonna	38,6	103,6	4,6	101,0	31,7	104,7	2,3	94,1
Qorako‘l teri, ming dona	1321,1	102,6	142,0	110,0	1 045,4	100,4	133,7	113,6

Tahlil shuni ko‘rsatdiki, Respublikamizda 2023-yilda 2022-yilga nisbatan barcha toifadagi xo‘jaliklarda chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmining o‘sishi davom etmoqda. Chorvachilik sanoatini jadal rivojlantirish bo‘yicha markazlashtirilgan vazifalarni belgilash munosabati bilan ushbu bozor o‘rnini rivojlantirish uchun muhim istiqbollar mavjud. Shu bilan birga, mamlakatning ichki zaxiralari hisobiga chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarishni ko‘paytirishda viloyatlar kesimida tahlil qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

1-rasm: Respublikamizda viloyatlar kesimida go‘sht (tirik vaznda) yetishtirish hajmi

1-rasmda Respublikamizda viloyatlar kesimida 2023-yilda tirik vaznda go‘sht yetishtirish hajmini tahlil qilar ekanmiz, Respublikamiz bo‘yicha eng ko‘p tirik vaznda go‘sht yetishtirgan Samarqand viloyatida 326,1 ming tonna, Qashqadaryo viloyatida 321,9 ming tonna, Toshkent viloyatida 306,8 ming tonna hamda Buxora viloyatida 297,8 ming tonnaga to‘g‘ri kelmoqda. Respublikamiz bo‘yicha eng kam tirik vaznda go‘sht yetishtirgan viloyatlar esa Sirdaryo viloyati 73,3 ming tonna, Qoraqalpog‘iston respublikasi 123,8 ming tonna tirik vaznda go‘sht yetishtirgan. Sirdaryo viloyati Samarqand viloyatiga nisbatan 4,45-marta kam tirik vaznda go‘sht yetishtirgan.

2-rasm: Respublikamizda viloyatlar kesimida sut yetishtirish hajmi

2-rasmda Respublikamizda viloyatlar kesimida 2023-yilda sut yetishtirish hajmini tahlil qilar ekanmiz, Respublikamiz bo‘yicha yetishtirgan Samarqand viloyatida 1403,5 ming tonna hamda Qashqadaryo viloyatida 1306,8 ming tonnaga to‘g‘ri kelmoqda. Respublikamiz bo‘yicha eng kam sut yetishtirgan viloyatlar esa Sirdaryo viloyati 394,1 ming tonna, Qoraqalpog‘iston Respublikasi 448,2 ming tonna, Navoiy viloyati 539,3 ming tonna, Jizzax viloyati 694,1 ming tonna, Namangan viloyati 774,3 ming tonna hamda Surxondaryo viloyati 951 ming tonna sut yetishtirgan. Sirdaryo viloyati Samarqand viloyatiga nisbatan 3,56-marta kam sut yetishtirgan.

Respublikamizda viloyatlar kesimida 2023-yilda tirik vaznda go‘sht va sut mahsulotlarini yetishtirish hajmini umumiy tahlil qilar ekanmiz, Respublika bo‘yicha eng ko‘p go‘sht va sut mahsulotlarini yetishtirish bo‘yicha Samarqand va Qashqadaryo viloyatlariga, eng kam go‘sht va sut mahsulotlarini yetishtirish bo‘yicha esa Sirdaryo va Qoraqalpog‘iston Respublikasiga to‘g‘ri kelmoqda.

Chorvachilikni yanada rivojlantirish uchun Respublika bo‘yicha eng kam go‘sht va sut mahsulotlarini yetishtirish bo‘yicha esa Sirdaryo va Qoraqalpog‘iston Respublikasida sho‘r va suvsizlikka chidamli ekin turlari, chorvachilik nasllarini yaratish, irrigatsiya va melioratsiya tizimlarini modernizatsiya qilishga xorijiy investorlar jalb qilinishi, Xorijiy tajribalar yordamida qoramol va parrandachilik ekokomplekslari tashkil qilinishi, sho‘r va suvsizlikka chidamli makkajo‘xori, beda kabi ozuqaga boy ekin navlari ekilishi, ularni saqlash, qayta ishlash va qadoqlash texnoparki tashkil etish, chorvachilik nasllarini yaratish bo‘yicha qishloq va suv xo‘jaligi uchun kadrlar tayyorlanishi hamda yer o‘zlashtirish, cho‘llanish, irrigatsiya va ekologiya yo‘nalishida ilmiy-tadqiqotlar olib borilishi rejalashtirilishi lozim.

XULOSA

Umumiy xulosa qiladigan bo‘lsak, O‘zbekistonda aholini chorvachilik mahsulotlari bilan barqaror ta’minlash va chorvachilik va uning tarmoqlarida ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytirish, bu sohada oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashga oid davlat siyosatining samarali amalga oshirilishini qanday ta’minlashda qo‘yidagi muhim va samarali bir jarayonni o‘z ichiga oladi.

- **Investitsiyalarni jalb etish:** Bu, chorvachilik tarmog‘ining rivojlanishini oshirish uchun moliyaviy infratuzilishni ta’minlashda yordam beradi;
- **Chorvachilikning infrastrukturani rivojlantirish:** Chorvachilik va uning tarmoqlarida ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytirish, infratuzilishni rivojlantirish bilan bog‘liq. Bu, transport tarmoqlari, energiya taminoti, suv resurslari, va texnik va xodimlarni tayyorlash kabi sohalarda rivojlanishi bilan bog‘liq;
- **Ta’limni rivojlantirish:** Chorvachilik sohasida ta’lim tizimlarini rivojlantirish juda muhimdir. Mahalliy mahsulotlarni oshirish uchun xodimlarni tayyorlash, innovatsiyalarni rag‘batlantirish va xorijiy tajribalarni jalb etish orqali sohasini rivojlantirish;
- **Xavfsizlik va sifatni kafolatlash:** Oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash, sifatni kafolatlash va qonunlar bilan nazorat qilish muhimdir. Bu, mijozlarning ishonchini oshiradi va chorvachilik sektorining ishtirokchilarining mablag‘larini qayta investitsiya qilishni rag‘batlantiradi:

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi.//“Xalq so‘zi”, 2020-yil 25-yanvar.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-yanvardagi “Chorvachilik tarmog‘ini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning qo‘shimcha choratadbirlari to‘g‘risida” 4576-sonli qarori. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. –№ 2. Mart-aprel. –2021-yil.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 28-martdagi “Chorvachilik tarmog‘ini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning qo‘shimcha choratadbirlari to‘g‘risida”gi qarori.
4. M. Ashirov va boshqalar. “Fermer va dehqon xo‘jaliklari hamda aholi xonadonlarida qoramolchilikni rivojlantirish bo‘yicha amaliy qo‘llanma” o‘quv-uslubiy qo‘llanma. –Toshkent-2019-y. –48 b.
5. Гозулов А.И., Гранков В.П., Мержанов Г.С. Статистика сельского хозяйства. – М.: Статистика, 1967.–267 с.
6. Статистика сельского хозяйства / Под ред. Н.К. Коборова. – М.: Финансы и статистика, 1989.–387 с.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

AGRAR SOHA KORXONALARINING MOLIYAVIY QO‘LLAB-QUVVATLASH TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH

Erkinxojiyev Ismoiljon Ikromjon o‘g‘li
PhD, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Hozirgi kunda agrar sohadagi dolzarb muammolardan biri agrar soha korxonalarini moliyalashtirish tizimi iqtisodiyotni raqamlashtirish talablari darajasida samarali yo‘lga qo‘yilmaganligidir. Agrar soha korxonalarining moliyaviy resurslarini shakllantirish davlat strategiyasining doimiy ajralmas qismi bo‘lib hisoblanadi va shuning uchun ham uni innovatsion rivojlantirishni taqozo etadi.

Kalit so‘zlar: agrar, moliya, kredit, lizing, davlat, agrar soha korxonalari, qo‘llab-quvvatlash.

Abstract: Currently, one of the pressing problems in the agricultural sector is that the system of financing agricultural enterprises is not effectively established at the level of requirements for digitalization of the economy. The formation of financial resources of agricultural enterprises is considered a permanent integral part of the state strategy and therefore requires its innovative development.

Key words: agricultural, finance, credit, leasing, state, agricultural enterprises, support.

Аннотация: В настоящее время одной из актуальных проблем в аграрном секторе является то, что система финансирования сельскохозяйственных предприятий эффективно не налажена на уровне требований цифровизации экономики. Формирование финансовых ресурсов аграрных предприятий считается постоянной неотъемлемой частью государственной стратегии и поэтому требует ее инновационного развития.

Ключевые слова: аграрный, финансы, кредит, лизинг, государство, аграрные предприятия, поддержка.

KIRISH

Jahonda agrar soha tarmoqlarini moliyalashtirishni yangi moliyaviy instrumentlarni qo‘llagan holda kengaytirish, uzoq muddatli kreditlash, kredit foiz to‘lovlari bo‘yicha kompensatsiya ajratish, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi bilan bog‘liq risklarni sug‘urtalash qamrovini oshirish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish va narx barqarorligini ta’minlashda fiskal va moliyaviy mexanizmlar samaradorligini baholashga oid ilmiy-tadqiqot ishlariga asosiy e’tibor qaratilmoqda. Mazkur tadqiqotlarda qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilarining moliyaviy barqarorligini ta’minlash, agrar soha korxonalarida yangi texnologiyalar va innovatsiyalarni joriy etish, uzoq muddatli investitsion loyihalarni amalga oshirishning moliyaviy mexanizmlarini takomillashtirish kabi muhim masalalar tizimli va kompleks tarzda o‘rganilmaganligi mazkur yo‘nalishlarda ilmiy izlanishlar olib borish zarurligidan dalolat beradi.

Shuningdek, qishloq xo‘jaligi tarmoqlarining tabiiy-iqlim va tuproq omillarga bog‘liqligi, mahsulot ishlab chiqarishning mavsumiyligi, tez buziluvchanligi, tashish va saqlash xarajatlarining kattaligi va boshqa sabablar ushbu sohani moliyaviy qo‘llab-quvvatlash va rag‘batlantirishni obyektiv zaruriyatga aylantiradi. Shu boisdan, kredit bozorining uzluksiz faoliyat yuritishini ta’minlovchi chora-tadbirlar va mexanizmlar tizimini iqtisodiyotni raqamlashtirish talablariga mos takomillashtirish lozim bo‘lmoqda [2].

O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat tarmog‘ini modernizatsiyalash, oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash, yuqori qo‘shilgan qiymatli qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha muhim islohotlar olib borilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020–2030-yillarga mo‘ljallangan strategiyasida “...qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarini davlat tomonidan moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish, shu jumladan, strategik ahamiyatga ega bo‘lgan ayrim qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirishga ajratilgan tijorat kreditlarining foiz stavkalarini subsidiyalash, qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat tarmog‘ining strategik yo‘nalishlari va ehtiyojlariga mos kreditlash va sug‘urtalash mexanizmini takomillashtirish” bo‘yicha muhim vazifalar belgilangan [1, 6]. Mazkur vazifalar ijrosini ta’minlashda agrar ishlab chiqarishni moliyalashtirishni kengaytirish, qishloq xo‘jaligida zamonaviy tex-

nologiyalarni joriy etish, sohaning investitsion jozibadorligini oshirish, investitsiya dasturlarini moliyalashtirishga xalqaro moliya institutlarining kredit liniyalarini jalb etish, uzoq muddatli kreditlash va lizing mexanizmlarini takomillashtirish yuzasidan taklif va tavsiyalarni ishlab chiqishni taqozo etmoqda.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Agrar sohani moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmini takomillashtirishning nazariy-ilmiy, uslubiy va amaliy muammolari bo‘yicha xorij olimlaridan A.Dolgova, Yu.Korolev, V.Maslova, Yu.Trushin, R.Yunyaeva, A.Antipenko, G.Zaxarova, F.Gaforov, Ye.Shkarupa, L.Popova, E.Axelrad, O.Omobitan va boshqalar tomonidan tadqiqot ishlari olib borilgan.

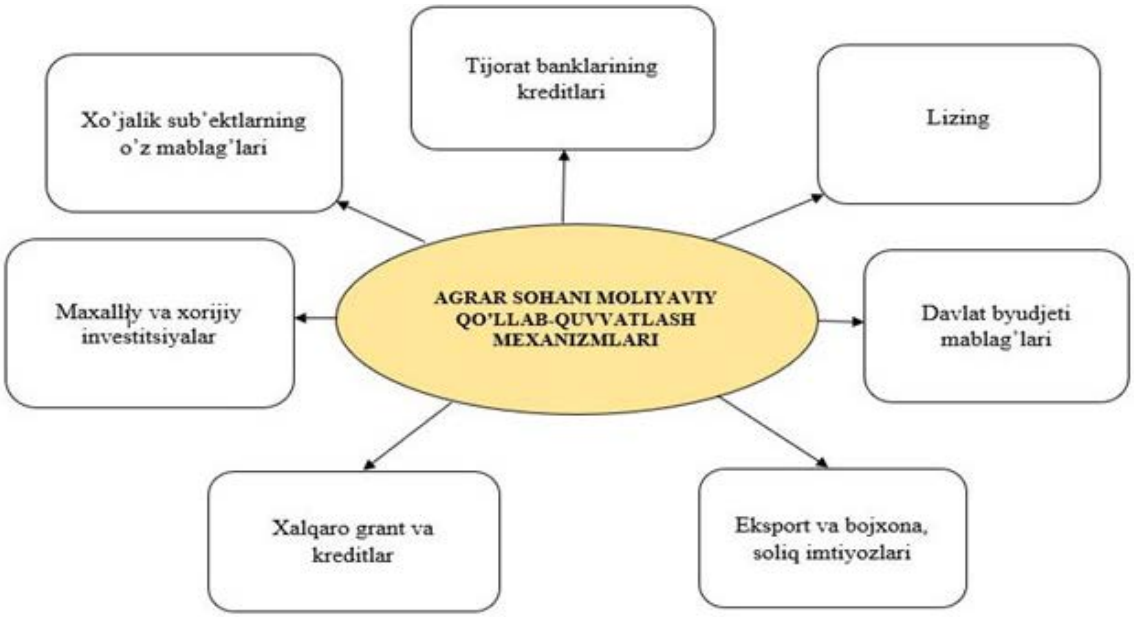
Mahalliy iqtisodchi olimlar A.Vahobov, R.Xusanov, Q.Chariev, R.Dusmuratov, T.Farmonov, I.Ergashev, A.Boymuratov, G.Maxmudova, M.Xojiboyev, R.Imomov, D.Murodova, G.Tajenova va boshqalar ushbu yo‘nalishlarda o‘z ilmiy izlanishlarini olib borishgan. Ushbu tadqiqotlar doirasida amalga oshirilgan ilmiy-tadqiqot ishlari va ilmiy-nazariy izlanishlarga qaramasdan, agrar sohaning tarmog‘larini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash bilan bog‘liq masalalar yetarli darajada o‘rganilmaganligi mazkur yo‘nalishlar yuzasidan taklif va tavsiyalar ishlab chiqish zaruriyatini belgilab beradi [2].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqolani yozishda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari, qarorlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlarini, agrar sohani rivojlantirishda o‘z hissalarini qo‘shgan xorijlik va O‘zbekistonlik olimlarning ilmiy ishlari, o‘quv adabiyotlari tahlil qilindi. Tadqiqot metodologiyasi sifatida nazariy va statistik tahlil, kuzatish va boshqa shu kabi usullardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Agrar soha tarmoq va xo‘jalik subyektlarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash manba va mexanizmlari, korxonalarni barqaror rivojlantirishga qaratilgan iqtisodiy-moliyaviy chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqish va ularni raqamli iqtisodiyot va texnologiyalar joriy etish talablariga mos takomillashtirish kelgusida qishloq xo‘jaligi, jumladan, dehqonchilik va chorvachilik oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirish hajmi va samaradorligini oshirishga keng imkoniyatlar yaratadi. Hozirgi vaqtda agrar soha korxonalarining moliviy holatining past darajada ekanligi nafaqat davlatning moliyaviy qo‘llab-quvvatlashi va o‘z moliyaviy resurslarining yetishmasligi, balki agrar soha uchun ahamiyatli investitsion loyihalarni keng tatbiq eta oladigan, malaka va tajribaga ega kadrlarning yetishmasligi bilan ham bog‘liq bo‘lib qolmoqda. Agrar sohani moliyalashtirish manba va mexanizmlari bu sohaning rivojlanishiga davlat tomonidan ta’sir ko‘rsatishning bevosita va bilvosita usullari sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Agrar sohani qo‘llab-quvvatlashning moliyaviy mexanizmlari ko‘p sonli tarkibiy qismlarni, ya’ni, subsidiya, turli hildagi investitsiyalar, imtiyozli kredit, lizing, bojxona, soliq, sug‘urta, baho mexanizmi va boshqa turdagi moliyaviy dastaklarni o‘z ichiga oladi (1-rasm).

1-rasm: Agrar sohani moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari

Bugungi kunda agrar sohani moliyaviy qo‘llab-quvvatlashda bir qator muammolar mavjud. Shu sababli ham ularni bartaraf etish maqsadida agrar soha tizimidagi korxona va tashkilotlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ular faoliyatlari samaradorligini yuksaltirish maqsadida tarmoqda subsidiya, kredit, soliq, bojxona va boshqa bir qancha mexanizmlarni takomillashtirish bo‘yicha islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, erkin bozor munosabatlarini shakllantirish jarayonida nodavlat xo‘jalik subyektlarini moliyalashtirish tartibi tubdan o‘zgarmoqda. Chunki, amaliyotda, ma’lumki, tijorat banklari kamdan-kam hollarda kafolatlangan garovsiz kreditlarni riskka moyil bo‘lgan agrar soha korxonalariga taqdim etishadi. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida garov muammosi mavjud bo‘lib, fermerlar odatda, qisqa va o‘rta muddatli ssudalarni bo‘lajak hosil garovi evaziga oladi. Shu bilan bog‘liq holda, agrar sohani kreditlashning eng muhim xususiyati tijorat banklarining kredit berish shartlaridir [2, 5].

Shuningdek, agrar sohani rivojlantirish uchun muhim bo‘lgan aksariyat davlatning strategik dastur va loyihalarini moliyalash muammolari yetarli darajada hal etilmay qolmoqda. Shu jihatlardan, bizningcha, agrar sohaning ilmiy-tadqiqotlar, irrigatsiya-melioratsiya tizimini yaxshilash, oziq-ovqat xavfsizligi ta’minlash, xususiy tadbirkorlik va davlat-xususiy sheriklik yo‘nalishlarini rivojlantirish va moliyaviy qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqib, amaliyotga joriy etish muhim ahamiyatga ega. Ya’ni, bu yo‘nalishlar ham kelgusida moliyaviy rag‘batlantirish va qo‘llab-quvvatlashni talab qiladi.

Jumladan, subsidiya berish yo‘nalishida, Iqtisodiyot va moliya vazirligi huzurida “Qishloq xo‘jaligini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi” asosan paxta va g‘alla hosilini yetishtirishni rag‘batlantirish uchun moliyaviy mablag‘lar ajratmoqda. Lekin agrar sohaning boshqa yo‘nalishlariga jamg‘arma hisobidan moliyalashtirish yo‘nalishlari mavjud emas. Buning uchun, jamg‘arma hisobidan chorvachilik, bog‘dorchilik, sabzavotchilik, issiqxonalar, parrandachilik va boshqa yo‘nalishlarga ham jamg‘armadan moliyalashtirish maqsadga muvofiqdir. Kredit ajratish yo‘nalishida esa tijorat banklari tomonidan ajratilayotgan kreditlarning muddati va imtiyozli davri qisqaligi, kredit stavkasi foizining yuqoriligi agrar soha korxonalarining moliyaviy holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Bunda davlat tomonidan tijorat banklari orqali agrar sohaga uzoq muddatli imtiyozli kredit va lizing, shuningdek, tijorat banklari tomonidan ajratiladigan kreditlarni qisman qoplash uchun muayyan muddatgacha davlat jamg‘armalarining mablag‘lari hisobidan kompensatsiya qilish zarur bo‘lmoqda va hokazo [3, 6].

Agrar soha korxonalarining rentabellik darajasining past ekanligi ko‘pincha berilgan kreditlarni o‘z vaqtida qaytarish imkonini bermaydi. O‘z navbatida soha korxonalarining rentabellik darajasining past ekanligi paxta va g‘allaning xarid narxlapi bilan qishloq xo‘jalik texnikalari, mineral o‘g‘itlar va yoqilg‘i moylash materiallari narxlari o‘rtasida jiddiy nomutanosiblikning mavjudligi bilan izohlanadi. Xorij tajribasini o‘rganish natijalari ko‘psatdiki, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilarga beriladigan kreditlar foiz stavkalarini past va barqaror darajasini ta’minlash uchun agrar sohaga berilgan kreditlarning bozor stavkasi bilan imtiyozli stavka o‘rtasidagi farq summasini davlat budjeti mablag‘lari hisobidan qoplab berish usulini qo‘llash maqsadga muvofiqdir. Shularni e’tiborga olib, tadqiqot jarayonida agrar sohani moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmini takomillashtirish bo‘yicha quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi (1-jadval).

2-rasm: Agrar sohani moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmini takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlari

Yo‘nalishlar	Mavjud muammolar	Moliyaviy qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha tavsiyalar
Subsidiya	Iqtisodiyot va moliya vazirligi huzurida Qishloq xo‘jaligini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi asosan paxta va g‘alla hosilini yetishtirishni rag‘batlantirish uchun moliyaviy mablag‘lar ajratmoqda. Lekin agrar sohaning boshqa yo‘nalishlariga jamg‘arma hisobidan moliyalashtirish yo‘nalishlari mavjud emas.	Jamg‘arma hisobidan chorvachilik, bog‘dorchilik, sabzavotchilik, issiqxonalar, parrandachilik va boshqa yo‘nalishlarga ham jamg‘arma hisobidan moliyalashtirishni yo‘lga qo‘yish maqsadga muvofiqdir.
Kredit	Tijorat banklari tomonidan ajratilayotgan kreditlarning muddati va imtiyozli davri qisqaligi, kredit stavkasi foizining yuqoriligi agrar soha korxonalarining moliyaviy holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.	Davlat tomonidan tijorat banklari orqali agrar sohaga uzoq muddatli imtiyozli kredit va lizing, shuningdek, tijorat banklari tomonidan ajratiladigan kreditlarni qisman qoplash uchun muayyan muddatgacha davlat jamg‘armalarining mablag‘lari hisobidan kompensasiya qilish zarur.
Lizing	“O‘zagrolizing” AJ tomonidan lizinga berilayotgan paxtachilik va g‘allachilik kombaynlari va boshqa shu turdagi boshqa texnika narxlari qimmat hisoblanadi. Bu esa lizing oluvchilar tomonidan moliyaviy qiyinchiliklarni yuzaga keltirmoqda.	“O‘zagrolizing” AJ tomonidan lizinga berilayotgan paxtachilik va g‘allachilik texnikalar va boshqa qimmat narxdagi texnikalarni qishloq xo‘jaligini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan texnika kiymatining 50 foizdan kam bo‘lmagan qiymatda subsidiya ajratishni yo‘lga qo‘yish.

Agrar sohani moliyalashtirishni takomillashtirish bo‘yicha tadqiqot jarayonida ishlab chiqilgan ilmiy-nazariy, uslubiy va amaliy taklif va tavsiyalarni amaliyotga joriy etilishi respublika qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini barqaror rivojlantirish va uni modernizatsiyalash asosida mahsulot yetishtirish samaradorligini hamda raqobatbardoshligni oshirish, xo‘jalik subyektlari va aholi daromadlarini ko‘paytirishga muayyan darajada xizmat qiladi, deb hisoblaymiz.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagi fikrlardan xulosa qilgan holda quyidagicha takliflar ishlab chiqildi:

Agrar sohani moliyaviy qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqib, amaliyotga joriy etish muhim ahamiyatga ega. Jumladan, subsidiya berish yo‘nalishida, jamg‘arma hisobidan chorvachilik, bog‘dorchilik, sabzavotchilik, issiqxonalar, parrandachilik va boshqa yo‘nalishlarga ham jamg‘armadan moliyalashtirish maqsadga muvofiqdir. Kredit ajratish yo‘nalishida esa davlat tomonidan tijorat banklari orqali agrar sohaga uzoq muddatli imtiyozli kredit va lizing, shuningdek, tijorat banklari tomonidan ajratiladigan kreditlarni qisman qoplash uchun muayyan muddatgacha davlat jamg‘armalarining mablag‘lari hisobidan kompensatsiya qilish zarurdir.

Hozirda agrar soha korxonalari uchun yangi turdagi zamonaviy qishloq xo‘jaligi texnikalaridan foydalanish talabi ortmoqda. Shu sababli ushbu talablardan kelib chiqib “O‘zagrolizing” AJ tomonidan lizinga berilayotgan texnika vositalari va xizmatlarning turlarini kengaytirib borish asosiy maqsadga aylanish kerak. Lizinga beriladigan qishloq xo‘jaligi texnikalarini davlat tomonidan moliyaviy qo‘llab-quvvatlashni rivojlantirish va lizing faoliyatini diversifikatsiyalash, zamonaviy innovatsion qishloq xo‘jaligi texnika va texnologiyalarni lizinga berishni kengaytirish lozim.

Bundan tashqari, lizing faoliyatida qishloq xo‘jalik korxonalarining texnikaga bo‘lgan talabini to‘laroq ta’minlash maqsadidagi qo‘shimcha moliyaviy manba sifatida uzoq muddatli kredit mablag‘lari hisobidan ta’minlash hamda lizing faoliyatini diversifikatsiyalash, xalqaro moliya institutlari mablag‘lari va boshqa mablag‘lar hisobidan lizinga berilayotgan texnika vositalari va xizmat turlarini kengaytirish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-oktabrdagi PF-5853-sonli “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020–2030-yillarga mo‘ljallangan strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni. https://lex.uz/docs/4567334.
2. Erkinxojiyev.I.I. Agrar sohani moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmini takomillashtirish. Avtoreferat.–TMI-2023-y. –5-12 betlar.
3. Erkinxojiyev I.I. Agrar sohada tadbirkorlikni rivojlantirish va uni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash.//“Iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida qulay ishbilarmonlik muhitini rivojlantirish yo‘nalishlari”. Respublika ilmiy anjumanining materiallari 5-oktabr 2022-y. –130-134 b.
4. Эркинхожиев И.И. Совершенствование практики финансовой поддержки сельскохозяйственных предприятий.//“Безопасность и качество товаров Материалы XVII Международной научно-практической конференции”.–Саратов-2023 г. –99-102 ст.
5. Эркинхожиев И.И. Направления финансирования агропромышленных предприятий. //“Проблемы и перспективы развития АПК и сельских территорий: сборник материалов международной научной конференции” г. Смоленск. 28 апреля 2022 года. –261-263 ст.
6. O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi ma’lumotlari.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

ANALYSIS OF THE INFLUENCE OF MACROECONOMIC INDICATORS ON STATE BUDGET TAX REVENUE

Meyliev O.R.
Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc),
Toshkent moliya instituti dotsenti

Gofurova K.
Toshkent moliya instituti moliya
fakulteti talabasi

Abstract: This article analyzes the influence of macroeconomic factors on the tax revenues of the budget using the example of the state budget. Generalization, grouping, logical and comparative methods of analysis, comparative analysis, statistics, perspective forecasting, and grouping methods of economic reality processes are widely used in the research.

The composition and forms of the state budget revenues, the weight of growth, and their influence are briefly mentioned in the literature review. Factors affecting changes in state budget revenues have been identified, and their statistical indicators have been studied. Based on the studies, some theoretical views were put forward.

Descriptive statistics of the state budget revenues of the Republic of Uzbekistan, the country's gross domestic product, and a number of other macroeconomic indicators were formed, and their correlation coefficients were determined.

The impact of indicators such as the number of items in the economy, the number of production enterprises on the tax revenues of the budget was studied through econometric modeling, and conclusions were drawn.

Key words: budget, state budget, state budget revenues, tax, taxable income, economy, employment, entrepreneurship, capital.

Annotatsiya: Ushbu maqolada davlat budjeti misolida makroiqtisodiy omillarning budjetning soliq tushumlariga ta'siri tahlil qilinadi. Tadqiqotda iqtisodiy voqelik jarayonlarini umumlashtirish, guruhlash, mantiqiy va qiyosiy tahlil usullari, qiyosiy tahlil, statistik, istiqbolli prognozlash, guruhlash usullaridan keng foydalaniladi.

Davlat budjeti daromadlarining tarkibi va shakllari, o'sish salmog'i, ta'siri haqida adabiyotlar sharhida qisqacha to'xtalib o'tilgan. Davlat budjeti daromadlarining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar aniqlanib, ularning statistik ko'rsatkichlari o'rganildi. Tadqiqotlar asosida ba'zi nazariy qarashlar ilgari surildi.

O'zbekiston Respublikasi Davlat budjeti daromadlari, mamlakat yalpi ichki mahsuloti va boshqa bir qator makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning tavsifiy statistik ma'lumotlari shakllantirilib, ularning korrelyatsiya koeffitsientlari aniqlandi.

Iqtisodiyotdagi moddalar soni, ishlab chiqarish korxonalari soni kabi ko'rsatkichlarning budjetning soliq tushumlariga ta'siri ekonometrik modellashtirish orqali o'rganilib, xulosalar chiqarildi.

Kalit so'zlar: budjet, davlat budjeti, davlat budjeti daromadlari, soliq, soliqqa tortiladigan daromadlar, iqtisodiyot, bandlik, tadbirkorlik, kapital.

Аннотация: В данной статье анализируется влияние макроэкономических факторов на налоговые доходы бюджета на примере государственного бюджета. В исследованиях широко используются обобщение, группировка, логико-сравнительный методы анализа, сравнительный анализ, статистика, перспективное прогнозирование, методы группировки процессов экономической действительности.

В обзоре литературы кратко упоминаются состав и формы доходов государственного бюджета, вес роста и их влияние. Выявлены факторы, влияющие на изменение доходов государственного бюджета, и изучены их статистические показатели. На основе исследований были высказаны некоторые теоретические взгляды.

Сформирована описательная статистика доходов государственного бюджета Республики Узбекистан, валового внутреннего продукта страны и ряда других макроэкономических показателей, определены их коэффициенты корреляции.

С помощью эконометрического моделирования изучено влияние таких показателей, как количество объектов экономики, количество производственных предприятий, на налоговые поступления в бюджет и сделаны выводы.

Ключевые слова: бюджет, государственный бюджет, доходы государственного бюджета, налог, налогооблагаемый доход, экономика, занятость, предпринимательство, капитал.

ENTER

Current issues and existing problems arising as a result of strengthening macroeconomic stability in our country, becoming the main reformer of the state in the transition to a market economy, and economic processes, the integration of the economy with digital technology, artificial intelligence and environmental actions, the increase in the budget deficit, to reform the financial system in order to eliminate the year-by-year increase in foreign debts, the lack of qualified young personnel in the economic and financial system, the lack of transparency in budget-related operations, the lack of ensuring the independence of the powers of local bodies, local budget bodies, and other financial problems, there is a need to strengthen its improvement in terms of content and quality based on the requirements of the time, taking a model from the experiences and practical results of developed countries.

In the center of the changes being carried out in connection with the reform of state finances, the process of formation, distribution, and redistribution of state budget revenues and the more effective use of its funds, identification and strengthening of the factors affecting the reduction of the budget deficit, compliance with the budget system disciplines, and through the above, there are issues of increasing the role of the state budget in strengthening the socio-economic development of the country.

In this case, the main part of the state budget income is the share of taxable income, and the form of effective implementation of the budget-tax policy is to strengthen the well-being of the population, ensure economic stability, and foster the rapid development of small businesses and private entrepreneurship under the framework of the reforms that the state is carrying out in the social and economic sphere. embodies the achievement of the goal of creating broad opportunities. In particular, measures to further reduce the tax burden on the economy, simplify the taxation mechanism, and improve tax administration are aimed at this goal.

Therefore, the President of the Republic of Uzbekistan, Sh.M. Mirziyoyev, refers to the tax-budget policy and says: “Strictly following the tax-budget policy, fulfilling the social obligations of the state, the amount of wages, pensions, allowances, and scholarships, financing large investment projects, and strengthening the country’s defense capabilities–this is the most important implementation of important tasks. First of all, the Ministry of Finance currently creates conditions for the full formation of market relations in front of the tax system of our country, as well as providing the state budget with funds and supporting priority economic activities through tax support”[1].

We all know that in our country, the share of indirect taxes in the share of state budget revenues is much greater than other types of taxable and non-taxable revenues. In particular, direct taxes made up 23.2% of state budget revenues in 2017, and indirect taxes made up 52.6%. Changes in the budget and tax policy until 2023, including the annual income in the decree No. PF-5468 “On the concept of improving the tax policy of the Republic of Uzbekistan” adopted by the President of the Republic of Uzbekistan on June 29, 2018 1 transfer of enterprises and firms whose income exceeds a billion soums or reaches the specified threshold amount during the year to pay general fixed taxes; cancellation of tax benefits for civil servants in terms of income tax will cause an increase in the share of income from direct taxes in the income of the state budget and It’s done.

However, according to statistics provided by the Ministry of Economy and Finance, the share of indirect tax revenue and direct tax revenue in the state budget revenues was 34.9 and 34.0 percent in 2020, 2022, and

1 Mirziyoyev Sh. “Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak”. T:. “O‘zbekiston”-2017 y.- 104 b.

2023, respectively. The share of indirect taxes in state budget revenues increased. In particular, 35.3 percent in 2022, 35.9 percent in 2023, and direct taxes covered 31.9 and 31.5 percent, respectively.

If we take from the world's experience, the large share of direct taxes in the state budget revenues of developed countries indicates that the country's economy is highly developed. For example, the fact that the share of indirect taxes in the share of budget revenues in the USA covers an average of 10-15% indicates that the economy is well developed.

LITERATURE REVIEW

It is known to everyone that the tasks of the state budget in ensuring the further improvement of the socio-economic condition of the state population, the systematic development of the state's financial policy, the strengthening of macroeconomic stability, the independence of local bodies and governments, and the transparent performance of the tasks assigned to such a sector, mainly in increasing their income, are general economic and depend on financial factors. For example, according to A. Godin and other economists, "the budget is a form of formation and spending of funds intended to financially ensure the functions and duties of the state and local authorities"[2].

Therefore, when drawing up the financial plan of the state budget, it is necessary to take into account its income and internal and external economic factors affecting it to form, distribute, and redistribute the funds necessary for the performance of the tasks set for the state and local authorities. includes the distribution process. In particular, the Russian economist gave the following definition: "We can interpret the concept of "budget income" as a complex of all relationships that arise in the process of attracting funds to the budget. For example, in accordance with the budget, tax, and customs legislation, a part of the national income is taken from economic entities and citizens at the discretion of the state power, under the condition of non-return"[3].

Depending on the amount charged to the budget, we can divide budget revenues into two large groups: taxable and tax-free budget revenues. This grouping of budget revenues has always been the cause of debate among economists. Therefore, "today, there is no clear, unified concept for determining whether budget revenues belong to the tax or non-tax type"[4]. In terms of budget revenues, they are quite numerous and diverse. N. Shevelyova expressed the opinion that "such diversity of budget revenues creates the need to classify them in the budget"[5].

When analyzing the share of tax revenues and non-tax revenues in the state budget revenues, the higher the share of tax revenues and the main and average fixed amount of funds intended for the implementation of state budget expenditures, the more specific the planned result for the period of one year is determined based on factors. For this reason, local economists A. Vakhobov and A. Jo'rayev emphasized the importance of taxes in the state budget revenues: "Until now, there is no other way of forming the financial resources necessary for the performance of the functions of the state other than taxes in the world, not used in practice. So, as long as there is a state as a dominant power, taxes are used as a method of financing. It is known that the economic life of society consists of very complex economic phenomena, and this complexity directly affects taxes. This situation calls for a deep understanding of the economic essence of taxes"[6].

S. Pepelyayev gave a detailed definition of the concept of tax: "Tax is the compulsory, unilateral, objective, non-returnable, state coercion of alienation of property of individuals and legal entities in order to ensure the solvency of public authorities. and it is the only form established by the law that does not have the nature of punishment or contribution"[7], he expressed his opinion.

D. Chernik emphasized that "taxes reflect mandatory fees collected by the state from economic subjects and citizens at legally established rates"[8].

S. Gataulin answers the question "What are taxes and why are they needed?" as follows: "Taxes are the main source of state expenditures, a tool that regulates the economy and stabilizes incomes"[9].

2 Годин А.М., [и др.]Бюджетная система Российской Федерatsiи: учеб. /.– 4е изд., испр. и доп.–Москва : Дашков и К, 2007.– 568 с.(с.10).

3 Селюков А. Д. Финансовое обеспечение местного самоуправления: проблемы правового регулирования. –М.: Нац. ин-т бизнеса, 2003. (С. 169).

4 Артемов Н. М., Ячменев Г.Г. Правовое регулирование неналоговых доходов бюджетов: учеб. пособие.– М.: Элит, 2008. – 376 с. (С. 7).

5 Шевелёва Н. А. Бюджетная система России: опыт и перспективы правового регулирования в период социально-экономических. – СПб. : Издат. дом С.-Петерб. гос. ун-та; Изд-во юрид. фак. С.–Петерб. гос. ун-та, 2004. –280 с (С.77)

6 Vaxabov A.V., Jo'rayev A.S, Soliqlar va soliqqa tortish. Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun darslik; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. –T.:"Iqtisod-Moliya", 2018.–408 b.

7 Пепеляев С.Г, Основы налогового права. –М.: 1995. –С.24

8 Черник Д.Г, Налоги в рыночной экономикею Журнал "Финансы", 1992, №3, С.19

9 Gataulin Sh.R, Soliqlar va soliqqa tortish. –T.: "Iqtisodiyot va huquqi dunyosi", 1996. –18-bet.

Some economists tried to describe taxes as a means of distribution and redistribution of national income: “Taxes are a form of taking a part of national income at the disposal of the state in the process of distribution and redistribution”[10].

However, these comments cannot fully explain the specific task and purpose of the tax system. Taxes, as an economic relationship, cannot provide examples for the object of this relationship, regardless of the fact that taxes are the main source of state budget revenues and an important tool for managing the economy.

The opinions of the local economist O. Olimdzhanov are the most acceptable among the definitions given to taxes: “Taxes are collected from individuals and legal entities in the amount and time set by the law in order to satisfy the state and society’s need for funds. They are fees that are compulsorily levied at the discretion of the state”[11].

Therefore, in order for the state to fulfill its tasks and functions, it is necessary to properly organize the system of taxable income in its budget revenues, to avoid complex types of taxes, and to ensure that it is open to individuals. For this, it is appropriate to analyze the trends of changes in the factors affecting tax revenues, including macroeconomic indicators such as the number of jobs in the economy, the number of enterprises, and the volume of investments in fixed capital.

METHODOLOGICAL RESEARCH

In this article, generalization, grouping, logical and comparative methods of analysis, comparative analysis, statistics, perspective forecasting, and grouping methods are widely used.

ANALYZE

State budget revenues are an important part of the state budget for fulfilling its tasks and functions. In the development of budget revenues, tax revenues are provided with funds intended for the performance of the state’s functions but also cause the development of entrepreneurship, foreign investments, and other various economic relations, which cause an increase in budget revenues.

Strict adherence to the tax policy, fulfillment of the state’s social obligations, the amount of wages, pensions, allowances, and scholarships, financing of large investment projects, and strengthening of the country’s defense capabilities–the implementation of these most important tasks is determined, first of all, by the efficiency of its activities[12].

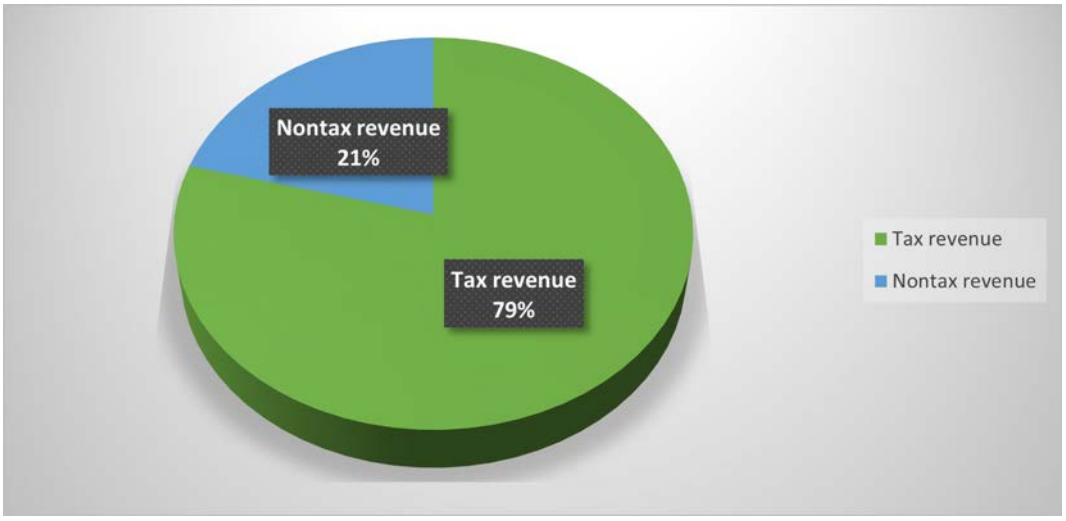

Figure 1: The share of taxable and tax-free revenues in the state budget revenues of the Republic of Uzbekistan in 202213

10 O‘lmasov A., Sharifxo‘jayev M. Iqtisodiyot nazariyasi. –T.: “mehnat”, 1995. –377-bet.
11 Olimjonov O. Bozor iqtisodiyotiga o‘tish davrida soliq siyosati. –“Hayot va iqtisod” jurnali, 1992.
12 O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyevning Mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiyrivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvoryo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi “Tanqidiy tahlil, qat’iytartib-intizomvashaxsiyjavobgarlik–harbirrahbarfaoliyatiningkundalikqoidasibo‘lishikerak”mavzusidagi ma’ruzasi. –Toshkent, 2017.
13 It was prepared by the author based on the information from the website of the Ministry of Economy and Finance of the Republic of Uzbekistan.

In particular, the main directions for improving the budget and tax policy in 2018 were formulated by the President of the Republic of Uzbekistan on the basis of the priority tasks defined in the Strategy of Actions on the five priority directions of the development of the Republic of Uzbekistan in 2017–2021 and meant the following:

- increasing the competitiveness of the economy; maintaining macroeconomic balance and stable economic growth;
- ensuring the balance of the state budget while maintaining the social orientation of expenses;
- improving inter-budget relations aimed at strengthening the income part of local budgets;
- further increasing the role of local bodies in the formation and execution of local budgets, etc.

In particular, in 2022, 79 percent of the state budget funds of the Republic of Uzbekistan consisted of tax revenues. Therefore, in most of the studies on increasing state budget revenues, the main emphasis was on tax revenues and their increase.

In our research, we also perform an econometric analysis that assesses the impact of economic changes on the tax revenues of the state budget. Based on the data in Table 1, we will perform modeling that evaluates the influence of the number of people employed in the economy of our country (E) and the number of active enterprises operating in our republic (F) on the state budget revenues.

Table 1: Some macroeconomic indicators of the Republic of Uzbekistan14

Years	Tax revenues of the state budget (R), in billion soums	Number of enterprises (F), in units	Number of employees (E), thousand people
2006	3800,8	137303	10492,5
2007	4629,8	148779	11299,2
2008	6588,0	173595	11603,1
2009	10421,4	181511	11929,5
2010	13221,0	200951	12286,6
2011	16746,8	214084	12541,5
2012	21295,6	228736	12223,8
2013	26223,0	229177	12523,3
2014	31730,6	241201	12818,4
2015	36493,2	246687	13058,3
2016	41043,4	257758	13298,4
2017	49681,0	268428	13520,3
2018	79099,0	285531	13273,1
2019	112165,4	323517	13541,1
2020	132938,1	398133	13236,4
2021	164799,4	475197	13538,9
2022	201893,8	528929	13796,2
2023	231700,0	650358	20740,0

So, in our research, we define the state budget revenues as R, the factor symbols as the number of employees in the economy as E, and the number of enterprises as F.

14 It was prepared by the author based on the data of the Open Budget Portal of the Republic of Uzbekistan and the official website of the Statistics Agency..

Table 2: Descriptive statistics of observations used for 2006-2022

Variable	Obs	Mean	Std. Dev.	Min	Max
R	18	65803.91	72130.59	3800.8	231700
F	18	288326.4	139223.9	137303	650358
E	18	13095.59	2104.803	10492.5	20740

It can be seen from the descriptive statistics of the data that the number of observations in this study is 11. The lowest amount of R is 3800.8 billion soums, the highest amount is 231700.0 billion soums, the minimum of E is 10492.5 thousand people, the maximum is 20740.0 thousand people, the minimum of F is 137303, and the maximum is 650358 people.

At the initial stage of our analysis, we analyze the correlation coefficient of the data in Table 1 of the state budget revenues (R) with the number of items (E) and the number of enterprises (F).

Table 3 shows that the correlation of state budget revenues (R) with the number of items (E) is 0.7726, the correlation with the number of enterprises (F) is 0.9841, and budget revenues with both factors are strongly correlated. RI is connected.

Table 3: The matrix of correlation coefficients of the indicators used for the years 2006-2022

	R	F	E
R	1.0000		
F	0.9841	1.0000	
E	0.7726	0.8404	1.0000

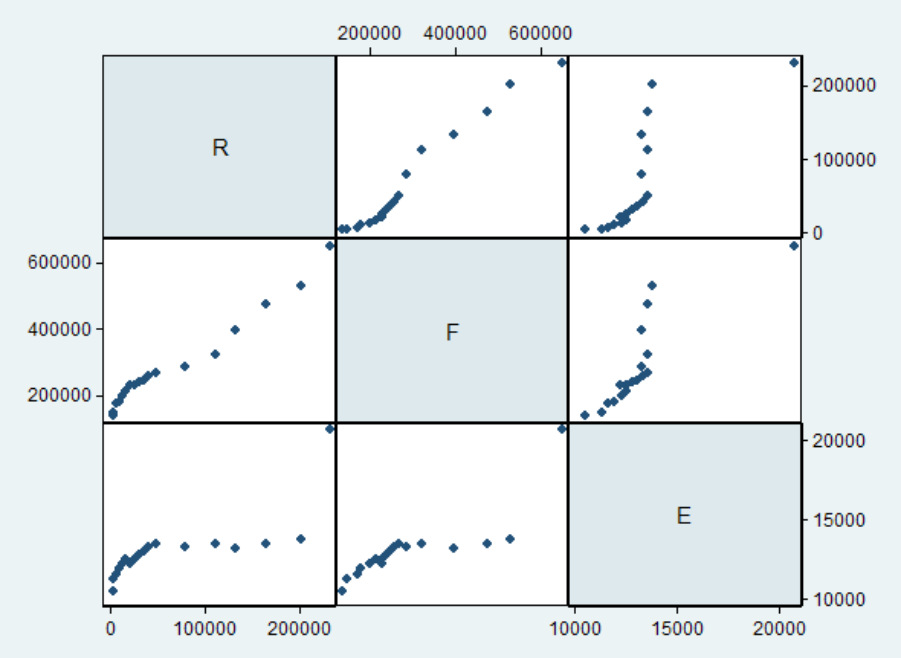

Figure 2: Correlation of the state budget with factors affecting tax revenues

RESULTS

We create an econometric model of the interdependence of changes in the number of jobs (E) and the number of enterprises (F) in the economy on changes in the volume of taxable income (R). According to the inductive analysis of this model, the indicator representing the statistical significance of the above model (R-value (F)) is less than 0.05, therefore this model is statistically significant. The relationship between the independent variables (E and F) and the coefficients indicating the effect on the independent variable are also less than 0.05 and statistically significant (Table 4).

Table 4: The regression equation of the effect of the number of jobs in the economy and (E) the number of enterprises (F) on the tax revenues of the State Budget

Source	SS	df	MS		
				Number of obs	= 18
				F(2, 15)	= 344.19
Model	8.6562e+10	2	4.3281e+10	Prob > F	= 0.0000
Residual	1.8862e+09	15	125746895	R-squared	= 0.9787
				Adj R-squared	= 0.9758
Total	8.8448e+10	17	5.2028e+09	Root MSE	= 11214

R	Coef.	Std. Err.	t	P>|t|	[95% Conf.	Interval]
F	.5907409	.0360479	16.39	0.000	.5139065	.6675752
E	-6.36432	2.384421	-2.67	0.018	-11.44659	-1.282047
_cons	-21177.76	23335.01	-0.91	0.378	-70915.16	28559.63

The coefficient of determination (adjusted R-squared) of the created equation is equal to 0.9758, and the changes in the number of items (E) and the number of goods (F) in the economy can explain the volume of taxable income and income 97 losses. The non-autocorrelation condition of the Darbin-Uson statistics when calculating the statistical table at the 5 percent level is 1.14<DW<3.73. The Darbin-Watson statistic represents the desired interval.

It was found that the residuals were normally distributed. The econometric correlation between the number of items in the economy (E) and the number of results (F) on the appropriation of taxable income (R):

$$SD = 0.5907*F-6.3643*E-21177.76+e$$

Here: R: tax revenues of the state budget, billion soums;
E: the number of jobs in the economy, thousand people;
F: the number of enterprises, units e. unaccounted factors

Note: This model was obtained as a result of calculations in the Gretl software complex. According to the model, an increase (decrease) of E (the number of enterprises in the economy) by 1,000 people, a decrease (increase) of R (taxable income of the state budget) by 6.3643 billion soums, and F (the number of enterprises) An increase (decrease) of 1 means that R (taxable income of the state budget) will increase (decrease) by 0.5907 billion soums.

Controversy. A general summary of the model:

- An increase in jobs and employment in the economy leads to an increase in state budget revenues;
- An increase in the number of enterprises causes an increase in the tax revenues of the state budget;

CONCLUSION

The state budget for increasing the real incomes, standard of living, and quality of the population, creating all conditions and opportunities for the young population, including education, health care, sports, and other areas, economic and social development of the country's regions, and the development of macroeconomic stability can be achieved through the formation and proper distribution of income. Therefore, by fundamentally reforming the formation of tax revenues, which occupy a large share in the structure of state budget revenues, existing problems with tax revenues, the fact that tax rates have become an unclear and complex system due to the stratification of tax rates, low transparency and integration with digital technologies, etc., should be eliminated.

In addition, the correct formation of tax revenues and the development of various special and additional laws will help to increase the share of this type of income and ensure the competitiveness of the country's economy with developed countries. In particular, in order to increase the share of tax revenues as a result of the increase in the level of employment of the population and enterprises, small businesses, and private entrepreneurship in our republic, the stability of the macro- and micro-economy is achieved through the financial and social protection of the population and the economic relations arising from this activity.

From the above, we can conclude that taxes are the most important factor in the performance of the functions and tasks of the state, and the government of each state achieves economic development and social welfare by perfecting this system.

Literature review:

1. Mirziyoyev Sh. “Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak”. –T:. “O‘zbekiston”. –2017 y.–104 b.
2. President of the Republic of Uzbekistan Sh. M. Mirziyoyev’s speech at the extended meeting of the Cabinet of Ministers dedicated to the main results of the socio-economic development of our country in 2016 and the most important priorities of the economic program for 2017 on the topic “Critical analysis, strict discipline, and personal responsibility should be the daily rule of every leader’s activity” lecture. –Tashkent 2017.
3. Годин А.М., [и др.]Бюджетная система Российской Федератsiи: учеб. /.– 4е изд., испр. и доп.– Москва: Дашков и К, 2007.– 568 с.(с.10).
4. Селюков А. Д. Финансовое обеспечение местного самоуправления: проблемы правового регулирования /. – М.: Нац. ин-т бизнеса, 2003. (С. 169).
5. Артемов Н. М., Ячменев Г.Г. Правовое регулирование неналоговых доходов бюджетов: учеб. пособие /– М. : Элит, 2008. – 376 с. (С. 7).
6. Шевелёва Н. А. Бюджетная система России: опыт и перспективы правового регулирования в период социально-экономических. – СПб. : Издат. дом С.-Петерб. гос. ун-та; Изд-во юрид. фак. С.-Петерб. гос. ун-та, 2004. –280 с (С.77)
7. Vaxabov A.V., Jo‘rayev A.S., Soliqlar va soliqqa tortish. Oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun darslik; O‘zR Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi. –T.:”Iqtisod-Moliya”, 2018.–408 b.
8. Пепеляев С.Г, Основы налогового права. –М.: 1995. –С.24
9. Черник Д.Г, Налоги в рыночной экономикею Журнал “Финансы”, 1992, №3. –С.19
10. Gataulin Sh.R, Soliqlar va soliqqa tortish. –T.: “Iqtisodiyot va huquqi dunyosi”, 1996. –18-bet.
11. O‘lmasov A., Sharifxo‘jayev M. Iqtisodiyot nazariyasi. –T.: “mehnat”, 1995. –377-bet.
12. Olimjonov O. Bozor iqtisodiyotiga o‘tish davrida soliq siyosati. “Hayot va iqtisod” jurnali, 1992.
13. Ministry of Economy and Finance of Uzbekistan// https://www.imv.uz/
14. Statistical Agency of the Republic of Uzbekistan// https://stat.uz/uz/
15. Republic of Uzbekistan “Open Budget” portal// https://openbudget.uz/

MAHALLIY BUDJET XARAJATLARINI HUDUDLAR IJTIMOIY-IQTSODIY RIVOJLANISHIGA TA'SIRI

Hazratqulov Shahboz Boboqul o'g'li
Qarshi davlat universiteti Iqtisodiyot kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada hududlarni moliyaviy barqarorligini ta'minlashda mahalliy budjetlar xarajatlaridan eng qulay va samarali foydalanishga erishish yo'llari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: mahalliy budjet,moliyaviy barqarorlik,mahalliy budjet xarajatlari,makroiqtisodiy rivojlanish,moliyaviy siyosat.

Abstract: This article analyzes the ways to achieve the most convenient and effective use of local budgets in ensuring the financial stability of regions.

Key words: local budget, financial stability, local budget expenditures, macroeconomic development, financial policy.

Аннотация: В данной статье анализируются пути достижения наиболее удобного и эффективного использования местных бюджетов в обеспечении финансовой стабильности регионов.

Ключевые слова: местный бюджет, финансовая устойчивость, расходы местного бюджета, макроэкономическое развитие, финансовая политика.

KIRISH

Bugungi kunda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish va liberallashtirish, samarali soliq-budjet siyosatidan foydalangan holda iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish, makroiqtisodiy barqarorlik va milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini ta'minlashga qaratilgan islohotlarni amalga oshirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. O'zbekistonning o'rta muddatli rivojlanish strategiyasida mahalliy budjet daromadlari bazasini rivojlantirish, ularning moliyaviy mustaqilligini ta'minlash, hududlar o'rtasida raqobat muhitini shakllantirish kabi muhim vazifalar belgilangan bo'lib, mazkur vazifalarni ta'minlashda rivojlangan davlatlar ilg'or tajribasini o'rganish, ularning ijobiy natijalarini respublikamizda qo'llash muhim ahamiyatga molikdir. Hududlarni rivojlantirish borasida fikr yurita turib, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev shunday deydi: "Bu sohalarga shu kungacha bunday katta mablag' berilmagan. Mahalliy budjetlar xarajatlarini oshirish, mahalliy budjetlar xarajatlaridan eng qulay va samarali foydalanishga erishish, hududlarning barqaror rivojlanishini ta'minlash, mahalliy davlat hokimiyati organlarining moliyaviy mustaqilligini va mas'uliyatini yanada oshirish chora-tadbirlarini amalga oshirishda ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish muhim ahamiyat egadir.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Bozor munosabatlari sharoitida aholi daromadlarini davlat tomonidan tartibga solishni yanada takomillashtirish bo'yicha qator xorijlik olimlar ilmiy izlanishlar olib borganlar. Jumladan, Abakumova N.N.[1], Podovalova R.Y., Anikiyev S.D., Rofe A.I., Jukov A.L., Volgina N.A., Odegov Y.G. xorijlik olimlardan esa Y.Andreyev, O.Bejayev,.Vrublevskaya, L.Drobozina,S.Lushin, G.Polyak, V.Rodionova, M.Romanovskiy, V.Slepov, D.Chernik, S.Shatalov[2] va boshqa iqtisodchi olimlarning ilmiy tadqiqot ishlarida mavzumizga oid mulohazalarni ko'rishimiz mumkin.

1 Абакумова Н.Н., Подовалова Р.Я. "Политика доходов заработной платы". –М.: ИНФРА – М, 2019.–стр-56.

2 Андреев Я. Межбюджетные отношения в регионе: опыт, проблемы, решения (на материалах Ярославской области). – М.: Новый Логос, 2022. – С.19.; Бежаев О. Межбюджетные отношения: теория и практика реформирования. – М.: Экзамен, 2019. – 128 с.; Врублевская О. Финансы, денежное обращение и кредит. – М.: Юрайт, 2019. – 368 с.; Дробозина Л. Финансы. – М.: ЮНИТИ, 2018. – 527 с.; Лушин С., Слепов В. Государственные и мунисипальные финансы. – М.: Экономист, 2016. – 317 с.; Поляк Г. Бюджетная система Российской Федерасии. – М.: ЮНИТИ, 2018. – 540 с.; Родионова В. Финансы. – М.: Финансы и статистика, 2018.– 478 с.; Романовский М., Врублевская О., Сабанти Б. Финансы: Учебник для вузов. – М.: Юрайт, 2019. – 523 с.; Финансы: учебник / Под ред. М.Романовского и др. – М.: Высшее образование, 2018. – 462 с.

O‘zbekistonda aholi turmush darajasini yaxshilash, uning daromadlarini davlat tomonidan tartibga solish borasidagi muammolari yuzasidan Q.X.Abduraxmonov[3], I.Iskandarov, R.A.Ubaydullayeva, Sh.R.Xolmo‘minov, X.M.Xakimov, N.T.Shoyusopova, A.B.Xayitov va boshqa olimlar ilmiy tadqiqot olib borganlar. Ushbu tadqiqotlar muhim ilmiy va uslubiy manba bo‘lsada, bozor iqtisodiyoti sharoitida O‘zbekiston Respublikasida mavjud uy xo‘jaliklarining qo‘llanilmayotgan imkoniyatlarini, ular joylashgan hududdagi mavjud salohiyat va o‘ziga xos xususiyatlarni e’tiborga olgan holda, aholi daromadlarini yanada oshirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar deyarli amalga oshirilmagan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonida iqtisodiy voqealik jarayonlarini o‘rganishning ilmiy usullari – tizimli tahlil, umumlashtirish, guruhlash, kuzatish, tahlilning mantiqiy va taqqoslama usullari, abstrakt-mantiqiy fikrlash, qiyosiy tahlil kabi usullardan foydalanildi.

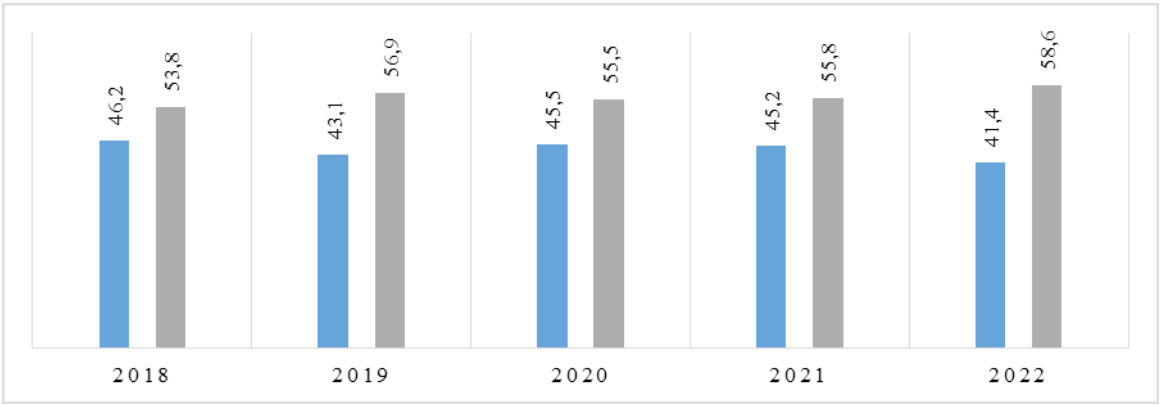
TAHLIL VA NATIJALAR

Mahalliy budjetlarning mazmun-mohiyati, uning o‘ziga xos xususiyatlari va muhim belgilari bilan ifodalanadi. Mahalliy budjetlar, eng avvalo, tegishli viloyat, tuman va shaharlarning ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan bo‘ladi. Shu maqsadda, ular mahalliy hokimiyat organlarinig o‘ziga yuklatilgan vazifalarni bajarishlari uchun daromadlar manbalari va tushumlar miqdoriga ega bo‘lishlari taqozo etadi. Shuningdek, mahalliy budjetlar hisobidan mahalliy hokimiyatga bo‘ysunuvchi korxona, tashkilot va muassasalar moliyalashtiriladi. Bu esa aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag‘lar sarfi yo‘nalishlarini nazarda tutadi. Mahalliy budjetlarga xos bo‘lgan ushbu xususiyatlar va muhim belgilarning barchasi bir vaqtning o‘zida namoyon bo‘lishi mahalliy budjetlarning mazmuni va mohiyatini ifodalaydi.

O‘zbekiston Respublikasi davlat budjeti tarkibiga kiruvchi Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjeti hamda mahalliy budjetlar daromadlar va xarajatlar bo‘yicha muvozanatlashgan (balanslashgan) bo‘lishi shart. Rejali xarajatlarning uning daromadlaridan ortishi (defitsit) faqat respublika budjeti parametrlarida ko‘zda tutilishi mumkin.

Mahalliy budjetlarning iqtisodiy faoliyat yuritishlari o‘z daromad manbalari mavjudligi bilan xarakterlanadi. Ular o‘z hududlarida turli yo‘nalishdagi vazifalarni bajarishlari uchun yetarli miqdorda moliyaviy mablag‘ga ega bo‘lishlari kerak.

Olib borilgan tadqiqot natijalariga ko‘ra, mahalliy budjetlar xarajatlarining O‘zbekiston Respublikasi budjeti xarajatlaridagi salmog‘i o‘sib borgan. Biz, buni quyidagi rasmda keltiramiz. Rasm ma’lumotlarining tahlili shundan dalolat beradiki, mamlakatimizda davlat budjeti xarajatlari tarkibida mahalliy budjetlarning egallagan ulushi 2020-yildagi 55,8 foizdan 2021-yilda 58,6 foizga etgan. Ushbu omil esa, mamlakatimizda mahalliy budjetlarning ahamiyati o‘sib borayotganligidan dalolat beradi.

1-rasm: O‘zbekiston Respublikasi Davlat budjeti xarajatlari tarkibida mahalliy budjetlar xarajatlarining salmog‘i[4]

Mahalliy budjetlarni ijtimoiy sohani rivojlantirishdagi rolini oshirish bo‘yicha chet el tajribasin o‘rganish O‘zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o‘tish yuzasidan amalga oshirilayotgan islohotlar jarayonida muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Chunki bu islohotlarning budjet sohasidagi provard natijasi, mahalliy budjetlarni budjet jarayonlaridagi ahamiyatini oshirish orqali ijtimoiy sohalarni mablag‘ bilan ta’minlash va ularni rivojlantirishdan iborat.

3 Abduraxmonov Q.X. “Mehnat iqtisodiyoti”. Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik. –T.; "Mehnat", 2019.
4 O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi ma’lumotlari asosida tayyorlandi.

Amalda tumanda qaysidir kommunal sohada uzilishlar va talafotlar yuz bersa, ular bilan tegishli bo‘limlar shug‘ullanishga harakat qilishadi. Ammo masalaning to‘la-to‘kis yechimi yuqori tashkilotga bog‘liq bo‘ladi. Sababi – texnika kerakmi, xomashyo kerakmi, unga murojaat qilish, bersa-ku, xo‘p-xo‘p, bermasa, kutish lozim. Bu aholida haqli e’tirozlar tug‘ilishiga va tabiiy ne’matlar isrofgarchiligiga olib keladi.

Shuningdek, mavjud muammolarni bartaraf etish uchun mablag‘lar yetishmasligi sababli kommunal sohada tez-tez avariyalar ro‘y berib turadi. Demak, ushbu soha bo‘limlarini to‘liq tuman hokimiga bo‘ysindirib, moliyaviy mablag‘lar boshqaruvini tuman xalq deputatlar kengashi zimmasiga yuklash ayni yo‘nalishdagi xato-kamchiliklarni tuzatishda maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Mahalliy budjetlar mahalliy boshqaruv idoralari faoliyat ko‘rsatishining asosiy moliyaviy manbasi bo‘lib, tegishli ma’muriy hududning ijtimoiy-soha xarajatlarini moliyalashtirish, hududlarda iqtisodiyot tarmoqlari rivojlanishini ta’miinlash, ishlab chiqarish, bozor va ijtimoiy infratuzilmani yanada rivojlantirish, hududlarni obodonlashtirish va ko‘kalamzorlashtirish, hududda turli davlat dasturlari asosida bunyodkorlik ishlarini amalga oshirish, aholining yordamga muhtoj va kam ta’minlangan qismini moddiy ta’minlash orqali hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mahalliy budjetlar mustaqilligini aniqlashda mahalliy budjetlarning xarajatlariga teng miqdordagi o‘z daromadlari bilan ta’minlanganligi, daromadlari tarkibida transfertlar ulushining kamligi (yoki bo‘lmasligi), mahalliy hokimiyatning tegishli budjetni erkin tasarruf etishdagi vakolatlar darajasining yuqoriligi kabilarni eng muhim ko‘rsatkichlar sifatida qayd etish mumkin.

Bir vaqtning o‘zida mahalliy budjetlar daromadlarining xarajatlariga mutanosib emasligi ular daromadlari manbalarining tarkibiga va xarajat yo‘nalishlariga bevosita bog‘liqdir. Shu nuqtayi nazardan mahalliy budjetlar mustaqilligining oshirilishi daromad manbalarining kengaytirilishini, tadbirkorlik faoliyatining rivojlantirilishini, hududlarning iqtisodiy salohiyatidan oqilona foydalanilishini hamda ularning xarajat majburiyatlarining optimallashtirilishini taqozo etadi.

Mahalliy budjetlarning qo‘shimcha manbalaridan foydalanish to‘g‘risidagi qarorlar tuman, shahar hokimlari tomonidan emas, balki mahalliy kengashlar tomonidan qabul qilinishi tegishli mahalliy budjet daromadlaridan oqilona foydalanish imkonini beradi. “Tashabbusli budjet” tizimida mahalliy budjetlarning qo‘shimcha manbalaridan foydalanish yuzasidan fuqarolar tomonidan o‘rinli va mazmunli takliflar berilishini, berilayotgan ovozlarning xolisligini ta’minlashda elektron raqamli imzodan foydalanish tartibini joriy etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu orqali tegishli hududning ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini o‘z vaqtida bartaraf etishga, mavjud infratuzilmani yaxshilashga, pirovardida, mahalliy budjetlar mablag‘laridan samarali foydalanishga erishiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Qilingan xulosalar asosida mahalliy budjet daromadlarini oshirish, budjet mustaqilligiga erishish va ijtimoiy-iqtisodiy masalalarga yechim topish maqsadida quyidagi taklif va tavsiyalarni berish mumkin:

Birinchidan, mahalliy budjet doirasida mahalliy soliq va yig‘imlarni to‘liq shaklda va ushbu ko‘rsatkichlarni keyingi yillarda ham o‘zgarishsiz qoldirish, ya’ni yuqori budjet belgilagan shartlar asosida taqsimlamaslik.

Amalda yirik soliq tushumlarining tuman mahalliy budjetidagi ulushi yuqori pog‘onada turuvchi budjetdan belgilanadi. Bunda mahalliy budjetga keyingi yillardagi tushumlarni belgilash imkoni bo‘lmaydi. Chunki bu ko‘rsatkich vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishi mumkin. Masalan, tumanda ishlab chiqarish korxonalari va ishlab chiqarish hajmi ko‘payib, ular to‘lagan soliqlar salmog‘i ham ortsa, kelasi yilda ajratma soliq bazasi ko‘paygani hisobiga kamaytiriladi. Bunday vaziyatda tuman iqtisodiy o‘sishga erishib bo‘lmaydi.

Ikkinchidan, ma’lum bir soliq to‘lovchining muayyan solig‘ini emas, balki barcha soliqlarini tuman budjeti ixtiyorida qoldirish.

Amalda ishlab chiqarish korxonasi to‘lagan soliqlarning ayrimlari tuman mahalliy budjetiga, ayrimlari yuqori budjetga tushadi. Bu kelgusida tumanning iqtisodiy ahvolini yaxshilab, mahalliy budjetga tushumlarni ko‘paytirishga qaratilgan chora-tadbirlarni belgilash, shuningdek, moliyaviy yechimini kutayotgan xarajatlarni moliyalashtirish uchun zamin yaratadi.

Uchinchidan, soliqlar va yig‘imlar tushumini tuman, shahar va respublika o‘rtasida taqsimlaganda soliq turiga emas, soliq to‘lovchisiga qarab bo‘lish.

Amalda bir korxona tomonidan to‘lanadigan soliq to‘lovi tushumi tuman, shahar (viloyat) va respublika o‘rtasida taqsimlanadi. Bu ishlar tuman soliq inspektsiyalari tomonidan amalga oshiriladi. Oqibatda barcha soliq to‘lovlari to‘liq to‘lanishini nazoratga olishda qiyinchiliklarga duch kelinmoqda. Agar umum tartibdagi yirik soliq to‘lovchilar respublika budjetiga to‘liq qamrab olinsa, foydadan xoli bo‘lmas edi.

Chunki ularning yuridik manzillari bir joyda, ishlab chiqarish korxonalari esa turli hududlarda bo‘ladi.

To‘rtinchidan, xarajatlarni amalga oshirishda barcha hududlarni yoppasiga yuqori budjetdan beriladigan maqsadli transfertlarga bog‘lamaslik.

Beshinchidan, har yilgi mahalliy budjet parametrlarini tumandagi real ehtiyojdan kelib chiqib, samarali yo‘nalishlarga tuman xalq deputatlari tomonidan tasdiqlash. Ya’ni “pastdan tepaga” tamoyili asosida ish tutish kerak. Bugungi kunda aksincha “tepadan pastga” tamoyili ustunlik qilmoqda.

Amalda mahalliy budjet parametrlarini tasdiqlash asosi yuqori budjetdan mahalliy budjet daromadlarini belgilashda soliqlar va yig‘imlarning umumiy ulushi va xarajatlarning sohalar kesimidagi reja ko‘rsatkichlari aniq belgilab beriladi va tasdiqlangan bu ma’lumotlar tuman xalq deputatlari kengashi tomonidan mahalliy budjet parametrlarini tasdiqlashda shundoqqina ko‘chiriladi, xolos. Aslida-chi?..

Tumandagi real holatni hokim, deputatlar va mutasaddi rahbarlar yaxshi bilishadi. Shundan kelib chiqib, mahalliy budjet parametrlarining daromad va xarajat yo‘nalishlarini ularning o‘zlari belgilasa, yillar davomida ko‘pchilikni qiynab kelayotgan muammolar barham topardi.

Oltinchidan, tuman hokimlariga budjet tashkilotlarini saqlash xarajatlaridan tashqari, kommunal xizmatlar va infratuzilmani yaxshilash uchun mablag‘ rejalashtirishga ruhsat berish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksi. 2019-yil 30-dekabr.
2. O‘zbekiston Respublikasining budjet kodeksi. 2013-yil 26-dekabr.
3. O‘zbekiston Respublikasining 1993-yil 2-sentabrdagi “Mahalliy davlat hokimiyati to‘g‘risida”gi 913-XII-son Qonuni.
4. O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 9-dekabrdagi “2020-yil uchun 5.O‘zbekiston Respublikasining davlat budjeti to‘g‘risida”gi O‘RQ-589-son Qonuni.
6. Mirziyoyev SH.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. – T:. “O‘zbekiston”, 2017-y. –104 b.
7. Alimardonov M.I., Tuxsanov Q.N. Soliqlar nazariyasi. – T: Adabiyot, 2005. –209 b.
8. Arbatskaya Y. Mestnoye samoupravleniye i razvitiye territoriy: Rossiyskiy i Yevropeyskiy opit / pod red. YE.Gritsenko, E.Markvarta, V.Moxova. –Perm: Izdatelstvo Permskogo natsionalno issledovatelskogo politexnicheskogo universiteta, 2014. –529 s.
9. Bejayev O. Mejbyudjetniye otnosheniya: teoriya i praktika reformirovaniY. –M.: Ekzamen, 2001. –128 s.
10. Berzova N. Finansi: uchebnik dlya bakalavrov / N.I. Berzova. –M.: Yurayt, 2014. –590 s.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

INFLUENCE OF DIGITAL TECHNOLOGIES ON ECONOMIC GROWTH OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Igamberdiyeva Kunduz Ergashevna
Tashkent State University of Transport Associate Professor department "Account and Business"

Abstract: Digital transformation contributes to the emergence of new business models and the introduction of new digital solutions, which are a driver for increasing the efficiency of business processes. In addition, the digital transformation of industries and areas of the national economy contributes to an increase in the efficiency of labor productivity, improvement of business processes, an increase in jobs in the field of digital technologies, an improvement in the quality of life based on an increase in the speed of information exchange, the availability and security of information, and the development of innovative technological solutions.

Key words: regulatory framework, digital transformation, main macroeconomic indicators, digital development, digital infrastructure, digital business models, digital platforms, economic growth, quality of life of the population.

Annotatsiya: Raqamli transformatsiya biznes-jarayonlari samaradorligini oshirish uchun harakatlantiruvchi omil bo'lgan yangi biznes modellarining paydo bo'lishiga va yangi raqamli yechimlarning joriy etilishiga yordam beradi. Bundan tashqari, milliy iqtisodiyot tarmoqlari va yo'nalishlarini raqamli transformatsiya qilish mehnat unumdorligi samaradorligini oshirish, biznes jarayonlarini takomillashtirish, raqamli texnologiyalar sohasida ish o'rinlarini ko'paytirish, hayot sifatini oshirishga xizmat qilmoqda. Axborot almashish tezligini oshirish, axborotning mavjudligi va xavfsizligini ta'minlash, innovatsion texnologik yechimlarni ishlab chiqish.

Kalit so'zlar: me'yoriy-huquqiy baza, raqamli transformatsiya, asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, raqamli rivojlanish, raqamli infratuzilma, raqamli biznes modellari, raqamli platformalar, iqtisodiy o'sish, aholi turmush sifati.

Аннотация: Цифровая трансформация способствует появлению новых бизнес-моделей и внедрению новых цифровых решений, которые являются драйвером повышения эффективности бизнес-процессов. Кроме того, цифровая трансформация отраслей и сфер национальной экономики способствует повышению эффективности производительности труда, совершенствованию бизнес-процессов, увеличению количества рабочих мест в сфере цифровых технологий, улучшению качества жизни на основе повышение скорости обмена информацией, доступности и безопасности информации, разработка инновационных технологических решений.

Ключевые слова: нормативно-правовая база, цифровая трансформация, основные макроэкономические показатели, цифровое развитие, цифровая инфраструктура, цифровые бизнес-модели, цифровые платформы, экономический рост, качество жизни населения.

In 2017, a new version of the Unified Portal of Interactive Government Services (my.gov.uz) was launched, and the National Project Management Agency under the President of the Republic of Uzbekistan was created. And in 2018, the Digital Trust Fund for Supporting the Development of the Digital Economy was formed with the aim of attracting and consolidating investor funds for the implementation of projects in the field on public-private partnership terms, including those related to the implementation of blockchain technology.

Also, the State Program for the implementation of the Action Strategy for five priority areas of development of the Republic of Uzbekistan in 2017-2021 in the Year of Development of Science, Education and Digital Economy provides for the implementation of large-scale tasks and projects determined by the President in the field of development of the digital economy and e-government.

In order to further develop information technologies, the Presidential Decree "On measures for the widespread introduction of the digital economy and e-government" was adopted on April 28, 2020. The document sets out comprehensive measures to fulfill the assigned tasks. A draft Decree of the Head of State "On the strategy for the development of artificial intelligence in the Republic of Uzbekistan in 2021-2022" has been developed and posted on SOVAZ.

As follows from the Decrees and Resolutions of the President of the Republic of Uzbekistan on the development of the digital economy, by 2022 in Uzbekistan the share of electronic government services is planned to increase to 60%.

The resolution also provides for the development of "digital entrepreneurship" with an increase in the volume of services in this area by three times by 2023 and bringing their exports to $100 million.

Widespread introduction of digital technologies is planned at all stages of the education system. By 2022, digital knowledge training centers will open in all regions of the country as part of the "Five Initiatives" project.

The Ministry for the Development of Information Technologies and Communications has been designated as the authorized body in the field of development of the digital economy and e-government. The National Agency for Project Management under the President retains the authority to implement crypto-assets and blockchain technology.

Two new institutions will be formed under the ministry:

- "E-Government Project Management Center";
- "Digital Economy Research Center".

In the structure of the central apparatus of the ministry, the position of deputy minister has been introduced, responsible for issues of accelerated digitalization of the agricultural sector, the introduction of modern information systems and software products in the agriculture and food security sectors. The Ministry of Infocom is also creating a department for the development of digital technologies in the agricultural sector and a department for the development of geoinformation technologies.

In addition, the state share in the authorized capital of LLC "Unified integrator for the creation and support of state information systems UZINFOCOM" is transferred free of charge to the Ministry of Information Technology.

Modern reality shows that the Republic of Uzbekistan has currently developed a "Road Map", approved within the framework of the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On approval of the Digital Uzbekistan 2030 Strategy and measures for its effective implementation," which provides for the development of the following areas:

- development of the e-government system";
- development of the digital industry;
- development of digital education;
- development of digital infrastructure.

At the same time, data from the State Committee of the Republic of Uzbekistan on Statistics show that in January 2021, the share of telecommunications services (wired, mobile, satellite communication services, Internet) amounted to 74.8%.

In turn, digitalization is a driver for the development of industries and areas of the national economy.

In table 1 presents the main macroeconomic indicators of the Republic of Uzbekistan over the past 5 years.

Table 1: Main macroeconomic indicators of the Republic of Uzbekistan

Indicator name	Unit	2018	2019	2020	2021	2022
Gross domestic product	billion soums	242,495.5	302536.8	406,648.5	511,838.1	580 203.2
Industrial products	billion soums	111,869.4	148,846.0	235 340.7	331,006.6	367,078.9
Consumer goods	billion soums	48,253.8	59,690.4	83,512.6	111,494.3	119 159.8
Agriculture, forestry and fisheries	billion soums	119,726.7	154,369.4	195 103.7	224,288.8	260 306.8
Industrial products	billion soums	111,869.4	148,846.0	235 340.7	331,006.6	367,078.9
Consumer goods	billion soums	48,253.8	59,690.4	83,512.6	111,494.3	119 159.8
Agriculture, forestry and fisheries	billion soums	119,726.7	154,369.4	195 103.7	224,288.8	260 306.8
Industrial products	billion soums	111,869.4	148,846.0	235 340.7	331,006.6	367,078.9
Consumer goods	billion soums	48,253.8	59,690.4	83,512.6	111,494.3	119 159.8
Agriculture, forestry and fisheries	billion soums	119,726.7	154,369.4	195 103.7	224,288.8	260 306.8
Industrial products	billion soums	111,869.4	148,846.0	235 340.7	331,006.6	367,078.9

Source: Compiled by the author based on data from the State Committee of the Republic of Uzbekistan on Statistics.

The rate of GDP growth in the Republic of Uzbekistan by type of economic activity for 2022 (as a percentage of the previous year) is presented in Fig. 1.

Research by specialists in the field of digital technologies indicates that the main macroeconomic indicator is gross domestic product, which characterizes the final result of the production activities of resident economic units, which is measured by the cost of goods and services produced by these units for final use.

Fig. 1: GDP growth rate in the Republic of Uzbekistan by type of economic activity for 2022 (in% of the previous year)

Source: www.stat.uz – data from the official portal of the State Committee of the Republic of Uzbekistan on Statistics.

Based on the research results, we can conclude that the formation of the digital economy provides the following areas of development in the national economy:

- creation of a new information infrastructure, in particular, the development of high-speed Internet access, wireless communications, 5G networks, etc.;
- development of end-to-end digital technologies, including cloud and additive technologies, Internet of things, robotics, etc.;
- transformation of society and business, which, in turn, includes the digital literacy of every individual citizen and employee, as well as the comprehensive development of the individual;
- convergence of technologies;
- formation and development of new business models;
- development and implementation of new digital platforms;
- increasing digital literacy, etc.;
- development and improvement of information and cyber security systems

As practice shows, in the context of the digital transformation of the global economic system, industries and spheres of the national economy of the Republic of Uzbekistan are increasingly using the potential of digital technological solutions that contribute to achieving competitive advantages in the global economic market. This approach implies not only the modernization of technical equipment, software updates or intellectualization of production, but also fundamental changes in management processes, corporate culture and external commu-

nications. In turn, improving management contributes to the growth of labor productivity of each employee, optimization of information exchange, robotization and intellectualization of labor, which ultimately serves to achieve high results in the economic market.

List of references used:

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan №UP-6079 “On approval of the Strategy “Digital Uzbekistan 2030” and measures for its effective implementation” dated October 5, 2020 // People’s Word. – Tashkent, 2020, October 6.
2. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan №4947 “On the Strategy of Action for the further development of the Republic of Uzbekistan” dated February 7, 2017 // People’s Word. – Tashkent, 2017, February 8.
3. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan №4699 “On measures for the widespread implementation of the digital economy and electronic government” dated April 28, 2020 // People’s Word. – Tashkent, 2020, April 29.
4. Antimonopoly regulation in the digital era / A. Tsarikovsky, N. Galimkhanova, A. Tenishev, M. Khamukov, A. Ivanov, E. Voinikanis, E. Semenova. – M.: Higher School of Economics, 2018. –312 p.
5. Bondarenko V.M. Structural modernization in the context of the formation of a digital economy // MIR (Modernization. Innovation. Development). 2018. Vol.9. №2. P.172-191.
6. Borisyuk, N.K. Mechanism for the development of the digital economy in the region: interpretation of the concept / N.K. Borisyuk, O.S. Smotrina // Intelligence. Innovation. Investments. – 2018. – № 7. – P. 18-22.
7. Dubov, V. S. Indicators for assessing the development of the digital economy / V. S. Dubov // Science through the prism of time. –2018. – №7 (16).

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

TRANSMILLIY KOMPANIYALARNING TASHQI BOZORLAR UCHUN MARKETING STRATEGIYALARI VA MARKETING TADQIQOTLARINI O‘TKAZISH AMALIYOTI

Jo‘rayeva Zilola Turobovna
Buxoro davlat universiteti Marketing va menejment kafedrasi dotsenti

Saidova Dilnozaxon Odiljon qizi
3-1IQT-22-guruhi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada transmilliy kompaniyalarning tashqi bozorlar uchun marketing strategiyalari va marketing tadqiqotlarini o‘tkazish amaliyotiga oid bir qator tahliliy ma’lumotlar keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: transformatsiya, transmilliy kompaniya, transmilliylashuv, infratuzilma, jahon siyosati, xalqaro moliya bozori, marketing strategiyalari, marketing tadqiqotlari.

Abstract: This article presents a number of analytical data on marketing strategies and marketing research practices of transnational companies for foreign markets.

Key words: transformation, transnational company, transnationalization, infrastructure, global policy, international financial market, marketing strategies, marketing research.

Аннотация: В данной статье представлен ряд аналитических данных о маркетинговых стратегиях и практике маркетинговых исследований транснациональных компаний для зарубежных рынков.

Ключевые слова: трансформация, транснациональная компания, транснационализация, инфраструктура, мировая политика, международный финансовый рынок, маркетинговые стратегии, маркетинговые исследования.

KIRISH

Jahon iqtisodiy munosabatlarining globallashuv jarayonida tobora kuchayib borayotgan transformatsiya sharoitida milliy iqtisodiyotning iqtisodiy rivojlanishiga innovatsion texnologik yechimlarni qo‘llash, shuningdek, zamonaviy transmilliy kompaniyalarning resurslar bilan ta’minlanganligi orqali erishish mumkin. Transmilliy kompaniyalar faoliyati ko‘lamining oshishi, ularning kapitali, hududiy va tarmoqlararo diversifikatsiyasi iqti-

sodiyot tarmoqlarida moliyaviy oqimlarning o‘sishiga asos bo‘lib, texnologik innovatsiyalarning rivojlanishiga hissa qo‘shadi, "yashil" iqtisodiyotni barqarorlashtirishda iqtisodiy tizim muhimligini ta’minlaydi.

Transmilliylashuv jarayoni iqtisodiyoti rivojlanayotgan mamlakatlar uchun alohida ahamiyat kasb etmoqda va unda ishtirok etish jahon sahnasiga chiqish va qulay pozitsiyani egallash imkonini beradi. Shuning uchun mamlakatimiz iqtisodiyotining rivojlanishi, uning investitsion va eksport salohiyati, raqobatbardoshligi va aholi turmush darajasini oshirish, mamlakatimiz va TMK o‘rtasidagi hamkorlik darajasiga bog‘liq bo‘lib hisoblanadi[1].

Ushbu mavzuning dolzarbligi TMKlarning xalqaro munosabatlar jarayonida tobora ortib borayotgan roli va davlatning xalqaro bozorda raqobatbardosh bo‘lgan o‘z TMKlarini yaratishga intilishi bilan bog‘liq. Ushbu tadqiqot doirasida mamlakatimizda va xorijiy mamlakatlarda mavjud bo‘lgan TMK faoliyatini tahlil qilish, ularning rivojlanishining mamlakatlar iqtisodiyotiga ta’sirini baholash, mamlakatimizda transmilliy kompaniyalar faoliyatining ijobiy tomonlarini aniqlash; xorijiy investorlarni yanada jalb qilish va TMKlar bilan hamkorlik qilish yo‘llari asosiy vazifalar bo‘lib hisoblanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Taniqli xorijiy va mahalliy olimlar transmilliy kompaniyalarning paydo bo‘lishi va faoliyati sohasidagi muammolarni o‘rganishga katta hissa qo‘shdilar. TMKlarni o‘rganayotgan xorijiy va mahalliy mualliflar orasida I.G. Vladimirov, I.N. Gerchikov, F.S. Gubaydullin, G.I. Zimenkova, D.L. Lisenko, D. Merser, A.G. Movsesyan, Y. Monden, J.P.Rayt, E.M. Romanov va boshqalar alohida ahamiyatga ega[2].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolani yozish jarayonida induksiya va deduksiya, taqqoslash va zanjirsimon usul kabi metodlaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

TMKlarning marketing strategiyalarini amalga oshirish XIX-XX asrlarda ishlab chiqilgan strategiyalarga asoslanadi. Yirik sanoat va tijorat kapitallarining qo‘shilish jarayonlari va dunyoning turli burchaklarida o‘z manfaatlariga ega bo‘lgan milliy kompaniyalarning shakllanishi bilan birga yuz berdi. Ushbu jarayonning mantiqiy davomi globallashuv bo‘lib, u butun biznesning xalqarolashuvidan kelib chiqadigan o‘ziga xos xususiyatlar bilan marketing tizimining rivojlanishini oldindan belgilab beradi.

Zamonaviy globallashuv sharoitida bozorlar TMKlar tomonidan alohida segmentlar sifatida emas, balki ehtiyojlarni birlashtirish jarayoniga va iste’molchilarning taniqli va tasdiqlangan brendlarni sotib olishga yuqori darajada jalb qilinishiga asoslangan yagona bozor sifatida qaraladi[3].

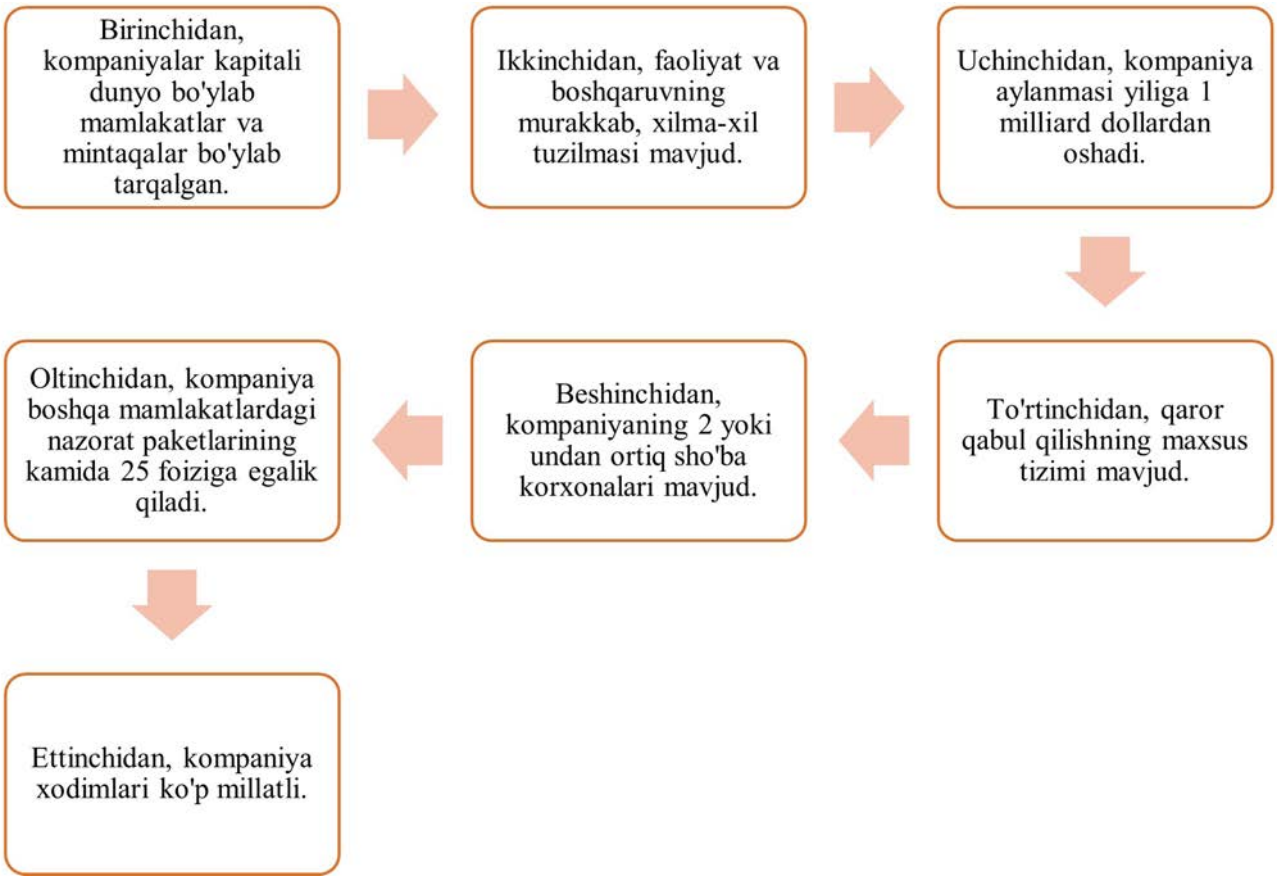
Raqobatbardosh, korporativ va global strategiyalarni amalga oshirish strategik menejmentning eng murakkab tadbirlaridan biri bo‘lib, u TMKning umumiy korporativ strategiyasini tashkil etuvchi kompaniya ichidagi har bir biznes bo‘linmasi uchun marketing strategiyasini yaratishni o‘z ichiga oladi.

Shunday qilib, TMKlarning bir qator o‘ziga xos xususiyatlarini ta’kidlab o‘tish joiz bo‘lib hisoblanadi[4].

Transmilliy kompaniyalar texnologiyani ishlab chiqish va qabul qilish tezligi, shuningdek, ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtirish mamlakatdan mamlakatga va mintaqaga qarab katta farq qiladi. Xuddi shu mamlakat ichida ham farqlar mavjud, masalan, O‘zbekistonning ayrim hududlari ba’zi hududlariga qaraganda ancha rivojlangan. TMKlar texnologiyani rivojlantirish uchun asos yaratishga sezilarli hissa qo‘shadi. Zamonaviy texnologiyalarga ega bo‘lish istagi rivojlanayotgan mamlakatlar uchun xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning eng muhim omilidir. TMKlar rivojlanayotgan mamlakatlarga transmilliy kompaniyalar tomonidan olib borilayotgan murakkab tadqiqot va ishlanmalardan foyda olish imkonini beradi. Ular rivojlanayotgan mamlakatlar uchun mavjud bo‘lmagan texnologiyalarni taqdim etadilar[5].

TMKlar mahalliy kadrlarni tayyorlaydi, mahalliy texnologik faoliyatni rag‘batlantiradi va texnologiyani butun mahalliy iqtisodiyotga o‘tkazadi. Shunga ko‘ra, o‘zlashtirilgan texnologiyalar mahsulot sifatini oshirib, mahalliy bozorni rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

1 file:///C:/Users/user/Downloads/marketingovye-strategii-tnk.pdf
2 http://el.tfi.uz/images.pdf.
3 http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/econ/2012/01/2012-01-22.pdf..
4 file:///C:/Users/user/Desktop/Narzullayeva %85.pdf
5 https://cyberleninka.ru/article/n/transnatsionalnye-korporatsii-opredelenie-suschnosti-i-harakteristika-deyatelnosti-v-sovremennyh-usloviyah.

1-rasm: TMKlarning bir qator o‘ziga xos xususiyatlari, muallif ishlanmasi

Jahon siyosatining asosiy vazifasi TMKlarni global iqtisodiy jarayonlarni tartibga solish qoidalarini ishlab chiqishga kiritishning optimal mexanizmlarini topishdan iborat. Shubhasiz, ularning ishtirokisiz ishlab chiqilgan qoidalar muvaffaqiyatli bo‘lish imkoniyati kam.

Birinchidan, TMKlar milliy hukumatlarga qaraganda jahon bozorlarining holati va ularning ishlash mexanizmlari to‘g‘risida to‘liqroq ma’lumotlarga ega va bu ma’lumotlarni hisobga olish samarali tartibga solish choralarini ishlab chiqish uchun zarur.

Ikkinchidan, TMKlarning global ahamiyatga ega bo‘lgan tartibga solish qoidalarini ishlab chiqishdagi ishtiroki tartibga solish siyosati beqarorlik va samarasizlik manbalarini aniq ko‘rsatadi.

Xalqaro moliya bozorida transmilliy kompaniyalar faoliyatining asosiy qonuniyatlari, xususiyatlari va muammolarini har tomonlama tahlil qilish quyidagi xulosalar chiqarishga imkon beradi:

1. TMKlarning jahon xo‘jaligi subyektlari sifatidagi rivojlanishining hozirgi bosqichida jahon xo‘jaligi subyekti sifatidagi moliya sektorining xalqaro bozorda ustunlik qilish tendensiyasi.
2. Globallashuv ta’sirida jahon iqtisodiyoti sifat jihatidan yangi xususiyatlar kasb etmoqda. Hozirgi tendensiya raqobatning kuchayishi va yangi ishtirokchilar va yo‘nalishlarning paydo bo‘lishi bo‘ldi. Xalqaro moliya bozoridagi raqobatda milliy va transmilliy kompaniyalar, jahon moliya institutlari, banklar va nobank moliya tashkilotlari hamda xalqaro moliya institutlari ishtirok etadi. Jahon moliyaviy resurslaridan foydalanish uchun xalqaro moliya bozorining valyuta, kredit va fond sektorlarida kuchli raqobat mavjud.

XULOSA

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash mumkinki, Transmilliy kompaniyalar tomonidan tashqi bozorlar uchun marketing strategiyalari va marketing tadqiqotlarini o‘tkazish amaliyoti har bir maqsadli bozorning o‘ziga xos xususiyatlarini tushunish va moslashtirish uchun kompleks yondashuvni o‘z ichiga oladi. Transmilliy kompaniyalarda marketing tadqiqotlarini o‘tkazishda bir qator yondashuvlarni tahlil qildik.

- **Bozor tadqiqotlari.** Bu yondashuv transmilliy kompaniyalar maqsadli bozorning demografik ko‘rsatkichlari, iste’molchilarning xatti-harakatlari, madaniy imtiyozlar, iqtisodiy sharoitlar, tartibga solish muhiti va raqobat muhiti haqida ma’lumot to‘plash uchun puxta bozor tadqiqotlarini o‘tkazishdan boshlanadi. Ushbu tadqiqot imkoniyatlar va muammolarni aniqlashga yordam beradi va samarali marketing strategiyalarini ishlab chiqishga yordam beradi.
- **Bozor segmentatsiyasi.** Bu yondashuvda esa bozor tadqiqotlari natijasida olingan ma’lumotlarga asoslanib, transmilliy kompaniyalar tashqi bozorni o‘xshash ehtiyojlar, imtiyozlar va xususiyatlarga ega bo‘lgan iste’molchilarning alohida guruhlariga ajratadi. Ushbu segmentatsiya har bir segmentning o‘ziga xos ehtiyojlariga moslashtirilgan ko‘proq maqsadli marketing harakatlariga imkon beradi.
- **Bozorga kirish strategiyasi.** Bu yondashuvda transmilliy kompaniyalar bozor potensiali, raqobat intensivligi, tartibga solish cheklovlari va resurslar mavjudligi kabi omillarga asoslanib, eksport, litsenziyalash, qo‘shma korxonalar, strategik alyanslar yoki to‘liq sho‘ba korxonalar kabi bozorga kirishning turli strategiyalarini baholaydi. Tanlangan kirish usuli xavflarni minimallashtirish bilan birga kompaniyaning maqsadlari va imkoniyatlariga mos kelishi kerak.
- **Mahsulotni moslashtirish va standartlashtirish.** Bu yondashuvda esa maqsadli bozorning afzalliklari va talablariga qarab, transmilliy kompaniyalar o‘z mahsulotlari yoki xizmatlarini mahalliy imidlar, imtiyozlar va tartibga solish standartlariga moslashtirishi kerak bo‘lishi mumkin. Bu mahsulot xususiyatlari, qadoqlash, brending, narxlash yoki tarqatish kanallarini o‘zgartirishni o‘z ichiga olishi mumkin. Biroq ba’zi transmilliy kompaniyalar bozorlar bo‘ylab miqyos va izchillik iqtisodiga erishish uchun standartlashtirilgan mahsulotlarni tanlashlari mumkin.

Transmilliy kompaniyalarda ushbu amaliyotlarga rioya qilish va har bir tashqi bozorning o‘ziga xos xususiyatlariga moslashish orqali ular o‘zlarining raqobatbardoshligini oshirishlari, xavflarni kamaytirishlari va butun dunyo bo‘ylab o‘sish imkoniyatlaridan foydalanishlari mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. file:///C:/Users/user/Downloads/marketingovye-strategii-tnk.pdf.
2. http://el.tfi.uz/images.pdf.
3. http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/econ/2012/01/2012-01-22.pdf.
4. file:///C:/Users/user/Desktop/Narzullayeva %85.pdf.
5. https://cyberleninka.ru/article/n/transnatsionalnye-korporatsii-opredelenie-suschnosti-i-harakteristika-deyatelnosti-v-sovremennyh-usloviyah.
6. PHILIP MORRIS INTERNATIONAL INC. (PMI) REPORTS. – 2011.
7. Сычева Ф. А. Маркетинговая стратегия развития молочно-продуктового подкомплекса Свердловской области / Ф. А. Сычева, К. В. Носкова // Аграрный вестник Урала. – 2009. – № 11.
8. Гэлбрейт Дж. К. Новое индустриальное общество / Дж. К. Гэлбрейт. – М., 2008.
9. Соловьев Б. А. Модульная программа для менеджеров. Управление маркетингом. Модуль 13 / Б. А. Соловьев. – М. : Инфра-М, 2000.

TIJORAT BANKLARI TOMONIDAN INVESTITSIYA LOYIHALARINI MOLIYALASHNI RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI

Kamilova Iroda Xusnitdinovna
PhD, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Bank ishi va investitsiyalar kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Maqolada rivojlangan xorijiy mamlakatlarning investitsiya loyihalarni moliyalashtirish yo‘nalishidagi tajribalari o‘rganildi. O‘zbekiston tijorat banklari tomonidan investitsiya loyihalari tahlil qilinib ularni moliyalashtirishdagi muammolar aniqlandi. Ushbu yo‘nalishdagi muammolarni bartaraf qilish bo‘yicha amaliy taklif va tavsiyalar keltiriladi.

Kalit so‘zlar: tijorat bank, moliyalashtirish, investitsiya, loyiha, kreditlash amaliyoti, yalpi ichki mahsulot, aholi bandligi, kredit portfeli.

Abstract: The article examines the experience of developed foreign countries in financing investment projects. Commercial banks of Uzbekistan analyzed investment projects and identified problems in their financing. Practical proposals and recommendations for solving problems in this direction are presented.

Key words: commercial banking, financing, investment, project, lending practice, gross domestic product, employment, loan portfolio.

Аннотация: В статье изучен опыт развитых зарубежных стран по финансированию инвестиционных проектов. Коммерческие банки Узбекистана проанализировали инвестиционные проекты и выявили проблемы в их финансировании. Представлены практические предложения и рекомендации по решению проблем в этом направлении.

Ключевые слова: коммерческий банкинг, финансирование, инвестиции, проект, практика кредитования, валовой внутренний продукт, занятость населения, кредитный портфель.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirish strategiyasida tijorat banklari tomonidan istiqbolli investitsiya loyihalarini kreditlashni kengaytirish makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlash va yuqori iqtisodiy o‘sish sur’atlarini saqlab qolishning zaruriy shartlaridan biri sifatida e’tirof etilgan[1]. Mamlakatimiz iqtisodiyotini o‘sishida tijorat banklari tomonidan investitsion loyihalarni moliyalashtirishning ahamiyati yildan-yilga oshib bormoqda. Iqtisodiyotning muhim tarmoqlari tijorat banklari kreditlari yordamida moliyalashtirilmoqda, yangidan-yangi investitsion loyihalar asosida faoliyat ko‘rsatuvchi korxonalar tashkil etilmoqda, yangi texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarishlar va xizmat turlari joriy etilib, turli xildagi yangi mahsulot turlari yaratilmoqda.

Bu esa, o‘z navbatida, tijorat banklarining investitsion loyihalarni kreditlash samaradorligini oshirish zaruriyatini yuzaga keltiradi. Hozirgi davrda tijorat banklarida muddati o‘tgan kreditlar miqdorining katta ekanligi, kreditlarning foiz stavkalarini yuqori ekanligi banklarning kreditlash samaradorligini past ekanligidan dalolat beradi. Hozirgi vaqtda ijtimoiy-iqtisodiy hayotni tijorat banklari faoliyatisiz, ularning moliyaviy ko‘magisiz tasavvur etish mumkin emas. Sababi tijorat banklari orqali korxonalarning investitsiya loyihalarini hamda mijozlarni kredit mablag‘lari bilan ta’minlab, mamlakatda investitsiya loyihalarni moliyalashtirishda asosiy pog‘ona vazifasini bajaradi va shu orqali, jamiyatda umumiy makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlashga o‘z hissasini qo‘shadi.

Mamlakat iqtisodiyotini modernizatsiyalash sharoitida tijorat banklari tomonidan investitsiya loyihalarni moliyalashtirishning ahamiyati yildan-yilga oshib bormoqda. Tijorat banklarining kreditlari yordamida iqtisodiyotning muhim tarmoqlari moliyalashtirilmoqda, yangidan-yangi investitsiya loyihalari barpo etilmoqda, aholi uchun qo‘shimcha ish joylari shakllantirilmoqda va yangi mahsulot turlarini yaratish ishlari rivojlantirilmoqda.

Tijorat banklari faoliyatining investitsiya loyihalarni moliyalashtirishdagi roli borasida Prezident Sh.Mirziyoyev tomonidan “Bank investitsiya faoliyatiga o‘z mablag‘lari bilan birga, tashqaridan moliyalashti-

1 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirish strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni//O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. –Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.

rish manbalarini jalb etish bo‘yicha chora-tadbirlar ishlab chiqishi kerak”, deya ta’kidlangan. Bu esa, “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni (2019), O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi PF-5992-son “2020–2025-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmonlari, 2020-yil 9-yanvardagi PQ-4563-son “O‘zbekiston Respublikasining 2020–2022-yillarga mo‘ljallangan investitsiya dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi[2] va barqarorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorlari va mazkur sohaga tegishli boshqa huquqiy-me’yoriy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda hamda yuqoridagi keltirilgan muammolarni hal qilish yo‘llarini va tijorat banklarida investitsion kreditlash tizimini ilmiy-nazariy va uslubiy jihatdan chuqur tadqiq etish muhim vazifa hisoblanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Prof. O.I. Lavrushinning fikriga ko‘ra, kreditning samaradorligini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar tizimi mavjud bo‘lib, ular orasida muammoli kreditlar va kreditlarning daromadliligini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar muhim o‘rin egallaydi[3].

Prof. N.E. Sokolinskayaning xulosasiga ko‘ra, risklarni diqqat bilan kuzatish, sifatli kredit yig‘ma jildini shakllantirish, kreditlash jarayonini boshqarish uchun yaxshi ma’lumotlar bazasiga ega bo‘lish kreditning sifat mazmunini ta’minlashning asosiy jihatlari hisoblanadi[4].

S.Vayn o‘z tadqiqotlari natijalariga asoslangan holda, kreditlarning samaradorligini ta’minlashda kreditlar bo‘yicha tashqil etiladigan zaxiralarning darajasini muhim o‘rin tutishini e’tirof etgan[5].

Xalqaro ta’mirlash va taraqqiyot banki ekspertlarining tavsiyasiga ko‘ra, tijorat banklari kreditlarining samaradorligini ta’minlashda kreditlardan ko‘rilgan zararlarni qoplashga mo‘ljallangan zaxira ajratmalarining me’yoriy darajalarini ta’minlash va kreditlardan olinadigan foizli daromadlarning barqarorligiga erishish muhim ahamiyat kasb etadi[6].

J.Sinkining fikriga ko‘ra, tijorat banklari kreditlarining samaradorligini ta’minlashda kredit oluvchi mijozning pul oqimini tahlil qilish asosiy o‘rinni egallaydi[7].

Tijorat banklarida investitsiyaviy faoliyatning samaradorligi va ularni rivojlantirish hamda baholash masalalari bilan ko‘plab xorijiy hamda mahalliy iqtisodchi olimlari shug‘ullanishgan. Mazkur masala bo‘yicha ilmiy tadqiqot olib borgan xorijlik iqtisodchi olimlardan:

Bundan tashqari Rossiyalik taniqli iqtisodchi olim T.Mazurina (2013) investitsion loyihalarni tijorat banklari kreditlari hisobidan kreditlashni rivojlantirish uchun quyidagi sharoitlarning mavjud bo‘lishini asoslab bergan:

- davlatning samarali investitsiya va sanoat siyosatining mavjudligi (moliyaviy resurslarni aniq joylashtirish yo‘nalishlari ko‘rsatilgan holda);
- investitsion loyihalarini amalga oshirish bilan bog‘liq bo‘lgan risklarni qisqartirish asosiy yo‘nalishi bo‘lgan investitsiyalar infratuzilmasini rivojlantirish;
- korxonalarning investitsion jozibadorligini oshirish[8].

I.Yudinaning (2013) ilmiy tadqiqotlari natijalariga ko‘ra, rivojlanayotgan mamlakatlarda tijorat banklarining investitsion kreditlash amaliyotini rivojlantirishning zaruriy sharti – bu risklarni diversifikatsiya qilish deb hisoblaydi[9].

O‘zbek olimlaridan professor N.Karimovning ilmiy ishida investitsion loyihalarni tijorat banklari orqali moliyalashtirish mexanizmini takomillashtirishdagi asosiy muammolar sifatida tijorat banklarining investitsion kredit berish salohiyatini oshirish muammosi, tijorat banklarida investitsion faoliyatni moliyalashtirish risklarini boshqarish samaradorligining pastligi, tijorat banklariga investitsion loyihalar bo‘yicha mijozlar tomonidan taqdim etilayotgan biznes rejalarning texnik-iqtisodiy jihatdan yetarli darajada asoslanmaganligi va ularning banklar tomonidan talab darajasida tahlil etilmayotganligi hamda kredit shartnomalari tuzishdagi kamchiliklarning mavjudligi, hukumatning kafolati asosida olingan investitsion kreditlardan foydalanish samaradorligining past ekanligi kabi omillarni keltirib o‘tgan[10].

2 Manba: https://lex.uz/ – sayt ma’lumotlari.
3 Лаврушин О.И. Банковское дело: современная система кредитования. – М.: КНОРУС, 2008. – С. 36-37.
4 Соколинская Н.Э. Проблемы менеджмента кредитного портфеля в современных условиях//Банковское дело. – Москва, 1999. – №9. – С. 18-19.
5 Вайн С. Оптимизация ресурсов современного банка. – М.: Альпина Паблишер, 2013. – С. 150-151.
6 www.worldbank.org – Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki.
7 Синки Дж. Финансовый менеджмент в коммерческом банке и в индустрии финансовых услуг. Пер. с англ. – М.:Альпина Паблишер, 2017. – С. 485 – 486.
8 Мазурина Т.Ю. Банковское инвестиционное кредитование: современное состояние, проблемы и перспективы развития// Деньги и кредит.–Москва, 2013.-№4.–С. 33.
9 Юдина И.Н. Банковская система в развивающихся экономиках: опыт становления, развития и кризисов. Монография.–М.: ИНФРА-М, 2013.–С.
10 Karimov N. “Iqtisodiy integratsiyalashuv sharoitida investitsiyalarni moliyalashtirishning bozor mexanizmlarini joriy etish muammolari”

Bugungi kunda mamlakatda tijorat banklarining investitsiyaviy faoliyatini takomillashtirish jarayonlarida bir qancha kamchiliklar mavjud. Shu sababli, tijorat banklarining investitsion loyihalarni kreditlash amaliyotidagi mavjud muammolarini aniqlash, xorijiy banklar kreditlash amaliyotining ustuvor tomonlarini amaliy tahlillar asosida o‘rganish, ularning bu sohadagi ilg‘or tajribalarini, O‘zbekistondagi tijorat banklari kreditlash amaliyotida joriy qilish yuzasidan aniq asoslanagan ilmiy takliflar taqdim etish, ushbu ilmiy maqolaning asosiy maqsadi hisobladi.

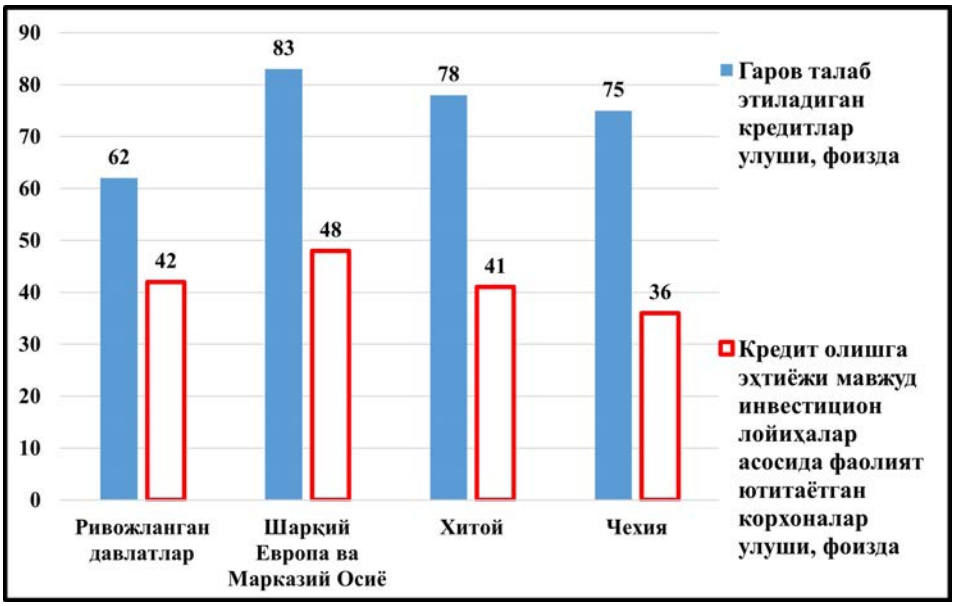
TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotni olib borishda analiz va sintez, induksiya va deduksiya, statistika va taqqoslash kabi tadqiqot usullaridan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida olingan natijalarning qisqacha tavsifi: investitsion muhit jozibadorligini oshirishda banklarning rolini oshirishning ahamiyati, hamda banklarining investitsion faoliyatda ishtirokining ahamiyati va rolini institutsional jihatdan asoslab berish; investitsion muhit jozibadorligini oshirishda banklarning banklarining roli va ularning huquqiy asoslarini o‘rganish; O‘zbekistonda tijorat banklarining investitsion faoliyatining zamonaviy holati, asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlari va samaradorlik darajasini tahlil qilish; tijorat banklarining investitsiya faoliyatiga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash; investitsiya faoliyatida tijorat banklarini rivojlantirishning xorij tajribasini o‘rganish va investitsion faoliyatda tijorat banklarining ishtirokini faollashtirish yo‘nalishlari bo‘yicha takliflar ishlab chiqishdan iborat.

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Tijorat banklarining uzoq muddatli investitsion kreditlari O‘zbekiston iqtisodiyoti rivojlanishining barqarorligini ta’minlashning zaruriy shartlaridan biri hisoblanadi. O‘zbekistonda iqtisodiyotni rivojlantirish yo‘lida oxirgi 10-yilda tijorat banklari tomonidan kreditlash hajmi 35 marotabo ko‘paygani albatta, quvonarli. Biroq bizga ma’lumki rivojlanish va taraqqiyot jarayoni shiddatli raqobat tus olib, muammolar asosida mukammallashib boradi. Banklar tomonidan investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda, ularni likvidliligi past degan baho berilmoqda. Bu ushbu korxonalarga bank kreditlarini ajratishda muammolarni yuzaga keltirib chiqarmoqda. Ushbu muammolarni hal qilish yo‘llarini va boshqarish usullarining ilmiy-nazariy hamda uslubiy jihatdan chuqur tadqiq etish muhim vazifa hisoblanadi.

Jahon banki ma’lumotlariga ko‘ra, investitsiya loyihalar asosida faoliyat ko‘rsatadigan korxonalarning bank kreditlariga bo‘lgan talabi rivojlanayotgan davlatlarda birmuncha yuqori hisoblanadi. Rivojlangan davlatlarda o‘rtacha 40 foiz korxonalarning kredit olishga ehtiyoji mavjud bo‘lsa, Sharqiy Yevropa va Markaziy Osiyo mamlakatlariga ushbu ko‘rsatgich 45 foizdan 60 foizgacha bo‘lganligini kuzatish mumkin. Shu bilan birga kreditlash jarayonida garov talab etilishi rivojlangan mamlakatlarda o‘rtacha 60 foizdan yuqori bo‘lsa, Sharqiy Yevropa va Markaziy Osiyo mamlakatlarida o‘rtacha 80 %dan yuqoriligini ko‘rsatish lozim (1-rasm).

1-rasm: Jahonda investitsiya loyihalar asosida faoliyat ko‘rsatadigan korxonalari darajasining bank kreditlariga bo‘lgan talabi, foizda[11]

mavzusidagi iqtisod fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya avtoreferati. Toshkent – 2007. 7-10 b.

11 Manba: http://www.worldbank.org/ – sayt ma’lumotlari;

Yuqoridagi davlatlar tajribasidan kelib chiqqan holda korxonalarning investitsiya loyihalarini kreditlash aholining turmush darajasini oshirish, aholi bandligi, ularning iqtisodiy faolligini oshirish kabi aniq ijtimoiy – iqtisodiy muammolarni hal qilishga yo‘naltirilishi lozim. Dunyo amaliyotida sinalgan investitsiya kreditlashning tajribasidan O‘zbekiston Respublikasida ushbu yo‘nalishdagi bozorning shakllanayotganligi sharoitida uning ijobiy tomonlaridan foydalanish nazariy va amaliy jihatdan muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Rivojlangan davlatlar qatoridan o‘rin olgan Rossiya Federatsiyasining investitsiya loyihalarini moliyalashtirilishi o‘rganilganda mamlakatda, aynan investitsiya loyiha kreditlariga bo‘lgan talab va taklifda katta nomutanosiblik mavjudligi aniqlandi. Rossiyada 30 mlrd. AQSh dollari miqdorida investitsiya loyihalarga kreditlar ajratilgan, ammo talab 50 mlrd. AQSh dollariga teng bo‘lgan. Ma’lumotlarga ko‘ra, ajratilgan kreditlarning 60 foiz banklarga, 40 foiz kredit tashkilotlari hissasiga to‘g‘ri keladi. Rossiyada beriladigan investitsiya loyihalarga kreditlarning o‘rtacha miqdori 45-50 ming. AQSh dollarini tashkil etib, o‘rtacha muddati 5-6-yilni va o‘rtacha foiz stavkasi esa 4-5 foizni tashkil etadi. Rossiyada investitsiya loyihalarni kreditlash jarayoni, bu kreditlarning miqdori 10 ming. AQSh dollaridan bir necha mln. AQSh dollariga tengligini, muddati 30-35-yilgacha berilishi va foiz stavkasi 3-15 foizga tengligini ta’kidlab o‘tish joizdir. Barcha mamalakatlardagi singari Rossiya Federatsiyasida ham investitsiya loyihalarga imtiyozli kreditlar ajratiladi va ko‘p hollarda ular qishloq xo‘jaligi va sanoatda ishlab chiqarish faoliyati bilan shug‘ullanuvchilardir. Kreditlarning samaradorligi haqida so‘z yuritilganda, Rossiyadagi ko‘pgina kredit tashkilotlarining tavakkalchilik portfeli xalqaro me’yorlarga mos keladi. Har ikkinchi kredit tashkilotining muddati o‘tgan qarzdorligi 2,7 foizdan oshmagan. Bundan tashqari kredit tashkilotlari juda yaxshi rentabellik bilan faoliyat ko‘rsatmoqda va bu ko‘rsatkich o‘rtacha 127 foizni tashkil etmoqda.

1-jadval: Banklarning investitsiya jarayonlaridagi ishtiroki[12]

Ko‘rsatkich	Iqtisodiyot sektoriga yo‘naltirilgan investitsiyalar, trln.so‘mda
2015-yil	8,5
2016-yil	10,2
2017-yil	12,2
2018-yil	16,1
2019-yil	107,3
2020-yil	189,9
2021-yil	202,0
2022-yil	244,9

1-jadval ma’lumotlari tijorat banklari o‘z mablag‘larini 2014-yildan 2022-yilgacha bo‘lgan davrda iqtisodiyotning real sektori korxonalarini modernizatsiya qilish, texnik va qayta jihozlash hamda ishlab chiqarishni diversifikatsiyalashga doir loyihalarni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash maqsadlari uchun yo‘naltirgan.

XULOSALAR

2022-yilning 1 may holatiga ko‘ra, respublikamiz tijorat banklari muammoli kreditlarining brutto kreditlar hajmidagi salmog‘i 5,2 foizni tashkil etdi. Bu esa, xalqaro bank amaliyotida umumqabul qilingan chegaraviy darajadan (5 %) yuqoridir. Tijorat banklari aktsiyalarining investitsion jozibadorlik darajasining past ekanligi va inflyatsiya darajasining yuqori ekanligi va milliy valyutaning devalvatsiya sur’atining yuqori ekanligi mamlakat tijorat banklari aktsiyalarining investitsion jozibadorligini oshirishga to‘sqinlik qilmoqda.

Fikrimizcha, respublikamiz tijorat banklarining investitsion jozibadorligini ta’minlash uchun quyidagi tadbirlarni amalga oshirish lozim:

- Tijorat banklarining investitsion jozibadorligini aktivlarning rentabelligini oshirish hisobiga ta’minlash uchun, birinchidan, sof foizli spred ko‘rsatkichining me’yoriy darajasini (1,25%) ta’minlash kerak; ikkinchidan, sof foizli marja ko‘rsatkichining me’yoriy darajasini ta’minlash lozim; uchinchidan, tijorat banklari sof foydasining o‘sish sur’ati bilan brutto aktivlarining o‘sish sur’atlari o‘rtasidagi mutanosiblikni ta’minlash zarur.
- Tijorat banklari kredit portfelining sifatini oshirish bilan bog‘liq bo‘lgan muammolarning ularning investitsion jozibadorligiga nisbatan yuzaga kelgan salbiy ta’siriga barham berish maqsadida, birinchidan, kreditlardan ko‘riladigan zararlarni qoplashga mo‘ljallangan zaxira ajratmalarining me’yoriy darajasini (1,0%) ta’minlash kerak; ikkinchidan, tijorat banklari kredit portfelining diversifikatsiya darajasini

12 O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki yillik hisobotlari //www.cbu.uz.

chakana kreditlarning brutto kreditlar hajmidagi salmog‘ini oshirish va kreditlarni mijozlarning tarmoq xususiyatiga ko‘ra joylashtirishni yaxshilash hisobiga oshirish lozim; uchinchidan, davlat dasturlari va doirasida berilgan imtiyozli kreditlar bo‘yicha kredit riski bo‘yicha javobgarlikni tijorat banklari zimmasidan olib tashlash kerak.

- Tijorat banklari aksiyalarining investitsion jozibadorligini ta’minlash uchun, birinchidan, inflyatsiya darajasini va milliy valyutaning qadrsizlanish sur’atini pasaytirish orqali banklarning aksiyalariga qilingan investitsiyalarning real qiymatini pasayishiga chek qo‘yish lozim; ikkinchidan, investorlarning tijorat banklarining aktsiyalariga qilingan investitsiyalardan oladigan daromadlari soliqqa tortilmasligi kerak; uchinchidan, tijorat banki regulyativ kapitalining rentabelligi ko‘rsatkichining me’yoriy darajasini (15%) ta’minlash zarur.
- investitsiya loyihalarni – kreditlash amaliyotining qaytarishlik tamoyiliga ko‘ra har bir kredit bo‘yicha kredit turiga, loyihaning o‘zini-o‘zi qoplash muddatiga, kredit berilayotgan iqtisodiyot tarmog‘iga qarab kreditni bir necha bosqichlarga bo‘lgan holda qaytarishni tashkil etish hamda kreditni kuzatib, mijozga maslahat xizmatlarini ko‘rsatib borish;
- mamlakatdagi asosiy tarmoqlarni modernizatsiya qilishni, xususan investitsiya loyihalarini banklar tomonidan moliyalashtirishda loyihaviy moliyalashtirish usulidan foydalanish ko‘lamini kengaytirish uchun banklarning o‘zlik aktivlari hajmini oshirish;
- tijorat banklarining investitsiya siyosatini takomillashtirish jumladan, aktivlar tuzilmasida investitsiya aktivlari ulushini oshirish, investitsiya portfeli tuzilmasini optimallashtirish, daromad bermaydigan aktivlarni sotish orqali bank aktivlarining divertsifikatsiya darajasini oshirish hamda investitsiya bo‘limlarning tashkiliy tuzilmasini mustahkamlash lozim deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Faulkender, Michael W. W. and WANG, Rong. Corporate Financial Policy and the Value of Cash. (2006). Journal of Finance. 61.
2. Wang H., Liang P., Li H., Yang R. “Financing Sources, R&D Investment and Enterprise Risk” // Procedia Computer Science 91 (2016) 122 – 130 p. https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877050916312303.
3. Мазурина Т.Ю. Банковское инвестицияное кредитование: современное состояние, проблемы и перспективы развития// Деньги и кредит.–Москва, 2013.–№4.–С. 33.
4. Юдина И.Н. Банковская система в развивающихся экономиках: опыт становления, развития и кризисов. Монография.–М.: ИНФРА-М, 2013.–С.
5. Abduvakhidov, F. T.., Norov, A. R.., Nurmuxammedov, A. Y.., Berdiyev, A. O.., & Yunusov, I. S. o‘g‘li. (2022). Mechanisms to Increase the Efficiency of the Country’s Economy. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 5, 441-446. Retrieved from http://sjii.indexedresearch.org/index.php/sjii/article/view/165.
6. Manba: http://www.worldbank.org/ – sayt ma’lumotlari.
7. Manba: https://dlib.eastview.com/browse/doc/34896577 – sayt ma’lumotlari.
8. Manba: https://stat.uz/uz/ ва http://cbu.uz/oz/ sayt ma’lumotlari.

KORXONALARDA INQIROZGA QARSHI MOLIYAVIY BOSHQARUV TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH

Latipova Shaxnoza Maxmudovna
SamISI dotsenti

Annotatsiya: Maqolada inqirozga qarshi moliyaviy boshqaruvning umumiy tizimi va o‘ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Iqtisodiyotni innovatsion rivojlantirish sharoitida har bir mamlakat iqtisodiyotida korxonalarning moliyaviy barqarorligini saqlash muhim ahamiyatga ega. Shu sababli maqolada inqirozga qarshi moliyaviy boshqaruvning umumiy tizimini yaratish sxemasi taklif etilgan. Inqirozga qarshi samarali chora-tadbirlarni ishlab chiqish bo‘yicha inqirozga qarshi moliyaviy boshqaruv algoritmi ham keltirilgan. Ushbu algoritm asosida moliyaviy barqarorlikni ta’minlash bosqichlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: inqiroz, antiinqiroziy moliyaviy boshqaruv, algoritm, moliyaviy barqarorlik, moliyaviy halokat, moliyaviy muvozanat, avtomatlashtirilgan tizim.

Abstract: The article discusses the general system and features of anti-crisis financial management. In the context of innovative economic development, it is important to maintain the financial stability of enterprises in the economy of each country. Therefore, the article proposes a scheme for creating a general system of anti-crisis financial management. An algorithm for anti-crisis financial management for the development of effective anti-crisis measures is also presented. Based on this algorithm, the stages of ensuring financial stability are identified.

Key words: crisis, anti-crisis financial management, algorithm, financial stability, financial disaster, financial balance, automated system.

Аннотация: В статье рассматривается общая система и особенности антикризисного финансового управления. В условиях инновационного развития экономики важно сохранить финансовую устойчивость предприятий экономики каждой страны. Поэтому в статье предлагается схема создания общей системы антикризисного финансового управления. Также представлен алгоритм антикризисного финансового управления для разработки эффективных антикризисных мер. На основе данного алгоритма выделены этапы обеспечения финансовой устойчивости.

Ключевые слова: кризис, антикризисное финансовое управление, алгоритм, финансовая устойчивость, финансовая катастрофа, финансовое равновесие, автоматизированная система.

KIRISH

Har bir tadbirkorlik faoliyati taraqqiyoti davomida o‘zining eng yuqori nuqtasiga erishish bilan bir qatorda, ichki va tashqi omillar ta’sirida pasayishga ham duch keladi. Ichki omillar deganda biznesning jamoaviy, moliyaviy, psixologik omillari tushunilsa, tashqi omillar sifatida esa iqtisodiy, iste’mol va raqobat omillarini keltirib o‘tish mumkin.

Antiinqiroziy moliyaviy boshqaruv deganda ichki yoki tashqi omillar ta’sirida yuzaga kelgan salbiy iqtisodiy oqibatlarni bartaraf etish bo‘yicha korxona rahbari tomonidan qo‘llaniladigan chora-tadbirlar tushuniladi.

Shu sababli barcha darajadagi rahbarlar, mulkdorlar, investorlar va menejerlar nafaqat korxonaning barqaror rivojlanishi davrida, balki birinchi navbatda korxonada biznes jarayonlarning nobarqarorlik holatida, shuningdek, uning pasayishi davrida ham samarali boshqaruvni amalga oshirishi talab etiladi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirishning bugungi sharoitida har bir mamlakat hayotida mavjud korxonalarning sog‘lom moliyaviy faoliyat yuritishi muhim ahamiyatga ega. Shu sababli korxonalarda inqirozga qarshi moliyaviy boshqaruvning samarali va yagona axborotlashtirilgan tizimini yaratishga alohida e’tibor berish talab etiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Antiinqiroziy moliyaviy boshqaruv tushunchasi xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan hanuzgacha keng tadqiq qilinayotgan va o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan ilmiy mavzulardan biri hisoblanadi. Jumladan, xorijiy olim V.G.Kovalchuk va A.O.Cherkashinalar tomonidan korxonalarda antiinqiroziy moliyaviy boshqaruv korxona faoliyatini boshqarishning ajralmas tarkibiy qismi sifatida uning ichki salohiyati va moliyaviy ko‘rsatkichlarni

tahlil qilish orqali amalga oshiriladigan chora-tadbirlar tizimi sifatida yondashilib, korxona hayot siklining butun davrida inqirozning oldini olish, uni bartaraf etish uchun bor imkoniyatlarini baholash tizimi deb ifodalangan [1].

L.D.Kostakova esa antiinqiroziy moliyaviy boshqaruv tizimiga boshqaruv tizimidagi nisbatan yangi yo‘nalish ekanligi ta’kidlab, u orqali nafaqat inqirozni o‘z vaqtida aniqlash va sabablarini aniqlash, moliyaviy risklarni baholash, moliyaviy nobarqarorlikni bartaraf etish, balki istiqbolda moliyaviy barqarorlikni ta’minlash uchun oqilona boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish mumkinligiga to‘xtalgan [2].

M.N.Berest korxonalarni boshqarishda antiinqiroziy moliyaviy boshqaruvning mazmunini va nazariy asoslarini o‘rganishda tahlil asosida antiinqiroziy moliyaviy boshqaruvning asosiy tarkibiy elementlari sifatida uning maqsadi, vazifalari, obyekt va subyektlari alohida ajratib ko‘rsatilgan. Shuningdek, antiinqiroziy moliyaviy boshqaruvning funksiyalari hamda tamoyillari tadqiq qilinib, ular bazaviy, maxsus hamda integratsion turlarga ajratilgan [3].

Mamlakatimizda inqiroz holatlarini bartaraf etish, butun dunyoda kuzatilgan moliyaviy-iqtisodiy inqiroz sharoitida makrodarajada ishlab chiqarishni rivojlantirish, inqirozga qarshi chora-tadbirlar qo‘llash masalalari mahalliy iqtisodchi olimlar A.Sh.Bekmurodov, U.V.G‘afurov, D.N.Raximova, N.Q.Yo‘ldoshev, A.V.Vahobov, N.X.Jumayev kabi olimlarning ilmiy ishlarida o‘z aksini topgan [4].

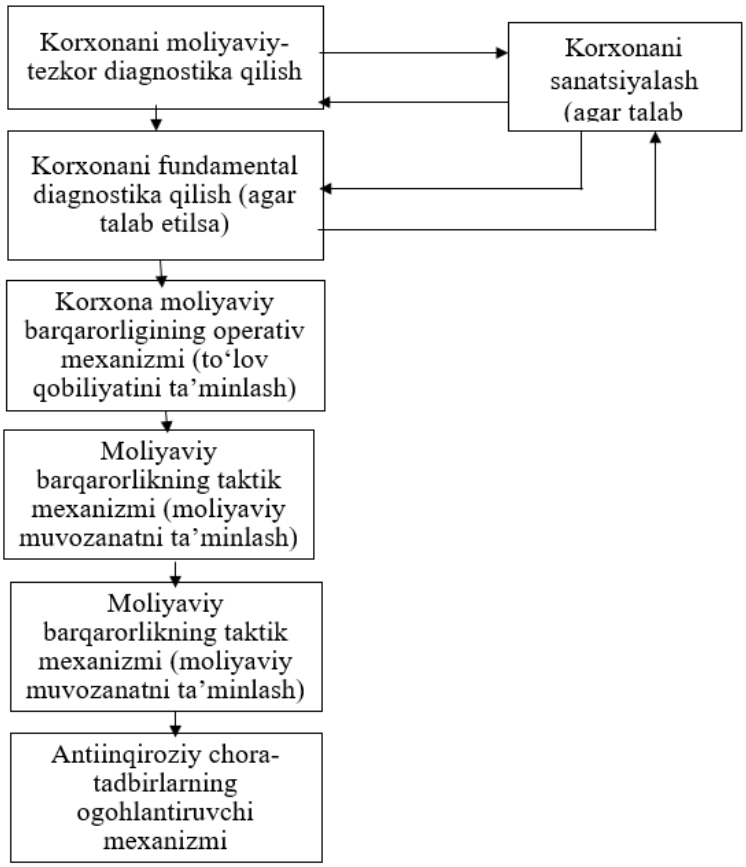
Bundan tashqari, korxonalarda inqirozga qarshi boshqaruvning iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish bo‘yicha masalalar J.R.Zaynalov, Z.J.Rasulov [5], J.X.Kambarovlar tomonidan tadqiq etilgan [6].

J.X.Kambarov tomonidan korxornalarda inqirozga qarshi boshqaruvning umumiy tizimida innovatsiyalarning ahamiyati nuqtayi nazaridan yondashilganini ko‘rish mumkin. Iqtisodchi asosiy e’tiborni iqtisodiy nobarqaror korxonalarda innovatsiyalarni yaratish, ishlab chiqish va ularning boshqaruvini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish inqirozdan olib chiquvchi vosita vazifasini bajarishi mumkinligiga qaratgan [7].

Zamonaviy globallashuv va dinamik bozor muhiti sharoitida korxonalarda inqiroz yangicha xususiyatlar bilan tavsiflanmoqda. Shu sababli, inqirozli holatlarni tadqiq qilishga bag‘ishlangan ilmiy ishlarni o‘rganishda xo‘jalik faoliyatini yuritishning zamonaviy iqtisodiy shartlariga alohida e’tibor berish talab etiladi.

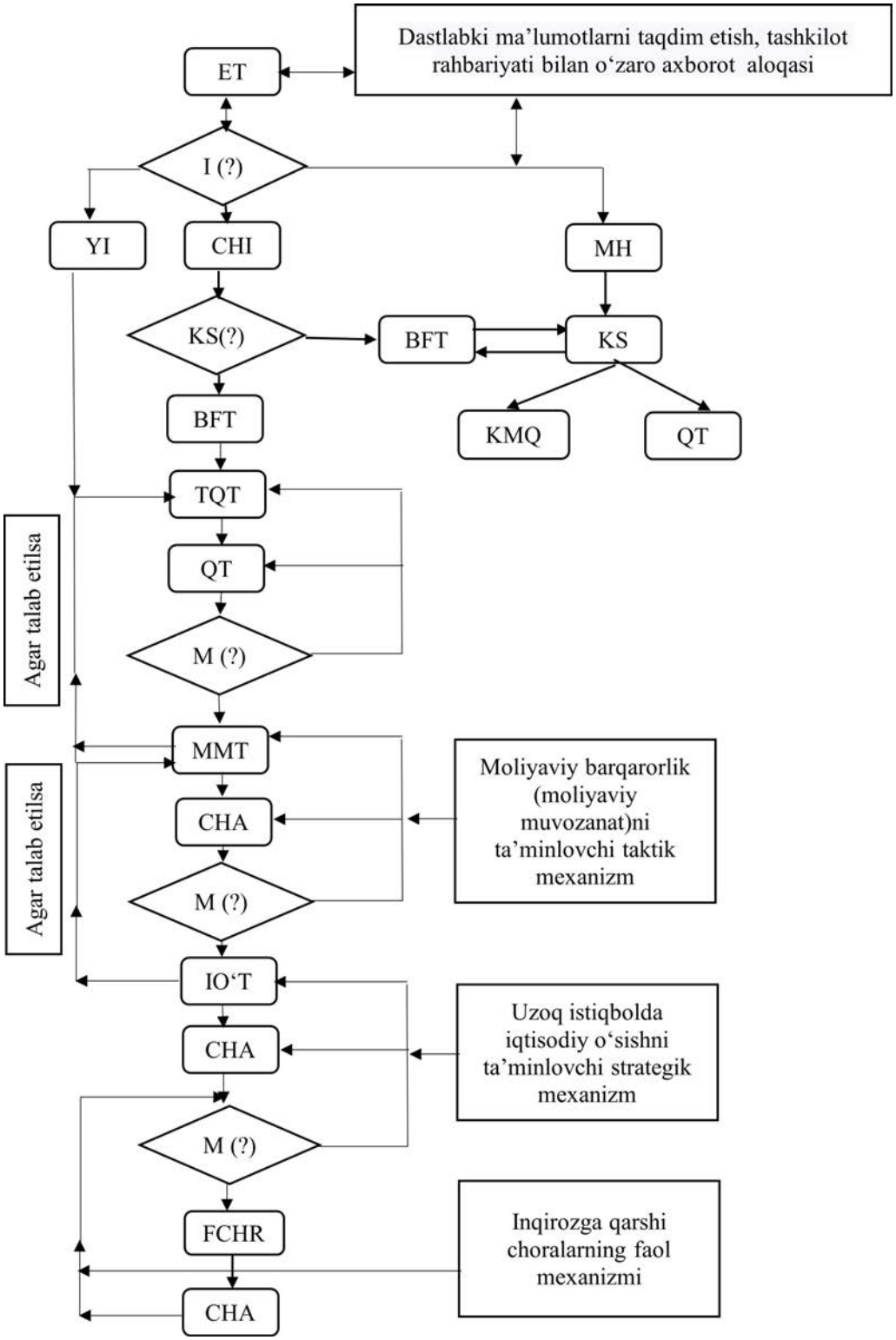
TAHLIL VA NATIJALAR

Korxonalarda inqirozga qarshi boshqaruv va moliyaviy menejmentga oid adabiyotlarni tahlil qilish natijasida [8-10] inqirozga qarshi moliyaviy boshqaruvning umumiy tizimini yaratishning quyidagi sxemasini keltirib o‘tamiz (1-chizma).

1-chizma: Inqirozga qarshi moliyaviy boshqaruvning umumiy sxemasi

1-chizmadan ko‘rinib turibdiki, birinchi bosqichda korxonaning moliyaviy ko‘rsatkichlari, ya’ni inqiroz maydonining indikatorlari bo‘yicha ekspress diagnostikasi amalga oshiriladi va korxona inqirozining qay darajada chuqurlashgani aniqlanadi. Bunda 1-variantda – yengil inqiroz, 2-variantda – chuqur inqiroz, 3-variantda – “moliyaviy halokat” tashhisi qo‘yilishi mumkin. Agarda ekspress tashhis amalga oshirilganda korxonada “moliyaviy halokat” mavjud, degan xuslosaga kelinsa, sanatsiyaga ehtiyoj tug‘iladi. Agarda korxona chuqur inqiroz holatida, degan xulosaga kelinsa, unda bankrotlikni fundamental tashhislash, undan keyin sanatsiyani amalga oshirish-oshirmaslik haqida qaror qabul qilinadi. Agarda sanatsiyaga ehtiyoj bo‘lmasa, unda moliyaviy barqarorlikning operativ mexanizmini ishga solish talab etiladi.

2-chizma: Antiinqiroziy moliyaviy boshqaruv algoritmi

ET – korxonani “tezkor” (ekspress) tashhislash;
I? – korxonaning inqirozli (qanday?) holati;
YI – yengil inqiroz;
CHI – chuqur inqiroz;
MH – moliyaviy halokat;
KS? – korxonani sanatsiyalash kerakmi;
KS – korxonani sanatsiyalash;
BFT – bankrotlikni fundamental tashhislash, tahlilning qo‘shimcha shakllaridan foydalanish;
KMQ – korxona majburiyatlarini qayta moliyalashtirish;
QT – korxonani qayta tarkiblash;
TQT – to‘lov qobiliyatini ta’minlash;
CHA – chora-tadbirlarni amalga oshirish;
M? – maqsadga erishildimi;
MMT – moliyaviy muvozanatning ta’minlanishi;
IO‘T – uzoq istiqbolda iqtisodiy o‘sishni ta’minlash;
FCHR – faol chora-tadbirlar rejasini ishlab chiqish.

Agarda korxona yengil inqiroz holatiga tushib qolganligi aniqlansa, unda birinchi qatorda moliyaviy barqarorlik ya’ni, to‘lovga layoqatliligini ta’minlash uchun operativ mexanizmni amalga oshirish lozim bo‘ladi. So‘ngra moliyaviy muvozanatni ta’minlash maqsadida moliyaviy barqarorlikning operativ mexanizmiga tayaniladi. Xuddi shu tarzda chizmada keltirilgan ketma-ketlikda chora-tadbirlar amalga oshiriladi.

Korxonada keltirilgan inqirozga qarshi moliyaviy boshqaruv algoritmi korxonalarda taqdim etilayotgan ma’lumotlarning o‘z vaqtida, ishonchli va tayyor bo‘lishini ta’minlaydigan maxsus xizmat organlari bilan kelishilgan holda amalga oshirilishi kerak.

Ushbu holat ayniqsa, moliyaviy ekspress tashhislash va operativ bosqichda, ya’ni to‘lovga layoqatlilikni ta’minlash jarayonida muhim ahamiyat kasb etib, bu jarayon vaqt va ishonchli ma’lumot kabi omillar muhim o‘ringa ega bo‘lishi bilan ajralib turadi.

Dastlabki ma’lumotlarni yetkazib berishni tartibga solish biznesning shakli va shartlariga bog‘liq bo‘ladi va bu narsa bir oyda bir martadan, kuniga bir martagacha bo‘lishi mumkin.

Yuqorida keltirilgan algoritmning har bir blokida uni alohida bo‘lim (yoki alohida mas’ul shaxs) sifatida amalga oshirish maqsadga muvofiq. Chunki ular (bo‘lim, mas’ul shaxs)ning har birida o‘zining maqsadi va vazifalari, kiruvchi va chiquvchi ma’lumotlarni taqdim etish shakl va turlari tanlanadi.

Odatda, ushbu algoritm tegishli ma’lumotlar bazasi orqali kompyuter tarmog‘ida amalga oshirilishi lozim. Har bir blokda ma’lumotlarni yaratish va ularni o‘zaro almashish elektron shalkda amalga oshiriladi.

Moliyaviy barqarorlikning operativ, taktik, strategik va ogohlantiruvchi bosqichlarida nafaqat korxonadagi iqtisodchilar bilan, balki yetakchi menejerlar hamda korxonaning rivojlanishiga mas’ul bo‘lgan rahbarlar bilan hamkorlikda faoliyat olib borish talab etiladi.

Algoritmning moliyaviy barqarorlikni ta’minlashning birinchi operativ bosqichida agarda qisqa davrda pul mablag‘lari tushumi hajmi korxonaning kechiktirib bo‘lmaydigan moliyaviy majburiyat (qarz)lari hajmidan yuqori bo‘lgan bo‘lsa, unda belgilangan maqsadga erishilgan hisoblanadi.

Moliyaviy muvozanatni ta’minlashning ikkinchi taktik bosqichida agar shakllantirilgan xususiy moliyaviy resurslar hajmi iste’mol qilingan xususiy mablag‘lar hajmidan oshsa yoki unga teng bo‘lsa, qo‘yilgan maqsadga erishilgan hisoblanadi.

Uchinchi strategik bosqichda agarda korxonaning iqtisodiy o‘sish darajasi kuzatilayotgan uzoq muddatli davrda korxona biznes bahosining o‘sishi bilan proporsional bo‘lsa, belgilangan maqsadga erishilgan hisoblanadi (2-chizma).

Inqirozga qarshi moliyaviy boshqaruv tajribasidan shu narsa ma’lum bo‘ldiki, inqirozning endogen va ekzogen omillari tasodifiy, o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lib, korxonada kutilmagan moliyaviy natijalarni keltirib chiqarishi mumkin. Bu esa inqirozga qarshi moliyaviy boshqaruvda yagona avtomatlashtirilgan tizimni yaratishni talab etadi. Ushbu tizim nafaqat korxona moliyaviy barqarorligining joriy mexanizmiga, balki taktik, strategik va oldini oluvchi mexanizmiga ta’sir ko‘rsatadi.

Korxona kreditorlari, boshqa manfaatdor subyektlar hamda sud qaroridan qat’iy nazar, moliyaviy-xo‘jalik faoliyatida inqirozga qarshi moliyaviy boshqaruvning samarali yagona avtomatlashtirilgan tizimini joriy etish orqali biznesning xavfsizligini ta’minlaydi, risk darajasini kamaytiradi, bozordagi faoliyatining samaradorligini oshiradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, korxonada inqirozga qarshi moliyaviy boshqaruvning samarali yagona avtomatlashtirilgan tizimini barpo etish uchun quyidagilarga alohida e’tibor berish lozim:

- korxona moliyaviy muvozanatining buzilishiga doimo tayyor bo‘lish;
- moliyaviy faoliyatda inqirozli holatlarni erta tashhislash;
- inqiroz omillarini ularning xavf darajasidan kelib chiqib tabaqalashtirish;
- alohida inqirozli holatlarga zudlik bilan ta’sir ko‘rsatish;
- turli tahdidlar darajasiga oqilona ta’sir ko‘rsatish;
- faqatgina korxonaning ichki zaxiralariga tayanish.

Korxonada inqirozga qarshi moliyaviy boshqaruvning yagona avtomatlashtirilgan tizimi samarali yo‘lga qo‘yilishining tashkiliy tadbirlari sifatida esa quyidagilarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

- korxonaning “inqiroz rivojlanishini ifodalovchi indikatorlari”, ya’ni maxsus moliyaviy ko‘rsatkichlarni doimiy ravishda monitoring qilib borish;
- korxonadagi “inqiroz rivojlanishini ifodalovchi indikatorlari”, ya’ni maxsus moliyaviy ko‘rsatkichlarning belgilangan normal me’yordan farqlanishi natijasida yuzaga kelgan inqiroz darajasini aniqlash;
- inqirozli omillarning korxonaning yakuniy ko‘rsatkichlariga ta’sirini aniqlash tadbirlarini ishlab chiqish va omilli tahlilni amalga oshirish;
- inqirozli omillarning rivojlanishini bashoratlash;
- maqsadlar tizimini shakllantirish;
- korxona moliyaviy barqarorligining ichki mexanizmini tashkil etish, maqsadlar tizimini amalga oshirish;
- korxonani qayta tashkil etish, sanatsiyalashning samarali shaklini (kam samarali mulkni sotish, personalni qisqartirish va sh.k.) tanlash;
- korxonani inqirozdan chiqarish bo‘yicha tadbirlar natijalarini nazorat qilish.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. https://economiclaw.kiev.ua/index.php/economiclaw/article/view/979/939.
2. https://www.researchgate.net/publication/352360090_Anti-crisis_financial_management_-_component_of_industrial_enterprise_management.
3. Берест М. Н. Теоретические основы антикризисного финансового управления предприятием // БІЗНЕСІНФОРМ № 3.2014.
4. Yuldasheva N.A. Inqirozga qarshi boshqaruvda davlat tomonidan tartibga solishning asosiy yo‘nalishlari // Iqtisod va moliya, 2020 y., 2(134), 170-177 b.
5. Rasulov Z.J. Antiinqiroziy boshqaruv. O‘quv qo‘llanma. – T.: 2019. – 300 b.
6. Kambarov J.X. Sanoat korxonalarida inqirozga qarshi boshqaruvning iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish: dis....iqt. fanlari nomzodi. – T.: TDIU, 2020.– 156 b.
7. Qambarov j.X., Maxmudova N.J. inqirozga qarshi innovatsion mexanizmni takomillashtirish // Iqtisod va moliya, 2016 y., №4. 9-16 b.
8. Антикризисное управление. Учебное пособие / Г.Т.Кунуркульжаева, Б.Ж.Болатова, Б.Б.Дуйсенбаева, Н.Т.Байкадамов. – Костанай: КСТУ им. академика З.Алдамжар, 2019. – 185 с.
9. Патласов О.Ю., Сергиенко О.В. Антикризисное управление. Финансовое моделирование и диагностика банкротства коммерческой организации. – Москва: Книжный мир, 2009. – 512 с.
10. Большаков А.С. Антикризисное управление: финансовый аспект. Монография. – СПб.: СПбГУП, 2005. – 132 с.
11. Антикризисное управление. Учебное пособие / Г.Т.Кунуркульжаева, Б.Ж.Болатова, Б.Б.Дуйсенбаева, Н.Т.Байкадамов. – Костанай: КСТУ им. Академика З.Алдамжар, 2019. – 185 с.

TIJORAT BANKLARI FAOLIYATIDA ONLAYN TIZIMLARINING TUTGAN O‘RNI VA ULARNING RIVOJLANISHI

Raxmataliyev Muzaffar Eshdavlatovich
PhD, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti,
“Statistika” kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada tijorat banklar faoliyatida onlayn tizimlar va xizmatlar rivojlanishi, Jahon va Respublikamiz tijorat banklari amaliyotida q‘ollanilayotgan turli xil onlayn tizimlari turlari, tijorat banklari onlayn tizimilarida onlayn bank xizmatlarini ko‘rsatishning asosiy tamoyillari va onlayn tizimlarining xavfsizlik va maxfiylikni ta’minlashning asosiy ko‘rsatkichlari o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: onlayn tizim, onlayn bank mahsulotlari va xizmatlari, raqamli banklar, dasturiy ta’minot, avtomatlashtirilgan texnologiyalar, interaktiv platformalar, mobil ilovalar, veb-saytlar onlayn kreditlar, onlayn depozitlar.

Abstract: This article discusses the development of online systems and services in commercial banks, various types of online systems used in the practice of commercial banks in the world and our republic, the basic principles of providing online banking services in the online systems of commercial banks, and also studied basic principles for ensuring the security and confidentiality of online system indicators.

Key words: online system, online banking products and services, digital banks, software, automated technologies, interactive platforms, mobile applications, websites, online loans, online deposits.

Аннотация: В данной статье рассмотрены вопросы развития онлайн-систем и сервисов в коммерческих банках, различные виды онлайн-систем, используемые в практике коммерческих банков мира и нашей республики, основные принципы предоставления онлайн-банковских услуг в онлайн-системах коммерческих банков, а также изучены основные принципы обеспечения безопасности и конфиденциальности показателей онлайн-систем.

Ключевые слова: онлайн-система, продукты и услуги онлайн-банкинга, цифровые банки, программное обеспечение, автоматизированные технологии, интерактивные платформы, мобильные приложения, веб-сайты, онлайн-кредиты, онлайн-депозиты.

KIRISH

Mamlakat bank tizimini isloh qilish strategiyasida “..yetarli darajada xizmat ko‘rsatilmayotgan va zaif qatlamlarda davlat ishtirokini ko‘paytirish va manzilli chora-tadbirlarni amalga oshirish, aholi va kichik biznes uchun masofaviy xizmatlarni keng joriy qilish, kamxarj xizmat ko‘rsatish nuqtalari tarmog‘ini rivojlantirish, shuningdek, respublikaning yagona moliya tizimidagi o‘zaro to‘ldiruvchi qism sifatida nobank kredit tashkilotlarining shakllanishi va rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratish orqali moliyaviy xizmatlar ommabopligini va sifatini oshirish”[1] ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida belgilab berilgan.

Bugungi kunda zamonaviy innovatsion texnologiyalar va transformatsiyalar eng yuqori cho‘qqiga chiqqan davrda yangi axborot texnologiyalar butun jamiyatning ko‘plab sohalaridagi kabi bank tizimida ham muhim o‘rin egallab, tijorat banklar faoliyatida onlayn tizimlaridan foydalanish tobora rivojlanib bormoqda. Shuningdek, tijorat banklarining iqtisodiy rivojlanish holati va istiqbollari ko‘p jihatdan onlayn tizimlaridan foydalanish darajasiga bog‘liq. Jahon amaliyotidan kelib chiqqan holda, shuni aytish mumkinki, hozirgi kunda raqobatli iqtisodiyot davrida onlayn tizimlarini rivojlantirgan tijorat banklari ustunlikka ega bo‘ladilar. Bu esa tijorat banklarida onlayn tizimlari va xizmatlari rivojlanishining nazariyasini o‘rganish asosida kompleks ilmiy-amaliy tadqiqotlar olib borishni taqozo etmoqda.

1 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi “2020–2025-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Res-publikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-5992-son Farmoni // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 13.05.2020-y., 10.06.2022-y., 06/22/152/0507-son.

ADABIYOTLAR SHARHI

Tijorat banklarida onlayn tizimlari va xizmatlari rivojlanishining nazariyasi bo‘yicha qator iqtisodchi olimlarning ilmiy izlanishlarida o‘z ifodasini topgan. Rus olimlari Beloglazova G.N., Krolivetskaya L.P. talqiniga ko‘ra, tijorat banklarida onlayn xizmat ko‘rsatish “mijozlarga bankka kelmasdan, turli telekommunikatsiya kanallaridan foydalangan holda bank operatsiyalarini amalga oshirish imkoniyatini taqdim etishdir” [2].

Shuningdek, Tavasiev A.M. yondashuviga ko‘ra, tijorat banklarida onlayn xizmat ko‘rsatish “mijoz va bank xodimlari o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri aloqa qilmasdan, bank ofisidan tashqarida, masofadan turib bank mahsulotlarini taqdim etish (bank xizmatlarini ko‘rsatish)” [3] Trofimov D.V. esa “tijorat banklarida onlayn xizmat ko‘rsatish odatda masofadan turib, mijozlar bank ofisiga bormasdan, bank xodimlari bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri aloqa qilmasdan – uydan (“uy” deb ataladigan) bank xizmatlarini ko‘rsatish (bank mahsulotlarini taqdim etish)” [4] tushunchalarini bergan bo‘lsa, Vanin A. va Summanen K. lar tijorat banklarida onlayn xizmat ko‘rsatish “tranzaksiyalarni amalga oshirish mijozning bankka shaxsiy tashrifini talab qilmaydigan texnikani anglatadi”, [5] deb ta’rif bergan.

Korobova G.G. talqiniga ko‘ra, tijorat banklarida onlayn xizmat ko‘rsatish “mijozning bankda bo‘lmasdan telekommunikatsiyalardan foydalangan holda onlayn bank xizmatlarini ko‘rsatish usullarining birlashmasi” [6] sifatida qaragan. Shu bilan birga, “Onlayn bank xizmatlari qonuniy ravishda mijoz va bank xodimi o‘rtasida bevosita o‘zaro aloqalarsiz mijozning iltimosiga binoan bank mahsulotlarini va xizmatlarini taqdim etish deb ataladi” [7] talqin qilgan. Korobova G.G. Bundan tashqari, tijorat banklarida onlayn xizmat ko‘rsatish “tranzaksiyalarni amalga oshirish mijozning bankka shaxsiy tashrifini talab qilmaydigan texnikani anglatadi bo‘yicha barcha ilmiy adabiyotlarda shunga o‘xshash talqinni ko‘rish mumkin: Tijorat banklarida onlayn xizmat ko‘rsatish “tranzaksiyalarni amalga oshirish mijozning bankka shaxsiy tashrifini talab qilmaydigan texnikani anglatadi ko‘rsatish – bu mijoz tomonidan masofadan turib (bankka shaxsiy tashrifisiz), ko‘p hollarda kompyuterdan foydalangan holda uzatiladigan buyurtmalar asosida bank xizmatlarini ko‘rsatish texnologiyalari uchun qabul qilingan atamalar majmuasidir” [8] deb ta’kidlab o‘tgan.

Mahalliy olimlarimizdan professor Sh.Z.Abdullayeva tijorat banklarida onlayn xizmat ko‘rsatish bo‘yicha, “Innovatsion axborot texnologiyalarining rivojlanishi internetda moliyaviy xizmatlar ko‘rsatish imkoniyatini kengaytirayotganligi, ilg‘or firmalar va tijorat banklari bugungi kunda bu imkoniyatdan foydalangan holda mijozlarga masofadan turib xizmat ko‘rsatish, elektron pullar hisobini amalga oshirish imkoniyatiga ega bo‘layotganligiga, mamlakatimiz tijorat banklarida bank hisobvaraqlarini masofadan turib boshqarishni rivojlantirish” [9], Tijorat banklarida masofadan bank xizmatlarini ko‘rsatish bo‘yicha ilmiy tadqiqot ishlarini olib borgan olimlarimiz professor Z.T.Mamadiyarov fikricha, “...bank tizimida masofaviy bank xizmatlarining rivojlanishi, birinchidan, odamlar hayotidagi o‘zgarishlar, yangi axborot texnologiyalarning joriy etilishi, ikkinchidan, bank operatsiyalarning avtomatlashtirilgani bilan bog‘liq” [10], X.Xudoyarova “bank chakana xizmatlari bozorini takomillashtirishga qaratilgan strategik maqsadga erishishda, chakana bank xizmatlarini yetkazib berish jarayonini bir standartga solish asosida zamonaviy, innovatsion “online” xizmat turlarini joriy etish orqali, bank chakana xizmatlari bozorini yanada takomillashtirish hamda bank mijozlari talabini qondirish” [11], bugungi kunning eng muhim masalalaridan biri ekanligiga e’tibor qaratgan.

TADQIQOT METOLOGIYASI

Tijorat banklarida onlayn tizimlari va xizmatlari amalga oshirishda tijorat banklarining onlayn tizimlari va xizmatlarini rivojlantirishda olimlar va soha vakillarining fikr-mulohazalarini tahlil qilish, ekspert baholash, jarayonlarni kuzatish, iqtisodiy hodisa va jarayonlarga tizimli yondashuv, muallif tajribalari bilan qiyosiy tahlil o‘tkazish orqali tegishli yo‘nalishlarda xulosa berilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tijorat banklarida onlayn xizmat ko‘rsatish, birinchi marta 1989-yilda HSBC UK BANK PLC kompaniyasining Buyuk Britaniyada joylashgan telefon va internetga asoslangan chakana banki First Direct bo‘limidan telefon orqali bank xizmatlarini sotib olish imkoniyati paydo bo‘ldi [12]. Tijorat banklarida onlayn xizmat ko‘rsatish – bu mijozga masofadan turib zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalangan holda onlayn bank mahsulotlari va xizmatlarini taqdim etish tushiniladi.

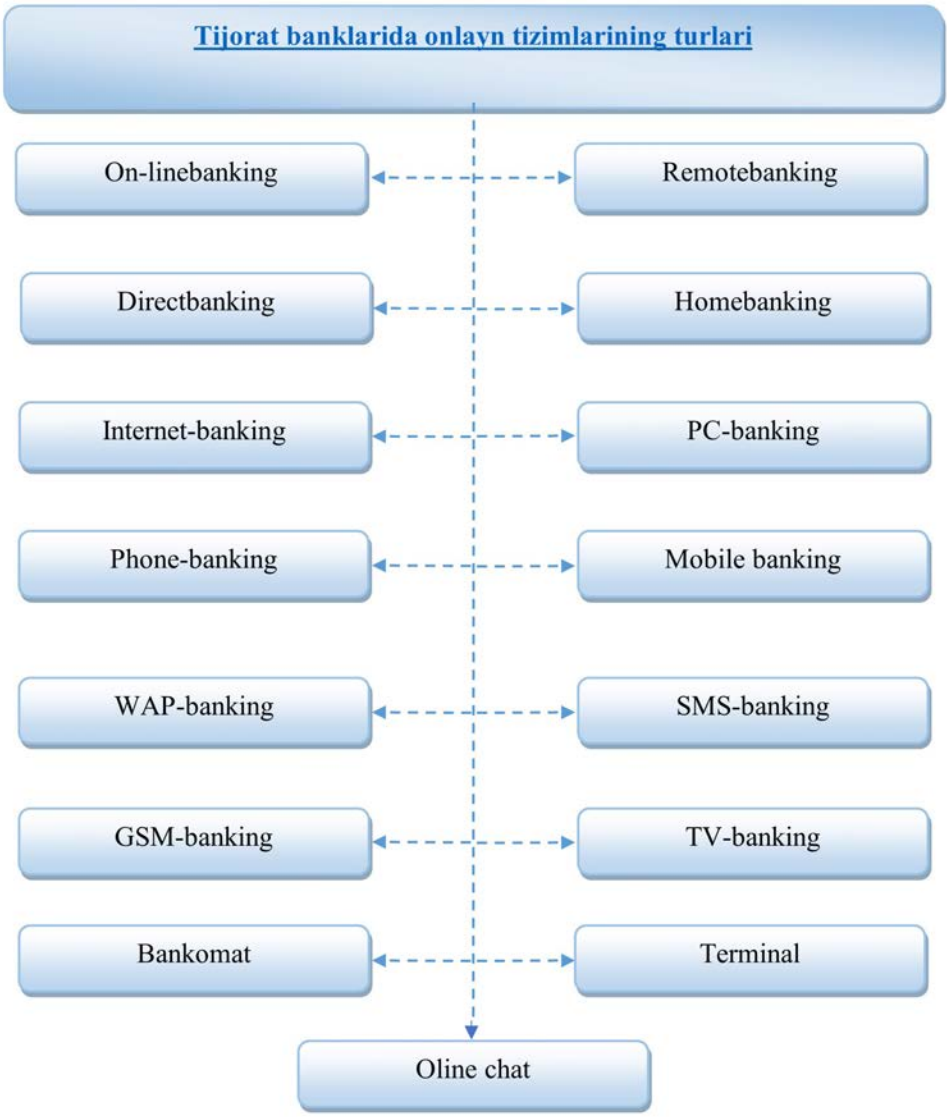
Xorijiy amaliyotlarda “Homebanking” atamasi juda ko‘p ishlatilib, innovatsion axborot texnologiyalar asosida mijozlarga bank xizmatlarini mustaqil ravishda uyda bank operatsiyalarini onlayn amalga oshirish tushuniladi. Bundan tashqari “onlayn xizmat ko‘rsatish” atamasi ham juda keng bo‘lib, jismoniy va yuridik shaxslarga nafaqat uyda, o‘ziga qulay innovatsion axborot texnologiyalari orqali bank ofisidan uzoqda joylashgan istalgan joyda onlayn xizmat ko‘rsatish tushuniladi.

Onlayn tizimlari – bu, mijozlarga bank xizmatlarini internet, telefon, mobil ilovalar, axborot texnologiyalar va boshqa elektron tizimlar orqali bank mahsulotlari va xizmatlarini taqdim etishga imkon beradigan innovatsion texnologiyalar tushuniladi. Bu tizimlar orqali mijozlar naqd pul olish, pul o‘tkazish, hisobvarag‘i holati bilan

tanishi va boshqa bank operatsiyalarini bajarishlari mumkin. Bu tizimlar yordamida mijozlar, xizmatlar bilan birgalikda ishlashlari mumkin bo‘lgan har qanday joyda va har qanday vaqt masofadan onlayn xizmat oladilar.

Tijorat banklarida onlayn tizimlarining asosiy tamoyili mijoz va bank o‘rtasida turli axborotlarning masofadan almashinuvi hisoblanadi[2].

Jahon amaliyotida ma’nolari bir-biriga o‘xshash ma’nodagi qo‘yidagi turli xil tijorat banklarida onlayn tizimlari turlari mavjud. (1.1-rasm).

1.1-rasm: Tijorat banklarida onlayn tizimlarining turlari[3]

1.1-rasmdagi onlayn tizimlarining elementlari o‘rtasidagi o‘xshashlik deyarli bir xil darajadagi vazifalarni bajaradi. Bu esa onlayn tizimlarining elementlari o‘rtasidagi o‘xshashlik har bir tizimda mijozlarga bank xizmatlarini onlayn tarzda taqdim etishga imkoniyat beradi. Bu tizimlar internet orqali, mobil qurilmalar orqali, telefon orqali va boshqa innovatsion axborot texnologiyalari orqali foydalanish imkoniyatini taqdim etadi. Barcha tizimlar mijozlarga to‘g‘ri ma’lumotlarni olish, hisobraqamlarni boshqarish, pul o‘tkazmalarini amalga oshirish, hisobni tekshirish va boshqa amallarni bajarishga imkoniyat beradi.

Bugungi kunda Respublikamizda faoliyat yuritayotgan tijorat banklari qo‘yidagi onlayn tizimlaridan foydalanib, ularning asosiy mazmuni qo‘yidagilardan iborat:

- **Bank-Mijoz** – ushbu onlayn tizimi mijozlarning kompyuteriga o‘rnatilgan maxsus dastur orqali bank va mijozning kompyuteri o‘rtasida aloqani to‘g‘ridan-to‘g‘ri amalga oshirib, ularning ma’lumotlarini saqlab, barcha hisob-kitoblarini boshqarishlari, to‘lovlarini amalga oshirishlari hamda boshqa moliyaviy operatsiyalarni bajarishlari uchun xizmat ko‘rsatadi;

2 https://cbu.uz/uz/payment-systems/remote-banking-services/
3 Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

- **Internet-banking** – bu internet orqali boshqarish huquqini beruvchi tizim bo‘lib, mijoz tizimga veb-brauzer orqali kirib, bank kartalariga ochilgan hisobvaraqlarini boshqarish xizmatini ko‘rsatadi. Bunda, internet-banking tizimi bankning veb-serverida joylashtirilgan bo‘lib, bankning veb-saytida mijoz barcha o‘z hisobraqamiga tushayotgan pullarni ko‘rishi, to‘lov hujjatlari va hisobvaraqlardan ko‘chirmalarni ko‘rib chiqish imkoniyatiga ega bo‘ladi;
- **Mobil banking** – ushbu onlayn tizimi internet-banking texnologiyasi asosida yaratilgan bo‘lib, mijozlarga bank operatsiyalarini qulay va tez amalga oshirish imkonini beradi. Bu tizim orqali mijozlar, o‘z hisobraqamlariga tushayotgan pullarni ko‘rish, pul o‘tkazish, hisobni tekshirish, hisobni boshqarish va boshqa bank operatsiyalarini mobil qurilmalari orqali amalga oshirishlari mumkin. Bu uslub mijozlarga bankka borish vaqtini tejash, o‘z vaqtini tejash, hujjatlar bilan dastlabki muomalada bo‘lgan hollarda dastlabki muomalalarni tez va qulay hal qilish imkonini ta’minlaydi;
- **SMS-banking** – mijozlarga ularning depozit hisobvaraqlaridagi hamda bank kartalariga ochilgan hisobvaraqlaridagi operatsiyalar haqida SMS ko‘rinishdagi ma’lumotlarni olish imkonini ta’minlaydigan tizimdir. Mijozlar bankning maxsus belgilangan telefon raqamiga SMS-so‘rov yuborish orqali hisobvarag‘laridagi amalga oshirilgan operatsiyalar haqida ma’lumotlarni olishlari mumkin. Bu xizmat mijozlarga operatsiyalarning yuzlab turdagi ko‘rsatkichlarini to‘g‘ri va vaqtida olish imkonini beradi, shuningdek, operatsiyalar haqidagi ma’lumotlarni o‘zlarining telefonlari orqali tez va qulay ko‘rishlari uchun ham foydalanishga imkon beradi;
- **Telefon va chat xizmati** – mijozlar bilan bank o‘rtasida onlayn aloqani ta’minlaydi. Bu xizmatlar, mijozlarga bank tomonidan taklif etilgan xizmatlar haqida ma’lumot olish, maslahat olish va moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirishga yordam berish imkoniyatini beradi;
- **Bankomat va terminallar** – mijozlar uchun qulay va tezlik bilan moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirishga imkon beradi. Ular umumiy joylarda, masalan, do‘konlar, savdo markazlari, avtobus bekatlari va boshqa o‘rnatilgan bo‘ladi. Shuningdek, bankomatlar va terminallar, mijozlar uchun onlayn ravishda qulaylik va tezlik keltirib chiqish uchun turli shahar va qishloqlarda keng tarqalgan bo‘lib, bu – mijozlar uchun onlayn bank xizmatlariga oson va tezlik bilan kirish imkonini beradi va ularning moliyaviy ehtiyojlarini sodda va qulay usulda hal qilishga imkon beradi:

Bugungi kunda aholiga tijorat banklarining onlayn tizimlari orqali haqiqiy vaqt rejimida kartadan kartaga pul o‘tkazish (P2P) operatsiyalarini bajarish, soliq, budjet, kommunal va boshqa to‘lovlarni amalga oshirish, mikroqarz olish va kreditlarni so‘ndirish, onlayn omonatlarni rasmiylashtirish, depozit hamda ssuda (kredit) hisobvaraqlarini masofadan ochish, xalqaro bank karta hisobvarag‘idan to‘lovlarni amalga oshirish, onlayn konversiya operatsiyalarini amalga oshirish hamda boshqa onlayn bank xizmatlaridan keng foydalanmoqda[4].

O‘z navbatida, korxona va tashkilotlar uchun bank hisobvaraqlarini ushbu onlayn tizimlari orqali haqiqiy vaqt rejimida bank hisobvaraqlaridagi mablag‘larni tasarruf etish va to‘lovlarni amalga oshirish, valyuta mablag‘lari sotib olish (konvertatsiya) uchun buyurtmanomani elektron shaklda xizmat ko‘rsatuvchi bankka yuborish, oylik ish haqi va unga tenglashtirilgan to‘lovlarni o‘tkazish uchun elektron qaydnomani bankka uzatish va boshqa xizmatlardan foydalanish bo‘yicha imkoniyatlar yaratildi[5].

Banklar o‘z onlayn tizimlari orqali qulay, sifatli va professional xizmat ko‘rsatishda qo‘yidagi asosiy muhim tamoyillari quyidagilardan iborat: (1.2-rasm)

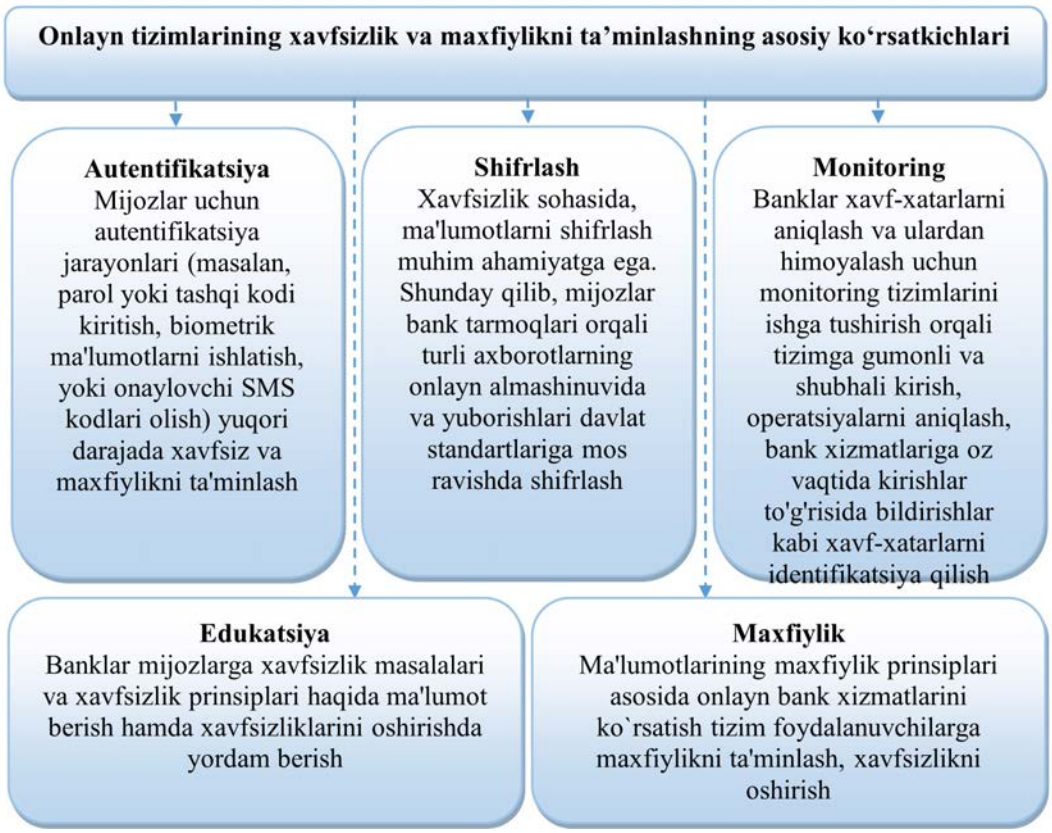
1.2-rasm: Tijorat banklari onlayn tizimilarida onlayn bank xizmatlarini ko‘rsatishning asosiy tamoyillari[6]

4 https://cbu.uz/uz/payment-systems/remote-banking-services/
5 https://cbu.uz/uz/payment-systems/remote-banking-services/
6 Muallif tomonidan ishlab chiqilgan

- **Xavfsizlik:** Mijozlar uchun xavfsizlik eha asosiy muhim tamoyillaridan biri hisoblanadi. Bu esa, banklar foydalanuvchilarning ma'lumotlarini himoya qilish uchun yagona va kuchli xavfsizlik protokollari va tizimlarni ta'minlash;
- **Qulaylik va yengillik:** Onlayn tizimlar mijozlar uchun qulay va yengil interfeyslar orqali barcha bank xizmatlariga kirish imkonini taqdim etadi. Internet bank, mobil ilovalar va onlayn tizimlari orqali mijozlarda hisob-kitoblarni boshqarish, to'lovlarni amalga oshirish, hisob qaydlarini tekshirish va boshqa amallarni tez va qulayroq ko'rinishda amalga oshirish;
- **Tezlik va samaradorlik:** onlayn tizimlari tizimlari mijozlar uchun tez va samarali bank xizmat ko'rsatishda katta rol o'ynaydi. Mijozlar onlayn bank xizmatlariga tezroq kirish va boshqa tranzaksiyalarni tezroq amalga oshirishni istaydilar. Bu esa banklar, tezlik va samaradorlikni ta'minlashda yuqori tezlik va samaradorlik darajalariga ega bo'lgan internet tarqatma va serverlaridan foydalangan holda mijozlar uchun onlayn bank xizmatlariga kirish va ularning talablari uchun tez va samarali xizmat ko'rsatishni ta'minlash;
- **Aloqa va qo'llab-quvvatlash:** Mijozlar o'zlarining muammolari va savollari uchun tezroq yordam olishlarida banklar qo'llab-quvvatlash tizimlari, onlayn chat yoki telefon xizmatlari, yoki interaktiv qo'llab-quvvatlash;
- **Texnologik innovatsiyalar:** Banklar, innovatsion texnologiyalarni qo'llagan holda onlayn tizimlarini yanada rivojlantirish. Bu esa innovatsion texnologik imkoniyatlardan foydalangan holda mijozlar uchun yangi va qulay xizmatlar yaratish;
- **Ishonchlilik va himoya:** Mijozlarga moslashtirilgan va ularning ehtiyojlari va talablari bo'yicha shakllantirilgan ishonchli xizmatlarni taqdim etish juda muhimdir. Shuningdek, ishonchli bank xizmatlarni taqdim etish, foydalanuvchilarning ma'lumotlarni himoya qilish va xavfsizlik orqali mijozlarning bank faoliyatiga ishonchini oshirish:

Bundan ko'rinib turibdiki, tijorat banklarning onlayn tizimlari qulay, sifatli va professional bank xizmatlarini ko'rsatishning asosiy tamoyillari asosida banklar faoliyatini yanada rivojlanishga asos bo'ladi.

Banklar onlayn axborotlarning almashinuvida o'zlarining onlayn tizimlari uchun yuqori darajada xavfsizlik va maxfiylikni ta'minlash lozim. Bunda, tashqi banklarda turli axborotlarning onlayn almashinuvida uning haqiqiyligini tasdiqlash uchun to'g'ri autentifikatsiya protokollari va shifrlashning ishlatilishi, tarmoqlar va serverlar uchun xavfsizligini ta'minlash, potensial xavf-xatarlarni aniqlash va ulardan himoyalash uchun monitoring tizimlarini o'rnatish lozim (1.3-rasm).

1.3-rasm: Onlayn tizimlarining xavfsizlik va maxfiylikni ta'minlashning asosiy ko'rsatkichlari[7]

7 Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Biroq mijozlar onlayn tizimlaridan foydalanishda xavfsizlik bo‘yicha kompyuterda litsenziyalangan dasturiy ta’minot mavjudligi va har bir oy ichida parollarni o‘zgartirish lozim.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda axborot texnologiyalari jadal sur’atlar bilan rivojlanib va takomillashib borayotgan bir davrda, bank o‘z mijozlari uchun qulay, sodda va tez xizmatlarni ko‘rsatish maqsadida onlayn tizimlarini takomillashtirib borish zarur. Avtomatlashtirilgan texnologiyalar va interaktiv platformalar, masalan, mobil ilovalar va veb-saytlar, mijozlar uchun turli onlayn xizmatlarni tez va oddiy ravishda taqdim etish imkoniyatini yaratadi. Bu esa bankning o‘z mijozlariga qulay, sifatli onlayn bank mahsulotlari va xizmatlarini ko‘rsatish bankning raqobatbardoshligini oshirish imkoniyatini yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi PF-5992-son “2020–2025-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 13.05.2020-y., 10.06.2022-y., 06/22/152/0507-son.
2. G. N. Beloglazova, and L. P. Krolivetskaya, Banking: organization of a commercial bank’s activities, 2rd ed., Moscow: Yurait Publ., 2012, 422.
3. Tavasiev A. M. the Organization of activity of commercial banks. Theory and practice : the textbook for masters / M. A. Tavasiev, V. D. Mekhryakov, O. I. Larina. – Moscow: Yurayt Publishing House, 2016.
4. Трофимов Д. В. Конкурентоспособност розничніх банков [Електронній ресурс] / Управление экономическими системами. – 2013. – №58.
5. Ванин А., Сумманен К. Банк, который всегда с тобой // Банковские технологии. – 1999. – №4. – С. 46-52.
6. Коробковой Г.Г. Банковское дело. Учебное пособие / Под ред. Г.Г. Коробковой. – Москва: “Экономистъ”, 2015. – 245 с.
7. Коробковой Г.Г. Банковское дело. Учебное пособие / Под ред. Г.Г. Коробковой. – Москва: “Экономистъ”, 2015. – 245 с.
8. Коробова Г. Г. Банковское дело: учебник / Г. Г. Коробова, А. Ф. Рябова, Ю. И. Коробова, Р. А. Карпова. – Москва: ИД Магистр Пресс. 2016. –751 с.
9. Abdullayeva Sh. Z.. Bank ishi. T.: “IQTISOD-MOLIYA” 2017. 535-536 b.
10. Mamadiyarov Z. T. Tijorat banklarida masofaviy bank xizmatlarini rivojlantirish. Iqtisod fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati.–T.: 2019. 56 b.
11. Xudayarova X. A. O‘zbekistonda chakana bank xizmatlari amaliyotini takomillashtirish. Iqtisod fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati.–T.: 2020. 63 b.
12. Кабушкин С.Н. Управление банковским кредитным риском – Москва: Новое знание, 2015. – 162 с.

AHOLI FAROVONLIGINI OSHIRISHDA TADBIRKORLIK FAOLIYATINING TA'SIRINI BAHOLASHNING NAZARIY ASOSLARI

Fayziyeva Dilsuz Bahodirovna
TDIU, fundamental iqtisodiyot kafedrasi assistenti

Annotatsiya: Aholi farovonligini oshirishda kichik tadbirkorlik subyektlari faoliyatidan foydalanishning o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, ularning imkon qadar to'liq inobatga olinishi pirovardida aholi farovonligi darajasini yuksaltirishga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Milliy iqtisodiyot va hudud darajasida tadbirkorlik faoliyati rivojlanishining aholi farovonligiga ta'sirini baholash bo'yicha uslubiy yondashuvning ilmiy farazini shakllantirib olish muhim bo'lib, bunda har ikkala ko'rsatkichlar bo'yicha o'zgarishlar yaxlit o'lchamga keltirib olinib, ular qiymatining o'zaro nisbati tavsifi asosida baholanadi.

Kalit so'zlar: Aholi farovonligi, tadbirkorlik subyektlari, tadbirkorlik faoliyati, turmush darajasi.

Abstract: There are specific features of using the activities of small businesses to improve the well-being of the population, and their full consideration will ultimately have a significant impact on increasing the level of well-being of the population. It is important to formulate a scientific hypothesis for a methodological approach to assessing the impact of the development of entrepreneurial activity on the well-being of the population at the level of the national economy and region, in which changes in both indicators will be brought to a minimum. holistic scale and are assessed based on a description of their relative value.

Key words: Welfare of the population, entrepreneurship, entrepreneurial activity, standard of living.

Аннотация: Существуют специфические особенности использования деятельности субъектов малого предпринимательства для повышения благосостояния населения, и их полное учет в конечном итоге окажет существенное влияние на повышение уровня благосостояния населения. Важно сформулировать научную гипотезу методического подхода к оценке влияния развития предпринимательской активности на благосостояние населения на уровне национальной экономики и региона, при которой изменение обоих показателей будет доведено до минимума. целостной шкале и оцениваются на основе описания их относительной ценности.

Ключевые слова: Благосостояние населения, предпринимательства, предпринимательская активность, уровень жизни.

KIRISH

Jahonning rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosati markazida aholi farovonligi va turmush darajasini oshirish masalalari turadi. Bugungi kunga qadar shakllanib kelgan nazariyalar umumiy holda tadbirkorlikning rivojlanishi aholi farovonligi darajasining oshishiga imkon yaratadi, degan g'oyani ilgari suradi. Shunga ko'ra, aksariyat mamlakatlarda tadbirkorlik faoliyati uchun qulay shart-sharoit va imkoniyatlar yaratish, uni har tomonlama qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirishga e'tibor qaratiladi. Biroq ayrim tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mamlakatda tadbirkorlik faoliyatining kengayishi va buning natijasida iqtisodiy o'sishning yuksalishi har doim ham tegishli ravishda aholi turmush farovonligining oshishiga olib kelmaydi. Jumladan, "so'nggi o'n yillik davr uchun hisoblangan YaIM va aholining ixtiyoridagi real pul daromadlari dinamikasi o'rtasidagi korrelyatsiya Gretsiyada 0,90, Islandiyada 0,87, JARda 0,85, Portugaliyada 0,78, Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida 0,46 ga teng bo'lgan"1. Bu esa, tadbirkorlik faoliyati rivojlanishining aholi farovonligi darajasining o'sishi bilan uzviy bog'liqlikda borishini ta'minlash amaliyotiga zaruratni kuchaytiradi.

Jahonning yetakchi ilmiy markazlari va mutaxassislari tomonidan tadbirkorlik faoliyatining aholi farovonligiga ta'siri borasida ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Jumladan, tadbirkorlik faoliyatining innovatsion shakllarini rivojlantirish, tadbirkorlikning ijtimoiy funksiyasining kuchayishi, ijtimoiy tadbirkorlik kengayishining aholi farovonligiga ta'siri, aholi farovonligi tushunchasi mazmunidagi o'zgarishlar, aholi farovonligi darajasini

1 Николаев И. Почему растет ВВП и не растут доходы населения. https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2017/07/06/711128-pochemu-rastet-vvp.

baholashda ko‘p omilli yondashuvlar, iqtisodiyotning drayver soha va tarmoqlarini rivojlantirish orqali farovonlikni oshirish kabi yo‘nalishlarda tadqiqotlar amalga oshirilmoqda.

O‘zbekistonda inson manfaatlarini ro‘yobga chiqarish, uning ehtiyojlarini yuksak darajada qondirish, imkoniyatlaridan to‘liq foydalanishi uchun barcha shartsharoitlarni yaratish amalga oshirilayotgan tub islohotlarning pirovard maqsadini tashkil etadi. Shunga ko‘ra, bugungi kunda ijtimoiyiqtisodiy yo‘nalishlarda belgilanayotgan chora-tadbirlar aholi farovonligini yanada oshirishga imkon yaratmoqda. Jahon miqyosidagi murakkab jarayonlarni va mamlakatimiz bosib o‘tgan taraqqiyot natijalarini chuqur tahlil qilgan holda keyingi yillarda “Inson qadri uchun” tamoyili asosida xalqimizning farovonligini yanada oshirish, iqtisodiyot tarmoqlarini transformatsiya qilish va tadbirkorlikni jadal rivojlantirish, inson huquqlari va manfaatlarini so‘zsiz ta’minlash hamda faol fuqarolik jamiyatini shakllantirishga qaratilgan islohotlarning ustuvor yo‘nalishlari belgilab berildi[2]. Aholi farovonligiga ta’sir ko‘rsatuvchi ko‘plab omillar qatorida iqtisodiyot yetakchi tarmoqlarining rivojlantirilishi, ulardagi iqtisodiy salohiyatdan to‘liq va samarali foydalanish muhim o‘rin tutadi. Shuningdek, aholining turmush farovonligi u tomondan olinayotgan daromadlar darajasi, ular orqali hayotiy ne’matlarga bo‘lgan ehtiyojlarni qondirish imkoniyatlari, mehnat sharoiti va tavsifi, ish vaqti va bo‘sh vaqt nisbati, turar joy sharoiti va qiymati, turli ko‘rinishdagi maishiy va boshqa xizmatlar bilan ta’minlanganlik orqali ifodalanadi. Shunga ko‘ra, aholi farovonligi darajasi, uning manbalari va tarkibiy tuzilishi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning asosini tashkil etishi, uni takomillashtirib borishga doimiy zarurat mavjudligi kabi holatlar ushbu jarayonning nazariy jihatlarini tadqiq etishga qaratilgan tadqiqot ishlari muntazam tarzda olib borilishini va uning rivojini ta’minlovchi ilmiy asoslangan yangi yo‘nalishlarni yaratilishini taqozo etib, mazkur tadqiqot ishining mavzusi dolzarb ilmiy va amaliy ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

XX asrning 30-yillariga kelib “davlat farovonligi” konsepsiyasi shakllana boshladi. P.Titmus, E.Xansen, G.Myurdalь, P.Samuelson, S.Leyden, D.Neyl, J.Gelbreyt va boshqalarning ishlarida ijtimoiy tartibda taqdim etiluvchi va moliyalashtiriluvchi xizmatlar ularni xususiy bozor taqdim eta olmagan holdagina ijtimoiy farovonlik tarkibiga kiritiladi.

Davlat farovonligi modeli to‘la bandlik, daromadlarning yuqori darajasi va barqaror narxlar, shuningdek, aholining imtiyozga ega bo‘lmagan qatlamiga ijtimoiy yordam dasturlarini ta’minlash uchun ijtimoiy va iqtisodiy hayotga aralashuvni amalga oshirishga jalb etilgan institutlar majmuasini o‘z ichiga oladi.

Umumiy ma’noda davlat farovonligi – bu fuqarolarning farovonligi uchun davlatning mas’ulligi jamiyatning mas’ulligiga qadar kengaytiriluvchi siyosat tizimi bo‘lib, uning maqsadi – jamiyatning barcha a’zolariga daromadlarni adolatli taqsimlash yo‘li orqali huquqiy, siyosiy, ijtimoiy huquqlarning berilishi hisoblanadi.

“Keyingi o‘n yillikda xorijiy nazariyalarda farovonlik muammosi ikkita asosiy jihatdan qaraladi. Birinchi jihat – bu “yakka farovonlik” tushunchasini turli mamlakatlarda 5 tadan 35 tagacha yetadigan “turmush sifati” mezonlari (iste’mol, bo‘sh vaqt, atrofmuhitning o‘zgarishi, sog‘liqni saqlash va ta’lim omillari, hayot xavfsizligi, boshqaruvda qatnashish, maqsad hissi, daromadlar darajasi va h.k.) nuqtayi nazaridan to‘ldirish hisoblanadi.

Ikkinchi jihat – bu farovonlikni amalga oshirish mexanizmlarining shunday tadqiqiki, u “raqobatli bozori” abstrakt tushunchasini bartaraf etib, ijtimoiyiqtisodiy munosabatlarning real tarkibiy tuzilmasini hisobga olishga harakat qiladi”[3].

Nobel mukofoti laureati J.Byukenen individlar o‘zlarining manfaatlarini tashkillashgan guruhlar orqali, mazkur guruhlar esa bu manfaatlarni davlat apparati vositasida jamiyatning qolgan a’zolari orqali ro‘yobga chiqarishga urinishlaridan kelib chiqish lozim deb hisoblaydi.

Farovonlikning mavjud nazariyalari ijtimoiy farovonlikning erishilgan darajasini izohlovchi sabablar sifatida quyidagilarni ko‘rsatadi: qulay geografik joylashuv, qulay iqlimiy sharoit, tabiiy resurslarning mavjudligi, aholi soni, inson kapitali, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, iqtisodiy rivojlanish darajasi, xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimidagi ishtirok va h.k. Farovonlik nazariyasining har biri o‘ziga xos qiziqarli bo‘lsada, o‘zining mukammalligini aniq namoyon eta olmadi[4].

Haqiqatan ham, aholi farovonligi turlicha tabiatga, ta’sir ko‘rsatish tavsifi va darajasiga ega bo‘lgan ko‘plab omillar ta’sirida shakllanadi. Ushbu omillar hayotiy zarur ne’matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste’mol qilishga ta’sir ko‘rsatadi, insonning ehtiyojlarini qondirishni ta’minlovchi tabiiy va ijtimoiy muhitning holatini belgilaydi.

V.Zombartning ta’kidlashicha: “Tadbirkorsiz hech narsa ro‘y bermaydi.... Ishlab chiqarishning barcha boshqa omillari – mehnat va kapital – tadbirkorga bog‘liq va uning ijodiy faoliyati evaziga hayot uchun intilish paydo bo‘ladi”. Tadbirkorlik faoliyatisiz bozor iqtisodiyoti amal ham qila olmaydi, rivojlana ham olmaydi.

2 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida. 2022-yil 28-yanvar, PF-60-son. – www.lex.uz.

3 Эволюция личного потребления и его форм в трансформируемой экономике. – http://vip-students.com.

4 Федорчук Н.Г. Диссертация... кандидата экономических наук: 08.00.05, 08.00.01. – Тамбов, 2013. – http://dlib.rsl.ru.

Boshqa biri teskari tomonga harakatlanib, milliy boylik va inson taraqqiyoti darajasining jamiyatdagi tadbirkorlik faolligiga ta'siri va uning iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashini ifodalaydi. Har bir holatda mustahkam aloqalar mavjud, Biroq ularning hech birida bu aloqalar o'ta mukammal yoki juda samarali hisoblanmaydi. Milliy farovonlik va tadbirkorlik o'rtasidagi bog'liqlik har doim ham bevosita va bir xil darajada mustahkam bo'lmasa-da, ular ahamiyatli darajada o'zaro bog'liq kategoriyalarni namoyon etadi5.

NATIJALAR VA TAHLILLAR

Mamlakatimizda aholi farovonligi darajasidagi o'zgarishlarni namoyon etuvchi ko'rsatkichlar dinamikasi (1-jadval)ning hududlar kesimidagi qiymatlarida keltirilgan.

Navbatdagi bosqichda hududlar kesimida aholi jon boshiga hisoblangan farovonlik ko'rsatkichlaridagi o'zgarishlarning oldingi yilga nisbatan o'sish sur'atlari aniqlanadi. Mazkur o'sish sur'atlari tahlil davrida (2016–2023-yillar) keskin tebranishlarga duch kelgani hamda ushbu jarayon haqida yaxlit xulosa chiqarish imkoniyati cheklangani sababli, ularning tahlil davri yillari bo'yicha o'rtacha qiymatini hisoblash maqsadga muvofiq hisoblanadi. Quyidagi jadvalda yuqorida tanlab olingan 11 ta ko'rsatkich bo'yicha 2016–2023-yillardagi oldingi yilga nisbatan o'sish sur'atlarining o'rtacha qiymatini ko'rib chiqamiz (1-jadval).

1-jadval: Aholi farovonligini ifodalovchi ko'rsatkichlar bo'yicha oldingi yilga nisbatan o'sish sur'atlarining o'rtacha qiymati (2016–2023-yy.), foiz [6]

Hudud	CHTA	UM	KM	SQT	GT	AX	UJF	UJ	YaTU	K	UJO'
O'zbekiston Respublikasi	120,7	116,2	94,4	116,2	88,7	114,4	101,0	100,3	101,5	99,5	99,2
Qoraqalpog'iston Respublikasi	121,7	138,8	117,7	133,1	219,3	104,6	100,5	103,6	105,4	107,2	99,1
Andijon	119,5	120,8	93,4	142,0	80,8	105,9	100,3	111,0	109,6	108,6	98,4
Buxoro	120,3	102,5	112,5	365,6	136,4	108,6	103,7	110,7	115,9	104,4	102,2
Jizzax	123,2	144,1	85,4	108,6	109,6	106,3	100,5	98,7	97,3	103,8	98,6
Qashqadaryo	119,5	112,4	117,0	462,0	24,3	107,1	102,5	98,2	102,4	100,2	100,5
Navoiy	119,3	122,7	141,4	132,1	1,0	107,7	102,4	101,3	106,8	99,5	100,6
Namangan	124,5	151,8	114,3	122,3	103,7	108,5	103,0	105,5	106,2	99,2	101,0
Samarqand	120,2	97,2	129,8	105,9	102,1	108,8	101,1	88,9	91,3	98,2	99,2
Surxondaryo	118,9	168,6	79,4	183,6	20,0	103,9	99,7	99,0	101,2	94,1	97,6
Sirdaryo	121,6	163,2	141,9	152,0	21,2	103,7	99,8	117,8	103,5	124,0	99,5
Toshkent	120,7	117,3	142,7	144,2	2268,4	119,0	101,1	106,0	107,1	97,8	99,9
Farg'ona	119,7	109,8	126,1	98,6	109,5	108,7	99,6	99,3	102,2	103,5	98,0
Xorazm	123,9	150,0	110,4	181,2	58,8	112,6	101,0	93,6	96,3	94,2	99,3
Toshkent sh.	121,4	187,6	209,9	237,2	55,3	124,0	101,5	105,0	92,8	112,9	99,5

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, faqat 2 ta ko'rsatkich, ya'ni chakana tovar aylanmasi umumiy hajmi (ChTA) va aholiga aloqa xizmati ko'rsatishdan tushgan tushum (AX) bo'yicha hududlarning oldingi yilga nisbatan o'sish sur'atlarining o'rtacha qiymati 100 foizlik darajadan yuqori bo'lgan. Qolgan ko'rsatkichlar bo'yicha davriy pasayishlar tufayli ushbu qiymatlarda tebranishlar kuzatilgan.

Shuningdek, ayrim holatlarda mazkur ko'rsatkich qiymatlarida me'yordan chetlanish kuzatiladi. Masalan,

5 Федорчук Н.Г. Диссертация... кандидата экономических наук: 08.00.05, 08.00.01. – Тамбов, 2013. – http://dlib.rsl.ru

6 O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

yangi qurilish va rekonstruktsiya hisobidan ishga tushirilgan gaz tarmoqlari (GT) ko‘rsatkichi bo‘yicha Navoiy viloyatida ayrim yillardagi qiymat 0 ga teng bo‘lgani hamda, baholash uslubiga asosan o‘rtacha geometrik qiymatni aniqlashda ko‘paytmaning 0 ga teng bo‘lib ketishini oldini olish maqsadida 1 koeffitsienti qo‘llanilgan. Toshkent viloyatida esa, aksincha, oldingi yillarda ko‘rsatkichning o‘ta past qiymatga ega bo‘lib, keyingi yillarda keskin oshib ketishi sababli 2268,4 foizni tashkil etgan. Biroq fikrimizcha, alohida olingan ko‘rsatkichlar bo‘yicha bunday istisno holatlarning yuzaga kelishi va ta’siri barcha ko‘rsatkichlar bo‘yicha o‘rtacha geometrik qiymatni aniqlash orqali minimal darajaga tushiriladi.

Demak, navbatdagi bosqichda aholi farovonligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar bo‘yicha oldingi yilga nisbatan o‘rtacha o‘sish sur’atlari asosida o‘rtacha geometrik qiymatlarini aniqlanadi (2-jadval).

2-jadval: Aholi farovonligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar bo‘yicha oldingi yilga nisbatan o‘rtacha o‘sish sur’atlari asosida aniqlangan o‘rtacha geometrik qiymatlari (2016–2023-yy.), foiz [7]

Hudud	O‘rtacha geometrik qiymat
O‘zbekiston Respublikasi	**104,3**
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	119,5
Andijon	107,1
Buxoro	124,0
Jizzax	106,0
Qashqadaryo	106,3
Navoiy	73,3
Namangan	111,9
Samarqand	103,3
Surxondaryo	94,8
Sirdaryo	103,2
Toshkent	150,3
Farg‘ona	106,5
Xorazm	107,0
Toshkent sh.	121,6

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, aholi farovonligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar bo‘yicha oldingi yilga nisbatan o‘rtacha o‘sish sur’atlari asosida aniqlangan o‘rtacha geometrik qiymatlari jihatidan Toshkent viloyati (150,3%), Buxoro viloyati (124%), Toshkent shahri (121,6%), Qoraqalpog‘iston Respublikasi (119,5%), Namangan viloyati (111,9%) nisbatan yuqori o‘rinlarni egallagan bo‘lsa, Navoiy viloyati (73,3%), Surxondaryo viloyati (94,8%) esa, aksincha past o‘rinlarni namoyon etgan.

Mazkur tadqiqot ishida tavsiya etilgan uslubga asosan, hududlardagi har bir ko‘rsatkich bo‘yicha shakllantirilgan barcha xususiy reytinglarning o‘rtacha arifmetik qiymatini hisoblash orqali ularning umumiy reytingini aniqlanadi (3-jadval).

7 O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan..

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

3- jadval: Hududlarning aholi farovonligidagi o‘zgarishlar darajasi bo‘yicha reytingi[8]

Hudud	1-reyting	2- reyting	3- reyting	4- reyting	5- reyting	6- reyting	7- reyting	8- reyting	9- reyting	10- reyting	11- reyting	Umumiy reyting
O‘zbekiston Respublikasi	**4**	**7**	**7**	**9**	**2**	**12**	**9**	**7**	**6**	**4**	**10**	**7,0**
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	11	9	12	8	8	11	11	2	2	3	12	8,1
Andijon	8	13	10	2	3	6	1	3	1	5	1	4,8
Buxoro	3	6	13	12	4	10	10	11	11	6	11	8,8
Jizzax	12	11	8	1	11	9	3	12	8	8	4	7,9
Qashqadaryo	13	8	4	10	14,0	8	4	8	4	9	3	7,7
Navoiy	1	4	9	11	6	7	2	5	5	10	2	5,6
Namangan	9	14	5	13	7	4	6	14	14	11	9	9,6
Samarqand	14	2	14	4	13,0	13	13	10	10	14	14	11,0
Surxondaryo	5	3	3	6	12	14	12	1	7	1	6	6,4
Sirdaryo	7	10	2	7	1	2	7	4	3	12	5	5,5
Toshkent	10	12	6	14	5	5	14	9	9	7	13	9,5
Farg‘ona	2	5	11	5	9	3	8	13	12	13	8	8,1
Xorazm	6	1	1	3	10	1	5	6	13	2	7	5,0

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, hududlarning jamlanma ko‘rsatkichlar bo‘yicha umumiy o‘rtacha reytingi 4,8 dan 11,0 gacha bo‘lgan oraliqni qamrab olgan. Oldingi o‘rinlardagi singari, ushbu reytingdagi hududlar egallagan o‘rinlarii uchta (yuqori, o‘rta va past) darajaga ajratgan holda guruhlab chiqiladi (4-jadval).

4-jadval: O‘zbekiston hududlarining aholi farovonligidagi o‘zgarishlar darajasi bo‘yicha reyting ko‘rsatkichlarini guruhlash9

Daraja guruhlari	Hududning reytingdagi o‘rni
Yuqori daraja (1-6)	Buxoro (4,8), Toshkent sh. (5,0), Toshkent v. (5,5), Namangan (5,6)
O‘rta daraja (6,1-9,0)	Sirdaryo (6,4), Qoraqalpog‘iston Respublikasi (7,0), Qashqadaryo (7,9), Navoiy (7,7), Andijon (8,1), Xorazm (8,1), Jizzax (8,8)
Past daraja (9,1-11)	Farg‘ona (9,5), Samarqand (9,6), Surxondaryo (11,0)

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, hududlarida aholi farovonligidagi o‘zgarishlar darajasi bo‘yicha reyting ko‘rsatkichlari jihatidan Buxoro viloyati (4,8), Toshkent shahri (5,0), Toshkent (5,5),

Namangan (5,6) viloyatlari yuqori o‘rinni qayd etgan. Sirdaryo viloyati (6,4), Qoraqalpog‘iston Respublikasi (7,0), Qashqadaryo (7,9), Navoiy (7,7), Andijon (8,1), Xorazm (8,1), Jizzax (8,8) viloyatlari o‘rta darajadagi guruhni namoyon etgan bo‘lsa, Farg‘ona (9,5), Samarqand (9,6), Surxondaryo (11,0) viloyatlari nisbatan past darajani namoyon etgan.

Biroq mazkur yondashuvning asosiy maqsadi aholi farovonligi darajasidagi o‘zgarishlarni aniqlash bilan kifoyalanmaydi. Shunga ko‘ra, navbatdagi bosqichda aholi farovonligi darjasidagi o‘zgarishlar tadbirkorlik faoliyati rivojlanishidagi o‘zgarishlar bilan o‘zaro taqqoslanadi, ya’ni tadbirkorlik faoliyati rivojlanishi hamda aholi farovonligidagi o‘zgarishlar darajasining o‘zaro muvofiqligi aniqlanadi.

8 Muallif hisob-kitoblari asosida tuzilgan..
9 Muallif hisob-kitoblari asosida tuzilgan..

XULOSA

O‘zbekistonda milliy farovonlikni yuksaltirishda aholi daromadlari va bandlik darajasini oshirish imkoniyatlaridan foydalanish jarayonlarini quyidagi ko‘rsatkichlar orqali tahlil qilish maqsadga muvofiq: iqtisodiyot bo‘yicha o‘rtacha ish haqining oshishi va aholi jon boshiga real daromadlarning o‘sishi; aholi pul daromadlarining oshib borishi; aholi pul daromadlari tabaqalanishi darajasi; aholi o‘rta qatlami ulushining ortib borishi; O‘zbekiston va ayrim mamlakatlarda aholi daromadlarining tabaqalashuv darajasi (detsil‌ь koeffitsienti) taqqoslama tahlili.

Hozirgi sharoitda milliy farovonlik bilan bog‘liq holda mehnat resurslaridan samarali foydalanish borasida ko‘plab mamlakatlar uchun xos bo‘lgan quyidagi muammolarni ajratib ko‘rsatish mumkin:

1) milliy iqtisodiyotning mehnat resurslariga bo‘lgan ehtiyojini to‘la va sifatli darajada qondira olmaslik;
2) mehnat resurslari bilim va malaka darajasining zamonaviy talablarga javob bera olmasligi;
3) ayrim tarmoq va sohalardagi mehnat unumdorligining yuqori emasligi va, tegishli ravishda, daromad darajasining pastligi;
4) mehnat bozoridagi kon’yunkturaviy o‘zgarishlarning mehnat resurslari joriy taklifiga ta’sirini ta’minlaydigan mexanizmlar faoliyatida tezlik va sezgirlikning yetishmasligi.

O‘zbekistonda aholi iste’moli va jamg‘armasi oqilona nisbatining milliy farovonlik darajasiga ta’sirini tadqiq etishda quyidagi ko‘rsatkichlar tahliliga asoslanish maqsadga muvofiq hisoblanadi: aholi iste’mol xarajati ko‘rsatkichlarining o‘zgarishi; aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan eng muhim oziq-ovqat tovarlari bo‘yicha iste’mol hajmining o‘zgarishi; aholining iste’mol tarkibidagi sifat o‘zgarishlari; aholi yalpi xarajatlarining tarkibi; aholi jon boshiga asosiy oziq-ovqat mahsulotlarining iste’mol qilinishi; aholi jon boshiga asosiy yengil sanoat mahsulotlarining aholi tomonidan iste’mol qilinishi; aholining har 100 xonadonga to‘g‘ri keladigan uzoq muddatli foydalaniladigan tovarlar bilan ta’minlanishi; o‘rtacha oylik ish haqining xarid qobiliyati; aholi jamg‘armalarining o‘sishi va boshqalar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘lmasov A. Iqtisodiyot nazariyasi: Darslik / A.O‘lmasov, A.V. Vahobov. – T.: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2006, 432-b.
2. Зомбарт, В. Современный капитализм. Т. 3. – М.: Экономическая библиотека, 1930, с.10.
3. Ионова Н.В. Малое предпринимательство в Сибирском федеральном округе: современное состояние и тенденции развития // Вестник Новосибирского государственного педагогического университета. №5(21). 2014. – С.84-98. – www.vestnik.nspu.ru ISSN 2226-3365 – https://cyberleninka.ru/article/n/maloe-predprinimatelstvo-v-sibirskom-federalnom-okruge-sovremennoe-sostoyanie-i-tendentsii-razvitiya.
4. Кадыров Н.М. Как теория предпринимательства обогащает понимание экономических процессов. – “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 6, noyabr-dekabr, 2017-yil. 1-b.
5. Кошелева Т.Н. Анализ развития малого и среднего предпринимательства Ленинградской области. // Экономические проблемы регионов и отраслевых комплексов. – С.247. – https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-razvitiya-malogo-i-srednego-predprinimatelstva-leningradskoy-oblasti.
6. Qorayev S. O‘zbekiston viloyatlari toponimlari./Mas’ul muharrir A.Muhammadjonov./– T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2005. – 37-bet.
7. Лавров И.В. Взаимосвязь национального богатства и благосостояния в российской переходной экономике: подходы и проблематика. http://www.uecs.ru/demografiya/item/1925-2013-01-09-11-24-16.
8. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari. – www.stat.uz

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINI "YASHIL" IQTISODIYOTGA O‘TISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Mirzayev Bexruz Abdulla o‘g‘li
I. Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Maqolada O‘zbekiston Respublikasini "yashil" iqtisodiyotga o‘tkazish bo‘yicha amalga oshirilayotgan ishlar, Respublika tomonidan olingan majburiyatlar, kelajakda xavf solishi mumkin bo‘lgan yo‘nalishlar tahlil qilingan va "yashil" iqtisodiyotga o‘tishni jadallashtirish va iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish bo‘yicha mualliflar tomonidan takliflar berib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: "yashil" iqtisodiyot, yashil o‘sish, barqaror rivojlanish, energiya samaradorlik, energiya tejamkorlik, yashil o‘sish modeli, iqlim o‘zgarishiga qarshi kurashish va moslashish, yashil texnologiyalar, yashil taksanomiya, uglerod reyestri, uglerod kadastr, yashil moliya, yashil jamg‘arma, issiqxona gazlari emissiyasi.

Abstract: The article analyzes the work carried out on the transition of the Republic of Uzbekistan to the green economy, the obligations taken by the Republic, the directions that may pose a risk in the future, and the acceleration of the transition to the green economy and the sustainable development of the economy. suggested by the authors.

Key words: Green economy, green growth, sustainable development, energy efficiency, energy sustainability, green growth model, climate change mitigation and adaptation, green technologies, green taxonomy, carbon register, carbon cadastre, green finance, green found, greenhouse gas emissions.

Аннотация: В статье анализируется проводимая работа по переходу Республики Узбекистан к зеленой экономике, взятые на себя обязательства, направления, которые могут представлять риск в будущем, а также ускорение перехода к зеленой экономике и устойчивое развитие экономики. предложено авторами.

Ключевые слова: Зеленая экономика, зеленый рост, устойчивое развитие, энергоэффективность, энергетическая устойчивость, модель зеленого роста, смягчение последствий изменения климата и адаптация к нему, зеленые технологии, зеленая таксономия, реестр углерода, углеродный кадастр, зеленые финансы, зеленые найденные газы, выбросы парниковых газов.

KIRISH

XXI asrda dunyo hamjamiyati oldida jahon iqtisodiyotini rivojlanishi bo‘yicha bir qancha muammolar yuzaga kelmoqda. Jahon iqtisodiyotining shiddat bilan rivojlanish davrida insonlarni yaxshiroq sharoitga intilishi sababli kundan kunga mahsulotlar va xizmatlarga talab ortib borishiga olib keldi. Ortib borayotgan talabni qoniqtirish maqsadida ishlab chiqarish, sanoat va xizmat ko‘rsatish sohalarida doimiy ravishda o‘sish kuzatilyapti. Ammo hozirgi jahon iqtisodining shakliga qaraydigan bo‘lsak u asosan qazilma yoqilg‘ilarga asoslangan bo‘lib bu faoliyat natijasida atrof-muhit katta zarar keltiradi. Shuningdek, qazilma yoqilg‘ilarning samarasiz ishlatilishi natijasida qazilma yoqilg‘ilar qazib chiqarish hajmi yildan yilga kamayib borayotgan bo‘lsada ularga bo‘lgan talab haligacha yuqori bo‘lib turibdi. Shu sababli dunyo bozorida qazilma yoqilg‘ilar narxi kun sayin o‘sishi kuzatilmoqda. Albatta, hozirgi zamonda barcha ishlab chiqarish korxonalari qazilma yoqilg‘ilar hisobidan ishlashlari sababli ularning narxi ko‘tarilishi mahsulot tan narxiga o‘z ta’sirini ko‘rsatmay qolmadi. Bundan tashqari insonlarning hozirgi qazilma yoqilg‘ilarga asoslangan iqtisodiyotdagi faoliyati natijasida atmosferaga doimiy ravishda katta miqdorda issiqxona gazlari (IG) tashlanmoqda. Bu esa o‘z navbatida iqlim o‘zgarishi sabab bo‘ladi va uning oqibatida qurg‘oqchilik, yer degradatsiyasi, ko‘chatlarning nobud bo‘lishi, ekin yerlarining qisqarib qurishi va shuningdek, boshqa ijtimoiy muammolarni keltirib chiqaradi. Jahon banki ma’lumotlaridan kelib chiqadigan bo‘lsag O‘zbekiston geografik joylashuvidan kelib chiqib iqlim o‘zgarishiga tasirchanlik darajasi yuqori davlatlar qatorida hisoblanadi. Mamlakatda yildan yilga suv tanqisligi ortib borishi kuzatilmoqda.

Shuningdek, Afg‘oniston tomonidan qo‘shtepa kanali qurilishi amudaryo yuv satxini pasayishiga va buning ortidan O‘zbekistonda suv tanqisligi yanada ortishiga olib keladi, Bundan tashqari Respublikada qishloq ho‘jaligida suvlarni samarasiz ishlatilishi, energetika sohasida energiya samaradorligi pastligi va iqlim o‘zga-

rishiga qarshi kutashish va unga moslashish darajasi yetarli darajada emasligi respublikani xavf solayotgan muammolar ko‘lamini yanada kengaytirishi mumkin. Shu sababli Respublika butun dunyi hamjamiyati tomonidan ilgari surilayotgan yashil kun tartibi tashabbusiga qo‘shilish va mamlakatda "yashil" iqtisodiyotni jadal rivojlantirish yo‘lidan borishni maqul ko‘rdi. Respublika bu borada dunyo hamjamiyati oldida bir qancha tashabbuslarga qo‘shilgan va bir qancha yo‘nalishlarda majburiyatlar olgan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tashabbusi bilan bugungi kunda hukumat tomonidan "yashil" iqtisodiyotga o‘tish bo‘yicha katta islohotlar amalga oshirilmoqda. Mamlakatda bu o‘nalishda bir qancha qadamlar tashlangan bo‘lib respublik iqtisodiyoti qadamma-qadam yashil o‘sish madeliga o‘tmoqda. Ammo mamlakatni to‘liq "yashil" iqtisodiyotga o‘tkazish uchun hali qilinmagan ishlar bir talay. Islohotlar samamradorligini oshirish uchun respublikada "yashil" iqtisodiyotni keng ko‘lamda targ‘ib qilish, bu borada milliy salohiyatni oshirish, qonunchilik bazasini moslashtirish, xususiy sector vakillariga bu borada ko‘maklashish va rivojlangan davlatlarning amaliyoti va tajribasini respublikada joriy qilish lozim bo‘ladi. Yashil iqrisodiyotag o‘tish bo‘yicha respublikadagi holatni o‘rganish va takliflar berishdan oldin avvalambor "yashil" iqtisodiyot haqida dunyo hamjamiyati va turli tashkilot va olimlar bergan ta’riflarni ko‘rib chiqsak.

TADQIQOT METODIKASI

Mavzuga oid adabiyotlarni ko‘rib chiqish, respublika tomonidan olingan "yashil" iqtisodiyotga tegishli majburiyatlar va "yashil" iqtisodiyotga o‘tish bo‘yicha qilinayotgan ishlarni tahlil qilish natijasida muammolarni aniqlab olish, kelajagda mamlakat yuz tutishi mumkin bo‘lgan muammolarni prognoz qilish, muammolarning kelib chiqish sababini aniqlab olgan holda yangi yo‘nalishlar va rivojlangan davlatlar tajribasidan kelib chiqib takliflar berish.

ADABIYOTLAR TAHLILI

“Yashil” iqtisodiyotning juda ham ko‘p ta’riflari mavjud bo‘lib biroq asosiy ta’riflar BMTning atrof-muhit dasturi (UNEP) tomonidan berilgan uning “Yashil” iqtisodiyot sari” hukumat tuzilmalari vakillari uchun qisqacha hisobotida shunday deyilgan: “Yashil” iqtisodiyotni odamlarning farovonligini yaxshilaydigan va ijtimoiy adolatni ta’minlaydigan iqtisodiyot sifatida belgilaydi, shu bilan birga atrof-muhit va kambag‘allik uchun xavflarni sezilarli darajada kamaytiradi”. Shuningdek, UNEP boshqa ma’ruzasida “Yashil” iqtisodiyot – kam uglerodli, resurslarni tejaydigan va ijtimoiy inkluziv iqtisodiyot deb ta’riflagan [1]. UNEPning 2009-yildagi yillik hisobotida aytilishicha, “yashil” iqtisodiyot – tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash va iste’mol qilish bilan bog‘liq iqtisodiy chora-tadbirlar tizimi bo‘lib, kelajak avlodlarni jiddiy ekologik xavf-xatarlarga yoki atrof-muhit tanqisligiga duchor qilmasdan, uzoq muddatda inson farovonligining oshirish [2].

Bir guruh nodavlat tashkilotlar tomonidan yaratilgan “Yashil” iqtisodiyot koalitsiyasi quyidagi ta’rifni beradi “yashil” iqtisodiyot bu sayyoramizning ekologik cheklovlari ostida hayotning yuqori sifatini ta’minlaydigan moslashuvchan iqtisodiyot [3]. BMTning savdo va rivojlanish bo‘yicha konferensiyasining “Rio+20 ga yo‘l” maqolalari to‘plamida “yashil” iqtisodiyot iqtisodiy o‘sish va ekologik mas’uliyat, bir-birini o‘zaro mustahkamlaydigan, shu bilan birga taraqqiyotni qo‘llab-quvvatlaydigan iqtisodiyot sifatida tasvirlangan ijtimoiy rivojlanish deyiladi [4]. 2011-yil 7-8-mart kunlari bo‘lib o‘tgan BMTning “Barqaror rivojlanish” bo‘yicha konferensiyaga tayyorgarlik qo‘mitasining ikkinchi sessiyasida “yashil” iqtisodiyot bir vaqtning o‘zida iqtisodiy va ekologik maqsadlarga erishish uchun kerakli vaqtdan foydalanishga qaratilganligi ta’kidlandi [5].

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) tomonidan berilgan ta’rifda “yashil” iqtisodiyotning moliyaviy va tarmoq konteksti ta’kidlangan: “Yashil” iqtisodiyot – bu barqaror rivojlanish va kambag‘allikni yo‘q qilishga hissa qo‘shadigan ekologik ahamiyatga ega sohalarga investitsiyalarni jalb qilish bo‘yicha chora-tadbirlar majmuasini birlashtirgan tushuncha ta’riflanadi [6]. UNEPning 2011-yildagi “Yashil” iqtisodiyot sari nomli hisobotida “yashil” iqtisodiyot – bu inson farovonligining yaxshilanishiga va tengsizlikning kamayishiga olib keladigan, shu bilan birga kelajak avlodlarni muhim ekologik xavf va ekologik tanqislikka duchor qilmaydigan iqtisodiyot. Bunday iqtisodiyot ekologik xavflarni kamaytirishga qaratilgan qisqa muddatli chora-tadbirlar natijasida uzoq muddatli ijtimoiy nafaqalarni olishga qaratilgan.

“Yashil” iqtisodiyot barqaror rivojlanish maqsadiga erishishga yordam beradi deyilgan [7]. Rossiyaning Butunjahon yovvoyi tabiat fondi esa “yashil” iqtisodiyotni quyidagicha ta’riflaydi: bu ijtimoiy farovonlik va adolat ta’minlanadigan iqtisodiyot, shu bilan birga atrof-muhit uchun xavflar va ekologik tanqislikni minimallashtiradi. Bunday iqtisodiyot resurslardan samarali foydalanish va uglevodorodlardan minimal darajada foydalanish bilan imkon qadar qamrab olinadi. “Yashil” iqtisodiyotda bandlik va daromadlarning o‘sishi CO_2 chiqindilarini kamaytirishga, resurslar va energiya samaradorligini oshirishga, biologik xilma-xillik va ekotizim xizmatlarini yanada pasayishining oldini olishga yo‘naltirilgan investitsiyalar orqali ta’minlanishi kerak [8].

Yuqorida keltirib o‘tilgan ta’riflardan shu narsani xulosa qilamizki “yashil” iqtisodiyot – bu kelajak avlod hayotini xavf ostiga qo‘ymasdan hamda ekologiya va atrof-muhitga zarar yetkazmagan holda tabiiy resurslardan samarali foydalanib uzoq muddatli barqaror rivojlanish demakdir.

"Yashil" iqtisodiyot tabiiy resurslardan foydalanishdan kechishni emas ulardan samarali foydalanishga ko'proq urg'u beradi. Energetika sohasida esa qazilma yoqilg'ilar o'rniga ko'proq qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishga va energiya samaradorlikni oshirishga chaqiradi. Bunday iqtisodiyotda iqtisodiy o'sish atrof-muhitga zarar yetishi evaziga bo'lmasligi lozim. Sanoat va energetika sohalarida IGning atmosferaga tashlanishi minimal darajada bo'lishi kerakligi va chiqarilayotgan IG miqdori daraxtlar va gazlarni yutuvchi o'simliklar bilan tenglashtirilishi lozim. Bunday iqtisodiy model O'zbekiston uchun juda mos hisoblanadi. Sababi O'zbekiston iqlim o'zgarishi oqibatidan eng ko'p aziyat chekayotgan davlatlardan biri hisoblanadi. Energetika sohasining asosiy qismi qazilma yoqilg'ilarga asoslangan va sanoatda energiya samaradorligi juda past. Shuningdek, iqlim o'zgarishi suv tanqisligi kabi muammolarni keltirib chiqarmoqda bu esa o'z navbatida ekin maydonlarini kamayishiga, yerlarning degradatsiyaga uchrashiga va mahalliy aholi hayot tarzida qiyinchiliklarga uchrashiga olib kelmoqda. Keling endi O'zbekistonning hozirgi holatini tahlil qilib ko'ramiz.

TAHLIL

Birinchi navbatda "yashil" iqtisodiyotga tegishli respublikaning qonunchilik bazasini ko'rib chiqamiz. Mamlakatda "yashil" iqtisodiyotga o'tishda maqsadlar ya yo'nalishlarni aniq belgilab olish uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 4-noyabrdagi "2019–2030-yillar davrida O'zbekiston Respublikasining "yashil" iqtisodiyotga o'tish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida " PQ-4477-son qarori bilan 2019–2030-yillar davrida O'zbekiston Respublikasining "yashil" iqtisodiyotga o'tish strategiyasini tasdiqlandi. Strategiya bilan mamlakat iqtisodiyotini "yashil" iqtisodiyotga o'tish bo'yicha aniq maqsadlar belgilab olindi va 6 ta asosiy yo'nalishlar:

1. Tabiiy resurslardan barqaror va samarali foydalanish;
2. Milliy iqtisodiyotning tabiiy ofatlar va iqlim o'zgarishiga nisbatan barqarorligini mustahkamlash;
3. Milliy iqtisodiyot, xususan sanoatni "yashil" va kam uglerodli rivojlanishini ta'minlash;
4. Innovatsiyalarni joriy etish va samarali "yashil" investitsiyalarni jalb qilish;
5. Barqaror va inkluziv "yashil" urbanizatsiyani rivojlantirish;
6. "Yashil" iqtisodiyotga o'tish davrida katta ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan aholi va ularning yashash joylarini qo'llab-quvvatlash.

3 ta kichik yo'nalishlar:

1. "Yashil" o'sish bo'yicha salohiyatni oshirish va inson kapitalini rivojlantirish;
2. "Yashil" iqtisodiyotga o'tish uchun qulay siyosiy muhit yaratish, samarali institutlarni joriy qilish;
3. Tashqi va ichki "yashil" moliyalashtirish oqimlarini ko'paytirish belgilangan [9].

Biroq ushbu strategiyaning tasdiqlanishi dunyoda Covid-19 pandemiyasining keng tarqalishi va butun dunyoda barcha jarayonlar to'xtab qolish davriga to'g'ri keldi. Shu sababli ushbu qaror ijrosini samarali ta'minlashda bir qancha qiyinchiliklar yuzaga keldi va strategiyani amalga oshirish ishlari suslashish holatlari kuzatildi.

Shundan so'ng pandemiya degan balo ortga chekinganidan so'ng butun dunyo aholisi asta sekin odatiy turmush tarziga qayta boshlagach respublikada "yashil" iqtisodiyotga o'tishiga qaratilgan islohotlar samaradorligini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 2-dekabrdagi "2030-yilgacha O'zbekiston Respublikasining "yashil" iqtisodiyotga o'tishiga qaratilgan islohotlar samaradorligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PP-436-son qarori qabul qilingan.

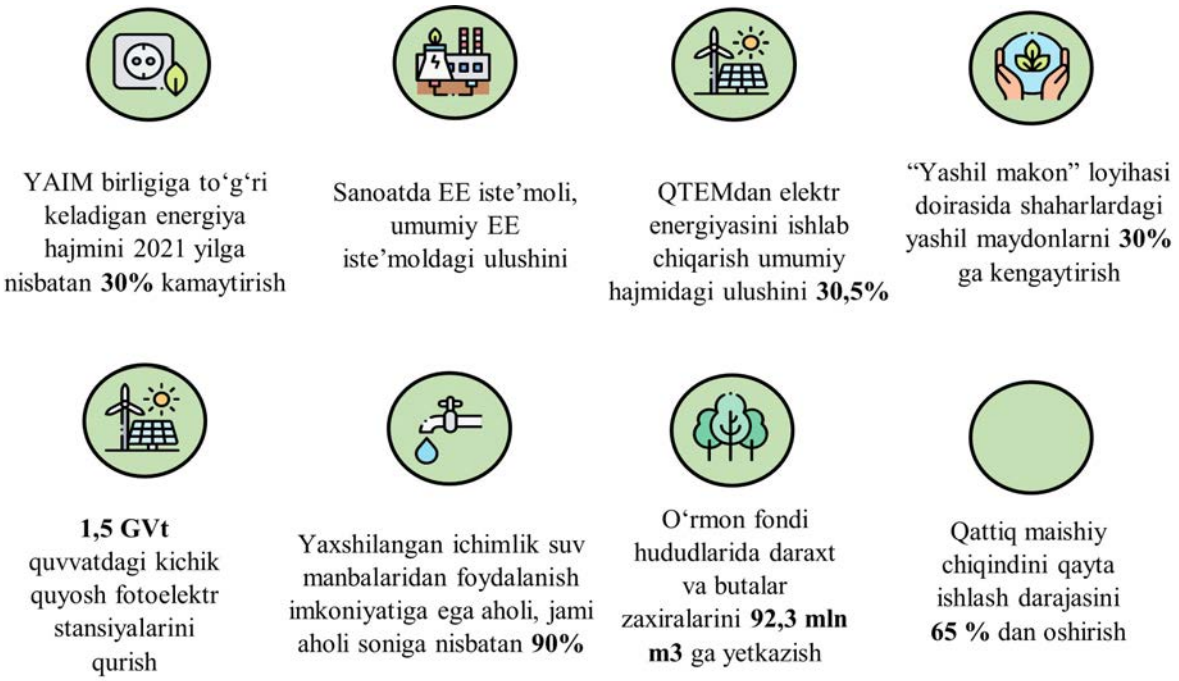
Qaror bilan quyidagi strategik hujjatlar va tizimlar tasdiqlandi:

- strategik maqsadlarga erishishga mo'ljallangan 2030-yilgacha O'zbekiston Respublikasida "yashil" iqtisodiyotga o'tish va "yashil" o'sishni ta'minlash Dasturi;
- sanoat tarmoqlarida "yashil" iqtisodiyotga o'tish va energiya tejamkorligini ta'minlash bo'yicha Konsepsiya;
- 2030-yilgacha O'zbekiston Respublikasida "yashil" iqtisodiyotga o'tish va "yashil" o'sishni ta'minlash bo'yicha Harakatlar rejasi;
- ishlab chiqarilgan mahsulotning energiya sig'imi ko'rsatkichini 2026-yilga kelib 2022-yilga nisbatan 20 foizga kamaytirishga qaratilgan 2022–2026-yillarda iqtisodiyot tarmoqlarida yoqilg'i-energetika resurslarini tejashning Maqsadli parametrlari;
- O'zbekiston Respublikasida "yashil" iqtisodiyotga o'tish choralarini muvofiqlashtirish bo'yicha Idoralararo kengash tarkibi yangilandi;
- "Yashil" iqtisodiyotga o'tish va "yashil" o'sish bo'yicha Donorlarning muvofiqlashtirish guruhi tasdiqlandi [10].

Shuningdek, qaror bilan quyidagi maqsadli ko'rsatkichlar tasdiqlandi:

Yashil energetika sohasidagi islohotlar samaradorligini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 9-sentabrdagi "Energiya tejovchi texnologiyalarni joriy qilish va kichik quvvatli qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" PF-220-son Farmoni tasdiqlandi. Farmon bilan Qayta tiklanuvchi energiya manbalarini o'rnatganlik uchun kompensatsiyalar

miqdori va Xususiy investorlarga mikro gidroelektrstansiyalarni qurish uchun taklif etilayotgan loyihalar ro‘yxati hamda gidroelektrostansiyalarni qurish bo‘yicha xususiy investorlarni jalb qilish va ularning biznes loyihalarini moliyalashtirish sxemasi tasdiqlandi [11].

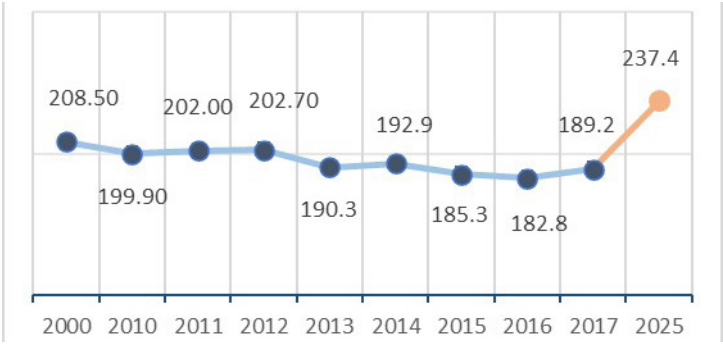
Mamlakatda yashil energiya sertifikatlarini joriy qilish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 12-maydagi PQ-156-son “Yashil energiya” sertifikatlari tizimini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi. Qarorga muvofiq Iqtisodiyot va moliya vazirligi, Energetika vazirligi va “O‘zbekgidroenergo” aksiyadorlik jamiyatining elektr energiyasining qayta tiklanuvchi manbalardan foydalangan holda ishlab chiqarilganini tasdiqlovchi “yashil energiya” sertifikatlari tizimini bosqichma-bosqich: 2023-yil 1-iyuldan boshlab – “O‘zbekgidroenergo” aksiyadorlik jamiyati tizimidagi gidroelektr stansiyalarida ishlab chiqarilgan elektr energiyasi uchun; 2023-yil 1-oktabrdan boshlab – quyosh, shamol va gidroelektr stansiyalarida hamda qayta tiklanuvchi boshqa energiya manbalaridan foydalangan holda ishlab chiqarilgan elektr energiyasi uchun joriy etish belgilandi. Mazkur tizimga ko‘ra, qayta tiklanuvchi energiyani ishlab chiqaruvchilar “yashil sertifikat”ni yakuniy foydalanuvchiga (tovarlar ishlab chiqaruvchilar, iste’molchilar) sotadi va bu bilan energiyaning “tozaligi”ga kafolat beradi. O‘zbekistonda 2026-yilga borib umumiy quvvati

1 247 MVt bo‘lgan 5 ta quyosh elektr stansiyasi va umumiy quvvati 3 100 MVt bo‘lgan 7 ta shamol elektr stansiyalari hamda umumiy quvvati 868 MVtga teng bo‘lgan gidroelektr stansiyalari ishga tushirilishi natijasida mahalliy ishlab chiqaruvchi korxonalar uchun o‘z mahsulotlarini “yashil” energiya asosida ishlab chiqarganligini ko‘rsatish O‘zbekistonda mahsulotlar qayta tiklanuvchi energiya manbalari hisobidan va ekologik jihatdan toza texnologiyalar yordamida ishlab chiqarilganligini tasdiqlovchi hamda bu bilan bog‘liq barcha jarayonlarni kuzatib borish imkonini beruvchi “yashil sertifikatlar” tizimi joriy qilindi 2023-yil 1-iyuldan boshlab – “O‘zbekgidroenergo” aksiyadorlik jamiyati tizimidagi gidroelektr stansiyalarida ishlab chiqarilgan elektr energiyasi uchun; 2023-yil 1-oktabrdan boshlab – quyosh, shamol va gidroelektr stansiyalarida hamda qayta tiklanuvchi boshqa energiya manbalaridan foydalangan holda ishlab chiqarilgan elektr energiyasi uchun joriy etish belgilandi. 5 hamda barqaror rivojlanish bo‘yicha xalqaro standartlarni (GHGP, CDP, RE100) bajarishda sertifikatlardan foydalanish imkoniyatini yaratish [12].

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 29-sentabrdagi “Yashil” iqtisodiyotga o‘tish jarayonini boshqarish tizimini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 514-son qarori tasdiqlandi. Qarorda O‘zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tish doirasida xorijiy tashkilotlar hamkorligida “yashil” o‘sishni yangilangan yo‘nalishlari orqali iqtisodiy rivojlanishning barqaror yo‘lini va ushbu ustuvor yo‘nalishlarga kiritilgan muayyan tarmoq ustuvorliklari bilan o‘zaro bog‘liq asosiy mavzularni har bir vazirlik va idoralarning o‘z vakolati doirasida “yashil” iqtisodiyot faoliyati bilan shug‘ullanishga mas’ul bo‘linmalar tashkil etilishi, O‘zbekiston Respublikasida vazirlik va idoralarning “yashil” iqtisodiyot o‘tish va “yashil” texnologiyalarni joriy qilish, shuningdek, “yashil” iqtisodiyot faoliyati sohasida uch yilga mo‘ljallangan “yo‘l xarita”larni ishlab chiqilishi va tasdiqlanishi, Davlat boshqaruvi organlari va xo‘jalik birlashmalari rahbar o‘rinbosarlarining biriga “yashil” iqti-

sodiyotga o‘tish va “yashil” texnologiyalarni joriy qilish bo‘yicha muhim tamoyillari va qo‘shimcha vazifalari belgilangan [13].

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 25-oktabrdagi “Milliy “yashil” iqtisodiyot taksonomiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” 561-son qarori qabul qilindi. Yashil taksonomiya – bu barqaror rivojlanishga hissa qo‘shadigan va mavjud tabiiy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish, atrof-muhitga salbiy ta’sir ko‘rsatishni kamaytirish, energiya samaradorligini oshirish, energiya tejash va iqlim o‘zgarishini yumshatish va iqlim o‘zgarishiga moslashish, tabiiy resurslardan foydalanish darajasini pasaytirishga qaratilgan iqtisodiy faoliyat turlari, loyihalar toifalari va aktivlarini tasniflash tizimi hisoblanadi. Milliy yashil taksanomiya, ishlab chiqilayotgan normativ-huquqiy hujjat iqlim va ekologik barqarorlik sohasidagi mamlakat maqsadlariga erishish uchun moliyaviy tizimlarni “yashillashtirish”ga ko‘maklashadi va banklar va boshqa moliya institutlariga “yashil” moliyaviy mahsulotlarni yaratishda yordam berish orqali barqaror kapital bozorini (sustainable capital) rivojlantirishga qaratilgan. Ushbu maqsadlar uchun hujjat qanday iqtisodiy va investitsiya faoliyatini “yashil”, deb hisoblash mumkinligini aniqlashning umumiy asoslarini taqdim etishga ko‘maklashadi. Milliy taksonomiyalar asosan mamlakat iqtisodiyotining xususiyatlarini va kam uglerodli rivojlanishning tanlangan traektoriyalarini aks ettiradi [14].

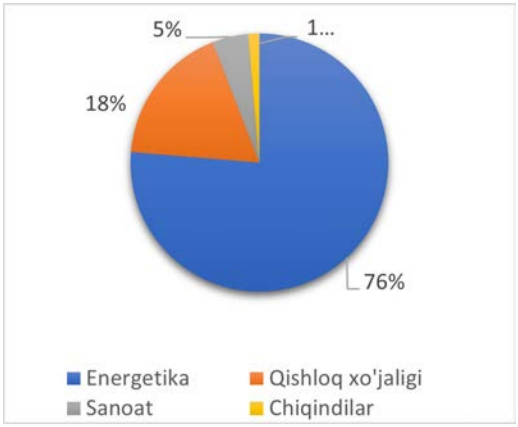

1-rasm: Respublikadagi IG emissiyasi hajmi. CO_2 mln. t. [18]

Respublika tomonida xalqaro hamjamiyat oldida olingan "yashil" iqtisodiyotga tegishli majburiyatlar. O‘zbekiston Respublikasi 2015-yildagi Iqlim o‘zgarishi bo‘yicha Parij bitimini 2018-yil ratifikatsiya qilingan. Parij bitimi O‘zbekiston Respublikasining 2018-yil 2-noyabrdagi O‘RQ-491-son Qonuni bilan tasdiqlangan. Ushbu bitim doirasida O‘zbekiston 2030-yilgacha yalpi ichki mahsulot birligiga to‘g‘ri keladigan issiqxona gazi emissiyasi miqdorini 2010-yilga nisbatan 35 foizga qisqartirish majburiyatini olgan bu degani 2010-yilda YAIM birligiga to‘g‘ri keladigan IG emissiyasi miqdorini 4,02 kg bo‘lgan bo‘lsa 2030-yilga kelib bu ko‘rsatkich 2,61 kg bo‘lishi lozim [15].

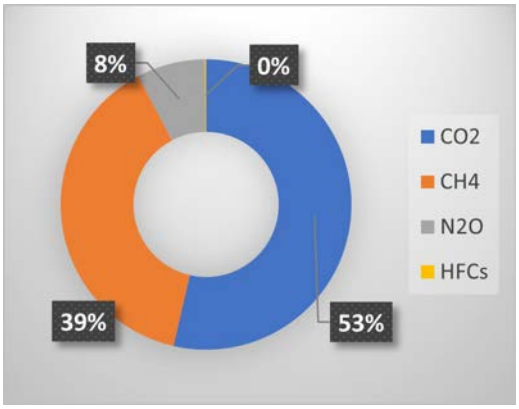
Ammo shu narsani esdan chiqarmaslik kerakki Parij bitimi bo‘yicha olingan majburiyatlar har 5-yilda yangilanadi va davlatlar oldingisidan kattaroq maqsadlarni va majburiyatlarni oladilar. Bu degani 2025-yilda O‘zbekiston majburiyatini oshirishi ham mumkin. 1-rasimda kuzatishimiz mumkinki 2025-yilda IGlar hajmi kamayishi emas ko‘payishi prognoz qilinmoqda. Parij bitimi doirasida Respublika tomonidan olingan majburiyatlarni bajarmaslik mamlakatning imijiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Respublika issiqxona gazlarini qisqartirishni jadallashtirish maqsadida 2022-yilning oktabr oyida O‘zbekiston va Yaponiya hukumatlar o‘rtasida iqtisodiyot tarmoqlarida issiqxona gazi emissiyasini kamaytirishga qaratilgan zamonaviy “yashil” texnologiyalarni jalb qilishni ko‘zda tutuvchi Qo‘shma moliyalash mexanizmi (JCM – Joint Credit Mechanism) yo‘lga qo‘yilishi bo‘yicha kelishildi va hamkorlik Memorandumi imzolandi. Yaponiyaning JCM mexanizmi rivojlanayotgan mamlakatlar bilan issiqxona gazlari chiqindilarini kamaytirish bo‘yicha hamkorlik tizimi. Yaponiyaning rivojlanayotgan mamlakatlarda zamonaviy texnologiyalarni qismini moliyalashtirish asosida joriy qilish orqali issiqxona gazi emissiyasini kamaytirish bo‘yicha hamkorlik qiladi [16]. Ammo hozirda ushbu memorandum doirasida birorta ham loyiha amalga oshirilmagan va loyihalarni amalga oshirish mexanizmlarini tasdiqlash bo‘yicha ishlar olib borolmoqda.

2022-yilning may oyida O‘zbekiston respublikasi Metan emissiyasini kamaytirish bo‘yicha global majburiyat to‘g‘risidagi tashabbus (Global Methane Pledge)ga qo‘shildi. Tashabbus unga qo‘shilgan a’zolarning 2030-yilgacha global metan emissiyasini 2020-yil darajasidan kamida 30 foizga kamaytirish bo‘yicha jamoaviy sa’y-harakatlarga hissa qo‘shish uchun ixtiyoriy harakatlar qilishga roziligini bildiradi. Tashabbus doirasida mamlakatda amaliy harakatni boshlash maqsadida Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki bilan hamkorlikda “Metan emissiyasini kamaytirish milliy dasturi”ni ishlab chiqish loyihasini amalga oshirish boshlandi. So‘nggi hisob-kitoblarga qaraydigan bo‘lsak Uzgidromet agentligi tomonidan taqdim etilgan hisoborga asosan respublikada 2017-yilda 189 mln. t. CO_2 ekv. IG emissiyalari chiqarilgan.

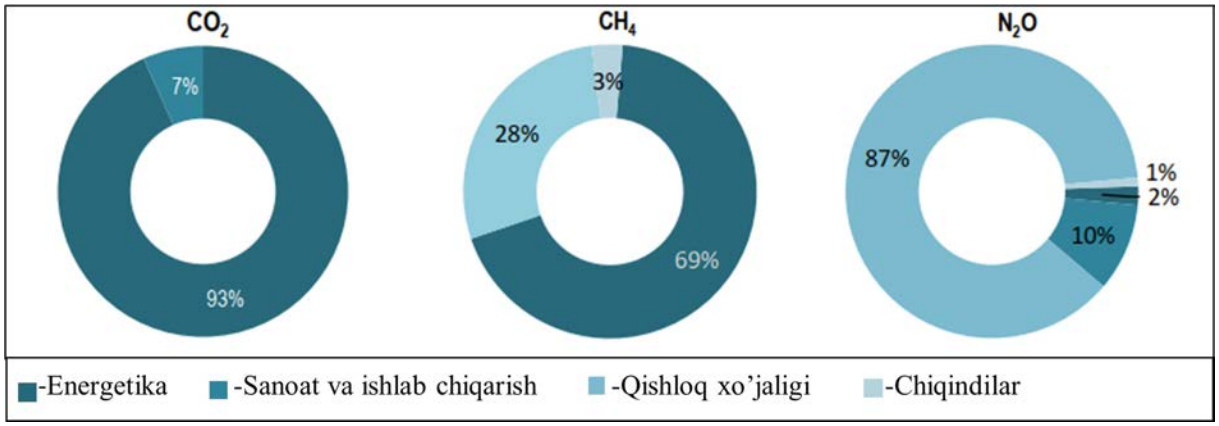
2-rasm: Issiqxona gazlari emissiyasining sohalar bo‘yicha strukturasi. (2017-yil O‘zbekiston) [17]

2-rasmda har bir soha ulushi ko‘rsatilgan. Ko‘rib turganingizden emissiyaning katta qismi aynan energetika sohasiga to‘g‘ri keladi. Sababi mamlakatda ishlab chiqarilgan elektr energiyasining 85 foizdan ortig‘i issiqlik elektr stansiyalari orqali ishlab chiqariladi va ushbu stansiyalarda yoqilg‘i sifatida tabiiy gaz va neft mahsulotlari ishlatiladi [18]. Undan tashqari mamlakatda tabiiy gazni realizatsiya jarayonida ya’ni qazib olish, qayta ishlash va iste’molchilarga yetkazib berish vaqtida katta miqdorda metan gazi yo‘qotishlari mavjud. 3-rasmda kuzatish mumkinki umumiy tashlangan IG larning 53 foizi metan gaziga to‘g‘ri keladi.

3-rasm: Issiqxona gazlari emissiyasining tarkibi bo‘yicha strukturasi. (2017-yil O‘zbekiston) [18]

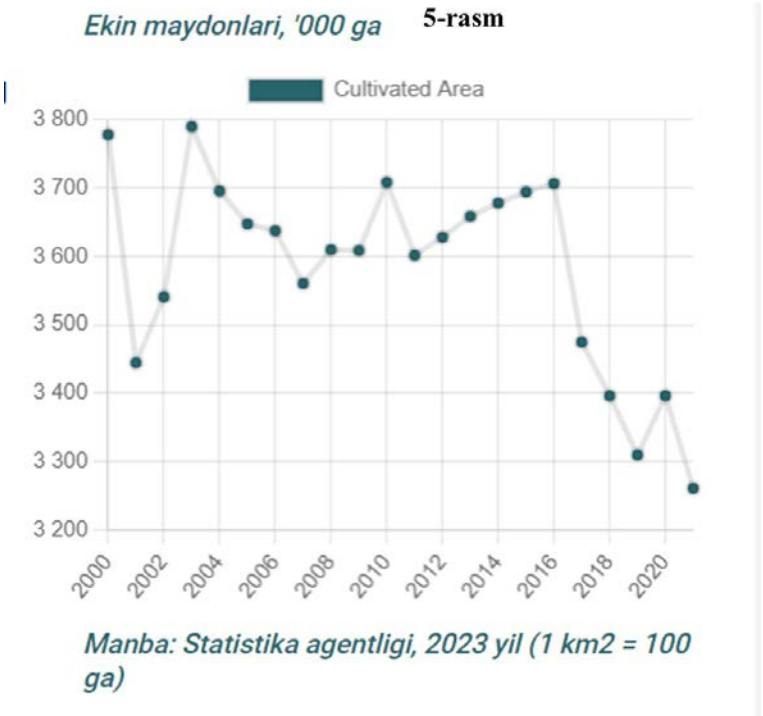
4-rasmda IGlarning har birini qaysi soha faoliyati natijasida hosil bo‘lishini ko‘rishingiz mumkin. Ushbu ma’lumotlardan shu narsa ma’lum bo‘ladiki IGlarni qisqartirish bo‘yicha respublikada bir qancha islohotlar amalga oshirish lozim.

4-rasm [18]

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Shuningdek, respublikada suvni tejash bo‘yicha ham bir qancha ishlar qilinishi kerak. Suv hajmining qisqarishi natijasida suv yetishmovchiligi yanada oshishi prognoz qilinmoqda. Prognozlarga ko‘ra suv tanqisligi 2005-yilda 2 mlrd. m^3ni tashkil qilgan bo‘lsa 2030-yilda defitsit 7 mlrd. m^3ni, 2050-yilda 13 mlrd. m^3ni tashkil qilishi kutilmoqda. Buning natijasida qishloq xo‘jaligi katta zarar ko‘radi va respublikaning asosiy eksport mahsulotlaridan biri bo‘lgan paxta mahsuloti ishlab chiqarish 10-13 foizga tushib ketadi. Shuningdek, ekin yerlari kamayishi natijasida oziq-ovqat mahsuloti yetishmovchiligi yuzaga keladi, bug‘doy yetishtirish 10-13 foizga tushib ketishi kutilmoqda [19]. Suv tariflari past ekanligi va suvni ishlatishda hech qanday norma va cheklovlar mavjud bo‘lmaganligi sababli aholi va dehqonlar hamda sanoat korxonalarida suv ishlatishda isrofgarchilik holati yuqori. Suv xo‘jaligi vazirligining ma’lum qilishicha, suvni tejash uchun tomchilab sug‘oruvchi tizimlarni keng joriy qilish maqsadida respublikadagi fermerlarni qo‘llab-quvvatlash uchun davlat budjeti hisobidan yiliga 1 trln. so‘mgacha subsidiya mablag‘lari ajratilgan. Ammo suv resurslariga fermerlar uchun hech qanaqa cheklov mavjud emasligi sababli bu tizimlar keng joriy etilmagan. Shu bilan birga havo haroratining yildan-yilga yuqoriligi sababli mamlakatda cho‘llanish, yer degradatsiyasi va ekin yerlarini qisqarib ketish holatlari kuzatilmoqda. Buning sabablaridan yana biri o‘simlik va daraxtlarning kamayib ketishi va bioxilma-xillikning qisqarib ketishidir. Agarda bu holatlarga qarshi chora ko‘rilmasa yaqin kelajakda katta muammolarga olib kelishi mumkin.

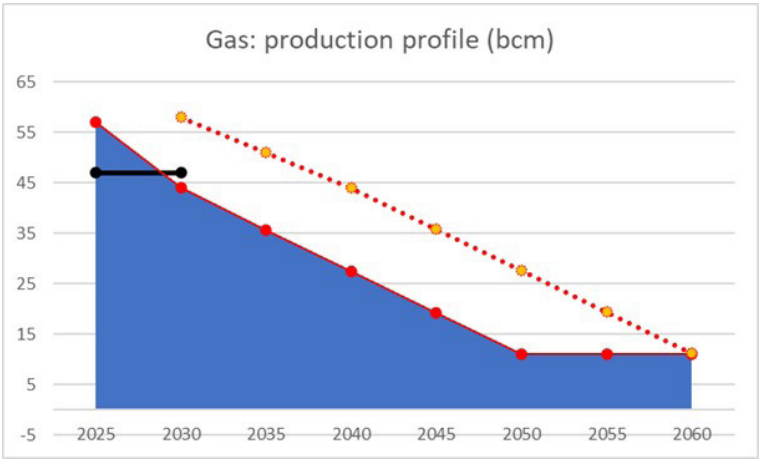
5-rasm

O‘zbekistonda hozirda mavjud ko‘p qavatli uylar va yakka turdagi xonadonlarning energiya samaradorligi past. Yangi uylarni qurishda “yashil” mezonlarga amal qilish lozim. Yangi qurilayotgan shaharlarda yashillik darajasi juda past bo‘lib, mavjud shaharlarning ham yashillik darajasi ham yuqori eemas. Shaharlarni yoritish tizimi uchun juda ko‘p elektr energiya sarflanmoqda.

Yana bir muammoli sohalardan biri bu chiqindilar hisoblanadi. Qonunchilik palatasi deputatlari ma’lum qilishicha O‘zbekistonda bir yilda 14-14,5 mln. tonna qattiq maishiy chiqindilar hosil bo‘ladi [20]. Aholi o‘rtacha 1,5 foizga ko‘payish sur’atini hisobga olganda, ushbu ko‘rsatkich 2028-yilga kelib 16-16,7 mln. tonnaga yetishi mumkin. Ammo respublikada ushbu chiqindilarning faqatgina 40 foizigacha bo‘lgan qismi qayta ishlanadi va qolgan qismi poligonlarga tashlanadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-436-sonli qarorida bu ko‘rsatkichni 2030-yilgacha 60 foizga chiqarish belgilangan.

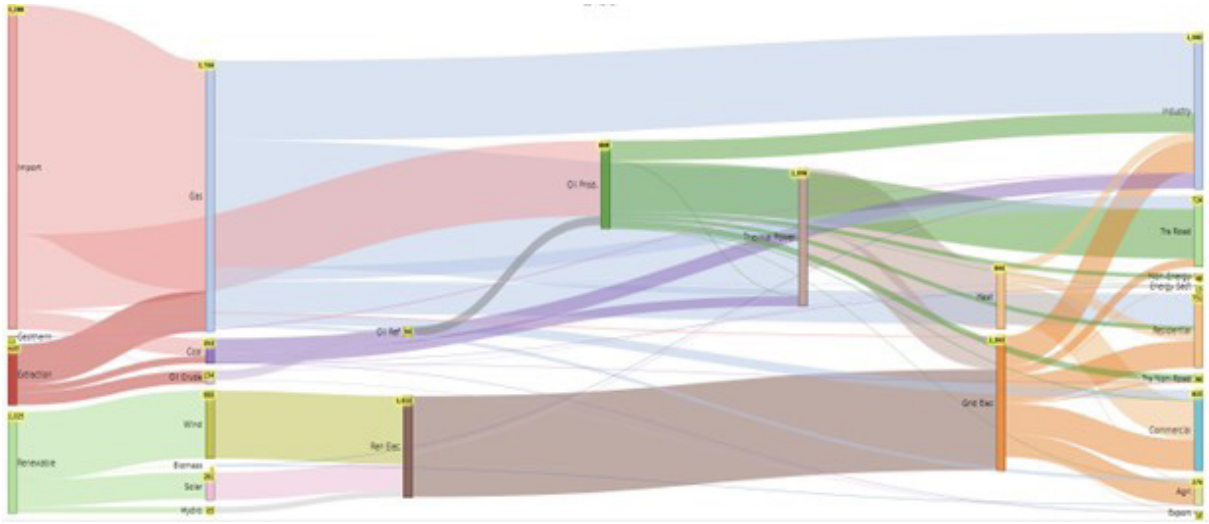
Mamlakatning energetika sohasiga keladigan bo‘lsak soha juda ulkan va bir qarashda rivojlangan ko‘rinadi. Ammo chuqurroq tahlillar natijasida shu narsa ma’lum bo‘ladiki sohada hali qilinishi lozim bo‘lgan ishlar bir talay. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining tashabbusi bilan mamlakatda qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishga katta e’tibor qaratilmoqda. Hukumat qarori bilan bujet tashkilotlari binolarining energiya iste’molini 30 foizigacha bo‘lgan qismini QTMlardan qoplash tashabbusi ilgari surildi. 2022-yil yakunida bujet tashkilotlari binolarining katta qismiga quyosh panellari o‘rnalitdi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-436-sonli qarorida 2030-yilgacha QTMlar ulushini umumiy elektr ishlab chiqarish ulushidan 30.5 foizga

yetkazilishi maqsad qilingan, shuningdek, "O‘zbekiston 2030" strategiyasida iste’mol qilinayotgan elektr energiyasining 40 foizini QTM hisobidan qoplanishi maqsad qilib olingan. Ammo "yashil" iqtisodiyotga o‘tish suratlari jadallashtirilmasa yaqin kelajakda mamlakat butunlay qazilma yoqilg‘ilardan foydalangan holda qazilma boyliklar sotuvchi davlatlarga qaram bo‘lib qolish xavfi mavjud. Hozirgi kunda respublikada iqtisodiyot tarmoqlari iste’moli uchun yetarli darajada neft va gaz mahsulotlari qazib chiqarilayotgan bo‘lsa, tez orada talab bundan ham oshishi va qazib chiqarish kamayib ketishi kutilmoqda. 6-rasmga asosan bugungi kunda respublikada 45 mlrd. m^3 tabiiy gaz qazib olinsa 2045-yilga borib bu ko‘rsatkich 5 mlrd. m^3 ga tushib ketishi taxmin qilinmoqda. "O‘zbekiston–2030" strategiyasida 2030-yilga kelib mamlakat YAIMini 160 mlrd. AQSH dollariga chiqarish maqsad qilib olingan bo‘lsa ushbu maqsadga erishish uchun mamlakatga 80 mlrd. m3 tabiiy gaz kerak bo‘ladi. Bu esa mamlakatni qazilma yoqilg‘iga qaramligini oshirishi mumkin.

6-rasm: Tabiiy gaz qazib chiqarish hajmi (mlrd. M=m^3)

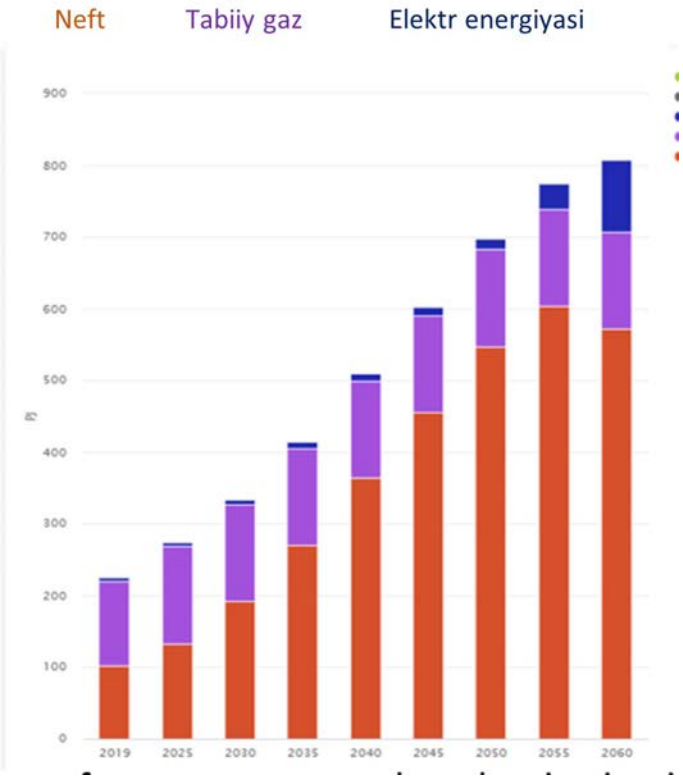
Manba: Xalqaro energetika agentligi

7-rasm: 2060-yilga kelib energiya mahsulotlarini manbalari va iste’moli bo‘yicha prognoz. Manba: Jahon banki guruhi tadqiqotlari

Transport sohasini oladigan bo‘lsak, avtomobillar soni 2021-yilda 5 mln. donani tashkil qilgan bo‘lsa 2060-yilga kelib 19 milliongacha oshishi prognoz qilinmoqda [21]. Mamlakatdagi yengil avtomobillarning 95 foizi neft mahsulotlari yoki tabiiy gazda harakatlanadi. Shuningdek, ularning katta qismi yoqilg‘i sarflash darajasi yuqori va ekspluatatsiya davri 10-yildan ortiq. Eng katta muammo shundaki, aholi jamoat transportidan foydalanishdan ko‘ra ko‘proq shaxsiy avtomobillaridan foydalanishni afzal ko‘rishadi va buning natijasida havoga zaharli gazlar tashlanishini ko‘paytiradi. Jamoat transportining ham katta qismi neft mahsulotlari va tabiiy gazda harakatlanadi faqatgina katta shaharlarda kam miqdorda elektrobuslar mavjud. Temir yo‘llar orqali yuk tashish tizimi rivojlanmaganligi sababli yuk tashish sohasida yuk mashinalari peshqadam hisoblanadi. Bugungi kunda bu muammolarga qarshi kurashish maqsadida Hukumat tomonidan elektromobillarga ustunlik berilmoqda. Elekromobillar va avtomobil quvvati 1,2 litrdan past bo‘lgan mashinalarga bojxona to‘lovlarining bir qismi bekor qilindi. Biroq transport sohasida katta o‘zgarishlar kiritolmasa bu islohotlar kutilgan natijani bermasligi mumkin. Shuningdek,

Jahon banki guruhining tadqiqotlariga ko‘ra transport sohasining bu darajada shiddat bilan rivojlanishi kelajakda mamlakatni qazilma yoqilg‘iga bo‘lgan qaramligini yanada oshirishi mumkin. Bundan tashqari, avtomobillarning katta qismi tabiiy gazda harakatlanganligi sababli qish mavsumida metan gaziga bo‘lgan talab taklifdan ortib ketishi natijasida quvurlardagi bosim tushib ketishi oqibatida aholiga tabiiy gaz yetkazib berishda muammolar yuzaga kelmoqda. Bosimni ko‘tarish maqsadida Respublika bo‘ylab avtomobillarga gaz quyish shoxobchalari yopilmoqda. Bu esa o‘z navbatida neft mahsulotlariga talab va narxlar oshishiga olib kelmoqda.

8-rasm: Transport sohasidagi iste’mol boyicha prognoz

Manba: Jahon banki guruhi tadqiqotlari

Yuqoridagi ma’lumotlarda kelib chiqib, shuni aniq ayta olamizki, hali respublikada bajarilishi lozim bo‘lgan ishlar talaygina. Mamlakat iqtisodiyotini barqaror rivojlantirish va "yashil" iqtisodiyotga o‘tkazish uchun islohotlarni jadallashtirish, bunda rivojlangan davlatlar tajribalini joriy qilish lozim bo‘ladi.

Hozirda qilinayotgan ishlar bilan cheklanib qoladigan bo‘lsak va yangi katta marralarni o‘z oldimizga maqsad qilib qo‘ymasak ushbu islohotlar kelajakda biz kutgan natijani bermasligi mumkin.

Shu sababli "yashil" iqtisodiyotga o‘tishni jadallashtirish maqsadida mualliflar tomonidan quyidagilar taklif etiladi.

TAKLIFLAR

Birinchi navbatda mamlakat o‘z oldiga ulkan maqsadlarni qo‘yishi lozim. Hozirgi vaqtda butun dunyoda mamlakatlar 2060-yilga kelib nol uglerod maqsadiga yetishmoqda va barcha strategiyalari hamda dasturlari aynan ushbu strategiyaga moslanadi. O‘zbekiston ham shu yo‘ldan borishi lozim va 2050–2060-yillarga kelib uglerod neytralligiga erishishini o‘z oldiga maqsad qilib olishi kerak.

Bu yo‘lda o‘zbekiston tomonidan uzoq muddatli strategiya ishlab chiqiladi va boshqa barcha maqsadlar ushbu strategiyaga moslanadi. Strategiyada mamlakat iqtisodiyotini bosqichma-bosqich dekarbonizatsiya qilish bo‘yicha aniq maqsadlar belgilanadi.

"Yashil" iqtisodiyotga o‘tish strategiyasi. Ushbu strategiya ishlab chiqilgan va O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 4-noyabrdagi PQ-4477-son qarori bilan tasdiqlangan.

Milliy miqyosda belgilangan hissa. Ushbu hisobot so‘ngi marta 2021-yilda tayyorlangan va unda O‘zbekiston o‘z majburiyatini 2018-yilda olingan 10 foizdan 35 foizga oshirilgan. Keyingi hisobot 2025-yilda taqdim etiladi va unda majburiyatlar oshirilishi mumkin. Hisobot o‘z ichiga issiqxona gazlarini chiqarilishi, ularning manbalari va yutilishi, kamaytirish bo‘yicha choralarni o‘z ichiga oladi.

Iqlim o‘zgarishiga qarshi kurashish strategiyasi. Ushbu strategiya iqlim o‘zgarishiga qarshi kurashish va uning ta’sirini yumshatish bo‘yicha chora va tadbirlarni o‘z ichiga oladi. Strategiya har bir sohada qilinishi lozim bo‘lgan aniq rejalar asosida tayyorlanadi.

Moslashish bo‘yicha milliy reja. Ushbu rejada 2030-yilgacha Iqlim o‘zgarishiga moslashish, zaif aholi qatlamini iqlim o‘zgarishi ta’sirini yumshatish, xa iqtisodiy tarmoqlarni kelajakda respublikani kutib turgan vaziyatga moslashtirish bo‘yicha harakatlar rejasi ishlab chiqiladi.

Qishloq xo‘jaligini rivojlantirish strategiyasi. Ushbu strategiyada 2030-yilgacha qishloq xo‘jaligi sohasini tashil iqtisodiyot tamoyillaridan kelib chiqib rivojlantirishga urg‘u beriladi. Bunda ekinlarning kam suv talab qiluvchi turlarini ko‘paytirish, yer sho‘rlanishini oldini olish, drenaj tizimlarni bosqichma-bosqich yangilash, suv nasoslarini energiya samaradorligini oshirish va QTIMdan foydalaning bo‘yicha maqsadlar belgilab olinadi.

Suv xo‘jaligini rivojlantirish strategiyasi. Ushbu strategiyada 2030-yilgacha suv ta’minotini yaxshilash yo‘qotishlarni kamaytirish, tomchilab va yomg‘irlab sug‘orish tizimini joriy qilishni kengaytirish, sanoatda, xizmatlar va boshqa sohalarda suv ishlatish samaradorligini oshirish va suvni qayta tozalab ishlatish bo‘yicha korxona va tashkilotlarga talablar kiritilishini nazarda tutadi.

Atrof-muhitni muhofaza qilish va bioxilma-xillikni asrash bo‘yicha strategiya. Ushbu strategiya mamlakatimiz artof-muhitini himoya qilishga va bioxilma-xillikni asrash ularga yashash uchun yaxshi sharoitlarni ta’minlash va ko‘paytirish bo‘yicha choralarni o‘z ichiga oladi.

Qurilish sohasini takomillashtirish strategiyasi. Ushbu strategiya bilan mamlakatda qurilayotgan va qurilishi rejalashtirilgan turar va noturar uy-joy va binolarning energiya samaradorligi, yashillik darajasi va boshqa ekologik aspektlarda bo‘yicha talablarni va normalarni o‘z ichiga oladi va mavjud binolarni holatini yaxshilash bo‘yicha harakatlar rejasidan tashkil topadi.

Issiqxona gazlarini tashlanishini cheklash to‘g‘risida qonun. Ushbu Qonun loyihasi ishlab chiqilgan bo‘lib hozirda uning tasdiqlash ishlari olib borilmoqda. Ushbu qonun bilan korxona va tashkilotlar tomonidan atmosferaga issiqxona gazlarini tashlanishiga cheklov joriy etiladi.

Metan tashlanmalarini qisqartirish strategiyasi. Ushbu strategiyani ishlab chiqish bo‘yicha majburiyatni O‘zbekiston Metan emissiyasini kamaytirish bo‘yicha global majburiyat to‘g‘risidagi tashabbusga qo‘shilgan vaqtida olgan bo‘lib hozirda ushbu yo‘lanishda ba’zi ishlar olib borilmoqda. Ushbu strategiya bilan metan tashlanmarini kamaytirish bo‘yicha chora-tadbirlar ishlab chiqiladi va tabiiy gaz qazib oluvchi, qayta ishlovchi va yetkazib beruvchi tashkilotlarga tashlanmalarni qisqartirish bo‘yicha aniq maqsadlar belgilanadi.

Transport sohasini takomillashtirish konsepsiya. Ushbu konsepsiyada 2030-yilgacha mamlakat transport sohasini yashillik darajasini oshirish bo‘yicha maqsadlar belgilanadi. Konsepsiyada yashil transportlarda foydalanishni qo‘llab-quvvatlash jamoat transportini to‘liq yashil transportga o‘tkazish, elektropoyezdlarni ko‘paytirish bo‘yicha chora-tadbirlar belgilanadi.

QTEMni rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlash. Hozirgi kunda bu ishlar qisman amalga oshirilmoqda QTEMdan foydalanuvchilarga bir qancha ustunliklar berilmoqda. Respublika elektr energiyasi ishlab chiqarishda QTEMlarga ko‘proq e’tibor qaratmoqda.

Tarif siyosatini erkinlashtirish, rivojlantirish va adolatli o‘tish. Sohadagi tariflar anchagina pastligi sababli har yili davlat budjetidan subsidiyalar ajratiladi. Bu muammoni oldini oliw maqsadida tariflarni erkinlashtirish va bozor mexanizmlariga o‘tish lozim. Biroq adolatli o‘tishni ta’minlash maqsadida kam ta’minlangan va og‘ir sharoitda yashaydiganlarning haq huquqlari himoyalanishi zarur.

Isitish tizimini takomillashtirish. Isitish tizimini takomillashtirishda QTEMdan foydalanishni oshirish zarur. Isitish tizimidagi muammolar qish mavsumida elektr energiyasi bilan ham bog‘liq bo‘lgan muammolarni keltirib chiqaradi. Shu sababli hududi kelib chiqishi, joylashuvi va urbanizatsiya darajasidan kelib chiqib isitish tizimining markazlashgan yoki individual turlarini joriy qilish lozim bo‘ladi.

Yashil energiya sertifikatlarini qo‘llab-quvvatlash. Mazkur sertifikatlar bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 12-maydagi PQ-156-son qarori bilan tasdiqlangan. Ushbu sertifikatlar ishlab chiqarilgan mahsulotni toza elektr energiya ishlatilgan holda ishlab chiqarilganini tasdiqlaydi. Ushbu sertifikatlar korxona va tashkilotlarning barqaror rivojlanish maqsadlarini qoplashga va ESG hisobotlarida ishlatishga yordam beradi va korxonalarning imijini ko‘taradi. Shuningdek, 2025-yildan boshlab Yevropa Itti-

foqi Uglerod chegarasini tartibga solish mexanizmi (CBAM)ni joriy qilmoqchi. Ushbu mexanizm joriy qilinsa YI hududiga kiradigan tovarlar maxsus talablarga javob berishi kerak. Mazkur sertifikatlarni ushbu talablarni bajarishda ishlatish mumkin.

Energiya saqlash stansiyalarini ko‘paytirish. QTEMdam elektr energiyasi ishlab chiqarilishi mo‘tadil va bir maromda bo‘lmaganligi sababli stansiyalar ortiqcha ishlab chiqargan energiyani Energiya saqlash stansiyalarida saqlash va yetishmovchilik vaqtida uzatish lozim.

Energiya samaradorlikni oshirish. Korxona tashkilot bino va boshqa sohalarda energiya samaradorligini oshirish va yangi yashil texnologiyalardan foydalanish lozim.

Energiya yo‘qotishlarni bartaraf qilish. Katta kuchlanish liniyalari stansiyalar va kichik stansiyalarni ta’mirlash orqali energiya yo‘qotishlarga barham berish.

Davlat xaridlari va budjet xarajatlarini yashil maskirovkalash. Davlat xaridlarini amalga oshirganda yashil mahsulotlarga ustunliklar berish hamda budjet mablag‘larini ekologiyaga ta’siri bo‘yicha maskirovkalash.

Yashil investitsiya va yashil kreditlarni qo‘llab-quvvatlash. Hukumat tomonidan yashil investitsiyalarga ustunlik berish va yashil kredit liniyalar sonini kengaytirish va ajratiladigan mablag‘lar miqdorini ko‘paytirish, shuningdek, foiz stavkalarini pasaytirish.

Yashil iqtisodiyot jamg‘armasini tashkil etish. Ushbu jamg‘arma yashil turdagi loyihalarga kam foizli kredit liniyalari ajratadi, mamlakatga yashil investitsiyalarni jalb qiladi, yashil tashabbuslarga subsidiyalar ajratadi va yashil start-app va ilmiy islanishlarga grantlar ajratadi.

Milliy yashil taksanomiyani takomillashtirish. Ushbu hujjat loyiha yoki faoliyatni yashil ekanligini tasniflash uchun ishlatiladi. Taksanomiya asosan tijorat banklari tomonidan yashil kreditlarni ajratishda loyihani tasniflashga yordam beradi. Mazkur milliy taksanomiya O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 25-oktabrdagi 561-son qarori bilan tasdiqlangan.

ESG tamoyillarini joriy qilish. Atrof-muhit, ijtimoiy va korporativ boshqaruv tamoyillari korxona va tashkilotlarni xavflarini unumli boshqarishga yordam beradi. Mazkur tamoyillar korxonani atrof-muhitga zararini kamaytirishga, aksiyadorlar va oddiy xodimlarning huquqlarini himoya qilishga va uglerod izini kamaytirishga yordam beradi.

Sanoatda energiya samaradorlikni oshirish. Sanoat korxonalarida energiya samaradorlikni bir necha barobar oshirish energiyaga bo‘lgan talabni qisqarishiga va korxona mahsulotini tan narxi pasayishiga shuningdek, ekologiyaga zarari kamayishiga olib keladi.

Yashil sanoat zonalarini tashkil qilish. Yashil tamoyillar to‘liq joriy qilingan faqat toza energiya ishlatadigan, chiqindisiz va atrof-muhitga mutlaqo zararsiz yashil sanoat zonalarini tashkil qilish boshqa korxonalarni yashillikka intilishiga turtki bo;lib xizmat qiladi.

Aylanma (Sirkullar) iqtisodiyotni rivojlantirish. Sirkullar iqtisodiyotni rivojlantirish chiqindidan unumli foydalanish va mahsulot ishlab chiqarishda chiqindisiz siklni yaratishga yordam beradi. Bunday iqtisodiyot turi ekologiyaga juda foydali hisoblanadi.

MRV tizimini joriy qilish. Monitoring, hisobot berish va tekshirish tizimi iqlim o‘zgarishi sohasidagi harakatlarni kuzatib borish, ularni baholash va boshqarish imkonini beradi.

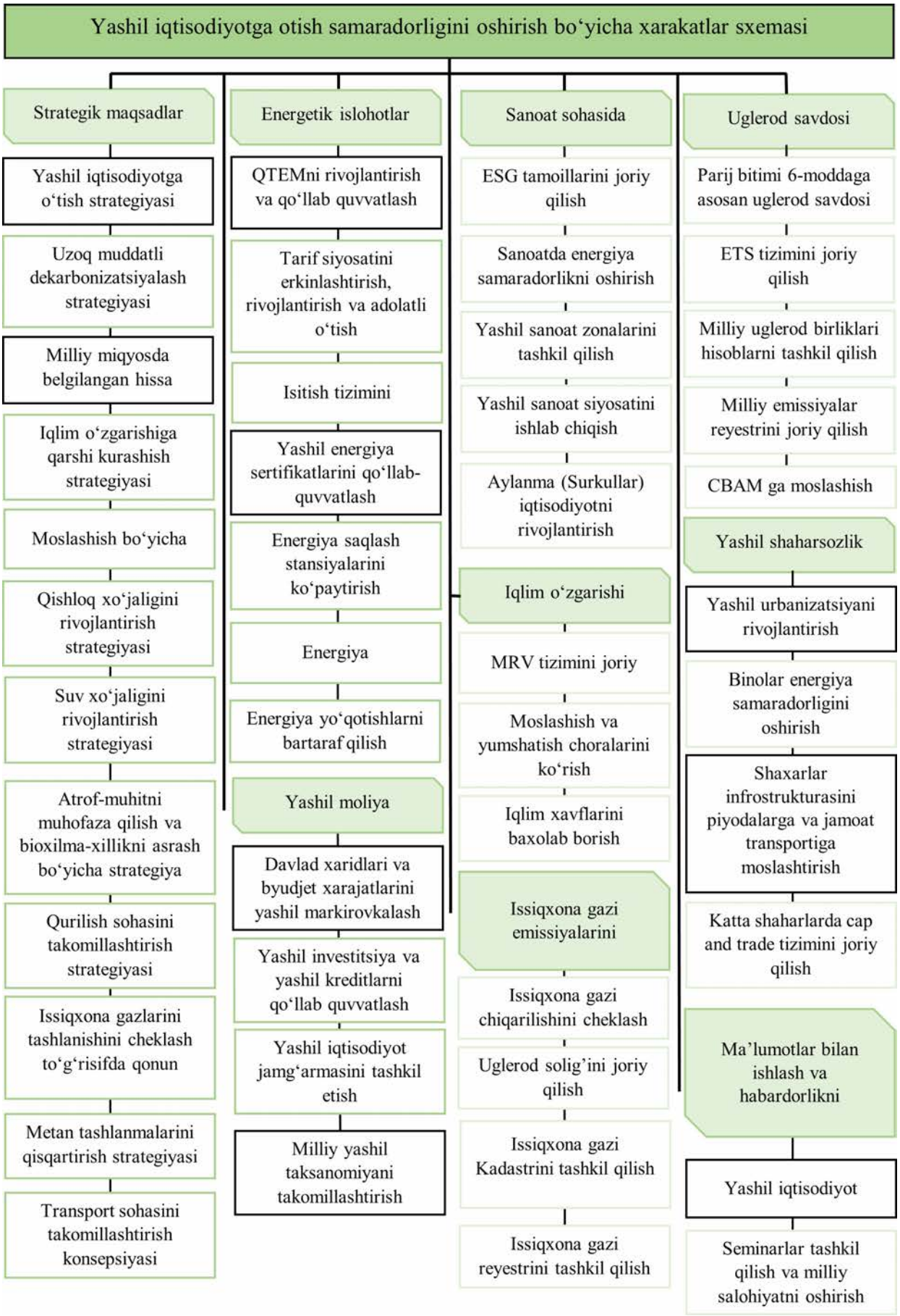
Moslashish va yumshatish choralarini ko‘rish. Ushbu choralar mamlakat iqtisodiyotini iqlim o‘zgarishiga moslashishga va iqlim o‘zgarishiga ta’sirchan aholi qatlamini keladigan zararlar ko‘lamini yumshatishni o‘z ichiga oladi.

Iqlim xavflarini baholab borish. Ushbu harakatlar respublikadagi tabiiy ofatlar xavfini baholash va investitsiya kiritilishi rejalashtirilgan hududlarni iqlim harfi jihatdan baholash imkonini beradi.

Issiqxona gazi chiqarilishini cheklash. Bunda har bir korxona va tashkilotlarga belgilangan miqdordan ziyod issiqxona gazini atmosferaga chiqarishga taqiq o‘rnatiladi.

Uglerod solig‘ini joriy qilish. Korxona va tashkilotlarga belgilangan miqdordan ziyod issiqxona gazini atmosferaga chiqarilgan hollarda uglerod solig‘iga tortiladi.

Issiqxona gazi Kadastrini tashkil qilish. Mazkur kadastrda respublikada chiqarilgan issiqxona gazlarini kardinallari va ularni tabiat tomonidan tabiiy ravishda yutilishi bo‘yicha ma’lumotlar yig‘iladi.

1-sxema: Mualliflar tomonidan ishlab chiqilgan

Issiqxona gazi reyestrini tashkil qilish. Ushbu reyestrda Issiqxona chiqarilishini yillar, sohalar, hududlar hamda korxona va tashkilotlar kesimida ma'lumotlar saqlanadi va ommaga taqdim etadi.

Parij bitimi 6-moddasiga asosan uglerod savdosi. Parij bitimi 6-moddasida davlatlar o'zaro uglerod birliklari savdosini amalga oshirish mumkin deyilgan. Ammo bugungi kunda respublikada ushbu savdoni amalga oshirish uchun mexanizmlar mavjud emas. Ushbu mexanizmlarni ishlab chiqilishi respublikaga yangi investitsiya oqimlarini jalb qilishi mumkin.

ETS (Emission Trading System) tizimini joriy qilish. Ushbu tizim mamlakatdagi korxona va tashkilotlar o'rtasida uglerod bozorni tashkil qilishga yordam beradi.

Milliy uglerod birliklari hisoblarni tashkil qilish. Mazkur hisob varaqlarda mijozlarning uglerod birliklari saqlanadi va oldi sotdi xalatlarida birliklar bir hisobdan ikkinchisiga o'tkaziladi.

Milliy emissiyalar reyestrini joriy qilish. Ushbu reyestrda qaysi loyiha natijasida qancha uglerod birliklari hosil bo'lgan va ushbu birliklarning egasi haqida ma'lumotlar saqlanadi.

CBAM (Carbon Border Adjustment Mechanism)ga moslashish. Uglerod chegarasini tartibga solish mexanizmiga moslashish CBAM joriy qilingan mamlakat va hududlarda mahsulotlarni cheklovlarsiz eksport qilish imkonini yaratadi.

Yashil urbanizatsiyani rivojlantirish. Yashil urbanizatsiya shaharlar va tumanlarni master rejalarini ishlab chiqishda yashillikka ko'proq e'tibor qaratishga yo'naltiriladi. Bunda aqilli shaharga ko'proq urg'u beriladi va QTEMdan va jamoat transportidan foydalanishga ustunlik beriladi.

Binolar energiya samaradorligini oshirish. Binolarni energiya samaradorligini oshirish ushbu binolarda elektr va isitish manbalarini iste'molini kamaytirishga yordam beradi.

Katta shaharlarda "Cap and trade" tizimini joriy qilish. Ushbu tizim katta shaharlarda binolar tomonidan issiqxona gazlarini chiqarilishini cheklash orqali binolar o'rtasida savdo tizimi joriy qilinadi. Bunda cheklovdan oshib ketgan bino va korxonalar cheklovga yetishigacha miqdori bo'lganlardan ortiqcha qismini sotib olish imkoni yaratiladi.

Yashil iqtisodiyot onlayn platformasi. Ushbu platforma "yashil" iqtisodiyotga tegishli barcha ma'lumotlar va xizmatlarni taqdim etadi. Ma'lumotlar barcha uchun ochiq foydalanishga qo'yiladi.

Seminarlar tashkil qilish va milliy salohiyatni oshirish. Soha yangi va ko'plar uchun tushunarsiz bo'lganligi sababli seminar treninglar tashkil qilish orqali milliy salohiyatni oshirish va yangi kadrlarni tayyorlash lozim bo'ladi.

Yashil urbanizatsiyani rivojlantirish. Yashil urbanizatsiya shaharlar va tumanlarni master rejalarini ishlab chiqishda yashillikka ko'proq e'tibor qaratishga yo'naltiriladi. Bunda aqilli shaharga ko'proq urg'u beriladi va QTEMdan va jamoat transportidan foydalanishga ustunlik beriladi. Binolar energiya samaradorligini oshirish.

Binolarni energiya samaradorligini oshirish ushbu binolarda elektr va isitish manbalarini iste'molini kamaytirishga yordam beradi. Katta shaharlarda "Cap and trade" tizimini joriy qilish. Ushbu tizim katta shaharlarda binolar tomonidan issiqxona gazlarini chiqarilishini cheklash orqali binolar o'rtasida savdo tizimi joriy qilinadi. Bunda cheklovdan oshib ketgan bino va korxonalar cheklovga yetishigacha miqdori bo'lganlardan ortiqcha qismini sotib olish imkoni yaratiladi.

Yashil iqtisodiyot onlayn platformasi. Ushbu platforma yashil iqtisodiyitga tegishli barcha ma'lumotlar va xizmatlarni taqdim etadi. Ma'lumotlar barcha uchun ochiq foydalanishga qo'yiladi.

Seminarlar tashkil qilish va milliy salohiyatni oshirish. Soha yangi va ko'plar uchun tushunarsiz bo'lganligi sababli seminar treninglar tashkil qilish orqali milliy salohiyatni oshirish va yangi kadrlarni tayyorlash lozim bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Навстречу "зеленой" экономике: пути к устойчивому развитию и искоренению бедности – обобщающий доклад для представителей властных структур /Программа ООН по окружающей среде. –(дата обращения: 17.11.2015).
2. Глобальный "зеленый" новый курс : доклад UNEP / UNEP. – 2009. – март. – 42 с – URL: http://www.uncclearn.org/sites/www.uncclearn.org/files/inventory/ UNEP90_RUS.pdf (дата обращения: 30.01.2014)

3. The Green Economy Pocketbook: The case for action. – London : Green Economy Coalition, 2012. – 58 p.
4. The Road to Rio+20: For a Developmentled Green Economy. Second issue / ed. C. M. Simpson. – New York, Geneva : United Nation, 2011.– 98 p.
5. High-Level Symposium on the United Nations Conference on Sustainable Development // UNCSD. – 2011.
6. Green Growth and Developing Countries: A Summary for Policy Makers / OECD. – 2012. – URL: http://www.oecd.org/dac/50526354.pdf.
7. Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication / R. Ayres [et al.]. – Nairobi : United Nations Environment Programme, 2011. – 44 p.
8. М. В. Бабенко, С. И. Бик, А. И. Постнова –Москва: Всемирный фонд дикой природы (WWF), 2018. – 36 с.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 4-noyabirdagi PQ-4477-son qarori.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 2-dekabirdagi PQ-436-son qarori.
11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 9-sentyabirdagi PF-220-son Farmoni.
12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 12- maydagi PQ-156-son.
13. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 29-sentabrdagi 514-son qarori.
14. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 25-oktabrdagi 561-son qarori
15. O‘zbekiston Respublikasining 2018-yil 2-noyabrdagi O‘RQ-491-son Qonuni
16. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi, “Yashil” iqtisodiyotni rivojlantirish bo‘yicha YILLIK HISOBOT (2022-yil yakuni bo‘yicha)
17. Yangilangan milliy miqyosda belgilangan hissa. O‘zbekiston Respublikasi. Gidrometeorologiya agentligi. 2021 y.10 v.
18. Первый двух годовой отчет по обновленным данным Республики Узбекистан. 2021. Узгидромет.
19. Суттон, У.Р., в соавт. 2013. Снижение уязвимости сельскохозяйственных систем Узбекистана к изменению климата: Оценка воздействия и варианты адаптации. Исследование Всемирного банка. Всемирный банк:Вашингтон, округ Колумбия.
20. Kun.uz axborot manbasi https://kun.uz/news/2022/08/19/ozbekistonda-bir-yilda-14-mln-tonna-qattiq-maishiy-chiqindi-hosil-bolishi-malum-qilindi.
21. Jahon banining turliy manbalari. https://www.worldbank.org/en/country/uzbekistan.

ANDIJON VILOYATIDA KAMBAG‘ALLIK DARAJASINI QISQARISHIGA TA’SIR ETUVCHI KO‘RSATKICHLAR

Musaeva Ziyoda Allayarovna
PhD, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti,
Amaliy matematika kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada bugungi kunda davlat tomonidan olib borilayotgan kambag‘allikni qisqartirish borasidagi imtiyozli islohotlar oilalarning doimiy daromad manbaini yaratish va kichik biznesni rivojlantirishning ilmiy asoslari, bu borada amalga oshirilayotgan islohotlar Andijon misolida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: iqtisodiy o‘sish, qashshoqlik, aholining pul daromadlari, jamiyatning barqaror rivojlanishi, bandlik.

Abstract: In the article, the preferential reforms to reduce poverty carried out by the state today, the scientific basis of creating a permanent source of income for families and the development of small business, the reforms implemented in this regard are highlighted on the example of Andijan.

Key words: economic growth, poverty, cash income of the population, sustainable development of society, employment.

Аннотация: В статье на примере Андижана освещены льготные реформы по сокращению бедности, проводимые государством сегодня, научные основы создания постоянного источника дохода семьи и развития малого бизнеса, реформы, реализуемые в этом направлении.

Ключевые слова: экономический рост, бедность, денежные доходы населения, устойчивое развитие общества, занятость.

KIRISH

O‘zbekistonda aholining kam ta’minlangan qatlamining daromadlarini oshirish orqali kambag‘allik darajasini kamaytirish bo‘yicha tizimli ishlar olib borilmoqda. Kam ta’minlangan aholini ma’lum bir transfertlardan tashqari kichik tadbirkorlikka jalb etish orqali ham daromadlarini oshirish ustuvor ahamiyat kasb etmoqda.

Ijtimoiy islohotlarda inson manfaatlari, ijtimoiy adolat tamoyillari ustuvordir. Shu boisdan ham aholining muayyan qatlami o‘rtasida kambag‘allik borligi tan olinib, uni qisqartirish bo‘yicha alohida tizim joriy qilindi. Bu tizim barcha tumanlar sharoitiga ko‘ra 5 ta toifaga ajratilib, tabaqalashgan yengilliklar berildi.

Har yili oilaviy tadbirkorlikka 13 trillion so‘m kredit va 1 trillion 500 milliard so‘m subsidiyalar ajratilyapti. “Ijtimoiy himoya reyestri” orqali 2 million 300 ming muhtoj oila, xotin-qizlar, yolg‘iz keksalar va nogironligi bo‘lgan vatandoshlarimiz moddiy yordam bilan qamrab olindi.

Lekin, bu natijalar hali yetarli emas. Kambag‘allikni kamaytirish – bu aholida tadbirkorlik ruhini uyg‘otish, kasbga tayyorlash va ish o‘rinlarini ko‘paytirishga qaratilgan kompleks vazifadir.

MAVZU VA ADABIYOTNI TAHLIL QILISH

Qashshoqlik muammosi doimo ijtimoiy va falsafiy mulohazalar mavzusi bo‘lib kelgan. Qashshoqlikni kamaytirishga ta’sir etuvchi omillarni o‘rganish ko‘plab xorijiy olimlar tomonidan ilmiy tadqiq etilgan. Jumladan: xorijiy olimlaridan R. Adams, Lin, X. Bhanumurti, X. Mitra, Arndt Jeyms, MDH davlatlari olimlaridan N. V. Kovalenko, O. V. Garatshuk, V. I. Kusenko, I. Ansoff, A. L. Gaponenko va boshqalar nazariy tadqiqotlar olib bordilar. O‘zbekistonlik iqtisodchi olimlardan R.Alimov, X.Maxmudov, K.P.Uzoqov, M.H.Abulqoshimov, T.M.Ahmedov, R.R.Hasanov, G.A.Alimova, I.S.Abdullayevlar O‘zbekiston Respublikasini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, rivojlantirish, uni qayta tiklash masalalari bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar olib bordilar.

J. Dostri va A. Berg o‘z tadqiqotlarida tengsizlikning qisqarishi iqtisodiy o‘sish davomiyligiga ta’sir qilishini, ular daromadlarni qayta taqsimlash iqtisodiy o‘sishga ijobiy ta’sir qilishini ilgari suradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ilmiy tadqiqot jarayonida ilmiy abstraksiya, tahlil va sintez usullaridan samarali foydalanildi. Mavzuni o‘rganish jarayonida umumiy iqtisodiy usullar bilan bir qatorda ma’lumotlarni tizimlashtirishda taqqoslash, nazariy va amaliy materiallarni umumlashtirish, tizimli tahlil kabi maxsus yondashuvlardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bugungi kunda kam ta’minlangan aholi va unga ta’sir etuvchi omillarni o‘rganish orqali ham mamlakatda kambag‘allikni qisqartish mumkin bo‘ladi. Ushbu paragrafda Andijon, Farg‘ona va Namangan viloyatlaridagi kam ta’minlangan aholi va unga ta’sir etuvchi omillarni ekonometrik tahlil qilish orqali viloyatlarida kam ta’minlangan aholini kamaytirish bo‘yicha xulosalar va takliflar ishlab chiqiladi. Buning uchun biz ko‘p omilli ekonometrik modellar tuzib, ularni turli mezonlar orqali baholab, o‘rganilayotgan jarayonlarga mos kelishini tekshirb boramiz.

Ushbu ko‘p omilli ekonometrik modelda natijviy omil bo‘lib – kam ta’minlangan aholi soni, nafar (Y), ta’sir etuvchi omillar esa – aholi daromadlari, ming so‘m (X1), pensionerlar soni, nafar (X2), nafaqa oluvchilar soni (X3) va iste’mol savatchasi qiymati, ming (X4) olindi.

Ko‘p omilli ekonometrik modelga kiritilayotgan omillarning o‘lchov birligi turlicha bo‘lganligi uchun ularni logarifmlaymiz va yagona o‘lchov birligiga keltirib olamiz.

Dastlab Andijon viloyatida kam ta’minlangan aholi va unga ta’sir etuvchi omillar bo‘yicha tavsifiy statistika o‘tkazamiz (1-jadval).

1-jadval: Omillar bo‘yicha tavsiflovchi statistika

	LNY	LNX1	LNX2	LNX3	LNX4
Mean	2.636746	7.409825	12.48082	10.14938	11.84640
Median	2.660260	7.833561	12.46824	10.11265	11.69146
Maximum	3.100795	9.663151	12.74843	10.68801	13.15445
Minimum	2.066863	4.711297	12.18200	9.738259	10.56207
Std. Dev.	0.327742	1.583780	0.143572	0.269684	0.828073
Skewness	-0.294644	-0.179155	0.085423	0.524896	0.041676
Kurtosis	1.798353	1.591335	2.684049	2.192454	1.767065
Jarque-Bera	1.716581	2.024693	0.123638	1.681102	1.463448
Probability	0.423886	0.363365	0.940053	0.431473	0.481079
Sum	60.64516	170.4260	287.0589	233.4356	272.4672
Sum Sq. Dev.	2.363127	55.18391	0.453487	1.600049	15.08552
Observations	23	23	23	23	23

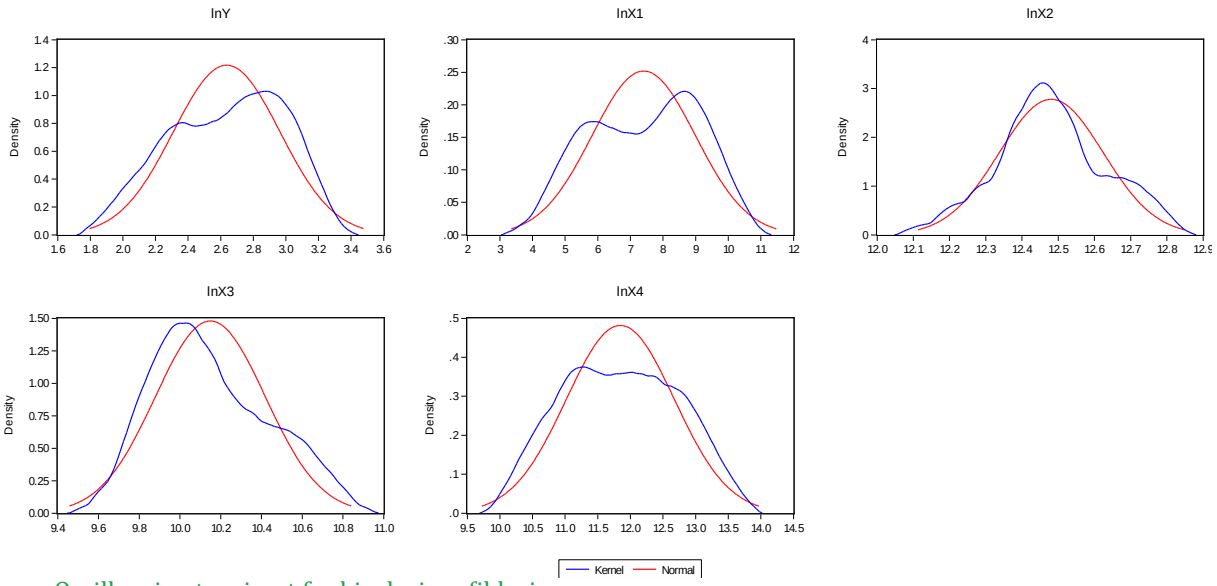
Jadval ma’lumotlaridan har bir omilning o‘rtacha qiymati (mean), medianasi (median), maksimal va minimal qiymatlari (maximum, minimum) qiymatlarini ko‘rish mumkin. Bundan tashqari har bir omilning standart chetlanishi (std. dev. (Standart Devation) – standart chetlanish koeffitsiyenti har bir o‘zgaruvchilarning o‘rtacha qiymatdan qanchalik chetlanganligini ko‘rsatadi) qiymatlari keltirilgan.

Skewness – asimmetriya koeffitsiyenti bo‘lib, u nolga teng bo‘lsa normal taqsimot ekanligi hamda taqsimotning simmetrikligini bildiradi. Agar bu koeffitsiyent 0 dan ancha farq qilsa, u holda taqsimot asimmetrik hisoblanadi (ya’ni, simmetrik emas). Agar asimmetriya koeffitsiyenti 0 dan katta, ya’ni musbat bo‘lsa, u holda o‘rganilayotgan omil bo‘yicha normal taqsimot grafigi o‘ng tomonga surilgan bo‘ladi. 0 dan kichik, ya’ni manfiy bo‘lsa, u o‘rganilayotgan omil bo‘yicha normal taqsimot grafigi chap tomonga surilgan bo‘ladi.

Yuqorida keltirilgan 1-jadval ma’lumotlaridan shuni ko‘rish mumkinki, ko‘p omilli ekonometrik modelga kiritiladigan lnY va $\ln X_1$ omillarining asimmetriya koeffitsiyentlari manfiy qiymatlar qabul qilgan hamda ushbu omillar grafigining “chap do‘mi” “o‘ng do‘mi” dan uzunroq ekanligini ko‘rsatadi. Qolgan $\ln X_2$, $\ln X_3$ va $\ln X_4$ omilning asimmetriya koeffitsiyenti musbat qiymat qabul qilgan va ushbu omil grafigining “o‘ng do‘mi” “chap do‘mi” uzunroq bo‘lgan. Barcha omillarning taqsimot funksiyalari grafiklari quyidagi 1-rasmda keltirilgan.

1-rasmdan shuni ko‘rish mumkinki, ko‘p omilli ekonometrik modelga kiritiladigan barcha omillar normal taqsimot qonuniga bo‘ysunar ekan. Normal taqsimot grafigining nazariy qiymatlaridan omilarning hisoblangan taqsimot grafiklari asimmetrik holda joylashgan, ya’ni surilgan. Ushbu surilishlar asosan o‘rganilayotgan omillarni dinamikasidagi o‘zgarishlarni ko‘rsatadi. Ayrim yillarda ba’zi omillar keskin ortishga ega bo‘lgan bo‘lsa, ayrimlarida o‘zgarishlar sezilarli darajada bo‘lmagan.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

1-rasm: Omillarning taqsimot funkiyalari grafiklari

Andijon viloyatida kam ta'minlangan aholi soniga ta'sir etuvchi omillar bo'yicha tuziladigan ko'p omilli ekonometrik modelga omillarni tanlash uchun dastlab omillar o'rtasida bog'lanishlar mavjudligini tahlil qilish kerak. Buning uchun omillar o'rtasida korrelyatsion tahlil o'tkazamiz. Omillar o'rtasida xususiy va juft korrelyatsiya koeffitsiyentlarini hisoblaymiz. Omillar o'rtasida xususiy va juft korrelyatsiya koeffitsiyentlari matritsasi quyidagi 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval: Omillar o'rtasida xususiy va juft korrelyatsiya koeffitsiyentlari matritsasi

Covariance Analysis: Ordinary
Date: 05/20/23 Time: 11:14
Sample: 2000 2022
Included observations: 23
Correlation
t-Statistic
Probability

	LNY	LNX1	LNX2	LNX3	LNX4
LNY	1.000000				
LNX1	-0.504356	1.000000			
	-2.676619	-----			
	0.0141	-----			
LNX2	0.708580	0.535417	1.000000		
	1.977332	1.965519	-----		
	0.0339	0.5471	-----		
LNX3	0.605024	0.485830	0.354072	1.000000	
	2.023023	1.318535	1.001389	-----	
	0.0418	0.7452	0.0000	-----	
LNX4	0.529534	0.380838	0.588655	0.680590	1.000000
	2.179689	1.070941	1.880384	2.722982	-----
	0.0408	0.8520	0.5244	0.0861	-----

Yuqorida keltirilgan 2-jadvaldan ko'rish mumkinki, xususiy korrelyatsiya koeffitsiyentlari - bu natijaviy omil (lnY) va unga ta'sir etuvchi omillar (lnXi) o'rtasidagi bog'lanishlar zichligini ko'rsatadi. Demak, xususiy korrelyatsiya koeffitsiyentlari natijaviy omil – kam ta'minlangan aholi soni (lnY) va ta'sir etuvchi omillar o'rtasida turli xil bog'lanishlar mavjudligini ko'rsatmoqda.

Demak, kam ta'minlangan aholi soni (lnY) va aholi daromadlari (lnX1) o'rtasida bog'lanish zichligi -0,5043 ga teng. Bu esa kam ta'minlangan aholi soni (lnY) va aholi daromadlari (lnX_1) o'rtasida o'rtacha teskari bog'la-

nish mavjudligini ko‘rsatmoqda. Kam ta’minlangan aholi soni (lnY) va pensionerlar soni (lnX_2) o‘rtasida bog‘lanish zichligi 0,7086 ga teng. Ushbu holat ham mazkur ikki omil o‘rtasida yuqori bog‘lanish mavjudligini ko‘rsatmoqda. Kam ta’minlangan aholi soni (lnY) va nafaqa oluvchilar soni (lnX_3) o‘rtasida ham o‘rtacha bog‘lanish mavjud ekan, ya’ni ular orasida xususiy korrelyatsiya koeffitsiyenti 0,6050 ga teng. Kam ta’minlangan aholi soni (lnY) va iste’mol savatchasi qiymati (lnX_4) o‘rtasida o‘rtacha bog‘lanish mavjud, chunki hisoblangan xususiy korrelyatsiya koeffitsiyenti 0,5295 ga teng.

Bundan tashqari 2-javdalda ta’sir etuvchi omillar o‘rtasida juft korrelyatsiya koeffitsiyentlari ham keltirilgan. Ushbu koeffitsiyentlar orqali omillar o‘rtasida multikollinearlik aniqlanadi. Agar ta’sir etuvchi omillar (X_i, X_j) o‘rtasida juft korrelyatsiya koeffitsiyentining hisoblangan qiymati 0,7 dan katta bo‘lsa, omillar o‘rtasida multikollinearalik mavjud deyiladi. Omillar o‘rtasida xususiy va juft korrelyatsiya koeffitsiyentlari matritsasi hisoblangan 2-jadvaldan ko‘rish mumkinki, Andijon viloyatida kam ta’minlangan aholi soniga ta’sir etuvchi omillar o‘rtasida juft korrelyatsiya koeffitsiyentining hisoblangan qiymati 0,7 dan katta emas ekan. Bu esa o‘z navbatida tanlangan barcha omillarni ko‘p omilli ekonometrik modelga kiritishga imkon beradi.

Shuningdek, 2-jadvalda korrelyatsiya koeffitsiyentlarining ishonchligi va ehtimolligini aniqlash bo‘yicha koeffitsiyentlar hisoblangan (hisoblagan korrelyatsiya koeffitsiyentlarining tagida joylashgan qatorlardagi qiymatlar). Har bir korrelyatsiya koeffitsiyentining pastki qismida uning Styudentning t-mezoni hisoblangan qiymati va ehtimolligi (prob.) keltirilgan. Omillar o‘rtasida hisoblangan ehtimollik 0,05 dan katta bo‘lmaslik sharti qo‘yiladi. Masalan, kam ta’minlangan aholi soni (lnY) va daromadlari (lnX1) o‘rtasida xususiy korrelyatsiya koeffitsiyenti $r_{\ln Y, \ln X1} = -0{,}5043$, $t = 2{,}6766$ va prob. = 0,0141 ga teng. Bu esa mazkur ikki omil o‘rtasida o‘rtacha bog‘lanish borligini, xususiy korrelyatsiya koeffitsiyenti ishonchli ekanligi va 95 foiz aniqlikda ikki omil o‘rtasida teskari o‘rtacha bog‘lanish mavjudligini ko‘rsatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Bir so‘z bilan aytganda, hukumatimiz tomonidan olg‘a surilayotgan chora-tadbirlar dasturi umumdavlat ahamiyatiga ega bo‘lgan juda katta va keng qamrovli tizim bo‘lib, uning amalga oshirilishi tadbirkorlikni keng rivojlantirish orqali mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy yuksalish darajasini yanada jadallashtirish imkoniyatini yaratadi. Bu esa, o‘z navbatida, kambag‘allikni keskin kamaytirish va yuz minglab yangi ish o‘rinlari yaratish hamda aholi turmush darajasini oshirish uchun mustahkam asos bo‘lib xizmat qiladi.

Kambag‘allikni qisqartirish bo‘yicha istiqboldagi ustuvor vazifalar iqtisodiyotni rivojlantirish, shu jumladan, kambag‘allikni qisqartirish va uzoq muddatli barqaror iqtisodiy o‘sish poydevorini yaratishdan iborat.

Xususan, dehqonchilik bilan shug‘ullanish uchun yangi o‘zlashtirilgan, lalmi, foydalanilmayotgan yer maydonlaridan har bir oilaga har yili o‘n sotixdan bir gektargacha yer ajratilishi;

- ajratilgan yer maydonlari sug‘orish tizimi (artezian quduqlar, tomchilatib sug‘orish va boshqalar) hamda elektr energiyasi bilan ta’minlanishi;
- berilgan yerlarni o‘zlashtirish uchun (yer haydash, urug‘-ko‘chat xarid qilish va boshqalar) subsidiya ajratilishi belgilab berilgan.
- ishsiz, ijtimoiy himoyaga muhtoj fuqarolarga bandligini ta’minlash va moddiy ko‘mak berish maqsadida ajratilayotgan subsidiya, grant, nafaqa va boshqa to‘lovlardan foydalanish bo‘yicha fuqaroning majburiyatlari belgilab beriladi;
- fuqaroning ijtimoiy shartnoma bo‘yicha o‘z majburiyatlarini bajarish ustidan monitoring tizimi o‘rnatiladi va davlatdan yordam olgan fuqaroning “shaxsiy profili” yaratiladi;
- ijtimoiy shartnoma bo‘yicha o‘z majburiyatlarini bajargan fuqarolarni rag‘batlantirish, bajarilmagan holatlarda esa ularning ijtimoiy mas’uliyati belgilanadi;
- ijtimoiy shartnoma tizimi tajriba tariqasida sinovdan o‘tkazilib, natijalari bo‘yicha respublikaning barcha tuman (shahar)larida tatbiq etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Gafurov U.V. Kichik biznesni davlat tomonidan tartibga solishning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish.: iqt.fan. dok…diss. -T. O‘zBMA. 2017. – 274 b.
2. Ibragimova M.M. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatini tarkibiy o‘zgarishlar asosida samaradorligini oshirish. i.f.b.f.d. diss. avtoref. – T.TDIU. –2018. – 54 b.
3. Andijon viloyat hokimligi statistik ma’lumotlari.
4. https://cyberleninka.ru/article/n/zbekistonda-kichik-biznes-va-hususiytadbirkorlikning-rivozhlanishidagi-asosiy-infra-tuzilmasi-b-lgan-bank-tizimlarining-roli.
5. https://kun.uz/uz/news/2022/04/21/mahallabay-ishlash-agentligining-funksiya-vavazifalari-belgilandi.
6. Остри Дж. Д., Берг А., Цангаридес К. Г. Перераспределение, неравенство и рост. Записка для обсуждения с персоналом МВФ. Вашингтон, округ
7. www.stat.uz

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI QISHLOQ XO‘JALIGI EKSPORTIDA MARKETING MUAMMOLARI

Musyeva Shoira Azimovna
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
Marketing kafedrasi professori

Agzamov Avazxon Talgatovich
TDIU Soliqlar va soliqqa tortish kafedrasi
dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirish tendensiyalarini baholash va eksport muammolarini aniqlash, shuningdek, qishloq xo‘jaligi franchayzing tuzilmalari bilan reklama, marketing va konsalting xizmatlari o‘rtasidagi munosabatlarga oid amaliy tadqiqotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Agrosanoat kompleksi, qishloq xo‘jaligi, islohot, raqobat, oziq-ovqat, agrobiznes, o‘rmon, baliqchilik, qishloq xo‘jaligi, chorvachilik, agromarketing.

Abstract: This article presents practical studies on the assessment of agricultural development trends of the Republic of Uzbekistan and identification of export problems, as well as the relationship between agricultural franchise structures and advertising, marketing and consulting services.

Key words: agro-industrial complex, agriculture, reform, competition, food, agribusiness, forest, fishery, agriculture, animal husbandry, agromarketing.

Аннотация: В данной статье представлены практические исследования по оценке тенденций развития сельского хозяйства Республики Узбекистан и выявлению проблем экспорта, а также взаимосвязи агрофранчайзинговых структур и рекламных, маркетинговых и консультационных услуг.

Ключевые слова: АПК, сельское хозяйство, реформа, конкуренция, продовольствие, агробизнес, лесное хозяйство, рыболовство, сельское хозяйство, животноводство, агромаркетинг.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasida Qishloq xo‘jaligi marketingi sanoat, tijorat, bank va boshqa marketing turlaridan farq qiladi. Bu qishloq xo‘jaligining xususiyatlari bilan bog‘liq. Natijalar tabiiy sharoitga, mahsulotning aholi hayotidagi roli va ahamiyatiga, mulkchilik shakllarining xilma-xilligiga, mehnat davri va ishlab chiqarish davrining mos kelmasligiga, ishlab chiqarish va ishlab chiqarishning mavsumiyligiga, xo‘jalik yuritishning tashkiliy shakllarining xilma-xilligiga bog‘liq. Xorijiy davlatlar misolida oladigan bo‘lsak, Rossiya, tashqi iqtisodiy aloqalar, agrosanoat kompleksi va davlat organlarining o‘z tarmoqlarini rivojlantirishdagi ishtiroki, agrosanoat majmuasida tabiiy va iqtisodiy jarayonlar birlashtirilib, mahsulot ishlab chiqarish va sotishni tashkil etish uchun alohida sharoitlar yaratadi.

Qishloq xo‘jaligi va agrosanoat tuzilmalarida marketing faoliyati unda barcha boshqaruv xodimlari ishtirok etsa va barcha ishlab chiqarish xodimlari ularga yordam bersagina samarali bo‘ladi. Chorvachilik korxonalarida,

masalan, funksional marketing ta'sirini korxona rahbari ham, xo'jalik rahbari ham amalga oshiradi. Bunda marketologlar, chorvachilik mutaxassislari bilan bir qatorda iqtisodchilar, texnologlar va boshqalar ham ishtirok etadi. Boshqaruv xodimlari bilan bir qatorda marketing funksiyalarini ham ishlab chiqarish xodimlari bajaradilar. Ularda talab qilinadigan sifatli, belgilangan assortimentdagi mahsulotlar ishlab chiqarilib, iste'molchilar talabini o'z vaqtida qondirish uchun sharoit yaratilgan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Xorijiy tajribalarga tayanib shuni ta'kidlash lozimki, marketing tamoyillarini rivojlantirish va ularni amaliyotda qo'llash bo'yicha ko'plab iqtisodchi olimlar shug'ullanib kelgan. Ular qatoriga F.Kotler, M.Porter, D.Evans, I.Ansoff, M.Berman, M.Golubkov, P.Samuelson, D.Marshall kabi taniqli olimlarni kiritishimiz mumkin.

Mamlakatimizda qator yillar davomida marketing sohasida olib borilgan izlanishlar milliy xususiyatlardan kelib chiqqan holda iqtisodiyotda marketing nazariyasini rivojlantirishga katta hissa qo'shgan olimlarni ham e'tirof etish lozim. Bularga M.Muxammedov, M.Pardaev, R.Ibragimov. YO.Abdullaev, A.Saliev, M.SHarifxo'jaev, B.Xodiev, D.Raximova, M.Boltaboev, Sh.Ergashxodjaeva va boshqalar.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonida tizimli yondashuv, abstrakt-mantiqiy fikrlash, guruhlash, taqqoslash, omilli tahlil, tanlanma kuzatish usullaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bugungi kunda mamlakatimizda meva-sabzavot yetishtirish, saqlash, qayta ishlash va eksport qilishni kengaytirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Meva-sabzavotchilikni jadal rivojlantirish loyihalarini amalga oshirish maqsadida hudud sezilarli darajada kengaytirildi, meva-sabzavot mahsulotlarini saqlash va qayta ishlash uchun qo'shimcha quvvatlar ishga tushirildi, moliyaviy resurslar, jumladan, xalqaro moliya institutlari mablag'lari jalb qilindi. faol ishtirok etadi. Masalan, 2023-yilning yanvar-dekabr oylarida 189 924,3 milliard so'mlik investitsiyalarning 8 foizi qishloq xo'jaligiga yo'naltirildi. Natijada qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish hajmi 215,7 trillion so'mni yoki 2022-yil darajasiga nisbatan 102,7 foizni, jumladan, qishloq xo'jaligi mahsulotlari – 108,3 trillion so'mni (103,7 foiz), chorvachilik mahsulotlari – 107,4 trillion so'mni (101,7 foiz) tashkil etdi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini eksport qilishda marketingning o'rni borligini ushbu mahsulotlarning xususiyatlaridan ham ko'rish mumkin. Avvalo, mahsulotlarning tez eskirishi ularning qisqa muddatli sotish muddatini belgilaydi. Bundan tashqari, mahsulotning tashqi ko'rinishi ushbu bozorning standartiga mos keladigan qadoqlashga katta e'tibor berishni talab qiladi. Bunga sanitariya talablarini hisobga olishni qo'shsak, sabzavot va mevalarni eksport qilishda marketing qanchalik muhimligini ko'ramiz. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda meva-sabzavot mahsulotlarini sotishni tashkil etishda ishlab chiqaruvchilar iste'mol talabining o'zgarishini tez va to'g'ri o'rganib, tegishli chora-tadbirlar ko'rayotgani ko'zga tashlanadi. Shu sababli, qishloq xo'jaligi korxonalarida marketing muvaffaqiyatli bo'lishi uchun biznes menejerlari maqsadlarni aniq belgilashlari, ularning hozirgi moliyaviy va moliyaviy ahvoli to'g'risida ishonchli ma'lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilishlari kerak. Umuman olganda, eksport infratuzilmasiga tayangandan ko'ra, fermerlarning o'zlari marketing faoliyatini rejalashtirishi va amalga oshirishi kerak.

Bizning fikrimizcha, meva-sabzavot mahsulotlari marketingining hozirgi holati qishloq xo'jaligi korxonalari rahbarlarini ichki va tashqi bozordagi o'rnini baholash va pirovard natijada sotish strategiyasini belgilash uchun quyidagi savollarga javob topishga majbur qilishi kerak.;

- tashqi bozorlarda qanday o'zgarishlar ro'y bermoqda, raqobat kuchlari ularga qanday ta'sir ko'rsatmoqda;
- korxona qanday ishlaydi, ya'ni. korxonaning hozirgi holatini tahlil qilish kerakmi;
- nega u eksport qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotadigan bozorning past narx segmentini egallaydi;
- foydani oshirish uchun mahsulot sifati va eksport salohiyatini oshirish uchun nima qilish kerak;
- har bir chiqarilgan mahsulot uchun biznes-reja ishlab chiqiladimi va bu reja mahsulotni iste'molchiga yetkazib berish zanjirida tahlil qilinadimi.

Ko'pgina tarmoq korxonalarida marketing vazifalari ma'lum tashqi tuzilmalarga yuklangan, bu mutlaqo noto'g'ri. Tashqi infratuzilma subyektlari nafaqat marketing ishlari bilan shug'ullanishi, balki fermerlarga eksport salohiyatini oshirishda ham yordam berishi kerak. Qishloq xo'jaligida marketing konsepsiyasi biznes falsafasi sifatida tarmoqdagi barcha ishchi va xizmatchilarni qo'llab-quvvatlashni talab qiluvchi qarashlarni ishlab chiqish zarur.

So‘nggi yillarda mamlakatimizda qishloq xo‘jaligi sohasida faol islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu boradagi boshqaruv tizimini takomillashtirish, davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning samarali mexanizmlarini joriy etish, kooperatsiyani yo‘lga qo‘yish, zamonaviy resurs tejovchi texnologiyalarni joriy etish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini eksport qilish hajmini oshirish maqsadida qator farmon va qarorlar qabul qilindi. Biroq jahon bozorida meva-sabzavot mahsulotlarini sotish hajmi 205 milliard AQSH dollarini tashkil etgan bir paytda bu bozorda respublikaning ulushibir foizdan kam. Bu mahsulotlarning mamlakat eksportidagi ulushi atigi 7 foiz.

O‘zbekiston meva-sabzavot yetishtirish (yetishtirish) va ularni tashqi bozorga eksport qilishni rivojlantirish uchun ulkan salohiyatga ega. Ammo shuni unutmaslik kerakki, potentsial va uni amalga oshirish ikki xil tushunchadir. Hozirgi vaqtda O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ko‘paytirish bo‘yicha ko‘p ishlar qilinmoqda, biroq mahsulot yetishtirishning ko‘payishi o‘z-o‘zidan eksport hajmining oshishiga olib kelmaydi. Sababi, eksport qilishda, avvalo, salohiyatli iste’molchiga qanday mahsulot kerakligini va unga nima kerakligini tushunish kerak. Shuningdek, u haqiqiy iste’molchi kim va ular qaysi mamlakatlarda yashashi kabi savollarga javob berishi kerak. Bundan tashqari, meva eksporti haqida gap ketganda, misol uchun, Yevropa Ittifoqida “premium” toifasiga kirmaydigan sabzavot va mevalarga deyarli talab yo‘q. Shunga o‘xshash holat AQSh va boshqa ko‘plab rivojlangan mamlakatlarda kuzatilmoqda. Bundan tashqari, har bir mamlakatda mevalarning rangi, ta’mi, o‘lchami va boshqa xususiyatlari bo‘yicha turli xil xususiyatlariga nisbatan o‘ziga xos talab va ehtiyojlar mavjud.

Hozirda O‘zbekistonda yetishtirilayotgan meva-sabzavotlarning 99 foizi faqat Rossiya va MDH davlatlarida qiziqish uyg‘otmoqda. Hatto Rossiyada ham ushbu mahsulotlar bozori qisqarmoqda, chunki uning asosiy iste’molchilari keksa odamlardir. Yosh avlod an’anaviy o‘zbek uzumini sotib olishni istamaydi. Ular doka bilan qoplangan yog‘och qutilardagi uzumlarga emas, balki qulay qadoqlarda sotiladigan dunyoga mashhur urug‘siz navlarga e’tibor berishadi.

Mamlakatimizda keyingi yillarda amalga oshirilayotgan islohotlar samarasida qishloq xo‘jaligida ham ijobiy o‘zgarishlar kuzatilmoqda. (1-jadval). Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, er maydonining qisqarishi hisobiga ishlab chiqarish hajmi oshadi.

1-jadval: 2019-2023-yillarda O‘zbekiston Respublikasida qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtirish hajmi

	2019-yil	2020-yil	2021-yil	2022-yil	2023-yil
Qishloq xo‘jaligi ekinlari uchun ekiladigan yerlar, ming ga	3694.2	3706.7	3474.5	3396.0	3309.4
Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari, mlrd	99604.6	115599.2	148199.3	187425.6	216283.1
shu jumladan:					
Qishloq xo‘jaligi	55429.2	61755.1	83303.4	98406.4	111904.8
chorvachilik	44175.4	53844.1	64895.9	89019.2	104378.3
Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining o‘sish sur’ati o‘tgan yilga nisbatan foizda	106.1	106.3	101,0	100.2	103.3
shu jumladan:					
Qishloq xo‘jaligi	105.5	105.7	98.2	95.8	104.8
chorvachilik	106.9	107.0	104.1	105.7	101.6

Agar siz taqqoslanadigan narxlarga qarasangiz, 2020–2021-yillarda sanoat ijobiy dinamikani boshdan kechirdi, ya’ni. o‘sish sur’ati kamida 6% ni tashkil etdi.

Tashqi savdo aylanmasi. So‘nggi yillarda Hukumat tomonidan eksportni rag‘batlantirish, importni optimallashtirish va umuman mutanosib tashqi savdoni ta’minlash bo‘yicha olib borilayotgan islohotlar 2023-yilga borib mamlakatimiz tashqi savdo aylanmasini 42,2 milliard AQSh dollariga va 8,7 milliard AQSh dollariga yoki 26,2 foizga oshirish imkonini beradi. Bu natija mamlakat tarixidagi eng yuqori natija sifatida qayd etildi. ACTga eksport 17,9 milliard dollarni tashkil etdi. AQSH dollarini (o‘sish sur’ati – 128,0%), import hajmi esa 24,3 mlrd. AQSH dollarini (o‘sish sur’ati – 124,9%) tashkil etdi. Hisobot davrida 6,4 mlrd. Passiv tashqi savdo balansi AQSH dollarida aks etdi.

Aksariyat ishlab chiqaruvchilar yetishtirgan mahsulotlarni sotishda vositachilik xizmatlaridan keng foydalanish iste’mol narxlariga ta’sir etuvchi asosiy omil hisoblanadi. Ular, shuningdek, bozor hajmi va narxlarning o‘zgarishiga ko‘proq qiziqishadi, chunki vositachilar mahsulot yetishtirilgandan keyin iste’mol bozorlarini o‘rganadilar.

Demak, bozorga sotilayotgan mahsulotlarning narx tarkibida ishlab chiqaruvchilarning ulushi o‘rtacha 45-50 foizni tashkil etadi. Yakuniy narx boshqa tashkilotlar tomonidan ko‘rsatiladigan xizmatlar uchun qo‘shimcha foiz stavkalari bilan belgilanadi. Xususan, transportda o‘rtacha foiz stavkasi 17-18 foiz, ulgurji bozorda 20-25 foiz, chakana savdo bozorida 15-20 foizni tashkil etadi.

Darhaqiqat, aholini, ayniqsa, kuz-qish mavsumida asl (tabiiy) qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bilan ta’minlash, shuningdek, ushbu davrlarda bozor narxlarining mavsumiy o‘zgarishining iste’molchilarning to‘lov qobiliyatiga ta’sirini o‘rganish muhim masalalardan biridir... Bozor narxlarining o‘zgarishiga sabab bo‘lgan asosiy omillardan biri iste’mol talabining aniq prognozisiz mahsulotlarning bozorlarga chiqarilishidir. Darhaqiqat, ushbu muammoni hal etishning to‘liq ishlab chiqilgan mexanizmi yo‘qligi iste’mol narxlarining mavsumiy o‘zgarishiga, qish va bahor fasllariga nisbatan narxlarning keskin o‘zgarishiga olib keldi.

Hozirgi amaliyotda fermer va dehqon xo‘jaliklarida nafaqat qishloq xo‘jaligi oziq-ovqat mahsulotlari hajmini oshirish, balki xaridor va sotuvchilar faoliyati samaradorligiga ta’sir etuvchi omillar ham ushbu toifadagi subyektlar manfaatlarini hisobga olish va tahlil qilishni taqozo etmoqda. Ular, birinchidan, aholining o‘sishi iste’mol talabining o‘sishiga asos yaratadi; ikkinchidan, uy xo‘jaliklari daromadlarining o‘sishi nisbatan yuqori sifatli tovarlarni xarid qilishni rag‘batlantirish bilan birga, ularning sotib olish vaqtida qo‘shimcha xizmatlarga bo‘lgan talabini oshiradi; uchinchidan, savdo shoxobchalarining qulay joylashuvi va iste’molchilarning xohish-istaklarini inobatga olgan holda xizmat ko‘rsatish shartlari kabilar.

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini sotish tizimini takomillashtirish bo‘yicha quyidagi tahliliy ma’lumotlar va takliflar kiritildi:

Qayta ishlash zavodi orqali tarqatish kanali:

Taroziga:

- kafolatlangan xaridor;
- oldindan to‘lov;
- huquqiy xavfsizlik;
- muayyan nav (meva, uzumchilik) uchun aniq bozorning mavjudligi.

Kamchiliklari:

- qoniqarsiz shartlar va to‘lov shakli;
- sotib olish narxining pastligi yoki tovarlarning nomutanosib sifati;
- qayta ishlashni rag‘batlantirishning yo‘qligi;
- monopol pozitsiya

Taklif. Shartnomadagi xarid narxining har kuni talab va taklifdan kelib chiqib o‘zgarishini ta’minlash. Harakat mexanizmi. Yetkazib berishning aniq kunida narx yuqorida taklif qilingan ma’lumotlar bazasiga muvofiq yaratilishi kerak. Bunday holda, agar kafolatlangan xaridor bo‘lsa, 10% ustunlik neftni qayta ishlash zavodi manfaatlariga mos kelishi mumkin.

Savdo nuqtasi orqali savdo kanali:

Taroziga:

- nisbatan yuqori xarid qobiliyatiga ega;
- maxsus qadoqlash, yaxshi ko‘rinish va nisbatan uzoq saqlash muddati;
- transport va boshqa qulayliklar

Kamchiliklari:

- fermer xo‘jaliklarini bevosita qamrab olishning mumkin emasligi;
- past sifatli mahsulotlarga talab yo‘q;
- past hajm va tarqoq joy

Taklif. Qishloq xo‘jaligi franchayzingini tashkil etish. Harakat mexanizmi. Yirik savdo nuqtalarida muayyan tovar belgilari va savdo belgilari ostida taklif etilayotgan tovarlar javonlarini tashkil qilish va reklama qilish maqsadga muvofiqdir.

Dehqon bozorlari orqali sotish kanali:

Taroziga:

- to‘lov shakli (naqd pul) ishlab chiqaruvchiga mos keladi;
- bog‘bonga qulay vaqtda ulgurji savdoni tashkil etish;
- Xarid qilish madaniyati bilan uyg‘unlik

Kamchiliklari:

- ulgurji va chakana narxlar o‘rtasidagi keskin farq;
- bozor sig‘imi haqida ma’lumotlarning etishmasligi;
- bozor infratuzilmasining zaifligi

Taklif. Ulgurji bozorlar bo‘yicha ma’lumotlar bazasini yaratish. Harakat mexanizmi. Ulgurji bozorlarga kiraverishda yoki qulay javonlarda zamonaviy texnologiyalar asosidagi ma’lumotlar bazasi yaratiladi. Kundalik mahsulot yetkazib berish ko‘paygan taqdirda vositachiga beriladi

Vositachilar orqali sotish kanali:

Taroziga:

- talab, taklif va baho haqida kundalik ma'lumotlarga ega bo'lish;
- tashish qulayligi bo'yicha avtomobillarning nisbatan ustunligi;
- kichik mahsulotlarni taklif qiling.

Kamchiliklari:

- nisbatan arzon xarid;
- ishlab chiqaruvchi-iste'molchi munosabatlarining buzilishi;
- raqobatbardosh ishonchning past darajasi;
- kundalik faoliyatga asoslangan.

Taklif. Vositachilik xizmatlarini huquqiy tashkil etish. Harakat mexanizmi. Huquqiy vositachilik xizmatlari tizimini yo'lga qo'yish, ma'lum masofada joylashgan fermer xo'jaliklarini qo'llab-quvvatlash tizimini yaratish zarur. Bunday holda, huquqiy maqomning qo'llab-quvvatlash maqsadiga xizmat qilishiga ustuvor ahamiyat berilishi kerak

Yarmarkalar orqali sotish kanali:

Taroziga:

- bozorga kirish uchun qulay muhit va shart-sharoitlarni yaratish;
- iste'molchilar e'tiborini tezda jalb qilish qobiliyati;
- m● uayyan hudud nomi ostida taklif qilish orqali "milliy brend" yaratish.

Kamchiliklari:

- to'lov tizimidan norozilik;
- bozor narxidan past narxlarda sotishda "yo'qolgan pul" ni qoplash mexanizmi aniq emas;
- ro'yxatdan o'tishning mavjudligi va sotuvchidan ro'yxatdan o'tish bilan bog'liq muammolar

Taklif. Yarmarka ishtirokchilarini moddiy rag'batlantirish mexanizmini yaratish. Harakat mexanizmi. Yo'qotishlarni hisoblash usullari ishlab chiqilishi va nisbatan arzon narxlarda taklif qilinadigan mahsulotlar uchun rag'batlantirish mexanizmlarini joriy etish mumkin. Masalan, bir xil qiymatdagi resurslarni imtiyozli narxlarda sotib olish.

Eksportchilar orqali sotish kanali:

Taroziga:

- sifatli mahsulot uchun nisbatan yuqori narx;
- daladan (uy sharoitida) mahsulotni sotish imkoniyati;
- xilma-xillik, yaxshilangan qadoqlash

Kamchiliklari:

- tashqi va ichki siyosatdagi o'zgarishlarga sezgirlikni oshirish;
- kuchli raqobat muhitida yuqori chiqindilar;
- keyingi mavsum uchun sotib olish kafolati yo'q.

Taklif. Eksportga mo'ljallangan mahsulotlarni sug'urta qilish tizimini takomillashtirish. Harakat mexanizmi. "O'zagroeksport" va "O'zagrosug'urta" bilan birgalikda eksport uchun yetishtirilgan mahsulotlarni ichki bozorda sotish hisobiga yo'qotilgan mablag'larni qoplash amaliyotini joriy etish.

Adabiyotlar:

1. Gary Armstrong. Philip Kotler. Michael Marker. Marketing in introduction. England, 2016, paperback: 720 pages, Pearson.
2. Philip Kotler. Kavin Lane Ketler. Marketing Management. Pearson Education, Inc. publishing as Prestige Hall, USA, 2012 y.
3. Kotler F., Armstrong G., Vong V., Sonders Dj. Osnovы marketinga, 5-e evropeyskoe izd. Uchebnik. – M.: OOO "I.D.Vilyams, 2013. –752 s.
4. Soliev A., Vuzrukxonov S., Marketing, bozorshunoslik. Darslik. – T.: Iqtisod-Moliya, 2010. – 424 b.
5. Ergashxodjaeva SH.J., Qosimova M.S., YUsupov M.A. Marketing. Darslik. –T.: TDIU, 2011. – 202 b.
6. Musaeva Sh.A. Marketing tadqiqotlari. Darslik "STAR-SEL" MChJ nashriyot va ijodiy bo'limi. Samarqand-2023.
7. Musaeva Sh.A. Integrallashtirilgan marketing kommunikatsiyasiO'quv qo'llanma "Mahorat" nashriyoti, Samarqand – 2022.

RESPUBLIKAMIZDA PARRANDA BOSH SONINING HOZIRGI HOLATI VA UNING ISTIQBOLLARI

Akramova Nargiza Axrorovna
"Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti" milliy tadqiqot universiteti "Buxgalteriya hisobi va audit" kafedrasi asistenti

Annotatsiya: Maqolada, respublikamizda 2001-2023-yillarda respublikamizda parranda bosh sonining hozirgi holati tahlil qilingan va uning o'ziga xos xususiyatdan kelib chiqib, tadqiqot obyektiga ta'sir etuvchi omillar kelajakda ham ta'sir etishini hisobga olib, dinamik qatorlar asosida to'g'ri chiziqli regressiya tenglamasi yordamida parrandalar bosh sonini 2024-yildan 2030-yilgacha bo'lgan davri prognozlashtirildi hamda respublikamizda parranda bosh soning oshirilishi bo'yicha takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: Parrandachilik, parrandachilik tarmog'i, parranda bosh soni, Donli ekinlar, tahlil, regressiya tenglamasi, prognoz, investitsiya, infratuzilma, xavfsizlik va sifat.

Abstract: The article analyzed the current state of the poultry population in our republic in 201-203, and based on its characteristic effect, the object of study also received an impressive result, and the poultry population was calculated using a linear regression equation. Based on time series, the period from 2024 to 2030 was predicted and proposals were made for the poultry population in our republic.

Key words: Poultry farming, Poultry farming network, poultry population, Cereal crops, analysis, regression equation, forecast, investment, infrastructure, safety and quality.

Аннотация: В статье было проанализировано современное состояние поголовья птицы в нашей республике в 201-203 гг., и на основе его характерного эффекта объект исследования также получил впечатляющий результат, а поголовье птицы рассчитало с помощью уравнения линейной регрессии. На основе динамических рядов спрогнозирован период с 2024 по 2030 годы и сделаны предложения по поголовью птицы в нашей республике.

Ключевые слова: Птицеводство, Птицеводческая сеть, поголовье птицы, Зерновые культуры, анализ, уравнение регрессии, прогноз, инвестиции, инфраструктура, безопасность и качество.

KIRISH

Iqtisodiyotimizning yetakchi sohalaridan biri bo'lgan parrandachilik sohasida parrandalarning bosh sonining oshishini prognozini ishlab chiqish, mamlakatimiz taraqqiyotini belgilovchi omillardan biri desak mubolag'a bo'lmaydi. Ayniqsa, hozirgi global iqlim o'zgarishi va butun jahon iqtisodiy integratsiyasi sharoitida bu masala o'zining dolzarbligini yanada yaqqolroq namoyon etmoqda. Parrandachilik sohasida prognoz parametrlariga asoslangan holda parranda bosh sonining oshishi va uning mahsulotlarini yetishtirish, uni qayta ishlash jarayonlarining barcha bosqichlarini ilmiy asosda tashkil etish, ilmiy va innovatsion loyihalarni joriy etish asosida rivojlantirish eng samarali usullaridan biridir.

Respublikamizda parrandachilik sohasida innovatsion faoliyat samaradorligini oshirish va uning prognoz parametrlarini ishlab chiqish bo'yicha bir qator qarorlar va farmonlar qabul qilinib, shu jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" to'g'risidagi 60-PF sonli farmonida "...qishloq xo'jaligida chorvachilik va parrandachilik sohalarida innovatsion texnologiyalarni joriy etish orqali aholi jon boshiga chorva va parrandachilik mahsulotlarini oshirish" muhim strategik vazifalaridan biri qilib belgilab berilgan. Bu borada parrandachilik sohasida innovatsion faoliyatni rivojlantirish asosida parranda bosh sonining oshishi prognozini ishlab chiqish bo'yicha tadqiqotlar olib borish muhim ahamiyat kasb etadi. Mamlakatimiz parrandachilik sohasida zamonaviy ozuqalardan foydalangan holda, istiqbolda parranda bosh sonining hajmini oshirish hozirgi kundagi dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Shu bois, sohada innovatsion faoliyatni oshirish hisobiga, istiqbolda parrandalar bosh soni va uning mahsulotlarini ishlab chiqarishning 2030-yilgacha bo'lgan prognoz parametrlarini ishlab chiqish lozim.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish va uning istiqbollarini ishlab chiqishda iqtisodchi olimlarning ilmiy adabiyotlarida ilmiy jihatdan statistik tadqiq qilinib, amaliyotda foydalanish uchun tatbiq etila boshlandi.

Xususan, mualliflar S.Xudoyberdiev, B.Ashurov va O.Tog‘aevlarning qayd etishicha, “Iqtisodiy jarayonlarni modellashtirishda asosiy bosqich – bu funksiya va omillar o‘rtasidagi aloqa shakllarini tanlashdir. Bunga yoki tekshirmay mantiqiy fikrlarga asoslanib, yoki amaliy tajriba eksprementlar asosida erishiladi. Bog‘liqlar to‘plamidan iqtisodiy jarayonini xarakteriga muvofiqroq keladigan ishlab chiqarish funksiyasini tanlashga modellashtirilayotgan obyektning texnologik, fizik-biologik va agrotexnik xarakteristikalarini o‘rganish asosida erishiladi” [1].

A.M.Abdullaev, S.S.Gulyamov, U.O.Abdullaev, A.I. Ishnazarovlar. qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirishni istiqbollashtirishda faqatgina birinchi guruhga taalluqli bo‘lgan modellardan foydalanish maqsadga muvofiq bo‘lib, bunda qishloq xo‘jalik mahsulotlarini yetishtirishni prognozlashtirish usullarini ikki guruhga ajratib o‘rganish mumkin: formalizatsiya (rasmiylashtirilgan) va intuitiv usullar bilan prognozlashtirish maqsadga muvofiq deb taklif bergan [2].

I.Xabibullaev va A.Jumaevning qayd etishicha, “Ko‘p omilli regressiya tenglamalarini tuzishda omillarning multikollinearlik muommasi yuzaga kelishi mumkin, ya’ni omillarning o‘zaro chiziqli bog‘lanish darajasi yuqori bo‘lishi holatlari. Bunday holatlarda ko‘p omilli regressiya natijalari tuzilgan modelni ishonchli emasligiga olib keladi” [3].

I.S.Abdullaev “Iqtisodiyot tarmoqlarining rivojlanishi prognozlash usullari” mavzusidagi ilmiy maqolasida omillarning ta’sir darajalarini aniqlash tarmoqning istiqboldagi samaradorligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatuvchi omillarni aniqlash imkonini berishda qo‘yidagi xulosasini berib o‘tgan. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar jarayonida iqtisodiyot tarmoqlarining rivojlanishini prognozlash bu tarmoqning istiqbolini belgilab berish bilan birga unga ta’sir etuvchi omillari ham aniqlanadi [4].

TADQIQOT METOLOGIYASI

Parrandachilik bosh sonini oshirishini prognozlashda modellashtirishning to‘g‘ri chiziqli regressiya va ekvipotensial tekislash usullaridan foydalanildi. Ushbu usullar parrandachilik sohasining rivojlanishiga ta’sir qiluvchi omillarni aniqlash va ularning ta’sir darajasini baholash imkonini, parrandachilik sohasini rivojlantirish istiqbollarini belgilab beradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mamlakatimiz parrandachilik tarmog‘ida amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar natijasida turli mulkchilik shaklidagi xo‘jalik yurituvchi subyektlar rivojlanib kelmoqda. Jumladan, mamlakatimizda parranda bosh sonini yetishtirishda fermer va dehqon xo‘jaliklarining ulushi yildan-yilga oshib bormoqda. Mamlakatimiz parrandachilik tarmog‘ida zamonaviy ozuqalardan foydalangan holda, istiqbolda parranda bosh soning hajmini oshirish hozirgi kundagi dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Shu bois, Respublikamizda 2001-yildan 2023-yilgacha parrandalar bosh soni ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari asosida istiqbolda parrandalar bosh soni 2030-yilgacha bo‘lgan prognoz parametrlarini ishlab chiqish lozim.

1-jadval: Respublikamizda parrandalar bosh soni ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari

Yil	Parrandalar bosh soni, ming bosh
2001	14828,7
2002	15354,9
2003	17675,7
2004	18833,7
2005	20540,3
2006	24188,4
2007	26118,9
2008	29505,4
2009	33053
2010	37733,3
2011	42818,4

2012	47485,8
2013	52363,2
2014	56276,3
2015	61349,2
2016	65758,9
2017	74870,1
2018	86374,8
2019	87859,7
2020	90131,8
2021	89734,4
2022	93846,62
2023	98080,06

1-jadvalda keltirilgan ma'lumotlardan foydalangan holda, mamlakatimizda istiqbolda parrandalar bosh soni hajmi prognoz qilindi.

Dinamik qatorlarga xos xususiyatdan kelib chiqib, tadqiqot obyektiga ta'sir etuvchi omillar kelajakda ham ta'sir etishini hisobga olib, to'g'ri chiziqli regressiya tenglamasi yordamida parrandalar bosh sonini 2024-yildan 2030-yilgacha bo'lgan davri prognozlashtirildi.

Unga ko'ra, to'g'ri chiziqli regressiya tenglamasining ko'rinishi quyidagicha bo'ladi:

$$\tilde{Y} = b_0 + b_1 X \quad (1)$$

b_1 va b_2 parametrlari qo'yidagi formulalar yordamida aniqlanadi:

$$b_1 = \frac{n\sum_{i=1}^{n} X_i Y_i - (\sum_{i=1}^{n} X_i)(\sum_{i=1}^{n} Y_i)}{n\sum_{i=1}^{n} X_i^2 - (\sum_{i=1}^{n} X_i)^2} \quad (2)$$

$$b_0 = \frac{\sum_{i=1}^{n} Y_i}{n} - b_1 \frac{\sum_{i=1}^{n} X_i}{n} \quad (3)$$

Bunda, n – tenglama hajmi, X_i – i – chi qadamdagi kuzatish, Y_i – i – chi qadamdagi kuzatish qiymati. Demak, yuqoridagi formulalardan foydalangan holda b_1 va b_2 parametrlarining qiymatini aniqlaymiz.

$$b_1 = \frac{21 * 14181150,8 - 231 * 992854,9}{21 * 3311 - 231^2} = 4233,44$$

$$b_0 = \frac{992854,9}{21} - 4233,44 * \frac{231}{21} = 710,99$$

Dinamik qatorlar va parranda soni o'rtasidagi bog'liqlik quyidagi model asosida ifodalanadi:

$$\tilde{Y}_õ = 710,9 + 4233,4 * õ$$

Ushbu model orqali parrandalar bosh sonini 2024-yildan 2030-yilgacha bo'lgan davri prognozlashtiriladi.

$$\tilde{Y}_{24} = 710,99 + 4233,44 * 24 = 102313,49$$

$$\tilde{Y}_{25} = 710,99 + 4233,44 * 25 = 106546,93$$

$$\tilde{Y}_{26} = 710,99 + 4233,44 * 26 = 110780,37$$

$$\tilde{Y}_{27} = 710,99 + 4233,44 * 27 = 115013,81$$

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

$$\tilde{Y}_{28} = 710,99 + 4233,44 * 28 = 119247,24$$

$$\tilde{Y}_{29} = 710,99 + 4233,44 * 29 = 123480,68$$

$$\tilde{Y}_{30} = 710,99 + 4233,44 * 30 = 127714,12$$

Respublikamizda 2022-2030-yillargacha bo‘lgan prognoz ko‘rsatkichlari ekvipotensial tekislash usuli yordamida zamonaviy ozuqaviy qo‘shimchalarni qo‘llamagan va qo‘llagan holda hisoblab chiqiladi. Unga ko‘ra, parrandalar ozuqasiga zamonaviy ozuqaviy qo‘shimchalar qo‘llamagan holda boqish natijasida 2030-yilga borib, mamlakatimizda parrandalar bosh soni 127714,1 ming boshni tashkil et

2-jadval: Istiqbolda mamlakatimizda parrandalar bosh soni hajmi

Yillar	Parrandalar bosh soni, ming bosh
2024	102313,49
2025	106546,93
2026	110780,37
2027	115013,81
2028	119247,24
2029	123480,68
2030	127714,12

Shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, erishilgan natijalar asosan nasldor parranda bosh soni ortishi hisobiga erishilmoqda. O‘z navbatida “Natresorb” ozuqaviy qo‘shimchasini qo‘llash natijasi orqali ham prognoz ko‘rsatkichlari hisoblab chiqiladi. Unga ko‘ra, mamlakatimizda 2030-yilga borib, parrandalar bosh soni 144189,2 ming boshdan ortiqni tashkil etdi.

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqqan holda shuni aytish mumkinki, parrandachilik sohasinini rivojlanishini prognozlash bu sohaning istiqbolini belgilab berish bilan bir qatorda, parrandachilik sohasining istiqboldagi samaradorligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatuvchi faktorni ham aniqlash imkonini beradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Parranda bosh sonini oshirish uchun quyidagi yo‘nalishlarda ishlarni tashkil etish maqsadga muvofiqdir:

- mamlakat parrandachiligida xalqaro firmalar bilan hamkorlikda naslchilik ishlarini tashkil etish va takomillashtirish bo‘yicha chora-tadbirlar ishlab chiqish;
- parrandani boqish, yetishtirish va parranda mahulotlarini qayta ishlashni rivojlantirish maqsadida zamonaviy texnika va texnologiyalarni ishlab chiqarishga jalb qilishni rag‘batlantirish;
- yangi avlod ozuqa moddalardan foydalanib, ishlab chiqarish standartlari talablariga javob bergan holda parrandalarni saqlash va boqishni yo‘lga qo‘yish;
- parranda mahsulotlarni ishlab chiqarishni kengaytirib, yangi ish o‘rinlarini yaratish va soha iqtisodiyotini rivojlantirish uchun tarmoqqa innovatsion loyihalarni jalb qilishni rag‘batlantirish va boshqalar.

Mamlakatimiz parrandachilik korxonalari oldida turgan istiqbolli vazifalardan biri bu, sohada innovatsion faoliyatni rivojlantirish hisoblanadi. Shuningdek, innovatsiyalarni amaliyotga joriy etish orqali sohada ishlab chiqarishni kengaytirishni nazarda tutadi. Bu esa, kelajakda mamlakatimizda parrandachilik sohasining rivojlanishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. S.Xudoyberdiyev, B. Ashurov, O.Tog‘ayev. Ekonometrika asoslari fanidan ma’ruza matni. Samarvand.SamISI, 2019-y.
2. Абдуллаев А.М., Гулямов С.С., Абдуллаев У.О, Ишназаров А.И. Экономикоматематические методы и прикладные модели прогнозирования. –Т.: Ўқитувчи, 2006. –650 с.
3. I.Habibullayev, A.Jumayev. Ekonometrika. Amaliy mashg‘ulotlar uchun o‘quv qo‘llanma. T. “IQTISODIYOT-MOLIYA” nashriyoti, 2019, 173-bet.
4. I.S.Abdullayev “Iqtisodiyot tarmoqlarining rivojlanishi prognozlash usullari” “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 4, iyul-avgust, 2018-yil.
5. www.stat.uz.

MENEJMENTDA ISHBILARMONLIK KOMMUNIKATSIYALARIDAN FOYDALANISHDA OPTIMAL STRATEGIYALARINI QO‘LLASH SHART-SHAROITLARI

Narzullayeva Gulchehra Salimovna
Buxoro davlat universiteti Iqtisodiyot va turizm fakulteti Iqtisodiyot kafedrasi katta o‘qituvchisi

Shadiyeva Madina Djaloliddin qizi
3-1IQT-22 guruhi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada ishbilarmonlik aloqalari, ularning mazmuni va mohiyati, kommunikatsiyalarning afzalliklari, tashkiliy kommunikatsiyalardan foydalanish va korxonalar faoliyatida ichki kommunikatsiyalar va ishbilarmonlik aloqalarini rivojlantirishda qo‘llaniladigan strategiyalar haqida ma’lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: ishbilarmonlik aloqasi, ichki kommunikatsiyalar, muloqot, ichki kommunikatsiyalar, kiruvchi axborot, madaniy qadriyat, samaradorlik.

Abstract: This article provides information about business communications, their content and essence, the benefits of communications, the use of organizational communications, as well as strategies used in the development of internal communications and business communications in the activities of enterprises.

Key words: business communication, internal communications, communication, communication, information, cultural value, effectiveness.

Аннотация: В данной статье представлена информация о деловых коммуникациях, их содержании и сущности, преимуществах коммуникаций, использовании организационных коммуникаций, а также стратегиях, используемых при развитии внутренних коммуникаций и деловых коммуникаций в деятельности предприятий.

Ключевые слова: деловое общение, внутренние коммуникации, коммуникация, информация, культурная ценность, эффективность.

KIRISH

Ishbilarmonlik aloqasi – bu kompaniyaning muayyan manfaatlariga va uning asosiy maqsadlariga erishish uchun aloqa subyektlarining o‘zaro ta’siri bo‘lib hisoblanadi.

Ishbilarmonlik aloqasi va ichki kommunikatsiyalar tushunchasini farqlash kerak, chunki aloqa psixologiya fanini o‘rganish doirasiga kiradi, muloqot esa ma’lum bir jihatni o‘z ichiga oladi va uni texnik, axborot, iqtisodiy, tashkiliy hamda boshqa ko‘plab jihatlardan ko‘rib chiqish mumkin. Bundan tashqari, muloqotning aniq natijaga qaratilganligini ta’kidlash kerak. Muloqot faqat biron bir harakat qilingan taqdirdagina muloqotga aylanadi. Ishbilarmonlik aloqasi holatida, agar korxona maqsadlariga erishish uchun foydali bo‘lgan natijalarga erishilgan bo‘lsa, shunday deb hisoblash mumkin. Ichki kommunikatsiyaning ma’nosi – qabul qiluvchi tomonidan uni idrok etishga hissa qo‘shadigan va kerakli, maqsadli harakatlarga hissa qo‘shadigan xabarni etkazishdir. Shuning

uchun, ishbilarmonlik aloqalarida xabarni yuborishda sherikga idrok etish, tushunish va amalga oshirish uchun shart-sharoitlarni berish muhimdir[1].

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Shunday qilib, ishbilarmonlik muloqoti va ichki kommunikatsiyalar madaniyatini shakllantirish bir qator olimlarning tadqiqot mavzularida aks ettirilgan. Boshqaruv faoliyatining kommunikativ asoslarining ayrim jihatlari ijtimoiy psixologiya va ishbilarmonlik aloqalariga oid nashrlarda yoritilgan. Aloqa nazariyalari haqida umumiy ma'lumot S. Miki, Z. Nenetskiy, Y. Podguretskiy, N.I. Arkhipova, V.V. Kulba, S.A. Kosyachenko, F.Yu. Chanxieva. Boshqaruv jarayonida aloqaning o'rni va roli V.N.ning asarlarida yoritilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolani yozish jarayonida statistik va analitik tahlil, taqqoslash va zanjirsimon usul kabi metodlaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Har qanday tashkilotda aloqa, birinchi navbatda, xodimlarning o'zaro ta'siri bo'lib, uni e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydi, u har qanday shaklda ifodalanadi va ularsiz birgalikdagi faoliyatni amalga oshirish mumkin emas. Ishbilarmonlik aloqalari esa axborot, tajriba almashish, natijalarni muhokama qilish va muammolarni hal qilishni o'z ichiga oladi.

Ishbilarmonlik aloqalari ishbilarmonlik suhbatlari, ommaviy nutqlar, muzokaralar va har xil turdagi uchrashuvlarga bo'linadi. Kiruvchi axborot oqimlarini optimallashtirish uchun ilmiy hamjamiyat xabarlarni qabul qilish va qabul qilish ketma-ketligini tartibga soluvchi aloqa tarmoqlarini ishlab chiqdi[2].

Ishbilarmonlik aloqalarining ahamiyati bir korxona ichki aloqalarining, jamiyat tuzumi bo'yicha muvofiqlik, shuningdek, korxonaning muvaffaqiyatiga olib keladigan qo'llanmalar va tushunchalarning amal qilishidir. Bu bir korxona barcha ishchilari, xodimlari, rahbarlari o'rtasida o'zaro munosabat va maqsadlarining to'g'riligini ta'minlashga yordam beradi.

Ichki kommunikatsiyaning ahamiyati quyidagilarni o'z ichiga oladi:

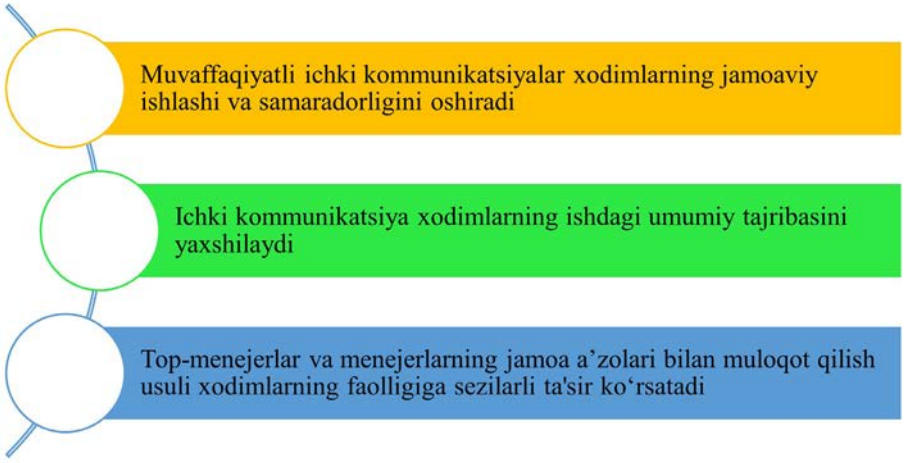
1. Korxonaning samarali va silliq ishlashi;
2. Qaror qabul qilish asoslari;
3. To'g'ri rejalashtirish va muvofiqlashtirish;
4. Minimal xarajat va yuqori samaradorlik;
5. Ma'naviyatni mustahkamlash;
6. Demokratik boshqaruv;
7. Odamlarni bir-biriga bog'laydi [3] 3.

Ishbilarmonlik aloqalarining samaradorligi insonning madaniyat va san'at sohasidagi konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarini amalga oshirishga qaratilgan bo'lib, ulardan eng muhimi madaniy qadriyatlardan foydalanish huquqi, adabiy va badiiy ijod erkinligi, o'qitish va himoya qilishdir. Intellektual mulk obyektlari, muzeylar, san'at ko'rgazmalari, festivallar va iste'dodlar tanlovlari bilan aloqada ishlaydigan estetik birlashmalar – estetik ta'limning butun tizimi ijodiy tajribaning yuqori rivojlanishini belgilaydi, muloqotda shaxsning o'zini o'zi anglashi uchun muhitni yaratishga ta'sir qiladi [4] 4.

Shaxsning ijtimoiylashuvining ko'rsatkichlaridan biri ijtimoiy-siyosiy faollikdir. Ijtimoiy-siyosiy faoliyat – bu shaxs, jamoa, birlashma, jamiyat manfaati yo'lida ixtiyoriy ravishda ma'naviy motivlarga muvofiq amalga oshiriladigan faoliyat ko'rsatkichidir. Shaxs ongining o'sishi bilan birga uning sifat mazmuni ham o'zgaradi. Ijtimoiy-siyosiy faollik darajasi turlicha bo'lishi mumkin, masalan, yig'ilishlarda qatnashishdan tortib, bir martalik davlat topshiriqlarini bajarishgacha va nihoyat, doimiy topshiriqlarni bajarishgacha.

Shunday qilib, butun mezonlar tizimidagi juda ko'p sonli ko'rsatkichlarga ko'ra, aloqa samaradorligini baholash mumkin. Ishbilarmonlik aloqalari samaradorligini o'lchash mezonlari tizimida xilma-xil bo'lganligi sababli, biz ushbu tizim uchun uning funksiyalarini aks ettiruvchi eng umumlashtirilgan ko'rsatkichlarni kiritamiz.

1 https://ru.wikipedia.org/wiki/Бизнес-коммуникация
2 https://www.evkova.org/kursovye-raboty/osobennosti-kommunikatsij-v-organizatsii-rol-i-znachenie-delovyih-kommunikatsij-v-razvitii-organizatsii
3 https://www.economicsdiscussion.net/
4 https://bstudy.net/850905/sotsiologiya/effektivnost_delovyh_kommunikatsiy#528430

1-rasm: Ish beruvchilar va xodimlar uchun ichki kommunikatsiyalarning afzalliklari[5]

Xodimlarni boshqarishda xodimlarni boshqarish samaradorligini oshirishga yordam beradigan asosiy ko'rsatkichlar muhim o'rin tutadi, chunki ular muassasaning maqsad va vazifalariga erishishning samarali usuli hisoblanadi. KPI sizga samaradorlikni boshqarish imkonini beradi: biznesni boshqarish va tashkil etishdagi zaif tomonlarni aniqlang, o'lchanadigan maqsadlarni belgilang, so'ngra ularni ish natijalariga shaxsiy qiziqish orqali baholang va ularga erishish uchun rag'batlantiring. Jahon amaliyoti shuni ko'rsatadiki, KPIni amalga oshirish tashkilotlarning maqsadlariga 10-30% tezroq va samaraliroq erishishga yordam beradi. Bundan tashqari, KPI tizimini joriy qilish xarajatlarni 10-15% ga kamaytirishga, mehnat unumdorligini oshirishga, biznes jarayonlarini amalga oshirish vaqtini qisqartirishga, o'qitish sifatini yaxshilashga va hokazolarga yordam beradi. Ya'ni, haqiqiy KPI "ko'chki" kabi ta'sirga ega bo'lib hisoblanadi.

Xodimlar quyidagi ikki guruhga bo'lingan:

a) 1-guruh xodimlari – asosiy faoliyat ko'rsatkichlari (KPI) bahosisiz ko'rsatilgan xodimlar;

b) 2-guruhdagi xodimlar asosiy faoliyat ko'rsatkichlari (KPI) bo'lganlardir.

Korxona (kengash) vakolatli boshqaruv organining qaroriga ko'ra, ijro etuvchi xodimlarning samaradorligi quyidagicha e'tirof etiladi:

1. 40 foizdan 60 foizgacha past darajada.
2. 61% dan 80% gacha – qoniqarsiz darajada.
3. 81% dan 90% gacha – qoniqarli.
4. 91 foizdan 100 foizgacha – yetarli.
5. Agar 100 foizdan ortiq bo'lsa – yuqori darajada.

Bu korxona Kuzatuv kengashi tomonidan o'z xizmat vazifalarini vijdonan bajarishni rag'batlantirish, ish samaradorligi va sifatini oshirish, kasbiy o'sish va sog'lom raqobat muhitini mustahkamlash maqsadida tasdiqlangan. KPI korxonalarning ishchilar shtatini, oylik mukofotlar (olti oy) va korxonalarning moliyaviy resurslari asosida shakllantirilgan moddiy rag'batlantirish fondi hisobidan ustama to'lovlarni aniqlash uchun qo'llaniladi.

KPI qonun bilan tartibga solinadigan quyidagi to'lovlarni hisoblashda qo'llanilmaydi. Bular:

- har oy shtat jadvalida ko'rsatilgan;
- ijtimoiy nafaqalar;
- qo'shimcha ish soatlari, tungi, bayramlar uchun imtiyozlar;
- ijtimoiy to'lovlar va nafaqalar;
- ta'til yoki kasallik ta'tilini to'lash.

Korxona xodimlarini moddiy rag'batlantirishning maqsadi:

- har bir xodimning mehnat faoliyati davomida samarali mehnati natijalari uchun chinakam mukofotlanishini ta'minlash;
- korxona xodimlarining mehnatiga haq to'lashni yaxshilash;

5 https://www.lumapps.com/internal-communication/metrics-kpis-for-internal-communications/

XULOSA

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, korxonalarda ichki kommunikatsiyalar samaradorligi quyidagi mezonlarga asoslanadi:

- Xodimlar tomonidan maqsad va vazifalarni tushunish.
- Samarali ichki kommunikatsiyalar ma’lumotlarning xodimlarga o‘z vaqtida va to‘g‘ri etkazilishini ta’minlashi.
- Samarali ichki kommunikatsiyalar xodimlarning fikr-mulohazalari uchun imkoniyatlarni ta’minlashi.
- Samarali ichki kommunikatsiyalar xodimlarning ishtiroki va ishtirokini rag‘batlantirishi
- Samarali ichki kommunikatsiyalar tashkilotda ishonch va ochiqlik muhitini yaratishi
- Samarali ichki kommunikatsiyalar xodimlar o‘rtasida uyg‘unlik va muvofiqlashtirishi

Ichki kommunikatsiyalar samaradorligini baholash jarayoni anketalar, so‘rovlar, qayta aloqa hodisalari, ma’lumotlarni tahlil qilish va ko‘rsatkichlar yordamida amalga oshirilishi mumkin. Kompaniyaning ichki kommunikatsiyalar samaradorligini ta’minlash uchun muntazam ravishda baholashni o‘tkazish va kerak bo‘lganda aloqa strategiyasini to‘g‘rilash muhimdir[6].

Buning uchun biz tadqiqot jarayonida quyidagi ichki kommunikatsiyalarini boshqarish strategiyalarini korxona faoliyatiga qo‘llashni taklif etamiz.

1. Aloqa kanallarini aniqlash.
2. Ikki tomonlama muloqotni rag‘batlantish.
3. Xabar almashishda izchillikni ta’minlash.
4. Aloqa jarayonlarini soddalashtirish va hamkorlikni osonlashtirish uchun texnologiyadan foydalanish.
5. Xodimlar o‘rtasida shaffoflik madaniyatini rivojlantirish.
6. Xodimlarni jalb qilish bo‘yicha tashabbuslarni amalga oshirish.
7. Xodimlarga muloqot qilish ko‘nikmalarini oshirishga yordam berish uchun treninglar va resurslar bilan ta’minlash.

Ushbu strategiyalarni amalga oshirish orqali tashkilotlar ichki aloqani rivojlantirishi, ijobiy ish muhitini yaratishi va muvaffaqiyatga erishishi mumkin deb hisoblaymiz[7].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. https://ru.wikipedia.org/wiki/Бизнес-коммуникация
2. https://www.evkova.org/kursovye-raboty/osobennosti-kommunikatsij-v-organizatsii-rol-i-znachenie-delovyih-kommunikatsij-v-razvitii-organizatsii.
3. https://www.economicsdiscussion.net.
4. https://bstudy.net/850905/sotsiologiya/effektivnost_delovyh_kommunikatsiy#528430
5. https://www.lumapps.com/internal-communication/metrics-kpis-for-internal-communications/
6. https://blog.pryaniky.com/kak-effektivno-upravlyat-vnutrennimi-kommunikaciyami.
7. https://blog.pryaniky.com/kak-effektivno-upravlyat-vnutrennimi-kommunikaciyami.
8. Narzullayeva G. S., Bakayeva M. A. Creative Management: Creative Opportunities In Business Process Management //American Journal Of Social And Humanitarian Research. – 2022. – Т. 3. – №. 12. – С. 58-63.
9. Gulchehra N. Role Of Marketing Strategies In Increasing Company Competitiveness: Role Of Marketing Strategies In Increasing Company Competitiveness //Центр Научных Публикаций (Buxdu. Uz). – 2020. – Т. 1. – №. 1.
10. Gulchehra N. Creative Management: Creative Opportunities In Business Process Management //Центр Научных Публикаций (Buxdu. Uz). – 2023. – Т. 37. – №. 37.

6 https://blog.pryaniky.com/kak-effektivno-upravlyat-vnutrennimi-kommunikaciyami..
7 https://blog.pryaniky.com/kak-effektivno-upravlyat-vnutrennimi-kommunikaciyami/

RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA INNOVATSION FAOLIYATNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Nazarova Latofat Toirjon qizi
Farg‘ona politexnika instituti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada sanoat korxonalarining barqaror iqtisodiy rivojlanishida innovatsion faoliyatining tutgan o‘rni va raqamli innovatsion faoliyatning ayrim jihatlari tahlil qilinadi. Adabiyotlar tahlili, qiyosiy misollarni o‘rganish orqali maqola raqamli innovatsion faoliyatni kuchaytirish uchun muhim jihatlarni va imkoniyatlarni aniqlaydi. Tadqiqot yakunida barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlashda raqamli innovatsion faoliyatni rivojlantirishga qaratilgan takliflar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: Sanoat 4.0, innovatsiya, innovatsion faoliyat, raqamli transformatsiya, novator, raqamli champion, ekotizim.

Abstract: This article analyzes the role and importance of innovation in the sustainable economic growth of industrial enterprises, as well as the features of digital innovation. Analyzing the literature, studying comparative examples, the article identifies important aspects and opportunities for enhancing digital innovation. Based on the results of the study, proposals were developed aimed at developing digital innovation activities in order to ensure sustainable economic growth.

Key words: Industry 4.0, innovation, innovative activity, digital transformation, innovator, digital champion, ecosystem.

Аннотация: В данной статье анализируются роль и значение инновационной деятельности в устойчивом экономическом росте промышленных предприятий, а также особенности цифровой инновационной деятельности. Анализируя литературу, изучая сравнительные примеры, в статье выявляются важные аспекты и возможности для активизации цифровой инновационной деятельности. По итогам исследования были разработаны предложения, направленные на развитие цифровой инновационной деятельности в целях обеспечения устойчивого экономического роста.

Ключевые слова: Индустрия 4.0, инновации, инновационная деятельность, цифровая трансформация, новатор, цифровой чемпион, экосистема.

KIRISH

Barqaror o‘sish darajasi hamda raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan har bir sanoat korxonalarini raqamli transformatsiyaning yangi sharoitlariga yoki Sanoat 4.0 ga moslashtirilishi lozimligi tobora jahon amaliyotida o‘z isbotini topib kelmoqda. Agar Sanoat 3.0 ishlab chiqarish va boshqaruv jarayonlarining individual avtomatizatsiyasini o‘z ichiga olsa, u holda Sanoat 4.0 qiymat zanjirini boshidan oxirigacha raqamlashtirish va o‘zaro integratsiyalashni talab qiladi. Xususan, raqamli mahsulotlar va xizmatlarni taklif qilish, tegishli jismoniy va virtual aktivlardan foydalanish, barcha jarayonlar va operatsion faoliyatni o‘zgartirish va birlashtirish, o‘zaro hamkorlik, shuningdek, mijozlarga xizmat ko‘rsatishni optimallashtirish shular jumlasidandir. Ushbu holatda har bir sanoat korxonalarida amalga oshirilayotgan tashkiliy-texnik, operatsion, kadrlar hamda marketingga oid jarayonlarning o‘ziga xosligi va murakkabligini inobatga olish zarur. Korxonaning esa o‘zgarishlarga, yangiliklarga ochiqligi va tayyorligi ularning muvaffaqiyatiga sabab bo‘la oladi.

Ushbu maqola sanoat korxonalarining barqaror iqtisodiy rivojlanishida raqamli innovatsion faoliyatning o‘rni va uning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganishga qaratilgan. Unda mamlakat sanoat korxonalarida raqamlashtirish sharoitlarida innovatsion faoliyatni tashkil etish hamda uning natijalari o‘rganiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Tadqiqotchilar orasida innovatsiyalarni o‘rganishga ko‘p tarmoqli yondashuv faol tarqalmoqda. Rossiya tadqiqotchilari Zaytseva va Shuvalovalar innovatsion faoliyatni korxona ichki muhiti va iste’molchilar o‘rtasidagi ochiq jarayon sifatida taqdim etadilar [3]. S. D.Shekoturovaning fikrlariga ko‘ra korxonaning innovatsion faoliyati bir vaqtning o‘zida ilmiy, tashkiliy-texnik hamda moliyaviy faoliyati bo‘lib, innovatsiyalarni ishlab chiqish

va amalga oshirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan jarayonlarning o‘z vaqtida va intensivligini aks ettiruvchi korxonaning tegishli salohiyati, imkoniyatlari, qobiliyati va tayyorgarligi mavjud bo‘lganda amalga oshiriladigan tijoratlashtirish jarayonini o‘z ichiga oladi [6].

Korxonaning innovatsion faoliyati uning raqobatbardoshligining asosiy omillaridan biridir. E.L.Bogdanova innovatsion faollik innovatsion faoliyatning murakkab xususiyati hamda u korxona innovatsion faoliyatni amalga oshirish intensivligini belgilab beradi degan fikrni beradi [1].

A. A. Trifilova innovatsion faoliyat korxonalar tomonidan yangi ishlab chiqarish texnologiyalari yoki takomillashtirilgan mahsulotlarni bozorga kiritish hamda bu borada amalga oshirilayotgan faoliyatning jadalligini o‘zida ifoda etishini ta’kidlagan [4].

A.A.Fathutdinovning so‘zlariga ko‘ra, innovatsion faoliyat-bu amalga oshirilayotgan barcha harakatlarning intensivlik darajasi va ularni o‘z vaqtida bajarilishi, zarur bo‘lgan potentsialni safarbar qila olish qobiliyati, shu jumladan uning o‘ziga xos tomonlari, qo‘llaniladigan usullarning asosliligi va progressivligi, innovatsion jarayon operatsiyalari tarkibi va ketma-ketligi, texnologiyasining o‘ziga xosligidir [5].

Adabiyotlar tahlili innovatsion faoliyatning ser qirra ekanligi va uning korxona rivojlanishiga bo‘lgan ta’sirini ta’kidlamoqda. Unda innovatsion faoliyatning roli, mahsulotlar raqobatbardoshligi oshirish uchun korxonani raqamlashtirish salohiyati, ahamiyati va barqaror rivojlanishini ta’minlash uchun e’tibor qaratish lozim bo‘lgan masalalar ko‘rsatilgan. Bu tushunchalar shuni ko‘rsatadiki, innovatsion faoliyat samaradorligiga ta’sir etuvchi turli omillarni hisobga olgan holda korxona ravnaqiga ko‘maklashishda raqamlashtirishning imkoniyatlaridan to‘liq foydalanish uchun muhim yondashuv zarur.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqola sanoat korxonalarida innovatsion faoliyatni raqamlashtirish orqali amalga oshirish masalalariga e’tibor qaratgan holda, korxona rivojlanishda innovatsion faoliyat samaradorligi bilan bog‘liq muammolarni tahlil qilishga qaratilgan kompleks yondashuvni o‘z ichiga oladi. Ushbu maqolada ma’lumotlarni to‘plash, natijalarni tahlil qilish va xulosa olish uchun foydalaniladigan usullar ko‘rsatilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Innovatsion faoliyat natijalarini hamda korxonaning raqobatbardoshligiga ta’siri darajasini, innovatsiyalarni amalga oshirish orqali erishilgan sotish dinamikasini ko‘rib chiqib baholaymiz, buning uchun innovatsion mahsulotlar ko‘rsatkichi ishlatiladi.

Innovatsion mahsulotlar-bu so‘nggi 3-yil ichida turli xil texnologik o‘zgarishlarga duch kelgan texnologik jihatdan yangi yoki takomillashtirilgan tovarlar, xizmatlar va ishlardir. Innovatsion mahsulotlarga quyidagilar kiradi:

- yangi (shu jumladan mutlaqo yangi) texnologiyalarga asoslangan yoki mavjudlari bilan birlashtirilgan yangi joriy etilgan (sezilarli texnologik o‘zgarishlarni olgan) mahsulotlar. Ushbu mahsulotlar uchun qo‘llash (foydalanish) sohasi, foydalanish xususiyatlari, belgilari, konstruktiv bajarilishi, shuningdek, talab etiladigan materiallar va komponentlarning tarkibi yangi yoki ilgari ishlab chiqarilgan mahsulotlardan sezilarli darajada farq qilishi kerak;
- yaxshilangan mahsulotlar – yangi yoki sezilarli darajada takomillashtirishga qaratilgan ishlab chiqarish usullarini joriy etishga asoslangan bo‘lib, yangi ishlab chiqarish uskunalarini qo‘llashni kechiktiradi, yangi ishlab chiqarishni tashkil etish usullari yoki ularning kombinatsiyasidan iborat.

Korxonaning innovatsion faoliyati quyidagi tarkibiy qismlardan iborat bo‘lishi mumkin

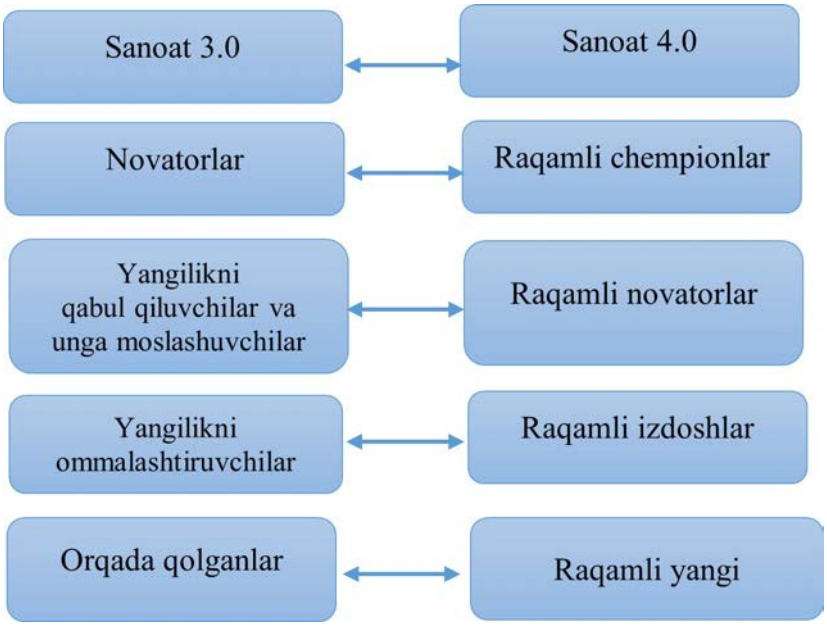
- ilmiy-tadqiqot ishlari;
- mashina va uskunalar sotib olish;
- yangi texnologiyalarni sotib olish;
- patent huquqlari va patent litsenziyalarini olish;
- dasturiy ta’minotni sotib olish;
- kadrlar tayyorlash va tayyorlash;
- marketing tadqiqotlari.

Korxonaning innovatsion faoliyati samaradorligiga doimiy ravishda ichki va tashqi omillar o‘z ta’sirini ko‘rsatib turadi [8]. Zamonaviy iqtisodiy munosabatlar tizimida ichki omillar qatoriga tadbirkorlik qobiliyati, korxona personali, o‘zaro kommunikatsiya samaradorligi, korxonaning tashkiliy strukturasi, innovatsion faoliyatning bozorga yo‘naltirilganligi va innovatsiyalar uchun zaruriy resurslarning mavjudlik darajasi kabi omillar kiradi. Korxonaning innovatsion faoliyati samaradorligiga ta’sir ko‘rsatuvchi tashqi omillarga esa mamlakatda maslahat va konsalting xizmatlari, moliyaviy jihatdan qo‘llab-quvvatlash, uni rag‘batlantirish va qonunchilikda belgilash kabi omillar inobatga olinishi zarur.

Innovatsion faoliyatni tushunish va uni takomillashtirish bo‘yicha loyihalarni ishlab chiqish uchun raqamli innovatsion jarayonlarda ishtirok etadigan korxonalarni salohiyatlariga ko‘ra turli xil guruhlarda aks ettirish muhim ahamiyatga ega [1]. Tadqiqotning asosiy maqsadi ham raqamli iqtisodiyotga o‘tish sharoitida innovatsiyalarni amalga oshirish xususiyatlarini o‘rganishdir.

Everett Rojers tipologiyasiga ko‘ra innovatsion diffuziya asosan korxona darajasidagi yangiliklarni amalga oshiradi [7]. Bugungi kun taraqqiyoti esa bizdan milliy shu bilan birga global miqyosdagi yangiliklarni talab etmoqda.

Muqarrar ravishda paydo bo‘lgan Sanoat 4.0 esa o‘zining “qahramonlari” saflarini ilgari surmoqda.

1-rasm: Innovatsion jarayon subyektlarining tipologiyasi[1]

Raqamli chempionlar – bu to‘rtta yirik ekotizimni ya’ni mijozlar uchun yechimlar, kadrlar, operatsiyalar va texnologiyalarni rivojlantirishga muvaffaq bo‘lgan global raqamli transformatsiyaning yetakchi korxonalardir [2].

Ushbu korxonalar talab qilinadigan raqamli mahsulotlar va xizmatlarni taklif etadi. Bugungi kunda yetakchi tarmoqlar avtomobil va elektronika sanoati hisoblanadi. Bu korxonalarning 20 foizi o‘z faoliyatida innovatsiyalarni muntazam amalga oshirib kelmoqda [3]. Biroq Sanoat 4.0 ga o‘tish jarayoni juda sekin. Ko‘pgina korxonalar raqamlashtirish, avtomatlashtirish bo‘yicha alohida loyihalarni amalga oshiradilar, ammo korxonaning yaxlit ekotizimini yaratmaydilar, bu esa Sanoat 4.0 ning asosiy iqtisodiy salohiyatidan, xususan, uning korporativ qarorlarni qabul qilish va moslashishni tezlashtirish qobiliyatidan foydalanishga imkon bermaydi. Shuningdek, dizayn, ishlab chiqarish, texnik xizmat ko‘rsatish, sotish va marketingda samaradorlikni oshirish jarayonlariga, shuningdek, alohida bo‘linmalar tuzilmalarining asosiy faoliyatiga va biznes modelini o‘zgartirishga taalluqlidir.

To‘rtinchi sanoat inqilobi nisbatan yosh iqtisodiy hodisa bo‘lib, uning o‘ziga xos xususiyati uni o‘rganish va prognozlashning murakkabligi, taqsimotning chiziqli emasligi va ushbu shartlardan kelib chiqadigan boshqa oqibatlardir. Binobarin, avtomatlashtirish, sun’iy idrok, kommunitkasiya texnologiyalari, mashinalarni o‘rganish va boshqa texnologiyalarning rivojlanishi axborot ma’lumotlarining katta oqimini tezkor yig‘ish va tahlil qilishni ta’minlash imkonini beradi, va ularning hajmi faqat oshib boradi. Zamonaviy jamiyatning vazifasi keyingi bosqichga o‘tishda ilg‘or texnologiyalardan foydalangan holda yaratilgan qiymatli natijalarni ta’minlash uchun – fikrlashni o‘zgartirish, o‘rganish va ma’lumotlar bilan ishlashni o‘zgartirish lozim.

Bugungi kunda to‘rtinchi sanoat inqilobini amalga oshirayotgan korxonalar faoliyatini tashkil etish uchinchi sanoat inqilobidan sezilarli darajada farq qiladi.(1-jadval)

1 Muallif ishlanmasi

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

1-jadval: Sanoat 3.0 ning novatorlari va sanoat 4.0 raqamli chempionlarining qiyosiy tahlili2

Mezonlar	Novatorlar (Sanoat 3.0)	Raqamli chempionlar (Sanoat 4.0)
O‘zaro munosabatlarni tashkil etishdagi ustunligi	Global ko‘p millatli korporatsiyalar	mijozlar uchun yechimlar ekotizimini o‘z ichiga olgan texnologik platforma
Qiymat zanjiri	Global optimallashtirilgan qo‘shimcha qiymat tizimi	Qiymat tarmog‘i
Operatsion faoliyatni tashkil etish	Vaqtinchalik kechikish bilan qaror qabul qilish va o‘zaro harakatlarni tashkil qilish	Operatsion ekotizimga asoslangan real vaqt
IT – infrastrukturasi	Kompleks rejalashtirish; ta’minot zanjirlari; prognozli texnik xizmat ko‘rsatish; ERP	Standart biznes jarayonlarini raqamlashtirish(biznesni rejalashtirish); sanoat “Buyumlar Interneti”; raqamli egizaklar; AR va/yoki VR texnologiyalari va boshqalar
Mijozlar bilan o‘zaro aloqa	Savdo va marketing bo‘limlari	Savdo va marketing bo‘limi; platforma hamkorlari; distribyutorlari yoki yetkazib beruvchilar ma’lumotlari
Hamkorlar bilan ishlash	Global optimallashtirilgan mehnat taqsimoti tizimi asosida	O‘zaro ta’sir integratsiyasi shartlari bo‘yicha
Raqobat ustunligining tarkibiy qismlari	Global yetakchilik, xarajatlarni optimallashtirish	Mijozlarning ehtiyojlariga qarab moslashuvchanlik hamda tezlik

Dunyodagi eng yirik tovar va resurs korxonalari elektron biznes va tijorat bilan bog‘liq raqamli texnologiyalardan foydalanmoqda. Bu ularni raqamli tovarlar va xizmatlar bozori ishtirokchilariga aylantiradi, ular iste’molchilar va mijozlar sifatida ishlaydi, ba ‘zan esa yangi texnologiyalarni yaratadi va taklif qiladi.

XULOSA

Korxonalarining Sanoat 4.0 da o‘z pozitsiyani egallash hamda qo‘ygan maqsadiga erishish uchun korxonalarning tashkiliy tuzilishi va korporativ madaniyatini o‘zgartirish zarurati tug‘iladi. Qaror qabul qilish, hamkorlik va moslashuvchan aloqalar sharoitida yangi jarayonlarni jasorat bilan boshlash va sinab ko‘rish uchun yetarli miqdordagi resurslarga ega bo‘lgan guruhlar (jamoalar) ning tarmoq aloqasi korxonaning barqaror raqobatbardosh rivojlanishi asosidir.

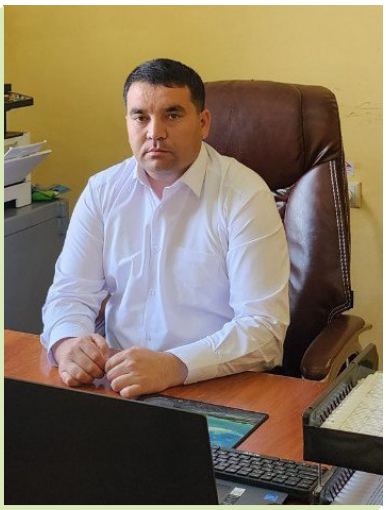
Yangi iqtisodiy tendensiyalarni shakllantirish korxonalarning innovatsion faoliyatida raqamli texnologiyalardan foydalanish samaradorligini baholashning dolzarb modellarini ishlab chiqishni talab qiladi. yangi raqamli davrda korxonaning muvaffaqiyati innovatsion faoliyat ko‘p jihatdan korxona faoliyatining barcha asosiy jihatlarini o‘zgartirishga kompleks yondashishga, korxonaning barcha asosiy ekotizimlari quriladigan texnologik platformani yaratishga bog‘liq. Korxonalarning innovatsion rivojlanish tizimi tarkibiy qismlarining o‘zaro bog‘liqlik tamoyillariga asoslangan mezon va vositalardan foydalanish orqali erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Богданова Е.Л. Инновации и факторы как источники роста эффективности промышленного производства // Экономика и предпринимательство. – 2016. – № 4-2 (69-2). – С.86-90.
2. Глобальное исследование цифровых операций в 2018 “Цифровые чемпионы”. PWC. [Электронный ресурс]. URL: https://www.pwc.ru/ru/iot/digital-champions. pdf (дата обращения: 12.09.2020).
3. Зайцева А.С., Шувалова О.Р. Новые акценты в развитии инновационной деятельности: инновации, инициируемые пользователями // Форсайт. – 2011. – № 2. – С16-32.
4. Трифилова А.А. Оценка эффективности инновационного развития предприятия. – М.: Финансы и статистика, 2005. – 304. –с. 10.
5. Фатхутдинов Р.А. Инновационной менеджмент. / учебник для вузов. 6-е изд. – СПб.: Питер, 2015. – 448 с.
6. Щекотурова С.Д. Анализ инновационной активности металлургических предприятий с использованием математического моделирования методом МонтеКарло // Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета. – 2015. – № 108. – С904-919
7. Краснов, А. С. (2023). Маркетинговая деятельность при выводе нового товара на рынок. Вестник Воронежского государственного университета инженерных технологий, 84(3), 466-471.
8. Xikmatullayevna, K. G. (2023). Raqamli iqtisodiyotning rivojlanish jarayonida innovatsion samaradorligini oshirishning asoslari // So‘ngi ilmiy tadqiqotlar nazariyasi, 6(6), 212-217.

2 Разинкина, И. В., & Лазарев, Н. В. (2020). Инновационная деятельность в условиях цифровой экономики. Креативная экономика, 14(11), 2757-2772.

O‘ZBEKISTONDA MASOFAVIY BANK XIZMATLARINI RIVOJLANTIRISHDAGI MUAMMOLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH YO‘LLARI

Nurmuxammedov Matlab Yunusovich
Osiyo Xalqaro universiteti “Iqtisodiyot” yo‘nalishi magistri

Annotatsiya: Ushbu maqolada innovatsion bank xizmatlarini rivojlantirishga ta’sir qiluvchi ichki va tashqi omillar tahlil qilingan. Maqolada masofaviy bank xizmatlarini rivojlantirishdagi muammolar yoritilgan va ularni bartaraf etish bo‘yicha muallif yondashuvlari keltirilgan.

Kalit so‘zlar: masofaviy bank xizmatlari, internet sayt, risk, bank texnologiyalari, internet tezligi, moliyaviy xizmatlar.

Abstract: This article discusses the internal and external factors influencing the development of innovative banking services in the Republic of Uzbekistan. The problems of the development of remote banking services are highlighted here and author’s approaches to their solution are proposed.

Key words: banking services, Internet site, risk, banking technology, Internet speed, financial services.

Аннотация: В данной статье обсуждаются внутренние и внешние факторы, влияющие на развитие инновационных банковских услуг в Республике Узбекистан. Здесь освещены проблемы развития услуг дистанционного банковского обслуживания и предложены авторские подходы к их решению.

Ключевые слова: дистанционные банковские услуги, интернет сайт, риск, банковские технологии, скорость интернета, финансовые услуги.

KIRISH

Itisodiyotning erkinlashuvi sharoitida tijorat banklari muassasalarining keng tarmoqqa ega bo‘layotganligi, o‘z navbatida, mijozlarga sifatli bank xizmatlari ko‘rsatish, ularning bank xizmatiga bo‘lgan ehtiyojlarini to‘liq qondirish va tijorat banklari o‘rtasidagi raqobat muhitini kuchayishiga imkon bermoqda.

O‘zbekiston Respublikasining bank tizmini isloh qilishning 2020–2025-yillarga mo‘ljallangan strategiyasida “banklarda innovatsion bank xizmatlarini rivojlantirish va faqat bozor shartlari asosida bank xizmatlarini amalga oshirish, bank risklarini boshqarish sifatini yaxshilash va moliyaviy risklarni baholash uchun texnologik yechimlarni tatbiq etish” bank tizimini isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlari sifatida e’tirof etilgan [1]. Shuningdek, iqtisodiyotning real sektorida hamda moliya va bank sohalarida ishlab chiqarish va operatsion jarayonlarni raqamlashtirish darajasini 2026-yil yakuniga qadar 70 foizgacha oshirish bo‘yicha dolzarb maqsad va vazifalarning belgilab berilishi innovatsion bank xizmatlarini kengaytirish, ularning metodologik va amaliy asoslarini takomillashtirish zaruriyatini yuzaga keltiradi.

Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirishga yo‘naltirilgan makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o‘sish sur’atlarini saqlab qolish, milliy iqtisodiyotning barqarorligini saqlash, investitsiyaviy muhitni yaxshilashlash orqali mamlakatimiz iqtisodiyoti tarmoqlari va hududlariga xorijiy sarmoyalarni faol jalb etish [2] bugungi kunda tijorat banklarida innovatsion bank xizmatlarini rivojlantirish iqtisodiyotdagi keng ko‘lamli islohotlarni amalga oshirish uchun muhim iqtisodiy ahamiyatga egadir. Ayniqsa, mamlakatimizni yangilash va modernizatsiya qilish bo‘yicha iqtisodiyotimiz tarmoqlari va sohalarida olib borilayotgan islohotlar sharoitida amaldagi xizmatlar sifatini oshirish, yangiliklarni amaliyotga tatbiq eitshni faollashtirish va bunda xorijiy banklar tajribasini keng qo‘llash talab qilinadi.

Iqtisodiyotda zaruriy tarkibiy o‘zgartirishlarni amalga oshirmasdan, bank mahsulot va xizmatlarni diversifikatsiyalamasdan, va texnologik jihatdan yangilamasdan turib jahon moliya bozorida mustahkam o‘ringa ega bo‘lish mushkul. Ushbu belgilangan vazifalarning bajarish zaruriyati hamda respublikamiz tijorat banklarining faoliyatini rivojlantirish bilan bog‘liq bo‘lgan ayrim muammolarning mavjudligi va ularni hal qilishga qaratilgan takliflar va tavsiyalarni ishlab chiqishning zarurligi ushbu tadqiqot ishimizning dolzarbligini belgilaydi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Tijorat banklarida innovatsion bank xizmatlarni rivojlantirishning nazariy va amaliy masalalari xorijlik iqtisodchi-olimlar V.K.Spilnichenko, N.I.Lixodeeva, K.A.Zabrodiskaya, A.O.Zaxarova, Yu.A.Kornilova, A.Simanovskiy, A.Vikulin, V.Usoskin, D.Polfreman, G.Tosunyan, F.Ford, G.Beloglazova, J.Sinki, O.Lavrushin, K.A.Zabrodiskaya, A.O.Zaxarova, J.Matuk, L.R.Miller, A.O.Soldatova, D.Maknoton, K.Barltrop, G.Panova, E.Dolanlar ning ilmiy ishlarida o‘rganilgan.

Mamlakatimizning iqtisodchi olimlari – A.Vaxabov, Sh.Abdullayeva, B.Berdiyarov, O.Iminov, N.Jumayev, T.Koraliyev, S.Norkobilov, D.Saidovlarning ilmiy izlanishlarida tijorat banklari faoliyatini rivojlantirish masalasining nazariy va amaliy jihatlari tadqiq qilingan.

Rus iktisodchi olimi V.K.Spilnichenkoning fikricha, masofaviy bank xizmatlari – bu informatsion xizmatlarning majmui va mijozning hisobvarag‘i bo‘yicha operatsiyalarni bankka tashrif buyurmasdan bajarishdir. Masofaviy bank xizmatlari telekommunikatsiya tizimi orqali mijozning bank ma’lumotlar bazasiga murojaati bilan izohdanadi [3].

N.I.Lixodeeva esa, bank hisobvarag‘iga masofadan xizmat ko‘rsatish tizimini mijoz tomonidan kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda bankka tashrif buyurmasdan, ya’ni masofadan buyurtmalar asosida bank xizmatlarini taqdim etish texnologiyasi sifatida e’tirof etgan [4].

Yu.A.Kornilovaning fikricha “Masofaviy bank xizmatlari – mijozlar tomonidan yuborilgan buyruqlar asosida (bankka tashrif buyurmasdan) odatda kompyuter va telefon tarmoqlaridan foydalangan holda bank xizmatlarini taqdim etish texnologiyalaridir” [5].

Ammo, bugungi kunda Respublikamiz tijorat banklarida innovatsion bank xizmatlari tizimi faoliyatini tashkil etish va uni takomillashtirishdagi muammolar o‘z yechimini topmagan. Shu bois, tijorat banklarida taklif etilayotgan innovatsion bank xizmatlari tizimlarini takomillashtirishga doir mummolarning mavjudligi ushbu tadqiqot ishimizga asos bo‘ldi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ilmiy tadqiqot davomida maqolada innovatsion bank xizmatlarini rivojlantirishda tijorat banklari masofaviy xizmatlarining ahamiyati ilmiy mushohada, abstrakt-mantiqiy, tizimli tahlil, analiz va sintez tamoyillari asosidagi usullardan foydalanib, hamda, analitik tahlil, qiyosiy tahlil, statistik ma’lumotlar tahlilidan foydalanilgan holda muammolar aniqlanib, muammolarning yechimi sifatida ilmiy asoslangan takliflar berilgan. Bunda, tijorat banklarida innovatsion bank xizmatlarini rivojlantirish masalalari bo‘yicha xorijlik va mahalliy iqtisodchi olimlarning ilmiy ishlari; Markaziy banklarning yillik hisobotlari, shuningdek, xalqaro reyting agentliklari (Ernst&Young, Tompson Reuters, Blossom va boshqalar)ning tahliliy materiallari va tadqiqotlari manbaa bo‘lib xizmat qildi.

TAHLIL VA NATIJALAR MUHOKAMASI

O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarida masofaviy bank xizmatlarini ko‘rsatish yildan-yilga rivojlanib borayotgan bo‘lsada, ushbu masofaviy bank xizmatlarining yanada taraqqiy topishida muammolarni yo‘q, deb bo‘lmaydi. Masofaviy bank xizmatlarida yuzaga kelgan muammolarni bartaraf etish va dasturda qulayliklar yaratish orqali mijozlar sonining ortishiga erishish mumkin. Tijorat banklarida masofaviy bank xizmatlarini rivojlantirishga muammolardan tashqari bir qancha omillar ham ta’sir ko‘rsatadi. Shunga qaramasdan O‘zbekiston bank tizimida ham masofaviy bank xizmatlarini rivojlantirish borasida bir qancha me’yoriy-huquqiy hujjatlar ishlab chiqildi va yana jadal ishlar olib borilmoqda.

Bugungi kunda banklar mijozlarining soni ortib borishi, ko‘plab mijozlarni jalb qilish va ularga ko‘rsatilayotgan xizmatlar sifatini oshirish natijasida o‘zlarining daromadini ham ko‘paytirish uchun harakat qilmoqdalar. Xususan, rivojlangan mamlakatlar tajribasidan shuni ko‘rish mumkinki, bugungi kunda moliyaviy xizmatlar bozorida masofaviy bank xizmatlarining sifati mijozlarga xizmat ko‘rsatishda raqobat kurashining muvaffaqqiyatini belgilab beradi [6].

Banklar mijozlariga masofadan bank xizmatlarini ko‘rsatish, zamonaviy bank tizimi taraqqiyotining eng istiqbolli yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi va uni rivojlantirishga bir qator omillar ta’sir etadi. Masofaviy bank xizmatlarini rivojlantirishda bu xizmatlarga ta’sir qiluvchi omillarni hisobga olish zarur. Bu ta’sir qiluvchi omillarni ikkiga, ya’ni ichki va tashki omillarga bo‘lish mumkin.

1-jadval: Masofaviy bank xizmatlariga ta’sir qiluvchi omillar[1]

№	Ichki omillar	Tashqi omillar
1	Bank xizmatlarining tashkiliy holati: bankning texnologik jixozlanishi; masofaviy bank xizmatlarining foydalanishda soddaligi; masofaviy bank xizmatlarida shaxsiy ma’lumotlar xavfsizligi.	Risklar: operatsion risk; moliyaviy risk; boshqa risklar.
2	Bankning marketing siyosati: masofaviy bank xizmatlarining reklama qilinishi; bank saytlarida va aholi o‘rtasida masofaviy bank xizmatlari to‘g‘risida ma’lumotlar berilishi	Sotsial (fuqarolarning sotsial statusi): odamlarning masofaviy bank xizmatlari to‘g‘risida xabardorligi; bank mijozlarining masofaviy bank xizmatlariga ishonchi; foydalanuvchilarning masofaviy bank xizmatlarini yaqinlariga tavsiya etishi.
3	Masofaviy bank xizmatlarining turlari va narxlari	Foydalanuvchilar uchun masofaviy bank xizmatlarining foydali bo‘lishi
4	Bank menejmenti (bank xodimlari va ularning malakasi) hamda moliyaviy savodxonlik darajasi	Faoliyat ko‘rsatayotgan bankning geografik (mintakaviy) chegara-lari, kengaytirish istiqbollari
5	Masofaviy bank xizmatlari bo‘yicha me’yoriy-huquqiy asos yaratilganligi.	Siyosiy omillar: banklarga nisbatan davlatning siyosati; internet tezligi.

Mavjud omillarning masofaviy bank xizmatlarini ko‘rsatishga ta’sirini o‘rganib chiqish va uni to‘g‘ri tizimini yuritish bank uchun muhimdir.

Birinchidan, ichki omillarga masofaviy bank xizmatlarini tashkil etish bilan bog‘liq bo‘lgan omillarni olishimiz mumkin. Ya’ni har bir masofaviy bank xizmatlarini joriy qilishimizda biron-bir yangi texnologiyalarning imkoniyatlarni bank tizimiga joriy qilish orqali yoki uning imkoniyatlarini bankda qo‘llab ko‘rish orqali amalga oshiriladi. Shunday ekan, banklar birinchi o‘rinda elektron to‘lov tizimini tashkil etish va bank faoliyati avtomatlashtirish uchun bank texnologiyalar bilan to‘liq ta’minlangan bo‘lishi lozim. So‘ngra bu texnologiyalar bilan amalga oshiriladigan tizim, foydalanuvchilar uchun sodda bo‘lishi, ya’ni moliyaviy madaniyati yuqori bo‘lmagan va texnologik bilimi kamroq bo‘lgan aholi ham foydalana olishi mumkin bo‘lgan darajada yaratilishi lozim. Bundan tashqari, tizim yaratuvchilari tomonidan foydalanuvchilarning bu tizimga bo‘lgan ishonishi uchun ularning shaxsiy ma’lumotlari xavfsizligi to‘liq ta’minlangan bo‘lishi kerak.

Ikkinchidan, masofaviy bank xizmatlarini ommalashtirish uchun bankning marketing siyosatini oqilona olib borish talab etiladi. Unga ko‘ra masofaviy bank xizmat turlari va ularning imkoniyatlarini bank mijozlari va aholiga yetakazish uchun seminar treninglar o‘tkazish orqali bu xizmatlar to‘g‘risida foydalanuvchilarda ijobiy taasurot uyg‘otish muhimdir. Aholi gavjum bo‘ladigan joylarda, internet saytlarda, ijtimoiy tarmoqlarda, televideniya va bankning mijozlar bilan ishlaydigan front-ofis va zallarida masofaviy bank xizmatlari to‘g‘risidagi video roliklarni joylashtirish orqali bu xizmatlarni reklama qilish ham katta samara beradi.

Uchinchidan, tijorat banklarining moliyaviy xizmatlar bozorida raqobatbardoshligini ta’minlash maqsadida tijorat banklari o‘z xizmatlarini takomillashtirib bormoqdalar, xususan, raqobat sharoitida tijorat banklari mijozlarini saqlab qolish va yangi mijozlarni jalb qilishda masofaviy bank xizmatlaridan foydalanish narxini optimallashtirish va xizmat ko‘rsatish sifatini yaxshilashi talab etiladi.

To‘rtinchidan, zamonaviy bank texnologiyalaridan va ularga asoslangan masofaviy bank xizmatlari tizimlaridan samarali foydalana olishni ta’minlash uchun bank xodimlari va ularning malakalarini oshirish talab etiladi. Bankning o‘quv markazi tomonidan muntazam o‘quv va amaliy seminarlar tashkil etib borish kerak.

Masofaviy bank xizmatlari rivojlantirilishiga ta’sir qiluvchi tashqi omillarga:

Birinchidan, masofaviy bank xizmatlarida moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirishda operatsion tizim bilan bog‘liq salbiy holatlar va foydalanuvchining noto‘g‘ri amalga oshirgan operatsiyasi natijasida operatsion riskning yuz berishi, masofaviy bank xizmat tizimlarida muammoli holatlarda moliyaviy yo‘qotishlar, foydalanuvchilarning ehtiyotkorsizlik bilan qilgan xatolari natijasida va boshqa holatlardagi moliyaviy yo‘qotishlar natijasida moliyaviy riskning vujudga kelishi masofaviy bank xizmatlaridan foydalanishga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

1 Muallif tomonidan tuzilgan.

Ikkinchidan, odamlarning masofaviy bank xizmatlari to‘g‘risida xabardorligi, ya’ni masofaviy bank xizmatlari haqida reklamalardan, banklar saytlaridan, yaqinlaridan eshitish orqali yoki og‘zaki nutqdan eshitish orqali xabardor bo‘ladi. Ayniqsa, og‘zaki nutq orqali virtual muhitda bepul muloqotda masofaviy bank xizmatlari to‘g‘risidagi so‘zlar yoki yaqinlari tomonidan yetkazilishi, iste’molchilarga reklama qilishning ta’siridan ko‘ra ta’sirchanroq ekanligini tan olindi.

Uchinchidan, banklar mijozlarining soni oshishi va mijozlari hududiy chegarasining kengayishi natijasida banklar filiallari sonini oshirish ko‘p xarajatlar bilan bog‘liq bo‘lganligi uchun, mijozlariga zamonaviy moliyaviy texnologiyalar imkoniyatlaridan foydalanib masofadan bank xizmatlarini ko‘satishni talab etadi hamda ortiqcha kuch va xarajatlarsiz mijozlar sonini va hududiy chegarasini oshirib borish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

To‘rtinchidan, so‘nggi bir necha yil ichida O‘zbekistonda internetning moliya bozorida kanal sifatida ishlatish, sotish va mijozlariga xizmat qilish imkoniyati paydo bo‘ldi. Hozirgi vaqtda tijorat banklarida mijozlarning tranzaksiyalari uchun turli tranzaksion modellar va yangi bank xizmatlari orqali qulayliklar yaratilmoqda, pirovardida bank mijozlari vaqti tejaladi, xarajatlarni kamaytirishga xizmat qiladi hamda bank xizmatlarining tezligi, shaffofligi, mobilligi oshishi tobora yaxshilanadi. Xukumatning bu kabi bank xizmatlariga nisbatan davlat siyosati darajasida e’tibor qaratishi, albatta, kelgusida o‘z ijobiy natijasini beradi.

Masofaviy bank xizmatlarini rivojlantirish to‘g‘risida gap ketganda e’tiborga olinishi kerak bo‘lgan eng muhim jihatlardan biri bu – internet tezligi. Jahonda ham internet tezligi yuqori bo‘lgan davlatlarda masofaviy xizmatlar juda yaxshi yo‘lga qo‘yilganligi, internet tezligi past bo‘lganlarda esa buning aksini ko‘rishimiz mumkin.

2023-yilning iyun oyi holatiga mobil internet reytingi bo‘yicha yetakchilikni Qatar davlatida mobil qurilmalar orqali internetga ulanish tezligi eng yuqori bo‘lib, soniyasiga naqd 189,98 megabit tezlik bilan ishlashi qayd etilgan. Birlashgan Arab Amirligi davlatida esa 175,34 Mbit/soniyalik ko‘rsatkich bilan ikkinchi o‘rinni egallagan bo‘lsa, kuchli uchlikni 171,73 Mbit/soniyalik natija bilan Makkao davlati yakunlab turibdi. Shu o‘rinda, O‘zbekiston mobil internet tezligi bo‘yicha reytingda 104 o‘rinni va 20.90 Mbit/soniyalik ko‘rsatkich bilan juda past o‘rinlardan birini egallagan [8].

2-jadval: Dunyo bo‘yicha internetdan foydalanuvchilar soni (2023-yil 1-yanvar holatiga)

Dunyo mintaqalari	Aholi soni (mingta)	Aholi soni (%da)	Internetdan foydalanuvchilar (mingta)	Internetdan foydalanuvchilar (%da)	Internetdan foydalanuvchilarning hududlar kesimida ulushi
Osiyo	4327333,8	54,9%	2707088,1	62,6%	53,6%
Yaqin Sharq	265587,7	3,4%	188132,2	70,8%	3,7
Afrika	1373486,5	17,4%	590296,2	43,0%	11,7%
Okeaniya/ Avstraliya	43473,8	0,6%	29284,7	67,4%	0,6%
Yevropa	835817,9	10,6%	728321,9	87,1%	14,4%
Lotin Amerikasi	659743,5	8,4%	477869,1	72,4%	9,4%
Shimoliy Amerika	370322,4	4,7%	332919,5	89,9%	6,6%
Dunyo bo‘yicha jami	**7875765,6**	**100%**	**5053911,8**	**63,5%**	**100%**

Masofaviy bank xizmatlarining rivojlanishga sabab bo‘luvchi omillardan biri bu, internet tarmog‘idan foydalanuvchilarining soni oshib borishi hisoblanadi. Xalqaro telekommunikatsiya jamiyati ma’lumotlariga ko‘ra, 2023-yil 1-yanvar oyi holatiga dunyo aholisining 63,5 %i internetdan foydalanmoqda, ularning soni hozirgi kunda 5,0 milliarddan oshganligini ko‘rishimiz mumkin (2-jadval). Hisob-kitoblar shuni ko‘rsatmoqdaki, internet-foydalanuvchilari soni 2022-yilda 393710,2 mingtani tashkil etgan bo‘lsa, 2023-yilda 5053911,8 mingtaga yetgan. Ya’ni 2023-yilda 2000-yilga nisbatan 1 283 foizga yoki 13 barobarga yaqin ortganini ko‘rish mumkin.

Dunyo mintaqalari kesimida qaraydigan bo‘lsak, aholining eng ko‘p internetdan foydalanuvchilar ulushiga ega bo‘lgan mintaqa Shimoliy Amerika bo‘lib, aholining 89,9 foizi internetdan faol foydalansa, Yevropada 87,1 foiz aholi, Okeaniya va Avstraliyada 64,7 foiz aholi, Lotin Amerika va Karib dengizi davlatlarida 72,4 foiz aholi, Yaqin Sharq davlatlarida 70,8 foiz aholi va Osiyo davlatlarida 62,6 foiz aholi internetdan foydalanadi. Internet eng kam ommalashgan mintaqa Afrika davlatlari bo‘lib, jami aholining 43,0 foizigina bu xizmatdan foydalanadi.

Internet va mobil aloqaning barcha foydalanuvchilari banklar uchun istiqbolli mijozlar hisoblanadi va masofaviy xizmatlarning qulay tomonlarini ko‘rsatib berish yo‘li bilan ushbu bo‘lajak mijozlarni bankka jalb qilish faqat ushbu bankning xatti-harakatlariga bog‘liq xolos. Chunki o‘z mablag‘larini bankda saqlagan jismoniy shaxs masofaviy bank xizmatlari orqali nafaqat o‘z hisob raqami to‘g‘risidagi axborotlarni olishi, balki ko‘plab xizmatlardan foydalanganlik uchun to‘lovlarini amalga oshirishi mumkin [7].

Shuning uchun, aloqa va internetning kun davomida 24 soat ishlashini inobatga olib banklarda alohida platforma yaratib, operatsion kun bo‘lmagan vaqtda ham avtomatik ravishda masofaviy bank xizmatlarida to‘lov amaliyotlarini amalga oshirish imkoniyatlarini ko‘rib chiqish lozim. Bu ayniqsa, iqtisodiyotning raqamlashib borayotgan, to‘lov tizimining yildan-yilga tezlashib borayotgan va bank mijozlari sonining ortib borayotgan bir paytda amalga oshirishni talab etadigan muhim vazifalardan biridir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Respublika tijorat banklarida innovatsion bank xizmatlirini tashkiliy asoslarni yanada takomillashtirishga qaratilgan quyidagi xulosa va takliflar shakllantirildi:

1. Hozirgi paytda masofaviy bank xizmat turlarini ko‘paytirish va mavjudlarida yetarlicha innovatsiyalar joriy qilinmayapti, ya’ni masofaviy bank xizmatlari orqali hali bank mijozlari to‘laligicha bankka tashrif buyurmasdan barcha bank xizmatlarini amalga oshira olmayapti.
2. Masofaviy bank xizmatlarini rivojlantirishda bank mijozlari va ularning yangi axborot texnologiyalari bilan ta’minlanganlik darajasi pastligi va aholining iqtisodiy savodxonligi pastligi ma’lum bir muammolarni keltirib chiqarmoqda.
3. Naqd pulsiz hisob-kitoblarni avtomatlashtirilgan tizimini yaratish, natijada pul aylanish tizimini soddalashtiruvchi va yanada tezlashtiruvchi yangi zamonaviy shakllari va vositalarini izlab topishni taqazo etadi.
4. O‘zbekiston Respublikasida masofaviy bank xizmatlarini rivojlantirishning asosiy muammolaridan bo‘lib, aholining bank tizmiga bo‘lgan ishonchidir.

Xulosa qilib aytganda, bank va mijoz o‘rtasidagi munosabatlarda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, shu jumladan nisbatan xarajati kam bo‘lgan elektron raqamli texnologiyalarga asoslangan moliyaviy xizmatlarni joriy qilishni rag‘batlantirish mexanizmini yaratish, respublikamiz bo‘ylab barcha bank filiallarida 24/7 rejimidagi smartofislarni ochish hamda bank kartalari va ularga xizmat ko‘rsatuvchi jihozlar (to‘lov terminali, infokiosk va bankomatlar) sonini keskin oshirish orqali bank mijozlari va mamlakatimiz aholisi uchun qulay xizmatlarni taklif etish bugungi kunning dolzarb masalasi sanaladi.

Adabiyotlar/ Литература/Reference:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi PF-5992-sonli “2020–2025-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni//QHMMB:06/205992/0581-son,13.05.2020-y.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60 sonli “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni// QHMMB: 06.22.60.0082-son, 29.01.2022-y.
3. Спильниченко В.К. Трансформация банковских платежных систем в экономике России // Экономический журнал. 2012. № 2 (26).
4. Лиходеева Н. И. Применение электронного банкинга при заключении и исполнении банковских договоров / Н.И. Лиходеева // Юридическая работа в кредитной организации.- 2014.-№ 2. – С. 23-27.
5. Корнилова Ю.А. Дистанционное банковское обслуживание: обзор предложений. Экономика современного предприятия. –2011. –№10. –с. 48–54.
6. Nurmuxammedov, A.Y.., Bazarova, N.R., Amonova, N.U., Norov, A.R., & Yuldashev, J. A.. (2022). The Role of Commercial Banks in the Development of Investment Activities in the Country. Procedia of Philosophical and Pedagogical Sciences, 122–128. Retrieved from https://procedia.online/index.php/philosophy/ article/view/246.
7. Nurmuxammedov, A. Y.. (2022). Development Mechanisms of Remote Banking Services by Commercial Banks // European Journal Of Business Startups And Open Society, 2(10), 5–10. Retrieved from http://www.inovatus.es/index.php/ejbsos/article/view/1310.
8. Speedtest rasmiy veb sayti malumotlari. – https://www.speedtest.net/global-index#fixed.

DAVLAT AKTIVLARINI SAMARALI BOSHQARISH HAMDA NAZORAT QILISHNI TAKOMILLASHTIRISH

Mirzayev O.
PhD, Bank-moliya akademiyasi

Nazarov G‘ayrat Olim o‘g‘li
Bank-moliya akademiyasi magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada davlat aktivlarini samarali boshqarish hamda nazorat qilishni takomillashtirish mavzusida so‘z yuritiladi. Bu mavzu doirasida davlat aktivlarini boshqarish agentligi tomonidan ishlab chiqilgan “Davlat mulkini boshqarish to‘grisida”gi Qonun loyihasi raqamli transformatsiya holatini reyting baholash va davlat aktivlarini boshqarish sohasida islohotlarni chuqurlashtirish va tizim faoliyatini transformatsiya qilish keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: mulk huquqi, davaktiv, davlat aktivlari, davlat mulkini boshqarish agentligi, davlat mulki, davlat ulushi, davlat mulkidan foydalanish, xo‘jalik jamiyatlari, davlat unitar korxonalari, samarali dividend siyosati, rieltorlar xizmati nazorat qilish.

Abstract: This article deals with the topic of effective management and control of state assets. Within this topic, the draft law “On State Property Management” developed by the State Assets Management Agency; rating assessment of the state of digital transformation; and the deepening of reforms in the field of state asset management and the transformation of the system’s activities are mentioned.

Key words: property right, asset, state assets, state property management agency, state property, state share, use of state property, economic societies, state unitary enterprises, effective dividend policy, control of realtor service.

Аннотация: В данной статье рассматривается тема эффективного управления и контроля государственных активов. В рамках этой темы проект закона “Об управлении государственным имуществом”, разработанный Агентством по управлению госимуществом; рейтинговая оценка состояния цифровой трансформации; отмечено углубление реформ в сфере управления государственными активами и трансформация деятельности системы.

Ключевые слова: право собственности, актив, государственные активы, орган по управлению государственным имуществом, государственная собственность, государственная доля, использование государственного имущества, хозяйственные общества, государственные унитарные предприятия, эффективная дивидендная политика, контроль риэлторского обслуживания.

KIRISH

Davlat aktivlarini boshqarish agentligi tomonidan ishlab chiqilgan “Davlat mulkini boshqarish to‘grisida”gi Qonun loyihasiga ko‘ra, davlat mulki deganda davlatga mulk huquqi asosida tegishli bo‘lgan mol-mulk, shu jumladan aksiyalar (ulushlar), davlat muassasalari, davlat unitar korxonalari, davlat mulkining boshqa ko‘char va ko‘chmas obyektlari, intelektual mulk obyektlari, shuningdek, O‘zbekistan Respublikasi budjet tizimi budjetlari

va belgilangan tartibda tashkil etilgan boshqa jamg‘armalari mablag‘lari hisobidan yaratilgan yoki gumanitar va beg‘araz berilgan pul (tovar) shaklidagi davlatga tegishli mulk tushuniladi. Davlat aktivlarini boshqarish agentligi tomonidan davlat aktivlarini boshqarishda asosan quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

- tegishli idoralar tomonidan taqdim etilgan ma’lumotlar asosida davlat ishtirokidagi korxonalarning hisobini yuritish;
- xo‘jalik jamiyatlarining boshqaruv organlarida o‘ziga naxt qilish va foydalanish uchun berilgan davlat aksiya paketlari (ulushlar) bo‘yicha aksiyador (qatnashchi) sifatida ishtirok etish;
- davlat ishtirokida korxonalarda zamonaviy korporativ boshqaruv shakli va usullarini joriy qilish;
- davlat aksiya paketlarini (ulushlarini) ishonchli boshqaruvga berish orqali investitsiya faoliyatini amalga oshirish;
- davlat ulush i mavjud bulgan xo‘jalik jamiyatlari aksiyalarini mahalliy va xorijiy fond birjalarida ommaviy joylashtirish (IPO/SPO);
- davlat aktivlarini xususiylashtirish, ijaraga berish va investorlar tomonidan qabul qilingan investitsiya va ijtimoiy majburiyatlar bajarilishi ustidan monitoring qilish;
- tahlil asosida davlat ishtirokidagi faoliyat yuritmayotgan, past rentabelli va zarar ko‘rib ishlayotgan korxonalarni aniqlash, ularni moliyaviy sog‘lomlashtirish hamda faoliyati samaradorligini oshirish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirishda ishtirok etish;
- bankrotlik to‘g‘risidagi ishlar bo‘yicha davlat siyosatini amalga oshirish.

Savdo maydonchaning asosiy maqsadlari:

- jismoniy va yuridik shaxslarning buyurtmalariga asosan egalik va foydalanish huquqlari bo‘yicha auksion va tanlov savdolarining konuniyligi, shaffofligi va xolisligini ta’minlash;
- narx-navo manipulyatsiyasi va boshqa suiiste’molchiliklarga yul qo‘ymaslik hamda ularning oldini olish;
- elektron onlayn-auksionlar Internet tarmog‘ida arizalarni kabul qilish va g‘olibni aniqlash jarayonlariga Har qanday aralashuvga yul qo‘ymaydigan mexanizmini yaratish;
- axborot xavfsizligi vositalari yordamida axborot butunligini va maxfiyligini ta’minlash.

Yuqorida keltirilgan yo‘nalishlar auksion va tanlov savdolarini tashkil etish “Elektron onlayn-auksionlarni tashkil etish markazi” DUK tomonidan yuridik va jismoniy shaxslarning buyurtmasi buyicha tashkil etiladi. (https://my.gov.uz Davlat aktivlari web-sayti)

ADABIYOTLAR SHARHI

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 24-martdagi “Davlat aktivlarini boshqarish agentligi faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-101-son qarorida Davlat aktivlarini boshqarish sohasida islohotlarni chuqurlashtirish va tizim faoliyatini transformatsiya qilish bo‘yicha “YO‘L XARITASI” belgilab berildi. Ushbu yo‘l xaritasining:

1-yo‘nalishi, Davlat aktivlarini boshqarish agentligining asosiy faoliyat yo‘nalishlarini belgilash, qabul qilingan rivojlantirish dasturlari, strategiyalar va konsepsiyalarni amalga oshirish;

2-Davlat mulkini boshqarish va xususiylashtirish sohasida hal qilinishi lozim bo‘lgan masalalarga yechim topishga yo‘naltirilgan chora-tadbirlar;

3-Budjet mablag‘laridan maqsadli va oqilona foydalanish, davlat xaridlari shaffofligini oshirish, shuningdek, tadbirkorlik subyektlari uchun teng imkoniyatlar yaratish orqali davlat xaridlari jarayonida raqobatni rivojlantirish;

4-Energiyani tejash, uning samaradorligini oshirish va sohaga qayta tiklanuvchi energiya manbalarini keng jalb qilish;

5-Baholash va rieltorlik faoliyatini takomillashtirish, bu sohadagi byurokratik to‘siqlarni bartaraf etish;

6-Sohani rivojlantirish dasturlari uchun grant va texnik ko‘mak mablag‘larini jalb qilish;

7-Davaktiv agentligi hamda uning tizimidagi tashkilotlar tomonidan nazorat funksiyalarini “xavfni tahlil etish” tizimi natijalari asosida amalga oshirish tartibini takomillashtirish, shuningdek, korrupsiya omillarini bartaraf etish;

8-Tadbirkorlik subyektlari va aholiga davlat xizmatlari ko‘rsatishning modelini takomillashtirish. Tadbirkorlarga qo‘shimcha qulayliklar yaratish;

9-Sohaga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish;

10-Sohada faoliyat ko‘rsatayotgan xodimlarning kasbiy mahorati va mas’uliyatini oshirish, tizim tashkilotlariga tashabbuskor, fidoyi, sadoqatli, o‘z ustida doimiy ishlaydigan kadrlarni jalb qilish hamda ularning salohiyatini doimiy ravishda oshirib borish;

11- Davaktiv agentligi markaziy apparati hamda uning hududiy boshqarmalari va tizim tashkilotlarining tuzilmalarini tasdiqlash, ular tarkibiga kiritilgan muassasalarning faoliyatini takomillashtirish;

12-Qonunchilik hujjatlarini to‘liq xatlovdan o‘tkazish, o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish zarur bo‘lgan normativ-huquqiy hujjatlarni bir-biriga muvofiqlashtirish. (O‘zb.Res. Prezidenti “Davlat aktivlarini boshqarish agentligi faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-101-son qarori)

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 25-yanvardagi “Respublika ijro etuvchi hokimiyat organlari faoliyatini samarali yo‘lga qo‘yishga doir birinchi navbatdagi tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-14-son Farmoni ijrosini ta’minlash maqsadida:

1. Quyidagilar:

- Davlat aktivlarini boshqarish agentligi faoliyatiningustuvor yo‘nalishlari 1-ilovaga muvofiq;
- Davlat aktivlarini boshqarish agentligi tizimi tashkilotlariniqayta tashkil qilish bo‘yicha chora-tadbirlar rejasi 2-ilovaga muvofiq;
- Davlat aktivlarini boshqarish agentligining tashkiliy tuzilmasi 3-ilovaga muvofiq;
- Davlat aktivlarini boshqarish sohasida islohotlarni chuqurlashtirish va tizim faoliyatini transformatsiya qilish bo‘yicha “yo‘l xaritasi” 4-ilovaga muvofiq;
- “Davlat mulki” axborot tizimiga integratsiya qilinadigan vazirlik va idoralarning axborot tizimlari ro‘yxati 5-ilovaga muvofiq tasdiqlansin.

2. 2023-yil 1-maydan boshlab, davlat mulki hisobini yuritish, uning to‘liqligi va to‘g‘riligini ta’minlashning quyidagi tartibi joriy qilinsin:

- respublika mulki bo‘lgan davlat ko‘chmas mulklari va davlat aksiya paketlari (ulushlari) Davlat aktivlarini boshqarish agentligiga o‘tkaziladi, bundan Strategik islohotlar agentligi, Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasiga tegishli ulushlar hamda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlarida nazarda tutilgan hollar mustasno;
- davlat muassasalari va davlat ishtirokidagi korxonalarni tashkil etish, shuningdek, davlat ulushining vujudga kelishi va miqdorining o‘zgarishi bilan bog‘liq ta’sis hujjatlariga kiritiladigan o‘zgartirishlarni davlat ro‘yxatidan o‘tkazish Davaktiv agentligining tegishli buyrug‘i mavjud bo‘lganda amalga oshiriladi;
- davlat ko‘chmas mulk obyekti va bo‘sh yer uchastkalari negizida amalga oshiriladigan davlat-xususiy sheriklik loyihalari to‘g‘risidagi ma’lumotlar davlat sherigi tomonidan tegishli bitim tuzilgandan so‘ng o‘n kun muddatda “Davlat mulki” axborot tizimiga kiritiladi;
- vazirlik va idoralar, mahalliy davlat hokimiyati organlarining davlat ko‘chmas mulki negizida investitsiya loyihalarini amalga oshirish va ularni begonalashtirish hamda davlat ishtirokidagi korxonalar va ular tizimidagi korxonalarga uchinchi shaxslar tomonidan investitsiya kiritishga oid kelishuvlari (bitim, shartnoma, memorandumlar) bo‘yicha majburiy tartibda Davlat aktivlarini boshqarish agentligining xulosasi olinadi.

3. Belgilansinki, 2023-yil 1-iyuldan boshlab davlat ishtirokidagi korxonalarda zamonaviy korporativ boshqaruv tizimini joriy qilish, ularning faoliyat samaradorligini oshirish va dividend siyosatini takomillashtirish maqsadida:

- davlat ishtirokidagi korxonalarning rahbari va uning o‘rinbosarlarini tayinlash (saylash) tanlov asosida amalga oshiriladi, bundan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlarida nazarda tutilgan hollar mustasno;
- davlat ishtirokidagi korxonalarning faoliyati to‘g‘risidagi qonunchilik hujjatlarida belgilangan ma’lumot “Davlat mulki” axborot tizimiga o‘z vaqtida taqdim etilmaganda ularning ijroiya organi rahbarlari rag‘batlantirilishiga yo‘l qo‘yilmaydi;
- davlat ulushi bo‘yicha dividend miqdori korxonaning investitsiya loyihalari, biznes-reja ko‘rsatkichlari va moliyaviy holatidan kelib chiqqan holda davlat ishtirokidagi korxonalarning davlat ulushi bo‘yicha saylangan kuzatuv kengashi a’zolari tomonidan Davlat aktivlarini boshqarish agentligi bilan kelishilgan holda aksiyadorlar (ishtirokchilar) umumiy yig‘ilishiga tavsiya etiladi.

4. 2023-yil 1-iyuldan boshlab, davlat organlari va muassasalari, davlat ishtirokidagi korxonalar ma’muriy binolaridan xodimlar uchun belgilangan me’yordan kelib chiqib, samarali foydalanish tartibi joriy etilsin.

Bunda, davlat organlari va muassasalari, davlat ishtirokidagi korxonalarning ma’muriy binolarida tijorat tashkilotlarini “nol” stavkada yoki to‘g‘ridan-to‘g‘ri joylashtirishga yo‘l qo‘yilmaydi, mazkur binolarning bo‘sh maydonlari ijaraga berish uchun elektron onlayn-auksion savdolariga chiqariladi va ijara shartnomalari soliq organlarining “E-ijara” elektron tizimida ro‘yxatdan o‘tkaziladi.

5. Davlat aktivlari, ularni boshqarish va xususiylashtirish to‘g‘risida jamoatchilikni xabardor qilishning quyidagi yangi tizimi joriy qilinsin:

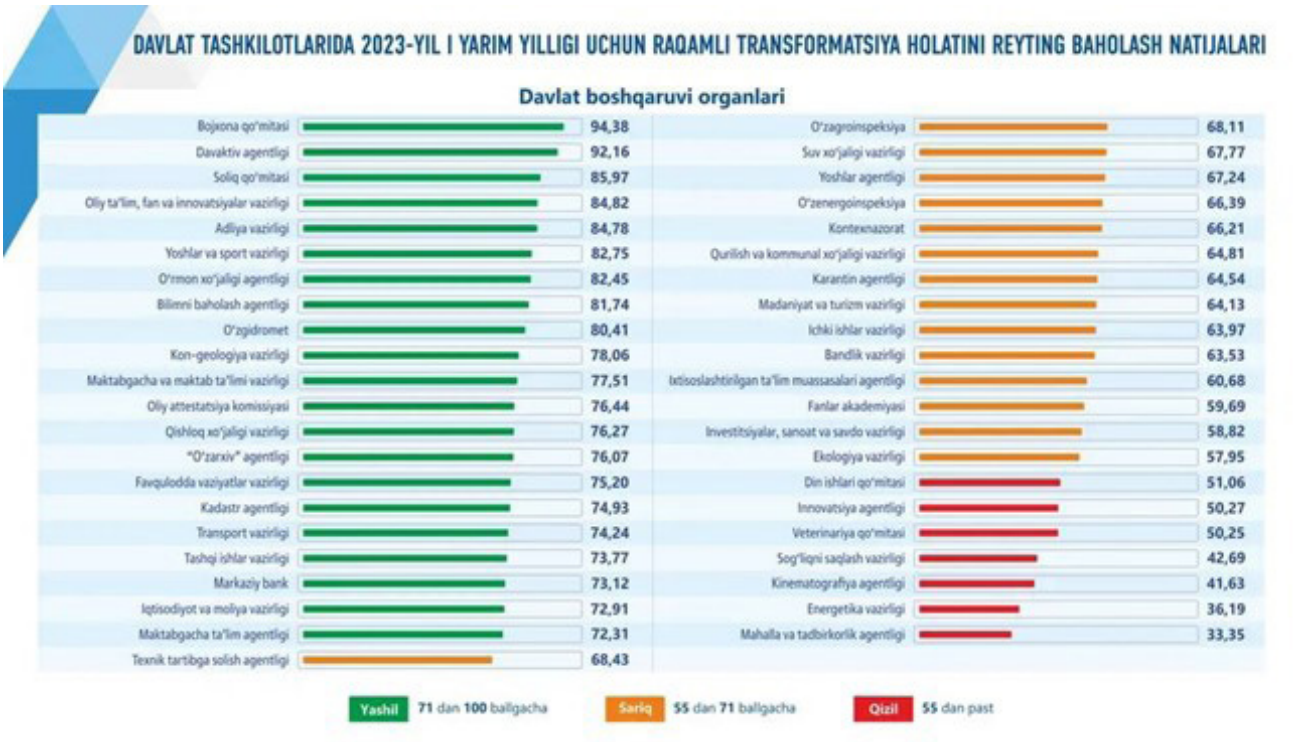
- davlat ko‘chmas mulk obyektlari, davlat ulushi, davlat unitar korxonalari va davlat muassasalari hamda ularga tegishli avtotransport vositalari to‘g‘risidagi ma’lumotlar Davlat aktivlarini boshqarish agentligining rasmiy veb-saytida real vaqt rejimida e’lon qilinadi, qonunchilikda belgilangan hollar bundan mustasno;

- davlat ishtirokidagi korxonalarning iqtisodiyotdagi o‘rni va ulushi, moliyaviy natijalari, biznes-reja ko‘rsatkichlari bajarilishi va boshqa muhim axborotlarni o‘z ichiga oluvchi davlat ishtirokidagi korxonalarning yig‘ma hisoboti har yili 1-avgustga qadar Davlat aktivlarini boshqarish agentligining rasmiy veb-saytida e’lon qilinadi;
- 2023-yil 1-oktabrgacha “Davlat mulki obyektlari bilan savdolarni o‘tkazish to‘g‘risidagi ma’lumotlarni joylashtirish portali” yaratiladi, unda barcha davlat mulki obyektlarini savdoga chiqarish va uning natijalari to‘g‘risidagi axborotlar joylashtiriladi hamda ushbu tizim soliq organlarining axborot tizimiga integratsiya qilinadi.

6. Belgilansinki, “E-auksion” elektron savdo platformasida:

- xususiy mulkdorlar buyurtmasiga asosan ularning mulklarini soddalashtirilgan tartib va muddatlarda sotish bo‘yicha savdolar o‘tkaziladi;
- 2023-yil 1-sentabrdan boshlab davlat ishtirokidagi korxonalarning bo‘sh pul mablag‘larini depozitga joylashtirish bo‘yicha tijorat banklari o‘rtasida foiz oshib borish tarzida bank kapitali yetarliligi, bank kapitalining uning majburiyatlariga nisbati, likvidlilik koeffitsiyenti kabi shartlarni nazarda tutgan holda auksion savdolari o‘tkaziladi. (https://yuz.uz “Davlat aktivlarini boshqarish agentligi faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” Yangi O‘zbekiston gazetasining web-sayti)

NATIJA VA TAHLIL

Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 15-iyunda qabul qilingan “Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatning rivojlanish holatini reyting baholash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 373-son qaroriga asosan, maxsus NIS.UZ tizimi orqali davlat va xo‘jalik boshqaruvi organlarida har uch oy yakunlari bo‘yicha raqamli transformatsiya holatini reyting baholash amalga oshiriladi va uning natijalari “Raqamli O‘zbekiston-2030” strategiyasini amalga oshirish bo‘yicha muvofiqlashtiruvchi komissiya yig‘ilishlarida tanqidiy muhokama qilinadi.

Yuqoridagi tartibga ko‘ra, 2023-yil I yarim yillik yakuni bo‘yicha raqamli transformatsiya holatini reyting baholash jarayonida 43 ta davlat organi, 38 ta xo‘jalik organi va 14 ta mahalliy hokimliklar: jami 95 ta davlat tashkilotlari qamrab olindi.

Reyting baholash ishlari 5 ta yo‘nalishda amalga oshirilgan:

- Ochiqlik va elektron ishtirok;
- Elektron davlat xizmatlari;
- Axborot xavfsizligi;
- Faoliyatning raqamlashtirilganligi;
- Tashkiliy masalalar.

Baholash natijalariga ko‘ra, Davaktiv agentligi Ochiqlik va elektron ishtirok indeksida 86,5 foiz, Axborot xavfsizligi indeksida 94,6 foiz, Faoliyatni raqamlashtirilganlik indeksida 100 foiz hamda Tashkiliy masalalarda 96,7 foiz, jami o‘rtacha 92,17 foiz natija bilan davlat organlari o‘rtasida ikkinchi o‘rinni egalladi.

Xususan, 2023-yilning I yarim yilligida Davlat aktivlarini boshqarish agentligi tomonidan tizim faoliyatida davlat xizmatlarini raqamlashtirish, raqamlashtirish, ochiqlik, axborot xavfsizligini ta’minlash sohasida quyidagi ishlar amalga oshirildi:

1. Davaktiv agentligi tomonidan ko‘rsatiladigan an’anaviy 5 ta davlat xizmatlari to‘liq raqamlashtirildi va Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali (my.gov.uz) va Davlat xizmatlari markazlari orqali xizmatlarni ko‘rsatish yo‘lga qo‘yildi.
2. Davaktiv agentligi tomonidan “Yer xususiylashtirish” avtomatlashtirilgan axborot tizimining yangi talqini ishlab chiqildi va amaliyotga joriy qilindi. Jismoniy va yuridik shaxslar o‘zlariga tegishli bo‘lgan qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallanmagan yer uchastkalarini masofadan turib xususiylashtirish imkoniyatiga ega bo‘ldi. Mazkur xizmatdan masofadan turib Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali (my.gov.uz) yoki istalgan Davlat xizmatlari markazlari orqali ariza berish va xususiylashtirilganligi to‘g‘risida order va ko‘chirmani elektron raqamli imzo (QR kod) bilan tasdiqlangan holda olish imkoniyati yaratildi. Ushbu jarayonlarni barchasi to‘liq raqamlashtirilgan va inson omili cheklangan.
3. O‘zbekiston Respublikasi Hukumat topshiriqlariga muvofiq, 4 ta axborot tizimlari ishlab chiqilib amaliyotga joriy etildi. Shuningdek, Davaktiv agentligi tizimida “Edo.ijro.uz” – Yagona elektron hujjat almashinuvi tizimi, shuningdek, “HUMO” milliy messenjeri amaliyotga joriy etildi.
4. Davaktiv agentligining “Davlat mulki” axborot tizimi 9 ta vazirlik va idoralarning axborot tizimlari bilan integratsiya qilindi.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 16-iyundagi PF-6247-son Farmoni ijrosini ta’minlash maqsadida, mas’ul tarkibiy bo‘linmalaridan ochiq ma’lumotlar umumlashtirilib, Davaktiv agentligining rasmiy veb-sayti (davaktiv.uz) va Ochiq ma’lumotlar portalida ma’lumotlar o‘z muddatlarida yangilanib borildi.
6. Axborot xavfsizligini ta’minlash bo‘yicha Davaktiv agentligining axborotlashtirish obyektlari, rasmiy veb-sayti (davaktiv.uz) va mavjud barcha axborot tizimlari axborot va kiberxavfsizlik talablariga muvofiqligi bo‘yicha ekspertizadan o‘tkazildi hamda litsenziyalangan dasturiy mahsulotlar joriy qilindi.
7. Davaktiv agentligi direktori o‘rinbosarlaridan biriga raqamlashtirish bo‘yicha o‘rinbosar (Chief Digital Officer) vakolatlari yuklatildi. Davaktiv agentligining tashkiliy tuzilmasida alohida Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish va raqamlashtirish boshqarmasi tashkil etildi. Boshqarma boshlig‘i Raqamli texnologiyalar vazirligi bilan kelishildi. Boshqarmaning barcha xodimlarini axborot texnologiyalari va kiberxavfsizlik bo‘yicha malakalari oshirilib, tegishli sertifikatlarga hamda xalqaro IT sertifikatlariga ega bo‘ldi (O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI DAVLAT AKTIVLARINI BOSHQARISH AGENTLIGI davaktiv.uz web-sayti)/

Prezident 33 ta don korxonalarini xususiylashtirishni tezlatish bo‘yicha topshiriq berdi. U vazirlik va hokimliklar aktivlari sotuvining sustlashib borayotganini tanqid qildi. Masalan, Toshkent shahrida 25 gektar yer auksionga qo‘yilib, keyin qaytarib olingani sababli budjetga 600 mlrd so‘m kelib tushmagan.

“Donmahsulot” tarkibiga kiruvchi 43 ta korxonadan atigi 10 tasi sotilganini, ayrimlari esa xususiy sektorga o‘tkazmaslik uchun narxlari sun’iy ravishda oshirib yuborilgani sababli 2−3-yildan beri sotilmay kelmoqda.

Shuningdek, xususiylashtirish dasturiga kiritilgan 484 ta davlat aktivi (199 ta vazirlik va idoralar va 106 ta xo‘jalik birlashmalari) xususiylashtirilishi natijasida budjetga 200 milliard so‘mga yaqin tushum kelishi mumkin bo‘lsa-da, ochiq auksion savdosiga qo‘yilmagan.

Sotilmagan loyihalarning asosiy qismi Sog‘liqni saqlash vazirligi (39), “O‘zsanoatqurilishbank” (27), Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi (21), Avtomobil yo‘llari qo‘mitasi (17), Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi (14), O‘zbekiston pochtasi (14), Madaniyat va Suv xo‘jaligi vazirliklari (har birida 13 ta) va boshqalar hissasiga to‘g‘ri keladi.

Uning ta’kidlashicha, budjet tushumi uchun eng katta zaxira tadbirkorlarga yer uchastkalarini auksion orqali sotish hisoblanadi. O‘tgan yili buning hisobidan 1 trillion so‘m mablag‘ olingan, 12 mingta yangi loyiha qo‘shilgan. Biroq o‘tgan yili joylardagi sustkashlik tufayli budjetga 3 trillion so‘m qo‘shimcha tushum boy berilgan.

Masalan, Toshkent shahrida 25 gektar yer auksionga qo‘yilib, keyin qaytarib olingani oqibatida 600 milliard so‘mlik tushum yo‘qotilgan.

Shuningdek, prezident 2024-yil iqtisodiy kompleks rahbarlari va barcha davlat korxonalari uchun tannarxni qisqartirish va samaradorlik yili bo‘lishini ta’kidladi. Unga ko‘ra, YAIMni kamida 6 foizga ko‘paytirish, shuningdek, yirik tarmoqlarda tannarxni 20 trln so‘mga kamaytirish rejalashtirilgan.

Umuman olganda, 2024-yilda xususiylashtirish hisobiga davlat budjetiga 20 trillion so‘m tushum kelishi kutilmoqda.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Davlat aktivlarini boshqarishda va nazorat qilishda, transparensiya, isloh qilish, va huquqiy tartibni mustahkamlash, maqbul moliyalashtirish va jamiyatning barcha tabaqalari uchun adolatni ta’minlash muhimdir. Davlat tashkilotlari, tashkilotlararo hamkorlik va inson hakklarini himoya qilish asosiy printsiplarga amal qilishi kerak.

Davlat aktivlarini boshqarish va nazorat qilish sohasidagi muhim printsiplardan biri transparensiyadur. Bu davlat tashkilotlarining faoliyatlarining ommaviy bo‘lishi va ma’lumotlarining ommaga ochiq bo‘lishi demakdir. Transparensiya, huquqiy muammolarni hal qilish, jamiyatning ishtirokchiligi va davlatning isloh qilishida muhimdir.

Boshqa muhim mavzu, moliyalashtirish va moliyaviy huquqlarni mustahkamlashdir. Bu davlat tashkilotlarining moliyalashishni ma’lum va adolatli usullar orqali amalga oshirishini ta’minlashni, shuningdek, moliyaviy huquqlarni himoya qilishni o‘z ichiga oladi.

Davlat aktivlarini boshqarishda adolatli va isloh qilish tizimini ta’minlash ham muhimdir. Bu huquqiy tartib, qonunchilik va jamiyatning qonunlar bilan mustahkamlanishini bildiradi. Jamiyatning har bir tabaqasi uchun adolatli munosabatlar va tizimli huquqiy himoya, davlatning barqarorligi uchun muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 26-iyuldagi “Davlat aktivlarini samarali boshqarishni tashkil etishda baholovchi tashkilotlar xizmatlarining boshlang‘ich qiymatini aniqlash tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida” PQ- 312-son qarori.
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 10-avgustdagi “Davlat aktivlarini sotish uchun xalqaro hamda mahalliy maslahatchini yoki tashkilotlarni jalb etishda eng yaxshi takliflarni tanlab olish tartibini belgilash to‘g‘risida“ 352-son qarori.
3. O‘zbekiston Respublikasi Davlat aktivlarini boshqarish agentligi direktorining 2023-yil 5-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi Davlat aktivlarini boshqarish agentligi buyurtmalariga asosan baholash obyektlarini baholashda baholovchi tashkilotlar xizmatlarining qiymatini aniqlash va to‘lash tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi qaror, shuningdek, unga o‘zgartirish va qo‘shimchalarni o‘z kuchini yo‘qotgan deb topish to‘g‘risida” 01/13-13-12/833-son buyrug‘i.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 24-martdagi “Davlat aktivlarini boshqarish agentligi faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-101-son qarori.
5. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 26-apreldagi “Davlat aktivlarini boshqarish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 356-son qarori.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 11-fevraldagi “Davlat aktivlarini xususiylashtirish jarayonlarini yanada jadallashtirish to‘g‘risida” PF-6167-son Farmoni.
7. Lex.uz.
8. https://my.gov.uz Davlat aktivlari web-sayti.
9. https://www.gazeta.uz.

TALABALARNING OILALI BO‘LISHIGA TA’SIR ETUVCHI OMILLARGA IQTISODIY BAHOLASHDA YANGICHA YONDASHUV

O. U. Shomurodov

Z. U. Uroqov

A. T. Ablahatov

A. A. Suyarov
Samarqand agroinnovatsiyalar va tadqiqotlar instituti talabalari

J. S. Urazov
Samarqand agroinnovatsiyalar va tadqiqotlar instituti “Iqtisodiyot va biznes” kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur ilmiy tadqiqot ishida oliy ta’lim muasasalarida talabalarning oilali bo‘lishiga ta’sir etuvchi omillarga iqtisodiy baho berilgan. Tadqiqotda, Samarqand viloyat oliy ta’lim muasasalarida tahsil olayotgan 277 nafar, ya’ni 2-4-kurs talabalaridan o‘tkazilgan so‘rovnoma ma’lumotlari asosida tahlillar olib borilgan. Talabalarning oilali bo‘lishga ta’sir etuvchi omillarga iqtisodiy baho berishda Probit modelidan foydalanilgan. Tahlil natijalariga ko‘ra, talabalarnng oilali bo‘lishi ularning yoshiga bog‘liq bo‘lib 1 foiz (p<0,1)likda, shaharda yashovchi talabalar qishloqda yashovchi talabalarga nisbatan oilali bo‘lish ehtimoli 5 foiz (p<05)likda statistik muhim ahamiyatga egaligi aniqlangan. Olingan tahlil natijalari asosida ilmiy asoslangan xulosa va takliflar berilgan.

Kalit so‘zlar: Oliy ta’lim, talaba, oilali, daromad, jins, shahar va qishloq hududi, Probit model.

Abstract: In this scientific research, an economic assessment of the factors influencing the marriage of students in higher education institutions was given. In the research, analyzes were conducted on the basis of the survey data of 277 students of the 2nd-4th year studying in the higher educational institutions of the Samarkand region. The Probit model was used for the economic assessment of the factors influencing students’ marriage. According to the results of the analysis, the possibility of married students depending on their age is 1 percent (p<0.1), students living in the city have a statistically significant probability of having a family compared to students living in the countryside at 5 percent (p<05). Based on the results of the analysis, scientifically based conclusions and suggestions are given..

Key words: Higher education, student, family, income, gender, urban and rural area, Probit model.

Аннотация: В данном научном исследовании дана экономическая оценка факторов, влияющих на брак студентов высших учебных заведений. В исследовании анализ проводился на основе данных анкетирования 277 студентов 2-4 курсов, обучающихся в высших учебных заведениях Самаркандской области. Модель Пробита использовалась для экономической оценки факторов, влияющих на брак студентов. По результатам анализа вероятность вступления студентов в брак в зависимости от возраста составляет 1 процент (p<0,1), студенты, проживающие в городе, имеют статистически значимую вероятность вступить в брак по сравнению со студентами, проживающими в сельской местности, на уровне 5 процентов. (p<05). По результатам анализа даны научно обоснованные выводы и предложения.

Ключевые слова: Высшее образование, студент, семья, доход, пол, городская и сельская местность, модель Пробит.

KIRISH

Dunyoda aholi farovonligini oshirish[1], kambag‘allikni qisqartirish [2], ayniqsa, qishloq aholisi turmush darajasini oshirish [3, 4], qaysiki jihatdan aholi savodxonlik darajasiga bog‘liqdir [5]. Savodxonlik asosiy ko‘nikma va aholi bilimining asosiy o‘lchovi [6] bo‘lib, dunyo aholisining savodxonlik darajasi keskin oshgan [7]. Ya’ni, 1820-yilda dunyo aholisining atigi 12 foizi o‘qish va yozishni bilgan bo‘lsa, so‘nggi yillarda har 5-yilda 4 foizga oshgan. Natijada, bugungi kunda dunyo aholisi savodxonlik darajasi 86 foizni tashkil etmoqda. Biroq [8], aholining savodxonligini oshirish bilan bog‘liq chora-tadbirlar ishlab chiqarilishiga qaramay, dunyodagi eng kambag‘al mamlakatlarda hali ham savodsiz aholining juda katta qatlamlari mavjud.

Bu borada O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan talaba yoshlarning sifatli ta’lim olishi, ularning ilmiy salohiyatini oshirish borasida “O‘zbekiston Respublikasining oliy talim tizimini 2030-yilgacha rivojlanrirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni qabul qilingan. Natijada mamlakatimizda yoshlarniing ta’lim-tarbiyasi, huquq va manfaatlariga katta ahamiyat qaratilmoqda. Xususan, oxirgi yillarda respublikamiz hududida faoliyat olib borayotgan oliy ta’lim muassasalari soni 200 dan ortiq bo‘lib, ularning 30 tasi xorijiy universitetlar filiallari hisoblanadi [10].

Oxirgi 5-yilda oliy ta’limga qabul kvotasi 3 barovarga oshgan ya’ni, oliy ta’limga qamrovi 2017-yilda 9 foizni tashkil etgan bo‘lsa, bugungi kunda ularning qamrovi 35 foizga etgan. Xususan, 21 ming nafar talabadan 47 ming nafar talabaga davlat granti asosida tahsil olish imkoniyatlari yaratildi. Bunda, kam ta’minlangan, ehtiyojmand oilalarning qiz farzandlaridan 2 ming nafariga oliy ma’lumotga ega bo‘lish uchun alohida grantlar ajratildi. Vaholanki, mamlakatda kambag‘allikni qisqartirishda aholi savodxonligi va ularning bilimini oshirish muhim ahamiyatga ega [11]. Umuman olganda, oliy ta’limda tahsil olayotgan talabalarning ko‘chli bilimga ega bo‘lishi muhim hisoblanib, ular tomonidan oilali bo‘lishi yoki, oilali bo‘lmasligi bilan bog‘liqdir. Ya’ni [12], oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarning oilali bo‘lishiga, qaysiki jihatdan o‘qish shakli, ta’lim olish turi, o‘z hududi yoki boshqa hududda o‘qishi, daromadi, ularning yoshi va jinsi ta’sir qilishi mumkin.

Mazkur ilmiy tadqiqot ishining maqsadi – oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar tomonidan oilali bo‘lishga ta’sir etuvchi omillarga iqtisodiy baho berish orqali, ularning bilimini oshirishda ilmiy asoslangan xulosa va takliflar berish.

Ilmiy maqola quyidagi ketma-ketlik asosida yoritilgan: 2-bo‘limda, ijtimoiy so‘rovnoma va foydalanilgan metodlar yoritilgan bo‘lsa, 3-bo‘limda, olingan tahlil natijalari keltirilgan. Shunindek, ilmiy maqola xulosa va takliflar hamda foydalanilgan adabiyotlar bo‘limini o‘z ichiga oladi.

MATERIAL VA METODLAR

Mazkur ilmiy tadqiqot ishini o‘rganishda Samarqand viloyati oliy ta’lim muassasasida tahsil olayotgan 2-4 kurs talabalardan olingan ijtimoiy so‘rovnoma ma’lumotlaridan foydalanildi. Ijtimoiy so‘rovnomada monografik tadqiqotlar, suhbat va kuzatuv usullaridan foydalanilgan holda, aksariyat tahsil olayotgan 2–4-kurs talabalarida oila qurish kuzatildi. O‘tkazilgan ijtimoiy so‘rovnomada 277 nafar talaba yoshlar ishtirok etishdi. Natijada, talabaning oilali bo‘lishi yoki bo‘lmaganligini ifodalovchi ko‘rsatkichi bog‘liq o‘zgaruvchi sifatida, mustaqil o‘zgaruvchilar sifatida esa talabalarning yoshi, jinsi, o‘qish hududi (Samarqand viloyatida yoki boshqa viloyatda), oilaning asosiy daromadi hamda talabalarning doimiy yashash hududi (shahar yoki qishloqda) olindi (1-jadval).

1-jadval: O‘zgaruvchilarning statistik tavsifi

O‘zgaruvchilar	O‘rtacha	Standart og‘ish	Min	Max
Oilali (talaba oilali bo‘lsa -1, aksincha -0)	.119	.325	0	1
Yosh (talabaning yoshi)	20.9	3.36	17	45
Jins (talabaning jinsi)	.574	.495	0	1
Talabaning o‘qish hududi (Samarqand viloyatida tahsil olayotgan bo‘lsa – 1, aksincha – 0)	.581	.494	0	1
Oilaning asosiy daromadi (noqishloq xo‘jalik faoliyatidan keladigan bo‘lsa –1; aksincha – 0)	.577	.494	0	1
Talabaning doimiy yashash hududi (shahar hududida doimiy yashashi – 1; aksincha -0)	.346	.476	0	1

Biroq so‘rovnomada ishtirok etgan respondentlar hammasi ham so‘rovlarga to‘liq javob bermagan. Xususan, respondentlarning 274 nafari yoshini ko‘rsatgan bo‘lsa, 3 nafar talaba esa yosh to‘g‘risida ma’lumot berishmagan. Jami respondentlarning 11,9 foizi oilalali hisoblanadi. Shu o‘rinda, ularning o‘rtacha yoshi 20 yosh bo‘lib, qaysiki talabalarning yoshi minimum 17 yoshda bo‘lsa, maksimum yosh 45 yoshni tashkil etadi.

Oliy ta’lim muassasalarida talabalarning shartnoma asosida o‘qishi bevosita oilalarning asosiy daromadi, ya’ni qishloq yoki noqishloq xo‘jaliklar faoliyatidan keladigan daromadlarga bog‘liqdir.

Xususan, tadqiqotimizda jami respondentlarning 57,7 foizida oilasining asosiy daromadi noqishloq xo‘jalik faoliyatidan keladigan daromadlar tashkil qiladi. Talabalarning oilali bo‘lishi, ularning o‘qish hududiga bog‘liq bo‘lib, jami respondentlarning 58,1 foizi Samarqand viloyatidagi oliy ta’lim muassasalarida tahsil olishadi. Shuningdek, jami talabalarning 34,6 foizi shahar hududida doimiy istiqomat qilishadi.

Mustaqil o‘zgaruvchilarning bog‘liq o‘zgaruvchiga ta’sirini iqtisodiy baholashda Probit modelidan foydalanildi va ularning marginal ta’siri tahlil qilindi.

STATA–17 dasturiy paketlaridan foydalanilgan holda talabalarning oilali bo‘lish ko‘rsatkichiga ta’sir etuvchi mustaqil o‘zgaruvchilarga iqtisodiy baho berildi.

TAHLIL VA NATIJALARI

Olingan tahlil natijalariga ko‘ra (2-jadval), talabalarning oilali bo‘lishi (bog‘liq o‘zgaruvchi)ni yoshi, jinsi, o‘qish hududi (o‘z viloyatida yoki boshqa viloyatda), daromad (qishloq xo‘jaligi yoki noqishloq xo‘jaligi) hamda doimiy yashash hududi (shahar yoki qishloq hududi) umumiy holda 43,1 foiz (R^2 = 43.1)ini o‘zida izohlab kelmoqda.

2-jadval: Talabalar tomonidan oilali bo‘lishiga ta’sir etuvchi omillar iqtisodiy baholash tahlili natijasi

Ko‘rsatkichlar	Probit model				Marginal ta’sir			
	Coef	St	z	p>|z|	dy/dx	std	z	p>|z|
Yosh	.288	.050	5.69	0.000	.025	.007	3.43	0.001
Jins	-.517	.283	-1.82	0.068	-.046	.025	-1.78	0.074
O‘qish hududi	.857	.348	2.46	0.014	.076	.028	2.68	0.007
Oila daromadi	.999	.338	2.95	0.003	.088	.032	2.76	0.006
Doimiy yashash hududi	-.374	.316	-1.18	0.237	-.033	.027	-1.23	0.217
Respondentlar soni	273							
LR chi2(5)	83.27							
Prob>chi2	0.0000							
R2	43.1							
Log likelihood	-54.97							

*** p<.01, ** p<.05, * p<.1

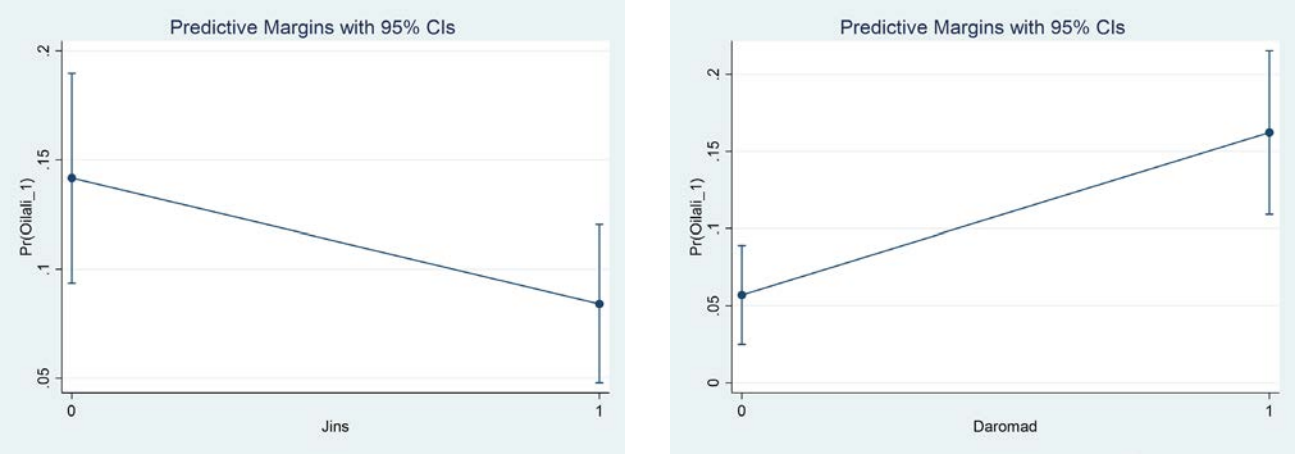
Talabalarning o‘rtacha yoshi 1 yoshga oshishi ularning oilali bo‘lish ehtimolini 28,8 foizga oshiradi va 1 foiz (***p<.01)likda statistik muhim ahamiyatga ega. Biroq oliy ta’lim muassasalarida qiz talabalar o‘qish davrida oilali bo‘lish ehtimoli yuqori bo‘lib, o‘g‘il talabalarda esa oilali bo‘lishni 51,7 foiz (*p<.1)ga kamaytiradi.

Ya’ni, o‘g‘il talabalarga nisbatan qizlar o‘rtasida ertaroq oila qurish yoki oilali bo‘lish ehtimoli yuqori bo‘lishini ko‘rsatmoqda. Talabalarning doimiy yashash hududi, ya’ni Samarqand viloyatida tahsil olishi ularning oilali bo‘lishi ehtimolini 85,7 foizga oshiradi va statistik jihatdan 5 foiz(*p<.05)likda muhim ahamiyatga ega. Shu o‘rinda, talabalar doimiy yashash hududida istiqomat qilib oliy ta’lim muassasalarida tahsil olishi ta’lim bilan bog‘liq xarajatlarni kamaytiradi, biroq ularning oilali bo‘lish ehtimolini oshishi tahlil natijalari ko‘rsatmoqda.

Shahar va qishloq hududlarida yoshlarning oliy ta’lim muassasalarida tahsil olishi va u bilan bog‘liq xarajatlar oilalarning qishloq va noqishloq xo‘jaliklar faoliyatidan keladigan daromadlariga bog‘liqdir. Aksariyat hollarda, qaysiki oilalarning asosiy daromadi qishloq xo‘jaligi faoliyatidan keladigan daromadlar tashkil qilishi, oilalarda yoshlarni Oliy ta’lim muassasalarida tahsil olishi va ularning oilali bo‘lishini cheklaydi [13]. Tahlil natijalariga ko‘ra, oilaning asosiy daromadi noqishloq xo‘jalik faoliyatidan kelishi oila a’zolarining oliy ta’lim muassasalarida tahsil olish davomida oilali bo‘lish ehtimolini 99,9 foizga oshiradi va 1 foiz (***p<.01)likda statistik muhim ahamiyatga ega. Ammo, tahlil natijalarida shahar hududida doimiy istiqomat qilayotgan talabalarda oilali bo‘lish ehtimoli

qishloq hududida doimiy istiqomat qiladigan talabalarga nisbatan past darajada bo‘lishi aniqlangan bo‘lsada, u statistik muhim ahamiyatga ega emas.

Talabalarning jinsi ularning oilalai bo‘lishiga 95% lik aniqlikda marjinal ta’siri o‘rganilganda jinsi erkak bo‘lgan talabalar qizlarga nisbatan kechroq oilali bo‘lishga ta’sir etishi tahlil natijali ko‘rsatmoqda (1-rasm).

1-rasm: Talabalarning oilali bo‘lishiga ularning jinsi va oila daromadining marginal ta’siri

Ya’ni, talabalik davrda qizlar o‘g‘il bolalarga nisbatan ko‘proq oilali bo‘lishadi. Buday holat, o‘zbek millatiga xos bo‘lgan, qizlarning voyaga yetishi bilan ota-onasi tomonidan uni turmushga berish an’ana, urf-odat bilan bog‘lash mumkin. Biroq biz tahlil natijalari asosida oilali bo‘lgan erkak yoki ayol talabalar oliy ta’lim muassasalarida fanlarni yaxshi yoki a’lo bahoda o‘zlashtiradi, deb xulosaga keldik. Tadqiqot ishi, talabalarning oilali bo‘lishga ta’sir etuvchi omillarga iqtisodiy baho berish bo‘lganligi uchun asosan ta’sir etuvchi omil sifatida ularning yoshi, jinsi, qaysi hududda o‘qishi va oilaning asosiy daromadi e’tiborga olindi.

Shu o‘rinda, talabalarning oilali bo‘lishi bevosita oila a’zolarining asosiy daromadiga bog‘liqdir. Oilaning asoisuy daromadi noqishloq xo‘jalik faoliyatidan keladigan daromadlar tashkil etishi [14], aksariyat oilalar tomonidan farzandlarini oliy ta’lim muassasalarida shartnoma asosida o‘qitishga moyilligi bo‘ladi. Noqishloq xo‘jalik faoliyatidan keladigan daromadlar oilaning oylik daromadi hisoblanib, qishloq xo‘jalik faoliyatidan keladigan daromadga nisbatan aniq, qisqa vaqtda shakllanishini ifodalaydi. Biroq qishloqlarda oila farzandlarini o‘qitish, ta’lim olishi uchun qishloq xo‘jalik, ya’ni tomorqa xo‘jaligi faoliyatidan keladigan daromadga tayanadi [15].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mamlakatda ta’limning rivojlanishi, qaysiki jihatdan aholining bilim olish imkoniyatini oshiradi. Xususan, aholining bilim olish darajasining oshishi mamlakatda kambag‘allikning qisqarishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Bunda, yoshlarni oliy ta’lim muassasalarida tahsil olish qamrovini oshirish, ular tomonidan bilimlarni o‘zlashtirish muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot ishi, Samarqand viloyati oliy ta’lim muassasalarida o‘tkazilgan so‘rovnoma ma’lumotlari asosida talabalarning oilali bo‘lishga ta’sir etuvchi omillarga iqtisodiy baho berishda Probit modelidan foydalanildi. Oliy ta’lim muassasalarida talabalarning oilali bo‘lishiga ularning yoshi 1 yoshga oshishi, o‘z hududidagi oliy ta’lim muassasada tahsil olishi, oilaning asosiy daromadi noqishloq xo‘jalik faoliyatidan keladigan daromadlar tashkil etishi oilali bo‘lishga ijobiy ta’sir ko‘rsatsa, talabalarning jinsi erkak bo‘lishi qiz (ayol) talabalarga nisbatan oilali bo‘lish ehtimoliga salbiy ta’sir ko‘rsatadi, 5 foiz (*p<.05)likda statistik muhim ahamiyatga egaligi aniqlandi.

Umumiy olganda, oilali talabalar, ayniqsa, oilali ayol talabalar uchun Hukumat tomonidan oliy ta’lim muassasalarida tahsil olishi, ularning savodxonligini oshirishda ijtimoiy himoya tizimini ishab chiqish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Salam R. A., Das J. K., Lassi Z. S. and Bhutta Z. A., “Adolescent Health and Well-Being: Background and Methodology for Review of Potential Interventions,” J. Adolesc. Heal., vol. 59, no. 2, pp. S4–S10, 2016, doi: 10.1016/j.jadohealth.2016.07.023.
2. Briar-Lawson K. and Austin S. Poverty, policy, and ideology. 2008.
3. Kaushik S. K., Kaushik S. and Kaushik S. “How higher education in rural India helps human rights and entrepreneurship,” J. Asian Econ., vol. 17, no. 1, pp. 29–34, 2006, doi: 10.1016/j.asieco.2006.01.004.
4. Samiyeva, G. T. (2022). The Most Important Aspects of Studying the Living Standards of the Population. Academic Journal of Digital Economics and Stability, Volume 16, april 2022, Pages 79-83.

5. Muratov Sh. A. Economic assessment of factors affecting the decision of households to engage in non-farm activities. //Irrigation and Melioration. – 2021. – T. 2021. – №. 2. – C. 38-43.
6. Moulton J. “Improving Education in Rural Areas: Guidance For Rural Development Specialists,” World Bank, no. January, pp. 1–39, 2001.
7. Nutbeam D. “Defining and measuring health literacy: What can we learn from literacy studies?,” Int. J. Public Health, vol. 54, no. 5, pp. 303–305, 2009, doi: 10.1007/s00038-009-0050-x.
8. Verner D. “What Factors Influence World Literacy ?,” World Bank Policy Res. Work. Pap., no. January, pp. 1–25, 2005.
9. Bigsten A., Kebede B., Shimeles A., and Taddesse M. “Growth and poverty reduction in Ethiopa: Evidence from household panel surveys,” World Dev., vol. 31, no. 1, pp. 87–106, 2003, doi: 10.1016/S0305-750X(02)00175-4.
10. Eshonkulovna S. M., Taxmina K., Madina R. The concept of ICT competence of personnel. the importance of having ICT complement and information culture //Журнал Технических исследований. – 2019. – №. 4.
11. Abdurakhmanova G., Abduramano X. Ijtimoiy sohalar va inson taraqqiyoti //Архив научных исследований. – 2020. – №. 15.
12. Muratov Sh. A. The economic assessment of factors affecting small household (tomorka) in rural areas and their income //irrigation and melioration. – 2021. – т. 2021. – №. 3. – c. 45-51.
13. Nurullayev U. U., Urazov J. S. Agrar sohada tahsil olayotgan talabalarning o ‘rtacha o ‘zlashtirish ko ‘rsatkichiga ta’sir etuvchi omillarni iqtisodiy baholash //Academic research in educational sciences. – 2023. – T. 4. – №. SamTSAU Conference 1. – C. 292-298.
14. Muratov Sh. A. Talabalar o‘zlashtirish ko‘rsatkichiga oila daromadining ta’siri //Academic research in educational sciences. – 2021. – т. 2. – №. NUU conference 1. – c. 107-112.
15. Muratov S. et al. Economic Assessment Of Factors Affecting Income From The Activities Of Household Farms In Rural Areas: A Case Of Samarkand Province //Economic Science for Rural Development Conference Proceedings. – 2022. – №. 56.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

METHODOLOGICAL ASPECTS FOR BRANDING IN PRIVATE SCHOOLS

Odilova Sitora Sayfitdin qizi
Ph.D, associate professor at Tashkent state university of economics,
Tashkent, Uzbekistan

Abstract: In this article have been discussed the practical and theoretical aspects of the development of branding in schools. The author presents recommendations on marketing channels to increase clients in private schools.

Key words: image, brand, brand strategy, private school, school education system.

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktablarda brendingni rivojlantirishning amaliy va nazariy jihatlari ko‘rib chiqildi. Muallif xususiy maktablarda mijozlarni ko‘paytirish uchun marketing kanallari bo‘yicha tavsiyalarni taqdim etadi.

Kalit so‘zlar: imij, brend, brend strategiyasi, xususiy maktab, maktab ta’lim tizimi.

Аннотация: В данной статье были рассмотрены практические и теоретические аспекты развития брендинга в школах. Автор представляет рекомендации по маркетинговым каналам увеличения числа клиентов в частных школах.

Ключевые слова: имидж, бренд, стратегия бренда, частная школа, система школьного образования.

1. INTRODUCTION

A school brand is a complex of ideas, emotions and value orientations in the minds of the audience. Under the school audience, we mean students, employees, parents, residents of the district, city.

There are many definitions of the word “brand”. As a rule, everyone chooses those definitions and characteristics of this term that are beneficial to them.

So, a brand is a product familiar to a certain group of consumers, which has a certain community of adherents and embodies intangible values that are important for this community.

The public school is a non-profit organization and does not sell anything to anyone. Children from the nearest district come here to study. Here, a private school, on the contrary, sells its educational services to attract students: on the Internet, at educational exhibitions, at meetings with parents. But this does not mean that a private school should be engaged in brand development, but not a public school. The school brand is not about “sales”, it’s about the perception of the school.

The market for private schooling is growing at a tremendous pace, and the experience of the pandemic has given additional impetus to the demand for an alternative to public education.

2. LITERATURE REVIEW

According to the concept of P.Farquhar [1], brand equity is studied as a means of delivering added value for the company or for the consumer. D. Aaker [2] studies it as a sum of brand name related assets, i.e. consumer awareness, loyalty, perceived quality and other financial assets. J. For Kapferer [3], brand equity is defined as the mental image (trademark) of the consumer’s reflection and proposed values. K. According to Keller [4], brand equity is defined as the mental image (trademark) of the values that are reflected and offered to the consumer. In our opinion, brand equity is the added value given by the consumer to each product and service.

D. Aaker and K. According to Keller’s theories, there are 4 main assets of brand equity, which include perceived quality, brand loyalty, brand awareness, and brand constituents (brand associations). B. Yuu, N. Donathu, and S. Lee argues that the level of brand equity can only be evaluated as positive when the level of brand quality, brand loyalty, brand associations, and awareness are clearly visible [5].

S. Gronrus considers the quality of services as a positive opinion generally accepted by users of the service [6]. D. In Auker's research, although he recognizes perceived quality as one of the components of brand equity, he argues that it does not differentiate between goods or services and that it should be taken into account when evaluating brand value [7].

The fact that consumers' brand awareness and brand founders are the main factors in the formation of brand equity is based on the researches carried out by Huang and Sarigollu [8], Keller [9], Rossiter and Percy [10]. This awareness, brand associations should be able to fit comfortably in the memory of consumers. Brand associations and brand awareness have a positive effect on brand equity because it is perceived as a sign of quality and loyalty and helps the customer consider the product at the point of purchase. This leads to positive brand behavior and positive decision making.

Several researchers agree that brand equity is associated with higher brand preference and loyalty. In Chang and Lui's brand preference model, customers' prior knowledge of a brand (brand loyalty) is identified as a key factor associated with a greater willingness to continue using services [11]. That is, brand loyalty forces consumers to continuously purchase a product and resist switching to another brand under the influence of internal psychological factors.

In the theories of relationship marketing, "trust" is considered as one of the main factors in the formation of brand equity [12]. From this point of view, "trust" is studied as a psychological state that favors the attitude of a person to the actions of others. Consumer trust in service providers can be studied as a factor in the formation of brand equity.

Since celebrities start endorsing brands, brands have their own image. These people help marketers position their brands because they introduce the consumer to celebrities. Theories that brands, like everyone else, can have a personality A. Azolau and J. Based on Kapferer's research [13]. J. Aaker notes brand personality as a set of human characteristics associated with a brand. He developed the Brand Personality Scale, which identified five dimensions or "a set of personality traits associated with the brand." They are: sincerity, excitement, authority, courtesy and rudeness. These five dimensions relate to the Big Five consumer characteristics of brand acceptance [14]. V.Norman and E.Tupes and R.Kristal researches have identified 15 features of such features [15].

Summarizing the opinions of the above scientists who have conducted scientific research in this field, we can say that the characteristic of a brand is a set of specific characteristics associated with the brand name. Brand identity is a consumer-related aspect, meaning that an effective brand has a set of enduring characteristics specific to a particular consumer and increases brand equity. This is a unique feature – the brand represents a collection of quality accessories that add value beyond its functional benefits.

Based on theories of organizational identification, any consumer tends to be a member of a certain social group. According to M. Long and L. Shiffman, consumers tend to associate themselves with certain brands depending on their social background. If the brand has a good reputation within the group to which consumers belong or want to belong, they will evaluate the brand positively [15].

Thus, brand identification allows the consumer to join or separate from the group that constitutes his social circle, as indicated. Therefore, a consumer who identifies with a particular brand will be willing to be closer to that brand and will be proud to promote the brand, thus increasing perceived brand equity.

3. ANALYSIS AND RESULTS

Parents during the distance saw a lack of modern teaching methods and educational content. The sacred cow of the lesson, traditionally inaccessible to outsiders, suddenly appeared in front of the parents, and even on a daily basis. Emotions about this spread like circles on water – in the form of memes, posts on the Internet, and even a social movement of parents to abolish distance education. Confidence in public education and the firm belief "as we studied, so let our children study" have been shaken.

The market responds to demand. In addition to the well-known private schools – philanthropic initiatives that showed how expensive quality education can cost – projects began to appear that the founders consider as a business: kindergartens "grow" into schools, and projects that have already proven themselves in the market are scaled up, open branches or master new locations.

The market for private education is growing rapidly, and parental demand is also growing rapidly, but the acute problem of choice is not removed. By what criteria to choose? What skills will the school instill in the child and what values will be taught? What is the atmosphere like in it? What will she really give the child? And, in general, how does one school differ from another?

In search of answers to these questions, parents turn to various and not always reliable sources of information. This is because schools, even private ones, are too closed and not used to thinking about how a parent perceives them, and often do not pay attention to marketing.

Private school education has recently begun to be seen as an area where serious business projects are possible. Therefore, many marketing tools that are actively used in other areas are still in their infancy in education, the culture and experience of their use is only being formed.

Moreover, there is a strong opinion that working with a brand is not about school, that the most important thing is the quality of education, which will always speak for itself, but to invest money and time in the design of a corporate identity or space, work on systematic communications and integrity its image is a secondary, less essential task, something like a beautiful wrapper.

In our opinion, these are all elements of one whole. A brand is about meanings and emotions, a culture and community are formed around the brand, and as a result, a living environment that works for the education of the child [16].

We visited several interesting, in our opinion, private schools to see how the educational space is organized in the context of the school brand, and also interviewed directors about how the brand is created and works. The result of the study is a checklist for evaluating the brand of an educational organization according to criteria in three areas.

1) Visual and semantic components of the brand: general concept, logo, emblem, corporate identity, unity of style for all communication channels
2) School space as part of the educational environment
3) Indicators of the quality of education in the context of the school brand [16].

For effective business, the main thing is the ability to offer a product that will be different from competitors. Fierce competition puts forward the corresponding criterion in assessing success – competitiveness, that is, the ability to maintain high economic efficiency in a competitive environment. Due to the fact that this indicator most fully determines the efficiency of the functioning of an economic entity, the task of increasing competitiveness is currently the most acute. Competitiveness is a complex indicator that is formed under the influence of many factors that affect all aspects of the activities of an economic entity.

Philip Kotler in his writings gives a simpler and more understandable definition of the concept of a brand – it is “a term, sign, symbol, drawing, or a combination of them, designed to identify the goods or services of sellers and differentiate them from the goods or services of competitors”. Within the framework of this article, it is important to understand the difference between the terms “brand” and “trademark”. A brand implies the benefits of a product that excite the emotions of the consumer, form a positive image of the product in his mind. A brand is tied to a specific product, when a trademark exclusively guarantees legal protection, both in general of the trademark, and in particular its name. Based on the foregoing, it can be argued that a brand is a complex that forms a positive attitude towards the product in the consumer. In other words, this is the image of a trademark, which is formed as the end result of marketing activities aimed at promoting a product on the market, a set of positive images behind the symbol [2].

When an educational organization offers educational services and ensures a sustainable level of their quality, it begins to work on creating its own image.

Let’s consider each of the components of the brand of an educational institution: The quality of educational services – it means the contribution of an educational organization to the development of students’ training, their mental functions, good breeding, creativity, and the formation of a healthy lifestyle. It is also a clear vision of the goals of education and upbringing, formulated as the mission of an educational organization; connections of the educational organization with different social institutions. A positive image of the head of an educational organization is the professional characteristics of the head (knowledge and understanding of the education development strategy, various training and education technologies, economic and organizational and legal foundations for the functioning of the educational institution), as well as his personal traits (character, charm), social characteristics (biography, status, lifestyle, values, role behavior). The image of the staff means the qualifications of the employees of the educational organization, their personal qualities, appearance, pedagogical, social and managerial competence of the employees. The style of an educational organization consists in an effective organizational culture of an educational organization; the presence and effective functioning of children’s associations, the visual identity of the institution, its traditions, as well as the style of interaction between participants in the educational process. The level of psychological comfort means the presence of respect in the system of teacher-student relationships; comfortable, conflict-free communication, goodwill and optimism in the team, timely psychological assistance to all participants in the educational process in the institution. External attributes mean the presence of the corporate identity of the organization (symbols), forms, own newspaper, own colorful website on the Internet [5].

It should be noted that the process of finding and developing your own style, image and work on the reputation of an educational organization can take a lot of time and effort, but this is a justified investment that will make the organization more competitive in the educational services market.

For private educational institutions, the issue of attracting new customers is relevant in any market condition. During the first wave of coronavirus, the main task of commercial schools and courses was the adaptation of business to new market realities, in particular, the transfer of services from offline to online. The second wave has become a more predictable event. Market participants are already ready for it in terms of format, and now they want to return to active growth.

There is nothing impossible in the task of increasing the number of customers by 50%. Any private school can increase the flow of students tomorrow and start earning twice as much using advertising and marketing technologies.

Ready for growth.

Before taking action, private school management should determine whether the business is ready for an explosive growth in the client base – and therefore, an increase in workload, an increase in staff and the corresponding additional costs. If not, 30-50% of new leads will be lost – there will not be enough resources to fully develop each one. In addition, a private school should already have a sales funnel built. If it exists, then there is an understanding of how and through what channels the client comes. In the absence of a funnel, scaling will result in a drain on the budget – in case of failure, it will be impossible to analyze the causes and eliminate them.

Ways to increase customer traffic.

A preliminary assessment of the business showed that the private school could grow and handle the load. In this case, the next stage is the use of marketing technologies to multiply the number of customers.

The first way: amplification of existing channels.

We leave the sales funnel unchanged, but we strengthen the existing promotion channels by simply spending additional budget on them. As a result, the number of leads should increase. At the same time, the cost of a lead may increase, but their number in this case is a more important indicator for business.

The only limitation is the bandwidth of the channel itself. So, if a school has launched contextual advertising for a narrow set of requests, and 90-100% of the traffic has already been selected, it is useless to increase the budget.

The same goes for targeted ads. If it works for an audience of 10-15 thousand people, sharp scaling will not work. We will hit the DAU (Daily Active Users) indicator – the number of unique users who visited the site or landing page of the school over the past 24 hours (in the target settings, we can see an audience of 70 thousand people, and only 20 thousand people can be present on the social network daily). We simply cannot increase the budget and get an additional audience out of thin air. However, if the volume of the unreached audience is large enough, injecting additional funds into the promotion channel makes sense.

5. CONCLUSIONS

Thus, for the effective implementation of brand positioning, a set of measures is required, which, in addition to advertising campaigns, should include public relations. On the one hand, it is necessary to connect all kinds of PR tools to the process of promotion and positioning in order to create a favorable communication climate in society and a manageable public position. It is necessary to understand and follow the steps of creating a strategy for building and positioning a brand, which in turn are based on the main forms and methods of brand promotion: market research, identification of a potential target audience; development of the concept of brand positioning, selection of the necessary marketing tools to be used; forming of budget; analysis of the degree of effectiveness of all steps; control. Thus, based on the information presented in the article, it can be argued that the modern brand of an educational organization is a condition for increasing its competitiveness.

References:

1. Farquhar, P. (1989). Managing brand equity. Marketing Research, 1, 24–33.
2. Aaker, D. A. (1991, September). Managing brand equity: Capitalizing on the value of a brand name. New York, NY: Free Press.
3. Kapferer, J. N. (1998). Strategic brand management: Creating and sustaining brand equity long term. London: Kogan Page. Kaufmann, H.
4. Keller, K. (2003). Brand synthesis: The multidimensionality of brand knowledge. Journal of Consumer Research, 29, 595–600. http://dx.doi.org/10.1086/jcr.2003.29.issue-4.
5. Yoo, B., Donthu, N. and Lee, S. (2000) An Examination of Selected Marketing Mix Elements and Brand Equity. Journal of the Academy of Marketing Science, 28, 195-211..

6. Gronroos, C. (1984) A Service Quality Model and Its Marketing Implications. European Journal of Marketing, 18, 36-44.
7. Aaker, D. A. (1991, September). Managing brand equity: Capitalizing on the value of a brand name. New York, NY: Free Press.
8. Huang, R., & Sarigöllü, E. (2012). How brand awareness relates to market outcome, brand equity, and the marketing mix. Journal of Business Research, 65, 92–99. http://dx.doi.org/10.1016/j.jbusres.2011.02.003.
9. Keller, K. L. (1993). Conceptualizing, measuring, and managing customer-based brand equity. Journal of Marketing, 57(1), 1–22. http://dx.doi.org/10.2307/1252054.
10. Rossiter, J. R., & Percy, L. (1987). Advertising and promotion management. New York, NY: McGraw-Hill.
11. Chang, H. H., & Liu, Y. M. (2009). The impact of brand equity on brand preference and purchase intentions in the service industries. The Service Industries Journal, 29, 1687–1706. http://dx.doi.org/10.1080/02642060902793557
12. Doney, P. M., & Cannon, J. P. (1997, April). An examination of the nature of trust in buyer–seller relationships. Journal of Marketing, 61, 35–51. http://dx.doi.org/10.2307/1251829.
13. Azoulay, A., & Kapferer, J. N. (2003). Do brand personality scales really measure brand personality? Journal of Brand Management, 11, pp.143–155.
14. Aaker, J. L. (1997). Dimensions of brand personality. Journal of Marketing Research, 34, pp.347–356.
15. Norman W.T. Toward an adequate taxonomy of personality attributes: replicated factors structure in peer nomination personality ratings / W.T. Norman // Journal of Abnormal and Social Psychology. – 1963. – T. 66. – Toward an adequate taxonomy of personality attributes. – pp. 574-583.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРОЦЕДУРЫ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ И РЕЗУЛЬТАТИВНОСТИ РАСХОДОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО СЕКТОРА

Олимов Элёр Фазлиддин угли
Главный специалист первого заместителя мэра Каттакоргана по вопросам финансов, экономики и сокращения бедности

Искандаров Суннатилло Бахриддин угли
Самаркандский институт экономики и сервиса
Ассистент кафедры реальной экономики

Аннотация: В данной статье авторы освещают эффективность расходов, субсидий, льгот и преференций в государственном секторе. Кроме того, существуют способы эффективного использования зарубежного опыта оценки эффективности. Кроме того, представлены возможности совершенствования процедуры оценки эффективности.

Ключевые слова: государственный сектор, затраты, субсидии, льготы, преференции, эффективность.

Annotatsiya: Ushbu maqolada davlat sektorida xarajatlar, subsidiyalar, imtiyozlar va preferensiyalarning samaradorligi mualliflar tomonidan yoritib berilgan. Qolaversa, samaradorlikni baholashda xorij tajribasidan samarali foydalanish yo'llari keltirilgan. Bundan tashqari, natijadorligini baholash tartibini takomillashtirish imkoniyatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: davlat sektori, xarajatlar, subsidiyalar, imtiyozlar, preferensiyalar, samaradorlik.

Abstract: In this article, the effectiveness of spending, subsidies, benefits and preferences in the public sector is covered by the authors. In addition, there are ways to effectively use foreign experience in the assessment of efficiency. In addition, the possibilities of improving the performance evaluation procedure are presented.

Key words: public sector, costs, subsidies, benefits, preferences, efficiency.

ВВЕДЕНИЕ

В сегодняшний период экономических реформ финансовый контроль приобретает все большее значение в управлении государственными финансами, в том числе государственным бюджетом. В связи с этим направленность экономических реформ, реализуемых на укрепление финансовой дисциплины, эффективное и целевое использование бюджетных средств, расширение экономической самостоятельности и ответственности руководителей бюджетных организаций в целях укрепления бюджетной дис-

циплины; упрощение механизма предоставления средств организациям, финансируемым из бюджета, и создание условий для рационального распределения свободных средств при использовании бюджетных средств; они создают условия для стимулирования труда работников бюджетных организаций, повышения эффективности их деятельности и снижения безработицы среди персонала.

Также в Постановлении Президента Республики Узбекистан от 14 февраля 2022 года “О дальнейшем повышении эффективности расходов государственного бюджета Республики Узбекистан и совершенствовании деятельности органов государственного финансового контроля” PQ-128 по увеличению эффективность расходов государственного бюджета Республики Узбекистан, в целях усиления профилактики нарушений бюджетного законодательства и расширения дистанционного финансового контроля, а также совершенствования деятельности органов государственного финансового контроля:

- правильный расчет заработной платы и приравненных к ней выплат в бюджетных организациях;
- контроль за ходом строительных работ на объектах, включенных в программу развития социальной и производственной инфраструктуры, и проведение на них контрольных мероприятий;
- оценка адресности и эффективности субсидий, выплачиваемых из бюджетов бюджетной системы;
- контроль соблюдения требований, установленных законодательством в сфере государственных закупок;
- изучить эффективность проектов, реализуемых за счет государственного долга и грантов.

Определение таких задач также играет важную роль в формировании бюджета страны.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ ПО ТЕМЕ

Государственные расходы – это расходы, направляемые на финансовое обеспечение задач и функций государства. Рассматривается в рамках государственного управления и налогово-бюджетной политики [1].

О. Н. Горбунова подчеркивает, что государственные расходы – это расходы, понесенные для выполнения задач, стоящих перед государством [2]. Такой же подход использует Е.Ю.Грачева при определении государственных расходов, называя их государственными расходами на обеспечение жизни общества: государственное управление, государственную оборону, развитие производства, социально-экономических и культурных нужд [3]. Аналогичное определение государственных расходов было дано Л.Г.Востриковой [4].

Среди теорий, объясняющих динамику (рост) государственных расходов, в том числе расходов государственного бюджета, особое место занимают теория внутренних экономических факторов, теория внутриполитических факторов и теория внешних факторов [5]. Кроме того, стоит сказать, что учет исполнения государственного бюджета казначейством, а также органами государственной налоговой и таможенной службы, бюджетными организациями, органами, распределяющими государственные целевые фонды, является единственным бухгалтерским учетом. Исполнение казначейства государственного бюджета организуется и осуществляется на основе плана и бюджетной классификации.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

В ходе исследования использовались методы логического анализа на основе теоретического материала, представленного в научной литературе. При анализе имеющихся данных были использованы такие методы и подходы, как индукция и дедукция, пространство и время, анализ и синтез, сравнительный анализ и зарубежный опыт.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

В условиях реформ в управлении государственными финансами основным звеном государственной финансовой системы является управление государственным бюджетом, реформирование системы организации бюджетного процесса, в частности, бюджета апробировано на опыте мировой практики. от кассовой системы исполнения бюджетов и смогла показать свои положительные результаты.Осуществление перехода к кассовой системе исполнения бюджетов является одним из экономических достижений каждой страны мира. Отрадно, что Узбекистан также находится в этом ряду. Внедрить и далее развивать казначейскую систему государственного бюджета в экономической практике развитых стран Республики Узбекистан, заложить основу информационной системы управления государственными финансовыми ресурсами, открыть двери возможностей для получения быстрое и достоверное получение информации о состоянии государственных финансов, что является гарантией эффективного управления государственными финансами. Следует также сказать, что внедрение казначейской

системы с целью эффективного и целевого использования средств государственного бюджета, создание этой системы явилось причиной осуществления серьезных изменений в совершенствовании текущей и конечной процесс контроля за экономическим сектором. Это одно из величайших экономических достижений страны.

Министерство экономики и финансов обнародовало проект госбюджета Узбекистана на 2024 год. Рост ВВП ожидается на уровне 5,6-5,8 процента, инфляция – на уровне 8-10 процентов. Лимит дефицита консолидированного бюджета предлагается утвердить на уровне 4 процентов (52,5 трлн сумов) вместо 3 процентов [6].

Рост ВВП в следующем году составит 5,6-5,8 процента, а в 2025-2026 годах – 6,2 и 6,4 процента соответственно, темпы роста составят 6 процентов в промышленности, сфере услуг прогнозируется 6,1 процента, в сфере дисплеев – 4 процента. в сельском хозяйстве. Ожидается, что эти показатели будут достигнуты за счет “качественного продолжения структурных реформ, начатых во всех сферах”.

Инфляция ожидается на уровне 8-10 процентов в 2024 году, 7,5-8,5 процента в 2025 году и 5,7 процента в 2026 году. Обозначены основные направления налогово-бюджетной политики на среднесрочную перспективу. Сокращение дефицита бюджета поможет регулировать рост совокупного спроса в экономике, а также снизить отрицательный дефицит внешнеторгового баланса и инфляционное давление.

Базовые налоговые ставки останутся неизменными в среднесрочной перспективе. Поэтому в целях увеличения доходов планируется расширить доходную базу бюджета, пересмотреть и поэтапно отменить предоставленные налоговые и таможенные льготы исходя из их эффективности и результативности. Планируется постепенно гармонизировать налоговую и бюджетную политику с требованиями Всемирной торговой организации.

Кроме того, будут приняты все меры для того, чтобы государственный долг не превышал макроэкономически безопасный уровень в 60 процентов ВВП, а в среднесрочной перспективе не превышал 50 процентов ВВП.

Согласно документу, при формировании годового бюджета должна быть постепенно внедрена система “бюджета, ориентированного на результат”, приоритет должен быть отдан расходам на развитие человеческого капитала, усиление адресности социальной защиты населения, заработной платы. пенсии не должны быть ниже уровня инфляции, предлагается повысить, обеспечить открытость бюджета и дальнейшее повышение участия граждан в формировании бюджета, улучшить и усилить внутренний контроль и внутренний аудит в государственный сектор.

При подготовке и рассмотрении проекта государственного бюджета отразить цели национального устойчивого развития, поэтапное внедрение принципов “зеленого бюджетирования”, обеспечить соблюдение критериев оценки управления государственными инвестициями (PIMA), экологических и охрана природы, климатическое образование. Планируется обеспечить приоритетность мер по адаптации к изменениям, снижению водопотребления и стимулированию хозяйственного использования, оптимизировать бюджетные расходы по всем направлениям, направить сэкономленные средства на социально-экономическую деятельность с высоким эффективность.

Таблица 1: Прогноз основных макроэкономических показателей развития Республики Узбекистан на 2024 год и целевые показатели на 2025-2026 годы

№	Индикаторы	Прогноз на 2024 год	Цели	
			2025 год	2026 год
1	Валовой внутренний продукт, млрд сум	1 301 759	1 540 547	1 725 969
2	Темпы роста валового внутреннего продукта, %	5,6-5,8	6,2	6,4
3	Индекс потребительских цен по сравнению с декабрем прошлого года, %	8-10	7,5-8,5	5-7
4	Темпы роста промышленной продукции, %	6,0	7,6	7,5
5	Темпы роста производства в сельском, лесном и рыбном хозяйстве, %	4,0	4,1	4,1
6	Темпы роста услуг, %	6,1	6,4	6,7

Источник: Закон Республики Узбекистан от 25 декабря 2023 года “О Государственном бюджете Республики Узбекистан на 2024 год” № O‘RQ-886. https://lex.uz/en/docs/6707765

На обеспечение занятости населения в 2024 году выделены субсидии в размере 50 миллиардов сомов. При разработке комплексных мер по повышению эффективности и результативности государственных расходов необходимо реализовать:

- анализ эффективности государственных расходов в высокозатратных сферах;
- разработка правил управления переводами финансовых средств государственных предприятий и других небюджетных организаций;
- разработка программ поддержки отраслевых министерств в реализации реформ по эффективности расходов государственного бюджета;
- переход на метод программно-целевого финансирования бюджетных организаций с введением важных показателей оценки эффективности использования бюджетных средств;
- введение среднесрочного бюджетирования государственных расходов и порядка утверждения проекта государственного бюджета в форме закона в соответствии с международной практикой.

Реализация принципа эффективности в сфере бюджетных расходов предполагает реализацию комплекса мер. В настоящее время в качестве приоритетного средства повышения эффективности бюджетных расходов исследователи выделяют программно-целевой метод планирования затрат. Этот метод является основополагающим при реализации бюджетирования, основанного на результатах. Бюджетирование, ориентированное на результат, является частью более широкой и общей модели управления эффективностью, которая предполагает, что распределение бюджетных ресурсов обязательно должно подразумевать достижение определенных целей.

Распределение бюджетных средств по программно-целевому методу осуществляется систематически, на основе утвержденных целевых программ, является строго целевым и обеспечивается осуществлением финансового контроля за использованием средств.

Реализация принципа эффективности бюджетных расходов во многом зависит от процессов формирования, обеспечения и распределения. Текущую ситуацию в этой сфере можно охарактеризовать относительным успехом регионов в плане повышения эффективности распределения межбюджетных трансфертов, а также макроэкономическими изменениями, а также наличием множества проблем, связанных с этими изменениями. Наиболее актуальные вопросы и проблемы в сфере межбюджетных отношений можно сгруппировать по следующим направлениям:

- консолидация межбюджетных трансфертов;
- порядок выдачи межбюджетных трансфертов;
- изменение параметров бюджета;
- методология расчета межбюджетных трансфертов;
- законодательство и правовое регулирование.

Таблица 2: Методы оценки эффективности расходов государственного бюджета

Методы	Содержание метода
Анализ выгоды и затрат (cost-benefit analysis – CBA)	Сравнение совокупных денежных выгод и расходов бюджета по конкретной сфере
Анализ затрат и эффективность (cost-effectiveness analysis– CEA)	Оценка выгоды от реализации бюджетных расходов не в денежном, а в натуральном выражении
Анализ выгоды и затрат (cost-utilityanalysis – CUA)	Сопоставление затрат, измеряемых в денежном выражении, и выгод граждан от выделения бюджетных средств на конкретную цель, измеряемых в конкретных коммунальных единицах.
Анализ, взвешенный по затратам и выгодам (weightedcost-effectiveness analysis – wCEA)	Оценка многих преимуществ бюджетных расходов, которые невозможно выразить или измерить в денежном выражении.

Источник: Olimov E.F. Davlat xarajatlarini samaradorligini baholashning nazariy asoslari. Servis ilmiy-amaliy jurnali, Samarqand, №3, 2023,

В западной практике существует несколько моделей оценки эффективности бюджетных расходов на образование. Однако мы выделяем три основные модели, такие как: Индекс рентабельности расходов School Matters от Standard&Poor's (RoSI); Индекс эффективности/эффективности Йеке (EEI); Модель диапазона ошибок школьного значения (EBM).

Независимо от того, трактуется ли оно как приоритетный фактор экономического роста и развития (как высококвалифицированная рабочая сила и подходящая рабочая сила или как качественный челове-

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

ческий капитал), страны, понимающие важность образования, обладают необходимыми финансовыми ресурсами. направлен на него. Использование имеющихся в западной практике моделей и методов оценки эффективности бюджетных расходов позволяет выбирать подходы, оптимальные в российской действительности и адекватные и реалистичные с точки зрения их практического применения. Это, на наш взгляд, модель RoSI, поскольку она позволяет оценить эффективность бюджетных расходов в сфере образования как на уровне определенного региона, так и на уровне использования бюджетных средств отдельной образовательной организации, а также межрегиональные сравнения и сравнения между школами (при отсутствии различий и характеристик).

Внешние факторы также оказывают существенное влияние на эффективность государственного сектора. Например, глобальный энергетический кризис повлиял на рост затрат в энергетике, транспорте и городских услугах, которые являются секторами экономической деятельности, входящими в государственный сектор во многих развитых странах. Увеличение затрат в этих сферах усложнило финансирование государственных объектов, и вместо увеличения налогового бремени для покрытия дефицита бюджета была направлена приватизация предприятий государственного сектора как наиболее рациональный путь решения накопившихся проблем.

Требования о приватизации, как правило, появляются в периоды, когда ситуация в экономике страны относительно благоприятна. В кризисных ситуациях государству предпочтительнее покупать частные предприятия или даже всю отрасль, поскольку частный капитал в этих объектах не заинтересован.

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Таким образом, граница между расширением государственного сектора и приватизацией зависит от состояния экономики страны, рентабельности предприятий государственного сектора и заинтересованности частного капитала в приобретении тех или иных объектов или, наоборот, в продаже их государству. Роль приватизации в стабильной рыночной экономике и государства в переходной экономике различна. В переходный период приватизация служит формированию экономической основы нового общественного строя и осуществляется преимущественно административными методами. На основе опыта приватизации в странах с рыночной экономикой и странах бывшего социалистического лагеря можно сформулировать ряд принципов приватизации:

- приватизация не является обязательной и не должна мешать государственному сектору выполнять свои функции в национальной экономике;
- необходимость реструктуризации и ликвидации необоснованных монополий, препятствующих конкуренции;
- новые инвестиции, совершенствование системы управления, поддержание оптимального уровня занятости и социального обеспечения, формирование и поддержка среднего класса населения должны быть необходимыми условиями государственных расходов;
- государственные расходы должны осуществляться с учетом национальной безопасности;
- каждый шаг в процессе повышения эффективности и результативности государственных расходов должен быть разумным, открытым и открытым для общественного контроля.

Литературы:

1. https://ru.wikipedia.org/wiki/Государственные_расходы
2. Горбунова О.Н. Финансовое право и финансовый мониторинг в современной России / О.Н.Горбунова. – М.: ООО “Профобразование”, 2003. – 158 с.
3. Грачева Е.Ю. Финансовое право: учебник для средних специальных учебных заведений / Е.Ю.Грачева, Э. Д. Соколова. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Норма, ИНФРА-М, 2013. – 352 с.
4. Вострикова Л.Г. Финансовое право: учебник для вузов / Л. Г. Вострикова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юстицинформ, 2007. – 376 с.
5. Shodmonkulova Sh.O. O‘zbekiston Respublikasi uchun ustuvor bo‘lgan xalqaro reytingda mamalkataning o‘rnini yaxshilashda va davlat hududidagi budjet xarajatlari samaradorligini oshirishda g‘aznachilik tizimining ahamiyati. International scientific and practical conference. Improving Uzbekistan’s position in international ratings and indexes: theory, practice and strategy. Tashkent, November 17, 2023, pages 661-663.
6. https://www.gazeta.uz/oz/2023/11/01/budget-2024.

LOGISTIKA XIZMATLARI SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA BLOKCHEYN TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Rajabov Orzujon Mamasoliyevich
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya: Mazkur maqolada raqamli iqtisodiyotga o‘tishda raqamli texnologiyalardan iqtisodiyotning turli soha va tarmoqlarida foydalanish, jumladan, logistika xizmatlari ko‘rsatishda raqamli texnologiyalardan foydalanishning dolzarb masalalari ko‘rib chiqilgan. Logistika xizmatlari samaradorligini oshirishda raqamli texnologiyalar sifatida maqolada blokcheyn texnologiyadan foydalanishning ahamiyati va o‘rni, logistikada blokcheyn texnologiyalarni bajaradigan asosiy funksiyalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: logistika xizmatlari, ta’minot zanjiri, logistika jarayonlari va operatsiyalari, ma’lumotlarni raqamlashtirish, raqamli texnologiyalar, blokcheyn texnologiya, tranzaktsiya, raqamli platforma.

Abstract: In this article, the use of digital technologies in various sectors and sectors of the economy, including the use of digital technologies in the provision of logistics services, in considered in the transition to a digital economy. The article highlights the importance and role of using blockchain technology as a digital technology in increasing the efficiency of logistics services, and the main functions of blockchain technology in logistics.

Key words: Logistics services, supply chain, logistics processes and operations, data digitization, digital technologies, blockchain technology, transaction, digital platforms.

Аннотация: В данной статье рассматривается использование цифровых технологий в различных отраслях и секторах экономики, в том числе использование цифровых технологий при оказании логистических услуг в условиях перехода к цифровой экономике. В статье освещены важность и роль использования технологии блокчейн как цифровой технологии в повышении эффективности логистических услуг, а также основные функции технологии блокчейн в логистике.

Ключевые слова: логистические услуги, цепочки поставок, логистические процессы и операции, оцифровка данных, цифровые технологии, технология блокчейн, транзакция, цифровые платформы.

KIRISH

O‘zbekiston raqamli iqtisodiyotga o‘tish bosqichini jadal sur’atlar bilan boshladi. Shunga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrda “Raqamli O‘zbekiston–2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6079-son Farmoni qabul qilindi. Mazkur farmon bilan “Raqamli O‘zbekiston–2030” strategiyasi tasdiqlandi. “Raqamli O‘zbekiston–2030” strategiyasining 2-bobi 3-bo‘limida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari sifatida korxona ta’minotining barcha bosqichlarini avtomatlashtirish va boshqarishni ta’minlash, shuningdek, bu orqali logistika va harid xarajatlarini qisqartirish belgilangan [1].

Raqamlashtirishga qaratilgan global harakatlar logistika sohasiga ham jadal sur’atlar bilan kirib kelmoqda. Bu esa logistika xizmatlari ko‘rsatish jarayonini ham o‘zgartirmoqda. “Raqamli” tovarlar harakati, yetkazib berish kanallarida axborotlarni uzatish, ta’minot zanjirining boshqaruv jarayonlari raqamli texnologiyalar asosida o‘zgarmoqda.

Bugungi kunda logistika xizmatlari nafaqat tovarlarni yetkzib berishni boshqarish jarayoni, balki foyda marjasini oshirish va biznes muvaffaqiyatini ta’minlashning samarali vositasi hisoblanadi. Logistika xizmatlari samaradorligini oshirish xizmat ko‘rsatish jarayonlari va operatsiyalarini avtomatlashtirishni talab qiladi. Shundan kelib chiqqan holda, iqtisodiyotning real sektorlarida logistika xizmatlari samaradorligini raqamli texnologiyalar asosida oshirishga e’tibor qaratilmoqda. Jumladan, logistika xizmatlari samaradorligini oshirishda blokcheyn texnologiyalardan foydalanilmoqda. Ushbu maqolada esa logistika xizmatlari samaradorligini oshirishda blokcheyn texnologiyalardan foydalanish masalasi ko‘rib chiqilgan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Raqamli iqtisodiyotga o‘tish barcha sohalarni o‘zgartirgani kabi, logistika sohasini ham o‘zgartirmoqda. Logistika xizmatlari samaradorligiga tashishni tashkil qilish vaqtini qisqartirish va logistika xizmatlari ko‘rsatish jarayonining barcha ishtirokchilari savdo vositachilari, transport tashkilotlari, sug‘urta va bojxona organlari hamda logistika kompaniyalarining axborot integratsiyasi orqali erishiladi. Ushbu integratsiyani ta’minlash uchun barcha biznes subyektlari o‘z faoliyatiga raqamli texnologiyalarni joriy qilmoqdalar. Bularning barchasi yangi “raqamli logistika” tushunchasining paydo bo‘lishiga olib keldi. “Raqamli logistika” tushunchasini Rossiyalik mutaxassislar V.L.Vasilenok, V.V.Negreva, E.I.Aleksashkina, A.I.Kruglova va S.A.Plastunovlar axborotlarni yig‘ish, saqlash va uzatish usuli, shuningdek, yuklarni etkazib berish jarayonini optimallashtirishga imkon beruvchi raqamli texnologiyalar sifatida talqin qilishgan [3]. G.V.Bubnova, B.A.Lyovinlar raqamli logistikani transport-logistika tizimini kompleks samaradorligini oshirish va rivojlanishning innovatsion mexanizmi sifatida tadqiq qilishgan [2]. Shegoleva T.V. tomonidan yuqori texnologiyali ishlab chiqarishda ta’minot zanjiri ishonchligini raqamli texnologiyalar oshirishi o‘rganilgan [11].

2010-yildan boshlab logistika xizmatlarini ko‘rsatishda raqamli texnologiyalardan foydalanish bo‘yicha ilmiy tadqiqot ishlari jadallashdi. 2020-yil Negreeva V.V., Zamyatina A.A., Shpakovich D.K., Sharonova A.D. logistikada raqamli texnologiyalardan foydalanish bo‘yicha o‘zlarining ilmiy maqolalarini chop ettirishgan [8]. Logistika sohasida blokcheyn texnologiyalarini qo‘llash imkoniyatlari bo‘yicha I.V.Kapkin, N.P.Ponomareva [6], yuklarni tashishda bojxona organlari hujjatlarini rasmiylashtirishda blokcheyn texnologiyalardan foydalanish istiqbollari Nigmatulin T.A. ilmiy tadqiqotlarida tadqiq qilingan [9]. Korchagin S.O. ilmiy ishlarida blokcheyn texnologiyalarning rivojlanish kelajagi, uni sohalarda qo‘llanilishi o‘rganilgan [7].

Mahalliy olimlarimiz ham o‘z tadqiqotlarida raqamli iqtisodiyotning ilmiy nazariy asoslari, raqamli texnologiyalar ularni iqtisodiyot tarmoqlarida qo‘llanilishi bo‘yicha bir qator ilmiy ishlar olib borishmoqda. Xususan, Gulyamov S.S., Ayupov R.H., Abdullaev O.M., Baltabaeva G.R. tomonidan raqamli iqtisodiyotda blokcheyn texnologiyalari, ularni “ishlab chiqarish-iste’mol” zanjirida qo‘llanilishi, xorij tajribasi o‘rganilgan [4].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ilmiy maqolani yozishda an’anaviy va aqilli shartnomalarning xususiyatlarini yoritishda taqqoslash usulidan foydalanilgan. Ekspert bahosi usulidan blokcheyn loyihalarini rivojlantirishda eng yaxshi sharoitga ega mamlakatlar reytingi tahlilida, blokcheyn texnologiyalarni logistika sohasida qo‘llanilishi bo‘yicha ilmiy manbalar tizimli va qiyosiy tahlil, statistik tahlil usullaridan foydalanib o‘rganilgan. Shuningdek, maqolani yozishda abstrakt-mantiqiy fikrlash, analiz, sintez, mavhumiy-mantiqiy tahlil usullaridan ham foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ayni paytda raqamlashtirish davrida zamonaviy texnologiyalar iqtisodiyotning barcha sohalariga o‘z ta’sirini o‘tkazmoqda. Logistika xizmatlari sohasi ham bundan mustasno emas. Elektron aloqa, Internet va elektron hujjat aylanishining paydo bo‘lishi logistika xizmatlarini ko‘rsatishga yondashuvni tubdan o‘zgartirmoqda. Logistika xizmatlari samaradorligini oshirida bir qator raqamli texnologiyalardan foydalanishmoqda. Shu o‘rinda raqamli texnologiya tushunchasiga to‘xtalib o‘tamiz. Raqamli texnologiya deganda qisqa vaqt ichida turli muammolarni hal qilishga imkon beruvchi ma’lumotlarni kodlash va uzatishning maxsus usullaridan foydalanadigan tizim tushuniladi.

Logistika ta’minot zanjirida juda ko‘plab biznes subyektlari: savdo, transport sug‘urta tashkilotlari, bojxona organlari, logistika kompaniyalari hujjat almashadilar. Buyurtamalar shakllantiriladi, yuboriladi va burtmalarga ishlov beriladi. Ta’minot zanjiri ishtirokchilari katta ma’lumotlarni bir birovlariga yetkazishadi. Ta’minot zanjiri ishtirokchilari o‘rtasidagi ma’lumotlar almashinuvini soddalashtirish, ma’lumotlar maxfiyligini ta’minlash va xizmat ko‘rsatish samaradorligini oshirish uchun logistikada raqamli texnologiyalardan foydalanilmoqda. Logistika xizmatlari samaradorligini oshirish uchun foydalanilayotgan raqamli texnologiyalardan biri – bu blokcheyndir. Blockcheyndan foydalanish kompaniyadan o‘z faoliyati haqida kerakli ma’lumotlarni raqamlashtirishni talab qiladi.

Blokcheyn texnologiyasi (ing. Blockchain so‘zma-so‘z tarjima qilinganda “bloklar zanjiri”) – bu doimiy bloklar zanjiri bo‘lgan ma’lumotlarni saqlash usulidir. Bu bloklarda qayd etilgan tranzaktsiyalarni tekshirilishi mumkin bo‘lgan tarzda yozib oladigan tarmoq serverlari o‘rtasida taqsimlangan umumlashtirilgan hisob hisoblanadi. Bu texnologiya taqsimlangan daftar texnologiyasining bir turi. Blokcheyn texnologiyasi mijozlar, mahsulotlar va yetkazib bervchilar haqidagi barcha ma’lumotlarni saqlaydigan ommaviy va o‘zgarmas kitobni taqdim etadi. An’anaviy ma’lumotlar bazalaridan farqli o‘laroq, blokcheyn texnologiyasidagi ma’lumotlarni o‘zgartirib, uchirib bo‘lmaydi. Faqat yangi ma’lumotlarni qo‘shib borish mumkin.

Logistika sohasidagi blokcheyn – bu ishning ishonchliligi va shaffofligini oshirish uchun mo‘ljallangan vosita hisoblanadi. Blokcheyn hujjatlardagi kelishmovchiliklarning oldini oladi va etkazib berish tezligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Blockcheyndan foydalanadigan ta’minot zanjirining barcha ishtirokchilari hujjatlarning yagona shaklidan foydalanadilar va unga umumiy kirish huquqiga ega bo‘ladi. Har qanday o‘zgarishlar o‘chirilmaydigan yoki o‘zgartirilmaydigan yangi bloklar sifatida saqlanadi. Bunday ma’lumotlar bazasiga kirish har qanday kelishmovchiliklarni tezda hal qiladi.

Ta’minot zanjiri ishtirokchilari qancha ko‘p bo‘lsa, ular o‘rtasida axborot va hujjat almashish murakaab bo‘ladi. Yuk egalari yukni tashish paytida doimiy ravishda yuk harakatini kuzatib bora olmaydi. Shuning uchun kontrabanda va firibgarlik kabi hodisalar mavjud. Hujjatlarni qayta ishlash va bojxonada ruxsat olish bilan vaziyat murakkablashadi. Blockcheyn logistika xizmatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan barcha omillarni engishga yordam beradi. Logistikada blokcheyn texnologiyasining afzalliklari quyidagilardan iborat:

- transport xarajatlarini kamaytirish;
- axborotni soxtalashtirishning oldini olish;
- keraksiz va ortiqcha vositachilarni jalb qilmaslik;
- noto‘g‘ri belgilash yoki hujjatlardagi nomuvofiqliklarning oldini olish;
- yagona ma’lumot almashish imkoniyatini yaratish;
- hujjatlarni qayta ishlash vaqtini qisqartirish.

Blokcheyn texnologiyasi nafaqat yuk operatsiyalarining shaffofligini ta’minlash va ta’minot zanjirining barcha ishtirokchilari uchun xavflarni kamaytirish imkonini beradi, balki kompyuter dasturi tomonidan boshqariladigan “aqlli shartnomalar”ni tuzishga ham imkon beradi.

Blokcheyn bir vaqtning o‘zida bir nechta joyda tranzaktsiyalarning raqamli reestrini yaratish, yuritish va qayd etish imkonini beradi. Umuman olganda, blokcheyn – bu faqat pul operatsiyalari bilan ishlaydigan texnologiya, ammo hozir bu texnologiya o‘zaro bog‘langan ma’lumotlar bloklari mavjud bo‘lgan har qanday sohada qo‘llanilishi mumkin. So‘nggi paytlarda blokcheyn logistikada butun ta’minot zanjiri bo‘ylab yuk operatsiyalarining shaffofligini, xavflarni kamaytirishni, elektron hujjat aylanishiga o‘tishni va boshqa raqamli texnologiyalardan foydalanishni ta’minlaydigan vosita sifatida tobora ko‘proq foydalanilmoqda. Shu bilan birga, yuqori darajadagi axborot xavfsizligi hamda shaxsiy va tijorat ma’lumotlarini himoya qilish ta’minlanadi.

Blokcheyn texnologiyasining asosiy tamoyili taqsimlangan tarmoqda saqlanadigan axborot bloklaridan foydalanish hisoblanadi. Bloklardagi ma’lumotlar qayta ishlanadi, tekshiriladi, ma’lumotlar va tranzaktsiyalarning kuzatilishini ta’minlaydi va o‘zgarishsiz qoladi. Shunday qilib, ma’lumotlarga faqat barcha ishtirokchilarning roziligi bilan o‘zgartirishlar kiritilishi mumkin. Shaffoflikka jarayonda ishtirok etmagan barcha tashqi tomonlardan ma’lumotlarni yashirish orqali erishiladi.

Shuningdek, blokcheyn texnologiyasi “aqlli shartnomalar” – bitimlar tuzishga imkon beradi. Ular bo‘yicha majburiyatlarni kuzatish va bajarish kompyuter dasturi tomonidan tekshiriladi. Ushbu ikkita texnologiya birgalikda qo‘llanilganda, shartnomalar shaffof va barcha ishtirokchilar tomonidan boshqarilishi mumkin bo‘ladi va ulardagi ma’lumotlar o‘zgarmasdir. Aqlli shartnomalar nizolarni avtomatik hal qilish usullaridan foydalanishga imkon beradi Oddiy shartnomalarni aqlli shartnomalar bilan taqqoslash 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval: An’anaviy va aqlli shartnomalarning asosiy xususiyatlarini taqqoslash

Taqqoslash maydoni	An’anaviy shartnoma	Smart shartnoma
Tranzaksiyani yakunlash sanasi	1-3 kun	daqiqa
Pul o‘tkazmasi	qo‘lda	avtomatik
Narxi	qimmat	ancha arzon
Mavjudligi	jismoniy	virtual
Imzo	qo‘lda yozilgan	virtual (raqamli imzo)
Advokatning mavjudligi	majburiy	zarur bo‘lmasligi mumkin
Xatolar ehtimoli	mavjud (inson omili)	minimal

Aqlli shartnoma ko‘plab xususiyatlar bo‘yicha an’anaviy shartnomadan ustundir: aqlli shartnoma tezroq, arzonroq, aniqroq va qulayroqdir. Chunki uning tuzilishi va bajarilishi virtual tarzda amalga oshiriladi. Blokcheynning eng muhim xususiyati tranzaksiya tizimida haqiqiy vositachilarning yo‘qligi, shuningdek, tranzaktsiyalarni tasdiqlovchi va qayd etuvchi tartibga soluvchi organga ehtiyojning yo‘qligi hisoblanadi. Bu vositachi rolini tizim, xatolarga yo‘l qo‘ymaydigan matematik algoritm o‘ynashi tufayli sodir bo‘ladi. Ushbu texnologiya logistika kompaniyalariga quyidagi afzalliklarni berishi mumkin:

- tovarlarni butun ta’minot zanjiri bo‘ylab kuzatib borish imkoniyatini, ya’ni ishlab chiqarish joyidan yakuniy iste’molchigacha;
- yetkazib berish jarayonida barcha ishtirokchilarning roziligisiz o‘zgartirishlar kiritishning mumkin emasligi, shuningdek, qo‘shimcha xavfsizlikni ta’minlaydigan kriptografiyadan foydalanish;
- qo‘lda bajariladigan protseduralarni avtomatiklarga almashtirish orqali jarayonni tezlashtirish;
- nazorat qiluvchi organlar tomonidan tovarlar va yo‘lovchilar harakati haqidagi ma’lumotlarni kuzatish imkoniyati;
- mijozlarni asl bo‘lmagan qalbaki tovarlar va firibgarlardan himoya qilish;
- tovarlarning kelib chiqishi to‘g‘risidagi, ularning xususiyatlari va xossalarini ko‘rsatgan holda, shuningdek, bojxona to‘lovlarini o‘z vaqtida to‘lash, sug‘urtalash va to‘lash imkonini beruvchi tovar holati to‘g‘risidagi ma’lumotlarni o‘z vaqtida olish.

Shunday qilib, ushbu texnologiyani amalga oshirishda tashkilot nafaqat yuklarni etkazib berish jarayonida ishonchlilikni oshirish va xatolarni kamaytirishni, balki blokcheyn tomonidan qo‘llab-quvvatlanadigan jarayonlar samaradorligini oshirishga ham erishadi.

Blokcheyn texnologiyasidan turli maqsadlarda foydalanish mumkin. Asosiylaridan biri ma’lumotlarni saqlash uchun ishlatiladigan statik va dinamik registrlarni saqlashdir. Statik reestrga misol sifatida kompaniya aktivlari (transport vositalari) reestrini keltirish mumkin. Bunday reestr murakkab hisob-kitoblarni talab qilmaydi va unga o‘zgartirishlar kamdan-kam hollarda kiritiladi. Dinamik registrlar statik registrlardan ma’lumotlar doimiy ravishda yangilanib turishi bilan farq qiladi. Logistikada dinamik registrlar ko‘proq qo‘llaniladi. Chunki yuk bilan bog‘liq operatsiyalar amalga oshirilganda yuk hajmi, tarkibi va boshqa ma’lumotlar o‘zgaradi. Ta’minot zanjirida yangi ma’lumotlar olinadi va reestrga kiritiladi.

Yana bir muhim maqsad logistika sohasida keng qo‘llaniladigan “aqlli shartnomalar”ni tuzishdir. Bunday shartnomalar ikkala tomon uchun ham qulaydir. Chunki ular oldindan belgilangan harakat bajarilganda ishga tushiriladigan algoritmik shartlarni o‘z ichiga oladi. Masalan, tovar iste’molchiga etkazib berilgandan keyin va bu haqda eslatma blokcheyn (reestr), bajarilgan xizmatlar uchun to‘lov avtomatik ravishda amalga oshiriladi. Yana bir maqsad blokcheyndan to‘lov tizimi sifatida foydalanishdir. Bunday holda, ushbu texnologiyaning shubhasiz afzalligi kriptovalyutani to‘lov sifatida ishlatish imkoniyatidir.

Logistika kompaniyalari hamkorligi uchun ishlaydigan raqamli blokcheyn platformalari blokcheyn texnologiyasidan foydalanish platformasi vazifasini bajaradi. Raqamli platformalarning asosiy vazifalari yuk va transport vositalari bilan operatsiyalarni qayd etish, to‘lov, bojxona, sug‘urta va boshqa hujjatlarga zarur ma’lumotlarni kiritish, shuningdek, yukning holati va uning joylashgan joyi to‘g‘risidagi ma’lumotlarni yetkazib berish zanjirining barcha ishtirokchilariga yangilashdan iborat.

Xorijiy yetakchi ilmiy tadqiqot markazlari ekspertlari o‘tkazgan tadqiqotlarga ko‘ra, blokcheyn va kriptovalyutalar bilan bog‘liq loyihalarni rivojlantirish uchun eng qulay shart-sharoitlarga ega mamlakatlar reytingi ishlab chiqilgan. Ekspertlar tomonidan ishlab chiqilgan reytingda mamlakatlarning blokcheyn loyihalarni rivojlantirish, umuman raqamli texnologiyalarni rivojlantirishda mamlakatning siyosiy muhiti, raqamlashtirish bilan bog‘liq bo‘lgan huquqiy muhiti, axborot texnologiyalarning rivojlanishi uchun yaratilgan ifratuzilma holati, blokcheyn va kriptovalyutani tartibga solinishi asosiy mezon sifatida olingan. Ekspertlarning bahosiga ko‘ra dunyo bo‘yicha blokcheyn loyihalarini rivojlantirish uchun eng yaxshi sharoitga ega mamlakat Estoniya davlati ekanligi qayd etilgan (2-jadval).

2-jadval: Blokcheyn loyihalarini rivojlantirishda eng yaxshi sharoitga ega mamlakatlar reytingi1

Mamlakatning o‘rni	Mamlakt	Siyosiy mahitning indeksi	Huquqiy muhitning indeksi	Infratuzilma muhitning indeksi	Blokcheyn va kriptovalyutani tartibga solish indeksi
1	Estoniya	7	7.20	9.31	7.84
2	Avstraliya	7	6.89	9.58	7.82
3	Singapur	7	6.40	9.70	7.70
13	Belarus	7	3.95	8.51	6.49
18	Rossiya	6	2.00	8.72	5.57
21	Xitoy	6	1.75	7.49	5.08
23	Ukraina	6	1.25	7.17	4.81

1 Негреева В.В., Замятина А.А., Шпакович Д.К., Шаронова А.Д. Использование цифровых технологий в логистике. Научный журнал НИУ ИТМО. Серия Экономика и экологический менеджмент. 2020, №2 94-102 с.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Logistika xizmatlari samaradorligini oshirishda blokcheyn texnologiyasidan quyidagi yo‘nalishlarda foydalanish mumkin:

1. **Shartnomani tuzish va bajarish.** Blokcheyn texnologiyasidan foydalanish usullaridan biri aqlli shartnomalar tuzishdir. Aqilli shartnoma konsepsiyasi 1996-yilda Nik Szabo tomonidan kiritilgan. Ammo bu texnologiya faqat 2008-yildan keyin blokcheyn texnologiyasini yaratish natijasida keng tarqaldi. Aqlli shartnomalar uchinchi shaxslar, ya’ni vositachilar ishtirokisiz shartnoma bo‘yicha majburiyatlarni tuzish va bajarish imkonini beradi. Shartnomaning har bir bosqichini kuzatish mumkin. Lekin uning bajarilishini bekor qilib bo‘lmaydi. Aqlli shartnomalarning asosiy maqsadi shartnoma majburiyatlarini bajarishni tezlashtirish va xarajatlarini kamaytirish, shuningdek, xavfsizlikni oshirish va an’anaviy shartnomalarni tuzishda mavjud bo‘lgan darajadan yuqori ishonchlilik darajasini ta’minlashdir. Biroq aqlli shartnoma tuzish mumkin bo‘lishi uchun shartnomaning barcha shartlarini matematik tarzda tasvirlash kerak.

2. **Bojxona rasmiylashtiruvi.** Yuqorida aytib o‘tilganidek, blokcheyn avtomatik hisob-kitoblarni amalga oshirishga imkon beradi. Bajariladigan operatsiyada ishtirok etayotgan shaxslarning cheklangan doirasiga ma’lumot beradi va barcha harakatlar shaffof, tushunarli va qaytarilmasdir. Hozirgi vaqtda bojxona rasmiylashtiruvi juda ko‘p sonli operatsiyalardan iborat murakkab va ko‘p mehnat talab qiladigan jarayondir. Axborotni qayta ishlash faoliyati markazlashtirilgan bo‘lib, bu bojxona xodimlarining yuqori ish yuki bilan bog‘liq qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Har bir operatsiyaga oz vaqt beriladi, lekin ayni paytda katta miqdordagi hujjatlarni tekshirish kerak. Blokcheyn esa bu qiyinchiliklarni bartaraf etishga yordam beradi. Deklaratsiya qilinishi kerak bo‘lgan tovarlarni jo‘natuvchi o‘zining ochiq kalitida eksport qilinadigan tovar tavsifini, shuningdek, zarur hujjatlarni ro‘yxatdan o‘tkazishi shart. Bojxona deklaratsiyasi foydalanuvchining raqamli deklaratsiyasi uning ochiq kalitida bloklash tizimida ro‘yxatdan o‘tkazilgan paytdan e’tiboran taqdim etilgan hisoblanadi. Keyinchalik, tovarlar tekshiriladi va blokcheyndagi ma’lumotlar haqiqiy ma’lumotlar va hujjatlar bilan tasdiqlanadi, bojxona xodimlarining raqamli deklaratsiyasini foydalanuvchining ochiq kalitida tasdiqlash orqali chiqarish to‘g‘risida qaror qabul qilinadi.

3. **Logistika xizmatlari samaradorligini oshirish**da blokcheyn texnologiyasidan foydalanish mumkin bo‘lgan yana bir yo‘nalish – bu yuk tashishdir. Ushbu texnologiyani qo‘llash sharoitida istalgan vaqtda yuk tashish yo‘nalishini, uning joylashgan joyini kuzatish va tranzit kechikish sababini aniqlash mumkin bo‘ladi. Bundan tashqari, blokcheyn texnologiyasini joriy etish transport xizmatlari bozorida raqobatni kuchaytirishi va monopoliyani kamaytirishi mumkin. Agar yuk jo‘natuvchi blokcheyn texnologiyasi orqali yuk tashish bo‘yicha so‘rov yuborsa, eng qisqa marshrut va minimal yetkazib berish muddatini ta’minlovchi eng samarali tashuvchi avtomatik tarzda tanlanadi. Shunday qilib, logistika xizmatlari ko‘rsatishga kichikroq kompaniyalarning jalb etilishi ortadi.

4. **Akkreditiv bo‘yicha hisob-kitoblar.** Blokcheyndan akkreditiv hisob-kitoblarda ham foydalanish mumkin. Aqlli shartnoma operatsiyalari bo‘yicha xaridorlar va sotuvchilar to‘lovlar uchun blokcheynda hisob varaqalari ochadilar. Aqlli shartnomalar blokcheyn tizimida akkreditiv bo‘yicha to‘lov qoidalarini kodlaydigan emitent banklar tomonidan yaratiladi va qo‘llaniladi. Barcha aqlli shartnoma operatsiyalari blokcheynda ro‘yxatga olinadi va shifrlash yordamida imzolanadi. Bank va yuk tashish kompaniyasi tasdiqnomani imzolaganidan keyin mablag‘lar avtomatik ravishda bank hisob varaqlariga o‘tkaziladi.

Shunday qilib, blokcheyn logistika xizmatlari samaradorligini oshiradigan ko‘plab potentsial ilovalarga ega bo‘lgan istiqbolli texnologiya hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrda “Raqamli O‘zbekiston–2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6079-son Farmoni.
2. Бубнова Г.В., Лёвин Б.А. Цифровая логистика инновационный механизм развития и эффективного функционирования транспортно логистических систем и комплексов. International Journal of Open Information Technologies. 2017, №3, 72-77 pp.
3. Василенок В.Л., Круглова А.И., Алексашкина Е.И., Негреева В.В., Пластунова С.А. Основные тренды цифровой логистики // Научный журнал НИУ ИТМО. Серия: Экономика и экологический менеджмент. – 2020. – № 1(40). – С. 69-78.
4. Gulyamov S.S., Ayupov R.H., Abdullaev O.M., Baltabaeva G.R. Raqamli iqtisodiyotda blokcheyn texnologiyalar. –T.: TMI, “Iqtisod-Moliya” nashriyoti, 2019, 404 bet.
5. Генкин А.С., Михеев А.А. Блокчейн: как это работает и что ждет нас завтра. М.: Альпина Паблишер, 2018. 592 с.

6. Капкин И.В., Пономарева Н.П. Анализ применения блокчейн-технологий в логистике. – 2021, 56-61 с.
7. Корчагин С.О текущих трендах в развитии технологии блокчейн / С. Корчагин // Свободная мысль. – 2016. – № 4 (1658). – С. 31-38.
8. Негреева В.В., Замятина А.А., Шпакович Д.К., Шаронова А.Д. Использование цифровых технологий в логистике. Научный журнал НИУ ИТМО. Серия Экономика и экологический менеджмент. 2020, №2. –94-102 с.
9. Нигматулин Т.А. Перспективы использования технологии блокчейн таможенными органами РФ / Т.А.Нигматулин, А.И.Краснова, А.А.Лавринович // Ученые записки Санкт-Петербургского им. В. Б. Бобкова Филиала Российской таможенной академии. – 2016. – № 4 (60). – С. 11-14.
10. Таска П. Блокчейн и финансовые риски // Цифровые валюты: принципы, тенденции, возможности и риски. ECUREX Tech Report 2015. Goethe University (Germany), 2016.
11. Щеголева Т.В. Цифровые технологии обеспечения надежности цепи поставок высокотехнологичного производства / Т. В. Щеголева, Е. Ю. Самаричева, А. А. Парамонова. – 2018. – С. 51-55.
12. Will Chu Carrefour extend Blockchain use to dairy and meat product ranges 08-Mar-2018 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.foodnavigator.com/News/Business/Carrefour-extend-Blockchain-usetodairy-and-meat-product. Дата доступа: 02.04.2019.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

MARKAZIY OSIYODA ENERGETIKA BOZORINI RIVOJLANTIRISHNING KELGUSI ISTIQBOLI VA IMKONIYATLARI

Saidov Mash'al Samadovich
I.f.d., Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti professori

Umarova Irodaxon Nuraliyevna
Toshkent arxitektura-qurilish universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya: Markaziy Osiyo hududida elektr energiyaga bo'lgan talab oshib borayotgan talabni qondirish uchun elektr energiyani ishlab chiqarish quvvatini oshirib borish, sohada mavjud bo'lgan "Tabiiy yo'qotilish" miqdorini (elektr energiyani ishlab chiqarishda foydalaniladigan texnologiyalarni yangi zamonaviy texnologiyalarga o'zgartirish, magistral liniyalar va hududiy tarmoqlarda foydalanib kelingan elektr uzatuvchi kabellarni va transformatorlarni yangilash orqali) kamaytirish, sohada qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanib energiya ishlab chiqarishni ko'paytirish, elektr energetika sohasida raqobat muhitini rivojlantirish, elektr energetika tarmog'ini rivojlantirish bo'yicha uzoq muddatli strategiyalar ishlab chiqish, elektr energiya uchun oldindan to'lovni amalga oshirish bo'yicha rag'batlantirish mexanizmlari joriy etish, sohada kapital qo'yilmalarni jalb qilish tizimini takomillashtirish va mijozlarga xizmat ko'rsatishda samarali innovatsion g'oyalarga asoslangan dasturlar bo'yicha taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: elektr energetika, elektr energiyasini ishlab chiqarish, tabiiy monopoliya, raqobat muhiti, energiya resurslari, energiya obyektlari, issiqlik elektr stansiyasi, issiqlik elektr markazlari, muqobil energiya manbalari, gidroelektrstansiyasi, Atom elektr stansiyasi, quyosh elektr stansiyasi, shamol elektr stansiyasi.

Abstract: In order to meet the growing demand for electricity in Central Asia, increasing the power generation capacity, reducing the amount of "Natural loss" in the field (changing the technologies used in the production of electricity to new modern technologies, main lines and by renewing electric transmission cables and transformers used in regional networks), increasing energy production using renewable energy sources in the sector, developing a competitive environment in the electric power sector, developing long-term strategies for the development of the electric power network, Proposals and recommendations are given on the introduction of incentive mechanisms for the implementation of advance payment for electricity, improvement of the system of attracting capital investments in the sector, and programs based on effective innovative ideas in customer service.

Key words: electric power, electricity generation, natural monopoly, competitive environment, energy resources, energy objects, thermal power plant, thermal power centers, alternative energy sources, hydroelectric power plant, Nuclear power plant, solar power plant, wind power plant.

Аннотация: В целях удовлетворения растущего спроса на электроэнергию в Центральной Азии, увеличения мощностей по производству электроэнергии, снижения количества “Естественных потерь” на местах (замена технологий, используемых при производстве электроэнергии, на новые современные технологии, магистральные линии и за счет обновления кабели электропередачи и трансформаторы, используемые в региональных сетях), увеличение производства энергии с использованием возобновляемых источников энергии в отрасли, развитие конкурентной среды в электроэнергетике, разработка долгосрочных стратегий развития электроэнергетической сети, Предложения и рекомендации данных о внедрении механизмов стимулирования внедрения аванса за электроэнергию, совершенствовании системы привлечения капитальных вложений в отрасль и программ, основанных на эффективных инновационных идеях в сфере обслуживания потребителей.

Ключевые слова: электроэнергетика, производство электроэнергии, естественная монополия, конкурентная среда, энергетические ресурсы, объекты энергетики, ТЭС, ТЭЦ, альтернативные источники энергии, ГЭС, Атомная электростанция, солнечная электростанция, ветроэлектростанция.

KIRISH

Bugungi kunda sayyoramizda aholi sonining o‘sib borishi elektr energiyaga bo‘lgan talabning oshishiga sabab bo‘lmoqda. Mintaqada energetika infratuzilmalarini rivojlantirish sur’atlari sanoatlashtirish va urbanizatsiya jarayonlari, shuningdek, demografik o‘sishdan orqada qolmoqda. Bugungi kunda bu mintaqa mamlakatlarining uzoq muddatli barqaror rivojlanishiga jiddiy tahdid solmoqda. Bunday sharoitda tarmoq vazirliklari va milliy kompaniyalarining geologiya-qidiruv ishlarini olib borish va istiqbolli konlarni o‘zlashtirish, energiya resurslarini saqlash va yetkazib berish bo‘yicha mavjud infratuzilmalarni kengaytirish va zamonaviy infratuzilmalarni yaratish sohasidagi hamkorligini yanada kuchaytirish zarurligi taklif etildi. Shu bilan birga, energiya manbalarini diversifikatsiya qilmasdan, muqobil energetika sohasiga investitsiya va texnologiyalarni jalb etmasdan va “yashil” vodorodni ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘ymasdan turib, mintaqani barqaror rivojlantirish mumkin emas.

Mintaqa mamlakatlarida aholi sonining o‘sishi, aholi turmush tarzining yaxshilanishi hisobiga, iqtisodiyot tarmoqlarida korxona va tashkilotlarning ko‘payishi natijasida elektr energiyaga bo‘lgan talab ham parallel ravishda oshib boryapti. Ammo elektr energiyaga bo‘lgan talab oshib borgan sari, elektr energiyani ishlab chiqarish sohasidagi muammolar ham shunchalik oshib boradi. Chunki qo‘shimcha miqdorda elektr energiyani ishlab chiqarish energiya resurslariga bo‘lgan talabni ham oshiradi, yildan-yilda energiya resurslarining yetishmovchiligi vujudga keladi. Bu esa, elektr energiya narx (tarif) larining oshishiga sabab bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasida raqobatbardosh mintaqaviy elektr quvvati bozorini shakllantirish, albatta, birinchidan, mamlakat ichki ehtiyojlarini qondirish, ikkinchidan, Markaziy Osiyo hududida joylashgan mamlakatlarning elektr energiyaga bo‘lgan talabini samarali qondirish imkoniyatini yaratadi. Demak, O‘zbekiston hududida mintaqaviy elektr bozorini yaratishning o‘ziga xos afzalliklari mavjud. Buning bir necha sababi bor. Eng avvalo, elektr energiyani ishlab chiqarish va magistral liniyalar orqali uzatish borasida tajribaning mavjudligi, ikkinchidan, Markaziy Osiyo hududida joylashgan mamlakatlar ichida, aynan, O‘zbekistonning geografik joylashuv jihatdan qulayligi, ularning barchasi bilan chegaradoshligi, uchinchidan, issiqlik elektr stansiyalari va issiqlik elektr markazlarining hududlar bo‘yicha qulay joylashganligi, to‘rtinchidan, O‘zbekistonda aholi sonining qo‘shni mamlakatlarga nisbatan ancha ko‘pligi va zich joylashganligi, beshinchidan, O‘zbekistonda elektr energiya narxining qolgan mamlakatlarga nisbatan arzonligi.

Shu nuqtayi nazardan, mamlakatimizda elektr energetika tarmog‘ida zamonaviy ilg‘or mamlakatlar tajribasidan foydalanilgan holda yangi energiya siyosati olib borish muhim. Elektr energiyani ishlab chiqarish sohasida sog‘lom raqobat muhitini shakllantirish, respublikamiz hududida mintaqaviy elektr quvvati bozorini shakllantirish, elektr energiya tarmog‘ida bozor tamoyillariga asoslangan narx (tarif)larni belgilash, sohaning ishlab chiqarish salohiyati va imkoniyatlarini tadqiq qilish orqali, sohaning kuchli va zaif tomonlarini tahlil qilish sohada jiddiy o‘zgarishlarga olib keladi.

Energetika sohasini rivojlantirish borasida O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti tomonidan oxirgi yillarda bir qancha farmon va qarorlar qabul qilindi. Jumladan, 2019-yil 1-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasi yoqilg‘i-energetika tarmog‘ini boshqarish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” [1]gi, 2022-yil 9-sentabrdagi “Energiya tejovchi texnologiyalarni joriy qilish va kichik quvvatli qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” [2]gi farmonlar, 2019-yil 27-martdagi “O‘zbekiston Respublikasida elektr energetika tarmog‘ini yanada rivojlantirish va isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida” [3]gi qaror qabul qilindi. Mazkur farmon va qarorlar energetika tarmog‘ida raqobat muhitini rivojlantirish va investitsiyalarni jalb qilish, elektr energiyani ishlab chiqarish, magistral liniyalar orqali uzatish va hududiy elektr tarmoqlari orqali yetkazib berish sohasidagi faoliyatning institutsional va tashkiliy-huquqiy asoslarini tubdan takomillashtirish uchun xizmat qiladi. Boz ustiga, bozorda ayrim korxona va tashkilotlar uchun asossiz yengilliklar va qo‘shimcha imtiyozlar berish amaliyotidan voz kechishga, tabiiy monopoliya sohalari bo‘yicha tarkibiy-tuzilmaviy o‘zgartirishlar kiritish orqali ularga xizmat ko‘rsatuvchi korxonalarni xususiylashtirish

jarayonlarini tezlashtirish, davlat tashkilotlari tomonidan korxona va tashkilotlar faoliyatini asossiz tekshirish amaliyotidan va bozorda raqobatni cheklashga doir huquqiy me'yorlardan voz kechish masalalaiiga ham alohida e'tibor qaratilyapti.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Aholi va tadbirkorlik subyektlarini elektr quvvati bilan ta'minlashda mavjud muammolarni bartaraf etish uchun esa elektr energiyani ishlab chiqarish tarmog'ida foydalanib turilgan asosiy vositalarni bosqichma-bosqich zamonaviy texnologiyalarga almashtirish ishlarini jadallashtirish, issiqlik elektr stansiyalari va issiqlik elektr markazlaridagi boshqaruv faoliyatini takomillashtirish, boshqaruv faoliyatini kam xarajatlilik tamoyillariga moslashtirish va zamonaviy boshqaruv mexanizmlarini joriy etish, issiqlik elektr stansiyalari (IES) va issiqlik elektr markazlari (IEM)dagi eskirgan uskunalarni ro'yxatga olib, yangi turdagi zamonaviy vositalar bilan ta'minlash, IES va IEM tomonidan atrof-muhit ekologiyasiga ta'sir etishni kamaytirish chora-tadbirlari ham ishlab chiqilayotganligi e'tiborga molik. Bu mamlakatimizning iqlim o'zgarishiga qarshi kurash borasida olgan xalqaro majburiyatlariga amal qilishini ham ta'minlaydi.

Elektr va issiqlik elektr stansiyalari har xil turdagi organik yoqilg'i, atom energiyasi va qayta tiklanadigan energiya manbalarida ishlaydi. Energiya ta'minoti muammosini hal qilishning ko'p o'zgaruvchanligi elektr stansiyalarining almashinuviga asoslanadi. "Elektr ishlab chiqaruvchi stansiyalarning o'zaro almashinuvchanligi mintaqaviy energiya tizimlarini rivojlantirishning turli ssenariylarini ishlab chiqish va baholash va ularning har biri uchun energiya ta'minotining ishonchliligi, ekologik tozaligi va samaradorlik mezonlari asosida energiya quvvatlarining maqbul tuzilishini shakllantirish imkonini beradi" [4].

Iqtisodiyotning elektr energetika tarmog'i qolgan barcha tarmoq va sohalarning rivojlanishi uchun asosiy vazifani bajarib beradi. Mamlakat iqtisodiy jihatdan rivojlanishi uchun: birinchidan, energetika sanoati mustaqil bo'lishi, ikkinchidan energiya resurslari zaxiralariga ega bo'lishi, uchinchidan energetika sanoati zamonaviy boshqaruvga asoslangan bo'lishi, to'rtinchidan soha zamonaviy texnologiyalarga ega bo'lishi va undan samarali foydalanish darajasi yuqori bo'lishi zarur. Energetika sanoatining mustaqil bo'lishi – iste'molchilarning elektr energiyaga bo'lgan talabi har doim mamlakat ichki imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda ta'minlanishi kerak [5].

Milliy iqtisodiyotning barqaror darajada rivojlanishi, energetika sanoatini va energiya ishlab chiqaruvchi korxonalarning rivojlanishiga bog'liq. Ilmiy adabiyotlarda "energetika sanoatining barqaror rivojlanishi" tushunchasining aniq ta'rifi yo'q. D.L.Grin o'z asarlarida "energiya barqarorligi kelajak avlodlar uchun energiya xavfsizligiga imkon beradigan energiya manbalariga egalik qilishining kafolati sifatida belgilaydi" [6].

Mamlakat energetika sektorining barqaror rivojlanishi uchun institutsional muhit muhim rol o'ynaydi, u "yoqilg'i-energetika sektori tizimi faoliyat ko'rsatadigan asosiy huquqiy, ijtimoiy, iqtisodiy qoidalar va modellar to'plamini ifodalaydi. Institutsional komponent quyidagilarni ta'minlaydi: normalar va standartlarni ishlab chiqish; me'yoriy-huquqiy bazani takomillashtirish; axborot-tahliliy o'zaro ta'sir; iqtisodiy munosabatlar sohasidagi harakatlarni muvofiqlashtirish; innovatsion rivojlanish darajasi; iste'mol sektori imkoniyatlari; boshqaruv sifati" [7].

Milliy elektr energiyasi bozorlarini birlashtirishning ikkita asosiy modelini ajratish mumkin. Birinchi model, milliy bozorlarni bosqichma-bosqich birlashtirish orqali yagona bozorni yaratishni o'z ichiga oladi. Bu yo'l Yevropa Ittifoqi (YeI) mamlakatlarining elektr energiyasi bozorlarining integratsiyalashuviga olib keldi [8].

Armanistonda elektr energiyasi bozorida yagona elektr energiyasi xaridorining modeli shakllantirildi, tariflarni davlat tomonidan tartibga solish saqlab qolindi va sanoat xususiylashtirildi. Qirg'izistonda asosiy energetika kompaniyalari yagona xoldingga birlashtirilgan, raqobatbardosh ulgurji elektr energiyasi bozori yo'q, ikki tomonlama savdo shartnomalar asosida amalga oshiriladi [9].

Buyuk Britaniya 2018-yilda shamol energetikasi sohasini rivojlantirish maqsadida, 17,5 milliard funt sarmoya kiritdi va bu ko'plab yangi ish o'rinlari yaratilishiga olib keldi. Yirik elektr energiya batareya zavodlari ko'plab mamlakatlarda, jumladan, AQSh, Shvesiya, Vengriya, Polsha va Germaniyada qurilishi rejalashtirilgan [10].

Dunyo mamlakatlarida energiya resurslarining notekis taqsimlanganli sababli, hozirgi kunda jahonda energiya manbalariga bo'lgan global taqchillik yuzaga kelayotganini ko'rishimiz mumkin. Jahon iqtisodiyotini rivojlantirishda tabiiy monopoliyalar sohalari mamlakatlarning asosiy infratuzilmalarini tashkil etganligi sababli, jumladan, elektr energeteka sohasini tartibga solish va boshqarish dolzarb ahamiyatga ega [11].

Sanoatlashish jarayonida global energiyaga talabning oshib borishi sharoitida qayta tiklanuvchi energiya manbalarisiz barqaror rivojlanishga erishib bo'lmaydi. AQSh Energiya departamenti ma'lumotlariga ko'ra, dunyoda energiya iste'moli 2012-yilda 13,8 mlrd. t.n.e.ga teng bo'lgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2012-2040-yillarda o'rtacha yillik 1,4 foizga o'sib, 2040-yilda 20,5 mlrd. t.n.e.ga yetishi prognoz qilinmoqda [12].

Energiya xavfsizligi davlatning uning predmeti yoki mintaqasining energetik mustaqilligi bilan bog'liq, bu birinchi navbatda siyosiy muammodir. Energetika sohasida ishlab chiqaruvchi davlatlarning barqaror rivojlanishi va barqarorligi iqtisodiy energetik xavfsizlikni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi [13].

Mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishida asosiy sohalardan biri elektr energetikasi sohasi hisoblanadi. Davlatning istiqbolli rivojlanishi har doim uning energiya resurslari va elektr energiyasini ishlab chiqarish salohiyatiga qarab baholanadi [14].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada Markaziy Osiyoda energetika bozorini rivojlantirishning kelgusi istiqbol va imkoniyatlari qiyosiy solishtirish, statistik ma'lumotlarni o'rganish va iqtisodiy jihatdan taqqoslash va tahlil qilish, mantiqiy fikrlash, ilmiy abstraksiyalash, analiz va sintez, induksiya va deduksiya usullaridan keng foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Markaziy Osiyo mintaqamiz, bir tarafdan, energetika resurslariga boy, ammo boshqa tomondan, o'sha energetika resurslari teng taqsimlanmagan yoki ular turli-tuman. Suv-energetika masalalari hal etilmagani nafaqat muvaffaqiyatli integratsiya yo'lida to'siq bo'lib keldi. Ayni chog'da Markaziy Osiyo respublikalari elektr quvvati ishlab chiqarishni rang-baranglashtirish bo'yicha faol choralar ko'rmoqda, jumladan, mamlakatlar tiklanadigan energiya manbalari bo'yicha o'z dasturlarini rivojlantirmoqda. Markaziy Osiyoning barcha mamlakatlaridagi elektr energetikasi tizimi juda eskirib ketganini hisobga olsak, sohaga xorijiy sarmoyani jalb etish maqsadga muvofiq. Zero, Markaziy Osiyoning energetika tizimi XX asrning 60–70-yillarida Sovet Itifoqi davrida yaratilgan.

Markaziy Osiyo davlatlari ichida elektr energiyasini ishlab chiqarish salohiyati va o'rnatilgan quvvat bo'yicha, birinchi o'rinda Qozog'iston Respublikasi hisoblansa, ikkinchi o'rinda O'zbekiston Respublikasi hisoblanadi. Markaziy Osiyo hududida elektr quvvati bozorini tashkil qilish bo'yicha Qozog'iston Respublikasida imkoniyat bir tomonlama yuqori bo'lishi mumkin, ya'ni elektr energiyasini ishlab chiqarish salohiyatining yuqori ekanligi. Lekin bu borada, O'zbekiston Respublikasining imkoniyatlari kengroq hisoblanadi. Markaziy Osiyo davlatlarining energetik resurs salohiyati 1-jadvalda ko'rsatib o'tilgan.

1-jadval: Markaziy Osiyo davlatlarining energetik resurs salohiyati

Mamlakatlar	Yil	Ko'mir* mlrd.t.	Neft* mln.t.	Gaz* mlrd. m³	Uran** ming. T.	Gidro*** mlrd. kVt.s/y	QTEM**** mlrd kVt.s/y
Qozog'iston	2000	34,1	2760	1841	601	27	66
	2020	34,1	2760	1841	601	27	66
Qirg'iziston	2000	1,34	11,5	6,54	-	52	-
	2020	1,27	1,2	6,2	-	99	-
Tojikiston	2000	0,67	5,4	9,2	-	317	18,4
	2020	1,0	10	10	-	317	18,4
Turkmaniston	2000	-	75	2860	-	2	-
	2020	-	75	2860	-	2	-
O'zbekiston	2000	2	350	2000	83,7	15	-
	2020	2	350	2000	83,7	15	-
Markaziy Osiyo	**2000**	**38,11**	**3261,9**	**6716,7**	**684,7**	**413**	**84,4**
	2020	**38,37**	**3205,2**	**6716,2**	**684,7**	**460**	**84,4**

Izoh: * ko'mir, neft va tabiiy gaz uchun tasdiqlangan qayta tiklanadigan zaxiralar hajmi berilgan; ** 30 doll/kg gacha ishlab chiqarish xarajatlari bilan isbotlangan uran zaxiralarini Jahon Energiya kengashi (JEK) baholagan; *** gidropotential – iqtisodiy samarali. O'zbekiston -texnik gidropotensial; **** QTEM – Qayta tiklanadigan energiya manbalari. Manba:https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/pa.2427#:~:text=Central%20Asian%20countries%20are%20rich,use%20of%20regional%20energy%20resource ma'lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqildi.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarni tahlil qiladigan bo'lsak, eng ko'p ko'mir zaxirasi Qozog'istonda – 34,1 mlrd. tonnani tashkil qiladi. Eng ko'p neft zaxirasi ham Qozog'istonda -2760 mln. tonna, ikkinchi o'rinda O'zbekiston – 350 mln. tonnani tashkil qiladi. Gaz zaxirasi bo'yicha birinchi o'rinda Turkmaniston – 2860 mlrd. m³ni, ikkinchi o'rinda O'zbekiston – 2000 mlrd. m³, uchinchi o'rinda Qozog'iston – 1841 mlrd. m³ tashkil qiladi. Uran zaxirasi bo'yicha birinchi o'rinda Qozog'iston – 601 ming tonna, ikkinchi o'rinda O'zbekiston – 83,7 ming tonna,

qolgan respublikalarda uran zaxirasi mavjud emas. Suvdan olinadigan elektr energiyasi bo‘yicha, ya’ni gidroelektr stansiyalari bo‘yicha Tojikiston Respublikasi – 317 mlrd. kVt soat elektr energiya ishlab chiqarish bilan birinchi o‘rinda tursa, Qirg‘iziston Respublikasi 2020-yilda – 99 mlrd. kVt. soatni elektr energiyasi ishlab chiqarish bilan ikkinchi o‘rinda turadi. Qayta tiklanadigan energiya manbalari bo‘yicha, birinchi o‘rinda – Qozog‘iston Respublikasida yiliga 66 mlrd. kVt. soat elektr energiyasi ishlab chiqariladi. Ikkinchi o‘rinda – Tojikiston Respublikasida – 18,4 mlrd. kVt. soat elektr energiyasi ishlab chiqariladi.

O‘zbekistonda elektr energiyaga bo‘lgan talab yildan-yilga oshib bormoqda. Bunga aholi sonining ko‘payishi, elektr energiyadan foydalinish vositalarining ortishi hamda sanoat tarmog‘ining kengashi, korxona va tashkilotlarning energiyaga bo‘lgan talabining keskin oshib borishi va boshqalar sabab bo‘lmoqda. O‘zbekiston Respublikasi hududlari bo‘yicha 2010–2022-yillar davomida elektr energiyaning ishlab chiqarish holati 2-jadvalda ko‘rsatilgan.

2-jadval: O‘zbekiston Respublikasi hududlari bo‘yicha elektr energiyasi ishlab chiqarish holati (mln. kVt.)[15]

Hududlar	2010-yil	2015-yil	2018-yil	2020-yil	2021-yil	2022-yil	2022-yildan 2010-yilning farqi
O‘zbekiston Respublikasi	**51976,3**	**57658,1**	**62896,6**	**66500,7**	**71364,6**	**74269,3**	**22293,0**
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	3100,2	3451,3	3855,9	4392,4	5233,9	5373,9	2273,7
Andijon	774,0	674,1	769,5	372,6	489,2	791,4	17,4
Buxoro	5,7	4,9	6,5	6,2	7,4	1578,3	1572,6
Jizzax	-	-	-	-	-	-	-
Qashqadaryo	5837,7	6310,9	13860,2	9770,7	13349,7	8499,0	2661,3
Navoiy	7376,6	8864,0	8249,3	11776,8	11117,5	11541,6	4165,0
Namangan	0,2	0,1	-	5624,6	7083,9	6694,0	6693,8
Samarqand	5,8	3,7	75,2	73,5	70,0	38,8	33,0
Surxondaryo	78,6	82,9	87,7	82,4	180,8	232,3	153,7
Sirdaryo	15278,3	16718,4	16189,1	15249,1	16139,1	16991,0	1712,7
Toshkent	17935,7	20049,6	18991,1	18228,0	16653,4	19570,8	1635,1
Farg‘ona	455,2	312,8	286,2	264,4	395,8	393,7	-61,5
Xorazm	752,0	648,8	136,3	209,5	162,9	651,7	-100,3
Toshkent sh.	376,3	518,0	384,1	433,5	480,6	1912,2	1535,9

Yuqoridagi jadvalda O‘zbekiston Respublikasi hududlari bo‘yicha elektr energiyasi ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari keltirilgan. Bunda respublika bo‘yicha 2010-yilda 51976,3 mln. kVt. Elektr energiyasini ishlab chiqarilgan bo‘lsa, 2022-yilga kelib 22293,0 mln. kVt. oshib, 74269,3 mln. kVt. elektr energiyasi ishlab chiqarishgan. Viloyatlar kesimida e’tibor qaratadigan bo‘lsak, Xorazm viloyatida 2010-yilda 752,0 mln. kVt elektr energiyasi ishlab chiqarilgan bo‘lsa, 2022-yilda 100,3 mln. kVt ga kamayib, 651,7 mln.kVt elektr energiyasi ishlab chiqarilgan. Qolgan viloyatlarda elektr energiyasini ishlab chiqarish 2010-yilga nisbatan 2022-yilda oshib borganini ko‘rishimiz mumkin. Elektr energiyasini ishlab chiqarish Namangan viloyatida 2010-yilga nisbatan 2022-yilda keskin oshgan, buning sababi, viloyatda “Turaqo‘rg‘on” IES qurib ishga tushirilgani bilan izohlash mumkin.

Markaziy Osiyo mamlakatlarida 1990-yillar va 2000-yillar boshida, izloyatsiyalangan energetika siyosati ko‘zatilda. 2000-yilar boshiga kelib, aniqroq aytsak, 2003-yilda Turkmaniston tabiiy gaz zaxiralari ko‘p bo‘lgani sababli Markaziy Osiyoning yagona elektr energetikasi tizimidan chiqishga qaror qildi. Mamlakat o‘z elektr energetikasi sektorini rivojlantira va bir qancha issiqlik elektr stansiyalar qura boshladi. 2009-yilda O‘zbekiston ham o‘sha tizimdan chiqqanday bo‘ldi, ammo aslida elektr quvvati uzatish liniyalari ham, infratuzilma ham saqlanib qoldi. O‘zbekiston, Qirg‘iziston va Qozog‘iston uch tomonlama formatda ishni davom ettirdi, ya’ni mamlakatlar o‘rtasida elektr quvvatini eksport va import qilish saqlanib qoldi. Bo‘lib ham, hajmlar keskin o‘zgarib, goh ko‘tarilib, goh pastlab turdi. Hozirgi kunda davlatimiz rahbarining ochiq va pragmatik siyosati tufayli ushbu aloqalar tiklanmoqda.

Bugungi kunda mamlakatimizda elektr energiyasini ishlab chiqarish imkoniyat darajasini qanday holatda ekanligi 3-jadvalda keltirilgan.

3-jadval: O‘zbekiston Respublikasi elektr stansiyalariga o‘rnatilgan quvvat (MVt) [15]

Elektr stansiyasining turi	2010-yil	2012-yil	2014-yil	2016-yil	2018-yil	2020-yil	2022-yil
O‘zbekiston Respublikasi	12555,4	12580,9	13036,0	14102,1	14191,4	16643,0	17658,9
Issiqlik stansiyalari (IS) va issiqlik elektr stansiyalari (IES)	10762,5	10758,7	11165,0	12221,7	12276,5	14620,4	15232,3
Gidroelektrstansiyasi	1792,9	1822,2	1871,0	1880,4	1914,9	2020,6	2225,2

Yuqorida keltirilgan jadvalda O‘zbekiston Respublikasi elektr stansiyalariga o‘rnatilgan quvvatlar bo‘yicha natijalar ko‘rsatib o‘tilgan. O‘zbekiston Respublikasi bo‘yicha 2010-yilda 12555,4 MVt tashkil qilgan bo‘lsa, 2022-yilda 17658,9 MVt ni tashkil qilmoqda. Shundan, issiqlik stansiyalari (IS) va issiqlik elektr stansiyalari (IES) bo‘yicha 2010-yilda 10762,5 MVt tashkil qilgan bo‘lsa, 2022-yilda 17658,9 MVt tashkil qilmoqda. Gidroelektrstansiyasi bo‘yicha 2010-yilda 1792,9 MVt tashkil qilgan bo‘lsa, 2022-yilda 2225,2 MVt tashkil qilmoqda.

Mamlakatimizda 2022-yilda nima uchun elektr quvvati yetkazib berishda uzilishlar bo‘ldi? Darvoqe, asosiy muammo texnik sabablarga ko‘ra kelib chiqqan. Bu yerdagi asosiy muammo tizimning eskirib ketgani bilan bog‘liq, u 1960–1970-yillardan beri ishlatilib kelyapti. So‘nggi o‘n yilliklar mobaynida ushbu tizimni va elektr quvvati uzatish liniyalarini modernizatsiya qilish uchun sarmoya ajratilmadi. Shu sabab tizim eskirib ketgan, samarasi kam, yo‘qotishlar ko‘p, tizim elektr quvvati oqimining ko‘payib yoki ozayib ketishiga, tabiat va favqulodda hodisalarga dosh bera olmaydi. Shuning uchun mintaqamizning har bir mamlakatida ilk yomg‘ir va qor yog‘ishi bilan elektr quvvatini ham ichki, ham tashqi bozorga yetkazib berishda muammolar yuzaga kela boshlaydi. Shuning uchun bitta sababni qidirish xato bo‘ladi, chunki bir-biriga bog‘lanib ketgan xatolar turkumi bor. O‘sha turkum nimadan iborat? Bular eskirib qolgan elektr energetikasi tizimi, elektr quvvati oqimlari O‘zbekistondan qo‘shni Qirg‘iziston va Qozog‘istonga, shuningdek, Qirg‘iziston va Tojikistondan O‘zbekistonga samarali va oqilona tarzda muvofiqlashtirilmayotgani, butun boshli tizim moliyalashtirilmayotgani va modernizatsiya qilinmayotgani bilan bog‘liq.

XULOSA

Bugun muammodan chiqish yo‘li sifatida qayta tiklanadigan energiya manbalariga ham murojaat qilinyapti. Bilamizki, global pandemiya, iqtisodiy o‘sish sur’atlari qisqarishi rivojlangan mamlakatlarning boshqa energiya manbalariga o‘tish borasidagi rejalariga ta’sir ko‘rsatmay qolmadi. Aftidan, 2050-yilga borib, qayta-qayta ta’kidlanganidek, elektr quvvati ishlab chiqarishda ugleroddan foydalanmaslikka erishish rejasi juda ko‘p mamlakatlarda qayta ko‘rib chiqilishi haqida gapirilmoqda. Butun dunyo barqarorroq energetika tizimiga va tozaroq "yashil" iqtisodiyotga o‘tmoqda. Biz ham o‘sha jarayonga qo‘shilishimizga to‘g‘ri keladi. Afsuski yoki baxtimizga, tiklanadigan energiya manbalari deb tasniflanmaydigan energiya resurslariga boymiz. Qazib olinadigan yonilg‘imiz yoki yoqilg‘imiz juda ko‘p, yana gidroenergetikamiz bor. Darvoqe, Markaziy Osiyo sharoitida gidroenergetika alohida qism, energiya resurslarini alohida turi sifatida ajratib ko‘rsatiladi. U hamisha ham tiklanadigan energiya manbalarining bir qismi bo‘la olmaydi. Birinchidan, mintaqamizda gidroenergetika potensiali juda katta va biz uni uzoq vaqtdan beri rivojlantirib kelyapmiz. Shu sabab tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanishga o‘tish strategiyadir, aniq maqsadlar bor, natija bor. O‘zbekiston 2030-yilga borib, energetika tizimida tiklanuvchi energiya manbalarini ulushini 30 foizga yetazmoqchi. Qozog‘iston 2050-yilga borib, elektr quvvati iste’molining 50 foizini TEM hisobiga qoplamoqchi. Hozir texnologiyalar o‘zgarib bormoqda, yangilanmoqda, innovatsiyalar shunchalik tez hayotga tatbiq etilmoqdaki, bir narsani bashorat qilish juda mushkul. Ammo O‘zbekiston bundan buyon ham shu yo‘ldan og‘ishmay ketadigan bo‘lsa, oldiga qo‘yilgan maqsadlarga erishishi tayin. Zero, O‘zbekistonda tiklanadigan energiya manbalariga o‘tish va mamlakatning energetika tizimini mustahkamlash bo‘yicha konsepsiya qabul qilingan. Mamlakatimizda quyosh nuridan va shamoldan elektr quvvati olish bo‘yicha ko‘plab elektr stansiyalari qurishga oid katta maqsadlar bor. Xitoy, Yevropa, ayniqsa, Fors ko‘rfazi mamlakatlari: Birlashgan Arab Amirliklari va Saudiya Arabistoni bilan memorandumlar va bitimlar imzolangan va amalga oshirilyapti. O‘zbekiston imzolangan bir qator shartnomalarda mamlakatimiz iqtisodiyotiga, jumladan, energetika sohasiga milliardlab dollarlik investitsiyalar kiritilishi nazarda tutilgan.

Mintaqa baribir barqaror energetikaga o‘tadi. Lekin bu o‘tish har bir mamlakatda turlicha bo‘ladi. Ammo ijobiy jihat shundaki, juda ko‘p innovatsiyalar joriy etilmoqda. 2018-yilga kelib, insoniyatning butun tarixi davomida birinchi marta quyosh energetikasi tannarxi gaz, neft va hatto ko‘mir yoqib, issiqlik elektr stansiyalarida ishlab chiqariladigan elektr quvvati tannarxidan arzonroq bo‘ldi. Hozirgi kunda mamlakatlar yangi elektr stansi-

yalarini qurmoqchi bo‘lsa, an’anaviy issiqlik elektr stansiyalaridan ko‘ra TEM – quyosh va shamol elektr stansiyalariga sarmoya kiritish ancha foydali bo‘ladi. Yil o‘tgan sayin TEM tannarxi arzonlashib boraveradi, yana ishlab chiqariladigan elektr quvvati atrof-muhitni ifloslantirmaydi. Elektr quvvati tannarxi, hatto Markaziy Osiyo sharoitini hisobga olgan taqdirda ham, tobora arzonlashib bormoqda.

Qolaversa, O‘zbekiston Atom elektr stansiyalari qurilishini ham rejalashtirgan. Bosh maqsad elektr quvvati ishlab chiqarish hajmini ko‘paytirishdir, chunki barcha mamlakatlarda u yoki bu sababga ko‘ra muayyan paytlarda elektr quvvati ancha-muncha yetishmay qolayotganini his qilyapmiz. Aholi soni ortib bormoqda, iqtisodiyotlar nisbatan rivojlanmoqda, bu o‘z-o‘zidan elektr quvvati iste’moli tez ortayotganiga sabab bo‘lmoqda. Atom elektr stansiyalari juda istiqbolli va jozibali muqobil hisoblanadi. Birinchidan, AES Markaziy Osiyo mamlakatlarida ishlatilayotgan issiqlik elektr stansiyalariga nisbatan ancha toza. Odatda ular mavjud elektr energiyasi ishlab chiqarish quvvatini jiddiy tarzda oshiradi. O‘zbekistonda atom elektr stansiyasi qurilishi mo‘ljallanmoqda, u mavjud elektr energiyasi ishlab chiqarish quvvatini 20 – 25 foiz oshiradi. Bu O‘zbekistonda joriy etilishi taxmin qilinayotgan AESning belgilangan quvvati 2,5 gigavatt bo‘ladi. AES zaruratining yana bir boisi, Markaziy Osiyoning barcha mamlakatlarida elektr energetikasi tizimi juda eskirib ketgan. Masalan, O‘zbekistonda elektr energetikasi tizimining 75 foizi eskirgan, barcha elektr uzatish liniyalari 40-yil yoki undan ham oldinroq qurilgan. Qozog‘iston, Qirg‘iziston va Tojikistonda ham tizim shunday eski. Ya’ni, atom elektr energiyasini ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yasizmi, yo‘qmi, bundan qat’i nazar, yo‘qotishlar ko‘p bo‘ladi va bu asosiy maqsadga erishishga xalaqit beradi.

Rang-baranglashtirish har qanday energetika tizimini rivojlantirishning asosiy jihatlaridan biridir. Mabodo qaysidir mamlakatdan elektr quvvati, gaz yoki neft import qilayotgan bo‘lsangiz, muqobil ta’minotchilarni topishni ham o‘ylab qo‘yish kerak. Ularni tashishning bir nechta kanali bo‘lishi lozim. Mamlakat ichida agar qandaydir aniq energetika resursiga qattiq qaramlik bo‘lsa, uni rang-baranglashtirishga harakat qilish zarur. O‘zbekistonda elektr quvvatining 85 foizi gaz yoqiladigan issiqlik elektr stansiyalarida ishlab chiqariladi. Qozog‘istonda elektr quvvatining 70 foizi ko‘mir yoqib ishlaydigan issiqlik elektr stansiyalaridan olinadi. Tabiiyki, qazib olinadigan yonilg‘i yoki yoqilg‘iga qaramlik darajasi juda baland. Buni rang-baranglashtirish shart. Qolaversa, mintaqadagi imkoniyatlar bilan integratsiyalashuv samara beradi.

Nazarimizda, integratsiya siyosat, iqtisodiyot, xavfsizlik, infratuzilma, logistika – barcha sohalarda o‘zaro bog‘liqlikning yuksakroq darajasi bo‘lishini taqozo qiladi. Biz bir-birimizga bog‘liqmiz. Shuning uchun muammolarni birga hal etishimiz shart. Qo‘shni mamlakatlar bo‘lganimiz uchun iqtisodiyot sohasida o‘zaro hamkorlik qilamiz, infratuzilma masalasida mintaqa darajasidagi energetika, transport va logistika infratuzilmalari, shuningdek, gidroenergetika sohasini rivojlantirish uchun katta salohiyatga ega. O‘zbekiston Tojikiston bilan Zarafshon daryosida GES qurish loyihasini birgalikda ishlab chiqmoqda, Qirg‘izistonda Qambarota GES-1 loyihasini amalga oshirish masalasini faol yondashmoqda.

Markaziy Osiyo mintaqasidagi energetika xavfsizligi darajasi uzliksiz hamkorlikka bog‘liq. Shu bilan birga, hozirgi kunda yuritilayotgan siyosat energetika tizimida qandaydir uzoq muddatli inqirozli vaziyatlarning oldini olishga yordam bermoqda. Hukumatlar infratuzilmani imkon qadar modernizatsiya qilish, yangilashga intilmoqda. Keng qamrovli modernizatsiya, tabiiyki, ulkan mablag‘ talab etadi, Markaziy Osiyo mamlakatlari buning uchun xorijdan sheriklar jalb etyapti. Ayni vaqtda mintaqada mamlakatimizda tiklanadigan energetika manbalariga o‘tilayotgani, gidroenergetikani rivojlantirish istiqbollari va unga qiziqish, yangi neftni qayta ishlash inshootlari, yangi issiqlik elektr stansiyalari qurilayotgani muayyan umid uyg‘otadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining Prezidentining 2019-yil 1-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasi yoqilg‘i-energetika tarmog‘ini boshqarish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PF-5646-son Farmoni. https://lex.uz/docs/4188798.
2. O‘zbekiston Respublikasining Prezidentining 2022-yil 9-sentabrdagi “Energiya tejovchi texnologiyalarni joriy qilish va kichik quvvatli qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” PF-220-sonli Farmoni. https://lex.uz/docs/6189000.
3. O‘zbekiston Respublikasining Prezidentining 2019-yil 27-martdagi “O‘zbekiston Respublikasida elektr energetika tarmog‘ini yanada rivojlantirish va isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida” PQ-4249-sonli qarori. https://lex.uz/docs/4257083
4. Любимова, Н. Г. Экономика и управление в энергетике: учебник для магистров / Н.Г. Любимова, Е.С. Петровский. – М.: Издательство “Юрайт”, 2017. – 485 с.: ISBN 978-5-9916-3319-2.
5. Saidov M.S. Elektr energetika tarmog‘ini tartibga solish va boshqarishning iqtisodiy xususiyatlari // Iqtisodiyot va ta’lim / 2023-yil 1-son. https://cedr.tsue.uz/index.php/journal/article/view/950/863.
6. Greene, D. L. Measuring Energy Sustainability. Chapter 20 in Linkages of Sustainability/ eds. T.E. Graedel and E. van der Voet // The MIT Press, Cambridge, MA. – 2009. – P. 354-373.
7. Кондраков О.В. Повышение энергетической безопасности на основе экономически устойчивого развития топливно-энергетического комплекса: автореферат дис. доктора экономических наук: 08.00.05 / Кондраков Олег Викторович; [Место защиты:Юго-Западный государственный университет]. – Курск, 2020. – 47 с.

8. А.В. Филиппова Использование опыта международной интеграции в мировой электроэнергетике в евразийском экономическом союзе: дис\. … канд. экон. наук: 08.00.14 / Филиппова Алина Валерьевна. – М., 2018. – 207 с.
9. Е.А.Трегубова, Б.И. Файн Вопросы формирования общего электроэнергетического рынка государств ЕАЭС. / Социально-экономические и правовые системы стран евразийской экономической интеграции: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Россия, Омск, 1 марта 2019 г.) / НОУ ВПО “СИБИТ” [и др.]/ Омск: Изд-во ОмГТУ, 2019.
10. У. Камалетдинов Пути развития механизмов ГЧП в энергетическом секторе Узбекистана. Журнал “Бозор, пул ва кредит”, № 1, 2019 г.
11. Саидов М.С. Электр энергетикаси соҳасининг бошқарув самарадорлигини ошириш масалалари // Iqtisodiyot va ta’lim / 2023-yil 3-son. https://cedr.tsue.uz/index.php/journal/article/view/1129/1016
12. Ш.Зокиров Қайта тикланувчи энергия манбаларидан фойдаланиш борасидаги хориж тажрибаси. Иқтисодиёт ва таълим №4. 2017. –Б. 7-12.
13. Е.Дубровин, И.Дубровин Энергетическая безопасность как важная составляющая национальной безопасности. URL: http://www.eprussia. ru/epr/170/12776.htm (дата обращения: 11.01.2016).
14. Саидов М.С. Электр энергетика тармоғини бошқаришдаги муаммолар ва уларни бартараф этиш йўллари // “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” (Economics and Innovative Technologies) ilmiy elektron jurnali. 1/2023, yanvar-fevral (№ 00063). DOI: https://doi.org/10.55439/EIT/vol11_iss1/a19.
15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi statiistikasi.
16. Saidov M.S. O‘zbekistonda tabiiy monopol tashkilotlarni boshqarish va tartibga solishning iqtisodiy va huquqiy jihatlari // “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. –№ 3, may-iyun, 2021-yil.
17. https://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/11_Saidov.pdf
18. Saidov M.S. Tabiiy monopol tashkilotlarni boshqarishning nazariy-uslubiy jihatlari // Iqtisodiyot va ta’lim / 2021-yil 2-son.
19. https://journal.tsue.uz/index.php/archive/article/view/3104/816.
20. Saidov M.S. Tabiiy monopol tashkilotlarni boshqarishda raqobat muhitini rivojlantirish // Iqtisodiyot va ta’lim / 2021-yil 4-son.
21. https://cedr.tsue.uz/index.php/journal/article/view/125/121.
22. Saidov M.S. Tabiiy monopoliyalarni boshqarish va tartibga solishning xorij tajribasi // Iqtisodiyot va ta’lim / 2021-yil, 5-son.
23. https://cedr.tsue.uz/index.php/journal/article/view/209/256.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

MAMLAKAT IQTISODIYOTINI RIVOJLANTIRISHDA SUG‘URTA BOZORINING INNOVATSION USULLARIDAN FOYDALANISHNING KONSEPTUAL ASOSLARI

Narzullayeva Gulchehra Salimovna
Buxoro davlat universiteti Iqtisodiyot va turizm fakulteti Iqtisodiyot kafedrasi katta o‘qituvchisi

Saidova Dilnozaxon Odiljon qizi
3-1IQT-22 guruhi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda sug‘urta bozorining innovatsion usullaridan foydalanishning konseptual asoslari, sug‘urta sohasining prudensial me’yorlarini takomillashtirish, raqobatning keskin kuchayishi jarayonida sug‘urtaning ommaviy turlari bo‘yicha, sug‘urta faoliyatini raqamlashtirishda yangi innovatsion sug‘urta mahsulotlarini qo‘llash bo‘yicha tadqiqot natijalari aks ettirilgan.

Kalit so‘zlar: sug‘urta yo‘li, sug‘urta sektori, sug‘urta bozori, sug‘urta operatsiyalari, sug‘urta mukofotlari, asosiy moliyaviy ko‘rsatkichlar, sug‘urta mahsulotlari, reinjiniring.

Abstract: This article reflects the conceptual foundations for using innovative methods of the insurance market in the development of the country’s economy, improving the prudential standards of the insurance industry, the results of research on the use of new innovative insurance products in the process of sharply increased competition in mass types of insurance, digitalization of insurance activities.

Key words: insurance road, insurance sector, insurance market, insurance operations, insurance premiums, key financial indicators, insurance products, reengineering.

Аннотация: В данной статье рассмотрены концептуальные основы использования инновационных методов страхового рынка в развитии экономики страны, совершенствования пруденциальных нормативов страховой отрасли, использования новых инновационных страховых продуктов в условиях цифровизации страховой деятельности. в процессе резкого увеличения конкуренции в массовых видах страхования отражены результаты исследования по применению.

Ключевые слова: страховая дорога, страховой сектор, страховой рынок, страховые операции, страховые премии, основные финансовые показатели, страховые продукты, реинжиниринг.

2022–2026-yillarda yangi O‘zbekistonni rivojlantirish strategiyasida belgilangan vazifalarni amalga oshirishda sug‘urta sohasining rolini oshirish, iqtisodiyotning real sektorini, xorijiy va mahalliy investitsiyalar, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni himoya qilish bo‘yicha xalqaro tajribani o‘rganish, sug‘urta qilish, fuqarolarga ko‘rsatilayotgan sug‘urta xizmatlarini o‘rganish va muhokama qilish, rivojlantirish va aholining sug‘urta madaniyatini oshirish, sug‘urta bozorini tartibga solishning prudensial normalarini takomillashtirish va axborot xavfsizligini ta’minlash jarayonida, ayniqsa, sug‘urta bozorida sug‘urta faoliyatini raqamlashtirish, sug‘urtaning ommaviy turlari bo‘yicha raqobatni keskin oshirish masalasi asosiy yo‘nalish sifatida ko‘tarildi.

Sug‘urta operatsiyalarining rentabelligi ko‘rsatilayotgan xizmatlar sifatiga talablarning oshishi va sug‘urta tashkilotlarining moliyaviy holati ustidan nazorat kuchayishi bilan kamayadi. Shu munosabat bilan eng yirik kompaniyalar ichki biznes jarayonlarini o‘zgartirish zaruratiga duch kelishmoqda. Bu muammo mamlakatda pandemiyadan keyin sug‘urta xizmatlariga samarali talabning ortishi bilan yanada kuchaymoqda. Sug‘urta kompaniyalari oldida bunday talablarni qondirish uchun iste’molchilar ehtiyojlarini qondira oladigan, kundan-kunga o‘zgarib turadigan yangi sug‘urta xizmatlarini joriy etish muammosi turibdi[1].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev rahnamoligida iqtisodiyotda, jumladan, moliya sektori va uning muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblangan sug‘urta bozorida keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda.

“O‘zbekinvest” sug‘urta sohasini rivojlantirishda faol ishtirok etib, 2022-yilda ijobiy dinamikani ko‘rsatdi va uning asosiy ko‘rsatkichlarining barqaror o‘sishini ta’minladi.

2022-yildagi faoliyati yakunlariga ko‘ra, “O‘zbekinvest” nafaqat O‘zbekiston sug‘urta bozoridagi yetakchi mavqeini saqlab qoldi, balki ularni mustahkamlab, jami 931 milliard so‘m sug‘urta mukofotlari yig‘ilishini ta’minladi va 2023-yilda o‘sishga erishdi. Sug‘urta hajmlariga ko‘ra yil yakuniga nisbatan 242% ga oshgan. 2017-yildan 2022-yilgacha yig‘ilgan mukofotlar soni 9 barobarga oshdi[2].

Kompaniya O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining eksportni sug‘urta himoyasini ta’minlash bo‘yicha qarorlarida aks ettirilgan majburiyatlari doirasida “O‘zbekinvest”dan 2022-yilda mahalliy tovar va xizmatlar eksporti uchun 2,1 milliard AQSh dollari miqdorida sug‘urta xizmatlarini ko‘rsatdi, xomashyo eksporti uchun esa respublikaning 32% miqdorida xizmatlar amalga oshirildi[3].

1-jadval: “O‘zbekinvest” kompaniyasining 2022-yil misolida asosiy moliyaviy ko‘rsatkichlari

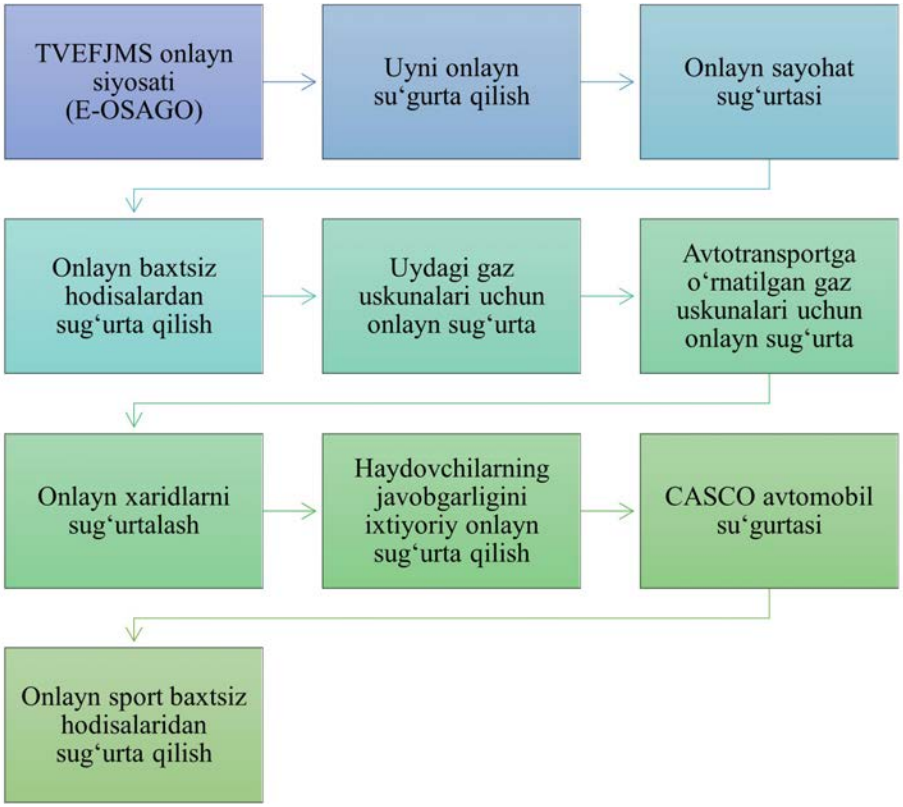
Ko‘rsatkichlar	“O‘zbekinvest” kompaniyasi	Umuman olganda, barcha sug‘urta tashkilotlari	Jami foizda
Umumiy sug‘urta bo‘yicha sof sug‘urta mukofotlari, million so‘m	203 085	1 503 925	13,5
Umumiy sug‘urta sohasida qayta sug‘urta qilish uchun berilgan sug‘urta mukofotlari, million so‘m	37 629	460 762	8,2
Umumiy sug‘urta uchun to‘lovlar, million so‘m	240 714	1 964 688	12,3
Umumiy sug‘urta sohasida sof sug‘urta majburiyatlari, mln.so‘m	112 089 056	909 874 221	12,3
Umumiy sug‘urta sohasida qayta sug‘urtalashga o‘tkazilgan sug‘urta majburiyatlari, mln.so‘m	46 589 867	410 914 693	11,3
Umumiy sug‘urta majburiyatlari, million so‘m	158 678 924	1 320 788 915	12,1
Umumiy sug‘urta sohasida sug‘urta to‘lovlari, mln.so‘m	33 923	427 588	7,9
Umumiy sug‘urta sohasidagi joriy shartnomalar, soni	819 171	6 541 071	12,5
Yangi tuzilgan umumiy sug‘urta shartnomalari soni	391 457	3 351 838	11,7
Hududiy filiallar soni	223	1 928	11,6
Shahar hududida	68	1 366	4,9
Qishloqda	155	562	27,6
Qabul qilingan sug‘urta hodisalarining umumiy soni	3 181	56 997	5,6
Qoniqarli sug‘urta hodisalari soni	2 788	43 751	6,4

“O‘zbekinvest” kompaniyasining 2022-yil uchun asosiy moliyaviy ko‘rsatkichlari tahlili quyidagicha bo‘ldi. Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, barcha sug‘urta tashkilotlarining umumiy hajmiga nisbatan moliyaviy ko‘rsatkichlarning eng yuqori qiymati, umumiy sug‘urta sohasida sof sug‘urta mukofotlari miqdori 13,5 foizga, jami sug‘urta mukofotlari miqdori 12,3 foizga, umumiy sug‘urta sohasida sof sug‘urta majburiyatlari ham 12,3 foizga o‘sdi, umumiy sug‘urta sohasida amaldagi shartnomalar soni esa 12,5 foizni tashkil etdi. Bu natijalardan shuni aniqlash mumkinki, O‘zbekiston sug‘urta bozorida faoliyat yuritayotgan 34 ta kompaniya ichida “O‘zbekinvest”ning ulushi 12-13 foizni tashkil etadi.

1 https://imda.uz/oz/xalqaro-sugurta-konferensiyasi.
2 https://kun.uz/uz/news/2023/02/21/ozbekiston-sugurta-bozorining-yetakchisi-ozbekinvest-kompaniyasi-2022-yilda-dunyoning-118-davlatlar-sugurta-bozorlarida-tan-olindi
3 https://kun.uz/uz/news/2023/02/21/ozbekiston-sugurta-bozorining-yetakchisi-ozbekinvest-kompaniyasi-2022-yilda-dunyoning-118-davlatlar-sugurta-bozorlarida-tan-olindi

Kompaniyaning 2021-2022-yillarga mo‘ljallangan yillik hisobot ma’lumotlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, sug‘urta xizmatlari bozorida turli xizmatlar ko‘rsatilmoqda. Majburiy sug‘urta, baxtsiz hodisalardan profilaktik sug‘urta, kredit sug‘urtasi, transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligi kabi sug‘urta xizmatlari kompaniyaning asosiy xizmatlaridir. Ammo mamlakatimiz sug‘urta bozorida 8 ta korxona hayotni sug‘urtalash xizmatlaridan samarali foydalanmoqda.

“O‘zbekinvest” kompaniyasi jismoniy va yuridik shaxslarga quyidagi sug‘urta mahsulotlarini taklif etadi:

“O‘zbekinvest” hozirgi sharoitda juda mashhur bo‘lib borayotgan hayotni sug‘urtalash sohasida xizmatlarni taklif etmaydi. Shu munosabat bilan kompaniyalarning turli sohalardagi operatsion faoliyatini, jumladan, mijozlarga xizmat ko‘rsatish va ichki jarayonlarni yaxshilash dolzarb ko‘rinadi. Hozirgi vaqtda sug‘urtachilarning kun tartibida kompaniyaning jarayonlar boshqaruvini rivojlantirish vazifasi turibdi. O‘zbekistondagi sug‘urta kompaniyalari iqtisodiy xarajatlarining nisbati olingan sug‘urta mukofotining o‘rtacha 18 foizidan oshadi, bu esa Yevropadagi yetakchi sug‘urta kompaniyalari ko‘rsatkichlaridan sezilarli darajada oshadi. Masalan, AIG, Allianz, AXA ning Yevropa bo‘linmalarida biznes yuritish narxi 2629% ni tashkil qiladi. Sug‘urta biznesining samaradorligini oshirishning eng muhim resursi operatsion xarajatlarni kamaytirishdir. Ushbu muammoni hal qilishning asosiy vositasi biznes jarayonlarini reinjiniring qilishdir.

Biznes injiniringi – bu kompaniya o‘z maqsadlariga muvofiq biznesni loyihalash uchun foydalanadigan usullar va ko‘nikmalar to‘plami. Reinjiniring – kompaniya faoliyatining tannarx, sifat, xizmat ko‘rsatish va tezlik kabi asosiy zamonaviy ko‘rsatkichlarini to‘liq yaxshilash maqsadida biznes jarayonlarini tubdan qayta ko‘rib chiqish va qayta loyihalashdir (“reinjiniring” atamasi M. Hammer tomonidan kiritilgan).

Biznes jarayonlari reinjiniringining sug‘urta kompaniyasiga umumiy ta’siri quyidagicha:

1. Biznes-jarayonlarni faollashtirish, faoliyatning barcha yo‘nalishlarida mijozlar bazasini o‘stirish, sug‘urtalovchilarning so‘rovlarini ko‘paytirish;
2. Kiruvchi qo‘ng‘iroqlarni qabul qilish, qayta ishlash va tarqatish bo‘yicha biznes bo‘linmalari hamda aloqa markazi o‘rtasida funksiyalarni ajratish;
3. Tizimga ma’lumotlarni kiritish uchun mas’ul xodimlarning mehnat intizomini yaxshilash;
4. Sug‘urta shartnomalari kuratorlariga murojaatlar salmog‘ini ko‘paytirish;
5. Sug‘urta qildiruvchilarning ehtiyojlarini qo‘shimcha tahlil qilish, ularni qondirish uchun qo‘shimcha statistik ma’lumotlarni shakllantirish.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqqan holda, tadqiqot mintaqaviy sug‘urta bozorlarini shakllantirish va rivojlantirish bo‘yicha quyidagi vazifalarni hal etish zarurligini ko‘rsatdi:

- “O‘zbekinvest” kompaniyasining milliy sug‘urta bozorini shakllantirishdagi muammolar va qarama-qarshiliklarni o‘rganish, uni tashkil etishdagi kamchiliklarni aniqlash;
- “O‘zbekinvest” kompaniyasining sug‘urta bozorini sug‘urta xizmatlari iste’molchilarining istaklarini baholash nuqtayi nazaridan marketing tadqiqotlarini o‘tkazish;
- tadqiqot ma’lumotlari hamda tahliliy ma’lumotlar asosida “O‘zbekinvest” kompaniyasi rivojlanishining asosiy yo‘nalishlari va tendentsiyalarini shakllantirish;
- “O‘zbekinvest” kompaniyasini reyting baholashning mavjud usullarini ko‘rib chiqish va hududiy sug‘urtalovchilar faoliyatini baholashda ulardan foydalanish imkoniyatlarini o‘rganish.

O‘rganish davomida o‘rganilgan va aniqlangan fikr va mulohazalardan kelib chiqib, “O‘zbekinvest” kompaniyasining mamlakatimiz sug‘urta xizmatlari bozoridagi faolligini oshirish va sug‘urta mahsulotlarining yangi turlari ko‘lamini kengaytirish maqsadida quyidagi chora-tadbirlarni joriy etishni maqsadga muvofiq deb bilamiz:

- Sug‘urta kompaniyasi uchun biznes-jarayonlarni amalga oshirgandan so‘ng reinjiniring protsedurasini amalga oshirish.
- sug‘urta biznesini rivojlantirish uchun sug‘urtalovchining samarali marketing strategiyalaridan samarali foydalanish.
- Sug‘urta bo‘yicha marketing bo‘yicha mutaxassislar uchun talabni shakllantirish, yetakchi ishlab chiqarish, mijozlarni topish, sotishni yopish va mijozlarni saqlab qolish.
- Sug‘urta bozorida vaqtni boshqarish va risklarni boshqarish strategiyalaridan samarali foydalanish.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, yuqoridagi tadbirlarning amalga oshirilishi respublikamiz hududlarida “O‘zbekinvest” kompaniyasining hududlarda sug‘urta xizmatlari ko‘lamini kengaytirish va sifatini oshirish, turlarini ko‘paytirish, moliyaviy barqarorlikni ta’minlash va natijada sug‘urta xizmatlarini rivojlantirishga olib keladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Юлдашев Р.Т. Страховой бизнес. Словарь-справочник. М., 2000.
2. Шихов А.К. Страхование. М., 2000.
3. Жилкина, М. С. Роль страхового рынка в системе социально-экономических отношений.
4. Косолапова К.В. Развитие и регулирование регионального потребительского рынка страховых услуг // Финансы и кредит. –2008. –№ 5. –С. 20.
5. https://www.mf.uz/uz/news-mf-jx/item/609-609.html
6. https://imda.uz/oz/yillik-korsatkich-2021.
7. https://www.gonectar.com/blog/time-management-tips-for-insurance-agents
8. https://insurance.uz/uz
9. https://www.dissercat.com/content/reinzhiniring-biznes-protsessov-strakhovoi-kompanii/read
10. https://kun.uz/uz/news/2023/02/21/ozbekiston-sugurta-bozorining-yetakchisi-ozbekinvest-kompaniyasi-2022-yilda-dunyoning-118-davlatlar-sugurta-bozorlarida-tan-olindi.
11. https://www.dissercat.com/content/reinzhiniring-biznes-protsessov-strakhovoi-kompanii.
12. https://www.cfin.ru/press/management/2001-6/05.shtml.
13. https://www.cfin.ru/management/strategy.
14. https://beinsure.com/insurance/travel-insurance.

OLIY TA'LIMDA BOSHQARUV STRATEGIYALARI VA ULARNI AMALGA OSHIRISH MEXANIZMI

Saidqulova Firuza Farmonovna
Buxoro davlat universiteti "yashil" iqtisodiyot va agrobiznes kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy ta'lim tizimida ta'lim menejmenti, ta'lim xizmatlari bozorida milliy bozorning o'ziga xos xususiyatlari, respublikamizda oliy ta'lim tizimini samarali boshqarishni tashkil etish va taraqqiyotga eltuvchi puxta boshqaruv strategiyalarini ishlab chiqish bo'yicha amaliy tavsiyalar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim menejmenti, ta'lim xizmatlari bozori, milliy bozor, ta'lim tizimining marketinggi, strategiya, strategik reja, markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan ta'lim boshqaruvi, boshqaruv strategiyasi.

Abstract: This article considers educational management in the system of higher education, peculiarities of the national market in the market of educational services, practical recommendations on the organization of effective management of the system of higher education in our republic and the development of integrated management strategies leading to the presented development.

Key words: educational management, educational services market, national market, marketing of education system, strategy, strategic plan, centralized and decentralized management of education, management strategy.

Аннотация: В данной статье рассмотрены образовательный менеджмент в системе высшего образования, особенности национального рынка на рынке образовательных услуг, практические рекомендации по организации эффективного управления системой высшего образования в нашей республике и разработке комплексных стратегий управления, ведущих к представлены разработки.

Ключевые слова: менеджмент в сфере образования, рынок образовательных услуг, национальный рынок, маркетинг системы образования, стратегия, стратегический план, централизованное и децентрализованное управление образованием, стратегия управления.

KIRISH

Mamlakatimizda so'nggi yillarda amalga oshirilayotgan barcha islohotlar qatori yetuk va malakali kadrlar tayyorlash jarayonida xalqaro tajribalar bilan bir qatorda, milliy-madaniy xususiyatlardan kelib chiqqan holda islohotlarni amalga oshirish o'ziga xos ahamiyat kasb etadi[1].

Ta'lim o'ziga xos soha bo'lib, u ikki yoqlama tavsifga egadir. U bir tomondan xalqning ma'naviy va madaniy ehtiyojlarini qondirishda bevosita ishtirok etsa, ikkinchi tomondan esa ta'lim xizmatlarini ko'rsatish orqali mehnat bozoriga malakali ishchi kuchini yetkazib berish vazifasini bajaradi. Ta'lim xizmatlari bozori milliy bozorning muhim elementi bo'lib, bu holat uning shakllanishi va faoliyat ko'rsatishi qonuniyatlarini o'rganishni taqozo qiladi. Bugungi kunda ta'limni tashkil etishning an'anaviy va yangicha usullari ishlab chiqilgan. Ta'lim jarayonini uning tarkibiy qismlari bo'yicha qiyosiy tahlil qiladigan bo'lsak, birinchidan, ushbu usullar o'rtasida printsipial farqlar mavjudligini, ikkinchidan esa hozirda ta'lim jarayonini tashkil etishda yangicha qarashlarning shakllanishi dolzarb masala ekanligini ko'rsatadi.

Respublikamizda oliy ta'lim tizimini samarali boshqarishni tashkil etish va taraqqiyotga eltuvchi puxta boshqaruv strategiyalarini ishlab chiqish orqali yetuk kadrlar tayyorlash tizimida tub o'zgarishlar qilish mumkin. Mamlatimizda bu borada bir qancha farmonlar, qarorlar va konsepsiyalar qabul qilindi hamda ishlab chiqildi[2].

1 ta-limdagi-islohotlar-malakali-kadrlar-tayyorlash-garovi.pdf.
2 https://www.samdu.uz.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Oliy ta'lim tizimida strategik boshqarishning ilmiy-nazariy jihatlari xorijiy olimlardan W.Stock, J.Siegfried, A.Finegan, L.Maureen, G.Pettersson, P.Drucker, M.Meskon, M.Albert, F.Xedouri, T.Saati va boshqalarning boshqaruvga doir ilmiy-tadqiqot ishlarida yoritilgan.

MDH mamlakatlaridan V.I.Martsinkevich, I.V.Soboleva, S.A.Dyatlov, N.P.Litvinova, V.V.Sheremetova, L.I.Yakobson, T.I.Shamov, P.I.Tretyakov, V.V.Gluxov, A.V.Tebenkin, A.N.Asaul, A.N.Boyeva, B.M.Kaparov, M.V.Nikitin kabi olimlarning ilmiy ishlari oliy ta'lim tizimini strategik boshqarishni uslubiy jihatlarini takomillashtirish masalalarini ilmiy tadqiq etishga bag'ishlangan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolani yozish jarayonida statistik va analitik tahlil, taqqoslash va zanjirsimon usul kabi metodlaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

"Strategiya" uzoq muddatli muvaffaqiyatga erishishga intilayotgan muassasa faoliyatiga yo'naltirilgan maqsadlar to'plami sifatida aniqlanadi. Strategik reja rahbarlarga muhim talablarini aniqlashda yordam beradi, tashkilot va hamkorlarga aniq yo'nalishni shakllantirish orqali yo'nalish beradi.

Boshqaruv strategiyasi – bu tashkilot maqsadlariga erishish uchun tashkiliy resurslarni rejalashtirish, tashkil qilish va boshqarishga kompleks yondashuv. U raqobatdosh ustunliklarni yaratish va qo'llab-quvvatlash uchun taktika, texnika va vositalardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Boshqaruv strategiyasi har qanday tashkilotda muhim rol o'ynaydi, chunki u qaror qabul qilish jarayonlari uchun yo'nalish va tuzilmani ta'minlaydi. Ushbu maqolada menejment strategiyasi nima ekanligini va undan biznesda muvaffaqiyatga erishish uchun qanday foydalanish mumkinligini ko'rib chiqamiz.

Boshqaruv strategiyasi nima?

Boshqaruv strategiyasi rahbariyat o'z maqsadlariga erishish uchun foydalanadigan umumiy o'yin rejasini anglatadi. Bu tashkiliy tuzilma, resurslarni taqsimlash va biznes modeli kabi elementlarni o'z ichiga olishi mumkin. Yaxshi ishlab chiqilgan boshqaruv strategiyasi tashkilotga o'z biznes-rejasini samarali va samarali bajarishga yordam beradi.

Boshqaruv strategiyasining asosiy maqsadi aksiyadorlar uchun qiymat yaratishdir. Buning uchun menejment birinchi navbatda aksiyadorlar kompaniyada nimani qidirayotganini tushunishi kerak. Keyin ular ushbu qiymatni uzoq muddatga etkazib beradigan rejani ishlab chiqishlari kerak. Bu qiyin bo'lishi mumkin, chunki biznesni qanday yuritish bo'yicha qaror qabul qilishda ko'plab omillarni hisobga olish kerak. Ammo ehtiyotkorlik bilan rejalashtirish va amalga oshirish bilan boshqaruv jamoasi o'z kompaniyasi uchun barqaror raqobat ustunligini yaratishi mumkin.

O'qituvchi ta'lim muassasalarining yo'nalishi, samaradorligi va sifatini shakllantirishda shaxsiy boshqaruv hal qiluvchi rol o'ynaydi. U o'quv tajribasini optimallashtirish va o'quvchilarning umumiy rivojlanishini osonlashtirishga qaratilgan turli yondashuvlar va strategiyalarni o'z ichiga oladi. Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha oliy ta'limda samarali ta'lim menejmentini tashkil etish uchun quyidagi strategiyalarni qo'llash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

4 yo'nalishda tahlil qilinadi:

- Markazlashtirilgan va markazlashmagan,
- Tashqi va ichki.
- Avtokratik va demokratik.
- Ijodiy ta'lim boshqaruvi.

Ta'lim muassasasi menejmentni tahlil qilish uchun ta'lim muassasalarida qo'llaniladigan turli xil yondashuvlardan foydalanish muhim hisoblanadi.

Bularga quyidagilarni keltirish mumkin. Oliy ta'lim sohasida ta'lim menejmenti Boshqaruv jarayonidagi moslashuvchanlikni quyida berilgan jadval asosida solishtirishdik.

1-jadval

Markazlashtirilgan ta’lim boshqaruvi	Markazlashtirilmagan ta’lim boshqaruvi
qarorlar qabul qilish vakolati asosan markaziy boshqaruv organiga yuklatiladi	Qaror qabul qilish vakolatlarini mahalliy organlarga yuklatiladi
Ma’muriyatga tegishli bo‘lgan ierarxik tizim orqali boshqariladi	bo‘limlar yoki alohida o‘qituvchilarga vakolatlar beriladi
Yuqoridan pastga qaratilgan yondashuvli standartlashtirilgan siyosat	Ushbu yondashuv avtonomiyani kuchaytiradi.
Soddalashtirilgan o‘quv dasturlarini amalga oshirish	Innovatsiyalarni rag‘batlantiradi
Resurslarni samarali taqsimlash	Mahalliy talablar asosida ta’lim menejmentini amalga oshirish imkonini beradi
Moslashuvchanlikni cheklash yuz beradi	

Markazlashtirilgan to‘lov tizimi, oliy ta’lim muassasalarida o‘quvchilarga ta’lim xizmatlarini taqdim etish uchun foydalaniladigan bir tuzilmadir. Bu tizimda o‘quvchilar o‘zlarining o‘quv va qabul qilingan xizmatlari uchun to‘lovni shaxsiy talablari, imkoniyatlari va tanqidiy holatlari asosida amalga oshirishlari mumkin. Markazlashtirilgan to‘lov tizimi quyidagi xususiyatlarga ega bo‘ladi: to‘lovning shaxsiylashtirilishi, oliy darajali ta’lim xizmatlariga kirish bo‘limlari, to‘lovning tizimi va dasturiy usullar, to‘lovda cheklash kabi alohida xususiyatlari o‘rganiladi. Markazlashtirilgan to‘lov tizimi, o‘quvchilarga moliyaviy qulayliklar, shaxsiy talablari va o‘zlarining o‘quv rejimlariga mos ravishda to‘lov qilish imkoniyatini beradi. Bu, oliy ta’lim muassasalarining o‘quvchilarni qo‘llab-quvvatlash, o‘qish va o‘quvning yaxshilashini ta’minlash uchun eng sodda va qulay usullardan biridir.

Markazlashtirilmagan to‘lov tizimi, oliy ta’lim muassasalarida o‘quvchilarga o‘quv xizmatlarini taqdim etish uchun o‘rganish tizimi bilan bog‘liq bo‘lmagan, bir necha xil variantlarga ega bo‘lishi mumkin bo‘lgan to‘lov usullarini ifodalaydi. Bu tizimda, o‘quvchilar to‘lovlarini muddatli to‘lovlar, o‘quvchilarni kiritish haqida o‘quvlar, qulayliklar, vaqtlarda to‘lov qilish, daromadga qarshi amalga oshiriladigan tadbirlar, naqd pul yoki elektron valyutalar orqali to‘lovlar, qo‘shimcha to‘lovlar, va boshqalar kabi turli yo‘nalishlarda amalga oshirishlari mumkin. Markazlashtirilmagan to‘lov tizimi quyidagi xususiyatlarga ega bo‘lishi mumkin: muddatli to‘lovlar, qulayliklar va vaqtida to‘lov, naqd pul va elektron valyutalar, qo‘shimcha to‘lovlar kabi xususiyatlar ni o‘z ichiga oladi. Markazlashtirilmagan to‘lov tizimi o‘quvchilarga to‘lovlarini amalga oshirishda to‘g‘ri keladigan variantni tanlash imkonini beradi va ularning shaxsiy moliyaviy holatlariga mos ravishda to‘lovlarini bajarish imkoniyatini ta’minlaydi.

Oliy ta’lim muassasalari uchun strategiya uning rivojlanishiga yondashuvning norasmiy bo‘lishi sharti bilan bog‘liq bir qator muhim afzalliklarni beradi.

Birinchidan, u oliy ta’lim muassasasining rivojlanish yo‘nalishlarini belgilaydi, bu rahbarlarning harakatlariga zarur muvofiqlashtirish va birgalikda yo‘nalish beradi, ularning yashirin salohiyatini faollashtiradi va shu bilan professionallikni oshiradi.

Ikkinchidan, strategiya OTM xodimlariga ishonch va kelajakning tobora kuchayib borayotgan noaniqliklari sharoitida oyoqlari ostida mustahkam zamin tuyg‘usini beradi.

Uchinchidan, strategiya tufayli muayyan ta’lim muassasasining o‘ziga xosligi shakllanadi. Natijada, xodimlar o‘z ishlarida qo‘shimcha ma’no topadilar, odamlarning alohida guruhiga mansubligidan faxrlanadilar. Strategiya oliy ta’lim muassasasi hamjamiyatini birlashtiradi, yangi resurslarni jalb qilish, oliy ta’lim muassasasining turli jihatlarida raqobatbardoshligini oshirish imkonini beradi[3].

XULOSA

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, oliy ta’limda yaxshi rejalashtirish, resurslardan foydalanish va ijobiy imijni saqlab qolish uchun juda muhim ko‘rsatkichlar bo‘lib hisoblanadi. Oliy ta’limda menejment strategiyalarini faoliyatga tatbiq qilish, boshqarish tamoyillari asosida adolatli haq to‘lash, ishni teng taqsimlash va hamkorlikni o‘z ichiga oladi. Eng yaxshi tajribalar orasida kuchli yetakchilik, o‘quvchilar va o‘qituvchilarni rivojlantirish, samarali muloqot, texnologiya integratsiyasi, o‘quvchilarga yo‘naltirilgan yondashuvlar, ota-onalar va jamiyatni jalb qilish kabilar misol bo‘ladi. Oliy ta’limda menejment rejasini ishlab chiqish va amalga oshirish maqsadlarni belgilash, baholashlarni o‘tkazish, strategiyalarni ishlab chiqish, resurslarni taqsimlash, vazifalarni belgilash va taraqqiyot monitoringini o‘z ichiga oladi.

3 Г.И.Мальцева. Стратегическое управление университетом // https://cyberleninka.ru/article/n/ strategicheskoe-upravlenie-universitetom/viewer

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Navruz-Zoda L. B., Navruz-Zoda Z. B. Developing business skills in the methodology of "Local Travel Agency" //Economics. – 2021. – №. 1. – С. 22-25.
2. Bakhtiyorovna N. Z. L., Bakhtiyorovna N. Z. Z. Improvement of social prestige of entrepreneurial companies in Bukhara region //Academy. – 2020. – №. 3 (54). – С. 37-39.
3. Navruz-zoda B. The "BUSINESS EXCELLENCE" AS A QUALITATIVE MEASURE OF ENTREPRENEURIAL ABILITY //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2022. – Т. 18. – №. 18.
4. Bakhtiyorovna N. Z. L., Bakhtiyorovna N. Z. Z. DEVELOPING BUSINESS SKILLS IN THE METHODOLOGY OF "LOCAL TRAVEL AGENCY" //Economics. – 2021. – №. 1 (48). – С. 26-28.
5. Навруззода Б. Н., Навруззода Л. Б. Предпринимательская концепция формирования и развития человеческого капитала //Современная наука. – 2014. – №. 1. – С. 21-25.
6. Навруз-Зода Л. Б., Навруз-Зода З. Б. Повышение социального престижа предпринимательских фирм в Бухарской области //Вопросы науки и образования. – 2020. – №. 11 (95). – С. 21-25.
7. Навруззода Л. УСЛОВИЯ И ЭТАПЫ ПРЕВРАЩЕНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ В ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2023. – Т. 44. – №. 44.
8. Farmonovna S. F., Abdukholikovna R. M. UDC: 338.48 (5751) PROSPECTIVE DEVELOPMENT OF WOMEN'S PILAGNIC TOURISM IN UZBEKISTAN //SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY. – С. 265.
9. Firuza S. Key Factors of Economic Competence Development in Students //Central Asian Journal of Theoretical and Applied Science. – 2021. – Т. 2. – №. 9. – С. 4-9.
10. Саидкулова Ф. Ф. Глава 11. Формирования специальных профессиональных компетенций при изучении экономических дисциплин //Инновационное развитие науки и образования. – 2021. – С. 133-143.
11. Farmonovna S. F. The Importance Of Students'economic Competences In Improving The Quality Of Education //Interdiscipline Innovation And Scientific Research Conference. – 2023. – Т. 1. – №. 5. – С. 48-50.
12. Farmonovna S. F. The Practical Necessity Of The Kpi System In Analyzing The Effectiveness Of Teachers'activities //Models And Methods For Increasing The Efficiency Of Innovative Research. – 2023. – Т. 2. – №. 22. – С. 237-240.
13. Farmonovna S. F. The Kpi System For Evaluating Educational Activities And Its Work Efficiency.(In The Case Of Higher Education Institutions) //Formation Of Psychology And Pedagogy As Interdisciplinary Sciences. – 2023. – Т. 2. – №. 18. – С. 47-49.
14. Farmonovna S. F. Improvement Of Economic Relations In The Market Of Educational Services //Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. – 2023. – Т. 11. – №. 4. – С. 81-83.
15. Farmonovna S. F. Legal And Normative Bases Of Development Of Economic Competence In Students //Innovation In The Modern Education System. – 2023. – Т. 3. – №. 28. – С. 259-262.
16. Farmonovna S. F. Legal And Normative Bases Of Development Of Economic Competence In Students //Innovation In The Modern Education System. – 2023. – Т. 3. – №. 28. – С. 259-262.
17. Farmonovna S. F. Unique Ways Of Developing Economic Competence In Students //Pedagogical Sciences And Teaching Methods. – 2023. – Т. 2. – №. 19. – С. 13-15.

JISMONIY SHAXSLARDAN OLINADIGAN DAROMADLARINI SOLIQQA TORTISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Salimov Sherzod Baxtiyorovich
PhD, TDIU “Soliqlar va soliqqa tortish” kafedrasi katta o‘qituvchi

Annotatsiya: Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i (JShDS) budjetni to‘ldirishning asosiy manbalaridan biri hisoblanadi. Bundan tashqari, uning yordami bilan mamlakatdagi moliyaviy ahvol tartibga solinadi. Hozirgi vaqtda soliq yukini imkon qadar kamaytiradigan yangi soliq sxemalari faol ishlab chiqilmoqda. Jismoniy shaxslarning daromad solig‘i – bu jismoniy shaxsning daromadidan undirilishi kerak bo‘lgan majburiy to‘lov. Uni undirish tartibi soliq qonunchiligi bilan belgilanadi. U progressiv stavkada tasniflanishi mumkin, ya’ni soliq to‘lovchining daromadi oshishi bilan uning stavkasi oshadi, yoki proportsional stavkada bo‘lishi mumkin, ya’ni soliq to‘lovchining qancha daromad olishidan qat’iy nazar bir xil stavkada bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: JShDS, foyda solig‘i, QQS, progressiv, proportsional, budjet, to‘lov, Soliq kodeksi, tendentsiya.

Abstract: Income tax is one of the main sources of budget funding. In addition, with its help, the financial situation in the country is regulated. Currently, new tax schemes are being actively developed to reduce the tax burden as much as possible. Personal income tax is a mandatory payment that must be levied on the income of an individual. The procedure for its collection is determined by tax legislation. It can be classified as a progressive rate, meaning that the rate increases as the taxpayer’s income increases, or a proportional rate, meaning that the rate remains the same regardless of the amount of income earned by the taxpayer.

Key words: Income, income tax, VAT, progressive, proportional, budget, payment, Tax Law, trend.

Аннотация: Налог на доходы физических лиц (НДФЛ) является одним из основных источников пополнения бюджета. Кроме того, с его помощью регулируется финансовая ситуация в стране. В настоящее время активно разрабатываются новые налоговые схемы, позволяющие максимально снизить налоговую нагрузку. НДФЛ – обязательный платеж, который должен взиматься с доходов физического лица. Порядок его взыскания определяется налоговым законодательством. Ее можно классифицировать как прогрессивную ставку, означающую, что ставка увеличивается по мере увеличения дохода налогоплательщика, или пропорциональную ставку, означающую, что ставка остается неизменной независимо от размера дохода, заработанного налогоплательщиком.

Ключевые слова: НДФЛ, налог на прибыль, НДС, прогрессивная, пропорциональная, бюджет, платеж, Налоговый кодекс, тенденция.

KIRISH

Davlat budjet-soliq siyosati davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solishning muhim vositasi hisoblanadi. Soliqlardan samarali foydalanish orqali soliq yukini optimallashtrish bilan davlat o‘zining dolzarb vazifalari va funksiyalarini amalga oshirishga imkon yaratadi. Soliq tizimida eng muhim o‘rinni fiskal va tartibga solish funksiyasini bajaradigan jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i egallaydi. Ijtimoiy jarayonlarni tartibga solishda daromad solig‘ining ahamiyatini hisobga olgan holda, uning davlatdagi xususiyatlarini o‘rganish va xorijiy davlatlar bilan taqqoslash juda dolzarbdir.

Jismoniy shaxslar daromad solig‘i stavkalari, Soliq xizmati ma’lumotlariga ko‘ra, quyidagicha: O‘zbekiston fuqarolarining ishdan olingan daromadlari 13% va olingan dividendlar bo‘yicha – 5%, tadbirkorlik bilan shug‘ullanadigan boshqa mamlakatlar fuqarolari (norezidentlar) uchun 10% va olingan dividendlar bo‘yicha – 10% qilib belgilab qo‘yilgan.

2024-yilda jismoniy shaxslardan olinadigan daromad soliqlarining asosiy elementlari bo‘lgan soliq stavkalari, soliqlarni hisoblash va to‘lash tartibi, shu jumladan, ShJBPHga 0,1% o‘tkazish, to‘lov muddatlari va hisob-kitoblarni taqdim etish bo‘yicha o‘zgarishlar sodir bo‘lmagan bo‘lsada, unga imtiyozlar berish bo‘yicha ma’lum o‘zgarishlar bo‘ldi.

Bolalar ta'limi uchun to'lovlarni amalga oshirish uchun imtiyozlarni qo'llashda yosh chegarasi bekor qilindi. Daromad 26 yoshgacha bo'lgan farzandi yoki turmush o'rtog'ining o'qishi uchun yo'naltirilgan bo'lsa, JShDS bo'yicha imtiyoz qo'llanilgan. 2023-yil 1-avgustdan boshlab farzandlar uchun yosh chegarasi bekor qilindi[1].

Jismoniy shaxsning O'zbekiston kasbiy va oliy ta'lim tashkilotlaridagi o'qishga yo'naltirilgan daromadiga JShDS solinmaydi[2]:

- o'ziniki – yoshidan qat'i nazar;
- bola – yoshidan qat'i nazar;
- turmush o'rtog'i(lar) – 26 yoshgacha.

Jismoniy shaxslarning daromadlari qimmatli qog'ozlarni sotib olishga yo'naltirilganda imtiyozlar taqdim etiladi. Quyidagilarga yo'naltirilgan jismoniy shaxslarning daromadlariga JShDS solinmaydi:

- ushbu korxonalar xodimlarining aksiyaga egalik qilish rejasi doirasida aksiyalarni sotib olish – ularning oylik maoshidan ko'p bo'lmagan miqdorda va aksiyalarni ommaviy taklif qilish paytida unga tenglashtirilgan to'lovlar;
- mahalliy fond bozorida chiqarilgan qimmatli qog'ozlarni sotib olish uchun shaxsiy investitsiya hisobi. Bunda quyidagi shartlar bajarilishi kerak:
- soliq solinmaydigan daromad soliq davrida jami MHEKMning 100 baravaridan oshmasligi kerak;
- to'lovlar o'sib bormaydigan tartibda va shartnoma muddati boshlangan kundan boshlab 12 oy davomida bir martalik to'lovlarni to'lamaslik sharti bilan to'lanadi.

Aksiyalar bo'yicha dividendlar, shuningdek, xo'jalik jamoalarining obligatsiyalari bo'yicha foizlarni to'lashda JShDS bo'yicha imtiyozning amal qilish muddati uzaytirildi.

Soliq kodeksining 483-moddasida 2022-yil 1-apreldan 2024-yil 31-dekabrgacha bo'lgan davrda jismoniy shaxslarning aksiyalar bo'yicha dividendlar va xo'jalik jamiyatlari obligatsiyalari bo'yicha foizlar tarzidagi daromadlari JShDSdan ozod etilishi nazarda tutilgan edi. Mazkur imtiyoz 2028-yil 31-dekabrgacha uzaytirilgan.

Yakka tartibdagi tadbirkorlar uchun JShDS stavkalari indeksatsiya qilinmoqda 2024-yil 1-fevraldan boshlab qat'iy belgilangan miqdorda soliq to'lovchi yakka tartibdagi tadbirkorlar uchun soliq stavkalari 10 foizga indekslanadi. Masalan, Toshkent shahrida oziq-ovqat va nooziq-ovqat mahsulotlari chakana savdosi bilan shug'ullanuvchi yakka tartibdagi tadbirkor 2023-yilda – 825 000 so'm tolagan bo'lsa, 2024-yilda oyiga 907 500 so'm to'laydi.

"Izlanish va rivojlantirish" (R&D) markazlari uchun ijtimoiy soliq stavkasi 1%ni tashkil qiladi. 2024-yil 1-yanvardan 2027-yil 1-yanvargacha "Izlanish va rivojlantirish" (R&D) markazlari uchun ijtimoiy soliq stavkasi 1 foizni tashkil qiladi3. "O'zbekiston-2030" strategiyasida elektrotexnika, mashinasozlik, to'qimachilik, kimyo, qurilish materiallari, metallni qayta ishlash, geologiya, energetika, bio-texnologiya, oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash, transport va logistika kabi yo'nalishlarda "Izlanish va rivojlantirish" (R&D) markazlarini tashkil etish nazarda tutilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD

JShDS stavkalarini belgilash iqtisodiy faol aholining ham, davlatning ham manfaatlariga ta'sir qiladi. Daromad solig'ining asosiy vazifalari: davlat budjetining daromad qismini shakllantirish, daromadlarni differentsiallashtirish muammosini yumshatish, aholi daromadlarini adolatli tarzda qayta taqsimlash va ularning ijtimoiy himoyasini ta'minlashdan iboratdir.

Laffer [2] tomonidan bildirilgan fikrga ko'ra soliq adolatliligi tamoyili shuni ko'rsatadiki, davlat soliq stavkalarini faqat ijtimoiy xarajatlarni oshirgandagina oshirishi mumkin.

Tsarovska [3] fikriga ko'ra, budjet va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashdan tashqari, JShDS resurslarni bir guruh odamlardan ikkinchisiga qayta taqsimlashga ham hissa qo'shishi kerak.

Gordon va Kopchuk [4] ta'kidlashicha, JShDS progressiv stavkasi insonning oilaviy sharoitini hisobga olgan holda chegirmalar taqdim etilishini va shu bilan birga qayta taqsimlash samarasini oshirishi kerak.

Morini va Pellegrino [5] JShDSning mohiyati ijtimoiy adolatga erishish va iqtisodiy samaradorlik o'rtasidagi murosada yotadi, deb hisoblashadi. Ular qisqa muddatda tengsizlikni kamaytiradigan va davlat budjeti uchun yetarli bo'lgan to'liq mos keladigan daromad solig'i tizimini topish mumkin emas degan xulosaga kelishdi.

Yu Tyurin va L.Napolskix [6] daromad solig'i soliq solinadigan shaxsning shaxsiy sharoitlariga maksimal darajada moslashtirilganligi va qayta taqsimlash va kontrtsikl siyosatini amalga oshirish uchun zarur xususiyatlarga ega bo'lganligi sababli JShDS aniq ijtimoiy xususiyatga ega va aholining real daromadlari darajasiga ta'sir qilish qobiliyatiga ega, deb hisoblaydi.

---

1 Yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini amalga oshirish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida. PF-67-son, 11-bandi, 08.05.2023-y.

2 Soliq Kodeksi. 378-m. 1-q. 16-b. 2-xatboshi (O'zgarishlar 08.05.2023 y. PF-67-son, 11-bandiga muvofiq kiritilgan.)

3 Soliq Kodeksi, 483-m. 43-q. Imtiyoz 11.09.2023 y. PQ-300-son "O'zbekiston – 2030" strategiyasini 2023-yilda sifatli va o'z vaqtida amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" qarorini ijro etish doirasida taqdim etiladi.

MUHOKAMA

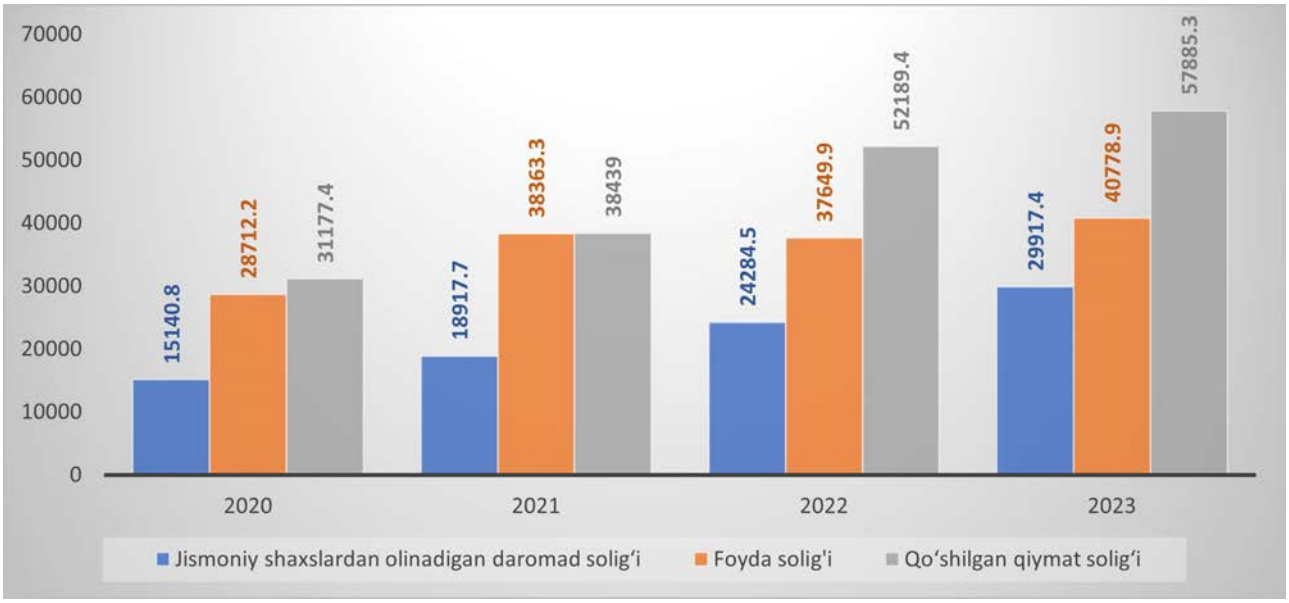
Daromad solig‘ining mohiyatini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, bu soliqni o‘rganish tahlil qilish murakkab bo‘lib, u ko‘p qirrali iqtisodiy jihatlarga egadir. Davlat miqyosida daromad solig‘ini budjetdagi salmog‘ini oshirish davlatning iqtisodiy va soliq siyosatini samaradorli shakllantirish orqali amalga oshiriladi.

1-jadval: 2020–2023-yillarda O‘zbekiston Respublikasi davlat budjetiga soliq turlari bo‘yicha tushumlar tahlili, mlrd, so‘m[4]

	2020		2021		2022		2023	
	Tushum mlrd. so‘m	oldingi yilga nisbatan, foizda	Tushum mlrd. so‘m	oldingi yilga nisbatan, foizda	Tushum mlrd. so‘m	oldingi yilga nisbatan, foizda	Tushum mlrd. so‘m	oldingi yilga nisbatan, foizda
Foyda solig‘i	28 712,2	175,5	38 363,3	133,6	37 649,9	98,1	40 778,9	108,3
Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i	15 140,8	119,5	18 917,7	124,9	24 284,5	128,4	29 917,4	123,2
Qo‘shilgan qiymat solig‘i	31 177,4	92,21	38 439,0	123,3	52 189,4	135,8	57 885,3	110,9
Aksiz solig‘i	11 697,3	113,4	13 086,5	111,9	13 455,0	102,8	15 834,4	117,7
Yer qa’ridan foydalanganlik uchun soliq	16 417,1	111,7	15 811,9	96,3	13 887,4	87,8	15 300,3	110,2

1-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, 2020–2023-yillarda jismoniy shaxslar uchun daromad solig‘i 15 140,8 mlrd. so‘mdan 29 917,4 mlrd.so‘mga, ya’ni 197,6% ga o‘sgan. Daromad solig‘ining o‘sishiga asosiy omillari aholining ish haqining o‘sishi va ish haqi sohasida yashirin iqtisodiyotning pasayishi sabab bo‘lgan. Davlat budjetidagi jami daromadlar tarkibidagi ulushini ko‘radigan bo‘lsak, 1.39% dan 12.9 foizga osgan.

JShDS oldingi yilga nisbatan o‘sish sur’atini ko‘radigan bo‘lsak, 2020-yildan 2023-yilgacha bo‘lgan davrda jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i dinamikasi ijobiy tendentsiyani saqlab qolmoqda (o‘sish sur’ati 119,5% dan 123,2% gacha), bu esa ushbu tushumlarning barqarorligini tasdiqlaydi. Biroq shuni ham hisobga olish kerakki, davlat budjeti soliq tushumlari qiymatining umumiy o‘sishi boshqa soliq tushumlari dinamikasining o‘sishi bilan izohlanadi. (masalan, yer qa’ridan foydalanganlik uchun soliq, foyda solig‘i, shuningdek, boshqa soliq tushumlari).

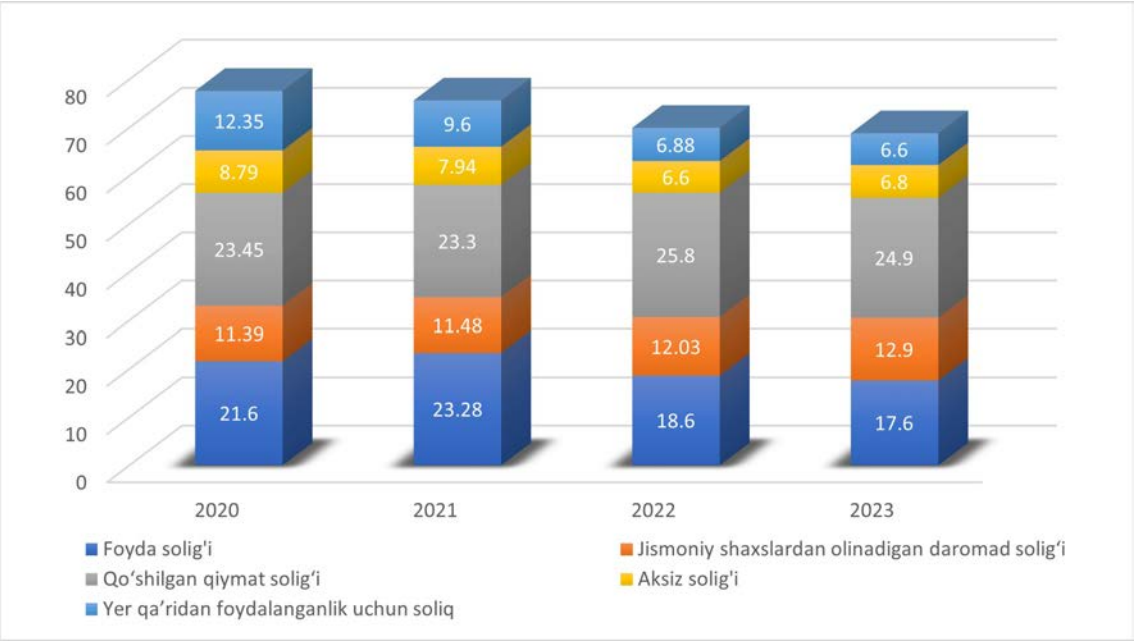

1-rasm: 2020–2023-yillarda JShDS, Foyda solig‘i, QQS ni davlat budjetiga tushumlarining taqqoslama tahlili

4 Iqtisodiyot va moliya vazirligi ma’lumotlari asosida tayyorlandi

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Shu bilan birga, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i o‘sish sur’ati 119,5% dan 123,2% foizga oshganligini va ushbu soliq tushumining umumiy dinamikasi boshqa budjetni tashkil etuvchi soliq tushumlarining o‘sish sur’atlaridan sezilarli darajada yuqoriligini ko‘rishimiz mumkin.

2-rasm: 2020–2023-yillarda soliqlarning davlat budjetiga tushumining ulushi, foizda

Davlat budjetidagi soliqlarning ulushini tahlil qiladigan bo‘lsak (2-rasm), JShDS davlat budjetidagi ulushi 11,39 %dan 12,9% foizgacha oshgan, QQS ning budjetdagi ulushi 23,45%dan 24,9 foizga oshgan, foyda solig‘ining budjetdagi salmog‘ining ulushi 21,6 foizdan 17,6 % ga kamaygan.

NATIJALAR

Bugungi kunda jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i tizimining faoliyati murakkabligi shundaki ushbu tizimning samaradorligi va soliq to‘lovchiga nisbatan ijtimoiy adolat o‘rtasidagi optimal muvozanatni ta’minlashi zarur. Boshqacha qilib aytganda, daromadlarning adolatli qayta taqsimlanishini ta’minlay oladigan soliq stavkalariga erishish kerak. Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘ini hisoblash jarayonida soliq to‘lovchilarning manfaatlariga etkazilgan zararni maksimal darajada kamaytirish bilan jamiyat tabaqalanishini kamaytirishga erishish kerak.

Progressiv shkalani qo‘llashda soliqqa tortilmaydigan minimumni ajratish va qo‘llash kerak. Ushbu chora joriy etilgandan keyin budjetda yo‘qotishlari bo‘lishi mumkin, ammo ular boylarning daromadlariga soliq stavkalarini oshirish orqali qoplanadi.

Bunday amaliyot rivojlangan mamlakatlarda mavjud bo‘lib, soliq to‘lamaydigan minimal miqdor tegishli davlatda yashash narxidan kelib chiqqan holda hisoblanadi. Aholining sog‘lom turmush tarzini ta’minlash maqsadida eng kam miqdor jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘iga tortilmasligi mantiqan to‘g‘ri. Shuningdek, yuqorida ko‘rib chiqqan olimlarning soliq to‘lovchilarga beriladigan standart soliq imtiyozlari miqdorini yashash minimumi miqdorida oshirishni taklif qilmoqdalar.

2-jadval: Yevropa davlatlarining jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘ining stavkalari

Davlatlar	Minimal stavkasi (%)	Maksimal stavkasi (%)
Germaniya	0	45
Fransiya	0	45
Buyuk Britaniya	20	45
Shvetsiya	32	57
Italiya	23	43
Ispaniya	19	47
Gollandiya	37.1	49.5

Bugungi kunda JShDS'i tizimi islohotlarni talab qiladi, bu esa budjetga ko'proq mablag'lar tushishini, shuningdek, soliq adolatliligini ta'minlaydi. Hozirda dunyoning deyarli barcha davlatlari jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'ining o'zgarmas stavkasidan soliq stavkalarining progressiv stavkasiga o'tganligi, bu islohotning zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi. Quyida bir nechta Yevropa mamlakatlari uchun daromad solig'i stavkalarining namunaviy jadvali keltirilgan.

Yevropada jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i murakkab tizim hidoblanib, oilaviy sharoitiga qarab har xil stavka bo'lib, uylanmaganlar uchun, uylanganlar uchun va farzandi borlar uchun alohida stavka qo'llaniladi.

Misol uchun, Germaniyava Fransiyada jismoniy shaxslar uchun maksimal daromad solig'i stavkasi 45% bo'lib, minimal soliq stavkasi 0%, ya'ni soliqqa tortilmaydigan stavkasi hisoblanadi. Buyuk Britaniyada esa minimal soliq stavkasi 20% bo'lib, maksimal stavkasi 45% qilib belgilangan. Eng yuqori soliq stavka Shvetsiyada bo'lib, minimal stavka 32% va maksimal stavka 57% ni tashkil etadi. Bizning fikrimizcha, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'ini hisoblash va to'lash tartibi yanada takomillashtirishni taqozo etadi. Soliq imtiyozlari va soliq imtiyozlarini shakllantirish, ulardan foydalanish hamda bir qator boshqa masalalarga e'tibor qaratish o'rinlidir.

To'g'ri soliqqa tortish tizimi real sharoitda shaxsiy daromad solig'i to'lovchilari o'zlarining bevosita ehtiyojlarini to'langan soliqlar miqdori va olingan daromadlar o'rtasidagi parallel to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik o'rtasida muvozanat bo'lgandagina bo'lishi mumkin bo'ladi.

XULOSA

Jismoniy shaxslar daromadlarining keyingi tabaqalanishiga yo'l qo'ymaslik uchun ko'plab tadqiqotchilar – olimlar va soliq mutaxassislari proportsional soliq stavkasidan foydalanish maqsadga muvofiq emas degan pozitsiyani egallaydilar. Olimlarning fikricha, o'zgarmas soliq stavka XXI asrning boshida o'z vazifasini bajarib bo'lgan va jismoniy shaxslar daromadlarini soliqqa tortishning o'sib boruvchi stavkalarini tizimiga o'tish zarur.

Ya'ni, daromadlarni soliqqa tortishda muhim o'zgarishlardan biri yagona soliq stavkasidan progressiv shkalaga o'tish bo'lishi mumkin. Ushbu o'zgarish eng samarali hisoblanib, agar daromad miqdoriga qo'llaniladigan soliq stavkasi to'g'ri hisoblangan bo'lsa, jamiyat tabaqalanishining qisqarishiga va davlat g'aznasini to'ldirishga olib keladi. Aks holda, keskin o'zgarish mamlakatdagi sarmoyaviy muhitni silkitib, jismoniy shaxslar daromadlarining yashirilishiga olib kelishi mumkin.

Shunday qilib, biz quyidagi xulosaga kelishimiz mumkin: progressiv soliqqa tortish shkalasini joriy etish jismoniy shaxslar daromadlarini soliqqa tortishda adolatlilik tamoyilini amalga oshirish va jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i hisobiga mamlakat budjet tizimiga tushumlarni sezilarli darajada oshirish imkonini beradi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining "Soliq kodeksi" (yangi tahriri), 2019-yil 30-dekabr. – 402 bet.
2. Laffer A.B. Government Exactions and Revenue Deficiencies // Cato Journal. 1981. Vol 1. –№ 1. P. 1-21. ISSN 0273-3072. [Электронный ресурс] Режим доступа:https://object.cato.org/sites/cato.org/files/serials/files/cato-journal/1981/5/cj1n1-1.pdf, 21 p.
3. Szarowská I. Personal Income Taxation in a Context of a Tax Structure // Procedia Economics and Finance. 2014. Vol. 12. P. 662-669. [Электронный ресурс] Режим доступа: https://doi.org/10.1016/S2212-5671(14)00391-8.
4. Gordon Roger H. & Kopczuk Wojciech. The choice of the personal income tax base // Journal of Public Economics. Elsevie. 2014. Vol. 118(C). P. 97-11. [Электронный ресурс] Режим доступа: https://www.nber.org/papers/w20227
5. Morini M., Pellegrino S. Personal Income Tax Reforms: A Genetic Algorithm Approach // European Journal of Operational Research. 2018. Vol. 264. Issue 3. P. 994-1004. ISSN 0377-2217. [Электронный ресурс] Режим доступа: https://doi.org/10.1016/j.ejor.2016.07.059.
6. Тюрина Ю.Г., Напольских Л.А. Влияние налога на доходы физических лиц на уровень жизни населения // Экономика вчера, сегодня, завтра. 2012. № 7-8. С. 31-51. [Электронный ресурс] Режим доступа: https://elibrary.ru/item.asp?id=18046189.
7. Peter K.S., Buttrick S. & Duncan D. Global Reform of Personal Income Taxation 1981-2005: Evidence from 189 Countries // National Tax Journal. 2010. 63(3). P. 447–478. [Электронный ресурс] Режим доступа: https://EconPapers.repec.org/RePEc:ntj:journl: v.63:y:2010. –i:3. –p.447-78

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDAGI MAVJUD SUV RESURSLARINING IQTISODIY HOLATI TAHLILI

Shanazarova Gulyora Baxtiyarovna
PhD, Toshkent davlat iqtisodiyot universisteti katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada O‘zbekiston Respublikasidagi suv resurslarining holati tahlil qilindi. Tahlil oqibatilarga asoslanib, suv resurslarining miqdori, taqsimoti, foydalanish darajasi va muammolari ko‘rib chiqildi. Maqolada suv iqtisodiyotining istiqboli va muhim istiqbolli yo‘nalishlari o‘rganildi.

Kalit so‘zlar: suv resurslari, tahlil, hollat, miqdor, taqsimot, foydalanish darajasi, muammolar, iqtisodiyot, istiqbol yo‘nalishlari.

Abstract: This article analyzed the state of water resources in the Republic of Uzbekistan. Based on the results of the analysis, the amount, distribution, level of use and problems of water resources were considered. The article also showed the perspective of water economy and important future directions.

Key words: water resources, analysis, condition, amount, distribution, level of use, problems, economy, perspectives.

Аннотация: В данной статье проанализировано состояние водных ресурсов Республики Узбекистан. По результатам анализа рассмотрены количество, распределение, уровень использования и проблемы водных ресурсов. В статье также показаны перспективы водного хозяйства и важные будущие направления.

Ключевые слова: водные ресурсы, анализ, состояние, количество, распределение, уровень использования, проблемы, экономика, перспективы.

KIRISH

Mamlakatimiz iqtisodiy rivojlanishini ta’minlashda suv resurslari g‘oyat katta rol o‘ynaydi. Suv resurslari tabiat resurslari orasida alohida o‘rin tutadi va ahamiyatiga ko‘ra beqiyosdir. Suv xalq xo‘jaligining barcha tarmoqlarida va aholining hayot faoliyatida ishlatiladi. Bunda tabiiy resurslardan foydalanish xarakteri va turlari xilma-xildir. Ayniqsa, sug‘orma dehqonchilikni rivojlantirish mamlakat iqtisodini mustahkamlashda alohida o‘rin tutadi. Shuning uchun ham xalqimiz orasida “Suv bor – hayot bor, suv tamom bo‘lgan joyda hayot tugaydi”, – deb bejiz aytishmagan.

Markaziy Osiyo mamlakatlarini suv bilan ta’minlab turadigan asosiy suv zaxiralari Chotqol, Pomir–Oloy va Tyanshan tizma tog‘larida joylashgan, ular doimiy muzliklar shaklidadir. Markaziy Osiyo davlatlari suv zaxiralarining 70-80% Tojikiston, Qirg‘iziston va Qozog‘iston davlatlarini tog‘li o‘lkalari hududlarida joylashgandir. Hozirgi kunda Markaziy Osiyo davlatlarining Orol dengiz havzasiga qarashli qismida 8 mln. gektar atrofida yer sug‘oriladi. Xuddi shu hududda bir yilda ichimlikka va sug‘orish uchun yaroqli 126,9 mlrd. m^3 suv paydo bo‘ladi. Bu hududda paydo bo‘ladigan suvning hajmi har bir gektar sug‘oriladigan yer hisobiga 15750 m^3 dan to‘g‘ri keladi. Agarda bir gektar yerga paxta ekib, undan o‘rtacha 25-30 sentner hosil olinadigan bo‘lsa, bir gektar yerni sug‘orish uchun manbadan olinadigan suvning hajmi kamida 10 ming m^3ni tashkil qiladi. Bundan kelib chiqib xulosa qilinadigan bo‘lsak, bu hududlarda juda ko‘p suv sarf qilish evaziga dehqonchilik qilinadi, masalan, O‘zbekiston Respublikasida bir yilda o‘rtacha 67 mlrd. m^3 suv iste’mol qilinadi, shundan, 50 mlrd. m^3 sug‘orma dehqonchilik uchun sarflanadi. Har bir gektar sug‘oriladigan yerga o‘rtacha 11-12 ming m^3 suv sarflanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Quyidagi kitoblar suv resurslarining boshqarish, muhofaza qilish, iqtisodiy foydalanish va qonunlar to‘g‘risida ma’lumotlar taqdim etadi:

“Integrated Water Resources Management” – Joy Barlow, Richard A. Clarke, Nigel W. Arnell “Water Resources Management: Principles, Regulations, and Cases” – Onur Özveren, Mervyn S. J. Roberts.

Bu adabiyot suv resurslarining boshqarish prinsiplari, qonunlar, tartibotlar va amaliyotga oid misollar bilan

tushuntiriladi. “Water Resources Systems Planning and Management: An Introduction to Methods, Models, and Applications” – Daniel P. Loucks, Eelco van Beek, bu kitob suv resurslarining tashkil etilishi, boshqarilishi va muammolarini tahlil qiladi. Suv resurslarini boshqarishda qo‘llaniladigan metodlar va modellar haqida ma’lumotlar beriladi.

“Water Governance in the Face of Global Change: From Understanding to Transformation” – Claudia Pahl-Wostl, Anik Bhaduri, Joyeeta Gupta, bu adabiyot suv resurslarining dunyoviy o‘zgarishlar va ularning boshqarishida suv hodisalarining o‘zgarishi, suv ishbilarmonligi va siyosati bo‘yicha tahlil qiladi.

“Water Policy in Uzbekistan: Challenges and Opportunities for Sustainable Development” – Inna Rudenko, Victor A. Dukhovny, Djakhongir Saidov asarida O‘zbekistondagi suv siyosati va suv resurslarini boshqarishning muammolarini o‘rganishga yordam beradi, suvning iqtisodiy foydalanish va muhofazasi uchun imkoniyatlarni taqdim etadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada qiyosiy solishtirish, statistik ma’lumotlarni o‘rganish va iqtisodiy jihatdan taqqoslash va tahlil qilish, mantiqiy fikrlash, ilmiy abstraksiyalash, analiz va sintez, induksiya va deduksiya usullaridan keng foydalanilgan.

TADQIQOT TAHLILAR

O‘zbekistonning o‘z hududida tashkil bo‘ladigan suvning umumiy hajmi 8-10 mlrd. m^3 dan oshmaydi, ya’ni, har bir gektar sug‘oriladigan yer hisobiga taxminan 1000 m3 suv barpo bo‘ladi. Bundan kelib chiqib xulosa qiladigan bo‘lsak – O‘zbekiston yarim sahro va sahro mintaqasida joylashganligi sababli o‘z hududida suv tanqisligi o‘ta kuchli hisoblanadi. Demak, mamlakatimizda iste’mol qilinadigan suvning 80% dan ko‘prog ‘i Qirg‘iziston va Tojikiston hududidan oqib keladi. Mamlakatimiz hududida suv bilan ta’minlanganlik darajasi quyida (1-jadval) keltirilgan.

Suvning mamlakat hududi bo‘yicha taqsimlanishidagi note-kislik uning mavsumiy o‘zgarishlari tufayli kuchayib boradi. Suv balansi va uning yil, fasllari bo‘yicha taqsimlanishiga daryolarning suv bilan ta’minlanish xarakteri katta ta’sir ko‘rsatadi. Mamlakatimiz ko‘pchilik daryolari uchun asosiy manba tog‘lardagi qordir. Bunday rayonlarda asosiy suv oqimi bahor fasliga to‘g‘ri keladi. Amudaryo va Sirdaryo uchun asosiy suv manbai muzliklar hisoblanadi, suvning katta qismi yoz faslida oqadi. Daryo suvlarining yil fasllari bo‘ylab noqulay taqsimlanishi suv resurslaridan foydalanishni qiyinlashtiradi va xo‘jalik balanslarida tanglikni vujudga keltiradi. Chuchuk suv tanqisligi suv resurs-larning asosiy qismi ekinlarni sug‘orishga ketadigan qurg‘oqchil mintaqada ayniqsa keskin seziladi.

1-jadval: Hududlar bo‘yicha yer va suv bilan ta’minlanganlik darajasi

Hududlar nomi	Aholi jon boshiga to‘g‘ri keladi		1 gektar sug‘oriladigan yerga to‘g‘ri keladi, ming m^3
	Sug‘oriladigan yerlar, ga	Suv resurslari, ming m^3	
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	0,46	6,8	18,9
Andijon	0,24	1,66	18,9
Buxoro	0,25	3,21	19,2
Jizzax	0,35	3,25	11,1
Qashqadaryo	0,36	3,24	13,4
Navoiy	0,19	2,98	14,4
Namangan	0,19	1,72	11,8
Samarqand	0,21	1,75	11,8
Surxondaryo	0,20	2,34	15,2
Sirdaryo	0,58	5,86	11,9
Toshkent	0,19	1,42	9,7
Farg‘ona	0,17	0,73	19,7
Xorazm	0,24	3,96	20,6

O‘zbekistonning amudaryo oqimini mavsumiy boshqarish va sirdaryo oqimini uzoq yil boshqarish zarurati sharoitida, mamlakat egallagan suv resurslarining miqdori (o‘z daryolarining 11,5 km^3 oqimi hisobga olingan

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

holda) davlatlarga yarim-millimardga tengroq 63,02 km³ ni tashkil qiladi. Bu katta suv resurslarining miqdori, O‘zbekistonning suv boyliklari va oqimlari bilan bog‘liq ravishda, suv iqtisodiyoti va suv resurslarini boshqarish strategiyalarini o‘rganishga zarur bo‘ladi. Suv boyliklari va oqimlari yuqori miqdorda bo‘lishi, suv resurslarini samarali va barqaror foydalanishning muhim sharti sifatida hisoblanadi. (2-jadval).

2-jadval: O‘zbekiston uchun suv resurslarining tasdiqlangan miqdori, km³

Daryo	O‘zan	Ilmoqlar	Jami	Yerosti suvlar	Kollektor-drenaj oqimlar	Jami
Sirdaryo	10,49	9,2	19,69	1,59	4,21	25,49
Amudaryo	10,49	6,98	33,9	1	2,63	37,53
Jami	37,41	16,18	53,59	2,59	6,84	63,02

Daryolar oqimi yil davomidagi va ko‘p yillik jiddiy nomutanosiblikka ega hamda suv kam bo‘lgan yili (suv 90 foizni tashkil etganida) sersuv yildagiga qaraganda o‘rtacha 23 km³ga kamayadi. Sersuvlik 6-10-yil orasida vaqti-vaqti bilan takrorlanadi va 2-3-yil davom etadi. Biroq suv taqchil bo‘lgan yillar ko‘proq 4-7-yil oralig‘ida kuzatiladi hamda bu holat 6-yilgacha cho‘zilishi mumkin.

Hozirgi paytda mamlakatimizda suv omborlariga katta e’tibor berilmoqda. Suv omborlari tog‘li rayonlarda va pastliklarda qurilgan bo‘ladi. O‘zbekiston hududidagi suv omborlarining ko‘pchiligi pastlik rayonlariga tegishlidir. Shuni aytish lozimki, past tekisliklardagi suv omborlar tog‘li rayonlarnikiga qaraganda suv tarkibidagi cho‘kindilar miqdori katta bo‘ladi. Buning natijasida suv omborining yarim hajmi 25–50-yildan so‘ng loyqa bosadi va 50–100-yilda umuman ishdan chiqadi. Masalan, Qayraqum suv ombori 4,16 mlrd. m³ dan 0,413 mlrd. m³ hajmi loyqa bosgan (0,8%), Chordaryo suv omborida 3-yil ichida 5,7 mlrd. m³ dan 0,10 mlrd. m3 loyqa bosgan (0,6%) va hokazo.

Suv omborlarni sug‘orishda va gidroelektrostansiya maqsadida ishlatiladi. Bunda quyidagi hodisalar yuz beradi:

- sug‘orishga ishlatilganda, foydali hajmdagi cho‘kindilar o‘lik hajmga qarab surilib boradi;
- suv ombordan suvsevar o‘simliklarni o‘sib chiqishi qiyinlashadi;

3-jadval: Amudaryo va Sirdaryo havzalaridagi o‘zanli suv omborlari

Suv ombori	Foydali sig‘im mln. m³	Daryo
Amudaryo havzasi		
Nurek	4500	Vaxsh
Tuyamo‘yin	4500	Amudaryo
Janubiy Surxondaryo	700	Surxondaryo
Sirdaryo havzasi		
To‘xtag‘ul	14000	Norin
Chordara	4700	Sirdaryo
Qayroqqum	2500	Sirdaryo
Andijon	1750	Qoradaryo

Amudaryo va Sirdaryo oqimini boshqarishga doir asosiy o‘zanli suv omborlari O‘zbekiston tashqarisida joylashgan. Andijon, Tuyamo‘yin va Janubiy Surxondaryodagi suv omborlari bundan mustasno (5-jadval). Ushbu suv omborlarining hammasini tizimi irrigatsiya-energetika tartibida ishlash uchun loyihalashtirilgan. Hozirgi paytda Amudaryo havzasidagi oqim faqat mavsumiy boshqarilmoqda (Nurek suv omborining to‘liq sig‘imi 10,5 km³, Tuyamo‘yin omborining sig‘imi 7,3 km³).

Sirdaryo oqimi To‘xtag‘ul suv omborining irrigatsiya-energetika tartibida ishlash sharti bilan 34 km³ miqdorda belgilangan. Daryoning Tojikiston hududidagi o‘rta oqimida joylashgan Qayroqqum omborining ishchi sig‘imi 2,5 km³ ni tashkil etadi. 4,7 km³ foydali sig‘imga ega Chordara suv ombori Qozog‘iston Respublikasi etagidagi suvdan foydalanuvchilar uchun irrigatsiya tartibida ishlaydi.

Gidroelektrostansiyada qo‘llanilganda, GESni normal ishlashi uchun suv sathi NSS da ushlab turilishi qattiq talab qilinadi va natijada bu yerlarda suv sevar o‘simliklarning ko‘payish ehtimoli tug‘iladi.

Suv ombor suv resurslari va suv balansi hamda ularni daryo oqimiga ta’siri masalalarini ko‘rib chiqishda ularni kelib chiqishi bo‘yicha suv omborini tasniflashdan foydalaniladi. Shu belgi bo‘yicha suv omborlarining 3 ta eng xarakterli turlari ajratiladi:

- daryo vodiylarida yaratiladigan daryo suv omborlari;
- ko‘l suvi ko‘tarilishi oqibatida yaratiladigan ko‘l suv omborlari;

- daryo suvlari bilan maxsus olib ketiladigan moslashtirilgan kotlavanlarni to‘ldirish bilan bog‘liq ravishda yuzaga keladigan suv omborlar eng ko‘p tarqalgani daryo suv omborlari hisoblanadi.
- yerosti; dengiz suv omborlari;
- tashlama suvlarining suv ombori, kollektorlarga ajratish mumkin.

Suv omborining morfometrik belgilar bo‘yicha tasniflash, ishlarida keltirilgan. Suv yuza qismining hajmi va maydoni bo‘yicha suv omborlarini eng muvaffaqiyatli tasniflash A.V. Avakyan va V.A. Sharopov tomonidan ishda taklif qilingan. Mazkur tasniflash yer shari suv omborlarining, katta miqdori o‘lchamlarini tahlil qilishga asoslangan va yetarlicha batafsil hisoblanadi (3.3-jadval).

4-jadval: O‘lchamlari bo‘yicha suv omborlarini tasniflash

Suv omborlari kategoriyasi	To‘liq hajm, km^3	Suv yuzasi maydoni, km^2
Eng yiriklari	>50	>5000
Juda yiriklari	50-10	5000-500
Yiriklari	10-1	500-100
O‘rtacha	1-0,1	100-20
Katta bo‘lmagan	0,1-0,01	20-2
Kichik	<0,01	<2

Suv omborining asosiy ko‘rsatkichlari. Sig‘imi – 310 mln. m^3, o‘lik hajm – 47,7 mln. m^3, NPU – belgisi 238,0, GMO – belgisi 217,7, yillik loyqaviy qattiq oqim – 0,37 mln. m^3, to‘g‘onning chuqurligi – 29 m, suv yuzasi maydoni-16 km^2, to‘liq hajm – 300,0 mln.m^3, foydali hajm – 240,0 mln.m^3, damba uzunligi – 6,0 km, damba balandligi – 3,0 m. 2022-yilga kelib, suv ombori sig‘imi 274,5 mln.m^3 ni tashkil etib, ulardan 44,3 mln.m^3, o‘lik hajmga to‘g‘ri keladi. 2022-yilga kelib, foydali hajm 230,2 mln m^3 ga teng bo‘ladi.

Ekspluatatsiya xizmati qanday gidrotexnik inshooti loyihalangan, qurilgan va ishga tushirilgan bo‘lsa, shu inshootni ishlatadi. Shuning uchun biz qo‘llanmada foydalanuvchi tassavur qilishiga imkon yaratish maqsadida Respublikadagi mavjud suv omborlaridagi inshootlar haqida qisqacha ma’lumotlarni ko‘rib chiqamiz. Ekspluatatsiya qilib kelinayotgan barcha suv omborlari (quyilma, o‘zanli va o‘zanli-quyilma (aralash)) majmuasi tarkibiga kiradigan inshootlarni asosiy va yordamchi inshootlarga ajratish mumkin.

Suv ombori o‘rni (havzasi): Daryo vodiysining yonbag‘irlari, tubi va suv bosimi ta’siridagi qiyalikka ega bo‘lgan to‘g‘on bilan chegaralangan hudud yoki maydon (suv to‘plash uchun mo‘ljallangan). Suv ombori o‘rni quyidagi ko‘rsatkichlariga ega: hajmi yoki sig‘imi; suv yuzasi maydoni; suvning chuqurligi; uzunligi va eni; qirg‘oq bo‘yi uzunligi.

Suv resurslaridan foydalanishni boshqarish tizimining murakkabligi nafaqat ko‘p sonli infratuzilmalardan tarkib topganligi, balki ularning o‘zaro uzviy bog‘langanligi bilan ham ajralib turadi. Shuning uchun tizimli yondashuv (barcha sohalarda murakkab qarorlarni qabul qilishni asoslash va ular o‘rtasidagi aloqadorlikni ta’minlash) mohiyati va ahamiyatiga ko‘ra eng samarali usul hisoblanadi. Buning uchun tizimning tuzilishi va amal qilish tamoyillarini tahlil qilish va atroflicha yoritish hamda uning barcha tarkibiy elementlariga xos jihatlari, o‘zaro aloqadorligi va ichki tuzilishini tahlil qilish muhimdir. Ya’ni murakkab tizim sifatida namoyon bo‘lgan suv resurslaridan foydalanishni boshqarish tizimining alohida unsurlari va ularning o‘zaro aloqadorligini inobatga olish hamda har bir elementning tizim faoliyatidagi tutgan o‘rnini aniqlash lozim.

Suv ombori – Suv omboridan foydalanish boshqarmasill sifatida ekspluatatsiya qilinadi va suv ombori ekspluatatsiyasi boshqarmasi Irrigatsiya tizimlari havza boshqarmasiga bo‘ysunadi. Boshqarishning tarkibiy ko‘rinishi quyida keltirilgan.

Suv resurslaridan foydalanishni boshqarish tizimining tahlili nafaqat tizimning tarkibiy qismlari, balki tizimning faoliyatini muvofiqlashtirish imkoniyatlarini aniqlashni taqozo etadi. Bu holat ayniqsa, suv xo‘jaligi bo‘yicha to‘g‘ri qarorlar qabul qilish va uning ta’sir doirasini kengaytirish, samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalar. Suv resurslaridan foydalanishni boshqarish tizimining asosiy muammolaridan biri mavjud suv resurslarining istiqboldagi ehtiyojlarga mos kelmasligi, ya’ni ehtiyojni qondira olmasligidir. Ushbu muammoning yechimini suvdan foydalanish tizimini ishlab-chiqish orqali topish mumkin. Bu tizim suv sifati va hajmiga bo‘lgan ehtiyoj, ekologik xavfsizlikni inobatga olgan holda qondirish imkonini beradi.

Suv ombori ekspluatatsiya xizmati shtat tarkibi va xizmatchilar soni ekspluatatsiya ishlari hajmi, ekspluatatsiya xizmatining tuzilishi va inshootlar toifasiga bog‘liq ravishda belgilanadi. Suv omboridan foydalanish boshqarmasining xodimlar shtati O‘zbekiston Respublikasi Suv xo‘jaligi vazirligi tomonidan tasdiqlanadi.

Suv resurslaridan foydalanish tizimini tashkil etish samaradorligi nafaqat iqtisodiy, balki ekologik va ijtimoiy samaradorlik bilan baholanadi. Aynan ekologik va ijtimoiy samaradorlikning ahamiyati oshib boraveradi. Agar

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

tanlangan variant samaradorlik ko‘rsatkichiga qo‘yilgan mezonlarga to‘g‘ri kelsa, keyingi bosqichga – suv resurslaridan foydalanish tizimi boshqaruvini tashkil etishga o‘tish mumkin.

Boshqarish jarayoni oddiy, ya’ni an’anaviy hamda avtomatlashtirilgan holda amalga oshirilishi mumkin. Bu holatda suv resurslaridan foydalanishni boshqarishning avtomatlashtirilgan tizimi ikkita qism – texnologik jarayonlarni boshqarishning avtomatlashtirilgan tizimi va ma’muriy boshqarish jarayonlarining avtomatlashtirilgan tizimidan iborat bo‘ladi.

Suv xo‘jaligi murakkab boshqaruv obyekti bo‘lib, uni avtomatlashtirilgan holda boshqarishni inson ishtirokisiz tasavvur etish mushkul. Inson suv resurslaridan foydalanish tizimining ma’lum tuzilmasini tashkil etish hamda tizimning faoliyatini boshqarishda yakuniy qarorlar qabul qilishda ishtirok etadi. Bu odatda – davlat organi yoki bir guruh boshqaruv xodimlari bo‘lishi mumkin.

Agar ko‘rib chiqilayotgan variant samaradorligini har tomonlama baholash natijasida qoniqarsiz natijalar olinsa, qabul qilingan qarorlarni qayta ko‘rib chiqish lozim. Tizimni tashkil etish bosqichida, avvalo, inshoot va texnik vositalar tarkibi qayta ko‘rib chiqiladi, undan foydalanish bosqichida esa suvni taqsimlash tartibi o‘zgartiriladi. Ushbu vaziyatlarda suv xo‘jaligi majmuasining alohida ishtirokchilarini (qisman yoki butunlay) ko‘rib chiqish kerak.

Ta’kidlash o‘rinliki, respublikamizda suv resurslari iqtisodiy va ijtimoiy nuqtayi nazardan nomutanosib taqsimlangan, ya’ni aholining yashash joyi, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining joylashuvi va boshqa me’yorlarga mos emas. Masalan, suv havzalari yaqin joylashgan hududlarda suv ta’minoti yuqori va ulardan uzoqlashgan sayin suvga bo‘lgan ehtiyoj oshib boradi. Ushbu ehtiyoj yildan yilga oshib boraveradi, chunki suv hajmi ko‘paymaydi, aholi soni hamda maishiy xizmat, sanoat, qurilish va boshqa sohalar ko‘payib bormoqda. Shuning uchun, nazarimizda, yaqin istiqbolda ushbu muammoni hal etish uchun quyidagi yo‘nalishlarda tadbirlar majmuini amalga oshirish zarur:

- suv isrofgarchiligini kamaytirish yo‘li bilan suvni tejash (aylanma suv ta’minotiga o‘tish);
- sug‘orishning yangi, istiqbolli usullarini qo‘llash va sug‘orish tizimining samaradorligini oshirish;
- yerosti va yerusti suvlarini to‘g‘ri (vaqt va makonda) taqsimlash;
- sifati buzilgan suvlarni tozalash texnologiyasini joriy etish;
- muzlik va tog‘li havzalardagi suv resurslari zaxiralaridan foydalanish imkoniyatlarini topish;
- yog‘inlarni paydo qilish jarayonlariga faol ta’sir ko‘rsatish (O‘zbekiston Gidrometmarkaz ma’lumotlariga ko‘ra, nisbatan katta bo‘lmagan ya’ni 100 km2 gacha bo‘lgan maydonda yog‘inlarni paydo qilish mumkin).

Shunday qilib, suv resurslaridan foydalanishni boshqarishga ta’sir ko‘rsatish, asosan, texnik usullar (suv oqimini boshqarish, uni bir joydan ikkinchi joyga o‘tkazish, qo‘shimcha mahalliy resurslardan foydalanish) yordamida amalga oshiriladi. Bu o‘rinda qayd etish lozimki, suv resurslarini tejash va suvdan samarali foydalanishga bo‘lgan ta’sir quyidagilar orqali amalga oshiriladi:

1. **Suv va suvdan foydalanish hamda tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonunlar:** Bu qonunlar suv resurslarining samarali foydalanishini ta’minlash, suv boyliklarini muhofaza qilish, suv atrofidagi ekosistemalarni himoya qilish va suv resurslarini sifatli va tarbiyali qilishga oid bo‘lgan qoidalar va chegaralar to‘plamini o‘z ichiga oladi.
2. **Qonun osti hujjatlari:** Standartlar, chegaraviy ko‘rsatkichlar, qoida, me’yori, ruxsatnoma va litsenziyalar: Bu hujjatlar suv sohasidagi faoliyatni tartibga solish, suv resurslarini boshqarish standartlarini belgilash, suvdan foydalanishni chegaralash va tartibga solishni ta’minlash uchun ishlatiladi. Ularning mavzusi, amal qilish tartibi, shartlari, litsenziyalarni olish va ruxsatnomalar bilan bog‘liq masalalar kengaytir.
3. **Mamuriy usullar:** Yagona, hududiy va mahalliy suv resurslaridan foydalanishni boshqarish tizimini takomillashtirish: Bu usullar suv resurslarini boshqarishning ma’muriy tizimini belgilash va amalga oshirishga oiddir. Yagona, hududiy va mahalliy darajadagi boshqaruvning tashkil etilishi, resurslarning taqsimoti, foydalanishni tartibga solish, suv resurslarini muhofaza qilish va to‘g‘risida ma’lumotlarni to‘plash va tahlil qilishning tartibi va boshqalarini o‘z ichiga oladi.
4. **Iqtisodiy usullar:** Suv va oqava suvlarni tashlagan uchun haq to‘lash, oqava suvlarni tashlash uchun belgilangan me’yori buzganlik uchun jarima solish, ifloslangan suvlardan ko’rilgan zararlarni undirish, suvlarni tozalash bo‘yicha tadbirlarni amalga oshirishga dotatsiya va subsidiyalarni joriy etish, yangi ishlab chiqarish texnologiyalarini tatbiq etish uchun investitsiyalarni jalb etish va boshqalar: Bu iqtisodiy

usullar suv resurslarining samarali foydalanishini ta'minlash, suv iqtisodiyotini rivojlantirish va suvdan foydalanish jarayonini iqtisodiy bozorga moslashtirish maqsadida amalga oshiriladi. Bu usullar orqali suv resurslaridan foydalanish uchun to'lov tartibi, belgilangan me'yori va tadbirlar, investitsiyalar va subsidiyalar, yangi texnologiyalar va boshqalar amalga oshiriladi.

Bu o'rinda qayd etish lozimki, suv iste'moli bo'yicha O'zbekiston yetakchi davlat hisoblanadi. Iste'mol qilingan suv resurslarining mavjud suv resurslaridagi ulushi Amudaryo suv havzasi bo'yicha 49,7%ni, Sirdaryo suv havzasi bo'yicha 48%ni tashkil etadi. Ma'lumki, respublikamiz hududida 11,47 km^3 miqdorda ichki suv resurslari shakllanib, shundan 4,82 km^3 – Amudaryo havzasiga, 6,65 km^3 – Sirdaryo havzasiga to'g'ri keladi. Qolgan 80 foizdan ortig'i esa, transchegaraviy suv resurslari hisobiga to'ldiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. DJURABAEV O. Formation of model beekeeping facilities and modernized interindustrial communications in human bearing management //Архив научных исследований. – 2020. – №. 11.
2. Djurabaev O. Methods of the process approach in management and determination of the criterion of technological efficiency of beekeeping farms: methods of the process approach in management and determination of the criterion of technological efficiency of beekeeping farms // Archive of scientific research. – 2021. – T. 1. – No. 1.
3. Saidov M. Increasing Management Efficiency in The Electricity Sector of Uzbekistan //The 5th International Conference on Future Networks & Distributed Systems. – 2021. – С. 343-347.
4. Saidov M. S. Analysis of the economic activities of natural monopoly organizations //Инвестиции, градостроительство, недвижимость как драйверы социально-экономического развития территории и повышения качества жизни населения. – 2022. – С. 74-79.
5. Munira A. Analysis methods of the factors influencing on consumer market //Бюллетень науки и практики. – 2018. – Т. 4. – №. 2. – С. 276-282.
6. Shanazarova G. Features of innovative management strategy of the automotive industry of Uzbekistan //Архив научных исследований. – 2019.
7. Yaxyayeva I. Енгил саноат корхоналарида маҳсулот рақобатбардошлигини ошириш йўналишлари //Архив научных исследований. – 2019.

TIJORAT BANKLARI KREDIT RISKLARINI KAMAYTIRISH YO‘LLARI

Tulkinova Maftuna Anvarbek qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, magistri

Annotatsiya: O‘zbekiston tijorat banklarining moliyaviy faoliyatida kreditlar eng yuqori ko‘rsatkichga ega. Shu sababli, banklar kredit portfelining sifatini oshirishlari va kredit riskini kamaytirish usullarini takomillashtirishlari kerak. Maqolada tijorat banklarida kredit risklarining paydo bo‘lish sabablari va oqibatlari, kredit riski strategiyalari, kredit tavakkalchiligini kamaytirish yo‘llari, kredit operatsiyalarni amalga oshirishda muammoli kreditlarning yuzaga kelishi va ular bilan bog‘liq holatlar tahlil qilingan hamda tegishli xulosa va takliflar shakllantirilgan.

Kalit so‘zlar: tijorat banki, kredit, kredit riski, bozor riski, likvidlilik riski, foiz stavkasi riski, kredit siyosati, kredit riski strategiyalari, muammoli kreditlar.

Abstract: Loans have the highest index in the financial activity of commercial banks of Uzbekistan. Therefore, banks should improve the quality of their loan portfolio and improve methods of reducing credit risk. The article analyzes the causes and consequences of credit risks in commercial banks, credit risk strategies, ways to reduce credit risk, the occurrence of problem loans in the implementation of credit operations and related situations, and appropriate conclusions and proposals are made.

Key words: commercial banking, credit, credit risk, market risk, liquidity risk, interest rate risk, credit policy, credit risk strategies, problem loans.

Аннотация: Кредиты имеют самый высокий показатель в финансовой деятельности коммерческих банков Узбекистана. Поэтому банкам следует улучшить качество своего кредитного портфеля и усовершенствовать методы снижения кредитного риска. В статье анализируются причины и последствия кредитных рисков в коммерческих банках, стратегии кредитного риска, пути снижения кредитного риска, возникновение проблемных кредитов при осуществлении кредитных операций и связанные с этим ситуации, а также сделаны соответствующие выводы и предложения.

Ключевые слова: коммерческий банки, кредит, кредитный риск, рыночный риск, риск ликвидности, процентный риск, кредитная политика, стратегии кредитного риска, проблемные кредиты.

KIRISH

Bugungi kunda bank sektorida jadal ravishda raqobat kuchaymoqda, bank xizmatlariga aholi va tadbirkorlar tomonidan talab oshmoqda. Bu sohada transformatsiya jarayonlarini jadallashtirish, kelgusi yillar uchun ustuvor vazifalarni belgilab olishni taqazo etmoqda.

Bu sohani isloh qilish bo‘yicha amalga oshirilgan ishlar natijasida so‘nggi uch yilda banklar kapitali 1,8 baravarga, yillik kredit ajratish hajmi 2 baravarga ko‘paydi. 4 ta bank ilk bor “yevrobond” chiqarib, xalqaro kapital bozorlaridan 1 milliard dollar resurs olib keldi. Ipoteka-bankka strategik xorijiy investor jalb qilindi. 13 ta yangi xususiy bank tashkil etildi, Vengriya, Qozog‘iston va Gruziyaning nufuzli banklari yurtimizda faoliyat boshladi. Onlayn bank xizmatlari hajmi 2,7 barobarga oshdi[1].

Biz bilamizki tijorat bankining asosiy faoliyati riskni o‘z ichiga oladi. Bugungi kunda barcha bank tizimlarida pul-kredit munosabatlari sohasida risklarni kamaytirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Bunday risklarni kamaytirish chora-tadbirlari bank faoliyati samaradorligi va likvidligini oshirish va berilgan sharoitlarda maksimal foyda olishga erishish uchun har qanday tijorat bankining asosiy vazifalaridan biridir.

Bank xizmatlarining xilma-xilligi orasida ular faoliyatining eng muhim turlaridan biri bu kredit operatsiyalaridir. Tijorat banklari aktivlarida kreditlar eng katta va daromadli operatsiya sifatida mustahkam o‘rinni egallaydi.

Kredit riski bank tahdidlarining eng muhim tarkibiy qismidir, chunki banklarning aksariyat muvaffaqiyatsizliklari qarz oluvchilarning kreditlarni qaytarmasliklari va kredit riskini kamaytirishning ilmiy asoslangan strategiyasining yo‘qligi bilan bog‘liq. Aholi ko‘proq kreditlar ola boshladi, qaytarishga shoshilmayapti va shu bilan kredit qulligiga tushib qolgan.

Aynan ushbu jihat bilan bog‘liq ravishda bankda iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashda kreditlash jarayonini yaxshilash, kreditlash jarayonida yuzaga keladigan kredit risklarni bartaraf qilish va kamaytirish yo‘llarini ishlab chiqish, va shu orqali, kreditlash jarayoni sifatini yanada oshirish, talab-ehtiyojlarini to‘la qondirish, bankning iqtisodiy rivojlanishi va moliyaviy barqarorligini ta’minlash asosiy vazifalardan bo‘lib qolmoqda.

Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi PF–5992-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan “2020–2025-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmonida kredit portfeli va tavakkalchiliklarni boshqarish sifatini yaxshilash, kreditlash hajmlarining mo‘tadil o‘sishiga amal qilish respublika bank tizimini isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlari sifatida belgilangan [2]. Bu esa, o‘z navbatida, kredit riskini kamaytirish masalasini dolzarb ekanligidan dalolat beradi.

Shu bois, kredit risklarni kamayatirishning zamonaviy usullarini respublikamiz tijorat banklari faoliyatiga keng ko‘lamda tatbiq etish va buning asosida kredit samaradorligiga erishish bugungi kunda bank sohasidagi dolzarb masalalardan biridir.

ADABIYOTLAR SHARHI

F. Xolmamatovning fikriga ko‘ra, tijorat banklari kredit portfelining sifatini oshirish uchun kreditlar bo‘yicha ehtimoliy yo‘qotishlarni qoplash uchun zaxiralar shakllantirish metodikasini takomillashtirish maqsadida kreditlarning sifatini real baholash va ularga zaxira tashkil etish bo‘yicha quyidagi mezonlar taklif etilgan: substandart kreditlar bo‘yicha 1 foizdan 10 foizgacha; qoniqarsiz kreditlar bo‘yicha 11 foizdan 25 foizgacha; shubhali kreditlar bo‘yicha 26 foizdan 50 foizgacha; umidsiz kreditlar bo‘yicha 100 foizgacha [3].

Sh. Abdullayeva xulosasiga ko‘ra, bank amaliyotida risk har doim ham kutilmagan hodisa emas. Bank faoliyatining barcha turi risk bilan bog‘liq. Bank shu faoliyat turi yoki operatsiya riskli ekanligini bilib turib, shu operatsiyani amalga oshirishga qaror qiladi yoki amalga oshiradi va u barcha hollarda shu operatsiya natijasida yuqori daromad olishni rejalashtiradi [4].

L. Mamayeva ta’kidlaganidek, “Kredit risklari quyidagi holatlar tufayli yuzaga kelishi mumkin: qarz oluvchi faoliyat yuritayotgan biznes, iqtisodiy yoki siyosiy muhitdagi kutilmagan salbiy o‘zgarishlar tufayli qarzdorning kelajakda adekvat pul oqimini yarata olmasligi; berilgan kredit bo‘yicha garov ta’minotining kelajakdagi qiymati va sifati (likvidligi va bozorda sotilishi) bo‘yicha noaniqlik; qarz oluvchining ishbilarmonlik obro‘sidagi inqirozlar tufayli” [5].

M. Matovnikovning fikriga ko‘ra, “Tijorat banklarining uzoq muddatli kreditlash amaliyotini takomillashtirishga to‘sqinlik qilayotgan asosiy omil bo‘lib, banklarda uzoq muddatli resurslarning yetishmasligi hisoblanadi. Ushbu muammoni hal etishning oddiy va real usuli bo‘lib, likvidli aktivlarni garovga qo‘ygan holda Markaziy bankdan kredit olish hisoblanadi” [6].

N. Sokolinskayaning fikricha, risklarni diqqat bilan kuzatish, sifatli kredit yig‘ma jildini shakllantirish, kreditlash jarayonini boshqarish uchun yaxshi ma’lumotlar bazasiga ega bo‘lish kreditning sifat mazmunini ta’minlashning asosiy jihatlari hisoblanadi [7].

J. Sinkining xulosasiga ko‘ra, tijorat banklari faoliyatidagi kredit riskining darajasini baholashda kredit oluvchi mijozning pul oqimini tahlil qilish muhim rol o‘ynaydi. Uning pul oqimi tahlili quyidagi dolzarb savollarga javob topish imkonini berishi kerak:

- mijozning sof foydasi uning uzoq muddatli qarzlarining joriy qismini to‘lash uchun yetarlimi?
- kompaniya aynan qancha miqdorda pul mablag‘lari oladi?
- kompaniya o‘z operatsiyalarini qanday moliyalashtiradi?
- kompaniyaning joriy holatini rahbariyatning qaysi xatti-harakatlari yoki qaysi tashqi ta’sirlar belgilaydi [8].

I. Yudinaning xulosasiga ko‘ra, rivojlanayotgan davlatlarda tijorat banklari aktivlarining daromadliligi bevosita kredit riski darajasiga bog‘liq bo‘lib, milliy valyutaning qadrsizlanishi natijasida xorijiy valyutada kredit olgan mijozlarni kreditni qaytara olmay qolishlari kredit riski darajasini oshib ketishiga olib keladi [9].

V. Usoskinning fikricha, bankning kreditlardan oladigan daromadlari bevosita risklarni boshqarish bilan bog‘liq bo‘lib, ularning kredit portfeli risklarning barcha asosiy turlariga: likvidlilik riski, foiz riski, kredit riskiga moyildir [10].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot metodologiyasi sifatida tadqiqotni olib borish jarayonida taqqoslash, guruhlash, mantiqiy fikrlash, ilmiy mushohada, analiz va sintez, tizimli yondashuv, statistik hamda qiyosiy tahlil, kuzatuv va boshqa usullardan unumli foydalanilgan. Shuningdek, kredit risklari bilan bog‘liq nazariy tushunchalarni to‘plash va tahlil qilish uchun adabiyotlarni ko‘rib chiqish va konseptual asos usullaridan foydalanildi.

Mavzuni yoritishda ilmiy texnikaviy axborot manbalaridan, ya’ni darsliklar, o‘quv qo‘llanmalar, xorijiy adabiyotlar, davriy matbuot, ilmiy-amaliy anjuman to‘plamlari va internet ma’lumotlaridan foydalanildi.

Shuningdek, ilmiy maqolani yoritishda nazariy va uslubiy asosi sifatida O‘zbekiston Respublikasining qonunlari, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari, iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy sohalardagi taniqli olimlarning tijorat banklarida kredit risklarini kamaytirish masalalari bo‘yicha izlanishlari va ilmiy asarlari, ularning mazmun, mohiyati o‘rganildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Kredit riski – moliyaviy dunyoda ishlatiladigan atama bo‘lib, berilgan kreditlarni o‘z vaqtida va to‘liq qaytmasligi natijasida bankning zarar ko‘rish xavfidir [11]. Mijozning kredit xavfi uning qarzlarini o‘z vaqtida va iqtisodiy jihatdan samarali to‘lash qobiliyati bilan belgilanadi. Mijozning kreditga layoqatliligiga uning moliyaviy holati, jumladan, uning qarzlari, daromadlari, aktivlari va majburiyatlari darajasi ham ta’sir qiladi.

Kredit riskini yuzaga keltiruvchi omillar ikki guruhga ajraladi:

- tashqi omillar;
- ichki omillar.

Shuni ta’kidlash kerakki, kredit risklarining ko‘pligiga makro va mikroiqtisodiy omillar ta’sir qiladi. 1-rasmda riskni yuzaga keltiruvchi omillarining tarkibi aniq ko‘rsatilgan.

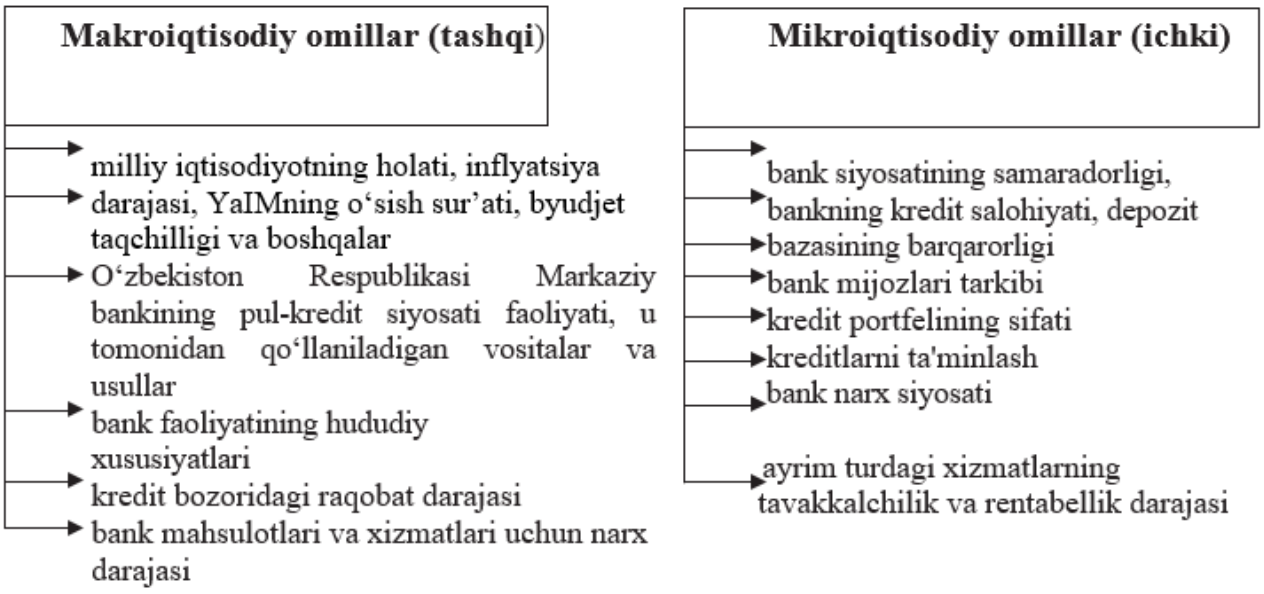
Kredit riskining yuzaga kelishiga ta’sir etuvchi asosiy makroiqtisodiy omil bank faoliyat yuritayotgan hudud iqtisodiyotining umumiy holati hisoblanadi. Mikroiqtisodiy omillarga esa omonatlarning tuzilishi va barqarorligiga bog‘liq bo‘lgan bankning kreditlash salohiyati darajasi kiradi.

Kredit riskining yuzaga kelishiga va uning butun iqtisodiyotga ta’sir etuvchi mikroiqtisodiy omillar kredit riski muammosi banklar faoliyati va ularning mijozlar bilan munosabatlari doirasidan tashqarida ekanligini ko‘rsatadi. Tijorat banklari tomonidan kredit risklarini kamaytirish umumiy jarayonning faqat bir qismidir.

Kredit riskini minimallashtirish bank rahbariyati tomonidan kredit operatsiyalarini amalga oshiruvchi xodimlarga ta’sir ko‘rsatish orqali ijobiy moliyaviy natijaga erishiladi. Bunday boshqaruvning asosiy maqsadi kreditning qaytarilishini kafolatlash va kredit operatsiyasidan daromad olishdir. Puxta ishlab chiqilgan kredit risklarini minimallashtirish tizimi yuzaga kelayotgan kredit risklarini o‘z vaqtida aniqlash, baholash va kamaytirish imkonini beradi.

Shuni ta’kidlash kerakki, bank risklarni kamaytirishgaga o‘z faoliyatining muhim raqobatdosh ustunligi va strategik yo‘nalishi sifatida qaraydi.

Kredit riskining potentsial xavfli oqibatlaridan kelib chiqqan holda, kreditlarni baholash, boshqarish, nazorat qilish, monitoringni amalga oshirish va qaytarish uchun bank imkoniyatlarini tahlil qilish kerak. Kredit risklarini kamaytirishning umumiy tahlili bank siyosati va amaliyotini tahlil qilishni o‘z ichiga oladi.

1-rasm: Riskni yuzaga keltiruvchi omillar[1]

1 Muallif tomonidan tayyorlandi.

Kreditlar tijorat banklari aktivlarining umumiy hajmida yuqori salmoqni egallaganligi sababli, kredit riski darajasining oshishi tijorat bankining likvidliligi va to‘lovga layoqatlikliga nisbatan kuchli salbiy ta’sirni yuzaga keltiradi.

Kredit riski qarz oluvchining qarz olish qobiliyatini aniqlashda hal qiluvchi omil hisoblanadi. Qarz oluvchining kredit reytingi banklar kredit berishda hisobga olinadigan eng muhim omillardan biridir. Kredit reytingining yuqori bo‘lishi bankning mijozga kredit berish ehtimoli ko‘proq ekanligini bildirsa, past kredit reytingi bankning mijozga qarz berishdan bosh tortish ehtimolini bildiradi.

Kredit riskining uchta asosiy turi mavjud:

- **Bozor riski.** Bozor tavakkalchiligi bozordagi o‘zgarishlar tufayli qimmatli qog‘oz yoki aktiv qiymatining pasayishi xavfini anglatadi. Ushbu turdagi risk odatda aksiyalar, obligatsiyalar kabi investitsiyalar bilan bog‘liq.
- **Foiz riski.** Foiz riski kredit bo‘yicha foiz stavkasining oshishi yoki kamayishi xavfini anglatadi. Ushbu turdagi risk sof daromadning kamayishi va kapital qiymatining ma’lum qismining yo‘qotilishi sifatida talqin qilinishi mumkin.
- **Likvidlik riski.** Likvidlik riski deganda kompaniyaning pul mablag‘lari yoki boshqa aktivlari yetarli emasligi sababli o‘z moliyaviy majburiyatlarini bajara olmasligi xavfi tushuniladi. Ushbu turdagi risk odatda berilgan kreditlarni o‘z vaqtida va to‘liq qaytmasligi bilan bog‘liq.

Kredit riski strategiyasi – bu moliya institutlari tomonidan kredit portfellari bilan bog‘liq risklarni aniqlash va baholash, minimallashtirish uchun foydalaniladigan jarayon. Kredit riski strategiyasining maqsadlari kredit portfelining xavfsizligi va mustahkamligini ta’minlash, qarz oluvchilar tomonidan to‘lanmaslik natijasida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan yo‘qotishlarni minimallashtirish va aktivlardan maqbul daromad olishdir.

Kredit risklarini kamaytirish strategiyasi – bu qarz oluvchining to‘lovga layoqatsiz bo‘lish xavfini kamaytirish rejasi hisoblanadi. Kredit riskini kamaytirish strategiyasini amalga oshirishning beshta asosiy bosqichi mavjud:

2-rasm: Kredit riskini kamaytirishning 5 ta asosiy bosqichlari[2]

Kredit riskini kamaytirishning asosiy elementlari quyidagilardir:

1. Kredit tahlili – kredit riskini boshqarishda birinchi qadam qarz oluvchining kreditga layoqatliligini baholashdir. Bu qarz oluvchilarning moliyaviy hisobotini, kredit tarixini va boshqa tegishli ma’lumotlarni baholashni o‘z ichiga oladi.
2. Kredit reytingi – qarz oluvchining kreditga layoqatliligi aniqlangach, keyingi bosqichda qarz oluvchiga kredit reytingi beriladi. Ushbu reyting bir qator omillarga asoslanadi, jumladan, qarz oluvchilarning kredit tarixi, qarz yuki va moliyaviy barqarorlik.

2 Muallif tomonidan tayyorlandi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

3. Kredit ta’siri – kredit reytingi berilgandan so‘ng, tashkilotning ushbu qarz oluvchiga ta’siri miqdori aniqlanadi. Bu qarz oluvchining to‘lanmagan qarz miqdorini va tashkilot ushbu qarz oluvchiga kredit berish orqali o‘z zimmasiga oladigan xavf darajasini o‘z ichiga oladi.
4. Kredit siyosati – muassasa ma’lum bir qarz oluvchiga ta’sir qilish darajasini aniqlab, baholagandan so‘ng, u o‘zining kreditlash xatti-harakatlarini boshqarish uchun kredit siyosatini ishlab chiqadi. Bu siyosat eng kam kredit ballari, maksimal kredit summalari va kredit liniyasiga kimlar tomonidan tasdiqlanishi mumkin bo‘lgan boshqa cheklovlar bo‘yicha ko‘rsatmalarni o‘z ichiga olishi mumkin.
5. Kredit tekshiruvi – vaqti-vaqti bilan muassasa qarz oluvchilarga ta’sir qilish darajasini ko‘rib chiqishi va o‘zgaruvchan xavf darajasini aks ettirish uchun kredit siyosatini yangilashi kerak. Ushbu ko‘rib chiqish odatda kredit skoring modellari yordamida amalga oshiriladi, ular o‘tmishdagi to‘lovlar tarixi va joriy qarz majburiyatlari kabi turli omillarni baholaydi.

3-rasm: Kredit riskini kamaytirishning asosiy elementlari[3]

Kredit riskini kamaytirish xavfsiz va ishonchli kredit portfelini saqlashning muhim qismidir. Kredit riskini kamaytirishning asosiy elementlarini tushunish va ushbu tamoyillarni alohida qarz oluvchilarga qo‘llash orqali moliya institutlari mumkin bo‘lgan yo‘qotishlarni minimallashtirishi va aktivlarning maqbul daromadlilik darajasiga erishishi mumkin.

Kredit riskining 3 ta asosiy turi mavjud:

1. Kimgadir qarz berishdan kelib chiqadigan kredit riski: Bu qarz oluvchining kreditni qaytarmasligi xavfi.
2. Qarz olishdan olingan kredit riski: Bu qarz beruvchining qarz oluvchidan pulni qaytarib ololmasligi xavfi.
3. Kompaniyaga sarmoya kiritishdan kelib chiqadigan kredit riski: Bu kompaniya investitsiyalarni qaytarib bera olmasligi xavfi.

Kredit bilan bog‘liq bo‘lgan yana 2 ta risk turi mavjud:

1. Defolt riski: Qarz oluvchi qarzni to‘lamagan taqdirda ham qarzni to‘lamaslik xavfi.
2. Kontragent riski: Bitimdagi bir tomon o‘z majburiyatlarini bajara olmasligi xavfi.

Bundan tashqari “kredit riski” kategoriyasi “muammoli kredit” tushunchasi bilan bevosita bogliqdir. Muammoli kreditlar kredit risklarining amaldagi yaqqol namoyon bo‘lishining natijasidir, chunki bu bank tomonidan kredit risklarini to‘g‘ri boshqara olmaslik oqibati bo‘lib hisoblanadi.

3 Muallif tomonidan tayyorlandi.

Tijorat banklari kredit porfelining samaradorlik darajasini tavsiflovchi asosiy ko‘rsatkichlardan biri muddati o‘tgan kreditlarning jami kredit qo‘yilmalari hajmidagi salmog‘ini o‘zgarishi hisoblanadi. Xalqaro bank amaliyotida bu ko‘rsatkichning yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan mo‘tadil darajasi 3 foizni tashkil qiladi.

1-jadval: Tijorat banklari kredit qo‘yilmalari va muammoli kreditlar ulushi[4]

Sana	Kreditlar, mlrd so‘mda			Muammoli kreditlar (NPL), mlrd so‘mda			Muammoli kreditlarning jami		
	Jami	shundan:		Jami	shundan:		Jami	shundan:	
		davlat ulushi mavjud banklar	boshqa banklar		davlat ulushi mavjud banklar	boshqa banklar		davlat ulushi mavjud banklar	boshqa banklar
01.01.2022	326385,6	280073,6	46311,9	16974,00	15068,80	1905,2	5,2	5,4	4,1
01.01.2023	390048,9	324680,8	65368,2	13992,40	12643,30	1349,1	3,6	3,9	2,1
01.01.2024	471 405,5	333 298,1	138 107,4	16 621,4	13 267,2	3 354,2	3,5	4,0	2,4

Tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlar hajmi yil sayin oshib bormoqda. Xususan, so‘nggi uch yilda 44,4 foizga oshib, 2024-yil yanvar holatiga 471 trln. so‘mdan ortiqni tashkil etdi.

Berilgan kreditlarning aksariyat katta qismi davlat ulushi mavjud tijorat banklari hissasiga to‘g‘ri kelmoqda. Xususan, 2022-yilda 85,8 foiz, 2023-yilda 83,2 foiz va 2024-yilda 70,7 foizni tashkil etmoqda. Davlat ulushi mavjud tijorat banklari ulushining pasayishi bank tizimi uchun ijobiy holat hisoblanib, buni boshqa banklar tomonidan berilgan kreditlarning ortganligi bilan izohlash mumkin.

O‘z navbatida, muammoli kreditlarning jami kreditlardagi ulushi 2022-yilda 5,2 foizga yetib, eng yuqori ko‘rsatkichni qayd etgan. Buning asosiy sababi, 2021-yilda ro‘y bergan pandemiya bo‘lib, kredit oluvchilarga kredit va foizlarni qaytarishda imtiyoz berilishi (to‘lov muddatini kechiktirilishi) hisoblanadi.

Ko‘rilgan choralar natijasida, muammoli kreditlar ulushini 2022-yilda 1,6 foizga yoki 2023-yil 1-yanvar holatiga 3,6 foizgacha (14 trln so‘m) kamayishiga erishildi.

2024-yil 1-yanvar holatiga muammoli kreditlar 16,6 trln. so‘mga bo‘lgan bo‘lsada, lekin shu bilan birga jami kreditlardagi ulushi 3,5 foiz bo‘lib, 2023-yilga nisbatan 0,1 foizga kamaygan.

Muammoli kreditlarning asosiy qismi davlat ulushi mavjud tijorat banklari hissasiga to‘g‘ri kelmoqda.

Ma’lumki, tijorat banklari faoliyatida xavfli bo‘lgan kredit qo‘yilmalar – bu muammoli kreditlar shakliga kirgan qo‘yilmalardir. Substandart va undan past tasniflangan kreditlar muammoli kreditlar toifasiga kiradi.

Kreditning o‘z vaqtida qaytarilmasligini va shu sababli muammoli ssudaning yuzaga kelishini quyidagi belgilar orqali bilish mumkin:

- qarz oluvchi tomonidan belgilangan muddatda balansning taqdim etilmasligi;
- debitorlik qarzning birdaniga o‘sib ketishi;
- qisqa muddatli aktivlar ulushining kamayishi;
- qisqa muddatli kreditorlik qarzlarning noproporsional o‘sishi;
- likvidlik koeffitsiyentining pasayishi;
- aktivlar tarkibida asosiy kapital ulushining oshishi;
- savdo hajmining pasayishi;
- muddati o‘tgan qarzlarning o‘sishi;
- operatsion faoliyatdan ko‘rilgan zararlarning paydo bo‘lishi.

Markaziy Bankning ma’lumotlariga ko‘ra davlat ulushiga ega bo‘lgan tijorat banklarining NPL ko‘rsatkichi 2024- yil 1-mart holatiga o‘sish dinamikasini ko‘rsatgan. Tahlillar natijasi shuni ko‘rsatmoqdaki, tijorat banklaridagi NPL ko‘rsatkichi 0,1 foizdan 13,8 foizgacha tebranmoqda. Tahlil doirasida NPL ko‘rsatkichining eng yuqori darajasi Biznesni rivojlantirish bankida qayd etilgan bo‘lib, 2024-yil mart holatiga 13,8 foizni tashkil etmoqda. Eng ijobiy ko‘rsatkich esa Poytaxt bankning kredit portfelida, NPL u yerda 0,1 foizni tashkil etmoqda (2-jadval).

4 O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ma’lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

2-jadval: Tijorat banklarining muammoli kreditlari (NPL) to‘g‘risida 2024-yil 1-mart holatiga ma’lumot5

№	Bank nomi	Kredit portfel	Muammoli kredilar (NPL)	Muammoli kreditlarning jami kreditlardagi ulushi
Jami		**472 407**	**20 850**	**4,4%**
Davlat ulushi mavjud banklar		331 151	16 142	4,9%
1	O‘zmilliybank	98 797	3 400	3,4%
2	O‘zsanoatqurilishbank	57 397	2 489	4,3%
3	Agrobank	54 498	2 020	3,7%
4	Asaka bank	38 398	1 875	4,9%
5	Xalq banki	24 666	1 841	7,5%
6	Biznesni rivojlantirish banki	21 104	2 905	13,8%
7	Mikrokreditbank	14 199	912	6,4%
8	Turon bank	12 073	305	2,5%
9	Aloqa bank	9 938	394	4,0%
10	Poytaxt bank	81	0,1	0,1%
Boshqa banklar		141 256	4 709	3,3%

Kredit riski strategiyalarining afzalliklari:

Kredit riskini boshqarish – bu kreditlar va boshqa moliyaviy majburiyatlarni bajarmaslik xavfini baholash, boshqarish va kamaytirish jarayoni. Buni risklarni boshqarishning “tayanch toshi” deb hisoblash mumkin, chunki u potentsial yo‘qotishlardan himoyalanishning birinchi chizig‘i hisoblanadi.

Kredit riskini kamaytirishning samarali strategiyalarini qo‘llash ko‘plab afzalliklarga ega. Ehtimol, eng aniq foyda, bu moliyaviy yo‘qotish xavfini kamaytirishga yordam beradi. To‘g‘ri bajarilgan taqdirda, kredit riskini kamaytirish kredit portfelidagi kamchiliklarni aniqlash va tuzatishga yordam beradi, bu esa moliyaviy barqarorlikni oshirishga olib keladi.

Kredit riskini samarali kamaytirishning yana bir muhim afzalligi shundaki, u moliyaviy epidemiya xavfini aniqlash va kamaytirishga yordam beradi. Bir kompaniyaning krediti zaif bo‘lsa, bu kompaniya bilan shug‘ullanadigan boshqa kompaniyalar ham zarar ko‘rishi mumkin. Ushbu risklarni erta aniqlash va yumshatish orqali kompaniyalar zaiflashgan kredit profilining ularning umumiy biznesiga ta’sirini cheklashlari mumkin.

Kredit risklarini kamaytirish, shuningdek, operatsion samaradorlikni oshirish va qaror qabul qilish kabi boshqa afzalliklarni ham taqdim etadi. Alohida operatsiyalar bilan bog‘liq risklarni tezda baholash imkoniyatiga ega bo‘lgan kompaniyalar o‘z resurslarini qanday taqsimlash haqida ko‘proq ma’lumotga ega bo‘lishlari mumkin.

Kredit riski strategiyasidagi muammolar:

1. Kredit risklarini aniqlash: Har qanday kredit riski strategiyasining birinchi bosqichi sizning kompaniyangiz duch kelishi mumkin bo‘lgan kredit risklarining har xil turlarini aniqlashdir. Buni kompaniyangizning kredit faylini ko‘rib chiqish va tijorat, iste’mol yoki ipoteka kreditlari kabi eng ko‘p duch keladigan kredit turini aniqlash orqali amalga oshirish mumkin.
2. Kreditga layoqatli qarz oluvchilarni aniqlash: Sizning kompaniyangiz duch keladigan kredit risklari turini aniqlaganingizdan so‘ng, kreditga layoqatli qarz oluvchilar pulini topishingiz kerak. Bu davlat yozuvlarini ko‘rib chiqish yoki potentsial qarz oluvchilar bilan suhbatlashish kabi turli usullarni qo‘llash orqali amalga oshirilishi mumkin.
3. Riskni baholash: kreditga layoqatli qarz oluvchilar pulini aniqlaganingizdan so‘ng, siz ularning riskini baholashingiz kerak. Buni ularning moliyaviy tarixini tahlil qilish va uni kompaniyangizning risk profili bilan solishtirish orqali amalga oshirish mumkin.
4. Kredit riskini monitoring qilish va sozlash: Sizning pulingizdagi qarz oluvchilarning tavakkalchiligini baholaganingizdan so‘ng, siz ularning kreditga layoqatliligini kuzatishingiz va kerak bo‘lganda kompaniyangizning tavakkalchilik darajasini o‘zgartirishingiz kerak bo‘ladi. Bu kredit reytinglarini diqqat bilan kuzatib borish, qarz oluvchilar pulingizni davriy ko‘rib chiqish yoki kredit monitoringi xizmatlariga sarmoya kiritish kabi turli usullar bilan amalga oshirilishi mumkin.

5 O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ma’lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari.

Kredit riskini kamaytirish moliyaviy rejalashtirishning muhim qismi bo‘lib, u barcha o‘lchamdagi tashkilotlar uchun zarurdir.

Kredit riskini kamaytirish moliyaviy rejalashtirishning asosiy qismidir. Kredit riskini kamaytirishning maqsadi moliya muassasalarining kreditlar va boshqa kredit shakllaridan yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan yo‘qotishlarga duchor bo‘lishini kamaytirishdir. Kredit riskini samarali kamaytirish uchun moliya muassasalari bir qator tartibga soluvchi talablarga rioya qilishlari kerak.

Muhim talablardan biri bankda kreditlash jarayonini tashkil etish va kredit riskini boshqarish kuzatuv kengashi tomonidan tasdiqlangan kredit siyosati doirasida amalga oshirilishidir. Bankning kredit siyosati bu kreditlash jarayonida yuzaga keluvchi tavakkalchilikni boshqarishda bank rahbariyati tomonidan qabul qilinadigan choralar va uslublarni belgilovchi hamda bank rahbariyati va xodimlarini kreditlar portfelini samarali boshqarishga doir ko‘rsatmalar bilan taminlovchi hujjatdir. Boshqacha qilib aytganda, kredit siyosati bank kredit resurslarini joylashtirish sohasidagi qarorlar qabul qilish imkonini beruvchi qoida va cheklanishlar majmui hisoblanadi.

Bankda kredit tavakkalchiligini boshqarish maqsadida kredit siyosati quyidagilarni o‘z ichiga olishi kerak:

- kredit tavakkalchiligini boshqarish tizimi ishtirokchilarining vazifalari, vakolatlari, majburiyatlari taqsimoti hamda o‘zaro ishlash tartibini inobatga olgan holda tavakkalchiliklarni boshqarish tizimining tashkiliy tuzilmasini;
- kredit tavakkalchiligining chegaralarini belgilash tartibini;
- kredit tavakkalchiligini aniqlash, baholash, monitoring qilish, nazorat qilish, kamaytirish va kredit tavakkalchiligi haqida hisobot berish tartibini;
- kredit tavakkalchiligini boshqarish va monitoringini amalga oshirishga qo‘yilgan talablarni;

muammoli kreditlarni avvaldan (dastlabki bosqichda) aniqlashga qo‘yilgan talablarni;

- kreditlarning to‘planishiga (konsentratsiyasi), shu jumladan kredit mahsulotlari, iqtisodiyot tarmoqlari, hududlar, garov ta’minoti turi, valyutasi va qarz oluvchilar guruhi kesimida to‘planishiga (konsentratsiyasi) nisbatan qo‘yilgan talablarni;
- kredit tavakkalchiligini stress-testdan o‘tkazishga qo‘yilgan talablarni;
- kredit tavakkalchiligi nazorati bo‘yicha tayyorlanadigan hisobot shakllarini, ularni taqdim etish tartibi va davriyligini [12].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tijorat banklari faoliyatining jadal tarzda rivojlanishi yangi bank xizmatlarining, shu jumladan, elektron formatda ko‘rsatilayotgan moliyaviy xizmatlaming soni va hajmining oshishiga olib kelmoqda.Bu esa, o‘z navbatida, banklar faoliyatidagi risk darajasining ham oshishiga olib kelmoqda. Tijorat banklari aktivlarining umumiy hajmida eng katta salmoqqa ega bo‘lgan aktiv kreditlar bo‘lganligi sababli, kredit riskini baholash va boshqarish muhim, o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi. Bozor munosabatlari sharoitida tijorat banklarining kreditlash faoliyatini to‘g‘ri tashkil etish hamda ular bilan bog‘liq bo‘lgan risklarni minimallashtirish, shuningdek, kredit operatsiyalarining sifatini oshirish tijorat banklarining asosiy vazifalaridan biridir.

Bizning fikrimizcha mamlakatimiz tijorat banklari tomonidan kredit risklarini oldini olish maqsadida quyidagi takliflarni keltirish maqsadga muvofiq deb o‘ylaymiz:

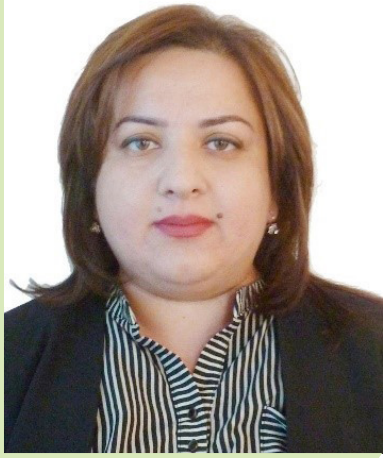
- xalqaro bank amaliyotida kredit risklarini baholashning Simulation Scenario, Monte Carlo, Delfi, Stress testing, Historical Simulation usullari, shu bilan birga balli baholash usullarini o‘rganib, O‘zbekistonga mos keluvchi bu usullarni O‘zbekiston bank amaliyotida qo‘llanilishini taklif qilamiz. Bu risklarni baholashda hilma-hillik bo‘lishi va buning natijasida birining kamchiligi ikkinchi usul yordamida to‘ldirilishiga yordam beradi.
- banklarga kredit uchun kelib tushgan arizaga atroflicha yondashuv, ya’ni daslabki monitoringni to‘g‘ri va mukammal amalga oshirish. Bu yerda birinchi navbatda mijozning xarakteriga, uning moliyaviy ahvoliga, biznes hamkorlari orasidagi mavqeiga hamda ushbu sohadagi tajribasiga asosiy e’tiborni qaratish;
- kredit skoring tizimini rivojlantirish lozim, shu bilan birga xususiy kredit byurolarini ko‘proq tashkil etilishi, uarda raqobat muhitining tashkil etilishini ta’minlash lozim.

- kredit majburiyatlarini sug‘urtalashni takomillashtirish lozim. O‘zbekistonda bank va sug‘urta tashkilotlari amaliyotida ta’minotni, mulkni sug‘urtalash amalga oshirilmoqda, lekin kredit risklarni sug‘urta qilish hali yo‘lga qo‘yilgani yo‘q. Kredit risklarni sug‘urta qilishni yo‘lga qo‘yilishini ta’minlash lozim.
- kredit portfeli sifatini yaxshilash uchun kafil moliyaviy holatini doimiy monitoring qilib borish lozim. Kafil bergan yuridik va jismoniy shaxsning moliyaviy holati har doim ham yuqori darajada bo‘lavermaydi. Kafil moliyaviy holatining kreditlash davri ichida yomon bo‘lishi kredit riskini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. https://president.uz/oz/lists/view/6875.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi PF–5992-sonli “2020–2025-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni.
3. Xolmamatov F. K. Tijorat banklarining kreditlash amaliyotini takomillashtirish. I. f.b.f.d. diss. avtoref. – Toshkent, 2019. – B. 25.
4. Abdullayeva Sh.Z. Bank risklari va kreditlash. –T.: “Moliya” 2012, –304 b.
5. Мамаева Л.Н. Управление рисками: учеб. пособие. М.: дашков и Ко. 2015.
6. Матовников М.Ю. Банковская система России и долгосрочные ресурсы//Деньги и кредит. – Москва, 2013. – №5. – С. 19.
7. Соколинская Н. Э. Проблемы менеджмента кредитного портфеля в современных условиях//Банковское дело. – Москва, 1999. – №9. – С. 18–19.
8. Синки Дж. Финансовый менеджмент в коммерческом банке и в индустрии финансовых услуг. Пер. с англ. – М.:Альпина Паблишер, 2017. – С. 485 – 486.
9. Юдина И. Н. Банковская система в развивающихся экономиках: опыт становления, развития и кризисов. Монография. – М.: ИНФРА-М, 2013. – С. 230–231.
10. Усоскин В. М. Современный коммерческий банк: управление и операции. – М.:ЛЕНАНД, 2019. – С. 218.
11. Isakov J.Y., Adilova Z.Dj., Xonto‘rayev B.A “Bank risklari” O‘quv qo‘llanma “Iqtisodiyot” Toshkent – 2020.
12. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki 2023-yilda 18-apreldagi 3427-sonli “Banklar va banklar guruhlarining tavakkalchiliklarni boshqarish tizimiga doir talablar to‘g‘risida”gi Nizomi.
13. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankning ma’lumotlari.

THE USE OF INTELLECTUAL SYSTEMS IN THE IMPROVEMENT OF THE EDUCATIONAL PROCESS MANAGEMENT SYSTEM IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Umarova Dilfuza Rakhmatilla qizi
Tashkent State Transport University Associate Professor
of Corporate Management Department

Abstract: This article analyzed the theory of using intellectual systems that manage quality assurance in higher education institutions, and studied its scientific and practical results. The article covered a review of scientific theoretical views, an analysis of the literature on intelligent systems and LMS. The intellectual systems used in the higher education system of Uzbekistan were studied and analyzed. The design and implementation of the intelligent educational management system was analyzed using Fuzzy Clustering algorithm models.

Key words: Intellectual information system, quality management process, LMS, e-learning, electronic university.

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida sifatni ta'minlashni boshqaradigan intellektual tizimlardan foydalanish nazariyasi tahlil qilingan va uning ilmiy va amaliy natijalari o'rganilgan. Maqolada ilmiy nazariy qarashlar sharhi, intellektual tizimlar va LMS bo'yicha adabiyotlar tahlili yoritilgan. O'zbekiston oliy ta'lim tizimida qo'llanilayotgan intellektual tizimlar o'rganilib, tahlil qilindi. Intellektual ta'limni boshqarish tizimini loyihalash va joriy etish Fuzzy Clustering algoritm modellari yordamida tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: Intellektual axborot tizimi, sifatni boshqarish jarayoni, LMS, e-learning, elektron universitet.

Аннотация: В данной статье проанализирована теория использования интеллектуальных систем управления обеспечением качества в высших учебных заведениях, изучены ее научные и практические результаты. В статье представлен обзор научно-теоретических взглядов, анализ литературы по интеллектуальным системам и LMS. Были изучены и проанализированы интеллектуальные системы, используемые в системе высшего образования Узбекистана. Проектирование и реализация интеллектуальной системы управления образованием были проанализированы с использованием моделей алгоритма нечеткой кластеризации.

Ключевые слова: Интеллектуальная информационная система, процесс управления качеством, LMS, электронное обучение, электронный университет.

INTRODUCTION

Currently, the higher education system is paying a lot of attention to the use of smart learning environments in the organization of teaching processes. In this regard, the issue of managing the educational process based on the introduction of information and communication technologies in our country was raised. The Law of the Republic of Uzbekistan "On the National Personnel Training Program" dated August 29, 1997 and the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated May 30, 2002 "On Further Development of Computerization and Introduction of Information and Communication Technologies" prompted the beginning of reforms in the field of education.. According to the decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan "On measures to introduce the form of distance education in higher education institutions", the fields of bachelor›s education and master›s degree, where it is not possible to introduce the form of distance education determination of specialties by the Ministry of Higher and Secondary Special Education, organization of distance education using a special platform or using existing platforms, determination of the procedure for the admission of students to distance education and the organization of the educational process, as well as distance education Issues of organization of education quality monitoring were shown.

ANALYSIS OF LITERATURE ON THE SUBJECT

A.V. Ostroux›s work promoting the conceptual foundations of using intelligent information systems should be highlighted. The problems of the connection of economic sectors with the educational system are described in the educational literature of our country›s scientists ETMannopova, GNOkhunova, R. Alimov, BA Begalov, NM Makhmudov, Sh. Shodiyev and others.

RESEARCH METHODOLOGY

In this case, prediction of students› achievements based on Fuzzy C-means (FCM) and Collaborative Filtering (CF) was performed in FCM-CF models. The model has better predictive performance and is more suitable for predicting the exam scores of students in the higher education management system. The innovation of the intelligent learning management system is that it has two more functions in addition to the main data management function:

- predictive analytics for student performance and predicting teacher evaluations. It can support data to improve the quality of education.

To ensure that the system is practical, relevant educational standards and systems should be taken as a benchmark.

Principle of System Openness and Commonality: The design of systems should be open in order to facilitate the sharing of information and data and the operation of users across platforms.

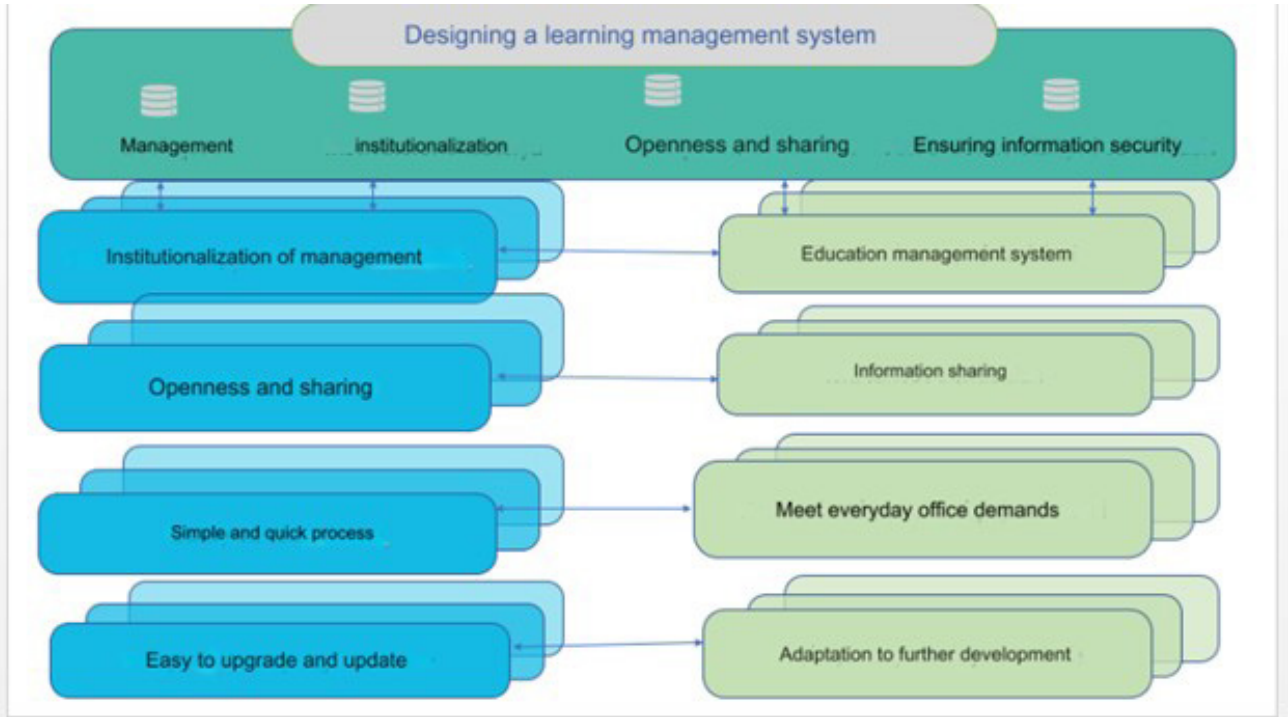

Fig. 1: Design principles of educational management system

Principle of ease of access: Most of the educational process is relatively easy to manage, therefore, the operation of the system should provide simple and quick access to facilitate management.

The principle of easy update: The complexity and variety of information requires that the learning management system be easy to update and subsequently improve.

Principle of security and reliability: Educational process management systems should have a high level of security and stability.

The electronic requirements for the functions of the educational process management system mainly include:

Build and manage academic status database, enter and edit academic data.

Forming a general educational plan for the institute, issuing a curriculum for the institute and drawing up a curriculum for teachers and review of the curriculum by the academic administration.

Entering, querying, editing and statistics of educational materials.

Extracting curriculum information from academic activities

selection of courses by administration, survey and students, consolidation of course selection data and re-selection of courses.

Setting the place and time of the inspection, selecting and identifying the supervisor and other requests for relevant information.

Statistical analysis of students› scores by teachers, automatically by the system on the individual performance of students, and input and editing of student requests and complaints.

Conducting teacher self-evaluations, evaluations by students, colleagues, and supervisors, and statistical analysis of evaluation data.

The LMS system is used to perform the following tasks and achieve these goals:

1. Education process to manage automation and centralization.
2. Students to them access opportunity provision for educational materials placement.
3. Remote teaching technologies (DLT) standards maintain relevance.
4. Education materials again use provision, education personalization of content.
5. Education process participants between mutually cooperation opportunities to do and tools expand.

Of the educational process management system is structured as follows (Fig. 2).

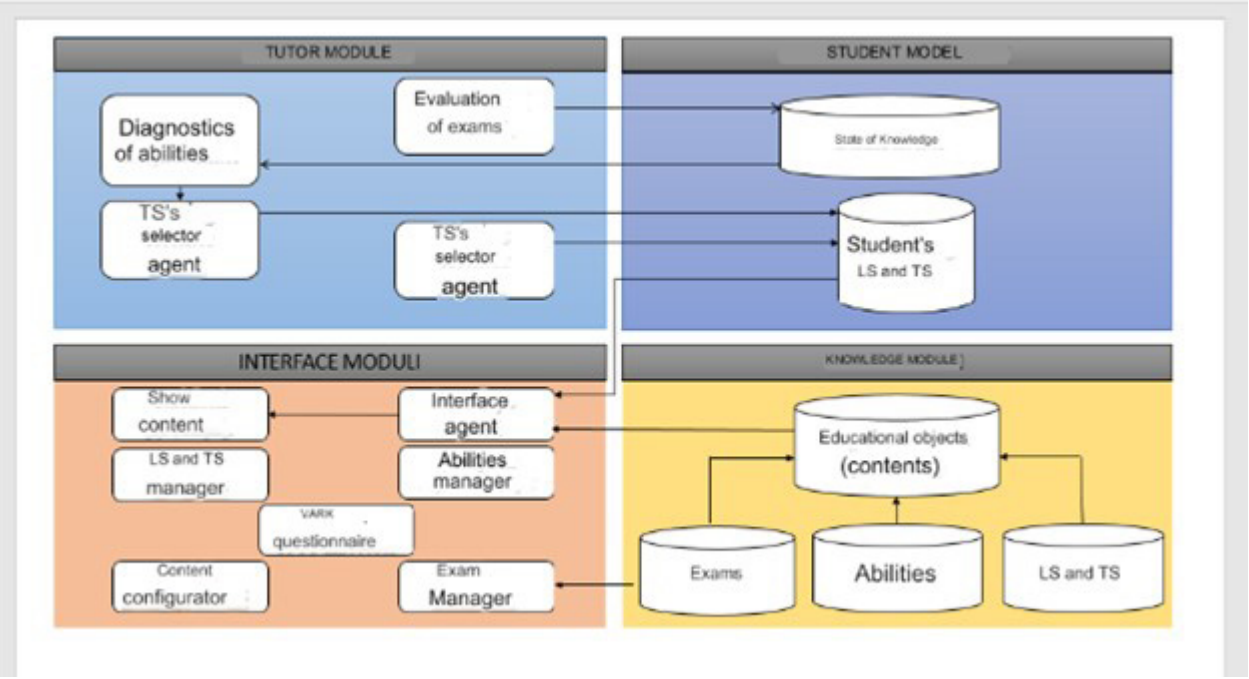

Fig. 2: Architecture of educational process management system

Training courses and modules are created in the LMS structure. LMS›s structure is one of the most important parts for managing the learning process. With the help of this structure, students and teachers will be able to perform their tasks and manage the educational process. Each course or module provides students with the opportunity to study a specific topic.

Learning materials such as video tutorials, e-books, audio files, quizzes and other supplementary materials are stored in the LMS.

Currently, there are two methods of mixed C/S and B/S model: one is called “request/change” model, and the other is called “internal/external” model (Figure 3-4). In the B/S and C/S mixed software architecture of the “request/change” model, regardless of whether users connect to the system via the Internet or LAN, if the maintenance and change of data operations if necessary, the C/S architecture is required to be used. This table lists several uses as an “Information System”. “Request / change” model, which provides information search and learning for users of the system. The “internal/external” model shows internal resources (books, journals, reference books) and external resources (websites, personal blogs, social networks) for reading educational materials available in this system. If only general query and view operations are performed, B/S architecture is used.

In conclusion, it can be said that the architecture and components of HE portal integrated with educational environments should meet the functional requirements.

To date, the higher education system uses information systems created on the basis of the internal capabilities of HEI (by HEI employees) and information systems developed by other companies or created according to specific needs.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Software products developed by companies can be divided into the following according to their functional characteristics:

- complex software products;
- monolithic systems, i.e. systems where additional functions cannot be implemented;
- modular systems, that is, systems that can be connected to the existing information system as an additional module, with the possibility of adding new functions to the overall system;
- platforms for creating automated management systems;
- server components;
- special development tools;
- A separate program or module created for the purpose of automating the activities of the HEI or its department;
- test or training process

CONCLUSION

The architecture and components of the HEI portal combined with educational environments should meet the overall functional requirements.

To date, the higher education system uses information systems created on the basis of the internal capabilities of HEI (by HEI employees) and information systems developed by other companies or created according to specific needs.

Software products developed by companies can be divided into the following according to their functional characteristics:

- complex software products;
- monolithic systems, i.e. systems where additional functions cannot be implemented;
- modular systems, that is, systems that can be connected to the existing information system as an additional module, with the possibility of adding new functions to the overall system;
- Platforms for creating automated management systems;
- server components;
- special development tools;
- a separate program or module created for the purpose of automating the operation of the otm or its department;
- automation of the test or training process (designed to control the quality of the training process).

Literature used:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Kompyuterlashtirishni yanada rivojlantirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy yetish to‘g‘risida”gi 30.05.2002-yildagi PF-3080 Farmoni. https://lex.uz/docs/-152470.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 08.10.2019-yildagi PF-5847-sonli Farmoni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022 – 2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi 28.01.2022-yildagi PF-60-son Farmoni. https://lex.uz/uz/docs/-584106.
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 03.10.2022-yildagi “Oliy ta’lim tashkilotlarida masofaviy ta’lim shaklini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 559-son qarori.
5. Imed Bouchrika. Learning Management Systems for Education: Features, Benefits, and Challenges. Learning Management Systems for Education: Features, Benefits, and Challenges | Research.com.
6. Yawen Yang. Design and Implementation of Intelligent Learning System Based on Big Data and Artificial Intelligence. Front Psychol. 2021; 12: 726978. Published online 2021 Nov 11. doi: 10.3389/fpsyg.2021.726978.
7. D’Isanto and F. D’Elia, “Body, movement, and outdoor education in pre-school during the covid-19 pandemic: perceptions of teachers,” Journal of Physical Education and Sport, vol. 21, pp. 709–713, 2021.
8. Grawemeyer B, Gutierrez-Santos S, Holmes W, Mavrikis M, Rummel N, Mazziotti C, Janning R. Talk, tutor, explore, learn: intelligent tutoring and exploration for robust learning. Madrid: AIED; 2015. p. 2015.
9. Hongmei Zhu. Analysis of University Education Management Based on Artificial Intelligence. Hindawi Security and Communication Networks Volume 2022, Article ID 8132523, 11 pages https://doi.org/10.1155/2022/8132523
10. Thakral, S., & Sagar, S. (2014). Vinay. Reusability in Component Based Software Development-A Review. World Applied Sciences Journal, 31(12), 2068-2072.
11. Spector, J. M. (2014). Conceptualizing the emerging field of smart learning environments. Smart learning environments, 1(1), 2.
12. The Smart Learning Management System (SLMS). Conference: The Free and Open Source Software Conference (FOSSC Oman 2019). February 2019.
13. D.Sidiqova Zamonaviy ta’limda masofaviy o‘qitish tizimi. scientific progress. volume 2 | ISSUE 7 | 2021 ISSN: 2181-1601.

OLIY TA’LIM TIZIMIDA YANGI IQTISODIY MEXANIZMLARNI SHAKLLANTIRISH

Xakimov Dilshodjon Rahmonaliyevich
I.f.n., Farg‘ona davlat universiteti dotsenti

Annotatsiya: Maqolada ta’lim sohasidagi yangi iqtisodiy mexanizmlar, xususan, ta’limni davlat tomonidan moliyalashtirishning yangi mexanizmlari, ya’ni kvazi-bozor, kontrakt, vaucherizatsiya, oliy ta’limni davlat tomonidan moliyalashtirishning bevosita va bilvosita yo‘nalishlari va boshqalar tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Ta’limni moliyalashtirish, mexanizmi, kvazi-bozor, kontrakt, vaucher tizimi, ta’lim sifati, moliyalashtirish usuli, ekstrapolyatsiya, meyoriy usul, kontrakt usuli.

Abstract: The article analyzes new economic mechanisms in the field of education, in particular, new mechanisms of state financing of education, i.e. quasi-market, contractual, voucherization, direct and indirect directions of state financing of higher education, etc.

Key words: Education financing, mechanism, quasi-market, contract, voucher system, quality of education, financing method, extrapolation, regulatory method, contract method.

Аннотация: В статье анализируются новые экономические механизмы в сфере образования, в частности, новые механизмы государственного финансирования образования, т.е. квазирыночный, контрактный, ваучеризационный, прямое и косвенное направления государственного финансирования высшего образования и др.

Ключевые слова: Финансирование образования, механизм, квазирынок, контракт, ваучерная система, качество образования, метод финансирования, экстраполяция, нормативный метод, контрактный метод.

KIRISH

Ta’lim xizmatlari bozori shakllanishi sharoitida ta’limni boshqarishga tizimli yondashuvni amalga oshirishning eng muhim xususiyati ta’lim sohasida yangi iqtisodiy mexanizmlarni ishlab chiqishdir. Texnologiyadagi, pedagogik amaliyotdagi, o‘quv jarayonini tashkil etishdagi o‘zgarishlar ta’lim tizimining iqtisodiy quyi tizimidagi tegishli o‘zgarishlar bilan birga bo‘lgandagina ta’lim samaradorligini oshirishga olib kelishi mumkin.

So‘nggi o‘n yillikda bozor iqtisodiyoti hukmron bo‘lgan mamlakatlarda keng tarqalgan ta’limni davlat tomonidan moliyalashtirish mexanizmlarini o‘zgartirishning ikkinchi yo‘nalishi kontraktatsiya – bu davlat ta’lim organlarining nodavlat ta’lim tashkilotlari bilan jamiyatga zarur bo‘lgan ta’lim mahsulotlari va xizmatlarini etkazib berishbo‘yicha shartnomalar (kontraktlar) tuzishidir. Ta’lim xizmatlarini ko‘rsatish uchun davlat organlari tomonidan nodavlat tashkilotlarni yollash ko‘pchilik mamlakatlar uchun nisbatan yangi hodisadir. Boshqacha qilib aytganda, davlat mulki bo‘lmagan ta’lim tashkilotlari shartnoma asosida davlatga yuklangan ta’lim funksiyalarining bir qismini haq evaziga o‘z zimmalariga oladilar.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Zamonaviy ta’limning rivojlanishi jarayonida vujudga kelayotgan ta’lim tizimiga xos bo‘lgan yangi iqtisodiy mexanizmlar vujudga keladi va tasdiqlanadi va shu mexanizmlardan biri ta’limni davlat tomonidan moliyalashtirishdir [7].

Ta’lim mahsulotlari va xizmatlari bozorlarini rivojlantirish sharoitida ta’limni davlat tomonidan moliyalashtirish mexanizmlarini o‘zgartirishning ikkita asosiy yo‘nalishi mavjud.

Birinchidan, ko‘p mamlakatlarda davlat ta’lim organlari davlat ta’lim muassasalari ishini bevosita boshqarmay, tobora ko‘proq ta’lim xizmatlarining buyurtmachisi va iste’molchisi sifatida harakat qilmoqda. Shu bilan birga, ta’lim muassasalari xususiy mulkka aylanmaydi, balki ma’muriy mustaqillik, muxtoriyatga ega bo‘ladi [1].

Boshqacha qilib aytganda, ta'limning davlat sektori doirasida ta'lim xizmatlarini xaridor va yetkazib beruvchini ajratish asosida kvazi-bozorlar shakllanadi. Agar ta'lim muassasalarining ma'muriy bo'ysunishi sharoitida davlat hokimiyati organlari ularga asosan direktivalar yordamida ta'sir ko'rsatgan bo'lsa,u holda kvazi-bozor sharoitida shartnoma (kontrakt) tuzish hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib, unda davlat organi vakili bo'lgan ta'lim muassasasining ham, uning ta'sischisining ham majburiyatlari va huquqlari aniq ko'rsatilishi kerak. Bu majburiyatlar, odatda, ta'lim muassasasi tomonidan davlat ta'lim standartlariga muvofiq mutaxassislar tayyorlanishi, davlat organi esa ushbu ta'lim xizmatlarini moliyalashtirish davlat tomonidan o'quvchilarni qabul qilishning davlat tomonidan belgilangan maqsadli ko'rsatkichlari va yo'nalishlari, mutaxassisliklari va mutaxassislar tayyorlash darajalari asosida amalga oshirilishini nazarda tutadi.

Shunday qilib, bu holatda ham buyurtmachi (xaridor) ham, ta'lim xizmatlarini etkazib beruvchi ham ta'limning davlat sektoriga tegishli bo'lishiga qaramay, ularning kvazi-bozordagi manfaatlari aniq ajratilgan. Davlat boshqaruvi organlari ta'lim xizmatlarini ko'rsatuvchi ta'lim muassasalarining manfaatlarini ifoda etishdan ozod qilinadi. Agar ma'muriy bo'ysunish sharoitida ta'lim muassasalari boshqaruv organlarining o'ziga xos bo'linmalari sifatida qabul qilingan bo'lsa va shuning uchun ular o'zlari mas'ul bo'lgan ishdagi kamchiliklarni yashirishga moyil bo'lsa, u holda kvazi-bozor sharoitida davlat boshqaruv organlari faqat buyurtmachi (xaridor) sifatida ishlaydi, lekin ishlab chiqaruvchi emas ta'lim xizmatlari, bu ularni ta'lim xizmatlari iste'molchilarining manfaatlarini himoya qilishga e'tibor qaratishga undaydi.

Kvazi-bozorlarda bo'lgani kabi, shartnoma tuzishning asosiy g'oyasi davlat ta'limi organlarining e'tiborini ta'lim xizmatlari iste'molchilari manfaatlarini himoya qilishga qaratish,ularni ta'lim xizmatlarini etkazib beruvchilarning manfaatlarini ifodalashdan ozod qilish va hakamlik funksiyalarini bozor kuchlariga o'tkazishdir.

Shu bilan birga, shuni ta'kidlash kerakki, davlat mablag'lari hajmini aniqlash usullarining o'zi (ekstrapolyatsiya, normativ, shartnomaviy) o'zgarmoqda.

Ko'p mamlakatlarda 1980-yillarga qadar asosiy usul sifatida ekstrapolyatsiya usuli qo'llanilgan, ya'ni to'lovlarning avvalgi darajasiga qo'shilgan o'sishni muntazam tasdiqlash asosida moliyalashtirish amalga oshirilganda, moliyalashtirishni oshirish printsipi amalda bo'lgan [4].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ta'kidlash joizki, ta'lim bozorining rivojlanishidagi ushbu o'zgarishlar faqat quyidagi shartlar bajarilganda sezilarli ijobiy samaraga olib keladi.

Birinchidan, potentsial ta'lim xizmatlarini etkazib beruvchilar o'rtasida haqiqiy raqobat bo'lishi kerak. Agar raqobat bo'lmasa, xaridor va ta'lim xizmatlarini etkazib beruvchini ajratish odatda rasmiyatchilikka aylanadi. Ta'lim xizmatlarini ko'rsatishning samarali usullarini topish uchun etarli rag'batga ega bo'lmagan monopolist bilan shartnoma tuzish davlat mablag'larining samarasiz ishlatilishiga olib kelishi mumkin.

Ikkinchidan, ta'lim bozorini rivojlantirish, shartnoma munosabatlaridan samarali foydalanishning muhim sharti – shartnomalar tuzishda ta'lim xizmatlari sifatiga qo'yiladigan talablarni nafaqat ularning hajmli xususiyatlariga, balki ularning sifatiga ham belgilash qobiliyatidir. Ta'lim muassasasi shartnomani ta'lim xizmatlarining sifat tomonini hisobga olmagan holda rasmiy ravishda bajarishi mumkinligi sababli, ta'lim xizmatlari davlat organining bevosita ma'muriy nazorati ostida bo'lgan vaziyatga nisbatan ularning sifati yomonlashishi deyarli aniq.

Ta'lim faoliyatining yakuniy natijalariga qo'yiladigan sifat talablari aniq rasmiylashtirilgan tavsifga mos kelmasligiga qaramay, ta'lim xizmatlari sifatiga qo'yiladigan talablarning bajarilishini aniqlash va nazorat qilishning kamida ikkita usuli mavjud.

Birinchi usuli – ta'lim xizmatlarini ko'rsatishning individual omillari va shartlarini aniqlash. Bu usul ta'lim muassasalarini litsenziyalash, attestatsiyadan o'tkazish va akkreditatsiya qilish tizimini rivojlantirish orqali amalga oshiriladi.

Ikkinchi usuli – shartnoma asosida ko'rsatiladigan ta'lim xizmatlari sifatiga yakuniy foydalanuvchilarning o'zlarini jalb qilish. Bu usul, albatta, nafaqat davlat boshqaruvi organlari, balki oxirgi foydalanuvchilarning o'zlari ham raqobatdosh ta'lim xizmatlarini etkazib beruvchilarni tanlash erkinligiga ega ekanligini nazarda tutadi.

Ta'lim sohasida vaucher tizimlarining rivojlanishi negizida aynan shu g'oya yotadi. Bunday tizimlarning mohiyati shundan iboratki, ta'limni moliyalashtiruvchi davlat organi bevosita ta'lim muassasalari bilan shartnomalar tuzish o'rniga o'quvchilar yoki ularning oila a'zolariga ma'lum miqdorda (vaucher) moliyaviy kafolatlar berishi mumkin. Shu bilan birga, talabalar to'g'ridan-to'g'ri ta'lim muassasasini tanlaydilar, keyinchalik tegishli pul miqdori to'lanadi.

Bunda davlat organi va ta'lim xizmatlarini ko'rsatuvchi provayder o'rtasidagi shartnoma asosan ikki turdagi majburiyatlarni nazarda tutuvchi shartnomalar tizimi bilan almashtiriladi:

1) davlatning talabalar oldidagi ta'lim xarajatlarini kelishilgan miqdorlar (vaucherlar) doirasida qoplash bo'yicha yagona majburiyatlari;

2) talabalar va ta’lim muassasalari o‘rtasidagi shartnomalarda davlatning bevosita ishtirokisiz belgilanadigan majburiyatlar. Majburiyatning ikkinchi turi xaridorlar va sotuvchilar o‘rtasidagi oddiy bozor shartnomalariga o‘xshash bo‘lib, buning natijasida sifatsiz xizmatlarni “yo‘q qilish” uchun bozor mexanizmi paydo bo‘ladi. Ya’ni, mazkur ta’lim muassasasi tomonidan ko‘rsatilayotgan ta’lim xizmatlari sifatidan qoniqmagan iste’molchilar raqobatchilarga murojaat qilishlari mumkin.

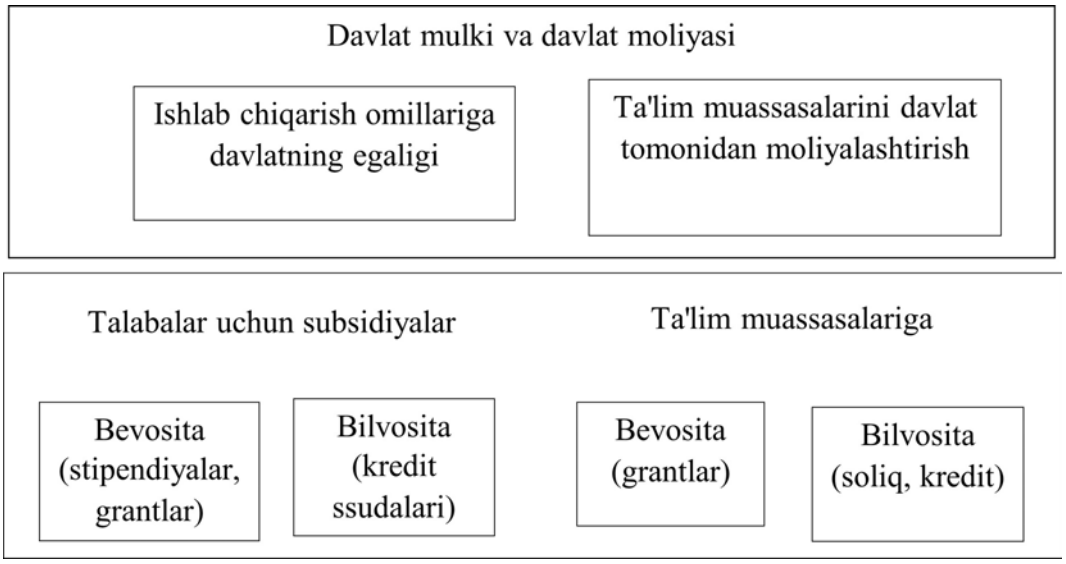
Shartnomalar (vaucher tizimlari) tuzishda ta’lim xizmatlari sifatini hisobga olishning ikkinchi usulining afzalliklari shundaki, u xaridor tomonida raqobatni joriy etish imkonini beradi. Darhaqiqat, alohida talabalar emas, balki davlat organi ta’lim xizmatlarining xaridori sifatida harakat qilsa, ta’lim bozorida monopsoniya (xaridorlar o‘rtasidagi raqobatning yo‘qligi) rivojlanadi, bu bozor mexanizmini zaiflashtiradi, hattoki xizmat etkazib beruvchilar tomonida real raqobat mavjud bo‘lsa ham [9].

Biroq ta’lim sohasidagi vaucher tizimlarining afzalliklariga qaramasdan, ularning cheklanishlarini, faqat ma’lum sharoitlarda samaradorligini hisobga olish kerak.

Birinchidan, vaucher tizimlari samarali bo‘lishi uchun ta’lim xizmatlari bozorida axborot assimetriyasini minimallashtirish kerak. Bu shuni anglatadiki, ta’lim xizmatlarini sotib olish (sotish) to‘g‘risida qaror qabul qilish uchun zarur bo‘lgan ma’lumotlar shartnomalar tuzishda tomonlardan birining asosiy ixtiyorida bo‘lmasligi kerak. Bundan kelib chiqadiki, ta’lim sohasidagi vaucherizatsiya ta’lim muassasalarini litsenziyalash, attestatsiyadan o‘tkazish va akkreditatsiya qilishning yaxshi yo‘lga qo‘yilgan tizimini hamda ularning natijalari to‘g‘risida aholini keng xabardor qilishni nazarda tutadi. Ikkinchidan, vaucher tizimlari faqat ta’lim xizmatlarini etkazib beruvchilar o‘rtasidagi haqiqiy raqobat sharoitida samarali bo‘lishi mumkin. Haqiqatan ham, agar biron sababga ko‘ra ta’lim xizmatlarini ko‘rsatuvchi provayder monopolist bo‘lsa, bu monopoliyaga tarqoq vaucher egalari emas, balki davlat yoki mahalliy ta’lim organi qarshilik ko‘rsatsa yaxshi bo‘ladi.

Shunday qilib, ta’lim sohasidagi vaucher tizimlari ta’lim xizmatlarining sifati va xilma-xilligini oshirish uchun muhim salohiyatga ega bo‘lishiga qaramay, ularni joriy etish faqat ma’lum sharoitlarda samarali bo‘ladi, ya’ni ulardan foydalanish cheklangan.

Umuman olganda, davlat oliy ta’limni ta’lim xizmatlarini ishlab chiqarishning turli omillariga sarmoya kiritish yoki aniq ta’lim muassasalarini moliyalashtirish yoki bevosita talabalarga – ta’lim xizmatlarining yakuniy iste’molchilariga moliyaviy yordam ko‘rsatish orqali moliyalashtirishi mumkin. (1-chizmaga qarang). Shu bilan birga, davlat ham bevosita, ham bilvosita moliyalashtirishdan foydalanishi mumkin [3].

1-chizma: Oliy ta’limni davlat tomonidan moliyalashtirishning asosiy yo‘nalishlari

Davlatning ta’lim sohasidagi rolining o‘zgarishi ta’limni davlat tomonidan moliyalashtirish mexanizmlarining o‘zgarishiga olib keladi. O‘zbekistonda mutaxassislar tayyorlash bo‘yicha davlat buyurtmalarini belgilashning yangi mexanizmlarini shakllantirish; hududlarga ajratiladigan transfertlar doirasida ta’lim subvensiyalari uchun mablag‘larni ajratish va maqsadli foydalanish orqali mamlakat subyektlarining budjetlarida ta’limga xarajatlarni oshirishni rag‘batlantirish mexanizmlari; davlat buyurtmalarini ta’lim muassasalari o‘rtasida taqsimlashning raqobatbardosh mexanizmlari; ta’lim muassasasini moliyalashtirish manbalarini uning davlat mulki yoki hududiy hokimiyatlar mulki bo‘lgan asosiy fondlaridan unumli foydalanishdan olingan mablag‘lar bilan to‘ldirish mexanizmlari; talabalarni moliyaviy qo‘llab-quvvatlashning yangi mexanizmlari; ta’limga sarmoya kiritishni rag‘batlantiruvchi soliq imtiyozlari mexanizmlari, shuningdek, imtiyozli kreditlar va sug‘urtalar zarur.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Keyinchalik, ko‘p mamlakatlarda moliyalashtirish miqdorini aniqlashning ekstrapolyatsiya usuli normativ usul bilan almashtirildi, ya’ni “formula bo‘yicha moliyalashtirish”, unga muvofiq resurslar ta’lim muassasalariga talabalar soni, talabaning o‘qish vaqti kabi maxsus ko‘rsatkichlar asosida belgilangan hajmlarda yuboriladi, shundan so‘ng moliyalashtirish to‘xtatiladi va hokazo.

O‘zbekistonda ta’lim sohasini davlat tomonidan moliyalashtirish hajmini aniqlashda hozirgi vaqtda normativ usul asosiy hisoblanadi. Shu bilan birga, davlat buyurtmasini bir talabaga to‘g‘ri keladigan me’yorlar bo‘yicha ajratilgan mablag‘larni alohida bandlarga ajratmagan holda moliyalashtirish olib borilmoqda. Bozor munosabatlarining rivojlanishi sharoitida davlat moliyalashtirish hajmi va shartlarini belgilashda shartnomaviy usulni tobora ko‘proq qo‘llash zarur.unda davlat tashkilotlari universitetga shartnoma asosida ilmiy-tadqiqot, maslahat ishlarini olib borish, o‘qitish va boshqa akademik xizmatlar ko‘rsatishni topshiradi. Bu esa ta’lim muassasalarining davlat tomonidan ajratilayotgan mablag‘lar bo‘yicha mas’uliyatini oshirishga olib keladi [8].

So‘nggi paytlarda ko‘plab mamlakatlarda hukumat mablag‘ni universitetga berish yondashuvini talabalarni bevosita qo‘llab-quvvatlashga ko‘proq e’tibor beradigan yondashuv bilan almashtirmoqda. Shu bilan birga, universitetlar davlatdan mablag‘ olishni davom ettirmoqda, lekin bilvosita. Bundan tashqari, universitetlar hali ham davlatdan to‘g‘ridan-to‘g‘ri moliyalashtirish imkoniyatiga ega.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Universitetlarni davlat tomonidan moliyalashtirishning bunday usuli ular o‘rtasida talabalarni jalb qilish, katta tanlov va davlat moliyalashtirishga e’tibor qaratish uchun raqobatga olib keladi. Hozirgi kunda universitetlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri davlat tomonidan moliyalashtirish hali ham ustun bo‘lgan ko‘plab mamlakatlarda, ayniqsa, Evropada, talabalar orqali ta’limga davlat mablag‘larini ajratish imkoniyatlari tobora ko‘proq o‘rganilmoqda. Ta’limni davlat tomonidan moliyalashtirishning bunday mexanizmi O‘zbekiston uchun ham istiqbolli ko‘rinadi.

Talabalarga davlat tomonidan beriladigan moliyaviy yordamning ikki turi mavjud:

- bevosita moliyaviy yordam(stipendiyalar, grantlar);
- bilvosita yordam, talabalarga ssuda kreditlarini ajratish, bir qator xizmatlarni subsidiyalash.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda talabalarning o‘z-o‘zini moliyalashtirishga davlat tomonidan e’tibor kuchayib borayotgani sababli talabalarga moliyaviy yordam ko‘rsatishda kreditlar ulushi ortib bormoqda.

Shunday qilib, oliy ta’limni davlat tomonidan moliyalashtirishni qisqartirish ushbu moliyalashtirishning tanlangan, maqsadli mexanizmlarini ishlab chiqish bilan birga olib borilmoqda. Shu bilan birga, “og‘irlik markazi” ta’lim muassasalarini moliyalashtirishdan to‘g‘ridan-to‘g‘ri talabalarni mablag‘ bilan ta’minlashga o‘tadi. Shu bilan birga, to‘g‘ridan-to‘g‘ri moliyalashtirish usullariga nisbatan ta’lim muassasalarining qo‘llashda ham, bevosita talabalarga moliyaviy yordam ajratishda ham bilvosita usullarning roli oshishi kerak.

Ta’limni davlat tomonidan moliyalashtirishning muhim bilvosita mexanizmlaridan biri soliq imtiyozlari, shuningdek, imtiyozli kreditlar va sug‘urta tizimidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Barr N. Alternative funding resource for higher education. // Econ. Cambridge etc., 1993 – vol. 103, №418, 718-728.
2. Barr N. Student loans: The next steps. – Aberdeen: Aberdeen University Press, 1989.
3. Cameron D. Beyond the market and the state: how can we do better? // The new Era of Global Competition: State policy and Market Power. London, McQueens University Press, 1991, p.435-447.
4. Changing patterns of finance in higher education. – Paris: OECD, 1989.
5. Leclie L.L., Brinkman P.T. The economic value of higher education. – N.Y.: American council on education, 1998.
6. Xakimov, D. R. (2014). O‘zbekistonda lizing bozori xizmatlarining rivojlanish xususiyatlari. FDU ilmiy xabarlar, 2(6), 19-25.
7. Williams G.L. New funding mechanisms in higher education. – Milton Keynes: Open University Press, 1992.
8. Тихонов А. и др. Управление современным образованием: социальные и экономические аспекты. – М: Вита – Пресс, 1998. – 256 с.
9. Якобсон Л.И. Экономика общественного сектора. – М.: Аспект Пресс, 1996.

GLOBAL IQTISODIY SHAROITIDA MOLIYAVIY HISOBOTLAR AUDITIDA MUHIMLILIKNI BAHOLASHNI XALQARO STANADARTLAR ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH

Xasanova Nasiba Tolliboy qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada mamlakatimiz iqtisodiy sharoitidan kelib chiqib moliyaviy hisobotlar auditida muhimlilikni baholashning xalqaro standartlar asosida takomillashtirish bo‘yicha taklif va tavsiyalar berib o‘tilgan.
Kalit so‘zlar: muhimlilik, audit riski, rejalashtirish bosqichi, auditorlik dalillari, buzib ko‘rsatishlar.

Abstract: In this article, based on the economic conditions of our country, suggestions and recommendations are given on improving the importance assessment in the audit of financial statements based on international standards.
Key words: materiality, audit risk, planning stage, audit evidence, misstatements.

Аннотация: В данной статье, исходя из экономических условий нашей страны, даны предложения и рекомендации по совершенствованию оценки значимости при аудите финансовой отчетности на основе международных стандартов.
Ключевые слова: существенность, аудиторский риск, этап планирования, аудиторские доказательства, искажения фактов.

KIRISH

Zamonaviy korporativ boshqaruv tizimdan kelib chiqqan holda shu narsa ma’lumki, korxona egalari(aksiyadorlar, ta’sischilar) ma’lum bir korxonani ochishga yoki bo‘lmasa uning rivojlanishi uchun o‘zlarining mablag‘larini kiritsa, ijrochilar(direktorlar) mazkur mablag‘larni samarali boshqarish orqali korxonaning asosiy maqsadi bo‘lgan foydani oshirishga xizmat qilishadi ba’zan zarar ham ko‘radi. Korxona egalari(aksiyadorlar, ta’sischilar) korxonaning kundalik faoliyatlariga aralashmaydi, korxona uchun muhim bo‘lgan qarorlarni qabul qilish masalalari bundan mustasino. Korxonada ijrochilar(direktorlar)ning asosiy vazifalari korxonada umumiy rahbarlikni amalga oshiradi, korxona tomonidan shartnomalarni tuzish va boshqa bir qator kundalik vazifalarni bajaradi va ma’lum bir davrda amalga oshirilgan ishlar bo‘yicha foydalanuvchilarga tegishli ma’lumotlarni hisobot tarzida taqdim etadi, mazkur hisobotlaridan ba’zi birlarini biz moliyaviy hisobotlar deb ataymiz. Moliyaviy hisobotlarga qisqacha mualliflik yondashuvidan kelib chiqib quyidagicha ta’rif berishimiz mumkin bo‘ladi ya’ni “Moliyaviy hisobotlar bu ma’lum bir davr uchun tuzilgan o‘zida korxonaning moliyaviy-xo‘jalik operatsiylarni qamrab olgan va pul qiymat o‘lchovida yuritilgan foydalanuvchilarga qarorlar qabul qilishda ko‘maklashuvchi hisobotlardir”[1].

Yuqoridagilardan kelib chiqib shunday xulosa qilishimiz mumkin bo‘ladiki, korxona tomonidan tuziladigan hisobotlar ijrochilar(direktorlar) tomonidan tuziladi ya’ni biznes faoliyatini o‘zlari amalga oshirib va buning natijasidagi hisobotlarni ham o‘zlari tuzib foydalanuvchilarga taqdim etishadi, xususan moliyaviy hisobotlarni ham. Mazkur jarayonda kelib chiqib, shunday bir savol ya’ni tuzilgan moliyaviy hisobotlar qay darajada ishonchli va foydalanuvchilarga to‘g‘ri optimal qarorlar qabul qilishga yordam beradimi yoki yo‘qmi degan savol paydo bo‘ladi.

Ushbu muammolarni bartaraf etishga auditorlik xizmatining hissasi katta bo‘ladi. Zamonaviy auditning rivojlanish bosqichida auditorlarning asosiy vazifasi aksiyadorlar(ta’sischilar) bilan ijrochilar(direktorlar) o‘rtasida ishonchni ta’minlash ya’ni ijrochilar(direktorlar)ning ish faoliyatini ya’ni hisobotlarini tekshirib, aksiyadorlar (ta’sischilar)ga xolis, haqqoniy auditorlik fikrini shakllantirib berishdan iborat. Xolis, haqqoniy auditorlik fikrlarini shakllantirishda auditor aniq bir dalillarga asoslanadi, ba’zan professional mulohazasidan tayanib ish yuritadi. Auditorlik faoliyati ham albatta, tijorat faoliyati bo‘lib, asosiy maqsadi foyda olishga qaratilgan bo‘ladi va shu sababli auditorlik xizmati ba’zi bir masalalarda mijoz manfaatlaridan kelib chiqqan holda mulohaza yuritadi. Auditda muhimlilik masalasi shular jumlasidandir.

1 Mualliflik ishlanmasi

Muhimlilik darjasini belgilash auditordan professional mulohaza talab etiladi, chunki muhimlilik tushunchasi bevosita mijozning moliyaviy hisobotlarning qaysi ko‘rsatkichlari qiziq va mazkur ko‘rsatkichda mavjud bo‘lishi mumkin bo‘lgan xatoliklarning miqdori qanchalik darajada bo‘lishi mijoz tomonidan qabul qilinadigan qarorga ta’sir etadi. Muhimlilik tushunchasi bevosita audit jarayonlariga hamda bildiriladigan audit fikrlariga ta’sir ko‘rsatadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Muhimlik (moddiylik)ni baholashda ikki asosiy yondoshuv qo‘llaniladi – induktiv va deduktiv.

Induktiv yondoshish – har bir modda uchun alohida baho berish taxmin qiladi, undan keyin baholarni bir biriga qo‘shish yo‘li bilan umumiy muhimlilik aniqlanadi. Lekin, bunday yondoshishni o‘ta ehtiyotkorlik bilan qo‘llash lozim, zero hisobotning qaysidir bir bandi bo‘yicha xato muhim bo‘lmasligi, lekin boshqa bir bandi bo‘yicha muhim (moddiy) bo‘lishi mumkin.

Deduktiv yondoshish – moliyaviy hisobotning umumiy muhimligi aniqlanishini taxmin qiladi va undan keyin, har bir hisobvaraq bo‘yicha hajmini aniqlash uchun, hisobotning alohida moddalari bo‘yicha berilgan baho taqsimlanib chiqiladi. Deduktiv yondoshishni qo‘llash yo‘li bilan alohida bandlar bo‘yicha muhimlikni baholash summasi, moliyaviy natijalar hisoboti, balans yoki pul mablag‘larining oqimlari uchun yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan miqdordan yuqoriroq bo‘lishi holatini bartaraf etish imkonini beradi (Dusmuratov 2003).

Hisobotda foydalanuvchilami qarorlar qabul qilishda chalg‘itishi mumkin bo‘lgan oqibatda befoyda moliyaviy sarf-xarajatlar, nobudgarchilikka va zararlar olib keladigan xato va tushirib qoldirishlar jiddiy, muhim (moddiy) hisoblanadi (To‘laxodjayeva 2011).

Ko‘p hollarda umumiy muhimlikning uzil-kesil darajasi birdaniga emas, bosqichma-bosqich, segmentlar bo‘yicha tekshirish chog‘ida to‘plangan auditorlik dalillarining jami umumiy baholash chog‘ida aniqlanadi. (Mamatov 2002).

Nisbiy ishonch tushunchasi auditorlardan jiddiy noto‘g‘rilik aniqlanishiga asosli (lekin mutlaq ishonch emas) ishonchni ta’minlash uchun auditni rejalashtirish va o‘tkazishni talab qiladi. Nisbiy ishonch konsepsiyasi moliyaviy hisobotda jiddiy noto‘g‘ri ma’lumotlar mavjudligini tan oladi (ya’ni, auditorlar tomonidan aniqlanmagan taqdirda ham), (Coate 2002).

Muhimlik – buxgalteriya hisobidagi chegaraviy sifat bo‘lib, moliyaviy ma’lumotlarning boshqa sifat xususiyatlaridan ustun turadi. Bu shuni anglatadiki, moliyaviy ma’lumotlar qaror qabul qilish jarayonida faqat bu ta’rifga nisbatan muhim bo‘lganda muhimdir. Muhim ma’lumotlarni o‘tkazib yuborish yoki o‘zgartirish mantiqiy xulq-atvorli foydalanuvchilarning tadbirkorlik subyekti ishlari bo‘yicha mulohazalari va qarorlarini o‘zgartirishi mumkin (Farajzadeh va Azizzadeh 2012).

Binobarin, muhimlik to‘g‘ridan-to‘g‘ri audit o‘tkazish va keyingi fikrga bog‘liq bo‘lsa-da, muhimlik haqidagi ma’lumotlarning etishmasligi foydalanuvchilar (investorlar) va tartibga soluvchilarning auditorlarning muhimlikni qo‘llashiga juda shubha bilan qarashlariga sabab bo‘ldi (Tuttle va boshqalar, 2002).

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda induksiya, deduksiya, tizimli va qiyosiy tahlil, guruhlash, eksperiment, adaptiv usullar, integratsion yondashuvlar, aktivlar qadrsizlanish hisobi va usullarini takomillashtirish masalalari bo‘yicha xalqaro tajribalar tahlili va aprobatsiyasidan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR MUHOKAMASI

Muhimlikni hisoblash shunchaki firma ko‘rsatmalariga yoki asosiy qoidaga amal qilish shart emas. Masalan, auditorlik guruhi muhimlikni istisno moddalarni hisobga olmaganda soliqqa tortilgunga qadar tuzatilgan foydaning 5% sifatida hisoblaydi. Garchi firma auditorlik guruhining tanlovini cheklovchi muhimlik bo‘yicha ko‘rsatmalarga ega bo‘lishi mumkin bo‘lsa-da, muhimlikni tanlash hali ham jiddiy professional mulohazani talab qiladi.

Misol uchun, qanday qilib topshiriq guruhi 5% to‘g‘ri va sof daromad to‘g‘ri asos ekanligiga qaror qildi?

Umumiy muhimlikni aniqlashda:

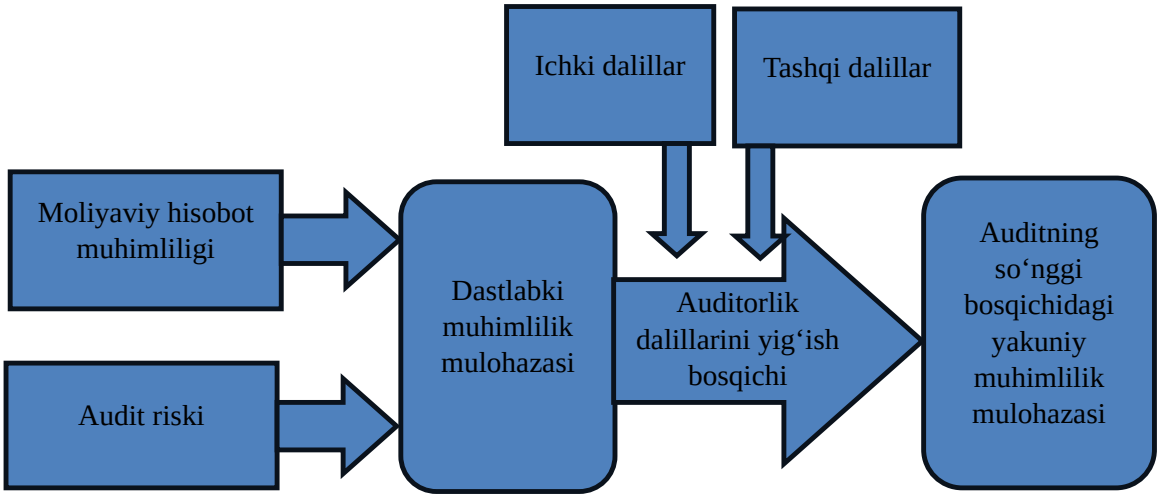
- Auditor korxona bilan bog‘liq bo‘lgan va noto‘g‘ri ma’lumotlarning hajmi va tabiati yoki ikkalasining kombinatsiyasi ta’sir ko‘rsatadigan holatlarni hisobga olgan holda xulosalar chiqaradi;
- Moliyaviy hisobot foydalanuvchilari uchun muhim bo‘lgan masalalar bo‘yicha qarorlar har bir foydalanuvchi (masalan, bank, obligatsiya egasi yoki aktsiyador) emas, balki guruh sifatida foydalanuvchilarning umumiy moliyaviy ma’lumotlarga bo‘lgan ehtiyojlarini hisobga olishga asoslanadi.

Auditorlar tomonidan muhimlilik darajasi ikki xil mulohazada amalga oshiriladi va ularga quyidagilar kiradi:

- **Dastlabki muhimlilik mulohazasi.** Mazkur mulohazaning maqsadi dastlabki auditni rejalashtirish bosqichida auditorga o‘tkaziladigan audit jarayonlarini darajasini, audit uchun sarflanadigan vaqt va qamrovini belgilashda qo‘llanma sifatida yordam beradi.

- **Yakuniy muhimlilik mulohazasi.** Ushbu mulohazaning maqsadi auditorga auditorlik hisobotini fikrini shakllantirishda xatoliklarni ta'sirini baholashda yordam beradi. Shuningdek, yakuniy muhimlilikni belgilashda qo'llaniladigan vositlardan biri bu auditorlik dalillari, ularning turlari va ishonchlilik darajalari alohida ahamiyat kasb etishini ta'kidlab o'tish joiz bo'ladi

Quyida keltirilgan rasmda yuqoridagi mulohazalarni o'zaro bog'liqligini ya'ni dastlabki muhimlilikdan to yakuniy muhimlilik aniqlashgacha bo'lgan jarayonlarni ko'rishimiz mumkin bo'ladi.

1-rasm: Dastlabki va yakuniy muhimlilik o'rtasidagi bog'liqlik[2]

Moliyaviy ma'lumotlarni aniqlash ko'rinadigan darajada oddiy emas. Audit qilinadigan moliyaviy hisobotlarni tayyorlashdan oldin, masalan, rejalashtirish yil oxirigacha amalga oshirilganda, muhimlikni hisobga olish kerak bo'lishi mumkin. Boshqa hollarda, rejalashtirish tekshirilishi kerak bo'lgan moliyaviy hisobot loyihasi taqdim etilgandan so'ng amalga oshiriladi, ammo bu hisobotlar jiddiy o'zgartirishlarni talab qilishi aniq bo'lishi mumkin. Bunday vaziyatlarda muhimlik yakuniy moliyaviy hisobotdagi summalarni oqilona kutishga asoslanadi. Bu summalarni oraliq boshqaruv hisobotlaridan yoki oraliq moliyaviy hisobotlardan (masalan, to'qqiz oylik moliyaviy natijalar) yoki bir yoki bir nechta oldingi yillik davrlarning moliyaviy hisobotlaridan, agar ular korxona sharoitidagi katta o'zgarishlarga qarab tuzatilgan bo'lsa, ekstrapolyatsiya qilish yo'li bilan olinishi mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagi rasmdan kelib chiqqan holda, shunday xulosaga kelishimiz mumkin bo'ladiki, auditor tomonidan muhimlilik ko'rsatkichi ikki xil tartibda aniqlanadi. Mijoz korxona bilan shartnoma imzolangandan so'ng auditni rejalashtirish bosqichida mijoz korxona faoliyati bilan tanishib, ichki nazorat tizimini baholagan holda dastlabki muhimlilik darajasini belgilab oladi. Shuni alohida ta'kidlab lozimki mazkur muhimlilikni baholashda auditor avvalambor auditorlik fikridan potensial foydalanuvchilar va ularning talab istaklarini hisobga olishi lozim bo'ladi. Dastlabki muhimlilikni baholab bo'lgandan so'ng, to'plangan auditorlik dalillariga qarab yakuniy muhimlilik darajasi topiladi.

Mazkur ikki muhimlilik darajasi bir-biridan keskin farq qiladi sababi dastlabki muhimlilik darajasi auditni rejalashtirish jarayonida yetarli dalillar to'planmagan holda amalga oshirilsa, yakuniy muhimlilik darajasi yakuniy bosqichda auditorlik fikrini shakllantirish jarayonida aniqlanadi. Bunday vaqtda auditor yetarlicha dalillarga ega bo'ladi.

Adabiyotlar/ Literatura/Reference:

1. To'laxo'jayeva M., Ilhamov Sh.I., Axmadjonov K.B., Fayziev Sh., Xodjaeva M.X., Tulaev M.S. "Audit" darslik. Toshkent-2011-yil: 2019. –227 b.
2. Dusmuratov R.D. Audit asoslari. – T.: "O'zbekiston Respublikasi Milliy ensiklopediyasi" nashriyoti, 2003. -612 b.
3. Mamatov Z.T. "Auditorlik faoliyati muhimlik sharti". O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi. 2002-yil
4. Coate, C.J., Florence, R.E., Kral, K.L., 2002. Financial Statement Audits, a Game of Chicken?, Journal of Business Ethics 41
5. Farajzadeh, A., Azizzadeh, T., 2012. Comparing Active Auditors viewpoints in Public and Private Sector over Determining Basic Materiality Levels in Auditing, Journal of Global Economy 1.
6. B.Tuttle, M.Coller, D.Plumlee The Effect of Misstatements of Varying Magnitude on the Decisions of Financial Statement Users: An Experimental Investigation of Materiality Thresholds.

2 Muallif tomonidan tizimlashtirilgan

QURILISH MATERIALLARI SANOATIDA INNOVATSION KLASTERLARNI TASHKIL ETISH ISTIQBOLLARI

Yuldasheva Kamola Miraliyevna
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Maqolada qurilish materiallari ishlab chiqarish korxonalarini innovatsion boshqarishda klasterlarning ahamiyati, tashkil etish algoritmi va tarmoq innovatsion klasterlarining o‘ziga xos xususiyatlari ko‘rib chiqilgan. Klasterlaning iqtisodiy samaradorligi baholangan.

Kalit so‘zlar: innovatsiya, innovatsion jarayon, boshqaruv, klaster, innovatsion sanoat klasteri, qurilish materiallari ishlab chiqarish.

Abstract: The importance of clusters in the innovative management of construction material production enterprises, organization algorithm and specific features of network innovation clusters are considered in the article. The economic efficiency of the cluster was evaluated.

Key words: innovation, innovative process, management, cluster, innovative industrial cluster, production of building materials.

Аннотация: В статье рассмотрено значение кластеров в инновационном управлении предприятиями по производству строительных материалов, алгоритм организации и особенности сетевых инновационных кластеров. Оценена экономическая эффективность кластера.

Ключевые слова: инновации, инновационный процесс, менеджмент, кластер, инновационный промышленный кластер, производство строительных материалов.

KIRISH

Zamonaviy raqamlashtirish sharoitida mamlakatimizda qurilish sohasini va qurilish materiallari ishlab chiqarish kompleksini yanada rivojlantirish, hududlarda aholi uchun arzon uy-joylar qurilishini ta’minlash, uy-joy qurilishi bozorida talab va taklif nomutanosibligini qisqartirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-maydagi PQ-4335-sonli “Qurilish materiallari sanoatini jadal rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarorida “Bunyodkorlik ishlari tobora ortib borayotgan bugungi kunda qurilish materiallari iqtisodiyotning yetakchi tarmog‘iga, o‘sish nuqtalaridan biriga aylanishi kepak. Korxonalarda energiya samarador texnologiyalarni joriy etish orqali tabiiy boyliklarimizni tejash, materiallar narxini tushirish” [1] vazifasi belgilangan. Mazkur vazifani amalga oshirish uchun sohada faoliyat olib borayotgan korxonalarda xorij tajribasi asosida mahalliy sharoitni hisobga olgan holda innovatsion loyihalarni ishlab chiqish, istiqbolli loyihalarni joriy etishi moliyalashtirish masalalari hal qilinishi kerak bo‘lgan dolzarb muammolarga aylangan.

Milliy iqtisodiyotning real sektorini iqtisodiy rivojlantirish maqsadida korxonalar, davlat organlari, fan va ta’lim manfaatlarini yagona bir butunlikka bog‘lash imkonini beruvchi klasterli yondashuv qo‘llaniladi. Shu bilan birga, korxonalar innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarish doirasida raqobatbardoshlikni ta’minlash, sotish geografiyasini kengaytirish, ishlab chiqarish va eksport hajmini oshirish, yangi talabgir ish o‘rinlarini yaratish, moliyaviy, mehnat va moddiy resurslarni olish kabi imkoniyatlarga ega bo‘ladi. Ushbu yondashuv o‘ziga xos xususiyatlari, xususiyatlari va rivojlanish xususiyatlariga ega bo‘lgan mustaqil tizim sifatida emas, balki hozirgi vaqtda qurilish klasterining elementlaridan biri sifatida qaraladigan qurilish materiallari sanoatida ham qo‘llanilishi mumkin.

Bugungi kungacha iqtisodiyot tarmoqlarini innovatsion klaster asosida rivojlantirish muammosi bo‘yicha muhim nazariy va uslubiy asoslarni yaratish ustida bir qator ilmiy izlanishlar olib borilgan. Klasterlarda innovatsion faoliyat jarayonlari, klaster ichidagi o‘zaro hamkorlik masalalari, klister loyihalarni tashkil etish, ularni strategik rivojlantirish masalalari o‘rganildi, shu bilan birga qurilish materiallari sanoati korxonalarini klaster rivojlanishining ayrim masalalari, xususan, qurilish materiallari sanoati klasterlarini yaratish modellari va mexanizmlarini shakllantirish, ularning faoliyati va rivojlanishi samaradorligini baholashga yondashuvlarni ilmiy tadqiqot qilish taqozo etiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Ilmiy adabiyotlarda klaster yondashuvi nazariyasi va klasterlarni shakllantirishning asosiy yondashuvlari turli olimlar tomonidan o‘rganilgan. Klasterning ta’rifi va klaster ishtirokchilari o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir tamoyillarini aniqlash masalalari olimlar K.Ketels, M.Porter tomonidan ochib berilgan.

M. Porterning nazariyasiga ko‘ra, klaster – bir vaqtning o‘zida o‘zaro raqobatlashuvchi, ammo shu bilan birga hamkorlikda ishlovchi, geografik jihatdan bir yerga to‘plangan, o‘zaro bir-biriga bog‘liq kompaniyalar, ixtisoslashgan yetkazib beruvchilar, xizmat ko‘rsatuvchi tashkilotlar, ma’lum tarmoqlardagi firmalar va ularning faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan tashkilotlarning birlashgan guruhidir [2].

Garvard biznes maktabi ma’lumotlariga ko‘ra “klasterlar AQSH iqtisodiyotida bandlikning 32 foizidan ko‘prog‘ini ta’minlaydi, Shvetsiyada mehnatga layoqatli aholining 39 foizi klasterlarda ishlaydi. Klasterlarda mehnat unumdorligi va ish haqi darajasi milliy o‘rtacha ko‘rsatkichdan ancha yuqori” [3].

E. Bergman va E. Freyzer sanoat klasterini notijorat va tijorat korxonalari birlashmasi sifatida tavsiflaydi, ularning birlashishi omili ularning har birining individual raqobatbardoshligini oshirishdan iborat [4].

V.Gluxov va A.Babkin klasterni aniqlashda mintaqaviy aglomeratsiyani talab qilgan holda, ular firmalarning tadqiqot bo‘limlari va milliy innovatsion tizimga bog‘langan innovatsion kompaniyalar o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni eslatib o‘tadi [5].

T.Rasulov esa “Iqtisodiyotni rivojlantirishning klasterli yondashuvi yangicha boshqaruv texnologiyasi bo‘lib, ushbu yondashuv nafaqat alohida hudud yoki tarmoq, balki butun mamlakat raqobatbardoshligini oshirish imkoniyatini berishini” [6] ta’kidlaydi.

Yana bir tadqiqotchi P.Xoliqova “Klaster bir umumiy maqsad, ya’ni eng raqobatbardosh va yuqori sifatli tovarlar ishlab chiqarish maqsadi ostida birlashgan o‘zaro bog‘liq firmalar, kompaniyalar, moliya institutlari, tadqiqot institutlari va boshqa bozor subyektlaridan iborat yaxlit tarmoq” [7] degan xulosaga keldi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Qurilish materiallari sanoatida innovatsion klasterlarning ahamiyatini ochib berish uchun maqolada iqtisodchi olimlarning ilmiy tadqiqotlarni o‘rganish, qiyosiy solishtirish, statistik ma’lumotlarni o‘rganish va iqtisodiy jihatdan taqqoslash va tahlil qilish usullaridan keng foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

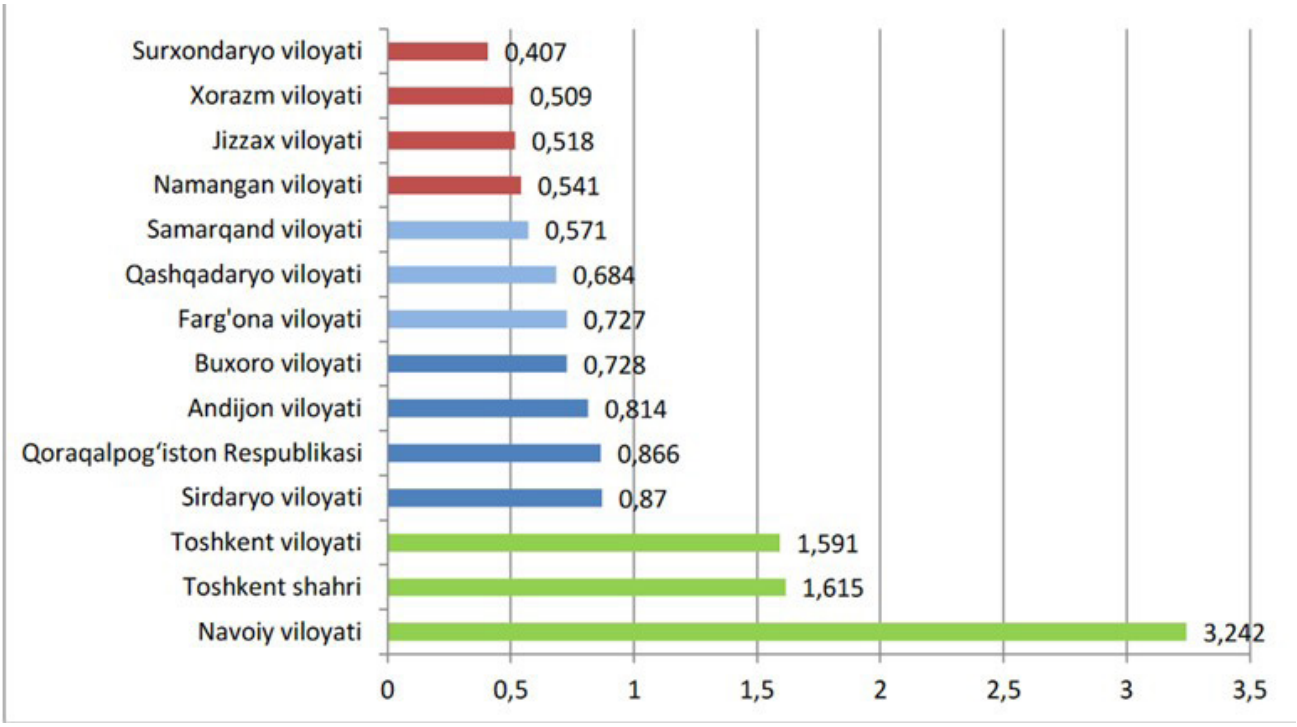
Zamonaviy nazariyalar va ilmiy yo‘nalishlarni chuqur o‘rganish hamda umumlashtirish shuni ko‘rsatmoqdaki klasterning innovatsionlik darajasi biznes g‘oyalar, ilmiy bilimlar, malakali mutaxassislarni tayyorlash, shuningdek, innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarish hajmi va uni tijoratlashtirish darajasi uchun tashkilotlarning klasterga integratsiyalashuv darajasini aks ettiruvchi miqdoriy va sifat tavsiflari bilan belgilanishi kerak. Shuni ta’kidlash kerakki, global innovatsiyalar indeksida yuqori o‘rinlarni egallagan mamlakatlar klaster rivojlanishiga katta e’tibor qaratishadi.

Raqobatbardosh tarmoqlarni tanlashga muvofiq innovatsion sanoat klasterlarni shakllantirish mamlakatimizni iqtisodiy rivojlantirishning yangi strategiyasini ishlab chiqishni talab qiladi, uning me’yoriy-huquqiy bazasini ishlab chiqish yangi raqobatbardosh ishlab chiqarish va korxonalarni – yuqori texnologiyali tarmoqlar va xizmatlarni shakllantirish uchun shart-sharoitlar yaratishga yo‘naltirilishi lozim, bu esa mamlakat iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi.

Turli tadqiqotlarni tahlil qilish natijasida sanoat klasterlariga xos xususiyatlarning quyidagi ro‘yxatidan foydalanishni taklif qilamiz: fazoviy mezon; funksional mezon; xo‘jalik yurituvchi subyektlarning ko‘pligi; umumiy axborot maydoni; ijtimoiy yo‘nalish; nostandart hayot aylanishi; innovatsiyalar, ishbilarmonlik obro‘si.

Jahonning eng ilg‘or mamlakatlarida klasterlar faoliyatini tashkil etish, samaradorligini oshirish, iqtisodiy munosabatlarning nazariy va uslubiy asoslarini takomillashtirish yuzasidan tadqiqotlarga alohida e’tibor qaratilmoqda. Ta’kidlash kerakki, bu boradagi ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida qurilish materiallari sanoati samaradorligini oshirish, sohani rivojlantirishga to‘siq bo‘layotgan muammolar yechimini ilmiy asoslash, klasterlar faoliyatini samarali tashkil etishda ular hamkorlik qiluvchi boshqa xo‘jalik yuritish subyektlari bilan klasterlar faoliyatini mos tashkil etishga e’tibor qaratilmoqda.

Qurilish materiallari sanoatini rivojlantirish istiqbollari va soha innovatsion klasterini yaratish nuqtayi nazaridan eng istiqbolli hududlardan biri Toshkent viloyatidir. U O‘zbekistonning eng investitsion jozibador hududlaridan biri hisoblanadi. O‘zbekistonning mazkur viloyatida qurilish materiallari innovatsion sanoat klasterining tashkil etilishi ham sanoat salohiyati bo‘yicha Toshkent viloyatining hududlar orasida 3-o‘rinni egallab, O‘zbekistonda sanoat yuksalishining yetakchilaridan biri bo‘lgani bilan bog‘liq (1-rasm).

1-rasm: Toshkent viloyati sanoat rivojlanishining xususiyatlari

Toshkent viloyatida qurilish materiallari innovatsion klasterini tashkil etishning afzalliklari quyidagilardan iborat:

- poytaxtga yaqin, tobora kuchayib borayotgan anglomeratsiya ta’siri;
- mintaqani eng yirik sanoat va transport markazi sifatida belgilovchi qulay
- transport tizimi, transport-logistika markazining joylashuvi;
- aholi zich joylashgan hududligi tufayli mehnat salohiyati va iste’mol bozori hajmining ahamiyatini oshirish omili mavjudligi;
- inson kapitalining salohiyati, ularning malakasini muntazam oshirib borish va bazaviy korxonalarda tayyorlash;
- iqtisodiy taraqqiyotning harakatlantiruvchi omillari bo‘lgan tovar va
- xizmatlarga ichki talabning oshishi.

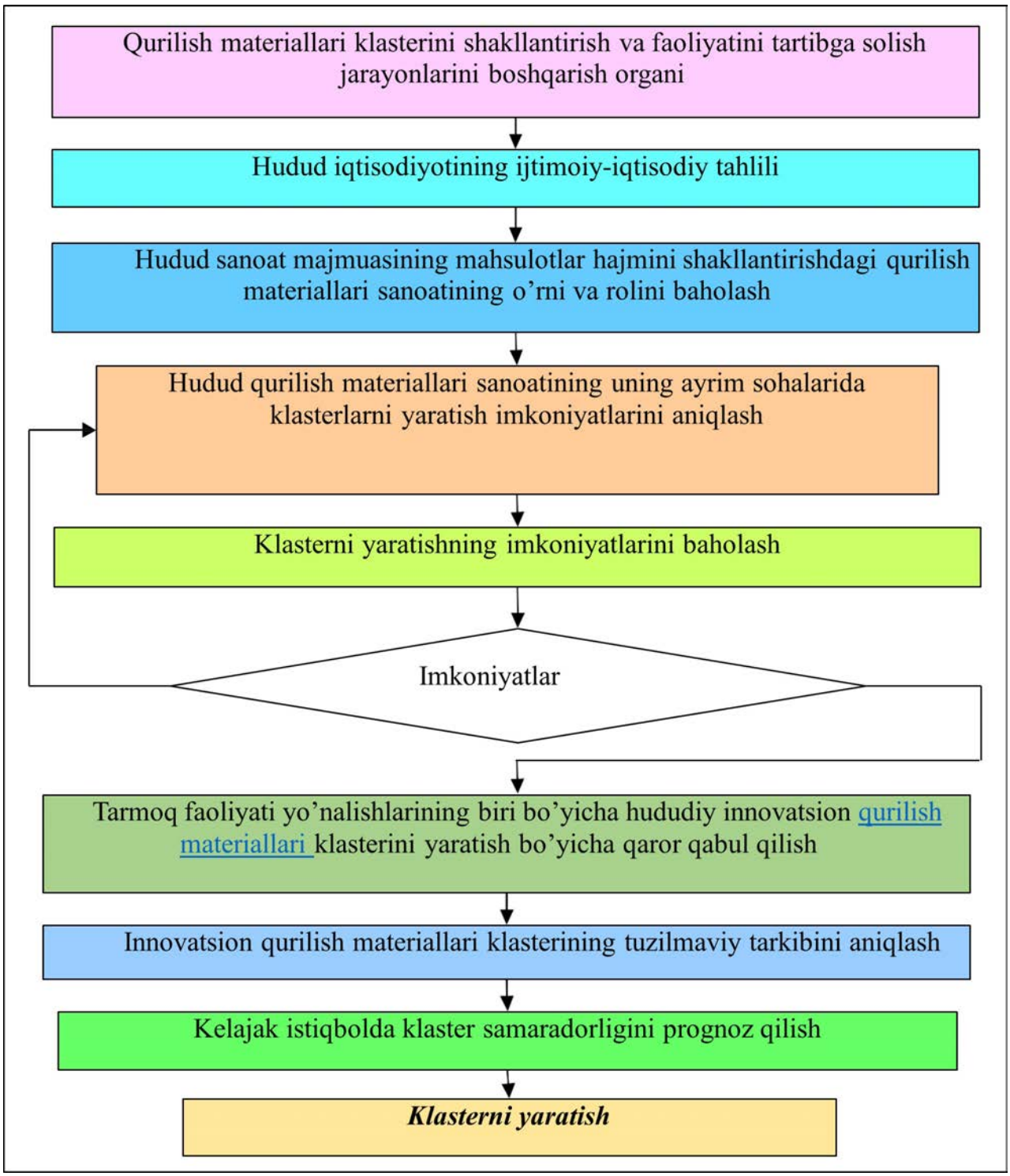
Qurilish materiallari ishlab chiqarish bo‘yicha innovatsion sanoat klasteri faoliyatini tashkil etish algoritmi quyidagi rasmda ko‘rsatilgan (2-rasm).

Ushbu algoritm asosida 2021-yil boshida “Ohangaronsement” korxonasi negizida qurilish materiallari ishlab chiqarish bo‘yicha innovatsion sanoat klasteri tashkil etildi va uning asosiy loyihasi – “quruq” usulda sement ishlab chiqaruvchi yuqori texnologiyali yangi zavod ishga tushirildi. Bu Markaziy Osiyodagi yirik va ishlab chiqarishi to‘liq avtomatlashtirilgan, energiya resurslarini kam iste’mol qiladigan va atrof-muhitga minimal ta’sir ko‘rsatadigan MDHdagi eng zamonaviy korxonadir. Raqamli zavodda ishlab chiqarishni boshqarish uchun eng yangi texnologiyalardan foydalanilgan, dunyoning yetakchi ishlab chiqaruvchilari tomonidan keltirildan zamonaviy ishonchli “beshinchi avlod” uskunalari o‘rnatilgan, atrof-muhitga ta’siri minimallashtirilgan (ishlab chiqarishning barcha uchastkalarida 85 ta zamonaviy filtr tizimlari mavjud) [8].

Zamonaviy kompleks yangi GOST 31108-2020 xalqaro standartiga asosan yuqori sifatli sement ishlab chiqarish imkonini beradi. Yangi zavod mahsulotlari iste’molchilarning har qanday talablarini qondiradi va

sement bilan respublikaning eng mas'uliyatli binolarini: yo'l tutashmamalari, aerodrom qoplamalari, elektr stansiyalari, atom energetikasi obyektlari qurilishi, turar-joy, ofis va savdo binolarini ta'minlaydi. Klaster doirasida, shu qatorda quyidagi loyahalar amalga oshirildi:

- sement, kimyo va metallurgiya sanoati, shuningdek, uy-joy qurilishi (sauna, hammom, kaminlarni terish) uchun olovga bardoshli g'isht ishlab chiqarish.
- beton va temir-beton mahsulotlari ishlab chiqarish.

2-rasm: Qurilish materiallari klasterini yaratish algoritmi[1]

1 Muallif ishlanmasi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

XULOSA VA TAKLIFLAR

Istiqbolli davrdagi soha holatini bashorat qilish, kelgusida sohaning yuqori samaradorligini ta'minlash uchun zarur shart-sharoitlarni yaratuvchi profilaktik yechimlarni shakllantirish va joriy etish maqsadida, klasterlarni rivojlantirishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning ustuvor yo'nalishlari klasterning raqobatbardoshligini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan quyidagi o'zaro bog'liq tadbirlar majmuasini o'z ichiga olishi kerak:

- klasterni rivojlantirish uchun qulay sharoitlar yaratishga ko'maklashish;
- jamiyatning klaster mahsulotlariga uzoq muddatli ehtiyojlarini baholash;
- mahalliy va jahon bozoridagi raqobat darajasini prognoz qilish;
- rivojlanish darajasi klaster faoliyati samaradorligini belgilaydigan turdosh va yordamchi tarmoqlarning rivojlanish holatini qo'llab-quvvatlash va boshqalar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-maydagi PQ-4335-sonli "Qurilish materiallari sanoatini jadal rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori.
2. Regional knowledge economies: markets, clusters and innovation / P. Cooke et al. Northampton, Massachusetts 01060, USA, 2017.
3. Porter M. Clusters and the new economics of competition. // Harvard Business Review. Nov/Dec, 1998, vol.76, issue 6. –P. 77.
4. Клейнер Б.Н. Формирование стратегии функционирования инновационно–промышленных кластеров [Текст] / Б.Н. Клейнер, Н.И. Накодная, Р.А. Качалов. – М.: ЦЭМИ РАН. – 2015. – с. 250
5. Глухов В. В., Бабкин А. В. Показатели для оценки инновационного потенциала интегрированных промышленных структур и кластеров //Управление инновационной деятельностью экономических систем (ИНПРОМ-2014). 2014. – С. 328-333.
6. Rasulov T.S., Maxmasobirova N.U. Innovatsion klasterlarni shakllantirishning Amerika Qo'shma Shtatlari tajribasi // IQTISOD VA MOLIYA/ ЭКОНОМИКА И ФИНАНСЫ. 2017, 7-son.
7. Xoliqova R.S. Paxta-to'qimachilik ishlab chiqarishini klaster asosida rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari. i.f.f. d. avtoref. T.; 2022/11-b.
8. "O'zsanoatqurilishmateriallari" uyushmasi materiallari.

OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA GIBRID BULUT XIZMAT MODELINI QO‘LLASH MEXANIZMINI ISHLAB CHIQISH

Zaripov Bahodir Bobomurod o‘g‘li
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Oliy ta’lim tizimida IT xizmatlariga talab yildan yilga ortib borayotganligi sababli, bir qancha raqamli texnologiyalar qo‘llanilib kelinmoqda, shunday texnologiyalardan biri bulutli texnologiyalar xizmatlaridir ushbu maqolada oliy ta’lim muassasalari faoliyatini tashkil qilishda ilg‘or, moslashuvchan va xavfsiz gibrid bulut arxitekturasi taklif qilinadi. Taklif etilayotgan bulutli infratuzilmani bir nechta oliy o‘quv yurtlari o‘rtasida hamda tashkilotlar o‘rtasida umumiy ta’lim tizimini joriy etish imkoniyati mavjud. Bundan tashqari, ushbu tadqiqot bulutga asoslangan ta’lim arxitekturasi gibrid bulutli muhitda “Uzbektelecom” AK provayderlar tomonidan taqdim etilgan bulutli resurslarning afzalliklaridan qanday foydalanishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Server, bulutli texnologiyalar, virtualizatsiya, ma’lumotlar bazasi, ilova, provayder, samaradorlik, gibrid bulut.

Abstract: Since the demand for IT services in the higher education system is increasing year by year, several digital technologies are being used, one of which is cloud technology services. In this article, an advanced, flexible and secure hybrid cloud architecture is proposed for organizing the activities of higher education institutions. will be done. There is an opportunity to implement the proposed cloud infrastructure between several higher education institutions and organizations as a common educational system. In addition, this study shows how a cloud-based learning architecture can take advantage of cloud resources provided by Uzbektelecom AK providers in a hybrid cloud environment.

Key words: Server, cloud technologies, virtualization, database, application, provider, efficiency, hybrid cloud.

Аннотация: В связи с ростом спроса на ИТ-услуги в системе высшего образования используется ряд цифровых технологий, одной из таких технологий являются услуги облачных технологий. В данной статье предлагается передовая, гибкая и безопасная гибридная облачная архитектура для организации деятельности высших учебных заведений. Есть возможность реализовать предложенную облачную инфраструктуру между несколькими вузами и организациями как единую образовательную систему. Кроме того, это исследование показывает, как облачная архитектура обучения может использовать преимущества облачных ресурсов, предоставляемых провайдерами АК “Узбектелеком”, в гибридной облачной среде.

Ключевые слова: Сервер, облачные технологии, виртуализация, база данных, приложение, провайдер, эффективность, гибридное облако.

KIRISH

Bugungi kunda global ta’lim tizimi bulutli ta’lim tizimiga aylantirilmoqda va bu o‘qitish va o‘quv jarayonini yanada samaraliroq tashkil qilish mumkin. Bulutli xizmatlar orqali ma’lumotlar va tegishli xizmatlarni boshqarish uning dinamik xususiyatini saqlab qoladi. Bunday yaxlit tizimning qabul qilinishi samaradorlikni oshiradi va umummilliy umumiy ta’lim tizimini joriy etishning tejamkor usullarini beradi. Bulutli ta’lim tizimini qo‘llash bulutning quvvatidan foydalanib, hisoblash, tarmoqqa ulanish va ma’lumotlarni saqlash uchun ta’lim xizmatlarini faollashtirishni anglatadi. Bulutli markazlashtirilgan ta’lim tizimi bizga ta’lim tizimining funksiyalarini birlashtirish va tegishli ma’lumotlarni bulutda saqlash imkonini beradi [1]. Bundan tashqari, ta’lim uchun bulut infratuzilmasidan foydalanish bulutning xizmatlaridan ta’lim, o‘qitish, boshqaruv va tadqiqot sohalarida qanday foydalanishni anglatadi. Bundan tashqari, bulutga asoslangan ta’lim ilovalari ta’lim sohasidagi eng so‘nggi tendentsiyalarni o‘zlashtira oladigan o‘zaro faoliyat yuritadigan, qayta foydalanish mumkin bo‘lgan modullarga imkon beradi.

ADABIYOT SHARHI

Bulutga asoslangan ta’lim tizimidan foydalanuvchilar istalgan joydan, istalgan vaqtda, kamroq xarajat bilan o‘qitish, o‘rganish, boshqaruv, tadqiqot va hamkorlikda eng so‘nggi ta’lim xizmatlarini taqdim etishga qaratilgan. Ta’lim sohasida bulutli hisoblashning afzalliklarini tatbiq etish uchun bir nechta tadqiqotlari olib borilgan.

El Mhouti va boshqalar tomonidan hozirda qabul qilingan bulutli hisoblash arxitekturasini va uning elektron ta'lim tizimlaridagi afzalliklarini tushuntirib berganlar. Ushbu maqolada ular bunday arxitekturalarni amalga oshirishdagi qiyinchiliklar va muammolarni bartaraf etishning mumkin bo'lgan usullarini muhokama qilganlar [4]. Moh Nur va boshqalar. mobil ta'lim tizimida bulutli hisoblash xizmatining ahamiyatini muhokama qildi. Shuningdek, ular ta'lim sohasida bulutli tizimdan foydalanishning afzalliklari va kamchiliklarini tahlil qilishdi [5].

Ta'lim tizimlarida bulutli hisoblash infratuzilmasidan joriy foydalanishni tushunish uchun bir qancha so'rovlar ham o'tkaziladi. Ushbu so'rovlar ta'lim sohasida bulutli hisoblashni qo'llash tezligini va uning afzalliklarini ko'rsatadi [6, 8].

Baginda va boshqalar tomonidan, mavjud bulutli xizmatlardan foydalangan holda ta'lim tizimining o'qitish, o'qitish, kutubxona va laboratoriya kabi operatsiyalarini yaxshilash uchun dizaynni taklif qildi. Oliy ta'lim tizimlarini loyihalashda bulutga asoslangan xizmatlarning imkoniyatlarini o'rganish uchun bir nechta arxitektura taklif etiladi. Ammo ta'lim sanoati duch keladigan dolzarb muammolar uchun bulutga asoslangan arxitektura modellarini ishlab chiqish bilan bog'liq bir nechta tadqiqotlar mavjud edi [9]. Bogdanovich va boshqalar tomonidan bulutga asoslangan ta'lim modelini taqdim etdi, unda ular ta'lim uchun bulutli infratuzilmani loyihalashda turli masalalarni ko'rib chiqdilar. Shuningdek, ular bulutga asoslangan infratuzilmadan foydalanganda elektron ta'lim tizimlarining o'lchanadigan yaxshilanishini namoyish etadilar [10]. Mehdi tomonidan hisoblash, saqlash va tarmoq kabi resurslar kuchidan foydalanish uchun arxitekturani taklif qildi. Ushbu ish arxitekturaning ta'lim xizmatlariga ta'sirini tahlil qilishga harakat qildi [11]. Brummett va boshqalar tomonidan qimmat kompyuter laboratoriyasi infratuzilmasini vertikal IaaS (Infrastructure as a Service) bulutli arxitekturasi bilan almashtirish taqdim etilgan [12]. Lakshmi bulutli hisoblash xizmatlaridan foydalanadigan elektron ta'lim dasturlari uchun arxitekturani taklif qildi [13].

Bu taklif etilayotgan barcha arxitekturalar provayderning bulut infratuzilmasida hisob, tarmoq, saqlash, boshqarish va monitoring kabi domenlarda taklif qilingan xizmatlardan foydalangan holda ishlab chiqilgan [12-14]. Ammo oliy o'quv yurtlari o'zlarining maxfiy ma'lumotlari va bulutdagi operatsiyalari haqida qayg'uradilar. Shunday qilib, gibrid bulutli arxitekturalar xavfsizlik va ma'lumotlarni himoya qilish uchun ta'lim sektori uchun juda mos keladi.

Srinivasan va boshqalar ta'lim sektorining bir nechta xizmatlarini qo'llab-quvvatlay oladigan gibrid bulutli muhitning umumiy ko'rinishini taklif qildi [15]. Ushbu arxitektura turli tashkilotlar foydalanuvchilariga umumiy infratuzilmani o'rnatishda yordam beradi. Intel korporatsiyasi ta'lim sohasidagi gibrid bulutli arxitekturaning afzalliklarini va ta'lim infratuzilmasini loyihalashda texnik muammolarni hal qilish uchun Intel arxitektura elementlaridan qanday foydalanish mumkinligini taqdim etadi [14]. Mahalliy ma'lumotlar markazi ta'lim sektori xizmatlarini boshqarish uchun bulutli infratuzilmaga ulanadi. Bu bulutli infratuzilmalar Amazon Web Service (AWS), Microsoft Azure, Google Cloud, IBM, Oracle va boshqalar kabi bulutli provayderlarning xizmatlari bilan ishlab chiqilgan. AWS Elastic Compute Cloud (EC2), Lambda, Simple Storage Service (S3) kabi xizmatlarni qo'llab-quvvatlaydi.), Gibrid bulutli muhitni ishlab chiqish uchun Virtual Private Cloud (VXB) va boshqalar [16, 17].

Bulutli ta'lim sohasida bir nechta tadqiqotlar o'tkazilib, bunday tizimlarning muvaffaqiyati asosan provayderning bulut xizmatlaridan foydalanish uchun to'g'ri arxitektura dizayniga asoslangan degan xulosaga keldi. Ko'pgina tadqiqotlar tabiatda gibrid arxitekturalardan foydalanmaydi, faqat arxitekturaning umumiy ko'rinishini taqdim etiladi va arxitekturada qo'llaniladigan bulut xizmatlarini namoyish eta olmaydi. Shunday qilib, ushbu tadqiqot bulutga asoslangan ta'lim muhitida ma'lumotlar oqimi va operatsiyalarini boshqaradigan gibrid bulut arxitekturasini taklif qildi.

METODOLOGIYA

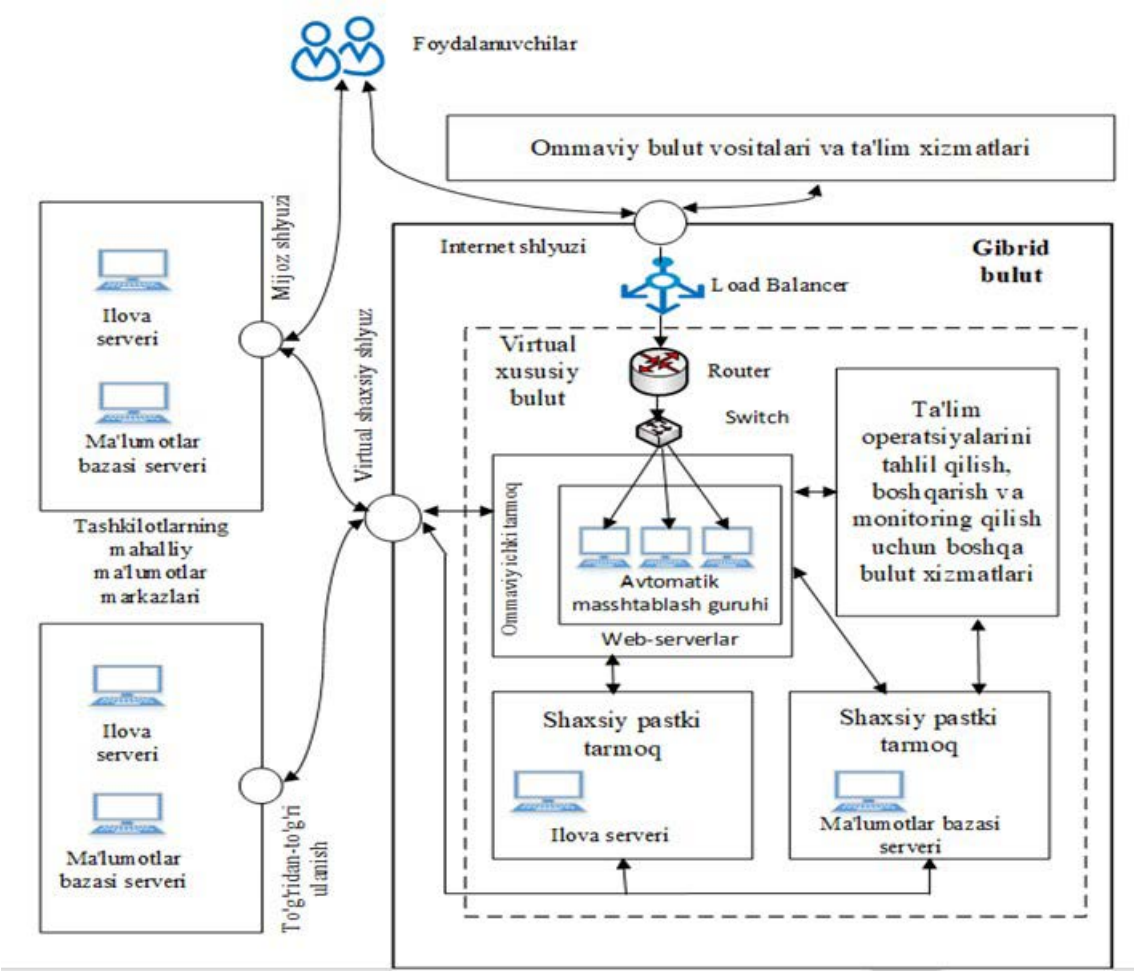
Oliy ta'limning barcha sohalarida bulutli texnologiyalarni tatbiq qilish natijalarini o'rganish bo'lib, bu ta'lim sohalarini yanada rivojlantirishning asosiy yo'nalishlarini aniqlash imkonini berdi. Bulutli texnologiyalar va uning asosida ishlab chiqilgan arxitekturaning ta'limda keng qo'llanilishi bilan bog'liq asosiy muammolar, rivojlangan davlatlar ta'lim sohasidagi muammolarni bulutlii texnologiyalar asosida hal etilganligi va tajribalar yoritilganligini ko'rsatib berdi.

Tashkil etilgan bulutli arxitekturaning ta'lim tizimida joriy etishning asosiy maqsadi, oliy ta'lim faoliyati, ta'lim va ilmiy tadqiqotlarni samaradorligini oshirish, iqtisodiy daromatlarni yanada oshirish hamda vaqt muammolarini hal qilishdan iboratdir.

TAHLIL VA NATIJALAR

Taklif etilayotgan arxitekturaning umumiy ko'rinishi 1-rasmda ko'rsatilgan. Bu gibrid bulutli muhit bo'lib, unda ham tashkilotning ma'lumotlar markazi, ham provayderning bulutli infratuzilmasi mavjud. AVirtual Private Cloud (VXB) ta'lim tizimini boshqarish uchun zarur bo'lgan resurslarni saqlash uchun bulutli infratuzilmada

yaratilgan. Bulutda bunday VXB yaratish tarmoq muhitidagi resurslar ustidan yaxshi nazoratga ega bo‘ladi. Xuddi shu ta’lim sohasidagi muassasaning ma’lumotlar markazlari VXB ga Virtual Private Network (VPN) yoki To‘g‘ridan-to‘g‘ri ulanish orqali ulangan. Shunday qilib, muassasaning ma’lumotlar markazi va bulutdagi VXB yagona tarmoq sifatida harakat qilishi mumkin. Shunday qilib, ma’lumotlar markazi va VXB resurslari shaxsiy IP manzillari orqali bog‘lanishi mumkin. VXB-dagi ma’lum resurslarga foydalanuvchi kirishini cheklash uchun u shaxsiy va umumiy pastki tarmoqlarga bo‘lingan. Tashqi dunyoni ulash uchun zarur bo‘lgan resurslar umumiy pastki tarmoqlar ichida saqlanadi va ko‘proq xavfsizlikni talab qiladigan resurslar xususiy pastki tarmoqlarda saqlanadi. Ma’lumotlar oqimi va operatsiyalarini boshqaradigan xizmatlar VXB ning shaxsiy pastki tarmog‘ida saqlanadi. Talabalar, o‘qituvchilar va boshqa manfaatdor tomonlar kabi foydalanuvchilar umumiy pastki tarmoq-dagi veb-serverda saqlanadigan veb-ilovaga kirishlari mumkin. Bulutli provayder tomonidan taqdim etilgan xizmatlardan tashqari, ta’lim operatsiyalarini boshqarish uchun boshqa uchinchi tomon vositalari va xizmatlari VXB bilan bog‘langan. Ushbu vositalarga manfaatdor tomonlarga berilgan muayyan imtiyozlar asosida kirish mumkin.

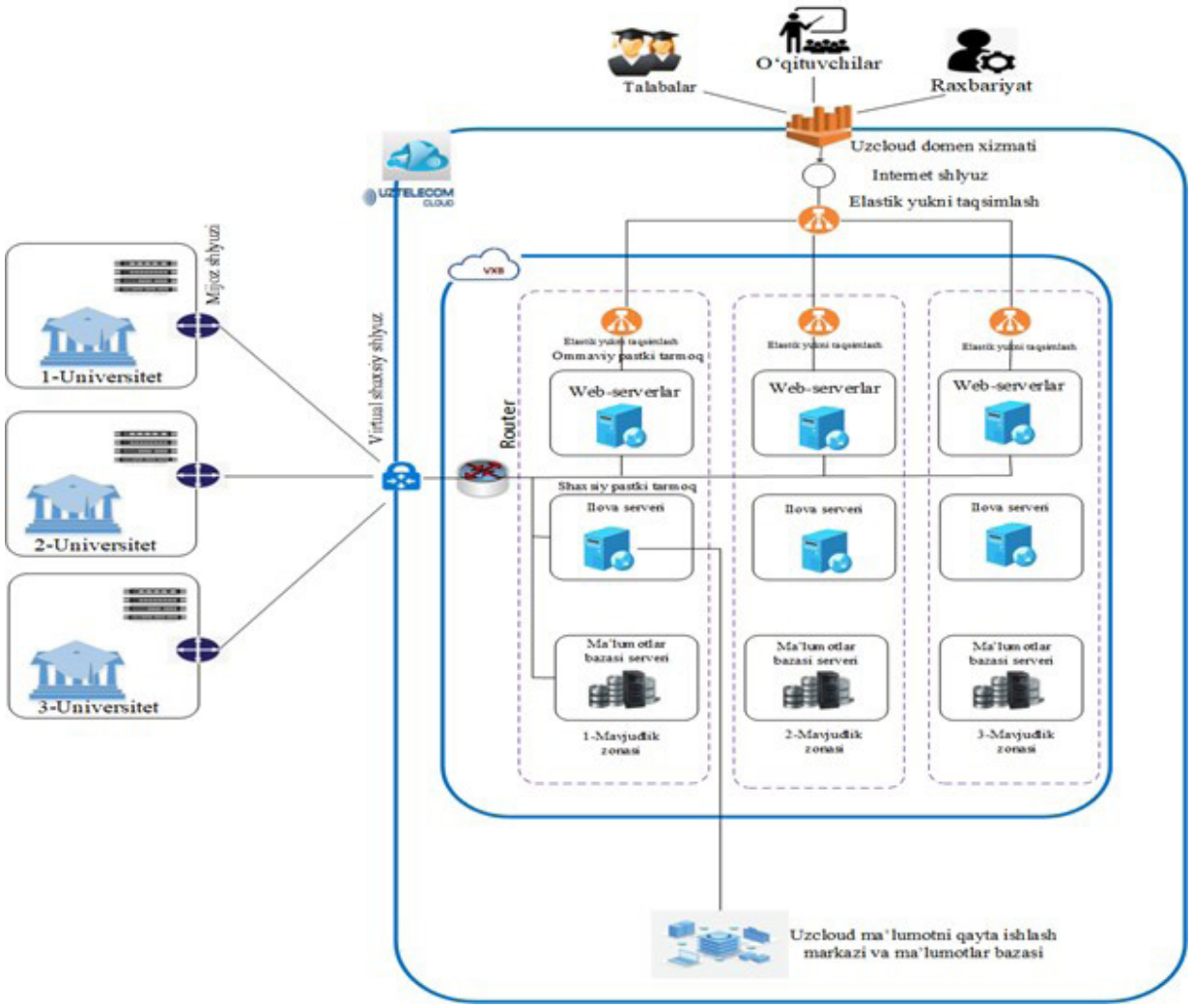
1-rasm: Oliy ta’lim muassasalarida gibrid bulut arxitekturasi

Taklif etilayotgan arxitekturaning batafsil funksionalligi 1-rasmda ko‘rsatilgan. OTM ning mavjud mahalliy ma’lumotlar markazi tashkilot uchun mahalliy bo‘lgan ma’lumotlar va operatsiyalarni boshqarish uchun ishlati-ladi. OTM bilan yaqinroq bog‘liq bo‘lgan ish yuklari mahalliy ma’lumotlar markazi tomonidan taqsimlanadi. Bu o‘qituvchilar, talabalar va tashkilotning ma’muriy xodimlari kabi manfaatdor tomonlarning tafsilotlarini o‘z ichiga olishi mumkin. Bundan tashqari, ba’zi muhim ma’lumotlar va talabalarni baholash tafsilotlari kabi operatsiyalar tashkilotning ma’lumotlar markazida boshqarilishi kerak. Boshqa tomondan, bulutli infratuzilma har qanday bulut provayderining resurslaridan foydalanish orqali boshqariladi. Ushbu infratuzilma zarur bo‘lganda virtual resurslarni qo‘shish orqali dinamik ravishda kengaytirilishi mumkin. Birinchidan, ta’lim tizimining resurslarini saqlash uchun virtual xususiy bulut yaratiladi. Virtual xususiy bulutda foydalaniladigan resurslarga kirishni nazorat qilish uchun ular quyi tarmoqlarda saqlanadi. Veb-dastur va ma’lumotlar bazasi serverlari alohida kichik tarmoqlarda joylashgan. Resurslar turli kirish darajalariga ega bo‘lishi uchun quyi tarmoqlarga turli xil kirish ruxsatlari o‘rnatiladi. Bulutli shaxsiy resurslarni ulash o‘rniga virtual xususiy bulut ma’lumotlar markazini bulutli

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

tarmoqqa ulash imkonini beradi. Mahalliy ma'lumotlar markazidagi router virtual xususiy bulutga to'g'ridan-to'g'ri ulanish orqali ulangan. Endi ma'lumotlar markazi va virtual xususiy bulut yagona tarmoq sifatida ishlay oladi. Virtual xususiy bulutdagi barcha resurslar mahalliy ma'lumotlar markazidan shaxsiy IP-manzil orqali bog'lanishi mumkin. Mahalliy ma'lumotlar markazidagi dastur serverlari va virtual xususiy bulut har ikki tomondagi ma'lumotlar bazasi serverlariga internet tarmog'iga o'tmasdan shaxsiy IP-manzillar yordamida kirishlari mumkin. Taklif etilayotgan arxitekturaning asosiy komponentlari va ularning vazifalari quyidagicha muhokama qilinadi.

Uzcloud ishonchli bulut arxitekturasini yaratish uchun keng ko'lamli bulut xizmatlarini taklif qiluvchi yurtimizda eng mashhur bulut provayderidir. Uzcloud dan foydalangan holda universitet ta'lim tizimi uchun taklif etilayotgan arxitektura tavfsifini keltirib o'tamiz ham 2-rasmda keltirib o'tilgan. Universitet ta'lim tizimining mahalliy ma'lumotlar markazlari tarmoq yordamida uzloud bulutiga ulangan. Ulanishni saqlab qolish uchun bulutli muhitda virtual shaxsiy shlyuz bulut xizmatidan, universitet ma'lumotlar markazida esa foydalanuvchi shlyuzidan foydalaniladi. Uzcloud bulutidagi resurslarni saqlash uchun tarmoq bir nechta mavjudlik zonalari shakillantiriladi. Har bir mavjudlik zonalari shaxsiy va umumiy quyi tarmoqlarni o'z ichiga oladi, uning ish yuki Uzcloud Load Balancer tomonidan bir nechta mavjudlik zonalari orasida muvozanatlangan. Internetga ulanish uchun zarur bo'lgan resurslar umumiy pastki tarmoqda joylashtirilgan. Ko'proq xavfsizlikka muhtoj bo'lgan manbalar shaxsiy ichki tarmoqda bo'lib, ularga bevosita tashqaridan kirish mumkin emas. Web serverlar umumiy pastki tarmoqlarda va ilovada, ma'lumotlar bazasi serverlari esa shaxsiy subtarmoqlarda saqlanadi. Barcha biznes mantig'i dastur serverida, ushbu dastur xizmatlari turli operatsiyalar uchun ushbu arxitekturaning turli xil ta'lim talablari bilan bog'liq.web-serverlar Elastik hisoblash buluti misollari bilan ishlaydi, ular web ilovani, shuningdek, turli bulut xizmatlarini ishga tushirish uchun ishlatiladi. Ma'lumotlar bazasi serveri tashqaridan kirish imkoni bo'lmagan uzcloud aloqa ma'lumotlar bazasi xizmati nusxalari bilan ta'minlanadi. Talabalar, o'qituvchilar va ma'murlar o'zlarining tegishli muassasasi web-saytidan foydalanib, web-ilova va tegishli xizmatlarga kirishlari mumkin.

2-rasm: Oliy ta'lim muassasalarida uzcloud gibrid bulut arxitekturasi

Manfaatdor tomonlar Uzcloud domen xizmatidan foydalangan holda internet shlyuz orqali o‘z web-saytlariga kirishlari mumkin. Elastik hisoblash buluti nusxalari avtomatik masshtablash guruhiga kiradi va ularning ish yuki Uzcloud Load Balancing xizmati tomonidan muvozanatlanadi. Ushbu sozlash, shuningdek, bir nechta mavjudlik zonalari bo‘ylab kengaytirilgan. Bu yerda Uzcloud ma’lumotlar markazi xizmatlari turli formatdagi ma’lumotlarni saqlash imkoniyatlari hisoblanadi. Ushbu xizmatlar virtual xususiy bulutdan tashqaridadir va ularga shaxsiy ichki tarmoqdan Uzcloud Elastik hisoblash buluti yordamida kirish mumkin. Manfaatdor tomonlarga berilgan imtiyozlar asosida ular ta’lim tizimining xizmatlaridan foydalanishlari mumkin. Real vaqtda tahlil Uzcloud ma’lumotlarni qayta ishlash xizmati bilan amalga oshiriladi, shunda manfaatdor tomon zudlik bilan javob berish uchun amaliy tushunchalarni olishi mumkin. Ta’lim islohotlari Uzcloud ma’lumotlar bazasi tomonidan katta ma’lumotlarni qayta ishlash asosida amalga oshiriladi. Uzcloud ma’lumotlar markazi ta’lim tizimida mavjud ma’lumotlarni qayta ishlash va saqlash sifatida ishlatiladi.

Taklif etilayotgan arxitekturada ishtirok etadigan bulut xizmatlari joriy ta’lim sektori duch kelayotgan muammolarni hal qilish uchun ishonchli, samarali va xavfsiz bulutli ta’lim tizimini yaratishda muhim rol o‘nashi mumkin Taklif etilayotga arxitektura, shuningdek, Google cloud, Microsoft Azure va boshqalar kabi boshqa eng yaxshi xizmat ko‘rsatuvchi provayderlarning bulut xizmatlaridan foydalangan holda ishlab chiqilishi mumkin.

XULOSA VA TAKLİFLAR

Taklif etilayotgan gibrid bulutli arxitekturani joriy etish oliy ta’lim tizimi xizmatlarini yanada samarali, ishonchli va tejamkor bo‘lishini ta’minlaydi. Bundan tashqari, tashkilotlar o‘zlarining maxfiy ma’lumotlarini yaxshiroq nazorat qiladilar. Shu bilan birga, ular ilg‘or vositalar va xizmatlar yordamida o‘qitish va o‘rganish tajribasini oshirishlari mumkin. Deyarli barcha umumiy xizmatlar ushbu arxitekturaning bir qismi bo‘lgan tashkilotlar o‘rtasida taqsimlanadi. Saqlangan ma’lumotlarning to‘g‘ri tahlili ta’lim islohoti haqida chuqur tushuncha beradi. Tashkilotlar mavjud tizimdan to‘liq foydalanishlari uchun bir xil soyabon ostida yangi tashkilotlarni qo‘shish oson. Ta’lim islohotiga oid har qanday o‘zgarishlar barcha tashkilotlarda o‘z aksini topadigan maxsus xizmatlar yordamida juda oson amalga oshirilishi mumkin.

Ta’lim talablarini qondirish uchun ushbu bulut arxitekturasi bilan kelajakda bir nechta yaxshilanishlarni amalga oshirish mumkin. Hozirda AWS kabi bulutli provayderlar turli hududlarda VPC peering orqali muloqot qila oladigan VPC-larni yaratishga imkon beradi. Shunday qilib, ushbu arxitektura turli hududlarda bir nechta VPC yaratish uchun kengaytirilishi mumkin, shunda VPCdagi ichki resurslar internetga o‘tmasdan bir-biri bilan bog‘lanishi mumkin. Bundan tashqari, ushbu muhitda manfaatdor tomonlarning muayyan xizmatlarga kirishi uchun avtorizatsiya va autentifikatsiya qilish muhim ahamiyatga ega. Bulutli provayderlar ushbu vaziyatni hal qilish uchun identifikatsiya, kirishni boshqarish va xavfsizlik xizmatlarini taklif qilishadi. Tegishli xizmatlarni tanlash xavfsiz va ishonchli ta’lim tizimiga olib keladi. Eng yaxshi bulutli provayderlar bulutga asoslangan tizimlar faoliyatini yaxshilash uchun har doim yangi va ilg‘or xizmatlarni taqdim etadilar. Taklif etilayotgan ta’lim tizimini ta’lim sohasining kelajakdagi rivojlanishini boshqarish uchun bunday xizmatlar bilan ham yaxshilash mumkin. Mahalliy ma’lumotlar markazi, shuningdek, bulutli resurslar ommaviy bulut muhiti kabi virtualizatsiya qilinishi mumkin bo‘lgan shaxsiy bulut sifatida ham ishlashi mumkin. Bunday hollarda mahalliy ma’lumotlar markazi va bulut infratuzilmasidagi bulut xizmatlaridan foydalanish va integratsiya yanada yaxshilanadi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. M. M. Attaran, S. Attaran and G. B. Celik, “Promises and challenges of cloud computing in higher education: A practical guide for implementation,” Journal of Higher Education Theory and Practice, vol. 17, no. 6, pp. 20–38, 2017.
2. V. H. Pardeshi, “Cloud computing for higher education institutes: Architecture, strategy and recommendations for effective adaptation,” in Proc. SIMSARC, Pune, India, pp. 589–599, 2013.
3. S. Leu, J. Pugh and D. Soo, Higher Education Supplement to the National Education Technology Plan. USA: US Department of Education, Office of Education Technology, 2017. [Online]. Available: https://tech.ed.gov/files/ 2017/01/ Higher-Ed-NETP.pdf.
4. A. El Mhouti and M. Erradi, “Harnessing cloud computing services for e-learning systems in higher education: Impact and effects,” International Journal of Information and Communication Technology Education, vol. 15, no. 2, pp. 18–30, 2019.
5. A. S. B. Moh Noor, M. N. Y. Atoom and R. Mamat, “A review of cloud oriented mobile learning platform and frameworks,” International Journal of Electrical and Computer Engineering, vol. 9, no. 6, pp. 5529–5536, 2019.
6. G. Riahi, “E-learning systems based on cloud computing: A review,” Procedia Computer Science, vol. 62, no. 10, pp. 352–359, 2015.
7. M. T. Baldassarre, D. Caivano, G. Dimauro, E. Gentile and G. Visaggio, “Cloud computing for education: A systematic mapping study,” IEEE Transactions on Education, vol. 61, no. 3, pp. 234–244, 2018.
8. A. Elgelany and W. G. Alghabban, “Cloud computing: Empirical studies in higher education,” International Journal of Advanced Computer Science and Applications, vol. 8, no. 10, pp. 121–127, 2017.

9. B. A. Nan Cenka and Z. A. Hasibuan, “Enhancing educational services using cloud technology,” in Proc. ICoICT, Bandung, Indonesia, pp. 155–160, 2013.
10. Z. Bogdanovic, A. Milic and L. Labus, “Model of e-education infrastructure based on cloud computing,” in Handbook of Research on High Performance and Cloud Computing in Scientific Research and Education, Chapter 44, Hershey, PA, USA: IGI Global, pp. 982–1026, 2017.
11. W. A. Mehdi, “A proposed architecture of cloud computing for teaching and education,” GSTF Journal on Computing, vol. 4, no. 3, pp. 1–6, 2015.
12. T. Brummett and M. Galloway, “Building a vertical cloud architecture for education,” in Proc. 2018 IEEE 11th Int. Conf. on Cloud Computing, San Francisco, CA, USA, 2018.
13. I. Lakshmi, “A green cloud-oriented computing architecture for e-learning applications,” International Research Journal of Advanced Engineering and Science, vol. 1, no. 4, pp. 74–81, 2016.
14. H. Elhoseny, S. Abdelrazek, H. M. El-Bakry and A. Riad, “A content oriented smart education system based on service-oriented architecture,” Journal of Next Generation Information Technology, vol. 7, no. 2, pp. 21–30, 2016.
15. A. Srinivasan, A. Quadir and V. Vijayakumar, “Hybrid cloud for educational sector,” Procedia Computer Science, vol. 50, no. 5, pp. 37–41, 2018.
16. Intel Corporation, Hybrid Cloud in Education. Hybrid Cloud 101 brief. Santa Clara, CA, USA, 2015. [Online]. Available: https://www.intel.fr/content/dam/www/public/us/en/documents/education/hybrid-cloud-in-education.pdf.
17. R. Fogel, The Education Cloud: Delivering Education as a Service. Whitepaper, Intel Corporation, 2020. [Online]. Available: https://www.k12blueprint.com/sites/default/files/ITDM_education_cloud_final.p
18. Zaripov, B., Mirzaliyev, S., Zohirov, K., & Abdullayev, A. (2021, November). Analysis and Implementation of Course Quality Optimization based on Cloud Computing. In 2021 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT) (pp. 1-4). IEEE.
19. Zaripov, B., Mirzaliyev, S., Igamberdiyev, A. Ilxamova, Y., Akhmedov, N. Swot analysis of cloud computing problems in higher education ACM International Conference Proceeding Series, 2021, pp. 323–327
20. The Importance and Role of Using a Smart Method in Teaching the scientific Education Module to Students of Higher Education Institutions in an Information Environment Zaripov, B., Zaripova, D., Akhmedov, N., Mirzaliev, S. ACM International Conference Proceeding Series, 2022, pp. 626–630

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

РОЛЬ ИНВЕСТИЦИЙ В СИТЕМЕ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОГО ТРАНСПРТА В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Акбарова Лайло Упашевна
Ташкентский Государственный Транспортный Университет,
старший преподаватель

Аннотация: В статье рассмотрены современные тенденции процесса инвестирования железнодорожного тра-анспорта в условиях трансформации экономики.

Ключевые слова: цифровизация, транспортные средства, инвестиционные процессы, инвестиции, перевооружение, технические средства.

Annotatsiya: Maqolada iqtisodiy o‘zgarishlar sharoitida temir yo‘l transportiga investitsiya qilish jarayonining hozirgi tendentsiyalari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: raqamlashtirish, transport vositalari, investitsiya jarayonlari, investitsiyalar, qayta jihozlash, texnik vositalar.

Abstract: The article examines current trends in the process of investing in railway transport in the context of economic transformation.

Key words: digitalization, vehicles, investment processes, investments, re-equipment, technical means.

ВВЕДЕНИЕ

Долгосрочная перспектива современного предприятия в условиях цифровизации зависит от ее эффективной деятельности. Соответственно, обеспечение высоких темпов развития эффективной деятельности определяется инвестиционной историей и уровнем настоящей инвестиционной деятельности предприятия.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРНЫХ ИСТОЧНИКОВ

В статье методологической основой были научные исследования таких современных отечественных ученых, как Г.П. Бублик,Гуламов А.А., Саматов А.А., Файзуллаев Ж.А., М.Н.Абдуллаева, Н.А. Ходжаева, Р.А. Рахманбаева, С.А. Юлдашева, а также ученных ближнего и дальнего зарубежья такие как: Т.В. Авдиенко, А.Н. Дмитриевский,, которые рассматривают современное состояние роли инвестиций в услових цифровизации экономики.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Современное развитие социально-экономических систем каждой страны невозможно представить без глубоких технологических и институциональных преобразований, которые сопровождают модернизацию. Данные мероприятия реализуются в связи с адаптацией этих систем для более эффективной деятельности, с учетом специфики отраслей экономики и сложности условий функционирования ее предприятий.

Кроме того, конкурентоспособность и устойчивость каждого предприятия определяется уровнем обновления производственных мощностей, т.е. производственных фондов. Обновление основных фондов невозможно представить без термина “капитальное вложение”. “Капитальное вложение” является синонимом термину “инвестиции”.

В соответствии с Законом Республики Узбекистан “Об инвестиционной деятельности”[1], инвестиции определяются как материальные и нематериальные блага, а также права на собственность и владение ими. Инвестиции вкладываются в объекты деятельности предприятия той или иной форме. В свою очередь, термин “Инвестиционная деятельность” представляет собой деятельность, связанные с совершением инвестиционных операций со стороны субъектов инвестиционных отношений. Особенностью инвестиционной деятельности является капитальное вложение, которые направляются на развитие материальных и нематериальных форм благ, в целях создания или воспроизводства объектов основного фонда.

Согласно многих стран СНГ, в частности в России[2], капитальное вложение – это “инвестиции в основной капитал (основные средства), в том числе затраты на новое строительство, расширение, реконструкцию и техническое перевооружение действующих предприятий, приобретение машин, оборудования, инструмента инвентаря, проектно-изыскательские работы и другие затраты”.

АНАЛИЗ РЕЗУЛЬТАТОВ ИССЛЕДОВАНИЯ

Важнейшее свойство капитала определяется возможностью приносить прибыль инвестору. Одной из форм использования этой возможности является долгосрочное вложение капитала или инвестирование. Термин “инвестирование” в экономической литературе в трудах Силаева Н.И. имеет двойное значение[3].

Во-первых, под инвестициями понимается вложение средств в финансовые активы (ценные бумаги), то есть портфельное инвестирование. Во-вторых, инвестирование – это вложение капитала в неликвидные активы (капиталообразующие), которые обеспечивают создание и воспроизводство фондов. Мы будем использовать термин “инвестирование” во втором значении.

Суть инвестирования с точки зрения инвестора заключается в том, что инвестор отказывается от получения прибыли “сегодня”, чтобы получить более высокую прибыль “завтра”. При управлении инвестициями внимание обращается на двойственный характер решения, связанного с капиталовложением. Конечная цель инвестиционной деятельности – доход, который может быть получен в будущем, то есть имеет место своего рода коммерческий риск, поскольку ожидаемый доход может быть не получен.

М.И. Ример отмечает, что в условиях рыночной экономики, инвестиции – это вложение капитала в объекты предпринимательской и иной деятельности с целью получения положительного социального и материального эффекта[4], т.е. сочетания таких аспектов как затрат капитала и конечного результата.

Согласно предложенной Н.И. Силаевым и В.А. Чженом трактовке данного термина, инвестиции – это вложение средств в деятельность предприятия на длительный период. В данном контексте предприятия должно быть юридически самостоятельным. Основной целью вложения капитала является получение дополнительных материальных благ, приобретения влияния на данную предприятию, а также выгодное вложение по сравнению с альтернативными предложениями.

Трактовка термина “инвестиции” по мнению автора – это вложение всех форм капитала в объекты хозяйственной деятельности предприятия для получения эффекта разного масштаба на основе свободных рыночных принципов с учетом внешних и внутренних факторов влияния. Принцип данного определения представлен на рис.1.

Вместе с тем, более подробную формулировку по изученным материалам представляет автор исследования. В свою очередь, автор подтверждает, что “инвестиции” – вложения капитала в целях достижение стратегических целей инвестора в объекты предпринимательской деятельности в виде материальных и нематериальных благ, имеющих денежную оценку.

Для детального изучения инвестирования технического перевооружения следует подробно рассмотреть формы реального инвестирования. Обобщая трактовок вышеуказанных авторов, предлагается схематическая иллюстрация форм инвестирования, которые указаны на рис.2. и рис.3.

В свою очередь, изученных материалах по рассмотрению вопроса форм реального инвестирования недостаточно уделяется внимание на техническое перевооружение предприятия.

1 Закон Республики Узбекистан № 719-I от 24.12.1998 г. “Об Инвестиционной Деятельности” (с изменениями в соответствии с Законом РУз №3РУ-380 от 09.12.2014 г.); Закон Республики Узбекистан №3РУ-598 от 25.12.2019 г. “Об инвестициях и инвестиционной деятельности”.

2 Закон Российской Федерации “Об инвестиционной деятельности в Российской Федерации, осуществляемой в форме капитальных вложений” №39-ФЗ от 25 февраля 1999 г.

3 Силаев, Н.И. Финансовый менеджмент железнодорожного транспорта: учебник для вузов // Н.И. Силаева. – Ташкент: ТашИИТ, 2006. – 300 с.

4 Экономическая оценка инвестиций. 2-е изд. / Под общ.ред. М.И. Римера. – СПб.: Питер, 2008. – 480 с.

Рис.1: Роль инвестиций в развитии предприятия[5]

Рис. 2: Формы реального инвестирования по И.А. Бланк[6]

Рис. 3: Формы реального инвестирования по Е.А. Кучарину[7]

5 Составлен автором
6 Бланк И.А. Основы инвестиционного менеджмента. Т. 1-2-е изд., перераб. и доп. -К.:Эльга, Ника-Центр, 2004.- 672с. ISBN: 5-901620-57-7
7 Кучарина Е.А. Инвестиционный анализ.Краткий курс – СПб.: Питер, 2006. – 160 с.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

В современной литературе по экономике железнодорожного транспорта “инвестиции” имущественные и неимущественные ценности, которые направляются в объекты предпринимательской деятельности в виде имущество, финансовые средства, интеллектуальные ценности, а также прав на пользования разновидных природных ресурсов.

Важной задачей при оценке роли инвестиций выявляется необходимостью определения сферы ее вложения, в частности, определением направления на производственные и непроизводственные сферы вложения[8].

Для инвестирования технического перевооружения на предприятиях, особенно на железнодорожном транспорте, изучается и осуществляется тщательный подход к техническому перевооружению.

Исходя из вышесказанного, автор предлагает рассматривать инвестирование технического перевооружения в железнодорожной отрасли как отдельную форму реального инвестирования, которая рассматривается следующим образом:

- инвестиции для обеспечения развития и совершенствования предприятия железнодорожной отрасли в перспективе;
- научно-исследовательская деятельность;
- строительство новых линий, предприятий и объектов железнодорожного транспорта;
- техническое перевооружение объектов инфраструктуры, подвижного состава и других производственно-промышленных единиц железнодорожного транспорта.

Спрос на постоянное обновление/наращивание объектов основного фонда железнодорожного транспорта подчёркивает особенность инвестирования в данную деятельность, в т.ч. направление капитальных вложений на техническое перевооружение, а также выявляет следующие цели:

- Создание в рыночных условиях основы для социального и экономического развития страны в целом;
- Обновление технического оснащения и повышение производительности организаций и предприятий;
- Повышение качества оказания транспортных услуг;
- Снижение влияния негативных факторов для экономики.

В настоящее время глубокие преобразования экономики происходит в соответствии с переходом к инновационной модели мирового хозяйства. Данные предпосылки прежде всего связаны с повышением уровня износа не только в экономике, но и в транспортной, особенно железнодорожной сфере, которые не соответствуют современным требованиям[9]. В данной ситуации самым верным решением по мнению автора является направление средств на техническое перевооружение.

В некоторых случаях требования к техническому перевооружения сопровождаются с изменениями структуры спроса. С помощью технического перевооружения предприятие или отрасль переходит или приближается к новому уровню сферы услуг не только во внутреннем рынке, но и международной арене.

Вышесказанные предположения становиться реальным при разработке стратегических решений о вложении средств на проекты в сфере железнодорожного транспорта. Реализация проектов железных дорог, в части финансирования проектов технического перевооружения возможны после принятия подобных стратегических решений.

Основные принципы по формированию принимаемых инвестиционных стратегий в железнодорожной отрасли были озвучены в научных трудах некоторых зарубежных авторов как авторов как Гиляровская Л.Т., Ендовницкий Д.А., Бухонова С.М. и И.Ансофф[10] в следующем порядке:

- проекты направленные на развитие деятельности и усиление конкурентоспособности предприятий в сфере железных дорог;

8 Терешина Н.П., Галабурда В.Г., Трихунков М.Ф. и др. Экономика железнодорожного транспорта: Учеб. Для вузов ж/д транспорта / Н.П. Терешина, В.Г. Галабурда, М.Ф. Трихунков и др.; Под ред. Н.П. Терешиной, Б.М. Лапидуса, М.Ф. Трихункова. – М.: УМЦ ЖДТ, 2006. 801 с.; Лякина, М.А. Финансы предприятия железнодорожного транспорта: учебное пособие / М.А. Лякина – СПб.: ПГУПС, 2008. – 80 с.

9 Лякина, М.А. Финансы предприятия железнодорожного транспорта: учебное пособие / М.А. Лякина – СПб.: ПГУПС, 2008. – 80 с.

10 Ансофф, И. Стратегический менеджмент. Классическое издание / И. Ансофф. – СПб.: Питер, 2009. – 344 с.; Гиляровская, Л.Т. Финансово-инвестиционный анализ и аудит коммерческих организаций / Л.Т. Гиляровская, Ендовницкий Д.А. – Воронеж: Изд-во ВорГУ, 1997. – 336 с.; Бухонова, С.М. Организация и планирование инвестиционного рынка региона / С.М. Бухонова. – СПб.: Химия, 1998. – 229 с.

- капитальные вложения на инвестиционные проекты с применениям последних достижений научно-технического процесса (оригинальные проекты);
- выделение средств на объекты научно-исследовательских и опытно-конструкторских разработок, при этом, остерегаться от вложений в неэффективные проекты;
- оставить возможность заменить вид деятельности и быть адаптированным к изменениям деятельности в другие отрасли.

Изыскание финансовых источников развития предприятия, определение направлений наиболее эффективного инвестирования денежных средств в условиях рыночной экономики приобретают особо важное значение[11].

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

По мнению автора инвестиции – это двигатель экономики, который обеспечивает ее движение вперед. Каждое государство в первую очередь должно прилагать усилия для привлечения локальных и иностранных инвесторов в экономику. В связи с тем, разрабатывается и реализуется инвестиционная политика, а также формируется соответствующий инвестиционный климат.

В нормативно-правовом и законодательном уровне инвестиция – это капитальное вложение в основной капитал (новое строительство, реконструкцию и техническое перевооружение, модернизация и др.).

Таким образом, изученные материалы и научные труды местных и зарубежных авторов подчёркивают важность транспортной сферы, в частности железных дорог, которые зависят от уровня технического перевооружения. Определение приоритетных направлений станет решением вопроса разрушения технического потенциала отрасли.

Литература:

1. Емельянов Н.В. “Цифровизация экономики как фактор обеспечения национальной безопасности России”. Журнал “Экономический рост: проблемы, закономерности, перспективы”, 2019, №5, с. 89-93.
2. Schwer K., Hitz C., Wyss R., Wirz D., Minonne C. “Digital maturity variables and their impact on the enterprise architecture layers”. Журнал “Problems and Perspectives in Management”, 2018, №16(4), с. 141-154. DOI:10.21511/ppm.16(4).2018.13.
3. Кодиров Туйгун Узокович. Цифровые технологии как фактор повышения конкурентоспособности транспортных услуг // Проблемы науки. 2021. №5 (64). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovye-tehnologii-kak-faktor-povysheniya-konkurentosposobnosti-transportnyh-uslug (дата обращения: 27.08.2023).
4. Коряков А.Г. “Цифровизация российской экономики как актуальная задача государственного управления”. Журнал “Актуальные проблемы развития экономики в современных условиях”, 2018, №4, с. 119-125.
5. Ларин О.Н, Куприяновский В.П. “Вопросы трансформации рынка транспортно-логистических услуг в условиях цифровизации экономики”. Журнал “International Journal of Open Information Technologies”, 2018, №5, с. 31-35.
6. Меренков А.О. “Цифровая экономика: управление на транспорте и интеллектуальные транспортные системы”. Журнал “E-Management”, 2018, №1, с. 11-19.

11 Силаев Н.И. Финансы железнодорожного транспорта: Учебник/ Под ред. Н.И. Силаева. – Ташкент: Академия, 2003. – 346 с.

GIDROTEXNIK INSHOOTLAR BETONLARINI SAMARADORLIGINI TAHLIL QILISH VA OSHIRISH NATIJALARI

UDK 691.537

Asqarov B. A.
T.f.d., Toshkent arxitektura-qurilish universiteti professori

Karimov M. U.
T.f.d., Toshkent arxitektura-qurilish universiteti professori

Xolmirzayev S.T.
Toshkent arxitektura-qurilish universiteti tayanch doktaranti

Obidjonov J. T.
Toshkent arxitektura-qurilish universiteti tayanch doktaranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada bazalt tolali, kimyoviy qo‘shimchali gidrotexnik betonlarni qotish jarayonini hosil bo‘ladigan fazali o‘zgarishlarni fizik-kimyoviy xossalarini sinash natijalari ko‘rsatilgan. Namunalarning termogravimetrik egri chiziqlarini o‘rganishda yangi superplastifikatorlarlarning sement qorishmasi va beton tarkibiga optimal miqdorda qo‘shilishi natijasida, sement gidrotatsiyasi jarayonlari va beton xossalarini o‘zgartirish hamda bu fizik – mexanik xossalarini boshqarish imkoniyatini beradi.sement toshlarida dastlabki ikkita endoeffektlarda massa kamayishining keskin o‘zgarganligini kuzatish mumkin bo‘lsa, qo‘shimchalar qo‘shilmagan sement toshida esa bunday o‘zgarish sezilarsiz bo‘lishi kuzatiladi.

Kalit so‘zlar: yangi superplastifikator, piroliz moyi, naftalin sulfonat-formaldegid, sement qorishmasi, bazalt tolali.

Abstract: This article presents the results of testing the physicochemical properties of phase changes occurring during the hardening process of hydraulic concrete with basalt fibers and chemical additives. When studying thermogravimetric curves of samples, as a result of adding new superplasticizers in optimal quantities to the cement mixture and concrete composition, it becomes possible to change the processes of cement hydration and the properties of concrete, as well as control their physical and mechanical properties. In cement stones with additives, a sharp change in mass reduction can be observed according to the first two endo-effects, while in cement stone without additives such a change is observed imperceptibly.

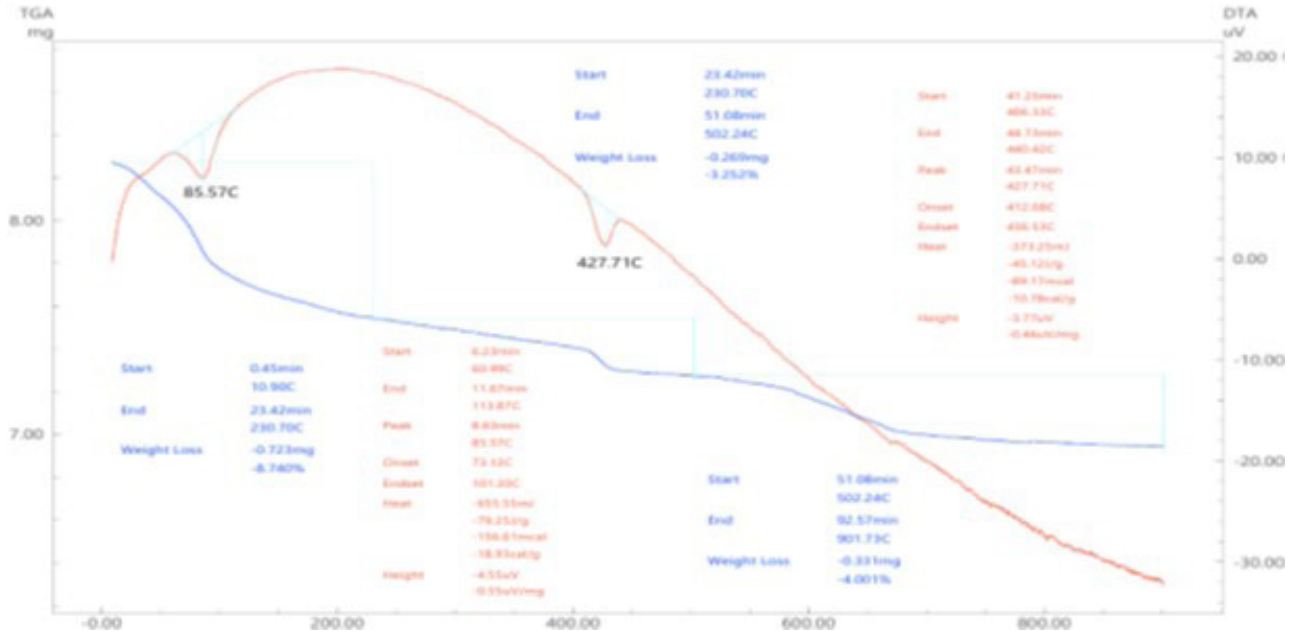
Key words: new superplasticizer, pyrolysis oil, naphthalene sulfonate-formaldehyde, cement mixture, basalt fiber.

Аннотация: В данной статье приведены результаты испытаний физико-химических свойств фазовых изменений, происходящих в процессе твердения гидротехнического бетона с базальтовыми волокнами и химическими добавками. При изучении термогравиметрических кривых образцов, в результате добавления в цементную смесь и состав бетона новых суперпластификаторов в оптимальных количествах возникает возможность изменять процессы гидратации цемента и свойства бетона, а также управлять их физическо-механическими свойствами. У цементных камней с добавками можно наблюдать резкое изменение снижения массы по первым двум эндоэффектам, тогда как у цементного камня без добавок такое изменение наблюдается незаметно.

Ключевые слова: новый суперпластификатор, пиролизное масло, нафталинсульфонат-формальдегид, цементная смесь, базальтовое волокно.

Bugungi kunda gidrotexnik beton qorishmasini qotish jarayonini hosil bo‘ladigan fazali o‘zgarishlarni shakllantirish jarayonlari va reologik xossalarni tartibga solish uchun samarasi yuqori bo‘lgan bazalt tolali, kimyoviy qo‘shimchali gidrotexnik betonlarni amaliyotga tatbiq etish dolzarb masala bo‘lib qolmoqda. Yangi superplastifikatorlarning sement qorishmasi va beton tarkibiga optimal miqdorda qo‘shilishi natijasida, sement gidrotatsiyasi jarayonlari va beton xossalarini o‘zgartirish hamda bu fizik – mexanik xossalarini boshqarish imkoniyatini beradi. Xususan, beton qorishmasidagi suv miqdorini kamaytirish. sement miqdorini tejash, betonning sovuqqa chidamlilik xossalarini yuksaltirish va boshqa xossalari ijobiy tomonga o‘zgartirish mumkin o‘tkazilgan tadqiqot ishlarida asosiy ham ashyo sifatida piroliz moyi qo‘llanilgan. Piroliz moyi tarkibida 85% dan kam bo‘lmagan naftalin miqdorli “UzKorGazChemical” MCHJ ishlab chiqarish tashkilotining ikkilamchi mahsuloti hisoblanadi piroliz moyi asosida superplastifikator sintez qilindi [1, 2].

Namunalarning termogravimetrik egri chiziqlarini o‘rganayotganda S-1 superplastifikator qo‘shgan holda sement toshlaridagi dastlabki ikkita endo ta’sirida vazn yo‘qotilishining keskin o‘zgarishini kuzatish mumkin va qo‘shimchalarsiz sement toshida bu o‘zgarish ahamiyatsiz.

1-rasm: S-1 superplastifikator qo‘shilgan beton namunalarini differensial termik tahlili

1-jadval: Qo‘shimchasiz betonning DTA natijalari tahlili jadval ko‘rinishi

Beton	Massa yo‘qotilishi, gr	Massa yo‘qotilishi, %
11-231°C	-0.723	-8.740
231-502.24°C	-0.269	-3.252
502-901°C	0.331	4.001
Жами:	**1.323**	**15.993**

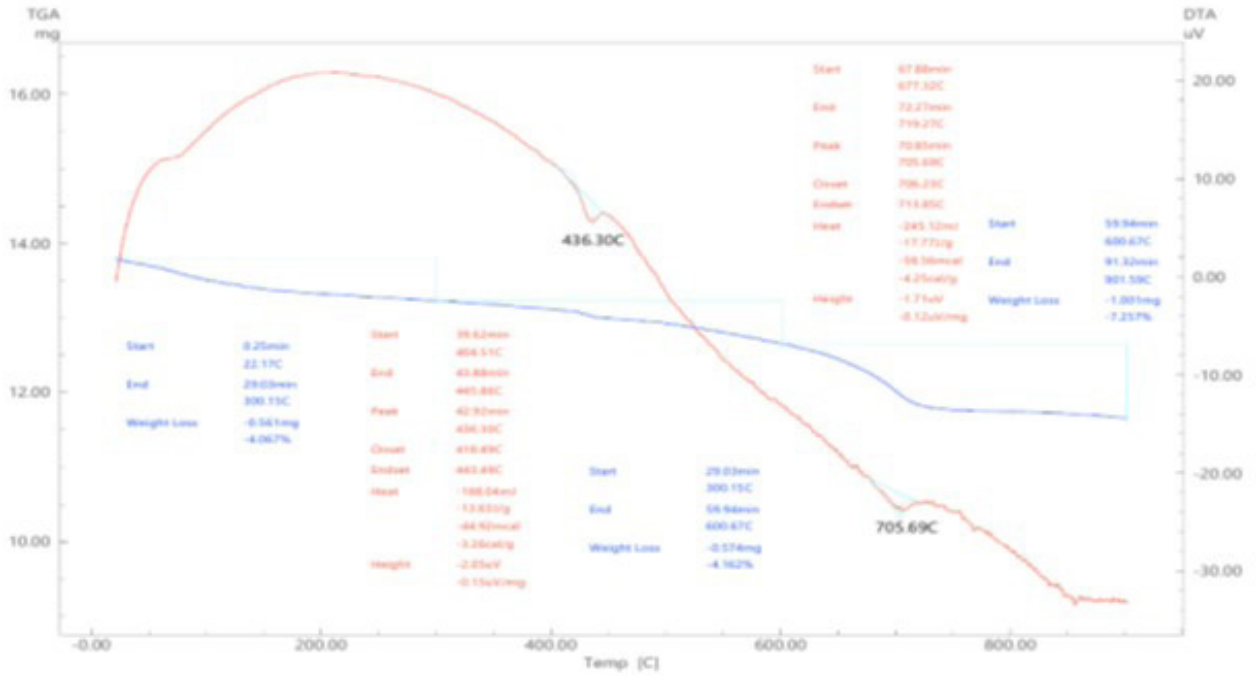
11-230°C harorat oralig‘ida namuna moddaning massasi 8.740% ga (-0.723 mg) kamayadi. 1 va 2-endoyeffektlar plastifikatordan gigroskopik suv bug‘langanligini bildiradi va 3-endoyeffekt plastifikatorning suyuqlanish haroratiga mos keladi. 231-502 °C harorat oralig‘ida vazn yo‘qotish 9,050% (-0,636 mg) ni tashkil etdi. Ushbu harorat oralig‘ida DTA egri chizig‘ida hech qanday piklar kuzatilmadi. 502-9010C harorat oralig‘ida vazn yo‘qotish 4.001% (-0.331 mg) ni tashkil etdi [3].

2-jadval: Qo‘shimchasiz betonning DTA natijalari tahlili jadval ko‘rinishi

Beton	Umumiy energiya yutilishi, uV	Birlik massaga nisbatan, uV/mg	Issiqlik, m\cal	Issiqlik bir massaga, cal/g
85.57°C	4.55	-0.55	-156.61	-18.93
427.71°C	3.77	-0.46	-89.17	-10.78

Olingan plastifikatorning derivatogrammasida 85.57 va 427.71 °C haroratlarda ikkita endotermik effekt kuzatildi. Bu harorat oralig‘ida DTA egri chizig‘ida ikkita endotermik 85.57 va 427.71 °C da piklar kuzatildi. 427.71 °C da kuzatilgan endotermik pik plastifikatorni destruksiyasi yoki kompozitsiyadagi bog‘lanishlarni buzilishdir [3].

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

2-rasm: S-1 superplastifikator qo‘shimchasining 0,8% qo‘shilgan betonni termik tahlili

S-1 superplastifikator 0,8% qo‘shilgan betonning termogravimetrik tahlili 22-950°C harorat oralig‘ida o‘rganildi. Derivatogramma 2 ta egri chiziqdan iborat. Olingan superplastifikatorning derivatogrammasida 436.30°C va 705.69°C haroratlarda endotermik effektlar kuzatildi.

3-jadval: S-1 superplastifikator qo‘shimchasining 0,8% qo‘shilgan betonning DTA natijalari tahlili

Beton +0,8% NaOH	Massa yo‘qotilishi, gr	Massa yo‘qotilishi, %
22-300°C	0.561	4.067
300-600°C	0.574	4.162
600-950°C	1.001	7.257
Jami:	**2.136**	**15.48**

20-300 °C harorat oralig‘ida namuna moddaning massasi 4.067% ga (-0.561 mg) kamayadi. 1 va 2-endoyeffektlar plastifikatordan gigroskopik suv bug‘langanligini bildiradi va 3-endoyeffekt plastifikatorning suyuqlanish haroratiga mos keladi. 300-600 °C harorat oralig‘ida vazn yo‘qotish 4.162% (-0.574 mg) ni tashkil etdi. Ushbu harorat oralig‘ida DTA egri chizig‘ida hech qanday piklar kuzatilmadi. 600-950 harorat oralig‘ida vazn yo‘qotish 7.162% (-1.001 mg) ni tashkil etdi.

4-jadval: S-1 superplastifikatorni 0,8% qo‘shilgan betonning DTA natijalari tahlilini jadval ko‘rinishi

Beton +0,8% NaOH	Umumiy energiya yutilishi, uV	Birlik massaga nisbatan, uV/mg	Issiqlik, m\cal	Issiqlik bir massaga, cal/g
436.3°C	2.05	0.15	44.92	3.26
705.69°C	1.71	0.12	58.56	4.25

Sintez qilingan superplastifikatorning derivatogrammasida ikkita endotermik effekti kuzatildi. Bu harorat oralig‘ida DTA egri chizig‘ida ikkita endotermik 436.3 °C va 705.69 °C da piklar kuzatildi. 705.69°C da kuzatilgan endotermik pik plastifikatorni destruksiyasi yoki kompozitsiyadagi bog‘lanishlarni buzilishdir [4].

XULOSA

Bugungi kunda yangi superplastifikatorlarlarning sement qorishmasi va beton tarkibiga optimal miqdorda qo‘shilishi natijasida, sement gidrotatsiyasi jarayonlari va beton xossalarini o‘zgartirish hamda bu fizik-mexanik xossalarini boshqarish imkoniyatini beradi. Xususan beton qorishmasidagi suv miqdorini kamaytirish. sement miqdorini tejash, betonning sovuqqa chidamlilik xossalarini yuksaltirish va boshqa xossalari ijobiy tomonga o‘zgartirish mumkin o‘tkazilgan tadqiqot ishlarida asosiy ham ashyo sifatida piroliz moyi qo‘llanilgan. Piroliz moyi tarkibida 85% dan kam bo‘lmagan naftalin miqdorli “UzKorGazChemical” MCHJ ishlab chiqarish tashkilotining ikkilamchi mahsuloti hisoblanadi piroliz moyi asosida superplastifikator sintez qilindi.

Adabiyotlar:

1. Safaa M.A. El-Gamal, Fawzia M. Al-Nowaiser, Asmaa O. Al-Baity. // Effect of superplasticizers on the hydration kinetic and mechanical properties of Portland cement pastes. //Journal of Advanced Research (2012) 3, 119–124.
2. Л.Я.Крамар, Б.Я.Трофимов, Т.Н.Черных, А.А.Орлов, К.В.ШУЛДЯКОВ. // Современные суперпластификаторы для бетонов, особенности их применения и эффективность. // Научно-технический и производственный журнал 22 ноябрь 2016., 21 с.
3. Самигов Н.А., Джалилов А.Т., Каримов М.У., Турапов М.Т., Сатторов З.М., Структурообразование цементного камня с комплесыной химчсской добвки.
4. Karimov M. U., Djalilov A. T., Samigov N. A. Learning I.R.– Spectra of synthesized superplasticizer//“ Uzbek chemical journal” 2012., № 4. P. 19–22.
5. H.Dj.Ismoilova. Organik kimyo Darslik “Intellekt” nashriyoti 2021-yil, 346-bet.

MAXSUS IQTISODIY ZONALAR HUDUDIGA JALB ETILGAN INVESTITSIYALAR TO‘G‘RISIDA

Davlayev G‘olib Ashurovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada maxsus iqtisodiy zonalarni rivojdantirishda investitsiyalarning tutgan o‘rni, ivnestitsiya tushunchasi va investorlarga yaratilgan shart-sharoitlar asosiy o‘rinni egallaydi. Bundan tashqari, maxsus iqtisodiy zonalarlarga kiritilgan asosiy kapitalga investitsiyalar asosida tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: Maxsus iqtisodiy zonalar, erkin iqtisodiy zona, investor, investitsiya, infratuzilma, sxema, loyiha, ish o‘rinlar, xorijiy investitsiyalarni, turistik-rekreatsion zona, bojxona imtiyozlari, qurilish materiallari, import, eksport.

Abstract: In this article, the role of investments in the development of Special Economic Zones, the concept of investment, and the conditions created for investors occupy the main place. In addition, it is analyzed on the basis of investments in fixed capital made in Special Economic Zones.

Key words: Special economic zones, free economic zone, investor, investment, infrastructure, scheme, project, jobs, foreign investment, tourist-recreational zone, customs privileges, construction materials, import, export.

Аннотация: В данной статье основное место занимают роль инвестиций в развитии особых экономических зон, понятие инвестирования и условия, создаваемые для инвесторов. Кроме того, он анализируется на основе инвестиций в основной капитал, осуществленных в особых экономических зонах.

Ключевые слова: Особые экономические зоны, свободная экономическая зона, инвестор, инвестиции, инфраструктура, схема, проект, рабочие места, иностранные инвестиции, туристско-рекреационная зона, таможенные льготы, строительные материалы, импорт, экспорт.

KIRISH

2024-yilning 1-yanvar holatiga 21 ta maxsus iqtisodiy zonalar faoliyat ko‘rsatayotgan bo‘lib, ularning tarkibidagi korxonalar soni 768 tani tashkil etadi.

Maxsus iqtisodiy zona tegishli hududni jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun chet el investitsiyalari va mahalliy investitsiyalarni, yuqori texnologiyalar hamda boshqaruv tajribasini jalb etish maqsadida maxsus ajratilgan, belgilangan chegaralarga va maxsus huquqiy rejimga ega bo‘lgan hudud hisoblanadi.

Maxsus iqtisodiy zonalar rivojlanishini tartibga soluvchi me’yoriy-huquqiy bazani takomillashtirish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar olib borildi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 17-fevralda O‘RQ-604-sonli “Maxsus iqtisodiy zonalar to‘g‘risida”gi[1] O‘zbekiston Respublikasi Qonuni qabul qilindi. Hujjat bilan Maxsus iqtisodiy zonalarni yaratish, ular faoliyat ko‘rsatishining muddatini uzaytirish va tugatish, chegaralarini o‘zgartirish tartibi belgilandi hamda ularni boshqarish tizimi, o‘z hududida joylashtirish uchun investitsiya loyihalarini tanlash tamoyillari, shuningdek, Maxsus iqtisodiy zonalar ishtirokchilarini ro‘yxatdan o‘tkazish tartibi qayta ko‘rib chiqildi.

Bundan tashqari, erkin iqtisodiy zonalar hududida infratuzilma obyektlarini qurish yoki qayta ta’mirlash ishlari markazlashtirilgan hamda nomarkazlashtirilgan manbalar hisobidan moliyalashtirilishi mumkinligi nazarda tutilgan.

Maxsus iqtisodiy zonalarni samarali ishlashi uchun zarur infratuzilmalar bilan ta’minlash, yangi loyihalarni amalga oshirishga investorlar va tadbirkorlarni jalb qilish asosiy omili hisoblanadi.

1 https://lex.uz/uz/docs/-4737511

ADABIYOTLAR SHARHI

Investitsiyalar bo‘yicha har xil qarashlar bo‘lib investitsiya iqtisodiyotni rivojlantirish maqsadida o‘z mamlakatida yoki chet ellarda turli tarmoqlarga, ijtimoiy-iqtisodiy dasturlarga, innovatsiyaga, tadbirkorlik loyihalariga, uzoq muddatga kiritish kapitaldir. Investitsiya kelajakda naf olish maqsadida mablag‘lar qo‘yish tushuniladi.

O‘zbekistonlik iqtisodchi olimlardan Z.Ya.Xudoyberdiyev, D.D.Rustamova va N.M.Majidov “Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtirish” kitobida Investitsiyalar atamasi lotin tilidagi “Invest” so‘zidan olingan bo‘lib, “qo‘yish”, “mablag‘ni safarbar etish” ma’nosini anglatadi. Keng ma’noda esa investitsiyalar deganda, qonunan ta’qiqlanmagan barcha tadbirkorlik faoliyatlariga jismoniy va yuridik shaxslar hamda davlat tomonidan daromad yoki samara olish maqsadida muayyan muddatga shakillantiriladigan barcha mulkiy, moliyaviy va intellektual boyliklar tushuniladi.

TAHLIL VA NATIJA

Jahon tajribasiga ko‘ra, iqtisodiy islohotlarni samarali tarzda amalga oshirishda investitsiyalar, xususan, to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar muhim ahamiyatga ega. “Mamlakatimizning chet davlatlar bilan iqtisodiy aloqalarini yanada mustahkamlash va xorijda respublikamizning iqtisodiy imkoniyatlarini keng targ‘ib qilish orqali uning xalqaro nufuzini yanada oshirish, investitsiyalarni jalb qilishni jadallashtirish ustuvor vazifalarimizdan biri” sifatida belgilab olindi[2]. Bu esa, ochiq iqtisodiyot qaror topishining muhim bo‘g‘ini sifatida O‘zbekiston iqtisodiyotiga investitsiyalar, xususan, xorijiy investitsiyalar, oqimini yanada kuchaytirishda jahon amaliyotida faol rivojlanib borayotgan erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini yo‘lga qo‘yishda keng imkoniyatlar yaratib beradi. Xorijiy investitsiyalarni erkin iqtisodiy zonalar orqali jalb etish borasida xorijiy mamlakatlar tajribasini o‘rganish muhim o‘ringa ega.

Maxsus iqtisodiy zonalar hududida investorlarga davlat xizmatlarini ko‘rsatishning ma’muriy reglamenti muvofiq amalga oshirilmoqda.

1-jadval: Maxsus iqtisodiy zonalar hududida investorlarga Direksiya tomonidan davlat xizmatini ko‘rsatish sxemasi[3]

Bosqichlar	Subyektlar	Tadbirlar	Bajarish muddatlari
1-bosqich	Investor	Davlat xizmatidan foydalanish uchun Davlat xizmatlari markaziga o‘zi kelib murojaat qiladi yoki O‘zbekiston Respublikasi Yagona interaktiv davlat xizmatlari portalidan ro‘yxatdan o‘tadi hamda bevosita maxsus iqtisodiy zonalar direksiyalariga murojaat qiladi.	Real vaqt rejimida
2-bosqich	1. Davlat xizmatlari markazlari 2. Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali	Ariza va unga ilova qilingan hujjatlar to‘plamini Direksiyaga elektron shaklda yuboradi.	Real vaqt rejimida
3-bosqich	Direksiya	1. Taqdim qilingan investitsiya buyurtmanomasi va unga ilova qilingan hujjatlarni ko‘rib chiqadi va natijasi bo‘yicha: a) maxsus iqtisodiy zonalar to‘g‘risidagi qonunchilik talablariga muvofiq bo‘lmagan taqdirda, hujjatlar to‘plamini qaytarish sabablari ko‘rsatilgan asoslantirilgan xulosa xatini taqdim etadi; b) hujjatlarda kamchiliklar aniqlanmasa, investitsiya loyihasini amalga oshirish to‘g‘risidagi qarorni taqdim etadi.	Hujjatlar kelib tushgandan so‘ng 10 ish kunida
4-bosqich	Direksiya	1. Ma’qullangan investitsiya buyurtmanomasida talab etilgan hajmdagi yer maydoni yoki bo‘sh bino va inshootni elektron onlayn-auksion savdolariga chiqaradi.	Qaror qabul qilingandan so‘ng 3 ish kunida
		2. Direksiya elektron onlayn-auksion g‘olibi bilan maxsus iqtisodiy zona hududida investitsiya loyihasini amalga oshirish bo‘yicha investitsiya bitimini va ijara shartnomasini tuzadi yoki zarur bo‘lganda, bitim qoidalarini kelishish maqsadida muzokaralar o‘tkazishi mumkin.	Onlayn-auksion savdolari yakunlangandan so‘ng 5 ish kunida

2 Z.Ya.Xudoyberdiyev, D.D.Rustamova va N.M.Majidov Investitsiyalarni tashkil etish va molivalashtirish kitobida 5-bet. 2011-yil.
3 Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 7-sentabrdagi 452-son qarori

5-bosqich	Investor	1. Maxsus iqtisodiy zona ishtirokchisi sifatida ro‘yxatdan o‘tkazish bo‘yicha qonunchilikda belgilangan hujjatlarni taqdim etadi. 2. Maxsus iqtisodiy zona ishtirokchilari reyestriga kiritish uchun bir martalik to‘lovni amalga oshiradi.	Investitsiya bitimi imzolangandan so‘ng 2 ish kunida
6-bosqich	Дирекция	Direksiya Investorni maxsus iqtisodiy zona ishtirokchisi sifatida ro‘yxatdan o‘tkazadi va unga guvohnoma beradi.	Hujjatlarni olgan kundan boshlab 2 ish kunida

2023-yilda Respublikaning maxsus iqtisodiy zonalarida qiymati 2 234,0 mlrd so‘mlik yangi investitsiya loyihalari amalga oshirilgan, ulardan 2 222,3 mlrd so‘mi to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hisoblanadi. Ushbu loyihalarni amalga oshirish natijasida 759 yangi yangi ish o‘rinlari yaratildi.

2-jadval: Maxsus iqtisodiy zonalarga kiritilgan asosiy kapitalga investitsiyalar to‘g‘risida, mlrd so‘m[4]

Moliyalashtirish manbalari	2020-y.		2021-y.		2022-y.		2023-y.	
	Erkin iqtisodiy zona	Turistik-rekreatsion zona	Erkin iqtisodiy zona	Turistik-rekreatsion zona	Erkin iqtisodiy zona	Turistik-rekreatsion zona	Erkin iqtisodiy zona	Turistik-rekreatsion zona
To‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar	1 692,1	40,3	859,9	10,0	1 163,2	0,0	2 179,1	43,2
Boshqa xorijiy investitsiyalar va kreditlar	15,7	0,0	8,7	0,0	394,8	0,0	11,6	0,0

XULOSA VA TAKLIFLAR

Maxsus iqtisodiy zonalar faoliyatini ijobiy natijalarga erishish uchun iqtisodiy zonalarga sarmoya kiritishga qiziqayotgan investorlarga yetarlicha shart-sharoitlarni yaratib berilishi kerak.

Iqtisodiyotini rivojlantirishda kutilayotgan darajada samara beradigan investitsiya loyihalarini yaratish va moliyalashtirish va uning asosida yangi ish o‘rinlarini yaratib, aholi bandlik darajasini oshirish juda muhim rol o‘ynaydi.

Maxsus iqtisodiy zonalar hududiga investitsiya loyihalarini joylashtirishda O‘zbekiston Respublikasida ishlab chiqarilmaydigan yoki O‘zbekiston Respublikasida ishlab chiqarish hajmlari ichki bozorning ehtiyojlarini qoplamaydigan yangi mahsulot turlarini ishlab chiqarishni alohida e’tibor qaratilishi shart.

Maxsus iqtisodiy zonalar ishtirokchilari tomonidan bojxona imtiyozlari qo‘llangan holda import qilinadigan o‘xshashi bo‘lmagan texnologik uskunalar va respublikada ishlab chiqarilmaydigan qurilish materiallari bojxona rasmiylashtiruvi tovarlar ro‘yxatini har tomonlama ekspertizadan o‘tkazish natijalari xulosasi mavjud bo‘lgan taqdirda amalga oshirilishiga alohida e’tibor qaratilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 17-fevralda O‘RQ-604-sonli “Maxsus iqtisodiy zonalar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni.
2. O‘zbekiston Respublikasining 2022-yil 12-iyuldagi O‘RQ-783-sonli Qonuni hamda yangi tahrirdagi Soliq Kodeksi.
3. Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 7-sentabrdagi 452-son qarori.
4. O‘zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi Soliq Kodeksining (30.12.2019-yildagi).
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 14-sentabrdagi “Maxsus iqtisodiy zonalar ishtirokchilarini yanada qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-5243-sonli qarori.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Maxsus iqtisodiy, kichik sanoat, yoshlar sanoat va tadbirkorlik zonalari faoliyati samaradorligini oshirishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2022-yil 13-iyundagi PF-153-son Farmon.
7. The challenge of Freye Economic Zones in Central and Eastern Europe.P
8. Друзик С.Я. Свободные экономические зоны в системе мирового хозяйства: учебетлар. Пособие. Мн.: “ФУА. информ”, 2000.

4 Muallif tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma’lumotlari asosida tayyorlandi.

YANGI XIZMAT TURI XIZMATLAR SOHASINI INNOVATSION BOSHQARISHNING METODOLOGIYASI

Djurayeva Dilnoza Davron qizi
I.f.f.d (Phd), Buxoro Davlat Universiteti

Annotatsiya: O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan islohotlarning hozirgi bosqichida raqobatdosh innovatsion mahsulotlar va xizmatlarning yangi turlarini yaratishni tashkil etish va samarali boshqarish ustuvor vazifalardan biriga aylanib bormoqda. Shuning uchun, mavjud ilmiy-innovatsion salohiyatdan to‘liq foydalanish, ilg‘or ilm-fan yutuqlari va istiqbolli innovatsion texnologiyalar asosida yangi ishlab chiqarish tuzilmalari va xizmatlar turlarini yaratish zarur. Tahlillarimizga ko‘ra, hozirgi kunda faoliyat ko‘rsatayotgan jami 528 mingdan ziyod korxonalarning atiga 0,7 foizi (3900 tasi) o‘tgan yili innovatsion mahsulotlar ishlab chiqargan. Yalpi ichki mahsulotning 5,2 foizini innovatsion mahsulotlar tashkil etmoqda. Biroq ishlab chiqarilayotgan innovatsion mahsulotlarning 2,4 foizini yuqori texnologik sanoat ishlab chiqarish tashkil etmoqda. Shu jihatdan, xizmatlar sohasini innovatsion boshqarish samaradorligini oshirish yuzasidan ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqish, bunda innovatsion xizmat turlarini yaratish konsepsiyasiga asoslangan holda ushbu sohani boshqarish va rivojlantirishga nisbatan uslubiy yondashuvlarni nazariy jihatdan asoslash va amaliy mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: Islohot, raqobat, innovatsiya, xizmat, mahsulot, innovatsiya, innovatsion salohiyat, innovatsion xizmat, innovatsion boshqaruv, innovatsion xizmat.

Abstract: At the current stage of the reforms implemented in the Republic of Uzbekistan, the organization and effective management of the creation of new types of competitive innovative products and services is becoming one of the priority tasks. Therefore, it is necessary to make full use of the existing scientific and innovative potential, to create new production structures and types of services based on advanced scientific achievements and promising innovative technologies. According to our analysis, only 0.7 percent (3,900) of the total of more than 528,000 enterprises operating today produced innovative products last year. Innovative products make up 5.2 percent of GDP. However, only 2.4% of innovative products are manufactured by high-tech industry. In this regard, it is of urgent importance to develop scientifically based proposals and recommendations for increasing the efficiency of innovative management of the service sector, to theoretically substantiate methodological approaches to the management and development of this sector based on the concept of creating innovative types of services, and to develop practical mechanisms.

Key words: Reform, competition, innovation, service, product, innovation, innovation capacity, innovation service, innovation management, innovation service.

Аннотация: На современном этапе реализуемых в Республике Узбекистан реформ организация и эффективное управление созданием новых видов конкурентоспособной инновационной продукции и услуг становится одной из приоритетных задач. Поэтому необходимо в полной мере использовать имеющийся научный и инновационный потенциал, создавать новые производственные структуры и виды услуг на основе передовых научных достижений и перспективных инновационных технологий. По нашему анализу, из более чем 528 тысяч действующих сегодня предприятий только 0,7 процента (3900) произвели в прошлом году инновационную продукцию. Инновационная продукция составляет 5,2 процента ВВП. Однако лишь 2,4% инновационной продукции производится высокотехнологичной промышленностью. В связи с этим актуальна разработка научно обоснованных предложений и рекомендаций по повышению эффективности инновационного управления сферой услуг, теоретическое обоснование методических подходов к управлению и развитию данной отрасли на основе концепции создания инновационных видов экономики. услуг и разработать практические механизмы.

Ключевые слова: Реформа, конкуренция, инновации, услуга, продукт, инновации, инновационный потенциал, инновационный сервис, инновационный менеджмент.

KIRISH

Dunyo bozorida, xususan, AQSH, Yevropa Ittifoqi davlatlari, Xitoy, Yaponiya va Janubiy Koreyada xizmatlar sohasini rivojlantirish aholi bandligini ta'minlash, mamlakatlarning iqtisodiy taraqqiyot darajasini oshirish omili sifatida tadqiq etilmoqda. Jahon bankining ma'lumotlariga ko'ra, 2021-yilda mamlakatlar yalpi ichki mahsuloti hajmida xizmatlar ko'rsatish sohasining ulushi o'rta hisobda 64 foizni, xizmat ko'rsatishda band bo'lganlar jami iqtisodiyotda band bo'lganlapning 50 foizini tashkil etgan. Shuning uchun jahon iqtisodiyotini rivojlantirishda xizmatlar sohasi ustuvorlikka ega bo'lib, ushbu sohani boshqarish uslubiyotini takomillashtirishni talab etadi.

Jahon amaliyotida xizmatlar sohasini rivojlantirishda innovatsiya elementiga alohida ahamiyat qaratilishi natijasida narx va sifat ustunligiga ega innovatsion xizmatlar ko'lamini oshirish, yangi bozorlarni o'zlashtirish, bunda aholining arzon, sifatli hamda har tomonlama qulay xizmat turlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish asosida 2-3 baravar yuqori qo'shilgan qiymatni yaratishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ilmiy tadqiqotlarda innovatsiyalarni yangi xizmat turlarini yaratishga ta'siri o'rganilgan bo'lsa-da, ammo ilmiy-tadqiqot ishlarining ko'lami va natijadorligini oshirish asosida yangi ilmiy ishlanmalarni yaratish va yangi xizmat turlarini joriy etish muammolari ilmiy jihatdan yetarlicha tadqiq etilmagan.

O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan islohotlarning hozirgi bosqichida raqobatdosh innovatsion mahsulotlar va xizmatlarning yangi turlarini yaratishni tashkil etish va samarali boshqarish ustuvor vazifalardan biriga aylanib bormoqda. Shuning uchun, mavjud ilmiy-innovatsion salohiyatdan to'liq foydalanish, ilg'or ilm-fan yutuqlari va istiqbolli innovatsion texnologiyalar asosida yangi ishlab chiqarish tuzilmalari va xizmatlar turlarini yaratish zarur. Tahlillarimizga ko'ra, hozirgi kunda faoliyat ko'rsatayotgan jami 528 mingdan ziyod korxonalarning atiga 0,7 foizi (3900 tasi) o'tgan yili innovatsion mahsulotlar ishlab chiqargan. Yalpi ichki mahsulotning 5,2 foizini innovatsion mahsulotlar tashkil etmoqda. Biroq ishlab chiqarilayotgan innovatsion mahsulotlarning 2,4 foizini yuqori texnologik sanoat ishlab chiqarish tashkil etmoqda, xolos. Shu jihatdan, xizmatlar sohasini innovatsion boshqarish samaradorligini oshirish yuzasidan ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqish, bunda innovatsion xizmat turlarini yaratish konsepsiyasiga asoslangan holda ushbu sohani boshqarish va rivojlantirishga nisbatan uslubiy yondashuvlarni nazariy jihatdan asoslash va amaliy mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 6-iyulda "2022–2026-yillarda O'zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-165-son va 2021-yil 30-sentabrda "Xizmatlar sohasini jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5113-son qarorlari, 2021-yil 30-sentabrda „Xizmatlar sohasini qo'llab-quvvatlashga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-6318-son Farmonlari hamda hamda 2022-yil 6-iyuldagi "2022–2026-yillarda O'zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasini amalga oshirish bo'yicha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-307-son qarorlari, shuningdek, boshqa normativ-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda mazkur dissertatsiya ishi muayyan darajada xizmat qiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Xizmatlar sohasini innovatsion boshqarish va innovatsion xizmatlar turlarini joriy etish bilan bog'liq bo'lgan muammolar D.Archibudji, P.Druker, A.Rumyanseva, Dj.Forrester, B.Lundval, N.Mazur, R.Nelson, V.Ivanov, Y.Shumpeter, R.Fatxuddinov, N.Rozenberg A.Porshneva, K.Puznya, G.Mensh va boshqa xorijlik iqtisodchi olimlarning ilmiy ishlarida tadqiq qilingan. Xizmatlar sohasini innovatsion boshqarishning umumiy jihatlari mamlakatimiz iqtisodchi olimlari S.S.G'ulomov, Sh.N.Zaynutdinov, A.Sh.Bekmurodov, B.B.Berkinov, N.Q.Yo'ldoshev, M.A.Mahkamova, R.I.Nurimbetov, A.F.Rasulov, A.M.Qodirov, Sh.I.Otajonov va boshqa olimlarning ilmiy ishlarida o'rganilgan. ilmiy izlanishlar olib borganlar.

Bundan tashqari M.Pardayev, H.Musayev, I.Ochilov, N.Abdusalomova, B.Navruz-Zoda, O.Kim, A.Norchayev, B.Mirbabayev, S.Ro'ziyev, N.Raximova, A.Saidov, B.Safarov, N.Tuxliyev, T.Abdullayeva, B.To'rayev, O.Xamidov kabi o'zbek olimlarining ilmiy ishlari ham e'tiborga loyiq bo'lib, ular O'zbekistonda xizmatlar sohasini yanada rivojlantirish, takomillashtirish muammolari nazariyasi va amaliyoti masalalariga keng e'tibor berishgan. Bunda hududlarda xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirish omillari, boshqarish masalalari o'rganilgan.

Ushbu ilmiy izlanishlar ilmiy-uslubiy manba bo'lsa-da, hozirgi kunda xizmatlar sohasini innovatsion boshqarish samaradorligini oshirish, bunda innovatsion menejmentni joriy etish orqali innovatsion xizmat ko'rsatish subyektlari faoliyatini boshqarish tizimini takomillashtirish hamda davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mexanizmini ta'sirchanligini oshirishga qaratilgan ilmiy-tadqiqotlar deyarli amalga oshirilmagan, tizimli yondashuv asosida yaxlit mustaqil tadqiqot ishi obyekti sifatida o'rganilmagan. Mazkur holat ushbu yo'nalishda ilmiy izlanishlar olib borish zarurligini taqozo etadi hamda tadqiqot mavzusining dolzarbligini belgilaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Innovatsion xizmatlarni rivojlantirishni bugungi kunda iqtisodiy o‘sishning muhim omili va iste’molchi uchun raqobatchilik kurashining asosiy vositasi bo‘lib bormoqda hamda innovatsiyalar sohasiga jamiyat borgan sari ko‘proq moddiy va inson resusrlarini jalb etmoqda.

“Innovatsiya” atamasi bugungi kunda juda keng qo‘llanilishi uning mazmun-mohiyatini o‘rganishga bo‘lgan qiziqishlarni yanada kuchaytirmoqda. Shu sababdan mazkur atamaning iqtisodiy mazmun-mohiyatini tadqiq etgan va ochib bergan ayrim iqtisodchi-olimlarning qarashlarini o‘rganish muhim.

Jahon iqtisodiyotida innovatsion jarayonlarni boshqarish bo‘yicha Y.Shumpeter, P.Druker, R.Nelson, D.Arjibudji, R.Fatxuddinov, J.Xovels, D.Bell, B.Lundval, N.Mazur, V.Ivanov, N.Rozenberg, A.Porshneva, K.Puznya, A.Rumyanseva va boshqa olimlar tadqiqot olib borganlar.

O‘zbekistonda innovatsion xizmatlar bozorini boshqarash va rivojlantirish bo‘yicha A.Sh.Bekmurodov, B.Berkinov, Sh.N.Zaynutdinov, M.A.Mahkamova, I.Q.Mirzayev, A.F.Rasulov, A.M.Qodirov, Sh.Otajonov, A.Umarov va boshqa olimlar ilmiy izlanishlar olib borishgan.

I. Shumpeterning ta’kidlashicha, “depressiya davrida yuz beradigan jarayonlar ishonchsizlik va tartibsizliklarni ifoda etadi, bularni biz yangi muvozanatni izlash, umumiy vaziyatlarning nisbatan jadal va jiddiy o‘zgarishlariga moslashuv sifatida tushunamiz”.

Xususan, rus iqtisodchi-olimi I.T. Balabanov fikriga ko‘ra: “innovatsiya – nazorat, hisob, rejalashtirish usuli, tahlilga qabul qilishning yangi shakllalarini qamrab olgan holda yangi texnika va texnologiyaga, ishlab chiqarish, mehnat, xizmat ko‘rsatish, boshqarishni tashkil etishning yangi shakliga kapitalni kiritishdan olingan moddiylashgan natijani o‘zida namoyon etadi”. Shuningdek, A.B. Borisov innovatsiyalarni quyidagicha ta’riflaydi: “innovatsiya texnologiyalarning yangi turlarini ishlab chiqish, yaratish va tarqatish, yangi tashkiliy shakllarni joriy etishga qaratilgan ijoiy faoliyat natijasini anglatadi”. V.G.Medinskiy olib borgan izlanishlari asosida quyidagi xulosaga kelgan: “innovatsiya sifatida olib borilgan ilmiy-tadqiqot yoki avvalgiga o‘xshash turidan sifat jihatdan farq qiluvchi yangisining yaratilishi natijasida ishlab chiqarishga joriy etilgan obyekt tushuniladi”.

R.A. Fatxutdinov esa “innovatsiya – obyektni boshqarishni o‘zgartirish va iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik, ilmiy-texnikaviy va boshqa turdagi samarani olish maqsadida yangilikni joriy etishning yakuniy natijasi”, deb baholaydi. Shunga o‘xshash ta’rifni V.L.Popov tomonidan ham berilgan bo‘lib, unga ko‘ra: “Innovatsiya – bozorda sotiladigan yangi turdagi yoki takomillashgan mahsulotning, amaliyotda foydalaniladigan yangi yoki takomillashgan texnologik jarayonning amalga oshirilishini hosil qiluvchi innovatsiya faoliyatining yakuniy natijasi” deyilgan. O‘zbekistonlik iqtisodchi-olimlar ham “innovatsiya” atamasining iqtisodiy mazmun-mohiyatini ochib berish bo‘yicha katta izlanishlar olib borishgan va o‘zlarining zamonaviy talqindagi ta’riflarini ishlab chiqqanlar. Shular jumlasida iqtisodchi-olimlar R.I.Gimush, F. M. Matmurodovlar tomonidan innovatsiya deganda “yangilik va yangilik kiritish degan ma’noni bildiradi. Bu yangilik zamirida yangi tartibni, yangi odatni, yangi uslubni, kashfiyotni tushunish lozim”, deya ta’rif berilgan. B.E.Toshmurodova, N.Jiyanovalar fikriga ko‘ra: “innovatsiya tushunchasi o‘z ichiga faqat texnik izlanishlarni olmasdan, balki korxona ishi usulidagi barcha yaxshi o‘zgarishlarni (yangi xizmatlar, pastroq narxlar belgilash va boshqa mijozlar uchun qulay sharoitlar yaratish) oladi”.

Tabiiyki, bunda ishlab chiqarish kuchlarining ushbu qismini maqsadli boshqarish va ulardan samarali foydalanish masalasi yuzaga keladi. Shu bilan birga, har bir xo‘jalik yurituvchi subyekt innovatsion salohiyatining jamiyatning iqtisodiy taraqqiyotini ta’minlashdagi roli ham o‘zgaradi.

Shu jihatdan, bugungi kunda faqat innovatsion, aynan ilmiy, yuksak texnologiyali, malakali ishchi kuchida ro‘yobga chiqqan bilimlarga asoslangan iqtisodiyotgina raqobatbardosh bo‘la olishi mumkin.

Tahlillarga ko‘ra, rivojlangan mamlakatlar yalpi ichki mahsulotining tarkibida ko‘rsatilganidek, xizmat ko‘rsatish sohasining ulushi 50,0 foizdan oshadi. Jahon bankining hisob-kitoblariga ko‘ra, xizmat daromadlari jahon yalpi ichki mahsulotining taxminan 70 foizini tashkil etadi. Xizmat ko‘rsatish sohasida yetakchilik qilayotgan mamlakatlar orasida bu ko‘rsatkich Luksemburgda – 88,3 foiz, Kiprda – 87,4 foiz, Maltada – 85,5 foiz, Daniyada – 76,3 foiz, Ispaniyada – 74,8 foiz, Buyuk Britaniyada – 79, 6 foiz, Amerika Qo‘shma Shtatlarida esa 77,6 foizni tashkil etadi.

I.Shumpeterning so‘zlariga ko‘ra: “Ko‘p narsa shunday “ikkinchi to‘lqin” cho‘qqisida, hech qanday yangiliksiz yoki real harakatlantiruvchi kuch tomondan to‘g‘ridan to‘g‘ri ichki turtkisiz paydo bo‘ladi”.

Ko‘rinib turibdiki, innovatsion faoliyatning tashkiliy-iqtisodiy tarkibiy qismi, shu jumladan innovatsion xizmatlarni boshqarish aynan u texnika va texnologiyalarning zamonaviy turlarini iqtisodiyot tarmoq va sohalarida qo‘llashga oid asosiy harakatlanuvchi kuch hisoblanadi. Innovatsion faoliyat bundan tashqari tashqari yangi mahsulotlar va texnologiyalar yaratish sohasida ham innovatsion siyosatni samarali o‘tkazishning negizi hisoblanadi.

Xizmatlar sohasini rivojlantirish masalalarini xorijlik iqtisodchi olim P.Drukker tomonidan tadqiq etilgan. Bunda olim tomonidan yalpi ichki mahsulotda xizmatlarning yuqori salmoqqa ega bo‘lishi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Shuningdk, xizmatlar bozorini rivojlantirishning ilmiy-nazariy va metodologik masalalari MDH

iqtisodchi olimlari G.L.Azoyev va A.P.Chelenkovlar tomonidan ham tadqiq etilgan. MDH olimlaridan N.N.Pankratevaning ta'rifiga ko'ra xizmatlar sohasi "jismoniy shaxslar, tadbirkorlar, korxonalar tomonidan taqdim qilinadigan turli xil xizmatlar majmuidir".

TAHLIL VA NATIJALAR

Xizmatlar sohasini innovatsion rivojlantirishning muhim elementi – yangi xizmat turlarini yaratishga qaratilgan ilmiy ishlanmalarni yaratishdan iboratdir. Tahlillarimizga ko'ra, 2018-2023-yillarda ilm-fan va innovatsion faoliyatga oid jami 100 dan ortiq normativ-huquqiy hujjat – 2 ta Qonun, 8 ta Prezident Farmoni va 32 ta qarori, Vazirlar Mahkamasining 45 ta qarori va 12 ta farmoyishi qabul qilindi. natijada sohada raqobat, manfaatdorlik va javobgarlik muhiti shakllandi.

Jahon mamlakatlarining innovatsion rivojlanish tendensiyalarini belgilab beradigan Global innovatsion indeks reytingida (Indeks) 2022-yilda o'tgan yilga nisbatan 4 ta pog'onaga ko'tarilib, 132 ta davlat orasida 82-o'rinni egalladi. 2015-yilga nisbatan O'zbekiston GIIda 40 pog'onaga ko'tarildi. 2023-yilda ham shu o'rin qayd etildi.

Ma'lumki, indeksda mamlakatimiz ilk bor 2015-yilda kiritilib, 141 ta mamlakat ichida 122-o'rinni egallagan. 2021-yilda respublikamiz 132 ta dunyo mamlakatlari ichida 86-o'ringa (+36) ko'tarilgan.

Bu yil Indeksda 4 ta daromad guruhi bo'yicha O'zbekiston quyi o'rta daromadli 36 ta davlat ichida 10-o'rinni egalladi. O'zbekiston ilk bor mintaqalar bo'yicha innovatsion iqtisodiyotlar tasnifida Markaziy va Janubiy osiyo mamlakatlari orasida 3-o'rinni egalladi (Hindiston – 1-o'rin, Eron – 2-o'rin).

2022–2026-yillarda O'zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasi doirasida iqtisodiyot tarmoqlari tomonidan jami 441 ta loyihadan 301 ta loyihani amalga oshirish ishlari boshlangan, 959,1 mlrd. so'mlik 53 ta loyihalar to'liq yakuniga yetkazilgan.

2022-2023-yillarda oliy ta'lim muassasalari tomonidan yangi ishlanma va texnologiyalarni joriy etish bo'yicha 58 ta oliy ta'lim muassasalarida 217,8 mlrd so'mlik 377 ta loyihani amalga oshirish bo'yicha nazorat-reja grafiklari tasdiqlandi.

Shuningdek, 2022-yilda 16 ta yangi innovatsion (spin-off) korxonalari to'liq ishga tushirildi. Mazkur korxonalar faoliyati doirasida 260 ga yaqin ishchi o'rinlari yaratilgan, 28 turdagi yangi mahsulot sotilimoqda va 39 turdagi xizmatlar ko'rsatilmoqda.

Yangi infratuzilma obyektlarini joriy qilish va soha kadrlarni yetishtirish bo'yicha ishlar faol olib borilmoqda. Yurtimiz zo'r g'ayrat bilan jahon ilmiy hamjamiyatiga o'zini namoyon etmoqda, xorijiy hamkorlarimiz, xalqaro tashkilotlar va moliyaviy rivojlanish institutlari bilan hamkorlik yo'nalishlarini doimiy ravishda kengaytirib, mustahkamlab bormoqdamiz. Ilg'or xorijiy tajribalar asosida ilmiy-tadqiqot ishlariga davlat buyurtmasi mexanizmi joriy etildi:

- Vazirlar Mahkamasining "Ilmiy-tadqiqot va innovatsion faoliyatni rivojlantirishning normativ-huquqiy bazasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2020-yil 9-martdagi 133-son qarori qabul qilindi;
- 2019-yildan yangi tartib sifatida, yakuniy mahsulot va moliyalashtirish hajmi aniq bo'lgan tematik loyihalarga davlat buyurtmasi muntazam ravishda e'lon qilinmoqda;
- natijada raqobat muhiti shakllandi, doimiy grant mablag'larini olish imkoni yaratildi, bir loyihani moliyalashtirish 3,5 barobarga oshdi hamda mablag'larning kamida 40 foizi moddiy-texnik bazaga, zarur asbob-uskunalar xarid qilishga yo'naltirilmoqda;
- ilmiy loyihalarni ekspertiza qilish uchun vazirlik huzurida 20 ta fan yo'nalishlari bo'yicha 460 ta malakali olim va mutaxasisslardan iborat yangi ilmiy-texnik kengashlar tashkil qilindi. Natijada, loyihalarni baholashda ilmiy jamoatchilikni keng qamrovli ishtiroki ta'minlandi.

2020-yilda ilmiy faoliyatga oid davlat dasturlari doirasida yillik moliyalashtirish hajmi 425,0 mlrd. so'mlik 1313 ta loyihalar bajarildi, shu jumladan 74,4 mlrd. so'mlik 334 ta fundamental loyihalar, 289,9 mlrd. so'mlik 845 ta amaliy loyihalar, 41,3 mlrd. so'mlik 81 ta innovatsion loyihalar, 12,5 mlrd. so'mlik 28 ta maqsadli loyihalar, 6,9 mlrd. so'mlik 25 ta xalqaro qo'shma loyihalarning bajarilishi ta'minlandi.

2021-yilda ilmiy-tadqiqot ishlariga davlat buyurtmasi talablariga muvofiq umumiy qiymati 116,8 mlrd. so'mlik 218 ta loyihalar moliyalashtirishga tavsiya etildi.

2022-yilda Germaniya, Turkiya, Rossiya va Belarus davlatlari bilan umumiy qiymati 6,9 mlrd. so'mlik 25 ta xalqaro qo'shma ilmiy loyihalar yakunlandi. 2021-yildan boshlab Turkiya, Xitoy va Hindiston davlatlari bilan umumiy qiymati 50,3 mlrd so'mlik 47 ta xalqaro qo'shma ilmiy loyihalarning bajarilishi boshlandi.

Energetika vazirligi, Davlat geologiya va mineral resurslar qo'mitasi va Turizmni rivojlantirish davlat qo'mitasining jami 15,4 mlrd. so'm mablag'lari hisobidan ilmiy loyihalarni teng sheriklikda moliyalashtirish yuzasidan tanlovlar e'lon qilindi. 2.3-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, ta'lim sohasida tashkilotlarning soni deyarli uch barobar kam bo'lishiga qaramay, bu tashkilotlar tadqiqot faoliyatini olib borayotgan ikkinchi yirik yo'nalish

bo‘lishiga to‘sqinlik qilmaydi. “San’at, ko‘ngilochar va dam olish” va “ishlab chiqarish sanoati” sohalarida tashkilotlar soni yanada kam: 2021-yilda bu sohalarda tegishli ravishda 24 ta va 19 ta tashkilot faoliyat yuritgan. Biroq ushbu sohaning texnologik o‘sishi past ekani haqida gapirish juda erta, chunki kelajakda bu ishlamalardan foydalanilishi ehtimoli bor. Odatda yuqori texnologiyaardan farqli ravishda uncha yuqori bo‘lmagan texnologiyalarni qo‘llash osonroq kechadi, negaki, yuqori texnologiyalar uchun texnologik jihatdan murakkab infratuzilma talab etiladi.

Jadval yoki diagramma Xizmatlar sohasida innovatsion tadbirkorlik faoliyati katta risklar bilan bog‘liq bo‘lsada, biroq yangi xizmat turini bozorda munosib o‘rin egallashi bilan olinadigan daromadni ko‘p hollarda besh baravargacha ortiq bo‘lishini ko‘rishimiz mumkin.

Biroq sohani rivojlantirish davlat tomonidan qo‘shimcha qo‘llab-quvvatlovlarsiz juda qiyin kechadi. Chunki, katta tavakkalchilikka asoslangan yangi biznesga ham doim ham tadbirkorlar qiziqish bildirishmaydi.

Shuningdek, raqobatbardosh innovatsion xizmat turini kelgusida muvaffaqiyatli bozorda o‘rin egallashi uchun intellektual mulk obyektlarini himoyalash tizimini rivojlantirish talab etiladi. Chunki huquqiy jihatdan himoyalangan texnologiya asosida ishlab chiqarilgan/ko‘rsatilgan xizmat ham egalik huquqi asosidagi manfaatni paydo bo‘lishiga hamda ishonchli marketing strategiyasini qo‘llashga imkon beradi. Tahlillarimizga ko‘ra, 2021-yilning o‘zida 12 248 ta intellektual mulk obyektlariga talabnomalar berilgan 9984 ta ro‘yxatga olingan (1.1-jadval).

1.1-jadval: O‘zbekiston Respublikasida intellektual mulk obyektlariga talabnoma berish va ro‘yxatga olish to‘g‘risida MA’LUMOT (2019-2021-yy.)

№	Intellektual mulk obyektlari turlari	Talabnoma berish			Ro‘yxatga olish		
		2019-yil	2020-yil	2021-yil	2019-yil	2020-yil	2021-yil
1	Ixtiro	543	588	665	378	278	298
2	Foydali model	277	350	401	110	109	199
3	Sanoat namunasi	229	149	244	169	106	148
4	Tovar belgisi	4319	4125	6249	2205	1459	4849
5	EHM uchun dastur	1776	2564	4355	1541	2356	4199
6	Ma’lumotlar bazasi	23	21	140	17	21	92
7	Seleksiya yutuqlari	77	120	85	36	55	66
8	Tovar kelib chiqqan joy nomlari	–	30	109	–	–	133
	Jami	**7 244**	**7 947**	**12 248**	**4 456**	**4 384**	**9 984**

Yangi ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish asosida innovatsiyalar yaratish ekotizimi ham ravojlanib bormoqda. Bunda davlat tomonidan alohida tijoratlashtirish forumlarini o‘tkazish va unda muvaffaqiyatli ishtirok etigan loyihalarni davlat budjetidan moliyalashtirish va yangi turdagi innovatsion hamda import o‘rnini bosuvchi mahsulotlar (xizmatlar) yaratish mexanizmi joriy etilgan

XULOSA VA TAKLIFLAR

Bizning fikrimizcha, xizmatlar sohasiga oid innovatsiyalarni bozorda joriy etish ushbu yo‘nalishda chuqur yangi bilimlarni yaratishni talab etadi. Tadqiqot ishi shuni ko‘rsatadiki, innovatsion xizmatlar ko‘rsatish sohasida yangi bilimlar asosida innovatsiyalar yaratish kadrlar tayyorlash jarayonidan tortib yangi bilim, ko‘nikma va malakalarni yaratishning o‘zaro aloqadarligini ta’minlab berishi zarur. Bunda yangi bilimlar asosida innovatsion xizmatlar yaratishning asosiy shartlaridan biri sifatida ilmiy-texnik ma’lumotlar bazasini yaratish, doimiy yangilab borish va takomillashtirish, sohaga oid davlat siyosatini amalga oshirishni axborot bilan ta’minlash bo‘yicha asoslangan taklif va tavsiyalarni tayyorlash maqsadga muvofiq.

Innovatsion xizmatlar yaratish sohalarida mavjud muammolarni va kelajakda kelib chiqishi mumkin bo‘lgan xavflarni hal etish, uzoq istiqboldagi rejalarga erishish, vazirlikning ustuvor faoliyat yo‘nalishlarini rivojlantirish yuzasidan mahalliy va xorijiy mutaxassislarni jalb etgan holda, qisqa muddatli prognozlashtirish, tadqiqotlarni hamda “Forsayt” (Foresight – futures studies) tadbirlarini tashkil etish va o‘tkazish o‘zining tezkor samarasini beradi.

Shuningdek, ilmmetrik (Scientometrics) tadqiqotlarni amalga oshirish, tadqiqotlar natijasida tahliliy materiallarni tayyorlash, ilmmetrik tadqiqotlarni rivojlantirish bo‘yicha xorijiy tajriba asosida takliflarni tayyorlash hamda tadqiqot yo‘nalishlarini to‘g‘ri belgilash asosida yangi xizmat turlarini yaratishga oid ilmiy tashabbuslarni qo‘llab-quvvatlash ham ekotizimni shakllantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Bizning fikrimizcha, innovatsion xizmat ko‘rsatish sohasini boshqarish mexanizmi innovatsion xizmat turlarini yaratish infratuzilmasi, tizimni boshqarish elementlari va funksiyalari, tartib va qoidalarni o‘z ichiga olgan vositalar va jarayonlar majmuidan iborat bo‘lishi lozim.

Innovatsion xizmat ko‘rsatish sohasini boshqarish mexanizmi asosida mazkur jarayonlarni alohida model asosida tizimli ravishda tashkil etish esa uning samaradorligini belgilab beradi

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Показатели мирового развития. Экономика и рост. World Bank. [Электронный ресурс]. 19.06.2023).
2. Archibudgi D., Howells J., and Michie J. (Ed.) Innovation policy in a global economy. –Cambridge, 2019; Bell, D.G. Knowledge markets and communities: two approaches for supporting product development teams. Invited talk at the Fordham Graduate School of Business CEUG Consortium. / D.G. Bell; 2011. –New York, NY.; Drucker P. Innovation and entrepreneurships: Practice and principles / P. Drucker. L.: Pan Books, 1986, p. 55.
3. Otajonov Sh.I. Innovatsiya faoliyati infratuzilmasini boshqarish samaradorligini oshirish. -T.: “Innovatsion texnologiyalar”, 2018. – B.178.
4. Ochilov I. Bozor munosabatlari sharoitida xizmatlarning turlari va ularning tasnifi. Xizmat ko‘rsatish, servis va turizm sohalarini rivojlantirish: muammolar va ularning yechimlari (monografiya) – T.: IQTISOD-MOLIYA, 2008.
5. Зайнутдинов Ш.Н. Инновационный менеджмент. –Т.: Академия, 2006. –С.267; Зайнутдинов Ш.Н. Теория пять “И” или новая система факторов процветания государства. LAP LAMBERT Academic Publishing RU, 2018. –С. 49
6. Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М.: Прогресс, 1982.
7. Балабанов И.Т. Инновационный менеджмент. – Спб.: Питер, 2001. – С. 41. 4 Борисов А.Б. Большой экономический словарь. – М.: Книжный мир, 2000. – С. 185. 5 Медынский В.Г. Инновационный менеджмент. – М.: ИНФРА-М, 2002. – С. 28.
8. Роль инновационного потенциала в развитии предприятий оборонно-промышленного комплекса. http://elibrary.ru
9. Медынский В.Г. Интернет ресурс. https:\\rgsbm.uz/uploads/docs/3244120ca612727.
10. Фатхутдинов Р.А. Инновационный менеджмент. – Спб.: Питер, 2004. – С. 19.
11. Попов В.Л. Управление инновационными проектами. Учебное пособие. – С.: ИНФРА-М, 2009. – С.11. (С. 337).
12. Gimush R. I., Matmurodov F. M. Innovatsion menejment: Iqtisodiyot oliy o‘quv yurtlari uchun o‘quv qo‘l. – T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. – B. 10. (144 b.)
13. Innovation Policy A Guide for Developing Countries. The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank. 1818 H Street, NW, 2010. – P.28. (P. 436.).
14. Показатели мирового развития. Экономика и рост. World Bank. [Электронный ресурс]. URL: https://data.worldbank.org/indicator.
15. Шумпетер Й. Теория экономического развития. М.: Изд-во Прогресс, 1982-79 с.
16. Друккер П.Ф. Классические работы по менеджменту. Пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2008. – 220 с.
17. Innovatsion rivojlanish vazirligi ma’lumotlari, 2022-yil.
18. kizi Djurayeva D. D. et al. Scientific and methodogical aspects of the formation of an innovative set of services //Scientific reports of Bukhara State University. – 2021. – Т. 5. – №. 1. – С. 227-238.

MINTAQALAR INNOVATSION SALOHIYATINI BAHOLASHNING USLUBIY YONDASHUVLARI

J. A. Ismatullayev
Qarshi Davlat Universiteti tayanch doktoranti

D. X. O‘rinov
Qarshi Davlat Universiteti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada mintaqalarda innovatsion salohiyatini baholashdagi mavjud holat tahlili va uni takomillashtirish yuzasidan bir qator usullar keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: mintaqa, innovatsiya, innovatsion salohiyat, indeksli usul, reyting baholash usuli, matritsa usuli.

Abstract: This article presents an analysis of the current state of the regions’ innovative potential and a number of methods for improving it.

Key words: region, innovation, innovative potential, index method, rating method of assessment, matrix method.

Аннотация: В данной статье представлен анализ современного состояния инновационного потенциала регионов и ряд методов его улучшения.

Ключевые слова: регион, инновации, инновационный потенциал, индексный метод, рейтинговый метод оценки, матричный метод.

KIRISH

Xalqaro globallashuv jarayonlarining kuchayib borishi sharoitida mamalakatlar hududlarini innovatsion salohiyatini rivojlantirishning ilmiy ta’minoti, shu jumladan fan sohalarida amalga oshirilayotgan ilmiy tadqiqotlar natijalarini iqtisodiyot tarmoqlarida keng foydalanish masalalarining ahamiyati tobora ortib bormoqda. Global innovatsiya indeksining 2023-yildagi natijalariga ko‘ra, Shvetsariya 67,6 ball bilan birinchi o‘rinni, Shvetsiya 64,2 ball bilan ikkinchi o‘rinni, AQSH 62,4 ball bilan uchinchi o‘rinni egallab turibdi [4]. Jahonda globallashuv jarayoni chuqurlashayotgan, ikkinchi tomondan jahon bozorlarida raqobat darajasi oshib borishi hududlar iqtisodiyotini innovatsion rivojlantirishda yangi yondashuvlarni qo‘llashni taqozo qilmoqda.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Iqtisodiy adabiyotlarda innovatsion salohiyatni baholashga turlicha yondashuvlar mavjud. Mintaqaning innovatsion salohiyatini uning har bir tarkibiy qismini baholash orqali tahlil qilish metodologiyasi baholovchining “innovatsion salohiyat” tushunchasini talqin qilishiga bog‘liq. Innovatsion salohiyat innovatsion faoliyatning turli jihatlarini tavsiflovchi o‘ziga xos ko‘rsatkichlar tizimidan foydalanishni ham o‘z ichiga oladi.

Shu sababli, innovatsion salohiyatni baholash va zamonaviy talablarga eng mos keladigan mintaqaviy iqtisodiyotni aniqlashning mavjud usullarini ko‘rib chiqish muhimdir.

D.I.Kakurinning fikriga ko‘ra innovatsion salohiyat tushunchasi innovatsion faoliyatning konseptual akslantiriuvchi fenomeniga aylanib ulgurgan. Innovatsion salohiyat tushunchasi, uning mohiyatini talqin qilishdan oldin, avvalo, “innovatika”, “innovatsion faoliyat” tushunchalarini tahlil qilish maqsadga muvofiqdir [1].

VC. Zausayev, S.P. Bystritskiy, N.Yu. Krivoruchkoning fikricha, innovatsion salohiyat ilmiy-texnik salohiyat bilan bir tekisda, lekin tijorat tarkibiy qismiga ega [2]. Ularning fikriga ko‘ra, mintaqaning innovatsion salohiyatini har tomonlama baholash uchun besh guruhni tashkil etadigan bir qator ko‘rsatkichlardan foydalanish kerak:

- makroiqtisodiy (yalpi hududiy mahsulot, iqtisodiy faol aholi, aholi jon boshiga daromad, asosiy kapitalga investitsiyalar, ilmiy-tadqiqot va ishlanmalar bilan shug‘ullanuvchi tashkilotlar soni.);
- infratuzilmaviy (kommunikatsiya va axborot texnologiyalaridan foydalanadigan tashkilotlar soni, sug‘urta-kredit tashkilotlari, maxsus dasturlar va veb-saytlar soni, texnopolislar, texnoparklar, axborot-tahlil markazlarining mavjudligi);
- huquqiy (innovatsion faoliyatni tartibga soluvchi, innovatsion faoliyat subyektlariga soliq va boshqa imtiyozlar beruvchi qonunlar);
- kadrlar (doktorantlar, mustaqil izlanuvchilar tayyorlaydigan tashkilotlar soni, ilmiy-tadqiqot va ishlanmalar sohasida faoliyat yurituvchi xodimlar, doktorantlar soni);
- iqtisodiy (yangilik darajasi bo‘yicha innovatsion mahsulotlar hajmi, tadqiqot va ishlanmalar uchun ichki joriy xarajatlar).

T.V. Pogodina statistik ko‘rsatkichlar tizimidan foydalangan holda hududlarning innovatsion faolligi va raqobatbardoshligini baholash uchun funksional modeldan [3] foydalanishni taklif qiladi, jumladan:

1. Ilmiy-tadqiqot va ishlanmalar uchun ichki xarajatlar YAIM yoki YAHMga nisbatan foiz sifatida;
2. Ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarida band bo‘lganlarning umumiy xodimlar soniga nisbatan ulushi;
3. Ilmiy-tadqiqot va ishlanmalar uchun asosiy vositalarning umumiy qiymatidagi ulushi;
4. Texnologik innovatsiyalar xarajatlari YAIM yoki YAHMga nisbatan foiz sifatida.

“Innovatsion salohiyat” tushunchasini ta’riflash yuzasidan ko‘pgina nuqtayi nazarlar mavjud, ammo umumiy jihatdan olganda ular bir biriga zid emas.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot ishi doirasida birlamchi ma’lumotlar bazasini shaklantirish, hududning innovatsion salohiyatini baholash uchun ilmiy asoslangan xulosa va tavsiyalar ishlab chiqishda induksiya, deduksiya, tizimli va qiyosiy tahlil kabi usullardan keng foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Hududlarning innovatsion salohiyati deb ko‘plab omillar ta’sirida shakllanib boruvchi innovatsion jarayonlarni qo‘llab-quvatlash va tezlashtirish uchun qo‘llanilayotgan sharoit va resurslarning muayyan uyg‘unligi tushuniladi.

Innovatsion salohiyat ikki tarkibiy qism – ilmiy-texnik salohiyati va tadbirkorlik salohiyat yig‘indisi sifatida gavdalanadi. Ilmiy-texnik salohiyat faqatgina innovatsion salohiyatning bir qismi bo‘lib, u tizimning innovatsiyalarni yarata olish qobiliyatini tavsiflaydi. U resurslar yig‘indisi hamda amalda ratsionalizatorlik takliflar, nou-xau va boshqalar uchun olingan patent, litsenziya, mualliflik guvohnomalari ko‘rinishida ifodalanilishi mumkin bo‘lgan ilmiy soha faoliyati natijalarini belgilab beradi.

Keng ma’noda iqtisodiy tizimning ilmiy-texnika salohiyati mazkur tizimning rivojlanish darajasini tavsiflovchi va imkoniyatlarni belgilab beruvchi resurslar soni va sifatiga hamda amaliyotda foydalanish (ishlab chiqarishga tatbiq etish)ga tayyorlangan g‘oya va ishlanmalar fondining mavjudligiga bog‘liq bo‘lgan ilmiy-texnik imkoniyatlarning yig‘indisi sifatida qarash mumkin.

Shuningdek, mintaqaning innovatsion salohiyatini ham shaklanish bosqichida, ham undan foydalanish bosqichida ko‘rib chiqish lozim. Mazkur yondashuv innovatsion salohiyatni shaklantirish (resursli komponent) va undan foydalanish (natijaviy komponent) jarayonida olingan asosiy natijalarni aniqlashga imkon beradi. Demak, innovatsion salohiyatdan foydalanish natijasi turli xil yangiliklar (yangi texnologiyalar, yangi turdagi tovar va xizmatlar) bo‘ladi.

Taklif etilayotgan uslubiyot innovatsion salohiyatni baholaydigan integrallashgan (umumlashgan) ko‘rsatkichlarni hisoblashni ko‘zda tutadi. Mintaqaning innovatsion salohiyat (resursli komponent)ni shakllantirish shart-sharoitlarini baholash uchun mintaqaning innovatsion salohiyatni shakllantirish bo‘yicha umumlashtiruvchi ko‘rsatkichlarni hisoblash taklif etiladi, undan foydalanish darajasi (natijaviy komponent)ni baholash uchun esa – mintaqaning innovatsion salohiyatdan foydalanish bo‘yicha umumlashtiruvchi ko‘rsatkichlarni hisoblash taklif etiladi.

Mintaqaning innovatsion salohiyati bir kompleksda mintaqalarning innovatsion rivojlanishi va raqobatbardoshlik holatini aks ettiruvchi va mintaqalrning innovatsion salohiyati rivojlanishining eng muhim shart va omillarini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar tizimi bilan tavsiflanishi lozim. Mintaqaning innovatsion salohiyatiga nisbatan bunday yondoshuv uni tavsiflovchi ko‘rsatkichlarni aniqlashga imkon beradi.

Mintaqalarning innovatsion salohiyatni o‘lchash reyting usul asosida taqqsolanadigan obyektlarning tartibli nisbatini aniqlashni nazarda tutadi. Innovatsion rivojlanishining turli xil tavsiflarini o‘lchash uchun ko‘rsatkichlar to‘plami aniq tadqiqot maqsadi va vazifalari, ko‘rsatkichlarga erish uchun sarflangan transaksiya xarajatlariga qarab belgilanadi, bunda mintaqalar bo‘yicha mavjud bo‘lgan axborot bazasidan foydalanish imkoniyatlari hisobga olinadi.

Mintaqaning innovatsion salohiyatni aniqlashga nisbatan taklif etilayotgan metodik yondoshuv uni baholash bo‘yicha bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan ishlarni o‘z ichiga olgan o‘zaro bog‘langan xususiy metodikalar to‘plamini o‘z ichiga oladi. Bular quyidagilar: tadqiqotning axborot bazasini loyihalashtirish va shakllantirish; mintaqalarning innovatsion salohiyatini chuqur sifatli tavsiflarini aks ettiruvchi yirik empirik indikatorlarni tuzish; tuzilgan empirik indikatorlar qiymati bo‘yicha mintaqalarni ranjirovka qilish; mintaqalarni empirik indikatorlar yig‘indisi bo‘yicha tipologiyalashtirish; iqtisodiy subyektlarning innovatsion salohiyati bo‘yicha reytingini tuzish.

Mintaqa uchun har bir indikator bo‘yicha mamlakat bo‘yicha o‘rtacha qiymat hisoblangan etalon darajasiga qo‘shish yo‘li bilan standartlashgan holda baholash yordamida hisoblanadi. Barcha darajalarda ko‘rsatkichnig sonli qiymati mintaqaning o‘rtacha respublika darajasiga nisbatan rivojlanish darajasini aks ettiradi.

Mazkur metodika tadqiqot maqsadlariga to‘liq javob beradi, chunki mintaqaning raqobatbardoshligi va innovatsion salohiyatning rivojlanishi nisbiy tavsifga ega.

Shuni ta’kidlash kerakki, boshqa standartlashgan baholash bo‘yicha metodikalar ham mavjud, masalan, qiymatlarni muayyan intervalga me’yorlashtirish (shkalashtirish) – global raqobatbardoshlik indeksini hisoblash uchun qo‘llaniladi. Hozirgi kunda innovatsion salohiyatni aniq shakllantirish va undan foydalanish ko‘rsatkichlardan mintaqaning innovatsion rivojlanish omili sifatida foydalanish mumkin.

Innovatsion salohiyatni baholash esa innovatsion siyosatni asoslash hamda amaldagi rivojlanish strategiya va dasturlarni ishlab chiqish va ularga tuzatishlar kiritish uchun dastak roli sifatida namoyon bo‘ladi.

Mintaqaning innovatsion rivojlanishni baholashda qo‘llanilayotgan ko‘p sonli metodologik tadqiqotlarni uch guruhga bo‘lish mumkin:

Indeksli usullar guruhi- innovatsion jarayonlarning sifat va miqdor tavsiflarini izohlab beruvchi o‘zgaruvchi ko‘rsatkichlarni baholashga asoslangan usullar kiradi. Mazkur guruhga kiradigan metodikalarning asosi amaliyotda o‘zini yaxshi ko‘rsatgan g‘arb modellari hisoblanadi. Ularning orasida quyidagilarni keltirish mumkin: indeks The Boston Consulting Group; Global innovatsion indeksi (The Global Innovation Index).

Balli, reyting baholash usullari guruhi- balli (reyting) baholash usullarini o‘z ichiga oladi. Mazkur guruhga kiradigan metodikalar mintaqaning innovatsion rivojlanish koeffitsiyentlari (vaznlari) va xususiy ko‘rsatkichlarni aniqlashni o‘z ichiga oladi. Misol uchun, mintaqalar raqobatbardoshlik modeli.

Matritsali usullar guruhi- asosini matritsali usullar tashkil etadi. Mazkur usullar mintaqalarning iqtisodiy faoliyat turlari doirasida innovatsion rivojlanish unsurlari o‘rtasida nisbatlarni miqdoriy baholashga asoslangan. Misol uchun mintaqalarning innovatsion salohiyatini baholash metodikasi.

Oxirgi ikki o‘n yillik ichida hudud (mintaqa, korxona, butun mamlakat)ning ilmiy-texnik salohiyatini tadqiq etish bo‘yicha ko‘plab metodikalar paydo bo‘ldi.

Ushbu ishlanmalar orasida quyidagilarni keltirish mumkin: mamlakatning ilmiy-texnik salohiyatini integral baholash metodikasi; mamlakatning ilmiy-texnik salohiyatini kompleks baholash metodikasi; bilimlar indeksini hisoblash metodikasi; yig‘ma innovatsion indeksini hisoblash metodikasi; hududlarning innovatsion faolligini tarkibiy tahlil qilish metodikasi; hududlarning innovatsion faolligini regression tahlil qilish metodikasi; mintaqaning innovatsion salohiyatini omilli tahlil qilish metodikasi; mintaqalarni klasterlashtirish metodikasi va innovatsion tizimning rivojlanish ko‘rsatkichlari (tadqiqot va ishlanmalar hamda YAHMga ichki xarajalarning nisbati; YAHMda uzoq xorij davlatlarga eksport qilishning ulushi; iqtisodiyotda umumiy band bo‘lganlar sonida tadqiqot va ishlanmalarda band bo‘lgan xodimlarning ulushi; 1 mln. aholiga to‘g‘ri keladigan berilgan patent va mualliflik guvohnomalar soni; o‘rtacha aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan YAHM); mintaqalarni ularning innovatsion rivojlanganligi darajasi bo‘yicha reyting baholash metodikasi (birinchi blok: mehnat unumdorligi; ishlab chiqarishning fond qaytimi; ishlab chiqarishning ekologiyalik darajasi, ikkinchi blok: bitta band bo‘lgan xodimiga to‘g‘ri keladigan tadqiqot va ishlanmalarga ketgan xarajatlar; bitta band bo‘lgan xodimiga to‘g‘ri keladigan texnologik innovatsiyalarga ketadigan xarajatlar; aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan innovatsion mahsulotni chiqarish)[1].

1 Ter-Grigor’janc A.A., Ushvickij M.L. Methodical approaches to assessment of innovative development of the region // Regional economy: theory and practice. 2013. №.10 (289). Pp. 49–56.

Endi mazkur metodikalarni batafsil ko‘rib chiqamiz, ularning har birining ijobiy va salbiy jihatlarini quyida keltirilgan mezonlar kesimida keltiramiz: dastlabki ma’lumotlardan foydalana olish mumkinligi va ularning ob’ktivligi; metodikaning va uni hisoblash uslubi soddaligi; natijalarni ko‘rsatib berish uslublari; mazmuni (salohiyatni tadqiq etish undan fodalanish samaradorligi hamda amalga oshirish miqyosi) va rivojlanishi nuqtayi nazardan baholash imkoniyatlari (1-jadvalga qarang).

1-jadval: Hududlarning ilmiy-texnik salohiyatini tadqiq etish metodikalarning tavsifi[2]

Metodika	Mezonlar						
	Dastlabki ma’lumotlardan foydalana olish mumkinligi va ularning obyektivligi	Metodikaning va uni hisoblash uslubi soddaligi	Natijalarni ko‘rsatib berish aniq-ravshanligi	Quyidagilar nuqtayi nazardan baholash imkoniyatlari			Mintaqa salohiyatini tadqiq etishga qo‘llanish mumkinligi
				mazmuni	faoliyat ko‘rsatishi	rivojlanishi	
Mamlakatning ilmiy-texnik salohiyatini integral baholash metodikasi (Yaponiya)	±	+	+	+	-	-	±
Mamlakatning ilmiy-texnik salohiyatini kompleks baholash metodikasi (AQSH)	±	+	±	+	±	+	±
Bilimlar indeksini hisoblash metodikasi (Jahon banki)	+	+	+	+	-	+	+
Yig‘ma innovatsion indeksini hisoblash metodikasi	±	+	+	+	-	+	+
Hududlarning innovatsion faolligi	±	+	+	+	±	-	±
Regression tahlili	±	-	±	+	±	-	+
Omilli tahlil qilish	+	±	±	+	-	±	+
Mintaqalarni klaster tahlili	+	+	+	+	-	+	+
Mintaqalarni ularning innovatsion rivojlanganligi darajasi bo‘yicha reyting baholash	+	+	+	+	-	+	+

Belgilar: “+” – metodika mazkur mezonni qanoatlantiradi; “-” – metodika mazkur mezonni qanoatlantirmaydi; “±” – metodika mazkur mezonni qisman qanoatlantiradi

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagilarni inobatga olib, integral ko‘rsatkichlar asosida mintaqaninng innovatsion salohiyatini taqqoslama baholash metodikani ishlab chiqish taklif etiladi. Mazkur metodikani yaratishda amalda mavjud bo‘lgan dastaklar va yuqorida ko‘rib chiqilgan metodikalarni tahlil qilish yo‘li bilan olingan ijobiy tajribalardan foydalanilgan va quyidagilar hisobga olingan:

- rasmiy statistika hisobotida keltirilgan indikatorlar tizimi orqali bevosita o‘lchanadigan ko‘rsaktichlar sifatida namoyon bo‘lgan salohiyatni baholash(miqdoriy tahlil);
- sotsiologik tadqiqotlar tizimi orqali salohiyatni baholash (sifat tahlili), uning mohiyati tanlov usullardan foydalanishdan iborat;
- ham mintaqaning innovatsion salohiyatini rivojlantirish dinamikasini, ham ularning taqqoslama integral baholashni aks ettirish uchun tanlov indikatorar tizimini zarurligi va yetarliligi;
- mintaqaning innovatsion salohiyatni baholash bo‘yicha grafik-tahliliy natijalarni ko‘rsatib berish.

Quyida keltirilgan ko‘rsatkichlar to‘liq holda mintaqaning innovatsion rivojlanish ko‘rsatkichini, mintaqaning salohiyatini, mintaqa iqtisodiyotining o‘sish zaxiralarini aniqlash hamda mintaqalarni innovatsion rivojlanishini rag‘batlantirish uchun dastur, strategiya va tavsiyalarni ishlab chiqish uchun davlat siyosatining yo‘nalishlarini belgilashga imkon beradi.

2 Muallif tomonidan ilmiy adabiyotlarni umumlashtirish asosida tuzilgan

- mintaqaning innovatsion salohiyatini rivojlantirish maqsadi qo‘yiladi va unga erishish yo‘nalishlari aniqlanadi;
- mintaqaning innovatsion salohiyati samaradorligini baholanadi;
- mintaqalarning innovatsion salohiyatining omilliy tahlil qilinadi;
- mintaqa hududining innovatsion salohiyati samaradorligi aniqlanadi;
- mintaqaning innovatsion rivojlanish strategiyasi ishlab chiqiladi;
- boshqaruv qarorlarni qabul qilish va amalga oshirish ta’minlanadi;

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Кокурин, Д.И. Инновационная деятельность / Д.И. Кокурин. – М.: Экзамен, 2001. – С. 111.
2. Zausaev V.K., Bystrickij S.P., Krivoruchko N.Ju. Innovative capacity of east regions of Russia // EKO. 2005. №. 10. Pp. 40–52.
3. Т. В. Погодина, Н. М. Абдикеев, Ю. С. Богачев. Совершенствование системы показателей для оценки инновационной деятельности хозяйствующих субъектов с учетом соответствия стратегическим целям социально-экономического развития. Учет. Анализ. Аудит • т. 6, № 3’2019 Financial University, Moscow, Russia a https://orcid.org/0000-0002-6619-4229 b https://orcid.org/0000-0002-5999-0542; c https://orcid.org/0000-0002-8595-7674.
4. https://www.globalinnovationindex.org/Home.
5. Nabiyev, D., & Erkayeva, G. (2021). Oliy ta’limda boshqaruv faoliyati mustaqilligining dolzarb masalalari // Iqtisodiyot va ta’lim, (6), 193-199.
6. Ismatullaev, J. (2021). Mintaqalarda pandemiya inqiroziga qarshi boshqaruvni qo‘llash zarurati va xususiyatlari. Архив научных исследований.
7. Ismatullayev, J. (2022). Hududlar investitsion jozibadorligi tahlili // Iqtisodiyot va ta’lim, 23(4), 387-392.
8. Ж.А. Исматуллаев Социологическое исследование и оценка факторов, влияющих на инвестиционную привлекательность региона. Экономика и предпринимательство. Vol. 17, №. 7 560-567 стр.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

MILLIY QAYTA SUG‘URTALOVCHILARNING XALQARO SUG‘URTA BOZORIGA KIRIB BORISHI VA KUTILAYOTGAN XAVF-XATARLAR

Jorabayev Jasur Abduraxmanovich
“Kafolat sug‘urta kompaniyasi” AJ Bosh direktor o‘rinbosari

Annotatsiya: Ushbu maqolada qayta sug‘urta faoliyati va uning O‘zbekiston sug‘urta bozoridagi roli ko‘rsatib berilgan. Shuningdek, milliy qayta sug‘urta bozori tahlil qilinib, uni rivojlantirish bo‘yicha xulosa, taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: qayta sug‘urta, to‘lov qobiliyati, zaxiralar.

Abstract: This article describes reinsurance activity and its role in the insurance market of Uzbekistan. Also, the national reinsurance market is analyzed and conclusions, suggestions and recommendations are given for its development.

Key words: reinsurance, solvency, reserve.

Аннотация: В данной статье описывается перестраховочная деятельность и ее роль на страховом рынке Узбекистана. Также проанализирован национальный перестраховочный рынок и даны выводы, предложения и рекомендации по его развитию.

Ключевые слова: перестрахование, платежеспособность, резервы.

KIRISH

Sug‘urta iqtisodiyotning muhim bo‘g‘ini hisoblanadi. Iqtisodiy kategoriya sifatida sug‘urta – bu iqtisodiy munosabatlar tizimi bo‘lib, maqsadli mablag‘larni shakllantirish va ulardan turli xil xavf-xatarlar ostida yetkazilgan zararni qoplash uchun foydalanish, shuningdek, ularning hayotidagi ayrim voqea-hodisalar sodir bo‘lgan taqdirda fuqarolarga yordam ko‘rsatish shakllari va usullari to‘plamidir.

Dunyo davlatlarida ro‘y berayotgan tabiiy va texnogen tusdagi turli hodisalar natijasida yuzaga kelgan zararlarning ma’lum bir qismi sug‘urta kompaniyalari tomonidan qoplab berilmoqda, bu esa davlat budjetiga sezilarli darajada moliyaviy ko‘mak bo‘lmoqda.

Ko‘plab mamlakatlarda vayron qiluvchi bo‘ronlar va o‘rmon yong‘inlaridan tortib, halokatli suv toshqini va tornadolargacha ro‘y berayotgani, bunday tabiiy ofatlarning tez-tez takrorlanishi natijasida zararlilik darajasi ortib bormoqda. AQSHning Milliy Atrof-muhit ma’lumotlari markazi axborotiga ko‘ra, so‘nggi o‘n yil ichida 152 ta tabiiy ofatlar sodir bo‘lib, har bir hodisadan kamida 1 milliard dollardan ziyod zarar ko‘rilgan. Bu so‘nggi o‘n yil ichida milliard dollarlik tabiiy ofatlarning umumiy qiymatini 1,1 trillion dollardan oshadi[1]. Bunday hodisalarni tez-tez bo‘lishiga dunyoda bo‘layotgan iqlim o‘zgarishlari sabab qilib ko‘rsatilmoqda.

Ohirgi yillarda O‘zbekistonda birgina Orol dengizining qurib borishi, tuz zarralarini havo massasiga qo‘shilishi iqlim o‘zgarishiga katta ta’sir qilmoqda. Ayniqsa, Qoraqalpog‘iston Respublikasi va qo‘shni hududdagi aholiga jiddiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Hukumat darajasida Orol dengizini tiklash bo‘yicha keng ko‘lamda ishlari olib borilmoqda.

Yuqoridagi iqlim o‘zgarishlar natijasida yuzaga kelishi mumkin ofatlarni oldini olish maqsadida, Hukumat tomonidan ham keng qamrovli ishlar olib borilmoqda. Joriy yilning 1 mart kuni imzolangan “Sug‘urta xizmatlari bozorini yanada rivojlantirishning kompleks chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 108-son qarorida “Yuridik shaxslarning ko‘chmas mulkini tabiiy va texnogen ofatlardan majburiy sug‘urta qilish tizimini bosqichma-bosqich joriy etish” bo‘yicha takliflarni kiritish masalasi Istiqbolli loyihalar milliy agentligiga yuklatildi.

Qarordan ham ko‘rish mumkinki, yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan tabiiy va texnogen hodisalarni oldini olish bo‘yicha ishlar olib borilmoqda. 1966-yildagi jiddiy zilzilani boshidan o‘tkazgan mamlakat sifatida, ushbu Prezident qarori to‘g‘ri yo‘ldan ketilayotganidan bir dalolatdir.

1 https://www.bankrate.com/insurance/homeowners-insurance/natural-disaster-costs.

Yirik tabiiy va texnogen sug‘urta hodisalar, ko‘pgina sug‘urta kompaniyalarini bankrotlik yoqasiga olib kelishi mumkin. Kompaniyada to‘g‘ri qayta sug‘urta yo‘lga ko‘ygan sug‘urta kompaniyalarida bunday talofatlardan yirik zararlarsiz chiqib ketish imkonini beradi.

Qayta sug‘urta albatta, sug‘urta faoliyati rivojlanishi natijasida yuzaga kelgan. Lekin har bir ishda qayta sug‘urta mavjud bo‘lib kelgan. Hayotiy jarayonda va ishda ko‘pgina holatlarda biron bir ish amalga oshishida to‘liq ishonch komil bo‘lmasa, qo‘shimcha chora-tadbirlar qilib qo‘yiladi. Misol uchun, uy egasi uyni kalit bilan quluflaydi. Ammo qo‘shimcha chora sifatida xavfsizlik signalizatsiyasini o‘rnatadi. Bu himoyani vositasini qo‘shimcha himoya vositasi bilan himoyalamoqda. Ushbu jarayoni qayta sug‘urtaga o‘xshatish mumkin.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Sug‘urta iqtisodiyotning ajralmas bo‘g‘ini hisoblansa, qayta sug‘urta sug‘urtaning ajralmas bo‘g‘inidir. Qaysi mamlakatda sug‘urta rivojlangan bo‘lsa, o‘sha mamlakatda qayta sug‘urta sohasi ham rivojlanganiga guvoh bo‘lamiz. Bunga AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya, Italiya, Fransiya, Yaponiya, Xitoy va boshqa rivojlangan davlatlar misol bo‘la oladi.

Rivojlangan mamlakatlar qayta sug‘urta mutaxassislari o‘z tajribalaridan kelib chiqqan holda, o‘z amaliy tajribalarini kitoblar orqali bo‘lishishadi. Jumladan, R.Kiln va S.Kilnlarning “Qayta sug‘urtada anderrayting”, K.Pfayfferning “Qayta sug‘urtaga kirish” va R.Gastel, B.Smedemark, R.Karter kabi kuchli olimlar o‘z adabiyotlarida qayta sug‘urta bo‘yicha o‘rgangan tajribalari asosida o‘z qarashlarini bayon etishganiga guvoh bo‘lamiz.

Qayta sug‘urta rivojlanishiga olimlar N.N.Nikulina, S.V.Berezina, A.Artamanov, Yu.M.Juravlev, M.G.Kaminkina, Ye.Ye.Solseva, A.A.Kudryavsev, Ye.V.Spiridonov, G.V.Chernova va boshqa bir qator olimlar o‘z adabiyot va qo‘llanmalarida tahliliy va nazariy tajribalarini o‘rtoqlashgan holda qayta sug‘urta yo‘nalishi rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan.

Mamlakatimizda mahalliy olimlarimiz R.S. Azimov, T.M. Boymurodov, N.X. Jumayev, Sh.B. Imomov, M.A. Mirsodiqov, S.A. Umarov, S.S. Nasretdinov, A.G.Sharobiddinov, M.M. Kamilov, X.M. Shennayev kabi iqtisodchi olimlar umumiy sug‘urta va qayta sug‘urta faoliyati bo‘yicha o‘z ilmiy qarashlarini bayon etish orqali sug‘urta bozori rivojlanishda katta turtki bo‘lmoqda.

Ammo, ushbu qo‘llanma va adabiyotlarda qayta sug‘urta faoliyatini rivojlanishi uchun qonuniy asoslar yaratilmagan. Qayta sug‘urta sohasi ayrim tahlillar asosida yuritilgan. Jadal rivojlanishi uchun nimalar qilinishi, qanday to‘siqlar mavjudligi haqida keng fikr yuritilmagan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Sug‘urta faoliyatida qayta sug‘urtaning o‘rni juda kattadir. Zamonaviy iqtisodiyotda moliya bozorining istiqbolli segmentlaridan biri qayta sug‘urta hisoblandi. Har bir davlatning sug‘urta bozorida qayta sug‘urta yo‘nalishiga murojaat qilmagan davlat bo‘lmasa kerak. Sug‘urta bozori rivojlanayotgan davlatdan boshlab, sug‘urta bozorida rivojlangan davlatlarga qadar barcha davlatlarda qayta sug‘urta yo‘nalishidan keng foydalaniladi.

Rivojlanayotgan davlatlarda biron-bir yangi sug‘urta turini joriy qilganda, ushbu sug‘urta turi qanchalik darajada zararligini bilmagan taqdirda, qayta sug‘urta orqali sug‘urta kompaniyasi to‘lov qobiliyatini saqlaydi. Rivojlangan davlatlarda kuchli tajribali anderrayterlar hisobiga sug‘urtaning ko‘pgina “Qaymoq” qismi qayta sug‘urtalovchilarga nasib qiladi.

Hozirgi kunda O‘zbekiston sug‘urta bozorida qayta sug‘urta yo‘nalishi juda katta tezlik bilan rivojlanayotgan yo‘nalish hisoblanadi. Buni, O‘zbekinvest va Kafolat sug‘urta kompaniyalarining qayta sug‘urta yo‘nalishida erishayotgan natijalar dalolat bo‘la oladi. Quyidagi 1-jadvalda qayta sug‘urta bo‘yicha asosiy ko‘rsatkichlar o‘z tasdig‘ini topgan. 2023-yilda qayta sug‘urta faoliyati bilan 20 ta sug‘urta kompaniyasi shug‘ullangan bo‘lib, butun sug‘urta bozorida qayta sug‘urta ko‘rsatkichlari o‘sganini ko‘rsatmoqda.

1-jadval: Qayta sug‘urta ko‘rsatkichlari, mln. so‘mda[2]

№	Sug‘urta kompaniyalari nomi	Qayta sug‘urta bo‘yicha qabul qilingan mukofotlar		
		31.12.2022	31.12.2023	O‘zgarish, %
	Umumiy	**1 238 062**	**2 104 505**	**+70,0%**
1	“O‘ZBEKINVEST” EISK AJ	644 903	693 487	+7,5%
2	“KAFOLAT SUG‘URTA KOMPANIYASI” AJ	223 734	541 503	+142,0%
3	“O‘ZAGROSUG‘URTA” AJ	146 065	232 653	+59,3%
4	“APEX INSURANCE” AJ	51 114	160 095	+213,2%

2 https://imda.uz/ ва https://napp.uz/ saytlarida Sug‘urta sohasida maxsus vakolatli davlat organining turli yillarda sohaga oid chop etgan statistik ma’lumotlari.

5	“TEMIRYO‘L SUG‘URTA” AJ	16 755	112 532	+571,6%
6	“ALFA INVEST SUG‘URTA KOMPANIYASI” AJ	59 001	103 661	+75,7%
7	“GROSS SUG‘URTA KOMPANIYASI” AJ	20 732	83 914	+304,7%
8	“KAPITAL SUG‘URTA” AJ	17 928	61 017	+240,3%
9	“INGO-UZBEKISTON” AJ	11 808	49 611	+320,1%
10	“EUROASIA INSURANCE” AJ QK	11 475	24 243	+111,3%
11	“SQB INSURANCE SUG‘URTA KOMPANIYASI” AJ	13 840	10 395	-24,9%
12	“IMPEX-INSURANCE” AJ	46	7 965	>+1000%
13	“IMKON SUG‘URTA” AJ	7 113	7 625	+7,2%
14	“MOSAIC INSURANCE COMPANY” AJ QK	2 236	6 712	+200,2%
15	“ASIA INSURANCE SUG‘URTA KOMPANIYASI” AJ	1 175	3 097	+163,6%
16	“XALQ SUG‘URTA” AJ	1 653	1 984	+20,0%
17	** “SHARQ-SUG‘URTA” AJ	8 188	1 785	-78,2%
18	“INFINITY INSURANCE” AJ	19	1 464	>+1000%
19	“INSON” AJ	0	531	0%
20	“OMAD SUG‘URTA” AJ	277	231	-16,8%

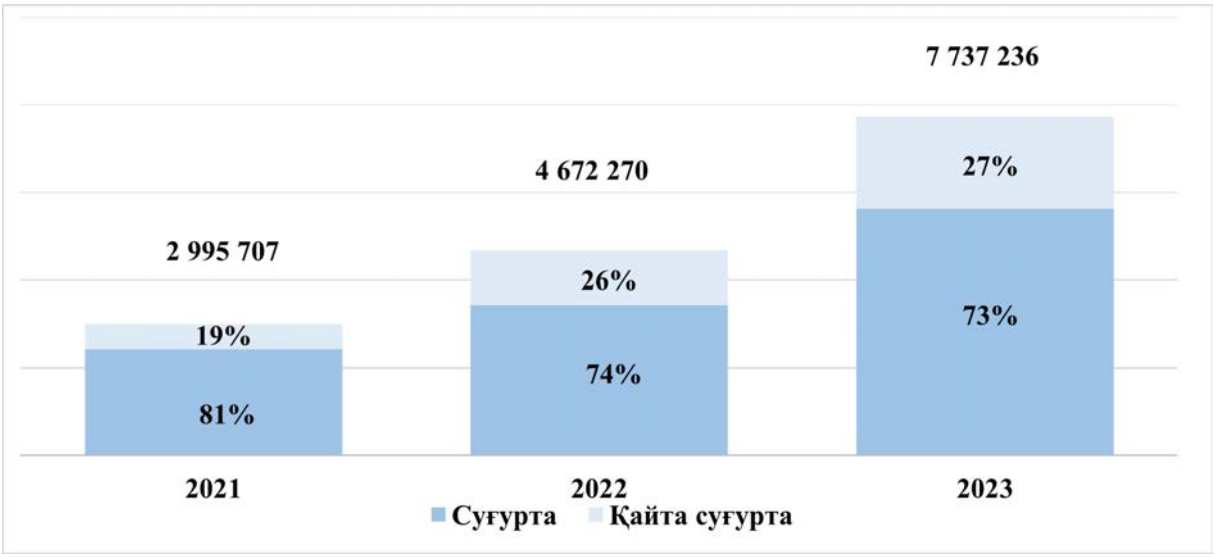
Quyidagi jadvalda esa, yetakchi kompaniyalarda qayta sug‘urta yo‘nalishiga juda katta e’tibor berilayotgani ko‘rish mumkin. Buni qayta sug‘urtaning umumiy sug‘urta tushimidagi ulushi yaqqol misol bo‘la oladi. O‘zbekinvest, Kafolat, O‘zagrosug‘urta va INGO-O‘zbekiston sug‘urta kompaniyalarida qayta sug‘urta juda katta o‘ringa ega ekanligi, ushbu kompaniyalarda qanchalik qayta sug‘urta rivojlanganligini va e’tibor berilayotganligini qayta sug‘urta mukofoti ulush miqdori, umumiy tushumdan 50%dan yuqoriligi dalolatdir.

2-jadval: 2023-yil sug‘urta va qayta sug‘urta mukofotlarining umumiy tushumdagi ulushi, mln.so‘mda[3]

№	Sug‘urta kompaniyalari nomi	Sug‘urta mukofoti		Qayta sug‘urta mukofoti		Jami
		4 444 879	**Ulushi**	**2 104 505**	**Ulushi**	**7 737 236**
1	“APEX INSURANCE” AJ	1 850 838	92,0%	160 095	8,0%	2 010 933
2	“O‘ZBEKINVEST” EISK AJ	540 373	43,8%	693 487	56,2%	1 233 860
3	“KAFOLAT SUG‘URTA KOMPANIYASI” AJ	162 881	23,1%	541 503	76,9%	704 384
4	“GROSS SUG‘URTA KOMPANIYASI” AJ	366 237	81,4%	83 914	18,6%	450 151
5	“KAPITAL SUG‘URTA” AJ	239 205	79,7%	61 017	20,3%	300 222
6	“INSON” AJ	170 181	99,7%	531	0,3%	170 713
7	“TEMIRYO‘L SUG‘URTA” AJ	142 956	56,0%	112 532	44,0%	255 488
8	“O‘ZAGROSUG‘URTA” AJ	160 391	40,8%	232 653	59,2%	393 044
9	IMPEX-INSURANCE” AJ	131 776	94,3%	7 965	5,7%	139 741
10	“ALFA INVEST SUG‘URTA KOMPANIYASI” AJ	131 833	56,0%	103 661	44,0%	235 494
11	“SQB INSURANCE SUG‘URTA KOMPANIYASI” AJ	125 151	92,3%	10 395	7,7%	135 546
12	“EUROASIA INSURANCE” AJ QK	64 687	72,7%	24 243	27,3%	88 930
13	“IMKON SUG‘URTA” AJ	62 598	89,1%	7 625	10,9%	70 223
14	“ASIA INSURANCE SUG‘URTA KOMPANIYASI” AJ	72 377	95,9%	3 097	4,1%	75 474
15	“XALQ SUG‘URTA” AJ	38 989	95,2%	1 984	4,8%	40 973
16	“INGO-UZBEKISTON” AJ	35 815	41,9%	49 611	58,1%	85 426
17	“INFINITY INSURANCE” AJ	32 907	95,7%	1 464	4,3%	34 371
18	“OMAD SUG‘URTA” AJ	29 524	99,2%	231	0,8%	29 755
19	“MOSAIC INSURANCE COMPANY” AJ QK	73 101	91,6%	6 712	8,4%	79 813
20	“SHARQ-SUG‘URTA” AJ	13 060	88,0%	1 785	12,0%	14 845

3 https://imda.uz/ ва https://napp.uz/ saytlarida Sug‘urta sohasida maxsus vakolatli davlat organining turli yillarda sohaga oid chop etgan statistik ma’lumotlari.

Quyidagi 1-rasmda O‘zbekiston sug‘urta bozorini rivojlanayotganligi, qayta sug‘urta ulushi ham yildan yilga o‘sishga erishayotganligini ko‘rish mumkin. 2023-yilda 2022-yilga nisbatan jami sug‘urta mukofoti o‘sish 66%ni tashkil etgan bo‘lsa, qayta sug‘urta yo‘nalishida o‘sish 70%ga teng bo‘lgan.

1-rasm: O‘zbekiston sug‘urta bozoridagi sug‘urta va qayta sug‘urta mukofotidagi ulushlari, mln. so‘mda4

Qayta sug‘urta rivojlanishiga nima sabab bo‘lmoqda? Nega bunchalik tezda rivojlanmoqda? Qaysi omillar sabab bo‘lmoqda? Keling, bir tahlil qilib ko‘ramiz.

Oxirgi besh yillikda milliy sug‘urta kompaniyalarining jahon sug‘urta bozori bilan integratsiyalashuvi juda jadallik bilan rivojlandi. Bunga sug‘urta kompaniyalarining xalqaro reytingni olishga e’tiborni kuchaytirgani sabab bo‘lmoqda. Bundan 10-yil avval O‘zbekiston sug‘urta bozorida faqatgina O‘zbekinvest sug‘urta kompaniyasida xalqaro reyting mavjud edi. Shundan so‘ng, 2016-yilda Kafolat sug‘urta kompaniyasi xalqaro reyting olishga erishdi. O‘sha davrlardan boshlab, O‘zbekiston sug‘urta bozoriga chet el risklari kirib kelishni boshladi.

O‘zbekiston sug‘urta bozorida xalqaro reytinga ega kompaniyalar soni yildan yilga ko‘paymoqda. Hozirda Apex, O‘zbekinvest, Kafolat sug‘urta kompaniyasi, Gross, Inson, Temiryo‘l-sug‘urta, O‘zagrosug‘urta, Impex Insurance, SQB Insurance va Asia Insurance sug‘urta kompaniyalari turli xalqaro reyting agentliklaridan reyting olishga erishishgan.

Sug‘urta kompaniyalar xalqaro reyting olish bilan cheklanib qolmasdan, xorijiy davlatlarga xizmat safarlarini keskin oshirdi. Dunyoning qaysi burchagida xalqaro konferensiya va tadbirlar bo‘lmasin O‘zbekiston sug‘urta kompaniyasi vakili albatta, ishtirok etib kelmoqda.

O‘zbekistondagi umumiy sug‘urta bozoridagi raqobat tufayli, to‘g‘ridan to‘g‘ri sotuvdagi sug‘urta tariflari narxlari, haqiqiy anderrayting natijasida yuzaga keladigan tarif narxiga umuman to‘g‘ri kelmayapti. Kuchli demping siyosati (Soft market) tufayli, O‘zbekiston sug‘urta bozorida sog‘lom raqobat cheklanmoqda.

Hozirda, tashqi sug‘urta bozoridan kelayotgan risklar qiziqarli bo‘lib ko‘rinmoqda. Xorijiy risklarda sug‘urta xodisasi ro‘y berganda, kompaniyalarni qiyin vaziyatga tushirib yuborishi mumkin. Sababi, O‘zbekistonga nisbatan boshqa davlatlarda sug‘urta hodisasi tez-tez bo‘lib turishi bilan birga, sug‘urta hodisasi bo‘lganda ham juda katta miqdorda bo‘lishi mumkin.

Hozirda O‘zbekiston sug‘urta bozorida qayta sug‘urta yo‘nalishi eng tez rivojlanayotgan yo‘nalish bo‘lsada, qayta sug‘urta bo‘yicha mutaxassislar tanqisligi mavjud. Kompaniya muhim bo‘g‘inida mutaxassislar yetishmovchiligi, ushbu kompaniya aksiyadorlariga xavfli signaldir. Chunki, o‘z vaqtida va sifatli qayta sug‘urta joylashtirilmasligi, sug‘urta hodisasi natijasida moliyaviy zararlarni undirish yoki qoplash muammolarini yuzaga keltiradi.

Yangi va to‘lov qobiliyati yuqori bo‘lgan sug‘urta kompaniyalari kuchli mutaxassislarni jalb qilishga harakat qiladi. Sug‘urta bozoridagi kadrlar yetishmovchiligi esa, kuchli mutaxassislarga talab yuqori bo‘lishi, kadrlar qo‘nimsizligiga ham olib keladi. Shu sababli, sug‘urta, jumladan qayta sug‘urta mutaxassislarini tayyorlaydigan, qayta tayyorlaydigan yo‘nalishlarni ko‘paytirish, ta’lim va amaliyot integratsiyasini yo‘lga qo‘yish lozim.

Yurtimizda ko‘pgina xorijiy oliygohlarning filiallari ochilmoqda. Afsuski, ushbu oliygohlarning xech biri sug‘urta yo‘nalishida kadrlarni yetkazib bermayapti. Sug‘urtani jadal rivojlanishida, chet el tajribasi samarali

4 https://imda.uz/ ва https://napp.uz/ saytlarida Sug‘urta sohasida maxsus vakolatli davlat organining turli yillarda sohaga oid chop etgan statistik ma’lumotlari.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

natija beradi. Chunki hozirgi kunda O‘zbekiston sug‘urta bozorida yuza kelayotgan muammolarni, ushbu rivojlangan mamlakatlar qachonlardir bosib o‘tgani, tajriba borligi sababli, bu jarayondagi xatolarni takrorlamasdan o‘tish imkonini beradi.

Hozirgi kunda sug‘urta kompaniyasini kelajagini o‘ylayotgan kompaniya aksiyadorlari o‘z xodimlarini chet el davlatlariga malaka oshirishga katta e’tibor berishmoqda. Bu o‘z navbatida, sug‘urta bozorida xodimlari malakasi oshishi bilan birga, xorijiy hamkorlaridan kelayotgan qayta sug‘urta takliflarni to‘g‘ri baholashga olib kelmoqda. Buning natijasida, sifatli xorijiy risklar kirib kelmoqda.

Rivojlangan davlatlarda kuchli anderrayterlarga ega kompaniyalarda ham umumiy zararlilik darajasi 90%-100% atrofini tashkil etadi. Bu ko‘rsatkich ular uchun yaxshi ko‘rsatkich hisoblanadi. Bu quyidagi jadvalda ham ko‘rish mumkin.

3-jadval: 2022-yil Jahonning eng yaxshi qayta sug‘urtalovchilarining qayta sug‘urta bo‘yicha ko‘rsatkichlari, mln. AQSH dollarida[5]

№	Qayta sug‘urtalovchilar	Brutto qayta sug‘urta mukofoti	Netto qayta sug‘urta mukofoti	Zararlilik nisbati	Xarajatlar nisbati	Birlashtirilgan nisbatlar
1	Munich Reinsurance Company	$36,729	$35,290	66.5%	29.7%	96.2%
2	Swiss Re Ltd.	$23,763	$22,826	74.2%	28.2%	102.4%
3	Hannover Rück S.E. 4	$25,884	$21,637	71.9%	27.9%	99.8%
4	Berkshire Hathaway Inc. 5	$16,962	$16,962	66.1%	20.3%	86.4%
5	SCOR S.E.	$10,695	$8,782	84.1%	29.1%	113.2%
6	Lloyd’s 6, 7	$18,533	$14,162	63.6%	30.8%	94.4%
7	China Reinsurance (Group) Corporation	$7,688	$7,207	68.2%	28.1%	96.4%
8	Everest Re Group Ltd.	$9,316	$8,983	69.2%	27.1%	96.4%
9	RenaissanceRe Holdings Ltd.	$9,214	$7,196	68.5%	29.1%	97.6%
10	PartnerRe Ltd.	$7,015	$5,899	59%	27.6%	86.7%

Yuqoridagi jadvaldan ko‘rish mumkinki, dunyoda yetakchi Munich Re va Swiss Re qayta sug‘urta kompaniyalarida ham jami zararlilik va xarajatlari yig‘indisi 96,2% va 102,4% tashkil qilmoqda.

Barchada savol tug‘ilishi mumkin, unda nimasi bilan qayta sug‘urta o‘ziga jalb qiladi? Jadvalda zararlik darajasi ya’ni qayta sug‘urta qoplamasining qayta sug‘urta mukofotiga nisbati 60%dan 85%gacha oraliqdaligini ko‘rish mumkin, o‘rtacha zararlilik darajasi 70%-75%ni tashkil etadi. Qolgan 25%-30% xarajatlar esa, anderrayterlarga to‘lanadigan ish haqi, brokerlarning komissiya, reklama va boshqa xarajatlarni o‘z ichiga oladi. Kompaniya qayta sug‘urta to‘loviga qadar, ushbu mablag‘larni investitsiyaga qo‘yish orqali foyda ko‘radi.

Munich Re misolida ko‘radigan bo‘lsak, tashkilot 2022-yil yakunlari bo‘yicha netto qayta sug‘urta mukofoti 35,3 mlrd AQSH dollari to‘plashga erishgan. Jami xarajatlilik darajasi 96% tashkil etadi. Qolgan 4% (1,4 mlrd AQSH dollar) bu sof foydadir. Ushbu foydaga Investitsiya hisobidan keladigan daromadni qo‘shsak, bu summa kamida 2 barobar oshadi. 2,8 mlrd AQSH dollari, bu minimal hisoblangan kelishi mumkin bo‘lgan daromad natijasida yuzaga kelgan foydadir.

Qayta sug‘urtada qanchalik anderrayting siyosati to‘g‘ri olib borilishi, foydaning salmog‘i shunchalik katta bo‘lishiga sabab bo‘ladi.

Har bir kompaniya moliyaviy holatidan kelib chiqib, hududlar kesimida, sug‘urta mahsulotlari kesimida ishtirok etish limitini belgilamasa, yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan sug‘urta hodisasi natijasida kompaniya moliyaviy holatini qiyin axvolga tushib qolishi extimoli juda kattadir.

O‘zbekiston sug‘urta bozorida milliy qayta sug‘urtalovchilarning chet el risklariga qiziqishi juda yuqoridir. Sababi, u yerda tarif stavkasi asosan o‘rtacha 2 yoki 3%, xattoki 70-80% ega stavkalarni ko‘rish mumkin. Bu tarif stavkalari albatta, hozirgi sharoitda O‘zbekiston sug‘urta kompaniyalari uchun juda yuqori bo‘lgan stavkalardir. Ammo, xorijda stavkalari yuqori bo‘lishi bilan birga sug‘urta hodisalari juda tez-tez ro‘y beradi. Shuningdek, sug‘urta madaniyati rivojlanganligi sababli, sug‘urta qildiruvchilar sug‘urtadan maksimal tarzda foydalanishadi.

O‘zbekiston sug‘urta kompaniyalari uchun xorijdan risklarni olishda o‘ziga yarasha qiyinchiliklari bor. Agarda barcha belgilangan me’yoriy talablariga javob bergan taqdirda ham, biron-bir riskda qatnashish ulushi katta bo‘lmasa, riskni berayotgan sug‘urta brokeriga mazkur sug‘urta kompaniyasi qiziq emas. Tan olish lozimki,

5 https://www.reinsurancene.ws/top-50-reinsurance-groups/

O‘zbekinvest va Apex sug‘urta kompaniyalari o‘zida riskni katta miqdorda ushlab qolishi mumkin bo‘lgan tashkilotlardir. Bular qatoriga Kafolat sug‘urta kompaniyasi ham qo‘shilmoqda. Ushbu kompaniyalarda ustav kapital va aktivlari kattaligi bilan maqtana olishadi. Moliyaviy tomondan ham raqobatbardosh kompaniyalar hisoblanadi.

Milliy qayta sug‘urtalovchilar chet eldan katta miqdordagi risklarni qayta sug‘urtaga qabul qilishda, o‘z barqarorligini ta’minlash uchun mazkur qabul qilinayotgan riskning ma’lum qismini retrotsessiyaga berish orqali qayta sug‘urtaga beradi. Bu chet eldan qabul qilingan risklar bo‘yicha yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan yirik yo‘qotishlardan kompaniyani himoya qiladi.

Afsuski, amaldagi “Sug‘urtalovchilarning sug‘urta zaxiralari to‘g‘risida”gi Nizomda ajratilgan aktivlarga bo‘lgan talablar belgilangan, bu kompaniyalarning retrotsessiya orqali o‘z himoyasini ta’minlashda to‘siq bo‘lmoqda. Bunga sabab sug‘urta kompaniyasi risk qabul qilishda sug‘urta zaxirasini shakllantiradi va retrotsessiyaga berilganda u tomonidan shakllantirilgan sug‘urta zaxiralari kamaymaydi. Bu esa ikki tomonlama zaxira shakllantirilishiga olib keladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘zbekiston sug‘urta bozorida qayta sug‘urta faoliyatining qonuniy asoslari, xalqaro sug‘urta (qayta sug‘urta) bozori bilan integratsiya jarayonlari, mavjud amaliyot tahlilidan kelib chiqib quyidagi xulosa va takliflarni bildiramiz:

Birinchidan, Sug‘urtaga doir xorijiy (Chartered Insurance Institute, Marmara University, Institute of Risk and Insurance kabi) oliygohlarning filialini ochish choralarini ko‘rish lozim.

Ikkinchidan, O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2008-yil 15-dekabrda 1882-son bilan davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan “Sug‘urtalovchilarning sug‘urta zaxiralari to‘g‘risida”gi Nizomiga o‘zgartirishlar kiritish lozim, sug‘urta kompaniyalari uchun ajratilgan aktivlarga qo‘yilgan talablarni qayta ko‘rib chiqish lozim.

Uchinchidan, O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2008-yil 12-mayda 1806-son bilan davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan “Sug‘urtalovchilar va qayta sug‘urtalovchilarning to‘lov qobiliyati to‘g‘risida”gi nizomidagi xorijiy qayta sug‘urtalovchiga qayta sug‘urta berishdagi belgilangan reyting talablari biroz yumshatish va yangilash lozim. Standard & Poor's Corporation reytingi bo‘yicha minimal talab BB+ belgilangan bo‘lsa, Fitch Ratings bo‘yicha esa BB- belgilangan. Vaholanki, ikkala reyting agenligining reyting berish talabi bir xil hisoblanadi. Shu sababli, ikkala reyting agentligi bo‘yicha BB- belgilash lozim. Shuningdek, Rossiyaning Ekseprt-RA reyting agentligi ham o‘z mijozlariga boshqa reyting shkalasi asosida reyting berib kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 23-noyabrdagi O‘RQ-730-son “Sug‘urta faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 1-martdagi PQ-108-son “Sug‘urta xizmatlari bozorini yanada rivojlantirishning kompleks chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori.
3. Moliya vazirining 2008-yil 20-noyabrdagi 107-son buyrug‘i bilan tasdiqlangan “Sug‘urtalovchilarning sug‘urta zaxiralari to‘g‘risida”gi Nizom.
4. Moliya vazirining 2008-yil 22-apreldagi 41-son buyrug‘i bilan tasdiqlangan “Sug‘urtalovchilar va qayta sug‘urtalovchilarning to‘lov qobiliyati to‘g‘risida”gi Nizom.
5. Reinsurance M97, Chartered Insurance Institute, 2023-24.
6. https://imda.uz/ va https://napp.uz/ saytlarida Sug‘urta sohasida maxsus vakolatli davlat organining turli yillarda sohaga oid chop etgan statistik ma’lumotlari.
7. Top 50 Global Reinsurance Groups. https://www.reinsurancene.ws.
8. Shennayev X.M. O‘zbekiston Respublikasida sug‘urta faoliyatini rivojlantirish yo‘nalishlari. Monografiya. – T.: “Iqtisod-moliya”, 2021. – 336b.
9. Кудрявцев А.А., Спиридонов Е.В. Чернова Г.В. Прогнозирование потребности в перестраховочной защите – СПб.: Институт страхования, 2000. – 31 с.

MOLIYAVIY HISOBOTNING XALQARO STANDARTLARI ASOSIDA TOVARLAR AUDITI NATIJALARINI AUDITORLIK HISOBOTIDA AKS ETTIRISH TARTIBI

Ibragimov M. M.
SamISI dotsenti

Ergashev O. F.
SamISI magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida tovarlar auditi natijalarini auditorlik hisobotida aks ettirish bosqichlari, auditorlik hisobotini rasmiylashtirish tartibi yoritilib, tovarlar auditi natijalarini auditorlik hisobotida aks ettirishni takomillashtirish bo‘yicha taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: Tovar, audit, hisobot, MXXS, auditorlik hisoboti.

Abstract: This article describes the stages of reflecting the results of the audit of goods in the auditor's report based on the international standards of financial reporting, the procedure for formalizing the audit report, offers and recommendations for improving the reflection of the results of the audit of goods in the auditor's report.

Key words: Goods, audit, report, EMS, audit report.

Аннотация: В данной статье описаны этапы отражения результатов аудита товаров в аудиторском заключении на основе международных стандартов финансовой отчетности, порядок оформления аудиторского заключения, предложения и рекомендации по совершенствованию отражения результатов аудита. товаров в аудиторском заключении.

Ключевые слова: Товар, аудит, отчет, EMS, аудиторское заключение.

KIRISH

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida xalqaro hisob tizimi taraqqiy ettirilishida buxgalteriya hisobining xalqaro standartlari (BHXS) hamda auditning xalqaro standartlari muhim o‘rin tutadi. Buxgalteriya hisobining xalqaro standartlari (BHXS) hamda auditning xalqaro standartlari mamlakatlar o‘rtasidagi hamkorlikni, jumladan, iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirish va investitsion muhitni yaxshilashda muhim vosita sifatida xizmat qilmoqda. Shu sababli hozirda xalqaro standartlarni e’tirof etuvchi va uni o‘z amaliyotida qo‘llovchi mamlakatlar soni oshib bormoqda. Jumladan, bizning Respublikamizda ham BHXSga o‘tishning o‘ziga xos yo‘li tanlandi va xalqaro standartlarga o‘tish jarayoni bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. Buxgalteriya hisobining xalqaro standartlaridan foydalanishning eng muhim va birlamchi omili investitsion muhitni yuqori darajaga olib chiqish hamda investorlar uchun tushunarli bo‘lgan hisob tizimini yo‘lga qo‘yishdir. Investitsion muhitning yaxshilanishi mamlakatlar iqtisodiy o‘sishiga hamda natijada aholi turmush farovonligining oshishiga xizmat qiladi.

O‘zbekiston Respublikasida Prezidenti tomonidan 24-fevral 2020-yilda qabul qilingan “Moliyaviy Hisobotning Xalqaro Standartlariga o‘tish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4611-sonli qaror mamlakatimizda Moliyaviy Hisobotning Xalqaro Standartlariga o‘tish bo‘yicha tub burilish yasadi. Qarordan ko‘zlangan maqsad mamlakatimizdagi korxona va tashkilotlarda buxgalteriya hisobini moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga bosqichma-bosqich o‘tkazishdir. Ushbu qarorning og‘ishmasdan amalga oshirilishi xo‘jalik yurituvchi subektlarda buxgalteriya hisobining xalqaro talab va meyorlar asosida yuritishiga hamda natijada moliyaviy holati to‘g‘risidagi ma’lumotlarning ochiq va shaffof bo‘lishigi olib keladiki bu esa alal-oqibat mamlakatimizga xorijiy investitsiyalarning jalb qilinishida muhim ahamiyatga egadir.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIK DARAJASI

Xo‘jalik yurituvchi subektlarda tovar operatsiyalari hisobi, tahlili, auditi, soliqqa tortish masalalari respublikamizda qator olimlar, jumladan Urazov K.B., Pardayev M.Q, Tashnazarov S.N., Abdukarimov B.A., Abdullayev R.A., Xudayberdiyev N.U. lar tomonidan tadqiq etilgan. Shuningdek, savdoda auditni takomillashtirishda xorijlik olimlar E.A. Arens, Dj. K. Lobbek, Robertson Dodj R., Kamishanov P.I. va respublikamiz olimlari Do‘smurodov R.D., Musayev X.N., Sanayev N.S., To‘laxodjayeva M.M. va boshqa olimlar qalamiga mansub monografiya, o‘quv qo‘llanma, darslik va ilmiy maqolalar muhim o‘rin tutadi.

Biroq ushbu olimlar tomonidan chop etilgan ishlarda tovar operatsiyalari amalga oshiruvchi korxonalarda auditning xususiyatlari maxsus yoritilmagan. Shuningdek, ushbu subektlarda hisob va hisobot masalalari ham adabiyotlarda, shuningdek, amalda bo‘lgan milliy standartlarda atroflicha ochib berilmagan. Bular, ma’lum darajada, korxonalarda auditorlik tekshiruvlarini o‘tkazishda auditorlar oldida ba’zi muammolarni tug‘dirmoqda

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqolada analiz va sintez, induksiya va deduksiya, abstraksiya va boshqa usullardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Dunyo amaliyotida moliyaviy hisobotlar tadbirkorlik subektlari tomonidan asosan tashqi foydalanuvchilar uchun tayyorlanadi va taqdim qilinadi. Bunday moliyaviy hisobotlar turli davlatlarda bir-biriga o‘xshash jihatlari bo‘lsada, ular o‘rtasida turli ijtimoiy, iqtisodiy va huquqiy sharoitlar hamda har bir davlatlarda milliy talablar o‘rnatilganligi uchun bazi bir farqlar kuzatilishi mumkin.

Audit obekti sifatida tovarlarni quyidagi turlari farqlanishi lozim.

- ombordagii tovarlar;
- chakana savdodagi tovarlar;
- ko‘rgazmadagi tovarlar;
- prokatdagi buyumlar;
- tovarlar bilan band va bo‘sh idishlar;
- komissiyaga berilgan tovarlar;
- yo‘ldagi tovarlar;
- boshqa tovarlar;

Tovarlarning ushbu turlarini alohida buxgalteriya schetlarida aks ettirish va bu turdagi tovarlarni har birini alohida auditorlik tekshiruvidan o‘tkazish auditorlik riskini kamaytirishga xizmat qiladi.

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida tovarlar auditining xarakteri, maqsadi va vazifalaridan kelib chiqib, tovarlar auditining natijalari turlicha rasmiylashtiriladi. Agar, moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida tovarlar auditi maxsus savol tarzida tematik auditdan o‘tkaziladigan bo‘lsa, u holda uning natijalari maxsus savol bo‘yicha tuziladigan yaxlit auditorlik hisoboti sifatida rasmiylashtiriladi. Bunda tovarlar auditi natijalari alohida qismlarga ajratilishi mumkin.

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida tovarlar auditi qaysi tarzda o‘tkazilishidan qat’iy nazar auditorlik hisoboti 700-son AXS “Moliyaviy hisobotlar to‘g‘risida fikr hosil qilish va hisobot (xulosa) berish”ga muvofiq quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topadi:

a) nomi;

b) adresat nomi;

c) kirish qismi;

d) tahlil qismi;

e) yakuniy qism.

Auditorlik hisobotining adresat (manzil) qismida buyurtmachining nomi va boshqa barcha zarur rekvizitlari ko‘rsatiladi.

Auditorlik hisobotining kirish qismida auditorlik tashkilotining rekvizitlari, shu jumladan auditorlik faoliyatini amalga oshirish uchun berilgan lisenziyaning raqami va sanasi, auditorlar va auditorlik tekshiruvida qatnashgan

boshqa shaxslar haqida ma'lumotlar hamda auditorlik tekshiruvini o'tkazish uchun asos va xo'jalik yurituvchi subekt faoliyatining umumiy tavsifi ko'rsatiladi.

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida tovarlar auditi bo'yicha auditorlik hisobotining tahliliy qismi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- korxona ma'lumoti bo'yicha mavjud tovarlar qiymati;
- audit tekshiruvi bo'yicha tovarlar qiymati va uning tarkibi –rasshifrovkasi;.
- tovarlar summasining to'g'riligi yoki unda qancha summaga kam (yoki ko'p) tomonga chetlanishlar mavjudligi;
- tovarlar summalarida chetlanishlar qanday omillar (ko'rsatkichlar) evaziga yuz berganligining bayoni va hokazolar.

Auditor o'zining hisobotida tovarlar bo'yicha hisob registrlari va hisobot shakllarining bir-biriga mosligini ham bayon qiladi.

Auditorlik hisobotining yakuniy qismida moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida tovarlar auditi bo'yicha aniqlangan xato-kamchiliklar va qoida buzarliklarni bartaraf qilish bo'yicha auditorlik tashkilotining tavsiyalari aks ettiriladi.

Auditorlik hisobotida moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida tovarlar auditiga doir korxona hamda tekshiruvga doir barcha materiallar tahliliy jadvallar ko'rinishidagi ishchi hujjatlar bilan rasmiylashtiriladi. Ushbu jadvallar auditorlik hisoboti matni ichida yoki unga ilova tariqasida beriladi. Jadvallar (ilovalar)ning barchasi o'z tartib raqamiga ega bo'lishi lozim.

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida tovarlar auditining auditorlik hisoboti kamida ikki nusxada tuziladi, uning har bir beti hamda unga keltirilgan ilovalar auditorlik tekshiruvini o'tkazgan auditor(lar) tomonidan imzolanishi lozim.

Auditorlik hisobotining barcha nusxalari buyurtmachiga tanishish va unda ko'rsatilgan dalillarning to'g'riligiga iqror bo'lgach, imzolash uchun taqdim etiladi. Buyurtmachi tomonidan to'lig'icha to'g'ri deb e'tirof etilgan hamda imzolangan auditorlik hisobotining bir nusxasi auditorlik tashkilotiga qabul qilish-topshirish dalolatnomasi bilan birga qaytariladi. Agar, buyurtmachi auditorlik hisobotida moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida tovarlar auditi bo'yicha hisob-kitoblardagi auditor tomonidan aniqlangan chetlanishlarga norozilik bildirsa hamda tegishli isbot-dalilni taqdim etsa, u holda auditorlik hisobotiga tegishli o'zgartirishlar kiritiladi va tuzatilgan auditorlik hisoboti buyurtmachiga qabul qilish va imzolanishi uchun qayta topshiriladi.

700- son AXSga muvofiq auditorlik tashkiloti tuzilgan auditorlik hisoboti uchun qonun hujjatlariga muvofiq javobgar hisoblanadi. Shuningdek, auditorlik hisobotidagi axborotlar maxfiy hisoblanadi va uni oshkor etish mumkin emas. Ushbu axborotlarga aloqador shaxslar axborotlarni oshkor qilganligi uchun qonunchilikka muvofiq javobgarlikka tortiladi.

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida tovarlar auditi bo'yicha auditorlik hisobotida aks ettirilgan xato va kamchiliklarni tuzatish hamda tuzatilgan soliq hisob-kitoblari va moliyaviy hisobotlarni soliq organlariga qayta topshirish jarayoni audit natijalarini tatbiq etish, deb e'tirof etiladi. Odatda, ushbu ishlar auditorlik tekshiruvidan keyin ko'pi bilan 15 kun ichida o'tkazilishi kerak, chunki auditorlik tekshiruvidan o'tgan xo'jalik yurituvchi subekt audit tekshiruvi o'tkazilgandan so'ng 15 kun ichida auditorlik xulosasini qonun hujjatlariga muvofiq tegishli organlarga taqdim etishi lozim.

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida tovarlar auditi natijalarini tatbiq etishga doir ishlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

a) auditorlik tekshiruvi natijalarini xo'jalik yurituvchi subekt rahbariyati, mulkdorlar, kuzatuv kengashi a'zolari va boshqa qiziquvchilar ishtirokida muhokama qilish;

b) auditorlik tekshiruvida aniqlangan xato va kamchiliklarni bartaraf etish bo'yicha tadbirlarni ishlab chiqish va ularni amalga oshirish muddatlarini, aniq ma'sul xodimlarni belgilash;

c) auditorlik tekshiruvida aniqlangan kamchiliklarni haqiqatda bartaraf etilganligini nazorat qilish va muhokama etish.

Auditorlik tekshiruvi natijalarini tatbiq etishga xo'jalik yurituvchi subektlar rahbarlari ma'sul hisoblanadi. Rahbar auditorlik tashkiloti bilan tuzilgan shartnomaga muvofiq aniqlangan xato va kamchiliklar muhokamasini tekshiruvni o'tkazgan auditorlarning ishtirokida o'tkazishi maqsadga muvofiq. Chunki, bir tomondan, auditorlar to'plagan isbot-dalillar asosida xatolarni qay darajadaligini, kimlar tomonidan yo'l qo'yilganligini, ularni qanday tuzatish kerakligini mutaxassis sifatida chuqurroq biladilar. Ikkinchi tomondan, auditorlar ishtirokida tuzatilgan xato kamchiliklar tuzatilgan moliyaviy hisobotga rasmiy auditorlik xulosasini olishni tezlashtiradi.

Aniqlangan xato va kamchiliklarni o‘z vaqtida to‘g‘rilanishi, soliq deklarasiyalarini va moliyaviy hisobot shakllarini qonun hujjariga muvofiq qayta tuzilishi hamda taqdim etilishi auditorlarga moliyaviy hisobot bo‘yicha ijobiy xulosa berishlariga asos bo‘ladi.

XULOSA

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida tovarlar auditi natijalarini auditorlik hisobotida aks ettirishimiz uchun ishonchli va muhim axborot manbalaridan foydalanish auditorlik hisobotining ne chog‘liq ishonchli ekanligini taminlovchi muhim omil bo‘lib hisoblanadi. Ishonchli axborotlarni yig‘ishda buxgalteriya hisobining xalqaro standartlari hamda milliy hisob tizimlari, sohaga oid qonunlar va farmonlar hamda qonun osti hujjatlariga qay darajada amal qilinganligini aniqlashimiz berilayotgan axborotning ishonchliligini ekanligini taminlovchi omillardan biri hisoblanadi.

Umuman olganda, auditorlik tekshiruvi natijalarini auditorlik hulosasida aks ettirish auditniing yakunlovchi qismi sanaladi. Tekshirish natijalari umumiy holda hisobotda aks ettiriladi. Aniqlangan kamchiliklar bo‘yicha tushuntirishlar olib boriladi hamda bartaraf etish yo‘llari ishlab chiqiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Karimov A., Kurbanbayev J., Jumanazarov S. Buxgalteriya hisobi. –Darslik. –T.:Iqtisod-moliya, 2019. – 512 b.
2. Musayev H.N. Audit. Darslik. – T.: Moliya, 2003;
3. Urazov K.B. Boshqa tarmoqlarda buxgalteriya hisobining xususiyatlari. Darslik. Qayta ishlangan va to‘ldirilgan 2-nashr.– T.: “Fan va texnologiya”, 2019. – 540 b.
4. Urazov K.B., Vohidov S.V. Boshqa tarmoqlarda buxgalteriya hisobining xususiyatlari. Darslik.–T.: Adib, 2011;
5. Urazov K.B. Buxgalteriya hisobi nazariyasi. –Samarkand, 2017;
6. Tashnazarov S.N. Moliyaviy buxgalteriya hisobi va hisoboti: xalqaro va milliy jihatlar. Monografiya. – T.: Iqtisod-moliya, 2009. – 168 b.
7. Tulaxodjayeva M.M.Audit, T.: BAMA, 2014.
8. Sanayev N, Narziyev R. Audit, “Sharq” nashriyoti, Toshkent, 2001.

TURISTIK DESTINATSIYALARNI TASHKIL ETISH VA RIVOJLANTIRISHNING XORIJIY TAJRIBALARI

Karimov Anvar Aktam o‘g‘li
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada bugungi kunda mamlakatimizda turizm sohasini rivojlantirish masalalari, turistik destinatsiyalarni tashkil etish va rivojlantirishning xorijiy tajribalaridan foydalanish imkoniyatlari muallif tomonidan keng targ‘ib etilgan hamda taklif, tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: turizm sohasi, turistik destanatsiyalar, xorij tajribasi, turizm strategiyalari.

Abstract: In this article, the issues of development of the tourism industry in our country, the possibilities of using foreign experiences in the organization and development of tourist destinations are widely promoted by the author, and proposals and recommendations are developed.

Key words: tourism industry, tourist destinations, foreign experience, tourism strategies.

Аннотация: В данной статье автором широко пропагандируются вопросы развития туристической отрасли в нашей стране, возможности использования зарубежного опыта в организации и развитии туристских дестинаций, а также разрабатываются предложения и рекомендации.

Ключевые слова: индустрия туризма, туристские дестинации, зарубежный опыт, туристические стратегии.

KIRISH

Turist muayyan joy yoki hududda sodir bo‘ladigan turistik voqea-hodisalar, turistik resurslar, xususan, madaniy meros resurslarini tomosha qilish va o‘rganishga bo‘lgan ehtiyojini qondiruvchi shaxs sifatida ifodalanadi. Bu joy o‘zining jalb etuvchi jihatlari bilan turizm markazi bo‘lib hisoblanadi. Turistik joy turizm subyekti to‘xtab joylashishi va mavjud xizmatlardan foydalanishi uchun ma’lum sabablarni o‘z ichiga oladi.

Turist o‘zining sayyohlik maqsadini tanlar ekan, u joy va undagi xizmat turlarini o‘zaro hududlar kesimida taqqoslaydi va o‘ziga eng ma’qul kelganini tanlaydi. Turistlar tomonidan tanlangan va xarid qilingan mahsulot mazkur hudud (turistik destinatsiya)da taklif qilinayotgan xizmatlardan iborat bo‘ladi. Turistik xizmat turlarini taklif qilayotgan ushbu hudud aniq ifodalangan chegaraga ega bo‘lishi talab etilmaydi. Bunda u hududning ma’lum qismi yoki turistik markaz, masalan, turistlarni joylashtirish uchun barcha shart-sharoitlarga ega bo‘lgan mehmonxona bo‘lishi mumkin. Bunday hudud turistlar o‘z sayyohat maqsadi sifatida tanlab olgan muayyan joyni o‘z ichiga olishi mumkin.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Tadqiqotlar natijalariga asoslangan holda ta’kidlash lozimki, hozirgi kunda mintaqaviy turizmni rivojlantirish chora-tabdirlar dastur-larini ishlab chiqish, uni samarali rejalashtirish, turistik korxonalar faoliyatini tashkil etishda xorijiy tajribalarni o‘rganish va ulardan mamlakatimiz sharoitida foydalanish mexanizmlarini ishlab chiqish muhim masalalar qatoriga kiradi. Iqtisodchilarning baholariga qaraganda, turizm sohasidan olinadigan pul tushumlari bir yil davomida har qanday mintaqada 3 martadan 5 martagacha muomalada bo‘ladi. Shuning uchun turistik xizmatlar bozori har qanday davlat, mintaqa iqtisodiyotiga ijobiy ta’sir ko‘rsatuvchi va budjet daromadlarini keskin oshiruvchi tarmoq hisoblanadi [1].

Ilmiy-amaliy ma’lumotlar hamda ko‘p yillik turizm sohasida olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatmoqdaki, turizm sohasi oxirgi 30-yil ichida jadal sur’atlarda rivojlandi. Shu davr oralig‘ida xalqaro turistlar soni 3,8 marta, bu sohadan keladigan foyda 25 martaga o‘sdi. Bugungi kunda turizm – jahon miqyosidagi iqtisodiyotning kuchli tarmog‘i bo‘lib, mazkur soha o‘ziga juda ko‘p sonli xodimlar, asosiy vositalar va yirik kapital mablag‘larini jalb qilingan. Shu nuqtayi nazardan aytish mumkinki, “Turizm yirik biznes, katta pul va global miqyosdagi jiddiy siyosatdan iborat” [2] bo‘lgan iqtisodiyotning strategik sektoridir.

Turistik destinatsiyalarni tashkil etish va rivojlantirish global iqtisodiyotda muhim o‘rin tutadi. Bu jarayonlar mamlakatlarning iqtisodiy o‘sishiga, yangi ish o‘rinlarining yaratilishiga va madaniy almashinuvning kengayishiga munosib hissasini qo‘shadi. Xorijiy tajribalarni o‘rganish, ushbu sohadagi eng yaxshi amaliy tajribalarni aniqlash va yangi turistik destinatsiyalarni samarali rivojlantirish uchun muhim hisoblanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot davomida ilmiy adabiyotlarda keltirilgan nazariy materiallarga asoslangan holda mantiqiy tahlil usullaridan foydalanildi. Mavjud ma’lumotlarni tahlil qilishda induksiya va deduksiya, makon va zamon, tahlil va sintez, qiyosiy tahlil kabi uslublar va yondashuvlar qo‘llanilgan va xorij tajribalaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Turizmi rivojlantgan davlatlar tajribalaridan ma’lumki, turistik destinatsiyalarning muvaffaqiyati uchun infratuzilma muhim ahamiyatga ega. Masalan, Singapur va Gonkong kabi shaharlar o‘zlarining mashhur xalqaro aeroportlari, samarali jamoat transporti tizimlari va zamonaviy kommunikatsiya vositalari bilan ajralib turadi. Bular turistlarga oson va qulay kirish hamda bemalol harakatlanish imkoniyatlarini ta’minlaydi.

Mamlakatlar o‘zlarining tabiiy va madaniy resurslaridan oqilona foydalanishlarini tashkil etishlari turistik destinatsiyalarni rivojlantirishning muhim qismidir. Yangi-Zelandiya tabiiy manzaralari, sayohat va sarguzasht turizmi bilan tanilgan bo‘lib, u madaniy meros va tabiiy go‘zalliklarni saqlash bilan birga, turizmni rivojlantirishga alohida e’tibor beradi.

Turistik destinatsiyalarni rivojlantirishning xalqaro tajribalaridan biri marketing va brending strategiyalari ishlab chiqish hamda ular bo‘yicha tizimli ishlarning yo‘lga qo‘yilganligidir. Masalan, Islandiya “Visit Iceland” [3] kompaniyasi orqali o‘zini “qayta kashf etish” manzili sifatida namoyish etdi, bu esa mamlakatning tabiiy go‘zalliklarini jahonga tanitishga va turistlarni jalb qilishga yordam berdi. Bu kampaniya Islandiyaning tabiiy go‘zalliklari, madaniy boyligi va unikal sarguzashtlariga e’tiborni qaratgan holda, mamlakatni global turizm bozorida ajratib turuvchi jihatlarini urg‘ulagan. Ushbu sayt Islandiyaga sayohat rejalari, diqqatga sazovor joylar, faoliyatlar va mamlakatning tabiiy go‘zalliklari haqida batafsil ma’lumot beradi. Sayt Islandiyani “qayta kashf etish” manzili sifatida taqdim etish bilan birga, turistlarga mamlakat bo‘ylab sayohat qilish uchun zarur bo‘lgan barcha ma’lumotlarni taqdim etadi.

Barqaror turizm, ya’ni tabiiy va madaniy resurslarni asrashga urg‘u bergan holda turizmni rivojlantirish, zamonaviy turizm sohasidagi asosiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Kosta-Rika bu borada yetakchi mamlakatlardan biri bo‘lib, o‘zining barqaror turizm dasturlari va ekoturizmni rivojlantirishdagi tajribasi bilan dunyoga namuna ko‘rsatmoqda. Kosta-Rika tabiiy resurslarini muhofaza qilish, mahalliy hamjamiyatlarni jalb qilish va ekologik barqarorlikni ta’minlash orqali turizmni rivojlantirishda katta muvaffaqiyatga erishgan [4].

Texnologiya va innovatsiyalar turistik destinatsiyalarni rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. Yaponiyada, masalan, aqlli shahar texnologiyalari va virtual reallik tajribalari orqali turistik tajribani yangilash va boyitishga katta e’tibor beriladi. Bunday yangiliklar turistlar uchun qulayliklar yaratish bilan birga, madaniy meros va diqqatga sazovor joylarga bo‘lgan qiziqishni oshiradi.

Turistik destinatsiyalarni rivojlantirishda xalqaro hamkorlik va o‘zaro foydali aloqalar muhim ahamiyatga ega. Yevropa Ittifoqi mamlakatlari o‘rtasida turizm sohasida hamkorlik, tajriba almashish va sayohat qilishni osonlashtiruvchi viza siyosatlari bu borada yaqqol misoldir. Bunday hamkorliklar mamlakatlararo madaniy va iqtisodiy almashinuvni rag‘batlantiradi.

Turistik destinatsiyalarni tashkil etish va rivojlantirishda xorijiy tajribalar ko‘p qirrali va o‘ziga xosdir. Yuqori sifatli infratuzilma, tabiiy va madaniy resurslardan oqilona foydalanish, marketing va brending strategiyalari, barqaror turizm, texnologiya va innovatsiyalar, hamda xalqaro hamkorlik kabi omillar turistik destinatsiyalarni muvaffaqiyatli rivojlantirishning kaliti hisoblanadi. Bu jarayonlar turizmning i qtisodiy, ijtimoiy va ekologik jihatdan barqaror rivojlanishiga ko‘maklashadi, mahalliy hamjamiyatlarning farovonligini oshiradi va global madaniy almashinuvni faollashtiradi.

Bugungi dunyoda turistik destinatsiyalarni rivojlantirishda asosiy tendensiyalardan biri – texnologiyalar va innovatsiyalarni joriy etish hamda bu orqali mehmonlarga noyob va esda qolarli tajriba taqdim etishdir. Virtual reallik ilovalari, aqlli shaharlar konsepsiyasi va ijtimoiy tarmoqlardagi aktiv marketing kampaniyalari muvaffaqiyatli destinatsiyalarni yaratishda muhim rol o‘ynaydi.

Barqaror turizm strategiyalari turistik destinatsiyalarni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu strategiyalar orqali ekologik barqarorlik, madaniy merosni saqlash va mahalliy hamjamiyatlarning iqtisodiy farovonligini ta’minlash mumkin. Masalan, Balida ekoturizm va mahalliy hunarmandchilik mahsulotlarini targ‘ib qilish orqali ham madaniy meros saqlanadi, ham turistlarga noyob tajriba taqdim etiladi.

Shuningdek, xalqaro hamkorlik va o‘zaro foydali aloqalar turizmni global miqyosda rivojlantirishning asosiy omillaridan biridir. Bu orqali mamlakatlar o‘z tajribalarini almashish, madaniy va iqtisodiy almashinuvlarni faollashtirish, shuningdek, o‘zaro turizm oqimlarini kengaytirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Turistik destinatsiyalarni tashkil etish va rivojlantirishda xorijiy tajribalarni o‘rganish va ulardan foydalanish, yangi g‘oyalar va yondashuvlarni amalga oshirish orqali turizm sohasini yanada rivojlantirishga yordam beradi. Bu jarayonlar nafaqat iqtisodiy o‘sishga, balki madaniy tushunish va global hamjamiyatning bir-biriga bo‘lgan hurmatini oshirishga ham hissa qo‘shadi. Bu jarayonlar mahalliy hamjamiyatlar uchun yangi imkoniyatlar yaratadi, ekologik barqarorlikni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi va dunyo bo‘ylab madaniy almashinuvni kuchaytiradi.

Muvaffaqiyatli turistik destinatsiyalarni tashkil etish va rivojlantirish uchun, shuningdek, mahalliy aholining ishtiroki va manfaatlarini hisobga olish muhimdir. Bu ularning madaniy merosi va tabiiy resurslariga bo‘lgan hurmatni namoyon qiladi hamda turizmning ijtimoiy va ekologik ta’sirini ijobiy yo‘nalishda boshqarish imkonini beradi [5].

Bundan tashqari, turistik destinatsiyalarni rivojlantirishda innovatsiyalar va texnologiyalardan foydalanish, mahalliy va xalqaro miqyosda marketing strategiyalarini tatbiq etish, shuningdek, barqaror rivojlanish prinsiplarini amalga oshirish zamonaviy turizm sohasining asosiy yo‘nalishlari hisoblanadi. Bu omillar turistik destinatsiyalarni jozibador qilibgina qolmay, balki ularni iqtisodiy va ekologik jihatdan barqaror ham qiladi.

Nihoyat, global turizm sohasida muvaffaqiyatga erishish uchun davlatlar, xususiy sektor va nodavlat tashkilotlari o‘rtasida o‘zaro hamkorlik va aloqalarni kuchaytirish zarur. Bu ko‘p qirrali yondashuv orqali turistik destinatsiyalarning rivojlanishiga ko‘maklashish mumkin, bu esa natijada butun dunyo bo‘ylab turizmning ijobiy ta’sirini kuchaytiradi.

Xorijiy davlatlarda turistik destinatsiyalarni tashkil etish va rivojlantirishda ko‘plab strategiyalar va yondashuvlar qo‘llaniladi. Bu jarayonlar mamlakatning iqtisodiy, madaniy va tabiiy resurslaridan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Quyida bir nechta xorijiy davlatlarda turistik destinatsiyalarni tashkil qilish va rivojlantirishning muvaffaqiyatli misollari keltirilgan [6]:

- **Islandiya: tabiiy go‘zallik va ekoturizm.** Islandiya tabiiy manzaralari va unikal vulqonlari, geyzerlari, muzliklari va termal buloqlari bilan mashhur. Mamlakat ekoturizm va sarguzasht turizmini rivojlantirishga katta e’tibor qaratadi, bu esa turistlarni jalb qilishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Islandiya o‘zining tabiiy go‘zalliklarini asrash va barqaror turizm strategiyalarini amalga oshirish orqali dunyoda yetakchi davlatlardan biriga aylangan.
- **Singapur: shahar turizmi va yangiliklar.** Singapur o‘zining innovatsion va zamonaviy turistik attraksionlari bilan tanilgan. Masalan, “Gardens by the Bay” va “Marina Bay Sands” kabi loyihalar shaharning turistik jozibadorligini oshirishda katta rol o‘ynaydi. Singapur shuningdek, yuqori sifatli infratuzilma, toza va xavfsiz muhit, shuningdek, ko‘pmillatli madaniyati bilan ham mashhur.
- **Fransiya: madaniy va tarixiy meros.** Fransiya dunyodagi eng ko‘p ziyorat qilinadigan mamlakatlardan biri hisoblanadi. Parij kabi shaharlari, Luvr muzeyi, Eyfel minorasi kabi diqqatga sazovor joylari bilan mashhur. Fransiya o‘zining madaniy va tarixiy merosini saqlash va turistlar uchun jozibador qilib ko‘rsatishda katta muvaffaqiyatlarga erishgan.
- **Yaponiya: madaniy tajriba va texnologiya.** Yaponiya o‘zining boy madaniy merosi, an’anaviy festivallari, milliy taomlari va zamonaviy texnologiyalari bilan turistlarni jalb qiladi. Kioto kabi shaharlarda an’anaviy yapon madaniyatiga to‘laqonli sho‘ng‘ish imkoniyati mavjud, bu yerda mehmonlar har yili bo‘lib o‘tadigan gullar festivalini tomosha qilishlari yoki eski davr me’morchiligini ko‘zdan kechirishlari mumkin. Tokio kabi megapolislarda esa zamonaviy Yaponiyaning innovatsion texnologiyalari va tez templi turmushi bilan tanishish imkoni bor.
- **Kosta-Rika: barqaror ekoturizm.** Kosta-Rika barqaror ekoturizm bo‘yicha dunyoda yetakchi mamlakatlardan biri hisoblanadi. Bu davlat o‘zining boy biologik xilma-xilligi, qo‘riqlanadigan tabiiy parklari va qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish orqali ekoturizmni rivojlantirishga katta e’tibor beradi. Turistlar bu yerda tropik o‘rmonlarni kashf etish, vulqonlarga chiqish va yovvoyi hayvonot dunyosini kuzatish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.
- **Italiya: ta’m va madaniyat turizmi.** Italiya o‘zining boy tarixiy va madaniy merosi, shuningdek, dunyoga mashhur taomlari bilan mashhur. Rim, Venetsiya va Florensiya kabi shaharlar madaniy va san’at asarlari, me’morchilik yodgorliklari va betakror ta’mlar bilan turistlarni o‘ziga jalb qiladi. Italiya turizmni rivojlantirishda madaniyat va gastronomiyani uyg‘unlashtirishga urg‘u beradi, bu esa turistlarga unutilmas tajriba taqdim etadi.

Xorijiy davlatlarda turistik destinatsiyalarni tashkil qilish va rivojlantirishning holati har bir mamlakatning o‘ziga xos xususiyatlari, madaniy va tabiiy resurslariga asoslanadi. Bu jarayonlarda madaniy merosni asrash, barqaror turizmni rivojlantirish, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish va global turizm bozoridagi tendensiyalarga moslashish kabi omillar muhim rol o‘ynaydi. Turli mamlakatlarning turistik destinatsiyalarni tashkil qilish va rivojlantirishdagi tajribalari bir-birlaridan farq qiladi, bu esa ularning unikal jozibadorligini va mehmonlarga taqdim etiladigan tajribalarning xilma-xilligini ta’minlaydi.

Innovatsiyalar va texnologiyalarning joriy etilishi, madaniy va tabiiy resurslardan samarali foydalanish, marketing va brending strategiyalari, hamda mahalliy hamjamiyatlarning ishtiroki bu jarayonlarda muhim ahami-

yatga ega. Shuningdek, barqaror turizm prinsiplariga amal qilish, ekologik barqarorlikni ta'minlash va madaniy merosni saqlash ham zamonaviy turizm sohasidagi asosiy yo'nalishlardan hisoblanadi.

Bu misollar turizm sohasida global va mahalliy darajada ilg'or yondashuvlarni qo'llashning ahamiyatini ko'rsatadi. Turistik destinatsiyalar-ni muvaffaqiyatli rivojlantirish uchun innovatsion yondashuvlar, mahalliy va xalqaro hamkorliklar, hamda turizmni barqaror asosda boshqarish muhimdir.

COVID-19 pandemiyasi davrida va undan keyingi tiklanish davrida global turizm sohasiga ta'sir ko'rsatgan umumiy trendlarni muhokama qilish mumkin. Pandemiya dunyo bo'ylab chegaralarning yopilishi, karantin choralari va sayohatga bo'lgan cheklovlar sababli turizm sohasiga kuchli zarba berdi. Biroq 2022-va 2023-yillarda turizm sohasining asta-sekin tiklanishi kuzatildi, bu esa turli mamlakatlarning COVID-19 pandemiyasidan keyingi sayohat qoidalarini yumshatishi va vaksinatsiya dasturlarining keng tarqalishi bilan bog'liq.

2022 va 2023-yillarda global turizmning asta-sekin tiklanishi kuzatildi, biroq bu tiklanish daromadlar va mehmonlar soni jihatidan hali ham pandemiya oldidangi darajalardan past edi. Ba'zi mamlakatlar turistik kelishlarning tez sur'atlarda oshganini qayd etdi, bu esa ichki va yaqin hududlardagi sayohatchilarning qaytishi bilan bog'liq.

Yevropa, Osiyo va Karib havzasi kabi an'anaviy turistik bozorlar tezroq tiklanishni ko'rsatdi. Masalan, Yevropa mamlakatlari o'rtasidagi sayohatlar tez qayta tiklandi, chunki bu hududlarda vaksinatsiya darajasi yuqori edi va sayohat cheklovlari asta-sekin olib tashlandi.

Pandemiyadan keyingi davrda turistlarning xavfsizlik va sog'liqqa bo'lgan talablari oshdi. Bu esa mehmonxonalar, restoranlar va turistik joylarda sanitariya va gigiyena standartlarining oshirishga olib keldi. Turizm sektorida foydalanish uchun yangi texnologiyalar va xavfsizlik protokollari joriy etildi, masalan, biometrik tekshiruvlar, onlayn chekin va virtual navbatlar kabi.

2022-yilda global turizm sektori asta-sekin tiklanishi kuzatilgan bo'lsa-da, ko'plab manbalar sayohatchilar soni 2019-yilgi rekord darajalarga nisbatan sezilarli darajada past ekanini ta'kidlaydi.

Turizmdan tushum ham ko'p hollarda pandemiya oldidangi darajalarga qaraganda past bo'lgan, ammo ba'zi mamlakatlar va hududlar uchun bu tiklanishning ijobiy belgilari kuzatilgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ekspertlar va turizm tashkilotlari turizm sohasining to'liq tiklanishi uchun bir necha yil kerak bo'lishini prognoz qilishmoqda. Tiklanish sur'ati vaksinatsiya darajasi, sayohat cheklovlarining bekor qilinishi va global iqtisodiyotning umumiy holatiga bog'liq bo'ladi.

Pandemiya turizm sektoriga ta'sir qilgan asosiy o'zgarishlardan biri – sayohatchilarning o'zgargan talab va ustuvorliklaridir. Turistlar endi xavfsizlik, tozalik va masofaviy ijtimoiylashuvni afzal ko'rishadi. Shuningdek, ekoturizm va mas'uliyatli sayohatga bo'lgan qiziqish oshmoqda, bu esa turizm sektorini yangilash va diversifikatsiyalashga undamoqda.

Bu o'zgarishlar sayohat va turizm sektorining kelajakdagi rivojlanish strategiyalariga ta'sir qiladi va sohaning barqaror, ijtimoiy javobgar va ekologik jihatdan mas'ul tarzda rivojlanishiga yordam beradi.

Islandiya o'zining "Visit Iceland" kompaniyasi orqali mamlakatni "qayta kashf etish" manzili sifatida dunyoga tanitish tajribasidan ham samarali foydalanish asosida turizm sohasini rivojlantirishning keng imkoniyatlarini yaratish mumkin. O'zbekiston o'zining "Visit Uzbekistan" turistik platformasi orqali, masalan, Samarqand, Buxoro, Xiva kabi YUNESKOning Jahon merosi ro'yxatiga kirgan shaharlarini, noyob madaniy va tabiiy landshaftlarini, shuningdek, mamlakatning mehmondo'stligi va gastronomiyasini oldinga surishi mumkin. Bu platforma, o'z navbatida, O'zbekistonning turistik potensialini kengaytirishga, xalqaro turistlar oqimini ko'paytirishga va mamlakatning iqtisodiy rivojlanishiga hissa qo'shishga qaratilgan bo'lishi kerak.

Bunday strategiyalarni amalga oshirishda, O'zbekistonning turistik brendini yaratish va rivojlantirishda zamonaviy marketing vositalari va sotsial media platformalaridan foydalanish, shuningdek, xalqaro turizm ko'rgazmalari va tadbirlarda ishtirok etish muhim. Bu orqali O'zbekiston o'zining noyob madaniy va tabiiy resurslarini yanada samarali targ'ib qilishi va dunyo bo'ylab turistlar uchun jozibali manzil sifatida tan olinishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Tuxliyev I.S., Hayitboyev R., Safarov B.Sh., Tursunova G.R. "Turizm asoslari". Darslik. T.: "Fan va texnologiya" 2014 y.–314-b.
2. M.R.Boltabayev, I.S.Tuxliyev, B.Sh.Safarov, S.A.Abduxamidov "Turizm: nazariya va amaliyot". Darslik. T.: "Fan va texnologiya" 2018-y.
3. https://www.visiticeland.com
4. Boltabayev M.R., Tuxliyev I.S., Safarov B.Sh., Abduhamidov S.A. "Turizm: nazariya va amaliyot". Darslik. T.: "Fan va texnologiya" 2018-y.
5. Z.O.Raximov Turizm destinatsiyalarida strategik rejalashtirishning tashkiliy mexanizmini takomillash (Samarqand shahri misolida). 08.00.05. iqtisod fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dis. Avtoref. – S.: SamISI, 2012. – 24 b.
6. Raximov Z.O., Norqulova D.Z. Turistik destinatsiyalarni loyihalashtirish. O'quv qo'llanma. S.: SamISI 2023-y. 188-b.

JISMONIY SHAXSLARNING MOL-MULK VA YER SOLIQLARINI HISOBLASH VA UNDIRISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI

Qurbonov Muxiddin Abdullayevich
PhD, O‘zbekiston Respublikasi Soliq qo‘mitasi huzuridagi Fiskal instituti “Soliqlar va soliqqa tortish” kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Soliqlar davlat moliyaviy siyosatining asosiy vositalaridan birini anglatadi va soliqqa tortish muammolari jamiyat rivojlanishining ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy muammolarini hal qilish bilan bevosita bog‘liqligi tufayli an’anaviy ravishda eng ziddiyatli bo‘lganlar ro‘yxatiga kiritilgan. Soliq tizimida mulk solig‘i alohida o‘rin tutadi, ulardan biri bu maqolada ko‘rib chiqilgan yer solig‘idir. Ko‘chmas mulkka soliq solishning tub islohotlari fonida yerga soliq solishni o‘rganish, ayniqsa, dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu islohotlarning natijalari yuridik va jismoniy shaxslarga birdek ta’sir ko‘rsatadi. Shunga qaramay, islohotning har qanday natijalari haqida gapirishga hali erta, chunki u uzoq muddatli istiqbolga yo‘naltirilgan.

Kalit so‘zlar: Yer solig‘i, mol-mulk solig‘i, kadastr qiymati, bozor qiymati, ko‘chmas mulk solig‘i, mahalliy budjetlar.

Abstract: Taxes are one of the main instruments of state fiscal policy and are traditionally included in the list of the most controversial ones, since tax issues are directly related to the solution of social, economic and political problems of the development of society. Property tax occupies a special place in the tax system, one of which is the land tax, which is discussed in this article. The study of land taxation is especially relevant against the background of radical reforms in real estate taxation. The results of these reforms will affect both legal entities and individuals. Nevertheless, it is too early to talk about any results of the reform, since it is oriented towards the long term.

Key words: land tax, property tax, cadastral value, market value, real estate tax, local budgets.

Аннотация: Налоги представляют собой один из основных инструментов государственной фискальной политики и традиционно входят в список самых противоречивых, поскольку налоговые вопросы напрямую связаны с решением социальных, экономических и политических проблем развития общества. Налог на имущество занимает особое место в налоговой системе, одним из которых является земельный налог, о котором идет речь в этой статье. Изучение земельного налогообложения особенно актуально на фоне радикальных реформ налогообложения недвижимости. Результаты этих реформ коснутся как юридических, так и физических лиц. Тем не менее, о каких-либо результатах реформы говорить рано, поскольку она ориентирована на долгосрочную перспективу.

Ключевые слова: земельный налог, налог на имущество, кадастровая стоимость, рыночная стоимость, налог на недвижимость, местные бюджеты.

KIRISH

Yer soliq solish obyekti sifatida vizual aniqlik, barqarorlik, uzoq muddatli mavjudlik, majburiy davlat ro‘yxatiga olish, shuningdek, erkin bozorda shakllanadigan yuqori qiymat parametrlariga ega. Ko‘chmas mulk solig‘i bejizga – dunyoning rivojlangan mamlakatlaridagi asosiy tarixiy soliqlardan biri va mahalliy budjetlarni to‘ldirishning asosiy manbalaridan biridirMamlakatimizning ulkan yer maydoniga egaligi ushbu yerdan daromad olish uchun katta imkoniyatlar yaratadi. Bu davlatning yer resurslariga bo‘lgan qiziqishi ortishi bilan belgilanadi.

Yer solig‘i mahalliy budjetlarning asosiy daromad manbalaridan biri hisoblanadi, ammo undan tushadigan budjet daromadlari juda ozdir. Shu sababli, davlat oldida yerlardan samarali foydalanishni ta’minlash, yer solig‘ini optimal hisoblashni ta’minlash, uning yig‘ilishini ko‘paytirish vazifalari turibdi.

Shuni esda tutish kerakki, yerlarni soliqqa tortish sohasidagi yangiliklar, muammolar va ularning batafsil o‘rganilmasligi aholining zaif qatlamlarining ijtimoiy ahvolini jiddiy ravishda yomonlashtirishi mumkin. Shuningdek, mahalliy soliqlar va yig‘imlarning ma’muriyatchiligi mexanizmlarining samarasizligi oqibatida ularni yig‘iluvchanlik darajasi yetarli emasligi, shuningdek, ko‘chmas mulk va yer uchastkalarini to‘liq hisobga olish va qiymatini obyektiv aniqlashning mavjud emasligi tizimli muammolarni bartaraf etish zarurligini anglatadi.

Shuning uchun kadastr qiymatidan soliq bazasi sifatida foydalanish oqibatlari, yerlarni kadastr bilan baholash metodologiyasini takomillashtirish hamda boshqa muammolar yaxshilab o‘rganilishi va yechilishi kerakligi bugungi kunda soliq tizimining dolzarb vazifalaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Yer solig‘idagi muammolarning yechimi ikkita soliqni birlashtirish (yer solig‘i va mol-mulk solig‘i) va ularni yangi soliq – ko‘chmas mulk solig‘i bilan almashtirish bo‘lishi mumkin. Yagona soliqni joriy etish ko‘chmas mulk obyektlarini ro‘yxatdan o‘tkazish va ularning kadastr qiymatini aniqlash bo‘yicha mashaqqatli jarayonni talab etadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Yer solig‘i bo‘yicha tadqiqotlarning nazariy bazasi va konseptual asoslarini yaratishda soliq munosabatlarini va soliq tizimining masalalarini huquqiy tartibga solishga ta’sir ko‘rsatadigan qoidalar va xulosalari bo‘yicha bir qator xorijiy iqtisodchi olimlar ilmiy izlanishlar olib borgan.

Xususan, buyuk klassik iqtisodchi Adam Smit fikricha, “Shaharda yer rentasi qanday bo‘lsa, oddiy yer rentasi ham xuddi shunday, – shu turdagi daromad beradi, qachonki mulkdor ko‘pchilik holatlarda hech kanday mehnatsiz va tashvishsiz yerdan o‘zi uchun foydalanadi. Agar u mulkdorning ushbu daromadining bir qismini davlat xarajatlarini qoplash uchun olinsa, bu hech bir sanoat tarmog‘ining rivojlanishini kechiktirmas edi. Mana nima uchun shahar yer rentasi va oddiy yer rentasi o‘rtasida paydo bo‘ladigan bunday turdagi daromadlarga balkim maxsus soliq joriy qilish kerakdir”.

T.Maltus rentada muhim jihatni ko‘radi va u uni yer unumdorligi bir xil bo‘lmaganda yerlarga sarflangan kapital har xil foyda berishida va o‘rtacha unumdor yerdan olingan foyda bilan unumdorroq yerdan olpngan foyda o‘rtasidagp farq (difference) rentaning maxsus kategoriyasi – differensial rentani tashkil qilishida ko‘radi.

D. Rikardo o‘zining yer rentasi nazariyasida renta shakllanishida har qanday tabiiy omilning ishtirokini inkor kiladi. Uning fikricha, renta aholining o‘sishi natijasida eng past sifatdagi yoki eng yomon joylashgan yerdan ham foydalanishgamajbur bo‘lgan paytda vujudga keladp. Renta yaxshi yerlarning kamyobligi va yomon sifatli yerlarni o‘zlashtirpsh zaruratidan vujudga keladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolaning nazariy va uslubiy asoslari dialektik tahlil usuli bo‘lib, uning ilmiy va bilim qobiliyatlari yer solig‘i to‘g‘risidagi qonun hujjatlarini o‘rganishga imkon beradi. Maqolada qo‘llanilgan usullar ba’zi hollarda daliliy kuchga ega bo‘lgan va o‘rganilayotgan masalaning xususiyatlarini ochib beradigan zarur dalillarni oddiy bayon qilish imkoniyatini istisno etmaydi.

Tadqiqot iqtisodiy va boshqa fanlarning yutuqlari, moliya, soliq, yer qonunchiligi bo‘yicha xorijiy va o‘zbekistonlik olimlarning asarlari, yerlarni soliqqa tortishning tarixiy tajribasini tahlil qilish, uning qo‘llanilishi soliqlar va yig‘imlar to‘g‘risidagi amaldagi qonunchilik va amaliyotga asoslangan.

TAHLIL VA NATIJALAR MUHOKAMASI

Ma’lumki, soliq solish tamoyillari soliq munosabatlarini amalda tashkil etish, soliq solish, uni undirish amaliyotining mazmunini ochib beradi. Shunday ekan, samarali soliq tizimini ifodalovchi tamoyillardan biri, bu – uning soliqlarni yig‘ish jarayonini imkon qadar arzonlashtirish tamoyilidir. Ushbu tamoyil davlat va soliq to‘lovchilar tomonidan soliqlarni yig‘ish uchun ketadigan xarajatlarni mumkin qadar kamaytirishni ko‘zda tutadi. Biroq mamlakatimizdagi amalda bo‘lgan ayrim soliqlar, xususan, yer solig‘ining budjet daromadlaridagi salmog‘i juda kam bo‘lgani holda ularni hisoblab chiqish va undirish bilan bog‘liq ma’murchilik xarajatlari ancha ko‘p hisoblanadi.

Foydalanilmaydigan daromad salohiyati va yerga soliq solish bilan bog‘liq ko‘plab muammolarning hal qilinmaganligi (hozirgi kungacha) ko‘p jihatdan tarixga bog‘liq.

Amaldagi Soliq kodeksiga ko‘ra mulk huquqi, egalik qilish, foydalanish yoki ijara huquqlari asosida yer uchastkalariga ega bo‘lgan yuridik va jismoniy shaxslar yer solig‘i to‘lovchilardir.

Yer uchastkalaridan foydalanganlik uchun budjetga to‘lovlar yer solig‘i yoki yer uchun ijara to‘lovi tarzda amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan ijaraga berilgan yer uchastkalari uchun to‘lanadigan ijara to‘lovi yer solig‘iga tenglashtiriladi. Yer uchastkalarini ijaraga olgan yuridik shaxslarga yuridik shaxslardan olinadigan yer solig‘ini to‘lovchilar uchun belgilangan soliq stavkalari, soliq imtiyozlari, soliqni hisoblab chiqarish, soliq hisobotini taqdim etish va soliqni to‘lash tartibi tatbiq etiladi.

Ko‘chmas mulk ijaraga berilgan taqdirda, ijaraga beruvchi soliq to‘lovchi hisoblanadi. Bunda moliyaviy ijara (lizing) shartnomasiga muvofiq moliyaviy ijaraga (lizing) berilgan (olingan) ko‘chmas mulk obyektlari bo‘yicha ijaraga oluvchi (lizing oluvchi) soliq to‘lovchi deb aytiladi.

Yer uchastkasidan bir nechta yuridik shaxs birgalikda foydalangan taqdirda, har bir yuridik shaxs yer uchastkasining foydalanilayotgan maydonidagi o‘z ulushi uchun soliq to‘lovchi bo‘ladi.

Mamlakat milliy boyligining eng muhim elementi bu har qanday jamiyat hayotida alohida o‘rin tutadigan yer, resursidir. U quyidagicha asoslanadi:

- geografik nuqtayi nazardan, bu inson yashaydigan makon asosidir;
- siyosiy ma’noda, bu davlat ma’lum bir huquqiy tizimni tashkil etadigan hududdir;

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

- iqtisodiy jihatdan bu qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining asosiy vositasi va iqtisodiyotning boshqa barcha tarmoqlarini joylashtirish va rivojlantirish uchun asosdir.

Jamiyat uchun yerning bunday katta roli insonning turli xil ehtiyojlarini qondirishga imkon beradi: fiziologik, ekologik, xavfsizlik, psixologik, ijtimoiy, ishlab chiqarish.

Buning sababi yerning o‘ziga xos iste’mol xususiyatlariga bog‘liqligidir. Gap yerdan ko‘p maqsadli foydalanish (ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish makoni, mehnat vositalari, mehnat predmeti sifatida) yerni boshqa manbalar bilan almashtirishning muqobil variantlarining yo‘qligi haqida ketmoqda. Yer binoning ajralmas qismi, har qanday inshootning tuzilishi, shuningdek, mustaqil, alohida obyekt bo‘lishi mumkin. Yerning teng bo‘lmagan sotish qobiliyati bor, shuning uchun uning savdo oborotida ba’zi cheklovlar mavjud.

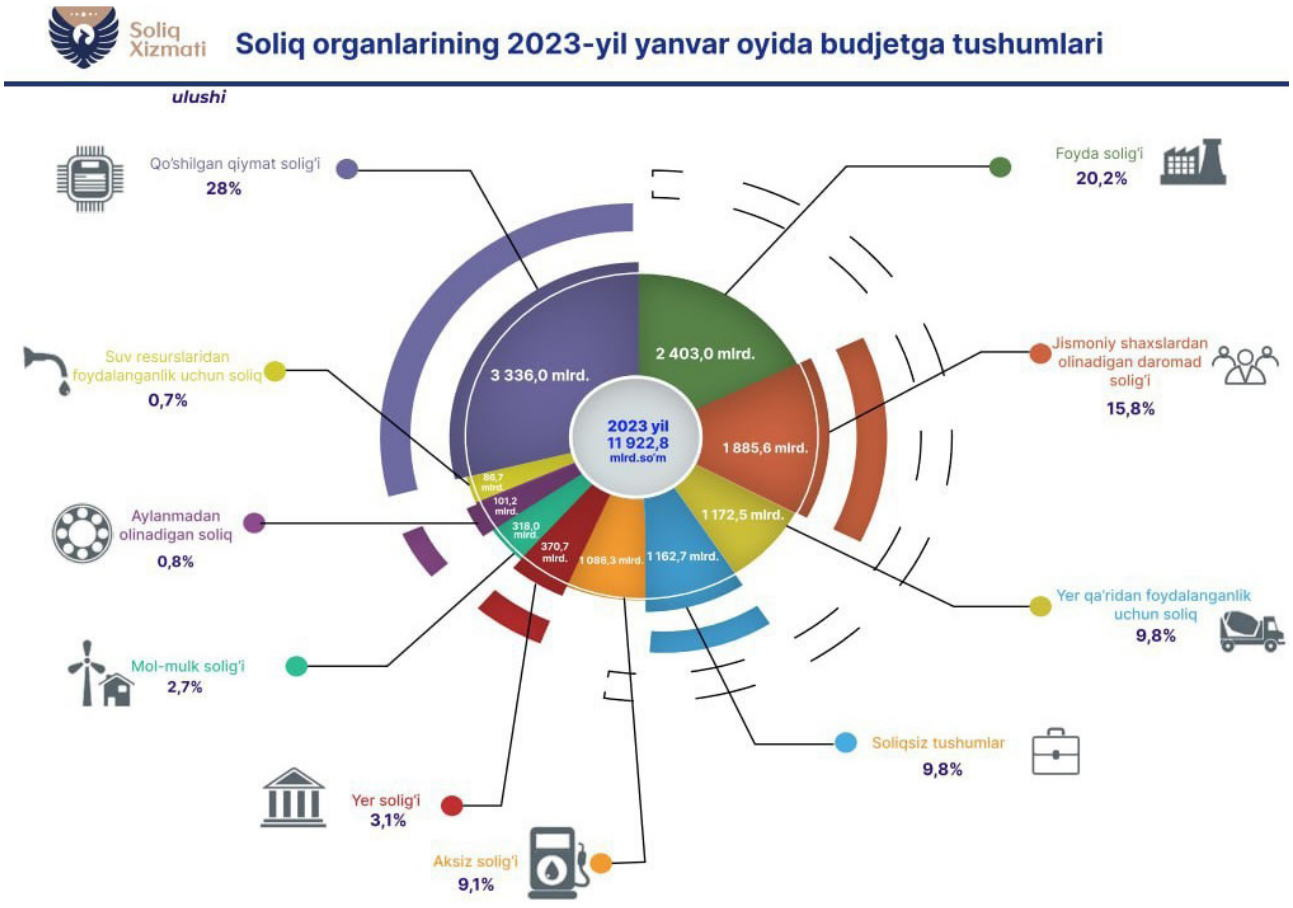
Tarixiy jihatdan mulk solig‘i, ayniqsa, yer solig‘i, daromad solig‘idan oldin paydo bo‘lgan. Bu majburiy to‘lovni qaytarib olishning birinchi shakllaridan biridir.

Yer mulk sifatida boshqa soliq solish obyektlari – daromadlar, qo‘shilgan qiymat va boshqalar bilan taqqoslaganda eng barqaror soliq solish obyektlaridan biri hisoblanadi. Yerga soliq solishda shaxs – soliq solish obyekti egasi yoki egasi undan samarali foydalanishga intiladi. Bunday mol-mulkni soliqqa tortishdan yashirish qiyinroq, uning qiymati soliq solish uchun egalarining xohish-istaklaridan qat’i nazar belgilanadi.

Mamlakatimiz soliq tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar zamirida bir qator kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Xususan, soliq solish maqsadida yer va ko‘chmas mulkning kadastr hisobi va qiymatini baholash bilan to‘liq qamrab olish chora-tadbirlarini amalga oshirish uchun kadastr va soliq organlari ma’lumotlar bazalarini integratsiyalashtirish barobarida 2021-yildan mol-mulk va yer solig‘i o‘rniga ko‘chmas mulk solig‘ini joriy qilish belgilab qo‘yildi.

Shuningdek, yer hisobi va davlat kadastrlarini yuritish tizimida yangi bosqich boshlandi, sohani ilg‘or tajriba asosida isloh qilish, yangicha boshqaruv tizimini joriy etish, yerning hisobini to‘liq yuritish va raqamlashtirish bo‘yicha komleks vazifalar belgilandi. 2021-yildan boshlab davreestr.uz – ko‘chmas mulk obyektlari davlat reyestri, ygk.uz – O‘zbekiston Respublikasi soliq Qo‘mitasi huzuridaga kadastr agentligi portallari qatorida, Kadastr agentligining Milliy geoaxborot tizimiga integratsiya qilinadigan onlayn geoportal ochilishi hamda barcha tadbirkorlik subyektlari, shu jumladan oboroti (tushumi) 1 milliard so‘mgacha bo‘lgan yuridik shaxslar uchun yuridik shaxslarning mol-mulk solig‘i, yer solig‘ini joriy etish orqali soliq bazasi kengayishi oqibatida budjetga ko‘proq mablag‘lar tushushiga olib keladi.

Mamlakatimizda mol-mulk va yer soliqlarini ko‘chmas mulk (bino, inshoot va yer uchastkalari) obyektlarinin bozor bahosiga yaqin bo‘lgan kadastr qiymati asosida hisoblash tizimini ikki bosqichda joriy etiladi:

- birinchi bosqichda (2021–2023-yillar) – ko‘chmas mulk bo‘lgan turar joy fondi obyektlari (kvartira, yakka tartibdagi uy-joylar, dala-hovli), shuningdek, ushbu obyektlar egallagan yer uchastkalariga nisbatan;
- ikkinchi bosqichda (2022–2024-yillar) – yashash uchun mo‘ljallanmagan alohida ko‘chmas mulk obyektlari, shuningdek, ushbu obyektlar egallagan yer uchastkalariga nisbatan.

Shuningdek:

a) ko‘chmas mulkni ro‘yxatdan o‘tkazish va kadastr tizimini modernizatsiya qilish uchun Jahon bankidan imtiyozli kreditlar jalb qilinadi;

b) 2021-yil 1-aprelga qadar xalqaro moliya institutlari ekspertlari bilan birgalikda ko‘chmas mulk obyektlariga soliq solishni yanada takomillashtirish bo‘yicha yer solig‘i va mol-mulk solig‘ini o‘rniga ko‘chmas mulk solig‘ini kiritishni nazarda tutuvchi “Yo‘l xaritasi” ishlab chiqiladi;

d) ko‘chmas mulk obyektining (bino, inshoot va yer uchastkalari) yuridik yoki jismoniy shaxs egaligida bo‘lishi emas, balki ularning kadastr qiymatidan va obyektning foydalanish maqsadidan kelib chiqqan holda soliq solish tartibi birxillashtirilishi va yer solig‘i bo‘yicha advalor stavka kiritiladi;

e) belgilangan tartibda quyidagi loyihalar ishlab chiqiladi:

- 2021-yil 1-avgustga qadar – kadastr qiymatini maksimal darajada bozor bahosiga yaqinlashtirishga alohida e’tibor qaratgan holda, turar joy fondi ko‘chmas mulki obyektlaring kadastr qiymatini aniqlash tartibini takomillashtirish hamdayakka tartibdagi uy-joy qurish va uy-joyga xizmat ko‘rsatish obyektlari bilan band bo‘lgan yer uchastkalarining kadastr (bozor) qiymatini aniqlash tartibini kiritish bo‘yicha hukumat qarori;
- 2021-yil 1-noyabrga qadar – yashash uchun mo‘ljallanmagan ko‘chmas mulk obyektlari va ushbu obyektlar bilan band bo‘lgan yer uchastkalarining bozor bahosiga maksimal darajada yaqinlashtirilgan kadastr qiymatini aniqlash mexanizmini kiritish to‘g‘risida hukumat qarori;
- 2021-yil 1 dekabrga qadar – foydalanishga ruxsat etilgan yer uchastkalari turlari klassifikatorlari va ularga bo‘lgan huquqlarni tugatish uchun asoslarni nazarda tutuvchi Yer kodeksining yangi tahriri;

f) 2021-2022-yillarda respublikaning quyidagi “tajriba-sinov” hududlarida yer uchastkalaridan foydalanilishiga va kapital qurilish obyektlarining belgilangan maqsadiga qarab ko‘chmas mulk obyektlarining bozor qiymatiga asoslangan kadastr qiymatini aniqlash bo‘yicha eksperiment o‘tkaziladi:

- turar va noturar (tijoriy) joylarga mo‘ljallangan ko‘chmas mulk obyektlari – Toshkent shahri Mirzo Ulug‘bek tumani; sanoat obyektlari – Navoiy viloyati Navoiy shahri; rekreatsion zonalar va alohida qo‘riqlanadigan hududlar obyektlari – Toshkent viloyati Bo‘stonliq tumani; qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan obyektlar – Buxoro viloyati Romitan tumani.

Moliya vazirligi 2021-2024-yillar davomida yuridik va jismoniy shaxslarga tegishli bo‘lgan ko‘chmas mulklarni baholashni o‘tkazish uchun soliq qo‘mitasining asoslantirilgan hisob-kitoblariga ko‘ra budjetidan mablag‘ ajratib boradi.

Bugungi kunda yer va mol-mulk solig‘ini optimallashtirish juda muhimdir, chunki O‘zbekiston iqtisodiyoti ushbu daromadlarga bog‘liq.00

Agar ushbu soliqlar to‘g‘ri optimallashtiriladigan bo‘lsa ya’ni yer va mol-mulk solig‘i birlashtirilib yagona ko‘chmas mulk solig‘i joriy etilsa, unda mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishiga erishish mumkin.

Biz yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, o‘rganilayotgan soliq mahalliy toifaga kiradi, shu sababli u mahalliy hokimiyat vakillik organlari tomonidan belgilanishi, kiritilishi va bekor qilinishi shart.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mamlakatimizda yer solig‘ini undirishda bir qator muammolarga duch kelamiz.

Xususan, yer solig‘i yerdan foydalanish darajasi va tabiatiga unchalik ta’sir qilmaydi, dehqonchilikning eng samarali usullaridan foydalanishni rag‘batlantirmaydi. Suvni tejaydigan (tomchilatib, yomg‘irlatib, diskret va boshqa) sug‘orish texnologiyalari joriy etilgan yerlarni vaqtinchalik soliqdan ozod etish kabi turli imtiyozlarning qo‘llanilishi ushbu muammo yechimi bo‘la oladi.

Yer solig‘ining soliq to‘lovchi moliyaviy ahvoliga bog‘liq emasligi. Soliq to‘lovchining to‘lov qobiliyati bor-yo‘qligidan qat’i nazar, soliqlar undirilishi kerak. Soliqning ushbu jihati budjet mablag‘larini barqarorligini ta’minlasada, kezi kelganda soliq to‘lovchilarning imtiyozga muhtoj qatlamlari uchun og‘irlik qiladi.

Yer uchastkalaridan foydalanish bo‘yicha ma’lumotlar bazasida ba’zi yer egalari to‘g‘risidagi ishonchli ma’lumotlarning yo‘qligi yerni unumdorligini pasayishiga, hamda yer maydonlaridan hujjatlarsiz yoki hujjatlarda ko‘rsatilganidan kattaroq hajmda foydalanishga olib keladi.

Umumiy mulk huquqida bo‘lgan qishloq xo‘jaligi yerlariga egalik huquqini ro‘yxatdan o‘tkazish bilan bog‘liq muammo ayniqsa, dolzarbdir.

Ko‘chmas mulk davlat kadastrida to‘liq bo‘lmagan ma’lumotlar soliq solish obyektlarini shakllantirishga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Davlat reyestr ma’murlari va mahalliy hokimiyat organlari o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar samarali tarzda o‘rnatilmagan.

Hozirgi vaqtda mahalliy soliqqa tortishning past samaradorligining sabablaridan biri yer solig‘i bo‘yicha soliq bazasining nomukammalligidir.

Mintaqadagi yerlardan foydalanishda nazoratning yo‘qligi yer solig‘ini undirishga to‘sqinlik qilmoqda. Yerlarni soliqqa tortishning ushbu va boshqa bir qator muammolari ushbu sohadagi qonunchilikni takomillashtirish bo‘yicha chora-tadbirlarni yanada rivojlantirishni talab qiladi.

Mahalliy budjetlar daromad manbai sifatida yer resurslarining rolini oshirish, shuningdek, yerlarni muhofaza qilish va yerdan oqilona foydalanishni rag‘batlantirish zarur.

Yuqoridagi muammolarning yechimi sifatida, hamda yer solig‘ining budjet daromadlaridagi ulushini oshirish maqsadida quyidagi tavsiyalar va takliflarni ishlab chiqdik:

- yerlarni kadastr qiymati asosida baholashni amalga oshirish, bosqichma-bosqich yer uchastkalarining kadastr qiymatini bozor qiymatiga yaqinlashtirish;
- yer solig‘i tushumlaridan kelib chiqadigan zararlarni kamaytirish maqsadida kadastrda ro‘yxatdan o‘tgan yer uchastkalari to‘g‘risida ishonchli va to‘liq ma’lumot bazasini shakllantirish;
- yer uchastkalari egalarini aniqlash;
- yer uchastkalariga bo‘lgan mulk huquqini ro‘yxatdan o‘tkazishda yordam ko‘rsatish;
- yerlarni davriy ravishda qayta baholash orqali soliq solinadigan bazani oshirish;
- foydalanilmayotgan yerlarni aniqlash yoki uning unumdorligini pasaytirish, shu bilan birga soliq organlari tomonidan yer uchastkalarini suiiste’mol qilish faktlari ustidan nazoratni va noqonuniy foydalanganlik uchun jazo choralari qo‘llashni kuchaytirish;
- yer solig‘i imtiyozlari ro‘yxati va ularni berish tartibi o‘zgartirish, hamda qonunchilikda muayyan soliq imtiyozlari va imtiyozlarni taqdim etishning maqsadga muvofiqligi va samaradorligini tizimli va har tomonlama tahlil qilish mexanizmini yaratish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Зозуля В.В., Зуйков А.В., (2015). Классификация имущества для целей налогообложения. Международный бухгалтерский учет, 14(356), 41-50.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 29-iyundagi 5468-sonli “O‘zbekiston Respublikasining soliq siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni.
3. Савина О.Н., (2013). Барьеры в нормативном правовом обеспечении механизма предоставления и применения налоговых льгот и преференций в России. Международный бухгалтерский учет, 19, 44-60.
4. Tulakov U.T., Ismoilov Sh.Sh., (2020). Bases of real estate taxation in Uzbekistan. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24(6), 2109–2114. https://doi.org/10.37200/IJPR/V24I6/PR260200.
5. Смит А., (1992) “Исследования о природе и причинах богатства народов” т.2. Пер. с англ. – М.: – 612 с.
6. Жид Ш., (1995) История экономических учений. – М.:Экономическое наследие, 120-124.
7. Черник Д.Г., (1996) Налоги: Учеб. Пособие, – М.: Финансы и статистика, – 312 с.
8. Altiyev A.S., (2018). Yer resurslaridan foydalanish tizimini tartibga solish mexanizmlarini takomillashtirish. i.f.d. ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 29-iyundagi 5468-sonli “O‘zbekiston Respublikasining soliq siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 3-dekabrdagi 6121- sonli “Resurs soliqlari va mol-mulk solig‘ini yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi Farmoni.
11. Xudoyqulov S. K., To‘lakov U.T., (2020). O‘zbekistonda ko‘chmas mulkni soliqqa tortish tizimini takomillashtirish. Moliya va bank ishi ilmiy jurnali, 1(6), 151- 160.

IQTISODIY XAVFSIZLIKNING INSTITUTSIONAL TIZIMINI TADQIQ ETISHGA USLUBIY YONDASHUVLAR

Mamatov Axmetjon Atajanovich
TMI “Iqtisodiyot” kafedrasi professori

Allaberganov Zakir Gayibovich
TMI “Iqtisodiyot” kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Maqolada iqtisodiy xavfsizlikning turli darajalarini baholash uchun ko‘rsatkichlarning o‘zaro bog‘liqligi va tizimlashtirilishi natijalarini aks ettiruvchi iqtisodiy xavfsizlik ko‘rsatkichlari matritsasi ishlab chiqilgan va shu asosda iqtisodiy xavfsizlikning institutsional tizimini tadqiq etishga turli uslubiy yondashuvlar rivojlantirish kabi ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: iqtisodiy xavfsizlik, iqtisodiy xavfsizlikning institutsional asoslari, moliyaviy, ijtimoiy, ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari, umumiy va xususiy ko‘rsatkichlar, matritsa, institut, davlat, taxdit, transformatsiya, ekzogen, endogen.

Abstract: The article develops a matrix of economic security indicators reflecting the results of correlation and systematization of indicators for assessing various levels of economic security, and on this basis. Proposals and recommendations were developed in such priority areas as the development of various methodological approaches to the study of the institutional system of economic security.

Key words: economic security, institutional foundations of economic security, financial, social, production indicators, general and private indicators, matrix, institution, state, tax regime, transformation, exogenous, endogenous.

Аннотация: В статье разрабатывается матрица показателей экономической безопасности, отражающая результаты корреляции и систематизации показателей для оценки различных уровней экономической безопасности, и на этой основе. были разработаны предложения и рекомендации по таким приоритетным направлениям, как разработка различных методологических подходов к исследованию институциональной системы экономической безопасности.

Ключевые слова: экономическая безопасность, институциональные основы экономической безопасности, финансовые, социальные, производственные показатели, общие и частные показатели, матрица, институт, государство, налоговый режим, трансформация, экзогенный, эндогенный.

KIRISH

Mamlakatimizda 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash va aholi farovonligini oshirishga katta ta’sir ko‘rsatadigan yangi texnologik uklad talablariga mos keluvchi iqtisodiyotning institutsional asoslarini transformatsiyalash, sun’iy intellekt yordamida resurslarni oqilona taqsimlash va transaksion xarajatlarni pasaytirishga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Milliy iqtisodiy xavfsizlik bizga davlatning milliy raqobatdosh ustunliklarini himoya qilish va milliy manfaatlarga erishish uchun ulardan eng samarali foydalanishni ta’minlashga imkon yaratadi. Shu sababli, dunyoda

milliy iqtisodiy xavfsizlik ta'minlash sohasida juda ko'p amaliy tajriba to'plagan. O'zbekiston Respublikasi milliy iqtisodiyoti ehtiyojlariga moslashtirish imkonini beradi. Bu esa iqtisodiy xavfsizlikning institutsional asoslarini takomillashtirishning xorij davlatlar tajribasini tadqiq etishga bag'ishlangan mazkur tadqiqot mavzusining dolzarbligidan dalolat beradi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Iqtisodiy xavfsizlikning institutsional asoslarini takomillashtirishning o'ziga xos xususiyatlarini va uni transformatsiya qilish mexanizmlari va modellarini tadqiq etgan xorijlik olimlar qatorida T.Kun, F.List, K.Peres, M.S.Roko, V.S.Beynbridj, T.Jotsana, E.Sebastian, D.Bell, Y.Shumpeter, S.Klark, P.Arnold, G.Dosi kabilarni keltirish mumkin.

Rossiyalik olimlardan Vasilevskiy E., Inozemsev V.L., Bukreyev V. V., Krasilnikov O.Yu., Vertakova Yu. V., Plotnikov V. A. Komarova O. V. Kejun L. A., Latova Yu.V., Suxarev O.S. va boshqalar ushbu mavzuga bag'ishlangan ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borgan.

O'zbekistonlik iqtisodchi olimlardan S.S.Gulyamov, A.V.Vaxabov, A.V.Vahabov, A.O'lmasov, S.V.Chepel, X.P.Abulqosimov, T.S.Rasulov, T.T.Jo'rayev, A.A.Mamatov, D.X.Xasanova va boshqalarning ilmiy izlanishlarida iqtisodiyotning institutsional asoslarini takomillashtirishning nazariy jihatlari, sanoat inqilobi natijasida shakllanayotgan yangi texnologik ukladning takror ishlab chiqarish tarkibiy tuzilmasini shakllantirish masalalari bo'yicha atroflicha tadqiqotlar olib borilgan.

D.Nort va L.Devislarning fikriga ko'ra, institutsional muhit – bu asosiy siyosiy, ijtimoiy va huquqiy qoidalar majmui bo'lib ular ishlab chiqarish, ayrboshlash va taqsimot uchun ba'zis yaratadi [2]. Dj.R. Kommons institutlarni tarixiy rivojlanishidagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni qo'llab-quvvatlab unga ko'ra "evolyutsion" tushunchasi "institutsional" tushunchasi bilan mazmun va ma'nosi bir xil bo'ladi deb ta'kidlaydi [3].

Rus olimi V.V.Bukreyev, E. N. Rudikning fikriga ko'ra, "davlatlar o'zlarining resurs bazasi, iqtisodiy munosabatlar tizimi va milliy iqtisodiy manfaatlar shuningdek, institutsional tuzilmaning o'ziga xos xususiyatlari asosida milliy iqtisodiy xavfsizlikni shakllantirishning turli xil variantlarini kombinatsiyalashtiradilar [4]. Yu.V.Latov xulosasiga ko'ra milliy iqtisodiy xavfsizlikning maqsadi milliy iqtisodiyotning samarali ishlashi uchun institutsional asosni yaratishdir (mulk huquqi kafolatini ta'minlash, qonun ustuvorligi, bitimlarning shaffofligi va boshqalar) [5] deb baho beradi.

O'zbekistonlik iqtisodchi olimlardan professor X.P.Abulqosimov: "Ushbu fikrlarga asoslangan holda "iqtisodiy xavfsizlik" tushunchasini milliy iqtisodiyot mustaqilligi, uning barqarorligi, mustahkamligi, doimo yangilanishga va o'z-o'zidan takomillashib borishga qodirligini ta'minlovchi shart-sharoitlar va omillar yig'indisi deb ta'kidlaydi [6]. O'zbekistonlik iqtisodchi olimlardan professor X.P.Abulqosimov: "Ushbu fikrlarga asoslangan holda "iqtisodiy xavfsizlik" tushunchasini milliy iqtisodiyot mustaqilligi, uning barqarorligi, mustahkamligi, doimo yangilanishga va o'z-o'zidan takomillashib borishga qodirligini ta'minlovchi shart-sharoitlar va omillar yig'indisi deb ta'kidlaydi [6]. B.Ma'murovning fikricha, "Paqamli iqtisodiyot – iqtisodiyotning tarkibiy qismlari sifatida sun'iy aql(ong)dan foydalanish, ish jarayonlarini robotlashtirish, ishlab chiqarish jarayonida turmush mehnat xarajatlarini kamaytirish, maxsus kompyuter dasturlari yordamida iqtisodiy tizimlarni modellashtirish va dasturiy qobiliyatini oshirishdir" [7] deb xulosa qiladilar.

Biroq yangi sanoat inqilobini shakllanishi sharoitida milliy iqtisodiy xavfsizlik munosabatlarining institutsional asoslari, uning xalqaro nazariya va amaliyotni tahlil qilish, ma'lum yondashuvlarni tizimlashtirish va O'zbekiston Respublikasi milliy iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash bo'yicha takliflar va tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan ilmiy izlanishlarni olib borishni taqozo etilmoqda. Ushbu jihatlar ilmiy maqola mavzusining dolzarbligi va muhimligini belgilab beradi hamda tadqiqot mavzusini tanlash uchun asos bo'ldi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada dialektik, tizimli, integral va sinergetik yondashuvlar, iqtisodiy, mantiqiy, ilmiy abstraksiya, tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, qiyoslash, umumlashtirish, guruhlash va jadval usullaridan foydalaniladi.

ASOSIY TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekiston Respublikasida hamda jahonning boshqa davlatlarda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash muammosiga katta qiziqish ko'p jihatdan global iqtisodiy va siyosiy jarayonlar bilan bog'liq. Rivojlanishning hozirgi bosqichida davlatlararo munosabatlarning murakkablashishi, nafaqat milliy iqtisodiy xavfsizlikni, balki uning subyektlarining iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash muammosi ham har bir davlat uchun dolzarb ahamiyatga egadir. Davlat manfaatlari bu konstitutsion tizimning mustahkamligi, suverinitetligi va hududiy yaxlitligida, uning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy barqarorligi, qonuniy tartib-qoidalarni ta'minlanganligida va o'zaro tenglik hamda manfaat asosida xalqaro hamkorlikni rivojlanishidan tarkib topadi.

O‘zbekiston iqtisodiyotida yuqorida ta’kidlab o‘tilgan va sodir bo‘layotgan barcha jarayonlar milliy iqtisodiy xavfsizlik sohasidagi davlat siyosatini samarali amalga oshirishda qo‘shimcha muammo va to‘siqlarni vujudga keltirib chiqarmoqda. Iqtisodiy xavfsizlik tizimini tahlil qilishning an’anaviy yondashuvi turli darajadagi ehtimolliklar bilan ma’lum darajadagi iqtisodiy tizimning holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatish qobiliyatiga ega bo‘lgan har xil turdagi ta’sirlarni o‘rganishni o‘z ichiga oladi. Iqtisodiy xavfsizlik barcha darajadagi iqtisodiy tizimning atributiy xususiyatini o‘zida mujassamlab, uning tashqi muhit omillari sifatida ko‘rib chiqishga imkon beradi hamda aniq munosabatlarning obyektlari va subyektlari bo‘lgan ichki muhit omillarini, shuningdek, tahdidlar manbalarini bartaraf etish va internallashtirish maqsadida yaratilgan va ularni reglamentlovchi institutlar sifatida nomoyon bo‘ladi.

Iqtisodiy xavfsizlik milliy xavfsizlikning tarkibiy qismi va uning moddiy asosi bo‘lib hisoblanadi. Shuning uchun, iqtisodiy xavfsizlik mamlakat milliy xavfsizlik genezisi va shakllanishiga doir masalalar qatorida o‘rganilib chiqilishi darkor. Milliy xavfsizlik bu O‘zbekiston Resrublikasi suverenitetini ta’minlovchi xokimiyatning yagona manbai sifatida ko‘pmillatli xalqning xavfsizligi tushuniladi. Iqtisodiyot sohasida milliy xavfsizlikni ta’minlash bu jamiyatning asosiy aholi qatlamlarining hayotiy muhim manfaatlarini ta’minlash tushiniladi[8].

Iqtisodiyot eng murakkab dinamik tizim sifatida uning holati va takror ishlab chiqarish va rivojlanish qobiliyatini aks ettiruvchi yuzlab ko‘rsatkichlardan foydalanish bilan tavsiflanadi, ularni qo‘llash sohasida O‘zbekistonning iqtisodiy xavfsizligi holatini baholashda ko‘plab tadqiqotlar o‘tkazilgan va nashr etilgan[9]. Davlat siyosatini ishlab chiqishda iqtisodiyotni nafaqat sifat, balki xavflardan xoli bo‘lgan tarzda rivojlanish chegaralarini miqdor jihatdan ham belgilashi talab etiladi. Demak, mamlakatda iqtisodiy xavfsizlik holatining sustlashishiga ma’lum bir chegara doirasida yo‘l qo‘yilishi mumkin. Iqtisodiy xavfsizlik uchun ko‘rsatkichlarning o‘zi emas, ularning chegaraviy miqdori muhim ahamiyatga ega. Shu chegaralarga rioya qilmaslik takror ishlab chiqarishning turli elementlarini normal taraqqiy etishiga to‘sqinlik qiladi. Iqtisodiy xavfsizlikda negativ, buzuvchi jarayonlarning shakllanishiga olib keladi.

Iqtisodiyotning rivojlanishini belgilovchi asosiy va eng muhim bo‘lgan makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarga quyidagilar kiradi:

1) mamlakatning umumiy iqtisodiy salohiyatini tavsiflovchi iqtisodiy o‘sish ko‘rsatkichlari: yalpi ichki mahsulot va yalpi milliy mahsulot dinamikasi va uning tarkibiy tuzilmasi; sanoat ishlab chiqarish hajmi, sur’ati va tarkibiy ko‘rsatkichlari; investitsiyalar va innovatsiyalar hajmi; iqtisodiyotning tarmoq tuzilishi va alohida tarmoqlar dinamikasi; zarar bilan ishlaydigan korxonalarning ulushi va hokazo.;

2) ijtimoiy sohaning umumiy holatini tavsiflovchi aholining turmush darajasi va sifati ko‘rsatkichlari: aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot yoki yalpi milliy mahsulot ishlab chiqarish; shaxsiy daromadlar, iste’mol xarajatlari, ularning o‘sish sur’atlari; turmush darajasi va iste’mol narxlari; ish haqi va minimal yashashning nisbati(tannarxi); daromadlarni tabaqalashtirish; ishsizlik darajasi, bandlik darajasi; ijtimoiy dasturlar bo‘yicha xarajatlar; uy-joyning arzonligi; umr ko‘rish davomiyligi, unumdorlik, o‘lim va boshqa demografik xususiyatlar; “yalpi inson taraqqiyoti indeksi” va boshqalar.;

3) ishlab chiqarish, tabiiy resurslar, ilmiy-texnik, inson va intellektual salohiyatni tavsiflovchi ko‘rsatkichlar: resurslarni tejash ko‘rsatkichlari; ishlab chiqarish omillarini takror ishlab chiqarish holati; ilmiy texnologiyalardan foydalanish samaradorligi va boshqalar.;

4) tashqi omillarga bog‘liqlikni tavsiflovchi ko‘rsatkichlar: inflyatsiya darajasi; milliy valyutaning barqarorligi; ichki va tashqi qarzdorlik, investitsion jozibadorlik, ishbilarmonlik faolligi darajasi;

5) iqtisodiyot darajalarining o‘zaro bog‘liqligini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar: makro daraja uchun bu mamlakatning jahon iqtisodiy tizimiga integratsiyalashuvi ko‘rsatkichlari: eksport, import, saldosi; importga bog‘liqlik; ichki iste’moldagi import ulushi; moddiy ishlab chiqarishda eksport ulushi va boshqalar;

6) xufyona iqtisodiyot faoliyatini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar: ro‘yxatdan o‘tmagan va taqiqlangan faoliyatdan olingan daromadlarning YAIM va YAMMdagi ulushi.

Mintaqaning iqtisodiy xavfsizligi ko‘rsatkichlari tizimida (mezo-daraja) quyidagilar mavjud:

1) mintaqaning umumiy iqtisodiy salohiyatini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar: aholi jon boshiga yalpi hududiy mahsulot (YAHM) hajmi; asosiy vositalarning amortizatsiya darajasini aks ettiruvchi ko‘rsatkich; mintaqa iqtisodiyotiga kiradigan investitsiyalarning YAHMga nisbati;

2) ijtimoiy sohaning umumiy holati ko‘rsatkichlari: ijtimoiy dasturlar bo‘yicha xarajatlarning YAHMga nisbati; mehnatga layoqatli aholining umumiy sonidagi ishsizlarning ulushi; o‘rtacha ish haqi va yashash minimumining nisbati;

3) davlat budjeti bilan mintaqaning mahalliy budjetini moliyaviy munosabatlarini holatini tavsiflovchi ko‘rsatkich: respublika budjetdan mintaqaga transfer yordam miqdorining, mintaqadan respublika budjetiga keladigan daromad miqdoriga nisbati.

Iqtisodiy subyektning iqtisodiy xavfsizligini tavsiflovchi mikro darajadagi iqtisodiy xavfsizlik ko‘rsatkichlariga quyidagilar kiradi:

1) iqtisodiy ko‘rsatkichlar: ishlab chiqarish hajmi va darajasi ko‘rsatkichlari; ishlab chiqarish va daromad dinamikasi va tuzilishi; faoliyatni diversifikatsiya qilish va alohida sohalar dinamikasi; investitsiyalar;

2) ishlab chiqarish, ilmiy-texnik, kadrlar, intellektual, tabiiy resurs salohiyatini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar;

3) boshqaruv mexanizmining dinamikasi va moslashuvchanligi ko‘rsatkichlari;

4) korxonaning (firmaning) tashqi omillardan bog‘liqligi ko‘rsatkichlari: makroiqtisodiy omillarning ta’siri; investitsion jozibadorlik; inflyatsiya darajasi; milliy valyutaning barqarorligi; budjet taqchilligi.

Biroq iqtisodiy xavfsizlikni har tomonlama baholash uchun obyekt miqyosiga muvofiq darajalarga ajratish yetarli emas, chunki iqtisodiy xavfsizlik darajasiga ishlab chiqarish, ilmiy-texnikaviy, moliyaviy, ijtimoiy-demografik, ijtimoiy, oziq-ovqat va ekologik omillar ham ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun ko‘rsatkichlarning uchta umumlashtirilgan guruhini ajratib ko‘rsatish kerak: ishlab chiqarish, ijtimoiy va moliyaviy. Shu bilan birga, ijtimoiy ko‘rsatkichlar demografik, ijtimoiy va madaniy qadriyatlar tarkibiy qismlarning birligida, ishlab chiqarish esa ishlab chiqarish-texnologik, mehnat, tabiiy-resurs tizimlarining birligida ko‘rib chiqilishi kerak.

Mamlakatda iqtisodiy xavfsizlik darajasini baholash uchun ko‘rsatkichlar matritsasini tuzamiz, ko‘rsatkichlarni ikkita mezon bo‘yicha taqsimlaymiz: iqtisodiy xavfsizlik darajasi (ustunlar) va indikator turi (satrlari), shunda qatorlardagi ko‘rsatkichlar taqqoslanadigan va mos keladigan daraja uchun teng og‘irlik qiymatiga ega bo‘lishi kerak. Guruhlar ichida biz barcha ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga umumiy ta’sir ko‘rsatadigan umumiy ko‘rsatkichlarni va faqat ko‘rib chiqilayotgan darajadagi subyektlarni tavsiflovchi xususiy ko‘rsatkichlarni ajratamiz. Shunday qilib, umumiy ko‘rsatkichlarni baholash global qarorlarni ishlab chiqish va qabul qilish uchun asos bo‘ladi va alohida xususiy ko‘rsatkichlarning qiymatlari tegishli darajadagi muayyan tahdidlarga qarshi kurashish yo‘nalishlarini aniqlash uchun asos bo‘ladi, ya’ni. xususiy ko‘rsatkichlar nafaqat xavfsizlikning hozirgi darajasini ko‘rsatish, balki tahdidlarga qarshi kurashishning ustuvor yo‘nalishlarini tanlash imkonini berishi kerak. Shu bilan birga, ko‘rsatkichlar sifatida nafaqat iqtisodiy xavfsizlikka mavjud tahdidlarni aks ettiruvchi, balki zarur sezgirlik va yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xavflardan ogohlantirish qobiliyatiga ega bo‘lgan ko‘rsatkichlarni ajratib ko‘rsatish muhimdir [11].

Milliy iqtisodiyotning faoliyat bilan bog‘liq xavf va taxditlar tarkibida institutsional xavf va taxditlarni ajratib ko‘rsatish maqsadga muvofiqdir. Ularning paydo bo‘lishining zaruriy sharti noaniqliklardir, unga institutlarning samarasizligi yetarli shart-sharoitlar yaratadi. Agar institutlarning samarasizligi barqaror va o‘zini o‘zi qo‘llab-quvvatlasa, unda institutsional tuzoq paydo bo‘ladi. Samarasiz institutlarni institutsional tuzoqqa aylanish sabablari:

- birinchidan, norasmiy institutlarning transformatsiyasi, bu institutsional o‘zgarishlarning tranzaksion xarajatlarining pasayishiga olib keladi (masalan, soliq madaniyatining pasayishi soliq huquqbuzarliklari va soliq jinoyatlari sonining ko‘payishiga olib keladi, bu taqiqlovchi institutlarning konservatsiyasiga va nazorat xarajatlarining o‘sishiga olib keladi);
- ikkinchidan, ta’limning samarasi (masalan, ta’lim tizimi umumiy madaniy va kasbiy vakolatlarning retranslyatori sifatida ishlaydi, uning tashuvchilariga bo‘lgan talab muhim vaqt oralig‘idan keyin qondiriladi, bu esa inson kapitali institutlarini konservatsiyasiga olib keladi);
- uchinchidan, muvofiqlashtirish samarasi (masalan, quyi innovatsion madaniyat innovatorlar – innovatsion mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilar va iste’molchilar sonini cheklaydi, bu esa innovatsiyalarning tranzaksiya xarajatlarining oshishiga olib keladi va asosiy innovatsiyalarning makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar dinamikasiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.); o‘zaro bog‘liqlik samarasi (masalan, xavfga yo‘naltirilgan moliyaviy nazorat institutlarini loyihalash yangidan tashkil qilinayotgan va avvaldan mavjud institutlar o‘zaro aloqasining past darajasi bilan cheklanadi); evolyutsion institutsional o‘zgarishlar uchun cheklangan imkoniyatlar (masalan, korrupsiyaga qarshi kurashishga qaratilgan institutning evolyutsiyasi institutsional muhitda tub o‘zgarishlarga yo‘l qo‘ymaydi).

Institutsional tuzoqlar (milliy iqtisodiyot taxditlarining namoyon bo‘lish shakllari) sifatida: korrupsiya tuzog‘i, soliqlardan bo‘yin tovlash tuzog‘i, o‘z-o‘zini oqlaydigan pessimistik umidlar tuzog‘i, qashshoqlik tuzog‘i, oldingi rivojlanish trayektoriyasiga nisbatan qaramlik tuzog‘i, yashirin iqtisodiyot tuzog‘i va boshqalar.

Bunday samarasiz institutlarning barqarorligi ularni transformatsiyalash xarajatlarining mavjudlari faoliyatining tranzaksiya xarajatlaridan oshib ketishi bilan bog‘liqdir. Institutsional tuzoqlar xavflar sifatida tasniflanadi, chunki ular institutsional muhitda evolyutsion yoki inqilobiy o‘zgarishlarni boshlashi mumkin, bu esa tranzaksiya xarajatlarining o‘zgarishiga olib keladi, agar ular kamaytirilsa, tashkilot faoliyatining asosiy iqtisodiy tizim ko‘rsatkichlari dinamikasiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi [12].

Iqtisodiy xavfsizlikni institutsional ta’minlashga yo‘naltirilgan subyektlar faoliyati bu ularning o‘zaro bog‘liqligi va o‘zaro ta’siridan kelib chiqadi, doimo hamkorlikda harakat qilishlari va iqtisodiy xavfsizlik sohasida davlat siyosatini amalga oshirish teskari aloqaga asoslanishi kerak [13].

Tashqi iqtisodiy xavfsizlik sohasidagi siyosat mamlakatning yaxlit iqtisodiy tuzilmasi sifatida barqaror, mustaqil rivojlanishi, samarali va oqilona tashqi iqtisodiy aloqalarga asoslangan tabiiy iqtisodiy o‘sishi, inson faoliyatining aksariyat sohalarida innovatsion inqilobni ta’minlashga qaratilgan bo‘lishi kerak [14]. O‘zbekiston Respublikasining tashqi iqtisodiy faoliyatidagi xavfsizligini ta’minlashga doir quyidagi takliflar ilgari suriladi:

- import tovarlariga bo‘lgan qaramlikni kamaytirib borish maqsadga muvofiq. Jumladan, import qilinayotgan tovarlarning mintaqada ishlab chiqarilishini yo‘lga qo‘yish. Masalan, mashina va asbob-uskunalarning importini qisqartirish, milliy iqtisodiyot ehtiyojidagi mashina va asbob-uskunalarni ishlab chiqaruvchi korxonalarga xorijiy investitsiyalarni jalb qilishga imtiyozlar berish, ishlab chiqarishda foydalaniladigan xom-ashyoning import bojlari va yig‘imlari, qo‘shimcha qiymat solig‘isiz olib kirilishiga imkoniyat taqdim etish;
- O‘zbekiston JSTga a’zo bo‘lganidan so‘ng, raqobatbardosh bo‘lmagan, ammo mamlakat iqtisodiyotida ahamiyatli bo‘lgan korxonalarning faoliyati to‘xtatilishi mumkin. Shu sababli tashkilot bilan muzokaralar jarayonida milliy iqtisodiyot uchun ahamiyatli bo‘lgan korxonalarga imtiyozlarni saqlab qolish lozim. Bu yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan iqtisodiy xavflarni kamaytiradi;
- xalqaro iqtisodiy tashkilotlarga a’zo bo‘lishi hamda boshqa xorijiy mamlakatlar bilan teng huquqda iqtisodiy aloqalarni olib borish, mamlakatga katta imkoniyatlar hamda taxditlarni vujudga keltiradi.

“Iqtisodiy xavfsizlik mamlakatning iqtisodiy salohiyati, dunyo iqtisodiyotida tutgan o‘rni, tabiiy, moddiy va insoniy resurslar bilan ta’minlanishi, ilmiy texnologik salohiyati, iqtisodiyotni tartiblab turuvchi mexanizmlarni naqadar yaxshi ishlashiga qarab turli darajada ta’minlanadi” [15].

Eng umumiy ma’noda, mexanizm insonlarning maqsadli faoliyati natijasidir va belgilangan maqsadlarga erishishni ta’minlaydigan ma’lum dastaklar, shart-shartlar, me’yorlar, qoidalarni anglatadi. Davlatning iqtisodiyotga aralashuvi ko‘lami va darajasi uning imkoniyatlariga mos ravishda bo‘lib, bozor mexanizmlari, xo‘jalik subyektlarining erkin faoliyat yuritishi uchun qulay iqtisodiy muhit yaratilishiga imkon berilishi lozim bo‘ladi. Demak, tizimning iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash mexanizmi yangi paydo bo‘lishi mumkin bo‘lgan taxditlarni oldini olish, mavjud xavf va tahdidlarning darajasini pasaytirish, shuningdek, iqtisodiy tizimini strategik rivojlanish maqsadlarga erishishni ta’minlashga qaratilgan tizimlashtirilgan yalpi instrumentlar, institutsional tartiblar va shart-sharoitlar to‘plami sifatida tushunilishi kerak. “Mamlakatning milliy iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashning ichki mexanizmiga, mamlakatda bozor o‘zgarishlari, islohotlarni amalga oshirish, iqtisodiyotni boshqarishning bozor va davlat dastaklari usullaridan foydalanishni uyg‘unlashtirish, strategik zahirani jamg‘arishga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirishni ko‘zlaydi” [16].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Iqtisodiy xavfsizlik bu – mamlakatni xavf va tahdidlardan himoyalanganlik bilan bog‘liq uning iqtisodiy salohiyatining izchil rivojlanishini belgilaydigan va jamiyatning barcha a’zolarining turmush farovonligini barqaror o‘sishini ta’minlaydigan iqtisodiy munosabatlardir.

Iqtisodiy xavfsizlikni har tomonlama baholash uchun obyekt miqyosiga muvofiq xavfsizlikning makroiqtisodiy, mezodarajadagi va mikrodarajadagi ko‘rsatkichlar tizimiga muvofiq darajalarga ajratish yetarli emas, chunki iqtisodiy xavfsizlik darajasiga ishlab chiqarish, ilmiy-texnikaviy, moliyaviy, ijtimoiy-demografik, ijtimoiy, oziq-ovqat va ekologik omillar ham ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun ko‘rsatkichlarning uchta umumlashtirilgan guruhini ajratib ko‘rsatish kerak: ishlab chiqarish, ijtimoiy va moliyaviy.

Institutsional tuzilmani transformatsiyasi ekzogen, endogen va kombinatsion sinergetik ta’sir orqali institutsional tuzilmalarga ta’sir etuvchi ichki va tashqi omillar ta’sirida sodir bo‘lishi mumkin.

Iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlar-bu iqtisodiy tizim va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan, shaxs, jamiyat va davlatning iqtisodiy manfaatlariga putur yetkazadigan hodisa va jarayonlardir.

Milliy iqtisodiy xavfsizlikka tahdid bu- konstitutsiyaviy huquqlar, erkinliklar, fuqarolarning munosib turmush darajasi va sifati, suverenitet va hududiy yaxlitligi, barqaror rivojlanish, davlat mudofaasi va xavfsizligiga bevosita yoki bilvosita zarar yetkazish ehtimolidir.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. "Xalq so'zi" gazetasi. 21.12. 2022-yil.
2. Davis L., North D. Institutional Change and American Economic Growth. –Cambridge, 1971. –pp. 5-6.
3. Квашницкий, В. Истоки эволюционной экономики / В. Квашницкий // Истоки: из опыта изучения экономики как структуры и процесса / [редакционная коллегия: Я.И. Кузьминов и др.]. – 2-е изд. – Москва: Изд. дом ВШЭ, 2007. – С.95.
4. Букреев В. В., Рудык Э. Н. Противодействие внешнему управлению стратегическими промышленными предприятиями России // Альтернативы. – 2019. – № 2. – С. 92-101;
5. Латов Ю. В. Российская теневая экономика в контексте национальной экономической безопасности // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2007. – Т. 5. – № 1. – С. 16-27.
6. Abulqosimov H.P. Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning nazariy jihatlari. XXI asr: fan va ta'lim masalalari" ilmiy elektron jurnali. №3, 2018-yil.
7. Ma'murov B.X. O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishning konseptual asoslari va xorij tajribasi. Iqtisodiyot va ta'lim jurnali. 2020-yil № 4. –B.44.
8. Asatullayev X.S., Mamatov A.A., Jo'rayev T.T.. Iqtisodiy xavfsizlik (Darslik). –T.: "TMI nashriyoti", 2023. B.26.
9. Karimov N., Isroilov B., Xotamov I., Xamidova F., Saydullayev Sh., Jabborov J. Iqtisodiy xavfsizlik: nazariya va amaliyot. Monografiya – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti. – T: "Ilm-fan va innovatsiya" nashriyoti. 2021 y.-152 b.
10. Mualliflar tadqiqotlari asosida tuzilgan.
11. Ханипова Е. Х. Матрица показателей экономической безопасности / Е. Х. Ханипова // Вестник экономики, права и социологии. – 2014. – №4. – С. 97-100.
12. Герасимова В. В. Институциональные ловушки современного общественного развития, обусловленные коррупционными взаимосвязями / В. В. Герасимова, Н. В. Манохина // Вестник Поволжского института управления. – 2015. – № 3 (48). – С. 4-11.
13. Буркальцева Д. Д. Модель институционализации системы обеспечения экономической безопасности (на примере Украины) / Д. Д. Буркальцева // Вестник Екатерининского института. – 2014. – № 4(28). – С. 24-30.
14. Asabayev A.S. O'zbekistonning tashqi iqtisodiy faoliyatidagi xavfsizligi: integratsiyalashuv va taxditlar. "Iqtisodiyot va ta'lim" jurnali 2022-yil №3. –B.143.
15. O'lmasov A., Vahobov A. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. TDIU.–T.: "Iqtisodiyot-moliya" nashriyoti", 2014-yil –B.312.
16. Tursunov B.O. Iqtisodiy xavfsizlik. O'quv qo'llanma. T.:"Innovatsion rivojlanish nashriyot-matba uyi" 2021-yil. – B.41.

DAVLATNING IQTISODIY XAVFSIZLIGINI TA’MINLASHNING NAZARIY JIHATLARI

Mamatov Mamajan Axmadjonovich
I.f.n., Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti dotsenti

Annotatsiya: Maqolada iqtisodiy xavfsizlik munosabatlarining institutsional asoslarini takomillashtirishning texnologik transformatsiya, raqamli iqtisodiyot, innovatsion klaster, davlat-xususiy sherikchilik va kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish kabi ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: iqtisodiy xavfsizlik, iqtisodiy xavfsizlikning institutsional asoslari, institut, texnologik transformatsiya, raqamli iqtisodiyot, innovatsion klaster, davlat -xususiy sherikchilik va kichik biznes va xususiy tadbirkorlik.

Abstract: The article develops proposals and recommendations on priority areas for improving the institutional framework of economic security relations, such as technological transformation, digital economy, innovation cluster, public-private partnership and the development of small business and private entrepreneurship.

Key words: economic security, institutional foundations of economic security, institute, technological transformation, digital economy, innovation cluster, public-private partnership, small business and private entrepreneurship.

Аннотация: В статье разрабатываются предложения и рекомендации по приоритетным направлениям совершенствования институциональной основы отношений экономической безопасности, таким как технологическая трансформация, цифровая экономика, инновационный кластер, государственно-частное партнерство и развитие малого бизнеса и частного предпринимательства.

Ключевые слова: экономическая безопасность, институциональные основы экономической безопасности, институт, технологическая трансформация, цифровая экономика, инновационный кластер, государственно-частное партнерство, малый бизнес и частное предпринимательство.

KIRISH

Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida mamlakatni barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, inflyatsiya va ishsizlik darajasini, kambag‘allik muammosini, tashqi va ichki davlat qarzining YAIMga foizdagi nisbati kabi taxdidlarning ta’sirini tadqiq etish asosida iqtisodiy xavfsizlik munosabatlarining institutsional asoslarini takomillashtirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. “Avval – inson, keyin – jamiyat va davlat” degan g‘oyani Konstitutsiyamiz va qonunlarimizga ham, kundalik hayotimizga ham chuqur singdirishimiz kerak. Hozirgi kundagi jiddiy sinovlar va bashorat qilib bo‘lmaydigan xavf-xatarlarni yengib o‘tishga qodir bo‘lgan milliy davlatchiligimiz asoslarini mustahkamlashimiz zarur” [1]. Jahon iqtisodiyotini yangi innovatsion texnologiyalarga asoslangan neoindustrial texnologik ukladga o‘tishi bilan bog‘liq raqobat kurashining keskinlashuvi sharoitida respublikada raqamlashtirish, ijtimoiylashtirish, resursli va infratuzilmali rivojlanishda tengsizlik muammolarining keskinlashuvi uning iqtisodiy xavfsizligiga nisbatan keltirib chiqarishi mumkin bo‘lgan tahdidlarning oldini olishni taqozo etmoqda. Milliy iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash uchun yuqori moslashuvchan mobillik va iqtisodiy sohada manfaatlarni himoya qilishning samarali mexanizmiga ega bo‘lgan iqtisodiy xavfsizlikning institutsional asoslarini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy tadqiqot ishlarining amalga oshirilishi dolzarb ahamiyat kasb etadi.

MUAMMONING O‘RGANILGANLIK DARAJASI

Iqtisodiy xavfsizlik munosabatlarining institutsional konsepsiyasini rivojlantirish bilan bog‘liq tadqiqotlar olib borgan xorijlik olimlar qatorida J.M.Keyns, D.Nort, A.B.Adams, E.Soto, Dj.Forrester, G.S.Bekker kabilarni keltirish mumkin.

Rossiyalik olimlardan iqtisodiy xavfsizlikning institutsional asoslarini takomillashtirish unda davlat va alohida xo‘jalik yurituvchi subyektlarning raqobatbardoshligi omili sifatida e’tirofiga asoslangan talqin V.V.Gerasimov, V.S.Zagashvili, V.V.Volchik, N.V.Seykoves, A.V.Kolosov, E.Yu.Kolesnikov, M.Ya.Kornilov, Yu.V.Latov, D.D.Burkalseva, Ye.Buxvald va boshqalarning ilmiy ishlarda tadqiq etilgan.

O‘zbekiston Respublikasida iqtisodiy xavfsizlik munosabatlarining institutsional asoslarini takomillashtirishning ilmiy-nazariy jihatlarini Abulqosimov X.P., Jo‘rayev T.T., Rasulev A.F., Rasulev T.S., Vaxobov A.V., O‘lmasov A., Tojiboyeva D., Xudoyqulov S., Tursunov B.O., Qobilov Sh.R. va boshqalarning mazkur sohaga dahldor ilmiy tadqiqot ishlarini ko‘rsatish mumkin.

D.Nopt va L.Devislapning fikpiga ko‘pa, institutsional muhit – bu asosiy siyosiy, ijtimoiy va huquqiy qoidalap majmui bo‘lib ulap ishlab chiqapish, aypboshlash va taqsimot uchun ba’zis yapatadi [2]. Dj.R. Kommons institutlarni tarixiy rivojlanishidagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni qo‘llab-quvvatlab unga ko‘ra “evolyutsion” tushunchasi “institutsional” tushunchasi bilan mazmun va ma’nosi bir xil bo‘ladi deb ta’kidlaydi [3].

Rus olimi V.V.Bukreyev, E. N. Rudikning fikpiga ko‘pa, “davlatlar o‘zlarining resurs bazasi, iqtisodiy munosabatlar tizimi va milliy iqtisodiy manfaatlar shuningdek, institutsional tuzilmaning o‘ziga xos xususiyatlari asosida milliy iqtisodiy xavfsizlikni shakllantirishning turli xil variantlarini kombinatsiyalashtiradilar [4]. Yu.V.Latov xulosasiga ko‘ra milliy iqtisodiy xavfsizlikning maqsadi milliy iqtisodiyotning samarali ishlashi uchun institutsional asosni yaratishdir (mulk huquqi kafolatini ta’minlash, qonun ustuvorligi, bitimlarning shaffofligi va boshqalar) [5] deb baho beradi.

O‘zbekistonlik iqtisodchi olimlardan professor X.P.Abulqosimov: “Ushbu fikrlarga asoslangan holda “iqtisodiy xavfsizlik” tushunchasini milliy iqtisodiyot mustaqilligi, uning barqarorligi, mustahkamligi, doimo yangilanishga va o‘z-o‘zidan takomillashib borishga qodirligini ta’minlovchi shart-sharoitlar va omillar yig‘indisi deb ta’kidlaydi [6]. B.Ma’mupovning fikpicha, “Paqamli iqtisodiyot – iqtisodiyotning tapkibiy qismlapi sifatida sun’iy aql(ong)dan foydalanish, ish japayonlapini pobotlashtipish, ishlab chiqapish japayonida tupmush mehnat xapajatlapini kamaytipish, maxsus kompyutep dastuplapi yopdamida iqtisodiy tizimlapni modellashtipish va dastupiy qobiliyatini oshipishdip” [7] deb xulosa qiladi.

Bipoq yangi sanoat inqilobini shakllanishi shapoitida milliy iqtisodiy xavfsizlik munosabatlarining institutsional asoslarini takomillashtirishning texnologik transformatsiya, raqamli iqtisodiyot, innovatsion klaster, davlat -xususiy sherikchilik va kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish kabi ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha takliflar va tavsiyalar ishlab chiqishga qapatilgan ilmiy izlanishlapni olib bopishni taqozo etilmoqda. Ushbu jihatlap ilmiy maqola mavzusining dolzapbligi va muhimligini belgilab bepadi hamda tadqiqot mavzusini tanlash uchun asos bo‘ldi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada dialektik, tizimli, integral va sinergetik yondashuvlar, iqtisodiy, mantiqiy, ilmiy abstraksiya, tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, qiyoslash, umumlashtirish, guruhlash va jadval usullaridan foydalaniladi.

ASOSIY TAHLIL VA NATIJALAR

Bugungi kunda davlatning iqtisodiy rivojlanishi ko‘plab shart-sharoitlar va omillar bilan belgilanadi. Davlatning iqtisodiy tizimi jahon xo‘jalik tizimining bir qismi bo‘lganligi sababli nafaqat milliy, balki global muammolar ta’sirini o‘zida sezmoqda. Fan-texnika taraqqiyoti ta’sirida texnologik uklad transformatsiyasi iqtisodiy tizimning shakllanishiga global ta’sir ko‘rsatmoqda. Har qanday davlatning iqtisodiyoti ochiq bo‘lishiga qaramay, u jahon iqtisodiyotining ajralmas qismi bo‘lganligi sababli, bunday sharoitda milliy iqtisodiy xavfsizlik muammosi faqat dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Jahon sanoatida texnologiyalarning hayotiy siklini qisqarishida namoyon bo‘ladigan ilmiy va texnologik rivojlanishning global tendensiyalari, ilmiy bilimlarni jamg‘arish sur’ati, yuqori fan sig‘imli texnologiyalarning tarqalish tamoyillari hamda institutsional muhitdagi o‘zgarishlar xom-ashyo eksport modeliga asoslangan iqtisodiyotning institutsional tarkibiy tuzilmasini takomillashtirishni dolzarb qilib kun taptibiga qo‘ymoqda. McKinsey Global Institute” kompaniyasi keyingi o‘n yil ichida iqtisodiyotning odatiy tapkibiy tuzilmasini tubdan o‘zgaptipadigan eng katta salohiyatga ega bo‘lgan o‘n ikkita iqtisodiyotni poptlatuvchi texnologiyalap peytingini e’lon qildi. Ulapning eng yaxshi uchtasiga mobil intepnet, aqliy mehnatni avtomatlashtipishning yangi usullapi va buyumlap intepneti bo‘lib, yalpi iqtisodiy salohiyati yiliga 11,6-23,7 tpln dollapni tashkil etadi [8]. Konvepgent texnologiyalap texnologik innovatsiyalapni integpallash xususiyatiga ega bo‘lib, ulap yangi texnologik ukladda tobopa muhim ahamiyat kasb etmoqda. Konvepgent texnologiyalap nano-bio -axbopot-kognitiv fanlapni va texnologiyalapni o‘zapo bip-bipiga kipishishi va bip-bipini to‘ldipishi natijasida sinepgetik samapa sifatida tavsiflanishi mumkin. Natijada iqtisodiy tizimni ilmiy va texnologik tapaqqiyotning tubdan yangi bosqichiga olib kelishi mumkin bo‘lgan sinepgetik ta’sipdip. O‘zapo bu gupuhlap texnologiyalapni bip-bipiga ta’sipi NBIC-konvepgensiya deyiladi.

NBIC konvepgensiya ikki asosiy jihatlapi bilan ajralib turadi. Bipinchidan, texnologik innovatsiyalapning paydo bo‘lishi va nanotexnologik miqyosda tadqiqotlap va pivojlanishning sinepgetik integpatsiyasi tufayli butun insoniyat sivilizatsiyasining pivojlanish mexanizmini tpansfopmatsiyasini to‘la o‘z ichiga oladi. Ikkinchidan, texnologik o‘zgapishlapning mumkin bo‘lgan oqibatlapi, ya’ni insonni o‘zini o‘zgaptipish, takomillashtipish, uning

faoliyat doipasini va imkoniyatlapini kengaytipishga qapatilgan. Shu munosabat bilan O‘zbekistonda neoindustrial yondashuv katta e’tibor qaratilmoqda. Neoindustrial yondashuv xam, xom-ashyoga sektoriga qaramlikni bartaraf etishni, yuqori texnologiyalarni rivojlantirishni nazarda tutadi. “Industrial jamiyatdan postindustrial jamiyatga o‘tish, jamiyat hayotida tub o‘zgarishlar bilan bog‘liq bo‘lib, unda innovatsiyalarni keng joriy etishga asoslangan yangi iqtisodiy tizim modeliga o‘tish bilan amalga oshmoqda” [9]. Texnologik rivojlanish jarayonlari va iqtisodiy xavfsizlikning institutsional asoslarining transformatsiyasi o‘zaro bog‘liq bo‘lib: ilmiy va texnologik rivojlanishning yuqori sur’atlari, tegishli institutsional shart-sharoitlarni ta’lab qiladi. Shu bilan birga, yangi texnologik ukladni shakllantirish vositasi vazifasini bajaruvchi institutsional tuzilma ayni paytda uning elementi xamdir. Rus olimi Ye.Yasin tomonidan ta’kidlanganidek “agar institutsional tizim yaxshi yo‘lga qo‘yilgan va bozor munosabatlarini (mulk huquqi, raqobat, kontraktni himoya qilish) muvaffaqiyatli qo‘llab-quvvatlasa, texnologik modernizatsiya xech qanday to‘siqlarsiz amalga oshadi, intensiv innovatsiyalar oqimi shakllanadi, iqtisodiyot jonlanadi [10].

Yangi iqtisodiy munosabatlar tizimida institutsional tuzilmaning transformatsiya jarayonini O‘zbekistonlik olimlari tomonidan ham keng tadqiq etilgan. Jumladan, D.Tojiboyevaning fikricha, “Raqamli iqtisodiyot faqatgina insonning intellektual salohiyati tufayligina emas, balki institutsional muhit yaratilishi, bu muhitning biznes va iste’molchilar amaliyoti, iqtisodiy agentlarning axborot va kommunikatsion komponentlar bilan ta’minlanishining shakli, usullarini o‘zgartirishiga ta’sir ko‘rsatishi ham muhim o‘rin tutadi [11]. Bu jihatdan raqamli iqtisodiyotga yondashish muhim ahamiyatga ega bo‘lib, unga berilgan ta’riflarda aks etadi. Muhimi raqamli iqtisodiyot yangi institutsional muhitni yaratilishiga olib keladiki, u raqobatbardoshlikni ta’minlash uchun mahsulot ishlab chiqarish sifatining yaxshilanishi va narxining ommabop bo‘lishi, muvofiq ravishda infratuzilmani barpo etishga olib keladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2020-yil 28-apreldagi PQ-4699-son qaroriga ko‘ra, 2020–2022-yillarda jami 268 ta loyihalarni amalga oshirish rejalashtirilgan [12]. Raqamli iqtisodiyotga o‘tish sharoitida O‘zbekiston iqtisodiyotining institutsional tarkibiy tuzilmasini takomillashtirish vektorlarini aniqlash uchun transformatsiyaga ta’sir etuvchi shart-sharoit va omillarning hozirgi darajasini baholash zarur. Rasmiy institutlarning rivojlanish darajasini aks ettiruvchi ko‘pgina indekslarda O‘zbekistonning ko‘rsatkichlari ancha pastligi amalga oshirilayotgan islohotlarning qonunchilik bazasini shakllanmaganligiga bog‘liq. Qonunchilik doirasidagi bo‘shliqlar, byurokratiya, mulkiy huquqlarni zaif himoya qilish, sud tizimining nomukammalligi, jiddiy korrupsiya komponentlari O‘zbekiston Respublikasining institutsional muhitiga xos bo‘lgan transformatsion o‘zgarishlar jarayonini murakkablashtiradi.

O‘zbekiston iqtisodiyotining hozirgi tarkibiy tuzilishi ikki omilni natijasida zaruriy o‘zgarishlarning mohiyatini belgilaydi: yangi yuqori texnologiyali tarmoqlarni yaratish va yangi texnologiyalar asosida an’anaviy tarmoqlarni modernizatsiya qilish, sifat o‘zgarishlari bilan birga ilmiy, texnologik, iqtisodiy, ijtimoiy va institutsional sohalarda islohotlarni amalga oshirish. Shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, davlat sanoat siyosatining asosiy vazifasi sifatida samarali institutsional tuzilmani shakllantirishdir.

O‘zbekiston Respublikasida iqtisodiy xavfsizlik munosabatlarining institutsional asoslarini takomillashtirishning ustuvor yo‘nalishlaridan biri bu ilm-fan, biznes va davlatning muvaffaqiyatli hamkorligi shakllaridan biri bo‘lgan innovatsion klasterlarni yaratishdir. Bunday vosita turli sohalarda ijtimoiy ahamiyatga ega ilmiy loyihalarni amalga oshirish uchun ilm-fan, davlat va biznesning tashkiliy uyushmasini tuzishni o‘z ichiga oladi. Shuni ham ta’kidlash kerakki, innovatsion sohada davlat, biznes va ilm fan o‘rtasidagi munosabatlar sheriklik, teng huquqli bo‘lishi, umumiy maqsadlarga ega bo‘lishi, uch tomonning birgalikdagi sa’y-harakatlari bilan moliyalashtirilishi kerak hamda olinadigan xavf va natijalar teng taqsimlanishi kerak. Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni ta’kidlash o‘rinliki, innovatsion klasterlar O‘zbekistonning keyingi rivojlanishida muhim omil hisoblanadi. Chunki bu uslub tadqiqotni moliyalashtirish hisobiga katta daromad olinishini ta’minlaydi va natijalarni tijoratlashtirish masalalarini muvaffaqiyatli hal qilishga katta imkoniyatlar yaratadi.

Innovatsion klaster modeli iqtisodiyotni institutsional takomillashtirishda ma’lum sifat ko‘psatkichlari bilan ham ajralib turadi. Bularga, birinchidan, klaster a’zolarining o‘zaro ta’siri darajasi bilan tavsiflangan klaster bog‘lanishi, shuningdek, ularning zarur resurslardan foydalanish imkoniyatlari kiradi. Ikkinchidan, innovatsion klaster modelining o‘ziga xos xususiyati bu sinergetik samaradir. Bu elementlarning innovatsion imkoniyatlar yig‘indisi bilan aniqlanadigan va klaster elementlarining o‘zaro sinergetik ta’siriga miqdoriy baho beradigan ajralmas xususiyatdir. Shuningdek, innovatsion klaster modelining asosini uning yadrosi hisoblanmish uyushmalar (korxonalar) va o‘sish zaxiralari tashkil etadi. Mazkur korxonalar klaster faoliyati natijalariga asosiy hissa qo‘shadi. O‘sish zaxiralari esa zarurat tug‘ilganda klasterning innovatsion jarayonlarini tashkil etishdagi kamchiliklarni bartaraf eta oladi va butun innovatsion tizimning takomillashuvi va strategik rivojlanishi buyicha choralarni belgilaydi. Innovatsion klasterlar faoliyatining yakuniy natijasi butunlay yangi texnologiyali tarmoqlar va mahsulotlardir.

O‘zbekistonda milliy iqtisodiyotni institutsional takomillashtirishning keyingi ustuvor yo‘nalishlaridan biri bu davlat sektori tomonidan ishlab chiqariladigan va taqdim qilinadigan xizmatlarni xususiy sektorga uzoq mud-

datli taqdim qilinishini ta’minlash (ba’zan 30-yilgacha), tavakalchiliklarni xususiy investorga o‘tkazish, davlat va mahalliy tuzilmalar bilan huquqiy shaxslarning ko‘p qirrali uzoq muddatli shartnoma shakllarini amalga oshirish shakli bo‘lgan davlat-xususiy sherikligi (DXSH) bo‘lib hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasida DXSH nisbatan yangi soha bo‘lishiga qaramasdan, qisqa muddatlarda o‘ziga xos milliy tizim va yagona siyosat yo‘lga qo‘yilishiga erishildi. O‘zbekiston Respublikasining “Davlat-xususiy sheriklik to‘g‘risida”gi Qonuni [13]. qabul qilinishi va Davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish Agentligining tashkil etilishi buning yorqin ifodasidir. Yangi O‘zbekiston strategiyasiga ko‘ra iqtisodiy taraqqiyotda uzoq muddatli strategik rejalashtirish va davlat budjeti xarajatlarini prognozlashtirish DXSH ishtirokchilari uchun loyiha xarajatlarini to‘g‘ri rejalashtipishga imkon yaratmoqda. Bu omil boshqa investitsiyaviy faoliyat turlarining muhim omili bo‘lgani kabi DXSH loyihalarini amalga oshirishda, aytish mumkinki, hal qiluvchi o‘rinda turadi. Chunki, investorlar uchun ma’lumotlar to‘liqligi, oshkoraligi va haqqoniyligi bozorni chuqur o‘rganishga va turli yo‘qotishlarning oldini olishga xizmat qiladi.

1-rasm: Davlat xususiy sheriklikning afzalliklari [14]

DXSH mexanizmlari takomillashib borishi sohada ijtimoiy yoki infratuzilmaviy loyihalarni amalga oshirish bilan bog‘liq ana’anaviy yo‘nalishlar bilan innovatsion loyihalar ham faollashib bordi. Xususan, DXSH tizimi orqali innovatsion infratuzilmani rivojlantirish, biznes-inkubatorlari, texnoparklar va texnopolislar barpo etish yangi yo‘nalish sifatida qo‘llanilmoqda. DXSH o‘zining bir qator afzalliklari bilan ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni yanada rag‘batlantirgan holda, iqtisodiyotda investitsiyalar oqimini kengaytiradi, bo‘sh turgan resurslarni faollashtiradi, davlat va xususiy sektorlar o‘rtasida o‘zaro muvozanatlashgan manfaatdorlikni ta’minlaydi va eng asosiysi, jamiyatdagi qator ijtimoiy va infratuzilmaviy muammolarni bartaraf etishga turtki bo‘ladi. DXSH tizimi samarasi o‘laroq, ham davlat, ham biznes, ham jamiyat bundan naf ko‘radi. Shu bilan birga, ushbu tizim boshqa iqtisodiy jarayonlar singari o‘ziga xos xususiyatlar, qonuniyatlar va tavakalchiliklarga ega bo‘lib, uning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi chuqur malaka, professional tajriba, barqaror iqtisodiy salohiyat singari bir nechta omillardan samarali foydalanishni talab etadi.

Iqtisodiy xavfsizlik munosabatlarining institutsional asoslarini takomillashtirishning ustuvor yo‘nalishlaridan ya’na bir yo‘nalishi bu iqtisodiy rivojlanish muammolarini yengish imkonini beruvchi kichik biznes tuzilmalarini rivojlantirishdir. Zamonaviy kichik korxonalar yuqori sifatli mahsulotlarni yaratishga va ma’lum bir mamlakatning talabini to‘la qoplashga qodir. Hozirgi vaqtda O‘zbekiston Respublikasida kichik biznes tuzilmalari ham innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarishga qaratilgan bo‘lib, bu O‘zbekiston iqtisodiyotining yangi yuqori rivojlanish darajasiga ko‘tarilishiga yordam beradi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni iqtisodiyotdagi o‘rni va uni rivojlantirishning obyektiv zaruriyati quyidagilar orqali izohlanadi: birinchidan, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik jahon iqtisodiyotining tarkibini tashkil etuvchi asosiy tarmoqlardan biridir, mazkur sohaning taraqqiy etishi mamlakatda iqtisodiy faollikni ta’minlashga bevosita ta’sir qiladi. Bundan tashqari ichki bozorning sifatli iste’mol tovarlari bilan to‘ldirilishi, tashqi iqtisodiy faoliyatning o‘sishi va aholining samarali bandligini ta’minlash va uning real daromadlarini ko‘paytirish masalalarining yechimi ham mazkur tarmoqning rivojlanishiga bog‘liq. Ikkinchidan, globallashuv va iqtisodiyotning integratsiyalashuvi jarayonida jahon bozorida raqobatning tobora kuchayib borishi sharoitida aynan kichik biznes yirik ishlab chiqaruvchilarga nisbatan kam mablag‘ sarfini talab qilishi, harakatchanligi va bozor kon’yunkturasining o‘zgaruvchan talablariga tezda moslasha olish, ishlab chiqarish quvvatlarini modernizatsiya qilish kabi imkoniyatlarga egadir [15].

Iqtisodchi olim P.Z.Xoshimov o‘zining ilmiy qarashlarida tadbirkorlik faoliyati xavfsizligi deganda, tadbirkorlik faoliyati subyekti amal qilishining barcha bosqichlarida, birinchi navbatda, iqtisodiy, huquqiy va boshqa salbiy oqibatlarga olib keluvchi ichki va tashqi tahdidlardan muhofaza qilinganligini tushunish lozim” deya ta’rif keltirgan[16]. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iqtisodiy xavfsizligi, barcha mulklarning maqbul nisbatiga asoslanib, subyektning barqaror faoliyat olib borishga, qiyinchiliklar va tahdidlarga munosib javob berishga, rivojlanish va takomillashtirish imkonini beradi. Subyektning maqsad va vazifalari tadbirkorlikning iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashning ustuvor yo‘nalishlarini yarata olish imkoniyatini ta’minlaydi. Shuningdek, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashning quyidagi asosiy funksional komponentlarini baholash orqali aniqlash mumkin deb hisoblaymiz:

- funksional komponentlarga omillarning sezilarli ta’sir ko‘rsatishi;
- iqtisodiy xavfsizlikning funksional komponentlarini ta’minlashga ta’sir etuvchi asosiy jarayonlarning ta’sirini aniqlanishi;
- iqtisodiy xavfsizlikning funksional komponentlarini ta’minlashda iqtisodiy ko‘rsatkichlarni aniqlanishi.

Bizningcha to‘liq iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashda xo‘jalik yurituvchi subyektlarning ichki resurslardan to‘liq va samarali foydalanish orqali erishish mumkin bo‘ladi. Bunda resurslarning barcha darajalarida boshqaruvni samarali tashkil etish va moliyaviy tizimlardan oqilona foydalanishni talab etilishi kerak. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iqtisodiy xavfsizligining holatiga bevosita ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan tahdidlarning har biri moddiy, ma’naviy va moliyaviy zararni keltirib chiqaradi. Aniqlangan tahdidni kamaytirish va oldini olish bo‘yicha amalga oshirilayotgan chora va tadbirlar uning minimal darajagacha kamaytirish imkonini yaratadi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikda iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash samaradorligini oshirishda o‘nta funksional tarkibiy qismdan: moliyaviy, intellektual, kadrlar, texnologik, huquqiy, kuch, axborot va ekologik tahdidlarni bartaraf etishga har tomonlama yondashuvni talab qilinishi kerak. Mazkur omillar xo‘jalik yurituvchi subyektlarda iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashda va sohada barqarorlik, xavfsizlik va moliyaviy qudratga ega bo‘lishni ta’minlaydi. Biznes yurituvchi subyektlarning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlarni zararsizlantirishning asosiy strategik yo‘nalishlarini belgilash orqali subyektning taxdidlardan himoya qilish chora-tadbirlarni amalga oshirish mumkin (1. jadvalga qarang).

1-jadval: Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikda iqtisodiy xavfsizlik samaradorligini oshirishda tahditlarni zararsizlantirishdagi asosiy strategik yo‘nalishlar [17]

№	Yo‘nalish	№	Yo‘nalish
1.	Ichki va tashqi tahditlarni o‘z vaqtida aniqlash bilan muntazam monitoring olib borish	6.	Texnik va texnologik xavfsizlikni ta’minlash
2.	Prognozlash, rejalashtirish va barqarorlikni ta’minlashda to‘liq iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash bo‘yicha bo‘yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish	7.	Axborot xavfsizligiga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash va ularni oldini olish choralarini ko‘rish
3.	Xo‘jalik yurituvchi subyektning moliyaviy xavfsizlikko‘rsatkichlarining miqdoriy va sifat qiymatlarini hisoblash hamda axborot sohasidagi tahdit va xavflar salohiyatini aniqlash	8.	Hujjatlarni yuritishni tartibga solish va uni saqlash choralarini ko‘rib borish
4.	Xo‘jalik yurituvchi subyektning tijorat sirini tashkil etuvchi ma’lumotlarni nazorat qilish	9.	Boshqaruvda samarali qaror qabul qilish, rag‘batlantirish choralarini ko‘rib borish
5.	Profilaktik chora-tadbirlarni amalga oshirish	10.	Kompaniya rahbariyati va xodimlarning jismoniya himoyasini ta’minlash

Umuman olganda iqtisodiy xavfsizlik tizimi va uning samarali faoliyatiga ko‘maklashuvchi chora-tadbirlarni doimiy ravishda yangilash va qayta ko‘rib chiqishni talab etilishi kerak. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarda iqtisodiy xavfsizlik choralarini samarali amalga oshirish uchun iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash maqsadida bir vaqtning o‘zida nazorat va muvofiqlashtiruvchi vazifalarni bajarishi lozim. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoli-

yatida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash samaradorligini oshirishda taxdidlarni tasniflash va tasniflar asosida iqtisodiy xavfsizlikni baholash hamda kichik tadbirkorlik subyektlarida ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish tizimlarini samaradorligini oshirishga erishiladi.

O'zbekiston Respublikasida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish borasidagi islohotlar natijasida yalpi ichki mahsulotda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ulushi 2016-yildagi 66,8 foizdan bugungi kunda 51,8 foizga pasaydi. Kamayishining asosiy sababi, yirik tadbirkorlik subyektlarida qo'shilgan qiymat hajmining oshishi bilan ifodalanadi. Ushbu sohada jami sanoat mahsulotlarining to'rtdan bir qismi, qishloq xo'jaligi mahsulotlarining 98,1 foizi ishlab chiqarilmoqda. Ish bilan band jami aholimizning 74 foizdan ortig'i mazkur tarmoqda mehnat qilmoqda. 2022-yilda iqtisodiyot tarmoqlarida kichik tadbirkorlik (biznes)ning sanoatdagi ulushi 25,9%, qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi – 97,0%, qurilishda – 72,4%, eksportda – 29,5 %, importda – 49,4 % va xizmatlar sohasidagi – 51,5 % ulushi aniq ko'rsatilgan.

2-jadval: Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni iqtisodiyot tarmoqlaridagi ulushi dinamikasi [18]

№	Ko'rsatkichlar	2016-y.	2017-y.	2018-y.	2019-y.	2020-y.	2021-y.	2022-y.
1.	YAIM	66,8	65,3	62,4	56,0	55,7	54,9	51,8
2.	Sanoat	45,3	41,2	37,4	25,8	27,9	27,0	25,9
3.	Qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi	98,6	98,5	98,3	97,9	96,7	96,0	95,3
4.	Xizmatlar sohasi	58,2	58,3	56,0	53,2	51,8	51,7	48,4
5.	Qurilish	66,9	64,8	73,2	75,8	72,5	72,4	72,4
6.	Eksport	26,0	22,0	27,2	27,0	20,5	22,3	29,5
7.	Import	46,8	53,6	56,2	61,6	51,7	48,7	49,4
6.	Bandlik	78,2	78,0	76,3	76,2	74,5	74,4	74,4

Jahon amaliyotida iqtisodiy rivojlanishning yuqori sur'atlariga erishgan dunyoning birorta ham davlati iqtisodiy o'sishga qaratilgan siyosatni amalga oshirishda kichik biznes tuzilmalarining ahamiyatini kamaytirgani yo'q. Kichik biznes tuzilmalari har qanday iqtisodiyotni rivojlantirish uchun muhim ahamiyatga ega, yirik va o'rta korxonalar bilan taqqoslaganda, ular makroiqtisodiy vaziyatning o'zgarishiga osonroq moslashadi, bu esa ma'lum bir mintaqadan ishchi kuchi oqimini kamaytirishga yordam beradi.

Bugungi kunda kichik biznes tuzilmalari tobora ko'proq iste'molchilar ehtiyojlariga yo'naltirilgan, turli xil tovarlar va xizmatlar ishlab chiqaradi, dinamik rivojlanishi va individual ishlab chiqarish tavsifi bilan ajralib turadi. Bir qator iqtisodchilar kichik biznes tuzilmalarini bozorlarga raqobatni olib kiruvchi deb hisoblashadi, chunki bozorlarda qancha kichik korxonalar mavjud bo'lsa, ularning monopollashuv darajasi shunchalik past bo'ladi. Shu bilan birga, yirik biznes, qoida tariqasida, bozorni monopollashtirishga va raqobat mexanizmini cheklashga qaratilgan.

Kichik biznes tuzilmalari ham mamlakat ichida, ham xorijda amalga oshirilayotgan innovatsion jarayonlarning ajralmas ishtirokchilari hisoblanadi. Kichik korxonalar yuqori darajada harakatchan va innovatsiyalarga tez moslashadi, bu esa ularga o'rta va yirik korxonalarga qaraganda ancha qisqa vaqt ichida innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarishni o'zlashtirish imkonini beradi. Shu bilan birga, kichik korxonalar o'rta va yirik korxonalarga nisbatan bozorda eng zaif hisoblanadi, chunki ular katta kapitalga ega emas. Bu holat kichik biznesni rivojlantirishni faol davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashni nazarda tutadi.

Davlat kichik biznes tuzilmalarining rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi hamda barcha xo'jalik subyektlari uchun umumiy "o'yin qoidalari"ni shakllantiradi. Bundan tashqari, tadbirkorlik tuzilmalari va davlatning o'zaro hamkorligi, davlat funksiyalarining bir qismini tadbirkorlik tuzilmalariga, masalan, davlat-xususiy sheriklik doirasida "topshirish" imkonini beradi.

Inqiroz hodisalari sharoitida biznes tuzilmalarining iqtisodiy xavfsizligi muammosi dolzarb bo'lib bormoqda. Tadbirkorlik tuzilmalariga yuklatilgan soliqlarning yuqori darajasi, korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar, aholining xarid qobiliyatining pasayishi – bularning barchasi davlatning iqtisodiy xavfsizligi darajasiga ta'sir qiladi. Tadbirkorlik tuzilmalarini rivojlantirishda barqarorlikning yo'qligi davlatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda [19]. Raqobatbardosh iqtisodiyotni shakllantirish hamda tadbirkorlik tuzilmalarining ehtiyojlariga javob beradigan rivojlantirishga yo'naltirilgan tegishli institutsional muhitning mavjudligi milliy iqtisodiy xavfsizlikni institutsional ta'minlashga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Davlat iqtisodiy tizimining innovatsionlik darajasi institutsional muhitning sifatiga ham bog'liq.

Xulosa sifatida institutsional tuzilmani transformatsiyasi ekzogen, endogen omillar va kombinatsion omillar ta'sirida sodir bo'ladi. Raqamli iqtisodiyotga o'tish sharoitida real institutlarning vertual shaklga ega bo'lish tendensiyasini qayd etish mumkin. O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy xavfsizlik munosabatlarining institutsional asoslarini takomillashtipishning ustuvor yo'nalishlariga bu innovatsion texnologiyalar, inson kapitali, raqamli iqtisodiyot, ilm-fan, biznes va davlatning muvaffaqiyatli hamkorligi shakllaridan biri bo'lgan innovatsion klas-

terlar, tavakalchiliklarni xususiy investorga o‘tkazish, davlat va mahalliy tuzilmalar bilan huquqiy shaxslarning ko‘p qirrali uzoq muddatli shartnoma shakllarini amalga oshirish shakli bo‘lgan davlat-xususiy sherikligi (DXSH) hamda kichik biznes tuzilmalari nafaqat alohida mintaqaning, balki butun davlatning rivojlanishi uchun iqtisodiy asos bo‘lib hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Iqtisodiy xavfsizlik munosabatlarining institutsional asosi – bu barqaror, samarali iqtisodiy rivojlanishni ta’minlash mexanizmlarini tizimlashtiradi va davlat boshqaruvida iqtisodiy munosabatlar ishtirokchilarining har birining manfa’atlarini mutanosibligini ta’minlaydigan tamoyillarni joriy etuvchi o‘zaro bog‘liq bo‘lgan rasmiy va norasmiy institutlar to‘plamidir.

Institutsional tuzilmani transformatsiyasi ekzogen, endogen omillar va kombinatsion omillar ta’sirida sodir bo‘ladi. Raqamli iqtisodiyotga o‘tish sharoitida real institutlarning vertual shaklga ega bo‘lish tendensiyasini qayd etish mumkin.

Iqtisodiy xavfsizlik munosabatlarining institutsional asoslarini takomillashtirish yo‘nalishlariga – bu innovatsion texnologiyalar, inson kapitali, raqamli iqtisodiyot, ilm-fan, biznes va davlatning muvaffaqiyatli hamkorligi shakllaridan biri bo‘lgan innovatsion klasterlar, davlat-xususiy sherikligi (DXSH) hamda kichik biznes tuzilmalari bo‘lib hisoblanadi.

Davlatning iqtisodiy xavfsizlik sohasidagi institutsional tizimini quyidagi yo‘nalishlarda takomillashtirish maqsadga muvofiq:

- barqaror va raqobatbardosh iqtisodiy rivojlanishni ta’minlash;
- iqtisodiy agentlarning turli xil manfaatlarini amaliyotga joriy etish;
- jahon iqtisodiy jarayonlarining yuqori darajadagi o‘zgaruvchanligi sharoitida davlatning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlardan himoya qilish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. “Xalq so‘zi” gazetasi 21.12. 2022-yil.
2. Davis L., North D. Institutional Change and American Economic Growth. –Cambridge, 1971. –pp. 5-6.
3. Квашницкий, В. Истоки эволюционной экономики / В. Квашницкий // Истоки: из опыта изучения экономики как структуры и процесса / [редакционная коллегия: Я.И. Кузьминов и др.]. – 2-е изд. – Москва: Изд. дом ВШЭ, 2007. – С.95.
4. Букреев В. В., Рудык Э. Н. Противодействие внешнему управлению стратегическими промышленными предприятиями России // Альтернативы. – 2019. – № 2. – С. 92-101;
5. Латов Ю. В. Российская теневая экономика в контексте национальной экономической безопасности // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2007. – Т. 5. – № 1. – С. 16-27.
6. Абулқосимов Ҳ.П. Мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлашнинг назарий жиҳатлари. XXI аср: фан ва таълим масалалари” илмий электрон журнали. №3, 2018 йил.
7. Маъмуров Б.Х. Ўзбекистонда рақамли иқтисодиётни ривожлантиришнинг концептуал асослари ва хориж тажрибаси. Иқтисодиёт ва таълим журнали. 2020 йил № 4. –Б.44.
8. Disruptive technologies: Advances that will transform life, business and the global economy. McKinsey&Company – URL: http: //www.mckinsey.
9. Mamatov A.A., Jo‘rayev T.T. Klasterlarni tashkil etish va ularning faoliyatini yo‘lga qo‘yishning xorij tajribasi. “XXI asr: fan va ta’lim masalalari” elektron jurnali. №1, 2020. –B.12.
10. Ясин Е. Институциональные ограничения модернизации, или приживется ли демократия в России? // Вопросы экономики. –2011. –№11. –С. 5.
11. Tojiboyeva D. Raqamli iqtisodiyot institutsional nazariyaning yangi yo‘nalishi sifatida. “Iqtisod va moliya” jurnali 2021, №1. –B. 95.
12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2020-yil 28-apreldagi PQ-4699-son qarori.
13. “Davlat-xususiy sheriklik to‘g‘risida” O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. https://lex.uz/docs/.
14. Muallif tadqiqotlari asosida tuzilgan.
15. Maxmudov Jasurbek. Innovatsion iqtisodiyot sharoitida kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirishning obyektiv ahamiyati. Iqtisodiyot va ta’lim, 2021-yil, 6-son. -B. 137.
16. Xoshimov P.Z.. Tadbirkorlikning iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash konsepsiyasi va tizimi. “Iqtisod va moliya” ilmiy jurnali-T.: 2015/11. 24-b.
17. Muallif tadqiqotlari asosida tuzilgan
18. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma’lumotlari.
19. Развадовская Ю. В. Институциональное обеспечение развития отраслей нового этапа технико-экономического развития в условиях решоринга промышленного производства: опыт государственных промышленных корпораций / Ю. В. Развадовская, А. В. Бабикова, А. В. Ханина, И. К. Шевченко // Инженерный вестник Дона. – 2015. –№ 2. Ч.2.

PAXTA-TO‘QIMACHILIK KLASTERLARI EKSPORT FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHNING XORIJ TAJRIBASI

Mansurov Saidxo‘ja Kamalovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada rivojlangan mamlakatlarning sanoat tarmoqlarini klasterlashtirish bilan bog‘liq jarayonlarning shakllanishi, ishlab chiqarish va mahsulot raqobatbardoshlik ko‘rsatkichlari hamda eksport salohiyati bilan bog‘liq omillar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: tayyor mahsulotlar, to‘qimachilik klasterlari, eksport salohiyati, xom ashyo, raqobat, brend, to‘qimachilik sanoati, sanoat mahsulotlari, eksport hajmi, imtiyozlar, sanoat okrugi, bojxona boji, texnologik uskuna, GSP+.

Abstract: This article analyzes factors associated with the formation of processes associated with the clustering of industrial sectors in developed countries, indicators of competitiveness of production and products, and export potential.

Key words: Finished products, textile clusters, export potential, raw materials, competiton, brand, textile industry, industrial products, export volume, benefits, industrial area, customs duty, technological equipment, GSP+.

Аннотация: В данной статье анализирован факторы, связанные с формированием процессов, связанных с кластеризацией отраслей промышленности развитых стран, показателей конкурентоспособности производства и продукции, экспортного потенциала.

Ключевые слова: Готовая продукция, текстильные кластеры, экспортный потенциал, сырье, конкуренция, бренд, текстильная промышленность, промышленная продукция, объем экспорта, льготы, промышленный район, таможенная пошлина, технологическое оборудование, ГСП+.

KIRISH

Bugungi kunda rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarning sanoat korxonalari bir tizimli integratsiyalashgan usullarini targ‘ib qilib, qo‘shimcha qiymat zanjirini tashkil qilgan holda raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarib, ularni jahon bozorlariga yetkazib berilishini taminlab kelishmoqda. Bu usul klasterlashtirish usuli bo‘lib, unda bir yo‘nalishdagi boshqa korxonalarning faoliyatlari birlashishlari natijasida ishlab chiqilgan raqobatbardosh mahsulotlar ichki va tashqi bozorlarga yetkazib berilmoqda. Korxonalarni klasterlashtirish mahsulotlarning raqobatbardosh ko‘rsatkichlarini rivojlanishi bilan birgalikda tayyor mahsulotlarni tashqi faoliyat samaradorligi va uning diversifikatsiya ko‘rsatkichlariga tasir qiladi. Rivojlangan davlatlarda innovatsion iqtisodiyotni boshqarishda klasterlardan foydalanish bo‘yicha tajribalar to‘plangan.

Sanoat tarmoqlarini klasterlashtirish bilan bog‘liq harakatlar Avstriya, Xitoy, AQSH, Daniya, Fransiya, Italiya, Finlyandiya, Hindiston va boshqa mamlakatlarda rivojlangan. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, so‘nggi 15-20-yil mobaynida klasterlarni tashkil etish borasida katta ishlar amalga oshirilgan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

To‘qimachilik klasterlarning iqtisodiy va eksport salohiyatini oshirishda olimlarning bir qancha takliflari ilgari surilgan. Mahalliy olimlarimizdan A.Soliyev va Z.Xakimovlar maqolalarida “Klaster nazariyasi va uni amaliyotda qo‘llayotgan mamlakatlar tajribasidan Namangan viloyatida foydalanish imkoniyatlari” keltirilgan [1]. Ushbu olimlarning aynan ushbu hududni tanlanishiga viloyatning tayyor mahsulot ishlab chiqarish hajmi yuqoriligidadir. A.Sh.Bekmurodov va Yang Song Be “O‘zbekiston to‘qimachilik sanoati strategiyasini rivojlantirishda klaster yondashuvi” [2] deb nomlangan monografiyasida klaster mohiyati va ularning raqobatbardoshligi, xorijiy mamlakatlar, kompaniyalar va mahsulotlar kesimida erishilgan natijalar misollar orqali ko‘rsatib berilgan.

Amerika olimlari M.Porter “Raqobat uslunligi nazariyasi” [3], M.Enrayt, S.Rezenfeld, P.Maskell va M.Lorensenlar “mintaqaviy klasterlar konsepsiyasi” [4], A.Marshall “Sanoat hududlar nazariyasi” [5], P.Bekatin

“Italyan sanoat ogruglari nazariyalari”ni ilgari surishgan [6]. T.Kononing fikriga ko‘ra, korxonani ishlab chiqargan mahsulot turi faqat bir turdagi mahsulot bilan cheklangan bo‘lsa, bunday korxona boshqa turdagi mahsulot ishlab chiqarishdan cheklanganligi sababli, yagona ixtisoslashgan korxona deb tarif bergan. Aksincha, agar har xil turdagi mahsulot ishlab chiqarilgan bo‘lsa, bunday korxona diversifikatsiyalashgan korxona hisoblanadi. Bozor munosabatlari shakllanishiga qarab korxona diversifikatsiyalanishiga yoki bir turdagi mahsulot ishlab chiqarish bilan cheklanadi [7]. R.Pits va X.Xopkins tarifida biroz boshqacha jihatga amal qilinib, diversifikatsiyani bir vaqtning o‘zida bir nechta biznes turlarini yuritish sifatida belgilaydilar.[8] Yuqorida qayd etilgan xorij olimlarning nazariyalarida klasterlar bu raqobat ustunligini amalga oshirishda yuqori samara hisoblanib ta’lim, fan, texnologik, iqtisodiy va boshqa xizmat ko‘rsatuvchi subyektlar faoliyati bilan uyg‘unlashgan tizimi ekanligi takidlanadi.

Klasterlar bilan bog‘liq jarayonlar va hududlarni rivojlantirishda Rossiya olimlari Yu.S.Artomonova, B.B.Xurustalev [9] tomonidan o‘rganilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Izlanish davomida iqtisodiy, statistik, qiyosiy tahlil, xronologik kuzatish usullardan foydalanildi. Shuningdek, mahalliy va xorijiy olimlarning mavzu dorasida chop etilgan ilmiy ishlaridan ham foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Jahon savdo tashkiloti malumotlariga tayanib, 2021-yilda to‘qimachilik mahsulotlarining umumiy eksport hajmi 548,8 milliard dollarni tashkil etib, 2020-yilga nisbatan o‘sish surati 21,9% tashkil qildi [10]. Unda yetakchi o‘rinlarni Xitoy, Yevropa ittifoqi, Hindiston, Turkiya, Vetnam, AQSH va boshqa mamalakatlar egalladi. Ushbu mamlakatlarning aksariyatida klasterlar faoliyat yuritayotgan bo‘lib, mamlakat iqtisodiyoti va tashqi iqtisodiy faoliyatining o‘sish dinamikasiga ham ijobiy tasir ko‘rsatib kelmoqda. Bu borada aksariyat mamlakatlarda boshqaruvning klasterga asoslangan to‘qimachilik tarmoq xo‘jaligining yangi tizimi amalga oshirilib kelinayotganligini taqozo etadi. Bu borada ularda ishlab chiqilgan tayyor mahsulotlar raqobatbardoshligi bilan birga qo‘shimcha qiymat mahsulotlarni vujudga kelishiga olib kelmoqda hamda YAIM aholi jon boshiga o‘sishiga erishmoqda.

Bu borada mamlakatimizda tarmoqlarida eksport hajmi va geografiyasini kengaytirishda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” PF-60-sonli Farmonining III va VII ustuvor yo‘nalishlarida belgilab berilgan to‘qimachilik sanaoti rivojlantirishni takomillashtirish, ishlab chiqarish hajmini yagona zanjir orqali 2 baravarga ko‘paytirish, xom ashyo mahsulotlar eksportini qisqartirish va tayyor mahsulotlar ulushida milliy va xorijiy brendlarni jalb qilish orqali 2026-yilda eksport hajmini 5 mlrd dollarga yetkazish [11].

1-jadval: Xorijiy davlatlarda sanoat korxonalarini klasterlashtirish bilan bog‘liq jarayonlar [12]

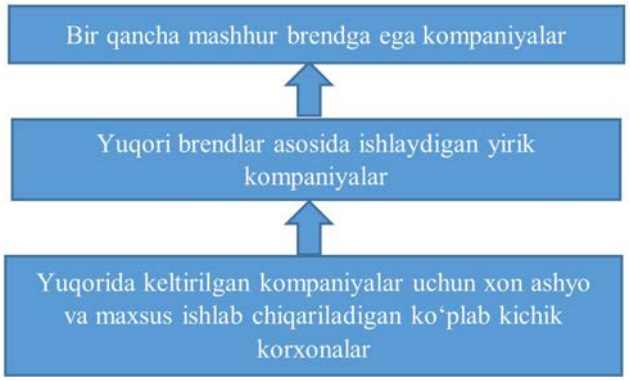
№	Mamlakatlar	Klasterlar tashkil etilgan tarmoqlar
1.	AQSh	Aerokosmik ishlab chiqarish. Aviasozlik. Energetika. Avtomobilsozlik Elektromuhandislik. Biotexnologiya
2.	Finlyandiya	Elektromuhandislik. Agrosanoat. Qurilish. Darahtni qayta ishlash.
3.	Daniya	Farmatsevtika. Sog‘liqni saqlash. Energetika.
4.	Buyuk Britaniya	Biotexnologiya. Kimyo vositalari.
5.	Germaniya	Avtomobilsozlik. Biotexnologiya. Neftgaz kompleksi. Energetika.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

6.	Xitoy	Mikroelektronika. Aerokosmik ishlab chiqarish. Biotexnologiya. Avtomobilsozlik. Energetika.
7.	Kanada	Biotexnologiya. Telekommunikatsiya. Sog‘liqni saqlash.
8.	Yaponiya	Robotsozlik. Mikroelektronika. Energetika. Avtomobilsozlik.

Jadvalda turli xil sohalarni klasterlash tizimini kuzatishimiz mumkin. AQSHda 6 ta yo‘nalishda, Finlyandiyada 4 ta, Daniyada 3 ta, Buyuk Britaniyada 2 ta, Germaniyada 4 ta, Xitoyda 5 ta, Kanadada 3 ta, Yaponiyada 4 ta soha yo‘nalishlarda klasterlarga asoslangan tizim faoliyat yuritib keladi. Dunyo tajribasiga qaralsa, texnika, sog‘liqni saqlash, avtomobil sohasida yetuk bo‘lgan mamlakatlar klaster tizimida faoliyat yuritib kelishiga olib kelmoqda. Endi esa to‘qimachilik sanoati ishlab chiqarish va eksport salohiyati borasida rivojlangan mamlakatlar tajribasiga to‘xtalsak.

Italiyada klasterlar tumanlarini rivojlantirishning muvaffaqiyatli tajribasiga asoslanadi. Italiyada jami 200 ta sanoat zonalari mavjud bo‘lib, ular 60 ming korxonalarni birlashtirilishi natijasida 600 ming ish o‘rinlarini tashkil qilgan. Sanoat zonalarini kooperatsiyalashtirish natijasida 1 milliondan ortiq kichik va o‘rta korxonalar faoliyat yuritib, bandlik darajasi 4-6 million kishini tashkil etadi [13]. Italiya iqtisodiyotini rivojlanishida to‘qimachilik sanoatining ulushi muhim hisoblanadi. Italiyada yuqori samaradorlikka ixtisoslashgan to‘qimachilik uskunalarini eksport qilish hajmi bo‘yicha jahonda 5 talikka kiruvchi mamlakatlar qatoridan joy olgan. Italiya to‘qimachilik sanoatining muvaffaqiyatlaridan biri dunyoga mashhur brendlar sanaladi. Jahon 100 brendlarning 26 tasi Italiya hissasiga to‘g‘ri keladi. Italiyada Biella va Prato to‘qimachilik sanoat okruglarida to‘qimachilik klasterlari faoliyat ko‘rsatadi. Bular to‘qimachilik uskunalarni ishlab chiqarish va kiyim-kechak mahsulotlarga ixtisoslashgan klasterlar faoliyati yo‘lga qo‘yilgan.

1-rasm: Italiya to‘qimachilik sanoatining tuzilishi[1]

Italiya to‘qimachilik sanoat klasterlari uch bosqichdan tashkil topgan klaster shaklidagi boshqaruvga ega (1-rasm). Bu yerda ko‘plab kichik firmalar tomonidan yetakchi bo‘lgan firmalarga xom ashyo va boshqa mahsulotlarni o‘z vaqtida yetkazib berilishini taminlab kelib, yetkazib berilganlik uchun ularga haq to‘lanadi. Shundan so‘ng, keyingi boqsqichda xom ashyo mahsulotlar qayta ishlash natijasida tayyor mahsulot shakliga keltiriladi. Tayyor mahsulotlar dizayni jahon talablaridan kelib chiqqan holda sifat nazoratidan o‘tkazilib, yirik brend nomi ostida jahon bozorlarga eksport qilinadi. Italiya davlatining asosiy vazifalardan biri sohaga yordam berishga qaratilgan boshqaruvni amalga oshirishdir. Bular eksport tizimidagi xorijiy davlatlar bilan bojxona bojlarini kamaytirish, qulay investitsion muhit yaratish, kichik biznes vakillariga konsalting xizmatlar ko‘rsatish kabi ishlarni amalga oshiradi.

Hindistonda mamlakat klasterlari eksportining 60 foizdan ko‘prog‘ini taminlaydi va bazi yirik klasterlar Hindistonda to‘qimachilik, va charm mahsulotlarining 90 foizini ishlab chiqaradi. Hindiston yuqori texnologiyali sanoat va xizmatlarni rivojlantirishda klasterlarning eksport imkoniyatlarini rag‘batlantirish borasidagi yondashuvlari samaralidir. Hindiston dunyodagi yirik to‘qimachilik uskunalari va tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi mam-

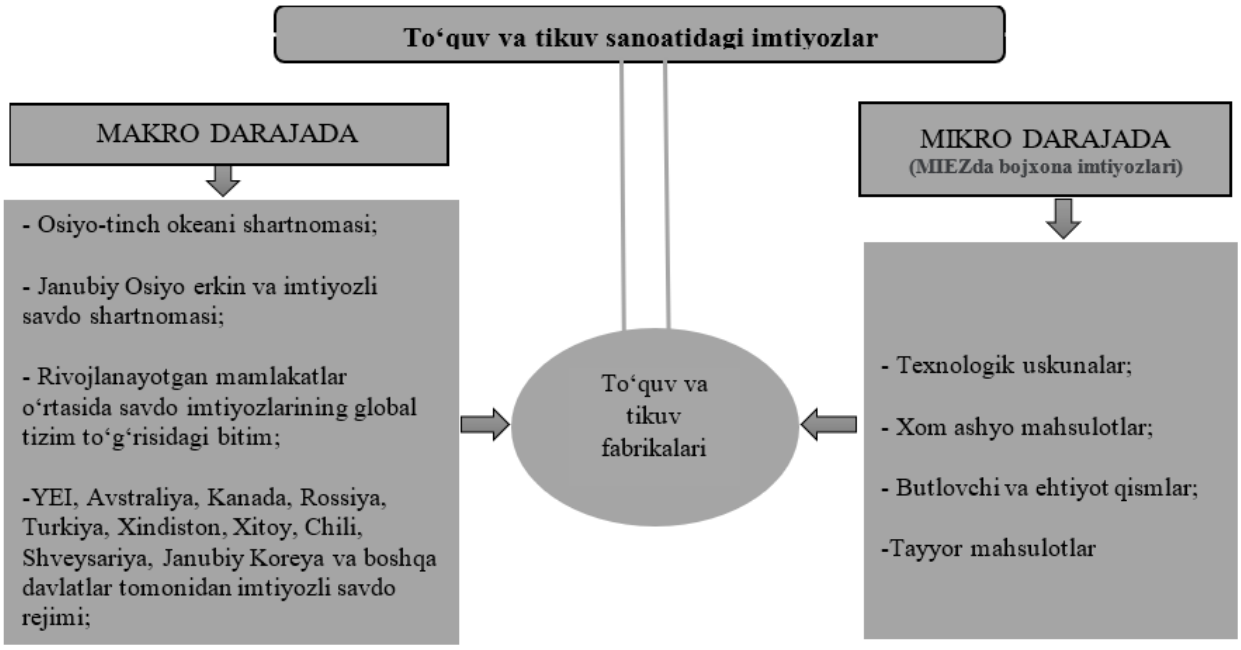
1 Muallif tomonidan tuzilgan.

lakatlardan sanaladi. Hindiston paxta yetishtirish bo‘yicha jahonda 23 foiz ulushiga ega. Mamlakat to‘qimachilik sanoati ustunliklaridan biri chuqur qayta ishlashda qo‘shimcha qiymat zanjirining mavjudligi va ish kuchi arzonligidir. Hindiston to‘qimachilik sanoatining asosiy yondashuvi tikuv-trikotaj tarmog‘iga qaratilgan. To‘qimachilik klasterlar nazorati Hindiston yengil sanoat vazirligi tomonidan qo‘llab-quvvatlanib kelinadi.

AQSHda to‘qimachilik sohasida mehnat qilayotganlar soni 501 mingdan ortiq kishini tashkil qiladi. To‘qimachilik mahsulotlarini eksport qilish bo‘yicha jahonda uchinchi davlat hisoblanadi. 2022-yilda to‘qimachilik va tayyor mahsulotlar eksporti 65,8 milliard dollarni tashkil qildi [14]. Amerikada boshqa tarmoqlar qatori to‘qimachilik sanoati rivojlanishida klasterlarning o‘z o‘rni mavjud. Shulardan biri, “Nyu-York shaxridagi kiyim klasteri” sanaladi. Klaster mamlakat kiyim-kechak mahsulotlarining 95 foizini ishlab chiqaradi. Klaster talim va ishlab chiqarish holatlaridagi moda-dizayn jihatlarga qaratilgan. Klaster Nyu-York shaxri hududidagi 900 dan ortiq kompaniyalarni o‘zida mujassamlashtirgan.

Amerikaning Oregon shtatida sport mahsulotlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan to‘qimachilik klasteri faoliyat yuritadi. Ushbu klaster tayyor mahsulotlar bo‘lmish kiyim-kechak, charm-poyabzal hamda sport mahsulotlarining dizayn va texnologiyasiga qaratilgan bo‘lib, 800 ta kompaniyalarni o‘zida birlashtirgan. 1990-yillarda ushbu klasterda “Adidas”, “Columbia Sportwear”, “Merrill”, “Icebreaker”, “Keen&Showers”, “Montbell” va “Mizuno” kabi kompaniyalar o‘zlarining ofis va shtab kvartiralarini ochishga muvaffaq bo‘lishgan. Klasterning asosiy tamoyili qo‘shimcha qiymat zanjirini boshqarish, marketing va yangi texnologik ishlanmalar orqali mahsulot assortimenti va raqobatbardoshlik ko‘rsatkichlarini oshirish hisoblanadi.

Xitoy dunyodagi eng yirik to‘qimachilik va tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi va eksport qiluvchi davlatlar qatoridan joy olgan. 1990-yillarda hukumat to‘qimachilik sanoatidagi samarasiz davlat korxonalarini qayta qurish va eskirgan uskunalarni yangilash siyosatini olib borish bilan birgalikda, korxonalarni innovatsiya faoliyatiga jalb qilish, tayyor mahsulotlar ulushini ko‘paytirish orqali brendlarni rivojlantirish bo‘yicha islohotlar o‘tkazdi. Yuqori iqtisodiy ko‘rsatkichlarga erishilishida Xitoy to‘qimachilik sohasidagi muvaffaqiyatining asosiy sabablari sifatida arzon ishchi kuchining mavjudligi, yirik xom ashyo bazalariga egaligi, qulay investitsion muhit, kichik va o‘rta biznes korxonalariga imtiyoz va preferensiyalar berilishida davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanishi, shuningdek, eksport hajmini amalga oshirishda JSTga azo bo‘lishi bilan bog‘liq omillar hisoblanadi.

2-rasm: Bangladesh to‘qimachilik va tikuvchilik sanoati fabrikalarini ichki va tashqi faoliyatidagi imtiyozlari [16]

Sharqiy Osiyo mamlakatlari ham to‘qimachilik sohasida rivojlanish bo‘yicha o‘zlarining o‘ziga xos uslublari mavjud. Bu borada, Vetnamda kichik va o‘rta to‘qimachilik korxonalari tomonidan ishlab chiqarilayotgan tayyor mahsulotlar jahon bozorlariga xaridorligi bilan tanilgan. Mamlakatda xom ashyo difitsitligi sababli ip-kalavaning 80 foizi, gazlamaning 90 foizi xorij mamlakatlaridan import qilinadi. Shunday bo‘lsa-da, soha strategiyasi tayyor mahsulotlar ishlab chiqarib eksport qilishga qaratilgan. Malumotlarga ko‘ra, 2022-yilda Vetnam 45 milliard dollarlik tayyor mahsulotlar eksportini amalga oshirilgan [15]. Sanoatining ustun tomoni paxta va ish kuchi narxining barqarorligi bilan birga, mamlakat 2019-yil 14 yanvardagi “Tinch okean hamkorlik shartnomasi”ga azo bo‘lishi hisoblanadi. Shu sababli, Vetnam Kanada, Meksika, Yangi Zelandiya, Avstraliya kabi davlatlarga suv transporti orqali eksport hajmini oshirish imkonini berib transport xarajatlarni qisqartirish imkoniyatini beradi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

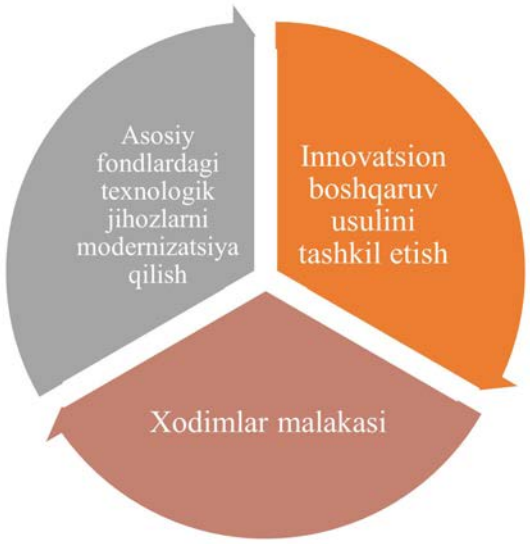
Bangladesh tajribasi tayyor mahsulotlarni eksport qilish bo‘yicha jahonda ikkinchi o‘rinda turadi. Bangladesh to‘qimachilik sanoatini rivojlanishida “Bangladesh Textile Mills Corporation” (BTMC) davlat tashkilotiga asos solinganligi va ko‘plab to‘qimachilik korxonalari azo bo‘lganligi bilan bog‘liq. Bangladesh paxta xom ashyo resurslariga ega emas.

Mamlakat to‘qimachilik sanoatini rivojlantirish strategiyasi ishlab chiqilgan tayyor mahsulotlarni eksport qilish hajmiga qaratilgan. Fabrikalarni iqtisodiy samaradorligini oshirishda “maxsus ishlab chiqarish-eksport zonalar” faoliyat ko‘rsatadi. Umuman olganda, Bangladesh to‘quv va tikuvchilik sanoatida amaldagi imtiyozlarni ichki va tashqi doiradagi omillarga ajratish mumkin.

Bangladesh tajribasi O‘zbekiston paxta-to‘qimachilik klasterlarini barqaror ishlashida elektr-energiya taminoti bilan uzluksiz taminlash, YEI mamlakatlari bilan (GSP+) erkin savdo bitim talablaridan kelib chiqqan holda tayyor mahsulotlarga sertifikatlarini olishni amaliy yordam ko‘rsatish hamda eksport qilishda bojxona bojlarni olib tashlash; kadrlar malakasini isloh qilish bunda ularning nazariy va amaliy bilim ko‘nikmalarini shakllantirish soha oldidagi ustuvor vizifalarning yechimi sifatida taklif etiladi.

Turkiya yirik hajmdagi to‘qimachilik va tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi va eksport qiluvchi davlatlar qatoridan joy olgan. Mamlakat to‘qimachilik sanoatining muvaffaqiyati bu ish kuchiga bo‘lgan xarajatlarni pastligi, kadrlar malakasi, xom ashyoning arzonligi, liberallashtirilgan iqtisodiy muhit va eksportga qaratilagan siyosat hisoblanadi. 1940-1950-yillarda sanoatni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash bilan bog‘liq harakatlar xususiy sektorga qaratildi. Sektorni rivojlantirishda ishlab chiqarish solig‘ining bekor qilinishi, to‘qimachilik uskunalarga import bojlarini olib tashlanishi va “Turkiya sanoat taraqqiyot banki” tashkilotiga asos solinganligi kabi rag‘batlantiruvchi usullar ishlab chiqildi. Mamlakat to‘qimachilik sanoatidagi yirik kompaniyalarining aksariyati xoldinglarga birlashganligi sababli narxlarni past darajada ushlab turish imkonini beradi, natijada ishlab chiqilgan mahsulotlar global muhitida raqobatbardoshlikni yuzaga keltiradi. Turk fabrikalarining boshqaruv usuli ilg‘or menejment tamoyillari asosida shakllantirilgan hamda yuqori texnologiyali uskunalar bilan taminlangan.

Turkiya to‘qimachilik sanoatini eksport faoliyatini rivojlanish dasturi uch tayanchga asoslangan.

3-rasm: Turkiya to‘qimachilik sanoatini eksport faoliyatini rivojlantirish dasturi[2]

XULOSA VA TAKLIFLAR

Malumki, innovatsion usulda paxtani chuqur qayta ishlash va qo‘shimcha qiymat zanjirini yaratishda klasterlarga tayaniladi. Umuman olganda, paxta-to‘qimachilik klasterlari uch bosqichli mexanizmdan tashkil topgan jarayon deb tarif berish mumkin. Bular fermer xo‘jaliklari ishtirokidagi paxta yetishtirish jarayoni, paxta xom-ashyoni qayta ishlash zavodlari hamda to‘qimachilik va tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishga ixtisoslashtirilgan korxonalardir. Bugungi kunda fermerlar va klasterlar o‘rtasida paxtani yetkazib berish va hisob-kitobida ziddiyatlar yuzaga kelishini oldini olishda fermerlar va klasterlar o‘rtasida erkin bozor tamoyillari asosida fermerlar tomonidan yetishtirilgan paxta xom ashyoni jahon bozor narxidan kelib chiqib birjada hisob-kitobni amalga oshirishning yangi mexanizmi joriy etildi.

To‘qimachilik sanoatini transformatsiya qilish va klasterlashtirish bilan bog‘liq jarayonlarni tatbiq etilishi quyidagilarni amalga oshirish imkonini beradi.

2 Muallif tomonidan tayyorlangan.

Birinchidan, boshqaruvning yaxlit bir tizimda faoliyat olib borish mexanizmi shakllanadi. Bunda har bir zanjirning ishlab chiqarish jarayonlarida mahsulot unumdorligini oshishiga olib keladi. Shu bilan birga, tizimning har bir bosqichida vujudga kelishi mumkin bo‘lgan turli xil iqtisodiy va ijtimoiy muammolarning oldi olinadi.

Ikkinchidan, Ishlab chiqarishning intensiv usullariga o‘tiladi. Innovatsion texnologiyalarni joriy qilish natijasida yangi turdagi mahsulotlar ishlab chiqilib, ilmiy tadqiqot tajriba konstruktorlik ishlanmalar amaliyotga tatbiq etiladi.

Uchinchidan, ishlab chiqarish hajmi va eksport ko‘rsatkichlari yaxshilanadi. Bunda, qo‘shimcha qiymatga ega bo‘lgan mahsulotlar hajmi ko‘payib, tannarx xarajatlari qisqarib boradi. Natijada, ishlab chiqarish samaradorligi oshib, amaldagi to‘qimachilik korxonalardan uch-to‘rt barobar ko‘p eksport qilish imkoniyatlarini vujudga keltiradi. Bular tashqi bozorlarda sof raqobatni keltirib chiqaradi.

To‘rtinchidan, Kadrlar salohiyatini transformatsiya qilish jarayonlari takomillashtiriladi. Bunda rotatsiya ishlari klasterning har bir tuzilmalarida amalga oshirilib, boshqaruv tizimi va xodimlarning bilim va ko‘nikmalari hamda tajribalari shakllanib boradi.

Beshinchidan, Respublika sanoati taraqqiy topgan davlatlar qatoridan joy oladi. Shuningdek, Respublika hududlarining infrastrukturasi yaxshilanib, chekka hududlarda aholining bandlik ko‘rsatkichlari hamda daromadlari oshib boradi.

15-20-yil ichida Rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarda klasterlashtirish ishlari faollashib bormoqda. Klaster tashabbuslarini tahlil qilish, ularning yuqori raqobatbardoshligi iqtisodiyotni boshqarishni alohida guruhlarning kuchli pozitsiyalariga tayanadi. Bu borada to‘qimachilik sanoatida erishilgan muvaffaqiyatlar va eksport saloxiyati tendensiyalari borasida Bangladesh, Vetnam, Turkiya, Xitoy kabi davlatlar tajribalarini o‘rganish va ushbu davlatlar tajribalarni mamlakatimiz qonunchiligiga mos kelishi va imkoniyatlaridan kelib chiqqan holatda joriy etish muhimdir.

Manba va foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. A.Soliyev va Z.Xakimovlar “Klaster nazariyasi va uni amaliyotda qo‘llayotgan mamlakatlar tajribasidan Namangan viloyatida foydalanish imkoniyatlari” “Biznez-ekspert”jurnali 2014-yil 1-son, 52-57-bet.
2. A.Sh.Bekmurodov va Yang Song Be “O‘zbekiston to‘qimachilik sanoati strategiyasini rivojlantirishda klaster yondashuvi”. Monografiya, 2006-yil, 112 bet.
3. Портер М.Международная конкуренция. –М.: Международные отношения, 1993. С.51.
4. Enright, M (1996) “Regional Clustersand Economic Development: A.Research Agenda”, in Staber, U.,Schaefer, N. And Sharma, B, (Eds). “Business Networks: Prospects for Regional Development, Berlin”. Walter de Gruyter, p.190-213.
5. Маршалл А. Принципы экономической науки, I-III. Пер. с англ.- М.-Издательская группа “Прогресс”, 1993
6. П.Бегаттин- Becattini G. From Marshalls to the Italian “Industrial Districts”/ www.copetitivness.org
7. Коно Т. Стратегия и структура японских предприятий. –М.: Мысль, 1987.-214 с.
8. Новицкий Е.Г. Проблемы стратегического управления диверсифицированными корпорациями М. Буквица, 2001.
9. Кластерные политики и кластерные инициативы: теория, методология, практика. (Коллективная монография). Минобразования и науки РФ, Минэкономразвития РФ, Правительство Пензенской области. Пенза-2013.
10. www.shenglufashion.com/2022/12/02/world-textiles-and-clothing-trade-in-2021-a-statistical-review.
11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60 “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi” sonli Farmoni.
12. Бурншаев К.Г.Развития инновационно-ориентированных кластерных структур. Дис.канд.экон.наук.-М., 2014. С.43-44.
13. Дмитриева, О.В.//Актуальный проблемы экономики и права: материалы IV международный научный практический конференция., Барановичи,26-27 апр.2012 г.-Барановичи: РИО БарГУ,2012.-С.71-74
14. The National Council of Textile Organizations is a unique association// http.ncto.org/facts-figures/us-textile-industry
15. https://dzen.ru/media/textilepro/tekstilnaia-industriia-vetnama-638dcdd5bfcbb6654cfa666f?&utm_referer=www.google.com. Текстильная индустрия Вьетнама.
16. Bangladesh to‘qimachilik va tikuvchilik sanoati fabrikalarini ichki va tashqi faoliyatidagi imtiyozlari.
17. Azlarova M. Impact of technology-supported marketing strategies on food security and provision: Evidence from Uzbekistan’s confectionery industry //Proceedings of the 6th International Conference on Future Networks & Distributed Systems. – 2022. – С. 39-45.
18. Qizi A. M. M. Methodological Aspects of Using Marketing Strategies in Filling the Consumer Market with Food Products //Asian Journal of Technology & Management Research (AJTMR) ISSN. – 2023. – Т. 2249. – №. 0892.
19. Azlarova M. (2023). Iqtisodiyotning globallashuv sharoitida ichki bozorni oziq-ovqat tovarlari bilan to‘ldirishning nazariy asoslari. Iqtisodiyot va ta’lim, 24(1), 292–300. https://doi.org/10.55439/ECED/vol24_iss1/a45.
20. Azlarova M.M. Marketing strategies for saturating the country’s consumer market with food. // Актуальные научные исследования в современном мире. – Переяслав, 2021. – Вып. 5(73), ч. 10. 6-8-b. https://iscience.in.ua/arkhyv/2021.
21. Azlarova M.M. Assessment of tenders of development of the consumer goods market in Uzbekistan. International Journal of Scientific&Engineering Research Volume 12, Issue 3, March -2021 818, USA, GIF-0,98.

KORXONALAR RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISH MUAMMOLARI VA DOLZARB VAZIFALARI

Musyeva Shoira Azimovna
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti Marketing kafedrasi professori

Annotatsiya: Mazkur maqolada korxonanng narx siyosati, ishlab chiqishdagi vazifalari va mexanizmi, korxonaning rivojlantirish maqsad va vazifalari, tashkiliy tuzilma va boshqaruv usullari, korxonada o‘rnatilgan an’analar, tashqi omillar sifatida tadbirkorlik muhitining holati va rivojlanishi kabilar ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Korxona, raqobat, investitsiya, bozor, talab, narx, innovatsiya.

Abstract: In this article, factors such as the price policy of the enterprise, the tasks and mechanism of development, the goals and tasks of the enterprise’s development, the organizational structure and management methods, the traditions established in the enterprise, the state and development of the business environment as external factors are considered.

Key words: Enterprise, competition, investment, market, demand, price, innovation.

Аннотация: В данной статье рассмотрены такие факторы, как ценовая политика предприятия, задачи и механизм развития, цели и задачи развития предприятия, организационная структура и методы управления, сложившиеся на предприятии традиции, состояние и развитие. деловой среды в качестве внешних факторов.

Ключевые слова: Предприятие, конкуренция, инвестиции, рынок, спрос, цена, инновации.

KIRISH

Har qanday mamlakatning tadrijiy jihatdan iqtisodiy rivojlanishi muayyan bosqichlarni bosib o‘tishni taqozo etadi. Iqtisodiy jihatdan mustahkam bo‘lmagan mamlakat uchun ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining poydevori sanoatlashish tomon qo‘yilgan qadam, sanoat rivojlanishi, ko‘plab tarmoq va sohalar taraqqiyoti bilan bog‘liq.

“Iqtisodiy rivojlanish” nazariyasidan ma’lumki, dastlab agrar tizim sanoati rivojlangan ishlab chiqarish rejimiga o‘tadi, so‘ngra o‘z o‘rnini postindustrial (sanoatlashgan tizimdan xizmatlar sohasi taraqqiy etgan milliy iqtisodiyotga aylanadi) tizimga bo‘shatib beradi.

“Yangi iqtisodiy rivojlanish” nazariyasi tarafdorlari mamlakat tadrijiy rivojlanishining postindustrial rejimi ham o‘z o‘rnida “bilimlar iqtisodiyoti” hisoblanmish – “innovatsion” yoki “raqamli iqtisodiyot” taraqqiyot bosqichiga o‘tishi haqida mulohaza yuritmoqdalar.

Demak, rivojlanayotgan mamlakatlar o‘z tadrijiy taraqqiyot yo‘lida yuqorida keltirib o‘tilgan bosqichlarni bosib o‘tishi lozim ekan, unda birlamchi masala milliy iqtisodiyotdagi mavjud resurs va zaxiralardan optimal foydalangan holda uni kechib o‘tishdir. Bu borada ustuvor masala – milliy iqtisodiyotni sanoatlashtirish, industrial tarmoq rivojlanishi strategiyasini shakllantirish hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasida bu sanoat rivoji va istiqboli uchun qonun hujjatlari va sohani qo‘llab-quvvatlovchu me’yoriy hujjatlar doimiy qabul qilinib borilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2023-yil 10-yanvarda qabul qilingan “Paxta-to‘qimachilik klasterlari faoliyatini qo‘llab-quvvatlash, to‘qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatini tubdan isloh qilish hamda sohaning eksport salohiyatini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” [1]gi PF-2 sonli Farmonida zamonaviy texnologiyalar va uskunalarni joriy etish, ishchi-xodimlarning malakasini oshirish, ilmiy-tadqiqot ishlarini rag‘batlantirish orqali paxta tolasi sifatini oshirish va rivojlanishga qaratilgan chora-tadbirlar belgilab o‘tilgan.

To‘qimachilik va trikotaj mahsulotlari ishlab chiqarishga doir qonun hujjatlarining to‘liq ro‘yxati ilovalarda berilgan.

Ta’kidlash joizki, mamlakatimizda sanoat ishlab chiqarishini rivojlantirish, yangi industrial tarmoqlarni shakllantirish, sanoat korxonalarini modernizatsiya qilish va ularni qayta jihozlash, mahsulotlar eksportini oshirish

1 www.lex.uz sayti ma’lumotlari asosida

bilan bog‘liq ishlar bevosita investitsion jarayon bilan bog‘liq. Shunday ekan, sanoat ishlab chiqarishini taraqqiy ettirishga doir qabul qilingan me’yoriy aktlar bevosita investitsiya faoliyatini yuritishga oid tashkiliy-huquqiy hujjatlar bilan uzviy bog‘liq ravishda ishlab chiqilishi va bir-birini to‘ldirishi tabiiy. O‘zbekiston Respublikasida ham investitsiya faoliyatiga oid ko‘plab me’yoriy-huquqiy hujjatlar ishlab chiqilgan bo‘lib, ularning eng asosiysi bu “Investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni hisoblanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Xorijiy tajribalarga tayanib shuni ta’kidlash lozimki, marketing tamoyillarini rivojlantirish va ularni amaliyotda qo‘llash bo‘yicha kuplab iqtisodchi olimlar shug‘ullanib kelgan. Ular qatoriga F.Kotler, M.Porter, D.Evans, I.Ansoff, M.Berman, M.Golubkov, P.Samuelson, D.Marshall kabi taniqli olimlarni kiritishimiz mumkin.

Mamlakatimizda qator yillar davomida marketing sohasida olib borilgan izlanishlar milliy xususiyatlardan kelib chiqqan holda iqtisodiyotda marketing nazariyasini rivojlantirishga katta hissa qo‘shgan olimlarni ham e’tirof etish lozim. Bularga M.Muxammedov, M.Pardaev, R.Ibragimov. YO.Abdullaev, A.Saliev, M.SHarifxo‘jaev, B.Xodiev, D.Raximova, R.Boltaboev, Sh.Ergashxodjaeva va boshqalarni kiritish mumkin.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonida tizimli yondashuv, abstrakt-mantiqiy fikrlash, guruhlash, taqqoslash, omilli tahlil, tanlanma kuzatish usullaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Milliy sanoatni rivojlantirishga oid me’yoriy aktlar va boshqa tashkiliy huquqiy hujjatlar, bugungi kunda O‘zbekistonda sanoat korxonalarini modernizatsiya qilish, mahsulotlar turlari bo‘yicha ishlab chiqirishni diversifikatsiyaga erishish, tashqi bozorlarda mahalliy sanoat mahsulotlarining raqobatbardoshligi oshirish eksport hajmini ko‘paytirish imkonini beradi.

Korxonalarning raqobatbardoshligi har bir mamlakatning iqtisodiy o‘sishi va rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga ega. O‘zbekiston Respublikasida so‘nggi yillarda iqtisodiy o‘sish va rivojlanish sur’atlarining oshishiga olib kelgan muhim iqtisodiy islohotlar amalga oshirilmoqda. O‘zbekistonda raqobatbardosh tadbirkorlik sektorini rivojlantirishni rag‘batlantirish maqsadida Hukumat bozorga yo‘naltirilgan iqtisodiy siyosatni qabul qildi. Hukumat korxonalarning o‘sishi va raqobatbardoshligini qo‘llab-quvvatlash, byurokratiyani qisqartirish, sarmoyaviy muhitni yaxshilash va tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratilgan qator islohotlarni, turli siyosat va tashabbuslarni ham amalga oshirdi. Bu islohotlar natijasida xorijiy investitsiyalar hajmi sezilarli darajada oshdi, yangi korxonalar tashkil etildi. Biroq bu sa’y-harakatlarga qaramay, korxonalar hali ham raqobatbardoshligini cheklaydigan muammolar mavjud va ular hali ham raqobatbardoshlik nuqtayi nazaridan muammolarga duch kelishmoqda. Shu bilan birga, mamlakatimiz korxonalarining raqobatbardoshligini yanada oshirish uchun hal qilinishi kerak bo‘lgan ko‘plab vazifalar mavjud. O‘zbekiston Respublikasi korxonalarining raqobatbardoshligini oshirishda hal qilinishi zarur bo‘lgan asosiy muammolar va dolzarb vazifalarni atroflicha o‘rganib chiqib ularni tahlil qilish zaruriy ehtiyojlardan biridir.

O‘zbekistonda korxonalarning raqobatbardoshligini oshirish to‘qimachilik, qishloq xo‘jaligi va ishlab chiqarish kabi turli sohalarni rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlash siyosati bilan bog‘liq. Masalan, Hukumat to‘qimachilik sanoatini rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlash maqsadida to‘qimachilik klasterlarini tashkil etdi.

O‘zbekistonda korxonalarning raqobatbardosh maqomiga turli omillar, masalan, moliya va malakali ishchi kuchi ta’sir ko‘rsatadi. Hukumat ushbu muammolarni hal qilish va korxonalarning raqobatbardoshligini oshirish uchun turli siyosat va tashabbuslarni amalga oshirdi. Biroq uzoq muddatli istiqbolda korxonalarning raqobatbardoshligini saqlab qolish uchun doimiy davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanishi zarur. Shu bois O‘zbekistonda barqaror iqtisodiy o‘sish va taraqqiyotga erishish uchun davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash muhim ahamiyatga ega.

O‘zbekistonda korxonalarning raqobatbardoshlik holatiga turli omillar ta’sir ko‘rsatadi. Korxonalar oldida turgan muhim muammolardan biri bu moliyalashtirishdan samarali foydalanishdir.

O‘zbekiston korxonalarining raqobatbardoshligini oshirishda davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanishi muhim rol o‘ynashi mumkin. Davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash zarur bo‘lgan asosiy yo‘nalishlardan biri bu moliya sohasidir. Hukumat banklar va boshqa moliya institutlarini korxonalarni kreditlash hajmini oshirish uchun imtiyozlar berishi mumkin. Hukumat korxonalarga, xususan, yuqori texnologiyali va innovatsion sohalarga kreditlar va grantlar berish uchun fond tashkil qilishi mumkin.

Davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanishi kerak bo‘lgan yana bir soha – malaka oshirish sohasi hisblanadi. Hukumat kadrlar tayyorlash dasturlarini ishlab chiqishi va korxonalarni o‘z xodimlarini o‘qitish va rivojlantirishga sarmoya kiritish uchun imtiyozlar berishi mumkin. Bu ko‘nikmalardagi bo‘shliqni bartaraf etishga yordam beradi

va korxonalar innovatsiyalar kiritish va jahon bozorida raqobatlashish uchun zarur inson resurslariga ega bo‘lishini ta’minlaydi.

O‘zbekistonda korxonalarni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashni yaxshilash bo‘yicha quyidagi tavsiyalar taklif etiladi:

1. Kredit va grantlar berish fondini tashkil etish orqali korxonalarni moliyalashtirish imkoniyatlarini oshirish.
2. Ko‘nikmalardagi bo‘shliqni bartaraf etish va inson resurslarini rivojlantirishga ko‘maklashish uchun o‘quv dasturlarini yaratish.
3. Ilmiy-tadqiqot va innovatsiyalarga sarmoya kiritgan korxonalarga soliq imtiyozlarini berish.
4. Maxsus iqtisodiy zonalar tashkil etishni kengaytirish va xorijiy investorlar uchun soliq imtiyozlarini berish orqali xorijiy investitsiyalarni rag‘batlantirish.
5. Byurokratiyani tartibga solish va korxonalarga ma’muriy yukni kamaytirish orqali tartibga solish muhitini yaxshilash.

O‘zbekistonda korxonalarning raqobatbardoshligini oshirishda davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanayotgani hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Korxonalar duch keladigan muammolarni bartaraf etish orqali Hukumat korxonalarga innovatsiyalar kiritish va jahon bozorida raqobatlashishda yordam berishi mumkin.

Har qanday korxonaning tahlili ishlab chiqarish faoliyatida boshlanadi. Ishlab chiqarish va realizatsiya faoliyati korxonaning bozordagi o‘rni, mahsulot raqobatbardoshligi va jozibadorligini ko‘rsatadi.

“Daka-Tex” MCHJ XK faoliyatini tahlil qilar ekanmiz, oxirgi yillarda ishlab chiqarish hajmlarini dinamikasini o‘rganishimiz lozim.

1-jadval: “Daka-Tex” MCHJ XK ning ishlab chiqarish faoliyatining tahlili

№	Mahsulot nomi	O‘lchov birligi	2019	2020	2021	2022
1	Kard kalava	tn.	2653	2860	2784	3006
2	Trikotaj matosi	tn.	224	215	170	219
	Jami:		**2877**	**3075**	**2954**	**3225**

Jadval ko‘rinib turibdiki, oxirgi yillarda ishlab chiqarish korxonada barqaror olib borilgan. Ishlab chiqarish tarkibida mato ham o‘z o‘rnini topmoqda.

Daromadning asosiy qismi mahsulotning valyutaga hamda mamlakatimiz ichida va Turkiya, Rossiya, Bolgariya va Xitoy kabi davlatlarga eksport qilishdan keladi. Eksportning ulushi sotish hajmining 80% tashkil qiladi. Sotish hajmlari o‘zgarishini quyidagi jadvaldan ko‘rishimiz mumkin.

2-jadval: “Daka-Tex” MCHJ XK ning sotish faoliyatining tahlili

№	Nomlanishi	O‘lchov birligi	2019	2020	2021	2022
1	Jami sotuv	mln. so‘m	50 991,18	62 262,55	58 138,12	71 248,91
	Shu jumladan:					
2	Valyutaga jami:	ming doll	23141,92	18828,51	24135,47	19624,62
2.1	Eksport	ming doll	8083,24	8747,61	15035,96	9849,72
2.2	Ichki bozor	ming doll	15058,68	10080,9	9099,51	9774,9

Ushbu tahliliy jadvaldan ko‘rinib turibdiki, mahsulotni erkin valyutaga sotish hajmlari asta-sekinlik bilan pasayib bormoqda. Bunda bozordagi narxlarning pasayishi va valyuta kurslarining o‘zgarishi sabab bo‘lmoqda. Tahlilda sotishning bozorlar bo‘yicha taqsimoti ham katta o‘rin egallaydi.

O‘z faoliyatini boshlaganiga uncha ko‘p vaqt bo‘lmagan bo‘lsa-da, ancha samarali faoliyat ko‘rsatib kelayotgan “Daka-Tex” MCHJ XK ning ichki bo‘linmalariga quyidagilar kiradi: Ishlab chiqarish, menejer va mahalliy bozordagi sotish xizmatlari va reklama bo‘limi, servis xizmat ko‘rsatish markazi, buxgalteriya bo‘limi, kadrlar bo‘limi va boshqalar.

Korxonaning Samarqand viloyati bo‘yicha raqobatchilari 49 ta bo‘lib Samarqand viloyatidagi asosiy raqobatchilar to‘rtta:

- “Amin invest internatsional” MCHJ QK
- “Artek Internatsonal” MCHJ QK
- “Samuniversal Teks” MCHJ
- “VOSTOK-PRODUKT” MCHJ.

“Daka-Tex” MCHJ XK narx siyosatini ishlab chiqishning vazifalari va mexanizmini korxonaning rivojlantirish maqsad va vazifalari, tashkiliy tuzilma va boshqaruv usullari, korxonada o‘rnatilgan an’analar, iqtisodiy va moliyaviy ko‘rsatkichlar asosida narx siyosatini ishlab chiqish sxemasini mustaqil ravishda belgilaydi. Bunda unga ichki omillar sifatida ishlab chiqarish xarajatlari darajasi va boshqalar, shuningdek, tashqi omillar sifatida tadbirkorlik muhitining holati va rivojlanishi kabi omillar ta’sir qilishi mumkin.

“Daka-Tex” MCHJ XK O‘zbekistondagi eng ilg‘or va yirik to‘liq siklli zavodlardan biri bo‘lib, u Rossiya va MDH davlatlarida kiyim-kechak sotuvchi yirik federal tarmoqlar bilan hamkorlik qiladi. U o‘z mahsulotlarini ya’ni trikotaj kalava va bo‘yalgan trikotaj matolarni Rossiya, Italiya, Turkiya, Xitoy va boshqa mamlakatlarga etkazib berish bilan shug‘ullanadi.

Shuningdek, “Daka-Tex” MCHJ XK buyurtma asosida ham ko‘p yillik tajribaga ega va mijozlarning buyurtmalarini sifatli va o‘z vaqtida etkazib berib kelmoqda. Unga ko‘p yillar davomida Gloria Jeans, MODIS, Vse Mayki, Wildberries, Oodji, Detskiy mir, STAN, Teximport, Coca-Cola, Vostok Servis, Ekspert Spetsodejda, Ashan, Profmax, TexnoAvia, Bilayn va boshqa kompaniyalar ishonch bildirib kelmoqda.

O‘zbekistondagi bozor tendensiyalari va iste’molchilar talablaridan xabardor bo‘lish kompaniyaning ip va trikotaj bozoridagi o‘rni va mavqeini kengaytirishda muhim ahamiyatga ega. Barqaror amaliyotlarni qabul qilish, an’anaviy dizaynlarni taklif qilish, kuchli onlayn mavjudlikka ega bo‘lish hamda tabiiy va organik materiallardan foydalanish orqali “Daka-Tex” MCHJ XK O‘zbekistondagi mavjud bozor tendentsiyalariga murojaat qilishi va bozordagi o‘z pozitsiyalarini kengaytirishi mumkin. Statistik ma’lumotlarni tahlil qilish va bozor tendentsiyalarini tushunish, tadqiqot va tahlillarni o‘tkazish, mahsulotlarni innovatsiya qilish, mahalliy dizaynerlar va hunarmandlar bilan hamkorlik qilish ham korxonaga raqobatdosh ustunlikka ega bo‘lish, ushbu dinamik sanoatda muvaffaqiyat qozonish va bozorda uzoq muddatli muvaffaqiyatlarga erishish uchun keng imkoniyat yaratadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘zbekistonda korxonalarning raqobatbardoshligi mamlakat iqtisodiy rivojlanishining muhim omilidir.

Mamlakatimiz korxonalari oldida turgan asosiy muammolar va dolzarb vazifalarni hal etish uchun Hukumat moliyadan foydalanish imkoniyatlarini yaxshilash, kadrlar salohiyatini rivojlantirish, me’yoriy-huquqiy hujjatlarni soddalashtirish, zamonaviy texnologiyalarga sarmoya kiritish, mahalliy mahsulotlar sifatini oshirish bo‘yicha ishlarni amalga oshirishi zarur.

Ushbu vazifalarni hal etish orqali O‘zbekiston o‘z korxonalarining raqobatbardoshligini oshirishi va mamlakatda iqtisodiy o‘sish va rivojlanishni davom ettirishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. Gary Armstrong. Philip Kotler. Michael Marker. Marketing in introduction. England, 2016, paperback: 720 pages, Pearson.
2. Philip Kotler. Kavin Lane Ketler. Marketing Management. Pearson Education, Inc. publishing as Prestige Hall, USA,2012y.
3. Kotler F., Armstrong G., Vong V., Sonders Dj. Osnovы marketinga, 5-e evropeyskoe izd. Uchebnik. – M.: OOO “I.D.Vilyams, 2013. – 752 s.
4. Soliev A., Vuzrukxonov S., Marketing, bozorshunoslik. Darslik. – T.: Iqtisod-Moliya, 2010. – 424 b.
5. Ergashxodjaeva SH.J., Qosimova M.S., YUsupov M.A. Marketing. Darslik. – T.: TDIU, 2011. – 202 b.
6. Musaeva Sh.A. Marketing tadqiqotlari. Darslik “STAR-SEL” MChJ nashriyot va ijodiy bo‘limi. Samarqand-2023
7. Musaeva Sh.A. Integrallashtirilgan marketing kommunikatsiyasi. O‘quv qo‘llanma “Mahorat” nashriyoti, Samarqand. – 2022.

УСТОЙЧИВЫЙ И ИНКЛЮЗИВНЫЙ РОСТ: ВЗАИМОСВЯЗЬ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА С СОЦИАЛЬНЫМ РАВЕНСТВОМ И ЭКОЛОГИЧЕСКИМ УПРАВЛЕНИЕМ

Нодирбек Холбаев
Аспирант Ташкентского государственного экономического университета

Аннотация: В этой статье исследуются концепции устойчивого развития и инклюзивного роста, важнейшие парадигмы современного экономического планирования, которые стремятся сбалансировать экономический рост с социальной справедливостью и защитой окружающей среды. Устойчивое развитие строится на трех основных принципах: экономический рост, социальная интеграция и экологическая устойчивость, подчеркивая необходимость удовлетворения нынешних потребностей без ущерба для будущих поколений. Инклюзивный рост направлен на сокращение неравенства в доходах и благосостоянии, обеспечивая доступность и пользу экономического прогресса для всех слоев общества, тем самым повышая общее качество жизни и социальную справедливость.

Ключевые слова: экономический рост, социальная интеграция, охрана окружающей среды, справедливость, рост ВВП, развитие.

Annotatsiya: Ushbu maqolada barqaror rivojlanish va inklyuziv o‘sish tushunchalari o‘rganiladi, ular iqtisodiy o‘sishni ijtimoiy adolat va atrof-muhitni himoya qilish bilan muvozanatlashga intiladigan zamonaviy iqtisodiy rejalashtirishning muhim paradigmalari hisoblanadi. Barqaror rivojlanish uch asosiy tamoyilga asoslanadi: iqtisodiy o‘sish, ijtimoiy integratsiya va ekologik barqarorlik, bu esa hozirgi ehtiyojlarni kelajak avlodlar uchun zarar keltirmasdan qondirish zarurati tahlil qilinadi. Inklyuziv o‘sish daromad va farovonlikdagi tengsizlikni kamaytirishga qaratilgan bo‘lib, iqtisodiy taraqqiyotdan jamiyatning barcha qatlamlari foydalanishi va shu orqali umumiy hayot sifatini va ijtimoiy adolatni oshirishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: iqtisodiy o‘sish, ijtimoiy integratsiya, atrof-muhitni muhofaza qilish, adolat, YAIM o‘sishi, rivojlanish.

Abstract: This article explores the concepts of sustainable development and inclusive growth, the key paradigms of modern economic planning that aim to balance economic growth with social justice and environmental protection. Sustainable development is based on three main principles: economic growth, social integration, and environmental sustainability, emphasizing the need to meet current needs without compromising future generations. Inclusive growth is aimed at reducing income and welfare inequality, ensuring the accessibility and benefit of economic progress for all layers of society, thereby improving the overall quality of life and social justice.

Key words: economic growth, social integration, environmental protection, justice, GDP growth, development.

ВВЕДЕНИЕ

Взаимодействие между устойчивым развитием и инклюзивным ростом демонстрирует симбиоз; устойчивые практики включают социальную справедливость, перекликающуюся с принципами инклюзивного роста, которые, в свою очередь, способствуют устойчивым результатам за счет устранения социального неравенства и повышения уровня жизни. В этой статье также рассматриваются глобальные усилия по количественной оценке и поощрению инклюзивного роста, в частности, посредством введения Индекса инклюзивного развития (IDI) на Всемирном экономическом форуме, что знаменует собой значительный сдвиг в сторону признания и измерения экономического успеха, помимо роста ВВП, с включением факторов, связанных с социальная и экологическая устойчивость [1].

Благодаря всестороннему исследованию основополагающих принципов, целей и глобальных последствий устойчивого и инклюзивного роста эта статья подчеркивает важность этих концепций в определении национальной и международной политики и стратегии. В нем утверждается, что дости-

жение баланса между экономическим ростом, социальной справедливостью и защитой окружающей среды является обязательным условием обеспечения долгосрочной социальной и экономической устойчивости.

В последние годы дискуссия об экономическом развитии значительно изменилась, выйдя за рамки простого роста ВВП и охватив более широкую и целостную точку зрения, включающую социальную справедливость, экологическую устойчивость и инклюзивное процветание [2]. Эта статья углубляется в концепции устойчивого развития и инклюзивного роста, подчеркивая их значение, взаимосвязь и глобальные усилия по измерению и совершенствованию этих парадигм.

УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ: ТРЕХКОМПОНЕНТНЫЙ ПОДХОД

Устойчивое развитие определяется как подход к экономическому планированию, направленный на удовлетворение потребностей настоящего, не ставя под угрозу способность будущих поколений удовлетворять свои собственные потребности. В его основе лежат три взаимосвязанных столпа:

1. **Экономический рост:** Поощрение экономической деятельности, которая способствует увеличению ВВП страны, обеспечивая при этом, чтобы такой рост был экологически устойчивым и социально инклюзивным [3].
2. **Социальная интеграция:** содействие равным возможностям для всех членов общества, гарантируя, что каждый может извлечь выгоду из экономического роста, независимо от его социально-экономического происхождения [4].
3. **Защита окружающей среды:** сохранение природных ресурсов и внедрение методов, которые сводят к минимуму деградацию окружающей среды, тем самым обеспечивая здоровье планеты для будущих поколений.

Примеры устойчивого развития включают внедрение возобновляемых источников энергии, поддержку устойчивого сельского хозяйства и инвестиции в образование и здравоохранение для улучшения качества жизни [5].

ИНКЛЮЗИВНЫЙ РОСТ: ФОКУС НА РАВЕНСТВЕ

Основной целью инклюзивного роста является сокращение неравенства в доходах и благосостоянии. Это предполагает создание рабочих мест, доступных для всех слоев общества, обеспечение равного доступа к образованию и здравоохранению, а также разработку экономической политики, направленной на поддержку малообеспеченных и уязвимых слоев населения [6].

Инклюзивный рост – это не просто справедливое распределение экономических выгод, но также предполагает повышение производственного потенциала всех слоев общества, способствуя тем самым устойчивому развитию.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МЕЖДУ УСТОЙЧИВЫМ И ИНКЛЮЗИВНЫМ РОСТОМ

Устойчивое развитие и инклюзивный экономический рост глубоко взаимосвязаны. Устойчивое развитие охватывает не только экологические аспекты, но и социальную справедливость, согласуясь с принципами инклюзивного роста. И наоборот, инклюзивный рост способствует устойчивому развитию, стремясь уменьшить социальное неравенство и улучшить качество жизни, которые являются ключом к долгосрочной устойчивости общества и экономики [7].

Основная цель инклюзивного роста – снижение неравенства в доходах и благосостоянии.

Примеры включают создание рабочих мест, доступных для всех слоев общества, обеспечение равного доступа к образованию и здравоохранению, и разработку экономических политик, направленных на поддержку малообеспеченных и уязвимых групп населения.

Оба концепции устойчивого развития и инклюзивного экономического роста тесно переплетены. Устойчивое развитие включает в себя не только экологические аспекты, но и социальную справедливость, что согласуется с принципами инклюзивного роста. Инклюзивный рост, в свою очередь, способствует достижению устойчивого развития, поскольку он направлен на снижение социального неравенства и улучшение качества жизни, что является ключом к долгосрочной устойчивости общества и экономики.

Эти концепции важны для формирования политики и стратегий на национальном и международном уровнях, поскольку они помогают устанавливать равновесие между экономическим ростом, социальной

справедливостью и защитой окружающей среды. Термин “инклюзивный рост” занял немаловажное место в дискуссиях, посвященных развитию экономики за последнее десятилетие. Вместе с этим термином используются также еще и такие понятия, как “общий рост” “(shared growth),” „рост, ориентированный на бедность“ “(pro-poor growth),” „истинный рост“ (equitable growth) и другие. Под инклюзивностью понимается равное распределение между различными группами населения прибыли, полученной от экономического роста.

Таблица 1: Научно-теоретические взгляды, выраженные мнения по вопросу о понятии “Инклюзивный рост”[1]

Авторы результатов научного исследования	Выраженные мнения
М. Аскарова, Т. Садуллаев	Инклюзивный рост” – понятие, вобравшее в себя качественные аспекты социально-экономического развития стран, позволяющее бороться с их расслоением общества путем улучшения условий жизни населения той или иной страны, а также оценить влияние внешних эффектов на их жизненный уровень.
Усманов, Ш.Хамдамов	Всемирным банком, Азиатским банком развития, Европейским банком восстановления, ООН и другими международными организациями ведется учет глобальных инновационных, инклюзивных показателей роста стран. Первая цель – оценка возможностей и рисков в стране для иностранных инвесторов, вторая – выявление проблем в регионе, разработка проектов для решения этой проблемы через международные фонды, направление денег и обеспечение устойчивого развития
T.Ishmetov	Речь идет не о росте как таковом, а об инклюзивном росте, то есть из него больше людей могут извлечь пользу. Поэтому необходимо повышать производительность, эффективность и создавать конкурентную среду, инвестировать в человеческий капитал, то есть следить за тем, чтобы молодые люди приобретали базовые навыки, которые действительно отвечают требованиям бизнеса.
M.Spence, R.Solow	Выход модели экономического роста на качественно новую стадию является инклюзивным ростом. Одним из важнейших факторов инклюзивного роста является развитие человеческого капитала
Burganov R.T., Yelshin L.A., Sharapov A.R.	Инклюзивный экономический рост – это общее понятие, включающее в себя эффективное распределение имеющихся трудовых ресурсов в стране, учитывающее при этом факторы многостороннего развития.
A.Levenkov	Инклюзивный рост является важной мерой экономики, которая обеспечивает совокупные потребности каждого из показателей экономического развития страны в отношении каждого из них при распределении их на душу населения

На основе вышеуказанных мнений, в исследовании предложены авторские интерпретации по проблеме инклюзивного роста : “Инклюзивный рост”, как вид экономического роста, приносящий пользу всем членам общества, независимо от их социально – экономического происхождения.

На Всемирном экономическом форуме (ВЭФ) в 2017 году в Давосе был представлен новый показатель странового экономического развития – индекс инклюзивного развития (Inclusive Development Index, IDI).

ГЛОБАЛЬНЫЕ УСИЛИЯ И ИНДЕКСЫ

Представление Индекса инклюзивного развития (IDI) на Всемирном экономическом форуме (ВЭФ) в 2017 году стало важным шагом на пути к измерению и содействию инклюзивному росту. IDI включает 12 параметров, разделенных на три группы, причем рост ВВП является лишь одним из факторов [8]. Эти группы:

1. **Рост и развитие:** рост ВВП, занятость, производительность труда, ожидаемая продолжительность жизни [9].

1 Составлено автором.

2. **Инклюзивность:** средний доход домохозяйства, уровень бедности, неравенство доходов и распределение богатства.
3. **Справедливость и устойчивость между поколениями:** нормы сбережений, демографическое давление, государственный долг и загрязнение окружающей среды.

Согласно одной из ключевых идей ВЭФ, приоритеты экономической политики должны быть переориентированы на более эффективное противодействие незащищенности и неравенству, которые сопровождают технологические изменения и глобализацию. Именно устойчивый, всеобъемлющий прогресс, сопровождающийся ростом доходов населения наравне с ростом его экономических возможностей, уровня защищенности и качества жизни, должен быть признан главной целью экономического развития – а вовсе не рост ВВП, следует из доклада ВЭФа.

Индекс инклюзивного развития включает 12 параметров, объединенных в три группы, причем рост ВВП – это только один из них. Три основные части IDI2:

- рост и развитие (рост ВВП, занятость, производительность труда, ожидаемая продолжительность жизни);
- инклюзивность (медианный доход домохозяйств, уровень бедности, коэффициент расслоения общества по доходам и коэффициент расслоения общества по распределению богатства);
- межпоколенческая справедливость и устойчивость (уровень сбережений, демографической нагрузки, государственного долга и загрязнения окружающей среды).

Из показателей каждой группы рассчитываются сначала групповые индексы, а затем складывается итоговый – их среднее арифметическое.

Недостатки Индекса инклюзивного развития (IDI) могут включать следующие аспекты:

Несмотря на то, что индекс включает различные параметры, он всё же может не полностью отражать сложность и многообразие экономических и социальных процессов в разных странах. Например, показатели могут не учитывать специфические культурные и политические аспекты Узбекистана.

Методология IDI предполагает взвешивание различных показателей, что может привести к субъективности в оценке важности этих показателей. Учет некоторқх показателей не ведется в Агентство статистики при Президенте Республики Узбекистан. Некоторые показатели могут иметь более высокий вес, что повлияет на общий индекс.

В целом, хотя Индекс инклюзивного развития является ценным инструментом для оценки и сравнения уровней экономического развития и благополучия населения разных стран, он имеет ряд ограничений, которые должны учитываться при его использовании и интерпретации.

Ис ходят из этого было разработан новый индекс инклюзивного развития (Inclusive Development Index, IDI), состоящего из 13ти показателей.

Рост и развития:

1. ВВП на душу населения: отражает средний экономический доход на каждого жителя страны.
2. Производительность труда: измеряет эффективность использования рабочей силы.
3. Занятость: показывает уровень занятости населения.
4. Здоровье: средная продолжительность жизни
5. Образование: оценивает качество и доступность образовательных услуг (В отличие от инднкса ВЭФ данный индекс добавлено навый)

Инклюзивность:

6. Средний доход: измеряет средний уровень доходов населения.
7. Распределение доходов: оценивает степень неравенства в распределении доходов.
8. Распределение богатства: анализирует неравенство в распределении богатства среди населения.
9. Экономическая устойчивость: оценивает стабильность экономической ситуации и уровень экономических рисков.

2 https://www.avcadvisory.ru/blog/indeks-inklyuzivnogo-razvitiya-budushhee-otsenki-potentsiala-stranovykh-ekonomik

TARAQQIYOT PROGRESS

Межпоколенческая справедливость и устойчивость:

10. Долговая нагрузка: оценивает уровень государственного и частного долга.
11. Углеродная интенсивность: измеряет количество выбросов углекислого газа на единицу ВВП.
12. Сохранение природных ресурсов: анализирует степень истощения природных ресурсов.
13. Инвестиции в человеческий капитал: отражает объем инвестиций в образование, здоровье и другие сферы, повышающие качество человеческого капитала.

В отличие от индекса инклюзивного развития ВЭФ добавлено 5, изменено 9, 13 индексы. Из показателей каждой группы рассчитываются сначала групповые индексы, а затем складывается итоговый – их среднее арифметическое.

Рисунок 1: Показатели индекса инклюзивного развития[3]

Разработан авторский индекс для расчета инклюзивного роста в стране, в результате чего был внедрен метод расчета инклюзивного роста, который зависит от нескольких факторов инклюзивности.

$$LnΔY= (lnΔA+lnBΔ+lnΔC+lnΔD+lnΔE+lnΔF+lnΔG+lnΔH+lnΔI+lnΔJ+lnΔK+lnΔL+lnΔM)/13$$

Где,
Ln – натуральный логарифм,
Δ- темп роста
ΔY – темп инклюзивного роста;
A – ВВП на душу населения;
B – Производительность труда;
C – Занятость
D – Здоровье
E – Образование (PISA index (Programme for International Student Assessment))
F – Средний доход (Валовой национальный доход на душу населения (GNI per capita))
G – Распределение доходов (Индекс Жини)
H – Распределение богатства (Индекс Палмы)
I -Экономическая устойчивость ((Уровень инфляции+ Безработица+уровен Система социальной защиты+ Отношение государственного долга в ВВП+ процент бюджетного дефицита)/5)

3 Рисунок разработан автором на основе индекса инклюзивного развития (Inclusive Development Index, IDI), состоящего из 12ти показателей, который был принят в рамках Всемирного экономического форума в Давосе в 2017 году.

J – Долговая нагрузка (уровень государственного долга на душу населения)
K – Углеродная интенсивность (тонны CO2 на ВВП)
L – Сохранение природных ресурсов (Индекс Экологического Отпечатка (Ecological Footprint Index))
M – Инвестиции в человеческий капитал (Индексом человеческого капитала (Human Capital Index, HCI)).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Устойчивый и инклюзивный рост имеет жизненно важное значение для разработки национальной и международной политики и стратегий. Они помогают сбалансировать экономический рост с социальной справедливостью и защитой окружающей среды. Поскольку мировое сообщество продолжает бороться с проблемами технологических изменений и глобализации, эти концепции служат компасом, ведущим к более справедливому, устойчивому и процветающему будущему.

Использованная литература:

1. Khamdamov, S. J., Usmanov, A. S., Abdulazizova, O., Isaev, F., Kholbaev, N., Makhmudov, S., & Kholbaeva, S. (2022, December). ECONOMETRIC MODELING OF CENTRAL BANK REFINANCING RATE IN UZBEKISTAN. In Proceedings of the 6th International Conference on Future Networks & Distributed Systems (pp. 253-257).
2. Turayeva, G., Berdiyev, G., Eshpulatov, D., Alimova, D., Odilbekov, A., Davletova, D.,... & Burxanov, A. (2022, December). OPPORTUNITIES TO USE FINANCIAL SERVICES–"1 C PROGRAM". In Proceedings of the 6th International Conference on Future Networks & Distributed Systems (pp. 556-561).
3. Yusupov, S., Boymuradov, S., Bobamuratova, D., Shukhratova, M., Marupov, I., Akramova, D. T.,... & Muradova, D. A. (2022, December). DIAGNOSTIC ASPECTS OF ZYGOMATICO-ORBITAL COMPLEX FRACTURES WITH THE USE OF MODERN DIGITAL TECHNOLOGIES. In Proceedings of the 6th International Conference on Future Networks & Distributed Systems (pp. 399-403).
4. Muftaydinova, S. K., Chuprynin, V. D., Fayzullin, L. Z., Buralkina, N. A., Muminova, Z. A., Asaturova, A. V.,... & Abdullayev, S. I. (2022, December). EXPRESSION OF THE TYROSINE KINASE RECEPTOR (EPHA1) IN THE EUTOPIC AND ECTOPIC ENDOMETRIUM OF PATIENTS WITH DEEP INFILTRATIVE ENDOMETRIOSIS USE OF MODERN DIGITAL TECHNOLOGIES. In Proceedings of the 6th International Conference on Future Networks & Distributed Systems (pp. 416-421).
5. Kozyrev AN Cost and taxation in the digital economy: a report at the Academic Council of CEMI RAS, May 16, 2017. Available at: https://medium.com/cemi-ras.
6. Koroleva L.P. Tax regime IP-BOX: basic elements and tendency transformation and zarubejnyx stranax. National interest: priority and security, 2016, vol. 1, p. 12, No. 5 (338), str. 152–164.
7. Khamdamov, S. J. (2021, December). Calculating Share of Factors of Intensive Economic Growth in Uzbekistan. In The 5th International Conference on Future Networks & Distributed Systems (pp. 393-397).
8. Tran, T. K., Lin, C. Y., Tu, Y. T., Duong, N. T., Thi, T. D. P., & Shoh-Jakhon, K. (2023). Nexus between natural resource depletion and rent and COP26 commitments: Empirical evidence from Vietnam. Resources Policy, 85, 104024.
9. Xiaohui Gong, Wing-Keung Wong, Yiling Peng, Shoh-Jakhon Khamdamov, Gadah Albasher, Vu Tam Hoa, Nguyen Thi Thanh Nhan, Exploring an interdisciplinary approach to sustainable economic development in resource-rich regions: An investigation of resource productivity, technological innovation, and ecosystem resilience,Resources Policy,Volume 87, Part A,2023,104294,ISSN 0301-4207, https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2023.1

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

MINTAQALARNI INVESTITSION JOZIBADORLIGINI TARAQQIYOT STRATEGIYASIGA TA'SIRINI STATISTIK BAHOLASH

Nuriddinov Zufar Akbarovich
Kadrlar malakasini oshirish va statistik tadqiqotlar institutining mustaqil izlanuvchisi, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqola mintaqalarni investitsion jozibadorligini taraqqiyot strategiyasiga ta'sirini statistik baholashga yo'naltirilgan hamda tadqiqot natijasida ilmiy va amaliy tavsiyalar taklif etilgan. Natijada, mintaqalarni investitsion jozibadorlik ko'rsatkichlari statistik tahlil qilinib, ularni taraqqiyot strategiyasiga ta'siri baholangan. Bunda, mintaqalar iqtisodiyotining rivojlanishini investitsion jozibadorlikka bog'liqligini ekonometrik modellari taklif qilingan.

Kalit so'zlar: statistik indikatorlar, taraqqiyot strategiyasi, statistik baholash, iqtisodiy indekslar, investitsion jozibadorlik, ekonometrik model.

Abstract: This article is focused on the statistical assessment of the influence of investment attractiveness of regions on the development strategy and offers scientific and practical recommendations as a result of the research. As a result, the indicators of investment attractiveness of regions were statistically analyzed and their impact on the development strategy was evaluated. In this case, econometric models of the dependence of regional economic development on investment attractiveness were proposed.

Key words: statistical indicators, development strategy, statistical evaluation, economic indices, investment attractiveness, econometric model.

Аннотация: Данная статья посвящена статистической оценке влияния инвестиционной привлекательности регионов на стратегию развития и предлагает научно-практические рекомендации по результатам исследования. В результате статистически проанализированы показатели инвестиционной привлекательности регионов и оценено их влияние на стратегию развития. При этом были предложены эконометрические модели зависимости регионального экономического развития от инвестиционной привлекательности.

Ключевые слова: статистические показатели, стратегия развития, статистическая оценка, экономические показатели, инвестиционная привлекательность, эконометрическая модель.

KIRISH

Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, mamlakat va uning mintaqalariga investitsiyalarni jalb qilish hamda ularni rag'batlantirish vositasi sifatida soliq siyosati qo'llaniladi. Mamlakatlar sarmoyadorlarni ustuvor tarmoq yoki mintaqalarga jalb qilish uchun turli moliyaviy imtiyozlarga tayanadi. So'nggi o'n yillikda dunyo bo'ylab qabul qilingan soliqqa oid investitsiya siyosati chora-tadbirlari tahlili shuni ko'rsatadiki, soliq ta'tillari va pasaytirilgan korporativ daromad solig'i kabi foydaga asoslangan rag'batlantirishlar tez-tez uchraydigan va keng tarqalgan hisoblanadi.

Dunyoda 2021-yilda global to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar oqimi 2020-yili pandemiyadan oldingi darajaga qaytgan va 1,58 trillion dollarni tashkil etgan bo'lib [1], bu COVID-19 pandemiyasi paytidan 64 foizga ko'pdir. Bu davrda, transchegaraviy bitimlar va xalqaro loyihalarni moliyalashtirish kuchli bo'ldi, ular moliyalashtirish shartlari asosida infratuzilmani rag'batlantirdi. Biroq sanoatda yashil maydon investitsiyalarining tiklanishi, ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda zaifligicha qolmoqda.

Ushbu jahonning iqtisodiy ko'rsatkichlariga hamohang ravishda mamlakatimizning iqtisodiy ko'rsatkichlarining o'zgarish darajasida pandemiyaning ta'siri yuqori bo'ldi. Ayniqsa, 2020-yilda Respublikada asosiy kapitalga o'zlashtirilgan investitsiyalarning o'sish sur'ati 95,6 foizni, ya'ni 2019-yilga nisbatan 42,5 va 2023-yilga nisbatan 26,5 foiz bandga kamaygan [2].

Mamlakatimizda 2017-2021-yillarda xalqaro investitsiyalarning oqimi keskin ko‘payib bordi va o‘sish darajasi tezlashib ketdi. Buning asosiy sabablaridan biri, Mamlakatimiz Prezidenti hamda Hukumat tomonidan olib borilgan oqilona siyosat va har bir soha hamda tarmoqlar kesimida qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar doirasida belgilab berilgan aniq va puxta vazifalarning bajarilishi natijasi sifatida ko‘rsatish mumkin.

Ammo, mamlakatga kiritilgan investitsiyalarning jozibadorligi, ularning samaradorligi va iqtisodiyotning o‘sishiga qo‘shgan hissasini ko‘rsatuvchi tadqiqotlar, tahliliy materiallar hamda ko‘p omilli ekonometrik tahlillarni o‘tkazishni talab qiladi, bu kabi omillar tadqiqotning dolzarbligini ko‘rsatadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Mintaqalarni investitsion jozibadorligini taraqqiyot strategiyasiga ta’sirini statistik baholashdagi metodologik jihatlarining nazariy hamda uslubiy tomonlarini tadqiq qilish jarayonida bir qator Xorij mamlakatlari, Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi mamlakatlari hamda Mamlakatimiz olimlari olib borgan tadqiqotlarni o‘rgandik.

Buyuk Britaniya olimlari tomonidan Qirollik muhandislik akademiyasida olib borilgan tadqiqotlaridagi xulosalardan birida, Buyuk Britaniyada ko‘plab innovatsion aktivlar mavjud, ushbu aktivlarni Hukumat uzoq muddatli istiqbolda investitsion muhitni yaratadigan, samarali harakat qilish imkonini beradigan umumiy, barqaror va strategik siyosatni ta’minlashdan iborat, deb aytilgan [3].

Yao Pang, Yan-cheng Fan va Xiang Hung kabi olimlarning tadqiqotlarida iqtisodiyot uchun korxonalarning ilmiy-tadqiqot investitsiyalarini va ilmiy-tadqiqot ishlanmalarini rag‘batlantirishni oshirish lozimligi hamda ularni statistik baholash metodlari berilgan [4].

T.M. Longhini, J.M. Kavalsanti, S.L. Borges va B.P. Ferreira kabi olimlar, tarmoqlarning sof sotish hajmiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadigan innovatsiyalarga investitsiyalar – bu mashina va uskunalarni sotib olish, shuningdek, texnik tayyorgarlik va sanoat loyihalarini ishlab chiqish deb baholashgan [5].

D. Klement tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda, iqtisodchilar innovatsion investitsiyalarning samaradorlikka ta’sirini statistik baholash metodologiyasi ustida ishlashlari lozimligi haqida aytib o‘tgan [6].

I.A. Mandich va A.V. Bikovalar tomonidan yozilgan risolada yuqori texnologiyali korxonalarning innovatsion-investitsion rivojlanishining muammoli nuqtalarini statistik baholashlar natijasida ko‘rsatib bergan [7].

D.X. Shadiyeva iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktorlik ishini “Milliy iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishini investitsiyalashning nazariy asoslarini takomillashtirish” mavzusida qilib, bunda innovatsion-investitsion rivojlanishning nazariy asoslari yoritib berilgan [8].

Z.A. Nuriddinov va P.B. Isamuxamedova ilmiy izlanishlaridan “Harakatlar strategiyasi: vazifalar, statistik tahlillar va natijalar” nomli maqolasida Harakatlar strategiyasining iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirish yo‘nalishida qo‘yilgan maqsad va vazifallarning holati statistik tahlil qilinib erishilgan natijalar yoritilgan hamda takliflar ishlab chiqilgan [9].

Yuqorida qayd etilgan va boshqa ilmiy tadqiqot ishlarda mamlakat va mintaqalarning investitsion jozibadorligi, samaradorligi hamda ularning natijadorligining tadqiqi olib borilgan. Ammo, mamlakatimizda mintaqalarni investitsion jozibadorligini taraqqiyot strategiyasiga ta’siri statistik jihatdan chuqur baholanmaganligi hamda ular bo‘yicha investitsion muhit reytingi yuritilmasligi tadqiqot ishini dolzarbligini ko‘rsatadi.

METOD VA MATERIALLAR

Mintaqalar iqtisodiyotiga kiritilayotgan investitsiyalarning jozibadorligi tarmoqlarning ko‘rsatkichi hamda aholining yashash tarziga ta’siri qanday darajada bo‘layotganligini statistik baholash maqsadida ekonometrikaning ctrukturaviy tenglamalarni modellashtirish (Structural equation models (SEM)) modeli orqali amalga oshiramiz.

Strukturaviy tenglamani modellashtirish (structural equation models (SEM)) yoki tenglamalar sistemasi ko‘rinishidagi ekonometrik modellar orqali korrelyatsiyasini o‘rganib chiqish mintaqalar iqtisodiyotining tarmoqlarida investitsiyaning samaradoriligini statistik baholash mukammal model sifatida taklif qilamiz. Strukturaviy tenglamani modellashtirish tushunchasi – bu statistik ma’lumotlarni moslashtiradigan turli xil matematik modellar, kompyuter algoritmlari va statistik usullarning jamlanmasini anglatadi.

Strukturaviy tenglamani modellashtirish qo‘llanila boshlangan davrda ko‘pincha ijtimoiy fanlarda qo‘llanilgan. Bunda kuzatilgan va tasodifiy o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi munosabatlarni tahlil qilish imkonini beradi. Bu model natijasida mintaqalar iqtisodiyotining tarmoq ko‘rsatkichlarining o‘sish darajasini ijobiy tomonga o‘zgartiradigan xulosalarni amaliyotga implementatsiya qilish yaxshi natijalarni berishi isbotlandi.

Strukturaviy tenglamani modellashtirishda omillar sifatida quyidagi ko‘rsatkichlar tanlab olindi.

- Yalpi hududiy mahsulotning o‘sish sur’atlari (YGDP(GR)(1)), foizda
- Sanoat mahsuloti ishlab chiqarishning o‘sish sur’ati (YIP(GR)(2)), foizda

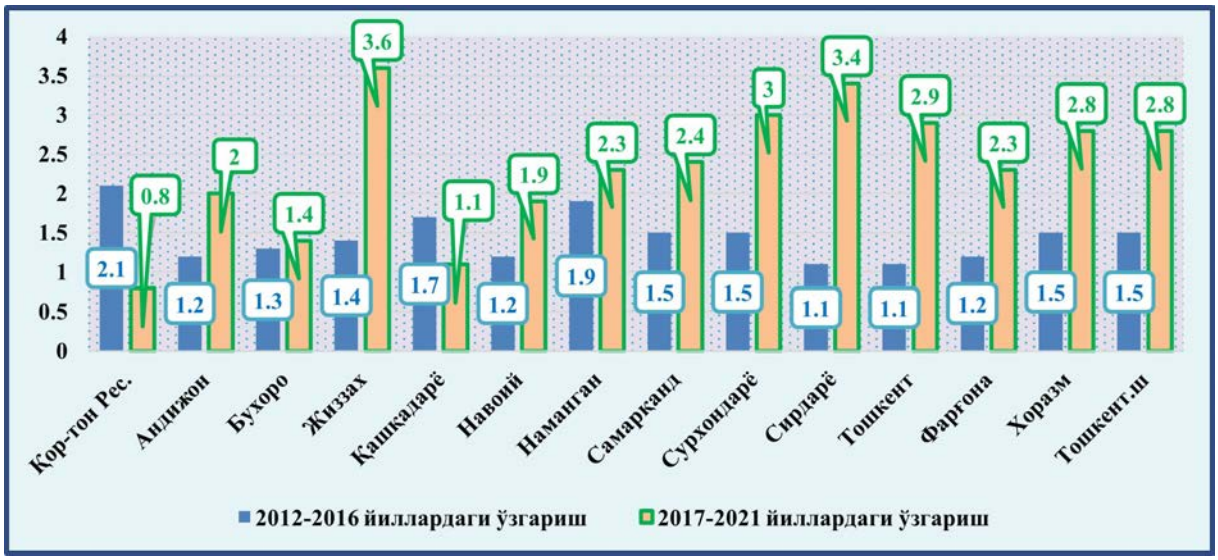
- Xizmatlar hajmining o‘sish sur’atlari (YS(GR)(3)), foizda
- Qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligi mahsulot(xizmat)larining o‘sish sur’ati (YAFF(GR)(4)), foizda
- Asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalarning o‘sish sur’ati (XCI(GR)), foizda.

Ushbu sanab o‘tilgan omillar orqali strukturaviy tenglamani modellashtirishning matematik ifodasini tuzib oldik, agar bunda bir tenglamaning natijaviy o‘zgaruvchisi (u) boshqa tenglamada (x) omil singari qatnashsa, u holda rekursiv tenglamalar sistemasi ko‘rinishidagi quydagi matematik ifodani tuzish mumkin:

Ushbu sistemada har bir tenglamadagi natijaviy belgi (u)lar oxirgi tenglamada omil belgilar sifatida qatnashadilar. Bu tenglamalar sistemasida har bir tenglama mustaqil tenglama sifatida qaraladi. Aslida tenglamalarning har biri regressiya tenglamalari bo‘lib, ularning parametrlarini aniqlash uchun eng kichik kvadratlar usuli qo‘llaniladi.

IV. TAHLIL VA NATIJALAR

Oxirgi yillarda mintaqalarga kiritilgan investitsiya hajmining oshganligi statistik tahlillarda ko‘rish mumkin. Ya’ni 2017-2021-yillarda Respublikada asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalar 2,1 barobarga oshgan bo‘lsa, 2012–2016-yilllarda bu ko‘rsatkich 1,5 barobarni tashkil qilgan. Ushbu ko‘rsatkich o‘zgarishini mintaqalar kesimida quyidagi diagrammada ko‘rish mumkin.

1-rasm: Mintaqalarda asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalarning o‘zgarish darajasi, barobar [10]

Ushbu rasmdan ko‘rinib turibdiki, 2012–2016-yillarga nisbatan 2017–2021-yillarda asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalarning o‘sish darajasi eng yuqori bo‘lgan viloyatlar Jizzax 3,6 barobar (2012–2016-yillarda 1,4 barobar), Sirdaryo 3,4 barobar (1,1 barobar), Surxondaryo 3,0 barobar (1,5 barobar), Toshkent 2,9 barobar (1,1 barobar) va boshqalar, o‘sish darajasi past bo‘lgan Qoraqalpog‘iston Respublikasi 0,8 barobar (2,1 barobar) hamda Qashqadaryo viloyati 1,1 barobarni (1,7 barobar) tashkil qilgan.

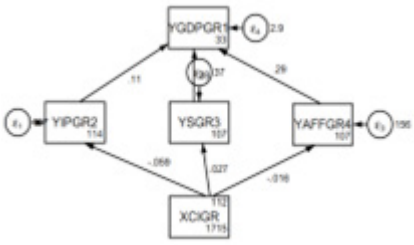
Ammo, mintaqalardagi investitsiya hajmlarining keskin oshishi tarmoqlar rivojlanishiga ta’sirini strukturaviy tenglamani modellashtirishning matematik ifodasi hamda tegishli amallarni maxsus statistik dastur, ya’ni STATA paketi orqali omillarning bog‘liqligi bo‘yicha har bir mintaqa kesimida tadqiqot olib boriladi.

Quyidagi 2-rasmda mintaqalar kesimida strukturaviy tenglamani ekonometrik modellarining grafikasi keltirilgan, unga ko‘ra mintaqada qaysi tarmoqlarga investitsiyalar ta’sirining o‘zgarishi yuqori bo‘lganligini ko‘ramiz.

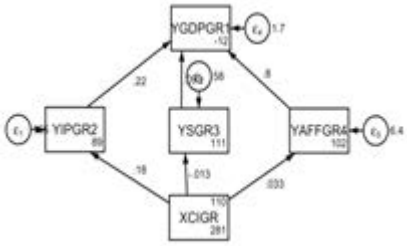
Ushbu modellarning natijasiga qarab, ya’ni har bir tarmoqqa kiritilgan investitsiyalarning ta’siri tomonidan mintaqalar 6 guruhga ajratildi. Bu guruhlar mintaqalarga kiritilgan investitsiyalarning sanoat, xizmat va qishloq xo‘jaligi sohalardagi ijobiy yoki salbiy ta’siriga qarab ajratildi hamda quyidagi mulohazalar shakllantirildi.

Xususan, qishloq xo‘jaligi sohasida o‘z mablag‘lari hisobidan yoki chet el investorlarini jalb qilgan holda investitsiya kiritish xaritasini shakllantirish lozim. Ushbu xaritada har bir viloyatning tumanlari kesimida ularning salohiyatidan kelib chiqib investitsiya jalb qilish yo‘nalishlarini ishlab chiqish zarur, bundan tashqari xaritada risklarning oldini olish bo‘yicha ko‘rsatmalar ishlab chiqish lozim.

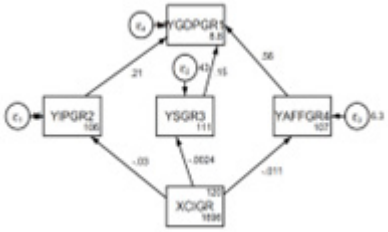
Xizmatlar tarmog‘ini yanada rivojlantirish maqsadida o‘z mablag‘lari hisobidan investitsiya kiritish tarmoqning rivojlanishiga ta’sirini ko‘proq ko‘rsatishi aniqlandi.

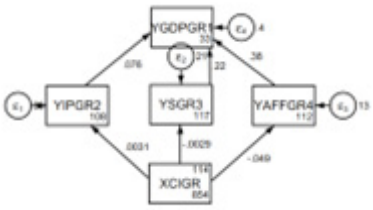
Qoraqalpog‘iston Respublikasi

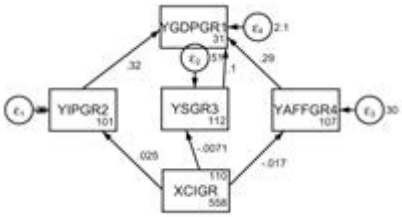
Andijon viloyati

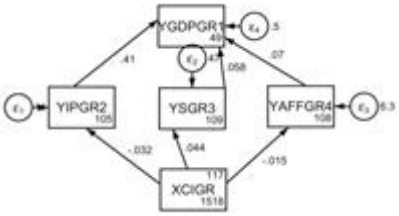
Buxoro viloyati

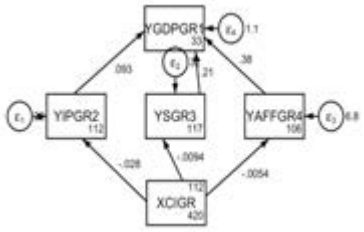
Jizzax viloyati

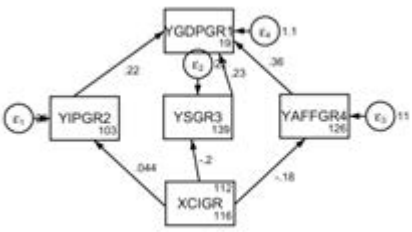
Qashqadaryo viloyati

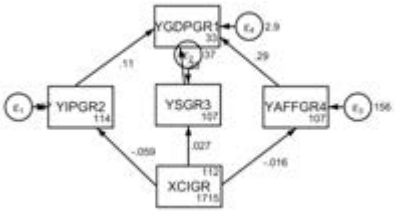
Navoiy viloyati

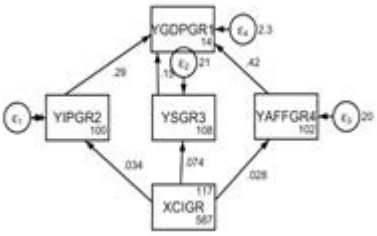
Namangan viloyati

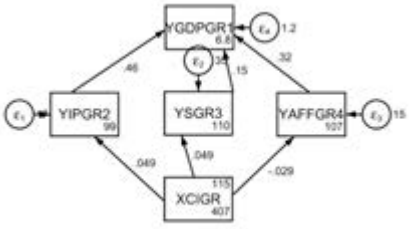
Samarqand viloyati

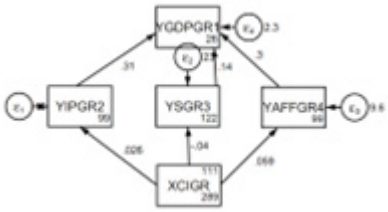
Surxondaryo viloyati

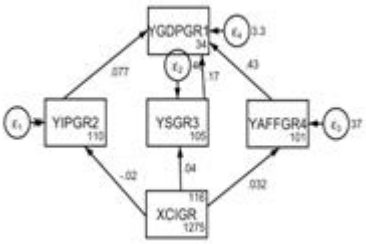
Sirdaryo viloyati

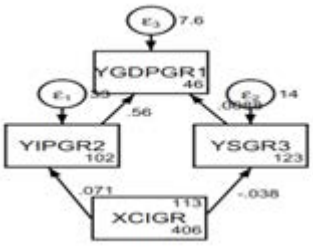
Toshkent viloyati

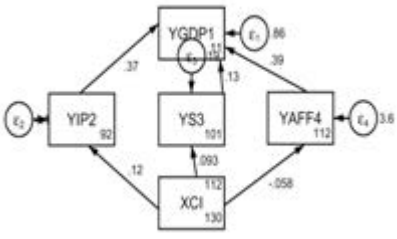
Farg‘ona viloyati

Xorazm viloyati

Toshkent shahri

O‘zbekiston Respublikasi

2-rasm: Mintaqalar kesimida SEM modelining ko‘rinishi

Sanoat tarmoqlarini rivojantirishga investitsiyalarni yanada oshirib, yalpi qo‘shilgan qiymat zanjirini hosil qiladigan ishlab chiqarishni kengroq yo‘lga qo‘yish maqsadga muvofiq. Bu esa, o‘z navbatida viloyat va uning subyektlari iqtisodiyotini yanada rivojlantirishga xizmat qiladi.

Ekonometrik modellar asosida olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, davlat tomonidan ajratiladigan investitsiyalarni sohalarga yo‘naltirishni bosqichma-bosqich kamaytirib borish zarurligini anglatadi.

Xalqaro kapital va investitsiyalar oqimining ko‘payishi ko‘p jihatdan quyidagi vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirishga bog‘liq bo‘ladi.

Birinchidan, qonun ustuvorligini, xususiy mulk dahlsizligini ta’minlash, raqobatbardoshlikni oshirish orqali xususiy va to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hajmini samarali oshirishga qaratilgan sa’y-harakatlarni jamlagan holda “davlat – asosiy investor” amaliyotidan bosqichma-bosqich voz kechish, davlatning iqtisodiyotdagi rolini pasaytirish va investitsiyalar samaradorligini oshirish.

Ikkinchidan, agrar sohada yer munosabatlarining huquqiy asoslarini mustahkamlash, tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish va yuritish, tadbirkorlar uchun yer ajratish va mulkiy huquqlarni ta’minlash sohasidagi mavjud muammolarni hal etish.

Uchinchidan, davlat korxonalari va tijorat banklarini tarkibiy o‘zgartirish va xususiylashtirish bo‘yicha chora-tadbirlarni kuchaytirish.

To‘rtinchidan, elektr energiya bozorini liberallashtirish va iqtisodiyot tarmoqlari, shuningdek, boshqa infratuzilma obyektlarini energiya bilan ta’minlashni yaxshilash.

Beshinchidan, tijorat bank tizimini isloh qilish, xususiy sug‘urta va kapital bozorini rivojlantirish.

Oltinchidan, pudrat ishlari bozorini shakllantirish, tender savdolarining shaffofligini ta’minlash, qurilish tashkilotlarini modernizatsiya qilish va ularning harakatchanligini oshirish.

V. XULOSA VA TAVSIYALAR

O‘rganilgan davr mobaynida mamlakatda asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalar o‘sish sur’atining bir birlikka oshishi, sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishining o‘sish sur’atini 0,115 birlikka, xizmatlar hajmining o‘sish sur’atini 0,093 birlikka oshganligi hamda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari o‘sish sur’atini 0,058 birlikka kamaytirgan.

Shuningdek, respublikaning yalpi ichki mahsulotiga tarmoqlarning bog‘liqlik darajasi ijobiy, ya’ni sanoat mahsulotlarining o‘sish sur’ati bir birlikka oshsa yalpi ichki mahsulotning o‘sish sur’ati 0,373 birlikka, xizmatlarning o‘sish sur’ati bir birlikka oshsa yalpi ichki mahsulotning o‘sish sur’ati 0,132 birlikka hamda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari o‘sish sur’ati bir birlikka oshsa yalpi ichki mahsulotning o‘sish sur’ati 0,394 birlikka oshishi aniqlandi.

Bu esa, tarmoqlarga jalb qilingan investitsiyalarning jozibadorligi mamlakatning yalpi ichki mahsulotiga qo‘shimcha qo‘shilgan qiymat yaratishini anglatadi.

Yuqoridagi xulosalardan kelib chiqib quyidagilar taklif qilinadi:

- davlat, xususiy va xorijiy investitsiyalarni teng ulushlarda jalb qilish orqali strategik jihatdan yirik va yuqori texnologiyalarga asoslangan investitsiya loyihalarini qurish, ular foydalanishga topshirilgandan so‘ng ushbu obyektlardagi davlat ulushini bozor narxlarida sotish;
- respublika hududlaridagi investitsiyaviy nomutanosiblikni qisqartirish, hududlar uchun investitsiyaviy standartlarni joriy qilish, har bir hududning investitsiyaviy jozibadorligini o‘rtacha yaqin ko‘rsatkichga olib kelish;
- barcha tuman (shahar)larni o‘z ichiga olgan “Raqamli xarita” platformasini ishga tushirish va unda quyidagi imkoniyatlarni nazarda tutish:
- har bir tuman (shahar) infratuzilmasi (yo‘l va ko‘chalar soni va uzunligi, asfaltli, qumli va b.), elektr, ichimlik suvi va gaz bilan ta’minlanganlik darajasi;
- ijtimoiy obyektlar holati (shifoxona, poliklinika, maktablar va b.);
- tuman (shahar)da hokimligi va boshqa davlat organlari vakolati doirasiga kiradigan masalalar (obyektlar);
- jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan haqiqatga to‘g‘ri kelmaydigan ma’lumotlar ustidan shikoyat berish imkoniyati.

“Hududlarning investitsiya muxiti milliy reytingi”ni takomillashtirish bo‘yicha normativ-huquqiy hujjat loyihasini ishlab chiqish. Bunda quyidagilarni nazarda tutish:

- har 3-yilda bir marotaba budjet parametrlarini shakllantirishda shahar va tumanlarning toifasini reyting natijalaridan kelib chiqib qayta ko‘rib chiqish;
- reyting tizimini raqamlashtirish;

- reytingni shakllantirishda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, tadbirkorlik rivojlanish darajasi, investitsiya muhiti hamda hududlarning o‘sish nuqtalariga ta’sir qiladigan ko‘rsatkichlarni kiritish.

Yuqorida taklif qilingan yo‘nalishlarda ishlarni jadal ravishda olib borish mintaqalarni investitsion siyosatini takomillashtirishga hamda uning jozibadorligini oshirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. United Nations publication issued by the United Nations Conference on Trade and Development. UNCTAD/WIR/2022. World investment report 2022 y. https://unctad.org/system/files/official-document/wir2022_en.pdf#page=22.
2. www.stat.uz – Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Статистика агентлиги маълумотлари асосида.
3. Royal Academy of Engineering September 2015. Published by Royal Academy of Engineering Prince Philip House, 3 Carlton House Terrace, London SW1Y 5DG. (https://www.raeng.org.uk/publications/reports/investing -in-innovation)
4. Yao Pang, Yan-cheng Fan, and Xiang Huang. Innovation investment and sustainable development. E3S Web of Conferences 23 6, 03010 (2021).
5. Longhini, T.M., Cavalcanti, J.M.M., Borges, S.L., & Ferreira, B.P. (2018). Investment in Innovation and its Influence on Net Sales: An Analysis Based on PINTEC Data. Brazilian Business Review, 15(1), 1–16.
6. Douglas Clement. Investing in innovation. Federal Reserve Bank of Minneapolis. January 30, 2019 (https://www.minneapolisfed.org/article/2019/ investing-in-innovation).
7. Мандыч И.А., Быкова А.В. Тренды инновационно-инвестиционного развития высокотехнологичных предприятий//Российский технологичес-кий журнал. 2019. Т. 7. –№ 5. –С. –79–92.
8. Shadiyeva D.X. Milliy iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishini investitsiyalashning nazariy asoslarini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi. O‘zbekiston Milliy universiteti – 2020-y.
9. Nuriddinov Z.A., Isamuxamedova P. Harakatlar strategiyasi: vazifalar, statistik tahlillar va natijalar.// Davlat statistika qo‘mitasining “O‘zbekiston statistika axborotnomasi” ilmiy elektron jurnali. –2021-yil, 2-son.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma’lumotlari asosida muallif ishlanmasi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

ФИНАНСИРОВАНИЕ КАРАКУЛЕВОДСТВА: ПРЕОДОЛЕНИЕ ФИНАНСОВЫХ ВЫЗОВОВ В ПУСТЫННЫХ РЕГИОНАХ УЗБЕКИСТАНА

Нуриллаев Жамолиддин Ярашевич
К.э.н., Доцент кафедры “Экономика”, ТГЭУ

Аннотация: Статья рассматривает финансовые вызовы, с которыми сталкиваются каракулеводческие хозяйства в пустынных регионах Узбекистана. Каракулеводство, как особая отрасль животноводства, подвержено сезонности производства, высоким затратам и зависимости от внешних источников финансирования. Статья выделяет основные трудности, такие как затраты на корма и водоснабжение, инфраструктурные и защитные затраты, а также финансовые риски из-за изменчивости климата. Указываются ключевые аспекты финансирования, включая обеспечение финансовых ресурсов и их использование для поддержки устойчивого развития каракулеводства.

Ключевые слова: Каракулеводство, финансирование, финансовые вызовы, пустынные регионы, Узбекистан, затраты на корма, водоснабжение, инфраструктура, климатические риски.

Annotatsiya: Maqolada O‘zbekistonning cho‘l hududlarida qorako‘lchilik duch keladigan moliyaviy qiyinchiliklar ko‘rib chiqiladi. Qorako‘lchilik chorvachilikning alohida tarmog‘i sifatida ishlab chiqarishning mavsumiyligi, yuqori xarajatlar va tashqi moliyalashtirish manbalariga bog‘liqligi bilan ajralib turadi. Maqolada ozuqa va suv ta’minoti xarajatlari, infratuzilma va himoya xarajatlari, iqlim o‘zgaruvchanligi sababli moliyaviy xavflar kabi asosiy muammolar ko‘rsatilgan. Moliyalashtirishning asosiy jihatlari, jumladan, qorako‘lchilikning barqaror rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash uchun moliyaviy resurslar bilan ta’minlash va ulardan foydalanish ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: Qorako‘lchilik, moliyaviy qiyinchiliklar, cho‘l hududlari, O‘zbekiston, yem-xashak narxi, suv ta’minoti, infratuzilma, iqlim xavf-xatarlari, moliyalashtirish.

Abstract: The article examines the financial challenges faced by karakul farming in the desert regions of Uzbekistan. Karakul farming, as a special branch of livestock farming, is subject to seasonality of production, high costs and dependence on external sources of financing. The article highlights key challenges such as feed and water supply costs, infrastructure and protection costs, and financial risks due to climate variability. Key aspects of financing are indicated, including the provision of financial resources and their use to support the sustainable development of karakul farming.

Key words: Karakul farming, financing, financial challenges, desert regions, Uzbekistan, feed costs, water supply, infrastructure, climate risks.

Современное финансовое положение производителей сельскохозяйственной продукции требует особого внимания к разработке финансовых стратегий. Управление финансами предприятий в любой отрасли должно основываться на принципах рыночной экономики, в соответствии с которыми каждый хозяйствующий субъект самостоятельно выстраивает финансовый механизм своего функционирования.

В экономической литературе существует разнообразие точек зрения на определение финансового механизма деятельности организации и состав его элементов. Например, С. В. Барулин определяет финансовый механизм как “совокупность элементов, форм, методов и инструментов формирования и использования финансовых ресурсов, публичных и частных доходов, направленных на обеспечение полноценного функционирования системы финансов и реализацию финансовой политики государства и хозяйствующих субъектов” [1]. Аналогичное определение предлагает А. Г. Грязнова, которая рассматривает финансовый механизм как “совокупность видов и форм организации финансовых отношений, специфических методов формирования и использования финансовых ресурсов и способов их количественного определения” [2].

Большинство экономистов считают, что финансовый механизм представляет собой сложную организационно-экономическую структуру, элементы которой зависят от многообразия состава финансовых отношений. Так, В. М. Родионова отмечает, что “для эффективности использования финансовых ресурсов

большое значение имеют осуществление планирования и прогнозирования, нормативное оформление применяемых способов организации финансовых отношений (налогов, расходов и прочих), контроль за правильностью применения различных видов, форм и методов финансовых отношений" [3]. По мнению И. Т. Балабанова, элементами финансового механизма являются "финансовые методы, финансовые рычаги, правовое, нормативное и информационное обеспечение" [4].

В исследованиях Р.Д.Дустмурадова отмечается, что процесс финансирования субъектов сельского хозяйства участвует в процессе создания и распределения валового национального продукта, обслуживает отрасли материального производства, создающие национальный доход. В процессе исследования финансовые отношения имеют следующие основные доходные и целевые фондоорганизации, направления расходов [5].

Каракулеводство, как и другие отрасли животноводства, имеет свои особенности, которые влияют на его эффективность. Среди этих особенностей: сезонность производства, необходимость в значительных финансовых вложениях, зависимость от внешних источников финансирования и другие факторы. Поэтому каракулеводство не обладает финансовой самостоятельностью и самообеспеченностью. Это объясняется несколькими причинами. Во-первых, отрасль сильно зависит от рисков, связанных с производственными и климатическими условиями. Во-вторых, каракулеводство подчинено технологическому развитию промышленности, что влияет на функционирование различных производственных структур. В-третьих, отрасль характеризуется высокой степенью воспроизводственной обособленности, что накладывает дополнительные требования на методы реализации продукции. Несмотря на высокий спрос на овечью продукцию, экономика каракулеводства обычно не обладает достаточной финансовой самостоятельностью. В-четвертых, отрасль сильно зависит от внешних ресурсов, что определяет жесткие правила принятия производственных и экономических решений.

Финансовые трудности, связанные с развитием каракулеводства в пустынном регионе, могут быть значительными из-за особенностей климата, ограниченных ресурсов и других факторов. Вот некоторые из возможных финансовых трудностей:

1. Затраты на обеспечение кормами:

- В условиях пустынных регионов, где ограничены пастбища и доступ к кормам, возможны дополнительные затраты на обеспечение овец достаточным количеством питательных веществ. Это может включать в себя закупку грубых и концентрированных кормов, что повышает расходы на содержание стада.

2. Затраты на водоснабжение:

- В условиях недостатка воды могут возникнуть высокие затраты на обеспечение стада необходимым количеством воды. Строительство и обслуживание систем водоснабжения, включая скважины и системы орошения, может быть финансово затратным.

3. Инфраструктурные затраты:

- Слабая инфраструктура в пустынных районах может потребовать значительных финансовых затрат на строительство дорог, хранилищ и других объектов, необходимых для поддержания каракулеводства.

4. Затраты на защиту от хищников:

- Потребуется дополнительное финансирование для внедрения мер по защите стада от хищников, что может включать в себя строительство ограждений и использование технологий безопасности.

5. Финансовые риски из-за изменчивости климата:

- Пустынные регионы могут подвергаться экстремальным климатическим условиям, таким как засухи. Это может повышать финансовые риски из-за потерь в урожае, ухудшения состояния скота и других негативных последствий.

6. Стоимость энергии:

- В условиях отдаленности и ограниченного доступа к ресурсам возможно высокое потребление энергии, например, для работы насосов, обеспечения освещения и других нужд. Это может стать дополнительной финансовой нагрузкой.

7. Трудности в получении кредитов:

- В связи с неопределенностью в пустынных районах и высокими финансовыми рисками, фермеры могут сталкиваться с трудностями в получении кредитов и финансовой поддержки от банков и финансовых учреждений.

Преодоление этих трудностей может потребовать инновационных подходов, участия государства в предоставлении субсидий и поддержки, а также разработки устойчивых и эффективных методов каракулеводства, адаптированных к условиям пустынных регионов.

Кроме этого, финансирование каракулеводческих хозяйств включает две важные составляющие: обеспечение финансовых ресурсов и их использование для авансирования, расходования и конечных вложений. В случае каракулеводческих хозяйств, большое значение приобретает финансовое обеспечение, так как специфика их деятельности предопределяет процесс использования капитала. Для успешного производства каракулеводческие продукции необходимо обеспечить финансовыми ресурсами, которые достаточны для достижения желаемого уровня прибыльности и одновременно доступны, чтобы поддерживать сбалансированные денежные потоки и непрерывность деятельности.

Развитие самофинансирования в каракулеводстве становится все более неотъемлемым для обеспечения помощи и поддержки отрасли. Это обычно связано с рядом причин, которые мы указали выше. Финансовая помощь и поддержка каракулеводства должны быть обоснованными и предоставляться с расчетом на достижение конкретных результатов. Увеличение товарности овечьего производства может способствовать улучшению финансового положения хозяйств в отрасли, но этот процесс будет отставать от роста затрат на производство и сбыт продукции, что влияет на финансовую устойчивость. Кроме того, рост цен на необходимые ресурсы для каракулеводства, такие как корма, оборудование, удобрения, топливо, кредиты и т.д., также влияет на этот процесс. Очень важно отметить, что предоставление финансовой помощи каракулеводческим производителям не должно быть просто поощрительным действием, даже когда помощь приходит со стороны государства. Каракулеводство является важной отраслью пустынной животноводства и обладает социальным значением. Оказание помощи,

в том числе бескорыстной поддержки, является необходимым условием обеспечения населения продукцией, которую оно потребляет ежедневно. Однако формы помощи и поддержки могут быть улучшены, изменены или объединены при условии, что они обеспечивают полноценное функционирование экономики отрасли. Директная финансовая поддержка каракулеводческих производителей, как известно, в основном осуществляется государством за счет бюджетных средств в значительном масштабе.

По-нашему мнению, государство имеет активную возможность регулировать финансовую поддержку всего аграрного сектора, включая каракулеводческое производство. Для этого используются как прямые инвестиции, так и различные субсидии, вкладывающиеся в отрасль. Государство имеет возможность осуществлять поддержку каракулеводческих производителей посредством кредитов, налоговых льгот, безвозмездных целевых ссуд, упрощенной системы амортизационных отчислений, инвестиций в развитие сельской инфраструктуры, дополнительных преференций для работников в сельской местности и других мер. Этот набор инструментов государственной поддержки каракулеводства уже довольно значимый и может быть расширен в случае необходимости и целесообразности. Однако расширение поддержки не должно восприниматься как процесс государственного контроля над каракулеводческой экономикой, так как это нерационально с экономической точки зрения и не учитывает интересы самих производителей [6].

Важно отметить, что стимулирование преодоления финансовых проблем и обеспеченности каракулеводческих хозяйств естественным образом связано с развитием рыночных отношений в отрасли. Определенное противоречие существует между этим аспектом деятельности каракулеводческих производителей и государственной поддержкой, однако это не означает, что такая поддержка необходимо исключать. Мы считаем что, важно обсуждать приемлемость механизмов, объемов, направлений и методов поддержки. Если рыночные отношения действительно вносят коренные изменения в формирование и условия функционирования каракулеводческого сектора, то возникают вопросы о макроэкономическом положении каракулеводства и меняются возможности государственной поддержки отрасли. Как следствие этого процесса освоения рынка, возникают сложности для каракулеводческих производителей, связанные с производственной деятельностью в условиях макроэкономических изменений на рынке, а доступность финансирования ограничивается еще сильнее.

Однако каракулеводческие хозяйства в настоящее время не могут полностью финансировать свою производственную деятельность из-за ряда объективных причин. Большинство из этих хозяйств работают с убытками и не обладают достаточной конкурентоспособностью. Кроме того, разрыв между ценами на продукцию и стоимостью ресурсов, необходимых для её производства, приводит к значительному сокращению собственных оборотных средств у каракулеводческих производителей, что мешает как расширенному, так и простому воспроизводству.

Каракулеводческие производители могут привлекать дополнительные финансовые ресурсы, которые могут быть даже больше по объему, чем их собственные средства, но при этом они не должны терять способность нести финансовую ответственность за счет своих собственных ресурсов. Это качество рыночной деятельности необходимо развивать ежедневно в течение продолжительного времени, чтобы создать дополнительные условия для укрепления финансовой стабильности хозяйства. Например, брать кредиты с высокими или даже низкими процентными ставками, но использовать их за пределами проблем развития собственных производственных и финансовых возможностей является рискованным и чрезвычайно неразумным. В конечном счете, кредит придется погасить собственными средствами. Кредитование играет важную роль в обеспечении финансовых потребностей каракулеводства. Потребность в заемных средствах в каракулеводстве обусловлена сезонностью производства и формированием запасов и затрат.

Из-за низкой прибыльности этого сектора, банки неохотно предоставляют финансирование для его развития. Это может негативно отразиться на продовольственной безопасности страны. Поэтому во многих странах для кредитования овцеводства-каракулеводства привлекают банки, имеющие государственную поддержку или работающие при участии правительственных структур.

Для активизации деятельности каракулеводческих хозяйств и укрепления их финансовой стабильности необходимо улучшать систему банковского кредитования каракулеводческих производителей. Важным шагом в этом направлении является развитие каракулеводческих кластеров. Однако в этой области также существует несколько проблем. Они нуждаются не только в значительной систематической поддержке со стороны государства, включая предоставление бюджетных средств для формирования начального капитала, но и в создании условий для гарантированной продажи овечьей продукции [6].

Дополнительно, стоит отметить, что товаропроизводители являются ключевыми участниками каракулеводческой деятельности. Это свойство остается неизменным, независимо от финансового положения. Другими словами, устойчивое финансовое состояние каракулеводческих производителей является не целью само по себе, а является лишь условием для их эффективной и полноценной работы. Поэтому, мы считаем важным искать дополнительные источники финансирования. Например, мы предлагаем использовать кредиты от организаций гарантийных фондов, которые формируются за счет средств региональных и местных бюджетов. Основной функцией этих фондов является предоставление гарантий по кредитным договорам, включая договоры займа и лизинга.

Безусловно, решение таких проблем требует особого внимания к инвестиционной составляющей и ее финансированию. Он играет ключевую роль в достижении полноценного развития каракулеводства и обеспечении стабильной финансовой самодостаточности каракулеводческих производителей. Только при наличии достаточного инвестиционного потенциала на протяжении 3-7 лет можно успешно решить задачи развития каракулеводства. Следует стремиться к сбалансированному сочетанию устойчивого развития каракулеводства за счет достаточных инвестиций и стабильного финансового положения каракулеводческих производителей. Это гарантирует непрерывное обновление технической, технологической, организационной инфраструктуры и надлежащий уровень конкурентоспособности продукции.

Специальное внимание следует уделить острым финансовым недостаткам, которые становятся главной проблемой и приводят к резкому изменению соотношения между различными источниками финансирования: собственные средства каракулеводческих хозяйств, кредиты, займы и государственные бюджетные средства. Хотя сочетание этих финансовых ресурсов может варьироваться, основной принцип хозяйственной логики остается неизменным: каракулеводческим производителям, прежде всего, следует полагаться на собственные средства, а все остальные источники играют важную роль и должны быть использованы в зависимости от необходимости и целесообразности. Всякое финансовое поддержание должно быть направлено на саморазвитие каракулеводческих производителей и способствовать развитию гибких форм рыночной деятельности. Возможности и приоритеты выбора методов для решения проблем не имеют экономического значения, если не удается снизить бремя на собственные финансовые ресурсы.

Прямое бюджетное финансирование каракулеводческих хозяйств должно быть разумно и иметь ограничения, которые основаны на конечных результатах производства и реализации качественной товарной продукции, которая востребована на рынке, и при этом необходимо учитывать преимущества других подходов к решению проблем. Государство может успешно участвовать в решении проблем финансирования каракулеводства путем создания привлекательных условий, которые способствуют гибкому использованию всех ресурсов задействованных в каракулеводческом производстве. Однако необходимо избегать общего подхода к разным товаропроизводителям, поскольку предельные значения их собственных ресурсов могут значительно отличаться [7].

TARAQQIYOT PROGRESS

Субсидирование различных расходов каракулеводческих производителей является формой государственной поддержки, которая должна быть рассмотрена с учетом ранее упомянутых бюджетных ограничений. Однако стоит отметить, что распределительный механизм бюджетных субсидий каракулеводческих производителей нуждается в дальнейшем совершенствовании, учитывая значительный дисбаланс на рынке овечьей продукции и различия в доступе к ресурсам у производителей. При этом необходимо оценивать эффективность деятельности каждого товаропроизводителя.

Учитывая значительные различия в стоимости используемых ресурсов производителей, это необходимо учесть при определении всех аспектов их деятельности, а также формы оказываемой помощи или поддержки. Если стоимость используемых ресурсов каракулеводческих производителей соответствует их рыночной цене, то оценка эффективности достигнутых результатов может быть проведена с учетом изменений в ценах на эти ресурсы. В другом случае, когда имеется значительный дисбаланс между рыночной стоимостью ресурсов и их рыночной ценой, оценка эффективности деятельности каракулеводческих производителей в значительной степени зависит от особенностей, связанных с производственными и реализационными затратами.

При росте рыночных цен на ресурсы, каракулеводческие производители сталкиваются с несколькими проблемами, которые влияют на различные аспекты их деятельности. Во-первых, из-за угрозы банкротства, производители резко сокращают свою производственную деятельность. Во-вторых, они сталкиваются снижением показателей рентабельности своей деятельности. В-третьих, они выбирают специализацию в узких областях, что повышает уровень риска в их деятельности. В-четвертых, возникает проблема излишней зависимости от дополнительных финансовых заимствований, обычно в форме банковских кредитов, которые становятся дороже. Такая стратегия не только неразумна, но и может привести к тупиковой ситуации для каракулеводческих производителей.

Чтобы быть успешными на рынке, каракулеводческим производителям необходимо осознанно выбирать направления развития каракулеводства и формы деятельности. Рынок подвержен влиянию множества факторов, и это определяет характер деятельности и требует определенных критериев для эффективной гарантии успеха товаропроизводителей. Гарантиями являются ресурсы, которые не только доступны в больших объемах – что делает их более доступными, но и способствуют поддержке и увеличению дохода товаропроизводителей. Главное – чтобы рост цен на ресурсы не создавал дополнительных ограничений для прибыльного развития. В развитых рыночных экономиках сформировалась устоявшаяся и гибкая практика одновременного использования свободных и регулируемых цен, а также дотаций, чтобы поддерживать доходы каракулеводческих производителей [7].

Балансировка регулирующего механизма ценообразования с использованием свободных рыночных цен может быть применима и к каракулеводству. Некоторые виды продукции, такие как каракуль и шерсть овец, могут иметь гарантированные закупочные цены, установленные государством. Однако на другие виды продукции, такие как мясо и др. эта форма ценообразования не должна распространяться в условиях рынка.

Государственная закупка продукции каракулеводства должна ограничиваться наличием потребностей и финансовыми возможностями государства. Объем финансирования, т.е. бюджетные средства, для обеспечения гарантированных закупочных цен и объемов продукции не являются произвольными. Обычно гарантированные закупочные цены должны быть непосредственно связаны с объемом продукции, поступающей в государственный фонд.

Необходимо учесть текущий уровень цен и темпы инфляции на момент закупки. Финансовая основа для гарантированных закупочных цен может быть ограничена бюджетными займами, выделяемыми для создания продовольственных резервов страны. Важно также учитывать изменяющуюся природу продовольственного обеспечения, например, усиливающуюся продовольственную безопасность страны, а также несвоевременное или невозвратное погашение предоставленных ранее бюджетных займов.

Каракулеводство, как и любое сельскохозяйственное производство, характеризуется низкой прибыльностью, и это специфическая особенность, которую необходимо полноценно учитывать. Без этого становится трудно решить множество проблем, связанных с объемами производства товаров, их соответствием потребностям, определением цен и ценообразования, а также принятием мер по бюджетной поддержке и преодолению рисков.

При определении финансовых целей необходимо учитывать производственные возможности производителей товаров. Одним из показателей этих возможностей является конечная эффективность результатов деятельности. Финансовая помощь и поддержка производителей овец следует рассматривать, прежде всего, как средство расширения их потенциала для эффективного использования ресурсов, а не только как компенсацию недостаточности справляться с растущими ценами. Развитие такого потенциала направлено на достижение роста показателей производительности в каракулеводстве.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Статья подчеркивает важность преодоления финансовых трудностей в развитии каракулеводства в пустынных регионах Узбекистана. Мы считаем, надо обращать внимание на необходимость инновационных подходов, участия государства в предоставлении субсидий и поддержки, а также разработки устойчивых и эффективных методов каракулеводства, адаптированных к особенностям климата и ресурсов в данном регионе. Особое внимание уделяется обеспечению финансовых ресурсов и их эффективному использованию для поддержки устойчивого развития отрасли.

Список использованных литератур:

1. Барулин С.В., Барулина Е.В. К вопросу о сущности финансов: новый взгляд на дискуссионную проблему // Финансы. –2007. –№ 7. –С. 55-58.
2. Finansy [Finances]. Ed. by A.G. Gryaznova, E. Markina. Moscow, Finances and Statistic Publ., 2005, 504 p.
3. Finansy [Finances]. Ed. by V. Rodionova. Moscow, Finances and Statistic Publ., 1993, 432 p.
4. Балабанов И. Т. Основы финансового менеджмента. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Финансы и статистика, 2001. 528 с.
5. R.D. Dusmuratov. Moliya. –T.: “Fan va texnoologlya, 2013, 81 б.
6. Nurillaev, J. Y. (2024). Theoretical and methodological foundations of financing karakul farming in a market economy.
7. Nurillayev, J. Y. (2022). The role of corporate management system in providing financial security in commercial banks.
8. Nurillaev, J. Y. (2021). Directions To Improve The Activities Of The Karakulchil Sector In Uzbekistan. The American Journal of Interdisciplinary Innovations and Research, 3(02), 57-62.

O‘ZBEKISTON INVESTITSIYA MUHITINI YANADA YAXSHILASH VA UNING JOZIBADORLIGINI OSHIRISH

Oybek Elmuratov
O‘zbekiston Respublikasi investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi huzuridagi Xorijiy investitsiyalarni jalb etish agentligi direktori o‘rinbosari

Annotatsiya: Maqolada O‘zbekistonning investitsiya jozibadorligini oshirish imkoniyatlari, investitsiya muhitiga ijobiy va salbiy ta’sir etuvchi omillar o‘rganilgan va oxirgi yillarda erishilgan natijalar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Investitsiya, investor, investitsiya muhiti, investitsion jozibadorlik, soliq, bank, xususiylashtirish, "yashil" iqtisodiyot, davlat-xususiy sherikchilik, texnologiya.

Abstract: The article examines the possibilities of improving the investment attractiveness of Uzbekistan, positive and negative factors influencing the investment environment and the results achieved in recent years.

Key words: Investments, investor, investment climate, investment attractiveness, taxation, bank, privatization, green economy, public-private partnership, technology.

Аннотация: В статье исследуются возможности улучшения инвестиционной привлекательности Узбекистана, положительные и отрицательные факторы, влияющие на инвестиционную среду и результаты, достигнутые за последние годы.

Ключевые слова: Инвестиции, инвестор, инвестиционный климат, инвестиционная привлекательность, налогообложение, банк, приватизация, зеленая экономика, государственно-частное партнерство, технологии.

KIRISH

Har qanday davlat iqtisodiyoti uchun investitsiyalar va ayniqsa, xorijiy investitsiyalar kirib kelishi nafaqat sarmoya balki yangi texnika va texnologiyalar, bilim va zamonaviy tajribalar kirib kelishiga katta hissa qo‘shishi sababli nafaqat iqtisodiyoti rivojlangan davlatlar, shunga intilayotgan davlatlar ham investorlar uchun ishonchli makon yaratishga intilishadi.

Bizga ma’lumki, xorijiy investitsiyalarning erkin kirib kelishi va undan samarali foydalanish uchun mamlakatda investitsion muhit talab darajasida bo‘lishi zarur. Har qanday investor o‘z investitsion qarorini qabul qilishda mamlakatning investitsion muhitini tahlil etadi va yakuniy qarorga keladi. Oxirgi yetti yil davomida olib borilgan keng qamrovli iqtisodiy islohotlar: O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzurida Xorijiy investorlar kengashi ish boshlashi, milliy valyutamiz erkin konvertatsiyasining yo‘lga qo‘yilishi, soliq yukining pasayishi va soliq ma’murchiligidagi ijobiy o‘zgarishlar, yirik davlat korxonalarida boshlangan xususiylashtirish jarayonlari, “Yagona darcha” tamoyili asosida ko‘rsatiladigan davlat xizmatlari sonining 591 taga yetkanligi, hukumatning tadbirkorlik faoliyatini tartibga solish bilan bog‘liq 500 dan ortiq funksiyalari bekor qilinganligi, 130 dan ortiq tadbirkorlik faoliyati turlarining litsenziya va ruxsatnomalardan ozod qilingani, O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 25-dekabrda qabul qilingan “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi Qonunning yangi tahrirda qabul qilinishi, hukumat va investorlar o‘rtasidagi munosabatlar tartibga solinishi natijasida mamlakatning investitsion jozibadorligi keskin yaxshilandi va salohiyatli investorlarda ishonch oshishiga xizmat qildi.

Ushbu amalga oshirilgan ijobiy ishlar bilan birgalikda mamlakatimizda investitsion muhitni yaxshilash bilan bog‘liq bir qator muammolar ham mavjud bo‘lib, mazkur maqolaning maqsadi ham mamlakatimizda investitsion muhitni yanada yaxshilash bo‘yicha ilmiy takliflar ishlab chiqishdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

O‘zbekistonda qulay investitsiya muhitini shakllantirish, mamlakatning investitsion jozibodorligini oshirish masalalari har doim iqtisodchi olimlarning va tadqiqotchilarning nigohida bo‘lishgan.

Investitsiya muhiti masalasasi xorijlik iqtisodchi-olimlardan A.Blank, V.Bocharev, J.Altman, P.Vaxrin, A.Neshitoy, V.Popov, V.Kovalev, P.Samuelson, D.Lorens, L.Gitman, U. Sharp kabi olimlarning ilmiy ishlarida keng tadqiq qilingan.

O‘zbekistonlik olimlardan A. V. Vahobov, D.G‘ozibekov, N.G‘. Karimov, N.Jumayev, A.Jo‘rayev, M.Angelidi, N.Xaydarov, Sh. Mustafaqulov, N.Qo‘ziyeva, E.Nosirov, U.Burxanov va boshqalarning ilmiy asarlarida investitsiya muhitini yaxshilash muammolari tadqiq qilingan.

Xorijiy va mamlakatimiz olimlari tomonidan investitsiya muhitiga ta’sir etuvchi omillarning tahlili amalga oshirilib, investitsion jozibodorlik muammolarini hal etishga qaratilgan qator tadqiqotlar o‘tkazilgan bo‘lsada, mazkur mavzu bugungi kunda ham o‘ta dolzarb hisoblanadi. Chunki hozirda davom etayotgan turli ziddiyatlar va global inqirozning barcha xavf-xatar va oqibatlarini inobatga olgan holda investitsiyalarni jalb qilishni rag‘batlantirishning zamonaviy shakl va usullari, investitsion loyihalarni iqtisodiy samaradorligini baholash usullari va undagi mavjud muammolari hamda boshqa jihatlari to‘liq tahlil etishi maqsadga muvofiqdir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqolada muallif mavzuga oid asosiy me’yoriy-huquqiy hujjatlarni tahlil qilib, mamlakatimizdagi investitsiya jarayonlari va investitsion muhitga tegishli statistik va analitik malumotlarga asoslanilgan tadqiqotni olib borgan. Shuningdek, ishda baholash, guruhlash, tarkibiy, qiyosiy, omilli va trendli tahlil usullaridan keng foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

So‘nggi yillarda mamlakatimizda davlat kafolatisiz jalb qilingan to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar oqimi 2017-yildagi 3,4 mlrd. AQSH dollaridan 2023-yilda 19,5 mlrd. AQSH dollarga yetdi va o‘tgan yetti yil davomida o‘zlashtirilgan investitsiyalarning umumiy qiymati 60,9 mlrd. AQSH dollarini tashkil qildi. Ahamiyatli jihati shundaki, mazkur investitsiyalarning 54 foizidan ko‘proq qismining sanoat sohasiga yo‘naltirilganligi yaqin kelajakda mamlakatimiz iqtisodiyoti raqobatbardoshligiga o‘zining ijobiy ta’sirini ko‘rsatadi.

Oxirgi yillarda infratuzilma obyektlarini yaratish, jumladan energetika sohasida “yashil” energetika yo‘nalishidagi yirik loyihalarni amalga oshirishda davlat-xususiy sherikchilik (DXSH) mexanizmi orqali xorijiy investitsiyalarning jalb qilinayotgani o‘zining samarasini bermoqda.

O‘zbekistonning 2021-yilda GSP+ umumiy preferensiyalar doirasida benefitsiar davlat maqomini qo‘lga kiritgani 6200 ta tovar pozitsiyalari bo‘yicha Yevropa Ittifoqi davlatlariga imtiyozli shartlarda yoki umuman boj to‘lovlarini to‘lamasdan eksport qilish imkonini berdi va ushbu davlatlarga eksportimiz hajmini 46 foizga oshishiga omil yaratdi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son Farmoni asosida qabul qilingan “O‘zbekiston-2030” stategiyasi iqtisodiyotimizning boshqa muhim yo‘nalishlari qatorida investitsiya maqsadlarini ham belgilab beruvchi dastur hisoblanadi. Mazkur strategiyaga asosan keyingi yetti yil davomida iqtisodiyotimizga umumiy hisobda 250 mlrd. AQSH dollari, shundan xorijiy sarmoyadorlar hisobidan 110 mlrd. dollari va “Davlat-xususiy sherikchilik” dasturlari orqali 40 mlrd. AQSH dollari miqdorida investitsiyalar jalb qilinishining belgilanishi xorijiy investorlar uchun muhim “mesage” yoki signal bo‘ldi deyish mumkin.

Ma’lumki mamlakatimiz oltin, uran, kumush, mis kabi ko‘plab muhim foydali qazilmalar zahiralari bo‘yicha dunyoning birinchi o‘nta davlatlari qatoriga kirishi, yiliga 100 tonnadan ortiq oltin va 150 ming tonnaga yaqin mis ishlab chiqarilishi, ayniqsa, bilimli, mahoratli inson kapitali O‘zbekistonning yaqin kelajakdagi eng asosiy investitsiya jozibadorligini ta’minlovchi omillar hisoblanadi.

Markaziy Osiyoning qariyib yarim aholisi yashaydigan va aholi tarkibida 30 yoshgacha bo‘lgan yoshlar 50 foizni, savodxonlik darajasi 100 foizni tashkil qiladigan mamlakatimizda, bir milliondan ortiq yoshlar tahsil olayotgan 209 ta oliy ta’lim muassasalari faoliyat yuritmoqda va ularning qabul qamrovi oxirgi 7-yilda 9 foizdan 38 foizga yetdi. Yuqorida ta’kidlangan, investitsiya muhitini belgilovchi omillar taqdimotini samarali amalga oshirish tizimi yaratilsa, yaqin va uzoq kelajakda investorlar yurtimizni investitsiya manzili sifatida tanlashlariga shubha yo‘q.

Keltirilgan ijobiy omillar bilan bir qatorda yechimini kutayotgan muammolarimiz ham yo‘q emas albatta, masalan mamlakatimizda mavjud korrupsiya illatining yuqoriligi xorijiy investitsiyalar oqimiga eng katta to‘sqin bo‘lmoqda. Trasparensi interneshnl reytingiga kirgan 180 ta davlat ichida O‘zbekiston 2017-yilda 157-o‘rindan, 2023-yilda 121-o‘ringacha ko‘tarilgan bo‘lsada, bu ko‘rsaktkich jozibador investitsiya muhiti uchun yetarli emas. Bundan tashqari, qonunchilikdaga ayrim noaniqliklar, kerakli ma’lumotlar yetarlimasligi, xususiy mulk dahlsizligidagi ayrim kamchiliklar, kapital bozorining rivojlanmanganligi, iqtisodiyotda davlat ulushining kattaligi kabi muammolar yurtimizga xorijiy investitsiyalar oqimini keskin ko‘paytirish imkonini bermayapdi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Olib borilgan tadqiqotlar asosida xulosa qilishimiz mumkinki, mamlakatimizda investitsion muhitni yaxshilash bo‘yicha yuqorida keltirilgan ijobiy ko‘rsatkichlar bilan bir qatorda, ayrim salbiy holatlar ham mavjuddir. Shu munosabat bilan mamlakatimiz investitsion jozibadorligini yanada yaxshilashga xizmat qiladigan quyidagi takliflarni shakllantirdik:

1. Bugungi kunda jahonda yuzaga kelgan, geosiyosiy to‘qnashuvlar, kapital harakatining cheklanishi, moliyaviy sanksiyalar sharoitida xorijiy investitsiyalarni rag‘batlantiruvchi huquqiy bazani mazkur o‘zgarishlarga muvofiqlashtirib borish;
2. Xorijiy investitsiyalarning davlatlar va mulkchilik shakliga ko‘ra diversifikatsiyasini kengaytirish, ularga bo‘lgan mulkiy huquqning himoyasini mustahkamlash maqsadida xususiy va intellektual mulklar himoyasini ta’minlovchi qonunchilikni kuchaytirish;
3. Davlat xaridlarida shaffoflikni ta’minlovchi tizimlar ishlab chiqish va joriy etish orqali korrupsiya holatlarini cheklash natijasida markazlashgan investitsiyalar ishtirokidagi loyihalarga xususiy investorlarni jalb qilishni oshirish;
4. Tahliliy ma’lumotlarga asosan “Davlat-xususiy sheriklik”ka asoslangan investitsiya loyihalari samaradorligi yuqoriligidan kelib chiqib, ushbu hamkorlik doirasida, sarmoya jalb qilish qiyin sohalarda amalga oshiriladigan loyihalar sonini ko‘paytirish;
5. Investitsiyalar yo‘nalishida izlanish va tadqiqotlar o‘tkazadigan markazlar faoliyatini yo‘lga qo‘yish;
6. Davlat ishtirokidagi tijorat banklarini xususiylashtirish jarayonlarini jadallashtirish maqsadida bank tizimiga xorijiy investitsiyalarning jalb qilinishi bo‘yicha o‘rnatilgan me’yorlarni yumshatish bo‘yicha takliflar ishlab chiqish;
7. Murakkab ekologik vaziyatda “yashil” iqtisodiyotni rivojlantirish va raqamlashtirishga qaratilgan loyihalar ko‘lamini kengaytirish, ularga jalb qilinadigan investitsiyalar uchun alohida rag‘batlantiruvchi rejim joriy etish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”, Qonunchilik palatasi tomonidan 2019-yil 9-dekabrda qabul qilingan, Senat tomonidan 2019-yil 14-dekabrda ma’qullangan.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son Farmoni “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida, Toshkent sh., 2023-yil 11-sentabr.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 1-avgustdagi PF-5495-son Farmoni “O‘zbekiston Respublikasida investitsiya muhitini tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to‘g‘risida”, Toshkent sh., 2018-yil 1-avgust.
4. Axmedova Yu.S. “Faol investitsion muhit – O‘zbekiston iqtisodiyotining muhim omili sifatida” Jizzax politexnika instituti “Iqtisodiyot va menejment” kafedrasi, “Ekonomika i sotsium” №1(104)-2 2023 www.iupr.ru.
5. Blank A. Investitsii. – M.: Delo, 2008. – 260 s.
6. Karimov N.G‘. “ Iqtisodiy integratsiyalashuv sharoitida investitsiya faoliyatini moliyalashtirishning bozor mexanizmlarini joriy etish masalalari” Toshkent -“Fan va texnologiyalar” nashriyoti 2007-yil
7. Qosimov A.A., Yuldashev G.T., Qurbonov U.F. “Iqtisodiy rivojlanishga investitsion muhit ta’siri va unga bog‘liq omillar tahlili, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 5, sentabr-oktabr, 2021-yil.
8. Sharp U. Investitsii. Per. s ang. – M.: INFRA-M, 2006. – 744 s.
9. G‘ozibekov D.G‘. Investitsiyalarni moliyalashtirish masalalari. – Toshkent: Moliya, 2003. – 332 b.
10. https://invest.gov.uz/ O‘zbekiston Respublikasi investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi huzuridagi Xorijiy investitsiyalarni jalb etish agentligi sayti ma’lumotlari.

INTELLEKTUAL MULKNING IQTISODIY MAZMUNI VA TARIXIY RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Maxmudova Nargiza Davlyat qizi
“TIQXMMI”MTU stajyor-o‘qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada intellektual mulk tushunchasi batafsil ko‘rib chiqilgan bo‘lib, uning iqtisodiy hamda huquqiy mohiyati yoritib berilgan. Intellektual mulk tushunchasining kelib chiqishi, shuningdek, tarixiy rivojlanish bosqichlari, intellektual mulk obyektlarini tan olish to‘g‘risidagi turli yondashuvlar yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: intellektual mulk, nomoddiy aktiv, mutloq huquq, mualliflik huquqi, MHXS, intellektual kapital, moliyaviy kapital.

Abstract: The article examines in detail the concept of intellectual property, highlights its economic and legal essence. The origins of the concept of intellectual property, as well as the stages of historical development, various approaches to the recognition of intellectual property objects are covered in the article.

Key words: intellectual property, intangible asset, absolute law, copyright, IFRS, intellectual capital, financial capital.

Аннотация: В статье подробно рассматривается понятие интеллектуальной собственности, освещается ее экономическая и правовая сущность. Истоки понятия интеллектуальной собственности, а также этапы исторического развития, различные подходы к распознаванию объектов интеллектуальной собственности освещены в статье.

Ключевые слова: интеллектуальная собственность, нематериальный актив, абсолютное право, авторское право, МСФО, интеллектуальный капитал, финансовый капитал.

KIRISH

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar iqtisodiyotimizni yanada rivojlantirishga asos bo‘lmoqda. Prezidentimiz ham qator ma’ruzalarida iqtisodiyotimizni rivojlantirish bo‘yicha ta’kidlab kelmoqda, chunonchi “Bir yil ichida mamlakatimiz iqtisodiyotini yanada erkinlashtirish, biznesga keng yo‘l ochish, bu borada qonun ustuvorligi va huquqiy kafolatlarni mustahkamlash bo‘yicha tizimli islohotlarni jadal davom ettirdik” [23].

Hozirgi kunda dunyo mamlakatlarida iqtisodiyotni innovatson rivojlantirishda intellektual mulk va uning hisobi hamda tahlili nazariy hamda uslubiy asoslarini takomillashtirishga katta e’tibor qaratilmoqda. Intellektual mulkni tan olish olish mezonlari, intellektual mulk obyektlarini boshlang‘ich tannarxida baholash, intellektual mulk obyektlarini yaratish jarayoni, tadqiqot va ishlanmalarga xarajatlar, haqiqiy tannarxi bo‘yicha hisob modeli yoki qayta baholangan qiymati bo‘yicha hisob modellari asosida baholash tartiblari, intellektual mulk obyektlarini qayta baholash natijalarini aks ettirish, intellektual mulk obyektlarini moliyaviy hisobotlarda aks ettirish masalalarini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish, xalqaro standartlar asosida xo‘jalik yurituvchi subyektlar intellektual mulk obyektlarini tahlil qilish metodologiyasini takomillashtirish o‘ta dolzarb hisoblanadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Birinchi marta 1960-yillarda F.Machlup o‘zining “AQShda bilimlarni ishlab chiqarish va tarqatish” asarida intellektual mulk tushunchasini tovar sifatida taklif qilgan [13, 43b].

Intellektual mulk, D. Bellning axborot qiymat nazariyasi doirasida, qiymatning manbai bo‘lib hisoblanadi [2, 332-333b].

Intellektual mulkning iqtisodiy resurs sifatida talqini birinchi marta XX asr 60-yillarda J.Gelbreytning “Yangi sanoat jamiyati” asarida berilgan [4, 88b]. Postindustrial jamiyat nazariyasi doirasida intellektual mulk ijtimoiy boylikning muhim qismini tashkil etadi va ulkan iqtisodiy salohiyatni jamlaydi. Uning iste’mol qiymati tijorat mahsulotlari va bozorda foydalanish bilan yaratilgan korxonalarning afzalliklarini belgilaydi.

R.I. Kapelyushnikov ning so‘zlariga ko‘ra [7], qiymat obyektning o‘zida emas, balki u qanday qo‘llanilishi va undan kimga foyda keltirishida.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonida analiz, sintez, taqqoslash, qayta tasniflash, ekonometrik va iqtisodiy statistik usullardan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Intellektual mulk to‘g‘risida birinchi eslatma XVIII-asrning 80-yillariga to‘g‘ri keladi, inson tomonidan ishlab chiqarilgan hamma narsani, shu jumladan, ijodiy mehnat natijalari, uning tasarrufida mutlaq huquqqa ega bo‘lgan mulki tabiiy huquq nazariyasini ilgari surilgan davr; intellektual faoliyat natijalari esa iqtisodiy aylanmada ishtirok eta boshladi (S.P.Grishaev [5, 7b.]).

“Intellektual mulk” tushunchasi birinchi marta 1967-yilda Stokgolm konventsiyasida ta’riflangan bo‘lib shu paytda Butunjahon intellektual mulk tashkiloti tashkil etilgan. Ushbu Konventsiyaning 2-moddasiga ko‘ra, intellektual mulk sanoat, ilmiy, adabiyot va san’at sohasidagi ijod natijalari bilan bog‘liq barcha huquqlarni o‘z ichiga oladi. Shunday qilib, “intellektual mulk” atamasi umumiy ma’noda qo‘llaniladi. Konventsiyada belgilanishicha intellektual mulk turlari ro‘yxati taxminiydir va uni to‘ldirish mumkin. Intellektual mulkning asosini mualliflik huquqi va patent huquqi obyektlari, shuningdek, individuallashtirish va nou-xau vositalari tashkil etadi. Bu obyektlarning barchasida umumiy bo‘lgan narsa ularning ideal tabiati (ular nomoddiy) va ma’lum bir iqtisodiy qiymatga ega bo‘lgan jismoniy (moddiy) obyektlarda gavdalanish qobiliyatidir.

Shu bilan birga, iqtisodiy muomaladagi intellektual mulk obyekti quyidagi xususiyatlarga ega:

- jismoniy iste’molga ega emas, jismoniy eskirmaydi (faqat ma’naviy eskirishi mumkin), foydalanish hajmi bo‘yicha cheklovlar yo‘q (bozor sig‘imi va qonuniy cheklovlardan tashqari);
- aynan kimning mulki ekanligi belgilanmagan va bir vaqtning o‘zida cheksiz ko‘p shaxslar tomonidan ishlatilishi mumkin;
- huquqiy konsolidatsiya orqali ntellektual faoliyatning boshqa natijalaridan va individuallashtirish vositalaridan ajratishni talab qiladi;
- faqat unga bo‘lgan huquqlar ta’minlangan holda daromad olishi mumkin, bu esa undan foydalanishning hamma uchun ochiq bo‘lishiga yo‘l qo‘ymaydi;
- bozorda ta’sir doiralarini shakllantirish, intellectual mulk obyektlaridan foydalanishdan daromad olish ustidan nazoratni amalga oshirish imkoniyatini beradi;
- uning huquqiy himoyasi vaqt bilan chegaralanadi, unga ko‘ra obyekt jamiyat mulkiga.

Iqtisodiy muomalada intellektual mulkni ikki pozitsiyada ko‘rib chiqish mumkin:

1) mahsulot yoki xizmat, kapital qo‘yilmalar uchun mahsulot yoki yakuniy mahsulot sifatida. Daromad naqd pul shaklida keladi (narx majburiyatni olib tashlash imkoniyatini hisobga olgan holda baholanadi);
2) ishlab chiqarish asosi sifatida (iqtisodiy resurs yoki ishlab chiqarish omili, investitsiya obyekti, elementar kapital).

Natijada ushbu resurs orqali yaratilgan moddiy sotish obyektlari foyda keltiradi. Ushbu obyektlar investitsiya qilingan kapitaldan foydalanishdan daromad olish imkoniyati nuqtalari bilan taqqoslanadi.

Bundan tashqari, bir xo‘jalik yurituvchi subyekt uchun tayyor mahsulot sifatida qaraladigan intellektual mulk boshqa bir xo‘jalik yurituvchi subyekt uchun ishlab chiqarishning zaruriy sharti bo‘lib xizmat qilishi mumkin (V.A.Skvortsova [17, 129-130-betlar]). Har qanday holatda, intellektual mulk obyektidan foydalanishdan olingan daromad moddiy shaklni (moddiy obyektlarni) sotishdan olingan daromadning bir qismidir.

Intellektual mulk mahsulot sifatida barcha tovarlarga xos xususiyatlarga ega (S.V. Monaxov [14, 30b.], V. Makarov [12, 19b.]):

- foydalilik – qandaydir ehtiyojni qondirish qobiliyati;
- kamyoblik – umumiy mavjudlikka qarama-qarshi bo‘lgan mulk (huquqiy konsolidatsiya, huquqiy monopoliya orqali beriladi);
- universallik – boshqa bozor tovarlariga ayirboshlash imkoniyati.

Biroq intellektual mahsulot an'anaviy mahsulotdan bir qator farqlarga ega:

1) intellektual mahsulot nomoddiydir;
2) intellektual mahsulotni iste'mol qilganda uning foydaliligi oddiy mahsulotdagi kabi yo'qolmaydi;
3) intellektual mahsulot tannarxi ijtimoiy zaruriy emas, balki individual xarajatlarga asoslanadi, chunki aql mahsuli takrorlanmasdir. (I.A. Ivanyuk [6]). Bu xususiyatlar intellektual mulk obyektlarining fuqarolik muomalasining o'ziga xos xususiyatlarini va uning narxlarini belgilaydi.

Buni kapitalning Marksistik konsepsiyasi yordamida tushuntirilishi mumkin, bu o'z-o'zidan kengayadigan qiymat sifatida ta'riflanadi. Shunday qilib, takror ishlab chiqarish deb ham ataladigan kapital aylanishining shakli quyidagi shaklni oladi:

$$\mathbf{IK - FK\ MK - FK^{I} - IK^{I}}$$

bunda, IK – intellektual kapital, FK – moliyaviy kapital, MK – moddiy kapital (B.B.Leontev [10, 121b]).

Iqtisodiyotda intellektual mulk boshqa ishlab chiqarish omillari kabi ishlaydi. Binobarin, intellektual mulkdan kapital sifatidagi daromad iqtisodiy renta bo'lib, u ma'lum bir ishlab chiqarish omiliga tegishli har qanday to'lov sifatida tushuniladi va uning imkoniyatlari qiymatidan oshadi.

Kapitallashtirish mumkin bo'lgan sof iqtisodiy renta intellektual mulkka xos bo'lib, muqobil baholash va elastik ta'minotga imkon bermaydi (I.A.Ivanyuk [6], S.V.Monaxov [14, 35-36-betlar]).

Intellektual mulk obyektlarining iqtisodiy rentasi mualliflik huquqi egasiga tegishli.Intellektual mulkdan har qanday foydalanuvchi foydalanishi mumkin, lekin faqat mualliflik huquqi egasi tomonidan belgilangan talablarga muvofiq.

Intellektual mulk obyektlaridan tovar yoki muomaladagi iqtisodiy resurs sifatida foydalanish uni ekologik aktivlar deb hisoblash imkonini beradi. Iqtisodiy ma'noda intellektual mulk mulk bilan bir xil funksiyalarni bajaradi.

Mulkchilik masalalariga ikkita fikr bildirish mumkin. Iqtisodiy nuqtayi nazardan, mulklchilik masalasi – bu ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonida ishlab chiqarish vositalari va natijalarini o'zlashtirish va sotishbilan bog'liq bo'lgan jarayonlarni va insonlar o'rtasidagi munosabatlar tizimi (V.A. Skvortsova [17, 200bet], G.S. Vechkanov [20], N.A. Padalkin [15]). Huquqiy nuqtayi nazardan, mulk – bu subyektning mulk obyektlarini boshqarish bo'yicha huquqlari majmuidir. Mulkning bu ikki talqinining asosiy farqi shundaki, mulk iqtisodiy kategoriya sifatida obyektlarga nisbatan munosabatlarni tavsiflaydi, huquqiy kategoriya sifatida esa bu obyektlarga huquqiy normalar asosidagi munosabatni bildiradi.

Bugungi kunda mulkni tushunishning ikkita iqtisodiy yondashuvi mavjud: an'anaviy va neo-institutsionalistik. Klassik iqtisodiy nazariyada ishlab chiqilgan an'anaviy yondashuvning asosini Rim huquqiga xos bo'lgan kontinental huquqiy an'ana tashkil etadi (A.I.Arxipov [1, 53b.], K.A. Xubiyev [21, 243b.]). Uning markaziy g'oyasi: mulk toifasining yaxlitligi va bo'linmasligi, uning muqaddasligi va dahlsizligi. Demak, mulk huquqining mutlaq kontsentratsiyasi, "bir muk – bir mulkdor" tamoyilining ustunligi. Bunday yondashuv bilan mulkning mulkiy tomoni ustunlik qiladi.

Shu bilan birga, mulkdorning maqomi shaxsning mutlaq nazoratni ta'minlab, intellektual mulk obyektiga to'liq huquqlarga ega bo'lishini nazarda tutadi. Mulkdor obyektdan o'z ishlab chiqarishi uchun ham, mulkdorning ruxsatini olgan xo'jalik subyektlari tomonidan foydalanish uchun ham olingan barcha iqtisodiy rentalarni nazorat qiladi. Ushbu majburiyat evaziga u olingan daromadning ma'lum qismini unga o'tkazadi. Intellektual mulkni begonalashtirish mulkdor maqomini boshqa shaxsga o'tkazishga olib keladi. Neoinstitutsional maktab tomonidan ishlab chiqilgan neoinstitusionalistik yondashuv anglosakson huquqiy an'analariga asoslanadi (A.I.Arxipov [1, 53b.], K.A. Xubiyev [21, 243-b.]). Uning asosiy g'oyasi: mulk toifasi bo'linib, qisman vakolatlar to'plami yoki "to'plami" ni ifodalaydi, bu ko'plab turli xil shartnomalarga rioya qilishni ta'minlaydi. Qolaversa, mulk deganda huquqlar uchligi emas, balki zarurat bo'lganda kichikroq huquqlarga bo'linadigan va bir shaxsga tegishli bo'lishi shart bo'lmagan o'ziga xos eksklyuziv foydalanish huquqlari majmui tushuniladi (V.Makarov [12, 17b.]), O.I.Uilyamson [18, 183bet]). Shu sababli, "bir mulk – ko'p egalar" tamoyili va mulkga jismoniy egalik qilish huquqini mutlaqlashtirish paydo bo'ladi. Shu munosabat bilan mulk obyekti emas, balki undan foydalanish huquqidir. Tadbirkorlik amaliyotida faqat mulk obyekti sifatida narsalarga to'liq egalik qilish emas, balki ulardan iqtisodiy resurs sifatida foydalanish huquqi ham muhimdir (jumladan, ijara huquqlari, lizing huquqlari va boshqa cheklangan huquqlar). Shu bilan birga, obyektdan foydalanish boshqa shaxslarning noqonuniy harakatlaridan himoyalangan bo'lishi kerak. Binobarin, agar obyektdan boshqalarning foydalanishni istisno qilish huquqiga ega shaxs mulkning absolyut huquqli egasi hisoblanadi (A.I.Arxipov [1, 57bet]).

Ushbu yondashuvga asosan, intellektual mulk huquqi bu intellektual faoliyat natijalariga va ma'lum bir shaxsga berilgan unga tenglashtirilgan obyektlarga nisbatan eksklyuziv huquqlar majmui, shu bilan birga, ushbu obyektlardan boshqa barcha shaxslar foydalanishini taqiqlaydi. Shu bilan birga, intellektual mulkning qisman vakolatlarga bo'linishi ularning har biridan alohida foyda olish va ularga mahsulot sifatida qarash imkonini beradi. Intellektual mulk bilan bog'liq jarayonlar intellectual mulk obyektlariga huquqlarni berishdan iborat. Ushbu vakolatlarning to'liqligi va xavfsizligi obyektning qiymatini belgilaydi. Mualliflik huquqi egasi uchun mulkiy munosabatlarni o'rnatish uchun asosiy obyektlardan foydalanishning kutilgan afzalliklari va kamchiliklarini taqqoslashdir, ya'ni huquqlar spetsifikatsiyasining iqtisodiy foydasini baholash.

Biroq hozirgi kunda intellektual mulk obyektini rasmiylashtirish muammosi paydo bo'ladi, ya'ni uning mazmunining qonuniy belgilangan standartlarga muvofiqligi. Bunda huquqiy mezonning iqtisodiy mezondan ustunligi kuzatiladi (E.A.Kirichenko [8, 16-17-betlar]).

Mulkni tushunishda ko'rib chiqilgan yondashuvlarning o'zaro ta'siri quyidagilarda namoyon bo'ladi. Neo-institutsionalistik yondashuv mulkiy huquqlarni diqqat bilan batafsil yoritib beradi va resurslardan samarali foydalanish uchun ularni taqsimlash va birlashtirishning iqtisodiy zaruriyatini tavsiflaydi. Lekin ular sifatli ijtimoiy-iqtisodiy natijalar va mulk huquqlarini jamlashdagi sifatli o'sishlarni o'rganmaydi. Neo-institutsionalistik yondashuvda mulk huquqining bo'linishi bir shaxsning qo'lida shunday vakolatlar to'plamini to'plash imkoniyatini nazarda tutadi, bu unga ustun mavqeni, iqtisodiy hokimiyatni beradi.

Mulk huquqi o'zlashtirilishi natijasida mulkdorga mulk obyektlari va ulardan olinadigan daromadni to'liq hajmda tasarruf etish imkoniyati beriladi. Aynan mana shu kritik nuqtada mulk huquqlarining sifat jihatidan o'ziga xos konsentratsiyasini tadqiq qiladigan an'anaviy yondashuv g'oyalari amalga oshirilishi mumkin, ammo faqat mutlaq shaklda (K.A. Xobiyev [21, 245b]).

Ikkala yondashuvni taqqoslaganda, ular bir-birini inkor etmaydi, balki bir-birini to'ldiradi. Ularning sintezi umuman "mulk" va "intellektual mulk" tushunchasining iqtisodiy mazmunini boyitishga, uni ko'rib chiqilayotgan hodisalarning huquqiy tavsiflari bilan bog'lashga imkon beradi. Obyektlar yoki hodisalarning yuridik xususiyatlari va iqtisodiy mazmunining o ' zaro bog ' liqligini R. Savatye buyumlar misolida aniq qilib tushuntirib o'tgan: " buyum faqat iqtisodiy foydaliligi tufayli mavjud. Ammo bu narsa faqatgina insonning bu narsaga bo'lgan huquqi tufayli foyda keltiradi. Shunday qilib, buyumning iqtisodiy foydaliligi uning tegishli huquqiy holatini nazarda tutadi. Aksincha, narsalarga oid huquqlar, ularning iqtisodiy foydaliligini hisobga oladi", [16, 25-26b].

Intellektual mulkning iqtisodiy mazmunini mulk toifasi orqali talqin qilishning noaniqligi, uni huquqiy tartibga solish obyekti sifatida ko'plab olimlar talqin qilganligi bilan bog'liq. Misol uchun, A.B. Vengerov intellektual mulkni intellektual faoliyat natijalariga bo'lgan huquq sifatida belgilaydi [19, 23-33b], L.B. Galperin va L.A. Mikhailov intellektual faoliyat natijalari yig'indisi sifatida [3, 9b], P. Nikulin esa intellektual mulkni ma'lumotga tenglashtiradi [24, 16-20b].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot maqsadlarida biz intellektual mulkni mulkiy huquqlar yuridik shaxsga tegishli bo'lishi, tovar-pul munosabatlari obyekti sifatida harakat qilishi va iqtisodiy aktiv sifatida qaralishi mumkin bo'lgan obyektlar yig'indisi sifatida ko'rib chiqdik.

Bugungi kunda intellektual mulk intellektual faoliyat natijalari va ularga tenglashtirilgan individuallashtirish vositalari sifatida keng tarqalgan, ularga nisbatan o'zaro bog'liq bo'lgan shaxsiy nomulkiy va mulkiy huquqlar majmui.

Intellektual mulkka nisbatan mualliflik huquqi egasining maqomini mustahkamlashga qaratilgan mutlaq huquqiy munosabatlar (shu jumladan, bir mualliflik huquqi egasidan boshqasiga mutlaq huquqlarni o'tkazish) va obyektdan tijorat maqsadlarida foydalanish uchun boshqa shaxslargam mualliflik huquqi egasi tomonidan ruxsatnomalar berish bilan bog'liq nisbiy huquqiy munosabatlarni ajratish mumkin. (E.Y.Malysheva [11, 15-16 b.]).

Mutlaq huquqning yuridik tabiati uning ijobiy (foydalanish va tasarruf etish vakolati) va salbiy (taqiqlash vakolati) funksiyalarida namoyon bo'ladi. Ekskluziv huquq uning ijobiy funksiyasi bo'yicha – davlat tomonidan ma'lum hajmda, ma'lum muddatga va ma'lum hududda beriladigan qonuniy monopoliyaning bir turi. Ijobiy funksiyani amalga oshirish himoya qilinadigan obyektni moddiy shaklda aks ettirishdan ham, obyektga uchinchi shaxslarga foydalanish huquqini berishdan ham foyda olish imkoniyatini nazarda tutadi.

Mutlaq huquqiy munosabatlar ko'proq darajada statikani, nisbiy munosabatlar esa eksklyuziv huquqlar dinamikasini tavsiflaydi. Shunday qilib, intellektual mulk o'ziga xos iqtisodiy aktiv bo'lib, uning huquqiy xususiyatlari intellektual faoliyat natijalariga bo'lgan mutlaq huquqlar va unga tenglashtirilgan individuallashtirish vositalariga bog'liq bo'lganligi sababli, buxgalteriya hisobi moliyaviy hisobot foydalanuvchisini ma'lum miqdordagi bu aktivlar to'g'risida ma'lumotlar bilan ta'minlash uchun mo'ljallangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Arxipova A.I, Bolshakova A.K. Экономика.– M.: ТК Велби, Проспект, 2005. –840 b.
2. Bell.D. Социальные рамки информационного общества / новая технократическая волна на Западе. M.: Прогресс, 1986. 386 b.
3. Galperin.L.B, Mixaylova L.A. Интеллектуальная собственность: сущность и правовая природа. // Право промышленной и интеллектуальной собственности. –Новосибирск, 1992. –112 c.
4. Gelbreyt J. Новое индустриальное общество. –M.: Прогресс, 1969. –320 b.
5. Grishayev S.P. Интеллектуальная собственность. –M.: "Юрист", 2004. –480 b.
6. Ivanok I.A. Воспроизводство интеллектуального капитала в современных маркетинг-системах [electron resurs] // URL: http://www.cis2000.ru/publish/ books/book_44/ch2_3.shtml.
7. Kapelyushnikov I.R. Экономическая теория права собственности (методология, основные понятия, круг проблем). 1990. [electron resurs]// http:// www.ecoman.narod.ru/inst/webogr.htm.
8. Kirichenko Y.A. Институт интеллектуальной собственности: содержание, формы и проблемы развития. Автореферат на соискание ученой степени кандидата экономических наук. –Кемерово, 2003. –26 b.
9. Kurakov L.P. Экономика и управление, финансы и право: Словарь справочник.–M.: Вуз и школа, 2004. –1288 b.
10. Leontev B.B Цена интеллекта: интеллектуальный капитал в российском бизнесе. –M.: Изд. –Центр "Акционер", 2002. –200 b.
11. Malisheva Y.Y. Элементы гражданско-правовых отношений в области интеллектуальной собственности. Автореферат на соискание ученой степени кандидата юридических наук. –M., 1997. –23 b.
12. Makarev V., Kozirev A., Mikerin G. Интеллектуальная собственность: правовые и экономические вопросы формирования // Российский экономический журнал. 2003. –№ 5-6. –14-36 b.
13. Maxlup F. Производство и распространение знаний в США. –M.:Прогресс, 1996. –223 b.
14. Monaxov S.V., Savinix V.P., Svetkov V.Y., Bulgakova T.B. Интеллектуальный капитал /M.: МАКС Пресс, 2004. 64 b.
15. Padalkin N.A. Теория собственности в современной экономической науке [electron resurs] // URL: http://aeli.altai.ru/nauka/sbornik/ 2001/padalkin.html.
16. Savatye R. Теория обязательств. –M.: Прогресс, 1972. –286 b.
17. Skvortsova V.A. Интеллектуальный капитал: методология исследования, концепция. –M.: МИЭМ, УЧЛИТВУЗ, 2002. –249 b.
18. Uilyamson O.I Экономические институты капитализма: Фирмы, рынки, "отношенческая" контракция/СПб.: Лениздат, CEV Press, 1996. 702 b.
19. Vengerov A.B Правовой узел современности.// Общественные науки и современность. –1992. –№ 4. –23-33 b.
20. Vechkanov G.S., Vechkanova G.R., Современная экономическая энциклопедия. –СПб: Изд-во "Лань", 2002, 880 b.
21. Xubiyev K.A. Теория собственности на основе синтетического подхода // Интеллектуальная собственность и формы ее реализации. Xalqaro konferensiya materiallari / Новгород: Изд-во ННГУ,1998. 242-250 b.
22. Yakupova L.M Экономическое содержание интеллектуальной соб- ственности [electron resusr] // Вестник Академии управления "ТИС- БИ". – 2005. – № 4.
23. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning ikkinchi Toshkent xalqaro investitsiya forumining ochilish marosimidagi nutqi. https://president.uz/oz/lists/view/6221.
24. Chernisheva S.A. Формирование правовой доктрины об интеллектуальной собственности в условиях становления рыночных отношений в России // Интеллектуальная собственность: современные правовые проблемы. Проблемно-тематический сборник. M.: Издательство ИНИОН РАН, 1998.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

IMPLEMENTATION AND USE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN LOGISTICS ABSTRACT

Kushakova Mamura
Tashkent State Transport University Associate Professor of Corporate Management Department

Koshakova Mukhlisa Surat qizi
Assistant of the Department of Pharmacognosy

Abstract: The article examines issues of improving efficiency in logistics through the use of digital technologies. Digital technologies have become so embedded in our lives that today not only our daily activities, but also the development of socio-economic spheres cannot be imagined without them. Naturally, as in other fields, the introduction of digital technologies in the field of logistics is also fundamentally changing its activities. It is not only about the relationship between logistics companies, drivers and shippers.

Key words: digital transformation, digital technologies, innovative approach.

Annotatsiya: Maqolada raqamli texnologiyalardan foydalanish orqali logistika samaradorligini oshirish masalalari ko‘rib chiqiladi. Raqamli texnologiyalar hayotimizga shu qadar singib ketganki, bugungi kunda nafaqat kundalik faoliyatimiz, balki ijtimoiy-iqtisodiy sohalar rivojini ham ularsiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Tabiiyki, boshqa sohalarda bo‘lgani kabi logistika sohasida ham raqamli texnologiyalarning joriy etilishi uning faoliyatini tubdan o‘zgartirmoqda. Bu nafaqat logistika kompaniyalari, haydovchilar va jo‘natuvchilar o‘rtasidagi munosabatlar haqida.

Kalit so‘zlar: raqamli transformatsiya, raqamli texnologiyalar, innovatsion yondashuv.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы повышения эффективности логистики за счет использования цифровых технологий. Цифровые технологии настолько прочно вошли в нашу жизнь, что сегодня без них невозможно представить не только нашу повседневную деятельность, но и развитие социально-экономических сфер. Естественно, как и в других сферах, внедрение цифровых технологий в сфере логистики также кардинально меняет ее деятельность. Речь идет не только об отношениях между логистическими компаниями, водителями и грузоотправителями.

Ключевые слова: цифровая трансформация, цифровые технологии, инновационный подход.

INTRODUCTION

Uzbekistan is at the stage of transition to digital economy. According to him, the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated October 5, 2020 No. President›s decision-6079 “On approval of the strategy of DIGITAL UZBEKISTAN – 2030 and measures for its effective implementation” opened a new page in the policy of transition to digital economy in our country [1].

The strategy defines the strategic goals, priorities and medium- and long-term prospective tasks of the development of the digital economy and electronic government of the Republic of Uzbekistan, as well as serves as a basis for the wider introduction of digital technologies based on the priorities set in the UN Sustainable Development Goals and the rating of the development of electronic government. does.

In particular, the implementation of more than 220 priority projects aimed at improving the electronic government system, further developing the local market of software products and information technologies, establishing IT parks in all regions of the republic, as well as providing the sector with qualified personnel has begun.

In addition, the complex program “Digital Tashkent” is being implemented, which envisages the launch of a geoportal integrated with more than 40 information systems, the creation of an information system for the management of public transport and communal infrastructure, digitization of the social sphere, and the subsequent implementation of this experience in other regions.

To the topic about of literature analysis.

Under digital technologies is understood a system that uses special methods of encoding and distributing information, which allows solving various problems in a short time.

As the transition to the digital economy transforms all industries, so will logistics. All participants of the logistics process: trade partners, transport participants, insurance and achieved through information integration of customs authorities and logistics companies. To ensure this integration, companies introduce digital technologies into their operations. All this contributes to the emergence of the new term “digital logistics”. In the article “The main directions of digital logistics”, the authors VL Vasilenok, VV Negreeva, EI Aleksashkina, AI Kruglov and SA Plastunova define digital logistics as a method of information search, storage and transmission, as well as digital technologies that allow to optimize the process of cargo delivery [2]. Thus, the authors studying this topic emphasized the importance of introducing digital technologies to increase the efficiency of logistics organizations.

RESEARCH METHODOLOG

The following methods and methods were used in writing the article: system analysis, details, factor analysis on increasing efficiency in logistics through the use of digital technologies, and the opinions of leading scientists were studied.

ANALYSIS AND RESULTS

One of the technologies used in logistics is blockchain technology (English. Blockchain). Blockchain is a permanent block chain method of storing information. It is recorded in the form of blocks in the method under investigation a shared account shared by network servers that records transaction reports. This technology is a type of “Distributed Ledger Technology” technology.

According to a study conducted by Deloitte (an international network of consulting and audit services companies), 74% of all respondents said that their company›s use of blockchain is “economically reliable”, and the majority of them indicated that they already use this technology. In addition, almost 40% of respondents reported that their companies will invest at least 5 million dollars in the next year [3]. In turn, Gartner (research and consulting company specializing in information technology markets) analysts in September 2019, which industries need recommended that this blockchain consists of others [1-15]. By using the continuity of supply chains, tracking the movement of goods, the government improves customs operations and increases the level of transparency arising from the composition of products.

Blockchains make it possible to create, store and record a digital ledger of transactions in several places at the same time. It is believed that blockchain technology only works with money transactions, but now this technology can be used in any field that has blocks related to information. Recently, blockchain has increasingly started to be used in logistics as a means of ensuring the transparency of transactions with goods throughout the supply chain, reducing the risk of using electronic document circulation and other digital technologies. At the same time, a high level of information security and protection of personal and commercial data is ensured [4].

The main principle of blockchain technology is the use of blocks of information stored in a distributed network. The data in the blocks is processed, verified, which ensures the continuity of data and transactions and remains unchanged. Thus, the data can be changed only with the consent of all participants involved. Transparency is achieved by hiding information from all parties not involved in the process.

Blockchain technology, also “smart contracts” make up enable will give

fulfillment of obligations of contracts, monitoring and computer program checks. When these two technologies are used, contracts are transparent to all parties involved by managed and in them data will remain unchanged. Smart contracts allow the use of automatic dispute resolution [5]. A comparison of ordinary contracts with smart ones is presented in the table. (Table 1)

Table 1: Traditional and smart contracts comparison

COMPARISON AREA	TRADITIONAL CONTRACT	SMART CONTRACT
The operation execution time	1-3 day	A minute
Money funds transfer	Manually	Automatic
Value	Expensive	Very cheap
Availability	Physical	Virtual
Signature	Hand with	Virtual (numerical)
A lawyer participation	Necessary	perhaps no need
Errors probability	There is (Human factor)	Minimum

Thus, in many features, a smart contract is superior to a traditional contract: a smart contract is faster, cheaper, more accurate and more convenient, because its conclusion and execution are performed virtually.

The most important feature of the blockchain is the absence of real intermediaries in the transaction system, as well as the verification of transactions and lack of need for an approving regulatory body. This mediation role is performed by a system, a mathematical algorithm, due to which it does not make mistakes. This technology can provide the following advantages for logistics companies:

- the ability to track the product along the supply chain: from the place of production to the final consumer; [15]
- it is impossible to make changes in the delivery process without the consent of all participants, and the use of cryptography provides additional security;
- the process by automatically replacing manual processing;
- the ability to track data on the movement of cargo and passengers by regulatory authorities;
- buyers fake didn›t happen goods and from scams protection to do; [8]
- timely information on the origin of cargo, their characteristics and features, as well as timely payment of customs duties, to obtain information on the status of insurable and payable shipments.

Thus, in the implementation of this technology, the organization not only depends on reliability increase, loads delivery to give in the process mistakes minimize,

rather, it expects to improve the efficiency of the processes supported by the lock.

Blockchain technology can be used for various purposes. Most important is the maintenance of static and dynamic registers used to store data. An example of a static registration can be the registration of the company›s assets (vehicles), such registration does not require complex calculations and changes are rarely made to it. [18] Dynamic registers differ from static registers in that the information is constantly updated. In logistics, dynamic registers are often used, because carrying out operations with goods and passing through the supply chain of goods receives new information entered into the register. Another important goal is the creation of “smart contracts”, which are widely used in the field of logistics. Such contracts are convenient for both parties because they contain algorithmic conditions that work on a predetermined action. For example, after the delivery of the goods to the consumer and about it in the block (in the register), payment for the services performed is made automatically. Another goal is to use blockchain as a payment system. In this case, the clear advantage of this technology is the ability to use crypto-currency (crypto-money) as payment [6, 13].

Other digital technologies used in logistics are the Internet of Things (Internet of Things, IoT). This technology is a network that connects different devices and objects over the Internet to transfer data. [12]

Many companies in various industries around the world have already implemented this technology. [11] On the side of Cisco, an American company that develops and sells more than 50 billion devices in telecommunications network equipment in 2020. Only 17% of these devices were PCs and smartphones. The remaining 83% are smart home systems, gadgets and internet-connected devices. At the same time, PRNewswire estimates the size of the global Internet market as follows: 171 billion dollars. 2017 and 561 billion dollars. 2022 year. In this case, the growth rate will be approximately 27% per year [10].

Logistics in the field things Internet technology current of reaching advantages:

- all Real at the time processes ability to observe;
- determine the efficiency of people and vehicles with additional changes to improve efficiency;
- processes automation; [14]
- to consumers service display quality increase, satisfaction increase

For consumers, the Internet of Things is also very important. Thus, relevant and accurate information in tracking shipments gives customers confidence in the service and increases their satisfaction.

One of the successful examples of using the Internet is the American company RogueAle’s implementation of tools for tracking the supply chain, which allows tracking the transportation of perishable products. Special

sensors that collect data on temperature and humidity and transmit it to the staff keep raw materials fresh and suitable for use.

Another example is aimed at increasing traffic safety. Railroad company Union Pacific uses Internet of Things technology to prevent equipment failure and reduce the risk of derailment. It was possible to avoid incidents by placing sensors that monitor the position of the wheels. In this case, the implementation of the technology prevented the company from losing approximately $40 million per incident [16-36].

At the moment, a favorable environment is being created for the transformation of the logistics sector through Internet of Things technology. This is the development of the mobile application market, the use of user devices in the corporate IT system, and the emergence of 5G networks having and using them, working with big data. Also, consumers innovative technologies and approaches current to reach more and more are demanding more, which will help the spread and more active implementation of the Internet for logistics companies.

Artificial intelligence refers to the ability of a computer to perform tasks normally associated with intelligent beings. Along with other digital technologies, the introduction of artificial intelligence will help improve the logistics industry and its development.

Logistics company DHL and IBM released a May 2018 “Artificial Intelligence in Logistics” report that reveals some ideas for transforming the industry and developing operating systems with intelligent support. Companies have concluded that artificial intelligence, like technology, has a number of advantages for the logistics industry:

- interactive communication through customer with cooperation improvement; [7]
- logistics operational model change possibility;
- loads observation for from the system use; [9]
- processes automation ability;
- orders of size change guess to do opportunity [16].

In real logistics companies, artificial intelligence can be used for alerts based on future-oriented analytics. In this case, technology is used to identify important events from large amounts of data and make decisions allows to increase the efficiency of logistics business by independently formulating proposals for acceptance and simplifies this process [17].

CONCLUSIONS AND SUGGESTIONS

Thus, considering three digital technologies: blockchain, Internet of Things and artificial intelligence, it is possible to draw conclusions about the advantages of their implementation, as well as possible obstacles.

Blockchain is a relatively new technology for Uzbek business. Practice the main obstacles to increase is the lack of a legal framework regulating the management of this technology. But despite this, many Uzbek companies are already using blockchain to get advantages such as transparency of transactions with goods, conclusion of smart contracts and timely and complete information about cargo. These benefits can improve shipping quality and customer satisfaction.

The Internet of Things is another digital technology introduced to logistics companies. It gives you real-time monitoring of all processes, automation of processes that do not require human intervention, possible subsequent correction with information collect enable will give. in Uzbekistan things Internet The conditions are very favorable for the development of digital technologies, the emergence of 5G networks, as well as the high demands of consumers on logistics companies for the introduction of the Internet of Things. The market for this technology is small and growing pace despite being low 2022 year every resident until the end point

The ability to connect to the Internet with a data transfer speed of no less than 10 Mbit/s defines the perspective of this market.

References:

1. (2021). Management Accounting In Product Cost Accounting Improvement Issues // Scientific progress, 2 (8), 603-607
2. Pulatovich, IY, & Kidirbaevich, AM (2020). Features of the hydrogeological conditions of the development of the sary-cheku field. Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal, 10 (12), 449-454.
3. Irgashev, YI, Isomatov, YP, & Akhmedov, MK (2020). Influence of technogenic impact on changes in engineering-geological and hydrogeological conditions of the Kashkadarya depression and its assessment. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 10 (10), 409-416.
4. Pulatovich, IY, & Kidirbaevich, AM (2021). On The Influence Of Rock Mass Fracturing On The Development Of Mining And Geological Processes In The Almalyk Ore Region (On The Example Of The When We Fight Sary-Cheku, Kalmakyr And
5. Youth Deposit. International Engineering Journal For Research & Development, 6 (3), 5-5.
6. Toirov, O., & Tursunov, N. (2021, June). Development of production technology of rolling stock cast parts. In E3S Web of Conferences (Vol. 264, p. 05013). EDP Sciences.

7. Ten, E. B., & Toirov, O. T. (2020). Optimization litikovoy sistemy dlya otlivki Rama side" s Helper computer modeling. In Progressive casting technologies (pp. 57-63).
8. Boburbek Toiroglu, T., & Otabek Toiroglu, T. (2021). Role of Neural Network in Object Recognition. Online Journal of Sustainability and Leadership Research, 1 (6), 681-684.
9. Tursunov, N. K., & Toirov, O. T. (2021). Reduction of defectivity of the ram po treshchinam za schyot application of the construction of the litnikov system.
10. Toirov, O. T., Tursunov, N. K., Kuchkorov, L. A., & Rakhimov, U. T. (2021). Isledovanie Prichin Obrazovaniya Treshchiny V Odnoy Iz Polovin Stecloformy Posle Yes Okonchatelnogo
11. Izgotovleniya. Scientific progress 2 (2), 1485-1487.
12. Tursunov, N. K., Toirov, O. T., Zheleznyakov, A. A., & Komissarov, V. V. (2021). Snizhenie defektnosti krupnyx lityx detail podvijnogo sostava zhelenodorozhnogo transporta za schet vypolneniya moshchnyx uprochnyayushchix ryober.
13. Toirov, B. T., Jumaev, T. S., & Toirov, OT (2021). Use Python For Object Recognition Advantages // Scientific progress 2 (7), 165-168.
14. Ten, E. B., & Toirov, O. T. (2021). Optimization litnikovoy sistemy dlya otlivki. Liteynoe proizvodstvo, (10), 17-19.
15. Kuchkorov, L. A. U., Tursunov, N. K., & Toirov, O. T. U. (2021). Issledovanie Sterznevyx Smesey Dlya Povyshenia
16. Gazopronitsaemosti. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1 (8), 831-836.
17. Toirov, O. T., Kuchkorov, L. A., & Valieva, D. Sh. (2021). Vliyanie Mode Termicheskoy Procedure No Microstructure The Table
18. IN GADFILL. Scientific progress 2 (2), 1202-1205.
19. Tursunov, N. K., & Toirov, O. T. (2021). Reduction of defectivity of the ram po treshchinam za schyot application of the construction of the litnikov system.
20. Amirov, S. F., Boltaev, O. T., & Juraeva, K. K. (2020). Issledovanie magnitnyx tsepey novyx preobrazovateley usiliy. Automation. Modern technologies, 74 (1), 24-26.
21. Bedritsky, IM, & Jurayeva, KK (2020, May). Estimation of Errors in Calculations of Coils with Ferromagnetic Core. In 2020 International Conference on Industrial Engineering, Applications and Manufacturing (ICIEAM) (pp. 1-6). IEEE.
22. Faizullayev, JS, & Jurayeva, KK (2020). The transfer function of a traction asynchronous motor controlled by a four-square converter. In IOP Conference Series: Materials Science and Engineering (Vol. 734, No. 1, p. 012195). IOP Publishing.
23. Amirov, S., & Jurayeva, K. (2019). Research of the basic characteristics of the new magnetic elastic force sensors. In E3S Web of Conferences (Vol. 139, p. 01084). EDP Sciences.
24. Bedritsky, IML, Jurayeva, KK, Bazarov, LK, & Saidvaliyev, SS (2020). Using of the parametric nonlinear LC-circuits in stabilized converters of the number of phases. Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems, 12 (6), 98-107.
25. Juraeva, K. K., & Rustemova, A. R. (2019). Ustroystvo dlya vyavleniya neravnomernosti tokovoy nagruzki sistem elektrosnabzheniya netyagovykh potrebiteley. Transport Rossii: Problemy i perspektivy, 2, 225.
26. Bedritsky, I., Jurayeva, K., Nazirova, Z., & Bazarov, L. (2021). Amplitude and phase relations in a two-circuit parametric circuit of ferroresonance nature. In E3S Web of Conferences (Vol. 264, p. 04030). EDP Sciences.
27. Artikova, RM, Zakirova, MR, & Yusupova, NF (2021). Molecular-genetic identification oath taxonomic relations of fungi belonging until fungi imperfecti. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11 (6), 591-596.
28. Yusupova, NF, Urozov, MK, & Ergashev, ST (2021). Studying The Influence Of Time, Temperature, Concentration On The Quality
29. Indicators Of Cellulose. Web of Scientist: International Journal of Scientific Research, 2 (10), 204-208.
30. Adinaev, Kh. A., Shamadinova, N. E., Atakuziev, T. A., & Yusupova, N. F. (2019). Opytno-proizvodstvennye ispytaniya po polucheniyu i izucheniyu svoystv aktivirovannogo monomineralnogo belitovogo cementa. Khimicheskaya promyshlennost, 96 (1), 26-29.
31. Muradov, M. M., Yusupova, N. F., Sidikov, A. S., Turabdjanova, S. I., Turdibaeva, N., & Siddikov, M. A. Obtaining A Pac From The Cellulose Of Plants Of Sunflower, Safflower And Waste From The Textile Industry.
32. Irgashev, YI, Isomatov, YP, & Akhmedov, MK (2021). The problem of rational use and protection geological environment of southwestern Uzbekistan in hydromelioration construction. Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal, 11 (1), 1261-1267.
33. Kidirbaevich, A. M., & Pulatovich, I. Y. (2021). On the Formation of Technogenic Changes in the Geological Environment in the Deposits of the Almalyk Mining Region. Revista Geintec-Gestao Inovacao E Tecnologias, 11 (4), 4681-4698.
34. Yu, I., & Akhmedov, MK (2020). Underground Waters Of Kashkadarya And Surkhandarya Oil And Gas-Bearingartesian
35. POOLS. International Engineering Journal For Research & Development, 5 (ICIPPS), 5-5.
36. Isomatov, Yu. P., & Sakhibov, I. Yu. (2021). Ob History Geological Development Angrensko Ugolnogo Mestorojdeniya. Central Asian Journal Of Theoretical & Applied Sciences, 2 (6), 19-22.
37. Isomatov, Yu. P., & Gaibnazarov, B. A. (2021). Об Особенностях Изменения Hydrogeologistics Procedure Pri Razrabotke
38. Mestorojdenya Youth. International Journal of Advanced Technology and Natural Sciences, 2 (1), 4-8.
39. Isomatov, YP, & Ibadlaev, SI (2020). Peculiarities of technogenic influence of the industry of Almalik city on the natural environment. TRANS Asian Journal of Marketing & Management Research (TAJMMR), 9 (6), 24-30.

INNOVATSION IQTISODIYOT TUSHUNCHASINING MAZMUN MOHIYATI

ORCID: 0000-0001-5111-9042

Abduqaxorov Bekzod O‘tkir o‘g‘li
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti magistranti

Annotatsiya: Maqolada XXI asr iqtisodiyoti rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etayotgan innovatsiyalar tushunchasi, ularning mazmun mohiyati o‘rganilgan. Shuningdek, innovatsion iqtisodiyotning vujudga kelish va rivojlanish bosqichlari ko‘rib chiqilgan. Mazkur mavzu bo‘yicha ilmiy tadqiqot ishlarini olib borgan iqtisodchi olimlarning fikrlari o‘rganilib sharhlangan. Innovatsion iqtisodiyotning asosiy vazifalari, elementlari ularning amalda qo‘llanilish imkoniyatlari keltirilgan. Xususan, Mamlakatimizda innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirish borasida hududlar kesimida amalga oshirilayotgan islohotlar ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot yakunida tahlil natijalariga ko‘ra umumiy xulosa shakllantirilgan.

Kalit so‘zlar: innovatsiyalar, innovatsion iqtisodiyot, investitsiyalar, investitsiya siyosati, maxsus iqtisodiy zona, texnopark, innovatsion hudud, “millionlik shahar”, “Global innovatsion indeks”, texnika, texnologiya, iqtisodiy samara, “Internet of things”, sun’iy intellekt, ilmiy-texnik natija, intellektual salohiyat.

Abstract: In the article, there is studied the concept of innovations, which are gaining importance in the development of the economy of the 21st century. Also, the stages of creation and development of the innovation economy were considered. The opinions of economists who conducted scientific research on this topic were studied and commented. The main tasks, elements of the innovation economy and the possibility of their practical application are presented. In particular, the reforms carried out at the regional level regarding the development of the innovative economy in our country were considered. At the end of the research, a general conclusion was formed based on the results of the analysis.

Key words: innovations, innovation economy, investments, investment policy, special economic zone, technological park, innovation region, “million city”, “Global innovation index”, technique, technology, economic efficiency, “Internet of things”, artificial intelligence, scientific technical result, intellectual potential.

Аннотация: В статье исследовано сущность концепции инноваций, приобретающих все большее значение в развитии экономики XXI века. Также были рассмотрены этапы создания и развития инновационной экономики. Изучены и прокомментированы мнения экономистов, проводивших научные исследования по данной теме. Представлены основные задачи, элементы инновационной экономики и возможности их практического применения. В частности, были рассмотрены реформы, проводимые на региональном уровне по развитию инновационной экономики в нашей стране. В конце исследования по результатам анализа был сформирован общий вывод.

Ключевые слова: инновации, инновационная экономика, инвестиции, инвестиционная политика, особая экономическая зона, технопарк, инновационная зона, “город-миллионник”, “Глобальный инновационный индекс”, техника, технология, экономическая эффективность, Интернет вещей, искусственный интеллект, научно-технический результат, интеллектуальный потенциал.

KIRISH

Bugungi kunda jahon hamjamiyatida barqaror iqtisodiy rivojlanishga erishish uchun innovatsiyalar va to‘g‘ri investitsiya siyosatini yuritish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Birlashgan millatlar tashkilotining savdo va rivojlanish konferensiyasining 2023-yil bo‘yicha “Texnologiyalar va innovatsiyalar hisoboti” ma’lumotariga ko‘ra jahon hamjamiyatida innovatsiyalar shiddat bilan rivojlanib bormoqda. Konferensiya hisobotiga ko‘ra 2020-yil yakunlari bo‘yicha innovatsiyalarning jami qiymati 1,5 trln. AQSh dollarini tashkil etgan bo‘lsa, mazkur ko‘rsatkich 2030-yilga borib 9,5 trln. AQSh dollarini tashkil etishi prognoz qilinmoqda. Iqtisodiyotga innovatsiyalarni keng jalb qilishda AQSh va Xitoy yetakchilik qilib kelayotgani alohida ahamiyatga ega. [2] Bizning mamlakatimizda ham innovatsiyalarga, xususan innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirish imkoniyatlaridan foydalanishga keng e’tibor qaratilayotganligi O‘zbekistonning ham jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvining jadal tarzda amalga oshirilayotganligini anglatadi.

Dastlab innovatsiyalar tushunchasiga rus iqtisodchi olim N.D.Kondratievning “Большие циклы конъюнктуры” nomli asarida keng ko‘lamli ta’riflar va innovatsiyalarning rivojlanish bosqichlari ko‘rib chiqilgan. Olimning fikriga ko‘ra innovatsiyalarga alohida e’tibor XVII asr boshlaridan boshlangan va hozirga qadar 5 bosqichni bosib o‘tgan. Hozirgi vaqtda esa 6-bosqich jarayoni davom etmoqda. [9]

Mamlakatimizda ham iqtisodiyotga innovatsion yonadashuv asosida keng ko‘lamli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Mazkur chora-tadbirlarning asosiylaridan biri yurtimizda innovatsion hududlarning tashkil etilishi va innovatsiyalarga chuqurroq e’tibor qaratish borasida maxsus iqtisodiy zonalarning bir turi bo‘lgan ilmiy tadqiqot markazlari hamda texnoparklar tashkil etilmoqda. [3] Bugungi kunda viloyatlar kesimida 13 ta innovatsion hudud tashkil etilgan bo‘lib, ularni “millionlik shahar”larga aylantirish ishlari olib borilmoqda. [12] Shuningdek, iqtisodiyotga innovatsiyalarni keng joriy qilish, sanoat korxonalari va ilm-fan muassasalarining kooperatsiya aloqalarini rivojlantirish hamda “Global innovatsion indeks”da O‘zbekiston Respublikasining o‘rnini yaxshilash va 2030-yilga qadar top-50 mamlakatlari qatoriga kirish kabi maqsadlar O‘zbekiston Respublikasi prezidentining 2022-yil 29-yanvardagi “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60 son Farmonida o‘z aksini topgan. [1] Bu esa o‘z navbatida O‘zbekistonda ham iqtisodiyotda inklyuziv rivojlanishni ta’minlovchi innovatsion yondashuvga yuqori e’tibor qaratilayotganligini anglatadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Innovatsion iqtisodiyot mavzusida bir qator iqtisodchi olimlar o‘z tadqiqot ishlarida innovatsiyalar va innovatsion iqtisodiyot tushunchalariga atroflicha ta’riflar berishgan. Xususan, Amerikalik iqtisodchi olim J.Brayt o‘zining “Speeches on Questions of Public Policy” nomli asarida innovatsiyaga quyidagicha ta’rif bergan: “Innovatsiya jarayoni ilm va texnika, tadbirkorlik va boshqaruvni o‘zida birlashtiruvchi innovatsiyalarning tijoratlashuviga qaratilgan iqtisodiy faoliyatdir” [6]. Mazkur ta’rifga ko‘ra innovatsiya jarayoni dastlab g‘oya paydo bo‘lgandan boshlab, tijoratlashtirish asosida jamiyatga tatbiq etilish jarayonigacha bo‘lgan jami bosqichlarni o‘z ichiga qamrab oladi.

Rossiyalik olim B.A.Makarenko o‘zining tadqiqot ishlarida innovatsiya tushunchasining mazmun mohiyatini keng ko‘lamda o‘rgangan va quyidagicha fikr bildirgan: “Innovatsiyaning mazmun va mohiyati uch yo‘nalishda namoyon bo‘ladi, ular quyidagilar:

- texnika va texnologiyalarning almashinuvini ta’minlash maqsadida iqtisodiyotga investitsiyalar yo‘naltirish;
- fan-texnika taraqqiyotining mas’uli bo‘lgan yangi texnika, texnologiyadan samarali foydalanish;
- yangi g‘oyalarni ishlab chiqish, sintezlash, yangi nazariya va modellarni yaratish va ularni hayotga tatbiq etishdan iboratdir.” [10]

Yuqoridagi ta’rifga qisqacha sharx beradigan bo‘lsak, Makarenko innovatsiyalarning mazmunini har bir sohada jamiyatga nafi tegadigan texnika va texnologiyalar, ulardan samarali foydalanish va eng muhimi go‘yalarning moliyalashtirilishi bilan ta’riflaydi.

Biznes sharoitida korxonalarning innovatsion rivojlanishning ichki va tashqi bozorlarda raqobatbardoshlikni ta’minlashning zaruriy sharti ekanligi barchamizga ma’lum. Bu borada P.Drukerning quyidagi fikriga alohida to‘xtalib o‘tish lozim. Uning fikricha “biznesning asosiy maqsadi mijozlarni jalb qilish bo‘lganligi sababli korxonani ikkita asosiy funksiyasi mavjud marketing va innovatsiya”dan iborat deb hisoblaydi. [7]

Innovatsion iqtisodiyot tushunchasining mazmun mohiyatini o‘rganish borasida mahalliy iqtisodchi olimlarimiz ham o‘z tadqiqot ishlarini olib borishgan, xususan M.Saidov o‘z ilmiy ishlarida innovatsion iqtisodiyot tushunchasiga to‘xtalib o‘tgan, uning fikricha, “innovatsion faoliyat iqtisodiyotni rivojlantirishga qo‘yilmalarning samaradorligi bilan tavsiflanadi, ishlab chiqarishda mavjud bo‘lgan oldingi avlod texnikasi va texnologiyasini ancha samarali, ekologik sof va resurslarni tejashga imkon beruvchi ishlab chiqarish vositalari bilan almashtirish jarayonini ifodalaydi. Bu jarayon g‘oyaning paydo bo‘lishi, uning maqsadini aniqlash va amalga oshirishdan tortib ishlab chiqarishni tashkil etish, mahsulot ishlab chiqarish, uni sotish va iqtisodiy samara olishgacha bo‘lgan faoliyatni o‘z ichiga oladi” [11].

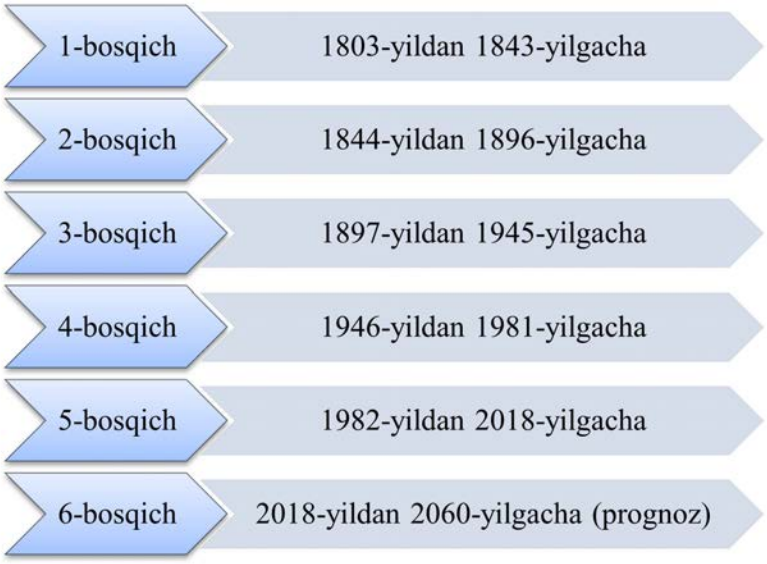
Bizning fikrimizcha innovatsion iqtisodiyot bu iqtisodiyotda samaradorlikni oshirish borasidagi jarayonning ma’lum sohasida nazariy va amaliy tadqiqot, ishlanma va tajribalar olib borishdir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqolada induksiya, deduksiya, verbal sharhlash, tasniflash va tizimlashtirish, ilmiy abstraksiyalash kabi tadqiqot usulllari qo‘llanilgan. Shuningdek, maqolada keltirilgan ma’lumotlarni to‘plash sharhlashda Birlashgan millatlar tashkilotining savdo va rivojlanish konferensiyasining 2023-yil bo‘yicha “Texnologiyalar va innovatsiyalar hisoboti”, O‘zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish agentligi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining huzuridagi statistika agentligi ma’lumotlaridan hamda tadqiqot mavzusi yuzasida ilmiy ish olib brogan xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlarning adabiyotlaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Yuqorida ta'kidlab o'tkanimizdek iqtisodchi olim N.D.Kondratievning talqini bo'yicha innovatsion iqtisodiyotning rivojlanish bosqichlarini quyidagicha ko'rishimiz mumkin. (1-rasm)

1-rasm: Innovatsion iqtisodiyotning rivojlanish bosqichlari*

*N.D.Kondratievning"Большие циклы конъюнктуры" nomli asari ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

Keltirilgan ma'lumotlardan ko'rishimiz mumkinki, hozirgi bosqich, ya'ni 6-bosqich innovatsion iqtisodiyotning rivojlanishida "stimul" vazifasini o'tagan COVID-19 pandemiyasi iqtisodiyotga innovatsion texnologiyalarni keng jalb etishda muhim ahamiyat kasb etdi. Bugungi kunda innovatison iqtisodiyot sharoitida raqamli texnologiyalar omilidan keng foydalanilmoqda, xususan 2030-yilgacha 9,5 trln. AQSh dollarlik innovatsiyalar qiymatining 4,4 trln. AQSh dollarini "Internet of things" (IoT) va 1,6 trln. AQSh dollarini sun'iy intellekt (AI) texnologiyalari tashkil etishi prognoz qilingan. [12]

Shuningdek, tahlil natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, innovatsion iqtisodiyotning eng muhim amaliy vazifalaridan biri – innovatsiyaviy jarayonlarni amalga oshirishning samarali tizimini shakllantirish hisoblanadi va u quyidagilarni amalga oshirishni talab etadi:

- innovatsion iqtisodiyotga tegishli nazariy bazani ishlab chiqish;
- innovatsion iqtisodiyot sohasida mavjud muammolarni yechish metodlarini asoslash;
- innovatsion jarayonlar samaradorligini baholash metodologiyasi va ularga ta'sir ko'rsatish vositalarini ishlab chiqish.

Ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish sohasida ro'y berayotgan innovatsion jarayonlarning samaradorligi, korxonalarning strategiyasini shakllantirishda innovatsiyaviy usul va uslublar, innovatsiyaviy mahsulotlar kategoriyasi, tatbiq etilayotgan innovatsiya turlari, ilmiy-tadqiqot ishlanmalari natijalarining ishlab chiqarish jarayoniga jalb etish va ularni qo'llanilishiga bog'liq hisoblanadi. Ular orasida eng muhim elementlar bo'lib quyidagilar sanaladi:

- innovatsiyaviy xarakterdagi yechimlarni ishlab chiqish va amalgaoshirishning samarali strategiyalari;
- muayyan tashkiliy tuzilmada bunday strategiyani amalga oshirish jarayonini boshqaruv mexanizmi. [5]

Innovatsion faoliyat nazariyasi va innovatsion strategiyani uslubiy jihatlarini o'rganish davri o'tgan asr boshlariga to'g'ri keldi va ko'pgina yirik olimlar tomonidan amalga oshirildi.

Hozirgi kunda ilmiy-texnik taraqqiyot va bozor ehtiyojlari, mahsulot nomenklaturasi va sifatiga yangi talablarni shakllantirgan holda talab va taklif kon'yukturasidagi o'zgarishlarga olib kelmoqda.

Innovatsion faoliyatni asosiy qoida va kategoriyalarini o'rganish uchun "innovatsiya" tushunchasining iqtisodiy mazmuni va mohiyatini to'liq o'rganishimiz lozim. Iqtisodiy adabiyotlarda "innovatsiya potensial ilmiy-texnik taraqqiyotni (ITT) yangi mahsulot va texnologiyalar ko'rinishida real taraqqiyotga aylanishi" deb ta'riflanadi.

Bozor iqtisodiyotida innovatsiyalarni tizimli taqdim etish uslubiyoti xalqaro standartlarga asoslangan va unga muvofiq innovatsiya deganda bozorga kirib kelgan yangi yoki takomillashtirilgan mahsulot, amaliyotda qo'llanilayotgan yangi yoki takomillashtirilgan texnologik jarayon yoki ijtimoiy xizmatlarga bo'lgan yangicha yondashuv ko'rinishidagi innovatsiyaviy faoliyat natijalari tushuniladi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Ushbu muammo bo‘yicha ko‘p sonli tadqiqotlar amalga oshirilgan bo‘lishiga qaramasdan, bugungi kunda innovatsion faoliyat sohasida yagona, umumiy tarzda qabul qilingan terminologiya mavjud emas. Shuning uchun ham shu sohadagi ilmiy adabiyotlarni qisqacha tahlilini keltirish va innovatsion faoliyat sohasidagi asosiy tushunchalarni aniqlashtirish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Innovatsion faoliyat ilmiy, ilmiy-texnik natija va intellektual salohiyatni, yangi yoki takomillashtirilgan mahsulot (xizmat) olish maqsadida qo‘llashga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Bozor sharoitlarida innovatsion faoliyatning asosiy komponentlari bo‘lib, innovatsion faoliyat sohasini tashkil etuvchi g‘oya, yangiliklar, o‘zlashtirilgan investitsiyalar xizmat qiladi.

Iqtisodiyot real sektoridagi ko‘pchilik korxonalarda innovatsion faoliyatini boshqarish, bevosita innovatsiyaviy jarayon orqali kelajakdagi natijalarga erishishga qaratilgan bo‘ladi.

Innovatsion faoliyat ilmiy, ilmiy-texnik natija va intellektual salohiyatni, yangi yoki takomillashtirilgan mahsulot (xizmat) olish maqsadida qo‘llashga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Bozor sharoitlarida innovatsion faoliyatning asosiy komponentlari bo‘lib, innovatsion faoliyat sohasini tashkil etuvchi g‘oya, yangiliklar, o‘zlashtirilgan investitsiyalar xizmat qiladi.

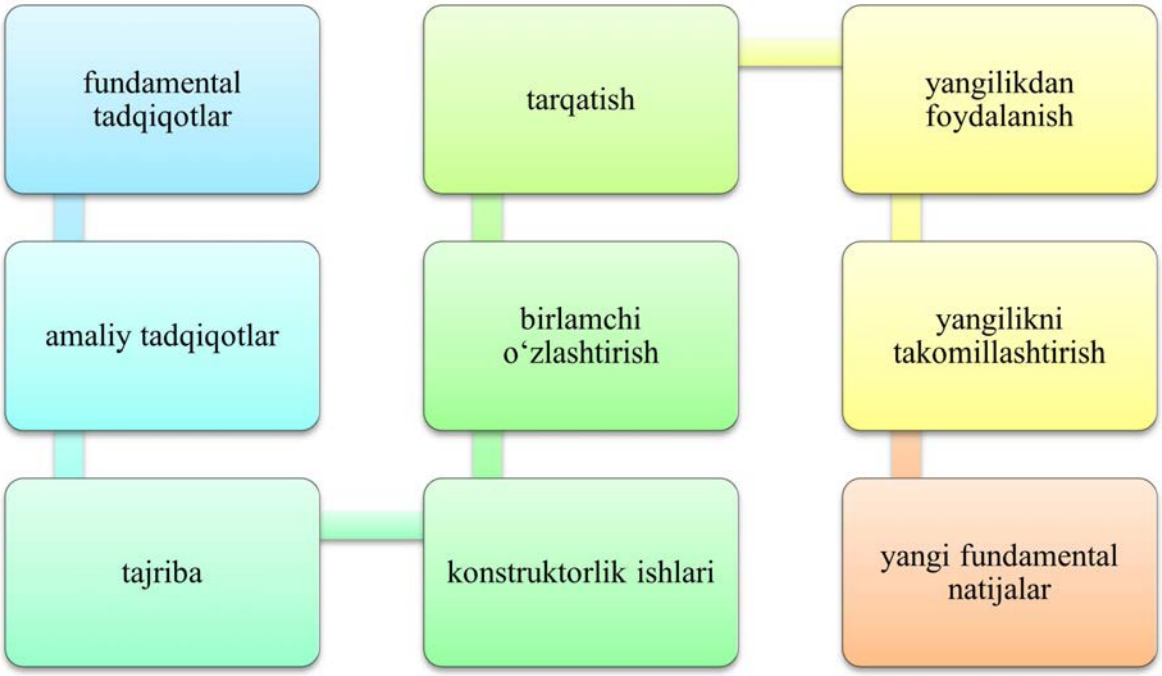
Iqtisodiyot real sektoridagi ko‘pchilik korxonalarda innovatsion faoliyatini boshqarish, bevosita innovatsiyaviy jarayon orqali kelajakdagi natijalarga erishishga qaratilgan bo‘ladi.

Innovatsion jarayon – juda ham keng tushuncha bo‘lib, uni turli nuqtayi nazardan turlicha talqin qilish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Birinchidan, bu ilmiy-tadqiqot, innovatsion ishlab chiqarish va marketing faoliyatini belgilangan talablar asosida amalga oshirilishidir. Ikkinchidan, uning yangilik darajasini hayotiy siklining vaqtinchalik bosqichlari sifatida ko‘rish mumkin. Uchinchidan, mahsulot yoki xizmatlarni yangi turlarini ishlab chiqish va tarqatishni moliyalashtirish va investitsiyalash jarayonlaridan iborat bo‘ladi. Bunday holatda u innovatsion loyiha sifatida o‘zini namoyon qiladi.

Innovatsion faoliyatni asosini biz ilmiy bilimni innovatsiyaga aylanish jarayonini tushunamiz, ya’ni hodisalarning shunday ketma-ketligiki unda innovatsion faoliyat g‘oyadan tortib oxirgi pirovard mahsulotga aylanish jarayonlarini ham o‘z ichiga oladi.

Innovatsion jarayon faqatgina innovatsiya joriy etilishi bilan tugamaydi balki yangilikni amaliyotga kirib borishi bilan olinadigan mahsulotlar takomillashtiriladi va natijada uning samarasini oshirishga olib keladi.

Innovatsion faoliyat quyidagi tuzilmalar asosida o‘z aksini topishi mumkin bo‘ladi.(2-rasm)

2-rasm: Innovatsion faoliyatning asosiy tuzilmalari.*

*Elektron resurslar asosida muallif tomonidan tuzildi.

Innovatsion jarayonlarni boshqarishda ilmiy-texnika g‘oyalarini shakllanishidan tortib uni tijorat asosida amalga oshirilishigacha bo‘lgan barcha bosqichlar (boshqaruv sikllari) yig‘indisini o‘z ichiga qamrab oladi. Natijada har bir yangilik g‘oyasini yaratilishidan tortib uni amalga oshirilishigacha bo‘lgan vaqt davri innovatsion sikl deb ataladi.

Innovatsion faoliyatni tashkil etish, boshqaruv jarayonining barcha elementlarini yagona tizimga birlashtiradi va u innovatsiyani yaratish hamda amalga oshirishda innovatsiyaviy jarayonning o‘zida shakllantiradi.

XULOSA

Umumiy xulosa qilib aytganda, innovatsion iqtisodiyot har bir mamlakatning rivojlanishida alohida ahamiyat ega bo‘lgan sohalardan biriga aylanib bo‘ldi. Bugungi kunda jahon hamjamiyatidagi deyarli barcha mamlakatlar o‘z iqtisodiyotini rivojlantirishda innovatsion yondashuvlarga tayanishmoqda. Yuqorida ko‘rib o‘tganimizdek innovatsion iqtisodiyot tushunchasi iqtisodiyot tarmoqlari bo‘yicha olib borilayotgan faoliyatning samaradorligini oshirishga yo‘naltirilgan ilmiy va amaliy ishlanmalar yoki tadqiqot natijalaridir. Yana bir narsani alohida ta’kidlash lozimki, innovatsiyalarning amaliyotga joriy etilishi albatta, jamiyat manfaatlari yo‘lida xizmat qilishi zarur. Zero, innovatsion iqtisodiyot mamlakat aholisining turmush tarzini yaxshilashda, kundalik hayotdagi jarayonlarni qulaylashtirishda, insonlarni kreativlikka yetaklashda namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi prezidentining 2022-yil 29-yanvardagi “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni. Manba: https://lex.uz/ru/docs/-5841063
2. Birlashgan millatlar tashkilotining savdo va rivojlanish konferensiyasining 2023-yil bo‘yicha “Texnologiyalar va innovatsiyalar hisoboti”. Manba: https://unctad.org/system/files/official-document/tir2023_en.pdf.
3. Abdukakhorov B. U. Special Economic Zones As A Factor Of Regional Development //Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. – 2022. – Т. 10. – №. 4. – С. 613-616.
4. Абдукахоров Б.У. (2022) Повышение инвестиционной привлекательности экономических регионов узбекистана и улучшение условий для привлечения иностранных инвестиций, Студенческий вестник: электрон. научн. Журн, № 14(206). URL: https://studvestnik.ru/journal/stud/herald/206.
5. Aliev Y.E. Innovatsion iqtisodiyot. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2019- yil, 236 bet.
6. Bright J. Speeches on Questions of Public Policy. Literary Licensing, LLC. 2014. 556 p.
7. Drucker P.F 2007. Management: tasks, responsibiliries, practices. Transaction Publishes, New Branswick, N.J.: London.
8. Каримқулов Жасур Имомбоевич, Абдуқахоров Бекзод Ўткир ўғли. “The Importance Of Tax Benefits Used For Small Industrial Zones In Increasing Investment Activity”, 7 ноябрь 2022 г. https://doi.org/10.5281/zenodo.7297816.
9. Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры. Избранные работы – Москва : Издательство Юрайт, 2020. – 490 с.
10. Макаренко. В.А. Краткий словарь современных понятий и терминов – 3-е изд., Сост., общ. Ред.– М.: Республика, 2000. –с.201.
11. Saidov M.H. Oliy ta’lim iqtisodiyoti,investisiyalari va marketingi: O‘quv qo‘llanma.-T.; Moliya, 2003
12. O‘zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish agentligi ma’lumotlari. Manba: https://innovation.gov.uz/innovativeregions

RAQAMLASHTIRISH IQTISODIY O‘SISH VA RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISH OMILI SIFATIDA

Mamajonova Durdonahon Mamaruzi qizi
Farg‘ona Politexnika Instituti talabasi

Ilmiy rahbar: **Uzganbayeva Dilnoza Toxtasinovna**
Farg‘ona politexnika instituti assistenti

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot yurtimizdagi xo‘jalik yurituvchi subyektlarning samarali faoliyatini tashkil etish va raqobatbardoshligini oshirish omili sifatida raqamlashtirishni o‘rganishga qaratilgan. Zero, bugungi kunda iqtisodiyotda raqamlashtirish siyosati, hukumati tomonidan amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar o‘rganish, xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini samarali tashkil etishning muhim shartiga aylanmoqda, bu raqobatbardoshligini ta’minlash, rivojlanishning asosidir. Ushbu maqolada muallif ko‘rilayotgan masala yuzasidan fikr yuritadi o‘z xulosa va tahlillarini bayon etdi.

Kalit so‘zlar: iqtisodiy rivojlanish, raqobatbardoshlik, raqamli iqtisodiyot, biznes jarayonlari, axborot texnologiyalari, raqamli texnologiyalar, raqamli transformatsiya.

Abstract: This research is aimed at studying digitization as a factor of organizing effective activities and increasing competitiveness of economic entities in our country. After all, today the policy of digitalization in the economy, the measures implemented by the government, are becoming an important condition for the effective organization of the activities of economic entities, ensuring competitiveness, and the basis of development. In this article, the author expresses his opinion on the issue under consideration, expressed his conclusions and analysis.

Key words: economic development, competitiveness, digital economy, business processes, information technologies, digital technologies, digital transformation.

Аннотация: Данное исследование направлено на изучение цифровизации как фактора организации эффективной деятельности и повышения конкурентоспособности хозяйствующих субъектов нашей страны. Ведь сегодня политика цифровизации экономики, меры, реализуемые правительством, становятся важным условием эффективной организации деятельности субъектов экономики, обеспечения конкурентоспособности, основы развития. В данной статье автор высказывает свое мнение по рассматриваемому вопросу, высказывает свои выводы и анализ.

Ключевые слова: экономическое развитие, конкурентоспособность, цифровая экономика, бизнес-процессы, информационные технологии, цифровые технологии, цифровая трансформация.

KIRISH

So‘nggi yigirma yil ichida jahon iqtisodiyoti tarkibidagi tub o‘zgarishlar global ishlab chiqarish va savdo tabiatini o‘zgartirdi, sanoat va milliy iqtisodiyotlarning tashkil yetilishini o‘zgartirdi. Jahon bozoridagi doimiy o‘zgarishlar xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasida turli jihatlar-raqamlashtirish, innovatsiyalar, korxonalarni rivojlantirish, inson resurslari, strategiya va boshqalar bo‘yicha kuchli raqobatchilarni yaratadi. Bu o‘z navbatida, faoliyat jarayonida innovatsiyalar va ularning raqobatbardoshligini oshirish talab etiladi.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlarni raqamlashtirish innovatsion jarayonlar va ularning bozorda rivojlanishidagi asosiy faoliyatdir. Fikrimizcha kelajakda alohida xo‘jalik yurituvchi subyektlarning raqobatbardoshligi asosan ishlab chiqarish jarayonlarida raqamli texnologiyalardan qanchalik tez foydalanilishiga bog‘liq bo‘ladi. Ushbu raqamli transformatsiya, o‘z navbatida, korxonada buning uchun resurslar mavjudligiga bog‘liq. Aksariyat iqtisodchilar raqamli texnologiyalar kelajakda ishlab chiqarish jarayonlarida tobora muhim rol o‘ynashiga qo‘shiladilar. Shunday qilib, ishlab chiqarish jarayonlari oxir-oqibat nafaqat rivojlangan iqtisodiyotlarda, balki butun dunyoda ko‘proq kapital talab qiladigan va texnologik jihatdan to‘yingan bo‘ladi deb taxmin qilish mumkin. Iqtisodiyotning modernizatsiya sharoiti va bozor iqtisodiyoti har bir yangi xo‘jalik yurituvchi subyekt paydo bo‘lishi bilan mavjud kuchli raqobat bosimiga uchraydi.

Yuqoridagilardan asoslangan holda bugungi iqtisodiyotning modernizatsiya qilish bosqichda xo‘jalik yurituvchi subyektlarning innovatsion raqobatbardosh oshirish O‘zbekistoning strategik maqsadlaridan biri bo‘lishi lozim va bu tabiiydir. Ushbu maqsadga erishishning bir necha yo‘llar bilan mavjud bo‘lib, ulardan biri iqtisodiyotni raqamlashtirishdir. Shuni ta’kidlash kerakki, shu bilan birga raqamlashtirish doirasida sodir bo‘layotgan jarayonlar umuman iqtisodiyotni emas, balki uning alohida bo‘laklari – korxonalarni qamrab olishi kerak. Faqat bu holatda raqamli haqiqatga eng optimal va samarali o‘tish bo‘ladi, shundan so‘ng butun tizim kelajakda tarkibiy rivojlanish jarayonlaridan o‘tadi. Afsuski, bugungi kunda ko‘plab mahalliy korxonalar raqamli imkoniyatlarga e’tibor qaratmaydilar, bu nafaqat korxonalar inqirozi, balki korporativ madaniyat rivojlanishining past darajasi bilan ham bog‘liq.

Hozirgi kunda O‘zbekistoning iqtisodiy rivojlanishining asosiy yo‘nalishlaridan biri shubhasiz innovatsion raqobatbardosh iqtisodiyotni shakllantirishdir. Shunday ekan, amaldagi strategiyalar doirasida belgilangan global maqsadga erishish faqat integratsiyalashgan mexanizmlar va tadbirlarni amalga oshirish orqali amalga oshirish mumkin. Ulardan biri iqtisodiy omilarni raqamlarga transformatsiyasini amalga oshirishdir bu orqali butun iqtisodiyotni raqamlashtirishni o‘z ichiga olgan tizimni yaratish mumkindir.

Raqamli iqtisodiyot uyg‘unlashuvi xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyati raqamli texnologiyalar va ma’lumotlarga asoslangan, ishlab chiqarish faoliyatining asosiy omiliga aylanadigan butun iqtisodiy tizimni tavsiflaydi. Shu bilan birga, raqamli iqtisodiyot doirasida asosiy yo‘nalish axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga emas, balki ushbu texnologiyalar doirasida taqdim yetiladigan tovarlar va xizmatlarga beriladi. Bularning barchasi elektron biznesni yuritishning turli yo‘nalishlari bo‘lib, korxonalar faoliyatini raqamli mahsulotlardan foydalanishga va uni ishlab chiqarish jarayoniga faol joriy yetishga, faoliyatning asosiy omili ko‘rsatgichi sifatida e’tibor qaratish nuqtayi nazaridan amalga oshiradi.

Shunday qilib, iqtisodiyotni raqamlashtirish ko‘p o‘lchovli hodisadir, bu muqarrar jarayon bo‘lib hisoblanadi, chunki u iqtisodiy subyekt tomonidan ishbilarmonlik faoliyati chegaralarini kengaytirish ulkan imkoniyatlar yaratadi vosita bo‘lib hisoblanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasi davlat va jamiyatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning istiqbolli yo‘nalishlari va barqaror dinamikasini oldindan belgilab beradi. Innovatsiyalar bilan bog‘liq iqtisodiy jarayonlarni jadallashtirishning harakatlantiruvchi kuchi sifatida zamonaviy raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish xususiyatlari ko‘plab zamonaviy tadqiqotchilar, shu jumladan O.V. Bartyuk [1], J.U. Qambarova [2], A.A. Kisurkin [3], I.L. Kovalyov [4], L.A. Milnikova [5], I.V. Solovyova, L.I. Ushvitskiy [6], E.V. Shilova [7] va boshqa mualliflar ishlarida ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot maqsadi – raqamli iqtisodiyotning zamonaviy sharoitida innovatsiyalarni yo‘lga qo‘yish xususiyatlarini ko‘rib chiqishdir.

Mamlakatimizda “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasiga muvofiq iqtisodiyot tarmoqlari va hududlarini raqamlashtirish, davlat axborot tizimlari va elektron xizmatlarni joriy etish, shuningdek, raqamli texnologiyalardan keng foydalanishni ta’minlash bo‘yicha xalq ta’limi, davlat xizmatlari, sud, moliya va bank tizimida kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda [8].

Shu bilan birga, raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatning rivojlanish holatini samarali reyting baholash tizimi hamda uni amalga oshirishning idoralararo mexanizmining yo‘qligi iqtisodiyot tarmoqlari va hududlarni raqamli transformatsiyasi hozirgi holatini chuqur tahlil qilishga to‘sqinlik qilmoqda.

Yuqorida keltirilganlardan kelib chiqib va O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni ijrosini ta’minlash bo‘yicha sanoat korxonalari boshqaruvida raqamli texnologiyalarni joriy etish dolzarb masala hisoblanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning maqsadi raqamlashtirish korxonalarning raqobatbardoshligini oshirish omili sifatida rolini, uning asosiy elementlari va iqtisodiy mohiyatini o’rganishdan iborat bo’lib, uning nazariy asoslari maqolada muhokama qilinadi. Ishda yurtimizda ushbu sohada olib borilayotgan islohotlarning tahlil, salbiy omilar tizimli yondashuv uslubida muhokama qilinadi. O‘zbekistoning iqtisodiyotni raqamlashtirish siyosatining funksiyalari va tarkibiy bo’limlari, yo’nalishlari hamda korxonalar tomonidan amalga oshiriladigan vazifalar chora-tadbirlar o’rganiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mamlakatimizda “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasiga muvofiq iqtisodiyot tarmoqlari va hududlarini raqamlashtirish, davlat axborot tizimlari va elektron xizmatlarni joriy etish, shuningdek, raqamli texnologiyalardan keng foydalanishni ta’minlash bo‘yicha xalq ta’limi, davlat xizmatlari, sud, moliya va bank tizimida kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Shu bilan birga, raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatning rivojlanish holatini samarali reyting baholash tizimi hamda uni amalga oshirishning idoralararo mexanizmining yo‘qligi iqtisodiyot tarmoqlari va hududlarni raqamli transformatsiyasi hozirgi holatini chuqur tahlil qilishga to‘sqinlik qilmoqda.

Yuqorida keltirilganlardan kelib chiqib va O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni ijrosini ta’minlash bo‘yicha sanoat korxonalari boshqaruvida raqamli texnologiyalarni joriy etish dolzarb masala hisoblanadi.

Zamonaviy dunyoda innovatsion texnologiyalar, jamiyatni raqamlashtirish va biznes jarayonlarini rivojlantirish bilan bog‘liq barcha masalalar o‘ziga xos drayveriga aylanib bormoqda hamda har bir mamlakatning samarali progressiv rivojlanishi uchun zaruriy sharti bo‘lib qolmoqda. Ular hozirgi rivojlanish bosqichda va kelajakda raqobatbardoshlik hamda milliy xavfsizlikni ta’minlaydigan muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Raqamli iqtisodiyotning rivojlanish tamoyillari mamlakatlar va mintaqalarning umumiy iqtisodiy tuzilishini o‘zgarishiga sabab bo‘lmoqda. Mehnat bozori asosiy o‘zgarishlarni boshdan kechirmoqda, natijada iste’mol sohasi ham o‘zgarmoqda. Raqamli potensialdan foydalanadigan xo‘jalik yurituvchi subyektlarning raqobatda ustunlikligi oshishi bilan birgalikda, aholi, fuqarolarning farovonligi darajasi oshadi.

Bunday sharoitda har bir rahbardan o‘zi boshqarayotgan xo‘jalik yurituvchi subyekt nuqtayi nazaridan raqamlashtirishni hisobga olgan holda, bu jarayonning o‘ziga xos xususiyatlariga ega ekanligini tushunish muhimdir. Shu o‘rinda bizningcha:

Birinchidan, xo‘jalik yurituvchi subyektni raqamlashtirish biznes jarayonlarining barcha jabhalarida amalga oshiriladigan innovatsion texnologiyalardan foydalanish foydasiga uning yo‘nalishini o‘zgartirish natijasidir. Ushbu yondashuv bilan nodavlat korxonalar tomonidan qo‘llaniladigan texnologiyalar yangi mahsulot va xizmatlarni shakllantirishda tarkibiy o‘zgarishlarga uchraydi, bu asosan korxona faoliyatining iqtisodiy samarasini uzoq muddatli oshirishga yordam beradi [9]. Shu bilan birga, kompaniyaning raqamli transformatsiyasi, uni raqamli iqtisodiyotga o‘tkazish jarayoni sifatida, konsepsiyani ishlab chiqish bilan boshlanadigan va uni korxonaning biznes tuzilmasiga real kiritish bilan yakunlanadigan rejalashtirilgan va ancha murakkab algaritim hisoblanadi. Shu bilan birga, bu jarayon uni tashkil etish va keyingi rivojlanishi bilan bog‘liq bir qator xususiyatlarni nazarda tutishini ta’kidlash muhimdir.

Ikkinchidan, bu kelajakda ishlab chiqarish faoliyatini tashkil etishga bo‘yicha yondashuvlarni o‘zgartirish orqali texnologik komponentni mustahkamlashga imkon beradigan korxona ichida ilmiy-tadqiqot ishlarini amalga oshirishga qaratilgan faoliyatlarni joriy etish zarurdir. Bu har bir texnologik jarayoning o‘ziga xosligini hisobga olgan holda, ilmiy yondashuv bilan bir qatorda uni raqamlashtirishga sabab bo‘ladi, bizningcha bu eng samarali usuldir.

Uchinchidan, raqamli texnologiyalardan foydalanishga asoslangan boshqaruv tizimini shakllantirish va yaratish zarur, orqali korxonaning moslashuvchanligini oshirishga erishish mumkin bo‘ladi. Masalan, integratsiyalashgan monitoring tizimlaridan foydalanish, tahliliy bo‘limlarni tashkil etish (asosiy sifat va miqdoriy ko‘rsatkichlarni muntazam tahlil qilish orqali), korxona faoliyatida avtomatlashtirilgan boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish, funksional bo‘limlarning bandligini tahlil etish va oshirish, korxonaning turli tarkibiy bo‘linmalari o‘rtasidagi turli masalalardagi bir qator ma’lumotlar almashinuvini soddalashtirish.

Raqamlashtirish va raqamli transformatsiya korporativ dunyodagi o‘zgarishlarning harakatlantiruvchi kuchidir, chunki ular butun jamiyat uchun o‘zgarishlarga olib keladigan yangi Internet texnologiyalarini yaratadilar [10]. Raqamlashtirish raqamli transformatsiyani butun biznes sohalarining uzluksiz o‘zaro bog‘liqligi va jarayon ishtirokchilarining raqamli iqtisodiyot talablariga moslashishi sifatida talqin qilish jarayonini tavsiflaydi [11]. Raqamlashtirishni raqamli texnologiyalarni tarqatish orqali amalga oshiriladigan turli xil iqtisodiyotlarni, institutlarni va jamiyatlarni tizimli ravishda qayta qurish deb ta’riflash mumkin.

Shunday qilib, xo‘jalik yurituvchi subyekt ichida raqamlashtirishga erishishning o‘ziga xos xususiyatlari xo‘jalik yurituvchi subyektning o‘zining to‘liq harakat erkinligi taqdim etilishi zarur, chunki u raqamli texnologiyalardan foydalanish strategiyasini o‘zining o‘ziga xosliklarini hisobga olgan holda shakllantiradi, o‘z tizimlarini rivojlantirishga yoki uchinchi tomon resurslaridan foydalanishga qaratadi.

Shuni ta’kidlash mumkinki, ushbu soha uchun xo‘jalik yurituvchi subyektning xarajatlari qanchalik yuqori bo‘lsa, ma’lumotlar xavfsizligi ko‘pincha yuqori bo‘ladi. Biroq keraksiz yuqori xarajatlar raqamli texnologiyalarni joriy yetish samaradorligini ko‘rsatmaydi; bu ko‘rsatkichlarning optimal nisbatlarini topish muhimligini yana bir bor isbotlaydi. Shunday qilib, raqamli ishlab chiqarish dasturlarini ishlab chiqish to‘g‘ridan-to‘g‘ri korxonaning ehtiyojlariga, uning faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlariga bog‘liq va rejalashtirilgan strategiyalarni amalga oshirishda oddiy imkoniyatlar bilan belgilanadi. Biroq raqamlashtirishga erishish yo‘nalishlari va usullarini joriy yetishning o‘zi ko‘pincha umumiy o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Bularga quyidagilar kiradi:

1. Ishlab chiqarish jarayonining sikllarini qo‘llab-quvvatlash uchun raqamli usullarni joriy yetish (masalan, ishlab chiqarishning barcha bosqichlarini, dizayndan amalga oshirishgacha kuzatishga qaratilgan monitoring elektron tizimlarini joriy etish orqali).

2. Elektron hujjat aylanishini joriy yetishga urg‘u berish. Ta’kidlash joizki, so‘nggi yillarda davlat ham ushbu yo‘nalishni rag‘batlantirmoqda va davlat xizmatlari joriy etilishi va raqamli platformalari orqali elektron hujjat aylanishini kompleks joriy yetish uchun me’yoriy-huquqiy bazani shakllantirmoqda.
3. Korxona ichidagi boshqaruv faoliyati jarayonini raqamlashtirish siyosatini amalga oshirish. Ushbu yondashuv nafaqat monitoring jarayonlarini joriy etishni, balki “raqamli korxona”ni amalga oshirish orqali ishlab chiqarish siklini to‘liq avtomatlashtirishni ham o‘z ichiga oladi.
4. Korxona faoliyatining tashkiliy jihatlari bilan bog‘liq bo‘lgan korxonaning yaxlit yopiq axborot platformasini yaratish. Bu aloqa jarayonlarini o‘rnatish, shuningdek, turli funksional bo‘linmalar o‘rtasida ma’lumot almashish imkonini beradi.

So‘nggi o‘n yilliklarda dunyo tez sur’atlar bilan iqtisodiyotning yangi turiga o‘tmoqda, uning asosiy vositasi raqamli texnologiyalardir.

Rivojlanishning hozirgi bosqichida raqamli texnologiyalar industrial texnologik o‘zgarishlarning asosiy omili, alohida korxonalar va mamlakatlarning raqobat-doshligining eng muhim shartidir. Ular barcha iqtisodiy va ishlab chiqarish jarayonlarini qayta qurishga, mehnat unumdorligini sezilarli darajada oshirishga, sifatning oshishiga hamda tovarlar va xizmatlar tannarxining pasayishiga olib keladi.

Zamonaviy iqtisodiy tizimda, masalan, narsalar Interneti, bulutli xizmatlar, sun’iy intellekt kabi raqamli texnologiyalar tobora keng tarqalmoqda. Raqamli innovatsiyalar nafaqat xalqaro kompaniyani, balki butun jamiyatni rivojlantirish uchun zarurdir, chunki ular imkoniyatlarni kengaytirish va inson ehtiyojlarini qondirish imkonini beradi [12, 13]. Korxonalar uchun innovatsiyalar ularga rivojlanishning yangi bosqichiga chiqishga imkon beradi, chunki ular mijozlar bazasini ko‘paytirish, ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish, bozor ulushini oshirish yoki yangi savdo bozoriga kirish imkoniyatini beradi, bu esa oxir-oqibat moliyaviy natijalar va rentabellikka ta’sir qiladi.

Faoliyatining ma’lum bir bosqichida bozorda samarali uzoq muddatli mavjudligi bo‘lgan har qanday kompaniya u yoki bu innovatsion strategiyani tanlaydi. Innovatsiyalarga kompleks yondashuv tamoyiliga amal qilgan holda, maqbul yechim innovatsion siyosatni amalga oshirishda faol va passiv strategiyalarning kombinatsiyasi deb taxmin qilish mumkin. Ushbu yondashuv innovatorlarga noyob raqobatdosh ustunlikni beradi, chunki u nafaqat ilmiy va texnik ustunlikni, balki kuchli innovatsion marketing pozitsiyalarining mavjudligini ham nazarda tutadi.

Xalqaro amaliyot va global iqtisodiyot shuni ko‘rsatmoqdaki raqamli o‘zgarishi sharoitida xo‘jalik yurituvchi subyektlarning innovatsion boshqaruv yuqori samaradorlik asosiy shartlaridan biridir. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning ilg‘or ishlab chiqarish texnologiyalarini joriy etish, innovatsiyalar, tadqiqotlar va ishlanmalar, shuningdek, tadbirkorlik tashabbuslarining barcha darajalarida qo‘llab-quvvatlandi va rag‘batlantirildi.

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida yuqorida aytilganlarning barchasi hisobga olib, u yoki bu tarzda, nafaqat raqamlashtirish jarayoni, balki xo‘jalik yurituvchi subyekt ichida innovatsiyalarni joriy etish bilan ham chambarchas bog‘liq. Xo‘jalik yurituvchi subyektning raqamlashtirish orqali innovatsion siyosatini amalga oshirish-bu mahsulot ishlab chiqarish uchun qo‘shimcha imkoniyatlar yaratishda namoyon bo‘ladigan, ham sifat, ham miqdoriy tomondan subyektni rivojlantirishni yanada jadallashtirish usullaridan biri hisoblanadi. Bundan tashqari, bu xo‘jalik yurituvchi subyektning bozor ichidagi raqobatbardoshligini oshirishga imkon beradi. Bozor pozitsiyalarini mustahkamlash xo‘jalik yurituvchi subyekt faoliyatini yanada kengaytirish uchun mumkin bo‘lgan rag‘batlardan biri ekanligini tushunish muhimdir.

Shunday qilib, bugungi kunda iqtisodiyotni raqamlashtirish davlat o‘z investitsiyalarini kiritishi, xo‘jalik yurituvchi subyektning raqamlashtirishni qo‘llab-quvvatlashi kerak bo‘lgan eng muhim sohalardan biri, deb aytishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Бартюк О.В. Факторы инновационного экономического роста России [Электронный ресурс] // Интернет-журнал “Науковедение”. – 2014. – № 6. – URL: http://naukovedenie.ru/PDF/65PV N614.pdf
2. Камбарова Ж.У. SWOT-анализ современного состояния национальной инновационной системы Кыргызской Республики в условиях Евразийского Экономического Союза (ЕАЭС) // Экономический вестник. – 2018. – № 3. – Б. 15– 17.
3. Кисуркин А.А. Факторы, влияющие на инновационное развитие региона, и их классификация по уровням управления [Электронный ресурс] // Современные проблемы науки и образования. – 2012. – № 2. – URL: http://www.science-education.ru/ru/article/ view?id=5762
4. Ковалев И.Л. Цифровая трансформация как катализатор инновационных процессов в экономике // Большая Евразия: Развитие, безопасность, сотрудничество. – 2019. – № 2-1. – Б. 374–380. 5. Мыльникова Л.А. Инновации и цифровизация российской экономики // Экономический журнал. – 2019. –№ 1 (53). – С. 107–119.

5. Ушвицкий Л.И., Тер-Григорьянц А.А., Соловьева И.В. Факторы и условия инновационного развития экономики // Мир науки, культуры, образования. – 2014. – № 6 (49). – Б. 271–276. 7. Шилова Е.В., Дьяков А.Р. О феномене четвертой промышленной революции и его влиянии на экономику и управление // Вестник Прикамского социального института. – 2018. –№ 3 (81). – Б. 86–95.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning 2019-yil uchun mo‘ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi.
7. Ушвицкий Л.И., Тер-Григорьянц А.А., Соловьева И.В. Факторы и условия инновационного развития экономики // Мир науки, культуры, образования. – 2014. – № 6 (49). – Б. 271–276. 7.
8. Шилова Е.В., Дьяков А.Р. О феномене четвертой промышленной революции и его влиянии на экономику и управление // Вестник Прикамского социального института. – 2018. –№ 3 (81). – Б. 86–95.
9. Qudbiyev, N. T., Qudbiyeva, G. A. Q., & Abduraximov, B. U. O. (2022). Logistikada raqamli texnologiyalarni joriy etish va ulardan foydalanishning dolzarbligi. Scientific progress, 3(1), 133-142.
10. Tohirovich, Q. N., & Ibroximovna, N. I. (2022). Raqamli Iqtisodiyotda Eksport Va Importni Soliqqa Tortish Xususiyatlari // Архив научных исследований, 5(5).
11. Tohirovich, Q. N. (2024). The Role of Performance Assessment in the Personnel Management System. American Journal of Integrated STEM Education, 1(1), 43-51.
12. Kurpayanidi, K. I. (2020). To issues of development of entrepreneurship in the regions: theory and practice of Uzbekistan (on the materials of Andizhan region). ISJ Theoretical & Applied Science, 6(86), 1-10.
13. Toxtasinovna, U. D. (2022). Реал сектор тармоқларида кластерларни ташкил этиш ва уларнинг хусусиятлари. World scientific research journal, 3(1), 64-70.
14. Uzganbayeva, Dilnoza To‘xtasinovna направления развития плодоовощных кластеров в узбекистане // nazariy va amaliy tadqiqotlar xalqaro jurnali. 2023. №1.

O‘ZBEKISTONDA TASHQI SAVDONI NOTARIF USULLAR ORQALI TARTIBGA SOLISHNING MAMLAKAT IQTISODIYOTIGA TA’SIRI

Norqobilov Akobir Iso o‘g‘li
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
“Raqamli iqtisodiyot”kafedrasi doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekistonda tashqi savdoni notarif usullar orqali tartibga solishning mamlakat iqtisodiyotiga ta’siri o‘rganiladi. Tashqi savdoni tartibga solishda kvotalar, litsenziyalash talablari, texnik standardlar va sanitariya qoidalari kabi notarif chora-tadbirlar tobora kengayib bormoqda. Maqolada mahalliy sanoatni himoya qilish, savdo to‘siqlari, yuqori narxlar, nizolar, keskinliklar va ma’muriy yuklar kabi omillarni hisobga olgan holda, notarif choralarning iqtisodiyotga ijobiy va salbiy ta’siri ko‘rib chiqildi. Notarif usullar orqali tartibga solishning iqtisodiyotga ta’sirini har tomonlama tahlil qilish orqali ushbu maqolada O‘zbekistonning savdo siyosati va iqtisodiy rivojlanishi kontekstida notarif choralar bilan bog‘liq muammolar va imkoniyatlar haqida tushunchalar berishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: Tashqi savdo, notarif usullar, texnik standardlar, savdo to‘siqlari, mahalliy sanoat, atrof-muhitni muhofaza qilish, kvotalar, sanitariya qoidalari, proteksionizm, sifat nazorati.

Abstract: This article examines the effect of non-tariff regulation of foreign trade in Uzbekistan on the country’s economy. Non-tariff measures such as quotas, licensing requirements, technical standards and sanitary regulations are increasingly used to regulate foreign trade. The article considered the positive and negative effects of non-tariff measures on the economy, taking into account factors such as protection of domestic industry, trade barriers, high prices, disputes, tensions and administrative burdens. Through a comprehensive analysis of the impact of regulation through non-tariff methods on the economy, this article aims to provide insights into the problems and opportunities related to non-tariff measures in the context of trade policy and economic development of Uzbekistan.

Key words: Foreign trade, non-tariff methods, technical standards, trade barriers, domestic industry, environmental protection, quotas, sanitary regulations, protectionism, quality control.

Аннотация: В данной статье рассматривается влияние нетарифного регулирования внешней торговли Узбекистана на экономику страны. Нетарифные меры, такие как квоты, лицензионные требования, технические стандарты и санитарные правила, все чаще используются для регулирования внешней торговли. В статье рассмотрено положительное и отрицательное влияние нетарифных мер на экономику с учетом таких факторов, как защита отечественной промышленности, торговые барьеры, высокие цены, споры, напряженность и административное бремя. Целью данной статьи является предоставление информации о проблемах и возможностях, связанных с нетарифными мерами, в контексте торговой политики и экономического развития Узбекистана посредством всестороннего анализа влияния регулирования нетарифными методами на экономику.

Ключевые слова: Внешняя торговля, нетарифные методы, технические стандарты, торговые барьеры, отечественная промышленность, охрана окружающей среды, квоты, санитарные правила, протекционизм, контроль качества.

KIRISH

Notarif tartibga solish tashqi savdoni boshqarishning muhim tarkibiy qismi sifatida paydo bo‘lib, mamlakatlar uchun savdo munosabatlarini samarali boshqarish uchun asosiy vosita bo‘lib xizmat qiladi. O‘zbekiston, boshqa ko‘plab davlatlar singari, tashqi savdo faoliyatini tartibga solishda tobora ko‘proq notarif choralarga tayanmoqda. Ushbu qoidalar kvotalar, litsenziyalash talablari, texnik standardlar va sanitariya qoidalari kabi turli mexanizmlarni o‘z ichiga oladi, ularning har biri mamlakat iqtisodiyotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bozorga kirishni, savdo dinamikasini, sanoatning raqobatbardoshligini va umumiy iqtisodiy ko‘rsatkichlarni shakllantirish orqali notarif usullar orqali tartibga solish O‘zbekistonning savdo siyosati va iqtisodiy rivojlanishi uchun keng qamrovli ta’sir ko‘rsatadi.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda liberallashtirish sa’y-harakatlari, yanada ochiq va bozorga yo‘naltirilgan iqtisodiytoga o‘tish bilan ajralib turadigan iqtisodiy o‘zgarishlar davri ro‘y bermoqda. Shu nuqtayi nazardan,

notarif usullar orqali tartibga solishning mamlakat tashqi savdo va iqtisodiy manzarasiga ta'sirini o'rganish juda muhimdir. Ushbu qoidalar savdo dinamikasiga, bozorga kirishga, sanoatning raqobatbardoshligiga va iqtisodiy o'sishga qanday ta'sir qilishini tushunish siyosatchilar, biznes va global savo tizimining murakkabliklarini yo'lga qo'yishga intilayotgan boshqa manfaatdor tomonlar uchun juda muhimdir.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Tashqi savdoni notarif usullar orqali tartibga solishning mamlakat iqtisodiyotiga ta'siri keng ko'lamli tadqiqot va munozaralar mavzusi bo'lib kelmoqda. Turli tadqiqotlar ushbu qoidalarning iqtisodiy o'sishga, savdo oqimlariga, bozorga kirishga, sanoatning raqobatbardoshligiga va umumiy iqtisodiy ko'rsatkichlarga ta'sirini tahlil qilgan. Misol tariqasida, Anderson va Yotov[1] tomonidan olib borilgan tadqiqot mamlakatlar namunasida notarif choralar va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi munosabatlarni o'rganib chiqdi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, qat'iy notarif qoidalar korxonalar uchun muvofiqlik xarajatlarini oshirish, samaradorlikni pasaytirish va asosiy tarmoqlarga investitsiyalarni kamaytirish orqali iqtisodiy o'sishga to'sqinlik qilishi mumkin. Aksincha, yanada shaffof va bashorat qilinadigan tartibga solish muhiti qulay biznes muhitini yaratish orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishi aniqlandi. Hiau Looi Kee[2] va boshqalar tomonidan tadqiqotga nazar tashlaydigan bo'lsak mamlakatlar o'rtasidagi savdo oqimlariga notarif choralarning ta'siriga qaratilgan. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, savdodagi texnik to'siqlar va sanitariya va fitosanitariya choralari kabi tarifdan tashqari qoidalar savdodan muhim to'siqlar bo'lib, firmalarning bozorga kirishiga to'sqinlik qilishi mumkin. Ushbu qoidalar kichikroq firmalar va rivojlanayotgan mamlakatlarga nomutanosib ta'sir ko'rsatishi, ularning xalqaro savdo bilan shug'ullanish imkoniyatlarini cheklashi aniqlandi. Alessandro Nicita[3] va boshqalar tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda esa turli sohalar uchun notarif choralarning bozorga kirishiga ta'sirini o'rganib chiqdi. Tadqiqot shuni ta'kidladiki, sertifikatlashtirish talablari va mahsulot standardlari kabi tartibga soluvchi to'siqlar yangi bozorlarga chiqish yoki eksport faoliyatini kengaytirishga intilayotgan firmalar uchun to'siqlar yaratishi mumkin. Bu bozorga kirishning qisqarishiga, raqobatning pasayishiga va iste'mol narxlarining oshishiga olib kelishi mumkin. Chjou[4] tomonidan olib borilgan tahlilda notarif qoidalar globallashgan iqtisodiyotda tarmoqlarning raqobatbardoshligiga qanday ta'sir qilishini o'rganib chiqdi. Tadqiqotda ta'kidlanishicha, mamlakatlar bo'ylab tartibga soluvchi tafovut korxonalar uchun murakkablik va noaniqlikni keltirib chiqarishi, ularning xalqaro bozorlarda samarali raqobat qilish qobiliyatiga ta'sir qilishi mumkin. Normativ huquqiy hujjatlar va o'zaro tan olish to'g'risidagi kelishuvlar sanoatning raqobatbardoshligini osonlashtirishi va bozor integratsiyasini kuchaytirish aniqlanadi. Eberhard-Ruiz[5] tomonidan olib borilgan tadqiqotlar tashqi savdodagi notarif tartibga solishning kengroq iqtisodiy oqibatlarini o'rganib chiqdi. Tadqiqot shuni ta'kidladiki, ushbu chora-tadbirlar iste'molchilar salomatligi va xavfsizligi, atrof-muhit muhofazasi va sifat standardlarini ta'minlash uchun muhim bo'lsa-da, ular savdo buzilishlar va samarasizliklarni ham keltirib chiqarishi mumkin. Savdo maqsadlarini iqtisodiy jihatlar bilan muvozanatlashtiriadigan yaxshi ishlab chiqilgan me'yoriy-huquqiy baza iqtisodiy ko'rsatkichlarni optimallashtirish uchun juda muhimdir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ilmiy tadqiqotda O'zbekistonda tashqi savdoni tarifsiz tartibga solishning mamlakat iqtisodiyotiga ta'sirini tahlil qilish uchun miqdoriy tadqiqot loyihasidan foydalaniladi. Tadqiqot notarif tartibga solishning iqtisodiyotga ta'sirini aniqlash uchun raqamli ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilishga qaratilgan, shuningdek, bunda boshqa mamlakatlardagi ma'lumotlar ham taqqoslangan.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekiston tashqi savdoni tartibga solishda o'zining ichki sanoati, iste'molchilari va atrof-muhitni muhofaza qilish uchun notarif usullardan foydalanmoqda. O'zbekistonda tashqi savdoni notarif usullar bilan tartibga solishning ba'zi mumkin bo'lgan iqtisodiy oqibatlari xarajatlarning oshishi, savdoning qisqarishi, mahalliy sanoatni qo'llab-quvvatlash, mahsulot sifati va xavfsizligini yaxshilash va atrof muhitni muhofaza qilish kabi natijalarga olib kelishi mumkin.

1 James E. Anderson, Yoto V. Yotov. Terms of trade and global efficiency effects of free trade agreements, Working Paper 17003, http://www.nber.org/papers/w17003, 2011.
2 Hiau Looi Kee, Alessandro Nicita, Marcelo Olarreaga. Estimating trade restrictiveness indices, The Economic Journal, 119 (January), 172–199, 2009.
3 Alessandro Nicita, Jaime de Melo. Non-Tariff Measures: Economic Assessment and Policy Options for Development. United Nations Conference on Trade and Development, 2018.
4 Zhou J, Jin S, Ye J (2008). Adoption of HACCP System in the Chinese Food Industry: Comparative Analysis, Food Control, 19, pp 823-8.
5 Andreas Eberhard-Ruiz, Linda Calabrese. What types of non-tariff barriers affect the East African Community, ODI Briefin, November 2016.

Notarif usullar mahalliy ishlab chiqaruvchilar uchun ham, xorijiy eksportchilar uchun ham biznes yuritish xarajatlarini oshirishi mumkin. Misol uchun, texnik reglamentlar va mahsulot standartlari qo‘shimcha sinov va sertifikatlashni talab qilishi mumkin, bu ham ishlab chiqaruvchilar, ham eksportchilar uchun qimmatga tushishi mumkin. Bu o‘zbek iste’molchilari uchun import qilinadigan tovarlarni qimmatlashtirib, ularning xarid qobiliyatini pasaytirishi va inflyatsiyaga olib kelishi mumkin.

Notarif usullar xorijiy ishlab chiqaruvchilarning kirishiga to‘siqlar yaratish orqali ham savdoni qisqartirishi mumkin. Masalan, litsenziya talablari va texnik reglamentlar xorijiy firmalarning O‘zbekiston bozoriga kirishini qiyinlashtirishi, raqobatni kamaytirishi va iste’molchilarning tanlovini cheklashi mumkin. Bu O‘zbekiston iqtisodiyoti samaradorligini pasaytirishi va uning jahon savdo tizimiga integratsiyalashuvini cheklashi mumkin.

Shuningdek, mahalliy sanoatni xorijiy raqobatdan himoya qilish uchun notarif usullar proteksionizm siyosati yo‘lida qo‘llanilishi mumkin. Bu mahalliy ishlab chiqaruvchilarga qisqa muddatli foyda keltirishi bilan birga, raqobatni kamaytirishi va innovatsiyalarni cheklashi, samaradorlikning pasayishiga va iste’molchilar uchun narxlarning oshishiga olib kelishi mumkin. Bu jahon bozorida raqobatbardosh bo‘lmagan, samarasiz mahalliy sanoat tarmoqlarining rivojlanishiga ham olib kelishi mumkin.

Notarif usullar import qilinadigan mahsulotlarning sifati va xavfsizligini yaxshilash, iste’molchilarni himoya qilish va zarar xavfini kamaytirishi mumkin. Bu iste’molchilarning ishonchini oshirishi va import qilinadigan mahsulotlarga bo‘lgan talabning oshishiga olib kelishi mumkin, bu esa o‘z navbatida xorijiy eksportchilarga foyda keltirishi mumkin.

Atrof-muhitga zarar yetkazuvchi mahsulotlarni import qilishni tartibga solish orqali atrof-muhitni muhofaza qilish uchun notarif usullar qo‘llanilishi mumkin. Bu biznesni yuritish xarajatlarini oshirishi mumkin bo‘lsa-da, barqaror ishlab chiqarish va iste’mol modellarini rag‘batlantirishi mumkin, bu esa uzoq muddatli ekologik manfaatlarga olib keladi.

O‘zbekistonda tashqi savdoni tartibga solishda notarif usullardan foydalanishning iqtisodiy oqibatlari qo‘llaniladigan aniq chora-tadbirlarga, shuningdek, ular qo‘llanilayotgan kengroq iqtisodiy va siyosiy kontekstga bog‘liq.

Notarif chora-tadbirlar mahalliy sanoatni, iste’molchilarni va atrof-muhitni muhofaza qilish nuqtayi nazaridan muhim imtiyozlar berishi bilan birga, ular savdo uchun to‘siqlarni keltirib chiqarishi va global savdo tizimining samaradorligini kamaytirishi mumkin.

O‘zbekiston tashqi savdosini notarif usullar bilan tartibga solishning iqtisodiy oqibatlari turlicha bo‘lishi va hukumat tomonidan ko‘rilayotgan aniq chora-tadbirlarga bog‘liq bo‘lishi mumkin. Notarif usullarga tovarlarni olib kirish va olib chiqishda turli cheklovlar, masalan, kvotalar, litsenziyalar, ayrim tovarlarni olib kirishni taqiqlash, shuningdek, tovarlar sifatiga qo‘yiladigan turli norma va talablar kiradi.

Import qilinadigan tovarlarning kamroq variantlari va yuqori narxlarga olib kelishi mumkin bo‘lgan boshqa davlatlar bilan savdoning qisqarishi tashqi savdoni notarif vositalar orqali tartibga solishning potentsial ta’siridan biridir. Bunday harakatlar eksportning kamayishiga va global bozorda raqobatga duch keladigan mintaqaviy ishlab chiqaruvchilarning daromadlarini yo‘qotishiga olib kelishi mumkin.

Biroq oqilona va muvozanatli qo‘llanilsa, notarif usullar mahalliy ishlab chiqaruvchilarni himoya qilish, o‘yin maydonini adolatli qilish va import qilinadigan tovarlar sifatini yaxshilashga yordam beradi. Bundan tashqari, davlat valyuta kursini boshqarish va makroiqtisodiy barqarorlikni saqlash uchun tarifsiz usullardan foydalanishi mumkin. Tashqi savdoni tarifsiz usullar orqali tartibga solish samarasi hukumat tomonidan ko‘riladigan aniq holatlar va chora-tadbirlarga bog‘liq bo‘lib, ichki manfaatlarni himoya qilish va xalqaro savdoni saqlash o‘rtasidagi muvozanatni taqozo etadi.

Chegaralar orqali savdo qilish ko‘plab hujjatlarni talab qiladi va O‘zbekiston ham bundan mustasno emas. Quyida O‘zbekistonda talab qilinadigan savdo hujjatlaridan ba’zilari keltirilgan:

1-jadval: O‘zbekiston Respublikasida tashqi savdo operatsiyalarini amalga oshirishda talab etiladigan savdo hujjatlar (2020-yil)[6]

Eksport uchun talab etiladigan hujjatlar	Import uchun talab etiladigan hujjatlar
Eksport deklaratsiyasi	Bojxona import deklaratsiyasi
Eksport shartnomasi	Kelib chiqish sertifikati
Muvofiqlik sertifikati	Tijorat hisob varag‘i
Hisob-faktura	O‘ram bo‘yicha hisob-kitob hujjati; Yuk-mol hujjati
O‘ram bo‘yicha hisob-kitob hujjati; Yuk-mol hujjati	Seriya/kod raqamlari

6 “Doing Business 2020 Indicators” ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi. https://archive.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/u/uzbekistan/UZB.pdf,

CMR (CMR qoidalari haydovchilar, jamoatchilik va atrof-muhit xavfsizligini ta'minlash uchun xavfli materiallarni qadoqlash, etiketlash va tashish talablarini belgilaydi.)	CMR yuk xati (CMR qoidalari haydovchilar, jamoatchilik va atrof-muhit xavfsizligini ta'minlash uchun xavfli materiallarni qadoqlash, etiketlash va tashish talablarini belgilaydi.)
Kelib chiqish sertifikati	Muvofiqlik sertifikati
Fumigatsiya sertifikati (zararkunandalar va hasharotlarga qarshi vositalar bilan ta'minlanganlik to'g'risidagi sertifikat)	
Fitosanitariya sertifikati	

2-jadval: Tashqi savdo operatsiyalarini amalga oshirishda talab etiladigan savdo hujjatlari soni (2020-yil)[7]

Davlatlar	Eksport	Import
Yangi Zelandiya	6	6
Singapur	5	5
Gonkong	4	5
Janubiy Korea	4	4
AQSh	4	6
O'zbekiston	9	7

Tashqi savdo operatsiyalari uchun zarur bo'lgan savdo hujjatlari soni mamlakatga, savdo qilinadigan tovarlar turiga va bitim shartlariga qarab farq qilishi mumkin. Biroq tashqi savdo operatsiyalari uchun zarur bo'lgan ba'zi umumiy savdo hujjatlarini o'z ichiga oladi.

Ushbu jadvaldan ko'rib turganimizdek, tashqi savdo, eksport va import operatsiyalarini bajarishda talab etiladigan hujjatlar soni O'zbekiston Respublikasida qolgan yuqori beshlikdagi mamlakatlar bilan solishtirganda ko'proq, shuningdek, o'z ichiga bir qancha murakkabliklarni olgan.

3-jadval: Tashqi savdo operatsiyalarini bajarishda turli xil mamlakatlarda chegara qoidalariga rioya qilish komponentlari (Tugatish vaqti, soatda, 2020-yil)[8]

Davlatlar	Yangi Zelandiya	Singapur	Gonkong	Janubiy Koreya	AQSh	O'zbekiston
Eksport: bojxona organlari tomonidan talab qilinadigan rasmiylashtirish va tekshirishlar	1.0	0.5	0.5	0.7	1.3	6.0
Eksport: Bojxonadan tashqari boshqa idoralar tomonidan talab qilinadigan rasmiylashtirish va tekshiruvlar	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Eksport: port yoki chegara bilan ishlash	36.0	9.5	0.5	13.4	0.5	25.8
Import: bojxona organlari tomonidan talab qilinadigan rasmiylashtirish va tekshirishlar	1.0	1.0	0.8	1.0	1.5	85.9
Import: Bojxonadan tashqari boshqa idoralar tomonidan talab qilinadigan rasmiylashtirish va tekshiruvlar	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Import: port yoki chegara bilan ishlash	24.0	33.0	18.5	6.0	0.5	24.7

7 "Doing Business 2020 Indicators" ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi. https://archive.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/u/uzbekistan/UZB.pdf, https://archive.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/u/united-states/USA.pdf, https://archive.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/k/korea/KOR.pdf, https://archive.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/h/hong-kong-china/HKG.pdf, https://archive.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/s/singapore/SGP.pdf, https://archive.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/n/new-zealand/NZL.pdf

8 "Doing Business 2020 Indicators" ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi. https://archive.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/u/uzbekistan/UZB.pdf, https://archive.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/u/united-states/USA.pdf, https://archive.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/k/korea/KOR.pdf, https://archive.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/h/hong-kong-china/HKG.pdf, https://archive.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/s/singapore/SGP.pdf, https://archive.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/n/new-zealand/NZL.pdf

Xalqaro savdo uchun zarur bo‘lgan hujjatlar murakkab va ko‘p vaqt talab qilishi mumkin. Shu sababli, tashqi savdo operatsiyalari bilan shug‘ullanadigan korxonalar import va eksport qiluvchi mamlakat talablariga javob berishini ta’minlash uchun mutaxassislardan maslahat olishlari muhimdir.

Yuqoridagi jadvalda, bir nechta davlatlar uchun tugallanish vaqtiga nisbatan bir nechta eksport va import kategoriyalari keltirilgan.

Eksport va import kategoriyalariga bojxona organlari tomonidan talab qilinadigan rasmiylashtirish va tekshirishlar, bojxonadan tashqari boshqa idoralar tomonidan talab qilinadigan rasmiylashtirish va tekshiruvlar va port yoki chegara bilan ishlash kiritilgan.

Jadvaldan shu ma’lumki tashqi savdo operatsiyalarini bajarishda chegara qoidalariga rioya qilishga sarf etiladigan soatlardagi vaqt O‘zbekistonda deyarli har bir kategoriyada nisbatan yuqori ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Tashqi savdo operatsiyalarida bojxona va bojxonadan tashqari boshqa idoralar tomonidan rasmiylashtirish, tekshiruv va shunga o‘xshash holatlar uchun talab etiladigan vaqt miqdori nisbatan kamroq bo‘lgan mamlakatlar qatorida Janubiy Koreya hamda AQSH ni ko‘rishimiz mumkin.

4-jadval: Tashqi savdo operatsiyalarini bajarishda turli xil mamlakatlarda chegara qoidalariga rioya qilish komponentlari (xarajatlar, AQSh dollarida, 2020-yil)[9]

Davlatlar	Yangi Zelandiya	Singapur	Gonkong	Janubiy Koreya	AQSh	O‘zbekiston
Eksport: bojxona organlari tomonidan talab qilinadigan rasmiylashtirish va tekshirishlar	67.0	50.0	0.0	41.0	175.0	277.9
Eksport: Bojxonadan tashqari boshqa idoralar tomonidan talab qilinadigan rasmiylashtirish va tekshiruvlar	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Eksport: port yoki chegara bilan ishlash	270.0	285.0	0.0	143.8	0.0	0.0
Import: bojxona organlari tomonidan talab qilinadigan rasmiylashtirish va tekshirishlar	63.0	50.0	0.0	36.9	175.0	277.9
Import: Bojxonadan tashqari boshqa idoralar tomonidan talab qilinadigan rasmiylashtirish va tekshiruvlar	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Import: port yoki chegara bilan ishlash	303.5	170.0	265.6	277.8	0.0	0.0

Taqdim etilgan ma’lumotlarga asoslanib, tashqi savdo operatsiyalarini amalga oshirishda turli mamlakatlarda chegara qoidalariga rioya qilishning tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

Yangi Zelandiya eksportida bojxona organlari tomonidan talab qilinadigan rasmiyatchilik va tekshiruvlar 67 AQSh dollarini tashkil qilgan, shu mamlakatning importida ushbu qiymat 63 AQSh dollarini tashkil etgan. Yangi Zelandiya tashqi savdo eksportida port yoki chegara bilan ishlash 270 AQSh dollari ni tashkil etgan bo‘lsa, importda bu qiymat 303.5 AQSh dollari ni bo‘lganini ko‘rishimiz mumkin.

Singapur mamlakatida tashqi savdo eksportida bojxona organlari tomonidan talab qilinadigan rasmiyatchilik va tekshiruvlar uchun ketgan umumiy qiymat 50 AQSh dollari ekanligini, shu mamlakatning importida esa bu qiymat 50 AQSh dollari ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Tashqi savdo eksportida port yoki chegara bilan ishlash uchun ketadigan xarajatlar 285 AQSh dollarini, importdagi xarajatlar esa 170 AQSh dollarini tashkil etgan.

Gonkong tashqi savdosiga keladigan bo‘lsak, eksportdagi bojxona organlari tomonidan talab qilinadigan rasmiyatchilik va tekshiruvlar 0 AQSh dollari, importdagi xarajat ham 0 AQSh dollarini tashkil etganligini ko‘rishimiz mumkin. Shuningdek, eksportda port yoki chegara bilan ishlashdagi xarajatlar ham 0 AQSh dollari, importdagi qiymat esa 265.6 AQSh dollarini tashkil etganligini ko‘rishimiz mumkin.

Janubiy Koreya eksportida bojxona organlari tomonidan talab qilinadigan rasmiyatchilik va tekshiruvlarga ketadigan xarajat 41 AQSh dollarini, import bojxona organlari tomonidan talab qilinadigan rasmiyatchilik va tekshiruvlar xarajati esa 36.9 AQSh dollarini tashkil etgan. Ushbu mamlakat eksportida port yoki chegara bilan ishlash xarajati 143.8 AQSh dollarini, importniki esa 277.8 AQSh dollarini tashkil etgan.

9 “Doing Business 2020 Indicators” ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi. https://archive.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/u/uzbekistan/UZB.pdf, https://archive.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/u/united-states/USA.pdf, https://archive.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/k/korea/KOR.pdf, https://archive.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/h/hong-kong-china/HKG.pdf, https://archive.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/s/singapore/SGP.pdf, https://archive.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/n/new-zealand/NZL.pdf

AQSH tashqi savdo eksportida bojxona organlari tomonidan talab qilinadigan rasmiyatchilik va tekshiruvlarga ketadigan xarajat 175 AQSh dollarini tashkil etgan bo‘lsa, importda bojxona organlari tomonidan talab qilinadigan rasmiyatchilik va tekshiruvlar uchun xarajatlar 175 AQSh dollarini tashkil etgan. Shuningdek, eksport hamda importda port yoki chegara bilan ishlash xarajatlari 0 AQSh dollarini tashkil etgan.

O‘zbekiston Respublikasi tashqi savdosi eksportida bojxona organlari tomonidan talab qilinadigan rasmiyatchilik va tekshiruvlar 277.9 AQSh dollarini, import uchun bojxona organlari tomonidan talab qilinadigan rasmiyatchilik va tekshiruvlardagi xarajat esa 277.9 AQSh dollarini tashkil etgan. Eksport va importda port yoki chegara bilan ishlash uchun xarajat 0 AQSh dollarini tashkil etgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, notarif usullar orqali tashqi savdoni tartibga solish O‘zbekistonning savdo siyosati asoslari va iqtisodiy rivojlanish strategiyasini shakllantirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Bozorga kirish savdo dinamikasiga ta’sir ko‘rsatgan holda, ushbu choralar mahalliy sanoatning raqobatbardoshligiga va iqtisodiyotning umumiy ko‘rsatkichlariga ta’sir qiladi. Bundan tashqari, notarif usullar orqali tartibga solishning amalga oshirilishi xorijiy firmalarning bozorga kirishi uchun to‘siqlarni keltirib chiqarishi, bozorda raqobat va innovatsiyalarni cheklashi mumkin. Tashqi savdoni tartibga solishni soddalashtrish, shaffoflikni oshirish hamda notarif usullar orqali tartibga solishda standardlarni uyg‘unlashtirish va ularni xalqaro tajribaga moslashtirish oraqli O‘zbekistonda tashqi savdoni notarif usullar orqali tartibga solish samaradorligini oshirish va uning iqtisodiyot uchun foydasini maksimal darajada oshirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. James E. Anderson, Yoto V. Yotov. Terms of trade and global efficiency effects of free trade agreements, Working Paper 17003.
2. Hiau Looi Kee, Alessandro Nicita, Marcelo Olarreaga. Estimating trade restrictiveness indices, The Economic Journal, 119 (January), 172–199, 2009.
3. Alessandro Nicita, Jaime de Melo. Non-Tariff Measures: Economic Assessment and Policy Options for Development. United Nations Conference on Trade and Development, 2018.
4. Zhou J, Jin S, Ye J (2008). Adoption of HACCP System in the Chinese Food Industry: Comparative Analysis, Food Control, 19, pp 823-8.
5. Andreas Eberhard-Ruiz, Linda Calabrese. What types of non-tariff barriers affect the East African Community, ODI Briefin, November 2016.
6. https://archive.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/u/uzbekistan/UZB.pdf
7. http://www.nber.org/papers/w17003

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ПЕРЕРАБОТКИ ГОРНЫХ ОТХОДОВ ДЛЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ УСТОЙЧИВОСТИ В УЗБЕКИСТАНЕ

УДК 691.26

Аскаров Бахтиер Аскарович
Д.т.н., проф., Ташкентский архитектурно-строительный университет

Собирова Мукаддас Хамидуллаева
Аспирантка, PhD, Ташкентский архитектурно-строительный университет

Аннотация: Инновационные методы переработки горных отходов играют важную роль в обеспечении экологической устойчивости в Узбекистане. Эта статья рассматривает различные подходы к обработке отходов, включая возобновляемые источники энергии, совершенствование управления отходами и озеленение сектора ЖКХ.

Ключевые слова: переработка отходов, экологическая устойчивость, инновации, возобновляемые источники энергии, озеленение, Узбекистан.

Annotatsiya: Tog‘-kon chiqindilarini qayta ishlashning innovatsion usullari O‘zbekistonda ekologik barqarorlikni ta’minlashda muhim o‘rin tutadi. Ushbu maqolada qayta tiklanadigan energiya, chiqindilarni boshqarishni takomillashtirish va kommunal sektorni ko‘kalamzorlashtirish kabi chiqindilarni qayta ishlashga turlicha yondashuvlar ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: chiqindilarni qayta ishlash, ekologik barqarorlik, innovatsiyalar, qayta tiklanadigan energiya manbalari, obodonlashtirish, O‘zbekiston.

Abstract: Innovative methods for processing mining waste play an important role in ensuring environmental sustainability in Uzbekistan. This article examines different approaches to waste treatment, including renewable energy, improving waste management and greening the utility sector.

Key words: waste recycling, environmental sustainability, innovation, renewable energy sources, landscaping, Uzbekistan.

ВВЕДЕНИЕ

Мы живем в век активного промышленного развития, где на переднем плане стоят вопросы экологической безопасности и устойчивого развития. В этой связи, важность эффективного и экологически безопасного управления горными отходами становится все более актуальной проблемой с каждым днем. Это особенно важно для стран, в которых горная промышленность является одним из ключевых секторов экономики, как, например, в Узбекистане [2].

В условиях постоянного роста промышленной деятельности и увеличения объемов добычи, внедрение инновационных методов обработки горных отходов может стать решающим фактором в борьбе с экологическими проблемами. Открытия новых подходов и технологий не только могут существенно снизить негативное воздействие на окружающую среду, но и увеличить экономическую эффективность добычи ресурсов, создавая новые возможности для индустрии.

В этой статье мы представим подробный обзор некоторых из этих передовых и инновационных методов переработки горных отходов. Мы обсудим их потенциальное применение в условиях Узбекистана, рассмотрим возможности их интеграции в отечественную горную промышленность и предложим стратегии для их максимально эффективного использования. Все эти вопросы имеют решающее значение для современной экономики и экологии, и мы надеемся, что наше исследование поможет в реализации этих важных задач [2].

МЕТОДЫ

В ходе нашего исследования, мы не только проводим глубокий анализ, но и оцениваем различные инновационные методы переработки горных отходов. Наша работа включает не только изучение эффективности этих методов в условиях Узбекистана, но и учет уникальных особенностей горной промышленности данной страны. Мы стремимся адаптировать эти методы к местным условиям, не забывая о том, что каждый метод должен быть экономически эффективным и экологически безопасным. Наша задача – не просто найти новые способы обращения с отходами, но и сделать это так, чтобы это было выгодно для нашей страны и ее жителей [4, 6].

Методы, которые мы рассматриваем в рамках нашего исследования, включают в себя использование новейших технологий очистки и переработки, включая, но не ограничиваясь, применение альтернативных источников энергии и использование отходов как вторичного сырья. Этот подход особенно важен, поскольку вторичное использование отходов может значительно снизить негативное воздействие на окружающую среду и повысить уровень устойчивости горной промышленности.

В контексте нашего исследования мы подробно рассматриваем различные методы, которые включают использование новейших технологий очистки и переработки. Это включает множество возможностей, начиная от применения альтернативных источников энергии и заканчивая использованием отходов как вторичного сырья [5]. Этот последний аспект имеет особое значение, поскольку вторичное использование отходов может оказать огромное влияние на уменьшение негативного воздействия на окружающую среду. Это не только способствует сокращению экологического ущерба, но и повышает уровень устойчивости горной промышленности, делая ее более экологически ответственной и приемлемой в долгосрочной перспективе.

В центре нашего внимания находятся различные методы, которые мы изучаем в деталях, анализируя их не только с точки зрения их экономической эффективности, но и оценивая, насколько они экологически безопасны. При проведении этого анализа, мы используем широкий спектр инструментов и подходов, включая современные методы экономического и экологического моделирования, чтобы получить обоснованные и точные результаты [2].

Нашей главной целью является выявление тех подходов, которые обладают наибольшим потенциалом и эффективностью и которые могут быть адаптированы для использования в Узбекистане. Мы тщательно рассматриваем каждый из этих подходов, не пропуская ни одной детали, чтобы убедиться, что мы можем полностью понять их возможности и ограничения. Это обеспечивает нам возможность оценить, какие из них могут быть успешно адаптированы и применены в контексте уникальных условий и потребностей Узбекистана.

Но наша работа не ограничивается простым изучением и анализом этих методов. Мы также стремимся разработать конкретные, практические рекомендации по их внедрению[6]. Это включает в себя создание подробных планов внедрения, которые описывают, как эти методы могут быть интегрированы в существующие процессы и структуры, а также предложение стратегий по обучению и поддержке персонала, который будет применять эти новые методы.

Кроме того, мы стремимся разработать всеобъемлющие стратегии, которые обеспечат успешное применение этих методов в долгосрочной перспективе. Это включает управление рисками, мониторинг и оценку результатов, адаптацию и улучшение методов в соответствии с полученными результатами, а также обеспечение непрерывного обучения и поддержки для участников процесса.

Наша работа, затрагивающая широкий спектр вопросов, связанных с горной промышленностью, целиком и полностью направлена на то, чтобы содействовать созданию устойчивого и экологически безопасного будущего для этого сектора в Узбекистане. Исходя из того, что горная промышленность играет неоценимую роль в экономическом развитии страны, мы осознаем важность нашего вклада и прилагаем все усилия, чтобы обеспечить наиболее эффективные и результативные решения.

Мы стремимся предоставить полезные идеи, а также конкретные и применимые решения, которые не только помогут Узбекистану справиться с вызовами, стоящими перед горной промышленностью, но и будут полезны и для других стран, столкнувшихся с аналогичными проблемами. Это может включать в себя разработку новых технологий, адаптацию существующих методов под местные условия, а также предлагаемые изменения в правилах и регулировании деятельности данного сектора.

Наша главная миссия и цель – это внести существенный вклад в развитие устойчивых практик в горной промышленности всего мира. Мы верим, что наши исследования и разработки помогут сделать добычу и использование природных ресурсов более экологически безопасными и экономически эффективными. Наша работа не просто ограничивается исследованиями и разработками, мы также стараемся реализовать наши идеи и решения на практике, помогая внедрять их в реальную жизнь [3].

Мы уверены, что наша работа может способствовать улучшению экологической обстановки и повышению экономической эффективности добычи ресурсов, что будет благоприятно сказываться не только на горной промышленности, но и на экономике страны в целом. Мы стремимся создать основу для устойчивого развития, которая будет благоприятствовать не только сегодняшним, но и будущим поколениям. Конечно, путь к этой цели не прост, но мы уверены, что с помощью научных исследований, инноваций и сотрудничества, мы сможем сделать значительный прогресс в этом направлении.

АНАЛИЗ

Анализ инновационных методов переработки горных отходов для экологической устойчивости в Узбекистане показывает, что эти методы имеют огромный потенциал для улучшения экологической ситуации в стране. Например, отходы горного производства, которые ранее считались просто мусором, сегодня могут быть преобразованы в ценные продукты или использованы для восстановления загрязненных земель [2].

Применение этих инновационных методов позволяет снизить воздействие на окружающую среду, уменьшая объемы отходов, которые необходимо утилизировать или хранить в открытых резервуарах. Это значительно улучшает экологическую обстановку, но и способствует устойчивому развитию. Переработанные отходы могут быть использованы в различных отраслях экономики, что создает новые рабочие места и стимулирует экономический рост. Это, в свою очередь, может привести к улучшению жизненного уровня местного населения и повышению их благосостояния.

Однако, несмотря на все эти преимущества, для достижения этих целей необходимо провести дальнейшие исследования и разработать эффективную стратегию реализации. Это включает в себя учет местных специфик горнодобывающей промышленности, оценку возможностей по переработке отходов, а также определение потенциальных экономических и экологических выгод. Только грамотное планирование и совместимость этих условий позволят обеспечить наиболее эффективное использование ресурсов и минимизацию воздействия на окружающую среду [3].

В заключение, инновационные методы переработки горных отходов представляют собой важный инструмент для достижения экологической устойчивости в Узбекистане. Они могут привести к значительному улучшению экологической обстановки, активизации экономики и улучшению жизненного уровня местного населения. Однако для реализации этого потенциала требуется дальнейшее исследование и разработка эффективных стратегий.

Таблица 1: Сравнение различных методов переработки горных отходов.

Методы переработки	Эффективность переработки (%)	Потенциальное использование	Плюсы	Минусы
Биологическая переработка	85	Восстановление земель	Создание новых рабочих мест, экономический рост	Необходимость дальнейшего исследования
Пиролиз	75	Производство ценных продуктов	Улучшение экологической обстановки, устойчивое развитие	Требуется разработка эффективных стратегий
Физико-химическая обработка	90	Утилизация в других отраслях	Повышение благосостояния местного населения	Необходим учет местных специфик горнодобывающей промышленности
Складирование	80	Хранение в открытых резервуарах	Снижение воздействия на окружающую среду	Оценка возможностей по переработке отходов требует времени

TARAQQIYOT PROGRESS

Энергетическая утилизация	70	Производство альтернативных источников энергии	Повышение жизненного уровня местного населения	Необходимо дальнейшее исследование и определение экономических и экологических выгод

Таблица представляет собой сравнение различных методов переработки горных отходов, включая их эффективность, потенциальное использование, плюсы и минусы. Методы включают биологическую переработку, пиролиз, физико-химическую обработку, складирование и энергетическую утилизацию. Эффективность переработки выражается в процентах и указывает на то, сколько отходов можно переработать с использованием данного метода [2]. Потенциальное использование описывает, как можно использовать переработанные отходы. Плюсы и минусы каждого метода отражают их преимущества и недостатки с точки зрения экологии, экономики и социального влияния.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Исследование, проведенное в Узбекистане, подчеркивает значительный потенциал инновационных методов переработки горных отходов для улучшения экологической устойчивости. Эти методы, включающие биологическую переработку, пиролиз, физико-химическую обработку, складирование и энергетическую утилизацию, предлагают различные преимущества и возможности.

Биологическая переработка, например, позволяет восстановить земли, поврежденные горнодобывающей деятельностью, и способствует созданию новых рабочих мест, способствуя экономическому росту. Пиролиз предоставляет возможность производства ценных продуктов из отходов, способствуя улучшению экологической обстановки и устойчивому развитию.

Физико-химическая обработка позволяет повысить уровень утилизации отходов, предоставляя возможности для их использования в других отраслях. Складирование позволяет снизить воздействие на окружающую среду, храня отходы в безопасных условиях, пока не будут найдены способы их переработки [4].

Энергетическая утилизация предлагает возможности для производства альтернативных источников энергии, что может повысить жизненный уровень местного населения.

Все эти методы помогают минимизировать воздействие на окружающую среду, значительно снижая загрязнение и улучшая качество воздуха и воды. Более того, они повышают эффективность использования ресурсов, обеспечивая более высокий уровень переработки отходов и снижая объемы неиспользуемых материалов.

Экономическое развитие также является ключевым аспектом этих методов. Они способствуют созданию новых рабочих мест, стимулируют экономический рост и улучшают благосостояние местного населения.

Однако, несмотря на все эти преимущества, для успешной реализации таких методов требуется принятие соответствующих политических мер. Это включает разработку и внедрение эффективных стратегий, адаптированных под местные условия и специфику горнодобывающей промышленности. Важно также учесть необходимость дальнейшего исследования и определение экономических и экологических выгод от применения каждого из этих методов.

Вероятно, потребуется больше времени и ресурсов для проведения дополнительных исследований, чтобы полностью понять последствия и потенциальные преимущества каждого из этих методов. Однако уже сейчас становится ясно, что применение этих инновационных методов может играть ключевую роль в устойчивом развитии горнодобывающего сектора, приводя к улучшению экологических, экономических и социальных условий в Узбекистане [1, 3].

ВЫВОДЫ

В заключение следует отметить, что инновационные методы переработки горных отходов, включающие такие подходы, как биологическая переработка, пиролиз, физико-химическая обработка, складирование и энергетическая утилизация, открывают значительные возможности для улучшения экологической ситуации, экономической эффективности и социального благополучия в Узбекистане.

Биологическая переработка, например, может значительно способствовать восстановлению почв, поврежденных в ходе горнодобывающей деятельности, и способствует созданию новых рабочих мест, что положительно сказывается на экономическом росте. Пиролиз предоставляет возможности для производства ценных продуктов из отходов, внося вклад в улучшение экологической обстановки и устойчивое развитие.

Физико-химическая обработка позволяет увеличить уровень утилизации отходов, предоставляя возможности для их использования в других отраслях. Складирование предоставляет возможности для снижения воздействия на окружающую среду, позволяя хранить отходы в безопасных условиях до тех пор, пока не будут найдены эффективные способы их переработки [2].

Энергетическая утилизация открывает возможности для производства альтернативных источников энергии, что может повысить уровень жизни местного населения.

Однако, несмотря на все вышеописанные преимущества, для успешной реализации этих инновационных методов переработки горных отходов требуются дополнительные усилия, включая дальнейшие исследования, разработку и внедрение эффективных стратегий и принятие соответствующих политических мер. Это включает в себя также исследование и определение экономических и экологических выгод от применения каждого из этих методов.

Вероятно, потребуется больше времени и ресурсов для проведения дополнительных исследований и полного понимания последствий и потенциальных преимуществ каждого из этих методов. Однако уже сейчас становится ясно, что применение этих инновационных методов может играть ключевую роль в устойчивом развитии горнодобывающего сектора, приводя к улучшению экологических, экономических и социальных условий в Узбекистане.

Литература:

1. Иванов, А. (2015). Методы переработки горных отходов. Москва: Издательство “Наука”.
2. Петров, В. (2018). Устойчивое развитие горнодобывающего сектора Узбекистана. Ташкент: Узбекское издательство “ЕкоПресс”.
3. Смирнов, Е. (2017). Экологическая устойчивость и переработка отходов. Санкт-Петербург: Издательство “ЭкоРосс”.
4. Федоров, Д. (2019). Современные методы утилизации горнодобывающих отходов. Новосибирск: Издательство “Наука и техника”.
5. Акбаров, Б. (2020). Переработка горных отходов в Узбекистане. Ташкент: Узбекское издательство “Техника и наука”.
6. Рахмонов, Р. (2019). Биологическая переработка горных отходов: узбекский опыт. Ташкент: Узбекское издательство “ЕкоПресс”.

ОПЫТ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН ПО СТИМУЛИРОВАНИЮ ПРОИЗВОДСТВА СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ ВНЕДРЕНИЯ В УЗБЕКИСТАН

ORCID: 0009-0003-7957-0507

Холиков Сулаймон Уткир угли

Базовый докторант Ташкентского государственного аграрного универститета

Аннотация: Мировой опыт научно-технического прогресса в сельском хозяйстве свидетельствует о значительном потенциале инноваций в сельскохозяйственном секторе. Анализ опыта зарубежных стран имеет решающее значение для определения путей стимулирования инноваций в сельскохозяйственной сфере. Развитые страны в первую очередь увеличивают производство сельскохозяйственной продукции за счет применения научно-технических достижений. Следовательно, государственная поддержка, особенно направленная на стратегические аспекты научно-технического прогресса и фундаментальных исследований, а также на распространение инновационных идей, становится ключевой опорой для финансового обеспечения инновационного прогресса.

Ключевые слова: государственная помощь, международные опыт, налоговая политика, финансовая помощь, кредитная поддержка, фермерские товары.

Annotatsiya: Qishloq xo‘jaligida ilmiy-texnik taraqqiyotning jahon tajribasi qishloq xo‘jaligi sohasida innovatsiyalarning katta salohiyatidan dalolat beradi. Xorijiy mamlakatlar tajribasini tahlil qilish qishloq xo‘jaligi sohasida innovatsiyalarni rag‘batlantirish yo‘llarini aniqlash uchun juda muhimdir. Rivojlangan mamlakatlar birinchi navbatda ilmiy va texnik yutuqlarni qo‘llash orqali qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishni ko‘paytirmoqda. Binobarin, davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash, ayniqsa, ilmiy-texnik taraqqiyot va fundamental tadqiqotlarning strategik jihatlariga, shuningdek, innovatsion g‘oyalarni tarqatishga qaratilgan bo‘lib, innovatsion taraqqiyotni moliyaviy qo‘llab-quvvatlashning asosiy tayanchiga aylanadi.

Kalit so‘zlar: davlat yordami, xalqaro tajriba, soliq siyosati, moliyaviy yordam, kreditni qo‘llab-quvvatlash, fermer xo‘jaligi mahsulotlari.

Abstract: The world experience of scientific and technological progress in agriculture testifies to the significant potential of innovations in the agricultural sector. Analyzing the experience of foreign countries is crucial for determining ways to stimulate innovation in the agricultural sector. Developed countries primarily increase the production of agricultural products through the application of scientific and technological achievements. Consequently, state support, especially aimed at strategic aspects of scientific and technological progress and fundamental research, as well as the dissemination of innovative ideas, becomes a key pillar for the financial support of innovative progress.

Key words: state aid, international experience, fiscal policy, financial aid, credit support, farm products.

ВВЕДЕНИЕ

Основные принципы государственной поддержки, такие как традиционное регулирование цен и доходов фермерских хозяйств, налоговая политика, финансовая помощь, стабилизация рынка и инвестиции в сельскохозяйственные исследования и разработки, являются основополагающими и важными. Опираясь на опыт стран с хорошо развитым сельскохозяйственным сектором, мы подчеркиваем ключевую роль государственной политики в стимулировании развития сельского хозяйства. Методы государственного регулирования инновационного процесса весьма обширны, и в каждой стране существуют свои уникальные подходы и решения.

Цель исследования – изучить практику зарубежных государств по поддержке механизмов внедрения научно-технических достижений и стимулирования инновационных процессов в агропромышленном комплексе для повышения их эффективности. Для достижения этой цели поставлены следующие конкретные задачи: изучение методов государственной политики поддержки и стимулирования

сельскохозяйственного производства через инновации, выявление основных аспектов государственной законодательной поддержки инновационных процессов, в том числе финансирования научных инициатив в сельском хозяйстве зарубежными странами, разработка рекомендаций по активизации инновационной деятельности в агропромышленном комплексе Узбекистана.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Теоретические основы управления и развития сельскохозяйственного сектора, в частности, эффективного развития садоводства, хорошо сформулированы в работах различных авторов. Среди источников, в которых рассматриваются теоретические основы управления и стимулирования интенсивного роста в сельскохозяйственных отраслях, особое внимание уделяется садоводству, следует отметить работы Агарковой Л.В., Буздалова И.Н., Хатамова К.Х., Гулямова С.С., Ахмедова Д., Шодиева Т.Ш., Кадырова А.М., Дусматова Ф.Д. В этих источниках всесторонне рассматриваются методы и механизмы управления, необходимые для эффективного развития аграрного сектора.

Кроме того, выделен ряд законодательных документов, регламентирующих меры, направленные на ускорение развития тепличного садоводства. Среди этих нормативных документов следует отметить:

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 23.10.2019 № УП-5853 “Об утверждении Стратегии развития сельского хозяйства Республики Узбекистан на 2020–2030 годы”.
2. Постановление Президента Республики Узбекистан от 11.12.2019 № ПП-4549 “О дополнительных мерах по дальнейшему развитию садоводства и виноградарства, созданию цепочки добавленной стоимости в отрасли”.
3. Указ Президента Республики Узбекистан от 14.03.2019 № ПП-4549 “О мерах по развитию сельскохозяйственной кооперации в плодоовощной отрасли”.

Эти законодательные директивы служат важнейшей основой для развития сельскохозяйственной практики, особенно в плодоовощной отрасли, и опираются на мнение Министерства экономики и Министерства сельского и водного хозяйства Республики Узбекистан.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

В статье использован метод сравнительного анализа, который предполагает сопоставление и оценку опыта зарубежных стран для проведения значимых сравнений, и осмысления ситуации. С помощью этого метода изучались и сопоставлялись практика, политика и результаты разных стран, чтобы выявить общие черты, различия, сильные стороны и области, требующие улучшения.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Инновационный процесс в агропромышленной сфере сопряжен с многочисленными проблемами, требующими оперативного решения. Очевидно, что использование достижений научно-технического прогресса – это лишь одна из граней инновационного процесса, включающего в себя создание, развитие, внедрение и распространение новых технологий, предназначенных как для традиционных продуктов, так и для тех, которые воплощают научно-техническую новизну для удовлетворения возникающих общественных потребностей.

Мелкие производители в сельскохозяйственной сфере не имеют финансовых возможностей для адекватной поддержки исследований и разработок, что обычно возлагается на государственные структуры. В развитых странах созданы специализированные службы, которые занимаются переводом научных результатов и рекомендаций государственных исследовательских учреждений, поддерживаемых за счет государственных средств и доступных для всех фермеров, и сельских жителей. Таким образом, государственная поддержка, особенно в стратегических сферах науки, технологий и инноваций (НТИ) и фундаментальных исследований, наряду с распространением научных идей, является важнейшей основой финансовой базы инновационного развития [1].

Необходимо признать, что сельскохозяйственная наука и технология (СНИТ) приобретает свой особый характер под воздействием природных и биологических факторов. Каждый биологический элемент сельскохозяйственного воспроизводства – почва, растения и животные – служит основой для конкретных направлений научного поиска и технологических достижений, гармонично интегрированных в новые сельскохозяйственные методики производства традиционных продуктов.

Сельскохозяйственная наука и технология в аграрной сфере охватывает различные традиционные секторы: разработку концепции и производство прототипов производственного оборудования; выведение новых сортов скота и семян, предназначенных для широкого внедрения; совершенствование производственных технологий и организационных структур; качественное улучшение кадрового потенциала [2].

Основополагающие принципы государственной поддержки включают в себя контроль над ценами, налоговую политику, финансовую помощь и стабилизацию рынка в сельском хозяйстве. Изучение мер, реализуемых в развитых странах, подчеркивает значимость таких факторов, как целевое выделение финансовых средств агропромышленному комплексу, создание организационно-экономической основы инновационной деятельности, расширение участия государственных органов в стимулировании инноваций, разработка региональных инновационных схем развития агропромышленного комплекса, совершенствование системы подготовки кадров для развития инновационных навыков, направленных на стимулирование инноваций в организациях и коммерциализацию результатов научных исследований.

Оценка показывает, что Узбекистану жизненно необходимо активизировать свои инновационные усилия. Дорожная карта инновационного развития АПК, включающая основные цели, задачи и механизмы поддержки инновационных инициатив, должна быть согласована с государственной инновационной политикой. Центральное место в этой политике занимает мобилизация научно-технического потенциала отрасли для технологического и технического омоложения отечественного сельского хозяйства. Необходимо стремиться к тому, чтобы будущий прогресс сельского хозяйства основывался на инновационных принципах, обеспечивающих его ускоренное развитие по сравнению с другими отраслями экономики.

В целом иностранные государства обычно стимулируют инновационные процессы с помощью трех основных механизмов: налоговых льгот (таких как освобождение от налогов, льготы, экономические зоны и кредиты), амортизационной политики и прямых финансовых субсидий от государства предприятиям, занимающимся разработкой новаторской продукции.

Налоговые меры, как это наблюдается в таких странах, как США, Канада и Австралия, оказались эффективным стимулом, побуждающим компании увеличивать расходы на исследования и разработки (НИОКР) в ответ на снижение стоимости НИОКР. В США, например, было отмечено, что, несмотря на потерю государством налоговых поступлений, которые могли бы быть направлены на финансирование такой деятельности, компании инвестировали в НИОКР почти эквивалентную сумму дополнительных средств. Как правило, значительная часть, от 40 до 60 %, необлагаемой налогом прибыли корпораций направляется на НИОКР для модернизации производственных процессов и основных фондов [3].

В ряде стран, включая Великобританию, Германию, Италию, Канаду, США и Японию, прибыльным предприятиям предоставлена привилегия вычитать 100 % затрат на НИОКР из налогооблагаемой прибыли. Австрия разрешает вычитать 105 %, а Австралия и Дания – 125%. Другой распространенной практикой является использование налоговых кредитов, когда предприятия могут уменьшить начисленный им налог на прибыль на определенную долю расходов на НИОКР. Системы налоговых льгот в разных странах различны: в США, Японии и Франции льготы привязаны к росту расходов на НИОКР за определенный период, а в Канаде и Нидерландах – к росту общих расходов на НИОКР. В среднем эта льгота составляет 20 % от роста расходов на НИОКР за рубежом, что значительно повышает рентабельность предприятий.

Кроме того, инвестиционные кредиты, направленные на приобретение оборудования и передовых технологий, играют важную роль в экосистеме финансирования. Например, во Франции крупные банки, такие как “Креди Агрикон”, предлагают кредиты на закупку оборудования, причем на эти цели выделяется до 70 % кредитов. Правительства также предоставляют льготные кредиты для ускорения модернизации сельского хозяйства и повышения конкурентоспособности сельскохозяйственной продукции. Процентные ставки по таким кредитам варьируются от 3,1 до 8,9 % в зависимости от условий сельскохозяйственного производства и целевого назначения кредита, направленного на содействие росту отрасли и технологическому прогрессу [4].

В Соединенных Штатах Америки содействие научно-техническому прогрессу стало одним из ключевых направлений политики. В официальных правительственных документах подчеркивается важность инвестиций в науку и технику как средства “инвестирования в будущее”, а инновации в агробизнесе рассматриваются как мощный инструмент для достижения стратегических национальных целей. Признавая фундаментальные достижения в области знаний в качестве движущей силы экономического роста, подчеркивается, что каждый доллар, вложенный в исследования и разработки (НИОКР), дает девятикратное увеличение ВВП.

США могут похвастаться хорошо отлаженной нормативно-правовой базой, которая направляет весь инновационный процесс. Периодический пересмотр стимулов позволяет правительству стратегически стимулировать инновации в ключевых секторах и формировать не только ландшафт и присутствие исследовательских и инновационных организаций, но и, что очень важно, структуру производства [5].

Выдающимся аспектом сельскохозяйственной политики США является активная интеграция инноваций во все сферы сельскохозяйственного производства: от механизации и селекции до применения химикатов, региональной специализации и внедрения биотехнологий. Такой комплексный подход привел к значительному повышению эффективности производства, несмотря на общее сокращение

используемых сельскохозяйственных ресурсов (таких как земля, рабочая сила, химикаты, машины, семена и скот). Национальная технологическая политика (НТП) не только стимулировала модернизацию производства, но и способствовала внедрению новых организационных и управленческих методов, современных бизнес-методологий, разнообразных форм предпринимательства, а также целого ряда механизмов и мер государственного вмешательства. Эта комплексная стратегия объясняет заметный рост производительности труда на полях и фермах, исключительное качество и доступность товаров, а также эффективность и повышенную производительность труда в аграрном секторе.

Налоговая политика штатов играет ключевую роль в поддержке развития фермерства в США. С 1990 года налоговые ставки на прибыль сельскохозяйственных предприятий установлены на уровне 15 % и 28 %, что значительно ниже прежнего диапазона, варьировавшегося от 11 % до 50 % с промежуточными ставками. Фермы, получающие доход до 50 000 долларов, облагаются налогом по ставке 15 %, а последующие доходы в размере 25 000 долларов облагаются по ставке 28 %. Кроме того, был изменен порог необлагаемого налогом дохода: в 1989 году он вырос до 2 000 долларов, а в 1990 году – до 5 000 долларов [6].

Фермерские общества кооперативного типа пользуются специальными налоговыми льготами, такими как освобождение от налогов на фрукты, выращенные кооперативами, и приобретение техники, сделанное фермой, что освобождает их от дополнительного налогового бремени [7].

Фермеры имеют право использовать наиболее выгодный налоговый период. Участники государственных сельскохозяйственных инициатив имеют право отсрочить уплату налогов, используя расширение капитала за счет инвестиций до завершения инвестиционного режима. Суммы налогов уменьшаются с учетом инфляции и распределяются на определенные промежутки времени по годам. Налоговое законодательство Соединенных Штатов позволяет фермерам корректировать налоговые платежи с помощью ряда налоговых льгот и возмещений, при этом многочисленные налоговые льготы значительно сокращают фискальные обязательства в сфере сельскохозяйственного налогообложения [8].

Важнейшую роль в этой сфере играет аграрное законодательство, которое определяет основные формы и способы государственного вмешательства в сельское хозяйство. В последние годы наблюдается рост бюджетных ассигнований, направленных на укрепление механизмов ценообразования в сельскохозяйственном производстве, повышение доходов фермеров и регулирование динамики рынка сельскохозяйственной продукции и сопутствующих продовольственных товаров [9].

Заметное практическое значение имеет структурирование финансовой поддержки для научного развития сельского хозяйства и внедрения инновационных методов. В США государство играет значительную роль в развитии сельскохозяйственной науки, ежегодно выделяя около 1 миллиарда долларов из федерального бюджета и бюджетов штатов. Согласно правилам, федеральные средства распределяются между штатами при условии, что каждый штат выделит из своего бюджета сумму, не меньшую, чем средства, полученные от штата. В некоторых штатах финансирование региональной науки составляет более 60 % от общего объема выделяемых средств. Решения о выборе траекторий развития науки принимаются преимущественно на уровне штатов, хотя и под определенным надзором со стороны государства [10].

В последние два года федеральный бюджет стал основным донором, покрывающим более 50% всех расходов на НИОКР в государственном секторе на научную поддержку агропромышленного комплекса США. Хотя местные органы власти принимают минимальное участие в финансировании исследовательских инициатив, они играют значительную роль в финансировании программ, направленных на внедрение научно-технических достижений и передового опыта в агропромышленное производство. Так, их вклад в финансирование проектов по внедрению составляет 19%, в то время как федеральные органы власти выделяют 30%, правительства штатов – 48%, а другие организации – 3%.

Характерной особенностью финансирования экономики США является акцент на направлении средств федерального бюджета на целевые программы национального значения. Такие инициативы, как “Стабилизация доходов”, “Наука и научное обслуживание”, “Инновационные исследования в малом бизнесе” и “Передача технологий малому бизнесу”, служат центрами распределения средств федерального бюджета. Кроме того, на федеральном уровне существует более 10 межотраслевых целевых программ государственного значения, отвечающих интересам сельского хозяйства и фермеров. Эти программы охватывают целый ряд мероприятий, включая охрану почв, инициативы по улучшению качества почв, продовольственную помощь малообеспеченным слоям населения, маркетинг и инспекцию для социального развития сельских районов и другие жизненно важные мероприятия, направленные на развитие сельскохозяйственного сектора и сельских сообществ [11].

Анализ опыта повышения адаптивности сельскохозяйственного производства к инновациям показывает, что управление научно-техническим прогрессом в агропромышленном комплексе развитых стран носит многогранный характер. Оно опирается на государственную финансовую помощь и реализуется через сельскохозяйственное законодательство и нормативно-правовые акты. Механизмы,

TARAQQIYOT PROGRESS

используемые для стимулирования внедрения и развития научно-технического прогресса, охватывают все этапы научного содействия сельскохозяйственному производству – от зарождения научных концепций до их преобразования в технологии и распространения новых технологий среди конечных пользователей для внедрения в сельскохозяйственную практику.

Анализ результатов сельскохозяйственного производства и мер государственного воздействия в промышленно развитых странах подчеркивает необходимость сочетания различных факторов для ускорения развития сельского хозяйства: надежного государственного контроля, направленного на защиту отечественных сельхозпроизводителей, акцента на техническую и технологическую модернизацию отрасли, внедрения инновационных технологий, подкрепленных усиленной государственной поддержкой сельхозпроизводителей. Подчеркивается важность целевого выделения бюджетных средств агропромышленному сектору при условии строгого контроля за процедурами выделения средств и умелого управления ими [12].

ЗАКЛЮЧЕНИЯ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Очевидно, что в настоящее время в мировом сельском хозяйстве наблюдается тенденция к увеличению наукоемкости производимых товаров [13]. Особенно ярко эта тенденция проявляется в экономически развитых странах, что позволяет им поддерживать равновесие на внутреннем продовольственном рынке в отношении спроса и предложения, без труда выходить на ведущие мировые рынки и опережать отечественных товаропроизводителей. Опыт стран с развитой рыночной экономикой свидетельствует о том, что наука, наукоемкие технологии и активная инновационная деятельность служат основными катализаторами экономической жизнеспособности. Значительная часть роста сельскохозяйственного производства в таких странах, как Соединенные Штаты, в последние десятилетия объясняется внедрением достижений науки, техники и инноваций (НТИ) [14].

Оценка преобладающего сценария показывает, что Узбекистан может выиграть от активизации своих инновационных усилий. Стратегический план инновационного развития агропромышленного комплекса, включающий основные цели, задачи и механизмы поддержки инновационных инициатив и проектов, должен быть сформулирован на основе государственной инновационной политики. Главной задачей остается мобилизация научно-технического потенциала отрасли для технологического омоложения отечественного сельского хозяйства. Основным проводником, соединяющим аграрную науку с сельскохозяйственным производством, являются национальные целевые программы. Тем не менее, необходимо прислушаться к урокам стран с развитым сельскохозяйственным сектором, поскольку их опыт показывает, что несоответствие целей и выделяемых ресурсов часто приводит к недостижению желаемых результатов [15].

Список использованной литературы:

1. Матюшок В.М. Инновационная экономика в странах ЕС: формирование и методы ее количественной оценки // Экономика природопользования. –2012. –№2. –С. 118-141.
2. Франческо Мантино. Сельское развитие в Европе. Политика, институты и действующие лица на местах с 1970-х годов до наших дней. Совместное издание Продовольственной и сельскохозяйственной организации ООН и Business Media of the Sole 24 Ore. – FAO, 2010.
3. Калятин В.О., Наумов В.Б., Никифорова Т.С. Опыт Европы, США и Индии в сфере государственной поддержки инноваций // Российский юридический журнал. – 2011. – № 1. – С. 171-183.
4. Маслова В.В., Кузнецова Н.А. Особенности инвестиционного развития в сельском хозяйстве на современном этапе // АПК: экономика, управление. – 2011. – № 11.
5. Дорошенко Ю.А. Отражение по звеньям: оценка эффективности инноваций в АПК // Креативная экономика. – 2012. – № 3. – С. 81-86.
6. Федоренко В.Ф. Научно-информационное обеспечение инновационного развития в сфере сельского хозяйства: науч. изд. – М.: ФГБНУ “Росинформагротех”, 2011. – 368 с.
7. АПК зарубежных стран: тенденции развития / М.Ю. Коган, Л.С. Корбут, Т.С. Приходько, А.Н. Хитров; ВАСХНИЛ. Всесоюзный НИИ информации и технико-экономических исследований АПК. – М., 2009.
8. Tatsuo, K. (2019). “Innovation and Technological Advancement in Japan: A Historical Perspective.”
9. Sato, Y., & Yamamoto, T. (2018). “Robotics and Automation in Japan: A Case Study of Technological Innovation.”
10. Suzuki, M., & Nakamura, H. (2020). “Renewable Energy Innovations in Japan: Challenges and Opportunities.”
11. Tanaka, R., & Nakagawa, Y. (2019). “Innovation Policy and Economic Development in Japan: Lessons for Emerging Economies.”
12. Gallinucci, E., A hybrid architecture for tactical and strategic precision agriculture. In DaWak (2019), pp.13-23.
13. Hickey, L. T et al. Breeding crops to feed 10 billion. Nat. Biotechnol. 37, 744-754 (2019).
14. Innovative development in the agricultural sector of the Republic of Kazakhstan. [Electronic resource]. Mode of access to the Internet: URL: https://articlekz.com/en/article/29551 (15.06.2020 г).
15. Kamilaris, A. & Prenafeta-Boldu, F.X., Deep learning in agriculture: A survey, Computers and Electronics in Agriculture, 2018, vol. 147, pp. 70-90.

XO‘JALIK YURITUVCHI SUBYEKTLARDA STRATEGIK BOSHQARUV HISOBINI TASHKIL QILISHNING USLUBIY JIHATLARI

ORCID: 0000-0002-0654-8152

Pardayeva Shahnoza Abdinabiyevna
PhD, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
“Bank hisobi va audit” kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Mazkur maqolada xo‘jalik yurituvchi subyektlarda strategik boshqaruv hisobini tashkil qilishning uslubiy jihatlari yoritib berilgan. Shuningdek, strategik boshqaruv hisobining an’anaviy boshqaruv hisobidan asosiy farqli tomonlari, xo‘jalik yurituvchi subyektda strategik va boshqaruv hisoblari ko‘lami bayon qilingan hamda ular bo‘yicha tegishli xulosa va takliflar berilgan.

Kalit so‘zlar: xo‘jalik yurituvchi subyekt, strategik boshqaruv hisobi, boshqaruv hisobi, moliyaviy hisob, moliyaviy natija, makromuhit.

Abstract: This article describes the methodological aspects of organizing strategic management accounting in business entities. Also, the main differences of strategic management accounting from traditional management accounting, the scope of strategic and management accounting in a business entity are described and relevant conclusions and proposals are given.

Key words: business entities, strategic management accounting, management accounting, financial account, financial result, macro environment.

Аннотация: В данной статье описаны методологические аспекты организации стратегического управленческого учета в хозяйственных субъектах. Также описаны основные отличия стратегического управленческого учета от традиционного управленческого учета, сфера применения стратегического и управленческого учета в хозяйствующем субъекте, а также даны соответствующие выводы и предложения.

Ключевые слова: хозяйствующие субъекты, стратегический управленческий учет, управленческий учет, финансовый учет, финансовый результат, макросреда.

KIRISH

Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, mamlakat iqtisodiyoti tarmoqlariga xorijiy investitsiyalarni keng jalb qilish, xo‘jalik yurituvchi subyektlar ishlab chiqarayotgan mahsulotlarini eksport qilish ko‘lamini kengaytirish bo‘yicha qo‘yilayotgan vazifalar ijrosini samarali tarzda tashkil qilingan strategik boshqaruv hisobi tizimisiz amalga oshirib bo‘lmaydi. Bozor munosabatlari rivojlanishining hozirgi bosqichi mamlakatimiz iqtisodiyoti tarmoqlarida faoliyat yuritayotgan xo‘jalik yurituvchi subyektlarning hisob amaliyotida strategik boshqaruv hisobini tashkil qilish va yuritishning dolzarbligini yanada oshirmoqda.

Shu munosabat bilan hozirgi paytda muhim e’tibor mamlakatimiz amaliyotida nisbatan yaqinda paydo bo‘lgan, ammo rivojlangan bozor munosabatlariga ega davlatlarda yetarlicha keng yo‘nalishda shakllanib, bugungi kunda o‘zining rivojlanish hamda tobora takomillashish bosqichida bo‘lgan strategik boshqaruv hisobiga qaratiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Yuqorida qayd qilib o‘tilganidek, mamlakatimizda strategik boshqaruv hisobini tashkil qilish masalasi hozirgacha e’tibordan chetda qolib kelmoqda, uni tashkil qilish va yuritish bilan bog‘liq bo‘lgan nafaqat amaliy, balkim juda ko‘p nazariy masalalar ham o‘zining ijobiy yechimini topgani yo‘q. Holbuki, xo‘jalik yurituvchi subyektlarda strategik boshqaruv hisobini tashkil qilish va yuritish masalalariga MDH mamlakatlarida ham hozirgacha yetarlicha e’tibor qaratilayotgani yo‘q. Masalan, shu sohada sermahsul ilmiy faoliyat olib borayotgan Rossiyalik iqtisodchi olim V.E.Kerimov: “Milliy o‘quv va ilmiy adabiyotlarimizda strategik boshqaruv hisobi bo‘yicha chop etilgan ishlar deyarlik yo‘q hisob” [1], deb qayd qiladi.

Deyarlik shunday fikr-mulohazalarni N.M.Blajenkova ham alohida ta'kidlab, korxonalar amaliyotida strategik boshqaruv hisobini tashkil qilish va yuritish masalalari endi kun tartibiga chiqayotganligi, shu munosabat bilan amaliyotda uning mohiyatiga yetarlicha e'tibor berilmayotganligi, aksariyat holatlarda esa uni an'anaviy tarzda boshqaruv hisobining bir qismi sifatida qaralayotganligini ko'rsatib beradi [2].

TAHLIL VA NATIJALAR

Olib borilgan ilmiy tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, mamlakatimizda strategik boshqaruv hisobi o'zining shakllanish jarayonida bo'lib, shunga muvofiq uni tashkil qilishning nafaqat amaliy tomonlari, balkim qator nazariy va uslubiy masalalari ham o'zining ijobiy yechimini kutmoqda. Oddiyroq tarzda ifoda qilinadigan bo'lsa, ushbu yo'nalishdagi mavjud muammolar yechimiga qaratilgan tadqiqotlar soni hozirgacha juda kamdir.

Strategik boshqaruv hisobi bozor iqtisodi rivojlangan mamlakatlar kompaniyalari amaliyotida strategik menejment va hisob-tahlil amaliyoti bazasida shakllangan va rivojlanib kelmoqda. Shunga muvofiq, xo'jalik yurituvchi subyektlarda strategik boshqaruv hisobini tashkil qilish va yuritishni strategik boshqaruvning quyidagi muhim tamoyillari asosida amalga oshirish maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz:

- strategiyani ko'ra bilish va ishlab chiqishning ilmiy-tahliliy tamoyili. Bu tamoyil shuni ko'rsatadiki, samarali strategiyani ishlab chiqish uchun xo'jalik yurituvchi subyekt rahbariyati xohish-istagining o'zi kamlik qiladi. Ana shu strategiyani amalga oshirishdan oldin unga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan barcha omil, ko'rsatkich va resurslarning o'tgan davrdagi holati, tarmoqdagi holatning hozirgi ahvoli va rivojlanish dinamikasi kompleks tahlil qilinishi kerak bo'ladi;
- xo'jalik yurituvchi subyekt rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi barcha ichki va tashqi omillarni hisobga olish tamoyili. Bu tamoyilning mohiyati shundan iboratki, strategik qarorlar ichki va tashqi omillarni hisobga olib qabul qilinsagina samarali bo'lishi mumkin;
- xo'jalik yurituvchi subyektni boshqarish strategiyasi va taktikasining uyg'unligi, ya'ni ularning bir-biriga muvofiq kelishi tamoyili. Bu tamoyil har tomonlama puxta ishlab chiqilgan strategiyani amalga oshirishning samarali taktikasi bo'lishini talab qiladi. Oddiyroq ifoda qilinadigan bo'lsa, xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan amalga oshirilayotgan taktika strategiyaga mos kelishi, ya'ni har qanday strategiya muhim taktik masalalarni bajarish orqali amalga oshirilishi natijasida muvaffaqiyatlarga erishishi mumkin bo'ladi;
- inson omili ustuvorligi tamoyili. Strategiya va taktika shunday ishlab chiqilishi kerakki, xo'jalik yurituvchi subyektning mehnat jamoasi, ya'ni ishchi va mutaxassislar uni o'zlariga dasturiy amal sifatida qabul qilishi va amalga oshirishi mumkin bo'lsin. Buning uchun ishchi-xodim va mutaxassislarning strategiya mohiyatini tushunishi, uni amalga oshirish taktikalarini chuqur his qilishi va shu boradagi vazifalarni bajarish uchun bilim darajasi hamda ko'nikmasi yetarli bo'lishi kerak;
- strategiya aniqligi va uning strategik boshqaruv hisobi hamda nazorati tamoyili. Bu tamoyil strategik vazifalar aniq bo'lishini talab qiladi, ya'ni qo'yilayotgan vazifalar aniq ifodalanishi va ularni bajarish mexanizmi ko'rsatilgan bo'lishi kerak. Bu boradagi muhim omil – shu tamoyil muqarrar tarzda teskari aloqa bo'lishni ham taqoza qiladi. Bu vazifani esa samarali tarzda tashkil qilingan strategik boshqaruv hisobi hamda nazoratisiz amalga oshirib bo'lmaydi;
- strategiyaning mavjud resurslar bilan muvofiq kelishi tamoyili. Belgilangan strategiyani amalga oshirish uchun qo'yilayotgan vazifalarning resurs ta'minoti masalasi faoliyat boshidan o'zining ijobiy yechimini topgan bo'lishi kerak. Bu tamoyilni xo'jalik yurituvchi subyektlarda strategik boshqaruv hisobini tashkil qilib, samarali tarzda yuritish orqali amalga oshirish mumkin bo'ladi;
- strategiyaning mavjud texnologiyalarga mos kelishi tamoyili [3].

Strategik boshqaruvning yuqorida sanab o'tilgan ana shu tamoyillarini xo'jalik yurituvchi subyektlarda strategik boshqaruv hisobini tashkil qilmasdan amalga oshirib bo'lmaydi.

Strategik boshqaruv hisobining mohiyati xo'jalik yurituvchi subyekt rahbarlarini strategik boshqaruv qarorlari qabul qilishi uchun zarur bo'ladigan ma'lumotlar bilan tezkor va tizimli tartibda ta'minlash orqali ifodalandi. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, ko'rinib turibdiki, strategik boshqaruv hisobi hisob tizimidagi mutlaqo yangi yo'nalish emas, balkim boshqaruv hisobining kelajakka yo'naltirilgan takomillashgan modeli, deb ham hisoblash mumkin.

Xorijlik olimlarning (Thomson & Strickland, Ward, Drury, Scarlett & Wilks) qarashlarini o'rganish, strategik boshqaruv hisobi bajarishi kerak bo'lgan uning quyidagi uchta funksiyasini alohida ajratib ko'rsatish bo'yicha yaxlit xulosani chiqarish imkonini beradi:

- strategik boshqaruv hisobi strategik boshqaruv qarorlari qabul qilish uchun xizmat qiladigan tizim;
- strategik boshqaruv hisobi xo'jalik yurituvchi subyekt rahbariyati va mutaxassislarini ma'lumotlar bilan ta'minlaydi;

- strategik boshqaruv hisobi xo‘jalik yurituvchi subyekt rahbariyati talabiga amaldagi ma’lumot olish usullari mos kelmay qolganda ma’lumot taqdim qilish yo‘llarini o‘zgartirishga imkon beradigan o‘ziga xos texnologiyadir.

Strategik boshqaruv hisobi biron bir davlat organi tomonidan tartibga solinmaydi. Shuning uchun uni tashkil qilish shakllari va yuritish usullarini har bir xo‘jalik yurituvchi subyekt mustaqil tarzda, o‘z oldiga qo‘ygan strategik maqsadlar ko‘lami hamda imkoniyati darajasidagi resurslar miqdoridan kelib chiqqan holda belgilaydi. Shu sababli strategik boshqaruv hisobining samarasi xo‘jalik yurituvchi subyekt tomonidan uni tashkil qilish masalalariga qay darajada e’tibor qaratilganligi bilan belgilanadi.

Oddiyroq tarzda ifoda qilinadigan bo‘lsa – xo‘jalik yurituvchi subyekt tomonidan strategik maqsad aniq belgilanib, uni amalga oshirish borasidagi vazifalar tizimli tarzda shakllantirilgan bo‘lsa, strategik boshqaruv hisobi missiyasi va uning vazifalari ham shunchalik oydin bo‘ladi.

Strategik boshqaruv hisobining modeli ishlab chiqilayotgan vaqtda alohida e’tibor nafaqat moliyaviy va nomoliyaviy ko‘rsatkichlarni yig‘ish, tahlil qilish va taqdim etish jarayoniga, shu bilan birga makro va mikromuhit ko‘rsatkichlarining istiqbolda o‘zgarishlarini prognozlashtirish va ana shunday o‘zgarishlarga ta’sir qilishi mumkin bo‘lgan omillarni oldindan hisobga olish kabi vazifalarni bajarishiga ham qaratilishi kerak.

Bizning fikrimizcha, xo‘jalik yurituvchi subyektda tashkil qilinayotgan strategik boshqaruv hisobi modeli quyidagi muhim vositalar bazasida shakllangan bo‘lishi maqsadga muvofiqdir:

- o‘zaro bog‘langan va muvofiqlashtirilgan moliyaviy va nomoliyaviy ko‘rsatkichlar tizimini shakllantirish;
- qo‘shilgan qiymat yaratish va uning hajmini oshirib borish dinamikasini ta’minlash tamoyiliga qat’iy tarzda amal qilish;
- investitsiya va xorijiy sarmoyalarni keng jalb qilish;
- yuqori texnologiya va yuqori malakali mutaxassis-kadrlar jamoasini shakllantirish va uning salohiyatini uzluksiz tarzda oshirib borish choralarini ko‘rish [4].

Shuningdek, strategik boshqaruv hisobi samaradorligini oshirish va modelning ishlash jarayonida og‘ishlar oldini olish maqsadida tizimda ma’lumotlarni to‘plash, tahlil qilish va taqdim etish holatini vaqti-vaqti bilan ichki auditdan o‘tkazib turish ham kerak bo‘ladi.

Yuqorida qayd qilingan mulohaza va mushohadalar strategik boshqaruv hisobining an’anaviy tarzda xo‘jalik yurituvchi subyektlar amaliyotidagi boshqaruv hisobidan quyidagi farq qiladigan jihatlarini ajratib ko‘rsatish imkoniyatini beradi (1-jadval).

1-jadval: Strategik boshqaruv hisobining an’anaviy boshqaruv hisobidan asosiy farqli tomonlari[1]

Taqqoslash me’zonlari	Boshqaruv hisobi	Strategik boshqaruv hisobi
Vazifasi bo‘yicha	Minimal xarajatlar orqali maksimal foyda olishni ta’minlash	Uzoq muddatga subyekt faoliyati samaradorligini ta’minlash, foydani oshirish va xo‘jalik yurituvchi subyektning investitsion jozibadorligini oshirish.
Makromuhit omillari ta’sirini hisobga olish, tahlil qilish va nazoratga olish	Tahlil qilinmaydi va nazoratga olinmaydi yoki muntazam tarzda amalga oshirilmaydi	Makromuhit omillari – bozor holati, raqobat va raqobatchilarning xarajatlari o‘zgarishi muhim diqqat markazida bo‘ladi, subyekt strategiyasiga ta’sirining tahlili va uning uzluksiz monitoringi olib boriladi.
Nomoliyaviy ko‘rsatkichlar tahlili va nazorati	Amalga oshirilmaydi	Nomoliyaviy ko‘rsatkichlar tizimi shakllantiriladi, hisobga olinadi, o‘zgarishi muntazam tarzda baholanadi va monitoringi olib boriladi.
Xarajatlarni hisobga olish va tahlil qilish	Xarajatlarni hisobga olish va boshqarishda ishlab chiqarish hajmi asosiy omil sifatida hisobga olinadi	Xarajatlarni hisobga olish va tahlil qilishda ishlab chiqarish hajmi yagona va muhim omil sifatida qaralmaydi.
Rejalashtirish	Xo‘jalik yurituvchi subyekt faoliyati ko‘rsatkichlari qisqa va joriy muddatlarga rejalashtiriladi	Xo‘jalik yurituvchi subyekt faoliyati uzoq va strategik muddatlarga rejalashtiriladi.
Rejalashtirish va budjetlashtirish miqyosi	Mikro darajada	Makro darajada.

1 Muallif tomonidan tuzilgan.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Yuqoridagi 1-jadval ma'lumotlaridan ham ko'rinib turibdiki, strategik boshqaruv hisobi mohiyati va bajaradigan vazifalari an'anaviy tarzda shakllangan va amaliyotda qo'llanilib kelinayotgan boshqaruv hisobi tizimidan farq qiladi. Uning shunday farqlarini belgilab beruvchi yana quyidagi tomonlarini ham ajratib ko'rsatish mumkin:

- bajaradigan vazifalarining ko'lamiga qarab;
- boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni yig'ish, tahlil qilish va taqdim etish usullariga qarab;
- qabul qilinayotgan qarorlar ko'lami va ularning belgilanishiga qarab. Umumiy tarzda strategik boshqaruv hisobi va boshqaruv hisobining ko'lamini, maqsadi, obyekti va predmetlarini quyidagi rasmdagi tasvir ko'rinishida ifodalash mumkin (1-rasm).

1-rasm: Xo'jalik yurituvchi subyektda strategik va boshqaruv hisoblari ko'lami[2]

1-rasm ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, strategik boshqaruv hisobi axborotlarni yig'ish, tahlil qilish va uzatishda o'ziga xos usullar va yondoshuvlardan foydalanadigan mustaqil hamda istiqbolli hisob tizimidir. Shu bilan bir qatorda strategik boshqaruv hisobi xo'jalik yurituvchi subyektning ichki muhit omillari va ko'rsatkichlari to'g'risida axborotlarni shakllantiradigan moliyaviy, soliq, boshqaruv, statistik, operativ hisob ma'lumotlaridan ham keng foydalanadi [5].

Makromuhit ko'rsatkichlari va omillari to'g'risidagi ma'lumotlar asosan xo'jalik yurituvchi subyektlarning menejment tizimida shakllanadi va u, shubhasiz, strategik boshqaruv hisobi hisob-tahlil tizimining ajralmas bir qismi sifatida hisobga olinadi. Shunday bog'liqlikda shakllangan axborotlar bazasi teskari aloqa vositasini ham bajaradi, ya'ni yuqoridagi rasm ma'lumotlaridan ham ko'rinib turibdiki, xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan nazorat qilinayotgan ichki (mikromuhit) ko'rsatkichlar va omillarni tashqi (makromuhit) omillar ta'siriga moslashtirish imkoniyatini yaratadi. Bu holat strategiyaning yangi sharoitga adaptatsiya qilinishini ta'minlaydi.

2 Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu tadqiqot ishini o‘rganish va tahlil qilish davomida quyidagi xulosa va takliflar shakllantirildi:

1. Belgilangan strategik maqsadlarga erishish uchun u tomon olib boruvchi yo‘llarni aniqlash, uni tahlil qilish, oqilona foydalanish, resurslardan samarali foydalanish strategik boshqaruv hisobining asosiy vazifasi hisoblanadi.
2. Mulkchilik shaklidan qat’iy nazar, har bir xo‘jalik yurituvchi subyektlarda strategik boshqaruv hisobini samarali tashkil qilish va uni yuritish uchun barcha imkoniyatlar yaratilishi shart.
3. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarda moliyaviy natijalarning strategik boshqaruv hisobini tashkil qilish va yuritish maqsadida moliyaviy ko‘rsatkichlar bilan bir qatorda nomoliyaviy ko‘rsatkichlar majmuasidan ham foydalanish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Керимов В.Э. Стратегический учет. Учебное пособие / В.Э. Керимов – М.: Омега-Л, 2005. 168 с.
2. Хахонова И.И., Хахонова Н.Н. Система стратегического учета: формирование и развитие. //Фундаментальные исследования. – 2013. – № 6-3. – С. 720-724.
3. Pardayeva Sh.A. Xo‘jalik subyektlarida moliyaviy natijalarning strategik boshqaruv hisobini takomillashtirish. “Xalqaro moliya va hisob” ilmiy-elektron jurnal. www.interfinance.uz, №3, 2021-yil, iyun.
4. Pardayeva Sh.A. Xarajatlarning strategik boshqaruv hisobini samarali tashkil qilish yo‘nalishlari. “Iqtisodiyot va ta’lim” ilmiy jurnali, 2022-yil 2-son 141-145 betlar.
5. Pardayeva Sh.A. Strategik boshqaruv hisobida ko‘rsatkichlar tizimi. “Iqtisodiyot va ta’lim” ilmiy jurnali, 2023-yil 2-son. 227-232 betlar.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIK FAOLIYATINI MOLIYALASHTIRISHNI STATISTIK TAHLILI

Sayfullayev Siddik Nosirovich
PhD, Toshkent moliya instituti
“Statistika va ekonometrika” kafedrasi dotsent

Annotatsiya: Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini samarali moliyalashtirish orqali, nafaqat kichik biznes subyektlarining barqarorligi va rivojlanishiga hissa qo‘shadi, balki ta’minlaydi, davlat va alohida hududlar daromadlarining ko‘payishiga olib kelib, natijada aholining kambag‘allik darajasi qisqarishiga olib keladi. Maqolada o‘tkazilgan statistik tadqiqotlar bo‘yicha xulosa va takliflar berilgan.

Kalit so‘zlar: kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni moliyalashtirish manbalari, tadbirkorlik xatarlari, moliyaviy holat, moliyaviy tahlil usullari, dinamik tahlil, mavsumiylik, rentabellik, tadbirkorlik faoliyati.

Abstract: Effective financing of small businesses and private entrepreneurship, which not only contributes to the stability and development of small businesses, but also provides, leads to an increase in the income of the state and individual territories, which ultimately leads to a reduction in the level of poverty of the population. The article provides conclusions and suggestions on the conducted statistical studies.

Key words: sources of financing for small businesses and private entrepreneurship, entrepreneurial risks, financial situation, methods of financial analysis, dynamic analysis, seasonality, profitability, entrepreneurial activity.

Аннотация: Эффективное финансирование малого бизнеса и частного предпринимательства, которое не только способствует стабильности и развитию малого бизнеса, но и обеспечивает, приводит к увеличению доходов государства и отдельных территорий, что в конечном итоге приводит к сокращению уровня бедности населения. В статье даны выводы и предложения по проведенным статистическим исследованиям.

Ключевые слова: источники финансирования малого бизнеса и частного предпринимательства, предпринимательские риски, финансовое положение, методы финансового анализа, динамический анализ, сезонность, прибыльность, предпринимательская активность.

KIRISH

O‘zbekistonni har tomonlama jadal taraqqiy ettirishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish muhim o‘rin tutadi. O‘tgan ikki yilda o‘tkazilgan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining tadbirkorlar bilan ochiq muloqotlari natijasida tadbirkorlik sohasida ko‘plab tizimli muammolar hal etildi, shu jumladan, biznes yuritishni soddalashtirish, soliq yukini kamaytirish, yangi loyihalarni amalga oshirish uchun qulay moliyalashtirish tizimi va infratuzilma yaratish hamda mulk huquqini ta’minlash bo‘yicha izchil ishlar amalga oshirildi. Tadbirkorlik subyektlarini mikro, kichik, o‘rta va yirik toifalarga, tuman va shaharlarni 5 ta toifaga ajratish orqali tadbirkorlikni manzilli qo‘llab-quvvatlash tizimi yo‘lga qo‘yildi. Ana shu bois mamlakatimiz Prezidentining 2023-yil 4-sentabrda “Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishda mikromoliya xizmatlarining o‘rni va ulushini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-292-son qarorida tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha ishlar jadal davom ettirilishi ko‘rsatib berilgan [1].

So‘nggi yillarda mamlakatimizda tadbirkorlikni rivojlantirishni kompleks qo‘llab-quvvatlashning “uzluksiz zanjirini” yaratish bo‘yicha tizimli ishlar amalga oshirib kelinmoqda.

Shu bilan birga, iqtisodiyotning yangi texnologiya va innovatsiyalarga asoslangan, sifatli hamda raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqaruvchi bo‘g‘ini bo‘lgan o‘rta biznesni qo‘llab-quvvatlash instrumentlari yetarlicha yaratilmasdan qolmoqda.

Moliya bozorida resurslarning yuqori foiz stavkalari saqlanib qolayotgan sharoitda tadbirkorlik loyihalarini moliyalashtirishning yangicha va muqobil instrumentlarini yaratishga, xususan tadbirkorlik loyihalariga ulush kiritish va xizmatlar ipotekasini joriy etishga, kafillik yordamini taqdim etishni kengaytirishga ehtiyoj ortmoqda.

Biznesni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash tizimida asosiy bo‘g‘inlardan biri bo‘lgan Tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash davlat jamg‘armasining amaldagi tashkiliy-huquqiy shakli tadbirkorlik subyektlariga yetarlicha yordam ko‘rsatish, yangi xizmat turlarini joriy etish, xalqaro moliya institutlaridan to‘g‘ridan to‘g‘ri mablag‘ jalb etish imkoniyatini bermaydi.

Shunday ekan mamlakatimiz Prezidentining yana bir ushbu sohani rivojlantirish bo‘yicha 2023-yil 10-noyabrda “Kichik va o‘rta biznesni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-193-son Farmoni qabul qilindi. Ushbu farmonda quyidagilarni amalga oshirish ko‘zda tutilgan [2]:

- kichik va o‘rta tadbirkorlik subyektlarining talab va ehtiyojlaridan kelib chiqib, ularni kompleks qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan qo‘shimcha yordam instrumentlarini mustaqil joriy etish, tadbirkorlarning qo‘llab-quvvatlash choralaridan foydalanish imkoniyatini oshirish;
- mahalliy va xalqaro kapital bozorlarida moliyaviy resurslarni, shu jumladan xalqaro moliya institutlari va xorijiy hukumat moliya tashkilotlarining mablag‘larini jalb qilish;
- kichik va o‘rta tadbirkorlikni rivojlantirish orqali ish o‘rinlari yaratish imkonini beradigan davlat, tarmoq va hududiy dasturlar, loyihalar hamda tadbirlarni amalga oshirishda ishtirok etish;
- kichik va o‘rta tadbirkorlik subyektlarining innovatsion faoliyatini qo‘llab-quvvatlash, yangi turdagi mahsulotlar yaratish va ishlab chiqarishni rag‘batlantirish, shuningdek, ishlab chiqarish faoliyatiga samarali yangi texnologiyalarni joriy etish;
- o‘zini o‘zi band qiladigan shaxslar uchun faoliyat (ishlar, xizmatlar) turlaridan kelib chiqib ularning loyihalariga moliyaviy ko‘maklashish;
- xizmatlar ko‘rsatish, mahsulot ishlab chiqarish va yetishtirish sohasida “yashil” va energiya tejovchi texnologiyalar hamda qayta tiklanuvchi energiya manbalarini joriy etishni keng qo‘llab-quvvatlash.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning bugungi bosqichi kichik va o‘rta biznesni rivojlantirish, unga kengroq iqtisodiy erkinlik berish hisoblanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Kichik va o‘rta biznes sohasi, uning rivojlanishini yo‘nalishlarini o‘rgangan xorijiy olimlar quyidagilar hisoblanadi: A.Marshall [3], Y.Shumpeter [4], V.Vales [5] lar tadbirkorlikning ilmiy asoschilari hisoblanadi.

Mahalliy olimlardan esa, Bayxonov B.T. [6] tarmoqlar faoliyatini ekonometrik modellar orqali tahlil qilib, prognozlash asosida investitsiyalar samaradorligini baholashda, zamonaviy uslubiy yondashuvni qo‘llash mumkinligini ta’kidlaydi. H.P.Abulqosimov, A.A.Qulmatov [7]lar mamlakatimizda kichik va o‘rta biznes sohasida oilaviy tadbirkorlikning o‘rni va uni rivojlantirish yo‘llarini o‘rgangan. Xujaqulov X.D. [8, 9], Sayfullayev S.N. [9, 10, 11]lar tomonidan KBXT faoliyatini rivojlantirishning ijtimoiy-iqtisodiy jihatlari, sohada mavjud bo‘lgan muammolar va ulani bartaraf etish yo‘llari, kichik biznes subyektlarini qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari o‘rganilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ilmiy maqolani tayyorlashda bir nechta tadqiqot metodologiyalari va usullaridan foydalanilgan. Xususan, ilmiy abstraksiya, ijtimoiy-iqtisodiy hodisalarni tizimli tahlil qilish, iqtisodiy-statistik va qiyosiy tahlil, dinamik va indeks tahlil singari usullar keng qo‘llanilgan

NATIJA VA MUHOKAMA

Mavsumiylik bu ayrim fasl va oylarda ko‘p yillik qatorlarda muntazam ravishda kuzatiladigan barqaror tebranishlardir.

Mavsumiylik nima uchun o‘rganishimiz kerak? Mavsumiylikni o‘rganish juda katta ahamiyatga ega bo‘lib, birinchidan, tadbirkorlar biznes-rejasini tuzayotganida shu korxonasida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarga talabning eng yuqori darajasi qaysi oylarga to‘g‘ri kelishini bilib oladi; ikkinchidan, tadbirkorlar sifati tez buziladigan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini xarid qilish, ularni uzoq muddat saqlashga tayyorgarlik ko‘radilar; uchinchidan tadbirkorlikda sohasida makroiqtisodiy darajada biznes rejalar tuzilayotganda (ayniqsa, ushbu sohaga investitsiyalar ajratish masalalari bo‘yicha) kichik va o‘rta biznesni rivojlanitirish istiqbollariga e’tibor beriladi; to‘rtinchidan, eng asosiysi, yetishtirilgan mahsulotlarni (ya’ni, sifati tez buziladigan qishloq xo‘jalik mahsulotlarini ko‘proq nazarda tutilayapti) iste’molchilarga yetkazib berish jarayonida tabiiy va notabiiy yo‘qotishlar kamaytiriladi. Yuqoridagi fikrlarni inobatga olib, kichik va o‘rta biznes subyektlarini moliyalashtirish ham katta ahamiyatga ega hisoblanadi.

Mavsumiylik indeksini hisoblashda indeks dinamika qatorining boshlang‘ich (empirik) ma’lumotlari asosida hisoblangan hadlarni (Yi) nazariy hadga ($\overline{Y}$) nisbati bilan aniqlashimiz mumkin:

$$J_M = \frac{Y_i}{\overline{Y}} \cdot 100$$

bunda: JM – mavsumiylik indeksi; Yi – oylik boshlang‘ich ma’lumot;

$\overline{Y}$ – o‘rtacha oylik daraja, ya’ni, u quyidagi formula yordamijda aniqlanadi: $\overline{Y} = \frac{\sum_{i=1}^{n} Y_i}{n}$.

Statistikada, odatda, eng kamida uch yillik ma’lumotlar asosida mavsumiylik indeksi hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasida kichik tadbirkorlikni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash uchun ajratilgan kreditlarni dinamikasini 6-yilligini tahlil qilib chiqamiz.

1-jadvalda O‘zbekiston Respublikasida kichik tadbirkorlikni moliyaviy qo‘llab-quvvatlashga ajratilgan kreditlar bo‘yicha keltirilgan ma’lumotlar asosida har bir oy uchun o‘rtacha darajani quyidagicha hisoblaymiz ($\overline{Yi}$):

$$\overline{Y} = \frac{\sum_{i=1}^{n} Y_i}{n}$$

Yanvar uchun $\overline{Y} = \frac{\sum_{i=1}^{n} Y_i}{n} = \frac{1182,5 + 1643,3 + 2385,2 + 2375,5 + 2727,0 + 3482,0}{6} = \frac{13795,5}{6} = 2299,3$ mlrd. so‘m.

Fevral uchun $\overline{Y} = \frac{\sum_{i=1}^{n} Y_i}{n} = \frac{1773,8 + 2482,0 + 1615,2 + 2786,5 + 3560,7 + 4400,1}{6} = \frac{17618,3}{6} = 2936,4$ mlrd. so‘m va h.k.

1-jadval: O‘zbekiston Respublikasida kichik tadbirkorlikni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash uchun ajratilgan kreditlar, mlrd.so‘m [12]

Oylar	Yillar					
	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Yanvar	1182,5	1643,3	2385,2	2375,5	2727,0	3482,0
Fevral	1773,8	2482,0	2615,2	2786,5	3560,7	4400,1
Mart	1683,5	2182,7	4228,3	3548,3	5876,8	5766,3
Aprel	1966,7	3483,8	4565,1	3153,0	6110,3	5505,0
May	1467,6	3230,4	5147,7	2944,7	5265,6	6254,2
Iyun	2107,0	3301,6	5456,0	4602,8	3864,2	7194,8
Iyul	1598,9	3032,2	5844,5	3298,8	5771,8	4665,5
Avgust	1699,5	3003,8	6340,8	3531,3	4834,2	8480,7
Sentabr	1865,3	2944,3	4618,0	5016,8	5765,7	5994,3
Oktabr	1327,7	2133,2	4562,0	5749,1	5062,8	5927,9
Noyabr	1673,3	1776,1	4516,2	5285,1	4379,1	5424,0
Dekabr	1218,9	1435,4	5151,0	6097,8	6333,9	6675,5
Jami	**19564,7**	**30648,8**	**55430**	**48389,7**	**59552,1**	**69770,3**
O‘rtacha	**1630,4**	**2554,1**	**4619,2**	**4032,5**	**4962,7**	**5814,2**

Yuqoridagi hisoblardan kelib chiqib, barcha oylar uchun birgalikda o‘rtacha oylik darajani quyidagi formula orqali hisoblaymiz:

$$\overline{Y} = \frac{\sum_{i=1}^{n} Y_i}{72} \text{ yoki } \overline{Y} = \frac{\sum_{i=1}^{n} \overline{Y}_i}{12}.$$

2-jadval: Mavsumiylik indeksini hisoblash[1]

Oylar	Olti yillik ()	Olti yillik o‘rtacha ()	Mavsumiylik indeksi, %
Yanvar	13795,5	2299,3	58,4
Fevral	17618,3	2936,4	74,6
Mart	23285,9	3881,0	98,6
Aprel	24783,9	4130,7	105,0
May	24310,2	4051,7	103,0
Iyun	26526,4	4421,1	112,3
Iyul	24211,8	4035,3	102,5
Avgust	27890,3	4648,4	118,1
Sentabr	26204,4	4367,4	111,0
Oktabr	24762,7	4127,1	104,9
Noyabr	23053,8	3842,3	97,6
Dekabr	26912,5	4485,4	114,0
Jami	**283355,6**	**3935,5**	**100,0**

Yuqoridagi malumotlar asosida hisoblab chiqamiz:

1. $\overline{Y} = \frac{\sum_{i=1}^{n} Y_i}{36} = \frac{283355,6}{36} = 3935,5$ mlrd. so‘m

2. $\overline{\overline{Y}} = \frac{\sum_{i=1}^{n} \overline{Y}_i}{12} = \frac{2299,3 + 2936,4 + 3881,0 + 4130,7 + 4051,7 + 4421,1 + 4035,3 + 4648,4 + 4367,4 + 4127,1 + 3842,3 + 4485,4}{12} = \frac{47225,9}{12} = 3935,5$ mlrd. so‘m.

O‘rtacha mavsumiylik indeksi. Har bir yil uchun alohida mavsumiylik indekslari quyidagicha amalga oshiriladi va hisoblanadi. Masalan, 2022-yil uchun: yanvar Jm=(3482,0:3935,5)•100=88,5%; fevral Jm=(4400,1:3935,5)•100=111,8 % va h.k. (3-jadval).

3-jadval: O‘zbekiston Respublikasida kichik tadbirkorlikni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash uchun ajratilgan kreditlarning o‘rtacha mavsumiylik indeksi hisoblash[2]

Oylar	Yillar bo‘yicha mavsumiylik indekslari, %						O‘rtacha mavsumiylik indeksi, %
	2017	2018	2019	2020	2021	2022	
Yanvar	30,0	41,8	60,6	60,4	69,3	88,5	58,4
Fevral	45,1	63,1	66,5	70,8	90,5	111,8	74,6
Mart	42,8	55,5	107,4	90,2	149,3	146,5	98,6
Aprel	50,0	88,5	116,0	80,1	155,3	139,9	105,0
May	37,3	82,1	130,8	74,8	133,8	158,9	103,0
Iyun	53,5	83,9	138,6	117,0	98,2	182,8	112,3
Iyul	40,6	77,0	148,5	83,8	146,7	118,6	102,5
Avgust	43,2	76,3	161,1	89,7	122,8	215,5	118,1
Sentabr	47,4	74,8	117,3	127,5	146,5	152,3	111,0
Oktabr	33,7	54,2	115,9	146,1	128,6	150,6	104,9
Noyabr	42,5	45,1	114,8	134,3	111,3	137,8	97,6
Dekabr	31,0	36,5	130,9	154,9	160,9	169,6	114,0

1 O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma’lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari.
2 O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma’lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

2017-2022-yillarning har bir oyi uchun alohida o‘rtacha mavsumiylik indekslari:

$$\textit{Январь}\quad \frac{30{,}0+41{,}8+60{,}6+60{,}4+69{,}3+88{,}5}{6}=\frac{350{,}5}{6}=58{,}4\%$$

$$\textit{Февраль}\quad \frac{45{,}1+63{,}1+66{,}5+70{,}8+90{,}5+111{,}8}{6}=\frac{447{,}7}{6}=74{,}6\%$$

$$\textit{Март}\quad \frac{42{,}8+55{,}5+107{,}4+90{,}2+149{,}3+146{,}5}{6}=\frac{591{,}7}{6}=98{,}6\ \%\ \textit{х.к.}$$

1-rasm: O‘zbekiston Respublikasida kichik tadbirkorlikni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash uchun ajratilgan kreditlarning 2017-2022-yillarda o‘rtacha mavsumiylik indeksi, % da[3]

O‘rganilayotgan davrda yanvar oyida xar yili moliyaviy qo‘llab-quvvatlash uchun ajratilgan kreditlar boshqa oylarga nisbatan pastligini ko‘rishimiz mumkin. Ya’ni mavsumiylik indeksi 58,4 foizni tashkil qilayapti. Eng yuqorisi esa avgust oyiga to‘g‘ri kelmoqda. Ya’ni 118,1 foizni tashkil qilgan (1-rasm).

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mamlakatimizda kichik tadbirkorlikni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash uchun ajratilgan kreditlarni oylar bo‘yicha taqsimlanish jarayonida, fikrimizcha, quyidagi dastaklardan foydalanish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

Birinchidan, moliyaviy qo‘llab-quvvatlashda kreditlarni teng taqsimlashni oylar kesimida taqsimotini kamayib borish tendensiyasida amalga oshirilsa maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Ikkinchidan, agar yilning boshida kichik tadbirkorlikni moliyaviy qo‘llab-quvvatlashda kreditlarni ko‘proq ajratilsa, yilning oxirigacha natijadorligi oshishi mumkin.

Kichik va o‘rta biznes sohasi bugungi kunda jahon iqtisodiyotida balki mamlakatimizda ham eng yirik mehnat bozorini shakllantirishda, mulkdorlarning o‘rta sinfini shakllantirishda, millionlab insonlar uchun daromad va farovonlik manbai bo‘lib, ular o‘z biznesini rejalashtirish va kuchaytirish asosida iqtisodiyotimiz barqarorligini ta’minlashdan eng ko‘p manfaatdor bo‘lib kelmoqdalar. Shunday ekan, yuqoridagi mavsumiylik indekslarini hisoblashdan shunday xulosaga kelishimiz mumkinki, xar yili 1-chorakda ajratilgan kreditlar qolgan choraklarga nisbatan pastligini ko‘rsatmoqda. Bizning fikrimizcha ushbu jarayonni teskari, ya’ni 1-chorakda ko‘paytirish lozim deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishda mikromoliya xizmatlarining o‘rni va ulushini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-292-son qarori. Toshkent sh., 2023-yil 4-sentyab.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Kichik va o‘rta biznesni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-193-son Farmoni. Toshkent sh., 2023-yil 10-noyabr.
3. Маршалл А. Принципы политической экономии. – М.: Прогресс, 1993. – 415 с.
4. Шумпетер Й. Теория экономической развития. – М.: Прогресс, 1985. – 159 с.
5. Vales W.J. Empirical research on entrepreneurial orientation: An assessment and suggestions for future research / W.J. Wales, V.K. Gupta, F.T. Mousa // International Small Business Journal. – 2013. – №31(4). – P. 357-383.
6. Bayxonov B.T. “O‘zbekiston iqtisodiyotida investitsiyalarni tarmoqlararo taqsimlashning ekonometrik modellashtirish uslubiyatini takomillashtirish”. Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent – 2019. – 76 b.
7. Abulqosimov H.P., Qulmatov A.A. O‘zbekistonda kichik biznes sohasida oilaviy tadbirkorlikning o‘rni va uni rivojlantirish yo‘llari. Monografiya. – T.: Universitet, 2015. – 126 b.
8. Xujakulov X.D. O‘zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojlanishining statistik tahlili. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 4, iyul-avgust, 2015-yil.
9. Xujakulov X.D., Sayfullayev S.N. Innovatsion iqtisodiyot sharoitida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojlanishini statistik baholash. “O‘zbekiston statistika axborotnomasi” ilmiy elektron jurnali. 2020, 1-son. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=-6eluLQAAAAJ&citation_for_view=-6eluLQAAAAJ:IjCSPb-OGe4C
10. Sayfullayev S.N. Hududlarni innovatsion rivojlanishida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatini panel tahlili asosida ekonometrik modellashtirish. “Moliya” ilmiy jurnali, 2023. 2-son. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=-6eluLQAAAAJ&citation_for_view=-6eluLQAAAAJ:5nxA0vEk-isC
11. Sayfullayev S.N. Statistical analysis of the status and development of small entrepreneurship in Uzbekistan //SAARJ Journal on Banking & Insurance Research. – 2020. – T. 9. – №. 4. – S. 91-96. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=-6eluLQAAAAJ&citation_for_view=-6eluLQAAAAJ:u-x6o8ySG0sC
12. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma’lumotlari. //cbu.uz.

3 O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma’lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari.

SUG‘URTA TASHKILOTINING INNOVATSION RISKLARINI BAHOLASH

Sattorov Shoxrux Maxmudjon o‘g‘li
Toshkent moliya instituti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada sug‘urta tashkilotining innovatsion risklarini aniqlash, tahlil qilish va baholash masalalari muhokama qilinadi. Korxona va tashkilotlar uchun mavjud risklarni tahlil qilish va baholash hamda sug‘urta tashkilotlari mijozlari uchun zamonaviy sug‘urta xizmatlarini ishlab chiqish va taklif etish bo‘yicha nazariy ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: risk, baholash, innovatsion rivojlanish, sug‘urta tashkiloti, tartibga solish, raqobat, to‘lov qobiliyati, global allianz, reyting agentligi.

Abstract: This article discusses the issues of identifying, analyzing and evaluating the risks of innovative development of the insurance organization. Theoretical information on the analysis and assessment of existing risks for enterprises and organizations, as well as the development and offering of modern insurance services for clients of insurance organizations.

Key words: risk, assessment, innovative development, insurance organization, regulation, competition, solvency, global alliance, rating agency.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы выявления, анализа и оценки рисков инновационного развития страховой организации. Теоретическая информация по анализу и оценке существующих рисков для предприятий и организаций, а также разработке и предложению современных страховых услуг для клиентов страховых организаций.

Ключевые слова: риск, оценка, инновационное развитие, страховая организация, регулирование, конкуренция, платежеспособность, глобальный альянс, рейтинговое агентство.

KIRISH

Sug‘urta xizmatlari iqtisodiyotni turli xil moliyaviy xatarlardan himoya qiluvchi vositalardan biridir. Biroq mamlakatimiz moliya bozorida bu xizmatlarning o‘rni hozircha yetarli emas. Ushbu sohaning mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotidagi ulushi atigi 0,4 foizni tashkil etmoqda. Qiyoslash uchun, bu ko‘rsatkich Janubiy Koreyada 11 foiz, Germaniyada 6 foiz, Rossiyada 1,5 foizni tashkil etadi. [13] Sug‘urta va baholash faoliyatlari o‘rtasida integratsion munosabatlar shakllangan bo‘lib, baholovchi tashkilotning fuqarolik javobgarligini sug‘urta qilish shartnomasi bo‘yicha sug‘urtalovchining majburiyatlari kuchga kirganligini tasdiqlovchi sug‘urta polisining mavjudligi orqali asoslanadi. Bundan tashqari baholovchi tashkilotlarning fuqarolik javobgarligini sug‘urta qilish qonunchilikka muvofiq amalga oshiriladi [1, 10, 14].

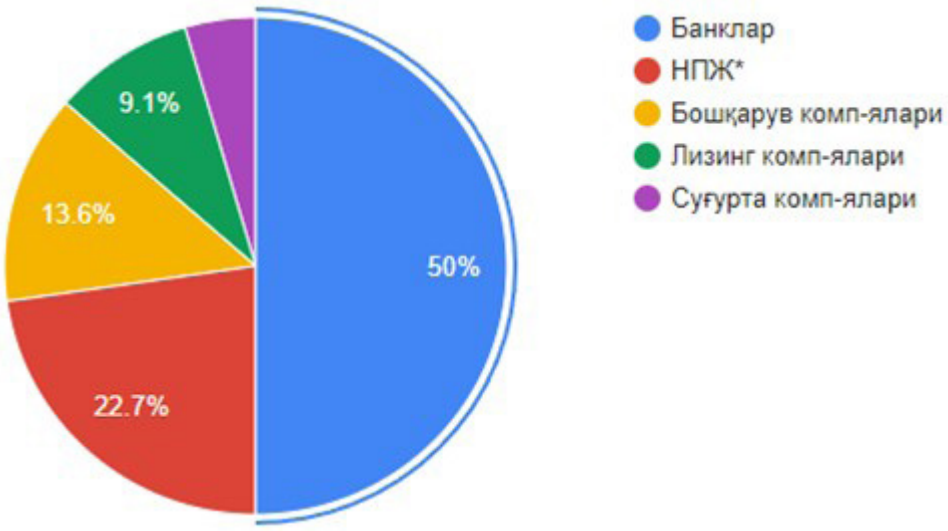
Innovatsion sug‘urta risklarining dolzarbligi texnologiyaning jadal rivojlanishi va mijozlar yehtiyojlarining o‘zgarishi bilan bog‘liq. Innovatsiyalarni faol tatbiq etmaydigan sug‘urta kompaniyalari o‘zlarining raqobatbardosh ustunliklarini yo‘qotish va zamonaviy bozor qiyinchiliklariga dosh bera olmaslik xavfini tug‘diradi. Yangi texnologiyalar va mijozlar talablari asosida sug‘urta xizmatlarini doimiy ravishda yangilash va rivojlantirish zarurati sug‘urta tashkilotlarining muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Sug‘urta kompaniyasining innovatsion rivojlanish risklarini aniqlash, tahlil qilish va baholash, ya’ni innovatsion rivojlanish risklarini boshqarish tizimi sug‘urta kompaniyasining umumiy risklarni boshqarish tizimi va korporativ boshqaruvining ajralmas elementi sifatida ko‘rib chiqilishi kerak. [8] Bu sug‘urta tashkilotlarining innovatsion rivojlanishi ularning raqobatbardoshligini mustahkamlashning zaruriy sharti hisoblanib, barqaror va uzoq muddatli o‘sish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Mazkur tadqiqot ishini o‘rganishda avvalo mahalliy olimlarning sug‘urta tashkilotining innovatsion risklarini baholash mavzusiga oid ilmiy nazariya va tadqiqotlari o‘rganildi. Jumladan, iqtisodiyot fanlari doktori, dots.nt X.Shennayevning fikricha “mamlakat iqtisodiyoti subyektlari faoliyatiga ta’sir etishi mumkin bo‘lgan risklar, deb tadbirkorlik risklari va sof risklarni e’tirof etish mumkin. subyektning daromad va xarajatlari darajasiga ta’sir etuvchi omil sanaladi hamda faoliyati natijasi ularga bog‘liq bo‘lib qoladi” [7] deb ta’kidlagan bo‘lsa, iqtisodiyot fanlari doktori, dots.nt T.Baymuratov esa “sug‘urta tashkiloti risklari yuzasidan ehtimollikka ko‘ra, sug‘urta ta’minotiga bo‘lgan ehtiyojni yuzaga keltiruvchi qator omillar xususan iqtisodiyotda nodavlat tarmog‘ining kengayishi, uy-joy fondlarining xususiylashtirilishi, aholi turmush darajasining oshib borishi kabi omillar subyektlar tomonidan talab sifatida qo‘yilishi mumkin” [7] kabi fikr va mulohazalarini o‘zlarining ilmiy tadqiqotlarida bayon etishgan. Xorijlik olimlar guruhi iqtisodiyot fanlari doktori PhD, I.Glotovaning fikricha “Riskni baholashning birinchi bosqichi mavjud xavfni aniqlashdir. Mazkur bosqich yakuniy maqsadga erishishga ta’sir qilishi mumkin bo‘lgan xavflarni aniqlash va tavsiflashni o‘z ichiga oladi. Ikkinchi bosqich, aniqlangan xavfning vujudga kelish manbasi va sababi tahlil etilsa, uchinchi bosqichda riskning ta’siri natijasida hosil bo‘lgan zararlar baholanadi” [3] deb ta’kidlagan bo‘lsa, iqtisodiyot fanlari doktori PhD, Ye.Tomilina esa “Sug‘urtada xavflarni baholash usuli ikki guruhga ajratiladi bular statistik usuli, ekspert usuli. Statistik usul riskni, zarar miqdorini, noxush hodisalarning yuzaga kelish ehtimolini aniqlashga imkon beradi” [3] deya o‘zlarining ilmiy nazariy tadqiqotlarida keltirib o‘tishgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Sug‘urta tashkilotining innovatsion risklarini aniqlash va baholashdan avval innovatsion sug‘urta riski haqida boshlang‘ich bilimlarga ega bo‘lish lozim. Innovatsion sug‘urta riski – bu sug‘urta sohasida yangi usullar, texnologiyalar, mahsulotlar yoki xizmatlarni joriy etish bilan bog‘liq potensial tahdid ehtimolidir. Hozirgi vaqtda sug‘urta tashkilotining innovatsion risklarini baholashda Rossiya federatsiyasining “Ekspert RA” reyting agentligi ma’lumotlariga ko‘ra, mavjud risklarni boshqarish tizimlari va bozor ishtirokchilarining eng past ulushi sug‘urta kompaniyalari orasida kuzatilmoqda. [15]

1-rasm: Risklarni boshqarish tizimiga ega bozor ishtirokchilari ulushi (foizda)[1]

Agar bozor ishtirokchilarining 55 foizida kredit tashkilotlari o‘rtasida risklarni boshqarish tizimlari mavjud bo‘lsa, unda kompaniyalar umumiy sonining atigi 5 foizida sug‘urta bozori ishtirokchilari orasida risklarni boshqarish tizimlari mavjud. Ko‘rinib turibdiki, bu holat, boshqa sohalar qatori, turli tartibga soluvchilar yordamida bank sektorining moliyaviy barqarorligini ta’minlash bo‘yicha xalqaro standartlarga amal qiladigan davlat organlari tomonidan bank faoliyatini tartibga solishning yanada uzoq muddatli va yaxshi yo‘lga qo‘yilgan mexanizmi bilan izohlanadi.

Xalqaro amaliyotda to‘lov qobiliyati II (Solvency II) direktivasi (keyingi o‘rinlarda direktiva deb yuritiladi) yevropa ittifoqining sug‘urtalovchilar va sug‘urta guruhlari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilishda riskga asoslangan yondashuv tushunchasidir. [5] Direktivani amalga oshirish sug‘urta kompaniyalari risklarini boshqarish va baholash uchun samarali tizimni yaratishga xizmat qiladi. Mazkur tizim tadqiqot sifatida birinchi marta

1 Tadqiqot materiallari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

Shimoliy Amerika, Yevropa, Osiyo tinch okeani, Lotin Amerikasi va Afrika mamlakatlarida o‘tkazilgan. “Accenture Global” (Menejment bo‘yicha konsalting, texnologiya va autsorsing sohasida xizmatlar ko‘rsatadigan) xalqaro kompaniyasi ushbu tadqiqotlari va ularning natijalari xaqqoniyligini tasdiqlaydi.

Baholash va boshqarish sifatini oshirish vazifasi barcha sug‘urta kompaniyalari uchun ustuvor vazifa hisoblanadi. Sug‘urta tashkilotlari o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rov natijalari shuni ko‘rsatadiki, kompaniyalar quyidagi uchta asosiy yo‘nalish bo‘yicha xatarlarni boshqarish imkoniyatlarini yaxshilashga intilmoqda: [10, 12]

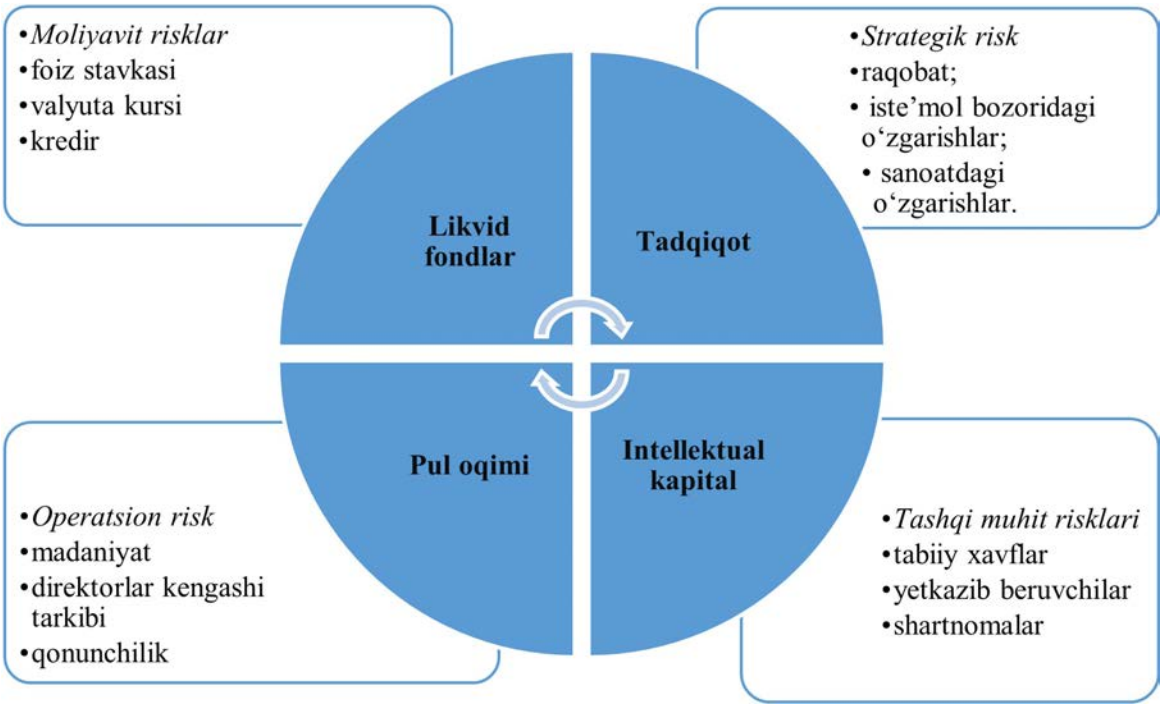
1. ichki hisobotni takomillashtirish (58%);
2. moliyaviy risklarni kamaytirish (52%);
3. moliyaviy xizmat va boshqaruv integratsiyasini kuchaytirish (52%).

Amaliyotda to‘lov qobiliyati II direktivasi uchta asosiy komponentga asoslanadi:

- miqdoriy talablar (masalan, kapital talablari),
- risklarni baholash va boshqarish tizimiga sifat talablari
- nazorat organlari tomonidan tartibga solish (hisobot va oshkor qilish talablari).

Accenture tajribasi shuni ko‘rsatadiki, sug‘urtalovchilar uchun to‘lov qobiliyati II dan foydalanishning ijobiy ta’siri belgilangan maqsadlarning sifatiga va direktivani amalga oshirish yondashuviga bog‘liq. To‘lov qobiliyatini amalga oshirish yangi talablarga, shu jumladan IT ni qo‘llab-quvvatlash sohasida muvofiqligini ta’minlash yuzasidan kompleks strategiyani ishlab chiqishni zarurligni talab qiladi. [4] IT arxitekturasi nuqtayi nazaridan risklarni baholash markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan shaklda amalga oshirilishi mumkin.

Accenture xalqaro tashkiloti tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotga ko‘ra, buxgalteriya hisobi, hisobot va sug‘urta operatsiyalarini boshqarish sohasidagi axborot texnologiyalari xarajatlarining 25-30% ko‘plab interfeyslar, turli xil ma’lumotlar bazalari va funksiyalarning mavjudligi bilan bog‘liq. [4] Shu munosabat bilan sug‘urta kompaniyasining innovatsion rivojlanishi uchun xavflarni nazorat qilish tizimini shakllantirish kompaniyaning axborot bazasini birlashtirish uchun zarur shart-sharoitlarni ta’minlaydi. Natijada, bu kompaniya rahbariyatiga risklarni baholash va boshqarish tizimini optimallashtirish uchun to‘lov qobiliyati II standarti qoidalaridan yanada samarali foydalanish imkonini beradi.

2-rasm: Risklarnig ikchi va tashqi omillari[2]

To‘lov qobiliyati II qoidalariga muvofiq sug‘urta tashkiloti quyidagi risklarga asoslanishi lozim: [6]

1) anderrayting riski – narxlarning yetarli emasligi va zaxiralarning shakllanishi tufayli sug‘urta majburiyatlari qiymatining yo‘qolishi yoki salbiy o‘zgarishi riski;
2) bozor riski – tashkilotning moliyaviy holatidagi yo‘qotishlar, salbiy o‘zgarishlar xavfi, bozorning darajasi va o‘zgaruvchanligining o‘zgarishi, aktivlar, majburiyatlar va moliyaviy vositalar narxlariga bevosita yoki bilvosita bog‘liq;

2 Tadqiqot materiallari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

3) kredit riski – bu qimmatli qog‘ozlar emitentlari, kontragentlar va har qanday qarzdorlarning kreditga layoqatliligining o‘zgarishi natijasida, kontragentning bankrotligi riski, ko‘payish riski va bozor konsentratsiyasi riski ko‘rinishidagi yo‘qotishlar yoki moliyaviy vaziyatning salbiy o‘zgarishi riski;
4) operatsion risk – salbiy jarayonlar yoki tashqi hodisalar natijasida yuzaga keladigan yo‘qotish riski;
5) likvidlik riski – tashkilot o‘z investitsiyalari va boshqa aktivlari yetuk bo‘lganda moliyaviy majburiyatlarini bajarish uchun amalga oshira olmasligi riski;
6) favqulodda yo‘qotishlar riski – sug‘urta tashkilotining to‘lov qobiliyati va moliyaviy barqarorligini buzishi mumkin bo‘lgan yo‘qotishlar riski.

To‘lov qobiliyati II standartiga muvofiq sug‘urta kompaniyasining risk tizimi ma’lum darajada Yevropa risk menejerlari assotsiatsiyalari Federatsiyasining risklarni boshqarish standartlarida tashkilotning ichki va tashqi muhitida aniqlangan asosiy risklar tizimiga mos keladi. [6]

Integratsiyalashgan boshqaruv obyektlari sug‘urta risklari, moliyaviy risklar, tadbirkorlik yoki umumiy risklar bo‘lishi kerak va sug‘urta tashkilotining innovatsion yo‘naltirilgan rivojlanishi sharoitida innovatsion loyihalarni amalga oshirish risklarini boshqarishning mustaqil obyekti sifatida qaralishi kerak.

Sug‘urta tashkilotining innovatsion rivojlanish risklari yuqorida keltirilgan risklarning yig‘indisini o‘z ichiga oladi, chunki innovatsion faoliyat nafaqat innovatsion loyihalarning o‘zi, balki moliyaviy va umumiy risklaridir. Shunday qilib, innovatsion rivojlanishga yo‘naltirilgan sug‘urta tashkilotining barcha risklari aniqlanishi, tahlil qilinishi va baholanishi kerak. Sug‘urta tashkilotining risklarni baholash va boshqarish tizimi korporativ boshqaruvni optimallashtirishni ta’minlaydi.

Sug‘urta ma’lum ma’noda iqtisodiy faoliyatning boshqa sohalariga nisbatan xizmat ko‘rsatish sohasi ekanligini hisobga olib, sug‘urta tashkilotining innovatsion rivojlanish risklarini baholash va boshqarish sug‘urta kompaniyasining mavjud va potensial mijozlari uchun yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xavflarning tarqalishining oldini oladi. [2, 12, 14] Biznes uchun mavjud asosiy risklarni quyidagi jadvalda ko‘rib chiqamiz.

1-jadval: 2021-yilda xalqaro biznes uchun 10 ta asosiy xavf[3]

T/r	Risk turlari	2021-yil, taxmin qilingan	2019-yil	
			Riskni baholash	Risk o‘rni
1	Biznesning uzilishi xavfi, ta’minot zanjiri	43 %	46 %	(1)
2	Tabiiy ofatlar (masalan, to‘fon, suv toshqini, zilzila)	33 %	44 %	(2)
3	Yong‘in, portlash xavfi	24 %	31 %	(3)
4	Qonunchilik va me’yoriy-huquqiy hujjatlarga o‘zgartirishlar kiritish	21 %	17 %	(4)
5	Bozorda turg‘unlik yoki pasayish xavfi	19 %	12 %	(8)
6	Obro‘ yoki brend qiymatini yo‘qotish xavfi (masalan, ijtimoiy media ta’siri ostida)	15 %	10 %	(10)
7	Raqobatning kuchayishi	14 %	17 %	(5)
8	Kiberjinoyatlarning kuchayishi, IT infratuzilmasidagi nosozliklar, josuslik xavfi	12 %	Riskning yangi turi	
9	O‘g‘irlik, firibgarlik, korrupsiya xavfi	10 %	Riskning yangi turi	
10	Sifat kamchiliklari, ketma-ket nuqsonlar xavfi	10 %	13 %	(6)

2021-yilda kompaniyalar uchun eng jiddiy risklar bu – ishlab chiqarish va ta’minot zanjiridagi uzilishlar, tabiiy ofatlar, yong‘inlar va portlashlardir. Kiber risklar va kompaniya prestijiga zarar yetkazish 2019-yilga nisbatan risk reytingida sezilarli darajada ko‘tarildi. O‘tkazilgan tadqiqot biznes risklarining tobora murakkablashib borayotganini ta’kidlaydi, xususan, yangi texnologik, iqtisodiy va tartibga soluvchi risklarning kombinatsiyasi biznes uchun yangi tizimli tahdidni keltirib chiqaradi. Ishlab chiqarish va ta’minot zanjiridagi uzilish mulkni sug‘urtalash bo‘yicha barcha zararlarning taxminan 50-70% ni tashkil qiladi. 2021-yilda ularning umumiy hajmi 26 milliard dollarini tashkil etdi [6]. Ta’minot zanjirlari tobora murakkablashib borayotganligi sababli, ulardagi har qanday uzilishlar, jumladan, tabiiy ofat, IT aloqasi yoki telekommunikatsiyalardagi uzilishlar, transport muammolari, yetkazib beruvchilarning bankrotligi yoki fuqarolar tartibsizliklari tufayli kumulyativ ta’sirga olib kelishi mumkin. Eng jiddiy risklardan yana biri tabiiy ofatlar bo‘yicha yo‘qotishlardir. Mazkur turdagi yo‘qotishlar ishlab chiqarishdagi uzilishdan ham kattaroq bo‘lib, 2021-yil holatiga ko‘ra 38 milliard dollarni tashkil etdi [6]. Bunday sharoitda ishlab chiqarishdagi uzilishlardan himoya qilish uchun sug‘urta xizmatlariga talab obyektiv ravishda o‘sib bormoqda. Rossiya kompaniyalarining boshqaruv darajasi korporativ boshqaruvning xalqaro standart-

3 Tadqiqot materiallari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

lariga tobora yaqinlashayotganini hisobga olib, sug‘urta tashkilotlari potensial mijozlarga biznesdagi muvaffaqiyatsizliklar va uzilishlar bilan bog‘liq risklardan sug‘urta qilish bo‘yicha takliflarni oldindan ishlab chiqishlari kerak. Rossiya amaliyotida yong‘in sug‘urtasi degan tushuncha mavjud, bu asosan uy xo‘jaliklari darajasidagi mijozlar uchun muhimroq. Salomatlik va ifloslanish bo‘yicha global alyans (GAHP) 60 dan ortiq a’zo va o‘nlab kuzatuvchilarga yega bo‘lgan hamkorlikdagi organ bo‘lib, ifloslanish bilan kurashish uchun yechimlar va resurslarni himoya qiladi. “Global Allianz” mutaxassislarining fikriga ko‘ra, kiber xavflar va obro‘ga zarar 2021-yilda yeng ko‘p tashvish tug‘dirdi. “Xavf barometri”da kiber xatarlar o‘n beshinchi o‘rindan sakkizinchi o‘ringa ko‘tarilib, reytingning o‘ninchi qatoridan oltinchi qatoriga ko‘tarildi (1-jadval). Uyushgan kiberjinoyatchilikning o‘sishi fonida korporativ IT xavfsizligi yetarli emas deb baholandi. So‘nggi ikki yil ichida chet mamlakatlarning bir nechta yirik kompaniyalari turli sabablar bilan ma’lumotlarning sizib chiqishidan jiddiy zarar ko‘rdi. Chet mamlakatlar sug‘urta tashkilotlari kiberjinoyatchilik ular uchun yeng muhim tahdidlardan biriga aylanib borayotganini tushunishmoqda. axborot texnologiyalari bilan bog‘liq risklardan sug‘urta qilish (kiber xatarlarni sug‘urtalash) nafaqat xatarlarni boshqarish vositasi, balki sug‘urta kompaniyalari tomonidan taqdim etiladigan qo‘shimcha xizmatga aylanmoqda.

XULOSA

Sug‘urta tashilotlarining innovatsion risklarini tahlil qilish va baholash sug‘urta xizmatlarini yangi va zamonaviy bozorlarga kirishga va yangi mijozlarni jalb qilishga yordam beradi. Bunda sug‘urta tashkilotlari sug‘urta qildiruvchilarga yanada qulay va intuitiv xizmatlarni taqdim etishadi. So‘ngi yillarda yuk tashish, kemasozlik, mashinasozlik va qurilishda tabiiy ofatlar birinchi, o‘g‘irlik, firibgarlik va korrupsiya ikkinchi pog‘onani band etdi. O‘g‘irlik, xususan, ichki firibgarlik ham transport sohasida jiddiy xavfdir. Aviatsiyada keng ko‘lamli kiberhujumlarning mumkin bo‘lgan oqibatlari xavfi kuchaymoqda, chiptalarni bron qilish tizimlari va mijozlar ma’lumotlarining o‘zaro bog‘liqligi shular jumlasidandir. Kiberjinoyatchilik moliyaviy xizmatlar sohasida o‘sib borayotgan xavf sifatida qayd etilgan. Sug‘urta tashkiloti risklar boshqaruvini optimallashtirishni va ushbu jarayonda innovatsion yechimlardan foydalanishni talab qiladi. Shuningdek, axborot texnologiyalari va texnologik innovatsiyalar sug‘urta tashkilotlariga xarajatlarni kamaytirishga va operatsion samaradorlikni oshirishga yordam beradi. Shu bilan birga, sug‘urta ma’lum ma’noda iqtisodiy faoliyatning boshqa sohalariga nisbatan xizmat ko‘rsatish sohasi ekanligini hisobga olsak, innovatsion rivojlanishga yo‘naltirilgan sug‘urta tashkilotining barcha risklari aniqlanishi, tahlil qilinishi va baholanishi kerak deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining 1999-yil 19-avgustdagi “Baholash faoliyati to‘g‘risida” O‘RQ-811-I-son Qonuni
2. O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 23-noyabrdagi “Sug‘urta faoliyati to‘g‘risida” O‘RQ-730-son Qonuni.
3. Глотова И., Томилина Е. Современные методики оценки рисков страховых организаций. “КАНТ” научный рецензируемый журнал. 2020 г. №4.
4. Барабанова В., Совершенствование стандартов оцеки платежеспособности страховщиков. Опыт центрально-восточной Европы. Страховое дело. – 2019. №1.
5. Ромащенко Б. Финансовые риски и методы их оценки. КАНТ научный рецензируемый журнал 2014 г. №2.
6. Саркисов С. Идентификация, анализ и оценка рисков инновационного развития страховой организации. Региональные е проблемы преобразования экономике научный журнал. 2015 г. №3.
7. Shennayev X. Sug‘urta ishi. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: IQTISOD-MOLIYA, 2014. 248 b.
8. Abduraxmonov I. Sug‘urta nazariyasi va amaliyoti. O‘quv qo‘llanma, – T.: IQTISOD-MOLIYA, 2018. 380 b.
9. Андреева Е. Страхование: курс лекций. – Иркутск: Изд-во БГУ, 2015. – 263 с.
10. Nosirov E., Shovkatov N., Aktamov B. Baholash ishi. Toshkent: Nihol Print, 2021. 250 b.
11. Shoha’zamiy Sh. Mulk, qiymat va narxning nazariy asoslari. Darslik. Toshkent: IQTISOD-MOLIYA, 2018. 492 b.
12. Xomitov K., Xomitova K., Ko‘paysinova L. Mulk qiymatini baholash O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Tahririy-nashriyot, 2023. 350 b.
13. https://uza.uz.
14. https://www.lex.uz.
15. https://raexpert.ru.

KAPITAL BOZORI RIVOJLANISHINING ZAMONAVIY TENDENSIYALARI

Turdiyeva Uzayda Omirbayevna
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Maqolada kapital bozori, uning ajralmas qismi bo‘lgan fond bozorining rivojlanish holati va kapital bozorini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash tizimi o‘rganilgan, kapital bozorining rivojlanish holati tahlil qilingan va mavjud muammolar ko‘rsatib berilgan, shuningdek, ilmiy va amaliy tavsiyalar taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: kapital bozori, fond bozori, fond birjasi, aksiyalar, aksiyadorlar, IPO, emitentlar.

Abstract: The article studied the state of development of the capital market, and the stock market, which is an integral part of it, and the government support system of the capital market, analyzed the state of development of the capital market and outlined the existing problems, as well as proposed scientific and practical recommendations.

Key words: capital market, stock market, stock exchange, shares, shareholders, IPO, issuers.

Аннотация: В статье рассматривается состояние развития рынка капитала и фондового рынка, являющегося его неотъемлемой частью, и система государственной поддержки рынка капитала, анализируется состояние развития рынка капитала и указываются существующие проблемы, а также предлагаются научные и практические рекомендации.

Ключевые слова: рынок капитала, фондовый рынок, фондовая биржа, акции, акционеры, IPO, эмитенты.

KIRISH

Bugungi kunda mamlakatimizda biznes va tadbirkorlikning rivojlanishi asosan tijorat banklari orqali moliyalashtirilayotgan bo‘lib, ular tomonidan ajratilayotgan kreditlarning nisbatan yuqori foizda ekanligi va ko‘p hollarda kredit olishning qiyinligi muqobil moliyalashtirish manbalarini rivojlantirish ehtiyojini yuzaga keltirmoqda. Kapital bozori ana shunday manbalardan biri sifatida e’tirof etilayotgan bo‘lib, uning ajralmas qismi hisoblangan fond bozori kapitalning boshqa turini, ya’ni kredit singari qarz mablag‘i hisoblanmagan aksiyadorlik kapitalini taklif qiladi. Bu kompaniyalarga qarzdorlik majburiyatini oshirmaslik va o‘z aksiyalarini chiqarish (emissiya qilish) yo‘li bilan uzoq muddatli kapitalni jalb qilish imkonini beradi. Buning natijasida mahalliy kompaniyalarning moliyaviy barqarorligi ta’minlanadi va ularning yangidan – yangi loyihalarga investitsiya qilish imkoniyatlari oshadi.

Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, uzoq muddatli moliyalashtirishga ehtiyoj sezadigan loyihalar uchun aksiodorlik kapitali eng yaxshi moliyalashtirish usuli hisoblanadi. Agar mamlakatda xalqaro standartlarga mos keladigan fond bozori shakllansa, u holda mamlakat iqtisodiyoti rivojlanish uchun ko‘plab qulayliklarga ega bo‘ladi. Chunki, kompaniyalarning ko‘pchiligi uchun o‘z rivojlanishi, yangi ish joylarini yaratish va yangi loyihalarga investitsiya qilish maqsadida yanada ko‘proq kapital jalb qilish imkoniyati yuzaga kelib, bu tabiiy ravishda mamlakat iqtisodiyotining o‘sishiga olib keladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Kapital bozori, uning ajralmas qismi hisoblangan fond bozorining rivojlanish muammolari ko‘plab xorijlik, MDH (xususan, Rossiya) hamda mahalliy olim va tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilib kelayotgan dolzarb mavzulardan biri hisoblanadi. Gari Shtrumeyer va Sara Svemmi kabi Amerikalik olimlar o‘z ilmiy izlanishlarida kapital bozorining rivojlanishi global o‘zgarishlarga nihoyat darajada bog‘liqligini asoslab berishga harakat qilishgan. Ularning fikricha, bunday o‘zgarishlarga moslashish va salbiy oqibatlarning oldini olish uchun kapital bozoridagi risklarni boshqarish va innovatsion xizmatlarni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi [1].

Ruminiyalik tadqiqotchi Alin Marius Andiriyesh kapital bozorining mamlakat moliya bozorida egallagan o‘rni va roli katta ekanligini o‘z ilmiy tadqiqotlari bilan asoslab bergan. Uning fikriga ko‘ra, kapital bozorining rivojlanishi mamlakat iqtisodiyoti uchun zarur bo‘lgan investitsiyalarni moliyalashtirish imkoniyatini yanada oshiradi, bu esa o‘z navbatida kapital bozoridagi iqtisodiy agentlar va barcha kategoriyalardagi investorlar faolligining oshishiga olib keladi [2]. Yana bir Amerikalik tadqiqotchi Daniyel Jivani o‘z ilmiy izlanishlarida fond bozorini rivojlantirish strategiyalarini o‘rgangan bo‘lib, uning fikricha har qanday mamlakatda fond bozorini rivojlantirish uchun birinchi navbatda, aholining bu bozorda qanday ishtirok etish va qanday daromad qilish ko‘nikmalarini shakllantirishga katta e’tibor qaratish kerak [3]. Shuningdek, xorijlik olimlardan Malkolm Beyker va Jeffri Varglerlar o‘z ilmiy tadqiqotlarida fond bozorlarining rivojlanishi mamlakatda investitsiyalar oqimining o‘sishiga va investitsion muhitning yaxshilanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini o‘rganishgan [4].

Rossiyalik olim Aleksey Voronsovskiy o‘z ilmiy izlanishlarida kapital bozori rivojlanishining zamonaviy tendensiyalarini tadqiq etgan bo‘lib, u kapital bozorining xalqaro standartlarga muvofiq ravishda rivojlanishi uchun zamonaviy infratuzilmani rivojlantirishga muhim e’tibor qaratish kerakligini ta’kidlab o‘tgan [5]. Yana bir guruh Rossiyalik yosh tadqiqotchilar Lapshina Z. V. va Praxt K. S. lar o‘z tadqiqotlarida kapital bozorining tuzilishi va funksiyalarini o‘rganishgan bo‘lib, ular ham kapital bozorini rivojlantirishda uning infratuzilmasini rivojlantirish katta ahamiyatga ega ekanligini asoslab berishgan [6].

Rossiyalik tadqiqotchilardan yana biri Chirkova Ye. V. o‘zining tadqiqot ishida fond bozorining rivojlanishi investitsion o‘sishga olib kelishini asoslab bergan bo‘lib, buning uchun tizimli, bosqichma – bosqich va ilmiy yondashish zarurligini aytib o‘tgan [7]. Boshqa bir guruh Rossiyalik tadqiqotchilar Saybel N. Yu. va Kovalchuk A. V. lar ilmiy izlanishlarida Rossiya fond bozori muammolarini tadqiq etishgan bo‘lib, ular fond bozori iqtisodiy o‘sishning muhim instrumenti sifatida aholi jamg‘armalarini investitsiyalarga aylantirib berishda zarur rol o‘ynashini ta’kidlab o‘tishgan [8].

Mahalliy mutaxassislardan A. Nazirov, G. Paresishvili, A. Axmedov va V. Yerzikov kabilar so‘nggi yillarda mamlakatimizda kapital bozori va fond bozorini rivojlantirish masalalari bo‘yicha o‘zlarining ilmiy va amaliy asoslangan fikr-mulohalarini berib kelishmoqda. Ular kapital bozorini rivojlantirish bo‘yicha qabul qilingan va qilinayotgan me’yoriy-hujjatlarning ijrosi ustidan samarali monitoring tizimini yaratish zarurligi, mamlakat kapital va fond bozorlarini xorijiy investorlar uchun qulay qilish kerakligi, shuningdek, fond birjasini rivojlantirish kapital bozori rivojlanishining nihoyat darajada muhim bo‘g‘ini bo‘lishi kerakligini ta’kidlab kelishmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning maqsadi bo‘lib mamlakatimizda kapital bozori, uning ajralmas qismi bo‘lgan fond bozorining rivojlanish tajribasini o‘rganish, bu borada mavjud muammo va kamchiliklarni tahlil qilish, shuningdek, kapital bozorini rivojlantirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish hisoblanadi. Tadqiqotda muammoni yoritish uchun mamlakatimizda so‘nggi yillarda kapital bozorini rivojlantirish maqsadida qabul qilingan me’yoriy-huquqiy hujjatlardan keng miqyosda foydalanildi. Bundan tashqari, xorijlik, shu jumladan Amerika va Ruminiyalik, MDH mamlakatlari, xususan, Rossiyalik, shuningdek, mahalliy olim, tadqiqotchi va mutaxassislarning ilmiy ishlari va fikr-mulohazalari o‘rganib chiqildi, ulardan foydalanish asosida malakatimizda kapital bozori, uning ajralmas qismi bo‘lgan fond bozorining rivojlanish holatiga ilmiy va amaliy baho berildi.

Shuning bilan birga, kapital bozori sohasida faoliyat ko‘rsatadigan mahalliy tashkilotlarning rasmiy internet saytlaridagi ma’lumotlar atroflicha tahlil qilindi. Bu tahlillar tadqiqotda jadval va diagrammalar ko‘rinishida o‘z ifodasini topdi.

Umuman olganda mavzuni o‘rganish davomida birlamchi va ikkilamchi tadqiqot manbalaridan foydalanishga katta e’tibor qaratildi. Birlamchi tadqiqot manbalarida muallif tomonidan mahalliy mutaxassislar va aholi vakillari bilan o‘zaro intervyu usullaridan foydalanilgan bo‘lsa, ikkilamchi tadqiqot manbalarida yuqorida aytib o‘tganimizdek, me’yoriy-huquqiy hujjatlar, ilmiy adabiyotlar va internet saytlaridagi ma’lumotlardan foydalanildi.

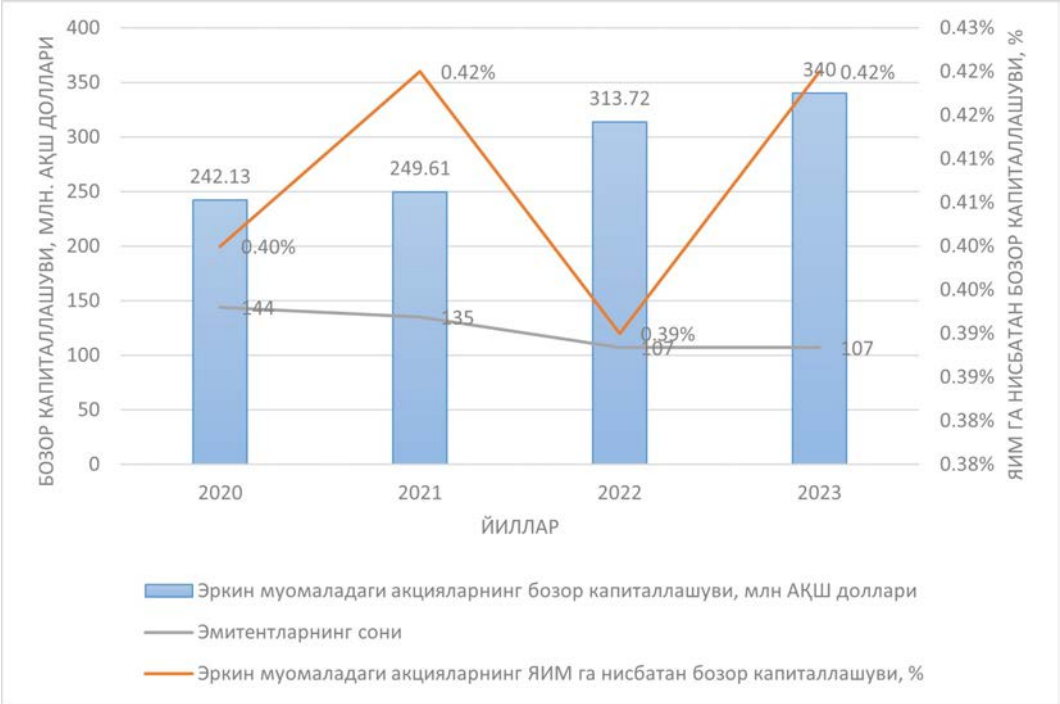
TAHLIL VA NATIJALAR

So‘nggi yillarda mamlakatimiz iqtisodiyotining global iqtisodiyot sari tobora ochilib borayotganligi moliyaviy bozor, shu jumladan kapital bozorini rivojlantirish uchun ko‘plab imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda. Bunday imkoniyatlardan samarali foydalanishda davlatning roli nihoyat darajada yuqori bo‘lib, shu bois kapital bozori, uning ajralmas qismi bo‘lgan fond bozorini rivojlantirishga davlat tomonidan muhim e’tibor qaratilayotganligi bejiz emas.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi “O‘zbekiston–2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-158-sonli Farmoni bilan 2030-yilga qadar O‘zbekiston Fond bozori 20 barobardan ham ko‘p hajmda o‘sishi kerakligi ta’kidlangan bo‘lib [9], mana shu maqsadning qo‘yilishi yuqoridagi fikrimizning yaqqol isboti bo‘la oladi. Ushbu me’yoriy-huquqiy hujjatning 2023-yilda qabul qilinganidan kelib chiqadigan bo‘lsak,

shuningdek, 2023-yilda O‘zbekiston fond bozorida erkin muomaladagi aksiyalarning bozor kapitallashuvi ko‘rsatkichi 340 mln. AQSH dollarini tashkil etganini hisobga oladigan bo‘lsak (1-diagrammaga qarang), yetti yildan keyin bu ko‘rsatkich eng kamida 8 mlrd. AQSH dollarigacha o‘sishi kerak.

Yana bir muhim hujjat – O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 2-sentabrdagi “Kapital bozorini rivojlantirishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-291-sonli qarori bilan Istiqbolli loyihalar milliy agentligi yuqoridagi kabi muhim rejalarni amalga oshirish uchun asosiy mas’ul tashkilot sifatida belgilandi [10]. Shu o‘rinda ta’kidlab o‘tish joizki, ushbu Qarorning qabul qilinishi mamlakat fond bozorida mavjud muammolarni o‘z vaqtida bartaraf etish, shuningdek, fond bozorining rivojlanishini yanada takomillashtirish yo‘lida qo‘yilgan muhim qadam bo‘ldi. Gap shundaki, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 13-apreldagi “Kapital bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PF-6207-sonli Farmoni bilan mamlakatdagi kapital bozorining regulyatori sifatida Iqtisodiyot va moliya vazirligi belgilangan edi. Ushbu Farmon 2023-yilning oxiriga qadar amalga oshirilishi kerak bo‘lgan chora-tadbirlarning kengaytirilgan ro‘yxatini taqdim etish bilan birga Iqtisodiyot va moliya vazirligi oldida yuqori darajadagi vazifalarni yuklagan edi. Biroq 2023-yilga kelib bu vazifalar kutilganidek bajarilmaganligi uchun, yuqorida aytib o‘tganimizdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 2-sentabrdagi PQ-291-sonli qarori bilan regulyatorlik vazifasi Istiqbolli loyihalar milliy agentligi zimmasiga yuklatildi.

1-diagramma: 2020–2023-yillarda O‘zbekiston fond bozorida erkin muomaladagi aksiyalarning bozor kapitallashuvi [11]

Agar 1-diagrammaga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, 2023-yilda erkin muomaladagi aksiyalarning bozor kapitallashuvi 2020-yilga nisbatan salkam 100 mln AQSH dollariga oshgan. Bir qarashda so‘nggi 4-yil davomida mamlakatda fond bozorining rivojlanishida o‘sish tendensiyasi kuzatilgan. Shu o‘rinda, bu borada ijobiy natija qo‘lga kiritilganiga qaramasdan, nega O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 2-sentabrdagi PQ-291-sonli qarori bilan fond bozorini tartibga solish vazifasi bir tashkilotdan boshqa bir tashkilotga o‘tkazildi degan o‘rinli savol tug‘iladi. Bu savolga javob topish maqsadida e’tiboringizni 2-diagrammaga qaratmoqchimiz.

2-diagrammada O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 13-apreldagi PF-6207-sonli Farmoni bilan belgilab berilgan 2021–2023-yillar uchun erkin muomaladagi aksiyalarning bozor kapitallashuvi rejasi keltirilgan. Rasmga e’tibor qaratgan bo‘lsangiz, 2023-yilda rejaga ko‘ra erkin muomaladagi aksiyalarning bozor kapitallashuvi 45 trln so‘mni tashkil etishi kerak bo‘lgan. Bu 3,7 mlrd AQSH dollariga ekvivalent qiymatdir. Biroq 1-diagrammadagi ma’lumotlarga qarasangiz, amalda bu ko‘rsatkich 2023-yilda 340 mln AQSH dollarini tashkil etgan, ya’ni reja bor yo‘g‘i 10% atrofida bajarilgan. 2-diagrammada rejaga ko‘ra 2023-yilda erkin muomaladagi aksiyalarning yalpi ichki mahsulot (YAIM) ga nisbatan bozor kapitallashuvi 5% ni tashkil etishi kerakligi ifodalangan. Ammo, 1-diagrammadagi ma’lumotlarga e’tiborni qaratsak, amalda bu ko‘rsatkich 0,42% ni tashkil etgan.

2-diagramma: 2021–2023-yillar uchun rejalashtirilgan erkin muomaladagi aksiyalarning bozor kapitallashuvi [12]

Yuqoridagi diagrammalarda keltirilgan ma'lumotlarning tahlilidan ko'rinib turibdiki, garchi so'nggi 4-yil davomida erkin muomaladagi aksiyalarning bozor kapitallashuvi ko'rsatkichi bo'yicha o'sish kuzatilgan bo'lsada, bu rejadagi raqamlardan ancha uzoq miqdorni ko'rsatgan. Endi, barchamiz yuqorida keltirib o'tilgan savolga, ya'ni "nega O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 2-sentabrdagi PQ-291-sonli qarori bilan fond bozorini tartibga solish vazifasi Moliya va iqtisodiyot vazirligidan Istiqbolli loyihalar milliy agentligiga o'tkazildi", degan savolga javob topdik deya olamiz. Umuman olganda, bunday mas'uliyatli vazifaning bir tashkilotdan boshqa tashkilotga o'tkazilganligi mavjud muammolarni bartaraf etish yo'lidagi muhim qadam bo'lib, bunday qarorning qabul qilinishiga sabab bo'lgan ushbu muammolar xususida quyida tahliliy ma'lumotlarni keltirish asosida to'xtalib o'tmoqchimiz:

1. Fond bozorini rivojlantirishdagi muvaffaqiyatsizlikning eng asosiy sababi sifatida 2021–2023-yillar davomida mamlakatdagi eng yirik kompaniyalar va banklarning IPO ga chiqishi, ya'ni ular aksiyalarining fond birjasi orqali ommaviy joylashtirilishining kutilganidek amalga oshmaganligini ko'rsatish mumkin. Shu o'rinda IPO ni nazariy tomondan qisqacha tushuntirib o'tmoqchimiz:

IPO ingliz tilidagi "Initial Public Offering" so'zlarining qisqartmasi bo'lib, "birlamchi ommaviy taklif" degan ma'noni anglatadi, ya'ni u kompaniyalarning o'z aksiyalarini fond birjasi listingiga kiritib, ommaga taklif qilish jarayonini namoyon etadi. IPO ni shartli ravishda ikkiga bo'lish mumkin: odatiy IPO va xalq IPO si. Bular o'rtasidagi farq juda oddiy bo'lib, odatiy IPO ko'proq yirik investorlar (yirik aksiyadorlar – kompaniyalar) ga aksiyalarni sotishga qaratilgan bo'lsa, xalq IPO ci bo'lsa ko'proq chakana investorlar (mayda aksiyadorlar – aholi, ya'ni jismoniy shaxslar) ga aksiyalarni sotishga qaratiladi. Ikkala IPO ning ham maqsadi bitta – u ham bo'lsa kompaniya faoliyatiga imkon qadar ko'proq investorlarni jalb qilishdir.

Endi yuqorida keltirilgan muammoning tahliliga qaytsak. 1-jadvalda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 13-apreldagi PF-6207-sonli Farmoni bilan belgilanganidek, 2021–2023-yillar davomida IPO ga chiqishi kerak bo'lgan tashkilotlarning ro'yxati keltirilgan. Jadvaldan ko'rinib turganidek, 15 ta emitent, ya'ni tashkilotlar 2023-yilga qadar IPO ga chiqishi rejalashtirilgan. Shu o'rinda ta'kidlab o'tmoqchimizki, ro'yxatga kiritilgan tashkilotlarning barchasi davlat ulushi bor tashkilotlar bo'lib, ular yirik tashkilot va banklar bo'lganligi uchun ularda IPO ga chiqish imkoniyati ko'proqdir. Biroq 2023-yilga kelib bu emitentlar orasidan faqat bitta tashkilot – "O'zbekiston metallurgiya kombinati" AJ IPO ga chiqishga muvaffaq bo'lgan [13]. 3-diagrammada keltirilgan ma'lumotlar bu fikrimizni tasdiqlab turibdi. Uylaymizki, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 2-sentabrdagi PQ-291-sonli qarorining samarali ijro etilishi, qolgan 14 ta tashkilotning ham yaqin kelajakda IPO ga chiqishiga imkon yaratadi.

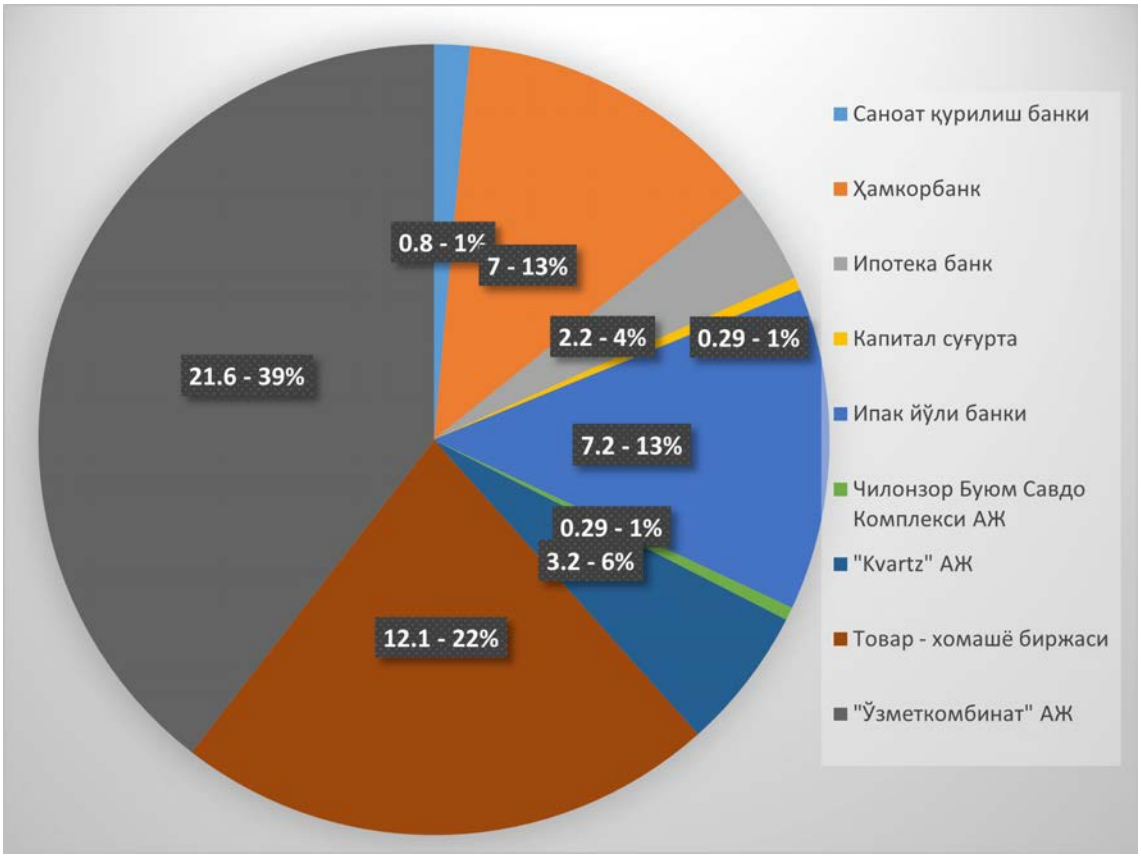
Shu o'rinda 3-diagrammadagi ma'lumotlarni qisqacha tahlil qilib o'tmoqchimiz. Ularga e'tiborni qaratadigan bo'lsak, bu yerda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 13-apreldagi PF-6207-sonli Farmonida keltirilgan "O'zbekiston metallurgiya kombinati" AJ dan tashqari yana 8 ta tashkilot ko'rsatilgan bo'lib, ular ham IPO ga chiqish borasida sezilarli yutuqlarni qo'lga kiritishayotgani keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdi. Ayniqsa,

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

“Toshkent” Respublika fond birjasida 2023-yilda tuzilgan bitimlar hajmi bo‘yicha birinchi o‘rinlarda “O‘zbekiston metallurgiya kombinati” AJ (21,6 mlrd so‘m), O‘zbekiston Respublikasi tovar-xomashyo birjasi (12,1 mlrd so‘m), Ipak yo‘li banki (7,2 mlrd so‘m) va Hamkorbank (7 mlrd so‘m) turibdi.

1-jadval: 2021–2023-yillarda aksiyalari fond birjasi orqali ommaviy joylashtirilishi belgilangan korxonalar ro‘yxati [14]

№	Korxona nomi
1.	“O‘zbekiston metallurgiya kombinati” AJ
2.	“Ўзбекнефтгаз” АЖ
3.	“O‘zbekneftgaz” AJ
4.	AT Xalq banki
5.	“Agro bank” ATB
6.	“Mikrokreditbank” ATB
7.	“Qishloq qurilish bank” ATB
8.	“O‘zagrosug‘urta” AJ
9.	“Qurilishmashlizing” AJ
10.	“O‘zbekinvest” AJ
11.	“Uzbekistan airways” AJ
12.	“O‘ztransgaz” AJ
13.	“Olmaliq KMK” AJ
14.	“Navoiy KMK” AJ
15.	“O‘zavtosanoat” AJ

3-diagramma: “Toshkent” Respublika fond birjasida 2023-yilda tuzilgan bitimlar hajmi bo‘yicha eng yaxshi tashkilotlar [16]

2. Investorlar orasida O‘zbekiston fond bozorini ommalashtirishga qaratilgan yangi vositalarni shakllantirish borasida ham ma’lum darajada sustkashlikka yo‘l qo‘yildi. Boshqacha qilib aytganda, birja investitsion fondlari, ipoteka va islom qimmatli qog‘ozlari, shuningdek, kraudfanding kabi vositalar amalga oshirilmay qoldi. Shu o‘rinda aytib o‘tish joizki, mamlakatimizda xalqaro depozitariyalar va global bank – kastodianlar bilan o‘zaro munosabatlar hali ham o‘rnatilmaganligi bois fond bozorida xorijiy o‘yinchilarning soni kamchilikni tashkil etmoqda. Zero, bunday munosabatlar o‘rnatilmas ekan, xorijliklar bizning fond bozoriga kirib kelishga shoshilishmaydi;
3. Fond bozorining oldingi regulyatori bo‘lgan Moliya va iqtisodiyot vazirligi bir vaqtning o‘zida Fond bozorining yagona dasturiy – texnik kompleksi va Korporativ axborot yagona portalining egasi, shuningdek, bir qator kompaniyalarning aksioneri bo‘lganligi bois yuzaga kelgan manfaatlar to‘qnashuvi uning fond bozorini rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirishiga ma’lum darajada xalaqit berdi [15];
4. Davlat bilan mamlakat kapital bozorining professional ishtirokchilari o‘rtasida o‘zaro muloqotning yetarli darajada o‘rnatilmaganligi, shuningdek, jahon bozorlaridagi noqulay konyunktura kabilar ham fond bozorining rivojlanishiga ma’lum darajada to‘sqinlik qildi;
5. Aksiyalarning likvidligi hali ham yetarli darajada emas, boshqacha qilib aytganda fond bozorida faoliyat ko‘rsatayotgan investorlarning soni va fond birjasida faol muomalada bo‘ladigan qiziqarli qimmatli qog‘ozlar, ya’ni aksiyalarning miqdori yetarli emasligicha qolmoqda. Shu o‘rinda ta’kidlab o‘tmoqchimizki, O‘zbekistonda juda ko‘plab yaxshi kompaniyalar faoliyat ko‘rsatishiga qaramasdan, ular hali ham turli sabablarga ko‘ra o‘z aksiyalarini fond birjasida muomalaga kiritishmayapti. Bunday holatni ham davlat sektori va ham xususiy sektor kompaniyalarida kuzatish mumkin. Bu tabiiyki, mamlakatdagi kapital bozori uchun o‘ziga xos “challenge”, ya’ni katta “chaqiriq”dir;
6. Mamlakat fond bozorida mahalliy institutsional investorlarning faolligi ko‘rinmay qolmoqda. Masalan, pensiya fondlari bu boradagi faoliyatini ko‘rmaymiz. Mamlakatdagi sug‘urta kompaniyalari bo‘lsa qimmatli qog‘ozlarga deyarli investitsiya kiritmaydi. Bundan tashqari, pay investitsiya fondlari ham faoliyat ko‘rsatmayapti;
7. Yana bir muhim muammolardan biri – bu xorijliklarning mahalliy fond bozorida qimmatli qog‘ozlarini sotishdan oladigan foydalari yoki O‘zbekiston kompaniyalaridan sotib olgan aksiyalari bo‘yicha oladigan dividendlari ko‘rinishidagi foydani repatriatsiya qilish va valyutada konvertatsiya qilish muammosidir. Ular hali ham tijorat banklarida valyutani konvertatsiya qilish va kapitalni xorijga olib chiqish borasida ayrim qiyinchiliklarga duch kelishayotgan bo‘lib, ular jumlasiga ortiqcha byurokratik to‘siqlarning hali ham mavjudligini ko‘rsatish mumkin. Shu o‘rinda aytib o‘tish joizki, hozirgi paytda mamlakatimizda Markaziy bank va boshqa mas’ul tashkilotlar bilan o‘zaro hamkorlikda bu muammoni hal etish yo‘lida muhim qadamlar tashlanayotgan bo‘lib, bu xorijiy investorlarning mamlakatimizga bo‘lgan ishonchini ortishi va ko‘plab pul mablag‘larini uzoq muddatga investitsiya qilishlari uchun imkon yaratadi.
8. Va nihoyat, fond bozorining rivojlanishi uchun mas’ul bo‘lgan davlat boshqaruvi organlarida yuqori malakali mutaxassislarning yetarli emasligi, shuningdek, me’yoriy – huquqiy hujjatlar bilan belgilangan vazifalarning ijro etilishi ustidan yetarli darajada nazoratning amalga oshirilmaganligi ham kabilarni ham muammolar sirasiga kiritish mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, kapital bozorini rivojlantirish yo‘lida mavjud yuqoridagi kabi muammolarni bartaraf etish maqsadida mamlakatimiz hukumati tomonidan ko‘plab ijobiy ahamiyatga ega bo‘lgan chora-tadbirlar amalga oshirilayotgan bo‘lib, yuqorida keltirib o‘tganimizdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 2-sentabrdagi PQ-291-sonli qarori fikrimizning yaqqol isboti bo‘la oladi. Shundan kelib chiqqan holda hamda O‘zbekistonda kapital bozori, uning ajralmas qismi bo‘lgan fond bozorini rivojlantirish bugungi kunning eng dolzarb ahamiyatga ega muammolaridan biri ekanligini hisobga olgan holda, quyida bu borada o‘z tavsiyalarimizni keltirib o‘tamiz:

- mamlakatda aksiyadorlarning, xususan mayda – minoritar aksiyadorlarning huquq va manfaatlarini himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish kerak. Minoritar aksiyadorlar sirasiga jismoniy shaxslarni ham kiritish mumkin bo‘lib, aynan ana shunday aksiyadorlar bilan ishlash, ularning huquq va manfaatlarini himoya qilish tizimini xalqaro talablar darajasida rivojlantirmas ekanmiz, u holda fond bozorining rivojlanishida muhim rol o‘ynaydigan global portfel investorlarni jalb qilishda qiyinchiliklarga duch kelamiz;
- mamlakatda korporativ boshqaruvni ham qonunchilik darajasida va ham kompaniyalarning amaliyoti darajasida rivojlantirishga katta e’tiborni qaratishimiz kerak. Toki bunday korporativ boshqaruvga ega bo‘lmas ekanmiz, investorlarning kompaniyalarimiz aksiyalarini xarid qilishga bo‘lgan intilishla-

rini rag‘batlantira olmaymiz. Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, investorlar jiddiy korporativ boshqaruv tizimiga ega bo‘lgan kompaniyalar bilan ishlashni ma’qul ko‘rishadi;

- yuqorida keltirib o‘tilganidek, IPO ga chiqishi kerak bo‘lgan davlat ulushi bor kompaniya va banklar o‘zlarini bunga tayyorlash uchun quyidagilarni amalga oshirishlari kerak: o‘z korporativ boshqaruv va moliyaviy hisobot tizimlarini takomillashtirish; xorijiy va mahalliy investorlar bilan faol ishlashni o‘rganish; aksiyadorlarga muhim masalalar bo‘yicha muntazam ravishda hisobot berish tizimini yo‘lga qo‘yish; minoritar aksiyadorlarning manfaatlarini ustuvor qo‘yadigan tizimni yaratish; nazorat kengashida mustaqil, biror – bir kishiga tegishli bo‘lmagan a’zolarni tayinlash; kompaniya menejmentini nazorat kengashiga to‘liq hisobot beradigan tizimga aylantirish;
- aholining moliyaviy savodxonlik darajasini oshirish va fuqarolarni investitsiyalash asoslari bo‘yicha o‘qitishga qaratilgan ta’lim berish tizimini rivojlantirish, shuningdek, investorlarga ularning oldida turgan risk darajalarini minimallashtirish va yaxshi daromadlilik darajasiga chiqib olishlarini ta’minlash uchun savdo strategiyalarini ishlab chiqish va aktivlarni to‘g‘ri tanlashga qaratilgan konsalting xizmatlarini ko‘rsatish tizimini rivojlantirishga ham muhim e’tiborni e’tiborni qaratish kerak;
- mamlakatda xorijiy investorlarning ishonchini har tomonlama oqlay oladigan zamonaviy kapital bozori infratuzilmasini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratishimiz kerak. Bu tabiiy ravishda, ko‘plab qonunchilik hujjatlarining O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 2 sentabrdagi PQ-291-sonli qaroriga moslashtirish, bu hujjatlarni amalda joriy etish va sinovdan o‘tkazish mexanizmlarini yaratish bo‘yicha keng ko‘lamdagi ishlar qilinishini anglatadi.

So‘nggi so‘z o‘rnida aytmoqchimizki, mamlakatimizda kapital bozori, uning ajralmas qismi bo‘lgan fond bozorini rivojlantirish iqtisodiy o‘sishni har tomonlama rag‘batlantirib, u asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkich bo‘lgan yalpi ichki mahsulotning o‘sishi, aholining iqtisodiy faollik darajasi va rasmiy daromad manbalarining oshishi, shuningdek, xorijiy investorlarning huquq va manfaatlarini yuqori darajada himoya qiladigan tizimning rivojlanishiga muhim ta’sir ko‘rsatadi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Gary Strumeyer & Sarah Swammy. The Capital Markets: Evolution of the Financial Ecosystem. 1st Edition. USA: Wiley Finance, 2017. 613 pages.
2. Alin Marius Andriesh. The importance of capital market in economy. CES Working papers, 1 (2), 2019. Pages 69 – 75.
3. Danial Jiwani. Buffett’s 2 – Step Stock Market Strategy: Know When to Buy a Stock, become a Millionaire, Get the Highest Returns. USA: Kindle Edition, 2020. 188 pages.
4. Malcolm Baker & Jeffrey Wurgler. Investment Sentiment in the Stock Market. Journal of Economic Perspectives – Volume 21, Number 2 – Spring 2017 – Pages 129 – 151.
5. Алексей Воронцовский. Современные теории рынка капитала. Учебник. Санкт – Петербург: Экономика, 2020. 719 стр.
6. Лапшина З. В., Прахт К. С. Рынок капитал: структура и функции. “Экономика и социум” №2 (15) 2015. стр. 141 – 143.
7. Елена Чиркова. Анатомия финансового пузыря. Издательство “Кейс”, 2020. 415 стр.
8. Сайбель Н. Ю., Ковальчук А. В. Фондовый рынок России: проблемы и перспективы развития. Finance and Credit, 2018, vol 24, iss.10, pp. 613 – 626.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi “O‘zbekiston–2030” strategiyasi to‘g‘risida” gi PF-158 – sonli Farmoni. www.lex.uz
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 2-sentabrdagi “Kapital bozorini rivojlantirishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PQ-291-sonli qarori. www.lex.uz
11. “Toshkent” Respublika Fond Birjasining rasmiy internet sayti. www.uzse.uz
12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 13-apreldagi “Kapital bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PF-6207-sonli Farmoni. www.lex.uz
13. “O‘zbekiston metallurgiya kombinati” AJ ning rasmiy internet sayti www.uzbeksteel.uz
14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 13-apreldagi “Kapital bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PF-6207-sonli Farmoni. www.lex.uz
15. Investitsiya institutlari milliy uyushmasining rasmiy internet sayti www.naii.uz
16. “Toshkent” Respublika Fond Birjasining rasmiy internet sayti. www.uzse.uz

АДАПТИВНЫЙ ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В УПРАВЛЕНИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ

Хайдарова Малика Шокирджановна
Базовый докторант в ТГЭУ

Аннотация: Как и в случае со многими бизнес-процессами и дисциплинами деятельности, искусственный интеллект (ИИ) все чаще интегрируется в управление человеческими ресурсами (HRM). Хотя ИИ имеет большой потенциал для расширения деятельности по управлению человеческими ресурсами в организациях, автоматизация управления людьми не лишена рисков и ограничений. Выявление этих рисков имеет основополагающее значение для содействия ответственному использованию ИИ в управлении персоналом. Таким образом, мы провели обзор эмпирической академической литературы по всем дисциплинам, посвященной возможностям и принципам ответственности ИИ в управлении человеческими ресурсами. Это первый обзор ответственного ИИ в управлении человеческими ресурсами, в котором основное внимание уделяется исследованиям, содержащим наблюдения, измерения и тесты этого явления. Многодоменный и междисциплинарный подход, а также эмпирическая направленность обеспечивают лучшее понимание реальности разработки, изучения и внедрения ИИ в сфере управления персоналом и проливают свет на то, как они выполняются ответственно. В заключение мы призываем к проведению исследований, основанных на том, что мы определили как наиболее необходимые и многообещающие направления.

Ключевые слова: Управление людскими ресурсами. Искусственный интеллект. Ответственный ИИ. Человеко-ориентированный ИИ.

Annotatsiya: Ko‘pgina biznes jarayonlari va faoliyat sohalarida bo‘lgani kabi, sun’iy intellekt (SI) inson resurslarini boshqarish (HRM) bilan tobora ko‘proq integratsiyalashib bormoqda. Sun’iy intellekt tashkilotlarda inson resurslarini boshqarish faoliyatini yaxshilash uchun katta salohiyatga ega bo‘lsa-da, odamlarni boshqarishni avtomatlashtirish xavfli va cheklovlarga to‘la jarayonligicha qolmoqda. Ushbu risklarni aniqlash inson resurslarini boshqarishda SI dan mas’uliyatli foydalanishni rag‘batlantirish uchun asosiy masala hisoblanadi. Shuning uchun biz inson resurslarini boshqarishda SI ning imkoniyatlari va mas’uliyati bo‘yicha barcha fanlar bo‘yicha empirik akademik adabiyotlarni ko‘rib chiqdik. Shuningdek, inson resurslarini boshqarishda moslashuvchan sun’iy intellektning birinchi maqsadi ushbu hodisaning kuzatuvlari, o‘lchovlari va sinovlarini o‘z ichiga olgan tadqiqotlarga qaratilgan. Ko‘p domenli va fanlararo yondashuv va empirik e’tibor inson resurslarini boshqarish sohasida SIni ishlab chiqish, o‘rganish va joriy etish haqiqatini yaxshiroq tushunish imkonini beradi va ular qanday mas’uliyat bilan amalga oshirilishiga oydinlik kiritadi. Xulosa qilib aytganda, biz eng kerakli va istiqbolli yo‘nalishlar, deb belgilaganimiz asosida tadqiqot o‘tkazishga chaqiramiz.

Kalit so‘zlar: Inson resurslarini boshqarish. Sun’iy intellekt. Moslashuvchan SI. Insonga moslashgan SI.

Abstract: As is the case for many business processes and activities disciplines, artificial intelligence (AI) is increasingly integrated into human resources management (HRM). While AI has great potential to augment HRM activities in organizations, automating the management of humans is not without risks and limitations. The identification of these risks is fundamental to promoting the responsible use of AI in HRM. We thus conducted a review of the empirical academic literature across disciplines on the affordances and responsible principles of AI in HRM. This is the first review of responsible AI in HRM that focuses solely on studies containing observations, measurements, and tests about this phenomenon. The multi-domain and multidisciplinary approach and empirical focus provide a better understanding of the reality of the development, study, and deployment of AI in HRM and shed light on how these are conducted responsibly. We conclude with a call for research based on what we identified as the most needed and promising avenues.

Key words: Human resources management. Artificial intelligence. Responsible AI. Human-centered AI.

ВВЕДЕНИЕ

Деятельность по управлению человеческими ресурсами (HRM) включает в себя несколько рутинных и трудоемких задач, пока они также зависит от человеческого восприятия, субъективности или предубеждений1. По этим причинам управление человеческими ресурсами рассматривается как благодатная почва для использование искусственного интеллекта. Использование искусственного интеллекта (ИИ) в управлении человеческими ресурсами разрабатывается, тестируется, анализировались и исследовались эмпирически в различных областях исследований2. Эмпирические исследования относятся к исследованиям, основанным на данных, связанных с явлением, которое наблюдали, измеряли и/или тестировали исследователи. Потому что нет единого мнения об определении ИИ во всех областях и внутри них из-за исторических дебатов о том, что именно такое “интеллект”, а ИИ является обобщающим термином для различное подмножество технологий, имитирующих человеческий интеллект (т. е. компьютерное зрение, обработка естественного языка, машинное обучение, глубокое обучение), в этой статье будет использоваться относительно широкое, но четкое определение технологии, которая может применяться во всем мире. использование ИИ в HR. В частности, в этой статье ИИ определяется как “способность машины учиться на опыте, приспосабливаться к новым входным данным и выполнять человекоподобные задачи”. Быстрый рост использования ИИ в управлении человеческими ресурсами отражается в публикации за последние несколько лет нескольких литературных и концептуальных обзоров по ИИ в управлении человеческими ресурсами.

Несмотря на важные достоинства этих обзоров, в нашем полном понимании возможностей и рисков интеллектуальных технологий в управлении человеческими ресурсами остаются некоторые ограничения, что требует тщательного обзора литературы с другой точки зрения, чем предыдущие. В частности, уделяя больше внимания литературе соответствующих областей, таких как информатика или HRM, предыдущие обзоры не в полной мере учитывают многодоменную природу ИИ в HRM и сочетание как технических, так и социальных аспектов этого явления. Наше исследование преодолевает эти ограничения, рассматривая в разных областях как то, как ИИ используется в HRM (т. е. технический аспект), так и принципы адаптиного ИИ, применяемые в нашей выборке исследований (т. е. социальный аспект). Что касается технического аспекта, то здесь наблюдается определенная неточность в отношении изучаемой технологии (HRM с поддержкой искусственного интеллекта). В частности, поскольку в обзорах часто не удается четко указать и определить, что представляет собой рассматриваемая технология, в недавних обзорах описываются исследования различных и не обязательно связанных с ИИ технологий, используемых в управлении человеческими ресурсами (например, анализ больших данных, который представляет собой массивный анализ данных). количество детальных и исчерпывающих данных, но программное обеспечение ИИ не используется ipso facto для использования этих данных3. Наш текущий обзор преодолевает это ограничение, включив в него только исследования, которые подробно изучают использование ИИ в соответствии с вышеупомянутым определением и, таким образом, разъясняют технические аспекты использования ИИ в различных функциях управления персоналом.

Что касается социального аспекта, то в настоящее время нет обзора с сосредоточить внимание на принципах ответственного ИИ, применяемых в сфере управления персоналом. Именно текущие обзоры с учетом этого социального аспекта в основном обсуждают или предлагают концептуальные основы, предлагающие решения о том, как следует изучать и внедрять ИИ, или используются, но ни один из них эмпирически не наблюдает фактического применение таких рамок. Наше исследование способствует знания, взглянув изнутри на то, как принципы ответственности применяются при разработке, изучении и внедрении ИИ в HRM. Более того, существует необходимость рассмотреть возможность применения ответственных исследовательских практик, поскольку во многих исследованиях подчеркивается, что ответственность является ключевым элементом при изучении использования ИИ в управлении человеческими ресурсами. Насколько нам известно, это первый систематический обзор литературы, в котором конкретно рассматривается, какие или какие принципы составляют ответственный ИИ в управлении человеческими ресурсами и как они применяются в эмпирических исследованиях в различных областях. Однако, поскольку понятие ответственного использования технологий постоянно развивается в литературе, нет единого мнения относительно определения и применения ответственного ИИ в сфере управления персоналом. В этом исследовании мы адаптируем широкое определение ответственного

1 Абдурахманова Г.К. Управление человеческими ресурсами. Учебник. – Ташкент: Издательство “Фан” Академии наук Республики Узбекистан, 2023. – 396 с.

2 Acharyya, S., Datta, A.K.: Matching formulation of the Staf Transfer Problem: meta-heuristic approaches. Opsearch 57(3), 629–668 (2020). https://doi.org/10.1007/s12597-019-00432-w

3 Alola, U.V., Atsa’am, D.D.: Measuring employees’ psychological capital using data mining approach. J. Public Afairs (2019). https://doi.org/10.1002/pa.2050

ИИ, предложенное Барредо Арриетой и др. в котором говорится, что это “ряд принципов ИИ, которые обязательно должны соблюдаться при развертывании ИИ в реальных приложениях”4. Эта адаптация будет осуществлена путем включения ответственный способ изучения ИИ и определение ответственного ИИ как набора этических принципов, которым необходимо обязательно следовать при разработке, изучении и внедрении ИИ. Это определение будет служить основой для нашего обзора, а также даст исследователям, организациям и политикам необходимое общее понимание того, что подразумевается под ответственным ИИ.

В целом, цель этой статьи – изучить объем существующей эмпирической литературы по ответственному ИИ в управлении человеческими ресурсами, одновременно пытаясь преодолеть ограничения предыдущей работы путем проведения систематического обзора литературы, включающей только эмпирические исследования, все типы журналов (не только в сфере управления человеческими ресурсами), и никакой априорной концептуальной основы. Целями данного обзора являются: выявить эмпирические исследования текущее использование ИИ в HRM, рассмотреть эмпирические знания о принципах ответственного ИИ в HRM и их применении, и оценить, в какой степени эти исследовательские практики способствуют сочетанию использования ИИ с этической, достойной и качественной работой.

МЕТОДОЛОГИЯ

В ходе нашего обзора мы руководствовались заявлением PRISMA 2020, которое позволяет прозрачно сообщать о нашей стратегии поиска и наших результатах. Чтобы быть включенными, статьи должны были: представлять собой эмпирическое исследование, пройти рецензирование, быть явно связаны с функцией управления человеческими ресурсами и явно включать технологию, основанную на искусственном интеллекте. на основе определения ИИ, представленного во введении.

Чтобы выявить исследования, мы провели поиск в следующих базах данных: Academic search Complete, Business Source Complete, PsycArticles, Web of Science и ABI/INFORM Collection. Широкий охват и разнообразие этих баз данных позволили нам оценить несколько областей исследований в нашем обзоре литературы.

Первым шагом было использование следующей структуры поиска: Термины, связанные с предметной областью “ИИ” ответственная практика, связанные термины. Этот поиск проводился в каждой базе данных. Было проверено пятьдесят случайных исследований в каждой базе данных (аннотация и название), чтобы выявить любые дополнительные условия поиска, которые могли быть пропущены. Второй шаг – использовать следующую структуру поиска: Термины, связанные с предметной областью “ИИ” термины, связанные с ИИ. Это снова было проверено в каждой базе данных, при этом было рассмотрено максимум 50 случайных исследований.

На данный момент количество возвращенных записей составило 2561.

Ссылки были организованы совместно с менеджером по библиографии Zotero (Корпорация цифровых стипендий), а управление данными осуществлялось с помощью Covidence (Covidence Inc., Австралия), онлайн-платформы для управления систематическими обзорами и множества электронных таблиц. Дубликаты были автоматически обнаружены Zotero и удалены вручную. Записи, не относящиеся к теме (например, в ветеринарной сфере), также удалялись вручную для всего удалено 1796 записей, осталось 765 записей. Затем мы использовали подход “снежного кома”, чтобы добавить больше записей с соответствующими заголовками (n = 259). Метод “снежного кома” используется для обогащения систематических обзоров за счет использования ссылок на статьи в существующих выборках для выявления других статей, потенциально имеющих отношение к обзорам. Эта техника была особенно важна для нашей статьи, поскольку литература по ИИ в управлении человеческими ресурсами быстро развивается, а недавно опубликованные работы или материалы конференций, возможно, медленно попадали в базы данных, которые мы искали. Затем 1024 идентифицированные записи были переданы в Covidence, которая автоматически удалила оставшиеся дубликаты, прошедшие в обход первого процесса (n=15).

Таким образом, на этапе проверки заголовка и реферата в Covidence было выявлено 1009 записей. Чтобы обеспечить согласованность перед тем, как приступить к проверке записей, показатель надежности между кодировщиками рассчитывался с использованием процентного согласия (мы заранее договорились, что если оно достигнет>75%, мы будем двигаться дальше). В частности, в ходе пилотного тестирования два исследователя независимо проанализировали название и аннотацию случайная выборка из 50 записей, основанная на четырех критериях отбора и указывающая, какие критерии не соблюдались, если исследование было исключено. Затем их работы сравнили. Потребовался только

4 Barredo Arrieta, A., Díaz-Rodríguez, N., Del Ser, J., Bennetot, A., Tabik, S., Barbado, A., Garcia, S., Gil-Lopez, S., Molina, D., Benjamins, R., Chatila, R., Herrera, F.: Explainable Artificial Intelligence (XAI): concepts, taxonomies, opportunities and challenges toward responsible AI. Inf. Fusion 58, 82–115 (2020). https://doi.org/10.1016/j.infus.2019.12.012

один раунд пилотного тестирования, при этом оба исследователя проверяли 42 из 50 записей совершенно одинаковым образом (т. е. получили оценку 84%).

Во-первых, после тщательного прочтения два участника исследования команда подробно перечислила каждый из текстов в сводной таблице, зафиксировав различные характеристики, связанные с рукописью, и сообщенные результаты. Эти синтезы были сравнены вручную и оказались очень похожими. Редкие различия, которые имели место, были устранены путем обсуждения внутри исследовательской группы. Мейеринк и Бондарук описывают возможности алгоритмов ИИ как планирование талантливой рабочей силы, а также вознаграждение и льготы5. Более того, чтобы внести большую ясность и детализацию в наш анализ технического аспекта ИИ в HRMR, мы дополнительно детализировали эту метакатегорию в зависимости от того, были ли связанные алгоритмы ИИ описательными, прогнозирующими и/или предписывающими согласно работе Лейхта-Деобальда и др.6. Таким образом, эти мета-категории и детализированные подкатегории использовались для классификации типов алгоритмов HRM при извлечении данных. Что касается метакатегории “Адаптивный ИИ”, мы сосредоточились на понятии ответственности, связанной с использованием системы, а не на понятии ответственности, связанной с целью системы. Например, независимо от того, можно ли считать качество системы ответственным, например, содействие благополучию сотрудников или устойчивому поведению, мы сосредоточили внимание на ответственном использовании систем. Это основано на аргументе, что система с благими намерениями все же может быть безответственной в его использование (например, система благосостояния может дискриминировать определенную группу населения). Что касается категоризации принципов ответственного (или этического) ИИ, интересно отметить, что на сегодняшний день в мире существует более 80 нормативных рамок по ответственному ИИ7. Эти концепции имеют несколько совпадений и общностей в принципах (например, прозрачность ИИ), но также и важные расхождения в терминологии (например, прозрачность; объяснимость; черный ящик; непрозрачность). Эта нечеткость побудила нас классифицировать ответственный ИИ, который вытекает из наших 107 избранных эмпирических исследований, в соответствии с наиболее общими принципами в литературе по ответственному ИИ (т. е. автономия и агентность, предвзятость и дискриминация, объяснимость и прозрачность, человеческая роль, воспринимаемая справедливость и доверие), конфиденциальность, подотчетность системы и условия труда) (в основном на основе8. Сначала мы проанализировали, включают ли исследования ответственные практики (Категория: Включение ответственных практик), а затем детализировали практику (Категория: Тип ответственных практик).

Во-вторых, после завершения этого этапа три члена исследовательской группы индивидуально проанализировали сводную таблицу с целью выявления точек соприкосновения внутри категорий. Отобранные эмпирические рецензируемые исследования существенно различались по используемой лексике, теоретическим подходам, целям, дисциплинам, углам анализа и методологии. Эта весьма разнообразная выборка исследований усложнила анализ результатов. Это побудило нас принять индуктивный подход к анализу9. Этот подход направлен на генерирование знаний о концепциях в литературе, а не на подтверждение ранее существовавшей теории, а конечный результат достигается за счет обобщения всех наблюдений.

Руководствуясь целями исследования, мы уделили особое внимание возникающим темам о том, как ИИ в настоящее время используется в функциях управления персоналом (Метакатегория: Управление человеческими ресурсами) и как концепции ответственного ИИ применяются в этих эмпирических исследованиях (Метакатегория: : Адаптивный ИИ). Затем трое исследователей встретились, чтобы сравнить результаты своего анализа. Опять же, сходство было сильным, а некоторые различия обсуждались всей исследовательской группой и были согласованы.

Примечательно, что в отношении категории “Функция человеческих ресурсов” мы усовершенствовали концептуализацию Мейеринка и Бондарука, добавив функцию “Здоровье и благополучие”, поскольку мы обнаружили несколько исследований, подпадающих под эту тему. Более того, что касается метакатегории “Адаптивный ИИ”, в результате исследований выявилось только 5 принципов. Они будут подробно рассмотрены в следующем разделе.

5 Meijerink, J., Bondarouk, T.: The duality of algorithmic management: toward a research agenda on HRM algorithms, autonomy and value creation. Hum. Resour. Manag. Rev. 33(1), 1–14 (2023). https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2021.100876

6 Leicht-Deobald, U., Busch, T., Schank, C., Weibel, A., Schafheitle, S., Wildhaber, I., Kasper, G.: The challenges of algorithm-based HR decision-making for personal integrity. J. Bus. Ethics 160(2), 377–392 (2019). https://doi.org/10.1007/s10551-019-04204-w

7 Alethicist. (2022). https://www.aiethicist.org/ai-principles

8 Ashok, M., Madan, R., Joha, A., Sivarajah, U.: Ethical framework for artifcial intelligence and digital technologies. Int. J. Inf. Manag. (2022). https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2021.102433

9 Aguinis, H., Ramani, R.S., Alabduljader, N.: Best-practice recommendations for producers, evaluators, and users of methodological literature reviews. Organ. Res. Methods 26(1), 46–76 (2020). https://doi.org/10.1177/1094428120943281

ПОЛУЧЕННЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ

Все наши 107 избранных эмпирических и рецензируемых исследований были опубликованы в период с 2004 по 2022 год. Средний год публикации – 2019. На рисунке 2 показано распределение наших 107 эмпирических исследований по годам их публикации. Важно иметь в виду, что 2022 год включает в себя только период с января по июнь, поскольку июнь 2022 года был месяцем извлечения данных.

Кроме того, наша выборка содержит 86 различных журналов или материалов конференций в различных областях (например, инженерия, этика, управление персоналом, информационные системы, менеджмент, математика и психология). Что касается дизайна исследования, выбранные эмпирические статьи включают 63 экспериментальных исследования, 15 полевых исследований, 24 исследования, сочетающих оба метода, три тематических исследования и две этнографии. Более того, в 89 исследованиях использовались количественные данные, в 13 – качественные данные, а в пяти – и те, и другие. Кроме того, в 69 исследованиях изучалась разработка новой системы или модели искусственного интеллекта. В подавляющем большинстве этих исследований возможности и конструкция новых систем по сравнению со старыми были не обсуждается. Скорее, они сосредоточились на том, как их новая система обеспечивает большую достоверность и производительность, чем предыдущие системы или люди-профессионалы. Кроме того, почти все эти исследования развития представляли собой лабораторные эксперименты и поэтому не были реализованы и применены на практике.

Что касается контекста всех 107 исследований, они включали сбор данных из 23 различных стран: Австралии, Бангладеш, Бельгии, Канады, Китая, Колумбии, Франции, Германии, Индии, Индонезии, Ирана, Иордании, Кореи, Новой Зеландии, Нигерии, Норвегия, Палестина, Португалия, Россия, Швейцария, Тайвань, Турция и США. При этом в 29 исследованиях нашей выборки не указана страна сбора данных. Страной, которая встречается чаще всего, являются США10, и ни одно исследование не включает межстрановой анализ. Что касается сектора деятельности, то в 49 исследованиях исследуемый сектор не был указан или он был неприменим. Наиболее изученным сектором были государственные или общественные услуги (например, учителя) с 13 исследованиями, за которым следовал сектор информационных технологий (ИТ) с 10 исследованиями. Другими секторами в нашей выборке являются услуги (7 исследований), производство (4), научные круги (4), электроснабжение (3), военное дело (2), телекоммуникации (2), строительство (1), продажи (1), розничная торговля. (1) и некоммерческая организация (1). Кроме того, девять исследований не были специфичны для изучаемого сектора и не сообщали о популяции работников различных профессий, и поэтому их нельзя было классифицировать конкретно по их сектору обучения.

Более того, многие исследуемые организации были крупными или многонациональными11. Это согласуется с размерами выборки 69 исследований, в которых была разработана новая система или модель искусственного интеллекта, которым часто приходилось использовать огромные наборы данных. Например, Аврами и др.12 использовали набор продольных архивных данных, включающий более 700 000 сотрудников крупной общественной организации, чтобы разработать инструмент, который прогнозирует уровень текучести кадров.

Цель этой статьи – представить обзор основных направлений использования ИИ в сфере управления человеческими ресурсами на основе эмпирических исследований, включенных в наш обзор. Аффордансы относятся к использованию или назначению, которое может иметь вещь, которую люди замечают как часть того, как они ее видят или ощущают. Наши 107 избранных эмпирических и рецензируемых исследований включают 79 исследований, которые описывают, как ИИ используется в конкретных функциях управления персоналом и типы задействованных алгоритмов ИИ (30 описательных алгоритмов, 31 прогнозирующий алгоритм и 27 предписывающих алгоритмов), а также 28 исследований, которые не были конкретными. нам достаточно для классификации, поэтому они не подробно описаны в этом разделе (например, исследования общего восприятия ИИ или общего использования ИИ в управлении человеческими ресурсами)13. Примечательно, что некоторые включенные исследования содержат более одного типа алгоритмов ИИ и/или более одной функции HRM.

Из нашей выборки из 107 эмпирических исследований в 63 явно не применялся принцип ответственного ИИ. В 27 из этих 63 исследований предполагалось, что система ИИ уменьшит предвзятость и

10 Anoaica, A., Ben Hassine, A., Deleris, L.A.: Equal pay for equal competences: a statistical approach to address equal pay gap. ECAI 2020, 2949–2955 (2020). https://doi.org/10.3233/FAIA200468

11 Altemeyer, B.: Making the business case for AI in HR: two case studies. Strateg. HR Rev. 18(2), 66–70 (2019). https://doi.org/10.1108/shr-12-2018-0101

12 Avrahami, D., Pessach, D., Singer, G., Chalutz Ben-Gal, H.: A human resources analytics and machine-learning examination of turnover: implications for theory and practice. Int. J. Manpow. 43(6), 1405–1424 (2022). https://doi.org/10.1108/ijm-12-2020-0548

13 Bigman, Y.E., Wilson, D., Arnestad, M.N., Waytz, A., Gray, K.: Algorithmic discrimination causes less moral outrage than human discrimination. J. Exp. Psychol. Gen. (2022). https://doi.org/10.1037/xge0001250

TARAQQIYOT PROGRESS

дискриминацию, поскольку она уменьшит или устранит человеческую субъективность. Хотя это предположение согласуется с некоторыми концептуальными разработками, оно не было эмпирически проверено в 27 выявленных исследованиях.

Концепция справедливости ИИ в управлении человеческими ресурсами, похоже, не имеет общепринятого определения в эмпирической литературе. Вместо этого мы обнаружили, что это скорее общий термин, который охватывает три выявленных нами принципа, а именно предвзятость и дискриминация в ИИ, ориентированном на управление персоналом, воспринимаемую справедливость и доверие к решениям и результатам, а также проблемы конфиденциальности (или навязчивость), связанную с использованием ИИ. Двадцать исследований были сосредоточены на выявлении или смягчении предвзятости и дискриминации в системе искусственного интеллекта для управления человеческими ресурсами. Действительно, решения, принимаемые с помощью ИИ, на самом деле могут быть предвзятыми и дискриминационными, поскольку они отражают данные, на которых они основаны14. В некоторых исследованиях изучалось, как можно проверять инструменты HRM AI и как эта возможность аудита может способствовать выявлению и смягчению предвзятости15. Например, что касается искусственного интеллекта в привлечении талантов, Кёхлинг и др. [76] показывают, что ИИ воспроизводит (и может даже amplify) существующее неравенство в наборе данных и недостаточная представленность определенных групп приводит к непредсказуемой вероятности приглашения кандидатов из этих групп на собеседования. Другие включают принцип предвзятости, добавляя этап проверки или тест при разработке своей системы ИИ, чтобы продемонстрировать, что система, разработанная в исследовании, не дискриминирует16. Наконец, принцип предвзятости и дискриминации применяется в эмпирических исследованиях, в которых были разработаны системы искусственного интеллекта, единственной целью которых является обнаружение и смягчение предвзятости и дискриминации17. Например, Хангартнер и др. разработали инструмент на базе искусственного интеллекта для постоянного мониторинга дискриминации при приеме на работу на онлайн-платформах по подбору персонала.

Наконец, 17 исследований либо применяли, либо изучали важность участия людей (например, разработчиков, менеджеров, HR-практиков или сотрудников) в разработке, внедрении и использовании системы искусственного интеллекта в HRM. Характер исследуемой роли человека в первую очередь включал уровень контроля заинтересованных сторон над системой (например, изменять или принимать окончательное решение, задавать вопросы, апеллировать или вносить данные в алгоритм). Уровень контроля или участия пользователей в системах ИИ кажется важным для содействия ответственному использованию и даже принятию18, поскольку “люди в конечном итоге должны сохранить роль лиц, принимающих решения” [10, с. 66]. Например, Anoaica и др.19 внедрили механизмы (в основном с точки зрения объяснимости), чтобы предоставить отделу кадров свободу выносить собственные суждения, а Фалиагка и др. предостерегают от слепого доверия к автоматизированной системе. С точки зрения взаимодействия человека и компьютера, как и в других областях, обеспечение некоторой степени контроля кажется полезным. Эти результаты отражают принцип подотчетности, согласно которому люди должны оставаться ответственными и подотчетными за свои решения, даже если они поддерживаются системами искусственного интеллекта.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В данной статье представлен обзор литературы по эмпирическим и рецензируемое исследование по ответственному ИИ в сфере управления персоналом доменах, принимая во внимание сложность этого явления, рассматривая как технический аспект (т. е. то, как ИИ используется в управлении персоналом), так и социальный аспект (т. е. принципы ответственного ИИ). Мы вносим свой вклад в литературу, показывая, как ИИ используется в HRM, изучаем, как принципы ответственности применяются в эмпирических исследованиях ИИ в HRM, и оцениваем степень, в которой эти исследовательские практики способствуют развитию ответственного ИИ.

14 Buolamwini, J., Gebru, T.: Gender shades: intersectional accuracy disparities in commercial gender classifcation. In: Proceedings of the 2018 ACM Conference on Fairness, Accountability and Transparency, (2018)

15 Booth, B.M., Hickman, L., Subburaj, S.K., Tay, L., Woo, S.E., D’Mello, S.K.: Integrating psychometrics and computing perspectives on bias and fairness in afective computing: a case study of automated video interviews. IEEE Signal Process. Mag. 38(6), 84–95 (2021). https://doi.org/10.1109/msp.2021.3106615

16 Campion, M.C., Campion, M.A., Campion, E.D., Reider, M.H.: Initial investigation into computer scoring of candidate essays for personnel selection. J. Appl. Psychol. 101(7), 958–975 (2016). https://doi.org/10.1037/apl0000108

17 Anoaica, A., Ben Hassine, A., Deleris, L.A.: Equal pay for equal competences: a statistical approach to address equal pay gap. ECAI 2020, 2949–2955 (2020). https://doi.org/10.3233/FAIA200468

18 Altemeyer, B.: Making the business case for AI in HR: two case studies. Strateg. HR Rev. 18(2), 66–70 (2019). https://doi.org/10.1108/shr-12-2018-0101

19 Anoaica, A., Ben Hassine, A., Deleris, L.A.: Equal pay for equal competences: a statistical approach to address equal pay gap. ECAI 2020, 2949–2955 (2020). https://doi.org/10.3233/FAIA200468

Во-первых, наши результаты показывают, что ИИ в HRM представляет собой многодоменную систему. Тема исследования изучается во всем мире и в различных секторах, поскольку наша выборка из 107 эмпирических и рецензируемых исследований содержит 86 различных журналов или материалов конференций в различных областях, 23 разных странах и 12 различных секторах. Более того, наши описательные результаты показывают, что популярность этой темы исследования значительно возросла за последнее десятилетие. Наши результаты также показывают, что об использовании трех типов алгоритмов ИИ (т. е. описательных, прогнозирующих и предписывающих) сообщается в соответствии с шестью различными функциями HRM (т. е. 1 – привлечение талантов, 2 – оценка эффективности, 3 – управление талантами, 4 – планирование рабочей силы, 5 – здоровье и благополучие и 6 – оплата труда), при этом системы ИИ по привлечению талантов являются наиболее эмпирически изученной функцией управления человеческими ресурсами и, по-видимому, являются наиболее хорошо реализовано. Можно сосуществовать несколько объяснений, объясняющих значительный дисбаланс с точки зрения интереса к использованию ИИ в различных функциях управления персоналом. Например, системы искусственного интеллекта могут более склонны к привлечению талантов, поскольку эта задача, как известно, требует много времени, является избыточной и подвержена человеческой предвзятости, а данные, доступные для обучения систем, включают как реальных, так и потенциальных кандидатов, поэтому количество данные обычно намного больше.

Учитывая ранее подчеркнутые элементы, тем более тревожно, что некоторые исследования представили системы искусственного интеллекта в управлении человеческими ресурсами как более этические практики, чем традиционное управление человеческими ресурсами, основываясь на теоретическом аргументе о том, что системы искусственного интеллекта смягчают человеческую субъективность в практике и, следовательно, уменьшают предвзятость. Этот аргумент часто основывается на представлении о том, что системы могут достичь “справедливости за счет неосведомленности”, что означает способность систем не использовать явно защищенные атрибуты или исключать чувствительные функции в процессе прогнозирования20. Однако мы не нашли эмпирических исследований, проверяющих, действительно ли системы ИИ менее предвзяты, чем традиционные практики HRM. Таким образом, мы бы не одобряли любые заявления о том, что системы ИИ менее предвзяты, чем практики, если только дальнейшие исследования эмпирически исследуют и демонстрируют обоснованность этого утверждения. Действительно, мы считаем, что поддержка таких предположений без научных испытаний была бы безответственной, поскольку они могли бы ошибочно побудить практиков применять технологии искусственного интеллекта для уменьшения предвзятости и дискриминации.

Наш обзор ясно показывает, что как использование ИИ в управлении человеческими ресурсами, так и применение принципов ответственности требуют дальнейшего изучения. Нашим первым и главным стимулом для будущих исследований будет разработка более разнообразных протоколов исследований, основанных на обширных полевых исследованиях и реальных условиях. Действительно, поскольку большинство исследований в нашей выборке основаны на экспериментальных планах, кажется трудным обобщить их вклад в реальность организационного контекста. Поэтому их вклад в практики остаются несколько ограниченными. Более того, поскольку наши результаты показывают серьезный разрыв между концептуальными и эмпирическими исследованиями ответственного ИИ в управлении человеческими ресурсами, мы настоятельно призываем будущие исследования либо применять принципы ответственности в качестве концептуальной основы при проведении эмпирической работы, либо исследовать влияние ответственных принципов ИИ в управлении человеческими ресурсами. Мы обнаружили мало эмпирических исследований по таким темам, как объяснимость и прозрачность (на самом деле в нашей выборке нет исследований по субъективной прозрачности) или конфиденциальность. Даже наиболее эмпирически изученный принцип в нашей выборке (т.е. предвзятость и дискриминация) получил мало эмпирического изучения по сравнению с общественной и академической дискуссией вокруг него. Более того, воспринимаемая справедливость и/или доверие в основном изучались в экспериментах и гипотетических сценариях, и мы призываем к методологической диверсификации, например, к большему количеству исследований в контексте реальной жизни. Что касается роли людей в ответственном ИИ в управлении человеческими ресурсами, мы считаем, что этот принцип может быть одним из самых сложных для исследования, поскольку степень и характер человеческой роли могут сильно различаться от одной ситуации к другой, и, следовательно, требуют дополнительных исследований этого принципа. Говоря более конкретно, хотя роль практиков управления человеческими ресурсами была документально подтверждена, количество исследований было небольшим, а знания о результатах высокой или низкой роли управления человеческими ресурсами были незначительными, практиков по адаптивному ИИ по-прежнему мало. В том же духе, хотя это в основном обсуждается в теоретических или концеп-

20 Chen, J., Kallus, N., Mao, X., Svacha, G., Udell, M.: Fairness under unawareness. In: Proceedings of the AMC Conference on Fairness, Accountability, and Transparency, pp. 339–348. (2019). https://doi.org/10.1145/3287560.3287594

TARAQQIYOT PROGRESS

туальных статьях, мы очень мало знаем о навыках, которые следует развивать среди специалистов по управлению человеческими ресурсами, чтобы в полной мере позволить им играть эту роль. Мы также обнаружили, что некоторые ответственные принципы, представленные в литературе, отсутствовали в нашей эмпирической и рецензируемой выборке. В частности, наши исследования не включали эмпирические исследования влияния ИИ на автономию и агентность заинтересованных сторон или подотчетность системы. Таким образом, мы призываем будущие исследования ИИ в управлении человеческими ресурсами разнообразить подход, используемый для дальнейшего изучения этих принципов ответственности.

Кроме того, мы призываем будущих исследователей быть откровенными и предоставлять как можно больше подробностей об изучаемых алгоритмах ИИ, их характеристиках и возможностях, поскольку это позволит лучше понять, как различные типы, функции и возможности ИИ обязанности принципы влияют на разные результаты. Этому можно способствовать с помощью многопрофильных исследовательских групп. В связи с этим мы также призываем будущих исследователей учитывать многодоменную природу Адаптивного ИИ в управлении человеческими ресурсами, создавая междисциплинарные исследовательские группы и устраняя разрозненность между областями исследований. То есть с исследователями с передовыми техническими знаниями в области искусственного интеллекта, а также с исследователями с глубокими знаниями в области управления человеческими ресурсами. Эти комбинации позволят лучше понять сложные явления ответственного ИИ в управлении человеческими ресурсами. Поскольку наши результаты показывают концептуальную путаницу в отношении принципов ответственности, мы также призываем к будущим исследованиям с использованием знания из концептуальной литературы и подробно детализируйте изучаемый принцип ответственности. Мы обнаружили, что в некоторых эмпирических исследованиях используются термины из области ответственности ИИ, такие как прозрачность или дискриминация, без определения этого термина или использования его в соответствии с литературой. Например, в некоторых исследованиях прозрачности ИИ это привело к концептуальной путанице, поскольку исследователи фактически изучая концепцию объяснимости. Кроме того, мы обнаружили, что ответственный ИИ в сфере управления персоналом изучается во многих странах, но не нашли межстранового анализа. Мы призываем к будущим исследованиям для проведения такого анализа, чтобы углубить наше понимание Адаптивного Искусственного Интеллекта в управлении человеческими ресурсами и его различия в разных странах. Наконец, наши результаты показывают, что область применения ИИ в управлении человеческими ресурсами быстро развивается, при этом количество исследований значительно увеличилось за последнее десятилетие. С тех пор уже были опубликованы дополнительные эмпирические работы по адаптивному ИИ в управлении человеческими ресурсами.

Использованная литература:

1. Абдурахманова Г.К. Управление человеческими ресурсами. Учебник. – Ташкент: Издательство “Фан” Академии наук Республики Узбекистан, 2023. – 396 с.
2. Acharyya, S., Datta, A.K.: Matching formulation of the Staf Transfer Problem: meta-heuristic approaches. Opsearch 57(3), 629–668 (2020). https://doi.org/10.1007/s12597-019-00432-w.
3. Acikgoz, Y., Davison, K.H., Compagnone, M., Laske, M.: Justice perceptions of artifcial intelligence in selection. Int. J. Sel. Assess. 28(4), 399–416 (2020). https://doi.org/10.1111/ ijsa.12306.
4. Aguinis, H., Ramani, R.S., Alabduljader, N.: Best-practice recommendations for producers, evaluators, and users of methodological literature reviews. Organ. Res. Methods 26(1), 46–76 (2020). https://doi.org/10.1177/1094428120943281
5. AIethicist. (2022). https://www.aiethicist.org/ai-principles.
6. Aizenberg, E., van den Hoven, J.: Designing for human rights in AI. Big Data Soc (2020). https://doi.org/10.1177/2053951720949566.
7. Albert, E.T.: AI in talent acquisition: a review of AI-applications used in recruitment and selection. Strateg. HR Rev. 18(5), 215–221 (2019). https://doi.org/10.1108/shr-04-2019-0024.
8. Allal-Chérif, O., YelaAránega, A., Castaño Sánchez, R.: Intelligent recruitment: how to identify, select, and retain talents from around the world using artifcial intelligence. Technol. Forecast Soc. Change (2021). https://doi.org/10.1016/j.techfore.2021.120822.
9. Alola, U.V., Atsa’am, D.D.: Measuring employees’ psychological capital using data mining approach. J. Public Afairs (2019). https://doi.org/10.1002/pa.2050.
10. Altemeyer, B.: Making the business case for AI in HR: two case studies. Strateg. HR Rev. 18(2), 66–70 (2019). https://doi.org/10.1108/shr-12-2018-0101.
11. Angrave, D., Charlwood, A., Kirkpatrick, I., Lawrence, M., Stuart, M.: HR and analytics: why HR is set to fail the big data challenge. Hum. Resour. Manag. J. 26(1), 1–11 (2016). https:// doi.org/10.1111/1748-8583.12090
12. Anoaica, A., Ben Hassine, A., Deleris, L.A.: Equal pay for equal competences: a statistical approach to address equal pay gap. ECAI 2020, 2949–2955 (2020). https://doi.org/10.3233/FAIA200468.
13. Ashok, M., Madan, R., Joha, A., Sivarajah, U.: Ethical framework for artifcial intelligence and digital technologies. Int. J. Inf. Manag. (2022). https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2021.102433.

14. Augusto, D.A., Bernardino, H.S., Barbosa, H.J.C.: Predicting the performance of job applicants by means of genetic programming. In: 2013 BRICS Congress on Computational Intelligence and 11th Brazilian Congress on Computational Intelligence, 98–103. (2013). https://doi.org/10.1109/brics-cci-cbic.2013.27.
15. Avrahami, D., Pessach, D., Singer, G., Chalutz Ben-Gal, H.: A human resources analytics and machine-learning examination of turnover: implications for theory and practice. Int. J. Manpow. 43(6), 1405–1424 (2022). https://doi.org/10.1108/ijm-12-2020-0548.
16. Bankins, S.: The ethical use of artifcial intelligence in human resource management: a decision-making framework. Ethics Inf. Technol. 23(4), 841–854 (2021). https://doi.org/10.1007/s10676-021-09619-6.
17. Bankins, S., Formosa, P., Griep, Y., Richards, D.: AI decision making with dignity? Contrasting workers' justice perceptions of human and ai decision making in a human resource management context. Inf. Syst. Front. 24(3), 857–875 (2022). https://doi.org/10.1007/s10796-021-10223-8.
18. Bantilan, N.: Themis-ml: a fairness-aware machine learning interface for end-to-end discrimination discovery and mitigation. J. Technol. Hum. Serv. 36(1), 15–30 (2018). https://doi.org/10.1080/15228835.2017.1416512.
19. Barredo Arrieta, A., Díaz-Rodríguez, N., Del Ser, J., Bennetot, A., Tabik, S., Barbado, A., Garcia, S., Gil-Lopez, S., Molina, D., Benjamins, R., Chatila, R., Herrera, F.: Explainable Artificial Intelligence (XAI): concepts, taxonomies, opportunities and challenges toward responsible AI. Inf. Fusion 58, 82–115 (2020). https://doi.org/10.1016/j.infus.2019.12.012
20. Basu, S., Majumdar, B., Mukherjee, K., Munjal, S., Palaksha, C.: Artifcial intelligence–HRM interactions and outcomes: a systematic review and causal confgurational explanation. Hum. Resour. Manag. Rev. (2022). https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2022.100893.
21. Bigman, Y.E., Wilson, D., Arnestad, M.N., Waytz, A., Gray, K.: Algorithmic discrimination causes less moral outrage than human discrimination. J. Exp. Psychol. Gen. (2022). https://doi.org/10.1037/xge0001250.
22. Booth, B.M., Hickman, L., Subburaj, S.K., Tay, L., Woo, S.E.,D'Mello, S.K.: Integrating psychometrics and computing perspectives on bias and fairness in afective computing: a case study of automated video interviews. IEEE Signal Process. Mag. 38(6), 84–95 (2021). https://doi.org/10.1109/msp.2021.3106615.
23. Budhwar, P., Malik, A., De Silva, M.T.T., Thevisuthan, P.: Artifcial intelligence–challenges and opportunities for international HRM: a review and research agenda. Int. J. Hum. Resour. Manag.33(6), 1065–1097 (2022). https://doi.org/10.1080/09585192.2022.2035161.
24. Bujold, A., Parent-Rocheleau, X., Gaudet, M.-C.: Opacity behind the wheel: the relationship between transparency of algorithmic management, justice perception, and intention to quit among truck drivers. Comput. Hum. Behav. Rep. 8, 1–14 (2022). https://doi.org/10.1016/j.chbr.2022.100245.
25. Buolamwini, J., Gebru, T.: Gender shades: intersectional accuracy disparities in commercial gender classifcation. In: Proceedings of the 2018 ACM Conference on Fairness, Accountability and Transparency, (2018).
26. Campion, M.C., Campion, M.A., Campion, E.D., Reider, M.H.: Initial investigation into computer scoring of candidate essays for personnel selection. J. Appl. Psychol. 101(7), 958–975 (2016). https://doi.org/10.1037/apl0000108.
27. Cayrat, C., Boxall, P.: Exploring the phenomenon of HR analytics: a study of challenges, risks and impacts in 40 large companies. J. Organ. Efect. People Perform. 9(4), 572–590 (2022). https://doi.org/10.1108/joepp-08-2021-0238.
28. Chalfn, A., Danieli, O., Hillis, A., Jelveh, Z., Luca, M., Ludwig, J., Mullainathan, S.: Productivity and selection of human capital with machine learning. Am. Econ. Rev. 106(5), 124–127 (2016). https://doi.org/10.1257/aer.p20161029.
29. Chen, C.-C., Wei, C.-C., Chen, S.-H., Sun, L.-M., Lin, H.-H.: AI predicted competency model to maximize job performance. Cybern. Syst. 53(3), 298–317 (2021). https://doi.org/10.1080/01969722.2021.1983701.
30. Chen, C.-T., Hung, W.-Z.: A two-phase model for personnel selection based on multi-type fuzzy information. Mathematics (2020). https://doi.org/10.3390/math8101703.
31. Chen, J., Kallus, N., Mao, X., Svacha, G., Udell, M.: Fairness under unawareness. In: Proceedings of the AMC Conference on Fairness, Accountability, and Transparency, pp. 339–348. (2019). https://doi.org/10.1145/3287560.3287594
32. Chen, L., Ma, R., Hannák, A., Wilson, C.: Investigating the impact of gender on rank in resume search engines. In: Proceedings of the 2018 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems, pp. 1–14. (2018). https://doi.org/10.1145/3173574.3174225.
33. Chien, C.-F., Chen, L.-F.: Data mining to improve personnel selection and enhance human capital: a case study in hightechnology industry. Expert Syst. Appl. 34(1), 280–290 (2008). https://doi.org/10.1016/j.eswa.2006.09.003.
34. Chowdhury, S., Dey, P., Joel-Edgar, S., Bhattacharya, S., Rodriguez-Espindola, O., Abadie, A., Truong, L.: Unlocking the value of artifcial intelligence in human resource management through AI capability framework. Hum. Resour. Manag. Rev. (2022). https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2022.100899.
35. Cornacchia, G., Anelli, V.W., Biancofore, G.M., Narducci, F., Pomo, C., agone, A., Di Sciascio, E.: Auditing fairness under unawareness through counterfactual reasoning. Inf. Process. Manag. (2023). https://doi.org/10.1016/j.ipm.2022.103224.

OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA MOLIYAVIY MABLAG‘LARDAN SAMARALI FOYDALANISHGA XIZMAT QILUVCHI ZAMONAVIY VA ISTIQBOLGA MO‘LJALLANGAN HUQUQIY ASOSLARNING YARATILGANLIGI TO‘G‘RISIDA

Xayriddinov Shuxrat Botirovich
Qarshi davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Maqolada yurtimizda oliy ta’limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlarini belgilash, zamonaviy bilim hamda yuksak ma’naviy-ahloqiy fazilatlarga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash, mamlakatimizda ta’lim tizimini rivojlantirishning huquqiy bazasini mustahkamlash uchun qabul qilingan qonun-hujjatlar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: budjet mablag‘laridan samarali sarflash, moliyalashtirish, oliy ta’lim muassasalari, moliyaviy mustaqillik, daromadlar va xarajatlar, oliy ta’limni modernizatsiya qilish.

Abstract: Laws adopted with the aim of determining the priorities of systemic reform of higher education in our country, training highly qualified personnel with modern knowledge and high spiritual and moral qualities, independent thinking, strengthening the legal basis for the development of the education system in our country.

Key words: efficient spending of budget funds, financing, higher education institutions, financial independence, income and expenses, modernization of higher education.

Аннотация: Законы, принятые с целью определить приоритеты системного реформирования высшего образования в нашей стране подготовки высококвалифицированных кадров, обладающих современными знаниями и высокими духовно-нравственными качествами, самостоятельно мыслящих, укрепить правовую основу развития системы образования в нашей стране.

Ключевые слова: эффективное расходование бюджетных средств, финансирование, высшие учебные заведения, финансовая независимость, доходы и расходы, модернизация высшего образования.

KIRISH

Ma’lumki, yurtimizda oliy ta’limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlarini belgilash, zamonaviy bilim hamda yuksak ma’naviy-ahloqiy fazilatlarga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish, oliy ta’limni modernizatsiya qilish, ilg‘or ta’lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrda “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-sonli Farmoni qabul qilingan bo‘lib, ushbu Farmon bilan O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi ham tasdiqlangan hamda oliy ta’lim tizimidagi Jamoatchilik kengashi hamda O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalari Rektorlari kengashi negizida nodavlat notijorat tashkilot shaklidagi Respublika oliy ta’lim kengashini tashkil etilishi belgilangan. Bir paytning o‘zida, mazkur Farmonda oliy ta’lim muassasalarining moliyaviy mustaqilligi va barqarorligini ta’minlash, moddiy-texnik ta’minotini mustahkamlash va ularga tegishli bo‘lgan moliyaviy mablag‘lardan samarali foydalanishga bag‘ishlangan alohida paragraf mavjud bo‘lib, mazkur paragrafda oliy ta’lim muassasalarining moliyaviy mustaqilligi va barqarorligini ta’minlash, moddiy-texnik ta’minotini mustahkamlash bo‘yicha bir qator tadbirlar amalga oshirilishi ko‘zda tutilgan [1]. Shuningdek, ushbu farmonga muvofiq oliy ta’lim muassalarida endaument fondlarini tashkil etish hamda oliy ta’lim tizimini venchurli moliyalashtirish mexanizmini qo‘llashga ham ruxsat berilgan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Shuni mamnuniyat biln qayd etish joizki, ushbu konsepsiyada nodavlat, shu jumladan davlat-xususiy sheriklik shartlari asosidagi oliy ta'lim muassasalarini tashkil etish rejalashtirilgan bo'lib, 2030-yilga kelib bu ko'rinishdagi oliy ta'lim muassasalari sonini 35 taga yetkazish mo'ljallanmoqda [1].

Keyingi yillarda O'zbekistonda ta'lim tizimini rivojlantirishning huquqiy bazasini mustahkamlash uchun qabul qilingan hujjatlardan yana biri bu O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 29-oktabrda qabul qilingan "Ilm-fan va ilmiy faoliyat to'g'risida"gi Qonunidir. Mazkur Qonun mamlakatimizda ilm-fanni yanada rivojlantirish, uning natijadorligini oshirish, ilm-fanni rivojlanishiga o'z hissalarini qo'shayotgan tashkilotlar va olimlarni qo'llab-quvvatlash, ularni rag'batlantirish, uni moliyalashti-rish manbalari aniq qilib belgilangan asosiy hujjatlardan biridir. Qayd etigan Qonunning alohida bobi, xususan uning 5-bobi aynan ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasini moliyalashtirishga bag'ishlangan bo'lib, ushbu bobda ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasini moliyalashtirish yo'nalishlari, bu mablag'lardan samarali foydalanish zarurligi hamda ularning mazmun-mohiyati yoritib berilgan.

Bu o'rinda shuni ham alohida ta'kidlab o'tish maqsadga muvofiqki, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 3-dekabrdagi "Oliy ta'lim muassasalarini bosqichma-bosqich o'zini o'zi moliyalashtirish tizimiga o'tkazish to'g'risida"gi 967-sonli qarori asosida oliy ta'lim muassasalarini moliyalashtirish tizimida bir qator o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. Ushbu qaror bilan mamlakatimizdagi moliyaviy faoliyati barqaror, moddiy-texnika bazasi yetarli darajada shakllangan, ta'lim xizmatlari bozorida bakalavriat ta'lim yo'nalishlari va magistratura mutaxassisliklariga bo'lgan talab yuqoriligini hisobga olib, tajriba-sinov sifatida 10 ta oliy ta'lim muassasalari o'zini o'zi moliyalashtirish tizimiga o'tkazildi hamda ushbu oliy ta'lim muassasalariga akademik va moliyaviy sohalarda bir qator erkinliklar berildi.

Shuningdek, ushbu qarorga muvofiq oliy ta'lim muassasalari vasiylik kengashlariga bir qator vakolatlar taqdim etildi. Ularning eng muhimlari qatoriga:

a) oliy ta'lim muassasasining moliya yili uchun shakllantiriladigan biznes-rejasi (unda muassasaning asosiy faoliyati ko'rsatkichlari jumladan, muassasada kadrlar tayyorlash tizimini tashkil etishning maqsadlari, rejalashtirilayotgan natijalari va tahlili ko'rsatiladi) hamda daromadlar va xarajatlar parametrlarini tasdiqlash va ularning ijrosini muhokama qilish;
b) oliy ta'lim muassasasi tomonidan avtotransport vositalari, shuningdek, boshqa asosiy vositalarni xarid qilish va ularni hisobdan chiqarishga (bino va inshootlar bundan mustasno) hamda bino, inshootlarni kapital ta'mirlash, rekonstruksiya qilishga ruxsat berish;
d) oliy ta'lim muassasasining yillik hamda davriy moliyaviy hisobotlarini muhokama qilish va tasdiqlash;
e) oliy ta'lim muassasasini rivojlantirish va moliyaviy faoliyati bilan bog'liq boshqa masalalarni hal etish, shu jumladan maqsadli kapital jamg'armasini (endaument fond) shakllantirish;
f) zarur hollarda, oliy ta'lim muassasasi rektorining asoslangan murojaatiga ko'ra, oliy ta'lim muassasasining moliyaviy faoliyatini qo'llab-quvvatlash maqsadida respublika tijorat banklaridan kreditlar olish masalalarini ko'rib chiqish;
g) oliy ta'lim muassasasi faoliyatining asosiy yo'nalishlarini belgilab berish, shu jumladan, yangi fakultetlar, bakalavriat ta'lim yo'nalishlari va magistratura mutaxassisliklarini joriy etish;
h) bo'ysunuvi bo'yicha tegishli vazirlik va idora bilan kelishilgan holda oliy ta'lim muassasasi rektori va oliy ta'lim muassasasi kengashi vakolatini belgilash, shu jumladan, xarajatlar smetasiga hamda shtatlar jadvaliga o'zgartirishlar kiritish, asosiy vositalarni xarid qilish va oliy ta'lim muassasi tasarrufidagi mablag'lar, moddiy boyliklar va mulkdan foydalanish bo'yicha vakolatlar doirasini belgilash;
i) oliy ta'lim muassasasida samaradorlik mezonlariga asoslangan mehnatga haq to'lash tizimini joriy etish va tartibini belgilashni ko'rsatish mumkin [2].

Bu o'rinda qonunchilikdagi bunday o'zgarishlar so'nggi uch yillikda yanada jadallashgani va uning huquqiy asoslari mustahkamlanganligini ham alohida qayd etib o'tish maqsadga muvofiq. Xususan, 2020-yilda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Respublika oliy ta'lim muassasalarining professor-o'qituvchilari va boshqa toifadagi xodimla-rini budjetdan tashqari mablag'lar hisobidan moddiy rag'batlantirish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi 517-sonli 2020-yil 26-iyuldagi hamda "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonini tashkil etish bilan bog'liq tizimni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 824-sonli 2020-yil 31-dekabrdagi qarorlari qabul qilindi. Ushbu qarorlarda, jumladan, oliy ta'lim tizimini rivojlantirish, u yerda faoliyat olib boruvchi professor-o'qituvchilar va boshqa xodimlarni qo'shimcha rag'batlantirish manbalari hamda shartlari atroflicha bayon etildi.

Ushbu masalaga oid 2021-yildagi holatlarni o'rganar ekanmiz, bu yilda ham oliy ta'lim muassasalarining moliyaviy ta'minotini ta'minlashning huquqiy asoslari yanada mustahkamlanganligi va aksariyat oliy ta'lim muassasalarining moliyaviy faoliyatiga yengilliklar berishning huquqiy asoslari yaratilganligi bilan bir vaqtda ularda bu mablag'lardan samarali foydalanish masalasiga ham jiddiy e'tibor berilganligining guvohi bo'lamiz. Xususan, ushbu davrda O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirining 2021-yil 30-dekabrdagi "Oliy

ta'lim muassasalarida ta'lim sohalari (ta'lim yo'nalishlari) bo'yicha bir nafar o'qituvchi hisobiga to'g'ri keladigan talabalar soni nisbatining normativlarini tasdiqlash to'g'risida"gi 53-2021-son buyrug'i, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Oliy, o'rta maxsus va professional ta'lim tashkilotlarida to'lov-kontrakt asosida o'qish uchun ta'lim kreditlari ajratishni tartibga solish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2021-yilning 18-avgustidagi 527-sonli, "Respublika oliy ta'lim muassasalarida talabalarni turar joy bilan qamrab olish darajasini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2021-yilning 9-sentabridagi 563-sonli, "Ijara huquqi asosida yashayotgan talabalar tomonidan to'lanadigan ijara to'lovlarini qoplab berish tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi shu sanadagi 605-sonli, "Ijtimoiy ehtiyojmand oila vakillari, yetim yoki ota-onasining qaramog'idan mahrum bo'lgan talaba xotin-qizlarning oliy ta'lim olishini moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2021-yilning 17-sentabridagi 585-sonli qarorlari kabi qator hujjatlarning qabul qilinganligini aniqlashimiz mumkin.

Buning ustiga, 2021-yilning so'nggi oyida ham oliy ta'lim tizimi, uning moliyaviy ta'minoti va bu muassasalar mablag'laridan samarali foydalanishning zarurligi bo'yicha muhim hisoblangan yana 2 ta muhim hujjat qilindi. Bular 2021-yilning 24-dekabr kuni qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Davlat oliy ta'lim muassasalarining akademik va tashkiliy-boshqaruv mustaqilligini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-60-son hamda "Davlat oliy ta'lim muassasalariga moliyaviy mustaqillik berish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-61-son qarorlari edi.

Ushbu qarorlarga ko'ra mamlakatimizda moliyaviy mustaqillik berilayotgan 36 ta oliy ta'lim muassasalarining ro'yxati tasdiqlandi va 2022-yil 1-yanvardan boshlab quyidagi masalalar, ya'ni:

a) "ta'lim xizmatlari bozoridagi talabni inobatga olgan holda to'lov-kontrakt asosida o'qitish qiymatini belgilash;
b) talabalarning to'lov-kontrakt mablag'larini to'lash muddatlarini belgilash va uzaytirish;
d) ta'lim jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llay oladigan va ilmiy izlanish olib boradigan mahalliy hamda xorijiy professor-o'qituvchi va mutaxassislarni shartnoma asosida jalb qilish;
e) o'quv-ilmiy jarayonlarga jalb etilgan xorijiy yuqori malakali mutaxassislar mehnatiga haq to'lash miqdorlarini bozor konyunkturasidan kelib chiqib belgilashga oid qarorlar qabul qilish;
f) professor-o'qituvchilar shtat birliklarini kiritish me'yorlarini ishlab chiqish;
g) o'z mablag'lari hisobidan talabalar uchun stipendiya va grantlar ajratish;
h) xorijiy davlatlardan o'quv va ilmiy adabiyotlar, darsliklar hamda o'quv qo'llanmalarni mualliflik huquqi bo'lgan ishlab chiqaruvchilardan to'g'ridan to'g'ri xarid qilish;
i) bo'sh turgan bino va inshootlarda pullik xizmatlar ko'rsatish tartibini belgilash;
j) avtotransport vositalarining yo'l bosish yillik limiti va ularga xizmat ko'rsatish talablarini belgilash"[3] bo'yicha mustaqil qaror qabul qilish vakolati berildi.

Yuqoridagilar bilan birgalikda, moliyaviy mustaqillik berilayotgan davlat oliy ta'lim muassasalarining quyidagilarni nazarda tutuvchi moliyalashtirish tartibiga o'tkazilishi ham belgilandi:

a) barcha ta'lim yo'nalishlari va bosqichlari bo'yicha bir talaba uchun to'g'ri keladigan o'rtacha xarajat miqdori hisoblab chiqiladi;
b) davlat buyurtmasi (davlat granti) asosida kadrlar tayyorlash uchun Davlat budjetidan ajratiladigan mablag'lar Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan tartib asosida bir talabaga to'g'ri keladigan o'rtacha xarajat miqdoridan kelib chiqib belgilanadi;
d) davlat granti asosida ta'lim olayotgan talabalar uchun budjet mablag'lari bo'ysunuvi bo'yicha tegishli vazirlik va idora hamda oliy ta'lim muassasasi o'rtasida imzolanadigan bitim asosida ajratiladi (bundan maqsadli mablag'lar, shu jumladan stipendiya to'lovlari, yetim bolalar va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarning ijtimoiy himoyasi uchun qonunchilikda belgilangan mablag'lar, oliy ta'limdan keyingi ta'lim xarajatlari hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va Vazirlar Mahkamasining alohida qarorlari asosida ajratiladigan boshqa mablag'lar mustasno);
e) davlat granti asosida ta'lim olayotgan talabalar uchun ajratilgan budjet mablag'lari (bundan maqsadli mablag'lar mustasno) oliy ta'lim muassasasining budjetdan tashqari mablag'lari bo'yicha shaxsiy g'azna hisobvarag'iga o'tkaziladi va hisobot davri oxirida mablag'larning qoldig'i oliy ta'lim muassasasi ixtiyorida qoldiriladi;
f) davlat buyurtmasi sifatida ajratilgan mablag'lar hamda to'lov-kontrakt mablag'lari bo'yicha daromadlar va xarajatlar smetasi tegishliligi bo'yicha yuqori turuvchi vazirlik va idorada ro'yxatdan o'tkaziladi hamda ulardan foydalanish Budjet tashkilotlarini rivojlantirish jamg'armasi uchun belgilangan tartibga o'xshash tartibda amalga oshiriladi. Bunda, moliya yili davomida daromadlar va xarajatlar smetasiga kiritiladigan o'zgartirishlar Moliya vazirligi bilan kelishilmaydi;
g) to'lov-kontrakt asosida o'qitish qiymati bir talaba uchun to'g'ri keladigan o'rtacha xarajat miqdoridan kelib chiqib, biroq oliy ta'lim muassasasini o'zini o'zi to'liq moliyaviy ta'minlash, istiqbolda rivojlantirish hamda ta'lim xizmatlari bozoridagi o'zaro raqobat asosida belgilanadi [3].

Bu o‘rinda shuni ham ta’kidlab o‘tish kerakki, moliyaviy mustaqillik berilgan oliy ta’lim muassasalariga yuqoridagilardan tashqari yana quyidagi qo‘shimcha imkoniyatlar yaratilgan:

a) davlat oliy ta’lim muassasalari Soliq kodeksiga muvofiq soliq to‘lashdan ozod etilgan;
b) moliyaviy mustaqillik berilayotgan davlat oliy ta’lim muassasalariga qonunchilikda oliy ta’lim muassasalari uchun nazarda tutilgan soliq imtiyozlari tatbiq etiladi;
d) moliyaviy mustaqillik berilayotgan davlat oliy ta’lim muassasalariga ijtimoiy soliqning 12 foiz miqdordagi stavkasi qo‘llaniladi [3].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Bizningcha, bu joyda yana bir narsani qayd etib o‘tmoq lozim. Gap shundaki, oliy ta’lim tizimining huquqiy asoslarini takomillashtirish bo‘yicha olib borilayotgan chora-tadbirlar navbatdagi va so‘nggi yillarda ham uzluksiz ravishda davom ettirilmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 16-iyundagi “Davlat oliy ta’lim muassasalariga o‘qishga qabul qilish jarayonlarini tashkil etish to‘g‘risida”gi PQ-279-son qarori hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 1-avgustdagi “Moliyaviy mustaqillik berilgan davlat oliy ta’lim muassasalarida davlat buyurtmasi (davlat granti) asosida kadrlar tayyorlash uchun O‘zbekiston Respublikasi davlat budjetidan moliyalashtirish tartibini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 419-son qarori va ayniqsa, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 1-avgustdagi “Moliyaviy mustaqillik berilgan davlat oliy ta’lim muassasalarida davlat buyurtmasi (davlat granti) asosida kadrlar tayyorlash uchun O‘zbekiston Respublikasi davlat budjetidan moliyalashtirish tartibini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 419-son qarori bilan “Moliyaviy mustaqillik berilgan davlat oliy ta’lim muassasalarini bir talaba uchun to‘g‘ri keladigan o‘rtacha xarajat miqdoridan kelib chiqib moliyalashtirish tartibi to‘g‘risida” Nizom tasdiqlangan bo‘lib, unda xarajatlarning bazaviy normativlarini qo‘llash yo‘li bilan oliy ta’lim muassasasi uchun budjet mablag‘lari hajmini hisoblash tartibi, Davlat budjeti mablag‘lari hisobidan oliy ta’lim muassasasini moliyalashtirish tartibi, oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sohalari bloklari bo‘yicha professor-o‘qituvchilar tarkibi mehnatiga haq to‘lash xarajatlarini o‘z ichiga oluvchi bir nafar talabani o‘qitish uchun joriy xarajatlarning bazaviy normativlarini aniqlash jadvali ishlab chiqilganligi va tasdiqlanganlanganligi qabul qilinganligi buning yorqin dalilidir. Bizning fikrimizcha, bunday o‘zgarishlar, bir tomondan, mamlakatimizda oliy ta’lim tizimini rivojlanishiga, shu bilan birga oliy ta’lim muassasalarini moliyalashtirish manbalarining kengayishiga, ularning moliyaviy barqarorligini oshishiga qo‘shimcha imkoniyatlar yaratsa, ikkinchi tomondan esa, ular ixtiyorida to‘plangan katta miqdordagi moliyaviy resurslardan, shu jumladan, budjet mablag‘laridan samarali sarflash zarurligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrda “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-sonli Farmon.
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 3-dekabrdagi “Oliy ta’lim muassasalarini bosqichma-bosqich o‘zini o‘zi moliyalashtirish tizimiga o‘tkazish to‘g‘risida”gi 967-sonli qarori.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Davlat oliy ta’lim muassasalariga moliyaviy mustaqillik berish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-61-son qarorning 2-3-10 bandi.
4. Xayriddinov, Sh. B. (2023). Oliy ta’lim muassasalarida budjet mablag‘laridan samarali foydalanishning ayrim fundamental masalalari // Research Focus International Scientific Journal, 2(9), 65-68.
5. Botirovich, K. A., & Batirovich, K. S. (2021). Local Budget Revenues As an Important Link of Territorial Revenue Power. American Journal of Economics and Business Management, 4(5), 1-4.
6. Xayriddinov, Sh. B., & Mengliboyev, S. T. (2023). Budjet muassasalarida moliyaviy resurslardan samarali foydalanishni o‘ziga xos usullari // Research Focus, 2(12), 27-32.
7. Xayriddinov, S. (2024). Oliy ta’lim muassasalarida budjet mablag ‘laridan samarali va aniq foydalanishni ta’minlashga qaratilgan eng muhim qaror va u haqida ayrim mulohazalar.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

INVESTITSIYA LOYIHALARIGA TA'SIR QILUVCHI RISKLARNI SIFAT JIHATDAN BAHOLASH USULLARINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Shaislamova Nargiza Kabilovna
PhD, TDIU "Baholash ishi va investitsiyalar" kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Maqolada milliy iqtisodiyotda umumiy ishbilarmonlik va investitsiya muhitini yaxshilash uchun investitsiya loyihalari bilan bog'liq risklarni puxta baholash va boshqarish muhimligi ta'kidlangan. Konkret loyihaning potensial risklari va foydalarini to'g'ri baholash uchun SWOT-tahlili, 4P Marketing mix modeli va Delfi usuli kabi risklarni sifat jihatdan baholashning turli usullaridan foydalanish muhimligini ta'kidlangan. Ushbu strategiyalarni amalga oshirish orqali korxonalar o'z investitsiyalari bo'yicha ko'proq asosli qarorlar qabul qilishlari va oxir-oqibat bozorda muvaffaqiyat qozonish imkoniyatlarini oshirishlari mumkin.

Kalit so'zlar: risk, investitsiya risklari, risklarni tahlil qilish, risklarni boshqarish, tahlil usullari, analogiya usuli, ekspert baholash usuli, SWOT-tahlili, 4P Marketing mix modeli va Delfi usuli.

Abstract: The the article emphasizes the significance of thoroughly evaluating and managing risks associated with investment projects in order to enhance the overall business and investment climate within the national economy. It underscores the importance of utilizing various methods for qualitative risk assessment, such as SWOT analysis, 4P Marketing mix, and Delphi methods, to properly gauge the potential risks and benefits of undertaking a particular project. By implementing these strategies, businesses can make more informed decisions regarding their investments and ultimately improve their chances of success in the market.

Key words: risk, investment risks, risk analysis, risk management, analysis methods, method of analogies, expert assessment method, SWOT analysis, 4P Marketing mix model, Delphi method.

Аннотация: В статье особо отмечается важность тщательной оценки и управления рисками, связанными с инвестиционными проектами, в целях улучшения общего делового и инвестиционного климата в национальной экономике. Это подчеркивает важность использования различных методов качественной оценки рисков, таких как SWOT-анализ, маркетинговый комплекс 4P и метод Дельфи, чтобы правильно оценить потенциальные риски и выгоды от реализации конкретного проекта. Реализуя эти стратегии, предприятия могут принимать более обоснованные решения относительно своих инвестиций и в конечном итоге повысить свои шансы на успех на рынке.

Ключевые слова: риск, инвестиционные риски, анализ рисков, управление рисками, методы анализа, метод аналогий, метод экспертной оценки, SWOT-анализ, маркетинговый комплекс 4P и метод Дельфи.

KIRISH

Jahonda xalqaro infratuzilma loyihalarini moliyalashtirish (infrastructure-oriented international project finance), transchegaraviy hamkorlik (cross-border M&As), yangi loyihalarga noldan boshlab investitsiya kiritish (greenfield investment) kabi to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiya shakllarini amalga oshirishda global risklarning salbiy ta'sirini baholash va ularning oldini olishga e'tibor qaratilmoqda. Kembrij universiteti hisobotiga ko'ra, "2020-yilda katastrofik hodisalarning oqibatida jahon iqtisodiyoti 584 mlrd. AQSH dollari miqdorida zarar ko'rgan. Global yalpi ichki mahsulotga uch toifa – tabiiy ofatlar (179 mlrd. AQSH doll.), moliya, iqtisod va savdo (149 mlrd. AQSH doll.), geosiyosat va xavfsizlikka (141 mlrd. AQSH doll.) tahdidlarning salbiy ta'siri aniqlangan" [1]. Investitsiya loyihalarini samarali amalga oshirilishida ustuvorlik risklarni baholashni takomillashtirish hamda risk darajasini pasaytirish bo'yicha ta'sirchan tadbirlarni joriy etishni taqozo etmoqda.

Jahonda investitsiya loyihalariga ta'sir etuvchi risklarni identifikatsiyalash, risklarni samarali boshqarish va pasaytirish yo'llariga qaratilgan ilmiy izlanishlarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Risklarni sifat va miqdor jihatdan tahlil qilish va baholashda zararsizlik nuqtasini aniqlash, ekspert baholash, statistik va dinamik usullar, SWOT tahlili, iqtisodiy-matematik usullar hamda ssenariylar usullarini takomillashtirish yo'nalishlarida ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Ushbu mavzu doirasida amalga oshirilgan ilmiy-tadqiqot ishlari va olib borilgan ilmiy-nazariy

izlanishlarga qaramasdan, aynan, investitsiya loyihalariga ta’sir qiluvchi risk omillarini aniqlash, tahlil qilish, baholash va samarali boshqarish hamda pasaytirish yo‘llari kompleks va tizimli tarzda to‘liq o‘rganilmaganligi mazkur sohada chuqur ilmiy izlanishlar olib borish lozimligidan dalolat beradi.

O‘zbekistonda ishbilarmonlik va investitsiya muhitini tubdan yaxshilash, yuqori iqtisodiy o‘sishni ta’minlash hamda innovatsion texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yishda investitsiya loyihalarini samaradorligini va risk darajasini baholashga e’tibor qaratilmoqda. Respublikaning investitsiya faoliyatini isloh qilish yuzasidan “Mamlakatimizning investitsiyaviy jozibadorligini yanada oshirish va qimmatli qog‘ozlar bozorini jadal rivojlantirish” [2] O‘zbekistonning yaqin istiqboldagi ustuvor maqsadlardan biri hisoblanadi. Mazkur ustuvor maqsadlarga erishishda investitsiyalarning samaradorligini ta’minlash, ularga ta’sir qiluvchi risklarni baholash va risk darajasini pasaytirish hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Jahon iqtisodiy ta’limotlarida “risk” so‘zining kelib chiqishi, uning iqtisodiy kategoriyaga aylanishi va umuman, risk nazariyasining paydo bo‘lishi, rivojlanishi va risk nazariyasiga nisbatan ommaviy qiziqishlarning vujudga kelishiga qator mashhur iqtisodchi-olimlar tomonidan yaratilgan ilmiy-nazariy qarashlar, yondashuvlar va tadqiqotlar sabab bo‘lgan, desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Iqtisodiy adabiyotlarda risk tushunchasi qator iqtisodchi olimlar tomonidan turlicha ta’riflanadi. “Risk” so‘zi ispancha-portugalcha so‘zdan olingan bo‘lib, “rif”, “suv ostidagi qoya” [3] degan ma’nolarni bildirib, bu qoyani mohirona aylanib o‘tish ma’nosini hamda xavf-xatar bilan bog‘liqligini bildiradi. Taniqli lug‘atshunos S.Ojegovning izohli lug‘atida “risk – bu muvaffaqiyatga intilish, baxtli hodisaga umid” degan ma’noni anglatadi deyilsa, mashhur Vebster lug‘atida riskka “xavf, zarar va talafot ko‘rish ehtimoli” [4] deb qaralgan.

“Risk” tushunchasiga juda yaqin bo‘lgan “noaniqlik” tushunchasi bir qator iqtisodchi-olimlar tomonidan riskning ba’zi bir turlarini tasniflash uchun sinonim sifatida qo‘llaniladi, xususan, M.Bernadete Junkes, Anabela P.Tereso, Paulo S.L.P. Afonso o‘z ilmiy ishlarida: “Risk, asosan, moliyaviy yo‘qotishlarni anglatadi. U noaniqlikning sinonimi sifatida ishlatiladi va investitsiya loyihasi bilan bog‘liq daromadlarning o‘zgaruvchanligini anglatadi” [5] degan fikrni bildirsalar, Maykl Krui, Dan Galai va Robert Mark risk to‘g‘risida quyidagilarni bayon etishgan: “Risk – bu bizning xarajatlarimiz va daromad-larimizning aslida qanchalik o‘zgaruvchanligini ifodasidir” [6].

Bugungi kunda investitsiya loyihalarini amalga oshirishda faqatgina loyihaga ta’sir etuvchi risk turlari aniqlanib qolmasdan, balki ular tahlil qilinib, baholanib, so‘ngra bunday risklarni samarali boshqarish va pasaytirish bo‘yicha chora-tadbirlar ishlab chiqilmoqda.

Investitsiya loyihalarini muvaffaqiyatli amalga oshirish va unga ta’sir etuvchi risklarni samarali boshqarish, ko‘p jihatdan, risklarini tahlil natijalarining sifatiga (aniqligi va to‘liqligiga) bog‘liq bo‘ladi. Shuning uchun loyiha risklarini baholashni puxta va mukammal amalga oshirish lozim.

Bizningcha, investitsiya risklarini baholash – investitsiya qarorlarini qabul qilishning eng muhim bosqichlaridan biridir, chunki risklar, nafaqat, yangi loyihaning daromadliligiga (rentabelligiga), balki butun korxonaga (biznesga) sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Iqtisodchi-olim Ye.Stoyanova risklarni baholashni talqin qilishda: “Riskning haqiqiy qiymatini to‘g‘ri baholash moliyaviy menejerga mumkin bo‘lgan yo‘qotishlar miqdorini obyektiv ravishda ko‘rsatishga va risklarni oldini olish yoki kamaytirish yo‘llarini belgilashga imkon beradi, agar yo‘qotishlarning oldini olishning iloji bo‘lmasa, u holda riskni qoplanishini ta’minlashga imkon beradi” [7], deb ta’kidlab o‘tgan. Bu esa riskni baholashda, nafaqat, risk darajasini kamaytirish, balki riskni qoplash ham hisobga olinishi zarurligini ko‘rsatadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Investitsiya loyihalarida risklarni tahlil qilish va baholash, odatda, bir-birini to‘ldiruvchi ikki turga, ya’ni:

- risk turlarini, uni vujudga keltiruvchi omillarni va risklarni pasaytirish bo‘yicha tashkiliy chora-tadbirlarni aniqlash maqsadini ko‘zlovchi sifat tahlili;
- loyiha risklarini sondagi ifodasini loyiha ko‘rsatkichlari orqali hisoblash imkonini beruvchi miqdoriy tahlilga bo‘linadi.

Risklarni baholash deganda, risk darajasini sifat va miqdor jihatdan aniqlash tushuniladi. O‘z navbatida, risklarni pasaytirish usullari turlicha bo‘lib, ular risk turiga va risk guruhiga qarab tanlanadi.

Risk tahlilining ahamiyati investitsiya loyihasining salohiyatli ishtirokchisiga, investorlarga loyihani maqsadga muvofiq tarzda amalga oshirish haqidagi qarorlarini qabul qilishi uchun zaruriy ma’lumotlarni berishi bilan izohlanadi.

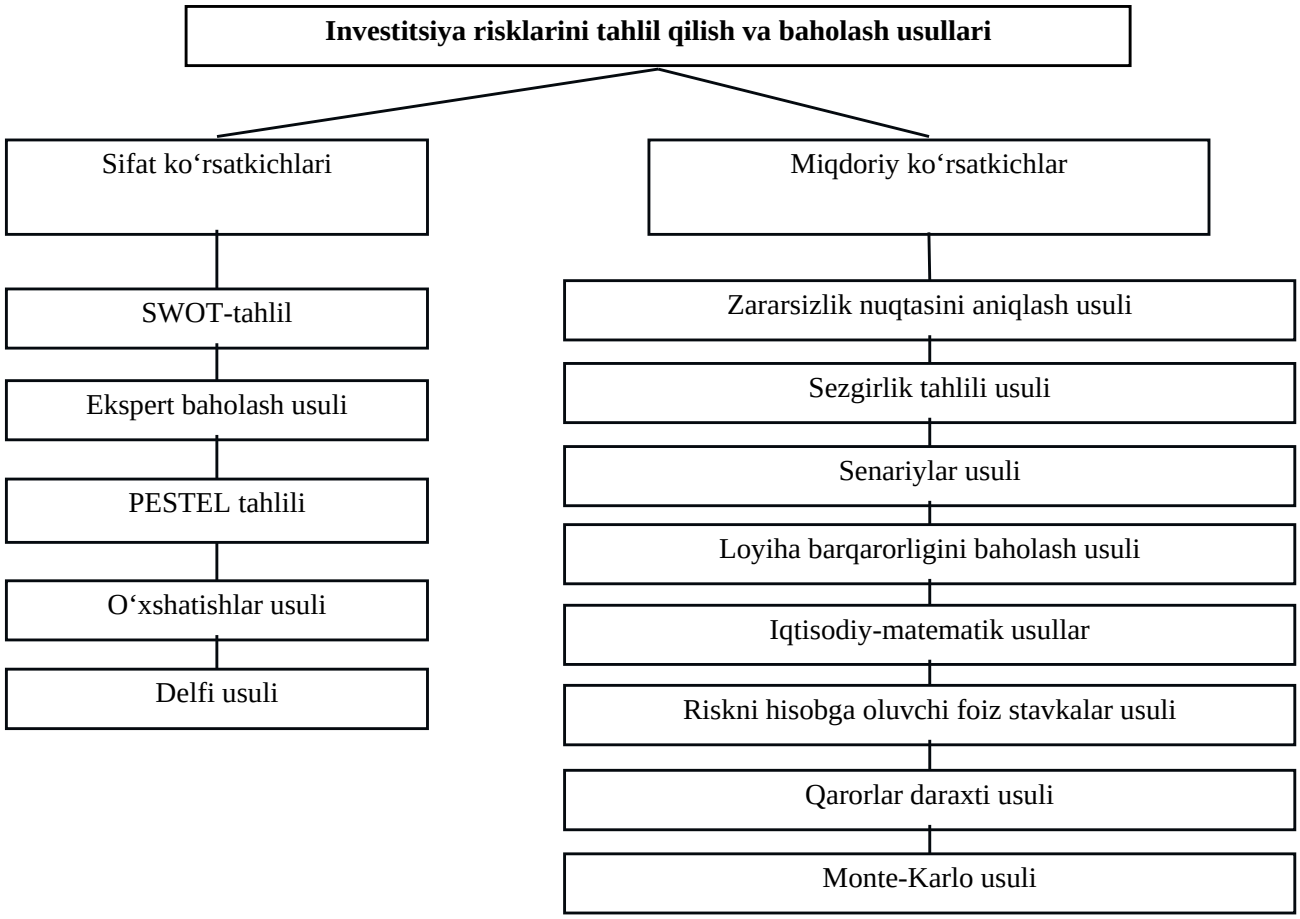
Risklarni sifat tahlili – bu loyiha bo‘yicha kutilishi mumkin bo‘lgan asosiy risklarni aniqlash, loyihani amalga oshirishda uning oqibatlarini o‘rganish va risklarni pasaytirish yo‘llarini (tadbirlarini) aniqlashdan iborat. Sifat jihatdan risklarni tahlil qilishning asosiy maqsadi risklarni sababini aniqlash, manbasini ko‘rsatish va pasaytirish yo‘llarini ishlab chiqishdan iborat. Sifat jihatdan tahlil keyinchalik boshqa izlanishlarga asos bo‘ladi. Shuning uchun biznes-reja tuzish bosqichida keng qo‘llaniladi. Sifat jihatidan tahlilni natijalari: risk sababini aniqlash, uning oqibatlarini tahlil qilish, ko‘rilishi mumkin bo‘lgan zararni o‘lchash va kamaytirish yo‘llarini izlash, risk ta’siriga beriluvchi omillarni chegara ko‘rsatkichlarini (minimum va maksimumni) aniqlash hisoblanadi.

Risklarning miqdoriy tahlili esa risklilik nuqtayi nazaridan loyiha bo‘yicha bir qator omillarning o‘zgarishi natijasida loyiha samaradorligi mezonlarining o‘zgarishini o‘rganishdan iboratdir. Loyihaviy risklarning miqdoriy tahlilini o‘tkazish loyihaning hisob-kitoblariga asoslanadi. Miqdoriy tahlilning asosiy vazifasi loyiha samaradorligi mezonlariga asosan riskli omillarning o‘zgarishi ta’sirini miqdor jihatdan o‘lchashdan iborat bo‘lib, miqdoriy tahlil risklarni loyiha natijalariga son o‘lchovida ko‘rsatib beradi. Bunday tahlil turida matematik modellar, ehtimollar nazariyasi, statistik usullar qo‘llaniladi.

Risklarni tahlil qilish orqali risk oqibatida kutilishi mumkin bo‘lgan yo‘qotishlar hajmi aniqlanadi, so‘ngra, ko‘rib chiqilayotgan loyihada qatnashish bo‘yicha ijobiy qaror qabul qilingan hollarda riskni yo‘qotish yoki pasaytirish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar ishlab chiqiladi.

Amaliyotda investitsiya risklarini baholashga katta ahamiyat beriladi, chunki risklarni tahlil qilish va baholash ba’zan juda ko‘p vaqt, malaka va xarajat talab qiluvchi bosqich hisoblanadi. Lekin risklarni tahlil qilish va baholash to‘g‘ri va puxta amalga oshirilsa, keyinchalik investor va loyihaning boshqa qatnashchilariga kutilmagan xarajatlarning paydo bo‘lishini va vaqtning behuda sarflanishini oldini oladi, paydo bo‘lgan muammolarni qayta ko‘rib, yechim izlashni talab etmaydi, aksincha, ko‘zlangan maqsadga tez erishishga sabab bo‘ladi.

Investitsiya risklarini baholashning bir qancha usullari mavjud bo‘lib, ulardan asosiylarini 1-rasmda keltirib o‘tamiz.

1-rasm: Investitsiya risklarini baholash usullari[1]

1 Muallif tomonidan iqtisodiy adabiyotlarni o‘rganish asosida tuzilgan.

Zamonaviy sharoitlarda amaliyotda loyiha risklarini sifat jihatdan tahlil qilish va baholashning bir qancha usullaridan foydalanib kelinmoqda. Xususan, ekspert baholash usulining asosiy afzallik tomoni shundaki, loyiha tahlili jarayonida hamda turli sifat omillari ta'sirini hisob-kitob qilishda ekspertlar tajribasidan foydalaniladi. Loyiha risklarini ekspert baholash algoritmi (tartibi) esa quyidagilarni qamrab oladi:

- loyiha hayotiyligi bosqichlarida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklar tarkibini ishlab chiqish;
- risklarning ehtimolligi, ushbu riskning xavflilik darajasini ekspert yo'li bilan aniqlash.

Ekspert baholash jarayoni rasman quyidagicha amalga oshiriladi: loyiha (firma) rahbarlari savol tariqasida baholash mezonlarining ro'yxatini ishlab chiqadilar. Har bir mezon uchun mos tarzda muhim bo'lgan koeffitsiyent belgilanadi, bu koeffitsiyent ekspertlarga aytilmaydi. So'ngra har bir mezon bo'yicha javoblar variantlari tuziladi, variantlardan eng muhimlari qaysiligi yana ekspertlarga bildirilmaydi. Ekspertlar baholanayotgan loyiha to'g'risida to'liq ma'lumotlarga ega bo'lishlari lozim hamda loyihani ekspertiza qila turib, qo'yilgan savollarni tahlil qilishlari, shuningdek, javob variantlaridan birini tanlashlari lozim. Ekspertlar tomonidan to'ldirilgan savol varaqlari ma'lumotlarni qayta ishlash uchun tuzilgan kompyuter dasturlari orqali tekshirib chiqiladi hamda olib borilgan ekspertizaning javoblari chiqariladi. Bu usulning kamchiligi shundaki, ekspert loyihani shaxsiy tajribasidan kelib chiqib baholaydi.

Subyektiv ehtimollik usuli loyihani baholovchi ekspertning fikrlariga, shaxsiy tajribasiga asoslangan holda biror-bir natijaga oid taxminlar ishlab chiqish hisoblanadi. Bu usulni yuqorida ko'rib chiqqan ekspertlar baholash usulining bir turi deb hisoblash mumkin. Subyektiv ehtimollik usulining afzallik tomoni shundaki, qaytarilmaydigan vaziyatlarda qo'llash mumkinligi hamda kerakli miqdorda statistik ma'lumotlarning yetishmasligi sharoitida ham foydalaniladi.

Analogiya (o'xshatishlar) usulining mohiyati shundan iboratki, mumkin bo'lgan yo'qotishlarni hisob-kitob qilish maqsadida firma amalga oshirayotgan loyihaga o'xshash bo'lgan, oldin amalga oshirilgan loyihaga tegishli bo'lgan barcha ma'lumotlarni tahlil qiladi va o'xshash joylaridan foydalanadi. O'xshatishlar usulidan tez-tez qaytarib turiluvchi loyihalarni amalga oshirishda ularning risklarini baholash maqsadida foydalaniladi, ya'ni bu usul ko'proq qurilishda qo'llaniladi. Agar qurilish firmasi yakuniga yetgan loyihaga o'xshagan yana boshqa loyihani amalga oshirishni mo'ljallasa, loyihaga ta'sir etuvchi risklar darajasini mavjud statistik ma'lumotlar asosida aniqlashi mumkin. Shu maqsadda mumkin bo'lgan yo'qotishning eng yuqori va eng quyi chegarasi bilan belgilangan risk doirasini aniqlash mumkin.

Investitsiya loyihalarini amalga oshirish jarayonida juda ko'p ko'zda tutilmagan risklarning yuzaga kelishi tabiiydir. Ammo, bu risklarni imkoni boricha oldindan aniqlab, ularni bartaraf qilish yo'llarini ishlab chiqish muhim masaladir. Risklarni sifat jihatdan baholash usullaridan foydalanib "Navoiy" erkin iqtisodiy zonasida joylashgan "Zarafshon golden group" MCHJ gazoblok va temir-beton mahsulotlarini ishlab chiqarish bo'yicha investitsiya loyihasining risklarini baholaymiz.

"Zarafshon golden group" MCHJ investitsiya loyihasini "4P" Marketing miks usuli asosida tahlilini amalga oshiramiz.

"Mahsulot" (Product) elementi "Bozorga yoki maqsadli auditoriyaga nima kerak?" degan savolga javob beradi, "Narx" (Price) elementi mahsulotni sotish qiymatini aniqlash va sotishning rentabellik darajasini baholashga yordam beradi, "Sotuv joyi" (Place) elementi to'g'ri tarqatish modelini yaratishga (yoki tovarni oxirgi iste'molchiga yetkazib berishga) yordam beradi, va "Mahsulotni ilgari surish" (Promotion) elementi "Kompaniya mahsuloti haqidagi ma'lumot bozorda qanday tarqatiladi?" degan savolga javob beradi.

Loyihani amalga oshirish orqali Navoiy shahrida joylashgan qurilish materiallari zavodi hududida gaz bloklari va temir-beton konstruksiyalarini ishlab chiqarishni rivojlantirish hamda ichki bozorning ushbu turdagi materiallarga bo'lgan ehtiyojini qondirish maqsad qilib olingan. Gazobeton mahsulotlari yuqori texnologik va ishlab chiqarish parametrlari tufayli qurilish bozorida borgan sari katta ulushni qo'lga kirita boshladi. Gazobetonning qator ijobiy xususiyatlari aniqlangan. Avvalo, u ekologik jihatdan tabiiy materiallardan, minerallardan tayyorlanganligi sababli yong'inga chidamli. Gazobeton ideal qurilish materiali hisoblanadi, gazobetondan va gazobeton bloklaridan qurilishning barcha sohalarida foydalaniladi. Uning past issiqlik o'tkazuvchanligi, nisbatan og'ir emasligi, qayta ishlash osonligi sababli tashishda, qurilishda ortiqcha chiqim talab etmaydi. Temir-beton konstruksiyalaridan ko'p qavatli jamoat binolari va inshootlarning, ishlab chiqarish va yordamchi obyektlarning poydevorlari, yerto'lalar va devorlarni qurishda keng foydalaniladi. Gazoblok va temir-beton mahsulotlariga ham mamlakatda aholi sonining o'sib borishi va qurilish sohasining rivojlanganligi sababli barcha qurilish korxonalarida talab mavjud va o'sib bormoqda.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

1-jadval: “Zarafshon golden group” MCHJ investitsiya loyihasining “4P” Marketing miks usuli asosida tahlil qilish [8]

Product (mahsulot)	Price (narx)
Sifatli va ilg‘or texnika va texnologiyalarni qo‘llash asosida ishonchli, iste’molchilar va zamon talabiga mos qurilish materiallari ishlab chiqariladi. Gazobeton mahsulotlari yuqori texnologik va ishlab chiqarish parametrlari tufayli qurilish bozorida borgan sari katta ulushni qo‘lga kirita boshladi. Ekologik jihatdan tabiiy materiallardan tayyorlanishi, minerallardan tayyorlangani sababli yong‘inga chidamliligi, past issiqlik o‘tkazuvchanligi, qayta ishlash oson va nisbatan og‘ir emasligi sababli tashishda, qurilishda ortiqcha chiqim talab etmasligi kabi ko‘plab xususiyatlari gazobetonni, masalan, g‘isht kabi mashhur qurilish materiallari bilan bir qatorda bo‘lishga imkon beradi. Ko‘p qavatli uylar, ishlab chiqarish korxonalarining bino va inshootlarini qurishda yaxlit va qulay temir-beton mahsulotlaridan foydalanish afzalligi aniqlangan.	Marketing strategiyasi mahsulot sifati, ushbu turdagi mahsulotga bo‘lgan talabni doimiy o‘rganish, bozor kon’yunkturasiga moslashuvchan munosabatda bo‘lish, kompaniya mablag‘larini eng foydali yo‘nalishga qayta yo‘naltirish qobiliyatiga va shu asosda yanada moslashuvchan narx taktikasiga asoslanadi. Mahsulot bahosi mahsulot xususiyatlariga, qo‘shimcha xizmatlar va boshqa marketing omillariga bog‘liq. Mahsulotning narxi uning sifatiga bevosita bog‘liq bo‘lishi kerak. Mahsulot narxi shunday belgilanishi kerakki, u korxonaning sifat darajasini va imijini to‘g‘ri aks ettirishi lozim. Kompaniya qat’iy belgilangan narxlardan foydalanadi va uni belgilashda quyidagilar hisobga olinadi: ishlab chiqarish xarajatlari; o‘xshash mahsulot/xizmat uchun raqobatchilarning narxlari.
Place (joy)	**Promotion (mahsulotni ilgari surish)**
Biznes hududi – Navoiy shahrida joylashgan sobiq AJ qurilish materiallari zavodi bino va inshootlari hududida o‘z faoliyatini amalga oshiradi. “Navoiy” erkin iqtisodiy zonada joylashgan zavod hududi bo‘lganligi ayniqsa, biznes va ishlab chiqrish faoliyatini yuritish uchun barcha infratuzilma (suv, gaz, elektr ta’minoti, logistika va transport yo‘llari hamda aloqa) mavjud. Asosan, qurilish mahsulotlarini oxirgi iste’molchisi bo‘lmish qo‘shni viloyatlar va qo‘shni davlatlarda joylashgan qurilish kompaniyalariga transport orqali yetkazib berish uchun qulay joylashgan.	Iste’mol bozorining katta salohiyati mavjudligi hisobiga korxonaning gazobloklari va temir-beton mahsulotlari ishlab chiqarishda katta imkoniyatlarga ega bo‘lishini inobatga olib, dastlabki davrda asosiy e’tibor reklama siyosati va qo‘shimcha iste’molchilarni jalb qilishga qaratiladi. Reklama quyidagi xususiyatlarga ega bo‘ladi: korxona imiji ustida ishlash; ushbu mahsulotga talabni yaratish, taklif etilayotgan mahsulotlarga talabning namoyon bo‘lishini rag‘batlantirish; iste’molchilarga mahsulot haqida kerakli ma’lumotlarni taqdim etish; savdoni ta’minlash, sotishning kerakli hajmini saqlash va uni kengaytirish; mahsulotga va uning ishlab chiqaruvchisiga nisbatan ishonchni uyg‘otish; doimiy ravishda mijozning ehtiyojlarini inobatga olish; mahsulotning muayyan imijini yaratish. Reklama taklif etilayotgan mahsulot/xizmatni raqobatbardosh mahsulotdan farqlash imkoniyatini ta’minlash uchun ishlab chiqiladi. Bozorda firma quyidagi reklama turlaridan foydalanadi: radio va gazetalarda reklama e’lonlarini berish, telefon raqamlar ro‘yxati (spravochnigi)da reklama, afisha va bannerlar orqali reklama.

Shu bilan birga, korxona raqobatchilarini tahlili ham olib borilishi kerak.

2-jadval: Gazoblok va temir-beton qurilish mahsulotlari bozorida faoliyat yurituvchi boshqa o‘xshash korxonalar bilan raqobatbardoshlik tahlili [8]

	O‘z kompaniyasi bilan taqqoslama baholash			
	Yomonroq	**O‘xshash**	**Yaxshiroq**	**Izoh**
Mahsulot				
Mahsulot sifati			X	Yevropa standartlari texnologiyasi qo‘llaniladi
Ishlab chiqarish shart-sharoitlari			X	Yangi texnika ishlatiladi
Baho				
Sotish bahosi			X	Bozor bahosi (talab va taklifdan kelib chiqib) qo‘llaniladi
Chegirmalar			X	Buyurtma hajmiga ko‘ra belgilanadi

Mahsulotni ilgari surish				
Reklama			X	Iste'molchilar va maxsus reklama kompaniyalari orqali
Xodimlarga ish haqi		X		Iste'molchilar orqali
Sotishni rag'batlantirish		X		Iste'molchilar orqali
Sotuv				
Sotish kanallari			X	Ulgurji va chakana sotish uchun bir yillik buyurtma
Buyurtma berish davri			X	Yil davomida

Mazkur investitsiya loyihasi raqobatchilarini tahlil qilish orqali shu narsa ma'lum bo'ldiki, bugungi kunga kelib, gazobeton ishlab chiqaruvchilari mamlakatimizda unchalik ko'p emas. Gazobetonning asosiy ishlab chiqaruvchilari "Xorijqurilish texnologiya" MCHJ va "New Design Technology" MCHJ hisoblanadi. Ana shu ikki korxona ham Toshkent shahrida joylashgan, Navoiy viloyatiga yaqin hududlarda gazobeton ishlab chiqaruvchilar yo'q. Shu bilan birga, respublikamizda avtoklavlangan gazobeton ishlab chiqaruvchilar yo'qligini alohida ta'kidlash lozim.

Navoiy shahrida "Zarafshon golden group" MCHJ qurilish korxonasi iste'molchilarning talab va ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda tashkil etilgan. Mahsulotning asosiy iste'molchilari yaqin atrofdagi O'rta Osiyo respublikalaridagi qurilish tashkilotlari hamda Navoiy viloyati va unga yaqin Samarqand va Buxoro viloyatlari hamda respublikaning boshqa viloyatlaridagi qurilish tashkilotlari hisoblanadi.

"Zarafshon golden group" MCHJ investitsiya loyihasining gazoblok va temir-beton mahsulotlarini ichki bozorda sotish uchun o'ndan ortiq korxonalar bilan oldi-sotti shartnomalari tuzilgan. Bulardan tashqari, mazkur korxonaning o'zi Navoiy shahrida ko'p qavatli turar-joy majmualari qurilishi bilan shug'ullanadi. Yuqoridagilarni hisobga olganda investitsiya loyihasining tayyor mahsulotini sotish muammo tug'dirmaydi.

"Zarafshon golden group" MCHJ investitsiya loyihasining mahsuloti va raqobatchilari tahlili amalga oshirish orqali quyidagilar xulosa qilindi:

- mahsulot sifatli, Yevropa standartlari talabi bo'yicha ishlab chiqariladi;
- mahsulot ishlab chiqarishda mahalliy tabiiy mineral xom ashyolardan va xorijiy sifatli xom ashyo va resurslar foydalaniladi;
- mahsulotga o'xshash mahsulotlar Toshkent shahrida ishlab chiqariladi, ammo Navoiy viloyatiga yaqin hududlarda mavjud emas, shuningdek, loyiha mahsulotining ba'zi turlari O'zbekistonda mavjud emas;
- mahsulot bahosi talab va taklifdan kelib chiqib va korxonaning sifat darajasiga qo'ygan talablari va imijini hisobga olgan holda belgilanadi. Shuningdek, korxona mahsulotlarini iste'molchilarga tezroq tanishtirish maqsadida va qurilish mahsulotlarining narxlari inflyatsiya sababli oshib ketayotganini hisobga olib, haridor manfaatini ko'zlab dastlabki yillarda qat'iy narxlarda sotish ko'zlangan;
- raqobatchilar mavjud, ammo ular tomonidan to'liq bozor egallanmagan, raqobatchilarga nisbatan narx, sifat, resurslar va vaqt tejamkorligi bo'yicha afzalliklarga ega.

Investitsiya loyihasining mahsulotlari va raqobatchilari tahlilidan so'ng, ushbu loyihaning afzalliklari, kamchiliklari va imkoniyatlari hamda unga tahdid soluvchi omillarni yaqqol o'rganish maqsadida SWOT tahlilini amalga oshiramiz (3-jadval).

"Zarafshon golden group" MCHJ investitsiya loyihasining SWOT tahlilidan ko'rinib turibdiki, korxonaning mamlakatdagi yirik va nufuzli qurilish kompaniyalari bilan hamkorlik aloqalari yaxshi yo'lga qo'yilgan. Korxonaning joylashgan joyi "Navoiy" EIZ da joylashgan zavod hududi bo'lganligi, ayniqsa, biznes va ishlab chiqarish faoliyatini yuritish uchun barcha infratuzilma mavjud hamda qurilish mahsulotlarini qo'shni viloyatlar va qo'shni davlatlarda joylashgan qurilish kompaniyalariga transport orqali yetkazib berish uchun qulay hisoblanadi. Korxona mahsuloti zamonaviy texnika va texnologiyalar asosida Yevropa standartlari talabi bo'yicha ishlab chiqariladi, sifati yuqori. Eng asosiysi, resurslarni va vaqtni tejash imkoniyati mavjud. Bundan tashqari, korxona qator imkoniyatlarga ham ega: mamlakatda qurilish sohasining rivojlanishi, turli ko'p qavatli zamonaviy binolarning qurilishiga talabning ortib borishi va qurilish mahsuloti bozorining to'yinmaganligi korxonaning o'sishi va kegayishiga imkoniyat yaratadi.

3-jadval: “ZARAFSHON GOLDEN GROUP” MCHJ investitsiya loyihasining SWOT tahlili [8]

	Ijobiy omillar	Salbiy omillar
	Kuchli tomonlari (ichki potensial) (S)	**Zaif tomonlari (kamchiliklar) (W)**
Ichki muhit	1) Korxonaning “Zarafshon Ovozi” MCHJ, “Zarafshon Grand Invest” MCHJ kabi yirik korxonalar bilan qurilish sohasida ko‘p yillik hamkorligining mavjudligi. 2) Korxonaning qulay joylashuvi. 3) Ishlab chiqarishda yangi texnika va texnologiyadan foydalanilishi. 4) Mahsulot sifatining raqobatchilarga nisbatan afzalligi. 5) Mahsulotni sotish va yetkazib berishda yuqori darajada sifatli xizmat ko‘rsatilishi. 6) Mahsulot ishlab chiqarishda resurslar va vaqtni tejalishi.	1) Ishlab chiqaruvchi va ishlab chiqarilayotgan yangi qurilish mahsulotlarining xususiyatlari to‘g‘risidagi ma’lumotlarning shaffof emasligi. 2) Ichki moliyalashtirish manbalarining yetarli emasligi. 3) Qurilish mahsulotlarni nasiyaga sotish. 4) Texnik jihatdan sozlash uchun muxandis va texnik mutaxassislarning yetishmasligi. 5) Suv, gaz, elektr ta’minotining uzluksiz emasligi.
	Potensial imkoniyatlar (O)	**Tahdidlar (T)**
Tashqi muhit	1) Korxona mahsuloti bozorining to‘yinmaganligi korxonaning o‘sish va kengayish imkoniyatlarini oshiradi. 2) Hududiy bozorni egallash imkoniyati. 3) Yangi mijozlarni yaqin qo‘shni davlatlar va qo‘shni viloyatlardan jalb qilish imkoniyati.	1) Tashqi bozordan import mahsulotlari hisobiga ichki qurilish mahsulotlari bozorini to‘yinishi natijasida imkoniyatlarni cheklanishi, sotish rejasidan chetlashish; 2) Tashqi bozordan xom ashyo va boshqa materiallar sotib olishda uzilishlar bo‘lishi yoki import mahsulotlarini yetib kelishida yoki to‘lovlarda muammolarning bo‘lishi.

Mazkur investitsiya loyihasining SWOT tahlilida ko‘rsatilgan korxonaning o‘sishi va kegayishi, hududiy bozorni egallash, yangi mijozlarni jalb qilish kabi potensial imkoniyatlar mavjud bo‘lsa-da, ammo tahdidlar ham yo‘q emas. Asosan, xavf-xatar import mahsulotlarining ichki bozorga ko‘plab kirib kelishi va xorijiy xom ashyo va boshqa materiallarni sotib olishda uzilishlar va to‘lovlarni kechikishi bilan bog‘liq. Ushbu riskni oldini olish maqsadida korxona tomonidan oldindan quyidagi korxonalar bilan shartnomalar tuzib qo‘yilgan: “Sverdlovskiy metallurgicheskiy zavod”, “Yaroslavskiy lakokrasochniy zavod”, “Nadvoitskiy alyuminiyeviy zavod” – Rossiya; “Promtexsnab”, TOO “MetProomKontinent” – Qozog‘iston; “Jiangsu Teeyer Engineering Machinery Co, Ltd- Xitoy.

Fikrimiz yakunida, “Zarafshon golden group” MCHJ investitsiya loyihasining SWOT tahlili orqali korxonaning kuchli tomonlarining ko‘pligi va sanoqli risklar ta’sir qilinishi aniqlandi. Korxonada risklarga qarshi zarur choralar qo‘llanilgan va umuman, loyiha samarali, uni amalga oshirish haqiqatda foyda keltirishi aniqlangan.

Mazkur investitsiya loyihasiga ta’sir qiluvchi risklarni Delfi usulidan foydalanib baholaymiz. Delfi usuli ham ekspertlar fikri asosida risklarni baholashga asoslangan bo‘lib, uning ekspert baholash usulidan farqi ekspertlar soni bitta emas, balki bir nechta bo‘ladi va asosan, ekspertlar guruhidan foydalaniladi.

Investitsiya loyihasi risklarini Delfi usulida baholash uchun 5 nafar ekspert taklif qilindi. Ularning loyiha risklari bo‘yicha fikrlarini bilish va umumlashtirish maqsadida korxona tomonidan 3 nafar tahlilchi tayinlandi.

Korxona rahbariyati va tahlilchilar guruhi investitsiya loyihasiga ta’sir etuvchi muhim risk turlarini ro‘yxatini tuzib, bu risk omillarining loyihaning samaradorligiga ta’sirini baholash bo‘yicha ekspertlar fikridan foydalandilar. Har bir ekspert investitsiya loyihasi tavsifi, loyiha bilan bog‘liq turli xujjat va ma’lumotlarga ega bo‘ldilar hamda loyihaga ta’sir etuvchi risk turlarini o‘z ichiga olgan so‘rovnomani oldilar.

4-jadval: “Zarafshon golden group” MCHJ investitsiya loyihasiga ta’sir qiluvchi risklarni ekspertlar tomonidan baholanishi

Ekspertlar soni, a_i	Risk omillari, j_n											
	j_1	j_2	j_3	j_4	j_5	j_6	j_7	j_8	j_9	j_{10}	j_{11}	j_{12}
1	1,1	1,2	3	2	5	1	3	3	5	1	4	1
2	1,3	1,4	2	3	6	1	0	0	4	2	5	2
3	1,4	1,5	4	2	4	2	2	4	3	2	3	0
4	1,2	1,2	2	4	3	2	1	1	0	3	4	1
5	1,4	1,3	1,5	2	4	2	0	2	2	2	5	2
Yig‘indisi	**6,4**	**6,6**	**12,5**	**13**	**22**	**8**	**6**	**10**	**14**	**10**	**21**	**6**
O‘rtacha ko‘rsatkich	**1,3**	**1,3**	**2,5**	**2,6**	**4,4**	**1,6**	**1,2**	**2**	**2,8**	**2**	**4,2**	**1,2**

So‘rovnomada quyidagi savollar o‘z aksini topgan: korxonaga kerakli xom ashyo va boshqa resurslar bahosi kelgusi yilda necha foizga oshadi? (j_1, inflyatsiya riski); korxona mahsuloti bahosi kelgusi yilda necha foizga tushadi? (j_2, marketing riski); kelgusi yilda O‘zbekistonda gazoblok va temir-beton qurilish mahsuloti bozorida korxonaning ulushi qanchaga oshadi? (j_3, marketing riski); kelgusi yilda gazoblok va temir-beton qurilish mahsuloti narxining oshish indeksi qanday bo‘ladi? (j_4, inflyatsiya riski); kelgusi yilda gazoblok va temir-beton qurilish mahsuloti bozorida qancha yangi mahsulotlar kutilmoqda, deb o‘ylaysiz? (j_5, raqobatchilar bog‘liq risklar); kelgusi yilda korxona to‘laydigan soliqlar necha foizga oshadi? (j_6, moliyaviy risk); kelgusi yilda korxona to‘laydigan kredit uchun foizlar necha foizga oshadi? (j_7, kredit riski); kelgusi yilda mahsulotlarni tashish va yetkazib berishda nechta shartnoma bajarilmay qolishi mumkin, deb o‘ylaysiz? (j_8, transport riski); kelgusi yilda korxona faoliyati bilan bog‘liq yangi qonun va boshqa me’yoriy xujjatlarning nechtasi salbiy ta’sir etishi mumkin? (j_9, siyosiy risk); kelgusi yilda korxona bilan shartnoma tuzgan nechta hamkorlar o‘z majburiyatlarini bajarmay qo‘yishi mumkin? (j_{10}, selektiv risk, shartnomaviy risk); kelgusi yilda korxonada nechta iqtisodiy faoliyat bilan bog‘liq jinoiy ishlar (o‘g‘rilik, qasddan mol-mulkka zarar yetkazish, poraxo‘rlik va h.k.) sodir etilishi mumkin(j_{11}, kriminogen risklar); kelgusi yilda nechta tabiiy ofatlar korxona faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin (j_{12}, fors-major risklar).

Yuqoridagi savollar korxona rahbarlariga kerakli ma’lumotlar asosida tuzilgan bo‘lib, har bir ekspert uchun mustaqil va anonim ishlashlari ta’minlandi. Ekspertlar tomonidan savollar asosida risk omillari baholandi va birinchi bosqichdan so‘ng mutaxassislar tomonidan yuqoridagi 4-jadvaldagi natijalar qayd etildi.

Navbatdagi 5-jadvalda ekspert baholarining o‘rtacha qiymatdan chetlanishi ko‘rsatilgan.

5-jadval: Investitsiya loyihasiga ta’sir qiluvchi risklarni ekspertlar tomonidan berilgan baholarni umumlashtirish

Risk omillari, j_n	Ekspertlar soni, a_i				
	1	2	3	4	5
j_1	0,2	0	0,1	0,1	0,1
j_2	0,1	0,1	0,2	0,1	0
j_3	0,5	0,5	1,5	0,5	1
j_4	0,6	0,4	0,6	1,4	0,6
j_5	0,6	1,6	0,4	1,4	0,4
j_6	0,6	0,6	0,4	0,4	0,4
j_7	1,8	1,2	0,8	0,2	1,2
j_8	1	2	2	1	0
j_9	2,2	1,2	0,2	2,8	0,8
j_{10}	1	0	0	1	0
j_{11}	0,2	0,8	1,2	0,2	1,8
j_{12}	0,2	0,8	1,2	0,2	0,8
Chetlanish	**9x4=36**	**9,2x4=36,8**	**8,6x4=34,4**	**9,3x4=37,2**	**7,1x4=28,4**

Barcha o‘rganilayotgan risk omillari bo‘yicha barcha mutaxassislarning bergan baholarining chetlanishini yig‘indisi quyidagicha bo‘ladi:

$$\Delta a_i = ((36+36,8+34,4+ 37,2+28,4)/5)x(1/12)=2,88$$

Barcha omillar bo‘yicha har bir ekspert fikrining ekspertlar guruhining o‘rtacha bahosidan chetlanishi 6-jadvalda keltirilgan.

6-jadval: Barcha risk omillar bo‘yicha har bir ekspertning bahosining ekspert guruhining o‘rtacha fikridan og‘ishi2

Risk omillari, jn	Ekspertlar soni, ai				
	1	2	3	4	5
Ekspertlar fikrining chetlanishi	2,88				
Har bir ekspert bo‘yicha fikrlarning umumiy o‘rtacha og‘ishi	36	36,8	34,4	37,2	28,4
Xususiy og‘ish moduli	33,12	33,92	31,52	34,32	25,52

2 Muallif tomonidan iqtisodiy adabiyotlarni o‘rganish asosida tuzildi va hisoblandi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Olingan natija asosida ekspert-mutaxassislar to‘plagan ballarini o‘sish tartibida tuzamiz: 1-o‘ringa – 25,52 ball bilan 5-ekspert; 2- o‘ringa – 31,52 ball bilan 3-ekspert; 3- o‘ringa – 33,12 ball bilan 1-ekspert; 4-o‘ringa – 33,92 ball bilan 2-ekspert; 5- o‘ringa – 34,32 ball bilan 4-ekspert joylashtirildi.

5-ekspertni ushbu ro‘yxatdan chiqarib tashlash kerak, chunki to‘plangan ballarga ko‘ra, uning fikri boshqa ekspertlarning fikrlaridan juda uzoqdir va qolgan to‘rtta ekspertning fikrlari asosida xulosa chiqarish lozim bo‘ladi.

Shunday qilib, Delfi usulini qo‘llash investitsiya loyihasiga ta’sir etuvchi risk omillarini sifat jihatidan bashorat qilish va bunday yetarlicha ishonchlilik darajasiga ega bo‘lgan jamoaviy fikrlar va bashoratlar asosida kelgusi yil uchun korxonani rivojlantirish strategiyasini malakali tuzish va unga ta’sir etuvchi risklarni baholash imkonini berdi. Mazkur usulda ekspertlarning soni qancha ko‘p bo‘lsa, shunchalik aniqroq va sifatli natijaga erishiladi, ammo ekspertlarni jalb qilish va ularning maslahatidan foydalanish ma’lum xarajatlarni talab qilganligi va tashkiliy jarayonlar o‘ziga xosligi sababli ko‘pgina kompaniyalar ushbu usuldan foydanishdan bosh tortadilar. Fikrimizcha, investitsiya loyihalarida miqdoriy usullarni qo‘llab bo‘lmaganda yoki qo‘llash qiyin bo‘lgan hollarda yohud innovatsion loyiha risklarini baholashda Delfi usulidan foydalanish afzal hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Korxonalarda investitsiya faoliyatini rejalashtirish va amalga oshirishda hamda oqilona va asosli boshqaruv qarorlarini qabul qilishda dastlabki tahlil va risklarni baholash alohida ahamiyatga ega.

Investitsiya risklarini sifatli tahlil etish va baholashda quyidagi masalalarga katta e’tibor berish lozim: loyiha ko‘rsatkichlari to‘g‘risidagi ma’lumotlarning tezkor yig‘ilishi va haqqoniyligi; investitsiya loyihasi risklarini tahlilini amalga oshiruvchi ekspert-analitiklarning malaka darajasi va tajribasining yetarli bo‘lishi; risklar tahlilini amalga oshirishda qo‘llaniladigan usullarning loyiha xususiyatlariga va risk turlariga mosligi; investitsiya loyihalari risklarini baholashda kompleks baholash ishlarini amalga oshirish lozim, ya’ni risklarni baholashda faqat bitta baholash usuli bilan kifoyalanmasdan, balki obyektiv (statistik va hisobot ma’lumotlariga asoslangan) usullar hamda subyektiv (ekspert fikriga asoslangan) usullar, shuningdek, sifat va miqdor jihatdan baholash usullarining integratsiyasiga asoslangan kompleks baholanishi lozim. Bunda bitta usulning kamchiligi ikkinchi usulning afzalligi bilan qoplanadi va risklarni mukammal baholanishiga erishiladi; risklarni baholash usullari xorij tajribalariga va ayniqsa, axborot kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan bo‘lishi lozim.

Xorijiy iqtisodchi olimlar tomonidan taklif etilgan moliyaviy vositalar asosida risklarni boshqarish usullarining qo‘llanilishi innovatsion moliyalashtirish mexanizmlaridan foydalanilishiga, ilg‘or va zamonaviy boshqarish usullarining keng qo‘llanilishiga olib keladi.

Loyiha risklarini tahlil qilish asosida olingan natijalarga asosida risklarni boshqarishni to‘g‘ri tashkil etilganligi va risklarni pasaytirish usullarining to‘g‘ri tanlanganligi aniqlanadi.

Investitsiya loyihalariga ta’sir etuvchi risk turlarini sifat jihatdan baholashda ekspert baholash usuli, subyektiv ehtimollik usuli, SWOT-tahlili, 4P Marketing mix modeli va Delfi usuli kabi usullardan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Adabiyotlar /Литература /References:

1. Kembrij universiteti hisoboti. Cambridge Global Risk Index 2020. https://www.jbs.cam.ac.uk/wp-content/uploads/2021/11/crs-cambridge-global-risk-index-2020.pdf.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-sonli “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmonining 49-maqsadi (https://lex.uz/docs/6600413).
3. Инвестиции: Учеб. пособие для студентов вузов, обучающчихся по направлению подготовки “Экономика”/ Б.Т.Кузнецов. – М.: “ЮНИТИ-ДАНА”, 2017. – С. 623.
4. Mirzayev F.I. Moliyaviy risklarning turlari, tasnifi, boshqarish va baholash usullari. – Toshkent: Moliya, 2006. – B. 12.
5. M.B.Junkes, A.P.Tereso, P.S.L.P.Afonso. The Importance of Risk Assessment in the Context of Investment Project Management: A Case Study// Conference on ENTERprise Information Systems / International Conference on Project MANagement / Conference on Health and Social Care Information Systems and Technologies, CENTERIS / ProjMAN / HCist 2015 October 7-9, 2015. (902-910 pages).
6. Michel Crouhy, Dan Galai, Robert Mark. The essentials of risk management. Copyright © 2006 by The McGraw-Hill Companies, Inc. – 416 p. (2-5 pages.)
7. Финансовый менеджмент: теория и практика / Е.С.Стоянова. – М.: “Перспектива”, 2010. – С. 462.
8. Muallif tomonidan “Zarafshon golden group” MCHJ loyihasi ma’lumotlari asosida tuzilgan.

TIJORAT BANKLARI TOMONIDAN INVESTITSION LOYIHALARNI KREDITLASH TARTIB VA ULARNI TAKOMILLASHTIRISH YO‘LLARI

Yunusova Ozoda Anvarjon qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti MIB-10 guruh magistranti

Annotatsiya: Maqolada tijorat banklari tomonidan investitsion loyihalarni kreditlash manbalarini tadqiq etilgan va tijorat banklari tomonidan investitsiya loyihalarini kreditlashning tashkiliy jihatlarini o‘rganilgan. Tijorat banklari tomonidan investitsion loyihalarni kreditlashning tartibi va amaliy holati tahlil qilinib bugungi kundagi muammolari aniqlangan va ularni takomillashtirish yuzasidan amaliy taklif va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: tijorat bank, investitsion loyiha, kreditlash amaliyoti, kredit portfeli, kredit manbalari, samaradorlik.

Abstract: The article discusses the sources of lending for investment projects by commercial banks and the organizational aspects of lending to investment projects by commercial banks. The procedure and practical situation of lending to investment projects by commercial banks are analyzed, current problems are identified and practical proposals and recommendations for their improvement are given.

Key words: commercial bank, investment project, lending practice, loan portfolio, lending sources, performance indicators, diversification, gross domestic product.

Аннотация: В статье рассматриваются источники кредитования инвестиционных проектов коммерческими банками и организационные аспекты кредитования инвестиционных проектов коммерческими банками. Проанализирована процедура и практическая ситуация кредитования инвестиционных проектов коммерческими банками, выявлены современные проблемы и даны практические предложения и рекомендации по их совершенствованию.

Ключевые слова: коммерческий банк, инвестиционный проект, практика кредитования, кредитный портфель, источники кредитования, показатели эффективности, диверсификация, валовой внутренний продукт.

KIRISH

Jahon iqtisodiyotida investitsiyalarga bo‘lgan talab va taklif o‘rtasida nomutanosiblik tendensiyasi hukm surmoqda. Bugungi kunda investitsiyalar oqimi taraqqiy etgan mamlakatlardan rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotiga yo‘naltirilayotganligining guvohi bo‘lmoqdamiz.Buning natijasida, rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotida to‘g‘ridan to‘g‘ri investitsiyalar ulushi keskin oshib bormoqda.

Ohirgi yillarda jahondagi iqtisodiy sanksiyalar va cheklovlar jahon iqtisodiyotiga salbiy ta’sir etib, umumiy iqtisodiy pasayish fonida investitsiyalarni kreditlash hajmini qisqarishiga sabab bo‘ldi. Jumladan, “2022-yilda jahon miqyosidagi jami investitsion kreditlash hajmi 2021-yilga nisbatan 2,1 foizga qisqarib 109 mlrd. AQSH doll.ni tashkil etdi”. Bunda, Jahon banki tomonidan jami 77,1 mlrd. AQSH doll.ga teng investitsion resurslar ajratilib, “mablag‘larning 44,2 foizi Osiyo, Yevropa va Tinch Okeani mamlakatlariga, 39,2 foizi Afrika va Yaqin Sharq mamlakatlariga, 16,6 foizi Karib orollari va Lotin Amerikasi mamlakatlariga yo‘naltirilgan”[1]. Mazkur mablag‘lar asosan, hududiy va global miqyosdagi investitsiya loyihalarini kreditlash uchun hamkor davlatlar va xususiy ishlab chiqaruvchilarga kreditlar, grantlar, asosiy kapitalga investitsiyalar va davlat kafolati ko‘rinishida ajratilgan.

O‘zbekiston iqtisodiyotini hududiy rivojlantirish maqsadida investitsion jarayonlarni moliyalashning bozor mexanizmlarini yo‘lga qo‘yish iqtisodiy taraqqiyotning dolzarb muammolaridan biri bo‘lib qolmoqda. Bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga taqdim etgan Murojaatnomasida keltirilgan asosiy g‘oya va takliflarda, “Eng yomoni, istiqbolli yirik loyihalarni belgilash va amalga oshirishda

1 www.worldbank.org/annualreport Ворлд Банк Гроуп / Аннуал Репортс 2020, п. 4. Эхесутиве Суммарй.

jiddiy xatoliklarga yo‘l qo‘yilgani, xorijiy kreditlar samarasiz ishlarga sarflangani iqtisodiyot rivojiga xalaqit bermoqda. Biz, avvalo, chetdan kredit va sarmoyalar olib kelish bo‘yicha samarali tizim yaratishimiz, har bir kreditni aniq ishlatishni o‘rganishimiz lozim. Bu masalada yetti o‘lchab, bir marta kesadigan, oqibatini puxta o‘ylab ish olib boradigan davr keldi”[2] deb, ta’kidlab o‘tganlari bejiz emas.

Bozor iqtisodiyoti rivojlanishi sharoitida investitsiyalar samaradorligini oshirish uchun investitsiya qarorlarini qabul qilishning barcha bosqichlarida investitsiya loyihalarini ishlab chiqish, tanlab olish va amalga oshirishning muntazam, tugal bir tizimini shakllantirishga to‘g‘ri keladi. Bunda investitsiya loyihalarini baholash va tahlil qilishda jahon mamlakatlarida qabul qilingan standart uslubga asoslanish kerak. Eng muhimi, investitsiya loyihalarini baholash, tanlash va amalga oshirishda, bizning nazarimizda, investitsiya imkoniyatlarini tahlil qilishga, jalb qilinadigan resurslar qiymatini baholashga e’tibor qaratilishi kerak. Shu bilan birga, noma’lumliklarni tahlil qilish, risklarni kamaytirish va ularni kreditlash ishtirokchilari o‘rtasida taqsimlash masalalariga alohida e’tibor berish talab etiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Y.Mirkinning fikriga ko‘ra, investitsiyalarni kreditlashning real, istiqbolli shakli kompaniyalarning jamg‘armalarini ikkilamchi bozordagi aksionerlik kapitaliga joylashtirishni ko‘paytirish hisoblanadi, ammo investitsiyalarni kreditlashning bu manbaining darajasi juda past[3].

Taniqli iqtisodchi olimlardan yana biri – U.Sharp ham investitsion faoliyatni fond bozori orqali kreditlash mexanizmiga alohida e’tibor beradi. Uning fikriga ko‘ra, qimmatli qog‘ozlarning daromadliligi va riskliligi o‘rtasidagi to‘g‘ridan to‘g‘ri aloqadorlikka asoslangan oqilona investitsion strategiya investitsion faoliyatni kreditlashning asosi hisoblanadi. Moliyaviy vositachilar (tijorat banklari, jamg‘arma va kredit uyushmalari, kredit ittifoqlari, sug‘urta kompaniyalari, o‘zaro yordam fondlari, pensiya fondlari) esa, korporatsiyalarni fond bozoridan qo‘shimcha mablag‘lar jalb qilish imkoniyatini bilvosita ta’minlaydi[4].

Bizning fikrimizcha, Y.Mirkinning fond bozori orqali investitsion faoliyatni kreditlash mexanizmi xususidagi fikri ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Buning boisi shundaki, aksariyat rivojlanayotgan mamlakatlarda, xususan, MDH mamlakatlarida korporativ aksiya va obligatsiyalarga qilinadigan investitsiyalarning risk darajasi yuqori ekanligi va investorlarga bo‘lgan ishonchning pastligi fond bozori rivojlanishiga to‘sqinlik qilayotgan asosiy sabablar ekanligi bir qator ilmiy izlanishlarda o‘z ifodasini topgan.

U.Sharpning investitsion faoliyatni kreditlashda moliyaviy vositachilarning roli xususidagi fikri amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, ular investitsion faoliyatni kreditlashning faol subyektlaridan biri hisoblanadi.

O‘zbekistonlik iqtisodchi olimlardan prof. D.G‘ozibekovning ilmiy izlanishlarida investitsiyalarni kreditlash bozor mexanizmlarining ayrim elementlari tahlil qilingan. Prof. D.G‘ozibekovning fikriga ko‘ra “Investitsiyalarni kreditlash jarayonida bank kreditining rolini oshishi kreditlash natijalari uchun korxonalar mas’uliyatini kuchaytiradi, chunki kreditning ahamiyati oshishi bilan, bank kredit risklari majmuining darajasi oshadi. Shuning uchun davlat korxonalariga nisbatan davlat budjetidan investitsiya ajratishni, belgilangan va past darajadagi imtiyozli foiz stavkalari asosida davlat moliya institutlari tizimi tomonidan boshqariladigan arzon kreditga aylantirilib, uni tender asosida taqsimlash bozor talabiga mos keladi”[5].

Ko‘rinib turibdiki, prof. D.G‘ozibekov bank kreditini muhim ahamiyatga ega bo‘lgan investitsion kreditlash manbai sifatida e’tirof etayapti. Biz, bu fikrga to‘liq qo‘shilamiz. Chunki, kreditning qaytarib berishlilik va foiz to‘lashlilik prinsiplari undan foydalanuvchilarni olingan kreditdan samarali foydalanishga majbur qiladi. Ammo, D.G‘ozibekovning davlat korxonalariga belgilangan va past imtiyozli stavkalarda arzon kreditlar ajratish va ularni tender asosida taqsimlash xususidagi taklifi fikrimizcha, munozaralidir. Buning sababi shundaki, birinchidan, davlat korxonalariga imtiyozli foiz stavkalarida kreditlarning berilishi xususiy korxonalarni ularga nisbatan nomutanosib raqobat muhitiga tushirib qo‘yadi; ikkinchidan, kredit resurslarning harakatini tartibga soluvchi regulyator bo‘lib, ularning bozor stavkasi hisoblanadi va bu stavka milliy ssuda kapitallari bozorida shakllanadi. Shu sababli, kreditlarni tender asosida taqsimlash maqsadga muvofiq emas.

TADQIQOT METADOLOGIYASI

Tadqiqotda ilmiy abstraksiya, moliyaviy tahlil usullari va statistik usullardan hamda ekspert baholash usulidan foydalanilgan. Shuningdek, tadqiqotni amalga oshirishda xalqaro moliya-kredit tashkilotlari ekspertlarining empirik tadqiqotlari natijalaridan foydalanilgan.

2 O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. T.,
3 Миркин Я. “Рынок ценных бумаг России: возедйствие фундаментальных факторов, прогноз и политика развития”.-М.:Альпина Паблишер, 2018.-с.117.
4 Шарп У. и др. Инвестиции. Пер. с англ.-М.: ИНФРА-М, 2016. – с. 9-10.
5 G‘ozibekov D.G‘. Iqtisodiyot fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya avtoreferati. –T.: 2002. 27- bet.

NATIJALAR

Milliy valyuta almashuv kursining pasayishi natijasida investitsion loyihalarni amalga oshirishda ishlab chiqariladigan mahsulotlarni ichki bozorda sotishdan tushgan milliy valyutadagi pul tushumlari xorijiy valyutalarda olingan investitsion kreditni qaytarishga yetmaydi. Natijada, bir tomondan, investitsion loyihani kreditlashdagi kredit riski kuchayadi, ikkinchi tomondan, investitsion daromadning pasayish riski kuchayadi.

Inflyatsiya darajasining oshishi mamlakatning eksport salohiyatiga, shu jumladan, investitsiya loyihalarini amalga oshirish natijasida ishlab chiqariladigan mahsulotlarni eksportga sotish hajmiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Buning sababi shundaki, inflyatsiyaning oshishi natijasida eksport qilinayotgan mahsulotlarning bahosi oshadi, bu esa, ularning raqobatbardoshligini pasaytiradi. Natijada, eksport tushumi kamayadi va bu holat investitsion kreditning o'z vaqtida qaytarilmasligiga, investitsion loyiha samaradorligining pasayishiga olib keladi.

Investitsiyalarni kreditlashning bozor mexanizmlari majmuining asosini quyidagilar tashkil etadi:

- qimmatli qog'ozlar;
- xorijiy investitsiyalar;
- tijorat banklari va xalqaro moliya institutlar mablag'lari hisobidan ulush qo'shish orqali kreditlash mexanizmi yoki kredit liniyalari;
- sinditsiyalashtirilgan kreditlar;
- investitsiyalarni loyihaviy kreditlash;
- venchurli;
- korporativ;
- lizing orqali kreditlash kabi mexanizmlar majmui hisobiga amalga oshiriladi.

Shuningdek, investitsiyalarni kreditlashning bozor mexanizmlariga xos bo'lgan aralash shakldagi kreditlash, xo'jalik subyektlari va aholining bo'sh mablag'larini to'g'ridan to'g'ri investitsiya obyektiga yo'naltirish, budjetdan tashqari fondlarning mablag'lari evaziga kreditlash kabilarni ham kiritish mumkin.

Yuqorida keltirilgan jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, tijorat banklari uchun investitsiya loyihalarini ichki manbalar hisobidan kreditlashda nisbatan ustuvor imkoniyatlar mujassamlashgan bo'lib, tashqi manbalardan jalb qilingan resursdan foydalanish birmuncha noqulay vaziyatlarni yuzaga keltirishi ham mumkin.

Olib borilgan tadqiqotlarimiz natijasida, investitsiya loyihalarini kreditlash manbalarining qiyosiy tavsifi tizimlashtirildi (1-jadval).

1-jadval: Investitsiya loyihalarini kreditlash manbalarining qiyosiy tavsifi[6]

Moliyalashtirish manbalari	Afzalliklari	Kamchiliklari
Ichki manbalar (o'z kapitali)	1. Sarflashning qulayligi va tezligi. 2. To'lov qobiliyatsizligi va bankrotlik xavfini kamaytirishi. 3. Jalb qilingan manbalar bo'yicha to'lovlarni amalga oshirish majburiyati yo'qligi sababli yuqori rentabellik. 4. Ta'sischilarga egalik qilish va ularni boshqarish	1.Olingan mablag'larning cheklangan miqdori. 2. O'z mablag'larini iqtisodiy aylanmadan yo'naltirish. 3. Investitsion resurslardan foydalanish samaradorligi cheklangan mustaqil nazorat
Tashqi manbalar (jalb qilingan kapital)	1. Katta miqyosda mablag' to'plash imkoniyati. 2. Investitsion resurslardan foydalanish samaradorligi ustidan mustaqil nazorat mavjudligi	1. Pul mablag'larini to'plash tartibining murakkabligi va davomiyligi. 2. Moliyaviy barqarorlikning kafolatlarini ta'minlash zaruriyati. 3. To'lov qobiliyatsizligi va bankrotlik xavfining oshishi. 4. Jalb qilingan manbalar bo'yicha to'lovlarni amalga oshirish zarurati tufayli foydaning kamayishi.

6 Muallif tomonidan tizimlashtirilgan.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Investitsiya loyihalarini kreditlash manbalarini tanlash nafaqat investitsiya faoliyatining hayotiyligini, balki undan keladigan yakuniy daromadning taqsimlashni, ilg‘or kapitaldan foydalanish samaradorligini va investitsiyalarni amalga oshiradigan tashkilotning moliyaviy barqarorligini ham belgilaydi. Investitsiyalarni kreditlash manbalarining tarkibi va tuzilishi jamiyatning faoliyat mexanizmiga bog‘liq.

Har qanday tashkilot tomonidan qilingan investitsiyalar bir qator mezonlarga ko‘ra tasniflanishi mumkin:

1. Investitsiya faoliyati subyektiga nisbatan jalb qilish usuliga muvofiq ichki va tashqi manbalardan jalb qilingan investitsiya manbalariga ajratiladi.
2. Shakllantirilishiga ko‘ra, kapital egalari ichki va xorijiy kapital hisobiga shakllantirilgan investitsiya resurslarini taqsimlaydilar.

Ichki kapital hisobidan shakllantirilgan investitsiya resurslari xilma-xil shakllarda farqlanadi va qoida tariqasida kichik biznes uchun qulayroqdir.

3. Mulk huquqiga ko‘ra investitsiya mablag‘lari ikkita asosiy turga bo‘linadi – shaxsiy va qarzga olingan:

- investitsiyalarning o‘z manbalari tashkilotning investitsiya faoliyatini qo‘llab-quvvatlaydigan va unga tegishli bo‘lgan mablag‘larining umumiy qiymatini tavsiflaydi;
- investitsiyalarning qarz manbalari tashkilot tomonidan jalb qilingan kapitalni barcha shakllarda qaytariladigan asosda tavsiflaydi.

4. Jalb qilishning tabiiy-moddiy shakllariga ko‘ra, zamonaviy investitsiya nazariyasi investitsiya manbalarining quyidagi turlarini ajratib turadi:

- investitsiya resurslari pul shaklida;
- moliyaviy shaklda investitsiya manbalari;
- moddiy investitsiya resurslari;
- nomoddiy shaklda investitsiya resurslari.

Ushbu shakllarda sarmoyalarni jalb qilishga qonun tomonidan yangi tashkilotlar tuzishda, ularning ustav fondlari hajmini ko‘paytirishda ruxsat beriladi.

5. Jalb qilish vaqtiga ko‘ra investitsiya manbalarining quyidagi turlari ajratiladi:

- uzoq muddatli asosda jalb qilingan investitsiya manbalari. Ular o‘z kapitali va bir yildan ortiq muddatli qarz kapitalidan iborat. Tashkilot tomonidan investitsiya maqsadlari uchun shakllantirilgan o‘z va uzoq muddatli qarz mablag‘larining yig‘indisi “doimiy kapital” atamasi bilan tavsiflanadi;
- qisqa muddatli asosda jalb qilingan investitsiya manbalari. Ular vaqtincha investitsiya ehtiyojlarini qondirish uchun tashkilot tomonidan bir yilgacha tuziladi.

6. Foydalanishning maqsadli yo‘nalishlari bo‘yicha quyidagilar mavjud:

- real investitsiyalar jarayonida foydalanishga mo‘ljallangan investitsiya manbalari. Ularning hajmi va tuzilishi tashkilotning investitsiya dasturi doirasida har bir real loyiha uchun alohida rejalashtirilgan;
- moliyaviy investitsiyalar jarayonida foydalanishga mo‘ljallangan investitsiya manbalari. Ularni jalb qilish tashkilotning moliyaviy investitsiya vositalari portfelini shakllantirish yoki qayta qurish maqsadlariga bo‘ysunadi.

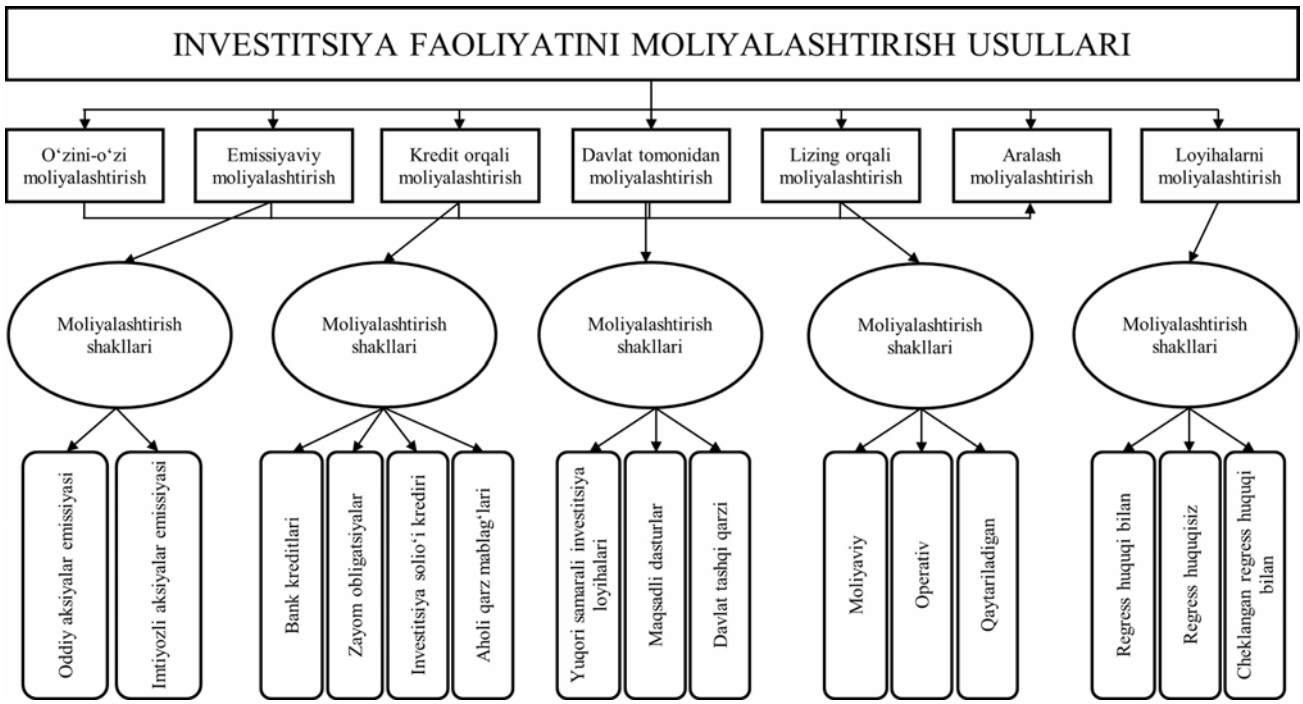
7. Investitsiya jarayonining individual bosqichlarini ta’minlash. Shu asosda investitsion manbalarning quyidagi turlari ajratiladi:

- investitsiyalashdan oldingi bosqichni ta’minlaydigan investitsiya manbalari;
- investitsiya bosqichini ta’minlaydigan investitsiya manbalari;
- investitsiyadan keyingi bosqichni ta’minlaydigan investitsiya manbalari.

Investitsion resurslarning ushbu taqsimoti faqat real investitsiya loyihalarini amalga oshirishni ta’minlash jarayonida qo‘llaniladi.

Iqtisodiyotda amalga oshirilayotgan investitsiya loyihalarini turli manbalar hisobidan ta’minlash asosida iqtisodiyot tarmoqlarini kreditlashning tarkibi va dinamikasini tahlil qilgan holda tarmoqlarning rivojlanishi investitsiyalarni jalb etish holatiga qanchalik bog‘langanligini aniqlash mumkin. Shu bilan birga, ularni jalb etishga

intilish natijasi jalb etish sur'atlari bilan bevosita bog'liqligi ham kelib chiqadi. Shundan kelib chiqib tadqiqot ishida investitsiya faoliyatini kreditlash usullari tizimlashtirildi (1-rasm).

1-rasm: Investitsiya faoliyatini kreditlashning an'anviy usullari[7]

Amaldagi kreditlash manbalarining har biri ma'lum afzalliklar va kamchiliklarga ega. Shu sababli har qanday investitsiya loyihasini amalga oshirish kreditlash strategiyasini asoslashni, kreditlashning alternativ usullari va manbalarini tahlil qilishni, kreditlash sxemasini puxta ishlab chiqishni o'z ichiga oladi.

Ishlab chiqilgan kreditlash sxemasi quyidagilarni ta'minlashi kerak:

- umuman investitsiya loyihasini amalga oshirish uchun va hisob-kitob davrining har bir bosqichida yetarli miqdordagi investitsiyalar;
- investitsiyalarni kreditlash manbalari tarkibini optimallashtirish;
- kapital xarajatlar va investitsiya loyihalari xavfini kamaytirish.

Investorlarning milliy iqtisodiyotga mablag' kiritishi ko'p jihatdan nafaqat korxonalar reytingi yoki xo'jalik faoliyati natijalariga, balki mamlakatning geosiyosiy joylashuvi va davlat tomonidan yuritilayotgan ichki siyosatga ham bog'liq. Investorlar mablag' yo'naltirish uchun eng barqaror mamlakatlarni tanlaydilar. Shuning uchun dunyoning barcha mamlakatlari imkon qadar investitsion riskni kamaytirishga oid ishlarni bajarishga harakat qiladilar. Mamlakatimizda ham milliy iqtisodiyotda investitsiya muhitining jozibadorligini oshirish uchun bir qancha ishlar amalga oshirilmoqda[8].

Xalqaro amaliyotda loyihalarni kreditlash deganda investitsiyalarning qaytarilishini ta'minlashning o'ziga xos usuli bilan tavsiflanadigan, loyihaning o'zi, kelajakda yangi tashkil etilayotgan yoki qayta tashkil etilgan korxonaning daromadlari, investitsion fazilatlariga asoslangan investitsiya loyihalarini kreditlash tushuniladi. Loyihani kreditlashning o'ziga xos mexanizmi investitsiya loyihasining texnik-iqtisodiy xususiyatlarini tahlil qilish va ular bilan bog'liq xavflarni baholashni o'z ichiga oladi va investitsiyalar daromadliligi uchun barcha xarajatlar qoplangandan keyin qolgan daromadlar kiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot jarayonida quyidagi xulosalarni shakllantirdik:

Respublikamizda loyihaviy kreditlashni sekin rivojlanayotganligi, fikrimizcha, investitsiya loyihalarini kompleks ekspertiza qilishdagi xatoliklarning mavjudligi, loyihalarni samaradorligini pasaytiradigan omillarning

7 Muallif tomonidan shakllantirilgan.

8 Makhmudov S.B. Ways of the investment environment effect in financing investment activities development. // Indo – Asian Journal of Multidisciplinary Research (IAJMR)Volume – 6; Issue – 3; 2020. Page 2045 – 2053.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

yuzaga kelganligi, ishlab chiqarilgan mahsulotlarni eksport qilinmaganligi kabi omillarning mavjudligi bilan izohlanadi.

O‘zbekistonda investitsiya loyihalarini kreditlashda ularni kompleks ekspertiza qilishdagi muammolarni umumlashtirib, quyidagilarni alohida ta’kidlab o‘tish maqsadga muvofiqdir:

- investitsiya loyihasi (mahsulotlar bozori) bo‘yicha marketing izlanishlarining chuqur olib borilmasligi va bu loyihaning kelgusidagi pul oqimlari harakatining barqarorligiga hamda kreditni qaytarish manbasining ishonchsizligiga salbiy ta’sir etishi;
- ba’zi hollarda, O‘zbekiston fuqarolari o‘z shaxsiy manfaatlari yo‘lida hujjatlarni soxtalashtirish, oldindan xorijiy sheriklar bilan kelishilgan holda jismonan yoki ma’naviy eskirgan va zamon talablariga mutlaqo javob bermaydigan texnika-texnologiyalarni olib kelayotganliklari yohud ularning narxlarini oshirib yuborayotganliklari;
- investitsiya loyihasini amalga oshirish natijasida ko‘zlangan daromadning (loyiha bo‘yicha pul kirimlari) o‘z vaqtida kelib tushmaslik riskining mavjudligi va bunday risklarning omillari ishlab chiqarish jarayoni va mahsulotni sotish bilan, xaridolar bilan o‘zaro hisob-kitoblar bilan, bozor kon’yunkturasining o‘zgarishi yoki mavsumiy tebranishlar bilan bog‘liq bo‘lishi;
- investitsiya loyihalarini kompleks ekspertiza qilish ishlarining xolisona bo‘lmasligi va bu holat loyihaning kelgusi taqdiriga salbiy ta’sir etishi;
- amaliyotda investitsiya loyihalarini kompleks ekspertiza qilishda bilim va tajribalarning to‘liq egallanmaganligi va o‘zlashtirilmaganligi; investitsiya loyihasi samaradorligini baholash ishlari faqat banklar va ayrim sanoqli tashkilotlar tomonidan olib borilishi, boshqa manfaatdor subyektlarning esa hali bu yangilikni qabul qila olishga mos bilim va tushunchalari yetarli emasligi;
- investitsiya loyihalarini kompleks ekspertiza qilishda chet elda ishlab chiqilgan uslubiyotlardan ko‘r-ko‘rona foydalanishlik va o‘zimizning ichki va milliy xususiyatlarimiz kabilarga ko‘proq e’tibor berilmasligi; xom ashyoni yetkazib berish va mahsulotlarni sotish bozorlarida marketing tadqiqotlarning to‘liq va xaqiqiy olib borilmasligi;
- investitsiya loyihalarini kompleks ekspertiza qilishda malakali va yosh mutaxassislarning yetishmasligi, ularga bo‘lgan biroz e’tiborsizlik; ayrim loyihalarda xaqiqiy bo‘lmagan, lekin yaxshi natijalar beruvchi raqam va ko‘rsatkichlarning ko‘rsatilishi;
- tahlil ishlarida bank mutaxassislarning o‘zlari ham ko‘p xatoliklarga yo‘l qo‘yishi, tahlil dasturini yaxshi tushunmasligi va kelib chiqish sabablarini o‘zlari ham to‘liq bilmasligi va h.k.

Respublikamizda investitsiya loyihalarini kreditlash maqsadida sarflangan mablag‘larning o‘zini oqlamasligining asosiy sabablari quyidagilardan iborat:

- amalga oshirilayotgan investitsiya loyihalarida ishlab chiqarish jarayonining xorijdan keltiriladigan xom-ashyolarga juda bog‘liqligi, ishlab chiqariliyotgan mahsulotga talab yo‘qligi;
- investitsiya loyihasida belgilangan quvvatda ishlashni ta’minlanmaganligi;
- ayrim korxonalarning xom-ashyo bazasi bilan yetarli darajada ta’minlanmaganligi;
- qator investitsiya loyihalarida xorijiiy valyutada qaytarilishi ko‘zda tutilgan bo‘lsada, amalda ishlab chiqarilgan mahsulotlarni eksport qilinmagan yoki juda kam eksport qilinganligi;
- ayrim investitsiya loyihalarida xorijiy ta’sischilar ishlab chiqarilishi mo‘ljallanayotgan mahsulotni sotib olish majburiyatini olgan holda bitim tuzishgan. Ammo mahsulotlar ishlab chiqarilgandan so‘ng olingan majburiyat bajarilmagan.
- qurilgan ishlab chiqarish obyektlarining ishga tushirilmaganligi.

Investitsiya loyihalarini kreditlashdagi kredit riski va valyuta riskini boshqarish tizimini takomillashmaganligini alohida e’tirof etish joiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘xati:

1. www.worldbank.org/annualreport World Bank Group / Annual Reports 2020, p. 4. Executive Summary.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. –T., “O‘zbekiston”–2019.
3. Миркин Я. “Рынок ценных бумаг России: воздействие фундаментальных факторов, прогноз и политика развития”.-М.:Альпина Паблишер, 2018.–с.117.
4. Шарп У. и др. Инвестиции. Пер. с англ.–М.: ИНФРА-М, 2016. – с. 9-10.

5. G‘ozibekov D.G‘. Iqtisodiyot fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya avtoreferati. –T.: 2002. –27-bet.
6. Muallif tomonidan tizimlashtirilgan.
7. Haydarov O‘.A. “O‘zbekistonda investitsiya faoliyatini moliyaviy boshqarishning zamonaviy holati”. “Xalqaro moliya va hisob” ilmiy elektron jurnali. 2019-yil dekabr №6. 8-b., (08.00.00, №12).
8. Muallif tomonidan shakllantirilgan.
9. Ҳайдаров, У. А. (2020). Financial management system, tools, sources of investment activities and factors. // ISJ Theoretical & Applied Science, 01 (81).
10. Макҳмудов С.Б. Ways of the investment environment effect in financing investment activities development. // Indo – Asian Journal of Multidisciplinary Research (IAJMR)Volume – 6; Issue – 3; 2020. Page 2045 – 2053.
11. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2020-yildagi faoliyati to‘g‘risida hisobot. T.2021. 11-b.
12. Muallif tomonidan shakllantirilgan.
13. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2019-yildagi faoliyati to‘g‘risida hisobot. T.2020. 9-b.
14. Asakabank AJning rasmiy ma’lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.
15. O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi huzuridagi xorijiy investitsiyalarni jalb etish agentligi ma’lumotlari – https://invest.gov.uz/uz/investor/credit_lines.
16. Qo‘ldoshev Q.M. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. –№ 2, 2019 y.
17. Razzaqov J.X. (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. – T., 2018. 12-b.
18. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining “Tijorat banklari tomonidan yirik investitsiya loyihalarini sinditsiyalashtirilgan kreditlashni amalga oshirish tartibi to‘g‘risida”gi Nizom.

HUDUDLAR IQTISODIY XAVFSIZLIGINI TA'MINLASHDA SOLIQ SALOHIYATINI OSHIRISHNING NAZARIY JIHATLARI

E. N. Raximov
PhD, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti dotsenti

Annotatsiya: Maqolada hududlarning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda soliq salohiyatini oshirishning nazariy jihatlari yoritilgan. Iqtisodiy xavfsizlik va soliq salohiyatiga oid ilmiy tadqiqotlar natijalari o'z aksini topgan. Shuningdek, hududlarning cheklangan soliq salohiyati soliq stavkalarining maksimumida, soliqqa tortishda minimal imtiyozlar, ya'ni soliqqa tortishning fiskal funksiyasi ustuvorliklari sharoitida ta'minlanishi yoritilgan. Mavzu bo'yicha muhim xulosalar va amaliy tavsiyalar shakllantirildi.

Kalit so'zlar: iqtisodiy xavfsizlik, soliq salohiyati, soliq bazasi, soliq tushumlari, yalpi hududiy mahsulot, moliyaviy salohiyat, byudjet-soliq salohiyati, hududiy soliq salohiyati, soliq tizimi.

Abstract: The article discusses the theoretical aspects of increasing the economic security of regions. The results of scientific research on economic security and tax potential are reflected. It is also explained that the limited tax capabilities of the regions are ensured in the field of tax collection, minimal benefits for tax collection, that is, within the framework of the functional function of tax collection. Important conclusions and practical recommendations were drawn on the topic.

Key words: economic security, tax potential, tax base, tax revenues, gross regional product, financial potential, fiscal potential, tax potential of the region, tax system.

Аннотация: В статье рассмотрены теоретические аспекты повышения экономической безопасности регионов. Отражены результаты научных исследований по вопросам экономической безопасности и налогового потенциала. Также поясняется, что ограниченность налоговых возможностей регионов обеспечивается в сфере сбора налогов, минимальных льгот по сбору налогов, то есть в рамках функциональной функции сбора налогов. По теме были сформированы важные выводы и практические рекомендации.

Ключевые слова: экономическая безопасность, налоговый потенциал, налоговая база, налоговые поступления, валовой региональный продукт, финансовый потенциал, бюджетно-налоговый потенциал, налоговый потенциал региона, налоговая система.

KIRISH

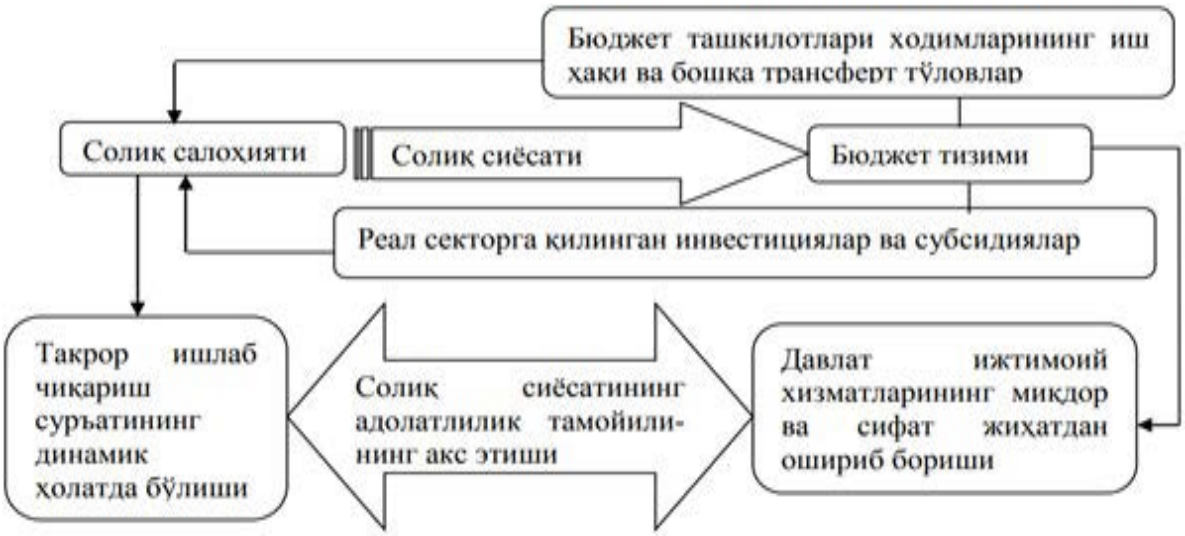
Har bir mamlakat va uning hududlaridagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish holati respublika va mahalliy byudjet daromadalarining asosiy qismini tashkil etuvchi soliqlar tushumiga bog'liqdir. Bu borada soliq bazasi, mamlakat byudjet tizimining barcha darajalaridagi soliq tushumlarining dinamikasi asosida shakllangan soliq salohiyatidan samarali foydalanish muhim o'rin egallaydi. Bu jarayonda, albatta, soliqlarni rejalashtirish va soliq tushumlarini prognozlashtirishning maqbul tizimlaridan foydalanish, shu jumladan salohiyatli daromadlar darajasi haqidagi ma'lumotlarni yaratish muhimdir.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, hududlarning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish darajasiga bevosita ta'sir etuvchi omil- hududlarning soliq salohiyati va uni oshirishdir. Shu sababli, mazkur tushuncha, ya'ni "soliq salohiyati" kategoriyasining nazariy mazmun-mohiyatini ko'rib o'tishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Soliq tushumlarini prognoz qilish metodologiyasini takomillashtirish yo'nalishida tadqiqot olib borgan respublikamiz iqtisodchi olimlaridan S.Xudoyqulov tomonidan berilgan ta'rifga ko'ra, "soliq salohiyati – milliy xo'jalik, hududlar, yuridik va jismoniy shaxs sifatida soliq majburiyati yuklatilgan shaxslarning davlatning byudjet-soliq siyosati doirasida hamda amaldagi soliq qonunchiligi bo'yicha o'zlariga yuklatilgan soliq majburiyatini to'lash imkoniyati, shuningdek, davlat tomonidan soliqlarning adolatlilik tamoyili buzilmagan holda byudjetga

maksimal darajada soliqlarni jalb etish mumkin bo‘lgan imkoniyatdir”. Bundan tashqari, olim o‘z qarashlarida soliq salohiyati va davlat byudjetini o‘zaro bir-biriga aloqador deb hisoblab, hududlarning soliq salohiyatini oshirish jarayonida davlat byudjetini mexanizm sifatida “barometr” ekanligini ta’kidlaydi (1-rasm).

1-rasm: Soliq salohiyati va byudjet tizimining o‘zaro aloqadorligi

Byudjetlar orqali bir hududdan olingan mablag‘larni investitsiya qilish orqali hududlarning soliq salohiyati bo‘yicha o‘zaro tabaqalashuvi chuqurlashishining oldi olinadi. Bundan tashqari, davlat byudjeti soliq salohiyatining umumiy va real hajmini ham o‘lchab beradi. Soliq salohiyati va byudjet tizimi o‘rtasidagi o‘zaro nisbat va aks ta’sir munosabatlari samaradorligi soliqlarning adolatlilik tamoyilining muvozanat sifatida o‘rnatilishi va namoyon bo‘lishidir.

Byudjet daromadlari barqarorligini ta’minlashda hududlar soliq salohiyatini oshirish yo‘nalishlari borasida ilmiy izlanishlar olib borgan L.Bozorovaning talqinicha, hudud soliq potensiali – soliq qonunchiligining amal qilishi sharoitida tahlil etilayotgan davrdagi soliq, boj to‘lovlarining ehtimol qilinadigan maksimal summasi, shuningdek soliq va bojxona organlarining nazorat ishlari natijalari bo‘yicha qo‘shimcha hisoblangan soliq to‘lovlari summalari, ya’ni bu haqiqiy yig‘ilgan soliqlar miqdori bilan byudjet daromadlarini potensial to‘planishining qobiliyati o‘rtasidagi farqdir.

Mazkur yo‘nalishda, ilmiy izlanishlar olib borgan mahalliy tadqiqotchilardan F.Valixanovning fikricha, soliq salohiyatini shakllantirish va baholashda ushbu tushunchani keng va tor ma’noda talqin qilish imkoniyatini hisobga olish tavsiya etiladi. Keng ma’noda soliq salohiyati – bu hududning soliqqa tortiladigan resusrlarining umumiy miqdoridir. Huquqiy jihatdan qaralganda soliq salohiyati amaldagi qonunchilik doirasida hisoblanishi va to‘liq byudjetga undirilishi mumkin bo‘lgan soliqlar va yig‘imlarning miqdorini bildiradi.

Rossiyalik olimlardan A.Simonovning ta’kidlashicha, hududlarning soliq potensiali hududlardagi ishlab chiqarish soliyatiga, ya’ni xo‘jalik yurituvchi subyektlarning ishlab chiqarish faoliyati natijalari bilan chambarchas bog‘liq hisoblanadi. Bundan tashqari, hududlarning soliq salohiyati mavjud soliq bazasining miqdori, bu borada qonuniy jihatdan ro‘yxatdan o‘tkazilgan korxonalar, tadbirkorlik subyektlaridan undiriladigan soliq miqdori darajasi, jismoniy shaxslarning daromadlari miqdori, yaratilgan qo‘shimcha qiymat miqdorlari, mavjud mol-mulklarning amaldagi qiymati hamda hududning tabiiy zaxiralariga ega ekanligi bilan tavsiflanishi maqsadga muvofiqdir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot davomida korxonalar bankrotlik risklarini baholash h uchun mavjud modellar tahlili o‘tkazildi unda guruhlash, taqqoslama tahlil, statistik tahlil kabi medodlardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Xorijlik iqtisodchi olimlardan T.Saprikina va D.Lisitskiy tomonidan bildirilgan mulozalarga asosan, hududlarning soliq salohiyati nisbiy tushuncha bo‘ib, u mamlakat hududlarida mavjud undirilishi rejalashtirishgan soliqlarning undirilish bo‘yicha mavjud imkoniyatini o‘zida aks etirib, u hududning yoki mamlakatning yalpi ichki (hududiy) mahsulot (YAIM/YAHM)ga nisbatan aniqlanishi maqsadga muvofiqdir:

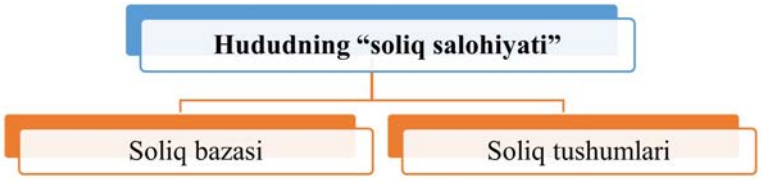
$$CC = \frac{\sum СХ}{ЯХМ} * 100\% \ (1)$$

bu yerda: SS – soliq salohiyati (potensiali), foizlarda;
SH – umumiy soliqlarning hajmi;
YAHM – yalpi hududiy mahsulot.

Shuningdek, moliya va soliq sohasidagi xorijiy olimlar I. Bernar, J.K. Kolli tomonidan “salohiyat” ta’rifining talqini esa ixtiyoridagi mablag‘lar, salohiyatli imkoniyatlar majmuidir, degan ta’rif bilan mos keladi.

Yana bir guruh iqtisodchi olimlarning fikricha, “soliq salohiyati” inglizcha so‘z “tax sarasity” – “soliq qobiliyati”ga mos kelib, ma’lum bir ma’muriy birlik doirasida soliq bazasining davlat, hudud, mahalliy tuzilmalar byudjet tizimiga soliq daromadlarini etkazib berish qobiliyati bilan aniqlanadi.

Bundan tashqari, ko‘plab moliviy-iqtisodiy ilmiy adabiyotlarda va rasmiy nashrlarda soliq to‘lovchi subyektlarning fiskal imkoniyatlarini aks ettiruvchi “soliq salohiyati”ga bevosita aloqador bo‘lgan yana ikkita muhim tushuncha qo‘llaniladi: soliq bazasi (resurslari) va soliq stavkasi o‘zaro harakatining natijasi hisoblangan “soliq bazasi” va “soliq tushumlari” kategoriyalari qo‘llaniladi. Ushbu soliq salohiyati tarkibiga kiruvchi ikki tushunchani farqlash zarur. Soliq resurslarini soliq bazasining mavjud darajasi hajmi sifatida qarash ko‘zda tutilsa, soliq tushumlari amaldagi soliq tizimi tamoyillari bilan asoslangan soliq daromadlari safarbarlikning ehtimollik darajasini tavsiflaydi (2-rasm).

2-rasm: Iqtisodiy adabiyotlarda hududning “soliq salohiyati” kategoriyasi tarkibi[1]

Soliq bazasi – soliq solish obyektining qiymat, fizik yoki boshqa xususiyatini ifodalaydi. Soliq bazasi quyidagi hollarda tovarlarning (xizmatlarning) O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasi tomonidan belgilangan tartibga muvofiq aniqlanadigan bozor qiymatidan kelib chiqqan holda aniqlanadi:

1) tovarlarni (xizmatlarni) boshqa tovarlarga (xizmatlarga) ayirboshlab realizatsiya qilishda;
2) agar soliq Kodeksining 239-moddasi birinchi qismi 2-bandida yoki ikkinchi qismining 2-bandida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo‘lsa, tovarlarni (xizmatlarni) bepul berishda (ko‘rsatishda);
3) yuridik shaxsning mol-mulkidan soliq Kodeksining 239-moddasi to‘rtinchi qismi 6-bandiga muvofiq shaxsiy maqsadlarda foydalanishda.

Soliq tushumi masalalari dolzarbligi iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda fiskal va rag‘batlantiruvchi vazifalarni o‘zaro mutanosibligini topishdan iborat. Odatda milliy iqtisodiyotda soliq tushumi umumlashgan ko‘rsatkich soliq daromadlarini yoki umumlashtirilgan byudjet daromadlarini YAIMga nisbati bilan belgilanadi. Soliq tushumini umumlashgan ko‘rsatkichi iqtisodiyotga davlat aralashuvining fiskal darajasini ko‘rsatadi. Demak, “soliq salohiyati” kategoriyasi “soliqqa tortiladigan resurslar” va “soliq tushumlari”ga nisbatan ancha kengroq tushuncha, chunki salohiyat soliq yig‘ish uchun salohiyat imkoniyatlari va vaziyatlarning to‘liq yig‘indisini aks ettiradi.

Hududlarning soliq salohiyati borasidagi nazariy qarashlar davomida olib borilgan tadqiqotlar natijasida ma’lum bo‘ldiki, iqtisodchi-olim E.S.Osipova “soliq salohiyati” kategoriyasi mazmunini kengroq yoritish maqsadida ushbu tushunchaga bog‘liq holatlarni tasniflash amaliyotini qo‘llagan. Uning fikriga ko‘ra, soliq salohiyatining o‘zaro bog‘liq tizimi quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- yaratilgan soliqlar – barcha soliqlarning yig‘indisi bo‘yicha hudud territoriyasidagi iqtisodiy subyektlar, jismoniy shaxslar tomonidan yaratiladigan “soliq salohiyati”;
- taxmin qilingan soliqlar – respublika subyektlari moliyaviy-iqtisodiy loyihalarini ta’minlash uchun byudjet turlari bo‘yicha daromad tushumlarini taqsimlashning amaldagi me’yorlariga asosan hisoblanadigan “soliq salohiyati”;

1 Muallif tomonidan ilmiy tadqiqotlar natijasida tuzilgan.

- amalga oshirilgan soliqlar – byudjet va byudjetdan tashqari fondlarga tushgan soliq daromadlari yig‘indisi sifatida o‘rnatiladigan haqiqiy “soliq salohiyati”;
- nominal soliqlar – amaldagi me’yoriy-qonuniy tartibga solish tizimi va ishlab chiqarish moliviy resurslaridan maksimal foydalanish sharoitida yaratilgan” soliq salohiyati”.

Yuqoridagilar asosidagi mantiqiy fikrlash shuni ko‘rsatdiki, “moliyaviy salohiyat → byudjet-soliq salohiyati→ soliq salohiyati” tizim soliq salohiyatining tuzilmaviy tizimini tavsiflaydi.

Muallif fikricha, olib borilgan ilmiy-tadqiqotlar doirasida fikrlarni umumlashtirib hududiy soliq salohiyatining turlarini quyidagicha ifodalash mumkin:

Hududning soliq salohiyati - bu hududdagi mavjud soliq bazasiga asoslangan holda, iqtisodiy faoliyat subyektlariga salbiy ta’sir ko‘rsatmagan holda, soliq tushumlarini byudjet tizimiga ko‘paytirishga qaratilgan hududiy moliyaviy imkoniyatlar.

Turlari	Umumiy belgilari	Xususiy belgilari
Maqsadli soliq salohiyati	Hududdagi xo‘jalik yurituvchi subyektlarining yuqori soliq faolligi sharoitida soliq tushumlarining potensial darajasi, optimal soliq yukiga iqtisodiy rivojlanish va tadbirkorlik faoliyati ustuvor yo‘nalishlari mos keladi	Hudud soliq bazasini tashkil etuvchi sub’ektlarni rivojlantirishning maqbul stsenariysi bo‘yicha potensial soliq tushumlarini (qarzlar bo‘lmagan taqdirda) o‘z ichiga oladi.
Cheklangan (marjinal) soliq salohiyati	soliqqa tortishning fiskal funksiyalari ustuvorligi sharoitida, imtiyozlarning yo‘qligi, maksimal soliq stavkalariga erishish imkoniyati	YAHM*ga mutanosib potensial soliq tushumlarini, shuningdek, belgilangan muddatda amalga oshirilmagan to‘lovlarni oshirishni o‘z ichiga oladi
Amalga oshirilgan soliq salohiyati	soliq tizimi, soliq qonunchiligi, xo‘jalik yurituvchi subyektlarning faoliyatining xususiyatlarini inobatga olgan holdagi hududda soliq tushumlarining shakllangan darajasi	byudjet tizimining haqiqiy soliq tushumlarini, ularning undirilish darajasini (o‘rtacha soliq stavkasini hisobga olgan holda) o‘z ichiga oladi
Yashirin soliq saloy	soliq ma’muriyatchiligining yuqori samaradorlik darajasi xo‘jalik yurituvchi subyektlarning soliq intizomining qarzlar va yo‘qotilgan daromadlar darajasiga mutanosib o‘sishi sharoitida amalga oshiriladi.	o‘z vaqtida amalga oshirilmagan to‘lovlarning potensial tushumlarini va rag‘batlantirishni optimallashtirish shartlarida hisobga olinishi mumkin bo‘lgan daromadlarni o‘z ichiga oladi

* YAHM – Yalpi hududiy mahsulot

3-rasm: Hududiy soliq salohiyatining turlari[2]

2 Muallif tomonidan ilmiy tadqiqotlar natijasida tuzilgan.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Yuqoridagi rasmdagi e'tiborli jihatlardan biri, hududning cheklangan soliq salohiyati soliq stavkalarining maksimumida, soliqqa tortishda minimal imtiyozlar, ya'ni soliqqa tortish fiskal funksiyasi ustuvorliklari sharoitida ta'minlanadi.

Soliq salohiyatini aniqlashga qaratilgan yondashuvlarni umumlashtirib, bu tushunchani turli nuqtai nazarlardan ko'rib chiqish mumkin degan xulosa qilish mumkin, ya'ni:

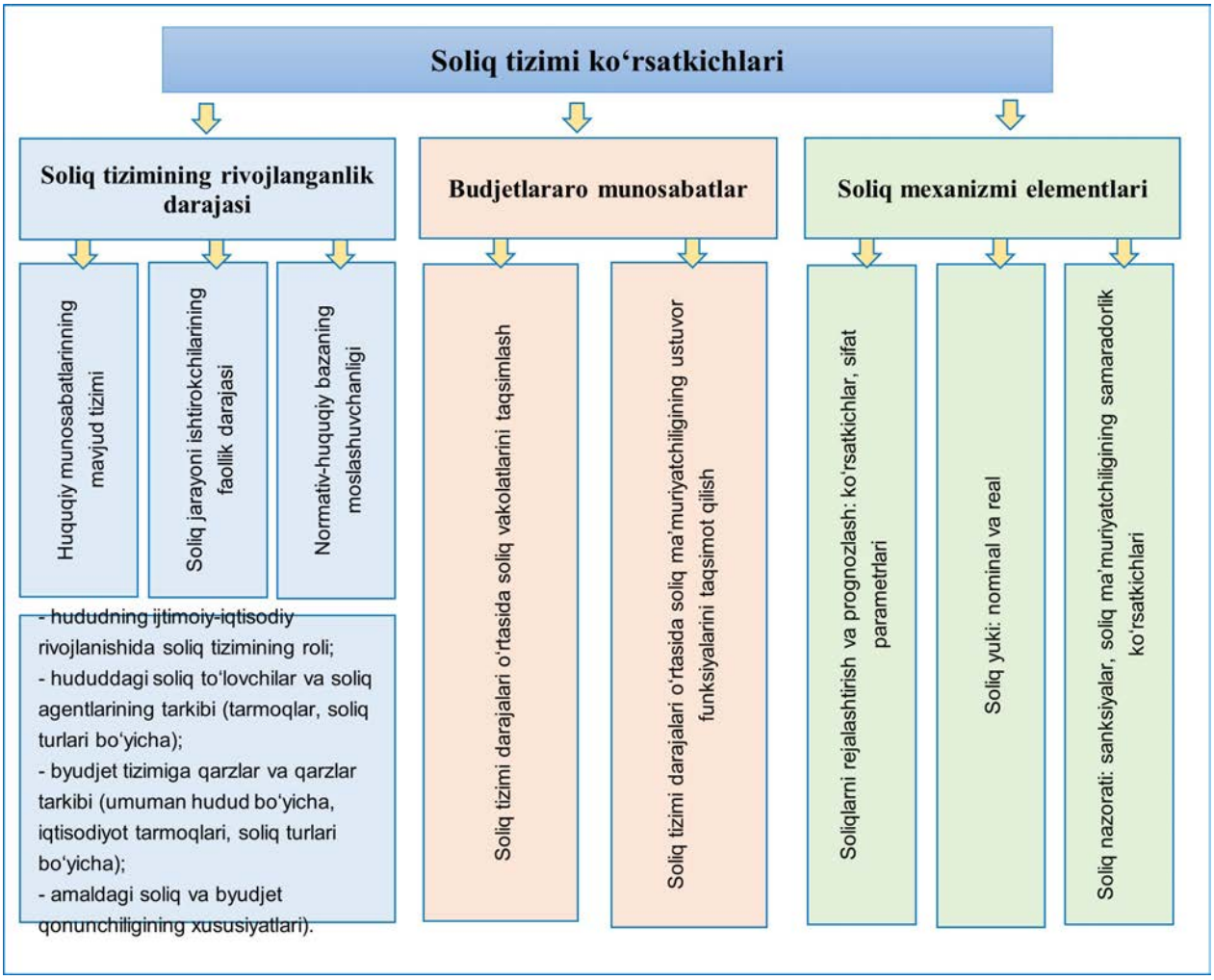
- soliq bazasini soliq salohiyatini aniqlashda vakolatli organlarning turli darajalari (respublika, hududiy va mahalliy) vakolatlari nuqtai nazaridan;
- byudjetning turli darajalariga soliq to'lovlarining haqiqiy tushumlari nuqtai nazaridan;
- hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchun soliqlarni shakllantirish va ishlatilishiga ko'ra yalpi imkoniyatlar nuqtai nazaridan.

Iqtisodiy munosabatlarni rivojlanishining zamonaviy bosqichida soliq salohiyatini shakllantirishning xususiyatlari byudjetlararo munosabatlarning mazmuni, soliq instrumentlarining mavjud tizimi, soliq qonunchiligining holati bilan asoslanadi. Amaldagi soliq qonunchiligi va byudjetlararo munosabatlarning vujudga kelgan tizimi hudud byudjetining daromad bazasi ko'rsatkichlarini o'rnatishda hudud imkoniyatlarini sezilarli darajada chegaralaydi va soliq siyosatining yo'naltirilganligini oldindan aniqlaydi.

Yuqoridagi chizmaga muvofiq, nazariy jihatdan hududning soliq resurslarini to'plash instrumentlari va yo'llarini hudud soliq salohiyatini shakllantirish mexanizmi sifatida ko'rish mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ko'rib o'tilganlarni inobatga olib, bizning nuqtai nazarimizga ko'ra, soliq salohiyatini shakllantirish jarayonini ta'minlovchi soliq tizimining uchta tuzilmaviy ko'rsatkichlari mavjud bo'lib, ularning o'zgarishi hudud byudjetining imkoniyatlari hisoblangan soliq daromadlari miqdorini o'zgartirishga bevosita ta'sir etadi. (4-rasm)

4-rasm: Soliq tizimining tuzilmaviy ko'rsatkichlari[3]

3 Muallif tomonidan ilmiy tadqiqotlar natijasida tuzilgan.

Birinchi ko‘rsatkich – qonuniy soliq munosabatlarining vujudga kelishi va uning tizimi, soliq jarayoni qatnashchilarining faollik darajasi, me’yoriy-huquqiy bazaning egiluvchanligi bilan tavsiflanuvchi soliq tizimining rivojlanish darajasi hisoblanadi. Ushbu ko‘rsatkchilar tizimi soliq salohiyatini aniqlashda bevosita ta’sir etadi.

Shuningdek, ikkinchi yirik guruh ko‘rsatkichlari davlat byudjet mablag‘larini shakllantirish zahiralari va xarajat qilishning ustuvorliklari direktiv shaklda o‘rnatilishini va taqchillikni moliyalashtirish manbalari, muvofiqlik tamoyiliga hamda nomuvofiqlikning ehtimoliy chegaralarini hisobga olgan holda byudjetlararo munosabatlarning tizimini nazarda tutadi. Bunda soliq tizimi darajalari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqliklarni amalga oshirish mexanizmi, ko‘p tomonlama o‘zaro bog‘liqliklar sharoitida soliq munosabatlarini hayotga tadbiq etishning muayyan qonuniyatini ochib beradigan “fiskal federalizm” muhim o‘rin tutadi. Bu o‘z navbatida byudjetlararo munosabatlarda hududlar bo‘yicha tegishli tashkilotlarning soliq vakolatlarini chegaralashning prinsipial asosi quyidagilarni nazarda tutadi: yagona asosda soliq tizimi darajalari o‘rtasida daromad vakolatlari bo‘limining doimiyligi; biriktirilgan vakolatlarining natijaviyligini ta’minlash maqsadida ulardan natijaviy foydalanish uchun har qanday darajadagi byudjetning o‘z daromadlarini etarliligi, shu jumladan hududlar darajasida soliq ta’minotidagi nomutanosibliklarni pasaytirish; soliq vakolatlari simmetrik ravishda moliya va soliq tizimini shakllantirish sharoitida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish uchun etarli darajaga bo‘lishi lozim; hududiy soliq vakolatlari kapital, tovar va xizmatlar migratsiyasini cheklash imkoniniyatiga ega bo‘lmasligi hamda bundan tashqari makrohudud ichida soliq yukini “eksport qilish”ga ruxsat bermaslik; har qanday darajadagi hokimlik organlari respublika qonunchiligida belgilangan tartibda soliq sohasidagi vakolatlarini, shuningdek daromad manbalari taqsomotini quyi organlariga berish; soliq sohasidagi vakolatlarning tabaqalashuvi gorizontal emas, vertikal yo‘nalishga ega bo‘lishi lozim.

Ushbu shartlar soliq munosabatlarining barcha qatnashchilari manfaatlarini muvofiqlashtirishga yo‘naltirilgan soliqlarni markazlashtirishsiz jarayonlarini amalga oshirish zaruriyatini ko‘zda tutadi.

Uchinchi ko‘rsaktichlar tarmog‘i o‘zida soliq nazorati borasidagi yo‘nalishlarni, soliq ma’muriyatchiligining samaradorlik ko‘rsatkichlarini, soliq yukining nominal va real holatini, soliqlarni rejalashtirish va prognozlash borasidagi ko‘rsatkichlar hamda ularning sifat parametrlarini o‘zida jamlaydi.

Shunday qilib, hududiy soliq salohiyati moliyaviy-iqtisodiy kategoriya sifatida muayyan hududning maqsadli soliq tizimi va soliq bilan tartibga solish mexanizmining qodirligini tavsiflaydi.

Yuqoridagilar asosida aytish mumkinki, hududiy soliq salohiyati – bu hududlardagi byudjetlararo munosabatlarni amalga oshirish sharoitida hududda soliqlarning to‘planish darjasini miqdoriy o‘lchovlarda aks ettirish ko‘rsatkichlari majmuidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 18-iyuldagi “Soliq ma’muriyatchiligini tubdan takomillashtirish, soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarning yig‘iluvchanligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PF-5116-son Farmoni.
2. Xudoyqulov S. Soliq tushumlarini prognoz qilish metodologiyasini takomillashtirish. T. – 2019. 22-bet.
3. Худайкулов Ш.К. Совершенствования Оценки Налогового Потенциала Регионов В Узбекистане // Международная конференция. “Экономика Евразии” 2018 г. www.avekon.org/rroseedings/avekon10.rdf.
4. Бозогова Л.А. Бюджет даромадлари барқарорлигини таъминлашда ҳудудлар солиқ салоҳиятини ошириш йўналишлари. Иқтисод ва молия / Экономика и финансы № 12, 2012. https://syberleninka.ru/artisle/n/byudzhet-daromadlari-bar-arorligini-taminlashda-ududlar-soli-salo-iyatini-oshirish-y-nalishlari
5. Энциклопедия гыночного хозяйства: финансы гыночного хозяйствования [Текст]: учебник / под ред. В.М. Родионовой. – М.: Экономическая литература, 2008. – 480 s.
6. Жугавлева, Т. А. Налоговая составляющая экономического роста [Текст] / Т. А. Жугавлева // Финансы и кредит, 2007. – № 13 – s.36-40.
7. Гадов А.П., Ильин И.В. Экономическая безопасность страны. Пгинципы анализа состояния и пготиводействия угрозам // Экономическая наука современной России. 2005. № 3 (30). S. 88-101.
8. Быков В.П., Дембовская О.А., Лебедько Е.М. Экономическая безопасность регионов и преодоление угроз в современных условиях // Экономика и эффективность организации производства. 2006. № 5. S. 60–63.
9. E.Grigoreva, L.Gafirova. The esonomis sesurity of state: the institutional asrest. Rrosedia esonomiss and finanse. 24 (2015) 266-273. www.elsevier.som/losate/rrosedia/ Ssiense Direst.
10. https://lex.uz/doss/4674902

KONSOLIDATSIYALASHGAN MOLIYAVIY HISOBOT TUZISHNING ZARURLIGI

Avazov Ilxom Ravshanovich
PhD, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Audit kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Mazkur maqolada aksiyadorlik jamiyatlar tomonidan konsilidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni tuzishda moliyaviy hisobotning xalqaro standart talablari hamda tuzish uslublarini belgilash asosida xo‘jalik yurituvchi subyektning moliyaviy ahvolini bilishga katta imkon yaratadigan ko‘rsatkichlar keltirib o‘tilgan. Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotning tarkibiy qismlarini bir xillashtirish jarayonida yuzaga kelgan muammolar va ularning yechimlari bo‘yicha xulosa va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: moliyaviy hisobot, teskari balans, konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot, hisob siyosati, chet el kapital, moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari.

Abstract: In this article, when preparing consolidated financial statements by joint-stock companies, indicators are considered that provide an excellent opportunity to find out the financial condition of an economic entity based on the requirements of international standards for financial reporting and the definition of the concept of preparation. methods are given. Conclusions and recommendations were developed on problems that arose in the process of unifying the components of consolidated financial statements and their solutions.

Key words: financial statements, reverse balance sheet, consolidated financial statements, accounting policies, foreign capital, international financial reporting standards.

Аннотация: В данной статье при подготовке консолидированной финансовой отчетности акционерными обществами рассмотрены показатели, которые дают прекрасную возможность узнать финансовое состояние экономического субъекта на основе требований международных стандартов к финансовой отчетности и определения понятия подготовки. даны методы. Разработаны выводы и рекомендatsii по проблемам, возникшим в процессе унификatsii компонентов консолидированной финансовой отчетности и их решениям.

Ключевые слова: финансовая отчетность, обратный баланс, консолидированная финансовая отчетность, учетная политика, иностранный капитал, международные стандарты финансовой отчетности.

KIRISH

Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning buxgalteriya hisobi ma’lumotlarini xalqaro standart talablariga moslashtirishda ko‘p muammolarga duch kelinmoqda va katta xarajat talab qilmoqda. Bugungi kunga qadar mamlakatimizda buxgalteriya hisobining milliy standartlari va moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari yanada rivojlanmoqda. Bunda buxgalteriya hisobi va hisobotlarni xalqaro standartlarga moslashtirishning nazariy hamda uslubiy asoslari to‘liq ishlab chiqilmaganligi sababli yirik xo‘jalik yurituvchi subyektlarda milliy, xalqaro standartlar parallel foydalanib kelinmoqda.

Kompaniyaning konsolidatsiyalashgan hisob-kitoblarini shakllantirish uchun moliyaviy hisobotning asosiy elementlari xalqaro standartlar va normativ-huquqiy hujjatlarga muvofiq tuzilgan bo‘lib, ularning tuzilishi o‘rganilib turli konsolidatsiya usullaridan foydalanilmoqda. Mazkur holatda konsolidatsiyalashgan hisob-kitoblar shakllantirilib, konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot kompaniyalarda turlicha tuzilmoqda.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni tuzish masalalari ko‘pgina iqtisodchi olimlar tomonidan o‘rganilgan. Xususan, iqtisodchi olim R.Dusmuratov fikricha, “Umumlashgan (konsolidatsiyalashgan) moliyaviy hisobotni tuzish qoidalari xalqaro standartlarga muvofiq tuziladi. Bunda bosh firmadan ajralib chiqib faoliyat yuritayotgan korxonalar guruhi uchun umumlashgan moliyaviy moddalarni tuzish va taqdim qilish to‘g‘risida so‘z yuritiladi” [3].

A.Karimov, F.Islomov, A.Avloqulovlar “Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni tuzishning asosiy maqsadi korparatsiya faoliyati natijalari va moliyaviy holatini to‘lig‘icha ochib berishdan iborat”, deb ta’riflaydi [4].

A. Sotvoldiev va Yu.Itkinlarning fikricha, “Bosh korxona va ularning Sho‘ba korxonalari, filiallari, vakilliklari bo‘lsa, 8-sonli buxgalteriya hisobining milliy standarti (BHMS)ga binoan konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotlarni tuzadi. Bu BHMS bosh jamiyat guruhining konsolidallashgan moliyaviy hisobotini tuzish va topshirish tartibini belgilaydi.” [6].

B.Xoshimov “Sho‘ba korxonalari, filiallari va vakilliklariga ega bo‘lgan korxonalar konsolidallashgan (birlashgan) moliyaviy hisobot tuzadi. Sho‘ba korxonalarga qo‘yilgan qo‘yilmalar bosh korxonaning moliyaviy hisobotida uning moliyaviy qo‘yilmalari sifatida aks ettiradi”, [7] deb ta’kidlashgan.

Xorijlik iqtisodchi olimlardan V.V.Kovalev, Vit.V.Kovalev “Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotlarni amaliyotda qo‘llanilishi va yanada takomillashtirilishi uchun quyidagi omillar ham asos hisoblanadi: buxgalteriya hisobining yangi usullarini qo‘llashda to‘siqlar yo‘qligi; biznesni birlashtirish jarayonlarining maqsadga muvofiqligi to‘g‘risida xabardorlik; yirik fond birjalari tomonidan birlashtirish g‘oyasini ma’qullash” [9], deb ta’kidlagan.

V.S.Plotnikov “Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni amaliyotda takomillashtirish davlatlarning normativ-huquqiy va o‘zlarining sharoitidagi o‘zgarishlar, shuningdek 1983-yil 13-iyundagi Yevropa Ittifoqining Yettinchi direktivasi qabul qilinganligi”ni qo‘llab-quvvatlaydi. Bunda xorij mamlakatlari tajribasini ko‘radigan bo‘lsak, konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni tuzish bo‘yicha bizning mamlakatimiz anchagina orqada qolib ketganligidan dalolat beradi [10].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot davomida korxonalar bankrotlik risklarini baholash h uchun mavjud modellar tahlili o‘tkazildi unda guruhlash, taqqoslama tahlil, statistik tahlil kabi medodlardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Iqtisodiyotini modernizatsiyalash sharoitida xorijiy investorlarning strategik qaror qabul qilishi ko‘p jihatdan moliyaviy hisobotlarning ishonchliligi va ularga berilgan xolisona bahoga bog‘liq bo‘ladi. Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlar asosida bir-biri balan bog‘liq bo‘lgan guruhlarning konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotlarini tuzish uchun konsolidatsiyalashgan buxgalteriya tizimini ishlab chiqish lozim bo‘ladi.

Konsolidatsiyalashgan buxgalteriya hisobining maqsadi va vazifalari moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotlarni tayyorlash uchun asos bo‘lib xizmat qiladigan o‘zaro bog‘liq tashkilotlar guruhining moliyaviy ahvolini va moliyaviy natijalarini aks ettiradigan konsolidatsiyalashgan hisob-kitoblarning ma’lumotlari tizimi sifatida tavsiflanadi. Yirik xo‘jalik yurituvchi subyektlar tasarrufida sho‘ba, qaram, tashkilotlari bo‘lgan bosh korxonalar konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni tuzish tartibini ishlab chiqadilar hamda xalqaro standart talablariga moslashtirish talabini keltirib o‘tadi.

Buxgalteriya hisobi to‘g‘risidagi qonunning 23-moddasida konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot haqida quyidagicha keltirilgan. “Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni tuzish tartibi, shuningdek asosiy xo‘jalik jamiyatining nazorati ostidagi tashkilotlarga qo‘yiladigan talablar buxgalteriya hisobi standartlari bilan belgilanadi” [1].

Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotda ma’lumotlarni taqdim etish bo‘yicha muayyan talablarni belgilaydigan konsolidatsiyalashgan buxgalteriya tamoyillari: yagona valyutaning tamoyillari, hisobotning yagona hisobot davri tamoyillari, shuningdek, haqiqatga muvofiq qiymatdagi tashkilotlarning aktivlari va majburiyatlarini o‘lchash usulini to‘g‘ri tanlash imkonini beradi. Birlashtirilgan hisob-kitoblarni yuritish maqsadida bir-biriga bog‘liq bo‘lgan tashkilotlar uchun birlashtirilgan buxgalteriya hisobi siyosati ishlab chiqish, bu alohida tashkilotlarning ma’lumotlarini taqqoslash va taqsimlashni ta’minlaydi, birlashtirilgan tashkilotlar o‘rtasidagi amalga oshirilgan “ichki” operatsiyalarni ajratish imkonini beradi va moliyaviy hisobotning xalqaro standart talablariga mos ravishda bir guruh tashkilotlarning shaxsiy aktivlari, kapitallari va majburiyatlari haqida ma’lumot to‘plashga imkon yaratiladi.

Xalqaro standart talablariga javob beradigan va chet el investorlarini jalb qilishda asosli, ishonchli, deb hisoblaydigan moliyaviy hisobot bu konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotdir. Ushbu hisobotlarni tuzish va tasdiqlash uchun amaliy va uslubiy jihatdan tizim yo‘qligi, mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan kompaniyalarning xalqaro bozorlarda nufuzini kamaytiradi.

Iqtisodiyotni diversifikatsiyalash jarayonlarini rivojlantirishda uzoq muddatli aloqalar kompaniyalarning doimiy ish faoliyatini olib borish va raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarishning mavjudligiga erishish muhim masalalardan biridir. Bunda kompaniyalar tomonidan tuziladigan konsolidatsiyalashgan moliyaviy hiso-

botlarni tayyorlash zaruriyatini yuzaga keltiruvchi asosiy omil bu munosabatlar doirasining kengayishidir. Hozirgi kunda aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot tuzish va uning shaffofligini ta'minlash muhim masalalardan biri hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni O'zbekistonga xalqaro investitsiyalarni jalb qilish, jahon bozorlariga chiqish maqsadida tuzishi talab qilinadi.

1-jadval: Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni e'lon qiladigan tashkilotlar haqida ma'lumot[1]

Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni e'lon qiladigan tashkilotlar	Hisobot yillari							
	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni e'lon qilishi shart bo'lgan tashkilotlar soni	220	230	247	244	252	254	258	253
Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni tuzib e'lon qilgan tashkilotlar soni	32	41	35	35	38	48	45	47
Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni e'lon qilmagan tashkilotlar soni	188	189	212	209	214	206	213	206
Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni tuzib, e'lon qilgan tashkilotlar ulushi (%)	14,5	17,8	14,2	14,3	15,1	18,7	17,4	18,5

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni chop etishlari shart bo'lgan tashkilotlar 2015-yilda 14,5 foizni tashkil qilgan, 2022-yilga kelib bu ko'rsatkich 18,5 foizni tashkil etganligini ko'rishimiz mumkin. Ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki mazkur holat bo'yicha yillar ketma-ketligini ko'radigan bo'lsak deyarli o'zgarmagan. Bu esa, aksariyat tashkilotlar shu davr mobaynida o'z mavqeini oshirishga harakat qilmaganligini ko'rsatadi.

Shunday ekan, aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot tuzishning nazariy jihatlarini tahlil qilish, uni shaffofligini ta'minlash masalasi doimo dolzarb vazifalardan biri bo'lib qoladi.

Analitik va sintetik hisoblarni joriy etish asosida sho'ba korxonalar va sho'ba korxonalarga investitsiyalarni hisoblash uslubini aniqladi. "Aloqador bo'lmaganlarning ulushlari" alohida sintetik hisobida qo'shma korxonalar nazoratidagi ulushini aks ettirish zaruriyati vujudga keladi;

- filiallar kapitalining tarkibiy qismlari to'g'risidagi axborotlarni cheklash uchun tarixni belgilash va ushbu sanadan keyin aniqlashni begilash;
- o'zaro dividendlar va qarzlarni, shuningdek, ichki daromadlarni va sotish qiymatlarini ajratish va chiqarib tashlash imkonini beradigan tashkilotlar guruhida amalga oshiriladigan bitimlarning konsolidatsiyalashgan hisobini yuritishning va asosli usullarini, "ichki" savdo ustamalarini ro'yxatdan chiqarish uchun o'rtacha foizlarini ishlab chiqish;
- o'z mablag'lari manbalar balanslari va jamlangan hisob-kitoblar jadvali asosida bir-biriga bog'liq bo'lgan tashkilotlar guruhiga kiruvchi korxonalarni konsolidatsiyalashtirilgan hisob-kitoblari ko'rsatkichlarini birlashtirish;
- konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotdagi ko'rsatkichlarini shakllantirishning tarkibi va tartibini aniqlash, buxgalteriya hisobi ma'lumotlarini moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari talablariga moslashtirish zarurdir.

Konsolidatsiyalashgan buxgalteriya funksiyalari axborot va tahliliy buxgalteriya vazifalarini ajratib turishi mumkin. Hisobotning axborot funksiyasi o'zaro bog'liq tashkilotlar guruhi aktivlarining, majburiyatlarining va kapitalining holati to'g'risidagi axborotni jamlash, to'plash va birxillashtirishda amalga oshiriladi. Analitik funksiyani bir-biriga bog'liq bo'lgan tashkilotlar guruhining ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatini tahlil qilishdan iborat.

Birlashtirilgan tashkilotlar uchun birlashtirilgan buxgalteriya siyosati ishlab chiqilgan bo'lib, bu alohida tashkilotlarning ma'lumotlarini taqqoslash va taqsimlashni ta'minlaydigan konsolidatsiyalashgan hisobni yuritish uchun qo'llaniladi.

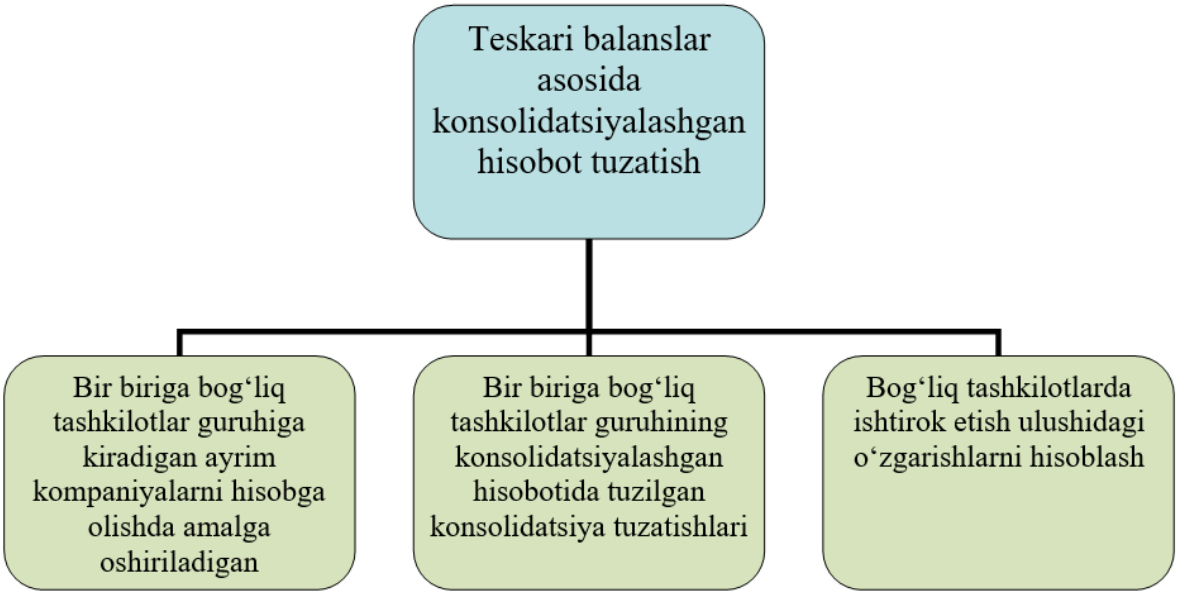
Hisob siyosatini shakllantirishda alohida ahamiyatga ega hisob-kitob ma'lumotlarni ishlab chiqish. Ushbu hisob siyosati o'zaro bog'liq tashkilotlar o'rtasida amalga oshirilgan "ichki" operatsiyalarni taqiqlash imkonini beradi, shuningdek, moliyaviy hisobotning xalqaro standartlar talablariga muvofiq tashkilotlarning guruhlari shaxsiy aktivlari va majburiyatlari to'g'risida ma'lumot beradi. Konsolidatsiyalashgan hisob-kitoblar jadvalining strukturasi xalqaro standartlarga muvofiq konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotlarni tayyorlashni ta'minlaydi.

Yangi tahliliy va sintetik hisoblarni joriy etish asosida sho'ba korxonalar va sho'ba korxonalarga investitsi-

1 Muallif tomonidan tayyorlangan.

yalarni hisoblash usuli aniqlandi. Investitsiyalarni konsolidatsiyalash usullarini hisobga olgan holda filiallar va sho‘ba kompaniyalar yangi sintetik va analitik hisoblarni joriy etish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Xususan, kapital qo‘yilmalarning nazoratdagi ulushini hisoblash zarur.

Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni tuzish bo‘yicha amallarni belgilash va birlashma tashkilotlari guruhlari faoliyatining konsolidatsiya qilinadigan ma’lumotlarini ayirboshlash balanslari asosida tashkil etishni ta’minlash uchun konsolidatsiya tuzatishlari kiritildi.

1-chizma: Teskari balanslar asosida konsolidatsiyalashgan hisobot tuzatish

Birinchi tuzatish guruhi, hisoblangan amortizatsiya tarkibidagi “ichki” savdo ustamalarini, shuningdek, guruh ichidagi operatsiyalardan olingan daromad va xarajatlar miqdorini hisobga olmagan holda tuzatishlarni o‘z ichiga oladi. Ushbu tuzatishlarning o‘ziga xos xususiyati shundaki, ularni chiqarib tashlash guruhga kiritilgan har bir tashkilotning hisob-kitobi bo‘yicha tiklash yozuvlari bilan amalga oshiriladi.

Konsolidatsiya tuzatishlarini hisobga olgan holda, o‘zaro bog‘liq tashkilotlar ishtirokidagi ulushni hisoblash muhim ahamiyatga ega. Barcha taqdim etilgan konsolidatsiya tuzilmalari maxsus ishlab chiqilgan analitik jadvallarda amalga oshirildi va ularni avtomatik tarzda amalga oshirish imkonini berdi. Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot ko‘rsatkichlarini shakllantirishning tarkibi va tartibini aniqlash buxgalteriya hisobi ma’lumotlarini moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari talablariga muvofiq konsolidatsiyalashgan buxgalteriya hisobiga o‘tkazishni takomillashtirish masalalari muhim bo‘lib hisoblanadi.

Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotning tarkibiy qismlarini bir-biriga o‘zoro bog‘liq tashkilotlar guruhiga kiradigan kompaniyalarning o‘z mablag‘lar manbasi bo‘yicha tayyorlangan konsolidatsiyalashgan balans tuzish, moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari bilan belgilangan barcha zarur hisobot komponentlarini o‘zida aks ettirish imkonini beradi. Shu bilan birga, ularni tayyorlash alohida moliyaviy hisobotlarni tayyorlash bilan bir xil tarzda amalga oshiriladi. Yagona hisob siyosati guruh a’zolaridan birortasi bir xil operatsiyalar yoki o‘xshash vaziyatlardagi hodisalar hisobini yuritish uchun konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotlardan foydalanuvchilar uchun hisob siyosatidan farq qiladigan hisob yuritish siyosati qo‘llagan bo‘lsa, konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotlarni tayyorlashda guruhning hisob siyosatiga moslikni kafolatlash uchun guruh a’zolarining moliyaviy hisobotlariga tegishli tuzatishlar kiritilishi lozim.

Shunday ekan, konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni baholash bosh kompaniya sho‘ba tashkilotlarning daromadlari va xarajatlarini konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotlarga bosh kompaniya sho‘ba tashkilotlari ustidan nazoratni olgan vaqtdan uni chiqib ketgan vaqtgacha kiritadi. Sho‘ba tashkilotlarining daromadlari va xarajatlari konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotlarda aks ettirilgan sanada tan olingan aktivlar va majburiyalar qiymatlari asosida hisoblab chiqiladi.

Bosh kompaniya va uning sho‘ba tashkilotlarining konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotlarni tayyorlashda foydalaniladigan moliyaviy hisobotlarini bir hisobot sanasida tayyorlanishi lozim. Agar bosh kompaniya hisobot davrining oxiri sho‘ba tashkilotlari esa hisobot davrining oxiridan farq qilsa, sho‘ba tashkilotlari konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot maqsadlari moliyaviy ma’lumotlarini konsolidatsiyalash imkoniyatiga ega bo‘lishi uchun qo‘shimcha moliyaviy ma’lumotlarni bosh kompaniyaning moliyaviy hisobotlari bilan bir sanada tayyorlaydi. Agar bosh kompaniyaning moliyaviy hisoboti sanasiga moslashtirishning iloji bo‘lmasa, bosh kom-

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

paniya sho‘ba tashkilotning moliyaviy ma’lumotlarini konsolidatsiyalashni sho‘ba tashkilotning oxirgi moliyaviy hisobotlaridan foydalanib amalga oshirishi lozim. Mazkur moliyaviy hisobotlarda keltirilgan sanasi va konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotlar sanasi o‘rtasidagi davrda sodir bo‘lgan ahamiyatli hodisalar yoki muomilalarning ta’siri hisobga olingan holda tuzatishlar kiritilishi kerak. Har qanday holda ham sho‘ba tashkilotlarining moliyaviy hisobotlari sanasi va konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotlar sanasi o‘rtasidagi farq uch oydan oshmasligi, hisobot davrlari muddati hamda moliyaviy hisobotlar sanalari o‘rtasidagi farq esa muddatlari mos kelishi lozim [2].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib shuni aytish joizki, konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot tuzishda chet el kapitali ishtirokida tashkil qilingan korxonalarda konsilidatsiyalashgan moliyaviy hisobot tuzish xalqaro standart talablarini asosida bajarishni talab qiladi, ammo milliy hisob tizimimizda chet el kapitali kiritilgan korxonalar tomonidan konsilidatsiyalashgan moliyaviy hisobot tuzish amaliyoti hali to‘liq joriy etilmagan. Konsilidatsiyalashgan moliyaviy hisobot tuzishda moliyaviy hisobotning xalqaro standart talablarini, moliyaviy hisobotlarni tayyorlash va taqdim etish usullarini belgilashdan iborat. Shunga ko‘ra, konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot ma’lumotlari asosida korxonaning moliyaviy holatini bilishga imkon beradi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonuni (Yangi tahriri) 2016-yil 13-aprel.
2. Moliyaviy hisobotning xalqaro standarti. (10-sonli MHXS). Jamlangan (konsolidatsiyalashgan) moliyaviy hisobotlar. 2008-yil.
3. Do‘smuratov R.D. Buxgalteriya hisobi nazariyasi. –Darslik.–T.: “Fan va texnologiya”, 2013. –476 b.
4. Karimov A., Islomov F., Avloqulov A. Buxgalteriya hisobi. Darslik. –T.: “ShARQ”, 2004.–592 b.
5. Леонтев С.Yu. Консолидированный учет группы взаимосвуазанных организатsiй. 08.00.12-бухгалтерский учёт, статистика. Автореферат. Казан-2011 г. –ст. 22-23.
6. Sotvoldiev A.va Itkin Yu. Zamonaviy buxgalteriya hisobi. I-tom. O‘quv-qo‘llanma. –T.: 2002. –200 bet.
7. Xoshimov B. Buxgalteriya hisobi nazariyasi. Darslik. –T.: “ShARQ”. –2003. –317 b.
8. Donald E. Kieso, J. Weygandt, Terry D. Warfield. INTERMEDIATE ACCOUNTING. John Wiley& Sons, USA. 2004. 1332 p.
9. Ковалев, В. В., Ковалев, Вит.В. Анализ баланса. – 3-е изд., перераб. и доп. – Москва: Проспект, 2016. – 316 с.
10. Плотников В.С. Основы консолидированного учета: методологические аспекты: монограф. – Саратов: Издат. центр Саратовского государственного социально-экономического университета.–2000. – 5 с.
11. Avavov Ilkhom. Consolidated financial reporting and audit quality improvement issues //Web of Discoveries: Journal of Analysis and Inventions. – 2024. – T. 2. – №. 1. – C. 6-12.
12. Avazov Ilkhom Ravshanovich Aspects of Financial Reporting Transformation Based on International Standards //European journal of innovation in nonformal education. – 2023. –T. 3. –№. 4. –C. 1-5.
13. Avazov Ilkhom Ravshanovich Aspects of Financial Reporting Transformation Based on International Standards //European journal of innovation in nonformal education. – 2023. –T. 3. –№. 4. –C. 1-5.

INSON RESURSLARINI BOSHQARISHNING INNOVATSION USULLARINI JORIY ETISH VOSITALARINI ISHLAB CHIQISH

Djuraeva Guzal Shavkatovna
“Menejment” kafedrasi assistenti, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Annotatsiya: Maqolada korxonalarda inson resurslarini boshqarishning innovatsion usullarini joriy etish vositalarini ishlab chiqish masalalari yoritilgan. Inson resurslarini boshqarishning innovatsion usullarini joriy etish metodologiyasini takomillashtirish bo‘yicha muallifning tavsiyalari taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: menejment, boshqaruv tuzilmasi, hisobi metodologiyasi, qurilish sanoati korxonalari, xodim, ishchi, innovatsiya.

Abstract: The article covers the issues of developing tools for introducing innovative methods of human resources management in enterprises. The author's recommendations on improving the methodology of introducing innovative methods of human resources management are offered.

Key words: management, management structure, accounting methodology, construction industry enterprises, employee, worker, innovation.

Аннотация: В статье освещены вопросы разработки инструментов внедрения инновационных методов управления человеческими ресурсами на предприятиях. Предложены авторские рекомендации по совершенствованию методологии внедрения инновационных методов управления человеческими ресурсами.

Ключевые слова: менеджмент, структура управления, методология бухгалтерского учета, предприятия строительной отрасли, служащий, рабочий, инновации.

KIRISH

Bugungi kunda iqtisodiyotini modernizatsiyalash sharoitida qator ijtimoiy-iqtisodiy masalalarni hal etish inson resurslaridan samarali foydalanishni talab qiladi. “Inson resurslarini boshqarish” fani oldida turgan muammolar bugungi kunda iqtisodiy, ijtimoiy fanlar va ta’limda eng dolzarb hamda yechimini kutayotgan masalalardan biri hisoblanadi.

Bozor munosabatlarining samarali joriy etilishi birinchi navbatda inson resurslaridan samarali foydalanishga bog‘liq va inson manfaatlari ustuvorligi muhim ahamiyatga ega. Mehnatga haq to‘lash darajasi va aholi daromadlarini keskin oshirish, mamlakatda iste’mol bozorini rag‘batlantirish siyosatini davom ettirish uchun ishonchli va kasb-hunar, malakaga ega kadrlar bazasi yaratilishi dolzarb.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

“Mehnat salohiyati” tushunchasidan foydalanishning afzalligi shundaki, u ma’lum bir ishlab chiqarish doirasi bilan cheklangan va birinchi navbatda, inson resurslarini ishlab chiqarish jarayoniga taalluqlidir. Xorijiy olimlar E. V. Strekozova o‘z tadqiqotida “mehnat resurslari”, “mehnat salohiyati”, “kadrlar salohiyati” tushunchalari o‘rtasidagi munosabatni o‘rganadi [7].

“Kadrlar salohiyati” toifasini shaxsga nisbatan qo‘llash mumkin emas. Bu kadrlarni shakllantirish, taqsimlash va ulardan foydalanish tizimining o‘ziga xos xususiyatidir. Asosan, kompaniyaning kadrlar salohiyati uning xodimlari va maqsadlariga erishish qobiliyatlari yig‘indisi sanaladi.

Tabiiy ma’lumotlar asosida shaxs tomonidan ongli ravishda shakllantirilgan ishlab chiqarish qobiliyatlari yig‘indisi sifatida tushuniladigan mehnat resursi mehnatga layoqatli yosh, deb ataladigan ma’lum bir yoshdagi odamlarning ko‘pchiligiga ega bo‘ladi. Amalda “mehnatga yaroqli aholi mehnat resurslari bilan birlashtiriladi” [8].

Korxonaning inson resurslari mehnat salohiyatini shakllantirish uchun asos bo‘lib, bu, birinchi navbatda, inson resurslarini ishlab chiqarish tarkibiga kiradigan sifat ko‘rsatkichidir.

Ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya sifatida mehnat potensiali turli xil faoliyat turlarida mumkin bo‘lgan va haqiqiy ishtirok etish bo‘yicha kompaniya va jamiyat o‘rtasida yuzaga keladigan muayyan munosabatlarni aks ettiradi.

Innovatsion jarayon innovatsiyalarni boshlash, yangi mahsulot va operatsiyalarni ishlab chiqish, ularni bozorda sotish va natijalarni yanada ommalashtirish bo‘yicha harakatlar ketma-ketligi sifatida ifodalanishi mumkin [9].

Innovatsiyani o‘z manbasi, boshlanishi, ya’ni qandaydir ixtiro, reja, g‘oyaga ega bo‘lgan yakuniy natija, deb hisoblash mumkin. G‘oyadan uni amalga oshirishgacha bo‘lgan uzoq yo‘l, jumladan, ko‘p sonli harakatlar va bosqichlar mavjud. Bu yo‘l innovatsion jarayon, deb ataladi. Innovatsion jarayon – bu ixtiro yoki tadbirkorlik g‘oyasi iqtisodiy mazmunga ega bo‘lgan faoliyatdir [10].

Innovatsion jarayon investitsiyalar, innovatsiyalar, innovatsiyalar, innovatsiyalarni tarqatish va muntazamlashtirishni o‘z ichiga olgan bir qator bosqichlarni ifodalaydi. Muayyan tsiklni ifodalovchi innovatsion jarayon axborotni qo‘llab-quvvatlashni talab qiladi.

Amalda innovatsiyaning tarqalish tezligi turli omillarga bog‘liq, masalan, innovatsiyaning texnik va iste’mol xususiyatlari; kompaniyaning innovatsion strategiyasi; innovatsiya amalga oshirilayotgan bozorning xususiyatlari.

Innovatsion faoliyat – bu innovatsiyalarni yaratish va joriy etish maqsadida yagona innovatsion jarayonga birlashgan ko‘plab bozor ishtirokchilarining birgalikdagi faoliyatidir.

Innovatsion faoliyatning asosini ilmiy-texnik faoliyat tashkil etadi.

Innovatsion faoliyatning vazifasi ilmiy-texnikaviy faoliyatni iqtisodiy “kanalga” o‘tkazish va shu bilan birga fan va texnika yutuqlarini ishlab chiqarish va tijoratda joriy etishni ta’minlashdir.

Innovatsion faoliyatda ustuvorlik bo‘yicha tasniflangan asosiy ishtirokchilarning bir nechta toifalari mavjud:

1. Innovatorlar;
2. Erta oluvchilar (kashshoflar, yetakchilar);
3. Simulyatorlar, ular o‘z navbatida quyidagilarga bo‘linadi:

- Ilgari ko‘pchilik;
- Ortda qolish.

Yuqorida sanab o‘tilgan innovatsiyalarning asosiy ishtirokchilaridan tashqari, xizmat ko‘rsatish funksiyalarini bajaradigan va innovatsion infratuzilmani yaratadigan boshqa ko‘plab tashkilotlar mavjud – bular birja va banklar, investitsiya va moliya kompaniyalari, ommaviy axborot vositalari, patent tashkilotlari, axborot texnologiyalari va biznes aloqalari, kutubxonalar va boshqalar.

Korxonalarda innovatsion faoliyatni boshqarish uchun keng qamrovli ma’lumotga ega bo‘lgan, innovatsiyalar mavzusini yaxshi biladigan, ishlab chiqarish va texnik masalalarni iqtisodiy maqsadga muvofiqligi va tijorat afzalliklarini hisobga olgan holda hal qiladigan inson resurslarini jalb qilish kerak.

Innovatsion faoliyat odatiy, an’anaviy faoliyatga nisbatan ma’lum xususiyatga ega. Bu, birinchi navbatda, dizayn va tadqiqot ishlarining mavjudligi bilan belgilanadi. Inson resurslarini, tadqiqot guruhlarini va yuqori professional ishlab chiquvchilar guruhlarini boshqarish menejerga aniq talablarni qo‘yadi. Yangi mahsulotlarni yaratishning har bir bosqichi ilgari ko‘rinmas muammolar paydo bo‘lishi bilan tavsiflanadi, bu esa o‘z navbatida, o‘tkazib yuborilgan muddatlarga, resurslarni sarflashning ko‘payishiga, rejalashtirilgan maqsadlarga erishilmasligiga yoki hatto innovatsion loyihaning yopilishiga olib keladi.

Mehnatni boshqarishda innovatsion usullar birinchi o‘ringa chiqadi, chunki bugungi kunda menejment, birinchi navbatda, doimiy innovatsiyalarga asoslangan boshqaruvdir. Ma’lum bo‘lishicha, kompaniyaning raqobatdosh ustunliklarini shakllantirish, agar inson resurslarini boshqarish yangi shartlarni talab qiladigan qoidalarga muvofiq tashkil etiladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqadiki, kompaniyaning asosiy raqobatdosh afzalliklari nafaqat innovatsiyalar va inson resurslari, balki ularning hosilasi inson resurslarini rivojlantirish tizimini innovatsion takomillashtirish, shuningdek, xodimlarning mehnat salohiyatini boshqarishda yangi yondashuvlarni izlashdir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot davomida korxonalar bankrotlik risklarini baholash h uchun mavjud modellar tahlili o‘tkazildi unda guruhlash, taqqoslama tahlil, statistik tahlil kabi medodlardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Yangi g‘oyalar va texnologiyalarning asosiy generatori bo‘lgan inson resurslari innovatsion rivojlanishning asosiy omili sifatida tan olingan. Biroq, loyihalar va umuman loyiha guruhlari samaradorligini barqaror oshirishga erishish unchalik oson emas, shuning uchun bugungi kunda innovatsion faoliyatda jamoa samaradorligi muammolariga fanda katta e’tibor qaratilmoqda. Ba’zi mualliflar jamoaviy jarayonlarning borishiga

ma’lum atrof-muhit omillarining ta’sir qilish qonuniyatlarini o‘rnatishga harakat qilishadi. Mualliflarning pozitsiyalariga ko‘ra jamoa, yaxlit organizm sifatida, “jamoa intellekti”ni tashkil etuvchi o‘ziga xos alohida fikrlash jarayonlariga ega. Mualliflar uning samaradorligi yoki samarasizligi sababini jamoaning aql-idrok faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlarida ko‘radi.

Ta’riflangan yondashuvlarning nazariy tamoyillariga asoslanib olimlar korxonada innovatsiyalarni amalga oshiradigan samarali jamoalarni shakllantirish modelini ishlab chiqdilar. Model uch bosqichdan iborat. Birinchi (diagnostik) bosqich doirasida korxonaning innovatsion loyihalarni kadrlar bilan ta’minlash mexanizmlarini amalga oshirishga tayyorligini baholash va agar kerak bo‘lsa, zarur tuzatishlar kiritish va shu bilan idrok etishning yagona vektorini belgilab, xodimlarni moslashtirish taklif etiladi. Diagnostika bosqichini amalga oshirishning batafsil tavsifini mualliflarning ilgari nashr etilgan maqolasidan topish mumkin [7]. Axborot (ikkinchi) bosqich doirasida xodimlar faoliyatining asosiy ko‘rsatkichlari va korxona tomonidan amalga oshirilayotgan innovatsion loyihalar bo‘yicha ma’lumotlar bazasini yaratish taklif etilmoqda. Uchinchi (uslubiy) bosqich maksimal iqtisodiy samaraga erishish uchun portfelni optimallashtirish usullari asosida inson resurslarini loyihalar o‘rtasida bevosita taqsimlashni (guruhlarni shakllantirish) o‘z ichiga oladi.

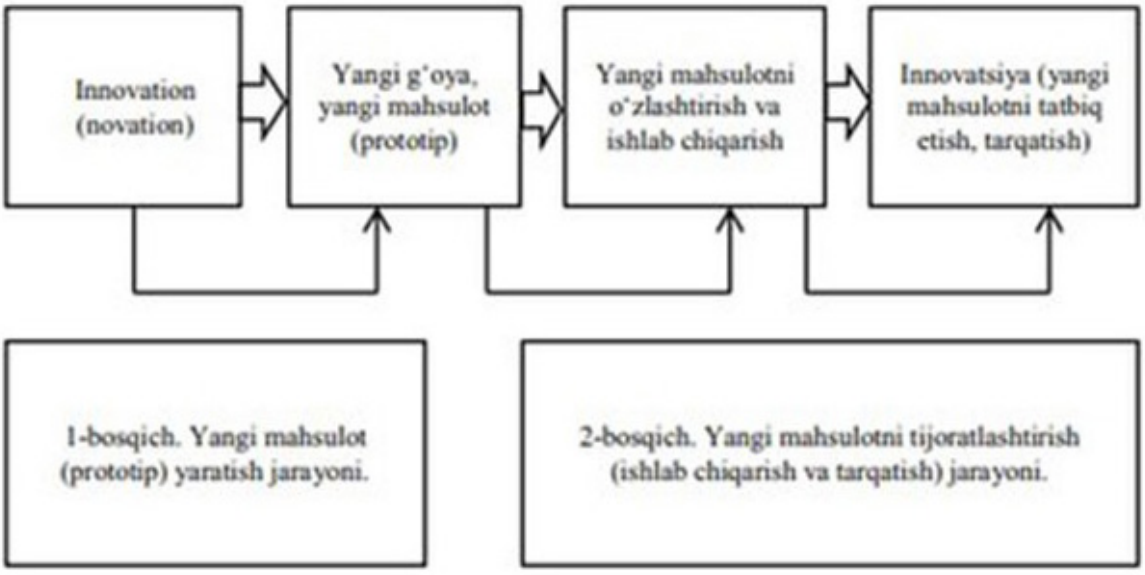
Taklif etilayotgan uslubiy yondashuv quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflangan keng qamrovli axborot bazasini yaratish va o‘z vaqtida yangilashni talab qiladi:

- murakkab ichki tashkilot (bir nechta yirik bloklardan iborat);
- axborot bazasi bloklarining parallel jarayon mantig‘i (loyihalar, xodimlar va jamoalar to‘g‘risidagi ma’lumotlar parallel ravishda, bosqichma-bosqich yig‘iladi);
- to‘plangan ma’lumotlarni yuqori darajada farqlash (moliyaviy va nomoliyaviy ko‘rsatkichlarning mavjudligi, shuningdek, statistik va ekspert baholash usullaridan foydalanish);
- axborot bazasining ikki tomonlama tabiati (bir tomondan, u boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi, boshqa tomondan, u boshqaruv ta’siri natijalari to‘g‘risida “chiqish” ma’lumotlarini to‘playdi va qisman taklif qilingan ma’lumotlarni qo‘llash natijasidir.

Tahlil asosida biz axborot bazasi tarkibida 3 ta axborot blokini aniqladik (tadqiqot obyektlari bo‘yicha):

- amalga oshirilayotgan loyihalarning xususiyatlarini ochib beruvchi iqtisodiy omillar;
- innovatsion loyihalarni amalga oshiruvchi jamoalarning potensial a’zolari bo‘lgan xodimlarning samaradorligi va xavflari to‘g‘risidagi ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan xodimlar;
- korxonada innovatsiyalarni joriy etgan jamoalar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan baza(sxematik ravishda, tavsiya etilgan model uchun zarur bo‘lgan ma’lumotni qo‘llab-quvvatlash shaklda ko‘rsatilgan).

Birinchi (iqtisodiy) axborot blokini shakllantirish kelgusi innovatsion loyihalarni aniqlash, loyihaning korxona uchun ahamiyatini baholash mezonlarini tanlash, loyihalarni rentabellik, tavakkalchilik va ijtimoiy ahamiyatga egalik ko‘rsatkichlari bo‘yicha baholash va reytingini o‘z ichiga oladi. Tanlangan ko‘rsatkichlar guruhlari doirasida quyidagilardan foydalanish tavsiya etiladi:

1-rasm: Korxonalarda innovatsion jarayonlarning modellari

Loyihalar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni to‘plash va tahlil qilish bilan bir qatorda, kelgusi innovatsion loyihalarning potensial ishtirokchilarining ma’lumotlar bazasini yaratish maqsadga muvofiqdir. Asosiy xarakteristikalar sifatida biz psixofiziologik va ijtimoiy keskinlik sharoitida (innovatsiyalarni amalga oshirish muhiti sharoitlariga yaqin) samaradorlikning og‘ish o‘lchovi sifatida xodimlarning ish faoliyatini va xavfni baholashni taklif qilamiz. Baholash usullarini ko‘rsatgan holda samaradorlik va xavfni baholashning asosiy prinsipi mavjud.

Shunday qilib, ikkinchi (kadrlar) axborot blokini shakllantirish quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- innovatsion loyihalarni amalga oshirish muhitiga mos keladigan xavf omillarini tanlash va “xavfli vaziyatlar” sonini prognoz qilish;
- birinchi bosqichda aniqlangan bir qator “xavfli vaziyatlarda” xodimlarning samaradorligini diagnostika qilish bo‘yicha vazifalarni ishlab chiqish;
- turli xil xavfli vaziyatlarda xodimlarning ish faoliyatini diagnostika qilish;
- har bir xodim uchun o‘rtacha samaradorlik va xavf qiymatlarini (samaradorlik og‘ishi) baholash.

Kadrlar blokining bosqichlarini amalga oshirish xodimlarning faoliyati va tavakkalchiligining individual va guruh ko‘rsatkichlari bo‘yicha ma’lumotlar bazasini yaratishga imkon beradi, bu esa iqtisodiy blokdan to‘plangan ma’lumotlar bilan birgalikda asos bo‘ladi.

Guruh formatida innovatsion faoliyatni amalga oshirish tufayli, shuningdek, loyiha jamoalarida potensial ishtirokchilarning muvofiqligini hisobga olish kerak. Ushbu muammoni hal qilish uchun jamoa a’zolari o‘rtasidagi guruh o‘zaro ta’sirining bashorat qilingan natijalarini aks ettiruvchi va quyidagilarni nazarda tutuvchi “jamoa” ma’lumotlari kerak:

- barcha jamoalar faoliyati samaradorligini, berilgan vazifalarni bajarish foizi bo‘yicha baholash;
- innovatsion loyihalarni amalga oshiruvchi potensial jamoa a’zolarining o‘zaro samaradorligi matritsasini qurish (retrospektiv ma’lumotlar va dastlabki diagnostika asosida).

Axborot bazasining kadrlar blokida to‘plangan ma’lumotlar jamoaviy muammolarni hal qilish vaqtidagi o‘zgarishlarni bashorat qilish, shuningdek, innovatsion faoliyat uchun inson resurslarini sifatli taqsimlashning rentabelligiga ta’sirini bilvosita baholash imkonini beradi.

XULOSA

Shunday qilib, olimlar tomonidan taklif etilgan innovatsion faoliyat uchun kadrlar bilan ta’minlashning uch darajali modeli bir vaqtning o‘zida turli xil xavf darajalariga ega bo‘lgan bir nechta loyihalarni amalga oshiradigan, lekin keng qamrovli va yuqori sifatli axborot ta’minotini talab qiluvchi korxonalarni rivojlantirish mumkin. Mazkur modelni amalga oshirish jamoaviy ishning psixologik omillarini hisobga olgan holda innovatsiyalarning maqsadga muvofiqligini, xodimlarni moslashtirish xarajatlarini kamaytirishni, shuningdek, eng samarali taqsimlashni nazarda tutuvchi optimallashtirish omillari samaradorligini oshirish imkonini beradi. loyihalar orasidagi inson resurslar korxonalarda xodimlarni yanada malakali taqsimlash salohiyatini rivojlantirishning asosiy omiliga aylanishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. Современные проблемы управления персоналом: Архипова Н.И, Назийкинский С.В, Седова О.Л./: Монография.–Москва: Проспект, 2018. –стр 160.
2. “Управление персоналом”. Журнал. –2016 й. № 2-4 сонлари.
3. Абдураҳмонов Қ.Х. Аҳоли бандлиги ва ижтимоий фаоллик. Халқ сўзи.–2017.–№139 (6833) –3 б.
4. Салоҳиятли кадрлар – мамлакат таянчи. Миллий тикланиш.–2016.–№47.–5 ноябрь.–2 б.
6.Чориев Р.Қ.Ўзбекистон Республикасида кадрларни қайта тайёрлаш ва уларни малакасини ошириш тизимидаги инновацион ўзгаришлар. –Таълим, фан ва инновация.–2016.–№1.–10.–13 б.
7.Мамадиёров Н.Қ. Кадрлар тайёрлаш сифатини бошқариш моделлари Иқтисодиёт ва таълим. –2016.–№4-57.–63 б.
8.Режапов Х. Малакали кадрларни тайёрлашга молиялаштиришнинг таъсири. –Иқтисод ва молия.–2017.–№1.–47 б.

AGRAR SOHA KORXONALARINING MOLIYAVIY QO‘LLAB-QUVVATLASH TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH

Erkinxojiyev Ismoiljon Ikromjon o‘g‘li
PhD, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Hozirgi kunda agrar sohadagi dolzarb muammolardan biri agrar soha korxonalarini moliyalashtirish tizimi iqtisodiyotni raqamlashtirish talablari darajasida samarali yo‘lga qo‘yilmaganligidir. Agrar soha korxonalarining moliyaviy resurslarini shakllantirish davlat strategiyasining doimiy ajralmasi qismi bo‘lib hisoblanadi va shuning uchun ham uni innovatsion rivojlantirishni taqozo etadi.

Kalit so‘zlar: agrar, moliya, kredit, lizing, davlat, agrar soha korxonalari, qo‘llab-quvvatlash.

Abstract: Currently, one of the pressing problems in the agricultural sector is that the system of financing agricultural enterprises is not effectively established at the level of requirements for digitalization of the economy. The formation of financial resources of agricultural enterprises is considered a permanent integral part of the state strategy and therefore requires its innovative development.

Key words: agricultural, finance, credit, leasing, state, agricultural enterprises, support.

Аннотация: В настоящее время одной из актуальных проблем в аграрном секторе является то, что система финансирования сельскохозяйственных предприятий эффективно не налажена на уровне требований цифровизации экономики. Формирование финансовых ресурсов аграрных предприятий считается постоянной неотъемлемой частью государственной стратегии и поэтому требует ее инновационного развития.

Ключевые слова: аграрный, финансы, кредит, лизинг, государство, аграрные предприятия, поддержка.

KIRISH

Jahonda agrar soha tarmoqlarini moliyalashtirishni yangi moliyaviy instrumentlarni qo‘llagan holda kengaytirish, uzoq muddatli kreditlash, kredit foiz to‘lovlari bo‘yicha kompensatsiya ajratish, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi bilan bog‘liq risklarni sug‘urtalash qamrovini oshirish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish va narx barqarorligini ta’minlashda fiskal va moliyaviy mexanizmlar samaradorligini baholashga oid ilmiy-tadqiqot ishlariga asosiy e’tibor qaratilmoqda. Mazkur tadqiqotlarda qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilarining moliyaviy barqarorligini ta’minlash, agrar soha korxonalarida yangi texnologiyalar va innovatsiyalarni joriy etish, uzoq muddatli investitsion loyihalarni amalga oshirishning moliyaviy mexanizmlarini takomillashtirish kabi muhim masalalar tizimli va kompleks tarzda o‘rganilmaganligi mazkur yo‘nalishlarda ilmiy izlanishlar olib borish zarurligidan dalolat beradi.

Shuningdek, qishloq xo‘jaligi tarmoqlarining tabiiy-iqlim va tuproq omillarga bog‘liqligi, mahsulot ishlab chiqarishning mavsumiyligi, tez buziluvchanligi, tashish va saqlash xarajatlarining kattaligi va boshqa sabablar ushbu sohani moliyaviy qo‘llab-quvvatlash va rag‘batlantirishni ob’ektiv zaruriyatga aylantiradi. Shu boisdan, kredit bozorining uzluksiz faoliyat yuritishini ta’minlovchi chora-tadbirlar va mexanizmlar tizimini iqtisodiyotni raqamlashtirish talablariga mos takomillashtirish lozim bo‘lmoqda [2].

O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat tarmog‘ini modernizatsiyalash, oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash, yuqori qo‘shilgan qiymatli qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha muhim islohotlar olib borilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo‘ljallangan strategiyasida “...qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarini davlat tomonidan moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish, shu jumladan, strategik ahamiyatga ega bo‘lgan ayrim qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirishga ajratilgan tijorat kreditlarining foiz stavkalarini subsidiyalash, qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat tarmog‘ining strategik yo‘nalishlari va ehtiyojlariga mos kreditlash va sug‘urtalash mexanizmini takomillashtirish” bo‘yicha muhim vazifalar belgilangan [1, 6]. Mazkur vazifalar ijrosini ta’minlashda agrar ishlab chiqarishni moliyalashtirishni kengaytirish, qishloq xo‘jaligida zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, sohaning investitsion jozibadorligini oshirish, investitsiya dasturlarini moliyalashtirishga

xalqaro moliya institutlarining kredit liniyalarini jalb etish, uzoq muddatli kreditlash va lizing mexanizmlarini takomillashtirish yuzasidan taklif va tavsiyalarni ishlab chiqishni taqozo etmoqda.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Agrar sohani moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmini takomillashtirishning nazariy-ilmiy, uslubiy va amaliy muammolari bo‘yicha xorij olimlaridan A.Dolgova, Yu.Korolev, V.Maslova, Yu.Trushin, R.Yunyaeva, A.Antipenko, G.Zaxarova, F.Gaforov, Ye.Shkarupa, L.Popova, E.Axelrad, O.Omobitan va boshqalar tomonidan tadqiqot ishlari olib borilgan.

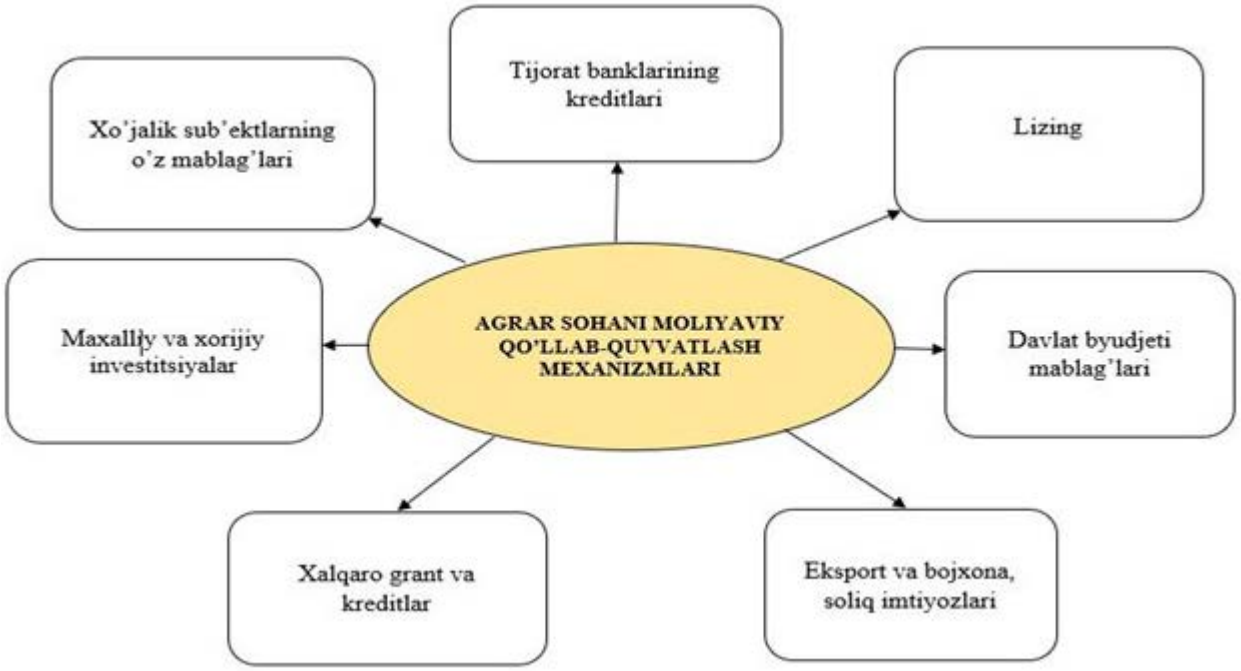
Mahalliy iqtisodchi olimlar A.Vahobov, R.Xusanov, Q.Chariev, R.Dusmuratov, T.Farmonov, I.Ergashev, A.Boymuratov, G.Maxmudova, M.Xojiboyev, R.Imomov, D.Murodova, G.Tajenova va boshqalar ushbu yo‘nalishlarda o‘z ilmiy izlanishlarini olib borishgan. Ushbu tadqiqotlar doirasida amalga oshirilgan ilmiy-tadqiqot ishlari va ilmiy-nazariy izlanishlarga qaramasdan, agrar sohaning tarmog‘larini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash bilan bog‘liq masalalar yetarli darajada o‘rganilmaganligi mazkur yo‘nalishlar yuzasidan taklif va tavsiyalar ishlab chiqish zaruriyatini belgilab beradi [2].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqolani yozishda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari, qarorlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlarini, agrar sohani rivojlantirishda o‘z hissalarini qo‘shgan xorijlik va O‘zbekistonlik olimlarning ilmiy ishlari, o‘quv adabiyotlari tahlil qilindi. Tadqiqot metodologiyasi sifatida nazariy va statistik tahlil, kuzatish va boshqa shu kabi usullardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Agrar soha tarmoq va xo‘jalik sub’ektlarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash manba va mexanizmlari, korxonalarni barqaror rivojlantirishga qaratilgan iqtisodiy-moliyaviy chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqish va ularni raqamli iqtisodiyot va texnologiyalar joriy etish talablariga mos takomillashtirish kelgusida qishloq xo‘jaligi, jumladan, dehqonchilik va chorvachilik oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirish hajmi va samaradorligini oshirishga keng imkoniyatlar yaratadi. Hozirgi vaqtda agrar soha korxonalarining moliviy holatining past darajada ekanligi nafaqat davlatning moliyaviy qo‘llab-quvvatlashi va o‘z moliyaviy resurslarining yetishmasligi, balki agrar soha uchun ahamiyatli investitsion loyihalarni keng tatbiq eta oladigan, malaka va tajribaga ega kadrlarning yetishmasligi bilan ham bog‘liq bo‘lib qolmoqda. Agrar sohani moliyalashtirish manba va mexanizmlari bu sohaning rivojlanishiga davlat tomonidan ta’sir ko‘rsatishning bevosita va bilvosita usullari sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Agrar sohani qo‘llab-quvvatlashning moliyaviy mexanizmlari ko‘p sonli tarkibiy qismlarni, ya’ni, subsidiya, turli hildagi investitsiyalar, imtiyozli kredit, lizing, bojxona, soliq, sug‘urta, baho mexanizmi va boshqa turdagi moliyaviy dastaklarni o‘z ichiga oladi (1-rasm).

1-rasm: Agrar sohani moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari

Bugungi kunda agrar sohani moliyaviy qo‘llab-quvvatlashda bir qator muammolar mavjud. Shu sababli ham ularni bartaraf etish maqsadida agrar soha tizimidagi korxona va tashkilotlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ular faoliyatlari samaradorligini yuksaltirish maqsadida tarmoqda subsidiya, kredit, soliq, bojxona va boshqa bir qancha mexanizmlarni takomillashtirish bo‘yicha islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, erkin bozor munosabatlarini shakllantirish jarayonida nodavlat xo‘jalik sub’ektlarini moliyalashtirish tartibi tubdan o‘zgarmoqda. Chunki, amaliyotda, ma’lumki, tijorat banklari kamdan-kam hollarda kafolatlangan garovsiz kreditlarni riskka moyil bo‘lgan agrar soha korxonalariga taqdim etishadi. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida garov muammosi mavjud bo‘lib, fermerlar odatda, qisqa va o‘rta muddatli ssudalarni bo‘lajak hosil garovi evaziga oladi. Shu bilan bog‘liq holda, agrar sohani kreditlashning eng muhim xususiyati tijorat banklarining kredit berish shartlaridir [2, 5].

Shuningdek, agrar sohani rivojlantirish uchun muhim bo‘lgan aksariyat davlatning strategik dastur va loyihalarini moliyalash muammolari yetarli darajada hal etilmay qolmoqda. Shu jihatlardan, bizningcha, agrar sohaning ilmiy-tadqiqotlar, irrigatsiya-melioratsiya tizimini yaxshilash, oziq-ovqat xavfsizligi ta’minlash, xususiy tadbirkorlik va davlat-xususiy sheriklik yo‘nalishlarini rivojlantirish va moliyaviy qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqib, amaliyotga joriy etish muhim ahamiyatga ega. Ya’ni, bu yo‘nalishlar ham kelgusida moliyaviy rag‘batlantirish va qo‘llab-quvvatlashni talab qiladi.

Jumladan, subsidiya berish yo‘nalishida, Iqtisodiyot va moliya vazirligi huzurida “Qishloq xo‘jaligini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi” asosan paxta va g‘alla xosilini yetishtirishni rag‘batlantirish uchun moliyaviy mablag‘lar ajratmoqda. Lekin agrar sohaning boshqa yo‘nalishlariga jamg‘arma hisobidan moliyalashtirish yo‘nalishlari mavjud emas. Buning uchun, jamg‘arma hisobidan chorvachilik, bog‘dorchilik, sabzavotchilik, issiqxonalar, parrandachilik va boshqa yo‘nalishlarga ham jamg‘armadan moliyalashtirish maqsadga muvofiqdir. Kredit ajratish yo‘nalishida esa tijorat banklari tomonidan ajratilayotgan kreditlarning muddati va imtiyozli davri qisqaligi, kredit stavkasi foizining yuqoriligi agrar soha korxonalarining moliyaviy holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Bunda davlat tomonidan tijorat banklari orqali agrar sohaga uzoq muddatli imtiyozli kredit va lizing, shuningdek tijorat banklari tomonidan ajratiladigan kreditlarni qisman qoplash uchun muayyan muddatgacha davlat jamg‘armalarining mablag‘lari hisobidan kompensatsiya qilish zarur bo‘lmoqda va hokazo [3, 6].

Agrar soha korxonalarining rentabellik darajasining past ekanligi ko‘pincha berilgan kreditlarni o‘z vaqtida qaytarish imkonini bermaydi. O‘z navbatida soha korxonalarining rentabellik darajasining past ekanligi paxta va g‘allaning xarid narxlapi bilan qishloq xo‘jalik texnikalari, mineral o‘g‘itlar va yoqilg‘i moylash materiallari narxlari o‘rtasida jiddiy nomutanosiblikning mavjudligi bilan izohlanadi. Xorij tajribasini o‘rganish natijalari ko‘psatdiki, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilarga beriladigan kreditlar foiz stavkalarini past va barqaror darajasini ta’minlash uchun agrar sohaga berilgan kreditlarning bozor stavkasi bilan imtiyozli stavka o‘rtasidagi farq summasini davlat byudjeti mablag‘lari hisobidan qoplab berish usulini qo‘llash maqsadga muvofiqdir. Shularni e’tiborga olib, tadqiqot jarayonida agrar sohani moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmini takomillashtirish bo‘yicha quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi (1-jadval).

1-jadval: Agrar sohani moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmini takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlari

Yo‘nalishlar	Mavjud muammolar	Moliyaviy qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha tavsiyalar
Subsidiya	Iqtisodiyot va moliya vazirligi huzurida Qishloq xo‘jaligini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi asosan paxta va g‘alla xosilini yetishtirishni rag‘batlantirish uchun moliyaviy mablag‘lar ajratmoqda. Lekin agrar sohaning boshqa yo‘nalishlariga jamg‘arma hisobidan moliyalashtirish yo‘nalishlari mavjud emas.	Jamg‘arma hisobidan chorvachilik, bog‘dorchilik, sabzavotchilik, issiqxonalar, parrandachilik va boshqa yo‘nalishlarga ham jamg‘arma hisobidan moliyalashtirishni yo‘lga qo‘yish maqsadga muvofiqdir.
Kredit	Tijorat banklari tomonidan ajratilayotgan kreditlarning muddati va imtiyozli davri qisqaligi, kredit stavkasi foizining yuqoriligi agrar soha korxonalarining moliyaviy holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.	Davlat tomonidan tijorat banklari orqali agrar sohaga uzoq muddatli imtiyozli kredit va lizing, shuningdek tijorat banklari tomonidan ajratiladigan kreditlarni qisman qoplash uchun muayyan muddatgacha davlat jamg‘armalarining mablag‘lari hisobidan kompensasiya qilish zarur.
Lizing	“O‘zagrolizing” AJ tomonidan lizinga berilayotgan paxtachilik va g‘allachilik kombaynlari va boshqa shu turdagi boshqa texnika narxlari qimmat hisoblanadi. Bu esa lizing oluvchilar tomonidan moliyaviy qiyinchiliklarni yuzaga keltirmoqda.	“O‘zagrolizing” AJ tomonidan lizinga berilayotgan paxtachilik va g‘allachilik texnikalar va boshqa qimmat narxdagi texnikalarni qishloq xo‘jaligini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan texnika kiymatining 50 foizdan kam bo‘lmagan qiymatda subsidiya ajratishni yo‘lga qo‘yish.

Agrar sohani moliyalashtirishni takomillashtirish bo‘yicha tadqiqot jarayonida ishlab chiqilgan ilmiy-nazariy-uslubiy va amaliy taklif va tavsiyalarni amaliyotga joriy etilishi respublika qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini barqaror rivojlantirish va uni modernizatsiyalash asosida mahsulot yetishtirish samaradorligini hamda raqobatbardoshligni oshirish, xo‘jalik sub’ektlari va aholi daromadlarini ko‘paytirishga muayyan darajada xizmat qiladi deb hisoblaymiz.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagi fikrlardan xulosa qilgan xolda quyidagicha takliflar ishlab chiqildi:

Agrar sohani moliyaviy qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqib, amaliyotga joriy etish muhim ahamiyatga ega. Jumladan, subsidiya berish yo‘nalishida, jamg‘arma hisobidan chorvachilik, bog‘dorchilik, sabzavotchilik, issiqxonalar, parrandachilik va boshqa yo‘nalishlarga ham jamg‘armadan moliyalashtirish maqsadga muvofiqdir. Kredit ajratish yo‘nalishida esa davlat tomonidan tijorat banklari orqali agrar sohaga uzoq muddatli imtiyozli kredit va lizing, shuningdek tijorat banklari tomonidan ajratiladigan kreditlarni qisman qoplash uchun muayyan muddatgacha davlat jamg‘armalarining mablag‘lari hisobidan kompensatsiya qilish zarurdir.

Hozirda agrar soha korxonalari uchun yangi turdagi zamonaviy qishloq xo‘jaligi texnikalaridan foydalanish talabi ortmoqda. Shu sababli ushbu talablardan kelib chiqib “O‘zagrolizing” AJ tomonidan lizinga berilayotgan texnika vositalari va hizmatlarning turlarini kengaytirib borish asosiy maqsadga aylanish kerak. Lizinga beriladigan qishloq xo‘jaligi texnikalarini davlat tomonidan moliyaviy qo‘llab-quvvatlashni rivojlantirish va lizing faoliyatini diversifikatsiyalash, zamonaviy innovatsion qishloq xo‘jaligi texnika va texnologiyalarni lizinga berishni kengaytirish lozim.

Bundan tashqari, lizing faoliyatida qishloq xo‘jalik korxonalarining texnikaga bo‘lgan talabini to‘laroq ta’minlash maqsadidagi qo‘shimcha moliyaviy manba sifatida uzoq muddatli kredit mablag‘lari hisobidan ta’minlash hamda lizing faoliyatini diversifikatsiyalash, xalqaro moliya institutlari mablag‘lari va boshqa mablag‘lar hisobidan lizinga berilayotgan texnika vositalari va hizmat turlarini kengaytirish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-oktyabrdagi PF-5853-sonli “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo‘ljallangan strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni. https://lex.uz/docs/4567334 .
2. Erkinxojiyev.I.I. Agrar sohani moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmini takomillashtirish.Avtoreferat.TMI-2023y.5-12 betlar.
3. Erkinxojiyev I.I. Agrar sohada tadbirkorlikni rivojlantirish va uni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash.//“Iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida qulay ishbilarmonlik muhitini rivojlantirish yo‘nalishlari”. Respublika ilmiy anjumanining materiallari 5 oktyabr 2022-y. –130-134 b.
4. Эркинхожиев И.И. Совершенствование практики финансовой поддержки сельскохозяйственных предприятий.//“Безопасность и качество товаров Материалы XVII Международной научно-практической конференции”. Саратов-2023г. –99-102 ст.
5. Эркинхожиев И.И. Направления финансирования агропромышленных предприятий. //“Проблемы и перспективы развития АПК и сельских территорий: сборник материалов международной научной конференции” г. Смоленск. 28 апреля 2022 года. –261-263 ст.
6. O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi ma’lumotlari.

KORPORATIV QIMMATLI QOG‘OZLAR ASOSIDA KORXONALARNI MOLIYALASHTIRISHNING ILG‘OR XORIJ TAJRIBALARI

Igitov Jurabek Kuzibekovich
Toshkent davlat transport universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada korporativ qimmatli qog‘ozlar asosida korxonalar faoliyatini va loyihalarini moliyalashtirishning xorijiy davlatlar tajribalari o‘rganilgan. Xususan, maqolada so‘nggi yillarda xalqaro fond bozorlarida sanoat kompaniyalarining listingdan o‘tish dinamikasi, fond indekslarida bozor kapitallashuvi bo‘yicha kuchli yuzlikka kiruvchi kompaniyalar, bozorga IPO orqali kirib kelgan kompaniyalarning statistic tahlillari keltirilgan. Shuningdek, sanoat kompaniyalarining fond bozori orqali investitsiyalarni jalb qilish usullari batafsil yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: fond birjalari, buyback, korporativ obligatsiyalar, sanoat tarmoqlari, IPO, M&A.

Abstract: This article explores the experiences of foreign countries in financing the activities and projects of enterprises on the basis of corporate securities. In particular, the article presents statistical analysis of the dynamics of the transition from listing of industrial companies in international stock markets in recent years, companies that are in the top hundred on market capitalization in stock indices, companies that have entered the market through an IPO. The methods of attracting investments through the stock market of industrial companies are also covered in detail.

Key words: stock exchanges, buyback, corporate bonds, Industries, IPO, M&A.

Аннотация: В данной статье рассмотрен зарубежный опыт финансирования деятельности и проектов предприятий на основе корпоративных ценных бумаг. В частности, в статье представлена динамика листинга промышленных компаний на международных фондовых рынках за последние годы, компаний, входящих в сотню сильнейших по рыночной капитализации в фондовых индексах, статистический анализ компаний, вышедших на рынок через IPO. Также подробно описаны способы, которыми промышленные компании привлекают инвестиции через фондовый рынок.

Ключевые слова: фондовые биржи, покупка, корпоративные облигации, отрасли, IPO, слияния и поглощения.

KIRISH

Xalqaro moliya bozori shunday kuchli bir makonki uning 0,1 foizga o‘zgarishi mamlakatlar iqtisodiyotlarini bir necha foizga o‘zgartirib yuborishi mumkin. Bugungi kunda xorijiy fond birjalarida moliyaviy instrumentlarning turlari ko‘p bo‘lib, ulardan eng asosiylari va ommaboplari korporativ qimmatli qog‘ozlar hisoblanadi.

Korporativ qimmatli qog‘ozlar bugungi dunyo fond bozorining eng muhim moliyaviy instrumentlari bo‘lib, kompaniyalar aynan ular orqali katta biznes olamiga kirib borishlari mumkin. Xalqaro moliya bozoridagi eng yirik deb hisoblangan NYSE, NASDAQ, SSE, TSE, LSE kabi fond birjalarida eng ko‘p savdolar aynan korporativ qimmatli qog‘ozlar bilan amalga oshiriladi. Nega aynan korporativ qimmatli qog‘ozlar dunyo fond birjalarida muhim moliyaviy instrument ekanligiga uning iqtisodiy mohiyatini tushunish orqali yetish mumkin.

ADABIYOTLAR SHARHI

Korporativ qimmatli qog‘ozlar faqatgina xo‘jalik yurituvchi subyektlar tomonidan muomalaga chiqarilgani uchun ularni qimmatli qog‘ozlarning emitentga ko‘ra turlari ruknida – xo‘jalik yurituvchi subyektlar (AJ, MChJ, kompaniya, korporatsiyalar) tomonidan emissiya qilinadigan qimmatli qog‘ozlar turlari hisoblanadi. Xorijiy va mahalliy ilmiy adabiyotlarda korporativ qimmatli qog‘ozlarga oid bir qancha nazariy qarashlar mavjud.

Uilyam L. Keri “Federalizm va korporativ huquq: Delaver haqida mulohazalar” (Federalism and Corporate Law: Reflections upon Delaware)[1] nomli ilmiy ishida qimmatli qog‘ozlarning korporativ muhitdagi rolini, qimmatli

1 William L. Cary: “Federalism and Corporate Law: Reflections upon Delaware”. Yale Law Journal. Vol. 83, No. 4 (1974), pp. 663-705 (43 pages)

qog‘ozlarning korporatsiyalar uchun funksionalligi va ahamiyati, shuningdek, ularning korxonalarning moliyaviy qarorlariga ta’siri bilan bog‘liq mavzularni o‘rgangan.

Richard A. Brealey, Styuart C. Myers, Franklin Allenlar “Korporativ moliya tamoyillari” (Principles of Corporate Finance)[2] nomli kitobida korporativ moliyaga keng nuqtai nazardan, jumladan qimmatli qog‘ozlar va investitsiyalar nuqtai nazaridan yondashadilar. Ular qimmatli qog‘ozlardan foydalanish kompaniyalarning moliyaviy strategiyalariga va kapitalni oshirishga qanday ta’sir qilishi mumkinligini muhokama qilishgan.

Ludger Hentschel “Investitsiyalar: Kirish” (Investments: An Introduction)[3] nomli ilmiy ishida korporativ moliya va investitsiyalar bilan bog‘liq muammolarni tahlil qilgan hamda korporativ qimmatli qog‘ozlarni kompaniyaning investitsiyalarni jalb qilishning eng jozibador usuli sifatida tariflagan.

James D. Cox, Robert W. Hillman, Donald C. Langevoort, Ann M. Liptonlarning “Qimmatli qog‘ozlarni tartibga solish: keyslar va materiallar” (Securities Regulation: Cases and Materials)[4] nomli ilmiy ishida korporativ moliyaning asosiy elementlarini, shu jumladan korporativ qimmatli qog‘ozlar chuqur muhokama qilingan bo‘lib, korporativ moliyaviy kontekstda ulardan foydalanish bilan bog‘liq mavzularni tahlil qilgan.

Mahalliy olimlar tomonidan qimmatli qog‘ozlarning alohida turlari, qimmatli qog‘ozlar bozorining umumiy holati, mahalliy fond bozorida so‘nggi yillarda amalga oshirilgan yangiliklar, xususan, IPO yoki SPOlar bo‘yicha juda ko‘p ilmiy izlanishlar olib borilgan bo‘lsada, aynan yaxlit iqtisodiy atama sifatida korporativ qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha ilmiy ishlar juda kam olib borilgan.

TAHLIL VA MULOHAZA

Xorijiy mamlakatlarning o‘tmishi hamda bugungi kunida korporativ qimmatli qog‘ozlar moliyaviy bozorlarning eng muhim va ko‘p oldi-sotdi bo‘ladigan moliyaviy instrumentlar hisoblanadi. 2020-2023-yillar davomida dunyodagi TOP birjalarning faqatgina aksiyalar bozorida 11 550,0 ta kompaniya listingdan o‘tgan (1-jadval). Korporativ obligatsiyalar bozorida aksiyalar bozoriga qaraganda listingdan o‘tgan kompaniyalar soni kam bo‘lib, dunyoning eng kuchli fond birjalariga kiruvchi faqatgina 3 ta birjada yangi listinglar amalga oshirilgan (2-jadval).

1-jadval: Dunyoning “TOP” fond birjalarida yangi listingdan o‘tgan kompaniyalar soni (aksiyalar bozori bo‘yicha)[5]

Birjalar nomi	2020-yil	2021-yil	2022-yil	2023-yil
Hong Kong Exchanges and Clearing	154	98	90	73
LSE Group London Stock Exchange	0	138	75	31
Nasdaq - US	288	533	271	276
National Stock Exchange of India	23	155	145	227
NYSE	71	433	119	108
Shanghai Stock Exchange	1420	2015	1970	2122
Shenzhen Stock Exchange	161	232	189	133
Jami:	**2117**	**3604**	**2859**	**2970**

2-jadval: Dunyoning “TOP” fond birjalarida yangi listingdan o‘tgan kompaniyalar soni (korporativ obligatsiyalar bozori bo‘yicha)[6]

Birjalar nomi	2020-yil	2021-yil	2022-yil	2023-yil
Hong Kong Exchanges and Clearing	430	508	368	222
National Stock Exchange of India	1418	1102	1114	1177
Shenzhen Stock Exchange	2629	2844	2922	3076
Jami:	**4477**	**4454**	**4404**	**4475**

Shunday bo‘lsada, 3 ta birjaning korporativ obligatsiyalar maydonida listingdan o‘tgan kompaniyalar soni dunyoning eng yirik yettita fond birjalarining aksiyalar maydonida listingdan o‘tgan kompaniyalar soniga qara-

2 Richard A. Brealey, Stewart C. Myers, Franklin Allen. “Principles of Corporate Finance”. 12th Edition, 2020.
3 Ludger Hentschel. “Investments: An Introduction”. 2008.
4 James D. Cox, Robert W. Hillman, Donald C. Langevoort, Ann M. Lipton. “Securities Regulation: Cases and Materials”. The Business Lawyer, 2021. Tenth Edition.
5 World Federation of Exchanges (WFE) sayti ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi. Ma’lumotlar 2024-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra olingan. https://www.world-exchanges.org/our-work/statistics.
6 World Federation of Exchanges (WFE) sayti ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi. Ma’lumotlar 2024-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra olingan. https://www.world-exchanges.org/our-work/statistics.

ganda ko‘p ekanligi, korporativ obligatsiyalar investorlar tomonidan ko‘proq ma’qullanishi va risklilik darajasi past bo‘lgan korporativ qimmatli qog‘ozlar ekanligidan dalolat beradi.

1-rasm: Fond birjalarida listingdan o‘tgan kompaniyalar soni[7]

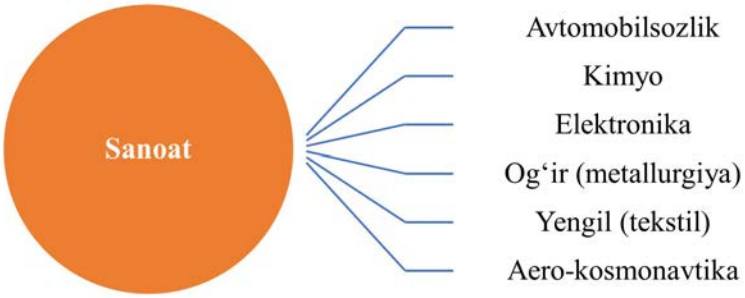
Shuningdek, 1-rasm ma’lumolariga ko‘ra kompaniyalarning fond bozoriga IPO orqali kirib kelishlari soni so‘nggi besh yilda butun dunyoda yuz bergan koronavirus pandemiyasi hamda amaldagi geosiyosiy beqarorlik sharoitida ham sezilarli darajada oshganini ko‘rishimiz mumkin. Yuqorida keltirilgan ma’lumotlar ichida listingdan o‘tgan sanoat korxonalari statistikasi quyidagicha ko‘rinishni aks ettirgan (3-jadval):

3-jadval: IPO bo‘yicha listingdan o‘tgan kompaniyalar soni (tarmoqlar kesimida)[8]

	Listinglar soni (IPO)			Tushum, $ mlrd.		
	2022	2023	O‘zgarish	2022	2023	O‘zgarish
Sanoat korxonalari	222	265	19%	30.5	26.5	-13%
Texnologiya	328	264	-20%	37.4	32.2	-14%
Iste’mol tovarlari	187	224	20%	9.8	16.3	66%
Boshqalar	257	293	14%	49.4	21.9	-56%

Yuqorida keltirilgan jadval ma’lumotlaridan kelib chiqib, 2023-yilda 2022-yilga qaraganda dunyo bo‘yicha sanoat korxonalarining IPOlari soni ko‘p bo‘lgan bo‘lsada, ular kichik hajmdagi IPOligi sababli kamroq tushum bilan yakunlangan. Shuningdek, jadval ma’lumotlaridan fond birjalarida ko‘proq insoniyatning shaxsiy hayoti bilan bog‘liq bo‘lgan kundalik zarur mahsulotlarga ehtiyoj yuqoriligi, dunyodagi geosiyosiy beqarorlik sharoitida ham bu soha eng kam ziyon ko‘radigan soha sifatida hisobga olinishi sababli bu tarmoq kompaniyalarining IPOlari soni ham, ulardan tushgan tushum ham sezilarli darajada yirik bo‘lgan.

Xorijiy fond bozorlarida sanoat tarmoqlari bo‘yicha statistik ko‘rsatkichlarni keltirish va tahlil qilish uchun avvalo sanoat tarmoqlari haqida ma’lumotni taqdim etishimiz lozim. Xorijiy tajribaga ko‘ra sanoat korxonalari quyidagi sektorlar kesimida ko‘rib chiqiladi (2-rasm).

2-rasm: Sanoat tarmoqlari tarkibi[9]

7 https://stockanalysis.com/ipos/statistics/ sayti ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.
8 EY Global IPO Trends 2023. https://assets.ey.com/content/dam/ey-sites/ey-com/en_gl/topics/ipo/ey-global-ipo-trends-2023-q4.pdf
9 Xorijiy adabiyotlar va nashrlar tahlili asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

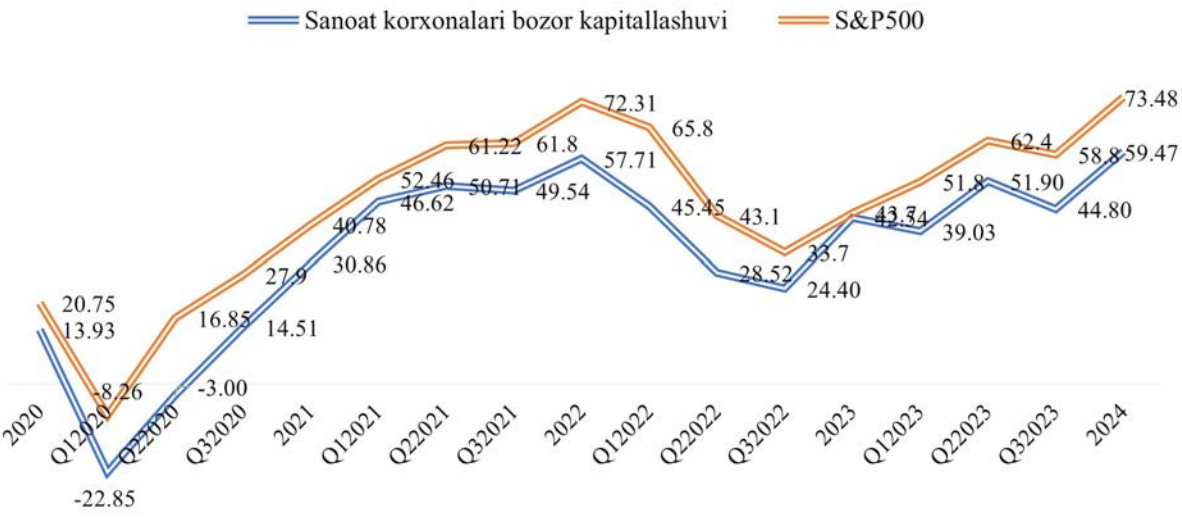
TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Dunyoning TOP fond birjalarining bozor kapitallashuvi bo‘yicha reytinglarida va indekslarida aynan sanoat korxonalari yetakchi kompaniyalar qatorida muntazam o‘z o‘rinlarini egallab keladi (4-jadval).

4-jadval: TOP Sanoat kompaniyalarining bozor kapitallashuvi bo‘yicha dunyo reytinglaridagi o‘rni (2024-yil 1-fevral holatiga)[10]

Reytingdagi o‘rni	Kompaniya nomi (tikeri)	Bozor kapitallashuvi, $ mlrd.	Bir aksiyasining bozor qiymati	Joylashgan mamlakati
11	Taiwan Semiconductor Manufacturing Company (TSMC)	690.36	133.11	Tayvan
12	Tesla (TSLA)	616.47	193.57	AQSh
22	Samsung (SSNLF)	370.42	55.63	Janubiy Koreya
29	Toyota (TM)	302.31	224.46	Yaponiya
51	Intel (INTC)	183.11	43.31	AQSh
61	Caterpillar (CAT)	161.46	317.16	AQSh
69	Union Pacific Corporation (UNP)	152.06	249.45	AQSh
70	General Electric Company (GE)	151.58	139.28	AQSh
85	Airbus (AIR.PA)	127.82	162.34	Niderlandiya
86	Boeing (BA)	127.64	209.20	AQSh

Qiziqarli jihati shundaki, dunyo bo‘yicha yirik fond birjalarida listingdan o‘tgan 690 ta sanoat korxonalarining 2024-yilning 1-yanvar holatiga bozor kapitallashuvi ko‘rsatkichi 5,2 $ trln. bo‘lib, 2020-yilning boshidan boshlab bu ko‘rsatkich 60 foizga yuqorilagan (3-rasm).

3-rasm: Sanoat kompaniyalari bozor kapitallashuvining o‘zgarish tendensiyasi (S&P 500 fond indeksiga nisbatan)[11]

Xorijiy mamlakatlarda sanoat korxonalari fond bozorlaridan investitsion maydon sifatida foydalanishadi. Aksariyat mamlakatlarda sanoat korxonalari davlat subsidiyalari va yirik kredit liniyalari orqali moliyalashtirilsa, to‘g‘ri korporativ boshqaruv tamoyillari asosida boshqariladigan kompaniyalar bunday moliyaviy instrumentlarning o‘rniga ularning muqobillaridan foydalanishadi. Xo‘sh, xorijiy kompaniyalar fond bozorida orqali qanday qilib investitsiyalarni jalb qilishlari mumkin? Bu savolga quyidagi rasm bilan javob beramiz (4-rasm).

10 https://companiesmarketcap.com/manufacturing/largest-manufacturing-companies-by-market-cap/sayti ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

11 https://finance.yahoo.com/sectors/industrials/ sayti ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

4-rasm: Sanoat kompaniyalarining fond bozori orqali investitsiyalarni jalb qilish usullari

1. **IPO/SPO.** Birlamchi ommaviy takliflar (IPO) kompaniyalar fond birjalari orqali investorlarni jalb qilishning asosiy usullaridan biridir. Birjaga chiqish orqali kompaniyalar o‘zlarining aksiyalarini birinchi marta ommaga taklif qiladilar, bu esa investorlarga kompaniyadagi egalik ulushlarini sotib olish imkonini beradi. Bundan tashqari, kompaniyalar kengaytirish, qarzni to‘lash yoki boshqa korporativ maqsadlar uchun kapitalni jalb qilish uchun qo‘shimcha aksiyalarni chiqarish yo‘li bilan ikkilamchi takliflarni amalga oshirishi mumkin. Misol uchun, 2020-yilning fevral oyida Tesla kompaniyasining IPO si o‘tkazilib, unda kompaniya aksiyalarini ommaviy joylashtirish auksion usuli orqali amalga oshirilgan hamda bir dona aksiyasining narxi 767 AQSh dollargacha ko‘tarilgan. Bu moliyaviy instrumentni ishlatish orqali kompaniya o‘z balansini mustahkamlash, kapital xarajatlarni moliyalashtirish va elektromobillar texnologiyasini rivojlantirishga qaratilgan tadqiqot va ishlanmalarni moliyalashtirish uchun 2,03 mlrd. AQSh dollari miqdorida qo‘shimcha moliyalashtirish manbaiga ega bo‘lgan.

2. **Merger&Acquisition.** Birlashish va sotib olish (M&A) - bu qo‘shilish, sotib olish, konsolidatsiya, tender takliflari va aktivlarni sotib olish kabi turli operatsiyalar orqali kompaniyalar yoki aktivlarni birlashtirishni o‘z ichiga olgan korporativ strategiya. Bu bitimlar odatda bir kompaniya (sotib oluvchi kompaniya yoki xaridor) ikkinchi kompaniyani (maqsadli kompaniya yoki sotuvchi) sotib olishni yoki yangi korxona tashkil qilish uchun boshqa kompaniya bilan birlashishini o‘z ichiga oladi. Misol uchun, 2015 yilda Amerikaning General Electric kompaniyasi Alstom Power Business kompaniyasini o‘z tarkibiga qo‘shib oladi. Kelishuv 10,6 mlrd. AQSh dollariga baholangan bo‘lib, unga ko‘ra kompaniya o‘z barcha aktivlari va majburiyatlari bilan GE tarkibiga o‘tkazilgan.[12]

3. **Buyback.** Qayta sotib olish, kompaniya o‘zining muomaladagi aksiyalarini ochiq bozordan yoki to‘g‘ridan-to‘g‘ri aksiyadorlardan sotib oladigan korporativ harakatdir. Qayta sotib olish dividendlar bilan bir qatorda aksiyadorlarga kapitalni qaytarishning muqobil usuli yoki kompaniyaning kapital tarkibini boshqarish va aksiyadorlar qiymatini oshirish uchun strategik harakati bo‘lishi mumkin. Misol uchun, Boeing kompaniyasi 2019-yilda 230 million dona aksiyalarini qayta sotib olishini e’lon qiladi. Qayta sotib olish qiymati jami 9 mlrd. AQSh dollarini tashkil etgan hamda aksiyalar qaytarib sotib olingan oyda kompaniya aksiyalarining fond bozorida o‘rtacha o‘sish miqdori 7 foizdan baland bo‘lgan.

4. **Dividendlar.** Kompaniyaning yillik sof foydasidan har bir aksiyaning nominal qiymatiga nisbatan aksiyadorlar uchun ajratiladigan daromad miqdori. Odatda dividend to‘lovlarini muntazam yaxshi amalga oshirib keladigan kompaniyalarning fond bozoridagi mavqei juda baland bo‘ladi. Har yili butun dunyo bo‘ylab muntazam ravishda o‘z investorlariga dividend berib keladigan minglab kompaniyalar mavjud. Ularning dividendlarni muntazam berishidan asosiy maqsadlari mavjud investorlar sodiqligini oshirish va dividend to‘lay olish qobiliyatiga ega bo‘lgan yaxshi kompaniya sifatida o‘zlarini namoyon etishdir.

Bear Stearns fondining qulashi 1930-yillardan beri eng yomon global moliyaviy inqiroz bilan yakunlangan voqealar rivojini boshlab berib, jahon iqtisodiyotini bir necha yilga izdan chiqarib yuborgan. AQShnin Federal Zaxira Tizimi va qator yirik banklari obligatsiyalar bo‘yicha foiz stavkalarni maksimal darajada pasaytirishga harakat qilishgani insonlarning qo‘rquvga tushganligi sababli besamar bo‘lgan.

Ko‘p yillik past foiz stavkalaridan so‘ng, global obligatsiyalar bozorida daromadlilik oshib bormoqda. 2024-yilning boshida dunyoning eng muhim barqaror daromadli ko‘rsatkichi - 10 yillik G‘aznachilik notasining daromadliligi qisqa vaqt ichida 5 foizdan oshdi. Bu aniq dumaloq raqam 2007-yil iyul oyidan buyon – “Dunyo moliyaviy inqirozi” falokati boshlanganidan beri buzilmagan psixologik jihatdan qo‘rqinchli chegara bo‘lgan.[13]

Bugungi kunda xorijiy fond birjalarida obligatsiyalarning bir qancha turlaridan keng foydalanib kelinadi. Jahon obligatsiyalar bozorida so‘zsiz eng mashhur obligatsiya bu AQShning g‘aznachilik obligatsiyalaridir (Treasury bonds/notes) (5-jadval).

12 https://www.ge.com/news/press-releases/ge-completes-acquisition-alstom-power-and-grid-businesses sayti ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

13 https://www.nytimes.com/2023/10/27/business/bond-market-economy-interest-rates.html sayti ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

5-jadval: Xorijiy fond birjalarida eng ommabop obligatsiyalar

Obligatsiya turlari	Mohiyati
G‘aznachilik obligatsiyalari	AQSh G‘aznachiligi kabi hukumatlar tomonidan chiqarilgan g‘aznachilik obligatsiyalari emitent hukumatning to‘liq ishonchi va krediti bilan qo‘llab-quvvatlanadigan past riskli investitsiyalar hisoblanadi. Ular odatda 10 yildan 30 yilgacha bo‘lgan uzoq muddatga ega va yarim yillik foizlar to‘lab boriladi
Korporativ obligatsiyalar	Korporatsiyalar tomonidan kapitalni jalb qilish uchun chiqarilgan korporativ obligatsiyalar turli shakllarda bo‘ladi, jumladan, investitsiya darajasidagi obligatsiyalar va yuqori daromadli obligatsiyalar. Investitsiya darajasidagi obligatsiyalar yuqori kredit reytingiga ega bo‘lgan moliyaviy barqaror kompaniyalar tomonidan chiqariladi, yuqori daromadli obligatsiyalar esa kredit reytingi pastroq va to‘lamaslik xavfi yuqori bo‘lgan kompaniyalar tomonidan chiqariladi
Konvertatsiya qilinadigan obligatsiyalar	Konvertatsiya qilinadigan obligatsiyalar obligatsiyalar egalariga o‘z obligatsiyalarini oldindan belgilangan konvertatsiya narxida emitentning oddiy aktsiyalarining ma’lum miqdordagi aktsiyalariga aylantirish imkoniyatini beradi. Ushbu gibrid qimmatli qog‘ozlar investorlarga kapitalning oshirish imkonini, shu bilan birga obligatsiyaning barqaror daromadli xususiyatlari orqali salbiy oqibatlardan himoyani taklif qiladi
Inflyatsiyadan himoyalangan obligatsiyalar	AQSh g‘aznachiligining inflyatsiyadan himoyalangan qimmatli qog‘ozlari (TIPS) kabi ushbu obligatsiyalar iste’mol narxlari indeksidagi (CPI) o‘zgarishlarga asoslanib, ularning asosiy qiymatini moslashtirish orqali investorlarni inflyatsiyadan himoya qilish uchun mo‘ljallangan. Ular inflyatsiya xavfidan himoya qilishni taklif qiladilar, ammo nominal obligatsiyalarga nisbatan pastroq daromadga ega bo‘lishi mumkin
Suveren obligatsiyalar	Chet el hukumatlari tomonidan chiqarilgan suveren obligatsiyalar emitent davlatning valyutasida ifodalanadi va emitent hukumat bilan bog‘liq kredit riskiga duchor bo‘ladi. Ommabop suveren obligatsiyalarga Germaniya (Bunds), Yaponiya (JGBs) va Buyuk Britaniya (Gilts) kabi davlatlar tomonidan chiqarilgan obligatsiyalar kiradi

Bundan tashqari, dunyodagi ekologik, siyosiy, iqtisodiy vaziyat yildan yilga chigallashib borayotganligi sababli so‘nggi yillarda obligatsiyalar bozorlarida doimiy daromadli investitsiya landshaftini o‘zgartirgan bir qancha yangi tendentsiyalar va tajribalar kuzatildi. Ushbu yangi tajribalardan ba’zilari quyidagilardir (5-rasm):

5-rasm: Xorijiy fond bozorlarida paydo bo‘lgan yangi obligatsiyalar

XULOSA

Kompaniyalarni moliyalashtirish bo‘yicha ilg‘or xalqaro amaliyot rivojlanayotgan mamlakatlar uchun investitsiya va strategiyaning o‘ta muhim manbai hisoblanadi. Ushbu tajribani o‘rganish amaliyotda qo‘llash mumkin bo‘lgan samarali yondashuvlar, innovatsion usullar va muvaffaqiyatli moliyalashtirish modellarini aniqlash imkonini beradi.

Xorijiy tajribadan olingan asosiy xulosalardan biri shundaki, turli xil korporativ moliyaviy vositalar, masalan, aksiyalar, obligatsiyalar, venchur kapitali va boshqalar korxonalarga aniq talablar, maqsadlar va risklarni hisobga olgan holda kapitalni jalb qilishning maqbul yechimlarini topish imkonini beradi.

Bundan tashqari, ilg‘or xalqaro tajribalar ham korporativ moliya tizimining muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun shaffoflik, investorlar ishonchi va moliya bozorlarini samarali tartibga solish muhimligini ta’kidlaydi. Bu omillar biznesning barqarorligi va uzoq muddatli rivojlanishini ta’minlashda asosiy rol o‘ynaydi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. William L. Cary: "Federalism and Corporate Law: Reflections upon Delaware". Yale Law Journal. Vol. 83, No. 4 (1974), pp. 663-705 (43 pages).
2. Richard A. Brealey, Stewart C. Myers, Franklin Allen. "Principles of Corporate Finance". 12th Edition, 2020
3. Ludger Hentschel. "Investments: An Introduction". 2008.
4. James D. Cox, Robert W. Hillman, Donald C. Langevoort, Ann M. Lipton. "Securities Regulation: Cases and Materials". The Business Lawyer, 2021. Tenth Edition.
5. Brealey, R., Myers, S., & Allen, F. (2017). Principles of Corporate Finance. McGraw-Hill Education.
6. Ross, S., Westerfield, R., & Jordan, B. (2016). Fundamentals of Corporate Finance. McGraw-Hill Education.
7. Damodaran, A. (2012). Investment Valuation: Tools and Techniques for Determining the Value of Any Asset. Wiley.
8. Brigham, E., & Ehrhardt, M. (2016). Financial Management: Theory & Practice. Cengage Learning.
9. DeMarzo, P., & Berk, J. (2013). Corporate Finance. Pearson.
10. Myers, S., & Majluf, N. (1984). Corporate financing and investment decisions when firms have information that investors do not have. Journal of Financial Economics, 13(2), 187-221.
11. Miller, M., & Modigliani, F. (1958). The cost of capital, corporation finance and the theory of investment. The American Economic Review, 48(3), 261-297.
12. Stiglitz, J., & Weiss, A. (1981). Credit rationing in markets with imperfect information. The American Economic Review, 71(3), 393-410.

THE IMPACT OF CORPORATE GOVERNANCE ON FIRM PERFORMANCE AND FINANCIAL STABILITY

ORCID: 0009-0004-5802-3501

Muhammadyor Yunusov
Group KB-88, department of Corporate Governance,
Faculty of Business Administration,
Tashkent State University of Economics

Abstract: This article examines the relationship between corporate governance and business performance, with a separate analysis of how it affects a firm's performance and financial stability. The study examines the theoretical foundations of the relationship and provides an overview of corporate governance procedures. The results suggest the importance of corporate governance procedures for improving business performance and reducing financial risks. Practical implications for improving the corporate governance system are discussed.

Key words: corporate governance, firm performance, financial stability, governance mechanisms, executive compensation, shareholder rights, risk management, control mechanisms, transparency, disclosure, auditing, internal controls, agency theory, stewardship theory, resource dependency theory, policy implications, regulatory frameworks, best practices.

Annotatsiya: Ushbu maqolada korporativ boshqaruv va biznes samaradorligi o‘rtasidagi bog‘liqlik ko‘rib chiqiladi, buning natijasi firma faoliyati va moliyaviy barqarorlikka qanday ta’sir qilishi alohida tahlil qilinadi. Tadqiqotda o‘zaro munosabatlarning nazariy asoslari ko‘rib chiqadi va korporativ boshqaruv tartib-qoidalari haqida umumiy ma’lumot beriladi. Natijalar korporativ boshqaruv tartib-qoidalarining biznes samaradorligini oshirish va moliyaviy risklarni kamaytirish uchun qanchalik muhimligi ilgari suriladi. Korporativ boshqaruv tizimini yaxshilash uchun amaliy natijalar muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: korporativ boshqaruv, firma faoliyati, moliyaviy barqarorlik, boshqaruv mexanizmlari, ijrochi kompensatsiyasi, aktsiyadorlar huquqlari, risklarni boshqarish, nazorat mexanizmlari, shaffoflik, oshkor qilish, audit, ichki nazorat, agentlik nazariyasi, boshqaruv nazariyasi, resurslarga bog‘liqlik nazariyasi, siyosat oqibatlari, me’yoriy-huquqiy bazalar , eng yaxshi amaliyotlar.

Аннотация: В данной статье рассматривается взаимосвязь между корпоративным управлением и эффективностью бизнеса, с отдельным анализом того, как это влияет на эффективность деятельности фирмы и финансовую стабильность. В исследовании рассматриваются теоретические основы взаимоотношений и дается обзор процедур корпоративного управления. Результаты свидетельствуют о важности процедур корпоративного управления для повышения эффективности бизнеса и снижения финансовых рисков. Обсуждаются практические последствия совершенствования системы корпоративного управления.

Ключевые слова: корпоративное управление, результаты деятельности фирмы, финансовая стабильность, механизмы управления, вознаграждение руководителей, права акционеров, управление рисками, механизмы контроля, прозрачность, раскрытие информации, аудит, внутренний контроль, агентская теория, теория управления, теория зависимости от ресурсов, последствия для политики, нормативно-правовая база. , лучшие практики.

INTRODUCTION

The topic of the impact of corporate governance on firm performance and financial stability is significantly important for several reasons such as investor confidence, firm performance, risk management, regulatory compliance, and financial stability. Understanding the relationship between them is critical for policymakers, regulators, investors, and corporate leaders to ensure sustainable economic growth, investor protection, and long-term value creation.

This review paper aims to comprehensively examine the relationship between corporate governance and good performance and financial stability by synthesizing existing literature and theoretical frameworks. Moreover, the evaluation seeks to consider governance frameworks, best practices, and important factors that directly participate in the improvement of financial resilience and successful company performance.

This review paper encompasses a wide range of academic publications such as research papers, industry

reports, and scholarly articles from reputable sources. The scope of work covers studies from different economic zones, industries, and diverse forms of organizations to capture various perspectives and implications.

LITERATURE REVIEW

Corporate governance is a critical area of research, with numerous studies examining the relationship between governance practices and firm outcomes. This literature review focuses on the impact of corporate governance on firm performance and financial stability, drawing on recent research in the field. Naturally, the field has different perceptions from various perspectives. One of the most prominent definitions for that field is provided in the Cadbury Report 1992: "the system by which companies are directed and controlled. An appropriate expansion might be: "in the interests of shareholders and about those stakeholders beyond the company boundaries" (Kaplan Publishing, 2022).

A key theme in the literature is the importance of board composition and structure in promoting effective governance. Studies have shown that boards with a higher proportion of independent directors are more effective in monitoring management and mitigating risks, leading to improved firm performance and financial stability (Aliyu et al., 2014).

Another important factor in governance is executive compensation. Studies have shown that performance-based compensation practices, such as stock options and bonuses, can incentivize executives to pursue riskier strategies, thereby increasing firm risk exposure and potentially undermining financial stability (Aliyu et al., 2014). When aligned with long-term performance goals and subject to appropriate oversight, executive compensation can help attract and retain top talent. This contributes to improved firm performance and financial stability.

It has been well-established that shareholder rights and activism are instrumental in promoting good governance. By keeping a close eye on the actions of companies, shareholders can ensure that their interests are being protected and that companies are operating transparently and responsibly. This is why shareholder rights and activism are essential tools for anyone who wants to see companies operate fairly and ethically. Studies have shown that shareholder activism can lead to improved governance practices, such as increased board independence and improved risk management, leading to improved firm performance and financial stability (Umar et al., 2024). Moreover, institutional investors bring their extensive resources and expertise which can enhance governance effectiveness and provide greater oversight and accountability.

Effective risk management practices are also critical in promoting financial stability. Studies have shown that the use of risk committees and the integration of risk management into strategic decision-making can help organizations identify and mitigate risks more effectively, leading to improved financial stability (Almaqtari et al., 2021).

The role of governance in promoting ethical behavior and sustainability has been explored in the literature. Studies have shown that aligning governance practices with long-term value creation and stakeholder interests can contribute to improved firm performance, and financial stability, and promote ethical behavior and sustainability.

In conclusion, effective governance practices such as board composition and structure, executive compensation, shareholder rights and activism, risk management, and sustainability are crucial for organizations. By promoting these practices, organizations can enhance their risk management capabilities, ensure compliance with regulations, and promote financial stability, thereby contributing to long-term value creation and sustainable economic growth.

METHODOLOGY

The methodology will involve a systematic literature review employing keywords and search terms associated with financial stability, company performance, and corporate governance. The review will include a thematic approach to assess the results, grouping the literature based on key themes and theoretical frameworks.

Furthermore, the review will identify the gaps in the literature, critically assess the advantages and disadvantages of the current research and suggest avenues for future research to deepen readers' understanding of the field. Overall, the main objective of the review paper is to provide insights into the ways of improving firm performance and financial stability in the global business environment through sound corporate governance standards, regulatory reforms, and strategic decision-making processes.

ANALYSIS AND RESULTS

Corporate governance is a field of study and practice. We are concerned about corporate governance because we want companies to have good performance and create value for society. Good management and

good investments are significant in good performance, and the sound corporate governance framework aims to ensure good management and good investment.

Key principles of sound corporate governance comprised of:

Accountability: Directors and managers are held accountable to shareholders and other stakeholders for the actions and decisions they have taken. Transparency in reporting and disclosing both financial and non-financial information are key factors in ensuring accountability. Accountability of the controlling bodies demonstrates that they act in the best interests of owners and interested parties, bolstering trust and confidence within the organization. Meanwhile, accountability is the essential principle to ensure that the board of directors is obliged to demonstrate the firm overall financial performance of the entity.

Fairness: A good corporate governance framework should treat all stakeholders, such as shareholders, employees, customers, suppliers, and communities in the scope of corporate activities fairly and equally. Equitable treatment considers the issues, including equal access to information, opportunities, and resources of the enterprise. It is a fundamental principle of corporate governance that is considered a key factor in evaluating the level of corporate ethics and commitment of controlling bodies. In addition, it allows the equity holders to consider firm performance make rational decisions about their long-term strategy, and convince them to prioritize the company's interest over their financial interests.

Transparency: To build trust and confidence among stakeholders it is essential to ensure transparent communication and information disclosure. Companies that adopt corporate governance principles should provide timely, accurate, and relevant information on their financial performance, governance practices, and material risks. The principle not only enhances investor confidence, but also facilitates rational and informed decision-making, reduces the probability of corporate misconduct, and empowers fraud detection mechanisms. Moreover, transparency in both financial and non-financial reporting holds shareholders in the organization and improves their loyalty, while attracting more investors that are concerned about corporate activity disclosure.

Responsibility: Companies have a responsibility to stakeholders to operate in a socially responsible and sustainable manner while harmonizing the entity's strategy, the interests of shareholders, and the societal impact of their actions and decisions. This principle emphasizes the role of corporate social responsibility and sustainable development, expecting companies to take the environmental, social, and ethical impact of their activities. Responsible business practices contribute long-term value to innovation, stakeholder trust, and societal well-being. Also, considering their responsibilities, both controlling and governing bodies pay careful attention to decision-making processes, making company decisions more impactful and reasonable to provide financial stability.

Extensive research in the literature has established a strong interrelation between corporate governance and firm performance. As a result, organizations must prioritize effective corporate governance practices to ensure optimal performance and success. Corporate governance refers to the mechanisms and structures that are put in place to manage and control a company's operations and ensure that it is accountable to its stakeholders (Zabri et al., 2016)Malaysian Code of Corporate Governance (MCCG. Firm performance, on the other hand, is a measure of a company's success in achieving its objectives, such as profitability, growth, and efficiency (Zabri et al., 2016)Malaysian Code of Corporate Governance (MCCG.

Studies have shown that corporate governance can have a significant impact on firm performance. For example, a study of 1,500 firms in 27 countries found that better corporate governance practices were positively correlated with higher firm performance (Zabri et al., 2016)Malaysian Code of Corporate Governance (MCCG. Specifically, the study found that measures such as board independence, CEO duality, and ownership concentration were positively associated with firm performance (Zabri et al., 2016)Malaysian Code of Corporate Governance (MCCG.

Another study of 81 non-financial firms listed on the Amman Stock Exchange in Jordan found that the characteristics of the board of directors and audit committee, as well as ownership structure, were positively related to firm performance (Di Berardino, 2016). Specifically, the study found that a larger board size, a higher proportion of independent directors, and a greater number of board meetings were positively associated with firm performance (Di Berardino, 2016).

However, the relationship between corporate governance and firm performance is not always straightforward. For example, a study of Chinese listed firms found that the relationship between ownership concentration and firm performance was moderated by managerial overconfidence (Bhagat & Bolton, 2008)corporate performance, corporate capital structure, and corporate ownership structure. We make three additional contributions to the literature:. First, we find that better governance as measured by the Gompers, Ishii, and Metrick [Gompers, P.A., Ishii, J.L., and Metrick, A., 2003, Corporate governance and equity prices, Quarterly Journal of Economics 118(1. Specifically, the study found that managerial overconfidence negatively influenced the relationship between ownership concentration and firm performance (Bhagat & Bolton, 2008)corporate performance, corporate capital structure, and corporate ownership structure. We make three additional contribu-

tions to the literature:. First, we find that better governance as measured by the Gompers, Ishii, and Metrick [Gompers, P.A., Ishii, J.L., and Metrick, A., 2003, Corporate governance and equity prices, Quarterly Journal of Economics 118(1.

Similarly, a study of the impact of corporate governance measures on firm performance in the context of managerial overconfidence found that dual leadership had a negative relationship with firm performance, while debt financing had a negative significant association with both measures of firm performance (Bhagat & Bolton, 2008)corporate performance, corporate capital structure, and corporate ownership structure. We make three additional contributions to the literature:. First, we find that better governance as measured by the Gompers, Ishii, and Metrick [Gompers, P.A., Ishii, J.L., and Metrick, A., 2003, Corporate governance and equity prices, Quarterly Journal of Economics 118(1. In addition to the direct impact of corporate governance on firm performance, corporate governance can also affect firm performance indirectly through its impact on financial leverage (Alodat et al., 2022)resource dependency and agency theories have underlined the superior performance of firms equipped with stronger Corporate Governance (CG. For example, a study of the relationship between corporate governance and firm performance with the mediating effects of financial leverage found that board size, board independence, and CEO duality were significantly related to financial leverage, which in turn was significantly related to firm performance (Alodat et al., 2022)resource dependency and agency theories have underlined the superior performance of firms equipped with stronger Corporate Governance (CG.

The composition and structure of a board of directors play a crucial role in influencing firm performance. Research has shown that the characteristics of the board, such as board size, independence, diversity, and expertise, can impact the decision-making process and ultimately affect the company's performance (Zabri et al., 2016)Malaysian Code of Corporate Governance (MCCG.

Studies have indicated that a larger board size can lead to more diverse perspectives and expertise, which can positively influence strategic decision-making and performance outcomes (Di Berardino, 2016). Having a well-structured board with a balanced mix of skills, experience, and independence is vital for providing effective oversight and guidance to management. Such a board can successfully contribute to enhancing the firm's overall performance, leading to improved outcomes and increased success.

Furthermore, the presence of directors with diverse backgrounds and expertise can bring valuable insights to boardroom discussions, leading to more informed decisions and better performance outcomes (Zabri et al., 2016)Malaysian Code of Corporate Governance (MCCG. Having a well-structured board with a balanced mix of skills, experience, and independence is vital for providing effective oversight and guidance to management. Such a board can successfully contribute to enhancing the firm's overall performance, leading to improved outcomes and increased success.

Executive compensation plays a significant role in incentivizing performance and aligning the interests of executives with those of shareholders. Studies have shown that the design of executive compensation packages can influence executive behavior and decision-making, impacting firm performance (Di Berardino, 2016).

Performance-based pay, such as bonuses, stock options, and other incentives tied to company performance metrics, can motivate executives to focus on achieving strategic goals and enhancing shareholder value (Di Berardino, 2016). Linking executive compensation to key performance indicators ensures executives make decisions that benefit the organization long term.

Moreover, the structure of executive compensation packages can also influence risk-taking behavior and long-term strategic planning. Companies that align executive pay with long-term performance goals are more likely to foster sustainable growth and value creation, leading to improved firm performance over time (Di Berardino, 2016).

Shareholder rights and activism can have a significant impact on firm outcomes, including performance and governance practices. Shareholders play a crucial role in monitoring and influencing corporate decisions, holding management accountable, and advocating for changes that can enhance shareholder value (Zabri et al., 2016)Malaysian Code of Corporate Governance (MCCG.

Studies have shown that strong shareholder rights can lead to better corporate governance practices, increased transparency, and improved firm performance (Zabri et al., 2016)Malaysian Code of Corporate Governance (MCCG. Shareholder activism is a powerful tool that allows shareholders to actively engage with companies to influence strategic decisions and governance practices, driving positive changes that benefit all stakeholders.

By exercising their rights and engaging in activism, shareholders can push for reforms that enhance board accountability, improve executive compensation practices, and promote sustainable business practices that contribute to long-term value creation (Zabri et al., 2016)Malaysian Code of Corporate Governance (MCCG. Responding positively to shareholder concerns and engaging constructively with activists can improve outcomes and enhance the overall performance of companies.

To summarize, the relationship between corporate governance and firm performance is a widely researched and interconnected topic. The existing literature suggests that better corporate governance practices have a positive effect on the performance of firms. However, the relationship between these two concepts is intricate and can be influenced by several factors, such as managerial overconfidence and financial leverage. Therefore, it is crucial to consider the specific context and factors that are at play when examining the relationship between corporate governance and firm performance. By focusing on the composition and structure of the board, executive compensation practices, and shareholder rights and activism, companies can strengthen their governance practices, incentivize performance, and foster a culture of accountability and transparency that ultimately leads to improved firm performance and long-term value creation. A thorough understanding of these nuances can lead to well-informed decisions concerning corporate governance practices that positively impact the overall performance of the firm.

Corporate governance is of utmost importance in minimizing financial risks within organizations. It does so by establishing effective oversight, implementing governance mechanisms, and deploying risk management practices. A strong corporate governance framework contributes to better risk management strategies, thus reducing the possibility of financial crises and enhancing overall financial stability.

Research has shown that effective governance structures and practices help establish accountability, transparency, and oversight mechanisms that can identify, assess, and manage financial risks proactively1. Governance mechanisms such as board independence, audit committee effectiveness, and risk oversight structures are positively correlated with improved risk management practices and better control over financial risks (Nguyen et al., 2024).

Transparency and disclosure are essential components of financial stability. Organizations that maintain high levels of transparency in their operations, financial reporting, and decision-making processes tend to build trust with stakeholders, reduce information asymmetry, and enhance financial stability. Firms with transparent governance practices and comprehensive disclosure policies are more likely to enjoy greater financial stability and resilience in the face of economic uncertainties (Umar et al., 2024)the high incidence of corrupt practices in the public and private sectors in developing African countries cripples many businesses. It makes it difficult to entrust the management of organisations to a third party. Trust is essential, especially in an environment with a loose execution of legal charges. Although a direct relationship between corporate governance and performance has been established across many disciplines, the influence of trust as an interactive construct has yet to be established. Therefore, this study addresses this gap. This study used concurrent triangulation design with a significant quantitative approach complemented by the qualitative segment involving seven open-ended questions. Data were collected from 384 cooperative for rice farmer's by used of a survey design. Structural Equation Modelling was used to assess the measurement model to test the hypotheses. An Excel spreadsheet was used to pre-code the data derived from open-ended questions, and later exported to ATLAS.ti software for qualitative analysis through coding, group coding and network. The findings revealed that corporate governance and trust significantly influenced agricultural cooperative performance. The moderating effect of trust on corporate governance was supported. The findings illustrate how social capital theory explains the processes of African trust, especially in corrupt environments with weak legal penalties. This study examines corporate governance within the internal control mechanisms of an agricultural cooperative society. Further studies should understand corporate governance within an external tie. To our knowledge this is the first study to examine the moderating effect of trust on the interacting variables in the African social capital theory model.","author":[{"dropping-particle":"","family":"Umar","given":"Ibrahim Mohammed","non-dropping-particle":"","parse-names":false,"suffix":""},{"dropping-particle":"","family":"Mustafa","given":"Hasri","non-dropping-particle":"","parse-names":false,"suffix":""},{"dropping-particle":"","family":"Sidek","given":"Shafie","non-dropping-particle":"","parse-names":false,"suffix":""},{"dropping-particle":"","family":"Lau","given":"Wai Yeng","non-dropping-particle":"","parse-names":false,"suffix":""}],"container-title":"Social Sciences and Humanities Open","id":"ITEM-1","issue":"March","issued":{"date-parts":[["2024"]]},"page":"100831","publisher":"Elsevier Ltd","title":"Moderating role of trust in the relationship between corporate governance and performance of agricultural cooperatives in Nigeria","type":"article-journal","volume":"9"},"uris":["http://www.mendeley.com/documents/?uuid=76d3a368-a413-4c47-b214-e93d1faeb665"]}],"mendeley":{"formattedCitation":"(Umar et al., 2024.

Auditing and internal controls are critical components of ensuring financial integrity within organizations. Audits provide independent assessments of financial statements, internal controls, and compliance with regulations, enhancing the reliability and accuracy of financial information. Effective internal control systems help prevent fraud, errors, and mismanagement of financial resources, safeguarding the organization's assets and ensuring compliance with laws and regulations (Almaqtari et al., 2021).

The impact of governance mechanisms on risk management and control is a crucial aspect of corporate governance. Effective governance mechanisms can help organizations identify, assess, and manage risks more effectively, thereby enhancing their overall risk management capabilities.

Studies have shown that governance mechanisms such as board independence, audit committee effectiveness, and risk oversight structures are positively correlated with improved risk management practices and better control over financial risks (Nguyen et al., 2024). For instance, a study by Cheng et al. (2014) found that board characteristics, such as the proportion of independent directors, have a significant impact on firm risk exposure (Aliyu et al., 2014).

Transparency and disclosure are also essential components of risk management and control. Organizations that maintain high levels of transparency in their operations, financial reporting, and decision-making processes tend to build trust with stakeholders, reduce information asymmetry, and enhance risk management capabilities. Firms with transparent governance practices and comprehensive disclosure policies are more likely to enjoy greater financial stability and resilience in the face of economic uncertainties (Umar et al., 2024) the high incidence of corrupt practices in the public and private sectors in developing African countries cripples many businesses. It makes it difficult to entrust the management of organisations to a third party. Trust is essential, especially in an environment with a loose execution of legal charges. Although a direct relationship between corporate governance and performance has been established across many disciplines, the influence of trust as an interactive construct has yet to be established. Therefore, this study addresses this gap. This study used concurrent triangulation design with a significant quantitative approach complemented by the qualitative segment involving seven open-ended questions. Data were collected from 384 cooperative for rice farmer's by used of a survey design. Structural Equation Modelling was used to assess the measurement model to test the hypotheses. An Excel spreadsheet was used to pre-code the data derived from open-ended questions, and later exported to ATLAS.ti software for qualitative analysis through coding, group coding and network. The findings revealed that corporate governance and trust significantly influenced agricultural cooperative performance. The moderating effect of trust on corporate governance was supported. The findings illustrate how social capital theory explains the processes of African trust, especially in corrupt environments with weak legal penalties. This study examines corporate governance within the internal control mechanisms of an agricultural cooperative society. Further studies should understand corporate governance within an external tie. To our knowledge this is the first study to examine the moderating effect of trust on the interacting variables in the African social capital theory model.","author":[{"dropping-particle":"","family":"Umar","given":"Ibrahim Mohammed","non-dropping-particle":"","parse-names":false,"suffix":""},{"dropping-particle":"","family":"Mustafa","given":"Hasri","non-dropping-particle":"","parse-names":false,"suffix":""},{"dropping-particle":"","family":"Sidek","given":"Shafie","non-dropping-particle":"","parse-names":false,"suffix":""},{"dropping-particle":"","family":"Lau","given":"Wai Yeng","non-dropping-particle":"","parse-names":false,"suffix":""}],"container-title":"Social Sciences and Humanities Open","id":"ITEM-1","issue":"March","issued":{"date-parts":[["2024"]]},"page":"100831","publisher":"Elsevier Ltd","title":"Moderating role of trust in the relationship between corporate governance and performance of agricultural cooperatives in Nigeria","type":"article-journal","volume":"9"},"uris":["http://www.mendeley.com/documents/?uuid=76d3a368-a413-4c47-b214-e93d1faeb665"]}],"mendeley":{"formattedCitation":"(Umar et al., 2024.

Effective internal control systems are critical for preventing fraud, errors, and mismanagement of financial resources. Robust auditing practices and internal control mechanisms help safeguard the organization's assets and ensure compliance with laws and regulations, thereby promoting trust among stakeholders and enhancing risk management capabilities (Almaqtari et al., 2021).

Transparency and disclosure are crucial elements of financial stability, as they help build trust and confidence among stakeholders, reduce information asymmetry, and promote effective risk management. Research has shown that transparency and disclosure are positively correlated with financial stability, as they help ensure that relevant information is available to all market participants, thereby enabling better decision-making and reducing the likelihood of financial instability (Aliyu et al., 2014).

Effective disclosure practices can help organizations provide timely, accurate, and relevant information to stakeholders, thereby promoting transparency and accountability. Studies have shown that organizations with effective disclosure practices are more likely to enjoy greater financial stability and resilience in the face of economic uncertainties (Nguyen et al., 2024).

Transparency and disclosure are particularly important in the context of risk management and control. Organizations that maintain high levels of transparency in their risk management practices tend to build trust with stakeholders, reduce information asymmetry, and enhance risk management capabilities. Firms with transparent governance practices and comprehensive disclosure policies are more likely to enjoy greater financial stability and resilience in the face of economic uncertainties (Umar et al., 2024)the high incidence of corrupt practices in the public and private sectors in developing African countries cripples many businesses. It makes

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

it difficult to entrust the management of organisations to a third party. Trust is essential, especially in an environment with a loose execution of legal charges. Although a direct relationship between corporate governance and performance has been established across many disciplines, the influence of trust as an interactive construct has yet to be established. Therefore, this study addresses this gap. This study used concurrent triangulation design with a significant quantitative approach complemented by the qualitative segment involving seven open-ended questions. Data were collected from 384 cooperative for rice farmer's by used of a survey design. Structural Equation Modelling was used to assess the measurement model to test the hypotheses. An Excel spreadsheet was used to pre-code the data derived from open-ended questions, and later exported to ATLAS.ti software for qualitative analysis through coding, group coding and network. The findings revealed that corporate governance and trust significantly influenced agricultural cooperative performance. The moderating effect of trust on corporate governance was supported. The findings illustrate how social capital theory explains the processes of African trust, especially in corrupt environments with weak legal penalties. This study examines corporate governance within the internal control mechanisms of an agricultural cooperative society. Further studies should understand corporate governance within an external tie. To our knowledge this is the first study to examine the moderating effect of trust on the interacting variables in the African social capital theory model.",",author":[{"dropping-particle":"","family":"Umar","given":"Ibrahim Mohammed","non-dropping-particle":"","parse-names":false,"suffix":""},{"dropping-particle":"","family":"Mustafa","given":"Hasri-","non-dropping-particle":"","parse-names":false,"suffix":""},{"dropping-particle":"","family":"Sidek","given":"Shafie","non-dropping-particle":"","parse-names":false,"suffix":""},{"dropping-particle":"","family":"Lau","given":"Wai Yeng","non-dropping-particle":"","parse-names":false,"suffix":""}],"container-title":"Social Sciences and Humanities Open","id":"ITEM-1","issue":"March","issued":{"date-parts":[["2024"]]},"page":"100831","publisher":"Elsevier Ltd","title":"Moderating role of trust in the relationship between corporate governance and performance of agricultural cooperatives in Nigeria","type":"article-journal","volume":"9"},"uris":["http://www.mendeley.com/documents/?uuid=76d3a368-a413-4c47-b214-e93d1faeb665"]}],"mendeley":{"formattedCitation":"(Umar et al., 2024.

Effective internal control systems are critical for ensuring the accuracy and reliability of financial information. Robust auditing practices and internal control mechanisms help safeguard the organization's assets and ensure compliance with laws and regulations, thereby promoting trust among stakeholders and enhancing risk management capabilities (Almaqtari et al., 2021).

Effective internal controls and auditing are essential for maintaining financial integrity within organizations. They provide accurate and trustworthy financial information, prevent fraudulent activities, and ensure compliance with regulations and laws. By implementing strong internal control mechanisms and conducting thorough audits, organizations can foster trust and confidence among stakeholders, minimize information asymmetry, and promote financial stability.

The process of auditing involves a thorough review and assessment of an organization's financial statements, internal controls, and adherence to legal requirements. This practice is crucial in ensuring that financial information is accurate and dependable, fostering trust and confidence among stakeholders. External audits, carried out by unbiased auditors, offer an impartial evaluation of an organization's financial records, while internal audits, conducted by the organization's audit function, aid in identifying and mitigating risks and enhancing internal controls.

Internal controls are established procedures and systems that help ensure the precision and reliability of financial information, prevent fraudulent activities, and ensure compliance with legal obligations. Effective internal controls are essential to maintaining precise and dependable financial data, preventing fraudulent activities, and complying with legal requirements.

Studies have shown that effective auditing and internal control mechanisms are positively correlated with financial stability. For instance, a study by Cheng et al. (2014) found that internal controls have a significant impact on firm risk exposure, as they help organizations identify and mitigate risks more effectively (Aliyu et al., 2014). Similarly, a study by Ahmed and Courtis (2013) found that effective internal controls are positively correlated with financial performance, as they help organizations maintain accurate and reliable financial information, prevent fraud, and ensure compliance with laws and regulations (Nguyen et al., 2024).

In conclusion, corporate governance plays a crucial role in ensuring financial stability by establishing effective oversight, governance mechanisms, and risk management practices. Transparency, disclosure, auditing, and internal controls are fundamental components of corporate governance that contribute to maintaining financial integrity, reducing information asymmetry, and building trust among stakeholders. By integrating robust governance practices, organizations can enhance their risk management capabilities, ensure compliance with regulations, and uphold financial integrity. Ultimately, a strong corporate governance framework is essential for fostering financial stability, enhancing investor confidence, and sustaining long-term organizational success in today's dynamic and complex business environment.

DISCUSSIONS

In the scope of corporate governance, shareholders are considered principals who delegate their decision-making authority to managers and directors, who act as agents on principals' behalf. From an agency theory perspective, managers often seek to increase their benefits at the expense of owners (Al-Hiyari et al., 2024). For instance, the prior literature has shown that managers have tendencies to engage in empire-building activities and invest free cash flow in unprofitable projects(Al-Hiyari et al., 2024). Agency theory emphasizes conflicts of interest between shareholders who seek to maximize their shareholder wealth and managers who pursue personal goals or interests. This is the misalignment of goals that can lead to agency costs, firm performance inefficiencies, and violation of shareholder rights. Corporate governance mechanisms may mitigate the managers' opportunistic behavior of manipulating the reported earnings (Nazir & Afza, 2018)increase firm value. Based on 1944 firm year observations for listed firms in Pakistan, this study aims at to analyze the role of corporate governance in enhancing firm value along with the moderating role of DEM using models proposed by Kasznik (1999.

Thus, there are monitoring and controlling corporate governance mechanisms such as the board of directors, executive compensation, and external audits that alleviate agency problems. For instance, a fair number of independent directors, compensation based on performance, and external audits, by ensuring accountability, can be relevant to align the interests of managers with those of shareholders.

Agency theory highlights that information asymmetry between principals and agents primarily causes agency problems. There are several other actors such as auditors, analysts, and stock exchanges play a special role by providing information to shareholders and other stakeholders (Yusri, 2020). Lawyers, stockbrokers, consultants, and insurance In all this complexity, the primary focal point in corporate governance is the relationship between owners and companies, with a particular focus on the board (Yusri, 2020).

Agency theory proposes corporate governance best practices by emphasizing the importance of monitoring and controlling mechanisms to align incentives, by monitoring managerial behavior and mitigating agency costs (Smulowitz et al., 2019). To summarize, agency theory provides a theoretical framework for understanding the dynamics of relationships between principals and agents and the design of corporate mechanisms to address agency cases.

Stewardship theory suggests that the organization staff are intrinsically motivated to work for others or for organizations to accomplish tasks, achieve common objectives, and fulfill responsibilities with which they have been entrusted. This theory highlights that managers are collective-minded and pro-organizational, meaning that working towards the attainment of organizational, group, or societal goals they take a higher level of satisfaction.

In the context of corporate governance, stewardship theory explains that managers, not controlled by a separate body, tend to act as responsible stewards of the assets and resources they control. Theorists assume that a steward will place a higher value on cooperation than defection when given a choice between self-serving behavior and pro-organizational behavior.

Stewards are expected to have characteristics of collectivism, pro-organizationally disciplinary, and trustworthiness. Stewardship theory has significant implications for firm performance. A study examining the impact of stewardship on firm performance found that family ownership positively moderates the relationship between the quantity of CEO board memberships and firm performance (Wesley, 2010). Additionally, the presence of affiliated directors and community influential directors positively moderates the CEO board memberships-firm performance relationship (Wesley, 2010).

The definition of firm performance may impact the results of studies examining stewardship theory. A study suggests that the use of market-based data such as share price or market capitalization may be a more appropriate dependent variable given the focus of Davis et al. (1997) and Donaldson (1990) on firm value. Additionally, the use of Tobin's Q as a performance metric may decouple the theoretical description of firm performance (as long term) from the construct being used to define firm performance (Wesley, 2010).

In conclusion, stewardship theory provides a framework for characterizing the motivations of managerial behavior in various types of organizations, with significant implications for firm performance. A multifaceted approach is required to fully understand the relationship between sound corporate governance and firm performance. It is important to note that the definition of firm performance can significantly influence the outcomes of studies revolving around stewardship theory. Therefore, more precise measures that evaluate stewardship are essential.

Resource dependence theory (RDT) is a theoretical framework that explains how organizations manage their dependence on resources that are controlled by external entities. In the context of financial stability, RDT can provide insights into how organizations can secure the resources they need to ensure their financial stability.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

According to RDT, organizations rely on resources controlled by external entities like suppliers, customers, and regulators. Organizations rely on resources controlled by external entities like suppliers, customers, and regulators, according to RDT.

In resource-constrained environments, universities must interact collaboratively and competitively to ensure financial stability (Pilbeam, 2012). One reason why universities require a lot of money is because they rely on external support, like funding from the government, research grants, and tuition fees, to keep running. Without these resources, universities would struggle to provide quality education and carry out important research. By collaborating with other universities, they can share resources and reduce their dependence on any one resource provider (Pilbeam, 2012).

In the context of financial stability, RDT can provide valuable guidance for managers who want to understand the considerations and consequences relevant to different types of resource dependencies (Malatesta & Smith, 2014)public and nonprofit managers look for new strategies to address the challenges associated with limited resources. Resource dependence theory provides valuable guidance for managers who want to understand the considerations and consequences relevant to different types of interorganizational partnering. In this article, the theory's core ideas are described, along with three common strategies or tactics that organizations use to obtain critical resources from the environment: merging, forming alliances, and co-opting. For each strategy, the authors derive a set of practical lessons for busy public and nonprofit managers. © 2014 by The American Society for Public Administration.","author":[{"dropping-particle":"","family":"Malatesta","given":"Deanna","non-dropping-particle":"","parse-names":false,"suffix":""},{"dropping-particle":"","family":"Smith","given":"Craig R.","non-dropping-particle":"","parse-names":false,"suffix":""}],"container-title":"Public Administration Review","id":"ITEM-1","issue":"1","issued":{"date-parts":[["2014"]]},"page":"14-25","title":"Lessons from Resource Dependence Theory for Contemporary Public and Nonprofit Management","type":"article-journal","volume":"74"},"uris":["http://www.mendeley.com/documents/?uuid=731819b9-3dcd-4d28-a8f5-0b17232e0fb6"]}],"mendeley":{"formattedCitation":"(Malatesta & Smith, 2014. For example, managers can use RDT to identify the resources that are critical to their organization's financial stability and to develop strategies for securing those resources (Malatesta & Smith, 2014)public and nonprofit managers look for new strategies to address the challenges associated with limited resources. Resource dependence theory provides valuable guidance for managers who want to understand the considerations and consequences relevant to different types of interorganizational partnering. In this article, the theory's core ideas are described, along with three common strategies or tactics that organizations use to obtain critical resources from the environment: merging, forming alliances, and co-opting. For each strategy, the authors derive a set of practical lessons for busy public and nonprofit managers. © 2014 by The American Society for Public Administration.","author":[{"dropping-particle":"","family":"Malatesta","given":"Deanna","non-dropping-particle":"","parse-names":false,"suffix":""},{"dropping-particle":"","family":"Smith","given":"Craig R.","non-dropping-particle":"","parse-names":false,"suffix":""}],"container-title":"Public Administration Review","id":"ITEM-1","issue":"1","issued":{"date-parts":[["2014"]]},"page":"14-25","title":"Lessons from Resource Dependence Theory for Contemporary Public and Nonprofit Management","type":"article-journal","volume":"74"},"uris":["http://www.mendeley.com/documents/?uuid=731819b9-3dcd-4d28-a8f5-0b17232e0fb6"]}],"mendeley":{"formattedCitation":"(Malatesta & Smith, 2014. They can also use RDT to understand the power dynamics between their organization and its resource providers and to develop strategies for managing those relationships (Malatesta & Smith, 2014)public and nonprofit managers look for new strategies to address the challenges associated with limited resources. Resource dependence theory provides valuable guidance for managers who want to understand the considerations and consequences relevant to different types of interorganizational partnering. In this article, the theory's core ideas are described, along with three common strategies or tactics that organizations use to obtain critical resources from the environment: merging, forming alliances, and co-opting. For each strategy, the authors derive a set of practical lessons for busy public and nonprofit managers. © 2014 by The American Society for Public Administration.","author":[{"dropping-particle":"","family":"Malatesta","given":"Deanna","non-dropping-particle":"","parse-names":false,"suffix":""},{"dropping-particle":"","family":"Smith","given":"Craig R.","non-dropping-particle":"","parse-names":false,"suffix":""}],"container-title":"Public Administration Review","id":"ITEM-1","issue":"1","issued":{"date-parts":[["2014"]]},"page":"14-25","title":"Lessons from Resource Dependence Theory for Contemporary Public and Nonprofit Management","type":"article-journal","volume":"74"},"uris":["http://www.mendeley.com/documents/?uuid=731819b9-3dcd-4d28-a8f5-0b17232e0fb6"]}],"mendeley":{"formattedCitation":"(Malatesta & Smith, 2014.

In the realm of organizational management, Resource Dependence Theory (RDT) offers a theoretical framework that sheds light on how businesses can navigate their reliance on resources that are controlled by external entities. Specifically, when it comes to maintaining financial stability, RDT can provide invaluable guidance for managers seeking to grasp the considerations and consequences that come with different types of resource dependencies. By forging inter-organizational relationships and devising strategies for securing critical resources, companies can bolster their control over resource supply and reduce their dependence on

any one resource provider. This, in turn, enables them to safeguard their financial stability and remain resilient in the face of potential disruptions.

Empirical research has extensively studied the relationship between corporate governance, firm performance, and financial stability. These studies have examined the impact of various governance mechanisms, including board composition, executive compensation, and risk management practices, on firm performance and financial stability.

A study by Cheng et al. (2014) found that board characteristics, such as the proportion of independent directors, have a significant impact on firm risk exposure, as they help organizations identify and mitigate risks more effectively (Aliyu et al., 2014). The study found that the impact of board characteristics on firm risk exposure varies across industries, with certain industries, such as finance and healthcare, being more sensitive to board composition. Similarly, a study by Ahmed and Courtis (2013) found that effective internal controls are positively correlated with financial performance, as they help organizations maintain accurate and reliable financial information, prevent fraud, and ensure compliance with laws and regulations (Nguyen et al., 2024). The study found that the effectiveness of internal controls in mitigating risks and enhancing financial performance varies across industries, with certain industries, such as manufacturing and services, being more sensitive to internal control practices.

In addition, studies have shown that transparency and disclosure are essential components of financial stability. Organizations with effective disclosure practices are more likely to enjoy greater financial stability and resilience in the face of economic uncertainties (Umar et al., 2024)the high incidence of corrupt practices in the public and private sectors in developing African countries cripples many businesses. It makes it difficult to entrust the management of organisations to a third party. Trust is essential, especially in an environment with a loose execution of legal charges. Although a direct relationship between corporate governance and performance has been established across many disciplines, the influence of trust as an interactive construct has yet to be established. Therefore, this study addresses this gap. This study used concurrent triangulation design with a significant quantitative approach complemented by the qualitative segment involving seven open-ended questions. Data were collected from 384 cooperative for rice farmer's by used of a survey design. Structural Equation Modelling was used to assess the measurement model to test the hypotheses. An Excel spreadsheet was used to pre-code the data derived from open-ended questions, and later exported to ATLAS.ti software for qualitative analysis through coding, group coding and network. The findings revealed that corporate governance and trust significantly influenced agricultural cooperative performance. The moderating effect of trust on corporate governance was supported. The findings illustrate how social capital theory explains the processes of African trust, especially in corrupt environments with weak legal penalties. This study examines corporate governance within the internal control mechanisms of an agricultural cooperative society. Further studies should understand corporate governance within an external tie. To our knowledge this is the first study to examine the moderating effect of trust on the interacting variables in the African social capital theory model.","author":[{"dropping-particle":"","family":"Umar","given":"Ibrahim Mohammed","non-dropping-particle":"","parse-names":false,"suffix":""},{"dropping-particle":"","family":"Mustafa","given":"Hasri-","non-dropping-particle":"","parse-names":false,"suffix":""},{"dropping-particle":"","family":"Sidek","given":"Shafie","non-dropping-particle":"","parse-names":false,"suffix":""},{"dropping-particle":"","family":"Lau","given":"Wai Yeng","non-dropping-particle":"","parse-names":false,"suffix":""}],"container-title":"Social Sciences and Humanities Open","id":"ITEM-1","issue":"March","issued":{"date-parts":[["2024"]]},"page":"100831","publisher":"Elsevier Ltd","title":"Moderating role of trust in the relationship between corporate governance and performance of agricultural cooperatives in Nigeria","type":"article-journal","volume":"9"},"uris":["http://www.mendeley.com/documents/?uuid=76d3a368-a413-4c47-b214-e93d1faeb665"]}],"mendeley":{"formattedCitation":"(Umar et al., 2024. The study found that the relationship between corporate governance and firm performance varies across regions, with certain regions, such as developed markets, being more sensitive to governance practices than others. Effective internal control systems are also critical for ensuring the accuracy and reliability of financial information, thereby promoting trust and confidence among stakeholders and enhancing financial stability (Almaqtari et al., 2021). The study identified that the impact of executive compensation practices on firm performance and risk-taking varies across regions, with certain regions, such as the United States, being more sensitive to compensation practices than others.

Furthermore, it has been found that executive compensation practices can have a significant impact on both the performance of the firm as well as its financial stability. For instance, studies have shown that performance-based compensation practices, such as stock options and bonuses, can incentivize executives to pursue riskier strategies, thereby increasing firm risk exposure and potentially undermining financial stability (El-Abiad et al., 2023).

In summary, empirical research has demonstrated the importance of corporate governance in promoting financial stability and enhancing firm performance. Effective governance mechanisms, such as board compo-

sition, executive compensation, risk management practices, transparency, disclosure, and internal controls, can help organizations identify and mitigate risks, maintain accurate and reliable financial information, prevent fraud, ensure compliance with laws and regulations, and build trust and confidence among stakeholders. Studying the differences in the interaction between corporate governance, firm performance, and financial stability across various industries and regions is a crucial research area. This knowledge can assist organizations in creating governance strategies that are tailored to their specific industry and regional contexts. This can result in improved risk management capabilities, regulatory compliance, and financial stability.

Policy recommendations for enhancing corporate governance practices include regulatory approaches to promote effective governance frameworks, best practices for boards of directors and executive management, and lessons learned from successful case studies.

Regulatory approaches to promote effective governance frameworks include the implementation of robust corporate governance codes, such as the OECD Principles of Corporate Governance, which provide a comprehensive framework for good governance practices (OECD, 2023)regulatory, and institutional framework for corporate governance, with a view to supporting economic efficiency, sustainable growth and financial stability. First published in 1999, the Principles have since become an international benchmark for policy makers, investors, corporations and other stakeholders worldwide. They have also been adopted as one of the Financial Stability Board's Key Standards for Sound Financial Systems and form the basis for the World Bank Reports on the Observance of Standards and Codes (ROSC. Additionally, regulatory bodies can mandate the disclosure of governance practices, such as board composition, executive compensation, and risk management practices, to promote transparency and accountability (OECD, 2023)regulatory, and institutional framework for corporate governance, with a view to supporting economic efficiency, sustainable growth and financial stability. First published in 1999, the Principles have since become an international benchmark for policy makers, investors, corporations and other stakeholders worldwide. They have also been adopted as one of the Financial Stability Board's Key Standards for Sound Financial Systems and form the basis for the World Bank Reports on the Observance of Standards and Codes (ROSC.

Best practices for boards of directors and executive management include the establishment of independent and diverse boards, the implementation of effective risk management practices, and the alignment of executive compensation with long-term performance (Nguyen et al., 2024). For instance, studies have shown that boards with a higher proportion of independent directors are more effective in monitoring management and mitigating risks (Nguyen et al., 2024). Similarly, the implementation of effective risk management practices, such as the use of risk committees and the integration of risk management into strategic decision-making, can help organizations identify and mitigate risks more effectively (Umar et al., 2024)the high incidence of corrupt practices in the public and private sectors in developing African countries cripples many businesses. It makes it difficult to entrust the management of organisations to a third party. Trust is essential, especially in an environment with a loose execution of legal charges. Although a direct relationship between corporate governance and performance has been established across many disciplines, the influence of trust as an interactive construct has yet to be established. Therefore, this study addresses this gap. This study used concurrent triangulation design with a significant quantitative approach complemented by the qualitative segment involving seven open-ended questions. Data were collected from 384 cooperative for rice farmer's by used of a survey design. Structural Equation Modelling was used to assess the measurement model to test the hypotheses. An Excel spreadsheet was used to pre-code the data derived from open-ended questions, and later exported to ATLAS.ti software for qualitative analysis through coding, group coding and network. The findings revealed that corporate governance and trust significantly influenced agricultural cooperative performance. The moderating effect of trust on corporate governance was supported. The findings illustrate how social capital theory explains the processes of African trust, especially in corrupt environments with weak legal penalties. This study examines corporate governance within the internal control mechanisms of an agricultural cooperative society. Further studies should understand corporate governance within an external tie. To our knowledge this is the first study to examine the moderating effect of trust on the interacting variables in the African social capital theory model.","author":[{"dropping-particle":"","family":"Umar","given":"Ibrahim Mohammed","non-dropping-particle":"","parse-names":false,"suffix":""},{"dropping-particle":"","family":"Mustafa","given":"Hasri","non-dropping-particle":"","parse-names":false,"suffix":""},{"dropping-particle":"","family":"Sidek","given":"Shafie","non-dropping-particle":"","parse-names":false,"suffix":""},{"dropping-particle":"","family":"Lau","given":"Wai Yeng","non-dropping-particle":"","parse-names":false,"suffix":""}],"container-title":"Social Sciences and Humanities Open","id":"ITEM-1","issue":"March","issued":{"date-parts":[["2024"]]},"page":"100831","publisher":"Elsevier Ltd","title":"Moderating role of trust in the relationship between corporate governance and performance of agricultural cooperatives in Nigeria","type":"article-journal","volume":"9"},"uris":["http://www.mendeley.com/documents/?uuid=76d3a368-a413-4c47-b214-e93d1faeb665"]}],"mendeley":{"formattedCitation":"(Umar et al., 2024.

Lessons learned from successful case studies include the importance of a strong corporate culture, the integration of sustainability into governance practices, and the use of technology to enhance governance practices. For instance, a study of successful case studies in corporate governance found that organizations with a strong corporate culture, characterized by a commitment to ethical behavior and transparency, are more likely to enjoy long-term success and financial stability (Almaqtari et al., 2021). Similarly, the integration of sustainability into governance practices, such as the establishment of sustainability committees and the integration of sustainability metrics into executive compensation, can help organizations align their governance practices with long-term value creation (El-Abiad et al., 2023). Finally, the use of technology, such as artificial intelligence and blockchain, can help organizations enhance their governance practices by improving transparency, reducing costs, and enhancing decision-making (El-Abiad et al., 2023).

To summarize, to improve corporate governance practices, it is recommended to adopt regulatory measures that promote effective governance frameworks, implement best practices for boards of directors and executive management, and learn from successful case studies. By incorporating these recommendations, companies can strengthen their risk management capabilities, ensure compliance with regulations, and foster financial stability.

CONCLUSIONS

Extensive research has been conducted on the correlation between corporate governance, firm performance, and financial stability. The evidence from empirical studies indicates that effective governance practices can lead to better firm performance and promote financial stability. Several key findings from the literature include the impact of board composition and structure on performance, the role of executive compensation in incentivizing performance, and the influence of shareholder rights and activism on firm outcomes.

The examination of variations across industries and regions has revealed important insights into the effectiveness of governance practices, highlighting the need for tailored approaches to governance in different contexts.

Enhancing corporate governance practices can be achieved through regulatory approaches, best practices for boards of directors and executive management, and successful case studies.

The implications for future research suggest that there is a need to further investigate the influence of governance practices on firm performance and financial stability in various contexts. Additionally, it is necessary to develop new methods and data sources to improve the accuracy and significance of research in this field.

Corporate governance plays a crucial role in improving firm performance and financial stability, which holds significant implications for both policy and practice. Effective governance practices help organizations manage risks effectively, comply with regulatory requirements, and promote financial stability. This, in turn, leads to long-term value creation and sustainable economic growth. As such, understanding the impact of corporate governance on firm performance is vital for ensuring sound business practices.

References:

1. Al-Hiyari, A., Kolsi, M. C., Lutfi, A., Shakkour, A. S., & aljumah, A. I. (2024). Information asymmetry and dividend payout in an emerging market: Does corporate governance quality matter? Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity, 10(1), 100188. https://doi.org/10.1016/j.joitmc.2023.100188
2. Aliyu, N. S., Jamil, C. Z. M., & Mohamed, R. (2014). The Mediating Role of Management Control System in the Relationship between Corporate Governance and the Performance of Bailed-out Banks in Nigeria. Procedia - Social and Behavioral Sciences, 164(August), 613–620. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.11.154
3. Almaqtari, F. A., Hashed, A. A., & Shamim, M. (2021). Impact of corporate governance mechanism on IFRS adoption: A comparative study of Saudi Arabia, Oman, and the United Arab Emirates. Heliyon, 7(1), e05848. https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2020.e05848
4. Alodat, A. Y., Salleh, Z., Hashim, H. A., & Sulong, F. (2022). Corporate governance and firm performance: empirical evidence from Jordan. Journal of Financial Reporting and Accounting, 20(5), 866–896. https://doi.org/10.1108/JFRA-12-2020-0361
5. Bhagat, S., & Bolton, B. (2008). Corporate governance and firm performance. Journal of Corporate Finance, 14(3), 257–273. https://doi.org/10.1016/j.jcorpfin.2008.03.006
6. Di Berardino, D. (2016). Corporate Governance and Firm Performance in New Technology Ventures. Procedia Economics and Finance, 39(November 2015), 412–421. https://doi.org/10.1016/s2212-5671(16)30342-2
7. El-Abiad, Z., Braendle, U., & El-Chaarani, H. (2023). Formulation of a corporate governance index for the banking sector: The GIB.X62. Heliyon, 9(4), e15253. https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e15253
8. Kaplan Publishing, K. (2022). FA_Kaplan Study_Text_2022-23.pdf (p. 578).
9. Malatesta, D., & Smith, C. R. (2014). Lessons from Resource Dependence Theory for Contemporary Public and Nonprofit Management. Public Administration Review, 74(1), 14–25. https://doi.org/10.1111/puar.12181

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

10. Nazir, M. S., & Afza, T. (2018). Does managerial behavior of managing earnings mitigate the relationship between corporate governance and firm value? Evidence from an emerging market. Future Business Journal, 4(1), 139–156. https://doi.org/10.1016/j.fbj.2018.03.001
11. Nguyen, Q., Kim, M. H., & Ali, S. (2024). Corporate governance and earnings management: Evidence from Vietnamese listed firms. International Review of Economics and Finance, 89(PA), 775–801. https://doi.org/10.1016/j.iref.2023.07.084
12. OECD. (2023). G20/OECD Principles of Corporate Governance. In G20/OECD Principles of Corporate Governance. https://doi.org/10.1787/9789264257443-tr
13. Pilbeam, C. (2012). Pursuing financial stability: A resource dependence perspective on interactions between pro-vice chancellors in a network of universities. Studies in Higher Education, 37(4), 415–429. https://doi.org/10.1080/03075079.2010.520696
14. Smulowitz, S., Becerra, M., & Mayo, M. (2019). Racial diversity and its asymmetry within and across hierarchical levels: The effects on financial performance. Human Relations, 72(10), 1671–1696. https://doi.org/10.1177/0018726718812602
15. Umar, I. M., Mustafa, H., Sidek, S., & Lau, W. Y. (2024). The moderating role of trust in the relationship between corporate governance and performance of agricultural cooperatives in Nigeria. Social Sciences and Humanities Open, 9(March), 100831. https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2024.100831
16. Wesley, C. L. (2010). The Impact of Stewardship on Firm Performance: A Family Ownership and Internal Governance Perspective. Texas A&M University, 1(12), 1–121.
17. Yusri, A. Z. dan D. (2020). 済無No Title No Title No Title. In Jurnal Ilmu Pendidikan (Vol. 7, Issue 2).
18. Zabri, S. M., Ahmad, K., & Wah, K. K. (2016). Corporate Governance Practices and Firm Performance: Evidence from Top 100 Public Listed Companies in Malaysia. Procedia Economics and Finance, 35(October 2015), 287–296. https://doi.org/10.1016/s2212-5671(16)00036-8

TARAQQIYOT PROGRESS ПРОГРЕСС

MINTAQALARDA KAMG‘ALLIK DARAJASINI PASAYTIRISH VA XORIJ TAJRIBASIDAN FOYDALANISH YO‘LLARI

Musulmonova Shahlo Nasriddinovna
Buxoro davlat universiteti Iqtisodiyot kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada kambag‘allik tushunchasi, uning tabiati va sabablari, har bir xalqning qashshoqlik chegarasini aniqlash, mintaqalarda aholining qashshoqlik ko‘rsatkichlarini aniqlash, kamg‘allik darajasini pasaytirish hamda xorij tajribasidan foydalanish yo‘llariga doir tahliliy ma’lumotlar keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: kambag‘allik, birlamchi ehtiyojlari, tanlov erkinligi, aholining qashshoqlik ko‘rsatkichlari, qashshoqlik indeksi, kambag‘allikni o‘lchash, ijtimoiy tengsizlik, salohiyat, marketing.

Abstract: This article presents analytical information about the concept of poverty, its nature and causes, determining the poverty threshold of each nation, determining the poverty indicators of the population in the regions, poverty reduction, as well as the use of foreign experience.

Key words: poverty, primary needs, freedom of choice, population poverty indicators, poverty index, poverty measurement, social inequality, potential, marketing.

Аннотация: В данной статье представлена аналитическая информация о понятии бедности, ее природе и причинах, определении порога бедности каждого народа, определении показателей бедности населения в регионах, снижении уровня бедности, а также использовании зарубежного опыта.

Ключевые слова: бедность, первичные потребности, свобода выбора, показатели бедности населения, индекс бедности, измерение бедности, социальное неравенство, потенциал, маркетинг.

KIRISH

Kambag‘allik tushunchasiga yagona ta’rif mavjud emas. Ba’zilar kambag‘allik deganda insonning birlamchi ehtiyojlarini (oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joy, ta’lim va sog‘liqni-saqlash) qondirishga imkoniyatning mavjud emasligini tushunsa, boshqalar – tanlov erkinligining yetarlicha emasligi yoki kuniga 1,90 dollardan kam miqdorga kun kechirishni, uchinchi tomon esa – insonning jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi ishtirokiga putur yetkazuvchi ijtimoiy, ta’lim va sog‘liqni-saqlash sohasidagi to‘siqlarning doimiy doirasini tushunishadi. Umumiy qaraganda, kambag‘allikni baholash bir nechta aniq belgilangan ko‘nikma va usullarni talab qiladi.[1]

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Kambag‘allik, uning tabiati va sabablari asrlar davomida ilmiy ishlarning diqqat markazida bo‘lib kelgan. Chet el adabiyotida kambag‘allik va daromadlarni taqsimlashdagi tengsizlikni o‘rganishga bag‘ishlangan ko‘plab ilmiy ishlar ushbu mavzuni rivojlantirishning nazariy va uslubiy asoslarini o‘z ichiga oladi. Klassik iqtisodiy nazariyada qashshoqlikning iqtisodiy mohiyati va ijtimoiy tengsizlikni keltirib chiqaruvchi omillar haqidagi umumiy fikrlar A.Smit, T.Maltus, J.S.Mill, K.Marks, S.Kuznets va boshqa mualliflarning asarlarida ifodalangan. Zamonaviy dunyoda qashshoqlikning iqtisodiy mohiyati va chora-tadbirlari haqidagi eng muhim malumotlar S. Anand, A. Atkinson, V. Beverij, C. But, S. Bhalla, J. Greer, A. Kolduell, S. Lansli, M. Orshanskiy, M. Revellion, S. Rountri, A. Sen, P. Taunsend, P. Elkok, J. Foster va boshqalarning ilmiy maqolalarida yoritib berilgan.[2]

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolani yozish jarayonida induksiya va deduksiya, taqqoslash va zanjirsimon usul kabi metodlaridan foydalanilgan.

1 https://yuz.uz/uz/news/ozbekistonda-kambagallik-darajasi-kambagallikni-kamaytirish-uchun-nima-qilish-kerak
2 https://www.dissercat.com/content/preodolenie-bednosti-zarubezhnyi-opyt-i-rossiiskaya-praktika

TAHLIL VA NATIJALAR

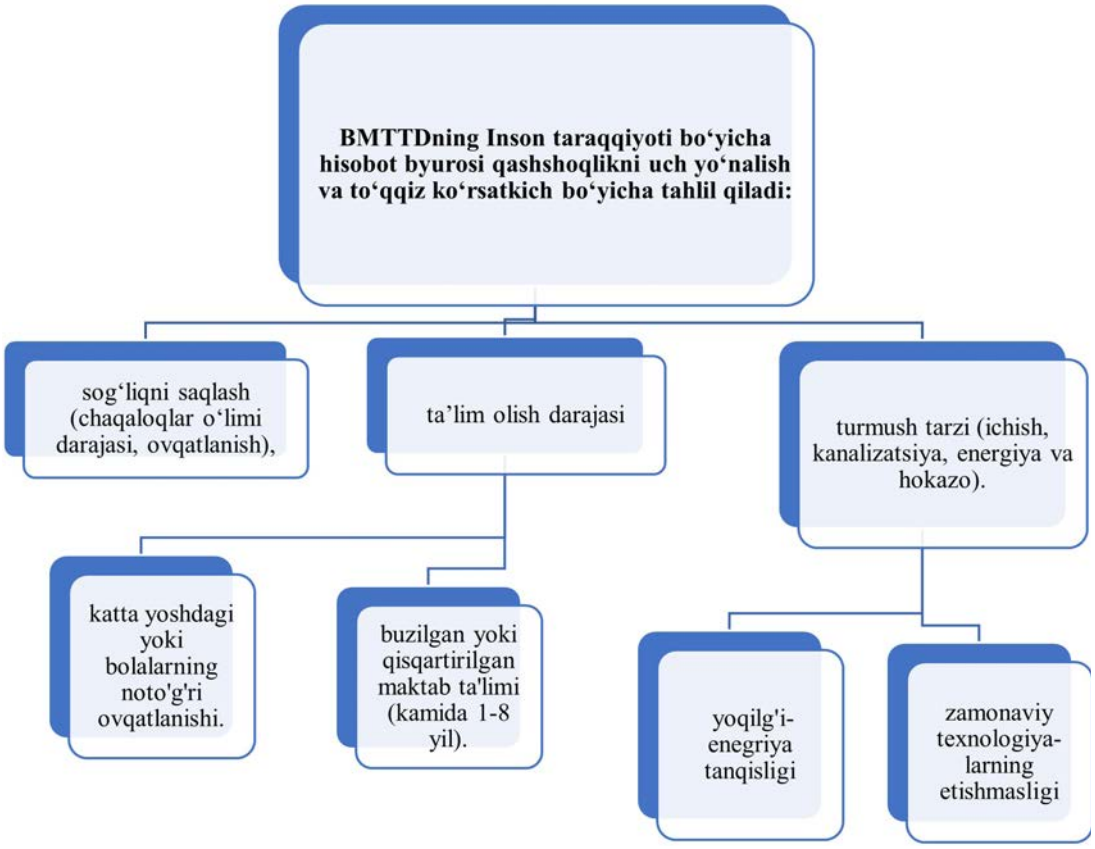
Kambag‘allik qanday o‘lchanadi? Jamiyat tomonidan qabul qilingan minimal iste’mol savatini sotib olish uchun pul resurslarining etarli emasligi bu ko‘rsatkich sifatida qaraladi. “Kambag‘al” – bu xarajatlari (yoki daromadlari) eng kam turmush darajasi sifatida ijtimoiy maqbul bo‘lgan darajadan past bo‘lgan shaxslardir. Kambag‘allik atamasi odamlar yoki jamoalar minimal turmush darajasini ta’minlash uchun moliyaviy resurslar va zarur ne’matlarga ega bo‘lmagan holatni anglatadi. Shunday qilib, ularning asosiy insoniy ehtiyojlari qondirilmaydi. Qashshoqlikda yashovchi odamlar va oilalar tegishli uy-joy, toza suv, oziq-ovqat va tibbiy yordamsiz qolishi mumkin. Har bir xalqning qashshoqlik chegarasini aniqlash va uning qancha aholisi qashshoqlikda yashashini hisoblash uchun o‘z mezonlari bo‘lishi mumkin.[3]

O‘zbekistondagi kambag‘allikning yana-da aniq tasvirini unga qarshi kurash bo‘yicha asosiy chora-tadbirlar va tavsiyalarning mazmunini belgilaydi. Ushbu sohada olib borilgan tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, kam ta’minlangan oila 7 kishidan iborat bo‘lib, oila boshlig‘ining o‘rtacha yoshi 50 yoshdan yuqori va u oliy ma’lumotga ega emas. Jumladan, 11% kam ta’minlangan oilaning boshlig‘i ishsiz, 93% holatlarda esa oliy ma’lumotga ega emas va faqat 24% o‘rta maxsus ma’lumotga ega. Kam ta’minlangan uy xo‘jaliklarining 43% doimiy ish joyiga ega emas. 93% markaziy isitish tizimiga, 96% markaziy kanalizatsiya tizimiga va 66% markaziy suv ta’minotiga ulanmagan.[4]

Dunyo miqyosida aholining qashshoqlik ko‘rsatkichlari quyidagicha baholanadi. Kambag‘allikni o‘lchash uchun foydalaniladigan qashshoqlik ko‘rsatkichi ko‘p o‘lchovli qashshoqlik indeksi bo‘lib hisoblanadi.

Aholining daromadlari o‘sishiga va qashshoqlikni kamaytirishga ta’sir qiluvchi omillarni aniqlashda ko‘pchilik hududlarning iqtisodiy rivojlanishini, demografik vaziyatni, mehnat munosabatlarini, uy-joy bilan ta’minlashni, ta’lim va sog‘liqni saqlash xizmatlarining mavjudligini aks ettiruvchi ko‘rsatkichlarni tahlil qiladi. Mavjud vaziyatni tahlil qilishda foydalaniladigan ko‘rsatkichlarni shartli ravishda uch guruhga birlashtirish mumkin: iqtisodiy, ijtimoiy va demografik. Shu bilan birga, ko‘rsatkichlarni tanlash mintaqaviy qashshoqlikni baholash yondashuvlariga va hududning rivojlanish xususiyatlariga qarab o‘zgaradi.[5]

BMTTDning Inson taraqqiyoti bo‘yicha hisobot byurosi qashshoqlikni uch yo‘nalish va to‘qqiz ko‘rsatkich bo‘yicha tahlil qiladi:

3 https://unacademy.com/content/upsc/study-material/polity/the-measurements-of-poverty/
4 https://yuz.uz/uz/news/ozbekistonda-kambagallik-darajasi-kambagallikni-kamaytirish-uchun-nima-qilish-kerak
5 file:///C:/Users/user/Downloads/regionalnye-programmy-borby-s-bednostyu-opyt-obobscheniya-ispolzuemogo-instrumentariya.pdf

Kambag‘allik uzoq vaqtdan beri muammo bo‘lib kelgan. Bu butun dunyo aholisining katta qismiga ta’sir qilib kelmoqda. Har doim boyligidan qat’i nazar, etarlicha oziq-ovqat, ichimlik yoki uy-joy sotib olmaydigan odamlar bo‘ladi.[6]Kambag‘allikni qanday yo‘q qilish masalasiga e’tibor qaratish insonning qanday o‘zgarishlar qilishi mumkinligi nuqtai nazaridan ham, qashshoqlikni bartaraf etish uchun erishish kerak bo‘lgan kattaroq o‘zgarishlar nuqtai nazaridan ham juda muhimdir.

XULOSA

Biz yuqoridagi fikr-mulohazalardan kelib chiqib, mamlakatimizda qashshoqlikni pasaytirish va aholining turmush faravonligini oshirish maqsadida rivojlangan davlatlar tomonidan amalga oshirilgan quyidagi amaliy tadbirlarni ko‘rib chiqamiz.

1. Xorij davlatlari tajribasidan ma’lumki, qashshoqlikni kamaytirishning eng yaxshi yo‘li kambag‘allarning ishlab chiqarish salohiyatini oshirishdir.

Samarali marketing tizimlari kambag‘al qatlamlarga o‘z ishlab chiqarishlarini ko‘paytirish imkonini berishda muhim ahamiyatga ega, chunki ular mahsulotlarni bozorlarga raqobatbardosh narxlarda etkazib berishga imkon beradi, bu esa daromadlarning oshishiga olib keladi. Xorij davlatlari tajribasidan shuni aytish mumkinki, paxta, guruch, choy, qahva va yong‘oq yetishtiruvchi fermerlarning ahvoli marketing tizimini takomillashtirish jarayonida ijobiy tomonga o‘zgarganligini ko‘rish mumkin. Ushbu mahsulotlarni sotishdagi zaif va samarasiz qarorlarning qo‘llanilishi fermerlarning qashshoqlashishiga olib kelgan.

Marketing tizimini takomillashtirish orqali ushbu tovarlarni yetishtiruvchilar ularni narxlarning o‘zgarishidan himoya qiladigan yaxshiroq saqlash, xarajatlarni kamaytirishga imkon beradigan resurslarni birlashtirish va qo‘shimcha qiymat hamda mahsulotlarni qayta ishlash imkonini beradigan mahsulotlardan foyda olishlari mumkin.

Ushbu chora-tadbirlarni amalga oshirish mahalliy, mintaqaviy va milliy iqtisodiyotlarni rag‘batlantiradi, mustahkam agrosanoat sektorini barpo etishni qo‘llab-quvvatlaydi, yangi ish o‘rinlari yaratadi, ishlab chiqarish hajmini va daromadlarning qiymatini oshiradi, qashshoqlikni adolatli va barqaror qisqartirishga hissa qo‘shadi.[7]

2. Xorij davlatlari tajribalaridan yana biri, qashshoqlikni kamaytirish uchun amalga oshirilayotgan muhim chora qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini rivojlantirishdir.

Kambag‘al aholining asosiy qismi oliy yoki o‘rtacha ma’lumot darajasiga ega bo‘lmaganligi tufayli, aholining tirikchilik qilishi va daromad olishi qishloq xo‘jaligiga bog‘liq bo‘lib qolmoqda. Qishloq xo‘jaligi sektoriga qaratilgan qashshoqlikni qisqartirish bo‘yicha ba’zi aniq chora-tadbirlar subsidiyalangan o‘g‘itlar va urug‘larni ta’minlashni o‘z ichiga oladi. Davlat tomonidan qimmatli mahsulotlar yetishtirishni rag‘batlantirish, irrigatsiya loyihalarini tiklash va kengaytirish, kapital cheklovlarini yumshatish uchun subsidiyalangan kreditlar taqdim etilmoqda. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini qo‘llab-quvvatlash uchun hukumat aholining kam ta’minlangan qatlamlarining bozorlarga kirishini yaxshilash, iqtisodiy imkoniyatlarni oshirish va ish bilan ta’minlash maqsadida marketing tizimini mustahkamlash hamda tartibga solish, qishloq yo‘llarini kengaytirishga ham ustuvor ahamiyat beriladi. Mahalliy qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini rag‘batlantirish va mamlakat valyuta tushumini oshirish vositasi sifatida qishloq xo‘jaligi eksportini ko‘paytirish bo‘yicha ham izchil ishlar olib borilmoqda.

3. Aholi turmush faravonligini oshirishning yana bir yo‘li kichik daromad keltiradigan korxonalarni rag‘batlantirish bo‘lib hisoblanadi.

Shu munosabat bilan davlatning oldida turgan muhim vazifalaridan biri bo‘lib, kam ta’minlangan uy xo‘jaliklari xarajatlarini kamaytirish uchun ta’lim va sog‘liqni saqlashni subsidiyalash, maktabda bepul ovqatlanish dasturlarini joriy etish, jamoat ishlari loyihalari orqali qishloq joylarda bandlik sxemalarini muntazam ishlab chiqish, ; yoshlarning turli xil kasblar: duradgorlik, sangtaroshlik, avtomexanika kabi sohalarda ko‘nikmalarni egallashi uchun texnik va kasbiy ta’limga investitsiyalarni kiritish va tug‘ilish darajasini pasaytirish uchun oilani rejalashtirish dasturlarini amalga oshirish hisoblanadi.[8]

Yuqorida bildirilgan takliflardan kelib chiqib, shuni xulosa qilish mumkinki, sog‘liqni saqlash, ta’lim, ovqatlanish va sanitariya kabi sohalarda tez hamda barqaror iqtisodiy o‘sish siyosati dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish mamlakatda aholi faravonligini oshirish imkonini beradi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, mamlakatning o‘rtacha daromadining 10 foizga oshishi qashshoqlikni 20-30 foizga kamaytiradi.

6 https://unacademy.com/content/upsc/study-material/polity/the-measurements-of-poverty.
7 https://www.intechopen.com/chapters/79838.
8 https://www.americanprogress.org/article/top-12-solutions-cut-poverty-united-states.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. https://yuz.uz/uz/news/ozbekistonda-kambagallik-darajasi-kambagallikni-kamaytirish-uchun-nima-qilish-kerak.
2. https://www.dissercat.com/content/preodolenie-bednosti-zarubezhnyi-opyt-i-rossiiskaya-praktika.
3. https://unacademy.com/content/upsc/study-material/polity/the-measurements-of-poverty.
4. https://yuz.uz/uz/news/ozbekistonda-kambagallik-darajasi-kambagallikni-kamaytirish-uchun-nima-qilish-kerak.
5. file:///C:/Users/user/Downloads/regionalnye-programmy-borby-s-bednostyu-opyt-obobscheniya-ispolzuemogo-instrumentariya.pdf
6. https://unacademy.com/content/upsc/study-material/polity/the-measurements-of-poverty.
7. https://www.intechopen.com/chapters/79838.
8. Shahlo M., Aziza T. External Labor Migration and Informal Employment: Situation, Problems and Their Causes //European Journal Of Business Startups And Open Society. – 2023. – T. 3. – №. 12. – C. 45-50.
9. Shahlo M., Aziza T. Poverty as a Socio-Economic Category //European Journal Of Innovation In Nonformal Education. – 2023. – T. 3. – №. 12. – C. 27-31.
10. Nasriddinovna M. S. SPECIAL DIRECTIONS OF POVERTY REDUCTION IN THE REGIONS //International Journal of Education, Social Science & Humanities. – 2024. – T. 12. – №. 3. – C. 847-852.
11. Aziza–student M. S. T. et al. Directions For Attracting Foreign Investments In The Agricultural Sector In The Republic Of Uzbekistan //Science And Pedagogy In The Modern World // Problems And Solutions. – 2023. – T. 1. – №. 12. – C. 121-127.
12. Farrux–student M. S. F. et al. Classification Of Tourist Clusters And Principles Of Successful Operation //Science And Pedagogy In The Modern World // Problems And Solutions. – 2023. – T. 1. – №. 12. – C. 112-119.

MAKROIQTISODIY BARQARORLIKNI MUSTAHKAMLASH SOLIQ MA'MURIYATCHILIGINI SAMARALI TASHKIL ETISH YO'LLARI

Mutalova Dilorom Maxamadjanovna
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Soliq va soliqqa tortish kafedrasi professori

Kenjaboyeva Nigina
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Soliq va soliqqa tortish mutaxassisligi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada, makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlashda soliq ma'muryatchiligini samarali tashkil etish yo'llari haqida fikr va mulohazalar yuritiladi. Iqtisodiy boshqaruv sohasida soliq ma'muriyati makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Samarali soliq yig'ish nafaqat hukumat uchun barqaror daromad oqimini ta'minlaydi, balki iqtisodiy faoliyatni tartibga solishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Biroq, soliq ma'muriyatini samarali tashkil etish kichik ish emas. Bu ijro etish, muvofiqlik va iqtisodiy o'sish uchun qulay muhitni yaratish o'rtasida nozik muvozanatni talab qiladi.

Kalit so'zlar: makroiqtisodiyot, soliq, raqamli texnologiyalar, barqarorlik, axborot tizimi, audit, soliq to'lash, samaradorlik.

Abstract: In this article, there are thoughts and opinions about the ways of effective organization of tax administration in strengthening macroeconomic stability. In the field of economic management, tax administration serves as a basis for ensuring macroeconomic stability. Effective tax collection not only provides a steady stream of revenue for the government, but also plays a crucial role in regulating economic activity. However, establishing an effective tax administration is no small task. This requires a delicate balance between enforcement, compliance and creating an environment conducive to economic growth.

Key words: macroeconomics, tax, digital technologies, sustainability, information system, audit, tax payment, efficiency.

Аннотация: В данной статье изложены мысли и мнения о путях эффективной организации налогового администрирования в целях укрепления макроэкономической стабильности. В сфере управления экономикой налоговое администрирование служит основой обеспечения макроэкономической стабильности. Эффективный сбор налогов не только обеспечивает стабильный поток доходов для правительства, но также играет решающую роль в регулировании экономической деятельности. Однако создание эффективного налогового администрирования – непростая задача. Это требует тонкого баланса между правоприменением, соблюдением требований и созданием условий, способствующих экономическому росту.

Ключевые слова: макроэкономика, налог, цифровые технологии, устойчивость, информационная система, аудит, уплата налогов, эффективность.

KIRISH

Raqamli texnologiyalarning paydo bo'lishi butun dunyo bo'ylab soliq ma'muriyatida ham inqilobiy boshqaruvni hosil qildi. Murakkab soliq axborot tizimlarini joriy etish samaradorlik va shaffoflikni sezilarli darajada oshirishi mumkin. Ushbu tizimlar soliq topshirish, to'lash va audit, ma'muriy yuklarni kamaytirish va soliq to'lashdan bo'yin tovlash imkoniyatlarini minimallashtirish kabi jarayonlarni soddalashtiradi. Masalan, elektron ariza berish platformalari, ma'lumotlarni tahlil qilish vositalarini qabul qilish muvofiqlik monitoringini yaxshilashda ma'lumotlarni tahlil qilishga imkon berishi va shu bilan daromad yig'ish imkoniyatlarini oshirishi mumkin.

Murakkab soliq kodlari nafaqat soliq to'lovchilarni chalkashtirib yuboradi, balki huquqni muhofaza qilish organlari uchun ham qiyinchiliklar tug'diradi. Soliq qonunlari va qoidalarini soddalashtirish muvofiqlikni rag'bat-

lantirishi va ma'muriy xarajatlarni kamaytirishi mumkin. Aniq va sodda soliq kodlari ixtiyoriy ravishda rioya qilishni osonlashtiradi, chunki soliq to'lovchilar o'z majburiyatlarini tushunishni osonlashtiradi. Bundan tashqari, soddalashtirish soliq yukini yanada adolatli taqsimlashga, ijtimoiy birdamlikni rivojlantirishga va soliq to'lashdan bo'yin tovlash uchun imtiyozlarni kamaytirishga olib kelishi mumkin.

Soliq tizimining yaxlitligini saqlash uchun samarali ijro etish zarur. Mustahkam tartibot mexanizmlari rioya qilmaslik to'xtatish va soliq to'lovchilar o'z majburiyatlarini bajarish ta'minlash. Malakali kadrlar investitsiya, muntazam audit o'tkazish, va soliq to'lashdan bo'yin tovlash uchun qattiq jazo amalga oshirish mustahkamlash tartibot muhim qadamlardir. Bundan tashqari, transchegaraviy hamkorlikni kuchaytirish va ma'lumot almashish soliq to'lashdan bo'yin tovlash va noqonuniy moliyaviy oqimlarga qarshi kurashishda yordam beradi.

Soliq to'lovchilarga ularning huquqlari va majburiyatlari to'g'risida ma'lumot berish muvofiqlik madaniyatini tarbiyalashi mumkin. Soliq qonunlari, tartib-qoidalari va imtiyozlari bo'yicha aniq ko'rsatmalar berish soliq to'lovchilarga o'z majburiyatlarini bajonidil bajarish huquqini berishi mumkin. Bundan tashqari, davlat xizmatlarini moliyalashtirish va infratuzilmani rivojlantirish kabi soliqqa tortishning afzalliklari to'g'risida xabardorlikni oshirish soliq siyosatini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mumkin. Soliq to'lovchilarning ta'lim dasturlari, seminarlari, onlayn resurslari ma'lumotini tarqatish va muvofiqlikni targ'ib qilish uchun samarali vosita bo'lib xizmat qilishi mumkin.

ADABIYOTLAR SHARHI

Soliq organlari, korxonalar va fuqarolik jamiyati tashkilotlari o'rtasidagi hamkorlik ishonchni mustahkamlash hamda muvofiqlikni ta'minlash uchun juda muhimdir. Manfaatdor tomonlarni siyosat muhokamalariga jalb qilish, fikr-mulohazalarni so'rash va muammolarni hal qilish soliq ma'muriyatining yanada samarali bo'lishiga olib kelishi mumkin. Bundan tashqari, moliya institutlari, professional uyushmalar va xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik aloqalarini o'rnatish axborot almashish salohiyatni oshirishga yordam beradi. Birgalikda ishlash orqali manfaatdor tomonlar umumiy muammolarga innovatsion echimlarni ishlab chiqishlar adolatli va samarali soliq tizimini targ'ib qilishlari mumkin.

Shaffoflik va hisobdorlik samarali soliq ma'muriyatini qo'llab-quvvatlovchi asosiy prinsiplardir. Soliq siyosati, daromadlari va xarajatlarini ommaviy ravishda oshkor qilish davlat muassasalarida ishonch va javobgarlikni kuchaytiradi. Soliq ombudsmanlari yoki taftish qo'mitalari kabi mustaqil nazorat organlarini tashkil etish shaffoflikni oshirishi va axloqiy me'yorlarga rioya qilinishini ta'minlashi mumkin.

Soliq siyosati iqtisodiyotning o'ziga xos ehtiyojlari va sharoitlariga moslashtirilishi kerak. Iqtisodiy tanazzul davrida siyosatchilar o'sishni rag'batlantirish uchun vaqtincha soliq imtiyozlari yoki yordam choralarini ko'rishni o'ylashlari mumkin. Aksincha, iqtisodiy kengayish davrida harakatlar soliq bazasini kengaytirish va daromadlar darajasini saqlab qolish uchun muvofiqlikni oshirishga qaratilishi mumkin. Soliq siyosatini ishlab chiqishda moslashuvchanlik hukumatlarga makroiqtisodiy barqarorlikni saqlab, o'zgaruvchan iqtisodiy sharoitlarga samarali javob berishga imkon beradi.

Soliq ma'muriyatini samarali tashkil etish makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash uchun juda muhimdir. Texnologik yangiliklarni qabul qilish, soliq kodekslarini soddalashtirish, ijro mexanizmlarini kuchaytirish, soliq to'lovchilarning ta'limini rivojlantirish, manfaatdor tomonlar bilan hamkorlikni rivojlantirish, shaffoflik va hisobdorlikni birinchi o'ringa qo'yish va soliq siyosatini iqtisodiy sharoitlarga moslashtirish orqali hukumatlar barqaror iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlovchi barqaror soliq tizimlarini qurishlari mumkin. Oxir oqibat, adolatli va samarali soliq ma'muriyati soliq to'lovchilar va hukumat o'rtasida ishonchni kuchaytiradi, farovon, barqaror iqtisodiyot uchun asos yaratadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot davomida korxonalar bankrotlik risklarini baholash h uchun mavjud modellar tahlili o'tkazildi unda guruhlash, taqqoslama tahlil, statistik tahlil kabi medodlardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Texnologiya jarayonlarni avtomatlashtirish va ma'lumotlarni boshqarishni takomillashtirish orqali soliq ma'muriyatini o'zgartirdi. Ilg'or soliq axborot tizimlarini joriy etish soliq organlariga operatsiyalarni soddalashtirish, hujjatlarni qisqartirish va aniqlikni oshirish imkonini beradi. Masalan, elektron ariza berish platformalari soliq to'lovchilarga deklaratsiyani qulay tarzda topshirishga imkon beradi, ma'lumotlarni tahlil qilish vositalari esa soliq to'lashdan bo'yin tovlashning potensial shakllarini aniqlashga yordam beradi. Bundan tashqari, raqamli echimlar soliq to'lovchilar va soliq organlari o'rtasidagi aloqani osonlashtiradi, bu esa so'rovlar va nizolarni tezroq hal qilishga olib keladi.

Kompleks soliq kodlari soliq to'lovchilar va huquqni muhofaza qilish idoralari uchun muvofiqlik muammolarini keltirib chiqaradi. Soliq qonunlari va qoidalarini soddalashtirish jismoniy va yuridik shaxslarga o'z majburi-

yatlarini tushunishni va soliq majburiyatlarini aniq hisoblashni osonlashtiradi. Bundan tashqari, soddalashtirish soliqqa rioya qilish va ijro etish bilan bog‘liq ma’muriy xarajatlarni kamaytiradi. Keraksiz murakkabliklar va bo‘shliqlarni bartaraf etish orqali hukumatlar ixtiyoriy muvofiqlikni ta’minlaydigan yanada adolatli va samarali soliq tizimini yaratishi mumkin.

Ijro etilishi soliq tizimining yaxlitligini saqlash va unga rioya qilmaslikning oldini olish uchun juda muhimdir. Malakali tartibot xodimlari investitsiya, muntazam audit o‘tkazish, va soliq to‘lashdan bo‘yin tovlash uchun mustahkam jazo amalga oshirish samarali tartibot muhim komponentlar bor. Bundan tashqari, ma’lumotlar tahlili va sun’iy intellekt kabi texnologiyalardan foydalanish yuqori xavfli soliq to‘lovchilarni aniqlash va soliq hisobotlarida qonunbuzarliklarni aniqlash orqali ijro etish imkoniyatlarini oshiradi. Huquqni muhofaza qilish organlari va xalqaro sheriklar bilan hamkorlik, xususan, transchegaraviy soliq to‘lashdan bo‘yin tovlash va pul yuvishga qarshi kurashda majburiy harakatlarni kuchaytiradi.

Soliq to‘lovchilarga ularning huquqlari, majburiyatlari va soliq imtiyozlari to‘g‘risida ma’lumot berish ixtiyoriy muvofiqlikni ta’minlaydi. Ta’lim kampaniyalari, seminarlar va onlayn manbalar orqali ochiq va aniq ma’lumotlarni taqdim etish soliq to‘lovchilarga o‘z majburiyatlarini bajonidil bajarishga imkon beradi. Bundan tashqari, soliq imtiyozlari va ajratmalar to‘g‘risida xabardorlikni oshirish soliq to‘lovchilarni soliqni tejashning qonuniy imkoniyatlaridan foydalanishga undaydi. Muvofiqlik va shaffoflik madaniyatini targ‘ib qilish orqali hukumatlar jazo choralariga murojaat qilmasdan soliq farqini kamaytirishi va daromad yig‘ishni kuchaytirishi mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Samarali soliq ma’muriyati makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash va barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlash uchun juda muhimdir. Texnologik yangiliklarni qabul qilish, soliq kodekslarini soddalashtirish, ijro mexanizmlarini kuchaytirish, soliq to‘lovchilarning ta’limi va xabardorligini oshirish, manfaatdor tomonlar bilan hamkorlikni rivojlantirish, shaffoflik, hisobdorlikni birinchi o‘ringa qo‘yish va soliq siyosatini iqtisodiy sharoitlarga moslashtirish orqali hukumatlar iqtisodiy, ijtimoiy farovonlikni qo‘llab-quvvatlaydigan barqaror soliq tizimlarini paydo bo‘lishiga zamin yaratishi mumkin.

Adabiyotlar ro‘yxati/Literatura/Reference:

1. O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi. Rasmiy nashr – O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. –T.: “Adolat”, 2024.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 29-iyundagi “O‘zbekiston Respublikasining soliq siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi to‘g‘risida”gi PF-5468-son Farmoni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 13-fevraldagi “Soliq qonunchiligini tubdan takomillashtirish bo‘yicha tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi F-5214 sonli Farmoyishi.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 26 iyundagi “Davlat soliq xizmati organlari faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3802-son Qarori.
5. B.A.Raxmatullayev. Soliqqa tortish tamoyillari. -T.: Innovatsion rivojlanish nashriyo-matbaa uyi.–228 b. 2021-y.

IQTISODIY SAVODXONLIK HAMDA TADBIRKORLIK QOBILIYATI O‘RTASIDAGI TO‘G‘RI NISBATDAGI BOG‘LIQLIK MUNOSABATINING FUNDAMENTAL ASOSLARI

Tuxtayeva Muyassar Shovkat qizi
Toshkent davlat Iqtisodiyot universiteti
“Iqtisodiyot (tarmoqlar va sohalar bo‘yicha)” ta’lim mutaxassisligi
2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada aholini tadbirkorlik faoliyatiga jalb qilish va tadbirkorlik faoliyatining barqaror rivojlanishini ta’minlashda iqtisodiy savodxonligining ahamiyati, iqtisodiy savodning tadbirkorlik qobiliyati bilan uzviy bog‘liqligi va aholida tadbirkorlik potensialini yuzaga kelishida iqtisodiy ong va tafakkurning o‘rni haqida so‘z yuritiladi. Bo‘lajak tadbirkorda iqtisodiy savodxonlikni oshirish va yoshlarda tadbirkorlik salohiyatini rivojlantirishda “Yoshlar-kelajagimiz” jamg‘armasi tizimini takomillashtirish taklifi keltiriladi.

Kalit so‘zlar: Iqtisodiy savodxonlik, tadbirkorlik qobiliyati, iqtisodiy ong, ishbilarmonlik muhiti, tadbirkor, ongli tavakkalchilik, endogen va ekzogen omillar, tadbirkorlik ekotizimi, platforma, informatsion xarita.

Abstract: This article talks about the importance of economic literacy in attracting the population to entrepreneurship and ensuring the sustainable development of entrepreneurship, the inextricable connection between economic literacy and entrepreneurial ability, and the role of economic consciousness and thinking in the emergence of entrepreneurial potential in the population. It is proposed to improve the system of the “Yoshlar-Kelajagimiz” fund in order to increase the economic literacy of future entrepreneurs and develop the entrepreneurial potential of young people.

Key words: Economic literacy, entrepreneurial ability, economic awareness, business environment, entrepreneur, conscious risk, endogenous and exogenous factors, entrepreneurial ecosystem, platform, information map.

Аннотация: В данной статье говорится о значении экономической грамотности в привлечении населения к предпринимательству и обеспечении устойчивого развития предпринимательства, о неразрывной связи между экономической грамотностью и предпринимательскими способностями, а также о роли экономического сознания и мышления в возникновении предпринимательского потенциала в население. Предлагается усовершенствовать систему фонда “Ёшлар-Келагагимиз” в целях повышения экономической грамотности будущих предпринимателей и развития предпринимательского потенциала молодежи.

Ключевые слова: экономическая грамотность, предпринимательские способности, экономическая осведомленность, бизнес-среда, предприниматель, осознанный риск, эндогенные и экзогенные факторы, предпринимательская экосистема, платформа, информационная карта.

KIRISH

Andrew Ross Sorkin “Agar biz kelajak avlodning trayektoriyasini o‘zgartirish uchun hissa qo‘sha olsak, bu faqat ularga moliyaviy va iqtisodiy asosiy tamoyillarni anglab yetishida ko‘maklashishimiz yo‘li orqali bo‘ladi”, degan fikri iqtisodiy va uning tarkibiy qismi sanalgan moliyaviy savodxonlikning kelajak avlod va mamlakat taraqqiyotidagi ahamiyatini to‘laqonli ifodalaydi.

Ta’kidlash joizki, mamlakatimizda aholining tadbirkorlik faoliyati, jumladan, muvaffaqiyatli tadbirkorlik faoliyatining asosi bo‘lgan iqtisodiy savodxonlik va tadbirkorlik qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan islohatlar so‘nggi yillarda tobora jadallashib bormoqda. Bu islohatlar negizida tadbirkorlik subyektlarining yalpi hududiy mahsulot va O‘zbekiston Respublikasi Davlat budjetiga kelib tushgan tushumlardagi ulushi, tadbirkorlik subyektlari tomonidan aholini ish bilan ta’minlanganlik darajasi, innovatsion xizmat hamda mahsulot turlarini yaratishi, raqobat muhitini shakllantirishi yotadi.

Aholida iqtisodiy ong va tadbirkorlik qobiliyati mavjudligi bevosita faoliyatdagi samaradorlik bilan zanjirning ikki qismidek chambarchas bog‘liq ekanligini 2020-yil Vazirlar Mahkamasining 8-sonli qarori bilan ishlab chiqilgan tadbirkorlikning rivojlanganlik darajasini baholash uchun mo‘ljallangan Business indicator avtomatlashtirilgan onlayn axborot tizimi “Tadbirkorlik subyektlari uchun soliq, moliya, buxgalteriya va boshqa turdagi o‘quv-seminarlar tashkillashtirilganligi”ni alohida baholash ko‘rsatkichi sifatida qabul qilinishida ko‘rishimiz mumkin [1]. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Aholini tadbirkorlikka jalb qilish tizimini takomillashtirish va tadbirkorlikni rivojlantirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” 2020 yil 13 oktyabrdagi PQ-4862-son qarorida tadbirkorlikni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning asosiy yo‘nalishlari sifatida tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratilgan tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha yaxlit tizimni tashkil etish bilan bir qatorda aholida tadbirkorlik sohasida zaruriy ko‘nikmalarni shakllantirishga qaratilgan o‘qitish tizimini joriy etish, mazkur jarayonga xalqaro tashkilotlar, nodavlat notijorat tashkilotlari va nodavlat ta’lim tashkilotlarini keng jalb qilish vazifalari belgilangan [2].

Aholining yosh qatlamini tadbirkorlikka targ‘ib qilish, ularni daromadli mehnat bandligini ta’minlash masalalari mahallalar kesimida amalga oshirilishi yoshlarni tadbirkorlikka o‘qitish faoliyatiga yo‘naltirish [3], kasb-hunar yo‘nalishlari bo‘yicha kurslarni tugatgan yoshlarni mavjud bo‘sh ish o‘rinlariga “Onlayn mahalla” platformasini “Mehnat.uz” platformasiga integratsiya qilish orqali joylashtirish islohatlari amalga oshirilmoqda[4]. Mamlakatimizda aholining turmush tarzini yaxshilash maqsadida olib borilayotgan siyosiy islohatlarni o‘rganar ekanmiz, inson yashash farovonligi darajasiga ijobiy ta’sir qiluvchi tadbirkorlik faoliyatini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash ishlari aholida tadbirkorlik qobiliyatini yuzaga chiqarish, kishilarning iqtisodiy savodini oshirish vazifalari bilan bir qatorda yoki izchil tarzda kelayotgani guvohi bo‘lamiz.

Aholining tadbirkorlik subyektlari sifatidagi iqtisodiy faoliyatini yurtishga jalb qilish tadbirkorlik subyektlarining mamlakatda aholining bandligini ta’minlashdagi tutgan o‘rni bilan bog‘liq bo‘lib, ushbu vaziyatni isloh qilish mamlakatlarning rivojlanganlik darajasidan qatiy nazar, iqtisodiy-siyosiy islohatlar yo‘naltirilgan bosh maqsad hisoblanadi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda tadbirkor aholining katta qatlami mikro tadbirkorlik bilan shug‘ullanib, biznesning 90 foizini ham aynan shu turdagi tadbirkorlik tashkil qiladi. Bu bilan mikro biznes mamlakatlarda 60-70%, dunyo bo‘ylab esa 50% rasmiy bandlikni ta’minlamoqda. Xususan, Yevropa ittifoqining rasmiy statistik ma’lumotlarga qaraganda, kichik va o‘rta biznes Ittifoqdagi barcha korxonalarning 99 foizini tashkil qilib, 100 millionga yaqin aholini ish bilan ta’minlagan. Yevropa yalpi ichki mahsulotining yarmidan ziyodini tashkil qiluvchi faoliyat turi mamlakat iqtisodiyotning har bir sektorida qo‘shimcha qiymatni oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Rivojlangan hamda rivojlanayotgan mamlakatlarda tadbirkorlarni qo‘llab-quvvatlashga doir islohatning teng ahamiyat kasb etishining yaqqol dalili sifatida “Jahon tadbirkorlik monitoringi”ning 2023-yilgi hisobotida yangi biznesga asos solish ko‘rsatkichlari 5 Lotin Amerika (Gvatemala, Panama) va Karib havzasi orol mamlakatlari tarkibiga kiruvchi (Kolumbiya, Chili va Urugvay) mos ravishda o‘rta hamda past-daromadli mamlakatlarda eng yuqori ekanligini va ulardan keyingi o‘rinda yuqori-daromadli Birlashgan Arab amirliklari mamlakati turganligini keltirishimiz mumkin. Daromadlilik darajalari toifalanuvchi mamlakatlarning bari shavqatsiz sur’atlarda kuchayib borayotgan ishsizlikka yuz tutmoqda.

Xalqaro mehnat tashkilotining “Butunjahon yoshlarning ish bilan ta’minlanganlik ko‘rsatkichlari –2022” hisobotiga ko‘ra, yuqori daromadlilik darajasiga qaramay Arab amirliklari yoshlar ishsizligining eng tez o‘suvchi xarakterli eng yuqori foiziga ega [5]. Xususan, 2021-yilda arabistonlik ishsiz yoshlar 25.9%ni tashkil etgan. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotining 2022-yil noyabr oyi ma’lumotlariga qaraganda “Ishsizlik darajasi” Chili mamlakatida 7.6%ga teng, shu yilning dekabr oyida Kolumbiya uchun ushbu ko‘rsatkich 9.8% ni tashkil etgan. Shu jumladan, Respublikamizda 30 yoshgacha bo‘lgan yoshlar soni 18 milliarddan ziyod bo‘lib, bu mamlakat aholisining qariyb 55 %ni tashkil etadi. Aholining bu qatlami orasidagi rasmiy ishsizlik 17 foizga (844 ming nafari) teng ekanligi muammoning dolzarbligini belgilaydi.

Ayni damda olib borilayotgan islohatlar aholining kognitiv iqtisodiy tafakkur yuritish va tadbirkorlik qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan. Tobora o‘zgarib borayotgan mehnat bozorida ish qidiruvchiga emas balki, ish o‘rni yaratuvchisiga aylanish, xususan mamlakat aholisining yuqori sifatli hayot kechirishi, iqtisodiy rivojlanishning uzluksizligi ta’minlanish orqali ijtimoiy-iqtisodiy xizmat ko‘rsatuvchi pozitsiyani egallash uchun kishi iqtisodiy tafakkur va tadbirkorlik qobiliyatiga ega bo‘lishi birlamchi ahamiyat kasb etadi. Shunday ekan, aholini tadbirkorlik qobiliyatiga iqtisodiy savodxonlikning ta’sir doirasini hamda uning biznesning yuritish istagining paydo bo‘lishiga ta’sir darajasini aniqlash bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Alicia Coduras iqtisodiy ta’lim hamda treningni sohada egallangan tajriba bilan bir qatorda boshqa 8 ta omil (ijtimoiy status, yashash joyi (shahar va shahardan tashqari), ish statusi, daromad darajasi, ta’lim, jins va tug‘ilgan mamlakat)ning kishida tadbirkorlikka tayyorlik darajasiga qo‘shuvchi hissasini baholash bo‘yicha tadqiqot o‘tkazib, maxsus metod ishlab chiqadi. Suratno oiladagi iqtisodiy ta’lim yokida tengqurlari ichida ta’lim olish 38.4% iqtisodiy savodxonlik (Economic literacy) rivojlanishiga ta’sir qilishini ilmiy asoslab, iqtisodiy tafakkur qilish ko‘nikmasi biznes yuritish istagini paydo qilishini ifodalovchi model yaratadi [6]. Ricardo Teruel-Sánchez o‘z

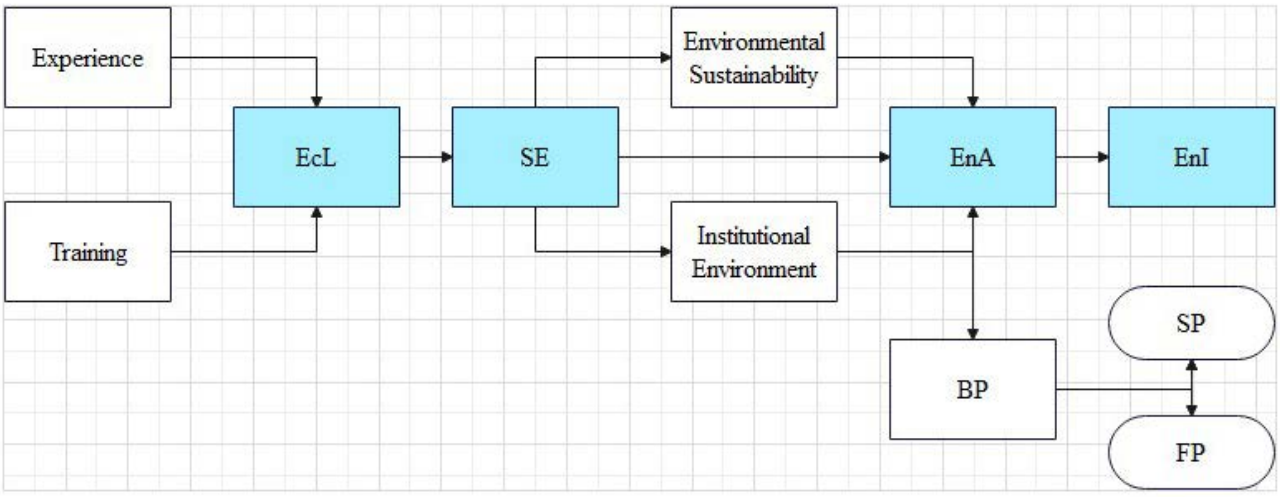
tadqiqotida tajriba (Experience) ni tadbirkorlarga yangi biznes imkoniyatlarni aniqlash ko‘nikmasini, treninglar tadbirkorlik xulq-atvori, niyat va qobiliyatini shakllantirishini ta’kidlaydi. Botha va Bignottining ilmiy izlanishlari natijasida bo‘lajak tadbirkordagi treyning (Training) va ta’limning yuqori darajasi ishbilarmonlikning joriy muhiti va imkoniyatlari haqidagi ma’lumotni tushunishi, ularga ko‘ra biznes g‘oya va maqsadlarini moslaslashtirish ehtmoli yuqori bo‘ladi degan xulosa chiqariladi [7]. Agus Wibowo yoshlarda iqtisodiy savodxonlik ma’lumotlarni izlash, bog‘lash va baholab, hukm chiqarish ko‘nikmalarini shakllantirib, bu kompetensiyalar ularda biznes yuritishni boshlash istagini paydo qilishini ta’kidlaydi.

Ummi Ainur Rizqi Tadbirkorlik ta’limi va iqtisodiy savodxonlikni ta’sir omillari sifatida tahlil qilib, ularning birgalikda kishida tadbirkorlik yuritishda o‘ziga ishonch hissini (self-efficacy) paydo qilishini va uning natijaviy mahsuli yoshlarda tadbirkorlik bilan shug‘illanishga nisbatan vujudga kelgan yuqori hohish (Entrepreneural intention) ekanligini o‘zining 2022-yilgi tadqiqotida bayon qilib, tadbirkorlik ta’limi va iqtisodiy savodxonlik faoliyatga ishonch hissini shakllantirishda 50.6% ta’sir roliga ega ekanini, bu uchta omil birgalikda tadbirkorlik istagining vujudga kelishida 73.18% ta’sirga ega ekanligini isbotlaydi. Tadbirkorlik bilan shug‘illanish istagiga ta’sir omillarini tahlili Saadat Saeed tomonidan ham olib borilib, u o‘z faoliyatiga ishonch (self-efficacy) va imkoniyatlarni aniqlash qobiliyatiga ega kishilarda tadbirkorlik faoliyatini yuritish istagi (Entrepreneural intention)ning paydo bo‘lish ehtimoli 64%ga tengligini ta’kidlaydi [8].

Tendai Douglas Svotwa moliyaviy imkoniyatlardan boxabarlik, tadbirkorlikka munosabat va yoshlar tadbirkorligida o‘z-o‘ziga ishonch (Self-efficacy) kishida tadbirkorlik qobiliyatini (Entrepreneural Abilities) shakllantirishi va bu unda tadbirkorlik bilan shug‘illanish istagini (Entrepreneural intentions) yuzaga keltirishini aniqlaydi [9]. U so‘rovnoma natijalarini s MOTE 1/18/6 V orqali tahlil qiladi va yuqoridagi 3 ta faktorning tadbirkorlik qobiliyatini shakllanishida 76% vazifani bajarishini, o‘z navbatida kishida biznes yuritish istagining yuzaga kelishi 71% uning tadbirkorlik qobiliyatiga egaligiga bog‘liq deb baholaydi.

Tadbirkorlikni yuritishga doir o‘z-o‘ziga ishonch hissining oshishi institutsional muhit (Institutional environment) va ijtimoiy-madaniy muhitning barqaror (Environmental sustainability) ligini talab qilishidagi bog‘liqlik munosabatini Ricardo Teruel-Sánchezning Tadbirkorlik qobiliyatining biznes yuritishga ta’siri nomli maqolasida ko‘rishimiz mumkin. Ijtimoiy-madaniy muhitning barqarorligi tadbirkorning barqaror faoliyati kafolati hisoblanadi. Binobarin, tadbirkor faoliyati bevosita mijozlar, hamkorlar, investorlar, ishchilar, ta’minotchilar bilan bog‘liq bo‘lib, ular jamiyat namoyondalari sifatida bugungi kunda strategik biznes marketingning uzluksiz qismiga aylangan tabiatni, inson huquqlarini himoya qilish va ularga muvofiq harakat qilishni talab qiladilar. Ushbu talablarga biznes yurituvchi shaxs imijining mos kelishi tadbirkorga jamiyatning ishonchini oshirib, biznes faoliyatining barqarorligini shubhasiz ta’minlaydi.

Valenzuela Fernándezning fikriga ko‘ra tashqi muhitning barqarorligida kishining tadbirkorlik sifatlari, etikasi va xulq-atvoriga egalik qilish muhim ahamiyat kasb etadi [10]. Hieu Minh VU 2020-yilgi tadqiqotida tadbirkorlik qobiliyati bevosita tadbirkorlik yuritishga (Business Performance) ta’sirini ifodalovchi konseptual modelni ishlab chiqib, unda tadbirkorlikni yuritishning yaxshilanishi moliyaviy faoliyat (Financial performance) ning o‘zgarishi va strategik rejalar (Strategic plans) da o‘z aksini topishi keltiriladi. Tadbirkorlik qobiliyatining rivojlanishi tadbirkorlik bilan shug‘illanish istagini shakllantirishi haqidagi gipoteza yuqorida nomlari va tadqiqot natijalari qayd qilingan Tendai Douglas Svotwa, Ummi Ainur Rizqi va Agus Wibowo kabi ko‘plab olimlarning tadqiqotlarida o‘z tasdiqini topgan. Shu yuzadan tadqiqotimizda tadbirkorlik qobiliyati bevosita kishi tadbirkorlik faoliyatini boshlashiga undovchi istakni paydo qiluvchi omil sifatida qabul qilinadi va tadqiqot gipotezalari qatoriga kiritilmaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot davomida yuqori salohiyatli ilmiy-bibliografik ma'lumotlar bazalarida indeksatsiyalangan maqolalar o'rganiladi. Respondentlar sifatida aholining 30 yoshgacha ish bilan ta'minlanmagan qismi tanlab olindi. Respondentlarning soni Daniel & Terrell formulasi yordamida 0.9% xatolik doirasida hisoblandi va 112 taga teng ekanligi aniqlandi. Ular tomonidan bildirilgan fikrlar va ma'lumotlar iqtisodiy savodxonlik darajasining tadbirkorlik qobiliyatiga, tadbirkorlikdan boxabarlikka, ongli tavakkalga qo'l urishga moyillik hissiga hamda yakuniy natijada tadbirkorlik istagining paydo bo'lishiga ta'siri doirasini aniqlandi.

Ma'lumot o'rnida birlamchi manba sifatida tadqiqotchi o'z izlanishi mobaynida jamlangan ma'lumotlar tushuniladi. Ikkilamchi manba deganda esa, boshqa izlanuvchilar tomonidan mavzu doirasida olib borilgan tadqiqotlar va ularning natijalari nazarda tutiladi. Rasmiy ma'lumotlar, kitob va jurnal maqolalari ham ikkilamchi manbalar jumlasidandir.

TAHLIL VA NATIJALAR

30 yoshgacha bo'lgan yosh aholi qatlami ichida so'rovnoma o'tkazish dastavval so'rovnoma ishtirokchilari sonini aniqlashni taqozo etadi. Bu maqsadda biz, Daniel & Terrell metodiga tayangan holda (1-jadval) formulaga asosan, 112 ta deb belgilandi.

1-jadval: So'rovnoma ishtrokchilarining soni

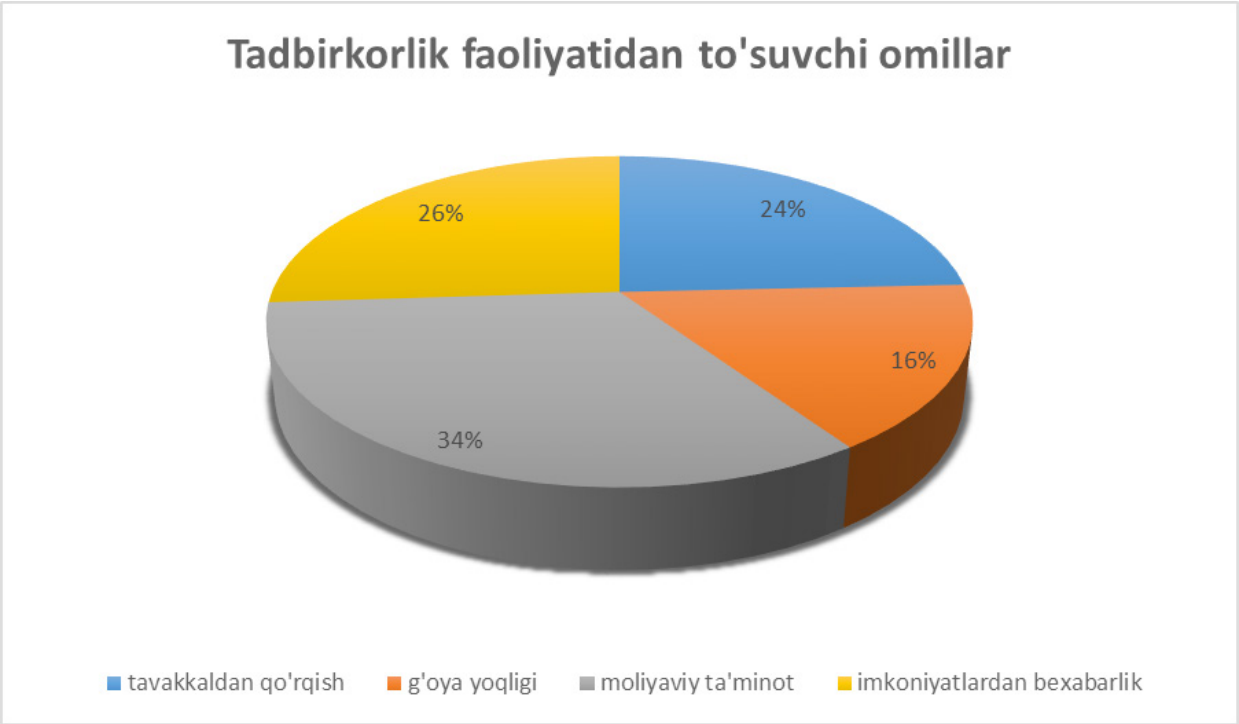
Qisqartama	Tasnif	Natija
n	Hisoblangan respondentlar soni	112.749 = 112.
N	ishsiz aholi soni	1300
e	xatolik foizi	9 %

Formula: n=N/(1+Ne2)
Hisoblash: 1300/ (1+1300*0092) = 112.749

Aholi iqtisodiy savodi ahamiyatini aniqlashda, dastavval aholining iqtisodiy savod darajasi so'rovnoma asosida o'rganilindi (1-rasm), so'ng aholining ushbu bog'liqlikka munosabati tahlil qilindi. Iqtisodiy savodxonlik bo'yicha berilgan savollarga respondentlarning 68 nafari noto'g'ri javob berib, "Sizga tadbirkorlik faoliyatini yuritish uchun kam foizli kredit resurslari ajratildi. Tadbirkorlik faoliyatini yuritish bo'yicha g'oyangiz mavjud. Siz tadbirkor bo'lishga tayyormisiz?" degan savolga 31 nafar respondent "Ha" deya javob berdi. Ya'ni, respondentlarning teng yarimidan ziyodi (56%) iqtisodiy savodga ega emasligiga qaramay, ularning 25%gina g'oya hamda moliyaviy resurslarning mavjudligi bizes yuritishni boshlash va uni muvaffaqiyatli amalga oshirishda yetarli deb baholadilar. Demak, 75% respondent yoshlar fikricha kishining iqtisodiy savodi va tadbirkorlik qobiliyatiga egalik qilishi biznesni boshlash qarorini qabul qilishda qat'iylik hissini uyg'otuvchi funksiyaga ega ekan. Shu o'rinda yoshlar uchun tadbirkorlik faoliyatini yuritishda nima to'sqinlik qilayotganligini aniqlashga qaratilgan savol ham berilib, ularning 21% muammoni tavakkaldan qo'rqishga, 14%i g'oyaning yo'qligi, 29%i moliyaviy ta'monotga ehtiyoji borligini va qolgan 22.5% qismi mavjud imkoniyat va holatdan boxabar emasligiga havola qildi.

Bu kabi so'rovnoma Yevropada 2020-yilda o'tkazilinib, tadqiqot natijalari bizning so'rovnoma ko'rsatkichlarimiz bilan o'xshash jihatlarga ega. Yevropa mamlakatlarida o'tkazilgan tadqiqotlarda aniqlanganki, aholining yosh qatlami tadbirkorlik faoliyatini boshlash uchun o'zlarida zaruriy qobiliyatlar va bilimlarning mavjud emasligini, ularning bor yo'g'i 38% tadbirkorlikni boshlashda o'z bilimlariga ishonishlarini ta'kidlashadi. Xususan, bizning tadqiqotda tadbirkorlikni yuritishga asos solishda yetarlicha qobiliyat va bilimga egalik qilish holatini ma'lum qilgan va muammoni moliyaviy ta'minotga bog'lagan yoshlar 25-30 foizni tashkil etdilar. Kishida g'oyaning yo'qligi uning mavjud ishbilarmonlik muhiti va tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlash siyosatidan ma'lumotlarga ega emasligi, garchi bu ma'lumotlarni izlab o'rganish imkoniyati mavjud bo'lsada, iqtisodiy savodning yo'qligi sabab qanday ma'lumotni izlash, ma'lumotlarni xususan bozor shart-sharoitini, o'z raqibchilarini, ta'minotchilar, imkoniyat va tahdidlarni tahlil qilish va strategik rivojlanish pozitsiyasini shakllantirishga qodir bo'lish qobiliyatlarining yo'qligi bilan uzviy bog'lanib, bu holat muammoning asl boshi hisoblanadi. Ammo, boshqa tarafdan yoshlar mavjud imkoniyatlar hamda islohatlardan xabardor bo'lmasliklari ham omil sifatida ta'sir qilish kuchiga ega. Xususan, yoshlar ichida bu islohatlardan o'zlarini xabardor deb hisoblash holatlariga munosabatlarini o'rganishda 44% yoshlar salbiy munosabat bildirganlar. Fikrimizcha tavakkaldan qo'rqish ham aslida iqtisodiy jarayonlarni bilim bilan nazorat qilish, ularga yechim topish yoki xavf-xatarni oldindan ko'rgan holda uni yuzaga kelish tahdidini bartaraf etish layoqati bilan bog'liq.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

1-rasm: Yoshlarni tadbirkorlik faoliyatidan to‘suvchi omillar

Dinamik iqtisodiyot nafaqat nazariy bilimlar balki, amaliy iqtisodiy savodxonlikni talab qiladi. Amaliy ko‘nikma esa, iqtisodiy ma’lumotlar tahlilini olib borishda tajriba shakllantirish orqali paydo bo‘ladi. Fundamental iqtisodiy bilimlarni iqtisodiy jarayon va munosabatlarda qo‘llash orqali kishida o‘z salohiyati va imkoniyatlariga nisbatan ishonch hissi paydo bo‘lib, bu ongli tarzda tavakkalchilikka qo‘l urishga turtki kuchi vazifasini o‘taydi. Ongli tavakkalchilikni yuzaga keltiruvchi iqtisodiy tafakkur qilish ko‘nikmasi tadbirkorlik bilan shug‘ullanish istagini keltirib chiqaruvchi omillar guruhiga mansub.

Ma’lumki, aholini tadbirkorlikka jalb qilishda endogen va ekzogen omillar ahamiyat kasb etadi. Endogen omillar deganda tashqi muhit shart-sharoiti nazarda tutilsa, ekzogen omillar deganda shaxsga taalluqli elementlar guruhi tushuniladi. Xususan, iqtisodiy tafakkur qilish ko‘nikmasini enzogen omillar guruhiga mansub element desak, mamlakatda aholining iqtisodiy bilimlarini oshirish islohatlari va imkoniyatlarini ekzogen guruh elementi deyish mumkin. Shu ikki guruh elementlarining jam bo‘lishi kishi tadbirkorlik qobiliyatining namoyon bo‘lishida fundamental ahamiyat kasb etadi desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Ammo, ba’zi hollarda ham endogen ham ekzogen omillar mavjud bo‘lishiga qaramay aholining tadbirkorlik faoliyatiga jalb qilish ko‘rsatkichi turg‘unligicha qoladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 13-iyuldagi “Yoshlarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash va ularning ijtimoiy faolligini yanada oshirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” PF-6260-son Farmoni ijrosini ta’minlash, shuningdek, tadbirkorlikka qiziquvchi yoshlarni biznes va tadbirkorlik ko‘nikmalariga o‘qitish hamda yoshlarning yangi g‘oyalar asosida ishlab chiqilgan innovatsion, startap va biznes loyihalarini moliyalashtirish tizimini yanada takomillashtirish vazifasi belgilangan [11]. Bugungikunda E-kasb.uz platformasi o‘z faoliyatini yuritib, yoshlarda tadbirkorlik qobiliyatini oshiruvchi kurslarni bepul tarzda taklif qiladi. Ushbu platformaga mamlakatdagi olib borilayotgan tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash siyosati haqidagi ma’lumotlarni “xarita” shaklida integratsiya qilish hamda iqtisodiy savodxonlikdan kurslarni joriy etib, bu kurslarni muvaffaqiyatli tamomlagan shaxslarga imtiyozli kredit olish imkonini beruvchi sertifikatlar bilan taqdirlash yoshlarni tadbirkorlikka jalb qilishda ularning tavakkal qilishga bo‘lgan qo‘rquvini iqtisodiy savodni shakllantirish orqali yo‘q qilib, ularni joriy imkoniyatlardan boxabar holda maqsadli harakatlarini rag‘batlantirish tizimini tashkil etadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yoshlarni tadbirkorlikka jalb qilish tizimini takomillashtirish bo‘yicha taklif. Yondashuvning batafsil tafsilotlari:

1. Tadbirkorlikka jalb qilishga qaratilgan tadbirkorlik turi va yo‘nalishiga ko‘ra islohatlar yagona platformada (E-kasb.uz) xarita shaklida hududlar kesimida aks ettiriladi.

2. Belgilangan ijtimoiy guruhga mansub shaxslar (temir daftarga kiruvchi shaxslar, gender imtiyozlar, 30-yoshgacha bo‘lgan shaxslar va h.k.z) uchun imtiyozlarga har biri alohida belgi bilan ajratilgan holda havola kiritiladi.
3. Hududlar kesimidagi soliq va boshqa imtiyozlar tafsilotlar bayon qilinadi.
4. Hududiy infratuzilma haqida ma’lumot, iqtisodiy ko‘rsatkichlar aks ettiriladi.
5. Iqtisodiy savodxonlik darajasi real ko‘rsatkichlar tahlili asosida baholanadi (bank kreditlaridan foydalanish samaradorligi, iqtisodiy qarorlar)
6. Maqsadli iqtisodiy savodxonlik bo‘yicha kurs/terninglarni tamomlashni rag‘batlantiruvchi mexanizm ishlab chiqiladi. Unga ko‘ra e.kasb.uz ta’lim platformasidagi o‘quv kurslarini tamomlagan shaxslar uchun kredit olishda, uning foizlarida imtiyozlar beriladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. https://lex.uz/docs/-4688498#-4689351.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 13.10.2020-yildagi PQ-4862-son.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 24.12.2021-yildagi PQ-62-son.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 10.10.2023-yildagi PQ-329-son.
5. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/documents/briefingnote/wcms_853324.pdf
6. Suratno, (2021). Family economic education, peer groups and student’s entrepreneurial intention: the mediating role of economic literacy. Heliyon 7.
7. Botha, M., & Bignotti, A. (2017). Exploring moderators in the relationship between cognitive adaptability and entrepreneurial intention: Findings from South Africa. International Entrepreneurship and Management Journal, 13(4), 1069–1095. https://doi.org/10.1007/s11365-017- 0437-8.
8. The Role of Perceived University Support in the Formation of Students’ Entrepreneurial Intention.
9. Tendai Douglas Svotwa, (2022). Perceived access to finance, Entrepreneural self-efficacy, attitude toward entrepreneurship, entrepreneurial ability, and entrepreneurial intentions: a Bostwana youth perspective. SAGE. DOI:10.1177/21582440221096437 journals.sagepub.com/home/sgo.
10. Valenzuela Fernández, L., Jara-Bertin, M., & Villegas Pineaur, F. (2015). Prácticas de responsabilidad social, reputación corporativa y desempeño financiero. Revista de Administraçao de Empresas. 55(3), 329–344. https://doi.org/10.1590/S0034-759020150308.
11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 13.07.2021-yildagi PF-6260-son 14.07.2021.

KORXONALARNING BANKROTLIK RISKINI BAHOLASHNING XALQARO MODELLARI

Umarova Hulkar Umidulloyevna
BuxDU Iqtisodiyot va turizm fakulteti
Raqamli iqtisodiyot yo‘nalishi 2-kurs magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada korxonalarda bankrotlik riskining kelib chiqish sabablari,bankrotlik riskini baholashning xalqaro modellari va ularni hisoblash usullari va bankrotlik risklarni baholash hamda boshqarish mexanizmini rivojlantirishning iqtisodiy ahamiyati bayon etilgan. Xalqaro amaliyotdan kelib chiqqan holda bankrotlik risklarni baholash jarayonlarining asosiy elementlari tadqiq etilgan. Korxona bankrotlik riskini baholashda ta’sir etuvchi ichki va tashqi omillar o‘rganilgan. Korxonalarda moliya strategiyasini ishlab chiqish va unda bankrotlik risklarni boshqarish va baholash amaliyotini takomillashtirishga doir takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Bankrotlik, moliyaviy tahlil, bankrotlik riski, risk, kapital, investitsion loyiha, baholash, moliyaviy qarorlar, xavf-xatar.

Abstract: This article describes the causes of bankruptcy risk in enterprises, international models of bankruptcy risk assessment and their calculation methods, and the economic importance of developing the bankruptcy risk assessment and management mechanism. Based on international practice, the main elements of bankruptcy risk assessment processes have been studied. The internal and external factors affecting the assessment of the risk of bankruptcy of the enterprise are studied. Development of a financial strategy in enterprises and proposals for improving bankruptcy risk management and assessment practices have been developed.

Key words: Bankruptcy, financial analysis, bankruptcy risk, risk, capital, investment project, valuation, financial decisions, risk.

Аннотация: В статье описаны причины риска банкротства предприятий, международные модели оценки риска банкротства и методы их расчета, а также экономическая значимость разработки механизма оценки и управления риском банкротства. На основе международной практики изучены основные элементы процессов оценки рисков банкротства. Изучены внутренние и внешние факторы, влияющие на оценку риска банкротства предприятия. Разработана финансовая стратегия предприятий и предложения по совершенствованию практики управления и оценки рисков банкротства.

Ключевые слова: Банкротство, финансовый анализ, риск банкротства, риск, капитал, инвестиционный проект, оценка, финансовые решения, риск.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligiga asosan, korxona bu – huquqiy shaxs maqomiga ega, mustaqil ravishda xo‘jalik faoliyati yurituvchi subyekt bo‘lib, o‘ziga tegishli bo‘lgan mol-mulkidan foydalanish asosida iste’molchilar (xaridorlar) talabini qondirish va daromad (foyda) olish maqsadida maqsulot (ish, xizmat) ishlab chiqaradi va sotadi yoki ayirboshlaydi. Korxona – ijtimoiy talablarni qondiruvchi va sof foyda olish maqsadida maqsulot ishlab chiqaruvchi, ishlar bajaruvchi, xizmat ko‘rsatuvchi mustaqil xo‘jalik yurituvchi iqtisodiyot subyektidir. Korxonalarning faoliyati milliy iqtisodiyot va uning tarmoqlariga to‘g‘ridan to‘g‘ri ta’sir ko‘rsatadi. Korxonalar qanchalik yaxshi, samarali va rentabelli ishlasa, butun iqtisodiyotning, jumladan, ularning o‘zlarining ham ko‘rsatkichlari yuqori bo‘ladi.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning “Tadbirkorlikni jadal va yanada keng rivojlantirish uchun barcha sharoitlarni yaratish – eng muhim vazifamizdir”,[1] degan so‘zlari kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish uchun davlatimiz tomonidan keng imkoniyatlar yaratilayotganidan dalolat beradi. Korxonalarning faoliyati milliy iqtisodiyot va uning tarmoqlariga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir ko‘rsatadi. Korxonani bankrot bo‘lishga olib kelmaslik, uning iqtisodiy mustaqilligi, mehnat qobiliyati va daromadligini ta’minlash uchun barcha zarur choralarni qo‘llash

1 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 05.10.2020-yildagi PF-6079-son

zarur. Korxonaning mehnat qobiliyati va daromadligi milliy iqtisodiyotga qo‘shiladigan qissa bo‘lishdan tashqari respublikamizda tobora ko‘payib borayotgan aholini ish bilan ta’minlashda ham ahamiyat kasb etishini unutmaslik muhim.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Mahalliy va jahon iqtisodiy fanlarida ushbu mavzu bo‘yicha ko‘plab tadqiqotlar mavjud. Qadim zamonlardan risk foydani shakllantirish omili hisoblanadi. Iqtisodchi olimlar riskka turlicha ta’rif beradilar. J.B.Sey fikricha risk foydaning faqat bir qismini shakllantirish omili hisoblanadi. XIX asrlarda odamlarning risk qilishga tayyorligi ular foydasining shakllanishi va o‘zlashtirilishiga olib kelishi bilan izohlanardi. Hozirgi kunda shakllanayotgan foydaning asosiy qismi risk ta’sirini kamaytirish orqali vujudga keladi.

Risk nazariyasini o‘rganishda klassik maktab namoyandalari muhim hissa qo‘shishgan. A.Smit risk va foyda o‘rtasidagi o‘zaro proportsionallik tushunchasini oydinlashtirishga harakat qilgan. Uning ta’kidlashicha, “riskli holatlar yuqori bo‘lgan maydonda qonun bo‘yicha daromad kichik bo‘ladi, bu esa o‘z navbatida kutilayotgan daromad darajasini ko‘paytirish uchun usullar salmog‘i yanada ortib boradi”.J.P.Morgan riskni kelajakdagi sof daromadga nisbatan noaniqlik darajasi sifatida belgilaydi. Risk to‘g‘risidagi fikrlarni umumlashtirilgan holda prof. V.V.Kovalyov quyidagicha ta’rif berib o‘tadi: risk bu moliyaviy yo‘qotish darajasini belgilab:

a) qo‘yilgan maqsadga yetib bormaslik;
b) noaniqliq holatda natijani belgilash; c) subyektiv holatda belgilangan natijani baholash.

Yuqoridagilarga o‘xshagan ta’riflarni mahalliy iqtisodchilarimizning ishlarida ham uchratish mumkin. Undan tashqari, oxirgi yillarda chop qilinayotgan ko‘pgina mualliflarning ishlarida “risk” so‘zini o‘zbekchaga tarjima qilishga harakat qilingan. Natijada hozirgi kunda turli mualliflar tomonidan “risk” termini turlicha nom bilan talqin qilinmoqda. Ba’zi bir iqtisodchilar riskni “tavakkalchilik” deb ifodalasalar, boshqalari riskka “xavf”, “ikkilanish”, “noaniqlik”, “mavhumiylik” deb ta’rif berish to‘g‘riroq degan xulosa qiladilar. Iqtisodchi olimlardan T.Malikov, O.Olimjonovlarning risk to‘g‘risidagi qarashlari diqqatga sazovodir.. “Zararlarni vujudga kelishi yoki daromadlarning ko‘zda tutilgan darajadan kamroq olinishi ehtimoliga risk deyiladi” deb ushbu olimlar ta’rif beradi. Iqtisodchi olim Qo‘ldoshev Q.M.ning fikrlariga ko‘ra,risk- har qanday ko‘rinishdagi harakatning amalga oshirilish jarayonida yuz berishi mumkin bo‘lgan hodisalar to‘plami hisoblanadi.

“Zararlarni vujudga kelishi yoki daromadlarning ko‘zda tutilgan darajadan kamroq olinishi ehtimoliga risk deyiladi” deb ushbu olimlar ta’rif beradi. Aslida, turli xil prinsiplar va usullar asosida qurilgan bankrotlik riskini baholash uchun ko‘plab modellar qo‘llaniladi. Misol uchun, Altman modeli bankrotlikni bashorat qilishda eng mashhur bo‘ldi. Ushbu model diskriminant tahlildan foydalanadi. Beaver modelida moliyaviy koyeffitsiyentlar nisbati tahlilidan foydalaniladi. A. V. Postyushkovning reyting modeli kompaniya faoliyatini moliyaviy monitoring qilishning kuchli va samarali vositasidir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot davomida korxonalar bankrotlik risklarini baholash h uchun mavjud modellar tahlili o‘tkazildi unda guruhlash, taqqoslama tahlil, statistik tahlil kabi medodlardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Jahon amaliyoti keskin raqobat sharoitida har bir korxona oldiga nafaqat bugungi kunda, balki istiqbolda ham bozordagi o‘rnini saqlab qolish hamda kengaytirishni shart qilib qo‘ymoqda. Bunda global iqtisodiyotdagi tebranishlar yangi istiqbolli loyihalar ustida ishlash, loyihalarni moliyaviy ta’minlash imkoniyatlarini baholash va tegishli choralar ko‘rish, investitsiya faoliyatidan kutilayotgan natijadorlikni ta’minlash, moliyaviy ta’minot va investitsion faoliyatni rejalashtirishda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan bankrotlik risklarni oldindan ko‘ra bilish kabilarni shart qilib qo‘ymoqda va bu jihatlar bevosita korxonalarda moliyaviy qarorlar qabul qilish amaliyoti bilan bog‘liq bo‘lib qolmoqda.

Korxonalarda bankrotlik risklarni yuzaga kelishiga asosan, inflatsion omillar, banklarda kreditlarni foiz stavkalari ortib ketishligi, qimmatli qog‘ozlar narxining tushib ketishligi kabi omillar ta’sir qiladi. Risklarning mazmun-mohiyatini tadqiq etish, ularni oldindan aniqlash va baholash, ularning oldini olish yoki pasaytirish choralarini ko‘rish barcha iqtisodiy korxonalar uchun ahamiyat kasb etadi. Shunga ko‘ra, risklarni tahlil qilishda ularni alohida xususiyatlari bo‘yicha ajratish va o‘rganish, tahlil qilish va baholash juda muhim sanaladi. Korxonalar xo‘jalik-moliyaviy faoliyatida uchraydigan risklarni quyidagi xususiyatlari bo‘yicha tasniflash mumkin: t tijorat riski; moliyaviy risk, tashqi risklar; ichki risklar, tabiiy risklar,ekologik risklar, siyosiy risklar, mulkiy, savdo risklari va h.k.

Risklarni iqtisodiyotning bir qancha omillari hisobga olgan holda baholanadi. Bu ko‘rsatkichlarni ekspertlar balli tizimda baholaydilar va shu asosda risklarni ma’lum toifalarga bo‘lgan holda, ta’sir darajasi o‘rganiladi. Har hil turdagi risklarni baholash miqdori uchun quyidagi kattaliklardan foidalaniladi.

$$R=\sum Nj = 1\ RjQjRj = 1\ m \sum nj\ i = 1\ RijQij$$

Bu yerda:
Rij- j turdagi riskning i-chi omili orqali baholash bali;
Qij - j turdagi riskka i-chi omilning ta'sir darajasi;
nj - j turdagibaholashda hisoblanadigan omillar soni;
m - omillar orqali risni baholash balining miqdorini kengligi;
Qj - j turdagi riskning ta'sir darajasi;
Rj - j turdagi riskning baholash miqdori;
R - riskning umumlashtirilgan ko'rsatkichi.

Yuqoridagi qoidalarga amal qilgan holda topilgan risklarning baholash miqdori va umumlashtirilgan ko'rsatkichlari qiymati quyidagi oraliqlarda topiladi $0 \le Rij \le 1$, $0 \le Rj \le 1$. Risklarning miqdorini baholashda olimlar har hil miqdorlaridan foydalanishga harakat qiladilar, masalan baholashning empirik miqdori quyidagicha ko'rinishga ega bo'ladilar.

1-jadval: Risklarni baholashning empirik miqdori

№	Riskning ko'rsatkichlar darajasi	Riskning nomlanish chegaralari
1	0.0-0.1	Juda kichik risk
2	0.1-0.3	Kichik
3	0.3-0.4	O'rtacha
4	0.4-0.6	Yuqori
5	0.6-0.8	Maksimal holat
6	0.8-1.0	Tig'iz holat

Riskni baholashning eng optimal darajasi 0.3 koeffitsiyent bo'lib, inqirozlik koeffitsenti esa 0.7 dan yuqori bo'lgan ko'rsatkichlar hisoblanadi .

Ball berish usuli korxonaning bankrotlik xavfini baholash uchun bashoratli modellarni taqdim etishga[2] mo'ljallangan. Ushbu usul diskriminant tahlilining statistik usullariga asoslangan[3].

Iqtisodiyot nazariyasida reyting asosidagi bir qator modellar usuli ishlab chiqilgan bo'lib, ulardan quyidagilar hisobga olinadi.

Altman modeli

Ushbu model asosan sanoati rivojlangan mamlakatlarda qo'llaniladi va quyidagi funksiyaga asoslanadi:

$$Z = 3{,}3\times R1 + 1{,}0\times R2 + 0{,}6\times R3 + 1{,}4\times R4 + 1{,}2\times R5$$

R1 - iqtisodiy rentabellik koeffitsiyenti	Yalpi natija / Jami aktivlar
R2 - aktivlarning aylanish tezligi	Aylanma / Jami aktivlar
R3 - moliyaviy avtonomiya Kapital / Jami qarzlar	Kapital / Jami qarzlar
R4 – qayta investitsiya qilingan foyda nisbati	Qayta investitsiya qilingan foyda / Jami aktivlar
R5 - aylanma mablag'lar nisbati	Aylanma aktivlar / Jami aktivlar

Ko'rsatkichlarning mazmuniga ko'ra, agar ma'lumotlar kattaroq mutlaq qiymatni qayd etsa, ularning darajalari yanada yaxshi bo'ladi.Shuning uchun Z ball quyidagicha talqin qilinadi:

- Z 1,8 dan past yoki teng bo'lsa, bankrotlik holati yaqinlashadi;
- Z 3 dan yuqori bo'lsa, moliyaviy ahvol yaxshi
- Z 1,8 dan 3 gacha bo'lsa, korxonaning moliyaviy ahvoli aniq kamaygan va bankrotlik holati ko'rsatkichlariga yaqin. Bunda agar korxona tegishli moliyaviy qaror qabul qilsa, korxona o'z faoliyatini qayta boshlashi mumkin.

Ushbu tadqiqotning bir qismi sifatida biz biror bir " Afirma" misolida yuqorida ko'rsatilgan bir nechta usullardan foydalangan holda bankrotlik riskini hisoblaymiz ."Afirma" - eng yirik neft-kimyo kompaniyalaridan biri bo'lib,sintetik kauchuklar (daromad ulushi taxminan 41%) va plastmassa (33%), shu jumladan nisbatan keng turdagi mahsulotlarni ishlab chiqaradigan va sotadigan ishlab chiqarish korxonasidir.Kompaniya nafaqat o'z mahsulotlarini (56%) ni O'zbekistonda sotadi,balki xorijga eksport ham (44%) qiladi. 2022-yilda korxona o'z mahsulotlarini Osiyo davlatlariga eksport qildi.

2 Интернет ресурс:Оценка вероятности банкротства. – URL: https://finzz.ru/modelibankrotstva-zarubezhnyx-predpriyatij-4-mda-modeli.html (Дата обращения: 20.04.2020).

3 Артамонова, Н. А. Методы оценки предпринимательских рисков / Н. А. Артамонова. – Текст: непосредственный // Молодой ученый. – 2017. – № 22 (156). – С. 237-240. – URL: https://moluch.ru/archive/156/43943/ (дата обращения: 01.04.2024.

E. Altmanning ikki faktorli modeli ikkita asosiy ko‘rsatkichga asoslanadi - joriy likvidlik koeffitsiyenti va moliyaviy barqarorlik, kompaniyaning moliyaviy holatiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Shunday qilib, birinchi ko‘rsatkich kompaniyaning to‘lov qobiliyatini ko‘rsatadi, uning qisqa muddatli majburiyatlarini joriy aktivlar bilan qoplash qobiliyati, ikkinchisi

kapital tuzilishi haqida. Ushbu ko‘rsatkichlar hisoblash yo‘li bilan hisoblangan koeffitsiyentlarning vaznli qiymatlariga ko‘paytiriladi, so‘ngra natijalarga ma’lum bir doimiy qiymat qo‘shiladi, bu ham eksperimental-statistik usul bilan olinadi:

$$Z = -0{,}3877 - 1{,}0736*Ktl + 0{,}0579*Kfz \quad (1)$$

bu yerda Z - bankrotlik ehtimoli ko‘rsatkichi;

Ktl - joriy aktivlar qiymatini qisqa muddatli majburiyatlarga bo‘lish yo‘li bilan aniqlanishi mumkin bo‘lgan joriy likvidlik koeffitsiyenti

Kfz – moliyaviy barqarorlik nisbati (moliyaviy kaldıraç), sifatida hisoblanadi

Qarz kapitali miqdorining kompaniya faoliyatini moliyalashtirishning o‘z manbalariga nisbati.

Agar Z = 0 bo‘lsa, u holda kompaniya 50% ehtimollik bilan bankrotlik yoqasida bo‘lishi mumkin. Agar Z < 0 bo‘lsa, bankrotlik ehtimoli 50% dan kam. Agar Z > 0 bo‘lsa, bankrotlik riski katta

50% va Z bilan ortadi.

2-jadval: Altmanning 2 faktorli modeli yordamida bankrotlik ehtimolini aniqlash

№	Hisoblash formulasi	Raqam koeffitsiyenti bo‘yicha	2022	2023
K1	K1 =Joriy aktivlar/Qisqa. majburiyatlar	-0,3877	6,24	5,91
K2	K2 = Majburiyatlar/Kapital	-1,0736	0,24	0,43
Bankrotlik riski	Z = -0,3877 – 1,0736Ктл + 0,0579Кфз		-2.68	-2,75

2-jadvalda keltirilgan ma’lumotlarga asoslanib, Altmanning ikki faktorli modeliga ko‘ra, “Afirma” ning bankrot bo‘lish riski juda past ekanligini aytishimiz mumkin.

chunki bankrotlik darajasi 0 dan ancha past.

Besh faktorli model ko‘proq ma’lum va amaliy ahamiyatga ega.

E. Altman:

$$Z = 1{,}2 *X1 + 1{,}4* X2 + 3{,}3* X3 + 0{,}6* X4 + 1* X5 \quad (2)$$

X1 - joriy aktivlar qiymatining aktivlarning umumiy qiymatiga nisbati. Bu ko‘rsatkich jami aktivlardagi eng likvidli aktivlarning ulushini tavsiflaydi

kompaniyalar;

X2 - taqsimlanmagan foydaning korxona aktivlari miqdoriga nisbati. Indeks kompaniyaning moliyaviy erkinlik darajasini aks ettiradi;

X3 - soliq to‘lashdan oldingi foydaning (ayrim hollarda sof foyda ko‘rsatkichi qo‘llaniladi) aktivlarning umumiy qiymatiga nisbati. Ko‘rsatkich samaradorlikni aks ettiradi;

X4 - kompaniyaning bozor qiymatining (ba’zida sof aktivlar qiymatidan kelib chiqqan holda kompaniyaning balans qiymatidan foydalanish maqbuldir) barcha qiymatlarga nisbati;

majburiyatlar;

X5 - sof foydaning korxonaning umumiy aktivlariga nisbati tavsiflanadi;

korxona aktivlarining rentabelligi.

Altmanning besh faktorli modeli bo‘yicha bankrotlik riskini baholash shkalasi 3-jadvalda keltirilgan.

3-jadval: Altmanning 5 faktorli modeli yordamida bankrotlik ehtimolini aniqlash

№	Hisoblash formulasi	Hisoblash formulasi	2022	2023
K1	K1 = Kelishilgan kapital/Aktivlar	1,2	0,439	0,37727
K2	K2= Taqsimlanmagan foyda/Aktivlar	1,4	0,76	0,6615
K3	K3 = Operatsiya xonasi foyda/Aktivlar	3,3	0,173	0,13978
K4	K4 = Aktsiyalarning bozor qiymati/Majburiyatlar	0,6	0,806	0,6994
K5	K5 = Daromad/Aktivlar	1	0,173	0,13978

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Bankrotlik ehtimoli qiymatlariga asoslanib, shuni ta'kidlash mumkinki, "Afirma" o'rtacha riskka ega, ammo Z ko'rsatkichi yuqori chegaraga ancha yaqinroq. Shunday qilib, biz "Afirma" bankrotlik riskini baholash uchun uchta modelni yaratdik. Barcha modellar yaqin kelajakda kompaniyaning to'lov qobiliyati va moliyaviy barqarorligini yo'qotish xavfi yo'qligini ko'rsatdi. Biroq, faqat bunday tahlil ma'lumotlariga tayanib bo'lmaydi. Shunday qilib, tavsiya sifatida

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, tavakkalchilikni batafsil tahlil qilish bugungi kunda biznes-loyihani ko'rib chiqish bosqichidagi ko'plab korxonalar uchun dolzarb ekanligini ta'kidlash kerak. Hozirgi vaqtda tavakkal biznes rivojlangan iqtisodiy mamlakatlarning iqtisodiy mexanizmida mustahkam o'rin egalladi. Risklar paydo bo'lishi va bozordagi barqarorlik darajasidan qat'i nazar, har qanday korxonaga ta'sir qilishi mumkin. Bu ta'sir, qoida tariqasida, salbiy va korxonani inqirozga olib kelishi mumkin.

Bankrotlik riskiga qarshi turish uchun takliflarning asosiy usullari:

1. **Riskka e'tibor bermaslik.** Xavfni e'tiborsiz qoldirish qaror qabul qiluvchining mumkin bo'lgan xavfga nisbatan hech qanday harakat qilmasligini anglatadi.
2. **Risklardan qochish** xavfni yaxshi ko'rmaydigan odamlar bu usuldan foydalanadilar. Masalan: korxona uning to'lov qobiliyatiga shubha tug'ilgan kontragent bilan shartnomani yangilamaydi; korxona o'zining eksport operatsiyalarini amalga oshiradigan valyutada kredit olishni afzal ko'radi
3. **Risklarni himoya qilish.** So'zma-so'z ma'noda bu atama xavf-xatarni to'xtatish yoki sug'urtalashni anglatadi va xavfning salbiy oqibatlarini kamaytirish yoki qoplash mumkin bo'lgan chora-tadbirlar majmuidir. Shu maqsadda turli xil moliyaviy vositalar ishlab chiqilgan: optsionlar, fyucherslar, forvardlar.

Risklarni himoya qilish g'oyasi moliyaviy bozorlar bilan bog'liq bo'lishidan qat'i nazar, deyarli har qanday korxonada faol amalga oshiriladi. Oxir oqibat, mohiyatan himoya fondlar va zaxiralarni yaratish bilan bog'liq operatsiyalar sifatida ham tavsiflanishi mumkin

4. **Xavfni uzatish.** Usulning mohiyati shundan iboratki, qaror qabul qilgan shaxs xavfni o'z zimmasiga olishni 4istamaydi, balki ma'lum shartlar ostida uni boshqa shaxsga o'tkazishga tayyor. Xatarlarni o'tkazishga misol - sug'urta. Umuman olganda, keng ma'noda sug'urta operatsiyalari majmui sifatida tavsiflanishi mumkin, ularning natijasi har qanday harakat yoki harakatsizlik natijasida eng ko'p ehtimoliy yo'qotishlarni kamaytirishdir.

Qarorlarni qabul qilishning ushbu bosqichida zarur moddiy, mehnat va moliyaviy resurslar aniqlanadi, menejerlar o'rtasida vazifalar qo'yiladi, kompaniya faoliyat ko'rsatayotgan sohaning bozor tahlili o'tkaziladi va tegishli xizmatlar tahlil qilinadi.

Har bir aniq qarorni qabul qilish jarayonida xavfning "mintaqalari" ni ajratish va ajratib ko'rsatish va ularni moliyaviy-xo'jalik faoliyatini amalga oshirish jarayonida mumkin bo'lgan , kutilayotgan yo'qotishlar darajasiga qarab tartiblash muhim va tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 05.10.2020-yil. PF-6079-son.
2. Abdullayeva Sh.Z. Bank risklari va kreditlash. –T.: "Moliya", 2002.
3. Артамонова, Н. А. Методы оценки предпринимательских рисков / Н. А. Артамонова. –Текст: непосредственный // Молодой ученый. – 2017. – № 22 (156)–С.237-240.URL: https://moluch.ru/archive/156/43943/ (дата обращения: 01.04.2024.
4. Азитов Р.Ш. Исследование моделей прогнозирования банкротства предприятий // Молодой ученый. – 2015. – № 12. – С. 1–5.
4. Астахов А.М. Оценка риска: Учеб. пособие. –М.: ДМК Пресс, 2013;
5. Assessment of the risk of bankruptcy of the enterprise Jan, 20 2023
6. Bankrotlik xavfini tahlil qilish modellari GABRIELA-DANIELA BORDEIANU, FLORIN RADU, MARIUS DUMITRU PARASCHIVESCU, VILLI PEVLOAIA.
7. Doing Business 2019 - Management's Discussion and Analysis - https://norzinc.com/site /assets/files/5254/nzc-mda2018q4.pdf.
8. Hull J.C. Risk Management and Financial Institutions. "Wiley Finance", 4th Edition, 2015.
9. Islomqulov A.X., Sattorov B.K., Sharifxodjayeva K.U. Moliyaviy risklarni boshqarish. –T.: "Iqtisod-Moliya", 2017
10. Интернетресурс: Оценка вероятности банкротства.
11. Iqtisodiyot Transdisiplinarlik bilish www.ugb.ro/etcjild. XIV,1/2011-son 2023-y. 248-259.
12. Malikov T.C. Moliya. –T.: "Iqtisod-moliya", 2018.
13. Korxonalarda moliyaviy qarorlar qabul qilish va risklarni baholash usullari. JI Turaevich, JM Annaqulovich. Science and Education 3 (5), 1646-1654, 2022.

O‘ZBEKISTONDA KORXONA BOSHQARUVIDA KADRLAR SALOHIYATIDAN FOYDALANISH AMALIYOTINI RIVOJLANTIRISHNING XORIJ TAJRIBASI

Do‘stova Aziza Qahramonovna
Buxoro Davlat Universiteti Iqtisodiyot kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar broshqaruvida kadrlar salohiyatini oshirish, jumladan, undan foydalanish samaradorligini oshirish korxonaning xo‘jalik faoliyati samaradorligini oshirish bilan birgalikda, uning raqobat ustunligini ta’minlash imkoniyatlarini kuchaytiradi. Shu sababli, korxonalar boshqaruvida kadrlar salohiyatini va undan foydalanish samaradorligini oshirishda mehnat resurslarini boshqarishning tashkiliy va rag‘batlantirish usullaridan keng foydalaniladigan kadrlar siyosatini yuritadi. Ushbu maqolada ishchi kuchi potensialidan foydalanishni rivojlantirishning xorij tajribalari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Kadrlar salohiyati, tadbirkorlik, yollanma xodimlar, mehnat resurslari, kadrlar kvalifikatsiyasi, kasbiy salohiyat, mehnat bozori, korxona, klaster.

Abstract: In the conditions of the market economy, increasing the capacity of personnel in the brochure of enterprises, including increasing the efficiency of its use, together with increasing the efficiency of the enterprise’s economic activity, strengthens the possibilities of ensuring its competitive advantage. Therefore, in the management of enterprises, the personnel policy is widely used to increase the potential of personnel and the efficiency of its use. This article analyzes foreign experiences of developing the use of labor potential.

Key words: Personnel potential, entrepreneurship, hired workers, labor resources, personnel qualifications, professional potential, labor market, enterprise, cluster.

Аннотация: В условиях рыночной экономики повышение потенциала персонала в составе предприятий, в том числе повышение эффективности его использования, вместе с повышением эффективности хозяйственной деятельности предприятия усиливает возможности обеспечения его конкурентного преимущества. Поэтому в управлении предприятиями широко используется кадровая политика для повышения потенциала персонала и эффективности его использования. В данной статье анализируется зарубежный опыт развития использования трудового потенциала.

Ключевые слова: Кадровый потенциал, предпринимательство, наемные работники, трудовые ресурсы, квалификация персонала, профессиональный потенциал, рынок труда, предприятие, кластер.

KIRISH

Jahon xo‘jaligining tobora globallashuvi sharoitida har qanday korxona boshqaruvida kadrlar salohiyatidan to‘laqonli foydalanish, jumladan, uni muntazam rivojlantirib borish talab etiladi. Shu o‘rinda jahon amaliyotida yuqori ijobiy natijalarga erishish imkonini bergan Yapon menejment maktabi vakillari tomonidan ishlab chiqilgan korxona boshqaruvida kadrlar salohiyatidan foydalanish samaradorligini oshirish bo‘yicha yondashuvlarga e’tiborni qaratish lozim. Unga ko‘ra, “korxonaning strategik rivojlanish maqsadlari uning yollanib ishlovchi xodimlarining shaxsiy rivojlanishi bilan o‘zaro mutanosibligini ta’minlash asosida har qanday korxona boshqaruvida kadrlar salohiyatidan foydalanish samaradorligini oshirish mumkin bo‘ladi”[1]. Mazkur yondashuv asosida rivojlanish yo‘lida borayotgan yapon korxonalari bugungi kunda jahonda kadrlar salohiyatidan foydalanish samaradorligi bo‘yicha yetakchi o‘rinlarni egallashga muvaffaq bo‘lmoqdalar.

1 Нонака И., Такеучи Х. Компания – создатель знания. Зарождение и развитие инноваций в японских фирмах. – М.: ЗАО “Олим-Бизнес”, 2003. – 384 с.

Korxonalar boshqaruvi amaliyotida kadrlar salohiyatidan foydalanish samaradorligini oshirish borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarning ta'sir etish yo'nalishlari va ko'lamidan kelib chiqqan holda, iqtisodiy adabiyotda bu boradagi turli usullar va tamoyillarning shakllanishiga olib kelgan. Bozor iqtisodiyotining tobora rivojlanib borishi natijasida korxonalar o'rtasida raqobat kurashining kuchayishi boshqaruv jarayonida kadrlar salohiyatidan foydalanish tamoyillari va usullarini tobora takomillashib borishiga olib keldi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Tahlillarga ko'ra, XX asrning 80-yillariga qadar bo'lgan davrda boshqaruv jarayonida xodimlar salohiyatidan foydalanish "rahbar-hodim" tamoyiliga asoslangan holda tashkil etilganligini ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Bunda korxona faoliyatini boshqarish, jumladan, kadrlar salohiyatidan foydalanish samaradorligini oshirishda vujudga keladigan munosabatlarda rahbarlar va ular qo'l ostidagi xodimlar o'rtasidagi o'zaro hamkorlikka asoslangan faoliyati yo'nalishlari mutlaqo rad etilgan bo'lib, rahbarlarning o'z xodimlariga ta'sir etish huquqining ustuvorligini ko'rishimiz mumkin bo'ladi.

S.K.Praxard va G.Xammerlar tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlarda esa "kadrlar salohiyati – korxona yollanma xodimlarining ishlab chiqarish jarayonilarida shaxsiy fiziologik va aqliy qobiliyatlari bilan ishtirok etishi hisobiga erishilgan samaradorlikni anglatadi"[2], degan fikrni ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Olimlar tomonidan ishlab chiqilgan tarifda ishlab chiqarish jarayonida mehnat resurslaridan foydalanishda ularning qo'shgan hissalariga asoslanilgan bo'lib, kadrlar salohiyati amaliyotda foydalanilayotgan ishchi kuchi mehnatini anglatadi, degan xulosaga kelish mumkin bo'ladi.

B.M.Genkin fikricha, "kadrlar salohiyati bu insonlarning mehnatda bandligi sharoitida shakllanib, jamlanib boradigan bilim va tajribalarinig korxona ishlab chiqarish jarayonida amalda foydalana olishi

bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy qobiliyatlarini ifodalaydi"[3]. Olim tomonidan ishlab chiqilgan tarifda kadrlar salohiyati ularning mehnat staji bilan bog'liq holda tushuntirilganligi bilan ahamiyatli hisolanadi. Ushbu holat korxona boshqaruvida ishlab chiqarish jarayonlarining texnologik rivojlanishi kadrlar salohiyati bilan bevosita bog'liq bo'ladi, degan xulosaga kelish imkonini beradi.

A.A.Bogdanova tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlaarda "rahbar- xodim" tamoyiliga asoslangan boshqaruv amaliyoti quyidagicha izohlanadi. "Rahbar-hodim" tamoyili asosida korxonalar boshqaruvining rivojlanishi "obyektivlik-subyektivlikning yagonaligi" g'oyasi asosida qurilgan bo'lib, bunda rahbarning o'z qo'l ostidagi xodimiga "bevosita ta'sir" etishiga ustuvorlik qaratiladi"[4]. Bundan ko'rinib turibdiki, "rahbar-hodim" tamoyili asosida korxona boshqaruvida kadrlar salohiyatidan to'liq va samarali foydalanish amaliyoti markazlashgan boshqaruv amaliyoti uchun xos hisoblanali.

Yuqorida keltirib o'tilgan "rahbar-hodim → xodim-hodim → xodim- rahbar" tamoyili asosida korxona boshqaruvida kadrlar salohiyatidan foydalanish samaradorligini oshirishning bazaviy yo'nalishlari mamlakatda amal qilayotgan iqtisodiy tizimning ochiqligi, uning rivojlanganlik darajasi va milliy iqtisodiyot uchun xos bo'lgan xususiyatlardan kelib chiqib, qo'shimcha yo'nalishlar bilan to'ldirilishi mumkin hisoblanadi.

K.A.Spiridonova o'z ilmiy izlanishlari davomida menejment sohasida shakllangan kadrlar salohiyatidan foydalanish amaliyotini rivojlantirishga bag'ishlangan zamonaviy ilmiy konsepsiyalarni tahlil qilish asosida korxona boshqaruvi quyidagi yo'nalishlarni qamrab oligi lozim, degan xulosaga kelgan:

- yollanma xodimlarning shaxsiy qobiliyatlarini rivojlantirib borish;
- xodimlarning kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarini oshirishni rag'batlantirish;
- yollanma xodimlarning shaxsiy qobiliyatlari, jumladan ularning kasbiy bilim, ko'nikma va malakalaridan korxonaning rivojlanish strategiyasiga muvofiq samarali foydalanish[5].

Jahon amaliyoti tahliliga ko'ra, g'arb mamlakatlari yirik korxonalari budjetining 2-5 foizi miqdoridagi moliyaviy resurslari korxona xodimlarini o'qitish, kasbga tayyorlash, ularni malakasini oshirish, qayta o'qitish va shaxsiy rivojlanish (sport, davolanish, dam olish, turizm va h.k.) kabi dasturlarni molyalashtirish uchun yo'naltiriladi. Jumladan, AQSH korxonalarida o'rta bo'g'in kadrlarini, ya'ni korxona personali tarkibidagi o'rta ma'lumotli xodimlarni o'qitish uchun har bir xodimga o'rta hisobda yiliga 10-15 ming AQSH doll. miqdorida xarajat qiladi. Bu turdagi xajaratlar korxona boshqaruvchilari tomonidan uzoq muddatli investitsiya sifatida baholanadi va kelajakda korxonada kadrlar salohiyatidan foydalanish samaradorligini ortishi hisobiga yuqori foyda olish imkoniyatlarini kengaytiradi, deb hisoblanadi.

2 Торрингтон Д. Управление человеческим ресурсами. М.: ДиС, 2014. – с. 236.
3 Генкин Б.М., Никитина И.А. Управление человеческими ресурсами: учебник. – М.: Норма: Инфра-М, 2013. – 464 с.
4 Богданова А.А. Тектология: (Всеобщая организационная наука). В 2-х кн.: Кн. 1 / Ред. кол. Л.И. Абалкин (отв. ред.) и др. / Отд-ние экономики АН СССР. Ин-т экономики АН СССР. – М.: Экономика, 1989. – с. 304.
5 Способы повышения эффективности управления человеческими ресурсами на современном этапе /К. А. Спиридонова // Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури. – Дніпропетровськ: ПДАБА, 2008. – № 12. С. 43–48.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot davomida korxonalar bankrotlik risklarini baholash h uchun mavjud modellar tahlili o‘tkazildi unda guruhlash, taqqoslama tahlil, statistik tahlil kabi medodlardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Xalqaro tashkilotlar ekspertlari tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, jahonda korxonalar talablariga mos keladigan o‘rta bo‘g‘in kadrlarini tayyorlashga o‘rtacha 10-12 yil sarflanib, ushbu tayyorlangan kadrlar korxonalarga to‘g‘ridan to‘g‘ri ishga yollangan taqdirda ular tomonidaan egallangan zamonaviy kasbiy bilim, ko‘nikma va malakalari 5-6 yil davomida ishlab chiqarish amaliyotida foydalanishda yuqori samaradorlik ko‘rsatkichiga erishish imkonini beradi. Shuningdek, 10 yilda esa ushbu xodimlar egallagan kasbiy bilim, ko‘nikma va malakalar eskirib, ularni kadrlar kasbiy kvalifikatsion salohiyatini oshirish zaruriyati vujudga keladi.[6] Jumladan, bugungi kunda jahonda texnik va texnologik taraqqiyotning jadal sura’tlarda rivojlanishi har qanday yollanma xodimlar egallagan kasbiy bilim, ko‘nikma va malakalarning o‘rtacha yiliga 20 foizini eskirishiga sabab bo‘lmoqda.Ushbu holatlar har qanday korxona boshqaruvida kadrlar salohiyatidan foydalanish amaliyotini rivojlantirish zaruriyatini uyg‘otadi.

Taraqqiy etgan mamlakatlar amaliyoti tahliliga ko‘ra, korxona menejerlari va ishlab chiqarish jarayonida beruvosita ishtirok etuvchi yollanma xodimlari o‘rta hisobda haftasida 4-6 soat o‘zlarining kasbiy kvalifikatsiyalarini oshirish, jumladan sohadagi yangi kasbiy bilim, ko‘nikma va malakalarni o‘rganish uchun muntazam vaqt ajratib boradilar[7]. Shuningdek, o‘tkazilgan tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, korxonada band bo‘lgan xodimlarni kasbiy malakasini oshirish, ularni o‘qitish, qayta o‘qitish, qayta tayorlash kabi ta’lim dasturlarini zamonaviy axborot- kommunikatsion texnologiyalardan foydalangan holda o‘qitish, bu turdagi dasturlarni amalga oshirish uchun talab etiladigan vaqt sarfini 30-50 foizga kamaytirib, qamrab olinadigan ma’lumotlar bazasini 80 foizgacha oshirish mumkinligi isbotlangan.[8]

“Microsoft” kompaniyasi boshqaruvida kadrlar salohiyatidan foydalanish amaliyotini rivojlantirishda Bill Geyts quyidagi fikrni bildiradi: “bugungi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari taraqqiy etayotgan jamiyat uchun masofaviy ta’lim – eng samarali ta’lim hisoblanib, bunda ayniqsa, chet tillarini internet orqali (o‘quv videoyozuvlari, test savollari, sinxron avtotarjimonlar asosida) fanlarni masofadan o‘rganish ham iqtisodiy, ham vaqt tejalishi jihatidan foydali hisoblanadi.”[9]

Tahlillarga ko‘ra, boshqaruv jarayonida kadrlar salohiyatidan foydalanish amaliyoti o‘rganilgan korxonalarda kadrlar rahbarlar tomonidan topshirilgan topshiriqlarni o‘z vaqtida bajarishlariga ko‘ra ular faoliyati samaradorligi baholanadi. Shuningdek, korxonalar boshqaruvida qarorlarni qabul qilish, ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil qilish, nazorat qilish va uni rejalashtirish rahbarlar tomonidan amalga oshiriladi. Korxona yollanma xodimlarini ishga yollashda ularni ishlab chiqarish jarayonidagi funksional vazifalariga asoslaniladi va ushbu bajarish holatidan kelib chiqqan holda ular ular faoliyati samaradorligi aniqlanadi. Bu turdagi boshqaruv amaliyotida kadrlar salohiyatidan to‘laqonli foydalanish imkoniyati cheklanadi. Shuningdek, kadrlar salohiyatidan foydalanish amaliyotini rivojlantirish imkoniyatlari ham tegishli ravishda kamayishiga olib keladi.

Jahon amaliyoti tahliliga ko‘ra, aksariyat korxonalarda mavjud lavozimlar bo‘yicha kasbiy kompetentlik bo‘yicha me’yorlar ishlab chiqilgan bo‘lib, kadrlarni ishga yollashda aynan ushbu me’yorlarga asoslangan holda, korxonada erishilgan kadrlar salohiyatidan foydalanish samaradorlini yo‘qotmay uni yana ham rivojlantirishga erishiladi. Shuningdek, bu turdagi me’yorlar tizimi korxonaning rivojlanish ko‘rsatkichlariga mos ravishda muntazam takomillashtirilib borishi kerak bo‘ladi;

- kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash, kasbiy kvalifikatsion darajasini va malakasini oshirish. Jahon amaliyotida korxonalar bilan oliy o‘quv yurtlari, ilmiy tadqiqot institutlari va kasbiy ta’lim muassasalari o‘rtasida tuzilgan o‘zaro hamkorlik shartnomalari asosida korxona yollanma xodimlarining malakalari, kasbiy kompentensiyalari muntazam ravishda har 3-5 yillik davr oralig‘ida oshirib boriladi. “Occupational Information Network (O*NET)” AQSH mehnat bozori axborot-tahliliy tizimi bazasida keltirilgan ma’lumotlarga ko‘ra, mamlakatning texnologik markazi hisoblangan Silikon vodiysida faoliyat yuritayotgan korxonalar bilan kasbiy ta’lim muassasalari o‘rtasida tuzilgan hamkorlik shartnomalari asosida 3-6 oygacha bo‘lgan davrda korxonalar talablariga muvofiq kasbga o‘qitish yoki qayta o‘qitish mexanizmi amaliyotga

6 Future of Jobs Report 2023: Insight report. World Economic Forum (WEF). May 2023. pp. 296. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2023.pdf.

7 Кибанова А.Я. Управление деловой карьерой, служебно-профессиональным продвижением и кадровым резервом: Учебно-практическое руководсто. – М.: Проспект, 2014. – 64 с.

8 Тихомирова О.Г. Варламов Б.А. Менеджмент организации: теория, история, практика: Учебное пособие. – М.: Инфра-М., 2014. – 256 с.

9 Трейси Б. Как управляют лучшие. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2016. – 279 с.

joriy etilgan[10]. Ushbu holat korxonalar talablariga mos keladigan kadrlar tayyorlashning yuqori darajadagi intensivligi hisobiga kadrlar o‘rtasida o‘zaro raqobat kurashining kuchayishi sababli, yollanma xodimlar o‘z mehnati samaradorligini oshirishga intilishiga olib kelgan;

- kadrlarni rag‘batlantirishning ta’sirchan mexanizmini ishlab chiqish. Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxona boshqaruvida samarali faoliyat yuritayotgan xodimlarga nisbatan moddiy rag‘batlantirish mexanizmini joriy qilinishi xodimlarning shaxsiy psixo-fiziologik, kasbiy va intellektual salohiyatlaridan ishlab chiqarish jarayonida to‘laqonli foydalanishga bo‘lgan intilishini yanada kuchayishiga olib keladi. Shu sababli, bu turdagi rag‘batlantirish mexanizmlarini joriy etgan korxonalar amaliyotida kadrlar salohiyatidan foydalanish samaradorligi boshqa korxonalarga nisbatan yuqori darajada ekanligi bilan ajralib turadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Taklif etilayotgan korxona boshqaruvida kadrlar salohiyatidan foydalanish samaradorligini oshirishning bozor iqtisodiyoti komponentlari bilan to‘yintirilgan tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini amaliyotga joriy etilishi quyidagi ijobiy natijalarga erishish imkonini beradi:

- xodimlarning mehnat faoliyati samaradorligini oshirishga bo‘lgan intilishining kuchayishi;
- korxona boshqaruvida kadrlar salohiyatidan foydalanish samaradorligining ortishi hisobiga ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ko‘rsatkichlarining jadal sur’atlarda o‘sishi;
- korxonaning raqobatbardoshlik ko‘rsatkichining yaxshilanishi va bozordagi mavqeini mustahkamlanishi;
- korxona rivojlanish strategiyasida belgilangan maqsad va vazifalarni o‘z vaqtida samarali hal etilishi;
- korxonada ishlab chiqarish xarajatlarining kamayishi hisobiga kapitalizatsiyalashuvi darajasining ortishi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Воробьев А.Д., Жданов С.Б., Кузмина Ю.А. Стратегическое управление персоналом // Управление персоналом, № 15, 2014. – с. 48-53.
2. Зарубина Т.А. “Кадровый потенциал” и “трудовой потенциал”: различия в определении понятий // Аллея науки. – 2017. – № 8 (1). – с. 218-221.
3. Ильченко С.В. Компетентностный подход в управлении человеческими ресурсами организации // Вестник экспериментального образования: научно-методический электронный журнал. № 2. 2015. – с. 7-13.
4. Нонака И., Такеучи Х. Компания – создатель знания. Зарождение и развитие инноваций в японских фирмах. – М.: ЗАО “Олим-Бизнес”, 2003. – 384 с.
5. Рябчук П.Г., Федерова К.А., Апухтин А.С., Плужникова И.И. Анализ соременных методик оценки кадрового потенциала // Экономика труда. № 9, 2017. – с. 1-18.
6. Future of Jobs Report 2023: Insight report. World Economic Forum (WEF). May 2023. pp. 296. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2023.pdf
7. Honorati, Maddalena Marguerie, Alicia Charlena. Youth Employment in Uzbekistan: Opportunities and Challenges. Washington, D.C. : World Bank Group. September – 2021. p. 89. https://documents.worldbank.org/en/publication/documentsreports/ documentdetail/235891634705237783/youth-employment-in uzbekistanopportunities- and-challenges
8. O*NET Resource Center. https://www.onetcenter.org/overview.html.
9. Кибанова А.Я. Управление деловой карьерой, служебно-профессиональным продвижением и кадровым резервом: Учебно- практическое руководсто. – М.: Проспект, 2014. – 64 с.
10. Кузнецова И.В. Управление кадровым потенциалом в промышленности. // дисс. … к.э.н. Казань, 2002 – с. 66.
11. Q.H. Abdurahmonov, Sh.R. Xolmo‘minov, A.B. Hayitov, A.M. Akbarov – Personalni boshqarish. (O‘quv qo‘llanma) – T.: 2004. – 160 bet.
12. Дустова , А. К. (2023). Методы оценки кадрового потенциала в организациях на примере зарубежного опыта // Educational Research in Universal Sciences, 2(17 SPECIAL), 43–47. Retrieved from http://erus.uz/index.php/er/article/view/5139.
13. Дустова А. К. Основные направления развитие кадрового потенциала предприятия //“Iqtisodiy tadqiqotlarga asoslangan oliy malumotli iqtisodchi kadrlarni tayorlash. – С. 496.

10 O*NET Resource Center. https://www.onetcenter.org/overview.html.

RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA BOSHQARUV TIZIMINING XUSUSIYATLARI

Iroda Majidova
TDIU, “Raqamli iqtisodiyot” kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Maqolada O‘zbekistonda rivojlanayotgan raqamli iqtisodiyot sharoitida innovatsion boshqaruvning konseptual asoslari tadqiq etiladi, uning mamlakat taraqqiyoti sharoitidagi muammolari va yechimlari, muhim yo‘nalishlari talqin etiladi. Raqamli iqtisodiyot sharoitida boshqaruv tizimining xususiyatlari, jumladan, respublikada innovatsion boshqaruv muammolari o‘rganilgan, raqamli iqtisodiyot sharoitda boshqaruvni rivojlantirishning samarali yo‘llari tadqiq etilgan hamda undan respublikada samarali foydalanish bo‘yicha xulosalar berilgan.

Kalit so‘zlar: innovatsiya, innovatsion iqtisodiyot, raqamli iqtisodiyot, innovatsion boshqaruv, INDUSTRY 4.0, boshqaruv tizimi, texnologik rivojlanish ko‘rsatkichlari, qayta ishlash sanoati.

Abstract: The article examines the conceptual foundations of innovative management in the conditions of the developing digital economy in Uzbekistan, interprets its problems and solutions, important directions in the conditions of the country’s development. Features of the management system in the conditions of the digital economy, including the problems of innovative management in the republic; Effective ways of developing management in the digital economy are researched and conclusions are given on its effective use in the republic.

Key words: innovation, innovative economy, digital economy, innovative management, INDUSTRY 4.0, management system, indicators of technological development, processing industry.

Аннотация: В статье рассматриваются концептуальные основы инновационного менеджмента в условиях развивающейся цифровой экономики Узбекистана, трактуются его проблемы и пути решения, важные направления в условиях развития страны. Особенности системы управления в условиях цифровой экономики, в том числе проблемы инновационного менеджмента в республике; исследованы эффективные пути развития управления в условиях цифровой экономики и сделаны выводы по его эффективному использованию в республике.

Ключевые слова: инновации, инновационная экономика, цифровая экономика, инновационный менеджмент, INDUSTRY 4.0, система управления, показатели технологического развития, перерабатывающая промышленность.

KIRISH

Dunyo iqtisodiyotning barcha tarmoqlari va tarmoqlariga ta’sir ko‘rsatadigan keng ko‘lamli raqamli transformatsiya jarayonlari o‘z o‘rnini topmoqda. Raqamli iqtisodiyotning transformatsiyasi sharoitida innovatsion jarayonlarni boshqarishni o‘rganish bir necha sabablarga dolzarbdir, bu birinchi navbatda jahonda yuz berayotgan global iqtisodiy o‘zgarishlar, yana biri bu har qanday sohaning raqamlashtirish bilan bog‘liq xodisalardir. Globallashuv sharoitida innovatsiyalarni boshqarish bu raqamlashtirish imkoniyatlaridan foydalanishning asosiy vositasi sifatida qaramoqda. The Digital Economy and Society Index ma’lumotlariga ko‘ra Yevropa iqtisodiyotni raqamli transformatsiyasini qo‘llab-quvvatlashi uchun 2021-yilda 127 milliard yevro ajratilgan. Yevropa uchun mazkur xarajatlar yuqori darajadagi summani tashkil etib, ular Ittifoqda raqamli texnologiyalarni joriy etishni tezlashtirishga qaratilgan islohot va investitsiyalarni ta’minlaydi. Shu bilan birga Yevropa Ittifoqiga a’zo davlatlar Tiklanish va chidamlilik (RRF) mablag‘larini o‘rtacha 26 foizini raqamli transformatsiyaga ajratadilar, bu majburiy 20 foizlik chegaradan yuqoridir [1].

O‘zbekiston so‘nggi yillarda o‘z iqtisodiyotini raqamlashtirish borasida chora-tadbirlarni amalga oshirmoqda, jumladan birinchi qadamlar O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi”gi Farmonda aks etgan [2]. Unda iqtisodiyotda davlat boshqaruvini kamaytirish, “Elektron hukumat” tizimini rivojlantirish bo‘yicha mas-

alalar quyilib, davlat va boshqaruv sektorlarning o‘zaro foydali jihatlari ko‘rib o‘tilgan. Keyingi navbatda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni bugungi kundagi innovatsion boshqaruv tizimini modernizatsiyalash masalalarini qamrab oldi [3]. Jumladan, mazkur farmonning 6-maqsadida “xususiy sektorga o‘tkaziladigan ayrim davlat funksiyalari sonini 3 barobarga oshirish, davlat-xususiy sheriklikni kengaytirish hamda raqamli texnologiyalarni keng joriy etish” vazifasi quyilgan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Raqamli iqtisodiyot sharoitida innovatsion boshqaruvning umumnazariy asoslari va rivojlantirish masalalari ko‘plab xorijlik olimlar tomonidan yoritilgan. Jumladan, birlamchi fikrlar Y.Shumpeter, R.Akoff, R.Druker, D.Klark, L.Mizes, F.Xayek [4] kabi olimlar tomonidan o‘rganilgan.

Zamonaviy xorij olimlaridan P.Adderson, L.Mattsson, S.Movin, M.Maxring, R.Teigland, K.Vennberg, Ye.Bryunjolfsson, B.Kaxin [5] tomonidan raqamli transformatsiya sharoitlari va innovatsion boshqaruv yo‘nalishlari tahlil qilingan. MDH mamlakatlari olimlaridan A.M. Muxamedyarov, R.Fatxutdinov, V.Medinskiy, L.Sharshuk [6] va boshqalar ishlarida innnovatsion boshqarishning ilmiy-nazariy hamda amaliy asoslari tadqiq etilgan.

O‘zbekistonda raqamli transformatsiya sharoitida innovatsion boshqaruv masalalari A.Rasulev, R.Alimov, A.Kadirov, Sh.Zaynutdinov, E.Maxmudova, F.Ergashev, K.Raximov, A.Sa’dullayev, T.Parpiyevlar [7] tomonidan ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot davomida korxonalar bankrotlik risklarini baholash h uchun mavjud modellar tahlili o‘tkazildi unda guruhlash, taqqoslama tahlil, statistik tahlil kabi medodlardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Xalqaro iqtisodiy integratsiya sharoitida axborot texnologiyalari resurslarini yaratish XIX-asr oxiridan boshlandi. Bugungi kunda ushbu texnologik tarmoq har bir milliy iqtisodiyot uchun asosiy ustun hisoblanadi. Buning sababi shundaki, jahon iqtisodiyotining muvaffaqiyatli rivojlanishi zamonaviy axborot texnologiyalari platformasini talab qiladi.

Biznes yuritish uchun qulay muhitni shakllantirishga, shuningdek, turli axborot va tahliliy materiallardan foydalanishga xizmat qiluvchi axborot texnologiyalari vositalari sohasidagi taraqqiyot 65 ta yirik ma’lumotlar bazasi mavjudligi hisobiga ta’minlanmoqda.

Zamonaviy biznes amaliyoti shuni ko‘rsatadiki, samarali boshqaruv mexanizmlaridan foydalanmaydigan kompaniyalar bozorda muvaffaqiyatli raqobatlasha olmaydi. Bizning fikrimizcha, o‘zgaruvchan bozor sharoitlariga moslashish usullari va strategiyalari nazariy va uslubiy jihatdan o‘zgarishi buning asosiy sabablaridan biridir.

Bozor har bir korxonadan tegishli maqsadlarni belgilashi va ularga erishish vositalarini tanlash bilan bog‘liq qarorlar qabul qilishni talab qiladi, chunki korxonalar doimo tashqi muhit ta’sirida bo‘lib, unga qayta aloqa orqali moslashishi kerak. Iqtisodiyotni boshqarish tizimi o‘zaro bog‘langan ko‘plab elementlardan iborat bo‘lib, ularning har biri umumiy natijaga ma’lum ta’sir ko‘rsatadi. Elementlarning ta’siri alohida emas, balki yig‘indisida ta’sir yaratishi boshqaruv tizimi va uning tarkibiy qismlarini tizimli yondashuv asosida o‘rganishni taqozo etadi.

Boshqaruvning iqtisodiy, tashkiliy, texnik, texnologik, ijtimoiy va psixologik jihatlari o‘zaro bog‘liq holda ko‘rib chiqiladi. Innovatsion boshqaruv tizimini zamonaviy boshqaruvning umume’tirof etilgan funksiyalariga o‘xshash muayyan bosqichlarda muayyan funksiyalarni bajarish majmuasi sifatida ifodalash mumkin (1-rasm).

1-rasmdagi jarayonni quyidagi mantiqiy ketma-ketlikdagi bosqichlar ko‘rinishida tasavvur qilish mumkin:

- “korxonani barqaror rivojlantirishining talab darajasiga erishishni rejalashtirish;
- tizim faoliyatini tashkil etish;
- boshqarish jarayoni ishtirokchilari faoliyatini muvofiqlashtirish;
- rag‘batlantirish – boshqarish jarayoniga jalb etilgan xodimlar mehnatini rag‘batlantirishni nazarda tutadi;
- boshqaruv tizimi faoliyatini nazorat qilish va uning samaradorligini tahlil qilish”.

Boshqaruv faoliyatining samaradorligi ko‘p jihatdan butun tizimning ishlash sifatiga bog‘liq. Shuning uchun ham boshqaruvchining ham, boshqariladigan obyektning ham manfaatlari, muammolari, maqsad va vazifalarini to‘g‘ri aniqlash boshqaruvning samarali amalga oshirilishini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

Boshqaruv tizimining samaradorligini takomillashtirmasdan oshirish quyidagi sabablarga ko‘ra mumkin emas:

- “yangi bozorda eski tashkiliy shakllardan foydalanish samarasiz bo‘lib qolishi mumkin;
- tashkiliy mexanizmni takomillashtirish kompleks yondashuvni talab qiladi, lekin uning texnik komponenti har doim ham tashkiliy jihatlar bilan etarli darajada bog‘liq emas;
- tizimni tashkil etish faqat to‘plangan tajribaga emas, balki tashkiliy loyihalashning ilmiy usullariga asoslanishi kerak;
- boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish va yangi tashkiliy tuzilmalarni shakllantirish boshqaruv xodimlarining professional darajasini mos ravishda oshirishni talab qiladi.

1-rasm: Korxona boshqaruv tizimida boshqaruvning funksiyalari

O‘zbekiston 2022–2026-yillar davomida taraqqiyot strategiyasini ta’minlash maqsadida bir qator hujjatlar, jumladan O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 10-maydagi 194-son qarori bilan yuqori texnologiyali ishlab chiqarish jarayonini shakllantirish va yuritish tartibi to‘g‘risidagi nizomni qabul qildi. Unga ko‘ra “Respublika elektrotexnika sanoatida yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarni rivojlantirish, ushbu jarayonni joriy etgan elektrotexnika korxonalarining ro‘yxatini shakllantirish va yuritish hamda shu orqali mis xomashyosidan yangi turdagi yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulotlarni ishlab chiqarish va eksport hajmini yanada oshirish maqsad” qilib olindi [8]. Iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishni rag‘batlantirish maqsadida yuqori texnologiyali ishlab chiqarishni joriy qiluvchi korxonalar faoliyatini rag‘batlantirish, shuningdek, mis mahsulotlari eksporti hajmini oshirish masalalari mamlakatimizda belgilab quyildi.

Hozirda raqamli texnologiyalarga, jismoniy va raqamli ishlab chiqarishni birlashtirishga qaratilgan kiber-jismoniy ishlab chiqarish tizimlariga asoslangan INDUSTRY 4.0 ishlab chiqilmoqda. U mahsulot va xizmatlar uchun qiymat zanjirlarini raqamlashtirish va integratsiyani o‘z ichiga oladi. 2021-yilda INDUSTRY 4.0 yechimlari global bozori 71,7 milliard dollarni tashkil etdi va yiliga taxminan 17 foizga o‘smoqda.

Mamlakatimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iqtisodiyot tarmoqlaridagi asosiy ko‘rsatkichlari hajmiga qaraydigan bo‘lsak, sanoat 2000-yilda 244 tani, 2010-yilda 10132,9 tani, 2015-yilda 39643,5 tani tashkil etgan bo‘lsa, 2023-yil 3 kvartiliga kelib 119088,5 tani tashkil etdi, ya’ni deyarli 23 yil davomida 488 barobarga o‘sish kuzatildi. Bu degani mamlakatimizda yuqoritexnologiyali ishlab chiqarishga iqtisodiyotimizda muhim o‘rin ajratilganidadir. Sanoatning umumiy tarmoqdagi ulushi ham yildan yilga ko‘tarilib, 2023-yil 3 kvartiliga 51,2 foizni (2023-yil 3 kvartili ma’lumotlariga ko‘ra) tashkil etmoqda. Bu bizga quyidagi xulosalarni chiqarishga sabab bo‘ladi:

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

- bu sanoatning boshqa tarmoqlarga nisbatan iqtisodiyotda muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi;
- ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish va optimallashtirishning yuqori darajasi, shuningdek, ishlab chiqarishning sezilarli hajmlari haqida gapiradi;
- sanoat mahsulotlari sifati, ishlab chiqarish hajmi va mehnat unumdorligi oshib borayotganini ko‘rsatadi;
- raqamli iqtisodiyotning asosini tashkil etuvchi innovatsiyalar ushbu sohaga faol joriy etilganligini tasdiqlaydi;
- sanoatning raqamli transformatsiyasi orqali xarajatlarni kamaytirishga erishishni aks ettiradi.

Bizning tahlilimiz uchun uchun yuqori texnologiyali ishlab chiqarishni iqtisodiyotdagi foiz darajasini ham ko‘rib o‘tishimiz lozim (1-jadval).

1-jadval: Iqtisodiyotning texnologik rivojlanish ko‘rsatkichlari (foizda) [9]

Ko‘rsatkichlar	Yillar				2019-yilga nisbatan o‘zgarish
	2019	2020	2021	2022	
Iqtisodiyotning yuqoritexnologiyali (shu jumladan o‘rta texnologiyali (yuqori darajagi)) va ilm talab qiladigan tarmoqlarining YAIMdagi ulushi	22,9	23,7	23,5	25,7	2,8
Iqtisodiyotning yuqoritexnologiyali va ilm talab qiladigan tarmoqlarining YAIMdagi ulushi	19,3	20,6	20,5	22,4	3,1
Yuqori texnologiyali ishlab chiqarishning ishlab chiqaradigan sanoat qo‘shilgan qiymatidagi ulushi	1,9	2,1	2,8	2,3	0,4

1-jadvalni tahlil qiladigan bo‘lsak, mamlakatimizda mazkur yo‘nalishda korxonalarimizda ish olib borilayotganligidan dalolat bermoqda, jumladan, iqtisodiyotning yuqoritexnologiyali va ilm talab qiladigan tarmoqlar va yuqoritexnologiyali (shu jumladan o‘rta texnologiyali (yuqori darajagi)) va ilm talab qiladigan tarmoqlarga nisbatan ahamiyat kuchaytirilgan. Ularda uch yil davomida o‘sish mos ravishda 2,8 va 3,1 foizni tashkil etdi. Yuqori texnologiyali ishlab chiqarishning ishlab chiqaradigan sanoat qo‘shilgan qiymatidagi ulushi ko‘tarilish darajasi azgina og‘irroq masaladir, chunki bu mamlakatda olimlar tomonidan yuqori texnologiyali mahsulotlarni yaratishni talab qiladi.

Bundan tashqari, ishlab chiqarish biznes-jarayonlarini raqamlashtirish orqali mahsulotlarni diversifikatsiyalash hamda bozorga tezroq chiqishga yordam beradi va yuqori daromad keltiradi. AKT ning ishlab chiqarish sanoatida joriy etilishi ishlab chiqarishdagi xatolarni dastlabki bosqichda aniqlashga yordam beradi, bu esa o‘z navbatida shikoyatlar sonini kamaytiradi.

O‘zbekistonda yuqori texnologiyali sanoat tarmoqlaridan biri quyosh va shamol energiyasini ishlab chiqarishdir. Mamlakatda qayta tiklanadigan energetika sohasida loyihalar faol amalga oshirilmoqda, quyosh va shamol elektr stansiyalari qurilmoqda.

Mamlakatimizda yuqori texnologik va o‘rta texnologik qayta ishlash sanoatining ishlab chiqarilishini tahlil qiladigan bo‘lsak, quyidagi ko‘rsatkichlarni olamiz (2-jadval).

2-jadval: Yuqori texnologik va o‘rta texnologik qayta ishlash sanoatining ishlab chiqarish indeksi [9]

Ko‘rsatkichlar	Yillar			
	2019	2020	2021	2022
Yuqori texnologiyali faoliyat turlari	120,2	143,1	141,3	87,6
Asoosiy farmatevtika mahsulotlari va preparatlarini ishlab chiqarish	108,5	118,9	144,5	89,9
Kompyuter, elektron va optik mahsulotlar ishlab chiqarish	142,8	172,0	138,4	85,8
Kimyo mahsulotlari ishlab chiqarish	108,8	103,9	100,8	110,5
O‘rta texnologiyali ishlab chiqarish (yuqori darajadagi)	102,3	107,6	107,0	98,1

Elektr uskunalar ishlab chiqarish	107,5	110,1	93,0	106,0
Boshqa toifalarga kiritilmagan mashina va uskunalar ishlab chiqarish	90,7	94,7	97,0	106,0
Avtotransport vositalari, treylerlar, yuqori pritseplar ishlab chiqarish	121,0	99,4	94,8	137,8
Boshqa transport uskunalari ishlab chiqarish	120,7	102,5	108,8	105,4

2-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, 2020 va 2021-yili yuqori texnologiyali faoliyat turlarini o'sishi kuzatildi, buning asosiy sababi Covid-19 pandemiyasi davrida texnologiyalarni yaratishda ilm-fan o'rni muhim ekanligi tushunib yetildi. Mazkur davrda ilm-fanga davlat va korxonalar tomonidan ko'proq mablag' ajratilganligi va ilmiy ishlar to'g'ri tashkil etilib samaradorlik natijasini berganligidir. 2022-yilda o'g'it tayyorlash va logistika tizimini yaxshilash yo'nalishi belgilanib, kimyo mahsulotlari va avtotransport vositalari, treylerlar, yuqori pritseplar ishlab chiqarish darajasini ko'tarishga qaratildi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'zbekistonda raqamli iqtisodiyot transformatsiyasi sharoitida innovatsion boshqaruv tizimini tahlil qilishda quyidagi xulosalar olindi:

1. Jamiyatda iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyotni ta'minlovchi rejalarni shakllantirish, iqtisodiyotning har bir sohasini rivojlantirishning kompleks strategiyasini yaratish, mavjud muammolarni hal etishga qaratilgan oqilona faoliyatni amalga oshirishda texnologiyalarga ustuvor ahamiyat qaratilmoqda. Shunday sharoitda ilg'or ijtimoiy-madaniy texnologiyalardan faol foydalanish davlat, jamiyat va shaxs rivojiga xizmat qiladi.
2. Zamonaviy innovatsion boshqaruv nazariyalarida qo'yidagi yo'nalishlar o'z o'rniga ega: innovatsion qobiliyat nazariyasi, innovatsion muhit nazariyasi, innovatsion tarmoq nazariyasi, Triple Helix nazariyasi, ochiq innovatsiyalar nazariyasi. Bu nazariyalar bugungi kunda korxonalarda (davlat, tashkilot, jamiyatda) o'z samaradorligini yaxshilash uchun soha mutaxassisligi va innovatsiya manbalaridan foydalanish mumkinligini isbotlashdi.
3. O'zbekiston o'z islohotlari doirasida iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishning asosiy vazifasi deb olgan. U ishlab chiqarishni rivojlantirishda texnologik yutuq imkonini beruvchi iqtisodiy faoliyatning barcha sohalarida amalga oshirish va joriy etishdan iborat. O'zbekistonda innovatsion faollik, asosan, fan-texnika taraqqiyotining rivojlanishi, xo'jalik yurituvchi subyektlarni tashkil etish va ularni boshqarish shakllari va usullarining o'zgarishi hisobiga sezilarli darajada oshib bormoqda.
4. O'zbekiston 2022-2026-yillar davomida taraqqiyot strategiyasini ta'minlash maqsadida bir qator hujjatlar, jumladan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 10-maydagi 194-son qarori bilan yuqori texnologiyali ishlab chiqarish jarayonini shakllantirish va yuritish tartibi to'g'risidagi nizomni qabul qildi. Unga ko'ra "Respublika elektrotexnika sanoatida yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarni rivojlantirish, ushbu jarayonni joriy etgan elektrotexnika korxonalarining ro'yxatini shakllantirish va yuritish hamda shu orqali mis xomashyosidan yangi turdagi yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlarni ishlab chiqarish va eksport hajmini yanada oshirish maqsad qilib" olindi. Bu bilan iqtisodiyot tarmoqlarini rag'batlantiruvchi turi sifatida yuqori texnologiyali ishlab chiqarish jarayonini joriy etgan tarmoq korxonalar olindi hamda mis mahsulotlari eksporti hajmlari va geografiyasini oshirish masalalari o'rtaga qo'yildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Digital Economy and Society Index (DESI) 2022. Thematic chapters. R. 12.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi"gi Farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022–2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni.
4. Шумпетер Й. История экономического анализа Архивная копия от 8 декабря 2015 на Wayback Machine; Акофф Р. Планирование в больших экономических системах = A Concept of Corporate Planning. / Пер. с англ. Г. Б. Рубальского. Под ред. И. А. Ушакова. – М.: Советское радио, 1972. – 223 с.; Питер Дракер. Классические работы по менеджменту = Classic Drucker. – М.: "Альпина Бизнес Букс", 2008. – С. 220.; Кларк Дж.Б. Распределение богатства. С. 34–35.; Мизес Л. Человеческая деятельность: трактат по экономической теории (Human Action: A Treatise of Economics, 1949); Хайек Ф. А. Использование знания в обществе // American Economic Review, XXXV, No. 4 (September, 1945), pp. 519-30.

5. Andersson P., Mattsson L. (2015). Service innovations enabled by the ‘internet of things’. IMP Journal, vol. 9, issue 1, pp. 85–106.; Andersson P., Movin S., Mähring M., Teigland R., Wennberg K. (Eds.). (2018). Managing digital transformation. Stockholm School of Economics Institute for Research (SIR), Sweden; Brynjolfsson E., Kahin B. (Eds.). (2002). Understanding the digital economy. Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology.
6. Мухамерьяров А. Инновационный менежмент. Учебное пособие. – М.: ИНФРА М. 2004. – С.127.; Фатхуддинов Р. Инновационный менежмент. – М.: Бизнес школа Интел-Синтез, 1998. – С.599.; Медынский В.Г., Шаршук Л.Г. Инновационное предпринимательство. – М.: ИНФРА-М. 1997. – С.237.
7. Расулев А., Алимов Р. Стимуцлирование инновационной активности в экономике.// Обшество и экономика. – М.: 2007. №5-6.; Кадирова А.М. Формирование национальной инновационной систем в условиях углубления экономических реформ. Актуальние проблеми развития инновационной деятельности. Сборник научних трудов международной конференции. Т.: 2008. С.19-21.; Зайнутдинов Ш.Н. Инновационний менежмент. – Т.: Академия. 2006. – С.267; Оценка эффективности управления экономикой. Под.ред. Ш.Н.Зайнутдинова, Э.Х.Махмудова. – Т.: ТГЭУ, 2008. – С.321.; Эргашев Ф., Раҳимова К., Саъдуллаев А., Парпиев Т. Инновационний менежмент. Дарслик. – Т.: Академия, 2005. – Б.90.
8. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 10-maydagi 194-son “Yuqori texnologiyali ishlab chiqarish jarayonini joriy etgan elektrotexnika sanoati korxonalarining ro‘yxatini shakllantirish va yuritish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi qarori.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi. O‘zbekistonda ilm-fan va innovatsion faoliyat. T.: 2023.

ZIYORAT TURIZMINI RIVOJLANTIRISHNING MUHIM XUSUSIYATLARI

Mirzayev Qulmamat Jonuzoqovich
I.f.d., Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
“Raqamli iqtisodiyot” kafedrasi mudiri, professor

Shukurov Tohirjon Izzatullo o‘g‘li
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Tadqiqotlarning natijalari O‘zbekistonda turizm sohasini yo‘nalishlaridan biri ziyorat turizmini rivojlantirish ustuvor ahamiyat kasb etishini ko‘rsatmoqda. Uning bandlik, aholi daromadlari va farovonligini oshirishdagi o‘ziga xos muhim xususiyatlari va imkoniyatlari mazkur maqolada mualliflar tomonidan ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: turizm, iqtisodiyot, ziyorat, turist, din, yodgorlik, maqbara, bandlik, aholi, daromad, farovonlik, induksiya, deduksiya, tizimli, tahlil,tendensiya va boshqalar.

Abstract: The results of the research show that the development of pilgrimage tourism is one of the directions of the tourism industry in Uzbekistan. Its important features and opportunities for increasing employment, income and well-being of the population are shown by the authors in this article.

Key words: tourism, economics, pilgrimage, tourist, religion, monument, grave, employment, population, income, abundance, induction, deduction, systematics, analysis, trend and others.

Аннотация: Результаты исследования показывают, что развитие паломнического туризма является одним из направлений туристической отрасли Узбекистана. Его важные особенности и возможности для повышения занятости, доходов и благосостояния населения показаны авторами в данной статье.

Ключевые слова: туризм, экономика, паломничество, турист, религия, памятник, могила, занятость, население, доход, изобилие, индукция, вычет, систематика, анализ, тенденция и другие.

KIRISH

Yangi O‘zbekistonni rivojlantirishda va Respublika iqtisodiyotini jadal isloh etishda turizm sohasining taraqqiyoti va ayniqsa, ziyorat turizmi alohida ahamiyatga kasb etadi. Ta’kidlash joizki, O‘zbekiston Respublikasi ziyorat maskanlari va qadamjolari bo‘yicha ulkan imkoniyatlarga ega davlatlardan hisoblanadi. Bu borada Respublikamizda bir qator me’yoriy-huquqiy xujjatlar qabul qilingan va ular asosida mamlakat iqtisodiyoti uchun muhim hisoblangan “O‘zbekiston -2030” strategiyasida ziyorat turizmiga alohida ustivorlik berilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida PF-158-son Farmonibilan tasdiqlangan Respublikamizning 2030-yilgacha bo‘lgan strategiyasiga muvofiq “Respublikamizda xorijiy turistlar sonini 15 millionga, ichki sayyoxlar sonini 25 millionga, ziyorat turizmi bo‘yicha keladigan turistlar sonini 3 million nafarga oshirish” muhim maqsad sifatida belgilangan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Mamlakatimizda turizmning alohida turlaridan biri hisoblangan ziyorat turizmi bo‘yicha soha mutaxassislari, olimlar o‘z fikrlarini bayon qilishgan. Bunday ilmiy qarashlar jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin.

Bu borada Rossiyalik olimlardan N.I. Kabushkin turizmni “Insonni sayohat davomida yuzaga keladigan munosabatlar majmui va o‘zaro aloqa hamda hodisalar butunligi”[1] sifatida ta’riflaydi

Boshqa bir iqtisodchi Azar V.I. turizmni “Turizmga alohida bir davlat milliy xo‘jaligi chegalarida yoki jahon xo‘jaligi miqiyosidagi muayyan unsurlar o‘rtasidagi aloqalari mavjud bo‘lgan yirik iqtisodiy tizim sifatida qarash lozim”,[2] deb ta’kidlagan.

Respublikamiz iqtisodchilaridan B.Sh.Safarovning ta’kidlashicha, turizm “Jamiyatda insonlarning istiqomat qilish joyidan tashqarida bo‘sh vaqtidan foydalanish va buning uchun zarur bo‘lgan xizmat va tovar turlarini qayta ishlash shartlari bilan bog‘liq bo‘lgan munosabatlar majmuasini ifodalaydi”[3] deb atagan.

Shuningdek turizm va ziyorat turizmi bo‘yicha boshqa bir qator iqtisodchi olimlar, jumladan akademik N.T.To‘xliyev[4], professorlar I.S.Tuxliyev[5], M.Q.Pardayev[6], D.X.Aslanovalarning ham o‘z qarashlari va fikrlarini bayon qilishgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqolada turizm xizmatlari shuningdek ziyorat turizmini hozirgi holatini va rivojlanish tendensiyalarini o‘rganishda ilmiy bilishning induksiya va deduksiya, tizimli tahlil, qiyoslash, tahlil va sintez, iqtisodiy va statistik tahlil kabi usullardan keng foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini jadal rivojlantirishda turizm muhim strategik tarmoq sifatida alohida ahamiyatga ega va mazkur turizmning ziyorat yo‘nalishi ustuvor ahamiyatga ega hisoblanadi. Bizning hisob-kitoblarimizga ko‘ra O‘zbekiston Respublikasiga tashrif buyurayotgan turistlarning 45% ziyorat maqsadida keladigan turistlar hisoblanadi. Bu borada Respublikamizda ayniqsa, Samarqand shahri va viloyati hududlarida sayyohlar tashrif buyuradigan obyektlar (maskanlar) sifatida “Imom al-Buxoriy maqbarasi”, “Shoxi Zinda maqbarasi”, “Go‘ri Amir maqbarasi”, “Doniyor Payg‘ambar maqbarasi”, “Hazrati Xizr masjidi”, “Imom al-Moturudiy maqbarasi”, “Xo‘ja Ahrori Valiy maqbarasi”, “Xazrati Dovud maqbarasi”, “Chorchinor” ziyoratgohlari va boshqa ko‘plab diqqatga sazovor joylarni keltirishimiz mumkin. Alohida ta’kidlash lozimki Respublikamizda ziyorat turizmini rivojlantirishning zaruriyati quyidagilar:

Birinchidan, har bir inson ruhiy poklanish maqsadida ziyorat turizmini amalga oshiradi va undan ruhiyatini sog‘lomlashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladi;

Ikkinchidan, alohida olingan din vakillari jumladan Islom dini vakillari Islom dini qoidalariga ko‘ra ushbu yo‘nalishdagi sohaning yetuk namoyondalarini va ularning qabrlarini ziyorat qiladi va ularga xurmat bajo keltiradi.

Uchinchidan, har bir ziyoratchi ma’naviy ozuqa oladi va ushbu ozuqadan iqtisodiyotning turli ijtimoiy-iqtisodiy sohalarini rivojlantirishda o‘z hissalarini qo‘shadi;

To‘rtinchidan, Vatanimiz hududlarida uzoq tarixda o‘z faoliyati bilan iz qoldirgan, jahon tamadduniga o‘z hissasini qo‘shgan, yirik davlat arboblariga hurmat bajo keltirish maqsadida tashrif buyuradilar;

Beshinchidan, soha mutaxassislari, olimlar, tadqiqotchilar tomonidan ziyorat turizmi tarixini chuqur o‘rganish maqsadida ziyorat maskanlariga tashrif buyuradilar.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Respublikamizda ziyorat turizmini rivojlantirishga bir qator iqtisodiy, huquqiy, moliyaviy-iqtisodiy omillar ta’sir etadi. Bizning fikrimizda ular quyidagilardan iborat:

1. Hukumatning ushbu sohaga yetarli e’tibor qaratishi va zaruriy me’yriy xujjatlarni yaratishi;
2. Mamlakatda diniy erkinlik va bag‘rikenglikka qonuniy ustuvorlik berilishi;

1 “Кабушкин Н.И.-“Менежмент туризма”. Учебник. Москва. Новой знаный 2004 г. ст 35-36.
2 Азар В.И. ва бошқалар.-“Экономика туристического ринка”. Москва. ИПКГ 1998 г. ст 7-8.
3 B.Sh.Safarov-“Mintaqaviy turizm xizmat bozorining iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish” Monografiya Toshkent. O‘zbekiston milliy inseklopediyasi 2013-y. 14-bet.
4 Н.Т.Тухлиев, Т.Абдуллаева-“Национальные модели развития туризма”.–Т,: Гос. науч. изд-во “Ўзбекистон миллий энциклопедиячи”. 2006.
5 I.S.Tuxliyev va boshqalar-Turizmni rejalashtirish. –Darslik.–T.: “Iqtisod-Moliya” nashriyoti. –2010.–238 b.
6 M.Q.Pardayev, R.Atabayev. –Turistik resurslarni tahlil qilish va baholash.–Samarqand SamISI, 2006-137 b.

3. Ziyorat turizmiga davlat siyosati darajasida ustuvorlik berilishi;
4. Ziyorat turizmini davlat tomonidan moliyaviy qo‘llab- quvvatlanishi;
5. Ziyorat turizmini rivojlantirishning muhim asosi hisoblangan insonlarining turli dinlarga e’tiqodini kuchayishi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, tahlillar natijasiga ko‘ra Samarqand hududida mintaqaviy ziyorat turizmi ziyoratchilari uchun asosiy maskanlari tarkibiy tuzilmasi tahlil qilindi (1-rasm)

1-rasm: Samarqand hududida mintaqaviy ziyorat turizmi ziyoratchilari uchun asosiy maskanlari tarkibiy tuzilmasi

Yuqoridagilardan kelib chiqib alohida ta’kidlash lozimki Respublikamizda ayniqsa, uning muhim mintaqalaridan biri hisoblangan Samarqand viloyati hududida ziyorat turizmini rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat:

Birinchidan, “O‘zbekiston–2023” strategiyasidan kelib chiqib ziyoratchilar sonini Respublikamizda 3 mlnga yetkazish maqsadiga mos “Imom Al Buxoriy” majmuasiga tashrif buyuruvchilar sonini kamida 2 mlnga yetkazish va ularning extiyojiga mos yanada oshirish;

Ikkinchidan, Samarqand hududida ziyoratchilar extiyojidan kelib chiqib yangi ziyorat turistik marshrutlarini shakllantirish, masalan “Al Buxoriy-Nurota”, “Al Buxoriy-Ibroxim ota”, “Al Buxoriy-Suyal ota” va hokazolar;

Uchinchidan, tashrif buyuruvchi ziyoratchilar extiyojidan kelib chiqib Samarqand hududiga tashrif buyurgan ziyoratchilarni respublikamizning boshqa hududlari bilan alohida tizimli ziyorat marshrutlarini shakllantirish. Jumladan “Al Buxoriy-Naqshbandiy”, “Al Buxoriy-At Termiziy” va boshqalar;

To‘rtinchidan, Samarqand hududida joylashgan boshqa ziyoratgohlarga tashriflarni kengaytirish, masalan, tashrif buyuruvchilar orasida “xalq himoyachisiga aylangan “temirning piri” sifatida etirof etiladigan “Xazrati Dovud ” kabi ziyoratgohlardan mijozlar extiyojidan kelib chiqib, keng foydalanish;

Beshinchidan, Turkiy xalqlarninsh buyuk sarkardasi Xalq qaxramoni Amir Temur qabrini ziyorat qilish,“Amir Temur maqbarasi” marshruti bo‘yicha alohida Rempublika turistik ziyoratlarni tashkil etish;

Oltinchidan, Respublikamizning Samarqand hududida joylashgan “Doniyor Payg‘ambar” maqbarisidan foydalangan holda uchta din vakillarining (musulmon, xristian, va yaxudiylar) ziyoratini tizimli tashkil etish va shu orqali xalqlar o‘rtasida diniy bag‘rikenglik jarayonini rivojlantirish.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

XULOSA

Yuqoridagilardan kelib chiqib, Respublikamizdagi turizm faoliyatini tashkil etish hamda ziyorat turizmini tizimli rivojlantirish jarayoni quyidagi yangi imkoniyatlarni ochib beradi:

Birinchidan, tashrif buyuruvchilar orasida ziyoratchilar sonini oshirish va buyuk ajdodlarga bo‘lgan xurmatni oshirish;

Ikkinchidan, yosh avlodni vatanga sadoqat ruhida tarbiyalash imkoniyatlarini kengaytirish;

Uchinchidan, ziyorat turizmini amalga oshirish orqali insonlarni “ruxiy poklanish” turli ruhiy azoblardan qutqarish xissini kuchaytirib, inson psixologiyasini o‘zgartirish;

To‘rtinchidan, ziyoratchi turistlar sonini oshirish orqali Respublikamizda valyuta tushumini ko‘paytirish va iqtisodiy imkoniyatlarini kengaytirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish xamda aholi turmush darajasini oshirishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 7-iyuldagi O‘RQ-549-son “Turizm to‘g‘risida”gi Qonuni. Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 19.07.2019-y. 03.19.549.3446-son.
2. “Кабушкин Н.И. “Менежмент туризма”. –Учебник. –Москва. –Новой знаный. –2004 г.
3. Азар В.И. ва бошқалар. –“Экономика туристического ринка”. –Москва. –ИПКГ 1998 г.
4. Н.Т.Тухлиев, Т.Абдуллаева- “Национальные модели развития туризма”. –Т,: Гос. науч. изд-во. –“Ўзбекистон миллий энциклопедиячи”–2006.
5. I.S.Tuxliyev va boshqalar –Turizmni rejalashtirish. Darslik. –T.: “Iqtisod-Moliya” nashriyoti. –2010. –238 b.
6. M.Q.Pardayev, R.Atabayev –Turistik resurslarni tahlil qilish va baholash.–Samarqand SamISI. –2006-137 b
7. B.Sh.Safarov “Mintaqaviy turizm xizmat bozorining iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish” Monografiya Toshkent. O‘zbekiston milliy inseklopediyasi. –2013-y.

QANDOLAT MAHSULOTLARI BOZORIDA MARKETING TADQIQOTLARINI ASOSIY YO‘NALISHLARI

Tuychiyeva Vasila Faxriddin qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti “Marketing” kafedrasi assistenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada qandolat mahsulotlari bozorini rivojlantirishda marketing tadqiqotlarining o‘rni, kuchli raqobat muhiti va boshqaruv xatolarining ortib ketishining oldini olish masalalari, bozor tadqiqotlari doirasida yuqori sifatli ma’lumotlarni taqdim etish jarayonlari, marketing xizmatlari va ularning buyurtmasi bo‘yicha kompaniya rahbariyati uchun amalga oshiriladigan ma’lumotlar to‘plami, ularni sharhlash, taxminiy va bashoratli hisob-kitoblar amalga oshirish bo‘yicha olimlar fikri o‘rganilgan va ulardan kelib chiqib marketing tadqiqotlarini aynan qandolat mahsulotlari bozorida samarali qo‘llash bo‘yicha takliflar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: qandolat mahsulotlari, bozor, marketing tadqiqotlari, marketing xizmatlari, korxona, raqobat.

Abstract: In this article, the role of marketing research in the development of the confectionery market, the strong competitive environment and the issues of preventing the increase of management errors, the processes of providing high-quality information within the framework of market research, marketing services and their implementation for the management of the company are discussed. The opinion of scientists on the collection of data, their interpretation, the implementation of approximate and predictive calculations was studied, and based on them, proposals were made for the effective application of marketing research in the confectionery market.

Key words: confectionery, market, marketing research, marketing services, enterprise, competition.

Аннотация: В данной статье рассмотрена роль маркетинговых исследований в развитии рынка кондитерских изделий, сильной конкурентной среды и вопросы предотвращения роста управленческих ошибок, процессы предоставления качественной информации в рамках исследований рынка, маркетинговых услуг и Обсуждены их внедрение для управления компанией.Изучено мнение ученых по поводу сбора данных, их интерпретации, осуществления приближенных и прогнозных расчетов, на их основе сделаны предложения по эффективному применению маркетинговых исследований в кондитерский рынок.

Ключевые слова: кондитерские изделия, рынок, маркетинговые исследования, маркетинговые услуги, предприятие, конкуренция.

KIRISH

Qandolat mahsulotlarining asosiy ishlab chiqaruvchilari yirik qandolat fabrikalari va kombinatlardir. Ko‘pincha mahsulotlarning katta qismi korxona joylashgan hududda tarqatiladi. Bu, birinchi navbatda, o‘sha mamlakatning deyarli har bir shahrida yoki tumanida joylashgan bunday tashkilotlarning juda ko‘pligi, shuningdek, nisbatan qisqa saqlash muddati bilan izohlanadi. Eng yirik qandolat fabrikalari va kombinatlari butun mamlakat bo‘ylab mahsulotlarni tarqatadi va hatto boshqa mamlakatlarga eksport qiladi. Bunday ishlab chiqaruvchilarning tovarlari rangli va qulay qadoqlash, ishlab chiqarish jarayonining o‘zini takomillashtirish orqali amalga oshiriladigan uzoqroq sotish muddatlari bilan ajralib turadi.

Mamlakat bozorining qandolat mahsulotlari bilan to‘yinganligi maksimal darajada bo‘lishi mumkin. Aksariyat ulgurji sotuvchilar qandolat mahsulotlarining har bir ishlab chiqaruvchisi va yetkazib beruvchisi bozorda ma’lum bir joyni egallaydi, deb hisoblashadi, ammo bu bozorni yuqori raqobatbardosh deb atash mumkin [1].

Bozordagi raqobatning og‘ir voqeligi ishlab chiqaruvchilarni assortimentni kengaytirish, uni raqobatchilardan ajratib turadigan yangi mahsulotlar yaratish yo‘lidan borishga majbur qiladi. Shu sababli, ko‘pchilik yirik qandolat fabrikalari ishlab chiqarishni yangilash, o‘zlarining markali tovarlarini loyihalash, yangi mahsulotlar yaratish yoki unutilgan retseptlarni qayta tiklash bilan shug‘ullanishlari lozim bo‘ladi. Shu bois ham qandolat mahsulotlari bozorining marketing tadqiqotlarini o‘tkazish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqsadga qarab, tashkilotning reklama faoliyatini oshirish nazariyasini o‘rganish, reklama bozorini marketing tadqiqotlarini amalga oshirish lozim bo‘ladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Marketingning asosiy talablaridan biri bozorning “shaffofligi” va uning rivojlanishining “bashoratli”ligini ta’minlashdan iborat. Tovarni bozorga olib chiqishdan, uning ma’lum miqdorini sotishni va iste’mol bozorining ma’lum bir qismini egallashni rejalashtirishdan oldin, savdogar o‘zi sotuvchi sifatida ishlamoqchi bo‘lgan bozor yoki uning segmentining batafsil tavsifiga ega bo‘lishi kerak [2]. Har qanday turdagi korxona bozor hajmini, iste’mol talabining mavjudligi va turini, raqobatning intensivligini, mahsulotining raqobatbardoshligini, narxlar darajasi va tendensiyalarini, xaridorlarning ma’lum marketing harakatlariga munosabatini bilishi kerak va daromadlilik darajasiga ham alohida e’tibor qaratishi kerak.

Shu bilan birga, korxona ko‘lami kengaygan sari axborotga bo‘lgan ehtiyoj ham ortadi. Busiz, real bozor kon’yunkturasini hisobga olmasdan, tadbirkor muvaffaqiyatsizlikka uchragan xavf ostida qoladi [3].

Ishonchli ma’lumotlar yig‘ilmasdan va uning keyingi tahlilisiz marketing o‘z vazifasini to‘liq bajara olmaydi, ya’ni mijozlar ehtiyojlarini qondiraolmaydi. Ikkinchisi yanada murakkab bo‘lib bormoqda va marketologlar uchun iste’molchilarning marketing dasturlariga, yangi mahsulotlarga bo‘lgan munosabati haqidagi ma’lumotlarning ishonchlilik darajasi nafaqat ko‘rsatkich, balki marketing kursini tanlashda mayoqqa aylanadi. Korxonaning marketing xizmatining vazifasi ham o‘z menejerlarini to‘g‘ri, ishonchli, asosli va dolzarb ma’lumotlar bilan ta’minlashdan iborat [4].

Kuchli raqobat muhiti va boshqaruv xatolarining ortib borayotgan narxi bozor tadqiqotlari yuqori sifatli ma’lumotlarni taqdim etishni talab qiladi. Marketing xizmatlari va ularning buyurtmasi bo‘yicha kompaniya rahbariyati uchun amalga oshiriladigan ma’lumotlar to‘plami, ularni sharhlash, taxminiy va bashoratli hisob-kitoblar odatda marketing tadqiqoti deb ataladi. Menejerlar tomonidan qabul qilinadigan qarorlar marketing kompleksi elementlari, tashqi va ichki muhit omillari o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir tufayli murakkablashadi. Marketing tadqiqotlari marketing strategiyasini marketing muhiti omillari va manfaatdor tomonlarning manfaatlariga moslashtirishga hamda biznesni rivojlantirishdagi noaniqlikni kamaytirishga yordam beradi [5].

Marketing tadqiqotlariga turli xil ta’riflar, uning roli va ahamiyati haqida qarashlar mavjud. Masalan A. Diane, E. Dixtl, X. Hershgen va ma’lum darajada F. Kotler marketing tadqiqotlarini marketingni boshqarish jarayonining tegishli funksiyalarining tarkibiy qismi deb hisoblashadi [6, 7, 8].

Bir qator mutaxassislar “marketing tadqiqoti” tushunchasiga uning mohiyatini ochib bermasdan, asosiy funksiyalarini sanab o‘tish orqali yondashadilar. Bularga F.Kotler kiradi, u marketing tadqiqotlarini kompaniya oldida turgan marketing vaziyati bilan bog‘liq holda zarur bo‘lgan ma’lumotlar doirasini tizimli ravishda aniqlash, ularni to‘plash, tahlil qilish va hisobot berish sifatida izohlaydi [8].

Marketing tadqiqotlari - bu tizimli ravishda turli so‘rovlarni tayyorlash va o‘tkazish, olingan ma’lumotlarni tahlil qilish va natijalar hamda xulosalarni kompaniya oldida turgan aniq marketing vazifasiga mos keladigan shaklda taqdim etish jarayoni hisoblanadi [9].

Marketing tadqiqotlari - bu ma’lumot yordamida marketologni iste’molchilar, xaridorlar va jamoatchilik bilan bog‘laydigan faoliyat turi. Bu holda ma’lumotlar marketing imkoniyatlari va muammolarini aniqlash uchun ishlatiladi, marketing faoliyatini rivojlantirish, takomillashtirish va baholash, marketing faoliyati natijalarini kuzatish, marketingni boshqarish jarayonini tushunishni yaxshilash va hokazo [10].

Ular marketing tadqiqotlari kontsepsiyasini marketing bilan bog‘liq muammolar bo‘yicha ma’lumotlarni to‘plash va tahlil qilish faoliyati sifatida shakllantiradilar hamda bu marketingning boshqaruv funksiyalari bilan bog‘liq barcha turdagi tadqiqot faoliyatini o‘z ichiga olgan murakkab tushuncha ekanligini aniqlaydilar [11].

Shunday qilib, biz quyidagi ta’rifga amal qilamiz: “Marketing tadqiqotlari - marketingning axborot va tahliliy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan har qanday tadqiqot faoliyatidir”.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot davomida korxonalar bankrotlik risklarini baholash h uchun mavjud modellar tahlili o‘tkazildi unda guruhlash, taqqoslama tahlil, statistik tahlil kabi medodlardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Marketing tadqiqoti marketing vositasi yoki uning axborot-tahliliy yordami bo‘lib, marketing faoliyatining ajralmas qismi hisoblanadi.

Marketing tadqiqotlari vazifalari ro‘yxatini tuzish qiyin, chunki o‘zgaruvchan bozor kon’yunkturasi, turli xil omillar to‘plamining ta’siri, firmalarning turli potensiallari, inson omili va boshqalar [12]. Kompaniyaning marketing xizmati oldiga qo‘yilgan turli xil aniq tadqiqot vazifalariga olib keladi. Biz faqat tadqiqotning asosiy yo‘nalishlari va marketing tadqiqotlari vazifalarini ajratib ko‘rsatishimiz mumkin:

- axborotni yig‘ish, qayta ishlash, umumlashtirish va saqlash;
- bozor kon’yunkturasini baholash va tahlil qilish, bozor sig‘imini hisoblash, talabni tavsiflash va prognozlash, uning elastikligini tahlil qilish;

- kompaniyaning o‘z imkoniyatlarini, uning salohiyati va raqobatbardoshligini baholash;
- raqobatchining imkoniyatlari va xatti-harakatlarini baholash;
- marketingning makro muhitining ta’sirini tahlil qilish;
- savdo bozori bo‘limini tahlil qilish, uning kompaniya egallagan ulushini baholash, savdo bozorining hududiy tahlili;
- tovar nomenklaturasi va assortimentini, ularning tarkibidagi siljishlarni o‘rganish;
- marketing strategiyasini ishlab chiqish, strategik va operatsion marketingni rejalashtirish uchun axborot-tahliliy yordam;
- narxlarni belgilash va tartibga solish bo‘yicha axborot-tahliliy yordam;
- tovar aylanmasi, tovar-moddiy zaxiralar, taqsimlash xarajatlari, foydaning umumiy hamda mahsulotning hayot aylanish bosqichlari bo‘yicha hisobi va tahlili.

Marketing tadqiqotlarining asosiy vazifalari va funksiyalari

Umuman olganda, marketing tadqiqotlari uchta asosiy funksiyani bajaradi:

- o‘rganilayotgan hodisa va jarayonlarning barcha xususiyatlarini batafsil tavsiflashni nazarda tutadigan tavsif funksiyasi;
- analitik funksiya, bu analitik ma’lumotni olish, o‘rganilayotgan hodisadagi sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash va boshqalar;
- dastlabki ikkita funksiya asosida shakllanadigan bashoratli funksiya, bu sizga keyingi rivojlanishlarni prognoz qilish imkonini beradi.

Marketing tadqiqotlarining asosiy vazifasi raqobatning mavjudligini, shuningdek kompaniyaning ishlab chiqarish imkoniyatlari va xarajatlarini hisobga olgan holda, kompaniya tomonidan ishlab chiqarilgan tovarlarni sotish eng muvaffaqiyatli bo‘lishni va’da qiladigan bozorlarda kutilayotgan talabning hajmini aniqlashdan iborat [13]. Natijada, marketing tadqiqotlari kompaniyaning ma’lum bir bozorda taqdim etmoqchi bo‘lgan mahsulotining turi va ulushini asoslash uchun mo‘ljallangan.

1-jadval: Marketing tadqiqotlari vazifalarini tasnifi

Bozor kon’yunkturasining xususiyatlari	- sanoat bozori parametrlarining o‘zgarishini tahlil qilish; - bozor subyektlari salohiyati va xatti-harakatlarini baholash - bozorni rivojlantirish tendensiyalari va istiqbollarini aniqlash - bozordagi o‘zgarishlar qonuniyatlarini baholash.
Faoliyatni uslubiy ta’minlash	- tadqiqot obyekti va predmetini aniqlash; - qo‘shimcha tahlil qilish uchun ma’lumot to‘plash; - tadqiqot usullarini belgilash.

Marketing tadqiqotlari uning natijalaridan manfaatdor bo‘lgan tadbirkor hisobidan amalga oshiriladi, ya’ni, tovar va xizmatlarni ishlab chiqaruvchilar va sotuvchilar hisobidan. Aksariyat yirik kompaniyalarda marketing tadqiqotlari uchun bo‘limlar mavjud. Bunday tadqiqotlarda katta xarajatlar talab etiladi, ammo bu xarajatlar savdo samaradorligini oshirish va tijorat risklarini kamaytirish orqali qoplanadi. Marketing tadqiqotlari natijasida faoliyati bozor bilan bog‘liq bo‘lgan tadbirkor bozor elementlari dengizida xavfsiz harakatlanish yo‘lini ko‘rsatadigan “yo‘l xaritasini” tuzish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Qandolat mahsulotlari bozorining marketing tadqiqotlari

Tahlillarga ko‘ra Rossiya iste’molchilari tomonidan qandolat mahsulotlari iste’moli G‘arb mamlakatlari bilan solishtirganda kichik, non va non mahsulotlari iste’moli bo‘yicha esa Rossiya yetakchi bo‘lib, Germaniyadan 53 %ga, Fransiyadan 45 %ga, O‘zbekistonda esa 28 %ga oshgan.

Iste’moldagi bu farqlarning sababi mamlakatlar aholisining o‘rtacha turmush darajasining pastligi va ushbu mahsulotlar guruhining o‘ziga xosligidir. Qandolat mahsulotlari asosiy tovarlar hisoblanmaydi va bu mahsulotlar guruhiga bo‘lgan talab daromad elastik, ya’ni daromadning oshishi talabning oshishiga olib keladi.

Umuman olganda, qandolat bozori juda murakkab, umumiy iqtisodiy omillarga qo‘shimcha ravishda, qandolat bozorining taklifiga quyidagilar ta’sir qiladi:

- Shakar bozoridagi sharoit.
- Un bozoridagi sharoitlar.
- Yog‘ va yog‘ mahsulotlari bozoridagi sharoitlar.
- Shuningdek, bozor lazzatlar, quyuqlashtiruvchi moddalar, essensiyalar, konservantlar, yong‘oqlar, qurtilgan mevalar va boshqa qandolat qo‘shimchalarini ishlab chiqarish va yetkazib berishga bog‘liq.

Qandolat mahsulotlari assortimenti bir necha yillar davomida bir necha baravar ko‘paygan bo‘lsada, bu vaqt ichida qandolat mahsulotlari, ayniqsa import qilinadigan mahsulotlar sifati sezilarli darajada yomonlashdi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

3D bosib chiqarish - Printer dasturiga kiritilgan maxsus Digital Cookbook dasturiy paketi yordamida kelajakdagi asarning kompyuter modeli yaratiladi. Bundan tashqari, oldindan tayyorlangan shablonlarning katta kutubxonasi mavjud bo‘lib, bu ishlab chiqarish vaqtini sezilarli darajada qisqartiradi.

Operatsion ishlab chiqarish - tortlar, kekler, shirinliklar va boshqalar, hamma narsa 1-2 kun ichida sifatli va arzon amalga oshiriladi.

Dizayn xizmatlari - bu sohada tajribaga ega sertifikatlangan mutaxassislar tomonidan amalga oshiriladi, bu sizga ijodiy g‘oyalar va qandolatchilik loyihasining eskizini bajarish tezligi bilan mijozlarni jalb qilish imkonini beradi. Ishlarning o‘z vaqtida bajarilishi va mahsulot sifati savdo menejeri tomonidan nazorat qilinadi, u nafaqat mijozlarni jalb qilish, balki mijozlar bazasini saqlash va doimiy hamkorlik uchun ham javobgardir.

Iste’molchilarning mahsulot haqidagi tasavvurini tahlil qilishning an’anaviy usuli bu sotsiologik so‘rovdir.

Hozirgi vaqtda mamlakatimizda ijtimoiy-madaniy sohada ma’lum turdagi xizmatlarga talabning o‘sishiga aniq tendensiya kuzatilmoqda. Xususan, qandolatchilik biznesi xizmatlari uchun, shuningdek, qandolat mahsulotlariga yakka tartibdagi buyurtma asosida tayyorlangan tortlar, kekler, kekslar ishlab chiqarish xizmatlari uchun. Hozirgi vaqtda qandolatchilik biznesi bozorida ushbu xizmat turiga, ayniqsa oddiy iste’molchi uchun mavjud bo‘lgan yuqori sifatli suvenir qandolat mahsulotlariga talab sezilarli darajada oshib bormoqda.

Shu bilan birga, ushbu turdagi biznesdagi raqobatdosh firmalarning xizmatlari asosan yirik korxonalar bo‘lgan iste’molchilar talabini qondirishga qaratilgan. Shunday qilib, tadqiqot natijalariga ko‘ra, biz xaridorlar o‘rtacha darajada qoniqish hosil qilishgan degan xulosaga kelishimiz mumkin. Bu do‘konlarning noqulay joylashuvi kabi omillarga bog‘liq. Shunga ko‘ra, ular mijozlarning umumiy qoniqish darajasini oshirish uchun salbiy munosabatni keltirib chiqaradigan narsalarni yo‘q qilish kerak, ya’ni, ommaviy tashrif joylarida savdo nuqtalarini kengaytirish. Ushbu talablarga rioya qilish, uzoq muddatda mijozlar ehtiyojini qondirish darajasi yuqoriroq bo‘lishiga olib keladi.

Korxonani muvaffaqiyatli deb hisoblash uchun mahsulotining raqobatbardosh mavqeiga ta’sir etuvchi barcha omillarni hisobga olish kerak: tovarlar sifati, assortiment to‘plami, shuning uchun mahsulot siyosati ishlab chiqarish hajmini oshirishda muhim rol o‘ynaydi va butun korxonaning raqobatbardoshligini ta’minlaydi. Assortiment siyosatini shakllantirishning asosiy mezonlari qandolat xizmatlari bozoridagi talab va taklif hisoblanadi. Taklifni tahlil qilib, siz tijorat taklifining zaif tomonlarini aniqlashingiz, uni qayerda yaxshilash kerakligini aniqlashingiz mumkin. Mahsulot assortimentini optimallashtirish kompaniyaga xarajatlar va foyda darajasini qoplaydigan nisbatan barqaror savdo hajmlarini kafolatlash imkonini beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ta’kidlash kerakki, dinamik rivojlanayotgan raqobat muhitida sizning korxonangizning raqobatbardoshligini ushbu bozor sektorining boshqa vakillari fonida tahlil qilish kerak. Bu ushbu korxonaning mahsulot yoki xizmatlarida iste’molchini nima jalb qilishi va uning raqobatchilari qanday afzalliklarga ega ekanligi haqida ma’lumot beradi.

Tahlil shunday zarurki, uning asosida raqobatbardoshlikni pasaytirishga yordam beradigan fikrlarni yaxshilash mumkin bo‘ladi.

Shu sababli ham qandolat mahsulotlari bozorini tahlil qilish va raqobatbardoshligini oshirishda tanlangan korxonaning raqobatbardoshligi tahlili, ya’ni, moliyaviy ahvol, bozorda raqobat kuchlarining joylashuvi, raqobatchilarning qiyosiy tahlilini o‘tkazish, shu tariqa asosiy muammolarni aniqlash, o‘rganish natijalariga ko‘ra korxona faoliyatini takomillashtirish va raqobatbardoshligini oshirish maqsadida chora-tadbirlarni ishlab chiqish kabi bir qator vazifalarni hal qilish orqali erishiladi.

Shuningdek, turli kuchlarning qarshiliklariga qaramay, uzoq muddatda foyda olish imkonini beradigan pozitsiyani ta’minlash maqsadida tkorxona strategiyasini ishlab chiqish, Internetda ko‘rgazmalar va reklamalarda keyingi ishtirok etishni tashkil etish jarayonlarini ham yo‘lga qo‘yish lozim bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Naresh Malhotra. Marketing Research: An appliyed oriyentation. Marketing Research (2019), pages 839Baines, P. Marketing Principles / P. Baines, C. Fill, K. Page. // Oxford University Press. –Oxford, 2009.
2. Yusupov M.A., Ergashxodjayeva Sh.Dj.,Usmonova D.M., Zakirova U.M. Marketing. O‘quv qo‘llanma. –T.: “Iqtisodiyot”, 2021.–126 bet.
3. Котлер Ф. Основы маркетинга. – Новосибирск: Наука, 1992.
4. Крылова Е.Г. Маркетинговые исследования товаров и потребителей. – Минск: БГЭУ, 1992.
5. Маркова В.Д. Маркетинг услуг. М.: Финансы и статистика, 1996.
6. Одокиенко С.С. Исследования маркетинга. –М.: Аспект, 1992.

“ЗЕЛЁНАЯ ЭКОНОМИКА” КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА СТРАНЫ

Тураева Адиба Икрамовна
ТГЭУ, старший преподаватель кафедры
“Макроэкономический анализ и прогнозирование”

Аннотация: В научной статье были изучены теоретические аспекты анализа зелёной экономики на опыте развитых и развивающихся стран, рассмотрено современное состояние и оценка развития предпринимательского сектора в Республике Узбекистан, предложены подходы для достижения зелёного роста.

Ключевые слова: зеленая экономика, перспективы, экологические сборы, льготы, отрасли, стратегия, мировой опыт, углеродная экономика.

Annotatsiya: Ilmiy maqolada rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar tajribasi asosida yashil iqtisodiyotni tahlil qilishning nazariy jihatlari ko‘rib chiqildi, O‘zbekiston Respublikasida tadbirkorlik sohasining hozirgi holati va rivojlanishini baholash ko‘rib chiqildi, yashil o‘sishga erishish bo‘yicha takliflar berildi.

Kalit so‘zlar: yashil iqtisodiyot, istiqbollar, ekologik to‘lovlar, imtiyozlar, sanoat, strategiya, jahon tajribasi, uglerod iqtisodiyoti.

Abstract: The scientific article examined the theoretical aspects of the analysis of the green economy based on the experience of developed and developing countries, examined the current state and assessment of the development of the business sector in the Republic of Uzbekistan, and proposed approaches to achieve green growth.

Key words: green economy, prospects, environmental fees, benefits, industries, strategy, world experience, carbon economy.

ВВЕДЕНИЕ

Со времён обретения независимости Узбекистан стремился не только к экономическому росту, но и экономическому развитию. Специфика государства, ввиду его расположения, климатического устройства, больше определяла его как аграрное государство, однако, благодаря наличию полезных ископаемых и оставленному наследию, стране удалось провести индустриализацию, особенно, учитывая последние пять лет.

Современный мир берёт курс на зелёную экономику, однако в современных реалиях, учитывая открытость и плюрализм мнений, а также многообразие высказываний международных организаций, понятие зелёная экономика имеет под собой несколько смыслов. Во–первых, согласно высказываниям ООН, в рамках программы UNEP, данный термин определяется как система, минимизирующая экологические риски и дефициты, вместе с тем регулирующая правила производства, распределения и потребления. Во–вторых, в преддверии Конференции ООН в Рио–де–Жанейро в 2012, международными организациями, такими как GEC, Форумом заинтересованных сторон, Международной торговой палатой (ICC) и Международной конфедерацией профсоюзов (ITUC), было установлены принципы зелёной экономики. Эти же принципы входят и в стратегию развития Нового Узбекистана на 2022 – 2026гг. Они более полно раскрыты в постановлении Президента Республики Узбекистан об утверждении стратегии по переходу Республики Узбекистан на “зеленую” экономику на период 2019 – 2030 годов.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ ПО ТЕМЕ

Исследование теоретических основ и зарубежной практики, а также стратегий перехода к зелёной экономики осуществлялась на основе работ зарубежных исследователей: Зомоновой Э.М, а также С. Н. Бобылева и В. М. Захарова; практика зелёного роста в СНГ была рассмотрена в трудах Бальчиндоржиевой О. Б. и Баяндинова С.В.; изучение теории перехода к зелёной экономике в Узбекистане рассмо-

трено в научных трудах отечественных исследователей: как Вахабова А.В., Давлятовой Г.М., Авджи А.А и Ходжиевой Ш;

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Методологические основы исследования заключаются в использовании комплексных показателях, применяемых к зелёному росту и обосновывающие его с точки зрения энерго-эффективности и экологичности экономической деятельности. На основе этих факторов были разработаны индексы энергозатратности, производственной эмиссии и производственного водопотребления.

АНАЛИЗ

Если опираться на опыт мирового хозяйства, то для перехода на зелёную экономику требуются особые структурные социально–экономические преобразования. Эти реформы требуют тщательной интеграции в имеющиеся общественные и политические и экономические структуры.

Эти преобразования способны принести как минимум четыре эффекта, способные привести к серьёзным изменениям, способствующим развитию зелёной экономики. Эти изменения способны послужить двигателем экономического роста, к которым относится увеличение реального ВВП, сдерживанием инфляции, снижение внешнеторгового дефицита и повышение качества жизни.

Несмотря на многообразие вышеперечисленных принципов и характеристик “зеленой” экономики, существует часть общих положений, присущих всем вышеназванным разработкам. В таблице 1. представлены наиболее распространенные из них.

Названный набор принципов достаточно сбалансирован и направлен на решение всех трех аспектов устойчивого развития, а также нацелен на институциональные вопросы и вопросы интеграции и международного сотрудничества. Общее в различных интерпретациях “зеленой” экономики – социальный акцент.

Таблица 1: Сферы воздействия зелёной экономики[1]

Сфера влияния	Зелёная экономика
Социальная	Повышение уровня и качества жизни человека, вовлечение его в процессы развития экономики и общего благосостояния
Экономическая	Содействие экономическому росту, увеличение эффективности существующих систем, модернизация и введение ноу–хау для повышения эффективности экономики
Экологическая	Минимизация экологического урона, повышение качества окружающей среды, увеличение энергоэффективности, снижение вредных выбросов;

При переходе к зелёной экономике в экономике планируется расширить результат использования капитала ввиду увеличения продуктивности использования природных ресурсов. Это касается сельского, лесного, рыбного хозяйств. Также это относится и к использованию водных ресурсов. Всё это будет осуществляться за счёт применения эффективной стратегии управления природными ресурсами за счёт исключения или минимизации использования методов малоэффективных методов.

Развитие промышленности в стране на основе предпринимательской деятельности, основанной на различных формах собственности и отвечающей требованиям рыночной экономики, является одним из наиболее актуальных вопросов современности. Роль малого бизнеса и частного предпринимательства в развитии промышленности будет и впредь возрастать в условиях приоритета свободной конкуренции. Развитие предпринимательской деятельности на основе малого бизнеса, частного предпринимательства и надомного бизнеса останется важным фактором формирования среднего класса, являющегося основой социальной устойчивости национальной экономики, создания конкурентной среды и достижения устойчивого роста промышленного производства. Особое внимание уделяется стремительному развитию, поощрению и поддержке малого бизнеса и частного предпринимательства, которые играют все более важную роль в обеспечении стратегии промышленного развития, создании новых рабочих мест, решении проблемы занятости, повышении доходов и благосостояния населения.

Согласно данным государственного статистического комитета Республики Узбекистан, в экономике Узбекистана наблюдается активный экономический рост. (рис. 1) Средний прирост ВВП составил 888,3 трл. сум по сравнению с 2021 годом, возрос в реальном выражении на 5,7 % в год.

1 Глобальный “зеленый” новый курс: доклад UNEP / UNEP. – 2019. – март. – 42 с – URL: http://www.uncclearn.org/sites/www.uncclearn.org/files/inventory/ UNEP90_RUS.pdf (дата обращения: 30.05.2022)

Пик прироста ВВП наблюдался в 2019 году, когда данный уровень поднялся до 34% по отношению к предыдущему году энергетической промышленности и изменению качества жизни населения[2].

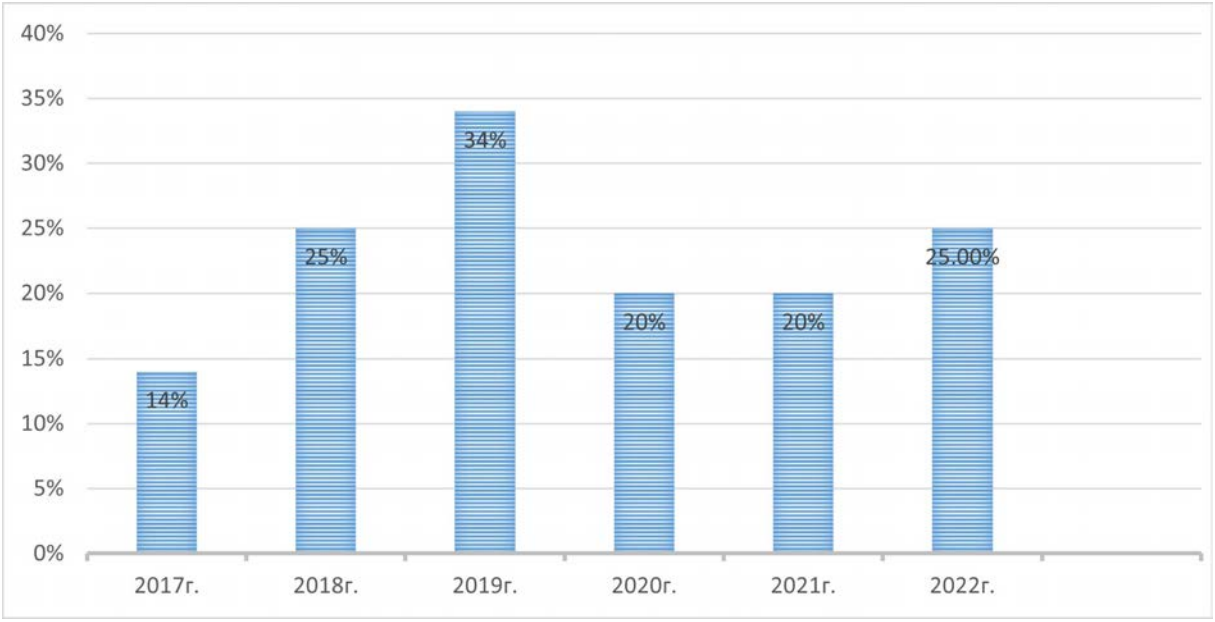

Рис.1: Прирост ВВП в ценах предыдущего периода[3]

В рамках выполнения стратегии экономического развития Узбекистана по пяти приоритетным направлениям была произведена либерализация экономики и созданы свободные экономические зоны (далее СЭЗ), которые предоставляли почву для финансовых и предпринимательских экспериментов в области производства, а также для привлечения иностранных инвестиций в национальную экономику. Закон Республики Узбекистан “О свободных экономических зонах” дает легальное определение свободных экономических зон “специально выделенная территория с четко определенными административными границами и особым правовым режимом, создаваемая в целях привлечения отечественного и иностранного капитала, прогрессивной технологии и управленческого опыта для ускоренного социально–экономического развития зоны”.

На сегодняшний день в Узбекистане имеется положительная практика создания свободных экономических зон. Так, в стране функционируют свободная индустриально–экономическая зона “Навои”, специальные индустриальные зоны “Ангрен” и “Джизак” (далее – СИЭЗ “Навои”, СИЗ “Ангрен” и “Джизак”), представляющие собой разновидность так называемых производственных зон.

Данные зоны созданы сроком на тридцать лет. В свободных экономических зонах, создаваемых на территории Узбекистана, устанавливается особый таможенный, валютный, налоговый режим, а также режим въезда, выезда и пребывания граждан, трудовых отношений, финансово-кредитной деятельности и иной режим, направленный на привлечение инвестиций, стимулирование развития предпринимательства и социально-экономического развития зоны.

Так, хозяйствующие субъекты, зарегистрированные в СИЭЗ “Навои”, освобождены от уплаты земельного налога, налога на имущество, прибыль, благоустройство и развитие социальной инфраструктуры, единого налогового платежа (для малых предприятий), обязательных отчислений в Республиканский дорожный фонд и Фонд реконструкции, капитального ремонта и оснащения образовательных и медицинских учреждений. При этом введены дифференцирующиеся налоговые льготы, зависящие от объёма прямых инвестиций.

Параллельно с этим в 2018 году была реализована программа по созданию и организации кластеров – группы предприятий, объединяющей всех участников (фермеров, перерабатывающие предприятия, экспортеров) цепочки создания добавленной стоимости для достижения единой цели. Это целостная система, охватывающая все процессы, начиная от производства сырья до поставки переработанной готовой продукции потребителю.

2 Европейская экономическая комиссия ООН и Программа развития ООН. От переходного периода к трансформации: устойчивое и всеобъемлющее развитие в Европе и Центральной Азии. unece.org/fileadmin/DAM/publications/oes/ECE_RIO_20_RUS.pdf

3 Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. Национальные счета. https://stat.uz/ru/ofitsialnaya-statistika/national-accounts

TARAQQIYOT PROGRESS

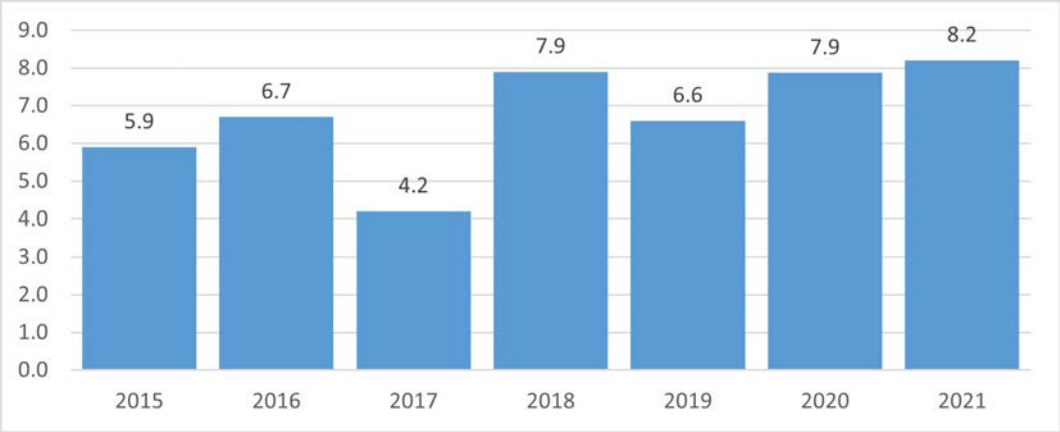

Рис. 2: Темпы прироста объёмов производства обрабатывающей продукции(%)[4]

К концу 2019 года было создано более 465 кластеров в хлопко-обрабатывающей - текстильной, химической, зерновой, плодоовощной области. В рамках реализации данного проекта выделим рост экономический рост в виде повышения выпуска потребительских товаров[5]. Это и объясняет столь высокий рост ВВП в 2019 году. Как видно на рис.2, с 2018 года видно увеличение темпов прироста объёма потребительских товаров и обрабатывающей промышленности. С 2018 года данный прирост вырос на 3,7 пп. В 2019 году данный прирост по отношению к 2017г. составил 2,4 пп. Произведено продукции на сумму в 189642.6 млрд. сум. до 254860.9 млрд сум. При этом в 2020 году показатель прироста также составил 7,9% несмотря на вспышку коронавирусной пандемии.

В целях стратегии перехода к зелёной экономике Узбекистан подписал Парижское соглашение 19 апреля 2017 года и ратифицировал его 2 октября 2018 года. Страна взяла на себя обязательство снизить к 2030 году удельные выбросы парниковых газов на единицу ВВП на 10% от уровня 2010 года[6].

Для достижения удовлетворения растущего спроса на энергию в соответствии с прогнозируемым ростом ВВП и численности населения, а также для достижения целевых показателей по сокращению выбросов парниковых газов (ПГ) в стране в рамках Парижского соглашения правительством страны предпринимаются все необходимые меры по реформированию электроэнергетической отрасли с целью повышения энергоэффективности экономики страны.

Постановлением Президента №ПП–4249 от 27 марта 2019 г. “О стратегии дальнейшего развития и реформирования электроэнергетической отрасли Республики Узбекистан” утверждено предложение Министерства энергетики, Министерства экономики и промышленности, Министерства финансов, Агентства по управлению государственными активами о реорганизации АО “Узбекэнерго” путем[7]:

- создания акционерного общества “Тепловые электрические станции”, осуществляющие управление тепловыми электростанциями и электроцентралями, вырабатывающими электрическую и тепловую энергию;
- создания на базе упраздняемых УП “Узэлектросеть” и филиала “Энергосотиш” АО “Узбекэнерго” акционерного общества “Национальные электрические сети Узбекистана”;
- создания акционерного общества “Региональные электрические сети”, осуществляющие управление предприятиями территориальных электрических сетей, распределяющих и реализующих электрическую энергию конечным потребителям. Одним из неосвоенных направлений развития энергетической отрасли страны является развитие энергосберегающих технологий и возобновляемых источников энергии.

4 Промышленность Республики Узбекистан. Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. https://stat.uz/ru/ofitsialnaya-statistika/industry

5 Федяшева Г.Ч.-Б. Развитие и эффективное использование экономического потенциала приграничных регионов стран центральной Азии // https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-i-effektivnoe-ispolzovanie-ekonomicheskogo-potensiala-prigranichnyh-regionov-stran-tsentralnoy-azii

6 Европейская экономическая комиссия ООН и Программа развития ООН. От переходного периода к трансформации: устойчивое и всеобъемлющее развитие в Европе и Центральной Азии. unece.org/fileadmin/DAM/publications/oes/ECE_RIO_20_RUS.pdf

7 Постановление Президента Республики Узбекистан, от 27.03.2019 г. № ПП-4249. Стратегии дальнейшего развития и реформирования электроэнергетической отрасли республики Узбекистан. https://lex.uz/ru/docs/4257085

Ввиду этого была определена необходимость увеличения доли производства электроэнергии с использованием ВИЭ до уровня не менее 25% к 2030 году. Для достижения целевых показателей предусмотрено строительства почти 10 ГВт новых объектов ВИЭ, в том числе 5 ГВт солнечных (без учёта мощностей индивидуальных домохозяйств), 3 ГВт ветровых и 1,9 ГВт гидроэлектростанций. на уровне более 37 млрд кВт*ч электроэнергии (в 2019 году – 5,9 млрд кВт*ч), а также условную ежегодную экономию более 8,1 млрд м^3 природного газа[8]. Также в постановлении отмечается, что Законом Республики Узбекистан “Об использовании возобновляемых источников энергии” предусмотрены льготы и преференции в области использования возобновляемых источников энергии, в том числе освобождение от уплаты:

- всех видов налогов сроком на пять лет с даты государственной регистрации производителей установок возобновляемых источников энергии;
- налога на имущество за установки возобновляемых источников энергии и земельного налога по участкам, занятым этими установками (номинальной мощностью 0,1 МВт и более), сроком на десять лет с момента ввода их в эксплуатацию;
- земельного налога лицами, использующими возобновляемые источники энергии в жилых помещениях с полным отключением от действующих сетей энергоресурсов, сроком на три года, начиная с месяца использования возобновляемых источников энергии.

В настоящее время 84,7 % электричества в Узбекистане производится на ТЭС, работающих на газе и угле, и всего 14.3 % – на ГЭС[9]. Основным источником генерации являются 11 ТЭС, в том числе 3 ТЭЦ. Мощность современных энергоэффективных энергоблоков составляет 2825 МВт или 25,6 % от общей мощности ТЭС. Гидроэнергетика включает 42 ГЭС, в том числе 12 крупных, общей мощностью 1,68 ГВт (90,8 % от общей мощности ГЭС), 28 МГЭС, общей мощностью 0,25 ГВт (13,5 %) и 2 микро ГЭС, общей мощностью 0,5 МВт. Коэффициент использования гидропотенциала республики составляет 27%.

Обращая внимание на динамику парниковых газов, пандемия в 2020 году позволила незначительно снизить массу парниковых выбросов в атмосферу. Остановка промышленных предприятий в 2020 году, в том числе обрабатывающей промышленности, может коррелировать с данным уменьшением эмиссией углекислого газа. Согласно приложению 7 мы наблюдаем производственный рост в стране, несмотря на коронавирусные ограничения в стране. Несмотря на это промышленность сохранила уровень производства, схожий с объёмом производством 2019г, обеспечив лишь прирост в объёме 0,9%. Также в 2020г обрабатывающая промышленность возросла на 7,9%, выработано и произведено энергии на 6,8% больше, чем в 2019г.

Министерство экономического развития и сокращения бедности разрабатывало четыре важных документа: “Концепцию социально–экономического развития Республики Узбекистан до 2030 года”, “Стратегию промышленного развития”, “Программу сокращения бедности”, а с 2021 года проект Указа президента, предусматривающий введение необходимых минимальных сумм по потребительским корзинам по отдельным регионам[10].

ВЫВОДЫ

Современные экономические тенденции курса “зелёной” экономики всесторонне действуют на социально-культурные, финансовые и предпринимательские факторы. Предпринимательский сектор, как основа функционирования экономики, может оказать большую поддержку в плане перехода на зелёный рост, а, следовательно, претерпеть изменения, связанные с зелёным производством.

Однако специфика нынешнего бизнеса Республики Узбекистан такова, что соблюдение зелёного курса понесёт за собой большие издержки, связанные с затратами на обеспечение безопасности на рабочем месте, обеспечении справедливой оплаты труда, а также снижение вредного выброса в процессе производства, вредного влияния на окружающую среду в процессе осуществления собственной деятельности[11].

8 Постановление Президента Республики Узбекистан, от 22.08.2019 г. № ПП-4422. Об ускоренных мерах по повышению энергоэффективности отраслей экономики и социальной сферы, внедрению энергосберегающих технологий и развитию возобновляемых источников энергии. https://lex.uz/ru/docs/4486127.

9 Авджи Алина Алимовна. Зелёный энергопереход Узбекистана. https://cyberleninka.ru/article/n/zelyonyy-energoperehod-uzbekistana.

10 Азимов Б.Ф., Рахимова Д.Д., Солиев Д.Н. научные основы инновационного подхода к развитию промышленности и сокращению бедности в Узбекистане // Universum: экономика и юриспруденция: электрон. научн. журн. 2022. 5(92). URL: https://7universum.com/ru/economy/archive/item/13458.

11 АвджиАлинаАлимовна. Зелёный энергопереход Узбекистана. Wordinscience.№. 3 , 2022.

Сейчас, когда в рамках развития “зелёной” экономики происходит дальнейшая либерализация и разгосударствление множества предприятий, субъекты предпринимательской деятельности имеют большие перспективы практически во всех отраслях экономики. В таблице 2 приведена краткие возможности, которые предпринимательство получит в период с 2022 – 2025 гг.

Таблица 2: Перспективы развития[12]

Отрасль	Возможности
Энергетика	Либерализация энергетического сектора. Возможность перехода электростанций в частный сектор. Рост конкурентоспособности
Транспорт	Облегчённый переход к зелёному транспорту, развитие логистики и дорожной структуры.
Сельское хозяйство	Снижение затрат на орошение в долгосрочной перспективе
Производство	Быстрые способы привлечения НИОКР за счёт развития сферы услуг.
Сфера услуг	Рост популярности цифровизации и автоматизации процессов, в условиях развития маркетинга разовьётся спрос на НИОКР в области зелёной экономики

На данный момент в Узбекистане производственная деятельность переходит к зелёному росту.

Перспектива развития сельского хозяйства в Узбекистане имеет множество положительных сторон. Всестороннее развитие агропромышленности и науки в области сельского хозяйства открывает большие возможности для предпринимателей, желающих развиваться в этом направлении. Особым плюсом в рамках зелёной экономики будет сокращено 20% водопользования для сельского хозяйства благодаря капельному орошению.

Согласно проводимой политике орошения, предприниматели в сфере сельского хозяйства к 2030 году достигнут следующих показателей[13]:

- повышение коэффициента полезного действия систем орошения с 0,63 до 0,73;
- уменьшение площади орошаемых земельных площадей с низким уровнем водообеспечения с 560 тысяч гектаров до 190 тысяч гектаров;
- уменьшение засоленных орошаемых земельных площадей на 226 тысяч гектаров;
- уменьшение годового объема потребления электроэнергии насосными станциями системы Министерства водного хозяйства на 25 процентов;
- установка приборов измерения и контроля воды “SmartWater” (“Умная вода”) на всех объектах ирригационной системы с внедрением цифровых технологий в процесс ведения учета воды;
- автоматизация процессов управления водой на 100 крупных объектах водного хозяйства;
- доведение общей площади земель, охваченных водосберегающими технологиями при орошении сельскохозяйственных культур, до 2 миллионов гектаров, в том числе технологиями капельного орошения – до 600 тысяч гектаров;
- реализация в водном хозяйстве 50 проектов на основе принципов государственно-частного партнерства.

Список использованной литературы:

1. Закон Республики Узбекистан, от 30.11.2021 г. № ЗРУ–733. О внесении изменений и дополнений в закон Республики Узбекистан “о воде и водопользовании”. https://lex.uz/ru/docs/5748768
2. Закон Республики Узбекистан, от 21.05.2019 г. № ЗРУ–539 Об использовании возобновляемых источников энергии https://lex.uz/docs/4346835

12 ПредложеноавторовнаосновелитературыOrsato R. Competitive Environmental strategies: When does it pay to be green?//California Management review. 48 (2), 2019. P. 131.

13 “Об утверждении концепции развития водного хозяйства Республики Узбекистан на 2020–2030 годы” (№ УП–6024, 10.07.2020 г.)

3. Закон Республики Узбекистан, от 06.06.2022 г. № ЗРУ–775. О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики.
4. Указ Президента Республики Узбекистан, от 11.08.2021 г. № УП–6277. О мерах по оказанию материальной помощи малообеспеченным семьям и дальнейшему расширению масштаба борьбы с бедностью https://lex.uz/uz/docs/5572521.
5. Постановление Президента Республики Узбекистан, от 27.03.2019 г. №ПП–4249. О Стратегии дальнейшего развития и реформирования электроэнергетической отрасли республики Узбекистан. https://lex.uz/ru/docs/4257085.
6. Постановление Президента Республики Узбекистан, от 22.08.2019 г. № ПП–4422. Об ускоренных мерах по повышению энергоэффективности отраслей экономики и социальной сферы, внедрению энергосберегающих технологий и развитию возобновляемых источников энергии. https://lex.uz/ru/docs/4486127.
7. Авджи Алина Алимовна. Зелёный энергопереход Узбекистана. https://cyberleninka.ru/article/n/zelyonyy–energoperehod–uzbekistana.
8. Давыдова А. Зеленые приоритеты Германии. http://bellona.ru/2019/05/05/zelenye–prioritety–germanii.
9. Выбросы CO2 от сжигания топлива. Enerdata – Данные о мировой энергетики и климате – ежегодник 2021. https://yearbook.enerdata.ru/co2/emissions–co2–data–from–fuel–combustion.html.
10. Савельева С. Н. “Зеленая” экономика и модернизация. Эколого–экономические основы устойчивого развития / С. Н. Бобылев, В. М. Захаров // На пути к устойчивому развитию: бюллетень Инта устойчивого развития Обществ. палаты РФ. – 2019. – № 60. – 90 с.
11. www.mineconomy.uz
12. www.stat.uz
13. www.gov.uz

OILADA SARF-XARAJATLAR SAMARASIGA ERISHISHNING MUHIMLIGI

Xasanov Rustam Rabimovich
O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Makroiqtisodiy va hududiy tadqiqotlar instituti bo‘lim boshlig‘i, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Annotatsiya: Maqolada oila daromadlarining sarflanishi, uni to‘g‘ri tashkil etish, eng maqbul sarflarga e’tiborni qaratish, iste’mol budjetini daromadlarga nisbatan muqobil variantlarini shakllantirish, iste’mol kombinatsiyasini ta’minlash va iste’mol tarkibidagi tafovutlarni qisqartirish kabi masalalar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Daromad, xarajatlar, iste’mol, ehtiyoj, sarflash samarasi, bozor daromadlari, oila budjeti, tejamkorlik, naflilik.

Abstract: The article deals with the issues of family income and expenses, the correct organization of family expenses, special attention to the most optimal expenses, the formation of alternative options for the consumer budget in relation to income, providing a consumer combination and reducing differences in the structure of consumption.

Key words: income, expenses, consumption, need, effect of expenses, market income, family budget, savings, utility.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы семейного дохода и расходов, правильная организация затрат семьи, особое внимание к наиболее оптимальным расходам, формирование альтернативных вариантов потребительского бюджета по отношению к доходам, обеспечение потребительской комбинации и сокращение различий в структуре потребления.

Ключевые слова: доход, расходы, потребление, потребность, эффект от расходов, рыночный доход, семейный бюджет, сбережения, полезность.

KIRISH

Ma’lumki, insonning ishlab chiqarish jarayonidagi ishtiroki jamiyatda yaratilayotgan nozu-ne’matlardan baxramand bo‘lishi manfaatidan kelib chiqadi. Inson iste’moli uchun zarur bo‘lgan ne’matlar ehtiyoj sifatida shakllanib, uni qondirish individda mavjud bo‘lgan va daromad keltirish xususiyatiga ega omillarga bog‘liq bo‘ladi. Shuningdek, daromad topish uchun harakatga tushirilgan omillar daromadning sarflanishi jarayonida takror hosil qilishning asosiy obyektiga aylanadi va "Sarflash samarasi"ga o‘z ta’sirini utkazib boradi.

Bozor daromadlarini sarflash iqtisodiy kategoriya sifatida kishilarning hayotiy faoliyatlarini tiklash va rivojlantirishiga qaratilgan bo‘lishi bilan birga, insonning kamol topishi va qo‘shimcha daromad topish imkoniyatlarining o‘sib borishiga xizmat qiladi. Demak, daromad topishga bo‘lgan qiziqish, o‘z navbatida, daromadni sarflashga qiziqishni o‘yg‘otadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Bozor daromadlari sohibi bo‘lish uchun resurslar samarasi qoidasiga amal qilishni talab etadi va xuddi shunday bozor daromadlarini sarflash ham xarajatlar samarasiga rioya qilishni taqozo qiladi. Agarda, daromad miqdori uni sarflashga yetmay qolsa, bu resurslar samarasiga putur yetkazadi va bu insonning hayot kechirishini keskin yomonlashib ketishiga olib keladi.

Bozor daromadini sarflash kishilarning faoliyat sohalariga nisbatan har xil kechadi va taraqqiyot darajasi ta’sirida o‘zgarib boradi. Bu esa daromad bilan uni iste’mol qilinishi jarayoni o‘rtasida yirik bir bosqich – daromadlarni sarflash /xarajat qilish/ bosqichining mavjudligini bildiradi. Bu bosqichda kishilarning hayot tarzi, uning kunikmalari, muhitdagi o‘zgarishlarga munosabati va sotsial toifalarga ajralib borishi yuzaga chiqadi.

Bozor daromadlarini sarflanishi qo‘yidagilar ta’sirida bo‘ladi:

- Daromad keltiruvchi omillar
- Daromad topish manfaati
- Daromadni topishda qaysi xarajatlarning ustun qo‘yilishi
- Daromad miqdori
- Sarflash samarasi

Kishining mehnat faoliyati hayotiy ne'matlardan baxramand bo'lishga qaratilgan bo'ladi. Natijada daromad topishga bo'lgan qiziqish uni sarflash manfaatidan kelib chiqadi. Shuning uchun, bir tomondan daromadga ega bo'lishga intilishni ta'minlovchi omillar ta'sirini urganish muhim bo'lsa, ikkinchi tomondan daromadni sarflashga bo'lgan intilishga alohida e'tibor berish kerak bo'ladi. Chunki, kishini daromad topishga undovchi asos xarajat qilishga bo'lgan qiziqishdan kelib chiqadi. Vaholanki, kishi tomonidan ma'lum ne'matlarni o'zlashtirilishining o'zi xarajatlar mavjudligini anglatadi. Bu esa, insonni daromad topishga undaydi. Demak, "Sarflash samarasi" kishini daromad topishga va uni yanada o'stirishga undovchi omil sifatida yuzaga chiqadi. Bunda quyidagilar ta'siriga alohida e'tibor berish kerak bo'ladi:

1. Iste'mol budjetining chegaralanish qoidasi.
2. Iste'mol kombinatsiyasi.

Iqtisodda is'temol budjetining chegaralanishi qoidasi amal qiladi. Aholining pul daromadiga qarab xarid qobiliyati yuzaga keladiki, bu muayyan narxlar sharoitida uning iste'moli doirasini belgilaydi. Har qanday iqtisodiy tizimda aholi ehtiyojini cheksizligi bilan resurslarni cheklanganligi o'rtasida ziddiyat mavjud bo'ladi.

Kishi iste'molini uning qo'lidagi puli, bozordagi tovarlarning narxi va nihoyat uning ixtiyoriga kelgan natural tushumlar belgilaydi. Birinchi va ikkinchi omil xarid qobiliyati doirasini bildiradi.

Kishiga keladigan pul daromadi, uning mehnat unumdorligining umumiy darajasi, yaratilgan ne'matlarni qanchasi iste'molga va qanchasi jamg'arishga ketishini belgilab beradi. Shu sababli iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda kishi daromadi katta bo'lsa, kam rivojlangan mamlakatlarda esa bu kichik bo'ladi.

Jahon banki klassifikatsiyasiga ko'ra O'zbekiston iqtisodiy darajasi o'rtacha bo'lgan mamlakatlar qatoriga kiradi. Shu bois, daromad topuvchining xarid qobiliyati yuqori emas, albatta. Pul daromadini cheklanganligini inobatga olib, har bir kishi nimani xarid etishini o'zicha mo'ljallaydi. Uy xo'jaligi qayerda bo'lmasin, unda necha nafar, qanday sotsial toifadagi kishilar istiqomat qilmasin, baribir u o'z ixtiyoridagi pulning chegaralanishiga duch keladiki, bu nazariyada budjet chegarasi deb yuritiladi. Budjet chegarasini, birinchidan, uy xo'jaligiga muayyan vaqtda tashqaridan kelib tushgan pul miqdori, ikkinchidan esa, uning ilgarigi pul jamg'armasi belgilab turadi. Shu vajdan oilaning iste'mol xarajatlari uning daromadidan ko'p yoki oz bo'lishi kelib chiqadi. Xarajat ko'p bo'lganda oldingi jamg'arma bozorga chiqariladi, xarajat daromaddan kam bo'lganda hozirgi daromadning bir qismi jamg'arma hosil etadi. U birinchidan, oila budjetiga kelib tushadigan daromadni o'zgarishiga, ikkinchidan, kechiktirilgan iste'mol talabi miqdoriga; uchinchidan, pulni alternativ (muqobil) ishlatish imkoniga bog'liq bo'ladi. Shu bois, oila joriy iste'molini ma'lum darajada koefitsiyenti o'zgaradi. Jamg'ararish koefitsiyentini (Ek), jamg'arish summasi (Y) va oila daromadi (D) tarkibidagi hissasi belgilaydi.

Bunda $Ek = \frac{Y}{D} \times 100$

Bu kooefitsiyent uy xo'jaliklarida jamg'arishga yoki iste'molga moyillikning kuchli bo'lishini bildiradi va buni Dj. Keyns ta'kidlagandek, psixologik qonun yuzaga keltiradi. Ammo Dj. Keyns asoslab bergan "tejamkorlik parodoksi" ham bor. Parodoks shundaki, jamg'arishga berilib ketish iste'molni cheklash orqali bozorni toraytirib yuboradi, natijada jamg'arilgan mablag'ni investitsion resursga aylanishi bozor muammosiga borib taqaladi, natijada iqtisodiy o'sishga to'siq paydo bo'ladi, shu sababli uy xo'jaligining zaruratidan kelib chiqishi talab qilinadi. Bunda jamg'arish va iste'mol sarfining nisbati ular miqdoran turlicha bo'lgan sharoitida hosil bo'lishi kerak.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot davomida korxonalar bankrotlik risklarini baholash h uchun mavjud modellar tahlili o'tkazildi unda guruhlash, taqqoslama tahlil, statistik tahlil kabi medodlardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Daromad va narx oilaning ixtiyoridan tashqarida joylashgan obyektiv omillarki, faqat ular doirasida iste'molga oid qarorga kelish mumkin. Lekin oila iste'molini o'ta obyektivlashtirish mumkin emas, chunki bu yerda subyektiv omil ham mavjud. Iqtisodiy vaziyatni faqat obyektiv deb qarab, iste'molchi xatti-harakatlaridagi subyektivlikni nazar pisand qilmaslik o'tmishdagi ortodoksol nazariyalarga (xususan, marksizmga) xos bo'lgan. Hozirgi G'arb nazariyalari metodologiyasiga rioya etsak, obyektiv budjet chegarasi doirasida oilaning subyektiv intilishlari bo'lishini ko'ramiz.

Darhaqiqat, narx va xarid fondi imkoniga qarab oila nimani va qanday miqdorda sotib olishini hal qiladi, ya'ni iste'molga to'lanadigan tovarlar va xizmatlar tarkibini belgilaydi, bunga kundalik iste'mol tovarlari, uzoq muddatda foydalanadigan tovarlar, madaniy-maishiy va sotsial xizmatlar kiradi. Iste'mol tanlovi yuz berganda oila xatti-harakatlarida subyektivlik paydo bo'ladiki, bu individual didga qarab qanday tovarlarni iste'mol uchun tanlab olinishidir. Oila tanlovini belgilovchi obyektiv omillar (daromad va narx) tabiatan ekzogen bo'lsa, uning subyektiv moyilligi endogen hisoblanadi. Ular ta'sirida iste'mol etiladigan tovarlar va xizmatlar kombinatsiyasi hosil bo'ladi.

Amaliy hayotdagi oila iste'moli kobinatsiyasi nafligini aniqlash mushkul ish, chunki naflik darajasining aniq o'lchami yo'q, chunki har bir iste'molchini tovarlardan qoniqishi individual bo'ladi. Darhaqiqat, muayyan tovar nafligini kishilar har xil baho beradilar. Masalan, limon qon bosimi yuqori bo'lgan odam uchun eng yuqori nafli mahsulot bo'lsa, sog'lom odam uchun uning nafligi boshqa tovarlar nafligi kabi bo'ladi, zarda bo'lib turadigan odam uchun limonning hech bir nafliligi yo'q, aksincha u uchun limon zarar keltiruvchi mahsulotdir. Naflik o'ta individuallashgan bo'lsa-da, oilada iste'mol etiladigan tovarlar kombinatsiyasi narx-navo va oilalarning budjetiga qarab ma'lum nisbatda bo'ladi. Buni oziq-ovqat, noziq-ovqat tovarlari va xizmatlar kombinatsiyasida ko'rish mumkin. Shu maqsadda keltirilgan jadvaldagi raqamlarni tahlil etamiz. (1-jadval)

1-jadval: Oilaning umumiy iste'mol sarflarida turli guruh tovarlar uchun ketgan xarajatlar hissasi (foizda)[1]

№	Daromad va iste'mol xarajatlari	2019	2020	2021	2022	2023
1.	O'rtacha bir oylik qo'lga tekkan daromad	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
2.	Oziq-ovqat sarflari	61,2	59,2	58,4	56,1	54,3
3.	Nooziq-ovqat tovarlari uchun sarflar	25,1	26,8	25,1	26,1	27,0
4.	Xizmatlar uchun sarflar	13,7	14,0	16,5	17,8	18,7

1-jadval shundan darak beradiki, oila iste'molida turli tovarlar va xizmatlar ma'lum miqdoriy nisbatda bo'lgan va bu iste'mol kobinatsiyasida oziq-ovqat, boshqa tovarlar va xizmatlar turli o'rin egallagan. O'zbekistonda oila daromadlari nisbatan o'sgan bo'lsada, ammo shunga mos ravishda iste'mol kombinatsiyasida oziq-ovqat hissasi kamayib boshqa tovarlar hissasi ortmagan. Bu narxlarni turlicha o'sishi natijasida daromadning xarid qobiliyati pasayib borganini bildiradi. Aytilgan raqamlar iste'molning eng ma'qul kombinatsiyasini tanlanishi daromad va narxga bog'liq bo'lishini ko'rsatib beradi. Bu hodisani daromadi turlicha aholi guruhlarining iste'moli tarkibi ham tasdiqlaydi. Buni anglash uchun eng avval turli guruhlar daromadidagi farqni aniqlaymiz, chunki bu narxlar hamma uchun bir xil bo'lganidan iste'mol tarkibini tafovutlantiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, sarflash samarasida qo'yidagilarga e'tibor berish kerak bo'ladi.

Narxlar o'zgargan taqdirda ham daromadlar tezroq o'zgarsa, budjet chegarasi kengayishi hisobidan iste'mol ortadi. Amalda narxning daromadga nisbatan tezroq o'sishi yuz berdi. Bu albatta o'rtacha holat ammo, aholi puldor tabaqalari daromadi narxga nisbatan ilgarilab borishi, natijasida ularni budjet chegaralari kengayib oziq-ovqat sarfi qisqargani holda boshqa sarflarning o'sishi yuz beradi. Kam ta'minlangan oilalarda buni aksi yuz beradi. Masalan, pensionerlar oilasida oziq-ovqat va dori-darmon sarfining hissasi eng katta bo'ladi.

Ma'lumki iste'mol oila a'zolarining ehtiyojini qondirganda unda qoniqish hosil bo'ladi. Shu bois, oila mahsulot va xizmatlar xaridiga ularning qadr-qiymatiga qarab qo'l uradi. Qadr-qiymat esa naflik va tovar narxining yaxlitligidir. Iste'molchi har doim tovarning nafligini uni necha pul turushi bilan chamalab ko'radi. Demak, iste'molni tovarning zarurligi va budjet imkoniyati belgilab beradi. Shu ikki omilni inobatga olib oila o'z iste'molini ratsionallashtirishga moyil bo'ladi. Bunda u bir xil tovar iste'molini me'yorida tutib, boshqasini ham iste'mol etadi.

Iste'mol tarkibini farqlantiruvchi yana bir omil-bu turli sotsial tafovutdagi kishilar talabini daromaddan qatiy nazar farqlanishidirki, bu ehtiyojni turlanishini bildiradi. Turli sotsial guruhlarga mansub oilalarda iste'molning ma'lum turlari va tartibi amal qiladiki, bu holat oilalardagi xarajatlar samarasiga hamda yillar mobaynida shakllangan xususiyatlarga bog'liq bo'ladi.

Oilada daromadga nisbatan sarflarni tejamkorlik bilan tashkil etish, sarflarning muqobil variantlarini izlab topish, eng maqbul xarajatlarni amalga oshirish "Xavfsiz mahalla" tamoyilining amaliyotda ishlashini ta'minlashga ko'maklashadi.

Adabiyotlar:

1. www.lex.uz – O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.
2. https://sputniknews-uz.com/society/20200227/13557112/Mirziev-kambaallikni-isartirish-masalasida-videoselektor-tkazdi.html.
3. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi (stat.uz) ma'lumotlari.
4. https://review.uz/oz/post/ - R.R. Xasanov.O'zbekistonda kambag'allik va uni qisqartirish yo'llari.
5. https://www.pv.uz/uz/news/tadbirkorlikni-rivozhlantirish-va-kasbga-tajerlash-orali-kambaallikni-kamajtirish-choralari-belgilandi.
6. https://tarjumon.uz/5637.
7. https://tass.ru/info/7525997.
8. https://wfin.kz/novosti/ekonomika/item/30202.
9. https://www.kommersant.ru/doc/4349503.

1 Jadval O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining ma'lumotlari asosida hisoblangan.

AHOLI FAROVONLIK DARAJASIDAGI FARQLARNI TARTIBLASH YO‘NALISHLARI

Xasanov Rustam Rabimovich
Iqtisodiyot fanlari doktori, Makroiqtisodiy va hududiy tadqiqotlar instituti professori, bo‘lim boshlig‘i

Turdiyev Zoxidjon Rustamovich
Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi, Axborot-tahlil va ijro intizomi bo‘limi bosh mutaxassisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada aholi farovonligi, undagi farqlar, kelib chiqish sabablari, bu borada iqtisodchi olimlar qarashlari, aholining eng past va eng yuqori daromadga ega guruhlari o‘rtasidagi tafovut, daromadlar farqlanishining asosiy jihatlari va farovonlik bilan bog‘liq bo‘lgan masalalar yoritib berilgan. Shuningdek, aholi farovonligi darajasidagi farqlarni kamaytirish borasida takliflar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: daromad, farovonlik, ijtimoiylik, tabaqalashuv, turmush darajasi, oqilona sarflar, boylar va kambag‘allar, iqtisodiy va ijtimoiy tengsizlik, aholi daromadlarining farqlanishi, iqtisodiy yuksalish, aholi farovonligining o‘sishi.

Abstract: This article highlights the well-being of the population and differences in living standards, the reasons for its origin, the views of economists, the difference between the lowest and highest income groups, the main aspects of income differentiation and issues related to welfare. Proposals were also put forward to reduce the differences in the level of well-being of the population.

Key words: income, welfare, the public, differentiation, standard of living, reasonable expenses, rich and poor, economic and social inequality, differentiation of income of the population, economic growth, growth of welfare of the population.

Аннотация: В этой статье освещается благосостояние населения и различия в уровне жизни, причины его происхождения, взгляды ученых экономистов, различие между группами населения с самым низким и самым высоким доходом, основные аспекты дифференциации доходов и вопросы, связанные с благосостоянием. Также были выдвинуты предложения по сокращению различий в уровне благосостояния населения.

Ключевые слова: доход, благосостояние, общественность, дифференциация, уровень жизни, разумные расходы, богатые и бедные, экономическое и социальное неравенство, дифференциация доходов населения, экономический рост, рост благосостояния населения.

KIRISH

Yangi O‘zbekistonda muvofaqiyatli amalga oshirilayotgan islohotlarda “Yangi O‘zbekiston – ijtimoiy davlat” prinsipini hayotga tatbiq etish masalasiga ustuvor e’tibor qaratilib, iste’mol talabini kengaytirish maqsadida sotsial sohani rivojlantirish, mehnatga xaq to‘lashni yanada oshirish, xizmat ko‘rsatish sektorini, infratuzilma obyektlarini rivojlantirishga, transport va kommunikatsiya loyihalari amalga oshirilishiga alohida e’tibor berilmoqda [1].

O‘zbekiston aholi iqtisodiy farovonligini oshirishda e’tiborli jihati, aholining jon boshiga hisoblangan real daromadlari muttasil oshib borishi hisobidan, uning iste’moli tarkiban yangilanib, aholi hayot kechirishning qulay

sharoitlariga ega bo‘lib borishi ko‘zatilmoqda. O‘zbekistonda farovonlikni umumlashgan ko‘rsatkichi hisoblangan inson taraqqiyoti indeksi va barqaror rivojlanish maqsadlariga erishayotganligini, mamlakatning ijtimoiy reytingi oshib borishini xorijlik mutaxassislar, xalqaro tashkilotlar e’tirof etishmoqda.

ADABIYOTLAR SHARHI

Aholi farovonligi va uni yuksaltirish taraqqiyotning bosh masalasi sifatida qaralib kelinmoqda. Iqtisodiyot nazariyasi fan sifatida shakllangan davrdan boshlab hozirga qadar aholi farovonligi u yoki bu darajada o‘rganildi.

Marjinalistlar ehtiyojni to‘laroq qondirish uchun iqtisodiy resurslarni oqilona ishlatish zarur deb hisobladilar. L.Valras “Maksimal farovonlikka erishishni ta’minlovchi resurslar taqsimotini optimal”[1] (1) deb bildi. Marjinalist G.Sidjvik e’tirof etishicha, individ bozor tizimida o‘z farovonligini ko‘zlab mehnat qiladi, biroq bu bilan u daromad yaratishda ishtirok etib jamiyatga ham xizmat qiladi, chunki milliy daromad kishilarning daromadidan o‘zga narsa emas. G.Sidjvik individ va jamiyat manfaatining ziddiyatidan kelib chiqqan holda ta’kidlaydiki, bozorning individual naflilikka asoslangan raqobat mexanizmi hamma muammolarni ham yechavermaydi, bas shunday ekan ularni xal etishda davlat qatnashishi kerak.

K.Menger ishchilar mehnatini o‘zlashtirishni jamiyatning illati deb qarashni ma’qullamadi, chunki mehnat ishlab chiqarishni bitta omili xolos, u boshqa omillardan afzallikka ega emas. Uning qarashlariga ko‘ra, “Kapital sohiblari va yer egalari ishchilar hisobiga yashamaydi, balki yer hamda kapital hisobidan yashaydi”[2] (2).

U farovonlikni ta’minlashda ishlab chiqarishdan tashqari savdo-sotiq ham qatnashishini ko‘rsatdi, chunki uning fikriga ko‘ra, “Har qanday xo‘jalikning maqsadi ne’matlarning moddiy hajmini ko‘paytirish emas, balki inson ehtiyojlarini imkon boricha borgan sari to‘laroq qondirishdir”[3].

Neoliberalizm vakili Dj.B.Klark farovonlikning manbai bo‘lgan boylik muayyan paytda cheklanganligi uchun uning taqsimlanishi bozor qonuniga binoan bo‘lganda ko‘pchilik farovon bo‘ladi, deb hisobladi. Uning yozishicha, bu qonunga ko‘ra, “Mutlaqo mukammal raqobat sharoitida har bir ishlab chiqarish omiliga u yaratgan daromad tegadi”[4] (4). Uning qarashlariga ko‘ra, omillar egasi oladigan daromad shakllari orasida ish xaqi bajarilgan ish uchun, foyda kapital berilgani uchun, foiz xizmat ko‘rsatgani uchun beriladi.

A.Marshall jamiyatda boylar va kambag‘allarning mavjudligini resurslarga tegadigan daromadlarni turlicha bo‘lishidan keltirib chiqardi. U iste’moldagi jiddiy farqlarni tabiiy holat deb qaradi. A.Marshall bozor iqtisodiyotida daromadlarning notekis taqsimlanishini inkor etmagan, u jamiyatda milliy daromad yomon taqsimlanganda ayrim kishilar daromadi birdaniga ortishi mumkin, lekin bu baribir daromadlarni hammaning farovonligi uchun yetarli qilmaydi. Bu bilan u xalq turmushini yaxshilash uchun milliy dividendning o‘zini ko‘paytirish zarurligini ta’kidladi, buning asosiy sharti sifatida mehnat unumdorligi o‘sishini ko‘rsatdi.

Farovonlikka ijtimoiy tengsizlik jihatidan qaragan olimlar sirasiga B.Djinni kiradi. U jamiyatdagi ommaviy farovonlik hammani bir xil yashashini emas, balki turmush darajasini jiddiy farqlanishi sharoitida yuz beradi, deb qayd etadi. U aholi daromadlaridagi tengsizlikni aniqlash koeffitsiyentlarini Detsil va Kvintel guruhlarga tadbiqan baholashni asoslab beradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot davomida korxonalar bankrotlik risklarini baholash h uchun mavjud modellar tahlili o‘tkazildi unda guruhlash, taqqoslama tahlil, statistik tahlil kabi medodlardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bozor tizimida farovonlik darajasi turli miqyosda bo‘lsada, differensiatsiyalashadiki, bu uning jiddiy farqlanishini bildiradi. Odatda differensiatsiya tahlil etilganda aholi daromadi miqdori jihatidan 5 ta kvintelga ajratiladi.

Ularni differensiatsiyalashuv darajasi har guruhdagi aholidan 20%i olinib, uning jon boshiga daromad miqdori boshqa guruhdagi 20% kishilarning daromadi bilan taqqoslanadi. Bu guruhlar daromadidagi farqlar o‘zgarib tursada, hech qachon yo‘q bo‘lib ketmaydi, chunki buni bozor iqtisodiyoti qonunlari obyektiv ravishda taqozo etadi, unda ayni bir vaqtda tenglik va tengsizlik bo‘ladi.

O‘zbekiston bozor iqtisodiyotiga o‘tishi bilan aholi daromadlari o‘sibgina qolmay, ularni diversifikatsiyalashuvi ham yuz berdi. Diversifikatsiya daromad turlari va manbalarini o‘zgarishi bo‘lib, bu turli toifa aholiga nisbatan har hil kechadi, albatta bu eng avval bozor tizimiga xos yangi daromadlarni paydo bo‘lishi va o‘sishini bildiradi.

Farovonlikdagi farqlarni iste’molning tarkibi va sifati ham bildiradi, ya’ni quyi qatlamda sifati past oziq-ovqat iste’mol etilsa, eng yuqori qatlamda sifatli oziq-ovqat iste’moli ustivorlikka ega. Turmush madaniyati va

1 Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. – М.: 1994. – С. 329.
2 Ядгаров Я.С. История экономических учений. – М.: 1996. – С. 150.
3 O‘sha yerda. – С. 152.
4 Кларк Дж.Б. Распределение богатства. – М.: 1992. – С. 17.

qulayligini ifodalovchi tovarlar iste'moli yuqori daromadli guruhda quyisiga nisbatan ko'p bo'ladi. Yuqori guruhga mansub kishilar quyi guruh vakillariga nisbatan pullik ijtimoiy xizmatlarni ham ko'proq iste'mol etadilar, ya'ni tibbiyot xizmatlari, ta'lim xizmatlari, madaniyat va sport xizmatlari va h.k. Xullas, farovonlikdagi ijtimoiy tafovutlar iste'molning hajmi va uning sifatida ham gavdalanadi.

Aholining farovonlik bo'yicha differensiatsiyasi kishilarni qo'shimcha daromad topishga undasada, kambag'allikni yuzaga keltiradi. Kambag'allik tabiiy narsa, biroq, uning chuqurlashib ketishi jamiyatdagi ijtimoiy muvozanatni buzib yuborishi mumkin. Shu sababli kambag'allikni chegaralab turish differensiatsiya jarayonini tartiblab turishning muhim jihatidir. Buning uchun esa uning sabablarini aniqlash lozim. Ko'p olimlar va xalqaro tashkilotlar ilmiy tadqiqotlari ko'rsatishicha, kambag'allikning asl sababi iqtisodiyot qaloq bo'lishidir. Kambag'allik miqyosi iqtisodiy salohiyat darajasiga teskari mutanosiblikda bo'ladi. Shu sababli Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, dunyodagi kambag'allarning eng katta qismi iqtisodiyot zaif mamlakatlarga to'g'ri keladi.

Iqtisodiyot qanchalik yuksak darajada bo'lsa, farovonlikdagi tengsizlik shuncha kam bo'ladi va, aksincha iqtisodiyot darajasi qanchalik past bo'lsa, tengsizlik shunchalik kuchli bo'ladi. Ammo tengsizlik miqyosi davlatning ijtimoiy siyosatiga ham bog'liqdir. Davlatning ijtimoiy siyosati naqadar kuchli yoki kuchsiz bo'lishiga qarab iqtisodiyot darajasiga nisbatan tengsizlik yuqori yoki past bo'lishi mumkin [(5)]. Hozir xatto, eng rivojlangan mamlakatlarda ham tengsizlik bir xil emas. Bu yerda 10% eng kambag'allarning daromaddagi hissasining tebranish amplitudasi 1,9% va 4,8% oralig'ida bo'ladi. Eng boylarning hissasi esa 21,3%dan 34,9%gacha boradi.

Xalqaro tashkilotlar inson taraqqiyoti jihatidan O'zbekistonni o'rtacha mamlakatlarga kiritishadi. Shu sababli bu yerdagi tengsizlikni o'rtacha mamlakatlar doirasida ko'rib chiqish to'g'ri bo'ladi. O'zbekistondagi tengsizlikni shartli ravishda bo'lsada boshqalar bilan taqqoslash mumkin. Bu amalning natijalari keltirilgan jadvalda berildi (2-jadval).

1-jadval: Jahonning turli mamlakatlarida aholi daromadlaridagi tengsizlik[5]

№	Mamlakatlar	2021-yil			
		Daromadlardagi hissa (%)		Tengsizlik diapozoni	
		10 % eng kambag'allar hissasi	10 % eng boylar hissasi	10 % eng boylar daromadlarining 10 % eng kambag'allar daromadlaridan yuqoriligi, marta	Djinni koeffitsiyenti
1	Turkmaniston	2,5	31,8	12,9	40,8
2	Tailand	2,6	33,7	13,1	42,5
3	Eron	2,6	29,6	11,6	38,3
4	Gurjiston	1,9	3,6	15,9	38,3
5	Tunis	2,4	31,6	13,3	40,8
6	Jazoir	2,8	26,9	9,6	35,3
7	Filippin	2,4	33,9	14,1	44,0
8	Indoneziya	3,0	32,3	10,8	39,4
9	O'zbekiston	2,9	29,5	10,3	36,7
10	Gvatemala	1,3	42,4	33,9	53,7
11	Hindiston	3,6	31,1	8,6	36,8
12	Angola	0,6	44,7	74,6	58,6

Tengsizlik Djinni koeffitsiyenti bilan aniqlanadi. Mutlaqo tenglik bo'lganda koeffitsiyent 0(nol)ga teng bo'ladi. Mutloq tengsizlikda koeffitsiyent 100(yuz)ga tenglashadi. Amalda mutlaqo tenglik va tengsizlik bo'lmaganidan, koeffitsiyent 0 va 100 oralig'ida bo'ladi. Jadval ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekiston bu koeffitsiyent kichik mamlakatlar qatoridan o'rin olgan. Bu yerda boylar va kambag'allar daromadlaridagi farq 10,3 marta bo'lgan. Chunki, boylar qo'lida daromadlarning 29,5%i to'plangan. O'zbekistondagi tengsizlikni me'yorida bo'lgan tengsizlik deb ham aytish mumkin.

Masalan, Djinni koeffitsiyenti Gaitida 59,5, Botsvanada 61,0, Namibiyada, xatto 74,3 bo'lgan. Bu daromadlarni xaddan tashqari katta qismi boylar qo'lida to'planishi natijasida kambag'allar son jihatidan ko'pchilik bo'la turib, daromadlarni g'oyat kichik qismiga ega bo'lishlarini bildiradi. Davlat kambag'allarga atroflicha yordam berib, ularning daromadini oshirishga ko'maklashgan joyda daromadlardagi tengsizlik me'yorida bo'lib, bu bozor qonun-qoidalari jihatidan adolatli hisoblanadi.

5 Fiskal siyosat. 2021, 2023, 2025-yillar. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. www.mf.uz/www.openbudget.uz. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika agentligi ochiq ma'lumotlar portali.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

O‘zbekistonda boylar va kambag‘allar daromadlaridagi farq 10 martadan ziyodroq bo‘lib turadi. Vaholanki, shunday mamlakatlar ham borki, u yerda mazkur farq 40, 50 va xatto, 60 martadan ziyod bo‘ladi, chunki davlat tengsizlikning chuqurlashuviga yo‘l ochib, muhtojlarni himoya qilishga hech bir e’tibor bermaydi. O‘zbekistondagi tengsizlikni me’yorida bo‘lishi davlat faol ijtimoiy siyosatining natijasidir, deb aytishga barcha asoslar bor.

Daromadlar diversifikatsiyasi va uning turlari konsentratsiyasini, aholining kvintel guruhlariga qarab farqlantirish mumkin. Birinchi va ikkinchi kvintelni kam ta’minlanganlar tashkil etadi. Uchinchi kvintelga daromadi o‘rtacha bo‘lganlar (ularni o‘rtahol deb ham atashadi) kiritiladi. To‘rtinchi va beshinchi kvintelga daromadi ko‘p bo‘lganlar (ularni boy va o‘ta boylar desa ham bo‘ladi) kiradi. Biz shundan kelib chiqqan holda, kvintellarni yiriklashtirib 3ta kvintelga keltirdik. Shunga qarab daromadlar diversifikatsiyasi va differensiatsiyasini ko‘rib chiqdik.

Aholining tabaqalashuvi daromad turidan ko‘ra ko‘proq uning miqdoridan kelib chiqadi. Shu sababli farovonlikdagi farqlar tahlil etilganda bir kishiga hisoblangan daromadlar asos qilib olinishi shart. Buning uchun nominal daromadlarni qo‘llasa ham bo‘ladi.

Aholi daromadlari differensiatsiyasini aniqlash yuzasidan biz bajargan hisob-kitoblar natijalari quyidagi jadvalda keltirildi (2-jadval).

2-jadval: O‘zbekistonda aholining eng past va eng yuqori daromadga ega guruhlari o‘rtasidagi tafovut (differensiatsiyalashuv) ko‘rsatkichlari[6]

№	Aholi ijtimoiy guruhlari	Aholining eng quyi guruhi daromadi = 100		
		2020	2025	2030
1	Kam ta’minlangan aholi daromadi (daromadi pastlar)	100	100	100
2	O‘rtacha ta’minlangan aholi daromadi	1693	758	405
3	Yuqori darajada ta’minlangan aholi daromadi (daromadi yuqorilar)	2110	1540	830

Jadval ma’lumotlari ko‘rsatishicha, turli guruhlarga mansub aholi daromadlari tabaqalashgan bo‘lsada, ularning farqlari unchalik katta emas. Biroq, buni chuqurroq aniqlash uchun eng quyi (1-kvintel) va eng yuqori (5-kvintel) guruhlarga mansub aholi daromadlarini taqqoslash lozim. Aholi ijtimoiy guruhlarining ichida ham mikrodifferensiatsiya yuz beradi. Har bir guruhning o‘zidagi aholi daromadlar farqlanishini ham hisobga olish lozim.

Jadvalda keltirilgan ma’lumotlargan ko‘ra, 2020-yil eng quyi, ya’ni 1-kvinteldagi aholi daromadi en yuqori, ya’ni 5-kvinteldagi aholi daromadidan 21,1 marta kam bo‘lgan. 2030-yilda esa, 1-kvinteldagi aholi daromadi 5-kvinteldagi aholi daromadidan 8,3 martaga kam bo‘lgan. Demak, O‘zbekistonda aholi daromadlaridagi tafovut ijobiy tarafga o‘zgaradi.

Daromadlarni farqlanishiga qarab iste’mol miqdori ham farqlanadi. Aholi turli guruhlarining daromaddagi farqiga nisbatan iste’moldagi farq kam bo‘ladi, lekin jamg‘arishdagi farq ko‘p bo‘ladi. Buning sababi shundaki, kam ta’minlangan xonadonlar daromadi deyarli to‘la-to‘kis iste’molga sarflansa, serdaromadlarda uning kichik qismi iste’molga yuboriladi. Shunga ko‘ra, farovonlik differensiatsiyasi baholanganda jamg‘arishni ham hisobga olish lozim.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Aholi farovonligi iqtisodiy va ijtimoiydir. Iqtisodiy farovonlikni real daromadlar belgilaydi. Daromadlarni o‘zi ishlab chiqarish xosilasi sifatida yaratilgan tovar va xizmatlar bozor qiymatining bir qismi bo‘laturib, taqsimlash jarayonida shakllanadi. Aholi daromadlari shakllanishi obyektiv xodisa, uni o‘z bilganicha o‘zgartirib bo‘lmaydi, chunki buni bozor tizimiga xos taqsimlash qonuni boshqaradi. Mazkur qonunga binoan har bir iqtisodiyot subyektining daromadi unga tegishli iqtisodiy resurslar bergan natijaga bog‘liq bo‘ladi va bu resurslar miqdori, sifati va ularni naqadar samarali ishlatilishini bildiradi. Rusurslar ishlab chiqarish omillariga aylanib, YAIM yaratishda ishtirok etadi, ularni bunga qo‘shgan hissasiga qarab resurs sohiblari YAIM qiymatining bir qismini daromad sifatida o‘zlashtiradilar. Bu qonun daromadlardagi tengsizlikni yuzaga keltiradi.

Hozirgi zamon iqtisodiyoti tabiatan bozor iqtisodiyoti bo‘lsada, bu yerda shakllanayotgan nobozor munosabatlari ham shakllanadi. Bular insonparvarlik munosabati bo‘lib, ijtimoiy partnyorlik, mehr-oqibat va rahm-shavqat munosabatlaridir, ular bozor iqtisodiyotiga aralash iqtisodiyot belgilarini bag‘ishlaydi. Nobozor munosabatlari maxsus taqsimlash qonunini yuzaga keltiradi. Buni ijtimoiy zarurat yuzasidan taqsimlash qonuni deb

6 O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika agentligi ochiq ma’lumotlar portali.

aytish mumkin. Bu qonunga ko‘ra YAIM qiymatining bir qismi jamiyatning ijtimoiy himoyasiga muhtoj qatlamlarini ta’minlash uchun ajratiladi.

Taqsimlash jarayoni ko‘p bosqichli bo‘lib, dastlabki taqsimlash, qayta taqsimlash va yana qayta taqsimlashni o‘z ichiga oladi, ishlab chiqarishdagi taqsimlashdan boshlanib, iste’mol arafasidagi taqsimlash bilan yakunlanadi. Bu jarayonda asosiy va hosila daromadlar yuzaga keladi. Hosila daromadlarining o‘zi birinchi, ikkinchi darajali hosila daromadlaridan iboratdir.

Iqtisodiy farovonlikni bildiruvchi real daromadlar ta’minlaydi. Real daromadlar pul daromadiga nimalar xarid etish mumkinligini bildirdi. Ammo, shunga tayanib real daromadlarni moddiylashtirib natural daromad sifatida qarash mumkin emas. Real daromad ham qiymat pul kategoriyasi, ularni narx-navoni va shunga ko‘ra pul birligi xarid qurbini hisobga oluvchi daromad deb baholash mumkin. Real daromad asosida qo‘lga tekkan nominal daromad miqdori va pulning xarid qobiliyati yotadi. Shu bois u nominal daromadlar miqdoriga to‘g‘ri mutanosiblikda, undan olingan chegirmalar va narx-navoga teskari mutanosiblikda bo‘ladi.

Aholi farovonlik darajasidagi farqlarni yumshatish uchun:

Birinchidan, yangi ish o‘rinlar yaratish va aholi minimal daromadlari miqdorini oshirish orqali tengsizlikni qisqartirish. Buning uchun ehtiyojmand aholini, ayniqsa yoshlar va ayollar talablari va imkoniyatlarini o‘rganib, kasbga o‘qitish va tadbirkorlik faoliyatiga keng jalb qilish.

Ikkinchidan, davlat ko‘magida investitsiyalarni rag‘batlantirish orqali oziq-ovqat sektorini yanada rivojlantirish, ichki va tashqi bozorda iste’molchilar talabini qondirish uchun sharoit yaratish. Buning uchun, mahallalarda ishlab chiqarish ixtisoslashuvini keng ko‘lamda tashkil etish maqsadga muvofiq.

Uchinchidan, mahalliy sharoitga mos ixtisoslashgan sanoat tarmoqlarini ustuvor rivojlantirish farovonlikdagi farqni kamaytirishga erishishning asosiy omilidir. Buning uchun, qishloq joylarga ixchas sanoat ishlab chiqarish turlarini kiritish va yuqori ish haqi to‘lanadigan ish joylarini tashkil etish zarur hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sh.Mirziyoyev. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategisi.–T.: O‘zbekiston, 2022. – B. 197.
2. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. – М.: 1994. – С. 329.
3. Ядгаров Я.С. История экономических учений. – М.: 1996. – С. 150.
4. Кларк Дж.Б. Распределение богатства. – М.: 1992. – С. 17.
5. O‘lmasov A., Vahobov A. Iqtisodiyot nazariyasi. T:, “Iqtisod va moliya” 2014-yil. 424 b.
6. www.mf.uz/www.openbudget.uz.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОЦЕНКИ СТОИМОСТИ ОБЪЕКТОВ НЕДВИЖИМОСТИ В УЗБЕКИСТАНЕ НА ОСНОВЕ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА

Хомитов К. З.
профессор ТГЭУ

Халилова Л. Ш.
магистрант ТГЭУ

Аннотация: В данной исследовательской работе рассмотрены особенности международной практики оценки недвижимости, в частности, практика использования услуг по оценке стоимости недвижимости для принятия правильных выводов о росте стоимости недвижимости и принятия управленческих решений в развитых и развивающихся странах, таких как Великобритания, Италия, Франция и Германия, формы организации и контроля оценочной деятельности, международные стандарты оценки имущества и их применение в процессе оценки, применяемые принципы и методы оценки. Также на основе международного опыта оценки стоимости недвижимости в Республике Узбекистан разработаны предложения, рекомендации и выводы по дальнейшему совершенствованию механизмов деятельности по оценке стоимости недвижимости.

Ключевые слова: имущество, оценка имущества, объекты недвижимости, оценочная деятельность, оценка недвижимости, стандарты оценки имущества, принципы оценки, рыночная стоимость.

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot ishi xalqaro ko‘chmas mulkni baholash amaliyotining xususiyatlarini, xususan, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda ko‘chmas mulk qiymatining o‘sishi haqida to‘g‘ri xulosalar chiqarish va boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun ko‘chmas mulkni baholash xizmatlaridan foydalanish amaliyotini o‘rganadi. Buyuk Britaniya, Italiya, Frantsiya va Germaniya baholash faoliyatini tashkil etish va nazorat qilishni, mulkni baholashning xalqaro standartlarini va ularni baholash jarayonida qo‘llashni, baholashning qo‘llaniladigan tamoyillari va usullarini shakllantiradi. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasida ko‘chmas mulk qiymatini baholash bo‘yicha xalqaro tajribadan kelib chiqib, ko‘chmas mulk qiymatini baholash mexanizmlarini yanada takomillashtirish bo‘yicha taklif, tavsiya va xulosalar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: mulk, mulkni baholash, ko‘chmas mulk, baholash faoliyati, ko‘chmas mulkni baholash, mulkni baholash standartlari, baholash tamoyillari, bozor qiymati.

Abstract: This research paper examines the characteristics of international real estate valuation practices, in particular, the practice of using real estate valuation services to make sound judgments about real estate value growth in developed and developing countries and to make management decisions. will try Great Britain, Italy, France and Germany form the organization and control of appraisal activities, the international standards of property appraisal and their application in the appraisal process, the applied principles and methods of appraisal. Also, based on the international experience of real estate valuation in the Republic of Uzbekistan, proposals, recommendations and conclusions were developed on further improvement of real estate valuation mechanisms.

Key words: property, property valuation, real estate, valuation activities, real estate valuation, property valuation standards, valuation principles, market value.

ВВЕДЕНИЕ

С развитием свободной рыночной экономики в нашей стране стал возникать спрос на новых специалистов, необходимых для ее полноценного функционирования и выполнения своих функций. Это, в свою очередь, создало условия для появления современных профессий в нашей стране. Одной из таких профессий являются оценщики недвижимости. Простыми словами, деятельность оценщика – это экономическая деятельность, направленная на определение стоимости различных объектов имущества. На сегодняшний день, оценочные услуги по востребованности и важности наряду с такими услугами как юридические, консалтинговые, банковские, финансовые, страховые и лизинговые услуги.

Процесс развития оценочных услуг как самостоятельный вид деятельности в Узбекистане связано с начальными этапами приватизации государственных объектов. С развитием приватизации, появлением национального фондового рынка, развитием системы страхования и началом кредитования коммерческими банками под залог, увеличился спрос на вид услуг, определяющих рыночную стоимость имущества, то есть, на оценочные услуги. В данном исследовании рассматривается вопросы наиболее распространенного вида оценочной деятельности - оценки недвижимости, в частности оценки коммерческой недвижимости.

Недвижимость является основой личной жизни граждан и служит незаменимой основой хозяйственной деятельности и развития предприятий и организаций всех видов собственности. Создание мультилистинговой системы рынка недвижимости является логическим продолжением существующих научно-технологических резервов, обеспечивающих экономический рост и социальное развитие Новой Республики Узбекистан.

Сегодня в Узбекистане, на новом этапе экономического развития страны, особое внимание уделяется осуществлению глубоких структурных изменений в отраслях экономики, широкому внедрению современных информационно-коммуникационных технологий и активному развитию цифровой экономики.

В настоящее время процессы цифровизации отраслей экономики не обошли стороной и рынок недвижимости. В частности, в указе Президента Республики Узбекистан “Об утверждении стратегии “Цифровой Узбекистан – 2030” и мерах по ее эффективной реализации” от 5 октября 2020 года PF-6079 [1] говорится, что “цифровой Узбекистан – В рамках Стратегии “2030” на 2020-2022 годы утверждена программа цифровой трансформации сфер экономического развития, финансово-банковской системы, управления государственными активами, развития конкуренции, поддержки предпринимательства и сокращения бедности, согласно которой предусматривается разработка единой информационной системы рынка недвижимости в рамках направления внедрения информационных систем и программных продуктов в В связи с этим вопросы цифровизации рынка недвижимости путем создания и внедрения единой информационной системы рынка недвижимости в нашей стране приобретают особую актуальность.

Преимущество в том, что в результате создания единственной информационной базы рынка недвижимости, в Узбекистане процессы оценки стоимости объектов недвижимости становятся проще и прозрачнее.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Научно-методологические основы и практические вопросы темы от зарубежных экономистов-ученых Дж. Фридман, Ник. Ордуэй, Джозеф К. Эккерта, Генри С. Широко освещены в научных исследованиях Харрисона [2; 3; 4]. Грибовский С.В., Касьяненко Т.Г., Махавикова Г.А., Есипов В.Е., Мирзажанов С.К. входят в число ученых стран СНГ, изучивших проблемные аспекты и актуальность темы и цитировавших их в своих научных изысканиях и исследованиях. и Иванова Е.Н., Львов Д.С., Медведева О.Е. мы можем перечислить такие, как [5; 6; 7]. Также рассмотрены теоретические основы, методические и практические вопросы оценки стоимости объектов недвижимости в Узбекистане Абдурахманов И.Ю., Ёдгоров В.Ю., Шохаъзамий Ш.Ш., Абдукаримова Д.Р., Хомитов К.З. и другие [8; 9; 10; 11; 12] изучены и развиты.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

В процессе исследования объекты недвижимости изучены и проанализированы работы зарубежных и отечественных ученых относительно особенностей международной практики по оценке стоимости, их роль в экономике. В статье использованы такие методы, как теоретическое наблюдение, системный подход, наблюдение, обобщение, анализ и синтез, а также сформулированы выводы по вопросам оценки недвижимости и предложения их решениям.

TARAQQIYOT PROGRESS

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Прежде всего, поговорим о самой недвижимости. Недвижимость играет особую роль в экономической и социально-материальной жизни общества, выступает важным экономическим ресурсом и формирует среду жизнедеятельности человека. Согласно Гражданскому кодексу Республика Узбекистан, под недвижимым имуществом понимается имущество, которое нельзя переместить из одного места в другое без ущерба для его целостности и назначения. Одной из ее особенностей является то, что недвижимость обязательно должна связана с землей: она расположена на поверхности земли (здания и сооружения, многолетние деревья) или в ее недрах (полезные ископаемые, водные ресурсы и т. д.). Даже сами земельные участки считаются недвижимостью. Рынок недвижимости, как отдельный субъект свободных рыночных отношений, считается одним из важных направлений формирования экономической системы в нашей Республике. Важные процессы, такие как управление реформами в секторах экономики, развитие производственных мощностей и модернизация секторов экономики, основаны на активном участии рынка недвижимости.

Современные экономисты полагают, что рынок недвижимости можно разделить на три большие группы – рынки жилой, коммерческой и промышленной недвижимости (рис.1).

Рисунок 1: Структурная структура рынка недвижимости [13]

К жилой недвижимости относятся частные квартиры, дворы и строящиеся жилые объекты. Коммерческая недвижимость – офисные здания, склады и торговые помещения; а промышленная недвижимость включает заводы, шахты и фермы. Ниже мы рассмотрим опыт мира и Узбекистана в оценке коммерческой недвижимости.

Оценка коммерческой недвижимости – это упорядоченный, объективный процесс определения денежной стоимости недвижимости с учетом фактического и потенциального дохода, который она может принести на рынке в данной области в данный момент времени. Рыночные условия являются особенностью процесса оценки. То есть оценка коммерческой недвижимости не ограничивается учетом лишь одного фактора приносящей доход недвижимости, она учитывает всю совокупность рыночных факторов: фактор времени, фактор риска, конъюнктуру рынка, уровень конкуренции, экономические характеристики оцениваемого объекта, а также микро- и макроэкономические факторы.

Подходы и методы, используемые оценщиком, определяются особенностями процесса оценки, а также экономическими характеристиками объекта оценки. При определении стоимости объекта недвижимости доходным подходом требуется найти текущую стоимость дохода, который можно получить в будущем, владея этим имуществом.

Поэтому внешние факторы, влияющие на формирование рыночной стоимости коммерческой недвижимости, их анализ проводится на начальном этапе оценочных работ, а результаты отражаются в соответствующих разделах отчета об оценке (рис. 2).

Вышеуказанные факторы влияют на тенденции рынка недвижимости, формируют его динамику и отражаются на стоимости недвижимости. Как утверждают международные финансисты экономические факторы, такие как рост ВВП, уровень занятости и инфляция, оказывают прямое влияние на спрос и предложение на недвижимость [14]. Кроме того, демографические изменения, в том числе рост населения, внутренняя и внешняя миграция также могут повлиять на цены на недвижимость [15]. Еще одним таким фактором являются процентные ставки. Изменения процентных ставок влияют на стоимость кредитов (ссуд, заемов) на недвижимость, что, в свою очередь, может изменить как покупательную способность клиентов, так и решения инвесторов [16]. Факторы, связанные с государственной политикой, такие

как налоговые льготы и развитие инфраструктуры, могут создавать возможности или ограничения для рынка недвижимости [17].

Рисунок 2: Ключевые факторы, влияющие при оценке коммерческой недвижимости*

*Источник: разработан авторами.

Вышеуказанные факторы могут влиять на четыре элемента стоимости собственности – спрос, полезность, конкурентоспособность, юридическую свободу собственности.

Обычно под коммерческой недвижимостью с экономической и юридической точки зрения понимают объекты, направленные на получение материальной прибыли, используемой в бизнес-процессах, иными словами, недвижимость сама по себе является доходным объектом. Их нельзя использовать в жилых целях или в целях технического обслуживания. По объекту оценки коммерческая недвижимость разделяется на такие группы, как недвижимость, приносящая прямой доход, и недвижимость, приносящая косвенный доход, то есть недвижимость, создающая условия для получения материальной выгоды (рис.3).

Коммерческая недвижимость	
Коммерческая недвижимость с прямым доходом	- складские помещения; - торговые центры; - офисы и административные здания; - гостиницы, хостелы и т. д.
Коммерческая недвижимость, косвенно участвующая в получении дохода и создающая условия для его формирования.	- цеха заводов и фабрик, промышленных предприятий.

Рисунок 3: Группы коммерческой недвижимости по объектам оценки*

*Источник: разработанные авторами

Подходы к оценке коммерческой недвижимости в рамках законодательства Узбекистана первоначально осуществлялись по стандартам “Национальной системы оценки имущества Республики Узбекистан” согласно Положению [18], утвержденному в 2001 году. Позже, 4 июня 2020 года, был зарегистрирован Единый национальный стандарт оценки Республики Узбекистан, а 28 декабря 2023 года зарегистрирована новая редакция этого стандарта. Подходы к оценке коммерческой недвижимости основаны в VII разделе новой редакции Единого национального стандарта оценки (НСО №6 “Подходы и методы оценки”) [19].

Ниже мы рассмотрим зарубежную практику оценки рыночной стоимости объектов коммерческой недвижимости, ее особенности и методические подходы.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

В частности, требования к отчетам об оценке и сертификатам оценки в Великобритании устанавливает RICS. Отчет должен содержать все необходимые данные и расчеты, сделанные при определении реальной рыночной стоимости имущества. Данные и показатели по коммерческой недвижимости в этой стране также немного отличаются. Например, английские маркетологи при анализе рынка коммерческой недвижимости используют показатель “текущие свободные площади”, то есть изучают спрос на конкретные пустующие здания, а не на всю коммерческую недвижимость, имеющуюся на рынке [20].

В Италии стоимость недвижимости строго контролируется правительством, и оценщики не могут отступать от установленных специальными законами. В этой стране система оценки недвижимости неразрывно связана с городским планированием и общественными работами и отражена в актах, получивших название “Мерлони”. Специфика законодательства заключается в том, что для того, чтобы покупатель мог получить право на владения недвижимостью, оценочная стоимость должна давать возможность подрядчику на покрытие части или всех затрат потраченных на строительство данной недвижимости. Правильно определенная оценочная стоимость включает в себя как рыночную стоимость, так и будущие налоги, подлежащие уплате.

Во Франции результаты оценки представляются в виде отчета, который включает в себя допущения и условия, описание местоположения объекта, анализ рынка, качественную и количественную оценку, а также состав правил оценки. В следующих случаях оценщик вправе дать также экспертное заключение:

- проверка актуальности подготовленного отчета, проведение промежуточной оценки;
- проверка отчета об оценке имущества;
- проведение аудита недвижимости.

Оценка коммерческой недвижимости во Франции в основном проводится для следующих целей:

- для бухгалтерской отчетности компаний на фондовой бирже;
- предоставление займов и кредитов под залог;
- платить налог на имущество;
- при конфискации имущества, направлямых на уплату налогов и обязательных платежей.

Целями оценки коммерческой недвижимости в Германии являются:

- определение бухгалтерской стоимости;
- заключать сделки/договоров;
- выдавать ипотечные кредиты;
- по наследству и налогообложению;
- оценить портфели недвижимости.

Оценка коммерческой недвижимости в Германии в первую очередь регулируется Baugesetzbuch – кодексом городского планирования Германии. В этот документ включены градостроительные рекомендации, которые напрямую влияют на расположение коммерческой недвижимости в городе. В Германии оценка является важнейшим инструментом государственной социально ориентированной градостроительной политики [21]. Следующим документом, имеющим юридическое значение, является WertR – 2006 – основные директивы (рекомендации) по оценочной деятельности. Документ содержит описание всех доступных методов и справок по оценке недвижимости, в том числе: правила определения площади зданий, нормативы оценки восстановительной стоимости (NHK-2000), ставки дисконтирования и капитализации, таблицы расчета физического износа зданий и т.д.

В нашей стране основной проблемой, с которой сталкиваются оценщики при оценке недвижимости, является отсутствие необходимой информации. То есть информация о реальных сделках закрыта, а информация, представленная в источниках, недостоверна, информация о объектах-аналогах предоставлена не полностью, аналитическая информация публикуется в небольших количествах – все перечисленное может быть примером этого. В Германии эта проблема полностью устранена за счет создания прозрачной и понятной правовой базы и деятельности экспертной комиссии. Кроме того, тот факт, что отчеты Немецкой ассоциации риэлторов находятся в свободном доступе для оценщиков страны, что в свою очередь не позволяет возникать проблеме связанного с нехватки информации.

Коммерческая недвижимость оценивается как в международной практике, так и в практике Узбекистана по 3 подходам: сравнительному, доходному и затратному. Но методы, используемые в этих подходах, несколько различаются.

Следует отметить, что одним из важнейших факторов определения рыночной стоимости коммерческой недвижимости в нашей стране является ее местоположение. В мировой практике главным приоритетом является его рентабельность.Доходный подход к оценке коммерческой недвижимости предполагает прогнозную оценку дохода, потенциально генерируемого этим объектом в течение периода эксплуатации.

В зарубежной практике также существуют инновационные методы оценки коммерческой недвижимости, в том числе: ANN, метод гедонической оценки, методы пространственного анализа, методы, использующие нечеткую логику и ARIMA [22]. С помощью данных инновационных методов срок оценки сокращается с дней до минут, а ее качество повышается.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение можно отметить, что анализ зарубежного опыта оценки коммерческой недвижимости показал, что правовая основа оценки должна не только иметь четкую и прозрачную структуру, но и обеспечивать достаточную и достоверную информацию. Кроме того, ускорение создания единой информационной базы рынка недвижимости, в нашей стране создаст прочную основу для регулирования оценочной деятельности и обеспечит прозрачность рынка недвижимости.

Разнообразие подходов и методов оценки недвижимости и их разумное применение повышает уровень точности и достоверности оценки недвижимости, снижает уровень субъективизма и тем самым повышает уровень справедливости.

Список использованной литературы:

1. Указ Президента Республики Узбекистан №ПФ-6079 от 5 октября 2020 года об утверждении стратегии “Цифровой Узбекистан – 2030” и мер по ее эффективной реализации.
2. Дж. Фридман, Ник. Ордуей. Анализ и оценка принятия дохода доходности. - М: Дело ЛТД, 1995.
3. Организация оценок и налогообложения недвижимости. Под общей редакцией Джозеф К. Эккерта. V 2x tomax. – М.: ИздательствоРОО, 1997.
4. Генри С. Харрисон. Оценка недвижимости: Три. пособие / Пер. Английский - М.: РИО Мособлупрполиграфиздат. 1994.
5. Грибовский С.В. Методология является коммерческим средством. - СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 1998.
6. Касьяненко Т.Г., Махавикова Г.А., Есипов В.Е., Мирзажанов С.К. Оценка недвижимости: учебное пособие.– М.: КНОРУС, 2010.- 752 с.
7. Оценка стоимости недвижимости. Грибовский С.В., Иванова Е.Н., Львов Д.С., Медведева О.Е. – М.: ИНТЕРРЕКЛАМА, 2003. – 704 с.
8. Абдурахманов И.Ю. Оценка недвижимости: введение и практика оценки стоимости зданий и сооружений. -Т.: “НОРМА”, 2011. -448.
9. Ёдгоров В.У., Мирджалилова Д.Ш. Организация и управление использованием недвижимого имущества. – Т.: ТАКИ, 2014. – 200 с.
10. Шохазами Ш.Ш. Теоретические основы собственности, стоимости и цены. Учебник. – Т.: “Экономика-Финансы”, 2018. – 492 с.
11. Абдикаримова Д. Р. Пути совершенствования практики оценки залога по банковским кредитам: Док. фил. по экон. наука. (PhD) ... дисс. автореф. – Т., 2018. – 60 с.
12. Хомитов К.З.Оценка недвижимости. Учебник. – Т.: “Экономика-Финансы”, 2019. – 572 с.
13. Кембриджский словарь делового английского языка, 2021 г. https://www.spotblue.com/wiki/real-estate-market//
14. Colliers International (2021) Обзор мирового рынка недвижимости.
15. RICS (2019) Демографические изменения и недвижимость. Доступны на: https://www.rics.org/globalassets/rics-website/media/knowledge/research/insights/demographic-change-and-real-estate.pdf
16. Всемирный банк (2020 г.) Перспективы мировой экономики. Доступны на: https://www.worldbank.org/en/publication/global- Economic-prospects
17. Организация Экономического Сотрудничества и Развития (ОЭСР), 2018.
18. Положение “О порядке экспроприации и приватизации государственного имущества” (утверждено на основании Постановления Кабинета Министров Республики Узбекистан от 9 января 2001 года № 119).
19. https://lex.uz/uz/docs/6720235 Приказ № 3487 Директора Агентства по управлению государственными активами Республики Узбекистан.
20. Аналитика и исследования рынков. Компания РРГ: http://rrg.ru/analytic.2019.
21. IMX – Индекс недвижимости от Immobilien Scout 24: http://api.immobilienscout24.com/content/dam/is24/documents/ibw/IMX/2018/imx_September18.pdf.
22. Назырова Д.Р. “Российский и зарубежный опыт оценки рыночной стоимости коммерческой недвижимости”. // VIII международная научно-практическая конференция “Современные тенденции и инновации в науке и производстве” 03-04 апреля 2019. Стр. 277-1-277-8.

MAMLAKATIMIZDA QISHLOQ XO‘JALIGIDA KOOPERATSIYA MUNOSABATLARINI RIVOJLANTIRISHDA XORIJ TAJRIBALARIDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Choriyeva Nigina Kaxramonovna
Buxoro davlat universiteti Iqtisodiyot kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada xorijiy davlatlar qishloq xo‘jaligida kooperatsiya munosabatlari, ularning tajribalaridan mamlakatimizda foydalanish ahamiyati to‘g‘risida ma’lumotlar va tahlillar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: kooperatsiya, marketing kooperativlari, xizmat ko‘rsatish kooperativlari, ta’minot kooperativlari.

Abstract: This article presents information and analytical data on cooperative relations in agriculture of foreign countries, on the importance of using their experience in our country.

Key words: cooperation, marketing cooperatives, service cooperatives, supply cooperatives.

Аннотация: В данной статье представлены информационно-аналитические данные о кооперационных отношениях в сельском хозяйстве зарубежных стран, о важности использования их опыта в нашей стране.

Ключевые слова: кооперация, сбытовые кооперативы, сервисные кооперативы, снабженческие кооперативы.

KIRISH

Jahonning rivojlangan davlatlarida qariyb ikki yarim asrdan buyon agrosanoat majmuasi korxonalari zamonaviy kooperatsiya munosabatlari asosida barqaror faoliyat yuritib, sifatli mahsulot ishlab chiqarish sur’atini ko‘paytirish, yuzaga keluvchi moliyaviy, huquqiy, ekologik, ijtimoiy muammolar hamkorlikda muvaffaqiyatli hal etilmoqda.

Respublikamizda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, saq-lash, tayyorlash, qayta ishlash, sotish, xizmat ko‘rsatish, ish bajarish va ta’minot tizimida faoliyat yuritayotgan turli mulkchilik shaklidagi korxonalar tubdan modernizatsiya qilinmoqda. Ammo “...qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, saqlash, qayta ishlash va sotish sohasidagi ilg‘or tajriba tahlili ushbu mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilar kooperatsiyasini rivojlantirishni samarali rag‘batlantirish zarurati mavjudligini ko‘rsatmoqda”[1]. Ushbu strategik jihatdan istiqbolli va yirik salohiyatli tadbirlarni samarali amalga oshirish agrosanoat majmuasida zamonaviy kooperatsiya munosabatlariga asoslangan tashkiliy, iqtisodiy va huquqiy hamkorlik aloqalari shakllanishini talab qiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Kooperatsiya munosabatlarining asosiy vazifasi – a’zo xo‘jalik subyektlarini faoliyati davomida huquqiy himoya qilish, moliyaviy to‘lovsizlikni oldini olish va bankrot bo‘lishidan saqlash, ichki va tashqi bozordagi raqobatli kurashda barqaror faoliyat ko‘rsatish uchun teng manfaatli sharoitlarni yaratib berish hisoblanadi.

Jahon kooperativ amaliyotida qishloq xo‘jaligi kooperatsiyasiga doir eng ahamiyatli ishlar M.I.Tugan-Baranovskiy[2] nomi bilan bog‘liq bo‘lib, bu olim agrosanoat majmuasi sohalarida kooperatsiya va integratsiya munosabatlarini rivojlantirishning ijtimoiy-ishlab chiqarish jihati bilan bog‘liq masalalarni tadqiq qilgan. M.I.Tugan-Baranovskiy tadqiqot ishlarining natijalari asosida qo‘yidagi fikrlarni ilgari suradi:

- qishloq xo‘jaligi kooperativi barcha toifadagi mutaxassis-mehnatkashlarning manfaatlarini himoya qiladi va ta’minlaydi;

1 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 14-maydagi PQ-4239-sonli “Meva-sabzavotchilik sohasida qishloq xo‘jaligi kooperatsiyasini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori: //lex.uz/docs/4242012

2 Н.В.Ермалинская, Е.А.Кожевников. Кооперация в агропромышленном комплексе: Учебное пособие. Гомель-2016.191 стр.

- kooperatsiya munosabatlari sharoitida qishloq xo‘jaligi mehnatkashlarida zamonaviy, yuqori daromad olishga intilishni ta’minlaydigan mehnat faoliyati yuzaga keladi. Bunda dehqonlar xususiy – shaxsiy mehnatiga (salohiyati) suyangan holda, qolgan barcha tadbirlar (qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini xarid qilish, sotish, tayyorlash, qayta ishlash, xizmat ko‘rsatish, ta’minot, ish bajarish, kredit olish va boshqalar) kooperatsiya munosabatlaridagi boshqa a’zolar bilan hamkorlikda amalga oshiriladi;
- qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini bozordagi iste’molchilargacha yetkazib berish bosqichlarida ishlab chiqaruvchi doimo turli yo‘nalishdagi infratuzilma subyektlarining xizmatlariga ehtiyoj yuzaga keladi. Bu sharoitda ishlab chiqaruvchilar infratuzilma subyektlari bilan mahsulotlarini sotish – tovar almashtirish bo‘yicha munosabatlarini o‘rnatishlari lozim.

Demak, M.I.Tugan-Baranovskiy ta’kidlaganidek, qishloq xo‘jaligida kooperatsiya unga a’zo bo‘lgan xo‘jalik subyektlarining texnikaviy salohiyati va iqtisodiy mustahkamligini oshirishni ta’minlaydi.

Qishloq xo‘jaligi kooperatsiyasi nazariyasi va amaliyotida Aleksandr Vasilevich Chayanov (1888–1937-yy.) alohida o‘rinni egallaydi[3].

Agrar iqtisodchi olimlarning tadqiqotlariga ko‘ra, qishloq xo‘jaligi subyektlariga xom ashyo mahsulotini yetishtirishdan boshlab undan tayyor mahsulot ishlab chiqarishgacha sarflangan barcha xarajatlarning 70-80 foizi va aksincha, ushbu mahsulotni sotilishidan olinadigan yakuniy daromadning 20-30 foizi to‘g‘ri kelmoqda[4]. Shuningdek, “sohaning eksport salohiyatini oshirish va qo‘shilgan qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini ko‘paytirish ... Turkiyada 1 gektar yerdan 2 ming dollarlik, Misrda 8 ming dollarlik, Isroilda 12 ming dollar, O‘zbekistonda esa bu ko‘rsatkich 300 dollardan oshmayotganligi, doim bir xil standartdagi tovar yetkazib berish yo‘lga qo‘yilmagani sababli mahsulotlar tashqi bozorda raqobatlasha olmaydi[5].

Shuni ta’kidlab o‘tish joizki, hozirgi kunda qishloq xo‘jaligida kooperatsiya munosabatlarini shakllantirish va rivojlantirish asosiy masalalardan biri hisoblanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Qishloq xo‘jaligida kooperatsiya munosabatlarini shakllantirish va rivojlantirish yo‘llari o‘rganildi. Tadqiqot ishida abstrakt-mantiqiy fikrlash, statistik guruhlash, qiyosiy tahlil, monografik tadqiqot va boshqa usullardan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Qishloq xo‘jaligi mamlakat iqtisodiyotida muhim o‘rinni egallaydi. Rivojlangan mamlakatlarda qishloq xo‘jalik kooperativlari – iqtisodiy mustaqil va moliyaviy mustahkam bo‘lgan fermer xo‘jaliklariga xizmat ko‘rsatish orqali ularni barqaror o‘sishini va rivojlanishini ta’minlash hisoblanadi. Shvetsiya, Daniya, Norvegiya, Finlyandiya, Niderlandiya va Yaponiya davlatlarida kooperatsiya harakati qishloq aholisini yuz foiz qamrab olgan bo‘lsa, Fransiya va Germaniya davlatlarida kooperativ harakat qishloq xo‘jaligi korxonalarining 80 foizini o‘zida birlashtiradi.

AQSH va Kanada davlatlarida 30-40 foiz fermer xo‘jaliklarini o‘zida birlashtirgan kooperativ korxonalar yirik agrofirmalar uchun jiddiy raqobatchi korxonalar hisoblanadilar. Yaponiya davlatida ham kooperativ korxonalarda fermer xo‘jaliklari yirik salmoqni tashkil etadilar va oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish jarayonidagi barcha muammolarni ijobiy va qisqa muddatda hal etishda asosiy o‘rinni egallaydilar. Fermer xo‘jaliklari kooperativlarida tayyorlangan mahsulotlarning salmog‘i mamlakat darajasida mahsulotlar tarkibida yuqori o‘rinni egallaydi. Yevropaning rivojlangan mamlakatlarida kooperativ korxonalar o‘z tarkibidagi sohalar bo‘yicha fermer xo‘jaliklariga xizmat ko‘rsatishga ixtisoslashgan. Bu jarayonda kooperatsiya faoliyatining eng muhim yunalishi – fermer xo‘jaliklarini resurstejamkor, zamonaviy ishlab chiqarish jihozlari bilan ta’minlash hisoblanadi. Tovar mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilariga yetkazib berilayotgan ishlab chiqarish vositalarining taxminan 50 foizi Yevropa xarid-ta’minot kooperativlari hissasiga to‘g‘ri keladi. Ta’minotchi kooperativlar faoliyatining asosini mineral o‘g‘itlar va ozuqalar yetkazib berish tashkil qiladi. Bu toifadagi kooperativlarning hissasi AKSH, Fransiya, Germaniya, Niderlandiya, Shvetsiya, Daniya va Norvegiyada 50-65 %ni tashkil etadi.

Ayrim mamlakatlarda urug‘lik yetkazib beruvchi kooperativlarning o‘rni yuqori bo‘ladi. Masalan, urug‘lik materialini yetkazib berish Daniyada 35%, Irlandiyada 55%, AKSHda 15%, Fransiyada 73%ni tashkil etmoqda.

So‘nggi yillarda samarali marketing, savdo hajmini kengaytirish, sut mahsulotlarini qayta ishlash maqsadida kichik va o‘rta kooperativ tashkilotlarini birlashtirish jarayoni yanada rivojlantirilmoqda. AQSHda kooperativ tarmoqlarida amalga oshirilayotgan konsentratsiya jarayoni fermer xo‘jaliklarni birlashtirishni raqobat tah-

3 Н.В.Ермалинская, Е.А.Кожевников. Кооперация в агропромышленном комплексе: Учебное пособие. Гомель-2016.191 стр.

4 R.H.Husanov. Qishloq xo‘jaligida kooperatsiyalashning ilmiy-amaliy asoslari va o‘ziga xos xususiyatlari. O‘zBIITI, ilmiy-amaliy konferensiya ma’ruzalar to‘plami, 14-15 noyabr 2008 yil, – 10 b.

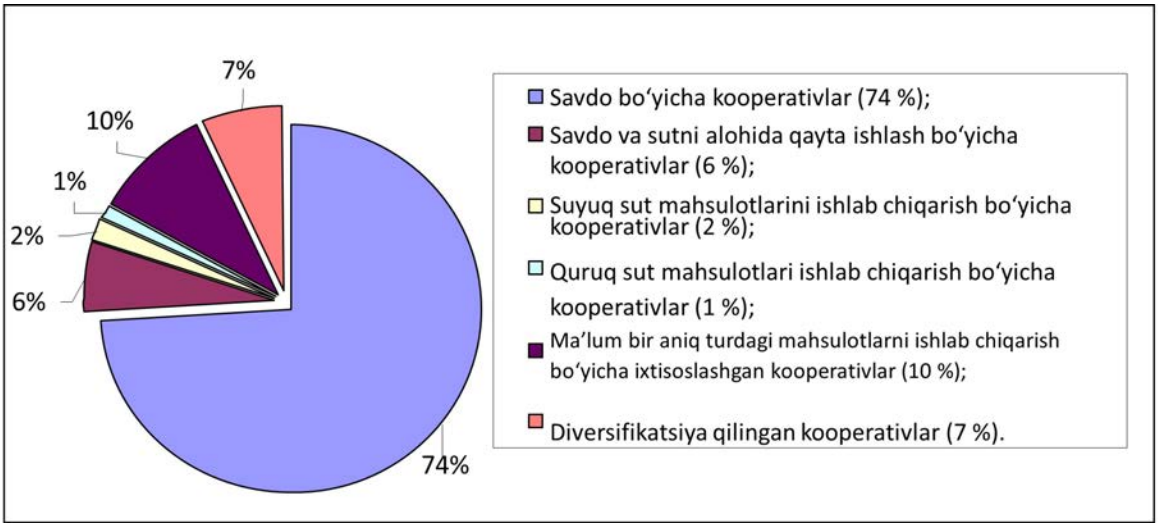
5 Shavkat Mirziyoyev qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan yig‘ilish o‘tkazdi. https://daryo.uz/k/2019/09/06/shavkat-mirziyoyev-qishloq-xojaligini-rivojlantirishning-ustuvor-yonalishlariga-bagishlangan-yigilish-otkazdi/

didi sifatida qabul qilmaydigan antimonopol qonunlar qabul qilingan. Natijada mamlakatning katta qismida sut mahsulotlari bozorini nazorat qiluvchi va o‘nlab qayta ishlash zavodlariga egalik qiluvchi yirik, keng tarmoqli masshtabli kooperativ tuzilmalar (masalan, Dairy Farmers of America, California Dairies, Inc, Land O‘Lakes Ins va boshqalar) faoliyat ko‘rsatmoqda. So‘nggi 2 yilda 8 ta yirik kooperativ tashkilotda mamlakatning barcha kooperativlari tomonidan sotilgan sut hajmining 60 %dan yuqori va AQSH sut mahsuloti umumiy hajmining 50 %dan ko‘p qismi ishlab chiqilmoqda.

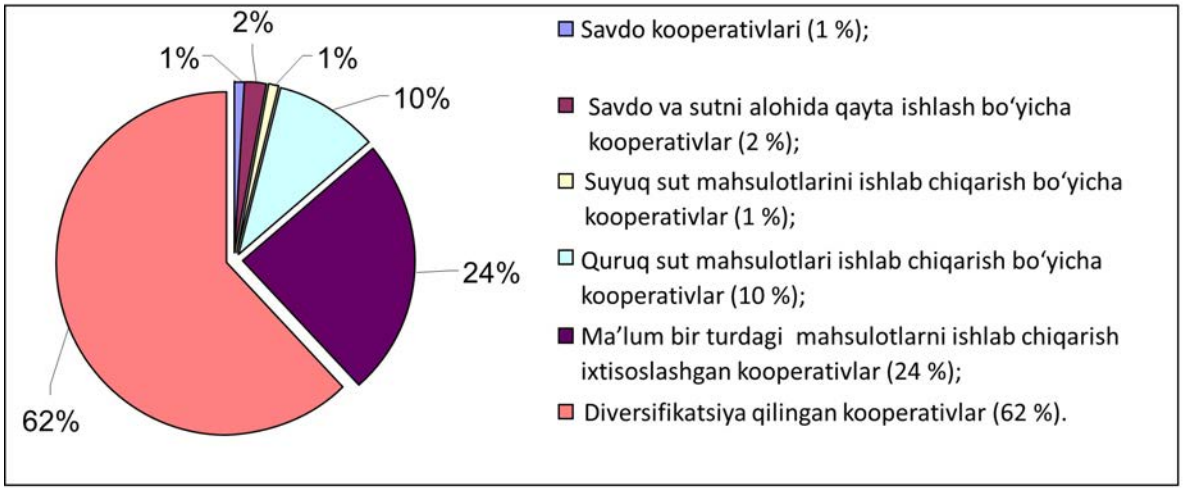
Kooperativ korxonalarning faoliyatini asosiy maqsadiga ko‘ra 4 turga bo‘lib ko‘rsatish mumkin:

- marketing kooperativlari - asosan o‘z a’zolarining mahsulotlarini sotishga yo‘naltirilgan;
- ta’minot kooperativlari – qishloq xo‘jaligi sohasida ishlab chiqarish uchun xomashyo, uskunalar va boshqa moddiy resurslar savdosiga ixtisoslashgan;
- xizmat ko‘rsatish kooperativlari - o‘z a’zolariga va boshqa buyurtmachilarning talablari bo‘yicha xizmat ko‘rsatishga ixtisoslashgan (masalan, ekin maydonini shudgor qilish, hosilni yig‘ib olish, mahsulotni saqlash va boshqalar);
- faoliyati jarayonida bir qancha yo‘nalishlarni birlashtiruvchi aralash kooperativlar.

Ko‘plab kooperativlar savdo va ta’minot yo‘nalishidagi vazifalarni bir xilda bajaradilar, xususiy qayta ishlash sexlariga ega va sutni qayta ishlash hamda keng assortimentdagi tayyor mahsulotlarni oxirgi iste’molchilarga sotishni amalga oshiradilar. AQSHdagi sut mahsulotlari sotish, ishlab chiqarish, qayti ishlash, quruq sut ishlab chiqarish bo‘yicha kooperativlarning tuzilmasi (1-rasm) va sotish salmog‘i (2-rasm) keltirib o‘tilgan.

1-rasm: AQSHdagi sut mahsulotlari bo‘yicha kooperativlarning tuzilmasi (foiz hisobida)[6]

2-rasm: AQSHda kooperativlar tomonidan sut mahsulotlarini sotish salmog‘i (foiz hisobida)[7]

6 Kraenzle C.A., Eversull E.E. Co-ops increase share of farm marketing; share of farm supply sales dips slightly // Rural Cooperatives, may-june 2003.

7 Kraenzle C.A., Eversull E.E. Co-ops increase share of farm marketing; share of farm supply sales dips slightly // Rural Cooperatives, may-june 2003. -

Tadqiqotlar natijasiga ko‘ra, kooperativ va integratsiya munosabatlar xo‘jalik subyektlarining faoliyat doirasida ikki yo‘nalish tashkil etilishi mumkin. Birinchi yo‘nalishdagi kooperativ korxona - qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish yo‘nalishini o‘z ichiga oladi. Mazkur korxonalarda kooperativ obyektlar sifatida o‘z a’zolarining mehnati va mulki, jumladan, asosiy va aylanma vositalar majmuasi hisoblanadi. Fermer va dehqon xo‘jaliklarini ushbu kooperativlarga a’zo bo‘lishi eng avaolo ishlab chiqarish infratuzilma subyektlarida mavjud bo‘lgan resurslar ta’minoti, uning holati va boshqa omillariga bog‘liq. Ayrim moddiy-texnika vositalarida uchraydigan kamchiliklar boshqa vositalarning ortiqcha yoki kam bo‘lishi tovar mahsuloti ishlab chiqaruvchi subyektlar holatini tenglashtirish va resurslar salohiyatidan samarali foydalanish imkonini yaratadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Agrar iqtisodchi olimlarning tadqiqotlariga ko‘ra, qishloq xo‘jaligi subyektlariga xom ashyo mahsulotini yetishtirishdan boshlab undan tayyor mahsulot ishlab chiqarishgacha sarflangan barcha xarajatlarning 70-80 foizi va aksincha, ushbu mahsulotni sotilishidan olinadigan yakuniy daromadning 20-30 foizi to‘g‘ri kelmoqda[8]. Bu nomutanosiblik holati ijobiy tomonga o‘zgartirilishi uchun ham qishloq xo‘jaligida kooperatsiya munosabatlarini rivojlantirish maqsadga muvofiq. Aks holda, mamlakatimiz qishloq xo‘jaligi xomashyo yetishtiradigan soha sifatida saqlanib qolishi va unig iqtisodiy holati jahon bozoridagi xomashyo narxlariga bog‘liq bo‘lib qolish ehtimoli yuqori bo‘ladi.

Jahon qishloq xo‘jaligi tarixiga ko‘ra, butun bir majmuada, ya’ni “mahsulot ishlab chiqarish-moliyalashtirish-xizmat ko‘rsatish-ta’minot – saqlash – tayyorlash - qayta ishlash – sotish - eksport qilish - innovatsion texnologiya va ilg‘or ishlanmalarni ishlab chiqarishga joriy qilish” kabi o‘zaro bir-biriga bog‘liq tuzilmalarda muayyan muammolar yuzaga kelgan davrlarda barcha yo‘nalishdagi xo‘jalik subyektlari ixtiyoriylik va ko‘ngillilik asosida o‘zaro hamkorlik munosabatlari, kooperatsiya asosida faoliyatlarini samarali yo‘lga qo‘yish orqali barcha muammolarni bosqichma-bosqich muvaffaqiyatli hal qilishga erishganlar.

Qishloq xo‘jaliklari subyektlarining faoliyatida kooperatsiya munosabatlarini tarixan tashkil etilish jarayoni va rivojlanishini yuqori samaradorligini tajribalar tasdiqlamoqda. Bozor iqtisodiyoti munosabatlari shakllanayotgan davrda qishloq xo‘jaligiga kooperatsiya munosabatlarining o‘rni va ahamiyati yil sayin oshib boradi.

Tadqiqot natijalari asosida, qishloq xo‘jaligi va agrosanoat majmuasi sohalarining korxona hamda tashkilotlari (infratuzilma subyektlari) funksiyaviy faoliyatida raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishni kooperatsiyaviy hamkorlik munosabatlari asosida rivojlantirishning tashkiliy, huquqiy va iqtisodiy mexanizmlari ishlab chiqildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 14-maydagi PQ-4239-sonli “Meva-sabzavotchilik sohasida qishloq xo‘jaligi kooperatsiyasini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori: //lex.uz/docs/4242012.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidntining “Fermer, dexqon xo‘jaliklari va tomorqa yer egalarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, qishloq xo‘jaligi ekin maydonlaridan samarali foydalanish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni (2021-yil 9-oktyabrdagi PF-5199-son).
3. Shavkat Mirziyoyev qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan yig‘ilish o‘tkazdi. https://daryo.uz/k/2019/09/06/shavkat-mirziyoyev-qishloq-xojaligini-rivojlantirishning-ustuvor-yonalishlariga-bagishlangan-yigilish-otkazdi.
4. Н.В.Ермалинская, Е.А.Кожевников. Кооперация в агропромышленном комплексе: Учебное пособие. Гомель-2016.191 стр.
5. R.H.Husanov. Qishloq xo‘jaligida kooperatsiyalashning ilmiy-amaliy asoslari va o‘ziga xos xususiyatlari. O‘zBIITI, ilmiy-amaliy konferensiya ma’ruzalar to‘plami, 14-15 noyabr 2008 yil, – 10 b.
6. Kraenzle C.A., Eversull E.E. Co-ops increase share of farm marketing; share of farm supply sales dips slightly // Rural Cooperatives, may-june 2003.

8 R.H.Husanov. Qishloq xo‘jaligida kooperatsiyalashning ilmiy-amaliy asoslari va o‘ziga xos xususiyatlari. O‘zBIITI, ilmiy-amaliy konferensiya ma’ruzalar to‘plami, 14-15 noyabr 2008 yil, – 10 b.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

DAVLAT XARIDLARI TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH YO‘LLARI

Alimbayeva Sevara Alimbayevna
Mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya: Maqolada Jahon amaliyoti ko‘rsatkichlari orqali davlat xaridlari borasidagi erishilgan natijalarni taqqoslagan holda O‘zbekistonda ham shu usullarni qo‘llab ko‘rish tavsiyalari keltirilgan.

Kalit so‘zlar: davlat xaridlari, xorijiy ko‘rsatkichlar, mamlakat iqtisodiyoti, baholash mezonlari.

Abstract: The article shows the results achieved in the field of public procurement based on the guidelines of the word economy and suggests recommendations for the the further use of these methods in Uzbekistan.

Key words: government procurement, foreign indicators, country’s economy, evaluation critery.

Аннотация: В статье показаны результаты, достигнутые в сфере государственных закупок на основе руководств мировой экономики и предположены рекомендации по дальнейшему использованию этих методов в Узбекистане.

Ключевые слова: государственные закупки, зарубежные показатели, экономика страны, критерии оценок.

KIRISH

Xorijiy mamlakatlarda davlat xaridlari tizimini boshqarishni baholash usullari va mezonlarini, davlat xaridlarini amalga oshirishni takomillashtirish, yirik hajmdagi davlat xaridlarini o‘tkazish borasidagi olib boriladigan ochiq tanlov va tenderlarni o‘tkazish, xaridlarni amalga oshirishda samaradorlik bo‘yicha innovatsion vositalarni qo‘llashga oid tadqiqotlar o‘tkazilmoqda.

Shuningdek, xarid jarayonlarini, budjet va korporativ buyurtmalarni joylashtirish, xarid narxlarini taklif qilish, shartnomalarni tuzish, tovarlarni yetkazib berish, to‘lovlarni elektron o‘tqazish, tovar (ish, xizmat) yetkazib beruvchilarning davlat xaridlarini amalga oshiradigan elektron bozorni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarida ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. O‘zbekistonda davlat xaridlari sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar davlat xaridlarining qamrovini kengaytirish, sohada ochiqlik va shaffoflikni ta’minlash, tizimni raqamlashtirish orqali inson omilini kamaytirish, korrupsion holatlarining oldini olish, tadbirkorlik subyektlarini keng jalb qilish orqali raqobat muhitini shakllantirish bilan bog‘liqdir. Davlat xaridlarining qamrovi yetarli darajada emasligi, davlat xaridlarida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari ishtirokining sustligi, davlat xaridlarida kamomatchilik nazoratining yetarli darajada emasligi muammosi saqlanib qolmoqda.

Ushbu vazifalarning samarali ijrosini ta’minlash maqsadida davlat xaridlari tizimini tartibga soluvchi me’yoriy hujjatlarni takomillashtirish, davlat xaridlarining ochiqligi va shaffofligini ta’minlanishi, davlat xaridlarida jamoatchilik nazoratini kuchaytirish va tizimni raqamlashtirish maqsadga muvoviq.

O‘zbekistonda budjet tizimini isloh qilish loyihasi faoliyatining asosiy yo‘nalishlaridan biri davlat xaridlari tizimini takomillashtirishda O‘zbekiston Respublikasi Hukumatiga komak berishdan iboratdir. Loyihaning ushbu yo‘nalishdagi faoliyati 2025-yilga qadar davlat xaridlari tizimini yanada rivojlantirish strategiyasi, O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 22-apreldagi O‘RQ-684-sonli “Davlat xaridlari to‘g‘risida”gi Qonuni hamda xaridlaning asosiy tartib-taomillariga doir qonunosti hujjatlari loyihalarini ishlab chiqishga, shuningdek, metodik materiallarni tayyorlashga qaratilgan. Davlat xaridlari yalpi ichki mahsulotning katta miqdorini 11% yoki jamlangan budjetning uchdan bir qismini tashkil etadi hamda davlat budjeti ularning samaradirligiga bog‘liq. Shundan kelib chiqqan holda, O‘zbekiston Respublikasi Hukumati davlat xaridlari tizimini takomillashtirish masalalariga katta e’tibor qaratmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 8-iyundagi PQ-5140-sonli “Ishchi kasblar bo‘yicha kadrlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori va bir qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Ularga muvofiq davlat xaridlari boyicha Hukumat komissiyasi tuzildi. Ushbu sohadagi normativ-huquqiy bazani yaxshilashga doir takliflarni ishlab chiqish ushbu komissiyaning vazifalari doirasiga kiradi.

Mamlakatimizda amal qilayotgan me'yoriy hujjatlar davlat ehtiyojlarini ta'minlash uchun tovarlar (ishlar, xizmatlar) xaridini tartibga soladi. Ushbu qonunchilikda tovarlar (ishlar, xizmatlar) xaridi davlat va munitsipial ehtiyojlarini buyurtmachi tomonidan ta'minlash uchun yetkazib beruvchi aniqlangan vaqtdan boshlab, qonunchilikda belgilangan tartibda amalga oshiriladigan majburiyatlarni bajargunga qadar bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan harakatlar majmui sifatida ta'riflanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Budjet ijrosida g'aznachilik tizimidan foydalanish, davlat xaridi mexanizmining xorijiy tajribalari I.Akperov, A.Konopleva, N.Ivanova, D.Makovnik, D.Bril, T.Saakyan, V.Revenko, N.Chmixov, A.Gulin, P.Skuridin, A.Selyametov, Sklyar kabi olimlarning ilmiy ishlari va maqolalarida o'rganilgan.

Davlat budjetini boshqarishda g'aznachilik tizimidan foydalanish masalalari, g'aznachilik organlarining vazifalari, g'aznachilik sharoitida davlat xaridi, budjet tashkilotlarining moliyaviy-xo'jalik faoliyatini davlat xaridi asosida nazorat qilish masalalari T.Malikov, N. Haydarov, D.Po'latov, V.Kilberg, M.Ostonaqulov, U.Burxonov, T.Eshnazarovning monografiya, o'quv qo'llanma, ilmiy-uslubiy ishlari va ilmiy maqolalarida tadqiq etilgan.

Davlat xaridlari – bu davlat ehtiyojlari uchun tovarlar va xizmatlarni davlat budjeti hisobiga to'liq yoki qisman xarid qilish demakdir. Ularning muhimligi shundaki, davlat xaridlari davlat sektorini, shu jumladan, maktab, kasalxonalar va boshqa muassasalarni barcha zarur tovarlar, yuqori sifatli ishlar hamda xizmatlar bilan zarur miqdorda va maqbul narxlarda ta'minlaydi.

O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 22-apreldagi O'RQ-684-son "Davlat xaridlari to'g'risida"gi Qonunining qabul qilinishi budjet mablaglari sarflanishining samaradorligini va oshkoraligini oshirish, shuningdek, ko'rsatilayotgan davlat xizmatlarining sifatini yaxshilash imkonini beradi.

Shuningdek, davlat xaridlari maqsadlar, prinsiplar va yondashuvlarning yagonaligiga, davlat xaridlari jarayoni barcha bosqichlarining yaxlitligi va o'zaro aloqadorligiga hamda davlat xaridlari barcha subyektlarining hamkorligiga asoslanadi. Xalqaro standartlarga uyg'un tarzda tovarlarning (ishlarning, xizmatlarning) standartlashtirilgan yagona milliy klassifikatorini joriy etishni takomillashtiradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

O'zbekistonda davlat xaridlari tizimini metodologik jihatdan takomillashtirishga bag'ishlangan taklif va tavsiyalarni ishlab chiqishdan iboratdir va bularning vazifalari qatoriga: davlat xaridlarining metodologik jihatlari va uni tashkil etish tamoyillarini tahlil qilish, davlat xaridlarining amal qilish mexanizmi va usullarini tadqiq etish asosida uning takomillashtirilgan modelini ishlab chiqarish, davlat xaridlarini amalga oshirishda xorij tajribasini tahlil qilib undan mamlakatimiz uchun amalda foydalanish imkoniyatlarini aniqash kiradi. Shu bilan birga, davlat budjeti mablag'lari doirasida amalga oshirilgan davlat xaridlarini tahlil qilish, rivojlantirish tendensiyalarini va muammolarini aniqlash, davlat xaridlari tizimida kichik biznes va xususiy tabdirkorlik subyektlarini jalb qilishni ustuvor yo'nalishlarini aniqlash va davlat xaridlarida zamonaviy axborot texnologilarini keng qo'llash yo'nalishlarini ishlab chiqish ko'zda tutilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekiston Respublikasining "Davlat xaridlari to'g'risida"gi Qonuniga ko'ra, davlat xaridi – tovarlarning (ishlar, xizmatlar) davlat buyurtmachilari tomonidan pullik asosda olinishidir. Ushbu Qonunda davlat xaridlarini amalga oshirish turlari, tartibi va mezonlari belgilangan bo'lib, buyurtmachilar quyidagi talablar asosida davlat xaridlarini amalga oshiradilar.

Xarid turi		Budjet buyurtmachilari uchun	Korporativ buyurtmachilar uchun	Muddati
Elekrton dokon	tovar	2 500 gacha	25 000 gacha	48 soat
	ish xizmati	50 gacha	100 gacha	
Auktsion	tovar	6 000 gacha	25 000 gacha	5 kun
	ish xizmati	-	-	
Tanlov	tovar	6 000 gacha	25 000 gacha	10 kun
	ish xizmati	6 000 gacha	25 000 gacha	
Tender	tovar ish xizmati	6 000 dan yuqori	25 000 dan yuqori	30-45 kun
Yagona yetkazib beruvchidan	tovar ish xizmati	chegaralanmagan	chegaralanmagan	-

Yuqoridagi talablardan kelib chiqqan holda, O‘zbekistonda ochiq, shaffof, xolis va mablag‘lardan foydalanishda oqilonalik, tejamkorlik va samaradorlikka e’tibor qaratilgan yangi tizim yaratilganligini guvohi bo‘lamiz.

Mamlakatimizda davlat xaridlari 22-aprel 2021-yildagi qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi “Davlat xaridlari to‘g‘risida”gi Qonuni va tegishli qonunosti me’yoriy hujjatlatlar bilan tartibga solinib kelmoqda. Ushbu soha doimiy takomillashtirilib borishini talab etadigan soha ekanliginidan kelib chiqib, shuningdek, amaliyotdagi mavjud muammolarni bartaraf etish, davlat xaridlari sohasida ochiqlik va shaffoflikni taminlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 13-avgustdagi “Xususiy mulkni himoya qilish va mulkdorlar huquqlarining kafolatlarini kuchaytirish, tadbirkorlik tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash borasidagi ishlarni tashkil qilish tizimini tubdan takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar, shuningdek, tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy resurslar va ishlab chiqarish infratuzilmasidan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish to‘g‘risida”gi PF-5780-sonli Farmonida davlat xaridlari togrisidagi qonunning yangi taxriri ishlab chiqish belgilangan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

- Davlat xaridlarini hududlar kesimida mahalliy ishlab chiqaruvchilardan amalga oshirish imkoniyatini yaratish maqsadida maxsus axborot portalidagi elektron do‘kon savdo maydonchasiga qo‘shimcha sahifa yaratish;
- Davlat xaridlari jarayonlarida zamonaviy axborot texnologiyalarini keng joriy qilish orqali inson omili aralashuvini kamaytirish maqsadida tanlov tender savdolari elektron tarzda o‘tkazish;
- Davlat xaridlari jarayonlarida faoliyati tugatilgan, tugatilishi arafasida bo‘lgan yoki bankrot deb e’lon qilingan hamda uzoq muddatli qarzdorligi mavjud korxonalari ishtirok etishini cheklash orqali xaridlarni xolisligini taminlash maqsadida Moliya vazirligining dasturiy majmuasi, davlat xaridlari boyicha maxsus axborot portali va Soliq qo‘mitasining axborot tizimi o‘rtasida o‘zaro elektron malumot almashuvini yo‘lga qo‘yish;
- Davlat xaridlari boyicha buyurtmalarni togri shakllantirish orqali sifatli xaridlarni amalga oshirilishini taminlash maqsadida davlat xaridlari sohasida foydalanilgan tovarlar (ishlar, xizmatlar) boyicha milliy klassifikator yaratish maqsadga muvoviq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 22-apreldagi O‘RQ-684-sonli “Davlat xaridlari to‘g‘risida”gi Qonuni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 13-avgustdagi “Xususiy mulkni himoya qilish va mulkdorlar huquqlarining kafolatlarini kuchaytirish, tadbirkorlik tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash borasidagi ishlarni tashkil qilish tizimini tubdan takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar, shuningdek, tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy resurslar va ishlab chiqarish infratuzilmasidan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish to‘g‘risida”gi PF-5780-sonli Farmoni. www.lex.uz milliy qonunchilik bazasi.
3. Трансформация системы государственных закупок в российской экономике: Автореф. дисс. док. экон. наук. – М.: 2009. – 56 с
4. Бордунова С.А. Право и экономика, 2009. – N 1.
5. https://cbu.uz/ru/arkhiv-kursov-valyut.
6. Гущин А.Ю. Определение эффективности и способы её оценки в системе государственного заказа // Фундаментальные исследования. – 2012. – No 9–1. – С. 204–208; URL: http:// www.fundamental-research.ru/ru/article
7. Burxonov U., Atamuradov T. Davlat xaridi. –T. : “Fan va texnologiya”. 2012. –152b.
8. O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi va O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kom-munikatsiyalar universitetining hisobot ma’lumotlari.9. https://www.mf.uz/uz

YENGIL SANOATNI RIVOJLANISHIDA GERMANIYA TAJRIBASI

F. Jumaniyazova
PhD, ISFT instituti dotsenti

G‘ulomov Ibroxim Rustam o‘g‘li
ISFT instituti O‘quv ishlari bo‘yicha rektor maslahatchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Germaniya yengil sanoatining rivojlanish jarayonlari, uning afzalliklari, kiyim-kechak, to‘qimachilik sanoatining rivojlanish tendensiyalarini o‘sishi, kapital sig‘imining oshishi va bozor konsalidatsiyalashuvining boshlanishi, ishlab chiqarishning avtomatlashuvi va samaradorligini o‘sishi, xalqaro bozorlar tomonidan raqobatning kuchayishi bu ham tarmoqdagi o‘zaro munosabatlarni xarakteri va tarkibiy tuzilmasining o‘zgarishlari o‘rganib chiqilgan, O‘zbekistonga mos jihatlari tahlil qilingan va asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: Germaniya yengil sanoati,yirik,o‘rta, kichik korxonalar, ishlab chiqarish, talab-taklif, iqtisodiyot, kiyim- kechak, to‘qimachilik, takomillashtirish, rivojlantirish.

Abstract: This article examines the development processes of the German light industry, its advantages, the growth of development trends in the clothing, textile industry, the increase in capital capacity and the beginning of market consolidation, the increase in automation and efficiency of production, the increase in competition by international markets, which are also changes in the character and structural structure ofAspects relevant to Uzbekistan have been analyzed and substantiated.

Key words: German light industry,large,medium, small enterprises, production, supply and demand, economy, clothing, textiles, improvement, development.

Аннотация: В данной статье рассматриваются процессы развития немецкой легкой промышленности, ее преимущества, нарастание тенденций развития швейной, текстильной промышленности, увеличение капиталоемкости и начало консолидации рынка, рост автоматизации и эффективности производства, усиление конкуренции со стороны международных рынков. Были проанализированы и обоснованы аспекты, подходящие для Узбекистана.

Ключевые слова: немецкая легкая промышленность, крупные,средние, малые предприятия, производство, спрос-предложение, экономика, одежда, текстиль, улучшение, развитие.

KIRISH

Hozirgi paytda O‘zbekiston yengil sanoati oldiga, jumladan, zamonaviy texnologiyalar asosida paxta tolasini chuqur qayta ishlash yo‘li bilan tashqi va ichki bozorda talab yuqori bo‘lgan tayyor, ekologik toza to‘qimachilik va yengil sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini 2030-yilda 5,6 martaga oshirishdek ulkan vazifa qo‘yilmoqda[1]. Bu bejiz emas, albatta. Chunki XX asrning ikkinchi yarmidayoq dunyo miqyosida yengil sanoat global

1 Karimov I.A. Bosh maqsadimiz – mavjud qiyinchiliklarga qaramasdan, olib borayotgan islohotlarni, iqtisodiyotimizda tarkibiy o‘zgarishlarni izchil davom ettirish, xususiy mulkchilik, kichik biznes va tadbirkorlikka yanada keng yo‘l ochib berish hisobidan oldinga yurishdir. // Xalq so‘zi, 2016-yil 16-yanvar.

tarmoqqa aylandi. 1970-yillarning boshlaridan hozirgi paytga qadar u uchun mahsulot ishlab chiqarish va xalqaro savdo oqimlari intensivligining, uncha katta bo'lmagan tebranishlarni hisobga olmaganda, uzluksiz ravishda o'sib borishi xarakterli. 1955–2000-yillar oralig'ida to'qimachilik mahsulotlari bilan savdo qilish hajmi qiymatiy ifodada 34 martaga, kiyim-bosh mahsulotlari esa 249 martaga o'sgan[2]. 2014-yilga kelib kiyim-bosh va to'qimachilik mahsulotlarining xalqaro savdo hajmi 906,0 mlrd. AQSH dollariga yetdi va jahon tovarlar eksportining 4,0%ini tashkil etadi[3].

Dunyodagi taraqqiy etgan mamlakatlarning juda ko'pchiligida aynan yengil sanoat va birinchi navbatda, uning to'qimachilik tarmog'i va kiyim-kechak ishlab chiqarish, ma'lum bir bosqichlarda iqtisodiy rivojlanishning o'ziga xos trampliniga aylangan. Hozirgi vaqtda ham aynan yengil sanoat dunyoning rivojlanayotgan mamlakatlari uchun strategik muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular tomonidan kiyim-kechak eksportining 70,0%gacha bo'lgan qismi amalga oshirilmoqda. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (IHRT)ning bashoratlariga ko'ra, 2030 yilga kelib aynan rivojlanayotgan mamlakatlarning hissasiga jahon yalpi ichki mahsulotining 60,0%ga yaqin qismi to'g'ri keladi. Bunday o'sishga yengil sanoat o'zining katta hissasini qo'shishi mumkin. Yengil sanoat iqtisodiyotning muhim ko'p yo'nalishli va investision jozibador sektori hisoblanadi. U moliyaviy resurslarining yuqori ayla-nuvchanligi bilan bir qatorda, potensial nuqtai-nazardan yetarli darajada yuqori rentabelli tarmoq hisoblanadi, aylanma mablag'larga nisbatan uncha katta bo'lmagan ehtiyojning mavjudligi bilan xarakterlanadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Yengil sanoatni xorij tajribasida o'rganish jarayoni masalaning ayrim jihatlari rossiyalik iqtisodchi olimlardan Bard V.S., Vasilyeva V.M., Gorskiy I.V., Dadalko V.A., Juravleva L.V., Kadomseva S.V., Karavayeva I.V., Kovalev V.V., Kovaleva A.M., Knyazev V.K., Lapusta M.G., Maskulyak I.D., Mazurina T.V., Mardarovskaya Yu.V., Milyakov N.V., Mesheryakova O.V., Oreshin V.P, Pavlova L.P., Panskov V.G., Pushkareva V.M., Rumyanseva Ye.V., Romanovskiy M.V., Stanislavchik U.N., Skamay L.G., Trenev N.N., Chernik D.G., Yutkina T.F.,Yanjul I.I. va boshqalar tomonidan tadqiq qilingan[4].

Xususan Yengil sanoat bo'yicha ko'pgina olimlar asarlarida mulohazalar uchraydi, Misol uchun, Richard Florida "The Rise of the Creative Class" kitobi yengil sanoatning jamiyatga, iqtisodiyotga va madaniyatga ta'siri haqida muhim mulohazalar qiladi[5]. Boshqa olimlar esa, yengil sanoatning ekologik ta'sirini, ijtimoiy va iqtisodiy oqibatlarni o'rganish uchun xizmat qilganlar.

Germaniyada yengil sanoat bo'yicha ilmiy izlanishlar ko'p olimlar tomonidan olib borilmoqda. Misol uchun, Max Weber "The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism"[6] asarida yengil sanoatning iqtisodiyot va madaniyatga ta'siri haqida mulohazalar qiladi. Johann Wolfgang von Goethe esa, yengil sanoatning madaniyat va san'at sohasiga ta'sirini o'rganish uchun muhim ishlar yaratgan. Boshqa mashhur German olimlari shu sohada ilmiy izlanishlar olib boradilar va ularga o'zlarining fikrlarini ifoda qiladilar.

TAHLIL VA NATIJALAR MUHOKAMASI

Yengil sanoat Germaniya iqtisodiyotining qadimiy tarmoqlaridan biri hisoblanadi.

Tarixan bu sohadagi ishlab chiqarish Shimoliy Reyn va Vestfaliya, Baden-Vyurtemberg, Saksoniya, Quyi Saksoniyaning ayrim shaharlari, Tyuringiya va Gessenda, rivojlangan agrar va qulay geografik sharoitdagi aholi zich joylashgan yerlarda to'plangan. Xuddi shu holat talab (sig'imli bozorlar) va taklif (qulay infratuzilmali va asosiy taminot (yetkazib beruvchi) bozorlariga chiqish imkoniga hamda nisbatan zich joylashgan mehnat resurslariga ega bo'lgan mintaqalar) asosida yengil sanoat tarmog'i rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan.

Ikkinchi jahon urushining tugashi Germaniya yengil sanoatining yuksalishini boshlab bergan. Bu talabning o'sishi bilan bog'liq bo'lib, uni moliyaviy resurslarning yetarli bo'lmaganligi uchun import mahsulotlari hisobidan

2 Au K.F., Chan N.Y. The World Textile and Clothing Trade: Globalization versus Regionalization. The Hong Kong Polytechnic University, Hong Kong. OECD, 2004; A New World Map in Textilesand Clothing. Adjusting to Change.OECD.

3 WTO.International Trade Statistics. 2014. URL: http: // www.wto.org.

4 Qarang: Бард В.С., Павлова Л.П. Налоги в условиях экономической интеграции. – М.: КНОРУС, 2004. -240 с. Бюджетная система Российской Федерации: Учебник. Под ред. М.В. Романовского, О.В. Врублевской. –М.: Юрайт, 2001. Бюджетная система Российской Федерации. Учебник.Под ред. Г.Б. Поляка. –М.: ЮНИТИ, 2001. Васильева М.В. Финансовая политика: учеб.пособие. – Ростов н/Д: "Феникс", 2008. – 220 с. Журавлева Л.В. Бюджетная политика как метод государственного регулирования. –М.: Дело ЛТД, 2001. Орешин В.П. Государственное регулирование национальной экономики: Учебное пособие. –М.: Юрист, 1999.Пансков В.Г. Налоги и налогообложение в Российской Федерации. – М., 2006. Пеньков Б.Е. Налоговый импульс экономического роста // Экономист, 2005. №6. Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: Учебное пособие. –М.:Финансы и статистика, 2003. Румянцева Е.Е. О новых подходах к управлению финансами предприятий // Финансы и кредит. 2004. №24. Янжул И.И. Основы начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. – М.: Статус, 2002. и др.

5 https://en.m.wikipedia.org/wiki/Richard_Florida#:~:text=Florida's%20theory%20asserts%20that%20metropolitan,

6 https://www.britannica.com/money/Protestant-ethic#:~:text=Max%20Weber%2C%201918.&text=Protestant%20ethic%2C%20in%20s.

qondirishning iloji bo‘lmagan. 1960-yillarning o‘rtalariga kelib tarmoqda faoliyat ko‘rsatuvchi subyektlar soni qisqara boshlagan. Sababi sodir bo‘lgan keskin texnologik o‘zgarishlar. Ular kapital sig‘imining oshishi va bozorlar konsolidatsiyalashuvining boshlanishi bilan ishlab chiqarishning avtomatlashuvi va samaradorligining o‘sishiga olib kelgan. Bundan tashqari, xalqaro bozorlar tomonidan raqobatning kuchayishi, bu ham tarmoqdagi o‘zaro munosabatlar xarakteri va uning tarkibiy tuzilmasining o‘zgarishiga olib kelgan.

1970-yillarning oxiridan 1990-yillarning o‘rtalarigacha Germaniya yengil sanoatidagi tarkibiy o‘zgarishlar keng ko‘lamli xarakter kasb etadi:bandlik siqiladi; bozorning tarkibiy tuzilmasi va ixtisoslashuvi o‘zgaradi.1980-yillardan boshlab nemis yengilsa sanoati chuqur transformatsion jarayonlarni boshidan kechiradi va buning natijasida, 2010-yilga kelib, Germaniya yirik iste’molchiga va Yevropa Ittifoqidada kiyim-kechak ishlab chiqarish bo‘yicha 3-o‘rinda turuvchi ishlab chiqaruvchiga aylandi. Germaniya yengil sanoatining 30 yil ichida restrukturizatsiya qilinishini quyidagi 3 bosqichga bo‘lish mumkin: tarmoq tuzilmasini qayta qurish; xalqaro integratsiyalashuv; innovatsion yetakchilikni ta’minlash.

Birinchi bosqich – tarmoq tuzilmasini qayta qurish (1970–1990-yillar). Bu bosqich tarmoqda bandlikning keskin zichlashuvi (qisqarishi) bilan xarakterlanadi. Sababi: umumiy talabning kamayishi va arzon importning ko‘payishidir. Tarmoq, tuzilmasini qayta tashkil etish raqobatning keskinlashuvi sharoitida yuqori samaradorlikka erishish maqsadida amalga oshirilgan. 1970-yillardayok tarmoqda kompaniya va band bo‘lganlar sonining kamayishi tendensiyasi vujudga kelgan va u hozirgi paytgacha davom etmoqda. So‘nggi 32 yil davomida postindustrial jamiyatga o‘tish jarayonida yengil sanoat o‘zining 93% subyektlaridan va 91% ishchi kuchidan mahrum bo‘lgan.

Ikkinchi bosqich – xalqaro vertikal integratsiya (1990-yillardan 2000-yillarning boshigacha). Ushbu bosqich jahon iqtisodiyotida globallashuv jarayonlarining kuchayishi bilan sodir bo‘lgan. Tarmoq qayta qurish uchun yangi impuls oladi. Ishlab chiqaruvchilarning diqqat markazida raqobat afzalliklarining yangi manbai sifatida logistika, marketing va dizayn turadi hamda ular xalqaro vertikal integratsiyalashgan tuzilmalarning jadal suratlarda shakllanishiga olib kelgan. Kompaniyalar va band bo‘lganlar soni qisqarishining davom etishi tarmoqni qayta qurish natijasi bo‘lgan. 1990-yillar boshida 2009-yilgacha yengil sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish Germaniyada har yili 7–11%ga kamaygan. Eng katta qisqarish 2009-yilga to‘gri kelgan (18%ga). Buning sababi, birinchi navbatda, global jahon inqirozidir. Faqat 2010-yilga kelib qisqarish o‘z o‘rnini 7%li darajadagi o‘sishga bo‘shatib bergan.

Uchinchi bosqich – innovatsion yetakchilik (2005-yildan hozirgi vaqtgacha). 2005-yilda kvotalashtirishning bekor qilinishi va xalqaro savdoning liberallashtirilishi bilan 30 yillik qayta qurishning 3-bosqichi boshlandi va u ishlab chiqarish jarayonlarining kapital, fan va innovatsion sig‘imli intensiv bosqichlarida Germaniyaning ixtisoslashuvini yakuniy mustahkamladi. Mamlakat fan va ishlanmalarga yirik mablag‘larni kuzdatutuvchi texnik tuqimachilikni ishlab chiqarish bo‘yicha jahon yetakchisiga aylandi.

Hozirgi vaqtda Germaniya yengil sanoat mahsulotlarini (asosan, to‘qimachilik va kiyim-kechak) eksport qilish bo‘yicha dunyoda Xitoy va Italiyadan sung 3-o‘rinda turadi. Eksport hajmining to‘qimachilik va kiyim-kechak ichki ishlab chiqarish hajmiga nisbati 1970 yildagi 10%dan 2012-yilda 43,7%ga yetdi.

Germaniyaning asosiy savdo hamkorlari Yevropa Ittifoqining a’zolari hisoblanib, ularga to‘qimachilik va kiyim-kechak eksportining 71,2% ga to‘g‘ri keladi. Yevropa qolgan mamlakatlarining hissasi 17,6%, Osiyo mamlakatlariniki esa 5,6%. Shunday qilib, nemis eksportining 88,8%i ichki yevropa harakteriga ega. Eksport daromadlari ikki asosiy sektor o‘rtasida quyidagi nisbatda taqsimlangan: eksport tushumlarining 41 % kiyim-kechakka va 59% to‘kimachilikka to‘gri keladi.

Germaniya Yevropa Ittifoqida kiyim-kechak va to‘qimachilikning yirik hamda to‘qimachilikning dunyoda ikkinchi (AQSHdan so‘ng) import qiluvchisidir. Mamlakat milliy ishlab chqaruvchilari nemis bozorining 5%ga yaqinini taminlaydi. Bu hissaning asosiy qismi o‘rta va yuqori baholar segmentidagi yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqaruvchilarga to‘g‘ri keladi. Ichki ishlab chiqarish, shuningdek, texnik to‘qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarishda ham hal qiluvchi ahamiyatga ega. 1990-yillarning o‘rtalarida bu segment real ifodada 40%gacha yetib borgan.

Yengil sanoat mahsulotlarining importi mamlakatdagi jami savdolarning 90%idan ko‘prog‘ini tashkil etadi. Asosiy mol yetkazib beruvchilar Osiyo mamlakatlari (hissasi 51,9%), so‘ng Yevropa Ittifoqi mamlakatlari (hissasi – 29,5%) va boshqa Yevropa mamlakatlari (hissasi 14,7%) hisoblanadi. Mamlakatlar o‘rtasida eng katta hissa Xitoy (28%), Turkiya (10,8%) va Bangladeshta (8,8%) to‘g‘ri keladi. Sunti 10 yil ichida to‘qimachilik va tikuvchilik sektorlarida o‘sishning ijobiy tendensiyasi kuzatilmoqda (inqirozli 2008–2009-yillar bundan mustasno).

Germaniya yengil sanoat mahsulotlari bozorining 43-46%i tarmoq daromadlarining 10%ini o‘zida mujassam etuvchi kichik va o‘rta kompaniyalardan iborat. Shunday qilib, bozor ishtirokchilarining qariyb yarmi uncha katta bo‘lmagan oilaviy firmalardan iborat bo‘lib, ularning umumiy daromadlari hissasi soni 1%dan oshmaydigan yirik subyektlarning daromadlari hissasiga to‘g‘ri keladi. Tarkib topgan bunday tarkibiy tuzilma bank sektoriga

kuchli tarzda yo‘naltirilgan Germaniya moliya tizimining o‘ziga xos xususiyatlari va tarmoq rivojlanishining umumiy tendensiyalari natijasidir. Mamlakatning moliyaviy tizimi universal banklarga tayangan bo‘lib, ular tijorat banklari, kooperativ kredit va turli xil ijtimoiy-huquqiy kredit institutlarini o‘z ichiga qamrab oladi. So‘nggi ikki tipdagi institutlar(XIX asrda paydo bo‘lgan va Ikkinchi jahon urushidan so‘ngi faoliyatini intensiv kengaytirgan)ning asosiy vazifalari o‘z a’zolarining ehtiyojlarini, turli moliyaviy instrumentlarni qo‘llanilishi bilan qondirish hisoblanadi. Birinchi navbatda, faoliyati foyda olishga qaratilgan tijorat banklaridan farqli o‘laroq, kooperativ va boshqa moliyaviy institutlar, ular taraqqiyotini tezlashtirib, kichik hamda o‘rta biznesni rivojlantirish va kreditlashtirish uchun imkoniyatlarning keng spektrini taqdim etadilar. Bir korxonaga to‘g‘ri keladigan tushum darajasining ancha yuqori ekanligi to‘qimachilik va kiyim-kechak bozorlarining asosiy xususiyatlaridan biridir: kiyim-kechak ishlab chiqarish tarmog‘ining o‘rtacha daromadi bir qator guruhlar bo‘yicha to‘qimachilik tarmog‘iga nisbatan 1,8 barobar yuqori hisoblanadi.

Bozorning yangi tendensiyalari qatoriga elektron savdoning yuqori intensivligini ko‘rsatish mumkin. Masalan, 2011-yilda kiyim-kechak onlayn tizimida buyurtma beriladigan ommabop mahsulotta aylandi. Buning natijasida Germaniya kompaniyalarining deyarli 47%i bu mahsulotni sotishga ixtisoslashmoqda.

Amalga oshirilgan tahlil tarmoqda ishlab chiqaruvchilarning quyidagi ikki guruhi mavjud ekanligini ko‘rsatmoqda:

a) nisbatan uncha katta bo‘lmagan (asosan, oilaviy) kompaniyalar;

b) yirik xalqaro kompaniyalar.

Birinchi guruhga kiruvchi kompaniyalar o‘z pozisiyalarini mamlakat rivojlanishining tarixi o‘ziga xos xususiyatlari hamda yuqori darajadagi raqobatga o‘tish sababi bilan saqlab qolmoqdalar. Ular iste’molchilar e’tiborini kam xarajatlar bilan emas, balki yuqori sifat, brend, dizayn va ishlab chiqarilayotgan mahsulotning innovatsion xarakteri bilan o‘zlariga qaratadilar. Yirik kompaniyalarning vujudga kelishini esa globalizatsiya jarayonlari natijasi va rivojlanayotgan mamlakatlardagi “o‘yinchi”larning ekspansiyasiga javob sifatida qarash kerak. Bozorning bu “o‘yinchi”lari global ishlab chiqarish zanjirlarini shakllantirib, turli tuman autsorsing sxemalarida ishtirok etadilar. Bir vaqtning uzida ular ishlab chiqarilayotgan mahsulotning sifatini taminlash maqsadida ishlab chiqarishning barcha bosqichlari ustidan nazoratni o‘zlarida saqlab qoladilar. Davlat mahsulotni standartizatsiyalash va sertifikatsiyalash tizimlari hamda importta cheklovlar kiritish orqali yengil sanoatni tartibga solishda katta rol o‘ynaydi. Qo‘llanilayotgan importta cheklovlar orasida mahsulot kelib chiqadigan mamlakatta talablar va yil qoidalarida ko‘zda tutilgan import tarifi muhim ahamiyatga ega. Masalan, import o‘rtacha tarifi boshqa tarmoqlarga nisbatan yuqoriroq darajada, yani 7–12% atrofida o‘rnatilgan”. Milliy ishlab chqaruvchilarni qo‘llab-quvatlash va himoya qilishga federal va mintaqaviy darajada turli davlat va nodavlat tuzilmalari xizmat qiladi. Ular qatoriga: "Gesamttextil – Gesamtverband der deutschen Textil – und Mode industrie”, “Textination”, “Bundesverband des Deutschen Textileinzelhandels”, “ZGV Mittelstandsverbund”larni kiritish mumkin. Ular yengil sanoat korxonalarining raqobatbardoshligini bozorning tarkib topgan tarkibiy tuzilmasini saqlagan holda notarifli tartibga solish choralari orqali qullab-quvvatlaydilar.

Germaniya yengil sanoatining dinamik tarzda transformatsiyalashuvi davom etmoqda. O‘zgarishlar Xitoy tomonidan raqobat bosimi tez sur’atlarda o‘sib borishining ta’siri ostida sodir bo‘lmoqda. Xitoy tovarlari oqimiga to‘sqinlik qilish uchun Xitoyning jahon Savdo Tashkilotiga a’zo bo‘lishi munosabati bilan alohida shartlar doirasidagi ximoya choralaridan foydalanmoqda. Biroq Xitoyning Savdo Tashkilotiga a’zo bo‘lishi bilan uning juda katta ichki bozori xam ochildiki, bu narsa nemis ishlab chqaruvchilarining rivojlanishi uchun yangi imkoniyatlar yaratdi. Natijada, 2012-yilning dastlabki 3 choragida Germaniyadan Xitoyga yengil sanoat mahsulotlarini eksport kilish 2011-yilning shu davriga nisbatan 11,3% ga oshgan. Biroq hozirgi paytda nemislar tomonidan yetkazib berilayotgan tovarlar Xitoyning Germaniyadan importining 3,6%ini tashkil etmoqda, xolos.

Xitoydan tashqari, Germaniya ishlab chqaruvchilari nisbatan pastroq baholar segmentida Ruminiya, Hindiston, Pokiston va Vyetnam tomonidan raqobat bosimini his qilmoqda. Kelajakda Turkiya xam sezilarli darajada xavf solishi mumkin. Chunki u xam keyingi yillarda ishlab chiqarish zanjiridagi yuqori segmentlarni o‘zlashtirib, ishonchli sifatiy o‘sishni namoyon etmoqda.

Tarmoq taraqqiyotining prognozlari, asosan, yengil sanoat mahsulotlari milliy ishlab chiqarishining qisqarishiga xos bo‘lgan amaldagi tendensiyaning saqlanib qolishi mumkinligini ko‘rsatmoqda.Bunday vaziyatda o‘sish texnik to‘qimachilikni ishlab chiqarib, shuningdek, yangi mahsulotlarni yaratish dvigateli bo‘lishi mumkin, ularning foydalilik darajasi Germaniya sanoatidagi o‘rtacha darajadan 25,0%ga yuqoridir.

Germaniya yengil sanoati XX asrning ikkinchi yarmidan XXI asirning boshlariga kadar chuqur qayta tuzilmaviy o‘zgarishlar orqali urushdan keyingi “bum”dan jahon bozoridagi raqobat kurashi sharoitida rivojlanish strategiyasini yaratishgacha bo‘lgan yo‘lni bosib o‘tdi. 30 yildan kuproq vaqtta chuzilgan tarmoq tarkibiy

tuzilmasidagi tub o‘zgarishlar ishlab chiqarish baynalminallashuvi birinchi xalqaro vertikal integrallashtirilgan tarkibiy tuzilmaning shakllanishi va qisman konsolidatsiyalashuvi jarayonlaridan iborat buldi. Oxirgilar ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning yuqori sifat darajasini taminlash maqsadida ishlab chiqarish jarayonlari ustidan nazoratni saqlagan holda autsorsing sxemalariga asoslangan edi. Bir vaqtda bozor o‘zining tarixan tarkib topgan tavsiflarini saqlab qolishga muvaffaq bo‘la oldiki, ularning orasida mustaqil kompaniyalar va o‘rta “o‘yinchi”lar sektorining kattaligi alohida rol o‘ynaydi.

Germaniya yengil sanoat tarmog‘ining muhim xususiyatlaridan yana biri yuqori malakali ishchi kuchining mavjudligi bo‘lib, bu narsa mamlakatning yuqori texnologiyali mahsulotlar ishlab chiqarish zanjirining yakuniy bosqichlarida ixtisoslashuvda raqobatli ustunliklarini aniqlab beradi hamda oliy va o‘rta segmentlar uchun mahsulotlar ishlab chiqarishga imkon beradi. Bunda kichik, o‘rta va yirik korxonalarning unumdorlik darajasi deyarli bir darajada bo‘lib, u O‘zbekiston tajribasi bilan keskin farqlanadi.

Nemis yengil sanoati rivojlanishining kuzatilayotgan tendensiyalari tarmoq konsolidatsiyalashuvi tendensiyalarining saqlanib qolishi hamda texnikaviy jihatdan murakkab bo‘lgan (texnik to‘qimachilik vertikal integratsiyalashtirigan tuzilmalar uchun maydoni) va eksklyuziv tovarlar segmentida mamlakat pozisiyasining mustahkamlanishi xususida prognoz qilishga imkon beradi. Raqobat ustunligining faol asosini qo‘shib olgan holda vertikal integratsiyalashgan tuzilmalarning nafaqat Yevropada, balki Osiyoning tez o‘sib borayotgan mamlakatlarida ham rivojlanish va milliy bozorda o‘rta kompaniyalar rolining qisqarishi ehimoli katta. Bu esa rivojlanayotgan mamlakatlar ekspansiyasi sharoitida nemis yengil sanoatining barqaror rivojlanishini taminlashi mumkin.

Germaniya yengil sanoat korxonalari dunyoda birinchilar qatorida ishlab chiqarishning baynalminallashuvi jarayonlariga qo‘shilgan. Ishlab chiqarishning ayrim bosqichlari ishchi kuchi arzon bo‘lgan mamlakatlarga ko‘chirilgan. Bir vaqtning o‘zida nemis milliy korxonalarining kapital sig‘imi oshirilgan.

Germaniya raqobat kurashining keskinlashuvi va rivojlanayotgan mamlakatlar ekspansiyasi sharoitida jahon yengil sanoatida o‘z pozitsiyasini saqlab qolgan va xatto mustahkamlagan mamlakat hisoblanadi. Bunday muvaffaqiyatning sabablari, bir tomondan, tarmoq rivojlanishining tarixiy dinamikasi va ana’nalarida, ikkinchi tomondan, davlat(asosan, institusional choralar) va yanada kichikroq darajada, xususiy “o‘yinchi”lar tomonidan qilingan intilish va xatti-harakatlarga borib taqaladi. Ularning ayrimlridan boshqa mamlakatlarning amaliyotida, xususan, O‘zbekistonda xam foydalanish mumkin. Masalan, bozor ishtirokchilarining faol kooperatsiyashuvi hamkorlik qilish, ma’lumotlar bilan almashishni, konsolidatsiyalashgan pozitsiyani ishlab chiqish uchun uziga xos “maydon”yaratadi. U milliy va xalqaro darajalarda dialoglarni amalga oshirishga qodir bo‘lgan yirik institutsional birlikni shakllantiradi. Bunday tizimning mavjudligi nafaqat yirik, balki kichik “o‘yinchi”larning manfaatlarini ham himoya qilishga imkon beradi va shu tarzda bozorning raqobat xarakterini saqlab qoladi. Tarmoq taraqqiyoti uchun sharoitlar yaratadigan va uning “o‘yinchi”larini institutsional va notarifli tartibga solish tizimlari orqali stimullashtiradigan davlat xam bu masalada katta rol o‘ynaydi.

Shu o‘rinda Germaniyada kompaniyalar rivojlanishining o‘ziga xos xususiyatlarini xam takidlab o‘tish lozim. mehnat resurslari ortiqcha bo‘lgan mamlakatlar ishlab chiqaruvchilariga samarali qarshi turish uchun imkoniyat bo‘lmagan bir sharoitida nemis firmalari tarmoqining innovatsion va kapital sig‘imli sektorlariga o‘tib oldilar. Bu esa Xitoy va Osiyoning boshqa ishlab chiqaruvchilarinig raqobat kurashida zarbalaridan qutulib qolishga va bozorda o‘z o‘rnini saqlab qolishga imkon berdi. Yirik kompaniyalar esa bir vaqtning o‘zida shakllantirish orqali yoki amalda bo‘lgan global ishlab chiqarish zanjirlari safiga qo‘shilish usuli bilan tor ixtisoslashtirilgan strategiyani amalga oshirish yo‘lidan bordilarki, bu strategiya ularni yanada rivojlanishi va jahon bozoridagi pozitsiyalari mustahkamlanishini ta’minladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

1. Ikkinchi jahon urushining tugashi Germaniya yengil sanoatining yuksalishini boshlab bergan. Bu talabning o‘sishi bilan bog‘liq bo‘lib, uni moliyaviy resurslarning yetarli bo‘lmaganligi uchun import mahsulotlari hisobidan qondirishning iloji bo‘lmagan;
2. Eksport daromadlari ikki asosiy sektorlar o‘rtasida quyidagiga nisbatda taqsimlangan: eksport tushumlarining 41% kiyim-kechakka va 59% to‘qimachilikka to‘g‘ri keladi;
3. 1980-yillarda boshlangan va hozir ham davom etayotgan tarmoqda faoliyat ko‘rsatayotgan subyektlar sonining qisqarishi kompaniyalarning ommaviy tarzda kasodga uchrashi (boshqa tarmoqlar bilan taqqoslaganda ularning soni unchalik katta emas) bilan bog‘liq bo‘lmasdan, balki buning asosiy sababi bozorning sekin-astalik bilan konsolidatsiyalashuv jarayonlari va savdo konsentratsiyalashuvining o‘sishidir;

4. Germaniya yengil sanoat mahsulotlari bozorining 43-46%i tarmoq daromadlarining 10%ini o‘zida mujassam etuvchi kichik va o‘rta kompaniyalardan iborat. Bozor ishtirokchilarining qariyb yarmi uncha katta bo‘lmagan oilaviy firmalardan iborat bo‘lib, ularning umumiy daromadlari hissasi soni 1%dan oshmaydigan yirik subyektlarning daromadlari hissasiga to‘g‘ri keladi. Tarkib topgan bunday tarkibiy tuzilma bank sektoriga kuchli tarzda yo‘naltirilgan Germaniya moliya tizimining o‘ziga xos xususiyatlari va tarmoq rivojlanishining umumiy tendensiyalari natijasidir;
5. Bir korxonaga to‘g‘ri keladigan tushum darajasining ancha yuqori ekanligi to‘qimachilik va kiyim-kechak bozorlarining asosiy xususiyatlaridan biridir: kiyim-kechak ishlab chiqarish tarmog‘ining o‘rtacha daromadi bir qator guruhlar bo‘yicha to‘qimachilik tarmog‘iga nisbatan 1,8 barobar yuqori hisoblanadi;
6. 1960-yillarning oxirlaridan boshlab nemis kompaniyalari tomonidan autsorsing amaliyoti qo‘llanila boshlagan. Hozirgi vaqtda ishlab chiqaruvchilar tashqi kompaniyalar bilan hamkorlikda turli-tuman investitsiyalarni amalga oshiradilar. Cut-Make-Trim (CMT) modeli eng keng tarqalgan shakl hisoblanadi;
7. Nemis kompaniyalarining strategiyalari xarajatlarni qisqartirish strategiyasi bilan birgalikda diversifikatsiyalashtirilgan tovarlarni ommaviy ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan;
8. Davlat mahsulotni standartizatsiyalash va sertifikatsiyalash tizimlari hamda importga cheklovlar kiritish orqali yengil sanoatni tartibga solishda katta rol o‘ynaydi. Qo‘llanilayotgan importga cheklovlar orasida mahsulot kelib chiqadigan mamlakatga talablar va YeI qoidalarida ko‘zda tutilgan import tarifi muhim ahamiyatga ega;
9. Tarmoq taraqqiyotining prognozlari, asosan, yengil sanoat mahsulotlari milliy ishlab chiqarishining qisqarishiga xos bo‘lgan amaldagi tendensiyaning saqlanib qolishi mumkinligini ko‘rsatmoqda. Bunday vaziyatda o‘sish dvigateli bo‘lib texnik to‘qimachilikni ishlab chiqarish va shuningdek, yangi mahsulotlarni yaratish bo‘lishi mumkinki, ularning foydalilik darajasi Germaniya sanoatidagi o‘rtacha darajadan 25,0%ga yuqoriroqdir;
10. Mehnat resurslari ortiqcha bo‘lgan mamlakatlar ishlab chiqaruvchilariga samarali qarshi turish uchun imkoniyatlarning yo‘qligi sharoitida nemis firmalari tarmoqning innovatsion va kapital sig‘imli sektorlariga o‘tib oldi.

Foydalanilgan adabiyetlar ro‘yxati:

1. Buendesministeriumfuer Wirtschaft und Technolojie, 2013 ma’lumotlari.
2. IXPOS. 2013. The German Biziness Portal. URL:http:/ /www.ixpos.de docs/ 2011/october/tradoc_148259.
3. Bunday bir xillik O‘zbekiston yengil sanoat korxonalari o‘rtasidagi mehnat unumdorligining darajasi bo‘yichf keskin farqlarga nisbatan o‘zining ajralib turishi bilan xarakterlanadi.
4. Heymann E. Textile and Clothing Industry. Innovation and Internationalisation as Success Factors Innovation and Internationalisation as Success Factors //// Deutsche Bank Research. 2011. July 12.
5. IXPOS. 2013. The German Business Portal. URL: http:/ /www.ixpos.de
6. The Textile and Clothing Sector and EU Trade Policy.February 2011. URL:http:// trade. ec. europa. eu/doclib/docs/2011/October/tradoc_148259
7. Buendesministeriumfuer Wirtschaft und Technologie,2013
8. Hauser J. Export Marketing Survey: German Market for Textile and Clothing //The European Union’s TacisProgramme for Moldova. 2010. June.
9. Heymann E. Textile and Clothing Industry.Innovation and internationalistion as Success Factors//Deutsche Bank Research. 2011. July 12.

THE EFFICIENCY OF USAGE OF ISLAMIC FINANCE INSTRUMENTS IN SECURITY MARKET

JL classifications: F36 G11 C58
ORCID number: 0009-0004-3305-5275

Khasanov Umarbek Begmat ugli
Tashkent State University of Economics Bachelor's student

Supervisor: **Khalikov Ulugbek**

Abstract: The study titled "Efficiency of Usage of Islamic Finance Instruments (Sukuk Contract) in Security Market" explores the role and performance of Sukuk contracts in enhancing the liquidity and stability of financial markets. The research employs a mixed-methods approach, combining quantitative analysis with qualitative insights, to investigate the factors influencing the effectiveness of Sukuk contracts in the security market.

The study's primary data collection instrument is a structured survey, which encompasses questions related to respondents' demographics, knowledge level in Islamic finance, experiences with Sukuk contracts, and perceptions of their profitability and operational transparency. The survey is distributed elektronically via platforms catering to professionals and academics within the finance sector, particularly those with an emphasis on or interest in Islamic finance.

Key words: Profitability of Sukuk, Transparency of profit distribution, demographic factors, corporate governance, OLS model.

Annotatsiya: "Xavfsizlik bozorida Islom moliya vositalaridan foydalanish samaradorligi (Sukuk shartnomasi) " nomli tadqiqotda sukuk shartnomalarining moliyaviy bozorlarning likvidligi va barqarorligini oshirishda tutgan o'rni va faoliyati o'rganiladi. Tadqiqotda xavfsizlik bozorida Sukuk shartnomalarining samaradorligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni o'rganish uchun aralash usullar usuli qo'llanilgan bo'lib, miqdoriy tahlilni sifatli tushunchalar bilan birlashtiradi.

Tadqiqotning birlamchi ma'lumotlarni yig'ish instrumenti tuzilgan so'rov bo'lib, unda respondentlarning demografik ko'rsatkichlari, Islom moliyasidagi bilim darajasi, Sukuk shartnomalari bilan bog'liq tajribalar, ularning rentabelligi va operativ shaffofligi haqidagi tasavvurlar bilan bog'liq savollar qamrab olingan.

Kalit so'zlar: Sukukning rentabelligi, foyda taqsimotining shaffofligi, demografik omillar, korporativ boshqaruv, OLS modeli.

Аннотация: В исследовании, озаглавленном "Эффективность использования исламских финансовых инструментов на рынке ценных бумаг (Соглашение сукук), рассматривается роль и деятельность контрактов сукук в повышении ликвидности и стабильности финансовых рынков. В исследовании использовались смешанные методы изучения факторов, влияющих на эффективность контрактов сукук на рынке ценных бумаг, сочетающие количественный анализ с качественными выводами.

Основным инструментом сбора данных в исследовании был составленный опрос, который охватывал вопросы, связанные с демографией респондентов, уровнем знаний в области исламских финансов, опытом работы с контрактами сукук, восприятием их прибыльности и операционной прозрачностью.

Ключевые слова: доходность сукук, прозрачность распределения прибыли, демографические факторы, корпоративное управление, модель OLS.

INTRODUCTION

The significance of this research lies in its attempt to understand the dynamics of Sukuk contracts' performance, their appeal to investors, and their role in enhancing the liquidity and stability of financial markets. Through a meticulously designed survey, this study captures a wide array of perceptions and experiences from individuals across diverse demographic and professional backgrounds, including gender, age, educational level, geographical location, and sector of employment. This approach enables a nuanced analysis of how various factors, such as educational attainment in Islamic finance, transparency in the profit distribution process of Sukuk contracts, and the frequency of explanatory efforts by governing bodies, influence the perceived profitability of Sukuk contracts.

The dependent variable, the profitability of the Sukuk contract, is scrutinized considering several independent variables, including the transparency of profit distribution (transparency), the frequency and quality of explanatory activities (explanation), and the general understanding of Islamic finance principles among participants. By integrating responses from the survey questions, this research aims to construct a robust model that highlights the correlation between these variables and the efficiency of Sukuk contracts in the security market.

METHODOLOGY

This research adopts a mixed-methods approach, combining quantitative analysis with qualitative insights to investigate the efficiency and profitability of Sukuk contracts in the security market. The methodological framework is designed to capture a comprehensive understanding of the factors influencing Sukuk contracts' effectiveness, grounded in both statistical evidence and nuanced perspectives from individuals involved in or affected by Islamic finance.

1.1. Survey Design and Distribution

A structured survey serves as the primary instrument for data collection, meticulously crafted to encompass a range of questions that probe respondents' demographics, knowledge level in Islamic finance, experiences with Sukuk contracts, and perceptions of their profitability and operational transparency. The survey questions are as follows:

- Gender
- Age
- Education Level
- Employment Sector and Location
- Company Orientation
- Year of Registration
- Knowledge in Islamic Finance
- Confidence in the Profitability of Sukuk Contracts
- Transparency in Profit Distribution by Executive Directors
- Frequency of Explanatory Activities by the Supervisory Board

The survey is distributed elektronically via platforms that cater to professionals and academics within the finance sector, particularly those with an emphasis on or interest in Islamic finance. Social media groups, professional networks, and academic forums related to Islamic finance serve as bridge for reaching a diverse and informed audience.

1.2. Data Analysis

Quantitative data from the survey responses are analyzed using statistical software (Stata 15) to identify patterns, correlations between the independent variables (knowledge in Islamic finance, transparency in profit distribution, and frequency of explanatory activities) and the dependent variable (profitability of Sukuk contracts). Descriptive statistics provide a baseline understanding of the respondent demographics and their general perceptions, while inferential statistics, including regression analysis, are employed to test the hypotheses derived from the research questions.

ANALYSIS AND RESULTS

Figure 1: Descriptive statistics

Variable	Obs	Mean	Std. Dev.	Min	Max
profitability	101	2.069	.725	1	3
Transparency	101	3.267	1.326	0	5
Explanation	101	2.455	1.221	1	4
Islamicknowledge	101	2.228	.733	1	3
Gender	101	1.574	.497	1	2
Age	101	2.574	.841	1	4
Education_level	101	2.327	.665	1	3
Regions	101	8.634	4.386	1	14
Orientation	101	1.564	.498	1	2
Registration_year	101	1.802	.86	1	3

We have statistical summaries for three different measurements. For each, we looked at 101 instances. First is “profitability” (the profitability of sukuk contract). On average, this scores around 2.07, and most scores are close to the average, ranging from 1 to 3. Next, “transparency” (the transparency of profit distribution) has a higher average score of 3.27. There’s more variation in these scores, as they spread from 0 to 5. Lastly, “explanation” (frequency of explaining initiatives) scores an average of 2.46, with a moderate range of variation, with scores between 1 and 4.

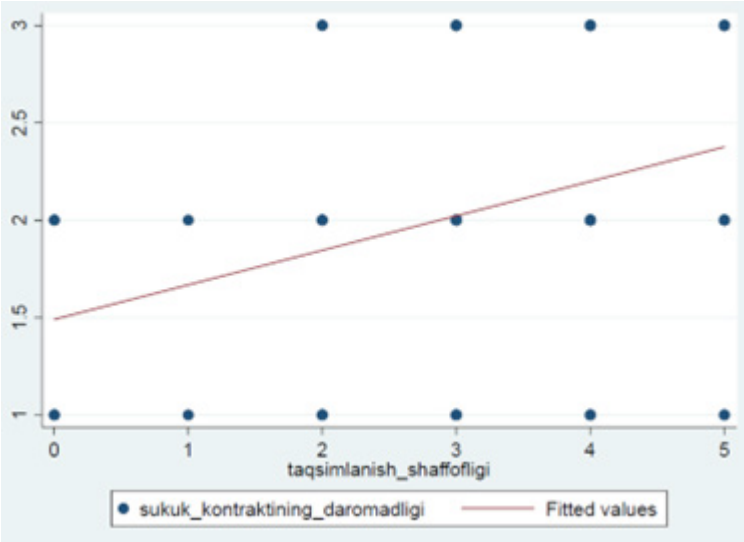

Figure 3: Trend scatter plot

In this scatter plot, we have a new element: a red line that represents the ’fitted values’, or in other words, the best fit line through the data points. It shows us the trend in the relationship between ’transparency’ on the x-axis and ’profitability’ on the y-axis. as ’transparency’ increases, the ’profitability’ also tends to increase slightly. The upward slope of the red line indicates a positive relationship between these two variables.

Figure 4: Pairwise correlations

Variables	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
(1) profitability	1.000									
(2) transparency	0.324*	1.000								
	(0.001)									
(3) explanation	-0.183	-0.064	1.000							
	(0.067)	(0.527)								
(4) knowledge	0.121	0.101	-0.139	1.000						
	(0.230)	(0.313)	(0.165)							
(5) gender	-0.112	0.099	0.092	-0.006	1.000					
	(0.266)	(0.327)	(0.360)	(0.955)						
(6) age	-0.082	-0.076	-0.024	0.272*	-0.007	1.000				
	(0.413)	(0.448)	(0.815)	(0.006)	(0.942)					
(7) educationlevel	-0.027	0.059	0.110	0.051	0.183	0.394*	1.000			
	(0.791)	(0.560)	(0.271)	(0.613)	(0.067)	(0.000)				
(8) regions	-0.014	0.024	0.149	-0.213*	0.107	0.036	0.117	1.000		
	(0.890)	(0.813)	(0.137)	(0.032)	(0.288)	(0.721)	(0.244)			
(9) registrationyear	0.001	0.133	-0.016	-0.054	0.011	-0.017	-0.109	0.118	1.000	
	(0.989)	(0.186)	(0.875)	(0.590)	(0.915)	(0.862)	(0.276)	(0.238)		
(10) royxatdan_otg~l	-0.218*	-0.023	-0.008	0.088	0.011	0.090	0.114	-0.025	0.123	1.000
	(0.028)	(0.817)	(0.933)	(0.381)	(0.910)	(0.373)	(0.255)	(0.806)	(0.219)	

*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

This table presents how different factors are related to each other. Each cell shows the correlation between two variables, ranging from -1 to 1. A correlation close to 1 suggests a strong positive relationship, meaning as one goes up, so does the other. A correlation close to -1 indicates a strong negative relationship, meaning as one goes up, the other goes down. A correlation around 0 suggests no linear relationship. For example, variable (2), 'transparency', has a positive correlation of 0.324 with variable (1), 'profitability', which is statistically significant as indicated by the asterisk. This means they tend to increase together. However, variable (10), 'registrationyear', has a negative correlation of -0.218 with variable (1), suggesting they tend to move in opposite directions.

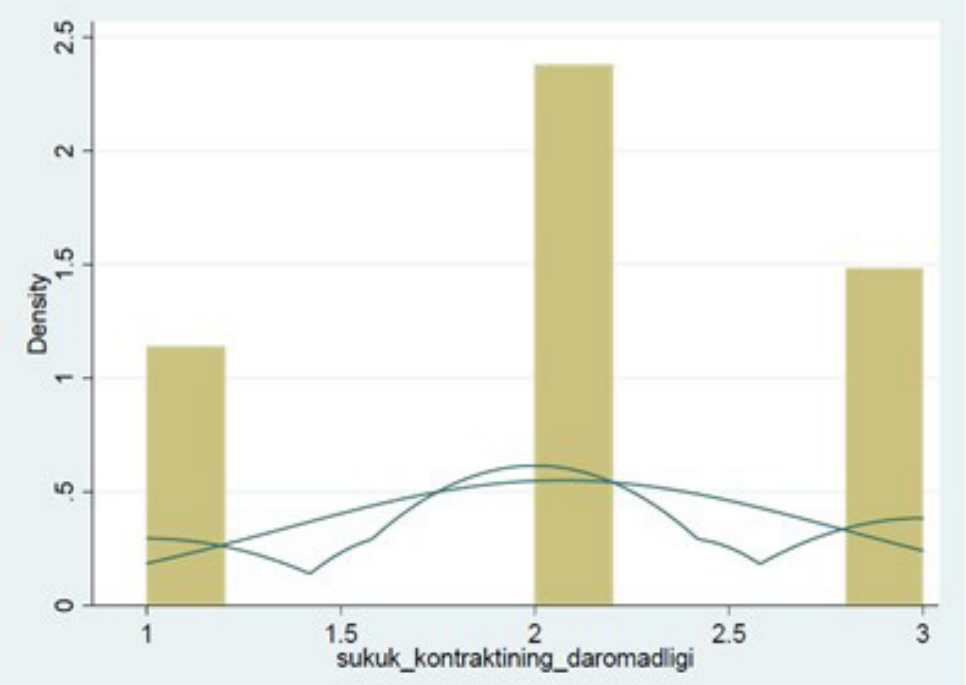

Figure 5: An examination of the distributive law

This chart shows the distribution of values for 'profitability'. The bars represent the frequency of values – that is, how many times each value occurs in the dataset. The tallest bar here is at 2, which suggests that this value occurs most frequently. The line curving through the bars is a density plot, which shows the probability distribution of the data. Where the line peaks, the value beneath it is more common. In this case, we see peaks at around 2, indicating these are the most common values.

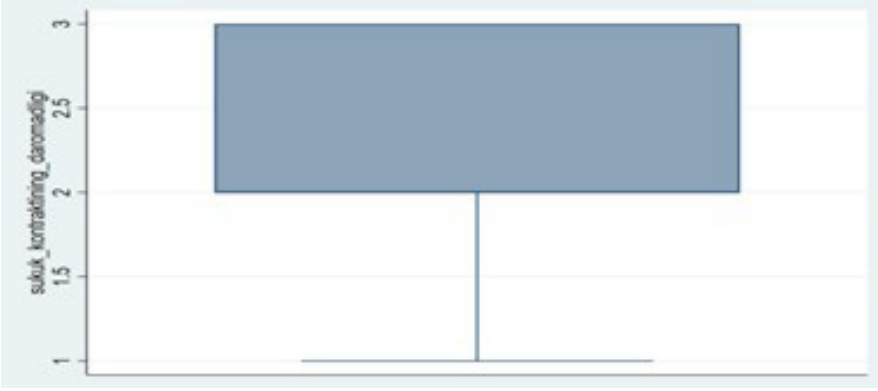

Figure 6: Boxplot

This graph shows that the majority of the 75 respondents' answers are concentrated within the range defined by the box. The median line within the box indicates the

middle response when all are sorted in order. The whiskers extend to the highest and lowest responses that are not considered outliers, giving an overview of the overall spread of the data.

Figure 7: Linear regression

profitability	Coef.	St.Err.	t- value	p-value	[95% Conf	Interval]	Sig
Transparency	.164	.053	3.11	.003	.059	.269	***
Explanation	-.089	.057	-1.56	.123	-.202	.024	
Islamicknowledge	.117	.1	1.17	.246	-.082	.317	
Gender	-.201	.14	-1.43	.155	-.48	.078	
Age	-.084	.093	-0.91	.365	-.268	.1	
Educatinlevel	.054	.117	0.47	.641	-.177	.286	
Regions	.006	.016	0.35	.728	-.027	.038	
Orientation	-.009	.141	-0.07	.947	-.29	.271	
Registrationyear	-.183	.08	-2.27	.026	-.342	-.023	**
Constant	2.191	.487	4.50	0	1.223	3.159	***

Mean dependent var	2.069	SD dependent var	0.725
R-squared	0.208	Number of obs	101
F-test	2.656	Prob > F	0.009
Akaike crit. (AIC)	217.014	Bayesian crit. (BIC)	243.165

*** p<.01, ** p<.05, * p<.1

Model parameter interpretation

We've conducted a statistical model to understand what factors affect the variable profitability. This model considers different factors, like 'transparency', 'explanation', and several others.

This model has some predictive power, as shown by Prob > F value of 0.0088. This means there is only a 0.88% chance that the model's results are due to random variation, which is good – we want this number to be below 0.05 to be confident in our model. However, the R-squared value is 0.2080, which tells us that only about 20.8% of the variability in our dependent variable can be explained by the model.

Model estimation interpretation

"transparency" has a coefficient of 0.1643251, which is statistically significant, as indicated by a p-value of 0.003 (which is less than 0.05). This means that for each unit increase in "transparency", "profitability" is expected to increase by approximately 0.1643 units, holding all other variables constant. The 95% confidence interval for this coefficient does not contain zero (ranging from approximately 0.0593 to 0.2693), further supporting the significance of this predictor. "explanation" has a coefficient of -0.0887444, which suggests a negative relationship with the dependent variable.

Post estimation analysis – Normality

Figure 8: Normality test (Shapiro Wilk test)

Variable	Obs	W	V	z	Prob>z
profitability	101	0.999	0.065	-6.077	1.000
transparency	101	0.953	3.896	3.018	0.001

For the first variable, 'profitability', the test result is very close to 1 (W = 0.999), and the probability value (p-value) is 1. This means we cannot reject the hypothesis that this variable is normally distributed. It's as close to normal as we can get data in real-world. On the other hand, for 'transparency', the W statistics are a bit lower at 0.953, and the p-value is 0.001. This low p-value indicates that the distribution of this variable significantly deviates from normality. So, in summary, our analysis suggests that 'profitability' is distributed in the usual bell curve pattern, while 'transparency' is not.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Figure 13

Shapiro-Wilk W test for normal data

Variable	Obs	W	V	z	Prob>z
yhat	101	0.95736	3.550	2.812	0.00246
ehat	101	0.96701	2.747	2.243	0.01246

The smaller the p-value, the stronger the evidence against normality. If the p-value is below a certain threshold (often 0.05), we reject the null hypothesis that the data is normally distributed.

CONCLUSION

The research concludes that the efficiency and appeal of Sukuk contracts as instruments of Islamic finance in the securities market are influenced by factors like transparency in profit distribution and the frequency of explanatory activities by supervisory boards. The study, through its mixed-methods approach and analysis of survey data, has established a positive correlation between transparency and profitability, suggesting that increased clarity in profit distribution can potentially enhance the attractiveness of Sukuk contracts to investors. However, the findings also indicate that the current understanding of Islamic finance principles among participants is not a significant predictor of Sukuk contract profitability. The study's model explained a reasonable proportion of variability in profitability, suggesting that while these factors are important, other unexplored factors might also play a role.

RECOMMENDATIONS

- **Enhancing Transparency in Profit Distribution:** The research indicates that transparency in profit distribution (transparency) has a positive correlation with the perceived profitability of Sukuk contracts. It is recommended that institutions issuing Sukuk make concerted efforts to improve transparency, which could be through more detailed disclosures or frequent communication with investors.
- **Educational Initiatives:** Although the current understanding of Islamic finance principles among participants did not significantly predict Sukuk contract profitability, enhancing the general knowledge base regarding Islamic finance through educational programs could lead to a more informed investor base and potentially increase market participation.
- **Regular Reporting and Governance Disclosures:** Given the positive relationship between explanatory activities by supervisory boards and Sukuk contract appeal, it would be beneficial for such boards to commit to regular, clear, and comprehensive reporting. This should extend beyond financial disclosures to include governance practices and compliance with Islamic financial principles.

Reference:

1. Abdul Halim, Z., How, J., Verhoeven, P., 2017. Agency costs and corporate sukuk issuance. Pac. Basin Financ. J. 42, 83–95. https://doi.org/10.1016/j. pacfin.2016.05.014.
2. Abor, J., Biekpe, N., 2009. How do we explain the capital structure of SMEs in sub- Saharan Africa? Evidence from Ghana. J. Econ. Stud. 36 (1), 83–97.
3. Admati, A.R., DeMarzo, P.M., Hellwig, M.F., Pfleiderer, P., 2018. The leverage ratchet effect. J. Financ. 73 (1), 145–198.
4. Ahmed, H., Hassam, M.K., Rayfield, B., 2018. When and why firms issue Sukuk? Manag. Financ. 44 (6), 774–786.
5. Al-Fayoumi, N.A., Abuzayed, B.M., 2009. Ownership structure and corporate financing. Appl. Financ. Econ. 19 (24), 1975–1986. Alves

TADBIRKORLIK SUBYEKTLARI EKSPORTINI RIVOJLANTIRISHDA RAQAMLI PLATFORMALARDAN FOYDALANISHNING XORIJIY TAJRIBALARI VA ULARDAN FOYDALANISH YO‘LLARI

Mamasoatov Dilshod Ravshanovich
PhD, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Maqolada tadbirkorlik subyektlari eksportini rivojlantirishda raqamli platformalardan foydalanishning xorijiy davlatlar tajribalari va ulardan samarali foydalanish yo‘llari, shuningdek, rivojlangan davlatlar tajribasini tahlili, tadbirkorlik subyektlari tomonidan, asosan, mahsulotlar elektron savdo maydonchalari orqali eksport qilish haqida batafsil yoritilgan.

Kalit so‘zlar: kichik biznes va xususiy tadbirkorlik, institutsional tizim, eksport salohiyati, raqamli platforma, korxona mijozlari geografiyasi, elektron reklama.

Abstract: The article describes in detail the experience of foreign countries in the use of digital platforms in the development of exports of business entities and methods of their use, as well as an analysis of the experience of developed countries and the export of products by business entities., mainly through elektronic trading platforms.

Key words: small business and private entrepreneurship, institutional system, export potential, digital platform, geography of enterprise clients, elektronic advertising.

Аннотация: В статье подробно описан опыт зарубежных стран по использованию цифровых платформ в развитии экспорта субъектов предпринимательства и способы их использования, а также анализ опыта развитых стран, экспорта продукции субъектами предпринимательства., в основном через электронные торговые площадки.

Ключевые слова: малый бизнес и частное предпринимательство, институциональная система, экспортный потенциал, цифровая платформа, география клиентов предприятия, электронная реклама.

KIRISH

Ma’lumki, bugungi kunda xorijiy rivojlangan mamlakatlar barcha jabhalarda raqamli platformalardan foydalanish bo‘yicha rivojlanayotgan davlatlarga nisbatan ancha ilgarilab ketgan. Shuningdek, tadbirkorlik subyektlari eksport jarayonida ham bunday holatni ko‘rishimiz mumkin. Qaysi davlatda tadbirkorlik faoliyati va ular tomonidan amalga oshiriladigan ishlab chiqarish yuqori darajada bo‘lsa, shuningdek, bu jarayonga innovatsion texnologiyalar joriy etilsa, tadbirkorlarning huquq va qonuniy manfaatlari himoyalanib, shu bilan birga, sog‘lom raqobat muhiti yaratilsa, o‘sha davlatning yuksak taraqqiyotga erishishi, ayni haqiqat. Raqamli iqtisodiyot texnologiyalaridan eksport jarayonida foydalanish natijasida AQSh, Yaponiya, Janubiy Koreya, Isroil kabi rivojlangan davlatlar o‘ta yuksak taraqqiyotga erishganligini ko‘rishimiz mumkin. Shu jihatlarni hisobga olgan holda tadbirkorlik subyektlari eksport faoliyatini rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlash, buning uchun mazkur sohadagi institutlar faoliyatini muvofiqlashtirishni kuchaytirish, eksport qiluvchilarga moliyaviy ko‘maklarni sezilarli darajada kengaytirish, ular faoliyatini kengaytirishning yangi mexanizmlari va vositalarini ishlab chiqish, eksport faoliyatida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining ishtirokini rag‘batlantirish, ularga samarali onlayn axborot-maslahat xizmatlari va boshqa qo‘llab-quvvatlashning istiqbolli yo‘nalishlariga alohida e’tibor qaratish juda muhimdir.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mullajanov I.T. Kichik tadbirkorlik subyektlarining eksport faoliyati rivojlantirish maqolasida O‘zbekiston Respublikasida kichik tadbirkorlik subyektlarining eksport faoliyati rivojlantirish, shuningdek, kichik tadbirkorlik subyektlarining eksport faoliyati rivojlantirish bo‘yicha islohotlar hamda amalga oshirilayotgan tadbirlar o‘z aksini topgan [1].

Mamasoatov D.R. Tadbirkorlik subyektlari tomonidan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini sotish bo‘yicha elektron savdo maydonchasidan foydalanishni takomillashtirish keltirib o‘tilgan [2].

Mamasoatov D.R. Tadbirkorlik subyektlari eksportini rivojlantirish samaradorligiga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash istiqbollari tahlil qilinga [3].

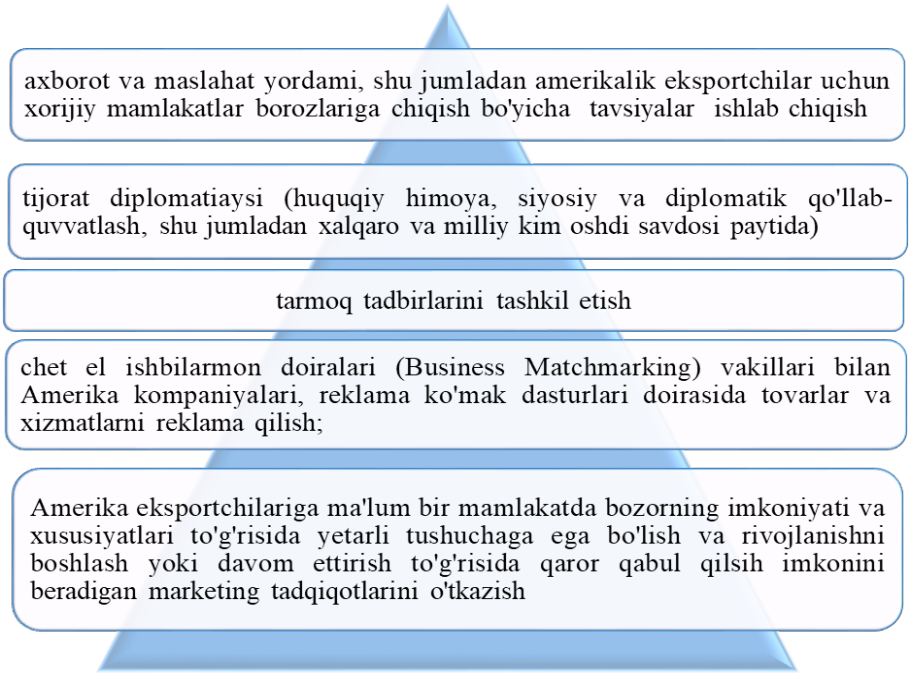
TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Tadbirkorlikni subyektlarini eksportini qo‘llab-quvvatlanishi iqtisodiyotni muttasil rivojlanishi, xo‘jalik aloqalarini tuzatish, raqobatni rivojlantirish va iste’mol bozorini to‘ldirish bilan bog‘liq bo‘lgan iqtisodiy maqsadlarni ham ta’minlamoqda. Eksport tarkibida tayyor va yarim tayyor mahsulotlar hajmini 3,3 barobar ko‘paytirish, Yevropa davlatlariga GSP+ va boshqa tizimlari doirasida tayyor va texnologik mahsulotlar eksportini kengaytirish. Xalqaro standartlar joriy qilingan korxonalar sonini 10 barobarga oshirish va ular sonini 5 mingtaga yetkazish. Dunyoning 50 ta nufuzli brendlari bilan maxsus iqtisodiy zonalarni tashkil qilish.

TADQIQOT NATIJALARI

Rivojlangan davlatlar tajribasini tahlil qiladigan bo‘lsak, bu borada Amerika Qo‘shma Shtatlari yaqqol peshqadamdir. AQShda tadbirkorlik subyektlari eksportini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash tizimli ravishda yo‘lga qo‘yilgan. AQShning federal darajada eksportini qo‘llab-quvvatlash sohasidagi tashkiliy va boshqaruvning institutsional tizimi tegishli organlarini o‘z ichiga oladi.

AQShda tadbirkorlik subyektlari eksportini har tomonlama qo‘llab-quvvatlash tizimidagi asosiy davlat muassasasi AQSh Savdo vazirligi hisoblanadi. Bu borada AQSh tijorat xizmatining asosiy vazifalari belgilab olingan (1-rasm).

1-rasm: AQSh tijorat xizmatining asosiy vazifalari [4]

Amerika Qo‘shma Shtatlariga qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini eksport qilish Qishloq xo‘jaligi vazirligining Tashqi qishloq xo‘jaligi xizmati tomonidan qo‘llab-quvvatlanadi, u qishloq xo‘jaligi, baliqchilik va o‘rmon mahsulotlarining milliy eksportchilariga xizmat ko‘rsatadi. AQShning federal darajada eksportini qo‘llab-quvvatlash sohasidagi tashkiliy va boshqaruvning institutsional tizimi.

Bu xizmatning chet el vakolatxonasi 171 ta mamlakatdagi 90 ga yaqin vakolatxonani o‘z ichiga oladi. Ular AQShning boshqa xorijiy hukumatlari, birinchi navbatda, AQSh tijorat xizmati bilan yaqin hamkorlikda ishlaydi. Chet eldagi qishloq xo‘jaligi xizmatining asosiy vazifalari orasida yangi eksport qiluvchilarga axborot, konsalting va marketing xizmatlarini ko‘rsatish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksportini savdo va siyosiy qo‘llab-quvvatlash, bozor ma’lumotlarini yig‘ish va tahlil qilish kiradi. Bu xizmat ko‘rsatuvchi tashkilotlar tomonidan tadbirkorlik subyektlariga o‘z faoliyatida mahsulotlarni eksport qilishlariga ko‘maklashishi bilan birgalikda, eksportni rivojlantirishda keng ko‘lamli vositalar va dasturlardan foydalanishni ham talab qilinadi (2-rasm).

2-rasm: AQShda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksportini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha dasturlarning tanlangan turlari

AQSh davlat eksportini qo‘llab-quvvatlash tizimidagi yetakchi muassasalardan biri sifatida kichik biznes boshqaruvi Davlat qo‘mitasi –AMB hisoblanadi (kichik biznes boshqaruvi)[5]. Ularning ekspertlari mamlakatning ko‘plab sanoat markazlari va ma’muriy tumanlarida bevosita korxonalar, sanoat birlashmalari va savdo palatalari bilan ishlaydi. AMB moliyaviy va boshqa eksportni rag‘batlantirish vositalaridan mustaqil ravishda va boshqa tashkilotlar bilan, birinchi navbatda, tijorat xizmati va Eksimbank bilan hamkorlikda faoliyat olib boradilar. Kichik biznes ma’muriyati deyarli barcha Qo‘shma Shtatlarni qamrab olgan va qaysi xizmat bo‘limidan qat’iy nazar, kichik va o‘rta biznes uchun xizmatlarning mavjudligini ta’minlaydigan 900 ta joyda 63 ta kichik biznesni rivojlantirish markazlari va yuqori darajada rivojlangan tashqi iqtisodiy maslahatchilar tarmog‘iga ega.

AMB o‘z faoliyatida quyidagi asosiy vazifalarni amalga oshiradi:

- eksport ko‘magi olishga muhtoj kichik korxonalarni aniqlash;
- kichik biznesni tashqi bozorga muvaffaqiyatli kirishga tayyorlash;
- istiqbolli eksport bozorida korxona uchun ishbilarmonlik aloqalarini va boshqa shart-sharoitlarni tashkil etish;
- eksportni rivojlantirishning barcha vositalaridan foydalangan holda korxonalarni qo‘llab-quvvatlash.

Shu bilan birgalikda, tadbirkorlik subyektlari tomonidan, asosan, mahsulotlar elektron savdo maydonchalari orqali xorijiy davlatlarga eksport qilinadi. AQShda bugungi kunga kelib, raqamli platformalar juda yaxshi rivojlangan. Taraqqiy etgan davlatlardan yana biri – Yaponiyada ham tashqi savdoni qo‘llab-quvvatlash milliy tizimining asosiy xususiyati – davlat boshqaruvi organlari tomonidan markazlashtirish va nazorat qilishning yuqori darajada rivojlanganligidir. Yaponiya Iqtisodiyot, savdo va sanoat vazirligi ushbu sohadagi barcha tadbirlarning asosiy boshqaruvchi agentligi va muvofiqlashtiruvchisi vazifasini bajaradi [6].

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Yaponiya kompaniyalarini xorijga eksport qilish va investitsiyalarni rag‘batlantirish milliy tizimida ijro etuvchi darajadagi asosiy davlat muassasasi 1958-yildan buyon faoliyat ko‘rsatib kelayotgan Yaponiya Tashqi savdo tashkiloti (JETRO) hisoblanadi [7]. Eksport kreditlarini sug‘urtalash sohasidagi asosiy muassasa Yaponiyaning Sug‘urta, eksport va investitsiya korporatsiyasi (Nippon Export & Investment Insurance – NEXI) hisoblanadi [8]. Korporatsiya raqamli iqtisodiyot texnologiyalari orqali o‘z mijozlariga, xususan, quyidagi xizmatlarni taklif qiladi: eksport kreditlarini sug‘urtalash, shu jumladan, kichik va o‘rta biznes uchun, soddalashtirilgan tizim asosida eksportni kompleks sug‘urtalash, eksport mahsulotlarini yetkazib berishni sug‘urtalash, tabiiy resurslar va energetika sohasidagi investitsiya loyihalari va kreditlarini sug‘urtalash va boshqalar. Osiyoda rivojlangan davlatlardan biri – Janubiy Koreya Respublikasida esa, eksportni qo‘llab-quvvatlash sohasidagi davlat siyosatini amalga oshirish 1962-yilda tashkil etilgan KOTRA (Korea Trade-Investment Promotion Agency) Davlat agentligi tomonidan amalga oshiriladi va bu Koreya eksportining kengayishiga hissa qo‘shadi [9].

Bugungi kunda KOTRA ning 86ta mamlakatda 126ta vakolatxonasi mavjud. Agentlik korxonalarga o‘z mahsulotlari va xizmatlarini xorijiy ko‘rgazma va bozorlarda namoyish etishda, shuningdek, savdo muzokaralarini olib borishda va mumkin bo‘lgan sheriklarni topishda yordam beradi. KOTRA doirasida dunyoning turli mamlakatlarida ko‘p sonli biznes markazlari faoliyat ko‘rsatmoqda. Janubiy Koreya Respublikasida qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish, shuningdek, eksport qilishni raqamli platformalar orqali kengaytirishga ko‘mak ko‘rsatilmoqda. Ushbu maqsadga erishish bo‘yicha chora-tadbirlar juda ham keng qamrovli bo‘lib, quyidagi asosiy yo‘nalishlarda amalga oshiriladi:

1) Koreya mahsulotlarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri tashqi bozorlarga olib chiqish uchun sharoit yaratish;
2) mamlakat ichidagi institutsional, tashkiliy va reklama ko‘magi;
3) qishloq xo‘jaligi eksportchilarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash orqali eksport bo‘yicha kreditlashni rivojlantirish.

Dasturni amalga oshirish bo‘yicha ishlar markaziy va mintaqaviy darajada olib boriladi. Hukumatda asosiy vakolat ma’muriy va muvofiqlashtiruvchi organlar Koreya Respublikasining Qishloq xo‘jaligi, oziq-ovqat vazirligi shuningdek, Koreya Agro-Fisheries Trade Corp bir quyi tashkilot sifatida faoliyat olib boradilar [10]. Rivojlangan davlatlardan Isroil davlatida ham eksportni qo‘llab-quvvatlash faoliyati Xalqaro hamkorlik instituti tomonidan boshqariladi. Xalqaro hamkorlik instituti xususiy sektor tomonidan notijorat tashkilot sifatida 1958-yilda tashkil etilgan.

Institut bir qator muhim yo‘nalishlar bo‘yicha keng turdagi quyidagi xizmatlarni taqdim etadi:

- eksportchilarga xalqaro ko‘rgazma va yarmarkalarda ishtirok etish uchun zarur bo‘lgan barcha xizmatlar;
- turli o‘quv tadbirlari (xalqaro marketing, huquqiy va moliyaviy jihatlar, xalqaro transport va logistika, bozorni o‘rganish bo‘yicha kurslar, seminarlar);
- iqtisodiy ma’lumotni tahlil etish va nashr qilish;
- maqsadli mamlakatlarda Isroil eksporti bo‘yicha tadqiqotlar o‘tkazish;
- eksport qiluvchilarni axborot manbalari bilan ta’minlash, shu jumladan, onlayn ma’lumotlar banklari, biznes kutubxonasi, axborot bo‘yicha mutaxassislar va Isroil tijorat attashelari va iqtisodiy, savdo hamda boshqa xalqaro tashkilotlar vakillari bilan aloqalar;
- eksport qiluvchilar uchun, masalan, savdo shartnomalari va qoidalari bilan bog‘liq barcha masalalar bo‘yicha yechimlarni taqdim etish, shu jumladan, dunyo bo‘ylab bojxona xizmatlari tekshiruvlari, bojxona tariflari, eksport va importning qonuniyligi, xalqaro yuk tashish va logistika, dengiz va havo sug‘urtasi, to‘lov usullari, xalqaro marketing va hokazo [11];
- uni rivojlantirish va targ‘ib qilish bo‘yicha xizmatlar;
- chet elda biznes yuritish – biznes sheriklarini aniqlash, shuningdek, xalqaro tenderlar va moliyaviy imkoniyatlarni aniqlash dasturlaridir.

So‘nggi o‘n yilliklarda raqamli texnologiyalar sanoati rivojlangan mamlakatlarda tez tarqaldi va ko‘plab maqsadlarda qo‘llanilmoqda. Masalan, raqamli platformalar orqali eksport qilish tashqi aloqa jarayonlarini yanada osonlashtirish, ma’lumotni osongina saqlash va qayta ishlash, biznes jarayonlarini raqamlashtirish yoki Internet orqali ma’lumotlarga kirishni kengaytirishda foydalaniladi. Raqamli platformalar bilan bog‘liq bo‘lgan asosiy jihatlardan biri, firmalar va mamlakatlarning ushbu yangi texnologiyalar bilan bog‘liq imkoniyatlaridan samarali foydalanish qobiliyatlari bilan ajralib turishini tushuntirishdir. Raqamli platformalarning bugungi kunga kelib rivojlanishi AQSh iqtisodiyotida eksport jarayonlarining sezilarli darajada oshishiga olib kelgan.

Raqamli platformalardan foydalanish orqali ishlab chiqarilgan mahsulotning tashqi bozorga moslashuvchanligi tegishli kompaniyaning innovasiyani muvaffaqiyatli joriy qilgani yoki qilmaganligiga bog‘liq.

Bu borada rivojlangan davlatlar tajribasiga e’tibor beradigan bo‘lsak tadbirkorlik subyektlarini har tomonlama qo‘llab-quvvatlovchi bir qancha tashkilotlar faoliyat yuritmoqda (2-jadvalga qarang).

2-jadval: Tadbirkorlik subyektlari eksportini har tomonlama qo‘llab-quvvatlovchi tashkilotlar (Rivojlangan davlatlar misolida)

Mamlakat	Agentlik	Hududiy ofislar soni	Shtat	Tashkil topgan yili
AQSh	Manufacturing Extension Partnereship (MEP)	60 ta hududiy markaz	50	2000
Avstraliya	Enterprise Connect	12 ta markaz	250	2008
Kanada	Industrial Research Assistance Partnership (IRAP)	150	220	1962
Germaniya	Fraunhofer Institutes	57 ta institut	1,8	1949
Germaniya	Steinbeis Centers	750 ta markaz	4,6	1971
Yaponiya	Public Industrial Technolgy Research Institutes (Kohsestushi Centers)	262 ta ofis	6,000+	1902
Buyuk Brtitaniya	Manufacturing Advisory Service (MAS)	Hududiy markaz	150	2002

Manba: O‘zbekiston Respublikasining 2035-yilgacha Rivojlanish strategiyasining konsepsiyasi. 2019-y. 18-fevral.

Jadval ma’lumotlariga ko‘ra, rivojlangan davlatlarda tadbirkorlik subyektlarini har tomonlama qo‘llab-quvvatlovchi bir qancha tashkilotlar mavjud. Bu, o‘z navbatida, tadbirkorlik subyektlari uchun zarur bo‘lgan har qanday muammolarni bartaraf etishga ko‘mak beradi.

Transchegaraviy elektron savdoni o‘zgartirish va modernizatsiya qilish muhim yo‘nalishga aylandi. AQSh qishloqlarida onlayn chakana savdo hajmi 247 milliard AQSh dollariga yetdi, bu o‘tgan yilga nisbatan 19,1%ga ko‘pdir. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining onlayn chakana savdosi 57,7 milliard AQSh dollarini tashkil etgan holda o‘tgan yilga nisbatan 27%ga ko‘paydi.

Bojxona transchegaraviy elektron tijoratni boshqarish platformasi orqali tovarlarning chakana import va eksportining umumiy qiymati 27,07 mlrd. AQSh dollarini tashkil etdi. Bu esa o‘tgan yilga nisbatan 38,3%ga oshgan holda 24 ta yangi transchegaraviy elektron tijorat tajriba zonalari qo‘shildi va 2019-yilning oxiriga qadar tajriba zonalarining umumiy soni 59 taga yetdi [12].

2020-yilning II yarmida dunyodagi pandemiya tufayli o‘zini izolyatsiya qilish rejimida mutaxassislar global bozorida internet savdo kutilmagan sur’atlarda o‘sishini taxmin qilishgan edi, ammo bu segmentda keskin o‘sish kuzatilmadi.

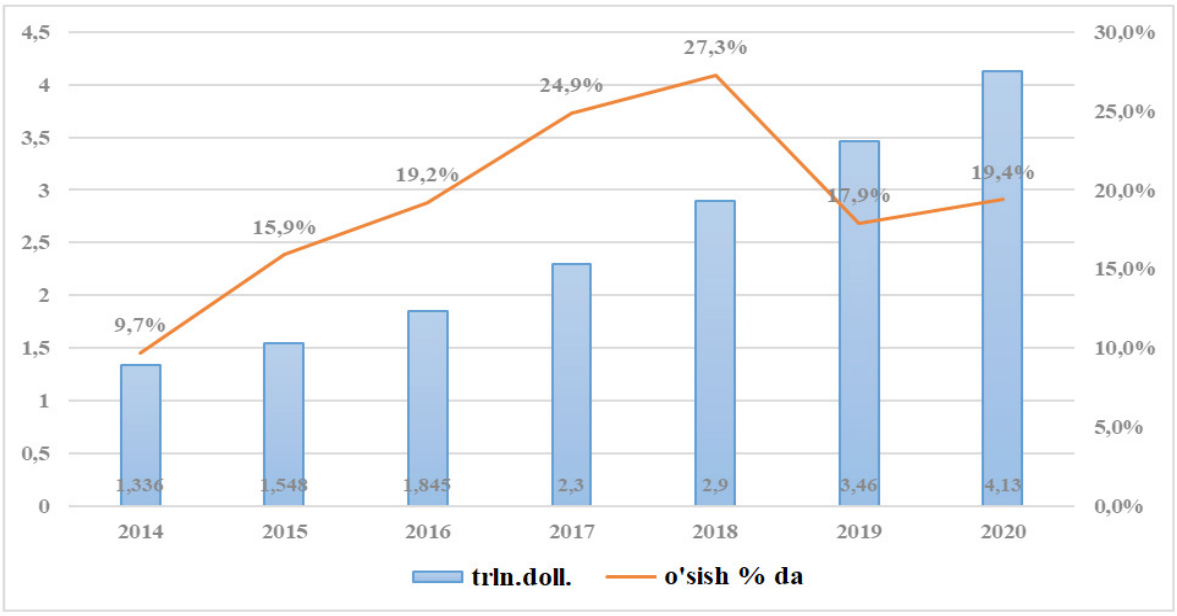
Bunday holat ikkita muhim omilga bog‘liq:

1. Dunyoning aksariyat davlatlari temir yo‘l logistikasini qisman qoldirib, xalqaro havo transportini to‘xtatib qo‘ydilar. Shu sababli, internetdan sotib olingan mahsulotlarni egasiga yetkazish uchun tarqatish markaziga yetkazib berish yoki olib kelish imkoniyati bo‘lmadi.
2. Ushbu davrda, ya’ni pandemiya davrida iste’molchilar uzoq muddatli mahsulotlarga sarf-xarajatlarni qisqartirishdi.

Jahon elektron tijorat bozori 2019-yilda 17,9%ga o‘sdi va 3,46 trln. AQSh dollariga yetdi. Xitoy va Amerika Qo‘shma Shtatlari elektron tijorat bozorida dunyoning yetakchilari bo‘lib, bozorning taxminan 40%ini egalladilar (3-rasm).

Xitoy global elektron tijorat bozorida etakchilik qilishda davom etmoqda, bu butun dunyo bo‘ylab elektron tijorat chakana savdosining 46,3 foizini tashkil qiladi va 2022-yilda jami onlayn savdolar 2,8 trillion dollardan oshadi. Shuningdek, u 842,1 million kishi bilan dunyodagi eng ko‘p raqamli xaridorlarga ega, bu dunyodagi jami xaridorlarning 39,4 foizini tashkil qiladi.

AQShning elektron tijorat bozori 2022-yilga kelib 904,9 milliard dollardan oshishi kutilmoqda, bu Xitoyning uchdan bir qismidan sal ko‘proq. Xitoy va AQShdan keyin uchinchi yirik elektron tijorat bozori Buyuk Britaniya bo‘lib, u elektron tijorat chakana savdosining 4,8% ni tashkil qiladi. Buyuk Britaniyadan keyin Yaponiya (3%) va Janubiy Koreya (2,5%) [13].

3-rasm: Jahon elektron tijorat bozorining dinamikasi [15]

Elektron tijorat iste'molni rag'batlantirish, tashqi savdoni barqarorlashtirish, qashshoqlikni yengillashtirish, bandlikni kengaytirish va sanoatning raqamli o'zgarishini rag'batlantirishga faol hissa qo'shdi.

Mamlakatimiz, asosan, Xitoy davlati bilan eksport aloqalarini olib boradi. Bugungi kunda Xitoyda elektron tijorat keng rivojlanmoqda. Xitoyda qishloq elektron tijorati keng miqyosda professional rivojlanish bosqichiga o'tdi.

Xalqaro bozor nuqtayi nazaridan Xitoy beshta qit'aning 22 ta mamlakati bilan elektron tijorat bo'yicha ikki tomonlama hamkorlik mexanizmini o'rnatdi.

Ipak Yo'li elektron tijorat savdo hamkorligining yangi kanaliga aylanib, sherik mamlakatlarning raqamli iqtisodiyoti rivojlanishini rag'batlantirib, dunyo miqyosida tobora ommalashib bormoqda. Elektron tijoratning o'ziga xos shakllari mavjud bo'lib, ularning bir qator farqlari mavjud.

Jahon bozori, shu jumladan, Xitoyning elektron tijorat bozori ikki shaklda rivojlanmoqda (3-jadvalga qarang).

3-jadval: Xitoyda elektron tijorat shakllari

Internet do'konlar	Internet savdo rastalari
Sizni qiziqtirgan mahsulot yoki xizmat haqidagi ma'lumotlarni ko'rishingiz va buyurtma berishingiz mumkin bo'lgan web-saytlar. Taklif etilayotgan assortimentlar soni juda xilma-xil. Bu onlayn savdo maydonchalarining eng ko'p sonli turi hisoblanadi	Agregator saytlar yoki har xil mahsulot guruhlari uchun turli etkazib beruvchilardan (oflayn va onlayn) ma'lumotlarni avtomatik ravishda to'playdigan va qayta ishlaydigan ixtisoslashgan vosita-chilar. Shuning uchun hozirda ishlab chiqaruvchilar yoki etkazib beruvchi-ning web-saytiga kirmasdan buyurtma berishimiz va sotib olishimiz mumkin (Masalan, Alibaba, Taobao, Aliexpress)

Xitoyda internet do'konlari, asosan, ba'zi sanoat yoki onlayn supermarketlarga ixtisoslashgan. Masalan, oziq-ovqat mahsulotlari uchun "MissFresh", "Wolmart", "7Fresh", "Chunbo" va elektronika uchun "Suning", "Goum", "Siyaomi" va boshqalar mavjud. G'arb bozorlaridan farqli o'laroq, ushbu format Xitoyda keng tarqalgan, bu taniqli "Alibaba Grup" va uning filiallari bo'lgan "Taobao", "Timoll", "Aliexpress", "1688.com", bulardan, tashqari "Pinduoduo", "JD.com", "little Red book", "VIP" va boshqalar.

Internet texnologiyalarining rivojlanishi va ommalashishi Xitoy va Rossiya o'rtasidagi transchegaraviy savdoni yangi bosqichga olib chiqdi. 2010-yil aprel oyida "AliExpress" rasmiy ravishda ishga tushirildi.

Transchegaraviy elektron tijorat – bu Internet tufayli xalqaro tijoratda paydo bo'lgan jadal rivojlanayotgan tarmoq hisoblanadi.

Transchegaraviy elektron tijoratda ham bir qator xatarlar mavjud, ular quyidagilardan iborat:

- **Firibgarlik:**
  - xaridor elektron platforma orqali to'lovni amalga oshirib, agar o'zaro kelishuvlar bo'lmasa, tovarni olgandan keyin turli sabablarga ko'ra to'lovni orqaga qaytarib oladi;

- sotuvchi to‘lovni olgandan so‘ng, tovarni jo‘natmaydi yoki ichi bo‘sh jo‘natma (posilka) yuboradi.

- **Logistika:**
- xalqaro yetkazib berish xizmatining narxi qimmat, kun vaqt talab qiladi va ko‘pincha tovar yo‘qolib qoladi.
- ba’zi mintaqalarda logistika rivojlanmagan, shuning uchun xususiy yuklarning xalqaro logistika narxi ba’zan tovar qiymatidan oshib ketadi.

- **Xaridor mamlakatidagi qoidalar:**
- mijoz mamlakatiga olib kirishda importchi ichki ishlab chiqaruvchidan talab qilinadigan murakkab bojxona qoidalari va hujjatlarning mavjudligi;
- import qiluvchi va ishlab chiqaruvchi uchun noma’lum sabablarga ko‘ra tovarlarni musodara qilish, yo‘q qilish yoki qaytarish.

- **Saqlash:**
- xaridor mamlakatida tovarlarni saqlash uchun mos bojxona yoki oddiy omborni topish qiyin.
- saqlash paytida tovarlarning yo‘qolishi, noto‘g‘ri saqlanganligi sababli tovarlarning sifatiga zarar yetkazilishi, miqdori, sifati va boshqa texnik ma’lumotlarning yetishmasligi.

- **Huquqiy tartibga solish:**
- Jahon bozorida iste’molchilar huquqlari qonun bilan himoya qilinadi va ushbu qonunlar rivojlanmagan yoki rivojlanayotgan mamlakatlardan farqli o‘laroq ishlaydi;
- transchegaraviy elektron tijoratning barcha ishtirokchilari (ishlab chiqaruvchi/eksport qiluvchi va import qiluvchi/ operator) uchun “Eng katta xatar”, bu intellektual mulk huquqlarining buzilishi hisoblanadi.

2020-yil 26-aprel holatiga ko‘ra, Xitoy bojxonasida 8214 ta partiya kontrafakt mahsuloti olib qo‘yilgan. Bu Xitoyda intellektual mulk huquqlarining bevosita buzilishini ko‘rsatadi. Ulardan 7724 ta yuk rasmiy ravishda olib qo‘yilgan, chunki topilgan soxta buyumlar soni 1 million 492 ming donadan oshgan.

Shuningdek, bir necha noaniqliklar ham mavjud:

- davlat siyosatidagi o‘zgarishlar;
- platformadagi siyosatning o‘zgarishi;
- iqtisodiy va moliyaviy sanksiyalar;
- ishtirokchi mamlakatidagi urush va epidemiya.

Transchegaraviy elektron tijoratda import rejimiga bojxona rasmiylashtiruvining modeli:

- SS modeli (ya’ni S2S, Xitoyda keng tarqalgan “Daygou” modeli) – ikki shaxs o‘rtasida buyurtma bo‘yicha sotib olish.
- VS modeli (ya’ni V2S, Xitoyda “Xaygou” modeli) – transchegaraviy elektron savdo.
- VS-9610 modeli (ya’ni V2S) – 9610 bojxona nazorati kodi bo‘yicha transchegaraviy elektron tijorat.
- VVS-1210 modeli (ya’ni V2S) – bojxona to‘lovlari to‘langunga qadar bojxona omborida saqlanadigan import tovarlar.

Modellar solishtirilganda ular orasidagi tafovutlarni ko‘rishimiz mumkin (7-ilovaga).

2020-yilning birinchi yarmida mobil do‘konlardan foydalanuvchilarining ulushi “uchinchi toifa”dagi shaharlarda 50% atrofida barqarorlashishda davom etdi. 2020-yilning birinchi yarmida mobil do‘konlardan foydalanuvchilar ulushi “uchinchi toifa”dagi shaharlarda 50% atrofida barqarorlashishda davom etdi.

Hozirgi vaqtda bojxonada saqlash modelida transchegaraviy elektron tijoratni amalga oshirishga bir qator hududlarga ruxsat berilgan. Bu hududlarda transchegaraviy elektron tijoratni amalga oshirishga ruxsat berilganligi sababli elektron tijorat boshqa hududlarga nisbatan ancha rivojlangan bo‘lib, ushbu hududlar orqali mamlakatimiz tomonidan olib kelinadigan mahsulotlar boshqa hududlarga tarqatiladi. Bugungi kunda korporativ veb-saytingizni yaratish ham muhim vazifadir, savdo-sotiqning muvaffaqiyatli rivojlanishi va ilgari surilishi uning to‘g‘ri echimiga bog‘liq. Bunday sayt, birinchi navbatda, aloqa siyosatini amalga oshirish xarajatlarini sezilarli darajada kamaytirishga imkon beradi, chunki Internetda reklama ko‘pincha arzon va foydalidir. Shuningdek, bugungi kunga kelib xorijiy mamlakatlarda kichik biznes subyektlari tomonidan onlayn vositalardan foydalanish jihatlari ham yuqori darajada (4-jadvalga qarang).

4-jadval: Tadbirkorlik subyektlari tomonidan onlayn vositalardan foydalanish (%)[15]

	Fransiya	Italiya	Germaniya	B.Britaniya	Niderlandiya	Shvesiya	Polsha	Irlandiya	Ispaniya
Tovar va xizmatlarni namoyish etish	73	78	78	83	83	81	83	76	84
Korxona haqida ma'lumot (chegirmalar,ish vaqti va boshqalar)	71	66	80	84	87	77	84	79	83
Reklama va bozorga olib chiqish	71	77	82	89	77	79	86	77	88
Mijozlar va yetkazib beruvchilar bilan aloqa	67	57	63	86	72	71	79	74	84
Mahsulotlar va xizmatlarni sotish	42	45	45	73	74	65	64	63	70
Biznes jarayonlarni boshqarish (moliya va boshqalar)	10	17	22	40	36	32	35	35	46
To'lovlarni qabul qilish va jo'natish	25	-	33	62	53	57	56	55	66

XULOSA VA TAKLIFLAR

Rivojlangan mamlakatlarida kichik biznes subyektlari tomonidan onlayn vositalardan foydalanish darajasi ancha yuqoridir. Tovar va xizmatlarni namoyish etish borasida, reklama va bozorga olib chiqish, Biznes jarayonlarni boshqarish (moliya va boshqalar), Mijozlar va yetkazib beruvchilar bilan aloqalar bo'yicha Ispaniya, Polsha va Buyuk Britaniya davlatlari onlayn vositalardan foydalanish darajasi bo'yicha ancha rivojlangan. Mahsulotlar va xizmatlarni sotish bo'yicha esa, Buyuk Britaniya, Niderlandiya va Ispaniya davlatlari yuqori ko'rsatkichlarga egadir. Xorijiy mamlakatlarda asosiy biznes jarayonlarini raqamlashtirish yirik va kichik kompaniyalar uchun samaradorlikni oshirishning kuchli vositasi bo'ldi. Buxgalteriya hisobi va nazoratining sifatini sezilarli darajada oshirdi, mijoz bilan o'zaro hamkorlikning samarali vositalari yaratildi. Endi, bulut texnologiyalari, "Big Data" va boshqalarni keng tarqatish bilan bog'liq bo'lgan "ikkinchi to'lqin" raqamlashtirildi. Raqamli texnologiyalar har doim katta miqdorda sarmoya kiritishni talab etishi muhim – dasturiy ta'minotni xarid qilish, mutaxassislarni tayyorlash. Bundan tashqari, yangi texnologiyalarni joriy etish bosqichi uchun raqamli biznes texnologiyalari, birinchi navbatda, yirik va o'rta korxonalarda joriy etildi. Raqamli texnologiyalarni rivojlantirishning zamonaviy bosqichi bu vaziyatni o'zgartirib yubordi, Shu bilan birga, kengayib borayotgan kichik biznes korxonalari zamonaviy raqamli vositalardan faol foydalana boshlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mullajanov I.T. "Kichik tadbirkorlik subyektlarining eksport faoliyati rivojlantirish" Innovative Development in Educational Activities VOLUME 3 Social Sciences & Humanities March, 2024.
2. Mamasoatov D.R. "Tadbirkorlik subyektlari tomonidan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotish bo'yicha elektron savdo maydonchasidan foydalanishni takomillashtirish".Iqtisodiyot va ta'lim 24 (5), 394-399 2023-y.
3. Mamasoatov D.R. Tadbirkorlik subyektlari eksportini rivojlantirish samaradorligiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash istiqbollari. Science and innovative development jurnali 5 (3), 122-133 2022-y.
4. AQShning federal darajada eksportini qo'llab-quvvatlash sohasidagi tashkiloti ma'lumotlari asosida Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.
5. https://www.sba.gov- Small business size standards.
6. http://www.meti.go.jp/english.
7. https://www.jetro.go.jp/en).
8. http://www.nexi.go.jp/en.
9. http://english.kotra.or.kr.
10. http://www.mafra.go.kr/english/index.do.
11. https://www.export.gov.il/en.
12. Elektron tijorat hisoboti Xitoy 2020 yil.
13. Harvard Business Review.
14. E-commerce Report Global 2021.
15. Институт анализа инвестиционной политики. http://xn--80aplem.xn--p1ai/analytics/Evropejskij-opyt-onlajn-instrumenty-dla-malogo-i-srednego-biznesa.

O‘ZBEKISTONDA KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIK SUBYEKTLARINI TASHKIL QILINISHINING HOZIRGI HOLATI VA MUAMMOLARI

Nutfulloev Tolib G‘olib o‘g‘li
Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universitet
“Biznes boshqaruvi va logistika kafedrasi” assistenti

Annotatsiya: Maqolada kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining bugungi holati, ularning o‘sish tendensiyalari to‘g‘risidagi ma’lumotlar ko‘rib chiqiladi, shuningdek, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining hozirgi iqtisodiyotdagi o‘rni va ayrim tarmoqlardagi ulushi ko‘rsatilgan. Maqolada xo‘jalik yurituvchi subyektlar uchun hozirgi vaqtda eng qiyin bo‘lgan tashqi va ichki muammolar va ularni hal qilish yo‘llari yoritilgan. Shuningdek, maqolaning tahliliy markaziga tadbirkorlar o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rov natijalari ham kiritilgan. Statistik ko‘rsatkichlar va ekonometrik tahlil natijalari qulay vizual grafik shaklda ifodalanadi.

Kalit so‘zlar: tadbirkorlik subyektlari, tadbirkorlar, tadbirkorlik faoliyati, bozor talabi, kichik biznes, iqtisodiy o‘sish, yalpi ichki mahsulot, infratuzilma.

Abstract: The article considers information about the current state of small business and private business entities, their growth trends, and the article also shows the role of small business and private business entities in the current economy and their share in some sectors. The article describes the external and internal problems that are currently the most difficult for business entities and how to solve them. Additionally, the results of the survey conducted among entrepreneurs are also included in the analytical center of the article. Statistical indicators and results of econometric analysis are expressed in a convenient visual graphic form.

Key words: business entities, entrepreneurs, entrepreneurial activities, market demand, small business, economic growth, GDP, infrastructure.

Аннотация: В статье рассмотрена информация о современном состоянии малого бизнеса и субъектов частного предпринимательства, тенденциях их роста, а также показана роль малого бизнеса и субъектов частного предпринимательства в современной экономике и их доля в некоторых отраслях. В статье описаны внешние и внутренние проблемы, которые в настоящее время являются наиболее сложными для субъектов предпринимательства и пути их решения. Кроме того, в аналитический центр статьи включены результаты опроса, проведенного среди предпринимателей. Статистические показатели и результаты эконометрического анализа выражаются в удобной наглядной графической форме.

Ключевые слова: субъекты предпринимательства, предприниматели, предпринимательская деятельность, рыночный спрос, малый бизнес, экономический рост, ВВП, инфраструктура.

KIRISH

O‘zbekiston iqtisodiyotining barqaror rivojlanishi omillaridan biri kichik biznes subyektlarining rivojlanishini ta’minlashdan iborat. Bu tarmoq bozor kon’yunkturasining o‘zgarishiga tez moslasha olishi, yangi ish o‘rinlari va daromad manbalarini yaratish orqali aholi bandligini ta’minlash, o‘rta mulkdorlar sinfini shakllantirish bilan ajralib turadi.

O‘zbekiston Respublikasida qabul qilingan me’yoriy hujjatlarda kichik biznes subyektlariga yanada keng shart-sharoit yaratish, ularning erkin faoliyat yuritishini ta’minlash hamda amalga oshirilayotgan islohotlar va liberallashtirishni chuqurlashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar o‘z ifodasini topib, kichik biznes subyektlarining faolligini oshirishga va milliy iqtisodiyotni rivojlantirishda alohida e’tibor qaratilmoqda.

Xususan, 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonni rivojlantirishning “Taraqqiyot strategiyasi”ning 29-maqsadida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini qo‘llab-quvvatlashga oid quyidagilar belgilangan: tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish va doimiy daromad manbalarini shakllantirish uchun shart-sha-

roitlar yaratish, xususiy sektor yalpi ichki mahsulotdagi ulushini 80 foizga, eksportdagi ulushini esa 60 foizga yetkazish [1].

Kichik biznes subyektlari faoliyatini rivojlantirish O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning eng muhim ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. Kichik biznes ko‘p kapital talab qilmaydigan iqtisodiy faoliyat sifatida, kapital tanqisligi sharoitida resurs aylanmasining yuqori sur’atlarini ta’minlaydi, iqtisodiyotni qayta qurish, iqtisodiy beqarorlik va cheklangan sharoitlarda iste’mol bozorini shakllantirish va resurslarni tez va tejamkor tarzda to‘ldirish muammosini hal qiladi. Kichik korxonalar bozor talabining o‘zgarishiga darhol moslashadi va shu bilan iste’mol bozorida zarur muvozanatni ta’minlaydi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

O‘zbekistonda kichik va xususiy tadbirkorlik subyektlari faoliyatini tashkil etishning bugungi holati va muammolari ko‘p qirrali. Masharipova (2019) va Mukumov (2021) ikkalasi ham tashkiliy va iqtisodiy mexanizmlarni takomillashtirish zarurligini ta’kidlaydi, ikkinchisi esa tartibga solish masalalarini hal qiladi. Tolipov (2021) va G‘aybullaev (2020) ushbu subyektlar duch kelayotgan moliyaviy va operatsion muammolarga, jumladan, yomon infratuzilma, malakali mutaxassislar yetishmasligi va yuqori foiz stavkalariga e’tibor qaratadi. Kurpayanidi Konstantin samarali davlat tomonidan tartibga solish va rivojlantirishda xorijiy tajribadan foydalanish zarurligini ta’kidlaydi. Gofur Abdilakimov (2023) va Sergii Harkusha (2019) qulay ishbilarmonlik muhitini yaratish hamda moliyaviy qo‘llab-quvvatlash va axborot almashish bo‘yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish muhimligini ta’kidlaydilar.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo‘mitasi va internet saytlaridan olingan ma’lumotlaridan foydalanilgan. To‘plangan statistik ma’lumotlar taqqoslash usuli yordamida, shuningdek, maqolada ekonometrik tahlil ham trend tenglamasi yordamida amalga oshirilgan.

Maqolada mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy ishlari va maqolalaridan ham foydalanilgan. Jumladan, tadbirkorlik subyektlarini barqaror rivojlantirish bo‘yicha ilmiy nomzodlik ishini olib borgan A. Adashevning ilmiy ishlari va U.I. Maqolada tadbirkorlikni rivojlantirishda motivatsion omillardan foydalanishni takomillashtirish bo‘yicha ilmiy ish olib borgan D.Jamolovdan foydalanilgan.

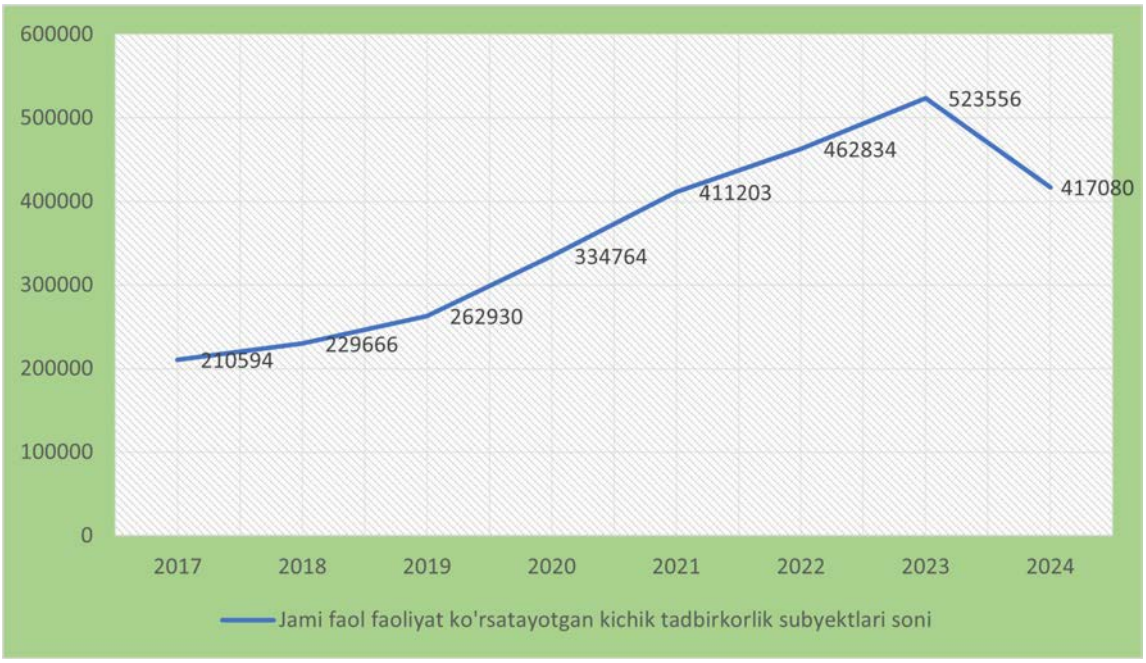
TAHLIL VA NATIJALAR

Mamlakatimizda iqtisodiyotni rivojlantirish dasturlari doirasida iqtisodiy o‘sishni ta’minlash, yangi ish o‘rinlari yaratish, aholi bandligi muammosini hal etish, aholi daromadlarini oshirishda muhim ahamiyat kasb etayotgan kichik biznes subyektlarini jadal rivojlantirish, rag‘batlantirish va qo‘llab-quvvatlashga alohida e’tibor qaratilmoqda. va aholi farovonligi.

2022-yil holatiga ko‘ra, respublikamizda faoliyat ko‘rsatayotgan kichik tadbirkorlik subyektlari soni (fermer va dehqon xo‘jaliklari bundan mustasno) 462 834 tani tashkil etgan bo‘lsa, 2017-yildagi 210 594 taga nisbatan 2,19 martaga oshgan, 2023-yil yakunlariga kelib esa kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari soni 523556 taga yetgan. Lekin, 2024-yil birinchi choragi bo‘yicha keskin pasayishni ko‘rishimiz mumkin, bunda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari soni 417080 tani tashkil etib, bu pasayishga asosan shu davrda vujudga kelgan energetic infratuzilma muammolari sabab bo‘lishi mumkin (1-rasmga qarang) [2].

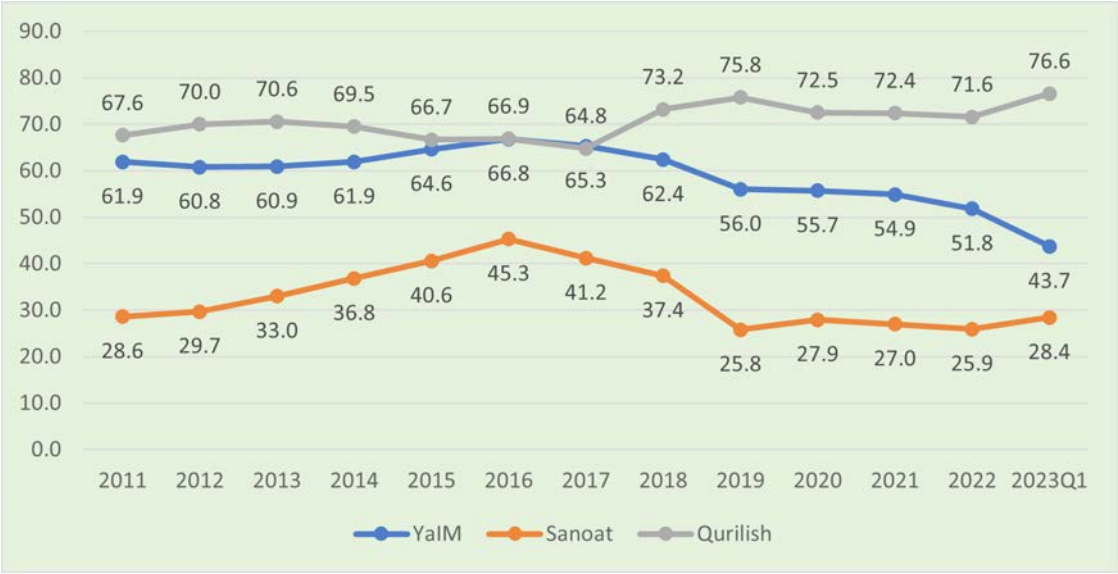
Tadbirkorlik faoliyati uchun qulay shart-sharoit yaratish, ularning erkin faoliyat yuritishini kafolatlash, ularni ro‘yxatga olishning soddalashtirilgan mexanizmini joriy etish, tadbirkorlik va kichik biznes subyektlari uchun kredit resurslaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish borasida ko‘rilayotgan chora-tadbirlar ushbu natijalarga erishishda muhim omil bo‘ldi. Tadbirkorlik iqtisodiyotning muhim va ajralmas qismiga aylandi, shu nuqtayi nazardan globallashuv sharoitida tadbirkorlik faoliyatining rivojlanishi bozor talabi sifatida iqtisodiy maydonga kirib keldi va o‘zining ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish bilan ta’minlanishini doimiy ravishda ta’minlashga qaratilgan. yoki iste’molchi talabini vaqtincha qondirish va uni raqobat muhitini yaratishda muhim iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyati nuqtayi nazaridan rivojlantirish maqsadga muvofiqdir [5].

Iqtisodiyotning turli tarmoqlarida kichik biznes subyektlari faoliyatini rivojlantirish milliy iqtisodiyotimiz barqarorligini ta’minlashning muhim makroiqtisodiy omillaridan biridir. Keyingi yillarda kichik biznesning rivojlanishi natijasida ularning mamlakatimizda yaratilgan yalpi ichki mahsulot salmog‘idagi ulushi ortib bormoqda. Shuningdek, yangi ish o‘rinlari tashkil etish, aholi daromadi va farovonligini oshirishda muhim omil sifatida mamlakatimizda kichik biznes subyektlari faoliyatining natijalari salmoqli bo‘lmoqda.

1-rasm: O‘zbekistonda faoliyat yuritayotgan kichik biznes subyektlari soni (2017-2024-yillar oralig‘ida)[1]

Xususan, 2017-yilda kichik biznes subyektlarining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 65,3 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2020-yilga kelib 55,7 foizni, 2022-yilda esa 51,8 foizni tashkil etadi (2-rasmga qarang) [2]. Bundan ko‘rishimiz mumkinki, keyingi yillarda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi kamayib bormoqda, lekin bu davrlarda yalpi ichki mahsulot hajmi ham ortganligini hisobga olish kerak.

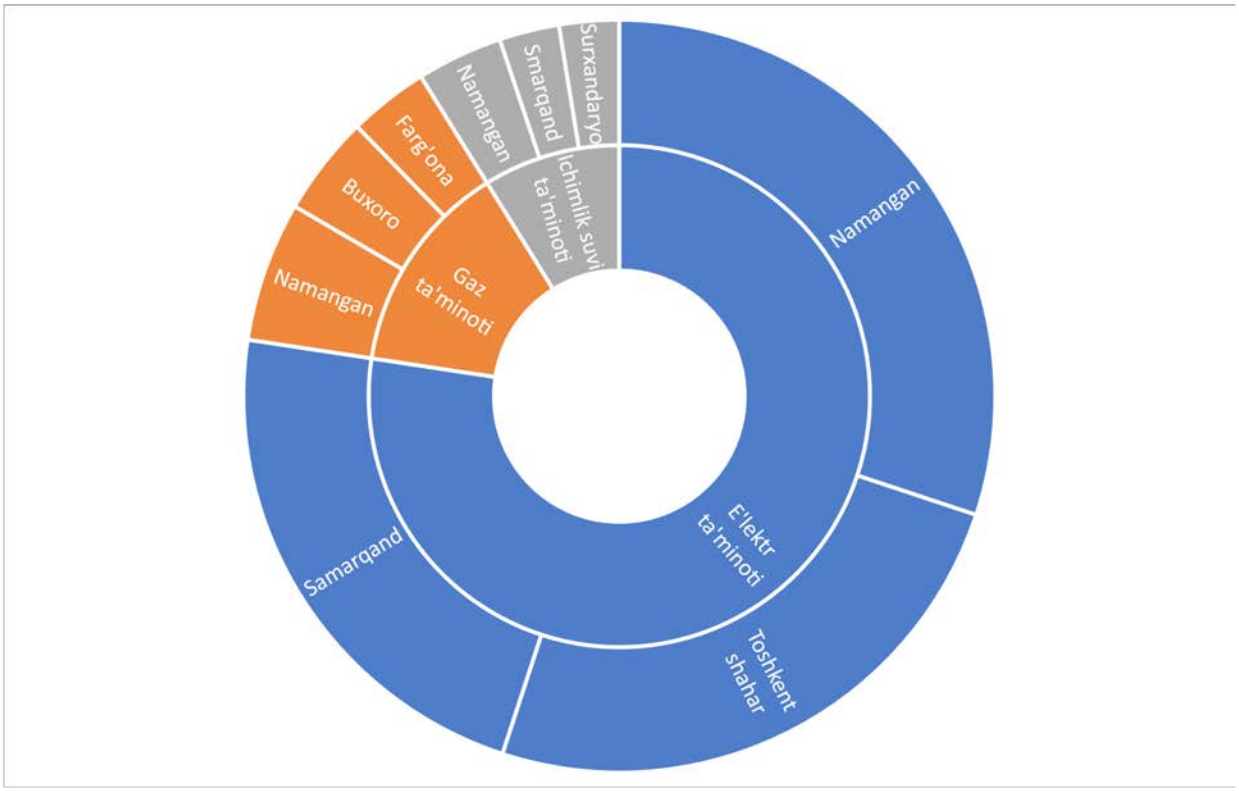
2-rasm: Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning YaIM, sanoat va qurilishdagi ulushi (2011-2023-yillar)[2]

Yuqoridagi jadvaldan ko‘rinib turibdiki, qurilish sohasida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ulushi salmoqli bo‘lib, xususan, 2018-yilda 73,2 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2020-yilga kelib 72,5 foizni tashkil etgan. 2022-yil yakuni bo‘yicha qurilish sohasida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ulushi 71,6 foizni tashkil etdi. Shuningdek, sanoat sohasida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik ulushining bir qator tendensiyalarini ko‘rish mumkin, xususan, 2019-yilda kamida 25,8 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2020-yilda bu ko‘rsatkich 27,9 foizni tashkil etgan. 2023 yil 1-choragining oxiri (2-rasmga qarang) [2].

1 Statistika Qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif ishlanmasi
2 Statistika Qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif ishlanmasi

Biroq tadbirkorlik subyektlarining erkin faoliyat yuritishi uchun qator muammolar ham mavjud. Bunda asosiy muammolar sifatida infratuzilma va soliq tizimidagi muammolarni keltirishimiz mumkin. Savdo-sanoat palatasi tomonidan o‘tkazilgan so‘rov natijalariga ko‘ra, so‘rovda 2000 dan ortiq tadbirkorlar ishtirok etgan [3].

Tadbirkorlar davlat tashkilotlari faoliyati, bank va soliq tizimi, infratuzilma bilan bog‘liq muammolarni qayd etdi. Natijalarga nazar tashlaydigan bo‘lsak, ovoz berish jarayonida ishtirok etgan respondentlarning 48 foizi murojaatlar o‘z vaqtida hal etilmasligini bildirgan. 73 foizi banklarda kredit stavkalari yuqori ekanligini bildirgan.

3-rasm: Infratuzilma muammolari[3]

Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi omillardan yana biri bu infratuzilma bilan bog‘liq muammolardir. Chunki tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun yoqilg‘i, energiya va suv resurslarini to‘g‘ri vaqtda, to‘g‘ri miqdorda yetkazib berish muhim ahamiyatga ega. So‘rovnomada infratuzilma bilan bog‘liq muammolar ham alohida ko‘rib chiqildi (3-rasmga qarang) [3].

Yuqoridagi diagrammadan ko‘rinib turibdiki, respondent tadbirkorlarning 45 foizi elektr ta’minotidagi uzilishlar o‘zlari uchun muammo ekanligini, Namangan viloyatida 79 foiz, Toshkent shahrida 64 foiz, Samarqand viloyatida respondentlarning 57 foizi elektr ta’minotidagi uzilishlar mavjudligi biznesga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. sir olib borayotganini ko‘rsatdi. Respondentlarning 17 foizi gaz ta’minotidagi uzilishlarni asosiy infratuzilma muammosi deb hisoblagan. Bu borada asosiy muammoli hududlar Buxoro, Namangan, Farg‘ona viloyatlaridir. Bundan tashqari, respondentlarning 14 foizi suv ta’minotidagi uzilishlarni muammo sifatida ko‘rsatdi [3].

Bundan tashqari, so‘rov natijalariga ko‘ra, so‘rovda qatnashganlarning 40 foizi elektr energiyasi, gaz va suv narxlarini uzluksiz yetkazib berish yo‘lga qo‘yilgan taqdirda 1,2 barobar, tadbirkorlarning 10 foizi 1,5 barobar, 5 foizi esa so‘ragan va so‘rov ishtirokchilari energiya, gaz va suv resurslari narxini 2 barobarga oshirishga rozi ekanliklarini aytishdi. Avvalo, ishbilarmonlar resurslarni uzluksiz yetkazib berishni asosiy o‘ringa qo‘yishadi, chunki elektr energiyasining turli to‘satdan uzilishi ularning tadbirkorlik faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi aytiladi. [3]

Shuningdek, tadbirkorlar soliq tizimida qator kamchiliklar mavjudligini ta’kidladilar. Xususan, respondentlarning 31 foizi soliq organlari xodimlari mas’uliyatsizligini, 29 foizi raqamlashtirish jarayonida sustlik kuzatilayotganini, 28 foizi shaffoflik yetarli emasligini ta’kidlagan. Respondentlarning 62% fikriga ko‘ra, so‘nggi 5 yildagi soliq islohotlari ijobiy ta’sir ko‘rsatdi, 8% respondentlarning fikriga ko‘ra, soliq islohotlari salbiy ta’sir ko‘rsatdi [3]. Tadbirkorlik subyektlarining erkin va muvaffaqiyatli faoliyat yuritishining asosiy omillaridan biri ularning yetarli infratuzilmaga egaligi va soliq tizimi shaffofligidir.

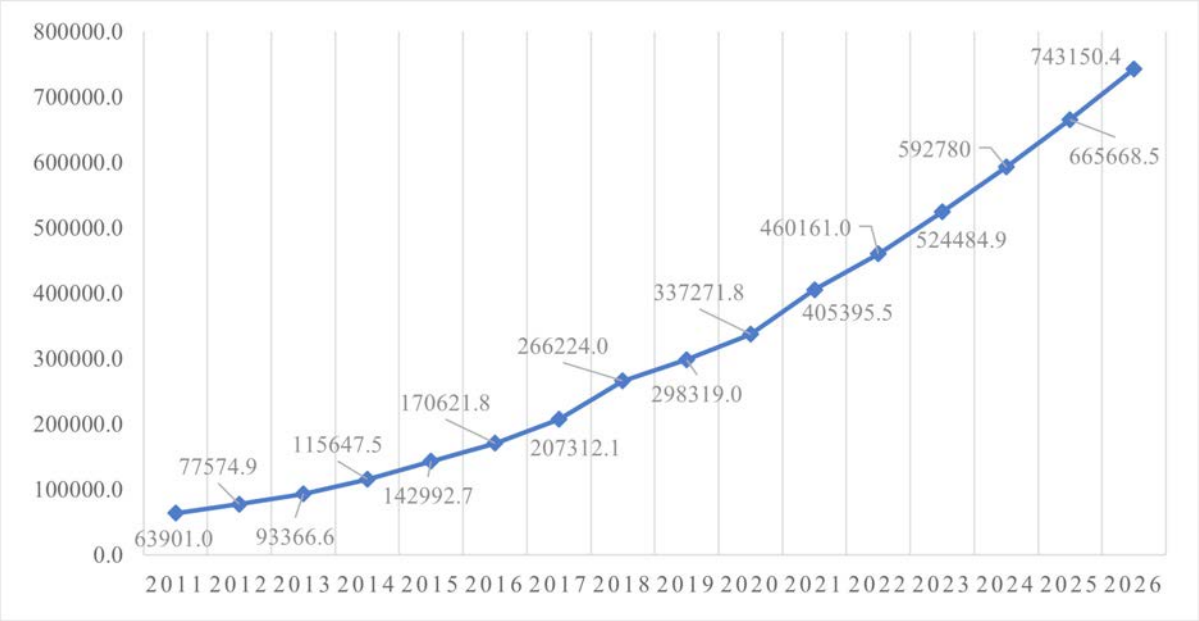
3 Savdo Sanoat Palatasi o‘tkazgan so‘rovnoma natijalari bo‘yicha muallif ishlanmasi

Keyingi yillarda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar hajmi ham ortib bormoqda. Trend tenglamali ekonometrik modeldan foydalanib, 2024-2026 yillarda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari tomonidan yaratilgan mahsulotlar hajmining o‘rta muddatli o‘zgarishi 2011-2023-yillar ma’lumotlari asosida hisoblab chiqildi va grafik tarzda ifodalandi. (4-rasmga qarang) [2].

Berilgan ma’lumotlarga asoslanib, tendensiya tenglamasi quyidagicha topildi:

$$Y=2296,7x2+6284,2x+54648$$
$$R2=0,9982$$

Bu yerda berilgan yillarning tartib raqamlari o‘zgaruvchilar sifatida belgilab olingan.

4-rasm: Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari tomonidan yaratilgan mahsulotlar hajmining o‘zgarishi, (2024-2026 yillar prognozi), (milliard so‘m).

Yuqoridagi raqamdan ko‘rishimiz mumkinki, tendensiya tenglamasidan foydalangan holda aniqlangan ko‘rsatkichlarga ko‘ra, 2024-yil yakuniga ko‘ra kichik va xususiy tadbirkorlik sub’yektlari tomonidan yaratilgan mahsulotlar hajmi 592 780 milliard so‘mni, 2026-yilga kelib esa 743150,4 milliard so‘mni tashkil etadi. so‘mga yetishi prognoz qilinmoqda. Bundan 2026-yilga borib kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub’yektlari tomonidan yaratilgan mahsulotlar hajmini 2022-yilga nisbatan 61,5 foizga oshirish prognoz qilinayotganini ko‘rish mumkin. Bu ko‘rsatkichlar iqtisodiyotda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik muhim ahamiyat kasb etishidan dalolat beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Keyingi yillarda kichik va xususiy tadbirkorlik subyektlari soni yildan-yilga ortib bormoqda. Ayni paytda ularning iqtisodiyot tarmoqlaridagi ulushi, ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmi ortib bormoqda. Uning yalpi ichki mahsulotdagi ulushining pasayish tendensiyasi tashvishli holat, chunki ko‘plab rivojlangan mamlakatlar tajribasidan ko‘ramizki, kichik biznesning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 50 foizdan ortiqni tashkil etadi. Qurilish sohasida xususiy sektorning ulushi yildan-yilga ortib, keyingi yillarda 70 foizdan oshayotgani quvonarli hol.

Binobarin, kichik biznes subyektlariga qulay shart-sharoit yaratish, ularni zarur energiya resurslari bilan o‘z vaqtida ta’minlash g‘oyat muhim omil bo‘lmoqda. Bularning barchasini bozor iqtisodiyoti tamoyillari asosida amalga oshirish muhim, chunki imtiyozli narxlar sharoitida tadbirkorlik subyektlari har doim ham resurslardan unumli foydalanishga intilavermaydilar va buning natijasida resurslar yetishmovchiligi sabablaridan biri hisoblanadi. yoqilg‘i-energetika resurslari. Biz yuqorida ko‘rdikki, tadbirkorlar bunday masalalarni to‘g‘ri tushunsalar, resurslar narxini oshirishga rozi bo‘lishadi.

Bundan tashqari, tadbirkorlik subyektlari uchun qulay bo‘lgan soliq va bank faoliyati mexanizmlarini hamda ularning tadbirkorlar bilan ishlash mexanizmlarini yanada takomillashtirish va shaffoflashtirish, bunda raqamli texnologiyalardan ko‘proq foydalanish yaxshi samara berishi kerak. Chunki bu tarmoqlarning ishbilarmonlik muhitiga ta’siri va sonining ko‘payishi ham katta.

Sanoat sohasida kichik va xususiy tadbirkorlik faoliyatining ulushi keyingi yillarda 30 foizdan kamaygan. Bundan kelib chiqadiki, kelgusi tadqiqotlarda sanoat sohasida kichik biznesning ulushini oshirish imkoniyatlari haqida fikr yuritish zarur.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari soni ko‘paygani sari iqtisod uchun foydalidir. Tadbirkorlik faoliyati, iqtisodiyotdagi tarkibiy o‘zgarishlar jarayoni ishlab chiqarish tarkibining ma’lum darajada nisbatini keltirib chiqaradi va xo‘jalik subyektlarida iqtisodiy faoliyatning ixcham turini tanlashga, bozordagi o‘zgarishlarga javoban o‘z faoliyatini tez tashkil etishga moyillikni shakllantiradi. Bunday holda, tadbirkorlik faoliyatining holati oshadi.

Bozor iqtisodiyotiga o‘tish sharoitida bozor infratuzilmalarining roli ortib bormoqda. Bu borada tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishda bozor infratuzilmasini takomillashtirish ham muhim ahamiyatga ega. Xususan, bank-moliya tizimi, soliq va energetika tizimlarini isloh qilish, tadbirkorlik subyektlarini energiya resurslari bilan o‘z vaqtida va sifatli ta’minlash muhimligi bilan ajralib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.01.2022-yildagi “2022–2026-yillarda O‘zbekistonni rivojlanishning yangi strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari www.stat.uz
3. O‘zbekiston Savdo-sanoat palatasining so‘rovnomasi ma’lumotlari https://t.me/uzchamber/10810, 2023-y.
4. Adashev, A. U. “O‘zbekiston Respublikasi tadbirkorlik subyektlarining barqaror rivojlanishi tahlili”. PhD ishi, Toshkent, 2023-yil.
5. Jamolov U.I. “Tadbirkorlikni rivojlantirishda motivatsion omillardan foydalanishni takomillashtirish”. PhD ishi, Toshkent, 2022.
6. Gaybullaev, O., & Oliński, M. (2020). Opportunities and Challenges Faced by Small and Medium Enterprises in Uzbekistan.
7. Masharipova, M.A. (2019). Current state of the development of small business and private entrepreneurship and its organizational-economic mechanisms in the field of service in Uzbekistan. Bulletin of Science and Practice.
8. Mukumov, B. (2021). Problems of regulatory regulation of entrepreneurial activity in the Republic of Uzbekistan. Jurisprudence.
9. Nutfulloev Tolib G‘olib o‘g‘li. (2023). Enhancing Business Process Organization: A Comprehensive Analysis Of Key Factors And Models // American Journal of Interdisciplinary Research and Development, 22, 33–38. Retrieved from https://ajird.journalspark.org/index.php/ajird/article/view/822.
10. Nutfulloyev, T. (2023) “Tadbirkorlik subyektlarining raqamli transformatsiyasining asosiy va muhim jihatlari” // "yashil" iqtisodiyot va taraqqiyot, 1(11-12). https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz/journal/index.php/GED/article/view/281
11. Nutfulloev, T. (2024). Kichik Biznes Va Tadbirkorlik Subyektlarida Biznes Jarayonlarini To‘g‘ri Baholash Va Tashkil Etishning Uslubiy Va Raqamli Asoslari // Iqtisodiyot va ta’lim, 25(1), 351–355. Retrieved from https://cedr.tsue.uz/index.php/journal/article/view/1463.
12. Sabirovna Q. D. G‘olib o‘g‘li, N.T. Model of interaction between the professional education system and the business community //Ta’lim fidoyilari. –2022. –T. 4. –C. 50-58. https://maqola.reandpub.uz/wp-content/uploads/2023/02/TALIM_FIDOYILARI-2022-NOYABR-1-qism.pdf
13. Sabirovna, Q.D., G‘olibo‘g‘li, N.T. (2023). The Main Aspects and Benefits of Digital Transformation of Business Entities. In: Koucheryavy, Y., Aziz, A. (eds) Internet of Things, Smart Spaces, and Next Generation Networks and Systems. NEW2AN 2022. Lecture Notes in Computer Science, vol 13772. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-30258-9_30.
14. Sobirovna, Q. D., Abdugafarovich, S. A., & Bulturbayevich, M. B. (2019). Sanoat korxonalarida vertikal integratsiya strategiyasini takomillashtirish. American Journal of Economics and Business Management, 2(3), 63-68.
15. Qosimova, D. (2020). Sanoat korxonalarida vertikal integratsiya strategiyasini takomillashtirish(13).
16. Kosimova, D. S., & Adashev, A. U. Sanoat korxonalarida mehnat unumdorligining raqobatbardoshligini oshirish yo‘nalishlari. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, 17. 2019-yil.
17. Sobirovna, D. K., & O‘rinboyevich, A. A. (2019). Sanoat korxonalarida mahsulot raqobatbardoshligini oshirish yo‘nalishlari. Osiyo ko‘p o‘lchovli tadqiqotlar jurnali (AJMR), 8(7), 29-35.

MEHNAT BOZORIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH METODOLOGIYASINI TAKOMILLASHTIRISH

Maxammadiyev M. M.
PhD, Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalari universiteti v.b.dotsenti

Annotatsiya: Usbu maqolada mehnat bozorining asosiy tushunchalari, turli nazariyalar ishlab chiqilgan va aks ettirilgan, raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi sharoitida milliy iqtisodiyotda mehnat bozori va ish o‘rinlarini taqsimlash mexanizmi sifatida talab va taklifning umumiy nazariyasi doirasida jamiyatning iqtisodiy resurslari, iqtisodiy rivojlanishning ustuvor yo‘nalishlari va sohalari tizimida qayta taqsimlash nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqilgan. Mehnat resurslaridan foydalanishga nisbatan iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarni raqamlashtirish sharoitida raqamli iqtisodiyotning mehnat bozoriga ta’sirida axborot va aloqa sohasida ish haqqi hamda dasturiy mahsulotlar va xizmatlar eksporti, kompyuter va dasturlash xizmatlari hajmining 2026-yilgacha bo‘lgan prognozi ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Raqamli iqtisodiyot, mahsulot, mehnat bozori, mexanizm, bandlik va ishsizlik, dasturiy mahsulotlar.

Abstract: This article develops and reflects the basic concepts of the labor market, various theories in the context of the development of the digital economy, the labor market and the mechanism for the distribution of jobs in the national economy within the framework of the general theory of supply and demand in the system of economic resources of society, the priority directions and directions of economic development considered from a redistribution point of view. In the digitalization of economic and social relations regarding the use of labor resources, a forecast has been developed for the volume of wages and exports of software products and services, computer and software services in the field of information and communications until 2026.

Key words: Digital economy, product, labor market, mechanism, employment and unemployment, software products.

Аннотация: В данной статье развиты и отражены основные понятия рынка труда, различные теории в контексте развития цифровой экономики, рынка труда и механизма распределения рабочих мест в национальной экономике в рамках общая теория спроса и предложения в системе экономических ресурсов общества, приоритетные направления и направления экономического развития, рассматриваемые с точки зрения перераспределения. В условиях цифровизации экономических и социальных отношений по использованию трудовых ресурсов разработан прогноз объемов заработной платы и экспорта программных продуктов и услуг, компьютерных и программных услуг в сфере информации и связи до 2026 года.

Ключевые слова: Цифровая экономика, продукт, рынок труда, механизм, занятость и безработица, программные продукты.

KIRISH

Jahonda mehnat bozorini takomillashtirish borasida qator milliy mehnat tashkilotlari raqamli texnologiyalar asosida takomillashtirish chora-tadbirlari amalga oshirilmoqda. Bu To‘rtinchi sanoat inqilobiga o‘tilishda texnologiyalarni rivojlanish ko‘lami va darajasi avvalgi sanoat inqiloblari uchun xos bo‘lgan ko‘lami va darajadan amaliy jihatdan farq qilishi bilan bog‘liq. Xalqaro mehnat tashkiloti 2030-yilgacha “Barqaror rivojlanish” konsepsiyasida keltirilishiga “mehnat bilan band bo‘lishning yangi turlarini raqamli platformalarga investitsiyalar kiritgan holda rivojlantirishda investitsiyalar notekis taqsimlangan bo‘lib, 96 foizi Osiyo, Shimoliy Amerika va Yevropaga to‘g‘ri keladi, daromadning 70 foizi faqat ikki davlat – AQSh va Xitoy tomonidan o‘zlashtiriladi”. [1]

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Mehnat bozorining asosiy tushunchalari turli tarixiy davrlarda o‘rganilgan, turli nazariyalar ishlab chiqilgan va aks ettirilgan. Klassik nazariya (A. Smit, D. Rikardo, J.Sey, A. Marshall, A. Pigu) mehnat bozori va uning harakat mexanizmini o‘rganib, mehnat bozorini tahlil qilishda boshqa bozorlarning konseptual apparatlaridan maksimal darajada foydalanadi. [2] Mamlakat ko‘lamida milliy mehnat bozorini shakllantiradigan ishchi kuchini

sotuvchilar va xaridorlarni o‘z ichiga oladi. Ishchi kuchini harakatchanligini hisobga olgan holda mintaqaviy, korxona darajasida mahalliy (kompaniya ichidagi) bozorlar yaratiladi. Mehnat bozorining ishlash shartlarini o‘rganib chiqib, klassiklar bir qator bog‘liqliklarni ajratib o‘tilgan:

- band bo‘lganlar soni (mehnatga talab) ish haqi darajasiga bog‘liq;
- mehnat sharoiti ishchi kuchi taklifiga ta’sir ko‘rsatadi;
- ko‘lam effekti (bandlik ko‘lamining ish haqi darajasiga bog‘liqligi) va o‘rnini bosish effekti (qo‘l mehnatini mashinaga avtomatlashtirilgan mehnatga almashtirish, bu bandlikning pasayishiga – jonli mehnatni kamayishiga olib keladi);
- mintaqaviy xususiyatlar ishchi kuchi taklifiga ta’sir qiladi (mehnat resurslari soni, iqtisodiy faol aholi, mintaqaning ijtimoiy infratuzilmasi va korxonaning joylashgan joyi, ishchi kuchining hududiy harakatchanligi). Mehnat bozorining klassik nazariyasining asosiy g‘oyasi tajribada mehnatga talab va taklifga bir vaqtning o‘zida ta’sir ko‘rsatadigan ish haqining mutanosibligidir.

Ishchi kuchi taklifi va talabi to‘g‘risidagi boshqa qarashlar radikal nazariyalarda o‘z aksini topgan (J. M. Keyns, A. V. Fillips, M. Fridmen, P. Samuelson, K. R. Makkonnell, S. L. Bryu). Ularda ish haqi darajasi va bandlik o‘rtasidagi bog‘liqlik ancha zaif bo‘lib, ishchi kuchiga bo‘lgan talab nafaqat mahsulotlarga bo‘lgan talab (klassiklarda bo‘lgani kabi), balki korxonaning ichki tuzilishi – bandlarning malakasi, korxonani boshqarish tizimi va mehnatni nazorat qilish xarakteri bilan belgilanadi [3].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Hozirgi iqtisodiy rivojlanish sharoitlarida mehnat bozorini tartibga solish mexanizmlarida, faoliyat yuritishining obyektiv qonuniyatlarida xo‘jalik va jamiyat hayotini raqamlashtirilishi bilan bog‘liq jiddiy o‘zgarishlar ro‘y bermoqda. Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi sharoitida milliy iqtisodiyotda mehnat bozori mehnat va ish o‘rinlarini taqsimlash mexanizmi sifatida nafaqat talab va taklifning umumiy nazariyasi doirasida, balki jamiyatning iqtisodiy resurslarini iqtisodiy rivojlanishning ustuvor yo‘nalishlari va sohalari tizimida qayta taqsimlash nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqiladi. Hozirgi vaqtda turli tarkibiy tasnifdagi katta hajmdagi ko‘p turdagi ma’lumotlarga ishlov berishning o‘ziga xos sohasi sifatida qaraladigan, axborot va raqamli texnologiyalar qo‘llaniladigan sanoat hamda xo‘jalik ijtimoiy faoliyat obyektlari bunday yo‘nalish va sohalar hisoblanadi.

Iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida nazariy va metodologik nuqtayi nazardan mehnat bozorini o‘rganish, bizning fikrimizcha, mehnat bozorlarining klassik modelini o‘rganish usullari va konseptual qoidalariga muvofiq amalga oshirilishi zarur, ammo iqtisodiy munosabatlarda axborot resurslarining o‘ziga xos xususiyatlarini namoyon bo‘lishi shartlariga qat’iy rioya qilinishi kerak, chunki bu namoyon bo‘lish mehnat bozori faoliyatida o‘ziga xos ta’sirga ega. Bu borada mehnat bozori bir vaqtning o‘zida mehnat va ish o‘rinlarini taqsimlash mexanizmi hamda xo‘jalik yurituvchi subyektlarning axborot resurslari va umumfoydalanish sifatidagi milliy axborot resurslaridan, shuningdek, iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy, xususan, makroiqtisodiy jarayonlarni institutsional munosabatlarni davlat tomonidan tartibga solish sohasida ham samarali foydalanish mexanizmi sifatida qaralganda mehnat bozorini bunday talqin qilish asosi bo‘lib xizmat qiladi.

Raqamli iqtisodiyotning bandlik va ishsizlik darajasiga ta’sir qilish darajasini tasavvur qilish uchun, “Raqamli iqtisodiyot to‘g‘risidagi hisobot – 2019: Qiymat yaratish va foyda olish: rivojlanayotgan mamlakatlar uchun oqibatlari” nomli BMT hisobotidagi (BMT, 2020) ma’lumotlarni keltirish mumkin. Hisobotda “Raqamli iqtisodiyot amaliy jihatdan deyarli barcha yo‘nalishdagi mashinada o‘qilishi mumkin bo‘lgan juda katta miqdordagi axborotlarni (raqamli ma’lumotlar) to‘plash, foydalanish va tahlil qilish xususiyatiga ega ekanligi tufayli shiddat bilan rivojlanishda davom etadi. Bunday raqamli ma’lumotlar turli raqamli platformalarda jismoniy shaxslar, ijtimoiy guruhlar yoki korxonalar faolligi natijasida qoladigan “raqamli iqtisodiyot” tahlil qilish asosida to‘planadi. Ma’lumotlarga asoslangan iqtisodiyot rivojlanishining dastlabki bosqichida bo‘lishiga qaramay ma’lumotlar oqimining ko‘lami to‘g‘risida qiyosiy tasavvur qilishga imkon beradigan global Internet protokolining (IP) trafik hajmi 1992-yilda kuniga 100 Gb bo‘lgan bo‘lsa, 2017-yilga kelib sekundiga 45000 Gb dan ortib ketdi. Prognozlarga ko‘ra, 2025-yilga kelib global IP-trafik hajmi sekundiga 150,700 Gb ga yetadi, bu Internetda yangi foydalanuvchilarning ko‘payishi va buyumlar internetining kengayishi natijasida yuzaga keladi”, – deb ta’kidlanadi. Hisobotdan keltirilgan “Bunday raqamli ma’lumotlar, shaxslar, ijtimoiy guruhlar yoki korxonalar faolligi natijasida turli raqamli platformalarda qoladigan “raqamli izlar” tahlili asosida to‘planadi, – degan jumlaga alohida e’tibor qaratish joiz. Bu jumla mehnat bozori faoliyatidagi o‘zgarishlar va ularni baholash usullari bilan bog‘liq muammolarning jiddiyligini ko‘rsatib beradi, chunki “shaxslar, ijtimoiy guruhlar yoki korxonalar”ning faoliyati mehnat bozoridan tashqarida amalga oshirilishi mukin emas [4].

TAHLIL VA NATIJALAR

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va raqamli platformalarning iqtisodiyot va ijtimoiy hayotning barcha sohalarida keng qo‘llanilishi bilan bog‘liq bo‘lgan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarishning yangi usullarining joriy etilishi yangi tarmoqlarni yaratishda rag‘bat bo‘lib xizmat qiladi, chunki inson qobiliyatlari rivojlanib boraveradi. Odatdagi ish va biznes, tadqiqot va ijodiy faoliyat bilan shug‘ullanadi. Bir kishi o‘z mahoratini oshirishi va yanada qiziqarli, yaxshi haq to‘lanadigan ish topishi mumkin. Bu yerda, jonli va moddiylashtirilgan mehnat resurslaridan foydalanishga nisbatan iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarni raqamlashtirish sharoitida raqamli iqtisodiyotning mehnat bozoriga ta’sirida axborot va aloqa sohasida ish haqqi hamda dasturiy mahsulotlar va xizmatlar eksporti, kompyuter va dasturlash xizmatlari hajmining 2026 yilgacha bo‘lgan prognozi quydagi formulalar asosida aniqlandi

1-formula Foydalanishga nisbatan iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarni raqamlashtirish sharoitida raqamli iqtisodiyotning mehnat bozorida axborot va aloqa sohasi ish haqqining o‘sish dinamikasini topish formulasi.

t-yilda mamlakat bo‘yicha bitiruvchilarning umumiy hajmidagi i bitiruvchilarning ulushi;

$$r(i,t)=Q(i,t)/T(t) \quad (1)$$

i – AKT bo‘yicha ta’lim yo‘nalishi va mutaxassisligi indeksi;

Q(i) – i bo‘yicha t-yilda bitiruvchilar soni (kishi);

T(t) – mamlakatda t-yilda barcha yo‘nalishlar va mutaxassisliklar bo‘yicha va ta’limning barcha darajasi bo‘yicha bitiruvchilarning umumiy soni (kishi);

2-formula: Foydalanishga nisbatan iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarni raqamlashtirish sharoitida raqamli iqtisodiyotning mehnat bozorida dasturiy mahsulotlar va xizmatlar eksporti, kompyuter va dasturlash xizmatlari hajmining o‘sish dinamikasini toppish formulasi

$$g(i,t) = S(i,t) /D(t) \quad (2)$$

Bu yerda, S(i) – t-yilda i bo‘yicha kadrlar birligini (kishi) tayyorlash uchun xarajatlar hajmi;

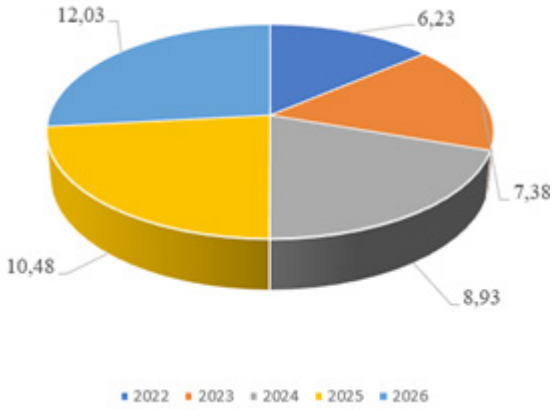
t- yilda mamlakatda ta’limning barcha yo‘nalishlari va mutaxassisliklari hamda ta’limning barcha darajalarida kadrlarni tayyorlash umumiy hajmidagi i bo‘yicha kadrlar tayyorlash xarajatlarining ulushi.

i – AKT bo‘yicha ta’lim yo‘nalishi va mutaxassisligi indeksi;

D(t) – t-yilda mamlakatda barcha yo‘nalishlar va mutaxassisliklar bo‘yicha va ta’limning barcha bosqichlari bo‘yicha kadrlarni tayyorlash umumiy xarajatlari hajmi;

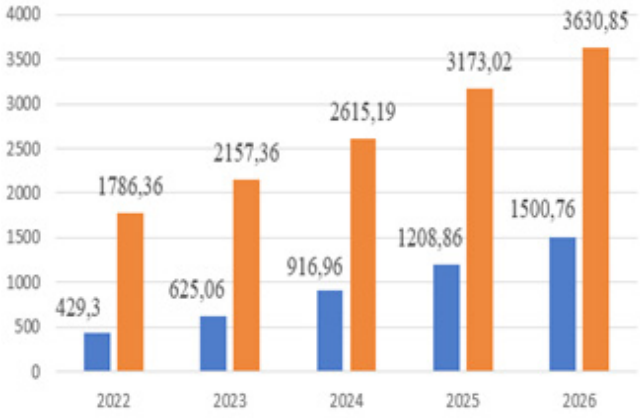
Bugungi kunda AKTdagi O‘zbekistonning milliy salohiyati o‘rtacha qiymati bilan o‘lchanadi; bundan tashqari, respublikamizda “AKT sohasida band bo‘lganlar soni” hamda “AKT sohasida ish haqi”ning aynan raqamli iqtisodiyot sharoitida mehnat bozori ko‘rsatkichi bo‘lgan kompyuter va dasturlash xizmatlari hajmi hamda dasturiy mahsulotlar va xizmatlar eksporti hajmlari birgalikdagi qiymatlarining dinamikasi bilan baholanadi.

Ushbu tendensiyalar 1-ilovada keltirilgan ko‘p variantli tahlillari saqlanib qolingan hamda “Raqamli O‘zbekiston-2030” dasturiga ko‘ra olib borilgan hisob-kitoblarga ko‘ra prognoz ko‘rsatkichlarimiz, ya’ni respublikada kompyuter va dasturlash xizmatlari hajmi hamda dasturiy mahsulotlar va xizmatlar eksporti hajmlari birgalikdagi qiymatlari 2026-yilda 6,93 trl.so‘mga va AKT sohasida band bo‘lganlar soni 32,3 ming kishiga va o‘rtacha oylik ish haqi esa 8,93 mln.so‘mga teng bo‘lishi aniqlandi. Demak, 1 va 2-rasmlarda mehnat bozori samaradorligi, raqamli iqtisodiyotning xususiyatlaridan kelib chiqib, ya’ni, uning shu sohadagi mehnat xususiyatlari hamda AKT sohasida yaratilayotgan mahsulot qiymatlari oshishi tendensiyalariga bog‘liqligini ko‘rishimiz mumkin.

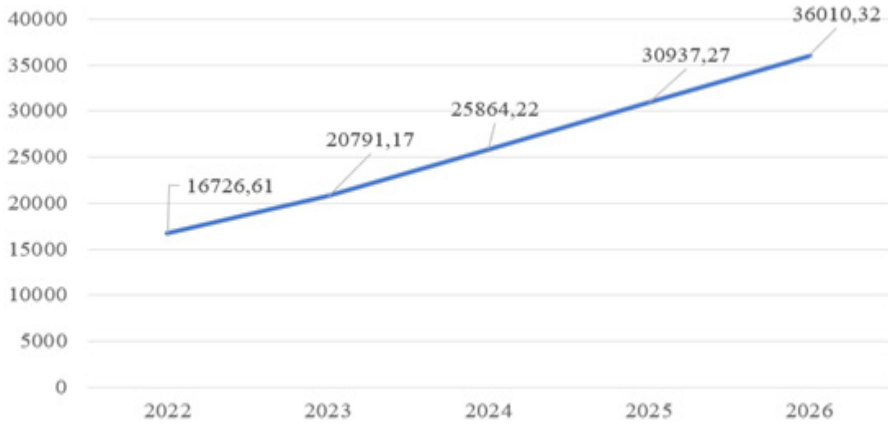

1-rasm: Axborot va aloqa sohasida ish haqi o‘sish dinamikasi (mln.so‘m, 2022–2026-yy.)

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

2-rasm: AKT sohasida (ijtimoiy tarmoqlardagi faoliyat, dasturiy ta'minot, mobil ilovalar va veb saytlarni ishlab chiqish, matnni yaratish va ishlov berish) band bo'lganla (nafar, 2022–2026-yy.)

3-rasm: Dasturiy mahsulotlar va xizmatlar eksporti, kompyuter va dasturlash xizmatlari hajmi (mlrd.so'm, 2022–2026-yy.)

Bu o'z navbatida, kelajakda aholining ish bilan bandligi va mehnat bozori samaradorligi iqtisodiyotning raqamli transformatsiyasiga hamda ushbu transformatsiyani u yoki bu darajada qo'llab-quvvatlashning asosi bo'lgan kadrlar bilan ta'minlash masalasiga ko'p jihatdan bog'liq bo'ladi; albatta bunda qo'llab-quvvatlash AKT sohasida band bo'lganlar daromadlarining qay darajada oshishi bilan ham baholanadi.

Keltirilgan bunday ma'lumotlar tahlili asosida shunday xulosa qilishimiz mumkinki, ayni paytdagi mehnat bozori samaradorligi AKTdagi O'zbekistonning milliy salohiyatiga bevosita bog'liqdir. Chunki, bizning fikrimizcha, AKTdagi O'zbekistonning milliy salohiyati aynan raqamli iqtisodiyot sharoitida mehnat bozori ko'rsatkichi bo'lgan "AKT sohasida band bo'lganlar soni" hamda "AKT sohasida ish haqining o'rtacha qiymati" bilan o'lchanadi; bundan tashqari, respublikamizda kompyuter va dasturlash xizmatlari hajmi hamda dasturiy mahsulotlar va xizmatlar eksporti hajmlari birgalikdagi qiymatlarining dinamikasi bilan baholanadi.

NATIJA VA XULOSALAR

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning turli yo'nalishlariga raqamli iqtisodiyotning ta'sirini baholash nazariyasi va metodologiyasi milliy mehnat bozori bilan o'zaro hamkorligini baholash bilan uzviy bog'liq, chunki mehnat bozori raqamli va axborot texnologiyalarining infratuzilmaviy va kadrlar tarkibiy qismlarini samarali tatbiq etish bilan bevosita bog'liq. Dunyoning turli mamlakatlarida iqtisodiyotni raqamlashtirishning kadrlar salohiyati darajasi notekis taqsimlangan va bu holat iqtisodiyot va ijtimoiy hayotni raqamlashtirish sharoitida mehnat bozori har bir mamlakatdagi tendensiyalar bilan aniqlanadigan shartlar bo'yicha faoliyat yuritishini ko'rsatadi. Tadqiqot ishida O'zbekistonda amalga oshirilayotgan raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish bilan bog'liq jarayonlar mehnat bozoriga jiddiy e'tibor qaratishni, xususan, uning faoliyati samaradorligini baholash va bunday baholash usullarini ishlab chiqishni talab qilishi isbotlangan.

Iqtisodiyot va mehnat bozorini raqamlashtirish jarayonlarining o'zaro hamkorligidagi umumiy tendensiya shundan iboratki, mehnat bozori faoliyati natijasi sifatida raqamli texnologiyalarning rivojlanishi va bandlik

hamda ishsizlik darajasi evolyutsiyasi o‘rtasida tizimli tarkibiy munosabatlar mavjud emas. Raqamlashtirish va mehnat bozori o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlikning aniq natijasi asosan makroiqtisodiy omillar, iqtisodiyotning turli sohalari va mintaqalarida raqamli texnologiyalarni uzoq muddatli rivojlantirishning iqtisodiy strategiyasiga, raqamli platforma va axborot texnologiyalarini amalga oshirishni kadrlar va infratuzilmaviy ta’minlash dasturlariga bog‘liq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-sonli “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni. http://www.lex.uz
2. Исследование экспертной группы Digital/McKinsey. Цифровая Россия: новая реальность [Эл.ресурс]: URL:http://www.tadviser.ru/images/c/c2/ Digital-Russia-report.pdf.
3. Калабихиной, И.Е. Выпускники экономических специальностей на рынке труда.Сборник статей. Выпуск 9 / И.Е. Калабихиной. – Москва: Наука, 2016. –535 с.
4. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasining 2020-yil 11-sentyabrdagi № 01/2-02-17/2-240 sonli ma’lumotnomasi.
5. Международная организация труда от 23 февраля 2021 г. “Перспективы занятости и социальной защиты в мире. Роль цифровых трудовых платформ” в изменении сферы труда.
6. Abduvoxidov A.M., Digital Development of Education and Universities: Global Challenges of the Digital Economy International Journal of Instruction. 2020/11/15.
7. G‘ulomov S.S., Shermuxamedov A.T. Development of digital economy in the rebublic of Uzbekistan. VII Uzbek – Indonesian Joint international scientific and practical conference “Innovative development of entrepreneurship”with the framework of scientific and research project “Global economic challenges and national economy development”Tashkent – Jakarta, 2018, September.–180-183 p.
8. Kenjabaev A.T., Raqamli iqtisodiyot sharoitida o‘z-o‘zini band qilish muammolari T:,- 2021 yil 18- may.
9. Qo‘chkorov T.S., Sovershenstvovanie informatsionnoy sistemi kaznacheystva Respubliki Uzbekistan v usloviyax sifrovoy ekonomiki: Avtoref. dis. dok. ekonom. nauk (DSc) “Sovershenstvovanie informatsionnoy sistemi kaznacheystva Respubliki Uzbekistan v usloviyax sifrovoy ekonomiki”.–Tashkent. –2019, 76 b.
10. Ro‘ziev A. O. Elektron tijorat. 1-qism Darslik. 01.03.2021-y. –№ 110-309, –TMI. –375 b.
11. Maxammadiev M., Abduvoxidov A. “Xalqaro moliya va hisob” ilmiy jurnali. № 6, dekabr, 2020-yil. ISSN: 2181-1016
12. Maxammadiev M. Methodology for creating a database to assess the efficiency of the labor market in the digital economy. Journal of innovations in economy. 2021. –Vol. 4, Issue 4. –pp.33-40.

ISHLAB CHIQARISHNI MODERNIZATSIYA QILISH SHAROITIDA MAHSULOT TANNARXINI OPTIMALLASHTIRISH ASOSLARI

Narzullayeva Gulchehra Salimovna
Buxoro davlat universiteti Iqtisodiyot va turizm fakulteti Iqtisodiyot kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada ishlab chiqarishni modernizatsiyalash sharoitida ishlab chiqarish tannarxini kamaytirishning asosiy tamoyillari, “Buxoro hududiy elektr ta’minoti korxonasi” aksiyadorlik jamiyati misolida tannarx tarkibini tahlil qilish, shuningdek, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishning 7 usuli bo‘yicha ba’zi mulohazalar ko‘rib chiqildi.

Kalit so‘zlar: Ishlab chiqarish xarajatlari, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xarajatlar, bilvosita xarajatlar, asosiy ishlab chiqarish xarajatlari, umumiy xarajatlar, mahsulot tannarxini kamaytirish.

Abstract: This article discusses the basic principles of reducing production costs in the context of production modernization, analysis of the composition of the cost on the example of “Bukhara Territorial Electricity Company” Joint Stock Company, as well as some comments on 7 ways to reduce production costs according to researchers.

Key words: Production costs, direct costs, indirect costs, main production costs, total costs, product cost reduction.

Аннотация: В данной статье рассмотрены основные принципы снижения себестоимости продукции в условиях модернизации производства, проведен анализ состава себестоимости на примере Акционерного общества “Бухарская территориальная электроэнергетическая компания”, а также приведены некоторые комментарии по 7 путям снижения издержки производства, по мнению исследователей.

Ключевые слова: Себестоимость производства, прямые затраты, косвенные затраты, основные производственные затраты, общие затраты, снижение себестоимости продукции.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda iqtisodiy va ijtimoiy sohalarni isloh qilishda o‘sish kuzatilmoqda. Nisbatan qisqa vaqt ichida tarkibiy cheklovlarni bartaraf etish va davlat iqtisodiyotini barqarorlashtirish bo‘yicha bosqichma-bosqich olib chiqishga qaratilgan islohotlar bo‘yicha muayyan natijalarga erishildi.

Oddiy faoliyat xarajatlari odatda har qanday tashkilotning umumiy xarajatlarida eng katta ulushga ega ekanligini hisobga olib, ularni tahlil qilish va rejalashtirish masalalariga, qoida tariqasida, ko‘proq e’tibor beriladi.

Mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarini tahlil qilish bir tashkilot ichidagi tarkib, tuzilma, dinamika nuqtayi nazaridan ham, ularni sanoatning o‘rtacha ko‘rsatkichlari bilan yoki agar tegishli ma’lumotlar mavjud bo‘lsa, raqobatchilar ma’lumotlari bilan taqqoslash orqali amalga oshirilishi mumkin.

Ishlab chiqarish xarajatlariga qanday xarajatlar kiradi?

Ishlab chiqarish va sotish xarajatlariga materiallar, asosiy vositalar, sotib olingan mahsulotlar va yarim tayyor mahsulotlar, yoqilg‘i va energiya, ishchi kuchi, shuningdek matbaa ishlarini bajarish (mahsulot ishlab chiqarish, xizmatlar ko‘rsatish) bilan bog‘liq boshqa xarajatlar kiradi) va mahsulot tannarxiga kiritilgan xarajatlar kiradi.

Ishlab chiqarish xarajatlari – tayyor mahsulot ishlab chiqarish bilan bog‘liq to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita xarajatlardan iborat bo‘lgan umumiy xarajatlardan tashkil topgan.

Ishlab chiqarish xarajatlarini baholash kompaniyalarga pul oqimini boshqarish, ishlab chiqarish maqsadlarini belgilash, sotish va narx strategiyasini aniqlash imkonini beradi. Shuningdek, u ishlab chiqaruvchilarga samaradorlikni oshirish va xarajatlarni kamaytirish mumkin bo‘lgan sohalarni aniqlashga yordam beradi.

Asosiy ishlab chiqarish xarajatlari:

- To‘g‘ridan-to‘g‘ri xarajatlar
- To‘g‘ridan-to‘g‘ri xarajatlarga tayyor mahsulotning boshidan oxirigacha bo‘lgan bevosita xarajatlar kiradi. Bularga to‘g‘ridan-to‘g‘ri mehnat xarajatlari, to‘g‘ridan-to‘g‘ri moddiy xarajatlar, sarf materiallari va ob’yektning qo‘shimcha xarajatlari (energiya, suv va boshqalar) kiradi.

- Bilvosita xarajatlar

Bilvosita xarajatlar tayyor mahsulot ishlab chiqarishda yuzaga keladi. Bu umumiy xarajatlar bo‘lib, ular odatda birlashtiriladi va keyin ishlab chiqarilgan birliklarga qarab taqsimlanadi.

Asosiy ishlab chiqarish xarajatlari:

1. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xarajatlar
- ish haqi
- bevosita moddiy xarajatlar
- sarflanadigan materiallar
- obekt xarajatlari

2. Bilvosita xarajatlar
- ma’muriy xarajatlar
- ta’mirlash qiymati
- inventar qiymati
- ofis xarajatlari

Mahsulot tannarxini hisoblash barcha bevosita va bilvosita xarajatlarni hisobga olishni talab qiladi. Ishlab chiqarish xarajatlari foyda yoki marja hisob-kitoblarini o‘z ichiga olmaydi.

Xarajatlarni kamaytirishning bir necha asosiy turlari mavjud:[1]

Nima uchun ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish muhim?

Mahsulot tannarxini pasaytirishning asosiy sababi tayyor mahsulotni sotishdan olinadigan foydaning oshishi hisoblanadi. Ko‘pgina tarmoqlar past rentabellik bilan ishlaydi, chunki ular yuqori hajmda ishlab chiqaradilar. Bundan farqli o‘laroq, ba’zi tarmoqlar yuqori marjada ishlaydi, chunki tayyor mahsulotlar partiyalarda yoki kam hajmli, katta navli operatsiyalarning bir qismi sifatida ishlab chiqariladi. Agar ishlab chiqarish xarajatlari foydadan oshsa, korxonaning moliyaviy ahvoli yomonlashadi. Kompaniya o‘z faoliyatini saqlab qolish uchun kamroq marjali mahsulotlar ishlab chiqarishga va yuqori marjali ishlab chiqarishga e’tibor berishga majbur bo‘lishi mumkin. Ishlab chiqarish va umumishlab chiqarish xarajatlari har xil. Ishlab chiqarish xarajatlari yuqorida sanab o‘tilgan barcha turdagi xarajatlarni aks ettiradi, umumiy ishlab chiqarish xarajatlari esa faqat tovarlarni jismoniy ishlab chiqarishga qilingan xarajatlardan iborat. Bu xarajatlarga mehnat, xom ashyo va sarf materiallari kiradi. Har bir korxonada ishlab chiqarishning texnologik siklining, tashkiliy tuzilmaning va biznes jarayonlar zanjirining o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda xarajatlarning umumiy miqdorida shartli o‘zgaruvchan va shartli belgilangan xarajatlarning har xil nisbati mavjud bo‘ladi.

Lekin har qanday holatda ham mahsulot tannarxini pasaytirish uning ishlab chiqarish hajmini oshirish samarasini bashorat qilish uchun avvalo kompaniya xarajatlarini tahlil qilish va ularning ishlab chiqarish dinamikasiga nisbatan dinamikasini hisoblash kerak. Shu mulohazalardan kelib chiqib, biz “Buxoro hududiy elektr ta’minoti korxonasi” aksiyadorlik jamiyati misolida xarajatlar tarkibi tahlilini amalga oshirdik.

1 https://www.profiz.ru/se/6_2018/snijaem_stoimost/

1-jadval: Xarajatlar tarkibi tahlili

Ko‘rsatkich nomi	O‘tgan yilning mos davri uchun	Hisobot davrida	Ko‘rsatkichlarning o‘zgarish darajasi, %
Sotilgan tovarlar (ishlar, xizmatlar) tannarxi	514241378	583385594	113,4
Davr xarajatlari, jami	74230265	87860242	118,4
Sotish xarajatlari	55844002	69591724	124,6
Ma’muriy xarajatlar	6462910	3749841	58,02
daromad solig‘i	11923353	14518677	121,8
Foydadan olinadigan boshqa soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar	4274500	1957504	45,8

Ko‘rib turganingizdek, kompaniyaning mahsulot ishlab chiqarish uchun sexdagi xarajatlari ishlab chiqarish dinamikasiga nisbatan o‘zgaruvchan xarajatlar 18%ga va doimiy xarajatlar esa 13% ga ko‘payganligini ko‘rish mumkin. Mahsulot ishlab chiqarish tannarxi, yordamchi ishlab chiqarish va umumiy ishlab chiqarish xarajatlari tarkibining ta’sirini hisobga olgan holda, o‘zgaruvchan xarajatlar ulushini 24% gacha kamaytiradi va doimiy xarajatlar ulushini 21% gacha oshiradi.

Yuqorida tahlil qilingan jadval ma’lumotlariga asoslanib, mahsulot tannarxini pasaytirishning 7 usulini amalga oshirishni maqsadga muvofiq deb bilamiz.

1. Faoliyatingizni tekshirish
2. Uzluksiz takomillashtirish dasturlarini amalga oshirish
3. Mahsulot sifati va dizaynini yaxshilash
4. Inventarizatsiya jarayonlarini optimallashtirish.
5. Ta’minot zanjiri va xaridlarni soddalashtirish
7. Chiqindilarni optimallashtirish

Bundan tashqari, biz tahlil qilayotgan kompaniyaning ishlab chiqarish jarayonidagi xarajatlarning eng katta qismini mehnat xarajatlari tashkil etishini ko‘rish mumkin. Hozirgi globallashuv jarayonida bu xarajatlarni kamaytirishning bir qancha usullari mavjud. Bunday usullardan biri frilanser xizmatlaridan foydalanishdir. Ish kelajagi frilanserda bo‘lishining beshta sababi mavjud. Kompaniyalar qo‘shimcha mehnat va o‘rnatish xarajatlarini tejash uchun ishni frilanserlarga autsorsing qilishni afzal ko‘rishadi.[2]

So‘nggi yillarda frilanser har qachongidan ham mashhur bo‘lib, odamlarning uchdan bir qismidan ko‘prog‘i unga intilmoqda. Bundan tashqari, odamlar zarurat tufayli frilanserlik qilmaydi. Ko‘pchilik ataylab frilanser turmush tarzini tanlaydi. O‘zingizning xo‘jayiningiz bo‘lishning afzalliklari va erkinligini hisobga olsangiz, bu ajablanarli emas.[3]

Frilanserlar Amerika yalpi ichki mahsulotining 5 foizini tashkil qiladi yoki AQSh iqtisodiyotiga taxminan 1,4 trillion hissa qo‘shadi. Statistika hisobotiga ko‘ra, 2027-yilga kelib, AQSh ishchi kuchining aksariyati frilanser bo‘ladi. Google ishchi kuchi 54% frilanserlardan va atigi 46% doimiy xodimlardan iborat.[4]

2023-yilda frilanser bo‘lishning 7 ta afzalliklari

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, yuqoridagi bildirilgan takliflarni va tavsiyalarni korxona faoliyatiga joriy etish maqsadga muvofiq bo‘lar edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. https://insight-quality.com/how-to-improve-product-qualit.
2. https://www.machinemetrics.com/blog/reduce-cost-of-production.
3. https://core.ac.uk/download/pdf/81249280.pdf
4. https://elib.pnzgu.ru/files/eb/doc/HieJ5o8Gqoo0.pdf

2 https://www.entrepreneur.com/en-in/entrepreneurs/how-important-are-freelancers-to-the-modern-economy/313539
3 https://www.upwork.com/resources/advantages-of-being-a-freelancer#:~:text=Freelancing%20allows%20workers%20to%20build,in%20more%20clients%20than%20others.
4 https://fireflies.ai/blog/benefits-of-freelancing

5. https://synergy.ru/bs/journal/career/marketing/7_konczepczii_marketinga_dlya_biznesa.
6. https://cyberleninka.ru/article/n/islamskaya-model-buhgalterskogo-ucheta-predposylki-vozniknoveniya-i-istoriya-razvitiya.
7. https://moluch.ru/archive/174/45809.
8. Организационные и методологические принципы учета в зарубежных странах// Казанский (Приволжский) федеральный университет. URL.
9. http://kpfu.ru/portal/docs/F2108085608/009_Konspekt.lekcij.MUiO.pdf
10. Жарикова, Л. А. Бухгалтерский учет и отчетность в зарубежных странах: учеб. пособие – Тамбов: Тамб. гос. техн. ун-та, 2008. – 160 с.
11. Грицищен, Д. А. Регулирование бухгалтерского учета в мусульманских странах // Международный бухгалтерский учет. – 2011. – № 15. – С. 56–59.
12. Дяченко, Д. В. Международные модели бухгалтерского учета / Д. В. Дяченко. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2017. – № 40 (174). – С. 108-110. – URL: https://moluch.ru/archive/174/45809.
13. Халилов Б. Б., Курбанов Ф. Г. Важность подготовки кадров в экономике //Вопросы науки и образования. – 2020. – №. 6 (90). – С. 12-14.
14. Кадыров Д. Х. и др. Развитие халяльного туризма в Узбекистане //Вестник науки и образования. – 2020. – №. 6-1 (84). – С. 31-34.
15. Narzullayeva G. S., Bakayeva M. A. Creative Management: Creative Opportunities In Business Process Management //American Journal Of Social And Humanitarian Research. – 2022. – Т. 3. – №. 12. – С. 58-63.
16. Gulchehra N. Role Of Marketing Strategies In Increasing Company Competitiveness: Role Of Marketing Strategies In Increasing Company Competitiveness //Центр Научных Публикаций (Buxdu. Uz). – 2020. – Т. 1. – №. 1.
17. Gulchehra N. Creative Management: Creative Opportunities In Business Process Management //Центр Научных Публикаций (Buxdu. Uz). – 2023. – Т. 37. – №. 37.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

ELEKTRON PULLARNI RIVOJLANTIRISH YO‘LLARI

O‘O‘K: 336.74

Rustamov Maqsud Suvonqulovich
Iqtisodiyot fanlari doktori, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Moliya fakulteti dekan muovini, dotsent

Egamberganov Mirzabek Odilbek o‘g‘li
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Moliya fakulteti 3-bosqich talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada elektron pullarning vujudga kelish tarixi va uning turlari haqida batafsil ma’lumotlar keltirilgan. Shuningdek, elektron pullarning bugungi kundagi o‘rni va uni iqtisodiyotning rivojlanishidagi roli, ularni aylanish tizimlarining ayrim jihatlari kabi masalalar atroflicha yoritib berilgan. Elektron pullarning xorijiy davlatlar tajribasida qo‘llanilishi o‘rganilgan va tegishli xulosalar shakllantirilgan.

Kalit so‘zlar: naqd pul, elektron pul, moliyaviy sektor, kompyuter texnologiyalari, axborot xavfsizlik, virtual, xususiy tarmoqlar, plastik kartalar, elektron kalit.

Abstract: This article provides detailed information about the history of elektronic money and its types. In addition, issues such as the place of elektronic money today and its role in the development of the economy, some aspects of their circulation systems are covered in detail. The use of elektronic money in the experience of foreign countries has been studied and appropriate conclusions have been drawn.

Key words: cash, elektronic money, financial sector, computer technologies, information security, virtual, private networks, plastic cards, elektronic key.

Аннотация: В данной статье представлена подробная информация об истории электронных денег и их видах. Кроме того, подробно освещены такие вопросы, как место электронных денег сегодня и их роль в развитии экономики, некоторые аспекты систем их обращения. Изучено использование электронных денег на опыте зарубежных стран и сделаны соответствующие выводы.

Ключевые слова: наличные деньги, электронные деньги, финансовый сектор, компьютерные технологии, информационная безопасность, виртуальные, частные сети, пластиковые карты, электронный ключ.

KIRISH

Bugun pullarning paydo bo‘lish tarixiga nazar solsak 17-asr ikkinchi yarmiga kelib qimmatbaho metallarni qog‘oz banknotalar egallashni boshladi hamda 300 yildan so‘ng ular o‘z o‘rnini elektron pullarga bo‘shatib bera boshladi. 19-asrning yetmishinchi yillarda birinchi marta karta orqali naqd pulsiz tranzaksiya, ya’ni jo‘natma amalga oshirildi. Lekin shunga qaramasdan bu elektron pul emasdi, faqat bank tizimi ichida o‘zaro almashuv usuli edi xolos. Dastlabki elektron pul o‘tkazmasi “1994-yilda DigiCash to‘lov tizimi orqali amerikalik olim kompyuterchi David Li Chaumning real pulni virtual valyutaga aylantirish g‘oyasi asosida amalga oshirildi”[1]. Ushbu tarixiy voqelik, birinchi navbatda, Internetning keng tarqalishi va virtual pullarni saqlash hamda kommunikatsiya tizimi sifatida maydonga chiqishidir.

Jahonda to‘rtta pul turi hukmronlik qilmoqda, ular: naqd, naqdsiz, elektron va kriptovalyutalardir. Hozirga kelib dunyo “aholisining 30 foizidan kamrog‘i naqd banknotalardan, qolgan qismi elektron pullardan foydalanmoqda. Bu ko‘rsatkich, rivojlangan mamlakatlarda o‘rtacha 10 foizni, jumladan, Shvesiyada bir foizdan ham kamroqni”[2] tashkil etadi.

1 https://en.wikipedia.org/wiki/David_Chaum
2 https://yuz.uz/uz/news/elektron-pullaryoxud-bitkoinni-qazib-olish-oltin-ishlab-chiqarishdan-ham-qimmatga-tushadimi

"Elektron pullar naqd pullar bilan bir xil tarzda ishlaydi. Ulardan mahsulot yoki xizmatlarga to'lash uchun foydalanishingiz mumkin. Farqi shundaki, ular bank kartalari, axborot tashuvchi elektron moslamalarda yoki elektron hamyonlarda saqlanadi"[3].

Mamlakatimizda so'ngi yillarda elektron tijoratning rivojlanishi, turli to'lov xizmatlarini yetkazib beruvchilar o'rtasida raqobatning shakllanishi va kuchayishi chakana to'lovlar bo'yicha tranzaksion xarajatlar qisqartirilishini, shu bilan birgalikda, to'lovlarni amalga oshirishda moliyaviy institutlarning vositachiligini talab qilmaydigan innovatsion hamda jozibador vositalarning joriy etilishini taqozo etmoqda. "Elektron pullar ana shunday tizimlardan biri sifatida kundalik hayotimizda keskin kirib bormoqda. Bugungi kunda butun dunyoda raqamli bank tizimlaridan foydalanuvchilar umumiy soni 2020-yilda 2,4 milliarddan oshdi. Tahlilchilarning prognozlariga ko'ra 2024-yilда raqamli bank foydalanuvchilari global miqyosda 54 foizga oshib 3,6 milliardni tashkil etadi, chunki faqatgina raqamli banklar bozorni katalizatsiya qilmoqda. Ushbu o'sishga faqat raqamli banklarning ko'payishi va o'rnatilgan bank brendlari tomonidan raqamli transformatsiyaga doimiy e'tibor qaratilishi sabab bo'ladi"[4]. Shu boisdan dunyoning juda ko'plab mamlakatlarida bank xizmatlari bankka tashrif buyurmasdan masofadan boshqarish eng dolzarb masalalardan biriga aylandi.

O'zbekiston Respublikasi bank tizimida mijozlarga taqdim etiladigan elektron bank xizmatlarini ko'rsatish borasida tizimli ishlar tashkil etilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi "2020-2025-yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to'g'risida"[5]gi PF-5992-sonli Farmonida "O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilishning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralib, bank xizmatlarini modernizatsiya qilish, samarali infratuzilma yaratish va banklar faoliyatini avtomatlashtirish, shuningdek, banklarning asosiy faoliyat turi bilan bog'liq bo'lmagan funksiyalarini bosqichma-bosqich bekor qilish orqali bank tizimining samaradorligini oshirishga juda katta e'tibor berilmoqda. Shuningdek, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, tijorat banklarining biznes jarayonlarini avtomatlashtirish va masofaviy bank xizmatlari turlarini kengaytirish uchun zarur shart-sharoitlar yaratish; masofaviy bank xizmatlari, shu jumladan kontaktsiz to'lovlar soni va qamrovini kengaytirish; avtomatlashtirilgan skoring tizimi, raqamli identifikatsiyalash va kredit konveyeridan keng foydalanish; bank ma'lumotlari va tizimlarining axborot xavfsizligini kuchaytirish; bank sohasidagi yangi konsepsiya va texnologiyalarni joriy qilish (fintex, marketpleys, raqamli bank)"6 kabi vazifalarning belgilanganligi mavzuning dolzarbligini dalilini beradi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Elektron pullarning o'ziga xos xususiyatlari xorijiy olimlar Schär F., Bech M.C., Boar, D.Yeidan, P.Haene, H.Holden, W.Toh[7] tomonidan ayrim jihatlari o'rganilgan va boshqa olimlarning ilmiy izlanishlarida o'z ifodasini topgan.

D.Jentle, J.Sinki, P.Rouzlarning qarashlarida "Moliyaviy supermarket va moliyaviy butik g'oyasi hamda tor yo'nalishga ixtisoslashgan banklarning universal banklar qatoriga qo'shilishi dolzarblik kasb etishi. Ssuda kapitali bozoridagi xizmatlar, elektron xizmatlar keng tarqaldi, banklarning birlashish va singib ketish holatlari ko'payganlini"[8] keltirishadi.

Ushbu sohada mavjud muammolarning ilmiy amaliy jihatlari mahalliy iqtisodchilardan Sh.Z.Abdullaeva, T.M.Qoraliev, A.A.Omonov, M.M.Nuralieva, Z.T.Mamadiyarov[9]lar tomonidan tadqiq etilgan.

O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 1-noyabrda "To'lovlar va to'lov tizimlari to'g'risida"[10]gi Qonunining qabul qilinishi elektron pullar muomalasini, jumladan, "elektron pullarni chiqarish, foydalanish va ularni qoplash bo'yicha amalga oshiriladigan faoliyatning huquqiy asosini yaratib berdi"[11]. Ushbu qonun asosida "O'zbekiston

3 https://finlit.uz/uz/articles/payments-and-transfers/online-payments/
4 www.sciencedirect.com//juniperresearch/press/digital-banking-users ma'lumotlari asosida tayorlandi
5 https://lex.uz/docs/-4811025
6 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi "2020-2025-yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to'g'risida"gi PF-5992-sonli Farmon.
7 Schär, Fabian. 2021. "Decentralized Finance: On Blockchain- and Smart Contract-Based Financial Markets." Federal Reserve Bank of St. Louis Review 103 (2): 153-74. https://doi.org/10.20955/r.103.153-74; Bech M., C. Boar, D.Yeidan, P.Haene, H.Holden and W.Toh. 2022. "Using CBDCs across Borders: Lessons from Practical Experiments." BIS Innovation Hub, Bank for International Settlements, Basel.
8 Синки Дж. Финансовый менеджмент в коммерческом банке и в индустрии финансовых услуг. – М: "Альпина Бизнес Букс", 2007. – С. 1018. Роуз Питер С. Банковский менеджмент. Пер. с англ. со 2-го изд. – М.: "Дело Лтд", 1995. – С. 479.
9 Sh.Z.Abdullaeva Bank ishi. Darslik. T: "IQTISOD-MOLIYA", 2017 y. 535-540 b.; A.A.Omonov., M.T.Qoraliev Banklarda buxgalteriya hisobi T. "IQTISOD-MOLIYA", 2014 y 118 b.; M.M.Nuralieva. Elektron tijoratda moliyaviy xizmatlar samaradorligini oshirish. Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (Doctor of Philosophy) dissertasiyasi avtoreferati. Toshkent 2021. Mamadiyarov Z.T. "Tijorat banklarida masofaviy xizmatlarni rivojlantirish". Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertasiyasi avtoreferati. Toshkent 2021.
10 https://lex.uz/docs/-4575786 O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 01.11.2019-yildagi O'RQ-578-son
11 https://lex.uz/docs/-4575786 O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 01.11.2019-yildagi O'RQ-578-son

Respublikasi hududida elektron pullarni chiqarilishi va muomalada bo‘lishi qoidalari”[12] ishlab chiqilib, Adliya vazirligida 2020-yil 29-aprelda 3231-son bilan davlat ro‘yxatidan o‘tkazildi. Mazkur hujjat jahon tajribasiga tayangan holda, “elektron pullar tizimi faoliyatini tashkil etish, elektron pullar muomalasi, elektron pullar tizimida risklarni boshqarish hamda tizimda xavfsizlikni ta’minlash maqsadida ishlab chiqildi. Unda elektron pullar tizimiga oid asosiy tushunchalar, shu jumladan, ayirboshlash operatsiyasi, bir va ko‘p emitentli elektron pullar tizimi, oldindan to‘langan karta, elektron pullar tizimining agenti, elektron hamyon va sohaga oid”[13] boshqa terminlarga batafsil tushuntirishlar berilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada guruhlash, abstraksiyalash, qiyosiy tahlil, tarkibiy tahlil, ilmiy prognozlash, iqtisodiy-statistik, grafik-tahlil va boshqa usullardan foydalanilgan.

NATIJA VA MUHOKAMA

Qoidaga muofiq, “emitent, operator, elektron pullar tizimining agenti, elektron pullar egasi, shuningdek, emitent bilan shartnoma tuzgan banklar, to‘lov tashkilotlari, yakka tartibdagi tadbirkorlar va (yoki) yuridik shaxslar elektron pullar tizimining subyektlari hisoblanadi. Bunda elektron pullar tizimining ishlashini ta’minlaydigan bank va (yoki) tegishli litsenziyaga ega bo‘lgan to‘lov tashkiloti – elektron pullar tizimining operatoridir. Emitent yoki emitent bo‘lmagan boshqa bank operator bilan tuzilgan shartnoma asosida elektron pullar tizimining hisob-kitob banki sifatida faoliyat yuritishi mumkin”[14]. Ta’kidlash lozimki, emitent o‘z faoliyatini boshlashi uchun, eng avvalo, elektron pullarni chiqarish va realizatsiya qilishi to‘g‘risida Markaziy bankka belgilangan shakldagi xabarnoma va unga ilova sifatida operator bilan tuzilgan shartnoma hamda elektron pullar tizimi subyektlari bilan tuziladigan shartnomalar namunalarini yuborishi zarur.

1-rasm: Elektron pul tizimi subyektlari[15]

Elektron pullarning asosiy afzalliklaridan biri, bank hisobvarag‘ini ochmasdan turib to‘lovlarni amalga oshirish imkoniyatining mavjudligi va tezkor tizimning yo‘lga qo‘yilganligidadir. Shu bilan birga to‘lovlarni amalga oshirayotgan paytda vositachilik haqining boshqa to‘lov vositalariga qaraganda arzonligi hisoblanadi.

12 https://lex.uz/docs/-4803632 O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining qarori, 29.04.2020 yilda ro‘yxatdan o‘tgan, ro‘yxat raqami 3231

13 https://lex.uz/docs/-4803632 O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining qarori, 29.04.2020 yilda ro‘yxatdan o‘tgan, ro‘yxat raqami 3231

14 https://lex.uz/docs/-4803632 O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining qarori, 29.04.2020 yilda ro‘yxatdan o‘tgan, ro‘yxat raqami 3231

15 Muallif hisob-kitoblari (www.cbu.uz ma’lumotlari asosida).

1-jadval: Jismoniy shaxslar uchun elektron pullar qulayliklari[16]

Bank kartalari	Elektron pullar
Bank hisobvarag'ini ochish talab etiladi	Xaridor jismoniy shaxs elektron hamyonni uyali aloqa telefoni raqamiga ochishi mumkin
Operatsiyalarni amalga oshirayotganda bank karta hisobvarag'iga murojaat qilish talab etiladi	To'g'ridan-to'g'ri elektron hamyon orqali muomala qilinadi (tegishli bank vositachilik haqi ushlab qolinmaydi, xarajatlar kamayadi)
Tijorat banklari bank kartalarini ochayotganda mijozni identifikatsiya qilishlari kerak	Elektron hamyon egasi identifikatsiya qilinishi yoki identifikatsiya qilinmasligi mumkin. Identifikatsiya qilingan elektron pullarning egasi bo'lgan jismoniy shaxs tomonidan amalga oshiriladigan bitta operatsiyaning eng ko'p summasi 100 BHMga teng bo'lgan summadan oshmasligi kerak. Identifikatsiya qilinmagan elektron pullarning egasi bo'lgan jismoniy shaxs tomonidan amalga oshiriladigan bitta

Hozirgi kunga kelib, O'zbekistondagi elektron pullar tizimi miqdori 15 taga yetdi.

1-jadval: Elektron pullar tizimlari reestri[17]

№ t/r	Elektron pullar tizimi nomi	Operator nomi	Emitent nomi	Elektron pullar chiqarish sana
1.	«OSON»	"BRIO GROUP" MChJ	«Turkiston» XATB	16.06.2020 y.
2.	«E-CARD»	"INSPIRED" MChJ	ATB «Universal bank»	21.08.2020 y.
3.	«CLICK»	"CLICK" MChJ	«Agrobank» ATB	21.08.2020 y.
4.	«WOOPPAY»	"WOOPPAY UZ" MChJ	«Kapitalbank» ATB	02.11.2020 y.
5.	«alif.mobi»	"ALIF TECH" MChJ	AT «Aloqabank»	02.11.2020 y.
6.	«Interpay»	"Interpay sys" MChJ	«Kapitalbank» ATB	28.07.2021 y.
7.	«A-pay»	"CENTER FOR DIGITAL TECHNOLOGY AND INNOVATION" MChJ	«Bank Apelsin» AJ	01.07.2022 y.
8.	«QIWI Uzbekistan»	«Payment Aggregation Systems» MChJ	«Bank Apelsin» AJ	11.08.2022 y.
9.	«1HLSW»	"Genesis Innovation" MChJ	AT «Aloqabank»	17.11.2021 y.
10.	«GlobalPay»	"Global Solutions" MChJ	AT «Aloqabank»	17.11.2021 y.
11.	«Payway»	"Payway" MChJ	«Bank Apelsin» AJ	29.07.2022 y.
12.	«Apelsin»	"Bank Apelsin" AJ	«Bank Apelsin» AJ	29.07.2022 y.
13.	«ExMoney»	"O'zbekiston Respublikasi Tovar-xomashyo birjasi" AJ	«Trastbank» XAB	30.08.2022 y.
14.	«AIST»	"Ozinterpay" MChJ	ATB «Universal bank»	30.08.2022 y.
15.	«PAYNET WALLET»	«INSTANT PAYMENT SOLUTIONS» MChJ	AT Xalq banki	30.08.2022 y.

Butun jaxon migratsiya va taraqqiyot tadqiqotlar agentligining qisqacha ma'lumotlariga ko'ra, "past va o'rta daromadli mamlakatlarga pul o'tkazmalarining rasmiy ravishda qayd etilgan oqimlari 2020-yilda 540 milliard dollarni tashkil etdi, bu 2019-yildagi 548 milliard dollardan atigi 1,6 foizga kamdir. 2020-yilda pul o'tkazmalarining qayd etilgan oqimining pasayishi 2009-yilgi jahon moliyaviy inqirozi davridagi ko'rsatkichdan (4,8 foiz) kichikroq bo'ldi" [11].

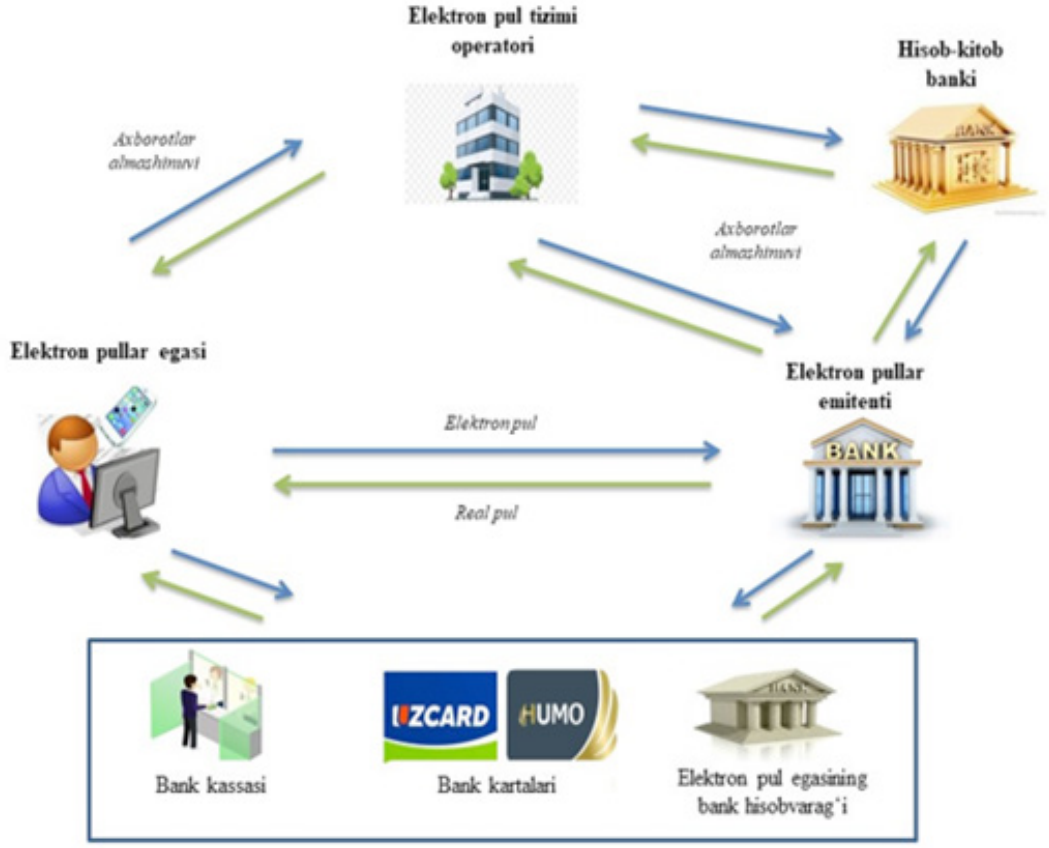
16 Muallif hisob-kitoblari.
17 Muallif hisob-kitoblari (www.cbu.uz ma'lumotlari asosida).

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

2-rasm: Elektron hamyonlarni to‘ldirish jarayonlari[18]

2-rasm ma’lumotlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, elektron pullarning chiqarilishi emitent tomonidan jismoniy shaxs yoki elektron pullar tizimining agentidan qabul qilingan pul mablag‘lari doirasida elektron pullar tizimi qoidalari hamda elektron pullarni chiqarish, ulardan foydalanish va ularni qoplash to‘g‘risidagi shartnomaga asosan amalga oshiriladi.

3-rasm: Elektron pullarni qoplash texnologiyasi[19]

3-rasm ma’lumotlari tahlili bo‘yicha, emitent elektron pullar egasi tomonidan taqdim qilingan elektron pullarni mazkur tizim qoidalari hamda emitent va elektron pullar egasi o‘rtasida tuzilgan elektron pullarni chiqarish, ulardan foydalanish va ularni qoplash to‘g‘risidagi shartnomaga muvofiq naqd pulga almashtirish yoki naqd pulsiz mablag‘larni elektron pullar egasining bank hisobvarag‘iga kirim qilish orqali qoplaydi.

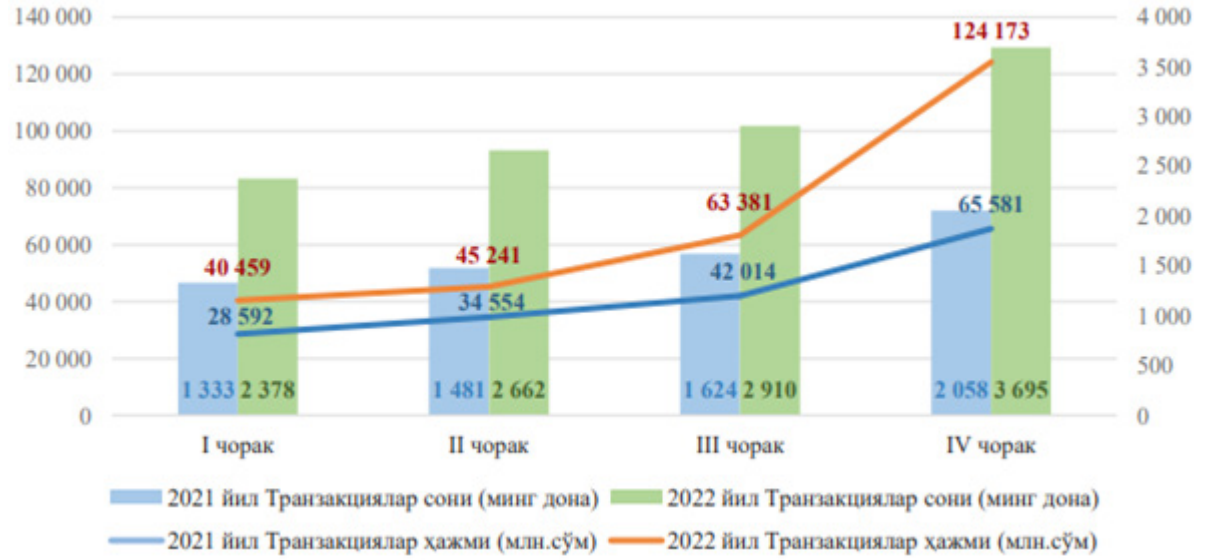
18 Muallif hisob-kitoblari (www.cbu.uz ma’lumotlari asosida).
19 Muallif hisob-kitoblari (www.cbu.uz ma’lumotlari asosida).

Hozirgi kunda Markaziy bank tomonidan “milliy to‘lov tizimlarini rivojlantirish va moliyaviy xizmatlar ommabopligini oshirish yo‘nalishidagi ishlar doirasida bank biznes jarayonlarini avtomatlashtirish va xizmatlarning raqamli kanallar orqali ko‘rsatilishiga alohida e’tibor qaratilmoqda”[20]. Xususan, bank hisobvaraqlarini masofadan boshqarish xizmatlaridan foydalanuvchilar soni 1,5 barobarga oshib, 2023-yilning 1-yanvar holatiga 30 mln.ga etdi. Bunda, foydalanuvchilarning 1,2 mln. tasini yuridik shaxslar tashkil etgan bo‘lsa, bank kartalari va bank depozit hisobvaraqlari bo‘yicha bank hisobvaraqlarini masofadan boshqari tizimlaridan foydalanuvchi jismoniy shaxslar soni deyarli 30 mln. taga teng bo‘lgan. Banklarning mobil ilova dasturlarida jismoniy shaxslar uchun barcha bazaviy bank xizmatlaridan foydalanish imkoniyati yaratilishi natijasida masofadan turib onlayn tarzda amalga oshirilgan operatsiyalar hajmi hisobot yilida 145,8 trln. so‘mga etdi. Bunda, mobil ilova dasturlari orqali amalga oshirilgan onlayn depozitlar – 21,9 trln. so‘m, konversiya amaliyotlari – 20,9 trln. so‘m, onlayn mikroqarzlar – 5,6 trln. so‘m, kreditlarni so‘ndirish hajmi – 8,2 trln. so‘mni tashkil etganligini ko‘rishimiz mumkin.

4-rasm: QR-online tizimida amalga oshirilgan tranzaksiyalar[21]

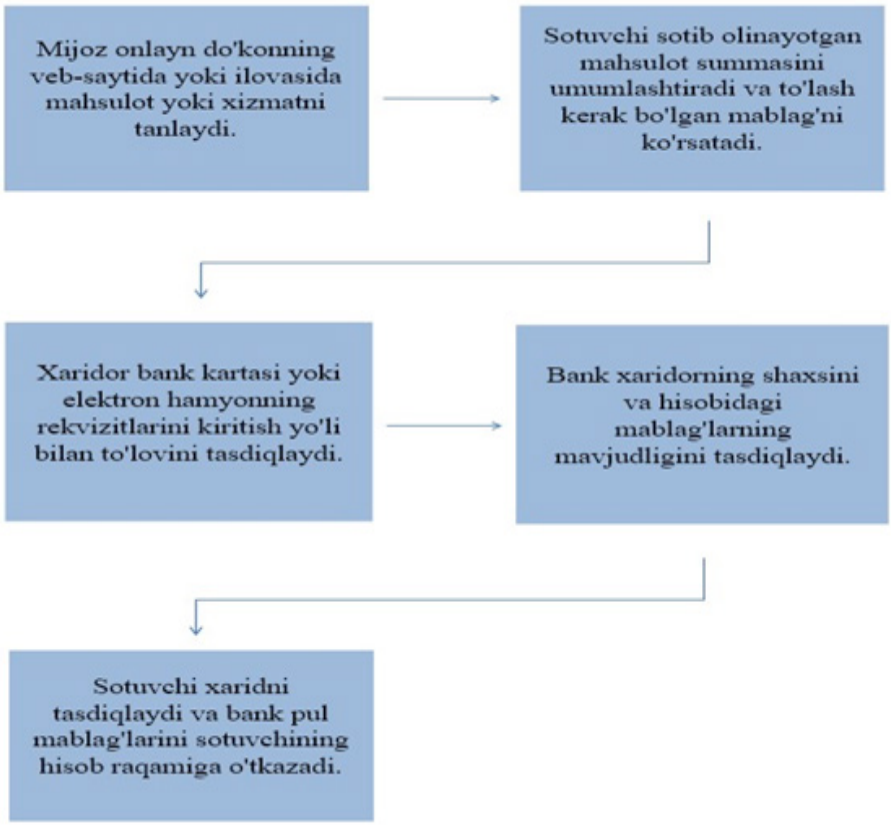
4-rasm ma’lumotlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, 2022-yilda “QR-online” axborot tizimi tomonidan tadbirkorlik subyektlariga taqdim qilingan QR-kodlar soni 2021-yilga nisbatan qariyb 8 ming taga oshib 99 ming taga etdi. Shunga qaramasdan, 2022-yilda ushbu tizim orqali o‘tkazilgan tranzaksiyalar hajmi 2021-yildagi 14,9 mlrd. sumdan 191,6 mlrd. so‘mgacha oshgan, tranzaksiyalar soni esa 4,2 barobarga oshib 63,2 ming tani tashkil qildi.

5-rasm: Elektron pullar tizimlari orqali amalga oshirilgan tranzaksiyala[22]

20 https://cbu.uz/uz/payment-systems/history/
21 https://cbu.uz/uz/payment-systems/history/
22 https://cbu.uz/uz/payment-systems/history/

5-rasm ma’lumotlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, 2023-yilning 1-yanvar holatiga Markaziy bankning elektron pullar tizimlari reestriga 15 ta elektron pullar tizimlari kiritilgan bo‘lib, mazkur tizimlarda ochilgan elektron hamyonlar soni 8,4 mln. donaga etdi. Hisobot yilida elektron pullar orqali amalga oshirilgan tranzaksiyalar soni 2021-yilga nisbatan 1,8 barobarga oshgan holda 11,6 mln. donani, tranzaksiyalar hajmi esa 1,6 barobarga o‘sib 273,2 mlrd. so‘mni tashkil etgan.

6-rasm: Onlayn to‘lov tartibi quyidagicha[23]

Elektron hamyon egalari tomonidan o‘tkazilgan tranzaksiyalarning 92 foizi elektron pullar tizimlarining ishtirokchisi bo‘lgan tadbirkorlik subyektlarining elektron hamyonlariga muayyan tovar (xizmat, ishlar) uchun to‘lovlarni amalga oshirish hamda 8 foizi jismoniy shaxslar elektron hamyoniga pul o‘tkazmasini amalga oshirish maqsadida foydalanilgan. Elektron pullar vositasida amalga oshirilgan to‘lovlarning 28 foizi mobil operatorlarning xizmatlari, 10 foizdan – kommunal xizmatlar hamda o‘yin va ijtimoiy tarmoqlardagi xizmatlar, 9 foizi – xorijiy elektron hamyonlarni to‘ldirish, 5 foizi joyidagi to‘lovlar va boshqa xizmatlar uchun o‘tkazilgan to‘lovlarni tashkil etadi.

XULOSA

Bank tizimi barqarorligini ta’minlash va iqtisodiyotning yuqori o‘sish sur’atlarini ragbatlantirishga qaratilgan qator muhim chora-tadbirlar ishlab chiqildi. Bu esa, bank va boshqa moliyaviy xizmatlar bozorida raqobatning kengayishi hamda mijozlarga xizmat ko‘rsatish sifatining oshishiga imkon beradi va eng yuksak xalqaro standartlar talabiga mos zamonaviy bozor infratuzilmasining rivojlanishi uchun sharoit yaratadi. Bank tizimida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng ko‘lamda tadbik qilinishi ushbu tizimning yanada samarali faoliyat olib borishini ta’minlaydi.

Zamonaviy voqelikda marketingda axborot texnologiyalaridan foydalanmasdan bank muassasasi faoliyatini olib borish mumkin emas. Internet-marketingning har xil turlaridan foydalanish, yangi mijozlarni jalb qilish, mavjud bozorni kengaytirish imkonini beradi. Hech shubha yo‘qki, bugungi kunda ushbu istiqbolli marketing vositalariga etarlicha e’tibor beradigan banklar, ertaga o‘zlarining raqobatchilariga qarshi jiddiy ustunlikka ega bo‘lishadi. Shu munosabat bilan, banklar onlayn xizmatlarni taqdim etish tizimini rivojlantirish bilan bir qatorda, onlayn ma’lumotlarni to‘plash tizimini ham ishlab chiqishi kerak. Bu ularga mijozlar haqidagi so‘nggi ma’lumotlarni olish va tadqiqot xarajatlarini qisman kamaytirish imkonini beradi.

23 Muallif hisob-kitoblari (www.cbu.uz ma’lumotlari asosida).

Shunday qilib, bank muassasalari tomonidan mijozlar bo‘yicha samarali tadqiqotlarni ishlab chiqish va o‘tkazish, ularga o‘zlari bilan o‘zaro munosabatlarni yaxshilash va bozor ko‘rsatkichlarini oshirishga imkon beradi. Bank uchun o‘zining marketing tadqiqotlarini professional ravishda olib boradigan kompaniyalarning xizmatlari bilan birlashtirish juda muhimdir. Shuningdek, bank muassasalari zamonaviy aloqa vositalarining har xil turlaridan foydalangan holda zamonaviy tadqiqot usullaridan foydalanishi kerak. Chunki ularda mijozlar bilan bevosita bog‘lanish bo‘yicha zarur axborotlar mavjud.

Respublikamiz tijorat banklari xizmatlari tarkibida overdraft, valyutaviy svop xizmat turlarining rivojlanmaganligi, forfeyting, kontokorent, trast xizmatlarining mavjud emasligi banklarning moliyaviy xizmat soni va sifatini oshirish borasidagi dolzarb muammolarning mavjudligidan dalolat beradi.

Tijorat banklarida internet-banking xizmat turi bo‘yicha marketing bo‘limlarini tashkil qilish orqali mijozlarni kengroq qamrab olish va ularni ushbu xizmat turidan xabardorligini ta’minlash lozim;

Yangi bank xizmatlari bilan ishlashda malakali axborot texnologiyalari va bank xizmatlarini birday yaxshi tushunadigan kadrlarni muntazam tayyorlash;

Banklarning faoliyatini ish uslubini o‘zgartirish, bunda har bir mijozga yo‘naltirilgan o‘z strategiyasini ishlab chiqish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi “2020-2025-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-5992-sonli Farmon.
2. Schär, Fabian. 2021. “Decentralized Finance: On Blockchain- and Smart Contract-Based Financial Markets.” Federal Reserve Bank of St. Louis Review 103 (2): 153-74. https://doi.org/10.20955/r.103.153-74;
3. Bech M., C. Boar, D.Yeidan, P.Haene, H.Holden and W.Toh. 2022. “Using CBDCs across Borders: Lessons from Practical Experiments.” BIS Innovation Hub, Bank for International Settlements, Basel.
4. Синки Дж. Финансовый менеджмент в коммерческом банке и в индустрии финансовых услуг. – М: “Альпина Бизнес Букс”, 2007. – С. 1018.
5. Роуз Питер С. Банковский менеджмент. Пер. с англ. со 2-го изд. – М.: “Дело Лтд”, 1995. – С. 479.
6. Sh.Z.Abdullaeva Bank ishi. Darslik. T: “IQTISOD-MOLIYA”, 2017 y. 535-540 b.
7. A.A.Omonov., M.T.Qoraliev Banklarda buxgalteriya hisobi T. “IQTISOD-MOLIYA”, 2014 y 118 b.
8. M.M.Nuralieva. Elektron tijoratda moliyaviy xizmatlar samaradorligini oshirish. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (Doctor of Philosophy) dissertasiyasi avtoreferati. –Toshkent -2021.
9. Mamadiyarov Z.T. “Tijorat banklarida masofaviy xizmatlarni rivojlantirish”. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertasiyasi avtoreferati. –Toshkent-2021.
10. www.cbu.uz O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma’lumotlari asosida tayorlandi.
11. https://www.worldbank.org
12. https://en.wikipedia.org/wiki/David_Chaum
13. www.sciencedirect.com//juniperresearch/press/digital-banking-users ma’lumotlari asosida tayorlandi.

ЗАГРЯЗНЕНИЕ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ В УЗБЕКИСТАНЕ: ПРОБЛЕМЫ, ПРИЧИНЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ

Ишонкулова Феруза Асатовна
Самаркандский институт экономики и сервиса
независимый исследователь

Шукуров Тимур Умидович
Самаркандский институт экономики и сервиса студент 2 курса

Аннотация: В данной статье мы рассмотрим основные аспекты загрязнения окружающей среды в стране. Узбекистан сталкивается с серьезными экологическими проблемами, которые оказывают негативное воздействие на здоровье населения и природные ресурсы.

Ключевые слова: экология, окружающая среда, негативное воздействие, загрязнение воздуха, проблемы с водой, утилизация отходов, вырубка деревьев, ответственность за экологические нарушения.

Annotatsiya: Ushbu maqolada mamlakatimizda atrof-muhitni ifloslanishining asosiy jihatlarini tadqiqotini ko‘rib chiqamiz. O‘zbekiston jiddiy ekologik muammolar bilan to‘qnash kelmoqda, bu esa o‘z navbatida, tabiiy resurslar va aholi sog‘lig‘iga jiddiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Kalit so‘zlar: ekologiya, atrof-muhit, nojo‘ya ta’sir, havoning ifloslanishi,suv bilan bog‘liq muammolar, chiqindilar utilizatsiyasi, daraxtlar kesilishi, ekologik ququqbuzarlik uchun javobgarlik.

Abstract: Uzbekistan faces serious environmental problems that negatively impact public health and natural resources. In this article we will look at the main aspects of environmental pollution in the country.

Key words: ecology, environment, negative impact, air pollution, water problems, waste disposal, tree cutting, liability for environmental violations.

ВВЕДЕНИЕ

Отклонение условий жизни от нормальных приводит к нарушению обмена веществ и как крайний случай – к несовместимости новых условий окружающей среды с жизнью человека или других организмов. Высокое качество окружающей природной среды означает:

- возможность устойчивого существования и развития данной экологической системы;
- отсутствие неблагоприятных последствий для данной популяции.

Современная биосфера является продуктом многообразных процессов, протекающих на Земле 3,5 млрд лет. Окружающая нас атмосфера создана природой и оставалась неизменной в течение последних 50–70 млн лет. Однако в наше время наблюдается изменение состава атмосферы, её прозрачности, разрушение озонового слоя. Нередко появление смога.

Нельзя назвать какой-то определенную причину загрязнения окружающей среды, так как на это влияет множество факторов, основными же являются:

1. Загрязнение воздуха
2. Проблемы с водой
3. Утилизация отходов
4. Вырубка деревьев
5. Ответственность за экологические нарушения

Обзор научной литературы: Существенный вклад в исследовании загрязнения окружающей среды, выявление факторов влияющих на него были проведены в своих научных исследованиях такими учёными, как Дерябин В.А. в учебном пособии под названием “Экология”, Мельник Н.Б. в учебном пособии “Экология”, Министерство экологии, охраны окружающей среды и изменения климата Республики Узбекистан. (2023). Национальный доклад о состоянии окружающей среды: Узбекистан. Международный институт устойчивого развития.[1]

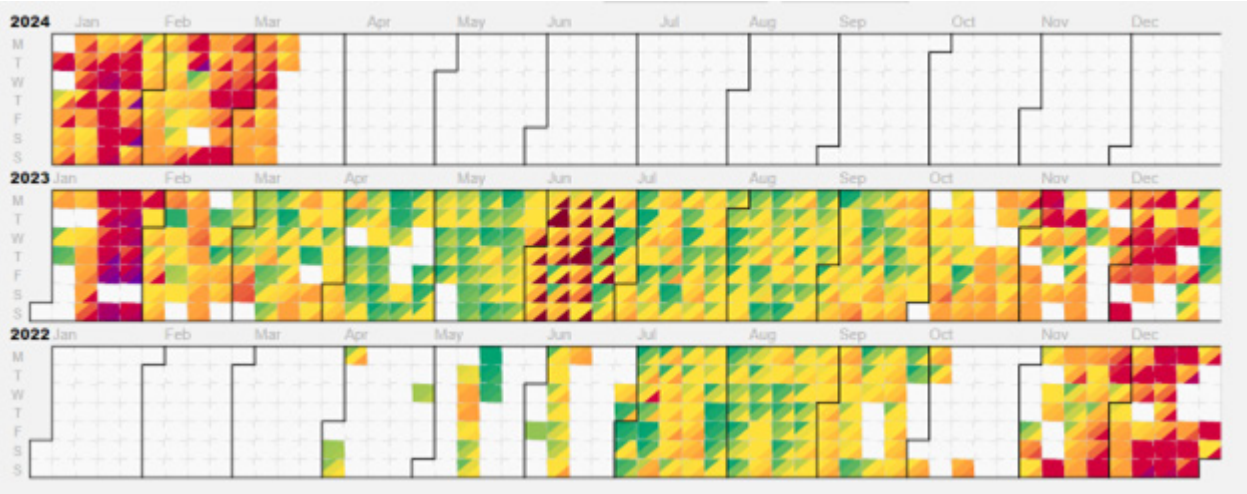
МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

В ходе исследования были использованы: метод критической оценки и анализа, индукции, дедукции, экспертный метод.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

В последнее время загрязнение воздуха в городах Узбекистана а в особенности города Ташкент остро дает о себя знать, так как Ташкент Удерживает стабильно высокие позиции а сам Узбекистан находится на 20 месте по индексу загрязнения воздуха по версии сайта iqair.com, хотя все чествуется и без индекса загрязнения так как проста выходя на улицу видно количество пыли летающей в воздухе. Все это связанно с заводами находящимися в черте городов, в Ташкенте к примеру находится примерно 11,9 тыс. заводов и фабрик которые загрязняют воздух а их модернизация по уменьшению загрязнения окружающей среды стоит не малых денег и является не выгодными для большинства предпринимателей так как их основной целью является максимизация прибыли. [2]

Также значительное воздействие на окружающую среду оказывает использование транспорта. Выбросы от автомобилей и других видов транспорта в атмосферу способствуют загрязнению воздуха и увеличению уровня парниковых газов, что приводит к изменению климата. Огромное количество автомобилей, так как автомобильный рынок грубо говоря монополизирован в Узбекистане и ввоз иномарок является роскошью, львиная доля населения использует автомобили местного производителя “UzAuto Motors”, к сожалению большинство выпускаемых автомобилей соответствуют стандарту Евро-2. [6]

(Исторический индекс качества воздуха согласно сайту aqicn.org)

Узбекистан и страны Центральной Азии сталкиваются с серьезными проблемами в области ресурсов.

В ближайшие 20 лет Узбекистан столкнётся с острой нехваткой воды, на это влияют множество факторов таких как Нерациональное использование водных ресурсов, во многих регионах Узбекистана до сих сельскохозяйственная инфраструктура использует пресную воду для орошения полей, так же большинство граждан используют воду нерационально, а для Бизнесменов важнее получение прибыли и то что Узбекистан в скором времени может высохнуть их не особо тревожит. [4]

Так же стоит отметить устаревшую инфраструктуру так как большинство сточных вод попросту сливаются в реки и водоемы. Стоит отметить что Узбекистан является странной нижнего течения и случаи загрязнение воды странами верхнего течения это так же будет влиять на качество воды. Узбекистан в основном питается водами двух рек Амударьи и Сырдарьи, и в Марте 2022 года Афганистан начал строительство канала Коштепа что в своем случае может так же повлиять на уровень воды в Узбекистане и требует немедленного начала переговоров.

TARAQQIYOT PROGRESS ПРОГРЕСС

Ежегодно в Узбекистане образуется около 7 миллионов тонн бытовых отходов из которых перерабатывается только 26%, так же к большому сожалению Узбекистанцы сами же и усугубляют положения так выбросить мусор на дорогу является обычным делом, так же зачастую можно увидеть что к примеру в урну для бумаги люди выбрасывают пластиковые бутылки и прочие отходы, что уж говорить про предпринимателей для которых прибыль является основной целью, когда сами же граждане не соблюдают эти правила. Неправильная утилизация отходов в свою очередь приводит к загрязнению водоемом, каналов, местности и т.д.

Во всем мире ежегодно в:

- извлекается из недр Земли около 120 млрд тонн руды, горючих ископаемых и строительных материалов;
- рассеивается на полях свыше 500 млн тонн удобрений и 4 млн тонн разнообразных ядохимикатов;
- сбрасывается в водоёмы примерно 600 км^3 промышленных и бытовых жидких отходов;
- сжигается до 9 млрд тонн условного топлива;
- выбрасывается в атмосферу более 20 млрд тонн CO2, что меняет состав атмосферы.

В Узбекистане до сих пор проблема вырубки деревьев в Узбекистане остается актуальной. Деревья вырубают без каких-либо документов, превращая парки в пустыри. Деревья которым уже больше ста лет которые были еще посажены прадедами граждан для обеспечения свежего воздуха и создания тени так как Узбекистан достаточно жаркое место и температура в летний сезон превышает 40 градусов, эти деревья безжалостно вырубают предприниматели для постройки зданий, но стоит отметить что граждане активно препятствуют вырубанию деревьев иногда даже закрывая их своими телами.[3]

Ответственность за загрязнения окружающей среды находится не на должном уровне к примеру нарушения сброса сточных вод в водные объекты облагается административной ответственностью и штрафом в размере Физическим лицам от 3 до 5 базовых величин а для Юридических лиц от 5 до 10, что является примерно от 80 до 133 долларов США для физических лиц и от 133 до 267 долларов США для юридических лиц.[6]

Загрязнение окружающей среды в Узбекистане, как и в любой другой стране, имеет серьезные последствия для здоровья населения. Различные факторы загрязнения, такие как загрязнение воздуха, воды и почвы, а также недостаточное обращение с отходами, могут негативно сказываться на здоровье людей следующим образом:

1. **Загрязнение воздуха:** Выбросы промышленных предприятий и автотранспорта содержат вредные вещества, такие как диоксид азота и серы, тяжелые металлы и т. д.

Эти вещества могут вызывать заболевания дыхательной системы, такие как астма, бронхит, пневмония, а также ухудшать состояние пациентов с хроническими заболеваниями легких.

2. **Загрязнение воды:** Некачественная вода для питья может содержать бактерии, вирусы, химические загрязнители и другие вредные вещества. Это может привести к заболеваниям желудочно-кишечного тракта, инфекционным заболеваниям и другим заболеваниям.
3. **Загрязнение почвы:** Загрязненная почва может ухудшить качество продуктов питания и привести к отравлениям и другим заболеваниям.
4. **Неорганизованное обращение с отходами:** Недостаточная переработка и утилизация отходов могут привести к загрязнению почвы, воды и воздуха. Это может увеличить риск развития различных заболеваний и ухудшить экологическую обстановку в регионе.

Основная задача: эксплуатация природных ресурсов и преобразование природных систем не должны наносить ущерб природе. Нельзя выводить её параметры за те пределы, где становится невозможной нормальная жизнедеятельность населяющих Землю биологических видов и в первую очередь человека. Проще всего экологические задачи можно решить сокращением потребления ресурсов, ограничением природопользования. Очевидно, такой путь неприемлем.

Количество отходов можно уменьшить за счёт более полного извлечения ресурсов из недр, а полезных ископаемых – из руд, за счёт получения дополнительной продукции из одного и того же количества сырья. Все это – инженерно-технические и технологические задачи, которые решают одновременно две ключевые проблемы: ресурсную (преодоление их исчерпаемости) и экологическую (сохранение качества природной среды).

Осмысление процесса воздействия на окружающую среду различно в разных странах. В бедных странах потребность в экономическом развитии может быть настолько сильной, что с антропогенной деградацией природы могут просто не считаться, в слаборазвитых странах наблюдается “загрязнение нищетой”, а в экономически развитых странах ухудшение качества среды характеризуется как “загрязнение изобилием” – вышедшими из пользования предметами быта, устаревшими автомобилями, использованной тарой и др. Оценка воздействия проводится с учётом выгод от реализации проекта и затрат на его реализацию. Используя природные ресурсы, необходимо избегать деградации природы.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

В заключение хотелось бы сказать что мы видим что Узбекистан находится в неутешительном состоянии на сегодняшний день, а особенно по вопросам воды. Хочется так же отметить что государство работает над этой проблемой и мы видим что за последние годы все больше стремится улучшить экологию в Узбекистане вводя и предлагая новые законопроекты по улучшению ситуации, некоторыми из этих законов были повышение штрафов за вырубку деревьев и загрязнение каналов, бетонирование каналов и рек, запрет передвижения в районных центрах автотранспорта не соответствующего стандартам Евро-5.

Воздействие загрязнения на окружающую среду может быть долгосрочным и иметь серьезные последствия для экосистем и здоровья человека. Поэтому важно принимать меры по уменьшению загрязнения, включая повышение эффективности использования ресурсов, развитие альтернативных источников энергии и сокращение использования вредных химических веществ. Одним из способов борьбы с потерей биоразнообразия является создание заповедников и охраняемых природных территорий, где животные и растения могут сохранить свои естественные места обитания.

Следует отметить, что Республика Узбекистан играет ключевую роль в обеспечении региональной экологической безопасности. Потому что Узбекистан с его природными ресурсами, интеллектуальным и экономическим потенциалом играет важную роль в решении глобальных и региональных проблем. [8]

Также важно принимать меры по сохранению и восстановлению естественных экосистем, а также ограничивать разрушительную деятельность, которая угрожает биоразнообразию. Для решения проблемы загрязнения окружающей среды необходимо принимать комплексные меры на уровне государственной политики, внедрять новые технологии и повышать экологическую осведомленность населения.

Для борьбы с загрязнением окружающей среды необходимо принимать меры по уменьшению выбросов вредных веществ, повышению эффективности использования ресурсов и развитию экологически чистых технологий.

Но не все зависит от государства граждане тоже должны понимать уровень ответственности за экологию в целом, экономить воду, сортировать отходы и т.д. так как люди сейчас не думают о будущем своих детей и живут в моменте не понимая того что в скором времени Узбекистан превратится в безлюдную пустыню.

Обеспечение экологически безопасного устойчивого развития в условиях рыночных отношений должно включать:

- экологически безопасное размещение производительных сил;
- экологически безопасное развитие промышленности и сельского хозяйства;
- неистощительное использование возобновимых природных ресурсов;
- рациональное использование невозобновимых природных ресурсов;
- утилизация отходов, расширенное воспроизводство вторичных ресурсов;
- предупреждение чрезвычайных ситуаций.[1]

Таким образом только совместными усилиями мы можем предотвратить катастрофу, так как мы уже научены горьким опытом исчезновения Аральского моря и впредь не можем совершать ошибок.

Список использованной литературы:

1. Дерябин В.А. (2016), Экология, учебное пособие Екатеринбург Уральское издание ISBN 978-5-7996-1613-7
2. Экология : уч. пос. / М.Н. Корсак [и др.]; под ред. С.В. Белова. 2-е изд. М. : МГТУ им. Н.Э. Баумана, 2007. 240 с.
3. Колесников С.И. Экология / С.И. Колесников.М. : Дашков и Ко : Наука-Пресс, 2007. 384 с.
4. Мельник Н.Б. (2020) Экология, учебное пособие Екатеринбург Уральское издание УДК 574(075.8)
5. Министерство экологии, охраны окружающей среды и изменения климата Республики Узбекистан. (2023). Национальный доклад о состоянии окружающей среды: Узбекистан. Международный институт устойчивого развития
6. Национальный отчет о состоянии охраны окружающей среды и использования природных ресурсов в Республике Узбекистан. –Ташкент, 2006. –С. 5.
7. Отамуродов Б. Вопросы охраны природы. –Ташкент: Заркалам, 2008. –С. 8.
8. Правда Востока. –17 апреля, 1988 г.
9. Советский Узбекистан. –26 июня, 1988 г.
10. Слово народа. –20 октября 2020 года.
11. Слово народа. –12 июля 2019 г.
12. Экология и здоровье. Журнал. –Выпуск 3, 2019. –С. 36.
13. Kun.uz, news.un.org, central.asia-news.com, Gazeta.uz, Lex.uz, Norma.uz

RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA TIJORAT BANKLARINI TRANSFORMATSIYALASH MODELI ORQALI TAKOMILLASHTIRISH

Norov Akmal Ruzimamatovich
DSc, TDIU Bank ishi kafedrasi professori

Norova Nozima Nabiyevna
TIFT universiteti katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada raqamli iqtisodiyot sharoitida tijorat banklari tomonidan kreditlash amaliyotining joriy holati tahlil qilinib, uni baholashning yangi modeli taklif qilingan. Bu borada milliy va xorijiy tajribalarni mujassamlashtirib ishlab chiqilgan “transformatsiyalash modeli” ball tizimining afzalliklari yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: Raqamli iqtisodiyot, kreditlash amaliyoti, baholash mezoni, koeffitsiyentlar usuli, moliyaviy ko‘rsatkichlar, nomoliyaviy ko‘rsatkichlar, transformatsiyalash modeli, ball tizimi.

Abstract: The article analyzes the current state of lending by commercial banks in the digital economy and proposes a new model for its assessment. In this regard, the advantages of the “transformation model” scoring system, developed taking into account domestic and foreign experience, are highlighted.

Key words: Digital economy, lending practice, evaluation criteria, coefficient method, financial indicators, non-financial indicators, transformation model, point system.

Аннотация: В статье анализируется современное состояние кредитования коммерческими банками в условиях цифровой экономики и предлагается новая модель его оценки. В связи с этим выделены преимущества балльной системы “модель трансформации”, разработанной с учетом отечественного и зарубежного опыта.

Ключевые слова: Цифровая экономика, практика кредитования, критерии оценки, коэффициентный метод, финансовые показатели, нефинансовые показатели, модель трансформации, балльная система.

KIRISH

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar milliy iqtisodiyotimiz taraqqiyoti asosidir. Ayniqsa, oxirgi yillarda iqtisodiyot tarmoqlarida keng islohotlarning amalga oshirilishi kelgusida barqaror rivojlanishga zamin yaratib kelmoqda. Iqtisodiyotimiz lokomotivi bo'lgan bank tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha qonun, qaror va farmonlarning qabul qilinishi ushbu sohaning zamon bilan hamnafas rivojlanishini ta'minlab bermoqda.

Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 23-martida qabul qilingan "Bank xizmatlari ommabopligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarorining 6-bandi "v" kichik bandida "potensial qarz oluvchilarning kreditlash amaliyotini baholash hamda mijozlarga kreditlar ajratish shartlarini takomillashtirish imkonini beruvchi tijorat banklari tomonidan o'z modellarini yaratish..."[1] va ularni amaliyotga joriy etish vazifasi belgilab o'tilgan.

Xalqaro tajribalardan ko'rish mumkinki banklar faoliyatida qo'llaniladigan turli kreditlash amaliyoti modellari mijozlarning kreditlash amaliyotini aniq va keng ko'lamda baholash va ularga qulay imkoniyat beradigan zamonaviy usullardan biridir. Buning yordamida mijozlar o'z faoliyatini rivojlantirish hamda kredit risklarini sezilarli darajada pasaytirish imkoni yaratiladi. Demak, kreditning qaytmasligi bilan bog'liq yo'qotishlarni oldi olinadi. Kredit shartlari bajarilishi va ularning kreditga layoqatlilikni aniq, to'liq va tezkor baholash nafaqat tijorat banklari uchun kredit riskini pasaytirish balki, mijozlar uchun kreditni qaytara olmaslik riskini qisqartirishga tayinlanganligi bilan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'kidlash kerakki, banklar amaliyotida "transformatsiyalash modeli" ball tizimidan foydalanish, ham bank uchun, ham mijozlar uchun kutilgan samarani beradi. Shuning uchun ham rivojlangan mamlakatlar bank amaliyotida mijozlar manfaati va bank daromatini aniqlashda kreditlash amaliyotida turli modellari va ball tizimlari muhim vosita bo'lib xizmat qilmoqda.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Mijozlarning kreditga layoqatlilikni tahlil etish va baholash borasida iqtisodchi olimlar va soha mutaxassislarining turli xil yondashuvlari mavjud bo'lib, ularni umumlashtirgan holda ikki guruhga tasniflash mumkin. Bir guruh olimlar va mutaxassislar mijozlarni kreditga layoqatliligini tijorat banklari manfaati va kredit siyosatlaridan kelib chiqib talqin qilishsa, boshqa bir guruh olimlar moliyaviy holat, samaradorlik va biznes ko'lamidan kelib chiqib kreditga layoqatlilikni tahlil qilishni tavsiya etishadi. Har ikkala yondashuvning umumiy g'oyasi shundaki, kreditga layoqatlilikka baho berishda mijozlarning moliyaviy holati muhim obyekt sanaladi. Biroq, tijorat banki nuqtayi nazardan tahlil qilinganda moliyaviy holat tahlili bilan birga kredit oluvchi mijozlarning nomoliyaviy ko'rsatkichlariga ham alohida e'tibor qaratiladi.

Iqtisodchi olim Mavlanov (2018) bank mijozlar kreditga layoqatliligini har ikkala jihatdan tadqiq etib, bank nuqtayi nazardan moliyaviy va nomoliyaviy ko'rsatkichlarni ma'lum mezonlar asosida tasniflab, skoring modeli yordamida kreditga layoqatlilikka baho berishni taklif etgan. Mijozlarning moliyaviy holatidan kelib chiqib kreditga layoqatlilik tahlilini takomillashtirishda likvidlilik, balans likvidligi, barqarorlik va samaradorlik ko'rsatkichlari asosida kompleks tahlil yondashuvini taklif etgan va undan foydalanish samaradorligini ko'rsatib o'tgan (Mavlanov, 2019).

Turdiyeva (2019) kreditga qobillikning nazariy va tashkiliy-uslubiy jihatlariga bag'ishlangan ilmiy ishida agrar sektori korxonalari misolida kreditga layoqatlilik tahlilida qo'llaniladigan atamalar talqini, kreditga qobillik tahlilining kompleks iqtisodiy tahlilda tutgan o'rni, tahlil jarayonida nomoliyaviy ko'rsatkichlardan foydalangan holda mijozlarni sinflarga ajratish kabi masalalarni ochib bergan.

Kreditga layoqatlilikni to'lovga qobillikdan farqi uning murakkab jarayon va kelgusi davrdagi holatni baholashga qaratilganligidan kelib chiqib tijorat banklarida mijozlarning kreditga layoqatliligini baholash amaliyotini takomillashtirish masalalari ham ilmiy tadqiq etilgan (Mamatov, Qulliyev, Pulatova, 2016).

Alimardonov (2017) kichik biznes subyektlarini kreditlashda ularning kredit to'loviga layoqatliligini baholash va bunda umumiy pul oqimlarini baholash usuli e'tibor qaratib, ushbu usulni moliyaviy koeffitsiyentlar usulidan afzal degan xulosaga kelgan.

1 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Bank xizmatlari ommabopligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 2018-yil 23-martdagi qarori.

Bir guruh olimlar tomonidan chop ettirilgan “Bank ishi” darsligida kreditga layoqatlilik tushunchasi mohiyati, uning kreditlash jarayonidagi ahamiyati, jismoniy va yuridik shaxslarning kreditga layoqatliligini baholash usullari va tartiblari keltirib o‘tilgan (Azizov va boshqalar, 2016).

Rossiyalik olimlar o‘z tadqiqotlarida iqtisodiyot subyekti kreditga layoqatliligini baholashda faoliyat uzluksizligi konsepsiyasini ilgari surgan holda mijozlarning kreditga layoqatliligini ta’minlamasligi uning faoliyati yakunlanishi ya’ni bankrotlik holatiga tushushiga olib kelishi va faoliyat uzluksizligiga jiddiy xatar bo‘lishini isbotlashgan (Babicheva, Lyubishin, Kondratev, 2018).

Yuqorida keltirilganlardan ko‘rinib turibdiki, mijozlarni kreditga layoqatliligini tahlil qilish va baholash muhim iqtisodiy munosabatlardan biri hisoblanadi. Ushbu jarayonning ko‘plab jihatlari olimlar tomonidan ochib berilgan bo‘lsada, kreditga layoqatlilik tahlilining nazariy hamda tashkiliy-uslubiy jihatlari va mijozga qulaylik yaratish yoki kreditni muddatidan oldin qaytarish bo‘yicha amaliy ishlar yetarli darajada tadqiq etilmagan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotimiz mijozlarning kreditlash amaliyoti davrini tahlili va uni baholash mezonlarini takomillashtirish maqsadida olib borilgan bo‘lib, aniq vazifalar belgilab olindi. Tadqiqot jarayonida amaliy materiallarni taqqoslash, statistika va jadvallar yordamida tahlil ishlari olib borilgan, undagi natijalar asosida aniq xulosa va amaliy takliflar bayon qilingan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bozor iqtisodiyoti vujudga kelgandan to hozirgi davrga qadar kredit munosabatlari uzluksiz takomillashib hamda rivojlanib kelmoqda va bu jarayon kelgusida yanada keng ko‘lamda davom etish tavsifiga ega. Chunki, kredit munosabatlari iqtisodiyotda ko‘plab biznes subyektlar faoliyatini boshlashiga, to‘xtovsiz amalga oshirishiga hamda kengayishiga muhim moliyaviy omil bo‘lmoqda.

Bank kreditlari va ssudalarini jalb qilish qaysi mezonlar va tartiblar asosida amalga oshiriladi? Bu borada, mijozlar va tijorat banklari o‘rtasida bo‘ladigan qarz munosabatlarini yo‘lga qo‘yishda avalam bor ularning kreditga layoqatliligi tahlili va kreditlash amaliyoti davrida ularni baholash modellari takomillashtirish bosh masaladir. Har bitta tijorat banki o‘z mijozlar bilan kredit munosabatlari yuzasidan mustaqil siyosatini olib boradi. Lekin ularning barchasida bitta muhim jihatga, ya’ni mijozlarning kreditni qaytarish imkoniyatini va ularni bankga keltirayotgan daromadlarini hamda ularning faoliyatini aniq baholashga ahamiyat qaratilmog‘i lozim.

Bugungi kunda mamlakatimiz tijorat banklarida mijozlarning kreditlash amaliyoti tahlilini baholash bo‘yicha turli xil usullardan foydalanib kelinmoqda. Ta’kidlash kerakki, banklar amaliyotida mijozlarning kreditga layoqatliligini tahlil qilish va baholashda uch turdagi: qoplash, likvidlilik va muxtorlik koeffitsiyentlaridan foydalanilmoqda. Ushbu koeffitsiyentlar asosida mijozlarning kreditga layoqatliligi uchta sinfga ajratish asosida baholanmoqda.

1-jadval: Tijorat banklari tomonidan qo‘llanilayotgan kreditga layoqatlilikni baholash mezonlari[2]

Ko‘rsatkichlar	I sinf	II sinf	III sinf
1. Qoplash koeffitsiyenti (Qk)	Qk > 2	2 > Qk > 1	1 > Qk
2. Likvidlilik koeffitsiyenti (Lk)	Kk > 1,5	1,5 > Lk > 1	1 > Lk
3. Muxtorlik koeffitsiyenti (Mk)	Mk > 60%	60% > Mk > 30%	30% > Mk

Ushbu tartibdagi kreditga layoqatlilikni baholash mezonlarida quyidagi bartaraf etiladigan kamchiliklar hamda takomillashtirilishi talab etiladigan umumiy jihatlar mavjud deb hisoblaymiz. Jumladan:

- koeffitsiyentlarni hisoblash usulidagi kamchiliklar;
- ushbu koeffitsiyentlar asosida xo‘jalik yurituvchi subyektlarining moliyaviy ahvolini to‘liq baholash imkoni yo‘qligi;
- xalqaro tajribalar e’tiborga olinmaganligi.

2 Muallif tomonidan shakllantirildi.

2-jadval: Mijozlarning kreditlash jarayonini moliyaviy ko‘rsatkichlari orqali baholash[1]

Ko‘rsatkichlar nomi	Ball taqsimoti	Kreditlash amaliyoti bo‘yicha sinflarga ajratish									
		Me’yori	ball	Me’yori	ball	Me’yori	ball	Me’yori	ball	Me’yori	ball
		1-sinf		2-sinf		3-sinf		4-sinf		5-sinf	
1. Mijozlarning likvidlilik ko‘rsatkichlari:	15		15		12		9		6		0
Joriy likvidlilik koeffitsiyenti	5	2<	5	2>Jlk>1,5	4	1,5>Jlk>1	3	1>Jlk>0,5	2	Jlk<0,5	0
Tez likvidlilik koeffitsiyenti	5	1,25<	5	1,25>Tlk>1	4	1>Tlk>0,75	3	0,75>Tlk>0,5	2	Tlk<0,5	0
Mutlaq likvidlilik koeffitsiyenti	5	0,75<	5	0,75>Mlk>0,5	4	0,5>Mlk>0,25	3	0,25>Mlk>0,1	2	Mlk<0,1	0
2. Balans likvidligi tahlili	15	A1>P1 A2>P2 A3>P3 A4>P4 A5	15	A1>P1 A2>P2 A3>P3 A4>P4 A5< P5 bitta shart bajarilmasa	12	A1>P1 A2>P2 A3>P3 A4>P4 A5< P5 ikkita shart bajarilmasa	10	A1>P1 A2>P2 A3>P3 A4>P4 A5< P5 uchta shart bajarilmasa	5	A1>P1 A2>P2 A3>P3 A4>P4 A5< P5 umuman shart bajarilmasa	0
3. Mijozlar mablag‘larining aylanishi tahlili:	20		20		16		12		8		0
Mijozlar joriy aktivlari aylanish ko‘rsatkichlari	5	Jak>12	5	12>Jak>6	4	6>Jak>4	3	4>Jak>3	2	3>Jak>0	0
Mijozlarning debitorlik qarzlari ko‘rsatkichlari	5	Dak>12	5	12>Dak>6	4	6>Dak>4	3	4>Dak>3	2	3>Dak>0	0
Mijozlarning kreditorlik qarzlari ko‘rsatkichlari	5	Kak>12	5	12>Kak>6	4	6>Kak>4	3	4>Kak>3	2	3>Kak>0	0
Tovar moddiy zaxiralari aylanuvchanligi	5	TMZak>12	5	12>TMZak>6	4	6>TMZak>4	3	4>TMZak>3	2	3>TMZak>0	0
4. Mijozlar faoliyati samaradorlik ko‘rsatkichlari tahlili:	15		15		12		9		6		0
Joriy aktivlar rentabellik ko‘rsatkichi	5	Jar>40%	5	40%>Jar>30%	4	30%>Jar>20%	3	20%>Jar>ID	2	Jar<ID (inflasiya darajasi)	0
Xususiy kapital rentabellik ko‘rsatkichlari	5	Xkr>40%	5	40%>Xkr>30% 4	4	30%>Xkr>20%	3	20%>Xkr>ID	2	Xkr<ID (inflasiya darajasi)	0
Sotish rentabellik ko‘rsatkichi	5	Sr>40%	5	40%>Sr>30%	4	30%>Sr>20%	3	20%>Sr>10%	2	Sr<ID (inflasiya darajasi)	0
5. Moliyaviy barqarorlik ko‘rsatkichlari tahlili:	15		15		12		9		6		0
Mustaqillik koeffitsiyenti	5	Mk>0,6	5	0,6>Mk>0,5	4	0,5>Mk>0,4	3	0,4>Mk>0,3	2	Mk<0,3	0
Qarz va o‘z mablag‘lari o‘rtasidagi nisbat koeffitsiyenti	5	0,2>QO‘zk >0	5	0,4>QO‘zk>0, 2	4	0,5>QO‘zk>0, 4	3	1>QO‘zk>0,5	2	QO‘zk>1	0
Xususiy kapital harakatchanlik koeffitsiyenti	5	Xxk>0,5	5	0,5>Xxk>0,4	4	0,4>Xxk>0,3	3	0,3>Xxk>0,2	2	Xxk<0,2	0
6. Mijozlar hisob raqamidagi resurs qoldig‘ining kreditga nisbatan baholash	20	Кредит< 1	20	2, 1>Kredit>0,8	15	0,8>Kredit>0,6	10	0,6>Alm>0,4	5	Alm>0,4	0
Umumiy ball	100		100		79		59		36		0

1 Muallif tomonidan tuzilgan.

3-jadval: Mijozlarning kreditlash jarayonini nomoliyaviy ko‘rsatkichlari orqali baholash[3]

Ko‘rsatkichlar		Ball
Korxonaning umumiy kredit tarixi:		**20**
3 yildan ortiq muddatda banklar, jumladan mijozlar bankdan olingan kreditlarni o‘z vaqtida va to‘liq to‘langan.	1 sinf	20
3 yilgacha muddatda banklar, jumladan mijozlar bankdan olingan kreditlarni o‘z vaqtida va to‘liq to‘langan	2 sinf	15
Oxirgi uch yilda banklar, jumladan mijozlar bankdan kredit summasini (asosiy va foiz) belgilangan muddatlardan kechikib yoki qisman to‘langan. Biroq kredit va uning foizlari to‘liq qaytarilgan (bir oygacha muddat ichida).	3 sinf	12
Oxirgi uch yilda banklar, jumladan mijozlar bankdan olingan kredit summasi (asosiy va foiz) belgilangan muddatlardan kechikib yoki qisman to‘langan. Biroq kredit va uning foizlari to‘liq qaytarilgan (bir oydan ortiq muddatda)	4 sinf	9
Banklar, jumladan mijozlar bankdan olingan kredit summasini (asosiy va foiz) to‘liq to‘lanmaganda.	5 sinf	0
Kredit ta’minoti:		**20**
Ta’minot zamonaviy, yuqori likvidli, yetarli, egalik huquqi mijozlarga tegishli. Kafilning moliyaviy ahvoli mutloq barqaror. Sug‘urta polisi kreditni to‘liq qamragan va to‘liq davrga olingan.	1 sinf	20
Ta’minot yangi, likvidli, yetarli, egalik huquqi mijozlarga tegishli. Kafilning moliyaviy ahvoli barqaror. Sug‘urta polisi kreditni 50 %ini qamragan va davrning 50 % olingan.	2 sinf	15
Ta’minot 50 %dan ko‘p eskirgan, likvidli, yetarli emas, egalik huquqi korxonaga tegishli. Kafilning moliyaviy ahvoli barqaror. Sug‘urta polisi kreditni 25 %dan 50 %gacha qamragan va davrning 25 %dan 50 %gacha olingan.	3 sinf	12
Ta’minot eski, nolikvid, yetarli emas, egalik huquqi boshqa mijozlarga tegishli. Kafilning moliyaviy ahvoli nobarqaror. Sug‘urta polisi kreditni 25 %dan kam qismini qamragan va davrning 25%dan kam qismi olingan.	4 sinf	9
Ta’minot yaroqsiz holatga kelgan, nolikvid, yetarli emas, egalik huquqi boshqa mijozlarga tegishli. Kafilning moliyaviy ahvoli bankrot oldi holatida. Sug‘urta polisi kreditni 25 %dan kam qismini qamragan va davrning 25 %dan kam qismi olingan.	5 sinf	0
Loyihaning realligi:		**20**
Bankning kredit siyosati talablariga mos keladi va asoslangan axborot manbalariga ega. Loyihani amalga oshirish imkoniyati mavjud: mijozlarning ijobiy moliyaviy natijasi hamda pul oqimi hajmi olinadigan kredit summasi (asosiy va foiz) to‘lashga yetarli. Loyihaning biznes-rejasi iqtisodiy va amaliy jihatdan asoslangan. Mijozlarda kompetent xodimlar yetarli. Qulay tabiiy sharoit, yetarli infrastruktura va kommunal xizmatlar mavjud	1 sinf	20
Bankning kredit siyosati talablariga mos keladi va asoslangan axborot manbalariga ega. Loyihani amalga oshirish imkoniyati mavjud mijozlarning ijobiy moliyaviy natijasi hamda pul oqimi hajmi olinadigan kredit summasi (asosiy va foiz) to‘lashga yetarli. Loyihaning biznes-rejasi iqtisodiy va amaliy jihatdan asoslangan. Mijozlarda kompetent xodimlar soni yetarli emas. Qulay tabiiy sharoit va yetarli infrastruktura mavjud. Kommunal xizmatlar ko‘rsatishda uzilish kuzatiladi.	2 sinf	15
Bankning kredit siyosati talablariga mos keladi va yetarli axborot manbalariga ega. Loyihani amalga oshirishda jiddiy tavakkalchilik mavjud. Mijozlarning ijobiy moliyaviy natijasi hamda pul oqimi hajmi olinadigan kredit summasi (asosiy va foiz) to‘lashga yetarli. Mijozlarda kompetent xodimlar soni yetarli emas. Qulay tabiiy sharoit va yetarli infrastruktura mavjud. Kommunal xizmatlar ko‘rsatishda uzilish kuzatiladi.	3 sinf	12
Bankning kredit siyosati talablariga to‘liq mos kelmaydi va yetarli axborot manbalariga ega emas. Loyihani amalga oshirishda jiddiy tavakkalchilik mavjud. Mijozlarning ijobiy moliyaviy natijasi hamda pul oqimi hajmi olinadigan kredit summasi (asosiy va foiz) to‘lashga yetarli bo‘lishi tavakkalchilikka bog‘liq. Mijozlarda kompetent xodimlar soni yetarli emas. Qulay tabiiy sharoit va yetarli infrastruktura mavjud. Kommunal xizmatlar ko‘rsatishda uzilish kuzatiladi.	4 sinf	9
Bankning kredit siyosati talablariga mos kelmaydi va yetarli axborot manbalariga ega emas. Loyihani amalga oshirishda yuqori tavakkalchilik mavjud. Mijozlarning salbiy moliyaviy natijasi hamda pul oqimi hajmi olinadigan kredit summasi (asosiy va foiz) to‘lashga yetarli emas. Mijozlarda kompetent xodimlar soni yetarli emas. Qulay tabiiy sharoit va infrastruktura mavjud emas. Kommunal xizmatlar ko‘rsatish yomon.	5 sinf	0

3 Муаллиф томонидан тузилган.

Tovarlarning raqobatbardoshlik darajasi.		**20**
Tovarlarning xilma-xilligi, sifati yuqori, yuqori qo‘shimcha qiymat va optimal bahoga ega, optimal xarajat, sotish servisi yaxshi yo‘lga qo‘yilgan,talab yuqori.	1 sinf	20
Tovarlarning xilma-xilligi, sifati yuqori, sotish servisi yaxshi yo‘lga qo‘yilgan, optimal baho, diferensiyalangan xarajat, talab mavjud	2 sinf	15
Tovarlarning turi kamligi, sifati o‘rtacha, o‘rtacha baho, o‘rtacha xarajat, sotish servisi yo‘lga qo‘yilgan	3 sinf	12
Tovarlarning turi kamligi, sifati past, o‘rtacha baho, xarajat yuqori, sotish servisi talab darajasida emas	4 sinf	9
Tovarlarning turi kamligi, sifati past, o‘rtacha baho, xarajat yuqori, sotish servisi mavjud emas, talab o‘ta kam.	5 sinf	0
Biznes obro‘si		**20**
Mijozlarning soha va tarmoqdagi o‘rni yuqori, bozordagi obro‘si yuqori, brend taniqli	1 sinf	20
Mijozlarning soha va tarmoqdagi o‘rni o‘rtacha, bozorda o‘z obro‘siga ega, brendi xaridorlarga tanish	2 sinf	15
Mijozlarning soha va tarmoqdagi o‘rni sezilarli ahamiyatga ega emas, brendi xaridorlarga tanish emas.	3 sinf	12
Mijozlarning soha va tarmoqdagi o‘rni ahamiyatga ega emas, brendi xaridorlarga tanish emas.	4 sinf	9
Mijozlarning soha va tarmoqdagi o‘rni ahamiyatga ega emas, bozorda o‘z obro‘siga ega emas, brendi mavjud emas	5 sinf	0
Umumiy ball		**100**

Respublikamiz bank sohasidagi kredit munosabatlarida amalga oshirilayotgan mijozlarni moliyaviy holatini va kreditga layoqatliligini baholashni davr talablari asosida takomillashtirish uchun yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan kamchiliklarni bartaraf etish muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan maqsad kredit olgan va foydalanayotgan mijozlarning moliyaviy holati va kreditga layoqatliligini baholashni to‘liq, aniq va tezkor o‘rganishdir. Bu bilan kreditga layoqatli bo‘lgan eng munosib mijozlarga qulaylik yaratish maqsadida ularga imtiyozlar berish va shu orqali kredit portfelining sifatini oshirish imkoniyati yaratiladi. Natijada esa kredit riski sezilarli kamayishga erishiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tijorat banklari tomonidan mijozlarga ajratilgan kreditlar shartlarini “transformatsiyalash modeli” ball tizimi orqali takomillashtirishtirilgan elektron dasturini taklif qilamiz.

Transformatsiyalash modeli mijozlarning kreditga layoqatliligini ikkita muhim jihat asosida 5 ta sinfga ajratib baholab beradi:

1. Moliyaviy ko‘rsatkichlar (likvidlilik ko‘rsatkichlari, balans likvidliligi, aylanuvchanlik ko‘rsatkichlari, samaradorlik ko‘rsatkichlari, barqarorlik ko‘rsatkichlari) asosida baholash;
2. Nomoliyaviy ko‘rsatkichlar (umumiy kredit tarixi, kredit ta’minoti, loyihaning realligi, tovarning raqobatbardoshlik darajasi, biznes obro‘si) asosida baholash.

4-jadval: Sinflar bo‘yicha kredit shartlarini bajarish tartibi[4]

Sinf	Qisqacha izoh	Jami (ball)
1-sinf	Bu toifadagi mijozlar kredit to‘lay olish qobiliyati yuqori. Ushbu mijozlarga ajratilgan kreditning umumiy tartibida yuqori imtiyozlar berish mumkin.	156-200
2-sinf	Bu toifadagi mijozlar kredit to‘lay olish qobiliyatiga ega. Ushbu mijozlarga ajratilgan kreditning umumiy tartibda imtiyozlar berish mumkin.	120-155
3-sinf	Bu toifadagi mijozlar kreditni to‘lay olishi mumkin. Ushbu mijozlarga ajratilgan kreditning umumiy tartibda imtiyozlar berish mumkin emas.	82-119
4-sinf	Bu toifadagi mijozlarning moliyaviy holati barqaror emas. Ushbu mijozlarga ajratilgan kreditning qaytarish riski yuqori hisoblanadi.	81 гача
5-sinf	Bu toifadagi mijozlarning moliyaviy holati juda yomon. Ushbu mijozlarga ajratilgan kreditning qaytarish riski juda yuqori hisoblanadi. Ushbu kreditlarni muddatidan oldin qaytarish choralarini ko‘rish lozim sanaladi.	0

Mijozlarning kredit shartlarini bajarishi va moliyaviy ko‘rsatkichlar asosida 100 ball va nomoliyaviy ko‘rsatkichlar asosida 100 ball umumiy 200 ball bilan baholanadi (4-jadval).

4 Muallif tomonidan tuzilgan.

Mijozlarga ajratilgan kreditlar shartlarini “transformatsiyalash modeli” ball tizimi dasturi bo‘yicha to‘plangan jami ball 0 balldan 200 ballgacha oralig‘da 5 ta sinfga bo‘lib o‘rganiladi. 5-jadvalda sinflar bo‘yicha to‘liq tafsiloti berilgan.

5-jadval: Transformatsiyalash modeli ball tizimi shkalasi

Sinf	Sifati	Foiz stavkasiga nisbatan imtiyoz	Foizining muddatiga nisbatan imtiyoz
1-sinf	Eng yuqori	20 фоиз	+ 4 oygacha
2-sinf	Yaxshi	10 фоиз	+ 2 oygacha
3-sinf	O‘rta	O‘zgartirishsiz	
4-sinf	O‘rtadan past	Ogohlantirish	
5-sinf	Qoniqarsiz	Muddatidan oldin qaytarish choradarini ko‘rish	

Mijozlarga ajratilgan kreditlar shartlarini “transformatsiyalash modeli” ball tizimining afzal jihatlari:

- Ushbu model mijozlarning kredit shartlarini bajarishiga va uni qaytarish layoqatliligiga aniq, to‘liq, keng qamrovli baholash imkoniyatiga ega.
- Amaldagi baholashdan farqli ravishda kredit shartlarini bajarish va uni qaytarish layoqatlilik holati 5 ta sinf asosida amalga oshiriladi. Bu banklar tomonidan mijozlarlik subyektlarni kredit shartlarini bajarishi va kreditning qaytarilish holati bo‘yicha tanlash imkoniyatini oshiradi.
- Kreditni qaytarish imkoniyatini baholash mezonlarini hisoblash usullari takomillashtirildi, ya’ni aniqlikni ta’minlash darajasi oshirildi.
- Xalqaro tajribalar e’tiborga olingan holda shakllantirildi.

Ushbu model mijozlarning moliyaviy va nomoliyaviy ko‘rsatkichlari asosida kreditga layoqatliligini kompleks baholash orqali kredit portfeli riskini keskin pasaytirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdullayeva Sh.Z. Bank ishi. Darslik.-T.: Iqtisod-Moliya. 2017. 732 b.
2. Abdullayeva Sh.Z. Kreditlashda skoringni qo‘llash amaliyoti. “Xalqaro moliya va hisob” ilmiy elektron jurnal. 2017. №1, 11 b.
3. Azizov U.O‘ va boshqalar. Bank ishi.-T.: Fan va texnologiya, 2016. 640 b.
4. Alimardonov I.M. Kichik biznes subyektlarining kredit to‘loviga layoqatliligini baholash amaliyotini takomillashtirish. “Xalqaro moliya va hisob” ilmiy elektron jurnal. 2017. №2, 6 b.
5. Ендовицкий Д. А., Бахтин К. В., Ковтун Д. В. Анализ кредитоспособности организации и группы компаний : учебное пособие.- М. : КНОРУС, 2016. 376 с.
6. Ендовицкий Д.А., Бочарова И.В. Анализ и оценка кредитоспособности заемщика. Учебно-практическое пособие. М. : КНОРУС. 2005. – 272 с.
7. Лиференко Г.Н. Финансовый анализ предприятия: Учеб.пособие.-М.: Экзамен, 2005. с. 160
8. Mavlanov N.N. Korxona kreditga layoqatliligini baholash va uni kompleks tahlilini takomillashtirish. “Xalqaro moliya va hisob” ilmiy elektron jurnal. 2016. №3, 9 b.
9. Мавланов Н.Н. Сравнительная оценка современных концепций анализа кредитоспособности: научные подходы и практика. “Xalqaro moliya va hisob” ilmiy elektron jurnal. 2018. №1, 14 b.
10. Mamatov B.Sh., Qulliyev I.Ya., Pulatova M.B. O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarida mijozlarning kreditga layoqatliligini baholash amaliyotini takomillashtirish. Monografiya.-T.:Extremum-press, 2016. 112 b.
11. Наумченкова Ю. В. Оценка кредитоспособности заемщика. Теория и практика современной науки. 2016. № 5. с.5
12. Raximov M.Yu. Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili.O‘quv qo‘llanma.-T.: Iqtisod-Moliya, 2015. 392 b.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

LAND TAX RECEIVED FROM INDIVIDUALS AND ITS SHARE IN THE BUDGET OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Hakimov Feruz Khurshid ugli
4th grade student of Tashkent state University of Economics

Scientific adviser:
Doctor of economic sciences, professor Mukhiddin Kalonov

Abstract: The article examines the history of the origin of the land tax collected from individuals, its appearance in the present period, and its legal and legal aspects. The author analyzed the tax calculation procedure and its share in the state budget.

Key words: Individual, property, taxpayers, tax object, taxpayers, tax subject, tax rate, tax benefits, tax calculation procedure, tax payment deadlines.

Annotatsiya: Maqolada jismoniy shaxslardan undiriladigan yer solig‘ining kelib chiqish tarixi, hozirgi davrda paydo bo‘lishi va huquqiy jihatlari ko‘rib chiqiladi. Muallif soliqlarni hisoblash tartibi va uning davlat budjetidagi ulushini tahlil qilgan.

Kalit so‘zlar: Jismoniy shaxs, mulk, soliq to‘lovchilar, soliq obekti, soliq to‘lovchilar, soliq subyekti, soliq stavkasi, soliq imtiyozlari, soliqni hisoblash tartibi, soliq to‘lash muddatlari.

Аннотация: В статье рассматривается история возникновения земельного налога, взимаемого с физических лиц, его появление в современный период, а также юридические и правовые аспекты. Автор проанализировал порядок исчисления налога и его долю в государственном бюджете.

Ключевые слова: Физическое лицо, имущество, налогоплательщики, объект налогообложения, налогоплательщики, субъект налога, ставка налога, налоговые льготы, порядок исчисления налога, сроки уплаты налога.

Today, taxes play a role in the economic stability of any developing country. The main aspect is the share of taxes in the republic budget. As an example, if we analyze the land tax levied on individuals, any resident and non-resident tax payers who live in our country as taxpayers can be an example. Initially is the original origin of this tax type in the countries of the Near and Middle East, mil. It dates from the 3rd century to the reign of the Sassanid state. In the following years, taxes were collected under the names of zakat, khiroj, tribute, tanab, ushr and other names. In Muslim countries, a unit of land area was considered as a taxable base in money or 1/4, 1/3, 1/2 of the harvest, depending on the quality of the land and the level of water supply. It was first introduced in Central Asia by the Arabs at the beginning of the 8th century[1]. By the beginning of the 19th century, during the Khanate period, land tax was mainly paid in cash. Since the years of independence, taxes have been introduced in our country. Law No. 831-XXI of May 6, 1993 was developed in accordance with the newsletter of the Supreme Council of the Republic of Uzbekistan. This law “On Land Tax” consists of 14 articles, which reflect the mechanism of general land tax determination. As of January 1, 1998, all taxes since the first Tax Code came into force have been consolidated and unified. In the following period, in 2008 and 2019, the tax code was adopted twice in a new version, and until now, the existing articles are being supplemented and improved. Starting from Article 433 of the current tax code, natural persons who have land plots on the basis of property rights, ownership, use or lease rights, as well as agricultural holdings with or without a legal entity are tax payers of land tax collected from natural persons is acknowledged[2] is described as. Taxation is carried out according to the established tax rates, tax benefits, tax calculation and payment procedure for land tax payers, collected from individuals, as specific features of taxation. So the tax period is calculated according

1 https://uz.wikipedia.org/wiki/Yer_solig%CA%BBi
2 Article 433 of the Tax Code of the Republic of Uzbekistan

to one calendar year. Not later than March 1 of each year, the tax authorities shall send a payment notification indicating the amount of tax and the terms of its payment to individuals by signing them or, if available, elektronically to the personal office of the taxpayer, to the taxpayer's office, to the mobile phone number registered in the name and to the special mobile application of the tax authorities in the form of an SMS-notification, as well as in another way confirming the receipt of the payment notice and the date of receipt, it is mandatory. If the taxpayer has privileges specified in the code, or if a situation arising as a result of a change in the area of the plot of land is detected, this situation will be legally studied and recalculated by the tax authorities, and the payment notification will be provided to the taxpayer. April 15 and October 15 of a fiscal year are the first and last deadlines for the payment of land tax by individuals, and in case of late payment of the tax, each day will be counted for the previous day an additional 0.045 percent penalty is charged. According to Article 437 of the Tax Code of the Republic of Uzbekistan basic tax rates in the territory of the republic are 1 sq. m. m is defined in the following quantities in absolute size:

Table 1: The amount of the basic tax rate for land tax in the republic's territories for 2024 (in soums)[3]

Republic territories	1 sq. Basic tax rate per m (in soums)
Tashkent city:	
1 zone	1 577
2 zones	1 337
3 zones	1 096
4 zones	862
5 zones	616
Republic of Karakalpakstan	320
Andijan region	394
Bukhara region	320
Jizzakh region	320
Kashkadarya region	320
Navoi region	320
Namangan region	394
Samarkand region	394
Surkhandarya region	300
Syrdarya region	253
Tashkent region	333
Fergana region	333
Khorezm region	320

If the basic rates of land tax collected from citizens for the year 2024 for individual plots of land in the 3rd region of Tashkent city are set at 1096 soums per 1 sq.m., the procedure for calculating the land tax is as follows is increased:

420 sq.m (4.2 acres)*1096=460320 soums.

The total taxable land area is 420 sq.m.

Taxable amount per square meter is 1096 soums

So, the 1-year land tax for 4.2 hectares of land located in the 3rd district of Tashkent is 460320 soums.

Or if the basic rates of land tax for rural areas of Samarkand region are set at 394 soums per 1 sq.m.

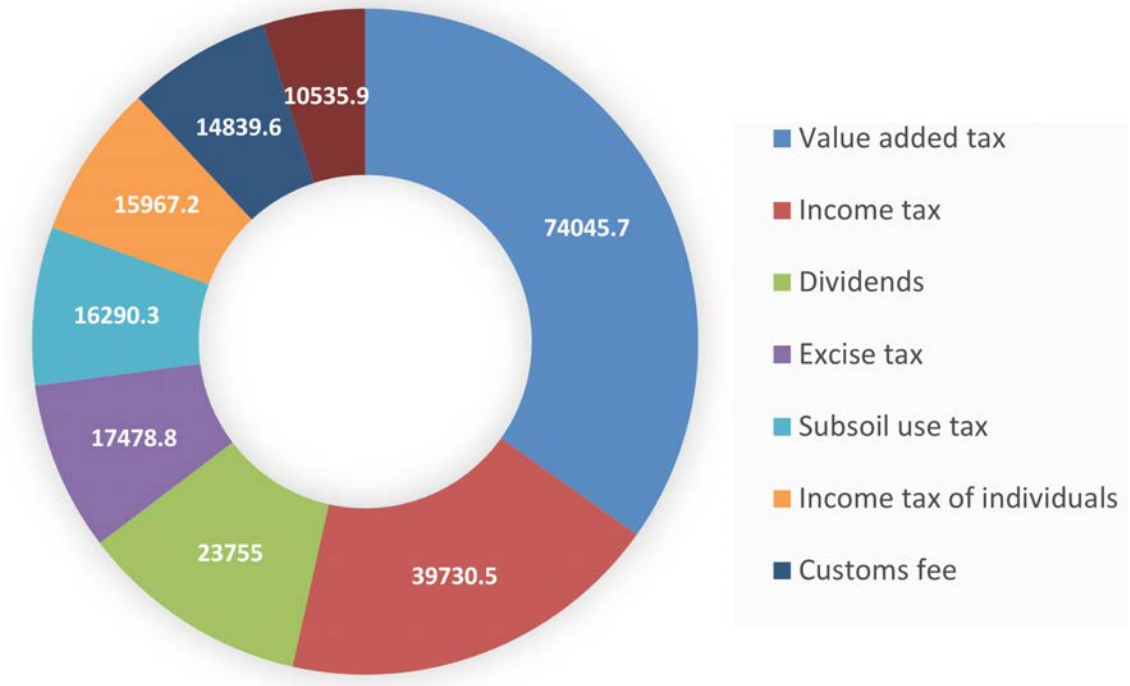
800 sq.m (8 sotix)*394 =315200 soums

So, the 1-year land tax is 315,200 soums for 8 hectares of land located in the rural area of Samarkand region.

As we mentioned above, if there is an exemption for the object of taxation, it is required to submit a document confirming this exemption to the tax authorities.

3 Article 437 of the Tax Code of the Republic of Uzbekistan (https://lex.uz/acts/-4674902)

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Forecast of state budget revenues of the Republic of Uzbekistan for 20244

According to this source, the total state budget revenues in 2024 will be 212,643 billion. it is forecasted to be soum. In particular, local and resource taxes amount to 16,209.3 billion soums, accounting for 13.1 percent of the total revenue.

In conclusion, it can be noted that land tax is levied on approximately 45% of the total taxable land area in our country. This figure corresponds to approximately 202,040 square kilometers. The current state of land tax paid by individuals can be assessed as positive. On average, the tax burden for taxpayers is not higher than the norm, considering the tax base and the cross-section of regions.

List of references used:

1. https://uz.wikipedia.org/wiki/Yer_solig%CA%BBI.
2. Article 433 of the Tax Code of the Republic of Uzbekistan.
3. Article 437 of the Tax Code of the Republic of Uzbekistan (https://lex.uz/acts/-4674902).
4. Law of the Republic of Uzbekistan on the state budget of the Republic of Uzbekistan for 2024 (https://lex.uz/uz/docs/-6707765.

4 Law of the Republic of Uzbekistan on the state budget of the Republic of Uzbekistan for 2024 (https://lex.uz/uz/docs/-6707765).

O‘ZBEKISTONDA "YASHIL" IQTISODIYOT VA IQLIM O‘ZGARISHI BILAN BOG‘LIQ XARAJATLAR TAHLILI

Isaxonova Ruxshona Muzaffar qizi
TDIU, 2-kurs talabasi

Sharapova Mashxura Azadovna
PhD, TMI, “Moliya” kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Oxirgi yillarda butun dunyo bo‘ylab “yashil” budjetlashtirish, “yashil” iqtisodiyot tamoyillari ilgari surilmoqda. Maqolada respublika iqtisodiyotida yashil moliyalashtirish, yashil budjetlashtirish sohasidagi islohotlar keltirilgan hamda tadqiq qilingan. Asosan, mamlakatimiz Prezidenti Sh. Mirziyoyev tomonidan qabul qilingan qarorlar ijrosi hamda natijasi va yutimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning tahlili ko‘rib chiqilgan. Bundan tashqari, maqolada davlat budjeti tarkibi va budjet xarajatlari haqida ham ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: yashil budjetlashtirish, yashil moliyalashtirish, "yashil" iqtisodiyot, davlat budjeti, budjet xarajatlari, iqlim o‘zgarishi.

Abstract: In recent years, throughout the world, there has been a growing emphasis on “green” budgeting and the adoption of “green” economic principles. The article discusses initiatives and research undertaken in the realm of green financial planning and budgeting within the republic’s economy. It highlights measures and analyses of reforms being implemented, particularly those decisions made by President Sh. Mirziyoyev. Additionally, information regarding the composition and expenditures of the state budget is provided.

Key words: green budgeting, green financing, green economy, state budget, budget expenditures, climate change.

Аннотация: В последние годы по всему миру наблюдается увеличение интереса к “зелённому” бюджетированию и концепциям “зелёной” экономики. В статье обсуждаются инициативы и исследования в области зелёного финансирования и бюджетирования в экономике республики. Приводятся решения и анализируются меры, принятые Президентом нашей страны Ш. Мирзиёевым, а также результаты и внедрение принимаемых мер. Кроме того, в статье приводятся сведения о составе государственного бюджета и его расходах.

Ключевые слова: зеленое бюджетирование, зеленое финансирование, зеленая экономика, государственный бюджет, бюджетные расходы, изменение климата.

KIRISH

Bugungi kunda jahon mamlakatlari o‘z iqtisodiyotini rivojlantirish, barqaror iqtisodiy siyosat yuritish jarayonida ko‘plab yuzaga keladigan muammolarni bartaraf etish maqsadida ularga yechim izlamoqda. Xususan, hozirda global miqyosda muammoni vujudga keltirayotgan xavflarning aksariyati tabiiy ofatlar bilan bevosita bog‘liqligi sir emas. Ayni vaqtda bu muammolar dunyo aholisi sonining ortishi tufayli yuzaga kelayotgan ishlab chiqarishdagi ehtiyojlarga ta’sir ko‘rsatishi kuzatilmoqda. Bu vaziyat esa, albatta, tabiiy resurs hamda bioxilma-xilliklarning kamayishi, iqlim o‘garishi, ijtimoiy tengsizlikning oshib ketishi hamda suv, energiya va tabiiy gazga talab oshishi kabi salbiy holatlarga olib kelmoqda. Ko‘plab dunyo mamlakatlarida va yurtimizda ham "yashil" iqtisodiyotga o‘tish bilan birgalikda milliy iqtisodiyotni rivojlantirish borasida chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Bunda, global muammolarga yechim topish ya’ni, suvdan oqilona foydalanish va barcha hududlarga teng taqsimlash, energiyani tejash, qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanishda zarur va zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash, ekologik toza bo‘lgan mahsulotlarni yetishtirish orqali aholi salomatligi, uning yashash tarziga ijobiy ta’sir ko‘rsatish kabi masalalarni amalga oshirish asosiy maqsad sifatida belgilangan.

Dunyo hamjamiyati doimo butunjahon uchun dolzarb bo‘lib kelayotgan muammolarga e’tiborini qaratadi. Yuqorida ta’kidlanganidek, sanoatning rivojlanishi, aholining ko‘payishi insoniyat uchun yaratilgan texnologiyalar ijobiy baholanishi bilan birgalikda salbiy ta’sir hamda xavfli oqibatlarga olib kelishi ham mumkin. Endilikda butun yer sharini yashil hudud sifatida asrab qolish mamlakatlarning oldiga qo‘ygan oliy maqsadlaridan biri bo‘lib qolmoqda. Bu borada O‘zbekistonda ham keng ko‘lamli islohotlar olib borilmoqda. Jumladan, 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida “yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyasi doirasida “yashil” va inklyuziv iqtisodiy o‘sishni ta’minlash borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar samaradorligini oshirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish hamda iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida resurslarni tejashni yanada kengaytirish masalalari belgilab olingan [1]. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2019-2030-yillar davrida O‘zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyasi tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi. Unga ko‘ra: [2]

- iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlari energiya samaradorligini oshirish;
- energiya resurslari iste’molini diversifikatsiyalash va qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni rivojlantirish;
- iqlim o‘zgarishi oqibatlariga moslashish va ularni yumshatish, tabiiy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish va tabiiy ekotizimlarni asrash;
- “yashil” iqtisodiyotni qo‘llab-quvvatlashning moliyaviy va nomoliyaviy mexanizmlarini ishlab chiqish kabi vazifalar beligilandi.

Bundan tashqari, 2023-yilning 29-sentabr sanasida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Yashil energiya sertifikatlarini joriy etilishini kengaytirish va “Yashil moliyalashtirish” mexanizmlarini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 515-sonli qaror qabul qilindi.

Yuqorida keltirilgan muammolarning yechimini topish, albatta, moliyaviy masalalar bilan bog‘liq.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

"Yashil" iqtisodiyotni rivojlantirish bugungi kunda dolzarb mavzulardan bo‘lganligi sababli ko‘plab olimlar bu borada tadqiqotlar olib bormoqdalar. Jumladan, Suaad Hadi Hassan Al-Taai "yashil" iqtisodiyotning eng muhim maqsadlaridan biri bu "yashil" iqtisodiyotga to‘sqinlik qiladigan yoki unga erishadigan siyosat va qoidalarni isloh qilish zarurati hisoblanishi haqida fikr yuritgan. "yashil" iqtisodiyotga erishish barqaror jismoniy va insoniy rivojlanishga erishish uchun aksariyat kompaniyalar tuzilmasi va strategiyalarida tub o‘zgarishlarni talab qiladi deya xulosa bergan. [3]

Daniel Fiorino o‘zining “Cheksiz yer yuzida yaxshi hayot: Yashil o‘sishda iqtisodiy siyosat” [4] nomli kitobida atrof muhitni himoya qilishimiz shunchaki vazifa sifatida emas, balki iqtisodiyot ekologik rivojlanishsiz mavjud emasligi tufayli ekologiya va iqtisodiyotni birgalikda rivojlantirish kerakligini ta’kidlaydi. Bu orqali “ "Yashil" iqtisodiyot” ning hozirgi global ekologik va iqtisodiy inqirozlar kuchaygan davrda muhimligini isbotlaydi.

Nourhane Houssam, Dalia M. Ibrahiem, Sanhita Sucharita, Khadiga M. El-Aasar, Rehab R. Esilyd, Narayan Sethi o‘z tadqiqotlarida, atrof-muhitni muhofaza qilish va barqaror rivojlanish bir-biriga sezilarli va ijobiy ta’sir ko‘rsatishi haqida hech qanday savol tug‘ilmaydi. Dunyo barqaror iqtisodiy o‘sishga harakat qilar ekan, u nafaqat iqtisodiy o‘sish nuqtayi nazaridan, balki ekologik nuqtayi nazardan ham barqarorlikka erishish uchun dunyo tan olgan va atrof-muhitni faol ravishda ta’qib qilishni boshlagan ko‘plab ekologik muammolarga duch kelmoqda deya ta’kidlashdi. [5]

Yi Chi, Yang Yang o‘z tadqiqot ishlarida har bir mamlakatda "yashil" iqtisodiyotga o‘tish jarayonida birinchi navbatda iqlim o‘zgarishiga qoniqarli javob bera oladigan milliy strategiyani ishlab chiqish va amalga oshirish masalasi turganini aytishgan. Ushbu o‘tish barqaror biznes modellariga ega bo‘lishi, hamda ular nima moliyalashtirilishi, qanday moliyalashtirilishi, moliyaviy kapital va moliyaviy instrumentlarni faol ishlatish orqali yashil moliyani kengaytirish imkoniyatini oshirish mumkinligi va zarurligi muhim ahamiyat kasb etishi haqida xulosalarini berib o‘tgan [6].

Yevropa Komissiyasi fikriga ko‘ra, “Yashil budjetlashtirish ijobiy iqlim sharoitiga erishishga yordam berish uchun budjet siyosatini ishlab chiqish vositalaridan foydalanishni anglatadi” deb qisqacha ma’lumot bergan.[7]

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda ilmiy mushohada, statistik jadvallardan, qiyosiy tahlil, ma’lumotlarni guruhlash, abstrakt-mantiqiy fikrlash, induksiya va deduksiya usullaridan hamda jadvallardan foydalangan holda iqtisodiyotni muvaffaqiyatli rivojlantirish uchun ta’lim va fan o‘rtasidagi hamkorlikning ahamiyati aks ettirildi. Shuningdek, xalqaro tadqiqot va sohaga oid tashkilotlar olib borayotgan ilmiy nazariyalari o‘rganilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

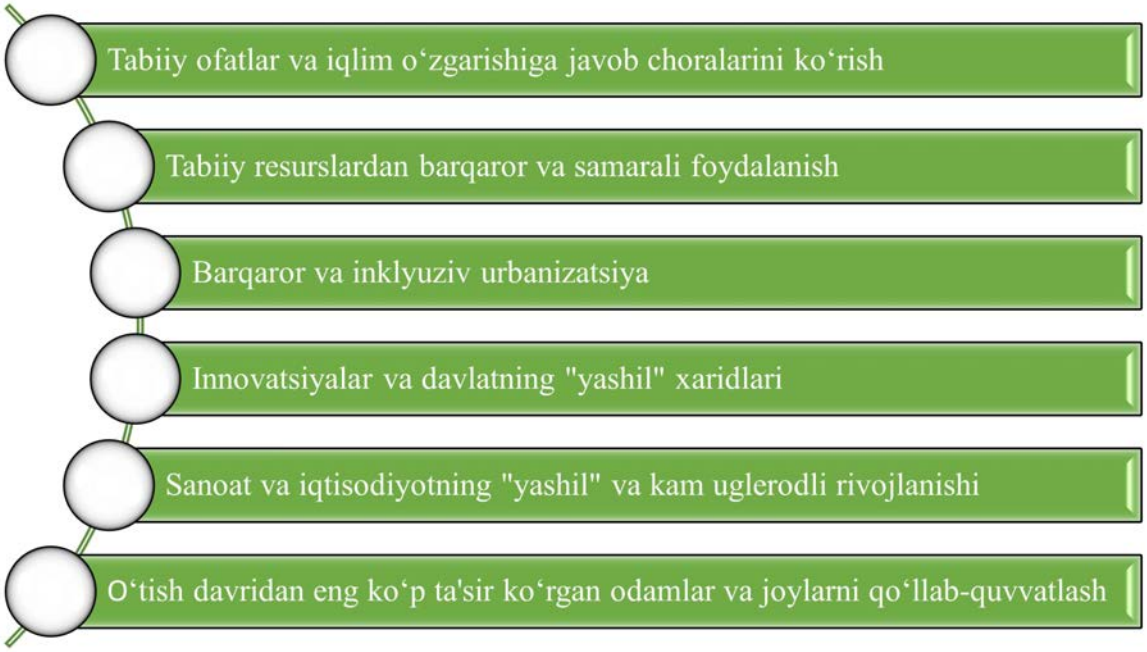
Jahon banki tadqiqotlariga ko‘ra, oxirgi bir necha yillarda O‘zbekistonning jadal iqtisodiy o‘sishi resusrslarni qazib olish hamda iqtisodiyotning tog‘-kon sanoati va ishlab chiqarish hisobiga ta’minlandi. Ammo, bu taraqqiyot salbiy ta’sir ko‘rsatdi. Qazib olinadigan yoqilg‘iga asoslangan og‘ir energiya balansi, energiyani ko‘p talab qiluvchi sanoat sektori va barcha tarmoqlar bo‘yicha past energo-samaradorlik tufayli hozirgi vaqtda mamlakat iqtisodiyoti issiqxona gazlari emissiyasi intensivligi bo‘yicha dunyoda beshinchi o‘rinda [8], Yevropa va Markaziy Osiyoda esa eng oldingi o‘rinda turadi.

Yaqin yillarda O‘zbekistonning ko‘plab hududlarida, asosan, Toshkent, eng kuchli qum bo‘ronini boshdan kechirdi. Bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev O‘zbekiston duch kelayotgan bu ekologik tahdidlarning salbiy ta’siri kuchayib borayotganining dalili sifatida ushbu voqeani “yashil” iqtisodiyotga o‘tish zarurati bo‘yicha muhim saboq olgani haqida ta’kidladi.

Bundan tashqari, Markaziy Osiyo mintaqasidagi muammolarning qariyb 70 foizi chuchuk suv tanqisligi bilan bog‘liq ekani yaqqol ko‘rinib turibdi. Jahon Resurslari Instituti ma’lumotlariga [9] ko‘ra, O‘zbekiston suv tanqisligi ta’siriga eng qattiq duchor bo‘lgan 25 davlat qatoriga kiradi va iqlim o‘zgarishi suv tanqisligini yanada kuchaytiradi.

COVID-19 pandemiyasi aholining zaif qatlamlariga katta ta’sir ko‘rsatdi. U ijtimoiy, sog‘liqni saqlash, iqtisodiy va ekologik halokatli inqirozlarni keltirib chiqaradi, bu esa uzoq muddatli iz qoldirishi mumkin. Haroratning oshishi, tez-tez qurg‘oqchilik, suv tanqisligi, cho‘llashish va sho‘rlashish tahdidlarining kuchayishini o‘z ichiga olgan iqlim o‘zgarishi O‘zbekistonning busiz ham qashshoq hududlaridagi hayot darajasiga nomutanosib ravishda ta’sir ko‘rsatmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiy taraqqiyot va kambag‘allikni qisqartirish vazirligi, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Taraqqiyot Dasturi hamda Jahon banki bilan birgalikda “yashil” iqtisodiyotga o‘tish doirasida 6ta ustuvor yo‘nalish belgilandi:

1-rasm: “Yashil” iqtisodiyotga o‘tishning ustuvor yo‘nalishlari [10]

O‘zbekiston butun mamlakat aholisini uzoq muddatli jarayonga jalb etgan holda iqlim o‘zgarishining oqibatlariga tayyorlamoqda.

Tahlillarga ko‘ra O‘zbekiston iqlim o‘zgarishlariga ta’sirchanligi e’tirof etilgan va shu nuqtayi nazardan bu iqlim siyosatini shakllantirish majburiyati borligini bildiradi. Iqlim o‘zgarish xavfi borligi tufayli O‘zbekiston 1993-yil BMTning iqlim o‘zgarishi bo‘yicha konvensiyasiga (BMT IO‘K) qo‘shilgan hamda 2017-yilda Parij bitimini imzolagan. Parij bitimi asosan karbonat angidridni kamaytirish bo‘yicha chora-tadbirlarni tartibga soluvchi BMTning iqlim o‘zgarishi bo‘yicha konvensiyasi doirasida qabul qilingan hujjat hisoblanadi.

O‘zbekistonda, 2021-yilda qabul qilingan majburiyatlarga muvofiq, iqlim o‘garishiga qarshi chora-tadbirlarni amalga oshirish, keying 5 yil uchun energiya samaradorligini 20 foizga oshirish va bu orqali 2030-yilgacha issiqxona gazlari hajmini 2010-yil darajasidan 35 foizga tushirish maqsad qilingan. [11]

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Iqlim masalalarini budjetni rejalashtirish va budjet jarayoni bilan integratsiyalashuvini rag‘batlantirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi tomonidan BMT tarqqiyot dasturi va Fransiya taraqqiyot agentligi (FTA) ko‘magida “Iqlim o‘zgarishi sohasida davlat xarajatlari tahlili va institutsional baholash” (CPEIR) amalga oshirildi hamda iqlim bilan bog‘liq xarajatlarni belgilash uslubiyoti ishlab chiqildi. Ushbu uslubiyot milliy strategik maqsadlar, budjet sohasidagi tajribalar hamda tashkiliy qarorlar inobatga olingan holda ishlab chiqilgan. [12]

Iqlim o‘zgarishiga qarshi kurashish yuzasidan xarajatlarning ta’siriga ko‘ra:

- Ijobiy ta’sirga ega;
- Salbiy ta’sirga ega;
- Ta’sir qilmaydiga xarajatlar.

Davlat budjetining 2024-yil uchun loyihasida barcha xarajatlarning 35 060,1 mlrd so‘m yoki 11,2 % iqlim o‘zgarishiga bog‘liq deb baholandi. [12]

1-jadval: Iqlim o‘zgarishi oqibatlarini yumshatishga va moslashishga ta’sir qiluvchi davlat budjeti xarajatlarining 2022-yil ijrosi, sohalar kesimida, mlrd so‘m [13]

	Xarajatlar	Jami	Ijobiy	Salbiy	Ta’sirga ega emas
	Xarajatlar, jami	236 692,0	28 998,5	1 017,7	206 675,7
	Jami xarajatlarga nisbatan, foizda	100,0	12,3	0,4	87,3
1	Ijtimoiy xarajatlar	117 691,9	516,5	-	117 175,3
2	Iqtisodiyot xarajatlari	34 090,9	17 253,3	989,8	15 847,8
3	Investitsiya xarajatlari	27 807,0	10 508,6	-	17 298,4
4	Davlat boshqaruvi, hokimiyati, adliya, prokuratura, sud va fuqarolarning o‘zini-o‘zi boshqarish organlarini saqlash xarajatlari	13 551,7	690,3	-	12 861,4
5	Vazirlar Mahkamasi, Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar, shahar va tumanlar budjetlarining zaxira jamg‘armalari	1 811,0	-	-	1 811,0
6	Davlat qarziga xizmat ko‘rsatish va qoplash xarajatlari	3 528,5	-	-	3 528,5
7	Boshqa xarajatlar	38 211,0	29,8	27,9	38 153,3

Keltirilgan jadvalda shuni ta’kidlaymizki, ijobiy ta’sirga ega xarajatlar 28 998,5 mlrd. so‘m (12,3%), salbiy ta’sirga ega xarajatlar 1 017,7 mlrd. so‘m (0.4%) va umuman ta’sirga ega bo‘lmagan xarajatlar esa 206 675,7 mlrd. so‘mni (87,3%) tashkil etgan.

2-rasm: Iqlim bilan bog‘liq xarajatlarning xususiyatlari [14]

Sohalar kesimida iqlim o‘zgarishlariga ijobiy ta’sir xususiyatiga ega bo‘lgan xarajatlarning 73 foizi qishloq va suv xo‘jaligi (irrigatsiya) hamda transport sohalari hissasiga to‘g‘ri keladi.

Bundan tashqari, O‘zbekistonda aylanma iqtisodiyotni rivojlantirish maqsadida ham Koreya “yashil” o‘sish trast fondi (Korea Green Growth Trust Fond, KGGFT) moliyaviy ko‘magida 2020-yilning mart oyidan boshlab Jahon banki tomonidan mamlakatda maqsadli Texnik Ko‘mak (TK) dasturi amalga oshirilmoqda. Ushbu TK dasturi tabiatdan foydalanish samaradorligini oshirish, qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat chiqindilari hajmini kamaytirish, issiqxona gazlari chiqishi va ifloslanishni kamaytirish bo‘yicha chora-tadbirlarni chuqur baholash maqsadida “qishloq xo‘jaligi – oziq-ovqat” ishlab chiqarish-sotish zanjiriga qaratilgan.[14]

Bundan tashqari, O‘zbekistonning 2019-2030-yillarga mo‘ljallangan “yashil” iqtisodiyotga o‘tishni tartibga soluvchi, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va “yashil” iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish, “yashil” investitsiyalarni jalb qilish bo‘yicha qator qonunlar tasdiqlandi. Shu bilan birgalikda qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanishni kengaytirish va resurslarni tejash, xalq xo‘jaligining iqlim o‘zgarishi hamda tabiiy ofatlarga qarshi tura olishini e’tiborga olgan holda Davlat budjeti xarajatlari ham shu asnoda hajmi ortib bormoqda.

2-jadval: 2020-2022-yillarda iqlimga ijobiy ta’sir ko‘rsatadigan budjet xarajatlari [15]

	2020-yil	2021-yil	2022-yil
Davlat budjeti xarajatlari, jami (mlrd. so‘mda)	144 143,0	188 257,0	236 579,0
Iqlimga ijobiy ta’sir ko‘rsatadigan xarajatlar, jami (mlrd. so‘m)	14 878,9	16 809,8	26 302,4
YAIM (milliard so‘m)	602 193,0	738 425,0	888 342,0
Iqlimga ijobiy ta’sir ko‘rsatadigan xarajatlar (Jami budjet xarajatlariga foiz ko‘rinishida)	10,3 %	8,9%	11,1%
Iqlimga ijobiy ta’sir ko‘rsatadigan xarajatlar (YAIM foizi ko‘rinishida)	2,5%	2,3%	3,0%
Davlat budjeti xarajatlari, jami, yillar kesimida foiz ko‘rinishidagi o‘zgarish		130,6%	125,7%
Iqlimga ijobiy ta’sir ko‘rsatadigan xarajatlar, yillar kesimida foiz ko‘rinishidagi o‘zgarish		113,0%	156,5%

Jadvalda yaqqol ko‘rinib turibdiki, iqlim o‘zgarishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadigan budjet xarajatlari yildan yilga mutloq sonda oshgan va yillar kesimida foiz ko‘rinishidagi o‘zgarishlarni ko‘rsatgan. Davlat budjeti umumiy xarajatlari va YaIMdagi ulushi 2020-yil mos ravishda 10,3 va 2,5 foizni, 2022-yilda esa 11,1 va 3,0 foizgacha o‘zgarish kuzatilgan. Ushbu ko‘rsatkichlar 2022-yilda 26 302,4 milliard so‘mni tashkil etgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Hozirgi kunda dunyo bo‘ylab turli ko‘rinishdagi ekologik muammolar hamda iqtisodiy inqirozlar yildan yilga ortib bormoqda. Buning natijasida, “yashil” iqtisodiyotni amalda tadbiq etishga ehtiyoj kuchaymoqda. Rivojlangan davlatlar tomonidan bunday muammolarga ko‘plab olimlar o‘z ilmiy-tadqiqot ishlarida yechim topish maqsadida yashil iqtisdiyot atamasi fan sifatida e’tibor qaratila boshlandi.

Mamlakatimizda olib borilayotgan keng ko‘lamli islohotlar samarasi “yashil” iqtisodiyot sohasiga ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda. O‘zbekiston hukumati va davlat organlari tomonidan shaharlarda, shaharlar atrofi yashil hududlarni barpo etish va kengaytirishga katta e’tibor qaratilmoqda va buning uchun yetarli mablag‘ ajratilmoqda.

Respublikamizda mavjud ekologik muammolarni inobatga olgan holda quyidagi takliflarni berib qolaman:

- Uzoq muddatli yo‘l xaritalari hamda strategiyalar ishlab chiqish;
- Parij kelishuvida belgilangan majburiyatlardan kelib chiqqan holda iqlim bo‘yicha sa’y-harakatlar va issiqxona gazlari chiqishini nazorat qilish bo‘yicha monitoring olib borish va hisobot berish;
- Milliy va xalqaro tashkilotlar tomonidan “yashil” o‘tish va pandemiyadan keyin “yashil” tiklanish bo‘yicha ishlarni muvofiqlashtirish;
- Elektromobil sanoatini kengaytirish maqsadida mahalliy va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish;
- Iqlim o‘zgarishi va atrof-muhit muammolari haqidagi axborotlarga ega bo‘lishni ta’minlash maqsadida va yoshlarni iqtisodiyotning “yashil” tarmoqlarida ishlashga tayyorlash va bu sohada mubosib kadr bo‘la olishi uchun maktablar va oliy o‘quv yurtlarining o‘quv dasturlarini takomillashtirish.
- Ob-havo ta’siri juda ko‘p bo‘lgan har qanday sohani nazorat qiluvchi har bir vazirlik iqlim masalalarini ko‘rib chiqish va iqlim o‘zgarishining ta’siriga o‘z sohasi barqarorligini monitoring qilish uchun bo‘lim va kadrlarga ega bo‘lish;

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. 2030-yilgacha O‘zRning “yashil” iqtisodiyotga o‘tishga qaratilgan islohotlar samaradorligini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti rasmiy veb-sayti. https://president.uz/oz/lists/view/5805
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 04.10.2019 yildagi PQ-4477-son.
3. Suaad Hadi Hassan Al-Taai. Green economy and sustainable development. 2021 IOP Conf. Ser.: Earth Environ. https://www.researchgate.net/publication/ 352916345_Green_economy_and_sustainable_development.
4. Штайнер А., Айрис Р., Бэсса С /Навстречу “зелёной” экономике: пути к устойчивому развитию и искоренению бедности /. И др: ЮНЕП/ГридАрендаль. –2011. –С. 17.
5. Nourhane Houssam, Dalia M. Ibrahiem, Sanhita Sucharita, Khadiga M. El-Aasar, Rehab R. Esily, Narayan Sethi, “Assessing the role of green economy on sustainable development in developing countries” Heliyon, Volume 9, Issue 6,2023, https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e17306.
6. Yi Chi, Yang Yang. Green finance and green transition by enterprises: An exploration of market-oriented governance mechanisms. Bursa Istanbul Review. Available online 20 January 2023. Green finance and green transition by enterprises: An exploration of market-oriented governance mechanisms -ScienceDirect.
7. OECD. (2021c). Green Budgeting in OECD Countries. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/acf5d047-en
8. https://www.climatelinks.org/resources/greenhouse-gas-emissions-factsheet-uzbekistan, Jahon resurslari instituti Iqlimni tahlil qilish ko‘rsatkichlari vositasi (WRI CAIT) ma’lumotlar bazasi asosida.
9. Jahon resurslari institutining Aqueduct tools ma’lumotlariga ko‘ra. https://www.wri.org/insights/17-countries-home-one-quarter-worlds-population-face-extremely-high-water-stress.
10. “O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiy taraqqiyot va kambag‘allikni qisqartirish vazirligi, Jahon banki, Markaziy Osiyo Mintaqaviy ekologik markazi, 2022-yil. O‘zbekistonda “Yashil” O‘sish va Iqlim O‘zgarishi bo‘yicha Siyosiy Muloqotlar Turkumi: Ishlar To‘plami. Jahon banki: Washington D.C” ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.
11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 02.12.2022 yildagi PQ-436-son “2030-yilgacha O‘zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tishiga qaratilgan islohotlar samaradorligini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida” qarori.
12. O‘zbekiston Respublikasi Ochiq budjet portali ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.
13. O‘zbekiston Respublikasi Ochiq budjet portali ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.
14. O‘zbekiston Respublikasi Ochiq budjet portali ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.
15. CPEIR, “Iqlim o‘zgarishi sohasida davlat xarajatlari va institutsional tahlil: O‘zbekiston” // BMT Taraqqiyot Dasturi (BMTTD), 2023.
16. Scientific Advisor: M. Sharapova, & Isaxonova Ruxshona. (2024). OPTIMIZATION OF SOCIAL SUPPORT EXPENDITURES WITHIN THE STATE BUDGET EXPENDITURES. Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development, 23, 25–32. Retrieved from https://sjird.journalspark.org/index.php/sjird/article/view/923 .

QURILISH XIZMATLARI MA'LUMOTLAR TIZIMINI TAKOMILLASHITIRISH IMKONIYATLARI

Nurfayziyev Zayniddin Boymurodovich
Katta o'qituvchi, Samarqand davlat arxitektura va qurilish universiteti

Nurfayziyev Elyor Zayniddinovich
Magistr,Samarqand davlat arxitektura va qurilish universiteti

Annotatsiya: Jahonda raqamli texnologiyalarning rivojlanishi qurilish tarmoqlarida ham samaradorlikni oshirishning innovatsion usullarini takomillashtirish dolzarb bo'lib qolmoqda. Taraqqiyotning ajralmas tarkibiy qismi bu mustahkam qurilish xizmatlari axborot tizimidir. Mazkur maqolada qurilish sohasida raqamli texnologiyalarni takomillashtirishga alohida e'tibor qaratgan holda ma'lumotlar tizimni takomillashtirish, optimallashtirish uchun mavjud muhim imkoniyatlar tahlil qilingan va taklif, tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Qurilish tarmoqlari, xizmatlar, tizimlashtirish, raqamli texnologiyalar, ma'lumotlar tizimi, bino-inshootlar, ma'lumotlar tizimi.

Abstract: The development of digital technologies in the world continues to be relevant in construction networks, as well as improving innovative methods of improving efficiency. An integral component of development is the robust construction services information system. This article analyzes the existing important opportunities for improving, optimizing the data system with a special emphasis on improving digital technologies in the field of construction and develops recommendations.

Key words: Construction networks, services, systematization, digital technologies, data system, building-structures, data system.

Аннотация: Развитие цифровых технологий в мире продолжает оставаться актуальным для строительных сетей, а также совершенствование инновационных методов повышения эффективности. Неотъемлемым компонентом развития является надежная информационная система строительных услуг. В данной статье анализируются существующие важные возможности для улучшения, оптимизации системы передачи данных с особым акцентом на совершенствование цифровых технологий в области строительства и разрабатываются рекомендации.

Ключевые слова: Строительные сети, услуги, систематизация, цифровые технологии, Система данных, Строительные конструкции, Система данных.

KIRISH

Qurilish xizmatlarida ma'lumotlar tizimining asosiy vazifalari binolarni loyihalash va qurish jarayonida bosqichlar bo'yicha qurilish ma'lumotlarini namoyish etish va almashish uchun keng foydalanish bilan belgilanadi. Xalqaro tajribada qurilish xizmatlarining zamonaviy ko'rinishlari rivojlanish, ma'lumotlar tizimini shakllantirishda raqamli texnologiyalarni qo'llash, ularda arzon narxlardagi sensorlar va hisoblagichlarning, shuningdek, arzon raqamli saqlash va hisoblash texnologiyalarining tobora ko'payib borishi bilan binolardan, ularning energiya xizmatlari tizimlaridan va boshqa qismlarda qator muammolarni vujudga kelishiga sabab bo'lib qolmoqda. Qurilish xizmatlarida samarali ma'lumotlar tizimi qurilish subyektlari va foydalanuvchilarga bino-

larda energiya nima, qanday va qachon iste'mol qilinishini tushunishga yordam berish uchun juda muhimdir. Bu esa energiya samaradorligi, talabning moslashuvchanligi va chidamliligi uchun bino ish faoliyatini yaxshilash uchun muhim bosqich hisoblanadi. Sohada qo'llanilayotgan ma'lumotlar tizimida ma'lumotlarning amaliy tahlillari va ulardan foydalanish turli sabablarga ko'ra ayrim cheklovlarni ko'rish mumkin, jumladan, ma'lumotlar sifati pastligi, ma'lumotlarning vaqtincha namoyish etilishi va ma'lumotlarni taqdim etishda amaliy ko'nikmalarining yetishmaslik muammolarini bunga misol qilib olish mumkin. Qurilish ma'lumotlaridan qiymatni shakllantirish texnologiyalari va ilovalar o'rtasida o'zaro ishlashni ta'minlashda umumiy standartlashtirilgan terminologiyalar, sxemalarda qurilish ma'lumotlarini boshqarish va namoyish etish uchun ma'lumotlar tizimi zanjiriga katta ehtiyoj mavjud. Shuningdek, O'zbekistonda qurilish xizmatlarini tashkil etish va ularda raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlarini tahlil qilish dolzarb hisoblanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Inson salohiyatini rivojlantirish kabi strategik vazifani aholi turmush sifatini yaxshilamasdan turib, eng avvalo, uy-joy qurilishi hajmini oshirmasdan turib amalga oshirib bo'lmaydi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi qurilish sohasini modernizatsiyalash, jadal va innovatsion rivojlantirishning 2020–2025-yillarga mo'ljallangan strategiyasi to'g'risida"gi Farmonida Qurilish tarmog'ini yanada takomillashtirish, arxitektura hamda qurilish organlari va muassasalarini izchil rivojlantirish mexanizmlarini shakllantirish, davlat boshqaruvi tizimining samaradorligini ta'minlash, sohaga raqamli texnologiyalarni ilg'or joriy etish maqsadida qator vazifalar belgilab berilgan bo'lib, 2025-yilga borib "Shaffof qurilish" milliy axborot tizimi doirasida qo'shimcha to'rtta elektron platforma yaratilishini, shuningdek, ularning idoralararo axborot tizimlari va ma'lumotlar bazalari bilan integratsiya qilinishini ta'minlash1 tadqiqotimizning ahamiyatga molik ekanligini belgilab beradi.

Xorijiy olimlardan, Jon Smitning "Qurilish sanoatidagi raqamli transformatsiya: imkoniyatlar va qiyinchiliklarni ko'rib chiqish" nomli maqolasida qurilish sanoati axborot tizimlarining hozirgi holatini tahlil qilinadi, unda qurilish sohasida ma'lumotlar tizimini raqamli transformatsiya orqali takomillashtirish imkoniyatlari ko'rsatilgan. Maqolada qurilish xizmatlarini ko'rsatishda yangi texnologiyalarni o'zlashtirish bilan bog'liq potentsial foyda va muammolarni o'rganilib, qurilish xizmatlari axborot tizimini takomillashtirish bo'yicha asosiy tushunchalar taklif qilinadi. Jessica Nguyen tomonidan esa "Qurilishda ma'lumotlar tizimini modellashtirish va rejalashtirishda raqamli texnologiyalni integratsiya qilish" nomli maqolasida qurilish xizmatlarini ko'rsatishda ma'lumotlar tizimini boshqa platformalarga interagsiya qilish orqali takomillashtirish yo'llari taklif etilgan. Bunday integratsiyaning potentsial afzalliklarini o'rganilib, samarali ma'lumotlar almashinuvi, kengaytirilgan hamkorlik va soddalashtirilgan loyihalarni boshqarish imkoniyatlari ochib berilgan[2].

TAHLIL VA NATIJALAR

Qurilishda binolarni avtomatlashtirish tizimlari va ma'lumotlarni joylashtiradigan markazlashtirilgan tizimlar uchun dasturiy arxitektura dasturlari ishlab chiqilishida yuqori ahamiyatga ega. Qurilishdagi ma'lumotlar tizimi xususiyatlariga vaqt seriyali ma'lumotlar va kontekstli metadata uchun ma'lumotlarni saqlash, ma'lumotlarni qidirish mexanizmi, maxfiylik va xavfsizlik xususiyatlari kiradi. Ularning aksariyati hozirda qo'llab-quvvatlanmaydigan yoki keng foydalanuvchi bazasi tomonidan qabul qilinmagan zamonaviy yechimlarni taqdim etadi. Ma'lumotlar tizimi innovatsion xususiyatlarga ega bo'lishi mumkin bo'lgan, ammo hukumat va soha tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan keng tarqalgan ochiq ma'lumotlar vositalarini ko'rib chiqa olmaydi.

Qurilish xizmatlari foydalanuvchi tajribasi va ish faoliyatini yaxshilash uchun raqamli texnologiyalar va ma'lumotlardan qanday foydalanishi mumkin? Bunda bir nechta xorij tajribasida qo'llanilayotgan kontekslarni ko'rib chiqish mumkin.

1. **Qurilish xizmatlari uchun raqamli texnologiyalar.** Sensorlar, aktuatorlar, kontrollerlar, tarmoqlar, bulutli hisoblash, sun'iy intellekt kabi raqamli texnologiyalar qurilish xizmatlariga binoning o'zi, atrof-muhit, foydalanuvchilar va tarmoq kabi turli manbalardan ma'lumotlarni to'plash, qayta ishlash va harakat qilish imkonini beradi. Ushbu texnologiyalar xizmatlarni yaratishda ularning ishlashini optimallashtirish, energiya sarfi va chiqindilarini kamaytirish, ishonchlilik va xavfsizlikni yaxshilash va foydalanuvchilarga Real vaqtda fikr-mulohaza va nazoratni ta'minlashga yordam beradi. Masalan, aqlli yoritish tizimlari chiroqlarning yorqinligi va rang haroratini tabiiy yorug'lik, bandlik va foydalanuvchilarning afzalliklariga qarab sozlashi, qulay va moslashtirilgan muhit yaratishi mumkin.

1 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi qurilish sohasini modernizatsiyalash, jadal va innovatsion rivojlantirishning 2020–2025-yillarga mo'ljallangan strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. 27.11.2020 yildagi PF-6119-son. lex.uz/ru/acts/-5130468

2 Nguyen J., Dupuis M. Closing the feedback loop between UX design, software development, security engineering, and operations // Proceedings of the 20th Annual SIG Conference on Information Technology Education. – 2019. – C. 93-98.

2. **Qurilish xizmatlari uchun ma’lumotlar.** Ma’lumotlar- raqamli texnologiyalarni qo‘llab quvvatlaydigan va qurilish xizmatlarini o‘rganish, moslashtirish va takomillashtirishga imkon beradigan yoqilg‘i hisoblanadi. Ma’lumotlar sensorlar, hisoblagichlar, kameralar, so‘rovlar, ijtimoiy tarmoqlar va mobil qurilmalar kabi turli manbalardan to‘planishi mumkin va tavsiflovchi, prognozli, retseptiv va diagnostik tahlil kabi turli usullar yordamida tahlil qilinishi mumkin. Ma’lumotlar qurilish xizmatlariga binolarning ishlashi, foydalanuvchi hatti-harakatlari, atrof-muhit sharoitlari va bozor dinamikasini tushunish uchun yordam berishi mumkin. Masalan, data analytics HVAC tizimi uchun maqbul sozlamalarni aniqlash, nosozliklar va anomaliyalarni aniqlash, energiya talabi va ta’minotini prognoz qilish, foydalanuvchilar va menejerlarga tushuncha va tavsiyalar berish uchun xizmatlarni yaratishda yordam berishi mumkin.

3. **Qurilish xizmatlari uchun ishlash.** Unda qurilish xizmatlarining energiya samaradorligi, atrof-muhitga ta’siri, ishonchliligi, xavfsizligi va iqtisodiy samaradorligi kabi maqsadlari va natijalariga qanchalik erishganligi o‘lchovidir. Ishlashni energiyadan foydalanish intensivligi, uglerod izi, quvvat sifati, to‘xtash vaqti, texnik xizmat ko‘rsatish narxi va investitsiyalarning rentabelligi kabi turli ko‘rsatkichlar yordamida baholash mumkin. Raqamli texnologiyalar va ma’lumotlar qurilish xizmatlarini doimiy monitoring qilish, baholash, optimallashtirish va takomillashtirish orqali qurilish xizmatlarini yaxshilashga yordam beradi. Misol uchun, aqlli hisoblagichlar binoning energiya iste’moli va ishlab chiqarilishi haqida real vaqtda ma’lumotlarni taqdim etishi mumkin, aqlli tarmoqlar qurilish xizmatlarining talabga javob berish va yuklarni muvozanatlash imkonini beradi va aqlli shartnomalar qurilish xizmatlari uchun bitimlar va imtiyozlarni osonlashtirishi mumkin.

4. **Qurilish xizmatlari uchun ijtimoiy javobgarlik.** Ijtimoiy mas’uliyat-bu bino egalari va menejerlarining jamiyat va atrof-muhit oldidagi majburiyatlari va javobgarligi, masalan, ularning ijtimoiy ta’minot, atrof-muhitni muhofaza qilish, axloqiy xulq-atvor va manfaatdor tomonlarning ishtiroki. Ijtimoiy javobgarlik "yashil" qurilish standartlarini qabul qilish, korporativ ijtimoiy javobgarlik siyosatini amalga oshirish, barqarorlik to‘g‘risidagi hisobotlarni oshkor qilish va jamiyat va manfaatdor tomonlar bilan aloqa qilish kabi turli xil harakatlar bilan namoyon bo‘lishi mumkin. Raqamli texnologiyalar va ma’lumotlar binoning shaffofligi, hisobdorligi va binoning ishlashi, ta’siri va qiymatining aloqasini ta’minlash orqali bino egalari va menejerlarining ijtimoiy javobgarligini qo‘llab-quvvatlash va oshirish uchun qurilish xizmatlariga yordam berishi mumkin. Masalan, aqlli boshqaruv panellari qurilish xizmatlarining ekologik va ijtimoiy ko‘rsatkichlarini ko‘rsatishi mumkin, aqlli nishonlar foydalanuvchilarni energiya tejaydigan hatti-harakatlari uchun mukofotlashi mumkin va aqlli platformalar manfaatdor tomonlarning hamkorligi va ishtirokini ta’minlashi mumkin.

5. **Qurilish xizmatlarining kelajakdagi tendensiyalari.** Qurilish xizmatlarining kelajagi raqamli texnologiyalar va ma’lumotlarning jadal rivojlanishi va innovatsiyasi, shuningdek foydalanuvchilar va jamiyatning o‘zgaruvchan ehtiyojlari va umidlari bilan shakllanmoqda. Rivojlanayotgan tendensiyalar va imkoniyatlarga raqamli egizaklar kiradi, ular jismoniy qurilish xizmatlarining virtual nusxalari bo‘lib, ularning ishlashi va foydalanuvchi tajribasini taqlid qilishi, optimallashtirishi va yaxshilashi mumkin. Blockchain texnologiyasi xavfsiz, shaffof va markazlashtirilmagan operatsiyalarni va qurilish xizmatlarining o‘zaro ta’sirini ta’minlashi mumkin. Bunda tarmoqning kengligi va qurilish xizmatlarining narxini kamaytirish mumkin. 5G texnologiyasi tezroq, ishonchli va ko‘proq bog‘langan aloqa va qurilish xizmatlari tarmog‘ini ta’minlaydi. Kengaytirilgan real qurilish xizmatlari bilan foydalanuvchi tajribasini yaxshilash uchun jismoniy muhitdagi raqamli ma’lumotlar va grafikalarni qoplaydi.

6. **Kengaytirilgan ma’lumotlarni boshqarish:** Qurilish xizmatlari axborot tizimini takomillashtirishning asosiy imkoniyatlaridan biri ma’lumotlarni boshqarish imkoniyatlarini oshirishdan iborat. GPTGO qurilish bilan bog‘liq katta hajmdagi ma’lumotlarni samarali tashkil etish va tahlil qilish orqali ushbu sohada muhim rol o‘ynashi mumkin. Sun’iy intellekt (AI) algoritmlaridan foydalangan holda, GPTGO naqshlarni aniqlay oladi, kelajakdagi tendensiyalarni bashorat qiladi va manfaatdor tomonlarga qimmatli tushunchalar beradi.

7. **Loyiha boshqaruvi takomillashtirilganligi:** Loyiha boshqaruvi qurilish industriyasining muhim jihati hisoblanadi. GPTGO loyihalarni samarali boshqarishda qimmatli yordam taklif qilish uchun mavjud loyihalarni boshqarish dasturi bilan integratsiyalashishi mumkin. Loyihaning borishi, resurslarni taqsimlash va rejalashtirish haqida aniq va dolzarb ma’lumotlarni taqdim etish orqali GPTGO potentsial qiyinchiliklarni aniqlashga, optimal yechimlarni taklif qilishga va loyihaning umumiy yetkazib berish qobiliyatini yaxshilashga yordam beradi.

8. **Kengaytirilgan qarorlarni qabul qilish:** GPTGO integratsiyasi qurilish sohasida qaror qabul qiluvchilarni keng qamrovli ma'lumot va tushunchalar bilan kuchaytirishi mumkin. Turli manbalardan olingan ma'lumotlarni qayta ishlash orqali GPTGO aniq prognozlar, xavflarni baholash va xarajatlarni baholashni ta'minlaydi. Bu manfaatdor tomonlarga ongli qarorlar qabul qilish, xavflarni kamaytirish, resurslarni taqsimlashni optimallashtirish va loyiha natijalarini yaxshilash imkonini beradi.
9. **Bilimlar ombori:** Qidiruv mexanizmi boti sifatida GPTGO qurilish sanoati uchun bilimlar ombori vazifasini bajarishi mumkin. U eng yaxshi amaliyotlar, qoidalar va amaliy tadqiqotlarni o'z ichiga olgan sohaga oid katta hajmdagi ma'lumotlarni to'plashi va saqlashi mumkin. Ushbu bilimlar ombori qurilish sohasida uzluksiz o'rganish va innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlovchi sanoat mutaxassislari, tadqiqotchilar va loyiha guruhlari uchun qimmatli manba bo'lib xizmat qilishi mumkin.

XULOSA

Qurilish sanoati xizmatlari axborot tizimiga integratsiyalash orqali taqdim etilgan imkoniyatlardan foydalanish uchun katta salohiyatga ega. GPTGO imkoniyatlaridan ma'lumotlarni boshqarish, aloqa, loyihalarni boshqarish, qarorlar qabul qilishni qo'llab-quvvatlash va bilimlar ombori sifatida foydalanish orqali sanoat loyiha natijalarini yaxshilash bilan birga samaradorlik, shaffoflik va hamkorlikni oshirishi mumkin. GPTGO kabi texnologik yutuqlarni qo'llash qurilish sanoatini oldinga siljitadi va qurilish xizmatlarining umumiy sifatini oshiradi.

Qurilish xizmatlari axborot tizimini takomillashtirish uchun bir qator imkoniyatlarni taqdim etish mumkin. Bunda ko'rib chiqilishi kerak bo'lgan ba'zi potentsial sohalar:

1. **Raqamli kommunikatsiya aloqalari:** Mijozlar, arxitektorlar, pudratchilar va yetkazib beruvchilar kabi qurilish loyihalarida ishtirok etayotgan barcha manfaatdor tomonlar o'rtasida samarali muloqotni ta'minlash uchun axborot tizimini takomillashtirish.
2. **Mobil foydalanish imkoniyati:** mobil ilovani ishlab chiqish yoki mobil qurilmalar uchun mavjud tizimni optimallashtirish, foydalanuvchilarga loyiha ma'lumotlariga kirish va yo'lda muloqot qilish imkonini beradi.
3. **Integratsiyalashgan hujjatlar:** Loyiha bilan bog'liq barcha hujjatlar uchun vakolatli xodimlar uchun ochiq bo'lgan markazlashtirilgan omborni yaratish, oson qidirish va versiyani boshqarishni ta'minlash.
4. **Resurslarni boshqarish:** samaradorlikni oshirish va loyihani yetkazib berishda kechikishlarga yo'l qo'ymaslik uchun tizimning mehnat, materiallar va uskunalar kabi qurilish resurslarini boshqarish va taqsimlash qobiliyatini yaxshilash.
5. **Ma'lumotlarni tahlil qilish va tushunish:** Avvalgi loyihalardan xulosalar olish uchun ma'lumotlar tahlili imkoniyatlarini o'zida mujassamlashtirish, bu esa kelajakdagi qaror qabul qilish va potensial harakatlarda takomillashtirish sohalarini aniqlash imkonini beradi.
6. **Kengaytirilgan hamkorlik:** Axborot tizimi orqali qurilish loyihalariga jalb qilingan turli jamoalar va bo'limlar o'rtasida uzluksiz hamkorlikni ta'minlash, muvofiqlashtirishni yaxshilash va xatolarni minimallashtirish.
7. **Barqarorlik integratsiyasi:** Axborot tizimiga barqarorlik ko'rsatkichlari va kuzatishni kiritish, ekologik toza amaliyotlarni va atrof-muhit qoidalariga rioya qilishni targ'ib qilish imkoniyatlarini beradi.
8. **Foydalanuvchilar uchun qulay interfeys:** tizimning foydalanuvchi interfeysini doimiy ravishda yangilab turish va takomillashtirish, uni intuitiv, navigatsiya qilish oson va barcha manfaatdor tomonlar uchun qulay qilish mumkin.
9. **Xavfsizlik va ma'lumotlarning maxfiyligi:** loyihaning nozik ma'lumotlarini himoya qilish va ma'lumotlar maxfiyligi qoidalariga rioya qilishni ta'minlash uchun mustahkam xavfsizlik choralari mavjudligini ta'minlash.
10. **Qurilish ma'lumotlarini modellashtirish (BIM) bilan integratsiya:** Qurilishning turli bosqichlari o'rtasida uzluksiz ma'lumotlarni almashish va boshqarishni ta'minlash uchun axborot tizimini BIM dasturiy ta'minoti bilan integratsiyalash. Bu aniqlikni oshirishi, xatolarni kamaytirishi va loyihani umumiy muvofiqlashtirishni yaxshilashi mumkin.
11. **Masshtablilik va moslashuvchanlik:** Axborot tizimining kelajakdagi o'sish, texnologik taraqqiyot va o'zgaruvchan sanoat ehtiyojlarini qondirish uchun kengaytiriladigan va moslashuvchan bo'lishini ta'minlash. Bu muntazam yangilanishlarni, tizimga texnik xizmat ko'rsatishni va paydo bo'ladigan quri-

lish amaliyoti va qoidalariga moslashishni talab qiladi. Takomillashtirish uchun ushbu imkoniyatlarni amalga oshirish orqali Qurilish xizmatlarining axborot tizimi yanada samarali, foydalanuvchilarga qulay va sanoatning o‘zgaruvchan ehtiyojlarini qondirishga qodir bo‘lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi qurilish sohasini modernizatsiyalash, jadal va innovatsion rivojlantirishning 2020–2025-yillarga mo‘ljallangan strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. 27.11.2020-yildagi PF-6119-son. lex.uz/ru/acts/-5130468
2. Nguyen J., Dupuis M. Closing the feedback loop between UX design, software development, security engineering, and operations //Proceedings of the 20th Annual SIG Conference on Information Technology Education. – 2019. – С. 93-98.
3. Willcocks L. P. et al. Digital Platform as Foundation //Maximizing Value with Automation and Digital Transformation: A Realist’s Guide. – Cham : Springer Nature Switzerland, 2024. – С. 161-170.
4. Вафоев С.Т. и другие. Исследование процесса уплотнения грунтов в траншеях. //Гирничи, Будивельни, Дорожнита Мелиоративни машини. – Киев 2000. –№ 56.– с. 98…101.
5. Nurfayziyev Z. B., Nurfayziyeva M. Z. Mehmonxona korxonasini loyihalashtirishni bosqichma-bosqich tashkil etish imkoniyatlari.Qurilish va me’morchilik muammolari. Ilmiy-texnik jurnal. 2020, №3 (1-qism).
6. lex.uz
7. https://www.matthewgilesarchitects.com

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

IPOTEKALI KREDITLASHNI RIVOJLANTIRISHNING XORIJIY DAVLATLAR TAJRIBASI VA UNI O‘ZBEKISTONDA TATBIQ ETISH YO‘LLARI

Turdiev Shaxriddin Erxonovich
CHEKI “Hamkorbank” ATB Samarqand mintaqaviy bank xizmatlari ofisi Bek Ofis bo‘limi boshlig‘i–bosh hisobchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada rivojlangan xorijiy davlatlar banklarida ipoteka kreditlari berish amaliyoti o‘rganib chiqilgan. Bunda “Sberbank” OAJ faoliyatida ipoteka kreditlari ajratish faoliyati samaradorligi tahlil qilinib, mazkur tajribalarni mamlakatimiz banklari amaliyotida qo‘llash bo‘yicha amaliy taklif va tavsiyalar keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: ipoteka, kredit portfeli, ko‘chmas mulk agentliklari, qayta moliyalashtirish stavkasi, uzoq muddatli kredit, qisqa muddatli kredit, Nostro, majburiy zaxira, DomClick.

Abstract: This article discusses the practice of issuing mortgage loans in banks of developed foreign countries. At the same time, the effectiveness of the activity of issuing mortgage loans in the activities of Sberbank OJSC was analyzed, and practical proposals and recommendations were given for the application of this experience in the practice of banks in our country.

Key words: mortgage, loan portfolio, real estate agencies, refinancing rate, long-term loan, short-term loan, Nostro, required reserve, DomClick.

Аннотация: В данной статье рассматривается практика выдачи ипотечных кредитов в банках развитых зарубежных стран. При этом была проанализирована эффективность деятельности по выдаче ипотечных кредитов в деятельности ОАО “Сбербанк”, а также даны практические предложения и рекомендации по применению данного опыта в практике банков нашей страны.

Ключевые слова: ипотека, кредитный портфель, агентства недвижимости, ставка рефинансирования, долгосрочный кредит, краткосрочный кредит, Ностро, обязательный резерв, ДомКлик.

KIRISH

Ipotekali kreditlash amaliyoti takomillashmagan o‘tish iqtisodiyoti mamlakatlarida bir pog‘onali ipotekali kreditlash tizimini joriy etish davlatning ushbu jarayondagi rolini sezilarli darajada oshirishni taqozo etadi. Bunda davlat tomonidan ipoteka kreditlari berish bilan shug‘ullanayotgan banklarni soliq imtiyozlari va boshqa imtiyozlar berish yo‘li bilan qo‘llab-quvvatlash, aholining banklardagi depozitlarini sug‘urtalash nazarda tutilmoqda.

Taraqqiy etgan mamlakatlarda ipoteka shartnomalarining asosiy qismi 30 yil muddatga tuziladigan standart shartnomalar bo‘lib, odatda, oila daromadining ipoteka kreditiga yo‘naltiriladigan qismi 30 foizdan oshmaydi. Bunda aholi daromad darajasining yuqori ekanligi muhim rol o‘ynaydi.

Mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini bank tizimi faoliyatini takomillashtirish bilan uzviy holda olib borish, tijorat banklari tomonidan ko‘rsatilayotgan innovatsion kompleks bank xizmatlari, shu jumladan, innovatsion kreditlash xizmatlarini yangi sifat ko‘rsatkichlariga olib chiqish, tijorat banklari tomonidan ajratilayotgan ipoteka kreditlarini maqbullashtirish, imtiyozli kreditlar ulushini qisqartirish, banklar depozit bazasining barqarorligini oshirish, yuqori inflyatsiya riski ta’sirini pasaytirish singari vazifalarni hal etishda mazkur muammolar yechimiga yo‘naltirilgan mavzu muhim hisoblanadi.

Mazkur maqola O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son[1] “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi va 2020-yil 12-maydagi PF-5992-son[2] “2020-2025-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi farmonlari, 2018-yil 23-martdagi PQ-3620-son[3] “Bank xizmatlari ommabopligini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi va 2017-yil 12-sentabrdagi PQ-3270-son[4] “Respublika bank tizimini yanada rivojlantirish va barqarorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorlari hamda mazkur sohaga oid boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga mazkur maqola ma’lum darajada xizmat qiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

AQShlik taniqli iqtisodchi olim J.Sinkiing tadqiqotlari natijalari ko‘rsatadiki, birinchidan, ipoteka kredit ta’minlanganligini oshiruvchi eng muhim vositadir; ikkinchidan, ko‘chmas mulk bilan ta’minlangan kreditlar boshqa ta’minotga ega kreditlar bilan solishtirilganda ancha xavfsiz hisoblanadi. Chunki, kreditning qaytmaslik xavfi yuzaga kelganda narxi va saqlanish darajasi bo‘yicha kam o‘zgarishga uchraydigan garovga qo‘yilgan ko‘chmas mulk obyektini sotish hisobiga kreditni qoplash mumkin. Bunda albatta rivojlangan ko‘chmas mulk bozori va mulklarning real baholanganligi muhim ahamiyatga egadir. Uchinchidan, ipotekaning kredit sifatida nomoyon bo‘lishi uning asosiy jihati ekanligini hisobga olish lozim[5]:

Ipoteka krediti – bu ko‘chmas mulk, bino va inshootlar hamda yer maydonlarini garovga olgan holda ko‘chmas mulklarni sotib olish, ularni yangidan barpo etish yoki ta’mirlash, yerlarni o‘zlashtirish maqsadlarida ajratiladigan uzoq muddatli ssuda hisoblanadi.

Hozirgi davrda respublikamiz tijorat banklari asosan jismoniy shaxslarni birlamchi va ikkilamchi bozorlardan uy-joy sotib olishlari uchun kredit berishmoqda. Mazkur bozorlarda uy-joylarning narxini oshishi mijozlar tomonidan olinadigan ipoteka kreditlari miqdorining oshishiga olib keladi. Bu esa, o‘z navbatida, ipoteka krediti oluvchilarning moliyaviy holatiga salbiy ta’sir qiladi va pirovard natijada ipoteka kreditlari hajmini oshirishga to‘sqinlik qiladi.

O‘zbekistonlik iqtisodchi olimlardan I.Alimardonovning ilmiy ishlarida respublika banklarining ipotekali kreditlash amaliyoti masalalari tadqiq qilingan. Uning xulosasiga ko‘ra, O‘zbekistonda ipotekali kreditlashning ikki pog‘onali tizimini joriy etish maqsadga muvofiqdir[6].

I.Alimardonovning ushbu xulosasi muomalaga chiqarilgan ipoteka qimmatli qog‘ozlarining to‘lovini O‘zbekiston hukumati tomonidan kafolatlanishiga va maxsus ipoteka agentliklari tomonidan tijorat banklarining ipoteka krediti berishga mo‘ljallangan resurslarini qayta moliyalashtirib berish mexanizmiga asoslanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ilmiy ishni amalga oshirishda tijorat banklarida ipoteka kreditlarini rivojlantirish bo‘yicha olimlar va soha vakillari bilan suhbat, ularning yozma va og‘zaki fikr-mulohazalarini tahlil qilish, ekspert baholash, jarayonlarni kuzatish, iqtisodiy hodisa va jarayonlarga tizimli yondashuv, muallif tajribalari bilan qiyosiy tahlil o‘tkazish orqali tegishli yo‘nalishlarda xulosa, taklif va tavsiyalar berilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Banklarda ipoteka kreditlash faoliyatini rivojlantirish bo‘yicha Sberbank tajribasi bilan tanishish va uning o‘zagi xos jihatlarini o‘rganishmaqsadga muvofiq. Chunki, Sberbank Rossiya ipoteka kreditlash bozoridagi eng yirik ishtirokchi sanaladi. Chunonchi, birgina 2022-yilda Sberbankning Rossiya ipoteka bozoridagi ulushi 0,6 foiz punktga o‘sib, 56,9 foizni tashkil etdi. 2022-yilda Sberbank umumiy qiymati 1 263 milliard rubl miqdorida 767 ming ipoteka krediti berdi va ipoteka krediti portfeli 3956 mlrd. rublga yetdi[7]. So‘ngi yillarda uy-joy krediti berish hajmining o‘sishiga ta’sir ko‘rsatgan omillardan biri bu Sberbank mijozlar uchun qiziq bo‘lgan narxlar faoliyatining o‘sishi bo‘ldi (1-rasm).

1 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022–2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son farmoni. https://lex.uz/docs/5841063.

2 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi “2020–2025- yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-5992-son farmoni. https://lex.uz/docs/4811025.

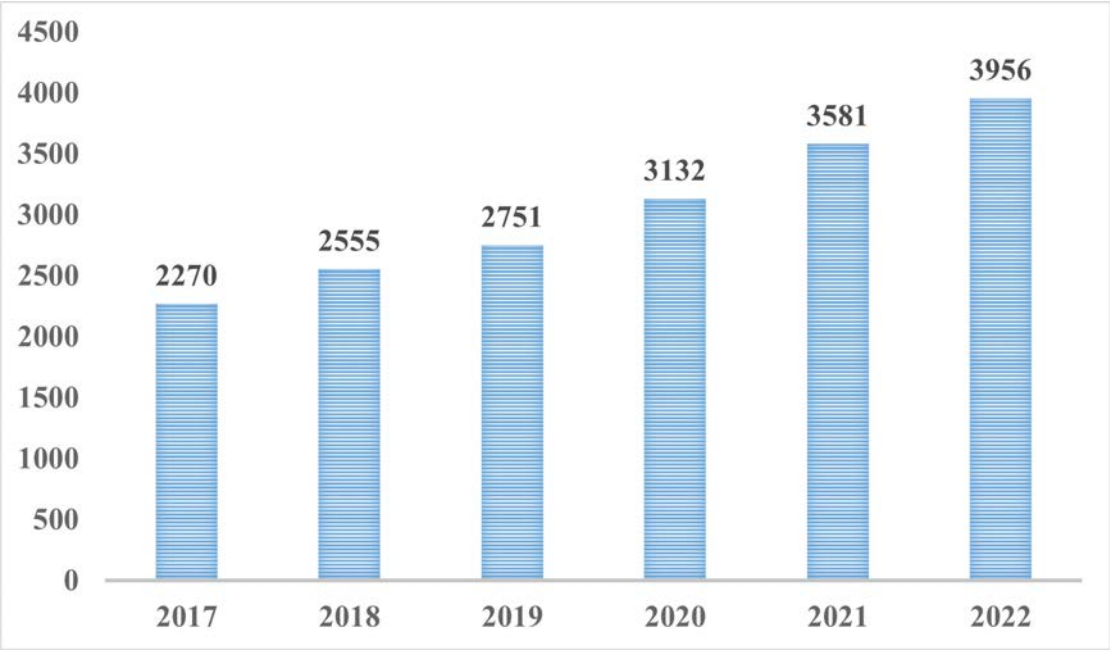
3 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 23-martdagi “Bank xizmatlari ommabopligini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-3620-son qarori. https://lex.uz/docs/3593541.

4 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 12-sentabrdagi “Respublika bank tizimini yanada rivojlantirish va barqarorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3270-son qarori. https://lex.uz/docs/-3342348.

5 Синки, мл., Джозеф Ф. Управление финансами в коммерческих банках: Пер. с англ. 4-е издание. –М: Catallaxy, 1994. – С. 441-443.

6 Alimardonov I.M. O‘zbekistonda ipotekali kreditlashni rivojlantirish istiqbollari. Iq. f.n. ilm. dar. olish uchun taqd. et. diss. avtoref. – Toshkent: BMA, 2009. – B. 17.

7 Sberbank yillik hisoboti, 2022-yil.

1-rasm: OAJ Sberbankning ipoteka kreditlari portfeli, mlrd. rubl[8] [3]

Masalan, 2021-yilning birinchi yarmida yosh oilalarga, bankning hamkorlari – uy quruvchilaridan uy sotib olayotgan qarz oluvchilarga, ikki va undan ortiq bo‘lgan farzandli oilalarga, ko‘chmas mulk garovi bilan kreditni qayta moliyalashtirganlarga, shuningdek garaj yoki to‘xtash joyini sotib olish uchun kredit olayotgan mijozlarga alohida foiz takliflari ishlab chiqildi.

Mazkur bankda uy-joy kreditlarini rivojlanishiga sabab bo‘lgan omillardan yana biri bu ichki jarayonlarning optimallashtirilishdir.

Sberbank mijozlarga yangi mahsulot – garajlar, omborxonalar va to‘xtash joylarini o‘z ichiga olgan turar-joy obyektlari uchun ipoteka kreditlarini taqdim etishni boshladi. Hisobot davrida ko‘chmas mulk agentliklarini akkreditatsiyadan o‘tkazish, baholovchi kompaniyalarni ro‘yxatdan o‘tkazish va barcha akkreditatsiyadan o‘tgan sug‘urta kompaniyalaridan garov sug‘urtasi registrlarini yuklash kabi ko‘plab jarayonlar avtomatlashtirildi.

2022-yilda ipoteka hisobvarag‘idan foydalangan holda ipoteka kreditini chegirmali kreditlash boshlandi. Mijozlarga bank tomonidan moliyalashtiriladigan ishlab chiquvchi tanloviga qarab 1,6 yoki 0,8 foizli chegirmalar taqdim etiladi[9].

Hisobot davrida mijozlarga qo‘ng‘iroq qilish tizimi avtomatlashtirildi. Endi avtomatik qo‘ng‘iroqni “Aleksandra” roboti amalga oshirmoqda, u allaqachon 15 ming mijozga ipoteka garovining sug‘urta polisini uzaytirish zarurligini eslatgan. Mijozlar bilan telefon aloqalash jarayonini avtomatlashtirish ushbu jarayonning samaradorligini oshirishga va bank xarajatlarini kamaytirishga imkon beradi.

Sberbank DomClick platformasini ishlab chiqgan bo‘lib, bu ko‘chmas mulkni sotib olish bilan bog‘liq muammolarni hal qilish uchun onlayn platforma sanaladi. 2021-yilda DomClik “Runet Rating–2021” saytlari va mobil ilovalarning Butunrossiya tanlovida “Xizmatlar” nominatsiyasida 1-o‘rinni egalladi.

1-jadval: Sberbankning ipoteka kreditlash dasturlari[10] [4]

Dastur nomi	Mazmuni
“Yosh oila”	Ushbu dastur bo‘yicha ipoteka krediti juftliklardan biri 35 yoshgacha bo‘lgan yosh oilalar uchun asosiy foiz stavkasiga 0,5 foiz darajasida chegirma qo‘llashni nazarda tutadi.
“Ipoteka plyus tug‘ruq mablag‘lari”	Ushbu dastur bo‘yicha ipoteka krediti tug‘ruq mablag‘larini dastlabki to‘lov sifatida hisobga olish imkoniyatini beradi.
Nogiron mijozlar uchun hayot sug‘urtasi	Nogiron mijozlar “Himoyalangan qarz oluvchi” ipoteka hayotini sug‘urtalashdan va ipoteka stavkasiga 1 pp chegirma olishlari mumkin

8 Sberbank yillik hisoboti, 2022-yil.
9 Sberbank yillik hisoboti, 2022-yil.
10 Условия банковского обслуживания физических лиц ПАО Сбербанк // Сбербанк России. [Электронный ресурс]. URL: https://www.sberbank.ru/common/img/uploaded/files/pdf/udbo_09_02_018.pdf

“Harbiy ipoteka”	Harbiy xizmatchilar uchun ipoteka krediti – maxsus sharoitlarda tayyor/qurilayotgan uy-joylarni sotib olish uchun jamg‘arma va ipoteka tizimining ishtirokchilari. Kredit imtiyozli ravishda taqdim etiladi “Rosvoenipoteka” FGKU tomonidan o‘Bankning ipoteka mahsulotlarining asosiy yo‘nalishi bo‘yicha mintaqaviy ijtimoiy uy-joy qurilishi dasturlari ishtirokchilari uchun yagona, pasaytirilgan foizbudjet mablag‘lari hisobidan uni to‘liq to‘lash shartlari bo‘yicha foiz stavkasi
Hududiy ipoteka dasturlari	Bankning ipoteka mahsulotlarining asosiy yo‘nalishi bo‘yicha mintaqaviy ijtimoiy uy-joy qurilishi dasturlari ishtirokchilari uchun yagona, pasaytirilgan foiz stavkasi bo‘yicha ipoteka krediti.
“Qurilishjamg‘arma kassalari/ Xalq ipotekasi” turar-joy jamg‘arma dasturi	“Xalq ipotekasi” mintaqaviy uy-joy dasturi ishtirokchilariga uy-joy kreditlarini imtiyozli foizlar bilan, maqsadli amalga oshirilishini ta’minlash sharti bilan taqdim etish bankning jamg‘armalari viloyat budjeti tomonidan qo‘shimcha ravishda subsidiyalanadi.
Davlat ipoteka sertifikatlari (DIS) va hududiy ipoteka dasturlari (HIS)	Fuqarolarning toifalarini uy-joy bilan ta’minlash bo‘yicha davlatning majburiyatlarini bajarish bo‘yicha federal va mintaqaviy dasturlarni amalga oshirish qonunda belgilangan fuqarolarning toifalarini uy-joy bilan ta’minlash (davlat uy-joy guvohnomasini yoki mintaqaviy dasturlarning guvohnomasini taqdim etish asosida ochilgan maxsus hisob raqamlariga xizmat ko‘rsatish).

“DomClick” nominatsiyasidagi 42 ishtirokchi orasida birinchi bo‘lib xalq ovozi, biznes vakillari va ekspertlar tomonidan saralash bosqichlaridan o‘tdilar. DomClick tufayli butun mamlakat bo‘ylab mijozlar mulk narxini va likvidligini tekshirish xizmatidan foydalanish imkoniyatiga ega. Xizmat Sberbank ipotekasi bilan real sotib olish va sotish operatsiyalari, joriy bozor takliflari va neyron tarmoq algoritmlari (mulk narxini va likvidligini tekshirish bo‘yicha buyurtmalar soni 01.07.2022-yildan boshlab 180 mingdan ortiqni tashkil etdi) ma’lumotlariga asoslanadi.

Bundan tashqari, 2021-yildan boshlab DomClick xizmatining veb-saytida turar-joy ko‘chmas mulkini ijaraga va ijaraga berish imkoniyati mavjud. Mulk egalari va ko‘chmas mulk agentliklari e’lonlarni joylashtirishi mumkin. Buning uchun DomClick telefoni xavfsiz va bepul qo‘ng‘iroqlar bilan ta’minlanadi. Firibgarlik va spam-tahdidlardan himoya qilish uchun foydalanuvchilarning telefon raqamlari, ular aloqalarni almashishga qaror qilgunga qadar oshkor qilinmaydi.

2021-yildan boshlab DomClick xizmatining elektron portali orqali Rosreestrning raqamli texnologiyalardan foydalanish va ularni Sberbank xizmatlariga qo‘shilishi natijasida erishilgan elektron ipoteka kreditini rasmiylashtirish mumkin. Elektron ipoteka bo‘yicha huquqlarni saqlash, hisobga olish va tasdiqlash Sberbank guruhining depozitlari tomonidan amalga oshiriladi. Elektron ipoteka mijoz tomonidan qo‘shimcha harakatlarsiz uy-joy kreditlari uchun ipoteka ro‘yxatdan o‘tkazilishini sezilarli darajada tezlashtiradi va ipotekani raqamlashtirishning muhim bosqichi hisoblanadi.

“DomClick” xizmatining elektron portalidagi “Shaxsiy hisobni qo‘llab-quvvatlash” yangi funksiyasi mijozlarga ipoteka krediti berilgandan so‘ng masofadan kuzatib borish imkonini beradi, shu bilan birga mijozlarning so‘rovlari real vaqtda ko‘rib chiqiladi

“Ipoteka bo‘lmagan bitim konstruktori” bitimning barcha ishtirokchilari uchun mavjud – endi sotuvchi ham, xaridor ham, ularning vakillari ham bitimni amalga oshirishi mumkin. Bu ipoteka kreditisiz bitimlar bozoriga muntazam ravishda kirib borish imkoniyatini, shu jumladan mulk huquqining o‘tkazilishini elektron ro‘yxatdan o‘tkazish imkoniyatini, xaridor va sotuvchi o‘rtasida ishonchli hisob-kitoblarni amalga oshirish xizmatini va bitim tuzuvchisining huquqiy ekspertizasini ochadi. Yil oxirida 55 ming mijoz ro‘yxatdagi xizmatlardan foydalangan.

O‘zbekiston tijorat banklarining ipoteka kreditlash faoliyatini tahlili esa shuni ko‘rsatmoqdaki, O‘zbekiston bank amaliyotida o‘rta muddatli kreditlar toifasi bo‘lmaganligi sababli barcha ipoteka kreditlari uzoq muddatli kreditlar hisoblanadi. Bundan tashqari, ipoteka kreditlashni rivojlantirishga e’tiborning hamda mijolarni qisqa muddatli ipoteka kreditlari olishga qiziqtiruvchi dasturlarning kamligi ipoteka kreditlash faoliyatining rivojlanishida eng katta to‘siqlardan biri sanaladi.

Mamlakatimiz tijorat banklarining joriy yildagi kredit qo‘yilmalari tahlil qilinsa, tarmoqlar kesimida eng yuqori ulush (37 %) sanoat sohasiga to‘g‘ri kelmoqda, bundan tashqari, sanoat sohasi boshqa tarmoqlarga nisbatan yuqori ko‘rsatkichga ega bo‘lgan. Qishloq xo‘jaligi, transport va kommunikatsiya sohalariga kredit qo‘yilmalari yillar kesimida o‘rtacha 9-11 % atrofida tebranganini kuzatish mumkin. Moddiy-texnik ta’minot va uy-joy kommunal tarmoqlariga kreditlar bor-yo‘g‘i 1 %ga to‘g‘ri kelishi ushbu yo‘nalish yetarli darajada rivojlanmaganidan dalolat beradi. Ushbu davrlarda kredit qo‘yilmalari yo‘naltirilgan tarmoqlar tarkibida sanoatning ulushi sezilarli darajada yuqori ko‘rsatkichlarni saqlab kelmoqda (2-jadval).

2-jadval: O‘zbekiston Respublikasida tijorat banklari kredit qo‘yilmalarining tarmoqlar bo‘yicha taqsimlanishi[11]

Yillar	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Miqdorlari bo‘yicha, trln. so‘m									
Ajratilgan kreditlar	34,5	42,7	53,4	110,6	167,4	210,1	275,3	326,4	390,1
Tarmoqlar bo‘yicha, %									
Sanoat	44	36	35	41	40	35	37	36	37
Qishloq xo‘jaligi	6	4	6	4	6	8	10	11	11
Transport va kommunikatsiya	12	18	14	15	12	11	10	9	8
Qurilish sohasi	3	3	4	3	4	3	3	3	4
Savdo va umumiy xizmat	7	6	8	5	6	7	7	8	8
Moddiy va texnik ta’minot	1	1	1	-	2	2	1	1	1
Uy-joy kommunal xizmatlari	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Boshqa sohalar	26	31	31	31	29	33	31	31	30
Jami:	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**

Yuqorida keltirib o‘tilgan Sberbank tajribasi hamda o‘tkazilgan tahlillar natijasiga asoslangan holda kelgusida, O‘zbekiston tijorat banklarida ipoteka kreditlash faoliyatini rivojlantirish bo‘yicha bir qator taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi:

- Ipoteka kreditlari hajmini oshirish bevosita banklarning uzoq muddatli resurs bazasining yetarliligiga bog‘liq. Chunki, ipoteka kreditlari o‘rta va uzoq muddatli kreditlar toifasiga kiradi. O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklari ipoteka kreditlarining resurs ta’minotini kuchaytirish maqsadida, birinchidan, Markaziy bank majburiy zaxira talabnomalarining bazaviy stavkasini pasaytirish va zaxira talabnomasi summasini tijorat banklarining “Nostro” vakillik hisobarqamlarida qoldirish yo‘li bilan banklarning muddatli depozitlarga foiz to‘lash imkoniyatini va likvidliligini oshirish lozim;
- Banklarning ipotekali kreditlash amaliyotini yanada takomillashtirish maqsadida, birinchidan, to‘lovi Hukumat tomonidan kafolatlangan ipoteka obligatsiyalarini muomalaga chiqarish lozim;
- Sberbank tajribasidan ma’lumki, ipoteka kreditini rivojlantirishdagi asosiy talablardan biri ipoteka kreditini nafaqat yuqori daromadli aholi katlamlari uchun, balki unchalik yuqori daromadga ega bo‘lmagan, ijtimoiy himoyaga muhtoj bo‘lgan aholi qatlamlari uchun ham olish imkoniyatini ta’minlash lozim.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, banklarning ipotekli kreditlash amaliyotini takomillashtirish xususida turli mazmundagi nazariy qarashlar mavjud. Ammo ko‘pchilik iqtisodchi olimlar banklarning ipotekali kreditlash amaliyotini takomillashtirishning zaruriy shartlari sifatida ipoteka kreditlarining ikkilamchi bozorining mavjud bo‘lishini, risklarni boshqarish tizimining rivojlanganligi va ipoteka kreditlarining resurs ta’minotini e’tirof etadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022–2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni. https://lex.uz/docs/5841063.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi “2020-2025 yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-5992-son Farmoni. https://lex.uz/docs/4811025.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 23-martdagi “Bank xizmatlari ommabopligini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-3620-son qarori. https://lex.uz/docs/3593541.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 12-sentabrdagi “Respublika bank tizimini yanada rivojlantirish va barqarorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3270-son qarori. https://lex.uz/docs/-3342348.
5. Синки, мл., Джозеф Ф. Управление финансами в коммерческих банках : Пер. с англ. 4-е издание. -М: Catallaxy, 1994. – С. 441-443.
6. Алимардонов И.М. Ўзбекистонда ипотекали кредитлашни ривожлантириш истиқболлари. Иқ. ф.н. илм. дар. олиш учун тақд. эт. дисс. автореф. – Тошкент: БМА, 2009. – Б. 17.
7. Условия банковского обслуживания физических лиц ПАО Сбербанк // Сбербанк России. [Электронный ресурс]. URL: https://www.sberbank.ru/common/img/uploaded/files/pdf/udbo_09_02_018.pdf
8. Manba: http://cbu.uz//O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasmiy veb-sayti ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

11 Manba: http://cbu.uz// .O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasmiy veb-sayti ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

SUV RESURSLARIDAN FOYDALANISHDA XORIJ TAJRIBALARI

Berdiyev Anvar Abdivaliyevich
Qarshi Davlat universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada, suv resurslaridan samarali foydalanishnining xorij tajribalariga asoslangan holda muammolarni bartaraf etish yo‘llari ko‘rsatilgan. Jumladan, suv resurslaridan samarali boshqarish, suvni ehtiyot qilish (asrash), suvdan foydalanishni oqilonalashtirish va suvni asrovchi texnologiyalar rivojlanish sur’atlariga erishish, daryolar va yer osti suvlaridan foylanishni optimallashtirish, suv inshootlaridan foydalanish xarajatlarini kamaytirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: suv resurslari, suv resurslarini boshqarish, yer osti suvlari, boshqaruv usullari, boshqaruv jarayoni, boshqaruv mexanizmi, cheklangan suv resurslari, taqsimot darajasi, boshqruv funksiyalari, ekologik sharoit, suvga bo‘lgan talab, vertikal boshqaruv.

Abstract: This article shows ways to eliminate problems based on the foreign experiences of the effective use of Water Resources. Proposals have been developed, including effective management of Water Resources, Water prudence (conservation), rationalization of water use, and achieving the pace of development of water-preserving technologies, optimizing the foiling of rivers and groundwater, and reducing the cost of using water facilities.

Key words: Water Resources, Water Resources Management, groundwater, management methods, management process, management mechanism, limited water resources, distribution level, Bashkir functions, environmental conditions, water demand, vertical management.

Аннотация: данной статье показаны пути устранения неполадок, основанные на зарубежном опыте эффективного использования водных ресурсов. В частности, разработаны предложения по эффективному управлению водными ресурсами, сохранению (сохранению) водных ресурсов, рациональному использованию вод и достижению темпов развития водосберегающих технологий, оптимизации использования рек и грунтовых вод, снижению затрат на эксплуатацию водных объектов.

Ключевые слова: водные ресурсы, управление водными ресурсами, подземные воды, методы управления, процесс управления, механизм управления, ограниченные водные ресурсы, уровень распределения, функции управления, условия окружающей среды, спрос на воду, вертикальное управление.

KIRISH

Bugungi kunda suv muammolarini hal qilish va suv taqchilligini yumshatish uchun qat’iy choralar ko‘rish zarurligini anglab yetmoqda. Suvdan foydalanish bo‘yicha eskicha qarashlar o‘zgarmoqda, tabiiy resurslarni boshqarishdagi qotib qolgan usullardan voz kechishning qulay va samarali yo‘llari izlanmoqda. Bu jarayon tarmoqlarda jadal rivojlanayotgan tub o‘zgarishlar sharoitida kechmoqdaki, bunda nafaqat qonunchilik darajasida, balki barqaror rivojlanish hamda ekologik xavfsizlikka erishish maqsadida yangi ijtimoiy munosabatlarni tashkil etish, o‘zaro harakatlarni ishlab chiqishda maqbul yechimlarni topish muhimdir.

Dunyo miqyosida suv omborlarida yuzaga kelgan asosiy muammo – mazkur gidrouzellar yuqori byeflari foydali sig‘imlarining loyqa-cho‘kindilar evaziga keskin ravishda qisqarib borishidir. Respublikamiz tog‘ oldi zonalaridagi kichik va o‘rta sig‘imli suv omborlari va selsuvomborlarining loyqalanishi, ulardan foydalanish jarayonlarida jiddiy kamchiliklarni keltirib chiqarmoqda. Mazkur muammoga bag‘ishlangan xorijiy va mahalliy mutaxassislar takliflarining tahlili shuni ko‘rsatadiki, ishlab chiqilgan injenerlik yechimlari universal tavsifga ega emas, ya’ni ularni konkret bir suv omborida gidrologik, gidravlik, girotexnik va ekspluatatsion omillarni inobatga olib qo‘llash keskin chegaralangan hisoblanadi.

Suv omborlari loyqalanishi oqibatida, ularning sug‘orish zonasida reja asosida suv ta’minoti buzilishi, suv manbaalari suv yig‘ish zonalaridan yig‘ib kelingan tabiiy minerallarga boy cho‘kindilarning suv omborlari

yuqori byeflarida qolib ketishi, o‘zanli suv omborlarda suv toshqinlari va sel oqimlarini transformatsiya qilishdagi qiyinchiliklar, gidrotexnik inshootlarni loyqa bosish xavfi yuzaga kelishi va hakozo salbiy holatlar kuzatilmoqda. Yuqorida qayd qilinganlardan kelib chiqqan holda, mahalliy-tabiiy sharoitlarni va ekspluatatsion omillarni inobatga olib, suv omborlari yuqori byeflari loyqalanishini boshqarish va yuzaga kelgan loyqa cho‘kindilarni tozalashning samarali texnologiyalarini ishlab chiqish bugungi kundagi o‘ta dolzarb ekologik muammolarni yuzaga kelishina olib keladi.

Dunyoning barcha davlatlarida bugungi qishloq xo‘jaligida sug‘oriladigan yerlar kunda eng muhim milliy boylik sifatida e’zozlanib kelinmoqda. Ayniqsa, rivojlangan davlatlarda sug‘oriladigan yerlardan samarali foydalanishga, uning qishloq xo‘jaligi muomalasidan chiqib ketishining oldini olishga davlat siyosati darajasida katta e’tibor berilmoqda. Shu nuqtayi nazardan xorijiy tajribalarning ahamiyatli jihatlarini ayrim davlatlar misolida ko‘rib chiqishimiz lozim.

Yer shari aholisi soni o‘sib borishiga muvofiq ravishda oziq-ovqatga bo‘lgan ehtiyoj ortishi va bu ehtiyojni sug‘oriladigan yerlar texnologiyasi asosida qondirishga bo‘lgan intilishning kuchayishi ko‘plab daryolardan suv olish global o‘zgarish jarayonlarining asosiy sababidir. Buning natijasida tabiiy ekotizimlar buzilmoqda va ular texnik tizimlar bilan almashtirilmoqda. Zamonaviy iqtisodiyotning barcha tarmoqlari tomonidan suv obyektlarining ifloslantirilishi bu jarayonlarga “munosib hissa”sini qo‘shmoqda. Suv ekotizimlarining intensiv degradatsiyalashuvi sodir bo‘lmoqda. Hozirgi paytda dunyoda suv-botqoqlik ekinlarining qariyb yarmi, xususan, 10 mingga yaqin turlaridan 20 %i yo‘q. Dunyoning ko‘plab mintaqalarida suv resurslari tabiiy fluktuatsiya chegaralarida oldingidek miqdor va sifatda qaytadan yangilanmayapti, ya’ni amalda yangilanmaydigan resurslarga aylanib qolmoqda.

Insoniyat tomonidan iste’mol qilinadigan suv hajmining juda kattaligi va bu hajm tezlik bilan o‘sib borayotganligi (faqat XX asrning o‘zida suv iste’moli 6,0 martaga o‘sgan va uning o‘sish sur’atlari aholining o‘sish sur’atlaridan 2,0 barobardan ko‘proq martaga ortiq bo‘lgan) xuddi shunday tarzda suvni ehtiyot qilish (asrash), suvdan foydalanishni oqilonalashtirish va suvni asrovchi texnologiyalar rivojlanish sur’atlariga erishilishiga olib kelmadi. Qishloq xo‘jaligida iste’mol qilinadigan jami suv massasining 60 %i nomahsulli bug‘lanishga ketmoqda va ifloslangan suv ko‘rinishida daryolar va yer osti suvlariga qaytmoqda. Shahar va sanoatda suvning iste’moli ham nihoyatda samarasiz. Rivojlanayotgan mamlakatlarda suv ta’minoti tizimidagi oqib ketishlar, bu tizimlarga noqonuniy ulanish va ulardan samarasiz foydalanish evaziga suv manbalaridan olingan suvlarning 50 %ga qadar bo‘lgan qismi yo‘qolmoqda. Bu ko‘rsatkich darajasi taraqqiy etgan mamlakatlarning ko‘pchiligida ham yuqoridir.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Dunyodagi eng yirik 227 ta daryoning deyarli 60 foizi to‘g‘onlar, kanallar va suv olish inshootlari yordamida qismlarga bo‘lib tashlandi. XX asr davomida va asosan, uning so‘nggi 50 yilida insonning planeta suv sikliga ta’siri faqat gidrotexnik qurilish hisobidan global ko‘lamga yetdi. 1950-yilga qadar balandligi 15 metrdan yuqori bo‘lgan 5 mingta to‘g‘on qurilgan bo‘lsa, hozirgi paytda ularning soni 45 mingdan oshib ketdi. So‘nggi yarim asrda dunyoda o‘rtacha har kuni 2 ta to‘g‘on yaratildi.

Bugungi kunda jahonda suv taqchilligi muammosi tobora keskinlashib bormoqda. Dunyo aholisi sonining ortib borishi, hayot farovonligi darajasini yaxshilashga intilish eng avvalo iste’mol qilinayotgan suv hajmlarining ekstensiv o‘sishiga olib kelmoqda. Jahonda 1980-yildan boshlab suvdan foydalanish darajasi yiliga o‘rtacha 1% ga o‘sib bu tendensiya 2050-yilgacha ham o‘rtacha o‘sish suratini saqlab qolishi kutilmoqda, bu esa mavjud holatga nisbatan 20-30 % ko‘p demakdir. [1]

AQShning sanoat sektorida o‘rtacha har bir kubometr suvdan 20 martadan ko‘proq qayta foydalanilmoqda. Rossiya sanoat sektoridagi suv ta’minoti tizimining deyarli yarmi suv ta’minotining qayta va aylanma asosiga asoslanib qurilgan. Umuman olganda, dunyoda har yili tabiiy manbalardan olinadigan suv massasining 10 %ga qadar qismi resikllashtirilmoqda. [2]

Suv resurslari bilan ta’minlanganlikning xalqaro tasnifiga muvofiq, suv resurslari yiliga odam boshiga 500 m^3 dan kam bo‘lgan hududlar haddan tashqari suv resurslari tanqis bo‘lgan, 500 m^3 dan 1 000 m^3 atrofida bo‘lgan hududlar suv resurslari tanqis bo‘lgan, 1 000 m^3 dan 1 700 m^3 gacha bo‘lgan hududlar past darajada suv bilan ta’minlangan va 1 700 m^3 dan yuqori bo‘lganlar hududlar suv bilan ta’minlangan hudud toifasiga kiritiladi. [3]

Qishloq xo‘jaligida suvdan foydalanish borasida Turkiya tajribasi alohida ahamiyatga molikdir. Xususan, Turkiya aholisi 65 milliondan ortiq (qishloq aholisi 25 milliondan ziyod) bo‘lgan davlatlar qatoriga kirib, umumiy qishloq xo‘jaligiga yaroqli haydaladigan yerlari 19 million gektarni tashkil yetadi va shundan 22,6 % sug‘oriladigan yerlar. Turkiya iqlimi qishloq xo‘jaligi uchun juda ko‘p qulayliklar yaratadi (chegaralarining 60 foizi muzlamaydigan Qora, Marmara, Yegey, O‘rta yer dengizlari bilan o‘ralgan) va bu barcha turdagi qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish imkonini beradi. Ammo qishloq xo‘jaligi tarmog‘i yaxshi rivojlanmagan, masalan,

katta imkoniyatlar mavjud bo‘lgan sharoitda asosiy qishloq ho‘jaligi yekini bo‘lgan g‘allaning o‘rtacha hosildorligi 21 sentnerni tashkil qiladi va aholi jon boshiga yetishtiriladigan go‘sht miqdori o‘rtacha 18 kg tashkil qiladi.

Turkiyada qishloq xo‘jaligi yekinlarini sug‘orish maqsadlarida ishlatiladigan suvga to‘lovlar bo‘yicha mahalliy sharoit hisobga olingan mexanizm ishlab chiqilgan. Sug‘oriladigan yerlarning 55,8 foizi yeski sug‘oriladigan va 44,2 foizi yangidan o‘zlashtirilgan yerlar bo‘lib, yeskidan sug‘oriladigan yerni sug‘orish uchun ishlatiladigan suvga xaq olinmaydi. Bunda yekin maydonlarini sug‘orish va suvni taqsimlash, suvdan foydalanish inshootlari qadimdan mavjud bo‘lganligi e’tiborga olingan.

Dunyo miqyosida suv resusrlarining ko‘pligiga hamda bu resursning asosan qayta tiklanadigan xususiyatiga qaramasdan, dunyo aholisining beshdan bir qismi suv tanqisligi sharoitida yashaydi. Bu, birinchi navbatda, chuchuk suvning makon va vaqt bo‘yicha noteks taqsimlanishi natijasidir, bu iqtisodiy nomutanosiblik, tartibsizliklari va muvaffaqiyatsizliklarning asosiy harakatga keltiruvchi omil hisoblanadi. Shunga ko‘ra, suv resusrlaridan samarali foydalanish va ularni hisobini yuritishda ko‘plab yondashuvlar shakllangan. [4]

Yangidan o‘zlashtirilgan yerlarda foydalaniladigan suv resurslari uchun alohida to‘lov mexanizmlari joriy yetilgan va bu mexanizmda ikki turdagi xarajatlarni qoplash mezon sifatida qabul qilingan: suv inshootlaridan foydalanish xarajatlarini o‘z ichiga olgan- yekspluatatsiya solig‘i sug‘oriladigan yekin maydonlari hisobiga to‘lanadi; suv xo‘jaligi gidromeliorativ inshootlari qurilishi uchun sarf qilingan kapital mablag‘larining bir qismini qoplash maqsadida joriy yetilgan soliqni joriy yetish orqali. Mazkur soliq miqdori ham sug‘oriladigan yekin maydonlarini hisobga olgan holda belgilanadi.

Hozirgi kunda Turkiyada 152 ta suv ombori ishlab turibdi, yana yangidan 50 dan ziyod suv omborlari qurilmoqda. Ahamiyatli jihati shundaki, davlat tomonidan suv xo‘jaligi tizimi faoliyati uchun sarflanayotgan umumiy mablag‘larning 40 foizidan ortig‘i gidroenergetika resurslarini sotish hisobidan qoplanadi. Mamlakatda sug‘oriladigan yerlaning ahamiyatli jihatlari juda katta bo‘lib, bunday yerlarni aholiga uy-joy qurish yoki boshqa maqsadlar uchun taqsimlashtirish ishlari qattiq nazoratga olingan.

Xitoy davlati aholisi salkam 1,3 mlrd. nafarni tashkil qilib, umumiy foydalaniladigan yer maydonlari 138 mln. gektarga teng va aholi jon boshiga 0,11 gektardan yer to‘g‘ri keladi. Haydaladigan yer maydoni 100 mln. gektar bo‘lib, shundan 50 mln. gektari sug‘oriladigan yerlar hisoblanadi. Yillik yog‘ingarchilik miqdori o‘rtacha 1200 mm ni tashkil qiladi yoki har gektar yerga 12 ming kubometr suv zahirasi to‘g‘ri keladi. Bu yerda sug‘orish ishlari uchun bir yilda o‘rtacha 400 mlrd. kubometr suv ishlatilib, o‘rtacha bir gektar maydonga 7,1 ming kubometr suv zaxirasi to‘g‘ri keladi.

Xalqaro amaliyotda suv resurslarini samarali boshqarish bo‘yicha asosiy yondashuvlar Suv resurslarini kompleks boshqarish (Integrated water resources management- IWRM) konsepsiyasi asosida amalga oshiriladi. [5] Mazkur konsepsiya suv aylanishini barcha tabiiy jihatlari bilan, shuningdek, jamiyatning (yoki butun mintaqaning) turli tarmoqlaridagi suvdan foydalanuvchilarning manfaatlarini tan oladi; shuning uchun u suvning ham tabiiy, ham insoniy o‘lchamlariga murojaat qiladi. Suv mavjudligining geografik o‘zgarishi va yuqori hamda quyi oqimdagi mumkin bo‘lgan o‘zaro ta’sirlar nuqtayi nazaridan davriy o‘lchovlarni, shuningdek, suv mavjudligining tabiiy mavsumiy, yillik va uzoq muddatli tebranishlari kabi vaqt shkalalarini hisobga olishga alohida o‘lchov vositalarini taqdim etadi. [6, 7, 8]

Zhaoyang Yang va boshqalarning tadqiqotlarida esa, suv resurslarining o‘tkazish qobiliyati (water resources carrying capacity-WRCC) konsepsiyasi bo‘yicha jiddiy tadqiqotlar olib borildi. Ushbu tadqiqotda analitik ierarxiya jarayoni (analytic hierarchy process-AHP) va tizim dinamikasi (SD) modellari asosida suv resurslarining o‘tkazish qobiliyatining sumulatsiya modeli yaratilgan. Mazkur simulatsiya modeli asosida suv resurslarini mamlakat hududlari bo‘yicha samarali taqsimlash bo‘yicha 5 ta ssenariydagi variantlar taklif etiladi. [9]

Ciriacy-Wantrup S.V. va boshqalar tadqiqotlarida suv resurslaridan foydalanishni baholashda ikkita yondashuv taklif etiladi. Birinchidan, ruv resusrlaridan foydalanish orqali ko‘riladigan foyda-xarajat tahlilining turli xil hisoblash texnikasi orqali. Ikkinchi yondashuv suv resurslarini belgilangan me’yorlarini o‘rnatish va ularga nisbatan farq va chetlanishlarni aniqlash asosida. [10]

Xitoydagi yirik suv xo‘jaligi tizimlaridan biri Xuanxe daryosi asosida faoliyat yurituvchi majmuadir. Majmuaning uzunligi 252 kilometr bo‘lib, u 460 ta suv inshootlari, 13 ta dyukerni o‘z ichiga oladi. Bu yerda suv daryodan 40 metr balandlikka ko‘tarib beriladi. Bugungi kunda Xitoy suv xo‘jaligi vazirligi suvdan foydalanish borasida katta huquqlarga yega bo‘lib, mamlakatda suv xo‘jaligi bo‘yicha alohida militsiya tizimi ham tashkil qilingan va bu suvdan foydalanish jarayonini nazorat qiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada suv resurslaridan samarali foydalanishning qiyosiy solishtirish, statistik ma’lumotlarni o‘rganish va iqtisodiy jihatdan taqqoslash va tahlil qilish, mantiqiy fikrlash, ilmiy abstraksiyalash, analiz va sintez, induksiya va deduksiya usullaridan keng foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Suv xo‘jaligi tizimini ushlab turish uchun davlat tomonidan qurilgan suv omborlari va 5 mingdan ortiq suv inshootlari xizmat qiladi. Xitoyda 1980 yillarda boshlangan iqtisodiy islohotlar tufayli qishloq xo‘jaligida keng ko‘lamda olib boriladigan ishlar jarayonida suv resurslaridan samarali foydalanishga ham katta e’tibor beriladi. Qishloq xo‘jaligida sarflanadigan suv uchun xaq to‘lash hududlarga va ulardagi suv resurslari miqdoriga qarab belgilanadi. Xitoyda davlat tomonidan 50 million gektar sug‘oriladigan yer maydonida sug‘orish ishlarini olib borish uchun yiliga 50 milliard yuan mablag‘ sarflanadi, yoki bu har bir gektar maydon hisobiga 200 AQSh dollariga to‘g‘ri keladi. Ushbu mablag‘larning davlat budjeti hisobiga – 75 foizi va suvdan foydalanuvchilar hisobiga yesa 25 foizi qoplanadi (1-jadval).

1-jadval: Xorijiy mamlakatlarda 1 ga sug‘oriladigan yer uchun davlat tomonidan sarf-xarajatlar ko‘rsatkichlari

Mamlakatlar nomi	Xarajat (AQSh dollari)
Isroil	300-1000
AQSh	200-700
Fransiya	200-500
Xitoy	100-250
Saudiya Arabistoni	1000-2500
O‘zbekiston	36,5- 62,0

Isroil davlatining aholisi – 5,0 million nafardan ortiq va yekin maydoni -435 ming gektarni tashkil yetadi, shundan sug‘oriladigan yekin maydoni – 220 ming gektar, kishi boshiga to‘g‘ri keladigan yer maydoni – 0,09 gektarni tashkil qiladi. Mamlakat qishloq xo‘jaligi tarmog‘ida yer va suv yetishmasligidan tashqari ishchi kuchi ham yetishmaydi. Bunday ijtimoiy-iqtisodiy va iqlim bilan bog‘liq muammolarni mexanizatsiya darajasini oshirish yordamida yechishga harakat qilinadi. Tuproqdagi mavjud namlikdan maksimal foydalanish uchun yerga chuqur ishlov berilib, suv tuproqda ushlab qolinadi. Shunday usullar qo‘llanilgan maydonlarning gektaridan 500 kilogrammdan qo‘shimcha bug‘doy hosili olishga yerishiladi. Isroil hozirgi kunda 100 dan ortiq mamlakatga 60 million dollardan ziyod qishloq xo‘jaligi mashinalari yeksport qilmoqda. [11]

Suv mavjudligining eng muhim mezonlaridan biri suvning qayta tiklanadigan manbalardagi ulushi sifatida belgilangan suv stressi indeksidir. Ushbu ko‘rsatkichning qiymatiga asoslanib, Jahon Resurs instituti quyidagi shartlar asosida suv ta’sirini tasniflaydi: <10% – past stress darajasi; 10-20% – past va o‘rtacha stress; 20-40% – o‘rta va yuqori stress; 40-80% – og‘ir stress; >80% – juda yuqori stress. [12]

Isroil davlatida yillik yog‘ingarchilik miqdori o‘rtacha 1000 mm va undan ziyodni, mamlakatning sahro qismida 300-500 mmni tashkil qiladi. Isroil hududidagi barcha suv resurslari (oqova, yer osti va yer usti suvlari) ga oid masalalar bilan mamlakat miqyosida Davlat Suv Kengashining doimiy nazoratida bo‘lgan Suv qo‘mitasi shug‘ullanib, qo‘mita o‘z faoliyatida, barcha tashkilot va korxonalar bilan belgilangan va cheklangan suv resurslarining ishlatilishi, ulardan samarali foydalanish bo‘yicha kelishuv asosida ish yuritadi. Bu mamlakatda suv sarfi nazorati juda qattiq o‘rnatilgan bo‘lib, agarda iste’molchilar suvni limitda ko‘rsatilganidan ortiq ishlatishsa, ulardan ortiqcha ishlatilgan har kubometr uchun suvning tannarxiga nisbatan 10 barobar ko‘p haq olinadi.

Suv resurslarini qayta ishlatish bilan bog‘liq tadbirlar mamlakatda yekin maydonlari, suv omborlari, yer osti qatlamlarida tuzlar konsentratsiyasi ko‘payishiga, sho‘rlangan yerlar salmog‘i ortishiga olib kelmoqda va bu yesa yana qo‘shimcha mablag‘ va xarajatlarni talab yetadi. Suv tanqisligi tufayli Isroil davlati dunyoda suvni yeng kam sarf qiladigan texnologiyalari bilan mashhur (2-jadval).

2-jadval: Xorijiy davlatlar sug‘orma dexqonchiligida bir kompleks gektar uchun suv sarfi miqdori

№	Davlatlar nomi	Suv sarfi miqdori, m^3/ga
1	Isroil	6000
2	Pokiston	18000
3	Rossiya	20000
4	Turkiya	14000
5	Turkmaniston	15000
6	Xitoy	15000
7	O‘zbekiston (brutto)	12000
8	O‘zbekiston (netto)	9000
9	Qozoqiston	25000
10	Hindiston	19000

Jahondagi ayrim davlatlarda qishloq xo‘jaligi yekinlarini sug‘orish uchun bir gektar maydonga sarflanayotgan suv miqdori tahlillari ko‘rsatishicha, Isroilning uslubi ustunligi yaqqol namoyon bo‘ladi. Jumladan, AQSh ning Kaliforniya shtatida 12-14 ming m^3; Hindistonda 19-22 ming m^3; Pokistonda 18-20 ming m^3, Turkiyada 14-20 ming m^3, Xitoyda 15-17 ming m^3, Turkmanistonda 15-19 ming m^3, Qozog‘istonda 25-35 ming m^3, Rossiyaning sug‘oriladigan Krasnodar o‘lkasida 20-25 ming m^3, Isroilda (tomchilatib sug‘orish bilan) 6 ming m^3 atrofida, O‘zbekistonda yesa 11-12 ming m^3 ni (brutto) tashkil qiladi, netto suv sarfi yesa ancha kam.

Suv resurslarini samarali boshqarish, ularning hisobi va hiso-botini to‘laqonli yuritish, suv iste’molchilari orasidagi munosabatlarni takomillashtirish hamda ushbu jarayonlarga xususiy sektorni keng jalb qilish maqsadida tashkil etilgan suv xo‘jaligi maxsus xizmatlari faoliyatini takomillashtirish talab etiladi. [13]

Yaponiya, Turkiya, Xitoy, Isroildan boshqa yana bir qator davlatlar, jumladan: Fransiya, Gollandiya, Suriya, Hindiston, Pokiston, Amerika Qo‘shma Shtatlari, Kanada, Italiya, Indoneziya, Ispaniya, Marokash, Misr, Nigeriya kabi mamlakatlarda ham suv xo‘jaligi islohoti natijasida suvdan tejab-tergab foydalanish va suv uchun to‘lovlar mexanizmi yaxshi yo‘lga qo‘yilgan. Bu davlatlarning aksariyatida suv resurslaridan foydalanish xarajatlari ma’lum darajada davlat tomonidan o‘zlariga xos shakllarda boshqariladi, ayrimlarida davlat subsidiyalari orqali, ba’zilarida ma’muriy-boshqaruv asosida amalga oshirilmoqda.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan davlatlardan biri bo‘lgan Fransiyada yesa keyingi yillarda mamlakat hududidan oqib o‘tadigan ko‘pgina daryolarning suv resurslarini nazorat qiluvchi politsiya tashkil yetilgan.

Ta’kidlash lozimki, barcha davlatlar hududida suv xo‘jaligini rivojlantirish, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, yangi suv inshootlarini qurish, asosiy vositalarni ko‘paytirish va yangiliklarni yaratish ishlari to‘liq davlat tomonidan amalga oshirilmoqda. Masalan, Arab davlatlarida suv va suvga bog‘liq barcha sarf-xarajatlar markazlashgan holda davlat tomonidan qoplanadi.

XULOSA

Jahondagi ayrim davlatlarda yesa ushbu maqsadlar uchun davlat tomonidan 30-50 yil va undan ortiq muddatga mo‘ljallangan imtiyozli kreditlar ajratilmoqda. Bunday kreditlar ko‘pgina davlatlarda to‘liq o‘z mablag‘lari zaxirasi hisobidan, ayrim hollarda, ularning bir qismi dunyodagi turli moliyaviy fondlar va tashkilotlar yordamida amalga oshiriladi. Lekin biron-bir davlat hududida suv resurslariga qo‘yilgan talab va ishlab chiqilgan qonunlar suvdan foydalanish tijorat maqsadlariga qaratilmagan bo‘lib, balki, avvalo, insonlar manfaati uchun suvga bo‘lgan munosabatni zamon talabiga moslash, suvni asrab va tejamkorlik bilan foydalanish tamoyillari asosida qurilgan. Bu iqtisodiyot tarmoqlarining suv resurslariga bo‘lgan yehtiyoji bilan sarflanayotgan suv miqdorlari o‘rtasidagi tafovutni kamaytirish, ularni to‘g‘ri yo‘naltirish masalalari yechimini hal yetish, kelajak avlod uchun suv resurslari to‘g‘risida qayg‘urishdir.

XXI asr boshidan boshlab insoniyat uchun global muammoga aylanib borayotgan suv resurslari taqchilligi masalasini hal qilishga, ulardan oqilona foydalanishga e’tibor berib, o‘z iqtisodiy ko‘rsatkichlari, ichki va tashqi imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda dasturlar tayyorlamoqdalar va dasturlarni ma’lum darajada amalga oshirmoqdalar.

Suvdan foydalanish jarayoni tahlil qilinganda yana bir masalaga e’tibor qaratish lozim, ya’ni dunyodagi davlatlardan birortasining qishloq xo‘jaligida O‘zbekiston kabi deyarli 100 foiz sug‘oriladigan yer maydonlaridan foydalanilmaydi.

Markaziy Osiyo hududida, xususan, O‘zbekiston hududida yozda o‘simliklarning vegetatsiya davrida yog‘ingarchilik umuman kuzatilmasligi tufayli tuproq namini ushlab turish faqatgina sug‘orish tadbirlari orqali amalga oshiriladi. Bu holat nafaqat mas’uliyatni, shuningdek katta mablag‘ni sarflab turishni taqozo yetadi.

O‘zbekiston sug‘oriladigan yer maydonlari, bu maydonlarga ishlov berish va yuqori hosil yetishtirish jarayonlarida suv xo‘jaligi tizimining ahamiyati kattaligi bo‘yicha ham, bu sohaga davlat tomonidan ajaratilayotgan mablag‘ miqdoriga ko‘ra ham boshqa davlatlardan keskin farq qiladi.

Rivojlangan davlatlarda sug‘orish texnologiyasini takomillashtirishga katta ahamiyat beriladi. Sug‘orish texnologiyasining progressiv usullari dastlabki kapital quyilmalarni ko‘proq talab qilsa ham, suv sarfini va mehnat sarfini tejash imkoniyatini beradi. Bu, ayniqsa, ish kuchi qimmat bo‘lgan davlatlarda juda muhim ahamiyat kasb yetadi.

Dunyo tajribasida innovatsion faollik darajasini belgilashning asosiy mezonlaridan biri bu qilingan ixtiro va kashfiyotlar uchun olingan patentlar soni va ularning yillar hamda iqtisodiyot tarmoqlari bo‘yicha o‘sishi hisoblanadi. Bu boradagi ma’lumotlar tahlillari ko‘rsatishicha, 2008-yilda Xitoyda 203481 ta patentlar olingan bo‘lsa, bu ko‘rsatkich AQShda 400769 ta, Yaponiyada 391002 tani tashkil yetgan. 2017-yilga kelib yetakchilik Xitoyga o‘tib 526412 tani, AQShda 503582 tani, Yaponiyada yesa 342610 tani tashkil yetgan. Patentlar soni bo‘yicha yaqqol ustunlik 2017-yildan boshlab Xitoy, AQSh va Yaponiya davlatlariga tegishli bo‘lgan.

Shuningdek, Janubiy Koreya, Germaniya, Hindiston va Rossiya kabi davlatlarda ham ixtiro va kashfiyotlar uchun olingan patentlar sonining barqaror darajada o‘sish ko‘rsatkichlariga yega bo‘lganligi kuzatiladi. Bu o‘z

navbatida yuqorida nomlari qayd yetilgan davlatlarda ilmiy-texnik va innovatsion rivojlanish yuqori darajada yekanligidan dalolat beradi. Bu sohada mamlakatimizda ham ixtiro va kashfiyotlar uchun olingan patentlar soni o‘sib bormoqda.

Bundan tashqari ilmiy muassasalarning ilmiy va ilmiy-texnikaviy salohiyatini belgilovchi muhim ko‘rsatkichlardan biri bu ilm-fan sohasining moddiy-texnik jihatdan ta’minlanganligi va qurollanganligi darajasi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Burek P., Satoh Y., Fischer G., Kahil Mt., Scherzer A., Tramberend S., Nava L.F., Wada Y., Et all. 2016. Water Futures and Solution – Fast Track Initiative (Final Report). IIASA Working Paper. Laxenburg: WP-16-006. P.88.
2. Данилов-Данильян В.И, Лосев К.С. Потребление воды: эколо-гический, экономический, социальный и политический аспекты. – М.: Наука, 2006. – 221 с.
3. Falkenmark M., Widsrand C. Population and water resources: A delicate balance. Population Bulletin. 1992. 47(3). November. P. 36
4. Hering J. G., Ingold K. M. Water resources management: what should be integrated? //Science. – 2012. – Т. 336. – №. 6086. – С. 1234-1235.
5. Agarwal A. et al. Integrated water resources management. – Stockholm: Global water partnership, 2000. – С. 1-67.
6. Savenije H. H. G., Van der Zaag P. Integrated water resources management: Concepts and issues //Physics and Chemistry of the Earth, Parts A/B/C. – 2008. – Т. 33. – №. 5. – С. 290-297.
7. Rahaman M. M., Varis O. Integrated water resources management: evolution, prospects and future challenges //Sustainability: science, practice and policy. – 2005. – Т. 1. – №. 1. – С. 15-21.
8. Biswas A. K. Integrated water resources management: a reassessment: a water forum contribution //Water international. – 2004. – Т. 29. – №. 2. – С. 248-256.
9. Yang Z. et al. Comprehensive evaluation and scenario simulation for the water resources carrying capacity in Xi’an city, China //Journal of environmental management. – 2019. – Т. 230. – С. 221-233.
10. Ciriacy-Wantrup S. V., Bishop R. C., Andersen S. O. Water policy and economic optimizing: Some conceptual problems in water research //Natural Resource Economics. – Routledge, 2019. – С. 67-76.
11. Собиров А. Хорижий давлатларда сувдан фойдаланиш. ttp://ft.uz/cgi-bin/main.cgi?lan= u&raz=17&id=495.
12. Ритчие Н., Росер М. Ватер усе анд стресс // Оур Ворлд ин Дата. 2017. УРЛ: https://ourworldindata.org/water-use-stress (дата обращения: 10.01.2023).
13. Axmedov S. N. Suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirishning ustuvor yo‘nalishlari // "yashil" iqtisodiyot va taraqqiyot. 2023-yil, avgust. № 8-son.

AUDITDA YETARLI VA MOS DALILLARNI TO‘PLASH TARTIBI

Meliyev Isroil Ismoilovich
PhD, “Alfraganus” universiteti “Moliya” kafedrasi professori

Annotatsiya: Mazkur maqola auditorlik tekshiruvi yakunida dalillarni shakllantirish va umumlashtirish jarayoniga bag‘ishlangan bo‘lib, unda audit ish hujjatlarining mazmuni ochib berilgan va ularning shakllanish manbalari hamda dalillar turlari aniq tasniflarga ajratilgan. Shuningdek, maqolada auditorlik tekshiruvi yakunida shakllantiriladigan dalillar turlari, ular tarkibi va ulardan foydalanish xususiyatlari, mazkur dalillar ishonchliligiga ta’sir etuvchi omillar hamda auditorlik tekshiruvi yakunida tuzilishi lozim bo‘lgan yozma taqdimnoma xatning shakli va mazmuni tavsiya etilgan.

Kalit so‘zlar: Auditorlik dalillar, audit ish hujjatlari, auditorlik hisoboti, taqdimnoma xat, auditorlik ma’lumotnomasi, auditorlik xulosasi, auditorlik tekshiruvi, dalillarning yetarliligi, dalillarning mosligi.

Abstract: This article is devoted to the process of formation and summarization of evidence at the end of the audit, in which the content of the audit work documents is revealed and the sources of their formation and the types of evidence are divided into specific classifications. Also, the article recommends the types of evidence formed at the end of the audit, their composition and features of their use, factors affecting the reliability of these evidences, and the form and content of the written presentation letter that should be prepared at the end of the audit.

Key words: Audit evidence, audit working papers, audit report, cover letter, audit report, audit conclusion, audit review, sufficiency of evidence, relevance of evidence.

Аннотация: Данная статья посвящена процессу формирования и обобщения доказательств по итогам проверки, в котором раскрывается содержание документов проверочной работы, а также источники их формирования и виды доказательств делятся на конкретные классификации. Также в статье рекомендованы виды доказательств, формируемых по итогам проверки, их состав и особенности использования, факторы, влияющие на достоверность этих доказательств, а также форма и содержание письменного письма-презентации, которое следует подготовить по итогам проверки.

Ключевые слова: Аудиторские доказательства, рабочие документы аудита, аудиторский отчет, презентационное письмо, аудиторский отчет, аудиторское заключение, аудиторская проверка, достаточность доказательств, релевантность доказательств.

KIRISH

Ma’lumki, auditorlik tekshiruvi natijalariga ko‘ra kamchilik yoki qonunbuzarliklar aniqlangan yoki aniqlanmaganligidan qat’iy nazar uning natijalari hujjatlarda rasmiylashtirilishi lozim. Bu esa auditorlik tekshiruvi natijalari qonunchilikda belgilangan shakl va mazmundagi rasmiy ravishda tasdiqlangan hujjatlarda aks ettirilishi va hujjatlarda keltirilgan ma’lumotlar esa ularning manbalari yoki asoslovchi dalillar ilova qilingan holda bo‘lishini talab etadi.

Auditorlik tekshiruvi natijalari bo‘yicha dalillarni to‘plash, tuzish, saqlash, rasmiylashtirish va taqdim etish uslubiyati 500-sonli “Auditorlik dalillar” nomli auditning xalqaro standarti va 230-sonli “Auditni hujjatlashtirish” nomli auditning xalqaro standarti kabi hujjatlar asosida tartibga solinishi belgilangan. Jahonda olib borilgan tadqiqotlarda auditorlik dalillarni to‘plash jarayonining nazariy asoslari, auditorlik dalillarni to‘plash jarayonining amaldagi holati va uni takomillashtirish yo‘nalishlari hamda dalillarni to‘plash jarayonini takomillashtirishning ayrim masalalari ilmiy jihatdan asoslangan. Biroq, xorijiy tadqiqotlarda ham auditorlik dalillarni to‘plash amallari va usullari tavsifi, auditorlik tekshiruvida dalillar ishonchliligi va yetarliligini ta’minlash hamda uni baholash tartibi, auditorlik dalillarni to‘plash tartibi va uni takomillashtirish, zamonaviy dasturiy ta’minot imkoniyatlari asosida auditorlik dalillarni to‘plash xususiyatlari, dalillar asosida korxona faoliyati uzluksizligini baholash masalalari va ishonchli dalillarni to‘plashda tashqi tasdiqnomadan foydalanish masalalari batafsil o‘rganilmaganligi bu borada chuqur ilmiy-tadqiqotlar olib borishning dolzarbligini yoki mazkur mavzuga doir masalalar hozirgacha o‘z yechimini topmagan masalalar ekanligini ko‘rsatadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Auditga oid adabiyotlarda auditorlik dalillar atamasi turli mualliflar tomonidan turlicha yondashuvlar asosida o‘rganilgan. Jumladan, Iqtisodchi olim S.M.Bichkovaning fikricha, audit dalillari “fakt” va “jarayon” sifatida ko‘rib chiqiladi. Dalillar – bu boshqa bir fakt yoki jarayon borligini tasdiqlash yoki rad etish uchun xizmat qilishi, moliyaviy hisobotning ishonchliligi to‘g‘risida xulosani shakllantirishga imkon beradigan aniq bir haqiqat to‘g‘risida ma’lumot olishi mumkinligini anglatadi [1].

Yana bir ikkinchi yondashuvda V.B.Ivashkevich fikriga ko‘ra, “audit dalillari buxgalteriya hisobining tekshiruvi natijasida olingan ma’lumotlarning hujjatlashtirilgan manbalari” [2]. Shuningdek, xorijlik iqtisodchi olim J.Robertson dalillarni quyidagicha ta’riflaydi “audit dalillari – bu auditorning ma’lumot olishdagi harakatlarini belgilaydigan, ya’ni, auditorlarning fikriga ta’sir qiladigan va ularning qarorlarini aniqlaydigan ma’lumotdir” [3].

Auditda dalillarni to‘plash va ulardan foydalanish jarayonini tartibga soluvchi asosiy me’yoriy hujjat hisoblangan 500-sonli “Auditorlik dalillari” nomli auditning xalqaro standartida esa auditorlik dalillariga quyidagicha ta’rif berilgan “Auditorlik dalili – bu auditorlik fikri uchun asos bo‘lgan hulosalarga erishishda auditor tomonidan foydalanilgan ma’lumot. Auditorlik dalili moliyaviy hisobotlar uchun asos bo‘lgan buxgalteriya yozuvlari va boshqa ma’lumotlardan tashkil topadi” [4].

Auditorlik tekshiruvlari natijalari o‘z ifodasini auditorlik hisoboti va yakuniy natijasi auditorlik xulosasida topadi. Shu nuqtayi nazardan, avvalo, auditorlik hisoboti va xulosasi tushunchalariga aniqlik kiritish va ularni bir-biridan ajratib olish zarurati paydo bo‘ladi. jumladan, buxgalteriya hisobiga oid lug‘atda quyidagi mazmunda juda qisqa ta’rif berilgan: “Auditorlik hisoboti – auditorlik tekshiruvi natijasi bo‘yicha rasmiy auditorlik hisoboti hisoblanadi” [5].

Bu borada professor I.Qo‘ziyevning fikricha, “Auditorlik hisoboti – auditorlik tekshiruvi jarayonida to‘plangan auditorlik dalillari, buxgalteriya hisobini yuritishdagi chetga chiqishlar, moliyaviy hisobotdagi qoidabuzarliklar to‘g‘risidagi mufassal ma’lumotlardan, shuningdek, auditorlik tekshiruvi o‘tkazish natijasida olingan boshqa axborotdan iborat hisobot”dir deya ta’rif berilgan [6]. O‘z navbatida auditorlik xulosasi №700 son “Moliyaviy hisobotlar to‘g‘risida fikr hosil qilish va hisobot (xulosa) berish” nomli xalqaro standartiga ko‘ra, “Auditorlik xulosasi – moliyaviy hisobotning haqqoniyligi (to‘g‘riligi) va buxgalteriya hisobini yuritish tartibining qonun hujjatlari bilan belgilangan talablarga muvofiqligi to‘g‘risida auditorlik tashkilotining fikri yozma shaklda ifodalangan va xo‘jalik yurituvchi subyektning moliyaviy hisobotidan foydalanuvchilar uchun ochiq bo‘lgan hujjat”, – deb ta’rif berilgan [7].

Bizningcha, audit ish hujjatlari bu – auditorlik tekshiruvini tashkil etish, o‘tkazish va yakunlash bo‘yicha auditorlik tashkiloti, auditorlik tekshiruvi buyurtmachisi va uchinchi shaxslar(nazorat organlari, xaridor va buyurtmachilar, mol yetkazib beruvchi va pudratchilar, bank tashkilotlari, debitor va kreditorlar)dan olingan ma’lumotlar aks ettirilgan hujjatlar to‘plamidir.

TAHLIL VA NATIJALAR

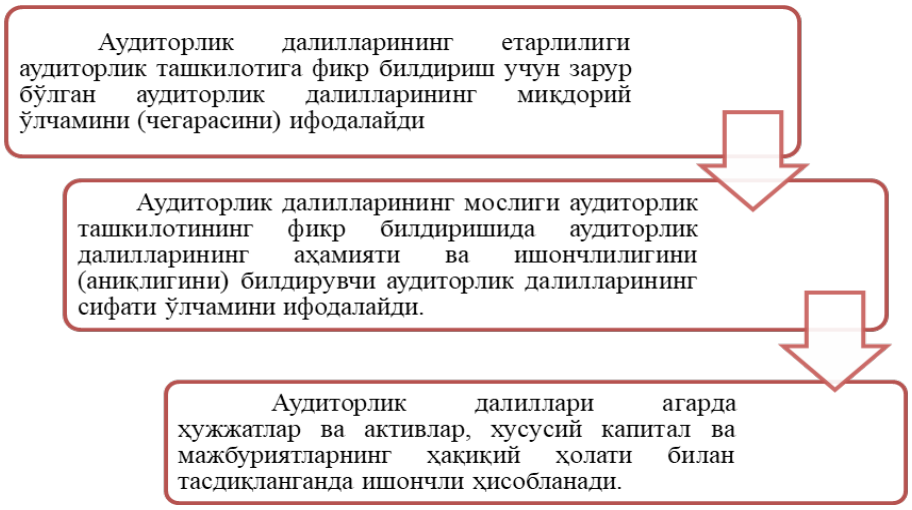
Fikrimizcha ish hujjatlari tarkibiga kiritilishi mumkin bo‘lgan hujjatlarning taxminiy ro‘yxati “Auditni hujjatlashtirish” nomli 230-son auditorlik xalqaro standartining ilovasida keltirilgan bo‘lsada, biroq mazkur auditorlik faoliyatining milliy standartida ish hujjatlarining nomlari umumiy va mavhum mazmunda bayon qilingan [8]. Ular tarkibini hujjatdan foydalanuvchi uchun aniq va to‘liq mazmunda bayon qilish shart, deb hisoblaymiz. Shu ma’noda bizning fikrimizcha, audit ish hujjatlari tarkibiga kiritilishi mumkin bo‘lgan hujjatlar ro‘yxati quyidagilardan iborat:

- xo‘jalik yurituvchi subyektning tashkiliy-huquqiy va tashkiliy tarkibiga doir axborotlar aks etgan hujjatlar(korxonaning tashkiliy va ta’sis hujjatlar)i;
- auditni rejalashtirish bosqichida tuzilgan hujjatlar (auditning umumiy rejasi va dasturlari va ularga kiritilgan qo‘shimcha va o‘zgartirishlar aks ettirilgan hujjatlar);
- buxgalteriya hisobi va ichki nazorat tizimi tavsifi hamda uni o‘rganish natijalari aks ettirilgan hujjatlar;
- tekshirilayotgan xo‘jalik subyektida amalga oshirilgan xo‘jalik muomalalari va buxgalteriya hisobvaraqlarining tahlili aks ettirilgan dastlabki va yig‘ma hujjatlar;
- auditorlik tekshiruvi natijalari bo‘yicha auditor(ekspert)ning fikr-mulohazalari va xulosalari aks ettirilgan oraliq hujjatlar;
- amalga oshirilgan muomalalarning qonuniyligi va moliyaviy hisobot ko‘rsatkichlarining ishonchliligini tekshirish testlari va savolnomalari;
- xo‘jalik yurituvchi subyekt bilan auditorlik shartnomasi shartlari bajarilishini ta’minlash bo‘yicha xatlar yoki muhokama yozuvlarining ko‘chirma nusxalari;
- nazorat qiluvchi va huquqni muhofaza qiluvchi organlar va uchinchi shaxslarning korxona faoliyatiga oid ma’lumotlari hamda tekshirilayotgan xo‘jalik yurituvchi subyektdan olingan tasdiqlash xatlari;
- audit natijalari bo‘yicha auditorlik ma’lumotnomalari va auditorlik xulosasi;

- xo‘jalik yurituvchi subyektning buxgalteriya hisobi va boshqa moliyaviy hujjatlarining ko‘chirma nusxalari hamda boshqa auditorlik tekshiruviga oid hujjatlar;
- boshqa auditorlik tekshiruviga oid hujjatlar.

Ish hujjatlari auditni o‘tkazayotgan auditorlik tashkiloti tomonidan tuzilgan bo‘lishi yoki audit o‘tkazilayotgan xo‘jalik yurituvchi subyektning o‘zidan yoki boshqa shaxslardan olingan bo‘lishi mumkin. Fikrimizcha audit ish hujjatlarining shakllanish manbasi va mazmuniga ko‘ra quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Auditorlik tashkiloti tomonidan tuzilgan(tayyorlangan) hujjatlar(auditorlik shartnomasi, auditorlik tashkilotining murojaat xatlari, audit umumiy rejasi, audit dasturi, auditorlik savolnoma va testlari, ekspert xulosasi yoki hisoboti, auditorlik ma’lumotnomasi, auditorlik tekshiruvi natijalari bo‘yicha qo‘lyozma ma’lumotlari, auditorlik hisoboti, auditorlik xulosasi va h.k.).
2. Auditorlik tekshiruvi buyurtmachisi tomonidan tuzilgan(tayyorlangan) hujjatlar(auditorlik tekshiruvini o‘tkazish bo‘yicha taklif xati, xo‘jalik yurituvchi subyekt rahbariyatining yozma taqdimnomasi, korxona nizom(ustav)i, korxonani ro‘yxatdan o‘tkazilganligi to‘g‘risidagi guvohnoma, moddiy javobgarlik shartnomalari, ta’sis hujjatlari, xo‘jalik yurituvchi subyektning hisob siyosati, buxgalteriya hisobining dastlabki va yig‘ma hujjatlari, ichki nazorat tizimi hujjatlari, tekshiruv jarayonida korxonadagi mas’ul shaxslardan olingan tushuntirish va tilxatlari hamda korxonaning moliyaviy hisobot shakllari va h.k.).
3. Auditorlik tekshiruvi buyurtmachisi faoliyatiga oid uchinchi shaxslar tomonidan tuzilgan(tayyorlangan) hujjatlar(bank xizmatini ko‘rsatish to‘g‘risida shartnoma, moliyaviy shartnomalar, soliq ma’lumotnomalari, avval o‘tkazilgan auditorlik hisoboti va xulosasi, bank ko‘chirmalari, to‘lov hujjatlari, kredit yig‘ma jildi, qabul-topshirish ma’lumotnomalari, sud ijro varaqalari, shikoyat xatlari va h.k.). O‘z navbatida, audit ish hujjatlarining yuqorida keltirilgan har bir turkumini audit bosqichlari(rejalashtirish, o‘tkazish va yakunlash)ga ko‘ra yoki ularni ahamiyati, saqlanishi, tuzish muddati va mazmuniga ko‘ra, boshqa turlarga ajratgan holda ham o‘rganish mumkin. Biroq auditor uchun ularni olish usuli, manbasi, muhimligi, mazmuni va shakli ahamiyatli hisoblanadi (1-rasm).

1-rasm: Auditorlik dalillarining yetarliligi va mosligining sifat mezonlari

Fikrimizcha, auditorlik ish hujjatlarining shakli va mazmuni quyidagi omillarga bevosita bog‘liq hisoblanadi:

a) auditorlik tekshiruvining shakli va maqsadi;
b) auditorlik xulosasining shakli;
d) xo‘jalik yurituvchi subyektning faoliyat(biznes)i xususiyatlari va murakkabligi;
e) xo‘jalik yurituvchi subyektning buxgalteriya hisobi va ichki nazorat tizimi holati;
f) auditorlik tashkiloti xodimlari ishi ustidan rahbarlik va nazorat qilishning holati;
g) auditorlik tekshiruvini o‘tkazish jarayonida qo‘llanilgan auditorlik usullari va bajarilgan amallarining turi.

O‘zbekiston Respublikasida auditorlik faoliyatini tartibga soluvchi me’yoriy hujjatlarda keltirilgan hujjatlar auditorlik tashkilotining ish hujjatlari tarkibiga majburiy tartibda kiritiladi. Ish hujjatlarining shakllari agar O‘zbekiston Respublikasidagi auditorlik faoliyatini tartibga solib turuvchi hujjatlar bunday shakllarni nazarda tutmagan bo‘lsa, auditorlik tashkiloti tomonidan mustaqil ravishda ishlab chiqiladi. Ta’kidlash joizki, yuqorida nomlari keltirilgan hujjatlar tekshiruvning maqsadi va turidan kelib chiqqan holda ulardan kamida ikkitadan ko‘chirma nusxalar olinib, ular auditorlik hisoboti uchun ma’lumot manbasi bo‘lib xizmat qiladi. Biroq “auditorlik tekshiruvining maqsadi va turidan qat’iy nazar auditor ish hujjatlari tarkibida quyidagi hujjatlarning nusxalari bo‘lishi va saqlanishi majburiy hisoblanadi:

- xo‘jalik yurituvchi subyekt Nizomi;
- xo‘jalik yurituvchi subyekt ta’sis shartnomalari;

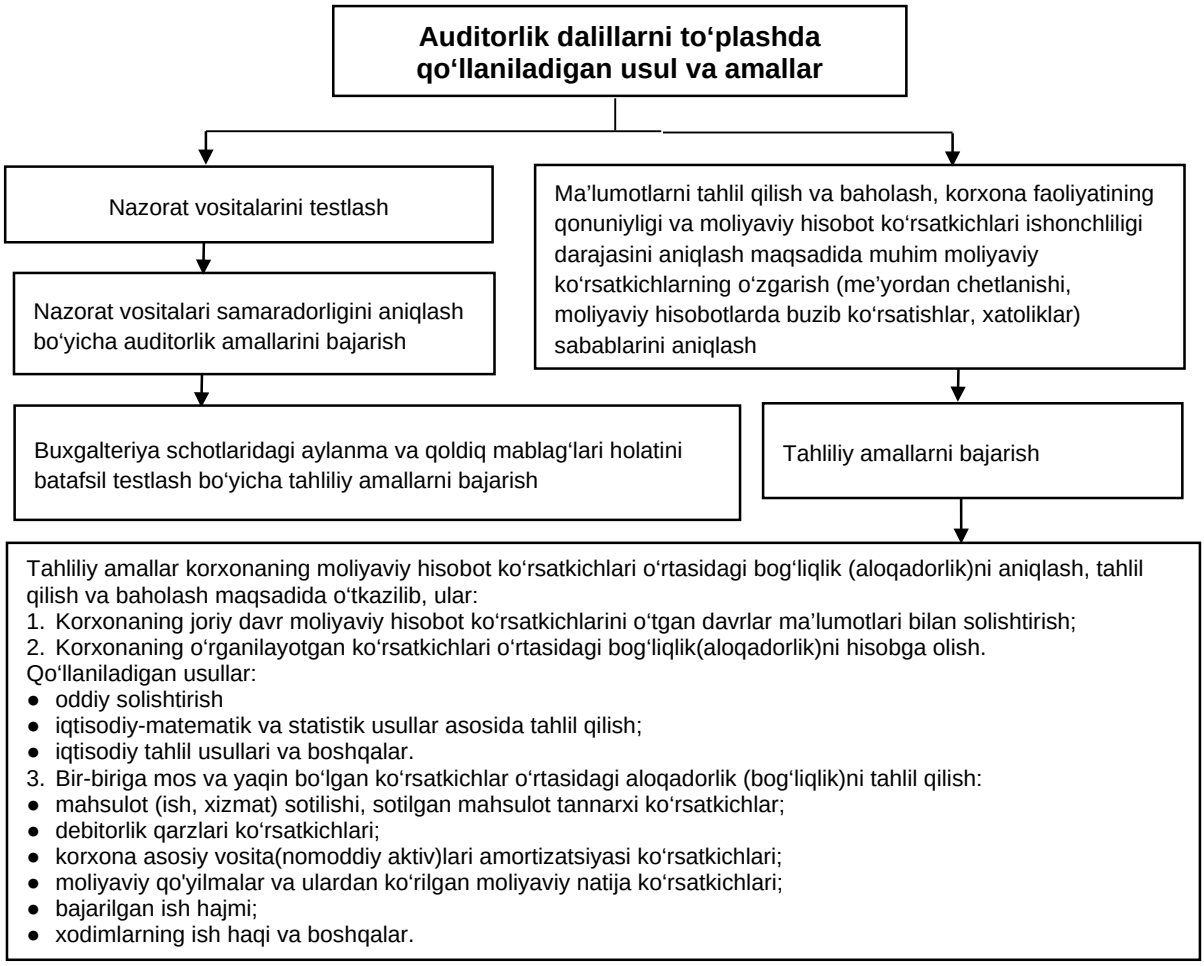
TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

- ro‘yxatga olinganligi to‘g‘risidagi guvohnoma;
- korxonaning tashkiliy-boshqaruv tuzilishi xususidagi ma’lumotlar aks ettirilgan hujjatlar;
- ta’sis hujjatlari;
- xo‘jalik yurituvchi subyekthisob siyosati;
- moliyaviy hisobot shakllari ko‘rsatkichlari ishonchliligini tasdiqlovchi birlamchi va yig‘ma buxgalteriya hujjatlari;
- auditorlik tekshiruvi davriga mos keluvchi moliyaviy(statistik va soliq) hisobot shakllari” [9].

Fikrimizcha, auditorlik tekshiruvi jarayonida tekshirilayotgan xo‘jalik yurituvchi subyekt rahbariyatidan tekshiruv uchun ahamiyatli bo‘lgan hujjatlarni olish uchun biz tomonimizdan tavsiya etilgan shakl va mazmundagi “hujjatlar so‘rovi”ni jo‘natishi va tekshiruv yakunida mazkur “hujjatlar so‘rovi” bilan tasdiqlangan holatda mijoz-korxona rahbariyatiga qaytarilishini ta’minlashi maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Ish hujjatlari auditni o‘tkazayotgan auditorlik tashkilotlari mulki tarkibida saqlanadi. Xo‘jalik yurituvchi subyekt hujjatlarining ko‘chirma nusxalari, shu jumladan, fotonusxalari auditorlik tashkiloti ish hujjatlari tarkibiga ushbu xo‘jalik yurituvchi subyektning roziligi bilan kiritilishi mumkin. Audit o‘tkazilgan xo‘jalik yurituvchi subyekt va boshqa shaxslar, shu jumladan, soliq va davlat organlari, auditorlik tashkilotidan ish hujjatlarini yoki uning ko‘chirma nusxalarini to‘liq yoki biror-bir qismini taqdim etishini talab qilish huquqiga ega emaslar, to‘g‘ridan to‘g‘ri O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligida ko‘zda tutilgan holatlar bundan mustasno. Auditorlik ish hujjatlarida keltirilgan ma’lumotlar O‘zbekiston Respublikasi “Auditorlik faoliyati to‘g‘risida”gi Qonunida keltirilgan tamoyillarga muvofiq maxfiy saqlanadi va auditorlik tashkiloti tomonidan oshkor etilishi taqiqlanadi.

Amaliyotda auditorlik dalillar quyidagi usul va amallarni qo‘llash orqali to‘planadi (2-rasm).

2-rasm: Auditorlik dalillarni to‘plash usul va amallari[1]

Biznnigcha, auditorlik ish hujjatlarining mazmuni quyidagi ma’lumotlarni o‘zida mujassamlashtirishi maqsadga muvofiq:

a) auditorlik tekshiruvini rejalashtirish to‘g‘risidagi ma’lumotlar;
b) auditorlik tekshiruvining shakli, o‘tkazish vaqti va hajmi to‘g‘risidagi yozuvlar;

1 Muallif tomonidan tayyorlangan.

d) auditorlik tekshiruvi natijalari bo‘yicha auditorning fikr-mulohazalari va yakuniy xulosalari;
e) auditorning fikr-mulohazalari va yakuniy xulosalarini asoslovchi dalillar to‘g‘risida ma’lumotlar.

Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, auditor o‘z sohasi bo‘yicha kuchli mutaxassis bo‘lishi yoki tekshiruvni to‘g‘ri va aniq o‘tkazishi mumkin. Lekin, tekshiruv natijalarini barchaga tushunarli va sodda tilda bayon etish, o‘rnatilgan shakl va mazmundagi hujjatlarda aks ettira bilmasligi mumkin. Demak, bizningcha, audit natijalarini to‘liq, aniq va o‘z muddatida ish hujjatlarida aks ettirish auditorning bilimi, malaka va mahoratiga bevosita bog‘liq.

Auditning ish hujjatlari tarkibiga kiruvchi hujjatlar ularga kiritilgan ma’lumotlar manbaiga havolalarni yoki ma’lumotlarni asoslovchi dalillarni o‘zida mujassamlashtirgan bo‘lishi talab etiladi. Agar ish hujjatlarida shartli belgilardan foydalanilgan bo‘lsa, u holda bunday belgilar tushuntirib berilishi lozim. Har bir ish hujjati o‘zining raqam ko‘rsatkichiga ega bo‘lishi kerak, deb hisoblaymiz. Bunda raqam ko‘rsatkichlarini tuzish va berish tartibi auditorlik tashkilotining ichki standartlarida belgilanishi lozim.

XULOSA

Respublikamiz auditorlik amaliyotida mijoz-korxonalar tomonidan auditorga kompaniyada mavjud bo‘lgan barcha hujjatlarni, masalan, ayrim oldi-sotdi shartnomalarini taqdim etmaslik hollari uchrab turadi. Biroq ularni keyinchalik boshqa tekshiruvchi organlarga taqdim etadi. Natijada moliyaviy natijalarni aniqlash, soliqlarni hisob-kitob qilish, shuningdek, auditorlik xulosasini shakllantirishda xatolar kelib chiqadi. Ushbu shartnomalar tekshiruv vaqtida taqdim etilmaganligini isbotlash uchun auditor barcha auditorlik tashkilotlarida o‘tkazilgan tadqiqotlar natijasida, tekshiruvlar jarayonida xo‘jalik yurituvchi subyektlar tomonidan auditorlarga moliyaviy hisobot ko‘rsatkichlarining ishonchliligini asoslovchi ayrim hujjatlarni ataylab yoki bilmasdan to‘liq va o‘z muddatida taqdim etilmaslik holatlari ko‘plab kuzatildi. Bu esa ayrim hollarda tekshirilayotgan subyekt tomonidan dalillar to‘liq taqdim etilmasligi oqibatida, auditorlik tashkiloti tomonidan xo‘jalik subyekt faoliyatiga ishonchsiz yoki asossiz xulosa berilishiga sabab bo‘lmoqda. Bizningcha, yuqoridagi kabi holatlarga yo‘l qo‘yilmasligini ta’minlash uchun auditorlik tashkiloti tekshirilayotgan subyekt rahbariyatidan tekshiriladigan hujjatlar to‘liq taqdim etilishini kafolatlovchi taqdimnoma xat olishi hamda bu xatni auditorlik hisoboti taqdim etilishidan avval olishi maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz.

Bizningcha, auditorlik tashkilotiga moliyaviy hisobot to‘g‘risida adolatli va ishonchli xulosani shakllantirishga xizmat qiluvchi barcha axborotlar taqdim etilganligini asoslovchi rasmiy tasdiqlangan taqdimnoma xatni auditorlik hisoboti beriladigan sanada taqdim etish lozimdir. Fikrimizcha, mazkur taqdimnoma xatning ahamiyati shundaki, birinchidan, auditorlik tekshiruvidan keyingi tekshiruvlarda moliyaviy hisobot ko‘rsatkichlarining ishonchliligiga ta’sir etuvchi ayrim hujjatlar o‘rganilmaganligi uchun moliyaviy hisobotdagi jiddiy buzilishlarga mijoz rahbariyati javobgarligi ta’minlanadi.

Ikkinchidan, bu hujjat auditorlik tashkiloti uchun auditorlik riski, ya’ni kelgusida auditorning javobgarlik darajasini yanada pasaytiradi. Yuqoridagi mazmundagi taqdimnoma xatda mijoz rahbariyati o‘zida mavjud bo‘lgan, tekshiruv davridagi barcha birlamchi buxgalteriya hujjatlari, shartnomalar, ta’sischilar yig‘ilishlari va kuzatuv kengashi majlislarining bayonnomalarini taqdim etganligining e’tirofi yuqorida keltirilgan taqdimnoma xat bandlarida aniq qayd etilishi lozim.

Auditor audit jarayonida tekshiriladigan hujjatlar ro‘yxatini tuzishi lozim. Agar auditorlik tekshiruvi va auditorlik xulosasi berilganidan keyin auditorlik tekshiruviga taqdim etilmagan hujjatlar aniqlansa, audit miqyosini cheklash chog‘ida yo‘l qo‘yilgan moliyaviy hisobotdagi jiddiy buzilishlar uchun mijoz rahbariyati javobgar hisoblanadi. Auditorlar esa, tekshiruv yakunida tekshirilgan hujjatlar va taqdimnoma xatdagi hujjatlar ro‘yxatini o‘zaro solishtirish orqali tahlil qilish natijasida bu holatni baholaydi. Ma’lumki, tekshiruvning eng muhim bosqichlaridan biri bu uning yakuniy bosqichidir. Chunki mazkur bosqichda, tekshiruv natijalari umumlashtirib, auditorlik hisoboti va xulosasi shakllantiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Бычкова С.М. Доказательств в аудите / С.М. Бычкова. – М.: Финансы и статистика, 1999. – 176 с.
2. Ивашкевич В.Б. Завершающая стадия аудиторской проверки / В.Б. Ивашкевич // Аудиторские ведомости – 2007. –№11. – С. 3–7.
3. Робертсон Дж. Аудит / Дж. Робертсон. – М.: KPMG, Аудиторская фирма “Контакт”, 1993. – 496 с.
4. “Auditorlik dalillari” nomli 500 sonli auditning xalqaro standarti. 1999-yil.
5. Большой бухгалтерский словарь/ Ред. А.Н.Азрилиян. – М.: Институт новой экономики, 1999.–570 с.
6. I.N.Qo‘ziyev. Auditorlik tekshiruvlari natijalari bo‘yicha auditorlik hisobotlari va xulosalarini tuzish masalalari. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 4, iyul-avgust, 2015-yil.
7. “Moliyaviy hisobotlar to‘g‘risida fikr hosil qilish va hisobot (xulosa) berish” nomli 700-son auditning xalqaro standarti. 1999-yil.
8. 230-son “Auditni hujjatlashtirish” nomli auditning xalqaro standarti. 2000-yil.
9. Мелиев И.И. Impact of audit planning on audit quality: Case study of local audit firms in Uzbekistan. International Journal of economics, Commerce and management united kingdom Vol. V, Issue 11, November 2017, pages 379-385.

"YASHIL" IQTISODIYOT KONSEPSIYASINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI

Urunbayev Saparbek Samatovich
Tashkent arxitektura-qurilish universiteti

Annotatsiya: Maqolada tabiiy kapitalni jamg‘arish bilan bog‘liq bo‘lgan iqtisodiy jarayonlar, "yashil" iqtisodiyot modellari va tamoyillari, iqtisodiy va ekologik muammolar, "yashil" binolar, "yashil" qurilish, "yashil" qurilish strategiyalari, yashil energiya va ularning samaradorligi tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: Iqtisodiy barqarorlik, "yashil" binolar, "yashil" qurilish, iqlim o‘zgarishi, "yashil" qurilish strategiya, energiya, samaradorlik.

Abstract: The article discusses the economic processes associated with the accumulation of natural capital, models and principles of the green economy, economic and environmental problems, green buildings, green construction, green construction strategies, green energy and their effectiveness.

Key words: Economic stability, green buildings, green building, climate change, green building strategy, energy, efficiency.

Аннотация: В статье рассматриваются экономические процессы, связанные с накоплением природного капитала, модели и принципы зеленой экономики, экономические и экологические проблемы, зеленые здания, зеленое строительство, стратегии зеленого строительства, зеленая энергетика и их эффективность.

Ключевые слова: Экономическая стабильность, зеленые здания, зеленое строительство, изменение климата, стратегия зеленого строительства, энергетика, эффективность.

KIRISH

Jahonda energetik va ekologik inqirozlarning sabablari ko‘p yillar davomida tabiiy resurslardan ekstensiv va mantiqsiz foydalanish bilan bog‘liq. Natijada, kelajak-avlodlar oldida yashirin ekologik qarz to‘xtovsiz o‘sib bormoqda. Mazkur ekologik qarz milliy iqtisodiyotni rivojlantirishning moliyaviy paketlari va boshqa rejalarda to‘liq hisobga olinmoqda. Bu esa tabiiy kapitalni jamg‘arish bilan bog‘liq bo‘lgan iqtisodiy rivojlanish modellarini talab etmoqda.

Shu bois, iqtisodiy va ekologik muammolarning o‘zaro bog‘liqligiga asoslangan "yashil" iqtisodiyot tamoyillaridan keng foydalanish dolzarblashib bormoqda. Bu yerda muammo shundaki, "yashil" iqtisodiyot iste’mol va ishlab chiqarishning amaldagi modelini cheklovchi mexanizmga aylanishi mumkin. Chunki bugungi kunga qadar "yashil" iqtisodiyot tamoyillarining mavjud iqtisodiy tizimga muvofiqligi muammolari to‘liq hal qilinmagan.

Jumladan, ko‘pgina mamlakatlarning sanoat rivojlanishi asosan tabiiy kapitaldan intensiv foydalanishga asoslangan. Sanoat inqilobi sayyoramiz aholisining farovonligini oshirishga olib keldi. Biroq, so‘nggi yillardagi tajribalar shuni ko‘rsatmoqdaki, sanoat ishlab chiqarishining jadal rivojlanishi tabiiy kapitalga bo‘lgan talabni keskin oshirib yubormoqda, atrof-muhitga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda va tabiiy resurslarning kamayishiga olib kelmoqda. Bu esa ekotizimlarning degradatsiyasi (yo‘q qilinishi), ijtimoiy keskinlik, oziq-ovqat xavfsizligi va inson salomatligiga tahdidlar kabi muammolarning paydo bo‘lishiga olib kelmoqda. Kelajak-avlod uchun “ "Yashil" iqtisodiyot” modelni shakllantirish zarurati paydo bo‘ldi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

“ "Yashil" iqtisodiyot” atamasining shakllanishi tabiiy resurslarning cheklanganligi, takror ishlab chiqarilmasligi va bu insoniyatning barcha faoliyat yo‘nalishlariga jiddiy ta’sir ko‘rsatishi bilan bog‘liq muammolarga asoslangan. Ushbu muammoni ilmiy jihatdan o‘rganish XX asrning 60-70-yillarida ommalasha boshladi. Bu davrda ilmiy adabiyotlarda “Atrof-muhit iqtisodiyoti”, deb nomlangan yangi yo‘nalish paydo bo‘ldi. Ushbu yo‘nalish doirasida iqtisodiy faoliyatning atrof-muhitga ta’siri natijasida yuzaga kelayotgan ijtimoiy-iqtisodiy oqi-

batlarni talqin etish boshlandi. Bunda ekologik muammolarni amaldagi iqtisodiy munosabatlar doirasida hal etish va xalqaro darajada umumlashtirish talab qilindi [1].

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, "yashil" iqtisodiyot konsepsiyasining shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini 4 ta davrga bo‘lish mumkin. Birinchi bosqich 1950–1960-yillar o‘z ichiga oladi va iqtisodiyotning atrof-muhit va insonga salbiy ta’sirini anglab yetish davri hisoblanadi. 1960–1970-yillarni qamrab olgan ikkinchi bosqichda tabiiy resurslardan intensiv foydalanish va atrof-muhitni ifloslantirish iqtisodiyotning moddiy bazasini izdan chiqarishi va inson turmush farovonligining pasayishiga olib kelishi to‘g‘risidagi bahs-munozalar kuchaydi. Uchinchi bosqichda (1980-1990-yillar) rivojlangan mamlakatlarda “yashil” texnologiyalar va ekologik modernizatsiya g‘oyasi ilgari surildi va shu asosda barqaror rivojlanish konsepsiyasi shakllana boshladi. To‘rtinchi bosqichda (2000–2010-yillar) erkin bozor tabiiy resurslarini saqlab qolish va ijtimoiy adolat manfaatlarini himoya qilish, uzoq muddatli davrda iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash nuqtayi nazaridan o‘zini o‘zi tartibga solishga qodir emasligi g‘oyasi ilgari surildi (1.1-rasmga qarang).

1.1-rasm: “ "Yashil" iqtisodiyot” konsepsiyasining rivojlanish bosqichlari [2]

Keyingi yillarda ham "yashil" iqtisodiyot konsepsiyasini boyitish ishlari amalga oshirilib kelinmoqda. 2011-yilda UNEP tomonidan takomillashgan ta’rif ishlab chiqildi: "yashil" iqtisodiyot – kam uglerodli rivojlanishga asoslangan resurslarni tejaydigan iqtisodiyot bo‘lib, inson farovonligi va ijtimoiy adolatni ta’minlaydi, ekologik xavflarni sezilarli darajada kamaytiradi va biologik xilma-xillikni yo‘qolib ketishini oldini oladi [3].

Xorijiy mamlakatlarda iqtisodchi olimlar tomonidan ko‘plab tadqiqotlar amalga oshirilgan. N.Noruzi fikricha, "yashil" iqtisodiyot daromadlarni oshirishga, “yashil ish o‘rinlarini” yaratishga yordam beradigan model bo‘lib, tabiiy kapitalni hisobga olish bilan o‘lchanadigan iqtisodiy taraqqiyot va ekologik barqarorlik o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni rivojlantirishga intiladi [4]. L.Chjan, M.Syuy, X.CHen va boshqalar tomonidan quyidagicha ta’rif berilgan: "yashil" iqtisodiyot – bu iqtisodiy o‘sishni, odamlarning kundalik hayoti va atrof-muhitni, uzoq muddatli farovonlikni rag‘batlantirishga intiladigan rivojlanish va taraqqiyotning yangi strategiyasidir [5].

M.Xorning fikricha, "yashil" iqtisodiyot ko‘plab subyektlarga (davlat idoralari, iqtisodchilar, ekologlar va boshqalar) ta’sir qiladigan murakkab tushuncha bo‘lib, "yashil" iqtisodiyot tamoyillarini qisqa muddatlarda amalga oshirib bo‘lmaydi. Shuningdek, "yashil" iqtisodiyotni tabiiy resurslarni tejash, ifloslanish va chiqindilarni minimallashtirishga asoslangan, iste’mol va mahsulot ishlab chiqarishning atrof-muhitga zarar yetkazmaydigan iqtisodiyot, deb ta’riflaydi [6].

L.Dogaru "yashil" iqtisodiyotga barqaror rivojlanish va iqtisodiy o‘sishni ta’minlash, mavjud bo‘lgan salbiy ko‘rinishlarni minimallashtirish uchun asosiy yordamchi bo‘lgan davlat boshqaruvi va biznes jarayonlari bilan bog‘liq iqtisodiy tizim sifatida ta’rif beradi [7]. D.Damato va J.Korxonenlarlarning fikricha, "yashil" iqtisodiyot – bu insonlarning faoliyatida barqarorlikni saqlash (barqarorlikni ta’minlash uchun kerak bo‘lgan ko‘kalamzorlashtirish) sharti bilan tabiiy ekotizimlardan foydalanish imkoniyatini oshirishdir [8].

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Mustaqil davlatlar hamdo‘stligi (MDH) mamlakatlari olimlari ham "yashil" iqtisodiyot konsepsiyasini rivojlantirishga o‘z hissalarini qo‘shib kelmoqdalar. M.N.Dudin, S.O.Kalendjyan va N.V.Lyasnikovlarning ta’rifiga ko‘ra, "yashil" iqtisodiyot – uzoq muddatli istiqbolda ijobiy ta’sir ko‘rsatadigan dekarbonizatsiyalangan ekologik iqtisodiyotga o‘tishdir [9]. Mazkur ta’rifning ma’nosiga e’tibor bersak, "yashil" iqtisodiyotda xavfsiz va ekologik mahsulot ishlab chiqarish dekarbonizatsiya kabi asosiy xususiyatlarga ega bo‘lishi va shu asosda shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish va barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta’minlash lozim. Bu Yerda “dekarbonizatsiya” so‘zidan sanoat ishlab chiqarishida uglerodni kamaytirish va iqlim o‘zgarishlarini sekinlashtirishga qaratilgan keng qamrovli chora-tadbirlar majmui sifatida foydalanilgan.

A.V. Xodchenko fikricha, "yashil" iqtisodiyot milliy iqtisodiyotning bir tarmog‘i hisoblanadi, bunda iqtisodiyot atrof-muhitga nisbatan bo‘ysunuvchi pozitsiyada bo‘ladi, ishlab chiqarish tsikli (ilg‘or texnologiyalarni joriy etish) tabiiy resurslardan samarali foydalanish va umumiy farovonlik maqsadini belgilaydi [10]. M.S.Yegorovaning fikricha, "yashil" iqtisodiyot – bu tabiiy resurslardan samarali foydalanish orqali jamiyat farovonligini saqlashga, shuningdek, foydalanilgan mahsulotlarni ishlab chiqarish tsikliga qaytarishni ta’minlashga qaratilgan iqtisodiyotdir [11].

O‘zbekistonda "yashil" iqtisodiyot konsepsiyasi tabiiy muvozanatni saqlash bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, ko‘plab o‘xshash tushunchalarni kuzatish mumkin. Jumladan, A.V.Vaxabovning fikricha, “ "Yashil" iqtisodiyot”ga o‘tish jarayoni har bir mamlakat uchun alohida ahamiyat kasb etib, tabiiy kapital, inson kapitali va mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasi kabi xususiyatlarga bevosita bog‘liq holda sodir bo‘ladi.

M.T.Asqarova, J.J.Jamolov va X.S.Xadjayevlarning fikricha, "yashil" iqtisodiyot barqaror rivojlanish o‘rnini bosa olmaydi va barqaror rivojlanishga erishishga xizmat qiluvchi muhim mezon hisoblanadi. D.SH.Yavmutov bu borada quyidagilarni ta’kidlaydi: aksariyat tabiiy resurslarning yaqin kelajakda qayta tiklanmas darajada tugashi hududlarda “ "Yashil" iqtisodiyot” tamoyillari asosida barqaror rivojlanishga o‘tishni talab qiladi.

E.A.Muminova fikricha, "yashil" iqtisodiyotning oqibat natijasi – qashshoqlikka barham berish, tenglikka erishish, resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish bilan birga, ivestitsiyalarni jalb qilish, yangi ish o‘rinlarini yaratish va yangi bozorlarga chiqish imkoniyatlarini oshirish hisoblanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonida mavzuga oid mantiqiy taqqoslash, umumlashtirish, ilmiy mushohada, tizimli yondashuv, statistik hamda qiyosiy tahlil usullaridan foydalanilgan. Shuningdek, "yashil" iqtisodiyot konsepsiyasining shakllanishi va rivojlanishida turli omillarning ta’sirini baholashda korrelatsion va regression usullardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Xorijiy mamlakatlarda amalga oshirilgan tadqiqotlarni umumlashtirgan holda ta’kidlash mumkinki, tabiiy resurslarning kamayib borishining ekologiyaga ta’siri va atrof-muhitni boshqarishning iqtisodiy foydasi "yashil" iqtisodiyot konsepsiyasining keng tarqalgan namunasidir. Bunda ekologik muammolarni yumshatish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, yashil texnologiyalarni rivojlantirish uchun iqtisodiy tuzilmaning roliga alohida e’tibor berilgan. Shuningdek, "yashil" iqtisodiyotga o‘tish insonlarni xavfsizligini oshirishga, sog‘lom va xavfsiz muhitni shakllanishiga, oziq-ovqat va yer-suv resurslar bilan bog‘liq nizolarni oldini olishga va qashshoqlikni kamaytirishga yordam beradi, degan xulosaga kelingan.

MDH mamlakatlarida ishlab chiqilgan konsepsiya turli xil yondashuvlardan iborat va shu asosda "yashil" iqtisodiyot tamoyillarini amalga oshirishni qiyinlashtiradi. "yashil" iqtisodiyotning turli xil ta’riflarini hisobga olgan holda, “tarmoq” va “natija” yondashuvlariga ajratish mumkin. Tarmoq yondashuvida atrof-muhitga sezilarli ta’sir ko‘rsatadigan ilg‘or texnika va texnologiyalardan foydalanish bilan tavsiflangan iqtisodiy sohalar majmui hisobga olingan. Natija yondashuvida ishlab chiqarish va iste’molning ekologik xususiyatlarini yaxshilashga qaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar ochib berilgan. Bunda asosiy e’tibor innovatsion mahsulotlar orqali korxonalar, tarmoqlar, iqtisodiyot va ijtimoiy sohalarda ijobiy ekologik natijalarni olishga va boshqa transformatsion jarayonlarga qaratilgan.

Shuningdek, "yashil" iqtisodiyot koalitsiyasi (The Green Economy Tracker), Xalqaro savdo palatasi (International Chamber of Commerce), “Group 92” nodavlat tashkiloti (Forum for Bæredygtig Udvikling), BMTning Barqaror rivojlanish bo‘limi (Division for Sustainable Development – UNDESA), Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (European Bank for Reconstruction and Development – EBRD), Xalqaro savdo va barqaror rivojlanish markazi (International Centre for Trade and Sustainable Development – ICTSD), Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (Organisation for Economic Co-operation and Development – OECD) va boshqa kabi xalqaro tashkilotlar tomonidan "yashil" iqtisodiyot tushunchasini takomillashtirishga qaratilgan yondashuvlarni kuzatish mumkin (1.1.-jadvalga qarang).

1.1-jadval: "yashil" iqtisodiyot tushunchasini takomillashtirishga qaratilgan yondashuvlar

Tashkilotlar	Ta'rif
UNEP	kam uglerodli rivojlanishga asoslangan resurslarni tejaydigan iqtisodiyot bo'lib, inson farovonligi va ijtimoiy adolatni ta'minlaydi, ekologik xavflarni sezilarli darajada kamaytiradi va biologik xilma-xillikni yo'qolib ketishini oldini oladi
"Yashil" iqtisodiyot koalitsiyasi	atrof-muhit cheklovlari doirasidagi har bir inson uchun hayot sifatini ta'minlaydigan barqaror iqtisodiyot
Xalqaro savdo palatasi	iqtisodiy o'sish va ekologik mas'uliyat bir-birini o'zaro mustahkamlaydigan, taraqqiyot va ijtimoiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlaydigan iqtisodiyot
"Group 92" nodavlat tashkiloti	iqtisodiyotning tizimli buzilishlarini bartaraf etadigan, inson farovonligiga va barcha imkoniyatlardan teng foydalanishga olib keladigan, atrof-muhit bilan iqtisodiy yaxlitlikni ta'minlaydigan doimiy taraqqiyot jarayoni
BMT Barqaror rivojlanish bo'limi	bir vaqtning o'zida iqtisodiy va ekologik maqsadlarni olg'a surishga qaratilgan imkoniyatlardan foydalanish tizimi
Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki	iqtisodiy faoliyatning atrof-muhitga ta'sirini minimallashtirish maqsadida davlat va xususiy investitsiyalar jalb etiladigan, ekotizimlar holatini muntazam nazorat qilinadigan, mavjud xavflarni boshqarish va innovatsiyalarni rag'batlantirishga qaratilgan siyosat orqali bozor muammolarini bartaraf etadigan iqtisodiyot
Xalqaro savdo va barqaror rivojlanish markazi	tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash va iste'mol qilish bilan bog'liq iqtisodiy faoliyat majmui bo'lib, bu uzoq muddatda inson farovonligining oshishiga olib keladi, shu bilan birga kelajak avlodlarni muhim ekologik xavflarga yoki atrof-muhit tanqisligiga duchor qilmaydi
OECD	barqaror rivojlanish va qashshoqlikni yo'q qilishga hissa qo'shadigan, ekologik ahamiyatga ega sohalarga investitsiyalarni jalb qilish bo'yicha chora-tadbirlar majmuini birlashtirgan konsepsiya

Butunjahon "yashil" iqtisodiyot tashkiloti (World Green Economy Organization – WGEO) tomonidan o'tkazilayotgan xalqaro sammit va konferentsiyalarda "yashil" iqtisodiyotga berilgan ta'riflar takomillashib bormoqda. 2000-yilda BMTning Ming yillik va 2006 yilda "Rio+10" Barqaror rivojlanish, 2020-yilda "Maslahat" (Technology Innovation Pioneers – TIP) sammitlari, 2012 "Rio+20", 2015 yilda "Parij kelishuvi", 2016-yilda "Kioto protokoli", 2020-yilda Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika mintaqasi (Middle East and North Africa's – MENA) konferentsiyalari va boshqalar shular jumlasidandir.

Bundan tashqari, alohida mamlakatlar va mintaqalar bo'yicha ham "yashil" iqtisodiyotga berilgan ta'riflar mavjud. Jumladan, Belorus Respublikasida 2020-yilgacha "yashil" iqtisodiyotni rivojlantirish bo'yicha Milliy harakatlar rejasida " "Yashil" iqtisodiyot – bu ekologik xavflarni va atrof-muhitning buzilish tezligini sezilarli darajada kamaytirish bilan birga ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish maqsadlariga erishishga qaratilgan iqtisodiy tashkilot modelidir", deb ta'kidlangan. BMTning Osiyo va Tinch okeani uchun iqtisodiy va ijtimoiy komissiyasi tomonidan "yashil" iqtisodiyot atamasiga "Osiyo-Tinch okeani mintaqasi uchun kam uglerod chiqindilari, shu jumladan ijtimoiy rivojlanish bilan ekologik barqaror iqtisodiy taraqqiyotga qaratilgan siyosat yo'nalishidir", deb ta'rif berilgan.

Umuman olganda, "yashil" iqtisodiyot konsepsiyasi iqtisodiyot va tabiat bilan bog'liq tushunchalarni uyg'unlashtirishga intiladi. "yashil" iqtisodiyot konsepsiyasininng shakllanishi va rivojlanishida turli xil ilmiy yondashuvlarni kuzatiladi. Bu esa jahonda va mamlakatimizda olib borilayotgan tadqiqot natijalarini umumlashtirish va guruhlashni talab etadi. Mazkur yondashuvlarni iqtisodiy, tarmoq, texnologik, tsivilizatsiyali, axloqiy va ekologik kabi sohalarga ajratish mumkin. Jumladan, iqtisodiy yondashuvda "yashil" iqtisodiyotni yangi ijtimoiy-iqtisodiy hodisa sifatida qabul qilinadi va insonlar hayotining barcha jabhalarini qamrab oladigan munosabatlarga o'tishni talab qiladi. Tarmoq yondashuvida esa ekologik toza mahsulotlarni ishlab chiqarish yoki "yashil" iqtisodiyot tamoyillar bo'yicha ayrim tarmoqlarni rivojlantirishni nazarda tutadi (1.2-jadvalga qarang).

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

1.2-jadval: "yashil" iqtisodiyot konsepsiyasining shakllanishi va rivojlanishiga qaratilgan yondashuvlarning guruhlanishi[1]

Yondashuv sohasi	Umumiy tavsifi
Iqtisodiy	"Yashil" iqtisodiyotni yangi ijtimoiy-iqtisodiy hodisa sifatida qabul qilinadi va insonlar hayotining barcha jabhalarini qamrab oladigan munosabatlarga o‘tishni talab qiladi
Tarmoq	ekologik toza mahsulotlarni ishlab chiqarish yoki "yashil" iqtisodiyot tamoyillar bo‘yicha ayrim tarmoqlarni rivojlantirish
Texnologik	barcha tarmoqlarning ekologik toza sanoat va oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishni ta’minlaydigan texnologiyalarga o‘tishi
Tsivilizatsiyali	insonlarning umumiy va kasbiy madaniyatining o‘sishini hisobga olgan holda iqtisodiy rivojlanishning yangi bosqichiga o‘tish, ekologik toza muhitni yaratish va jamiyatning barcha sohalarda yashil texnologiyalarni qo‘llash
Axloqiy va ekologik	qashshoqlik muammosini bartaraf etish va tabiatni muhofaza qilish bilan bog‘liq ekologik harakat

Yuqoridagi tahlillarni umumlashtirgan va to‘ldirgan holda "yashil" iqtisodiyotga quyidagicha ta’rif berish mumkin. "yashil" iqtisodiyot – bugungi kunda tabiatga Yetkazilayotgan zararlarni bartaraf etish bilan bog‘liq tizimning tarkibiy qismlarini ishlab chiqarish omillarida namoyon bo‘lishidir.

XULOSA

"Yashil" iqtisodiyot konsepsiyasi barqarorlik va tabiiy resurslarni saqlashga qaratilgan zamonaviy jahon taraqqiyotining muhim omilidir.

Birinchidan, "yashil" iqtisodiyotni shakllantirish energiya tejamkor texnologiyalardan foydalanishga o‘tishni, atmosferaga va suv resurslariga zararli moddalar chiqarilishini kamaytirishni, shuningdek, tabiiy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishni nazarda tutadi.

"Yashil" iqtisodiyotni shakllantirish energiya tejamkor texnologiyalar, ya’ni quyosh, shamol va gidroenergetika kabi qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish va rivojlantirish, shuningdek, sanoat, transport va uy-joy qurilishida energiya samaradorligini oshirish kiradi.

Atmosfera va suv resurslariga zararli moddalar chiqarilishini kamaytirish ham "yashil" iqtisodiyotning muhim yo‘nalishi hisoblanadi. Bunga toza texnologiyalar va jarayonlarni joriy etish, shuningdek, suv va havo tizimlarining chiqindilari va ifloslanishini qat’iy nazorat qilish orqali erishiladi.

"Yashil" iqtisodiyotda tabiiy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish ham muhim o‘rin tutadi. Bu suv, o‘rmon, mineral resurslar va hatto qishloq xo‘jaligi uchun Yer kabi tabiiy resurslardan ehtiyotkorlik bilan va barqaror foydalanishni anglatadi. Bunga resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish va ularning sarfini kamaytirishga qaratilgan texnologiyalar va usullarni joriy etish orqali erishish mumkin.

Ikkinchidan, "yashil" iqtisodiyot toza texnologiyalar va infratuzilmada innovatsiyalarni rag‘batlantirishga yordam beradi, bu esa o‘z navbatida yangi ish o‘rinlari yaratish va iqtisodiyotni rivojlantirishga yordam beradi.

Yashil texnologiya innovatsiyalari energiya tejaydigan qurilmalarni ishlab chiqish va joriy etish, chiqindilarni boshqarish tizimini takomillashtirish, ekologik toza materiallarni ishlab chiqish va boshqa ko‘plab jihatlarni o‘z ichiga oladi. Ushbu innovatsiyalar nafaqat bizning atrof-muhitga ta’sirimizni kamaytirishga yordam beradi, balki yangi bozorlar va biznes imkoniyatlarini ham yaratadi.

Bundan tashqari, "yashil" iqtisodiyotni rivojlantirish yashil texnologiyalar sektori va unga aloqador tarmoqlarda yangi ish o‘rinlarini yaratishga xizmat qilmoqda. Bu yashil texnologiyalar va infratuzilmani loyihalash, ishlab chiqarish, o‘rnatish, texnik xizmat ko‘rsatish va boshqarish bo‘yicha ishlarni o‘z ichiga oladi.

Uchinchidan, ushbu konsepsiya kelajak avlodlar uchun tabiiy resurslarni saqlab qolishning asosiy elementi bo‘lgan barqarorlik va ekologik javobgarlikka nisbatan iste’mol va ishlab chiqarish modellarini qayta ko‘rib chiqishni o‘z ichiga oladi.

Fikrimizcha, "yashil" iqtisodiyot konsepsiyasining muhim jihati iste’mol va ishlab chiqarish modellarini barqarorlik va ekologik javobgarlikka qarab qayta ko‘rib chiqishdir. Ushbu qayta ko‘rib chiqish kelajak avlodlar uchun ularni saqlashni ta’minlash uchun resurslarni iste’mol qilishga munosabatni o‘zgartirishni o‘z ichiga oladi.

1 Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Iste'mol usullarini qayta ko'rib chiqish resurslardan ongliroq va mas'uliyatli foydalanishni o'z ichiga oladi. Bu atrof-muhitga zarar Yetkazuvchi tovarlar va xizmatlar iste'molini kamaytirish, shuningdek, ekologik toza alternativlarni tanlashni anglatadi.

Iste'mol va ishlab chiqarish usullarini qayta ko'rib chiqish tabiiy resurslarni kelajak avlodlar uchun saqlashning kalitidir. Bugungi kunda resurslardan barqaror foydalanish va ularni boshqarish orqali biz ularning kelajak avlodlar uchun mavjudligi va saqlanishini ta'minlashimiz mumkin, bu barqaror rivojlanish strategiyasining muhim jihati hisoblanadi.

Fikrimizcha, "yashil" iqtisodiyot konseptsiyasini shakllantirish va rivojlantirish barqaror va ekologik toza jamiyatni yaratish yo'lidagi muhim qadamdir. Biroq, uni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun global rozilik va davlatlar, biznes va jamoatchilikning birgalikdagi sa'y-harakatlari kerak. Shundagina tabiiy boyliklarni asrash va kelajak avlodlar farovonligini ta'minlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sharon Beder. Environmental economics and ecological economics: the contribution of interdisciplinarity to understanding, influence and effectiveness// J. Foundation for Environmental Conservation. – Wollongong: № 38 (2), 2011. – rr. 140–150.
2. Vaxabov A.V., Xajibakiyev SH.X. "yashil" iqtisodiyot (Darslik). – Toshkent: Universitet, 2020. – B. 16-19.
3. Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication – A Synthesis for Policy Makers. – Paris: United Nations Environment Programme, 2011. – rr. 33-34.
4. Nima Norouzi. Green Economy: A Necessary Decision to be Taken// Universal Journal of Finance and Economics. – San Jose: № 1, 2021. – rr. 6-7.
5. Lin Zhang, Meng Xu, Huangxin Chen et al. Globalization, Green Economy and Environmental Challenges: State of the Art Review for Practical Implications// J. Frontiers in Environmental Science. – Beijing: № 10, 2022. – rr.
6. Khor, M. Risks and uses of the green economy concept in the context of sustainable development, poverty and equity (Research Paper). – South centre. – Geneva: Econstor, 2011. – rr. 1-6.
7. Dogaru, L. Green Economy and Green Growth – Opportunities for Sustainable Development// J. Proceedings. – Mures: № 63, 2020. – rr. 2-4.
8. D'amato, D., Korhonen, J. Integrating the green economy, circular economy and bioeconomy in a strategic sustainability framework// J. Ecological Economics. – Freiburg: № 188, 2021. – rr. 11-12.
9. Dudin M.N., Kalendjyan S.O., Lyasnikov N.V. "Zelenaya ekonomika": prakticheskiy vektor ustoychivogo razvitiya Rossii// J. Ekonomicheskaya politika. – M.: № 2, 2017. – S. 86-99.
10. Xodchenko A.V. Teoreticheskiye osnov issledovaniya zelenoy ekonomiki// J. Finansovye issledovaniya. – M.: № 4 (65), 2019. – S. 57-64.
11. Egorova M.S. Economic Mechanisms and Transition Conditions to Green Economy//J. Fundamental research. – M: № 6, 2014. – pp. 1262-1266.

UY-JOY FONDINI BOSHQARISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING USTUVOR YO‘NALISHLARI

Xolmuradov Raxmatilla Ne’matillaevich
PhD, Toshkent arxitektura-qurilish instituti dotsenti

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada mamlakatimizda uy-joy fondi boshqarish samaradorligini oshirishdagi mavjud muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llari, bugungi kundagi uy-joy fondlariga xizmat ko‘rsatuvchi boshqaruv kompaniyalarining turlari bo‘yicha faoliyatlarini tashkil etilishi, boshqaruvning o‘ziga xos xususiyatlari ko‘rsatilgan. Aholi sonining o‘sib borishi hisobiga uy-joyga bo‘lgan ehtiyojning oshib borayotganligi, yangidan qurilayotgan uy-joylar, mavjudlari bo‘yicha ta’mirlash ishlarining olib borishda davlat tomonidan berilayotgan imtiyozlar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: uy-joy fondi, aholi turmush darajasi, uy-joy kommunal xo‘jaligi, xizmat ko‘rsatish, ko‘p xonadonli uylar, turar joy binolari, uy-joyga bo‘lgan talab, uy-joy fondini boshqarish, boshqaruv usullari, boshqaruv mexanizmi, boshqaruv kompaniyalari.

Abstract: This scientific article shows the existing problems in improving the effectiveness of the management of the housing fund in our country and the ways to eliminate them, the organization of activities of management companies serving housing funds today, the specifics of management. Due to the growing population, the growing need for housing is highlighted, housing being built anew, the benefits provided by the state when carrying out repair work on existing ones.

Key words: housing fund, living standards of the population, housing and communal services, services, multi-apartment houses, residential buildings, housing demand, housing stock management, management methods, management mechanism, management companies.

Аннотация: В данной научной статье показаны существующие проблемы повышения эффективности управления жилищным фондом в нашей стране и пути их преодоления, организация деятельности управляющих компаний, обслуживающих жилищные фонды на сегодняшний день по видам, специфика управления. Освещается растущая потребность в жилье за счет роста численности населения, льготы, предоставляемые государством при проведении ремонтных работ по вновь строящемуся жилью, существующему.

Ключевые слова: жилищный фонд, уровень жизни населения, ЖКХ, Сервис, многоквартирные дома, жилые дома, спрос на жилье, управление жилищным фондом, методы управления, механизм управления, управляющие компании.

KIRISH

Iqtisodiyotning globallashuvi sharoitida mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining jadallashuvi uy-joy kommunal xizmat ko‘rsatish tizimini ham tubdan o‘zgartirishni taqozo etmoqda. So‘nggi yillarda korxonalar, xalq xo‘jaligi tarmoqlari faoliyatida amalga oshirilgan ijobiy islohotlarga qaramay, kommunal xizmat ko‘rsatish sohasi hali ham kutilgan natijalarga yerisha olmadi. Bugungi kunda mamlakatimizda uy-joy kommunal xizmat ko‘rsatish sohalari tomonidan ko‘rsatiladigan xizmatlar bo‘lishi mumkin, ammo ular hali ham xususiy sektor tomonidan to‘liq samarali foydalanish uchun tegishli institutsional asosga ega emas. Darhaqiqat, uy-joy kommunal xizmat ko‘rsatish sohasida faoliyat olib boruvchi boshqaruv kompaniyalari moliyaviy-iqtisodiy jihatdan past darajadagi rentabellikka va inqirozga uchrash bo‘yicha yuqori xavflilik darajasiga ega.

Bozor jarayonlarining chuqurlashishi, shuningdek, aholining ijtimoiy-iqtisodiy bazasini barqarorlashtirish ko‘p jihatdan xalq xo‘jaligi tarmoqlarida, jumladan, uy-joy kommunal xo‘jaligi sohasida samarali va chuqur iqtisodiy islohotlarning amalga oshirilishiga bog‘liq. Shu nuqtayi nazardan, xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirishning keyingi bosqichida institutsional tartibga solishning tashkiliy-iqtisodiy asoslari jarayonlarini jadallashtirish zarur. Ikkinchisi kommunal xizmatlar sohasida tariflash, raqobat va investitsiyalar mexanizmida qulay vaziyat yaratadi.

Xizmat ko‘rsatish sohasida tartibga solishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini bozor tizimining obyektlaridan biri sifatida qarash kerak. Buning uchun ijtimoiy iqtisodiyot tizimi tarkibiy elementlarining funksional bog‘liqligi sharoitida barqarorligi va ma’lum tamoyillarning kombinatsiyasini ta’minlaydigan mexanizm zarur: tarif yordami (mahsulot yoki xizmatni sotib olishda ommaviy xatti-harakatlar psixologiyasi); ratsionallik (mahsulotdan foydalanishni optimallashtirish tanlovi yoki xizmatlar); kapital qo‘yilmalar (takror ishlab chiqarish jarayonini kengaytirish); raqobat (ishlab chiqaruvchilar o‘rtasidagi xususiy mehnat taqsimoti)

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yilning 7 fevraldagi PF-4947-son “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi farmoni bilan tasdiqlangan “2017–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi”da ham aholini kommunal-maishiy xizmatlar bilan ta’minlanish darajasini oshirish, eng avvalo, yangi ichimlik suvi tarmoqlarini qurish, tejamkor va samarali zamonaviy texnologiyalarni bosqichma-bosqich joriy etish orqali qishloq joylarda aholining toza ichimlik suvi bilan ta’minlashni tubdan yaxshilash masalalariga alohida e’tibor qaratilishi mazkur sohadagi muammolarni kechiktirmasdan hal etishni ko‘zda tutadi.

Ta’kidlash joizki, mamlakatda uy-joy kommunal sohasi faoliyatining nazariy, amaliy hamda iqtisodiy jihatdan asoslangan konsepsiyasining yo‘qligi bugungi kunda mazkur sohaning samarali boshqaruvini ta’minlashga yetarli darajada imkon bermaydi. Ushbu masalaning dolzarbligi shundaki, uy-joy fondining yomonlashuvi darajasi, uy-joy kommunal sohasida katta qarzdorliklarning mavjudligi, yangi texnologiyalar bo‘yicha ishlamaslik, sohadagi moliyaviy mablag‘lar sarflanishining yetarli darajada nazorat qilinmasligi, o‘z navbatida, soha boshqaruvida yangi innovatsion tizimni joriy etish zaruryatini tug‘dirmoqda.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Uy-joy fondini boshqarishning iqtisodiy va institutsional xususiyatlarini ilmiy jihatdan o‘rganish har doim soha mutaxassislari va iqtisodchi olimlar tomonidan doimo qiziqarli va murakkab mavzu sifatida o‘rganib kelinadi.

Uy-joy kommunal xizmatlar sohasi samaradorligini aniqlash masalasiga turlicha uslubiy yondashuvlar mavjud. Ayrim yondashuvlar soha samaradorligini oshirishni nisbatan kam mablag‘ va mehnat sarflagan holda mavjud resurslardan ratsional foydalanish nisbatan yuqoriroq xizmat sifati bilan iste’molchilarning ehtiyojini to‘laroq qondirishda ko‘radilar. [1]

Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, agar uy-joy fondini boshqaruvchi subyekt o‘z maqsadiga erisha olmasa, boshqaruv samarasiz bo‘lishi mumkin; past samaradorlik – o‘z maqsadiga erishish uchun juda ko‘p resurslar va vaqt sarflanganda; optimal – boshqaruv maqsadiga tez va kam xarajat bilan erishilganda. “Raqobatbardosh bozor iqtisodiyoti sharoitida ijtimoiy-iqtisodiy omillarni hisobga olgan holda tashkil etilgan boshqaruv tizimi eng muhim hisoblanadi”. [2]

Ko‘pincha, “uy-joy sohasi” faqat uy-joy kommunal xizmatlari bilan aniqlanadi va faqat ijtimoiy sohaning elementi sifatida qaraladi. Bunday holda, biz “uy-joy sohasi”ga berilgan ta’rifning murakkabligiga e’tibor qaratmagan bo‘lamiz va faqat insonning odatiy hayoti uchun zarur bo‘lgan shart-sharoitlarni ta’minlash uchun mo‘ljallangan infratuzilmani ifodalovchi uy-joy fondini boshqarish tizimini esdan chiqargan bo‘lamiz. [3]

“Yirik shaharlarda uy-joy kommunal xo‘jaligini rivojlantirishda sohaga yaratilgan shart-sharoitlarni baholash natijalariga qarab, uy-joy fondini boshqarish tizimiga ijtimoiy-iqtisodiy va institutsional o‘zgarishlarni olib kirish orqali, mavjud muammolar hal qilinadi va istiqbolli rejalar ishlab chiqiladi”. [4]

Ko‘pgina rivojlangan mamlakatlarda uy-joy kommunal xizmatlari biznes hisoblanadi. Uy-joy kommunal xo‘jaligi sohasida faoliyat olib boruvchi uy-joy fondlarini boshqaruvchi kompaniyalar o‘z ishlaridan foyda ko‘rishadi. [5]

So‘nggi paytlarda biznes jarayonlarini aniqlash, so‘ngra ularni boshqarish va takomillashtirishdan iborat bo‘lgan korxonalarni boshqarish tizimlarini yaratish uchun texnologik yondashuv qo‘llanilmoqda. Shu bilan birga, biznes jarayonlarini boshqarish quyidagi prinsiplarga asoslanadi: sifat menejmenti tizimlarini qurish; Deming sikli; muvozanatli ko‘rsatkichlar kartasini (angl. Balanced Scorecard, BSC) qurish; binolar qurilishini rivojlantirish loyihalarini boshqarish. [6] Ushbu tamoyillarga muvofiq uy-joy fondlarini boshqarish tizimi asosiy biznes jarayonlari atrofida shakllantirilishi kerak. U uy-joy fondining asosiy biznes jarayonlari sifatli bajarilishini ta’minlashga qaratilgan hamda tashkiliy va iqtisodiy tamoyillarga asoslanadi.

“Mamlakatimiz uy-joy fondini boshqarish tizimini takomillashtirish, aholining o‘z turar-joylariga bo‘lgan mulkiy va ijtimoiy munosabatlarini yaxshilash, shu bilan birga, uy-joy mulkdorlarining o‘z mulklarini boshqarishdagi ishtirokini oshirish masalalari bugungi kunga qadar o‘z dolzarbligini saqlab kelmoqda”. [7]

“Ma’lumki, har qanday turar-joy mulkchilik shaklidan qat’i nazar mulk hisoblanadi. Mulkni boshqarish deganda, mulk egalarining o‘z maqsadlariga erishish yo‘lida bir yoki bir nechta mulk obyektlari bilan bog‘liq amalga oshiradigan har qanday munosabatlari tushuniladi. Shunga ko‘ra, uy-joy fondini boshqarishda bevosita turar-joy egasi, boshqaruvchi tashkilotlar va xizmat ko‘rsatuvchi tashkilotlar ishtirok etadi”. [8]

Ushbu muammolarning kelib chiqish sabablari va uning oqibatida xizmat ko‘rsatuvchi korxonalar ko‘rayotgan iqtisodiy zarar, pirovardida esa, davlatning iqtisodiy rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatayotgan omillar bir qator tashkilotlar tomonidan o‘rganildi. O‘sha muammolar ichida majburiy badal norentabelligi bo‘lib, bunda bir kvadrat metrga to‘lov o‘rtacha 850 so‘mni tashkil qilayotgani, umumiy foydalanishdagi joylarda elektr-energiya sarfi, atrofni obodonlashtirish xarajatlari, shuningdek boshqaruv kompaniyasi rahbari va xodimlarining oylik maoshlari o‘rin olgan. Yana bir muammo sifatida – hisob-kitoblarning shaffof emasligi, boshqaruv kompaniyalari aholiga ulardan olgan pulini qayerga ishlatayotganini ko‘rsatib bera olmayotgani bilan ham izohlanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada uy-joy fondlarini boshqarishning ustuvor yo‘nalishlari ilmiy jihatdan o‘rganish va xulosalar chiqarish, qiyosiy solishtirish, statistik ma’lumotlarni o‘rganish va iqtisodiy jihatdan taqqoslash va tahlil qilish, mantiqiy fikrlash, ilmiy abstraksiyalash, analiz va sintez, induksiya va deduksiya usullaridan keng foydalanilgan.

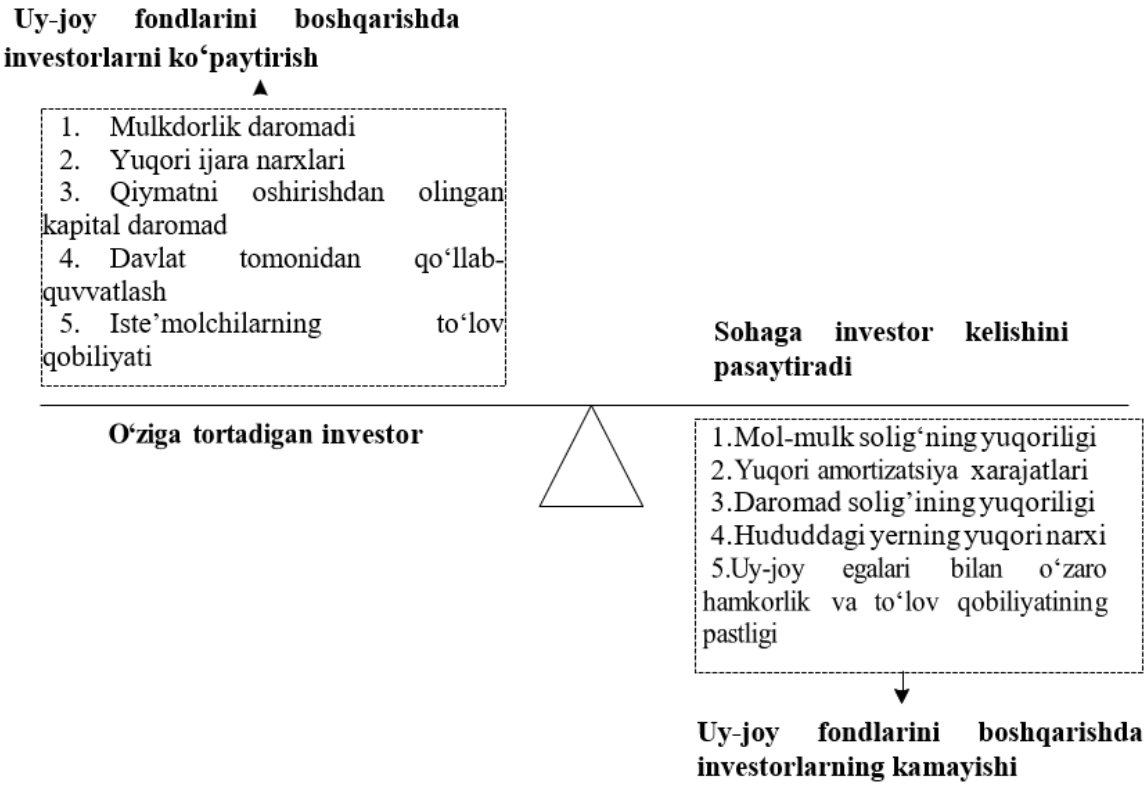
TAHLIL VA NATIJALAR

So‘nggi yillarda uy-joy kommunal xo‘jaligi sohasi, unda faoliyat yuritayotgan qator korxona va tashkilotlar, jumladan, uy-joy mulkdorlari boshqaruv kompaniyalari, professional boshqaruv kompaniyalari, uy-joy kommunal xizmat ko‘rsatish korxonalari faoliyatini takomillashtirish, shuningdek, uy-joy fondini kapital va joriy ta’mirlash bo‘yicha qabul qilingan qarorlar asosida kompleks chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Umumiy jihatdan esa, bu sohani rivojlantirishga xususiy sarmoyalarni jalb qilish uchun shart-sharoitlar yaratish, shuningdek uy-joy kommunal xizmatlari sohasida – uy-joy holati to‘g‘risida, aksiyalar, taqdim etilayotgan xizmatlarning hajmi, sifati va energiya sarfi bo‘yicha, kommunal xizmatlari iste’molchilari uchun to‘liq va ishonchli ma’lumotlar bazasini shakllantirish imkonini beradi.

Hozirda respublikamizda 1,3 mln xonadondan iborat 37402 ta (68 foiz) ko‘p qavatli uy mavjud bo‘lib, ulardan 25611 tasiga 4430 ta boshqaruv kompaniyasi, 8953 tasiga (24 foiz) 247 ta professional boshqaruv kompaniyasi tomonidan xizmat ko‘rsatiladi, 2838 tasiga (8%) hech qanday xizmat ko‘rsatilmaydi.

Tahlillarga ko‘ra, 4430 ta boshqaruv kompaniyasidan 1351 tasining moliyaviy holati yaxshi, 1903 tasiniki o‘rta va 1176 tasiniki og‘ir holatda deb baholangan. Hozirda boshqaruv kompaniyalarning 1,4 trln so‘m qarzdorligi mavjud. Bundan 504 mlrd. so‘m 1991-yilgacha qurilgan uylarga qaraydigan boshqaruv kompaniyalarga tegishlidir. 1991-yildan 2016-yilgacha qurilgan uylarga xizmat ko‘rsatuvchi boshqaruv kompaniyalarning ham 73,4 mlrd. so‘m qarzdorligi mavjud. Aholining debitorlik qarzdorligi 192,7 mlrd. so‘mni tashkil qiladi.

1-rasm: Uy-joy fondlarini boshqarishda investorlarni jalb qilishning muvozanat sxemasi

Uy-joyga muhtoj oilalarning quyidagi toifalarini ajratish mumkin: yaxshi yashash sharoitlariga muhtoj oilalar; yaqin kelajakda yashash sharoitlarini yaxshilash bo‘yicha real rejalari bo‘lgan oilalar; uy-joyga samarali talabni ko‘rsatadigan oilalar. Ehtiyojlar, rejalar va samarali talabning nisbati uy-joy muammosining keskinligini baholashga imkon beradi.

Uy-joy fondlariga xizmat ko‘rsatuvchi boshqaruv kompaniyalari faoliyatini o‘rganish davomida shu narsa aniq bo‘ldiki, aholining kam ta’minlangan qismi uchun to‘lovlarni to‘lashda muammolar juda ko‘p ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Shu maqsadda, davlat yoki mahalliy hokimiyat tomonidan ularning kommunal to‘lovlarini to‘lashning aniq mexanizmini ishlab chiqish zarur bo‘ladi. Har bir tuman miqyosida aynan kam ta’minlangan va ijtimoiy himoyaga muhtoj bo‘lgan oilalarni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha fond tashkil qilinishi zarur. Bu fondning faoliyat yuritishi aholi orasidan faol va tashkilotchi bo‘lgan fuqarolaridan tashkil topgan ishchi guruh tomonidan nazorat qilib borish mexanizmini ishlab chiqish kerak bo‘ladi.

Hozirgi vaqtda eng keng tarqalgan usul ko‘p qavatli uylarni tijorat tashkiloti bo‘lgan boshqaruv kompaniyalari tomonidan boshqarishdir. Umumiy yig‘ilish qarori asosida unga uyning umumiy mulkini boshqarish, uy-joy kommunal xizmatlarini ko‘rsatish, shuningdek, fuqarolar uchun qulay va xavfsiz yashash sharoitlarini yaratish vakolatlari beriladi.

Ko‘p qavatli uylarda boshqaruvchi kompaniyalar va uy-joy mulkdorlari o‘rtasidagi munosabatlar shartnoma asosida shakllantiriladi. Xizmatlar va ishlar ro‘yxati shartnoma taraflari o‘rtasidagi kelishuv bilan belgilanadi. O‘zaro shartnoma shartlari quyidagicha bo‘lishi mumkin:

1. Uyning umumiy mulki tarkibi, unga nisbatan boshqaruv amalga oshiriladi. Shunday qilib, umumiy yig‘ilishda shartnoma shartlarini muhokama qilganda, aholi muhandislik uskunalari va binoning qurilish konstruksiyalariga texnik xizmat ko‘rsatish boshqaruvchi kompaniya zimmasiga yuklanganligi va qo‘shni hudud “boshqariladigan” ro‘yxatga kiritilmaganligi to‘g‘risida qaror qabul qilishlari mumkin. Fuqarolar buni mustaqil ravishda hal qiladilar yoki boshqaruvchi kompaniyaning vositachiligisiz to‘g‘ridan-to‘g‘ri farroshni yollashadi.
2. Uyning umumiy mulkini saqlash va ta’mirlash bo‘yicha ishlar va xizmatlar ro‘yxati, bunday ro‘yxatni o‘zgartirish tartibi, shuningdek, kommunal xizmatlar to‘plami.
3. Boshqaruv kompaniyasining ishi ustidan nazoratni amalga oshirish tartibi. Boshqaruvchi tashkilotni boshqaruvga jalb qilish o‘zining afzalliklariga ega, chunki u ko‘p qavatli uy kabi texnik jihatdan murakkab obyektga professional yondashuvni ta’minlaydi, chunki egalari, ko‘pincha, boshqaruv uchun zarur bo‘lgan bilimlarga ega emaslar. Biroq ularning faoliyatida ijobiy tomonlar bilan bir qatorda, muammolar ham mavjud bo‘lib, ularning asosiylari quyidagilar: ularning faoliyatida buyurtmachi va pudratchining ishlarni bajarish bo‘yicha funksiyalarining uyg‘unligi, bu esa, sifatni oshirishga yordam bermaydi.

Uy-joy sohasida amalga oshirilgan ishlar va raqobatbardosh bozor munosabatlarini rivojlantirish; yangi tashkil etilgan xususiy boshqaruv kompaniyalarining aksariyatida uy-joy fondiga xizmat ko‘rsatishda tajriba yo‘q; moliyaviy shaffoflikning yo‘qligi, bu boshqaruv kompaniyasining daromadlari va xarajatlarini nazorat qilishning mumkin emasligiga olib keladi; boshqaruvda uy-joy egalarning ishtiroki yo‘q va xarajatlarni shakllantirish bo‘yicha qaror qabul qilishga ta’sir qilmaydi; boshqaruv kompaniyasi o‘z xohishiga ko‘ra egalarining pullarini mustaqil ravishda boshqaradi.

Uy-joy fondini boshqarishning maqsadli vazifalari sifatida biz quyidagilarni ajratib ko‘rsatamiz: fuqarolar uchun qulay va xavfsiz yashash sharoitlarini ta’minlash; ko‘p qavatli uydagi umumiy mulkni to‘g‘ri saqlash va umumiy mulkdan foydalanish bilan bog‘liq masalalarni hal qilish; egasining mulkini saqlash; uyda yashovchi aholiga sifatli davlat xizmatlarini ko‘rsatish.

Maqsadli ko‘rsatkichlar natijasida uy-joy fondining ekspluatatsiyasini boshqarish vazifalarini qayd etish zarur: uy-joy fondidan foydalanishni boshqarish sohasida investitsiyalarni jalb qilish; uy-joy fondidan foydalanishni boshqarish sohasidagi tashkilotlarning samarali faoliyatini ta’minlash; uy-joy mulkdorlarini uy-joy fondini boshqarish jarayoniga jalb qilish.

Bugungi kunda uy-joy fondini boshqarishning ko‘rib chiqilgan maqsadlari, usullari va tamoyillariga asoslanib, biz uchta quyi tizimdan iborat bo‘lgan boshqaruv mexanizmi variantini taqdim etamiz (2-rasm).

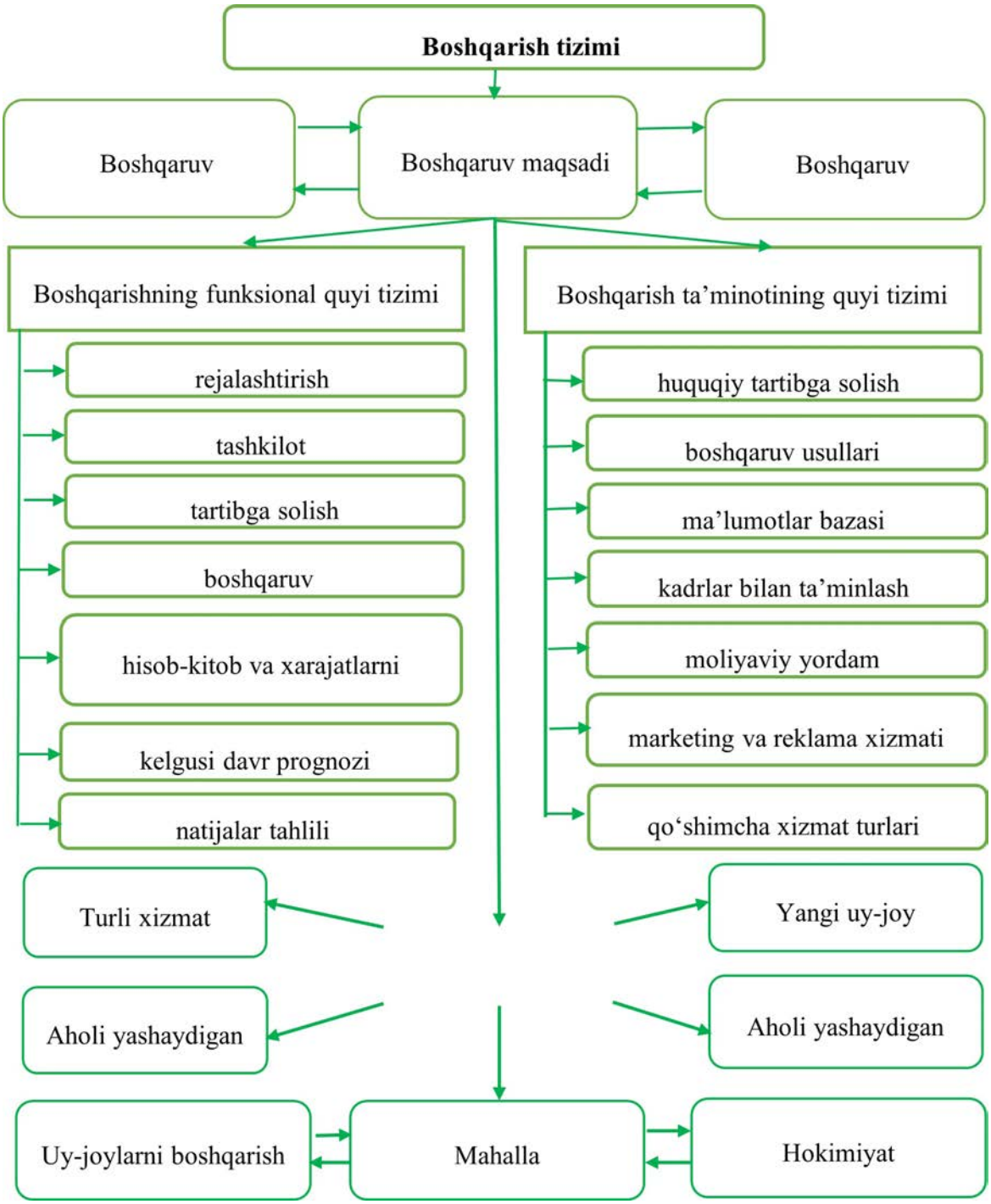
Umumiy holatda boshqaruv metodologiyasining eng muhim elementi boshqaruv tamoyillari hisoblanadi. Boshqaruv tamoyillarini bilish va ularga rioya qilish uning samaradorligini oshirishi mumkin.

“Menejment tamoyillari” kategoriyasi boshqaruv metodologiyasi masalalari bilan shug‘ullanuvchi ko‘plab olimlarning ishlarida ko‘rib chiqilgan. Biroq fanda “boshqaruv tamoyillari” tushunchasi, turlari, tasnifi, ularning boshqa ilmiy kategoriyalar bilan aloqasi bo‘yicha konsensusga hali erishilgani yo‘q.

Ushbu quyi tizimlarga quyidagilar kiradi: maqsadlarni, ulardan kelib chiqadigan vazifalarni, shuningdek, uy-joy fondini boshqarish tamoyillarini o‘z ichiga olgan maqsadli quyi tizim; asosiy boshqaruv funksiyalari majmuidan iborat funksional quyi tizim: rejalashtirish, tashkil etish, tartibga solish, nazorat qilish, hisobga olish,

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

prognozlash va tahlil qilish; maqsadli sozlashlarni amalga oshirish uchun shart-sharoitlar yaratish uchun mo‘ljallangan va quyidagi yordamchi elementlar to‘plamini o‘z ichiga olgan qo‘llab-quvvatlovchi quyi tizim: boshqaruv usullari, axborot-tahliliy baza, moliyaviy, tartibga solish va kadrlar.

2-rasm: Uy-joy fondlarining samarali ishlashini boshqarish tizimi

XULOSA

Bugungi kunda uy-joy fondlariga xizmat ko‘rsatuvchi boshqaruv kompaniyalari samarali ishlashi uchun eng dolzarb muammolar-joriy tarif siyosati va iste’molchilarga (birinchi navbatda, aholiga) ko‘rsatilayotgan xizmatlar sifati, shuningdek, hayotni ta’minlashning eng muhim tarkibiy qismlarini o‘zaro bog‘lash vazifalari bilan bog‘liq jarayon. Uy-joy-kommunal sohasidagi barcha o‘zgarishlar ko‘rsatilayotgan xizmatlar sifatini oshirish, fuqarolar uchun yanada qulay yashash sharoitlarini yaratish, sohani bozor iqtisodiyotiga o‘tkazishga qaratilgan desak, bunday islohotni zamonaviy texnologiyalarsiz amalga oshirish mumkin emas.

Mazkur texnologiyalar, birinchi navbatda, uy-joy fondi, muhandislik tarmoqlari va kommunikatsiyalari holati monitoringini, shu jumladan, turar-joy binolarini jo‘natish, turar-joy binolari va hovli maydonlarini pasportlashtirish, aholi bilan hisob-kitoblarni tashkil etish va manzilli ijtimoiy yordam ko‘rsatishni ta’minlashi kerak; issiqlik va energiya resurslari iste’molini nazorat qilish. Ushbu muammolarni hal etishdagi asosiy to‘siqlardan biri doimiy monitoring va ko‘rsatilayotgan xizmatlar sifatini ta’minlash mexanizmlarining yetarli darajada rivojlanmaganligidir. Tariflarni tartibga solish sohasidagi qonunchilik mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish organlarining kommunal kompleks tashkilotlarining ishlab chiqarish va investitsiya dasturlari bajarilishini nazorat qilish vakolatlarini ta’minlaydi.

Uy-joy fondining sifati va miqdori nafaqat milliy boylikni tashkil etadi, balki jamiyatning yanada rivojlanishining asosini ham tashkil etadi. Uni to‘g‘ri texnik holatda saqlash va ta’mirlash tizimi orqali turar-joy binolarining sifatini oshirish uy-joy siyosatining eng muhim vazifasi bo‘lishi kerak.

Uy-joy fondining katta qismi kapital ta’mirlash, rekonstruksiya va modernizatsiyaga muhtoj. Ushbu ishlarni tashkil etish bo‘yicha o‘ylanmagan iqtisodiy qarorlar katta ijtimoiy to‘ntarishlarga olib keladi. Shu sabab uy-joy fondining barqaror ishlashi uchun uni zarur texnik holatda saqlash bo‘yicha tegishli ishlarni amalga oshirish kerak.

Uy-joy fondini boshqarishning amaldagi tizimini tahlil qilish ushbu sohada bir qator muammolarni aniqladi: shaharning uy-joy fondini ko‘paytirish bo‘yicha strategik rejalarning yo‘qligi; ta’mirlash ishlari uchun moliyaviy resurslarning etishmasligi; uy-joy fondini kapital ta’mirlash bo‘yicha ishlarni amalga oshirish masalalarini tartibga soluvchi qonunchilik bazasidagi ziddiyatlar; oqim etishmasligi shahar uy-joy fondining holati to‘g‘risida ishonchli, to‘liq ma’lumot bazasi; ta’mirlash ishlarini tashkil etish, ayniqsa, turli mulkdorlar bilan o‘zaro munosabatlar nuqtayi nazaridan yetarli darajada uslubiy o‘rganilmagan.

Uy-joy qurilishi sohasidagi ijtimoiy-siyosiy keskinlikning asosiy tugunini uy-joy fondining to‘planib qolgan keskin yomonlashuvi tashkil etadi, buni mamlakatimizning turli shaharlarida kapital ta’mirlash va amalda oshirilgan ta’mirlash ishlarining zarur hajmlari to‘g‘risidagi ma’lumotlar tahlili tasdiqlaydi. Toshkent shahrida uy-joy fondini kapital ta’mirlash muammosi juda keskin, chunki katta ulush eski fond (shaharning uy-joy fondining 60% dan ortig‘i o‘ttiz yoki undan ko‘proq yil oldin qurilgan). Shahar uy-joy fondining qarishi va eskirishi uni tiklash jarayonlariga qaraganda tezroq.

Aytish mumkinki, uy-joy mulkdorlari unga bo‘sh pul mablag‘larini investitsiya qilganda (ya’ni ularda jiddiy moliyaviy muammolar yo‘q) va uy-joy fondining sifatini yaxshilash uchun ko‘proq mablag‘ ajratishga qodir bo‘lgan paradoksal vaziyat mavjud, bu esa, pirovardida oshadi.

Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, bunday infratuzilma faoliyatining eng maqbul shakli alohida jamoalar uchun davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanadigan axborot portallarini yaratishdir. Har bir bunday portalda umummilliy metaportalga havola bo‘lishi kerak, barcha tegishli qonun hujjatlarini, shuningdek, uy-joy mulkdorlari uchun o‘quv-uslubiy materiallar bazasini va muayyan faoliyatni amalga oshirish (mahalliy hududni ta’mirlash, obodonlashtirish va boshqalar) uchun “eng yaxshi tajribalar” to‘plamini to‘plash. Bundan tashqari, portal yagona aloqa platformasi bo‘lishi kerak

Uy-joy fondlariga xizmat ko‘rsatuvchi boshqaruv kompaniyalari faoliyatini tartibga solish va sohada raqobat va biznes muhitini shakllantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish uchun quyidagilarni amalga oshirish zarur bo‘ladi:

- sohada faoliyat yuritayotgan boshqaruv kompaniyalari va aholi o‘rtasidagi nizolar va kelishmovchilarni hal etishning tizimli yagona huquqiy mezonlarini ishlab chiqish;
- kommunal va qo‘shimcha xizmat ko‘rsatish bo‘yicha rag‘batlantiruvchi tarif va narx siyosatini shakllantirish va uni doimiy nazorat qilish monitoringi bo‘yicha platformani yaratish;
- sohada raqobat va biznes qilish muhitini oshirish bo‘yicha mahalliy va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish mexanizmlarini takomillashtirish;
- aholi turar joylari binolarida joylashgan va shu hududda faoliyat ko‘rsatayotgan yuridik shaxslarga ham xizmat ko‘rsatish tizimini joriy qilish mexanizmini ishlab chiqish;
- davlat xususiy sherikchilik va xorijiy investorlar mablag‘lari asosida tashkil etilgan boshqaruv kompaniyalari uchun imtiyoz berish va uning muddatlarini aniq ishlab chiqish;
- iqtisodiy va ijtimoiy parametrlarning bajarilishi ustidan samarali nazoratni amalga oshirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Комарова В.Ye., Улановская В.Д. Эффективность и интенсификация непроизводственной сферы. –М.: Экономика, 1997. – С.18.
2. Иванко Л.М. Менеджмент в жилищной сфере. Учебное пособие. -Самара: Издательство Самарского университета, 2022. – 89 с.
3. Жильцов Е.Н., Казаков В.Н. Экономика социальных отраслей сферы услуг: учебное пособие. – М.: Экономический факультет МГУ; ТЕИС, 2007. -С. 2006.
4. Сеферян Л.А. Организация управления жилищным фондом крупного города для обеспечения устойчивого развития. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата технических наук. 05.02.22 – Организация производства (строительство). Иваново – 2018.
5. Бажаева, Т. С. Совершенствование системы управления в некоммерческих организациях ЖКХ: монография / Т. С. Бажаева. – СПб.: Изд-во СПбГУСЭ, 2011. – 167 с.
6. Хаммер М. Реинжиниринг корпорации: манифест революции в бизнесе: пер. с англ. / Майкл Хаммер, Джеймс Чампи; пер. Ю. Корнилович. – 3-е изд. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2010. – 274 с.
7. Nurimbetov R.I. va boshqalar. O'zbekistonda uy-joy fondini boshqarish tizimini takomillashtirish: ilmiy-uslubiy qo'llanma. – Toshkent: TAQI, 2019. – 129 b.
8. Степанов С.А. Недвижимое имущество в гражданском праве. – М., 2009.
9. Saidov M. S, Hasanov A. A. Institutional Characteristics of the Regulation of Natural Monopoly Fields // International Journal ofBusiness Diplomacy and Economy. ISSN: 2833-7468Volume 2| No 3| March-2023.
10. https://inter-publishing.com/index.php/ijbde/article/view/1333/1141.
11. Saidov M. S, Muidinov D. M. The Development Strategy of International Companies in Modern Conditions // American journal of economics and business managementVol. 6, No.1,2023. 1897-Article Text-3400-3665-10-20230121.pdf
12. Saidov M S. Ways of Introduction of Modern Management Mechanisms in the Electric Power Sector of Uzbekistan // International Journal of Business Diplomacy and Economy ISSN: 2833-7468 Volume 2 | No 1 | January -2023. file:///C:/Users/user/Downloads/98-110+Ways+of+Introduction+of+Modern+Management+Mechanisms+in+the+Electric+Power+Sector+of+Uzbekistan.pdf
13. Saidov M. S. Ways of Introduction of Modern Management Mechanisms in the Electric Power Sector of Uzbekistan // International Journal of Business Diplomacy and Economy ISSN: 2833-7468 Volume 2 | No 1 | January -2023. file:///C:/Users/user/Downloads/98-110+Ways+of+Introduction+of+Modern+Management+Mechanisms+in+the+Electric+Power+Sector+of+Uzbekistan.pdf
14. Saidov M. S. Renewable Energy Sources and Ways of their Implementation in the Republic of Uzbekistan // International journal on economics, finance and sustainable development E-ISSN: 2620-6269. file:///C:/Users/user/Downloads/3879-Article%20Text-10944-1-10-20230111.pdf

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

O‘ZBEKISTON MAHSULOTLARINING TASHQI BOZORDAGI RAQOBATBARDOSHLIGI XUSUSIYATLARI VA ONLAYN PLATFORMALAR

Baymuradov Shoxrux Maxmudovich
PhD, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek mahsulotlarining tashqi bozorlarda raqobatbardosh bo‘lishini ta’minlovchi xususiyatlar, ularning o‘ziga xos atributlari va ularning global miqyosdagi ishtirokini kengaytirishda onlayn platformalarning roli o‘rganiladi. An’analar va texnologiyalarning kesishishini o‘rganib chiqib, biz O‘zbekiston jahon miqyosida o‘z brendini qo‘yishga tayyor bo‘lgan xalqaro savdoning dinamik landshaftini yo‘lga qo‘yayotganda uning oldida turgan imkoniyatlar va muammolarni ochib beramiz.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston mahsulotlari, tashqi bozor, raqobatbardosh mahsulotlar, elektron tijorat, onlayn platformalar.

Abstract: This article examines the features that make Uzbek products competitive in foreign markets, their unique attributes, and the role of online platforms in expanding their presence on a global scale. By exploring the intersection of tradition and technology, we reveal the opportunities and challenges Uzbekistan faces as it navigates the dynamic landscape of international trade that is poised to make its mark on the world stage.

Key words: products of Uzbekistan, foreign market, competitive products, elektronic commerce, online platforms.

Аннотация: В данной статье рассматриваются особенности, которые делают узбекскую продукцию конкурентоспособной на зарубежных рынках, ее уникальные свойства, а также роль онлайн-платформ в расширении ее присутствия в глобальном масштабе. Исследуя пересечение традиций и технологий, мы раскрываем возможности и проблемы, с которыми сталкивается Узбекистан, ориентируясь в динамичном ландшафте международной торговли, который готов оставить свой след на мировой арене.

Ключевые слова: продукция Узбекистана, внешний рынок, конкурентоспособная продукция, электронная коммерция, онлайн-платформы.

KIRISH

O‘zaro bog‘liqlik kuchayib borayotgan jahon bozorida mamlakat mahsulotlarining xalqaro maydondagi raqobatbardoshligi nafaqat ularning sifati va o‘ziga xosligiga, balki ularni tarqatish kanallarining samaradorligiga ham bog‘liq. Madaniy merosga va an’anaviy hunarmandlikka boy o‘lka bo‘lgan O‘zbekiston imkoniyatlar chorrahasida turib, tashqi bozorlarni zabt etish uchun o‘zining o‘ziga xos takliflaridan foydalanadi. To‘qimachilikning jo‘shqin tuslaridan tortib kulolchilik buyumlarini bezatib turuvchi murakkab naqshlargacha o‘zbek mahsulotlari ko‘p asrlik hunarmandchilik merosini o‘zida mujassam etgan bo‘lib, butun dunyo bo‘ylab aqlli iste’molchilarda hayrat va talabni uyg‘otadi.

Raqamli tijoratning hozirgi davrida O‘zbekistonning boyliklarini namoyish etish va sotish yo‘llari jadallik bilan kengaydi. Onlayn platformalar global auditoriyaga kirish eshigi bo‘lib xizmat qiladi. Elektron tijorat kanallaridan strategik foydalanish orqali o‘zbek biznesi geografik chegaralardan oshib, dunyoning olis burchaklaridagi xaridorlar bilan bog‘lanib, o‘zbek madaniyati va hunarmandchiligining mohiyatini o‘z ostonasigacha olib borishi mumkin.

ADABIYOTLAR SHARHI

So‘nggi yillarda olimlar va amaliyotchilar mamlakatning boy madaniy merosi va an’anaviy hunarmandchiligi bilan ta’minlangan O‘zbekiston mahsulotlarining tashqi bozorlarda yuksalib borayotgan salohiyatiga e’tibor qaratmoqda. Ushbu adabiyotlar sharhi qismida mavjud tadqiqotlarning asosiy topilmalari va fikrlarini umumlashtirib, O‘zbekiston mahsulotlarining jahon miqyosida raqobatbardoshligini ta’minlovchi omillarga to‘xtalib o‘tiladi.

O‘zbek mahsulotlarining raqobatbardoshligida xalqning chuqur ildiz otgan madaniy merosi markaziy o‘rinni egallaydi, bu esa har bir ijodga o‘ziga xoslik va an’analar tuyg‘usini singdiradi. Xamrayev (2019) va Azizov (2020) tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda O‘zbekiston badiiy merosining xorijdagi iste’molchilar tasavvuri va xohish-istaklarini shakllantirishdagi ahamiyati ta’kidlangan. Murakkab to‘qilgan to‘qimachilikdan tortib, nafis sirlangan sopol buyumlargacha bo‘lgan o‘zbek mahsulotlarining o‘ziga xosligi, sifat va mahoratning betakror belgisi bo‘lib xizmat qiladi. Hamda hozirgi kunda tobora bir xil bo‘lgan bozorda haqiqiylikni izlayotgan xalqaro auditoriyalarda aks-sado beradi. Xalqaro sifat standartlariga muvofiqligini ta’minlash O‘zbekiston mahsulotlari uchun eksport muvaffaqiyatining hal qiluvchi omili sifatida namoyon bo‘ladi. Tursunova va boshqalar tadqiqoti (2021) raqobatbardoshlikni oshirish va savdo to‘siqlarini yumshatish uchun ishlab chiqarish amaliyotini global mezonlarga moslashtirish muhimligini ta’kidlaydi. Abdullayev va Ismoilov (2018) xulosalarida ta’kidlanganidek, sifat nazorati bo‘yicha chora-tadbirlar va sertifikatlashtirish dasturlariga sarmoya kiritish orqali o‘zbek korxonalari iste’molchilar ishonchini oshirishi va tashqi bozorlarda raqobatbardosh ustunlikka ega bo‘lishi mumkin. Elektron tijoratning paydo bo‘lishi xalqaro savdo landshaftini tubdan o‘zgartirib, O‘zbekistonga o‘z mahsulotlarini jahon miqyosida namoyish etish uchun misli ko‘rilmagan imkoniyatlarni taqdim etdi. Isakov (2020) va Karimov (2021) tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda onlayn platformalarning bozor imkoniyatlarini kengaytirish va o‘zbek bizneslari uchun transchegaraviy tranzaktsiyalarni osonlashtirishdagi transformativ ta’siri o‘rganilgan. Amazon, e-Bay va Alibaba kabi platformalardan foydalanish orqali o‘zbekistonlik tadbirkorlar geografik cheklovlarni yengib o‘tib, turli iste’molchi demografiyasidan foydalanishlari mumkin, buni Yo‘ldoshev (2019) va Saidov (2020) izlanishlari tasdiqlaydi. O‘zbekiston mahsulotlarining tashqi bozorlardagi ulkan salohiyatiga qaramay, barqaror raqobatbardoshlikka erishish yo‘lida bir qancha muammolar saqlanib qolmoqda. Mustafoyev (2018) va Xodjayeva (2021) tomonidan aniqlanganidek, logistika cheklovlari, moliyadan foydalanishning cheklanganligi va tartibga soluvchi to‘siqlar eksportchi bo‘lganlar uchun katta to‘siqlarni keltirib chiqaradi. Ushbu muammolarni hal qilish xalqaro savdo va tadbirkorlik uchun qulay muhitni yaratish uchun siyosat islohotlari, infratuzilma investitsiyalari va salohiyatni oshirish tashabbuslarini o‘z ichiga olgan ko‘p qirrali yondashuvni talab qiladi.

O‘zbekistonning tashqi bozorlardagi raqobatbardoshligining madaniy, sifat va texnologik jihatlarni qamrab olgan ko‘p qirrali xususiyatini ta’kidlaydi. O‘zining boy merosidan foydalanish, jahon sifat standartlariga rioya qilish va elektron tijorat imkoniyatlaridan foydalanish orqali O‘zbekiston an’ana va innovatsiyalar mohiyatini o‘zida mujassam etgan jozibali mahsulotlar assortimentini taklif qilib, jahon sahnasida o‘z o‘rnini egallashga tayyor.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada O‘zbekiston mahsulotlarining tashqi bozordagi raqobatbardoshligini oshirishda metodologiya sifatida Xerfindal-Xirshman indeksidan foydalanilgan. Tadqiqot usullari, ma’lumotlar to‘plash va analiz qilish jarayonlari, statistik ma’lumotlar, shuningdek olingan natijalar va ularning tahlilini o‘z ichiga oladi. Tadqiqotning metodologiyasi quyidagi bosqichlardan iborat: ma’lumotlarni to‘plash, analiz, natijalar va tahlil.

TAHLIL VA NATIJALAR

O‘zbekiston mahsulotlarining tashqi bozordagi raqobatbardoshligi oshirish o‘z navbatida export salohiyatining potensialini oshirish bilan bog‘liq.

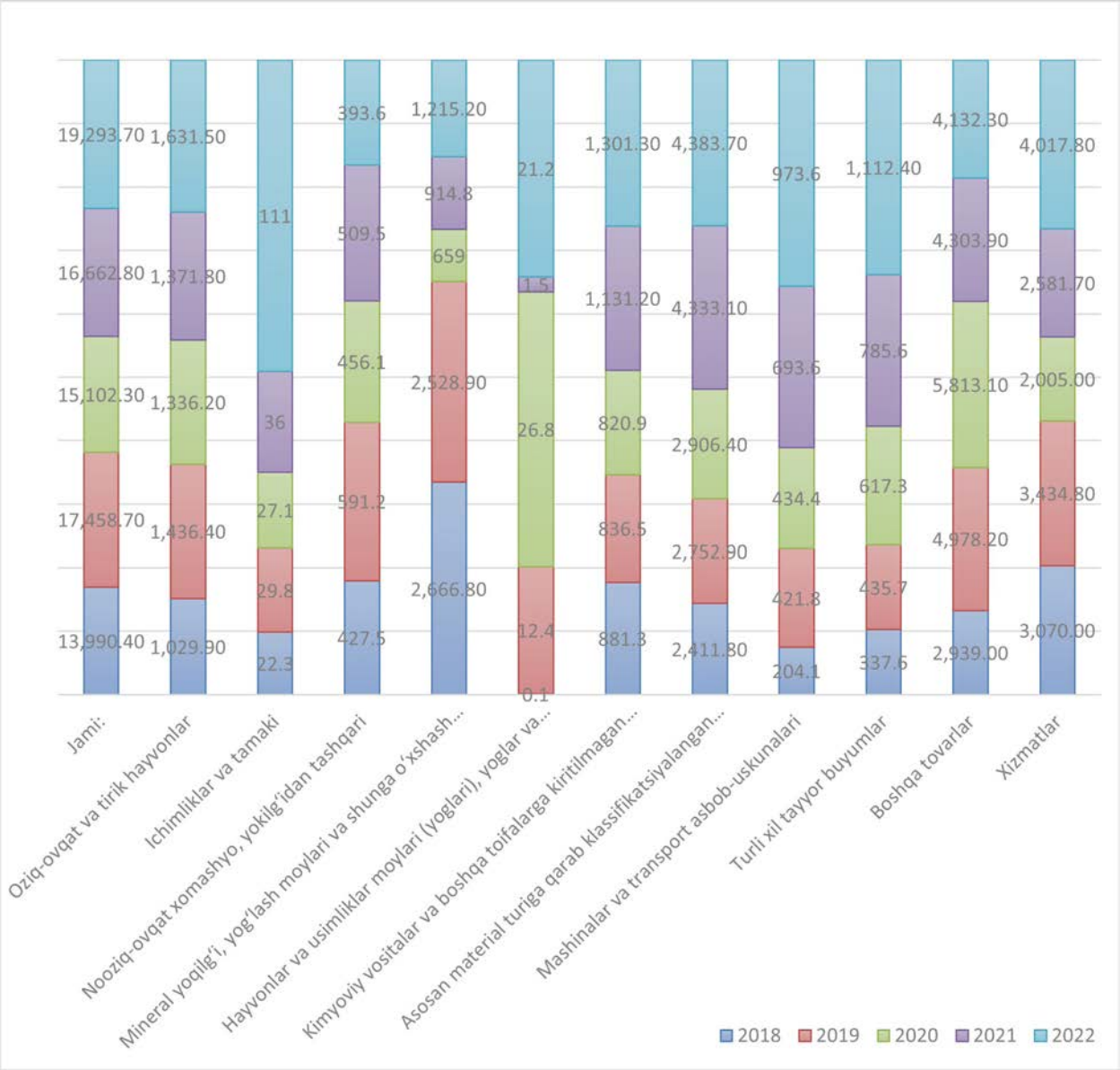
Milliy exportyorlarni va tadbirkorlarni rag‘batlantirish, ortiqcha to‘lovlardan ozod qilish ularning sifatli tovarlarni ishlab chiqarishiga yo‘l ochishi mumkin. O‘z o‘rnida, milliy valyuta kursining pasayishi eksportga rag‘bat beradi. Misol uchun, milliy valyuta kursining 10% ga qadrsizlanishi amalda eksport tovarlarimizning chet el bozorida 10% ga arzonroq bo‘lishiga hamda ularning raqobatbardoshligini oshishiga olib keladi. Import mahsulotlari esa ichki bozorda 10% ga qimmatlashadi, natijada ichki bozorda ularning raqobatbardoshligi pasayadi. [1] Bu tahlil natijasi narx bilan bog‘liq bo‘lgan milliy tovarlarimizni raqobatbardoshligini oshirish yo‘llaridan biri hisoblanadi.

Qolaversa O‘zbekiston mahsulotlarining tashqi bozordagi raqobatbardoshligi oshirish va milliy brendlar sonini hamda sifatini oshirish maqsadida “O‘zbekiston-2030” strategiyasida ham alohida to‘xtalib o‘tilgan.

Milliy iqtisodiyotning eksport salohiyatini kuchaytirish va uning tarkibida qo‘shilgan qiymati yuqori bo‘lgan mahsulotlar ulushini keskin oshirish maqsadida:

- Eksport hajmini 2 barobar oshirish va 45 milliard dollarga yetkazish, eksportchi korxonalar sonini 6,5 mingtadan 15 mingtaga yetkazish;
- Eksport tarkibida tayyor va yarim tayyor mahsulotlar hajmini 3,3 barobar ko‘paytirish, Yevropa davlatlariga GSP+ va boshqa tizimlari doirasida tayyor va texnologik mahsulotlar eksportini kengaytirish;
- Xalqaro standartlar joriy qilingan korxonalar sonini 10 barobarga oshirish va ular sonini 5 mingtaga yetkazish;

- Dunyoning 50 ta nufuzli brendlari bilan maxsus iqtisodiy zonalarni tashkil qilish;
- “Yangi O‘zbekiston – raqobatbardosh mahsulotlar yurti” g‘oyasi asosida milliy brendlarni xorijiy bozorlarga olib chiqadigan eksportchilarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash.[2]

1-rasm: Eksport tarkibi (XSST-2008) mln.AQSH.doll.[1]

Raqobatbardoshlik-bu tovarlarning tashqi savdo sheriklari tovarlari bilan taqqoslangandagi jozibadorlik darajasi. Tovarning raqobatbardoshlik darajasiga mamlakatdagi va hamkor davlatlardagi narx, shuningdek, valyutalarning nominal kursi ta’sir qiladi.

Bu esa o‘z o‘rnida mamlakatning tashqi bozorlarga raqobatbardosh mahsulotlarni yetkazib berishida O‘zbekistonning bank tizimidagi raqobat darajasi ham muhim rol o‘ynaydi. Sababi jahon bozorlariga mahsulot yetkazib berishda to‘lov jarayonlarining katta qismi banklar orqali amalga oshiriladi. Makroiqtisodiy va hududi tadqiqotlar institut mutaxassislari tomonidan 2023-yilda O‘zbekiston bank tizimidagi raqobat darajasi tahlil qilindi.

Mazkur tadqiqotda Xerfindal-Xirshman indeksi (Herfindahl–Hirschman Index, HHI) dan foydalanildi. Xerfindal -Xirshman indeksi bozor konsentratsiyasining umumqabul qilingan o‘lchovlaridan biri va undan bozor raqobatbardoshligini aniqlashda foydalaniladi. HHI 1500 dan past bo‘lgan bozor raqobatbardosh bozor, HHI 1500 dan 2500 gacha bo‘lgan bozor o‘rta darajada konsentratsiyalashgan, HHI 2500 yoki undan yuqori bo‘lgan bozor esa yuqori darajada konsentratsiyalashgan hisoblanadi. So‘nggi 5 yilda O‘zbekiston bank tizimida raqobat aktivlar

1 Stat.uz ma’lumotlari asosida tayyorlandi

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

bo‘yicha ham, kreditlar bo‘yicha ham, depozitlar bo‘yicha ham ortib bormoqda. 2018 yilning 1-yanvar holatiga ko‘ra, aktivlar bo‘yicha HHI indeksi 1520 ga teng bo‘lgan, 2022 yil 1-dekabr holatiga ko‘ra, 1016 gacha pasaygan. Ushbu ko‘rsatkich kreditlar bo‘yicha 1709 dan 1082 gacha tushdi.[3]

Bundan tashqari, 2023-yilning birinchi choragida savdo sheriklari bo‘lgan mamlakatlarning valyutalari kursi o‘zgarishi O‘zbekistonning tashqi raqobatbardoshligiga qanday ta’sir ko‘rsatgani baholandi.

Makroiqtisodiy va hududiy tadqiqotlar instituti ekspertlari ayni yo‘nalishda O‘zbekistonning asosiy savdo sheriklari bo‘lgan 15 ta mamlakat-Xitoy, Rossiya, Qozog‘iston, Turkiya, Koreya Respublikasi, Germaniya, Afg‘oniston, Braziliya, Eron, Hindiston, Ukraina, Latviya, Litva, Qirg‘iziston va Fransiya bo‘yicha tahlil o‘tkazdi:

- sherik mamlakatlarning O‘zbekiston tashqi savdo aylanmasidagi umumiy ulushi hisoblab chiqildi. U 65,5 foizni tashkil etgan;
- ko‘rib chiqilayotgan davrda ushbu mamlakatlardagi iste’mol narxlari indeksining o‘sish sur’ati tahlil qilindi;
- valyuta kurslari dinamikasi hisoblandi. Rossiya rubli 2023-yilning mart oyida yil boshidagiga nisbatan 0,2 foiz qadrsizlandi (45,64 dan 45,75 ga). Bu xorijiy mamlakatlar tomonidan Rossiyaga nisbatan qo‘llanilayotgan sanksiyalar bilan bog‘liq. Qozog‘iston tengesi 0,9 foizga mustahkamlandi (416,92 dan 412,81 ga), Turkiya lirasi esa 2,1 foizga qadrsizlandi (14,1 dan 14,4 ga);
- har bir mamlakat uchun nominal samarali valyuta kursi hisoblandi, shuningdek, inflyatsiya darajasi inobatga olingan holda real samarali valyuta kursi aniqlandi. Real samarali valyuta kursining o‘sishi, mamlakat eksportining qimmatlashayotgani, importining esa arzonlashayotganidan dalolat. Real samarali valyuta kursining pasayishi esa aksincha.

Nominal samarali valyuta kursi tahlili natijalari O‘zbekistonning tashqi raqobatbardoshligi faqat Turkiyaga nisbatan oshganligi (NEER=2,03), qolgan mamlakatlarga nisbatan esa pasayganligini ko‘rsatmoqda. Shu bilan birga, real samarali valyuta kursi Turkiya, Koreya Respublikasi, Germaniya, Afg‘oniston, Braziliya, Qirg‘iziston, Fransiya, Italiya va Yaponiyaga nisbatan mustahkamlangan, ya’ni ushbu hamkor mamlakatlarga eksportimiz qimmatlashib, importimiz arzonlashgan. Boshqa asosiy hamkor mamlakatlar-Xitoy, Rossiya, Qozog‘iston, Eron, Hindiston, Ukraina, Latviya, Litva, Belarus va Turkmanistonga nisbatan eksport qiymati pasaygan, import qiymati esa oshgan.

O‘zbekiston mahsulotlarining tashqi bozordagi raqobatbardoshligini oshirishda “online platformalar” katta ahamiyat kasb etadi. Qolaversa, nafaqat tashqi bozorlarda balki ichki bozorlarning raqobatbardoshligini oshirishda “online platformalar” dan juda zarur hisoblanadi. Shulardan biri “E-AUKSION”elektron savdo platformasidir. “E-AUKSION” elektron savdo platforma (savdo maydoncha)si O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 27-iyuldagi “Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etishda mol-mulkni realizatsiya qilish tartib-taomillarini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3149-son qarori bilan tashkil etilgan. Elektron onlayn-auksionlar Internet tarmog‘i orqali ishtirok etish imkonini beradigan hamda buyurtmalarni qabul qilish va g‘olibni aniqlash tartib-taomillariga aralashuvni istisno etadigan maxsus dasturiy mahsulotdan foydalanilgan holda o‘tkaziladi.

Jahon bozorlarida eksport va import amaliyotini bajarishda hamda mahalliy va xorijiy tadbirkorlar uchun mo‘ljallangan “Uzbekistan Trade Info” online platformasi samarali ish olib bormoqda. O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi tomonidan Xalqaro Savdo Markazi (ITC) texnik yordamida, Birlashgan Millatlar Tashkilotining savdo va taraqqiyot bo‘yicha konferensiyasi (UNCTAD)ning qo‘shimcha texnik yordami va Yevropa Ittifoqi (EI) tomonidan moliyalashtirilgan “Uzbekistan Trade Info” bosqichma-bosqich savdo axborot platformasi hisoblanadi. “Uzbekistan Trade Info” platformasi JSTning Savdo tartibotlarini soddalashtirish bitimiga to‘liq rioya qilgan holda mahalliy va xorijiy tadbirkorlar uchun import, eksport va tranzit tartib-qoidalarini bosqichma-bosqich ifoda etuvchi qo‘llanmadir. Ushbu platforma O‘zbekiston Respublikasi hukumati uchun biznes hamjamiyat manfaati yo‘lida savdo jarayonlarini optimallashtirish va soddalashtirishga yordam beradi.

Keltirilgan ma’lumotlardan shuni tahlil qilishimiz mumkinki, O‘zbekiston mahsulotlarining tashqi bozordagi raqobatbardoshligi oshirishda har tomonlama natijali chora-tadbirlarni amalga oshirmoqda.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Maqola O‘zbekiston mahsulotlarining tashqi bozordagi raqobatbardoshligi va onlayn platformalarning roli haqida asosli tadqiqotlarga, ma’lumotlarga va tahlillarga asoslanadi. Ushbu maqolada ko‘rsatilgan yuqori potensialli onlayn platformalar, masalan “E-AUKSION” va “Uzbekistan Trade Info”, O‘zbekistonning tashqi bozordagi mahsulotlarining raqobatbardoshligini oshirishda katta ahamiyatga ega.

Tahlil natijalariga ko‘ra, O‘zbekistonning tashqi bozordagi raqobatbardoshligini oshirishda “online platformalar”ning katta muhim roli bor. Bular tadbirkorlarga tashqi bozorlarga kirish, export va import jarayonlarini soddalashtirish va sifatli mahsulotlarini dunyoning keng qamrovli bozorida taqdim etishda yordam beradi. Tahlilda ma’lum bo‘lganidek, onlayn platformalar yaxshi tuzilmagan bozorlarni yangilikka olib chiqishda yordam beradi va mamlakatning eksport salohiyatini oshirishda muhim vazifalarni bajaradi.

Takliflar:

- O‘zbekistonning onlayn platformalardan foydalanishda olib borilayotgan islohotlar ko‘lamini kengaytirish va ularning yordamida yangi sifatli mahsulotlarni dunyoning kengaytirilgan bozorlarida taqdim etish uchun strategiyani rivojlantirish;
- Onlayn platformalarni sifatli mahsulotlarni eksport qilishda xizmat qiladigan keng doirali xizmatlarga aylantirish uchun yangi texnologiyalarni joriy etish;
- O‘zbekiston tadbirkorlariga onlayn savdo platformalarini sifatli mahsulotlarini tashqi bozorga yetkazish va eksport jarayonlarini soddalashtirishda qo‘llab-quvvatlash uchun dastlabki bilimlar loyihasini amalga oshirish;
- O‘zbekistonning tashqi bozordagi raqobatbardoshligini oshirish uchun yangi onlayn savdo platformalarini takomillashtirish, davlat va maxsus tashkilotlar orasida hamkorlikni rivojlantirish.

Ushbu takliflar O‘zbekistonning tashqi bozordagi raqobatbardoshligini oshirishda onlayn platformalarining yanada rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Bu takliflar o‘zbek tadbirkorlariga va mamlakatning iqtisodiyotiga keng imkoniyatlar ochishda yordam berishi kutilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirkomil Xolboyev iqtisodchi, Janubiy Koreyadagi Jeonbuk milliy universiteti Xalqaro savdo yo‘nalishi magistranti. “Tashqi savdo defitsitining o‘sishi. Bu milliy iqtisodiyotimiz uchun xatarlimi?”. Maqola–2022.
2. “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi 2023.
3. Makroiqtisodiy va hududiy tadqiqotlar instituti (MHTI), 2023-yilda chop etilgan tadqiqotlar.
4. Avazbek Xudoyqulov, O‘zbekistonning tashqi raqobatbardoshligi mustahkamlanyaptimi? Maqola–2023.
5. Uzbekistan Trade Info sayti.
6. Stat.uz
7. Lex.uz

FACTORS AFFECTING INVESTMENT ATTRACTIVENESS IN THE GLOBAL INVESTMENT LANDSCAPE

Otaboev Akhmed Makhsudbek o‘g‘li
Master’s student of the 2nd stage of Economics,
Faculty of Joint Education of Tashkent State University of Economics and Pendidikan University of Indonesia

Juliana Juliana
Departement Islamic Economics and Finance,
Fakulty economics and Bussines Education,
Universitas Pendidikan Indonesia

Fazliddin Nasriddinov
Deputy Head of Academic Affairs and Registrar’s Office of Tashkent State University of Economics, PhD in Economics

Abstract: The article examines the multifaceted factors that affect a country’s investment attractiveness. By examining the interplay of macroeconomic stability, government policies, infrastructure, legal frameworks, and geopolitical considerations, the paper delves into the complex factors that contribute to a country’s attractiveness for both domestic and foreign investment.

Key words: Investment Attractiveness, Macroeconomic Stability, Political Environment, Regulatory Framework, Infrastructure, Geopolitical Risk, Legal Landscape, Social Factors, Economic Growth, Foreign Direct Investment (FDI).

Annotatsiya: Maqolada mamlakatning investitsion jozibadorligiga ta’sir qiluvchi ko‘p qirrali omillar ko‘rib chiqiladi. Makroiqtisodiy barqarorlik, Hukumat siyosati, infratuzilma, huquqiy asoslar va geosiyosiy mulohazalar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni o‘rganib chiqib, maqola mamlakatning ichki va xorijiy investitsiyalar uchun jozibadorligiga hissa qo‘shadigan murakkab omillarni o‘rganadi.

Kalit so‘zlar: Investitsion jozibadorlik, makroiqtisodiy barqarorlik, siyosiy muhit, me’yoriy-huquqiy baza, infratuzilma, geosiyosiy xavf, huquqiy landshaft, ijtimoiy omillar, iqtisodiy o‘sish, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar (FDI).

Аннотация: В статье рассматриваются многогранные факторы, влияющие на инвестиционную привлекательность страны. Исследуя взаимодействие макроэкономической стабильности, государственной политики, инфраструктуры, правовой базы и геополитических соображений, статья углубляется в сложные факторы, которые способствуют привлекательности страны как для внутренних, так и для иностранных инвестиций.

Ключевые слова: инвестиционная привлекательность, макроэкономическая стабильность, политическая среда, нормативно-правовая база, инфраструктура, геополитический риск, правовой ландшафт, социальные факторы, экономический рост, прямые иностранные инвестиции (ПИИ).

INTRODUCTION

The contemporary global economic landscape is characterized by intricate webs of interconnectedness, wherein the fortunes of nations are inextricably linked. Amidst this backdrop, the capacity of countries to attract both foreign and domestic investment emerges as a linchpin for sustained economic growth and development. Recognizing the multifaceted nature of investment attractiveness, governments have increasingly turned their attention towards crafting policies and strategies to bolster their nations’ appeal to investors.

The investment climate stands as a complex construct, comprising diverse factors that exert significant influence on investment decisions across various sectors and geographic locations. From the stability of regulatory frameworks to the resilience of legal structures, the quality of infrastructure, the political landscape, and the availability of skilled labor, these elements collectively shape the environment within which investors operate. Against the backdrop of intensifying global competition, the ability of nations to understand and enhance their investment climates has become paramount for sustainable economic growth and development.

LITERATURE REVIEW

The study of a country's investment attractiveness has garnered substantial attention in academic and policy realms, reflecting a growing awareness of the pivotal role investments play in fostering economic development. The literature on this topic spans a diverse range of disciplines, including economics, political science, finance, and international relations. Scholars have delved into various facets of the investment climate, shedding light on the interconnected factors that shape a nation's appeal to investors.

The investment attractiveness of a country – is ascertained by assessing the level of investment activity and the inflow of investments into the territory. This evaluation is based on objective economic, social, and natural indicators, and it represents the sum of available resources, opportunities, and constraints. In turn, a country's investment activity can be understood as the intensity of capital inflow. [1]

Economists like A. Vakhabov, Sh. Khajibakiev, and N. Muminov emphasize the following about the investment environment: it represents the degree of foreign capital investment volatility within a country's economy, which in turn determines the potential for effective utilization. This environment comprises a complex interplay of political, legal, and social factors. [2]

In some literature, production and entrepreneurship refer to all types of investments involving financial, property, and intellectual assets across various sectors and investment projects, with the aim of achieving development, profit, or other final results. [3]

The comprehensive assessment of a country's investment environment is crucial for its representation in the global community in terms of investment attractiveness. [4]

The literature shows that the inflation rate plays a crucial role in influencing investment decisions. Moderate inflation boosts investor confidence, while high inflation can act as a deterrent. [5]

GDP growth rate is a crucial indicator of market potential and reflects the economic health of a country. The literature review focuses on studies that examine in detail how GDP growth rates affect investment decisions. [6]

The literature on a country's investment attractiveness reflects a comprehensive understanding of the multifaceted dimensions that shape investor perceptions and decisions. By synthesizing insights from various disciplines, scholars contribute valuable perspectives that inform policymakers, investors, and stakeholders about strategies to enhance a nation's investment climate and foster sustainable economic development.

RESEARCH METHODOLOGY

This study employs a mixed-methods approach to comprehensively analyze the multifaceted factors that influence a country's investment attractiveness. The research design combines qualitative and quantitative approaches to provide a holistic understanding of the topic.

ANALYZES AND RESULTS

At the macroeconomic level, the investment environment involves interactions among investors, specific state bodies, and economic entities. On the other hand, the investment climate represents the objective state of affairs at any given time, encompassing prevailing conditions for capital investment. However, it's important to understand that the investment environment is shaped by the activities of state bodies, making the state's investment policy a crucial factor.

In this context, each country develops its own system for receiving foreign capital. This capital admission system comprises a complex interplay of state policies and regulations outlined in official documents.

Investment attractiveness is the profitability of investments in a country or industry. It takes into account factors such as the investment environment, infrastructure, and development prospects, and it is evaluated in terms of the level of investment risk. Investment attractiveness is determined by the combined influence of a country's investment potential and the level of investment risk. Assessing these indicators is essential for determining the feasibility and attractiveness of investments. The level of investment risk is directly linked to the investment environment.

SWOT Analysis: Employed a SWOT analysis to identify the strengths, weaknesses, opportunities, and threats within each country's investment landscape.

Table 1: SWOT Analysis Results (2022)

Country	Strengths	Weaknesses	Opportunities	Threats
Singapore	Stable political climate, robust infrastructure	Reliance on international trade, high living costs	Emerging as a hub for innovation and technology development	Geopolitical tensions in the region, limited natural resources
Brazil	Abundant natural resources, large consumer market	Political instability, high crime rates	Increased focus on sustainable development	Economic inequality, regulatory challenges

The primary objective of investment and innovation activities in the economy is to establish ideal conditions for fostering and expediting the utilization of innovative opportunities through investment. In this pursuit, it's essential to consider the organizational and economic aspects when making investments in diverse sectors of the economy. Efficiency in investment and innovation activities is achieved by incorporating mechanisms such as leasing, insurance, research institutes, information-consulting services, and collaboration with banks and other organizations within a comprehensive investment framework.

In the context of state support for the development and promotion of investment-innovation activities, several key areas should be emphasized:

- Encouraging leasing activity, which eases the financial burden by spreading lease payments across a fixed schedule and enables simplified contracts and schemes. This alignment of interests between the state and leasing companies creates optimal economic and legal conditions, ultimately reducing risk and enhancing economic efficiency;
- Offering budget loans, investment tax credits, and subsidized interest rates on loans;
- Implementing preferential tax policies that incentivize investment;
- Formulating state programs dedicated to the development of various sectors of the economy;
- These measures collectively contribute to fostering investment and innovation activities and driving economic growth.

The assessment of the investment environment plays a crucial role in determining the level of risk for an investor's investments. The quality of the investment climate directly influences the perceived business risk by the investor. In general, the worse the investment climate, the higher the investor's perceived business risk. Therefore, a favorable and supportive investment environment is essential in attracting and retaining investments.

Based on the literature, we have 3 factors that can affect the topic of the article:

- political
- economic
- environment

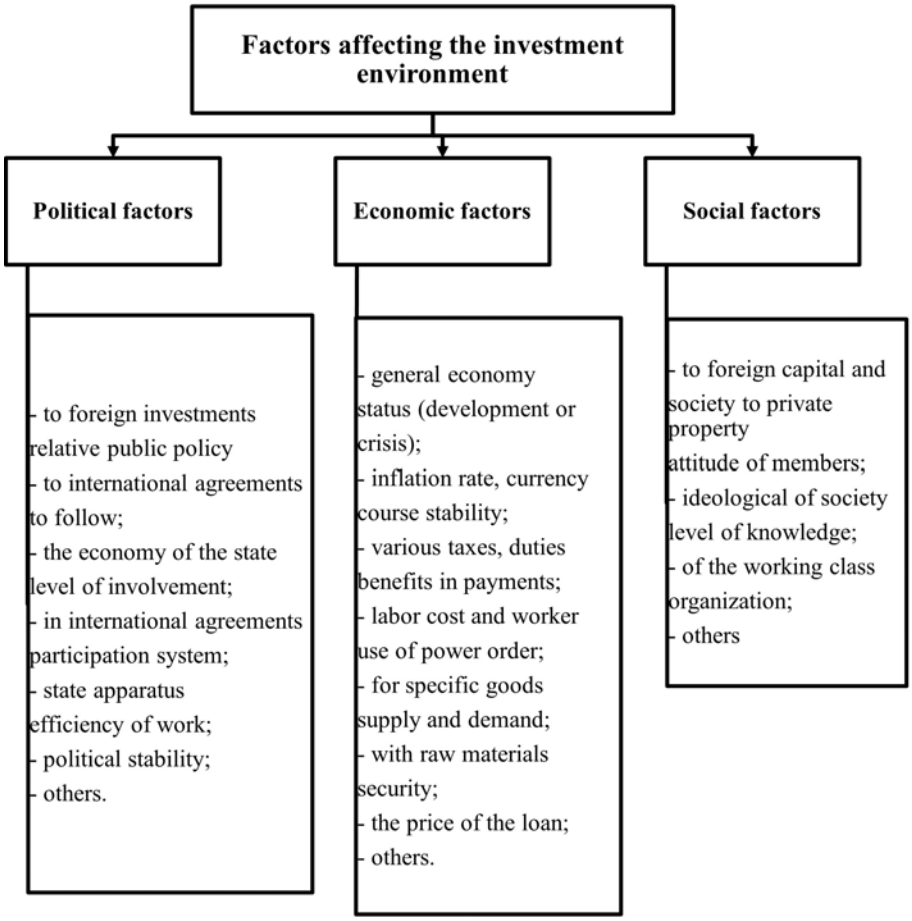

Figure 1: Factors affecting the country's investment environment[1]

1 Ergasheva Sh., Uzokov.A. Organization and financing of investments. – T:. Economy-Finance, 2008. p. 37.

Certainly, foreign investors carefully consider all the mentioned factors when deciding on investments. In the conditions of the current market economy, internal and external factors affect the country's investment attractiveness. It is impossible to develop the country's investment attractiveness until they are thoroughly studied.

The level of modern economic development in the country is determined by investment activity. The pace of investment activity is crucial for ensuring steady growth and development in the economy. Investment activities are influenced by specific economic, social, organizational, legal, political, and other conditions. These factors, which collectively form an interdependent complex, play a decisive role in the investment activity of a country's economy.

Table 2: Ranking of the best countries for investment in 2023[2]

№	Country	GDP	POPULATION	GDP PER CAPITA, PPP ($)
1.	Singapore	$467 billion	5.64 million	$127,565
2.	United States	$25.5 trillion	333 million	$76,399
3.	Japan	$4.23 trillion	125 million	$45,573
4.	South Korea	$1.67 trillion	51.6 million	$50,070
5.	China	$18.0 trillion	1.41 billion	$21,476
6.	Germany	$4.07 trillion	84.1 million	$63,150
7.	United Arab Emirates	$508 billion	9.44 million	$87,729
8.	Switzerland	$808 billion	8.77 million	$83,598
9.	Sweden	$586 billion	10.5 million	$64,578
10.	Luxembourg	$82.3 billion	651 thousand	$142,214

It's noteworthy that various economic literatures express the factors influencing the investment environment in different ways. This diversity arises from the varied interpretation of the factors that impact the investment environment. Some sources categorize these factors as positive and negative, while others differentiate them based on their directions of influence or sources, considering different objectives.

The investment attractiveness of a country hinges on several key factors, including tax benefits, the presence of free economic zones, minimal bureaucratic obstacles hindering economic activities, low or non-existent customs tariffs, efficient customs inspection processes, and a well-developed infrastructure and logistics system. These conditions are crucial in enticing investors and fostering a favorable environment for business growth and development.

CONCLUSION

The objectives of the study include identifying key determinants of investment attractiveness, assessing their relative importance, comparing investment climates across selected countries, and providing insights for policymakers and investors.

Data collection involves an extensive literature review, gathering secondary data from reliable sources, conducting SWOT analysis for selected countries, and performing quantitative analysis using statistical techniques.

The sampling strategy involves selecting a diverse set of countries representing different regions and levels of economic development. A minimum of 10 countries will be included for comparative analysis.

Qualitative analysis includes thematic analysis of qualitative data, while quantitative analysis involves descriptive statistics, correlation analysis, and regression analysis.

The synthesis of findings integrates qualitative and quantitative results to develop a comprehensive understanding of the factors shaping investment attractiveness. Common trends, disparities, and implications for policymakers and investors will be identified.

2 https://www.usnews.com/news/best-countries/best-countries-to-invest-in Copyright 2023 © U.S. News & World Report L.P. prepared by the authors based on their information

The study adheres to ethical standards in data collection, analysis, and reporting, ensuring confidentiality, privacy, transparency, and integrity throughout the research process.

Overall, this study aims to contribute valuable insights into the determinants of investment attractiveness, facilitating evidence-based decision-making in the field of international investment.

References:

1. Sh.I. Mustafakulov attractiveness of the investment environment: theory, methodology and practice. Monograph. Tashkent “Spirituality” 2017
2. Vahabov A.V., Khajibakiev Sh.Kh., Muminov N.G. Foreign investments. Study guide. – T.: “Finance”, 2010. – B. 153.
3. Zologorov V.G. “Investment planning”, Minsk, 1998, 12 b.
4. Smaglyukova T.M. general approaches to the formation of regional investment policy // Modern problems of science. – 2014. – No. 1.
5. “Macroeconomics” by Paul Krugman and Robin Wells, 2021
6. “Monetary Policy, Inflation, and the Business Cycle: An Introduction to the New Keynesian Framework and Its Applications” Jordi Galí, 2015
7. Ergasheva Sh., Uzokov.A. Organization and financing of investments. – T:. Economy-Finance, 2008. p. 37
8. Baldwin, R. (2016). The Great Convergence: Information Technology and the New Globalization. Harvard Business Review.
9. World Economic Forum. (2018). The Global Competitiveness Report 2018. World Economic Forum.
10. World Bank. (Various years). World Development Indicators. World Bank.

XALQARO MIGRATSIYANING O‘ZBEKISTON MEHNAT BOZORI VA INSON KAPITALIGA TA’SIRI

Tilabova Kumush Farhod qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti,
Biznes boshqaruvi fakulteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqola xalqaro migratsiya O‘zbekistonning mehnat bozoriga, inson kapitaliga ko‘p qirrali ta’sirini, hamda ushbu murakkab hodisaga xos bo‘lgan muammolar, imkoniyatlar salohiyatni o‘rganadi.

Kalit so‘zlar: Xalqaro migratsiya, O‘zbekiston mehnat bozori, inson kapitali, ishchi kuchi, globallashuv, iqtisodiy landshaft.

Abstract: This article examines the multifaceted impact of international migration on the labor market and human capital of Uzbekistan, as well as the problems and opportunities inherent in this complex phenomenon.

Key words: International migration, labor market of Uzbekistan, human capital, workforce, globalization, economic landscape.

Аннотация: В данной статье рассматривается многогранное влияние международной миграции на рынок труда и человеческий капитал Узбекистана, а также проблемы и возможности, присущие этому сложному явлению.

Ключевые слова: Международная миграция, рынок труда Узбекистана, человеческий капитал, рабочая сила, глобализация, экономический ландшафт.

KIRISH

Global migratsiya jarayonining murakkab sharoitida O‘zbekiston ham jo‘natuvchi, ham qabul qiluvchi davlat sifatidagi roli jihatidan muhim o‘ringa ega. Markaziy Osiyo chorrahasida joylashgan O‘zbekiston mehnat bozori va inson kapitaliga xalqaro migratsiya jarayonlari chuqur ta’sir ko‘rsatgan. Hozirgi kunda dunyo miqyosida insonlar yaxshi yashash va ishlash imkoniyatlar uchun intilayotganiga guvoh bo‘lar ekanmiz, bu migratsiyalar O‘zbekistonning iqtisodiy landshaftini qanday shakllantirayotganining nozik dinamikasini tushunish zaruratga aylanadi.

So‘nggi bir necha o‘n yilliklar davomida O‘zbekiston mehnat bozori dinamikasida qisman migratsiya oqimlarining pasayib ketishi va oqimi tufayli sezilarli o‘zgarishlarni boshdan kechirdi. Xorijda ish izlayotgan malakali mutaxassislardan tortib, mamlakat ichidagi turli sohalarga hissa qo‘shayotgan mehnat muhojirlarigacha xalqaro migratsiyaning ta’siri O‘zbekiston iqtisodiyotining barcha jabhalarida aks etadi.

Ushbu tadqiqotga kirishar ekanmiz, xalqaro migratsiya xalqlarning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishini boyitgan bilim, ko‘nikma va tajriba almashishdan iborat. O‘zbekiston misolida xalqaro migratsiya ikki qirrali qilich vazifasini o‘taydi va iqtisodiy o‘sish istiqbollarini ham, inson kapitalini rivojlantirish muammolarini ham taqdim etadi. Ushbu jihatlarni tahlil qilish orqali biz O‘zbekiston xalqaro migratsiyaning afzalliklaridan qanday foydalanishi, u bilan bog‘liq xavf-xatarlarni kamaytirishi, pirovardida yanada mustahkam va farovon kelajak sari yo‘l tutishi haqida tushunchaga ega bo‘lishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR SHARHI:

Hozirgi paytga kelib, migratsiyani zamonaviy yondashuvlar orqali tahlil qilish jarayonlari boshlangan. Bu jarayonlarni o‘rgangan olimlardan E.V.Vinogradova mehnat resurslarining harakatchanligiga oid quyidagi yondashuvlarni aniqladi.[1]

Birinchidan, mehnat resurslarining ish o‘rinlari o‘rtasidagi joylashish jarayoni;

Ikkinchidan, ko‘chishga tayyorgarlik va qobiliyatlari;

Uchinchidan, iqtisodiyotda band aholining hududiy nisbatlarini boshqarishning iqtisodiy mexanizmiga asoslanganligini taklif etdi.

N.M.Preobrajenskaya deyarli barcha davlatlar nafaqat migratsiya jarayonlarida ishtirok etadilar balki ularning iqtisodiy va siyosiy ahvoli, madaniy hayoti migratsiyaga bog‘liqdir. Migratsiya oqimlari axborot va iqti-

sodiy oqimlar bilan bir qatorda davlat va jamoatchilik munosabatlarining tuzilishi va tizimiga ta'sir qiluvchi tashqi omillar rolini o'ynaydi. Migratsiyaning mavjudligi bugungi kunda bir qator muammolarni va ijobiy jihatlarni keltirib chiqarmoqda, ularni hal qilish ko'pincha faqat xalqaro darajada amalga oshirish mumkin deb keltirib o'tadi. [2]

K.Schmidheiny migratsiya jarayonlarini modellashtirishda panel ma'lumotlarda shaxslar (shaxslar, firmalar, shaharlar, ...) vaqtning bir necha nuqtalarida (kunlar, yillar, davolanishdan oldin va keyin, ...) kuzatiladi. Ushbu ma'lumotlar nisbatan kam vaqtli (kichik T) va ko'p shaxslar (katta N) bo'lgan panellarga qaratilgan. [3]

H.M.Park migratsiya jarayonlarining panel ma'lumotlarining regression tahlili – bu kesma va vaqt oralig'idagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan ma'lumotlarni tahlil qilishda ishlatiladigan statistik usullardan biridir. [4]

Migratsiyani tadqiq etishla GMM estimatori dinamik xato komponentlari modelida mavjud bo'lgan chiziqli bo'lmagan o'zgarishlar sharoitlariga asoslangan GMM estimatorini o'z ichiga oladi va sezilarli asimptotik samaradorlik yutuqlariga ega. Tizim GMM estimatoridan migratsiya jarayonlarini modellashtirishda foydalanish nafaqat aniqlikni yaxshilaydi, balki cheklangan o'zgaruvchilarni ham sezilarli darajada ta'siri baholashga imkon beradi. [5]

R.Blundell migratsiyani modellashtirishda ruxsat etilgan ta'sir baholovchisi (Fixed effects estimator) – ushbu model ma'lumotlar o'rtasidagi farqlarni turli xil kesishmalar bilan moslashtirish mumkinligini taxmin qiladi. [6]

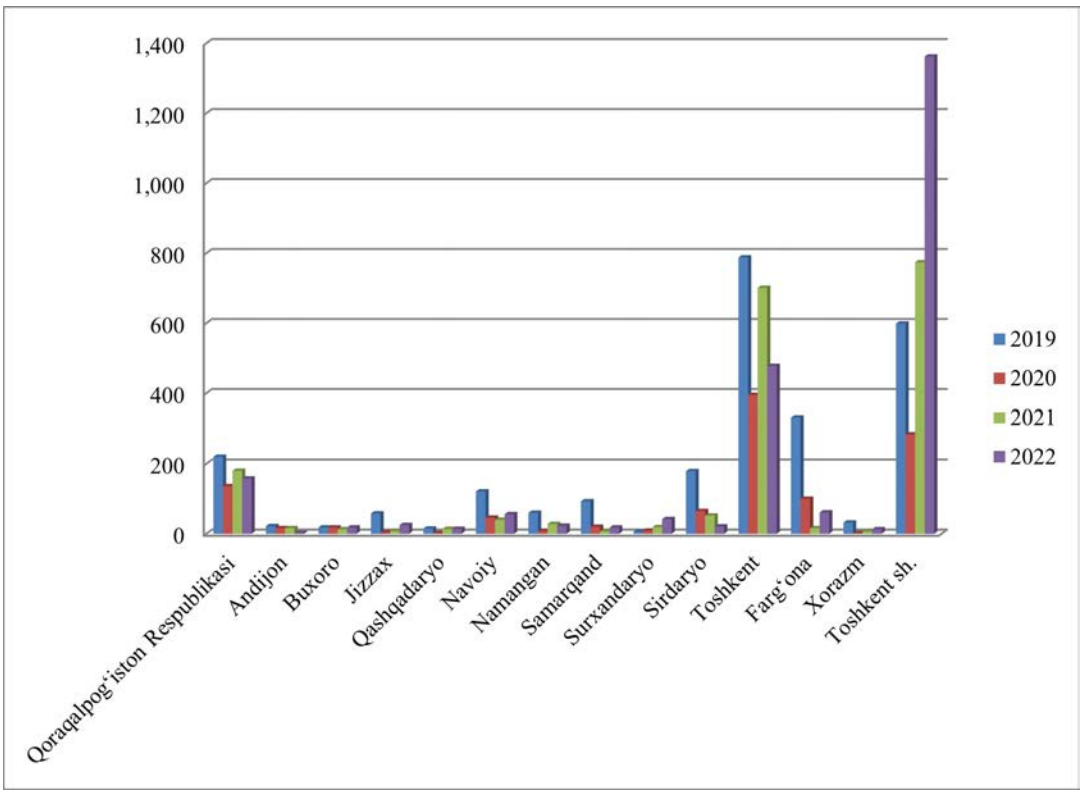
Bundan tashqari, migratsiya jarayonlarini o'rganishda umumiy momentlar usuli (GMM) hisoblagichi kabi ilg'or ekonometrik usullardan foydalaniladi. Ushbu yondashuv, olimlar tomonidan ta'kidlanganidek, aniqlikni oshirish va cheklangan o'zgaruvchilarning sezilarli ta'sirini baholash uchun dinamik xato komponentlari modellariga xos bo'lgan chiziqli bo'lmagan o'zgaruvchanlik shartlaridan foydalanadi.

Migratsiya jarayonlarini o'rganish bo'yicha turli yondashuvlar va metodologiyalar taqdim etilgan bo'lib, ular migratsiyaning ko'p qirrali xususiyatini va uning shaxslar, jamoalar va umuman jamiyatlar uchun oqibatlarini aks ettiradi. Ushbu turli nuqtayi nazarlardan olingan fikrlarni birlashtirgan holda, tadqiqotchilar migratsiya dinamikasi haqidagi tushunchamizni chuqurlashtirishi va migratsiyaning afzalliklarini boshqarish va maksimal darajada oshirish uchun dalillarga asoslangan siyosat aralashuvi haqida ma'lumot berishlari mumkin.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqot xalqaro migratsiyaning O'zbekiston mehnat bozori va inson kapitaliga ta'sirini tahlil qilish uchun miqdoriy yondashuvdan foydalanilgan. 2019–2022-yillarga mo'ljallangan ma'lumotlar rasmiy ma'lumotlardan emigratsiya (O'zbekistonni tark etganlar) va immigratsiya (O'zbekistonga kelganlar) bo'yicha to'plangan.

TAHLIL VA NATIJALAR

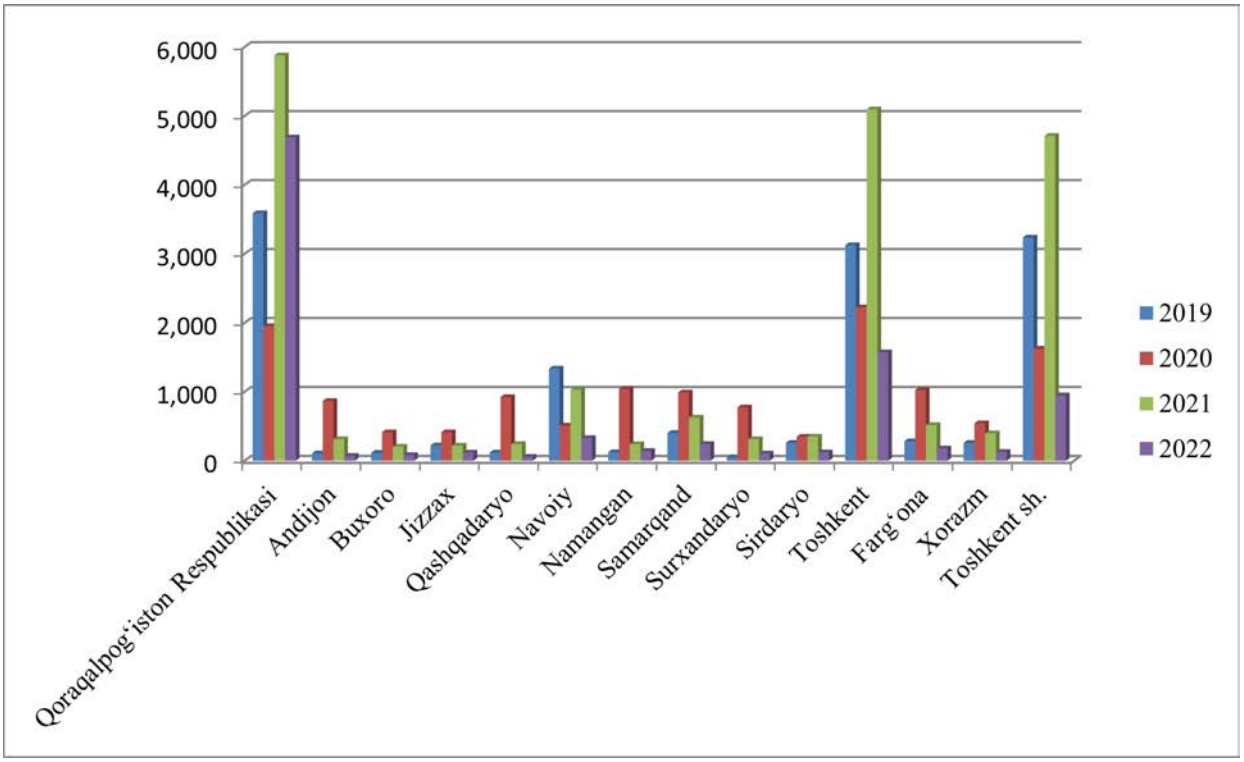

1-rasm: O'zbekiston Respublikasiga hududlar kesimida 2019–2022-yillarda xorijdan ko'chib kelganlar soni yilda; kishi

Xalqaro migratsiya O‘zbekistonning mehnat bozori va inson kapitaliga katta ta’sir ko‘rsatib, mamlakat iqtisodiy rivojlanishi uchun imkoniyatlar va muammolarni yuzaga keltiradi.

Mehnat bozori dinamikasi – O‘zbekiston mehnat bozorida xalqaro migratsiya shakllari tufayli sezilarli o‘zgarishlar kuzatilmoqda. Chet elda ishga joylashish imkoniyatini qidirayotgan malakali mutaxassislarning chet elga chiqib ketishi salbiy oqibatga olib keladi va mamlakatni tajribali hamda iste’dodli ishchi kuchidan mahrum qiladi. Aksincha, xorijdagi mehnat muhojirlarining pul o‘tkazmalari ko‘plab o‘zbek uy xo‘jaliklari uchun muhim daromad manbai bo‘lib, iste’mol darajasini qo‘llab-quvvatlab, mamlakat ichidagi qashshoqlikni bartaraf etadi. Biroq, pul o‘tkazmalariga tayanish ham qaramlik muammolarini keltirib chiqarishi va mahalliy sanoatning rivojlanishiga to‘sqinlik qilishi mumkin.

Inson kapitalini rivojlantirish-Xalqaro migratsiya O‘zbekistonda inson kapitali rivojlanishini shakllantirishda ikki tomonlama rol o‘ynaydi. Birinchidan, xalqaro migratsiya mamlakatning malakali ishchi kuchini yo‘qotish bilan bog‘liq muammolarni keltirib chiqaradi. Ikkinchidan, qaytish migratsiyasi bilimlarni uzatish, ko‘nikmalarni egallash uchun imkoniyatlar yaratadi. Qaytgan muhojirlar ko‘pincha O‘zbekistondagi innovatsiyalar va tadbirkorlikka hissa qo‘shishi mumkin bo‘lgan qimmatli tajriba hamda bilimlarni olib kelishadi. Biroq, ushbu inson kapitalidan samarali foydalanish ichki mehnat bozoriga integratsiyalashuv va tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratilgan maqsadli siyosat hamda tashabbuslarni talab qiladi.

2-rasm: O‘zbekiston Respublikasidan hududlar kesimida 2019–2022-yillarda xorijga ko‘chib ketganlar soni yilda; kishi

Endi, ma’lumotlarni umumlashtirgan holda O‘zbekistondan chet elga ko‘chib ketganlar soni va chet eldan O‘zbekistonga ko‘chib kelganlar soni to‘g‘risidagi ma’lumotlardan foydalangan holda regressiya tahlilini o‘tkazish uchun bog‘liq o‘zgaruvchi sifatida odamlar sonini, mustaqil o‘zgaruvchi sifatida yilni modellaymiz.

Bunda:

- X-mustaqil o‘zgaruvchi sifatida (Yil: 2019, 2020, 2021, 2022);
- $Y_{emigratsiya}$-O‘zbekistondan chet elga ko‘chib ketganlar soni sifatida;
- $Y_{immigratsiya}$-xorijdan O‘zbekistonga ko‘chib kelganlar soni sifatida.

Biz ikkita alohida regressiya tahlilini o‘tkazamiz: birinchisi emigratsiya uchun, ikkinchisi immigratsiya uchun.

Emigratsiya uchun regressiya tahlili:

$Y_{emigratsiya}$-bog‘liq o‘zgaruvchi;

X-mustaqil o‘zgaruvchi.

Immigratsiya uchun regressiya tahlili:

$Y_{immigratsiya}$-bog‘liq o‘zgaruvchi;

X-mustaqil o‘zgaruvchi.

Ikkala tahlil uchun regressiya koeffitsientlarini va boshqa tegishli statistik ma’lumotlarni hisoblaymiz.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

X	2019	2020	2021	2022
$Y_{emigratsiya}$	13 229	13 648	20 140	8 790

Berilgan ma'lumotlardan foydalanib, emigratsiya (chet elga ko'chib ketgan odamlar) uchun regressiya koeffitsientlarini hisoblaymiz:

Regressiya tahlilini amalga oshirish uchun oddiy eng kichik kvadratlar (OLS) usuli yordamida regressiya koeffitsientlarini hisoblaymiz.

1. Mustaqil o'zgaruvchining o'rtacha qiymatini hisoblaymiz (Yil):

$$\bar{X} = \frac{2019 + 2020 + 2021 + 2022}{4} = \frac{8072}{4} = 2018$$

2. Tobe o'zgaruvchining o'rtacha qiymatini hisoblaymiz (chet elga ko'chib kelganlar soni):

$$\bar{Y}_{\text{emigration}} = \frac{13229 + 13648 + 20140 + 8790}{4} = \frac{55807}{4} = 13\,951\,75$$

3. Mustaqil o'zgaruvchi uchun kvadrat og'ishlar yig'indisini hisoblaymiz:

$$\sum (X - \overline{X})^2 = (-1)^2 + (-0)^2 + (1)^2 + (2)^2 = 1 + 0 + 1 + 4 = 6$$

4. Og'ishlarning o'zaro mahsuloti yig'indisini hisoblaymiz:

$$\sum (X - \overline{X})(Y_{\text{emigration}} - \bar{Y}_{\text{emigration}}) = (-1)\times(-722{,}75) + (0)\times(-303{,}75) + (1)\times 618{,}25 + (2)\times(-5161{,}75) =$$
$$= 722{,}75 + 0 + 618{,}25 - 10323{,}5 = 722{,}75 + 0 + 618{,}25 - 10323{,}5 = -9982{,}5 = -9982{,}5$$

5. Regressiya koeffitsiyentini (b) hisoblaymiz:

$$b = \frac{\sum (X - \overline{X})^2 (Y_{\text{emigration}} - \bar{Y}_{\text{emigration}})}{\sum (X - \overline{X})^2}$$

$$b = \frac{-9\,982{,}5}{6}$$

$$b \approx -1\,663{,}75$$

6. Kesish nuqtasi (a) ni hisoblang:

$$a = \bar{Y}_{\text{emigration}} - (b \times \bar{X})$$

$$a = 13\,951{,}75 - (-1\,663{,}75 \times 2018)$$

$$a = 13\,951{,}75 - (-3\,359\,695)$$

$$a \approx 3\,373\,646{,}75$$

Emigratsiya uchun regressiya tenglamasi taxminan:

$$Y_{\text{emigration}} \approx 3\,373\,646{,}75 - 1\,663{,}75 \times X$$

Siyosat oqibatlari-Xalqaro migratsiyaning O'zbekiston mehnat bozori va inson kapitaliga ta'sirini bartaraf etish uchun samarali siyosat asoslari muhim ahamiyatga ega. Siyosat pul o'tkazmalari oqimi va bilimlarni uzatish kabi migratsiyaning afzalliklaridan foydalanish o'rtasida muvozanatni saqlashga, shu bilan birga uning salbiy oqibatlarini, jumladan, aholining ketishi va migrantlar mehnatga qaramligini yumshatishga qaratilgan bo'lishi kerak. Ko'nikmalarni rivojlantirishga ko'maklashish, qaytgan migrantlarning reintegratsiyasiga ko'maklashish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari xalqaro migratsiyaning O'zbekistondagi inson kapitali va iqtisodiy rivojlanishiga ijobiy ta'sirini maksimal darajada oshirishga yordam beradi.

Gender dinamikasi-O'zbekistondagi xalqaro migratsiya kontekstidagi gender dinamikasi e'tiborni talab qiladi, bunda ayollar mehnat muhojirlarining salmoqli qismini tashkil qiladi. Biroq, ayollar ko'pincha migratsiyada noyob muammolar, zaifliklarga, jumladan ekspluatatsiya va ijtimoiy xizmatlardan cheklangan foydala-

nishga duch kelishadi. O‘zbekistonda inklyuziv va barqaror rivojlanishni ta’minlash uchun migratsiya siyosati dasturlarida genderga xos muammolarni hal qilish, gender tengligini rag‘batlantirish muhim ahamiyatga ega.

Kelajakdagi yo‘nalishlar-Xalqaro migratsiyaning O‘zbekiston mehnat bozori va inson kapitaliga ta’sirini chuqurroq tushunish uchun fanlararo tadqiqotlar dalillariga asoslangan yondashuvlar zarur. Migratsiya ijtimoiy-iqtisodiy natijalarni kuzatuvchi tadqiqotlar va mustahkam siyosat bilan birgalikda xalqaro migratsiyaning O‘zbekistonning iqtisodiy rivojlanishi va jamiyat farovonligi uchun foydalarini maksimal darajada oshirishga qaratilgan siyosat aralashuvi hamda strategiyalari haqida ma’lumot berish uchun qimmatli tushunchalar berishi mumkin.

XULOSA

Ushbu tadqiqotda xalqaro migratsiyaning O‘zbekiston mehnat bozori va inson kapitaliga ta’sirini miqdoriy tadqiqot usulidan foydalangan holda o‘rganildi. Rasmiy ma’lumotlardan 2019–2022-yillarga mo‘ljallangan emigratsiya (O‘zbekistonni tark etganlar) va immigratsiya (O‘zbekistonga kelganlar) bo‘yicha ma’lumotlar to‘plangan. Regressiya tahlillari emigratsiya va immigratsiya uchun alohida-alohida oddiy eng kichik kvadratlar (OLS) usuli yordamida o‘tkazildi, yil vaqt davomida migratsiya tendensiyalarini baholash uchun mustaqil o‘zgaruvchi sifatida xizmat qildi.

Topilmalar migratsiya oqimlarida muhim ma’lumotlarni aniqladi, regressiya koeffitsientlari vaqt va migratsiya dinamikasi o‘rtasidagi munosabatlar haqida tushuncha beradi. Emigratsiya tendensiyalari O‘zbekistondan chiqib ketayotganlar sonining o‘zgarishini ko‘rsatdi, immigratsiya tendensiyalari esa mamlakatga kelganlar sonining o‘zgarishini ko‘rsatdi. Ushbu tendensiyalar migratsiya dinamikasi va uning O‘zbekiston mehnat bozori va inson kapitaliga ta’siri haqida qimmatli fikrlarni taqdim etdi.

Tadqiqotda rasmiy ma’lumotlar manbalariga tayanish va migratsiya qarorlariga ta’sir etuvchi barcha omillarni ushlay olmaslik kabi mumkin bo‘lgan cheklovlar tan olingan. Shunga qaramay, tadqiqot natijalari xalqaro migratsiyaning O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy landshaftiga ta’sirini boshqarishga qaratilgan dalillarga asoslangan ma’lumotlar o‘rganildi.

Umuman olganda, ushbu tadqiqot xalqaro migratsiya, mehnat bozori dinamikasi va O‘zbekistonda inson kapitali rivojlanishi o‘rtasidagi murakkab o‘zaro bog‘liqlikni yoritib beradi va migratsiya bilan bog‘liq muammolar va imkoniyatlarni hal qilishga intilayotgan siyosatchilar va manfaatdor tomonlar uchun qimmatli tushunchalarni taqdim etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Виноградова Е.В. Международная трудовая миграция // МЭМО. 1994. –№2. – С.18.
2. Н.М. Преображенская Миграция в условиях глобализации // Автореферат. –М. 2007. –12 с.
3. Schmidheiny K., Basel U. Panel data: fixed and random effects //Short Guides to Microeconometrics. – 2011. – T. 7. – №. 1. – С. 2-7.
4. Park H. M. Practical guides to panel data modeling: a step-by-step analysis using stata //Public Management and Policy Analysis Program, Graduate School of International Relations, International University of Japan. – 2011. – T. 12. – С. 1-52.
5. https://www.researchgate.net/publication/329208486_Estimation_in _dynamic_panel_data_models_Improving_on_the_performance_of_the_standard _GMM_estimator/citations.
6. Zulfikar R., STp M. M. Estimation model and selection method of panel data regression: an overview of common effect, fixed effect, and random effect model //INA-Rxiv. doi: https://doi. org/10.31227/osf. io/9qe2b. – 2018.
7. Stat.uz sayti.

АНАЛИЗ И ОЦЕНКА ЕСТЕСТВЕННОГО ОСВЕЩЕНИЯ ПОМЕЩЕНИЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Пирмухамедова Шахноза
Магистрант, Ташкентского Международного Университета Кимё

Научный руководитель: профессор Пирматов Р. Х., (ТГТрУ)
Консультант: Турдалиева М. Х.

Аннотация: В последние годы темы, связанные с устойчивым развитием и энергосбережение, привели к нескольким исследовательским проектам, направленным на увеличение количества естественного дневного света, используемого в учебных заведениях. Естественное освещение в учебных помещениях позволяет экономит электроэнергию и улучшает условия труда как для преподавателей, так и для студентов. А также в техническом регламенте системы высшего образования уделяется вопросам безопасности учебного процесса, в том числе и безопасности рабочего места, так как их благоприятное состояние становится обязательным условием и одним из критериев эффективности деятельности начальных, средних и высших образовательных учреждений.

Ключевые слова: Естественное освещение, учебное заведение, аудитория, искусственное освещение, энергосбережение, визуальный комфорт.

Annotatsiya: So‘nggi yillarda barqarorlik va energiya tejash bilan bog‘liq mavzular ta’lim muassasalarida ishlatiladigan tabiiy kunduzgi yorug‘lik miqdorini ko‘paytirishga qaratilgan bir nechta tadqiqot loyihalariga olib keldi. Sinf xonalarida tabiiy yoritish energiyani tejaydi va o‘qituvchilar va talabalar uchun ish sharoitlarini yaxshilaydi. Shuningdek, oliy ta’lim tizimining texnik reglamentlarida o‘quv jarayoni xavfsizligi, shu jumladan, ish joyining xavfsizligiga e’tibor qaratilgan, chunki ularning qulay holati boshlang‘ich, o‘rta va oliy ta’lim muassasalari faoliyati samaradorligining zaruriy sharti va mezonlaridan biriga aylanadi.

Kalit so‘zlar: Tabiiy yoritish, ta’lim muassasasi, auditoriya, sun'iy yoritish, energiya tejash, vizual qulaylik.

Abstract: In recent years, topics related to sustainability and energy conservation have led to several research projects aimed at increasing the amount of natural daylight used in educational facilities. Natural light in classrooms saves energy and improves working conditions for both teachers and students. And also in the technical regulations of the higher education system pays attention to the safety of the educational process, including the safety of the workplace, as their favorable condition becomes a prerequisite and one of the criteria for the effectiveness of primary, secondary and higher educational institutions.

Key words: Natural lighting, educational institution, classroom, artificial lighting, energy saving, visual comfort.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность энергосбережения растет во всех странах, особенно в небогатых своими энергоресурсами. Естественное освещение является также важным аспектом проектирования зданий, особенно в высших учебных заведениях, где студенты и преподаватели проводят значительное количество времени. Преимущества естественного освещения в зданиях хорошо документированы, включая улучшение успеваемости студентов, повышение производительности труда и общего самочувствия. Цель данной статьи – изучить научные данные, подтверждающие необходимость использования естественного освещения в помещениях высших учебных заведений и его влияние на учебную среду.

Способность студента к обучению и успеваемость, например способность концентрироваться во время пар, зависят не только от индивидуальных особенностей, таких как мотивация, психологическое состояние, интеллект, но и от ряда других внешних факторов, влияющих не только на студентов, но и на общую среду помещений высшего учебного заведения. Визуальный комфорт – одна из главных характеристик, способствующих созданию подходящей образовательной среды. Этот комфорт определяется

как “субъективное чувство удовлетворенности зрительной системой, обусловленное главным образом отсутствием какого-либо дискомфорта, вызванного общей зрительной средой”. Поэтому человек должен чувствовать себя комфортно в среде, где освещение не слишком яркое и правильно освещает рабочие поверхности и пространства, необходимые для повседневной деятельности. Поскольку визуальные занятия, очень важны на образовательном этапе, важно создать комфортные визуальные условия в высших учебных заведениях, которые будут способствовать этим занятиям. Кроме того, использование естественного освещения в зданиях значительно снижает потребление электроэнергии, например, было показано, что искусственное освещение нежилых зданий составляет 50% потребления энергии в Европе. Также было показано, что можно снизить это потребление на 30–70 %, сочетая использование искусственного и естественного освещения. На международном уровне эти исследования вызвали растущий интерес к естественному дневному свету как к эффективному способу экономии и рационализации энергопотребления в зданиях. Действительно, сегодня использование естественного дневного света рассматривается как одна из основных стратегий.

Стратегия естественного и искусственного освещения

Стратегии естественного освещения направлены на захват и распространение максимума естественного дневного света, чтобы избежать визуального дискомфорта. Следовательно, разумное использование естественного дневного света поможет снизить потребление энергии, затрачиваемой на освещение, обеспечивая при этом достаточное освещение. Эти стратегии естественного освещения должны быть разработаны таким образом, чтобы одновременно удовлетворять потребности пользователей и требования здания, а также находить баланс между противоречивыми потребностями в передаче и защите. Однако определение решений дневного освещения для энергоэффективности, комфорта и благополучия может быть очень сложной задачей. Они часто сильно зависят от климата, широты, ориентации и функций, при этом многие факторы и переменные могут отличаться друг от друга, что чрезвычайно затрудняет выбор и оптимизацию различных систем дневного освещения. Это исследование было сосредоточено на следующих стратегиях использования света:

- распространение естественного освещения, чтобы он создавал хорошее распределение света внутри помещения и облегчал его проникновение в учебное помещении;
- защита от солнечного излучения или яркого света, которые оказывают негативное влияние на пространственную деятельность, например, отраженный солнечный свет на столах, досках и стенах;
- контроль естественного освещения с целью управления количеством и распределением света в заданном помещении в соответствии с его потребностями.

Рис.1: Принципы стратегии комбинированного освещения: повышение уровня освещенности за счет использования искусственного освещения в местах, где естественного освещения недостаточно

Комбинированное освещение аудитории не может быть достаточно освещена естественным светом в течение всего года. Его необходимо сочетать с искусственным освещением для использования вечернее время и в качестве дополнительного источника света в дневное время, когда естественного дневного света недостаточно. Поэтому искусственное и естественное освещение следует рассматривать с точки зрения взаимодополняемости, а не по отдельности. На рисунках 1 и 2 показаны механизмы

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

стратегий энергосбережения за счет использования естественного освещения. Он также иллюстрирует естественного и искусственного освещения для аудиторий, размеры которой составляют 5,7 м в длину и 3 м в высоту. Такое сочетание искусственного и естественного освещения приводит к значительной экономии электроэнергии, обеспечивая при этом хороший уровень визуального комфорта в помещениях. Для этого необходимо знать, сколько требуется искусственного освещения. Это автоматически отсылает нас к доступности естественного света, его суточным и сезонным колебаниям, а также к его проникновению во внутренние помещения.

Системы дневного освещения могут быть различными и адаптироваться к различным условиям и потребностям. Они могут включать простые элементы, такие как жалюзи и световые полки, или более сложные элементы и системы. Важно отметить, что хотя существует множество методов для предотвращения бликов от естественного света, не существует единого метода для оценки одновременного влияния дневного и искусственного освещения на

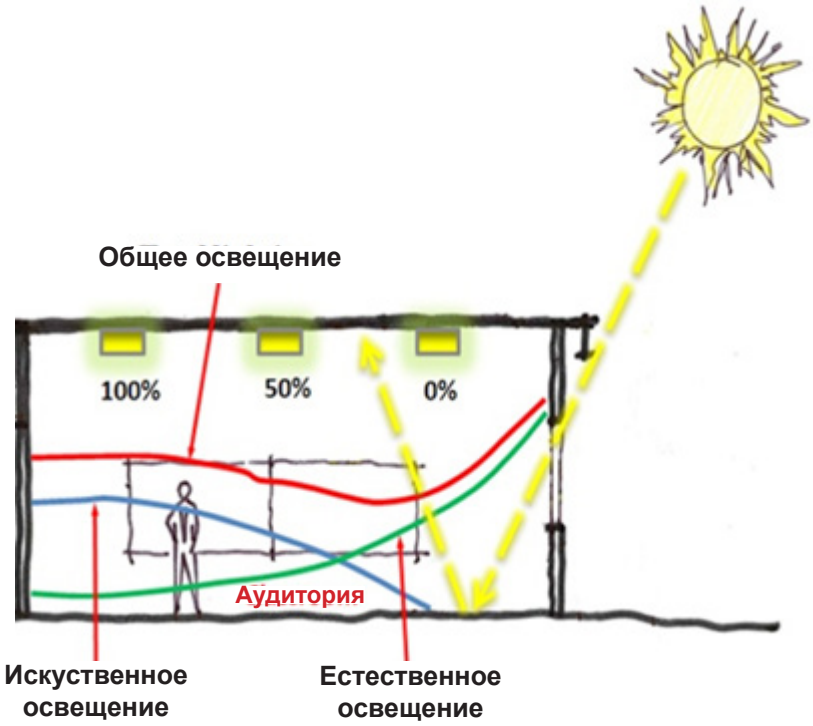

Рис. 2: Комбинированное освещение

блики. Таким образом, инженеры и архитекторы при проектировании общественных зданий должны учитывать множество факторов, включая потребности человека, ориентацию в пространстве и время, а также связь с обществом и культурой.

Методологический подход к освещению

В Узбекистане, где солнечная радиация очень сильна, особое внимание уделяется защите помещений зданий и оконных проемов от солнечного излучения. Это помогает уменьшить чрезмерное нагревание от солнца, блики от прямых солнечных лучей и чрезмерные перепады освещенности в помещении. В случае ориентации аудитории солнечный свет обычно блокируется выступами стен или полупрозрачными шторами.

Учет естественного освещения на этапе исследований представляет собой серьезную проблему. Лишь немногие исследования рассматривают влияние теней на естественное освещение. В некоторых случаях даже используется искусственное освещение, поскольку затенение слишком эффективно. Это приводит к чрезмерному потреблению энергии, в то время как цель затенения – снизить затраты на электроэнергию. Поэтому важно найти компромисс между эффективным затенением зданий и достаточным естественным освещением.

Технические характеристики аудитории

Для исследование был рассмотрен проект высшего учебного заведение и первого частного университета Ташкентского международного университета Кимё, и выбран одна из аудиторий корпуса “B”.

Основная аудитория обычно занята с 9:00 до 19:00 и имеет боковое освещение. В Основном аудитории находится на южной стороне. Размер выбранной аудитории составляет 5,6 м в длину, 6,9 м в ширину и 3 м в высоту. Рабочая плоскость расположена на высоте 0,76 м над уровнем пола и от рабочей поверхности до потолка 2,26 м, высота до верха окна 2,1 м, ширина проема окна составляет 3,48 м, высота 1,94 м, площадь окон составляет 6,75 м^2.

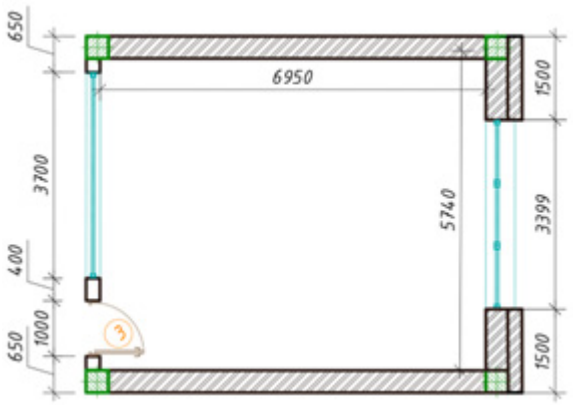

Рис. 3: План аудитории университета Кимё

Отделочные материалы аудитории: Пол: покрытие линолеум, средней светлости с коэффициентом отражения от16-31%; стены от 30%, потолок 50%. Противостоящее здание препятствующий попаданию прямого света в окна, отсутствует. В данной аудитории идет переизбыток света и несоответсвует требованиям норм по естественному освещению.

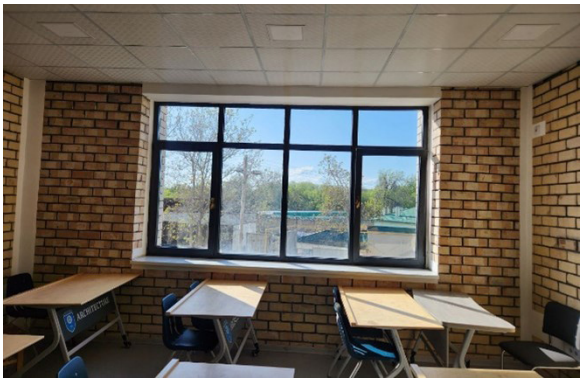

Рис.4: Вид аудитории университета Кимё

Общие требования к параметрам световой среды для классов и учебных аудиторий в соответствии с нормами приведены в таблице 1.

Таблица 1.

Параметр	Требование	Нормативный документ
Освещенность	Не менее 400 лк на партах (в школах дополнительно не менее 500 лк на середине доски)	СП 52.13330.2016 «Естественное и искусственное освещение. Актуализированная редакция СНиП 23-05-95», пр. Л, строки 25, 26. СанПиН 2.2.1/2.1.1.1278-03 «Гигиенические требования к естественному, искусственному и совмещенному освещению жилых и общественных зданий», таблица 2, строки 33 и 34
Индекс цветопередачи R_a (CRI)	$R_a \geq 80$	
Коэффициент пульсации освещенности Кп	Кп ≤ 10 %	
Объединенный показатель дискомфорта UGR	UGR ≤ 21	

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Целью метода, предназначенного для оценки уровня освещенности в определенном пространстве, является определение количества и распределения проникающего естественного дневного света. При ясном небе количество и качество света постоянно меняются. Действительно, менее чем за 12 часов пространство часто освещается несколькими источниками (солнцем, небесным сводом, отраженным светом и т. д.) с солнечными лучами, идущими с разных направлений. Небо можно охарактеризовать как чистое, голубое и безоблачное. Таким образом, в такой физической среде непосредственные источники естественного дневного света представляют огромное значение. Поэтому крайне важно не допускать попадания прямых солнечных лучей в аудиторию во время занятий, как правило, с 8:00 до 15:00.

В зимние месяцы солнечный свет не такой сильный, но проникает дальше в класс, чем летом, потому что высота стоянии солнца в небе ниже чем в летний период. С другой стороны, летом восточная ориентация представляет более высокую солнечную нагрузку, чем южная, поэтому существует реальный риск бликов, а солнце может вызвать значительный перегрев, что не в интересах студента.

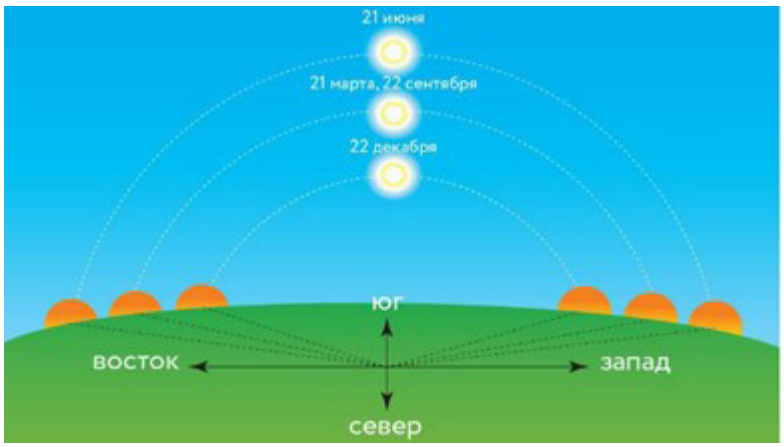

Рис. 5: Видимое движение солнца.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Из анализа естественного освещения помещений высших образовательных учреждений можно отметить, что исследуемое помещение создает проблемы с точки зрения светового комфорта и перегрева, что требует пересмотра площади световых проемов учебных помещений при более эффективном контроле световых качеств помещений.

В данном исследовании будут предложены соответствующие стратегии естественного освещения для достижения качества светового режима, необходимого для улучшения успеваемости учащихся, а также для экономии средств на электроэнергию.

Список использованной литературы:

1. Закон Республики Узбекистан “О рациональном использовании энергии” от 25.04.1997 г.
2. Архитектурная физика/ Учебник для ВУЗов/Под ред. Н.В. Оболенского – М.: АСВ, 2007. – 442 с.
3. ШНК 2.01.05-19 Естественное и искусственное освещение/ Министерство строительство Республики Узбекистан – Ташкент 2019. –81 с.
4. Савин В.К. Строительная физика: энергоперенос, энергоэффектив-ность, энергосбережение. – М.: “Лазурь”, 2005. – 432 с.
5. Пособие к ШНК 2.08.02-09 По проектированию новых энергосберегаю-щих решений общественных зданий – Ташкент: Госкомархитектстрой, 2013.
6. СП 52.13330.2016 “Естественное и искусственное освещение. Актуализированная редакция СНиП 23-05-95”.
7. Изменения и дополнение №2, вносимые в Санитарно-эпидемиологи-ческие требования к условиям и организации обучения в общеобразо-вательных школах (СанПиН №0341-16).
8. ШНК 2.01.01-22 “Климатические и физико-геологические данные для проектирования”/ Министерство строительство Республики Узбекистан – Ташкент 2022.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ УКРЕПЛЕНИЯ ДОВЕРИЯ НАСЕЛЕНИЯ К БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Рузибоева Нилуфар Тулкин кизи
ассистент кафедры “Социально-экономические науки”
Андижанского института экономики и строительства

Аннотация: В статье теоретически обосновывается роль доверия к банковскому сектору, рассмотрены основные факторы, влияющие на доверия населения к банковской системе. При этом были выявлены проблемы, связанные с улучшением уровня доверия населения к банкам, даны практические предложения и рекомендации по их решению.

Ключевые слова: центральный банк, коммерческий банк, доверие к банкам; трансформация, финансовые технологии, цифровая трансформация, банк, клиент, банковские услуги, мобильность, дистанционное банковское обслуживание, качество банковских услуг.

Annotatsiya: Maqolada aholining bank tizimiga bo‘lgan ishonchiga ta’sir etuvchi asosiy omillar va bank sektoriga ishonchning roli nazariy asoslab berilgan. Shu bilan birga, aholining banklarga bo‘lgan ishonch darajasini oshirish bilan bog‘liq muammolar aniqlanib, ularni hal etish bo‘yicha amaliy taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: markaziy bank, tijorat banki, banklarga ishonch; transformatsiya, moliyaviy texnologiya, raqamli transformatsiya, bank, mijoz, bank xizmatlari, mobillik, masofaviy bank, bank xizmatlari sifati.

Abstract: The article theoretically substantiates the role of trust in the banking sector and examines the main factors influencing public confidence in the banking system. At the same time, problems related to improving the level of public confidence in banks were identified, and practical proposals and recommendations for solving them were given.

Key words: central bank, commercial bank, trust in banks; transformation, financial technology, digital transformation, bank, client, banking services, mobility, remote banking, quality of banking services.

ВВЕДЕНИЕ

В условиях соперничества за клиентов и с целью прибыли банки активно предлагают разнообразные банковские продукты на различных условиях, что дает потребителям возможность выбирать их в соответствии с собственными потребностями и возможностями. Во всем мире многие люди зависят от кредитов, и банки стремятся извлечь выгоду из этого. Для того чтобы получить выгоду от использования банковских услуг и избежать обмана, важно иметь полное понимание о том, как работают банковские услуги и какова их ценность для населения.

На сегодняный день очень важно развивать финансовую систему страны, обеспечивая доступность и прозрачность банковских услуг для всех граждан. Улучшение банковской сферы способствует развитию экономики и повышению уровня жизни населения. По этому поводу Президент Республики Узбекистан Шавката Мирзиёев отмечал что, “ по мере роста благосостояния населения возрастают и его потребности.

Для того чтобы вывести развитие страны на новый этап, нужно изменить и систему управления, и законодательство, и наше общество. Если мы этого не сделаем, если будем и дальше не замечать очевидные проблемы, то отстанем от жизни и прогресса.

В будущем году ресурсы, выделяемые на льготные образовательные кредиты для студентов вузов, увеличатся вдвое и составят в целом 1,7 триллиона сумов.

Объемы строительства нового жилья увеличатся в 1,5 раза и достигнут 90 тысяч квартир и индивидуальных жилых домов. При этом будет продолжена начатая два года назад программа ипотечного кредитования на льготной основе [3].

Для обеспечения защиты сбережений граждан и укрепления доверия к банковской системе Узбекистана был принят Закон “О гарантиях защиты вкладов граждан в банках [1] “и создан Фонда гарантирования вкладов граждан в банках. Эти нормативные документы являются ключевыми элементами национальной системы защиты сбережений населения.

А также они обеспечивают вкладчикам твердые гарантии того, что их средства будут защищены и доступны в случае необходимости. Создание законодательной основы для защиты вкладов и разработка системы их гарантирования способствует повышению стабильности банковского сектора и улучшению общего финансового климата в стране.

Эти институциональные основы также способствуют развитию доверия населения к банкам, что важно для привлечения инвестиций, развития экономики и повышения благосостояния граждан. Правительство и Центральный банк Республики Узбекистан продолжат работу над укреплением защиты вкладов и обеспечением стабильности финансовой системы страны.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУР ПО ТЕМЕ

Некоторые теоретические, методологические и практические аспекты укрепления доверия населения к банковским услугам были изучены зарубежными экономистами как Г. Белоглазова, Д. Мак Нотон, И. Бланк, К. Кэмпбелл, Л. Падалкина, М. Ямпольский, О. Лаврушин, Макарова, Р. Коттер, Р. Кэмпбелл, Э. Долан, Э. Гилл, Э. Рид, Э. Род, Й. Савинский [4].

Некоторые аспекты укрепления доверия населения к банкам исследованы в научных трудах отечественных экономистов как Т.И. Бабакулов И.Р., Тоймухамедов, Ш.З.Абдуллаева, Р.Р. Тажиев, А.А.Азларова [5; 6].

Также в экономической литературе ученые-экономисты страны не рассматривают вопросы формирования, управления и экономических ограничений коммерческих банков Узбекистана как целостный, комплексный объект исследования.

В настоящее время такая психолого-социологическая категория, как “доверие”, стала важной составляющей экономической науки. Доверие играет важную роль в социальных и экономических отношениях, выступает основой успешного функционирования механизма, обеспечивающего устойчивость общественного устройства и национальной экономики. Особое место при этом занимает доверие к национальной валюте как базовой экономической категории ценности.

Существенный вклад в развитие теории доверия внес нобелевский лауреат по экономике К. Эрроу, утверждавший, что большая часть экономической отсталости в мире может быть объяснена недостаточностью взаимного доверия. Ученый отмечает, что “в сущности любая коммерческая сделка содержит в себе элемент доверия, особенно длящаяся определенный период времени” [7].

Научное понимание концепции доверия прослеживается и в трудах американского философа Ф. Фукуямы. Ученый считает, что успех развития общества определяется не финансовыми факторами, а доверием, которое Ф. Фукуяма определяет как возникающее в неком сообществе “ожидание того, что члены данного сообщества будут вести себя нормально и честно, проявляя готовность к взаимопомощи в соответствии с общепризнанными нормами. Доверяющий полагается на то, что из его уязвимости партнер не будет извлекать собственные выгоды при обнаружении такой возможности” [8].

Российские ученые продолжают изучать феномен доверия в денежно-кредитной системе. Так, А.И. Хусаинова предлагает иерархию форм общественного доверия, лежащих в основе доверия к деньгам: доверие к государству как эмитенту национальной валюты – доверие к социуму (обществу) как проводнику социальных ценностей – доверие к системе денежно-кредитных институтов, поддерживающих необходимое количество денег в экономике – доверие к деньгам [9].

Формирование и укрепление доверия в банковском секторе является важным фактором функционирования экономики государства. Под банковским сектором принято считать совокупность отношений по поводу функционирования рынка банковских услуг.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

В качестве теоретической и методологической основы данной статьи использованы общеэкономическая литература и научные статьи, научные труды экономистов, экономические взгляды ученых и представителей сферы на улучшение развития доверия населения банковских услуг, анализ их мнений, экспертные оценки, мониторинг процессов, системный подход к экономическим явлениям и процессам. Автор путем проведения сравнительного анализа своего опыта разработал выводы и предложения, рекомендации по укреплению доверия населения к банкам.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

На сегодняшний день Узбекистан уверенно вступает в новый этап своего развития. В Стратегии развития нового Узбекистана на 2022–2026 годы заложен принцип “Во имя чести и достоинства человека”.

Основной принцип, утвержденный Указом Президента Узбекистана в Стратегии развития Нового Узбекистана, “Во имя чести и достоинства человека” предусматривает дальнейшее повышение благосостояния народа, трансформацию экономики, ускоренное развитие предпринимательства, обеспечение прав и интересов человека и формирование активного гражданского общества. При этом, поставлена цель к 2030 году войти в группу стран с доходом выше среднего, с уровнем роста дохода на душу населения до 4000 долл. США. В настоящее время сформирована законодательно-правовая, институциональная и экономическая база по поэтапному переходу к обеспечению устойчивого развития страны.

В основе государственной реформы финансового сектора Узбекистана лежит открытие финансовой системы для граждан, домохозяйств, а также микро, малых и средних предприятий. В июне 2021 года Узбекистане было принято первая Национальная стратегия финансовой доступности на 2021−2023 годы (NFIS) при поддержке Всемирного банка и Международной финансовой корпорации (IFC). Она сосредоточена на пяти ключевых направлениях: основные финансовые услуги, доступ к финансам для микро-, малых и средних предприятий, цифровые финансовые услуги, защита прав потребителей финансовых услуг и финансовая грамотность.

Активы банковской системы республики по состоянию на 1 декабря 2023 года составили 631,4 трлн. сумов, что на 14% больше, чем годом ранее; обязательства выросли на 13% до 539 трлн. сумов, остаток кредитного портфеля составил 465,5 трлн. сумов с ростом на 22%, а остаток депозитов составил почти 230 трлн. сумов с ростом на 6%, против 51% к прошлому году.

За год доля валютных вкладов в общем объеме депозитов банковской системы снизилась на 10 п.п. – с 42,5% до 31,8%. Темп роста процентного дохода вырос на 5,4 п.п. и составил 38%, рост беспроцентного дохода и чистой прибыли к прошлому году замедлился и составил 27% и 22% соответственно [11].

По данным Global Findex, Узбекистан почти удвоил долю взрослых, имеющих банковские счета, с 23% в 2011 году до 44% в 2021 году. Количество дебетовых карт в обращении выросло почти на 60% с 19 миллионов в 2017 году до 30 миллионов к июлю 2022 года [10].

Признание банковских карт населением как удобного средства платежа, а также расширение охвата использования дистанционных банковских услуг, способствуют увеличению спроса на банковские карты.

В частности, количество банковских карт, выпущенных в обращение в 2023 году, достигло 46,2 млн, увеличившись на 2, 2 раза по сравнению с 2020 годом. (Рис.1)

Рис.1: Количество банковских пластиковых карт, выпущенных в обращение

Количество пользователей дистанционного банковского обслуживания выросло в 6 раз, достигнув 25 миллионов. Дистанционными банковскими услугами в Узбекистане по итогам 2023 года пользуются 22 млн человек – это больше половины населения страны. (рис.2.)

В 2023 году объем платежей, полученных через 429 тысячи платежных терминалов, увеличился в 1,6 раза по сравнению с 2020 годом и составил 254,7 трлн сумов.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Рисунок 2: Количество пользователей дистанционными банковскими услугами[1]

Во многом это было обусловлено увеличением количества банкоматов с 445 в 2017 году до более чем 11 тысяч в 2022 году. Количество терминалов в точках продаж удвоилось с 2017 года до более чем 430 тысяч, а годовой объем их суммы транзакций удвоился до 120 трлн сумов (10,6 млрд долларов), или 20% ВВП.

Рис.3: Количество установленных платежных терминалов

В 2023 году объем платежей, полученных через 429 тысячи платежных терминалов, увеличился в 1,6 раза по сравнению с 2020 годом и составил 254,7 трлн сумов.

В 2023 году количество банкоматов и инфокиосков, установленных в банковских инфраструктурах, туристических и других объектах, по сравнению с 2020 годом увеличилось в 2,9 раза и по состоянию на 1 января

В то время как розничные депозиты росли в ответ на высокие процентные ставки, в 2021 году они по-прежнему составляли всего 10% ВВП. Как уже говорилось выше, только 3% взрослого населения хранили сбережения в банке. По этому показателю Узбекистан занимает второе место с конца в Европе и Центральной Азии, его опережает только Таджикистан с 1%. Во многом это отражает низкое доверие узбекистанцев к финансовой системе. Речь идёт главным образом не о поощрении граждан к увеличению сбережений, а о преобразовании неофициальных (скрытых) сбережений дома или в кассе в официальные в финансовых учреждениях.

1 Рисунок составлен автором на основе данных ЦБ Рес. Уз.

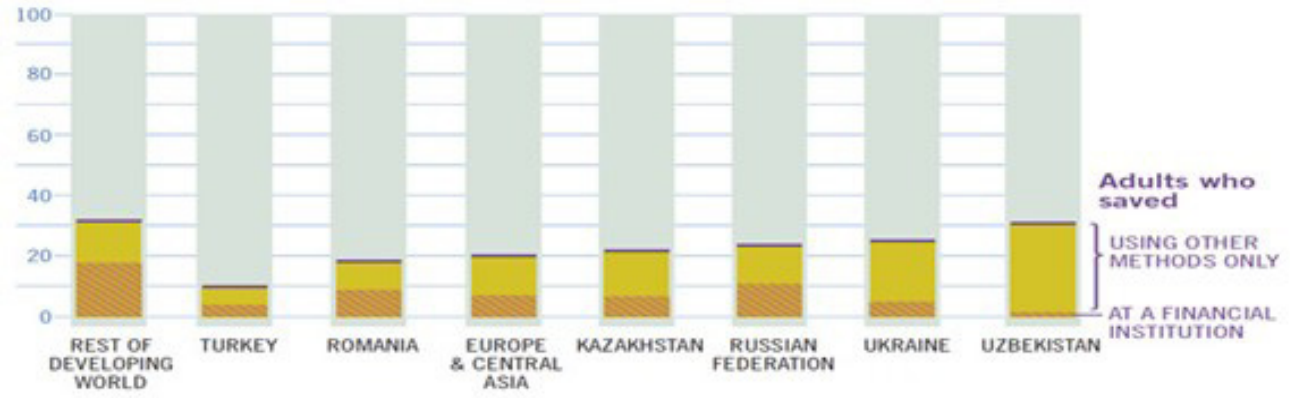

Рис.4: Формальные и неформальные сбережения в % [11]

Официальные сбережения играют важную роль в развитии экономики Узбекистана, поскольку они способствуют накоплению капитала, обеспечивают финансовую устойчивость и повышают доступ к финансовым возможностям для населения. Поддержка со стороны Группы Всемирного банка в реформировании финансовой доступности в Узбекистане под руководством Центробанка стремится улучшить защиту потребителей финансовых услуг, развить систему страхования вкладов и повысить уровень финансовой грамотности, особенно среди женщин.

Увеличение защиты потребителей финансовых услуг поможет предотвратить мошенничество и обеспечить безопасность финансовых операций граждан. Развитие системы страхования вкладов способствует увеличению доверия к банковской системе и защите сбережений населения. Повышение финансовой грамотности, особенно среди женщин, поможет расширить доступ к финансовым услугам, улучшить управление личными финансами и способствовать экономическому развитию страны.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Важным компонентом формирования доверительной среды является защита прав потребителей финансовых продуктов и услуг. Развитие правового поля в данном направлении способствует формированию надлежащего регулирования банковского сектора путем укрепления информационной открытости и повышения ответственности банковских учреждений перед клиентами. Создание системы правовой защиты клиентов банков на доступном и эффективном для них уровне является, с одной стороны, точкой минимизации рисков потребителей банковских продуктов, с другой – точкой роста доверия к производителям банковских услуг.

Исходя из сказанного можно сделать вывод, что доверие в банковском секторе – это положительное взаимодействие субъектов доверительных отношений в условиях доверительной среды, направленное на сбалансированное, динамичное, конкурентное и устойчивое развитие банковского сектора государства.

На наш взгляд, с учетом влияния внешних и внутренних факторов доверие к банкам приобретает существенную ценность, требует особого внимания со стороны собственников банков и формирует гудвилл банковского сектора государства. Высокий уровень доверия является реальным критерием грамотности принимаемых управленческих решений, одним из важных индикаторов эффективности реализуемых банками мер и триггером развития форм и инструментов банковского посредничества.

В то же время, обладая высоким уровнем доверия, банки несут ответственность: перед клиентами – за сохранность средств на счетах, депозитах, качество банковских услуг; перед деловыми партнерами – за исполнение своих обязательств; перед государством – за вклад в развитие экономики.

В целом, доступность банковских финансовых услуг как финансово-правовое явление играет важную роль в обеспечении финансовой инклюзии, устойчивости финансовой системы и развитии экономики. Правильное регулирование этого процесса способствует созданию благоприятного инвестиционного климата, повышению доверия к банковским учреждениям и обеспечению финансовой безопасности граждан и предприятий.

Список использованной литературы:

1. Закон Республики Узбекистан “О гарантиях защиты вкладов граждан в банках” от 05.04.2002 г. № 360-II https://lex.uz/docs/43709.
2. Указ Президента Республики Узбекистан “О стратегии реформирования банковской системы Республики Узбекистан на 2020-2025 года” от 12 мая 2020 года № ПФ-5992. https://lex.uz/docs/4811025.
3. Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису и народу Узбекистана. 20 Декабрь 2022 г. https://xs.uz
4. Долан Э. J, я доктор. Справедливость, банковское дело и денежно-кредитная политика. Пьер. с англ. – Москва-Ленинград: 1991. – 446 с.; NotonD. M. Банковские в визивывающемstranax. Пьер. с англ.В 2-х т. – Вашингтон, д.с.: Всемирный банк, 1994. Т.1-323 с.
5. Абдуллаева Ш.З. Деньги, Кредит и Банки. – Ташкент: экономика и финансы, 2017.–344 с.
6. Azlarova, A. (2023). Особенности развития банковской системы республики Узбекистан на современном этапе. Economics and Innovative Technologies, 11(5), 1–7. https://doi.org/10.55439/EIT/vol11_iss5/a1.
7. Arrow, K.J. Gifts and Exchanges / K.J. Arrow // Philosophy and Public Affairs. – 1974. – Vol. 1, № 4. – P. 343–362.
8. Фукуяма, Ф. Доверие: добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма: пер. с англ. – М.: ООО “Издательство АСТ”: ЗАО НПП “Ермак”, 2004. – С. 129.
9. Хусаинова, А.И. Проблема доверия к деньгам: дискуссионный аспект / А.И. Хусаинова // Бизнес. Образование. Право. – 2017. – № 4 (41). –С. 250–252.
10. https://yuz.uz/ru/news/reyting-aktivnosti-bankov-uzbekistana-po-itogam-2023-goda.https://www.gazeta.uz/ru/2023/02/01/money.
11. Скот и авто вместо депозитов: в чем хранят сбережения в Узбекистане. ttps://www.gazeta.uz/ru/2023/02/01/money.
12. Азларова, А., & Рузибоева, Н. (2022). Роль банковского надзора в поддержании стабильности деятельности коммерческих банков. Наука и научный потенциал: основа устойчивого инновационного развития общества, 1(1), 10–14. https://doi.org/10.47689/inlibrary-SSPBSIDS-2022-pp10-14.
13. https://cbu.uz/ru/statistics.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ФОРМИРОВАНИЮ МЕХАНИЗМОВ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЕМ ХИМИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ

Бибутова Шахло Саъдуллаевна
Независимый соискатель Ташкентского государственного экономического университета

Аннотация: В данной статье рассмотрены различные методические подходы к формированию механизмов стратегического управления развитием химической отрасли, их особенности и вклад в обеспечение устойчивого и инновационного развития химического сектора. Приведены примеры передовой практики и успешных стратегий, применяемых в химической отрасли, и их влияние на достижение высоких результатов.

Ключевые слова: методические подходы, механизм, стратегическое управление, химическая отрасль.

Annotatsiya: Ushbu maqolada kimyo sanoati rivojlanishini strategik boshqarish mexanizmlarini shakllantirishning turli uslubiy yondashuvlari, ularning xususiyatlari va kimyo tarmog‘ining barqaror va innovatsion rivojlanishini ta’minlashga qo‘shgan hissasi ko‘rib chiqiladi. Kimyo sanoatida qo‘llaniladigan ilg‘or tajribalar va muvaffaqiyatli strategiyalar va ularning yuqori natijalarga erishishga ta’siri misollarini taqdim etadi.

Kalit so‘zlar: uslubiy yondashuvlar, mexanizm, strategik boshqaruv, kimyo sanoati.

Abstract: This article discusses various methodological approaches to the formation of mechanisms for strategic management of the development of the chemical industry, their features and contribution to ensuring sustainable and innovative development of the chemical sector. Provides examples of best practices and successful strategies used in the chemical industry and their impact on achieving superior results.

Key words: methodological approaches, mechanism, strategic management, chemical industry.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время процесс создания и реализации технологических и управленческих нововведений сопряжен с большим риском в финансовой и технической сфере, нехваткой капитальных вложений, нового оборудования и неэффективным использованием квалифицированной рабочей силы. Часто эти обстоятельства служат серьезным фактором, сдерживающим технологический прогресс, а значит, и замедляют темпы экономического развития предприятий. Успешно преодолеть эти негативные обстоятельства можно только с помощью эффективной стратегии развития. Процесс разработки и реализации стратегии является достаточно сложным и многоступенчатым. Он требует знания как теоретических основ построения научно обоснованной стратегии, так и владения методами разработки конкретных практических действий, выбора оптимальных стратегических альтернатив, разработки и принятия эффективных стратегических решений, умения вовремя скорректировать разработанную стратегию.

Химическая отрасль играет важную роль в экономическом развитии многих стран, обеспечивая сырьем и продуктами множество других отраслей и повышая качество жизни людей. В условиях быстро меняющегося мирового рынка и технологических прорывов, формирование эффективных механизмов стратегического управления становится необходимостью для успешного развития химической отрасли. Методические подходы к формированию механизмов стратегического управления в химической отрасли являются фундаментальным инструментом, позволяющим определить направления развития, построить эффективные стратегии и обеспечить их реализацию. Эти подходы включают в себя систематический анализ отрасли, планирование, управление рисками, инновационное развитие, сотрудничество с государственными органами и другие методологии.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

С точки зрения А.С. Михайлова, на данный момент главным условием конкурентоспособности предприятия, занятого в нефтехимической промышленности, и обязательной составляющей его структуры является качество работы сотрудников, которое определяется как комплекс его функций и признаков[1]. С.Ю. Ягудин считал, что, по-новому налаживая свою деятельность, предприятия нефтехимической промышленности сегодня нуждаются в развитии, а иногда и в реанимации мотивации, оценки, учета, контроля труда и систем планирования, которые являются важной основой механизма обеспечения экономического роста[2]. В свою очередь, Е.И. Галеева придерживается мнения, что формирование механизма развития нефтехимической отрасли должно осуществляться на основе синергетического подхода[3].

В условиях усиления конкуренции предприятие должно организовать свою деятельность таким образом, чтобы оно работало эффективнее, чем конкуренты. Традиционно важная роль в осуществлении в обеспечении конкурентоспособности отводится научно-техническому прогрессу. Наука не только ускоряет развитие общественного производства, но и, став структурообразующим фактором, является причиной возникновения и прогресса новых технологий, методов управления, ведет к качественным изменениям характера деятельности предприятий.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Формирование механизмов стратегического управления развитием химической отрасли включает в себя ряд методических подходов, которые помогают определить приоритеты, цели и задачи развития отрасли, а также разработать эффективные стратегии и механизмы их реализации.

Таблица №1: Эффективные стратегии и механизмы стратегического управления в химической отрасли[4]

Анализ отрасли:	Этот подход включает в себя изучение текущего состояния химической отрасли, выявление ее сильных и слабых сторон, определение возможностей и угроз. Для этого проводятся исследования рынка, анализ конкурентов, оценка технологических и инновационных трендов. Результаты анализа позволяют сформулировать стратегические приоритеты и цели развития отрасли.
Стратегическое планирование:	На основе результатов анализа формируется стратегический план развития химической отрасли. В этом плане определяются основные направления развития, цели, сроки и ресурсы для их достижения. План также включает в себя механизмы контроля и оценки реализации стратегии.
Кластерный подход:	Кластерный подход предполагает объединение предприятий и организаций, действующих в химической отрасли, в целях создания синергии и повышения конкурентоспособности. Кластеры могут способствовать совместной разработке и внедрению инноваций, совместному использованию инфраструктуры и ресурсов, а также формированию сильной субподрасли.
Инновационное развитие:	Развитие химической отрасли немыслимо без активного освоения и применения инноваций. Методический подход к инновационному развитию включает стимулирование научно-исследовательской и разработочной деятельности, поощрение инновационных проектов и стартапов, создание инфраструктуры для коммерциализации инноваций.
Управление рисками:	Химическая отрасль связана с определенными рисками, связанными с безопасностью, экологией, регулированием и др. Методический подход к управлению рисками предполагает разработку и внедрение системы управления рисками, анализ и оценку рисков, разработку мер по их снижению и минимизации.
Сотрудничество с государством:	Государственная поддержка и сотрудничество с органами власти являются важными факторами успешного развития химической отрасли. Методический подход включает в себя взаимодействие с государственными органами для создания благоприятного инвестиционного климата, разработки и внедрения индустриальных политик, обеспечения доступа к финансированию и технической поддержке.

1 Михайлов С.А. Особенности формирования и развития конкурентоспособности российских промышленных компаний нефтехимической отрасли // Стратегии бизнеса. – 2017. – № 12. – с. 10.

2 Ягудин С.Ю. Методологические подходы формирования современного управления инновационным развитием предприятий (на примере химической и нефтехимической промышленности). / Дис. .,.. д-ра экон. наук : 08.00.05. - Москва, 2005. – 294 с.

3 Галеева Е.И. Прогнозирование при формировании стратегии развития нефтехимических предприятий // Вестник СамГУ. – 2011. – № 82. – с. 63.

4 Подготовлено автором.

Эти подходы могут варьироваться в зависимости от конкретных условий и потребностей химической отрасли в определенной стране или регионе. Однако, учет этих методических подходов может способствовать эффективному формированию механизмов стратегического управления и успешному развитию химической отрасли.

МИРОВОЙ ОПЫТ ИССЛЕДОВАНИЯ

Крупнейшими химическими корпорациями мира являются американские компании, такие как Dow Chemical, LyondellBasell и DuPont, входящие в первую пятерку мировых лидеров. Кроме них, в США существует еще 170 крупных химических компаний. Они имеют 1700 филиалов и 2800 заводов по всему миру[5].

Европейские химические компании (Западная и Восточная Европа, страны СНГ) сегодня занимают пятую часть рынка, удерживая позиции в производстве классических видов продукции на местном сырье и отходах других отраслей.

Европейский регион является ведущим экспортером (42,5%) и импортером (35,3%) химической продукции в мире. Продукты глубокой переработки углеводородного сырья и спецхимия составляют половину продаж в Евросоюзе. На экспорт идет основная химия, спецхимия и бытовая химия.

Экспорт внутри стран Евросоюза почти в два раза больше внешнего экспорта (страны НАФТА (США, Канада и Мексика) и Азии).

В первую десятку мировых лидеров Forbes по результатам 2015 года входят 6 производителей ЕС: BASF, Bayer, Lyondell Basell Industries, Air Liquide, Linde и Syngenta. Три компании из США: Dow Chemical, El du Pont de Nemours и Monsanto. И Saudi Basic Industries из Саудовской Аравии. В этом списке отсутствует китайский гигант Sinopec, стоящий особняком и на 71% принадлежащий государству.

В последние годы мировой рынок химической и нефтехимической продукции претерпевает значительные структурные изменения:

- в нефтехимический бизнес вошли крупнейшие транснациональные нефтяные компании (такие как Exxon Mobil, Shell, British Petroleum, Total), которые благодаря своим конкурентным преимуществам по сырьевым и энергетическим показателям заняли прочное, а по некоторым продуктам (этилену, полиэтилену, бензолу и т.д.) даже лидирующее положение;
- на рынки химической и нефтехимической продукции вышли компании развивающихся стран (Саудовской Аравии, Мексики, Кореи и др.), конкурентоспособность которых часто связана с поддержкой государства;
- по объему произведенной продукции на третье место в мире (после США и Японии) вышла химическая промышленность Китая;
- наращивают свой экспортный потенциал по химической нефтехимической продукции на базе дешевого углеводородного сырья страны Ближнего и Среднего Востока, что предопределяет высокую ценовую конкурентоспособность производимой ими продукции;
- в результате высоких темпов развития химической промышленности в Китае и странах Ближнего и Среднего Востока формируются новые центры производства и торговли, укрепляются позиции Азиатского региона при одновременном ослаблении позиций США и Европы;
- в связи с потерей конкурентоспособности на рынке крупнотоннажной продукции из-за высоких цен на сырье химические компании развитых стран закрывают такие производства, диверсифицируют свой портфель инвестиций в сторону высоких технологий глубокой переработки с производством наукоемкой малотоннажной продукции;
- в рамках западноевропейского рынка химической и нефтехимической продукции введена программа REACH (Registration, Evaluation and Authorisation of Chemicals), направленная на выпуск и внешнеторговый обмен только такой продукции, которая обеспечивает безопасность людей и окружающей природы, что потребует дополнительных расходов на экспертизу и регистрацию производимой продукции, а также на НИОКР для разработки более безопасных инновационных продуктов.

Промышленно развитые страны сосредоточили в своих руках основную часть производства высокотехнологичных материалов специального назначения за счет инноваций и длительной целенаправленной структурной перестройки. При этом крупнотоннажные производства, которые не утратили

5 Стратегия развития АО “Узкимесаноат” до 2025. (https://uzkimyosanoat.uz/ru/company/strategy)

своего значения в качестве основных поставщиков базовых продуктов для химической промышленности, активно переносятся в регионы, обеспеченные недорогим сырьем и дешевой рабочей силой. Так, например, если на создание мощности по полиэтилену в Венесуэле на единицу продукции (1 т) требуется 0,9 тыс. долл. США, то в Швеции почти 1,5 тыс. долл. США.

Серьезным фактором, изменяющим облик мировой химической промышленности, служит активное развитие нефтехимии в странах Ближнего Востока и переход некоторых крупных потребителей продукции - например, КНР - от импорта продукции к собственному производству и экспорту.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТ ИССЛЕДОВАНИЯ

Химическая промышленность республики на современном этапе остаётся энерго- и материалоёмким комплексным производством. В частности, анализ структуры расходов в производственной себестоимости продукции показывает наличие высокого уровня затрат на исходное сырье и материалы, а также на покупную энергию всех видов. Так, наибольшая доля расходов приходится на сырье и материалы (33,3% с учётом природного газа в качестве сырья), топливо и энергию (15,2%), оплату работ и услуг (12,6%) и наименьшая на амортизацию (7,6%). Так, энергоёмкость производства азотных удобрений составляет от 40 до 70,4% в зависимости от технологии. При производстве аммиака на единицу продукции расход энергоресурсов (в.т.ч природный газ в качестве сырья) составляет по АО “Фергана-азот” 11,0 гКал АО “Максам-Чирчик” 10,8 гКал, АО “Навоиазот” 17,5 гКал, когда на современных производствах данный показатель составляет 6,7 гКал. Использование морально устаревших технологий и физически изношенного оборудования приводит к повышенным расходам энерго- и сырьевых ресурсов, что конечном итоге отражается на конкурентоспособности продукции.

Для достижения цели необходимо с учётом реализации основных положений обеспечить решение следующих приоритетных задач:

1) Стабилизация работы основных производств и снижение их энергоёмкости за счёт:

- направления необходимых объёмов природного газа для его глубокой переработки в химической промышленности республики;
- своевременной реализации инвестиционных проектов по реконструкции и модернизации производств, строительству новых, обеспечивающих снижение энергоёмкости производств.

2) Реализация плана мероприятий по поэтапной реализации реформ в химической отрасли, включающего меры по:

- совершенствованию организационной структуры АО “Узкимёсаноат” и корпоративной системы управления;
- привлечению прямых инвестиций в развитие химической промышленности путем реализации активов;
- повышению эффективности деятельности и улучшению финансового состояния организаций химической отрасли.

3) Осуществление мер по поэтапной отмене государственного регулирования на минеральные удобрения, включая:

- отмену установления уровня рентабельности, декларирования и других видов государственного регулирования цен для производителей минеральных удобрений;
- отмену ограничений доступа покупателей к биржевым торгам для приобретения минеральных удобрений.

ВЫВОД

Методические подходы к формированию механизмов стратегического управления развитием химической отрасли включают в себя ряд основных принципов и шагов. Во-первых, необходимо провести анализ химической отрасли, чтобы понять ее текущее состояние и выявить основные тренды и вызовы. Затем следует определить стратегические цели и приоритеты развития отрасли, исходя из полученных данных. Далее, необходимо разработать конкретные меры и инструменты для реализации стратегических целей. Это может включать в себя разработку новых технологий, улучшение процессов производства, поиск новых рынков и клиентов, а также укрепление конкурентоспособности отрасли в целом.

Кроме того, важным аспектом является мониторинг и оценка результатов реализации стратегии, чтобы вносить корректировки и улучшать ее эффективность. Все эти подходы позволяют создать эффективный механизм стратегического управления развитием химической отрасли и способствуют ее устойчивому росту и прогрессу.

Список литературы:

1. Михайлов С.А. Особенности формирования и развития конкурентоспособности российских промышленных компаний нефтехимической отрасли // Стратегии бизнеса. – 2017. – № 12. – с. 10.
2. Ягудин С.Ю. Методологические подходы формирования современного управления инновационным развитием предприятий (на примере химической и нефтехимической промышленности). / Дис. .,.. д-ра экон. наук : 08.00.05. - Москва, 2005. – 294 с.
3. Галеева Е.И. Прогнозирование при формировании стратегии развития нефтехимических предприятий // Вестник СамГУ. – 2011. – № 82. – с. 63.
4. Стратегия развития АО “Узкимесаноат” до 2025. (https://uzkimyosanoat.uz/ru/company/strategy)
5. Проданова Н. А. Теория и методология формирования стратегий развития горно-химических холдингов, Журнал исследований по управлению Том 3 № 11 , 2017.
6. Экономика химической промышленности [Текст] / Под ред. В.Д. Якобсона. – М.: Высшая школа, 1995. − 350 с.
7. Юданов, А.Ю. Конкуренция: теория и практика [Текст]: учеб. пособие / А.Ю. Юданов. – М.: Гном-Пресс, 2008. – 375 с.
8. Ansoff, I. New Corporate Strategy / I. Ansoff. – Sidgwick & Jackson, 1998.
9. Breally, R. Principles of Corporate Finance / R. Breally, S. Myers. – New-York: Mc Graw Hill, 1991.
10. Rumelt, R.P. Structure and Economic Performance / R.P. Rumelt. – Harvard University Press, 1974.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISHDA ERKIN IQTISODIY ZONALARNI TASHKIL ETISHNING AFZALLIKLARI VA MUAMMOLARI

Axmedova Dilbar Buronovna
PhD, Buxoro davlat universiteti,
Iqtisodiyot va turizm fakulteti Iqtisodiyot kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqola zamonaviy iqtisodiyotda erkin iqtisodiy zonalarni tashkil etish yo‘llari, usullari, erkin iqtisodiy zonalarni tashkil etishning muhim jihatlari, bu jarayonda yuz berishi mumkin bo‘lgan muammolar hamda mamlakatimizda erkin iqtisodiy zonalarni tashkil etishning alohida afzalliklari xususidagi ma’lumotlar keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: erkin tadbirkorlik zonalari, erkin iqtisodiy zonalarda (EIZ), valyuta tushumlari, infratuzilma, moliya, yashil iqtisodiyot, imtiyozlar, investitsiya.

Abstract: This article provides information about the ways and methods of creating free economic zones in the modern economy, important aspects of the creation of free economic zones, problems that may arise in this process, as well as on the ways and methods of creating free economic zones, the problems that may arise in this process, as well as the special advantages of creating free economic zones in our country.

Key words: free business zones, free economic zones (FEZ), foreign exchange earnings, infrastructure, finance, green economy, benefits, investments.

Аннотация: В данной статье представлена информация о путях и методах создания свободных экономических зон в современной экономике, важных аспектах создания свободных экономических зон, проблемах, которые могут возникнуть в этом процессе, а также особых преимуществах создания свободных экономических зон в нашей стране.

Ключевые слова: свободные бизнес-зоны, свободные экономические зоны (СЭЗ), валютные поступления, инфраструктура, финансы, зеленая экономика, льготы, инвестиции.

KIRISH

Zamonaviy iqtisodiy sharoitda erkin tadbirkorlik zonalarini yaratish va rivojlantirish alohida ahamiyatga ega. Erkin tadbirkorlik zonalarini tashkil etish ochiq iqtisodiyot tamoyillarini amalga oshirishning muhim bo‘g‘ini sifatida qaralmoqda. Erkin iqtisodiy zonalarda (EIZ) tadbirkorlik faoliyatining tashqi dunyoga ochiqligi yuqori, bojxona, soliq va investitsiya rejimlari tashqi va ichki investitsiyalar uchun qulaydir[1].

O‘zbekistonda ham mazkur sohada bir qator ishlar amalga oshirilmoqda. Bugungi kunda mamlakatimizda 14 ta erkin iqtisodiy zona mavjud bo‘lib, ulardan ayrimlarining faoliyati ancha jadallashgan. Xususan, “Navoiy”, “Angren”, “Jizzax”, “Urgut”, “G‘ijduvon”, “Qo‘qon” va “Hazorasp” erkin iqtisodiy zonalarida umumiy qiymati 486 million dollarga teng 62 loyiha amaliyotga tatbiq etilgan, qolaversa, 4 ming 600 dan ortiq ish o‘rni yaratilgan. Shuningdek, “Nukus-farm”, “Zomin-farm”, “Kosonsoy-farm”, “Sirdaryo-farm”, “Boysun-farm”, “Bo‘stonliq-farm”, “Parkent-farm” singari farmatsevtika sohasiga ixtisoslashgan 7 yangi erkin iqtisodiy zonalarni rivojlantirish bo‘yicha ham barcha chora-tadbirlar ko‘rilyapti.

2023-yilning 1-oktabr holatiga ko‘ra ishtirokchisi mavjud jami 22 ta maxsus iqtisodiy zona (keyingi o‘rinlarda – MIZ), 323 ta kichik sanoat zonasi (keyingi o‘rinlarda – KSZ), 24 ta texnopark hamda 450 ta klasterlar (keyingi o‘rinlarda – klaster) mavjud bo‘lib, ularning tarkibidagi korxonalar soni MIZda 752 tani, KSZda 2 488 tani, texnoparklarda 1 501 tani va klasterlarda 455 tani tashkil etdi[2]. Shu bilan birga, erkin iqtisodiy zonalarda

1 file:///C:/Users/user/Downloads/predprinimatelskaya-deyatelnost-v-svobodnyh-ekonomicheskih-zonah.pdf
2 https://toshvilstat.uz/uz/matbuot-markazi/qo-mita-yangiliklar/11213-erkin-iqtisodiy-zonalar-bo-yicha-ma-lumot-yanvar-sentabr-oyi-uchun-2023-yil

investitsiya loyihalarini amalga oshirishni jadallashtirish, xorijdan yuqori texnologik uskunalar xarid qilish uchun O‘zbekiston tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi mablag‘i hisobidan 100 million AQSH dollari miqdorida chet el valyutasidagi kredit liniyasi ochilgan[3].

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Hududlarda erkin iqtisodiy zonalarni tashkil etilishi va boshqarishning nazariy va uslubiy jihati bir qator xorijiy olimlar E.Avdokushin, V.Andreev, J.M.Burgo, V.Gelbras, A.Karatayev, V.Klimanov, V.Kuznetsov, Z. Okrut, T. Danko, V. Savin, V. Sidorenko, V. Kotov, N. Smorodinskaya, M. Stepanov va boshqalarni ilmiy ishlarida yoritib berilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot davomida mamlakatimizda erkin iqtisodiy zonalarni tashkil etilishi uchun mavjud modellar tahlili o‘tkazildi unda guruhlash, taqqoslama tahlil, statistik tahlil kabi medodlardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Erkin savdo zonalari iqtisodiyotga ijobiy ta’sir ko‘rsatish maqsadida tashkil etilgan. Milliy nuqtai nazardan, hukumatlar erkin savdo zonalarini tashkil etish orqali quyidagi natijalarga erishishlari mumkin:

- Valyuta tushumlari hajmini oshirish imkoniyati.

Noan’anaviy eksportni rag‘batlantirish orqali eksportdan ko‘proq daromad olish valyuta kursiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Natijada yoki ma’lum bir valyuta kursi bo‘yicha ko‘proq import yoki mahalliy xaridorlar uchun arzonroq import hajmining oshishi kuzatiladi.

- Ish bilan bandlik holatining va aholining daromadlilik darajasini ko‘tarish imkoniyati. Rivojlanayotgan mamlakatlarda ishchilar agrar sektordan ishlab chiqarishdagi yaxshi haq to‘lanadigan faoliyatlar bilan shug‘ullanishni boshlaydilar.
- Qabul qiluvchi davlat uchun kattaroq kapitalga ega to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni (TDI) jalb qilish imkoniyati.
- Mamlakatlar o‘rtasida texnologiyalarning almashinuvi, bilimlarni tarqatish va xalqaro savdo munosabatlarining amalga oshirish imkoniyati. Bu mahalliy korxonalarning noan’anaviy mahsulotlar ishlab chiqarish bilan shug‘ullanishiga olib keladi. Mahalliy yetkazib beruvchilar foyda ko‘radi, chunki ular mehnat, xodimlar va boshqaruv xodimlarining keng qamrovli tayyorgarligini talab qiladigan jahon darajasidagi ishlab chiqarish va sifat standartlarida ishlab chiqarishga majbur[4].

Mamlakatimiz hududlarda erkin iqtisodiy zonalarni (EIZ) tashkil etish bir qancha muammolarga duch kelmoqda.

1-jadval: EIZ larni tashkil etishdagi muammolar va afzalliklar

EIZlarni tashkil etishdagi muammolar	EIZ larni tashkil etishning afzalliklari
Infratuzilmaning kamchiliklari	Fiskal imtiyozlar
Tartibga solish to‘siqlari	Soliq imtiyozlari
Moliyadan foydalanishning cheklanganligi	Litsenziya to‘lovlaridan ozod qilish
Malakalar etishmasligi	Turli xil mahalliy hukumat yig‘imlarini to‘lashdan ozod qilish
Bozorga kirish	Noan’anaviy mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqarish hamda yetkazib berish imkoniyati
Siyosiy beqarorlik	Hududlarning iqtisodiy rivojlanishi
Atrof-muhit bilan bog‘liq muammolar	Yashil iqtisodiyotni rivojlantirishdagi muhimlik

- **Infratuzilmaning kamchiliklari:** Ko‘pgina hududlarda erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini qo‘llab-quvvatlash uchun zarur bo‘lgan transport tarmoqlari, kommunal xizmatlar va telekommunikatsiya vositalari kabi zarur infratuzilmalar mavjud emas. Infratuzilmani rivojlantirish yoki yangilash qimmat va ko‘p vaqt talab qilishi mumkin.

3 https://www.spot.uz/oz/2019/02/22/eiz/
4 https://repository.unescap.org/bitstream/handle/20.500.12870/2920/ESCAP-2005-RP-Free-trade-zone-port-hinterland-development.pdf?sequence=1

- **Tartibga solish to‘siqlari:** Murakkab byurokratik jarayonlar, iqtisodiyotni tartibga solish va huquqiy muammolar erkin iqtisodiy zonalarni tashkil etish hamda faoliyatiga to‘sqinlik qilishi mumkin. Normativ-huquqiy bazani optimallashtirish, siyosat va tartib-qoidalarning qonuniyligini ta’minlash investorlar va biznesni jalb qilish uchun muhim ahamiyatga ega.
- **Moliyadan foydalanishning cheklanganligi:** Moliyadan foydalanish erkin iqtisodiy zonalarda o‘z faoliyatini yo‘lga qo‘ymoqchi bo‘lgan investorlar va korxonalar uchun juda muhimdir. Biroq moliya tizimi rivojlanmagan hududlar tegishli moliyalashtirish variantlarini, jumladan, kreditlar, grantlar va investitsion imtiyozlarni taqdim etishda qiynalishi mumkin.
- **Malakalar etishmasligi:** Mintaqada malakali va professional ishchi kuchining etishmasligi biznesni erkin iqtisodiy zonalarga jalb qilishda jiddiy muammo tug‘dirishi mumkin. Ta’lim, kasbiy ta’lim dasturlari va ishchi kuchini rivojlantirish tashabbuslariga sarmoya kiritish malaka etishmasligini bartaraf etishga hamda investorlar uchun mintaqaning jozibadorligini oshirishga yordam beradi.
- **Bozorga kirish:** olis yoki alohida mintaqalar ham ichki, ham xalqaro bozorlarga kirishda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Transport va logistika infratuzilmasini takomillashtirish hamda savdoni osonlashtirish choralari erkin iqtisodiy zonalarda biznesning bozorga kirishini, raqobatbardoshligini oshirishi mumkin.
- **Siyosiy beqarorlik:** қiyosiy beqarorlik, mojaro yoki boshqaruv muammolarini boshdan kechirayotgan hududlar erkin iqtisodiy zonalarga sarmoya va ishbilarmonlik faolligini jalb qilishda qiynalishi mumkin. Barqaror iqtisoiy-siyosiy muhitni yaratish investorlar ishonchini uyg‘otish va iqtisodiy rivojlanishga ko‘maklashish uchun muhim ahamiyatga ega.
- **Atrof-muhit bilan bog‘liq muammolar:** Atrof-muhitni muhofaza qilish qoidalari va barqarorlikni ta’minlash masalalari erkin iqtisodiy zonalar, ayniqsa ekotizimlari yoki tabiiy resurslari yuqori bo‘lgan hududlarda tashkil etilishiga ta’sir qilishi mumkin. Iqtisodiy rivojlanish atrof-muhitni muhofaza qilish va barqaror amaliyotlar bilan muvozanatlash uzoq muddatli muvaffaqiyat uchun juda muhimdir.
- **Yerlarni olish va hududuy tabaqalanish:** Erkin iqtisodiy zonalar tashkil etish uchun mos yerlarni tanlash va hududuy tabaqalanishga ruxsat olish, ayniqsa aholi zich joylashgan hududlarda yoki yerdan foydalanishda raqobatdosh hududlarda qiyin bo‘lishi mumkin. Hududlarni rivojlantirishga ko‘maklashish uchun yerga egalik qilishning aniq tartiblari va yerdan foydalanishni rejalashtirish jarayonlarining shaffofligi zarur.

Ushbu muammolarni hal qilish davlat yordami, xususiy sektor ishtiroki va manfaatdor tomonlarning hamkorligini o‘z ichiga olgan kompleks yondashuvni talab qiladi. Maqsadli siyosat, rag‘batlantirish va salohiyatni oshirish tashabbuslarini amalga oshirish to‘siqlarni yengib o‘tishga hamda hududlarda erkin iqtisodiy zonalar salohiyatini oshishiga yordam beradi.

XULOSA TAKLIFLAR

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, hududlarda erkin iqtisodiy zonalar (EIZ) tashkil etish mamlakatimizga bir qator afzalliklarni beradi:

- **Iqtisodiy rivojlanish:** EIZlar investitsiyalarni jalb qilish, eksportni rag‘batlantirish va mintaqada bandlik imkoniyatlarini yaratish orqali iqtisodiy o‘sish lakomativi bo‘lib xizmat qiladi. Ular ko‘pincha strategik tarmoqlar yoki umumiy iqtisodiy rivojlanishni boshqaradigan yuqori o‘sish potentsialiga ega bo‘lgan tarmoqlarga e’tibor qaratadilar.
- **Investitsiyalarni jalb qilish:** EIZlar investorlarga bir qator imtiyozlar va afzalliklar, jumladan, soliq imtiyozlari, bojxona to‘lovlaridan ozod qilish, soddalashtirilgan tartibga solish, infratuzilma va xizmatlardan foydalanish imkoniyatini taqdim etadi. Ushbu imtiyozlar mahalliy va xorijiy investorlarni jalb etib, mintaqaga jalb qilinadigan kapital oqimini rag‘batlantiradi.
- **Eksportni rag‘batlantirish:** EIZlar eksportga yo‘naltirilgan ishlab chiqarish va savdo faoliyatini rivojlantirish uchun mo‘ljallangan. EIZlar ishlab chiqarish, qayta ishlash va eksport faoliyati uchun qulay sharoit yaratib, hududning eksport raqobatbardoshligini oshirishi va valyuta tushumini ko‘payishiga hissa qo‘shadi.
- **Texnologiyalar transferi va innovatsiyalar:** EIZlar ko‘pincha texnologiyani ko‘p talab qiladigan tarmoqlarni va innovatsion ekotizimlarni rivojlantirishga qaratilgan. Ular universitetlar, ilmiy-tadqiqot institutlari va transmilliy korporatsiyalar bilan hamkorlik qilish orqali texnologiya transferi va bilimlarning tarqalishiga sabab bo‘ladi, bu mintaqada texnologik taraqqiyot va sanoatni yangilanishiga olib keladi.

- **Bandlikni shakllantirish:** EIZlar yangi korxonalar tashkil etish, mavjud ishlab chiqarishlarni kengaytirish, qo‘llab-quvvatlovchi infratuzilma va xizmatlarni rivojlantirish orqali bandlik imkoniyatlarini yaratadi. Ish o‘rinlari yaratilayotgani mintaqada ishsizlik va qashshoqlikni bartaraf etish, turmush darajasi va ijtimoiy farovonlikni oshirishga xizmat qiladi.
- **Infratuzilmani rivojlantirish:** EIZlar ko‘pincha mintaqada infratuzilma, jumladan transport tarmoqlari, kommunal xizmatlar, telekommunikatsiyalar va ijtimoiy qulayliklar rivojlanishiga olib keladi. Infratuzilmaga investitsiyalar nafaqat EIZ faoliyatini qo‘llab-quvvatlabgina qolmay, balki atrofdagi jamoalarga ham foyda keltiradi va mintaqaning umumiy raqobatbardoshligini oshiradi.
- **Iqtisodiy bazani diversifikatsiya qilish:** EIZlar noan’anaviy ishlab chiqarish va qo‘shilgan qiymatli faoliyatni rag‘batlantirish orqali hududiy iqtisodiyotni diversifikatsiya qilishni rag‘batlantiradi. Turli sohalarga investitsiyalarni jalb qilish orqali EIZlar bir nechta tarmoqlar yoki resurslarga bog‘liq bo‘lib qoladi, bu esa iqtisodiyotni tashqi ta’sirlarga nisbatan chidamliroq qiladi.
- **Mintaqaviy rivojlanish:** EIZlar kam rivojlangan hududlarga investitsiya va iqtisodiy faoliyatni jalb qilish orqali hududning rivojlanishga hissa qo‘shishi mumkin. Ular shaharlar va qishloqlar o‘rtasidagi rivojlanish tafovutini bartaraf etishga, tenglikni ta’minlashga va mintaqa bo‘ylab iqtisodiy o‘sishni deversifikatsiya qilishga yordam beradi.

Umuman olganda, hududlarda EIZlarni tashkil etish iqtisodiy salohiyatni oshirish, sanoatlashtirishni va barqaror rivojlanishni rag‘batlantirish, ularni mintaqaviy farovonlik va raqobatbardoshlikni oshirishning samarali vositasiga aylantirishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. https://lex.uz/docs/3096605
2. https://uz.wikipedia.org/wiki/Erkin_iqtisodiy_zonalar
3. https://cyberleninka.ru/article/n/predprinimatelskaya-deyatelnost-v-svobodnyh-ekonomicheskih-zonah
4. https://www.spot.uz/oz/2019/02/22/eiz/
5. https://cyberleninka.ru/article/n/zarubezhnyy-opyt-funksionirovaniya-osobyh-ekonomicheskih-zon-1
6. https://repository.unescap.org/bitstream/handle/20.500.12870/2920/ESCAP-2005-RP-Free-trade-zone-port-hinterland-development.pdf?sequence=1
7. Narzullayeva G. S., Bakayeva M. A. Creative Management: Creative Opportunities In Business Process Management //American Journal Of Social And Humanitarian Research. – 2022. – T. 3. – №. 12. – C. 58-63.
8. Gulchehra N. Role Of Marketing Strategies In Increasing Company Competitiveness: Role Of Marketing Strategies In Increasing Company Competitiveness //Центр Научных Публикаций (Buxdu. Uz). – 2020. – T. 1. – №. 1.
9. Gulchehra N. Creative Management: Creative Opportunities In Business Process Management //Центр Научных Публикаций (Buxdu. Uz). – 2023. – T. 37. – №. 37.
10. Shahlo M., Aziza T. External Labor Migration and Informal Employment: Situation, Problems and Their Causes //European Journal Of Business Startups And Open Society. – 2023. – T. 3. – №. 12. – C. 45-50.
11. Shahlo M., Aziza T. Poverty as a Socio-Economic Category //European Journal Of Innovation In Nonformal Education. – 2023. – T. 3. – №. 12. – C. 27-31.
12. Nasriddinovna M. S. Special directions of poverty reduction in the regions //International Journal of Education, Social Science & Humanities. – 2024. – T. 12. – №. 3. – C. 847-852.
13. Aziza–student M. S. T. et al. Directions for attracting foreign investments in the agricultural sector in the republic of uzbekistan //science and pedagogy in the modern world: problems and solutions. – 2023. – T. 1. – №. 12. – C. 121-127.
14. Farrux–student M. S. F. et al. Classification of tourist clusters and principles of successful operation //science and pedagogy in the modern world: problems and solutions. – 2023. – T. 1. – №. 12. – C. 112-119.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

NATIJAGA YO‘NALTIRILGAN BUDJETLASHTIRISHDA SOG‘LIQNI SAQLASH MUASSASALARINI MOLIYALASHTIRISHNING MOHIYATI

Ishmanova Diana Nurmamadovna
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada natijaga yo‘naltirilgan budjetlashtirish(NYB)ning nazariy asoslari va sog‘liqni saqlash sohasi xarajatlarining mohiyati, uning davlat budjetida tutgan o‘rni va hozirgi holati tahlil etilgan. NYBning iqtisodiy mohiyati va uning davlat budjetini boshqarishdagi o‘rni, sog‘liqni saqlash muassasalarida NYBni qo‘llash usullari hamda tibbiy sug‘urtani O‘zbekistonda joriy etilishi mohiyati tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: NYB, sog‘liqni saqlash muassasalarining moliyalashtirishi, davlat budjeti, budjet mablag‘lari, sanoat faoliyatining indikatorlari, sog‘liqni saqlash xizmatlarini yaxshilash, ma’lumotlar va prognozlar asosida budjetlash.

Abstract: This article analyzes the theoretical foundations of results-oriented budgeting (RBB) and the nature of health care costs, its role in the state budget, and its current status. The economic essence of NYB and its role in the management of the state budget, methods of using NYB in healthcare institutions, and the essence of the introduction of medical insurance in Uzbekistan are analyzed.

Key words: result-oriented budgeting, financing of health institutions, state budget, budgetary resources, indicators of industrial activity, improvement of health services, budgeting based on data and forecasts.

Аннотация: В данной статье анализируются теоретические основы бюджетирования, ориентированного на результат (RBB), а также природа затрат на здравоохранение, их роль в государственном бюджете и современное состояние. Анализируется экономическая сущность NYB и ее роль в управлении государственным бюджетом, методы использования NYB в учреждениях здравоохранения, а также сущность внедрения медицинского страхования в Узбекистане.

Ключевые слова: бюджетирование, ориентированное на результат, финансирование учреждений здравоохранения, государственный бюджет, бюджетные ресурсы, показатели производственной деятельности, совершенствование медицинского обслуживания, составление бюджета на основе данных и прогнозов.

KIRISH

Budjetlashtirishning asosiy maqsadi davlat (makro) budjetini tuzish, budjet faslining yakunlashtirilishi va tashkil etishidagi tahliliy konsepsiyalardan, prognozlardan, ekonomik sanoat faoliyatining indikatorlari va normativlaridan foydalanib, budjet sarflari, budjet hujjatlari, standartlari va koordinatalarida nazarda tutilgan budjet matematikasiga to‘g‘ri kelishi, ya’ni faktda to‘plangan budjet materiallari, ularning bo‘linmalari, faktlari, operativ axborotlari, har qanday tayyorgarlikka ajratilgan hisobotlarini yoritish va ularni belgilangan indikatorlarga o‘tkazishdan iborat.

Aholi salomatligini ta’minlashda sog‘liqni saqlash muassasalarining moliyalashtirishning roli asosan ahamiyatlidir. Budjet mablag‘lari sog‘liqni saqlash muassasalariga joriy qilinganda xizmatlarni yaxshilash, davlat dasturlarida belgilangan vazifalarni bajarish, xodimlar malaksini oshirishni o‘z ichiga oladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Sog‘liqni saqlashni moliyalashtirishda Smit va Liu (2021) ta’kidlashicha, natijalarga asoslangan budjetlashtirish paradigma o‘zgarishini ifodalaydi, qiymat va bemor natijalarini ustuvorligini ta’minlaydi [1].

Jones va boshqalarga ko‘ra (2020), budjetlashtirish moliyaviy resurslarni sog‘liqni saqlash natijalari bilan moslashtirish, javobgarlik va samaradorlikni rivojlantiradi [4].

Martinez va Ernandes (2019) Ispaniya sog‘liqni saqlash tizimida natijalarga asoslangan budjetlashtirishni amalga oshirishning keng qamrovli tahlilini taqdim etib, bemorlarni sog‘aytirish va iqtisodiy samaradorlikni oshirishini ta’kidlaydi [2].

Chjan va Vang (2022) manfaatdor tomonlarni jalb qilish muhimligini ta’kidlab, Xitoyda sog‘liqni saqlash qishloq sharoitida natijalarga asoslangan budjetni qabul qilishning qiyinchiliklari va muvaffaqiyatlarini muhokama qiladi.

Patel va Kumar (2018) ta’kidlashicha, natijalarga asoslangan budjetlashtirishning asosiy muammolaridan biri murakkab va ko‘p qirrali bo‘lishi mumkin bo‘lgan sog‘liqni saqlash natijalarini aniq o‘lchashdir.

Robinson (2021) sog‘liqni saqlash mutaxassislari va ma’murlari o‘rtasidagi o‘zgarishlarga qarshilikni samarali amalga oshirish uchun muhim omil sifatida ta’kidlaydi.

Greyen va Tompson (2023) budjet qarorlarini yaxshiroq boshqarish uchun bemor tomonidan bildirilgan natijalarni o‘z ichiga olgan so‘rovnoma tahlililarini taklif qiladi [3].

Beyker va Choi (2020) ma’lumotlarni to‘plash va tahlil qilish imkoniyatlarini oshirish uchun natijalarga asoslangan budjetlashtirishni raqamli sog‘liqni saqlash texnologiyalari bilan integratsiya qilish tarafdori ekanin ilagri suradi [4].

TAHLIL VA NATIJALAR

O‘rta muddatli budjetni rejalashtirish doimiy takomillashtirib borilishi natijasida o‘rta muddatda mavjud bo‘lgan bo‘sh moliyaviy resurslarni aniqlash imkoniyatlari kengayib boradi. Budjetdan mablag‘ oluvchilar kesimida taqsimlash va ularning budjet vakolatlarini kengaytirish mexanizmining joriy etilishi bilan budjet tashkilotlari va budjetdan mablag‘ oluvchilarning o‘z maqsadlarini belgilash ham kengayib boradi. Asosiy e’tibor budjet mablag‘laridan foydalanish samaradorligini oshirishga qaratiladi. Shundan kelib chiqqan holda, ajratilgan budjet mablag‘laridan foydalanishning samaradorligi va natijadorligini baholash ko‘rsatkichlarini kengaytirish bo‘yicha tegishli choralar ko‘rish zarur. Bu jarayonda “Dasturiy budjetlashtirish”ni joriy etish uchun zarur bo‘lgan mexanizmlar aniqlashtiriladi, mazkur tizimning afzallik va kamchiliklari o‘rganilib, joriy va yangi tadbirlarni moliyalashtirish xarajatlarini aniqlash uslublari ishlab chiqiladi. Jumladan, amaldagi budjet tasnifiga o‘zgartirish kiritilib, davlat xarajatlarini dasturlar bo‘yicha tasniflash ko‘zda tutilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 26-dekabrdagi “O‘zbekiston Respublikasining 2019-yilgi asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari prognozi va Davlat budjeti parametrlari hamda 2020-2021-yillarga budjet mo‘ljallari to‘g‘risida”gi PQ-4086-son Qarori qabul qilinishi bilan mamlakatimizda natijaga yo‘naltirilgan budjetlashtirish amaliyotiga o‘tish ko‘zda tutilgan vazifalar ijrosi muhimdir. Shundan kelib chiqqan holda, ajratilgan budjet mablag‘laridan foydalanishning samaradorligi va natijadorligini baholash ko‘rsatkichlarini kengaytirish bo‘yicha tegishli choralar ko‘rish zarur. Ushbu belgilangan vazifalarni amalga oshirishda bugungi kunda mamlakatimizda sog‘liqni saqlash muassasalarini moliyalashtirish samaradorligini oshirishni joriy etish va muhim ahamiyat kasb etadi.O‘rta muddatli budjetni rejalashtirish doimiy takomillashtirib borilishi natijasida o‘rta muddatda mavjud bo‘lgan bo‘sh moliyaviy resurslarni aniqlash imkoniyatlari kengayib boradi. Budjetdan mablag‘ oluvchilar kesimida budjetni taqsimlash va ularning budjet vakolatlarini kengaytirish mexanizmining joriy etilishi bilan budjet tashkilotlari va budjetdan mablag‘ oluvchilarning o‘z maqsadlarini belgilash va muvofiq ravishda aniq tadbirlarini rejalashtirish imkoniyatlari ham kengayib boradi. Asosiy e’tibor budjet mablag‘laridan foydalanish samaradorligini oshirishga qaratiladi. Ajratilgan budjet mablag‘laridan foydalanishning samaradorligi va natijadorligini baholash ko‘rsatkichlarini kengaytirish bo‘yicha tegishli choralar ko‘rish zarur. Rivojlangan mamlakatlardan farqli o‘laroq, Xitoyda “natijaga yo‘naltirilgan budjetlashtirish” (NYB) bo‘yicha islohotlar sotsialistik siyosiy-iqtisodiy tizim sharoitida amalga oshirildi. NYB instrumentlari birinchi bo‘lib, G‘arbda ishlab chiqilgan mahalliy hokimiyatlar duch keladigan budjet resurslarini boshqarishdagi qiyinchiliklarni yengishga qaratilgan edi. Ammo, sotsialistik tuzum sharoitida davlat moliyasini boshqarish uchun “sarf-ishlab chiqarish” tahliliga asoslangan murakkab metoddan foydalaniladi [5].

Xitoyda NYB elementlarini joriy etilishi hukumat organlari natijaviyligini baholash tizimini qo‘llashdan boshlangan. Jumladan, 2001-yildan boshlab Xube, Xunan, Xebe va boshqa provinsiyalarda kichik eksperimental uchastkalari faoliyat yuritib, ular hududida budjet mablag‘larini ma’murlashtirish samaradoligini baholash tizimidan foydalanilgan. Shu vaqtning o‘zida Guandun, Szyansu, Chjetszyan provinsiyalari va Shanxay shahrining ba’zi rayonlarida mahalliy budjetlarni ma’murlashtirish samaradoligini baholashni o‘tkazish bo‘yicha maxsus bo‘linmalar tuzildi. Bu esa, o‘z navbatida, NYB joriy etilishi davom etishi uchun tashkiliy asos tayyorladi. Xitoyda NYB pastdan yuqoriga qarab amalga oshiriladi. Budjet mablag‘larini ma’murlashtirish samaradoligini baholash uning obyekti samaradorligi darajasini bevosita aks etuvchi ko‘rsatkichlar tahlilidan boshlanadi. G‘arb mamlakatlarida NYB islohotlari yuqoridan pastga qarab amalga oshirilib, budjet jarayonining har bir bosqichida bir qator tuzilmalarni namoyon etadi. Bunday yondashuv nafaqat eksperimental uchastkalarda islohotlar amaliyotidan katta tajriba orttirishga, balki budjet siyosatining ustuvor yo‘nalishlarini aniqlashga ham imkon beradi [6].

Jahon tajribasi ko‘rsatishicha, natijaga yo‘naltirilgan budjetlashtirish kabi metodlardan foydalanishda, budjet mablag‘larini olishni natija mezonlarini shakllantirish muhim hisoblanadi. Mamlakatimizda sog‘liqni saqlash sohasini moliyalashtirishda quyidagi murakkabliklarning mavjudligi bilan masalaning dolzarbligi o‘z ifodasini topadi [7]:

- natijaga yo‘naltirilgan budjetlashtirish amaliyotiga o‘tishda tibbiy xizmatlar sifatining mezonlashtirilmaganligi;
- budjet mablag‘larini ta’minlashda uning bir-birligiga to‘g‘ri keluvchi aniq natijaning yoki samaraning mavjud emasligi;
- o‘rtacha umr ko‘rish davriyligining faollik mezoni ishlab chiqilmaganligi ushbu tadqiqotining dolzarbligini belgilaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa o‘rnida shuni aytish o‘rinliki, bugungi kunda ko‘pgina rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar budjet amaliyotini o‘rta yoki uzoq muddatli davr uchun ishlab chiqmoqda. Yevropa Ittifoqiga a’zo mamlakatlar tajribasi kelayotgan budjet yili va undan keyingi ikki, jami 3 (uch) yilni qamrab oluvchi iqtisodiy siyosat uchun eng maqbul va maqsadga muvofiq ekanligini ko‘rsatadi. Budjetni o‘rta muddatli budjetlashtirish (O‘MB) yoki natijaga yo‘naltirilgan o‘rta muddatli budjetlashtirish (NYO‘MB) hozirgi vaqtda davlat moliyasini boshqarish islohotining bosh elementi sifatida keng miqyosda e’tirof etilgan.

Natijaga yo‘naltirilgan budjetlashtirishda tibbiy sug‘urta xalqimizga tibbiy yordamning kafolatlangan hajmini davlat mablag‘lari hisobidan bepul olishga bo‘lgan Konstitutsiyaviy huquqlarini ta’minlash imkonini bermoqda. Chunki aholining ayrim qatlamlari pulli asosda yoki xususiy shifoxonalar xizmatidan foydalanishga imkoniyati yetmasligi mumkin. Bunday vaziyatda davlat o‘z fuqarosini kafolatlangan tibbiy xizmat bilan ta’minlash majburiyatini o‘z zimmasiga olgani, ya’ni, barchaga kafolatlangan paket doirasida, sug‘urta jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan bepul tibbiy xizmat ko‘rsatilishini ta’minlashi, ayniqsa, moddiy sharoiti yaxshi bo‘lmagan fuqarolarning sog‘lig‘ini saqlashga davlat g‘amxo‘rlik qilishdan to‘xtamasligini anglatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Smith, John, and Hui Liu. 2021. “Transforming Healthcare Financing: The Role of Outcome-Based Budgeting.” Journal of Health Economics and Policy 36, no. 3: 202-210. https://doi.org/xxxxxx.
2. Martinez, Alejandro, and Beatriz Hernandez. 2019. Outcome-Based Budgeting in Public Health: A Global Perspective. Berlin: Springer.
3. Zhang, Yi, and Fang Wang. 2022. “Outcome-Based Budgeting in Rural Healthcare Settings: A Case Study.” In Innovations in Healthcare Management, edited by Qiang Chen and Shuo Zhao, 145-162. New York: Academic Press.
4. Khasanovna V. M. Current Tendency of Innovative Activity in the Country and Venture Investment for Uzbekistan // Journal of Accounting and Finance. – 2019. – T. 19. – №. 1. – C. 53-56.
5. Заместитель Министерства финансов: для создания системы БОР нужно заложить прочную основу // Газета о финансах и экономике в КНР. 2004 г. (дата обращения: 30.06.2004).
6. Iqtisodiyotda tarkibiy o‘zgarishlarni chuqurlashtirishda davlat moliyasining isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlari. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi tezislar to‘plami (12.04.2017).
7. N.Jumayev, D.Raxmonov Cog‘liqni saqlash muassasalarini moliyalashtirishning natija mezonlarini shakllantirish “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 3, may-iyun, 2019-yil 3/2019 (№ 00041) http://iqtisodiyot.tsue.uz
8. Ishmanova Diana Nurmamadovna. Features Budgeting in the Rbb System // Journal of innovations in economy. 2021. Vol. 4, Issue 3. pp. 86-92.

OZIQ-OVQAT SANOATINI TASHKILIY-IQTISODIY JIHATDAN RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Muxtorova Madina Azamat qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
“Yashil iqtisodiyot” kafedrasi assistenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada oziq-ovqat sanoatini tashkiliy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirishning nazariy asoslari yoritib berilgan. Jahonda oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan talab oshishi bilan uni ishlab chiqarish o‘rtasida mutonosiblik mavjud emas. Ayniqsa, so‘ngi yillarda ro‘y berayotgan geosiyosiy vaziyatlar, global pandimiya, iqlim o‘zgarishlari va kechayotgan yuqori inflyatsiya hamda ishsizlik darajasining oshishi tufayli hozirda dunyoda 690-780 mln.dan ordiq odamlar ochlik muammosiga duch kelgan. Xususan, yuzaga kelgan ochlik muammosining 55 foizi Osiyo, 38 foizi Afrika, 6 foizi Lotin Amerikasi va Karib dengizi hamda qolgan qismi Shimoliy Amerika, Yevropa va Okeaniya mamlakatlari hissasiga to‘g‘ri keladi.

Kalit so‘zlar: oziq-ovqat sanoati, sanoat, iqtisod, qishloq xo‘jaligi, ishlab chiqarish, qayta ishlash, moliyaviy xizmat, tadqiqot.

Abstract: This article describes the theoretical basis for the development of the food industry from an organizational and economic point of view. There is no correlation between the growth in demand for food and its production in the world. In particular, due to the geopolitical situation, global pandemic, climate change, high inflation and unemployment, more than 690-780 million people in the world are facing the problem of hunger. Specifically, 55 percent of the hunger problem occurs in Asia, 38 percent in Africa, 6 percent in Latin America and the Caribbean, and the rest in North America, Europe, and Oceania.

Key words: food processing, industry, economics, agriculture, manufacturing, processing, financial services, research.

Аннотация: В данной статье описаны теоретические основы развития пищевой промышленности с организационной и экономической точки зрения. Никакой корреляции между ростом спроса на продукты питания и их производством в мире нет. В частности, из-за геополитической ситуации, глобальной пандемии, изменения климата, высокой инфляции и уровня безработицы более 690-780 миллионов человек в мире столкнулись с проблемой голода. В частности, 55 процентов проблемы голода приходится на Азию, 38 процентов – на Африку, 6 процентов – на Латинскую Америку и Карибский бассейн, а остальные – на Северную Америку, Европу и Океанию.

Ключевые слова: пищевой промышленность, промышленность, экономика, сельское хозяйство, производство, переработка, финансовые услуги, исследования.

KIRISH

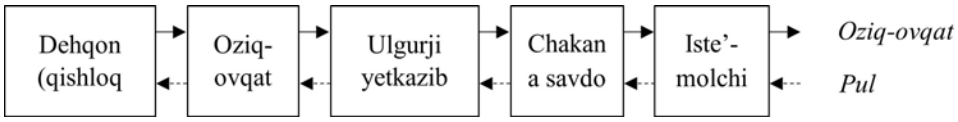
Ma’lumki, dunyo aholisining umumiy soni tez sur’atda o‘sib bormoqda. Xususan, Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT)ning tahlillariga ko‘ra, 2023-yilda dunyo aholisi soni 8,1 mlrd. kishini tashkil etgan bo‘lsa, mazkur ko‘rsatkich 2050-yilga borib 9,7 mlrd. kishiga yetishi kutilmoqda. Bundan tashqari, so‘ngi 10-15 yillarda ro‘y bergan hamda davom etayotgan geosiyosiy muammolar va global iqlim o‘zgarishlarining iqtisodiyotga ta’siri, iqtisodiy jarayonlarning tarkibiy o‘zgarishlari, shuningdek, sug‘oriladigan yerlarning kamayishi, qurg‘oqchilikning ortib borishi kabi omillar tufayli ko‘pgina davlatlarda aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlay olmaslik muammosi kuzatilmoqda.

Xususan, BMTning Oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi tashkiloti (FAO)ning ma’lumotlariga ko‘ra, hozirda 2,4 mlrd. nafar insonlar oziq-ovqat mahsulotlari bilan yetarli darajada ta’minlanmagan, shuningdek qariyb 735 mln. nafar insonlar esa ocharchilik muammosiga duch kelgan.

Fikrimizcha, dunyoda aholi sonining tez sur’atlarda o‘sishi, atrof-muhit va iqlim o‘zgarishlari hamda boshqa salbiy omillar mavjudligi sharoitida aholining oziq-ovqat mahsulotlari bilan to‘liq ta’minlashda oziq-ovqat sanoati muhim ahamiyatga ega. To‘g‘ri insonlar oziqlanadigan aksariyat mahsulotlarning asosini qishloq xo‘jaligida yetishtiriladigan va dengizdan olinadigan mahsulotlar tashkil etadi hamda aynan shu mahsulotlar oziq-ovqat sanoati uchun xom ashyo bazasi hisoblanadi.

Umuman olganda, shuni alohida ta'kidlash joizki, aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash zanjirida oziq-ovqat sanoatining muhim roli shundaki, sanoat asosida qayta ishlangan (pishirish, qovurish, dudlash kabi usullar asosida) oziq-ovqat mahsulotlarining nafaqat shakli va xususiyatlarini o'zgartirish mumkin, balki, yana muhim bir ijobiy xususiyati shundaki, sanoat asosida bundan qayta ishlash oziq-ovqat mahsulotlarini uzoqroq muddatlarda saqlash imkonini beradi. Bu esa tabiiy holatda saqlash muddati qisqa bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari (xom ashyolari)dan samarali va uzoq muddatlarda foydalanishni ta'minlaydi. Bir so'z bilan aytganda oziq-ovqat sanoati oziq-ovqat ta'minoti zanjirining ajralmas qismi hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi: Garvard universiteti tadqiqotiga ko'ra, oziq-ovqat ta'minoti zanjiri oziq-ovqat mahsulotlarini yetishtirish (ishlab chiqarish), qayta ishlash, tarqatish, chakana sotish va iste'mol qilish jarayonlarini o'z ichiga oladi hamda bu oziq-ovqat mahsulotlari va pul mablag'larining aylanishi modeli sifatida quyidagicha ifodalanilgan (1.1.1-rasm).

1.1.1-rasm: Oziq-ovqat va pulning aylanishi modeli

So'zimiz avvalida, oziq-ovqat mahsulotlari nima? Yoki uning tarkibiga nimalar kiradi, kabi savollarga javob topishimiz maqsadga muvofiq. Uzoq yillardan buyon oziq-ovqat mahsulotlari, uning tarkibi va ularni ishlab chiqarishni rivojlantirish borasida doimiy ilmiy tadqiqotlar olib boriladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

S.Sardak va boshqalar tadqiqotiga ko'ra, "oziq-ovqat"ga quyidagilar kiradi:

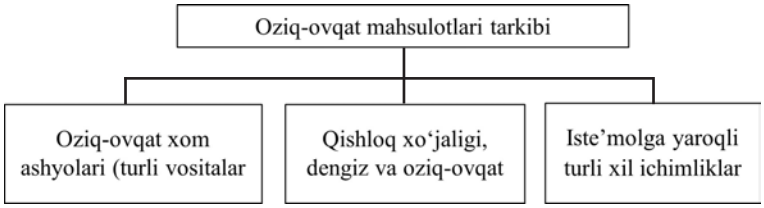
- to'plangan tabiiy o'simlik mahsulotlari (masalan, dengiz o'tlari, qo'ziqorinlar, rezavorlar va boshqalar);
- hayvonlardan olingan tabiiy mahsulotlar (baliq va dengiz mahsulotlari, yovvoyi hayvonlar, yovvoyi hayvonlar tuxumlari va boshqalar);
- yetishtirilgan o'simlik mahsulotlari (uy va ishlab chiqarish sharoitida);
- hayvonlardan olingan mahsulotlar (uy va ishlab chiqarish sharoitida);
- sun'iy ravishda ishlab chiqarilgan oziq-ovqat mahsulotlari (masalan, alkogolsiz va alkogolli ichimliklarning ayrim turlari);
- kombinatsiyalangan mahsulotlar (sanoat asosida ishlab chiqarilgan oziq-ovqat mahsulotlari).

Umumiy qilib aytganda, oziq-ovqat – to'g'ridan to'g'ri iste'mol qilish uchun yaroqli oziq-ovqat mahsulotlari (tabiiy va sanoat yoki pazandalik asosida qayta ishlangan) to'plamidir.

Oziq-ovqat mahsulotlari – qayta ishlangan, yarim qayta ishlangan yoki xom ashyo, inson iste'moli uchun mo'ljallangan va ichimliklar, shuningdek, qayta ishlashda ishlatilgan kimyoviy qo'shimchalar hisoblanadi.

D.Kulev va boshqalar fikricha, oziq-ovqat mahsulotlari – oziq-ovqat xom ashyolari, qishloq xo'jaligi mahsulotlari va ichimliklardan iborat.

Yuqoridagi fikrlar va boshqa ilmiy tadqiqot ishlarini o'rganish hamda kuzatishlar asosida fikrimizcha, oziq-ovqat mahsulotlari tarkibiga oziq-ovqat xom ashyolari (qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat sanoatida ishlatiladigan kimyoviy vositalar hamda iste'molga yaroqli sun'iy oziq-ovqat qo'shimchalari), oziq-ovqat mahsulotlari (qishloq xo'jaligi, dengiz va oziq-ovqat sanoati mahsulotlari), iste'molga yaroqli ichimliklar (gazlangan, gazlanmagan va alkogol ichimliklari) va oziq-ovqat zanjiridagi boshqa jarayonlarda foydalaniladigan turli vositalarni kiritish mumkin (1.1.2-rasm).

1.1.2-rasm: Oziq-ovqat mahsulotlari tarkibiy tuzilishi

Xo'sh, oziq-ovqat zanjirining muhim va ajralmas qismi hisoblangan – oziq-ovqat sanoati qanday sanoat?

A.Chichikinning fikricha, oziq-ovqat sanoati – oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashning eng muhim ustuvor yo'nalishi hisoblanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ma'lumki, oziq-ovqat hom ashyolarining aksariyati qishloq xo'jaligida yetishtiriladigan va to'g'ridan to'g'ri dengiz (okean, dengiz, daryo, ko'l, suv omborlari, kanallar va boshqa suv havzalari)dan olinadigan mahsulotlar bo'lib, ularning katta qismi sanoat asosida qayta ishlanadi. Butun dunyoda shu jarayon asosida oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqariladi hamda aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash xavfsizligi yaratiladi.

Umuman olganda, oziq-ovqat sanoati tayyor yoki yarim tayyor oziq-ovqat mahsulotlari, shuningdek, choy, sovun, tamaki mahsulotlari va yuvish vositalarini ishlab chiqarishdir. Shu bois, oziq-ovqat sanoati sanoatning eng muhim va ahamiyatli tarmoqlaridan biri hisoblanadi, chunki, u odamlar uchun zarur oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqaradi.

Boshqacha aytganda, oziq-ovqat sanoati iqtisodiyot tarmog'i sifatida mamlakat aholisini asosiy oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlaydigan oziq-ovqat ishlab chiqarish tarmoqlarining ishlab chiqaruvchi kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlarining rivojlanish xususiyatlarini tavsiflaydi.

Boshqacha aytganda, oziq-ovqat sanoati qishloq xo'jaligi xom ashyosini tayyorlash, tashish, saqlash, qayta ishlash va yakuniy mahsulotni realizatsiya qilishni ta'minlovchi tarmoqlardan biri bo'lib, ya'ni, u qishloq xo'jaligi xom ashyosini qayta ishlashga qaratilgan sanoat tarmog'i hisoblanadi.

Yu.Gusarovaning fikricha esa oziq-ovqat sanoati – bu ishlab chiqarilgan yakuniy oziq-ovqat mahsulotlarining iste'mol maqsadlarining birligi, qoida tariqasida, qishloq xo'jaligi xom ashyosini qayta ishlash korxonalarini birlashtiruvchi butun sanoatning bir qismidir. Shuningdek, oziq-ovqat sanoatining roli va ahamiyati uning oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishi bilan belgilanadi.

Bundan kelib chiqib aytish joizki, oziq-ovqat sanoati faqatgina qishloq xo'jaligi va dengiz mahsulotlarini qayta ishlovchi sanoat tarmog'i emas, balki, aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash zanjiridagi bir qancha bosqichlarni o'zida mujassamlashtiradi. Ya'ni, oziq-ovqat sanoati bir qancha komonentlardan tashkil topgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Shu boisdan, oziq-ovqat sanoati jamiyatning oziq-ovqat mahsulotlarining mavjudligi, taqsimlanishi va sifatiga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishda muhim rol o'ynaydi. Oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash sanoati nisbatan tez buziladigan, katta hajmli va mavsumiy xarakterga ega bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlarining o'ziga xos xususiyatlariga egadir.

Bu borada xalqaro oziq-ovqat sanoati kompaniyalari ham shunday ta'kidlashadi: oziq-ovqat sanoati butunlay bir sanoat emas, balki, turli xil oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqaradigan bir nechta sanoat turlarining yig'indisidir. U dehqonchilik, oziq-ovqat ishlab chiqarish, oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash, saqlash, qadoqlash, tarqatish, chakana savdo va umumiy ovqatlanishni ham qamrab oladi. Oziq-ovqat sanoati quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi:

1. **Qishloq xo'jaligi.** Bu oziq-ovqat, ozuqa, tola va boshqa kerakli mahsulotlarni ishlab chiqarish jarayonidir. Shuningdek, u o'simlikchilik, chorvachilik va baliq yetishtirishni ham o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishni osonlashtirish uchun qishloq xo'jaligi texnikasi, o'g'itlar, qishloq xo'jaligi o'simliklari urug'larini ishlab chiqarishni ham qamrab oladi.
2. **Oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash.** Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining aksariyati mavsumiy va tez buziladigan mahsulotlardir. Oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash xom ashyolarni sotiladigan oziq-ovqat mahsulotlariga aylantirib beradi. Ya'ni, mavsumiy qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qadoqlash orqali oziq-ovqat mahsulotlarini atrof-muhitdan himoya qiladi, ularning saqlash muddatini uzaytiradi va oziq-ovqat sifatini oshiradi.
3. **Oziq-ovqat mahsulotlarini taqsimlash.** Bu iste'molchilarga oziq-ovqat mahsulotlarini tashish, saqlash va sotishni o'z ichiga oladi. Bunda oziq-ovqat sanoati ko'p sonli jarayonlarini integratsiyalash uchun transport tarmog'idan foydalaniladi.
4. **Nazorat.** Albatta, sifat va xavfsizlikni ta'minlash uchun oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish va tarqatish bo'yicha qoidalar mavjud bo'lib, bu davlat hokimiyati tomonidan o'rnatilgan cheklovlardir. Oziq-ovqat sanoati normal faoliyat yuritishi uchun ba'zi me'yoriy talablarga javob berishi kerak.
5. **Moliyaviy xizmatlar.** Bu oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish hamda tarqatishni osonlashtirish uchun sug'urta va kreditlarni o'z ichiga oladi. Sug'urta polislari sanoatda tez-tez uchraydigan moliyaviy yo'qotish (zarar)larni qoplaydi. Shu bois, oziq-ovqat hisobi bo'yicha mutaxassislar g'oyalar va imkoniyatlarni baholash uchun oziq-ovqat sanoatining barcha jabhalari bilan yaqindan hamkorlik qilishi lozim.

6. **Tadqiqot va ishlanmalar.** Oziq-ovqat sanoatining har qanday yo‘nalishi bo‘yicha tadqiqotlar ushbu tarmoq haqida tegishli ma’lumotlarni ishlab chiqaradi. Bugungi kunda oziq-ovqat xizmatlari sektori tadqiqot va ishlanmalarning eng katta salohiyatiga ega. Mazkur tadqiqotlar obyekti asosan iste’molchi xulq-atvori, xaridorlarning sotib olish tanlovi, munosabat va fikrlarga ta’sir qiluvchi omillardir.
7. **Marketing.** Marketing oziq-ovqat mahsulotlari haqidagi ma’lumotlarni targ‘ib qilishning asosiy va samarali vositasidir. Oziq-ovqat marketingi oziq-ovqat yoki ichimliklarni sotib olish va iste’mol qilishni rag‘batlantirish uchun foydalaniladigan reklamalarning har qanday shaklini tavsiflaydi. Bu oziq-ovqat muhitining ijtimoiy-madaniy elementlarini tartibga solish orqali oziq-ovqat xatti-harakatlariga ta’sir qilishi mumkin.

Yuqoridagilarga asoslanib quyidagi fikrlarni ta’kidlash joiz:

Birinchidan, oziq-ovqat zanjiri – aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlashning to‘liq bosqichlari hisoblansa, unda oziq-ovqat sanoati markaziy va muhim bosqichi hisoblanadi.

Ikkinchidan, tez buziladigan va mavsumiy bo‘lgan qishloq xo‘jaligi va dengiz mahsulotlari – oziq-ovqat xom ashyolari aynan sanoat asosida qayta ishlanadi va bu mazkur oziq-ovqat xom ashyolaridan sifatli tayyor oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqariladi. Bu jarayonning yana muhim jihati shuki, sanoat asosida oziq-ovqat xom ashyolarini qayta ishlash ularning saqlash muddatini uzaytirish imkonini yaratadi. Bu esa aholini mavsumiy qishloq xo‘jaligi va dengiz mahsulotlaridan tayyorlangan oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan talabini doimiy ta’minlash imkonini beradi.

Uchinchidan, oziq-ovqat xom ashyolarining oziq-ovqat sanoati asosida qayta ishlanishi ularning sifatini yaxshilanishiga olib keladi. Bundan tashqari, bugungi kunda iste’molchilarning tanlovi va xohishlari turlicha (individual talab) bo‘lib, aynan shu individual talablarni qondirishda oziq-ovqat mahsulotlarining turlari aynan sanoat asosida ishlab chiqariladi.

Demak, umumiy qilib aytganda oziq-ovqat sanoati – oziq-ovqat zanjirining nafaqat asosiy, balki, eng muhim ustuni hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. FAO data. https://www.fao.org/3/cc8166en/online/cc8166en.html#chapter-3_1
2. FAO. 2023. Oziq-ovqat xavfsizligi ko‘rsatkichlari to‘plami. In:FAOSTAT. https://www.fao.org/faostat/en/#data/FS
3. https://population.un.org/wpp/
4. https://www.fao.org/interactive/state-of-food-security-nutrition/en/
5. https://hwpi.harvard.edu/files/chge/files/lesson_4_1.pdf
6. Сардак С.Э., Огданский К.Н., Трифонова О.Д. Глобальная и региональная продовольственная безопасность: концепт, факторы, организационно-экономические решения // Економіка І Суспільство. № 17, 2018. С.53-54.
7. Лакиза Н.В. Анализ пищевых продуктов: [учеб. пособие], М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал.
8. федер. ун-т. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2015. – 188 с
9. https://www.dfat.gov.au/sites/default/files/a-hkfta-annex-5b-food-products.pdf
10. Кулев Д.Х., Доценко В.А., Клоков Ю.В. О структуре потребления продуктов питания и жидкостей как компонентов пищи / Международная научно-практическая конференция “Продовольственная безопасность и научное обеспечение развития отечественной индустрии конкурентоспособных пищевых ингредиентов”. Сборник материалов, Санкт-Петербург, 2015.
11. Чичикин А.А. Пищевая промышленность в системе обеспечения продовольственной безопасности.Автореферат Дисс. к.э.н., М.: РАНИЭ. – 2009 г.

IPOTEKA KREDITLARI SOHASIDAGI ISLOHOTLAR VA KELAJAKDAGI ISTIQBOLLAR

A’zamxo‘jayeva Nihola Sulaymon qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
“Bank ishi va auditi” yonalishi 2-bosqich magistri

Ilmiy rahbar: Azlarova A. A.
I.f.n., Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
“Bank ishi” kafedrasi professori

Annotatsiya: Ipoteka bozorini rivojlantirish har qanday mamlakat iqtisodiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada O‘zbekistonda ipoteka kreditlari sohasida amalga oshirilgan so‘nggi islohotlar va ularning tijorat banklari tomonidan ajratilgan ipoteka hajmiga ta’siri tahlil qilinadi. 2017–2023-yillardagi statistik ma’lumotlaridan foydalangan holda, maqola ipoteka kreditlash hajmi, uy-joy narxlari indeksi, qurilish narxlari kabi muhim omillar o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganadi. Tahlil natijalari asosida ipoteka bozoridagi joriy holat baholanadi va soha rivojlanishining istiqbollari muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: ipoteka kreditlari, uy-joy bozori, tijorat banklari, kreditlash hajmi, O‘zbekiston.

Abstract: The development of the mortgage market is important for the economy of any country. This article analyzes the latest reforms carried out in the field of mortgage lending in Uzbekistan and their impact on the volume of mortgages allocated by commercial banks. Using his statistics from 2017-2023, the article explores the relationship between important factors such as mortgage lending size, housing price index, construction prices. Based on the results of the analysis, the current situation in the mortgage market is assessed and the prospects for the development of the industry are discussed.

Key words: mortgage loans, housing market, commercial banks, lending volume, Uzbekistan.

Аннотация: Развитие ипотечного рынка приобретает важное значение для экономики любой страны. В данной статье анализируются последние реформы в сфере ипотечного кредитования в Узбекистане и их влияние на объем ипотеки, выделяемой коммерческими банками. Используя свою статистику за 2017-2023 годы, в статье исследуется взаимосвязь между такими важными факторами, как объем ипотечного кредитования, индекс цен на жилье, цены на строительство. По результатам анализа оценивается текущая ситуация на ипотечном рынке и обсуждаются перспективы развития отрасли.

Ключевые слова: ипотечные кредиты, рынок жилья, коммерческие банки, объем кредитования, Узбекистан.

KIRISH

Ipoteka kreditlari aholini uy-joy bilan ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi va ko‘plab mamlakatlarda iqtisodiy o‘sishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. O‘zbekistonda ham so‘nggi yillarda ipoteka bozorini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Xususan, 2017–2021-yillarda ipoteka kreditlari hajmini oshirish, foiz stavkalarini pasaytirish va aholi uchun ipoteka olish imkoniyatlarini kengaytirish bo‘yicha bir qator islohotlar amalga oshirildi [2]. Natijada, tijorat banklari tomonidan ajratilgan ipoteka kreditlari hajmi sezilarli darajada o‘sdi.

Biroq ipoteka bozorining jadal rivojlanishi bir qator muammolarni ham keltirib chiqardi. Jumladan, uy-joy narxlarining keskin oshishi, qurilish xarajatlarining o‘sishi va ipoteka kreditlari bo‘yicha to‘lovlarning aholi daromadlariga nisbatan yuqori ekanligi kabi omillar soha rivojiga to‘sqinlik qilmoqda [3]. Shu sababli, ipoteka bozorining hozirgi holatini chuqur tahlil qilish va sohani yanada rivojlantirish bo‘yicha aniq chora-tadbirlarni ishlab chiqish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Ushbu maqola O‘zbekistonda ipoteka kreditlari sohasidagi so‘nggi islohotlar va ularning natijalarini tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqot doirasida 2017–2023-yillar uchun statistik ma’lumotlardan foydalanilgan bo‘lib,

ular asosida ipoteka kreditlari hajmi, uy-joy narxlari indeksi va qurilish xarajatlari kabi asosiy ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi bog‘liqlik o‘rganiladi. Tahlil natijalari asosida ipoteka bozorining joriy holati baholanadi va sohani yanada rivojlantirish bo‘yicha taklif hamda tavsiyalar ishlab chiqiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Ipoteka kreditlari sohasidagi tadqiqotlar nafaqat O‘zbekistonda, balki xorijiy mamlakatlarda ham keng tarqalgan. Ushbu yo‘nalishdagi ilmiy izlanishlar asosan ipoteka bozorining rivojlanish omillari [4], ipoteka kreditlarining iqtisodiy o‘sishga ta’siri [4], ipoteka bozori va aholi daromadlari o‘rtasidagi bog‘liqlik [5] kabi masalalarni o‘rganishga qaratilgan.

Ushbu tadqiqotda O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, Davlat statistika qo‘mitasi hamda tijorat banklarining 2017–2023-yillarga oid rasmiy statistik ma’lumotlaridan foydalanildi. Tahlil jarayonida statistik ma’lumotlarni qayta ishlash, dinamik qatorlarni taqqoslash, korrelyatsion va regression tahlil usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot doirasida ipoteka kreditlari bozoriga oid qator mahalliy va xorijiy adabiyotlar o‘rganildi. Xususan, Alimov [3] O‘zbekistonda ipoteka kreditlarini rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari va muammolarini tadqiq etgan bo‘lsa, Abdullayev [4] ipoteka bozorining hozirgi holatini tahlil qilgan. Saidov [5] ipoteka kreditlari va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rgangan. Khakimov [5] esa ipoteka kreditlari va aholi daromadlari o‘rtasidagi munosabatlarni tadqiq etgan.

Shuningdek, xorijiy tadqiqotchilardan Demyanenko [7] Rossiyada, Aliyev [8] esa Ozarbayjonda ipoteka bozorining rivojlanish xususiyatlarini o‘rgangan.

METODOLOGIYA

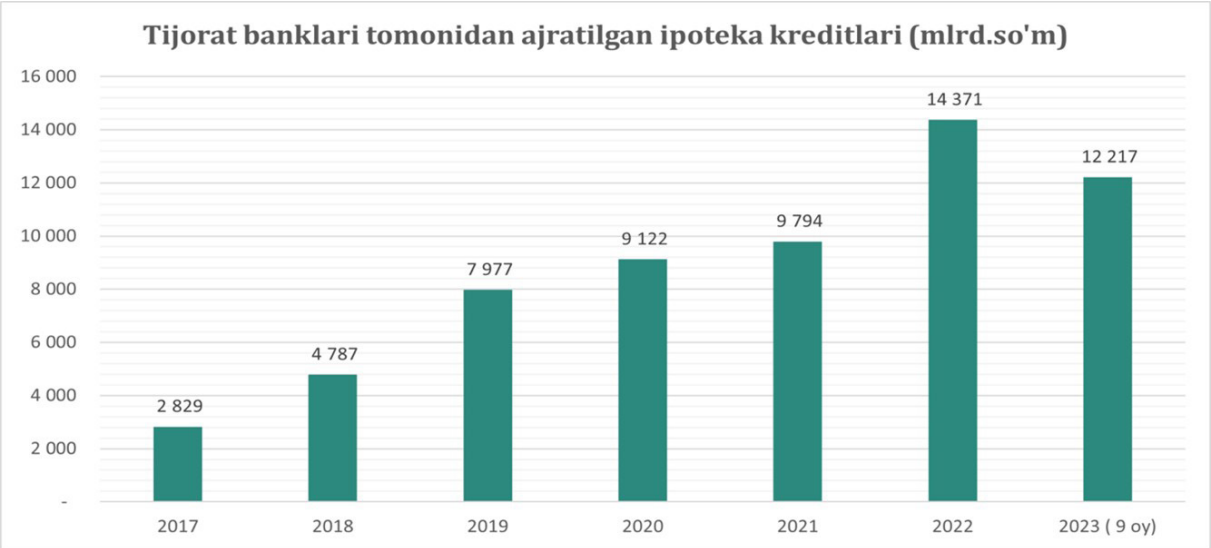
Ushbu tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, ipoteka bozorining rivojlanishi uchun makroiqtisodiy barqarorlik, aholi daromadlarining oshishi, qurilish sektorining rivojlanishi va davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash muhim omillar hisoblanadi [9].

Shu bilan birga, adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonda ipoteka kreditlari bozorini rivojlantirish bo‘yicha kompleks tadqiqotlar yetarli emas [10]. Mavjud ishlarning aksariyati alohida masalalarni o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, ipoteka sohasining umumiy rivojlanish tendentsiyalari va istiqbollarini tahlil qilish lozim [11].

Shu sababli, ushbu tadqiqot O‘zbekistonda ipoteka kreditlari sohasidagi so‘nggi o‘zgarishlarni tizimli ravishda tahlil qilish va sohaning kelajakdagi rivojlanish istiqbollarini aniqlashga qaratilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

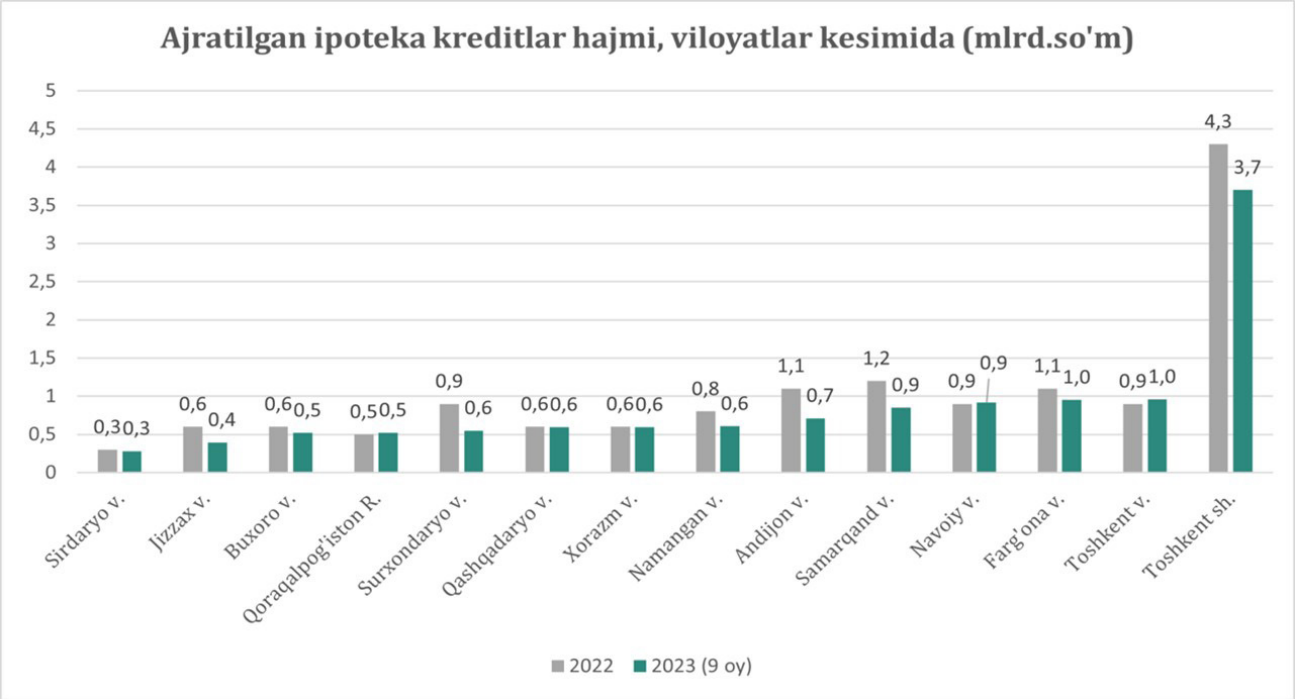
O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma’lumotlariga ko‘ra, 2017-2023-yillarda ipoteka kreditlari hajmi sezilarli darajada oshgan. Agar 2017-yilda tijorat banklari tomonidan jami 2 829 mlrd. so‘m miqdorida ipoteka kreditlari ajratilgan bo‘lsa, 2023-yilning dastlabki 9 oyida bu ko‘rsatkich 12 217 mlrd. so‘mni tashkil etdi (1-rasm). Ya’ni, tahlil qilinayotgan davrda ipoteka kreditlari hajmi 4,3 barobarga oshgan [12].

1-rasm: 2017-2023-yillarda tijorat banklari tomonidan ajratilgan ipoteka kreditlari hajmi (mlrd. so‘m)

Ipoteka kreditlari tarkibida asosiy ulush uy-joy sotib olish uchun ajratilgan kreditlar hissasiga to‘g‘ri keladi. Markaziy bank ma’lumotlariga ko‘ra, 2023-yilning dastlabki 6 oyida ajratilgan ipoteka kreditlarining 85 foizi uy-joylarni sotib olish maqsadida ajratilgan. Ipoteka kreditlarining o‘rtacha muddati ham oshib bormoqda. Agar 2017-yilda ipoteka kreditlarining o‘rtacha muddati 15 yilni tashkil etgan bo‘lsa, 2023-yil 1-iyul holatiga bu ko‘rsatkich 20 yilgacha oshgan.

Biroq, ipoteka kreditlarining o‘sishi bilan birga uy-joy narxlari ham sezilarli darajada ko‘tarildi. [8] Markaziy bank ma’lumotlariga ko‘ra, 2023-yil 1-iyul holatiga milliy valyutadagi uy-joy narxlari indeksi o‘tgan yilning mos davriga nisbatan 21 foizga, xorijiy valyutadagi uy-joy narxlari indeksi esa 13 foizga oshgan (2-rasm). Bu esa, o‘z navbatida, aholining uy-joy sotib olish qobiliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi [12].

2-rasm: 2022-2023-yillarda uy-joy narxlari indeksi (o‘tgan yilning mos davriga nisbatan, foizda)[1]

Shu bilan birga, qurilish-montaj ishlari narxlarining o‘sishi ham ipoteka kreditlari qiymatiga ta’sir ko‘rsatmoqda. Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlariga ko‘ra, 2023-yilning 1-iyul holatiga qurilish-montaj ishlari narxlari o‘tgan yilning mos davriga nisbatan 12,3 foizga oshgan. Bu esa, o‘z navbatida, yangi uy-joylar qiymatining oshishiga olib keladi. [12, 13]

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, ipoteka kreditlari hajmining oshishi uy-joy narxlari va qurilish xarajatlarining o‘sishiga olib kelmoqda. Ayni paytda, aholining real daromadlari uy-joy narxlarining o‘sish sur’atlariga nisbatan pastroq sur’atlarda oshmoqda. Bu esa ipoteka kreditlarining aholiga moliyaviy yuki oshib borayotganidan dalolat beradi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, so‘nggi yillarda O‘zbekistonda ipoteka kreditlari bozorini rivojlantirishga qaratilgan bir qator chora-tadbirlar natijasida ipoteka kreditlari hajmi sezilarli darajada oshdi. Biroq ayni paytda uy-joy narxlari va qurilish xarajatlarining keskin o‘sishi ipoteka kreditlarini olish imkoniyatlariga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Ipoteka kreditlari va uy-joy narxlari o‘rtasidagi bog‘liqlik tahlili shuni ko‘rsatadiki, ipoteka kreditlari hajmining oshishi bilan uy-joy narxlari ham proportional ravishda o‘sib bormoqda. Bunga asosiy sabab shundaki, ipoteka kreditlari hisobiga xarid qilinadigan uy-joylar bozordagi talabni oshiradi va narxlarning ko‘tarilishiga olib keladi. O‘z navbatida, uy-joy narxlarining oshishi yanada ko‘proq ipoteka kreditlari olishga undaydi va bu jarayon davom etaveradi. Oqibatda, uy-joy bozoridagi narxlar sun’iy ravishda oshib, “ko‘pik” hosil bo‘ladi.

Narxlarning bunday sun’iy o‘sishi uzoq muddat davom eta olmaydi va ma’lum bir davrdan so‘ng bozorda teskari jarayon boshlanadi. Bunga 2007–2008-yillardagi global moliyaviy-iqtisodiy inqiroz yaqqol misol bo‘la oladi. Ushbu inqirozga aynan ipoteka kreditlari bozorida yuzaga kelgan “ko‘pik” sabab bo‘lgan edi. Shu sababli, ipoteka kreditlari bozorining barqaror rivojlanishini ta’minlash uchun uy-joy narxlari va qurilish xarajatlarining o‘sishini nazorat qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

1 https://www.uzmrc.uz/page/statistika-ipotechnyh-kreditov

Bundan tashqari, ipoteka kreditlarining foiz stavkalari va ularning muddati ham aholining uy-joy sotib olish imkoniyatlariga katta ta'sir ko'rsatadi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ipoteka kreditlarining o'rtacha foiz stavkalari 2017–2023-yillarda sezilarli darajada pasaymagan. 2023-yilning 1-iyul holatiga ko'ra, ipoteka kreditlarining o'rtacha tortilgan foiz stavkasi 18,2 foizni tashkil etgan. Bu ko'rsatkich aholi daromadlari darajasiga nisbatan yuqori hisoblanadi.

Ipoteka kreditlarining yillik foiz stavkalari aholi daromadlarining o'sish sur'atlariga mos kelishi iqtisodiyot barqarorligi uchun muhimdir. Aks holda, aholining ipoteka kreditlari bo'yicha to'lovlari ularning daromadlaridagi ulushining oshib borishi iste'mol xarajatlarining qisqarishiga va iqtisodiy faollikning pasayishiga olib kelishi mumkin.

Shuningdek, ipoteka kreditlari muddatining uzoq muddatga mo'ljallanishi ham aholining kreditlar bo'yicha to'lovlari yillar davomida yuqori bo'lishiga olib keladi. Bu esa, o'z navbatida, uy-joy xarid qilishni istagan, ammo daromadlari past bo'lgan aholining ipoteka bozoridan chetda qolishiga sabab bo'ladi.

Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda ipoteka kreditlari bozorini rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar sezilarli natijalarga olib kelgan. Xususan, ipoteka kreditlari hajmining keskin oshishi va ularning muddatlarining uzayishi aholining uy-joy bilan ta'minlanganlik darajasini oshirishga xizmat qildi. Biroq, shu bilan birga, ayrim muammolar ham mavjudki, ularni hal etmay turib ipoteka bozorining barqaror rivojlanishini ta'minlab bo'lmaydi.

Avvalambor, ipoteka kreditlari bozori va uy-joy narxlari o'rtasidagi nomutanosiblik yuzaga kelayotgani kuzatilmoqda. Ya'ni, ipoteka orqali xarid qilinadigan uy-joylar soni ko'payishi bilan ularning narxlari ham oshib bormoqda. Bu esa, o'z navbatida, aholining uy-joy xarid qilish qobiliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bois, davlat tomonidan uy-joy narxlarining sun'iy ravishda oshishiga yo'l qo'ymaslik, bozor mexanizmlariga asoslangan holda narxlarni boshqarish mexanizmlarini joriy etish lozim.

Shuningdek, ipoteka kreditlarining aholiga moliyaviy yuki ham ortib borayotgani kuzatilmoqda. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ipoteka kreditlari bo'yicha foiz stavkalari yuqoriligicha qolmoqda hamda ularning aholi daromadlariga nisbatan o'sish sur'ati ham pastroq. Natijada, ayniqsa, daromadlari nisbatan past qatlamlarning ipoteka orqali uy-joy xarid qilish imkoniyatlari qisqarib bormoqda. Shu sababli, ipoteka kreditlarining foiz stavkalarini pasaytirish va ularni subsidiyalash mexanizmlarini yanada takomillashtirish talab etiladi.

Bundan tashqari, uy-joy qurilishi xarajatlarining yuqoriligi ham ipoteka bozorining rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi omillardan biri hisoblanadi. Qurilish materiallari va ishchi kuchi narxining qimmatligi yangi uy-joylar tannarxining oshishiga olib keladi. Bu esa ipoteka krediti hisobiga xarid qilinadigan uy-joylar narxiga ham o'z ta'sirini o'tkazmay qo'ymaydi. Shu bois, qurilish industriyasini modernizatsiya qilish, yangi texnologiyalarni joriy etish va xarajatlarni optimallashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

XULOSA

Ushbu tadqiqot ishida O'zbekistonda ipoteka kreditlari bozorini rivojlantirishga qaratilgan islohotlar va ularning natijalari tahlil qilindi. 2017-2023-yillardagi statistik ma'lumotlar asosida ipoteka kreditlari hajmi, uy-joy narxlari indeksi va qurilish xarajatlari kabi ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'liqlik o'rganildi va quyidagi xulosalarga kelindi:

- 2017-2023-yillarda tijorat banklari tomonidan ajratilgan ipoteka kreditlari hajmi 4,3 barobarga oshgan bo'lib, bu ko'rsatkich 2023-yil 1-oktyabr holatiga 12 217 mlrd. so'mni tashkil etdi. Ipoteka kreditlari muddati ham uzayib, 20 yilgacha yetdi.
- Uy-joy narxlari indeksining yuqori sur'atlarda o'sishi kuzatildi. 2023-yil 1-iyul holatiga milliy valyutadagi uy-joy narxlari indeksi o'tgan yilning mos davriga nisbatan 21 foizga, xorijiy valyutadagi uy-joy narxlari indeksi esa 13 foizga oshdi.
- Qurilish-montaj ishlari narxlarining oshishi ham ipoteka kreditlari qiymatiga ta'sir ko'rsatdi. 2023-yilning 1-iyul holatiga qurilish-montaj ishlari narxlari o'tgan yilning mos davriga nisbatan 12,3 foizga ko'tarildi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, O'zbekistonda ipoteka kreditlari bozorini yanada rivojlantirish uchun ipoteka kreditlari shartlarini optimallashtirish, qurilish sektorini qo'llab-quvvatlash, uy-joy narxlarini tartibga solish va aholi daromadlarini oshirish kabi kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish talab etiladi.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonda ipoteka kreditlari bozorini rivojlantirish bo'yicha sezilarli ishlar amalga oshirildi. Kelajakda ham sohaning barqaror rivojlanishini ta'minlash uchun davlat va bozor ishtirokchilarining yaqin hamkorligini yo'lga qo'yish, tizimli muammolarni hal etish va zamonaviy yondashuvlarni joriy qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

References:

1. O‘zbekiston Respublikasining Ipoteka to‘g‘risida Qonuni. 04.10.2006-yildagi O‘RQ-58-сон. Yangi tahrir 01.10.2022 yildagi O‘RQ-58-son. Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021-y., 03/21/683/0375-son, 07.06.2022-y., 03/22/775/0477-son; 30.06.2022-y., 03/22/782/0576-son; 25.10.2023-y., 03/23/871/0797-son).
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yilda bozor tamoyillariga asoslangan ipoteka kreditlari orqali aholini uy-joy bilan ta’minlash dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida Farmoni, 13.04.2023 yildagi PF-51-son
3. Alimov, B.A. (2022). Ipoteka bozorini rivojlantirish istiqbollari. Iqtisod va moliya, 4, 34-42. ht
4. Abdullayev, J.N. (2021). O‘zbekistonda ipoteka kreditlari bozori. Bank ishi va moliya, 2(14), 56-64.
5. Saidov, S.A. (2022). Ipoteka kreditlari va iqtisodiy o‘sish. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, 3, 120-128.
6. Khakimov, M.M. (2021). Ipoteka kreditlari va aholi daromadlari: Empirik tahlil. Halqaro moliya va hisob, 4(2), 45-54.
7. Demyanenko, A.E. (2020). Ipotechnoye kreditovaniye v Rossii: Tendentsii i perspektivy razvitiya [Mortgage lending in Russia: Trends and development prospects]. Finansy i kredit [Finance and Credit], 26(3), 590-603.
8. Aliyev, R.T. (2019). O‘zbekistonda ipoteka kreditlari bozorini rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari. Bozor, pul va kredit, 11, 30-37.
9. Rahimov, D.N. (2022). Ipoteka kreditlari va uy-joy bozori: O‘zbekiston tajribasi. Iqtisodiyot va moliya, 3, 68-75.
10. Rasulova, S.A. (2021). Ipoteka kreditlari: Xorijiy tajriba va O‘zbekistonda qo‘llash istiqbollari. Xalqaro moliya, 2(3), 112-120.
11. Akbarov, K.D. (2023). O‘zbekistonda ipoteka bozori rivojlanishining moliyaviy-iqtisodiy jihatlari. Iqtisod va moliya, 1, 45-52.
12. “O‘zbekiston Ipoteka qayta moliyalashtirish kompaniyasi”, Статистика ипотечных кредитов, https://www.uzmrc.uz/page/statistika-ipotechnyh-kreditov
13. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi (2023). O‘zbekiston raqamlarda 2023.
14. A Azlarova - Economics and Innovative Technologies, 2023 Features of the development of the banking system of the republic of uzbekistan at the present stage. https://doi.org/10.55439/EIT/vol11_iss5/a1

SANOAT ISHLAB CHIQARISH TIZIMINING INVESTITSION XUSUSIYATLARI

Yodgorova Xalima To‘lqinovna
Buxor viloyati Osiyo Xalqaro Universiteti magistri

Annotatsiya: Ushbu maqolada sanoat ishlab chiqarish tizimining investitsion xususiyatlari turli me’zonlar asosida tahliliy yondashuvga asoslangan tadqiqotlarning mohiyati ma’lum birlik tamoillarga ko‘ra bayon qilingan. Investitsion faoliyatning pirovard maqsadlarga ko‘ra amalga oshirish yo‘nalishlari tavsifi ikki yoqlama tahlilda qiyoslash masalalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Investitsiya, asosiy kapitalga investitsiyalar, multiplikator samarasi, sanoat ishlab chiqarish, strategik maqsalar, sanoatning yashovchanligi, aqliy investitsiyalar.

Abstract: In this article, the essence of research based on the analytical approach of the investment characteristics of the industrial production system based on various criteria is described according to certain unified principles. The description of the directions of implementation of the investment activity according to the final goals is covered in the two-sided analysis.

Key words: Investment, fixed capital investment, multiplier effect, industrial production, strategic goals, industrial viability, intellectual investment.

Аннотация: В данной статье описывается сущность исследования, основанного на аналитическом подходе инвестиционных характеристик промышленно-производственной системы по различным критериям, по определенным единым принципам. Описание направлений реализации инвестиционной деятельности согласно конечным целям отражено в двустороннем анализе.

Ключевые слова: Инвестиции, инвестиции в основной капитал, мультипликативный эффект, промышленное производство, стратегические цели, промышленная жизнеспособность, интеллектуальные инвестиции.

KIRISH

Milliy taraqqiyot sanoat korxonalarini barqaror rivojlantirish va modernizatsiya qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Milliy xo‘jalik salohiyatini oshirishda bugungi kundagi eng dolzarb vazifalardan biri sanoat korxonalarini tarmoq tuzilmasini optimallashtirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, ustun jihatlarini rivojlantirish va pirovardida iqtisodiy jarayonlarning samarali natijani kafolatlaydigan muhitni shakllantirish, rivojlantirish va takomillashtirishdan iboratdir bo‘lgan muhit yaratishdir. Bu narsa, o‘z navbatida, aholi turmush farovonligining yuksalishiga sabab bo‘ladi.

Har qanday milliy ho‘jalik taraqqiyoti sanoat tarmoqlarining rivojlantirish bozor iqtisodiyotini qaror toptirish va tovarlar bozorida ishlab chiqarish mexanizmini yaratishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Bu maqsadlarga erishishda esa investitsion faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishning turli usullarini taqozo qiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Sanoat korxonalarning investitsion faoliyatini moliyalashtirish, moliyalashtirishning turli kombinatsiyasini va ularni boshqarish bidan bog‘liq strategik amaliyotlarni ishlab chiqish va qo‘llash bo‘yicha xorijiy, mintaqaviy va milliy iqtisodchi olimlari o‘rtasida turlicha yondashuvlar mavjud.

Bunday turli tuman yondashuv sanoat korxonalarini investitsion moliyalashtirish bo‘yicha ko‘p qirrali nazariy yoki amaliy xususiyatlar bilan bog‘liq. Ana shunday sharoitda ularni komleks yoki xususiy jihatlarini tadqiq qilish bo‘yicha ko‘pgina olimlar tadqiqotlarini keltirish mumkin. Xususan, I.A.Blank, Ye.V.Dmitriyeva, Yu.V.Gudel, H.Uang, P.Liang, H.Li, R.Yang, D.G‘.G‘ozibekov, N.G‘.Karimov, N.Haydarov, N.R.Ko‘ziyevalarni kiritish mumkin. Mazkur iqtisodchi olimlar tomonidan, iqtisodiyotning turli sohalari, jumladan, sanoat korxonalarida investitsion jarayonlarni amalga oshirish va boshqarishning zamonaviy tamoyillari, uning o‘ziga xos jihatlari hamda korxonalarda investitsion faoliyatini moliyalashtirishga oid masalalar tadqiq qilingan.

Dmitriyeva Ye.V. o‘z ilmiy tadqiqotlarida sanoat korxonalari investitsiya faoliyatini moliyalashtirish tizimini modernizatsiyalash va ularning tarmoq xususiyatlaridan kelib chiqqan holda investitsiyalarni jalb qilish, shuningdek sanoat korxonalari investitson faoliyatini moliyalashtirishning zamonaviy mexanizmlarinini ishlab chiqishdagi muammolarni yoritgan [2].

Gudel Yu.V. sanoat korxonalarining investitson faoliyatini moliyalashtirish xususiyatlari tadqiq qilgan [3].

I.Yu.Barabanova ishlab chiqarish korxonalarining investitsiya loyihalarini moliyalashtirish mexanizmlari va usullarini tadqiq etgan holda, korxonalarda asosiy vositalarning ishlashi, yangilanishi va investitsion faoliyatini moliyalashtirish mexanizmini o‘rgangan [4].

H.Uang, P.Liang, H.Li, R.Yanglar esa korxonalarning yuqori texnologiyali ishlanmalariga yo‘naltiriladigan investitsiyalar va ularning moliyalashtirish manbalarini, shuningdek korxonalarning ilmiy ishlanmalarini moliyalashtirish manbalari, ilmiy-tadqiqot, investitsiyalar va tadbirkorlik riski o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni o‘rganishgan [5].

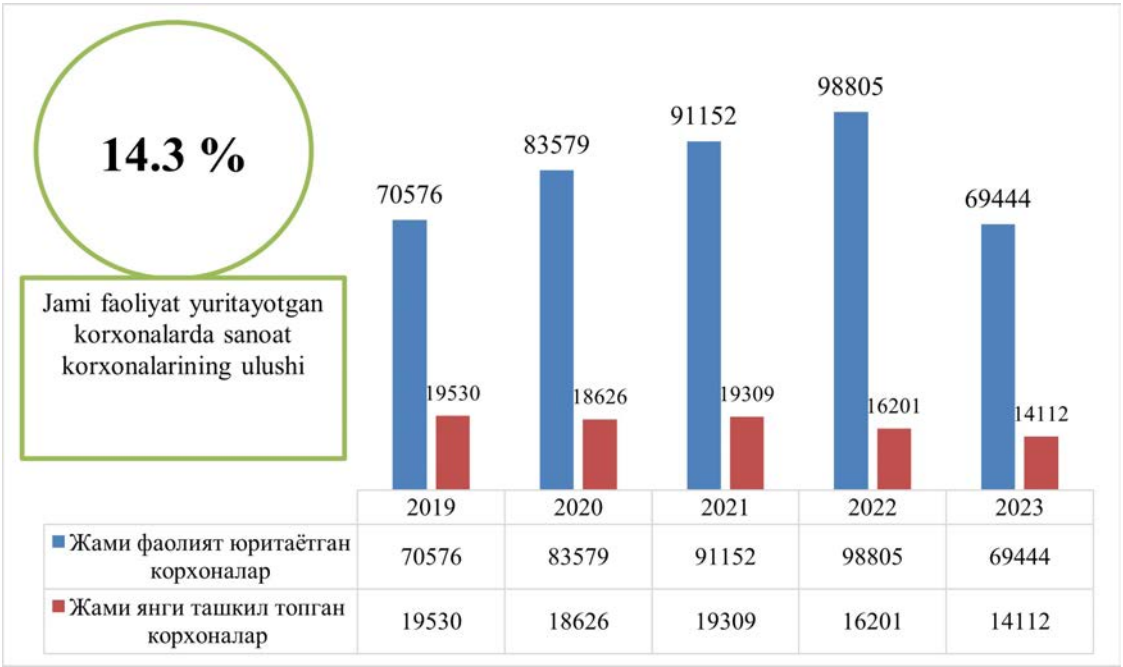
D.G‘.G‘ozibekov o‘z ilmiy adabiyotlarida investitsiya, investitsiya muhiti, investitsiya siyosati, investitsiya loyihalari, investitsiya loyihalarini moliyalashtirish, investitsiya faoliyatini moliyalashtirish va investitsiyalarni iqtisodiyotga jalb qilish masalalarini yoritgan [6]. N.R.Ko‘ziyeva xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar faoliyatini rag‘batlantirishning moliya-kredit mexanizmini takomillashtirish yo‘nalishlarini tadqiq etgan holda milliy iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar faoliyatini yuritish va ularning moliya-kredit mexanizmi takomillashtirilishi yuzasidan tavsiyalarni ishlab chiqqan [7].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Taraqqiyot tamoillariga ko‘ra boshqa milliy xo‘jaliklar singari O‘zbekistonda ham iqtisodiy rivojlanishning bosh omillaridan biri sanoat korxonalarida investitsiya faoliyatini rivojlantirish davlatning ustuvor siyosatga aylantirilgan bo‘lib, ishlab chiqarishga investitsiyalarni, shu jumladan, xorijiy investitsiyalarni jalb etish strategik ahamiyatga egadir. O‘zbekistonda sanoat tarmoqlarini muttasil modernizatsiya qilish va ilm-fan yutuqlaridan ishlab chiqarishga ko‘chirish orqali Sanoat ishlab chiqarish tizimi rivojlanishini hisobga olsak, bu tizim rivojida uni moliyalashtirish va investitsion rivojlantirish asosiy ta’sirlardan biridir. Shunday ekan, sanoat korxonalariga eng zamonaviy texnika va texnologiyalarni jalb etish strategik taraqqiyotning asosiy vazifalardan biri sifatida dolzarbligicha qoladi [1].

TAHLIL VA NATIJALAR

Bugungi kunda (2024-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra) respublikada 69,4 mingta sanoat korxonalari faoliyat ko‘rsatmoqda, shundan 11,8 mingtasi (ro‘yxatdan o‘tgan korxonalar umumiy sonining 17,0 % i) Toshkent shahriga, 7,8 mingtasi (11,2 %) Farg‘ona viloyatiga, 7,3 mingtasi (10,5 %) Toshkent viloyatiga, 6,2 mingtasi (8,9 %) Samarqand viloyatiga va 5,5 mingtasi (7,9 %) Andijon viloyatiga to‘g‘ri kelmoqda[1].

1-rasm: Jami faoliyat yuritayotgan va yangi tashkil topgan korxonalar (2024-yil 1-yanvar holatiga)

1 O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma’lumotlari.

Keltirilgan axborotlar bo‘yicha 2023-yilda respublikada 655.5 trln. So‘mlik sanoat mahsulotlari ishlab chiqarilgan. O‘tgan 2022-yilga nisbatan sanoat ishlab chiqarishning fizik hajmi 106 foizni tashkil etadi.

Iqtisodiy taraqqiyotlar tarixidagi tajribalardan shuni bilishimiz mumkinki aksar milliy ho‘jaliklar taraqqiyoti asosan sanoat ishlab chiqarish omili bilan bog‘liq. Qishloq xo‘jaligi orqali jamiyat mavjud bo‘lishi va yashashi birlamchi lekin iqtisodiy taraqqiyotni asosan sanoat ishlab chiqarish omili bilan ta’minlash tajribasi iqtisodiy qonuniyat sifatida amal qiladi. Shunday ekan bugungi O‘zbekiston sanoatini zamon talablari asosida rivojlantirish, mahsulotlar raqobatbardoshligini oshirish va turini ko‘paytirish, hududlarda ishlab chiqarishni mahalliylashtirishni keskin kengaytirish va chuqurlashtirish, mamlakatimizdagi mavjud xomashyo resurslaridan samarali foydalanish, ishlab chiqarish sohasiga zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etgan holda import o‘rnini bosuvchi va eksportga mo‘ljallangan mahsulotlar ishlab chiqarish ayni kundagi strategik vazifalardan bir bo‘lishi kerak. Bu borada amalga oshirishda sanoat tarmoqlariga investitsiyalarni jalb qilish va shu asosida ularni ishlab chiqarish va boshqaruv faoliyati samaradorligini oshirish, sanoat ishlab chiqarish salohiyatini oshirish asosiy va kechiktirib bo‘lmas vazifalardan biri sifatida qaralishi kerak.

Ayniqsa sanoat ishlab chiqarish tarmoqlari tuzilmasini mutanosib tarkib toptirish va rivojlantirish katta ahamiyatga ega.

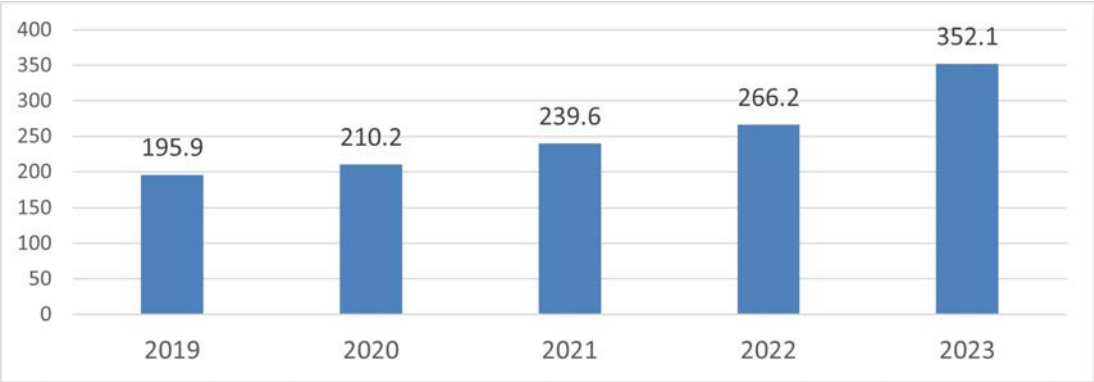
Sanoat ishlab chiqarishi tarkibida eng katta ulush ishlab chiqaradigan sanoat hissasiga to‘g‘ri kelib, 553,3 trln. so‘mni, jami sanoat ishlab chiqarishidagi ulushi 84,4 % ni tashkil etdi.

2-rasm: Sanoat ishlab chiqarishi tarkibi[2]

2023-yilning yanvar-dekabr oylarida respublikada jami sanoat ishlab chiqarishidagi yuqori ulush Toshkent shahri (18,9 %), Toshkent viloyati (16,1 %), Navoiy viloyati 15,5 %), Andijon viloyati (11,2 %) hamda Farg‘ona viloyati (5,6 %) hissasiga to‘g‘ri keldi. Shuningdek, o‘tgan yilning tegishli davriga nisbatan yuqori FHI, Jizzax viloyatida (107,4 %), Andijon viloyatida (107,3 %) hamda Namangan (107,2 %) viloyatlarida kuzatildi.

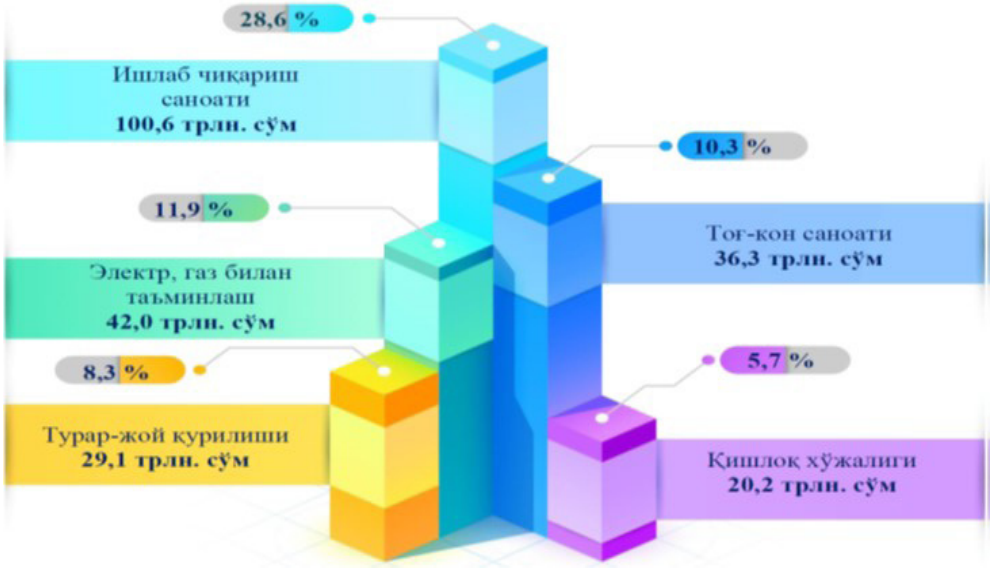
Taqqoslanayotgan oxirgi besh yildagi asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi dinamikasi shuni ko‘rsatmoqdaki, u deyarli ikki martaga ko‘payib, o‘sish tendensiyasiga ega bo‘lmoqda.

3-rasm: Asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi dinamikasi, trln so‘m[3]

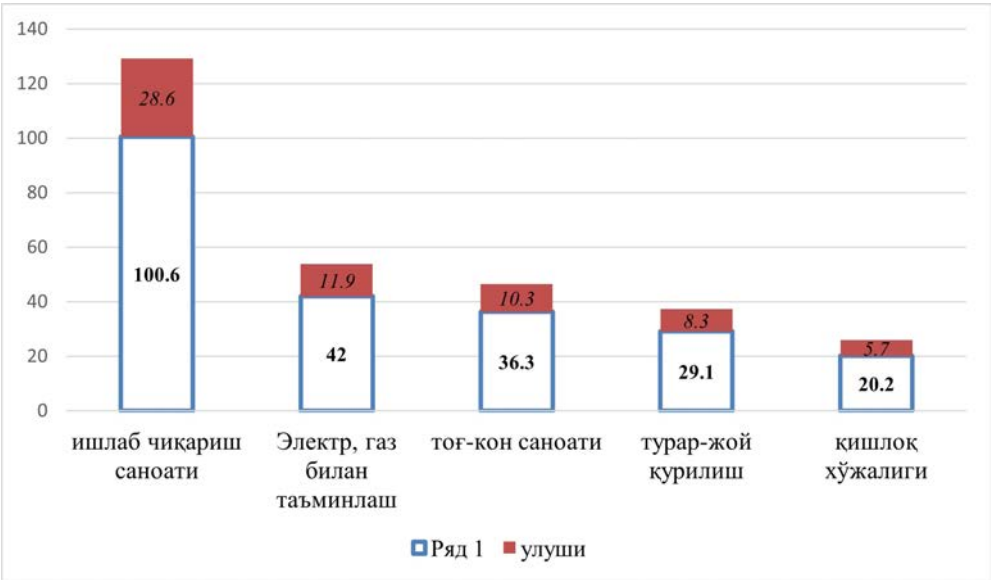
2 O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma’lumotlari.
3 https://stat.uz/uz/nashrlar/3635-yillik-statistik-to-plami

Taqqoslanayotgan besh yildagi asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi dinamikasi shuni ko‘rsatmoqdaki, u deyarli ikki martaga ko‘payib, o‘sish tendensiyasiga ega bo‘lmoqda. So‘nggi besh yil ichida o‘sish sur’atlarini ko‘radigan bo‘lsak, 2019-yilda 138,1 % ga yetgan, 2020-yilda turg‘un holatda bo‘lgan – 95,6 % ni tashkil etgan, 2021-yilda ko‘payib – 102,9 % kuzatildi, hozirgi davrgacha yana o‘sish tendensiyasiga ega bo‘lib – 122,1 % ni tashkil etdi.

4-rasm: 2023-yil yanvar-dekabr oylarida O‘zbekiston Respublikasida iqtisodiy faoliyat turlari bo‘yicha asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi trln. so‘m va ulushi % da

Tijorat banklari kreditlari va boshqa qarz mablag‘lari hisobidan moliyalashtirilgan 22,3 trln. so‘m (jami asosiy kapitalga investitsiyalarning 6,3 % ini tashkil etib, 2022-yilga nisbatan 0,3 % punktga kamayish) asosiy kapitalga investitsiyalar o‘zlashtirildi. Aholi mablag‘lari hisobidan jami asosiy kapitalga investitsiyalarning 9,5 % i yoki 33,3 trln. so‘m o‘zlashtirildi. Aholi mablag‘lari hisobidan asosan uyjoylar qurish sohasida investitsiya faoliyati amalga oshirilgan. Asosiy kapitalga investitsiyalarning iqtisodiy faoliyat turlari bo‘yicha tarkibida ishlab chiqarish sanoati yetakchilik qilmoqda. Yangi avtomobil modellarini ishlab chiqarishni tashkil etish (Oniks, Treker), sement ishlab chiqarishni kengaytirish, texnik gaz (CO_2) ishlab chiqarishni tashkil etish, mineral o‘g‘itlar ishlab chiqarish kompleksini tashkil etish, paxta-to‘qimachilik va agroklaster tashkil etish kabi yirik investitsiya loyihalari natijasida ushbu iqtisodiy faoliyat turida jami moliyalashtirish manbalari hisobidan 100,6 trln. so‘m yoki jami asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalarning 28,6 % i o‘zlashtirildi.

5-rasm: 2023-yil mamlakatimizda iqtisodiy faoliyat turlari bo‘yicha asosiy kapitalga investitsiyalar jajmi, trln so‘m va ulushi % da[4]

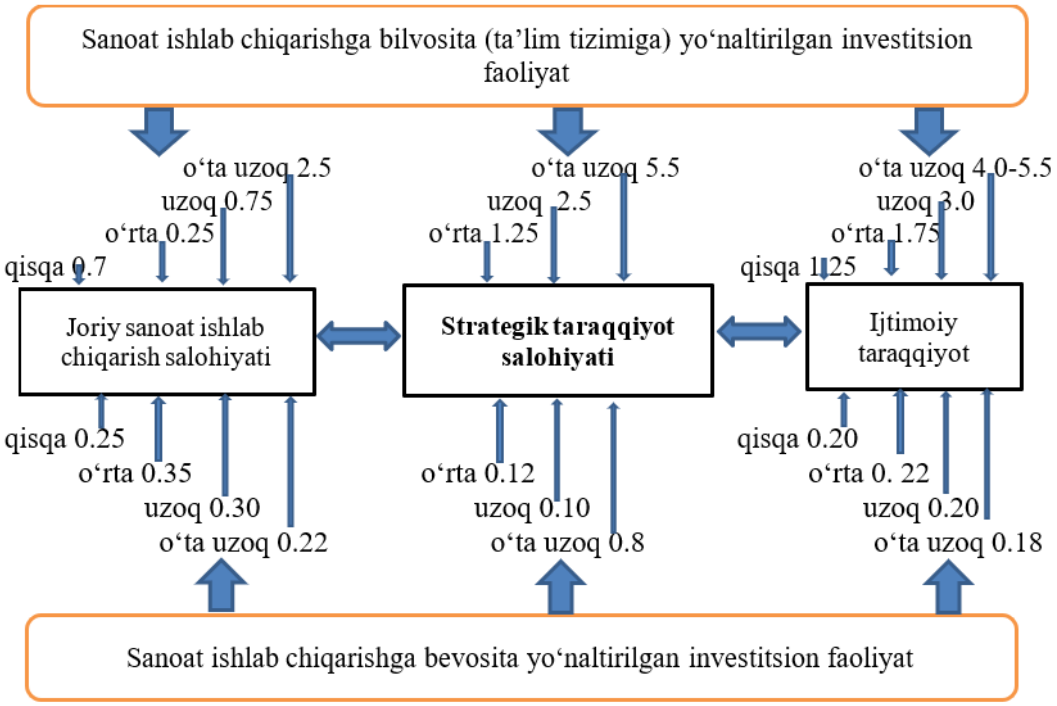
4 stat.uz ma’lumotlari asosida muallif ishlanmasi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi hisobidan o‘zlashtirilgan investitsiyalar hajmi 1,6 trln. so‘mni (dollar ekvivalentida 132,4 mln. AQSH dollari) va jami investitsiyalardagi ulushi 2022-yilga nisbatan 0,5 % punktga kamayib, 0,4 % ni tashkil etdi. Shuningdek, mazkur jamg‘arma hisobidan moliyalashtirilgan investitsiyalar hajmi 2022-yilga nisbatan 58,0 % ni tashkil etdi.

O‘zbekiston Respublikasi bo‘yicha Respublika budjetidan moliyalashtiriladigan infrastruktura, iqtisodiy va ijtimoiy sohani rivojlantirishga yo‘naltirilgan investitsiyalar hajmi 2022-yilga nisbatan 88,6 % ni yoki 20,4 trln, so‘mni tashkil etdi. Shuningdek, suv ta’minoti va kanalizatsiya tizimini rivojlantirish jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan investitsiyalar 2022-yilga nisbatan 52,9 % ni, 1,7 trln. so‘mni tashkil etdi. Ularning jami investitsiyalardagi ulushi, mos ravishda 0,6 % punktga kamayib, 0,5 % ni tashkil etdi.

Investitsion faoliyat orqali milliy xo‘jalikning tarmoq tuzilmasi genizisini yaratish uni rivojlantirish va takomillashtirish amaliyotida keng qo‘llaniladi. Ustun tarmoq tuzulmasini shakillantirish va rivojlantirishda aksariyat hollarda shu sohaga ko‘proq va imtiyozli investitsion amaliyot qo‘llaniladi [7]. Bu narsa shu sohaning boshqa sohaga nisbatan yanada rivojlanishiga olib keladi. O‘zbekistonda ham bu amaliyotni kuzatish mumkin. Statistik ma’lumotlarga e’tibor qaratsak aynat energetika va tog‘-kon sanoati, mashinasozlik sanoatida turli investitsion oqimlarning xususan, xorijiy investitsion oqimlarning salmog‘i katta ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Tabiiyki bu soxalarning mamlakat YAIMdagi ulushi ham sezilarli darajada katta. Ijtimoiy sohalarga xususan ta’lim tizimiga yunaltirilgan turli investitsion oqimlarning kamligi esa bevosita ijtimoiy sohani, pirovardida sanoat ishlab chiqarish salohiyatiga ta’sir qiladi. Demak sanoat ishlab chiqarishga investitsiyalarning asosiy xususiyati shundaki unga qilingan investitsiyalaring joriy ishlab chiqarish samarasi katta lekin strategik davrdagi taraqqiyot samarasi ta’lim tizimiga qilingan investitsion samara barchasidan kattadir.

6-rasm: Sanoat ishlab chiqarishning investitsion faoliyat xususiyatlari[5]

Ushbu qonununiyatga ko‘ra sanoaat ishlab chiqarishga qilingan investetsiyalar qisqa, o‘rta, uzoq, va o‘ta uzoq muddatli davrda uchta maqsadli me’zonda turlicha ko‘ra multiplikator indekslariga ega. Sanoat ishlab chiqarishga bevosita yo‘naltirilgan investitsion faoliyat joriy sanoat ishlab chiqarishga qisqa muddatlarda 0.25 o‘rta muddatlarda 0.30, uzoq muddatlarda 0.35 va o‘ta uzoq muddatlarda 0.22 indeks ko‘rsatkich samaraga ega bo‘ladi. Lekin asosiy strategik yoki zoq maqsadli yillarda sanoat ishlab chiqarishga bevosita yo‘naltirilgan igvestitsiyalar samarasi mos ravishda 0.8,0,10va 0.12 indeks samara berar ekan. (strategik muddatlarda qisqa muddatli me’zonlari mavjud emas). Sanoat ishlab chiqarishdan asosiy maqsad ijtimoiy taraqqiyot ekanligini hisobga olsak bu natija mos ravishda 0.20,0.22, 0.20 va 0.18 natijani beradi.

Sanoat ishlab chiqarishga bilvosita (Ta’limga tizimiga) yo‘naltirigan investitsion faoliyat esa sanoatga bevosita investetsiyaga nisbatan ancha katta samaraga ega ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Bu yo‘nalish joriy sanoat ishlab chiqarish salohiyatiga bevosita investetsiyalarga nisbatan pastroq samarani ta’minlasada, pirovardidp

5 Muallif ishlanmasi.

strategiik taraqqiyot alohiyatiga ta'siri multiplikatsion darajada katta ekanligini ko'rishimiz mumkin. Bu yo'nalish qisqa muddatli davrda sanoat ishlab chiqarish yashovchanligiga kamroq ta'sir samarasiga ega bo'lsada lekin uzoq va o'ta uzoq muddatli ya'ni strategik maqsadli davrlar usun ijobiy ta'sir mexanizmiga ega. Ya'ni stragik taraqqiyot salohiyati uchun mos ravishda 1.25, 2.5, 5.5 natijani ta'minlaydi. Bu samara ijtimoiy taraqqiyot bilan tenglashgunga qadar davom etishi yoki bir birini to'ldirishi mumkin. Xulosa qilish mumkinki sanoat ishlab chiqarishning investitsion faoliyat yo'nalishlari yuqorida keltirilgan maqsad va me'zonlarga asoslanishi kerak. demak agar u sanoatning joriy yashab qolishini maqsad qilgan bo'lsa bevositaa sanoat ishlab chiqvarish investitsion faoliyatga ustunlik berilishi kerak. agar strategik taraqqiyot me'zonlariga asoslangan maqsad qo'yilganda yo'nalish tamoiliga ko'ra sanoat ishlab chiqarishga bilvosita ya'ni ta'lim sohasiga investetsiya orqali erishilishi mumkin [8]. Bundan ma'lum bo'ladiki sanoat sanoatda shakillaniib, rivojlanib takomillashmaydi. Bunday sanoat ishlab chiqarishi usulida sanoat faqat o'zinig umrini o'taydi. Sanoatning genizisi esa ta'limda shakllanadi, rivojlanadi va takomillashadi. Shu bois sanoatni tarqqiy ettirishga sanoatga emas ta'lim tizimiga investitsion usunlik berilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi Qonuni. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 26.12.2019-y., 03/19/598/4221-son. https://www.lex.uz/docs/4664142.
2. Дмитриева Е.В. "Модернизация системы финансирования инвестиционной деятельности промышленних предприяти". Автореферат диссертации на соисканние ученой степени доктора экономичиский наук. М: Российская академия предпринимательства, 2015. -46 с.
3. Гудель Ю.В. "Управление инвестиционной деятельностью промышленных предприятий". Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. М.: Московского государственного университета печати. 2009. - 24 с.
4. Барабанова И.Ю. "Механизмы и методы финансирования инвестиционных проектов предприятия" // Вестник университета. М.: 2013 – №4. 35-40 с
5. Wang H., Liang P., Li H., Yang R. "Financing Sources, R&D Investment and Enterprise Risk" // Procedia Computer Science 91 (2016) 122 – 130 p. https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877050916312303
6. G'ozibekov D.G'. Investitsiyalarni moliyalashtirish masalalari. -T.: "Moliya", 2003. -215 b.
7. Kuziyeva N.R. "Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar faoliyatini rag'batlantirishning moliya-kredit mexanizmini takomillashtirish yo'nalishlari". Iqtisod fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. T.: O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi. 2008. - 41 b.
8. К. В. Балдин, А. В. Барышева, Е. Л. Макриденко. Инновационный менеджмент. "Дашков и К", 2009. стр.40
9. Н.Ю.Ковалёвская Управление инвестиционными проектами. Иркутск. Издателство "БГУ",2017. стр. 112

BUDJET IJROSINI SAMARALI TA'MINLASHDA DAVLAT XARIDLARINING AHAMIYATI

Sholdarov Dilshod Azimiddin o'g'li
PhD, TDIU "Budjet hisobi va g'aznachilik ishi"kafedrasi mudiri, dotsent

Fayzullayeva Zilola Ravshanovna
TDIU "Budjet hisobi va g'aznachilik ishi" kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada davlat xaridlari tizimi faoliyati keng yoritilib, tizimning afzallik tomonlari ko'rib chiqilgan. 2021-2023-yillar mobaynida tizimni takomillashtirilganligi, amalga oshirilgan qulayliklar, rivojlanish ko'rsatkichlari o'rganilgan. Yaratilgan yangi portalning faoliyatda bo'lgan saytlardan afzalliklari, inson omilidan butunlay voz kechilib to'liq avtomat tarzga o'tilganligi va tizimda kelajakda qilinishi lozim bo'lgan ishlar muhokami qilingan. Mavjud me'yoriy-huquqiy bazani yanada takomillashtirish va davlat xaridlarining asosiy tamoyillarini belgilovchi qonun qabul qilinishi muhokama qilindi. Zamonaviy sharoitda davlat xaridini tashkil etish bqyicha yangi tamoyillarga asoslangan tizim faoliyati keng yoritilgan.

Kalit so'zlar: davlat xaridlari, bazaviy hisobosh miqdori, platforma, elektron do'kon, elektron auksion, elektron tender, elektron xarid, eng yaxshi taklif, budjet tashkilotlari, xaridlar, savdo va sotiq, tadbirkorlar, raqobatli, shaffoflik, ochiqlik, korrupsiyaga qarshi, davlat buyurtmachilari, tovar (ish, xizmatlar) davlat xaridalari operatorlari.

Abstract: This article covers in detail the activities of the public procurement system, and also discusses the advantages of the system. During 2021-2023, improvement of the system, implemented convenience, and development indicators were studied. The advantages of the newly created portal compared to existing sites, the removal of the human factor and the transition to a fully automatic mode, as well as the work to be done in the system in the future were discussed. Further improvement of the existing legislative framework and the adoption of a law defining the basic principles of public procurement were considered. The activities of the system based on new principles of organizing public procurement in modern conditions are widely covered.

Key words: public procurement, basic calculation amount, platform, electronic store, electronic auction, electronic tender, electronic procurement, best offer, budgetary organizations, procurement, trade and sales, entrepreneurs, competition, transparency, openness, anti-corruption, government customers, government operator's procurement of goods (works, services).

Аннотация: В данной статье подробно освещена деятельность системы государственных закупок, а также рассмотрены преимущества системы. В течение 2021-2023 годов изучены совершенствование системы, реализованные удобство, показатели развития. Обсуждались преимущества ново созданного портала по сравнению с существующими сайтами, извлечения человеческого фактора и переход в полностью автоматический режим, а также работы, которые предстоят проделать в системе в будущем. Рассматривалась дальнейшее совершенствование существующей законодательной базы и принятие закона, определяющего основные принципы государственных закупок. Широко освещена деятельность системы, основанной на новых принципах организации государственных закупок в современных условиях.

Ключевые слова: государственные закупки, базовая сумма расчёта, платформа, электрон-магазин, электронный аукцион, электронный тендер, электронные закупки, лучшее предложение, бюджетные организации, закупки, торговля и продажи, предприниматели, конкуренция, прозрачность, открытость, противодействие коррупции, государственные заказчики, операторы государственных закупок товаров (работ, услуг).

KIRISH

So‘ngi yillarda mamlakatimizda davlat xaridlari tizimi rivojlanayotgan yo‘nalishlardan biridir. Davlat xaridlari budjetdan ajratilgan mablag‘larni maqsadli va raqobatli usulda shaffof ishlatilishi bilan bog‘liq bo‘lib, ushbu tizim investitsion muhitni yaratishda ham katta ahamiyatga ega. Shuningdek, davlat budjeti, markazlashtirilgan manbalar va davlat ulushiga ega bo‘lgan korxonalar mablag‘laridan samarali foydalanishga imkon yaratadi. Qonun xaridlarning besh tartib-taomilini belgilaydi, shundan ikkitasi davlat xaridi bo‘yicha qaror qabul qilishda inson omilini butkul inkor etadi. Qolgan xarid tartib-taomillari shaffofligi maxsus axborot portalida zarur axborot chop etish yo‘li bilan ta’minlanadi. Shu jumladan, O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 22-apreldagi “Davlat xaridlari to‘g‘risida”gi O‘RQ-684-sonli qonuni qabul qilingan [1].

“2022–2026-yillar mo‘ljallangan yangi O‘zbekiston taraqqiyoti strategiyasi Milliy iqtisodiyotni isloh qilish borasida tashqi savdo, soliq va moliya siyosatini liberallashtirish, tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash va xususiy mulk daxlsizligini kafolatlash, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlashni tashkil etish hamda hududlarni jadal rivojlantirishni ta’minlash bo‘yicha ta’sirchan choralar ko‘rildi. Fuqarolarning ijtimoiy himoyasini kuchaytirish va kambag‘allikni qisqartirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi sifatida belgilanib, aholini yangi ish o‘rinlari va kafolatli daromad manbai, malakali tibbiy va ta’lim xizmatlari, munosib yashash sharoitlari bilan ta’minlash sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarildi. 2022-yilda yillik inflyatsiya darajasini 9 foizgacha va 2023-yilda 5 foiz hamda fiskal taqchillikni 3 foizgacha pasaytirish choralari ko‘rilib, keyinchalik inflyatsiya va Davlat budjeti taqchilligi ushbu ko‘rsatkichdan oshmasligi ta’minlab borilsin. 2023-yildan qo‘shilgan qiymat solig‘i stavkasi 12 foizgacha hamda 2025-yildan bank, moliya va telekommunikatsiya kabi tadbirkorlik yo‘nalishlarida foyda solig‘i stavkasi 15 foizgacha tushirilishlari” ta’kidlab o‘tildi [2].

O‘zbekiston Respublikasi Davlat budjeti ijrosini ta’minlash maqsadida jahon tajribasida mukammal sanalgan g‘aznachilik va davlat xaridi tizimi tashkil etildi. Axborot texnologiyalari asosida davlat xaridi tizimida budjet tashkilotlarining tovar yetkazib beruvchilar bilan o‘zaro munosabatlarida dastlabki nazoratga katta ahamiyat berildi. Tadbirkorlik faoliyatini tashkil qilish va doimiy daromad manbalarini shakllantirish uchun sharoitlar yaratish, xususiy sektorning Yalpi ichki mahsulotdagi ulushini 80 foizga va eksportdagi ulushini 60 foizga yetkazish, har yili O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining tadbirkorlar bilan “Ochiq muloqoti”ni o‘tkazish tashkil etildi. Hududlarda 200 ta yangi sanoat zonalarini tashkil etish va biznes-inkubatorlar tizimini rivojlantirish, sharoiti og‘ir bo‘lgan tumanlarda tadbirkorlikni rivojlantirish uchun yanada qulay shart-sharoitlar yaratish yo‘lga qo‘yildi [3].

Ilg‘or xorijiy tajriba asosida faktoring amaliyotini rivojlantirish, 2026-yilga borib tadbirkorlik subyektlariga soliq yuklamasini yalpi ichki mahsulotning 27,5 foizidan 25 foizi darajasiga kamaytirish tatbiq qilindi. Hududlarda tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash, ishsizlik va kambag‘allikni qisqartirish bo‘yicha mavjud tuzilmalar faoliyatini takomillashtirildi. Tadbirkorlik subyektlari o‘z faoliyatini boshlashi uchun zarur ma’lumotlarni erkin foydalanishga chiqarish, qurilish faoliyatida qurilish nuqsonlari yoki muammolarining oldini olish, iqtisodiyotda davlat ishtirokini qisqartirish va xususiy sektorga keng yo‘l ochildi. Iqtisodiy munosabatlarda erkin bozor tamoyillarini joriy etishni kengaytirish maqsadlari ustuvor etib belgilandi [4]. O‘z-o‘zidan ma’lumki, bunday sharoitda Davlat budjeti barqarorligini ta’minlash hamdadavlat xaridiga qaratilgan nazariy-metodologik va tashkiliy masalalar o‘ta dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Davlat xaridi – tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) davlat buyurtmachilari tomonidan pulli asosda olishdir. Davlat buyurtmachisi - davlat xaridlarini amalga oshiruvchi yuridik shaxs hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasida elektron xarid tizimini joriy etish ijobiy natijalar bermoqda. Davlat xaridi YAIMning shakllanishiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir ko‘rsatadi. To‘g‘ri tashkil qilingan davlat xaridlaridan foydalanish – mamlakatda iqtisodiy o‘sishni ta’minlaydi hamda dolzarb iqtisodiy ijtimoiy vazifalarni hal qiladi. Davlat xaridi deganda, Davlat budjeti xarajatlarini optimallashtirish, bozor munosabatlari sharoitida bozor munosabotlari sharoitida markazlashgan tarzda yo‘naltirilgan moliyaviy oqimlarni samarali boshqarish, davlatning muhim vazifalarni bajarilishida noqonuniy xarajatlarni amalga oshishini bartaraf etish tushuniladi. Davlat budjetining asosiy vazifasi YAIMni taqsimlash va qayta taqsimlash, iqtisodiyotni tartibga solish va rag‘batlantirish, ijtimoiy-madaniy sohalarni mablag‘ bilan ta’minlash, mamlakatning markazlashgan pul jamg‘armalarini vujudga keltirish va ulardan foydalanish yuzasidan nazorat qilish hisoblanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI:

Davlat xaridlari tizimini qayta isloh qilish va rivojlantirish, tizimni amalda keng qo‘llanilishi hamda buyurtmachilar foydalanishi uchun qulay shart-shaoitlar yaratilishi maqsadida amaldagi davlat xaridlari tizimi bir nechta qonuniy hujjatlar bilan tartibga solib kelinmoqda:

- O‘zbekiston Respublikasining Budjet Kodeksi;
- O‘zbekiston Respublikasi “Davlat xaridlari to‘g‘risida”gi Qonuni;

- O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 24-iyuldagi “O‘zbeksiton Respublikasi loyiha boshqaruvi tizimi joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5120 sonli Farmoni;
- O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 23-avgustdagi “Tovarlar (ishlar, xizmatlar)ning davlat va kogporativ xaridlarini amalga oshirishning zamonaviy shakl va uslublarini yanada joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-3237 sonli qarori;
- O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 27-sentyabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Davlat xaridlari to‘g‘risida”gi Qonunini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3953-sonli qarori va boshqa qonun hujjatlaridan iborat [5].

Budjet tashkilotlari xaridini to‘g‘ri va samarali tashkillashtirish uchun mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) xarid qilish jarayonida kompleks yondashishi zarur. Milliy iqtisodiyotni rivojlanitirish bosqichida budjetdan tashqari fondlarning mablag‘larini oqilona sarflashning eng maqbul mexanizmmini shakllantirishimiz kerak. Shu sababli, kelajakda Davlat budjeti tarkibilagi davlatning maqsadli pul jamg‘armalari faoliyatini takomillashtirishni ta’minlaydigan chora-tadbirlarni amalga oishirish muhim ahamiyatga ega [6].

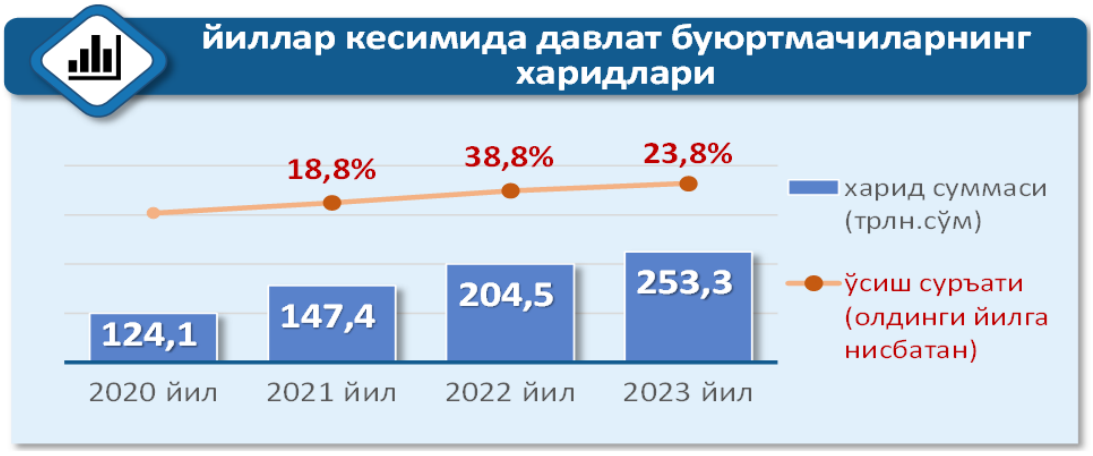
Rus olimi L.V.Andreyeva davlat xaridlarining huquqiy masalalarini o‘rganishda “davlat ehtiyojlari”ni mustaqil ma’noga ega bo‘lgan huquqiy tushuncha sifatida alohida ajratib ko‘rsatdi. Bunda budjet buyurtmachilarining vakolati doirasida tegishli funksiya va vazifalarni amalga oshirishi uchun zarur bo‘lgan davlat ehtiyojlarining tarkibiga tovar, ish va xizmalarga bo‘lgan ehtiyojlar kiradi [7], deb ta’kidlangan.

Ternopol davlat iqtisodiyot universiteti dotsenti V.I.Stoyan o‘z maqolasida ta’kidlaydiki, “G‘aznachilik organlari budjetning daromadlar qismini kassa ijrosi jarayonida ishtirok etishi, ma’muriy-hududiy kesimda budjetlar resurslarini ham umumiy, ham daromadlarining alohida turlari bo‘yicha miqdorini imkon fadar to‘g‘ri aniqlashni maqsad qiladi. Tegishli budjetlar bo‘yicha resurs bazasi hajmi to‘g‘risidagi ma’lumotlar, budjet mablag‘larining harakati va ularni hisobga olish tafsilotlarining mavjudligi davlat ijro hokimiyati va mahalliy o‘z-o‘zini boshqarish o‘rganlariga resurslarni strategik va operativ boshqarish imkonin beradi” [8].

TAHLIL VA NATIJALAR

Davlat xaridlari tizimini yanada takomillashtirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 16-iyundagi “Davlat organlari va tashkilotlarining faoliyati ochiqligini ta’minlash, shuningdek, jamoatchilik nazoratini samarali amalga oshirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmonida ushbu tizim faoliyati uchun muhim chora-tadbirlar belgilangan o‘tildi [9].

Davlat xaridlari tovar xizmatlarini davlat buyutmachilari tomonidan o‘z ehtiyojlari uchun pulli asosda xarid qilish hisoblanadi. Oddiy so‘z bilan aytganda, har bir davlat buyurtmachisi, ya’ni bu korxona bo‘ladimi yoki budjet tashkiloti bo‘ladimi, u avvalam bor, o‘ziga kerakli bo‘lgan tovar xizmatlarini xarid qiladi. Davlat xaridlari platformasi ham, shu maqsadga xizmat qiladi. Mana o‘zingiz ham bozorga borganingizda, eng ma’qul, sifatli va arzon tovarni xarid qilasiz. Shunga o‘xshash bu tizim ham ana shunday bozorni yaratib beradigan platformadir.

1-rasm: Yillar kesimida davlat buyurmachilarining xaridlari [10]

Manba: Iqtisodiyot va moliya vazirligi Davlat xaridlari departamenti ma’lumoti

Iqtisodiyot va moliya vazirligi Davlat xaridlari departamenti ma’lumotilari bo‘yicha tahlil qilsak 1-rasmda ko‘rinib turibdiki, 2021-2023-yillar oralig‘ida davlat buyurtmachilari tomonidan amalga oshirilgan davlat xaridlarini o‘rganib chiqsak, ko‘rsatkichlardan ko‘rinib turibdiki o‘sish sur’atlari jadvalda yaqqol nomayon. Ya’ni, 18.8 foizdan 23.8 foizga o‘sib borarayotganini kuzatish mumkin.

2-rasm: Vazirliklar kesimida budjet buyurtmachilarning davlat xaridlari [10]

Manba: Iqtisodiyot va moliya vazirligi Davlat xaridlari departamenti ma'lumoti

Davlat buyurtmachilar davlat xaridlarini sohalar bo'yicha taqqoslab chiqsak 2-rasm bo'yicha amalga oshirilgan davlat xaridlarini vazirliklar miqyosida 2023-yil holatiga umumiy 58.4 trln so'mni tashkil etgan. Bunda maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi 17.5 trln. so'm miqdori bilan faol o'rinda.

Davlat xaridlarining asosiy prinsiplari muhim ahamiyatga ega.

Davlat xaridlarining asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

- kasbiy mahorat va mas'uliyatlilik;
- asoslanganlik;
- moliyaviy mablag'lardan foydalanishning oqilonaligi, tejamkorligi va samaradorligi;
- ochiqlik va shaffoflik;
- raqobat va xolislik;
- mutanosiblik;
- davlat xaridlari tizimining yagonaligi va yaxlitligi;
- korrupsiyaga yo'l qo'ymaslik.

Moliyaviy mablag'lardan foydalanishning oqilonaligi, tejamkorligi va samaradorligi prinsipi davlat buyurtmachisining davlat xaridlarini o'tkazish xarajatlarini va tovarlarning (ishlarning, xizmatlarning) qiymatini hisobga olish;

- davlat xaridlari uchun ajratilgan mablag'lardan samarali foydalanish, shu jumladan, tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) olishdan ko'rilgan naf, ularning sifati va qiymati o'rtasidagi maqbul nisbatni (foydalanish davri xarajatlarini hisobga olgan holda) ta'minlash;
- davlat xaridlarini maqbul muddatlarda o'tkazish imkonini beradigan oqilona va tejamkor usulda amalga oshirilishi kerak.

Davlat xaridlarining ochiqligi va shaffofligi:

- tegishli davlat organlariga, davlat xaridlarining subyektlariga va jamoatchilikka davlat xaridlari to'g'risidagi axborotdan qonunchilikda belgilangan tartibda to'liq, o'z vaqtida, erkin va bepul foydalanish imkoniyatini ta'minlagan holda uni maxsus axborot portaliga joylashtirish;
- xarid qilish tartib-taomillariga doir hujjatlarni va hisobotlarni tuzish hamda but saqlashni ta'minlash orqali amalga oshiriladi.

Davlat xaridlaridagi raqobat xarid qilish tartib-taomillari ishtirokchilari o'rtasidagi, davlat xaridlari elektron tizimlarining operatorlari o'rtasidagi va ixtisoslashgan tashkilotlar o'rtasidagi tortishuv, xarid qilish tartib-taomillari ishtirokchilarining takliflarini ko'rib chiqishda hamda xolis va asosli mezonlar asosida eng maqbul taklif foydasiga yakuniy qaror qabul qilishda beg'arazlik va shaffoflik mexanizmlaridan foydalanish hisobidan qo'llab-quvvatlanadi.

Davlat xaridlarining xolisligi xarid qilish tartib-taomillari ishtirokchilarining takliflarini ko'rib chiqishdagi, shuningdek, eng maqbul variant foydasiga yakuniy qaror qabul qilishdagi beg'arazlikni nazarda tutadi.

Davlat xaridlarining xolisligi:

- xarid qilish tartib-taomillari ishtirokchilariga teng imkoniyatlarni ta'minlashga;

- davlat xaridlari subyektlari o‘rtasida raqobatni va ularga nisbatan beg‘arazlikni ta’minlaydigan shart-sharoitlarni yaratishga;
- davlat xaridlari jarayonida shikoyatlar, nizolar va kelishmov-chiliklarni ko‘rib chiqishning hamda tegishli chora-tadbirlar ko‘rishning ochiq, oshkora va tortishuv mexanizmlariga asoslanadi.

Mutanosiblik prinsipi

Davlat xaridlarida mutanosiblik:

- davlat xaridlarini amalga oshirish usulining tovarlarning (ishlarning, xizmatlarning) xavf-xatariga, qiy-matiga, xususiyatiga va murakkabligiga;
- talablarning xarid qilish tartib-taomillari ishtirokchilari malakasiga oid ma’lumotlarga, takliflarni baholash mezonlari va usullarining tovarlarga (ishlarga, xizmatlarga);
- davlat xaridlari subyektlarining huquqlari, majburiyatlari va javobgarligi ularning o‘z vazifalariga mosligi bilan ta’minlanadi.

Davlat xaridlari tizimining yagonaligi va yaxlitligi prinsipi

Davlat xaridlari maqsadlar, prinsiplar va yondashuvlarning yagonaligiga, davlat xaridlari jarayoni barcha bosqichlarining yaxlitligi va o‘zaro aloqadorligiga hamda davlat xaridlari barcha subyektlarining hamkorligiga asoslanadi.

Davlat xaridlarining yagonaligi va yaxlitligi:

- davlat xaridlarini tartibga soluvchi yagona va yaxlit normativ-huquqiy baza hamda uni bir xilda qo‘llash;
- davlat xaridlarining davlat xaridlari to‘g‘risidagi barcha axborotni to‘plash, unga ishlov berish va uni tahlil qilishni hamda barcha manfaatdor shaxslarga undan foydalanishni ta’minlaydigan yagona, yaxlit va kompleks axborot tizimi mavjudligi;
- davlat xaridlariga oid hujjatlarni birxillashtirish;
- xalqaro standartlarga uyg‘un tarzda tovarlarning (ishlarning, xizmatlarning) standartlashtirilgan yagona milliy klassifikatorini joriy etish;
- davlat xaridlarini rejalashtirish va amalga oshirishni, davlat xaridlari to‘g‘risidagi shartnomalarni tuzish va ijro etishni, monitoringni va nazoratni amalga oshirishni, nizolar hamda kelishmovchiliklar ustidan shikoyat qilish va ularni ko‘rib chiqishni, davlat xaridlari subyektlarining kasbiy mahorati darajasi va mas’uliyati oshirilishining tashkil etilishini ta’minlovchi yagona infratuzilmaning mavjudligi bilan ta’min-lanadi.

Korrupsiyaga yo‘l qo‘ymaslik prinsipi

Xarid qilish tartib-taomillarini tashkil etish va o‘tkazishga doir talablar davlat xaridlari sohasida korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarga yo‘l qo‘ymasligi kerak. Bunda korrupsiyaning oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlar ustuvor bo‘ladi.

Davlat buyurtmachilari davlat xaridlarini amalga oshirish tartib-taomillari to‘g‘risidagi axborotning ochiqligi va shaffofligini ta’minlashi kerak.

Davlat xaridlarida korrupsiyaga yo‘l qo‘ymaslik:

- insofli raqobatni va qarorlar qabul qilish chog‘ida xolisona mezonlardan foydalanilishini;
- monitoring va nazorat o‘tkazishning, shu jumladan, ichki monitoring va nazorat o‘tkazishning samarali tizimi yaratilishini;
- ushbu Qonun va davlat xaridlari sohasidagi boshqa qonunchilik hujjatlari talablarining buzilishi hollari to‘g‘risidagi ma’lumotlar axborotning ochiq manbalarida e’lon qilib borilishini;
- davlat xaridlari tartib-taomillari ushbu Qonunda belgilangan talablarga muvofiq o‘tkazilishini ta’minlash yo‘li bilan amalga oshiriladi.

Qonunchilikda davlat xaridlarini amalga oshirish sohasida korrupsiyaning oldini olishga doir boshqa chora-tadbirlar ham nazarda tutilishi mumkin.

Manfaatlar to‘qnashuvi bevosita yoki bilvosita shaxsiy manfaatdorlik shaxsning mansab yoki xizmat majburiyatlarini lozim darajada bajarishiga ta’sir ko‘rsatadigan yoxud ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan hamda uning shaxsiy manfaatdorligi bilan davlat xaridlari subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlari o‘rtasida qarama-qarshilik yuzaga keladigan yoxud yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan har qanday vaziyatdir.

Davlat buyurtmachisining, davlat xaridlari elektron tizimi operatorining, ixtisoslashgan tashkilotning, ekspert tashkilotining mansabdor shaxslari va boshqa xodimlari, shuningdek, xarid komissiyasining a’zolari hamda ekspertlar xarid qilish tartib-taomillarini amalga oshirishda o‘z ishtirokidagi davlat xaridlariga doir bitimning nati-jasi bo‘lgan har qanday shaxsiy foydani bevosita yoki bilvosita olish huquqiga ega emas.

Xarid qilish tartib-taomillarni amalga oshirishda boshqa xarid qilish tartib-taomillari subyektlarining huquqlari va qonuniy manfa-atlariga zarar yetkazadigan hamda ushbu huquqlar va qonuniy manfaatlarni cheklaydigan har qanday manfaatlar to‘qnashuvi ko‘rinishlarining oldini olishi shart;

- har qanday ehtimol tutilgan, taxmin qilinayotgan yoki mavjud manfaatlar to‘qnashuvi haqidagi axborotning oshkor qilinishini kafolatlashi kerak.

Mavjud bo‘lgan yoki taxmin qilinayotgan manfaatlar to‘qnashuvi to‘g‘risida xabar topgan shaxslar bu haqda bevosita rahbarini hamda davlat xaridlari sohasidagi vakolatli organni xabardor etishi shart. Manfaatlar to‘qnashuvi mavjudligi to‘g‘risidagi axborotlarni olgan rahbar uning oldini olish yoki uni bartaraf etish bo‘yicha o‘z vaqtida choralar ko‘rishi va davlat xaridlari sohasidagi vakolatli organni ko‘rilgan choralar to‘g‘risida xabardor qilishi shart. Davlat xaridlari sohasidagi vakolatli organ manfaatlar to‘qnashuvi mavjudligi to‘g‘risidagi axborotni olgach, ushbu Qonunga muvofiq davlat nazoratini amalga oshiruvchi davlat organlariga tegishli axborotni kiritishi shart.

Davlat buyurtmachisining yoki davlat xaridlari elektron tizimi operatorining xodimi o‘zining davlat xaridlari ijrochilari yoki har qanday boshqa shaxs bilan munosabatlarida, agar bunday axborotni oshkor etmaslik davlat xavfsizligi manfaatlarini himoya qilish uchun zarur bo‘lsa yoki agar bunday axborotning oshkor etilishi qonunchilikka zid bo‘lsa, ularga rioya etilishini ta’minlashga monelik qilsa, davlat xaridlari subyektlarining qonuniy manfaatlariga zarar yetkazsa yoxud insofli raqobatga to‘sqinlik qilsa, agar davlat xaridlari sohasidagi vakolatli organ bunday axborotni oshkor etish to‘g‘risida qaror qabul qilmasa, hech bir axborotni oshkor etishga haqli emas.

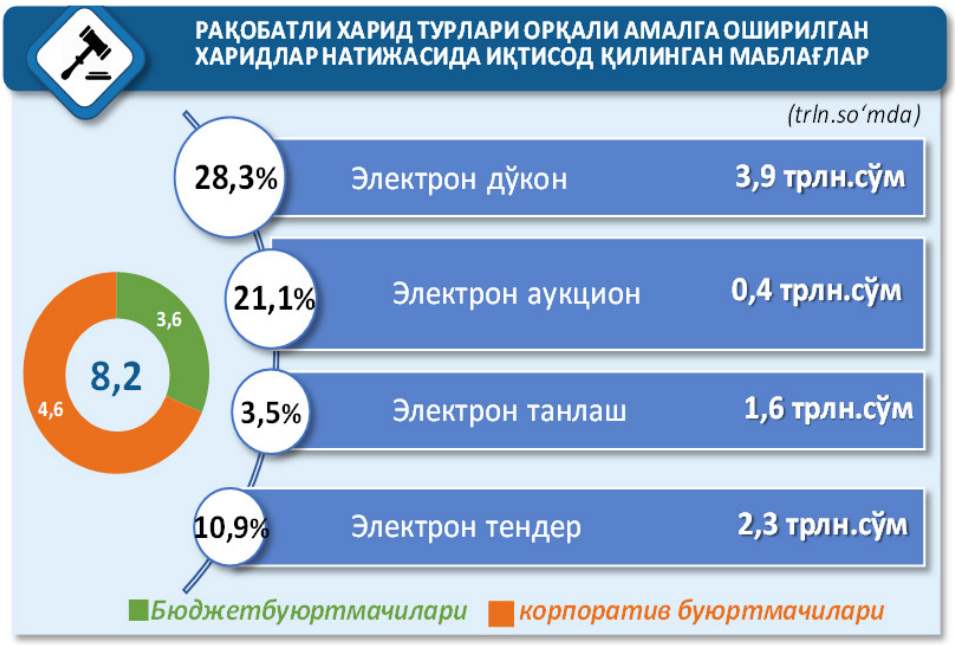
Davlat xaridlari sohasidagi vakolatli organ bunday axborotni oshkor etish to‘g‘risida qaror qabul qilgan taqdirda, ushbu qarorning shartlariga rioya etiladi.

Xarid qilish tartib-taomillari ishtirokchisi xarid qilish tartib-taomilida ishtirok etib, uning xarid qilish tartib-taomilida ishtirok etishi bilan bog‘liq taklifda o‘zi ko‘rsatgan barcha ma’lumotlarning e’lon qilinishiga rozilik bildiradi.

O‘tgan yilgi ko‘rsatkichlarni oladigan bo‘lsak, tadbirkorlik subyektlarining davlat xaridlariga bo‘lgan qiziqishi ortmoqda. Davlat xaridlari ochiqlanyapti. Barcha ma’lumotlar ochiq va shaffofligi ta’minlanmoqda. Tizimdagi xaridlar ommaviy axborot vositalarida yoritilmoqda. Uni soddalashtirish bo‘yicha davlat buyurtmachilari va ishtirokchilarining bilim ko‘nikmasini oshirish borasida yaxshi qadamlar tashlangan. Moliya vazirligining O‘quv markazida elektron platforma yaratdik. Unda har bir ishtirokchi ro‘yxatdan o‘tib, bilimini oshirish mumkin. Tizim haqida barcha ma’lumotlar joylangan. Yakunida test asosida tegishli malakaviy hujjatni olish mumkin. O‘tkazilayotgan tadbir, forum va uchrashuvlar davlat xaridlari bo‘yicha keng tushunchalar berishga qaratilgani bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

Tizimda beshta xarid turi, ya’ni elektron do‘kon, auksion savdolari, eng yaxshi takliflarni tanlash va tender savdolari asosida xaridlarni amalga oshirish mumkin. Bu raqobatli usul hisoblanadi. Bundan tashqari, to‘g‘ridan to‘g‘ri xaridlar faoliyati ham mavjud. Elektron auksion va elektron do‘kon orqali shartnomalar tuzish avtomatlashtirilgan. Bu jarayonda inson omili yo‘q. Keyingi yillarda tizimni to‘liq avtomatlashtirishni rejalashtirgan.

Raqobat xarid orqali amalga oshirilgan xaridlar natijasida iqtisod qilingan mablag‘lar 2023-yil hisobiga 8,2 trln so‘mni tashkil etadi. Bu ko‘rsatgich barcha elektron sadolarni o‘z ichiga olgan holatda budjet va koorporativ buyurtmachilar kesishmasida.

3-rasm: Raqobatli xarid turlari orqali amalga oshirilgan xaridlar natijasida iqtisodiy qilingan mblag‘lar [10]

Manba: Iqtisodiyot va moliya vazirligi Davlat xaridlari departamenti ma’lumoti.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Davlat buyurtmachilari 2 guruhga ajratilgan: budjet buyurtmachilari va korporativ buyurtmachilar. Budjet buyurtmachilari – davlat organlari, xarid qilish tartib-taomillarini amalga oshirish uchun yo‘naltiriladigan budjet mablag‘larini oluvchilar, davlat maqsadli jamg‘armalari. Korporativ buyurtmachilar – davlat korxonalari, ustav fondida davlat ulushi 50 foiz va undan ortiq bo‘lgan yuridik shaxslar, ustav fondining 50 foizi va undan ortig‘i 50 foiz va undan ortiq miqdorda davlat ulushiga ega yuridik shaxslarga tegishli bo‘lgan yuridik shaxslar [11].

Elektron do‘konda:

- bir shartnoma bo‘yicha bazaviy hisoblash miqdorining yigirma besh ming baravarigacha (budjet buyurtmachilari uchun bazaviy hisoblash miqdorining ikki ming besh yuz baravarigacha) qiymatdagi tovarlarning;
- Elektron do‘kon orqali budjet buyurtmachisi tomonidan ayni bir turdagi ishlarning, xizmatlarning davlat xaridi bir moliya yili davomida bazaviy hisoblash miqdorining besh yuz baravarigacha (korporativ buyurtmachilar uchun bazaviy hisoblash miqdorining bir ming baravarigacha) amalga oshirilishi mumkin.

Auksion faqat elektron shaklda o‘tkaziladi.

Auksionda ishtirok etish uchun davlat buyurtmachisi maxsus axborot portali orqali davlat xaridlarining elektron tizimiga e’lon joylashtiradi.

Auksion o‘tkazilishi to‘g‘risidagi e’lon u amalga oshirilishidan kamida besh ish kuni avval joylashtirilishi kerak.

Auksion o‘tkazilishi to‘g‘risidagi e’londa quyidagi ma’lumotlar bo‘lishi kerak:

- davlat buyurtmachisining nomi va manzili;
- auksionning birinchi va oxirgi kuni (auksion o‘tkaziladigan davr);
- auksion predmetining boshlang‘ich narxi;
- auksion predmeti va uning xususiyati (auksion predmetining tasnifi);
- tovarning miqdori;
- tovarlarni yetkazib berish muddatlari va shartlari;
- tovarlar yetkazib beriladigan joy (manzil);
- tovarning amaldagi standart talabiga muvofiqligini tasdiqlovchi hujjat mavjudligi haqidagi talab;
- tovar majburiy sertifikatlashtirilishi talab etiladigan hollarda, muvofiqlik sertifikati va sanitariya-epidemiologik xulosa mavjudligi to‘g‘risidagi talab;
- zarur bo‘lganda, litsenziya, ruxsat etish xususiyatiga ega boshqa hujjat yoxud faoliyatni boshlagani haqidagi xabarnoma mavjudligi to‘g‘risidagi talab;
- tovarning o‘ziga xos xususiy parametrlarini ifodalovchi shartlar.

Eng yaxshi takliflarni tanlashni o‘tkazish mezonlari

Eng yaxshi takliflarni tanlash (bundan buyon matnda tanlash deb yuritiladi) vositasidagi davlat xaridi quyidagi shartlar bir vaqtning o‘zida bajarilgan taqdirda amalga oshiriladi:

- g‘olibni aniqlash mezonlari tovar (ish, xizmat) davlat xaridining nafaqat pul ifodasiga, balki miqdoriy va sifat bahosiga ham ega bo‘ladi;
- tovarning (ishning, xizmatning) qiymati bir shartnoma bo‘yicha bazaviy hisoblash miqdorining yigirma besh ming baravarigacha (budjet buyurtmachilari uchun olti ming baravarigacha) bo‘lgan miqdorni tashkil etadi.

Tanlashni o‘tkazishda xarid komissiyasi

Davlat xaridini tanlash orqali amalga oshirish uchun davlat buyurtmachisining xodimlari orasidan kamida besh nafar a’zodan iborat tarkibda xarid komissiyasi tuziladi.

Tanlashni o‘tkazishda xarid komissiyasi a’zolarining kamida uchdan ikki qismi hozir bo‘lishi lozim, har bir majlis va qabul qilingan qaror bayonnomalar bilan rasmiylashtirilishi kerak.

Tanlash vositasidagi davlat xaridi to‘g‘risidagi axborot davlat buyurtmachisi tomonidan cheklanmagan miqdordagi shaxslarga maxsus axborot portali orqali davlat xaridlarining elektron tizimiga, shuningdek davlat buyurtmachisining xohishiga ko‘ra – uning rasmiy veb-saytiga yoki uning yuqori turuvchi organining rasmiy veb-saytiga, shuningdek ommaviy axborot vositalarida tanlash o‘tkazish to‘g‘risidagi e’lonni va tanlash bo‘yicha xarid qilish hujjatlarini joylashtirish yo‘li bilan ma’lum qilinadi.

Tanlash o‘tkazilishi to‘g‘risidagi e’lon quyidagi axborotlarni o‘z ichiga olishi kerak:

- tanlashni o‘tkazish shakli;
- tovarning (ishning, xizmatning) batafsil tavsifi va boshlang‘ich narxi;

- tanlash o‘tkaziladigan joyning manzili;
- ishtirokchilarga qo‘yiladigan talablar;
- davlat buyurtmachisining ishtirokchilar bilan bog‘lanish uchun aloqa bog‘lovchi shaxslar sifatida belgilangan bir yoki bir nechta mansabdor shaxslarining yoki boshqa xodimlarining familiyasi, ismi, sharifi, lavozimi va manzili;
- ishtirokchilar tomonidan takliflar berish muddati tugaydigan sana va vaqt;
- taklifni rasmiylashtirishga doir talablar.

Tanlash o‘tkazish to‘g‘risidagi e’lon va (yoki) tanlashda ishtirok etish uchun taklif qonunchilikka zid bo‘lmagan boshqa axborotlarni ham o‘z ichiga olishi mumkin.

Tender o‘tkazish mezonlari

Tender vositasidagi davlat xaridi quyidagi shartlar bir vaqtning o‘zida bajarilgan taqdirda amalga oshiriladi:

- g‘olibni aniqlash mezonlari tovarning (ishning, xizmatning) nafaqat pul bilan baholanishini, balki miqdoriy va sifat jihatidan baholanishini ham o‘z ichiga oladi;
- tovarlarning (ishlarning, xizmatlarning) qiymati bir shartnoma bo‘yicha bazaviy hisoblash miqdorining yigirma besh ming baravaridan ortiq (budjet buyurtmachilari uchun bazaviy hisoblash miqdorining olti ming baravaridan ortiq) miqdorni tashkil etadi.

Tender majburiy tartibda elektron shaklda o‘tkaziladi, bundan qonunchilikda nazarda tutilgan hollar mustasno.

To‘g‘ridan to‘g‘ri shartnomalar bo‘yicha davlat xaridlarini amalga oshirish tartibi.

To‘g‘ridan to‘g‘ri shartnomalar bo‘yicha davlat xaridlari quyidagi hollarda amalga oshirilishi mumkin:

- Yagona yetkazib beruvchilar reyestriga kiritilgan yagona yetkazib beruvchi bilan davlat xaridini amalga oshirish uchun ruxsat etilgan tovarlarning (ishlarning, xizmatlarning) davlat xaridi.
- Yuqoridagilardan kelib chikkan holda, shuni ko‘rish mumkinki, moliyaviy mablag‘lardan foydalanishning oqilonaligi, tejamkorligi va samaradorligi, ochiqlik va shaffoflik, raqobat va xolislik, mutanosiblik, davlat xaridlari tizimining yagonaligi va yaxlitligi, korrupsiyaga yo‘l qo‘ymaslik prinsiplariga asoslangan va bu prinsiplar barcha bosqichlarida qo‘llanilib kelinmoqda.

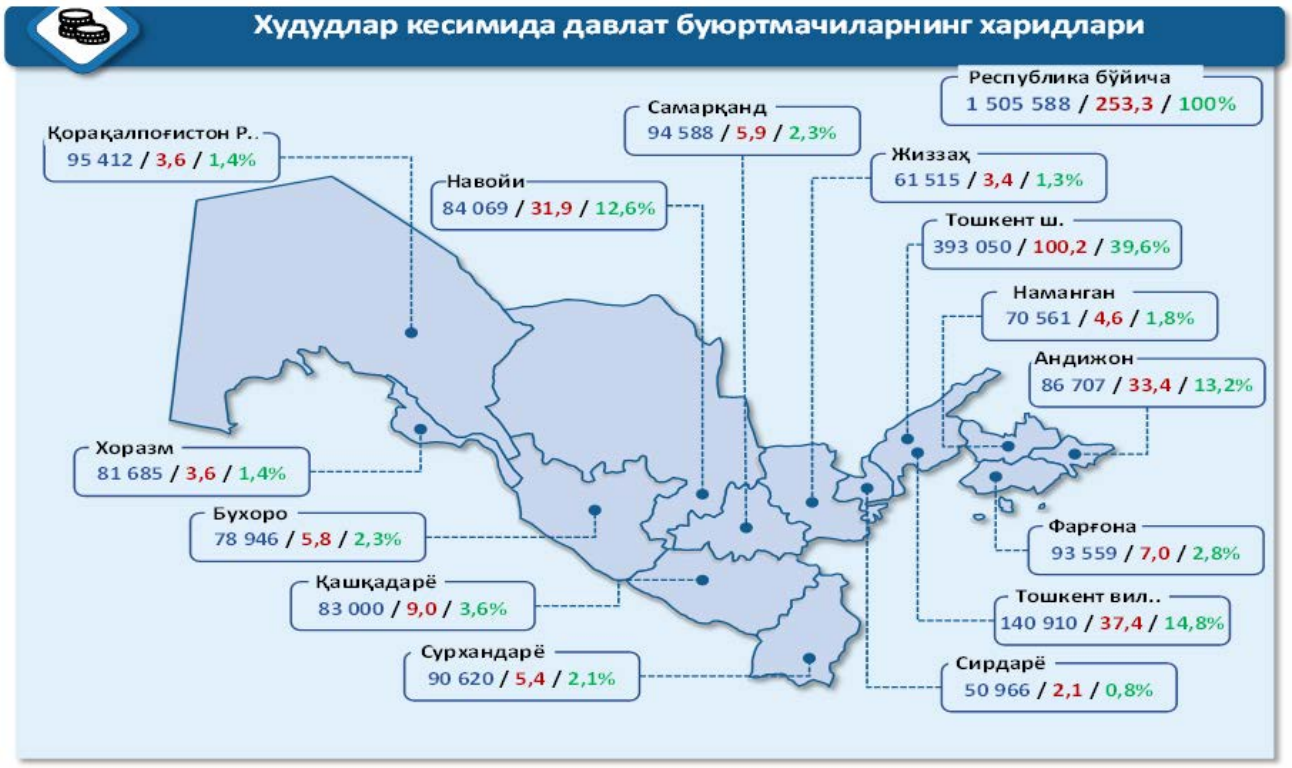
4-rasm: Tovar (ish, xizmat)lar toifalar kesimida budjet buyurtmachilarining xaridlari [10]

Manba: imv.uz rasmiy sayti yil yakuni bo‘yicha ma’lumolar

Ma’lumotlarga to‘xtaladigan bo‘lsak, 2023-yil davomida budjet buyurtmachilari tomonidan amalga oshirgan davlat xaridlari barcha tarmoq va sohalarda xarajatlarda keng tatbiq etilayotganini ko‘rishimiz mumkin.

Agar davlat xaridlarini respublika miqiyosida viloyatlar kesimada olsak, 5-rasmdan xaridlar miqdorini so‘m shaklida ko‘rib chiqsak 2023-yil holatiga bu ko‘rsatgichlar umumiy respublika bo‘yicha 1 505 588 trln so‘mni, shundan, Toshkent shahri 393 050 trln so‘m ya’ni, 39.6 foiz bilan oldinda.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

5-rasm: Hududlar kesmida davlat byurtmachilarining xaridlari [10]

Manba: imv.uz rasmiy sayti yil yakuni bo‘yicha ma’lumolar

Amalga oshirilayotgan ishlar natijasida yirik davlat korxonalari davlat xaridlari tizimi bilan qamrab olindi. O‘zbekiston Respublikasining “Davlat xaridlari to‘g‘risida”gi Qonuni bilan 2022-yil 1-yanvardan elektron tanlash va tender savdolari elektron shaklda amalga oshirish belgilandi. 2023-yilning yanvaridan boshlab shu tizimni yo‘lga qo‘yildi.

Maxsus axborot portali vakolatli organ tomonidan yuritiladigan, davlat xaridlari amalga oshirilishi to‘g‘risidagi e’lonlar, davlat xaridlarining yakunlari, ishtirokchilarning takliflari haqidagi axborotni va qonunchilikda nazarda tutilgan boshqa axborotni elektron shaklda ko‘zdan kechirishni, shuningdek, amalga oshirilgan elektron davlat xaridlari to‘g‘risida davlat xaridlari elektron tizimlarining operatorlari tomonidan kiritiladigan (yuboriladigan) axborotni to‘plashni ta’minlovchi veb-saytdir (maxsus elektron platforma).

Eng asosiy va muhim afzallik shundaki, davlat xaridlari bo‘yicha barcha operatsiyalar Elektron raqamli imzodan foydalangan holda buyurtmachining shaxsiy kabineti orqali amalga oshiriladi. Bu esa, O‘zRTXBga kelish majburiyatidan ozod qiladi ya’ni, davlat xaridlarida ishtirok etishingiz uchun qog‘oz shaklidagi hujjatlar talab etilmaydi, barcha operatsiyalar – ro‘yxatdan o‘tishdan tortib to tovarni sotish yoki qabul qilib olishgacha bo‘lgan jarayon elektron tarzda amalga oshiriladi.

6-jadval: Budjet buyurtmachilarining operatorlar kesimida amalga oshirgan davlat xaridlari [12], mlrd so‘m

	Ko‘rsatkichlar	2021-y	2022-y	2023-y
Budjet buyurtmachilari tomonidan amalga oshirgan xaridlar		**57 007,7**	**69 590,0**	**76 971,2**
1	O‘zbekiston respublika tovar-xom ashyo birjasi AJ (xarid.uzex.uz)	47 578,6	56 524,6	55 206,0
	Budjet buyurtmachilarining jami xaridiga nisbatan ulushi, %	83,5	81,2	71,7
2	XT-Xarid texnologiyalari MJCH (xt-xarid.uz)	-	24,3	289,7
	Budjet buyurtmachilarining jami xaridiga nisbatan ulushi, %	-	-	0,4
3	Raqamli transformatsiya markazi DK (cooperation.uz)	361,0	228,6	656,9
	Budjet buyurtmachilarining jami xaridiga nisbatan ulushi, %	0,6	0,3	0,9
4	Qurilish sohasida axborot kommunikatsiya-texnologiyalarni rivojlantirish markazi DM (tender.mc.uz)	9 068,1	12 812,5	20 818,6
	Budjet buyurtmachilarining jami xaridiga nisbatan ulushi, %	15,9	18,4	27,0

Manba: imv.uz rasmiy sayti yil yakuni bo‘yicha ma’lumolar

Davlat xaridlarini budjet buyurmachilarning 2021-2023-yil davomida amalga oshirgan davlat xaridlarini operatorlar kesimida ko‘rib chiqadigan bo‘lsak 6-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, 2021-2023-yil davomida korporativ buyurtmachilar jami 57 007.7 mlrd. so‘mdan 76 971.2 mlrd so‘m ko‘rsatkichi bilan o‘sgan. Eng katta ulush 83.5–71.7 foiz ko‘rsatkichlari bilan budjet buyurtmachilari tomonidan O‘zbekiston respublika tovar xom ashyo birjasi AJ (xarid.uzex.uz) operatori xizmatlaridan foydalanib kelmoqdaligini ko‘rishimiz mumkin.

7-jadval: Korporativ buyurtmachilar va yirik davlat korxonalarining operatorlar kesimida amalga oshirgan davlat xaridlari [12], mlrd. so‘mda

Ko‘rsatkichlar		2021-y	2022-y	2023-y
Korporativ buyurtmachilar va yirik davlat korxonalari tomonidan amalga oshirgan xaridlar		**90 380,4**	**134 953,2**	**176 341,2**
1	O‘zbekiston respublika tovar-xom ashyo birjasi AJ (xarid.uzex.uz)	80 450,2	113 377,4	151 490,9
	Korporativ buyurtmachilar va yirik davlat korxonalarining jami xaridiga nisbatan ulushi, %	89,0	84,0	85,9
2	XT-Xarid texnologiyalari MJCH (xt-xarid.uz)	705,4	9 958,2	11 076,7
	Korporativ buyurtmachilar va yirik davlat korxonalarining jami xaridiga nisbatan ulushi, %	0,8	7,4	6,3
3	Raqamli transformatsiya markazi DK (cooperation.uz)	9 074,7	11 617,6	13 773,6
	Korporativ buyurtmachilar va yirik davlat korxonalarining jami xaridiga nisbatan ulushi, %	10,0	8,6	7,8
4	Qurilish sohasida axborot kommunikatsiya-texnologiyalarni rivojlantirish markazi DM (tender.mc.uz)	150		
	Korporativ buyurtmachilar va yirik davlat korxonalarining jami xaridiga nisbatan ulushi, %	0,2		

Manba: Iqtisodiyot va moliya vazirligi Davlat xaridlari departamenti ma’lumoti

Davlat xaridlarini budjet va korporativ buyurmachilarning 2021-2023-yil davomida amalga oshirgan davlat xaridlarini operatorlar kesimida ko‘rich chiqadigan bo‘lsak 7-jadvallardan ko‘rinib turibdiki, 2021-2023-yil davomida korporativ buyurtmachilar jami 90 380.4 mlrd. so‘mdan 176 341.2 mlrd so‘m ko‘rsatkichi O‘zbekiston respublikasi tovar xom ashyo birjasi 89-85.9 foiz ulushida.

2021-2022-yillar mobaynida Tovar xom ayosh birjasi sayti, ya’ni dxarid.uz saytida budjet tashkilotlari va budjetdan mablag‘ oluvchilar ishtirok etishgan, Exarid.uz saytida esa mudofa majmuiy va huquqni muhofaza qilish organlariga tashkilotlari o‘z faolityalarin olib borishgan.

Lekin 2023-yil yanvar oyidan boshlab O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi Davlat xaridlari departamenti tomonidan xarid.uzex.uz portali yaratildi va o‘z faoliyati boshladi. Bu portal o‘z o‘rnida ikki saytni birlashtirgan va barcha turdagi savdolarnini o‘z ichiga olgan. Va o‘z o‘rnida barcha soha vakillari o‘z xaridlarini amalga oshirib kelishmoqda. Shu o‘rinda tadbirkorlar uchun ham qulaylik va afzalliklari ko‘p [13].

XULOSA

Mamlakatimizda davlat va korpopativ xaridlari mexanizmini yanada takomillashtirish hamda tender savdolarining ochiqligi va shaffofligini ta’minlash bo‘yicha izchil hamda kompleks say-harakatlar amalga oshirilmoqda. Xususan, elektron savdolar joriy qilindi, Respublika tovar-xom ashyo birjasi maxsus axborot portali yaratildi, tovar (ishlar, xizmatlar) xaridi bo‘yicha, jumladan, investitsiya loyihalari doirasida ko‘p pog‘onali idoralararo tender komissiyalari tuzildi.

Davlat xaridlari tizimi orqali sarflanayotgan mablag‘larning optimal tarzda rejalashtirilganligi, haqiqatga maqsadli yo‘naltirilayotganligi, yuqori darajada iqtisodiy samara keltirishi, makroiqtisodiy o‘sishga xizmat qilishi va pirovardida aholining turmush faravonligini yaxshilashga xizmat qilishi har qanday davlat va jamiyat uchun dolzarb ahamiyatiga egadir. Davlat xaridlari tizimi iqtisodiyotning muhim tarkibiy qismi hisoblanib, budjet tizimi budjetlari mablag‘lari hisobidan amalga oshiriladigan xaridlar g‘aznachilik tizimi orqali nazorat qilinadi va monitoring qilib boriladi.

G‘aznachilik organlari davlat xaridlari tizimini nazorat qilishda dastlabki va joriy nazoratni amalga oshiradi. Budjet tashkilotlari va budjetdan mablag‘ oluvchilar ehtiyojlari uchun xaridlarni amalga oshirishda mol yetkazib beruvchi bilan sharnoma tuzishadi, mazkur shartnoma qonuniy kuchga kirishi uchun g‘aznachilik tizimida tekshirib ro‘yxatdan ro‘yxatdan o‘tkazishi zarur, bu jarayonda tuzilgan shartnomaning belgilangan qonuniy-huquqiy hujjatlarga mos kelishi, shartnomadagi narx-navoning sun’iy oshirilmaganligi, raqobat va shaffoflik mezonida

mos holda tuzilganligi ko‘rib chiqiladi. Umumiy olganda, G‘aznachilik organlari budjetdan olinadigan xaridlarining har bir jarayonini nazoratini amalga oshiradi.

Davlat xaridalarini islox qilinish jarayoninin 2020-2023-yillar kesishmasida ko‘rib chiqsak: amalga oshirilgan davlat xaridlari jami 124 089 mlrd. so‘mni YAIMga nisbatan ulushi 20.5 foiz, 2023-yilga kelib bu ko‘rsatkich 253 312 mlrd. So‘mni YAIMga nisbaian ulushi 23.8 foiz bo‘ldi. Bundar ko‘rinib turibtiki davlat xaridlari tizimida olib borilayotgan islohatlar o‘z nratijalari bermoqda.

Yuqoridagilardan kelib chiqib quyidagi xulosalarni shakllantirish lozim:

- Mahfiy ko‘rinishga ega bo‘lgan budjet tashkilotlari korporativ birja saytida budjet buyurmachisi maqomida ro‘yxatdan o‘tishga imkon yo‘qligi va budjet tashkiloti korporativ maqom bilan davlat xaridlarida ishtirok etib kelayotganidir.
- Bu o‘z o‘rnida budjet tashkilotlari uchun bepul xizmatlar pullik bo‘lishiga olib kelmoqda. Ya’ni budjet tashkiloti elektron magazin va auksionllarda xaridilarini amalga oshirish uchun budjetdan tashqari jamg‘armalaridan brokerlik xizmatlariga budjet xaridlari uchun to‘lovlarni amalga oshirib kelmoqda.
- “Insofsiz tadbirkor” ya’ni shartnoma shartlarini o‘z vaqtida yoki bajarishdan butkul bosh tortish holatlari oxirgi paytlarda tez-tez takrorlanib kelmoqda. Bunday holatlar budjet tashkilotlari faoliyatiga salbiy ta’sir etadi. Davlat xaridlarida ishtirok etib kelayotgan tadbirkorlarga bunday holatlarda javobgarlikni oshirish, jarimalar miqdorini ham oshirish taklifi ko‘rib chiqilishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining 22.04.2021-y. O‘RQ-684-son “Davlat xaridlari to‘g‘risida”gi Qonuni. lex.uz
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022–2026-yillarga mo‘ljallanganiyangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoniga sharh.
3. D.Sholdarov “Development of the education system in the digital economy on the basis of public-private partnership” International Scientific Journal of Finance and Accounting, 2021, №. 2.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yangi O‘zbekistonning 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. lex.uz›docs/5867722
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 16-iyundagi “Davlat organlari va tashkilotlarining faoliyati ochiqligini ta’minlash, shuningdek, jamoatchilik nazoratini samarali amalga oshirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi Farmoni. lex.uz›docs/5459107
6. 2018-yil 27-sentyabr kuni 3953-sonli O‘zbekiston respublikasi “Davlat xaridlari to‘g‘risida”gi qonunini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi Qarori. lex.uz›docs/3920651
7. Андреева Л.В. закупки товаров для федеральнқх государственнқх нужд: правовое регулирование. М.:Волтерс Клувер, 2009. С. 24.
8. Стоян В. И. Казначейское обслуживание бюджетов по доходам в Украине // сорник материалов. 2012. С. 145
9. A. To‘ychiyev, TMI magistranti D. Azzamova “Davlat xaridlarini amalga oshirishda g‘aznachilik tizimining o‘rni va ahamiyati.
10. Iqtisodiyot va moliya vazirligi Davlat xaridlari departamenti ma’lumoti
11. Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 31-dekabrdagi “Davlat xaridlari elektron tizimi operatorlari faoliyatini tartibga solish mexanizmlarini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 734-son Qarori. lex.uz›ru/docs/6333350
12. imv.uz rasmiy sayti yil yakuni bo‘yicha ma’lumolar.
13. Sholdarov, D., & Navruzova , G. (2023). Davlat sektorida ichki audit xizmatining boshqa nazorat organlari bilan o‘zaro aloqadorligi. Educational Research in Universal Sciences, 2(17 SPECIAL), 564–570.

AHOLI SOG‘LIGI – MILLIY BOYLIKNING TARKIBI VA JAMIYAT TARAQQIYOTINING MUHIM SHARTIDIR

Djumabayeva Shaira Xalillayevna
I.f.f.d, Ma’mun universiteti dotsenti

Annotatsiya: Maqolada aholi sog‘ligini saqlash va uni mustahkamlash Konstitutsiyamizda va davlatimizning boshqa qonunchilik hujjatlarida o‘z aksini topgani, aholi sog‘ligini muhofaza qilishni takomillashtirishda milliy qonunchilik muhim o‘rin tutishi, aholini malakali tibbiy xizmatlar bilan ta’minlashni sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarishning asosiy vazifalari bayon etilgan. Shuningdek, O‘zbekistonda kasalxonalar va kasal o‘rinlari soni dinamikasidagi o‘zgarishlar, ambulatoriya poliklinika muassasalari soni va uning quvvatlari, xususiy kasalxonalar va uning rivojlanishi, aholining shifokorlar va hamshiralar bilan ta’minlanganlik darajasi statistik ma’lumotlar asosida tahlil etilgan va xulosalar chiqarilgan.

Kalit so‘zlar: aholi sog‘ligi, tibbiy xizmat, kasalxona, kasal o‘rinlari, shifokor, xamshira, poliklinika, xususiy, sifat, nisbatan, rivojlantirish, takomillashtirish.

Abstract: The article emphasizes that in our Constitution and other legislative documents of our state, the opposite is reflected, in strengthening and preserving the health of the population. National legislation plays an important role in enhancing the provision of health care, with the main tasks in this area being to improve the quality of medical services for the population and to increase the availability of competent medical services. In addition, based on statistical data, changes in the number of hospitals and outpatient clinics in Uzbekistan, as well as their capacities and the development of private clinics, the level of population provision with doctors and nurses, have been analyzed and conclusions drawn.

Key words: public health, medical service, hospital, hospital, doctor, nurse, polyclinic, private, quality, relatively, development, improvement.

Аннотация: Статья подчеркивает, что в нашей Конституции и других законодательных актах нашего государства обеспечивается сохранение здоровья населения и его укрепление. Национальное законодательство играет важную роль в совершенствовании системы охраны здоровья, определено, что основные задачи в этой области включают улучшение качества медицинских услуг для населения и повышение доступности компетентных медицинских услуг. Кроме того, на основе статистических данных проанализированы изменения в количестве больниц и медицинских учреждений амбулаторного типа в Узбекистане, а также их мощности и развитие частных клиник, уровень обеспеченности населения врачами и медсестрами, и сделаны выводы.

Ключевые слова: здравоохранение, медицинское обслуживание, больница, больница, врач, медсестра, поликлиника, частная, качество, относительно, развитие, улучшение.

KIRISH

Aholi sog‘ligi milliy boylikning muhim tarkibiy qismi hisoblanib, uni muhofaza qilishni har tomonlama rivojlantirish jamiyat taraqqiyotining muhim shartidir. O‘zbekistonda aholi sog‘ligini saqlash va uni mustahkamlash Konstitutsiyamizda va davlatimizning boshqa qonunchilik hujjatlarida o‘z aksini topgan. Yangi tahrirdagi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 48-moddasida “Har kim sog‘ligini saqlash va malakali tibbiy xizmatdan foydalanish huquqiga ega”ligi hamda “O‘zbekiston Respublikasi fuqarolari tibbiy yordamning kafolatlangan hajmini qonunda belgilangan tartibda davlat hisobidan olishga haqli” ekanligi belgilab qo‘yilgan[1]. Bularga, tez tibbiy yordam ko‘rsatish va kasallikning oldini olish, yuqumli kasalliklarga qarshi immunizatsiya va emlash ishlarini olib borish, ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan kasallarni davolash va bolalar, o‘smirlar, homilador ayollarga xizmat ko‘rsatish va h.k.lar kiradi.

1 Yangi tahrirdagi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 2023-yil 30-aprel. https://lex.uz/docs/6445145 01.05.2023

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

O‘zbekiston tibbiyot asbob-uskunalari ishlab chiqaruvchilar va yetkazib beruvchilar uyushmasi raisi Otabek Jiyanboyev mamlakatimizda tibbiyot tizimida olib borilayotgan islohotlarga uyushma a’zolari hisoblangan korxonalar ham munosib hissa qo‘shib kelishayotgani, aholi salomatligini saqlash va tiklashda ular tomonidan ishlab chiqarilayotgan tibbiyot texnologiyalari va asbob-uskunalarning ahamiyati katta ekani haqida to‘xtalib o‘tdi.

“Ayurveda” qadimgi hind tibbiyotining ensiklopediyasi hisoblanib, unda inson salomatligini asrash maqsadida kun tartibiga rioya qilish, barvaqt turish, tishlarni tozalash, ovqatni o ‘z vaqtida iste’mol qilish, suv ichish rejimiga amal qilish, gimnastika mashg‘ulotlari bilan shug‘ullanish, uqalash, tana tozaligi, kiyinish, uy-joy sharoitlari, soch va soqol oldirish tartiblari to‘g‘risidagi tavsiyalar berilgan. Unda ta’kidlanishicha, aholining umumiy salomatlik darajasi ortishi jamiyat rivojiga eng muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

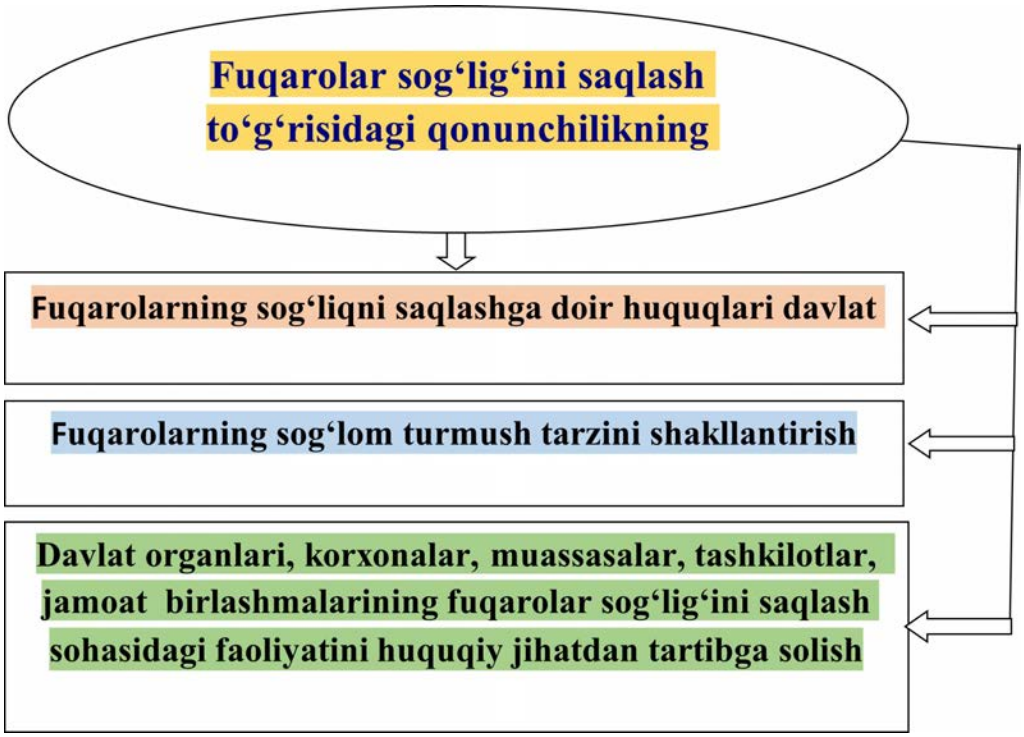
O‘zbekistonlik psixolog olim R.Z.Gaynutdinov olib borgan ilmiy tadqiqot ishlari talabalarning tanlagan mutaxassisliklari bo‘yicha sport tayyorgarligi uchun muhim bo‘lgan ba’zi psixologik xususiyatlarni o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, unda talabalarning mashg‘ulot oldidan va sport mahoratini oshirish bo‘yicha o‘quv yuklamalarining psixik holatini xarakterlovchi ko‘rsatkichlariga ta’siri masalasi tadqiq qilingan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot ishlari jarayonida kompleks yondashuv, qiyosiy tahlil, kuzatuv va statistik ma’lumotlar tahlil usullaridan foydalaniladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

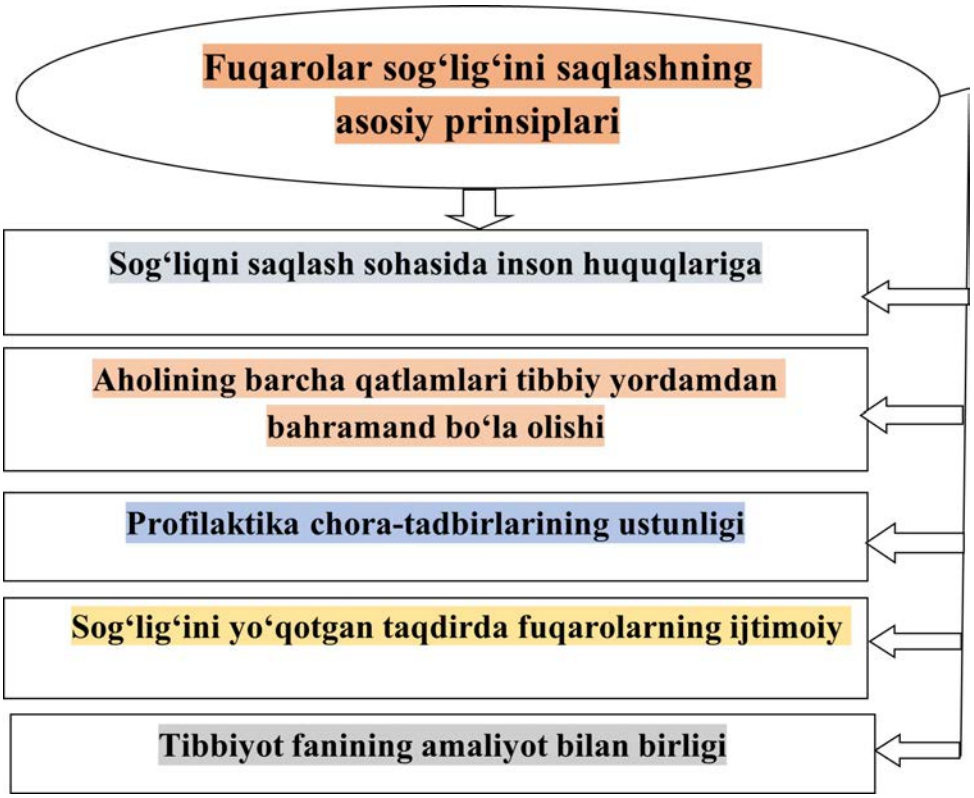
Aholi sog‘ligini saqlashning barcha jihatlari 1996 yil 29 avgustda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasining “Fuqarolar sog‘lig‘ini saqlash to‘g‘risida”gi qonunida[2] to‘liq aks ettirilgan. Ushbu qonunning asosiy vazifalari va prinsiplari quyidagi 1 va 2-rasmlarda o‘z ifodasini topgan.

1-rasm: Fuqarolar sog‘lig‘ini saqlash to‘g‘risidagi qonunchilikning asosiy vazifalari

Ta’kidlash kerakki, fuqarolar sog‘ligini saqlash to‘g‘risidagi ushbu qonun katta siyosiy, ijtimoiy, huquqiy ahamiyatga ega bo‘lgan yuridik hujjat hisoblanib, u O‘zbekistonning sog‘liqni saqlash sohasidagi hozirgi taraqqiyotini aks ettirgan holda, kelgusida fuqarolar sog‘lig‘ini saqlash, sog‘liqni saqlash tizimini rivojlantirish va isloh etishning me’yoriy-huquqiy asosi bo‘lib xizmat qiladi. Qabul qilingan qonun, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida aks ettirilgan holatlarni hayotga tadbiq etishning o‘ziga xos amaliy vositasi hisoblanadi.

2 O‘zbekiston Respublikasining "Fuqarolar sog‘lig‘ini saqlash to‘g‘risida"gi Qonuni. 29.08.1996-y. 265-I-son.

2-rasm: Fuqarolar sog‘lig‘ini saqlashning asosiy vazifalari

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Sog‘liqni saqlash tizimini tubdan takomillashtirish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmoni bilan tasdiqlangan “2019-2025-yillarda O‘zbekiston Respublikasi sog‘liqni saqlash tizimini rivojlantirish konsepsiyasi” sohani rivojlantirishda yangi davrni boshlab berdi3. Ushbu konsepsiyada belgilangan ustuvor vazifalarning mazmun-mohiyati quyidagilardan iborat:

- sog‘liqni saqlash sohasida milliy qonunchilikni takomillashtirish;
- tibbiyot sohasida zamonaviy boshqaruv tizimini va hududlarda sog‘liqni saqlashni tashkil etishning “klaster” modelini shakllantirish;
- tibbiyot sohasini moliyalashtirish tizimini takomillashtirish;
- tibbiy yordamning samaradorligi, sifati va ommabopligini oshirish;
- onalik va bolalikni muhofaza qilish tizimini takomillashtirish;
- xususiy tibbiyot, davlat-xususiy sheriklik mexanizmini va tibbiy turizmni rivojlantirish orqali investitsiyalarni keng jalb etish;
- farmasevika tarmog‘ini jadal rivojlantirish;
- tibbiy kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash, malaka oshirishning samarali tizimini yaratish, tibbiyot fanini rivojlantirish.

Konsepsiyada birlamchi tibbiy profilaktika xizmatini rivojlantirishga ham ustuvor ahamiyat berilgan. Unga muvofiq, tibbiy profilaktika va kasalliklarni erta aniqlash ishlarini yangi bosqichga ko‘tarish, shuningdek, davolash va diagnostika standartlarini yangilash, dalillarga asoslangan tibbiyot tamoyillarini amaliyotga keng tatbiq etish, mikroxirurgiya, robot xirurgiyasi, nuklear tibbiyot, tibbiy genetika sohalaridagi jahon tibbiyotining eng so‘nggi yutuqlarini mamlakatimiz tibbiyotiga joriy etishga asosiy e’tibor qaratilgan. Bu borada jahon tibbiyotining ilg‘or uslublaridan samarali foydalanilmoqda. Xususan, respublikada birlamchi tibbiy-sanitariya yordami ko‘rsatishga ixtisoslashtirilgan qishloq vrachlik punktlari, qishloq oilaviy poliklinikalari, shahar oilaviy poliklinikalari, tuman va shahar markazlarida ko‘p tarmoqli markaziy poliklinikalar tashkil etilib, ular faoliyati zamon talabi va aholi ehtiyojidan kelib chiqib takomillashtirilmoqda. Bu yo‘nalishda aholiga eng yaqin bo‘g‘in – patronaj xizmati yo‘lga qo‘yilib, uning maqomi, maqsadi va vazifasi aniq belgilandi. Keyingi yillarda patronaj xizmatini rivojlantirish, bu yo‘nalishda faoliyat yuritayotgan o‘rta tibbiyot xodimlarining malaka va mahoratini oshirish, patronaj hamshiralarni ish jarayonida zarur bo‘ladigan tibbiy asbob-uskunalar bilan ta’minlashga yo‘naltirilgan qator loyihalar amalga oshirilmoqda.

3 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 7-dekabrdagi “O‘zbekiston Respublikasining sog‘liqni saqlash tizimini rivojlantirish Konsepsiyasi tug‘risida”gi PF-5590-sonli Farmoni.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 28-yanvar 2022-yildagi PF-60-son Farmoni bilan tasdiqlangan “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”da aholini malakali tibbiy xizmatlar bilan ta’minlashni sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarishning quyidagi vazifalari belgilab qo‘yildi[4]:

- ko‘rsatilayotgan tibbiy xizmatlarni aholiga yanada yaqinlashtirish va qulayligini oshirish maqsadida respublika hududlarida tibbiyot klasterlarini tashkil etish;
- aholiga ko‘rsatilayotgan tibbiy xizmat sifatini oshirish, byudjet mablag‘laridan samarali foydalanish, tibbiy xizmatlarni markazlashtirish va aholini tibbiy sug‘urtalash amaliyotini joriy qilish;
- tibbiy asbob-uskunalarga texnik xizmat ko‘rsatish tizimini takomillashtirish;
- birlamchi tibbiy-sanitariya xizmatida aholiga malakali xizmat ko‘rsatish sifatini yaxshilash, sohaga ajratiladigan mablag‘larni oshirish;
- sanitariya-epidemiologik osoyishtalik va jamoat salomatligi xalqaro maqomga ega laboratoriyalarni tashkil etish;
- hududlarda birlamchi tibbiy xizmatni “bir qadam” tamoyili asosida tashkil etish;
- malakali shifokorlarning oylik maoshlarini bosqichma-bosqich 1000 AQSh dollari ekvivalentiga yetkazish;
- nogironligi bo‘lgan shaxslarni qo‘llab-quvvatlashning samarali tizimini shakllantirish, ularning hayot sifati va darajasini oshirish va h.k.lar.

Xulosa qilib ayitganda, tibbiy xizmat sifatini oshirish va bemorlar huquqlarini muhofaza qilish, shuningdek, tibbiyot xodimlarining mas’uliyati hamda himoyalanganligini kuchaytirishga qaratilgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir qiluvchi qonunlarni qabul qilish orqali sog‘liqni saqlash tizimi takomillashtirilmoqda. Darhaqiqat, so‘nggi yillarda O‘zbekiston hukumati malakali tibbiyot xodimlari, arzon dori vositalari va yangilangan infratuzilmadan keng foydalanishini ta’minlashga qaratilgan sog‘liqni saqlash sohasida milliy qonunchilikni isloh qilish bo‘yicha keng ko‘lamli dasturlarni amalga oshirmoqda va sohada transformatsiya jarayoni ketmoqda. Lekin, shunga qaramasdan, sog‘liqni saqlash tizimida ba’zi kamchiliklar mavjud. Jumladan, tibbiy xizmatlardan foydalanishdagi tengsizlik, ayrim joylarda ko‘rsatiladigan xizmatlar sifati yetarli darajada emasligi hamda infeksion kasalliklarning oldini olish va nazorat qilishning qoniqarli emasligi va h.k.lar.

Aholining kasallanishi yil davomida davolash-profilaktika muassasasiga murojaat qilganda yoki profilaktik ko‘rikdan o‘tayotganda aniqlangan (yoki dispanser kuzatuvi ostiga olingan) ilk bor tashxis qo‘yilgan bemorlar soni bilan izohlanadi. Bemor bo‘lgan shaxs birinchi marotaba tibbiy xizmatning birinchi bo‘g‘iniga murojaat qiladi va umumiy amaliyot shifokoriga o‘zining sog‘lig‘i bilan bog‘liq muammolarini aytadi. Umumiy amaliyot shifokorining asosiy maqsadi har bir murojaat qilgan aholiga har tomonlama tibbiy yordam ko‘rsatishdir. 2022-yilda 100000ta aholining kasalliklarga chalinish holati 60582,4 kishini tashkil etdi. Shuningdek, aholiga tez tibbiy yordam xizmati tomonidan jami 13712,5 nafar bemorga tez tibbiy yordami ko‘rsatildi[5].

Kechayu kunduz tibbiy yordam ko‘rsatuvchi, bemorlarni diagnostika, davolash va reabilitatsiya qilish uchun mo‘ljallangan, professional tayyorlangan amaliyotga ega, kamida bitta shifokori mavjud statsionar davolash muassasasi tibbiy shifoxona hisoblanadi. 2022 yilda O‘zbekistonda tibbiy shifoxonalar soni 1328 tani tashkil etdi. 2010-2022-yillar davomida tibbiy shifoxonalar soni 170 taga ko‘paydi. Shuningdek, ushbu davr orasida kasal o‘rinlari soni 27,3 ming o‘ringa ortdi. 10000 aholiga to‘g‘ri keladigan kasal o‘rinlari soni bu darda 47,9 dan 46,3 ga tushdi (1-jadval).

1-jadval: O‘zbekistonda kasalxonalar va kasal o‘rinlari soni dinamikasi[6]

	2010-y.	2015-y.	2020-y.	2021-y.	2022-y.
Kasalxonalar soni, birlikda	1158	1071	1232	1281	1328
Kasal o‘rinlari soni (ming)	139,6	129,7	161,0	165,5	166,9
10000 aholiga nisbatan kasal o‘rinlari soni	47,9	41,1	46,6	46,9	46,3

Ambilatoria-poliklinika muassasalariga aholining ushbu muassasalarga qatnab yoki shifokorlarning uylarga tashrif buyurishi orqali aholiga davolash profilaktika yordamini ko‘rsatuvchi muassasalar kiritiladi. 2023-yilning boshida ambilatoria-poliklinika muassasalari soni 7010 tani tashkil etdi. Ushbu ko‘rsatkich 2010-yilga nisbatan 1017 taga ko‘paydi. 2022-yilda ambulatoriya poliklinika muassasalariga bir smenada 508 ming kishi qatnadi. Qatnovchilar soni 2010-yil ko‘rsatkichiga nisbatan 120,2%ga (85,5 ming kishi) ortgan (2-jadval).

4 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.01.2022-yildagi PF-60-son Farmoni.
5 O‘zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati 2022. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi. Toshkent. 2023-y.
6 O‘zbekiston Respublikasi yillik statistik to‘plami 2010-2022. Goskomstat.

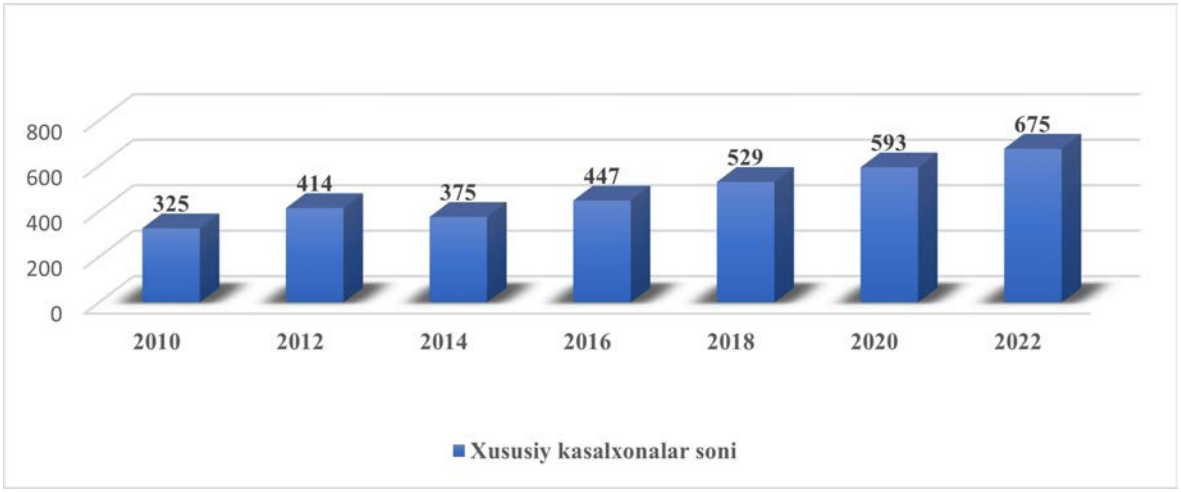
2-jadval: O‘zbekistonda ambulatoriya poliklinika muassasalari soni[7] va uning quvvati

	2010-y.	2015-y.	2021-y.	2022-y.
Ambulatoriya poliklinika muassasalari soni	5993	6220	6676	7010
Ambulatoriya poliklinika muassasalari quvvati (1 smenada qatnovlar soni, ming kishi)	422,5	407,0	461,3	508,0

Sog‘liqni saqlash sohasida sog‘lom raqobat muhitini shakllantirishda - xususiy sog‘liqni saqlash tizimi, davlat-xususiy sherikligini va tibbiy turizmni rivojlantirish orqali investitsiyalarni keng jalb etish alohida e’tibor kasb etadi. Chunki, bu boradagi sa’y-harakatlar, sohada sog‘lom raqobat muhitini shakllantirib, aholini yanada sifatli va zamonaviy tibbiy xizmat bilan qamrab olish imkonini beradi.

Aholiga tibbiy xizmat ko‘rsatishni rivojlantirish va ularning sifatini oshirish maqsadida O‘zbekiston hukumati tibbiyotda pullik xizmat ko‘rsatish tarmog‘ining o‘sishini qo‘llab-quvvatlamoqda. Natijada tibbiyot sohasini moliyaviy jihatdan ta’minlashning yangi mexanizmlari yaratilmoqda. Sohada soliq va bojxona imtiyozlari, subsidiyalarni qamrab olgan qo‘llab-quvvatlash tizimining joriy etilishi natijasida xususiy tibbiyot muassasalari soni yildan yilga ortib bormoqda. Sog‘liqni saqlash vaziri matbuot xizmati ma’lumotlariga ko‘ra, 2022-yil O‘zbekistonda xususiy tibbiyot muassasalarining soni 7320 tani tashkil etdi. Ulardan 50 tasi xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlikda ochilgan[8]. Yaqin yillargacha xususiy sektor ishtirokidagi tibbiyot muassasalarida sanoqli yo‘nalishlar bo‘yicha aholiga xizmat ko‘rsatilgan bo‘lsa, 2022-yilda 129 turdagi tibbiy xizmatlari amalga oshirildi. Xususiy tibbiyot muassasalarining 5823 tasi (79,5%) ambulator, 1497 tasi (20,5%) esa statsionar sharoitida faoliyat yuritdi. Ularda 16300 nafardan ziyod shifokorlar va 24840 nafardan ziyod o‘rta tibbiyot xodimlari faoliyat ko‘rsatdilar. Eng ko‘p xususiy tibbiyot muassasalari soni Toshkent shahrida (1628 ta), Andijon (726 ta) va Toshkent (644 ta) viloyatlarida joylashgan. Bu uch hududga jami xususiy tibbiyot muassasalarining 41% to‘g‘ri keldi. Statsionar shaklda faoliyat yuritayotgan xususiy shifoxonalarda 42 mingdan ziyod koyka mavjud(sanatoriylar bilan birga). Eng ko‘p koykalar soni Andijon (6348 ta), Namangan (5880 ta) hamda Qashqadaryo (4602 ta) viloyatlariga to‘g‘ri keldi.

2023-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra, bemorlar yotib davolanadigan xususiy kasalxonalar soni 675 tani tashkil etdi9. 2010-2022-yillarda xususiy kasalxonalar soni 2 martaga ko‘paydi. Ya’ni 2010-yilda 325 tani tashkil etgan bo‘lsa, 2022-yilda 675 taga yetdi (3-rasm).

3-rasm: O‘zbekistonda xususiy kasalxonalar soni dinamikasi

2023-yil O‘zbekistonda doimiy aholi soni 36,8 mln. kishiga yetdi va shu yil boshida 100,5 ming nafar shifokorlar aholiga tibbiy xizmat ko‘rsatdilar. Agar bu ko‘rsatkichni sifat jihatidan tahlil etadigan bo‘lsak, har 10000 aholiga 27,9 nafar shifokor to‘g‘ri keldi. Afsuski, ushbu ko‘rsatkich 2005-yilga nisbatan pasaygan. Umuman, bitta shifokorga to‘g‘ri kelgan aholi soni biz o‘rganayotgan vaqt ichida 340,1 nafardan 358,4 nafarga ko‘tarildi (3-jadval).

7 O‘zbekiston Respublikasi yillik statistik to‘plami 2010-2022. Goskomstat.
8 https://daryo.uz/k/2022/05/03/
9 https://aniq.uz/yangiliklar/

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

3-jadval: O‘zbekistonda aholining shifokorlar bilan ta’minlanganlik darajasi[10]

	2005-y.	2010-y.	2015-y.	2020-y.	2021-y.	2022-y.
Jami shifokorlar soni (ming kishi)	76,5	79,9	83,4	93,3	95,6	100,5
Bir shifokorga to‘g‘ri kelgan aholi soni	340,1	365,5	378,6	370,3	369,0	358,4
10000 aholiga to‘g‘ri keluvchi shifokorlar soni	29,3	27,4	26,4	27,0	27,1	27,9

Statistik ma’lumotlar tahliliga ko‘ra, O‘zbekistonda xamshiralar soni ortib bormoqda. Xususan, 2022-yilda aholiga 382,8 ming nafar xamshiralar xizmat ko‘rsatdi. Bu ko‘rsatkich 2005-yilga nisbatan 111,8 ming nafarga (141,2%) ko‘paydi. Shuningdek, xar 10000 aholiga to‘g‘ri keluvchi xamshiralar soni ham ortdi. Biz tahlil etayotgan davrda ularning soni 103,0tadan 106,3 taga ko‘tarildi. Shu bilan birga bitta hamshiraga to‘g‘ri kelgan aholi soni 96 nafardan 94,1 nafarga tushdi (5-jadval).

4-jadval: O‘zbekistonda aholining xamshiralar bilan ta’minlanganlik darajasi[11]

	2005-y.	2010-y.	2015-y.	2020-y.	2021-y.	2022-y.
Jami hamshiralar soni, ming kishi	271,0	310,2	336,4	369,9	372,5	382,8
Bitta hamshiraga to‘g‘ri kelgan aholi soni	96,0	93,9	93,8	93,4	94,7	94,1
10000 aholiga to‘g‘ri keluvchi xamshiralar soni	103,0	106,5	106,5	107,0	105,6	106,3

Xulosa qilib ayitganda sog‘liqni saqlash sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar aholi salomatligini yaxshilash, uning manfaati, turmush farovonligini ta’minlash, kasalliklarni kamaytirish, sog‘lom turmush tarzini qaror toptirish, aholining o‘rtacha umr ko‘rish davrini uzaytirish, sog‘lom avlodni dunyoga keltirishga qaratilgani bilan g‘oyat ahamiyatlidir.

Ayni shu maqsadlar asosida mamlakatimizda zamonaviy, xalqaro andozalar darajasidagi tibbiy xizmat tizimini barpo etish, bu sohada olib borilayotgan islohotlarning mazmun-mohiyatini tashkil etadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Sog‘liqni saqlash tizimini takomillashtirishda tibbiyot tarmoqlarini zamonaviy tipdagi yangi texnika va texnologiyalar bilan jihozlantirish va zamonaviy jihozlangan bino, inshootlarni qurib foydalanishga topshirish hamda yuqori malakali kadrlar masalasi va sifatiga alohida e’tibor qaratish lozim. Ma’lumki, COVID-19 pandemiyasi sog‘liqni saqlash tizimiga kuchli ta’sir ko‘rsatdi. Pandemiya davrida shifoxonalardagi tibbiy asbob-uskunalar, sanitariya-gigienik holat zamon talablariga to‘liq javob bermadi. Natijada bemorlar sifatli, malakali hamda ixtisoslashgan yordam olish uchun bir necha bosqichlardan o‘tishga majbur bo‘ldi. Ba’zan o‘z vaqtida to‘g‘ri diagnoz qo‘yilmagani va malakali davolanmagani uchun bemorlarning ahvoli og‘irlashib, kasalligi surunkali tus olib ba’zan nogironlikka, ba’zan esa bevaqt o‘limga olib keldi. Shuning uchun ham sog‘liqni saqlash tizimining hozirgi ustuvor vazifalaridan biri pandemiyadan keyin ko‘rilayotgan chora-tadbirlar samaradorligini ta’minlashdan iborat.

O‘zbekistonda aholi sog‘lig‘ini saqlash, sog‘liqni saqlash tizimini rivojlantirish mamlakatimizning o‘ziga xos sotsial-iqtisodiy, ijtimoiy-geografik, demografik, kasallanish, sanitariya-epidemiologik xususiyatlarini e’tiborga olgan holda olib borilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Yangi tahrirdagi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 2023-yil 30-aprel.
2. O‘zbekiston Respublikasining 29.08.1996-y. 265-I-son “Fuqarolar sog‘lig‘ini saqlash to‘g‘risida”gi Qonuni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 7-dekabrdagi “O‘zbekiston Respublikasining sog‘likni saqlash tizimini rivojlantirish Konsepsiyasi tug‘risida”gi PF-5590-sonli Farmoni.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.01.2022-yildagi PF-60-son Farmoni.
5. Shodmonov Sh., Alimov R., Jo‘rayev T. Iqtisodiyot nazariyasi. -T.: Moliya. 2002.
6. O‘zb ekiston hududlarining yillik statistik to‘plami. 2022. O‘zbekiston Respublikasi prezidenti huzuridagi statistika agentligi. Toshkent. 2022-y.
7. O‘zbekiston Respublikasi yillik statistik to‘plam 2010-2022. Goskomstat. Toshkent.
8. O‘zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati 2022. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi. Toshkent. 2023-y.
9. Узбекистон в цифрах 2005. Ташкент.2006. Госкомстат.
10. https://lex.uz/acts/26013
11. https://constitution.uz/uz/clause/index
12. https://lex.uz/docs/6445145 01.05.2023

10 O‘zbekiston Respublikasi yillik statistik to‘plami 2010-2022. Goskomstat; Uzbekiston v sifrax 2005. Tashkent.2006. Goskomstat.
11 O‘zbekiston Respublikasi yillik statistik to‘plami 2010-2022. Goskomstat; Uzbekiston v sifrax 2005. Tashkent.2006. Goskomstat.

MOLIYAVIY HISOBOTLARNING XALQARO STANDARTLARI: HISOB SIYOSATI

Rizayev Nurbek Kodirovich
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi
“Buxgalteriya va ichki audit” kafedrasi professori

Mamatova Charos Shavkiddinovna
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi tinglovchisi

Annotatsiya: Maqolada moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarini rivojlanishi, ularda standartlarni ishlab chiqish bosqichlari. Shuningdek, standartlarni ichida eng muhim standart bo‘lgan hisob siyosati nomi bilan ishlab chiqilgan standartning maqsadi, uning qo‘llash doirasi, ahamiyati, retrospektivligi va retrospektiv qayta hisoblash hamda standartni respublikamizda joriy etish bo‘yicha ilmiy xulosalar shakllantirilgan.

Kalit so‘zlar: hisob siyosati, hisob bahosidagi o‘zgarishlar, hisob siyosatidagi xatoliklar, moliyaviy hisobot, hisob siyosatining uslubiy jihatlari, hisob siyosatini qo‘llab retrospektiv hisoblash.

Abstract: In this article, the development of international standards of financial reporting, the stages of development of standards in them. Also, the purpose, scope of application, its importance, retrospective application and retrospective recalculation of the standard developed in the name of accounting policy, which is the most important standard among standards, and scientific conclusions on the introduction of the standard in our republic were formed.

Key words: accounting policy, changes in accounting value, errors in accounting policy, financial reporting, methodological aspects of accounting policy, manual retrospective calculation of accounting policy.

Аннотация: В данной статье рассматривается развитие международных стандартов финансовой отчетности, этапы разработки стандартов в них. Также были рассмотрены цель, сфера применения, его значение, ретроспективное применение и ретроспективный перерасчет стандарта, разработанного во имя учетной политики, который является важнейшим стандартом среди стандартов, и научные выводы по внедрению стандарта в нашей Республике.

Ключевые слова: учетная политика, изменения учетной стоимости, ошибки в учетной политике, финансовая отчетность, методические аспекты учетной политики, ручной ретроспективный расчет учетной политики.

KIRISH

Bugungi kunda respublikamizda buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobot tizimini moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (MHXS)ga muvofiqlashtirish bo‘yicha amalga oshirilyotgan ulkan ishlarni navbatdagi bosqichiga o‘tildi, desak bo‘ladi. Chunki O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi MHXSni joriy etish bo‘yicha vakolatli organ sifatida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-fevraldagi PQ-4611-son “Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o‘tish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarorida belgilangan vazifalar ijrosini to‘liq ta’minlab kelmoqda. O‘tgan vaqtda vazirlik tomonidan Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari Fondi bilan 2020-yil 11-noyabrda MHXS hujjatlarini davlat tiliga tarjima qilish va boshqa tillarda foydalanish huquqini olishni nazarda tutuvchi bitim imzolangan edi.

Mazkur bitimning amaliy ijrosi sifatida Vazirlik tomonidan “Moliyaviy hisobotlarni taqdim etishning konseptual asosi” bilan birga jami 41 ta xalqaro standartlar (MHXS), 2 ta standartga ShDQ sharhi hamda 17 ta standartga MHXSShQ sharhi davlat tiliga tarjima qilinib amaliyotda qo‘llash uchun tavsiya etildi (MHXS bo‘yicha ekspertlar guruhi xulosasi bo‘yicha). Natijada, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 24-avgustda 507-son qarori bilan tasdiqlangan “Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari va unga tushuntirishlar matnini tan olish tartibi to‘g‘risida”gi nizom MHXS Fondi tomonidan qabul qilingan MHXS va unga tushuntirishlar matnini O‘zbekiston Respublikasi hududida qo‘llash uchun tan olish tartibini belgilab berdi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, Vazirlik MHXSga o'tish bo'yicha keyingi bosqichdagi ishlarni boshlab yubordi. Ya'ni respublikamizda amalda bo'lib turgan 24 ta buxgalteriya hisobining milliy standartlarini (BHMS) umumlashtirish orqali xalqaro standartlarga uyg'unlashgan Moliyaviy hisobotning milliy standartini (MHMS) ishlab chiqish maqsadida MHXS Fondi bilan yangi shartnoma imzolandi. Natijada, Osiyo taraqqiyot banki (OTB) O'zbekistonning Kichik va o'rta biznes subyektlari uchun MHXS asosida moliyaviy hisobot tayyorlash salohiyatini oshirish maqsadida amalga oshirilayotgan kichik va o'rta biznesni rivojlantirish dasturi doirasida Moliya vazirligini qo'llab-quvvatladi.

Bugungi kunda MHXS Fondi bilan tuzilgan shartnomaga asosan Moliya vazirligi tomonidan kichik va o'rta biznes subyektlari uchun MHXS asosida ishlab chiqilgan moliyaviy hisobotning milliy standartlari (MHMS) loyihasi 2024-yil 1-yanvardan amaliyotga tatbiq etilishi rejalashtirilgan. Mazkur MHMS loyihasi bo'yicha keng jamoatchilikning fikr-mulohazalarini bilish uchun muhokamaga qo'yildi, natijada bu standartlarni (MHMS) yanada takomillashuviga olib keladi. Biz kichik va o'rta biznes subyektlari uchun ishlab chiqiligan MHMS loyihasi haqida ayrim fikrlarni bildirib o'tamiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Hisob siyosati tushunchasiga xalqaro va milliy darajadagi iqtisodchi olimlar va sohaning amaliyotchi mutaxassislari (auditorlar, buxgalterlar, tahlilchilar) tomonidan ko'plab ta'riflar hamda turli yondoshuvlar berilgan. Ushbu ta'riflarning barchasida yagona bir maqsad mujassamlashganini ko'rish mumkin, ya'ni hisob siyosati buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobotlarni tuzishga qaratilgan qoidalar majmuidan iborat.

Biz asosan hisob siyosatiga berilgan tushuncha va ta'riflarni yoritishda xalqaro va milliy standart qoidalari bilan cheklanamiz. Demoqchimizki, yuqorida Prezident qarorida keltirib o'tilgan jumlaga javob berishga harakat qilamiz.

"Hisob siyosatlari, hisoblab chiqilgan baholardagi o'zgarishlar va xatolar" nomli 8-son BHXSda quyidagi ta'rif shakllantirilgan: Hisob siyosati - bu tadbirkorlik subyekti tomonidan moliyaviy hisobotlarni tayyorlashda va taqdim etishda qo'llaniladigan muayyan tamoyillar, usullar, odatlar, qoidalar va amaliyotlardir. Berilgan ta'rif aniq va to'g'ri maqsad uchun yo'naltirilgan. Bizning amaliyotimizda esa bunga biroz boshqacharoq yondoshilganini ko'rishimiz mumkin.

Masalan, milliy standartda: "...hisob siyosati, deganda xo'jalik yurituvchi subyektning rahbari buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobot tuzish uchun qo'llaydigan usullari, ularning prinsip va asoslari bilan birgalikdagi jamlamasi tushuniladi", deb ta'rif berilgan. Ushbu ta'rifdan ko'rinib turibdiki, bir vaqtning o'zida buxgalteriya hisobini yuritilishi hamda hisob siyosatini shakllashtirilishiga xo'jalik subyekti rahbari mas'ul shaxs sifatida yondoshilgan.

Rossiya Federatsiyasi qonunchiligida hisob siyosatiga quyidagicha yondoshiladi: tashkilotning buxgalteriya siyosati u tomonidan qabul qilingan buxgalteriya hisobi usullari to'plami – dastlabki kuzatish, xarajatlarni o'lchash, joriy guruhlash va xo'jalik jarayonlarini umumlashtirish tushuniladi. Buxgalteriya hisobini yuritish usullariga iqtisodiy faoliyatni guruhlash va baholash, aktivlar qiymatini to'lash, xo'jalik jarayonlari, inventarizatsiyani tashkil qilish, buxgalteriya hisobi schyotlar rejasini qo'llash, buxgalteriya registrlarini shakllantirish hamda ma'lumotlarni qayta ishlash va umumlashtirish kabi usullarni o'z ichiga oladi.

Rossiya hisob siyosati qonunchiligining yana bir muhim jihati shundaki, hisob siyosatini shakllantirish xo'jalik subyekti buxgalteri yoki shunga tenglashtirilgan shaxslar tomonidan amalga oshirilishi hamda u rahbari tomonidan tasdiqlanishi ko'rsatib o'tilgan. Bizning amaliyotda esa bunday qoida mavjud bo'lmasada, hisob siyosatini bosh buxgalter tomonidan ishlab chiqilishi va u Kengash qarori yoki rahbar buyrug'i bilan tasdiqlanishi mumkinligi belgilanadi.

Bu borada MHXSni muvaffaqiyatli qo'llayotgan Hindiston tajribasiga e'tibor qaratamiz. Hindiston buxgalteriya hisobi standarti (Ind AS) da hisob siyosati va uni shakllantirish masalalari xalqaro standart (MHXS) talablariga to'liq muvofiqlashtirilgan. Masalan, hisob siyosatiga berilgan ta'rif bilan MHXSda berilgan ta'rif o'rtasida deyarli farqli jihatlari mavjud emas: "Hisob siyosati – bu moliyaviy hisobotlarni tayyorlash va taqdim etishda subyekt tomonidan qo'llaniladigan o'ziga xos prinsiplar, asoslar, konvensiyalar, qoidalar va amaliyotlar" [1]. Mazkur standartda hisob siyosatini ochib berish bo'yicha talablar, bundan hisob siyosatidagi o'zgarishlarni ochib berishni istisno qilgan holatda, Ind AS 1 "Moliyaviy hisobotlarni taqdim etish"da o'rnatilishi belgilangan.

Yaponiyaning buxgalteriya hisobi standartlariga muvofiq: "Hisob siyosati - bu kompaniya boshqarish uchun moliyaviy hisobotni tayyorlashda foydalanadigan o'ziga xos prinsiplar va proseduralardir. Bunga buxgalteriya hisobining har qanday usullari, baholash tizimlari va axborotni oshkor qilish tartib qoidalari kiradi". Global pandemiya sharoitida Yaponiya Buxgalteriya Standartlari Kengashi (ASBJ) tomonidan 24-sonli "Hisob siyosatini yoritib berish, hisob siyosatidagi o'zgarishlar va xatolarni tuzatish" standartini qayta ko'rib chiqilganligi yuzasidan bayonot berildi (mazkur bayonot faqat yapon tilida mavjud).

AQShning hisob siyosatini ochib berishga qaratilgan tamoyillarida: “Kompaniyalarning hisob siyosati – bu buxgalteriya hisobining umumqabul qilingan tamoyillariga muvofiq moliyaviy hisobotlarni tuzishdagi buxgalteriya hisobining aniq tamoyillari va usullari bo‘lib, bu kompaniyalarni boshqaruvida moliyaviy holat to‘g‘risida, pul mablag‘larning harakati va moliyaviy natijalar bo‘yicha ishonchli ma’lumotlarni taqdim etishga qaratiladi”.

Mazkur tamoyilda moliyaviy hisobotlarni taqdim etuvchi kompaniyalar tomonidan qabul qilingan hisob siyosati uning moliyaviy holati, pul oqimlari va operasiya natijalariga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkinligi alohida ta’kidlab o‘tiladi. Natijada, hisobotlarni taqdim etuvchilar iqtisodiy qarorlarni qabul qilishda moliyaviy hisobotlarni qay darajada ahamiyatli ekanligi yoki uning samaradorligi asosan, hisob siyosatini to‘liq anglab yetishiga va uni to‘g‘ri shakllantirishiga bog‘liq bo‘lib qoladi.

Xalqaro buxgalteriya hisobi amaliyotida hisob siyosati qo‘llashda xo‘jalik subyekti tomonidan kontservativ va agressiv hisob siyosatiga ham ajratiladi. Konservativ hisob siyosati xo‘jalik subyektining hisobot davridagi moliyaviy natijalarini kamaytirib ko‘rsatishga hamda keyingi davrlardagi moliyaviy natijalari va unga bog‘liq ko‘rsatkichlarni oshirib ko‘rsatishga qaratiladi. Hisob siyosatining bu ko‘rinishini tanlash xo‘jalik subyektlariga yillar davomida takomillashtirib, moliyaviy faoliyati tendensiyasini oshishini ko‘rsatishga imkon beradigan yanada barqaror yondashuv hisoblanadi. Eng muhimi, konservativ hisob siyosati investorlar uchun ijobiy holatdir, sababi ular xo‘jalik subyektini yillar kesimida faoliyatini (biznesini) yaxshilanib borayotganligi haqida ma’lumotlarga ega bo‘ladi.

Agressiv siyosatini tanlagan xo‘jalik subyekti o‘tgan faoliyatiga yuqori baho beradi, ya’ni bunda qo‘llanilgan hisob siyosati avvalgi yillardagi faoliyatni yuqori baholashga qaratiladi. Lekin so‘nggi yillarda xo‘jalik subyektining ish faoliyatini pasayishiga olib keladigan holatlar bo‘lishi mumkin. Demak bu hisob siyosatini tanlashda ehtiyotkorlik talab etiladi, sababi, agressiv hisob siyosati auditorlar yoki investorlarni kelgusida biroz xavotirga solib qo‘yish extimolini vujudga keltiradi (menejerlar tomonidan faoliyati pasaygan subyekt haqida noto‘g‘ri ma’lumotlarni taqdim etishi xatari oshib boradi).

METODOLOGIYA

Maqolani yozish davomida hisob siyosatini shakllantirishga oid adabiyotlar sharhi to‘liq tahlil etilgan holda, ulardagi jahon va maxalliy iqtisodchi olimlarning korxonalarda hisob siyosati, uning ahamiyati va zaruriyati, uni Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari talablariga muvofiqlashtirishga bergan fikr va qarashlari atroflicha o‘rganildi, shuningdek, ushbu fikrlarga asoslangan yo‘nalishlar, jumladan xo‘jalik yurituvchi subyektlarda hisob siyosatini shakllantirishdagi asosiy tamoyillar va qoidalar belgilandi hamda tadqiqot yo‘nalishi sifatida tadqiqot paradigmasi miqdoriy, obyektiv va ilmiy usullardan foydalanildi.

Xo‘jalik subyektlarida hisob siyosatini shakllantirish va uni Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari talablari asosida takomillashtirish bo‘yicha olib borilgan tadqiqot jarayon asosan deduktiv usulda amalga oshirildi. Unda sabab va natija ko‘rinishidagi statistik dizayn ishlatildi. Hisob siyosatini shakllantirish masalasi yuzasidan olib borilgan tadqiqot vaziyatga bog‘lik emas, chunki hisob siyosati xo‘jalik yurituvchi subyektlarning yangi moliya yili uchun shakllantiriladi va hisobot yili davomida unga qo‘shimcha va o‘zgartirishlar kiritib boriladi, albatta xalqaro me’yorlar talablari hamda Iqtisodiyot va moliya vazirligi, Markaziy bank tomonidan kiritilgan uslubiy o‘zgarishlar asosida.

Hisob siyosatini shakllantirish va uni MHXSlari talablariga uyg‘unlashtirish bo‘yicha olib borilgan natijalarni umumlashtirish kelgusi moliyaviy hisobotni ishonchliligini ortishiga va xo‘jalik yurituvchi subyektlar uchun investisiyalar harakatini oshishini bashorat qilishga, tushuntirishga olib keldi. Shuningdek, xo‘jalik yurituvchi subyektlarda hisob siyosatini oqilona tashkil etish va uni MHXS asosida shakllantirishda tanlab olingan obyektlardagi mavjud natijalarni ishonchliligi tekshiruv va kuzatuvlar asosida tasdiqlandi.

Shuningdek, maqolada MHXS qo‘mitasi va uning vazifalari, standartlarni ishlab chiqish bosqichlari, standartlarni qo‘llash doirasi hamda xorijiy davlat olimlari va mahalliy olimlarning ilmiy ishlaridan andoza olinib, respublikamizda faoiyat yuritayotgan xo‘jalik subyektlarida hisob siyosatini shakllantirish va uning uslubiyotini takomillashtirish hamda moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari talablariga moslashtirishda qiyosiy tahlil usullaridan ham foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Globallashuv jarayoni dunyodagi buxgalteriya hisobi tizimini yagona bir tizimga aylanishiga sabab bo‘lmoqda. Bunda Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari muhim rol o‘ynaydi. Shu jihatdan moliya sohasining rivojiga xizmat qiluvchi, jahon iqtisodiyoti rivojlanishining hozirgi shart-sharoitlariga mos me’yoriy-huquqiy negiz ishlab chiqish masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday ma’suliyatli vazifani dunyo hamjamiyatida Buxgalteriya hisobi xalqaro standartlari kengashi (BHXSK-IASB-International accounting standards board) o‘z zimmasiga olgan bo‘lib, Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarini (MHXS) belgilangan tamoyillar (Moliyaviy hisobotning konseptual asosi) asosida ishlab chiqadi.

Tamoyillarga asoslangan hisob tizimida hisob standartlari belgilangan tamoyillar asosida ishlab chiqiladi. Qoidalarga asoslangan hisob tizimida xar bir yuzaga keladigan hisob operatsiyasi uchun alohida yondashuv ishlab chiqiladi. Ikkisida ham kamchilik va afzallik tomonlari mavjud.

1-jadval: Tamoyillarga asoslangan standartlar[1]

Konseptual asos standartlarni ishlab chiqish uchun asos bo‘lgan eng muhim tamoyillarni belgilaydi. Bu tizim hisob standartlari bir-birini inkor etmasligi va standartlardan har qanday og‘ish konseptual asosda belgilangan tamoyillarga muvofiqligini baholash imkonini beradi. Mana shu tizim tamoyillarga asoslangan hisob tizimi hisoblanadi.	Qoidalarga asoslangan hisob tizimi har bir holatni alohida yondashuv bilan qamrab olishga asoslangan bo‘lib, natijada juda ko‘p miqdordagi me’yoriy huquqiy hujjatlar paydo bo‘lishiga olib keladi. Masalan, bunday tizim AQSh davlatida amal qiladi. O‘tgan davr shuni ko‘rsatdiki, keng qamrovli me’yoriy hujjatlar ham har doim moliyaviy qoidabuzarliklar oldini olish imkoniyatini bermaydi. Ushbu tizimning asosiy ustunligi shundaki, mulohaza qilish masalasini kamaytiradi.

Shu o‘rinda biz hisob siyosatidan avval MHXSni afzaliklariga to‘xtalib o‘tmoqchimiz. Bizning fikrimizcha MHXSni qabul qilishning afzallik va kamchilik tomonlarini xar bir davlat uchun alohida qarash lozim. Hozirda bunday taqqoslash ayniqsa AQShda keng muhokamalarga sabab bo‘lmoqda. MHXSlarning asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat:

- birinchi, tashkilotlar o‘zining moliyaviy hisobotlarini chet eldagi raqobatchisi bilan bir xil asoslarda taqdim etish imkonini beradi. Bu esa o‘z navbatida ushbu hisobotlarni qiyoslash imkonini beradi.
- ikkinchi, kompaniya aksiyalari likvid bo‘ladi va chet eldan kapital jalb etish imkonini beradi. Chunki chet el investori sizning moliyaviy hisobotingizni tushuna oladi.
- uchinchi, xorijda sho‘ba tashkilotlariga ega bo‘lgan kompaniyalar umumiy kompaniya miqyosidagi yagona hisob tiliga ega bo‘ladi. Natijada, yakuniy jamlangan hisobotni tuzish asrga teng vaqtni olmaydi.
- to‘rtinchi, qo‘shib olinadigan xorij kompaniyalarni baholashda qulay imkoniyatga ega bo‘linadi.

MHXSlar ishlab chiqish aniq belgilangan jarayon va dunyoning turli tomonlaridan buxgalterlar, auditorlar va maslahatchilarning xalqaro muhokamasidan o‘tib qabul qilinadigan rasmiy tizimdan iborat bo‘ladi.

MHXS bo‘yicha Kengash har besh yilda bir marta xalqaro standartlashtirish ustuvorliklarini aniqlash va loyihaning ish rejasini ishlab chiqish uchun keng qamrovli qayta ko‘rib chiqish va maslahatlashuvlarni o‘tkazadi. Shuningdek, Kengash kun tartibidagi maslahatlashuvlar orasida zarur bo‘lganda ish rejasiga mavzular qo‘shishi mumkin. Bunga standartlarni sharhlashdan keyingi mavzular kiradi; MHXS Sharhlash qo‘mitasi kengashga masalani qayta ko‘rib chiqishni talab qilishi mumkin.

Kengash ko‘p loyihalarni tadqiqot bilan boshlaydi - muammolarni o‘rganib chiqadi, yechimlarni aniqlaydi va standartlarni o‘rnatish kerakmi yoki yo‘qligini hal qiladi. Ko‘pincha kengash o‘z fikrlarini muhokamada bayon qiladi va jamoatchilik fikrini o‘rganadi.

Agar kengash buxgalteriya hisobi bilan bog‘liq muammolar mavjudligi haqida yetarli dalillarni topsa, muammo standartni o‘zgartirish yoki yangisini chiqarish uchun yetarli darajada muhim va amaliy yechim topilsa, Kengash standartlashni boshlaydi.

Agar Kengash standartga o‘zgartirish kiritish yoki yangisini chiqarish to‘g‘risida qaror qabul qilsa, Kengash odatda tadqiqotni, shu jumladan Muxokama qog‘ozidagi sharhlarni ko‘rib chiqadi va tadqiqotlar hamda maslahatlashuvlar orqali aniqlangan muammolarni hal qilish uchun tuzatishlarni yoki standartlarni taklif qiladi.

Yangi standart yoki standartga o‘zgartirish kiritish bo‘yicha takliflar jamoatchilik muhokamasi uchun taqdim etilgan loyihada e’lon qilinadi. Qo‘shimcha dalillarni to‘plash uchun, Kengash a’zolari va MHXS fondi texnik xodimlari dunyoning turli mintaqalaridagi turli moliyaviy axborot foydalanuvchilari bilan maslahatlashadilar. Kengash fikr-mulohazalarni tahlil qiladi va yangi standart yoki standartga o‘zgartirish kiritilishidan oldin takliflarni aniqlaydi. Standart chiqarilganidan keyin xam Kengash ishi to‘xtamaydi. Kengash, shuningdek, Standartlarning bajarilishini qo‘llab-quvvatlaydi.

Ushbu jarayon hal qilinishi kerak bo‘lgan har qanday muammolarni aniqlash uchun yangi yoki o‘zgartirilgan standartni amalga oshirish bo‘yicha maslahatlarni o‘z ichiga oladi. Agar muammolar paydo bo‘lsa, MHXS Sharhlash qo‘mitasi Standartning sharhini tuzishga qaror qilishi yoki tor doiradagi tuzatishni tavsiya qilishi mumkin. Bunday o‘zgartirishlar MHXS Kengashining odatdagi tartibidan kelib chiqadi.

Yangi standart bir necha yillar amaliyotda qo‘llangandan so‘ng, Kengash ushbu standart o‘z maqsadiga erishganligini baholash uchun amalga oshirilgandan keyingi sharh orqali tadqiqotlar o‘tkazadi. Agar standart o‘z maqsadiga erishmagan deb topilsa qandaydir tuzatishlarni ko‘rib chiqish lozimligi bo‘yicha tadqiqotlar o‘tkaziladi.

1 Muallif ishlanmasi

MHXSlar barcha tijorat tashkilotlari moliyaviy hisobotlarini tuzishda qo‘llash uchun mo‘ljallangan. Shu bilan birga ushbu standartlar notijorat tashkilotlar tomonidan ham qo‘llanishi mumkin.

2-jadval: Jahon amaliyotida qo‘llanilayotgan MHXSlar ro‘yhati[2]

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari		Kuchga kirish sanasi
IAS 1*	Moliyaviy hisobotni taqdim etish	Sentyabr 2007
IAS 2	Zaxiralar	Dek 2003
IAS 7	Pul mablag‘lari harakati to‘g‘risidagi hisobot	Dek 1992
IAS 8	Hisob siyosati, hisob baholaridagi o‘zgarishlar va xatolar	Dek 2003
IAS 10	Hisobot davridan keyingi hodisalar	Dek 2003
IAS 12	Foyda soliqlari	Dek 2000
IAS 16	Asosiy vositalar	Dek 2003
IAS 19	Xodimlarning daromadlari	Dek 2004
IAS 20	Davlat grantlarini hisobi va davlat yordami to‘g‘risida ma’lumotlarni yoritib berish	Yan 1995
IAS 21	Valyuta kurslaridagi o‘zgarishlarning ta’sirlari	Dek 2003
IAS 23*	Qarzlar bo‘yicha sarflar	Dek 2008
IAS 24	Bog‘liq tomonlar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni yoritib berish	Dek 2003
IAS 26	Pensiya dasturlari bo‘yicha buxgalteriya hisobi va hisoboti	Yan 1995
IAS 27*	Alohida moliyaviy hisobot	May 2011
IAS 28	Ta’sir ostidagi tashkilotlarga va qo‘shma korxonalarga investitsiyalar	Dek 2003
IAS 29	Giperinflyatsiyali iqtisodiyotda moliyaviy hisobot	Yan 1995
IAS 32	Moliyaviy instrumentlar: taqdim etish	Dek 2003
IAS 33	Bir aksiyaga to‘g‘ri keladigan foyda	Dek 2003
IAS 34	Oraliq moliyaviy hisobot	Fev 1998
IAS 36	Aktivlarning qadrsizlanishi	Mar 2004
IAS 37	Baholangan majburiyatlar, shartli majburiyatlar va shartli aktivlar	Sen 1998
IAS 38	Nomoddiy aktivlar	Mar 2004
IAS 40	Investitsiya ko‘chmas mulki	Dek 2003
IAS 41	Qishloq xo‘jaligi	Fev 2001
IFRS 1	MHXSni birinchi marta qo‘llash	Yan 2003
IFRS 2	Aksiyaga asoslangan to‘lov	Fev 2004
IFRS 3*	Biznes birlashuvlari	Yan 2008
IFRS 4	Sug‘urta shartnomalari	Mar 2004
IFRS 5	Sotish uchun mo‘ljallangan uzoq muddatli aktivlar va tugatilgan faoliyat	Mar 2004
IFRS 6	Foydali qazilmalarni geologik qidirish va baholash	Dek 2004
IFRS 7	Moliyaviy instrumentlar: ma’lumotlarni yoritib berish	Avg 2005
IFRS 8	Operatsion segmentlar	Noy 2006
IFRS 9	Moliyaviy instrumentlar	Iyul 2014
IFRS 10	Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot	May 2011
IFRS 11	Birgalikdagi faoliyat bo‘yicha kelishuvlar	May 2011
IFRS 12	Boshqa tashkilotlardagi ulushlarni yoritib berish	May 2011
IFRS 13	Haqqoniy qiymatni baholash	May 2011
IFRS 14	Kechiktirilgan tarif farqlari schyotlari	Yan 2014
IFRS 15	Xaridorlar bilan shartnomalar bo‘yicha tushum	May 2014
IFRS 16	Ijara	Yan 2016
IFRS 17	Sug‘urta shartnomalari	May 2017

Izoh: Qayta ko‘rib chiqilgan.

2 Muallif ishlanmasi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Yangi MHXS unda belgilangan muayyan sanadan boshlab kuchga kiradi. Bunda ushbu standartni muddatidan oldin qo‘llashga ruxsat berilishi yoki maqullanishi ushbu hujjatning o‘zida ko‘rsatiladi. Odatda, yangi standartlar retrospektiv tarzda qo‘llanadi. Natijada, oldin tuzilgan shartnomalar yoki boshqa operatsiyalar ta’sirlanishi mumkin. Ba’zi holatlarda, yangi standart normalari perspektiv tarzda qo‘llanishiga ruxsat berilishi mumkin.

Har bir alohida mamlakat misolida qaraganda, mahalliy qonunlar qaysidir darajada moliyaviy hisobotlar tuzilishini boshqarib turadi. O‘sha mahalliy qonunlar o‘z ichiga buxgalteriya hisobini tartibga soluvchi milliy organlar tomonidan ishlab chiqilgan buxgalteriya standartlarini ham oladi. Bundan farqli ravishda, MHXS kengashi MHXSlarni ishlab chiqishda faqat muhim jihatlarni hisobga oladi. Ular MHXSlarni juda murakkab bo‘lib qolmasligiga harakat qiladi, aks holda bunday standartlarni butun dunyo bo‘ylab qo‘llab bo‘lmasdi ham.

MHXS standartlarini qabul qilinishi ba’zi davlatlarda avtomatik tarzda, ya’ni MHXS fondi tomonidan e’lon qilinishi bilan kuchga kiradigan tartib o‘rnatilishi mumkin. Boshqa holatlarda, o‘sha mamlakat hududida MHXS hujjatlarini tan olishning tartib taomiliga muvofiq amalga oshiriladi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasida MHXSlarni tan olish Vazirlar Mahkamasining 507-son “Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari va unga tushuntirishlar matnini tan olish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida” Qarori asosida amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-fevraldagi “Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o‘tishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori tasdiqlangan bo‘lib, unga ko‘ra quyidagilarni amalga oshirish belgilangan:

- 2021-yilning 1-yanvaridan boshlab moliyaviy hisobotni ixtiyoriy ravishda MHXSga muvofiq tayyorlovchi tashkilotlar buxgalteriya hisobining milliy standartlari bo‘yicha moliyaviy hisobotni taqdim etishdan ozod etiladi;
- aksiyadorlik jamiyatlari, banklar, sug‘urta tashkilotlari, ustav fondida davlat ulushi bo‘lgan xo‘jalik yurituvchi subyektlar, yirik soliq to‘lovchilar toifasiga kiritilgan yuridik shaxslar MHXS asosida 2021-yilning 1-yanvaridan boshlab buxgalteriya hisobining yuritilishini tashkil etadi va 2021-yilning yakunlaridan boshlab moliyaviy hisobotni tayyorlaydi;
- aksiyadorlik jamiyatlari, banklar, sug‘urta tashkilotlari, ustav fondida davlat ulushi bo‘lgan xo‘jalik yurituvchi subyektlar, yirik soliq to‘lovchilar toifasiga kiritilgan yuridik shaxslar 2021-yilning yakuniga qadar buxgalterlarni xalqaro sertifikatlash doirasida MHXS bo‘yicha “Moliyaviy hisob” yoki “Moliyaviy hisobot” fanlarini muvaffaqiyatli topshirganligi to‘g‘risidagi hujjatga yoxud xalqaro buxgalter sertifikatiga (ASSA va uning diplomlari, SRA, CIPA) ega bo‘lgan uch nafar mutaxassisdan kam bo‘lmagan miqdorda MHXSni sifatli qo‘llash uchun yetarli bo‘lgan xodimlar soni bilan ta’minlaydi.

MHXSga o‘tish bo‘yicha islohotlarning dastlabki bosqichida Moliya vazirligi (hozirgi Iqtisodiyot va moliya vazirligi) va MHXS fondi o‘rtasida 2020-yil noyabr oyida kelishuv imzolandi. Mazkur kelishuvga muvofiq, MHXS xujjatlaridan O‘zbekiston Respublikasida foydalanish huquqi berildi. Bundan tashqari, 2020-yil noyabr oyida O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi bilan ASSA (Association of Chartered Certified Accountants) o‘rtasida hisob, audit va biznesni boshqarish sohalari mutaxassislarini xalqaro standartlar bo‘yicha kasbiy o‘qitishga, shuningdek nodavlat ta’lim muassasalarini va oliy ta’lim muassasalarining o‘quv dasturlarini bosqichma-bosqich xalqaro akkreditatsiyadan o‘tkazishga ko‘maklashish to‘g‘risidagi Memorandum imzolandi.

Fikrimizni muhim bo‘lgan xalqaro standartlardan biri 8-son BHXS “Hisob siyosati, hisob baholari va xatoliklar” bilan davom ettiramiz.

Xalqaro 8-son BHXSga asosan Hisob siyosati – bu tashkilot tomonidan moliyaviy hisobotni tayyorlashda va taqdim etishda qo‘llanadigan muayyan tamoyillar, asoslar, umumqabul qilingan shartlar, qoidalar va amaliy yondashuvlardir. Bu yerda “Siyosat” so‘zidan foydalanish tashkilotlarga buxgalteriya hisobining muqobil usullaridan birini tanlash huquqini berilganligini anglatadi.

Amalda xalqaro standartga muvofiq, hisobot tuzuvchi har bir tashkilotning o‘z hisob siyosati mavjud bo‘ladi. 1-son BHXS talabiga asosan tashkilot moliyaviy hisobotning bir qismi bo‘lgan izohlarda o‘z hisob siyosatining muhim jihatlarini yoritib berishi belgilangan.

Hisob siyosatini tanlash.

Muayyan operatsiyaga, boshqa hodisa yoki holatga nisbatan ma’lum bir MHXS qo‘llansa, bunday obyektga nisbatan qo‘llanadigan hisob siyosati yoki uning qoidalari ushbu MHXSdan foydalangan holda belgilanishi lozim.

Muayyan operatsiya, boshqa hodisa yoki holatga nisbatan qo‘llanadigan MHXS mavjud bo‘lmagan taqdirda, tashkilot rahbariyati hisob siyosatini ishlab chiqishda va qo‘llashda o‘z mulohazasidan foydalanishi lozim.Bunday hisob siyosatini ishlab chiqishda rahbariyat quyidagilarga murojaat qilishi kerak:

MHXSlarda shunga o‘xshash yoki bog‘liq masalalarga tegishli talablar;

Moliyaviy hisobotlarni taqdim etishning konseptual asosida keltirilgan aktivlar, majburiyatlar, daromadlar va xarajatlarning ta’riflari, tan olish mezonlari va baholash konsepsiyalari. Shu o‘rinda savol tug‘ilishi mumkin, Tashkilot muayyan MHXS bilan tartibga solinmagan operatsiyaga nisbatan hisob siyosatini ishlab chiqishda yana qanday manbalardan foydalanishi mumkin?

Bizning fikrimizcha, rahbariyat buxgalteriya hisobi bo‘yicha standartlarni ishlab chiqishda o‘xshash konseptual asosdan foydalanadigan standartlar ishlab chiquvchi boshqa organlarning eng so‘nggi bayonotlarini, buxgalteriyaga oid boshqa adabiyotlarni va sohaga oid qabul qilingan amaliyotlarni, ular yuqorida keltirilgan manbalarga zid kelmasligi sharti bilan e’tiborga olishi mumkin.

Hisob siyosatining izchilligi. MHXSlarda turli hisob siyosati o‘rinli bo‘lishi mumkin bo‘lgan moddalarni toifalarga ajratish alohida talab etilmasa yoki ruxsat berilmasa, tashkilot o‘xshash operatsiyalar, boshqa hodisalar va holatlar uchun hisob siyosatini tanlashi va izchil qo‘llashi lozim. Agar muayyan MHXSda moddalarni bunday toifalarga ajratish talab etilsa yoki ruxsat berilsa, har bir toifaga nisbatan hisob siyosati tanlanishi va izchil qo‘llanishi lozim.

Hisob siyosatidagi o‘zgarishlar. 8-son BHXSga muvofiq tashkilotga o‘z hisob siyosatini o‘zgartirishga quyidagi hollarda ruxsat beriladi:

- muayyan MHXS tomonidan talab etilsa;
- hisob siyosatini o‘zgartirish moliyaviy hisobotda operatsiyalarning, boshqa hodisalarning va holatlarning tashkilot moliyaviy holatiga, moliyaviy natijalariga yoki pul oqimlariga ta’siri to‘g‘risida ishonchli va yanada o‘rinli ma’lumotlar aks ettirilishiga olib kelsa.

Moliyaviy hisobotdan foydalanuvchilar tashkilotning moliyaviy hisobotini vaqt o‘tishi bilan uning moliyaviy holati, moliyaviy natijalari va pul oqimlaridagi tendentsiyalarni aniqlash uchun qiyoslash imkoniyatiga ega bo‘lishlari lozim. Shuning uchun, hisob siyosatiga o‘zgartirish kiritish yuqorida ko‘rsatilgan holatlar natijasi bo‘lmasa, hisob siyosati davrlar aro izchil tarzda qo‘llaniladi.

Hisob siyosatigdagi o‘zgarishlarni qo‘yidagilarda ko‘rish mumkin, masalan 16-son BHXS “Asosiy vositalar” yoki 38-son BHXS “Nomoddiy aktivlar”ga muvofiq, aktivlarni qayta baholash bo‘yicha hisob siyosatini dastlabki qo‘llash hisob siyosatidagi o‘zgarish hisoblanadi va mazkur standartga muvofiq emas, balki 16-son BHXS yoki 38-son BHXSga muvofiq qayta baholash tarzida qaraladi.

Hisob siyosatidagi o‘zgarishlarni qo‘llash. Tashkilot muayyan MHXSni dastlabki qo‘llash natijasida yuzaga keladigan hisob siyosatidagi o‘zgarishni ushbu MHXSda belgilangan maxsus o‘tish qoidalariga muvofiq hisobga olishi lozim bo‘ladi. Agar tashkilot hisob siyosatini ixtiyoriy ravishda o‘zgartirsa yoki hisob siyosatidagi o‘zgarishga nisbatan qo‘llanadigan maxsus o‘tish qoidalarini o‘z ichiga olmagan muayyan MHXSni dastlabki qo‘llashda hisob siyosatini o‘zgartirsa, ushbu tashkilot bunday o‘zgarishlarni retrospektiv tarzda qo‘llashi lozim. Yuqoridagi ikki holatda ham ushbu o‘zgarishni aks ettirish amaliy imkonsiz bo‘lgan holatlar inobatga olinishi lozim.

8-son BHXSda retrospektiv qo‘llash va retrospektiv qayta hisoblash kabi ikki o‘xshash tushuncha mavjud. Ularni farqlash muhim ahamiyat kasb etadi:

1. **Retrospektiv qo‘llash** – yangi hisob siyosatini operatsiyalar, boshqa hodisalar va holatlarga nisbatan qo‘llashda, ushbu hisob siyosatini har doim qo‘llangandek qo‘llashdir.
2. **Retrospektiv qayta hisoblash** – moliyaviy hisobot elementlari summalarini tan olish, baholash va yoritib berishga oid o‘tgan davr xatolarini mutlaqo yo‘l qo‘yilmagandek tuzatishdir.

Hisob siyosatidagi o‘zgarishlarni yoritib berish. Hisob siyosatidagi o‘zgarishlar bo‘yicha yoritib berilishi lozim bo‘lgan ma’lumotlar o‘zi ichiga bunday o‘zgarishning sabablari va tuzatish summalarini oladi. Bunday ma’lumotlar amaliyotda har bir o‘zgarish bo‘yicha alohida yoritib beriladi.

Tashkilot e’lon qilingan, lekin hali kuchga kirmagan yangi MHXSni qo‘llamagan bo‘lsa, ushbu faktni va dastlabki qo‘llash davrida ushbu yangi MHXSni qo‘llash tashkilot moliyaviy hisobotiga ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan ta’sirini baholash uchun ma’lum bo‘lgan yoki asoslangan tarzda baholanishi mumkin bo‘lgan o‘rinli ma’lumotlarni yoritib berishi lozim.

Hisob baholaridagi o‘zgarishlar. Xo‘jalik faoliyatiga xos bo‘lgan noaniqliklar natijasida, moliyaviy hisobotdagi ko‘p moddalar aniq baholana olmaydi, balki faqat hisob bahosi orqali baholanishi mumkin. Hisob baholari eng so‘nggi va ishonchli ma’lumotga asoslangan mulohazalarni o‘z ichiga oladi. Masalan, quyidagilarga nisbatan hisob baholari talab etilishi mumkin:

- umidsiz qarzlar;
- zaxiralarning jismoniy eskirishi;
- moliyaviy aktivlar yoki moliyaviy majburiyatlarning haqqoniy qiymati;
- eskirish hisoblanadigan aktivlarning foydali xizmat muddati;
- kafolat majburiyati.

Hisob bahosidagi o‘zgarish - aktivlar va majburiyatlarning joriy holatini hamda ular bilan bog‘liq bo‘lgan, kutilayotgan kelgusi naflar va javobgarliklarni baholash natijasida aktiv yoki majburiyatning balans qiymatini yoki aktivning davriy iste’moli summasini tuzatishdir. Hisob baholaridagi o‘zgarishlar yangi ma’lumotlar yoki voqealar rivoji natijasida yuzaga keladi va shu sababli, xatolarni tuzatish hisoblanmaydi.

3-jadval: Hisob siyosati va hisob bahosi o‘rtasidagi farq[3]

Nomi	Hisob siyosati	Hisob baholari
Mazmuni	Tamoyillar va qoidalar	Miqdor yoki taxminlar
Misollar	Boshlang‘ich qiymatdan haqqoniy qiymatga o‘tish	Rezervni haqqoniy qiymat bo‘yicha belgilashga o‘tish
Hisobda aks ettirish	Retrospektiv	Perspektiv

O‘tgan davrdagi xatolar. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy hisobotlarda muhim xatolar bo‘lsa, moliyaviy MHXSlarga muvofiq deb hisoblanmaydi. Potentsial xatolar moliyaviy hisobot yakunlanmasdan oldin topilishi mumkin, bu holda ular hisobot tasdiqlanishga taqdim etilgunga qadar tuzatiladi. Ammo, ba’zida keyingi hisobot davrigacha xato aniqlanmasligi mumkin. Bunday xato “o‘tgan davr xatosi” deb nomlanadi.

8-son BHXSga muvofiq o‘tgan davr xatolari – tashkilotning bir yoki undan ortiq o‘tgan davrlar uchun moliyaviy hisobotidagi tushirib qoldirishlar va noto‘g‘ri ko‘rsatishlar bo‘lib, mazkur davrlar uchun moliyaviy hisobot e’lon qilish uchun ma’qullanganda mavjud bo‘lgan va mazkur moliyaviy hisobotni tayyorlash va taqdim etishda qo‘lga kiritilishi va hisobga olinishi asoslangan tarzda mumkin deb hisoblangan ishonchli ma’lumotdan foydalanmaslik yoki noto‘g‘ri foydalanish natijasida yuzaga keladi. Bunday xatolar matematik xatolar, hisob siyosatini qo‘llashdagi xatolar, e’tiborsizlik yoki faktlarni noto‘g‘ri talqin qilish oqibatlarini va firibgarlikni o‘z ichiga oladi.

O‘tgan davr xatosini tuzatish summasi xato aniqlangan davrning foyda yoki zarari tarkibida aks ettirilmaydi. O‘tgan davrlar to‘g‘risida taqdim etilgan har qanday ma’lumot, shu jumladan moliyaviy ma’lumotlarning o‘tgan davr jamlanmasi, amaliy imkoni bo‘lgan eng oldingi davrdan boshlab qayta hisoblanadi. Masalan, “Fazo” MChJ 2023-yilda o‘tgan 2021-yilda amalga oshirilgan 2000 dona oldindan to‘lov bo‘yicha yuzaga kelgan xarajatlarni hisobotda tushirib qoldirilgani aniqlandi. Ushbu xarajatlar aslida 2021-yil uchun 600 dona, 2022-yil uchun ham 600 dona, 2023-yil uchun 1400 dona tarzida aks ettirilishi lozim edi. “Fazo” MChJ tomonidan bu xatoliklik quyidagi tartibda tuzatiladi. Mazkur holatda qiyosiy davr (2022-yil) uchun xarajatlar 600 donaga oshiriladi. 2021-yil uchun xarajatga kiritilishi lozim bo‘lgan summa taqsimlanmagan foyda orqali aks ettiriladi. Joriy davr uchun 1400 dona xarajatlarni oshiradi. Mazkur holat bo‘yicha tegishli soliq ta’sirlari ham hisobga olinishi talab etiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Hisob siyosati xo‘jalik subyektining moliyaviy hisobotlarini tayyorlash va taqdim etishda foydalaniladigan qoidalar va ko‘rsatmalardan iborat bo‘ladi. Natijada hisob siyosati barcha xo‘jalik subyektlari moliyaviy hisobotlarni tuzish uchun amal qiladigan asoslarni yaratadi hamda ma’lum davr davomida boshqa xo‘jalik subyektlariga nisbatan taqqoslanadigan va haqqoniy ma’lumotlarni taqdim etishga qaratiladi.

Moliyaviy hisobotlarda ochib beriladigan axborotlarni shakllantirishda hisob siyosatining muhimligini e’tiborga olib, xo‘jalik subyektlari 8-son BHXS asosida hisob siyosatini tanlashda har bir qo‘llaniladigan standartlar va sharhlarga (interpretatsiya) mos keladigan tarzda tanlanishi va qo‘llanilishi tamoyiliga asoslanishi lozim bo‘ladi.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlar tomonidan hisob siyosatiga kiritiladigan o‘zgartirishlar yoki uni qayta ko‘rib chiqishda quyidagilarga e’tiborni qaratish lozim bo‘ladi:

- birinchi, hisob siyosatida moliyaviy hisobotlarni tuzish uchun tasdiqlangan davrgacha bo‘lgan barcha keyingi voqealarni aniqlash va ko‘rib chiqish, shuningdek ushbu voqealar tuzatilishini aniqlash;
- ikkinchi, jiddiy deb hisoblangan voqealarning tabiati va moliyaviy oqibatlarini kengroq ochib berish.

Respublikamizda faoliyat yurituvchi barcha turdagi xo‘jalik subyektlari uchun moliyaviy hisobotlarni tuzishda muhim hisoblangan hisob siyosatni moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga muvofiqlashtirib borilishi, provardida “Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o‘tish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 4611-sonli qaror ijrosini ta’minlash imkoniyatini yaratadi. Shuningdek, xo‘jalik yurituvchi subyektlar MHXS talablari asosida hisob siyosatini shakllantirishda umumiy qoidalar, uslubiy jihatlari, texnik jihatlari hamda tashkiliy jihatlarini shakllantirishga e’tiborni qaratish lozim deb hisoblaymiz. Bu esa xo‘jalik yurituvchi subyektlarda buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobotlarni tuzish shaffofligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. IAS 8 “Accounting Policies, Changes in Accounting Estimates and Errors” https://www.ifrs.org/issued-standards/list-of-standards/ias-8-accounting-policies-changes-in-accounting-estimates-and-errors/
2. “Hisob siyosati va mliyaviy hisobot” 1-son BHMS. [O‘z Res Adliya vazirligi 1998-yil 14-avgustda 474-son bilan davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan]. https://lex.uz/docs/828581

3 Muallif ishlanmasi.

3. Положение по бухгалтерскому учету “Учетная политика организации” (ПБУ 1/2008). Приложение N1 к Приказу Министерства финансов Российской Федерации от 06.10.2008 N 106н http://www.consultant.ru/document/cons_doc_law_164/2d52707f5a4d5314b9e470a9bf59cb826ec848dd/
4. Indian Accounting Standard (Ind AS) 8 Accounting Policies, Changes in Accounting Estimates and Errors# http://www.mca.gov.in/Ministry/pdf/IndAS8_2019.pdf
5. Accounting Standards Board of Japan (ASBJ). Japanese generally accepted accounting principles (JGAAP) Accounting Standard for Accounting Policy Disclosures, Accounting Changes and Error Corrections. www.asb.or.jp/en/jp-gaap/accounting_standards/y2020/2020-0331-03.html
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o‘tish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 4611-sonli qarori. 2020 yil 24 fevral. https://lex.uz/docs/4746047
7. Accounting Standards Board of Japan (ASBJ). Japanese generally accepted accounting principles (JGAAP) Accounting Standard for Accounting Policy Disclosures, Accounting Changes and Error Corrections. www.asb.or.jp/en/jp-gaap/accounting_standards/y2020/2020-0331-03.html
8. Disclosure of Accounting Policies APB 22 STATUS. APB22, Footnote 1-See APB Statement No. 4, This Opinion amends Statement No. 4 insofar as it relates to disclosure of accounting policies
9. www.fasb.org/jsp/FASB/Document_C/DocumentPage?cid=1176156418903&acceptedDisclaimer=true
10. Karimov A.A., Rizaev N.K., Djumanov S.A. Financial reporting and accounting policies. “Science and education in the modern world: challenges of the xxi century” материалы VII Международнои науч-прак. конф. (экономические науки)/Нур-Султан, 2020. 105-108 p. conferences2018.kz@gmail.com
11. Rizayev N.K., Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida banklarida hisob siyosatini takomillashtirish. // “Logistika va iqtisodiyot” elektron-ilmiy jurnali. - Toshkent, 2020. №1, 70-80 b. http://economyjournal.uz/
12. Rizaev N.K., Khotamov K.R. Experience of Japan in introducing International Financial Reporting Standards // Electronic-scientific journal “Finance and Banking”. – Tashkent, 2020. №1, 105-117 p. http://journal.bfa.uz/archive
13. Rizaev N.K.ADJUSTING NATIONAL ACCOUNTING STANDARDS IN COMPLIANCE WITH INTERNATIONAL STANDARDS IN UZBEKISTAN (as exemplified by intangible assets). PEDAGOGICAL SCIENCES AND TEACHING METHODS. VOLUME 2 , ISSUE 19 JANUARY 2023. Collection of Scientific Works. BERLIN 11 JANUARY 2023 Interonconf.com. 93-108 б.
14. Jumaev N.H., Isaev F.I., Rizaev N.K., ORGANIZATION OF TURKIC STATES: INTEROPERATION AND ACCOUNTING SYSTEM. Google Scholar, Cite Factor, Researchbib, SJIF, IFSIJ, Index Copernicus va boshqa ko‘plab xalqaro ma’lumotlar bazalari bilan indekslangan Open Access Peer Reviewed International Journal. https://journalzone.org/index.php/bjgesd/issue/view/14

MILLIY IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISHDA INVESTITSION MUHITNING O‘RNI

Valiyeva Sayyora Xushbaqovna
PhD, “International School of Finance Technology and Science” instituti dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada hududlarning investitsion muhiti, mamlakat hududlariga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish yo‘llari yoritilgan. Investitsion muhitning ilmiy-nazariy asoslari o‘rganib chiqilgan. Investorlar uchun investitsion muhit jozibadorligini aniqlash ko‘rsatkichlari, investitsiya muhitini monitoring qilish, investitsiya muhiti jozibadorligini baholash va milliy iqtisodiyotimizda asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalarning o‘sish sur’atlari ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, investitsion muhit jozibadorligini oshirish bo‘yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Investitsiya, investitsion muhit, investitsion jozibadorlik, investitsion salohiyat, investitsiya riski, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar, modernizatsiya.

Abstract: This article describes the investment environment of the regions, ways of attracting foreign investment to the regions of the country. The scientific and theoretical foundations of the investment environment have been studied. Indicators for determining the attractiveness of the investment environment for investors, monitoring the investment environment, assessing the attractiveness of the investment environment, and the growth rate of investment in fixed assets in our national economy are considered. Proposals and recommendations have also been developed to increase the attractiveness of the investment environment.

Key words: Investments, investment environment, investment attractiveness, investment potential, investment risk, foreign direct investment, modernization.

Аннотация: В данной статье описывается инвестиционная среда регионов, пути привлечения иностранных инвестиций в регионы страны. Изучены научно-теоретические основы инвестиционной среды. Рассмотрены показатели определения привлекательности инвестиционной среды для инвесторов, мониторинга инвестиционной среды, оценки привлекательности инвестиционной среды, темпов роста инвестиций в основной капитал в нашей национальной экономике. Также разработаны предложения и рекомендации по повышению привлекательности инвестиционной среды.

Ключевые слова: Инвестиции, инвестиционная среда, инвестиционная привлекательность, инвестиционный потенциал, инвестиционный риск, прямые иностранные инвестиции, модернизация.

KIRISH

Bugungi kunda O‘zbekistonda qulay investitsiya muhitini muntazam ravishda yaxshilab borishni ta’minlash ustuvor vazifadir. Ushbu jarayonda davlatning o‘rni kapital mablag‘larni jalb qilish uchun qulay investitsiya muhitini yaratish va uning jozibadorligini oshirish bilan izohlanadi. Xorijiy investitsiyalarni milliy iqtisodiyotga jalb etishdan manfaatdorlik har qanday davlatning o‘z investitsiya siyosatini ishlab chiqishini talab etadi. Ishlab chiqilgan investitsiya siyosati xorijiy investitsiyalarni jalb etishning o‘ziga xos yo‘nalishlarini, shuningdek, ularni jalb etishni rag‘batlantirish tizimini aniqlab beradi va investitsiya faoliyatining huquqiy tartibini belgilaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan belgilangan “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”da mamlakatda investitsiya muhitini yanada yaxshilash va uning jozibadorligini oshirishga doir qator maqsad va vazifalar nazarda tutildi. Jumladan, Taraqqiyot strategiyasining 26-maqsadida, mamlakatda investitsiya muhitini yanada yaxshilash va uning jozibadorligini oshirish, kelgusi besh yilda 120 milliard AQSH dollari, jumladan, 70 milliard dollar xorijiy investitsiyalarni jalb etish choralarini ko‘rish ko‘zda tutilgan [1].

Milliy iqtisodiyotda iqtisodiy resurslar unumdorligi va tejamkorligini oshirish, qulay investitsion va ishbilarmonlik muhitini shakllantirish, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni keng jalb etish, iqtisodiyotni texnik-tex-

nologik jihatdan yangilash orqali modernizatsiya qilish, investitsion jarayonlarni raqobatbardosh yuqori texnologik bilimlar iqtisodiyotiga yo‘naltirish asosida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish bo‘yicha ilmiy izlanishlarni yanada chuqurlashtirish maqsadga muvofiq. Xorijiy investitsiyalarni respublika iqtisodiyotiga jalb etish uchun zaruriy shartsharoitlar yaratilishi muhimdir, u, qachonki, qaysi mamlakatda iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va huquqiy shart-sharoitlar mavjud (ijobiy) bo‘lsagina o‘sha davlat iqtisodiyotiga qo‘yilishi mumkin.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Ilmiy adabiyotlarda investitsion muhit terminiga juda ko‘p tushunchalar berilgan. Jumladan, Glagoleva va Beloguralarning fikricha, “mamlakat yoki mintaqaning investitsion muhiti moliyaviy qo‘yilmalar jozibadorligi ma’lum darajasini belgilovchi siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy hamda davlatni huquqiy sharoitlari tavsifini birgalikda umumlashtirilganidir [2]”.

M.Y.Ivanovning ta’kidlashicha: “Investitsiya muhiti – investitsiya jarayonlari kechadigan muhitdir. U mintaqada investitsiya faoliyati sharoitlarini va investitsiya riski darajasini belgilaydigan siyosiy, iqtisodiy, huquqiy, ijtimoiy va boshqa omillar ta’sirida shakllanadi” [3].

T.M.Smaglyukova esa, investitsion jozibadorlikni belgilovchi barcha ko‘rsatkichlardan kompleks baholash talablariga ko‘proq muvofik keladigan ko‘rsatkichlarni ajratib oladi. Uning fikricha, mazkur ko‘rsatkichlar investitsion jarayonning barcha tomonlarini aks ettiruvchi investitsion jozibadorlik omillari tarkibiga kiritiladi [4].

Iqtisodchi olim Sh.Mustafakulov [5] investitsion muhit jozibadorligi sifatida qo‘yidagi fikrni: “mamlakatning xo‘jalik rivojlanish sharoitlarini tavsiflovchi va undagi investitsion faollikning shakllanishiga ijobiy yoki salbiy ta’sir ko‘rsatadigan obyektiv ijtimoiy-iqtisodiy, tabiiy-geografik va ekologik ko‘rsatkichlarning umumiy darajasi”, deb talqin qilgan. Shuningdek, mamlakatimiz olimlari B.Salimov, I.Xotamov [6] “Investitsiyaviy faollik: tahlil va imkoniyatlar”, deb nomlangan jamoaviy monografiyasida “milliy iqtisodiyotni har tomonlama rivojlantirishda investitsion jozibadorlikni oshirish bevosita faol investitsiya siyosatini yurgizishni talab etadi”, degan fikrlarni qayd etganlar.

Investitsion muhit to‘g‘risidagi ilmiy qarashlarni umumlashtirgan holda, bu tushunchani ma’lum investitsion jarayonlarni amalga oshishi va rivojlanishini belgilaydigan turli omillar yig‘indisi sifatida ifodalanganligini ko‘rish mumkin. Shunday qilib, investitsion muhit – bu u yoki bu xo‘jalik tizimini investitsiyalashni imkoniyatlari va jozibadorligini oldindan belgilab beruvchi ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy,huquqiy, madaniy, tarixiy, moliya, boshqaruv va boshqa shart-sharoitlarni umumlashgan tavsifidir. O‘zbekistonda asosiy kapitalga investitsiyalar o‘sish tendensiyasiga ega bo‘lib borayotgani investitsiya muhitining qulayligidan dalolat beradi. Bunday investitsiya holati iqtisodiy o‘sish texnologik darajasini tezkor o‘zgartirish imkoniyatini berib kelmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot ishlari jarayonida kompleks yondashuv, qiyosiy tahlil, kuzatuv va statistik ma’lumotlar tahlil usullaridan foydalaniladi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR MUHOKAMASI

Investitsion faoliyat samaradorlik darajasi ko‘p jihatdan yaratilgan investitsion muhit doirasida u yoki bu loyihani amalga oshirishga yo‘naltirilgan kapital mablag‘larning daromaddorligiga bog‘liq. Bozor iqtisodiyoti sharoitida investitsiya resurslarini joylashtirish va ulardan samarali foydalanish uchun investitsion muhit umumiy mezon bo‘ladi. Qulay investitsion muhit investitsiyalardan samarali, manzilli va maqsadli foydalanish imkoniyatini yaratadi. Qulay investitsion muhit mamlakatga kapital olib kelishni rag‘batlantiradi, investorlar faolligini oshiradi, aks holatlarda, qulay investitsion muhit shakllanmasdan investitsion xavf darajasi yuqori bo‘ladi, kapitalning tashqariga chiqib ketishi kuchayadi va natijada investitsion faoliyat so‘na boshlaydi.

Qulay investitsion muhit investitsion faoliyatni jadallashtirish va pirovardida iqtisodiyot tarmoq va sohalarini yuksaltirish, ijtimoiy muammolarni oqilona hal etish, investitsiya obyektlarining ishlab chiqarish samaradorligi va eksport salohiyatini oshirish borasida muhim ustuvor ahamiyatga kasb etadi. Investitsion muhit investitsion faoliyat strategiyasini ishlab chiqish va joriy etilishiga xizmat qiladi.

Mamlakatda amalga oshirilayotgan investitsion siyosatning samaradorligiga qarab investitsion muhitga baho berish mumkin.

Qayerdaki qulay investitsion muhit mavjud bo‘lsa o‘sha joyda investitsion faoliyatni samarali tashkil etish, investitsiyalar oqimini tezlashtirish va samaradorligini oshirish imkoniyatlari shu darajada keng bo‘ladi. Investitsiyalar iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi va uning istiqbolli rivojlanishini ta’minlovchi hal etuvchi asosiy manbadir.

Investitsion muhit – investitsion munosabatlarni amalga oshirish mumkin bo‘lgan ijtimoiy-iqtisodiy, tashkiliy-huquqiy, siyosiy va madaniy imkoniyatlar, shart-sharoitlar va qo‘layliklar majmuasi tushuniladi.

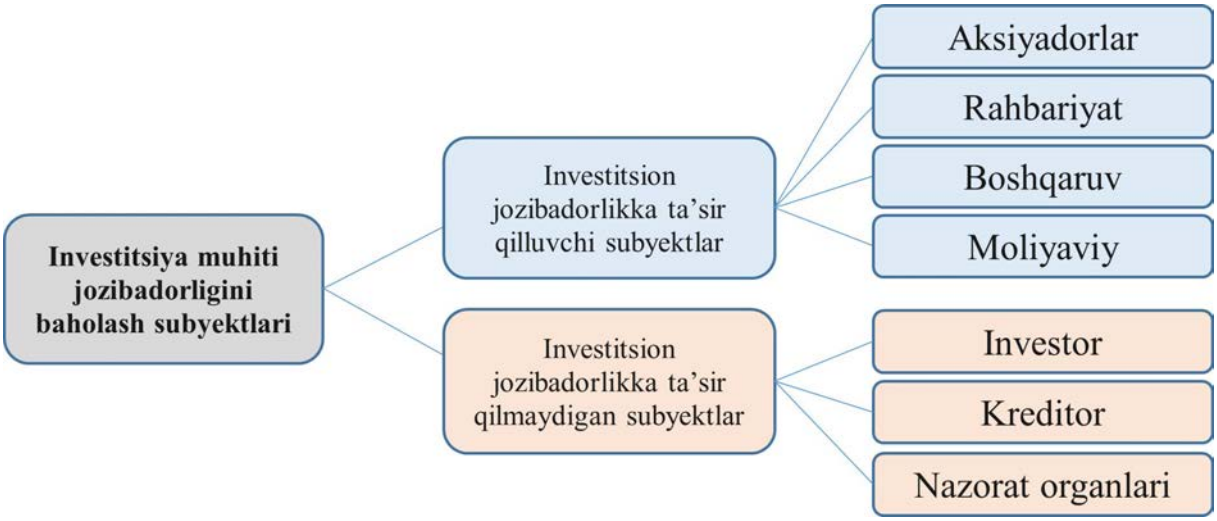
1-rasm: Investitsiya muhitini monitoring qilish ko'rinishlari [7]

Investitsiya muhitini doimiy ravishda monitoring qilish vazifasi dolzarb hisoblanadi. Milliy iqtisodiyot uchun uchinchi ko'rinish ko'proq ustuvor hisoblanadi, chunki u quyidagilarga imkon beradi:

- investitsiya muhitini tahlil qilish jarayonida subyektivizmni kamaytirish;
- barcha darajalarda investitsiya muhitini yaxshilash bo'yicha axborotlar yig'ish, qayta ishlash va uzatish, monitoring tizimi boshqaruvini soddalashtirish;
- mintaqalararo tuzilmalar o'xshashligi va farqlarini hisobga olish.

Investitsiyaviy jozibadorlik – mamlakat, tarmoq yoki alohida olingan biror-bir korxona investitsiyalarining daromadliligi, rivojlanish istiqbollari va investitsiya riski darajasi nuqtai nazaridan baholanishidir. Investitsiyaviy jozibadorlik investitsiya salohiyati va investitsiya riski darajasini shakllantiradigan ikki guruh omillarning bir vaqtda ta'sir etishi orqali aniqlanadi. Bu kabi ko'rsatkichlarga baho berish orqali investitsiyalarning maqsadga muvofiqligi hamda jozibadorligi, investitsiya riski darajasini aniqlash mumkin. Investitsiya riski darajasi investitsiya muhitiga, bevosita, to'g'ridan-to'g'ri bog'liqdir.

Yuqorida keltirilgan ko'rsatkichlar ro'yxati ko'plab masalalarni qamrab oladi, ammo dasturni amalga oshirishning ijtimoiy oqibatlarini o'rganish amaliy jihatdan yordam bermaydi. Mamlakatimizda ham investitsiyalarni davlat tomonidan boshqarishda boshqaruv xizmatchilarini rag'batlantirishni kuchaytirish, ularni qayta tayyorlash va malakasini oshirish, davlat xodimlari faoliyati samaradorligini baholashning aniq mezonlari va ko'rsatkichlarini ishlab chiqish, mintaqaviy investitsiya dasturlarini amalga oshirishga xorijiy investorlarni jalb etish bo'yicha faol ish olib bormoqdalar. Mamlakatimizda mahalliy boshqaruv organlariga berilgan hududiy investitsiya dasturlari doirasida ham chet el investitsiyalarini faol va keng ko'lamda jalb qilish bo'yicha vakolatlarning kengaytirib borilishi ushbu soha bo'yicha hududlar o'rtasida raqobatni uyg'otish va ularning faol harakatini ta'minlab beradi.

2-rasm: Investitsiya muhiti jozibadorligini baholash sohasida axborot foydalanuvchilarini guruhlash tartibi [8]

O‘zbekistonga chet el investitsiyalarini kirib kelishini rag‘batlantiruvchi asosiy omillardan yana biri ishchi kuchining arzonligi va uning sifat darajasidir. Shunday ekan, mehnat resurslaridan oqilona foydalanish va ishchi kuchi sifatini oshirishda ishsizlik muammosining kelib chiqishining oldini olish va mehnat resurslarining iqtisodiy faollik darajasini oshirish muhim ahamiyatga ega. Bunda iqtisodiyotda ishlab chiqarishni tashkil etishda yengil va oziq-ovqat sanoati, xizmat ko‘rsatish sohalarida mehnat sig‘imi tarmoqlarni rivojlantirish va ularda yangi ish o‘rinlarini yaratish orqali ishchi kuchi zaxiralaridan unumli foydalanish darkor. Aholining mehnatda to‘la haqiqiy bandligini ta’minlash va yashirin ishsizlik miqdorini kamaytirish, ishchi kuchiga bo‘lgan talab bilan taklifni muvofiqlashtirish, oshirish alohida ahamiyatga egadir.

Umuman olganda mamlakat iqtisodiyotining samarali rivojlanish darajasi ishlab chiqarishning nafaqat miqdoriy oshishi, balki sifati hamda raqobatbardoshligi bilan ham belgilanadi. Barcha tarmoqlar barqaror taraqqiyotini ta’minlashning asosiy usullaridan biri investitsiyalarni jalb qilishdir. Asosiy kapitalga investitsiyalar, bu – foydani oshirish maqsadida asosiy vositalarni sotib olish, modernizatsiya va rekonstruksiya qilish, qurish hamda boshqa sa’y-harakatlar uchun qo‘shimcha xarajatlar evaziga korxona aktivlari va balansi qiymatining oshishi hisoblanadi. Ushbu jarayon korxonalarning qo‘shimcha mablag‘larni investitsiyalashi orqali o‘rta va uzoq muddatli istiqbolda ishlab chiqarishni oshirish, undan keladigan foydani ko‘paytirishga qaratiladi. An’anaviy tamoyilga ko‘ra, asosiy kapitalga qo‘yilgan investitsiyalarning tez muddatda qaytishini kutmaslik kerak, ammo ular uzoq vaqt davomida barqaror foyda kelishining kafolati bo‘lib xizmat qiladi.

3-rasm: Milliy iqtisodiyotimizda asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalarning o‘sish sur’ati [9]

Yuqorida keltirilgan rasmga ko‘ra, 2017–2022-yillarda respublikamizda asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalar 2022-yilda 2017-yilga nisbatan 19,2 foizga kamaygan, hamda 2022-yilda 100,2 foizni tashkil etgan. Bunday holat yuzaga kelishiga global pandemiya ta’siri ko‘rsatganligi bilan izohlash mumkin.

Hududlar kesimida tahlil qilinganda ushbu yillarda Qoraqalpog‘iston Respublikasi eng yuqori ko‘rsatkichga erishilgan bo‘lib, 2022-yilda 2017-yilga nisbatan asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalar 54,5 foizga, Sirdaryo viloyatida 19,7 foizga, Farg‘ona viloyatida esa 13,8 foizga oshgan. Asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalarning eng past ko‘rsatkichi Surxondaryo viloyatida 60,9 foizga, Buxoro viloyatida 60,5 foizga, Qashqadaryo viloyatida esa 49,7 foizga kamaygan. Yuqorida keltirilgan tahlillar asosida iqtisodiyot tarmoqlariga investitsiyalarni jalb etish va moliyalashtirishni kelgusida takomillashtirish yuqori iqtisodiy o‘sish sur’atlariga erishishga, yangi turdagi raqobatbardosh mahsulotlarning ishlab chiqarilishiga va eng muhimi mamlakatimiz mintaqalarida yangi ish o‘rinlarining yaratilishiga, shu orqali aholi turmush tarzining yanada yaxshilanishiga xizmat qiladi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Asosiy kapitalni moliyalashtirish manbalari lhar xi bo‘lishi mumkin va to‘plangan foyda va amortizatsiya ajratmalari kabi ichki manbalarni, shuningdek bank kreditlari, obligatsiyalar, investitsiyalarni jalb qilish va xalqaro moliya institutlari orqali qarz olish kabi tashqi manbalarni o‘z ichiga olishi mumkin.

Asosiy kapitalga xorijiy investitsiyalar to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar (to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar), shuningdek portfel investitsiyalari orqali jalb qilinishi mumkin. Chet el investitsiyalari korxonalarni tashkil etish yoki sotib olishga va menejmentda uzoq muddatli ishtirok etishga investitsiyalarni anglatadi. Portfel investitsiyalari, aksincha, qimmatli qog‘ozlarni sotib olish va boshqaruvda ishtirok etish niyatisiz kompaniyada ulushli ishtirok etishdir.

Moliyalashtirish manbalari bo‘yicha asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan chet el investitsiyalari va kreditlari eng past ko‘rsatkichni 2018–2022-yillarda Qashqadaryo viloyatida 4,1 foizga kamaygan. Namangan viloyati (1,2%), Buxoro viloyati (14,4%), Toshkent shahrida (14,9%) xorijiy investitsiyalarning jami investitsiyalardagi ulushi nisbatan past darajaga ega bo‘lgan. Asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan chet el investitsiyalari va kreditlari eng yuqori ko‘rsatkichni Sirdaryo viloyatida 69,5 foizga oshgan. Samarqand viloyati (48,0 %), Jizzax viloyati (38,6 %), Andijon viloyatida (33,6 %) yuqori darajaga ega bo‘lgan.

1-jadval: Moliyalashtirish manbalari bo‘yicha asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalar tarkibi (chet el investitsiyalari va kreditlari) [10], foizda

Hududlar	Yillar					2022-yilda, 2018-yilga nisbatan o‘zgarishi (+,-)
	2018	2019	2020	2021	2022	
O‘zbekiston Respublikasi	**24,3**	**43,6**	**42,7**	**42,3**	**42,8**	**18,5**
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	23,7	36,9	38,9	37,4	38,7	15,0
Andijon	14,8	39,6	36,3	45,6	48,4	33,6
Buxoro	44,0	53,9	48,2	58,5	58,4	14,4
Jizzax	8,7	48,8	61,9	44,5	47,3	38,6
Qashqadaryo	51,1	70,3	69,3	53,6	47,0	-4,1
Navoiy	34,0	39,9	67,8	61,3	54,4	20,4
Namangan	33,5	45,8	37,2	29,8	34,7	1,2
Samarqand	4,7	27,8	27,0	34,9	52,7	48,0
Surxondaryo	21,4	66,3	60,1	45,2	42,3	20,9
Sirdaryo	9,6	44,8	48,7	59,8	79,1	69,5
Toshkent	9,6	26,0	26,7	34,3	32,4	22,8
Farg‘ona	19,4	42,7	41,3	39,1	44,8	25,4
Xorazm	8,5	42,5	32,0	33,5	32,3	23,8
Toshkent sh.	15,1	36,7	29,9	37,3	30,0	14,9

Umuman olganda, so‘nggi yillarda mamlakatimizda hududlar kesimida asosiy kapitalga xorijiy investitsiya va kreditlararning umumiy investitsiyada ulushini oshirishga katta e’tibor qaratilmoqda va bu amaliy ishlar kelgusi davrdagi investitsion jozibadorlikka o‘zining ijobiy samarasini bermoqda, mamlakatimizda investitsion salohiyat yildan yilga ko‘payib bormoqda.

Asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan kreditlar mahalliy va xorijiy banklar, moliya institutlari va davlat tashkilotlari tomonidan, shuningdek, turli xalqaro rivojlanishni moliyalashtirish dasturlari orqali berilishi mumkin.

Respublikada 2021-yilda to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar ishtirokida amalga oshirilgan yirik investitsiya loyihalari qatorida quyidagilarni sanab o‘tish mumkin:

- Davlat-xususiy sheriklik asosida Navoiy viloyatida quvvati 100 MVt bo‘lgan quyosh fotoelektr stansiyasini qurish (sinov loyihasi);
- Surxondaryo viloyatidagi “Mustaqillikning 25 yilligi” konida geologiya-qidiruv ishlarini amalga oshirish va mahsulotni taqsimlashga oid bitim asosida konni o‘zlashtirish, gaz-kimyo kompleksini barpo etish;
- Sho‘rtan-gaz kimyo kompleksining ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish;
- 2017–2021-yillarda uglevodorod xomashyosi qazib chiqarish hajmlarini ko‘paytirish bo‘yicha Dastur;
- “Muruntov” konini o‘zlashtirish (V navbati) 1- bosqich;
- 2021–2022-yillarda respublika magistral gaz uzatish tizimini modernizatsiya qilish va samaradorligini oshirish dasturi.

O‘zbekiston Respublikasi davlat kafolati ostidagi xorijiy kreditlar hisobidan esa 2021-yilda magistral elektr tarmoq nimstansiyalarini modernizatsiya qilish, elektr energiyasini hisobga olish va nazorat qilish

avtomatlashtirilgan tizimini joriy qilish, To‘palang GESni modernizatsiya qilish, Buxoro-Urganch-Xiva temir yo‘lini elektrlashtirish, lokomativlar parkini yangilash kabi loyihalar amalga oshirildi.

Asosiy kapitalga investitsiyalarning iqtisodiy faoliyat turlari bo‘yicha tarkibida qayta ishlash sanoati yetakchilik qilmoqda. Ushbu iqtisodiy faoliyat turida jami moliyalashtirish manbalari hisobidan 63,2 trln. so‘m yoki jami asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar 25,8 foizi o‘zlashtirilgan. Tog‘-kon sanoatida jami 232 trln. so‘mga yaqin yoki respublika bo‘yicha jami investitsiyalar hajmining 9,5 foizi o‘zlashtirilgan bo‘lib, uning tarkibidan 6,4 foizi yoki 15,7 trln. so‘mi xom neft va tabiiy gaz qazib chiqarish sohasiga tegishlidir.

2021-yilda asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalarning aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi qiymati Toshkent shahri (20,6 mln. so‘m), Navoiy viloyati (14,7 mln. so‘m), Buxoro viloyati (10,5 mln. so‘m), Toshkent viloyatida (9,6 mln. so‘m) nisbatan yuqori darajaga ega bo‘lib, respublika ko‘rsatkichidan (6,9 mln. so‘m) salmoqli oshiq bo‘ldi. Aytilgan yilda Farg‘ona viloyati (3,3 mln. so‘m), Andijon viloyati (3,5 mln. so‘m), Samarqand viloyatlarida (3,9 mln. so‘m) esa aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi investitsiyalar hajmi nisbatan past darajada bo‘lgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mamlakatimizda qulay investitsiya muhitini yanada yaxshilash va mamlaktimiz hududlarining investitsiya jozibadorligini yanada oshirish maqsadida quyidagilarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

1. Mamlakatimiz viloyatlarida investitsion jozibadorlikni oshirishga qaratilgan hududiy rivojlantirish konsepsiyasini ishlab chiqish lozim. Bu viloyatlarda investitsion faollikning sezilarli darajada o‘sishini ta’minlaydi, zamonaviy ishlab chiqarishni tashkil etishga mablag‘lar jalb etish imkoniyatlarini kengaytiradi, bugungi kunda dolzarb hisoblangan yangi ish o‘rinlari sonining ortishiga olib keladi. Shuningdek, ijtimoiy sohaning mustahkamlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, aholi pul daromadlari va ularning to‘lov qobiliyatiga ega talablari ortishini ta’minlaydi;
2. Hududlarda xorijiy investitsiyalarni jalb etish uchun bozor infratuzilmasini yanada rivojlantirish hamda hududlarning rivojlanish xususiyatidan kelib chiqib, istiqbolli investitsiya loyihalari tanlovlarini e’lon qilish va unga xorijiy investorlarni ko‘proq jalb etish imkoniyatini topish;
3. Mamlakatimiz hududlarida investitsiyalarni moliyalashtirishning bozor mexanizmlarini keng joriy etish va hududning investitsiya jozibodorligini oshirishning aniq strategiyasini aniqlab olish lozim, deb hisoblaymiz. Ushbu taklif va tavsiyalarning amaliyotga samarali tatbiq etilishi milliy iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb qilishni takomillashtirish imkonini beradi.
4. Chet el investitsiyalarining asosan davlat investitsiya dasturlari doirasida respublika miqiyosidagi yirik ishlab chiqarish birlashmalariga jalb qilinganligi sababli hududiy investitsiya dasturlari doirasida xorijiy investitsiyalar ulushi kamligicha qolmoqda. Mintaqalardagi mahalliy davlat hokimiyatlarining hududiy investitsiya dasturlari doirasidagi chet el kapitalini jalb qilishdagi vakolatlarini kengaytirish lozim bo‘ladi. Natijada esa xorijiy investitsiyalarni jalb qilish mexanizmini soddalashtirish, undagi markazlashgan tizimni yengillashtirish va hududlarning chet el sarmoyasini jalb qilishdagi rag‘batini oshirish imkoniyati yaratiladi.
5. Yuqorida keltirilgan tahlillarimizdan kelib chiqib, investitsiya muhitini yaxshilash uchun xususiy va to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish bo‘yicha institutsional asosni shakllantirish lozim deb hisoblaymiz. Xorijiy investitsiyalarni faollashtirish uchun tadbirkorlik faoliyatini erkinlashtirish imkonini oshirish lozim. Biznesning rivojlanishiga to‘sqinlik qiladigan to‘siqlarni aniqlash va bartaraf etish bo‘yicha astoydil kurashish kerak. Natijada investitsion muhit jozibadorligini oshirish va barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 28.01.2022 yildagi PF-60-son. lex.uz›uz/docs/-5841063
2. Glagolev P., Belogur S. (1997) Инвестиционные просторы России/Российский инвестиционный вестник № 3. стр 15. Glagolev P., Belogur S. (1997) Investment spaces of Russia // Russian investment bulletin. No. 3. p. 15.
3. Иванов М.Ю. Понятие инвестиционного климата и его влияние на эффективность инвестиционного воздействия партнеров. – М.: Российская академия государственной службы при Президенте РФ, 1996 год.
4. Смаглюкова ТМ. Общие подходы к формированию региональной инвестиционной политики. // Современные проблемы науки. –2014. –№ 1.
5. Mustafakulov Sh.I. Investitsion muhit jozibadorligi. – T.: Baktria press, 2017-yil, 18-b.
6. Salimov B., Xotamov I. Investitsiyaviy faollik: tahlil va imkoniyatlar. TDIUkoll.monogr. – T.: Fan va texnologiya, –2019, 93-b.
7. file:///C:/Users/User/Downloads/investitsion-muhit-va-investitsion-jozibadorlikni-oshirish-masalalari.pdf
8. Valiyeva S.X. “O‘zbekistonda investitsiya loyihalarining iqtisodiy samaradorligini takomillashtirish” (PhD) dissertatsiya. –2023-yil, 112-b.
9. https://stat.uz/uz/ sayti ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.
10. https://stat.uz/uz/ sayti ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

DAVLAT ISHTIROKIDAGI KORXONALARDA KORPORATIV IJTIMOIY MAS'ULIYAT ("ROSSIYA TEMIR YO'LLARI" OAJ MISOLIDA)

Xidirova Marg'uba Rustamovna
Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti dotsenti

Saidqulov Avazbek Botirqul o'g'li
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada davlat ishtirokidagi korxonalarda "Rossiya temir yo'llari" OAJning tajribasi misolida samarali korporativ ijtimoiy mas'uliyatning iqtisodiy rivojlanish va muhim davlat xizmatlarini taqdim etishdagi ahamiyati muhokama qilingan. Korxonalarda korporativ ijtimoiy mas'uliyatni amalga oshirish jarayonini o'rganish asosida xulosalar shakllantirilgan.

Kalit so'zlar: Korporativ ijtimoiy mas'uliyat, Korporativ boshqaruv, davlat korxonasi, Davlat ulushi mavjud korxonalar, Jamoa shartnomasi.

Abstract: In this article, the importance of effective corporate social responsibility in the economic development and provision of important state services is discussed using the experience of "Russian Railways" JSC in state-owned enterprises. Conclusions have been drawn based on studying the process of implementing corporate social responsibility in enterprises.

Key words: Corporate social responsibility, Corporate Governance, State-owned enterprise, Public corporation, Collective agreement.

Аннотация: В данной статье обсуждается важность эффективной корпоративной социальной ответственности в экономическом развитии и предоставлении важных государственных услуг на примере опыта "Российские железные дороги" ОАО в государственных предприятиях. Делаются выводы на основе изучения процесса внедрения корпоративной социальной ответственности в предприятиях.

Ключевые слова: Корпоративная социальная ответственность, Корпоративное управление, Государственное предприятие, Публичная корпорация, Коллективный договор.

KIRISH

Zamonaviy jahon biznes amaliyotida qabul qilingan korporativ ijtimoiy mas'uliyat (KIM) kompaniyalardan aholining ijtimoiy turmush sharoitini yaxshilash va atrof-muhitni muhofaza qilishda ishtirok etishni talab qiladi. Kompaniya manfaatdor tomonlari ko'pincha "Rossiya temir yo'llari" OAJ faoliyatini baholashda nafaqat moliyaviy va ishlab chiqarish ko'rsatkichlari bo'yicha balki OAJning mijozlarga, biznesga va umuman jamiyatga, shuningdek atrof-muhitga ta'siri xususiyatlariga ahamiyat berilgan. Obyektiv tahlil shuni ko'rsatadiki, davlat va jamiyat manfaatlarini mutanosib hisobga olgan holda kompaniyaning muvaffaqiyatli va barqaror rivojlanish sohasidagi imkoniyatlari ortgan.

ADABIYOTLAR SHARHI

Korporativ ijtimoiy mas`uliyat bo'yicha xalqaro amaliyotda ko'plab tadqiqotlar olib borilmoqda. Xususan, N.Alhosani va H.Nobaneelar, M.Tang va Y.Wang 19-asrning 50–70-yillariga kelib korporativ boshqaruv evolyutsiyasida katta burilishlar yuz berdi. Bu vaqtga kelib dunyoda yirik transmilliy korporatsiyalar, bank sanoati guruhlari rivojlana boshladi. Ularni samarali boshqarish uchun yangi g'oyalar, yondashuvlar, tamoyillar, usul-

lardan foydalanish zarurati tug‘ildi. Xususan, 20-asrning so‘nggi choragida chet el olimlari Ansoff, P.Druker, M.Porter, A.Marshal va boshqalar, rus olimlaridan Teraniznikov, Gvishiani, Agenbegan, Popov, Fatxuddinov, Gerchikovlar korporativ boshqaruv metodologiyasi evolyutsiyasi uchun munosib hissa qo‘shdilar. O‘zbekistonlik iqtisodchi olimlarimizdan S. G‘ulomov, B. Xodiev, M. Xamidulin, Sh. Yo‘ldoshev, D.Suyunov, M.Aliyev, A.Hoshimov, B.Berkinov, L.Turikova, D.Begmatova, B.Urinov, Z.Ashurov va boshqalar o‘z bilimlari, doktorlik dissertatsiyalari bilan bilan korporativ boshqaruv nazariyasini rivojlantirishga katta hissa qo‘shdilar.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada ilmiy abstraksiya, matematik-statistik, iqtisodiy, moliyaviy, miqdoriy, tarkibiy tahlil va matematik modellashtirish usullaridan foydalanilgan. Sanoat ishlab chiqarishida korporativ boshqaruv samaradorligini oshirish jarayonida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar muhim omil hisoblanadi. Raqamli ta’lim muhitida aralash o‘qitishga oid adabiyotlar va ilmiy maqolalar tahlili, olimlarning fikr-mulohazalari tahlili, jarayonlarni kuzatish ushbu maqolaning nazariy va uslubiy asosini tashkil etadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Korporativ ijtimoiy mas’uliyat jamiyatning korporativ a’zosi sifatida kompaniyaning mas’uliyatini anglatadi va jamiyat faoliyatining barcha sohalariga, shu jumladan ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik sohalarga taalluqlidir. Kodeksni qabul qilish bilan “Rossiya temir yo‘llari” OAJ tadbirkorlik faoliyatini barcha manfaatdor tomonlarning manfaatlarini hisobga oladigan va barqaror rivojlanishiga yordam beradigan tarzda amalga oshirishga sodiqligini tasdiqlaydi.

1-rasm: “Rossiya temir yo‘llari” OAJ Korporativ ijtimoiy ma’suliyat kodeksining maqsadlari

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

1-jadval: Korporativ ijtimoiy ma’suliyatning tamoyillari

1	Doimiylik	Ijtimoiy mas’uliyatli xatti-harakatlar “Rossiya temir yo‘llari” OAJ faoliyatining doimiy o‘ziga xos xususiyati hisoblanadi.
2	Qamrovliylik	“Rossiya temir yo‘llari” OAJning barcha xodimlari va tarkibiy bo‘linmalari har kuni asosiy manfaatdor tomonlar bilan o‘zaro munosabatlarda tadbirkorlik faoliyatining barcha sohalarida Kodeks qoidalariga amal qilishlari kerak.
3	Iqtisodiy asoslanganlik	Yaxshi natijalarga erishish uchun zamonaviy amaliyot va texnologiyalarni joriy etish.
4	Muvofiqlashtirish	Manfaatdor tomonlar o‘rtasidagi munosabatlar tizimining integratsiyasi va o‘zaro bog‘liqligini anglagan holda, “Rossiya temir yo‘llari” OAJ manfaatlarni mutanosib ravishda hisobga olishga va istisnosiz barcha manfaatdor tomonlar o‘rtasidagi munosabatlarning uzoq muddatli rivojlanishiga ko‘maklashishga intiladi.
5	Tizimlilik va nazorat qilish qobiliyati:	“Rossiya temir yo‘llari” OAJ xodimlarni Kodeks qoidalarini qo‘llashni kuzatish va rag‘batlantirishga intiladi.
6	Manfaatli hamkorlik	“Rossiya temir yo‘llari” OAJ manfaatdor tomonlarning niyatlarini chuqurroq tushunish uchun ular bilan ochiq muloqot o‘tkazishga intiladi.
7	Hisobdorlik	Kompaniya faoliyatning shaffofligi va axborot ochiqligiga intiladi, buning uchun davlat, jamiyat va biznesni Kompaniya va uning faoliyati bilan bog‘liq muhim masalalar to‘g‘risida ishonchli, o‘z vaqtida va mazmunli axborot bilan ta’minlash choralarini ko‘radi.

Xalqaro shartnoma tamoyillari: Kompaniya faoliyatning shaffofligi va axborot ochiqligiga intiladi, buning uchun davlat, jamiyat va biznesni Kompaniya va uning faoliyati bilan bog‘liq muhim masalalar to‘g‘risida ishonchli, o‘z vaqtida va mazmunli axborot bilan ta’minlash choralarini ko‘radi.

“Rossiya temir yo‘llari” OAJ Rossiya Federatsiyasidagi eng yirik transport kompaniyasi bo‘lib, davlatning eng muhim iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarini, shu jumladan biznesni rivojlantirish sohasida muhim rol o‘ynaydi. “Rossiya temir yo‘llari” OAJning ishonchli va samarali faoliyati mamlakatning hududiy va ijtimoiy-iqtisodiy birligiga, mintaqalararo aloqalarni rivojlantirish va chuqurlashtirishga, ichki va xalqaro miqyosda transport xavfsizligini yaxshilashga, to‘laqonli ichki bozorni shakllantirishga Rossiya Federatsiyasining tabiiy resurslaridan oqilona foydalanish orqali yordam beradi.

Rossiyadagi eng yirik transport operatori sifatida “Rossiya temir yo‘llari” OAJ uning mamlakat iqtisodiyoti uchun muhimligini biladi va tegishli mas’uliyatni o‘z zimmasiga oladi. Kompaniya transport infratuzilmasini yaxshilash va jahon bozorlariga chiqishni ta’minlash ustida ishlamoqda. Bu ishning asosiy elementlaridan biri manfaatdor tomonlar, jumladan, davlat idoralari, biznes hamjamiyati, iste’molchilar va boshqa iqtisodiy ishtirokchilar bilan hamkorlikdir.

Kompaniyaning davlat oldidagi majburiyatlari

Bundan tashqari, Rossiyaning siyosiy va iqtisodiy o‘rni nafaqat global transport koridorlariga kirish balki transport infratuzilmasi holati bilan belgilanadi.Sanoatning barqaror ishlashi mamlakat xavfsizligi va mudofaa qobiliyatini ta’minlashning jiddiy omilidir.”Rossiya temir yo‘llari” OAJning davlat oldidagi majburiyatlari quyidagilarga qaratilgan:

1. Milliy iqtisodiy o‘sishni va jamiyatning ijtimoiy taraqqiyotini, shu jumladan temir yo‘l transportida yuqori sifatli xavfsiz tashish va boshqa turdagi xizmatlar va ishlarni ko‘rsatish orqali rag‘batlantirish.
2. Aholining turmush sifati va farovonligini, shu jumladan, ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatish orqali oshirish.
3. Transport xarajatlarining Rossiya Federatsiyasi iqtisodiyotiga ta’sirini kamaytirish; Rossiyaning yagona hududiy-iqtisodiy makonini rivojlantirishda ishtirok etish, mamlakat ichki bozorining salohiyatini mustahkamlash.
4. Soliqlar va yig‘imlarni to‘lash bo‘yicha majburiyatlarni vijdonan bajarish.
5. Xalqaro iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash.
6. Davlat bilan o‘zaro manfaatli hamkorlik, shu jumladan:
7. temir yo‘l transportining tarif siyosati;
8. yo‘lovchi tashishni subsidiyalash; xalqaro transport koridorlarini rivojlantirish.

“Rossiya temir yo‘llari” OAJ Kompaniya aktsiyadorlik jamiyati bo‘lib, foyda olishga qaratilgan tijorat tashkilotidir. “Rossiya temir yo‘llari” OAJning yagona aktsiyadori Rossiya Federatsiyasidir. Shunday qilib, Rossiya

temir yo‘llari OAJning 100% aktsiyalarining egasi sifatida Rossiya Federatsiyasi kompaniya faoliyatining ishlab chiqarish va moliyaviy samaradorligidan bevosita manfaatdordir. Shu tarzda tijorat tashkilotining funksiyalarini birlashtirgan va davlat ko‘plab davlat vazifalarini amalga oshiruvchi kompaniya sifatida “Rossiya temir yo‘llari” OAJ o‘z pozitsiyasining ikki tomonlamaligini juda muvozanatli hisobga olishi kerak.

“Rossiya temir yo‘llari” OAJning aksiyador oldidagi majburiyatlari:

- Aksiyador tomonidan qo‘yilgan davlat vazifalarini bajarish.
- Tadbirkorlik faoliyatining ishlab chiqarish va moliyaviy samaradorligi sohasidagi aksiyadorlarning talablarini bajarish. tadbirkorlik faoliyatining uzoq muddatli samaradorligi va barqarorligini oshirish;
- Biznes operatsiyalarining shaffofligini oshirish
- Korporativ hisobotning shaffofligi va axborot mazmundorligini oshirish.

“Rossiya temir yo‘llari” OAJ xodimlariga nisbatan korporativ ijtimoiy mas’uliyatning yo‘nalishlari.

1. Soha va mamlakatdagi moliyaviy-iqtisodiy vaziyat dinamikasini hisobga olgan holda mehnatni rag‘batlantirish tizimlari va kompensatsiya to‘lovlarini takomillashtirish;
2. Qonun hujjatlarida belgilangan talablardan tashqari doimiy korporativ dasturlar (shu jumladan ipoteka kreditlash dasturi, “БЛАГОСОСТОЯНИЕ” НПФ orqali nodavlat pensiya ta’minoti, korporativ sug‘urta, qo‘shimcha to‘lovlar tizimi) asosida xodimlarning turmush darajasini oshirish. ayrim toifadagi xodimlar va nafaqaxo‘rlarga);3. ishchilarni ijtimoiy mas’uliyat bilan ko‘chirish yondashuvini qo‘llash, shu jumladan:
3. xodimlar sonini, birinchi navbatda, ichki chora-tadbirlar orqali tartibga solish (masalan, xodimlarni Kompaniyaning boshqa lavozimlariga ko‘chirish, boshqa ish joyiga ko‘chirish);
4. kadrlar zaxirasini yaratish;
5. ishdan bo‘shatiluvchi xodimlarni tayyorlash va qayta tayyorlash hamda ular uchun yangi ish o‘rinlari yaratish; “Rossiya temir yo‘llari” OAJ Jamoa shartnomasiga muvofiq ishdan bo‘shatilgan xodimlarga boshqa ish topishi uchun ijtimoiy kafolatlar berish;
6. Tarmoqni isloh qilish sharoitida, birinchi navbatda, temir yo‘l transporti korxonalari shahar tashkil etuvchi hududlarda, shuningdek, muqobil ijtimoiy soha obyektlari mavjud bo‘lmagan hududlarda ijtimoiy ehtiyojni hisobga olgan holda, ijtimoiy soha obyektlarining sifatli ishlashini ta’minlash;
7. Rossiya temir yo‘llari” OAJ xodimlari va ularning oila a’zolari uchun temir yo‘l transporti korxonalari shahar tashkil etuvchi yakka tartibdagi aholi punktlarida yuqori sifatli yashash sharoitlarini yaratish va ta’minlash;
8. Kompaniya xodimlarining sog‘lig‘i va xavfsizligini yaxshilash, eng qulay va xavfsiz mehnat va dam olish sharoitlarini yaratish, xodimlarga o‘zlarining kasbiy va ijodiy salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarish uchun imkoniyatlar va motivatsiyani ta’minlash.
9. Kompaniya tomonidan qabul qilingan mahalliy normativ hujjatlarga muvofiq yoshlarga va boshqa ayrim toifadagi xodimlarga, xodimlarning oilalariga bir qator ijtimoiy kafolatlar berish, shu jumladan yozgi ta’til va Kompaniya xodimlarining bolalarini sog‘lomlashtirish;
10. Xodimlarning uzluksiz ta’lim tizimini rivojlantirish, shu jumladan ularning kasbiy martabasini rivojlantirishga ko‘maklashish;
11. “Rossiya temir yo‘llari” OAJning ishlamaydigan nafaqaxo‘rlarini moddiy qo‘llab-quvvatlash va ijtimoiy kafolatlar bilan ta’minlash;
12. Kompaniyadagi nogironlarni, shuningdek, ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisalar va kasb kasalliklaridan jabrlanganlarni moddiy qo‘llab-quvvatlash va ijtimoiy kafolatlar bilan ta’minlash;
13. Rossiya Federatsiyasi Mehnat kodeksi va jamoa shartnomasida nazarda tutilgan shakllarda “Rossiya temir yo‘llari” AJ xodimlarining kompaniyani boshqarishda ishtirok etishini ta’minlaydigan shart-sharoitlarni yaratish.

“Rossiya temir yo‘llari” AJ 2020–2025- yillarga mo‘ljallangan Sog‘lom turmush tarzi konsepsiyasining to‘qqizta yo‘nalishi bo‘yicha 6 mingga yaqin tadbir o‘tkazildi.

Kompaniya 400 dan ortiq kurslarni o‘z ichiga olgan masofaviy ta’lim tizimini ishlab chiqdi.

Kompaniya 97 ta ta’lim muassasasining asoschisi bo‘lib, “Rossiya temir yo‘llari” OAJ tarkibida 25 ta bolalar temir yo‘llari (РЖД) faoliyat yuritadi. “Rossiya temir yo‘llari” negizida oltita “Kvantorium” texnoparklari tashkil etilgan bo‘lib, ular talabalarning muhandislik tafakkuri va IT kompetensiyalarini rivojlantirish imkonini beradi.

Temir yo‘l transporti bozorining raqobatbardosh segmentining rivojlanishi bilan mijozlar ko‘rsatilayotgan temir yo‘l transporti xizmatlarining assortimenti va sifatiga tobora yuqori talablarni qo‘ymoqda.

“Rossiya temir yo‘llari” OAJ uchun mijozlar talablarini qondirish kompaniyaning ertaga bozor ulushini egallashini hal qiluvchi omil hisoblanadi. Shu sababli, “Rossiya temir yo‘llari” OAJ ushbu manfaatdor tomonlar guruhining umidlarini qondirishga intiladi va o‘z oldiga quyidagi asosiy vazifalarni qo‘yadi:

1. “Rossiya temir yo‘llari” OAJ tomonidan sifatli va xavfsiz tashish va boshqa ishlar va xizmatlar uchun mijozlarning ehtiyojlarini qondirish;
2. “Rossiya temir yo‘llari” OAJ tomonidan bajariladigan ishlar va xizmatlar turlarini kengaytirish va sifatini oshirish
3. transport bozori xizmatlarining barcha foydalanuvchilari va boshqa mijozlar uchun temir yo‘l transporti xizmatlarining hududiy va moliyaviy qulayligini oshirish.
4. temir yo‘l transporti infratuzilmasi xizmatlaridan foydalanuvchilarning temir yo‘l transporti infratuzilmasidan diskriminatsiyaga yo‘l qo‘ymasdan foydalanish imkoniyatini ta’minlash;
5. Kompaniyaning ijtimoiy va kadrlarni rivojlantirish dasturlarini amalga oshirish uchun ular mavjud bo‘lgan hududda tijorat sheriklari bilan birgalikda ishlash;
6. “Rossiya temir yo‘llari” OAJ bilan o‘zaro hamkorlik samaradorligini oshirish orqali mijozlar uchun tijorat xatarlarini kamaytirish.

Ekologik faoliyati

Kompaniya atrof-muhitni muhofaza qilish va resurslarni tejashni korporativ ijtimoiy javobgarlikning alohida sohasi sifatida belgilaydi, bu kompaniyaning barcha manfaatdor tomonlar oldidagi ekologik javobgarligini qamrab oladi.

Korporativ ijtimoiy mas’uliyat kompaniya oldiga quyidagi harakatlarni qo‘yadi:

- ekologik toza iqtisodiy faoliyatni tashkil etish;
- ekologik noqulay vaziyatlarning yuzaga kelishining samarali oldini olish yoki ta’sirini kamaytirish;
- temir yo‘l transporti faoliyatining atrof-muhitga salbiy oqibatlarini o‘z vaqtida bartaraf etish;
- resurslarni samarali tejash;
- atrof-muhitni muhofaza qilish va muhofaza qilish sohasidagi tadbirlar va aksiyalarni o‘tkazish va ularda ishtirok etish;
- yuqori sifatli ekologik xizmatlarni, shu jumladan sanoat ekologik nazorati xizmatlarini ko‘rsatish;
- atrof-muhitga salbiy ta’sirni kamaytirish maqsadida ekologik ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish va ularning natijalarini temir yo‘l transportida qo‘llash.

Temir yo‘l transporti faoliyatining mumkin bo‘lgan salbiy ta’sirini kamaytirish maqsadida Kompaniyada harakat xavfsizligi ustidan jamoatchilik nazorati tizimi ishlab chiqilmoqda va takomillashtirilmoqda.

O‘zbekistonda davlat ishtirokidagi korxonalarda korporativ ijtimoiy mas’uliyatning tadbiq etish masalalari

Dastavval respublikamiz rivojlanishini yaqin istiqbollarini belgilab beruvchi “Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”ning 24 maqsadida iqtisodiyotni elektr energiyasi bilan uzluksiz ta’minlash hamda “yashil iqtisodiyot” texnologiyalarini barcha sohalarga faol joriy etish, iqtisodiyotning energiya samaradorligini 20 foizga oshirish vazifasi qo‘yilgan.

Shuni inobatga olib, hukumat tomonidan davlat ishtirokidagi korxonalar va tijorat banklarini transformatsiya qilish hamda xususiylashtirishni jadallashtirish, iqtisodiyotda samarasiz ishlayotgan korxonalar ulushini kamaytirish hisobiga sifat jihatidan yangi, xususan, ekologik, ijtimoiy va korporativ boshqaruv (ESG) tamoyillariga asoslangan investisiyalar va ishlab chiqarish unumdorligi yuqori bo‘lgan texnologiyalarning ko‘payishini rag‘batlantirish bo‘yicha ustuvor vazifasi qo‘yilgan. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 08.04.2022-yildagi PF-101-son Farmoni bilan tasdiqlangan tadbirkorlik muhitini yaxshilash va iqtisodiy o‘sishni ta’minlashda xususiy sektorning rolini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar rejasining “IV. Davlat ishtirokidagi korxonalar va tijorat banklarida korporativ boshqaruvning zamonaviy usullarini keng joriy etish, xaridlar tizimi

shaffofligini ta’minlash orqali korrupsiyani oldini olish” bo‘limida transformatsiya qilinadigan davlat ishtirokidagi korxonalar kuzatuv kengashlari faoliyatining asosiy yo‘nalishlari sifatida yashil iqtisodiyotga o‘tish jarayoni, shu jumladan kelajakda xalqaro savdo va moliya bozorlariga chiqishda ko‘mak beruvchi ekologik, ijtimoiy va korporativ boshqaruv (ESG) hisobdorlik tizimlarini joriy etish bo‘yicha ilg‘or xorij tajribasini o‘zlashtirish va bu borada hukumatga tegishli takliflar kiritish vazifasi qo‘yilgan.

XULOSA

Rossiya va rivojlangan boshqa mamlakatlarda iqtisodiyotga, shu jumladan davlat ahamiyatiga ega bo‘lgan korxonalarga investitsiyalarni jalb qilishning asosiy mezoni korxonaning ESG-tamoyillariga rioya qilinganligi hisoblanadi. Ushbu amaliyotni respublikamizda ham joriy etish bo‘yicha jadal ishlar olib borilmoqda va yaqin istiqbol yillarida aksariyat korxonalarda, shu jumladan davlat ulushi bo‘lgan korxonalarda ESG-tamoyillari joriy etish rejalashtirilgan. Bu esa milliy ESG-reyting tizimi shakllanishiga zamin yaratib beradi hamda xalqaro integratsiyasi orqali milliy korxonalarning global ranking tizimida aks ettirilishi ta’minlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” 28.01.2022-yildagi PF-60-son Farmoni. lex.uz›uz/docs/-5841063
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Tadbirkorlik muhitini yaxshilash va xususiy sektorni rivojlantirish orqali barqaror iqtisodiy o‘sish uchun shart-sharoitlar yaratish borasidagi navbatdagi islohotlar to‘g‘risida” 08.04.2022-yildagi PF-101-son Farmoni. lex.uz›uz/docs/-5947775
3. Z.A. Ashurov, F.A. Jalilov, B.N. Urinov “Zamonaviy korporativ boshqaruv (xorijiy tajriba)”. – T.: Iqtisodiyot, 2021.
4. O‘rmonov N.T., Ismailov A.R. “Korporativ boshqaruv: prinsiplar, siyosat va
5. amaliyot”. – T.: Iqtisodiyot, 2019-y.
6. https://www.rzd.ru/
7. https://https://rspp.ru/
8. https://company.rzd.ru/ru/9360

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

RAQAMLI TRANSFORMATSIYANING O‘ZBEKISTONNING INVESTITSION JOZIBADORLIGIGA TA’SIRI

Saitkamolov Muxammadxo‘ja Sobirxo‘ja o‘g‘li
Iqtisodiyot fanlari doktori, AKT sohasida iqtisodiyot va menejment fakulteti dekani

Markabayeva Jansaya Aybek qizi
Toshkent axborot texnologiyalari universiteti, AKT sohasida iqtisodiyot va menejment fakulteti yo‘nalishi bo‘yicha 3-kurs talabasi

Annotatsiya: Raqamli transformatsiya iqtisodiy tizimlarni modernizatsiya qilish va rivojlanayotgan bozorlarda investitsiya muhitini yaxshilashda muhim rol o‘ynaydi. Maqolada raqamli transformatsiya O‘zbekistondagi investitsion jozibadorligiga qanday ta’sir ko‘rsatishi, asosiy texnologik tashabbuslar va ularning investitsiyalarni jalb qilishga ta’siri tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: raqamli transformatsiya, investitsion jozibadorlik, to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar, texnologik innovatsiyalar, iqtisodiy o‘sish, hukumat islohotlari.

Abstract: Digital transformation plays a critical role in modernizing economic systems and improving the investment climate in emerging markets. This article explores how digital transformation affects the investment attractiveness of Uzbekistan, analyzing key technology initiatives and their impact on attracting investment.

Key words: digital transformation, investment attractiveness, foreign direct investment, technological innovation, economic growth, government reforms.

Аннотация: Цифровая трансформация играет критическую роль в модернизации экономических систем и улучшении инвестиционного климата на развивающихся рынках. Эта статья исследует, как цифровая трансформация влияет на инвестиционную привлекательность Узбекистана, анализируя ключевые технологические инициативы и их воздействие на привлечение инвестиций.

Ключевые слова: цифровая трансформация, инвестиционная привлекательность, прямые иностранные инвестиции, технологические инновации, экономический рост, государственные реформы.

ВВЕДЕНИЕ

В последнее десятилетие Узбекистан значительно ускорил процессы цифровой трансформации, направленные на стимулирование экономического роста и улучшение инвестиционного климата. Реформы для улучшения технологической инфраструктуры и внедрение цифровых инноваций в государственное управление и бизнес создали новые возможности для инвесторов, включая повышение прозрачности, снижение бюрократии и улучшение условий для частного сектора. Электронное пра-

вительство, автоматизированные системы лицензирования, развитие электронной коммерции и цифровых платежных систем способствовали упрощению процессов для бизнеса и сделали Узбекистан более привлекательным для внешних и внутренних инвестиций. Эта интеграция технологий повышает конкурентоспособность местных предприятий и привлекает технологические стартапы, что поддерживается государственными стимулами и льготами, способствующими диверсификации экономики и укреплению технологического сектора. Эти аспекты цифровой трансформации в совокупности способствуют созданию благоприятной экономической среды, которая привлекает инвестиции и стимулирует дальнейший экономический рост.

МЕТОДЫ И МАТЕРИАЛЫ

Исследование опирается на комбинацию количественного и качественного анализа, включая статистический анализ данных о росте прямых иностранных инвестиций (ПИИ) и экономическом развитии, предоставляемые авторитетными исследовательскими и государственными органами Узбекистана, в частности Министерством цифровых технологий Республики Узбекистан [1] и агентством статистики при Президенте Республики Узбекистан [2]. Эти ценные данные включают объемы ПИИ, темпы роста ВВП, уровень цифровизации в различных секторах экономики и перспективы относительно текущих и планируемых инициатив по цифровизации, которые используются для поддержки экономического развития и привлечения инвестиций в страну. Методология выбрана для всестороннего понимания инвестиционной среды Узбекистана, объединяя анализ статистических данных с экспертными оценками и анализом документов.

В рамках исследования также были изучены актуальные данные, предоставленные Агентством по привлечению иностранных инвестиций при Министерстве инвестиций промышленности и торговли Республики Узбекистан [3]. Анализировались статистические отчеты и информационные материалы, касающиеся прямых иностранных инвестиций, которые необходимы для анализа влияния цифровых реформ на инвестиционную среду в стране и экономику в целом. Эти данные были важны для оценки привлекательности страны для иностранных инвесторов и оценки успешности внедряемых цифровых технологий, которые направлены на улучшение бизнес-среды и экономической эффективности.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Прогресс в цифровой инфраструктуре Узбекистана способствует росту производства, улучшает конкурентоспособность национальной экономики и повышает качество жизни населения, делая страну более привлекательной для иностранных инвестиций. Это демонстрирует важность интеграции национальных экономик в глобальные цифровые экосистемы и показывает, как Узбекистан использует цифровизацию для достижения устойчивого экономического развития.

Правительство начало уделять приоритетное внимание развитию информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) и цифровизации еще в начале 2000-х годов. Комплексная программа развития Национальной информационно-коммуникационной системы Республики Узбекистана, рассчитанная на период 2013-2017 годов [4], существенно повлияла на начало развития цифровизации страны. Основные цели включали развитие инфраструктуры, усиление интерактивных государственных услуг и стимулирование информационных ресурсов и систем. Это способствовало внедрению Единого портала интерактивных государственных услуг [5] в 2013 году, единой системы идентификации пользователей OneID [6] в 2016 году, и улучшению доступа к интернету, общее количество пользователей которого в Узбекистане достигло 27,2 миллиона человек.

Признав значимость цифровизации для общественного преобразования, Узбекистан обновил свою стратегию в области цифровизации, что подтверждается утверждением стратегии “Цифровой Узбекистан – 2030” [7]. Эта стратегия включает автоматизацию всех государственных платежей через онлайн-сервисы и более 400 электронных систем и сервисов, охватывая социально-экономические сферы. Она предусматривает два основных подхода: цифровизацию регионов и отраслей. В рамках Дорожной карты предусмотрены меры по следующим направлениям:

- в области развития электронного правительства;
- в области развития цифровой индустрии;
- в области развития цифрового образования;
- в области развития цифровой инфраструктуры.

Значительные достижения в цифровизации государственных услуг через Единый портал интерактивных государственных услуг (ЕПИГУ) привели к росту оказываемых услуг в 2023 году на 135% по сравнению с 2022 годом, достигая 347 видов, а в 2024 году это количество превысило 570 [1]. Все действующие услуги интегрированы с Единой биллинговой системой, облегчая платежные процессы.

Важно отметить, что упрощение административных процессов и улучшенный доступ к онлайн-сервисам способствуют привлечению инвесторов, интересующихся стабильным и прозрачным бизнес-средством.

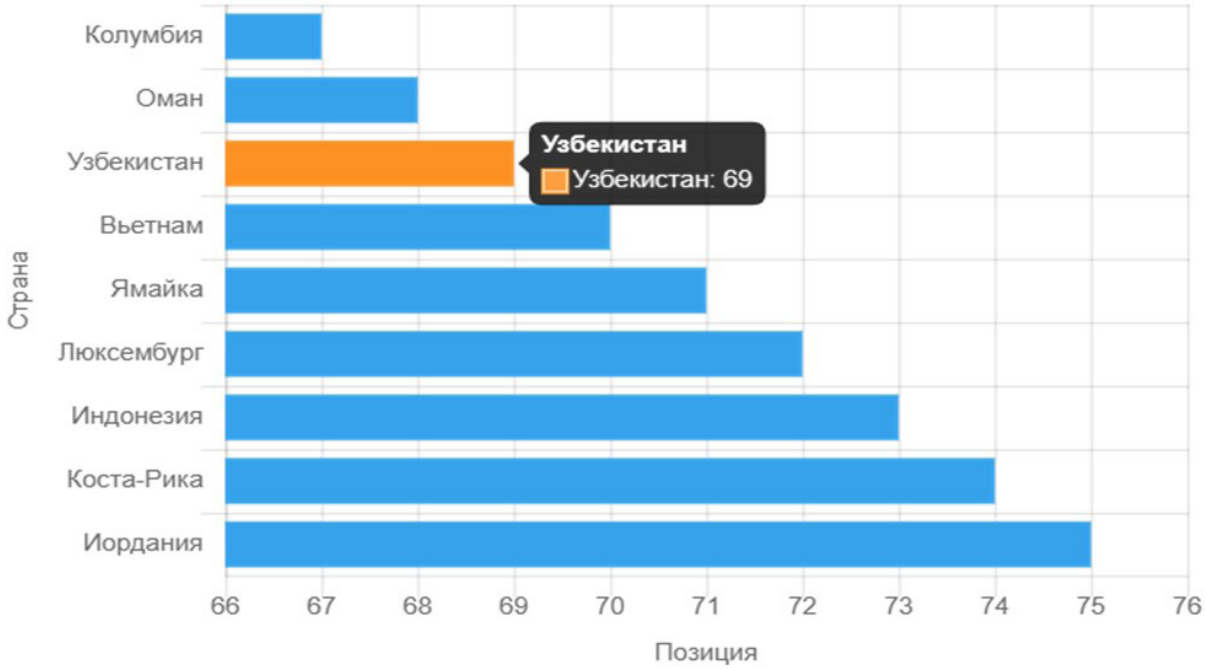

Рис 1: Рейтинг легкости ведения бизнеса[1]

В 2020 году президент Узбекистана Шавкат Мирзиеёв поставил задачу цифровизировать все процессы в ключевых промышленных отраслях, включая нефтегазовую и металлургическую. Для поддержки цифровой трансформации было создано 19 свободных экономических и более 400 малых промышленных зон, в инфраструктуру которых вложено 10 триллионов сумов [8]. Анализ текущего состояния цифровизации промышленности в Узбекистане демонстрирует активное внедрение современных технологий для стимулирования роста и повышения эффективности производства. Цифровизация в нефтегазовой отрасли Узбекистана включает в себя развитие и внедрение технологий Big Data IoT, роботов и дронов, цифровых двойников, умных материалов, 3D-печати и распределенного реестра для улучшения производственных процессов и эффективности. В горно-металлургический секторе, в частности в АО “Алмалыкском ГМК”, реализуется пятилетняя дорожная карта цифровой трансформации, включающая автоматизацию процессов и создание систем управления и контроля, например система “PI System” на медной обогатительной фабрике, позволили значительно увеличить скорость принятия решений и производительность. Химическая промышленность стремится к реформированию и финансовому оздоровлению через внедрение современных технологий управления, маркировки и бухгалтерии, а также разработку и внедрение ERP-систем.

По представленной диаграмме (рис.2) можно выделить три сектора, в которые больше всего было направлено иностранных инвестиций и кредитов в основной капитал в 2023 году:

- Обрабатывающая промышленность;
- Электро- и газоснабжение;
- Горнодобывающую промышленность.

Также в 2020 году в Узбекистане была одобрена “Стратегия реформирования банковской системы на 2020–2025 годы” [9], направленная на цифровизацию банковской отрасли. Стратегия предусматривает обширное внедрение ИКТ, автоматизацию процессов, расширение дистанционных банковских услуг, укрепление кибербезопасности и применение передовых финтех-технологий. Закон “О платежах и платёжных системах” способствовал росту инфраструктуры платёжных систем, и уже более 22 млн человек пользуются дистанционными банковскими услугами. К 2023 году в Узбекистане функционируют три платёжные системы – Humo, Uzcard и QulayPul, а также работают 49 платёжных организаций. Внедрение этих технологий привело к увеличению эффективности и доступности финансовых услуг, что существенно улучшило привлекательность рынка для иностранных инвесторов.

1 https://www.worldbank.org/

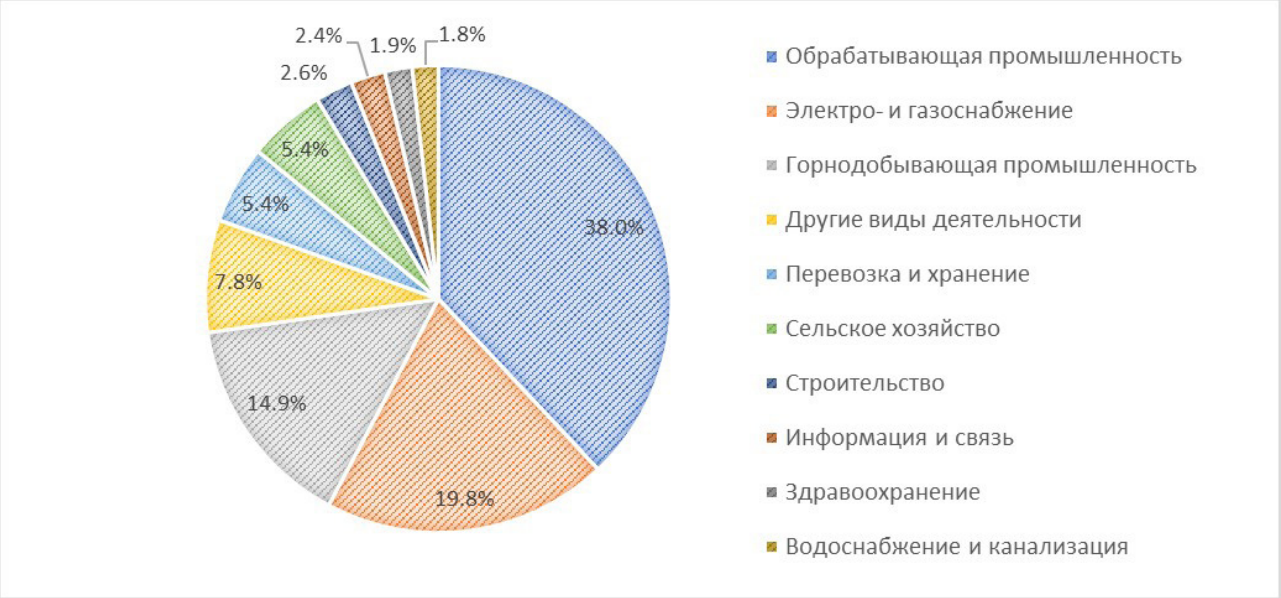

Рис 2: Структура иностранных инвестиций и кредитов в основной капитал по видам экономической деятельности за 2023 год[2]

Сектор цифровых технологий становится одним из наиболее динамично развивающихся направлений в экономике Узбекистана. Инвестиции в IT-стартапы, развитие инфраструктуры электронной коммерции, внедрение цифровых технологий в традиционные отрасли, такие как финансы, образование и здравоохранение, открывают широкие возможности для роста. Развитие венчурного инвестирования началось с захода в 2020 году в Узбекистан Лондонского венчурного фонда Sturgeon Capital [2]. Фонд проинвестировал в Billz, экосистему Zood, ArzonApteka, Zip24, Finmedia более 11 млн. долларов США.

С течением времени электронная коммерция в Узбекистане значительно трансформировалась, отражая общемировые тренды цифровой экономики. Активное внедрение цифровых технологий и увеличение доступа к интернету создают благоприятные условия для роста онлайн-продаж. Это, в свою очередь, укрепляет инвестиционную привлекательность страны, расширяет рынок для внешних инвесторов и способствует развитию цифровой инфраструктуры. Исследования, проведённые “Центром исследований цифровой экономики” [10], выявили ведущие электронные торговые площадки в Узбекистане, в числе которых Uzum Market, Zoodmall и другие онлайн платформы, которые облегчают местным предпринимателям торговлю, предоставляя доступ к широкой аудитории и способствуя расширению клиентской базы. Важно отметить успех экосистемы Uzum, в которую входит Uzum Market, привлекшая иностранные инвестиции на 100 млн. долларов США, что делает её первой в Узбекистане технологической компанией-“единорогом” с оценкой более 1 млрд. долларов США [11].

Развитие цифровых технологий тесно связано с усилением мер кибербезопасности. С появлением новых технологий увеличивается и число потенциальных угроз для данных и систем. Это означает, что уделение внимания защите информации и инфраструктуры является критически важным. По информации Центра кибербезопасности Республики Узбекистан [12], зафиксировано сокращение киберинцидентов в национальном интернет-сегменте на 32% по сравнению с предыдущим годом, с общим числом инцидентов 158, в том числе 38 случаев, связанных с государственными веб-ресурсами. Это отражает прогресс в укреплении кибербезопасности страны. Тем не менее, учитывая, что значительная доля киберинцидентов касается государственных органов, очевидна необходимость дальнейшего укрепления защиты и продолжения работ над обеспечением безопасности данных граждан в цифровой среде, что требует дополнительных мер.

В целом в последние годы в Узбекистане наблюдается заметный рост объемов прямых иностранных инвестиций (ПИИ), что свидетельствует о укреплении доверия международного инвестиционного сообщества к экономическому потенциалу страны. К сведению, в 2023 году было освоено 352,1 трлн. сум инвестиций в основной капитал и, по сравнению с 2022 годом, это составило 122,1%, а объем прямых иностранных инвестиций (ПИИ) в экономику страны в 2023 году достиг 84,3 трлн. сум, что почти в два раза больше, чем в 2022 году [2]. Этот рост отражает результативность проведенных экономических реформ и открытости рынка.

2 Подготовлено автором на основе данных агентства статистики при Президенте Республики Узбекистан

TARAQQIYOT PROGRESS

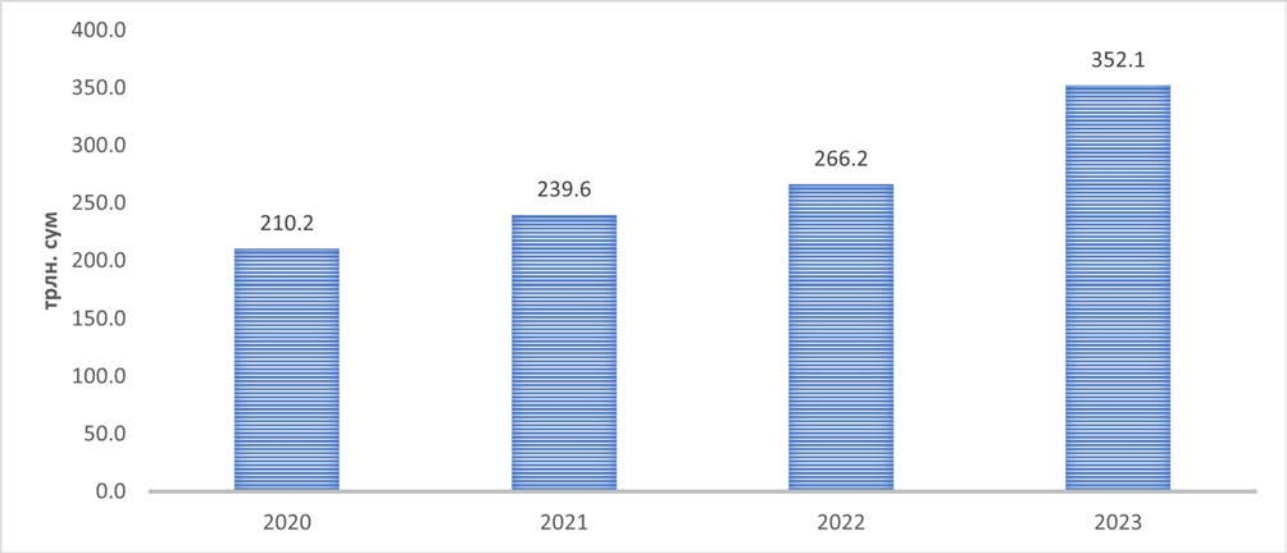

Рис 3: Освоение инвестиций в основной капитал за 2020-2023 годы, в млрд. сумах[3]

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Цифровая трансформация в Узбекистане значительно повысила инвестиционную привлекательность страны, обеспечив улучшение технологической инфраструктуры и внедрение цифровых инноваций в различные секторы экономики. Интеграция современных технологий ускорила процессы, повысила прозрачность и доступность рынка для международных инвесторов, что способствовало привлечению прямых иностранных инвестиций и поддержке экономического роста. В результате, Узбекистан демонстрирует улучшение условий для ведения бизнеса и усиление своей конкурентной позиции на международной арене.

Однако, несмотря на эти успехи, существуют области, требующие дальнейшего внимания и улучшения. Проблемы с кибербезопасностью и недостаток квалифицированных IT-специалистов остаются серьезными препятствиями. Рекомендуется продолжить инвестиции в образовательные программы для подготовки специалистов в области информационных технологий и кибербезопасности. Кроме того, необходимо усилить меры по защите данных и информационной безопасности, чтобы справиться с угрозами в цифровую эпоху. Эти шаги помогут Узбекистану не только удержать, но и увеличить приток иностранных инвестиций, обеспечивая устойчивое развитие национальной экономики в будущем.

Дополнительно, следует уделить внимание разработке и принятию национальных стандартов в области цифровой трансформации и кибербезопасности, которые будут соответствовать международным нормам. Это повысит доверие международных партнеров и инвесторов к цифровой экономике Узбекистана, а также обеспечит защиту данных на всех уровнях. Интеграция с глобальными цифровыми стандартами позволит стране лучше интегрироваться в мировую экономику, привлекать инвестиции в высокотехнологичные проекты и ускорять экономическое развитие, сохраняя при этом высокий уровень информационной безопасности.

Список использованной литературы:

1. https://digital.uz
2. https://stat.uz
3. https://invest.gov.uz
4. http://nics.gov.uz
5. https://my.gov.uz
6. https://id.egov.uz
7. Закон Республики Узбекистан, от 05.10.2020 г. № УП-6079 “Об утверждении стратегии “Цифровой Узбекистан-2030” и мерах по ее эффективной реализации”. Электронный доступ: https://lex.uz/ru/
8. https://president.uz
9. Указ Президента Республики Узбекистан, от 12.05.2020 г. “О стратегии реформирования банковской системы Республики Узбекистан на 2020–2025 годы”. Электронный доступ: https://uza.uz
10. https://derc.uz
11. https://www.forbes.ru
12. https://csec.uz

3 Подготовлено автором на основе данных агентства статистики при Президенте Республики Узбекистан

TRADE MARKETING IN THE ERA OF SOCIAL MEDIA: STRATEGIES FOR ATTRACTING AND RETAINING CUSTOMERS THROUGH SOCIAL MEDIA PLATFORMS

UDC: 658.8:004.738.5

Mamatkulova Shoira Jalolovna
Candidate of Economic Sciences,
Associate Professor of the Department of Marketing,
Samarkand Institute of Economics and Service

Abstract: In this article, we address the evolving trade marketing landscape in the social media era, focusing on strategies for attracting and retaining customers using popular digital platforms. With the rise of social media use around the world, businesses have unprecedented opportunities to interact directly with consumers, increase brand awareness and drive sales. Through a synthesis of academic literature, industry knowledge, and empirical research, this article presents key concepts and trends shaping social media trade marketing strategies. Topics explored include the impact of social media on consumer behavior, the effectiveness of engagement tactics, integration with offline channels, and measuring ROI. By leveraging the power of social media platforms and implementing strategic trade marketing initiatives, companies can optimize their customer acquisition and retention efforts in the technology era.

Key words: trade marketing, social media, customer acquisition, customer retention, digital marketing, social media strategies, brand engagement, marketing, roi measurement.

Annotatsiya: Ushbu maqolada biz mashhur raqamli platformalardan foydalangan holda mijozlarni jalb qilish va saqlab qolish strategiyalariga e'tibor qaratib, ijtimoiy media davridagi rivojlanayotgan savdo marketingi manzarasini ko'rib chiqamiz. Butun dunyo bo'ylab ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishning o'sishi bilan korxonalar iste'molchilar bilan to'g'ridan-to'g'ri muloqot qilish, brend xabardorligini oshirish va savdoni oshirish uchun misli ko'rilmagan imkoniyatlarga ega. Akademik adabiyotlar, sanoat bilimlari va empirik tadqiqotlar sintezi orqali ushbu maqola ijtimoiy media savdo marketingi strategiyalarini shakllantiruvchi asosiy tushunchalar va tendentsiyalarni taqdim etadi. Ijtimoiy medianing iste'molchi xatti-harakatlariga ta'siri, jalb qilish taktikasi samaradorligi, oflayn kanallar bilan integratsiya va ROI o'lchovi o'rganilgan mavzular. Ijtimoiy media platformalarining kuchidan foydalangan holda va strategik savdo marketing tashabbuslarini amalga oshirish orqali kompaniyalar texnologiya davrida mijozlarni jalb qilish va ushlab turish harakatlarini optimallashtirishlari mumkin.

Kalit so'zlar: savdo marketingi, ijtimoiy media, mijozlarni jalb qilish, mijozlarni ushlab turish, raqamli marketing, ijtimoiy media strategiyalari, brendni jalb qilish, marketing, roi o'lchovi.

Аннотация: В этой статье мы соблюдаем развивающуюся среду трейд-маркетинга в эпоху социальных сетей, уделяя особое внимание стратегиям привлечения и удержания клиентов с помощью популярных цифровых платформ. С распространением использования социальных сетей во всем мире предприятиям открываются беспрецедентные возможности напрямую взаимодействовать с потребителями, повышать узнаваемость бренда и стимулировать продажи. Посредством синтеза научной литературы, отраслевых знаний и эмпирических исследований в этой статье представлены ключевые концепции и тенденции, формирующие стратегии торгового маркетинга в социальных сетях. Исследуемые темы включают влияние социальных сетей на поведение потребителей, эффективность тактики взаимодействия, интеграцию с офлайн-каналами и измерение рентабельности инвестиций. Используя возможности платформ социальных сетей и реализуя стратегические инициативы в области торгового маркетинга, компании могут оптимизировать усилия по привлечению и удержанию клиентов в эпоху современных технологий.

Ключевые слова: торговый маркетинг, социальные сети, привлечение клиентов, удержание клиентов, цифровой маркетинг, стратегии в социальных сетях, вовлечение бренда, маркетинг, измерение рентабельности инвестиций.

INTRODUCTION

In today's digital age, the landscape of trade marketing has been dramatically reshaped by the emergence of social media platforms. With billions of users worldwide, platforms like Facebook, Instagram, Twitter, and LinkedIn have become powerful tools for businesses to engage with their target audiences, build brand awareness, and drive sales. In this article, we delve into the dynamic intersection of trade marketing and social media, exploring innovative strategies that businesses can employ to effectively attract and retain customers in this digital era. Social media has revolutionized the way businesses interact with consumers, offering unparalleled opportunities for direct engagement and real-time communication. Unlike traditional marketing channels, social media platforms provide a two-way dialogue, enabling brands to establish authentic connections with their audience. From sponsored posts and influencer collaborations to interactive content and community building, businesses have a myriad of tools at their disposal to capture the attention of potential customers and foster lasting relationships. As social media continues to evolve and shape the future of trade marketing, businesses must embrace creativity, agility, and data-driven insights to thrive in this dynamic environment. By adopting strategic approaches that prioritize customer engagement, authenticity, and value creation, companies can leverage the power of social media platforms to attract and retain customers, drive sales, and build lasting brand loyalty. In the following sections, we will explore in-depth strategies and best practices for implementing effective trade marketing campaigns on social media platforms.

ANALYSIS OF LITERATURE ON THE TOPIC

In the rapidly evolving landscape of trade marketing, the integration of social media platforms has become a focal point for businesses seeking to attract and retain customers. A comprehensive analysis of existing literature reveals key insights and trends that shape our understanding of this dynamic intersection:

- **The Impact of Social Media on Trade Marketing[1]:** Numerous studies highlight the transformative role of social media in trade marketing, emphasizing its ability to facilitate direct engagement with consumers and amplify brand reach. Research by Kaplan and Haenlein (2010) on social media marketing emphasizes the importance of building relationships and fostering dialogue with customers through platforms like Facebook, Twitter, and Instagram.

- **Strategies for Customer Attraction and Retention[2]:** Scholars such as Kotler and Keller (2016) emphasize the significance of understanding consumer behavior and preferences in crafting effective marketing strategies. Studies by Smith and Zook (2011) underscore the value of personalized marketing approaches in attracting and retaining customers, leveraging data analytics and segmentation techniques to deliver targeted content.

- **Leveraging Social Media Platforms for Trade Marketing[3]:** Research by Mangold and Faulds (2009) explores the concept of social media engagement and its impact on brand perception and purchase intention. Academic discourse by Muntinga et al. (2011) delves into the effectiveness of various social media tactics, including influencer marketing, user-generated content, and interactive campaigns, in driving consumer engagement and loyalty.

- **The Role of Content Creation and Distribution[4]:** Studies by Vries et al. (2012) emphasize the importance of compelling visual content and storytelling in capturing audience attention and fostering emotional connections. Research by Verhoef et al. (2014) investigates the role of content distribution strategies, such as targeted advertising and organic reach optimization, in maximizing the impact of trade marketing efforts on social media platforms.

The synthesis of existing literature underscores the pivotal role of social media platforms in trade marketing, offering unparalleled opportunities for customer attraction, engagement, and retention.

By leveraging insights from academic research and real-world case studies, businesses can develop strategic approaches that align with evolving consumer preferences and market dynamics, driving sustainable growth and competitive advantage in the digital era.

1 https://medium.com/@MarioMalone114/the-impact-of-social-media-on-retail-marketing-strategies-ef41e2949231
2 https://www.linkedin.com/pulse/top-5-marketing-strategies-attract-retain-customers-2023
3 https://fxopen.com/blog/en/leveraging-social-media-for-market-research-in-trading/
4 https://www.azonetwork.com/marketing-science/blog/content-creation-vs-distribution-the-key-to-a-successful-strategy

RESEARCH METHODOLOGY

In order to provide a comprehensive understanding of trade marketing strategies in the era of social media, the following research methodology is proposed:

- literature review;
- qualitative research;
- quantitative analysis;
- case studies;
- social media monitoring;
- data analysis and synthesis;
- ethical considerations.

Ensure compliance with ethical guidelines and standards in research design, data collection, and analysis. Respect participant confidentiality, obtain informed consent, and uphold principles of integrity and transparency throughout the research process.

By employing a multi-methodological approach that combines qualitative and quantitative techniques, this research aims to provide a holistic understanding of trade marketing strategies in the era of social media, offering practical insights and recommendations for businesses seeking to enhance customer attraction and retention through digital channels.

ANALYSIS AND RESULTS

After conducting a comprehensive research study encompassing literature review, qualitative interviews, quantitative surveys, and case studies, the analysis yielded significant insights into effective strategies for attracting and retaining customers through social media platforms in the context of trade marketing. Quantitative analysis of survey data revealed that a majority of respondents (85%) use social media platforms daily, with Facebook and Instagram being the most popular among various demographics. Qualitative interviews further highlighted the prevalence of social media as a primary source of product discovery and brand engagement, underscoring its importance in trade marketing strategies.

Both qualitative and quantitative data indicated a strong preference for visually appealing content, interactive experiences, and personalized communication on social media platforms. Case studies of successful trade marketing campaigns emphasized the effectiveness of user-generated content, influencer collaborations, and storytelling in driving consumer engagement and loyalty.

Quantitative analysis revealed a significant correlation between social media engagement and purchase intent, with 67% of respondents reporting that social media content influences their purchasing decisions.

Case studies demonstrated how businesses leverage social media platforms to showcase product benefits, provide social proof, and incentivize purchases through exclusive promotions and offers. Qualitative interviews identified key challenges such as algorithmic changes, content saturation, and platform competition as barriers to effective trade marketing on social media.

However, case studies also highlighted opportunities for businesses to differentiate themselves through creative content, authentic storytelling, and community-building initiatives. Analysis of case studies showcased the effectiveness of integrated trade marketing strategies that leverage social media platforms alongside traditional channels. Successful campaigns emphasized the importance of aligning messaging, targeting, and measurement across multiple touchpoints to maximize impact and ROI. Both qualitative and quantitative data underscored the importance of continuous optimization and adaptation in trade marketing strategies on social media. Businesses highlighted the need for agile approaches, data-driven decision-making, and experimentation to stay ahead of evolving consumer preferences and platform dynamics. The analysis and results of this study provide valuable insights into effective strategies for attracting and retaining customers through social media platforms in the realm of trade marketing.

By understanding consumer behavior, engagement preferences, and the impact of social media on purchase behavior, businesses can develop targeted and impactful trade marketing campaigns that drive results and foster long-term customer relationships in the digital era.

While researching the topic, we identified the following problems and expressed our scientific proposals to them, which include:

1. **Low Engagement Rates on Social Media Platforms:**

- **Problem:** Despite consistent posting, a company notices low engagement rates (likes, comments, shares) on their social media content, resulting in limited reach and impact.
- **Solution:** Conduct an analysis of audience demographics, content preferences, and platform algorithms to tailor content strategies accordingly. Experiment with different types of content (e.g., videos, infographics, polls) and posting times to identify what resonates best with the target audience.

2. **Negative Feedback or Comments on Social Media Posts:**

- **Problem:** The company receives negative feedback or comments on their social media posts, potentially damaging their brand reputation and discouraging customer engagement.
- **Solution:** Respond promptly and professionally to negative comments, addressing concerns and offering solutions where possible. Use criticism as an opportunity for improvement, soliciting feedback from customers and implementing necessary changes to products or services.

3. **Difficulty in Measuring ROI from Social Media Campaigns:**

- **Problem:** The company struggles to accurately measure the return on investment (ROI) from their social media marketing efforts, making it challenging to justify resource allocation and budget decisions.
- **Solution:** Implement advanced analytics tools and attribution models to track customer interactions across multiple touchpoints and attribute conversions to specific social media campaigns. Set clear KPIs aligned with business objectives and regularly analyze performance metrics to optimize strategies and maximize ROI.

4. **Lack of Alignment Between Online and Offline Channels:**

- **Problem:** There is a disconnect between the company's online presence on social media platforms and its offline retail channels, leading to inconsistencies in branding, messaging, and customer experiences.
- **Solution:** Develop integrated marketing strategies that bridge the gap between online and offline channels, ensuring consistency in branding and messaging across all touchpoints. Utilize QR codes, location-based promotions, and omnichannel loyalty programs to seamlessly connect digital engagement with physical retail experiences.

5. **Ineffective Use of Influencer Marketing:**

- **Problem:** The company invests resources in influencer partnerships but fails to achieve desired results in terms of reach, engagement, or conversion rates.
- **Solution:** Conduct thorough research to identify influencers whose audience demographics and values align with the brand's target audience. Establish clear objectives and expectations for influencer collaborations, providing detailed guidelines and creative briefs to ensure alignment with brand messaging and values.

6. **Privacy Concerns and Data Security Risks:**

- **Problem:** Customers express concerns about privacy and data security risks associated with the company's social media marketing efforts, leading to distrust and reluctance to engage.
- **Solution:** Implement robust data privacy policies and security measures to protect customer information and comply with regulatory requirements (e.g., GDPR, CCPA). Transparently communicate privacy practices to customers and provide options for controlling data usage and permissions.

7. **Algorithm Changes and Platform Instability:**

- **Problem:** Sudden algorithm changes or platform instability disrupt the company's social media marketing strategies, causing fluctuations in reach, engagement, and performance metrics.
- **Solution:** Stay informed about platform updates and algorithm changes through official announcements and industry news sources. Maintain agility and flexibility in marketing strategies, diversifying efforts across multiple platforms and adapting tactics as needed to mitigate the impact of changes.

By addressing these problematic situations with scientific solutions, businesses can enhance the effectiveness of their trade marketing efforts on social media platforms and achieve sustainable growth and success in the digital era.

CONCLUSIONS AND OFFERS

In conclusion, the integration of social media platforms into trade marketing strategies has become essential for businesses aiming to attract and retain customers in the digital age. Based on these conclusions, the following recommendations are offered for businesses seeking to enhance their trade marketing efforts through social media platforms:

1. **Invest in Audience Insights:** Utilize data analytics tools to gain a deep understanding of your target audience's demographics, preferences, and behavior on social media.
2. **Create Compelling Content:** Develop visually appealing, relevant content that resonates with your audience and encourages engagement. Experiment with various formats, such as videos, infographics, and interactive polls, to capture attention and spark conversations.
3. **Build Relationships:** Foster authentic relationships with customers by actively engaging with them on social media, responding to comments and messages promptly, and showing appreciation for their support.
4. **Collaborate with Influencers:** Partner with influencers and brand advocates whose values align with your brand to extend your reach and credibility on social media. Ensure that influencer collaborations are authentic and transparent to maintain trust with your audience.
5. **Measure and Optimize Performance:** Establish clear KPIs and track performance metrics to measure the effectiveness of your social media marketing efforts. Use insights from analytics to refine strategies, optimize content, and allocate resources more effectively.
6. **Stay Current with Trends:** Stay informed about emerging trends and changes in social media algorithms and user behavior. Adapt your strategies accordingly to capitalize on new opportunities and mitigate potential risks.

By implementing these recommendations, businesses can develop robust trade marketing strategies that effectively attract and retain customers through social media platforms, driving growth and fostering brand loyalty in the digital era.

References:

1. Kaplan, A. M., & Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media. Business Horizons, 53(1), 59-68.
2. Kotler, P., & Keller, K. L. (2016). Marketing management (15th ed.). Pearson.
3. Mangold, W. G., & Faulds, D. J. (2009). Social media: The new hybrid element of the promotion mix. Business Horizons, 52(4), 357-365.
4. Muntinga, D. G., Moorman, M., & Smit, E. G. (2011). Introducing COBRAs: Exploring motivations for brand-related social media use. International Journal of Advertising, 30(1), 13-46.
5. Smith, A. N., & Zook, Z. (2011). Marketing communications: Integrating offline and online with social media. Journal of Marketing Communications, 17(2), 69-79.
6. Tuten, T. L., & Solomon, M. R. (2017). Social media marketing (3rd ed.). Sage Publications.
7. Van Vries, L., Gensler, S., & Leeflang, P. S. (2012). Popularity of brand posts on brand fan pages: An investigation of the effects of social media marketing. Journal of Interactive Marketing, 26(2), 83-91.
8. Verhoef, P. C., Kannan, P. K., & Inman, J. J. (2014). From multi-channel retailing to omni-channel retailing: Introduction to the special issue on multi-channel retailing. Journal of Retailing, 91(2), 174-181.
9. Li, C., & Bernoff, J. (2011). Groundswell: Winning in a world transformed by social technologies. Harvard Business Press.
10. Li, T., & Bernoff, J. (2011). Groundswell: Winning in a world transformed by social technologies. Harvard Business Press.
11. https://medium.com/@MarioMalone114/the-impact-of-social-media-on-retail-marketing-strategies-ef41e2949231
12. https://www.linkedin.com/pulse/top-5-marketing-strategies-attract-retain-customers-2023
13. https://fxopen.com/blog/en/leveraging-social-media-for-market-research-in-trading/
14. https://www.azonetwork.com/marketing-science/blog/content-creation-vs-distribution-the-key-to-a-successful-strategy

MAMLAKATIMIZ TO‘QIMACHILIK TARMOG‘INING ZAMONAVIY HOLATI VA TENDENSIYALARI

Azizxon Tillyaxodjayev
TDIU mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Tez sur’atlarda rivojlanishning hozirgi bosqichida ichki zaxiralardan amaliy foydalanishning eng asosiy yo‘nalishlaridan biri – bu mamlakatimizda boy bo‘lgan mahalliy xom ashyolarni qayta ishlab chiqarishni bosqichma-bosqich chuqurlashtirish, shuningdek, yuqori qo‘shimcha qiymatga ega bo‘lgan mahsulotlarni ishlab chiqarish hajmi va turini ko‘paytirish hisoblanadi. Shunga ko‘ra, to‘qimachilik sanoatini barqaror rivojlantirish maqsadida undagi mavjud imkoniyatlardan innovatsion foydalanish yo‘llarini aniqlash zarur hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: to‘qimachilik sanoati, ishlab chiqarish, qayta ishlash, investitsiya loyihalari, SWOT tahlili, ichki va tashqi muhit.

Abstract: At the present stage of rapid development, one of the most basic directions for the practical use of domestic stocks is the gradual deepening of domestic raw materials Re – production, which is rich in our country, as well as increasing the volume and type of production of products with high added value. Accordingly, in order to sustainably develop the textile industry, it is considered necessary to determine ways to use innovation from the available opportunities in it.

Key words: textile industry, production, processing, investment projects, SWOT analysis, internal and external environment.

Аннотация: На современном этапе стремительного развития одним из наиболее основных направлений практического использования отечественных запасов является постепенное углубление переработки отечественного сырья, которым богата наша страна, а также увеличение объемов и видов производства продукции с высокой добавленной стоимостью. Соответственно, для устойчивого развития текстильной промышленности считается необходимым определить способы использования инноваций из имеющихся в ней возможностей.

Ключевые слова: текстильная промышленность, производство, переработка, инвестиционные проекты, SWOT-анализ, внутренняя и внешняя среда.

KIRISH

So‘nggi yillarda respublikamizda yengil sanoatning to‘qimachilik, tikuv-trikotaj, charm-poyabzal va mo‘ynachilik tarmoqlarini rivojlantirish, ishlab chiqarilayotgan tayyor mahsulotlarning turlari va assortimentini kengaytirish, shuningdek, tarmoq korxonalarining investitsiya va eksport faoliyatini har tomonlama qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha bir qator kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilib, uning huquqiy bazasi shakllantirildi. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2019-yil 16-sentyabrda “Yengil sanoatni yanada rivojlantirish va tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishni rag‘batlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi[1] PQ-4453-son qarorining qabul qilinishi ham kelgusi yillarda sanoat sohasida ishlab chiqariladigan mahsulotlar hajmining oshishini ta’minlaydi.

Statistik ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, 2020-yilning yanvar-sentyabr oylarida respublika korxonalari tomonidan 256,7 trln. so‘mlik sanoat mahsulotlari ishlab chiqarilgan bo‘lib, 2019-yilning yanvar-sentyabr oylariga nisbatan sanoat ishlab chiqarishning fizik hajm indeksi 97,3 % ni tashkil etdi. Sanoat ishlab chiqarish tarkibida eng katta ulush ishlab chiqaradigan sanoat hissasiga to‘g‘ri kelib, uning jami sanoat ishlab chiqarishdagi ulushi (82,6 %)ni tashkil etdi.

1 www.lex.uz. Internet ma’lumotlari asosida, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2019-yil 16-sentyabrda “Yengil sanoatni yanada rivojlantirish va tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishni rag‘batlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4453-son qarori.

2020-yilning yanvar-noyabr oylarida to‘qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarishning ulushi 11,3 % ni, fizik hajmi indeksi 14,4 % ga oshgan bo‘lsa, ishlab chiqarish hajmi esa 30342,0 mlrd. so‘mni tashkil etdi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Korxonalar moliyaviy barqarorligini ta’minlash moliyaviy menejmentini takomillashtirish yo‘li bilan uni bosqichma-bosqich oshirish, korxonalar moliyaviy strategisini ishlab chiqish va moliyaviy barqarorlikni baholashning metodologik asoslari xorijiy mualliflarning ilmiy asarlarida keng tadqiq etilgan. Moliyaviy xavfsizlik nazariyasi masalalari bilan A.Marshall [2], J.Mill [3], D.Rikardo [4], A.Smit [5] va boshqa ko‘pgina klassik iqtisodiy nazariya maktabi vakillari shug‘ullanganlar. Moliyaviy xavfsizlikni ta’minlash masalalari, moliyaviy xavfsizlikka tahdidlar va ularni oldini olish strategiyalari Amade S.M. [6], Amirsele A. [7], Amore L. [8], Axmad S. [9], de Deriyan [10], V.Delas [11] va boshqa olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

Mamlakatimiz iqtisodiyoti jadal sur’atlarda rivojlanib borayotgan bir paytda sanoat tarmog‘ining o‘rni bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etadi. Sanoat sohasini innovatsion rivojlantirish, jahon talablariga mos keladigan darajada texnika va texnologiyalar bilan ta’minlash, ushbu sohada eksport mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini kengaytirish zamon talablaridan biridir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot ishlari jarayonida kompleks yondashuv, qiyosiy tahlil, kuzatuv va statistik ma’lumotlar tahlil usullaridan foydalaniladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Sanoat korxonalarida mahsulot raqobatbardoshligini oshirishning izchil va barqaror rivojlanishini ta’minlashda kelgusi davr uchun puxta va har tomonlama asoslangan chora-tadbirlar, muhim vazifa va yo‘nalishlar, turli darajalardagi iqtisodiy taraqqiyot dasturlarini ishlab chiqilishi va aniq belgilab olinishi muvaffaqiyat garovi hisoblanadi. Respublikada olib borilayotgan jadal islohotlar natijasida sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish va raqobatdoshligini ta’minlash bo‘yicha bir qator ijobiy natijalarga erishilgan. Buni quyidagi 1-rasm ma’lumotlari asosida tahlil qilamiz.

1-rasm: Iqtisodiy faoliyat turi bo‘yicha sanoat ishlab chiqarishning o‘sish sur’ati[2]

Tahlil qilinayotgan 2012–2020-yillarda sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish tarkibida to‘qimachilik mahsulotlarini ishlab chiqarishning o‘sish sur’ati 109,6–115,5 foizni tashkil etdi. Mazkur holat to‘qimachilik va tikuv-trikotaj sanoati rivojlanishining har tomonlama tahlili, raqobatning kuchayishi sharoitida jahon bozorining o‘zgaruvchan konyunkturasini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash, shuningdek, jadal rivojlanish mexanizmini ishlab chiqish hamda korxonalarda samarali korporativ boshqaruv tizimida zamonaviy uslublarni keng joriy etish hisobiga yuz bergan.

Dastlabki ma’lumotlarga ko‘ra, 2020-yilning yanvar-sentyabr oylarida O‘zbekiston Respublikasi yalpi ichki mahsuloti (YAIM) hajmi joriy narxlarda 408296,6 mlrd. so‘mni tashkil etib, 2019-yilning shu davri bilan taqqoslanganda 0,4 %ga oshdi. YAIM deflyator indeksi 2019-yilning yanvar-sentyabr oylaridagi narxlarga nisbatan 111,8 % ni tashkil etdi.

2 Muallif ishlanmasi.

Respublikamizda so‘ngi yillarda, sanoat korxonalari orasida to‘qimachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish korxonalarining ulushi ham ortib bormoqda. Quyidagi jadval ma’lumotlaridan mamlakat YAIM o‘sish sur’ati va uning tarkibida to‘qimachilik mahsulotlarini o‘sish sur’atini ko‘rish mumkin (1-jadval).

1-jadval: O‘zbekiston iqtisodiyotida YAIM va to‘qimachilik tarmog‘ining o‘sish sur’ati (trln.so‘mda)[3]

Ko‘rsatkichlar	Yillar							
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
YaIM mlrd. so‘m	120,1	144,5	177,2	210,2	242,5	302,5	406,6	511,8
Sanoat ishlab chiqarish hajmi	57,6	70,6	84,2	97,6	111,9	148,8	235,3	322,5
Qayta ishlash sanoati	43,6	55,3	67,1	77,1	89,8	117,7	189,6	254,8
To‘qimachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish	7,6	8,9	10,8	13,2	13,3	16,8	24,8	29,9

Tadqiqot natijalari ko‘rsatishicha, 2019-yilda sanoat ishlab chiqarish hajmi 322535,8 mlrd. so‘mni tashkil etib, 2018-yilga nisbatan taqqoslangan, bu ko‘rsatkich 137,0 % ga oshgan. Shuningdek, sanoat sohasida qayta ishlash sanoati va to‘qimachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish tarmog‘i ham o‘z o‘rniga ega bo‘lib, 2019-yilda mamlakatimizda qayta ishlash sanoatida 254860,9 mlrd. so‘mlik (2012-yilga nisbatan 5,8 barobarga ko‘p yoki 2018-yilga nisbatan 34,4% ga oshgan) mahsulot yaratildi hamda 29946,6 mlrd. so‘mlik to‘qimachilik mahsulotlari (2012-yilga nisbatan 3,9 barobarga ko‘p yoki 2018-yilga nisbatan 20,6 % ga oshgan) ishlab chiqarildi.

Mazkur holat yuqori sifatli tayyor to‘qimachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish va eksportini kengaytirish, milliy brendlarni jahon bozorlariga ilgari surish maqsadida ishlab chiqarish jarayoniga ilg‘or innovatsion texnologiyalar, nou-xau, dizaynerlik ishlanmalarini keng joriy etish, furnitura va aksessuarlarning zamonaviy namunalarini ishlab chiqarishni mahalliylashtirish, paxta xom ashyosini yetishtirishdan boshlab, unga dastlabki ishlov berish, mahsulotni paxta tozalash korxonalarida keyingi qayta ishlash va yuqori qo‘shilgan qiymatli tayyor to‘qimachilik mahsuloti chiqarish bosqichigacha bo‘lgan ishlab chiqarishni integratsiya qilishni nazarda tutuvchi rivojlanishning klasterlarini tashkil etish hisobiga yuz bergan.

Respublikamizda so‘nggi yillarda sanoat korxonalari orasida to‘qimachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish korxonalarining ulushi ham ortib bormoqda. Statistik ma’lumotlarga e’tibor qaratar ekanmiz, 2020-yilning yanvar-noyabr oylarida sanoat sohasida to‘qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarishning ulushi 11,3 % ni, fizik hajmi indeksi 14,4 % ga oshganining ishlab chiqarish hajmi esa 30342,0 mlrd.so‘mni tashkil etganining guvohi bo‘lamiz.

Statistik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, 2019-yilda sanoat sohasi tarkibida to‘qimachilik mahsulotlarining ulushi (9,3 %) o‘tgan davrlarga nisbatan pasayganligi kuzatildi. Sanoat sohasi tarkibida to‘qimachilik mahsulotlarining eng yuqori ulushga ega bo‘lgan davri 2012-yildan (17,6 %) 2015-yilgacha (17,2 %) bo‘lgan davr oralig‘iga to‘g‘ri kelmoqda (2-jadval).

2-jadval: To‘qimachilik sanoati ulushi hamda fizik hajm indeksi to‘g‘risida ma’lumot[4]

Ko‘rsatkichlar	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ishlab chiqariladigan sanoatda to‘qimachilik mahsulotlarining ulushi, % da	17,3	5,9	5,9	16,9	14,6	13,9	13,1	11,8
Sanoatda ishlab chiqarish tarkibida to‘qimachilik mahsulotlarining ulushi, % da	17,6	6,1	6,2	17,2	14,9	14,2	13,1	9,3
To‘qimachilik sanoatining fizik hajm indeksi, % da	107,6	13,2	107,2	10,5	109,0	100,5	107,4	105,3

Ma’lumotlarga e’tibor qaratar ekanmiz (3-jadval), mamlakatimizda 2019-yilda to‘qimachilik mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi sanoat korxonalari tomonidan jami 29946,6 mlrd. so‘mlik (2018-yilga nisbatan 20,6 % ga oshgan) mahsulot yaratilgan bo‘lsa, kiyim ishlab chiqaruvchi sanoat korxonalari tomonidan esa 9165,8 mlrd. so‘mlik (2018-yilga nisbatan 18,5 % ga oshgan) mahsulot tayyorlangan. Bu ko‘rsatkichlar 9 yil davomida, ya’ni 2011-yilga nisbatan to‘qimachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish 4,4 barobarga hamda kiyim ishlab chiqarish 11,5 barobarga oshganligini ko‘rish mumkin.

3 O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi rasmiy sayti www.stat.uz sayti ma’lumotlari asosida muallif ishlanmasi.
4 O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi rasmiy sayti www.stat.uz sayti ma’lumotlari asosida muallif ishlanmasi.

3-jadval: Iqtisodiy faoliyat turlari bo‘yicha sanoat mahsulotlari hajmi

Yillar	To‘qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish sanoati korxonalari		Kiyim ishlab chiqarish sanoati korxonalari	
	mlrd. so‘m	foizda (%)	mlrd. so‘m	foizda (%)
2011	6 736.9	101.3	795.2	119.6
2012	7 672.9	107.6	996.8	100.1
2013	8 898.3	113.2	1 165.8	106.1
2014	10 839.5	107.2	1 308.7	113.1
2015	13 241.7	110.5	1 585.3	111.5
2016	13 335.3	109.0	4 318.5	108.9
2017	16 763.3	100.5	6 108.2	110.5
2018	24 835.2	107.4	7 732.2	103.3
2019	29 946.6	105.3	9 165.8	108.7
2020 (10 oylik)	26 883.9	112.3	7 924.7	101.2

Tahlil natijalaridan ko‘rinib turibdiki, bugungi kunda mamlakatimizda sanoat sohasida kiyim ishlab chiqarish korxonalariga nisbatan to‘qimachilik mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi sanoat korxonalarining ulushi hamda yaratgan mahsulotlari hajmi boshqalarga nisbatan yuqori ko‘rsatkichga ega.

Respublikada sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishning yuqori o‘sish sur’atlariga erishishda tayyor mahsulotlar, butlovchi qismlar va materiallar ishlab chiqarishni mahalliylashtirish Dasturining amalga oshirilishi ham o‘z ta’sirini ko‘rsatdi. Mazkur dastur doirasida kiritilgan 1 082 ta loyiha 61 bo‘yicha 9,5 trln. so‘mlik mahsulotlar ishlab chiqarildi. Mahalliylashtirish dasturi doirasida ishlab chiqarilgan mahsulotlardan 107,4 mln. AQSH dollari miqdorida eksport qilindi.

4-jadval: Eksport qilingan to‘qimachilik va to‘qimachilik mahsulotlari to‘g‘risida ma’lumot, ming AQSH dollar[5]

Ko‘rsatkichlar	2013-y.	2014-y.	2015-y.	2016-y.	2017-y.	2018-y.	2019-y.
Respublika bo‘yicha	**862 084,7**	**910 311,1**	**883 733,8**	**922 904,6**	**1 133 639,9**	**1 300 262,1**	**1 626 918,9**
shundan:							
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	7 717,2	5 207,0	7 350,1	5 425,8	11 694,4	9 785,5	29 151,0
Andijon	125 651,4	120 577,5	106 467,8	130 950,6	150 214,3	209 814,3	183 091,3
Buxoro	53 613,6	80 323,9	67 672,4	38 150,6	25 839,8	32 377,2	60 204,9
Jizzax	18 148,4	34 977,0	22 761,4	31 288,4	30 771,7	28 371,9	53 509,2
Qashqadaryo	12 711,4	11 671,8	13 182,5	11 000,8	24 643,3	72 337,2	84 190,0
Navoiy	11 039,0	13 275,9	30 235,7	27 262,3	23 018,2	24 415,7	40 261,0
Namangan	59 526,1	61 796,2	51 213,5	62 122,7	103 146,8	128 000,8	183 483,6
Samarqand	34 798,6	28 424,4	25 568,8	33 584,7	55 954,4	61 601,5	74 063,1
Surxondaryo	9 447,2	9 396,6	14 075,1	10 346,5	14 294,6	24 521,1	76 130,8
Sirdaryo	16 465,1	19 073,2	15 576,5	18 191,9	33 870,9	32 359,7	30 593,9
Toshkent	133 376,4	119 389,2	109 934,4	113 240,0	161 329,4	154 094,0	198 983,7
Farg‘ona	190 131,0	213 286,7	203 330,4	216 753,2	266 244,8	281 904,1	273 397,2
Xorazm	9 941,2	3 643,9	14 501,0	23 673,9	42 529,2	46 158,0	41 881,6
Toshkent sh.	179 518,1	189 267,7	201 864,1	200 913,2	190 087,9	194 521,0	297 975,3

Mamlakatimiz eksport salohiyatini kengaytirish, eksport qiluvchi tashkilotlarni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash, shuningdek, raqobatbardosh eksport mahsulotlari ishlab chiqarishning ko‘paytirilishini rag‘batlantirish maqsadida Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2018-yil 29-noyabrda “Mahalliy ishlab chiqa-

5 O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari http://www.ziyonet.uz/uploads/books/3602/53f33b88c19d3.pdf)

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

ruvchilarning eksport salohiyatini yanada rag‘batlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5587-son Farmoni[6] qabul qilindi. Ushbu farmon ijrosini ta’minlash maqsadida mamlakatimizda 2019-yilda jami 1626,9 mln. AQSH dollari miqdorida to‘qimachilik va to‘qimachilik mahsulotlari eksporti amalga oshirildi. Bu ko‘rsatkich o‘tgan 2018-yilga nisbatan 25,1 % ga ko‘pligini bildiradi. 2013-yilga nisbatan taqqoslanganda mamlakatimizda 1,9 barobar ko‘p miqdorda to‘qimachilik va to‘qimachilik mahsulotlari eksport qilinganligini ko‘rish mumkin.

Hududlar kesimida eng yuqori ko‘rsatkich Toshkent shahri va Farg‘ona viloyati ulushiga to‘g‘ri kelib, 2019-yilda jami eksport qilingan to‘qimachilik va to‘qimachilik mahsulotlarining 18,3 % ni Toshkent shahri va 16,8 % ni Farg‘ona viloyati tashkil etgan (4-jadval).

Bundan tashqari, sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishni yanada kengaytirish, kichik biznes subyektlarini sanoat faoliyatiga keng jalb etish, sanoat kooperatsiyasini mustahkamlash va rivojlantirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar tannarxini kamaytirish maqsadida Prezident Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2019-yil 1-mayda “Sanoat kooperatsiyasini yanada rivojlantirish va talab yuqori bo‘lgan mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4302-son qarorining[7] qabul qilinishi hududlarda eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarish darajasini oshirdi.

Xususan, 2020-yilda respublikamiz hududlarida to‘qimachilik va to‘qimachilik mahsulotlarini eksport qilish darajasi ortdi. Eksport qilingan to‘qimachilik va to‘qimachilik mahsulotlari dinamikasining tahliliga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, 2020-yilda respublikamizning Farg‘ona viloyati (273,3 mln.dollar) va Toshkent shahri (297,9 mln. dollar) eng yuqori ko‘rsatkichga ega bo‘lib, 2013-yilga nisbatan taqqoslanganida Farg‘ona viloyati 1,4 va Toshkent shahri 1,7 barobar ko‘p miqdorda to‘qimachilik va to‘qimachilik mahsulotlarini eksport qilgan (5-jadval).

5-jadval: Eksport qilingan to‘qimachilik va to‘qimachilik mahsulotlari dinamikasi tahlili (mln.AQSH dollar)[8]

№	Guruhlash oralig‘i	Viloyatlar	Eksport qiligan to‘qimachilik va to‘qimakchilik mahsulotlari hajmi (mln. AQSH dollar)				2020-yilda 2013-yildagiga nisbatan o‘zgarishi	
1.	I guruh (0-70) mln. AQSH dollar	Qoraqalpog‘iston Respublikasi	7,7	11,6	9,7	29,1	21,4	3,7
		Buxoro	53,6	25,8	32,3	60,2	6,6	1,1
		Jizzax	18,1	30,7	28,3	53,5	35,4	2,9
		Navoiy	11,0	23,0	24,4	40,2	29,2	3,6
		Sirdaryo	16,4	33,8	32,3	30,5	14,4	1,9
		Xorazm	9,9	42,5	46,1	41,8	31,9	4,2
2.	II guruh (70-140) mln. AQSH dollar	Qashqadaryo	12,7	24,6	72,3	84,1	71,4	6,6
		Samarqand	34,7	55,9	61,6	74,0	39,3	2,1
		Surxondaryo	9,4	14,2	24,5	76,1	66,7	8,1
3.	III guruh (140-210) mln. AQSH dollar	Andijon	125,6	150,2	209,8	183,0	57,4	1,4
		Namangan	59,5	103,1	128,0	183,4	123,9	3,1
		Toshkent	133,3	161,3	154,0	198,9	65,6	1,5
4.	IV guruh (140-210) mln. AQSH dollar	Farg‘ona	190,1	266,2	281,9	273,3	83,2	1,4
		Toshkent sh.	179,5	190,0	194,5	297,9	118,4	1,7

Shuningdek, to‘qimachilik va to‘qimachilik mahsulotlari eksporti bo‘yicha eng past ko‘rsatkich I guruhga kiruvchi Qoraqalpog‘iston Respublikasi (29,1 mln.dollar), Buxoro (60,2 mln.dollar), Jizzax (53,5 mln.dollar), Navoiy (40,2 mln.dollar), Sirdaryo (30,5 mln.dollar) va Xorazm (41,8 mln.dollar) viloyatlari hissasiga to‘g‘ri kelmoqda. 2013-yilga nisbatan Qoraqalpog‘iston Respublikasi 3,7, Buxoro 1,1, Jizzax 2,9, Navoiy 3,6, Sirdaryo 1,9 va Xorazm viloyatlarida 4,2 barobar ko‘p miqdorda to‘qimachilik va to‘qimachilik mahsulotlari eksporti amalga oshirilgan.

Mamlakatimizda to‘qimachilik va to‘qimachilik mahsulotlari eksporti bilan bir qatorda mahsulotlar importi ham amalga oshirilgan. Muallif ishlanmasi. 64 Statistik tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, 2019-yilda respublika miqyosida jami 246 049,9 ming dollarlik (2013-yilga nisbatan 2,3 barobar ko‘p) to‘qimachilik va to‘qimachilik mahsulotlari import qilingan bo‘lib, bu ko‘rsatkich 2018-yilga nisbatan 138% ni tashkil etdi.

6 www.LexUZ. Internet ma’lumotlari asosida: O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2018-yil 29-noyabrda “Mahalliy ishlab chiqaruvchilarning eksport salohiyatini yanada rag‘batlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5587-son Farmoni.

7 www.LexUZ. Internet ma’lumotlari asosida: O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2019 yil 1 maydagi “Sanoat kooperatsiyasini yanada rivojlantirish va talab yuqori bo‘lgan mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4302-son qarori.

8 Muallif ishlanmasi.

Shuningdek, jami to‘qimachilik faoliyat turi bo‘yicha 2019-yilda respublikamizda asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalar hajmi 9813,8 mlrd. so‘mni tashkil etib, bu ko‘rsatkich o‘tgan 2018-yilga nisbatan 2,6 barobarga ko‘paygan. 2013-yildan 2019-yilga qadar mamlakatimizda to‘qimachilik faoliyat turi bo‘yicha asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalarning o‘rtacha hajmi 2677,3 mlrd. so‘mni tashkil etgan (6- jadval). Ya’ni:

6-jadval: To‘qimachilik faoliyat turi bo‘yicha asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalar hajmi, (mln.so‘m)[9]

Ko‘rsatkichlar	2013-y.	2014-y.	2015-y.	2016-y.	2017-y.	2018-y.	2019-y.
Respublika bo‘yicha	**604969,1**	**715851,7**	**568904,3**	**1195406,1**	**2079484,9**	**3763220,1**	**9813866,3**
shundan:							
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	41712,9	6011,2	19510,0	20074,0	86036,7	85945,9	565538,0
Andijon	29399,2	21619,4	21584,3	55554,5	225086,5	489692,0	823892,0
Buxoro	46325,4	64955,9	37366,2	32407,3	97826,3	311377,2	1027995,9
Jizzax	66827,7	36187,2	61599,8	18221,1	53013,9	232027,6	895916,1
Qashqadaryo	5659,2	9944,6	17778,1	164835,4	376268,2	128967,7	1285662,6
Navoiy	15498,1	24329,8	15805,1	8816,1	73313,9	79819,3	362243,6
Namangan	46790,6	45163,8	40599,1	377118,4	174573,1	271868,8	1309069,2
Samarqand	34643,0	57807,1	33863,4	40815,1	256351,9	304800,0	445364,7
Surxondaryo	26707,7	33175,6	18460,9	43599,7	60526,8	363007,6	228446,2
Sirdaryo	8029,8	9908,5	7460,3	32410,6	40812,4	70502,2	700166,4
Toshkent	29650,6	20611,2	39063,7	18652,1	371279,4	417468,9	564659,0
Farg‘ona	147896,5	137489,6	114519,8	134877,3	95877,5	729224,1	544208,4
Xorazm	33056,2	180075,3	71991,2	49959,1	19704,3	65311,7	337598,5
Toshkent sh.	72772,1	68572,4	69302,5	198065,3	148814,0	213207,1	723105,3

To‘qimachilik faoliyat turi bo‘yicha asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalar hajmining hududlar kesimidagi statistik tahlil natijalariga ko‘ra, eng yuqori ko‘rsatkich Namangan va Qashqadaryo viloyatlari hissasiga to‘g‘ri kelib, jamiga nisbatan 13,3 % ni hamda 13,1 % ni tashkil etmoqda.

Shuningdek, Surxondaryo (2,3 %), Navoiy (3,7 %) va Xorazm (3,4 %) viloyatlari to‘qimachilik faoliyat turi bo‘yicha asosiy kapitalga 55. 66 o‘zlashtirilgan investitsiyalar hajmi bo‘yicha jamiga nisbatan eng past ulushga ega.

To‘qimachilik sanoati mahsulotlarini ishlab chiqarish bo‘yicha tahlil etilgan statistik ko‘rsatkichlarga ko‘ra, O‘zbekiston to‘qimachilik sanoatining raqobatda zaif tomonlari sifatida to‘quvchilik dastgohlarining ma’naviy eskirganligi, malakali muhandis-texnik xodimlarning yetishmasligi, gazlama, mato mahsulotlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashuvning pastligi, tikuv va trikotajga yo‘naltirilgan mahalliy matolar ishlab chiqarish rivojlanmaganligi, ayrim hududlarda tolani o‘zlashtirish darajasining pastligi, xalqaro standartlarga muvofiq sifat menejmentini joriy etgan korxonalar sonining kamligi aniqlandi.

Ushbu masalalar o‘zaro bir-biriga bog‘liq, tolani o‘zlashtirish darajasining pastligi to‘qimachilikka, mato ishlab chiqarish rivojlanmaganligi kiyim-kechak va trikotaj mahsulotlari ishlab chiqarishga, zamonaviy texnika bilan jihozlanish darajasining pastligi xalqaro standartlarga muvofiq sifat menejmentini joriy etilmaganligiga kuchli ta’sir etmoqda. Ushbu muammolar yechimini topishda to‘qimachilik korxonalari uchun zamonaviy dastgohlar keltirish, muhandis-texnik xodimlarni o‘qitish tizimini rivojlantirishga e’tibor qaratish tavsiya etiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Bugungi kunda mamlakatimizda to‘qimachilik mahsulotlari bozori boshqa bozorlardan o‘z mahsulotlari turi va iste’molchilarning xilma-xilligi, ularning geografik, milliy, tarixiy, mintaqaviy xususiyatlari bilan ajralib turadi hamda marketing tadqiqotlarini o‘ziga xos usul va uslubiyatlarda amalga oshirishni taqozo etadi. To‘qimachilik mahsulotlari bozorida mahalliy korxonalar raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan raqobat strategiyalarini tanlash uslubiyoti to‘qimachilik korxonalarini yanada rivojlantirish va raqobatbardoshligini oshirish imkonini berdi.

9 O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi rasmiy sayti www.stat.uz sayti ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi. (http://www.ziyonet.uz/uploads/books/3602/53f33b88c19d3.pdf))

To‘qimachilik mahsulotlari bozorida amalga oshirilayotgan marketing strategiyalaridan yetarli darajada foydalanilmaydi. Chunki uning bozor sifatida shakllanganligi va rivojlanishining sustligi, mahsulot narxlarining sifatiga muvofiq emasligi, iste’molchilar va tovar yetkazib beruvchilar bilan iqtisodiy aloqalarning rivojlanmaganligi bilan bog‘liq muammolar mavjud.

Monografiyada to‘qimachilik mahsulotlari bozoridagi raqobat muhiti omillarini hisobga oluvchi ustuvor prinsiplar asosida korxonalarda istiqbolli marketing strategiyasini tanlash va amalga oshirish jarayoni bo‘yicha takliflar ishlab chiqildi. Tahlilga ko‘ra to‘qimachilik korxonalarida samarali raqobat strategiyasini tanlash potensial xaridorlarni ko‘proq jalb qilish va raqobatchilarga nisbatan o‘ziga xos siyosatni yuritish uning bozorda ma’lum ustunliklarga ega bo‘lishini ta’minlaydi.

Marketing strategiyasini ishlab chiqishda vazifalarni aniqlash orqali to‘qimachilik korxonasida rejalashtirilgan maqsadlar va kutiladigan yakuniy natijalar:

- sotuv, bozor ulushi va faoliyat unumdorligining boshqa ko‘rsatkichlari bo‘yicha kutilayotgan natijalarni belgilash;
- tovar markasi va o‘sish darajasi uchun investitsion maqsadlarni aniqlash belgilab olinadi.

Bunda investitsion maqsadlarni aniq ko‘rsatish zarur, chunki ular asosida resurslar taqsimlanadi. Agar investitsion maqsad to‘qimachilik korxonasini rivojlantirishga mo‘ljallangan bo‘lsa, rivojlanish yo‘lini belgilashda kelajakda korxona duch keladigan muammolarni ham e’tiborga olishi kerak.

To‘qimachilik mahsulotlari korxonalari yagona jahon texnologik zanjirining bir qismi hisoblanadi: modaning oxirgi talabini hisobga olgan holda tovar bezagi – mato, juz’iy qismlarni ishlab chiqarish – tikish va qadoqlash – yakuniy iste’molchilarga sotish talab etiladi. Bu borada ishlab chiqilgan tavsiyalar mahalliy to‘qimachilik korxonalarining jahon texnologik zanjirga kirishini ta’minlash, bevosita xorijiy investitsiyalarni jalb etgan holda eksportga yo‘naltirilgan ishlab chiqarishni rivojlantirish, to‘qimachilik mahsulotlarining mahalliy bozorini egallashning qulay strategiyasi hisoblanadi. Bu mahalliy iste’molchilar didiga mos kiyim-kechak ishlab chiqarishga xizmat qiladi, bu bilan import o‘rnini bosishga erishiladi.

To‘qimachilik korxonalari raqobatbardoshligini oshirishda boshqarish samaradorligini baholash tizimi tarkibiy jihatdan: faoliyat turlarining bozorga yo‘naltirilganlik samaradorligi; funksiyalar samaradorligi; talabni qondirish samaradorligi kabilardan tashkil topadi. Bunda iste’molchilar salohiyatini o‘rganish; iste’molchilar salohiyatini baholash; rejalashtirish; tashkil qilish; motivatsiya; nazorat; tovarni boshqarish; sotuvni boshqarish; narxni boshqarish; kommunikasiyalarni boshqarishni hisobga olish talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. 2017–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi. https://lex.uz/docs/4168749.
2. Маршалл А. Принципы экономической науки. – Т. 1. и 2. – М.: Издание РОО, 1996.
3. Милль Дж. Основы политической экономии. Пер. с анг. – Т. 1-3. – М.: Прогресс, 1980-1981.
4. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. – Том 1. Пер. с анг. – М.: Госполитиздат, 1955.
5. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.: Эксмо, 2007. – Серия: Антология экономической мысли – 960 с.
6. Amadae, S.M. (2017) Perpetual anarchy: From economic security to financial insecurity. Finance and Society, 3(2): 188-96.
7. Amicelle, A. (2017) When finance met security: Back to the War on Drugs and the problem of dirty money. Finance and Society, 3(2): 106-23.
8. Amoore, L. (2011) Data derivatives: On the emergence of a security risk calculus for our times. Theory, Culture & Society, 28(6): 24-43.
9. Ahmad S., Ng Ch., McManusc L. Enterprise risk management (ERM) implementation: Some empirical evidence from large Australian companies. Procedia - Social and Behavioral Sciences 164 (2014) 541 – 547.
10. Der Derian, J. (1995) The value of security: Hobbes, Marx, Nietzsche and Baudrillard. In: Lipschutz, R. (ed.) On Security. New York, NY: Columbia University Press, 24- 45.
11. Delas V., Nosova E., Yafinovych O. Financial Security of Enterprises. Procedia Economics and Finance 27 (2015) 248 – 266.
12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 16-sentyabrda “Yengil sanoatni yanada rivojlantirish va tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishni rag‘batlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4453-son qarori.
13. O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi rasmiy sayti www.stat.uz sayti ma’lumotlari.
14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 29-noyabrdagi “Mahalliy ishlab chiqaruvchilarning eksport salohiyatini yanada rag‘batlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5587-son Farmoni.
15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 1-maydagi “Sanoat kooperatsiyasini yanada rivojlantirish va talab yuqori bo‘lgan mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4302-son qarori.
16. Boltaboyev M.R. To‘qimachilik sanoatida marketing strategiyasi. Monografiya. – T.: Fan, 2004. – 224 b.
17. Tillyaxodjayev A.A., Yusupov M., Akbarov N.G‘. Marketing. O‘quv qo‘llanma. – T.: IQTISODIYOT, 2019.

PHYSICAL ACTIVITY AND EDUCATION, TRENDS IN THE SPORTS INDUSTRY

Axtamov Djamshed Baxromovich
Senior Lecturer, Head of the Department of Physical Culture Samarkand Institute of Economics and Service

Abstract: Physical activity and education play an important role in shaping the sports industry landscape, influencing trends and practices across various sectors. In this article, we explore the evolving relationship between physical activity, education and the sports industry, examining current trends and developments that impact participation, learning and professional opportunities. The sports industry is undergoing rapid transformation, from advances in sports science and technology to changes in educational paradigms and the emergence of digital platforms. By examining these trends and their implications for athletes, coaches, educators and stakeholders, we provide insight into the future direction of the sports industry and highlight opportunities for innovation and growth.

Key words: physical activity, education, sports industry, trends, sports science, technology, digital platforms, athlete development, coaching, professional opportunities.

Annotatsiya: Jismoniy faollik va ta'lim sport sanoati landshaftini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi, turli sohalardagi tendensiyalar va amaliyotlarga ta'sir qiladi. Ushbu maqolada biz jismoniy faoliyat, ta'lim va sport sanoati o'rtasidagi rivojlanayotgan munosabatlarni o'rganamiz, ishtirok etish, o'rganish va kasbiy imkoniyatlarga ta'sir ko'rsatadigan mavjud tendensiyalar va ishlanmalarni ko'rib chiqamiz. Sport industriyasi sport fani va texnologiyasidagi yutuqlardan ta'lim paradigmalaridagi o'zgarishlar va raqamli platformalarning paydo bo'lishigacha jadal o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Ushbu tendentsiyalarni va ularning sportchilar, murabbiylar, o'qituvchilar va manfaatdor tomonlarga ta'sirini o'rganib chiqib, biz sport sanoatining kelajakdagi yo'nalishi haqida tushuncha beramiz va innovatsiyalar va o'sish imkoniyatlarini ta'kidlaymiz.

Kalit so'zlar: jismoniy faoliyat, ta'lim, sport sanoati, tendensiyalar, sport fani, texnologiya, raqamli platformalar, sportchilarni rivojlantirish, murabbiylik, professional imkoniyatlar.

Аннотация: Физическая активность и образование играют важную роль в формировании ландшафта спортивной индустрии, влияя на тенденции и практику в различных секторах. В этой статье мы исследуем развивающаяся связь между физической активностью, образованием и спортивной индустрией, изучаются текущие тенденции и события, которые влияют на участие, обучение и профессиональные возможности. Спортивная индустрия переживает быструю трансформацию: от достижений спортивной науки и технологий до изменений в образовательных парадигмах и появления цифровых платформ. Анализируя эти тенденции и их последствия для спортсменов, тренеров, преподавателей и заинтересованных сторон, мы даем представление о будущем направлении спортивной индустрии и подчеркивает возможности для инноваций и роста.

Ключевые слова: физическая активность, образование, спортивная индустрия, тенденции, спортивная наука, технологии, цифровые платформы, развитие спортсменов, коучинг, профессиональные возможности.

INTRODUCTION

In recent years, the intersection of physical activity, education, and the sports industry has become increasingly prominent, shaping trends and driving innovation across various sectors. This article delves into the dynamic relationship between physical activity, education, and the sports industry, exploring emerging trends and developments that are reshaping the landscape of sports participation, training, and professional opportunities.

Physical activity and education serve as foundational pillars of the sports industry, providing the groundwork for athlete development, coaching excellence, and the pursuit of sporting excellence. As advancements in sports science, technology, and educational paradigms continue to evolve, the sports industry is undergoing a period of rapid transformation, presenting new challenges and opportunities for athletes, coaches, educators, and stakeholders alike.

In this article, we will examine key trends and shifts in the sports industry, from the integration of technology and data analytics to the adoption of innovative training methods and the proliferation of digital platforms for sports education and engagement. We will explore how these trends are influencing sports participation, athlete development, and the delivery of sports education programs, as well as their implications for the future of the sports industry.

Moreover, we will discuss the role of physical activity and education in fostering a culture of health, well-being, and lifelong participation in sports. By understanding the evolving landscape of the sports industry and the interconnectedness of physical activity and education, we can identify opportunities for collaboration, innovation, and growth that will shape the future of sports and athletics on a global scale.

Through a comprehensive analysis of current trends and developments, this article aims to provide insights into the dynamic relationship between physical activity, education, and the sports industry, and to inspire dialogue and action towards creating a more inclusive, accessible, and sustainable sports ecosystem for generations to come.

ANALYSIS OF LITERATURE ON THE TOPIC

Analyzing the literature on the topic of physical activity, education, and trends in the sports industry provides valuable insights into the current landscape and future directions of these interconnected domains. Here is an analysis of key themes and findings from relevant literature:

- **Integration of Technology in Sports Education[1]:** Literature highlights the increasing integration of technology in sports education, with advancements such as virtual reality (VR), augmented reality (AR), and wearable technology revolutionizing training methods and athlete development. Studies discuss how technologies like biomechanical analysis systems, athlete monitoring devices, and simulation platforms enhance coaching effectiveness, optimize performance, and provide new avenues for learning and skill acquisition in sports.
- **Data Analytics and Sports Science[2]:** The use of data analytics and sports science in athlete training and performance optimization is a prominent theme in the literature. Research explores how data-driven approaches, including performance tracking, physiological monitoring, and predictive analytics, are transforming coaching methodologies and athlete preparation. Studies emphasize the importance of evidence-based decision-making and personalized training programs tailored to individual athlete needs.
- **Innovations in Sports Education[3]:** Literature discusses innovative approaches to sports education, such as flipped classrooms, experiential learning, and online platforms, that offer flexible and engaging learning experiences for athletes and coaches. Research highlights the benefits of interactive learning environments, skill-based training modules, and collaborative coaching networks in enhancing knowledge transfer, skill development, and athlete motivation.
- **Inclusivity and Diversity in Sports[4]:** The importance of inclusivity and diversity in sports education and participation is a recurrent theme in the literature. Studies emphasize the need for accessible and equitable opportunities for all individuals, regardless of age, gender, ability, or socioeconomic background, to engage in physical activity and pursue sporting endeavors. Research explores strategies for promoting inclusivity in sports programs, fostering a culture of acceptance and respect, and addressing barriers to participation.
- **Globalization and Commercialization of Sports[5]:** Literature examines the globalization and commercialization of sports and their impact on education, training, and the sports industry as a whole. Research discusses trends such as the rise of international sports competitions, the expansion of sports franchises and academies, and the growing influence of media and sponsorship in shaping sporting practices and consumer behaviors. Studies also explore the implications of commercialization for athlete development, talent identification, and the commodification of sports education.
- **Health and Well-being in Sports Education[6]:** The promotion of health and well-being through sports education is a central theme in the literature. Research highlights the role of physical activity in preventing chronic diseases, promoting mental health, and fostering social connections. Studies discuss the importance of holistic approaches to sports education that prioritize physical, psychological, and social well-being, emphasizing the benefits of lifelong participation in sports for overall health and quality of life.

1 https://medium.com/@kajalverma3639/integrating-technology-in-physical-education-classes-6aae72702127
2 https://pwskills.com/blog/data-science-in-sports/
3 https://www.researchgate.net/publication/323116273_Innovations_in_sports_and_physical_education_classes
4 https://www.linkedin.com/advice/0/how-can-you-navigate-diversity-inclusion-global
5 https://ukdiss.com/examples/commercialization-sports-globalization.php
6 https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0296817

Overall, the analysis of literature on physical activity, education, and trends in the sports industry reveals a dynamic and multifaceted landscape characterized by technological innovation, data-driven practices, inclusivity, globalization, and a focus on health and well-being. By synthesizing key findings from research literature, practitioners, educators, and stakeholders can gain valuable insights into current trends and best practices in sports education and prepare for future developments in the field.

RESEARCH METHODOLOGY

The research methodology for the article “Physical Activity and Education: Trends in the Sports Industry” involves a comprehensive and multi-faceted approach to gathering, analyzing, and interpreting relevant data and information. Given the interdisciplinary nature of the topic, the research methodology integrates elements of literature review, data analysis, and qualitative research methods to provide a thorough understanding of current trends and developments in the sports industry. Here is an overview of the research methodology:

- literature review;
- data collection;
- data analysis;
- case studies;
- expert consultation;
- ethical considerations.

By employing a rigorous and multi-methodological research approach, the study aims to provide a comprehensive and nuanced analysis of the dynamic relationship between physical activity, education, and trends in the sports industry, offering valuable insights and recommendations for researchers, practitioners, and policymakers.

ANALYSIS AND RESULTS

The intersection of physical activity, education, and the sports industry has undergone significant evolution in recent years, driven by technological advancements, shifting societal norms, and changing consumer behaviors. This article aims to explore the current trends and developments in the sports industry, with a focus on the role of physical activity and education in shaping the landscape of sports participation, training, and professional opportunities.

Advancements in technology have revolutionized sports education and training methodologies. Virtual reality (VR), augmented reality (AR), and wearable technology are increasingly integrated into coaching practices and athlete development programs. Biomechanical analysis systems, athlete monitoring devices, and simulation platforms provide coaches and athletes with valuable insights into performance metrics, biomechanics, and training effectiveness. As technology continues to advance, the sports industry is witnessing a paradigm shift in how athletes are trained, monitored, and prepared for competition.

Data analytics and sports science play a crucial role in optimizing athlete performance and training strategies. The use of data-driven approaches, including performance tracking, physiological monitoring, and predictive analytics, enables coaches to make informed decisions and tailor training programs to individual athlete needs. By leveraging data analytics, coaches can identify strengths and weaknesses, track progress, and optimize training loads to maximize performance outcomes. Sports science research contributes to the development of evidence-based practices and innovative training methodologies, driving continuous improvement in athlete development and sports performance.

Innovative approaches to sports education are reshaping how athletes are trained and educated. Flipped classrooms, experiential learning, and online platforms offer flexible and interactive learning experiences for athletes and coaches. Interactive learning environments, skill-based training modules, and collaborative coaching networks promote engagement, skill acquisition, and knowledge transfer. By embracing innovative educational strategies, sports organizations and institutions can enhance the effectiveness and accessibility of sports education programs, empowering athletes to achieve their full potential.

The promotion of inclusivity and diversity is a central theme in sports education and participation. Efforts to create accessible and equitable opportunities for all individuals, regardless of age, gender, ability, or socioeconomic background, are driving initiatives for diversity and inclusion in sports. Adaptive sports programs, para-athlete development initiatives, and inclusive coaching practices aim to break down barriers to participation and promote acceptance and respect for diversity within the sports community.

The globalization and commercialization of sports have transformed the sports industry into a multi-billion-dollar global enterprise. International sports competitions, expansion of sports franchises, and the rise of digital media platforms have created new opportunities and challenges for athletes, coaches, and sports organizations. The commercialization of sports has led to increased investment in athlete development, sponsorship

deals, and media rights, but also raises concerns about athlete welfare, commercial pressures, and ethical considerations.

Promoting health and well-being through sports education is a fundamental goal of the sports industry. Physical activity plays a critical role in preventing chronic diseases, promoting mental health, and fostering social connections. Holistic approaches to sports education prioritize physical, psychological, and social well-being, emphasizing the importance of lifelong participation in sports for overall health and quality of life. Sports organizations and institutions have a responsibility to promote athlete welfare, prioritize safety, and foster a culture of health and well-being within the sports community.

The trends and developments in the sports industry outlined in this article underscore the dynamic and multifaceted nature of sports education and participation. From technological innovations to efforts to promote inclusivity and diversity, the sports industry is undergoing rapid transformation, presenting new opportunities and challenges for athletes, coaches, educators, and stakeholders. By embracing innovation, fostering inclusivity, and prioritizing athlete welfare, the sports industry can continue to evolve and thrive, empowering individuals to achieve their full potential and promoting the values of sportsmanship, integrity, and excellence.

While researching the topic, we identified the following problems and expressed our scientific proposals to them, which include:

1. **Limited Access to Technology:**
- Problem: Some athletes and sports programs may have limited access to technology due to financial constraints or infrastructure limitations, hindering their ability to benefit from advancements in sports science and training methods.
- Solution: Implement initiatives to increase access to technology, such as providing funding for sports programs to invest in wearable devices, sensor technology, and training software. Collaborate with technology companies and educational institutions to offer training workshops and resources on utilizing technology effectively in sports education and training.

2. **Data Privacy and Security Concerns:**
- Problem: Collecting and analyzing athlete data for performance tracking and analytics raises concerns about data privacy and security, particularly regarding sensitive health information and personal data.
- Solution: Implement robust data privacy policies and security measures to protect athlete data, including encryption, access controls, and compliance with data protection regulations. Provide education and training for coaches, athletes, and staff on ethical data practices and the importance of safeguarding athlete privacy.

3. Inequitable Access to Sports Education:
- Problem: Inequities in access to sports education programs and resources, particularly in underserved communities or regions, contribute to disparities in athlete development and opportunities.
- Solution: Implement strategies to address inequities in sports education, such as providing financial assistance, scholarships, and community-based sports programs for disadvantaged youth. Collaborate with local organizations and community leaders to identify and address barriers to participation, including transportation, facilities, and equipment access.

4. Underrepresentation of Minorities in Sports Leadership:
- Problem: Minorities, including women and people of color, are often underrepresented in leadership positions within the sports industry, limiting diversity and inclusion in decision-making processes.
- Solution: Implement diversity and inclusion initiatives to promote representation and leadership opportunities for underrepresented groups, including targeted recruitment efforts, mentorship programs, and leadership development initiatives. Prioritize diversity in hiring practices and establish inclusive workplace policies and practices to foster a culture of diversity and inclusion within sports organizations.

5. Commercialization Impacting Athlete Well-being:
- Problem: The commercialization of sports can prioritize profit over athlete well-being, leading to issues such as excessive training demands, sponsorship pressures, and exploitation of young athletes.
- Solution: Advocate for policies and regulations that prioritize athlete welfare and safety, including limits on training hours, age restrictions for sponsorships, and safeguards against exploitation and abuse. Promote athlete empowerment and agency through education on rights and responsibilities and support networks for athlete advocacy and representation.

6. Inadequate Mental Health Support for Athletes:
- Problem: Athletes may face significant mental health challenges, including stress, anxiety, depression, and burnout, yet may lack access to adequate mental health support and resources.
- Solution: Prioritize mental health education and support services for athletes, including access to mental health professionals, counseling services, and resilience training programs. Destigmatize mental health issues within the sports community and promote open dialogue and awareness about the importance of mental well-being in athlete development and performance.

By addressing these problematic situations with evidence-based solutions, stakeholders in the sports industry can work towards creating a more equitable, inclusive, and supportive environment for athletes, coaches, educators, and communities alike.

CONCLUSION AND SUGGESTIONS

The intertwining of physical activity, education, and the sports industry has forged a dynamic landscape characterized by rapid technological advancements, shifting societal norms, and evolving consumer behaviors. Through this exploration of trends in the sports industry, it is evident that the integration of technology, advancements in sports science, promotion of inclusivity and diversity, globalization, and emphasis on health and well-being are reshaping the way athletes are trained, educated, and engaged in sports.

However, alongside these advancements come challenges related to equitable access, data privacy, commercialization, and athlete welfare. As the sports industry continues to evolve, it is imperative to address these challenges proactively to ensure the long-term sustainability and inclusivity of sports education and participation.

Offers:

- **Investment in Technology and Innovation:** Offer funding and resources to support the integration of technology and innovation in sports education and training programs, ensuring equitable access and ethical use of technology for athlete development.
- **Promotion of Inclusivity and Diversity:** Implement diversity and inclusion initiatives to promote representation and leadership opportunities for underrepresented groups in the sports industry, fostering a more inclusive and diverse workforce and decision-making processes.
- **Advocacy for Athlete Welfare:** Advocate for policies and regulations that prioritize athlete welfare, mental health support, and ethical practices within the sports industry, ensuring the well-being and safety of athletes are prioritized above commercial interests.
- **Education and Awareness:** Provide education and awareness programs on the importance of physical activity, sports education, and holistic approaches to athlete development, empowering individuals and communities to make informed decisions and advocate for positive change within the sports industry.
- **Collaboration and Partnerships:** Foster collaboration and partnerships between sports organizations, educational institutions, government agencies, and community stakeholders to address systemic challenges and promote positive outcomes for athletes, coaches, educators, and communities.

By implementing these offers and prioritizing the conclusions drawn from the analysis, stakeholders in the sports industry can work towards creating a more equitable, inclusive, and sustainable sports ecosystem that benefits athletes, educators, and communities alike.

References:

1. Wadsworth, D. D., & Wells, M. S. (2018). The role of technology in sport and physical activity: Challenges and opportunities. British Journal of Sports Medicine, 52(16), 1298-1299.
2. James, D., & Millar, P. (2019). Data analytics in sport: A literature review. International Journal of Sports Science & Coaching, 14(1), 85-101.
3. Leng, H. K., & Lin, L. (2020). The integration of technology in sports education: A systematic review. Journal of Sports Science & Medicine, 19(1), 1-12.
4. Hodge, S. R., & Haegele, J. A. (2019). Innovations in sports education: A narrative review. Quest, 71(1), 26-44.
5. Naylor, L., & Baker, J. (2017). The commercialization of youth sports: A systematic review. International Review for the Sociology of Sport, 52(2), 240-257.
6. Petersen, J., & Hanrahan, S. (2018). Promoting inclusivity and diversity in sport: A review of the literature. International Journal of Sport Management, 19(4), 556-574.
7. Price, R. D., & Smith, R. (2019). Globalization and the sports industry: An overview. International Journal of Sport Management and Marketing, 19(5-6), 398-416.
8. Robinson, L. E., & Stodden, D. F. (2019). Physical literacy in children and youth: A review of the literature. Research Quarterly for Exercise and Sport, 90(3), 223-245.
9. Mountjoy, M., et al. (2016). Health and well-being in youth sport: A review of the literature. Journal of Sports Sciences, 34(20), 1921-1930.
10. Siedentop, D. (2019). Introduction to physical education, fitness, and sport. McGraw-Hill Education.
11. https://medium.com/@kajalverma3639/integrating-technology-in-physical-education-classes-6aae72702127
12. https://pwskills.com/blog/data-science-in-sports/
13. https://www.researchgate.net/publication/323116273_Innovations_in_sports_and_physical_education_classes
14. https://www.linkedin.com/advice/0/how-can-you-navigate-diversity-inclusion-global
15. https://ukdiss.com/examples/commercialization-sports-globalization.php
16. https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0296817

DAVLAT MOLIYAVIY NAZORATINING AMALGA OSHIRISHNING METODOLOGIK MASALALARI

Hakimov Nodir Nazarovich
Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori, TDIU mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Moliyaviy nazorat aksariyat bo‘g‘ini asosan davlat shaklida amalga oshiriladi. Davlat moliyaviy nazoratini amalga oshirishda turli xil uslublar qo‘llaniladi. Bunda asosiy muammolardan biri bu metodologik masaladir. Bugungi kunda asosiy muammolardan biri bu davlat moliviy nazoratini tashkil etish va uni amalga oshirishda qo‘llaniladigan yagona metodologiyaning yo‘qligi muammosi bo‘lib, mazkur maqolada esa, davlat moliyaviy nazoratini tashkil qilish va amalga oshirishning metodologik masalalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: davlat, davlat nazorati, davlat moliyaviy nazorati, metodologiya, moliya, moliya tizimi, davlat moliyasi, korxona moliyasi, metodika, metodologiya, strategiya, moliyaviy nazorat, nazorat, pul mablag‘i, pul fondlari, moliyaviy tekshiruv, javobgarlik, moliyaviy javobgarlik.

Abstract: Financial control is mainly exercised by the state. When implementing state financial control, various methods are used. One of the main problems is the methodological issue. Today, one of the main problems is the lack of a unified methodology used in organizing and implementing state financial control, and this article discusses the methodological issues of organizing and implementing state financial control.

Key words: state, state control, state financial control, methodology, finance, financial system, public finance, enterprise finance, methodology, methodology, strategy, financial control, control, money, funds, financial audit, responsibility, financial responsibility.

Аннотация: Финансовый контроль в основном осуществляется государством. При осуществлении государственного финансового контроля используются различные методы. Одной из главных проблем при этом является методологический вопрос. На сегодняшний день одной из основных проблем является отсутствие единой методологии, используемой при организации и осуществлении государственного финансового контроля, и в данной статье рассмотрены методологические вопросы организации и осуществления государственного финансового контроля.

Ключевые слова: государство, государственный контроль, государственный финансовый контроль, методология, финансы, финансовая система, государственные финансы, финансы предприятия, методология, методология, стратегия, финансовый контроль, контроль, деньги, денежные средства, финансовый аудит, ответственность, финансовая ответственность.

KIRISH (INTRODUCTION)

Davlat moliyaviy nazoratini o‘tkazish bir tomondan ushbu tadbirni qaysi moliyaviy organ o‘tkazishi bir tomondan ularning vakolatlarini belgilab bersa, boshqa tomondan buni qaysi metodologiyaga asoslab tashkil etishi juda dolzarb hisoblanadi. Bu davlatning vakolatli organlarining oldiga katta mas’uliyat yuklaydi. Bunda qo‘llaniladigan usullar va dastaklar qanday qo‘llash bilish darajasiga bog‘liq holda ular tomonidan o‘tkaziladigan tadbirlar samarasi ta’minlansa, boshqa tomondan, vakolatli organlarning vaqti tejaydi, eng muhimi moliyaviy nazorat obyekti bo‘lgan tashkilot va korxonalarda ortiqcha ovoragarchiliklar oldi olinadi.

To‘g‘ri, bu bilan bog‘liq ilmiy tadqiqotlarda masalaning u yoki bu tomonlari ko‘rib chiqilmoqda. Ammo bugungi kunda bu masalaga ilmiy tadqiqotlar oshib bormoqda. Ayniqsa, davlat moliyaviy nazoratni tashkil etish va uni amalga oshirish bilan bog‘liq amaliy jarayondagi uchraydigan kamchiliklar va mummolar bu borada ilmiy tadqiqotlarga ehtiyoj yuqoriligini bildiradi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI (LITERATURE REVIEW)

Davlat moliyaviy nazorati bilan bog‘liq muammolar davlatchilik shakllanishi bilan paydo bo‘lgan. Dastlabki holatlarda uni amali amaliyotchi xodimlar (davlat vakolat bergan shaxslar, ular turli zamonlarda turlicha atalgan va har bir davlatning o‘ziga xosligidan kelib chiqib belgilangan va amalga oshirigan)lar tomonidan amalga oshirilgan. Moliyaviy nazorat bo‘yicha ilmiy tadqiqotlarni ko‘rib chiqish mavzuning turli jihatlarini qamrab olgan ko‘plab ilmiy tadqiqotlarni o‘z ichiga oladi. Xususan, moliyaviy nazorat va moliyaviy auditning metodologik masalalari bilan M. Azarskiy, V.Belolipetskiy, V.Bursev, M.Rodionovalar shug‘ullanishgan bo‘lsa, moliyaviy nazoratning huquqiy aspektlari bilan taqdqiqotlar Ye. Grachev, A.Kozirin, V.Mandritsa, L.Ovsyannikov, B.Shleynikov, A.Yalbulganov, S. Annikov, R.Palochkinlar tomonidan amalga oshirilgan.

Xususan, Annikov Sergey Alekseyevich davlat moliyaviy nazorat o‘tkazishning metodologik jihatlariga alohida urg‘u bergan bo‘lsa[1], Palochkin Roman Yevgenevich esa, davlat moliyaviy nazoratning tashkiliy masalalarini keng yoritgan[2]. Mahalliy olimlarimizdan B.Turopov bu boradagi tadqiqotlarini alohida keltirib o‘tish mumkin. B.Turapov o‘zining “O‘zbekiston respublikasida davlat moliyaviy nazoratini takomillashtirish”, deb nomlangan doktorlik dissertatsiya tadqiqotlari doirasida bir qator metodologik masalalar, jumladan, respublikada “moliyaviy audit”ni joriy etish asosida buxgalteriya (budjet) hisobi yuritilishi, moliyaviy hisobotlarning haqqoniyligi, moliyaviy resurslardan maqsadli foydalanilgani hamda moliyaviy operatsiyalarning qonuniyligini baholash tizimining metodologik jihatlari tadqiq qilingan.

Ammo, ta’kidlash o‘rinliki, yuqorida keltirib o‘tilgan tadqiqotlar doirasida ilmiy ishlar olib borilgan bo‘lsada, hamma sohalarda moliyaviy nazoratini tashkil qilish va amalga oshirishning metodologik jihatlaridagi muammolar hali o‘z yechimini topmagan, bu esa, moliyaviy nazoratning metodologik masalalariga ilmiy ehtiyoj mavjudligidan dalolat beradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI (RESEARCH METHODOLOGY)

Davlat moliyaviy nazorat metodologiyasini tadqiq etishda ilmiy tadqiqot metodologiyasi doirasida ko‘p qo‘llanilib kelinadigan tadqiqot usullaridan keng foydalanilishni taqozo etadi. Davlat moliyaviy nazorat metodologiyasini tadqiq etishda deduksion yoki induksion, sintez va tahlil, guruhlash va qayta ishlash, dialektik, abstrakt, mantiqiylik, taqqoslama, abstrakt-mantiqiy fikrlash hamda statistik usullarni qo‘llash orqali amalga oshirish talab etiladi va tadqiqotlarda ham aynan yuqoridagi usullardan foydalangan holda yondoshildi.

TAHLIL VA NATIJALAR (ANALYSIS AND RESULTS)

Davlat moliyaviy nazorati moliyaviy (iqtisodiy), sotsial, boshqaruv va huquqiy munosabatlarni qamrab oladi. Agar kengroq tushuntiradigan bo‘lsak, davlat moliyaviy nazorati avvalo moliyaviy munosabatlar bilan bog‘liq bo‘lganligi sababli ham u moliya kategoriyasining muhim elementi sifatida uning qayta taqsimlash va nazorat funksiyalarining uyg‘unligini ifoda etadi va doimo pul munosabatlarni tartibga solib turadi. O‘z navbatida, davlat moliyaviy nazorati mazmunan olib qaralganda unda sotsial munosabatlar ham mujassam bo‘ladi, davlat moliyaviy nazoratini o‘tkazish orqali nazorat obyekti bo‘lgan korxonalar va u yerdagi moliyaviy javobgar shaxslarni qonunlarni buzmaslikka, halollikka, boshqalarning mablag‘larini o‘zlashtirmaslikka, korxonaning moddiy-texnik bazasi va boyligiga o‘zaro hurmatda bo‘lishiga undaydi va zarur hollarda majburlaydi, bular esa mohiyatan uning sotsial xususiyatlarini tavsiflaydi.

Aslini olganda davlat moliyaviy nazorati orqali davlat yoki tegishli vazirlik, qo‘mita, konsern, korxona va tashkilotlarda moliyaviy nazorat orqali davlat, mahalliy doiradagi budjet mablag‘lari, korxonaning mablag‘lari, pul oqimlarini to‘g‘ri boshqarish imkoniyati tug‘iladi, nazorat natijalariga ko‘ra, moliyaviy boshqaruv borasida tegishli qarorlar qabul qilinadi, moliyaviy javobgar shaxslar bo‘yicha xodimlar bilan bog‘liq o‘z siyosatini ishlab chiqadi, umumiy strategiyaning taktik yo‘nalishlarini belgilab olishga imkoniyat tug‘iladi, shu jihatdan olganda davlat moliyaviy nazorati mazmuniga ko‘ra boshqaruv xususiyatiga ega.

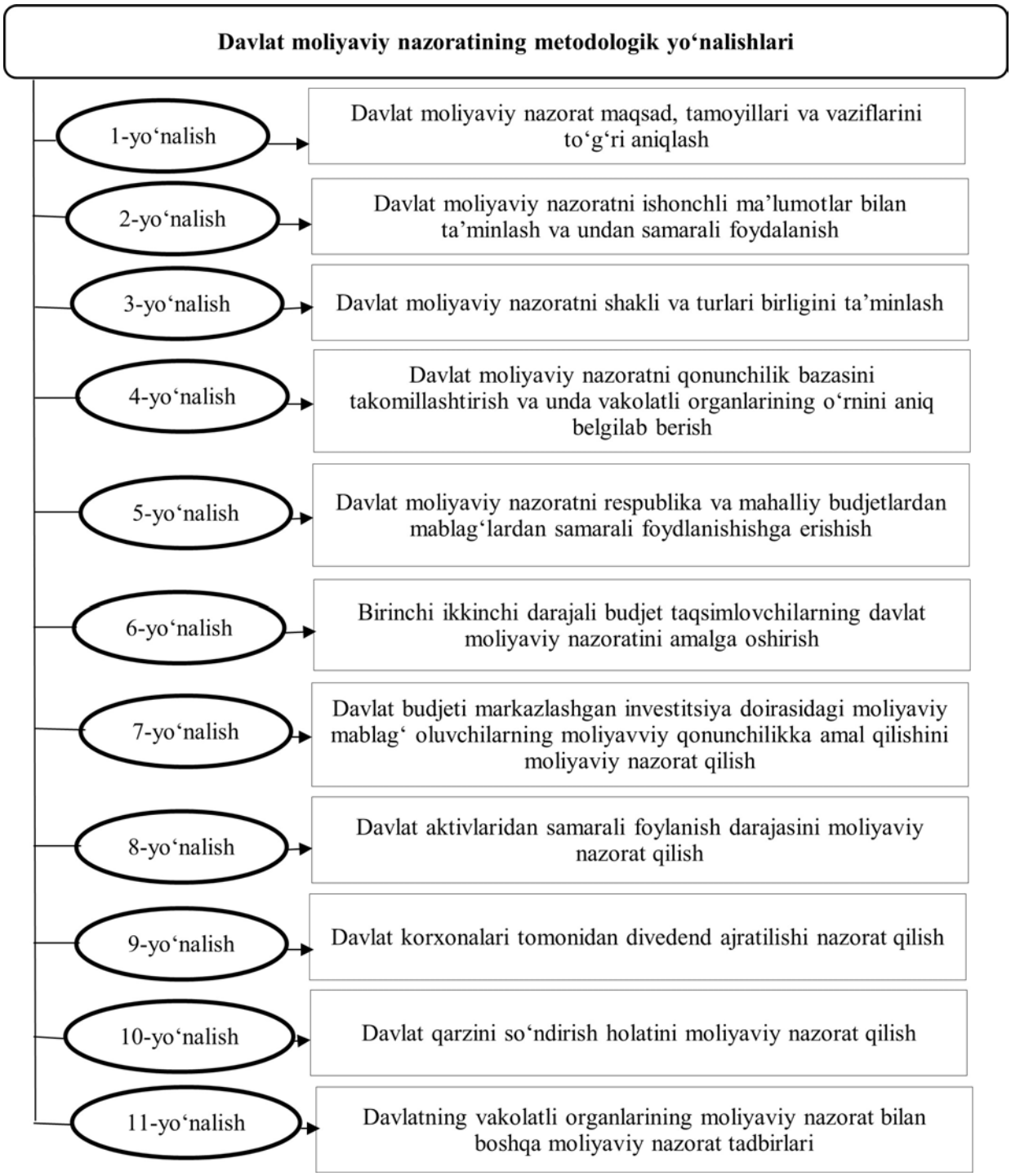
Albatta mazmun-mohiyatiga ko‘ra davlat moliyaviy nazorati huquqiy munosabatlar bilan chambarchas bog‘liqlikda bo‘ladi, uning bu xususiyat orqali davlat, xususiy sektor subyektlari ixtiyoridagi mablag‘larning to‘g‘ri sarflanishi yuzasidan nazorat tadbirlari orqali huquqiy munosabatlar yuzaga keladi va ular muvofiqlashtiriladi. Davlat moliyaviy nazorati yakunlari xulosalariga asoslanib moliyaviy va boshqa javobgarlik doirasida huquqiy munosabatlar yuzaga keladi. Davlat moliyaviy nazoratining bu xususiyati sotsial va moliyaviy xususiyatlari bilan

1 Анников Сергей Алексеевич. Совершенствование государственного финансового контроля. Специальность 08.00.10 - Финансы, денежное обращение и кредит АВТОРЕФЕРАТ. диссертации на соискание учёной степени кандидата экономических наук. –Москва. –2024 г. –21 с.

2 Палочкин Роман Евгеньевич. Методологические и методические подходы к решению проблемы управления экономикой предприятия (на примере реформирования истемы государственного финансового контроля). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. –Москва. –2007.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

o‘zaro bog‘liq bo‘ladi, moliyaviy va boshqa javobgarlik choralarining belgilanishi orqali moddiy javobgar shaxslarga tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatilishi bilan birgalikda moliyaviy mablag‘larning o‘zlashtirilgan (kamomad) qismi bo‘yicha moliyaviy mablag‘lar maqsadli foydalanishga qaytariladi. Umuman davlat moliyaviy nazoratining biz ta’kidlab o‘tayotgan barcha xususiyatlari o‘zaro bog‘liqlikda bo‘ladi, ular bir-birini to‘ldirib turadi, hamda tom ma’noda davlat moliyaviy nazoratining mazmun-mohiyatini tashkil etadi.

1-rasm: Davlat moliyaviy nazoratining metodologik yo‘nalishlari[3]

Davlat moliyaviy nazoratini amalga oshirishning metodologiyasida 1-4 yo‘nalishlar bevosita nazariy jihatlar bo‘lib, bunda moliyaviy nazoratni o‘tkazishning maqsad, tamoyillari va vazifalarini aniq belgilab olishni taqozo etadi. Davlat moliyaviy nazoratning maqsadidan kelib chiqib, uni amalga oshirish tamoyillari belgilanadi va aniq

3 Muallif tomonidan tuzilgan.

vazifalar belgilab olinadi. Davlatning moliyaviy nazoratda qonunchilik bazasini mustahamlash katta ahamiyat kasb etadi. Qonunchilik bazasida moliyaviy nazoratni o‘tkazuvchi vakolatlar aniq qilib belgilanishi lozim bo‘ladi, ayrim hollarda esa, tegishli me’yoriy qayta ko‘rib chiqishni taqozo etadi.

Davlat moliyaviy nazoratining metodologik yo‘nalishlarining ayrim yo‘nalishlarini amaliy holatini tahlil qilamiz.

5-yo‘nalish bu bevosita davlat moliyaviy nazoratni respublika va mahalliy budjetlardan mablag‘lardan samarali foydlanishishga erishish bo‘lib, tahlillarga qaraydigan bo‘lsak, respublika budjeti daromadlari prognozi 5 ta daromad turlari bo‘yicha 8 948,4 mlrd so‘mga (92,5 foiz) bajarilmagan, buning sabablari sifatida 2022-yil uchun “Navoiy kon-metallurgiya kombinati” va “Olmaliq kon-metallurgiya kombinati” AJlar bo‘yicha foyda solig‘i 22 886,2 mlrd so‘m prognoz qilingan bo‘lsada, bular bo‘yicha tushumlar esa 17 393,7 mlrd so‘mni, jumladan “Navoiy kon-metallurgiya kombinati” AJ – 11 799 mlrd so‘m, “Olmaliq kon-metallurgiya kombinati” AJ – 5 595 mlrd so‘mni tashkil qilgan holda, belgilangan prognoz ko‘rsatkichi 5 493 mlrd so‘mga (24 foiz) bajarilmagan. Ayrim daromad turlari prognoz ko‘rsatkichlarini bajarilmasligiga “Navoiy kon-metallurgiya kombinati” va “Olmaliq kon-metallurgiya kombinati” AJlar bo‘yicha xarajatlarning rejadan ortiq o‘sishi, oltin va mis narxining yilning 2-yarmidan keskin tushib ketishi foyda solig‘i hamda dividend tushumlarining kamayishiga olib kelgan va natijada ushbu korxonalar tushumlarining prognozga nisbatan bajarilmaganligini sabab qilib ko‘rsatish mumkin.

5-yo‘nalishning bajarilmaslik sababi sifatida shuningdek, soliq va bojxona idoralari uchun belgilanadigan prognoz ko‘rsatkichlari Iqtisodiyot va moliya vazirligining “Davlat moliyasini boshqarish axborot tizimi” dasturiga to‘liq kiritilmasligi oqibatida, prognoz ko‘rsatkichlarini bajarilishi hamda shu bilan bog‘liq budjet xarajatlarini amalga oshirishdagi nazorat tizimi avtomatlashtirilmaganligi, hududlarning soliq turlari prognozlari joriy tushumlardan kelib chiqqan holda aniqlashtirilgan hamda prognozda ko‘zda tutilgan daromad bazasini xarakterlovchi ko‘rsatkichlar inobatga olinmaganligi soliq turlari bo‘yicha choraklik prognoz ko‘rsatkichlari hududlarda bajarilgan bo‘lsada, ular ham aniqlashtirilgan (kamaytirilgan) va hakozo.

1-jadval: 20022-yilda davlat aktivlarini boshqarish, transformatsiya va xususiylashtirish jamg‘armasining daromad va xarajatlarining moliyaviy nazorati (mlrd so‘m)

№	Ko‘rsatkichlar	Summa
	Daromad 6 631,8	
1	Davlat aksiya paketlari realizatsiyasidan	1 798,2
2	Davlat ulushi realizatsiyasidan	2 610,8
3	Davlat mulki obyektlari realizatsiyasidan	1 675,3
4	Qishloq ho‘jaligiga mo‘ljallanmagan yer uchastkalari realizatsiyasidan	538,3
5	Penya, jarima va boshqa tushumlardan	9,1
	Xarajat 6 562,5	
6	Respublika budjetiga	4 500,0
7	Mahalliy budjetlariga	523,7
8	O‘zbekiston Respublikasi Sportni rivojlantirish vazirligiga (Savdo-sanoat palatasi bilan birga)	58,3
9	Agentlik tasarrufiga	176,4

Keyingi yo‘nalishlardan biri bu davlat mol-mulki sotilishi holati bo‘lib, 2022-yilda 3 090,4 mlrd so‘m to‘lovlarni amalga oshirgan bo‘lsada, 123 ta holatda to‘lov muddati mavjudligi sababli 2 157,0 mlrd so‘m mablag‘lar undirilmasdan qolganligini ko‘rish mumkin. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 18-martdagi PQ-168-son qaroriga muvofiq, “davlat aktivlari bo‘lib-bo‘lib to‘lash sharti bilan sotilganda dastlabki to‘lov summasi 35 foizdan kam bo‘lgan holatlarda, qolgan summaga Markaziy bankning asosiy stavkasi miqdorida yillik foizlar hisoblanishi ko‘rsatilgan. Shunga muvofiq, 10 ta holatda muddati o‘tgan 7,2 mlrd so‘m to‘lovlar bo‘yicha xaridorlarga nisbatan 903,0 mln so‘mga penya hisoblanmagan.

Davlat moliyasi nazoratidagi yana bir muhim masala bu davlat mulkini ijaraga berishdan daromad olish jarayonini moliyaviy nazorat qilish masalasidir. Davlat aktivlarini boshqarish agentligi ma’lumotlarga tayangan holda tahlil qiladigan bo‘lsak, davlat korxonalari hamda ustav kapitalida 50 foiz va undan ortiq davlat ulushi mavjud bo‘lgan yuridik shaxslar soni 2022-yilda 2057 tani tashkil etgan. Davlat ishtirokidagi korxonalarning 236,2 mlrd so‘m miqdordagi ijara to‘lovlari daromadlar tarkibida kam ko‘rsatilishi oqibatida budjetga 135,8 mlrd so‘m (jumladan 35,4 mlrd so‘m 15% foyda solig‘i, 100,4 mlrd so‘m 50 foiz dividend) miqdorda tushumlar kam tushishiga sabab bo‘lgan.

Shuningdek, amaldagi tartibga muvofiq davlat ishtirokidagi korxonalar tomonidan ko‘chmas mulklarini ijaraga berishda, Soliq kodeksida belgilangan amortizatsiyaning kamida yillik eng yuqori normasi summasi miqdorida boshlang‘ich narxi belgilangan. 40 Biroq, bugungi kunda davlat ishtirokidagi korxonalar tomonidan ko‘chmas mulklarini ijaraga berishda, me’yoriy hujjatlarda aniq ijara to‘lovining eng kam stavkalar miqdori ko‘zda tutilmaganligi sababli 508 ta holatda ijara shartnomalarida “nol” stavkada qo‘llanilishi oqibatda 79,5 mlrd so‘m mablag‘lar davlat ishtirokidagi korxonalarning daromadi sifatida shakllantirilmagan. Bundan xulosa qilish mumkinki, davlat mulkini ijara berishdan olinadigan daromadlarni moliyaviy nazorat qilishda amaldagi qonun hujjatlariga rioya etilishida ma’lum bir kamchiliklar mavjud bo‘lib, bu holat doimiy moliyaviy nazorat tadbirlarini amalga oshirishni taqozo etadi.

Davlat moliyaviy nazorat jarayonidagi eng muhim masalalardan biri davlat budjetining kreditorlik va debitorlik qarzlari hisoblanib, ushbu holat moliyaviy nazoratining 2022-yil yakunlarini keltiradiga bo‘lsak uni quyidagi jadval ma’lumotlaridan ko‘rish mumkin (2-jadval).

2-jadval: 2022-yilda Davlat budjetining debitorlik va kreditorlik qarzdorliklarini moliyaviy nazorat tahlili4 (mlrd so‘m)

№	Ko‘rsatkichlar	Jami	Budjet bo‘yicha	Budjetdan tashqari mablag‘lar bo‘yicha
1	Jami debitorlik qarzlari	16 092,1	8 461,5	7 630,7
2023-yil boshiga qoldiq				
2	Jami debitorlik qarzlari	67 850,7	53 163,6	14 687,1
O‘zgarishi (foizda)				
3		421,6	628,3	192,5
4	Jami kreditorlik qarzlari	12 799,3	6 481,7	6 317,6
2023-yil boshiga qoldiq				
5	Jami kreditorlik qarzlari	17 683,1	9 161,5	8 521,6
O‘zgarishi (foizda)				
6	Jami kreditorlik qarzlari	138,2	141,3	134,9

2023-yil 1-yanvar holatiga jami debitor qarzdorlik 67 850,7 mlrd so‘mni tashkil etib, shundan budjet mablag‘lari hisobidan 53 163,6 mlrd so‘m, budjetdan tashqari mablag‘lar hisobidan 14 687,1 mlrd so‘mni tashkil etgan. 2023-yil 1-yanvar holatiga jami muddati o‘tgan debitor qarzdorlik 517,5 mln so‘mni tashkil etib, shundan budjet mablag‘lari hisobidan 24,2 mln so‘m, budjetdan tashqari mablag‘lar hisobidan 493,3 mln so‘mni tashkil etgan.

Jadvalda keltirilgan ko‘rsatkichlarning o‘zgarishi tahlil qilinganda, 2022-yil yakunida shakllangan jami debitor qarzdorlik yil boshiga nisbatan qariyb 6,2 baravarga, 2022-yil yakunida shakllangan jami 17 683,1 mlrd so‘m kreditor qarzdorlik o‘tgan yilgi kreditor qarzdorlikka nisbatan 1,4 baravarga oshgan. 2023-yil 1-yanvar holatiga respublika budjetining rezident-yuridik shaxslarga berilgan kredit va ssuda mablag‘lari hamda joylashtirilgan depozit summalari bo‘yicha debitor qarzdorlik jami 59 535,1 mlrd so‘mni, (45 401,3 mlrd so‘m va 1 255,7 mln doll.) tashkil qilishi yoki hisobotda debitor qarzdorliklar 16 007,2 mlrd so‘mga kam aks ettirilgan.

Davlat moliyaviy nazoratning muhim obyektlaridan biri bu davlat xaridlari hisoblanadi. Davlat xaridlari bo‘yicha moliyaviy nazorat natijalarini tahlil qiladigan bo‘lsak, 2022-yilda budjet buyurtmachilari tomonidan 98 ta ekspertizadan o‘tkazmaslik maqsadida holatda tender savdolarini chetlab o‘tilgan, 2022-yil davomida 155,3 mlrd so‘mlik 16 ta to‘g‘ridan to‘g‘ri tuzilgan shartnomalarni kompleks ekspertizadan o‘tkazilmasdan xaridlar G‘aznachilikda ro‘yxatdan o‘tkazilgan umumiy qiymati amalga oshirilgan, shartnomalardagi tovarlar o‘rtacha narxga nisbatan 1 mlrd so‘mga yuqori narxlarda xarid qilingan ro‘yxatdan o‘tmagan shartnomalar asosida 1785 ta holatda 278,3 mlrd so‘mlik va davlat ijro organining ijro hujjatlarisiz 1658 ta holatda 281,8 mlrd so‘mlik to‘lovlar amalga oshirilgan va buning oqibatida raqobatli xarid turlaridan foydalanilmaganligi, davlat xaridlarining elektron tizimlarida tovar (ish, xizmat)larning narxlari bo‘yicha tahlil qilish imkonini beruvchi ma’lumotlar bazasi hamda davlat xaridining boshlang‘ich narxini shakllantirish tartibi mavjud emasligi aniqlandi.

4 Ўзбекистон Ҳисоб палатаси маълумотлари асосида тузилган.

XULOSA VA TAKLIFLAR (CONCLUSION/RECOMMENDATIONS)

Davlat moliyaviy nazoratini amalga oshirishning ayrim metodologik jihatlarini tahlil qilish asosida bir qator xulosalarni shakllantirishga muvaffaq bo‘lindi va ayrim takliflar ilgari surildi:

- *birinchidan,* ruspublikamizda davlat moliyaviy nazoratni samaradorligini ta’minlash uchun dasturiy budjetlashtirish amaliyotini joriy etish kerak va u bilan bog‘liq tegishli me’yoriy-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir;
- *ikkinchidan,* barcha vazirlik va idoralarning o‘rta muddatga mo‘ljallangan biznes rejalarini aniq ishlab chiqish kerak, unda sarflanadigan mablag‘larning o‘rta muddatga va manbalarini aniq ko‘rsatib qo‘yilishi kerak;
- *uchinchidan,* moliviy nazoratda natijadorlikka erishish uchun an’anaviy, rejalarni boshqarish tizimidan natijadorlikni boshqarish tizimiga o‘tish vaqti keldi deb hisoblaymiz
- *to‘rtinchidan,* har bir dastur bo‘yicha maqsadlar, vazifalar va kutilayotgan natijalarni ishlab chiqish kerak ana shundagina davlat moliyaviy nazoratini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilgan bo‘ladi va h.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Budjet kodeksi”. 2014. Lex.uz.
2. O‘zbekiston Respublikasi Hisob palatasining O‘zbekiston Respublikasi Davlat budjeti va davlat maqsadli jamg‘armalari budjetlarining 2022-yildagi ijrosi to‘g‘risidagi hisobot bo‘yicha xulosasi. 2022-yil.
3. Адамс Р. Основы аудита: пер. с англ. под ред. Я.В. Соколова. –М.: Аудит, ЮНИТИ, 1995. –398 с.
4. Аренс Э.А., Лоббек Дж.К. Аудит: пер. с англ. под ред. Я.В. Соколова. –М.: Финансы и статистика, 2001. –551 с.
5. Додж Р. Краткое руководство по стандартам и нормам аудита: пер. с англ. –М.: Финансы и статистика, ЮНИТИ, 1992. –240 с.
6. Ирвин Д. Финансовый контроль: пер с англ. под ред. И.И. Елесеевой. М.: Финансы и статистика, 1998. 256 с.
7. Робертсон Д. Аудит: пер. с англ. М.: KPMG, Контакт, 1993. 496 с.
8. Арабян К.К. Теория и методология финансового контроля. М.: МЭСИ, 2012. 115 с.
9. B.Turapov “O‘zbekiston Respublikasida davlat moliyaviy nazoratini takomillashtirish”. 08.00.07-moliya, pul muomalasi va kredit ixtisosligi bo‘yicha iqtisodiyot fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. Toshkent, 2023-y. 32 b.

AVTOMOBIL YO‘LLARI TIZIMIDAGI TASHKILOTLARDA BUXGALTERIYA HISOBI VA ICHKI NAZORAT TIZIMINI TASHKIL QILISHNING O‘ZIGA XOS JIHATLARI

Abduraxmanov Ramazon Abdullayevich
TDIU mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada avtomobil yo‘llari tizimidagi tashkilotlari faoliyatini amalga oshirish va moliyalashtirishning yo‘nalishlari bayon qilingan. Avtomobil yo‘llari tizimidagi tashkilotlarda buxgalteriya hisobini tashkil etish va ichki nazorat tizimini amalga oshirishning zarurligi nazariy jihatdan asoslab berilgan. Avtomobil yo‘llari tizimidagi tashkilotlarda buxgalteriya hisobini tashkil etishning amaldagi holati normativ huquqiy hujjatlar talablari asosida yoritilgan. Avtomobil yo‘llari tizimidagi tashkilotlari faoliyat xususiyatlaridan kelib chiqib ichki nazorat tizimining amal qilish holati tadqiq qilingan. Avtomobil yo‘llari tizimidagi tashkilotlarda buxgalteriya hisobi va ichki nazorat tizimini tashkil etish amaliyotini takomillashtirish yuzasidan takliflar shakllantirilgan.

Kalit so‘zlar: avtomobil yo‘llari, axborot, buxgalteriya hisobi, ichki nazorat, mablag‘lar, moliyalashtirish, hisob siyosati, hisobot.

Abstract: This article describes the directions of implementation and financing of the activities of organizations in the highway system. The need to organize accounting and implement an internal control system in the organizations of the highway system is theoretically justified. The actual state of organization of accounting in the organizations of the highway system is covered based on the requirements of normative legal documents. Based on the characteristics of the organizations in the highway system, the functioning of the internal control system was studied. Proposals have been made for improving the practice of accounting and internal control system organization in the organizations of the highway system.

Key words: highways, information, accounting, internal control, funds, financing, accounting policy, reporting.

Аннотация: В данной статье описаны направления реализации и финансирования деятельности организаций дорожной сети. Теоретически обоснована необходимость организации бухгалтерского учета и внедрения системы внутреннего контроля в организациях дорожного хозяйства. Фактическое состояние организации бухгалтерского учета в организациях дорожного хозяйства освещено с учетом требований нормативных правовых документов. На основе особенностей организаций дорожной системы изучено функционирование системы внутреннего контроля. Внесены предложения по совершенствованию практики организации системы учета и внутреннего контроля в организациях дорожного хозяйства.

Ключевые слова: автомобильные дороги, информация, бухгалтерский учет, внутренний контроль, фонды, финансирование, учетная политика, отчетность.

KIRISH

Mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishi, aholi turmushining farovon bo‘lishi, tashkilotlarning moliyaviy-xo‘jalik faoliyatini uzluksiz amalga oshirish bevosita zarur infratuzilmani yaratish bilan bog‘liqdir. Bunda, infratuzilmaning ajralmas qismi hisoblangan avtomobil yo‘llarini qurish, mavjudlarini ishchi holatda saqlash, ta’mirlash alohida ahamiyat kasb etadi. Jamiyat hayotida aholining barcha qatlami, barcha tashkilot va korxonalar hamda mamlakatimizga tashrif buyuruvchilar doimo avtomobil yo‘llaridan foydalanadi. Shundan kelib chiqqan holda, avtomobil yo‘llari faoliyatini tizimli tashkil etish, maqsadli moliyalashtirish, samarali boshqarish masalasi hayotiy zaruriyat sifatida e’tirof etish mumkin.

“O‘zbekistondagi jami avtomobil yo‘llar tarmog‘i 209 500 kilometrdan ziyod uzunlikda bo‘lib, undan 42869 kilometri umumiy foydalanishdagi avtomobil yo‘llari, 141 883 kilometr ichki xo‘jaliklararo, qishloq, shahar va ovullarning avtomobil yo‘llari, 24 745 kilometr esa, idoraviy inspektorlik yo‘llari tarmog‘i hisoblanadi”[1].

1 https://uzavtoyul.uz/activity/post/29?menuId=press-reliz&redirectUrl=/activity/news/press-reliz

2024-yilda avtomobil yo‘llari, ko‘priklar va yo‘l o‘tkazgichlarini qurish hamda rekonstruksiya qilish, mukammal va joriy ta’mirlash, saqlash, ko‘kalamzorlashtirish, tabiiy ofatlarning oldini olish va ularning oqibatlarini bartaraf etish, qo‘mita va uning tuzilmasdagi tashkilotlarni saqlash maqsadida jami 5 484 823,6 mln. so‘m[2] mablag‘ yo‘naltirilishi belgilangan. Ushbu mablag‘larning maqsadli va manzilli sarflanishi, ular bo‘yicha amalga oshirilayotgan ishlar yuzasidan nazorat va hisobodorlik bevosita avtomobil yo‘llari tizimidagi tashkilotlar faoliyati bilan uzviy bog‘liq hisoblanadi. Bu, o‘z navbatida, avtomobil yo‘llari tizimidagi tashkilotlarda buxgalteriya hisobini va ichki nazorat tizimini tashkil qilish zaruriyatini belgilab beradi. Shu bilan birga, avtomobil yo‘llari tizimidagi tashkilotlarda buxgalteriya hisobi va ichki nazorat tizimi amaliyotini o‘rganish, tahlil qilishga qaratilgan ilmiy tadqiqot olib borishni taqozo qiladi.

TADQIQOT USULLARI

Avtomobil yo‘llari tizimidagi tashkilotlarda buxgalteriya hisobi va ichki nazorat tizimini tashkil qilish amaliyoti mavzusi doirasidagi izlanishlarda kuzatish, qiyoslash, analiz va sintez, deduksiya va induksiya, abstrakt-mantiqiy fikrlash, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, guruhlashtirish, manbalarni sharhlash, tizimli yondashuv, iqtisodiy tahlil kabi tadqiqot usullaridan foydalanilgan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Avtomobil yo‘llari tizimidagi tashkilotlarda buxgalteriya hisobi va ichki nazorat tizimini tashkil qilish borasida xorijlik hamda mamlakatmiz olimlari tomonidan izlanishlar olib borilgan.

Jumladan xorijlik olimlardan O.V.Mitina tomonidan davlat budjetidan moliyalashtiriluvchi tashkilotlarda buxgalteriya hisobini tashkil etish, hisob obyektlarini tan olish, hujjatlashtirish va hisobini yuritish masalalari o‘rganilgan [15].

Hung Tang Tri va Thien Huu Nguyen tomonidan tashkilotlarda buxgalteriya hisobi axborot tizmi bilan ichki nazorat tizimining o‘zaro bog‘liqligi borasida izlanish olib borishgan. Bunda, ichki nazorat tizimini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish buxgalteriya axborot tizimining to‘g‘ri ishlashiga xizmat qilishi, shuningdek, buxgalteriya axborot tizimining samarali ishlashi ichki nazorat tizimini boshqarishga olib kelishi asoslab berilgan. Buxgalteriya hisobi va ichki nazorat tizimlarining uzviy bog‘liqligi jihatlari ochib berilgan [16].

Yu.A.Kutirev tomonidan davlat sektorida ichki moliyaviy nazoratni takomillashtirish borasida izlanish olib borgan. Xususan, g‘aznachilik sharoitida ichki nazorat va ichki auditning xususiyatlarini ochib bergan. Ichki nazorat va auditini amalga oshirishning usullari, tamoyillari, o‘xshash va farqli jihatlari tizimlashtirilgan holda yoritgan [17].

K.Ibragimovning ilmiy tadqiqotida budjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotni tashkil etish masalalariga alohida ahamiyat berilgan bo‘lib, bunda davlat sektorida tashkiliy-huquqiy maqomiga ko‘ra subyektlarning ikki turga ajratilishi hamda to‘la yoki qisman budjetdan moliyaviy jihatdan ta’minlab turiladigan tashkilot muassasa hisoblanishi” [18] ko‘rsatilgan.

B.K.Xamdamov va A.A.Ostonokulov tomonidan budjet tizimi budjetlarida budjet nazoratini amalga oshirishning o‘ziga xos xususiyatlari, nazorat obyektlari va ularning tarkibi, nazorat usullari va shakllari, budjet nazoratini amalga oshirish bosqichlari, nazorat natijalarini umumlashtirish va rasmiylashtirishni tizimlashtirilgan holda ifodalab berishgan [19].

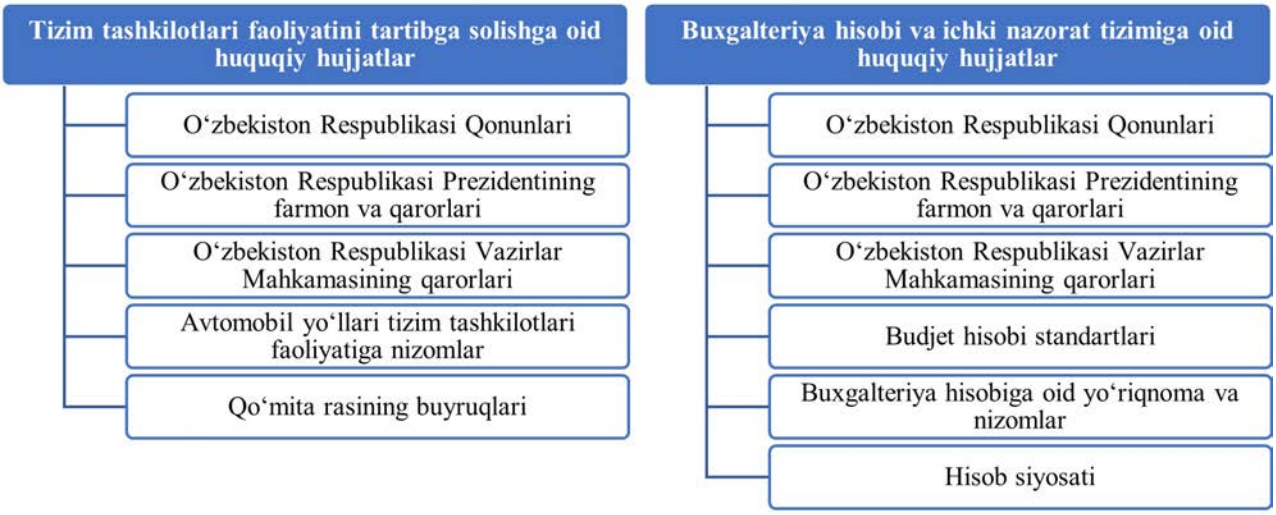
Sh.Qurbonov tomonidan davlat tibbiyot tashkilotlarida budjetdan tashqari mablag‘lar hisobi va ichki auditini takomillashtirish masalalari ilmiy tadqiq qilingan. Tadqiqotchi tibbiyot tashkilotlarining budjetdan tashqari mablag‘lari hisobini takomillashtirish yo‘llarini ilmiy jihatdan asoslab berishga harakat qilgan [20].

Mazkur izlanishlarda olimlar tomonidan budjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi, moliyaviy hisobot, nazorat va audit masalalari umumiy holda o‘rganilgan. Ayrim hollarda ta’lim va sog‘liqni saqlash muassasalarida buxgalteriya hisobi va ichki auditni takomillashtirish yo‘nalishlari bo‘yicha takliflar berilgan. Ammo, avtomobil yo‘llari tizimidagi tashkilotlarda buxgalteriya hisobi va ichki nazorat tizimini tashkil qilish masalasi alohida tadqiqot obyekti sifatida o‘rganilmagan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Avtomobil yo‘llari tizimidagi tashkilotlarda buxgalteriya hisobi va ichki nazorat tizimini tashkil qilish yuzasidan izlanishlarda avvalo, normativ huquqiy hujjatlarni o‘rganish zarur. Bu boradadagi normativ huquqiy hujjatlarni shartli ravishda katta ikkita guruhga ajratish maqsadga muvofiq. Birinchi guruhga avtomobil yo‘llari tizimidagi tashkilotlari faoliyatini tashkil etish va amalga oshirish hamda moliyalashtirish tartibini belgilab beruvchi hujjatlarni o‘rganib chiqiladi. Ikkinchi guruhda esa, avtomobil yo‘llari tizimidagi tashkilotlarda buxgalteriya hisobi va ichki nazorat tizimiga oid normativ huquqiy hujjatlar tadqiq etiladi.

2 https://lex.uz/en/docs/6707765#6710514

1-rasm: Avtomobil yo‘llari tizimidagi tashkilotlarda buxgalteriya hisobi va ichki nazorat tiziminini tartibga soluvchi huquqiy hujjatlar[3]

Avtomobil yo‘llari tizimidagi tashkilotlari faoliyatini tashkil etish va amalga oshirish hamda moliyalashtirish tartibini belgilab beruvchi hujjatlar. O‘zbekiston Respublikasining 2007-yil 2-oktyabrdagi O‘RQ-117-son “Avtomobil yo‘llari to‘g‘risida”gi Qonuniga asosan, umumiy foydalanishdagi avtomobil yo‘llarini moliyalashtirish O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Respublika yo‘l jamg‘armasi mablag‘lari, shuningdek, qonunchilikda taqiqlanmagan boshqa mablag‘lar hamda Xo‘jaliklararo qishloq avtomobil yo‘llarini, shaharlarning, shahar posyolkalarining, qishloqlarning va ovullarning ko‘chalarini moliyalashtirish mahalliy budjet mablag‘lari, shuningdek qonunchilikda taqiqlanmagan boshqa mablag‘lar hisobidan amalga oshiriladi [1].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 14-fevraldagi PF-4954-son “Yo‘l xo‘jaligini boshqarish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoniga asosan, umumiy foydalanishdagi avtomobil yo‘llarini qurish, rekonstruksiya qilish, ta’mirlash, jihozlash hamda ulardan foydalanish borasidagi tadbirlarni tasdiqlangan xarajatlarga muvofiq moliyalashtirish, Respublika yo‘l jamg‘armasi mablag‘lari tushumi hamda sarfining yillik va choraklik hisobotlarini shakllantirish tartibi belgilandi. Respublika yo‘l jamg‘armasiga mablag‘larni yig‘ish va tushumlarning to‘liqligini nazorat qilish funksiyasi O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasiga, Davlat bojxona qo‘mitasiga va Ichki ishlar vazirligiga hamda Respublika yo‘l jamg‘armasi mablag‘laridan asosli va maqsadli foydalanilishi ustidan nazorat qilish funksiyasi O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga yuklandi [2].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 9-dekabrdagi PQ-4545-son “Yo‘l sohasini boshqarish tizimini yanada takomillashtirishga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qaroriga ko‘ra, Avtomobil yo‘llari qo‘mitasini rivojlantirish va faoliyatini qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi daromadlari tarkibida chet davlatlar avtotransport vositalarining kirganligi va uning hududi orqali tranzit o‘tishi uchun yig‘im summasining 40 foizi, respublikaga kirib kelayotgan og‘ir vaznli va/yoki yirik gabaritli transport vositalarining respublika hududiga kirishi va uning hududi orqali tranzit o‘tishi uchun yig‘imlar va to‘lovlar, umumiy foydalanishdagi avtomobil yo‘llarining ajratilgan mintaqalarida joylashgan yer uchastkalarida va inshootlarida tashqi reklamani joylashtirish huquqi uchun yig‘imlardan tushadigan mablag‘lar aks etishi belgilangan [4].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 10-oktyabrdagi “Yo‘l xo‘jaligi sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-330-son qarori bilan budjet, davlat maqsadli jamg‘armasi va budjetdan tashqari mablag‘lardan foydalanish samaradorligini oshirish, yo‘l xo‘jaligi sohasida xarjatlarni qisqartirish maqsadida zarur chora-tadbirlar belgilab berildi [5].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 14-fevraldagi PQ-2776-son “O‘zbekiston Respublikasi Avtomobil yo‘llari davlat qo‘mitasi faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida”gi qarori orqali Avtomobil yo‘llari davlat qo‘mitasi va uning tarkibiy tuzilishi maqbullashtirilib, ortiqcha sarf-xarajatlarning oldini olish, tizimning samarali faoliyat yuritishiga qaratilgan Avtomobil yo‘llari davlat qo‘mitasi, uning hududiy boshqarmalari va tizim tashkilotlarining namunaviy tuzilmalari belgilab berildi [6].

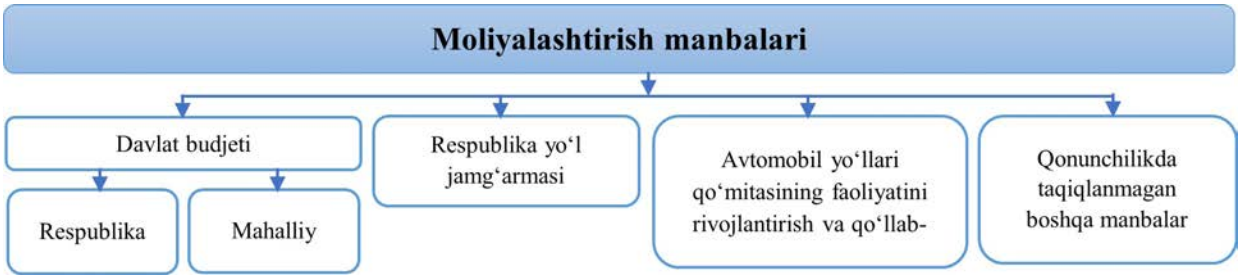
O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 21-noyabrdagi 924-son qarori orqali Avtomobil yo‘llari qo‘mitasining faoliyatini rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi tashkil etildi hamda uning faoliyatini tartibga soluvchi nizom tasdilangan. Ushbu nizom bilan jamg‘arma mablag‘larini shakllantirish, jamg‘arma mablag‘larini boshqarish, jamg‘arma mablag‘larini sarflash tartiblari belgilab berildi. Shuningdek, mazkur qaror

3 Muallif tomonidan tuzilgan.

bilan “Avtomobil yo‘llari qo‘mitasi va unga idoraviy mansub tashkilotlar xodimlari mehnatiga haq to‘lash va moddiy rag‘batlantirish tartibi to‘g‘risida”gi Nizom tasdiqlanib amaliyotga joriy etildi. Qo‘mita va uning hududiy boshqarmalaridagi hodimlarni rag‘batlantirish miqdorlari hamda ularni budjet mablag‘lari, avtomobil yo‘llari qo‘mitasi faoliyatini rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi, budjetdan tashqari jamg‘armalar va qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalar hisobiga amalga oshirilishi belgilab qo‘yildi [7].

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 19-maydagi 295-son “O‘zbekiston Respublikasi Transport vazirligi huzuridagi Avtomobil yo‘llari qo‘mitasi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi qarori asosida qo‘mitaning asosiy vazifalari va funksiyalari, huquqlari va javobgarligi, qo‘mita rahbariyatining asosiy funksional vazifalari hamda javobgarligi, o‘mita faoliyatini moliyalashtirish va moddiy-texnik ta’minlash, uning xodimlari mehnatiga haq to‘lash va ularni moddiy rag‘batlantirish tartiblari belgilab berilgan [8].

Yuqorida keltirib o‘tilgan normativ huquqiy hujjatlar asosida avtomobil yo‘llari tizimidagi tashkilotlarini moliyalashtirish manbalarini 2-rasm orqali ifodalash mumkin.

2-rasm: Avtomobil yo‘llari tizimidagi tashkilotlarini moliyalashtirish manbalari va xarajat yo‘nalishlari[4]

Ushbu moliyalashtirish manbalari bilan bog‘liq holda avtomobil yo‘llari tizim tashkilotlari smetalari tuziladi hamda davriy moliyalashtirib boriladi. Ushbu jarayonda Avtomobil yo‘llari qo‘mitasi va hamda uning hududiy boshqarmalari mablag‘larni taqsimlaovchi sifatida qaralib, smetalar ijrosi bevosita avtomobil yo‘llari tizimidagi budjet tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladi hamda hisobi yuritiladi. Mazkur jarayonda mablag‘larning maqsadli va manzilli yo‘naltirilishi, ularning hujjatlashtirilishi tizim tashkilotlarida ichki nazorat tizimining to‘g‘ri tashkil etilganligiga bog‘liq hisoblanadi.

Avtomobil yo‘llari tizimidagi budjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi va ichki nazorat tizimi qator huquqiy hujjatlar bilan tashkil etiladi hamda amalga oshiriladi. Xususan, O‘zbekistan Respublikasining 2014-yil 26-dekabrdagi 360-son “Budjet kodeksi” Qonuniga ko‘ra, budjet tashkilotlarini moliyalashtirish manbalari tarkibi belgilanadi. Bundan tashqari, tashkilotlarning budjetdan tashqari mablag‘lari bo‘yicha daromalarning shakillanishi va ularning sarflanishi amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasining 2016-yil 13-apreldagi 404-son “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonuniga muvofiq davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, O‘zbekiston Respublikasida ro‘yxatga olingan yuridik shaxslar, ularning O‘zbekiston Respublikasi hududida hamda undan tashqarida joylashgan s'hu'ba korxonalari, filiallari, vakolatxonalari va boshqa tarkibiy bo‘linmalari buxgalteriya hisobining subyektlari bo‘lsa, asosiy va joriy aktivlar, majburiyatlar, xususiy kapital, zaxiralar, daromadlar va xarajatlar, foyda, zararlar hamda ularning harakati bilan bog‘liq xo‘jalik operatsiyalari buxgalteriya hisobining obyektlaridir.

Budjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi esa, umumiy holda buxgalteriya hisobini, shuningdek, budjet jarayonini bir qismini tashkil qilib, foydalanuvchilarni davlat budjetining ijrosi to‘g‘risidagi zaruriy moliyaviy axborotlar bilan ta’minlaydi.

Amaldagi buxgalteriya hisobi bo‘yicha qonunchilikka muvofiq O‘zbekiston Respublikasi davlat budjetida turadigan tashkilotlarning buxgalteriya hisobi va hisobotlarini tartibga solish O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi tomonidan amalga oshiriladi. Bunda, O‘zbekiston Respublikasining vazirlik va idoralari zarur hollarda, O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi bilan kelishgan holda, o‘z tizimidagi tashkilotlarda faoliyat hususiyatlaridan kelib chiqqan holda buxgalteriya hisobi va hisobotlarining umumiy qoidalarini qo‘llash tartibi to‘g‘risida belgilangan tartibda me’yoriy hujjatlar chiqarishlari mumkin.

Budjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobotlarni tuzish “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining qonuni va boshqa bir qator qonunlar, O‘zbekiston Respublikasi Hukumati hamda Iqtisodiyot va moliya vazirligining bir qancha me’yoriy-huquqiy hujjatlariga muvofiq olib boriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 3-sentyabrdagi 414-sonli “Budjet tashkilotlarini mablag‘ bilan ta’minlash tartibini takomillashtirish to‘g‘risida”gi qaror bilan budjet tashkilotlarini mablag‘ bilan ta’minlash manbalarini faoliyat turi bo‘yicha tovarlar (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotishdan, budjet

4 Muallif tomonidan tuzilgan.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

tashkilotlari tomonidan vaqtincha foydalanilmayotgan binolarni va davlatning boshqa mol-mulkini boshqa tashkilotlarga ijaraga berishdan, yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan budjet tashkilotlariga homiylik (beg‘araz) yordami berilishidan qo‘shimcha daromadlar olish hisobiga kengaytirish [10] tartibi belgilangan.

Avtomobil yo‘llari tizim tashkilotlari budjet va budjetdan tashqari mablag‘lari bo‘yicha daromadlar va xarajatlar smetalarini budjet tashkilotlari va budjet mablag‘lari oluvchilarning xarajatlar smetasi va shtat jadvallarini tuzish, tasdiqlash va ro‘yxatdan o‘tkazish tartibi to‘g‘risida”gi nizomga asosan (ro‘yxat raqami 2634, 2014-yil 15-dekabr) tuzishi kerakligi belgilab qo‘yilgan. Mazkur nizomga muvofiq, budjet tashkilotlarining “budjetdan tashqari jamg‘armalari bo‘yicha daromadlar va xarajatlar smetasida tushumlar manbaini ko‘rsatgan holda budjetdan tashqari mablag‘lar tushumlarining hajmi va mazkur mablag‘lardan foydalanish yo‘nalishlaridan kelib chiqqan holda aniqlanishi, daromadlar va xarajatlar smetasining daromad qismi moliya yili boshidagi mablag‘lar qoldig‘i hamda daromadlarning manbalar kesimidagi prognozidan tashkil topishi [11] belgilangan.

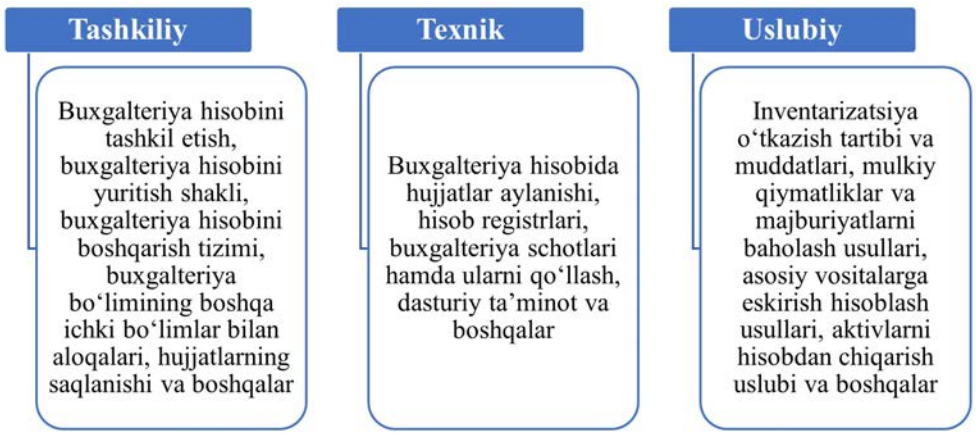
O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirining 2016-yil 24-martdagi 21-son buyrug‘i bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining axborot tizimida shaxsiy g‘azna hisobvaraqlarini yuritish” qoidalariga muvofiq (ro‘yxat raqami 2772, 2016-yil 30-mart) budjet tashkilotlarining budjetdan tashqari jamg‘armalari alohida shaxsiy g‘azna hisobvaraqlarda yuritilishi [12] belgilangan. Budjet tashkilotlarining, shuningdek, avtomobil yo‘llari tizim tashkilotlarining mablag‘lari hisobi, har bir moliyalashtirish manbasidan kelib chiqqan holda alohida shaxsiy g‘azna hisobvaraqlarda yuritiladi.

“Budjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Yo‘riqnoma (O‘z.R AV. tomonidan 2010-yil 22-dekabrda № 2169-son bilan ro‘yxatdan o‘tgan) hamda O‘zbekiston Respublikasi budjet hisobining standarti (2-sonli BHS) “Yagona schotlar rejasi” ga asosan avtomobil yo‘llari tizim tashkilotlarida buxgalteriya hisobini yuritish bo‘yicha schotlar, subschotlar, buxgalteriya dastlabki va yig‘ma hujjatlari hamda hisob registrlari ikki yoqlama yozuvda aks ettirish tartiblari keltirilgan. “Buxgalteriya hisobida hujjatlar va hujjatlar aylanuvi to‘g‘risidagi Nizom” (O‘z.R AV. tomonidan 2004-yil 14-yanvarda № 1297-son bilan ro‘yxatdan o‘tgan)ga ko‘ra avtomobil yo‘llari tizim tashkilotlarida hisob obyektlari bilan bog‘liq muomalalar hisobini hujjatlashtirishni tartibga solish tizimlari keltirilgan.

O‘zbekiston Respublikasi budjet hisobining “Hisob siyosati” nomli 1-son standarti (O‘z.R AV. tomonidan 2016-yil 27-dekabrda № 2853-son bilan ro‘yxatdan o‘tgan)ga asosan barcha budjet tashkilotlari qatorida avtomobil yo‘llari tizim tashkilotlari ham o‘zining smetalar ijrosini amalga oshirish, moliyaviy-xo‘jalik faoliyatini yuritishda ichki nazorat tizimini tartibga solish hamda tizimli buxgalteriya axborotlarni shakllantirish orqali samarali boshqaruvni joriy qilish uchun hisob siyosatini shakllantirishi zarur. Hisob siyosati belgilangan prinsiplarga muvofiq budjet tashkilotlari tomonidan budjet hisobini yuritish va moliyaviy hisobotlarni tuzishda qo‘llaniladigan aniq uslublar, asoslar, yo‘l qo‘yishlar, qoidalar hamda usullar majmui [13] sifatida bir moliya yili davomida qo‘llaniladi.

Hisob siyosati barcha savollarni qamrab olgan holda, hisob jarayonlari bilan bog‘liqlikda, ya’ni budjet tashkilotlari buxgalteriya hisobi tizimining maqsadliligini ta’minlashi zarur. Puxta tuzilgan hisob siyosati bosh hisobchining yuqori malakali ekanligidan dalolat beradi. Bu esa o‘z navbatida kelgusida budjet tashkilotining xo‘jalik faoliyatiga ijobiy ta’sirini ko‘rsatadi.

Hisob siyosati O‘zbekiston Respublikasi qonunlari, Prezident farmonlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari, buxgalteriya hisobi subyekti faoliyat sohasiga oid nizomlar va standartlar asosida ishlab chiqiladi. Hisob siyosatini ishlab chiqishda uning tashkiliy, texnik va uslubiy jihatlariga alohida e’tibor qaratiladi (3-rasm).

3-rasm: Hisob siyosatining tarkibiy jihatlari[5]

5 Muallif tomonidan tayyorlandi.

Buxgalteriya hisobi subyekti rahbari farmoyishiga asosan hisob siyosati hisobot yili oxirida ishlab chiqiladi va kelgusi moliya yili uchun tasdiqlanadi. Ushbu farmoyishga ko‘ra bir vaqtning o‘zida quyidagilar ham tasdiqlanadi:

- buxgalteriya xodimlarini lavozim yo‘riqnomalari;
- sintetik va analitik schotlarni aks ettiruvchi buxgalteriya hisobi ishchi schotlari rejasi;
- hujjatlar aylanish tartibi va grafigi;
- mulkiy qiymatliklar va majburiyatlarni baholash usullari;
- aktivlarni hisobdan chiqarish uslubi;
- inventarizatsiya o‘tkazish tartibi va muddatlari;
- hisob axborotlarini qayta ishlash texnologiyasi va boshqa zaruriy hujjatlar.

Hisob siyosatini ishlab chiqish va uning tarkibiy tuzilishi barcha buxgalteriya hisobi subyektlari uchun umumiy jihatlarga ega bo‘lishi mumkin. Ammo, avtomobil yo‘llari tizim tashkilotlari bilan xo‘jalik yurituvchi subyektlarning hisob obyektlari, mablag‘lari, mablag‘ manbalari, mablag‘lardan foydalanish tartibi hamda daromad va xarajatlarni hisobda aks ettirish usullari bo‘yicha farqli jihatlari mavjud (1-jadval).

1-jadval: Buxgalteriya hisobi subyektlarida hisob siyosatini shakllantirish bilan bog‘liq farqli jihatlar[6]

Xo‘jalik yurituvchi subyektlari	Avtomobil yo‘llari tizim tashkilotlari
HISOB OBYEKTLARI	
- uzoq muddatli aktivlar; - joriy aktivlar; - majburiyatlar; - xususiy kapital; - moliyaviy natijalar; - xarajatlar; - daromadlar.	- nomoliyaviy aktivlar; - moliyaviy aktivlar; - debitor majburiyatlar; - kreditor majburiyatlar; - moliyaviy natijalar; - xarajatlar; - daromadlar.
DAROMAD VA XARAJATLARNI HISOBDA AKS ETTIRISH USULLARINING QO‘LLANILISHI	
Hisoblash usuli	Hisoblash va kassa usuli
MABLAG‘ MANBALARI	
- o‘z mablag‘lari; - jalb qilingan mablag‘lar.	- budjet mablag‘lari; - Respublika yo‘l jamg‘armasi mablag‘lari; - Avtomobil yo‘llari qo‘mitasining faoliyatini rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi mablag‘lari; - rivojlantirish jamg‘armasi mablag‘lari; - boshqa budjetdan tashqari mablag‘lar.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlar va avtomobil yo‘llari tizim tashkilotlarida hisob siyosatini ishlab chiqish bilan bog‘liq farqli jihatlar mavjud. Shu jihatdan, xo‘jalik yurituvchi subyektlar uchun hisob siyosatini ishlab chiqish bo‘yicha alohida standart ishlab chiqilganligi asosli. Ammo, avtomobil yo‘llari tizim tashkilotlarining hisob obyektlari, mablag‘lari, mablag‘ manbalari, mablag‘lardan foydalanish tartibi hamda daromad va xarajatlarni hisobda aks ettirish usullari bo‘yicha farqli jihatlar mavjud. Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, avtomobil yo‘llari tizim tashkilotlarida buxgalteriya hisobi bilan bog‘liq alohida hisob siyosati ishlab chiqilishi va buning uchun hisob siyosatiga oid standart qabul qilinishi kerak.

“Hisob siyosati” nomli 1-son BHS standarti avtomobil yo‘llari tizim tashkilotlarining moliyaviy hisobotlariga bo‘lgan ishonchlilik darajasini va ma’lum bir davriylikdagi moliyaviy hisobotlarini, shuningdek, boshqa avtomobil yo‘llari tizim tashkilotlarining moliyaviy hisobotlari bilan o‘zaro solishtirish darajasini oshirishga mo‘ljallangan.

Hisob siyosati avtomobil yo‘llari tizim tashkilotlari tomonidan budjet to‘g‘risidagi qonun hujjatlarida mavjud o‘zaro bir-birini istisno etuvchi bir nechta hisob yuritish usullaridan birini tanlash maqsadida tuziladi. Bu standart avtomobil yo‘llari tizim tashkilotlarida hisob siyosatini tanlash va qo‘llash, hisob siyosatiga o‘zgarishlarning hisobini yuritish hamda moliyaviy hisobotlarni tuzishda qo‘llanilishi lozim.

6 Muallif tomonidan tayyorlandi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Avtomobil yo‘llari tizim tashkilotlarida moliya xo‘jalik faoliyatini amalga oshirishda buxgalteriya hisobining muhim usuli hisoblangan inventarizatsiya alohida ahamiyat kasb etadi. Inventarizatsiya avtomobil yo‘llari tizim tashkilotlari buxgalteriya hisobi axborotlarining ishonchliligini ta’minlash, moddiy qiymatliklarning but saqlanishi va majburiyatlarning holatini nazorat qilishga xizmat qiladi.

Inventarizatsiya avtomobil yo‘llari tizim tashkilotlari amaliyotida doimiy amalga oshiriladigan chora-tadbirlardan biri bo‘lib, hozirgi zamon talabidan kelib chiqib unga qo‘yilayotgan vazifalar asosida uning o‘ziga xos jihatlari hamda nazariy-uslubiy asoslarini o‘rganish dolzarb hisoblanadi. Nazariy jihatdan inventarizatsiya nazorat qilishning bir elementi hisoblansa, amaliy jihatdan inventarizatsiyani o‘tkazish jarayonida nazorat amalga oshiriladi. Avtomobil yo‘llari tizim tashkilotlarida inventarizatsiya rejali tartibda hisob obyektlarining turlari yuzasidan quyidagi davrlar bo‘yicha o‘tkaziladi (2-jadval).

2-jadval: Avtomobil yo‘llari tizim tashkilotlarida hisob obyektlari bo‘yicha rejali inventarizatsiyani o‘tkazishning davriyligi[7]

Hisob obyektlari	Rejali inventarizatsiyaning o‘tkazilish davri
Asosiy vositalar	Ikki yilda kamida bir marotaba
Kutubxona fondlari	Besh yilda bir marotaba
Nomoddiy aktivlar	Ikki yilda kamida bir marotaba
Tovar-moddiy zaxiralar	Yilda kamida bir marotaba
Yonilg‘i-moylash materiallari, oziq-ovqat mahsulotlari	Har chorakda bir marotaba
Pul mablag‘lari, pul hujjatlari, boyliklar va qat’iy hisobdagi blanklar	Har oyda bir marotaba

Avtomobil yo‘llari tizim tashkilotlari hisob siyosatida belgilash orqali yillik moliyaviy hisobotlarni tuzishdan oldin rejali tartibda to‘liq inventarizatsiya o‘tkazishlari mumkin. Rejadan tashqari esa, mol-mulk ijaraga berilganda, sotib olinganda, sotilganda, asosiy vositalar va tovar-moddiy boyliklar qayta baholanganda, moddiy javobgar shaxslar almashganda, o‘g‘irlik yoki suiste’mol, tabiiy ofatlar, yong‘inlar, falokatlar yoki favqulodda vaziyatlar yuz berganda, avtomobil yo‘llari tizim tashkilotlari faoliyati tugatilganda (qayta tashkil etilganda) tugatish (ajratish) balansini tuzish oldidan va qonunchilikda nazarda tutilgan boshqa hollarda.

XULOSA

Avtomobil yo‘llari tizim tashkilotlari faoliyat xususiyatidan kelib chiqib ularning moliyalashtirish manbalari, mablag‘larni sarflash yo‘nalishlari boshqa sohadagi budjet tashkilotlardan farq qilishini alohida ta’kidlash zarur. Fvtomobil yo‘llari tizim tashkilotlari Avtomobil yo‘llari qo‘mitasi uning hududiy boshqalari va ular tasarrufidagi korxona hamda tashkilotlardan iborat. Ushbu tizim tashkilotlari va ularga tegishli korxonalar notijorat hamda tijorat maqsadlarida faoliyat olib boradi. Qo‘imta va uning hududiy boshqarmalari budjet tashkiloti sifatida natijorat faoliyatni amalga oshiradi. Korxonalar esa, xo‘jalik yurituvchi subyekt sifatida tijorat faoliyatini amalga oshirib buyurtmalarni bajaradi. Ushbu yo‘nalishdagi tashkilot va korxonalarda buxgalteriya hisobini tashkil etishning alohida xususiyatlarini keltirib chiqaradi. Shu boisdan, aynan, notijorat faoliyat bilan shug‘ullanuvchi budjet tashkiloti hisoblangan qo‘mita va uning hududiy boshqaralarida buxgalteriya hisobi va ichki nazorat tizimini tashkil etish masalasi alohida o‘rganildi.

Avtomobil yo‘llari tizim tashkilotlari moliyaviy ta’minot manbalari va mablag‘lar sarfining amalga oshirilishi yo‘nalishlari har bir moliyalashtirish manbalari bilan bog‘liq holda hisob ishlarini yuritish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Avtomobil yo‘llari tizim tashkilotlarida maqsadli mablag‘larning kelib tushishi va ularning xarajat qilinishini nazoratini amalga oshirish bu borada ham alohida tahliliy hisob ishlarini yuritishn talab etadi.

Avtomobil yo‘llari tizim tashkilotlarida buxgalteriya hisobi obyektlari, ularning vujudga kelishi, tan olinishi, hujjatlashtirilishi va hisobga olinishi jarayonini soddalashtirish, ular to‘g‘risida axborotlarni umumlashtirish tahlil qilish, moliyaviy hisobot ko‘rsatkichlarini taqqoslash maqsadlarida tizimi tashkilotlari uchun buxgalteriya hisobi prinsiplari va qoidalarini o‘zida jamlagan hisob siyosatini shakllantirishni taqozo etmoqda. Hisob siyosati avtomobil yo‘llari tizim tashkilotlarida buxgalteriya hisobini tashkil etish va yuritish, tizim tashkilotlari faoliyatida ichki nazoratni ta’minlash, hisobdorlikni ta’minlash va javobgralikni aniq belgilashga xizmat qiladi.

7 “Inventarlashni tashkil etish va o‘tkazish” nomli 19-son BHMS asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining 2007-yil 2-oktyabrdagi “Avtomobil yo‘llari to‘g‘risida”gi O‘RQ-117-son Qonuni. uza.uz›uz/posts/surxondaryoda-ham-yollar-ravon-…
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 14-fevraldagi “Yo‘l xo‘jaligini boshqarish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-4954-son Farmoni. lex.uz›docs/3114302
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 9-dekabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi yo‘l xo‘jaligi tizimini chuqur isloh qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5890-son Farmoni. lex.uz›docs/4634786
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 9-dekabrdagi “Yo‘l sohasini boshqarish tizimini yanada takomillashtirishga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4545-son qarori. lex.uz›docs/4634768
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 10-oktyabrdagi “Yo‘l xo‘jaligi sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-330-son qarori. lex.uz›uz/pdfs/6634309
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 14-fevraldagi PQ-2776-son “O‘zbekiston Respublikasi Avtomobil yo‘llari davlat qo‘mitasi faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida”gi qarori. lex.uz›docs/3121497
7. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 21-noyabrdagi 924-son “O‘zbekiston Respublikasi Transport vazirligi huzuridagi Avtomobil yo‘llari qo‘mitasining faoliyatini rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi to‘g‘risidagi nizomni hamda O‘zbekiston Respublikasi Transport vazirligi huzuridagi Avtomobil yo‘llari qo‘mitasi va unga idoraviy mansub tashkilotlar xodimlari mehnatiga haq to‘lash va moddiy rag‘batlantirish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi qarori. lex.uz›docs/4602540
8. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 19-maydagi 295-son “O‘zbekiston Respublikasi Transport vazirligi huzuridagi Avtomobil yo‘llari qo‘mitasi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi qarori. lex.uz›uz/docs/4818723
9. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 2-fevraldagi 49-son “Avtomobil yo‘llari sohasida ochiqlik standartlarini joriy etish va sohada jamoatchilik nazoratini kuchaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. lex.uz›docs/4818723
10. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 3-sentyabrdagi “Budjet tashkilotlarini mablag‘ bilan ta’minlash tartibini takomillashtirish to‘g‘risida”gi 414-son qarori. lex.uz›docs/319286
11. “Budjet tashkilotlari va budjet mablag‘lari oluvchilarning xarajatlar smetasi va shtat jadvallarini tuzish, tasdiqlash va ro‘yxatdan o‘tkazish tartibi to‘g‘risida”gi Nizom (2014-yil 15-dekabr, ro‘yxat raqami 2634).
12. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining axborot tizimida shaxsiy g‘azna hisobvaraqlarini yuritish qoidalari (ro‘yxat raqami 2772, 2016-yil 30-mart).
13. O‘zbekiston Respublikasi budjet hisobining standarti (1-sonli BHS) “Hisob siyosati” (2016-yil 27-dekabr, ro‘yxat raqami 2853).
14. “Inventarlashni tashkil etish va o‘tkazish” nomli 19-son BHMS.
15. Митина О.В. Бухгалтерский учет в бюджетных организациях. Учебное пособие. 2020 г. 138 стр.
16. Tang Tri Hung - Nguyen Huu Thien - Nguyen Hieu Trung - Le Thuy Dung. Relationship between accountinginformation system and internalcontrol system. TAÏP CHÍ COÂNG THÖÔNG. Thaùng 8/2017.
17. Кутырев Ю.А. Совершенствование контроля в бюджетной сфере в условиях принятия Федеральных стандартов внутреннего финансового аудита. Вестник Евразийской науки. –2020, №6, том 12.
18. Ibragimov K.Sh. Budjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotni takomillashtirish (Oliy ta’lim muassasalari misolida). i.f.f.d. (PhD) diss. avtoreferati. – T. 2018. –54 b.
19. Hamdamov, B. K., & Ostonokulov, A. A. (2018). Byudjet nazorati. O‘quv qo‘llanma. –T.:“Iqtisod–Moliya”. –318 b.
20. Qurbonov Sh.M. Davlat tibbiyot tashkilotlarida budjetdan tashqari mablag‘lar hisobi va ichki auditni takomillashtirish. i.f.f.d. (PhD) diss. avtoreferati. – T. 2022. –58 b.

INSON KAPITALI INDEKSINI OSHIRISHDA TA'LIM TIZIMINI RIVOJLANTIRISH YO'NALISHLARI

Akhmadalieva Nikholakhon
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada inson kapitali indeksini oshirishda ta'lim tizimini rivojlantirish yo'nalishlari haqida so'z boradi. Shuningdek, inson kapitalining muhim sektori hisoblangan ta'lim sohasini markazlashmagan manbalar orqali moliyalashtirishning ustuvor jihatlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Inson kapitali, ta'lim tizimi, umumta'lim maktablari, xususiy maktablar, ilmiy salohiyat.

Abstract: This article talks about the directions of development of the educational system in increasing the human capital index. Also, the priority aspects of financing education through decentralized sources, which is considered an important sector of human capital, are analyzed.

Key words: Human capital, education system, general education schools, private schools, scientific potential.

Аннотация: В данной статье говорится о направлениях развития системы образования в сфере повышения индекса человеческого капитала. Также анализируются приоритетные аспекты финансирования образования через децентрализованные источники, которое считается важным сектором человеческого капитала.

Ключевые слова: Человеческий капитал, система образования, общеобразовательные школы, частные школы, научный потенциал.

KIRISH

Jahonda globallashuv va raqobat jarayonlarining tobora kuchayib borishi sharoitida iqtisodiyotning barqarorligini ta'minlash, insonlarning aqliy qobiliyatlarini rivojlantirish maqsadida investitsiyalar hajmini oshirish, ta'lim hamda sog'liqni saqlash xarajatlarini moliyalashtirishda davlat budjeti mablag'lari bilan bir qatorda xususiy investitsiyalar muhim ahamiyat kasb etib, rivojlangan mamlakatlarda inson kapitaliga investitsiyalarni jalb etishda muqobil moliyaviy manbalardan keng foydalanilmoqda. Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, "milliy daromadning qariyb 70 foizi yuqori daromadli mamlakatlarda inson kapitaliga to'g'ri kelmoqda, o'rta daromadli mamlakatlarda bu ko'rsatkich 40 foizdan sal ko'proqdir"[1]. Innovatsion iqtisodiyot sharoitida aholi savodxonligini oshirish, sog'ligini mustahkamlash, raqamli texnologiyalar sohasida kadrlar yetishtirish zarurligi taqozo etilmoqda.

ADABIYOTLAR SHARHI

Inson kapitaliga investitsiyalarni jalb etishning ilmiy-nazariy asoslari xorijlik olimlarning V.Petti, S.Fisher, R.Dornbush, K.Shmalenzi, M.Blaug, F.Maxlup, S.Dyatlov, S.A.Kurganskiy, P.Druker, O.Nordxog, I.V.Ilinskiy tadqiqotlarida chuqur o'rganilgan[2].

1 Lange, Glenn-Marie; Wodon, Quentin; Carey, Kevin. 2018. The Changing Wealth of Nations 2018: Building a Sustainable Future. Washington, DC: World Bank.©WorldBank. https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/29001 License: CC BY 3.0 IGO.

2 Петти В. Экономические и статистические работы / Петти В. Том 1. – М.: Соцэкгиз, 1940. - С.156. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи К. Экономикс. М.: Дело 1993. С.303. Blaug M. An Introduction to the Economics of education.-L. 1970. P.19. Дятлов С.А. Основы теории человеческого капитала. СПб: изд-во УЭФ. 1994.с.83. Курганский С.А. Человеческий капитал: сущность, структура, оценки. Иркутск. 1999.с.97. Друкер П. О профессии менеджера / пер. с англ. – М., 2008. Nordhoug O. Human Capital in Organizations: Competence, Training and Learning. – Oslo.: Scandinavian University Press, 1993. - P.52. Ильинский И.В. Инвестиции в будущее: образование в инвестиционном воспроизводстве. –СПб.: СПбУЭФ, 1996. - С.127.

Mahalliy iqtisodchi olimlardan A.O‘lmasov, A.Vahobov, Q.X.Abdurahmonov, Z.Jo‘rayeva, O.Abdullayev, U.Maqsudov, S.Temirovlarning ilmiy ishlari va tadqiqotlarida inson kapitalining ayrim masalalari o‘rganilgan[3].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqolada inson kapitali indeksini oshirishda ta’lim tizimini rivojlantirish yo‘nalishlari o‘rganildi. Shuningdek, mavzu doirasida qiyosiy va statistik tahlil usullaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJA MUHOKAMASI

Inson kapitali indeksini oshirishda eng avvalo, maktab ta’limiga investitsiya kiritish muhim hisoblanadi. Maktab yoshidagi bolalarni ilmiy salohiyatini mustahkamlash hamda xalqaro standartlarga javob beradigan bilimlarni berish maqsadida inson kapitali indeksining ta’lim ko‘rsatkichlarini yaxshilash maqsadida nodavlat maktablar ko‘rsatadigan ta’imga oid xizmatlarga har bir farzand uchun to‘lanadigan oyiga 3 million so‘mgacha bo‘lgan to‘lovlarni daromad solig‘idan ozod etish orqali o‘quvchilar sonini 3 barobarga oshirish muhim rol o‘ynaydi.

Bu orqali esa, iqtidorli yoshlarni tanlab o‘qitish, o‘quvchilarning ilmiy salohiyatini ochib berish, aniq va tabiiy fanlarni puxta o‘rgatish, xorijiy tillar hamda axborot texnologiyalarini o‘zlashtirishni tashkil qilish, innovatsion g‘oyalarni rivojlantirishga, o‘quvchilarni o‘qitishning zamonaviy uslublarini amaliyotga tatbiq etishga erishildi.

Mamlakatimizdagi umumta’lim maktab o‘quvchilarining qariyb 60 foiz qismi 2 yoki 3 smenali maktablarda tahsil olishmoqda. Rivojlangan mamlakatlarning ta’lim tizimini tahlil qilganimizda o‘quvchilarni sonini chegaralangan miqdor asosida hamda asosiy fanlarni (matematika, fizika, kimyo, chet tillari) chuqurlashtirib o‘qitish orqali yuqori samaradorlikka erishishga zamin yaratadi. So‘nggi yillarda, respublikamizda xususiy maktablar soni kun sayin ortmoqda. Xususiy maktablar sonini oshishi davlat byudjetidan umumta’lim maktablariga sarflanadigan mablag‘larni sezilarli darajada kamayishiga sabab bo‘lmoqda.

2022–2023-o‘quv yilida jami 10522 ta umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlari faoliyat ko‘rsatgan bo‘lib, 2018–2019-o‘quv yiliga nisbatan 7,7 foizga oshgan. Shuningdek, nodavlat umumta’lim tashkilotlari soni 2022–2023-yillarda 194 taga yetdi. Bu ko‘rsatkich 2018–2019-o‘quv yilga nisbatan 3,3 barobarga ko‘p (1-jadval). Maktablar soni kun sayin ortib borishi mamlakatimizdagi barcha yoshlarning ilmiy savodxonlik darajasini yaxshilanayotganligini ko‘rsatadi. So‘nggi yillarda maktablarda tahsil olayotgan talabalarning xalqaro olimpiadalardagi ishtiroki, ularning milliy va xalqaro sertifikatga ega bo‘lganlar soni ortib bormoqda.

1-jadval: O‘zbekiston Respublikasida faoliyat olib borayotgan umumiy va nodavlat o‘rta ta’lim tashkilotlari hamda tahsil olayotgan o‘quvchilar sonining yillar kesimida o‘zgarish dinamikasi

Yillar	Umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlari soni (dona)	Umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida tahsil olayotgan o‘quvchilar soni (ming kishi)	Nodavlat umumta’lim tashkilotlari soni (dona)	Nodavlat umumta’lim tashkilotlarida tahsil olayotgan o‘quvchilar soni (kishi)	O‘quvchilar sonining o‘tgan yilga nisbatan o‘sish sur’ati (foiz)
2018/2019	9774	5850,9	58	13769	50,3
2019/2020	10090	6168,2	91	21042	13,3
2020/2021	10181	6287,9	102	26970	28,2
2021/2022	10289	6304,6	135	30553	52,8
2022/2023	10522	6461,7	194	45927	63,1

Mamlakatimizda 2018–2019-yillarda 58 ta nodavlat maktablari faoliyat olib borgan bo‘lsa, bu ko‘rsatkich 2022–2023-yilga kelib qariyb 4 barobarga oshib, 194 taga yetdi. Hozirda 46 millionga yaqin o‘quvchilar xususiy maktablarda tahsil olmoqda. Xususiy maktablar tarmog‘ini kengayishi xususiy maktablar orasida raqobatni kuchayishiga, ta’lim sifatini oshishiga, xalqaro standartlarga javob beradigan o‘quvchi yoshlarni kamol topishiga xizmat qilmoqda. Davlat tomonidan xususiy maktabda tahsil olayotgan o‘quvchilarning ota-onalarni rag‘batlantirish maqsadida daromad solig‘idan ozod qilinishi ham o‘z samarasini bermoqda. Natijada, 2022–2023-o‘quv yilida 190 dan ziyod nodavlat maktablarda 45927 nafar o‘quvchilar ta’lim olgan.

3 O‘lmasov A., Vahobov A. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. TDIU. – T.: Iqtisod va moliya, 2014. 226 b. Abdurahmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti: Nazariya va amaliyot / Darslik. Qayta ishlangan va to‘ldirilgan 3-nashri. T.: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi “FAN” nashriyot davlat korxonasi, T.: 2019, 216-bet. Jurayeva, S. (2019). Human capital: attracting investments. Economics and finance, (6), 64-67, Abdullayev, O. (2018). Attracting investments in human capital: problems and solutions. International Journal of Applied Business and Economic Research, 16(3), 51-66. Maqsudov, U. (2015). Human capital: developing strategies to attract investments. Journal of Economics and Business Research, (7), 27-31. Temirov, S. (2019). Human capital: goals and challenges in attracting investments. Journal of Innovative Economics and Management, (2), 8-12.

Ta'kidlash lozimki, inson kapitali indeksini barcha turlarini bir vaqtda rivojlantirish juda muhimdir. Eng avvalo, megadarajani rivojlantirishda individual darajaga e'tibor berish kerak. Har bir fuqaro o'zining kapitalini oshirishga harakat qilsagina, milliy kapitalni rivojlanishiga asos bo'ladi. Davlat inson kapitali indeksini oshirishda ta'lim tizimini rivojlantirishni yechim sifatida qarashi muhimdir. Shuningdek, faqatgina markazlashgan investitsiyalar orqali inson kapitalini rivojlantirish imkonsizdir. Shu tufayli, mahalliy hamda xorijiy investitsiyalar uchun inson kapitalini rivojlantirish doimo jozibadorligini saqlab turishi lozim.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'zbekistonda innovatsion iqtisodiyotni shakllanishi sharoitida inson kapitaliga investitsiyalarni jalb etishni faollashtirish masalalarini ilmiy tadqiq qilinishi natijasida quyidagi xulosalar shakllantirildi:

- Inson kapitaliga investitsiyalarni jalb qilish har qanday mamlakatda, jumladan, O'zbekistonda ham iqtisodiy rivojlanish va yuksalishning hal qiluvchi omilidir. Inson kapitali - bu shaxslarning iqtisodiy qiymat yaratish uchun zarur bo'lgan bilimlari, ko'nikmalari va qobiliyatlaridir. Shu sababli, inson kapitaliga sarmoya kiritish yuqori samaradorlikka, innovatsion rivojlanishga va raqobatbardoshlikka olib kelishi mumkin.
- Ta'lim va sog'liqni saqlash inson kapitaliga sarmoya kiritishning asosiy yo'nalishlaridir. Mamlakatda yuqori sifatli ta'lim muassasalarini, jumladan, kasb-hunar va texnik ta'lim dasturlarini rivojlantirishga ko'maklashuvchi siyosatni yaratish orqali ta'limga sarmoya kiritishni rag'batlantirish mumkin. Shu sababli, xotin-qizlarni magistraturada bepul tahsil olishi inson kapitali indeksini oshirishda muhim rol o'ynaydi.
- Tijorat banklari tomonidan qayta moliyalashtirish stavkasida kreditlar ajratish orqali gender tengligini ta'minlash, xotin-qizlarni ta'lim olishlari uchun qulay shart-sharoitlar yaratish hamda oliy va professional ta'lim muassasalarida ta'lim olayotgan xotin-qizlarga foizsiz kreditlar berish natijasida ularning jamiyatdagi rolini oshirish, ilmiy salohiyatini yuksaltirish imkoniyatlari yuzaga keladi.
- Inson kapitali indeksining ta'lim ko'rsatkichlarini yaxshilashda nodavlat maktablar ko'rsatadigan ta'limga oid xizmatlarga soliq imtiyozlarini berish orqali maktab yoshidagi bolalarni STEAM fanlarga chuqurlashtirib o'qitilishiga hamda maktab o'quvchilarni xalqaro talablarga javob beradigan ta'lim olish imkoniyatlari yaratiladi.

Adabiyotlar:

1. Lange, Glenn-Marie; Wodon, Quentin; Carey, Kevin. 2018. The Changing Wealth of Nations 2018: Building a Sustainable Future. Washington, DC: World Bank.©WorldBank. https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/29001 License: CC BY 3.0 IGO.
2. Петти В. Экономические и статистические работы / Петти В. Том 1. – М.: Соцэкгиз, 1940. –С.156.
3. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи К. Экономикс. –М.: Дело 1993. С.303. Blaug M. An Introduction to the Economics of education. –L. 1970. –P.19.
4. Дятлов С.А. Основы теории человеческого капитала. – СПб: изд-во УЭФ. 1994. –с.83.
5. Курганский С.А. Человеческий капитал: сущность, структура, оценки. Иркутск. –1999. –с.97.
6. Друкер П. О профессии менеджера / пер. с англ. – М., 2008. Nordhoug O. Human Capital in Organizations: Competence, Training and Learning. – Oslo.: Scandinavian University Press, 1993. –P.52.
7. Ильинский И.В. Инвестиции в будущее: образование в инвестиционном воспроизводстве. –СПб.: СПбУЭФ, 1996. –С.127.
8. O'lmasov A., Vahobov A. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. TDIU. – T.: Iqtisod va moliya, 2014. –226 b.
9. Abdurahmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti: Nazariya va amaliyot / Darslik. Qayta ishlangan va to'ldirilgan 3-nashri. –T.: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi "FAN" nashriyot davlat korxonasi. –T.: 2019, 216-bet.
10. Jurayeva, S. (2019). Human capital: attracting investments. Economics and finance, (6), 64-67.
11. Abdullayev. O. (2018). Attracting investments in human capital: problems and solutions. International Journal of Applied Business and Economic Research, 16(3), 51-66.
12. Maqsudov. U. (2015). Human capital: developing strategies to attract investments. Journal of Economics and Business Research, (7), 27-31.
13. Temirov. S. (2019). Human capital: goals and challenges in attracting investments. Journal of Innovative Economics and Management, (2), 8-12.

GLOBAL IQTISODIYOT SHAROITIDA BANK INQIROZLARINING KELIB CHIQISH SABABLARI VA ULARNI BOSHQARISH YO‘NALISHLARI

To‘xtayeva Umida Shamsiddin qizi
Toshkent davlat Iqtisodiyot universiteti
magistratura va kechki ta’lim fakulteti KBIA-72 guruh talabasi

Ilmiy rahbari: Mardonov Shahriyor
TDIU Magistratura va kechki ta’lim fakulteti
O‘quv-ishlari bo‘yicha dekan muovini

Annotatsiya: Mazkur maqola bank xavfsizligini ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati, bank biznesining iqtisodiy xavfsizligiga tashqi va ichki tahdidlari ko‘rsatkichlari yoritilgan. Markaziy bank tomonidan banklarning moliyaviy manfaatlarning himoyalanganlik darajasi masalalariga bag‘ishlangan bo‘lib, unda mamlakatdagi bank bozoridagi raqobat darajasi, Markaziy bank tomonidan bank faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish sifatining darajasi, davlat bank tizimining kapitallashuv darajasi, moliyaviy xavfsizlik indikatorlari ochib berilgan. Xususan, byudjet defitsiti, mamlakat milliy valyutasining barqarorligi tahlil qilingan. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasida Markaziy bank tomonidan bank tizimining iqtisodiy xavfsizligini yaxshilash uchun amalga oshirilayotgan islohotlarga e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: iqtisodiy barqarorlik, iqtisodiy xavfsizlik, bank biznesining iqtisodiy xavfsizligiga tashqi va ichki tahdidlar, bank tizimining iqtisodiy xavfsizligi darajasi ko‘rsatkichlari, bank bozoridagi raqobat darajasi, Markaziy bank tomonidan bank faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish sifatining darajasi, davlat bank tizimining kapitallashuv darajasi, milliy valyutaning barqarorligi, valyuta bozorida likvidliligi.

Abstract: This article is devoted to the socio-economic nature of the security of banks, external and internal threats to the economic security of the banking business, indicators of the economic security of the banking system, the degree of protection of the financial interests of banks by the Central Bank, the level of competition in the country’s banking market, the Central Bank analyzed the level of quality of regulation and control of banking activities, the level of capitalization of the state banking system, indicators of financial security, including budget deficit, stability National currency. Also, attention is paid to the reforms carried out by the Central Bank in the Republic of Uzbekistan to improve the economic security of the banking system.

Key words: economic stability, economic security, external and internal threats to the economic security of banking, indicators of the level of economic security of the banking system, the level of competition in the banking market, the level of quality of regulation and control of banking activities by the Central Bank, the level of capitalization of the banking system of the state, sustainability national currency, liquidity in the foreign exchange market.

Аннотация: В данной статье описаны социально-экономическая природа банковской безопасности, показатели внешних и внутренних угроз экономической безопасности банковского бизнеса. Рассматриваются вопросы об уровне защиты финансовых интересов банков Центральным банком, уровне конкуренции на банковском рынке страны, уровне качества регулирования и контроля банковской деятельности со стороны Центрального банка, уровне капитализация государственной банковской системы, раскрыты показатели финансовой безопасности. В частности, был проанализирован дефицит бюджета, устойчивость национальной валюты страны, а также обращено внимание на реформы, реализуемые Центральным банком Республики Узбекистан по повышению экономической безопасности банковской системы.

Ключевые слова: экономическая стабильность, экономическая безопасность, внешние и внутренние угрозы экономической безопасности банковского бизнеса, показатели уровня экономической безопасности банковской системы, уровень конкуренции на банковском рынке, уровень качества регулирования и контроль банковской деятельности со стороны Центрального банка, уровня капитализации государственной банковской системы, стабильности национальной валюты, ликвидности на валютном рынке.

KIRISH

“Harakatlar strategiyasidan – taraqqiyot strategiyasi sari” tamoyili asosida keyingi besh yillikda mamlakatimizda amalga oshiriladigan islohotlarning zarur siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-ma’rifiy asoslarini yaratib berishga qaratilgan “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli Farmoni bilan tasdiqlandi. Ushbu taraqqiyot strategiyasida mamlakatdagi davlatning iqtisodiy xavfsizligiga katta e’tibor qaratilgandir.

Davlatning iqtisodiy xavfsizligi - davlat xavfsizligini ta’minlovchi iqtisodiyot tizimining alohida elementi hisoblanib, jamiyat va davlatni iqtisodiy sohadagi ichki, tashqi tahdidlar va xavflardan insonni hayotiy ehtiyojlari va manfaatlarini himoya qilish tushuniladi.

Milliy iqtisodiyotning samarali faoliyat yuritishini ta’minlashda bank sektori muhim o‘rin tutadi. Bank tizimi pul resurslarining katta qismini nazorat qiladi, ularning harakatini, taqsimlanishini va qayta taqsimlanishini ta’minlaydi, xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasidagi moliyaviy-iqtisodiy munosabatlarning paydo bo‘lishiga, uning rivojlanishiga yordam beradi. Bank tizimining asosiy funksiyalarini lozim darajada bajarmaganligi xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalarni buzadi va mamlakatning iqtisodiy va milliy xavfsizligiga asosiy tahdidlardan biri sifatida baholanadi.

Umumiy ma’noda bank tizimining moliyaviy-iqtisodiy xavfsizligi – bu bank faoliyatining barqaror ishlashini ta’minlash uchun moliyaviy resurslardan eng samarali foydalanish, bank tizimi barqarorligiga ta’sir qiluvchi tahdidlarning oldini olish holati hisoblanadi.

Bank tizimining iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashning asosiy maqsadi - uning faoliyatining maksimal barqarorligiga erishish, shuningdek obyektiv va subyektiv tahdid omillaridan qat’iy nazar, bank tizimini rivojlantirish asoslari va istiqbollarini yaratishdir, kutilmagan moliyaviy holatlarning real sharoitida bu ayniqsa to‘g‘ri hisoblanadi. Bank sektorining ko‘proq xavf-xatari bankning o‘z resurslari va daromadlarini yo‘qotishi yoki muayyan ishlarni amalga oshirish natijasida qo‘shimcha xarajatlar kelib chiqishi, moliyaviy operatsiyalar bilan bog‘liqdir. Kredit va bank sektorining iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlar xavfi xilma-xildir, biz ularni tashqi va ichki qismlarga bo‘lib, o‘rganishimiz mumkin.

1-jadval: Bank biznesining iqtisodiy xavfsizligiga tahdid turlari[1]

Tashqi tahdidlar	Ichki tahdidlar
1. Mamlakatning iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy sohalaridagi o‘zgarishlaridan kelib chiqadigan tahdidlar.	1. Banklarning o‘tkazilgan kredit siyosati riski bilan bog‘liq tahdidlar
2. Noqulay bozor kon’yukturasi tufayli yuzaga keladigan tahdidlar	2. Bank menejmentining past sifati tufayli yuzaga kelgan tahdidlar.
3. Bank sektoridagi korrupsiyaviy holatlar bilan bog‘liq tahdidlar.	3. Kredit tashkilotining likvidlilik faoliyatinin buzilishi bilan bog‘liq tahdidlar
4. Global miqyosdagi jahon bozorlarini tebranishlari bilan bog‘liq tahdidlar	4. Bank qonunchiligining buzilishi bilan bog‘liq tahdidlar

Bank tizimining iqtisodiy xavfsizligi darajasi quyidagilar bilan belgilanadi:(biz ularni ba’zi ko‘rsatkichlarini ko‘rib chiqamiz)

1. **Bank bozoridagi raqobat darajasi**

Bu borada O‘zbekistonda qator ishlar amalga oshirilmoqda, hozirda 2023-yil 1-may holatiga mamlakatimiz bank bozorida faoliyat ko‘rsatayotgan tijorat banklarining soni 34 taga etdi, shundan 2 ta tijorat banki “APEX BANK” va “HAYOT BANK” aksiyadorlik jamiyatlari 2023-yil mart oyida faoliyat ko‘rsatish uchun lizensiyaga ega bo‘ldi. Bank ishi nazariyasining asosiy masalalaridan biri bank bozorining optimal tuzilishi hisoblanadi. Bank bozorini strukturalash mezonlari operatsiyalar obyektlari, mijozlar guruhlari, bank faoliyati geografiyasi, banklarning konsentratsiyalashuv darajasi va boshqalar bo‘lishi mumkin. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 12 may 2020-yildagi 2020–2025-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-5992-sonli Farmoniga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasida bank sektorini isloh qilishning asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida davlat ulushi mavjud tijorat banklarini kompleks transformatsiya qilish, bank ishining zamonaviy standartlarini, axborot texnologiyalari va dasturiy mahsulotlarni joriy etish, banklardagi davlat aksiyalari paketini zarur tajriba va bilimga ega bo‘lgan investorlarga tanlov asosida sotish, shuningdek, davlat ulushi mavjud tijorat banklari va korxonalarni bir vaqtning o‘zida isloh qilish orqali bank sektorida davlatning ulushini kamaytirish belgilab berildi. 2023-yilda davlat ulushi yuqori bo‘lgan yirik banklarni xususiylashtirish jarayonini mantiqiy yakuniga etkazish, xususan davlat ulushi mavjud banklar, Qishloq qurilish bank, Xalq

banki, Mikrokreditbank, Aloqa bank, Agro bank va Milliy bankni aksiyalarini ommaviy ochiq savdolarga (IPO) olib chiqish hamda Evropa tiklanish va taraqqiyot banki bilan hamkorlikda Asaka bankdagi transformatsiya jarayonlarining faol fazasiga o‘tish belgilab berildi. Lekin shuni ta’kidlash lozimki, hozirda globaldarajada banklar sonining umumiy qisqarishi kuzatilmoqda va boshqa moliyaviy institutlarning soni va turi ko‘paymoqda.

2. **Markaziy bank tomonidan bank faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish sifatining darajasi**

Markaziy bankning Bank nazorati qo‘mitasi “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida”gi Qonun talablari asosida tashkil qilingan va doimiy ravishda faoliyat yurituvchi kollegial organ hisoblanadi. Ushbu Qo‘mita tomonidan ruxsat berish tartiboti yo‘nalishida banklar tomonidan kelishish uchun taqdim qilingan hujjatlarni, jumladan, kredit tashkilotlari ustaviga kiritilgan o‘zgartirishlarni ro‘yxatdan o‘tkazish, kredit tashkilotlarini litsenziyalash, davlat reestridan chiqarish va dastlabki ruxsat berish hamda to‘lov tashkilotlarini reestrga kiritish, shuningdek, vakolatxonani akkreditatsiya qilish va repo operatsiyasiga ruxsat berish bilan bog‘liq masalalar ko‘riladi.

Moliyaviy holatni ko‘rib chiqish bo‘yicha esa, kredit tashkilotlarida prudensial me’yorlar talablarining bajarilishi yuzasidan masofaviy va joyida o‘tkazilgan o‘rganish natijalari, xususan, banklar faoliyatida mavjud xatarlar bo‘yicha o‘tkazilgan tematik o‘rganishlar natijalari muhokama qilinadi. Shu o‘rinda aytish joizki, prudensial normativlarga rioya etilmagani, moliyaviy yo‘qotishlarga qarshi zaxiralar yaratilmagani, moliyaviy holati to‘lovga qobiliyatsiz bo‘lganligi, hisobot ma’lumotlarini buzib ko‘rsatish orqali Markaziy bankka haqqoniy bo‘lmagan ma’lumotlar taqdim qilib kelinganligi sababli, Turkistonbank va Xay-tek banklardan bank faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziya, qonunchilikda belgilangan muddatlarda o‘z faoliyatini boshlamagani uchun “International Eco Pay”, “Panda internet technology”, “Ugnis” kabi to‘lov tashkilotlaridan litsenziyalar chaqirib olindi.

3. **Davlat bank tizimining kapitallashuv darajasi**

2020–2025-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasi bank tizimini isloh qilish Strategiyasi doirasidagi ustuvor yo‘nalishlari sifatida banklarning kapitaliga qo‘yiladigan minimal talablarni oshirish hamda davlat ulushi mavjud banklarning kapitaliga zarur tajriba, bilim va nufuzga ega strategik xorijiy investorlarni jalb qilish belgilangan.

2-jadval: Bank tizimi jami kapitali monandlilik darajasi[2]

Ko‘rsatkichlar nomi	01.04.2022		01.04.2023	
	mlrd. so‘m	ulushi, foizda	mlrd. so‘m	ulushi, foizda
I darajali kapital	65 465	86,0%	75 223	85,8%
Asosiy kapital	65 270	85,7%	75 185	85,7%
Qo‘shimcha kapital	195	0,3%	38	0,0%
II darajali kapital	10 677	14,0%	12 469	14,2%
Jami regulyativ kapital	76 142	100%	87 692	100%
Kapital monandlilik darajasi	17,6%		17,2%	
I darajali kapital monandlilik darajasi	15,2%		14,8%	

Ushbu ma’lumotlardan ko‘rish mumkinki, mamlakatimizdagi tijorat banklarining kapitallashuv darajasi ortib bormoqda. 2022-yilda tijorat banklarining asosiy kapitalining hajmi 65 trln. so‘mdan oshgan bo‘lsa, 2023-yilning aprel oyiga kelib, ushbu ko‘rsatkich 75 trln. so‘mdan oshgan. Bu esa, ijobiy holat hisoblanadi.

4. **Milliy valyutaning barqarorligi**

Oldingi davrlarda valyuta siyosatidagi cheklovlar, aholining milliy valyutaga nisbatan ishonchsizligi, inflyatsiyaning nisbatan yuqori darajasi, shuningdek, muqobil jamg‘arma instrumentlarining kamligi banklarda depozitlar dollarlashuv darajasining yuqori bo‘lishiga sabab bo‘lgan. So‘nggi yillarda iqtisodiyotda nisbatan yuqori real foiz stavkalarining ta’minlanishi, milliy valyuta kursining barqarorligi va milliy valyutadagi depozitlar bo‘yicha banklar tomonidan taklif etilayotgan yuqori foiz stavkalari milliy valyutadagi depozitlarning ko‘payishiga xizmat qilmoqda.

2023-yil davomida yalpi talabning susayishi va tartibga solinadigan narxlarning yuqori darajada oshirilmasligi iste’mol bozorlarida narxlar shakllanishiga pasaytiruvchi ta’sir ko‘rsatsa, fiskal rag‘batlantirish va tashqi omillar hisobiga valyuta kursiga bo‘ladigan bosimlar narxlarga oshiruvchi ta’sirlarni yuzaga keltirishi mumkin. Yuqoridagi omillarni inobatga olgan holda, bu yil inflyatsiya darajasi 7-8 foiz atrofida bo‘lishi prognoz qilinmoqda.

XULOSA

Shu o‘rinda quyidagi xulosalarni shakllantirish mumkin. Bank tizimining iqtisodiy xavfsizligini yaxshilash uchun bir qator chora-tadbirlarni amalga iqtisodiy xavfsizligini yaxshilash uchun bir qator chora-tadbirlarni amalga oshirilyapti, jumladan, Markaziy bank tomonidan bank muassasalari faoliyatini nazorat qilish sifatini oshirilmoqda va doimiy monitoring olib borilmoqda, inflyatsion targetlash rejimining asosiy elementlaridan biri, bu pul-kredit sohasida qabul qilinayotgan qarorlarning ochiqligi va bu boradagi shaffoflikning ta’minlanmoqda. Samarali kommunikatsiya siyosatining ishlab chiqilishi va pul- kredit siyosati sohasida qabul qilinayotgan qarorlarning keng jamoatchilikka o‘z vaqtida va tushunarli tilda etkazilishi aholi va tadbirkorlik subyektlari inflyatsion kutilmalarining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Shuni ta’kidlash lozimki, ichki valyuta bozorida likvidlikni doimiy ta’minlash maqsadida mamlakatimizda Market-meykerlik instituti joriy etildi va ichki valyuta bozorida 2 ta tijorat banki market meyker sifatida faoliyatini amalga oshirib kelmoqda. Market-meyker maqomini olgan tijorat banklariga beriladigan imtiyozlarga qaramasdan, ularning soni sezilarli ko‘paymayapti. Markaziy bank tomonidan tijorat banklarining “market-meykerlar” sifatidagi faolligi hamda ularning valyuta kursini belgilashdagi roli oshirish uchun chora-tadbirlar ishlab chiqarilishi zarurdir.

Raqobat muhitiga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi va moliyaviy resurslarning samarasiz taqsimlanishiga sabab bo‘luvchi imtiyozli kreditlash (foizlari bozor foiz stavkalaridan past bo‘lgan kreditlar) va direktiv kreditlash (mahalliy hokimlik organlari va davlat idoralari tomonidan kreditlarni belgilab berish) usullaridan bosqichma-bosqich voz kechish choralarini ko‘rish; Bank tizimida ajratilayotgan kreditlarning 60 foizi direktiv asosda ajratilgan kreditlar hissasiga to‘g‘ri kelmoqda va aynan ushbu omil ta’sirida tijorat banklarining kredit portfelida muammoli kreditlar ulushi yuqori darajada qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” gi PF-60- sonli Farmoni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi 2020–2025-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-5992-sonli Farmoni.
3. Петрова О.С. Экономическая безопасность банковской системы. “Экономика, право и управление”. 2/2015год стр.130
4. Ismailova N. K. Importance of financial security in financial globalization // Экономика и бизнес: теория и практика. – 2019. – №. 4-3. – С. 37-40.
5. Ismailova N. K. Issues of providing investment security in Uzbekistan // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2019. – №. 5- 4. – С. 122-125.
6. Исмаилова Н. К. Обеспечение бюджетно-налоговой безопасности- залог безопасности национальной экономики //Экономика и бизнес: теория и практика. – 2018. – №. 1. – С. 50-53.
7. Ismailova Nasiba Komildjanovna. (2022) Public Debt And Financial Security Of Uzbekistan // E Conference Zone. 2022/6/11. 107- 109.
8. Urokov Uchkun Yunusovich, Toshmatova Rano Gaipovna, Sharapova Mashhura Azadovna, Ismailova Nasiba Komiljonovna, Isaev Husan Mansurovich. Matters of revenue generation and cost optimization while increasing the efficiency of the state budget. Journal of Hunan University (Natural Sciences). 2021-12.
9. U.O‘roqov. Davlat xaridlari tizimida elektron xaridlar hajmini oshirish masalalari. 2021.
10. UYU O‘roqov, FSH Sulaymonov. Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatida elektron axborot almashishning ahamiyati va uni takomillashtirish masalalari. 2014.9.
11. Pul-kredit siyosatining 2023-yil va 2024–2025-yillar davriga mo‘ljallangan asosiy yo‘nalishlari. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining 2022-yil 19-noyabrdagi 27-5-sonli qarori bilan tasdiqlangan.
12. http://www.cbu.uz.– O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma’lumotlari.

УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРАКТИКИ УПРАВЛЕНИЯ ИНФЛЯЦИЕЙ НА ПРИМЕРЕ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА

Нишанбаева Наргиза Бохадировна
Магистрант Банковско-финансовой Академии,
магистратура MBA General 2022-2024 гг.
Группа MBA G 22-14

Аннотация: Эта статья исследует зарубежный опыт управления инфляцией, анализируя стратегии и инструменты в развитых и развивающихся странах. Основное внимание уделено сравнению подходов к инфляционной политике и выявлению эффективных методов для их адаптации в Узбекистане. На основе анализа предложены рекомендации по усовершенствованию управления инфляцией в узбекской экономике.

Ключевые слова: инфляция, управление инфляцией, монетарная политика, фискальная политика.

Annotatsiya: Ushbuda rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda inflyatsiyani boshqarish tajribasi tahlil qilinadi, strategiyalar va vositalarni ko‘rib chiqiladi. Asosiy e’tibor turli iqtisodiyotlardagi inflyatsiyaga qarshi siyosat yondashuvlarini solishtirish va O‘zbekiston uchun mos keladigan samarali usullarni aniqlashga qaratilgan. Tahlil asosida O‘zbekiston iqtisodiyotida inflyatsiyani boshqarishni takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: inflyatsiya, inflyatsiyani boshqarish, monetar siyosat, fiskal siyosat.

Abstract: This article explores international experiences in managing inflation by analyzing strategies and tools in both developed and developing countries. The focus is on comparing approaches to inflationary policy and identifying effective methods suitable for adaptation in Uzbekistan. Based on the analysis, recommendations are provided for improving inflation management in the Uzbek economy.

Key words: inflation, inflation management, monetary policy, fiscal policy.

ВВЕДЕНИЕ

Управление инфляцией остаётся одной из центральных и наиболее сложных задач для экономической политики любого государства. Инфляция напрямую влияет на экономическую стабильность, покупательную способность населения, инвестиционную привлекательность страны и общий уровень жизни граждан. Нестабильный уровень инфляции может привести к экономическим дисбалансам, снижению реальных доходов населения и увеличению социального недовольства.

В условиях глобализации и взаимозависимости мировой экономики, управление инфляцией становится ещё более вызывающей задачей. Экономические кризисы, колебания цен на мировых рынках, изменения в торговых и политических отношениях между странами могут существенно влиять на инфляционные процессы в отдельно взятой стране. Это требует от государственных регуляторов не только реакции на текущие экономические события, но и прогнозирования будущих изменений, чтобы своевременно адаптировать макроэкономическую политику.

В связи с этим, изучение и анализ международного опыта управления инфляцией приобретает особую актуальность. Различные страны развитого и развивающегося мира на протяжении десятилетий накапливали уникальный опыт в применении разнообразных инструментов и методик для стабилизации уровня цен. В данной статье мы рассмотрим, как развитые и развивающиеся страны подходят к вопросам управления инфляцией, исследуем основные принципы и инструменты, которые они используют, и предложим рекомендации для усовершенствования этой практики на примере различных экономических систем.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Изучение международного опыта управления инфляцией показывает разнообразие подходов и методов, применяемых в различных странах. Экономическая литература предлагает множество исследований, анализирующих как общие тенденции, так и специфические кейсы, что позволяет сформировать комплексное понимание эффективных стратегий контроля инфляции.

Развитые страны

В работах Bernanke, S. (2006) и Mishkin, F.S. (2007) подробно излагаются основы монетарной политики, проводимой Федеральной резервной системой США, и её влияние на инфляцию. Авторы акцентируют внимание на целевом уровне инфляции и использовании процентных ставок как основного инструмента для её регулирования. Эти работы подчеркивают важность прозрачности и предсказуемости действий центральных банков в достижении макроэкономической стабильности [1].

Исследование Blanchard, O. (2011) оценивает влияние фискальной политики на инфляцию в еврозоне, анализируя роль государственных расходов и налогов в стабилизации ценового уровня. Автор обосновывает, что сбалансированная бюджетная политика способствует уменьшению инфляционного давления, что особенно важно для стран с общей валютой [2].

Бундесбанк Германии исторически задавал стандарты управления инфляцией, подчеркивая важность независимости центрального банка и стремления к стабильности цен. Европейский центральный банк (ЕЦБ), который теперь определяет монетарную политику для Германии как часть еврозоны, продолжает это наследие через строгое целевое инфляционное моделирование и комплексные инструменты монетарной политики. ЕЦБ использует корректировки процентных ставок, операции на открытом рынке и прямые указания как ключевые механизмы для управления ожиданиями и реальной инфляцией [3].

Федеральная резервная система (Фед) использует подход с двойным мандатом, сбалансированно управляя контролем инфляции и достижением максимальной устойчивой занятости. Важно отметить, что Фед принял стратегию среднего целевого уровня инфляции, позволяя инфляции временно превышать его 2% цель, если она систематически находилась ниже этого уровня. Этот гибкий подход направлен на закрепление долгосрочных инфляционных ожиданий и поддержку экономического восстановления в периоды спада [4].

Развивающиеся страны

В контексте развивающихся стран исследование Aghion, P., & Marinescu, I. (2008) анализирует, как структурные реформы и макроэкономическая стабилизация способствуют снижению инфляции в странах Восточной Европы после перехода к рыночной экономике. Авторы указывают на необходимость комплексного подхода, включающего укрепление институциональных основ экономики и повышение эффективности государственного управления [5].

Исследование Svensson, L.E.O. (2000), посвященное опыту стран Юго-Восточной Азии, подчеркивает роль инфляционного таргетирования в управлении инфляционными ожиданиями населения и бизнеса. Автор аргументирует, что четко определенные и общедоступные цели помогают центральным банкам этих стран достигать более стабильного уровня цен [6].

Резервный банк Индии (РБИ) сделал значительные шаги в управлении инфляцией, формально приняв рамки гибкого целевого инфляционного уровня в 2016 году. Эти рамки устанавливают четкую цель инфляции, позволяя центральному банку учитывать ростовые соображения. РБИ использует комбинацию корректировок процентной ставки, управления ликвидностью и макропруденциальных политик для направления инфляции к своей цели, демонстрируя эффективность четкой коммуникации и прозрачности политики в контексте развивающихся рынков [7].

Центральный банк Бразилии успешно использует целевое инфляционное моделирование с 1999 года для снижения гиперинфляции и стабилизации экономики. Режим фокусируется на установлении четких инфляционных целей и вмешательстве через корректировки процентных ставок. Опыт Бразилии подчеркивает важность поддержки фискальной политики для целевого инфляционного моделирования, показывая, как сокращение фискального дефицита и обеспечение устойчивости государственного долга критичны для достоверности и эффективности монетарной политики [8].

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Для анализа использовались качественные и количественные методы, включая сравнительный анализ экономических данных и политик различных стран. Особое внимание уделялось изучению научных публикаций и отчетов международных финансовых организаций по управлению инфляцией.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Эффективное управление инфляцией требует комплексного подхода, который включает в себя монетарные, фискальные и регуляторные меры.

Таблица 1: Основные направления управления инфляцией в развитых странах

Направление	Описание
Центральное банковское регулирование	Применение целевых уровней инфляции и управление ключевыми процентными ставками для контроля над инфляцией.
Фискальная политика	Использование государственных расходов и налоговой политики для стимулирования или замедления экономической активности в зависимости от экономической ситуации.
Финансовая стабилизация	Меры по укреплению финансовой системы, включая стабилизационные фонды и механизмы регулирования кредитного рынка.

Источник: Авторская разработка на основе анализа литературы

В развитых странах, таких как США и страны Еврозоны, центральные банки активно используют целевое инфляционное таргетирование как основной инструмент макроэкономической стабилизации. Это позволяет достигать более предсказуемой экономической среды и снижать экономические риски. Фискальная политика в этих странах часто ориентирована на долгосрочную устойчивость, что помогает сглаживать циклические колебания экономики.

Таблица 2: Основные направления управления инфляцией в развивающихся странах

Направление	Описание
Монетарная стабилизация	Управление инфляцией через изменение процентных ставок и регулирование денежной массы в обращении.
Развитие инфраструктуры	Инвестиции в инфраструктурные проекты для стимулирования экономического роста и улучшения производственных мощностей.
Повышение институциональной эффективности	Реформы для укрепления правовой системы, улучшения бизнес-климата и повышения прозрачности государственного управления.

Источник: Авторская разработка на основе анализа литературы

В развивающихся странах, таких как Индия и Бразилия, основное внимание уделяется не только контролю над инфляцией через монетарную политику, но и стимулированию экономического роста через инфраструктурные проекты и улучшение институциональной среды. Эти меры направлены на создание благоприятных условий для инвестиций и долгосрочного экономического развития, что в свою очередь способствует стабилизации уровня цен.

Анализ показывает, что развитые и развивающиеся страны применяют различные, но взаимодополняющие подходы к управлению инфляцией, ориентированные на специфику их экономик. В то время как развитые страны фокусируются на макроэкономической стабильности через монетарное регулирование и фискальные меры, развивающиеся страны стремятся к экономическому росту через инфраструктурное развитие и улучшение институциональной среды.

Рекомендации для Узбекистана

Учитывая текущее экономическое состояние Узбекистана и анализируя мировой опыт в области управления инфляцией, можно предложить следующие стратегические направления для усовершенствования практик управления инфляцией:

- **Укрепление роли Центрального банка:** усилить независимость Центрального банка Узбекистана, предоставив ему больше полномочий для проведения самостоятельной монетарной политики. Это позволит более гибко реагировать на изменения в экономике и эффективнее контролировать инфляцию через изменение процентных ставок и другие монетарные инструменты.
- **Введение инфляционного таргетирования:** определить четкие и понятные цели по уровню инфляции, которые будут общедоступны и понятны для экономических агентов. Целевое инфляционное таргетирование поможет стабилизировать ожидания населения и бизнеса, способствуя тем самым макроэкономической стабильности.

TARAQQIYOT PROGRESS

- **Совершенствование фискальной политики:** оптимизировать государственные расходы и налогообложение для снижения инфляционного давления. Это включает в себя сокращение дефицита бюджета, повышение эффективности государственных инвестиций и внедрение прогрессивной налоговой системы, которая способствовала бы более справедливому распределению доходов.
- **Развитие финансового сектора:** улучшить доступность и качество финансовых услуг, развивая рынок капитала и укрепляя финансовую грамотность населения. Это поможет увеличить внутренние инвестиции и снизить зависимость экономики от внешних заимствований.
- **Стимулирование частного сектора и инноваций:** поддерживать развитие частного сектора, облегчая создание и ведение бизнеса, а также стимулируя инновации и технологическое развитие. Это создаст новые рабочие места, увеличит производительность труда и способствует экономическому росту, что в свою очередь окажет положительное влияние на инфляцию.
- **Международное сотрудничество:** активизировать сотрудничество с международными финансовыми институтами и другими странами для обмена опытом, привлечения инвестиций и использования лучших практик в управлении экономикой и инфляцией.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Управление инфляцией является критически важным аспектом экономической политики, который требует пристального внимания и активных действий со стороны государственных органов, особенно в странах с переходной экономикой, таких как Узбекистан. Эффективное управление этим процессом не только способствует стабилизации национальной валюты и обеспечивает общую макроэкономическую стабильность, но также защищает доходы населения от эрозии, вызванной повышением цен, и поддерживает здоровый инвестиционный климат в стране.

Как показывает зарубежный опыт, нет универсального рецепта управления инфляцией, который был бы идеален для всех стран. Однако адаптация успешных международных практик и их интеграция с учетом специфики национальной экономики могут привести к значительным улучшениям. Важно, чтобы подходы к инфляционной политике были гибкими и адаптивными, способными реагировать на изменяющиеся экономические условия и внешние шоки.

Для Узбекистана это означает необходимость дальнейшего укрепления институциональных основ экономики, развития финансовой системы, улучшения качества государственного управления и углубления интеграции с мировым экономическим сообществом. Также критически важно продолжать работу над повышением прозрачности и предсказуемости экономической политики, что станет залогом доверия как со стороны населения, так и со стороны международных инвесторов.

Список литературы:

1. Европейский центральный банк. (2021). Монетарная политика. Получено с https://www.ecb.europa.eu/mopo/html/index.en.html
2. Пауэлл, Дж. Х. (2020). Новые экономические вызовы и пересмотр монетарной политики Федеральной резервной системы. Выступление на экономическом политическом симпозиуме, спонсируемом Федеральным резервным банком Канзас-Сити.
3. Патра, М. Д., Капур, М., & Каведия, Р. (2018). Оценка рамок инфляционного таргетирования Резервного банка Индии. Обзор экономической политики, Резервный банк Индии.
4. Минелла, А., Фрейтас, П. С., Голдфайн, И., & Муиньос, М. К. (2003). Инфляционное таргетирование в Бразилии: Создание доверия в условиях волатильности обменного курса. Журнал международных денег и финансов, 22(7), 1015-1040.
5. Bernanke, S. (2006). Monetary policy and the Federal Reserve: A data-driven learning guide. Federal Reserve Bank of St. Louis Review, 88(2), 165-183.
6. Mishkin, F.S. (2007). Will monetary policy become more of a science? National Bureau of Economic Research, Working Paper No. 13566.
7. Blanchard, O. (2011). The effects of fiscal policy on inflation: Theory and evidence. European Economic Review, 55(5), 644-657.
8. Aghion, P., & Marinescu, I. (2008). Cyclical budgetary policy and economic growth: What do we learn from OECD panel data? NBER Macroeconomics Annual, 23, 251-278.
9. Svensson, L.E.O. (2000). Inflation targeting: Lessons from the international experience. Princeton University Press.

SUD-BUXGALTERIYA EKSPERTIZASINI TAYINLASHNING TASHKILIY-HUQUQIY TA'MINOTI

Darvishov Sarvarbek Rustamovich
IIV Akademiyasi test markazi o'qituvchi-metodisti

Annotatsiya: Mazkur maqola sud-buxgalteriya ekspertizasini (keyingi o'rinlarda-SBE) tayinlashning tashkiliy-huquqiy ta'minotini takomillashtirish masalalariga bag'ishlangan. Xususan, jinoiy, iqtisodiy va fuqarolik ishlarida SBEni tayinlash tartibi, uning tashkiliy-huquqiy ta'minoti yoritilgan; ekspert-buxgalterning vazifalari shakllantirilgan; qo'shimcha va qayta (takroriy), komissiyaviy va kompleks SBElarini tayinlash hamda xulosasini tuzishning xususiyatlari ochib berilgan. Ularni takomillashtirish bo'yicha taklif va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: SBE, ekspert-buxgalter, qaror, qo'shimcha ekspertiza, qayta ekspertiza, komissiyaviy ekspertiza, kompleks ekspertiza, ajrim, ekspertiza xulosasi.

Abstract: This article is devoted to the issues of improving organisational and legal support for the appointment of forensic accounting examiners. In particular, the procedure for appointing a forensic accounting examination and its organisational and legal support are covered; the tasks of the expert accountant are formed; and the features of appointing additional, repeated, commission, and complex forensic accounting examinations and drawing up expert opinions are revealed. Suggestions and recommendations for their improvement are given.

Key words: forensic accounting examination, expert accountant, resolution, additional examination, repeated examination, commission examination, comprehensive examination, decision, expert opinion.

Аннотация: Данная статья посвящена вопросам совершенствования организационно-правового обеспечения назначения судебно-бухгалтерской экспертизы (далее - СБЭ). В частности, освещен порядок назначения СБЭ по уголовным, хозяйственным и гражданским делам, его организационно-правовое обеспечение; сформулированы обязанности эксперта-бухгалтера; Выявлены особенности назначения дополнительных и повторных, комиссионных и комплексных СБЭ и оформления их заключения. Даны предложения и рекомендации по их совершенствованию.

Ключевые слова: СБЭ, эксперт-бухгалтер, решение, дополнительная экспертиза, повторная экспертиза, комиссионная проверка, комплексная экспертиза, решение, экспертное заключение.

KIRISH

O'zbekistonda yangilanish bo'yicha olib borilayotgan islohotlar, iqtisodiyotning globallashuvi va bozor munosabatlarining rivojlanishi sharoitida ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar ma'lum darajadagi korrupsiya holatlari hamda iqtisodiy jinoyatlar bilan birgalikda kechmoqda. Ushbu negativ hodisalar darajasi erkin iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishiga to'sqinlik qilib, mamlakat budjetini katta miqdordagi daromaddan mahrum qiladi, investitsiyalar oqimiga to'sqinlik qiladi, ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni keskinlashtiradi va umuman mamlakatning milliy xavfsizligiga tahdid soladi.

Darhaqiqat, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "korrupsiya, mahalliychilik va urug'-aymoqchilik kabi illatlar davlat hokimiyatini obro'sizlantirib, iqtisodiyotning o'sishi va tadbirkorlik rivojiga jiddiy to'siq bo'lmoqda" [1]. Transparency International xalqaro tashkilotining 2022-yil uchun Korrupsiyani qabul qilish indeksida O'zbekiston 126-o'rinni egalladi. Bu 2021-yilgi ko'rsatkichga (140-o'rin) qaraganda 14 pog'ona yuqori [6].

Bu vaziyat huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatining sifati va samaradorligini yanada oshirish zaruratini vujudga keltirmoqda. Xususan, bunda SBElarini tayinlashning tashkiliy-huquqiy ta'minotini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Mazkur mavzudagi tadqiqot maqsadi SBEning normativ-huquqiy va tashkiliy ta'minotini takomillashtirish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- jinoiy ishlarda SBEni tayinlashning tashkiliy-huquqiy ta'minoti, asoslari, tayinlovchi (surishtiruvchi, tergovchi, sud va h.k.) va ijrochi (ekspert-buxgalter)ning vaziflari aniqlashtirish;
- ekspert-buxgalterga qo'yiladigan savollar va vazifalarning namunaviy ro'yxatini shakllantirish hamda ularni turkumlash;
- SBEni qo'shimcha va qayta (takroriy) o'tkazishning tashkiliy-huquqiy ta'minotini rivojlantirish;
- komissiyaviy va kompleks SBElarining o'ziga xos jihatlari hamda xulosa tuzish xususiyatlarini tavsiflash;
- fuqarolik va iqtisodiy ishlarda SBEni tayinlashning xususiyatlarini ochib berish.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Dastlabki tergov bosqichida tergovchi O'zR JPKning 172-moddasiga muvofiq: "ish uchun ahamiyatli holatlar to'g'risidagi ma'lumotlarni fan, texnika, san'at yoki kasb sohasi bo'yicha bilimi bo'lgan shaxs o'tkazadigan maxsus tekshirish orqali olish mumkin bo'lganda ekspertiza tayinlanadi. Tergovga qadar tekshiruvni amalga oshiruvchi organning mansabdor shaxsi, surishtiruvchi, tergovchi, prokuror, sudya, mutaxassislar, xolislarning bunday bilimlarga ega bo'lishi ekspertiza tayinlash zaruratidan ozod etmaydi. Ekspert oldiga qo'yilgan savollar va uning bergan xulosasi ekspertning maxsus bilimlari doirasidan tashqari chiqishi mumkin emas" [3].

S.A.Zvyagin, I.Ye.Striginalar yozishicha, SBEni tashkil etishda tergovchi tomonidan quyidagi holatlar hisobga olinadi:

"1) nazorat ostidagi iqtisodiy subyektning faoliyati;
2) tadqiq qilinayotgan subyektning buxgalteriya hisobi tizimi;
3) g'ayriqonuniy hatti-harakatlarning sodir etilish xususiyatlari;
4) sud-buxgalteriya ekspertizasi metodlari va ekspertiza amallarini qo'llashning tavsifi hamda vaqt chegaralari;
5) ekspertiza jarayonidagi faoliyatni muvofiqlashtirilishi va o'zaro ta'sirini amalga oshirish;
6) ekspertiza o'tkazish muddatlariga rioya qilinishi" [7].

O'zR JPK 176-moddasiga muvofiq: "Qo'shimcha ekspertiza ekspert (ekspertlar komissiyasi) xulosasidagi bo'shliqlarning o'rnini to'ldirish uchun tayinlanadi va shu yoki boshqa ekspert (ekspertlar komissiyasi) tomonidan o'tkaziladi" [3].

Iqtisodiy sud tomonidan O'zR IPKning 82-moddasiga muvofiq: "qo'shimcha ekspertiza ekspert (ekspertlar komissiyasi) xulosasidagi bo'shliqlarni to'ldirish uchun tayinlanadi va shu yoki boshqa ekspert (ekspertlar komissiyasi) tomonidan o'tkaziladi" [4].

O'zR "Sud ekspertizasi to'g'risida"gi qonunining 18-moddasiga muvofiq: "sud ekspertizasi bir xil (komissiyaviy sud ekspertizasi) yoki turli xil (kompleks sud ekspertizasi) sud-ekspert ixtisosligidagi bir necha sud eksperti tomonidan o'tkazilishi mumkin" [2].

O'zR JPK 177-moddasiga muvofiq: "komissiyaviy ekspertiza o'tkazilayotganda ekspertlarning har biri ekspert tekshiruvlarini to'liq hajmda o'tkazadi va ular olingan natijalarni birgalikda tahlil qiladi.

Ekspertlar umumiy fikrga kelganidan so'ng birgalikdagi xulosani yoki xulosa berishning iloji yo'qligi to'g'risidagi hujjatni tuzadi va imzolaydi" [3].

Iqtisodiy sud O'zR IPKning 84-moddasiga muvofiq komissiyaviy ekspertiza, 85-moddasiga muvofiq esa kompleks ekspertiza tayinlashi mumkin. Xususan, "komissiyaviy ekspertiza o'tkazilayotganda ekspertlarning har biri tekshirishlarni to'liq hajmda o'tkazadi va ular olingan natijalarni birgalikda tahlil qiladi. Ekspertlar umumiy fikrga kelganidan so'ng birgalikdagi xulosani yoki xulosa berishning iloji yo'qligi to'g'risidagi hujjatni tuzadi va imzolaydi" [4]; "kompleks ekspertiza ish uchun ahamiyatga molik holatlarni turli ilm sohalaridan foydalangan holda bir nechta tekshirish o'tkazish yo'li bilangina aniqlash mumkin bo'lgan hollarda tayinlanadi" [4]. Mazkur Kodeksning 86-moddasiga muvofiq: "ekspert yoki ekspertlar komissiyasi tekshirishlarni o'tkazib bo'lganidan keyin tegishincha ekspert yoxud ekspertlar komissiyasi tarkibiga kiruvchi har bir ekspert imzosi bilan tasdiqlanadigan xulosa tuzadi" [4].

O'zR IPKning 80-moddasiga muvofiq: "ekspertiza tayinlash to'g'risidagi ajrimda: ekspertizani tayinlash asoslari; ekspertning familiyasi, ismi va otasining ismi yoki ekspertiza o'tkazilishi lozim bo'lgan ekspertiza muassasasining nomi; ekspert oldiga qo'yilgan masalalar; ekspert ixtiyoriga taqdim etiladigan materiallar va hujjatlar; ekspertizani o'tkazish va sudga xulosani taqdim etish kerak bo'lgan muddat ko'rsatiladi" [4]. Shuningdek, ajrimda ekspert-buxgalterning qasddan yolg'on xulosa berganligi uchun jinoiy javobgarlikka tortilishi to'g'risida ogohlantirilganligi ham ko'rsatiladi.

Shu bilan birga, mazkur moddaga muvofiq: “ishda ishtirok etuvchi shaxslar: o‘zlari ko‘rsatgan shaxslarni ekspert sifatida jalb etish to‘g‘risida ekspertizani muayyan ekspertiza muassasasida o‘tkazish haqida iltimosnoma bilan murojaat qilishga, ekspertni rad etish to‘g‘risida arz qilishga; ekspertiza tayinlash haqidagi ajrimga ekspert oldiga qo‘yilgan masalalarga qo‘shimcha masalalar kiritish to‘g‘risida iltimosnoma bilan murojaat qilishga; ekspertga tushuntirishlar berishga; ekspert xulosasi bilan yoki xulosa berishning imkoni bo‘lmaganligi haqidagi xabar bilan tanishishga; qo‘shimcha yoxud takroriy ekspertiza o‘tkazish haqida iltimos qilishga haqli” [4].

O‘zR FPKning 84-moddasiga muvofiq: “ekspertiza tayinlash to‘g‘risidagi sud ajrimida qanday masalalar bo‘yicha ekspertlarning xulosasi talab qilinayotganligi va ekspertiza o‘tkazish kimga topshirilayotganligi ko‘rsatilgan bo‘lishi kerak. Ekspertlar tayinlanayotganda sud ishda ishtirok etuvchi shaxslarning fikrini inobatga oladi” [5].

Shunday qilib, sud ekspertizasini, xususan SBEni ham, tayinlashning normativ-huquqiy asoslari tegishli protsessual qonunchilik normalari bilan belgilangan. Lekin, shunga qaramasdan, amaliyotda bu masalada ayrim tashkiliy-uslubiy bo‘shliqlar mavjud.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonida avvalo umumiy metodologik asos sifatida dialektika, umumilmiy metodlardan: ilmiy tafakkur, analiz va sintez, induksiya va deduksiya, abstrakt-mantiqiy metodlar, qiyoslash kabi nazariy metodlar; kuzatish, o‘lchash, taqqoslash, iqtisodiy-statistik tahlil(lokalizatsiya koeffitsiyenti, moliyaviy tahlil, statistik tahlil va b.) kabi empirik metodlar qo‘llanildi.

Tadqiqotning axborot ta’minotini O‘zbekiston Respublikasi Statistika Agentligining rasmiy ma’lumotlari, O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi va uning huzuridagi X.Sulaymonova nomidagi respublika sud ekspertiza markazi (RSEM), davlat va nodavlat sud ekspertiza tashkilotlarining ma’lumotlari tashkil etadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Jinoiy sudlov ishlarida SBElari dastlabki tergov bosqichida ham, ishni sudda ko‘rish bosqichida ham amalga oshiriladi.

Ta’kidlash joizki, SBEni tayinlash uchun yuridik va haqiqiy (faktik) asoslar bo‘lishi zarur.

Haqiqiy (faktik) asoslar quyidagilar bo‘lishi mumkin:

- taftish xulosalari va jinoiy ish materiallari o‘rtasida, shuningdek dastlabki taftish va qayta taftish xulosalari o‘rtasida ziddiyatlar mavjudligi;
- taftishchi mansabdor va moddiy javobgar shaxslar tomonidan taqdim etilgan hujjatlarni qabul qilmaganligi;
- moddiy javobgar shaxslar bo‘yicha tabaqalashtirilmagan kamomadlar to‘g‘risida taftishchi xulosalarini tasdiqlovchi hujjatlar yo‘qligi;
- taftishning mansabdor va moddiy javobgar shaxslar ishtirokisiz yoki to‘liqsiz hajmda o‘tkazilganligi: jinoiy holatning ayrim epizodlari yoritilmasdan, mansabdor shaxslardan olingan qoralama yozuvlardan foydalanilganlik;
- yetkazilgan zararni hisoblashning to‘g‘riligi yoki uni aniqlash uchun taftishchi tomonidan qo‘llanilgan metodlar bo‘yicha shubha paydo bo‘lganida;
- ayblanuvchi tomonidan taftishchining xulosalarini rad etuvchi asosli iltimosnoma taqdim etilganida va h.k.

SBEni tayinlash uchun yuridik asoslar tarmoq protsessual qonunchiligida (O‘zR JPK 172, 173-moddalari, O‘zR FPK 84, 841-moddalari, O‘zR IPK 80, 82, 83-moddalari, O‘zR MJK 299-moddasi) aks ettirilgan va surishtiruvchi, tergovchi, tergov organining rahbari yoki sudning ekspertiza tayinlash to‘g‘risidagi qarori asosida amalga oshiriladi.

Ta’kidlash joizki, jinoiy ishda korxona va tashkilotlarning rahbarlari tomonidan taqdim etilgan ma’lumotnomalar, ichki nazorat xizmatining dalolatnomalari, auditorlik xulosalari, idoraviy tekshiruv natijalari va boshqa shu kabi hujjatlar ekspert xulosasining o‘rnini bosmaydi va sud-buxgalteriya ekspertizasining tayinlanishini rad etish uchun asos bo‘la olmaydi.

Fikrimizcha, SBEning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun tergov xodimi, uni tayinlashdan oldin quyidagilarni bajarishi lozim:

- SBEni tayinlash uchun asos bo‘luvchi faktlar va yuridik normalarni hamda vaqtini aniqlashi;
- jinoiy ishga doir zarur hujjatlar va materiallarni tayyorlashi;
- sud-buxgalteriya ekspertizasini o‘tkazadigan muassasani tanlashi;
- sud-buxgalteriya ekspertizasini tayinlash to‘g‘risidagi qarorni jinoyat-protsessual qonunchiligining talablariga muvofiq rasmiylashtirishi;

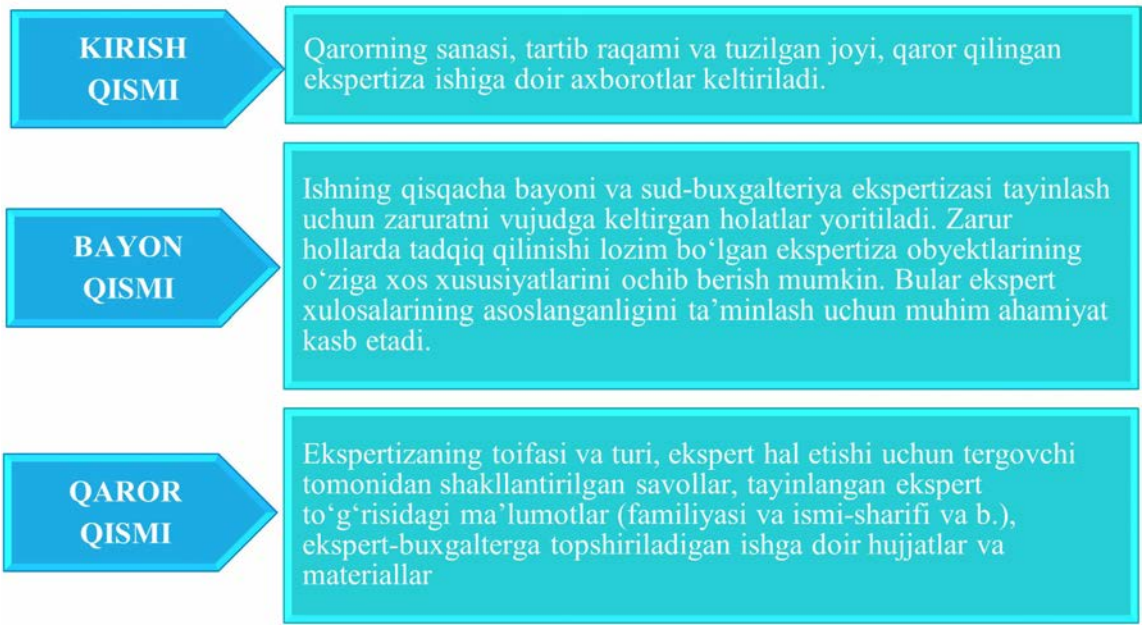
- ushbu qaror bilan gumon qilinuvchi, ayblanuvchi va uning himoyachisini tanishtirishi;
- gumon qilinuvchi, ayblanuvchi va uning himoyachisi, jabrlanuvchi tomonidan arz qilinganida ularning iltimosini qondirishi;
- sud-buxgalteriya ekspertizasini tayinlash to‘g‘risidagi qarorni jinoiy ishga doir barcha hujjatlar va materiallar bilan birgalikda sud-buxgalteriya ekspertizasini o‘tkazuvchi muassasaga yoki ekspertga topshirishi;
- ekspertiza jarayonida o‘zining ishtirok etishi yoki etmasligi to‘g‘risida ekspert-buxgalterni xabardor qilishi.

So‘ngra sud-buxgalteriya ekspertizasi quyidagi bosqichlar bo‘yicha amalga oshirilishi tavsiya etiladi:

- SBE ni tayinlash to‘g‘risida qaror chiqarish;
- Materiallarni tadqiq qilish uchun ekspert-buxgalterga topshirish;
- Ekspert-buxgalter tomonidan ekspertiza dasturini tuzish;
- Dasturga muvofiq ekspertiza ishlarini amalga oshirish;
- Ekspertiza natijalarini umumlashtirish va tizimlashtirish;
- Ekspert-buxgalter xulosasini tuzish;
- Natijalar bo‘yicha profilaktik tadbirlar ishlab chiqish;
- Xulosani ekspertiza tayinlagan shaxsga topshirish.

Tergovchi SBE uchun to‘plangan materiallarning yetarliligiga ishonch hosil qilganidan so‘ng, uni tayinlash to‘g‘risida qaror qabul qiladi. Tergovchining qarori majburiy protsessual hujjat bo‘lib, boshqa hujjat uning o‘rnini bosa olmaydi. Bunday qaror chiqarilgan paytdan boshlab sud-buxgalteriya ekspertizasi tayinlangan hisoblanadi.

SBEni tayinlash to‘g‘risidagi qaror ikki nusxada tuzilib, tarkiban uchta bo‘limdan iborat: kirish, bayon qilish va rezolyutsiya (1-rasm).

1-rasm: Sud-buxgalteriya ekspertizasini tayinlash to‘g‘risidagi QAROR

Ekspert-buxgalterga hal etish uchun tergov qilinayotgan jinoiy ishning va buxgalteriya hisobining xususiyatlari hamda iqtisodiy faoliyatning turlari bilan bog‘liq xilma-xil savollar qo‘yilishi mumkin.

Qo‘yilgan savollarning noaniq tahrir qilinishi ekspert-buxgalterga xulosa berishni rad etish uchun asos bo‘la olmaydi. Tergovchi savollarni shakllantirish bo‘yicha malakali buxgalterdan maslahatlar olishi mumkin. Bunda bo‘lg‘usi ekspert-buxgalter ham bu masalada maslahatchi bo‘lishi mumkin. Bunday noprotsessual maslahatga ko‘p hollarda zarurat paydo bo‘ladi, chunki ekspertizaning to‘liqligi, aniqligi va uni o‘tkazish muddatlariga rioya qilinishi qo‘yilgan savollarning to‘g‘riligiga bog‘liq.

Ekspert-buxgalter oldiga faqat tergov olib borilayotgan ishning muayyan holatlariga taalluqli bo‘lgan, muhim masalalar qo‘yilishi maqsadga muvofiq. Masalan, hujjatli taftishning sifatli o‘tkazilganligi, aniqlangan moddiy zararning ko‘lami va paydo bo‘lgan davri, buxgalteriya hisobining to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilganligi va ushbu hisob ma’lumotlarining ishonchliligi, mazkur korxonadagi muayyan xo‘jalik operatsiyalari va h.k.lar to‘g‘risidagi savollar.

Fikrimizcha, ekspert-buxgalterga qo‘yiladigan vazifalarni quyidagicha shakllantirish maqsadga muvofiq:

- mazkur korxonada buxgalteriya hisobi va hisobotning tashkil etilishi O‘zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi qonuni va tegishli qonunosti normativ hujjatlari talablariga mosligi;
- tovar-moddiy qiymatliklarning hisobdan chiqarilishi qaysi hujjatlar bilan va qanday rasmiylashtirilganligi;
- tovar-moddiy qiymatliklarning buzilishi va tabiiy kamayishi to‘g‘ri rasmiylashtirilganligi va hisobdan chiqarilganligi?
- muayyan xo‘jalik operatsiyasi sodir etilganligining qonuniyligini hujjatlarni tahlil qilish yo‘li bilan tekshirish mumkinmi?
- pul mablag‘lari hisobdan chiqarilishining rasmiylashtirilishi va unda qanday huquqbuzarliklar mavjudligi;
- tovar-moddiy qiymatliklarning kamomadlari buxgalteriya hisobida aks ettirilganligi;
- ta’sischilar chiqib ketishi paytida balans valyutasining haqqoniyligi, ularga to‘lanishi lozim bo‘lgan mol-mulklar qiymatining adolatli baholanganligi, foydaning to‘g‘ri aniqlanganligi va sh.k.

Ekspert-buxgalterga quyidagi hujjatlar taqdim etilishi zarur:

- boshlang‘ich hujjatlar;
- jurnal-orderlar;
- inventarizatsiya va taftish dalolatnomalari;
- guvohlar, ayblanuvchilarni so‘roq qilish bayonnomalari;
- yuzma-yuz uchrashtirish bayonnomalari;
- boshqa bilimlar sohalari (tovarshunoslik, qurilishi-montaj, xatshunoslik ekspertizasi va h.k.) ekspertlarining xulosalari, norasmiy hisob hujjatlari va b.

Ekspert-buxgalter qo‘yilgan savollarga javob berish uchun buxgalteriya hisobi materiallarini olib, boshqa ma’lumotlardan, xususan norasmiy hisob ma’lumotlaridan (qoralama yozuvlar, norasmiy qoldiq chiqarish dalolatnomalari, hisob operatsiyalarining qoralama yozuvlari va b.) foydalanishni rad etmasligi lozim. Odatda, ushbu hujjatlarda ham xo‘jalik hodisalari aks ettirilib, ular moddiy javobgar shaxslar va boshqa shaxslarning tashabbuslari bilan tuziladi. Ular tovar-moddiy qiymatliklarning harakatlanishini, moddiy zararlar ko‘lamini va ularning vujudga kelgan vaqtini, moddiy zararlar summasining mansabdor shaxslar va moddiy javobgar shaxslar o‘rtasida taqsimlanishini tavsiflaydi.

SBE larini qo‘shimcha va qayta o‘tkazish tergov yoki sud organlarining qaroriga muvofiq amalga oshiriladi. Ularni tayinlash va o‘tkazish protsessual qonunchilik bilan tartibga solinadi. Buning uchun protsessual qonunchilikda tegishli moddalar, jumladan O‘zR “Sud ekspertizasi to‘g‘risida”gi qonuni (18-modda), O‘zR JPK (176, 178-modda), O‘zR FPK(194-modda) O‘zR IPK (82-modda)da keltirilgan. Qo‘shimcha va qayta ekspertizalar barcha protsessual normativ hujjatlarda o‘xshash tarzda tayinlanadi hamda o‘tkaziladi. Jinoiy ishlarda qo‘shimcha va qayta ekspertizalar tergovchi (surishtiruvchi)ning qaroriga asosan tayinlanadi.

O‘zR “Sud ekspertizasi to‘g‘risida”gi qonuni 18-moddasi, O‘zR JPK 176-moddasi, O‘zR FPK 194-moddasi va O‘zR IPK 82-moddalariga (Qo‘shimcha va takroriy ekspertizalar) muvofiq ekspert-buxgalterning xulosasi yetarli darajada aniq va to‘liq bo‘lmaganida, yoxud ish bo‘yicha oldin tergov qilingan holatlarga doir yangi savollar vujudga kelganida qo‘shimcha sud-buxgalteriya ekspertizasi tayinlanadi.

Fikrimizcha, qo‘shimcha SBE quyidagilarni batafsilroq ochib beradi:

- ekspert-buxgalter tomonidan xulosa taqdim etilganidan so‘ng tergov qilinayotgan ish bo‘yicha yangi holatlar vujudga kelganida (masalan, ishga taalluqli bo‘lgan yangi hujjatlarning paydo bo‘lishi, boshqa tashkilotlarning arxivlaridan olib qo‘yilib, oldin tekshiruv(ekspertiza)ga taqdim etilmagan hujjatlarni o‘rganish zaruratining vujudga kelishi va b.);
- qo‘yilgan savolga ekspert-buxgalter tomonidan javob berilgan, lekin ekspertizani tayinlagan sub-yektda, SBE xulosasini o‘rganganidan so‘ng, oldin o‘rganilgan obyektlar bo‘yicha yangi savollar paydo bo‘lganida.

SBE xulosasining yetarli darajada aniq yoki to‘liq emasligi ekspert-buxgalterni so‘roq qilish orqali bartaraf etilishi mumkin bo‘lsa, agar qo‘shimcha tekshiruv o‘tkazish talab qilinmasa, qo‘shimcha SBE o‘tkazish zarurati vujudga kelmaydi.

Qo‘shimcha ekspertiza birinchi (oldingi) ekspertizani o‘tkazgan ekspert-buxgalter (ekspert-buxgalterlar komissiyasi)ga topshiriladi. Chunki u xulosaning asoslanganligini tekshirish uchun emas, balki tadqiqot natijalarini to‘ldirish, yangi savollarga javoblar olish, oldingi xulosa mazmuni va fikrlardagi noaniqliklarni bartaraf etish uchun tayinlanadi. Qo‘shimcha ekspertiza protsessual qonunchilik qoidalariga ko‘ra boshqa ekspertga topshirilishi ham mumkin.

O‘zR “Sud ekspertizasi to‘g‘risida”gi qonuni 18-moddasi, O‘zR JPK 176-moddasi, O‘zR FPK 194-moddasi va O‘zR IPK 82-moddalariga (qo‘shimcha va takroriy ekspertizalar) muvofiq ekspert-buxgalter tomonidan taqdim etilgan xulosa salbiy baholanganida, qayta (takroriy) SBE tayinlanib, bunga quyidagilar sabab bo‘lishi mumkin:

- ekspert-buxgalterning kompetentsizligi;
- protsessual holatlar bo‘yicha uni rad qilish zarurati;
- ekspert-buxgalter xulosasining asosliligiga shubha paydo bo‘lishi;
- ekspert-buxgalter xulosasi va ish bo‘yicha to‘plangan boshqa dalillar o‘rtasida ziddiyatlar mavjud bo‘lganida;
- ekspert-buxgalter(lar) fikrlarida ziddiyatlar mavjud bo‘lganida.

Qayta SBE, xususan, quyidagi hollarda tayinlanishi mumkin, agar:

- ekspert-buxgalter tomonidan ekspertiza tadqiqoti metodlarini tanlash va qo‘llashda xatolarga yo‘l qo‘yilganida, bu uning SBE obyektlarini aniqlashda professional kompetentliligiga shubha paydo bo‘lganida;
- bitta ish bo‘yicha SBEni o‘tkazgan bir nechta ekspert-buxgalterlarning xulosalarida tafovutlar va ziddiyatlar vujudga kelib, ularni ekspertiza o‘tkazish jarayonining o‘zida tuzatish imkoni bo‘lmaganida;
- SBEni o‘tkazishning protsessual qoidalari buzilgan, masalan, ekspertizani tayinlash va o‘tkazish chog‘ida ayblanuvchining huquqlarini kafolatlaydigan normalarga rioya qilinmaganida.

SBEni qayta o‘tkazishdan maqsad ishdagi aynan shu materiallarni (zarur hollarda esa, qo‘shimcha taqdim etilgan hujjatlarni) va aynan shu uslublarni (yoxud ancha takomillashganini) qo‘llagan holda dastlabki ekspertizada qo‘yilgan savollarga javoblar tayyorlash uchun tadqiq qilish(tekshirish)dan iborat.

Qayta (takroriy) SBE sud, tergovchi, surishtiruvchi yoki prokuror tomonidan tayinlanadi. Ular SBEni takroriy tayinlashda o‘z qarorlarini asoslab berishlari lozim. Xususan, bunda quyidagilar ko‘rsatilishi zarur:

- birlamchi ekspertizaning qaysi jihatlari asossiz deb topilganligi;
- qanday holatlar xulosadagi fikrlarni shubha ostiga qo‘yganligi;
- xulosadagi ziddiyatlar nimalarda ifodalanganligi;
- ekspertiza tadqiqotida qo‘llanilgan ilmiy uslub(metod)lar nima sababdan va qanchalik takomillashmagan.

Qo‘shimcha va qayta SBE birlamchi ekspertizaga o‘xshash, qo‘shimcha yoki qayta ekspertiza tayinlash to‘g‘risidagi qarorga muvofiq tayinlanadi va o‘tkaziladi. Qo‘shimcha yoki qayta SBEning xulosasi ham, birlamchi ekspertiza bo‘yicha berilgan xulosaning tuzilishiga o‘xshaydi. Lekin qo‘shimcha yoki qayta (takroriy) SBEni o‘tkazishda, xulosaning kirish qismida birlamchi (oldingi) ekspertizalar to‘g‘risidagi ma’lumotlar bayon qilinishi zarur, xususan: ular kim tomonidan va qayerda o‘tkazilganligi; xulosaning raqami va sanasi; birinchi ekspertizaning ikkinchi marotaba ko‘rib chiqish uchun ekspert oldiga qo‘yilgan savollari bo‘yicha xulosalari; qayta yoki qo‘shimcha ekspertiza tayinlash to‘g‘risidagi qarorda ko‘rsatilgan, uni tayinlash sabablari.

Oldin o‘tkazilgan ekspertizalarda yo‘l qo‘yilgan xato-kamchiliklarni to‘ldirish uchun komissiyaviy va kompleks ekspertizalar ham ko‘zda tutilgan. Ularni tayinlash zarurati tadqiqot obyektlarining xususiyatlaridan kelib chiqib, ekspertiza jarayonida bir qancha mutaxassislar ishtirok etishi yoki har xil bilim tarmoqlarini qo‘llash zarurati bilan bog‘liq.

Ekspert xulosasi sud majlisida o‘qib eshittiriladi va ishga doir boshqa dalillar bilan bir qatorda tadqiq qilinadi. Zarur hollarda ekspert-buxgalter ekspert xulosasi sud majlisida o‘qib eshittirilganidan so‘ng unga zarur tushuntirishlar berishga haqli, shuningdek sudning va ishda ishtirok qilayotgan shaxslarning qo‘shimcha savollariga javob berishi shart. Bunda ekspert-buxgalterning qo‘shimcha savollarga bergan javoblari ham sud majlisining bayonnomasiga kiritiladi.

Komissiyaviy ekspertiza bitta ekspertiza obyektini tadqiq qilishda bir xil mutaxassislikdagi bir nechta ekspertlar ishtirokida o‘tkaziladi. Komissiyaviy ekspertizalar tergovchi yoki sud tomonidan, agar ular komissiyaviy ekspertiza xulosaning har tomonlama va obyektiv bo‘lishiga yordam beradi, deb hisoblasalar tayinlanadi. Masalan, bunday ekspertiza topshiriq murakkab bo‘lgan hollarda tayinlanishi mumkin. Bunda mazkur ekspertiza bo‘yicha shakllantirilgan savollar kengroq va batafsilroq bo‘lishi mumkin.

Komissiyaviy ekspertizani o‘tkazishga birinchi ekspertizani o‘tkazishda ishtirok etgan ekspert ham jalb qilinishi mumkin. Uning ishtiroki materiallarni tadqiq qilish har tomonlama va to‘liq, ularning tahlili va natijalarini baholash, xulosalar ishonchli va obyektiv obyektiv bo‘lishiga yordam beradi. Komissiya tarkibiga kiruvchi ekspertlar o‘tkaziladigan ekspertiza tadqiqotlarining maqsadi, ketma-ketligi va hajmini o‘zaro kelishib oladilar. Ish jarayonida ekspertlardan bittasi ekspert-tashkilotchining majburiyatlarini bajarishi mumkin, ammo bunda uning protsessual funksiyasi boshqa ekspertlarnikidan farq qilmaydi. Komissiyaning har bir a’zosi tadqiqotlarni to‘liq hajmda o‘tkazib, shundan so‘ng barcha ekspertlar olingan natijalarni tahli qiladilar va agar ular bitta yagona fikrga kelsalar, bitta xulosa tuziladi va barcha ishtirokchilar tomonidan imzolanadi.

Kompleks ekspertiza o‘tkazishda ekspertlarning har biri o‘z vakolati doirasida ekspertiza tekshiruvlarini olib boradi. Ekspertiza xulosasida ekspertlarning har biri qaysi ekspert tekshiruvlarini va qancha hajmda olib borganligi, qaysi holatlarni shaxsan o‘zi aniqlaganligi hamda qanday fikrlarga kelganligi ko‘rsatiladi. Ekspertlarning har biri xulosaning ushbu ekspert tekshiruvlari bayon etilgan qismini imzolaydi va ular uchun javobgar bo‘ladi.

Fuqarolik va iqtisodiy jarayonlarda SBElarini tayinlash tartibi ayrim xususiyatlarga ega bo‘lib, ular O‘zR FPK (84,194-moddalar) va O‘zR IPK (80,82-moddalari)da keltirilgan. Sud-buxgalteriya ekspertizasini tayinlash

to‘g‘risida Iqtisodiy sud ajrim chiqaradi, u tarkiban yuqorida keltirilgan fuqarolik sudi tomonidan chiqariladigan ajrim bilan o‘xshash.

Demak, fuqarolik va iqtisodiy jarayonlarda SBE sudning tashabbusi va tomonlar (da’vogar, javobgar, tergovchi, prokuror, uchinchi shaxslar)ning iltimonomasi bo‘yicha tayinlanadi. Bunda iqtisodiy jarayonda dalil keltirish mana shu shaxslarning zimmasiga yuklanadi. Shuningdek, iqtisodiy sud quyidagi hollarda o‘z tashabbusiga bilan ekspertiza tayinlashi mumkin:

1) ekspertizani tayinlash qonunda belgilab qo‘yilgan yoki shartnomada nazarda tutilgan bo‘lsa yoxud taqdim etilgan dalilning qalbakilashtirilganligi to‘g‘risidagi arizani tekshirish zarur bo‘lganida;
2) qo‘shimcha yoki qayta ekspertiza o‘tkazish zarurati vujudga kelganida.

Fuqarolik va iqtisodiy ishlar bo‘yicha SBE tayinlashni tashkil etish jinoiy ishlardagi bilan ko‘p jihatdan o‘xshash, lekin ayrim farqlar ham mavjud. Xususan, fuqarolik ishlari bo‘yicha SBE tayinlash asosan tovar-moddiy qiymatliklar kamomadi yoki yuridik shaxslar o‘rtasidagi hisob-kitioblar noto‘g‘riligi, shartnomalar bajarilmasligi bilan bog‘liq bo‘lib, bular korxona tomonidan da’vo qo‘zg‘atish predmeti yoki korxona rahbariyatiga xodimlar tomonidan da’vo qo‘zg‘atish uchun sabab bo‘ladi.

SBEni o‘tkazish davlat va nodavlat sud ekspertiza muassasalariga topshirilishi mumkin. Bunda SBE nodavlat sud ekspertiza muassasasi tomnidan o‘tkazilganida, uni tayinlagan organ bilan ushbu muassasa o‘rtasida shartnoma tuzilishi lozim.

Demak, sud (sudya) fuqarolik ishi bo‘yicha SBE tayinlashda, ekspert-buxgalter hal etishi lozim bo‘lgan savollarni aniq, mufassal shakllantirshi va asoslantirilgan ajrim chiqarishi lozim. SBE tayinlash to‘g‘risidagi sud ajrimi o‘rniga boshqa hujjat (xat, savollar ro‘yxati va b.) asos bo‘la olmaydi. Tomonlarda har biri va ishda ishtirok etayotgan boshqa shaxslar sud-buxgalteriya ekspertizasi o‘tkazilishi jarayonida hal etilishi zarur bo‘lgan savollarni sudga taqdim etishga haqlidirlar. Ammo, ekspert-buxgalter tomonidan hal etilishi lozim bo‘lgan savollarning oxirgi variantini sud belgilaydi. Bunda sud taqdim etilgan savollardan chetga chiqish holatlarini asoslashi lozim. Shuningdek, tomonlar SBEni tayinlash to‘g‘risidagi sud ajrimi va unda shakllantirilgan savollar bilan haqlidirlar.

Sud barcha savollarni ko‘rib chiqib, ularni o‘z tashabbusiga ko‘ra shakllantiradi, mazkur ishga aloqador bo‘lmagan yoki ekspert-buxgalterning kompetensiyalaridan chetga chiqadiganlarini chiqarib tashlaydi. Shunday qilib, savollarni oxirgi varianti sud-buxgalteriya ekspertizasini tayinlash to‘g‘risidagi sud ajrimida to‘liq ko‘rsatiladi.

Fuqarolik ishi ko‘rilayotganida sud, tomonlarning hohish-istaklariga qaramasdan, SBEini tayinlashi mumkin. Sud ekspertizani ish ko‘rilayotgan istalgan bosqichda, mazkur ish bo‘yicha hukm chiqarilgunga qadar, zaruratga qarab tayinlashi mumkin.

Sudning fuqarolik va iqtisodiy ishlar bo‘yicha SBE tayinlash to‘g‘risidagi ajrimi ham uchta: kirish, bayon qilish va qaror qismidan iborat.

Ta’kidlash joizki, ekspert-buxgalter xulosasini olish talab etilayotgan savollarning yakuniy tahriri sud tomonidan belgilanadi. Bunda quyidagilar sudning kompetensiyasiga kiradi:

a) sudning ixtiyoriga ko‘ra yangi savollar kiritilishi;
b) savollar mazmuni o‘zgartirilmasdan tahrir qilinishi;
d) jarayon ishtirokchilarining savollarini asoslantirilgan holda rad etish.

Demak, ekspert-buxgalter ekspertizani sudning o‘zida yoki undan tashqarida o‘tkazishi mumkin. SBE, agar ekspertiza tekshiruvlari xususiyatlariga ko‘ra zarurat bo‘lsa, yoxud ekspertiza predmetini sudga olib kelish imkoni bo‘lmasa, tashqarida (o‘sha predmet joylashgan yerda) o‘tkazilishi mumkin. Ishda ishtirok etayotgan shaxslar, agar bu ekspertiza tadqiqotlarini o‘tkazishga xalaqit bermaydigan bo‘lsa, ekspertizani o‘tkazish, ekspertlar yig‘ilishi va xulosa tuzish jarayonlarida ishtirok etishga haqlidirlar.

Iqtisodiy sudlar amaliyotida ishlar ko‘rilayotganida SBElari hozircha juda kam uchraydi. Fikrimizcha, buning asosiy sabablari, birinchidan tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanayotgan fuqarolarimizning va yuridik shaxslarning SBEning zamonaviy imkoniyatlaridan yetarli darajada xabardor emasligi bo‘lsa, ikkinchidan SBEning normativ, tashkiliy-uslubiy va kadr ta’minoti yetarli darajada takomiliga yetmaganligidir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Sud ekspertizasini, xususan SBEni tayinlashning normativ-huquqiy ta’imnoti va amaliyotini tadqiq qilish natijalarini umumlashtirib, quyidagi xulosalar va takliflar shakllantirildi:

1. Ekspert-buxgalterga qo‘yiladigan savollar va vazifalarning namunaviy ro‘yxati shakllantirildi: korxonada buxgalteriya hisobi va hisobotning tashkil etilishi O‘zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonuni va tegishli qonunosti normativ hujjatlari talablariga mosligi; TMZlarning hisobdan chiqarilishi qaysi hujjatlar bilan va qanday rasmiylashtirilganligi; muayyan xo‘jalik operatsiyasi sodir etilganligining qonuniyligini hujjatlarni tahlil qilish yo‘li bilan tekshirish; pul mablag‘lari hisobdan chiqarilishining rasmiylashtirilishi va unda qanday huquqbuzarliklar mavjudligi; ta’sischilar chiqib ketishi paytida

balans valyutasining haqqoniyligi, ularga to‘lanishi lozim bo‘lgan mol-mulklar qiymatining adolatli baholanganligi, foydaning to‘g‘ri aniqlanganligi va sh.k. Shuningdek, ular turkumlanib, amaliyotda qo‘llash taklif qilindi.

2. Qo‘shimcha SBEda tergov qilinayotgan ish bo‘yicha yangi holatlarni; oldin o‘rganilgan obyektlar bo‘yicha yangi savollarni inobatga olish tavsiya qilindi. Qayta SBEda esa birlamchi ekspertizaning qaysi jihatlari asossiz deb topilganligi; qanday holatlar xulosadagi fikrlarni shubha ostiga qo‘yganligi; xulosadagi ziddiyatlar nimalarda ifodalanganligi; ekspertiza tadqiqotida qo‘llanilgan ilmiy uslub(metod)lar nima sababdan va qanchalik takomillashmaganligini inobatga olish tavsiya qilindi.
3. Komissiyaviy va kompleks SBElarini tayinlashning o‘ziga xos jihatlari hamda xulosa tuzish xususiyatlari ochib berildi. Fuqarolik va iqtisodiy ishlarda SBEni tayinlashning xususiyatlarini ochib berildi: Fuqarolik va iqtisodiy ishlar bo‘yicha SBE tayinlash to‘g‘risidagi ajrimi ham uchta: kirish, bayon qilish va qaror qismiga ajratish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Shavkat Mirziyoyev Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. – T.: O‘zbekiston, 2019. – 46 b.
2. O‘zbekiston Respublikasi qonuni “Sud ekspertizasi to‘g‘risida”, https://lex.uz/docs/1633102.
3. O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksi [2020-y. 1.07 gacha bo‘lgan o‘zgartish va qo‘shimchalar bilan] – T.: “Yuridik adabiyotlar Publich”, 2020-y. – 824 b. https://lex.uz/docs/111460
4. O‘zbekiston Respublikasining Iqtisodiy protsessual kodeksi: https://lex.uz/docs/3523891
5. O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksi: (2016-yil 1.04 gacha bo‘lgan o‘zgartish va qo‘shimchalar bilan). –T.: “Adolat”, 2016-y. -400 b. www. lex.uz.
6. O‘zbekiston Korrupsiyani qabul qilish indeksida 14 pog‘ona yuqoriladi, https://www.gazeta.uz/uz/ 2023/ 01/31/cpi-2022/.
7. Звягин С. А., Стрыгина И. Е. Судебно-бухгалтерская экспертиза: особенности организации и проведения в современных условиях // Судебная экспертиза. 2017. № 1. С. 16–17.
8. Еремин С. Г. Судебная бухгалтерия : учебник. М. : ЦОКР МВД России, 2005. С. 336.

MUDOFAA MAJMUI VA HUQUQ MUHOFAZA QILISH ORGANLARI MUASSASALARI, TASHKILOTLARI G‘AZNA IJROSI

Fayzullayeva Zilola Ravshanovna
TMI, “Budjet hisobi va g‘aznachilik ishi’ kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Mudofaa majmui va huquq muhofaza qilish organlari muassasalari va tashkilotlarining xarajatlari va boshqa maxfiy xarakterga ega bo‘lgan xarajatlarini g‘azna ijrosi yoritilgan. O‘zbekiston Respublikasining Budjet kodeksi [1] va O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007-yil 28-fevraldagi PQ-594-son “Davlat budjetining g‘azna ijrosi tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi [2] qaroriga asosan Mudofaa majmui va huquqni muhofaza qilish organlari muassasalari va tashkilotlarining budjet xarajatlari va boshqa maxfiy xarakterga ega bo‘lgan xarajatlarning g‘azna ijrosi tartibi haqidagi nizom tasdiqlangan.

Kalit so‘zlar: Mudofaa majmui, huquq muhofaza qilish organlari tashkilotlari, shartnoma, smeta xarajatlari, to‘lov topshiriqnoma, g‘azna ijrosi, hisobvaraq, budjet tashkilotlari, hisobga olish, moliyaviy majburyatlar, hisob faktura, to‘lovni amalga oshirish.

Abstract: This article describes the execution by the treasury of expenses of the defense complex and institutions and organizations of law enforcement agencies, as well as other expenses of a confidential nature. According to the Budget Code of the Republic of Uzbekistan and the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 28, 2007 No. PQ-594 “On measures for the further development of the system of treasury execution of the state budget”, the Regulation on the procedure for treasury execution of expenses was approved.

Key words: Defense complex, law enforcement organizations, contract, estimated costs, payment order, treasury execution, account, budget organizations, accounting, financial obligations, invoice, payment.

Аннотация: В данной статье описано исполнение казной расходов оборонного комплекса и учреждений и организаций правоохранительных органов, а также иных расходов конфиденциального характера. Согласно Бюджетному кодексу Республики Узбекистан и постановлению Президента Республики Узбекистан от 28 февраля 2007 года № PQ-594 “О мерах по дальнейшему развитию системы казначейского исполнения государственного бюджета” Положение о утвержден порядок казначейского исполнения расходов.

Ключевые слова: Оборонный комплекс, правоохранительные организации, договор, сметные расходы, платежное поручение, казначейское исполнение, счет, бюджетные организации, бухгалтерский учет, финансовые обязательства, счет-фактура, осуществление платежа.

KIRISH

“O‘zbekiston–2030” strategiyasida Qurolli Kuchlarning raqamli salohiyatini oshirish va axborot xavfsizligini ta’minlash, harbiy xizmatchilarning zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish borasidagi bilim va ko‘nikmalarini oshirish ustuvor yo‘nalishlardan biri etib belgilangan. Ushbu dasturiy hujjatda qo‘shinlarning jangovar ruhi va salohiyatini yuksaltirish, zamonaviy jang va harbiy mojarolar hamda xorijiy armiyalarning ilg‘or tajribasini o‘rganish asosida qo‘shinlarning jangovar shayligi va mahoratini rivojlantirish ham o‘z ifodasini topgan. Shuningdek, Qurolli Kuchlar kuch tuzilmalari bilan hamkorlikni kuchaytirish, birgalikdagi harakatlarning samaradorligi va muvofiqlashganlik darajasini oshirish, yuqori malakali harbiy kadrlarni tayyorlash tizimini muntazam ravishda takomillashtirib borish, o‘quv jarayonlariga harbiy tayyorgarlikning zamonaviy usullarini keng joriy etish bo‘yicha tizimli ishlar amalga oshiriladi [3].

Moliya vazirining 2008-yil 24-noyabrdagi 110-son buyrug‘i bilan tasdiqlangan va “Mudofaa majmui va huquqni muhofaza qilish organlari muassasalari va tashkilotlarining xarajatlari va boshqa maxfiy xarakterga ega bo‘lgan xarajatlarning g‘azna ijrosi tartibi haqida” Nizom O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2009-yil 16-aprelda 1941 raqami bilan ro‘yxatdan o‘tkazildi [4]. Mazkur nizom O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi, Ichki ishlar vazirligi va Favqulodda vaziyatlar vazirligi, O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi huzuridagi Bojxona qo‘mitasi va Davlat zaxiralarini boshqarish qo‘mitasi korxonalari, tashkilotlari,

muassasalari hamda harbiy qismlari xarajatlari, shuningdek, maxfiy xususiyatga ega xarajatlari bo‘lgan boshqa budjet tashkilotlarining (keyingi o‘rinlarda – budjet tashkilotlari) maxfiy xarajatlarning g‘azna ijrosi tartibini belgilaydi. Budjet tashkilotlarining tovar (ish, xizmat)lar yetkazib beruvchilar (keyingi o‘rinlarda – mahsulot yetkazib beruvchilar) bilan shartnomalarini ro‘yxatga olish (hisobga olish) va ularning xarajatlarini to‘lab berish, shu jumladan, maxfiy xarakterga ega bo‘lgan budjet xarajatlari to‘lovlarini amalga oshirish bo‘yicha vazifa va funksiyalarni bajarish O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi huzuridagi G‘aznachilik xizmati qo‘mitasi va uning hududiy bo‘linmalari tomonidan amalga oshiriladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Mamlakatimiz mudofaa qudratini mustahkamlash, Qurolli Kuchlarimiz jangovar salohiyatini yuksaltirish, Vatanimiz mustaqilligi, davlat xavfsizligi va chegaralarimiz daxlsizligini ko‘z qorachig‘idek asrash, professional milliy armiyani shakllantirish, harbiy xizmat nufuzini oshirishdagi katta xizmatlari, jamiyatda tinchlik va barqarorlikni, xalqimiz osoyishtaligini saqlash, fuqarolarning huquq va erkinliklari, qonuniy manfaatlarini himoya qilish borasidagi ibratli faoliyati, sharafli va muqaddas burchini bajarishda mardlik va jasorat ko‘rsatgani, yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, yuqori mahoratga ega kadrlarni tayyorlashga qo‘shgan munosib hissasi uchun qator xarbiylar mukofotlandi [7].

Bir paytlar aksariyat ota-onalar farzandini askarlikdan olib qolishga harakat qilgan bo‘lsa, bugun “Mening o‘g‘lim ham Qurolli Kuchlar safida xizmat qilsin”, deb yuksak ishonch va faxr tuyg‘usi bilan armiyaga jo‘natmoqda. Hozir yigitlarimiz uchun harbiy sohada xizmat qilish nafaqat burch, balki shon-sharaf ishiga aylandi.

Ayni paytda Qurolli Kuchlar tizimidagi tub islohotlarda “Inson qadri uchun” degan muhim tamoyil markaziy o‘ringa qo‘yilmoqda. Sohadagi sa’y-harakatlar yoshlar qalbida armiya bilan faxrlanish, Vatan himoyachisi bo‘lishga intilishni kuchaytirmoqda. Qurolli Kuchlar akademiyasi, yangi tashkil etilgan Harbiy-tibbiyot akademiyasi, “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseylari va boshqa ixtisoslashtirilgan ta’lim muassasalari professional kadrlar tay yorlanadigan maskanlarga aylandi. Bu orqali yoshlar o‘rtasida harbiy xizmatga qiziqish va intilish yanada oshdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mudofaa majmui va huquqni muhofaza qilish organlari muassasalari va tashkilotlarining xarajatlari va boshqa maxfiy xarakterga ega bo‘lgan xarajatlarining g‘azna ijrosi nazorati Davlat budjeti xarajatlarining iqtisodiy tasnifiga muvofiq tuzilgan xarajatlar smetasining choraklik ajratilgan mablag‘lari doirasida alohida axborot tizimda amalga oshiriladi. Budjet tashkilotlari to‘lovlarni amalga oshirish uchun O‘zbekiston Respublikasi budjet tizimi budjetlarining g‘azna ijrosi qoidalarida (ro‘yxat raqami 2850, 2016-yil 22-dekabr) belgilangan tartibda g‘aznachilik bo‘linmalariga imzolar namunalari va muhr izi kartochkasi taqdim etadilar.

Budjet tashkilotlari yoki iqtisodiyot va moliya organlari tomonidan tegishli iqtisodiyot va moliya organlarida o‘rnatilgan tartibda ro‘yxatga olingan yakka tartibdagi va umumiy xarajatlar smetasi hamda ularga o‘zgartirishlar g‘aznachilik bo‘linmalariga taqdim etiladi. Bunda iqtisodiyot va moliya organlari tomonidan taqdim qilingan xarajatlar smetasiga o‘zgartirishlar nazorati g‘aznachilik bo‘linmalari tomonidan choraklik ajratilgan mablag‘lar doirasida amalga oshiriladi.

G‘aznachilik bo‘linmalari tomonidan yuridik majburiyatlarni ro‘yxatga olish (hisobga olish) va kassa xarajatlarini amalga oshirish faqat ularga budjet tashkilotlari xarajatlar smetalarini taqdim qilgandan so‘ng amalga oshirilishi mumkin. G‘aznachilik bo‘linmalari budjet tashkil-otlarining mahsulot yetkazib beruvchilar bilan shartnomalar tuzishi va ular tomonidan Davlat budjeti xarajatlarining iqtisodiy tasnifining tegishli moddalari bo‘yicha kreditorlik qarzlarni hisobga olgan holda, xarajatlar smetasida ajratilgan choraklik mablag‘lar doirasida amalga oshirilishi ustidan nazorat qiladi. Asosiy xarajatlar smetalari ro‘yxatga olingandan so‘ng, budjet tashkilotlari va ularning mahsulot yetkazib beruvchilar bilan vaqtinchalik xarajatlar smetalari asosida oldin tuzgan shartnomalarini ro‘yxatga olingan asosiy xarajatlar smetalariga muvofiqlashtirish maqsadida, zarur bo‘lgan hollarda, o‘zgartirishlar kiritilishi mumkin.

Tegishli budjetlarning daromadlar va xarajatlar yoyilmasiga, budjet tashkilotlarining xarajatlar smetalariga, kapital qurilishning smeta xarajatlariga (qurilishlarning manzilli va titul ro‘yxatlariga (loyiha-tadqiqot ishlarining manzilli ro‘yxatiga) o‘zgartirishlar kiritish, iqtisodiyot va moliya organlari tomonidan budjet tashkilotlari, buyurtmachilar hamda kiritilayotgan o‘zgartirishlarni tegishli g‘aznachilik bo‘linmalari bilan majburiy tartibda kelishilgan holda amalga oshiriladi. Qabul qilingan yuridik majburiyatlarning ajratilgan mablag‘lar summasidan, shuningdek kassa xarajatlarining aniqlangan mablag‘lari summasidan ortiqcha amalga oshirilishiga olib keladigan miqdorda mablag‘larini kamaytirishga yo‘l qo‘yilmaydi.

Shu bilan birga, ajratiladigan mablag‘larining kamaytirilishi tomonlar yuridik majburiyatini o‘zaro kamaytirgan holda amalga oshirilishi mumkin.

Budjet tashkilotlari tashabbusi bilan xarajatlar smetalariga kiritilayotgan kamaytirishlarning g‘aznachilik bo‘linmalari bilan kelishuvi quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

1) budjet tashkiloti tegishli xat bilan xizmat ko‘rsatuvchi g‘aznachilik bo‘linmasiga xarajatlar smetasiga o‘zgartirish so‘rovini (keyingi o‘rinlarda – so‘rov) taqdim qiladi;
2) g‘aznachilik bo‘linmasi:

- tuzilgan va ro‘yxatga olingan (hisobga olingan) shartnomalar (kassa xarajatlari) summalarini taklif qilinayotgan aniqliklarni hisobga olgan holda aniqlangan (taklif qilinayotgan) mablag‘lar summalaridan oshmaganligi bo‘yicha so‘rovni tekshiradi;
- kamaytirish rejalashtirilayotgan mablag‘lar bo‘yicha budjet tashkilotining tegishli xarajatlar moddalari bo‘yicha yuridik majburiyatlarni ro‘yxatga olish (hisobga olish) va xarajatlar to‘lovlarini amalga oshirishni vakolatli organ tomonidan budjet tashkilotining xarajatlar smetasiga o‘zgartirishlar kiritish to‘g‘risidagi tegishli qarori qabul qilingunga qadar (kamaytirish ko‘zlanayotgan summalar qismida), to‘xtatib qo‘yadi;
- bir ish kunidan oshmagan muddatda so‘rovga “KELISHILDI” shtamp, imzo va ro‘yxatga olingan sana qo‘yilgan holda budjet tashkilotiga qaytariladi.

3) g‘aznachilik bo‘linmasiga kelishuv uchun taqdim qilingan o‘zgartirish so‘rovi asosli sabablarga ko‘ra qondirilishi mumkin bo‘lmagan hollarda, g‘aznachilik bo‘linmasi bir kun muddatda qaytarish sabablarini ko‘rsatgan holda yozma ravishda qaytaradi.

Budjet tashkiloti kelishilgan so‘rovni olgandan so‘ng ikki ish kuni mobaynida uni ajratilgan budjet mablag‘larini bosh taqsimlovchisi orqali tegishli iqtisodiyot va moliya organiga yuboradi. Iqtisodiyot va moliya organi o‘zgartirish kiritishni rad qilgan holatda, budjet tashkiloti majburiyatlar olish va xarajatlarni amalga oshirishni to‘xtatib qo‘yilishini bekor qilish uchun tegishli iqtisodiyot va moliya organining xatini ilova qilgan holda xizmat ko‘rsatuvchi g‘aznachilik bo‘linmasiga xat yuboradi.

Tekshiruvlar ijobiy natijalar berganda va ko‘rsatilgan xarajatlar turlari bo‘yicha xarajatlar smetasiga taklif qilinayotgan o‘zgartirishlar kiritishning imkoni mavjud bo‘lganda, g‘aznachilik bo‘linmalari:

- g‘aznachilikning dasturiy majmuida kamaytirilishi ko‘zlanayotgan tegishli budjet tashkilotlarining keyingi yuridik majburiyatlarini ro‘yxatga olish (hisobga olish) va kassa xarajatlarini amalga oshirishni to‘xtatib qo‘yadi;
- hujjatlar taqdim qilingan kunning keyingi kunidan kechikmagan muddatda, ijobiy xulosani taqdim qilingan hujjatlar bilan birgalikda tegishli iqtisodiyot va moliya organiga yo‘llaydi.

Bunda g‘aznachilik bo‘linmalari tomonidan yuridik majburiyatlarni qabul qilish, shuningdek budjet tashkilotlarining keyingi kassa xarajatlarini amalga oshirishni to‘xtatib qo‘yishni bekor qilish iqtisodiyot va moliya organlari tomonidan g‘aznachilik bo‘linmalariga, g‘aznachilik bo‘linmalari bilan o‘rnatilgan tartibda kelishilgan asosda barcha tasdiqlangan va ro‘yxatga olingan, budjet tashkilotlarining tasdiqlangan tegishli yakka tartibdagi smetalariga kiritilgan o‘zgartirishlar ro‘yxati nusxalari taqdim qilingandan so‘ng amalga oshiriladi. Hujjatlar loyihasi va hisob-kitoblar bo‘yicha iqtisodiyot va moliya organi g‘aznachilik bo‘linmasidan salbiy xulosa olgandan so‘ng, iqtisodiyot va moliya organi o‘rnatilgan tartibda hujjatlarni qayta ishlash va budjet tashkilotlarining tasdiqlangan mablag‘lariga o‘zgartirishlar kiritishga to‘sqinlik qiluvchi sabablarni bartaraf qilish bo‘yicha choralar ko‘radi.

Budjet tashkilotlarining tovar (ish, xizmat) yetkazib beruvchilar bilan shartnomalari, shuningdek, Davlat budjeti hisobidan kapital qurilish buyurtmachilarining shartnomalari g‘aznachilik bo‘linmalarida majburiy ro‘yxatga olinadi.

Bunda budjet tashkilotlarining tovar (ish, xizmat) yetkazib beruvchilar bilan budjet mablag‘lari hisobidan tuzadigan shartnomalarida qonunchilik hujjatlarida ko‘zda tutilgan holatlardan tashqari, belgilangan tartibda 30 foiz miqdorida oldindan to‘lov amalga oshirilishi ko‘zda tutiladi.

G‘aznachilik bo‘linmalari tomonidan budjet tashkilotlarining shartnomalari:

- budjetdan ajratiladigan mablag‘lar bo‘yicha – ro‘yxatdan o‘tkaziladi;
- vazirliklar va idoralarning budjetdan tashqari jamg‘armalari mablag‘lari bo‘yicha – hisobga olinadi.

Budjet tashkilotlari tomonidan yuridik majburiyatlarning qabul qilinishi, ularning xarajatlar smetalarida Davlat budjeti xarajatlarining iqtisodiy tasnifining tegishli moddalari bo‘yicha ko‘zda tutilgan, ajratiladigan mablag‘lari hajmi doirasida amalga oshiriladi.

Budjet tashkilotlari tomonidan tashqi qarzlarning jalb qilinishi, ssuda va kreditlar olinishi, shuningdek budjetdan ajratiladigan mablag‘lar hisobiga lizing shartnomalarini tuzish taqiqlanadi, qonunchilik hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Tovar (ish, xizmat)lar to‘lovi bir nechta manbalar mablag‘i hisobidan amalga oshirilishi ko‘zda tutilgan hollarda, shartnomalarda majburiy ravishda ushbu manbalar bo‘yicha rekvizitlar va ular hisobidan to‘lanishi lozim bo‘lgan summalar alohida ko‘rsatiladi.

Budjet tashkilotlarining ichki xo‘jalik yurituvchi bo‘linmalari tomonidan tovarlar yetkazib berish, ishlar bajarish yoki xizmatlar ko‘rsatish (O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi va Ichki ishlar vazirligining kir yuvish bo‘linmalari, mehmonxonalari, ta’mirlash-qurilish guruhlari (brigadalari) va qishloq xo‘jaligi mahsulot-

larini yetishtirish va go‘sht-sut mahsulotlarini ishlab chiqarish bilan shug‘ullanadigan yordamchi xo‘jaliklari) qonunchilik hujjatlarida belgilangan tartibga muvofiq budjet mablag‘lari hisobidan ichki xo‘jalik shartnomalari va to‘lovlarni amalga oshirish uchun asos bo‘ladigan, ichki xo‘jalik shartnomalari bo‘yicha tovar (ish, xizmat)lar yetkazib berilganligini tasdiqlovchi hujjatlar asosida amalga oshiriladi.

Bunda budjet tashkilotlari tomonidan taqdim qilingan hujjatlar asosida to‘lovlarni o‘tkazish g‘aznachilik bo‘linmalari tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi va Ichki ishlar vazirligining, qoidaga ko‘ra, budjetdan tashqari hisobvaraqlariga keyinchalik ularni qonunchilik hujjatlariga muvofiq ko‘zda tutilgan maqsadlarga ishlatish bilan amalga oshiriladi.

Shartnomalar tuzmasdan ikki nusxada So‘rovnoma va to‘lov topshiriqnomalari asosida mablag‘lar quyidagilarga:

- sud qarorlari bo‘yicha to‘lovlar, davlat bojlari, yig‘imlar to‘laganda, yuridik majburiyatlar qabul qilinishi boshqa tasdiqlovchi hujjatlar (hisobvaraqlar, kvitansiyalar, Hukumat qarorlari va boshqalar) asosida shartnomalar tuzmasdan amalga oshirilishi mumkin;
- hisobot choragi (yili) yakuni bo‘yicha budjet mablag‘larining iqtisod qilingan qismida Budjet tashkilotlarining rivojlantirish jamg‘armasiga o‘tkaziladi.

Kapital qo‘yilma buyurtmachilarining buyurtmachi xizmatini saqlab turishga mablag‘larni o‘tkazish.

Budjet tashkilotlarining mahsulot yetkazib beruvchilar bilan tuzgan shartnomalari O‘zbekiston Respublikasining “Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to‘g‘risida”gi Qonuniga muvofiq, tomonlarning yuridik xizmatlari (jalb qilingan advokatlar) tomonidan majburiy tartibda qonunchilik hujjatlariga muvofiqligi tekshirilishi shart.

Bunda shartnomalarda tomonlar yuridik xizmatlarining yoki jalb qilingan advokatlarning imzosi bo‘lishi shart. Shartnomalar, shuningdek, ularga qo‘shimcha kelishuvlar aniq va ravshan, siyoh yoki sharikli ruchka yoki (yozuv, hisoblash) mashinada yozilgan holda to‘ldirilishi lozim. Hech qanday tuzatishlar, o‘chirib yozishlar yoki to‘g‘rilashlarga oldindan kelishib olingan bo‘lsa ham yo‘l qo‘yilmaydi.

O‘zbekiston Respublikasining “Davlat xaridlari to‘g‘risida”gi Qonunining amal qilishi:

- O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlanadigan ro‘yxatga muvofiq davlat xaridlari strategik subyektlari amalga oshiradigan davlat xaridlariga, rivojlantirish davlat dasturlarini, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari, qarorlari va farmoyishlari, O‘zbekiston Respublikasi Hukumati qarorlarida nazarda tutilgan loyihalarni ro‘yobga chiqarishda amalga oshiriladigan davlat xaridlari bundan mustasno;
- davlat tomonidan himoya qilinishi lozim bo‘lgan shaxslarning xavfsizligini ta’minlash, O‘zbekiston Respublikasida mudofaa qobiliyatini, xavfsizlikni ta’minlash va ichki tartibni saqlash uchun amalga oshiriladigan davlat xaridlariga, shuningdek, davlat sirlari bilan bog‘liq bo‘lgan davlat xaridlariga;
- favqulodda vaziyatlar yuz bergan hollarda O‘zbekiston Respublikasining ehtiyojlarini ta’minlash uchun zarur bo‘lgan tovarlar (ishlar, xizmatlar)ning davlat xaridlariga;

Belgilansinki, tovarlar (ishlar, xizmatlar)ning davlat xaridi:

a) xarid komissiyalari tomonidan baholanadigan eng yaxshi takliflarni saralab olish yo‘li bilan:

- davlat tomonidan himoya qilinishi lozim bo‘lgan shaxslarning xavfsizligini ta’minlash, O‘zbekiston Respublikasida mudofaa qobiliyatini, xavfsizlikni ta’minlash va ichki tartibni saqlash uchun, shuningdek, davlat sirlari bilan bog‘liq bo‘lgan hollarda;

b) to‘g‘ridan to‘g‘ri shartnomalar bo‘yicha:

- O‘zbekiston Respublikasi Favqulodda vaziyatlar vazirligi tomonidan davlat xaridlari sohasidagi vakolatli organ bilan kelishgan holda tasdiqlanadigan ro‘yxatlar bo‘yicha favqulodda holatlarni bartaraf etish maqsadida O‘zbekiston Respublikasining ehtiyojlarini ta’minlash uchun;
- sud muhokamalarida ishtirok etish uchun advokat (vakil) tayinlanishi bilan bog‘liq;
- narxlari qonun hujjatlariga muvofiq qat’iy belgilangan tovarlar (ishlar, xizmatlar) davlat xaridlariga nisbatan amalga oshirilishi belgilansin.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Loyiha boshqaruvi milliy agentligi, Hisob palatasi va O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining davlat buyurtmachilari tomonidan ilovadagi ro‘yxatga muvofiq tovarlar (ishlar, xizmatlar)ni keyinchalik ular to‘g‘risidagi ma’lumotlarni shartnoma tuzilgan sanadan boshlab 3 kundan kechiktirmasdan davlat xaridlarining maxsus axborot portaliga joylashtirgan holda to‘g‘ridan to‘g‘ri shartnomalar asosida xarid qilish tartibini belgilash to‘g‘risidagi taklifiga rozilik berilsin.

Bunda, ro‘yxatdagi tovarlar (ishlar, xizmatlar)ning davlat xaridi bo‘yicha tuzilgan shartnomalar va ularga qo‘shimcha kelishuvlar O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiy taraqqiyot va kambag‘allikni qisqartirish vazirligi huzuridagi “Loyihalar va import kontraktlarini kompleks ekspertiza qilish markazi” davlat unitar korxonasida kompleks ekspertizadan o‘tkazilmaydi, bundan qiymati bazaviy hisoblash miqdorining yigirma besh ming (budjet buyurtmachilari uchun olti ming) baravari miqdoridan oshgan shartnomalar va ularga qo‘shimcha kelishuvlar mustasno.

Belgilansinki, davlat buyurtmachilari tomonidan davlat xaridlarining maxsus axborot portaliga:

- boshlang‘ich narxni tushirish bo‘yicha auksion o‘tkazish to‘g‘risida e’lon – uni o‘tkazishdan kamida besh kun oldin;
- tanlov o‘tkazish to‘g‘risida e’lon – tanlov ishtirokchilaridan takliflarni qabul qilish muddatining tugashidan kamida o‘n kun oldin joylashtiriladi [4].

O‘zbekiston Respublikasining “Davlat xaridlari to‘g‘risida”gi Qonunining eng yaxshi takliflarni tanlash va tender xarid qilish tartib-taomillarini majburiy tartibda elektron shaklda o‘tkazish to‘g‘risidagi talabi 2022-yil 1-yanvardan boshlab kuchga kirganligi [6].

Yuqorida keltirilgan hujjatlarga asosan Mudofaa majmui va huquqni muhofaza qilish organlari muassasalari va tashkilotlari ham 2022-yil 1-yanvardan boshlab o‘z davlat xaridlarni elektron tazrda amalga oshira boshladilar. Tovar xom ashyo birjasining e.xarid.uz sayti oraqali bazaviy hisoblash miqdoring 25 barobaridan oshgan mablag‘li shartnomalar eng yaxshi taklifni tanlab olish yo‘li bilan tanlovlar amalga oshirilib kelinmoqda.

Eng yaxshi takliflarni tanlashni o‘tkazish mezonlari

Eng yaxshi takliflarni tanlash (bundan buyon matnda tanlash deb yuritiladi) vositasidagi davlat xaridi quyidagi shartlar bir vaqtning o‘zida bajarilgan taqdirda amalga oshiriladi:

- g‘olibni aniqlash mezonlari tovar (ish, xizmat) davlat xaridining nafaqat pul ifodasiga, balki miqdoriy va sifat bahosiga ham ega bo‘ladi;
- tovarning (ishning, xizmatning) qiymati bir shartnoma bo‘yicha bazaviy hisoblash miqdorining yigirma besh ming baravarigacha (budjet buyurtmachilari uchun olti ming baravarigacha) bo‘lgan miqdorni tashkil etadi.

Davlat xaridini tanlash orqali amalga oshirish uchun davlat buyurtmachisining xodimlari orasidan kamida besh nafar a’zodan iborat tarkibda xarid komissiyasi tuziladi.

Tanlash o‘tkazilishi to‘g‘risidagi e’lon quyidagi axborotlarni o‘z ichiga olishi kerak:

- tanlashni o‘tkazish shakli;
- tovarning (ishning, xizmatning) batafsil tavsifi va boshlang‘ich narxi;
- tanlash o‘tkaziladigan joyning manzili;
- ishtirokchilarga qo‘yiladigan talablar;
- davlat buyurtmachisining ishtirokchilar bilan bog‘lanish uchun aloqa bog‘lovchi shaxslar sifatida belgilangan bir yoki bir nechta mansabdor shaxslarining yoki boshqa xodimlarining familiyasi, ismi, sharifi, lavozimi va manzili;
- ishtirokchilar tomonidan takliflar berish muddati tugaydigan sana va vaqt;
- taklifni rasmiylashtirishga doir talablar.

Tanlash o‘tkazish to‘g‘risidagi e’lon va (yoki) tanlashda ishtirok etish uchun taklif qonunchilikka zid bo‘lmagan boshqa axborotlarni ham o‘z ichiga olishi mumkin. Davlat xaridini tanlash orqali amalga oshirish uchun davlat buyurtmachisining xodimlari orasidan kamida besh nafar a’zodan iborat tarkibda xarid komissiyasi tuziladi. Takliflarni taqqoslash natijalariga ko‘ra xarid komissiyasi tanlash g‘olibini aniqlaydi va tanlash o‘tkazish natijalarini bayonnomada aks ettiradi. Tanlash natijalariga doir shartnoma tanlash bo‘yicha xarid qilish hujjatlarida va o‘zi bilan shartnoma tuzilayotgan tanlash ishtirokchisi tomonidan taqdim etilgan taklifda nazarda tutilgan shartlar asosida tuziladi.

G‘olib shartnoma tuzishni rad etgan taqdirda unga zakalat summasi qaytarib berilmaydi. Agar xarid komissiyasi tomonidan zaxiradagi g‘olib aniqlangan bo‘lsa, shartnoma tuzish va unga doir majburiyatlarni bajarish huquqi zaxiradagi g‘olibga o‘tadi. Bunda zaxiradagi g‘olib g‘olib tomonidan taklif etilgan narx bo‘yicha (bundan zaxiradagi g‘olib taklif etgan narx g‘olib tomonidan taklif etilgan narxdan past bo‘lgan hollar mustasno) shartnoma tuzadi yoki shartnoma tuzishni rad etishi mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari mamlakat hududiy yaxlitligi, xalqimizning osuda hayotini ta’minlash, ayniqsa, yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda g‘oyat muhim o‘rin tutadi. Keyingi yillarda milliy armiyamiz har qanday tahdid va xavf-xatarga qarshi munosib zarba bera oladigan kuchga, el-yurtimiz tayanchi va suyanchiga aylandi.

Tarixan qisqa davrda mamlakatimiz suvereniteti va hududiy yaxlitligi, sarhadlarimiz daxlsizligini ishonchli himoya qilishga qodir, tezkor va ixcham milliy armiya tashkil etildi. Milliy armiyamizning tashkiliy tuzilmalarini takomillashtirish bo‘yicha chora-tadbirlar qo‘shinlarning jangovar tayyorgarligi, harbiy qudrati va salohiyatini yanada oshirish imkonini berdi.

Shuningdek, qo‘shin turlari o‘rtasida o‘zaro hamkorlikni ta’minlash bo‘yicha ta’sirchan mexanizmlar yo‘lga qo‘yilib, eng murakkab vazifalarni ham tezkorlik bilan bajaradigan bo‘linmalar tashkil etildi. Qo‘shinlarning jangovar va ruhiy tayyorgarlik darajasi oshirildi. Mudofaa sohasidagi islohotlar natijasini qator nufuzli xalqaro harbiy

mashg‘ulot va musobaqalarda O‘zbekiston harbiy jamoalarining faxrli o‘rinlarni egallab kelayotgani misolida yaqqol ko‘rish mumkin [7].

Yuqoridagalardan kelib chiqib aytilganda Mudofaa majmui va huquqni muhofaza qilish organlari muassasalari va tashkilotlariga alohida e’tibor qaratilgan. Xarajatlari g‘azna ijrosida amalga oshirilishi uchun davlat xaridlarida mahsus portal yaratilib, maxfiy ko‘rinishdagi hujjatlarga ham shart-sharoitlar qilingan. Demak, xulosa qilib aytsak, qurollik kuchlar majmuasi ham budjet ham korporativ sifatida davlat xaridlarida ishtirok eta oladilar. Lekin hanuz ish haqi va soliq to‘lovlari qog‘oz shaklida taqdim etib kelinmoqda. Kelajakda bu masalani ham hal qilishga erishilsa ancha qulayliklar va iqtisodga erishamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Budjet kodeksi. 2013-yil 26-dekabr. lex.uz›docs/2304138
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007-yil 28-fevraldagi “Davlat budjetining g‘azna ijrosi tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 594-son Qarori. lex.uz›docs/1139941
3. 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi (president.uz) https://president.uz/uz/pages/view/strategy
4. O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyot va moliya vazirining buyrug‘i, 15.05.2018-yilda ro‘yxatdan o‘tgan, ro‘yxat raqami 1941-1 “Mudofaa majmui va huquqni muhofaza qilish organlari muassasalari va tashkilotlarining budjet xarajatlari va boshqa maxfiy xarakterga ega bo‘lgan budjet xarajatlarning g‘azna ijrosi tartibi haqidagi nizomga o‘zgartirishlar kiritish haqida” . lex.uz›ru/docs/6559442
5. 2021 yil 12 mart, “Davlat xaridlari to‘g‘risidagi” O‘zbekiston Respublikasi Qonuni. lex.uz›docs/5382974
6. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 20-maydagi 276-son qarori bilan tasdiqlangan “Davlat xaridlarini amalga oshirish bilan bog‘liq tartib-taomillarini tashkil etish va o‘tkazish tartibi to‘g‘risida”gi Nizom. lex.uz›docs/6026643
7. “O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 13-yanvardagi” O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari tashkil etilganining 30 yilligi hamda Vatan himoyachilari kuni munosabati bilan harbiy xizmatchilar va huquqni muhofaza qilish organlari xodimlaridan bir guruhini mukofotlash to‘g‘risida”gi Farmoni.
8. D.Sholdarov “Development of the education system in the digital economy on the basis of public-private partnership” International Scientific Journal of Finance and Accounting, 2021, №. 2.

THE CONCEPT AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF MARKETING STRATEGY IN REGIONAL DEVELOPMENT

Diyorakhon Ibragimovna Kholmurotova
Researcher, Department of Economics, Renaissance university

Abstract: This article explores the pivotal role of marketing strategy in the field of regional development, with a specific focus on the context of Uzbekistan. It begins by establishing the theoretical foundations of marketing strategies in regional development. The article investigates how these strategies can play a crucial role in stimulating economic growth, enhancing the competitiveness of regions, and encouraging sustainable development. Through a comprehensive review of literature, the article identifies the key components of effective marketing strategies, including market research, branding, advertising, and stakeholder engagement, and examines their implementation and adaptation to the socio-economic and innovative reforms specific to Uzbekistan. Drawing on practical research and empirical evidence, the study demonstrates the successful implementation of marketing strategies in various regions of Uzbekistan, highlighting outcomes such as increased investment, tourism growth, and the expansion of local businesses.

Key words: Regional Development, Marketing Strategy, Uzbekistan, Economic Growth, Social Welfare, Stakeholder Engagement, Sustainable Development.

Annotatsiya: Ushbu maqola O'zbekiston kontekstiga alohida e'tibor qaratgan holda mintaqaviy rivojlanish sohasida marketing strategiyasining hal qiluvchi rolini o'rganadi. U hududiy rivojlanishda marketing strategiyalarining nazariy asoslarini belgilashdan boshlanadi. Maqolada ushbu strategiyalar iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, hududlarning raqobatbardoshligini oshirish va barqaror rivojlanishni rag'batlantirishda qanday hal qiluvchi rol o'ynashi o'rganiladi. Maqolada adabiyotlarni har tomonlama ko‘rib chiqish orqali samarali marketing strategiyalarining asosiy tarkibiy qismlari, jumladan, bozor tadqiqotlari, brending, reklama va manfaatdor tomonlarning ishtiroki aniqlangan hamda ularning amalga oshirilishi hamda O‘zbekistonga xos ijtimoiy-iqtisodiy va innovatsion islohotlarga moslashuvi ko‘rib chiqiladi. Amaliy tadqiqotlar va empirik dalillarga tayangan holda, tadqiqot O‘zbekistonning turli hududlarida marketing strategiyalarining muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ko‘rsatib, investitsiyalar hajmining oshishi, turizmning o‘sishi va mahalliy biznesning kengayishi kabi natijalarni ko‘rsatib beradi.

Kalit so‘zlar: Mintaqaviy rivojlanish, Marketing strategiyasi, O'zbekiston, Iqtisodiy o'sish, Ijtimoiy farovonlik, Manfaatdor tomonlarning ishtiroki, Barqaror rivojlanish.

Аннотация: В этой статье исследуется ключевая роль маркетинговой стратегии в области регионального развития с особым акцентом на контекст Узбекистана. Оно начинается с создания теоретических основ маркетинговых стратегий регионального развития. В статье исследуется, как эти стратегии могут сыграть решающую роль в стимулировании экономического роста, повышении конкурентоспособности регионов и обеспечении устойчивого развития. Путем всестороннего обзора литературы в статье определяются ключевые компоненты эффективных маркетинговых стратегий, включая исследования рынка, брендинг, рекламу и взаимодействие с заинтересованными сторонами, а также рассматривается их реализация и адаптация к социально-экономическим и инновационным реформам, характерным для Узбекистана. Опираясь на практические исследования и эмпирические данные, исследование демонстрирует успешную реализацию маркетинговых стратегий в различных регионах Узбекистана, подчеркивая такие результаты, как увеличение инвестиций, рост туризма и расширение местного бизнеса.

Ключевые слова: региональное развитие, маркетинговая стратегия, Узбекистан, экономический рост, социальное обеспечение, взаимодействие с заинтересованными сторонами, устойчивое развитие.

INTRODUCTION

The decisive role of marketing strategies in the sustainable development of regions has attracted significant attention in global academic and professional circles [1]. Investigating this role is particularly pertinent in the context of New Uzbekistan, which is undergoing rapid economic changes and integrating into the global market [2]. The application of innovative marketing strategies is crucial for encouraging regional development, enhancing competitiveness, and ensuring the equitable distribution of economic benefits across the country's various regions [3].

Recent reforms in New Uzbekistan have been aimed at decentralization and expanding local governance powers, creating a conducive environment for the implementation of region-specific marketing strategies [4]. These strategies are directed not only towards attracting investment and tourists but also towards preserving cultural heritage, promoting local products, and improving the living standards of the local population [5]. The theoretical foundations of marketing strategies in regional development are based on place marketing, stakeholder engagement, and the principles of sustainable development [6].

This article examines the integration of marketing strategies into regional development plans in New Uzbekistan. It explores how these strategies are conceptualized, implemented, and evaluated, with particular focus on their contribution to diversifying the economy, creating new jobs, and stimulating the local industry [7]. The article analyzes practical research and theoretical foundations to provide insights into the challenges and opportunities of applying marketing strategies within the context of New Uzbekistan's regional development [8].

The significance of this study lies in its examination of how marketing strategies can be effectively adapted to the specific needs and opportunities of different regions, thereby supporting the broader goals of sustainable development and economic stability in Uzbekistan [9].

A comprehensive understanding of the integration of marketing strategies in the context of New Uzbekistan is essential.

LITERATURE REVIEW

The literature review section explores extensive research on marketing strategies within the context of regional development, describing the evolution of thought and identifying areas that require further investigation. This comprehensive review aims to establish the theoretical foundations for the study, connecting established concepts with emerging trends related to regional development in New Uzbekistan.

The concept of place marketing, first introduced by [9], forms the basis of our theoretical framework. It emphasizes the importance of developing marketing strategies that enhance the attractiveness and competitiveness of a region [10], detailing the significance of understanding a place's unique attributes to develop effective marketing strategies. This perspective underscores the necessity of region-specific approaches in the development and implementation of marketing strategies [11].

Research on stakeholder engagement in regional marketing strategies highlights the crucial role of collaboration between local governments, businesses, and communities. [12] Emphasizes that stakeholder participation is vital for the successful implementation of place marketing strategies. Meanwhile, [13] discusses the importance of public-private partnerships in facilitating sustainable regional development through targeted marketing efforts.

As a component of regional marketing strategies, sustainability studies [14] [15] examine how marketing strategies can achieve environmental sustainability, economic growth, and social equity. These studies propose a shift towards more comprehensive and inclusive marketing approaches that consider the long-term well-being of a region and its inhabitants.

However, gaps remain in the literature, particularly in the context of post-Soviet countries like New Uzbekistan. [16] Explores the theoretical foundations of place marketing but notes a significant lack of empirical research on the practical application of these strategies in transitional economies [17]. Furthermore, as discussed by Šegota, T., Mihalič, T. [18], the role of cultural heritage in marketing strategies has not been sufficiently studied in regions with a rich historical legacy. Recent research by [19] and [20] has begun to address these deficiencies by focusing on integrating cultural and historical wealth into regional marketing strategies. However, more research is needed to understand how these assets can be utilized to ensure sustainable economic development in New Uzbekistan.

The review concludes by highlighting the necessity for a deeper understanding of how to adapt marketing strategies to the unique challenges and opportunities of regions experiencing rapid economic and social growth [21]. The literature indicates that while significant advancements have been made in marketing and regional development, New Uzbekistan's unique context provides a unique opportunity to expand existing theoretical frameworks [22]. This literature review establishes the relevance of place marketing, stakeholder engage-

ment, and sustainability in the context of regional development, sets the theoretical groundwork for the study, identifies critical gaps in the literature, particularly regarding the application of these concepts in Uzbekistan's specific socio-economic landscape, and lays the foundation for subsequent empirical research.

METHODOLOGY

The research employs a mixed-methods approach, integrating both quantitative and qualitative methodologies. This approach was chosen to leverage the strengths of each method–quantitative data to generalize findings and qualitative data to provide depth and context, thereby enriching our understanding of how marketing strategies impact regional development.

Data Collection Techniques

- **Quantitative Data Collection:**

Surveys were distributed among various stakeholders including local businesses, government officials, and the population of different regions of Uzbekistan. The surveys aimed to explore perceptions of the impact of marketing strategies on economic growth, societal development, and ecological sustainability.

- **Qualitative Data Collection:**

Semi-structured interviews were conducted with stakeholders including politicians, business leaders, and community activists. These interviews sought to gather detailed information about the experiences, challenges, and successes in implementing marketing strategies. Additionally, practical studies of significant regional marketing initiatives were compiled using various sources to provide detailed examples of current strategies in practice.

ANALYTICAL METHODS

- **Quantitative Analysis:**

Survey data were analyzed using statistical software to perform descriptive and inferential statistics. This analysis helped to identify patterns and relationships between the implementation of marketing strategies and various indicators of regional development.

- **Qualitative Analysis:**

Data from interviews and practical studies were analyzed through thematic analysis. This process involved coding the data to identify key themes and patterns emerging from the narratives of stakeholders, providing a rich, contextualized understanding of the impact of marketing strategies.

- **Ethical Considerations:**

The research adhered strictly to ethical standards. All participants were informed about the purpose of the study, their rights as participants, and the confidentiality of their responses. Informed consent was obtained to ensure that participation was voluntary and based on a clear understanding of the study.

- **Methodological Limitations:**

The methodology acknowledges potential limitations, including the possibility of bias in self-reported data and difficulties in generalizing findings beyond the specific context of New Uzbekistan. Despite these limitations, the mixed-methods approach is aimed at providing a balanced and comprehensive view of the effectiveness of marketing strategies in regional development.

This methodology section lays the groundwork for a systematic and ethical examination of the role of marketing strategies in regional development, offering insights that inform both theory and practice.

ANALYSIS AND RESULTS

This section of the study presents the findings obtained through the research methodologies outlined in the Methodology section. It thoroughly analyzes how marketing strategies have been implemented in various regions of New Uzbekistan and their impacts on economic growth, local industry development, and societal well-being.

Implementation of Marketing Strategies

Analysis of survey data indicates that regions actively applying marketing strategies have experienced significant economic activity growth. Commonly reported outcomes include increases in tourism, investment flows, and business opportunities.

It is noteworthy that regions effectively promoting their unique cultural heritage and natural attractions have seen significant increases in tourist arrivals and revenues.

Table 1: Small-Scale Economic Factors by Region

Region	Number of New Enterprises	Local Crafts Trade (in so‘m)	Microenterprise Loans (in so‘m)
Tashkent	250	1,253,000,000	6,265,000,000
Samarkand	150	941,250,000	3,756,000,000
Bukhara	100	626,500,000	2,506,000,000
Fergana Valley	75	375,750,000	1,879,500,000

As the capital and economic hub, Tashkent leads in the number of newly established enterprises, local crafts trade, and micro-firm loans, reflecting a flourishing small-scale economy.

Samarkand and Bukhara also show significant activity in small-scale economic factors, benefiting from their tourist attractions and cultural heritage.

The Fergana Valley and Khorezm regions display relatively lower levels of small-scale economic activity, suggesting areas for targeted support and development initiatives.

Table 2: Employment Trends in Selected Sectors

Sector	Employment Change (%)	Average Monthly Wage (in so‘m)
Tourism	+8	3,760,000
Textiles	+5	3,132,500
Agriculture	+3	2,506,000
Construction	+6	4,385,500
Information Technology	+10	5,012,000

The tourism sector exhibits the highest growth in employment, reflecting its crucial role in job creation.

The information technology sector also shows significant employment growth, reflecting the growing importance of the digital economy.

Textile and construction sectors show moderate growth, while agriculture experiences a relatively slower expansion in employment despite its significance in the rural economy.

- **Local Industry Development:** Marketing strategies aimed at boosting local industries have revitalized traditional crafts and created unique market opportunities. Collaborative efforts between local businesses, government agencies, and civic organizations have facilitated the branding and sale of locally produced goods, increasing demand and market share.
- **Community Well-Being:** Interviews with stakeholders highlight the positive impact of marketing strategies on community well-being. Initiatives emphasizing community involvement and decision-making processes have been particularly effective in fostering a sense of pride and ownership among the population. Moreover, targeted marketing campaigns oriented towards health care, education, and social services have enhanced access to essential amenities and overall quality of life in the regions.

Table 3: Impact Assessment. Key Themes from Stakeholder Interviews

Topic	Description
Community Participation	Stakeholders emphasize the importance of engaging local communities in decision-making processes related to marketing strategies, fostering a sense of ownership and pride.
Cultural Heritage Preservation	Efforts through marketing initiatives to promote and preserve cultural heritage sites significantly enhance the region›s attractiveness to tourists and investors.
Public-Private Partnership	Collaborative partnerships between government structures, business, and civil society organizations are crucial for the successful implementation of marketing strategies.
Sustainable Development Goals	Stakeholders stress the need to align marketing strategies with sustainable development goals, ensuring that economic growth is environmentally and socially responsible.

The results section concludes that marketing strategies play a decisive role in enhancing regional development outcomes in Uzbekistan, promoting economic growth, developing local industries, and improving community well-being. However, addressing regional disparities and ensuring inclusive growth remain ongoing challenges requiring continuous efforts and collaboration among stakeholders.

A comprehensive analysis of the results provides valuable insights into the effectiveness of marketing strategies in driving regional development in Uzbekistan, informing policymakers, practitioners, and researchers.

DISCUSSIONS

The “Discussions” section interprets the results presented in the “Results” section within the context of theoretical foundations and existing literature on marketing strategies and regional development. It also debates the impact of these conclusions on regional development policy and practice in Uzbekistan.

The findings highlight the crucial role of marketing strategies in promoting economic growth and developing local industries in Uzbekistan. Regions that effectively utilize their unique cultural heritage and natural resources through targeted marketing initiatives see significant benefits in terms of tourism revenues, investment inflows, and small-scale economic activity. These results align with theoretical principles of place marketing and stakeholder engagement, underscoring the importance of branding and promoting regions as attractive destinations for tourists, investors, and entrepreneurs.

Furthermore, marketing strategies positively impact community well-being, encourage social cohesion, and help improve the quality of life for the population. Initiatives that prioritize community participation in decision-making processes help to foster a sense of pride and ownership among the population, strengthen social connections, and enhance the overall stability of communities. This finding resonates with literature on sustainable development, which emphasizes the importance of considering economic, ecological, and social factors in regional development efforts.

Based on the data, policymakers in Uzbekistan should prioritize developing and implementing comprehensive marketing strategies tailored to the unique characteristics and needs of each region. This includes investing in infrastructure development, preserving cultural heritage assets, and fostering public-private partnerships to support sustainable economic growth and community development. Additionally, policies should aim to eliminate regional disparities by providing targeted support and resources to underserved areas, particularly rural communities.

In practice, regional development agencies and local governments can employ a multi-stakeholder approach in developing and implementing marketing strategies, involving representatives from government, business, civil society, and local communities. Collaboration and knowledge sharing among stakeholders are crucial for maximizing the impact of marketing initiatives and ensuring their long-term sustainability. Moreover, programs and technical assistance should be provided to enhance the marketing skills and competitive potential of local businesses and entrepreneurs in the global market.

In conclusion, this study’s results underscore the transformative potential of marketing strategies in managing regional development outcomes in Uzbekistan. By leveraging the cultural heritage, natural resources, and community assets of the region, marketing initiatives can stimulate economic growth, develop local industries, and enhance community well-being. However, realizing these benefits requires concerted efforts from policymakers, practitioners, and stakeholders to develop and implement inclusive and sustainable marketing strategies that prioritize the needs and aspirations of local communities. Ultimately, by harnessing the power of marketing for regional development, Uzbekistan can unlock new opportunities for prosperity and stability across its diverse regions.

CONCLUSION

In conclusion, this research provides valuable insights into the role of marketing strategies in enhancing regional development outcomes in Uzbekistan. Utilizing a mixed-methods approach that encompasses both quantitative analysis and qualitative indicators, the study demonstrates the significant impact of marketing strategies on economic growth, advancing local industries, and improving community welfare across various regions of Uzbekistan.

The results indicate that regions effectively implementing marketing strategies benefit significantly from tourism revenues, investment inflows, and small-scale economic activities. Additionally, marketing initiatives help strengthen social cohesion, enhance the quality of life for the population, and encourage the preservation of cultural heritage.

It is crucial to acknowledge the limitations of this study. Reliance on self-reported data and the cross-sectional nature of the research design could introduce biases and limit the generalizability of the findings. Although efforts have been made to ensure sample representativeness, regional variations and nuances might not have been fully captured.

Future research in this field could explore the long-term impact of marketing strategies on regional development outcomes through longitudinal studies. Comparative research across different regions and countries could provide policymakers and practitioners with insights into best practices and transferrable lessons. Additionally, a thorough analysis of specific marketing initiatives and their effectiveness in achieving targeted outcomes could provide valuable insights into the mechanisms underlying successful regional development strategies.

The findings of this study are of significant importance to policymakers, practitioners, and stakeholders engaged in regional development efforts. By prioritizing the development and implementation of inclusive and sustainable marketing strategies, policymakers can unlock opportunities for economic growth, social cohesion, and cultural preservation across various regions of Uzbekistan. Collaboration and knowledge sharing among stakeholders are crucial for maximizing the impact of marketing initiatives and ensuring their long-term sustainability.

In summary, this research underscores the transformative potential of marketing strategies in managing regional development outcomes in Uzbekistan. By harnessing the power of marketing to promote economic growth, support social cohesion, and preserve cultural heritage, Uzbekistan can open new opportunities for prosperity and stability across its diverse regions. Despite challenges and limitations, the results of this study offer a promising outlook for regional development in Uzbekistan and beyond.

References:

1. Ergashev, R. X., & Islomova, D. S. (2022). O‘zbekistonda ziyorat turizmini rivojlantirish masalalari. Gospodarka i Innowacje. Retrieved from gospodarkainnowacje.pl
2. Худояров, A. A. (2021). O ‘zbekistonda iqtisodiyetni modernizatsiyalash jarayonida ziyorat turizmining rivojlanish xususiyatlari. Журнал Инновации в Экономике. Retrieved from tadqiqot.uz
3. Kostić, M., Lakićević, M., & Milićević, S. (2018). Sustainable tourism development of mountain tourism destinations in Serbia. Економика пољопривреде. Retrieved from cyberleninka.ru…
4. Qian, C., Sasaki, N., Jourdain, D., Kim, S. M., ... (2017). Local livelihood under different governances of tourism development in China–A case study of Huangshan mountain area. Tourism Management, Elsevier.
5. Czernek, K. (2017). Tourism features as determinants of knowledge transfer in the process of tourist cooperation. Current Issues in Tourism, Taylor & Francis.
6. Holloway, J. C., & Humphreys, C. (2022). The business of tourism. Google Books.
7. Duglio, S., & Beltramo, R. (2017). Estimating the economic impacts of a small-scale sport tourism event: The case of the Italo-Swiss mountain trail CollonTrek. Sustainability, mdpi.com.
8. Ateljevic, J., & Li, L. (2017). Tourism entrepreneurship–concepts and issues. Tourism and entrepreneurship, Taylor & Francis.
9. Dredge, D., Phi, G. T. L., Mahadevan, R., Meehan, E., ... (2019). Digitalisation in Tourism: In-depth analysis of challenges and opportunities. vbn.aau.dk.
10. Paunović, I., & Jovanović, V. (2017). Implementation of sustainable tourism in the German Alps: A case study. Sustainability, mdpi.com.
11. Gibson, L. J. (2019). The potential for tourism development in nonmetropolitan areas. Economic Adaptation, Taylor & Francis.
12. Camilleri, M. A., & Camilleri, M. A. (2018). The tourism industry: An overview. Springer.
13. Ciolac, R., Adamov, T., Iancu, T., Popescu, G., Lile, R., ... (2019). Agritourism-A Sustainable development factor for improving the ‘health’ of rural settlements. Case study Apuseni mountains area. Sustainability, mdpi.com.
14. Torres-Delgado, A., & Saarinen, J. (2017). Using indicators to assess sustainable tourism development: a review. Research paradigms in tourism, Taylor & Francis.
15. Mandić, A., Mrnjavac, Ž., & Kordić, L. (2018). Tourism infrastructure, recreational facilities and tourism development. Tourism and hospitality management, hrcak.srce.hr.
16. Mead, M. (2018). Mountain Arapesh. Google Books.
17. Wondirad, A., & Ewnetu, B. (2019). Community participation in tourism development as a tool to foster sustainable land and resource use practices in a national park milieu. Land use policy, Elsevier.
18. Šegota, T., Mihalič, T., & Kuščer, K. (2017). The impact of residents’ informedness and involvement on their perceptions of tourism impacts: The case of Bled. Journal of Destination Marketing & Management, Elsevier.
19. Carneiro, M. J., Lima, J., & Silva, A. L. (2018). Landscape and the rural tourism experience: identifying key elements, addressing potential, and implications for the future. Rural Tourism, Taylor & Francis.
20. Robinson, P., Lück, M., & Smith, S. (2020). Tourism. Google Books.
21. Seraphin, H., & Dosquet, F. (2020). Mountain tourism and second home tourism as post COVID-19 lockdown placebo? Worldwide hospitality and tourism themes, Emerald.
22. Safaeva, S. R., Alieva, M. T., ... (2020). Organizational and economic aspects of the development of the international tourism and hospitality industry. Journal of Environmental Management and Tourism, journals.aserspublishing.eu.

UMUMTA'LIM MAKTABLARINI MOLIYALASHTIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Turayev Ochil Yarashevich
Tadqiqotchi

Annotatsiya: Umumta'lim maktablari ijtimoiy sohaning muhim va ajralmas qismi hisoblanadi. Ular soni va ko'lami jihatidan bu sohada katta ulushni egalasa-da, ularni moliyalashtirish o'ziga xos xususiyatlarga ega. Chunki ularni moliyalashtirish aksariyat hollarda budjetdan moliyalashtiriladi, smeta xarajatlarini tuzish va tasdiqlash umumiy tartib doirasida amalga oshirilsa-da, ayrim muhim jihatlari bilan ajralib turadi. Mazkur maqolada bu sohaga qaratilayogan muhim e'tibor bilan bir qatorda, moliyalashtirish orqali ta'lim sifatiga ta'sirining muhim jihatlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Moliya, moliyalashtirish, davlat budjeti, maktab, xarajat, xarajatlar smetasi, birinchi darajali budjet taqsimlovchilar, ikkinchi darajali budjet taqsimlovchilar, moliyaviy manbalar, smetani tuzish, tasdiqlash, ko'rib chiqish, muammo, ijtimoiy soha, pul mablag'lari.

Abstract: Comprehensive schools are an important and integral part of the social sphere. Although they occupy a large share in this area in terms of number and scale, their financing has its own characteristics. Since in most cases they are financed from the budget, and the preparation and approval of cost estimates is carried out as part of a general procedure, it differs in some important respects. This article examines important aspects of the impact of funding on the quality of education, as well as critical attention to this area.

Key words: Finance, financing, state budget, school, cost, estimate, first-order budget allocators, second-order budget allocators, financial resources, budgeting, approval, consideration, problem, social sphere, money.

Аннотация: Общеобразовательные школы являются важной и неотъемлемой частью социальной сферы. Хотя они занимают большую долю в этой сфере по количеству и масштабам, их финансирование имеет свои особенности. Поскольку в большинстве случаев их финансирование осуществляется из бюджета, а подготовка и утверждение сметы расходов осуществляется в рамках общей процедуры, она отличается в некоторых важных аспектах. В данной статье рассматриваются важные аспекты влияния финансирования на качество образования, а также критическое внимание к этой области.

Ключевые слова: Финансы, финансирование, государственный бюджет, школа, стоимость, смета, бюджетные распределители первого порядка, бюджетные распределители второго порядка, финансовые ресурсы, составление бюджета, утверждение, рассмотрение, проблема, социальная сфера, деньги.

KIRISH (INTRODUCTION)

Ma'lumki, umumiy o'rta ta'limning maqsadi har bir shaxsning ta'lim va tarbiya olishdagi konstitutsiyaviy huquqini ro'yobga chiqarishga qaratilgan bo'lib, unda o'quvchilarga bilimlarning zarur hajmini beradi, mustaqil fikrlash, tashkilotchilik qobiliyati va amaliy tajriba ko'nikmalarini rivojlantiradi, dastlabki tarzda kasbga yo'naltirishga va ta'limning navbatdagi bosqichini tanlashga yordam beradi. Bu kabi oliy maqsadga erishishda, albatta, uning moliyaviy asoslari muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'kidlaganimizdek, bugungi kunda umumta'lim maktablari soni va ko'lami jihatdan ijtimoiy sohaning eng muhim bo'g'ini hisoblanadi. Ularning o'z oldiga qo'yilgan maqsadi erishishda sifatli ta'limni tashkil qilish birgalikda ularning faoliyatini moliyalashtirish ham alohida kasb etadi.

Albatta, bu masala o'ta murakkab hisoblanadi. Bir tomondan davlat budjetidan birinchi darajali mablag'larni taqsimlash jarayonlarni to'g'ri tashkil etish bo'lsa, boshqa tomondan umumta'lim maktablarida xarajat smetalarini amaldagi qonunchilik doirasida to'g'ri shakllantirish hamda ularni bir maromda kerakli miqdorda moliyalashtirish masalasi ham o'ta dolzarb hisoblanadi. Albatta, bu masalalar keng qamrovli tadqiqotlarni talab etadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI (LITERATURE REVIEW)

Albatta, umumta'lim maktablarni molyalashtirish muammosi doimiy ravishda ilmiy tadqiqotlarning obyekti sifatida qaralib kelingan. Ular turli davrlarda turlicha moliyalashtirish usuliga asoslangan. Ularga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar ham ana shu jarayonlardan kelib chiqib yondoshilgan. Xususan, University of Chicago, Harvard University (AQSH), University of Cambridge (Buyuk Britaniya), Wageningen University and Research (Niderdandiya), Waseda University (Yaponiya), Keimyung University (Janubiy Koreya), Nanyang Technological University (Singapur), Tsinghua University (Xitoy)[1] kabi yirik markazlar tomonidan ijtimoiy soha bilan birgalikda maktab muassasalarini moliyalashtirish bilan bog'liq ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda.

1 Raxmonov Dilshodjon Alidjonovich. O'zbekistonda ijtimoiy sohani moliyalashtirishning metodologik asoslarini takomillashtirish 08.00.07 – moliya, pul muomalasi va kredit iqtisodiyot fanlari doktori (dsc) dissertatsiyasi avtoreferati Toshkent – 2018, 7 b.

Shu bilan birgalikda xorijlik olimlar: D.Blum, D.Kurtker, A.Deton, R.Lukas, A.Smit, D.Romer, D.Veyl kabi xorijiy olimlar aynan ta'lim bilan bog'liq tadqiqotlar olib borgan bo'lsa, MDH davlatlari olimlaridan aynan mavzuga daxldor tadqiqotlarni olib borganlari sirasiga K.Antonova, S.Borisova, I.Ginzburg, I.Glushenko, Ye.Nikitina, O.Murzayevalarni kiritish mumkin. Bu olimlar ijtimoiy sohani moliyalashtirish jarayonida umumta'lim maktablarini moliyalashtirish amaliyotiga oid tadqiqotlarni olib borgan.

O'zbekistonda ijtimoiy soha, shu jumladan, umumta'lim maktablarini moliyalashtirish masalalari bilan ilmiy tadqiqotlar olib borgan olimlar sifatida D.Raxmonov, D.Mirxoja, N.Xaydarovlarni keltirib o'tish mumkin.

D.Raxmonov o'zining O'zbekistonda ijtimoiy sohani moliyalashtirishning metodologik asoslarini takomillashtirish 08.00.07 – moliya, pul muomalasi va kredit iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi doirasida ijtimoiy sohani moliyalashtirishning metodologik asoslarini yoritib bergan, inson kapitalini rivojlantirish ijtimoiy sohani moliyalashtirishga zamonaviy yondashuv ekanligini asoslab bergan, ijtimoiy sohani, shu jumladan umumta'lim maktablarini moliyalashtirishning iqtisodiy o'sishdagi ahamiyati va uning zarur xususiyatlarini ilmiy izohlagan, O'zbekistonda ta'lim tizimi, shuningdek, umumta'limni moliyalashtirishning o'ziga xos xususiyatlari va rivojlanish tendensiyalarini aniqlab bergan bo'lsa, D.Mirxoja o'z ilmiy tadqiqotlarida maktab ta'limini moliyalashtirishning nazariy asoslari va o'ziga xos jihatlarini asoslab bergan, maktab ta'limini moliyalashtirishning iqtisodiy-me'yoriy ko'rsatkichlarini tizimlashtirgan, maktab ta'limini moliyalashtirishga ta'sir etuvchi omillarning mohiyatini aniqlagan va baholab bergan, maktab ta'limini moliyalashtirishda pedagoglarning o'rni va ahamiyatini rivojlanish tendensiyalarini baholagan, maktab ta'limini budjetdan moliyalashtirishni rivojlanishining amaldagi holatini hamda maktab ta'limini moliyalashtirishning hududiy tendensiyalarini tahlil qilgan holda ilmiy xulosalari chiqargan. Shuningdek, ushbu tadqiqotchi O'zbekistonda maktab ta'limini moliyalashtirishning ustuvor yo'nalishlarini ishlab chiqish bilan birgalikda maktab ta'limi muassasalarini moliyalashtirishni optimallashtirish istiqbollari bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqqan[2].

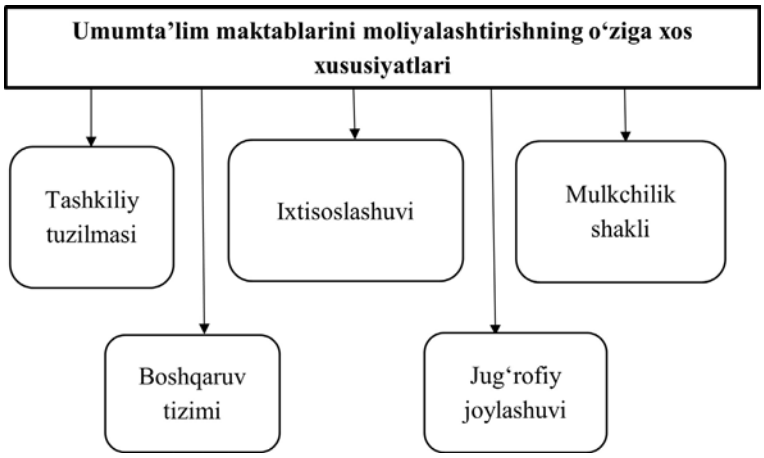
Shu bilan birgalikda maktab ta'limi bilan bog'liq holatlar hamda ularni moliyalashtirish bilan bog'liq ayrim muammolar saqlanib qolinishi bilan bir qatorda bugungi kunda umumta'lim tizimidagi o'zgarishlar ularni moliyalashtirish tizimini yanada takomillashtirishni taqozo etmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI (RESEARCH METHODOLOGY)

Umumta'lim tizimini moliyalashtirish bilan ilmiy tadqiqotlarda ilmiy tadqiqot metodologiyasida keng qo'llaniladigan usullardan ham foydalaniladi. Bular jumlasiga deduksion yoki induksion, sintez va tahlil, statistik tahlillash, mantiqiy va taqqoslama, abstrakt-mantiqiy fikrlash usullaridan foydalanish o'z ilmiy-uslubiy ahamiyatiga ega bo'lib, ushbu maqolada ana usullar ma'lum darajada foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR (ANALYSIS AND RESULTS)

Yuqroida qayd etganmizdek, umumta'lim muassasalari ijtimoiy xizmatlarni amalga oshiruvchi muassasa bo'lib, ular tomonidan ko'rsatilgan ijtimoiy xizmatlar jamiyatning barcha qatlamlari tomonidan ist'emol etiladigan ta'lim xizmatini qamrab oladi. Umumta'lim maktablarining tashkiliy-tuzilishi va ularning ixtisoslashuvi hamda mulkchilik shakllarining turli-tumanligi ularni moliyalashtirish jarayonida o'ziga xoslikni keltirib chiqaradi.

1-rasm: Umumta'lim maktablarini moliyalashtirishning o'ziga xosxususiyatlari[3]

2 Mirxodja Diyora Alisherovna O'zbekistonda maktab ta'limini moliyalashtirishni takomillashtirish 08.00.07 – moliya, pul muomalasi va kredit iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. –Toshkent – 2021, 7-b.

3 Muallif tomonidan tuzilgan.

Yuqoridagi rasmda keltirilgan xususiyatlardan tashqari maktabni moliyalashtirish qaysi budjetdan (mahalliy yoki respublika) amalga oshirilishiga bog‘liq bo‘lishi mumkin. O‘zbekistonda amaldagi tartibga ko‘ra, davolash-profilaktika muassasalarida statsionar sharoitda uzoq muddat davolanishga muhtoj bolalarga bevosita muassasaning o‘zida umumiy o‘rta ta’lim berish tashkil etilishi, sanatoriy turidagi ixtisoslashtirilgan maktab-internat, alohida sharoitlarda ta’minlanishi, tarbiyalash va ta’lim berishga muhtoj bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktablar, zaruriyatga ko‘ra, umumta’lim muassasalarida o‘quvchilarning yashashi va ovqatlanishi uchun lozim darajadagi shart-sharoitlar yaratilishi ham ularni moliyalashtirishning xususiyatlarini belgilab beradi.

Ta’lim xizmatlari sohasida ta’lim rivojlantirish va sifatini oshirish, sohaga xususiy sektorni jalb qilishni jumladan, davlat-xususiy shekrikligi asosida qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan qarorlarini amalga oshirilishi natijasida 2023-yilda ta’lim xizmatlarini o‘sishi 24,8 foizni tashkil etib, 2023-yilda yangi nodavlat maktabgacha ta’lim tashkilotlari sonini 1600 taga yetkazildi. To‘rtinchi yo‘nalish – xizmatlar bozorini rivojlantirish orqali 2024-yilda bozor xizmatlari o‘sishini 14,9 foiz (574 trln so‘m) darajasida ta’minlash prognoz qilinmoqda. Bunda, yuqori o‘sish sur’atlari asosan ta’lim hamda aloqa va axborotlashtirish – 25,5 foiz, moliya – 22,3 foiz va transport – 10,4 foizga o‘sish hisobiga ta’minlanishi prognoz qilinmoqda.

2023-yilda Davlat budjetining ta’lim sohasi uchun jami xarajatlari 60,6 trln so‘m miqdorida yoki Davlat budjeti jami xarajatlarining 21,5 foizini hamda tasdiqlangan parametrlarga nisbatan o‘sish 6,2 foizni tashkil etdi. Shu jumladan, Davlat budjetidan umumta’lim maktablarini saqlash uchun 2023 yil 38,3 trln so‘m (+2,3 trln so‘m), maktabgacha ta’lim 11,9 trln so‘m (+1,1 trln so‘m), oliy va o‘rta-maxsus ta’limga 10,5 trln so‘m (+0,1 trln so‘m) ajratildi. 2023 yilda ta’lim sohasi bo‘yicha davlat dasturlari va tadbirlarga 7 513,0 mlrd so‘m mablag‘ yo‘naltirilgan bo‘lib, tasdiqlangan budjetda nazarda tutilgan mablag‘lardan 1 011 mlrd so‘mga ko‘p. Jumladan, 2023-yilda qo‘shimcha ravishda nodavlat maktabgacha ta’lim muassasalariga Davlat budjetidan subsidiyalarga 2 769 mlrd so‘m (+510 mlrd so‘m); umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida darsliklarni yangilash bilan bog‘liq xarajatlar uchun 1 376 mlrd so‘m (+456 mlrd so‘m); umumiy ta’lim maktablari uchun yangi kompyuter sinflarini xarid qilish xarajatlari 220 mlrd so‘m (+120 mlrd so‘m) mablag‘ yo‘naltirildi.

Bunda, keyingi yillarda ham budjet xarajatlarining tarkibida ta’lim, sog‘liqni saqlash, ijtimoiy himoya, fan, madaniyat va sportni rivojlantirish, muhtoj aholini uy-joy bilan ta’minlash va boshqa ijtimoiy tadbirlar uchun jami Davlat budjeti xarajatlarining asosiy qismi yo‘naltiriladi.

1-jadval: Davlat budjeti xarajatlari tarkibida ta’limga oid xarajatlar 2024–2026-yillarga mo‘ljallangan mo‘ljallari, trln so‘m[4]

№	Ko‘rsatkichlar	2024-yil	2025-yil	2026-yil
1	Davlat budjeti xarajatlari	312,8	362,5	419,4
2	Yalpi ichki mahsulotga nisbatan, foizda	24,0	23,5	24,3
3	Ijtimoiy soha xarajatlar	151,4	193,7	221,9
4	Ta’lim	69,1	95,1	111,9
5	Ta’lim xarajatlarining jam davlat budjetiga nisbatan, foizda	22,0	26,2	28,5
6	Ta’lim xarajatlarining jami ijtimoiy xarajatlarga nisbatan, foizda	45,6	49,0	50,4

Agar, Davlat budjeti xarajatlarining 2024-yil uchun prognozi va 2025–2026-yillar uchun mo‘ljallariga qaraydigan bo‘lsak, ta’lim xarajatlarining jam davlat budjetiga nisbatan ulushi 2024-yilda 22,0 foizni tashkil etsa, keyingi 2025-yil va 2026-yilda uning salmog‘i 26,2 foiz va 28,5 foizni yetishi prognoz qilingan. O‘z navbatida 2023-yilda ijtimoiy soha va aholini ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash xarajatlarii 133,1 trln so‘m bo‘lib, tasdiqlangan parametrlarga nisbatan o‘sish 4,5 foizni tashkil etdi.

2-jadval: 2023-yilda Davlat budjeti xarajatlarida maktabgacha va maktab ta’limi uchun xarajatlarning yil boshida tasdiqlangan budjet miqdoridan o‘zgarishi tahlili trln so‘m

№	Ko‘rsatkichlar	2023-yil	Farqi
1	Davlat budjeti xarajatlari	282,1	+24,4
2	Yalpi ichki mahsulotga nisbatan, foizda	26,6	+2,5
3	Ijtimoiy soha xarajatlar	133,1	+5,7
4	Ta’lim	60,6	+3,5
5	Umumiy ta’lim	38,3	+2,3
6	Maktabgacha ta’lim	11,9	+1,1

4 Iqtisodiyot va Moliya vazirligi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Davlat budjeti xarajatlarining 2023-yilda ijrosi 282,1 trln so‘mni (davlat maqsadli jamg‘armalariga transfertlar bilan birga) yoki 2023-yilgi tasdiqlangan parametrlarga nisbatan 24,4 trln so‘mga oshgan holda yalpi ichki mahsulotning 26,6 foizini tashkil etgan. Yuqoridagi jadvalga qaraydigan bo‘lsak, 2023-yilning boshida umumiy ta’lim bo‘yicha tasdiqlangan budjet 28,3 trln so‘m bo‘lgan holda yil davomida umumiy ta’lim xarajatlarining oshishi 2,3 foizga oshgan, albatta, bunda ko‘zda tutilmagan va zarurat tufayli qo‘shimcha xarajatlarni moliyalashtirishni amalga oshirilganligi sabablidir. Umumta’lim xarajatlari jami ta’limga ajratilgan xarajatlarning 63 foiz atrofida tashkil qilib, bu budjetdan ajratilgan mablag‘larni tashkil qiladi. Ammo, bugungi kunda umumta’lim maktablarida qo‘shimcha budjetdan tashqari mablag‘lar topayotgan maktablar ham borki, afsuski, ular ko‘p emas. Fikrimizcha, bu alohida mavzu bo‘lib, keyingi tadqiqotlarimizda tahlil qilamiz.

XULOSA VA TAKLIFLAR (CONCLUSION/RECOMMENDATIONS)

Umumta’lim maktablarini moliyalashtirish bo‘yicha tahlillardan kelib chiqib bir qator xulosalar qilish mumkinki, maktab ta’limini moliyalashtirish masalasi respublikamizda ustuvor bosh masalalardan biri sifatida yildan yilga oshib bormoqda. Ammo, bu sohaga ajratilgan mablag‘lardan samarali foydalanish ham juda dolzarb masala bo‘lib qolmoqda. Shu jihatdan olganda, keyingi moliyalashtirishda budjet mablag‘lari samaradorligi va natijadorligini oshirish zarur bo‘ladi, garchi ijtimoiy oqibatlarni keltirib chiqarsada, bu sohaga ham budjetni shakllantirishda “Natijaga yo‘naltirilgan budjet” tizimini bosqichma-bosqich to‘laqonli joriy etish zarur bo‘ladi, vaholanki, “Natijaga yo‘naltirilgan budjet” tizimi bilan 2024-yilda Davlat budjeti xarajatlarining 20 foizini, 2025-yil 30 foizini, 2030-yilga kelib 60 foizini maqsadli indikatorlar bilan qamrab olish mo‘ljallangan.

Budjet siyosatida inson kapitali rivojlanishiga doir xarajatlar ustuvorligini ta’minlash maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz, bu tamoyillar aynan maktab ta’limini moliyalashtirishda ham asosiy tamoyil sifatida olinish kerak, bunda, keyingi yillarda ham budjet xarajatlarining tarkibida ta’lim, sog‘liqni saqlash, ijtimoiy himoya, fan, madaniyat va sportni rivojlantirish, muhtoj aholini uy-joy bilan ta’minlash va boshqa ijtimoiy tadbirlar uchun jami Davlat budjeti xarajatlarining asosiy qismi yo‘naltirishligini bildiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Barro R.J. “Human Capital and Growth”: Papers and Proceedings of the Hundred Thirteenth Annual Meeting of the American Economic Association//The American Economic Review, 2001. - № 91(2). –pp. 12-17.
2. Becker G. Human Capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education, New York: National Bureau of Economic Research, 1964.
3. Bloom D., Canning D. The Effect of Health on Economic Growth, a Production Function Approach//World Development, 32. 2004. – pp. 1-13.
4. Goldin C. and Katz L. The Race between Education and Technology//Cambridge, MA: Harvard University Press. 2009.
5. Raxmonov Dilshodjon Alidjonovich. O‘zbekistonda ijtimoiy sohani moliyalashtirishning metodologik asoslarini takomillashtirish 08.00.07 – moliya, pul muomalasi va kredit iqtisodiyot fanlari doktori (dsc) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent. – 2018, 7 b.
6. Mirxodja Diyora Alisherovna O‘zbekistonda maktab ta’limini moliyalashtirishni takomillashtirish 08.00.07 – moliya, pul muomalasi va kredit iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. –Toshkent. – 2021, 7-b.
7. Umumiy o‘rta ta’lim to‘g‘risidagi Nizom. lex.uz›docs/3137130

INNOVATSION FAOLIYAT MOLIYAVIY MODELLARI VA MEXANIZMLARINI RIVOJLANTISHNING KONSEPTUAL ASOSLARI

Ruzibayeva Nargiza Xakimovna
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti,
Investitsiya va innovatsiyalar kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Maqolada innovatsion faoliyat moliyaviy mexanizmining tasnifi va innovatsion faoliyatning moliyaviy tizimining tuzilishi tahlil qilindi. Innovatsion jarayonning uzluksiz ishlashini ta'minlovchi tizimning eng muhim elementlari innovatsiyalarni moliyalashtirish manbalari va mexanizmlari hisoblanadi. Ushbu maqola innovatsion faoliyat moliyaviy mexanizmi muammolarini nazariy jihatdan yanada rivojlantirish uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Kalit so'zlar: moliyaviy mexanizm, moliyaviy vositalar, moliyaviy usullar, innovatsion tizim, innovatsion faoliyat, moliya tizimi, innovatsion mahsulot.

Abstract: The article analyzed the classification of the financial mechanism of innovative activity and the structure of the financial system of innovative activity. The most important elements of the system that ensures the continuous operation of the innovation process are the sources and mechanisms of innovation financing. This article can serve as a basis for further theoretical development of the problems of the financial mechanism of innovative activity.

Key words: financial mechanism, financial tools, financial methods, innovative system, innovative activity, financial system, innovative product.

Аннотация: В статье проанализирована классификация финансового механизма инновационной деятельности и структура финансовой системы инновационной деятельности. Важнейшими элементами системы, обеспечивающей непрерывность инновационного процесса, являются источники и механизмы финансирования инноваций. Данная статья может послужить основой для дальнейшей теоретической разработки проблем финансового механизма инновационной деятельности.

Ключевые слова: финансовый механизм, финансовые инструменты, финансовые методы, инновационная система, инновационная деятельность, финансовая система, инновационный продукт.

KIRISH

Korxonada innovatsion faoliyatni amalga oshirishning zarur sharti – bu korxonalarning innovatsion jarayonlarini amalga oshirishni, yaratilayotgan innovatsiyalarni tijoratlashtirish jarayonini ta'minlash uchun moliyaviy resurslarning mavjudligidir. Innovatsion faoliyat doimiy yangilanib turadigan innovatsion jarayondir. Ushbu hodisaning bir nechta asosiy mezonlari mavjud: ya'ni:

- innovatsion faoliyat bevosita tadqiqot ishlarini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lib, bu jarayonning dastlabki bosqichidir;
- innovatsion faoliyatning oldingi bosqichlarini muvaffaqiyatli amalga oshirish, innovatsiyalarni tijoratlashtirish bosqichi va ularni ommaviy tarqatish bilan ilmiy ishlanmalardan amaliy faoliyatga o'tish;
- innovatsion jarayonga raqamli iqtisodiyotni shakllantirish bilan bog'liq jarayonlar ta'sir ko'rsatadi [1].

Korxonalar innovatsion faoliyatida moliyaviy modellar, mexanizmlar haqida fikr yuritsak, biz bir tizimning elementlari bilan shug'ullanayotganimizni anglashimiz kerak bo'ladi, chunki ushbu mavzu kontekstida ular uchun dastlab umumiy faoliyat turi va yagona moliyaviy tabiat aniqlanadi. Qayd etilgan obyektlarni bir butun sifatida idrok etish zarurati tashqi muhitning dinamik o'zgarishi sharoitida ularning makon va vaqtdagi taxminiy katta o'lchamlari bilan ham bog'liq va bu tizimli yondashuvdan foydalanish zaruratini keltirib chiqaradi. Ushbu yondashuv noaniqlikka duch kelganda fikrlashni soddalashtirish uchun mo'ljallangan va usullarni ishlab chiqishda universal hisoblanadi. Uni qo'llashning dolzarbligi bir xil atamalarning ko'p sonli turli xil talqinlari, amaldagi qonun hujjatlariga doimiy tuzatishlar kiritish va yangi qonun hujjatlarini joriy etish va xususan, innovatsion tadbirkorlikni moliyalashtirishning yagona metodologiyasining yo'qligi fonida doimiy ravishda oshib bormoqda, bu esa kapital qo'yilmalar samaradorligini pasayishiga olib keladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

1960-yillarning boshlarida AQShdagi innovatsion rivojlanishning hozirgi yetakchilari tizimlarning umumiy nazariyasi asoschilaridan biri L.Fon Bertalanffining g‘oyalariga murojaat qildilar va ularni harbiy ishlarda qo‘llashni, keyin iqtisodiyotda – milliy iqtisodiy dasturlarni ishlab chiqishni o‘rgandilar. 1970-yillarda bu nazariya butun dunyoda keng tarqaldi.

Yu.V.Grigorev fikriga [2] ko‘ra, qonun loyihalarini ishlab chiqishda “innovatsion faoliyat”, “innovatsiya” tushunchalaridan foydalanmaslik kerak, chunki “innovatsion faoliyatning barcha turlari davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanmaydi”. Ammo biz tushunchalardan voz kechsak ham, ular bilan bog‘liq muammolar yo‘qolmaydi. “Jumboq”ni hal qilishning kaliti qo‘shma global tajribada bo‘lib, uning zamonaviy timsoli Oslo qo‘llanmasi bo‘lishi mumkin, bu dunyoning yetakchi mamlakatlari mutaxassislarining innovatsion jarayon sohasidagi fundamental ishdir, unda aniq bir mantiq bor: hodisani o‘lchashni boshlashdan oldin uning mohiyatini tushunish kerak.

“Innovatsiya – bu yangi yoki sezilarli darajada takomillashtirilgan mahsulot (tovar yoki xizmat) yoki jarayonni, marketingning yangi usulini yoki biznes amaliyotiga, ish joyini tashkil etishga yoki tashqi aloqalarga yangi tashkiliy usulni joriy etishdir”.

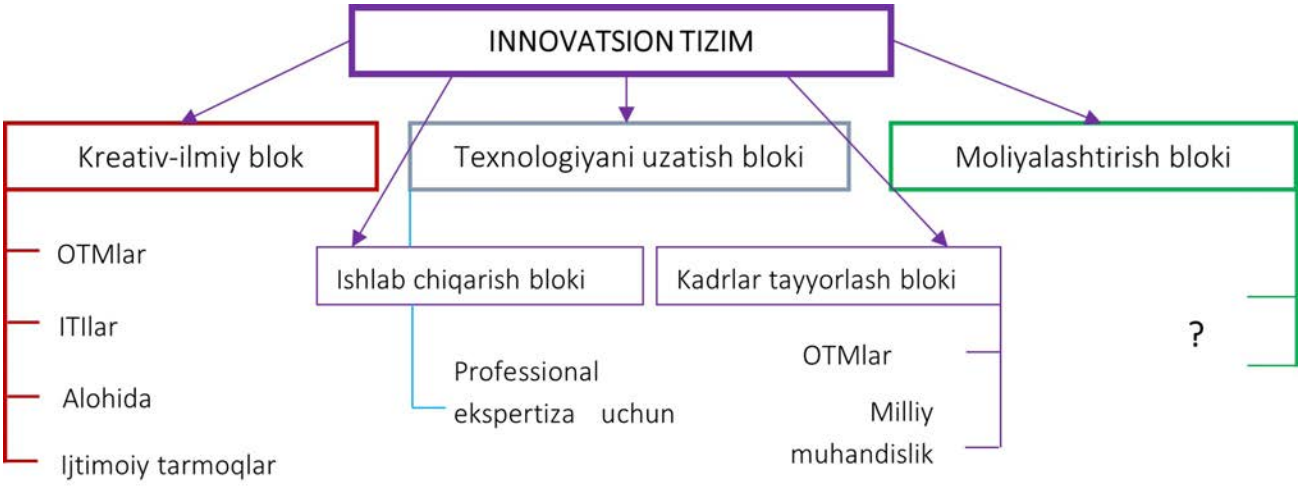
1-jadval: Ta’rifni shakllantirishda maqsad va natijaning muvofiqligini nazorat qilish

Maqsad	Natija (erishilgan/erishmagan maqsad va unga erishish uchun foydalanilgan vosita)			Muvofiqlik, +/–
	Maqsadga erishildi	Yordamchi savol	Instrument	
Mahsulotlar (xizmatlar), talabning raqobatbar-doshligini oshirish, bozor ulushini oshirish, ishlab chiqarish samaradorligi va sifatini oshirish, iste’molchilar bilan aloqalarni mustahkamlash va yaxshilash, bilimlarni to‘plash va almashish jarayonlarining intensivligini oshirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish, atrof-muhitni yaxshilash va h.k.	Biz mahsulotlarning (xizmatlar) raqobatbar-doshligini, talabni, bozor ulushini oshirdik, ishlab chiqarish samaradorligi va sifatini oshirdik, iste’molchilar bilan aloqalarni mustahkamladik va yaxshiladik, bilim to‘plash va almashish jarayonlarining intensivligini oshirdik, yangi ish o‘rinlari yaratdik, atrof-muhitni yaxshiladik va hokazo.	Buning uchun nima qilindi?	Yangi yoki sezilarli darajada takomillashtirilgan mahsulot (tovar yoki xizmat) yoki jarayon, yangi marketing usuli yoki biznes amaliyotida, ish joyini tashkil etishda yoki tashqi aloqalarda yangi tashkiliy usulni joriy qildi.	+

1-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, natija maqsad va uning yordamida maqsad amalga oshiriladigan vositadir. Maqsadni shakllantirishda biz ijobiy natija olishni kutamiz va bu amalga oshiriladigan vositalarni hisobga olamiz. Boshqa ideal sharoitlarda “natija = maqsad + vosita ko‘rinishidagi xato” formulasi ishlaydi, ya’ni ta’rif “nima uchun bu obyekt mavjud?”, “Bu mavzuni muhokamasi orqali qanday maqsadni ko‘zlaymiz?”, “Ushbu elementdan foydalanish orqali qanday natijaga erishamiz?” degan savollarga javob berishi kerak. Oslo qo‘llanmasida innovatsiya ta’rifi maqsad va natija bizning fikrimizcha, uyg‘un bog‘liqdir. Chet ellik mualliflar ko‘pincha “innovatsiya” va “innovatsion faoliyat” atamalarini tenglashtiradilar, ammo Oslo qo‘llanmasi bu tushunchalarni aniq ajratib turadi. “Haqiqatda innovatsiyaga olib keladigan yoki shu maqsadda ishlab chiqilgan barcha ilmiy, texnologik, tashkiliy, moliyaviy va tijorat faoliyati innovatsion faoliyat deb ataladi.” Bunday holda, maqsad “innovatsiyani amalga oshirish”, vosita “ilmiy, texnologik, tashkiliy, moliyaviy va tijorat harakatlari”dir.

Bu ta’rif ham bizga “maqsad-natija” munosabati doirasida juda mantiqiy ko‘rinadi, shuning uchun kerak bo‘lsa, unga murojaat qilamiz.

Endi biz ishlab chiqilgan mantiqqa muvofiq butun xilma-xillikdan ta’riflarni shakllantirishimiz yoki tanlashimiz mumkin, keling, “tizim” nima ekanligini bilish uchun ushbu atamaning ko‘plab ta’riflarini ikki guruhga bo‘lish orqali ifodalaymiz. Birinchisiga tizim jarayonlar, hodisalar va ular orasidagi bog‘lanishlar majmuasi sifatida namoyon bo‘ladiganlar kiradi; uning mavjudligi obyektiv, kuzatuvchidan mustaqil hisoblanadi. Ikkinchi guruhida tizim – jarayon va hodisalarni o‘rganish vositasi, usuli. Kuzatuvchi o‘z oldiga maqsad qo‘ygan holda tizimni real obyektlarni aks ettiruvchi abstraksiya sifatida sintez qiladi. Korxonalarda innovatsion faoliyatni tashkil etish xususiyatlari unga ta’sir qiluvchi omillarning kombinatsiyasiga qarab farq qilishi mumkin. Biroq, har qanday bunday faoliyat ishlab chiqarish, yangi texnologiyalar va ilmiy-texnik bilimlarning yuqori darajasi va konsentratsiyasiga qaratilgan. Shunisi e’tiborga loyiqki, rivojlangan mamlakatlarning ijtimoiy-madaniy va geosiyosiy parametrlari farqiga qaramay, texnologiya, ishlab chiqarishni tashkil etish, kadrlar tayyorlashda qo‘llaniladigan yangi bilimlar ulushi ularning har birining YaIM o‘sishining qariyb 70%ini tashkil etadi. Bu fakt barcha innovatsion tizimlar uchun umumiy xususiyatlarni aniqlash imkoniyatidan dalolat beradi. 1-rasmda bloklar ko‘rinishidagi tipik innovatsion tizim sxematik tarzda tasvirlanganini ko‘rish mumkin.

1-rasm: Innovatsion tizim bloklari

E'tibor bering, har bir blok, shuningdek, bir-biriga bog'langan elementlar to'plami bilan ifodalanadi, bu holda ularning sonini aniqlash subyektiv va kreativ xususiyatga ega va biz kreativ-ilmiy blok, texnologiyalarni uzatish bloki va boshqalar haqidagi tushunchamizni to'liq ko'rsata olsak, moliyalashtirish blokini tizim sifatida batafsil o'rganib chiqqandan keyingina taqdim etish mas'uliyatini o'z zimmamizga olishimiz mumkin bo'ladi.

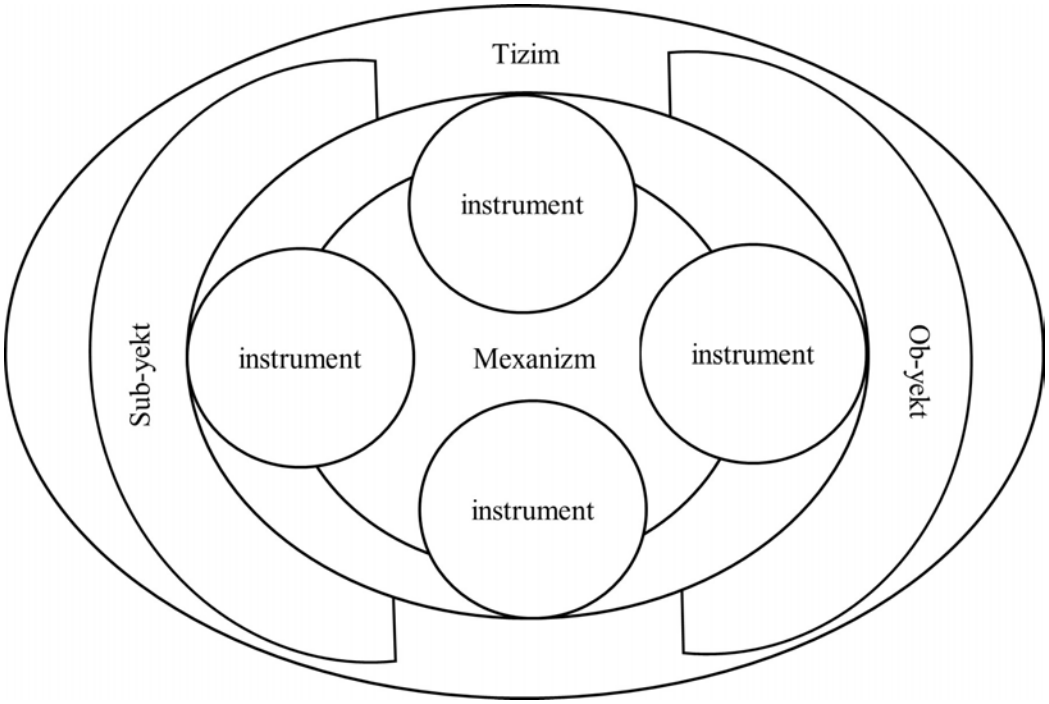
Keling, mantiqiy manbalarni izlashda terminologiyaga murojaat qilsak. Ehtimol, siz aniq maqsadni qo'yishingiz kerak bo'ladi; keyin bu maqsadga erishish qanday natijani anglatishini korrelyatsiya qiling va shu korrelyatsiya asosida ta'rifni shakllantiring. Keling, buni "innovatsiya" atamasi misolida tasdiqlashga harakat qilaylik. Xorijiy iqtisodchilar innovatsiyalarni "jarayon" sifatida ko'rib, o'z qarashlarida odatda birlashadilar [3]. Rus terminologiyasida bunday yakdillik mavjud emas, olimlar innovatsiyalar mohiyatining ko'p qirraliligini aniqlaganliklaridan dalolat beradi, ular uni nafaqat "jarayon", balki "natija", "o'zgarish", "vosita" sifatida ham qabul qilishadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

"Cheksizlikni qabul qilishga" harakat qilib, biz o'z tadqiqotimizda mulohaza yuritishning obyektivligiga intilamiz, ammo muallifning loyihalash jarayonisiz biz moliyaviy modellar, mexanizmlar va innovatsiya vositalarini rivojlantirish xususiyatlarini ko'rish maqsadiga erisha olmaymiz. Shuning uchun ikkinchi guruhning ta'riflari biz uchun ko'proq dolzarbdir. Tizimning chegaralari ham tadqiqotchi tomonidan belgilanadi. Tizimni o'rab turgan hamma narsa unga ta'sir qiladi, lekin uning nazorati ostida emas. Atrof-muhit va tizim o'rtasida aloqa va munosabatlar mavjud. Muloqot elementning funksional va protsessual xarakteristikasi bo'lib, moddiy, energiya va axborot komponentlarini bir obyektdan ikkinchisiga o'tkazishni anglatadi. Munosabatlar – bu tarkibiy xususiyat, elementning bir xususiyatining boshqasiga bo'ysunishi.

"Tuzilish" tushunchasi tuzilish, tartibga solish, tartibni anglatadi. Odatda elementlar orasidagi bog'lanishlar va munosabatlar turi bilan tavsiflanadi. Struktura tizimning ichki tuzilishini, uning hatti-harakatlarini, muvozanat va rivojlanish shartlarini tavsiflaydi. Obyekt tizimning elementi sifatida qaraladi, nisbatan mustaqil va ma'lum bir o'rganish darajasida keyingi bo'linishga tobe bo'lmagan, o'z funksiyalarini bajaradigan, o'zaro bog'langan va boshqa obyektlar bilan ma'lum qonuniyatlar bo'yicha o'zaro ta'sir qiladi. Yana bir bor ta'kidlab o'tamizki, obyektlarning elementlar va tizimlarga bo'linishi shartli, chunki har qanday tizim supertizimning bir qismi sifatida joy elementini oladi. Har qanday tizimda o'zaro ta'sir mexanizmi orqali o'zaro bog'langan, tegishli vositalardan foydalangan holda ma'lum tamoyillar asosida yaratilgan va faoliyat yuritadigan subyekt va obyekt bo'lishi kerak. Asosiy sabab yoki naqsh sifatida printsiplar tizimni shakllantirish jarayonida markaziy o'rinni egallaydi. Prinsiplar, usullar va richaglar asosida paydo bo'lib, printsiplar doirasida "o'yin qoidalari" haqidagi ta'limot yoki fan sifatida metodologiya paydo bo'ladi. Har bir elementning tizimdagi o'rni haqidagi umumiy fikrlar 2-rasmda keltirib o'tilgan.

Ular turli xil obyektlarga moslashadi. Shunday qilib, biz innovatsiyalarni moliyalashtirish tizimining rivojlanish vektorini aniqlaydigan ideal tuzilishga e'tibor qaratamiz. Mavjud innovatsion faoliyatni moliyalashtirish tizimlari nafaqat ma'lum darajadagi moliyaviy qo'llab-quvvatlash va ichki xarajatlarga erishish, balki innovatsion korxonalarning inkubator bosqichidan kengaytirish bosqichigacha rivojlanishiga ko'maklashish maqsadini ko'zlashi kerak.

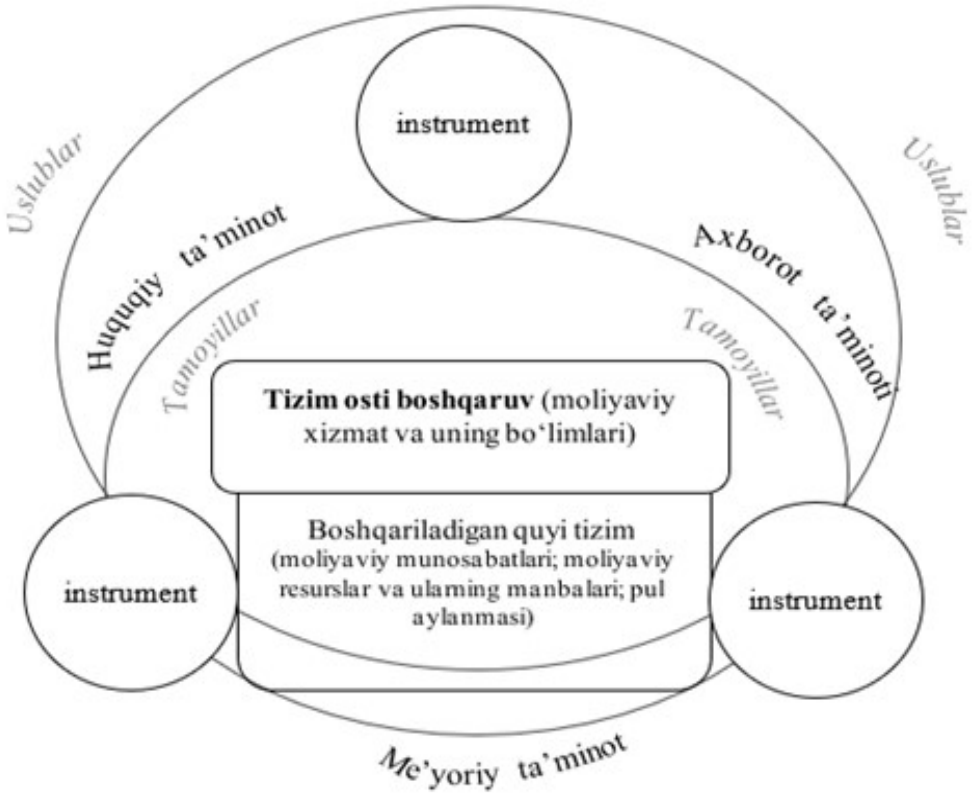
2-rasm: Tizimning tuzilishi haqida umumiy tushunchalar

Shuning uchun moliyaviy mexanizmlar faoliyati bir qator tamoyillarga mos kelishini ta'minlash zarur. O'z vaqtida yaxlitlik, diskretlik, ierarxiya va adekvatlik kabi universal ilmiy tamoyillar tizimlar nazariyasini qurishning uslubiy asosiga aylandi. Shubhasiz, ularning barchasi samarali moliyaviy mexanizm – tizimni supertizimning bir qismi sifatida ishlab chiqishda sodir bo'ladi. Keling, ularga yana bir nechtasini qo'shamiz va ularning har birini 2-jadvalda tavsiflaymiz.

2-jadval: Tizim doirasida innovatsion faoliyatning moliyaviy mexanizmlarining asosiy tamoyillari

№	Tamoyillar	Mazmuni
1	Butunlik va barqarorlik	"Butun uning qismlari yig'indisidan kattaroqdir." Mexanizm yaxlit shakllanish bo'lib, uning ichidagi vositalar uyg'un ravishda o'zaro bog'liq bo'lishi kerak. Aks holda, moliyalashtirish mexanizmi samarasiz.
2	Diskretlik	Vaqt o'tishi bilan mexanizmning o'zgarishi; moliyalashtirish mexanizmining bir qismi sifatida individual vositalarni taqsimlash
3	Ierarxiya	Mexanizm komponentlarini taqsimlash ko'p bosqichli tuzilmani tashkil etuvchi darajalar bo'yicha amalga oshirilishi mumkin
4	Adekvatlik va moslashuvchanlik	Mexanizm noaniqlik shartlariga mos kelishi va real hodisalarning ehtimollik xususiyatini hisobga olgan holda ishlashi kerak
5	Axborotning ishonchliligi va shaffofligi	Mexanizmning ishlash ko'rsatkichlarining ishonchliligi
6	Rejalashtirish va nazorat qilish	Mexanizmning haqiqiy ishlash ko'rsatkichlarining kutilgan ko'rsatkich-larga muvofiqligi; mumkin bo'lgan xatolar va normadan chetga chiqish darajasini kuzatish
7	To'ldiruvchilik	Umumiy samarani oshirish uchun moliyaviy mexanizmlar qo'llash bosqichiga ko'ra bir-birini to'ldirishi kerak
8	Sahnalashtirish	Har bir mexanizm innovatsion loyiha joylashgan moliyalashtirish bosqichiga muvofiq qo'llanilishi kerak, shuning uchun uning funksional xususiyatlari o'zgarishi kerak.
9	Yetarlilik	Moliyaviy mexanizm obyektni zarur miqdordagi moliyaviy resurslar bilan ta'minlashi kerak
10	Natijaviylik	Moliyaviy mexanizmning ishi turli bosqichlarda ma'lum natijalarga erishishga qaratilgan bo'lishi kerak
11	Ratsionallik va samaradorlik	Mexanizmning maqsadi va yakuniy natija o'rtasidagi muvofiqlik

Moliyaviy siyosatda bunday mexanizmlar eng dinamik komponent hisoblanadi; mavjud ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatning o‘ziga xos xususiyatlariga sezgir. Buxgalteriya hisobi, tahlil qilish, rejalashtirish, prognozlash, nazorat qilish, tartibga solish va boshqalar kabi usullardan foydalangan holda iqtisodiy jarayonga ta’sir qilish vositalarining bir qismi bo‘lgan moliyaviy mexanizm moliya bilan bir xil funksiyalarni bajaradi. Moliyaviy mexanizmlarning o‘ziga xos funksiyalariga quyidagilar kiradi: moliyaviy munosabatlarni tashkil etish; pul oqimini boshqarish va tegishli moliyaviy munosabatlarni tashkil etish – moliyaviy menejment. Moliyaviy mexanizmning tuzilishi 3-rasmda ko‘rsatilgan. Moliyaviy mexanizm boshqaruv va boshqariladigan quyi tizimdan iborat bo‘lib, u moliyaviy vositalar (richaglar) ta’siriga bog‘liq bo‘lib, axborot, me’yoriy va huquqiy yordamni o‘z ichiga oladi.

3-rasm: Moliyaviy mexanizm tizimi

Shunday qilib, moliyaviy mexanizm nafaqat innovatsion faoliyat subyekti va obyekti o‘rtasidagi bog‘lovchi bo‘g‘in sifatida ishlaydi. Bu innovatsiyalarni yaratish va amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan moliyaviy resurslarni o‘zgartirish va qayta taqsimlash orqali innovatsion loyihalarni ta’minlashga qaratilgan moliyaviy usullarni belgilovchi yuqoridagi tamoyillar asosida ishlaydigan moliyaviy vositalar tizimidir. Bundan tashqari, bu talab va taklifni hisobga olgan holda iqtisodiyot agentlari o‘rtasida kapitalning qayta taqsimlanishiga mumkin bo‘lgan ta’sir qilish usullari quyidagilardan iborardir [4]:

1. Innovator kim? Jismoniy shaxslar (ixtirochi talabalar, ularning rivojlanishiga ko‘maklashishga qaror qilgan olimlar jamoasi), yuridik shaxslar, davlat? Muayyan institutsional toifaga mansubligiga qarab, innovatsion faoliyat subyekti ma’lum bir moliyaviy vositalar to‘plamidan foydalanadi. Masalan, jismoniy shaxslarning innovatsion faoliyatiga nisbatan boshqa darajadagi byudjetga yoki yuridik shaxslarga beriladigan subvensiyalar qo‘llanilmaydi.
2. O‘z kapitalining darajasi qanday? Chetdan mablag‘larni jalb qilish zarurati shaxsiy jamg‘armalar etishmasligi bilan yuzaga keladi. Bu qoida oddiy fuqarolar uchun ham, kompaniyalar uchun ham, davlat uchun ham teng ishlaydi. Bundan kelib chiqadiki, har xil moliyaviy imkoniyatlarga ega bo‘lgan innovatsion faoliyat subyektlarining taktik manevrlari va strategik ustuvorliklarida turli xil vositalar paydo bo‘ladi va ustunlik qiladi. Masalan, Markaziy Osiyo davlatlari innovatsion faoliyatni rivojlantirishda birinchi navbatda xorijiy investitsiyalar, tashqi imtiyozli uzoq muddatli kreditlar va grantlar jalb etishga tayanadi. Rivojlangan mamlakatlarda subsidiyalar, soliq imtiyozlari va albatta, innovatsion loyihalarga investitsiyalardan olinadigan daromadlar faol qo‘llaniladi.

ТАРАҚҚИЁТ ПРОГРЕСС PROGRESS

3. Biz kimlar bilan muloqot qilamiz? Jahon iqtisodiyotidagi globallashuv va integratsiya jarayonlari fonida innovatsion faoliyat subyektlarining mintaqaviy xususiyatlariga e'tibor qaratish juda qiyin. Zamonaviy innovatsion jarayon innovatsion kompaniya yoki bitta hududning ko'lami bilan cheklanmaydi. Bu interaktiv xususiyatga ega. Jahon amaliyoti davlatlarning iqtisodiy hamjamiyatlar doirasidagi o'zaro ta'siri odatiy qonuniyat va mexanizmlarni tubdan o'zgartirayotganini yana va yana isbotlab turibdi. Ko'pincha bu o'zaro ta'sir nafaqat tomonlardan birining investitsiyalarni olishga, ikkinchisi esa foyda olishga bo'lgan ehtiyojlari bilan belgilanishi mumkin.
4. Innovatsion rivojlanish rivojlanishning qaysi bosqichida? Innovatsion jarayonning bosqichiga qarab, innovatsion faoliyat subyektining foydasi yoki zarari kuzatiladi. Shunga ko'ra, foyda ko'rinishidagi ijobiy ta'sirga erishish uchun innovatorga "hujumkor" yoki "himoya qilish" imkonini beradigan tegishli moliyalashtirish vositalari to'plami qo'llaniladi.

Shunday qilib, biz innovatsion faoliyatning moliyaviy vositalarini kamida beshta shartli mezon bo'yicha tasniflashimiz mumkin: moliyalashtirish manbasiga ko'ra, u yoki bu institutsional toifaga mansub innovatsion faoliyat subyektiga ko'ra, o'z kapitalining yetarlilik darajasiga ko'ra, innovatsion faoliyat subyekti, ma'lum turdagi iqtisodiyotning subyektning innovatsion faoliyatiga ta'sir qilish darajasiga va innovatsion rivojlanishning rivojlanish bosqichiga qarab. Shubhasiz, bunday tasnif moliyaviy vositalarning butun xilma-xilligini to'liq aks ettira olmaydi, chunki u subyektiv mulohazaga asoslanadi va o'rganilmagan ma'lumotlar maydonini keng qamrab oladi. Shu munosabat bilan biz M.A.Kuprichevning [4] innovatsion faoliyatning moliyaviy mexanizmlari tasnifidan foydalanamiz, bu bizga mos ko'rinadi, chunki unda ma'lum moliyaviy vositalarning o'rnini ko'p qiyinchiliksiz aniqlash mumkin (4-jadval). Bundan tashqari, moliyalashtirish obyektiga nisbatan moliyaviy mexanizmlar: innovatsion firmalarni moliyalashtirish mexanizmlari, innovatsion loyihalar va moliya agentliklarini rag'batlantirish mexanizmlari va boshqa bir qator xususiyatlarga ko'ra farqlanadi. Ko'pincha turli mexanizmlar va vositalar birlashtirilib, o'zaro ta'sirlarning yangi turlari tug'iladi.

4-jadval: Moliyaviy mexanizmlar va innovatsiya vositalarining tasnifi

№	Tasnifi	Xususiyatli	Instrumentlar
1	Manbalarga bog'liqligiga nisbatan		
	Budjetdan moliyalashtirish mexanizmlari	Mexanizmning ishlashi uchun asos budjet bo'lib, uning mablag'lari innovatsion loyihalar va firmalar-ning pul oqimlariga aylantiriladi.	Turli darajadagi budjet mablag'lari
	Xususiy investitsiyalarni moliyalashtirish mexanizmlari	Faoliyatining asosi kompaniyalar, fondlar, jismoniy shaxslar va boshqalarning innovatsion loyihalariga xususiy investitsiyalardir.	Investitsiyalar, qimmatbaho me-tallar, depozitlar, investitsiyalar, to'siqlar va boshqa fondlardan olingan mablag'lar ko'rinishida-gi vaqtincha mavjud bo'lgan mablag'lar.
	Qarzlarni moliyalashtirish mexanizmlari	Turli yo'llar bilan qarzga olingan kapitalga tayaning	Bank krediti va kredit liniyalari, lizing, faktoring, obligatsiya-larni sotishdan tushgan tushum
	O'z-o'zini moliyalashtirish mexanizmlari	Korxonalarning o'z mablag'lari asosida	Operatsion faoliyatdan olingan daromadlar, ortiqcha aktivlarni sotish va boshqalar.
2	Moliyalashtirish bosqichi bo'yicha		
	Dastlabki bosqich moliyalashtirish mexanizmlari (joylash-tirish va startap)	Innovatsion loyihalar va kompaniyalarni "seed" va "start-up" bosqichlarida moliyaviy qo'llab-quvvatlash uchun foydalaniladi	Asosiy kapital, konvertatsiya qilinadigan kredit
	Dastlabki o'sish bosqichining mexanizmlari	Bozorga kiritish uchun tayyor mah-sulot yoki xizmat (innovatsiya) mav-jud bo'lganda loyihani ishlab chiqish uchun moliyaviy rag'batlantirish	Korxonaga taqdim etilgan aylanma mablag'lar
	Kengayish bosqichi mexanizmlari	Moliyalashtirish obyekti o'z biznesini kengaytirishga intilayotgan mavjud innovatsion kompaniyalardir. Misol - Mezzanine moliyalashtirish mexanizmi	Aktsiyalarni fond birjasiga joylashtirishdan tushgan tushumlar (IPO)
	Ko'p bosqichli mexanizmlar	Ular bir necha bosqichda qo'llaniladi. Masalan, davlat dasturlari yoki DXSh mexanizmi	To'g'ridan-to'g'ri davlat investitsiyalari, imtiyozlar, jalb qilingan kapital

3	Moliyalashtirish obyektiga ta’sir qilish darajasiga ko‘ra		
	Bilvosita moliyalashtirish mexanizmlari	Obyektlarni bevosita ta’sir qilmasdan (soliqlarni moliyalashtirish mexa-nizmi, davlat xaridlari mexanizmi, davlat kafolati mexanizmi va bosh-qalar) moliyaviy rag‘batlantirishni ta’minlash.	Soliq imtiyozlari, soliq kreditlari, mukofotlar
	Bevosita moliyalashtirish mexanizmlari	Innovatsion loyihalar va firmalarni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash bevosita zarur moliyaviy resurslarni (grant moliyalashtirish mexanizmi, xususiy investitsiya mexanizmi, kredit mexanizmi) taqdim etish orqali amalga oshiriladi.	Grantlar, xususiy investitsiyalar, tijorat kreditlari va boshqalar.
4	Manbalarga muvofiqligiga ko‘ra		
	Ichki moliyalashtirish mexanizmlari	Moliyalashtirish obyekti doirasida ta’sir o‘tkazish (o‘zini o‘zi moliyalashtirish mexanizmi)	Operatsion faoliyatdan olingan daromadlar, ortiqcha aktivlarni sotish va boshqalar.
	Tashqi moliyalashtirish mexanizmlari	Obyektga tashqaridan ta’sir ko‘rsatish (xususiy investitsiyalar mexanizmi, davlat moliyalash mexanizmi)	Turli darajadagi byudjet mab-lag‘lari, xususiy investitsiyalar, qimmatbaho metallar, depozit-lar, pay, xedj va boshqa fondlar mablag‘lari, bank kreditlari, lizing, faktoring, obligatsiyalar-ni sotishdan olingan mablag‘lar.
5	Davlatning roli darajasiga ko‘ra		
	Direktiv moliyaviy mexanizm	Moliyaviy mexanizm (grant mexanizmi) faoliyatida davlat katta rol o‘ynaydi.	Grantlar, subsidiyalar, subvensiyalar
	Moliyaviy tartibga solish mexanizmi	Moliyaviy mexanizmning ishlashida davlat mavjud emas	Soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar

Innovatsiya sohasida yetakchi [5] mamlakatlarning innovatsion faoliyatining davriy sharhlarini tahlil qilib, shuni aytish mumkinki, dunyodagi eng samarali va talabga ega bo‘lgan mexanizmlardan biri bu davlat-xususiy sheriklik mexanizmidir.

XULOSA

Innovatsion mahsulotlarning jahon bozorlariga chiqishini ta’minlashning faol mexanizmi sifatida moliyaviy-sanoat guruhlari (MSG) faoliyati va rivojlanishi ko‘pchilik iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda ham qiziqish uyg‘otmoqda. MSGni yaratish va rivojlantirish jarayoni moliyaviy va sanoat kapitali tarkibidagi barcha tashkiliy bo‘g‘inlar faoliyatining izchilligi va o‘zaro bog‘liqligi ortib borayotganini, milliy iqtisodiyotning nufuzini oshirishni ko‘rsatadi. O‘zbekistonda innovatsion faoliyatning moliyaviy tizimini rivojlantirishga kelsak, biz quyidagilarni ta’kidlamoqchimiz: O‘zbekiston moliya tizimi an’anaviy ravishda moliya bozorlari va institutsional investorlar emas, balki bank moliyalashtirish ustunlik qiladigan tizimlarga taalluqli bo‘lganligi sababli, bu bizning iqtisodiyotimizni muvaffaqiyatli faoliyat ko‘rsatish shartlarini qondirishga to‘sqinlik qiladi. Biroq, bu kamchilikni rivojlangan davlatlar ishtirok etish xavfi bo‘lmagan sohalarni - innovatsion sug‘urta va innovatsion loyihalarni rivojlantirish uchun kreditlar berishni rivojlantirish orqali afzalliklarga aylantirish mumkin.

Innovatsiyalar uchun moliyaviy modellar, mexanizmlar va vositalarni ishlab chiqishning ko‘plab ssenariylari mavjud. Ularning barchasi innovatsion tizimlarning milliy xususiyatlariga, faoliyat subyektining innovatsion salohiyatiga va boshqa omillarga bog‘liq. Shunga qaramay, biz moliyaviy tizimlarning umumiy xususiyatlarini aniqlay oldik va ularning elementlarini tasniflay oldik, bu ularning rivojlanishining kontseptual jihatlari haqidagi g‘oyalarni tartibga solishga umid beradi. Innovatsiyalarni tijoratlashtirishda qo‘shimcha qiyinchiliklar innovatsion jarayonni samarasiz rejalashtirish va innovatsiyalarni tijoratlashtirishning aniq tizimining yo‘qligi sababli yuzaga kelishi mumkin, ularni ishlab chiqish innovatsion jarayonning dastlabki bosqichlarida boshlanishi kerak; ya’ni innovatsiya g‘oyasining bosqichlari va innovatsion mahsulot (xizmat) kontseptsiyasini ishlab chiqish. Hozirgi vaqtda innovatsion klasterlarning rezident kompaniyalariga rivojlanish institutlari tomonidan tijoratlashtirish jarayonini amalga oshirishda yordam berilmoqda. Bu institutlarning roli nafaqat ilmiy-texnikaviy ishlanmalarni moliyaviy ta’minlash, ular innovatsion ishlanmalarning iste’molchilarini ham topadilar. Shunday qilib, raqamli iqtisodiyotga o‘tish sharoitida moliyaviy-iqtisodiy mexanizmlar O‘zbekistonda innovatsiyalarni rag‘batlantiradigan va aholining hayot sifatini yaxshilaydigan end-to-end texnologiyalaridan foydalanish nuqtai nazaridan modernizatsiya qilinadi. Ayniqsa, ta’lim va sog‘liqni saqlashni rivojlantirish, aholini sifatli xizmatlar bilan ijti-

moiy ta'minlashda axborot texnologiyalarining ta'siri katta. Umuman olganda, raqamli iqtisodiyotning resursi va afzalliklari ishsizlik darajasini pasaytirish, samarali davlat sektorini yaratish, atrof-muhitni yaxshilash, innovatsion kompaniyalar yaratish va milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish bilan bog'liq ko'plab dolzarb muammolarni hal qilishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. R.Rajnoha, A.Korauš, J.Dobrovič (2017). Information systems for sustainable performance of organizations, Journal of Security and Sustainability Issues 7(1): 167-179.
2. Григорьев Ю.В. Государственная поддержка инновационной деятельности // Научный журнал "Качество, инновации, образование". –2009. –№9. –С. 32–40.
3. Федораев С.В. Теоретико-методологические подходы к определению содержания и классификации инноваций как фактора обеспечения экономической безопасности // Научный электронный журнал "Вестник Санкт-Петербургского университета государственной противопожарной службы". –2010. –№1. –С. 42–51.
4. Акинин П.В., Акинина В.П. Финансово-экономические трансформации как организационно-экономический базис инноваций // Вестник Северо-Осетинского государственного университета им. К.Л. Хетагурова. Общественные науки. –2012. –№1. –С. 329-336.
5. Периодические обзоры инновационной деятельности стран-лидеров инновационного развития в Европе, Северной Америке и Азии №1–8 / Министерство экономического развития Российской Федерации. Портал внешнеэкономической информации. 2014.

15-SONLI MHXS ASOSIDA BITIM NARXINI ANIQLASH

UDK 657.1

Toshpo‘latova Munisabonu Ibrohim qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada 15-sonli Moliyaviy Hisobotning Xalqaro Standarti “Xaridorlar bilan shartnomalardan olingan tushum” asosida daromadni tan olishning uchinchi bosqichi bo‘lgan bitim narxini aniqlash, unga ta’sir qiluvchi omillar, o‘zgaruvchan to‘lov miqdorini baholash, bitim bahosida moliyaviy komponentni hisobga olish, pul bo‘lmagan kompensatsiya narxini aniqlash va hisobga olish kerakligi to‘g‘risida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: bitim, daromad, bitim narxi, kompensatsiya, o‘zgaruvchan to‘lov, moliyaviy component, tovarning qaytishi.

Abstract: This article discusses the 3-stage determination of revenue in accordance with IFRS standard 15, determining the transaction price, factors influencing the transaction price, how to estimate the amount of variable consideration, how to take into account the financial component in the transaction price and how to determine the price for non-cash consideration.

Key words: transaction, revenue, transaction price, variable consideration, financial components, return of goods.

Аннотация: В этой статье рассматривается 3-этап определения выручки согласно по 15 стандарту МСФО, определение цены сделки, факторы влияющие на цену сделки, как оценить сумму переменного возмещения, как учесть финансовый компонент в цене сделки и как определить цену при неденежном возмещении.

Ключевые слова: сделка, выручка, цена сделки, переменное возмещение, финансовый компонент, возврат товара.

KIRISH

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga (keyingi o‘rinlarda – MHXS) o‘tishni jadallashtirish orqali xorijiy investorlarni zarur axborot muhiti bilan ta’minlash va xalqaro moliya bozorlariga kirish imkoniyatlarini kengaytirish, shuningdek, hisob va audit sohalari mutaxassislarini xalqaro standartlar bo‘yicha tayyorlash tizimini takomillashtirish maqsadida[1] qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 24.02.2020-yildagi “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги PQ-4611-son qarori ijrosini ta’minlash uchun MHXS larni chuqur o‘rganish va ularning tadbiq etilishi katta qadamlarni taqazo qiladi. 2018-yil 1-yanvardan joriy etilgan 15-sonli MHXS “Xaridorlar bilan shartnomalar bo‘yicha tushum” standarti tushumlarni tan olish, baholash va hisobotlarda aks ettirishning yangi tartibini joriy etishni ko‘zda tutadi[2].

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Ushbu standart asosida bir qancha ilmiy ishlar va mavzu yuzasidan tadqiqotlar olib borilgan bo‘lib, ularning har biri o‘zining tegishli sohasida ma’lum ahamiyat kasb etadi. Shu jumladan, L.A. Andreevaning davlat sektorida amalga oshirilayotgan xaridlar va kelishuvlarning narxini aniqlash bo‘yicha moliyaviy mexanizmlar haqida maqolasini[3], rossiyalik iqtisod fanlari nomzodi V.Yu. Barabanov transfert bahoni shakllantirishda bitimlar narxini aniqlash borasida chop etgan maqolasi[4] va Z.B. Eshpo‘latovaning daromadlar hisobini takomillashtirish borasida chop etgan ilmiy-uslubiy qo‘llanma va monografiyalarini bunga yaqqol namuna sifatida e’tirof etish mumkin.

1 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 24.02.2020-yildagi PQ-4611-son. lex.uz›docs/-4746047
2 Z.B. Eshpo‘latova. “Korxonalarda daromadlar hisobini xalqaro standartlar asosida takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-uslubiy tavsiyalar”. “Проблемы развития сферы услуг и образования в условиях становления третьего ренессанса” сборник материалов международной научно-практической конференции, посвященной 90-летию основателя Самаркандской научной школы экономики И.Т.Абдукаримова.
3 Ивановская Лилия Андреэвна - Принципы и механизмы определения цены сделки в финансовом праве.
4 Барабанов Валерий Юрьевич - Трансфертное ценообразование как современный инструмент управления международным бизнесом.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolani yozish va masalani tahlil etishda tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, tizimli yondashuv, buxgalteriya hisobi, statistika, iqtisodiy tahlil hamda iqtisodiy-matematik usullardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar: Bitimning narxini aniqlash - daromadni tan olishning uchinchi bosqichi hisoblanadi. Bitim narxi bu xaridorga o‘tkazilgan tovar va xizmatlar evaziga korxonaning ega bo‘lishi kutilayotgan to‘lov summasidir. Bitimning narxi aniqlanayotganda, quyidagi omillarni hisobga olish kerak:

- Shartnoma bo‘yicha va’da qilingan kompensatsiya qat’iy va/yoki o‘zgaruvchan to‘lovlarni (bonuslar, jarimalar va boshq.) o‘z ichiga olishi mumkin;
- Bitim narxiga kiritilgan o‘zgaruvchan to‘lov miqdori kelajakda tan olingan daromadni kamaytirmasligi uchun tegishli tarzda baholanishi lozim;
- Shartnoma vaqt o‘tishi bilan pul qiymatining o‘zgarishini hisobga olgan holda muhim moliyaviy komponentni o‘z ichiga olishi mumkin;
- Agar shartnomada pul bo‘lmagan kompensatsiya nazarda tutilgan bo‘lsa, uning miqdori baholanishi kerak;
- Shartnomada xaridorga to‘lanadigan to‘lovning mavjudligi.

O‘zgaruvchan kompensatsiya (to‘lov) quyidagi hollarda yuzaga keladi:

- Chegirmalar;
- Bonuslar;
- Har qanday rag‘batlantiruvchi sharoitlar;
- Rag‘batlantirish dasturlari;
- Jarimalar va boshqalar.

Shuningdek, kompaniya oladigan miqdor kelajakdagi hodisaga bog‘liq (sodir bo‘lish yoki bo‘lmasligi ehtimoli mavjudligi), hatto miqdorning o‘zi belgilangan bo‘lsa ham. Masalan:

a) xaridor sotib olingan narsani qaytarib berishi mumkin[5];

b) kompaniya ma’lum bir natijaga erishishni ta’minlashi yoki belgilangan muddatga rioya qilishi kerak. Shartnoma kuchga kirishining dastlabki davrida bitimning umumiy narxini aniqlash lozim. Keyingi davrlarda esa bitim bahosi har bir hisobot sanasi uchun yangilanishi kerak[6].

Fakt va vaziyatlarga qarab, agar bitim narxi kompensatsiyaning o‘zgaruvchan qismini o‘z ichiga olsa quyidagi usullardan biri yordamida o‘zgaruvchan qismini hisobga olgan holda to‘lov miqdorini aniqlash mumkin:

- Kutilayotgan qiymat va ularni olish ehtimolini o‘lchab, kutilayotgan qiymat usuli asosida;
- Quyida shu usul bilan hisoblash uchun misol keltiriladi:

Misol: Tashkilot xaridorga xizmat ko‘rsatadi. Shartnoma shartlari cheklangan vaqt oralig‘ida erishilgan ma’lum samaradorlik ko‘rsatkichlari bilan bog‘liq ishlashga asoslangan bonus to‘lashni o‘z ichiga oladi. Tashkilot bonus olish ehtimolini quyidagicha baholaydi:

- 50% - 100 000 so‘m
- 25% - 85 000 so‘m
- 15% - 50 000 so‘m
- 5% - 0.

Bonusni olish bilan bog‘liq daromad kutilgan qiymatdan kelib chiqqan holda baholanadi:

100 000*50%+85 000*25%+50 000*15%+0*5%= 78 750 so‘m.

5 15-sonli MHXS 48-punkt.
6 15-sonli MHXS 59 punkt.

Keyingi misolda esa, o‘zgaruvchan to‘lov miqdorini eng ehtimolli qiymat o‘lchovi usuli bilan aniqlanishini ko‘rib chiqamiz:

Kompaniya tuzgan shartnomaga ko‘ra, agar u bajargan ishida belgilangan sifat ko‘rsatkichlariga erishsa, 10 mln so‘m miqdorida bonus oladi. Kompaniya ushbu bonusni qo‘lga kiritish ehtimoli 85% ni tashkil etadi, bajara olmaslik ehtimolining ko‘rsatkichi esa 15% ga teng.

Ushbu vaziyatda, rag‘batlantiruvchi to‘lovga asoslangan tushum eng mumkin bo‘lgan (ehtimolligi yuqori) 10 mln so‘m deb tan olinishi kerak.

Shu o‘rinda quyidagi faktni keltirib o‘tish lozim: o‘zgaruvchan to‘lov miqdorini aniqlash uchun kompaniya o‘zi uchun qulay va hisob borasida aniqroq ko‘rsatkichlarni ko‘rsatuvchi usulni tanlash huquqiga ega va bu usul hisob siyosatida ko‘rsatilishi majburiy bo‘lmagan holatda, har bir bitimning amal qilish vaqtida ketma-ket qo‘llanilishi mumkin.

Moliyaviy komponent – bu va’da qilingan mukofot miqdori va sotish narxining pul miqdori o‘rtasidagi farq. Bitim narxini belgilashda, agar to‘lov muddati narigi tomonga moliyalashtirishdan sezilarli foyda keltirsa, pulning vaqt o‘tishi davomidagi qiymatining ta’sirini hisobga olgan holda va’da qilingan to‘lov miqdorini o‘zgartirish mumkin. Muhim moliyalashtirish komponenti bilan bog‘liq bo‘lgan foiz daromadlari yoki xarajatlari mijozlar bilan tuzilgan shartnomalar bo‘yicha olinadigan daromaddan alohida tan olinadi[7].

Foiz daromadlari yoki foiz xarajatlarini faqat shartli aktiv (debitorlik qarzi), yoki shartli majburiyat tan olingandagina tan olish mumkin. Ushbu qoidadan istisno holat faqat shartnoma shartlariga ko‘ra, xaridorga to‘lovni kechiktirish va ma’lum vaqt ichida qaytarish huquqi berilsa paydo bo‘ladi.

Agar shartnomani tuzish paytida xaridorga tovarlar va xizmatlarni topshirish va to‘lash o‘rtasidagi muddat bir yildan oshmasa, va’da qilingan tovon miqdorini o‘zgartirishga hojat yo‘q[8].

Mukofot miqdorini o‘zgartirish uchun tomonlar (tashkilot va xaridor) o‘rtasida shartnoma tuzish vaqtida alohida moliyalashtirish operatsiyasi uchun qo‘llaniladigan diskont stavkasidan foydalaniladi. Bundan tashqari, ushbu diskont stavkasi o‘zgarmas bo‘lib, foiz stavkalari o‘zgarishi va boshqa holatlar o‘zgarishida ham o‘zgarmas bo‘lib qolaveradi.

Xaridor naqd pulsiz to‘lovni va’da qilgan bitimning narxini aniqlash uchun adolatli qiymat usulidan foydalanish maqsadga muvofiqdir.9 Agar to‘lovning adolatli qiymatini asosli ravishda aniqlashning imkoni bolmasa, naqd pulsiz to‘lov evaziga va’da qilingan Tovar yoki xizmat alohida obyekt sifatida sotiladigan narxdan foydalanish kerak[10]. Quyida shu holat yuzasidan misol ko‘rib chiqamiz:

Misol: “Alfa” firmasi “Beta” firmasidan o‘z mahsulotining chakana narxi – 448 500 ming so‘m (QQS bilan birga), va ustiga qo‘shimcha to‘langan yana 126 500 ming so‘m evaziga avtomobil sotib oladi. Bu bitim naqd va naqdsiz pul mablag‘larini o‘z ichiga oladi. Sotilgan mahsulot 390 000 ming so‘m kelishilgan narxda ortib yuborilgan edi. Kirim qilingan avtomobilning haqqoniy (adolatli) qiymati esa 500 000 ming so‘m edi. “Alfa” firmasi mahsulotining tannarxi 300 000 ming so‘mni tashkil qildi. “Beta” firmasi avtomobilining tannarxi esa 400 000 ming so‘m. Qo‘shimcha qiymat solig‘i 15%ni tashkil etadi.

“Alfa” firmasida operatsiyalar hisobi:

Operatsiya	Debet	So‘mdagi miqdori (ming so‘m)	Kredit	So‘mdagi miqdori (ming so‘m)
Mahsulot realizatsiyasi	Debitorlik qarzi	448 500	Mahsulot sotishdan tushum	390 000
			QQS to‘lovi	58 500
	Realizatsiya qilingan mahsulot tannarxi	300 000	Zaxiralar(mahsulot)	300 000
Avtomobilni sotib olish	Asosiy vositalar	500 000	Kreditorlik qarzi	575 000
	Undiriladigan QQS	75 000		
O‘zaro majburiyatlar qayd etilishi	Kreditorlik qarzi	575 000	Pul mablag‘lari	126 500
			Debitorlik qarzi	448 500

7 15 sonli MHXS, 65 punkt.
8 15 sonli MHXS, 63 punkt.
9 15 sonli MHXS, 66 punkt
10 15 sonli MHXS, 67 punkt.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

“Beta” firmasidagi opertasiyalar hisobi:

Operatsiya	Debet	So‘mdagi miqdori (ming so‘m)	Kredit	So‘mdagi miqdori (ming so‘m)
Avtomobil realizatsiyasi	Debitorlik qarzi	575 500	Mahsulot sotishdan tushum	500 000
			QQS to‘lovi	75 000
	Realizatsiya qilingan mahsulot tannarxi	400 000	Zaxiralar(mahsulot)	400 000
“Alfa” firmasi mahsulotini sotib olish	Zaxiralar (mahsulot)	390 000	Kreditorlik qarzi	448 500
	Undiriladigan QQS	58 500		
O‘zaro majburiyatlar qayd etilishi	Kreditorlik qarzi	448 500	Debitorlik qarzi	575 000
	Pul mablag‘lari	126 500		

Agar xaridor shartnomaning bajarilishida teng ishtirok etish yoki uni osonlashtirish maqsadida asbob-uskunalar yoki xodimlar kabi tovar-xizmatlarni taqdim etsa, korxona ushbu Tovar-xizmatlar ustidan o‘z nazoratini qo‘lga kirita olgan yoki olmaganligini baholashi lozim. Agarda nazorat qo‘lga kiritilgan bo‘lsa, bu Tovar yoki xizmatlarni pul bo‘lmagan to‘lov sifatida hisoblash mumkin[11].

XULOSA VA TAKLIFLAR

15-sonli MHXS asosida xaridorlar bilan shartnomalardan olingan tushumni hisobga olishning besh bosqichli tizimining bitim narxini aniqlash bosqichi va unga ta’sir qiluvchi omillarni tahlil etib, quyidagicha xulosalarga kelish mumkin:

1. Bitim narxiga kiritilgan o‘zgaruvchan to‘lov miqdori kelajakda tan olingan daromadni kamaytirmasligi uchun tegishli tarzda baholanishi maqsadga muvofiq;
2. Agar bitim narxi kompensatsiyaning o‘zgaruvchan qismini o‘z ichiga olsa, kutilayotgan qiymat usuli asosida, o‘zgaruvchan qismini hisobga olgan holda to‘lov miqdorini hisoblash lozim.
3. Foiz daromadlari yoki foiz xarajatlarini faqat shartli aktiv (debitorlik qarzi), yoki shartli majburiyat tan olingandagina tan olish mumkin.

Ushbu takliflarning amaliyotga joriy etilishi daromadlar hisobini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirishga, moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobotning shaffofligining oshishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 24.02.2020-yildagi PQ-4611-son. lex.uz›docs/-4746047
2. Z.B. Eshpo‘latova. “Korxonalarda daromadlar hisobini xalqaro standartlar asosida takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-uslubiy tavsiyalar”. “Проблемы развития сферы услуг и образования в условиях становления третьего ренессанса” сборник материалов международной научно-практической конференции, посвященной 90-летию основателя Самаркандской научной школы экономики И.Т.Абдукаримова.
3. Ivanovskaya Liliya Andreevna – Принципы и механизмы определения цены сделки в финансовом праве.
4. Barabanov Valeriy Yur`evich – Трансфертное ценообразование как современный инструмент управления международным бизнесом
5. 15-sonli MHXS 48-punkt.
6. 15-sonli MHXS 59 punkt.
7. 15-sonli MHXS, 65 punkt.
8. 15-sonli MHXS, 63 punkt.
9. 15- sonli MHXS, 66 punkt.
10. 15-sonli MHXS, 67 punkt.
11. 15-sonli MHXS, 69 punkt.

11 15 sonli MHXS, 69 punkt.

ISSIQLIK TA’MINOTI XIZMATLARINI KO‘RSATISH SAMARADORLIGI VA SIFATINI BAHOLASH KO‘RSATKICHLARI TIZIMI

Abdulaziz Abdumo‘minovich Matro‘ziyev
SamISI mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Maqolada issiqlik ta’minoti xizmatlarini ko‘rsatuvchi korxonalarda bozor munosabatlarini shakllanishi va rivojlanishi, shuningdek, innovatsion yondashuvlar asosida issiqlik ta’minoti xizmatlarini ko‘rsatuvchi korxonalar samaradorligini oshirishni nisbatan kam mablag‘ va mehnat sarflagan holda mavjud resurslardan ratsional foydalanish nisbatan yuqoriroq xizmat sifati bilan iste’molchilarning ehtiyojini to‘laroq qondirilishi maqolada yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Issiqlik ta’minoti, issiqlik energetikasi infrotuzilmasi, innovatsiya, issiqlik ta’minoti samaradorligi ko‘rsatkichlari.

Abstract: In the article, the formation and development of market relations in the enterprises providing heat supply services, as well as the improvement of the efficiency of the enterprises providing heat supply services based on innovative approaches, the rational use of available resources with a relatively high quality of service, while spending relatively little money and labor, will be covered in the article.

Key words: Heat supply, heat energy infrastructure, innovation, heat supply efficiency indicators.

Аннотация: В статье рассматривается формирование и развитие рыночных отношений на предприятиях, оказывающих услуги теплоснабжения, а также повышение эффективности деятельности предприятий, оказывающих услуги теплоснабжения, на основе инновационных подходов, рационального использования имеющихся ресурсов с относительно высоким качеством. обслуживания, затрачивая при этом относительно мало денег и труда, будет рассмотрено в статье.

Ключевые слова: Теплоснабжение, теплоэнергетическая инфраструктура, инновации, показатели эффективности теплоснабжения.

KIRISH

Bugungi kunda dunyo aholisi sonining ortib borishiga mutanosib ravishda uy-joy fondi kengayib bormoqda. Uy-joy fondining kengayishi bir tomondan, iste’molchilarning issiqlik ta’minoti xizmatlariga bo‘lgan real ehtiyoji darajasining ortishiga olib kelsa, ikkinchi tomondan, iste’mol qilinayotgan xizmatlar sifatiga bo‘lgan talab darajasining ko‘tarilishiga olib keladi. Sohani yagona tizim sifatida shakllantirish, soha faoliyatida davlatning o‘rni, sohada innovatsion jarayonlarini takomillashtirish, tabiiy monopoliya darajasini cheklash va bozor mexanizmlarining amal qilish doirasini kengaytirish hamda soha korxonalari tomonidan ko‘rsatiladigan xizmatlar turini kengaytirish masalalarini o‘z ichiga oladi.

Bu esa sohada samarali boshqaruv tizimiga ega korxonalarni tashkil etish va ularning faoliyatini bozor munosabatlari asosida rivojlantirishni talab etmoqda. Bu yo‘nalishda mamlakatimizni 2030- yilgacha bo‘lgan davrda rivojlantirish Konsepsiyasida shaharlarni “aqlli shahar” tizimiga o‘tkazish va “aholining kommunal-maishiy xizmatlar bilan ta’minlanish darajasini oshirish” vazifalarining belgilanganligi ham sohada chuqur tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish hamda issiqlik ta’minoti xizmatlari sohasida samarali boshqaruv mexanizmlarini joriy etish dolzarbligini ko‘rsatmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI

So‘nggi paytlar issiqlik ta’minoti samaradorligi masalalari ko‘plab tadqiqot obyektiga aylandi. Issiqlik ta’minoti tizimining iqtisodiy mohiyatini, shu jumladan uning samarali ishlashini ta’minlash masalalarini o‘rganishga Komarova V.Ye., Ulanovskaya V.D., Chernyak V.Z. va boshqa olimlar katta xissa qo‘shdilar. Shu bilan birga, makro darajadagi ilmiy tadqiqot mavzusi issiqlik ta’minoti tizimining samaradorligining iqtisodiy va texnik muammolariga bag‘ishlangan.

Yu.Simionovning tadqiqotlarida issiqlik ta’minoti xizmatlarini ko‘rsatuvchi korxonalari faoliyatini iqtisodiy tahlil qilishning asosiy vazifalaridan birinchisi – mehnat resurslari, moddiy resurslar va moliyaviy resurslarning iqtisodiy samaradorligini aniqlash va navbatdagisi – faoliyat samaradorligini oshirishda ichki resurslarni aniq hisoblanishi ko‘rsatib o‘tilgan.

V.Chernyak issiqlik ta’minoti xizmatlari sohasining samaradorligini nafaqat moliyalashtirish hajmi va moddiy-texnika bazasini qo‘shimcha vositalarni kiritish orqali kuchaytirishda, balki xizmatlar sifatini saqlab turgan yoki oshirgan holda xarajatlarni tejash bilan belgilaydi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, bu sohada ko‘plab muammolar mavjud degan xulosaga kelish mumkin, ya’ni sifatli statistik ma’lumotlarning yo‘qligi, sohada innovatsiyalarni deyarli joriy etilmasligi, issiqlik tarmoqlarining yuqori darajada eskirishi, yo‘qotishlarning oshishi, issiqlik tariflarining yuqoriligi kabi muammolar uzoq yillar davomida o‘z yechimini topmagan.

Tadqiqotchi R.F.Gataullinning fikricha, issiqlik ta’minoti xizmatlarining samaradorligi natijalari (daromadlar va hajmlar – xususiy va jismoniy shaxslar uchun) minimal xarajatlarga teng bo‘lganda erishiladi. Bundan tashqari, u pullik va bepul xizmatlar birlashtirilgan sohalarda (ta’lim, sog‘liqni saqlash, kommunal xo‘jaligi va boshqalar) ularning daromadlilik ko‘rsatkichi samarani tavsiflamasligini ta’kidlaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada issiqlik ta’minoti sohasida iqtisodchi olimlarning mavzuga bag‘ishlangan ilmiy asarlari o‘rganilgan. Tadqiqot metodologiyasi sifatida adabiyotlarning qiyosiy tahlili va farazni asoslash usullaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Issiqlik ta’minoti xizmatlari sohasida faoliyat yuritayotgan korxonalar faoliyatida iste’molchilarning ushbu xizmatlarga bo‘lgan talabinin kengayishi bilan bozor munosabati chuqurlashib boradi va bu, o‘z navbatida, sohada ma’lum darajada iqtisodiy qonuniyatlarning amal qila boshlashiga olib keladi.

Issiqlik ta’minoti xo‘jaligida bozor munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishi quyidagi asosiy tamoyillar negizida yuzaga keladi (1- jadval).

1-jadval: Issiqlik ta’minoti xo‘jaligida bozor munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishining asosiy tamoyillari va ularning xususiyatlari[1]

Tamoyillar	Xususiyatlar
Raqobat	Issiqlik ta’minoti xizmatlar (mahsulot va ishlari)ni sotuvchilar va sotib oluvchilarning ko‘p miqdorda mavjudligi
Narxlarning erkin shakllanishi	Issiqlik ta’minoti xizmatlar bozorida to‘lovga qobil talab va taklif o‘rtasidagi to‘g‘ridan to‘g‘ri munosabatlarning natijasi
Shartnomaviy munosabatlar	Issiqlik ta’minoti xizmatlarini iste’molchi huquqlarini ko‘zda tutish bo‘yicha choralarni ko‘zda tutuvchi teng huquqli iqtisodiy subyektlar o‘rtasidagi kelishuv asosidagi munosabatlar
Davlat tomonidan boshqarish	Issiqlik ta’minoti xizmatlar bozori ishtirokchilari tomonidan mavjud qonunchilikka amal qilinishini hamda iste’molchilarning konstitutsion huquq va erkinliklari ta’minlanishini kafolatlash
Bozor segmentatsiyasi	Issiqlik ta’minoti xizmatlar bozorini xaridorlar guruhlariga bo‘lish, bozor segmentlarini ajratish
Xizmat (ish)larning o‘zaro aloqadorligi	Ko‘rsatiladigan issiqlik ta’minoti xizmatlari tizimning boshqa tarmoq yoki soha korxonalari bilan o‘zaro aloqadorligi
To‘lovlarning majburiyligi	Iste’molchilar (aholi va korxonalar) tomonidan ko‘rsatilgan xizmatlar uchun to‘lovlarning o‘z vaqtida va to‘liq amalga oshirilishi. Ayrim toifadagi iste’molchilarga to‘lovlarni belgilangan tartibda va hajmda davlat tomonidan kompensatsiya ko‘rinishida to‘lab berilishi
Imtiyozlar va subsdiyalarning Manzilliligi	Aholining kam daromadli toifalariga issiqlik ta’minoti xizmatlar bo‘yicha to‘lovlarni amalga oshirilishida davlat tomonidan manzilli ijtimoiy himoyaning qo‘llanilishi
Turli me’yorlar mavjudligining majburiyligi	Iste’molchilar ular uchun eng arzon narxlarda eng yaxshi holat (uy maydoni, loyihasi, issiqlik ta’minoti xizmatlar sifati, ichki dizayn, joylashuv o‘rni va boshqalar)dagi me’yorlarni tanlash mavjudligi
Iste’molchining ustunligi	Xizmatlar taklif etuvchilarning iste’molchilar oldidagi mas’uliyati

1 Muallif tomonidan ishlab chiqiligan.

Har bir tamoyil sohadagi munosabatlarning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda o‘z xususiyatiga ega bo‘lib, tamoyillarning bajarilishida ushbu xususiyatlarga alohida e’tibor qaratilishi lozim.

Issiqlik ta’minoti xizmatlari sohasi samaradorligini aniqlash masalasiga turlicha uslubiy yondashuvlar mavjud. Ayrim yondashuvlar soha samaradorligini oshirishni nisbatan kam mablag‘ va mehnat sarflagan holda mavjud resurslardan ratsional foydalanish nisbatan yuqoriroq xizmat sifati bilan iste’molchilarning ehtiyojini to‘laroq qondirishda ko‘radilar. Ko‘pchilik tomonidan issiqlik ta’minoti xizmatlari samaradorligi sifatida iqtisodiy jihatdan erishilgan natijalar (ko‘rsatilgan xizmatlar hajmi) va jamiyatda mavjud turli resurslar xarajati o‘rtasidagi munosabat tushuniladi.

Bizning fikrimizcha, issiqlik ta’minoti xizmatlarini taqdim etish samaradorligi jamiyat manfaatlari uchun, ishlab chiqarish va ishchi kuchining eng kam miqdori bilan maksimal natijalarga erishish bilan belgilanadi. Shu bilan birga, issiqlik ta’minoti xizmatlarining samaradorligini faqat taqdim etilayotgan xizmatlarning o‘sishi va narxlarning pasayishi bilan bog‘lash mumkin emas, samaradorlikni aniqlashda ijtimoiy oqibatlarga muhim ahamiyat berish lozim.

Birinchidan, resurslardan foydalanishning katta ta’siri hali ham ishchilarning mehnat sharoitlari yomonlashishi bilan bir vaqtda yuz bersa, bu ishlab chiqarish samaradorligining oshishini anglatmaydi.

Ikkinchidan, ko‘rsatilayotgan issiqlik ta’minoti xizmatlarining hajmining ko‘payishi, resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish natijasida bajarilgan ishlar, mavjud ehtiyojlarga mos kelishi kerak. Agar u mavjud ehtiyojlarga mos kelmasa, unda jamiyat uchun issiqlik ta’minoti xizmatlarining samaradorligi deyarli o‘smaydi va faqat foydasiz xarajatlar yuzaga keladi.

Issiqlik ta’minoti xizmatlarini samaradorligi tahlilining uslubiy asoslari muammosini o‘rganar ekanmiz, aytish mumkinki, ko‘pchilik iqtisodchilar samaradorlik tahlilining (samaradorlik mezonlari) quyidagi jihatlariga e’tibor qaratmoqdalar:

- Issiqlik ta’minoti xizmatlarini ko‘rsatish xarajatlarining o‘zgarishi dinamikasi.
- Issiqlik ta’minoti xo‘jaligining moliyalashtirilishi hajmi.
- Kreditorlik va debitorlik qarzlari hajmining o‘zgarishi, shuningdek, issiqlik ta’minoti xizmatlarini ko‘rsatuvchi korxonalarining joriy yil uchun yo‘qotishlari (mutlaq va nisbiy qiymatlar).
- Issiqlik ta’minoti xizmatlariga tariflar va narxlarni tahlil qilish.
- Issiqlik ta’minoti xizmatlariga to‘lovlarning hajmida aholi to‘lovlarining ulushi.
- Subsidiyalar hajmi va ularni ta’minlash uchun ajratilgan budjet mablag‘lari miqdori.
- Joriy yil uchun avariya hodisalari sonining oldingisiga nisbati.
- Muhandislik ta’minoti tizimlarining aylanma darajasi.
- O‘tgan yilga nisbatan kapital ta’mirlangan va rekonstruksiya qilingan issiqlik ta’minoti fondining hajmi va boshqalar.

Ushbu ko‘rsatkichlar oqilona ravishda issiqlik ta’minoti xizmatini ko‘rsatish tizimining samaradorligi mezonlari sifatida ko‘rib chiqilishi mumkin. Aynan shu ko‘rsatkichlar issiqlik ta’minoti xo‘jaligi holatini baholash va uning o‘zgarishi to‘g‘risida xulosa chiqarish imkonini beradi. Ammo bu mezonlar quyidagi ko‘rsatkichlar bilan to‘ldirilishi kerak deb hisoblaymiz:

- Aholining issiqlik ta’minoti xizmatlaridan qoniqish darajasi (aholining issiqlik ta’minoti xizmatlari bo‘yicha shikoyat va arizalari soni, aholining issiqlik ta’minoti xizmatlariga doir huquqlari va erkinliklaridan erkin foydalanish imkoniyati va boshqalar).
- Sohadagi tadbirkorlik faoliyati ko‘rsatkichlari.
- Issiqlik ta’minoti xo‘jaligidagi investitsion faollik darajasi.
- Issiqlik ta’minoti xizmatlarini ko‘rsatish sohasidagi davlat xizmatlarining davlat ijtimoiy standartlariga muvofiqligini ta’minlash.
- Taqqoslanadigan sharoitlarda aholiga issiqlik ta’minoti xizmatlarini taqdim etish xarajatlarini kamaytirish.
- Sanoatda yoqilg‘i-energetika resurslarini iste’mol qilishni kamaytirish (resurslarni tejash) va boshqalar.

Bir qator olimlar xizmat ko‘rsatish sohasining iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligi atamasiga o‘z yondashuvlarini ko‘rsatib o‘tishgan. Iqtisodiy samaradorlik erishilgan natijalar va jamiyat uchun mavjud bo‘lgan turli xil

resurslarning xarajatlari o‘rtasidagi nisbat bilan tavsiflanadi. Ijtimoiy samaradorlik deganda aholining xizmatlarga bo‘lgan ehtiyojini to‘liq qondirish tushuniladi.

Shunday qilib, issiqlik ta’minoti xizmatlari nafaqat tejamkor bo‘lishi kerak, balki ular iste’molchilar va yetkazib beruvchilar uchun maqbul bo‘lishiham kerak.

Issiqlik ta’minoti xizmatlari bozorining asosiy subyektlari, bir tomondan, issiqlik ta’minoti xizmatlaridan foydalanuvchilar (aholi va xo‘jalik yurituvchi subektlar), boshqa tomondan issiqlik ta’minoti xizmatlarini ishlab chiqaruvchilar hisoblanadi. Bozorning har bir subyekti issiqlik ta’minoti xizmatlarining samaradorligiga o‘zlarining manfaatlaridan kelib chiqib o‘z talablarini qo‘yadilar. Bir tomondan, iste’molchi issiqlik ta’minoti xizmatlarining sifatini iste’mol qilinadigan issiqlik ta’minoti xizmatlarining samaradorligining asosiy ko‘rsatkichi bo‘lgan ijtimoiy-iqtisodiy ko‘rsatkichlar bilan, boshqa tomondan, ishlab chiqaruvchilar samaradorlik mezoni sifatida iste’molchilar tomonidan kelib chiqadigan ijtimoiy va iqtisodiy ko‘rsatkichlar asosida o‘zgartirilgan sifat ko‘rsatkichi bilan bog‘laydilar.

Shunday ekan, issiqlik ta’minoti xizmatlarining samaradorligini boshqarish, bizning fikrimizcha, vakillik qilayotgan tomonlarning faoliyatini muvofiqlashtirish va ular o‘rtasida maqbul balansga erishishdan iborat.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib ta’kidlash o‘rinliki, rentabellik prinsipi issiqlik ta’minoti xizmatlarini ko‘rsatish sohasidagi korxonalar faoliyatining asosiy prinsipi va maqsadi bo‘lmasligi kerak. Aholining katta qismi uchun turmush darajasi pastligi, texnik jihozlarning yo‘qligi va issiqlik ta’minoti xo‘jaligining yomonlashishi bartaraf etilgan sharoitdagina ijtimoiy va iqtisodiy samaradorlik yuzaga keladi. Shubhasiz, bugungi sharoitda va yaqin kelajakda iste’molchilar uchun maqbul narxlardan kelib chiqqan holda ko‘rsatilayotgan xizmatlar sifati ushbu sohadagi ijtimoiy samaradorlikning ko‘rsatkichi bo‘lishi kerak.

Issiqlik ta’minoti infratuzilmasiga investitsiyalar, hatto uzoq muddatli o‘zini oqlash bilan ham, iqtisodiy jihatdan samarali va issiqlik ta’minotining boshqa turlari bilan raqobatbardoshligini isbotlagan haqiqiy biznesdir. Umuman olganda, raqobat bozor iqtisodiyotining muhim elementi hisoblanadi, chunki u samaradorlikni oshiradi, mahsulot va xizmatlar sifatini oshiradi, bu esa iste’molchilarni issiqlik bilan ta’minlashga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Markaziy issiqlik ta’minoti tizimlarida raqobatni yaratishda yuzaga keladigan asosiy vazifa iqtisodiyotning ushbu sektorida talab va taklifni boshqarishning oqilona va shaffof mexanizmlarini yaratishdir.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-sonli Farmoni. 2017-yil 7-fevral // www.lex.uz.
2. Экономика жилищно-коммунального хозяйства/ под ред. Ю.Ф.Симионова. –М.: ИКЦ “Март”, 2004. –С.179
3. Черняк В.З. Жилишно-коммунальное хозяйство: развитие, управление, экономика. –М.: КНОРУС, 2007. – С.18
4. Гатауллин Р.Ф. Повышение эффективности сферы услуг населению: теория и методология. –Уфа: Восточный университет, 2001. –С.38.
5. Комарова В.Е., Улановская В.Д. Эффективность и интенсификация непроизводственной сферы. –М.: Экономика, 1997. – С.18.
6. Каменева Е.А., Барулин С.В. Финансы жилищно-коммунального хозяйства. –М.: Ось-89, 2003. –С.37

THE ROLE OF LOCAL BUDGETS IN TAX POLICY

Mukaddasova Gavxarxon Nodirxonovna
Master of Fiscal Institute

Abstract: This article examines the reforms in the field of tax policy of the Republic of Uzbekistan, changes in the local tax system and the views of economists on the tax system of the country. It also analyzes the country's revenues by type of tax, state budget revenues by type of tax, indicators for the last three years, as well as the achievements and shortcomings of the local tax system. Scientific conclusions and recommendations on further development of the tax system in Uzbekistan and, as a result, support for production, improvement of the mechanism of local tax incentives have been formed.

Key words: local budget, tax system, tax policy, local taxes, excise tax, value added tax, property tax, tax trend, tax progression, tax burden.

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasi soliq siyosati sohasidagi islohotlar, mahalliy soliq tizimidagi o‘zgarishlar va iqtisodchi olimlarning mamlakat soliq tizimi haqidagi fikrlari o‘rganiladi. Shuningdek, soliq turlari bo‘yicha mamlakat daromadlari, soliq turlari bo‘yicha davlat budjeti daromadlari, so‘nggi uch yildagi ko‘rsatkichlar, mahalliy soliq tizimidagi yutuq va kamchiliklar tahlil qilingan. O‘zbekistonda soliq tizimini yanada rivojlantirish va buning natijasida ishlab chiqarishni qo‘llab-quvvatlash, mahalliy soliq imtiyozlari mexanizmini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy xulosa va tavsiyalar shakllantirildi.

Kalit so‘zlar: mahalliy byudjet, soliq tizimi, soliq siyosati, mahalliy soliqlar, aktsiz solig‘i, qo‘shilgan qiymat solig‘i, mulk solig‘i, soliq tendentsiyasi, soliq progressiyasi, soliq yuki.

Аннотация: В данной статье рассматриваются реформы в сфере налоговой политики Республики Узбекистан, изменения в местной налоговой системе и взгляды экономистов на налоговую систему страны. Также анализируются доходы страны по видам налогов, доходы государственного бюджета по видам налогов, показатели за последние три года, а также достижения и недостатки местной налоговой системы. Сформированы научные выводы и рекомендации по дальнейшему развитию налоговой системы в Узбекистане и, как следствие, поддержке производства, совершенствованию механизма местного налогового стимулирования.

Ключевые слова: местный бюджет, налоговая система, налоговая политика, местные налоги, акциз, налог на добавленную стоимость, налог на имущество, налоговая тенденция, налоговая прогрессия, налоговое бремя.

1. INTRODUCTION

One of the most important issues today is the coordination of the relationship between budgets and the use of their economic potential. Problems in the country's tax system are gradually being addressed in line with the deepening of liberalization and modernization of the economy. In order to further increase the effectiveness of ongoing reforms in the Republic of Uzbekistan, to create conditions for the comprehensive and rapid development of the state and society, to implement the priorities of modernization of the country and liberalization of all spheres of life.

It is not for nothing that the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated January 28, 2022 No. PF-60 "On the Development Strategy of New Uzbekistan for 2022-2026" set the 3rd goal as "Adaptation of the institutional framework for the activities of local government bodies to the requirements of the times".

The sustainable development of the economy of the independent Republic of Uzbekistan and the impact of foreign economic relations on the country's economy place completely new demands on the content and quality of public finance management. In turn, public finance plays an important role in determining the state of

the state's economic system. The negative impact of the global financial and economic crisis on the economies of a number of countries, which is of great concern to the world community, Its use requires the development and reliable use of reliable methods that serve the development of the economy, based on the principles of transparency, stability and productivity, in accordance with the best standards of international practice.

Timely and full implementation of a number of socio-economic tasks of the state requires a certain financial basis, the central link of which is the state budget. In this regard, a number of measures are being taken in the framework of budget reforms, including the adoption of a new Tax Code and a completely new Budget Code to improve budget legislation, the gradual implementation of state budget treasury execution mechanisms, the establishment of a public procurement system. and the development of effective mechanisms to ensure the targeted use of budget funds, the introduction of elements of results- oriented budgeting in medium-term budget planning and targeted spending of budget funds, as well as the important role of the state budget in economic and social development. At the current stage of socio-economic development, budget revenues are growing with the development of production, increasing incomes of economic entities and the population, expanding the tax base, increasing the number of forms of ownership.

However, during this period, the multifaceted needs of society have not diminished, on the contrary, there are new measures, projects, directions, which are essentially funded by the budget. Funding them in full will require more funding. However, the possibility of a steady increase in revenue (especially through tax increases) is limited by current tax legislation. At the same time, an unreasonable increase in taxes seriously undermines the economic activity of economic entities, suppresses their interest in developing production and increasing its efficiency. In this situation, it is not always possible to balance budget expenditures with budget revenues

2. LITERATURE REVIEW

Local budgets play an important role in the implementation of national economic and social tasks, primarily in the allocation of public funds and the development of social infrastructure. Distribution and delivery of produced goods to the population is carried out mainly through the budget system. It is known that the bulk of consoumser funds are formed through budgets. At the same time, the main expenditures related to public education, health, social security, housing and communal services will be covered by local budgets. The implementation of social protection policy by the state requires a large amount of material and financial resources, and these important tasks are entrusted to local authorities. Funding for social protection measures is mainly provided by local budgets.

Full identification of the tax revenue base of local budgets, in particular, the distribution of taxes between different levels of budgets and the determination of the optimal amount of inter- budgetary transfers, ensuring the stability of tax revenues, as well as developing a science-based tax revenue forecast are important aspects of regional revenue policy motivation. Plays an important role in assessing the tax potential of local budgets.

The formation of tax revenues of local budgets is a multifactorial process, which takes into account the influence of economic, tax administration, regulatory, legal and political factors plays an important role in strengthening the revenue base. Local budgets are also an important factor in increasing the potential of financial resources by strengthening the tax revenue base and ensuring the stability of local budgets.

Modern science defines tax forecasting as an assessment of the tax potential and receipts of taxes and fees in the budgetary system (republican, regional, district, city budgets, as well as off-budget state trust funds). It is carried out on the basis of a forecast of the socio-economic development of the state.

Scientists and experts have the same approach to determining the tax burden at the macro level. There is no consensus on its definition at the micro level, including at the level of business entities. This is because the source to which taxes are attributed is interpreted differently by the authors. That is, a number of economists determine the tax burden relative to profit or income.

3. RESEARCH METHODOLOGY

Economic analysis of the country's local tax system and tax policy, collection of data on tax revenues, current new indicators of tax revenues by regions, analysis of data collected, generalization and logical thinking research methods have been widely used.

4. ANALYSIS AND DISCUSSION OF RESULTS

Tax revenues play a special role in the formation of state budget revenues (Table 1). A structural analysis of the state budget revenue data for the last 2 years shows that the share of indirect taxes in total budget revenues is 116.4%, which means that the fiscal role of indirect taxes in the formation of state budget revenues is high. Total revenues of budget revenues in 2021-2022 will amount to 34,496 billion soums.

Table 1: Information on budget revenues as of March 31, 2021-2022 billion in soums

№	Types of taxes	As of March 31, 2021	As of March 31, 2022	Share (in percent)	Growth rate
Revenues to the budget, total		**29 385**	**34 496**	**100**	**117.4**
including:					
1	Direct taxes	13 012	15 140	43.9	116.4
2	Indirect taxes	9 027	10 952	31.7	121.3
3	Resource fees and property taxes	5 717	5 956	17.3	104.2
4	State duties and penalties	648	888	2.6	137
5	Other taxes and fees	980	1 560	4.5	159.2

The stability of tax revenues in a particular region in a country depends on the level of development of the region, the growth of production in it, the sectoral budget potential of the regions, to develop entrepreneurship and small business to expand the tax base in the regions, to stimulate the inflow of foreign investment into the regions, state budget revenues and expenditures effective and correct organization of budget execution, ensuring targeted use of budget funds, achieving qualification of employees of financial and budgetary and treasury bodies, transparency, efficiency and effectiveness of budget execution using structure of the economy, the development of small business. In order to ensure the stability of state budget revenues, to improve the economic and related an automated system of budget execution It is advisable to take measures such as.

Another aspect of indirect taxes is that they reduce the money supply and curb inflation. However, these taxes reduce the real incomes of the working population (due to the indirect rise in prices for consumer goods and services). Indirect taxes include value added tax, excise tax, customs duties, and taxes on the use of mineral resources.

Table 2: The structure and structure of the state budget of the Republic of Uzbekistan as of 2021 billion in soums

Indicators	As of 2021
COSTS (WITHOUT TARGETS) - TOTAL	74 231,8
Social spending	63 176,7
Economic costs	16 692,8
Financing of investment costs	18 843,7
Maintenance costs of public administration, justice and the prosecutor's office	7 443,4
Judicial maintenance costs	383,0
Self-government maintenance costs	817,7
Debt service and repayment costs	1 816,4
Other expenses	22 360,3

According to the data, the share of social expenditures in the state budget is high. In particular, this series of expenditures in 2021 will account for 58.8-56.4% of total budget expenditures and will amount to 63,176.7 billion soums.

About 57-60% of social expenditures, or 29,961.1 billion soums, are spent on education. These costs include costs associated with the maintenance of pre-school education, general secondary and secondary special education, staff training and other institutions of the system of continuing education, providing state-guaranteed educational services includes.

5. CONCLUSIONS AND SUGGESTIONS

In short, it is an objective necessity for the state to fulfill its functions, as well as to accumulate in its hands a certain part of the financial resources created in the country to achieve the strategic goals facing it at one stage of development. At the same time, the scale of redistribution of funds through public finances depends in many respects on the state and level of development.

Literatura/Reference:

1. Decision No. PQ-4555 of the President of the Republic of Uzbekistan of December 30, 2019 “On measures to ensure the implementation of the law of the Republic of Uzbekistan “On the state budget of the Republic of Uzbekistan for 2020”.
2. Mirziyoev Sh.M. Critical analysis, strict discipline and personal responsibility should be the daily rule of activity of every leader. - T.: Uzbekistan, NMIU, 2017. - 104 p.
3. Soatova N. REGULATION OF REVENUES OF LOCAL BUDGETS. World economic&Finance Bulletin. 2023 April ISSN: 2749-3628 1-2.
4. Soatova, Nodira (2021). Factors Strengthening the Tax Base of Local Budgets // International Finance and Accounting: Vol. 2021: Iss. 4, Article 9. https://uzjournals.edu.uz/interfinance/vol2021 /iss4/9
5. Nuralievich, Sultanov Sherali, and Soatova Nodira Bobokhanovna. “Issues Of Strengthening Taxable Revenue Bases Of Local Budgets.” Journal of Positive School Psychology 6.9 (2022): 4301-4308.
6. Bobokhanovna, Nodira Soatova, and Sherali Sultonov Nuraliyevich. “Local Budgets Mechanisms for Strengthening Tax Income Bases.” Czech Journal of Multidisciplinary Innovations 4 (2022): 25-37.
7. Khotamjon Kobulov, Sherzod Jalilov, Sherali Sultanov, Nodira Soatova. Modeling the processes of forming a strategy for the revenue potential of local budgets // Journal of Advanced Research in Dynamic and Control Systems. VOLUME 12, ISSUE 6. 2020. DOI: 10.5373 / JARDCS / V12I6 / S20201161. Pages: 1210-1216
8. Tokhir Malikov, Sherzod Jalilov, Khotamjon Kobulov, Sherali Sultonov. Methodological approaches to assessing and forecasting the tax potential of the region // Turkish Journal of Computer and Mathematics Education Vol.12 No.11 (2021), May 2021, p. 7056-7060
9. Sherali Sultonov Nuraliyevich, & Nodira Soatova Bobokhanovna. (2022). Ways of Fund Market Development in Uzbekistan. Eurasian Scientific Herald, 7, Page 13–21.
10. Sultonov, Sherali, ET AL. “Development ways of stock market in Uzbekistan (in the case of “TASHKENT” republican stock exchange).” Journal of Critical Reviews 7.11 (2020): 1476- 1482.
11. Sultonov Sh.N. O‘zbekistonda fond bozorini rivojlantirish yo‘llari. Iqtisodiyot va ta’lim / 2022-yil 5-son. 185-bet.
12. Sherali Sultonov. Directions of state regulation of the stock market. EPRA International Journal of Economic Growth and Environmental Issues - Peer Reviewed Journal. Volume: 9 | Issue: 2 | February 2021 | Journal DOI : 10.36713/epra0713 | SJIF Impact Factor (2021): 8.047

KORPORATIV BOSHQARUV MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH NEGIZIDA INNOVATSION MUHITNI SHAKLLANTIRISH ASOSLARI

Bobobekov Ergash Abdumalikovich
TDIU mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Maqolada O‘zbekiston Respublikasi aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish orqali innovatsion muhitni shakllantirish asoslari ochib berilgan. Shu bilan birga, aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatiga investitsiyalarni jalb etish, ularning moddiy-texnik bazasini modernizatsiya qilish, investitsion salohiyatni oshirish, korxonalarning innovatsion yangilanish zarurati to‘g‘risidagi ilmiy munosabatlar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: aksiyadorlik jamiyatlari, korporativ boshqaruv, innovatsion muhit, investitsion salohiyat, sanoat korxonalari, innovatsion-invectitsion loyixalar, moddiy-texnik baza, xususiy manbalar, innovatsion-investitsion loyihalar, kimyoviy mahsulot, eksport potensiali, raqamli iqtisodiyot.

Abstract: The article reveals the basics of creating an innovative environment by improving corporate governance mechanisms in joint-stock companies of the Republic of Uzbekistan. At the same time, scientific relations about the need to attract investments to the activities of joint-stock companies, modernize their material and technical base, increase investment potential, and the need for innovative renewal of enterprises are highlighted.

Key words: joint-stock companies, corporate management, innovative environment, investment potential, industrial enterprises, innovative-investment projects, material and technical base, private sources, innovation-investment projects, chemical products, export potential, digital economy.

Аннотация: В статье раскрываются основы создания инновационной среды путем совершенствования механизмов корпоративного управления в акционерных обществах Республики Узбекистан. При этом выделены научные положения о необходимости привлечения инвестиций в деятельность акционерных обществ, модернизации их материально-технической базы, повышения инвестиционного потенциала, необходимости инновационного обновления предприятий.

Ключевые слова: акционерные общества, корпоративное управление, инновационная среда, инвестиционный потенциал, промышленные предприятия, инновационно-инвестиционные проекты, материально-техническая база, частные источники, инновационно-инвестиционные проекты, химическая продукция, экспортный потенциал, цифровая экономика.

KIRISH

Mamlakatimizda yirik davlat korxonalarini aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirish bo‘yicha bosqichma-bosqich amalga oshirilgan institutsional islohotlar natijasida iqtisodiyot tarmoqlari va sohalarida turli mulk shakllariga asoslangan aksiyadorlik jamiyatlari, ma’suliyati cheklangan jamiyatlar hamda xususiy korxonalar vujudga keldi. O‘tgan 30 yildan ortiq davr ichida, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish, aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish, aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy etish hamda korporativ munosabatlarning huquqiy asoslarini yanada takomillashtirish choratadbirlari to‘g‘risida qator qonunlar qabul qilindi hamda korporativ boshqaruv tizimini samarali ishlashining huquqiy asoslari shakllantirildi.

Hozirgi kunda mamlakatimizdagi mavjud aksiyadorlik jamiyatlari milliy iqtisodiyotning istiqbolini belgilashda katta ahamiyatga ega bo‘lib, ishlab chiqarish ko‘lamini kengaytirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish borasida muhim ijtimoiy-iqtisodiy funksiyalarni bajarmoqda.

Ammo, ta’kidlash joizki, aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv tizimining sust faoliyati korxonalarning investitsion jozibadorligini ta’minlashga, innovatsion muhitni yaxshilanishiga, korporativ boshqaruvni

samarali tashkil etishga, korxonalarga ichki va tashqi investitsiyalarni jalb etishni kengaytirishga, istiqbolli korporativ strategiyani amalga oshirishga to‘sqinlik qilmoqda. Shu bilan birga, aksiyadorlik jamiyatlaridagi korporativ boshqaruv tizimini samarali ishlamayotganligi o‘z navbatida milliy iqtisodiyotdagi ustuvor vazifalarni hal etishni kechiktirilishiga sabab bo‘lmoqda.

Shu nuqtayi nazardan so‘nggi 7 yilda respublikamizdagi davlat ishtirokidagi aksiyadorlik jamiyatlari faoliyati samaradorligini oshirish va ularda korporativ boshqaruvning zamonaviy uslublarini joriy etishga qaratilgan bir qator dasturiy hujjatlar qabul qilindi. Ushbu hujjatlar jumlasiga O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 8-apreldagi “Tadbirkorlik muhitini yaxshilash va xususiy sektorni rivojlantirish orqali barqaror iqtisodiy o‘sish uchun shart-sharoitlar yaratish borasidagi navbatdagi islohotlar to‘g‘risida”gi PF-101-son[1] va 2020-yil 27-oktyabrdagi “Davlat ishtirokidagi korxonalarni isloh qilishni jadallashtirish hamda davlat aktivlarini xususiylashtirishga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF–6096-son[2] Farmonlari va Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 29-martdagi “2021-2025-yillarda davlat ishtirokidagi korxonalarni boshqarish va isloh qilish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 166-son[3] qarorini kiritish mumkin. Mazkur hujjatlarga asosan, davlat ishtirokidagi korxonalarni qisqartirish va ularda kuzatuv kengashini tashkil etish, kuzatuv kengashi qoshida audit va boshqa qo‘mitalarni tuzish, hisobotlarni xalqaro standartlar asosida yuritish va korporativ boshqaruvni joriy etishga qaratilgan boshqa bir qator talablar belgilangan. Mazkur talablarni bajarilishi birinchidan, aksiyadorlik jamiyatlarini investitsion jozibadorligini oshirsa, ikkinchidan, mamlakatimizda qimmatli qog‘ozlar bozorini yanada rivojlanishiga zamin yaratadi, uchinchidan esa jamiyatning aksiyalarini sotilishi hamda investorlarni jalb etilishi innovatsion muhitni yaxshilanishiga turtki beradi.

O‘zbekistonda faoliyat yuritayotgan aksiyadorlik jamiyatlari ulkan salohiyatga ega bo‘lgani holda, mavjud imkoniyatlardan to‘la va samarali foydalanish masalalari hamon muammoligicha qolmoqda. Mamlakatimizda korporativ boshqaruvni samarali faoliyat ko‘rsatishi, xalqaro bozorlarda raqobatbardosh bo‘lishi o‘z-o‘zidan boshqaruvning sifati, uning amaliy mexanizmlarini zamonaviy talablar asosida tashkil etilishiga ko‘p jihatdan bog‘liqdir. Shunday ekan, iqtisodiyotni modernizatsiyalash, xususiy mulkchilik masalalarini yanada shakllantirish mamlakatimiz iqtisodiyotining muhim qismi bo‘lgan aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruvni takomillashtirish, ularning rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish, aksiyadorlik jamiyatlari faoliyati samaradorligini baholash va samarali ichki nazorat tizimini shakllantirish, shuningdek, ichki korporativ me’yoriy-huquqiy mexanizmlarini takomillashtirish orqali innovatsion muhitni yaxshilash hal etilishi kutilayotgan dolzarb muammolardan hisoblanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot ishlari jarayonida kompleks yondashuv, qiyosiy tahlil, kuzatuv va statistik ma’lumotlar tahlil usullaridan foydalaniladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv asoslarini ilmiy jihatdan tadqiq etish bilan bog‘liq muammolarning nazariy va amaliy jihatlari xorijlik iqtisodchi olimlardan I.Ansoff[4], V.Antonov[5], V.Bagov[6], A.Bandurin[7], N.Berzon[8], O.Vixerskiy[9], V.Mamay[10], A.Rodigin[11], R.Entov, L.Koshkin[12], M.B.Kruk, S.Kukura, D.Mixaylov[13], G.Aleksandr, Dj. Beyli, V.Zolotogorov, A.Mertens[14], L.Pavlova, F.Tumusov, U.Sharp va boshqa bir qator olimlarning ilmiy ishlarida o‘rganilgan[15].

1 https://lex.uz/docs/5947775
2 https://lex.uz/docs/5068824
3 https://lex.uz/docs/5348948
4 Ансофф И.Х. Новая корпоративная стратегия / Пер. с англ. – СПб: ПитерКом, 1999. – 416 с.
5 Антонов В.Г. и др. Корпоративное управление: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА–М, 2010. – 288 с.
6 Багов В.П. Корпоративный менеджмент. – М.: Изд-во РЭА, 1999. – 246 с.
7 Бандурин А.В. Деятельность корпорации: монография. – М.,1999. – 600 с
8 Берзон Н.И. и др. Акционерное общество: капитал, правовая база, управление. – М.: Финстатинформ, 1995. – 156 с
9 Вихерский О.С. Стратегическое управление. – М.: Гардарика, 1998. – 296 с.
10 Мамай В. Акционерные общества. Защита интересов акционера. – М.: Контур, 1998. – 80 с.
11 Родыгин А., Энтов Р. Корпоративное управление и защита прав собственности: эмпирический анализ и актуальные направления реформ. – М.: Институт экономики переходного периода, 2001. – 175 с.
12 Кошкин Л.И. и др. Менеджмент на промышленном предприятии. – М.: Наука, 2000. – 204 с.
13 Михайлов Д.М. Эффективное корпоративное управление: Учеб. пособие. – М.: КНОРУС, 2010. – 448 с.
14 Мертенс А.В. Инвестиции: курс лекций по современной финансовой теории. – Киев: Киевское инвестиционное агентство, 1997. – С. 41.
15 Шарп У., Тумусов Ф.С. Инвестиционный потенциал региона: теория, проблемы, практика. – М.: Экономика, 1999. – 267 с.

Mahalliy iqtisodchi olimlaridan B.Xodiyev, B.Berkinov, I.Butikov, N.Jumayev, Sh. Zaynutdinov, D.Suyunov, M.Xamidullin, A.Xoshimov, R.Karlibayeva, N. Rasulov, Z. Ashurov, R.Yaushev, N.Tursunov, M.Amonboyevlarning asarlarida aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv, investitsiyalar va innovatsiyalarni yanada rivojlantirish, ularning raqobatbardoshligini oshirish muammolarini ilmiy jihatdan tadqiq etilgan.

Xususan, Sh. Zaynutdinov “Korporativ boshqaruv – manfaatdor shaxslarning daromad olish maqsadida birgalikdagi harakatlaridir”[16] – deb ta’rif bergan. D. Suyunov esa “Korporativ boshqaruv – bu mulk shaklidan qat’iy nazar amaldagi huquqiy me’yorlarga asoslanib, boshqaruvning ma’lum bir tamoyillari asosida korxona maqsadiga erishish uchun amalga oshiriluvchi faoliyat majmuidir”[17] – deb munosabat bildirgan. M.Xamidulin “Korporativ boshqaruv – bu aksiyadorlik jamiyatlari mulkdorlarining aksiyadorlik jamiyatlari kapitalini shakllantirishga, undan foyda olish maqsadida yanada samarali foydalanishga hamda olingan daromadlarni korporativ munosabatlarning barcha ishtirokchilari o‘rtasida adolatli taqsimlashga qaratilgan strategik muhim qarorlarni belgilash, ta’riflash va qabul qilishga doimiy va real ta’sirini ta’minlashdagi ongli, bevosita ishtirokidir”[18] – deb fikr bildirgan. B. Berkinov esa “Korporativ boshqaruv tizimi – bu murakkab, tez o‘zgaruvchan mexanizm bo‘lib, u bir-biriga bog‘liq ko‘plab tashkil etuvchilar, jumladan, qonunchilik, qonunosti hujjatlari hamda aksiyadorlik jamiyatlarini mulkdorlar, boshqaruvchilar va kreditorlar tomonidan nazorat qilishning ichki mexanizmi hisoblanuvchi ichki me’yoriy hujjatlar majmuini o‘z ichiga oladi”[19] – degan fikrni ilgari surgan.

Umuman olganda respublikamizda iqtisodiyotni rivojlanishining yangi bosqichiga o‘tish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashda aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruvni takomillashtirish, investitsiya faoliyatini kuchaytirish hamda uning faoliyat samaradorligini oshirish borasida korporativ boshqaruvni innovatsion muhitga bog‘liqligi mamlakatimizda ilmiy-uslubiy hamda amaliy jihatdan yetarli jihatda tadqiq etilmagan. Shu bois mazkur maqolada korporativ boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish negizida innovatsion muhitni shakllantirish va yanada yaxshilash masalalarining nazariy jihatlariga e’tibor qaratilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

O‘zbekistonda olib borilayotgan keng ko‘lamli islohotlar mamlakatda ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan erkin iqtisodiyotni qurishga qaratilgan bo‘lib, ularning asosiy natijalaridan biri tez sur’atlar bilan rivojlanayotgan turli mulkchilikka asoslangan aksiyadorlik va boshqa shakllardagi korxonalarni qo‘llab-quvvatlash hisoblanadi[20]. Ularning samarali faoliyat yuritishi ko‘p jihatdan korporativ munosabatlar tizimini rivojlanishiga bevosita bog‘liqligi hozirda aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv asoslarini tadqiq etish muhim ahamiyatga ega ekanligidan dalolat beradi.

Chunki jahon kapital bozori imkoniyatlaridan faqat investorlarning mutloq ishonchini qozongan kompaniyalargina foydalanishi mumkin bo‘lib, unga erishishning yagona yo‘li – bu, korporativ boshqaruvning zamonaviy mexanizmini amaliyotga joriy qilishdir. Aksiyadorlik jamiyatlari kapital jalb qilishining yana bir muhim omili – qimmatlar qog‘ozlar bozorining investorlar uchun qulay shakllanganligidir. Bu ikki omil boshqa omillar bilan birgalikda mamlakatda alohida investitsiya jozibadorligini oshiradi. Qayerda investitsiya uchun sharoit yaratilsa, o‘sha joyda innovatsion muhit yaxshilanadi. Shu sababli har qanday davlat iqtisodiyotining jahon tovar va kapital bozoridagi uyg‘unlashuvi hamda raqobatbardoshligining oshib borishida ushbu omillar hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida samarali faoliyat yuritishning korporativ boshqaruv usuli aksiyadorlik jamiyatlariga investitsiyalarni jalb qilish, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, barqaror industrial va iqtisodiy o‘sishni ta’minlash hamda innovatsion loyihalarni amalga oshirish kabi muammolar yechimini taminlashi mumkin. Bu muammolarni samarali yechimi kompaniyalarning moliya bozoridagi raqobatbardoshliligi va xavfsizligi, barqarorligi hamda investorlar uchun jozibardorligi va mo‘tadil risk darajasini ta’minlash bilan uzviy bog‘liq. Bu esa, bizga korporativ boshqaruv tushunchasini chuqur ilmiy- uslubiy jihatdan tadqiq etish va uning mazmun-mohiyatini milliy xususiyatlarni inobatga olgan holda kengroq yoritish hamda aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatini samarali tashkil etish va takomillashtirishni zaruriyat qilib qo‘yadi.

Xorijiy olimlarning tadqiqotlariga ko‘ra sanoatning turli sohalarida innovatsion muhitni yaxshilashda investitsiyalar bilan birga innovatsion muhitni rivojlantirishga ko‘maklashuvchi omillar ham bo‘lishi talab etiladi (1-jadval).

16 Zaynutdinov Sh.N., Raximova D.N. Korporativ boshqaruv asoslari. – T.: Akademiya, 2007. – 48 b.
17 Suyunov D. Korporativ boshqaruv mexanizmi: muammo va yechimlar. Monografiya. – T.: Akademiya, 2007. – 319 b.
18 Хамидулин М.Б. Финансовые механизмы корпоративного управления. Монография. – Т: Молия, 2008. –204 с.
19 Беркинов Б. Корпоративные структуры (Основы создания и управления). – Т.: Изд-во Нац.б-ки Узбекистана, 2005. – 132 с
20 Riskiyev T.T., G‘ulomov S.S., Shoha’zamiy Sh.Sh. va boshq. Istiqlol, demokratiya va fuqarolik jamiyati. – T.: Sharq, 2003. – 160 b.

1-jadval: Innovatsion muhitni rivojlantirishga ko‘maklashuvchi omillar[21]

Omillar guruhi	Omillar
Iqtisodiy va moliyaviy	Iqtisodiy va moliyaviy omillar korxonaning innovatsion muhitini shakllanishini, moddiy-texnika vositalarini yangilanishini, ilg‘or texnologiyalardan foydalanishni hamda uzoqqa mo‘ljallangan biznes strategiyalarni amaliyotga joriy etilishini ta’minlaydi. Bularga transformatsiya, xususiylashtirish, emissiya, fond bozori kiradi.
Boshqaruv	Korporativ boshqaruv tamoyillarini joriy etish, korporativ boshqaruv ishtirokchilarini rag‘batlantirish, korporativ boshqaruv mexanizmlarini samarali ishlashini ta’minlash, menejment qoidalaridan samarali foydalanish
Texnologik	Kam xarajatli texnologiyalarni amaliyotga joriy etish, zamonaviy ishlab chiqarish vositalaridan foydalanish, ishlab chiqarish faoliyatini raqamlashtirish
Siyosiy	Globallashuv tamoyillarini e’tiborga olish, siyosiy barqarorlikni ta’minlash, xalqaro iqtisodiy munosabatlarda iqtisodiy diplomatiya tamoyillariga amal qilish
Huquqiy	Xususiy mulkni davlat tomonidan kafolatlash, davlatning iqtisodiyotga aralashuvini qisqartirish, monopol korxonalar faoliyatini tartibga solish, korrupsiyaga qarshi kurashish, xufyona iqtisodiyot ko‘lamini qisqartirish
Ijtimoiy qadriyatlar	Korporativ boshqaruv kodeksini qabul qilish va uning talablarini bajarish, xodimlarni ma’naviy rag‘batlantirish, xodimning o‘z-o‘zini namoyon etishiga sharoit yaratish, ijodiy mehnat erkinligini ta’minlash, mehnat jamoasida ijtimoiy muhitni yaxshilash

Innovatsion muhitni rivojlantirishga ko‘maklashuvchi omillarga iqtisodiy, moliyaviy, boshqaruv, texnologik, siyosiy, huquqiy hamda ijtimoiy qadriyatlar kiradi. Xususan, iqtisodiy va moliyaviy omillar innovatsion muhitni shakllanishida muhim omil bo‘lib, ularga ustuvorlik berish korxonaning moddiy-texnika vositalarini yangilanishiga, ilg‘or texnologiyalardan foydalanishni hamda uzoqqa mo‘ljallangan biznes strategiyalarni amaliyotga joriy etilishini ta’minlaydi. Bularga transformatsiya, xususiylashtirish, emissiya, fond bozori kiradi. Yana bir muhim omil bu boshqaruv tamoyillariga xos bo‘lib, mazkur omilni rivojlanishi o‘z navbatida korporativ boshqaruv tamoyillarini amaliyotga joriy etish, korporativ boshqaruv ishtirokchilarini rag‘batlantirish, korporativ boshqaruv mexanizmlarini samarali ishlashini ta’minlash hamda menejment qoidalaridan samarali foydalanishga olib keladi.

Innovatsion muhitni yanada yaxshilanishida yana bir muhim omil bu korxonaning texnologik holati hisoblanadi. Chunki, kam xarajatli texnologiyalarni amaliyotga joriy etish, zamonaviy ishlab chiqarish vositalaridan foydalanish, ishlab chiqarish faoliyatini raqamlashtirish, ishlab chiqarishni transformatsiya qilish bevosita raqobatbardosh, sifatli hamda tannarxi arzon mahsulotlarni ishlab chiqishga imkon yaratadi. Shuning uchun keyingi vaqtlarda iqtisodiyotda davlat ulushini qisqartirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarini diversifikatsiya qilishda transformatsiya jarayonlarini yanada faolllashtirishga davlat tomonidan katta e’tibor qaratilmoqda.

Jahon tajribasi shuni ko‘rsatmoqdaki, milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning raqobatbardoshligini ta’minlash o‘z navbatida sanoatda transformatsiya jarayonlarini yanada faollashtirishni taqozo etmoqda. Umuman olganda yuqori fan sig‘imli mahsulotlar ishlab chiqarish, ko‘p qirrali sifatli xizmatlar ko‘rsatish sohalarini takomillashtirishga yo‘naltirilgan sanoatni transformatsiyalash kam miqdordagi ishchi kuchlari va tejamkor iqtisodiy resurslar bilan vaqt omilidan unumli foydalangan holda yuqori samaradorlikka erishishning yangicha ijtimoiy-iqtisodiy hodisaning bir ko‘rinishi hisoblanadi.

Dunyo amaliyotida soha va tarmoqlarda innovatsion muhit holatini mazkur mamlakatdagi innovatsion rivojlanish darajasiga qarab baholanadi. Bu borada dunyoning eng yaxshi biznes maktablari qatoriga kiradigan Fransiyaning “Inssad” xalqaro biznes maktabi Jahon intellektual mulk tashkiloti bilan hamkorlikda tayyorlagan “Innovatsiyalarning global indeksi” mavzuidagi ma’ruzasida O‘zbekiston mazkur indeksda 2015-yilda 141 ta davlat orasidan 122-o‘rinni egallagan bo‘lsa, 2022-yilda 131 ta davlat orasida 40 pog‘onaga yuqorilab, 82-o‘rinni egalladi hamda Markaziy Osiyo yetakchisiga aylandi va Markaziy va Janubiy Osiyo mamlakatlari orasida Hindiston va Erondan keyin 3-o‘rinni egalladi. Biroq bu holat obyektiv olib qaralganda yaxshi holat emas. Bu borada jiddiy amalga oshirilishi lozim bo‘lgan ishlar mavjud.

21 Xorijiy manbalar asosida muallif ishlanmasi.

So‘nggi vaqtlarda respublikamizda innovatsion ilmiy-texnika loyihalarning qo‘llanilishi natijasida bir qancha ustuvor sohalarda ijobiy ishlar amalga oshirila boshlandi. Xususan, “O‘zkimyosanoat” AJ da mahalliy xom ashyodan samarali defoliant va mineral o‘g‘itlar, “O‘zfarmsanoat” AJ da innovatsion texnologiyalar asosida farmatsevtik mahsulotlar ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yildi. Shuningdek, Buxoro neftni qayta ishlash zavodida jahon standartlariga javob beradigan “Boing” va “A-310” tipdagi avialaynerlarda foydalaniladigan “Super Jet” aviatsiya yonilg‘isini ishlab chiqarish texnologiyasi joriy etildi. Bunday misollarni “O‘zbekneftgaz” AJ, “O‘ztransgaz” AK, Navoiy va Olmaliq kon-metallurgiya kombinatlari, “O‘zmetkombinat” AJ, shuningdek, ko‘plab fermer xo‘jaliklari va xususiy tadbirkorlik subyektlari faoliyatidan ham keltirish mumkin.

Demak, mamlakatimizdagi rivojlanish ko‘rsatkichlarining tahlili shuni ko‘rsatadiki, erishilayotgan yutuq va muvaffaqiyatlarning asosida innovatsiya jarayonlari alohida o‘rin egallaydi. Jumladan, iqtisodiyot tarmoqlaridagi sanoat korxonalarini ishlab chiqarish faoliyatini rivojlantirishda innovatsiya faoliyatining taraqqiyotisiz amalga oshirib bo‘lmaganligi sababli bugungi kunda innovatsiya jarayonlarining amalga oshirishni jadallashtirish talab etiladi. Shuning uchun iqtisodiyot tarmog‘idagi ustuvor sohalarda ham innovatsiya va innovatsiya texnologiyalaridan foydalanish jarayonlarining nazariy va metodologik asoslarini tadqiq etish hozirgi davrning asosiy talablaridan biri hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Korporativ boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish negizida innovatsion muhitni shakllantirishga oid nazariy ma’lumotlarni o‘rganish quyidagi ilmiy xulosalarni shakllantirishga asos bo‘ldildi:

1. Aksiyadorlik jamiyatlarida aksiyadorlar o‘z mulklarini saqlanishi va menejerlar tomonidan samarali boshqarilishini ta’minlashda o‘zaro ta’sir vositalarini to‘g‘ri tashkil etilishi va yo‘naltirilishi maqsadga muvofiq. Bu esa menejerlarga to‘lanadigan asosiy ish haqidan tashqari, korxona foydasidan bonuslar (mukofotlar) ajratish hozirgi kunda o‘zining samarasini ko‘rsatmayapti. Bu holat ham korxonalarning innovatsion muhitini shakllanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

2. So‘nggi yillarda O‘zbekiston kimyo va yengil sanoat tizimida ishlab chiqarish hajmining barqaror o‘sishi kuzatilsada, mehnat unumdorligi, tejamkor texnologiyalardan foydalanish darajasi nisbatan pastligicha qolmoqda. Bu esa, sohadagi aksiyadorlik jamiyatlarining rivojlantirish strategiyalarini tanlashda korporativ boshqaruv organlari rolini oshirish, aksiyadorlik jamiyatlari faoliyati samaradorligini baholash usullari, korporativ boshqaruvning ichki korporativ me’yoriy-huquqiy mexanizmlarini takomillashtirish zaruriyatini orttirmoqda.

3. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, kam resurs talab qiladigan innovatsion ishlab chiqarishni rivojlantirish, investitsion dasturlarni amalga oshirishda raqobatdagi ustunliklardan foydalanish, biznes muhiti va investitsion qulaylikni yanada yaxshilash, istiqbolli tashqi bozorlarni aniqlash, logistika masalalarini hal qilish kabilar sohalar rivojlanishning eng asosiy strategik yo‘nalishlari hisoblanadi.

Yuqorida keltirilgan xulosalardan kelib chiqib, sanoatning ustuvor sohalarida transformatsiyalash jarayonlarini yanada faollashtirish, korporativ boshqaruv mexanizmlarini yanada takomillashtirish o‘z navbatida aksiyadorlik jamiyatlarida innovatsion rivojlanishni ta’minlash bilan birga quyidagi vazifalarni bajarishni belgilash maqsadga muvofiqdir:

- aksiyadorlik jamiyatlarining innovatsion salohiyatini oshirish bilan birga korxonalaridagi mavjud samarali innovatsion texnologiyalardan foydalanish va samarali yangi texnologiyalar, nou-xau va intellektual mulklarni sotib olishni yo‘lga qo‘yish;

- sanoat korxonalarida ilmiy-tadqiqot va eksperimental bazani rivojlantirish orqali ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarini faollashtirish;

- innovatsiya jarayonidagi tajriba ishlarini olib borishda unga mos keluvchi tashkilotlarga buyurtmalar berish va ularni moliyalashtirish masalalarini hal etishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish;

- yangiliklarni ishlab chiqishni va joriy etishni tezlashtirish uchun korporativ boshqaruvning asosiy maqsadlaridan biri bo‘lgan aksiya, obligatsiya va chet el kapitallarini jalb qilishni yo‘lga qo‘yish.

Yuqoridagi sanab o‘tilgan yo‘nalishlardan iqtisodiyot tarmog‘idagi barcha aksiyadorlik jamiyatlarida foydalanishida innovatsion rivojlanishga ega bo‘lishi ularning raqobatbardoshligini oshirish va iqtisodiy yuksalishiga erishishi bilan birga innovatsion muhitni yaxshilash uchun qulay sharoitlar yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:
1. https://lex.uz/docs/5947775
2. https://lex.uz/docs/5068824
3. https://lex.uz/docs/5348948
4. Ансофф И.Х. Новая корпоративная стратегия / Пер. с англ. – СПб: ПитерКом, 1999. – 416 с.
5. Антонов В.Г. и др. Корпоративное управление: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА–М, 2010. – 288 с.
6. Багов В.П. Корпоративный менеджмент. – М.: Изд-во РЭА, 1999. – 246 с.
7. Бандурин А.В. Деятельность корпорации: монография. – М.,1999. – 600 с.
8. Берзон Н.И. и др. Акционерное общество: капитал, правовая база, управление. – М.: Финстатинформ, 1995. – 156 с.
9. Вихерский О.С. Стратегическое управление. – М.: Гардарика, 1998. – 296 с.
10. Мамай В. Акционерные общества. Защита интересов акционера. – М.: Контур, 1998. – 80 с.
11. Родыгин А., Энтов Р. Корпоративное управление и защита прав собственности: эмпирический анализ и актуальные направления реформ. – М.: Институт экономики переходного периода, 2001. – 175 с.
12. Кошкин Л.И. и др. Менеджмент на промышленном предприятии. – М.: Наука, 2000. – 204 с.
13. Михайлов Д.М. Эффективное корпоративное управление: Учеб. пособие. – М.: КНОРУС, 2010. – 448 с.
14. Мертенс А.В. Инвестиции: курс лекций по современной финансовой теории. – Киев: Киевское инвестиционное агентство, 1997. – С. 41.
15. Шарп У., Тумусов Ф.С. Инвестиционный потенциал региона: теория, проблемы, практика. – М.: Экономика, 1999. – 267 с.
16. Zaynutdinov Sh.N., Raximova D.N. Korporativ boshqaruv asoslari. – T.: Akademiya, 2007. – 48 b.
17. Suyunov D. Korporativ boshqaruv mexanizmi: muammo va yechimlar. Monografiya. – T.: Akademiya, 2007. – 319 b.
18. Хамидулин М.Б. Финансовые механизмы корпоративного управления. Монография. – Т: Молия, 2008. –204 с.
19. Беркинов Б. Корпоративные структуры (Основы создания и управления). – Т.: Изд-во Нац.б-ки Узбекистана, 2005. – 132 с
20. Riskiyev T.T., G‘ulomov S.S., Shoha’zamiy Sh.Sh. va boshq. Istiqlol, demokratiya va fuqarolik jamiyati. – T.: Sharq, 2003. – 160 b.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

FERMER XO‘JALIKLARI SAMARALI FAOLIYATINING ASOSIY STATISTIK KO‘RSATKICHLARI VA ULARNING TAHLILI

M. Sh. Axmedova
PhD, TDIU Statistika” kafedrasi d.v.v.b.

Annotatsiya: Ushbu maqolada fermer xo‘jaliklarining o‘rni, ularning faoliyati, iqtisodiyotga qo‘shadigan hissasi, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirishning iqtisodiy-statistik tahlili va istiqboldagi yo‘nalishlari yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: qishloq xo‘jaligi mahsulotlari, fermer xo‘jaliklari, kooperatsiya, dehqon xo‘jaligi, oziq-ovqat, chorvachilik.

Abstract: This article describes the role of farms, their activities, their contribution to the economy, economic and statistical analysis of agricultural production and future trends.

Key words: agricultural products, farms, cooperation, agriculture, food, livestock.

Аннотация: В данной статье описывается роль фермерских хозяйств, их деятельность, их вклад в экономику, экономико-статистический анализ сельскохозяйственного производства и будущие тенденции.

Ключевые слова: сельскохозяйственная продукция, фермы, кооперация, земледелие, продукты питания, животноводство.

KIRISH

Jahonda ro‘y berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning beqarorligi, global miqyosda oziq-ovqat taqchilligining kuchayishi aholini me’yor darajasida xavfsiz oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlashda fermer xo‘jaliklari faoliyatini yanada rivojlantirish hamda samaradorligini oshirish zaruratini kuchaytirmoqda. 2019-2028-yillar Birlashgan Millatlar Tashkilotining Bosh Assambleyasi tomonidan BMT Oilaviy fermer xo‘jaliklari o‘n yilligi deb e’lon qilindi va barcha davlatlarga oilaviy fermer xo‘jaliklarini rivojlantirish sohasida ilg‘or tajriba va amaliyot bilan o‘zaro almashgan holda davlat siyosatini ishlab chiqish, takomillashtirish va amalga oshirish bo‘yicha tavsiyalar berildi”[1]. Shu nuqtayi nazardan, fermer xo‘jaliklari faoliyati samaradorligini oshirish bugungi kundagi dolzarb masalalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Hozirgi kunda jahonda yer-suv resurslari cheklanganligi sharoitida fermer xo‘jaliklari ishlab chiqarish faoliyatining barqaror rivojlanishini ta’minlash, iqtisodiy resurslar salohiyatidan to‘liq va samarali foydalanishga qaratilgan tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Bu borada sanoat tarmoqlariga uzluksiz xomashyo yetkazib berish, qishloq xo‘jaligida bandlikni optimallashtirish orqali ishchi kuchini boshqa tarmoqlarga jalb etish, tarmoq ishlab chiqarish hajmini oshirish orqali aholi turmush darajasi va farovonligini yanada yuksaltirish, global o‘zgarishlar sharoitida fermer xo‘jaliklari iqtisodiy faoliyatini rivojlanishda ekonometrik modellarning yangi avlodini yaratish yo‘nalishidagi tadqiqotlar ustuvor darajada bajarilmoqda.

O‘zbekistonda makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlash, jumladan agrar sohani modernizatsiyalash, yangi texnika va texnologiyalarni keng tatbiq etish bilan birga qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish tarkibini optimallashtirish bo‘yicha keng qamrovli tadbirlar amalga oshirilmoqda. “Bugungi kuchli raqobat sharoitida qishloq xo‘jaligi tizimida ham yangicha yondashuv, innovatsiyalar va ilg‘or ishlanmalarni, intensiv va resurs tejaydigan texnologiyalarni izchil tatbiq etishni zamonning o‘zi taqozo etmoqda. ...O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo‘ljallangan strategiyasi sohada islohotlarni yanada chuqurlashtirish va innovatsion texnologiyalarni qo‘llash, oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash, aholiga sifatli mahsulotlar yetkazib berish, eksport geografiyasini kengaytirishdek ustuvor masalalarda dasturilamal sifatida xizmat qilmoqda”[2].

1 Страны региона разрабатывают планы развития семейных фермерских хозяйств. - https://www.fao.org/europe/news/detail-news/ru/c/1439358/

2 O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi xodimlariga. - https://xs.uz/uzkr/post/ozbekiston-qishloq-khozhaligi-khodimlariga-3

ASOSIY QISM

Bozor iqtisodiyoti sharoitida fermer xo‘jaligi samarali ishlashi uchun cheklangan resurslardan oqilona foydalanish orqali yuqori natijaga erishishga harakat qilinadi.

Ammo bu samara, ya’ni hosildorlikning va mahsuldorlikning oshishi bu tadbirlarning qanchalik foydaliligini ko‘rsatmaydi. O‘g‘it va yem-xashaklardan foydalanish bilan bog‘liq xarajatlarning qoplanganlik darajasi shu xarajatlar bilan olingan natija daromad bilan taqqoslangandagina ma’lum bo‘ladi. O‘g‘it va yem-xashakdan foydalanish natijasida ekinlar hosildorligi, chorva mollarining mahsuldorligining oshishi bu tadbirning texnik samaradorligini ifoda qilsa, tadbirni o‘tkazish bilan bog‘liq xarajatlar bilan buning natijasida olingan daromadni taqqoslash iqtisodiy samaradorlikni ifodalaydi.

Iqtisodiy samaradorlik ishlab chiqarish vositalari va jonli mehnatni qo‘llash orqali olingan foydali natijani yoki jami resurslar birligiga olingan natijani ifoda etadi. Har qanday faoliyat va ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi xo‘jalikni, shu jumladan, fermer xo‘jaliklari daromadini orttiradi, ijtimoiy xarajatlarni yaxshilashga olib keladi. Bu jarayon nafaqat korxonalarga manfaatli, davlatga ham foydalidir. U yoki bu tadbirga baho berishda yoki uning o‘lchamlarini aniqlashda iqtisodiy samaradorlik mezonini bilish kerak[3].

Fermer xo‘jaliklarini rivojlantirishda uning faoliyatiga baho bermasdan iqtisodiy samaradorligini ta’minlab bo‘lmaydi. Iqtisodiy samaradorlikning asosiy mezoni to‘la va aniq jarayon hamda ishlab chiqarishni hisob-kitob qilishdan iborat. Fermer xo‘jaligining yalpi daromadi yetishtirilgan mahsulotni puldagi ifodasi bo‘lib, yildan-yilga o‘sib bormoqda. Bu xo‘jalik faoliyati ijobiy yo‘nalishda borayotganligini ko‘rsatadi. Shuning uchun xo‘jalik faoliyatiga ta’sir etuvchi har bir omil harakatini ifoda etuvchi o‘ziga xos ko‘rsatkichlarni bilish kerak. Fermer xo‘jaliklari iqtisodiy samaradorligini oshirishning asosiy yo‘nalishlarini kompleks tahlil qilish va ishonchli xulosalar chiqarish, to‘g‘ri qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

Fermer xo‘jaligi faoliyati va ishlab chiqarishiga biologik jarayon va iqlim sharoitlari turlicha ta’sir etadi. Fermer xo‘jaliklari bir xil mehnat sarf qilingan holda turli shakllarda va turli yillarda turli natijalarga erishishi mumkin. Fermer xo‘jaliklari faliyatiga baho berishda hamma ko‘rsatkichlarni ikki guruhga: natura va qiymat ko‘rsatkichlariga bo‘lish mumkin. Natura ko‘rsatkichlari iqtisodiy samaradorlikni bevosita ifoda qilmasada, bu ko‘rsatkichlarsiz tadbirga to‘la baho berib bo‘lmaydi. Chunki natura ko‘rsatkichlari jarayonning intensivligini ifodalaydi.

Qishloq xo‘jaligida yer asosiy vosita bo‘lganligi, inson uni xohlaganicha ko‘paytira olmasligi bois, bu qishloq xo‘jaligini rivojlantirishni intensiv bo‘lishini zaruriyat qilib qo‘yadi. Shuning uchun 1 gektar yerdan olingan mahsulot, ya’ni hosilni, chorva mahsuldorligini oshirish, har bir fermer xo‘jaligining asosiy vazifasi hisoblanadi. Fermer xo‘jaligida olingan mahsulot va daromad turli ishlab chiqarish omillarining o‘zaro integral (funksional) aloqasi natijasi bo‘lganligi uchun qiymat ko‘rsatkichlaridan foydalaniladi.

Toshkent viloyati bo‘yicha 2020-yilda ishlab chiqarilgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlari, jumladan undagi fermer xo‘jaliklarining ulushini tahlil qilaylik.

Toshkent viloyatida 2021-yilning yanvar-dekabr oylarida ishlab chiqarilgan (ko‘rsatilgan xizmatlar) umumiy hajmi 25814,6 mlrd. so‘mni, shu jumladan, dehqonchilik va chorvachilik, ovchilik hamda ushbu sohalarda ko‘rsatilgan xizmatlar hajmi 24351,7 mlrd. so‘mni (101,8 %), o‘rmonchilik xo‘jaliklarida 884,6 mlrd. so‘mni (101,9 %), baliqchilik xo‘jaliklarida 116,2 mlrd. so‘mni (117,2 %) tashkil qildi[4].

Xususan, yuqori o‘sish sur’atlari Quyichirchiq (107,6 %), Piskent (105,2 %) Bo‘stonliq (103,4 %), Bo‘ka (102,9 %), Bekobod (102,8 %) tumanlarida kuzatildi. Bunga qarama-qarshi ravishda Chinoz (100,1) va O‘rtachirchiq (100,2%) tumanlarida past o‘sish sur’atlari bilan yakunlandi. Qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligi mahsulotlarining (xizmatlari)ning katta hajmi Parkent tumanida - 2185,0 mlrd. so‘mni tashkil etib, hududlar bo‘yicha yuqori ko‘rsatkichni tashkil qildi. Bo‘stonliq va Qibray tumanlarida mos ravishda 2103,2 mlrd. so‘m va 2096,9 mlrd. so‘m kuzatildi. Eng kam hajmi Olmaliq (63,8 mlrd. so‘m) va Yangiyo‘l (29,5 mlrd. so‘m) shaharlarida qayd etildi. Viloyatning qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligi mahsulotlari (xizmatlari)ning umumiy hajmida Parkent tumanining ulushi 8,5 %ni tashkil etib, hududlar bo‘yicha yuqori ko‘rsatkichni tashkil qildi. Bo‘stonliq - 8,2 %, Qibray - 8,1%, Bekobod - 8,0 % va Zangiota - 7,9 % tumanlari keyingi o‘rinlarni egalladi. Eng kam ulush Yangiyo‘l (0,1 %), Olmaliq (0,2%), Nurafshon (0,3 %) va Ohangaron (0,3 %) shaharlarida qayd etildi.

2021-yilning yanvar-dekabr oylarida ishlab chiqarilgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlari umumiy hajmining o‘sishi 2019-yilning mos davriga nisbatan 101,8 %ni, shu jumladan, dehqonchilik mahsulotlari 101,3 %ni, chorvachilik mahsulotlari 102,2 %ni tashkil qildi. 2020-yilning yanvar-dekabr oylarida barcha toifadagi xo‘jaliklar tomonidan 567,0 ming tonna don ekinlari ishlab chiqarilib, shundan 333,0 ming tonnasini bug‘doy tashkil qildi. Bundan tashqari, barcha toifadagi xo‘jaliklarda 1453,3 tonna pilla yetishtirildi. Shuningdek, barcha toifadagi xo‘jaliklarda 367,1 ming tonna kartoshka qazib olindi (2019 yilga nisbatan 100,1 %ni tashkil etdi), 1067,0 ming tonna sabzavot (100,1 %) yig‘ib olindi, 59,8 ming tonna poliz ekinlari (101,2 %), 131,0 ming tonna meva va rezavorlar (100,1 %) va 115,4 ming tonna uzum (103,6 %) yetishtirildi. Hududlar kesimida yig‘ib olingan don

3 Г.В.Савицкая “Анализ производственно-финансовой деятельности сельскохозяйственных предприятий”, М.: ИНФРА, 2013

4 Тошкент вилояти статистика бошқармаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси

hosili tahlil qilinganda, yuqori ko‘rsatkichlar Bekobod (69,1 ming tonna), O‘rtachirchiq (63,4 ming tonna) va Oqqo‘rg‘on (63,1 ming tonna) tumanlarida, aksincha past ko‘rsatkich Toshkent tumanida (8,4 ming tonna) kuzatildi. Qazib olingan kartoshkaning yuqori ko‘rsatkichlari Bo‘stonliq (63739,3 tonna), Zangiota (35964,0 tonna), Piskent (35264,5 tonna) tumanlarida, aksincha past ko‘rsatkichlar Ohangaron (543,0 tonna), Olmaliq (244,0 tonna) va Yangiyo‘l (175,0, tonna) shaharlarida qayd etildi. Yetishtirilgan sabzavot ekinlarining yuqori ko‘rsatkichlari Bekobod (134,2 ming tonna), Toshkent (123,1 ming tonna) va Zangiota (115,1 ming tonna) tumanlarida tashkil etgan bo‘lib, past ko‘rsatkichlar Yangiyo‘l (0,6 ming tonna), Olmaliq (1,3 ming tonna) va Ohangaron (1,5 ming tonna) shaharlariga to‘g‘ri keldi. Poliz ekinlari yetishtirish hududlar kesimida yuqori ko‘rsatkich Bekobod (27077,1 tonna), Yangiyo‘l (7569,5 tonna) va Parkent (4496,0 tonna) tumanlarida kuzatildi. Aksincha past ko‘rsatkich Olmaliq (0,0 tonna), Ohangaron (0,0 tonna) va Angren (18,0 tonna) shaharlariga to‘g‘ri keldi. Eng ko‘p mevalar va rezavorlar yetishtirish Parkent (19548,2 tonna), Yangiyo‘l (13915,3 tonna) va Bo‘stonliq (13737,6 tonna) tumanlarida kuzatilib, aksincha past ko‘rsatkichlar Yangiyo‘l (255,0 tonna) va Ohangaron (256,0 tonna) shaharlariga to‘g‘ri keldi. Uzum yetishtirish bo‘yicha eng yuqori ko‘rsatkich Parkent (77948,6 tonna), Bo‘stonliq (6728,0 tonna) va Toshkent (6696,3 tonna) tumanlarida, eng past ko‘rsatkichlar Ohangaron (74,0 tonna) va Olmaliq (90,0 tonna) shaharlarida kuzatildi.

2022-yilning 1-yanvar holatiga o‘tgan yilning shu davriga nisbatan yirik shoxli qoramollar 101,8 %ga (jami 931,4 ming boshni tashkil qildi), shu jumladan sigirlar 101,3 %ga (405,4 ming bosh), qo‘y va echkilar 102,6 %ga (1060,3 ming bosh), otlar 100,8 %ga (55,3 bosh), parrandalar 101,1 %ga (17,2 mln. boshga) ko‘paydi. Barcha hududlarda chorvachilik mahsulotlari (go‘sht, sut, tuxum) ishlab chiqarishning o‘sishi asosan dehqon va fermer xo‘jaliklari hisobiga bo‘lib, go‘sht ishlab chiqarish umumiy hajmida ularning ulushi 81,0 %ni, sut ishlab chiqarishda 95,3 %ni, tuxum ishlab chiqarishda 56,8 %ni tashkil etdi. Eng ko‘p qo‘y va echkilar Ohangaron (225,5 ming bosh), Bo‘stonliq (181,2 ming bosh) va Parkent (110,1 ming bosh) tumanlarida bo‘lsa, aksincha past ko‘rsatkichlar Yangiyo‘l (1,3 ming bosh) va Nurafshon (3,3 ming bosh) shaharlarida hamda Quyichirchiq (17,1 ming bosh) tumaniga to‘g‘ri keldi. Parrandalar soni bo‘yicha eng yuqori ko‘rsatkich Qibray (2550,6 ming bosh), Zangiota (2206,7 ming bosh), Bo‘stonliq (2199,1 ming bosh) va O‘rtachirchiq (1688,9 ming bosh) tumanlarida bo‘lsa, aksincha past ko‘rsatkich Yangiyo‘l (8,7 ming bosh) va Olmaliq (18,2 ming bosh) shaharlari hamda Parkent tumanida (305,4 ming bosh) kuzatildi (1-jadval).

1-jadval: 2022-yil 1-yanvar holatiga fermer xo‘jaliklaridagi chorva mollari va parrandalar bosh soni*

	ming bosh	O‘sish sur’ati, % da
Yirik shoxli qoramol	81,8	106,9
Ulardan sigirlar	26,7	98,6
Qo‘y va echkilar	305,6	106,7
Otlar	9,4	103,9
Parrandalar	639,9	126,4

*Manba: Toshkent viloyati statistika boshqarmasi ma’lumotlari

Dehqon (aholining shaxsiy yordamchi) xo‘jaliklarida yirik shoxli qoramollarning ulushi 86,8 %ni, fermer xo‘jaliklarida esa 8,8 %ni, shu jumladan, sigirlar mos ravishda 89,9 %ni va 6,6 %ni, qo‘y va echkilar 65,1 %ni va 28,8 %ni, otlar 78,1 %ni va 17,0 %ni, parrandalar 58,0 %ni va 3,7 %ni tashkil etdi. 2020 yilning yanvar-dekabr oylarida barcha toifadagi xo‘jaliklarda tirik vazn hisobida 273,7 ming tonna go‘sht (2019 yilning yanvar-dekabriga nisbatan 2,5 %ga ko‘p), 939,2 ming tonna sut (2,1 %ga ko‘p), 1503,9 mln. dona tuxum (0,1 % ga ko‘p) ishlab chikarilgan. Yirik shoxli qoramollar hududlar kesimida tahlil qilinganda, eng yuqori ko‘rsatkich Bo‘stonliq (108,2 ming bosh), Bekobod (81,4 ming bosh) va Bo‘ka (71,9 ming bosh) tumanlarida, aksincha past ko‘rsatkich Yangiyo‘l (1,2 ming bosh), Ohangaron (3,2 ming bosh) hamda Nurafshon (3,4 ming bosh) shaharlarida kuzatildi. Shu jumladan, sigirlar eng yuqori ko‘rsatkich Bekobod (34,5 ming bosh) va Bo‘ka (34,5 ming bosh) tumanlariga, aksincha past ko‘rsatkich Yangiyo‘l (0,8 ming bosh) va Chirchiq shaharlariga (1,5 ming bosh) to‘g‘ri keldi.

2-jadval: 2021-yilning yanvar-dekabr oylarida viloyat fermer xo‘jaliklari tomonidan ishlab chiqarilgan chorvachilik mahsulotlari*

	Miqdori	O‘sish sur’ati, % da
Go‘sht (tirik vaznda), ming tonna	9,0	101,1
Sut, ming tonna	52,9	99,3
Tuxum, million dona	15,9	73,8

* Manba: Toshkent viloyati statistika boshqarmasi ma’lumotlari

2021-yilning yanvar-dekabr oylarida go‘sht ishlab chiqarish hududlar kesimida tahlil qilinganda, eng ko‘p ishlab chiqargan hududlar Piskent (26,5 ming tonna), Qibray (26,1 ming tonna) va Bo‘stonliq (25,2 ming tonna) tumanlari bo‘lsa, Yangiyo‘l (0,4 ming tonna), Nurafshon (0,5 ming tonna) va Ohangaron (0,6 ming tonna) shaharlarida esa kam ishlab chiqarilgan. Bo‘stonliq (101,2 ming tonna), Yuqorichirchiq (90,1 ming tonna), Bekobod (81,6 ming tonna) va Parkent (63,8 ming tonna) tumanlari sut ishlab chiqarish bo‘yicha yuqori ko‘rsatkichlardan o‘rin olgan bo‘lsa, aksincha Yangiyo‘l (1,5 ming tonna) va Nurafshon (3,3 ming tonna) shaharlari sut ishlab chiqarish bo‘yicha nisbatan past ko‘rsatkichlardan o‘rin egalladi (2-jadval). Viloyatda tuxum ishlab chiqarish bo‘yicha 2020-yilning yanvar-dekabr oylarida eng yuqori ko‘rsatkich Qibray (277,2 mln. dona), Zangiota (236,0 mln. dona) va Yuqorichirchiq (147,2 mln.dona) tumanlarida, aksincha past ko‘rsatkich Yangiyo‘l (0,9 mln. dona), Nurafshon (1,1 mln. dona) Olmaliq (1,5 mln. dona) va Angren (3,9 mln.dona) shaharlarida kuzatildi.

3-jadval: 2021-yilning yanvar-dekabr oylarida fermer xo‘jaliklari tomonidan ishlab chiqarilgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlari*

	Yanvar-dekabr				2019-yil yanvar-dekabrga nisbatan % hisobida
	2019-yil		2020-yil		
	tonna	Ishlab chiqarish umumiy hajmidagi ulushi, %	tonna	Ishlab chiqarish umumiy hajmidagi ulushi, %	
Don	478777, 0	83,8	381526,0	67,3	79,7
Kartoshka	35028,0	9,6	31246,0	8,5	89,2
Sabzavot	157964,0	14,8	139392,0	13,1	88,2
Poliz	12029,0	20,4	12117,0	20,3	100,7
Meva va rezavorlar	49247,0	37,6	48457,0	37,0	98,4
Uzum	57052,0	51,2	56724,0	49,2	99,4
Go‘sht, tirik vaznda	8950,0	3,4	9044,0	3,3	101,0
Sut	53264,0	5,8	52909,0	5,6	99,3
Tuxum, mln dona	21519,0	1,4	15889,0	1,1	73,8
Jun	309,0	17,4	354,4	19,8	114,7
Paxta	150120,0	73,1	136 004,2	56,7	90,6
Pilla	881,8	75,4	707,5	48,7	80,2

* Toshkent viloyati statistika boshqarmasi ma’lumotlari asosida muallif ishlanmasi

2021-yilning yanvar-dekabr oylarida fermer xo‘jaliklari tomonidan ishlab chiqarilgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlari hajmi 3782,2 mlrd. so‘mni tashkil qildi. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari umumiy hajmida fermer xo‘jaliklarining ulushi 17,1 %ni tashkil etdi. 2022-yilning 1-yanvar holatiga fermer xo‘jaliklarida 81,8 ming bosh yirik shoxli qoramol, shu jumladan, 26,7 ming bosh sigir, 305,6 ming bosh qo‘y va echkilar, 9,4 bosh ot, 639,7 ming bosh parrandalar mavjudligi tasdig‘ini topdi (3-jadval).

XULOSA VA TAKLIFLAR

Olib borilgan tahlillar ko‘rsatadiki, respublikaning barcha hududlarida yer uchastkalari miqdori bo‘yicha fermer xo‘jaliklari mavjud. Bu fermer xo‘jaliklarining rivojlanishi asosan hududlarning iqlim, yer suvlari, iqtisodiy va boshqa shart-sharoitlari, shuningdek, davlatning agrar siyosati qoidalari bilan belgilanadi. Boshqacha ayganda, fermer xo‘jaliklarini bundan buyon rivojlantirish ularning nafaqat bozor sharoitlariga, balki ishlab chiqarish samaradorligini oshirish uchun tabiiy, iqlim, iqtisodiy va boshqa shart-sharoitlarga moslashishga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak.

Fermer xo‘jaliklarining rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi omillar uch guruhga ajratib olindi. Birinchi guruh makroiqtisodiy omillar, ikkinchi guruh – hududiy (mintaqaviy) omillar va uchinchi – ichki iqtisodiy omillar. Tumanlarda qishloq xo‘jalik mahsulotlari bilan ulgurji savdoga ixtisoslashgan agrobirjalar faoliyatini yo‘lga qo‘yish yaxshi samara beradi, mashina-traktor parklarini zamonaviy ta’mirlash va servis markazlariga aylantirish lozim. Ko‘pgina rivojlangan mamlakatlarda qishloq xo‘jaligiga xizmat ko‘rsatuvchi infratuzilma shaxobchalarini tashkil etishda kooperativlar, uyushmalar muhim o‘rinni egallaydi. Mamlakatimizda ham shuni yo‘lga qo‘yish kerak.

Manba va foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. www.stat.uz - O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika agentligining ma’lumotlari.
2. O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi xodimlariga. - https://xs.uz/uzkr/post/ozbekiston-qishloq-khozhaligi-khodimlariga-3
3. Асадулина Н.Р. Механизм регулирования эффективности плодоовощного комплекса Республики Узбекистан на основе логистического подхода. Дисс.на соис. учен. степ. канд. экон. наук. – Т.:–2006.–с.158.;
4. Burhonov A.X. Turli mulkchilik shaklidagi qishloq xo‘jalik korxonalarida ishlab chiqarish iqtisodiy samaradorligini oshirish. Iqt. fan. nom. ilm. dar. olish uchun yozilgan dis.– T.: O‘zBIITI, 2000. – b.117.;
5. Muallif tomonidan ishlab chiqilgan
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi.//”Xalq so‘zi” gazetasi, 2020-yil, № 271-272 (7229-7230).
7. Toshkent viloyati statistika boshqarmasining 2019-2021-yillar bo‘yicha ma’lumotlar asosida tuzildi.
8. O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi xodimlariga- https://xs.uz/uzkr/post/ozbekiston-qishloq-khozhaligi-khodimlariga-3
9. Г.В.Савицкая “Анализ производственно-финансовой деятельности сельскохозяйственных предприятий”, М.: ИНФРА, 2013.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA KAMBAG‘ALLIKNI QISQARTIRISHNING INSTITUTSIONAL VA HUQUQIY ASOSLARI

Xudoyberdiyev Jamshid Juraboy o‘g‘li
“Sambhram universiteti” NTM katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Bugungi kunda institutsional yo‘nalish iqtisodiyotni davlat tomonidan ijtimoiy nazorat qilish muqarrar ekanligini ko‘rsatdi va davlat tomonidan faol ijtimoiy tizimni tartibga solish konsepsiyasini yaratishga asos bo‘ldi. Ularning asosiy e’tibori nafaqat aholi jon boshiga daromadlarni oshirish, balki mutlaq va nisbiy kambag‘allikni bartaraf etish, tengsizlikni kamaytirish, aholi bandligini oshirish, mehnat resurslari va umuman inson kapitali sifatini oshirishga e’tibor qaratdi.

Kalit so‘zlar: Kambag‘allikning iqtisodiy- ijtimoiy oqibatlari, Ijtimoiy reyestr, institutsional mexanizmlar, inson kapitali.

Abstract: Today, the institutional direction has shown that social control of the economy by the state is inevitable and has become the basis for the creation of the concept of regulation of the active social system by the state. Their main focus was not only on increasing per capita income, but also on eliminating absolute and relative poverty, reducing inequality, increasing employment, increasing the quality of labor resources and human capital in general.

Key words: Economic and social consequences of poverty, Social register, institutional mechanisms, human capital.

Аннотация: Сегодня институциональное направление показало, что социальный контроль над экономикой со стороны государства неизбежен, и стало основой создания концепции регулирования активной социальной системы со стороны государства. Их основной упор был сделан не только на увеличение доходов на душу населения, но и на ликвидацию абсолютной и относительной бедности, сокращение неравенства, увеличение занятости, повышение качества трудовых ресурсов и человеческого капитала в целом.

Ключевые слова: Экономические и социальные последствия бедности, Социальный регистр, институциональные механизмы, человеческий капитал.

KIRISH

Iqtisodiyotda institutsional mexanizmlar barqaror iqtisodiy o‘sishga ta’sir ko‘rsatib, nafaqat yaqin balki uzoq istiqbolda ham iqtisodiy o‘sishga shart-sharoitlar yaratib beradi. Institutsional mexanizmlarning rivojlanishi bilan bog‘liq vazifalar barqaror iqtisodiy rivojlanishni rag‘batlantiruvchi vositalarni takomillashtirishga imkoniyat yaratib beradi.

Sh.M. Mirziyoyev o‘z nutqlarida kambag‘allik haqida “bugun mamlakatimizda kambag‘allikni qisqartirish sohasida amalga oshirilayotgan ishlar bu boradagi dastlabki qadamlar hisoblanadi. Bu borada ijtimoiy, iqtisodiy, ma’rifiy-madaniy sohalarning hamkorlikdagi faoliyati hamda amalga oshirilayotgan ishlarning shaffofligini ta’minlash masalasi ham muhim ahamiyat kasb etadi” deb keltirib o‘tgan [1].

Olimlarning fikricha, O‘zbekistonda kambag‘allikni qisqartirish yo‘lida banklarga institutsional sarmoyadorlarning, ya’ni o‘z ish faoliyatining xususiyatiga ko‘ra doimiy va katta miqdordagi pul mablag‘lariga ega bo‘lgan hamda ularni qimmatli qog‘ozlar portfeliga qo‘yilma qilishga ruxsat berilgan. Banklar institutsional sarmoyadorlarining aksiyalarini sotib olib, pul mablag‘larini jamg‘arish uchun qo‘shimcha imkoniyaga ega bo‘ladi. Shuningdek, mijozlarning qimmatli qog‘ozlar portfelini boshqarish bo‘yicha o‘z operatsiyalarini kengaytiradi. Banklar xususiylashtirilayotgan va qayta tashkil etilayotgan korxonalarning qimmatli qog‘ozlarini katta hajmda investitsiya qilishga qodir bo‘lgan yirik institutsional tizim hisoblanadi [2].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ilmiy tadqiqotimizning maqsadi mamlakatimizda mehnatga layoqatli aholining ish joyi bilan bandligini ta'minlash orqali kambag'allikni qisqartirish bo'yicha ilmiy asoslangan taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Maqolada kamabag'allikni qisqartirishda institutsional va huquqiy omillarni ochib berishga harakat qilindi. Muammolarni yoritib berishda, qiyosiy, tarkibiy, analitik va statistik ma'lumotlar tahlilidan foydalanildi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

S.M. Ahsan kambag'allik tushunchasini mamlakatda keng o'rganish siyosat nuqtayi nazaridan muhimdir. Agar yuqori o'sish daromad kambag'alligini maqbul marjaga kamaytirishiga amin bo'lgan bo'lsa ham, katta o'sishni ta'minlash uchun taklif qilishi mumkin bo'lgan aniq siyosat choralari kam ko'rinadi. Bundan tashqari, bugungi kunga qadar yempirik dalillarning mintaqaning o'tish iqtisodiyotiga asoslanmagan bo'lsa, kambag'allikni kamaytirish amaliy natijalari yetarli bo'lmaydi. Kambag'allikni qisqartirish elementlari sog'liqni saqlash, sanitariya, savodxonlik va sohalarda mikrokreditlar boshqa davlat va xususiy korxonalarni rivojlantirish elementlari davlat tomonidan imtiyozlar ajratilgan holda ta'minlanishi lozim deb keltiradi [3].

I.Appiah-Otoo kambag'allik bugungi kunda insoniyat oldida turgan katta qiyinchiliklardan biri bo'lib qolmoqda va kambag'allikni yo'q qilish rivojlanayotgan mamlakatlar oldida uzoq muddatli rivojlanish yo'lidagi qiyin vazifalardan biriga aylandi. Shunga ko'ra, mamlakatlar namunasi uchun moliya-kambag'allik aloqasida institutsional sifatning (qonun ustuvorligi, tartibga solish sifati, korrupsiyani nazorat qilish, hukumat samaradorligi, siyosiy barqarorlik va ovoz va javobgarlik bilan o'lchanadi) o'rtacha rolini baholash orqali tahlil qilgan [4].

A.G. Karimov yaqin kelajakda pandemiya keltirib chiqaradigan iqtisodiy oqibatlar tufayli kambag'allik muammosi yanada yomonlashishi aniq. Va bu vaziyatda kambag'allikning oldini olish va kamaytirishga qaratilgan samarali vositalar va mexanizmlarni ishlab chiqish va qo'llash alohida ahamiyatga ega deb ko'rsatadi [5].

A. Korchak va Ye. Korchaklar kambag'allik mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy hayotining hodisasi sifatida aholining qabul qilib bo'lmaydigan darajada past turmush darajasidan iborat bo'lib, bu mintaqadagi yashash sharoitlarining o'ziga xos xususiyatlari tufayli ijtimoiy maqbul darajaga to'g'ri kelmaydigan turi sifatida va bu borada davlat kambag'allikni qisqartirishda amaliy ahamiyat kasb etishi borasida o'z fikrlarini ko'rsatganlar [6].

L.S.Shaxovskaya va K.O.Klimkovalar kambag'allikni institutsionalizatsiya qilish muammosi ilmiy jamoatchilikning e'tiborini kun sayin tortib bormoqda. Mamlakatning kambag'al aholisi tarkibiga nafaqat obyektiv ravishda eng zaif guruhlar (nafaqaxo'rlar, nogironlar, "to'liq bo'lmagan" va "katta" oilalar a'zolari, ta'lim darajasi past odamlar), balki iqtisodiy faol aholining muhim qismi, oliy ma'lumotli odamlar ham kiradi ya'ni oliy ma'lumotlilar ham kambag'allikka uchrashi mumkinligini ta'kidlaydilar [7].

A.N. Meliboyev kambag'allikni qisqartirish, insonlar yashash darajasini va hayot farovonligini oshirish har bir davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida ushbu masalalar davlat miqyosida amalga oshirilishi loziim bo'lgan amaliy vazifalardan biri sifatida va xalqaro tashkilotlarning kun tartibida aks ettiriladigan asosiy masalalardan biri bo'lishi lozimligi haqida to'xtalib o'tgan [8].

A. Bekmurodov kambag'allik – ijtimoiy-iqtisodiy hodisa sifatida iqgisodiy rivojlanish jarayonida moddiy va nomoddiy imtiyozlardan foydalanish hamda daromadlarni taqsimlashdagi tengsizlikning oqibati sifatida izohlaydi. Kambag'allikni qisqartirishning to'g'ri va eng samarali usuli iqtisodiyotda band aholi sonini oshirish, ularga munosib va mehnat unumdorligi yuqori bo'lgan to'liq ish bilan band bo'lishni ta'minlash, qishloq joylarida tadbirkorlik uchun shart-sharoitlar yaratishdan iborat deb hisoblaydi [9].

TAHLIL VA NATIJALAR

Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasida bank tizimini rivojlantirishni takomillashtirishga asos bo'luvchi bir qator o'zgarishlarni amalga oshirish belgilangan, jumladan, 2023-yildan boshlab qo'shilgan qiymat solig'i stavkasi 12 foizgacha, shuningdek bank va moliya yo'nalishlarida foyda solig'i stavkasi esa 15 foizgacha tushirilishi rejalashtirilgan. Mamlakatimiz hududlarida iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlari bo'lgan sanoat va infratuzilmani rivojlantirish maqsadida "Taraqqiyot banki"ni tashkil etish nazarda tutilgan. Mazkur vazifaning ijrosini amalga oshirishda Xalqaro moliya institutlari bilan o'zaro kelishuvlarga asoslanishi va xalqaro tajribalarni keng o'rganish nazarda tutiladi [10].

Taraqqiyot strategiyasida "Bank tizimini transformatsiya qilishni yakunlash, xususiy banklarning ulushini 2025-yilda jami bank aktivlarining 60 foiziga yetkazish" ko'zda tutilgan bo'lib, bunda [10]:

- "Asakabank"ni xorijiy ekspertlarni jalb qilgan holda transformatsiya qilish va xususiylashtirish dasturini ishlab chiqish va tasdiqlash (2022-yil, iyul oyigacha);
- "Xalq banki", "Biznesni rivojlantirish banki" "Mikrokreditbank", "Agro bank", "O'zmilliybank"ning aksiyalarini 2023-yilga qadar fond birjasi orqali ommaviy joylashtirish "yo'l xarita"larini ishlab chiqish va tasdiqlash (2022-yil avgust oyigacha) ko'zda tutilgan.

Bank sohasidagi tizimli islohotlarda moliyaviy barqarorlikni ta'minlash uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish belgilangan:

- moliyaviy barqarorlik bo'yicha Xalqaro valyuta jamg'armasi tomonidan aynan moliyaviy barqarorlik bo'yicha ekspert nazoratini qo'llash;
- har yili tizimdagi moliyaviy barqarorlik sharhini muntazam chop etib borish;
- iqtisodiyotda Xalqaro valyuta jamg'armasi ko'magida vujudga kelishi mumkin bo'lgan xavf-xatarlarni aniqlash, ularning bank tizimi barqarorligiga ta'sirini baholashga qaratilgan stress-test modellarini ishlab chiqish va amliyotda qo'llash.

Har bir insonga kunlik zarur bo'ladigan eng kam miqdordagi ta'minotning yetishmasligi zamonaviy dunyo davlatlari taraqqiyoti uchun boshqa xavflardan kam bo'lmagan – kambag'allik xavfini keltirib chiqarmoqda. Zero, buning zamirida shaxs, jamiyat va davlatning bugungi va ertangi kuni, barqaror taraqqiyotning asoslari mujassam. Shu bilan birga, kambag'allikni bartaraf etish, buning uchun zarur shart-sharoit va imkoniyatlarni yaratish amalda mamlakat taraqqiyotining yangi bosqichga o'tishini ta'minlaydi. Ayni vaqtda, kambag'allikka qarshi kurashish uzoq va murakkab jarayon bo'lib, u institutsional va tizimli yondashuvni taqozo etadi.

Dunyoda BMTning ma'lumotlariga ko'ra, Yer yuzida 700 mln. dan ortiq odam kambag'allikda kun kechiradi. Kambag'allikning yuqori darajasi asosan turli nizolar mavjud bo'lgan mamlakatlarga to'g'ri keladi. Kambag'allik va kambag'allikka qarshi kurashish BMT kun tartibidagi asosiy masalalardan hisoblanadi. Bu borada tashkilot tomonidan bir qator muhim ishlar amalga oshirilgan.

Shuningdek, O'zbekistonda 2030-yilgacha kambag'allikni qisqartirish bo'yicha strategiya O'zbekistonda kambag'allikka qarshi kurashish sohasida institutsional va tizimli yondashuv qo'llanayotganini bildiradi. BMT va Jahon banki bilan birgalikda "2021-2030-yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasida kambag'allikni qisqartirish strategiyasi" [11] qabul qilindi. Mazkur strtegiyada mamlakatimizda kambag'allikni qisqartirish uchun har tomonlama kompleks yondashuv amalga oshirilib, unda quyidagi ustuvor yo'nalishlar doirasida chora-tadbirlarni amalga oshirish nazarda tutilgan:

- ijtimoiy himoyaga muhtoj fuqarolarga ko'rsatiladigan moddiy yordamlar, xizmatlarni kengaytirish hamda sifatini yaxshilash orqali mavjud tizimni takomillashtirish;
- ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi qatlamini ijtimoiy muhofaza qilishning yangi usul va mexanizmlarini doimiy takomillashtirib borish orqali kambag'allik darajasini yanada qisqartirish mexanizmlarini joriy etish.

O'zbekiston Respublikasida kambag'allikni qisqartirish va aholi turmush farovonligini oshirish maqsadida quyidagi bir qator ustuvor vazifalar belgilangan:

1. Jahon banki va Birlashgan Millatlar Tashkilotining Taraqqiyot dasturi, singari qator xalqaro tashkilotlar tavsiyasi bilan bilan birgalikda "O'zbekiston Respublikasida 2030-yilgacha kambag'allikni qisqartirish strategiyasi" loyihasi tayyorlanadi.
2. "Aholining minimal iste'mol xarajatlari qiymati" ishlab chiqilib, bu aholi orasida kambag'allikni qisqartirish borasida ularning asosiy ehtiyojlarini kafolatli ta'minlash bo'yicha kompleks tadbirlarni o'z ichiga oladi. Unga ko'ra, aholining muhtoj kambag'al qatlamiga kreditlar, ijtimoiy nafaqa yoki uy-joy ajratilishi, ta'lim, sog'liqni saqlash, kasb-hunarga o'qitish, ichimlik suvi, energiya va yo'l infratuzilmasi bilan bog'liq muammolarni hal etishni nazarda tutadi.
3. Har bir mahallalardagi ijtimoiy-iqtisodiy holatni "xonadonbay" asosida o'rganish, shuningdek, aholining ish bilan bandlik darajasini, oilalarning daromad manbalarini, tomorqa yerlaridan foydalanish holatini hamda daromadli mehnatga bo'lgan intilishi va ehtiyojlarini tahlil qilish orqali manzilli ishlash tizimi yaratiladi.
4. "Ijtimoiy reyestr"da "Temir daftar"dagi barcha ma'lumotlar qamrab olinib, ehtiyojmand oilalarga 250 dan ziyod ijtimoiy xizmatlar elektron shaklda ko'rsatiladi.
5. Ijtimoiy kafolatlarni bir tizimga keltirib, ularni minimal me'yorlar darajasida bosqichma-bosqich ta'minlash bo'yicha dastur ishlab chiqiladi.
6. Hududlarning mavjud salohiyatini kambag'allikni qisqartirish uchun safarbar etish yo'llari ishlab chiqiladi, jumladan:

- hududlardagi mavjud maxsus industrial zonalardagi loyihalarni amalga oshirishga to'sqinlik qilayotgan muammolarni bartaraf etish choralari ko'riladi;
- ehtiyojmand aholini kambag'allikdan chiqarish bo'yicha motivatsiya, ko'nikma va moliyaviy ko'mak tamoyili asosida har bir tuman va shahar bo'yicha alohida dasturlar ishlab chiqiladi.

7. Yoshlar va xotin-qizlarni kasb-hunarga o'rgatish, tadbirkorlik tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash orqali ularning ish bilan bandligini ta'minlash va doimiy daromad manbaini yaratishning yangi mexanizmini amaliyotga joriy etish va boshqa chora-tadbirlar belgilangan.

Mamlakatimizda aholi orasida kambag'allikni qisqartirish va turmush darajasini takomillashtirishga qaratilgan huquqiy-me'yoriy hujjatlar quyidagi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval: O‘zbekiston Respublikasida kambag‘allikni qisqartirishning huquqiy asoslari va turmush darajasini takomillashtirishga qaratilgan huquqiy-me’yoriy hujjatlar [12]

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 26-martdagi 5975-son Farmoni	“Iqtisodiyotni rivojlantirish va kambag‘allikni qisqartirishga oid davlat siyosatini tubdan yangilash chora-tadbirlari to‘g‘risida”
O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 12-sentyabrdagi 3268-son qarori	“Aholining kam ta’minlangan qatlamlarini qo‘llab-quvvatlashga oid qo‘shimcha chora – tadbirlar to‘g‘risida”
O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 26-martdagi 5975-son Farmoni	“Iqtisodiyotni rivojlantirish va kambag‘allikni qisqartirishga oid davlat siyosatini tubdan yangilash chora-tadbirlari to‘g‘risida”
O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 26-martdagi 4653-son qaror	“O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiy taraqqiyot va kambag‘allikni qisqartirish vazirligi hamda uning tizim tashkilotlari faoliyatini tubdan takomillashtirish to‘g‘risida”
O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 4-avgustdagi 4797-son qaror	“Aholiga davlat ijtimoiy xizmatlari va yordam taqdim etish tartib-taomillarini avtomatlashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”
O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 5-martdagi 122-son qaror	“Aholini ijtimoiy himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish hamda sohaga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”
O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 11-avgustdagi 4804-son qaror	“Kambag‘al va ishsiz fuqarolarni tadbirkorlikka jalb qilish, ularning mehnat faolligini oshirish va kasb-hunarga o‘qitishga qaratilgan hamda aholi bandligini ta’minlashga oid qo‘shimcha chora – tadbirlar to‘g‘risida”
O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 20-apreldagi 6208-son Farmon	“Yoshlarning tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab–quvvatlash va bandligiga ko‘maklashish, ularni ijtimoiy himoya qilish hamda bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etishga oid qo‘shimcha chora–tadbirlar to‘g‘risida”
O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktyabrdagi 4862-son qarori	“Aholini tadbirkorlikka jalb qilish tizimini takomillashtirish va tadbirkorlikni rivojlantirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”
O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 17-fevral 77-son qarori	“O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiy taraqqiyot va kambag‘allikni qisqartirish vazirligi huzuridagi tadbirkorlikni rivojlantirish agentligi faoliyatini samarali tashkil etish to‘g‘risida”
O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 1-iyun, PF-82-son Farmoni	“Aholiga sifatli ijtimoiy xizmat va yordam ko‘rsatish hamda uning samarali nazorat tizimini yo‘lga qo‘yish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar to‘g‘risida”
O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 12-iyun, 93-son Farmoni	“Kambag‘allikni qisqartirishda tadbirkorlik subyektlari bilan o‘zaro manfaatli hamkorlik o‘rnatishga qaratilgan chora-tadbirlar to‘g‘risida”

Kambag‘allikning iqtisodiy oqibatlari:

- talab va taklif qisqarishi natijasida YAIM o‘sish sur’atining pasayishi, inflyatsiya va ishsizlik darajasining oshib borishiga ta’sir ko‘rsatadi;
- iqtisodiy inqiroz va iqtisodiy qaramlik tufayli budjet daromadlari kamayishi, tashqi qarz hajmining oshishi;
- xalqaro reytingda mamlakatning o‘rnini pasayishi natijasida investorlar va investitsiya kirishini pasaytirishi mumkin.

Shuningdek, kambag‘allikning ijtimoiy oqibatlari:

- sifatli sog‘liqni saqlash tizimining rivojlanmasligi sababli umr ko‘rish darajasining qisqarishi va inson salohiyatining pasayishi;
- jinoyatchilik darajasining oshishi va alkogolizm, giyohvandlik;
- aholi orasida boqimandalik va norozilik kayfiyatining yuzaga kelishi va boshqalar.

Mamlakatmizda kambag‘allikni qisqartirish yo‘nalishi davlat siyosati darajasiga ko‘tarilgan bo‘lib, uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarining olidini olish uchun uni qisqartirishning ta’sirchan vositalarini amaliyotga joriy etish, uni hisoblashning mezon va usullarini hamda uzoq muddatga mo‘ljallangan strategiyasini ishlab chiqish kabi qator vazifalar belgilab berilgan.

Bizning fikrimizcha, iqtisodiy o‘sishning inklyuzivligini ta’minlash, davlat boshqaruvi organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari, jamoat tashkilotlari hamda xalqaro moliya institutlari va xorijiy hukumat moliya tashkilotlari bilan hamkorlikda kambag‘allik darajasini aniqlash mezonlari va baholash uslubiyatini aniqlash, kambag‘allikni qisqartirish bo‘yicha, kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur:

- hududlarda kambag‘allikni qisqartirishning aniq dastak va mexanizmlarini ishlab chiqish tadbiq etish orqali tarkibiy o‘zgarishlarni qo‘llab-quvvatlash
- ishlab chiqarish va moliyaviy resurslarni samarali taksimlash asosida iktisodiy rivojlanishning konseptual yo‘nalishlari vazifalarini ishlab chiqish va amalga oshirilishini ta’minlash;
- inson kapitalini rivojlantirish bo‘yicha ta’lim tizimini takomillashtirish va mehnat bozorini malakali mutaxassislar bilan ta’minlashga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirish;
- kambag‘allik va daromadlarning tabaqalashuvini keltirib chikaruvchi omillarni aniqlash, daromadlar o‘sishini va xarid kobiliyatini oshirishni ta’minlash;
- aholi daromadlari tabaqalashuvini o‘rganish bo‘yicha tizimli ishlarni olib borish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2021. – B. 440-441.
2. Adilov A. Milliy iqtisodiyotda tijorat banklarining institutsional investor sifatida rolini oshirish / Abbos Adilov. Tekst: neposredstvenniy // Molodoy ucheniy. 2020. № 21 (311). - S. 790-792. - URL: https://moluch.ru/archive/311/70343/
3. Ahsan S. M. Institutional Framework and Poverty: A Transition Economy Perspective //Available at SSRN 288948. – 2001.
4. Appiah-Otoo I. et al. Financial development, institutional improvement, poverty reduction: the multiple challenges in West Africa //Journal of Policy Modeling. – 2022. – Т. 44. – №. 6. – С. 1296-1312.
5. Каримов А. Г. Институциональные аспекты сокращения бедности работающего населения //Инновационные технологии управления социальноэкономическим развитием регионов России: Материалы XII Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. Уфа. – 2020. – С. 48.
6. Корчак Анатолий Данилович, Корчак Елена Анатольевна Несовершенство институциональных механизмов, продуцирующее бедность населения на Севере России // Вестник КГУ. 2006. №11. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/nesovershenstvo-institutsionalnyh-mehanizmov-produtsiruyuschee-bednost-naseleniya-na-severe-rossii
7. Шаховская Л.С., Климкова К.О. Институционализация бедности в России: можно ли остановить этот процесс? // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. 2016. №3 (336). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/institutsionalizatsiya-bednosti-v-rossii-mozhno-li-ostanovit-etot-protsess.
8. Meliboyev A. N. Yangi O‘zbekistonda kambag‘allikni qisqaritish orqali farovon jamiyat qurish istiqbollari va yo‘nalishlari //” Conference on Universal Science Research 2023”. – 2023. – Т. 1. – №. 2. – S. 200-203.
9. Бекмуродов А. и др. Социально-экономическое значение бедности и пути ее снижения: передовой зарубежный опыт и национальная практика //in Library. – 2022. – Т. 22. – №. 2. – С. 3-13.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi // “Xalq so‘zi” gazetasi, 2023-yil yanvar, № 19 (7521).
11. www.lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari milliy bazasi
12. Ma’lumotlar asosida muallif ishlanmasi
13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi // “Xalq so‘zi” gazetasi, 2023-yil yanvar, № 19 (7521).
14. Abdurahmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti: Nazariya va amaliyot. Darslik/Qayta ishlangan va to‘ldirilgan 3-nashri.– T.:O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi “FAN” nashriyoti davlat korxonasi, 2019. – 592 b.
15. Агабекян Р. Л., Баяндурян Г. Л. Институциональная экономика. Бизнес и занятость; Магистр - Москва, 2013. - 464 с.

GLOBAL BIZNES MUHITINING KORPORATIV BOSHQARUV TIZIMIGA TA'SIRI

Egamberdiyev Shuxrat Satimbayevich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Biznes boshqaruvi fakulteti yoshlar masalalari va ma'naviy ma'rifiy ishlar bo'yicha dekan o'rinbosari, Korporativ boshqaruv kafedrasi dots.nti v.v.b.

Annotatsiya: Ushbu maqolada, global biznes muhitining korporativ boshqaruv tizimiga ta'siri va korporativ boshqaruv amaliyoti hamda standartlarini yaratilish sabablari to'g'risida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Global biznes, korporativ boshqaruv, standart, bankrot, kompaniya, bank, iqtisod.

Abstract: This article examines the impact of the global business environment on the corporate governance system and the reasons for the creation of corporate governance practices and standards.

Key words: Global business, corporate governance, standard, bankruptcy, company, banking, economics.

Аннотация: В данной статье рассматривается влияние глобальной бизнес-среды на систему корпоративного управления и причины создания практик и стандартов корпоративного управления.

Ключевые слова: Глобальный бизнес, корпоративное управление, стандарт, банкротство, компания, банковское дело, экономика.

KIRISH

Global biznes muhitini global kuchlar ta'sirida bo'lgan subyektning ijtimoiy va vazifaviy muhiti sifatida belgilash mumkin. Global muhitga jahon mehnat bozori, iqtisodiy, texnologik kuch, global raqobat, huquqiy hamda siyosiy kuchlar va boshqalar kiradi. Global biznes muhiti tushunchasiga quyidagilarga asoslanadi:

- bizes muhiti turli hil bo'lgan suveren mamlakatlar;
- tashkilotlar biznes muhitiga ta'sir etuvchi omillar;
- resurslardan foydalanish va biznesni tashkil etish yoki yuritish imkoniyatlarga oid qarorlarni qabul qilishga ta'sir ko'rsatish.

Shu o'rinda iqtisodiy globallashuv nima? degan savolga e'tibor qaratamiz:

birinchidan, jahon iqtisodiyoti bilan milliy iqtisodiyotning integrasilashuvi.

ikkinchidan, faoliyat yoki harakatning keng ko'lamda bo'lish jarayoni.

uchinchidan, xalqaro savdoda biznesning kengayishi.

to'rtinchidan, tovar, xizmat va kapital oqimlarida transchegaraviy operatsiyalarning hajmi va xilma-xilligining oshishi, shuningdek texnologiyalarning juda tez va keng miqyosda tarqalishi orqali dunyo miqyosidagi mamlakatlarning o'sib borayotgan iqtisodiy bog'likligini bildiradi.

Globallashuv ikkita bosqichda ya'ni makro bosqich (jahon iqtisodiyotining globalizasiyasi) va mikro bosqichda (firmalarning globalizatsiyalari) amalga oshiririladi.

Korporativ boshqaruv amaliyoti va standartlari yillar davomida shakllandi va takomillashtirib borildi. Koporativ boshqaruv standartlarini yaratilish sabablaridan biri tizimli inqirozlar va yirik korporatsiyalarning bankrotligi bilan bog'liq. Boshqaruv tizimining ilk muvaffaqiyatsizligi 1721-yilda Janubiy dengiz savdo kompaniyasining bankrotligi bo'lib, bu Buyuk Britaniya qonunchiligida va savdo amaliyotida tub o'zgarishlarga olib keldi. Xuddi shunday, 1929-yilda AQSH fond birjasidagi inqirozdan keyin, qimmatli qog'ozlar sohasida yangi qonun hujjatlari qabul qilindi. Shuningdek, 1970-yillarda Buyuk Britaniyadagi bank inqirozi va 1980-yillarda AQSHning kredit-omonat uyushmalari bankrotligi ham ushbu sohaga bo'lgan munosabatni o'zgartirdi.

ILMIY ADABIYOTLAR SHARHI

Korporativ boshqaruv to‘g‘risida ilmiy izlanishlar olib borgan iqtisodchi olimlar ko‘proq xususiylashtirish tarafdori bo‘lgan, Savas xususiylashtirishning turli xil usullaridan to‘g‘ri foydalanishni namoyish etuvchi xususiylashtirish nazariyasi va amaliyotini va xizmatlarni alternativ ravishda taqdim etish mexanizmlarini tavsiflaydi.

Elliot Slar mahalliy boshqaruv tajribasidan foydalangan holda xususiylashtirish uchun standart bozor takliflarini tanqid qiladi. Uning ta’kidlashicha, xususiylashtirish tarafdorlari ehtiyotkorlik bilan harakat qilishlari kerak deb ta’kidlashadi.

1970-yilda Margaret Tetcher tomonidan ilgari surilgan xususiylashtirish bozor raqobati iqtisodiy samaradorlikni oshiradi, iste’molchilarning ovozi sifatini yaxshilaydi va shahar xizmatlari integratsiyasini oshiradi.

Mahalliy olimlarimizdan J. Qurbonov mamlakatimizdagi har bir aksiyadorlik jamiyatining investitsion jozibadorligi yuqori darajada bo‘lishi va istalgan vaqtda xorijiy investitsiyalarni jalb qila oladigan darajaga chiqishida xorijiy investorlarning muhim ahamiyatga ega ekanligini ta’kidlab o‘tgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Korporativ boshqaruv standartlarining shakllanishiga AQSH va Yevropadagi qator bankrotliklar ham ta’sir ko‘rsatdi. 1990-yillarning boshida Maxwell Group pensiya fondlari aktivlarini o‘zlashtirishi bilan bog‘liq mojarolar, Barrings bankini inqirozi yuz berdi. 2001-yilda AQSHning Enron kompaniyasi inqirozga yuz tutdi, Fransiyaning Vivendi Universal va Italiyaning Parmalat kompaniyalarida ham qator mojaroli vaziyatlar yuzaga keldi. Layoqatsizlik yoki ochiq firibgarlik tufayli yuzaga kelgan ushbu barcha bankrotliklar va mojarolar natijasida davlat darajasida korporativ boshqaruv tizimiga ta’sir ko‘rsatadigan choralar ko‘rildi.

An’anaga ko‘ra, dunyoning turli mamlakatlarida korporativ boshqaruv qonunchilik bilan tartibga solingan. Biroq, korporativ munosabatlarning rivojlanishi bilan, samarali korporativ boshqaruv tizimini tashkil qilish qonunchilikni o‘z yetarli emasdi.

Globallashuv shakliga ko‘ra siyosiy, iqtisodiy, ekologik, madaniy globallashuvga bo‘linadi. Global biznes muhitining o‘ziga xos ustun va zaif jixatlari mavjud (1-jadval).

1-jadval: Globalashuvning usutun va zaif jihatlari[1]

+	-
Mamlakatlarning ixtisoslashuvidan kelib chiqib ishlab chiqargan mahsuloti raqobat ustunligiga ega bo‘ladi	Kompaniyalar ishchi kuchi narxi past bo‘lgan mamlakatlarda zavodlarni qurishi natijasida ishchilar nisbiy afzalliklarini yo‘qotadi
Iqtisodiy integratsiyalashgan hudud va birlashmalarning tashkil topadi	Globallashuv jarayonida xizmatlar sohasidagi xodimlarga to‘lanadigan narx o‘sib borish tendensiyasiga ega bo‘ladi
Kuchli raqobat mihiti paydo bo‘ladi	Millionlab odamlar ishlarini yo‘qotib qo‘yishdan qo‘rqib yashaydi, ayniqsa kompaniyalardagi operatsiyalar nisbiy bosim ostida qoladi
Aholining turmush darajasi yaxshilanadi	*
Global raqobat import mahsulotlari narxini nazorat qilishi yevaziga inflyasiyaning iqtisodiy o‘sishga ta’sirini kamaytiradi	*
Ochiq iqtisodiyot sharoitida xorijdan innovatsiyalar va yangi fikrlarni kirib kelishini jadallashtiradi	*
Ishchi kuchini yeksport qilish ko'proq foyda keltiradi	*
Cheklanmagan miqdorda kapitallar oqimi xorijiy investisiyalarga yo‘l ochib beradi va bu yesa foiz stavkasini kamaytiradi	*

Globallashuvning muhim taraflari shundaki, to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar, moliyaviy manbaalar va importga qo‘yilgan to‘siqlarni kamaytiradi (biznes erkinlik), shuningdek, global darajada biznes yurituvchi tadbirkorlik subyektlariga davlat tomonidan imtiyozlar olish imkoniyati paydo bo‘ladi, xalqaro tashuv yo‘llariga ega bo‘lgan davlatlarda infrastruktura va xizmatlar sohasi rivojlanadi, mahsulot va xizmatlar yeksporti rivojlanadi.

1 Adabiyotlar asosida muallif ishlanmasi.

Shunday qilib, korporativ boshqaruv standartlarini ishlab chiqishga quyidagi omillar sabab bo‘ldi:

- yirik kompaniyalarning layoqatsizlik, firibgarlik va qator mojaroli vaziyatlar tufayli bankrotlikka yuz tutishi;
- korporativ boshqaruv sohasida mavjud muammolarni faqat milliy qonunchilik darajasida hal qilishning imkonsizligi;
- yaxshi korporativ boshqaruvni milliy taraqqiyotning muhim omili va xalqaro raqobat muhitida aksiyadorlik jamiyatlarining mavjud bo‘lishi uchun zarur talab sifatida qabul qilish;
- xalqaro darajada tan olingan korporativ boshqaruvning umumiy tamoyillarini ishlab chiqish zaruriyati.

Ko‘pgina mahalliy va xorijiy tashkilotlar o‘zlarining korporativ boshqaruv standartlaridan foydalanishlari bilan ajralib turadi. Biroq, ushbu sohadagi ichki nazariy va amaliy bazaning zaif rivojlanishi tufayli xalqaro standartlar keng tarqaldi, bu ularni batafsil o‘rganishni talab qiladi.

Jumladan, Buyuk Britaniyada Coloroll Group va Polly Peck kabi kompaniyalar muvaffaqiyatsizlikka uchraganidan so‘ng, 1991-yil may oyida Korporativ boshqaruvning moliyaviy jihatlari bo‘yicha qo‘mita tuzildi. 1992-yil ushbu qo‘mita o‘z hisobotini e’lon qilgandan so‘ng, uning raisi Ser Adrian Kedberi nomi bilan ataldi.

Kedberi hisoboti Buyuk Britaniyada ham, dunyoning ko‘plab boshqa davlatlarida ham korporativ boshqaruv asoslarini yaratgan “eng yaxshi amaliyot” deb tan olindi. Kedberi hisobotiga asosan kompaniyalarga uchta mustaqil ijrochi direktorlarni tayinlash, kengash raisi va bosh ijrochi direktori uchun alohida rollarni, shuningdek, taftish komissiyasi va rag‘batlantirish bo‘yicha qo‘mitani tayinlash tavsiya etilgan.

Shuningdek, 1998-yilda Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) Jahon banki, Xalqaro valyuta jamg‘armasi va boshqa xalqaro tashkilotlar bilan birgalikda milliy korporativ boshqaruv tizimlarini takomillashtirishga qaratilgan umumjahon korporativ boshqaruv standartlari va me’yorlarini yaratish bo‘yicha global dastur tashabbusi bilan chiqdi. 1999-yilda IHTT Kengashi korporativ boshqaruvning umumiy tamoyillarini qabul qildi, unda milliy korporativ boshqaruv standartlari qanday aniq masalalar va muammolarni tartibga solish kerakligi tushuntirildi.

2005-yil boshiga kelib dunyoning turli mamlakatlari investorlari, tashkilotlari va hukumatlarining xalqaro birlashmalari bu sohada 100 dan ortiq hujjatlar ishlab chiqdi. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti tomonidan ishlab chiqilgan korporativ boshqaruv tamoyillari asos bo‘lib xizmat qiladi. Dastlab 1999-yil qabul qilingan, bir necha bor qayta ko‘rib chiqildi va yaxshilandi. Standartlarga qilingan so‘nggi o‘zgarishlar 2014-2015-yillarda e’lon qilindi va bugungi kunda ham dolzarb hisoblanadi.

Xalqaro korporativ boshqaruv standartlarini qo‘llash investitsiyalarning ishonchliligi kafolatlarini ta’minlash, kompaniyalar faoliyati to‘g‘risida to‘liq va obyektiv axborot bazasini yaratish imkoniyatlarini shakllantirish zarurati bilan bog‘liq. Ushbu ma’lumotlar ko‘pincha xorijiy investorlarni mahalliy korxonalarga sarmoya kiritish uchun jalb qilish uchun ishlatiladi.

IHTT tomonidan ishlab chiqilgan korporativ boshqaruv standarti to‘rt asosiy tamoyilga asoslangan:

1. **Adolatlilik.** Korporativ boshqaruv tizimi aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilishi va barcha aksiyadorlarning, shu jumladan minoritar va xorijiy aksiyadorlarning teng huquqliligini ta’minlashi lozim. Barcha aksiyadorlar o‘z huquqlari buzilgan taqdirda samarali himoya tizimidan foydalanish imkoniyatiga ega bo‘lishlari lozim.
2. **Mas’uliyat.** Korporativ boshqaruv tizimi manfaatdor tomonlarning qonuniy huquqlarini tan olishi va ish o‘rinlarini yaratish, kompaniyaning moliyaviy holati barqarorligini ta’minlash va rivojlantirish uchun manfaatdor tomonlar o‘rtasida faol hamkorlikni qilish lozim.
3. **Shaffoflik.** Korporativ boshqaruv tizimi kompaniya bilan bog‘liq barcha masalalar, jumladan, uning moliyaviy holati, faoliyat natijalari, mulkchilik va boshqaruv tuzilmasi bo‘yicha ishonchli ma’lumotlarni o‘z vaqtida oshkor etilishini ta’minlashi lozim.
4. **Hisobdorlik.** Korporativ boshqaruv tizimi kompaniyaning strategik boshqaruvini, direktorlar kengashining menejerlar ustidan samarali nazoratini va direktorlar kengashining aksiyadorlarga hisobdorligini ta’minlashi lozim.

Korporativ boshqaruv standartlarini joriy qilinishi aksiyadorlik jamiyati faoliyatiga jiddiy ta’sir ko‘rsatadigan masalalar bo‘yicha qaror qabul qilishda aksiyadorlar, shuningdek, boshqa manfaatdor tomonlarning qonuniy huquq va manfaatlari buzilmaydi.

Shunday qilib korporativ boshqaruv standartlarini joriy etilishi quyidagi maqsadlarga erishishga yordam beradi:

1) aksiyadorlarga kompaniya boshqaruv faoliyatida ishtirok etish bilan bog‘liq huquqlarini amalga oshirish uchun haqiqiy imkoniyatni taqdim etadi;

2) bir xil turdagi (toifadagi) teng miqdordagi aksiyalarga ega bo‘lgan aksiyadorlarning tengligini kafolatlaydi;

3) direktorlar kengashi tomonidan kompaniya faoliyatini strategik boshqarishni amalga oshirishga ko‘maklashish va uning tomonidan kompaniyaning ijro etuvchi organlari faoliyati ustidan samarali nazoratni, shuningdek direktorlar kengashi a’zolarining o‘z aksiyadorlariga hisobdorligini namoyon qiladi;

4) kompaniyaning ijro etuvchi organlariga kompaniyaning joriy faoliyatini, shuningdek ijro etuvchi organlarning kompaniya direktorlar kengashi va uning aksiyadorlari oldidagi hisobdorligini oqilona, vijdonan va faqat kompaniya manfaatlari uchun samarali boshqarish imkoniyatini taqdim etadi;

5) kompaniya haqida to‘liq va ishonchli axborot o‘z vaqtida oshkor qilinishini ta’minlash, uning moliyaviy holati, shu jumladan, iqtisodiy ko‘rsatkichlar, mulk va boshqaruv tuzilishi, kompaniya aktivlari oshirish maqsadida kompaniya aksiyalari va boshqa qimmatli qog‘ozlar qiymatini oshirish, yangi ish o‘rinlari yaratishga imkon beradi;

6) aksiyadorlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish maqsadida kompaniyaning moliyaviy-xo‘jalik faoliyati ustidan samarali nazoratni olib boradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Shu bilan birga korporativ boshqaruv standartlariga amal qiluvchi kompaniyalar investitsiyalarni jalb qilishda ustunlikka ega bo‘ladi. Investorlarning fikriga ko‘ra, yaxshi korporativ boshqaruv kompaniya boshqaruv faoliyatining hamjihatligi va shaffofligini ta’minlaydi, shuning uchun mablag‘larni yo‘qotish xavfi sezilarli darajada kamayadi.

Rivojlanayotgan mamlakatlar kompaniyalari uchun korporativ boshqaruv standartlarini joriy qilish ayniqsa muhim sanaladi, chunki xalqaro investorlar kompaniya faolyaitining shaffofligi va menejerlarning ishbilarmonlik qobiliyatiga e’tibor qaratadi.

Xulosa o‘rnida shularni keltirishimiz mumkin:

- investitsiya muhitini takomillashtirish, mamlakat iqtisodiyoti tarmoqlari va hududlariga xorijiy, eng avvalo, to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni faol jalb qilish;
- korporativ boshqaruvning zamonaviy standart va usullarini joriy etish, korxonalarni strategik boshqarishda aksiyadorlarning rolini kuchaytirish;
- mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayonlarini tartibga solishda davlat ishtirokini kamaytirish, davlat boshqaruvi tizimini markazlashtirishdan chiqarish va demokratlashtirish, davlat xususiy sheriklikni kengaytirish, nodavlat, jamoat tashkilotlari va joylardagi o‘zini o‘zi boshqarish organlarining rolini oshirish. Umuman olganda aksiyadorlik jamiyatlari ustav kapitalida davlat ulushini optimlashtirish, xususiylashtirish jarayonini samarali tashkil etish mamlakatimiz iqtisodiyoti barqarorligi va aholi turmush farovonligini oshirishni ta’minlashda muhim xizmat qiladi.

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Berle A.A. and Means G. The Modern Corporations and Private Property, 1st ed., Macmillan, New York, NY. 1932.
2. Глушкова Л.А. К вопросу о применении модели корпоративного управления в российских коммерческих банках. Банковское дело, октябрьдекабрь, №4. 2004.сс.– 2-11.
3. Crystal G., 1991. In Search of Excess: The Overcompensation of American Executives. W.W. Norton and Company, New York.; Jensen M., 1993. The modern industrial revolution, exit, and the failure of internal control systems. Journal of Finance 48, 831-880.
4. Радыгин А.Д. и др. Внешние механизмы корпоративного управления: некоторые прикладные проблемы. – М.: Институт экономики переходного периода, 2006. – 188 с.
5. Радыгин А.Д. и др. Внутренние механизмы корпоративного управления: некоторые прикладные проблемы. – М.: Институт экономики переходного периода, 2007. – 176 с.

SUG‘URTA FAOLIYATIDA ANDERRAYTING XIZMATINI TAKOMILLASHTIRISH

Qarshiyev Daniyar Eshpulatovich
Iqtisodiyot fanlari falsafa doktori (PhD),
ISFT Instituti katta o‘qituvchisi

Rajabboyev Muzaffar Erkaboyevich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada sug‘urta anderraytingini sug‘urta faoliyatidagi o‘rni tahlil qilingan. Sug‘urtada anderrayting xizmatini takomillashtirish zarurligi asoslangan. Sug‘urta anderrayterlari xizmatini muhumligi o‘rganilgan. Xorijda sug‘urta anderrayterlarini ish haqi fondi va ular tomonidan amalga oshiriladigan vazifalar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: sug‘urta faoliyati, sug‘urta kompaniyasi, sug‘urta anderraytingi, sug‘urtada anderrayting funksiyalari, anderrayter vazifalari, anderrayter huquqi, sug‘urta anderrayteri ish haqi fondi.

Abstract: This article analyzes the role of insurance underwriting in insurance activities. It is based on the need to improve underwriting services in insurance. The importance of the services of insurance underwriters has been studied. The wage fund of insurance underwriters abroad and the tasks they perform are analyzed.

Key words: insurance activity, insurance company, insurance underwriting, underwriting functions in insurance, responsibilities of the underwriter, rights of the underwriter, payroll of the insurer.

Аннотация: В данной статье анализируется роль страхового андеррайтинга в страховой деятельности. В его основе лежит необходимость совершенствования андеррайтинговой услуги в страховании. Изучено значение услуги страховых андеррайтеров. Анализируется фонд заработной платы страховых андеррайтеров за рубежом и выполняемые ими задачи.

Ключевые слова: страховая деятельность, страховая компания, страховое андеррайтинг, функции андеррайтинга в страховании, обязанности андеррайтера, права андеррайтера, фонд заработной платы страховщика.

KIRISH

Har bir mamlakatni iqtisodiy taraqqiyotida sug‘urta sohasini o‘z o‘rni mavjud. Jahonda yuz berayotgan globallashuv jarayonlarida sug‘urta xizmatlarini takomillashtirmasdan ijobiy natijalarga erishish mumkin emas, chunki sug‘urta xizmatlari ishlab chiqarish jarayonlaridan to eksport jarayonlariga qadar o‘ta muhim himoya vositasini bajarish imkoniyatini beradi. Bugun dunyo iqtisodiyotini globallashuvida sug‘urta xizmatlari muhim himoya vositasini bajarishi bilan bir qatorda butun dunyo uchun birdek xavf solayotgan global iqlim o‘zgarishlari fonida paydo bo‘layotgan risklar ortidan kelayotgan yirik zararlarni qoplashda asosiy xizmat sifatida ham talqin etilayotganligi barcha mamlakat hukumatlari tomonidan sug‘urta xizmatlarini takomillashtirish bilan bog‘liq siyosat yurgizishlariga asos bo‘lmoqda. Sug‘urta faoliyatini takomillashtirishda risklarni o‘rganish va tahlil qilish hamda boshqarish asosiy maqsadlardan biri bo‘lib bu maqsadga anderrayting xizmatini takomillashtirish orqali erishiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Sug‘urta sohasida anderrayting xizmatini tashkil etish va uning mohiyatini kengaytirish, sug‘urta anderrayterlari uchun belgilangan meyorlarni belgilash, sug‘urtada anderrayting siyosatini amalga oshirish, anderrayting strategiyasi kabi muammolarni nazariy va amaliy jarayonlarni o‘rganish bo‘yicha А.П.Архипов, К.Г.Волый, С.А.Осенко, О.Н.Козлов, В.В.Шахов, С.Л.Ефимов, А.Цыганов, Н.С.Ярощенко, Мкртычев С. В., Очеповский А. В., Еник О. А.[1] va boshqalar tomonidan ilmiy tadqiqotlar olib borilgan bo‘lib biz bu boradagi ilmiy ishlarni tahlil qildik.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda personalni boshqarish strategiyasi tizimini nazariy metodologiyasi va uning yo‘nalish qismlari yoritilgan. Ilmiy tadqiqot olib borishda qiyosiy va tizimli tahlil, tizimli yondashuv, sintez, umumlashtirish, mantiqiy va taqqoslama tahlil hamda ma’lumotlarini guruhlash kabi uslublardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Insoniyat tamaddunini 100 yildan oldingi holat bilan solishtirganda juda ko‘p o‘zgarishlar yuz berganligini ilg‘aymiz. Iqtisodiy ijtimoiy faoliyat jarayonlaridan tortib siyosiy jarayonlardagi murakkab xavf-xatarlar ortidan keladigan zararlardan mukammal darajada himoyalanish insoniyatning bosh maqsadlaridan biri bo‘lib qolmoqda. Insoniyat yaralibdiki uni o‘rab turgan atrof muhitdagi turli hodisalar unga salbiy va ijobiy ta’sirini ko‘rsatadi. Salbiy ta’sir insoniyatni turli ko‘rinishdagi moliyaviy yo‘qotishlari bilan xarakterlanadi.

Allianz Research va Toulouse School of Economics tadqiqotlarida sug‘urta sanoatini barqaror rivojlantirishni ta’minlash uchun anderraytingdan faol foydalangan holda risklarni kamaytirish muhim o‘rin tutishi aniqlangan[2].

Xalqaro sug‘urta tajribasida risklarni baholashda anderraytingning to‘rtta asosiy turidan foydalanib kelinmoqda:

- Sug‘urta anderraytingi.
- Ssuda (kredit) anderraytingi.
- Qimmatli qog‘ozlar anderraytingi.
- Ko‘chmas mulk sohasi anderraytingi.

Anderrayter kasbiga qo‘yiladigan talablardan biri, bu har qanday obyektni va hodisalarni tez o‘rganib, xulosa chiqarishi, voqealarni boshqalardan oldin sezadigan ziyrak bo‘lishi talab etiladi. Shuningdek, unga normativ huquqiy hujjatlarni yaxshi bilishi, sug‘urta kompaniyasini moliyaviy holatini, byudjet bilan bog‘liq bo‘lgan qonuniy tomonlarini, har qanday konfliktlarni joyida yechish yo‘llarini bilish talablari qo‘yiladi.

Sug‘urta kompaniyasida anderrayting va anderrayterning asosiy vazifalari sug‘urta kompaniyasini vakolatini olgan holda, tahlillarni avvalo sug‘urtalanuvchilar bergan arizasi va taqdim etgan ma’lumotlari rekviziti bo‘yicha ishni boshlaganligini aniqlashi, shuningdek sug‘urta bo‘yicha risklarni qabul qilish va rad etishi bo‘yicha qaror chiqarishi mumkin. Anderrayterni vazifasida ko‘rsatib qo‘yilganki, u hamma faktlarni tekshirib ishonch hosil qilishi kerak. Bularga soliqlar, huquqiy tomonlari sug‘urta va xulosaviy hujjatlar talab darajasida o‘z joyida bo‘lishi zarur. Sug‘urtachilar bahoni ham tekshirishadi, obyektlarni, mulkni o‘zini, haqiqatda sug‘urtalangan uy bormi, mashina yoki chorva mollari, do‘konlar, sug‘urtalanagan shaxs, o‘zini oyog‘ini sug‘urtalagan futbolist, ovozini sug‘urtalagan xonanda o‘zining qaddi-qomatini sug‘urtalagan reklama firmasi xodimlarini anderrayting jarayoni va anderrayterlar, albatta, ko‘zi bilan ko‘rib keyin shartnomani imzolaydi.

Sug‘urta faoliyatida anderrayting siyosati muhim rol o‘ynaydi bu tizim, xaridorlari o‘rganish, istemolchilar bilan yaxshi munosabatda bo‘lishini talab qiladi. Sug‘urta faoliyatini tashkil etish, amaliy maqsad sifatida sug‘urta qilinayotgan va amalga oshiriladigan faoliyatlar ko‘rinishini tashkil qilishi jarayoni tushiniladi. Sug‘urta faoliyatida anderraytingni sug‘urta kompaniyasiga foyda keltirish imkoniyatlari mavjud bo‘lib, anderrayting faoliyatini o‘zini muntazam shaklda audit tekshiruvidan o‘tkazib turilishi obyektiv zaruriyat hisoblanadi. Sug‘urta kompaniyalari faoliyatida kalkulyasiya muhim rol o‘ynaydi, sug‘urtalash jarayonida va undan keyingi bosqichlarda kalkulyasiyaning amalga oshirib borish avvalambor sug‘urta faoliyatini shakllantirishga ko‘mak beruvchi vosita bo‘lib xizmat qiladi.

1 Мкртычев С. В., Очеповский А. В., Еник О. А. Автоматизированное управление андеррайтингом в имущественном страховании //Фундаментальные исследования. – 2015. – №. 5-3. – С. 521-525.

2 AllianzResearch,https://www.allianz.com/content/dam/onemarketing/azcom/Allianz_com/economic-research/publicati-ons/ specials/en/2022/may/ Global-Insurance-Report-2022.pdf. Toulouse School of Economics, https://www.tse-fr.eu/articles/analysis-systemic-risk insurance-industry.

Sug‘urtada anderraytingning asosiy funksiyalari quydagicha:

- Xavf-xatarni baholash funksiyasi.
- Sug‘urta portfelini shakllantirish va muvozanatini saqlash funsiyasi.
- Sug‘urta shartlarini aniqlashtirish funksiyasi.
- Sug‘urta stavkalarini ma’qul shartlarda qabul qilish funksiyasi.

Ushbu moliyaviy yo‘qotishlardan himoyalanish maqsadida dastlab o‘zaro sug‘urtalash jamiyatlari tashkil etilgan bo‘lib, insoniyat taraqqiy etgan sari zamonaviy sug‘urta jamiyatlari shakllana boshladi. Sug‘urta faoliyatini amalga oshirishni asosiy maqsadi xavf-xatarni baholash va boshqarish hisoblanadi. Sug‘urta xizmatini tashkil etishda xavf-xatarni yuz berish ehtimolligini o‘rganuvchi aktuariylar xizmati bilan paralel ravishda anderrayting xizmati ham mavjud bo‘lib, ushbu xizmat orqali xavf-xatar sug‘urtaga yoki qabul qilinadi yoki qabul qilinmaydi. Sug‘urta faoliyatida anderrayting xizmati muhim ahamiyat kasb etib sug‘urta xizmatiga talabgor bo‘lgan har qanday subyekt sug‘urta agenti uchun moliyaviy manfaat hisoblanadi, lekin sug‘urta anderrayteri uchun bu moliyaviy manfaat hisoblanmaydi, chunki sug‘urta portfelini muvozanatini saqlash maqsadida sug‘urta anderrayteri sug‘urta xizmatiga talabgor bo‘lgan subyektni qabul qilish yoki qilmaslik qarorini chiqaradi. Rossiyalik olim A.P.Arxipov “Sug‘urta anderraytingi sug‘urtaning kvintessensiyasi ya’ni asosiy mag‘izidir”[3] - degan fikrlarni berib o‘tgan. Sug‘urtaga qabul qilinadigan xavf-xatarni sodir bo‘lish ehtimolligi aktuariylar tomonidan berilgan xulosaga asosan shakllanib, aktuariy xulosasi sug‘urta ta’rif stavkasini quyi va yuqori chegaralarini belgilab beradi. Sug‘urtaga xavf-xatarni qabul qilish bo‘yicha qarorni sug‘urta kompaniyasini moliyaviy ahvolidan va sug‘urtalovchilar o‘rtasidagi raqobat omilidan kelib chiqib sug‘urta anderrayterlari qabul qiladi. Aynan sug‘urta anderraytingi orqali sug‘urtaning iqtisodiy mohiyati va xavf-xatar funksiyasi ifodalanadi.

Sug‘urtada anderrayting xizmatini mohiyatidan kelib chiqqan holda sug‘urta anderrayterlarini ish haqi fondi belgilanishi kerak. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar sug‘urta sohasida faoliyat yurituvchi sug‘urta anderrayterlarini yillik va oylik hamda soatbay ish haqi miqdorlarini tahlil qilish orqali sug‘urta anderrayting tizimiga baho berishimiz mumkin.

Turkiya mamlakatida 2024-yilda sug‘urta anderrayterlariga berilayotgan eng past bir oylik ish haqi miqdori 15250 Turk lirasini tashkil etmoqda.4 Bu miqdor 470 AQSH dollarini tashkil etmoqda. Eng yuqori bir oylik ish haqi miqdori 22500 Turk lirasini ya’ni 693 AQSH dollarini tashkil etmoqda.

Armanistonda sug‘urta anderrayterlari 200 ming Arman dramidan 300 ming Arman diramigacha oylik ish haqiga ega bo‘lib bu ko‘rsatkichni o‘rtacha miqdori 250 ming Arman dirami deb olsak bu 644 AQSH dollariga teng bo‘lmoqda[5].

Ozarbayjonda sug‘urta anderrayterlarini eng kam ish haqi fondi bir oyga 378 Ozarbayjon manatini tashkil etib, eng yuqori miqdor sug‘urta anderrayteri uchun 1249 Ozarbayjon manatini ya’ni 735 AQSH dollarini tashkil etmoqda[6].

Qozog‘istonda sug‘urta anderrayterlari uchun to‘lanayotgan eng kam bir oylik ish haqi 305 AQSH dollarini, eng yuqori qiymat esa 1115 AQSH dollarini tashkil etmoqda[7].

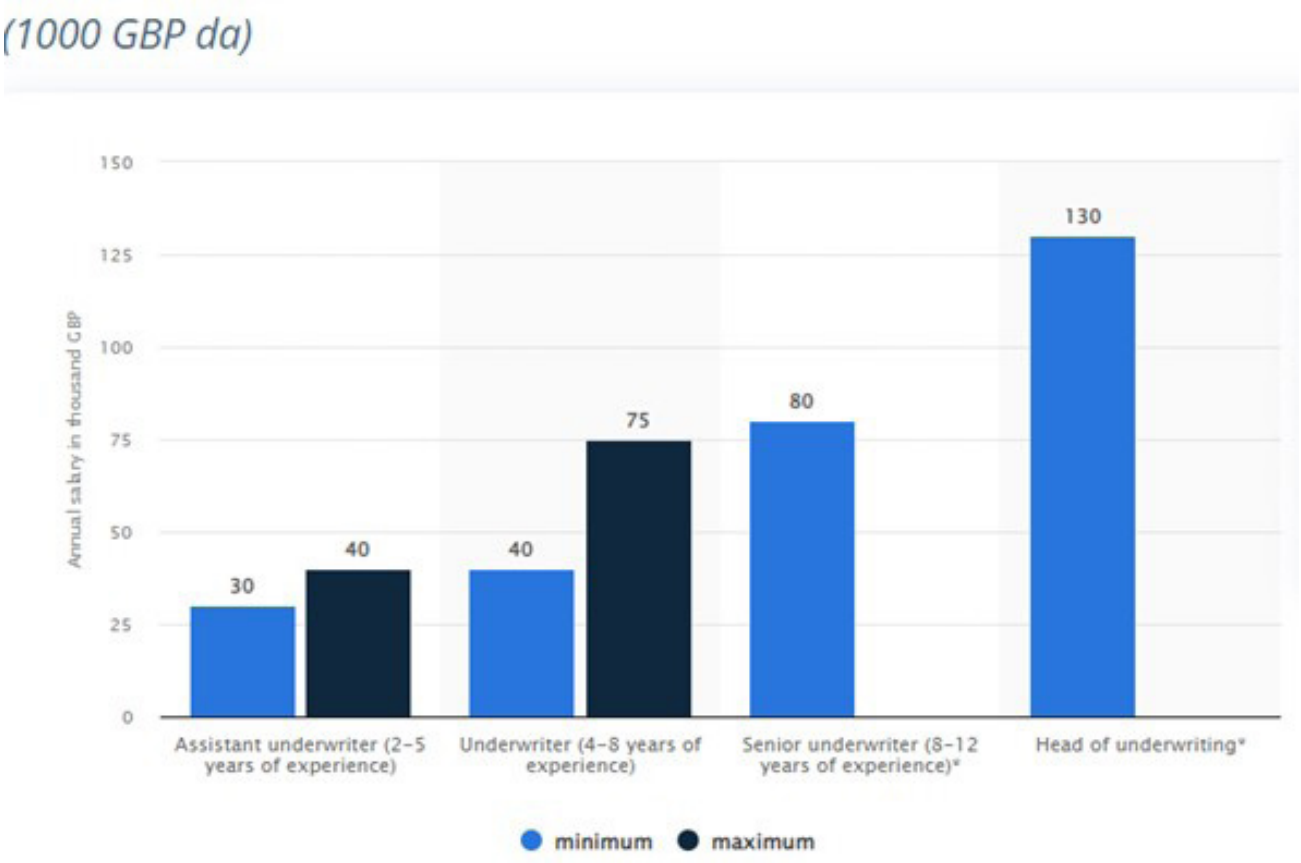
O‘zbekistonda sug‘urta anderrayteriga to‘lanayotgan bir oylik ish haqining eng kam miqdori 2040 389 so‘m ya’ni 161 AQSH dollarini tashkil etib, eng ko‘p miqdor 6607160 so‘mni tashkil etmoqda bu esa 523 AQSH dollarini tashkil etadi[8].

Rivojlangan davlatlarda sug‘urta faoliyatini tashkil etilishida sug‘urta anderrayterlarini o‘rni beqiyos bo‘lib, xususan Buyuk Britaniyada sug‘urta anderrayterlari yuqori darajada moliyaviy ta’minotga ega.

Diagramma ma’lumotlariga ko‘ra sug‘urta anderrayyerlarini ish tajribasi 2-5 yil oralig‘ida bo‘lsa ularni yillik 30-40 ming funt steriling ish haqi fondi mavjud ekanligini ko‘rishimiz mumkin, agarda sug‘urta anderrayterlarini ish tajribasi 8-12 yilni tashkil etsa ular yillik 80 ming funt sterling ish haqi fondiga ega bo‘lishlari mumkin. Buyuk Britaniya sug‘urta bozori o‘zida mujassamlashgan katta hajmdagi sug‘urta zaxiralarini mavjudligi hisobidan murakkab va qiyin risklarni boshqarish imkoniyatini beradi. Buyuk Britaniya sug‘urta bozorida dunyoning ikki yuzdan ortiq mamlakatlarida faoliyat yurituvchi eng yirik ixtisoslashgan Lloyds sug‘urta sindikati joylashgan. Buyuk Britaniya sug‘urta bozorida faoliyat olib borayotgan sug‘urta kompaniyalari tomonidan yig‘ilayotgan sug‘urta mukofotlarini qariyib 70 foizi tashqi mamlakatlar sug‘urta bozorlari orqali yig‘iladi. Angliya sug‘urta bozori kibersug‘urta, iqlim bilan bog‘liq risklarni yumshatish, innovatsion sug‘urta texnologiyalarini sug‘urta sanoatiga jalb etish bilan bog‘liq jarayonlarni o‘zida mujassamlashtirgan.

3 А.П.Архипов “Страховой андеррайтинг” Учебник.Москва. Юрайт. 2014 год
4 https://www.glassdoor.com/Salaries/istanbul-turkey-underwriter-salary-SRCH_IL.0,15_IM1160_KO16,27.htm
5 https://www.paylab.com/am/salaryinfo/insurance/insurance-underwriter
6 https://www.paylab.com/az/salaryinfo/insurance/insurance-underwriter?lang=en
7 https://www.paylab.com/kz/salaryinfo/insurance/insurance-underwriter?lang=en
8 https://www.ishhaqi.uz/en/salaryinfo/insurance/insurance-underwriter

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

1-diagramma: Buyuk Britaniyada sug‘urta anderrayterlarini o‘rtacha yillik ish haqi fondi[9]

Sug‘urta anderrayterlari faoliyati bo‘yicha rivojlangan va rivojlanayotgan xorijiy davlatlar tajribasini tahlili asosida xulosa qilsak, sug‘urta anderrayteri sug‘urta sektoridagi asosiy lokomativ faoliyatni olib borish bilan bir qatorda risklarni sug‘urtaga qabul qilish, risklarni baholash, risklarni nazorat qilish bo‘yicha kerakli qarorlarni chiqaruvchi professionallar hisoblanadi. Albatta, ularga berilayotgan ish haqi va imtiyozlar barcha davlatlarda turlicha bo‘lib, lekin sug‘urta sektorida faoliyat olib borayotgan xodimlar olayotgan o‘rtacha ish haqidan yuqori ish haqiga ega ekanligini ko‘rishimiz mumkin.

Sug‘urta xizmatlarini qanchalik mukammal rivojlanganligi o‘sha mamlakat sug‘urta bozorining xalqaro sug‘urta bozordagi ulushi bilan aniqlashtirish mumkin. Sug‘urta bozori ishtirokchilari hisoblanuvchi sug‘urta kompaniyalarini moliyaviy barqarorligi va ularni xalqaro sug‘urta bozoridagi o‘rni mamlakat sug‘urta bozoriga baho berishga ta’sir etuvchi omillardan biridir. Sug‘urta bozoridagi sug‘urta kompaniyalari sug‘urta xizmatlarini takomillashtirishlari uchun zamonaviy instrumentlardan foydalanmoqda. AQSH Yaponiya Xitoy kabi rivojlangan iqtisodiyotga ega bo‘lgan davlatlarni sug‘urta bozorida sug‘urtani takomillashtiruvchi instrumentlardan keng foydalanilmoqda. Zamonaviy sug‘urta instrumentlari sifatida biz sug‘urtada anderrayting xizmatini, aktuariylar xizmatini va “insurtech” sug‘urta texnologiyalarini tushinishimiz mumkin. Sug‘urta faoliyatida sug‘urta anderrayterlari, sug‘urta aktuariylari va sug‘urta texnologiyalarini ahamiyati oshib borayotganligini mamlakat sug‘urta bozorining dunyo sug‘urta bozoridagi ulushi bilan o‘lchashimiz mumkin.

AQSH sug‘urta bozorida butun dunyoda yig‘ilayotgan jami mukofotlarni qariyib 39-40 foizi yig‘ilmoqda. Xitoy va Yaponiyada yig‘ilgan sug‘urta mukofotlari qariyib 16 foizni tashkil etmoqda. AQSH dunyodagi eng yirik sug‘urta bozori hisoblanib 2023-yil yakunlariga ko‘ra 2.8 trln.AQSH dollari miqdoridagi sug‘urta mukofotini yig‘gan[10]. AQSH sug‘urta bozorida sug‘urta anderrayterlarini tutgan o‘rni ham muhim hisoblanib, sug‘urta anderrayterlari boshqa mamlakatlarga nisbatan ko‘proq ish haqi olishini ko‘rishimiz mumkin.

AQSHda sug‘urta anderrayterlari bir yilda 69 mingdan 174 minggacha AQSH dollari miqdorida ish haqi olayotganligi to‘g‘risidagi ma’lumotlar tahlilidan xulosa qilib sug‘urta anderrayterlari sug‘urta faoliyatida asosiy xodimlar hisoblanishini aytishimiz mumkin.

9 https://www.statista.com/statistics/420672/insurance-underwriter-salary-annual-london-united-kingdom/
10 https://beinsure.com/top-ranking-the-worlds-largest-insurance-markets.

1-rasm: AQSHda sug‘urta anderrayterlari ish haqi fondi[11]

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yangilanayotgan O‘zbekiston sharoitida sug‘urta sohasini rivojlantirish uchun avvalambor ilmiy asoslangan va taraqqiyotga erishgan xorijiy davlatlar tajribasidan kelib chiqib sug‘urtada anderrayting xizmatini huquqiy bazasini takomillashtirsh zarur, chunki O‘zbekiston Respublikasining 23.11.2021 yildagi O‘RQ-730-son yangi tahrirdagi sug‘urta faoliyati to‘g‘risidagi qonunida sug‘urta anderrayterlari faoliyati belgilanmagan. O‘zbekistonda sug‘urta qonunchiligiga sug‘urta anderrayterlari bilan bog‘liq normalar singdirilishi sug‘urta faoliyatini takomillashuviga olib keladi.

Sug‘urta faoliyatida anderrayting xizmatining asosiy vazifalaridan biri daromadli sug‘urta portfelini muvozanatli boshqarish hisoblanib, sug‘urta anderrayting siyosatini takomillashuvi sug‘urta kompaniyalarini investisiya faoliyatini kengayishigi va moliyaviy barqarorligini oshishiga olib keladi. O‘rganishlar shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston sug‘urta bozorini takomillashtirishda sug‘urta anderrayterlari sonini mumkin qadar oshirib borish zarur.

Xorijiy davlatlar tajribasidan kelib chiqadigan bo‘lsak, sug‘urta anderrayterlari faoliyatini huquqiy asosini kengaytirish hamda hayot sug‘urta tarmog‘ida sug‘urta anderrayterlari faoliyatini yanada oshirish orqali ushbu sug‘urta tarmog‘ini takomillashtirish zarur.

Sug‘urta kompaniyalarida anderraytingni eng katta vazifasi sug‘urta xavf-xatarlarini baholashdan iborat bo‘lishi kerak, ushbu vazifani anderrayter zimmasiga qonuniy yuklash va sug‘urta hodisalarini chuqur tahlil qilish hamda ekspertizani xulosalarini hisobga olish zarur jarayon hisoblanadi. Agar anderrayterni xulosa qoniqtirmasa qaytadan ekspyertiza belgilash huquqini berish kompaniyaga katta foyda keltiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мкртычев С. В., Очеповский А. В., Еник О. А. Автоматизированное управление андеррайтингом в имущественном страховании //Фундаментальные исследования. – 2015. – №. 5-3. – С. 521-525.
2. AllianzResearch,https://www.allianz.com/content/dam/onemarketing/azcom/Allianz_com/economic-research/publicati-ons/ specials/en/2022/may/ Global-Insurance-Report-2022.pdf. Toulouse School of Economics, https://www.tse-fr.eu/articles/analysis-systemic-risk insurance-industry.
3. А.П.Архипов “Страховой андеррайтинг” Учебник.Москва. Юрайт.– 2014 год.
4. Qarshiyev D. Andyerrayting xizmatining AQSh sug ‘urta bozorida tutgan o‘rni. - 2024.
5. Yuldashev O. Osobennosti razvitiya straxovaniya jizni //Ekonomika i Obrazovaniye. – 2020. – T. 1. – №. 5. – S. 208-211.
6. https://www.glassdoor.com/Salaries/istanbul-turkey-underwriter-salary-SRCH_IL.0,15_IM1160_KO16,27.htm.
7. https://www.paylab.com/az/salaryinfo/insurance/insurance-underwriter?lang en
8. https://www.paylab.com/kz/salaryinfo/insurance/insurance-underwriter?lang en
9. https://www.ishhaqi.uz/en/salaryinfo/insurance/insurance-underwriter
10. https://www.statista.com/statistics/420672/insurance-underwriter-salary-annual-london-united-kingdom/

11 https://www.indeed.com/career/insurance-underwriter/salaries.

QOZOG‘ISTON SUG‘URTA BOZORI TAHLILI

Qarshiyev Daniyar Eshpulatovich
Iqtisodiyot fanlari falsafa doktori (PhD),
ISFT Instituti katta o‘qituvchisi

Djalilova Malika Shuxratovna
ISFT Instituti Head of HR

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qozog‘iston sug‘urta bozori tahlili amalga oshirilgan. Qozog‘iston sug‘urta bozorini rivojlanish tendesiyalari ko‘rib chiqilgan. O‘zbekiston sug‘urta bozorini takomillashtirish bilan bog‘liq ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: sug‘urta bozori, sug‘urta texnologiyalari, sug‘urta xizmatlari, onlayn sug‘urta xizmatlari, sun’iy intellekt, axborot texnologiyalari, sug‘urta mukofatlari, sug‘urta mahsulotlari.

Abstract: This article analyzes the insurance market of Kazakhstan. The trends in the development of the insurance market in Kazakhstan are considered. Information is provided regarding the improvement of the insurance market of Uzbekistan.

Key words: insurance market, insurance technologies, insurance services, online insurance services, artificial intelligence, information technology, insurance premiums, insurance products.

Аннотация: В данной статье анализируется страховой рынок Казахстана. Рассмотрены тенденции развития страхового рынка Казахстана. Приведена информация, касающаяся совершенствования страхового рынка Узбекистана.

Ключевые слова: страховой рынок, страховые технологии, страховые услуги, услуги онлайн-страхования, искусственный интеллект, информационные технологии, страховые премии, страховые продукты.

KIRISH

Sobiq ittifoqning parchalanishi dunyo iqtisodiyotidagi ko‘pgina o‘zgarishlarga sabab bo‘ldi. Jumladan Markaziy Osiyoda joylashgan davlatlarda bozor iqtisodiyotiga o‘tish jarayonlaridan global iqtisodiy integratsiyalanish bilan bog‘liq bo‘lgan murakkab o‘zgarishlar sodir bo‘la boshladi.

O‘zbekiston uchun ham qo‘shni, ham hamkor, bo‘lgan davlat Qozog‘iston Respublikasi hisoblanib, ushbu mamlakatda iqtisodiy taraqqiyot o‘ziga xos uslubda amalga oshmoqda. Ayniqsa sug‘urta sohasida yig‘ilayotgan sug‘urta tushumlarini mamlakat yalpi ichki mahsulotidagi o‘rni tahlil qilinganda sug‘urta sohasi mamlakatdagi yuridik va jismoniy shaxslarning barcha faoliyatiga kirib borayotganligini kuzatishimiz mumkin. So‘nggi yillarda Qozog‘iston sug‘urta bozori va undagi ishtirokchilarni moliyaviy barqarorligini kuzatish va undan ijobiy xulosa chiqarish sug‘urta tizimini takomillashtirishga xizmat qiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Qozog‘iston sug‘urta bozorini so‘nggi 20 yil ichidagi takomillashuv jarayonlari tahlili mavjud bo‘lgan ya’ni ushbu mavzuda ilmiy tadqiqotlar olib borgan quydagi xorijiy olimlarni maqola va ilmiy ishlarini ko‘rishimiz mumkin. Дальке

А. Ю., Масакова С. С [1], У. Кадыркулов, К. Ажекбаров [2], Г.С Серикова, АА Ахметова [3]lar tomonidan sug‘urta sohasini takomillashuviga oid bir qancha maqola va hisobotlar hamda bu boradagi ilmiy ishlarni tahlil qildik.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda personalni boshqarish strategiyasi tizimini nazariy metodologiyasi va uning yo‘nalish qismlari yoritilgan. Ilmiy tadqiqot olib borishda qiyosiy va tizimli tahlil, tizimli yondashuv, sintez, umumlashtirish, mantiqiy va taqqoslama tahlil hamda ma’lumotlarini guruhlash kabi uslublardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

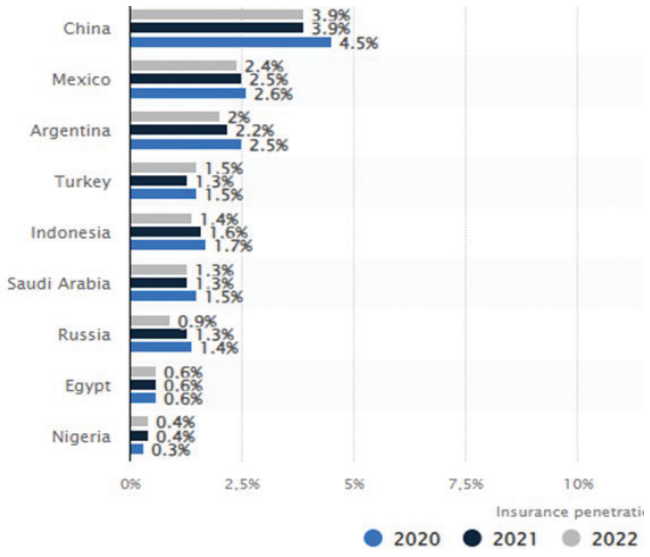
Qozog‘istonda sug‘urta sohasi o‘ziga xos rivojlanish bosqichlarini boshidan kechirmoqda. Mustaqillik yillaridan to hozirga qadar Qozog‘iston sug‘urta bozorida yig‘ilayotgan sug‘urta mukofotlari hajmi o‘sish tendensiyasiga ega bo‘lib, 2022-yilda sug‘urta sektori YaIMning barqaror o‘sishi va yuqori moliyaviy barqarorlikni namoyish etgan. Qozog‘iston sug‘urta bozori aktivlari so‘nggi uch yil ichida 74 foizga o‘sgan va 2022-yil may holatiga ko‘ra 1,9 trillion (4,02 milliard yevro) ni yoki YaIMning 2,2 foizini tashkil qilgan.

Sug‘urta kompaniyalarining faoliyati Qozog‘iston Respublikasining „Sug‘urta faoliyati to‘g‘risida“ gi 2000-yil 18-dekabrdagi 126-sonli Qonuni bilan tartibga solinadi. Qozog‘iston Milliy banki davlatning pul-kredit siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirishni ta‘minlaydigan davlat organi hisoblanadi, to‘lov tizimlarining faoliyati, moliya tizimining barqarorligiga ko‘maklashuvchi, valyutani tartibga solish va valyuta nazoratini, statistika faoliyatini amalga oshirish, shuningdek, o‘z vakolatlari doirasida moliya bozori, moliya tashkilotlari va boshqa shaxslar ustidan davlat tomonidan tartibga solish, nazorat qilishni amalga oshirib boradi.

1-jadval: Qozog‘iston sug‘urta sektorining makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari[4]

	01.07.2020	01.01.2021	01.07.2021
YaIM, milliard tenge	71 445,1	70 714,1	71 419,0
Aktivlarning YaIMga nisbati,%	1,93%	2,10%	2,34%
Xususiy kapitalning YaIMga nisbati, %	0,86%	0,94%	0,98%
Sug‘urta mukofotlarining YaIMga nisbati, %	0,67%	0,72%	0,88%
Aholi jon boshiga sug‘urta mukofotlari nisbati, tengeda	25 866	27 082	32 995

Qozog‘iston sug‘urta bozorida yig‘ilgan sug‘urta mukofatlari hajmi mamlakat yalpi ichki mahsulotining qariyib 1 foizini tashkil etayotganligini va aholi jon boshiga sug‘urta mukofatlarini ulushi o‘sish tendensiyasiga ega ekanligini ko‘rishimiz mumkin.

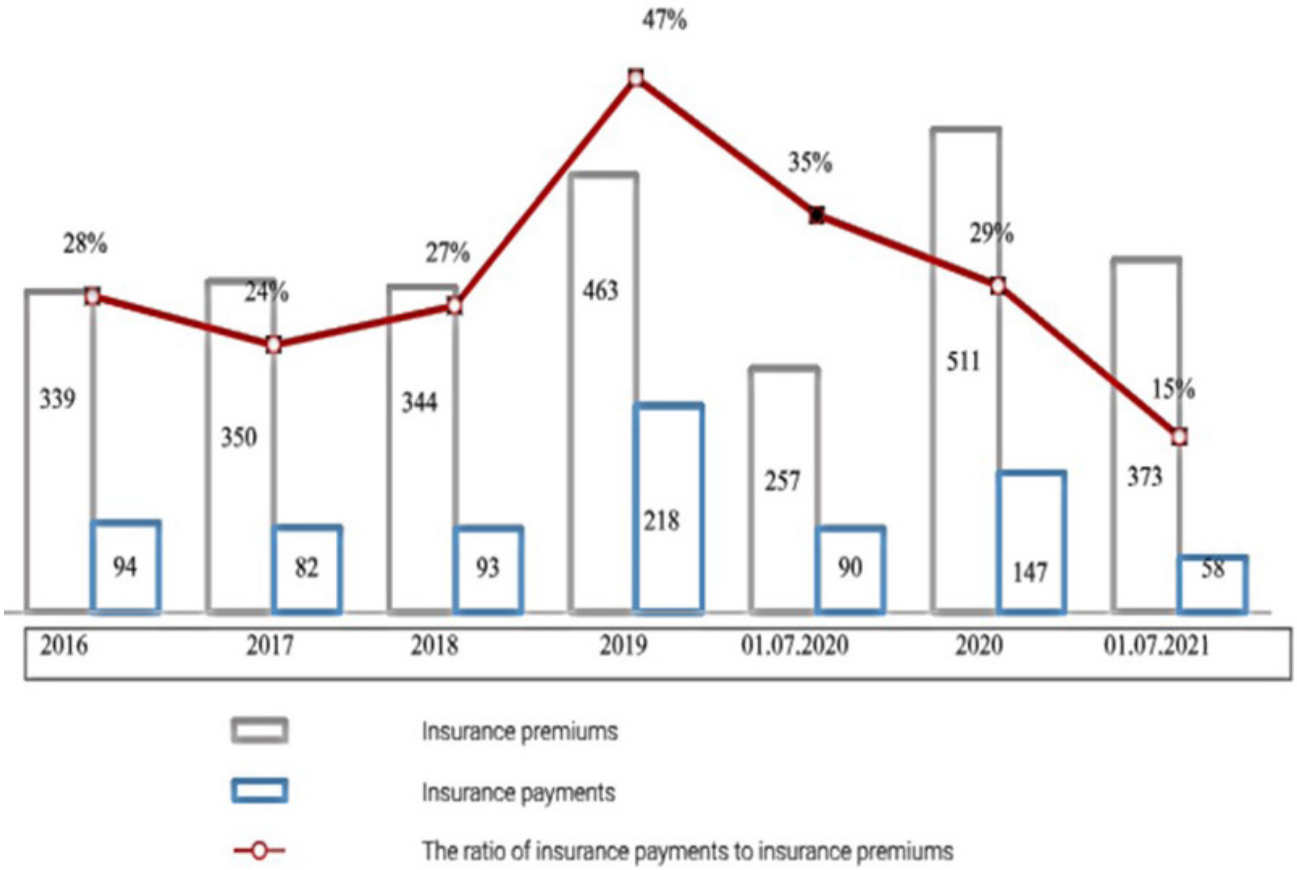

1-diagramma: Dunyo mamalakatlarida sug‘urta penteratsiyasi[5]

1 Дальке А. Ю., Масакова С. С. Страховой рынок Казахстана: современный этап развития //Проблемы современной науки и образования. – 2016. – №. 10 (52). – С. 62-65.
2 Кадыркулов У. Т., Ажекбаров К. А. Страхование в Евразийском экономическом союзе //Путеводитель предпринимателя. – 2021. – Т. 14. – №. 2. – С. 86-97.
3 Серикова Г. С., Ахметова А. А. К вопросу о развитии страхового рынка Республики Казахстан //Символ науки. – 2015. – №. 6. – С. 147-149.
4 https://invest.gov.kz/invest-guide/doing-business/insurance/
5 https://www.statista.com/statistics/381174/insurance-penetration-in-selected-countries-worldwide/

Qozog‘iston sug‘urta bozori penteratsiyasi 2022 yilda qariyib Rossiya sug‘urta bozori penteratsiyasi ko‘rsatkichlari bilan tenglashgan bo‘lib MDH davlatlari ichida sug‘urta sohasi yuqori darajada rivoj topayotganligidan darak beradi.

Sug‘urta bozorida faoliyat yuritayotgan sug‘urta kompaniyalarida yig‘ilayotgan sug‘urta mukofotlariga sug‘urta hodisalari uchun to‘lab berilayotgan sug‘urta qoplamalarini nisbati muhim ko‘rsatkichlardan biri bo‘lib, ushbu ko‘rsatkich Qozog‘istonda quyidagicha.

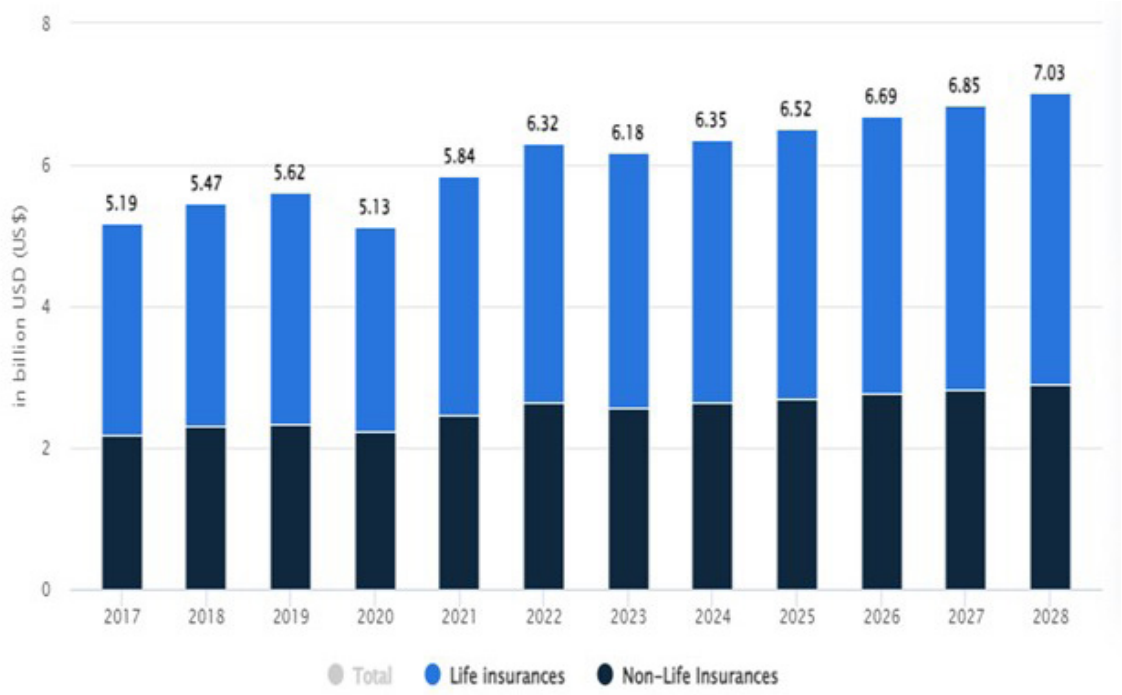
2-diagramma: Qozog‘iston Respublikasida 2016 - 2021 yillarda sug‘urta qoplamalarini sug‘urta mukofatlariga nisbati[6]

Diagramma ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki Qozog‘iston Respublikasida 2016-yilda zararlilik ko‘rsatkichi 28 foizni tashkil etib 2019-2020-yillarda pandemiya sababli bu ko‘rsatkich yuqorilagan va 2021-yilga kelib 15 foizga tushgan. Sug‘urta sohasida xavf-xatarni kompleks tahlil qilish va boshqarish orqali zararlarni bo‘lish ehtimolligi aniqlanib sug‘urtaga qabul qilingan riskni zararlilik koeffitsienti ko‘rsatkichlariga qisman ijobiy ta’sir etish mumkin. Shuning uchun risklarni sug‘urtaga qabul qiluvchi sug‘urta anderrayting tizimini takomillashtirish va qo‘llab-quvvatlash lozim bo‘ladi.

So‘nggi uch yilda sug‘urtalovchilar uchun joriy etilgan daromad solig‘i bo‘yicha imtiyozlar hisobiga hayotni sug‘urtalash sohasidagi sug‘urta mukofotlari 2 baravardan ortiq oshdi. 2022-yilda hayotni sug‘urtalashning kirib borish darajasi rivojlanayotgan va rivojlangan bozorlarning o‘rtacha darajasidan past bo‘lib qoldi[7].

Qozog‘iston sug‘urta sohasida 2023-yildan 2024-yilgacha mustahkam o‘sish davom etishi kutilmoqda. Mamlakatdagi iqtisodiy o‘sish va diversifikatsiya natijasida o‘rtacha daromadli uy xo‘jaliklari soni ortib bormoqda. O‘sib borayotgan o‘rta sinf mulk va avtomobil sug‘urtasiga, shuningdek, hayotni sug‘urtalash bozorida investitsiyalar bilan bog‘liq mahsulotlarga talabni oshirishi kutilmoqda. Qozog‘iston va Rossiya o‘rtasidagi kuchli savdo aloqalari tufayli pasayish xavfi saqlanib qolmoqda. Qozog‘iston iqtisodiyoti Xitoyning “Bir kamar va yo‘l” tashabbusi bilan integratsiyalashuvidan foyda ko‘rishi kutilmoqda va neft va gazdan yuqori daromadlarni qayd etmoqda, bu esa sug‘urta sanoati uchun keng miqyosda ijobiy o‘sish muhitini yaratadi[8].

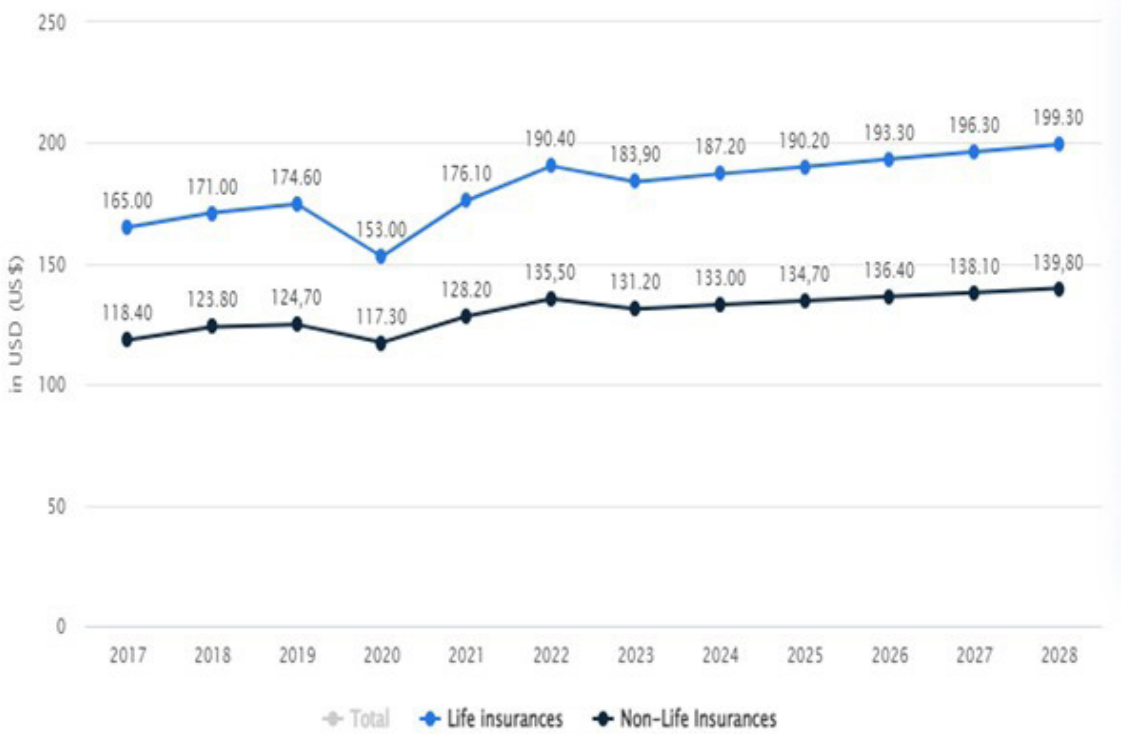
6 https://invest.gov.kz/invest-guide/doing-business/insurance/
7 https://www.globaldata.com/store/report/kazakhstan-insurance-industry-market-analysis/
8 https://store.fitchsolutions.com/insurance/kazakhstan-insurance-report

3-diagramma: Statista platformasi ma'lumotlariga ko'ra Qozog'istondagi sug'urta ko'rsatkichlari prognozi[9]

Ushbu diagrammada Qozog'iston Respublikasida 2017-yildan boshlab hayot sug'urtasining ulushi umumiy sug'urtaga nisbatan oshib borayotganligini va 2024-yilga kelib hayot sug'urtasini ulushi 6.35 milliard AQSH dollarini tashkil etishi prognoz qilingan.

Qozog'istonda yalpi sug'urta mukofatlarini ahaoli jon boshigi to'g'ri kelishi ham o'sish tendensiyasiga ega bo'lib quydagi diagrammada biz ikkita sug'urta tarmog'idagi ko'rsatkichlarini taqqoslashimiz mumkin.

4-diagramma: Statista platformasi ma'lumotlariga ko'ra Qozog'istonda aholi jon boshiga nisbatan sug'urta ko'rsatkichlari prognozi[10]

9 https://www.statista.com/outlook/fmo/insurances/kazakhstan
10 https://www.statista.com/outlook/fmo/insurances/kazakhstan

Qozog‘istonda so‘nggi yillarda mamlakat hukumati tomonidan olib borilgan islohatlardan biri sug‘urta sohasini takomillashtirsh bo‘lib aynan hayot sug‘urta tarmog‘ini rivojlantirish bilan bog‘liq keskin chora-tadbirlar amalga oshirilgan. Hayot sug‘urtasida yig‘ilayotgan sug‘urta mukofatlarini aholi jon boshigi nisbati 2023-yilda 183 AQSH dollar bo‘lishi prognoz qilingan bo‘lib ushbu ko‘rsatkich rivojlanayotgan mamlakatlarga xosdir. Umumiy sug‘urta tarmog‘ida ham aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi sug‘urta mukofotini nisbati 2023-yilda 131 AQSH dollariga to‘g‘ri kelishi prognoz qilingan. Sug‘urta sohasini takomillashganligi undagi ko‘rsatkichlar bilan chambarchas bog‘lanadi. Qozog‘istonda pandemiyadan so‘ng sug‘urta faoliyati ayniqsa hayot sug‘urta tarmog‘i jadal rivoj topmoqda.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Qozog‘iston Respublikasida iqtisodiy o‘sish jarayonlari fonida sug‘urta sohasi ham taraqqiy etmoqda. Sug‘urta sohasida raqamli transformatsiya jarayonlari yuz berib, bu operasion samaradorlikni oshirmoqda, shuningdek mijozlarga innovatsion mahsulotlar taklifi oshmoqda. Sug‘urta faoliyatiga suniy intellekt va blokcheyn texnologiyalari kirib kelmoqda.

Sug‘urta faoliyati uchun kerakli ma’lumotlarni tahlil qilishda xavf xatarni o‘rganish va aniqlashda yirik sonlarni qisqa muddatlarda o‘rganuvchi axborot texnologiyalaridan tobora keng foydalanilmoqda.

Ekologik, ijtimoiy va boshqaruv (ESG) omillari sug‘urta landshaftida muhim o‘rin tutmoqda. Sug‘urtalovchilar barqarorlik tamoyillarini o‘zlarining anderrayting va investitsiya strategiyalariga birlashtirib, mas‘uliyatli va atrof-muhitga e‘tiborli amaliyotlar tomon kengroq jamiyat harakati bilan uyg‘unlashmoqda.

COVID-19 pandemiyasidan so‘ng hayot va sog‘liq sug‘urtasiga e’tibor kuchaymoqda, pandemiya bilan bog‘liq xavflarni bartaraf etish va sog‘liqni saqlashni muhofaza qilish bo‘yicha innovatsion mahsulotlar ko‘proq e’tiborga olinmoqda.

Rivojlanayotgan tartibga soluvchi landshaftlar sug‘urta bozoriga ta‘sir qilishda davom etmoqda, ma‘lumotlarning maxfiyligi, iste‘molchilar huquqlarini himoya qilish va iqlim bilan bog‘liq qoidalar sug‘urtachilarning qanday ishlashi va mahsulot takliflarini loyihalashiga ta‘sir qiladi.

O‘rganishlar shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston sug‘urta bozorini takomillashtirishda sug‘urta mukofotlarini hajmini oshirishga qaratilgan tizimli chora-tadbirlar amalga oshirilishi kerak. Ayniqsa hayot sug‘urta tarmog‘ini takomillashtirish bo‘yicha keskin chora tadbirlarni amalaga oshirish lozim. Xalqaro tajribaga ko‘ra hayot sug‘urtasi mamlakat boshqaruvi hamda mamlakat sog‘liqni saqlash tizimiga beqiyos xizmat ko‘rsatuvchi manba hisoblanadi. O‘zbekistonda hayot sug‘urtasini takomillashuvida birinchi navbatda soliq imtiyozlarini qaytarish o‘ta zarur chunki 2023-yil yakunlariga ko‘ra yalpi yig‘ilgan sug‘urta mukofotlarini atiga 4 foizi hayot sug‘urta tarmog‘iga to‘g‘ri kelganligi juda ham afsuslanarli holat deb qaralishi kerak.

O‘zbekiston sug‘urta bozoriga ham qisman transmilliy sug‘urta kompaniyalarini kirib kelishiga imkoniyat yaratilishi milliy sug‘urta kompaniyalarini ba’zi tomondan, ayniqsa sug‘urtalanuvchilarni naflantirish bo‘yicha tizimli faoliyatini kengayishiga sabab bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dalke A. Yu., Masakova S. S. Straxovoy rынok Kazaxstana: sovremennыy etap razvitiya //Problemы sovremennoy nauki i obrazovaniya. – 2016. – №. 10 (52). – S. 62-65.
2. Kadырkulov U. T., Ajekbarov K. A. Straxovaniye v Yevraziyskom ekonomicheskom soyuze //Putevoditel predprinimatelya. – 2021. – T. 14. – №. 2. – S. 86-97.
3. Serikova G. S., Axmetova A. A. K voprosu o razvitii straxovogo rынka Respubliki Kazaxstan //Simvol nauki. – 2015. – №. 6. – S. 147-149.
4. Sarsenbayeva A. N., Kapanova G. J., Baygonova K. S. Spesifika dobrovolnogo medisinskogo straxovaniya v Kazaxstane //Nauka o jizni i zdorovye. – 2020. – №. 1. – S. 64-70.
5. Aydosova B. X., Bisenova R. A., Smagulova J. B. Analiz marketingovoy deyatelnosti straxovыx kompaniy Kazaxstana //Mejdunarodnыy jurnal prikladnыx i fundamentalnыx issledovaniy. – 2015. – №. 3-1. – S. 36-39.
6. https://invest.gov.kz/invest-guide/doing-business/insurance/
7. https://www.statista.com/statistics/381174/insurance-penetration-in-selected-countries-worldwide/
8. https://www.globaldata.com/store/report/kazakhstan-insurance-industry-market-analysis/
9. https://store.fitchsolutions.com/insurance/kazakhstan-insurance-report
10. https://www.statista.com/outlook/fmo/insurances/kazakhstan

TASHQI SAVDONI TASHKIL ETISH VA TARTIBGA SOLISHDA MERKANTILISTLAR G‘OYALARINING TUTGAN O‘RNI

UDK: 330:812

Turayev Nurbek Muxammadovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Annotatsiya: Tashqi savdoni tashkil etish va tartibga solishning o‘ziga xos tarixi mavjud bo‘lib, unga oid mavzular tadqiq etilganda ilmiy tadqiqotlarni olib borishning iqtisodiy usullari sirasiga kirgan iqtisodiyotda tarixiy yoki tadrijiy yondoshuv usuli sifatida merkantilistlar g‘oyalaridan ham foydalaniladi. Ayrim adabiyotlarda zamonaviy merkantilizm atamasining qo‘llanilishi ularning g‘oyalari zamonaviy ko‘rinishda hanuzgacha amalda ekanligi hamda dolzarbligini shuningdek iqtisodchilar orasida hattoki jahon savdo tashkilotining majlislarida ham bahs munozaralarga sabab bo‘layotganligi qiziqishlarimizni yanada ortiradi, uni tadqiq qilish va chuqurroq o‘rganishga undaydi, tegishli xulosalar qilishga asos bo‘ldi.

Kalit so‘zlar: tashqi savdo, merkantilistlar, eksport, import, oltin, pul miqdori, geografik kashfiyotlar, mustamlaka davlatlar, metropoliyalar.

Abstract: There is a specific history of the organization and regulation of foreign trade, and the ideas of mercantilists are also used as a method of historical or evolutionary approach in economics, which are among the economic methods of conducting scientific research when researching topics related to it. The use of the term modern mercantilism in some literature further increases our interest in the fact that their ideas are still in force in modern view and are relevant, as well as the fact that among economists, even at meetings of the World Trade Organization, a controversy is causing debate, encouraging its research and deeper study, giving rise to relevant conclusions.

Key words: foreign trade, mercantilists, exports, imports, gold, amount of money, geographical discoveries, Colonial States, metropolises.

Аннотация: Организация и регулирование внешней торговли имеют свою историю, и при изучении смежных тем используются также идеи меркантилистов как метод исторического или практического подхода в экономике, которые входят в число экономических методов проведения научных исследований. Использование термина современный меркантилизм в некоторой литературе свидетельствует о том, что их идеи в современном виде все еще актуальны, а также вызывают споры среди экономистов даже на форумах Всемирной торговой организации.

Ключевые слова: внешняя торговля, меркантилисты, экспорт, импорт, золото, количество денег, географические открытия, колониальные государства, мегаполисы.

KIRISH: TADQIQOT MUAMMOSI VA UNING MAQSAD VAZIFALARI, DOLZARBLIGI, AHAMIYATI

Tashqi savdoni to‘g‘ri tashkil etish va amalga oshirish uning rivojlanishini ta’minlovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi, tashkil etish davlat miqiyosida, milliy iqtisodiyot doirasida yoki xo‘jalik subyekti, tashqi savdo faoliyati ishtirokchisi bo‘lgan turli korxonalar ko‘lamida bo‘lishi mumkin. Biz to‘xtalmoqchi bo‘lgan mavzu milliy iqtisodiyot doirasidagi tashqi savdoni tashkil etish hamda tartibga solish bo‘yicha merkantilistlarning fikrlariga bag‘ishlanadi.

Tadqiqot muammosi shundan iboratki tashqi savdo faoliyatini rivojlantirish, erkinlashtirish yoki tartibga solish to‘g‘risida fikrlar ekanmiz nazarimizda milliy iqtisodiyot doirasida amalga oshirilayotgan ishlar silliq ketayotganga o‘xshaydi, lekin nimagadir hanuzgacha tashqi savdoda eksport ulushi importga nisbatan farqli ravishda kam, negadir import tovarlari tarkibida asosiy katta ulush zamonaviy asbob uskunalar va jihozlar hissasiga to‘g‘ri kelsada ishlab chiqarishda salmoqli o‘sish kuzatilmayapti, yoki eksport hamjmida shiddatli o‘sish kuzatilmadi. Qayerda xatoga yo‘l qo‘yildi, amalga oshiralayotgan tadbirlar bozor qonuniyatlariga qanchalik mos keladi, bozor mexanizmi qanday ishlab turibdi, bu borada tarixiy nazariyalarga e’tibor qilsak balki muammolarning ba’zi bir jihatlariga yechim topilib qolar degan umidda merkantilistlar g‘oyalariga diqqatimizni qaratmoqchimiz.

Ushbu mavzuni tadqiq etishimizdan asosiy ko‘zlangan asosiy maqsad milliy iqtisodiyotda tashqi savdoni yanada optimal rivojlantirish borasida mantiqan asosli ilmiy va amaliy ahmiyatga ega fikrlar taqdim etishda merkantilistlar fikrlarini o‘rganishdan iborat. Mazuning ahamiyati va dolzarbligi tashqi savdo balansining bugungi manfiy qoldig‘i yillar o‘tsada bir xilda turib qolishi, bugungi tadbirkor eksport qilishni o‘rganishi, umuman eksport to‘g‘ri tashkil etilganmi bu borada xorijiy olimlarning fikrlari qanday va bu yetakchi rivojlangan davlatlarning tajribasi ularning iqtisodiyotida qanday samara bergan.

ADABIYOTLAR SHARHI

Merkantilizm g‘oyalari tadqiq etilishi iqtisodiy ta’limotlar tarixi deb ataluvchi fan sifatida o‘rganilgan bo‘lib unda asosan o‘zbek olimlaridan A.A. Razzoqov fikrlariga e’tibor qiladigan bo‘lsak merkantilizm iqtisodiy ta’limoti mohiyatini keng bayon qilinganini ko‘ramiz, olim ularning faoliyatini ikki davrga bo‘lib o‘rganadi. [3] Birinchisi ilk merkantilizm yoki monetarizm davri bo‘lsa ikkinchisi rivojlangan merkantilizm savdo balansiga oid masalalar nuqtai nazaridan tahlil etiladi. U o‘z asarida merkantilizm iborasi birinchilardan bo‘lib Adam Smitning asarlarida ucharashini aytadi va Britaniyada mustamlakalar paydo bo‘lii bilan merkantilizm vujudga kelgan deydi, vaholanki xorijiy adabiyotlarda merkantilizm g‘oyalari mustamlakachilikka asos solgan deydi.

Merkantilizm g‘oyalarini tadqiq etishga asosiy turtki bo‘lgan olimlardan taniqli rus olimi Kireyev Aleksey Pavlovich bo‘lib u o‘zining xalqaro mikroiqtisodiyot nomli kitobida merkantilistlar faoliyatni batafsil bayon etadi, tashqi savdoni milliy iqtisodiyot doirasida tashkil etish hamda uni tartibga solish borasida tizimli yondashuv orqali tadqiqotchiga zarur bilimlar beradi. [6] Kireyev o‘z yondashuvida merkantilizm g‘oyalari asoschilari sifatida Britaniyalik olimlarning fikrlariga asosiy e’tiborini qaratadi, ularni chuqur tahlil va tadqiq etadi, har bir fikrni alohida amaliy misollar bilan tushuntirgan holda tadqiq etib, merkantilizm g‘oyalarini samarasini, ijobiy va salbiy jihatlarini atroflicha yoritib beradi, merkantilizmni tanqid qilgan olimlar fikrlariga alohid e’tibor qilgan holda tadqiqotchiga fikrlarni taqqoslash, tafakkur qilishga imkon qoldiradi, qaror qabul qilishni yengil holda tadqiqochiga taqdim etadi.

N.H. Hakimov o‘z tadqiqotlarida o‘zbek tarixidagi iqtisodiy qarashlarni merkantilizm nomoyondalari g‘oyalari bilan solishtiradi [5] xorijiy olimlarning fikrlari o‘rganadi, jumladan N.D. Kondratyevning “merkantilistlar xalq xo‘jaligi va davlat o‘rtasidagi munosabatlarni o‘zida aks ettiruvchi amaliy siyosiy tizim yaratdilar” degan fikrlari iqtibos keltiriladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

tadqiqot olib borish mobaynida iqtisodiy ta’limotlarning tadrijiy rivojlanishi usuldan keng foydalanildi, ma’lumotlar sintez usulidan ham foydalanilgan holda tahlil qilindi. Undan tashqari iqtisodiy tizimni tahlil qilishda pozitiv va normativ yondashuvdan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR MUHOKAMASI

Tashqi savdoni vujudga kelishi o‘z tarixiga ega jarayon hisoblanadi, “nima sababdan davlatlar biri biri bilan savdo qiladi?” dayegan savol XII asrning boshlaridan iqtisodchilarni qiziqtirib kelgan mavzu hisoblanadi va bunday qiziqish turli davrlarda turlicha iqtisodiy maktablarni yaralishiga sabab bo‘lgan. Yirik geografik kashfiyotlar va oltinning pul vazifasini bajarishi bilan milliy iqtisodiyotlar shakllandi, milliy iqtisodiyotlar davlatlar ko‘rinishida o‘z ta’sir doiralari kengaytirishni istadilar hamda bir birlari bilan urushlar orqali bosqinlarni amalga oshirib o‘zlarining mustamlaka davlatlarini shakllantirdilar. Yirik shaharlar iqtisodiy markazlar sifatida yuzaga keldi, san’at, fan va ta’lim sifat jihatdan yangi bosqichga ko‘tarilib iqtisodiyot nazariyasi ham rivojlana bordi, yangi xo‘jalik tizimlari vujudga keldi, tovarlarning bu tizimlardagi roli o‘rganila boshlandi natijada savdoning ilk nazariyalaridan biri sifatida merkantilizm g‘oyalari shakllandi.

Merkantilizm (italyancha so‘zdan olingan bo‘lib “mercantile” – savdogar degan ma’noni bildiradi) – iqtisodiy maktab sifatida tashqi savdoda faol yoki ijobiy savdo balansini qo‘llab quvvatlash va oltin milliy boylik asosi degan g‘oyalarni ilgari surishgan. Merkantilistlar tashqi savdo borasida uchta asosiy g‘oyaga ega edilar: birinchisi oltin va kumush milliy iqtisodiyotda boylik asosi, ikkinchisi uning manbai eksport importdan ko‘p bo‘lishi kerak, uchinchisi davlat tashqi savdo balansining ijobiy qoldig‘ini ta’minlashi kerak, ya’ni boylik manbai mana shu uch asosiy g‘oya asosida shakllanadi deb hisoblashgan. Bu borada Britaniyalik olim Tomas Man “Tashqi savdo bo‘yicha Angliya boyligi” degan asarini yozgan, bu asar tashqi savdoga oid birinchi ilk ilmiy asar sifatida qaraladi, shu orada oltin to‘plash maqsadida Yevropa davlatlari mutassil urushlar olib borilgan, Tomas Man esa merkatilizm nazariyasini rivojlanishiga ulkan hissa qo‘shgan olim sifatida tan olinadi.

Eksport va import orasidagi tafovut tashqi savdo balansi qoldig‘i ekanligi, davlatning ikki tomonlama tashqi savdosini amalga oshirishda oltin hisobini yoki boylik hisobini yuritishda muhim ko‘rsatkich ekanligi tan olingan, Tomas Manning asosiy xizmati savdo balansi tushunchasini davlat miqiyosida tashqi savdo balansi ko‘rinishiga

keltirishi edi. Tovarlar importi Tomas Man fikriga ko‘ra eksportni ham rag‘batlantirishi, milliy iqtisodiyot uchun oltinni (qattiq valyuta) kamayishiga olib kelsada hamkor tomonni rag‘batlantirishi va bu o‘z navbatida davlatlar orasida xalqaro savdoning yanada rivojlanishiga olib keladi deb hisoblaydi. Undan tashqari bu olim pul savdoni rag‘batlantirishi va xalqaro savdogarlarni tayyorlash g‘oyalarini ham aytib o‘tgan, bu fikrlar sharqiy Yevropa davlatlari orqali Rossiyaga ham kirib kelgan, nima sababdan Rossiya hakida aytib o‘tishimiz sababi bu g‘oyalar Markaziy Osiyo davlatlari tarixiga ham jiddiy ta’sir etganini keyinchalik izohlab ketamiz. Shu o‘rinda ta’kidlash joizki Ibn Xaldunning halol tadbirkor g‘oyasi bizning yurtlarda taniqli bo‘lgan, ya’ni tadbirkor halol bo‘lsa mamlakat va podshohni boy qiladi, boy davlat qudratli armiyasiga ega bo‘ladi degan fikrlar ham shakllangan edi. Islom dini nozil etilishi hamda tarqalishi bilan ko‘pgina musulmon davlatlar orasida tashqi savdo munosabatlari amalga oshirilgani barchamizga ma’lum, lekin Yevropa olimlarining ustunligi aynan tashqi savdoga oid adabiyotlar yozib qoldirganligida degan xulosaga kelish mumkin.

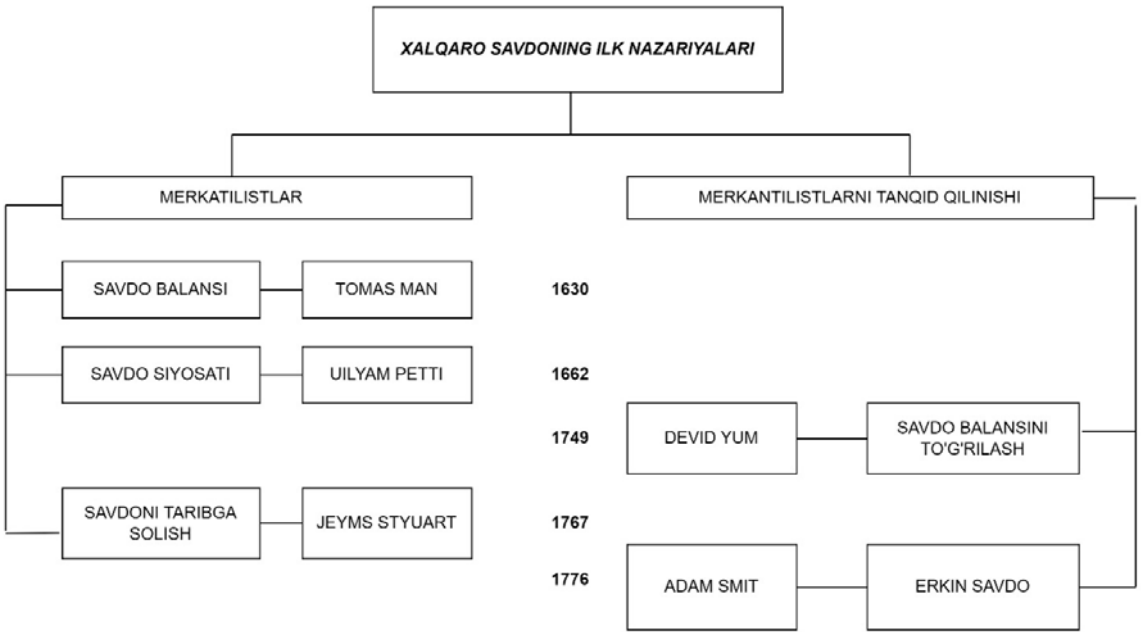
Britaniyaning dunyodagi ko‘plab davlatlarni mustamlakaga aylashtirish, ulardan arzon xom ashyo olib qayta ishlab sotishi, o‘zining mustamlakalariga tashqi savdoga ishtirok etishni ta’qiqlashi, sanoat mahsulotlari faqatgina Briyataniyadan sotib olishi zarurligi targ‘ib etish hamda faqat eksportga yo‘naltirilgan siyosati natijasida 1662-yil Angliyada Uilyam Petti “Soliqlar va yig‘imlar to‘g‘risida” risola yozadi. Uilyam Pettining fikriga ko‘ra import hajmi eksportdan oshmaslik sharti bilan amalga oshirilishi mumkin, davlatdan pulning chiqib ketishi ta’qiqlash yoki uni kamaytirish tashqi savdoda kutilgan natijani bermaydi, uning fikriga ko‘ra ichki bozorni himoya qilish emas balki uni mantiqan, ilmiy asoslangan tarzda tartibga solish kerak deydi, bugungi kundagi dolzarb bo‘lgan bojxona siyosati masalalarini ham o‘z risolasida bayon etadi.

Shuningdek bojxona to‘lovlarining stavkalar yuqori bo‘lmasligi, tashqi savdodagi tadbirkorlar uni yengil to‘lashlari, shu yo‘l bilan bojxona to‘lovlaridan bo‘yin tovlash holatiga chek qo‘ysh mumkin deb hisoblaydi. Bojlarning to‘g‘ri undirilishi ikkita mezon asosida amalga oshirilishi ta’kidlaydi: birinchisi barcha narsalar, tayyor mahsulotlar yoki iste’molga yaroqli tovarlar ichki ishlab chiqarish yoki yetishtirilgan mahsulotlarga nisbatan qimmatroq bo‘lishi (ya’ni chetdan import qilingan tovarlar narxi ichki bozordagidan qimmat bo‘lishi kerak); ikkinchisi ortiqcha boylikni ko‘rsatuvchi yoki insonlarni gunohga undovchi tovarlar qo‘shimcha soliqqa tortilishi zarur degan fikr bildiradi (ya’ni zargarlik buyumlari, alkogolli ichimliklar va hokazo), bugungi kunda “aksiz solig‘i”ni tarixi degan nom oladi, ilk erkin iqtisodiy hududlarga oid fikrlar muallifi Uilyam Petti hisoblanar ekan.

Merkantlizmni keskin tanqid qilgan olimlardan biri Shotlandiyalik olim Devid Yum bo‘lib “Savdo balansi to‘g‘risida” esse yozib unda fransuz faylasufi Sharl Monteskega “Pul savdo g‘ildiragi emas balki uni moylash vositasi” deya e’tirof etadi. Devid Yum agar musbat savdo balansi mamlakatda boylikni (pul miqdorini) ko‘paytirsa ichki bozorda narxlar ham ko‘tariladi, natijada tashqi bozorlar uchun mo‘ljallangan tovarlar narxi ham ko‘tariladi va bu eksportga mo‘ljallangan tovarlarning raqobatbardoshligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi deydi, eksport hajmining kamayishi, o‘zgarmay turgan import hajmining ortishiga natijada tashqi savdo balansi manfiy qoldiqqa ega bo‘lishi va pulning chiqib ketishini ham ko‘payishiga olib keladi. Bu fikr o‘sha davr merkantilistlari fiklariga qarshi edi, shuningdek pulning ortiqcha chiqib ketishi mamlakat ichki bozoridagi narxlarning pasayishiga, eksport raqobatbardoshligini oshishiga, savdo balansi yana qaytib musbat qoldiqqa ega bo‘lishiga hamda kirib keladigan pul oqimi ham ko‘payishiga sabab bo‘ladi deydi.

Mekantilistlar o‘z g‘oyalarini rivojlantirishda davom etgan holda Jeyms Styuart orqali “Siyosiy iqtisod tamoyillarini tadqiq etish” nomli asar 1767-yilda yoziladi, Yozef Shumpeterning fikriga ko‘ra siyosiy iqtisodga Devid Yum tomonidan tamal toshi qo‘yilgan. Devid Yum qochonki davlat sanoat mahsulotlarini boshqa xalqlarga sotish orqali boyisa lekin savdo aylanmasi uning zarariga ishlasa u holda savdoni to‘xtatish kerak deydi, shuningdek uchta usul ko‘rsatiladi: birinchisi tashqi savdoda hamkor bo‘lgan raqobatchilar ustun sohalardan voz kechish, ikkinchidan mavjud raqobatda ustun jihatlarga urg‘u berish va shu sohaga bor kuchini tashlash, uchinchisi mahalliy ishlab chiqarilgan aynan bir xil yoki o‘xshash tovarlarni import qilishda yuqori boj stavkalari bilan himoyalanish. Bu borada yana Devid Yum agar eksport uchun ishlab chiqariladigan tovarlar uchun xom ashyo importi zarur bo‘lsa nima qilish kerak? degan savolga, muammoning yechimi sifatida esa ikkita yechim taklif qilgan, binichisi mahalliy xom ashyo resurslari asosida ishlab chiqarishni tashkil etish, ikkinchisi mahalliy xom ashyo resurslariga qarab ishlab chiqarish hajmini belgilash.

Merkantilistlar fikriga ko‘ra dunyodagi boyliklar chegaralangan, bir davlatning boyishi faqatgina boshqa birining kambag‘allashishi hisobiga yuz beradi, faqatgina davlatda kuchli armiya va harbiy flot boshqalar ustidan hukumronlik o‘rnatish vositasida amalga oshiriladi deb uylaganlar. Ular iqtisodiy tizimni uchta sektorga bo‘lib: qishloq xo‘jaligi, sanoat va mustamlakalardan iborat deya talqin qilishgan, savdogarlar iqtisodiy tizimning asosiy muhim bo‘lagi, mehnat esa ishlab chiqarishning asosiy omili sifatida ko‘rilgan. Albatta biz bu haqda gapirganizda gap tashqi savdoning boshlang‘ich nazariyalari to‘g‘risida ketayotganligini unutmasligimiz kerak bo‘ladi. Quyidagi 1-rasmda xalqaro savdoning ilk nazariyalari sxema ko‘rinishida keltirilgan bo‘lib unda har bir olimning kashfiyoti qaysi yillarda ishlab chiqilganligi to‘g‘risida ma’lumot olishimiz mumkin:

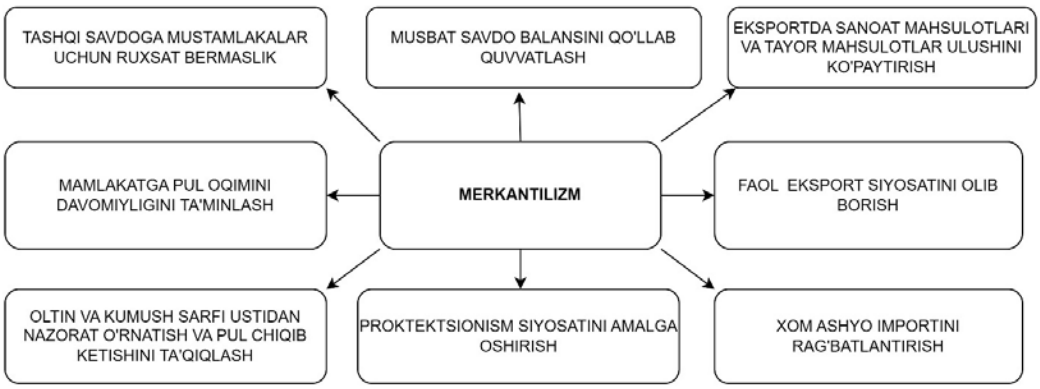

1-rasm: Xalqaro savdoning ilk nazariyalari[1]

Tashqi savdo borasida merkantilistlar xizmati kam bo‘lmadi ular tashqi savdo balansini musbat holda ushlab turish yoki uning ijobiy qoldig‘ini shakllantirish borasida qimmatli fikrlarni bayon qilishdi, ya’ni bunga ko‘proq eksport salohiyatini oshirish mumkinligini ta’kidlashdi, ular bunday ish yuritish birinchi navbatda ishlab chiqarishni rivojlantirsa ikkinchi navbatda aholi bandligi oshiradi deb qabul qildilar. Bosqinlar va sovg‘alar kam ahamiyatga ega ko‘prok pul topish uchun tashqi savdoni rivojlantirish kerak deya fikr bildirdilar, buning uchun bitta qoida, tovarlar sotib olinayotgan davlatga ulardan sotib olingandan ko‘ra ko‘prok tovar eksport qilish kerak deya hisobladilar.

Faol eksport siyosatini yuritish, bu borada ular eksport qilinuvchi tovarlarni qayta ishlash darajasini ko‘tarish, tashqi savdoni amalga oshirishda o‘z transportidan foydalanish, ichki xom ashyo resurslarini tejab ishlatish, tovarlar eksportini rag‘batlantirish, xorijdan olib kelinadigan xom ashyo resurslariga bojxona to‘lovlarini kamaytirish, mahalliy ishlab chiqaruvchilar tomomnidan taklif etilgan tovarlarni rag‘batlantirish va mahalliy tovarlarni juda qimmatlashishiga xizmat qiluvchi omillardan voz kechishga asosiy e’tiborlarini qaratdilar.

Davlatga pul oqimini ta’minlash, bu borada ular boyliklarni ikki guruhga bo‘lgan holda sinflab eksport qilishni tahlil qildilar, birinchisi tabiy boyliklar – yerdan qazib olish mumkin bo‘lgan boyliklar, ikkinchisi sun’iy boyliklar – sanoat mahsulotlari. Ular oltin, kumush va qimmatbaho toshlar asosiy boylik deya uni to‘plashni maqsad qildilar, ular bu kabi boylik hech qachon o‘z qiymatini yo‘qotmaydi, non, go‘sht, vino va boshqa shu kabi tovarlarni davlatda oltin va kumushlar to‘plash vositasi deb hisoblaganlar. Yana bir jihat reeksportga alohida e’tibor bergan holda bir davlatdan arzon olib boshqa davlatga qimmatroq sotish masalalsiga ham alohida e’tibor berishgan.

2-rasm: Merkantilistlarning asosiy g‘oyalari[2]

1 А. Киреев. “Международная микроэконмика” 2014г. 115 стр.
2 Muallif ishlanmasi.

Proteksionizm siyosatini olib borish. Davlat boj tarifi va cheklovlar (kvota) vositasida tashqi savdo balansini ijobiy qoldig‘ini ta’minlash maqsadida eksportni rag‘batlantiradi hamda importni qisqartirishga harakat qiladi. Uilyam Petti fikriga ko‘ra davlat eksport hajmiga yarasha import hajmini oshirishi mumkin, undan tashqari ishlab chiqarishni to‘xtatmaslik uchun juda ko‘p foyda bo‘lmasa ham tovarlarni sotishni rag‘batlantirish kerak.

Eksport uchun sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish va undagi tayyor mahsulot ulushini ko‘paytirish. Merkantilistlar davlat xom ashyo eksportiga nisbatan tayyor mahsulot eksportidan ko‘proq foyda ko‘radi, shu sababli xom ashyo olib chiqib ketilishini cheklash yoki butunlay ta’qiqlash kerak degan g‘oyani ilgari surishdi, undan ko‘ra arzon xom ashyo importini rag‘batlantirish raqobatbardosh tayyor mahsulot ishlab chiqarishni qo‘llab quvvatlaydi hamda mamlakatda oltin va kumush zaxirasini ushlab turishga xizmat qiladi deya fikr bildirdilar. Ularning fikrlariga ko‘ra yana qishloq xo‘jaligiga nisbatan sanoat foydaliroq, sanoatga nisbatan savdo foydaliroq, davlat o‘zi qazib olgan qazilmalarini to‘liq o‘zi qayta ishlab tayyor mahsulot ko‘rinishiga keltirishi kerak.

Mustamlaka davlatlar uchun tashqi savdoni ta’qiqlash. Mustamlaka davlatlarning tovarlarini arzon olib qimmatga sotish, ularni tayyor mahsulotlar yaratishga qo‘maslik, ularni xom ashyo manbaisiga aylatirish g‘oyalari merkantilistlar tomonidan joriy qilingan.

Oltin va kumush zaxirasi ustidan nazorat o‘rnatish hamda xususiy shaxslar tomonidan pul olib chiqib ketishni ta’qiqlash. Bu yerda merkantilistlar bandlik masalasiga e’tibor qaratib, har qanday iqtisodiyot uchun bandlik masalasi to‘liq hal qilinmaydi ya’ni ortiqcha ishchi kuchi mavjud bo‘ladi ularni yollash ishlab chiqarish hajmini oshiradi va buning uchun albatta pul zaxirasi ko‘p bo‘lishi kerak degan fiklarni bildirganlar. Undan tashqari ular bandlik masalasi to‘liq hal qilinsa chetdan kelgan pul inflyasiyaga, ya’ni pulning qadrsizlanishiga sabab bo‘ladi deganlar, bu fikrlari bilan ular bandlik va inflyasiya o‘zaro bog‘liq ekanligi sari birlamchi qadamlarini qo‘yganlar.

Merkantilistlar tashqi savdo siyosati borasida bir nechta aniq takliflarni berdilar, eksport yaxshi – import yomon, eksportni qo‘llab quvvatlash kerak, importni esa cheklash kerak, tashqi savdodan maqsada qattiq valyuta oqimini ko‘paytirish, mahalliy ishlab chiqaruvchilarni himoyalash kerak, zarur bo‘lmagan importni ta’qiqlash kerak, ekasportga faqat tayyor mahsulotlarni sotish kerak, xom ashyoni import qilib, tashqi savdo balansini ijobiy qoldig‘ini ta’minlash kerak, qaysi davlatda qattiq valyuta ko‘p bo‘lsa o‘sha davlat boy davlat kabilar shular jumlasidandir. Ilmiy tilda aholining iqtisodiy barqarorligini ta’minlash uchun faol zaxiralarni to‘plash va tashqi savdo balansining joriy operatsiyalar bo‘yicha ijobiy qoldig‘ini ushlab turish deb tushunish mumkin. Shu maqsadda davlat proteksionizm siyosatini qo‘llashi hamda mahalliy ishlab chiqaruvchilarni himoya qilgan holda import hajmini cheklashi amalga oshiriladi, bu g‘oyalar tashqi savdo amaliyotida XIV – XVIII asrlarda juda ommalashdi. Bu borada XVII asr oxiri XX asr boshlarigacha yirik iqtisodchi olimlar proteksionizm va erkin savdo tarafdorlari sifatida shakllangan holda qizg‘in bahs va munozaralar olib bordilar, Adam Smit, Jon Meynard Keyns, Vayner va Eli Xeksher kabi olimlar o‘zlarining ilmiy ishlarida yoritib berdilar.

Merkantilizmning amalda qo‘llanishi

Merkantilistlar qarashlari asosida olib borilgan iqtisodiy siyosat qimmatbaho metallardan foydalanish va ularni ayriboshlash ustidan davlat nazoratini o‘rnatilishiga olib keldi, hukumat jismoniy shaxlarga oltin va kumushni olib chiqib ketishni ta’qiqlashga harakat qildi, tartibni buzganlarga hattoki o‘lim jazoni qo‘llashgacha bo‘lgan qonunlar joriy qilindi. Hukumat tashqi savdoni amalga oshirish huquqini ayrim kompaniyalarga aniq yo‘nalishlarga amalga oshirishga ruxsat berdi, ularning asosiy maqsadi tashqi savdo balansini ijobiy qoldig‘ini ushlab turish edi, o‘sha davr uchun savdo monopoliyalari vujudga keldi, misol uchun “Hudson Bay Company” yoki “Dutch East India Trading Company” kabilar bir necha o‘n yillar XVIII asrning ikkinchi yarmigacha mavjud bo‘lib turdilar. Undan tashqari hukumat eksportga subsidiyalar berdi, iste’mol tovarlari importiga bojlarni joriy etdi, lekin eksport tovarlari ishlab chiqaruvchilar uchun import qilinadigan xom ashyoga import bojxona bojlarini bekor qildi. Merkantilislarning g‘oyalari ko‘pgina davlatlarning iqtisodiy siyosatida qariyb bir yarim asr mobaynida to‘liq hukumronlik qilgan, natijada XVIII asrning boshlarida xalqaro savdo chigallashgan sun’iy cheklovlar to‘ri bilan o‘raldi, savdo qoidalari milliy hukumatlar tomonidan ishlab chiqilgan holda ko‘pincha bir biriga qarama qarshi ishlab chiqildi, bu esa yangi vujudga kelayotgan ishlab chiqaruvchilar manfaatlariga zid keldi.

XVIII asrning oxiriga kelib merkantilizm nazariyalari va davlat siyosati yangi sanoat inqilobi sabab chekinadi, yangi nazariya sifatida sho‘a davr uchun klassik iqtisodiy siyosat yuzaga chiqadi, ayrim klassik maktab iqtisodchilari merkantilistlar fikrlarini noto‘g‘ri tushunchalar deb atadilar. Lekin XIX asrning boshlariga kelib merkantilizm yana iqtisodiy nazariyalarga nemis iqtisodchi - geosiyosatchisi Fridrix List tomonidan davlat maqsadlarini mustahkamlash maqsadida olib kirildi, u merkantilistlarning proteksionizm siyosatini tarbiyalovchi sifatida davlatning yangi rivojlanish bosqichiga olib chiqadi degan g‘oyani ilgari surdi. Uning fikricha proteksionizmdan erkin savdoga davlat rivojlangandan keyin o‘tishi kerak, sanoat ishlab chiqarish qishloq xo‘jaligi hisobidan rivojlanmasligi kerak, bojxona proteksionizmi qishloq xo‘jaligiga joriy qilinmasligi kerak, tarbiyalovchi proteksionizm aholisi ko‘p bo‘lgan, resurslari ko‘p bo‘lgan, iqlim yaxshi bo‘lmagan va suv yo‘liga chiqish imkoniyati mavjud davlatlar uchun joriy qilinishi kerak.

XX asrning boshlarida aniqrog‘i 1936-yilda merkantilzm qarashlarining yangi himoyachisi sahnaga chiqadi, bu olim Jon Meynard Keyns edi, u klassik maktab vakillarining e’tiborsizlik qilgan nuqtalariga diqqatini qaratib, pul oqimi va foiz stavkasi o‘rtasidagi bog‘liqlik to‘g‘risida fikrlab ushbu ikki omil bandlik va investisiyalarni rag‘batlantirishini aytadi. U merkatilizm qarashlarini o‘rganar ekan “ilmiy haqiqatlar to‘rt elementi”ni qayd etadi: birinchisi favqulotda yuqori foiz stavkasi boylik o‘sishiga to‘siq bo‘lishi, ikkinchisi haddan tashqari raqobatning davlatlar uchun eksport va import tovarlari narxini foydasiz qilishi, uchinchisi ishsizlikning sababi sifatida pulning yetishmasligini tasavvur qilish, to‘rtinchisi ijobiy savdo balansini qo‘llab quvvatlash yo‘li bilan foiz me’yorini pasaytirish orqali milliy manfaatlarga intilish eknligi izohlab beradi.

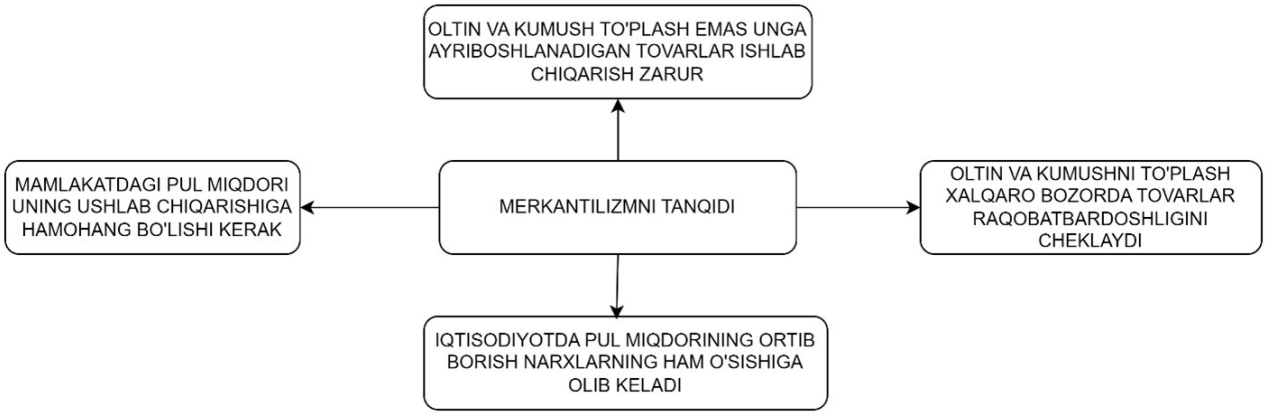
XX asrning o‘rtalariga kelib merkantilizm qarashlari amalda tashqi savdoning yangi nazariyasi sifatida qayta qo‘llanila boshlandi, misol uchun arzon import tovarlari milliy iqtisodiyotda ish o‘rinlarini yo‘qolishiga olib keladi, avtomobilsozlik va boshqa milliy sohalar xorijiy raqobatdan himoya qilinishi kerak, jahon savdo tashkilotiga a’zo bo‘lish ichki bozorga xorijiy hamkorlarga yo‘l ochib berish milliy sanoat ishlab chiqarishni yo‘q qiladi degan fikrlarni bugungi kunda hattoki matbuot sahifalarida uchratamiz. Ishchilar mahalliy hukumatdan o‘z ish joylarini himoya qilishini so‘rashlari, dunyoning rivojlangan davlatlaridan tortib rivojlanayotgan yoki o‘tish davri mamlakatlarida ham kuzatilishi mumkin, misol uchun Xitoy tovarlarini peshtaxtalarni arzon tovarlar bilan to‘ldirib tashlashi hamda mahalliy ishlab chiqaruvchilarning ular bilan raqobatlasha olmasligi yoki Xitoy texnologiyasi asosida ishlab chiqarilayotgan tovarlar xom ashyosining aynan Xitoydan import qlinishi shular jumlasidandir. Yaponiya misolida esa birgina Xonda avtomobilini oladigan bo‘lsak AQSH bozori uchun ishlab chiqarilgan turi Yevropa bozorlarida sotilishi mumkin emas ekan, va aksincha Yevropa bozoralri uchun ishlab chiqarilgani AQSH da sotilmaydi, sababi aytaylab har bir davlat o‘zi uchun talablar ishlab chiqargan bo‘lib shu asosda o‘z bozorini himoya qiladi. Jahon savdo tashkiloti muzokarlarida ham milliy iqtisodiyotlar namoyondalari eksport yaxshi import yomon, davlat o‘zaro tashqi savdoda bir birlariga yon bosishda tashqi savdo balansining qoldig‘iga e’tibor qilishlari merkantilizm qarashlarining aks sadosi hisoblanadi. Misol uchun AQSH o‘z portlarida xorijiy kemalarning yuk tashishiga qarshilik ko‘rsatsa, Rossiya o‘zining avia kompaniyalaridan tashqari boshqalarga o‘z shaharlari orasida yo‘lovchi tashishni ta’qiqlaydi, bu shuni ko‘rsatadiki bugungi kunda tashqi savdoda merkatilizm qarashlari hamon tirikdir.

Merkantilizm tanqidi

Merkantilistlar xalqaro savdo nazariyalariga ulkan hissa qo‘shdilar, ular mamlakatning iqtisodiy o‘sishi muhimligi borasida o‘z modellarini yaratdilar, bugungi zamonaviy iqtisodiyot uchun to‘lov balansi tushunchasini ilk bor muomalaga kiritdilar. Merkantilistlarning birinchi cheklangan fikrlari bir davlat faqatgina boshqa davlat kambag‘allashishi hisobiga xalqaro savdoda boyishi mumkin degan fikrlari edi, ular xalqaro savdo boshqa davlatning boyligiga ega bo‘lish bilan emas balki davlat yetishtirgan moddiy ne’matlarga ham bog‘liqligini tushunmadilar. Biroz keyin paydo bo‘lgan fiziokratlar amalda deyarli tashqi savdoni inkor etganlar, ingliz faylasufi va iqtisodchisi Devid Yum birinchilardan bo‘lib merkantilistlar fikrini inkor etganlardan hisoblanadi, xalqaro savdo borasidagi merkantilistlarning qarashlari unga klassik maktab g‘oyalarini yaratishda turtki bo‘lgan. Devid Yumga ko‘ra “Iqtisodiyot tabiatini bilmaydigan davlatda tovarlar eksporti ta’qiqlanadi, barcha qimmatli va foydali ne’matlar ushlab turiladi yoki to‘planadi, ular tushunmaydilarki bunday ta’qiqlar ularning maqsadlariga qarama qarshi harakatlanadi”. Davlatning boyligi u to‘plagan oltin va kumushlarda emas balki oltin va kumushga ayriboshlanadigan u yetishtirgan yoki yaratgan tovarlar hamda xizmatlarga bog‘liq. Iqtisodiyot bilan yaxshi tanish bo‘lgan davlatlarda ham to‘lov balansining salbiy qoldig‘idan qo‘rqish, oltin va kumush zaxirasini kamyib ketishidan xavotir bor, menimcha sanoat va yetarli ishchi kuchi mavjud davlatlarda bundan qo‘rqmasa ham bo‘ladi deydi Devid Yum, bugungi kunda ko‘pgina davlatlar sanoatini rivojlantirishga harakat qilishi ushbu fikrlarning qay darajada asosli eksanligini ko‘rsatadi.

Undan tashqari pul miqdori real iqtisodiyotga ta’sir ko‘rsatmaydi balki narxlar oshishiga olib keladi, oltin va kumushlarni to‘plash davlatning xalqaro raqobatbardoshligiga ta’sir etadi, pulning miqdori esa u xizmat ko‘rsatadigan real iqtisodiyot hajmiga bog‘liq kabi fikrlarni bildiradi.

“Narx – Oltin - Oqimlar” o‘zaro bir biriga ta’sir etuvchi mexanizmini ishlab chiqib, Devid Yum oltinnig ko‘payishi natijasida erishilgan savdo balansining ijobiy qoldig‘i mamlakat ichkarisiga pul taklifini oshirishi natijada ichki narxlar va oylik ish haqlari oshishiga olib kelishini aytadi, buning oqibatida xalqaro raqobatbardoshlik yo‘qolishini ta’kidlaydi, sababi eksport uchun ishlab chiqariladigan tovarlar xom ashyosining ham narxi oshadi. Uning teskarisida mamlakatdan oltin va kumush chiqib ketishi, narxlar tushishiga va ish xaqlari kamayishiga olib kelishini, natijada xalqaro raqobatbardoshlik oshib borishini ta’kidlaydi, sababi ichki bozordagi resurslarning narxi pasayishi oqibatida eksportga chiqariladigan tovarlarning narxi ham tushishi nazarda tutiladi.

3-rasm: Merkantilizm tanqid qilgan asosiy g‘oyalar[3]

Ushbu fikrlardan kelib chiqqan holda Devid Yum tashqi savdo balansini 4 bosqichli o‘zini o‘zi muvozanatlashtiruvchi jadvalini taqdim etadi, unga ko‘ra A davlat bilan B davlat biri biri bilan savdo qilganda A davlat musbat qoldiqqa ega deb tasavvur qilsak, ya’ni eksport importdan ko‘p, B davlat esa manfiy qoldiqqa ega ya’ni eksportga nisbatan import ko‘p holat, quyidagi taxminiy shartlar bajarilgandagi holatda u yaratgan jadval ish beradi: muomaladagi pul miqdori va narxlarning o‘zaro bog‘liqlig mavjud (keyinchalik bu pul miqdori nazariyasi degan nom olgan); har bir davlatda ishlab chiqarish omillarining to‘liq band deb olinishi; sotiladigan tovarlar narxlari elastik (narxning oshishi sotiladigan tovarlarga xarajatlarni kamaytiradi va aksincha narxning tushishi sotiladigan tovarlarga bo‘lgan xarjatlarni oshiradi); ishlab chiqarish omillari va tovarlar bozorida sog‘lom raqobatning hukumronligi; milliy valyuta oltin va kumushga erkin ayriboshlanadi (keyinchalik bu oltin standarti atamasi deya nomlangan). Ushbu shartlar bajarilgan holda quyidagi ko‘rinish yuzga keladi (1-jadval):

1-jadval: Devid Yumnnng tashqi savdo balansini 4 bosqichli o‘zini muvozanatlashtiruvchi jadvali[4]

	A davlat	B davlat
	X > IM	**X < IM**
1 bosqich	Sof oltinning kirib kelishi	Sof oltinning chiqib kelishi
2 bosqich	Pul massasining o‘sishi	Pul massasining qisqarishi
3 bosqich	Ichki narxlar va ish haqining o‘sishi	Ichki narxlar va ish haqining qisqarishi
4 bosqich	Raqobatbardoshlikning yo‘qolishi, eksport tovarlar narxlari oshishi va import o‘sishi	Raqobatbardoshlikning oshishi, tovarlar eksporti hajmi ortishi va import qisqarishi
Natija	**X = IM**	**X = IM**

Bunday holatda yopiq zanjir paydo bo‘ladi: ijobiy savdo balansi →pul oqimi kirib kelishi →ichki narxlarning oshishi →raqobatbardoshlikning pasayishi → manfiy savdo balansi →pulning chiqib kelishi →ichki narxlarning tushishi →raqobatbardoshlikning oshishi →ijobiy savdo balansi. Natijada pul oqimi aholining turmush farovonligi ortishiga xizmat qiladi, sababi pul oqimlari real iqtisodiyotdagi jarayonlarni o‘zida aks ettirib narx darajasiga ta’sir etishi mumkin, lekin tovarlar va xizmatlar yaralishiga ta’sir etmaydi. Bunday oddiy mexanizmni yozish orqali minimum to‘rtta hodisa kutilishi ochiqlanadi, bu esa o‘z navbatida nafaqat tashqi savdo balki xalqaro iqtisodiyot nazariyalarida ham muhim o‘rin tutuvchi elementlar sifatida bugungi kunda qadrlanadi: ochiq bozor iqtisodiyotini o‘zini o‘zi boshqarishi; pul miqdori nazariyasi (iqtisodiyotdagi pul o‘tkazmalari uning chiqargan pul miqdori va chetdan kirib kelgan pul miqdoriga bog‘liqligi); inflyasiyaning monetar xarakteri (narxlar darajasi mamlakatdagi pul miqdoriga bog‘liqligi); real valyuta kursi (mamlakatning eksport - import hajmi uning ichki narxlarga bog‘liqligi). Bugungi kunda bu shartlar ancha qattiqlashdi: pul miqdori nazariyasi, ishlab chiqarish omillaridan foydalanish; tovarlar va omillar bozorida erkin raqobat; valyutaning erkin konvertatsiya qilinishi (ayriboshlanishi) kabi ko‘rinishga keldi.

3 Muallif ishlanmasi.
4 Aleksey Kireev “Xalqaro mikroiqtisodiyot” Moskva 2014 yil.129-bet

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqotlar olib borishda tashqi savdoni korxona miqiyosida va milliy iqtisodiyot doirasida tashkil etish borasida merkantilistlar fikrlaridan bugungi kunda olish mumkin bo‘lgan xulosa quyidagicha:

- tashqi savdoni tashkil etishda davlatning tashqi siyosatini chuqur bilmasdan turib xalqaro savdo bilan shug‘ullanaman degan tadbirkor yutqazadi.
- tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki bugungi kunda merkantilistlarning fikrlari aksariyat rivojlanayotgan davlatlarning tashqi savdoni amalga oshirishda dasturi amali bo‘lib xizmat qilmoqda, lekin shuni unutmaslik kerakki xom ashyo resurslariga boy davlatlar uchun merkatilizm g‘oyalari qo‘l kelishi mumkin, ammo resurlari chegaralangan davlatlar uchn tashqi savdoni erkinlashtirish zarur hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Tadbirkorlarning barqarorlik reytingi joriy etiladi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti 15-yanvar 2024-yildagi tadbirkorlik reytingini joriy qilish taqdimoti bilan tanishuvi. Xalq so‘zi gazetasi.2024-yil 16-yanvar 11(8634) soni.
2. Prezident Shavkat Mirziyoyev raisligida 16-yanvar kuni 2024-yilda makroiqtisodiy barqarorlik va iqtisodiy rivojlanishni ta’minlash bo‘yicha ustivor vazifalar muhokamasi yuzasidan videoselektor yig‘ilishidagi nutqi. Xalq so‘zi gazetasi 2024-yil 17-yanvar №12(8635)soni.
3. A. Razzoqov, Sh. Toshmatov, N. O‘rmonov “Iqtisodiy ta’limotlar tarixi” Darslik.Toshkent “Iqtisodiyot - Moliya”2007.
4. Sh.X. Tashmatov, N.I. Xasanova “Iqtisodiy ta’limotlar tarixi” O‘quv qo‘llanma. Toshkent “Iqtisodiyot dunyosi”2021y.
5. N.X.Xakimov “История экономических учений” Uchebnik. Tashkent “Imzo Print Media Grup”2022g.
6. А. П. Киреев “Международная микроэкономика” Учебник. Москва “Международные отношения”2014г.
7. A. M. Orexov “Методы экономических исследований” Uchebnoye posobiye. Moskva “Infra – M” 2014г.
8. Под редакций M.S. Mokiy “Методология научных исследований” Uchebnoye posobiye. Изд. Юрайт Moskva 2015г.
9. Hugo Bromley. “England’s Mercantilism: Trading Companies, Employment and the Politics of Trade in Global History, 1688–1704.” University of Cambridge, UK 2023. https://www.researchgate.net/publication/376583889.
10. N.S. Ismailova, U.A. Dadabayev “O‘zbekistonning jahon savdo tashkilotiga a’zo bo‘lishining o‘ziga xos xususiyatlari” Monografiya. TDIU. “Ilm – fan va innovatsiya” nashriyoti Toshkent 2023-y.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Исроилов Боходир Ибрагимович
Д.э.н., профессор ТГЭУ

Хасанов Ойбек Мардонович
Соискатель ТГЭУ

ВВЕДЕНИЕ

Одной из проблем, которая постоянно находится в центре внимания мирового сообщества и не знает четких границ, является изменение окружающей среды. В последние годы каждый человек и страна стали понимать, что в их жизни возник ряд проблем, затрагивающих жизненные интересы всех народов и стран. Исследования показывают, что с 1880 года количество углекислого газа в воздухе увеличилось с 0,027 % до 0,033 %. По оценкам ученых, количество CO_2 в атмосфере удваивается каждые 23 года. В результате увеличивается количество солнечной радиации, проходящей на землю, и увеличивается степень нагрева земли. Это также было признано на Международном экологическом форуме в Киото в 1997 году.

Как известно, чрезмерное использование природных ресурсов в развитии экономики, увеличение численности населения планеты Земля, неправильное управление природными ресурсами приводят к резким и непоправимым изменениям в уникальной природной среде планеты, на которой мы живем.

Экологическая проблема является транснациональной проблемой, и ее безопасность рассматривается как важное измерение мира, национальной безопасности и прав человека. Также тот факт, что проблема экологической безопасности во всем мире становится в центре внимания международного сообщества, требует внимания к анализу теоретических основ экологической безопасности.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ ПО ТЕМЕ

Термин экология впервые был использован в 1869 году немецким биологом Э. Геккелем. Словарное значение слова “Эйкос” по-гречески означает дом, родина, закон, цель. А вот экологические проблемы отражены в трудах Гиппократа, Аристотеля и Авесты.

В XIX веке В.В. Докучаев предупреждал человечество о необходимости изучения природы, состояния и катастроф, воды, воздуха, земли на основе взаимозависимости, а не как отдельных тел, и сохранения баланса этой зависимости[1].

Г.Ф. Морозов[2] предлагает развить и реализовать идею о необходимости озеленения, выдвинутую немецким ученым Гейером, наряду с сохранением природы.

В.Н. Сукачев[3], В.И. Вернадский[4] в своих принципиальных запретах на необходимость охраны окружающей среды обосновывают научные основы ее охраны, принципы связи законов природы, стихий природы и человечества.

Обеспечение экологической безопасности является одним из важнейших факторов своевременного решения экологических проблем и достижения эффективных результатов. Прежде всего, необходимо остановиться на понятии экологической безопасности и обратить внимание на ее сущность, разные смыслы и взгляды в трактовке экологической безопасности. Экологическая безопасность определяется в действующих нормативных документах следующим образом, согласно которому экологическая безо-

1 Докучаев В.В. Типография СПб. Градоначальства, СПб, 1899, стр. 29.
2 Морозов Г.Ф. Почвоведение и лесоводство / Г.Ф. Морозов // Почвоведение. – 1899. № 1. – С. 1–19. Морозов Г.Ф. Избранные труды / Г.Ф. Морозов. – М.: Лесной промышленность, 1970. - 590 с.
3 Сукачев В. Н. Об охране природы Жигулей // Записки Симбирского областного естественно-исторического музея, вып. 2, 1914/1915. Сукачев В. Н. Страница для будущей истории фитосоциологии. // Лесной журнал. - 1915.- Вып. 1 - 2.
4 Вернадский В.И. Эволюция видов и живое вещество // Природа. – 1929. – № 3. – С. 227–250. Вернадский В.И. О пределаксе биосферы // Изв. АН. Сэр. геол. АМИНЬ. – 1937. – № 1. – С. 3–24

пасность – это состояние защищенности природной среды и жизненно важных интересов человека от хозяйственной и иной деятельности, чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера и возможных негативных последствий их последствий[5].

В научных исследованиях, проводимых учеными, существуют разные подходы к экологической безопасности, в том числе в учебнике экологического права авторы отмечают, что экологическая безопасность – это состояние природной среды, способное удовлетворить жизненные потребности организмов, или состояние окружающей среды со здоровыми, чистыми и комфортными природными условиями для людей[6].

Как отметил первый Президент Республики Узбекистан Ислам Каримов в своей книге “Узбекистан на пороге XXI века: угрозы безопасности, условия стабильности и гарантии развития”: “Международное сообщество признает неприкосновенность и неприкосновенность права человека не только на право на жизнь, но и на умеренные условия окружающей среды, необходимые для полноценной и здоровой жизни”.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

В качестве теоретической и методологической основы данной статьи использованы общеэконо-мическая литература и научные статьи, научные труды экономистов, экономические взгляды ученых и представителей сферы на улучшение экосистемы, анализ их мнений, экспертные оценки, мониторинг процессов, системный подход к экономическим явлениям и процессам.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Экологическая безопасность является одной из важнейших проблем человеческого общества сегодня и завтра, поскольку она очень необходима[7].

В результате реализуемых в нашей стране реформ по решению проблем экологической безопасности сформировалась система органической связи более чем с 70 фундаментальными науками. Создана нормативно-правовая база для решения экологических проблем. В частности, Законы Республики Узбекистан “Об охране природы”, “О воде и водопользовании”, “Об охране атмосферного воздуха”, “О лесах”, “О подземных ресурсах”, “О карантине растений”, “О качестве и безопасности пищевой продукции”, “О государственных кадастрах”, “О защите сельскохозяйственных растений от вредителей, болезней и сорняков”, “Об экологической экспертизе и механизмах их проведения”.

При исследовании экологических проблем наука должна быть целостной. Эта целостность основана на единстве целей, стоящих перед исследователями, - предоставить обществу знания для гармонизации их взаимодействия с природной средой, и единстве предмета исследования (практики изменения природы). Эти две основы целостности предполагают целостность методологии познания взаимодействий человека и природной среды.

Такая методология должна включать в себя особенности и достижения общественного и естественнонаучного знания. Потому что знание экологической безопасности является промежуточным и связующим инструментом между естественными и гуманитарными науками[8].

В результате исследования институциональной и функциональной интеграции системы экологической безопасности Н.Ибрагимова определяет, что экологическая безопасность является естественно-исторической основой устойчивого развития Республики Узбекистан и компонентом национальной безопасности, речь идет о реализации системы комплексно-системных мер по защите от опасностей, возникающих в результате аварий[9].

Также Н.Ф. Реймерс считает, что в своей научной работе необходимо подходить к экологической безопасности с двух сторон. Первый – это совокупность действий, ситуаций и процессов, которые не приводят к прямому или косвенному ущербу жизненно важным элементам человечества (или рискам, возникающим от этого ущерба). Он подчеркнул, что ситуация, обеспечивающая экологическое равновесие на земле, является комплекс процессов и мероприятий на уровне адаптации)[10].

5 “Общий технический регламент по экологической безопасности”, утвержденный постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан №95 от 18 февраля 2020 года. lex.uz/

6 Холмуминов Ю.Т., Шоймов Н.Б., Камалов О.А., Холмминов О.Ю. Экологическое право: учебник. – Т., 2014.

7 Каримов И.А. “Узбекистан на пороге XXI века: угрозы безопасности, условия стабильности и гарантии развития”.- Т. Узбекистан, 1997, стр. 115.

8 Насиров Я. Правовые основы экологизации современной науки. // “Экономика и инновационные технологии”. №1, январь-февраль 2016 г.

9 Ибрагимова Н.И. Институциональная и функциональная интеграция системы экологической безопасности: диссертация написана на соискание степени д.э.н.. – Т.: УМУ, 2019. -11 с.;

10 Реймерс Н.Ф. Экология: теория, закон, принцип, гипотеза. − М., 1994, С. 156,

При этом в толковых словарях экологическая безопасность определяется как ситуация, при которой отсутствует опасность причинения вреда окружающей среде и здоровью населения [11].

Фролов высказывает мнение, что экологическая безопасность – это состояние защищенности интересов государства и общества, здоровья и жизни населения, а также живой природы от неизбежных опасностей, природных изменений и угроз, приводящих к экстремальным экологическим последствиям[12].

Профессора итальянского университета Саленто Г.Зурлини и Ф.Мюллер в своей работе “Экологическая безопасность” утверждают, что экологическая безопасность находится в центре национальной безопасности и состоит из динамики и взаимодействия между человечеством и природными ресурсами.

Рисунок 1.1.1: Структура концепция экологической безопасности[13]

Эти ученые подчеркнули, что общая концепция “Экологическая безопасность” основана на общих принципах взаимодействия человека с окружающей средой.

Г.Зурлини и Ф.Мюллер также заявили, что экосистемы являются важными для обеспечения человеческого существования и благополучия, и что возросшее влияние человека на мировые экологические системы и изменение экосистем в последние десятилетия вызвали широкую обеспокоенность для благополучия человека[14].

Важность этого вопроса была поднята в международном масштабе несколько десятилетий назад. В частности, в конце XX века развитие экологических рисков привело к принятию решений на уровне ООН. В 1972 году первая конференция ООН по развитию и окружающей среде человека, состоявшаяся в Стокгольме, Швеция, установила принципы и планы защиты окружающей среды на благо нынешнего и будущих поколений, а также разработала экологическую доктрину[15].

С первых лет независимости нашей страны этот вопрос является важной частью государственной политики. Как отмечается, “экологическая безопасность является одной из важнейших проблем человеческого общества сегодня и завтра, поскольку она очень необходима и актуальна. Экология является одной из наиболее актуальных социальных проблем современности. Ее решение отвечает интересам всех народов, и от решения этой проблемы во многом зависит настоящее и будущее цивилизации”16, - констатировал он в своих работах.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Как отмечается в работе, обеспечение экологической безопасности является одним из наиболее актуальных вопросов не только для сегодняшнего дня, но и для будущего поколения, и этот вопрос не знает границ и требует внимания на международном уровне.

11 Толковый словарь по охране природы. − М., 1995. С.186.
12 Фролов А.В. Экологическая безопасность. – Минск, КИИ, 2013 г.
13 Составлено авторами.
14 Зурлини Г. и Мюллер Ф. (2008). Экологическая безопасность. В Энциклопедии экологии, пятитомник (стр. 1350–1356). Эльзевир Инк. https://doi.org/10.1016/B978-008045405-4.00707-2
15 В. К. Донченко, М. В. Смирнова Экологическая безопасность и устойчивое развитие регионов в СПбГУ, 2014 г.
16 Каримов И.А. На пути к безопасности и устойчивому развитию. Т. 6. – Т., 1998. – С.110.

TARAQQIYOT PROGRESS ПРОГРЕСС

Обеспечивая экологическую безопасность, можно предотвратить проблемы в жизни человека, которые могут иметь множество причин и очень трудно решить. Нерешенные экологические проблемы вызывают такие глобальные проблемы, как изменение климата, нехватка продовольствия, стихийные бедствия и различные заболевания человека. Также существуют и негативные последствия экологической безопасности которые выражаются в прямых и косвенных признаках (рис. 1.1.2) .

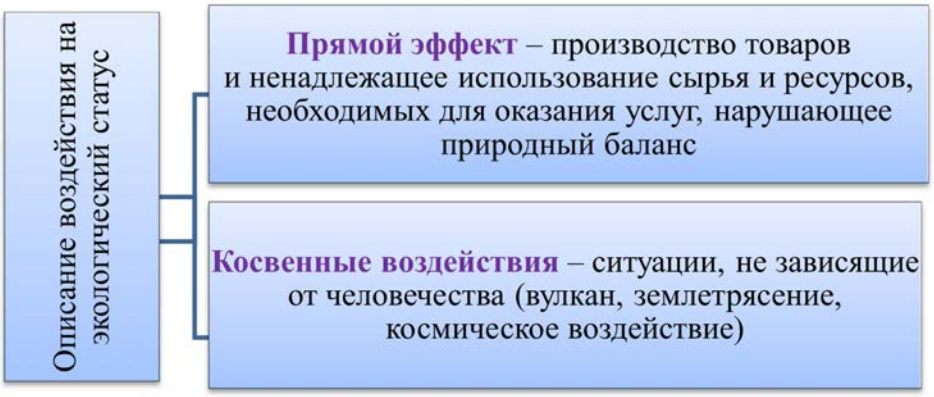

Рисунок 1.1.2: Классификация негативных последствий экологической безопасности[17]

Как известно, природные ресурсы не только важны для сегодняшнего экономического роста и развития, но и очень необходимы для будущих поколений.

Они напрямую связаны с состоянием окружающей среды (насколько хорошо она защищена). Потому что, если вовремя не предотвратить изменение климата, оно само по себе вызовет стихийные бедствия (ливни, засухи, наводнения и т. д.) и, как следствие, может представлять серьезную угрозу для экономических и социальных аспектов нашей жизни.

Выше перечесленные аспекты обеспечение экологической безопастности обоснуют необходимости научных исследований в данном направлении и совершенствовать роль фискальных инструментов для регулирования экологическых проблем.

Список использованной литературы:

1. Докучаев В.В. Типография СПб. Градоначальства, СПб, 1899, стр. 29.
2. Морозов Г.Ф. Почвоведение и лесоводство / Г.Ф. Морозов // Почвоведение. – 1899. № 1. – С. 1–19. Морозов Г.Ф. Избранные труды / Г.Ф. Морозов. – М.: Лесной промышленность, 1970. - 590 с.
3. Сукачев В. Н. Об охране природы Жигулей // Записки Симбирского областного естественно-исторического музея, вып. 2, 1914/1915. Сукачев В. Н. Страница для будущей истории фитосоциологии. // Лесной журнал. - 1915.- Вып. 1 - 2.
4. Вернадский В.И. Эволюция видов и живое вещество // Природа. – 1929. – № 3. – С. 227–250. Вернадский В.И. О пределаксе биосферы // Изв. АН. Сэр. геол. АМИНЬ. – 1937. – № 1. – С. 3–24
5. “Общий технический регламент по экологической безопасности”, утвержденный постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан №95 от 18 февраля 2020 года. lex.uz.
6. Холмуминов Ю.Т., Шоймов Н.Б., Камалов О.А., Холмминов О.Ю. Экологическое право: учебник. – Т., 2014.
7. Каримов И.А. “Узбекистан на пороге XXI века: угрозы безопасности, условия стабильности и гарантии развития”.- Т. Узбекистан, 1997, стр. 115.
8. Насиров Я. Правовые основы экологизации современной науки. // “Экономика и инновационные технологии”. №1, январь-февраль 2016 г.
9. Ибрагимова Н.И. Институциональная и функциональная интеграция системы экологической безопасности: диссертация написана на соискание степени д.э.н.. – Т.: УМУ, 2019. -11 с.;
10. Реймерс Н.Ф. Экология: теория, закон, принцип, гипотеза.-М., 1994, С. 156,
11. Толковый словарь по охране природы. − М., 1995. С.186.
12. Фролов А.В. Экологическая безопасность. – Минск, КИИ, 2013 г.

17 Разработка авторов.

QO‘SHILGAN QIYMAT SOLIG‘INI BUDJETDAN QAYTARISH TARTIBINI TAKOMILLASHTIRISH

Qurbonov Muxiddin Abdullayevich
PhD, O‘zbekiston Respublikasi Soliq qo‘mitasi huzuridagi
Fiskal instituti “Soliqlar va soliqqa tortish” kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada 2020–2023-yillarda qo‘shilgan qiymat solig‘ini takomillashtirish bo‘yicha O‘zbekistonda amalga oshirilagan islohotlarning samaradorligi, tovarlar (xizmatlar) narxini shakllantirishda avtomatlashtirilgan tizimni qo‘shilgan qiymat solig‘ining ta’siri, qo‘shilgan qiymat solig‘i bo‘yicha zanjirning o‘zaro nomutanosibligi va soliq rejimi takomillashtirilishi ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: qo‘shilgan qiymat solig‘ini takomillashtirish, tovarlar (xizmatlar) narxiga ta’sir, zanjirning nomutanosibligi.

Abstract: This article discusses the effectiveness of reforms in Uzbekistan to improve the value added tax in 2020-2023, the impact of value added tax on the pricing of goods (services), the imbalance of the value added tax chain and the improvement of the tax regime.

Key words: improvement of value added tax, impact on the price of goods (services), chain imbalance.

Аннотация: В данной статье рассматривается эффективность реформ, реализуемых в Узбекистане по совершенствованию налога на добавленную стоимость в 2020-2023 годах, влияние автоматизированной системы на формирование цены товаров (услуг), налога на добавленную стоимость. рассмотрены дисбаланс цепочки налога на добавленную стоимость и совершенствование налогового режима.

Ключевые слова: совершенствование налога на добавленную стоимость, влияние на цену товаров (услуг), несбалансированность цепочки.

KIPISH

Qo‘shilgan qiymat - bu iqtisodiy mohiyatiga ko‘ra sotilgan tovarlar, bajarilgan ishlar va ko‘rsatilgan xizmatlar qiymati bilan ishlab chiqarish jarayonida iste’mol qilingan tovarlar, xom ashyo va xizmatlar qiymati o‘rtasidagi farqning ifodasidir. Tabiiyki, ishlab chiqarish jarayonida, keyinchalik esa mehnat taqsimoti natijasida ma’lum mahsulot ishlab chiqarish va muomalalar jarayonida bir necha bosqichdan o‘tadi, toki u bozorga chiqarilgunga qadar bu bosqichlarning har birida qo‘shimcha qiymat yaratiladi.

Qo‘shilgan qiymat solig‘i jahon amaliyotida nisbatan yangi soliq hisoblanadi. U ilk bor Fransiyada XX asrning 50-yillari o‘rtalarida joriy etilgan va keyinchalik iqtisodiy taraqqiyotning turli bosqichlarida dunyoning turli burchaklarida ko‘plab mamlakatlarda bilvosita soliqqa tortishning asosiy shakliga aylangan.

Qo‘shilgan qiymat solig‘i bo‘yin tovlash qiyin bo‘lgan iste’molni soliqqa tortishdagi budjetga barqaror va kafolatli mablag‘lar oqimini ta’minovchi kuchli fiskal instrumentga aylandi. Shu bilan birga qo‘shilgan qiymat solig‘i mamlakatlarda bozor iqtisodiyotini soliqlar vositasida tartibga solish tizimida muhim taktik vosita sifatida ham qo‘llaniladi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan aksariyat mamlakatlar uchun qo‘shilgan qiymat solig‘i korxonalar foyda solig‘i stavkalarini kamaytirish hisobiga budjet daromadlarining yo‘qotilishini qoplashning asosiy manbai hisoblanadi.

Davlat to‘g‘ri soliqlar stavkalarini pasaytirish va o‘z navbatida budjet daromadlarida iste’mol solig‘i ulushini ko‘paytirish orqali milliy kapital va xususiy tashabbuslarga investitsiyalarni, daromadni soliqqa tortishni erkinlashtirishni va o‘zini-o‘zi tartibga soluvchi bozor mexanizmlarini rag‘batlantiradi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Qo‘shilgan qiymat solig‘inining iqtisodiy mohiyati, uning tovarlar (xizmatlar) narxiga ta’siri bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borgan xorijlik iqtisodchi olimlardan A.Smit, Dj.M.Keyns, Dj.S.Mil, I.Karayevalarni ko‘rsatish mumkin. Mamlakatimiz olimlaridan Sh.Toshmatov, T.Malikov, F.Sharipov, M.Komilovlar tomonidan qo‘shilgan qiymat solig‘ining takomillashtirilishi, respublikada amal qilish mexanizmi, uning tashqi savdo faoliyatiga ta’siri, soliq yukiga ta’siri etuvchi omillar, soliq ma’murchiligini samarali tashkil etish masalalarini o‘rganishga oid ilmiy izlanishlar olib borgan.

Bugungi kunda respublikadagi ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohalarida qo‘shilgan qiymat solig‘i bo‘yicha zanjirda uzulishlar mavjudligi, imtiyozlar ko‘pligi, davlat tomonidan ijtimoiy ahamiyatga molik tovarlar narxlari tartibga solinishi va turli soliq rejimlari (aylanmadan soliq, yakka tartibdagi tadbirkorlarga qat’iy belgilangan soliq) mavjudligi tovarlar (xizmatlar) narxiga o‘z ta’sirini o‘tkazmoqda.

TAHLIL VA NATIJALAR

Qo‘shilgan qiymat solig‘ining (keyingi o‘rinlarda – soliq) salbiy farq summasini qoplash, shu jumladan, boshqa soliqlar bo‘yicha qarzdorlikni uzish hisobiga qoplash Soliq kodeksiga va Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 14-avgustdagi 489-son qaroriga 1-ilovada Nizomga keltirilgan sxemaga muvofiq amalga oshiriladi.

Ushbu Nizom maqsadlarida qoplanishi lozim bo‘lgan soliq summasi deganda Soliq kodeksiga muvofiq aniqlanadigan, tovarlarni (xizmatlarni) realizatsiya qilishga doir operatsiyalarning soliq bazasidan hisoblab chiqarilgan soliq summasi bilan olingan tovarlar (xizmatlar) bo‘yicha hisobga olinadigan soliq summasi o‘rtasidagi salbiy farq tushuniladi.

Bunda xorijiy davlatlarning O‘zbekiston Respublikasida akkreditatsiyadan o‘tgan diplomatik vakolatxonalari, konsullik muassasalari va ularga tenglashtirilgan tashkilotlari, shuningdek, mahsulot taqsimotiga oid bitim ishtirokchilari uchun O‘zbekiston Respublikasi hududida sotib olingan tovarlar (xizmatlar) bo‘yicha yetkazib beruvchilarga tovarlar (xizmatlar) qiymatida to‘langan soliq summasi tushuniladi.

Soliq summasining qoplanishi soliq to‘lovchining ushbu Nizomga 2-ilovaga muvofiq shakldagi qo‘shilgan qiymat solig‘ining qoplanishi lozim bo‘lgan summasini qaytarish to‘g‘risidagi arizasi asosida amalga oshiriladi.

Ariza soliq to‘lovchi hisobga olingan joydagi soliq organlariga soliq to‘lovchining shaxsiy kabineti orqali taqdim etiladi.

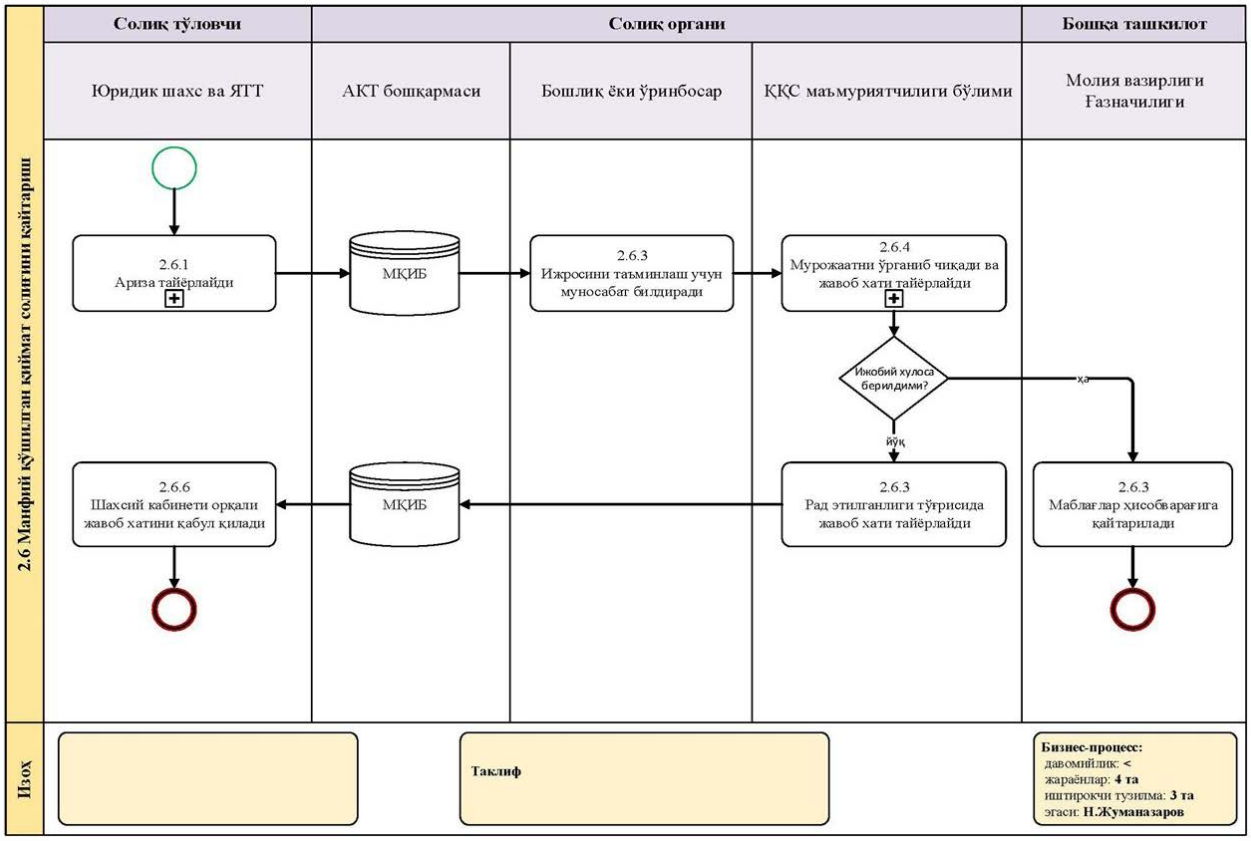

1-rasm: Qo‘shilgan qimat solig‘i summasini qaytarish jarayoni

Xizmatlarni realizatsiya qilish joyi O‘zbekiston Respublikasi hududi deb e’tirof etilmagan holatlarda kontrakt hamda xorijiy xaridor tomonidan ko‘rsatilgan xizmatlar uchun to‘lov amalga oshirilganligini tasdiqlovchi bank ko‘chirmasi ushbu xizmatlar haqiqatda realizatsiya qilinganligini (ko‘rsatilganligini) tasdiqlovchi hujjatlar hisoblanadi. Bunda, vositachilik shartnomasiga asosan vositachining (agentning) vositachilik haqi summasi ko‘rsatilgan xizmatlar uchun komitent hisobidan vositachiga kelib tushgan summadan ushlab qolinganligini tasdiqlovchi hisobot (bajarilgan ishlar to‘g‘risidagi dalolatnoma) taqdim etiladi[1].

1 Qurbonov Muxiddin Abdullayevich. (2023). davlat xaridlari jarayonlarini tashkil etish va boshqarishda axborot kommunikatsiya texnologiyalarni takomillashtirish. World Scientific Research Journal, 16(1), 170–177. Retrieved from http://wsrjournal.com/index.php/wsrj/article/view/2715

Ushbu xizmatlar butunjahon Internet axborot tarmog‘i orqali ko‘rsatilgan bo‘lsa (elektron shakldagi xizmatlardan tashqari), kontrakt hamda xorijiy xaridor tomonidan ko‘rsatilgan xizmatlar uchun to‘lov amalga oshirilganligini tasdiqlovchi bank ko‘chirmasi ushbu xizmatlar haqiqatda realizatsiya qilinganligini tasdiqlovchi hujjatlar hisoblanadi.

2-rasm: Qo‘shilgan qimat solig‘i summasini qaytarish to‘g‘risidagi arizani ko‘rib chiqish jarayoni

Eksport operatsiyalari bo‘yicha soliq summasi o‘rnini qoplash to‘g‘risidagi arizaga quyidagi hujjatlar ilova qilinadi:

- kontrakt (kontraktning belgilangan tartibda tasdiqlangan ko‘chirma nusxasi);
- tovarlarni chiqarishni amalga oshiruvchi bojxona organining tovarlarni O‘zbekiston Respublikasi bojxona hududidan olib chiqish uchun belgisi qo‘yilgan bojxona yuk deklaratsiyasi;
- O‘zbekiston Respublikasining bojxona hududidan o‘tkazish punktida joylashgan bojxona organining tovarlar belgilangan mamlakatga jo‘natilganligini tasdiqlovchi belgisi qo‘yilgan, tovarga ilova qilinadigan hujjatlar;
- tovarlar eksportga vositachi (ishonchli vakil) orqali vositachilik (topshiriq) shartnomasi bo‘yicha realizatsiya qilinganda eksportni tasdiqlash uchun komitent (ishonch bildiruvchi) tomonidan qo‘shimcha tarzda soliq to‘lovchining vositachi yoki ishonchli vakil bilan tuzilgan vositachilik shartnomasi yoki topshiriq shartnomasi (shartnomaning ko‘chirma nusxasi);
- yo‘lovchilar, bagajlar, yuklar va pochtani xalqaro yo‘nalishda tashish bo‘yicha xizmatlar realizatsiya qilinganda – ushbu Nizomga 5-ilovaga muvofiq shaklda to‘ldirilgan yo‘lovchilar, bagajlar, yuklar va pochtani xalqaro yo‘nalishda tashish bo‘yicha yagona xalqaro tashish hujjatlari reyestri;
- valyuta mablag‘lari tushganligini tasdiqlovchi bank ma’lumotnomasi;
- Nizomga 6-ilovaga muvofiq shakldagi tovarlar eksport qilinganligi va valyuta mablag‘lari tushganligi to‘g‘risidagi ma’lumotlar;
- tovarlar eksport qilinganligini tasdiqlash uchun amalga oshirilayotgan faoliyatning turiga qarab boshqa hujjatlar.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Agar ushbu bandning ikkinchi-oltinchi xatboshlarida ko‘rsatilgan hujjatlar Tashqi savdo operatsiyalarining yagona elektron axborot tizimida mavjud bo‘lsa, mazkur hujjatlarni soliq organiga taqdim etish talab etilmaydi.

QQS mavjud bo‘lgan deyarli barcha mamlakatlarda ushbu soliqdan daromad orttirishga urinadigan uyushgan firibgarlikka qarshi kurash olib boriladi. Mazkur materialda QQS borasidagi firibgarliklar turlarini tasniflashga, ularga qarshi kurashish uchun mavjud vositalarni tahlil qilishga harakat qilinadi hamda ularni takomillashtirishga oid chora-tadbirlar taklif etiladi.

QQS borasidagi firibgarliklar qanday zarar yetkazishi mumkin

Bunday firibgarliklar soliqlarni to‘lashdan bo‘yin tovlashda bo‘lgani kabi teng bo‘lmagan raqobatga va davlat budjeti daromadlarining kamayishiga olib keladi. Har yili Yevropada QQS borasidagi firibgarlik sxemalari ta’sirida 50 mlrd yevro davlat budjetiga tushmaydi – bu Gretsiya davlatining YAIM hajmiga teng summadir. Olingan foyda jinoiy guruhlarda qolib, legal iqtisodiyotga ziyon keltiradi va qonuniy faoliyat yuritadigan korxonalarga zarar yetkazadi.

O‘zbekistonda QQS borasidagi firibgarliklar ko‘lami unchalik katta emas – dastlabki ma’lumotlarga ko‘ra, 2020-yil avgustdan 2021-yil yanvarga qadar aniqlangan shubhali bitimlar bo‘yicha asoslanmagan tarzda hisobga olingan soliq summasi qariyb 1 trln so‘mni tashkil etgan.

2019-yilga qadar ushbu huquqbuzarliklar amalda qayd etilmagan, sababi QQS to‘lovchilar soni ko‘p bo‘lmagan. Soliq islohotlari natijasida so‘nggi 2 yil mobaynida ushbu soliqni to‘lovchilar soni 16 baravardan ko‘p oshgan, bu esa QQS borasida firibgarlik harakatlarining ko‘payishiga olib kelgan.

XULOSALAR TAKLIFLAR

- qo‘shilgan qiymat solig‘ining narxga ta’sirini kamaytirish va sog‘lom raqobat muhitini yaratish bo‘yicha muddatsiz berilgan soliq imtiyozlarini bosqichma-bosqich bekor qilish;
- har xil uyushma va assotsiatsiyalar tarkibiga kirgan tashkilotlar uchun qo‘shilgan qiymat solig‘i bo‘yicha imtiyozlarni qayta ko‘rib chiqish;
- Qo‘shilgan qiymat solig‘ni qaytarish tizimini takomillashtirib, inson omilini kamaytirishga e’tibor qaratish shart;
- Qo‘shilgan qiymat solig‘ni qaytarish jarayonida avtomatlashtirilgan tizimi keng joriy etish shart.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-sonli Farmoni,-2017-yil 7-fevral.
2. Smit A. Issledovaniye o prirode i prichinax bogatstva narodov// Moskva. EKSMO. 2009. 186 s.
3. Toshmatov Sh.A., Komilov M.M. Qo‘shilgan qiymat solig‘i, Toshkent. Iqtisodiyot va xuquq dunyosi. B.: 2004.– 22b.
4. Malikov T.S. Soliq yukini og‘irligini keskin kamaytirish kerakmi?- Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. B.: 2006.– 31 b.
5. Qurbonov Muxiddin Abdullayevich. (2023). davlat xaridlari jarayonlarini tashkil etish va boshqarishda axborot kommunikatsiya texnologiyalarni takomillashtirish. World Scientific Research Journal, 16(1), 170–177. Retrieved from http://wsrjournal.com/index.php/wsrj/article/view/2715
6. Караева И.В. Налоговое регулирование рыночной экономики: Учеб. Пособиедля вузов.-М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000.-с.215.
7. http://www.mf.uz ma’lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.
8. http://www.customs.uz ma’lumotlari asosida muallif tomonidan ishlabchiqilgan

AHOLINI QISHLOQ XO‘JALIGI MAHSULOTLARI BILAN TA’MINLASH SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘NALISHLARI

Ochilova Maftuna Toshpulat qizi
Qarshi Xalqaro Universiteti o‘qituvchisi, QarMII doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada bugungi kunda aholini qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bilan ta’minlash holati hamda oziq-ovqat xavfsizligi o‘rganiladi. Shuningdek, aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlash samaradorligini oshirishning asosiy yo‘nalishlaridan bo‘lgan organik mahsulotlar yetishtirish mamlakatlarda kengroq joriy qilinishi rag‘batlantiradi.

Kalit so‘zlar: qishloq xo‘jaligi mahsuldorligi, BMT barqaror rivojlanish maqsadlari, barqarorlik, oziq-ovqat xavfsizligi, sog‘lom ovqatlanish, an’anaviy tizim, organik mahsulotlar, qulay geografik joylashuv.

Abstract: This article explores the state of agricultural supply of the population today as well as food insecurity. The population is also encouraged by the wider introduction of organic produce cultivation in countries, which are key areas of improving the efficiency of food supply.

Key words: agricultural productivity, UN Sustainable Development Goals, sustainability, food security, healthy eating, traditional system, organic products, convenient geographical location.

Аннотация: В этой статье исследуется состояние обеспечения населения сельскохозяйственной продукцией на сегодняшний день, а также продовольственная безопасность. Это также стимулирует более широкое внедрение в странах выращивания органических продуктов, что является одним из основных направлений повышения эффективности обеспечения населения продуктами питания.

Ключевые слова: производительность сельского хозяйства, цели ООН в области устойчивого развития, устойчивость, продовольственная безопасность, здоровое питание, традиционная система, органические продукты, удобное географическое положение.

KIRISH

Keyingi 15 yillikda dunyo aholisi 1,2 milliardga ko‘payishining kutilishi, dunyo mamlakatlarida oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish masalalarini yechishda qishloq xo‘jaligi tarkibidagi barcha xo‘jalik subyektlarining o‘rni beqiyosdir. Zero, “Birlashgan millatlar tashkiloti (BMT) qishloq xo‘jaligi, oziq-ovqat xavfsizligi va qishloqlarni rivojlantirish bilan bog‘liq muammolarni hal qilishga bag‘ishlangan dasturlardan biri bo‘lgan FAOning ma’lum qilishicha, oziq-ovqat va boshqa qishloq xo‘jaligi mahsulotlariga bo‘lgan talab 2050-yilga borib 50 foizga o‘sishi kutilmoqda”[1]. Shu nuqtai nazardan ham, qishloq xo‘jaligi faoliyatini hozirgi innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda hamda bozor iqtisodiyoti talablariga mos rivojlantirish obyektiv zaruriyatdir.

BMT Barqaror rivojlanish maqsadlari 17 ta punktdan iborat bo‘lib, uning 2-maqsadi oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash, ovqatlanish ratsionini yaxshilash hamda qishloq xo‘jaligining barqaror rivojlanishiga ko‘maklashishga bag‘ishlangan[2]. BMT ning rasmiy ma’lumotlariga qaraganda, dunyo mamlakatlari, jumladan MDH davlatlari YaIM dagi qishloq xo‘jaligi ulushi bir necha yillardan beri pasayib bormoqda. Ushbu davlatlardagi asosiy mehnat resurslari xizmat ko‘rsatish va sanoat kabi ishlab chiqarish sohalariga sarflab kelinmoqda. Buning salbiy oqibatlari sifatida mamlakatlar qishloq hududlarida kambag‘allik, oziq-ovqat xavfsizligi va ishsizlik xavfi kabi muammolarni keltirib chiqarish mumkinligi ta’kidlanmoqda.

1 www.fao.org – Oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi xalqaro tashkilotining rasmiy sayt ma’lumotlari
2 Саммит ООН по устойчивому развитию, 25–27 сентября 2015 года, Нью-Йорк. https://www.un.org/ru.

Yangi O‘zbekistonni yaratishda qishloq xo‘jaligiga ham behisob e’tibor qaratilyapti. 2019-yilning 23-noyabrdagi PF-5853-sonli “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo‘ljallangan strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi farmoniga ko‘ra, mamlakatimiz qishloq xo‘jaligining isloh qilish, xususan sohada davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish, bozor munosabatlarini keng joriy qilish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchi, qayta ishlovchi va sotuvchi subyektlar o‘rtasidagi munosabatlarning huquqiy asosini mustahkamlash, sohaga investitsiyalarni jalb qilish, resurs tejamkor texnologiyalarni joriy etish hamda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarni zamonaviy texnikalar bilan ta’minlash borasida muayyan ishlar amalga oshirilmoqda[3].

Quyida keltirilgan ustuvor yo‘nalishlar strategiyaning bosh islohotchisiga aylanib ulgurgan bo‘lib, bularga:

- qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini xarid qilish va sotishda bozor tamoyillarini keng joriy etish, sifat nazorati infratuzilmasini rivojlantirish, eksportni rag‘batlantirish, maqsadli xalqaro bozorlarda raqobatbardosh, yuqori qo‘shilgan qiymatli qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat tovarlari ishlab chiqarishni nazarda tutuvchi qulay agrobiznes muhitini va qo‘shilgan qiymat zanjirini yaratish;
- fermer xo‘jaliklarida mehnat unumdorligini oshirish, mahsulot sifatini yaxshilash, yuqori qo‘shilgan qiymat yaratishga qaratilgan tarmoq dasturlarini ishlab chiqish orqali davlat xarajatlari samaradorligini oshirish va bosqichma-bosqich qayta taqsimlash;
- qishloq xo‘jaligida ilmiy-tadqiqot, ta’lim va maslahat xizmatlarining ishlab chiqarish bilan integratsiyalashgan bilim va ma’lumotlarni tarqatishning samarali shakllarini qo‘llashni nazarda tutuvchi ilm-fan, ta’lim, axborot va maslahat xizmatlari tizimini rivojlantirish kabilar bular jumlasiga kiradi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Udayana universitetidagi indoneziyalik tadqiqotchilar D.P. Darmawan, G.M.K. Arisena1, A.A.A.W.S. Djelantik, A.A.K. Krisnandika, N.L.M.I.M. Dewi, N.T.L. Korri, N.M.C. Sukendarlar Indoneziyaning qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan eng kichik rayonlarida faoliyat yuritayotgan fermerlarning motiv va muammolarini o‘rganish uchun o‘tkazgan so‘rovnoma natijasida fermerlarning motivi faqatgina mehnat qilishga majburliglaridan, sababi ishchi kuchlarini sotish uchun boshqa tanlovlari yo‘qligi ma’lum bo‘lgan. Izlanuvchilar buning asosiy sababi Indoneziya yer maydonlari turizim infratuzilmalari bilan to‘lganligi va qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish uchun esa juda kam hajmdagi yerlarning mavjudligini ta’kidlashmoqda[4].

Ukrainalik O. Shubalyi, O. Stakhiv and D. Tsaruklar o‘zlarining “Ukraina sutni qayta ishlash korxonalari harbiy holat sharoitida va migratsiya jarayonlari ta’sirida eksport yo‘nalishini rivojlantirmoqda” deb nomlangan maqolalarida qishloq xo‘jaligi mahsulotlari xususan sut mahsulotlari sanoati 2022-yilga kelib bir muncha qiyinchiliklarga yuzlanganini ma’lum qilishgan. Tadqiqotchi olimlar bu qiyinchiliklarni asosan harbiy holat sharoitida ishlab chiqarish quvvatini yo‘qolishi, ishlab chiqarish xarajatlarini oshishi, yuqori raqobat bosimini ortishi, davlat sut biznesini qo‘llab-quvvatlash dasturlarini qisqartirilishi keltirib chiqarganini asoslab berishgan. Sut mahsulotlarining boshqa sanoat mahsulotlari bilan solishtirganda o‘ziga xos xususiyatlari tufayli logistika zanjirlarini rejalashtirish muhim deb qaraladi[5].

Ingliz tadqiqotchilar Yiorgos Gadanakis , Jorge Campos-González va Philip Joneslarning fikriga ko‘ra aholini qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bilan ta’minlashning samaradorligini oshirishda innovatsiyalar, mahsuldorlik va tadbirkorlik o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni o‘rganish va aloqalarini to‘g‘ri tashkil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Innovatsiyalar fermer xo‘jaliklari darajasida aniq ko‘rsatkichlar bilan ta’minlash va soha mahsuldorligini transformativ o‘sishiga sabab bo‘lishi mumkinligini asoslandi.

Yana bir guruh xitoylik olimlar Runqi Lun, Wei Liu, Guojing Li va Qiyou Luolarning “Raqamli qishloq xo‘jaligi texnologiyasini kengaytirish xizmati barqaror oziq-ovqat ishlab chiqarishni kuchaytiradimi?” mavzusi ustidagi izlanishlari natijasiga ko‘ra, qishloq xo‘jaligida raqamli texnologiyalarni joriy qilishning bir qator ustunliklari kashf etilgan bo‘lib, ulardan eng asosiysi eko-samaradorligidir. Xitoyning iste’mol savatidagi asosiy mahsulotlardan biri bo‘lgan makkajo‘xori yetishtirish va qishloq joylarida iqtisodiy rivojlanish oldida turgan eng muhim muammolardan biri bo‘lgan kimyoviy o‘g‘itlar, pestitsidlar va plastmassa plyonkalar kabi qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish omillaridan haddan tashqari atrof-muhitning ifloslanishi muammosini internet, kompyuter, aqlli telefon kabi texnologiyalar yordamida yechish taklifini beradilar.

3 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5853 sonli “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo‘ljallangan strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi farmoni// https://lex.uz/docs/-4567334

4 D.P. Darmawan , G.M.K. Arisena, A.A.A.W.S. Djelantik , A.A.K. Krisnandika , N.L.M.I.M. Dewi, N.T.L. Korri, N.M.C. Sukendar: Farmers’ motivation and obstacles in the smallest available agricultural region, Global Journal of Environmental Science and Management (GJESM) Homepage: https://www.gjesm.net

5 O Shubalyi , O Stakhiv va D Tsaruk: The Ukrainian milk processing enterprises export orientations development in the martial law conditions and under the migration processes influence. IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot manbalari O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligining rasmiy sayti: https://stat.uz/ru, O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligi vazirligining rasmiy sayti: https://agro.uz/ru, Markaziy Osiyo hududidagi davlatlarning tahliliy sayti: https://cabar.asia.ru, www.fao.org – Oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi xalqaro tashkilotining rasmiy sayt ma’lumotlari hisoblanadi. Ulardan analiz va sintez, induksiya va deduksiya, tizimli tahlil metodlari asosida tadqiqot ishida foydalanilgan.

ASOSIY TAHLIL VA NATIJALAR

Aholini qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bilan ta’minlashning samaradorligini oshirishga xizmat qiladigan omillardan biri bu mahsulotlarni sifat va xavfsizlik standartlariga rioya qilishdir. Bugungi kunda mamlakat aholisining 80-90 %ida salomatlik ko‘rsatkichlari bo‘yicha me’yordan tushish kuzatilmoqda. Ayniqsa aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlari orasida ko‘plab vitaminlar, mineral tuzlar, antioksidantlar va boshqa biologik faol moddalar yetishmasligi aniqlanmoda.

Millat salomatligi, insonlarning to‘g‘ri ovqatlanishi, iste’mol qilayotgan mahsulot sifati va xavfsizligi davlat siyosati darajasiga olib chiqilgan mavzu bo‘lib, mamlakatimizda 2022-yilda “Organik mahsulotlar to‘g‘risida”gi Qonun doirasida tartibga solinadi. Organik mahsulotlar yetishtirish amaliyoti o‘sib borayotgan aholini barqaror qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bilan ta’minlashda tuproq unumdorligini oshirish, suv resurslarini tejash hamda issiqxona gazlari chiqindilarini kamaytirish kabi muammolarni hal etishda asosiy ro‘l o‘ynaydi.

Shuningdek, organik qishloq xo‘jaligi mamlakatimizdagi quyidagi muammolarga yechim ham bo‘la oladi:

- Qishloq aholisi daromadlarini barqarorlashtirishda qishloq joylarida ish o‘rinlarini yaratish;
- Milliy ishlab chiqaruvchilar daromadlarni organik mahsulotlar eksporti va sotuv hajmi ortishi orqali oshirish;
- Mamlakatda aholi sog‘liqin yaxshilash va aholi o‘rtasida turli xil kassaliklarni paydo bo‘lishi va tarqalishini oldini oladi.

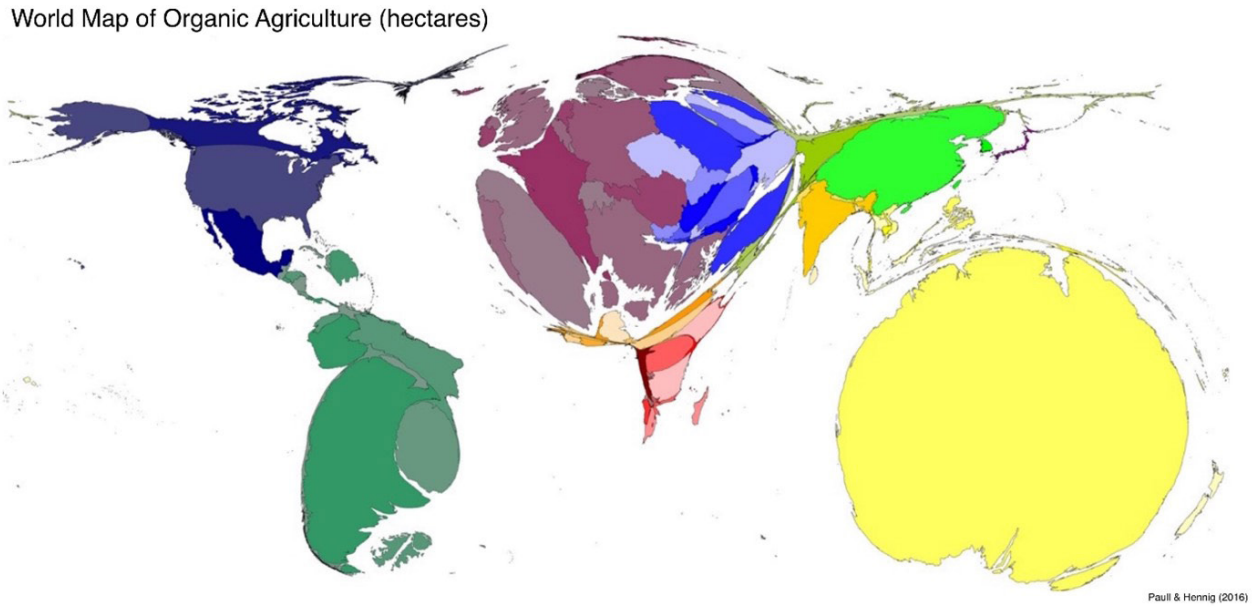
FAO ning 2023-yildagi hisobotiga ko‘ra 2021-yilda organik qishloq xo‘jaligi amaliyotidan foydalanayotgan mamlakatlar soni 191taga yetgani ma’lum bo‘lgan. Shulardan, 2022-yilga kelib, to‘liq organik mahsulotlar yetishtirish amaliyotiga o‘tgan mamlakatlar soni 74 tani tashkil qilgan (1-rasm). 2021-yildagi organik qishloq xo‘jaligi bilan band qilingan yerlarning umumiy hajmi 76.4 mln gektarni tashkil qilgan. Bu ko‘rsatkich 1999-yildagiga qaranda 7 barobar oshgani ma’lum bo‘ldi. Organik qishloq xo‘jaligi yerlarining eng katta maydonlariga ega mintaqalar Australiya (35.7 million ga), Argentina (4.1 million ga), Fransiya (2.8 million ga). (1-jadval)

1-jadval: Dunyo: organik qishloq xo‘jaligi yerlari (shu jumladan konversion hududlar) va global organik qishloq xo‘jaligi erlarining mintaqalar ulushi (2021)

Davlatlar	Organik qishloq xo‘jaligi yerlari (ga)	Global organik qishloq xo‘jaligi yerlarining mintaqalar ulushi (%)
Afrika	2.663.983	3.5%
Osiyo	6.504.211	8.5%
Yevropa	17.844.853	23.4%
Lotin Amerika	9.870.887	12.9%
Shimoliy Amerika	3.542.140	4.6%
Okeaniya	35.985.809	47.1%
Jami:	**76.403.777**	**100%**

FIBL va IFOAMning 2023-yildagi ma’lumotlarga ko‘ra organik mahsulotlar savdosi dunyo 124.8 mlrd yevroga yetgan bo‘lib, bulardan Amerika Qo‘shma Shtatlarnig ulushi 48.6 mlrd yevro, Germaniyaning ulushi 15.9 mlrd yevro, Fransiyaniki esa 12.7 mlrd yevroni tashkil etmoqda.6 Kelgusida O‘zbekiston quritilgan o‘rik, yong‘oq, asal va boshqa asalarichilik mahsulotlari, mayiz, yong‘oq va quritilgan mevalar, shuningdek dorivor va aromatik o‘simliklar kabi qimmatbaho organik mahsulotlar ishlab chiqarish uchun markaziy maydonga aylanishi mumkinligi haqida bashorat qilinmoqda.

6 FiBL & IFOAM – Organics International (2023): The World of Organic Agriculture. Frick and Bonn. https://www.fibl.org

1-rasm: Organik qishloq xo‘jaligi xaritasi

O‘zbekistonda ushbu sohani rivojlantirishda duch keladigan asosiy to‘siqlar ham mavjud bo‘lib, bularga quydagilar kiradi:

- inson salomatligi uchun zarur bo‘lgan organik mahsulotlarni ishlab chiqarish, qayta ishlash va sotish to‘g‘risida bilimlarning yetishmasligi;
- iste’molchilar o‘rtasida organik mahsulotlarni afzalliklaridan xabardorligining pastligi;
- ishlab chiqaruvchilar soni, mintaqalar va ishlab chiqarish va sotish hajmlari bo‘yicha statistik ma’lumotlarning yetishmasligi;
- organik ishlab chiqaruvchilarning milliy birlashmalari yoki tarmoqlarini mavjud emasligi.

MUHOKAMA

O‘zbekiston sharoitida organik mahsulotlarini yetishtirishda keng ko‘lamli imtiyozlar yaratib berilayotganiga qaramay, bir qator qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Ushbu qiyinchiliklar quyidagilardan iborat bo‘lishi mumkin:

- organik ishlab chiqarishga o‘tish uskunlalar, taxnologiyalarni joriy qilish katta sarmoyalarni talab qilishi;
- bir tizimdan boshqa tizimga o‘tish paytida hosil kamayishi yoki o‘z navbatida daromadlar kamayishi kutilishi;
- mahsulotlarni yetishtirishda zararkunandalar va kasalliklarga qarshi kurashishni qiyinlashishi;
- tayyor mahsulotlar uchun organik yorliqini olish jarayonini uzoq, murakab va sarf xarajatlari yuqori bo‘lishi;
- yetishtirilgan tayyor mahsulotlarni sotish, tarqatish va marketing muammolarining mavjudligi;
- yangi tizimda organik mahsulotlar, o‘g‘itlar va boshqa materiallar uchun barqaror ta’minot zanjirining mavjud emasligi;
- ananaviy tizimdan organik qishloq xo‘jaligiga o‘tishda infratuzilmalarni moslashtirishda vaqt talab qilishi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘zbekistonda organik qishloq xo‘jaligini rivojlantirish aholini oziq ovqat xavfsizligi bilan ta’minlashda katta ahamiyat ega. Ananaviy tizimidan organik qishloq xo‘jaligi tizimiga o‘tish uchun sarmoya kiritish qishloq aholisini daromadlarini oshirish uchun imkoniyatlar yaratadi.

O‘zbekistonda organik qishloq xo‘jaligi rivojlantirishda boshqa davlatlarga nisbatan bir qator ustinliklarga ega:

- Geografik joylashuvi: unumdor yerlari va toza suv resurlariga egaligi;
- O‘zbekiston hukumati investorlar uchun imtiyozlar, subsidiyalar va boshqa imtiyozlar berish orqali qo‘llab quvvatlashi;
- O‘zbekistonning ichki va xalqaro bozorlarda organik mahsulotlarga talabning doimiy oshib borishi;
- O‘zbekistonda organik mahsulotlarni ishlab chiqarish xarajatlarini pastligi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. www.fao.org – Oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi xalqaro tashkilotining rasmiy sayt ma’lumotlari
2. Саммит ООН по устойчивому развитию, 25–27 сентября 2015 года, Нью-Йорк. https://www.un.org/ru.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5853 sonli “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi farmoni// https://lex.uz/docs/-4567334
4. FiBL & IFOAM – Organics International (2023): The World of Organic Agriculture. Frick and Bonn. https://www.fibl.org
5. D.P. Darmawan , G.M.K. Arisena, A.A.A.W.S. Djelantik , A.A.K. Krisnandika , N.L.M.I.M. Dewi, N.T.L. Korri, N.M.C. Sukendar: Farmers’ motivation and obstacles in the smallest available agricultural region, Global Journal of Environmental Science and Management (GJESM) Homepage: https://www.gjesm.net
6. Shubalyi , O Stakhiv va D Tsaruk: The Ukrainian milk processing enterprises export orientations development in the martial law conditions and under the migration processes influence. IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science
7. Berdiev Gayrat Ibragimovich, Sheralieva Farangis Narzulla kizi. Development of Organik Farming in Uzbekistan. AcademicJournalofDigitalEconomicsandStability Volume28, Apr-2023

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

FERMER XO‘JALIKLARI SAMARALI FAOLIYATINI TASHKIL ETISHNING ASOSIY OMILLARI

M. Sh. Axmedova
PhD, TDIU Statistika” kafedrasi d.v.v.b.

Annotatsiya: Ushbu maqolada fermer xo‘jaligini tashkil etish va uning faoliyati jarayonida yuzaga keladishi mumkin bo‘lgan muammolar yoritilgan, shuningdek, aytib o‘tilgan muammolarni bartaraf etish uchun muallif tomonidan tavsiyalar berib o‘tilgan. Bundan tashqari fermer xo‘jaligi to‘g‘risidagi tushunchalarga oydinlik kiritilgan.

Kalit so‘zlar: iqtisodiyot tarmog‘i, klaster, ko‘p tarmoqli fermer xo‘jaliklari, resurslarni taqsimlash, o‘simlikchilik, chorvachilik, moddiy-texnika omillar, shaxsiy omillar.

Abstract: In this article, the problems that may arise in the process of establishing a farm and its operation are highlighted, as well as recommendations are given by the author to eliminate the mentioned problems. In addition, the concepts of the farm were clarified.

Key words: economic network, cluster, multi-sectoral farms, distribution of resources, plant breeding, animal husbandry, material and technical factors, personal factors.

Аннотация: В данной статье освещены проблемы, которые могут возникнуть в процессе создания фермерского хозяйства и его эксплуатации, а также даны автором рекомендации по устранению упомянутых проблем. Кроме того, были уточнены понятия фермы.

Ключевые слова: экономическая сеть, кластер, многоотраслевые хозяйства, распределение ресурсов, растениеводство, животноводство, материально-технические факторы, личностные факторы.

KIRISH

Respublikamizda iqtisodiyotni rivojlantirish va erkinlashtirishga qaratilgan izchil islohotlar iqtisodiy va ijtimoiy muhim resursi hisoblangan yer resurslaridan oqilona foydalanish va uning samaradorligini oshirish, mulkchilik munosabatlarini takomillashtirish, muhim iqtisodiyot tarmog‘i hisoblangan qishloq xo‘jaligida yerlardan oqilona va samarali foydalanishni tashkil etish va sug‘oriladigan ekin yerlarining unumdorligini oshirishga qaratilgan. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligida bozor munosabatlarini shakllantirish, mintaqalar agroiqlimiy resurslaridan samarali foydalanish, fermer xo‘jaliklari yerlarini optimallashtirishda hududlarning tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy imkoniyatlarini hisobga olish, ko‘p tarmoqli fermerchilikni rivojlantirish va ularning ixtisoslashuvi hamda hududiy tarkibini takomillashtirish bo‘yicha qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Fermer xo‘jaliklari samarali faoliyat yuritishi uchun ijara asosidagi yetarlicha ekin maydonlariga ega bo‘lgan, zamonaviy texnika bilan ta’minlangan, ilg‘or texnologiyalarni egallagan yirik xo‘jaliklardir. Ko‘p tarmoqli fermer xo‘jaliklari qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtirish bilan birga, ularni chuqur qayta ishlash, qurilish ishlarini amalga oshirish va qishloq aholisiga xizmat ko‘rsatish kabi yo‘nalishlarda samarali faoliyat ko‘rsatmoqda.

O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasida ko‘p tarmoqli fermer xo‘jaliklarini rag‘batlantirish va rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish yuzasidan muhim vazifalar belgilab berilgan. Bu borada, tabiiy sharoiti va demografik vaziyati turlicha bo‘lgan hududlarda fermer xo‘jaliklarining ixtisoslashuvi va rivojlanish istiqbollariga yo‘naltirilgan geografik tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, turli hududlarda faoliyat yuritayotgan fermer xo‘jaliklari rivojlanishi uchun turli xil omillar asos bo‘lib xizmat qilishi hech kimga sir emas.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR SHARHI

Qishloq xo‘jaligini iqtisodiy va geografik jihatdan nazariy-uslubiy o‘rganish olib borgan xorijlik olimlardan I.G.Tyunen, K.I. Ivanov, V.G. Kryuchkov, K.I. Lapkin, A.M. Nosonov, A.N. Rakitnikovlarning bu borada haligacha muhim ahamiyat kasb etib kelayotgan fikrlari o‘z ishlarida keltirilgan.

O‘zbekiston Respublikasida qishloq xo‘jaligiga oid tadqiqotlar o‘tgan asrning o‘rtalarida professorlar Z.M. Akramov va A.N. Rakitnikovlar hamkorligida olib borilgan. Ular Zarafshon havzasida tashkil etilgan kompleks iqtisodiygeografik ekspeditsiyaga rahbarlik qilgan va 1961-yilda ikki jildli “Samarqand va Buxoro viloyatlarining qishloq xo‘jaligi geografiyasi” nomli monografiyasini nashr ettirgan.

Qishloq xo‘jaligi tarmoqlari rivojlanishining iqtisodiy geografik jihatlari turli hududlar misolida R. Xodiyev, Ye. Umarov, A. Ro‘ziyev, S. Saidkarimov, T .Egamberdiyev, Yu. Ahmadaliyev, A.Xolmirzayev, M. Fayzullayev kabi olimlar tomonidan o‘rganilgan. Malakatimiz qishloq xo‘jaligida mulkchilik shakllari o‘zgargan sharoitda, agroiqtisodiyot mahsulotlarini yetishtirishda o‘ziga xos o‘ringa ega bo‘lgan fermer xo‘jaliklari ixtisoslashuvi va hududiy rivojlanishiga bag‘ishlangan qator maxsus ilmiy izlanishlar olib borilgan. Mazkur tadqiqotda O‘zbekiston Respublikasi fermer xo‘jaliklarining ixtisoslashuvi va hududiy tarkibini takomillashtirish uchun zarur masalalar va yechish kerak bo‘lgan muammolar tadqiq qilindi.

TADQIQOTLAR METODOLOGIYASI

Ushbu maqolani yoritishda O‘zbekiston Respublikasi tomonidan sohaga doir qabul qilingan qarorlar, olimlarning adabiyotlari, ilmiy tadqiqot ishlari hamda yurtimiz doirasida ushbu sohaga aloqador statistik ko‘rsatkichlari analiz va sintez, induksiya va deduksiya, taqqoslama kabi an’anaviy usullardan foydalangan holda tadqiq etildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Fermer xo‘jaligi - o‘ziga uzoq muddatli ijaraga berilgan yer uchastkalaridan foydalangan holda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishni amalga oshiruvchi fermer xo‘jaligi a’zolarining birgalikdagi faoliyatiga asoslangan, yuridik shaxs huquqiga ega mustaqil xo‘jalik yurituvchi subyekt.

Fermerxo‘jaliginingasosiyvazifasi-Qishloq xo‘jalik mahsulotlari yetishtirishni ko‘paytirish, aholini iste’mol mollari bilan ta’minlash, moddiy resurslardan samarali foydalanish, tuproq unumdorligini oshirish, tejamkor texnologiyalarni amaliyotga joriy etish, atrof-muhit va ekologiyani yaxshilashdan iborat. Hozirgi kunda hukumat tomonidan shu sohani rivojlantirishga asosiy e’tibor berilib, qator qonun va qonun osti hujjatlari qabul qilinib, amaliyotga keng joriy etilmoqda. Ko‘p tarmoqli fermer xo‘jaliklari ham huddi shunday tartibda tashkil etiladi. Lekin ko‘p tarmoqli fermer xo‘jaliklarining fermer xo‘jaliklaridan farqi bor. Ya’ni fermer xo‘jaliklari faqat o‘simlikchilikka ixtisoslashgan bo‘lsa, ko‘p tarmoqli fermer xo‘jaliklari ham o‘simlikchilikka ham chorvachilikka ixtisoslashgan hamda o‘zi yetishtirgan mahsulotni qayta ishlash xususiyatiga ega bo‘lgan xo‘jalik yurituvchi subyektdir.

Fermer xo‘jaligining oladigan foydasi miqdorini oshirish - mavjud yer va suv resurslaridan foydalanishda zamonaviy agrotexnologiyalarni joriy etish, ilg‘or tajribalar, agrar ilm-fani yutuqlariga tayanish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash, saqlash, tashish va boshqa xizmatlar ko‘rsatish sohalariga investitsiyalar jalb qilish evaziga amalga oshiriladi. Demak, fermer xo‘jaligi oldiga qo‘yilgan asosiy vazifaga aniqlik kiritib oldik. Bundan buyongi barcha tadbirlarimiz qo‘yilgan asosiy maqsadni amalga oshirishga ko‘maklashishi kerak bo‘ladi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida qishloq xo‘jaligidagi tub iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish va jadallashtirish masalasi bugungi kunning eng dolzarb muammolaridan bo‘lib, o‘ziga alohida e’tibomi qaratishni talab etmoqda. Agrar sohadagi islohotlarni hayotga tatbiq etish jarayonida bugungi kunning talablariga to‘la javob beradigan tashkiliy-huquqiy asosni yaratish, davlat mulkini xususiylashtirish, qishloqda iqtisodiyotni va agrar munosabatlarning butunlay yangi shakllarini joriy qilish borasida bir qator amaliy tadbirlar amalga oshirildi. Jumladan, fermer xo‘jaliklarini rivojlantirish, ularga yangi rag‘batlantiruvchi omillarni yaratib berish, dehqonlarning ong tafakkurida mulkka egalik hissiyotini mustahkamlash borasida ham e‘tiborga molik ishlar qilinmoqda.

Fermer xo‘jaliklarida qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishlash, xizmat ko‘rsatish va boshqa shu kabi qo‘shimcha tarmoqlarni yo‘lga qo‘yish orqali yangi ish o‘rinlari yaratishda ularning ixtiyoriylik asosidagi o‘zaro kooperatsiyasini yo‘lga qo‘yish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu o‘rinda, yurtimizda oxirgi yillarda alohida e’tibor qaratilayotgan fermer xo‘jaliklari tizimida joriy qilinayotgan klaster tizimlarini aytib o‘tish joiz hisoblanadi. Klasterlash fermerlik sohasida faoliyat ko‘rsatuvchi tadbirkorlik subyektlari orasida hamkorlikni rivojlantirish imkoniyatlarini oshirishga qaratilgan strategiyalardan biridir. Fermer xo‘jalilarini klasterlash ishlab chiqarishni optimallashtirishga, mijozlari bilan yuqori darajada aloqa o‘rnatish, tajribalar almashish, sotish va marketing ishlari ustida ko‘proq boshqaruv tajribasini jalb etishga imkoniyat yaratadi. Shuningdek, klasterlar yordamida

fermer xo‘jalilarining moliyaviy, iqtisodiy, ijtimoiy va boshqa ko‘pgina muammolarini hal qilish uchun tadbirkorlar va institutlar bilan hamkorlik qilish imkoniyatini beradi.

Fermer xo‘jaliklarini klasterlash hozirgi kunda dolzarb hisoblangan quyidagi muammolarni hal etadi, jumladan:

- **Resurslarni taqsimlashning optimallashuvi:** bunda klasterdagi bir nechta fermer xo‘jaliklari sug‘orish tizimiga ehtiyoj sezsa, resurslarni birlashtirish va xarajatlarni kamaytirish uchun birlashishadi.
- **O‘zaro hamkorlikning kuchayishi:** klasterdagi fermer xo‘jaliklari ko‘pincha umumiy maqsad va manfaatlarga ega bo‘lib, tadqiqot hamda bilimlarni o‘rtoqlashish, ilg‘or tajribalarni almashishlari yoki sotib olish kelishuvlarida hamkorlik qilish ehtimoli ko‘proq bo‘ladi.
- **Ixtisoslashuvni ta’minlash:** klasterdagi fermer xo‘jaliklari muayyan ekinlar yoki faoliyat turlariga ixtisoslashadi va ular faoliyati samaradorligi oshadi.
- **Siyosiy qarorlarni qo‘llab-quvvatlash:** klasterlashtirish siyosatchilarga turli fermer xo‘jaliklari duch keladigan muammolar va imkoniyatlarni tushunishga yordam berib, fermerlarning ehtiyojlarini yaxshiroq qondiradigan xuquqiy qarorlar ishlab chiqishga ko‘maklashadi.
- **Marketing ishlarini osonlashtirish:** klasterlash fermer xo‘jaliklariga ma’lum bir hududda ishlab chiqarilgan mahsulotlar uchun taniqli brend yoki o‘ziga xoslikni yaratish orqali o‘z mahsulotlarini yanada samaraliroq sotib, fermer xo‘jaliklari tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlarga iste’mol talabining oshishiga yordam beradi.
- **Raqobatbardoshlikni oshirish:** klasterlash orqali fermerlar bozorda raqobatbardoshligini oshirish uchun o‘zlarining jamoaviy resurslari va tajribalaridan foydalanishlari mumkin. Ular birgalikda marketing harakatlaridan, umumiy infratuzilmadan va jamoaviy muzokaralar kuchidan foyda olishadi.
- **Moliyadan foydalanish:** bunda yangi asbob-uskunalarga sarmoya kiritish, faoliyatini kengaytirish va bozorning yangi imkoniyatlaridan foydalanishda yordam beradi.
- **Barqarorlikni yaxshilash:** fermer xo‘jaliklarining klasterlashuvi tabiatni muhofaza qilish texnikasi, chiqindilarni kamaytirish va yerdan mas’uliyatli foydalanishga oid bilimlarni almashish orqali barqaror dehqonchilik amaliyotini rag‘batlantiradi.
- **Munosabatlarning mustahkamlanishi:** fermer xo‘jaliklarining klasterlashuvi ish o‘rinlarini yaratish, iqtisodiy faollikni oshirish va ijtimoiy hamjihatlikni rag‘batlantirish orqali qishloqlarda xo‘jalik yurituvchi subyektlar orasida munosabarlarni mustahkamlaydi.

Yuqorida ta’kidlanganidek, fermerlar faoliyatiga qator omillar to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir qiladi va biz ularning ba’zilari haqida to‘xtalib o‘tamiz. Fermerning mehnat unumdorligiga ta’sir etuvchi omillar:

- Moddiy-texnika omillari (texnika jarayoni, tabiat resurslarining xarakteri, ishlab chiqarish jarayonlarini kompleks mexanizatsiyalash, elektrlashtirish, avtomatlashtirish va boshqalar)
- Shaxsiy omillar, (xodimlarning ixtisosi, malakasi, tadbirkorligi)
- Ijtimoiy mehnatning qanday tashkil qilinganligini ko‘rsatuvchi omillar (ixtisoslashtirish, kooperatsiyalashtirish, ishlab chiqarishni kombinatsiyalashtirish, korxonalarda mehnatni bozor sharoitlarida shakllantirish)
- Tabiiy omillar (ob-havo sharoiti, suv, issiqlik temperaturasi va boshqalar) guruhiga bo‘lish mumkin.

Fermer xo‘jaligida mehnat unumdorligini oshirishda ishlab chiqarishni fan-texnika taraqqiyoti va ilg‘or tajriba yutuqlarini hisobga olgan holda intensiv rivojlanadi. Fermer ishlab chiqarishining fond va energiya bilan qurollanish darajasining orta borishi natijasida mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun sarflangan ish vaqti tejaladi, mehnat sarfi kamayib har bosh chorvadan olinadigan mahsulot miqdori, har gektar ekin maydonidan olinadigan hosil miqdori ortib, oqibatda mehnat unumdorligi oshadi. Fermer xo‘jaligida mehnat unumdorligini oshirish omillaridan biri ishlab chiqarishni kompleks mexanizatsiyalashga o‘tishni tezlashtirishdir.

Tuproq unumdorligini muntazam oshira borish, ko‘plab qishloq xo‘jalik mahsulotlari yetishtirish va sarflangan mehnat samaradorligini oshirishdir. Yerni muntazam ravishda mineral va organik o‘g‘it bilan o‘g‘itlash, sug‘orilib dehqonchilik qilinadigan ekin maydonlarini kengaytirish, yerlarning meliorativ holatini yaxshilashsh, yuqori hosil beradigan ekin navlari hamda hayvon zotlarini yaratish va ishlab chiqarishda keng ko‘lamda foydalanish, fan-texnika va agrotexnika talablariga to‘la rioya qilgan holda yerga ishlov berish va boshqa tadbirlar tuproq unumdorligi ortishiga, hosil ko‘payishiga, mahsulot sifati yaxshilanishiga va oqibatda mehnat unumdorligi ortishiga olib keladi.

Chorvachilikda mehnat unumdorligining ortishi ko‘p jihatdan mustahkam ozuqa bazasi yaratish va hayvonlarni ilmiy ratsion asosida boqishni tashkil etishga bog‘liqdir. Mehnat unumdorligini oshirishda mehnat intizomini mustahkamlash ham muhim rol o‘ynaydi. Mehnat intizomi buzilgan yerda ishlab chiqarishni yuksaltirish mumkin emas. Mehnat intizomini mustahkamlamasdan turib, kunlik ish meyorlari o‘z muddatida bajarilmaydi. Fermer xo‘jaliklarini rivojlantirish bo‘yicha hukumat tomonidan qabul qilingan qonunlarga amal qilgan holda, yollanma ishchilarni jalb qilish va ularga mehnat qonunchiligi bo‘yicha haq to‘lash tashkil etilishi lozim.

Fermer xo‘jaligida mehnat intensivligini oshirish katta ahamiyatga ega bo‘lib, uning natijasida mahsulot ishlab chiqarish jarayonida faqat jonli va buyumlashgan mehnatgina tejalib qolmasdan, sarflangan vaqt ham qisqaradi. Mehnat intensivligining o‘sishi natijasida mahsulot ishlab chiqarish ko‘payadi, ishlab chiqarish vositalaridan unumli foydalaniladi. Ish kunidan unumli foydalanishga erishish mehnatni ilmiy asosda meyorlashtirishga ko‘p jihatdan bog‘liqdir. Mehnatni ilmiy asosda meyorlashtirish va meyorlarni takomillashtirish faqat mehnat resurslaridan to‘la va unumli foydalanilishga emas, balki asosiy va aylanma fondlardan samarali foydalanishga imkon yaratadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, bugungi kunda ayrim fermer xo‘jaliklari yetarlicha aylanma mablag‘lar, zarur texnika va boshqa moddiy-texnik resurslarga ega emas. Bu qishloq xo‘jaligi ekinlarining hosildorligiga, shartnoma majburiyatlari bajarilishiga va fermer xo‘jaliklarining rentabelligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Umuman olganda, mamlakatimizda qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi iqtisodiyotimizning yetakchi tarmoqlaridan biridir. Qishloq xo‘jaligi rivojlanishi esa bevosita fermer xo‘jaliklari faoliyatining rivojlanishi va ularning samaradorligiga bog‘liq bo‘lib, fermer xo‘jaliklarida yerdan oqilona foydalanishni tashkil qilish, yer uchastkalarining optimal o‘lchamlarini aniqlash va shu asosda ishlab chiqarishni tashkil qilish yer resurslaridan samarali va oqilona foydalanish, tuproq unumdorligini yaxshilash va oshirishga yo‘naltirilgan kompleks ishlarni amalga oshirish hamda fermer xo‘jaliklari iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta’minlaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni Respublikamizda fermer xo‘jaliklari rolining yanada oshib borishida, fermerlik harakati samaradorligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega bo‘lmoqda. Ushbu farmonni chuqur tahlil qilish natijasida quyidagilarni tatbiq etilishini qo‘llab quvvatlaymiz:

- qishloq xo‘jaligida iqtisodiy islohotlarni bosqichma-bosqich chuqurlashtirish;
- fermer xo‘jaliklarini qo‘llab-quvvatlashni davom ettirish, ularning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash;
- yangi imtiyozlar berish, tadbirkorlar va ishbilarmonlarning manfaatlarini ishonchli himoya qilish masalalariga ham katta e’tibor qaratish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining Yer kodeksi.
2. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni, 26.08.2004-yildagi 662-II-son
3. X.K Mamarasulov, A.A.Tashmatov, “N.I.Djumabaeva Qishloqda biznes yuritishning moliyaviy-iqtisodiy tashkiliy jihatlari”. – T: O‘zbekiston, 2013.
4. www.lex.uz - O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.
5. Samatov G.A., Rustamova I.B, Gaybullayev O.B. Qishloq xo‘jaligi ishlab
6. chiqarishini tashkil etish fanidan amaliyot darslari uchun uslubiy ko‘llanma. – T.: ToshDAU taxririyat- nashriyot bo‘limi, 2008. – 120 b.
7. Jo‘rayev F. Qishloq xo‘jalik korxonalarida ishlab chiqarishni tashkil etish. Darslik.– S.: Samarqand qishloq xo‘jalik instituti, 2004-y

BANK XIZMATLARINI SHAKLLANTIRISH BO‘YICHA XORIJIY ILG‘OR DAVLATLAR TAJRIBASI

Ergashev Azizxon Avazxon o‘g‘li
TDIU mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Maqolada bank xizmatlarini shakllantirish bo‘yicha xorijiy ilg‘or davlatlar tajribasi o‘rganilgan. 2014 va 2021-yillarda kamida 1 ta bank hisob raqamiga ega aholi ulushi tahlil qilingan va First National Bank aktivlari va majburiyatlari o‘rganilib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: bank xizmatlari, moliya xizmatlar, fintex-xizmatlar, kredit portfeli.

Abstract: The article examines the experience of advanced foreign countries in the formation of banking services. In 2014 and 2021, the percentage of the population with at least 1 bank account number was analyzed and the assets and liabilities of First National Bank were studied.

Key words: banking services, financial services, fintech services, loan portfolio.

Аннотация: В статье рассматривается опыт передовых зарубежных стран в формировании банковских услуг. В 2014 и 2021 годах был проанализирован процент населения, имеющего хотя бы 1 номер банковского счета, а также изучены активы и пассивы Первого национального банка.

Ключевые слова: банковские услуги, финансовые услуги, финтех-услуги, кредитный портфель.

KIRISH

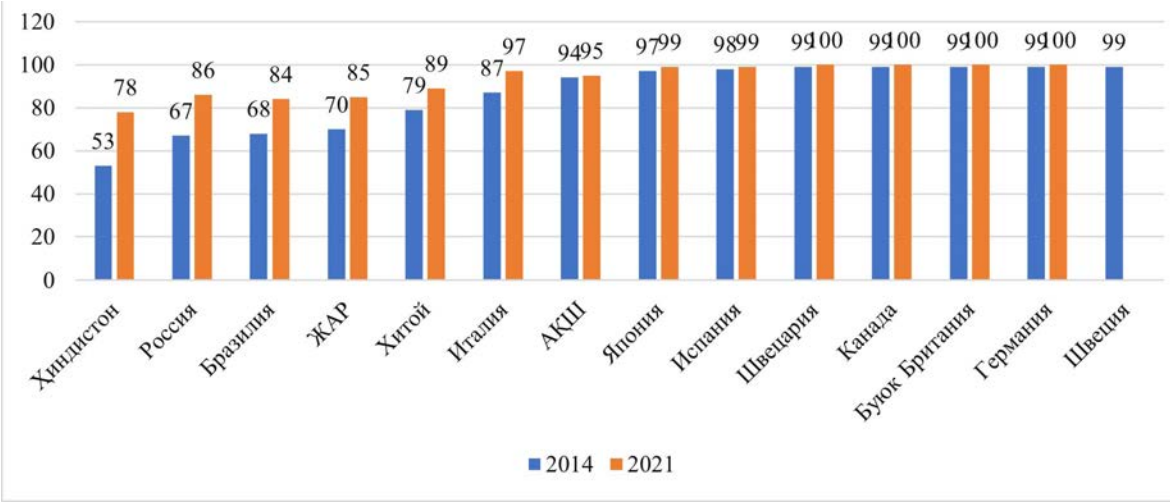
Jahon bank sektorida moliyaviy xizmatlarni takomillashtirish bugungi kunning eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Zamonaviy texnologiyalarning rivojlanishi va iste’molchilarning o‘zgaruvchan talablari mazkur sohada keskin o‘zgarishlarni talab etmoqda. Shu bilan birga, COVID-19 pandemiyasi banklar uchun raqamli transformatsiyani tezlashtirish va mijozlarga qulay, tezkor va xavfsiz xizmatlarni taqdim etish zaruratini yanada oshirdi. Ijtimoiy-iqtisodiy jamiyatlarda tovar-pul munosabatlarining mavjudligi yangi moliyaviy xizmatlarni shakllantirish yoki mavjudlarini takomillashtirish uchun shartlarni yaratdi. Tovar-pul aloqalari bo‘lgan har bir ijtimoiy-iqtisodiy tizimda moliyaviy xizmatlarning paydo bo‘lishi va uning amalga oshirilishi tabiiy holat hisoblanadi va bu jarayon doimiy ravishda rivojlanib bormoqda. Hozirgi texnologik o‘zgarishlar o‘z navbatida zamonaviy moliyaviy xizmatlarni joriy etishni taqozo qilmoqda. Xususan, Jahon banki ma’lumotlariga ko‘ra 57% bank mijozlari internet bankingni afzal ko‘rishmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada ma’lumotlarni shakllantirishda statistik, tahliliy va analiz-sintez usullaridan foydalanilgan bo‘lib, iqtisodiy ko‘rsatkichlar yillar kesimida tahlil qilingan. Shu bilan bir qatorda, xorijiy manbalardan ham statistik misollar keltirilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR MUHOKAMASI

Infrastrukturaning rivojlanishi banklarning virtual mavjudligini mamlakatning filiallar tarmog‘ini rivojlantirish iqtisodiy imkonsiz bo‘lgan hududlarida ham amalga oshirish imkonini berdi. Asosan, bu rivojlanib kelayotgan iqtisodiyotlarga (Xitoy, Braziliya, Hindiston va hokazo) taalluqli, chunki ushbu mamlakatlarda moliyaviy xizmatlarning keng tarqalmaganligi kuzatilgan edi. Onlayn bank xizmatlari paydo bo‘lishi bilan bu yerlarda bank mijozlarining sonida keskin o‘sish kuzatildi.

1-rasm: 2014 va 2021-yillarda kamida 1 ta bank hisob raqamiga ega aholi ulushi

Moliya sektorining yuqori darajada rivojlanishi fintex-servislarning paydo bo‘lishi uchun zarur shart hisoblanadi (to‘lovlardan tashqari barcha fintex-soha segmentlari), chunki bu texnologik yechimlarni muvaffaqiyatli tijoratlashtirish va mavjud moliya xizmatlari infrastrukturasi bilan integratsiyalash imkonini beradi. Bank sektorining texnologik transformatsiyasida talab tomonining roli ham muhimdir. Hozirgi bosqichda moliya xizmatlari iste’molchilarining xizmat ko‘rsatish sifati va tezligiga bo‘lgan talablari oshmoqda, iste’molchilar va yetkazib beruvchilar o‘rtasidagi aloqalar dinamikasi mahsulot va xizmatlarni individuallashtirishga imkon beradi, moliya operatsiyalari fizik (bankomatlar, bank ofislari va hokazo) kanallardan masofaviy xizmat ko‘rsatish kanallariga ko‘chmoqda, iste’molchilarning ratsionalligi oshmoqda, chunki axborot asimmetriyasi kamayib, bu banklarning mijozlar bilan munosabatlarini belgilab beradi.

Fintex-xizmatlarga oxirgi iste’molchilarning talabi uchun zarur, lekin yetarli bo‘lmagan omil bu aholining moliyaviy jalb qilinishi darajasidir. Buni aholining bankda o‘z hisobiga egaligi va aholi boshiga to‘g‘ri keladigan kartalar soni bilan o‘lchash mumkin. Agar mamlakatda bankda o‘z hisobiga ega bo‘lmagan aholining ulushi katta bo‘lsa, fintex-xizmatlarni rivojlantirishning ikki asosiy yo‘nalishi mumkin:

1) keskin o‘sish, chunki mobil Internetni tarqatish orqali potensial auditoriyani kengaytirish va bank xizmatlarini masofadan ko‘rsatish mumkin;
2) joriy etishda ortda qolish, bu aholining katta qismi qashshoqlik chizig‘idan past yashaydigan va aloqa uskunalarini sotib olish imkoniyati yo‘qligi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Shuning uchun talab uchun makroiqtisodiy muhit muhim omil hisoblanadi: iqtisodiy o‘sish sur’atlari, aholining hayot darajasi, o‘rta sinfning o‘sish sur’atlari. Fintex-xizmatlarga aholining talabi uchun yetarli omil bu aholining sodiqlik va moslashuvchanlik darajasi, masalan, Ernst&Young konsalting kompaniyasining fintexni qabul qilish reytingi va masofaviy bank operatsiyalarining hajmi bilan o‘lchanadi.

Vositachilik operatsiyalari nuqtayi nazaridan aholi jon boshiga naqd pulsiz to‘lovlar sonini, shuningdek, naqd pulsiz to‘lovlar hajmining YAIMdagi ulushini tahlil qilish taklif etiladi. Aholining naqd pulsiz hisob-kitoblarga bo‘lgan odatlari, garchi to‘lovlari bo‘lsa ham, yanada innovatsion to‘lov usullaridan foydalanishni rag‘batlantiradi, masalan, Android Pay, Apple Pay, QR kod bo‘yicha to‘lovlar va boshqalar. Xorijiy mamlakatlarda moliyaviy texnologiyalarning rivojlanishi tahlili fintexsanoatining rivojlanishi fintex to‘lov mahsulotlarini joriy etishdan boshlanadi, degan jihatni tasdiqlaydi. To‘lov yechimlarini birlamchi rivojlantirishning asosiy motivi aholi va kichik va o‘rta biznesning elektron tijorat platformalariga kirish uchun internet ekvayringga bo‘lgan talabidir.

Aholining demografik tuzilishi katta ahamiyatga ega: fintexning rivojlanishiga yosh avlodning yuqori ulushi, ayniqsa, madaniy kapital, ta’lim, shu jumladan texnik va moliyaviy savodxonlik bilan ajralib turadigan ming yillik avlodning yuqori qismi yordam beradi.

Moliyaviy texnologiyalarni bank faoliyatiga joriy etish uchun rag‘batlantiruvchi omil - bu yosh aholining “ko‘chmanchi” kayfiyati (yashash va ish joyini tez-tez o‘zgartirish, davlatlararo va ichki migratsiya). Banklar uchun bu, birinchidan, mijoz dunyoning istalgan nuqtasida to‘liq xizmatlarni olishi uchun masofaviy xizmat ko‘rsatish rolini kuchaytirish, ikkinchidan, qarz oluvchilarning kreditga layoqatliligini aniqlash usullarini (shu jumladan, skoring modellarini) takomillashtirish zarurligini bildiradi va ish joyini tez-tez almashtirish omilining ahamiyatini kamaytirish.

Ushbu tadqiqot maqsadlari uchun tegishli sanoat fintexsanoati, ayniqsa bank faoliyatini qo‘llab-quvvatlovchi platformalar yaratadigan kompaniyalar bo‘ladi. Moliyaviy deb ataladigan texnologiyalardan keng foydalanishni hisobga olgan holda, tegishli sohalardagi kompaniyalar namunasi nafaqat yuqori ixtisoslashgan

fintexsegmentini emas, balki barcha IT-kompaniyalarni o‘z ichiga olishi mumkin. Biroq, ko‘pincha IT yechimlar kichik va o‘rta biznes kompaniyalari tomonidan yaratiladi, bu moliyaviy texnologiyalarni rivojlantirishning hozirgi bosqichiga xosdir (2008-yil boshidan hozirgi kungacha).

Bugungi kunda banklar o‘zlarining kreditlarini faqatgina o‘z imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda boshqarishlari ancha murakkab bo‘lgan masala hisoblanadi. Ularga o‘zlarining kredit portfelini boshqarishi uchun boshqa moliya institutlari bilan aloqa o‘rnatishlari ancha yordam beradi. AQSH, Kanada, Angliya va boshqa rivojlangan davlatlarda kredit portfelini boshqarish (Credit portfolio management yoki loan portfolio management) ya’ni CPM katta miqdordagi, asosan likvidlilik darajasi past, turli xildagi kreditlarga ega bo‘lgan banklar va boshqa moliya institutlari uchun asosiy funksiya hisoblanadi. Dastlab CPM faqatgina bankning kredit risklarining jamlanmasi, ulardan kelayotgan daromadlilik darajasining yaxshilanishi, ayrim hollarda kreditlarni ikkilamchi bozorlarda sotish, ularni xedjirlash orasidagi munosabatda namoyon bo‘lgan. Muammolarga yoki kredit oluvchilarga yakka tartibda e’tibor qaratishni talab etgan an’anaviy kredit-risk menejmentidan farqli o‘laroq, zamonaviy ko‘rinishga keltirilgan CPM kreditlarni jamlagan holda boshqarishni taqozo etadi. 2007-yildagi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi tijorat banklarining aksariyat funksiyalarini o‘zgartirib yubordi, CPM ham bundan mustasno emas. CPM ning asosiy vazifasi o‘zgarmagan bo‘lsada, kapital va likvidlilik bo‘yicha yangi talablar, xarajatlarning ortib borayotganligi va kredit marjasi, bozordagi holatning o‘zgarganligi, CPM ning vazifalarini kengaytirgan holda, moliya, g‘azna kabi sohalar, risk bo‘yicha ma’lumotlar va metodologiya hamda biznesni yuritish funksiyalari bilan yaqin aloqa olib borish lozimligini talab etmoqda.

CPM ning funksiyalarini aynan qay tarzda rivojlanayotganligini aniqlash maqsadida Amerika Qo‘shma Shtatlaridagi McKinsey konsultatsiya agentligi hamda Xalqaro kredit portfeli menejerlari Assotsiatsiyasi (International Association of Credit Portfolio Managers) tomonidan 2015-yilda so‘rovnoma o‘tkazilgan. O‘tkazilgan ushbu so‘rovnomada turli mintaqalardan 39 ta tijorat banki va 2 ta sug‘urta kompaniyalari ishtirok etishgan. Shundan, 41 foizi Shimoliy Amerika, 41 foizi Yevropa mamlakatlari, 13 foizi Osiyo – Tinch okeani davlatlari va 5 foizi Janubiy Amerikada joylashgan tijorat banklari va sug‘urta kompaniyalarini tashkil etgan. Jami 41 institutning qariyb yarmining balansi 500 milliard AQSH dollaridan yuqori bo‘lsa, 20 foizida ushbu ko‘rsatkich 100 milliard AQSH dollaridan kam miqdorni tashkil etgan. Qolgan 30 foizidagi miqdor esa 100 milliard va 500 milliard AQSH dollari oralig‘ida bo‘lgan. Ushbu so‘rovnomani o‘tkazishdan ko‘zlangan asosiy maqsad bu CPM funksiyasi qanday olib borilishi lozimligi, ushbu yo‘nalishda qanday o‘zgarishlar qilish zarurligi va ularni izohlab berishga doir bo‘lgan savollarga javob olish bo‘lgan. So‘rovnomadan so‘ng CPMni qanday darajada olib borish yoki o‘zgartirish asosan institutning biznes modeliga bog‘liq ekanligi aniqlangan. So‘rovnoma davomida institutlarning aksariyat qismi CPM funksiyasining o‘zgartirilishi uchun uchta sababni ko‘rsatgan.

Angliyada tijorat banklari katta miqdordagi kreditlar bo‘yicha Angliya bankiga ma’lumot taqdim etishlari shart. Hech bir mijoz ushbu davlatda yetarli sabablarni ko‘rsatmasdan turib, bank kapitalining 10 foizidan ortiq miqdorda kredit olish huquqiga ega emas. Faqatgina favqulodda vaziyatlar uchungina bank kapitalining 25 foizidan ortiqroq miqdorda kredit ajratilishi mumkin. Ammo ushbu holatda kredit garov ta’minotining baholanishi, shakli va boshqa xususiyatlarini chuqur o‘rganiladi, kafolat beruvchi tomonlar bilan maxsus shartnomalar tuziladi.

Italiyada banklar va bank guruhlari hech bir mijozga o‘z xususiy fondining 25 foizi miqdoridan oshadigan kreditlarni taqdim eta olmaydi. Katta miqdordagi kreditlar ya’ni bank xususiy fondining 10 foizidan ortiq miqdordagi kreditlarning umumiy hajmi bank xususiy kapitalining 8 barobaridan oshmasligi lozim.

Gollandiyada tijorat banklari agarda mijoz bank bo‘lmasa, beriladigan kredit miqdori bank xususiy kapitalining 1 foizidan oshadigan bo‘lsa Markaziy bankka ma’lumot yetkazishlari lozim. Ushbu mamlakatda ham bir mijoz uchun ajratiladigan kredit miqdori bank xususiy kapitalining 25 foizidan oshmasligi shart.

Germaniyada tijorat banklari Bundesbankni yirik (bank kapitalining 10 foizidan ortiq) miqdordagi kreditlar xususida xabardor qilishi lozim. Bundan tashqari banklar Bundesbankning ma’lumotlar markaziga kredit oluvchi haqida ma’lumotlarni ham taqdim etishlari zarur. Kredit tashkilotlarini nazorat qiluvchi federal agentlik doimo ushbu ma’lumotlardan foydalanish huquqiga ega hisoblanadi. Bundan ko‘zlangan maqsad, bir nechta banklardan kredit olgan mijozlar haqida ma’lumotga ega bo‘lish hamda muammoli kreditlarni kelib chiqish holatlarini kamaytirishdir. Katta miqdordagi kreditlar ya’ni bank xususiy kapitalining 10 foizidan ortiq miqdordagi kreditlarning umumiy hajmi bank xususiy kapitalining 8 barobaridan oshmasligi lozim.

Agar e’tibor beriladigan bo‘lsa deyarli barcha rivojlangan Yevropa davlatlarida yirik miqdordagi kreditlar uchun qo‘yilgan cheklovlar bir xildir. Bundan ko‘zlangan asosiy maqsad, banklarning kredit portfelidagi risklarni kamaytirish hisoblanadi.

Yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek bank moliyaviy xizmatlarining takomillashuvi kredit portfelining riskliligining pasayishiga olib keladi. Kredit portfelining risklilik darajasini boshqarishda hamda uni kamaytirishda yoki risklilik bo‘yicha daromadlilik darajasini oshirish bo‘yicha bir qator matematik usullar mavjud. Shulardan, Amerika Qo‘shma Shtatlari hamda Yevropaning aksariyat davlatlarida banklar IncomeGapAnalysis dan foydalanishadi. Bu tahlil orqali banklar Moliya bozori stavkasini o‘zgarishi, bankning aktivlarni hamda majburiyatlariga qay dara-

jada ta'sir qilishini ko'rishlari mumkin va shundan kelib chiqqan holda ular bozor stavkasining o'zgarishi evaziga bank ko'rishi mumkin bo'lgan zararni kamaytirish maqsadida kerakli chora va tadbirlarni oldindan ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Foiz stavkalaridagi o'zgarishlar bank kapitalini boshqarish bo'yicha ushbu faktor ham bankning aktiv va majburiyatlari portfellarini boshqaruvchilar tomonidan inobatga olish lozimligini ko'rsatdi. Foiz stavkalari bo'yicha risk nima ekanligini izohlash maqsadida AQSHdagi First National Bankning aktiv va majburiyatlaridan foydalanamiz.

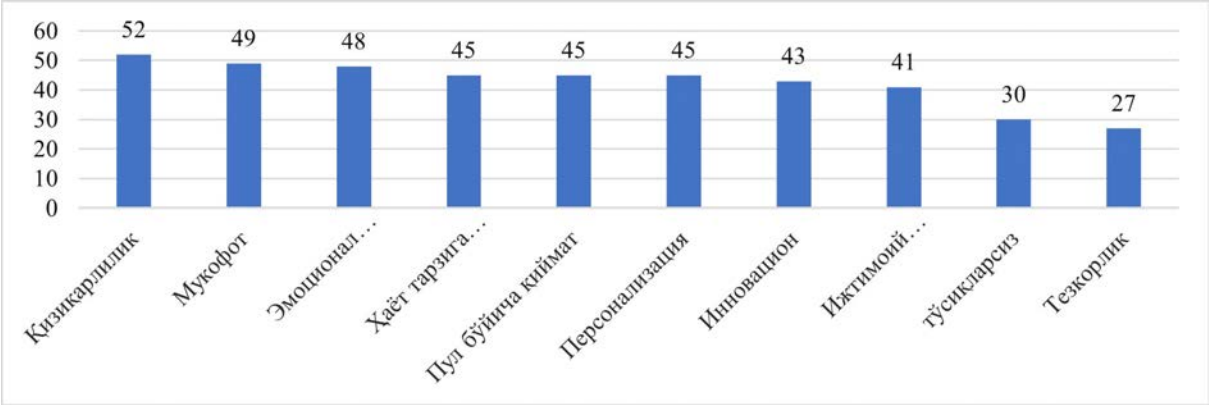
1-jadval: First National Bank aktivlari va majburiyatlari

Aktivlar		Majburiyatlar	
Zaxiralar va naqd pul	$5 million	Talab qilib olingungacha saqlanadigan depozitlar	$15 million
Qimmatli qog'ozlar		Pul bozori instrumentlari	
1 yildan kam muddatli	$5 million	Depozit hisoblari	$5 million
1 yildan 2 yilgacha	$5 million	Jamg'arma depozitlari	$15 million
Ipoteka kreditlari		Depozit sertifikatlari	
O'zgaruvchan foizli	$10 million	O'zgaruvchan foizli	$10 million
Qat'iy foizli (30 yil)	$10 million	1 yildan kam muddatli	$15 million
Tijorat kreditlari		1 yildan 2 yilgacha	$5 million
1 yil kam muddatli	$15 million	2 yildan ortiq	$5 million
1 yildan 2 yilgacha	$10 million	Federal fondlar	$5 million
2 yildan ortiq	$25 million	Qarzlar	
Asosiy vositalar	$5 million	1 yildan kam muddatli	$10 million
		1 yildan 2 yilgacha	$5 million
		2 yildan ortiq	$5 million
		Bank kapitali	$5 million
Jami	**$100 million**	**Jami**	**$100 million**

Bunda menejer oldidagi dastlabki vazifa foiz stavkasi o'zgarishiga ta'sirchan bo'lgan aktiv va majburiyatlarni aniqlab olish hisoblanadi. Bular bir yil mobaynida qayta baholangan aktiv va majburiyatlardir. Ularning qayta baholanishiga sabab qarz munosabatlarini ifodalovchi instrumentlarning muddati tugaganligi yoki o'zgaruvchan foiz stavkali instrumentlarning avtomatik tarzda qayta baholanishidir. Aksariyat aktivlar hamda majburiyatlar uchun ularning foiz o'zgarishiga ta'sirchanmi yoki yo'q ekanligini aniqlash unchalik qiyin masala hisoblanmaydi. Masalan, bizning misolimizda foiz o'zgarishiga ta'sirchan aktivlar muddati 1 yilgacha bo'lgan qimmatli qog'ozlar ($5 million), o'zgaruvchan stavkali ipoteka kreditlari ($10 million) va muddati 1 yildan kam bo'lgan tijorat kreditlari ($15 million) jami $30 million ekanligi aniq.

Ammo ayrim turdagi qat'iy foiz stavkali hamda bir yil mobaynida qayta baholanmaydigan kreditlarning ham ma'lum bir miqdori foiz o'zgarishiga ta'sirchan bo'lishi mumkin. Misol uchun, o'zgarmas foiz stavkali ipoteka kreditlarning muddati 30 yil bo'lishiga qaramasdan, uy egalari uylarini sotish yoki boshqa yo'llar orqali ipoteka kreditini muddatidan oldin to'lashi mumkin. Bu shuni anglatadi, o'zgarmas foiz stavkali ipoteka kreditlarining bir qismi muddatidan oldin to'lanadi va bu o'z o'zidan foiz stavkasini qayta baholanishiga sabab bo'ladi. Bank menejeri oldingi bank operatsiyalariga tayangan holda, o'zgarmas foiz stavkali ipoteka kreditlarining 20 foizi yil mobaynida to'lanadi deb aytishi mumkin. Bundan kelib chiqadiki ushbu kreditlarning 20 foizi ya'ni $2 million ($10 millionning 20 foiz)i foiz stavkasining o'zgarishiga ta'sirchan hisoblanadi. Natijada foiz stavkasining o'zgarishiga ta'sirchan bo'lgan aktivlarning umumiy miqdori $32 millionni tashkil etadi.

Endi bank mijozlari nuqtayi nazaridan yondashadigan bo'lsak, global miqyosda quyidagi tendensiyalarni ko'rishimiz mumkin. Iste'molchilarning raqamli aloqalardan kutilgan umidlari ortib bormoqda, lekin banklar bu o'zgarishlarga mos kela olmayaptilar. Jahon bankining "Iste'molchilar Ovozi" so'rovnomamizda qatnashgan javob beruvchilarning deyarli yarmi o'z bank munosabatlarini na emotsional jihatdan bog'liq, na hayot tarzlariga yaxshi integratsiya qilingan deb hisoblashadi; 52% bank ishlarini "qiziqarli" emas deb hisoblashadi. Ko'plab javob beruvchilar shuningdek, banklari ularning raqamli munosabatlaridan kutilgan uzluksiz tajribani, pulga munosib qiymat va innovatsiyani taqdim etmasligini aytishgan. (2-rasm)

2-rasm: Mijozlarga bank xizmatlaridan nima yetishmayotganligi

Jahon banki tomonidan o‘tkazilgan ushbu so‘rovnomada 8051 kishi ishtirok etgan. So‘rovnoma natijalariga ko‘ra, ko‘pgina mijozlar bank xizmatlaridan umumiy qoniqishsizlikni his qilmoqda. Bank faoliyatining qiziqarli, mukofotli va emotsional jihatdan bog‘liq bo‘lish kabi elementlari yetishmovchiligi mavjud. Mijozlarning kundalik hayot tarziga mos kelmaydigan va ularning individual ehtiyojlariga javob bermaydigan, innovatsion yechimlarni yetkazib berishda ham kamchiliklar sezilmoqda. Shuningdek, ijtimoiy javobgarlik va iste’molchilarga qulaylik yaratishga urg‘u berilmagan. Bu muammolarni hal etish uchun banklar mijozlarning kutilganlarini to‘g‘ri tushunish va ularning talablariga javob beradigan xizmatlarni ishlab chiqishlari lozim.

XULOSA VA TAKLIFLAR

“RegTech” moliyaviy texnologiyalaridan foydalanish ma’muriy va operatsion jarayonlarni avtomatlashtirish natijasida xizmat ko‘rsatish sifatini oshiradi, bu esa bankning umumiy samaradorligini va mijozlarga xizmat ko‘rsatish sifatini yaxshilashga yordam beradi.

“SupTech” moliyaviy texnologiyalaridan foydalanish orqali bankning xizmatlari sifatini yaxshilash, shuningdek, ishonchli ma’lumotlarni shakllantirish va bisnesni kreditlash jarayonlarini avtomatlashtirish imkonini beradi, bu esa bankning kredit berish samaradorligi va xavflarni boshqarish qobiliyatini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mishkin, Frederic S., Stanley, Eakins G., Financial markets and institutions, 7th edition, Prentice Hall, The USA, 2012, pages 574-575
2. Moro-Visconti, R., Rambaud, S., & Pascual, J. (2020). Sustainability in FinTechs: An Explanation through Business Model Scalability and Market Valuation. Sustainability. https://doi.org/10.3390/su122410316.
3. Ogwanga, A. A., Emenike, K. O., & Joseph, K. K. B. (2019). Bank credit and economic activity in a developing economy. Journal of Research in Emerging Markets, 1(3). https://dx.doi.org/10.30585/jrems.v1i3.358
4. Parmod, Kumar, Singhal. (2019). Bank Customers Annotations Regarding Banking Services. doi: 10.26643/THINK-INDIA.V22I1.7755
5. Patrick H T. Financial development and economic growth in underdeveloped countries. Economic Development and Cultural Change, 1966, 14(2): 174–189.

IKKIYOQLAMA SOLIQQA TORTISH MUNOSABATLARINI TARTIBGA SOLISHGA OID ILMIY-NAZARIY QARASHLAR

Rajapov Shuxrat Zaripbayevich
I.f.n. (PhD), Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya: Ushbu maqolada ikkiyoqlama soliqqa tortish munosabatlarida ilmiy-nazariy qarashlar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: ikkiyoqlama soliqqa tortish, mustaqil agent, soliq betaraflilik, transfer narxlar, daromad manbai, soliq hisoboti, past darajali kapital, xalqaro soliqqa tortish.

Abstract: This article analyzes the scientific-theoretical views on bilateral taxation relations.

Key words: double taxation, independent agent, tax neutrality, transfer pricing, source of income, tax reporting, low-level capital, international taxation.

Аннотация: В данной статье анализируются научно-теоретические взгляды на двусторонние налоговые отношения.

Ключевые слова: двойное налогообложение, независимый агент, налоговая нейтральность, трансфертное ценообразование, источник дохода, налоговая отчетность, низкоуровневый капитал, международное налогообложение.

KIRISH

Xalqaro soliqqa tortishning nazariy jihatlari, xalqaro ikki tomonlama soliqqa tortishning sabablari va ularni bartaraf qilish usullarini, shuningdek, ularning tahlili chet elda qo‘llaniladigan xalqaro ikki tomonlama soliqqa tortishni yo‘q qilish prinsiplari va usullarini, ularning mohiyati va xalqaro ikki tomonlama soliqqa tortishni yo‘q qilish mexanizmining samaradorligiga ta’sirini hisobga olish uchun aniqlandi.

Xalqaro ikki tomonlama soliqqa tortish muammosi bir vaqtning o‘zida turli davlatlardagi tashkilotlarning tashqi iqtisodiy faoliyatidan olinadigan daromadlarni soliqqa tortishda yuzaga keladi. Uning qarorini davlatlar tomonidan ichki qonun hujjatlari qabul qilinishi, shuningdek, xalqaro soliq shartnomalarini tuzish orqali amalga oshiriladi.

Ko‘pgina rivojlangan mamlakatlarda chet el tashkilotlarini savdo, sanoat va boshqa tijorat faoliyatidan olinadigan daromadlarni soliqqa tortishning eng keng tarqalgan asoslari soliq qonunchiligida biznes instituti (doimiy muassasa) tashkil etilishi bilan bog‘liq. Doimiy muassasa institutidan foydalanish, ushbu tashkilotlar rezident bo‘lgan har ikkala davlatning va ular faoliyat ko‘rsatadigan davlatlarning manfaatlarini hisobga olgan holda, xorijiy tashkilotlar uchun muvozanatli soliq rejimini o‘rnatishga imkon beradi. Doimiy muassasaning asosiy maqsadlaridan biri bu faoliyat ko‘rsatadigan mamlakatda soliq solinadigan xorijiy tashkilotning daromadlarini aniqlashdir.

Bu xorijiy tashkilotning soliqqa tortiladigan daromadi kompaniyaning umumiy daromadining ma’lum bir ulushi sifatida yoki shartli ravishda mustaqil biznes bo‘linmasining foydasi sifatida aniqlanishi mumkin. Har bir mamlakatda kompaniyaning umumiy foydasida foyda ulushini aniqlashning o‘ziga xos usullari mavjud. Foyda kompaniyaning umumiy savdosidagi ulushiga qarab hisoblanishi mumkin ya’ni:

- bo‘linma ishchilari soni va kompaniya xodimlarining umumiy soniga nisbati bo‘yicha;
- ma’lum bir mamlakat hududida joylashgan kompaniya aktivlari ulushiga mutanosib ravishda va boshqalar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR SHARHI

N.I. Turgenev o‘zining “Soliq nazariyasi tajribasi” nomli kitobida (1818-yil) shuni ta’kidlaydiki, “Bilimli bo‘lishning muvaffaqiyatlari ularning xalqlar urf-odatlariga foydali ta’siri darajasiga qarab soliqlar tizimining takomillashuviga ham ta’sir etgan”, “...soliqlar bilimga ega bo‘lish bilan birga paydo bo‘lib, uning belgisi bo‘lib qoldi.

...Soliqlarning tayinlanishi, taqsimlanishi va yig‘ilish usuliga qarab xalq orasida tarqalgan ma’lumotlar to‘g‘risida; yig‘iladigan soliqlar miqdoriga qarab uning boyligi haqida fikr yuritish mumkin, bu bilimlilik va ma’rifatni anglatadigan ikkita eng asosiy xususiyatdir”.

“Soliqlar, – deb yozadi D. Rikardo, – hokimiyat ixtiyoriga kelib tushadigan yer mahsuloti va mamlakat mehnatining bir qismini tashkil etadi va oxir-oqibatda ular kapital hisobidan yoki mamlakat daromadi hisobidan to‘lanadi”. Shuni alohida ta’kidlab o‘tish lozimki, D. Rikardo soliqlar mohiyatini yoritib, o‘z navbatida A. Smit tomonidan yaratilgan soliqlar nazariyasini ma’lum darajada rivojlantirgan.

O. Olimjonovning fikriga ko‘ra: “Soliqlar – davlat va jamiyatning pul mablag‘lariga bo‘lgan ehtiyojini qondirish maqsadida qonun tomonidan belgilab qo‘yilgan hajmda va o‘rnatilgan muddatda jismoniy va huquqiy shaxslardan davlat ixtiyoriga majburiy ravishda undirib olinadigan to‘lovlardir”. Soliqlarga berilgan mana shu ta’rif eng maqbul ta’rif bo‘lib, soliqlarning mohiyati, ularning iqtisodiyotdagi o‘rni va rolini, soliqlarning harakat jarayonini nazariy jihatdan chuqurroq yoritib, soliqlar haqida aniqroq tasavvur hosil qilishga yordam beradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ilmiy maqolani yozish jarayonida ilmiy tadqiqotni amalga oshirishningm tizimli tahlil, tarixiylik va mantiqiylik, induksiya va deduksiya, analiz va sintez, qiyosiy va selektiv tanlab tadqiq qilish, monografik tahlil va guruhlash usullari qo‘llanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR MUHOKAMASI

Tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi soliq solish mamlakatlar tomonidan maxsus prinsiplar, shu jumladan ikki tomonlama soliqqa tortishni bekor qilish tamoyillari asosida amalga oshiriladi (1-rasm).

Soliq solish mexanizmini ishlab chiqishda odatda soliq to‘lovchining turar joy (“millat”) tushunchasi va (yoki) yashash joyi tushunchasi qo‘llaniladi.

Hududiy yondashuvga ko‘ra, har bir davlatga o‘z hududidagi faoliyat bilan bog‘liq bo‘lgan daromad solig‘i solinadi. Rezidentlik tushunchasi, ma’lum bir davlatning rezidenti deb tan olingan har bir soliq to‘lovchi barcha manbalar, shu jumladan, xorijiy manbalardan olgan barcha daromadlari uchun soliqqa tortilishi kerakligiga asoslanadi. Rezident maqomi qonun bilan belgilanadi.

Aksariyat mamlakatlarda soliqqa tortish hatto xorijiy kompaniyalarning notijorat tashkilotlariga ham qo‘llaniladi. Bunday hollarda soliq summasi, odatda, ushbu idorani, byuroni va boshqalarni saqlash xarajatlarining 5-8 foiziga asoslanadi.

Investitsion foyda (passiv daromad) uchun “daromad manbai” mezoni qo‘llaniladi. Agar tijorat faoliyatidan olinadigan daromadlar nuqtayi nazaridan, daromad keltiradigan faoliyatni amalga oshirishning tabiati va usullari ularni soliqqa tortish nuqtayi nazaridan hal qiluvchi bo‘lsa, unda ularning manbai joylashgan joy passiv daromadlar uchun hal qiluvchi rol o‘ynaydi - ma’lum bir mamlakat ichida yoki undan tashqarida passiv daromadlar va asosiy daromad o‘rtasidagi asosiy farq bu tijorat foydasi hisoblanib, bu shundan iboratki, ular doimiy yoki oldindan to‘lanadigan to‘lovlar xususiyatiga ega bo‘lib, tomonlar kelishgan davrda to‘lanadi va belgilangan stavka bo‘yicha (20-30%) amalga oshirilgan har bir to‘lov uchun manbadan soliqqa tortiladi.

Shu bilan birga, soliq budjetga soliq agenti tomonidan daromad oluvchining hisobidan to‘lanadi. Iqtisodiy adabiyotlarda rezident tashkilotlarning xalqaro ikki tomonlama soliqqa tortilishini bartaraf etish uchun quyidagi usullar aniqlangan:

- boshqa mamlakatda olingan ma’lum bir daromadni (masalan, iqtisodiy faoliyatdan olinadigan foyda) soliq bazasidan chiqarib tashlash (ozod qilish usuli) (1);
- boshqa mamlakatda olingan daromadlarni soliq solinadigan bazaga kiritish, keyinchalik ushbu mamlakatda to‘lanadigan daromad solig‘i summasidan to‘langan xorijiy soliqlarni chegirib tashlash (hisobga olish usuli, soliqni hisobga olish) (2);
- soliq to‘lovchining soliq solinadigan bazasini aniqlashda chet elda to‘langan soliqlarni chegirib tashlanadigan xarajatlarga kiritish (chegirma usuli) (3).

Tax = PR x ptax, (1)

Tax = [PR +Ps] x ptax -Taxs (2)

Tax = [PR +Ps -Taxs] x ptax (3)

Bu yerda,

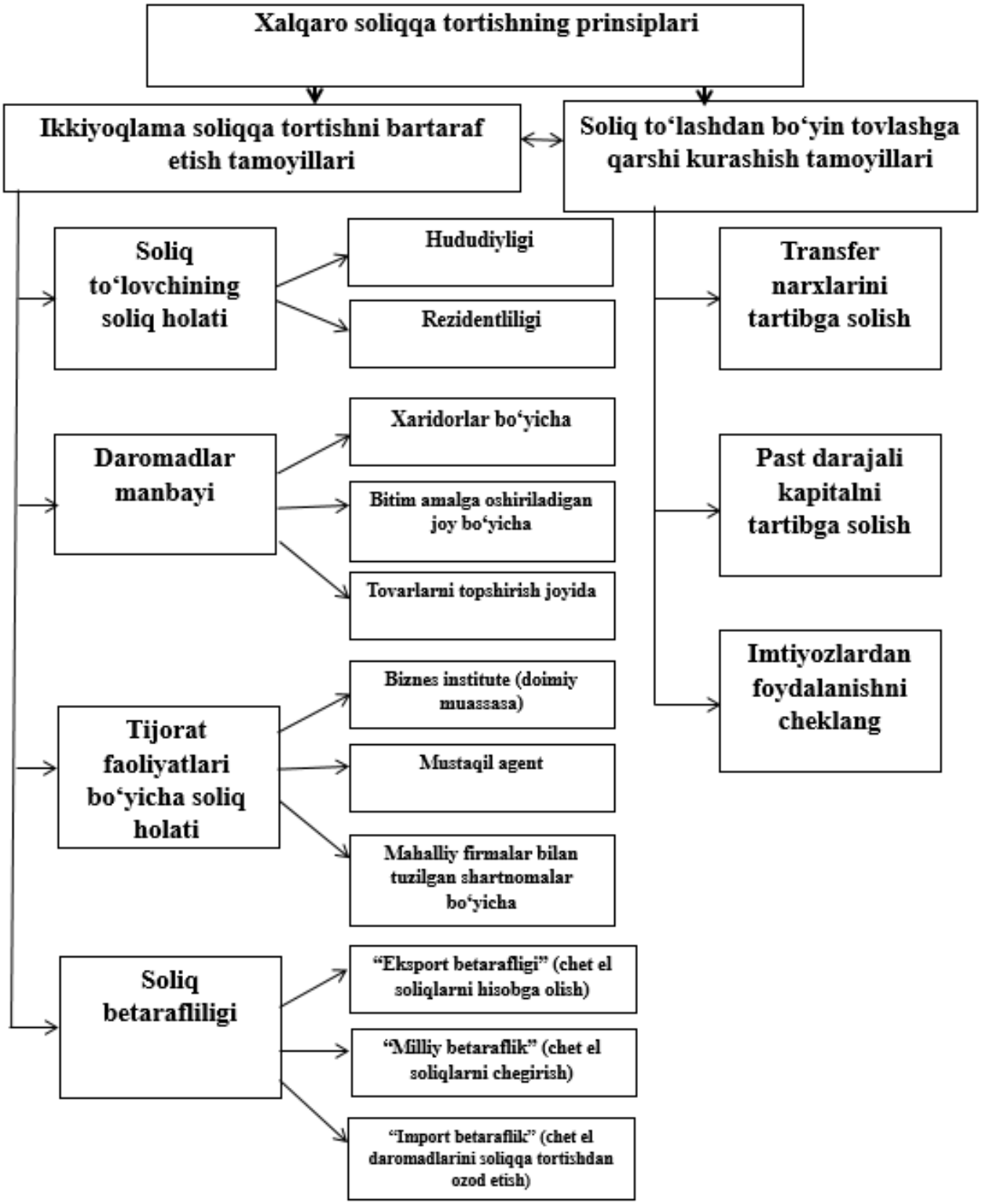
Tax – soliq summasi, rezidentlik davlatidagi to‘lovi,

PR – foyda, rezidentlik davlati tomonidan olingan foyda,

Ps – foyda, chet mamlakatlari manbalaridan olingan foyda,

ptax – rezidentlik davlatidagi soliq stavkasi,

Taxs – soliq summasi, chet davlatlari manbalaridan to‘langan soliq summasi.

1-rasm: Xalqaro soliqqa tortishining prinsiplari[1]

1 Muallif tomonidan tayyorlandi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Davlatning ikki yoqlama soliqqa tortishni bartaraf etishning muayyan usulini tanlashi uning soliq siyosatining maqsadlari “soliq betarafligi” tushunchasiga bog‘liq. Xalqaro biznesni soliqqa tortishda bunday soliq qoidalarini yaratish, ular chet elda iqtisodiy faoliyatni rivojlantirishga to‘sqinlik qilmaydi, shu bilan soliq nuqtayi nazaridan tijorat qarorlarining betarafligini ta’minlaydi. Ikki yoqlama soliqqa tortishni bartaraf etishning yuqorida ko‘rsatilgan usullari mos ravishda import, eksport va milliy betaraflikni ta’minlaydi. Xalqaro ikki tomonlama soliqqa tortishni bartaraf etish muammosi soliqlardan qochish va soliq to‘lashdan bo‘yin tovlash muammosi bilan chambarchas bog‘liqdir.

Soliq to‘lashdan bo‘yin tovlashda ikki tomonlama soliqqa tortishni bartaraf etish mexanizmini qo‘llash uchun davlatlar o‘rtasida chora-tadbirlar ko‘rilmoqda, shu jumladan, soliq qonunchiligida transfert narxlarini tartibga soluvchi qoidalar, ortiqcha kapitallashuv va imtiyozlardan foydalanish imkoniyatlarini cheklashlar shular jumlasiga kiradi. Soliqqa tortishning hududiy tizimi va soliqlarni kreditlash tizimi alohida mamlakatlarning qonunchiligi darajasida ikki yoqlama soliqqa tortish muammosini hal qilishga imkon beradi.

Ikki yoqlama soliqqa tortishning oldini olish to‘g‘risidagi xalqaro shartnomalar davlatlararo darajadagi ikki yoqlama soliqqa tortish muammosini hal etishga yordam beradi. Xalqaro amaliyotda bunday shartnomalar, odatda, chet el manbalaridan olinadigan daromadlarni soliqqa tortishdan ozod qilish bilan bir qatorda, soliqqa tortishda cheklovlar ham mavjud.

Xalqaro amaliyotda davlatlararo darajadagi shartnomalarni imzolashda ikki tomonlama soliq to‘lashdan qochishni bartaraf etish to‘g‘risidagi bitim yuzasidan modellaridan foydalaniladi. Bunday kelishuvlarning eng keng tarqalgan modellari Yevropaning dunyo miqyosida sheriklari bilan shartnomalar tuzishda asosiy hujjat sifatida ishlatiladigan Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT) modeli va rivojlanayotgan davlatlar yoki rivojlangan davlatlar o‘rtasidagi kelishuvlarga qaratilgan Birlashgan millatlar tashkiloti (BMT) modellari hisoblanadi. Amerika Qo‘shma Shtatlari (AQSH) soliq qonunchiligining o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiradigan, IHTT va BMTning bir qator muhim farqli ikki tomonlama soliqdan qochish to‘g‘risidagi kelishuvlarga ega bo‘lgan o‘z modellari ishlab chiqilgan.

Xususan, AQSH modelida “soliq firibgarligi”ning oldini olish va soliqqa tortilmaslik maqsadida yagona firma tashkil etish uchun shartnoma qoidalarini cheklaydigan qo‘shimcha bo‘limlar mavjud. Bunda “Doimiy muassasa” atamasi bo‘yicha ba’zi tafovutlar mavjud. AQSH model konvensiyasi bo‘yicha uni ishlab chiquvchilarning fikriga ko‘ra, IHTTni model konvensiyasiga asoslangan bo‘lib, AQSHning tajribalari hisobga olgan holda, maqbul hujjat sifatida foydalanilmoqda.

Bundan tashqari, bu AQSHda majburiy model emas va u o‘zar hamkorlikni boshlang‘ich qismida asos bo‘lib xizmat qiladi. IHTT va BMT modellari o‘rtasidagi tub farq esa shundan iboratki, IHTT modeli rezidentlarga soliqqa tortish tamoyiliga asoslangan bo‘lib, uni faqat siyosiy va iqtisodiy jihatdan teng bo‘lgan davlatlar o‘rtasidagi munosabatlarda amalga oshirish mumkin. BMT modeli soliqqa tortishning hududiy tamoyilini amalga oshiradi, chunki ushbu modeldan foydalanayotgan rivojlanayotgan davlatlar soliq to‘lovchilar doirasini kengaytirishdan manfaatdor. “Doimiy muassasa” atamasining asosiy ta’rifi IHTT modelida mavjud. Boshqa ikkita model (BMT va AQSH) IHTT modeliga asoslangan. Muqobil model konvensiyalari muayyan iqtisodiy va siyosiy sharoitlarga moslashtirilgan IHTT model konvensiyasidagi o‘zgarishlar hisoblanadi.

BMTning model konvensiyasi IHTT model konvensiyasidan tovarlarni yetkazib berish, qurilish-montaj ishlarini bajarish, xizmatlarni ko‘rsatish va ma’sul agentni aniqlash uchun doimiy vakolatni belgilashda farq qiladi.

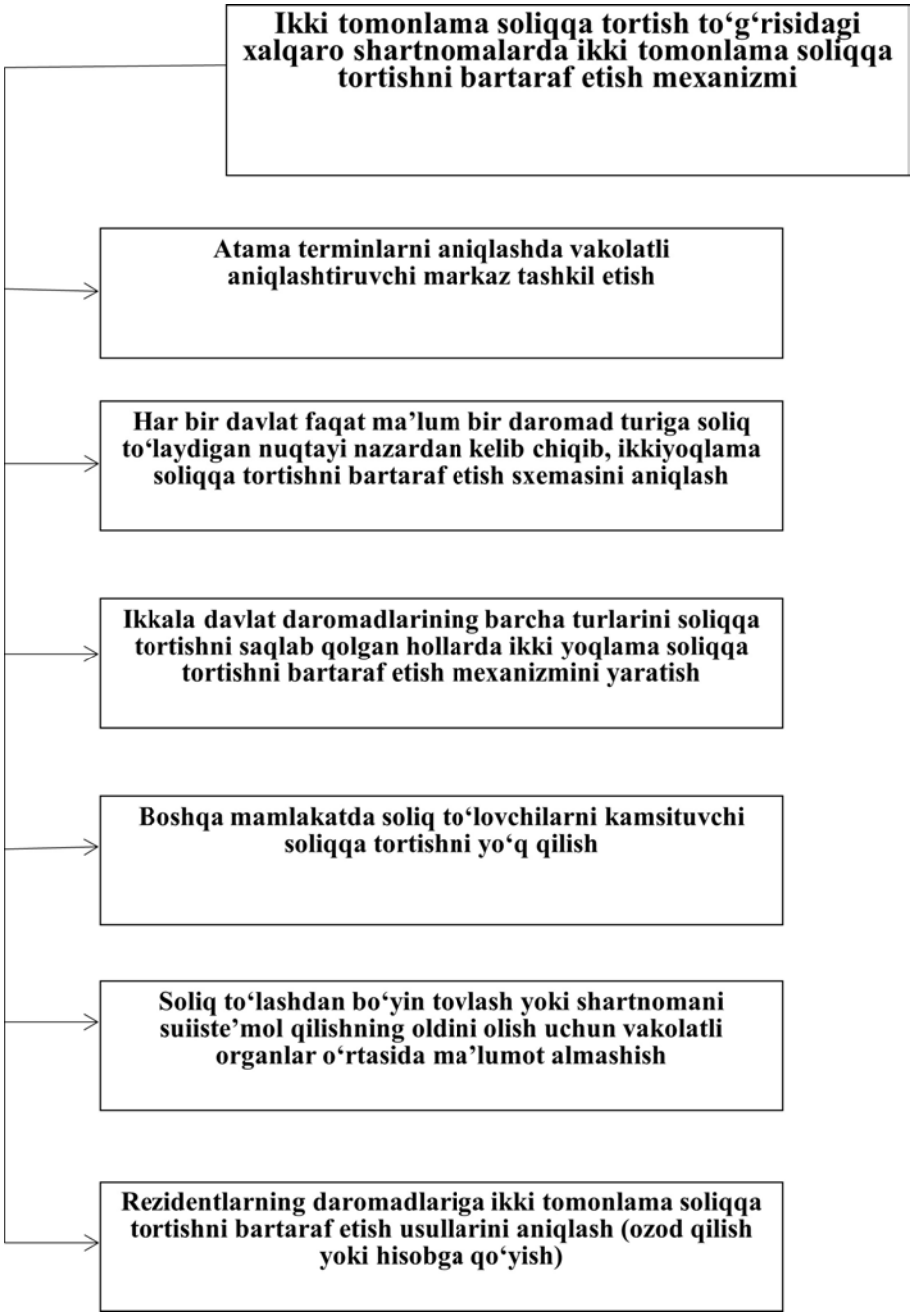
Hozirda IHTT va BMT modellari ikki tomonlama soliqqa tortishni bartaraf etish bo‘yicha shartnomalarining asosiy turlari hisoblanadi. Davlatlar o‘rtasida ikki tomonlama, daromad va kapitalni soliqqa tortish bo‘yicha qo‘shimcha ravishda ko‘p tomonlama shartnomalar ham mavjud (Shimoliy Yevropa mamlakatlari va Afrika davlatlari o‘rtasida ikki tomonlama shartnomalari (CMEA) amalda). Ikki yoqlama soliqqa tortishning oldini olish to‘g‘risidagi xalqaro shartnomalarda (davlatlararo darajada) ikki tomonlama soliqqa tortishni bartaraf etish mexanizmi 2-rasmdagi keltirilgan elementlarni o‘z ichiga oladi. (2-rasmga qarang).

Transport sohasidagi (havo, avtomobil yo‘llari va boshqalar) hamkorlik to‘g‘risidagi xalqaro shartnomalarda soliq shartnomasi mavjud bo‘lib, uning qoidalari shartnoma tuzuvchi davlatlarning xalqaro transportda soliqlarni tegishli transport vositalari orqali undirish huquqi bilan ajratib turadi. Rossiya Federatsiyasi IHTT modeliga ko‘ra 67 ta xorijiy davlatlar bilan tuzilgan ikki tomonlama soliqdan qochish to‘g‘risidagi kelishuvlarni, shuningdek, transport sohasida hamkorlik qilish bo‘yicha 100 dan ortiq xalqaro shartnomalarni qo‘llamoqda.

Xalqaro soliq qoidalari birinchi marta 1920-yillarda namoyon bo‘lganligi sababli, global jarayonida biznes modellarining o‘zgarishi va geosiyosat o‘zgarishi natijasida kelib chiqadigan yangi iqtisodiy imkoniyatlar va qiyinchiliklar bilan tubdan o‘zgardi. Natijada, ushbu qoidalarning aksariyat qismi, ikkiyoqlama soliqqa tortilishga olib keladigan, kamchiliklar va nomuvofiqliklarni bartaraf etish uchun yangilash zarur edi.

Xalqaro soliq qoidalari bo‘yicha IHTT standartlarini ishlab chiqish asosiy standartga asoslandi. Ular daromad va kapital bo‘yicha IHTT modeli soliq konvensiyasi, shuningdek IHTT transmilliy korxonalar va soliq ma’muriyatlari uchun pul o‘tkazmalarini aniqlash bo‘yicha ko‘rsatmalarga asoslangan. Bular doimiy ravishda

yangi ishlanmalar, shu jumladan “Soliq bazasini kamaytirishga urinish va daromad (foyda)ni soliqqa tortishdan xolos bo‘lishga qarshi kurashish chora-tadbirlari rejasi”dagi (Action Plan on Base Erosion and Profit Shifting-BEPS) loyihasi doirasida yangilanib boriladi.

2-rasm: Ikki tomonlama soliq tortish shartnomalarida ikki tomonlama soliqqa tortishni bartaraf etish modeli[2]

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa sifatida O‘zbekistonning xalqaro soliq shartnomalari to‘g‘risidagi ma’lumotlar keltirilgan: ularning soni va o‘ziga xos tarkibi, muhim dinamikasi va shartnomaviy pozitsiyani ko‘rsatish va bir xil tendensiya sifatida yangi ikkiyoqlama soliq tortishni bartaraf etish shartnomalarini (kelishuvlarni qayta ko‘rib chiqish) tuzish jarayoning ilk bosqichlari keltirib o‘tilgan. Ayniqsa, Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT) haqida alohida ahamiyatga molik fikrlar yoritilgan. Bu tashkilot iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash uchun muhim xalqaro iqtisodiy siyosatni rivojlantirish borasida ish olib boradigan xalqaro tashkilot sifatida qaraladi. Shuningdek, davlatlarning o‘z maqsadlariga yo‘naltiradigan adolatli, teng huquqli, imkoniyatga boy va aholi farovonligini ta’minlovchi siyo-

2 Muallif tomonidan tayyorlandi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

satni shakllantirish asosida ikkiyoqlama soliqqa tortishni bartaraf etish yuzasidan ishlab chiqilgan qariyb 60 yillik tajriba ega bo‘lgan tamoyillarga ega xalqaro tashkilotlar hisoblanadi.

Hukumatlar, siyosatchilar va fuqarolik jamiyati bilan birgalikda dalillarga asoslangan xalqaro standartlarni yaratish va qator ijtimoiy, iqtisodiy (ikkiyoqlama soliqqa tortishni bartaraf etish) va ekologik muammolarga yechim topish ustida bir qator xalqaro soliq munosabatlariga doir xalqaro tashkilotlar o‘z faoliyatlarini olib bormoqda. Bu xalqaro tashkilotlar iqtisodiy ko‘rsatkichlarni yaxshilash va yangi ish joylarini yaratishdan tortib, muhim ma’lumotlar olishga va xalqaro soliqlarni to‘lashdan qochishga qarshi, ma’lumotlar va tahlillar, eng yaxshi tajribalarni almashish va davlat siyosati va xalqaro standartlar bo‘yicha maslahatlar uchun noyob forum va bilim markazini taqdim etadigan muassasalar hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi. O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to‘plami, 2020-yil yanvar.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Davlat soliq xizmati to‘g‘risida”gi Qonuni. -T.: Xalq so‘zi, 1997-yil, 29-avgust.
3. Погорлецкий А.И. Принципы международного налогообложения и международного налогового планирования, Санкт-Петербург, – 2005.
4. Полежарова Л.В. Международное двойное налогообложение: механизм устранения в Российской Федерации.– М.: Магистр: Инфра-М, 2014. С. – 9.
5. Семенихин В. В. Устранение двойного налогообложения по налогу на прибыль // Налоги. – 2014. № 29. С. – 9.
6. http://www.soliq.uz (Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Soliq qo‘mitasi)
7. http://www.gov.uz (O‘zbekiston Respublikasi Hukumat portali)
8. http://www.lex.uz (O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi sayti)

КАК ДОСТИЧЬ ВЫСОКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ УСТОЙЧИВОСТИ И ИЗБЕЖАТЬ ГРИНВОШИНГ ИЛИ РОЛЬ ESG ОТЧЕТНОСТИ В ДОСТИЖЕНИИ ЦУР В УЗБЕКИСТАНЕ

Салахутдинова Юлдуз Голибовна
Магистрант группы ИБ-6, кафедра „Оценочное дело и инвестиции”,
Ташкентский государственный экономический университет

Аннотация: В статье рассматривается законодательная база и практика предоставления нефинансовой отчетности по устойчивому развитию в Узбекистане, международные руководства и стандарты по раскрытию ESG данных, значение универсальной системы отчетности для развития рынка и привлечении инвестиций, рассматривается международный опыт в раскрытии нефинансовой информации, дано заключение и рекомендации, основанные на международном опыте.

Ключевые слова: раскрытие ESG данных, отчетность по устойчивости, цели устойчивого развития, инвестиции, национальные стандарты отчетности, рэйтинг ESG.

Annotatsiya: Maqola O‘zbekistonda barqaror rivojlanish bo‘yicha nomoliyaviy hisobotlarni taqdim etishning qonunchilik asoslari va amaliyoti, ESG ma’lumotlarini oshkor qilish bo‘yicha xalqaro ko‘rsatmalar va standartlar, bozorni rivojlantirish va investitsiyalarni jalb qilish uchun universal hisobot tizimining ahamiyati muhokama qilingan, axborotni oshkor qilish bo‘yicha xalqaro tajriba o‘rganilgan, xulosa va tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: ESG ma’lumotlarni oshkor qilish, barqarorlik hisoboti, barqaror rivojlanish maqsadlari, investitsiyalar, milliy hisobot standartlari, ESG reytingi.

Abstract: The article discusses the legislative framework and practice of providing non-financial reporting on sustainable development in Uzbekistan, international guidelines and standards for the disclosure of ESG data, the importance of a universal reporting system for market development and attracting investments, examines international experience in disclosing non-financial information, provides a conclusion and recommendations based on on international experience.

Key words: ESG data disclosure, sustainability reporting, sustainable development goals, investments, national reporting standards, ESG ranking.

ВВЕДЕНИЕ

В связи с принятыми глобальными целями устойчивого развития (ЦУР) в мировой экономике, за последнее время произошло немало существенных изменений в формировании системы ценностей и интересов инвесторов, что в свою очередь повлияло на движение потока инвестиций. Все больше растет интерес к нефинансовой информации отражающей экологическую, социальную и управленческую ответсвенность или ESG подход в бизнес деятельности.

Для успешного привлечения международного финансирования и интеграции в мировую экономику логично развивать проекты, соответствующие международным стандартам и требованиям и отвечающие интересам международных инвесторов. Роль государства при этом – создать условия для целевой реализации ресурсов через предоставление соотвествующей платформы для взаимосвязи всех участников и регулирующей этот механизм законодательной базы. Здесь важную роль играет система оценки и рейтингов как инструмента для каскадирования целей устойчивого развития до крупных компаний и МСП и отражением их результатов в отчетности.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ

Для составления статьи были изучены законодательные и нормативно-правовые документы Узбекистана, отчеты ООН, досье подготовленное Сбербанком России о развитии ESG-повестки в Узбеки-

стане, информация из вебсайта Государственной статистики Узбекистана, новостная информация из сайта банков, изучены требования международных руководств по раскрытию ESG информации и другие источники.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Для освещения данной темы использовались такие методы, как абстрактно-логическое мышление, обобщение.

АНАЛИЗ И ОБСУЖДЕНИЕ РЕЗУЛЬТАТОВ

С момента принятия странами обязательства о включении ЦУР в стратегии странового развития и в последствии подписания странами-участниками ООН Парижского соглашения о снижении карбоновых выбросов, было разработано множество руководств, рекомендаций, стандартов для реализации целей устойчивого развития. Самыми распространенными стали руководства составленные международными организациями Global Reporting Initiative (GRI), Sustainable Accounting Standards Board (SASB), Task Force on Climate-related Financial Disclosures (TCFD), Carbon Disclosure Project (CDP).

В целях упрощения сложной системы отчетности, связанной с многообразием руководств и уменьшения нагрузки на подотчетные компании, Совет по международным стандартам устойчивого развития (ISSB) разработал стандарты МСФО (IFRS) по раскрытию информации в области устойчивого развития – МСФО (IFRS) S1 “Общие требования к раскрытию финансовой информации, связанной с устойчивым развитием” и МСФО (IFRS) S2 “Раскрытие информации, связанной с климатом”. Данные стандарты были созданы на основе принципов вышеперечисленных стандартов GRI, SASB, CDP, TCFD. С января 2024 года вместе с предоставлением финансовой отчетности по МСФО компании должны раскрывать информацию об устойчивом развитии в обязательном порядке[1].

При имеющихся условиях как будет происходить движение ESG капитала. Схему движения потоков ESG инвестиций и взаимодействия элементов экосистемы можно условно отобразить по следующей схеме.

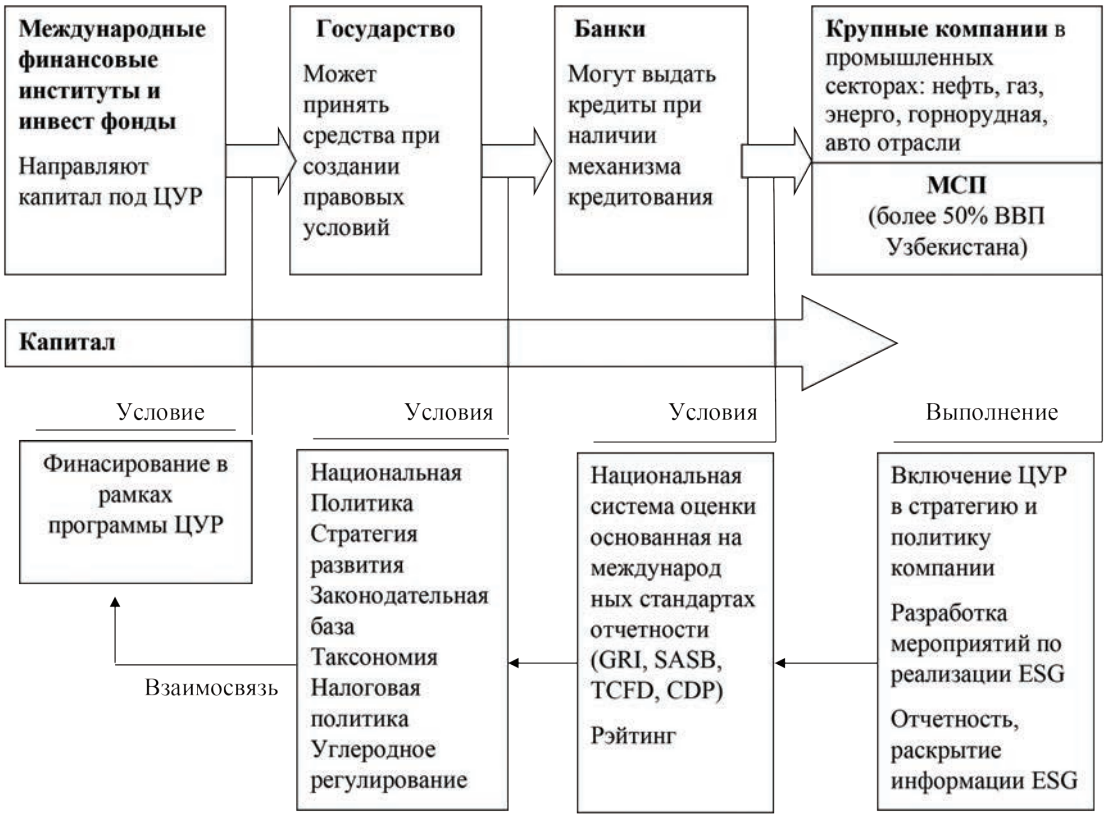

Рисунок 1: Движение ESG инвестиций[2]

1 IFRS Sustainability. Project Summery. IFRS® Sustainability Disclosure Standards. IFRS S1 General Requirements for Disclosure of Sustainability-related Financial Information IFRS S2 Climate-related Disclosures

2 Составлено автором.

По схеме поток инвестиций от международных финансовых организаций к частному бизнесу переходит при соблюдении определенных условий на уровне каждого из участников.

Итак, что мы имеем на первом исходящем уровне. Каково отношение миоровых финансовых организаций к Узбекистану как получателю ресурсов. По оценке ООН для достижения Узбекистаном целей устойчивого развития (до 2030 года) потребуется 6 млрд долларов ежегодно.3 В 2024 году планируется реализация 309 крупных проектов стоимостью 18 млрд долларов.4 Цели и объемы финансирования рассчитаны.

На втором уровне Государство создало определенную почву для принятия финансирования от международных финансовых институтов и дальнейшей передачи банкам и бизнесу для освоения ресурсов. По ESG регулированию в Узбекистане было проведено ряд реформ:

“Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года” утверждена Кабинетом Министров Республики Узбекистан в октябре 2018 года. В рамках этой повестки выделены 16 значимых на национальном уровне ЦУР, а также 125 соответствующих задач и 206 индикаторов, принята структура мониторинга достижения ЦУР.

- утверждена стратегия перехода на “зеленую” экономику в 2019 году, направленную на повышение энергоэффективности предприятий, внедрение возобновляемых источников энергии, повышение эффективности использования природных ресурсов.
- при поддержке ПРООН и Французского агентства развития (AFD), Министерство финансов ведет реформу фискальной системы с целью поддержки перехода к зеленой экономике. В рамках этой инициативы разрабатывается методология зеленого бюджетирования, обсуждается внедрение принципов зеленых и устойчивых закупок, а также проводится реформа зеленых налогов и субсидий.
- среди 100 целей в Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы также есть отдельные направления в области ESG, такие как внедрение зеленых принципов в различные сферы, увеличение энергоэффективности экономики на 20%, реформирование системы управления водными ресурсами и другие.

Указ Президента подписанный в апреле 2022 года “Об очередных реформах по созданию условий для стабильного экономического роста путем улучшения предпринимательской среды и развития частного сектора”, в котором одной из задач поставлено стимулирование увеличения качественно новых, в частности основанных на принципах экологического, социального и корпоративного управления (ESG) инвестиций и высокоэффективных технологий производства за счет уменьшения доли неэффективно функционирующих предприятий в экономике[5].

В октябре 2023 года была внедрена таксономия национальной “зеленой” экономики для классификации “зеленых” проектов[6].

Таким образом, Государство подготовило необходимую правовую базу и открывает возможность для привлечения средств международных финансовых институтов на развитие устойчивости. Финансирование принимается банками, у которых разработаны свои механизмы освоения “зеленых” и устойчивых проектов. В рамках ESG трансформации Узбекские банки активно сотрудничают с ЕБРР, АБР, МФК и осваивают линии для “зеленого” финансирования. По кредитной линии GEFF II ЕБРР из 100 млн долларов планирует выделить Хамкорбанку 10 млн долларов[7], Ипак Йули банку 45 млн долларов[8] для кредитования энергоэффективных проектов, модернизации производства и устойчивости к изменению климата. АБР выделит для Узбекистана $150 млн на “зеленую” реновацию в Узбекистане и ипотеки.[9] Лидером по зеленому финансированию в Узбекистане и Центральной Азии выступает Sanoat Qurilish банк. SQB работает с МФК, ЕБРР, АБРР, а в апреле 2024 года был подписан меморандум взаимопонимания и сотрудничества в сфере “зеленых” инвестиций с Глобальным институтом зеленого роста (GGGI).[10] Таким образом, доверие международных финансовых институтов к банкам Узбекистана растет и укрепляется, и сотрудничество между ними набирает обороты.

3 Оценка финансирования развития для Республики Узбекистан. Отчет ООН 2021 год.
4 Указ Президента Республики Узбекистан “о Государственной программе по реализации Стратегии “Узбекистан – 2030” в “Год поддержки молодежи и бизнеса” https://regulation.gov.uz/ru
5 Указ Президента Республики Узбекистан от 08.04.2022 г. № УП-101 “Об очередных реформах по созданию условий для стабильного экономического роста путем улучшения предпринимательской среды и развития частного сектора”.
6 В Узбекистане внедряется национальная “зеленая” таксономия. https://www.norma.uz/novoe_v_zakonodatelstve/v_uzbekistane_vnedryaetsya_nacionalnaya_zelenaya_taksonomiya
7 https://uznews.uz/posts/70194
8 https://kapital.uz/na-razvitie-zelenoy-ekonomiki/
9 https://uznews.uz/posts/59926
10 https://sqb.uz/green-banking/news/uzpromstroybank-i-globalnyy-institut-zelenogo-rosta-novyy-memorandum-o-vzaimoponimanii-v-sfere-zelen/

Как осваиваются ресурсы конечными потребителями – крупным бизнесом и МСП? О целях устойчивого развития знают пока только компании в энергетической и горонодобывающей отраслях и автопроизводстве. ЦУР включены в стратегии развития компаний, а ESG отчетность публикуется ежегодно НГМК, АГМК, Узбекнефтегаз, Узтрансгаз, UzAuto Motors. Сложные и объемные отчеты готовят консалтинговые компании BIG4 по стандартам GRI, о которых говорилось выше. Эта практика раскрытия информации об устойчивости будет обязательной для сдающих годовые отчеты МСФО с января 2024 года, теперь по стандартам IFRS S1 и S2. Даже при дефиците специалистов по ESG крупные компании всегда могут прибегнуть к услугам консультантов из BIG4. Многие могут полагать, что влияние МСП на экологию незначительно и отчитываться им не обязательно, ведь основные загрязнители воздуха это энергетический сектор Узбекистана, около 76% (2017г.) от общего объема выхлопных газов[11]. Но необходимо принять во внимание тот факт, что более половины ВВП Узбекистана производится предприятиями малого и среднего бизнеса[12] и значительная чать их вовлечена в глобальной цепочке поставок. Представим теперь как повлияет обязательная отчетность МСФО по устойчивости на всех участников рынка.

Согласно графика раскрытия информации ISBB дает отсрочку по МСФО S1 – информация о рисках и возможностях, связанных с устойчивым развитием за отчетный период. В 2025 году потребуется только МСФО S2 - раскрытие информации о рисках и возможностях, связанных с изменением климата за отчетный период. Начиная со второго года, т.е. с 2026, должны предоставляться оба отчета с обязательным раскрытием информации по Охвату 3 за отчетный период. А это значит, нужно будет учитывать и отчитываться не только по прямым углеродным выбросам произведенным на предприятии, но и по косвенным выбросам, произведенным поставщиками продукции. Объем выбросов CO_2 на килограм продукции может быть расчитан по базе данных OpenLCA или по данным углеродной отчетности поставщика. Очевидно, что вынужденное предоставление данных без реальных внедрений ESG подходов приведет к ненужному делопроизводству или гринвошингу. Представим, что при реализации следующих событий, таких как введение “зеленого” налога на выбросы, развитие углеродного рынка, предоставление льготных “зеленых” кредитов, увеличение цен на энергоресурсы, последнее уже сбылось с 1 мая этого года, рынок будет искать пути сокращения затрат. Тогда возникнет необходимость в работающем инструменте оценки устойчивого развития понятного для всех и применимого в условиях Узбекистана.

Можно использовать опыт стран вышедших на более продвинутый уровень в этой тематике. Здесь часто используется термин зрелости общества по принятию ESG реформ. К примеру, в России с введением санкций не отказались от принципов устойчивого развития, а практика раскрытия нефинансовой информации продолжается и более того международные и европейские руководства и стандарты лягут в основу разработки Национальный стандартов ESG. Национальный ESG Альянс и “Интерфакс” запустили общедоступный портал с приведенными к единому стандарту нефинансовыми данными. В результате ESG-данные за несколько лет стали доступны на esg-disclosure по 600 организаций.[13] Ассоциация банков России разрабатывает универсальный шаблон, который кредитные организации могли бы использовать для сбора стандартизованных ESG-данных с заемщиков.[14]

Интересен также опыт Малайзии. В октябре 2023 года Совет по продвижению рынка капитала Малайзии Capital Market of Malaysia (CMM) запускает Упрощенную версию руководства по раскрытию ESG информации SEDG (Simplified ESG Disclosure Guidance). Целью проекта является предоставление малайзийским МСБ в цепочках поставок простой и стандартный способ раскрытия информации об ESG. Одновременно была запущена адаптационная программа, куда пригласили всех участников экосистемы, от малых компаний и копораций до инвесторов и государственных регуляторов для оказания им поддержки в составлении отчетности. Важной частью программы по адаптации SEDG было предоставление необходимой платформы с технической поддержкой и программным обеспечением для пользователей. SEDG охватывает показатели, которые можно отслеживать и раскрывать для измерения прогресса, а также предусматривать различные уровни их внедрения.[15]

В Узбекистане отсутствует законодательство, регулирующее ответственное ведение бизнеса, и данная концепция не нашла широкого признания. Также нет требований по обязательному раскрытию информации в области ESG. В Узбекистане отсутствуют независимые инвестиционные фонды или деловые ассоциации, занимающиеся стимулированием или контролем этичного предпринимательства. Некоторые международные организации, такие как МФК, ЕБРР и АБР, предоставляют техническую и консультативную поддержку как правительству, банкам так и местным предприятиям.

11 https://unfccc.int/sites/default/files/resource/FBURUzru.pdf
12 https://stat.uz/ru/press-tsentr/novosti-goskomstata/27482-o-zbekiston-respublikasida-kichik-tadbirkorlik-subyektlarining-yaimdagi-ulushi-2
13 https://www.e-disclosure.ru/vse-novosti/novost/5734
14 Тот же источник.
15 https://sedg.capitalmarketsmalaysia.com/

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В принятой стратегии Нового Узбекистана, направленной на расширение рынка и активное привлечение инвестиций, возникает потребность в разработке методов оценки инвестиционных проектов, которые были бы понятны для местного бизнеса и в то же время соответствовали международным стандартам. Учитывая, что в Узбекистане немного крупных промышленных компаний, но существует значительный потенциал в реализации современных технологических проектов в сегменте малого и среднего бизнеса, возрастает необходимость в стандартных формах отчетности. Внедрение Национального стандарта ESG в Узбекистане будет способствовать систематизации оценки и отчетности, прежде всего для средних и малых компаний, учитывая национальные особенности. Это позволит ускорить внедрение принципов устойчивого развития. Стремление к соответствию ESG-критериям и применение соответствующих практик снизят риски и повысят качество управления, способствуя росту среднего и малого бизнеса. Рэнкинг поставщиков по ESG-критериям предоставит преимущества малому и среднему предпринимательству с более высоким уровнем экологической ответственности. Для крупных компаний единый стандарт проверки поставщиков, контрагентов или заемщиков упростит процесс работы и подготовки отчетности.

Список использованных источников:

1. Указ Президента Республики Узбекистан “о Государственной программе по реализации Стратегии “Узбекистан – 2030”
2. Указ Президента Республики Узбекистан от 08.04.2022 г. № УП-101 “Об очередных реформах по созданию условий для стабильного экономического роста путем улучшения предпринимательской среды и развития частного сектора”.
3. IFRS Sustainability. Project Summery. IFRS® Sustainability Disclosure Standards. IFRS S1 General Requirements for Disclosure of Sustainability-related Financial Information IFRS S2 Climate-related Disclosures
4. Оценка финансирования развития для Республики Узбекистан. Отчет ООН 2021 год.
5. В Узбекистане внедряется национальная “зеленая” таксономия. https://www.norma.uz/novoe_v_zakonodatelstve/v_uzbekistane_vnedryaetsya_nacionalnaya_zelenaya_taksonomiya
6. https://uznews.uz/posts/70194
7. https://kapital.uz/na-razvitie-zelenoy-ekonomiki/
8. https://uznews.uz/posts/59926
9. https://sqb.uz/green-banking/news/uzpromstroybank-i-globalnyy-institut-zelenogo-rosta-novyy-memorandum-o-vzaimoponimanii-v-sfere-zelen/
10. https://unfccc.int/sites/default/files/resource/FBURUzru.pdf
11. https://stat.uz/ru/press-tsentr/novosti-goskomstata/27482-o-zbekiston-respublikasida-kichik-tadbirkorlik-subyektlarining-yaimdagi-ulushi-2
12. https://www.e-disclosure.ru/vse-novosti/novost/5734
13. https://sedg.capitalmarketsmalaysia.com/

MOLIYAVIY FIRIBGARLIKLARGA QARSHI KURASHISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI

Gadaev Ismat Yadgarovich
O‘zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki, Respublika apparati, Bo‘lim va filiallar xavfsizligini muvofiqlashtirish bo‘limi bosh mutaxassisi

Annotatsiya: Moliyaviy firibgarlik global iqtisodiyot uchun jiddiy muammo bo‘lib, unga qarshi kurashishda raqamli texnologiyalar muhim rol o‘ynaydi. Ushbu maqola sun’iy intellekt, blokcheyn va katta ma’lumotlar tahlili kabi texnologiyalarni qo‘llash imkoniyatlari va ularning rivojlanayotgan mamlakatlardagi qo‘llanilishidagi qiyinchiliklarni tahlil qiladi. Texnologik yechimlar moliyaviy firibgarlikni sezilarli darajada kamaytirishga yordam berishi mumkin, biroq bu jarayonda duch keladigan muammolar va ularning echimlari ham ko‘rib chiqiladi. Maqola texnologik integratsiya, bilim oshirish va xalqaro hamkorlikning ahamiyatini ta’kidlaydi.

Kalit so‘zlar: Moliyaviy firibgarlik, raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt, blokcheyn, katta ma’lumotlar tahlili, texnologik integratsiya.

Abstract: Financial fraud presents a serious threat to the global economy, and digital technologies play a crucial role in combating it. This article explores the potential applications of technologies such as artificial intelligence, blockchain, and big data analytics, focusing on their implementation challenges in developing countries. Technological solutions can significantly reduce financial fraud, but the article also examines the obstacles encountered in this process and their potential resolutions. The importance of technological integration, education enhancement, and international cooperation is emphasized.

Key words: Financial fraud, digital technologies, artificial intelligence, blockchain, big data analytics, technological integration.

Аннотация: Финансовое мошенничество представляет серьезную угрозу для мировой экономики, и цифровые технологии играют ключевую роль в борьбе с ним. В данной статье рассматриваются возможности применения таких технологий, как искусственный интеллект, блокчейн и анализ больших данных, с акцентом на проблемы их реализации в развивающихся странах. Технологические решения могут значительно снизить уровень финансового мошенничества, но в статье также анализируются возникающие при этом препятствия и возможные пути их решения. Подчеркивается важность интеграции технологий, повышения образовательного уровня и международного сотрудничества.

Ключевые слова: Финансовое мошенничество, цифровые технологии, искусственный интеллект, блокчейн, анализ больших данных, технологическая интеграция.

KIRISH

Moliyaviy firibgarliklar – bu iqtisodiyot uchun jiddiy xavf tug‘diruvchi global muammolardan biridir. Har yili dunyo bo‘ylab korporatsiyalar va shaxslar o‘zlarining mablag‘larini ushbu turdagi jinoyatlardan himoya qilish uchun ulkan xarajatlar qilishadi. Moliyaviy firibgarlikning ko‘plab shakllari mavjud, jumladan, kredit kartasi firibgarligi, investitsiya aldashlari, soliq evazionlari va boshqalar. Zamonaviy texnologiyalar rivojlanishi bilan bir qatorda, firibgarlar ham yangi usullarni qo‘llashga o‘tmoqdalar, bu esa ularni aniqlash va oldini olishni yanada qiyinlashtirmoqda.

Shu bilan birga, texnologik taraqqiyot firibgarliklarga qarshi kurashishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Raqamli texnologiyalar, xususan, sun’iy intellekt, blokcheyn va katta ma’lumotlar tahlili, bu borada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu texnologiyalar moliyaviy firibgarliklarni aniqlash va ularga qarshi kurashishda yangi, samarali yondashuvlarni taqdim etish imkoniyatini beradi. Maqolaning maqsadi shundan iboratki, moli-

yaviy firibgarliklarni oldini olish va ularni aniqlashda raqamli texnologiyalardan qanday foydalanish mumkinligini tahlil qilish va ularning samaradorligini baholashdir.

ADABIYOTLAR SHARHI

Moliyaviy firibgarliklar bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar sohasida ko‘plab ilmiy ishlar mavjud. Firibgarlikni aniqlashda sun’iy intellekt (AI) va blokcheyn kabi zamonaviy texnologiyalar muhim o‘rin tutadi. Pomerol va Adam (2019) o‘z ishlarida sun’iy intellektni firibgarlikni aniqlashda qo‘llanilishini batafsil ko‘rib chiqishgan [1]. Ular sun’iy intellektning firibgarlikni oldini olishda qanchalik samarali bo‘lishi mumkinligini tahlil qilishgan va sun’iy intellekt asosidagi tizimlar an’anaviy usullarga nisbatan tezroq va aniqroq natijalar berishini ta’kidlashgan.

Blokcheyn texnologiyasi ham moliyaviy firibgarlikka qarshi kurashda muhim ahamiyatga ega. Koenig (2018) blokcheynning moliyaviy xizmatlardagi firibgarliklarni aniqlash va ularga qarshi kurashishdagi rolini o‘rganib chiqqan. Uning tadqiqotida blokcheynning ma’lumotlar shaffofligi va o‘zgartirib bo‘lmaydigan xususiyatlarini ta’kidlanadi, bu esa firibgarlik holatlarini sezilarli darajada kamaytirishga yordam beradi [2].

Shuningdek, katta ma’lumotlar tahlili moliyaviy firibgarliklarni aniqlashda muhim rol o‘ynaydi. Smith va Tanner (2020) katta ma’lumotlar tahlilining firibgarlik holatlarini aniqlashdagi samaradorligini o‘rganishgan. Ularning tadqiqotida, katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish orqali firibgarlikka moyil operatsiyalar tez va samarali aniqlanishi mumkinligi ko‘rsatilgan [4].

Yangi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, mashinalar o‘rganish (Machine Learning) texnologiyalari ham moliyaviy firibgarliklarni aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Chen va boshqalar (2021) o‘z tadqiqotlarida mashinasozlik o‘rganishining aldash sxemalarini fosh qilishdagi rolini tahlil qilganlar. Ular turli algoritmlar yordamida firibgarlik holatlarini oldini olish va aniqlash bo‘yicha samarali yechimlarni taklif qilishgan [4].

Shuningdek, sun’iy intellektning moliyaviy sohadagi ilovalari tobora kengayib bormoqda. Jackson va Patel (2022) sun’iy intellekt asosida ishlovchi firibgarlikni aniqlash tizimlarining global moliyaviy tizimlardagi ta’sirini ko‘rib chiqqanlar. Ular sun’iy intellekt texnologiyalarining moliyaviy operatsiyalarni monitoring qilishda qanday yordam berishi mumkinligini tushuntirishgan [5].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqolada iqtisodiy tahlilning analiz va sintez, induksiya va deduksiya, taqqoslama kabi an’anaviy usullardan foydalanildi. Olimlarning raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishga doir ilmiy-amaliy qarashlari tahlil qilindi va natijalari asosida xulosalar shakllantirilgan, xususan, raqamli texnologiyalarning hozirgi davrdagi firibgarlikka qarshi kurashdagi tutgan o‘rni alohida tadqiq etilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Raqamli texnologiyalar moliyaviy firibgarliklarni aniqlashda muhim o‘rin tutadi, ammo rivojlanayotgan mamlakatlarda bu texnologiyalarni qo‘llashda qator qiyinchiliklar mavjud. Quyida keltirilgan jadvallar orqali ushbu qiyinchiliklarni va potentsial yechimlarni ko‘rib chiqamiz.

1-jadval: Raqamli texnologiyalarning rivojlanayotgan mamlakatlardagi qo‘llanilishi tahlili

Texnologiya	Qo‘llanilishi	Qiyinchiliklar	Potensial yechimlar
Sun’iy Intellekt	Firibgarlik holatlarini tez aniqlash	Texnik infrastrukturani yetishmasligi	Hukumat va xususiy sektor investitsiyalari
Blokcheyn	Ma’lumotlarning shaffofligi va o‘zgartirilmasligi	Yaqin infrastruktura va tushuncha yetishmasligi	Ta’lim va texnologik hamkorliklar
Katta Ma’lumotlar	Moliyaviy operatsiyalarni kuzatib borish	Ma’lumotlar bazasini yig‘ish va boshqarish qobiliyatining yetishmasligi	Ma’lumotlarni boshqarish bo‘yicha milliy strategiyalar

Manba: Muallif tomonidan tayyorlangan.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda sun’iy intellekt va katta ma’lumotlar tahlilidan foydalanish asosan texnik va moliyaviy cheklovlarga duch keladi. Masalan, keng qamrovli ma’lumotlar bazasining yo‘qligi va qayta ishlash quvvatining cheklanganligi moliyaviy firibgarlikni aniqlashda jiddiy to‘siqlar yaratadi. Shuningdek, blokcheyn texnologiyasi o‘zgartirib bo‘lmaydigan ma’lumotlar bazasini ta’minlasa-da, bu texnologiyaga oid bilim va tushunchaning cheklanganligi uning samaradorligini pasaytiradi. Biroq, ushbu muammolarni hukumat va xususiy sektorning mablag‘ salohiyatini oshirish, shuningdek, texnologiyalarni joriy etishga qaratilgan milliy dasturlar orqali hal qilish mumkin.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

XULOSA VA TAKLIFLAR

Takliflar

Raqamli texnologiyalardan foydalangan holda moliyaviy firibgarlikka qarshi samarali kurashish uchun quyidagi takliflar ishlab chiqilgan:

- **Infrastrukturani rivojlantirish:** Rivojlanayotgan mamlakatlarda raqamli texnologiyalardan foydalanishning asosiy to‘siqlaridan biri bu yetarli texnik infrastrukturani yetishmasligidir. Hukumatlar va xususiy sektor o‘zaro hamkorlik qilishi kerak, bu esa zamonaviy texnologiyalarni, jumladan, yuqori tezlikdagi internet va ma’lumotlar markazlarini joriy etishni osonlashtiradi.
- **Texnik bilim va ko‘nikmalarni oshirish:** Texnologiyalardan samarali foydalanish uchun mahalliy ishchi kuchining bilim va ko‘nikmalarini oshirish zarur. Hukumatlar va xususiy tashkilotlar texnologiyalarni boshqarish va ulardan foydalanish bo‘yicha tayyorgarlik dasturlarini taklif etishi kerak.
- **Milliy va xalqaro hamkorliklarni kuchaytirish:** Firibgarlikka qarshi kurashishda global hamkorlik muhimdir, chunki firibgarlik harakatlari ko‘pincha milliy chegaralarni kesib o‘tadi. Rivojlanayotgan mamlakatlar xalqaro tashkilotlar va boshqa davlatlar bilan hamkorlik qilishi, shuningdek, texnologiyalar va bilim almashinuvini kuchaytirishi kerak.
- **Ma’lumotlarni himoya qilish va maxfiylikni ta’minlash:** Raqamli texnologiyalarni joriy etish jarayonida ma’lumotlarni himoya qilish va foydalanuvchilarning shaxsiy ma’lumotlarini maxfiy saqlash muhim ahamiyatga ega. Bu borada qonunchilikni mustahkamlash va xavfsizlik protokollarini ishlab chiqish zarur.
- **Sun’iy intellekt va mashinasozlik o‘rganish tizimlarini optimalashtirish:** Sun’iy intellekt va mashinasozlik o‘rganish tizimlarini doimiy ravishda yangilab turish va ularni mahalliy sharoitlarga moslashtirish muhim. Bu texnologiyalar firibgarlikni aniqlashda yanada samarali bo‘lishi uchun, ularning algoritmlarini mahalliy firibgarlik sxemalari va xatti-harakatlar namunalari asosida o‘qitish kerak.
- **Moliyaviy shaffoflikni oshirish:** Blokcheyn texnologiyasi moliyaviy bitimlarning shaffofligini oshirishda muhim rol o‘ynashi mumkin. Hukumatlar va moliyaviy institutlar blokcheyn asosidagi yechimlarni qo‘llab-quvvatlashi va ularni milliy moliyaviy tizimlarga integratsiya qilishi kerak.

Xulosa

Raqamli texnologiyalar, shu jumladan sun’iy intellekt, blokcheyn va katta ma’lumotlar tahlili, moliyaviy firibgarliklarga qarshi kurashda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu texnologiyalar firibgarlik holatlarini aniqlash, ularni tez va samarali hal qilish imkoniyatini beradi. Biroq, rivojlanayotgan mamlakatlarda bu texnologiyalarni qo‘llashda duch kelinadigan muammolar, jumladan texnik va bilim darajasining cheklanganligi, hamda moliyaviy resurslarning yetishmasligi kabi to‘siqlar mavjud.

Ushbu maqolada ko‘rib chiqilgan tahlil va muhokamalar shuni ko‘rsatadiki, agar rivojlanayotgan mamlakatlar zamonaviy texnologiyalarni joriy etishda zarur resurslar va tayyorgarlikka ega bo‘lsa, ular moliyaviy firibgarliklarni sezilarli darajada kamaytirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Buning uchun zarur bo‘lgan asosiy choralar sifatida infrastrukturani modernizatsiya qilish, texnik bilim va ko‘nikmalarni oshirish, milliy va xalqaro hamkorliklarni kuchaytirish, ma’lumotlarni himoya qilish va maxfiylikni ta’minlash, shuningdek, moliyaviy shaffoflikni oshirish kiradi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli texnologiyalarning to‘liq salohiyatidan foydalanish orqali rivojlanayotgan mamlakatlar moliyaviy firibgarliklarga qarshi samarali kurash olib borishi mumkin. Bu esa nafaqat iqtisodiy barqarorlikni ta’minlaydi, balki aholining moliyaviy xavfsizligini ham kuchaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Pomerol, J.-C., & Adam, F. (2019). Artificial Intelligence for Fraud Detection. Journal of Financial Crime, 26(2), 550-556.
2. Koenig, A. (2018). Blockchain for Fraud Prevention: Exploring the Benefits and Challenges. Financial Market Regulation, 31(1), 24-30.
3. Smith, L., & Tanner, E. (2020). Big Data Analytics in Financial Fraud Detection: A Practical Approach. Journal of Financial Services Research, 58(1), 115-130.
4. Chen, X., Liu, L., & Zhao, Y. (2021). Machine Learning for Financial Fraud Detection: Models and Frameworks. Journal of Computational Finance, 34(4), 48-62.
5. Jackson, T., & Patel, S. (2022). The Impact of AI on Financial Services: Fraud Detection Systems and Beyond. International Journal of Financial Studies, 40(1), 22-38.

БЛОКЧЕЙН-ТЕХНОЛОГИЯ И ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ В ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ УЗБЕКИСТАНА

Кадиров Алишер Исмаилович
Начальник отдела координации безопасности отделений и филиалов, АО “Узнацбанк”

Аннотация: Статья рассматривает влияние блокчейн-технологии на информационную безопасность в контексте цифровой экономики Узбекистана. Анализируются основные проблемы и потенциальные решения для интеграции блокчейна в различные экономические секторы страны, при этом особое внимание уделяется образовательным программам, регулятивным инициативам и инфраструктурным улучшениям.

Ключевые слова: Блокчейн, информационная безопасность, цифровая экономика, интеграция технологий.

Annotatsiya: Maqolada O‘zbekistonning raqamli iqtisodiyoti sharoitida blokcheyn texnologiyasining axborot xavfsizligiga ta’siri ko‘rib chiqiladi. Ta’lim dasturlari, tartibga solish tashabbuslari va infratuzilmani takomillashtirishga alohida e’tibor qaratilib, blokcheynni mamlakatning turli iqtisodiy tarmoqlariga integratsiyalashning asosiy muammolari va potentsial yechimlari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Blokcheyn, axborot xavfsizligi, raqamli iqtisodiyot, texnologiya integratsiyasi.

Abstract: This article examines the impact of blockchain technology on information security within the digital economy of Uzbekistan. It explores the primary challenges and potential solutions for integrating blockchain across various economic sectors of the country, with a particular focus on educational programs, regulatory initiatives, and infrastructure improvements.

Key words: Blockchain, information security, digital economy, technology integration.

ВВЕДЕНИЕ

Цифровая экономика неизбежно влечет за собой рост потребности в передовых технологиях обеспечения информационной безопасности, так как объемы данных, их значение и сложность их обработки постоянно увеличиваются. Блокчейн-технология, изначально разработанная как основа для криптовалют, таких как Bitcoin, сейчас рассматривается как одно из наиболее перспективных решений для обеспечения безопасности в цифровой эпохе. Её ключевые характеристики – децентрализация, прозрачность и неизменяемость записей – делают её идеальным инструментом для защиты информации и обеспечения целостности данных в различных отраслях.

Децентрализация предполагает, что данные не контролируются одним центральным органом, что снижает риски, связанные с централизованными базами данных, такие как взлом или мошенничество. Прозрачность блокчейн-систем обеспечивается за счет того, что все операции могут быть проверены любым пользователем сети без возможности изменения записей после их внесения, что вносит значительный вклад в доверие и безопасность транзакций.

Также важно отметить, что использование криптографически защищенных алгоритмов и распределенных сетей позволяет обеспечивать конфиденциальность и защиту данных на уровне, который трудно достичь с помощью традиционных средств. Это делает блокчейн-технологию особенно привлекательной для секторов, где безопасность данных имеет критическое значение, например, в финансовых услугах, здравоохранении и государственном управлении.

Таким образом, блокчейн открывает новые горизонты для обеспечения безопасности в цифровой экономике. Однако, несмотря на многообещающие перспективы, технология сталкивается с рядом вызовов и ограничений, которые необходимо решить для ее полноценного внедрения и эффективного

использования. Это включает в себя вопросы масштабируемости, скорости обработки транзакций, а также разработку правовых и нормативных рамок. В данной статье мы подробно рассмотрим эти аспекты, а также предложим возможные пути их решения.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Блокчейн-технология активно изучается учеными и специалистами в области информационной безопасности по всему миру. Ряд исследований подтверждает значительный потенциал блокчейна в решении проблем, связанных с защитой данных и управлением цифровыми идентификаторами.

Одним из основополагающих исследований в этой области является работа Накамото (2008), который предложил использовать блокчейн как систему для создания и управления децентрализованной цифровой валютой – Bitcoin. Эта работа положила начало изучению блокчейн-технологий как средства обеспечения безопасности и прозрачности финансовых транзакций.

В последующих работах Жуков и Колесников (2019) исследовали возможности блокчейна для обеспечения безопасности электронных голосований. Авторы продемонстрировали, как блокчейн может использоваться для создания надежных и неизменяемых регистров голосов, что значительно затрудняет манипуляции и подтасовки результатов.

Кроме того, значительный вклад в литературу внесли исследования Ли и Фэн (2020), которые анализировали применение блокчейна в сфере здравоохранения. Их работа подчеркивает способность блокчейна улучшить обмен медицинскими данными между различными учреждениями, при этом гарантируя конфиденциальность и защиту личной информации пациентов.

Исследования Мэтьюза и коллег (2021) расширяют область применения блокчейна до управления цепочками поставок. Авторы описывают, как блокчейн может обеспечить не только безопасность, но и повышение эффективности и прозрачности в управлении и отслеживании поставок на каждом этапе от производителя до конечного потребителя.

Гарсия и Родригес (2022) оценили, как блокчейн может способствовать безопасности смарт-контрактов, что критически важно для автоматизации бизнес-процессов и снижения рисков взлома. Смит и Чен (2023) исследовали влияние блокчейна на безопасность IoT устройств, показывая, как технология может защитить устройства от кибератак и несанкционированного доступа.

Эти и многие другие работы показывают, что блокчейн имеет многообещающие перспективы для различных аспектов информационной безопасности, однако также подчеркивают необходимость дальнейших исследований для преодоления существующих технических и правовых препятствий.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Применение блокчейн-технологии в Узбекистане сталкивается с рядом проблем, которые могут затруднить её широкое распространение и интеграцию в экономику страны. Ниже представлена таблица основных проблем:

Таблица 1: Проблемы блокчейн-технологии в Узбекистане

№	Проблема	Описание
1	Недостаток технической экспертизы	Ограниченное количество специалистов, знакомых с блокчейном.
2	Законодательные барьеры	Отсутствие специализированных законов, регулирующих блокчейн.
3	Недостаток инфраструктуры	Ограниченная техническая инфраструктура для развития блокчейна.
4	Сопротивление изменениям	Скептицизм и сопротивление новым технологиям у населения и в бизнесе.

Источник: Авторская разработка на основе анализа литературы.

Недостаток квалифицированных кадров является значительным барьером для внедрения блокчейн-технологий, поскольку требует вложений в образование и подготовку специалистов. Законодательные барьеры могут замедлить принятие и использование технологии, требуя времени для разработки и внедрения соответствующих нормативов. Ограниченная инфраструктура затрудняет тестирование и развертывание блокчейн-решений в масштабах страны, в то время как культурные и бизнес-барьеры могут препятствовать адаптации новых технологий.

Для преодоления вышеуказанных проблем необходим комплекс мер, включая государственное регулирование, образовательные программы и инфраструктурные проекты.

Таблица 2: Потенциальные решения для блокчейн-технологии в Узбекистане

№	Решение	Описание
1	Разработка специальных программ	Создание образовательных курсов и тренингов по блокчейну.
2	Введение правовой базы	Разработка и принятие законодательства, регулирующего блокчейн.
3	Улучшение инфраструктуры	Инвестиции в технологическую инфраструктуру для поддержки блокчейна.
4	Кампании по повышению осведомленности	Организация информационных кампаний для населения и бизнеса.

Источник: Авторская разработка на основе анализа литературы.

Образовательные программы помогут подготовить кадры, необходимые для работы с новыми технологиями. Юридическая поддержка создаст необходимую правовую основу для безопасного внедрения и использования блокчейн-технологий. Инвестиции в инфраструктуру обеспечат необходимые условия для развития и масштабирования технологии, в то время как информационные кампании помогут снизить скептицизм и устранить культурные барьеры, способствующие более широкому принятию блокчейна в Узбекистане.

Эти шаги не только способствуют развитию блокчейн-технологий в стране, но и могут служить основой для создания новых цифровых сервисов и повышения общей информационной безопасности в узбекской экономике.

РЕКОМЕНДАЦИИ

На основе проведенного анализа в Узбекистане можно сформулировать следующие рекомендации для ускорения внедрения и эффективного использования блокчейн-технологии:

- **Образовательные инициативы:** Разработка и внедрение образовательных программ на всех уровнях, от университетов до корпоративных тренингов, для подготовки квалифицированных специалистов в области блокчейна.
- **Регулятивные рамки:** Создание четкой и прозрачной правовой базы, которая регулирует использование блокчейн-технологий и сопутствующих инструментов, таких как криптовалюты и смарт-контракты.
- **Партнерства между государством и частным сектором:** Стимулирование сотрудничества между правительством и частными компаниями для создания и внедрения блокчейн-решений, которые могут улучшить государственные услуги, такие как регистрация собственности и идентификация граждан.
- **Инвестиции в инфраструктуру:** Обеспечение доступа к современной технической инфраструктуре, которая необходима для разработки и масштабирования блокчейн-проектов.
- **Международное сотрудничество:** Изучение и адаптация лучших практик и стандартов блокчейн-технологий, разработанных в других странах, с учетом местных условий и нужд.
- **Инновационные лаборатории:** Создание инновационных центров и лабораторий для испытаний блокчейн-проектов, что позволит ускорить технологическое развитие и коммерциализацию новых решений.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Блокчейн-технология предлагает значительные возможности для улучшения информационной безопасности и оптимизации различных аспектов экономики Узбекистана. Реализация её потенциала требует комплексного подхода, включающего образовательные инициативы, регулирование, техническую и инфраструктурную поддержку, а также активное вовлечение как государственного, так и частного секторов.

TARAQQIYOT PROGRESS

При должном управлении и координации, блокчейн может стать ключевым элементом цифровой трансформации в стране, способствуя созданию новых рабочих мест, повышению прозрачности и эффективности государственных и коммерческих структур. В долгосрочной перспективе, эти меры не только укрепят экономическое положение Узбекистана на мировой арене, но и значительно повысят уровень доверия и безопасности в цифровом пространстве страны.

Список литературы:

1. Nakamoto, S. (2008). “Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System”.
2. Zhukov, A.V., Kolesnikov, D.Y. (2019). “The use of blockchain technology for the security of electronic voting”. Journal of Information Security, 2(3), 24-35.
3. Li, T., Feng, Z. (2020). “Blockchain in healthcare: Prospects and challenges”. Medical Technologies, 5(1), 46-59.
4. Matthews, R., Thomason, A., Li, J. (2021). “Using blockchain to manage supply chains: A case study”. Journal of Supply Chain Management, 7(2), 112-129.
5. Garcia, M., Rodriguez, J. (2022). “Blockchain and the security of smart contracts”. Journal of Business Automation, 9(1), 78-92.
6. Smith, K., Chen, X. (2023). “The impact of blockchain on IoT security”. Journal of Internet Technology and Secured Transactions, 11(2), 202-215.
7. Brown, M., et al. (2023). “Blockchain applications in digital identification”. Journal of Digital Security, 12(4), 230-250.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING AGRAR SIYOSATI VA UNI TAKOMILLASHTIRISH YO‘LLARI

Ibrohimov Boburmirzo Baxtiyor o‘g‘li
Namangan muhandislik texnologiya instituti “Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti” ixtisosligi bo‘yicha 2-kurs tayanch doktaranti

Tursunov Abdulxamid G‘afurjon o‘g‘li
Iqtisodiyot(tarmoqlar va sohalar bo‘yicha) yo‘nalishi magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekiston agrar sohasining tarixiy tendensiyalari, mavjud muammolari va takomillashtirishning istiqboldagi yo‘llari ko‘rib chiqiladi. Maqolada ilmiy adabiyotlardan olingan fikrlar, mintaqaviy qiyosiy tahlillar asosida tavsiyalarni modellashtirish ilgari suriladi. Qishloq aholisining turmush darajasini oshirish uchun inklyuziv ma’lumotlarga asoslangan strategiyalar muhimligi, sohalarga ustuvor ahamiyat berish orqali O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi sohasida oziq-ovqat xavfsizligi, iqtisodiy o‘sish va ekologik barqarorlikni mustahkamlashga oid tahlillar ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Agrar siyosat, Iqtisodiyot, barqaror rivojlanish, diversifikatsiya, texnologiyalarni o‘zlashtirish, tartibga solish, davlat, tahlil.

Abstract: This article examines the historical trends, current problems and future ways of improvement of the agricultural sector of Uzbekistan. The article proposes modeling of recommendations on the basis of opinions taken from scientific literature, regional comparative analysis. The importance of inclusive information-based strategies to improve the living standards of rural residents, and the analysis of strengthening food security, economic growth and environmental stability in the agricultural sector of Uzbekistan by prioritizing sectors will be considered.

Key words: Agrarian policy, Economy, sustainable development, diversification, adoption of technologies, regulation, state, analysis.

Аннотация: В данной статье рассматриваются исторические тенденции, текущие проблемы и будущие пути совершенствования аграрного сектора Узбекистана. В статье предлагается моделирование рекомендаций на основе мнений, взятых из научной литературы, регионального сравнительного анализа. Будет рассмотрена важность инклюзивных информационных стратегий по повышению уровня жизни сельских жителей, а также анализ укрепления продовольственной безопасности, экономического роста и экологической стабильности в аграрном секторе Узбекистана путем определения приоритетных секторов.

Ключевые слова: Аграрная политика, Экономика, устойчивое развитие, диверсификация, внедрение технологий, регулирование, государство, анализ.

KIRISH

Mamlakatning agrar siyosati uning agrar sektorini shakllantirishda, ishlab chiqarish darajasiga, oziq-ovqat xavfsizligiga va qishloqlar turmush tarziga ta’sir ko‘rsatishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Biroq, ko‘plab davlatlar qatori O‘zbekiston ham barqaror o‘sish va rivojlanish uchun o‘zining agrar siyosatini optimallashtirishda tartibga solish muammolari va imkoniyatlariga duch kelmoqda.

O‘zbekiston agrar siyosatining zamirida qishloq xo‘jaligi amaliyotini modernizatsiya qilish, hosildorlikni oshirish, aholining oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashga qaratilgan tashabbuslar mujassam etgan[1].

Takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlaridan biri qishloq xo‘jaligida diversifikatsiyani rag‘batlantirishdan iborat. Xususan, almashlab ekishni rag‘batlantirish, meva-sabzavot kabi qimmatli ekinlarni yetishtirishni qo‘llab-quvvatlash va barqaror chorvachilikni rivojlantirish bozor o‘zgarishlariga va iqlim o‘zgarishi ta’siriga chidamlilikni oshirishi mumkin. Bunday diversifikatsiya nafaqat oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlaydi, balki qishloq jamoalari o‘rtasida daromad olish uchun yangi yo‘llarni ochadi.

1 B.Ibrohimov, Raximov. B Rational Usa And Regulation Of Resources In Agriculture: IJPSAT VOL. 26 No. 2 May 2021, pp.225-228

Yana bir muhim jihat, qishloq xo‘jaligida texnologiyalarni joriy etish va innovatsiyalarni kuchaytirishdir. Aniq dehqonchilik, IoT-ga asoslangan monitoring tizimlari va barqaror sug‘orish amaliyotlari kabi zamonaviy texnologiyalarni integratsiyalash resurs isrofgarchiligini minimallashtirish bilan birga hosildorlikni sezilarli darajada oshirishi mumkin. Bundan tashqari, qishloq xo‘jaligi sohasidagi tadqiqotlar va ishlanmalarga sarmoya kiritish O‘zbekistonning qishloq xo‘jaligining noyob muammolari uchun moslashtirilgan yechimlarni yaratishga yordam berishi va qo‘llab-quvvatlashda davom etishi zarur.

Agrobiznesni rivojlantirishni rag‘batlantirish va bozor aloqalarini kuchaytirish qishloq xo‘jaligi qiymat zanjiri bo‘ylab teng o‘sishni ta’minlash uchun juda muhimdir. Kichik dehqon xo‘jaliklarini moliyalashtirish, o‘qitish va bozor ochiq kirishlari orqali qo‘llab-quvvatlash tashkil etish, ularning mahsuldorligi va daromad darajasini oshirish mumkin, bu esa qishloqning umumiy farovonligiga hissa qo‘shadi[2].

Ushbu maqolada biz O‘zbekistonni agrar siyosatini hozirgi bosqichini ko‘rib tahlil qilib chiqamiz, uning kuchli va zaif tomonlari hamda yanada barqaror va barqaror qishloq xo‘jaligi sektori sari o‘zgartirish yo‘llarini o‘rganamiz. Mavjud strategiyalarni tahlil qilish va innovatsion yondashuvlarni taklif qilish orqali biz O‘zbekiston qishloq xo‘jaligini rivojlantirish bo‘yicha global miqyosda agrar siyosatni takomillashtirish bo‘yicha davom etayotgan munozaraga va rivojlanish strategiyalarigalariga o‘z tadqiqotimiz bilan hissa qo‘shishni maqsad qilganmiz.

MAVZUGA OIDA ADABIYOTLAR SHARHI

Mahalliy olimlardan Z. Tulyaganova, I.Yunusova, M. Ablakulovalar “O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi islohotlari, muammolar va imkoniyatlar, investitsion muhit jozibadorligini oshirishning ustuvor yo‘nalishlari” adabiyotida O‘zbekiston agrar sektorining tarixiy sharoiti va zamonaviy muammolarini chuqur o‘rganadi. Tadqiqot qishloq xo‘jaligida o‘tgan davrdagi islohotlarni tanqidiy baholaydi, muvaffaqiyatlar va qo‘shimcha e’tibor talab etiladigan sohalarni yoritadi[3].

O. Norqulov esa “Markaziy Osiyoda agrar siyosat: Qozog‘iston va O‘zbekistondan olingan saboqlar” kitobida O‘zbekiston va Qozog‘istonga e’tibor qaratib, Markaziy Osiyodagi agrar siyosat tahlili qilingan. agrar siyosat tuzilmalaridagi o‘xshashlik va farqlarni o‘rganar ekan, O.Norqulov qishloq xo‘jaligi mahsuldorligi va qishloq turmush darajasini oshirishda samarali ekanligi aniqlaydi. Ushbu qiyoslashda O‘zbekistonning agrar siyosatini mintaqaviy ilg‘or tajribalarga moslashtirish bo‘yicha tavsiyalar beradi[4].

Shaxnoza Yuldasheva va Odinaxon Po‘latovalar barqaror qishloq xo‘jaligi amaliyotlarining O‘zbekiston agrar sektoriga ta’sirini simulyatsiya qilish dinamikasi modellashtirishdan foydalanadi. Ekinlar hosildorligi, suvdan foydalanish va atrof-muhit omillari bo‘yicha miqdoriy ma’lumotlarni birlashtirish orqali mualliflarning tadqiqoti iqlimga mos dehqonchilik texnikasini qo‘llashning potentsial afzalliklarini ilgari suradi. Qishloq xo‘jaligi siyosati doirasida barqarorlikni oshirish bo‘yicha dalillarga asoslangan tavsiyalarni bildiradi[5].

Ushbu olimlar tadqiqotlarida O‘zbekistonning agrar siyosatini tahlil qilishda ko‘p tarmoqli yondashuvni, tarixiy tushunchalarni, qiyosiy istiqbollarni, manfaatdor tomonlarning ishtiroki va ma’lumotlarga asoslangan siyosat modellashtirishni tahlil qiladi. Ushbu adabiyotalar tahlili O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi sektorining barqarorligi, unumdorligi va inklyuzivligini oshirish uchun yaxlit strategiyalarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ilmiy izlanish jarayonida aniq faktlar asosida tadqiqot o‘tkazishda ma’lumotlar guruhlarga ajratish hamda iqtisodiy matematik usullar, iqtisodiy statistik usullardan foydalanilgan.

NATIJA

O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan davlat agrar siyosati birinchi navbatda mamlakatda mustahkam oziq-ovqat bazasini, yer va suvdan oqilona foydalanish shart-sharoitlarini yaratish, mulkchilikda davlat monopoliyasini keskin cheklash va xususiy mulk egaligi hamda mulkchilikning boshqa shakllariga keng yo‘l ochish, turli mulkchilik shaklidagi qishloq xo‘jaligi korxonalariga teng rivojlanishiga erishish va ularni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash masalalariga qaratilgan[6].

2 B .Ibrohimov,Z . Abdulxakimov Increasing The Efficiency Of Agricultural complex clusters : International Conference on Digital Society , Innovations & Integrations of Life in New Centry 2021.02.20.

3 Tulyaganova, Z., Yunusova, I., & Ablakulova, M. (2024). INVESTITSION MUHIT JOZIBADORLIGINI OSHIRISHNING USTUVOR YO‘NALISHLARI. Ta’lim innovatsiyasi va integratsiyasi, 17(2), 159-165.

4 Норкулов, О. (2024). О ‘zbekistonning ichki siyosiy taraqqiyot trendlari va tashqi siyosat masalalari. Узбекистан–стратегия 2030 с точки зрения молодых ученых: экономика, политика и право, 1(1), 135-144.

5 Yuldasheva, S., & Po‘latova, O. (2023). O‘ZBEKISTONDA QISHLOQ XO‘JALIGINI RIVOJLANTIRISH YO‘NALISHLARI. Инновационные исследования в современном мире: теория и практика, 2(10), 55-57.

6 B.Ibrohimov ,B.SH.Yo‘ldashev O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligini rivojlantirish strategiyasining xayotiy va aniq vazifalarini bajarilishi hamda samaradorligi: NamMTI 2022-yil 15-16-aprel

O‘zbekiston Respublikasi agrar siyosatining asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat:

- mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash, aholini, sanoatni qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bilan ta’minlash;
- qishloq aholisining turmush darajasini oshirish;
- qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksportini oshirish evaziga chet el valutalari tushumini ko‘paytirish;
- qishloq xo‘jaligiga tushayotgan tushumlarni boshqa tarmoqlar o‘rtasida taqsimlashni mo‘’tadillashtirish;
- qishloq xo‘jaligida tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish;
- qishloq xo‘jaligida raqobat muhitini kuchaytirish;
- qishloq infratuzilmasini rivojlantirish va takomillashtirish;
- qishloq xo‘jaligida bozor munosabatlarini shakllantirish va rivojlantirish;
- qishloq xo‘jaligida tadbirkorlar sinfini shakllantirish va rivojlantirish;
- qishloq xo‘jaligida mehnat unumdorligini oshirish va tarmoqning iqtisodiy samaradorligini ko‘tarish.

O‘zbekiston Respublikasida qishloq xo‘jaligini isloh qilish juda murakkab sharoitlarda amalga oshirilmoqda. Bu sharoitlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- moliyaviy mablag‘larning talab darajasidan kam bo‘lishi, yetishmasligi;
- qishloq xo‘jaligining moddiy-texnika bazasi eskirib qolganligi;
- qishloqda mehnat motivatsiyasi, manfaatdorligi nisbatan pastligi;
- qishloq xo‘jaligi va sanoat mahsulotlariga shakllanayotgan narxlar paritetining qishloq xo‘jaligi uchun qulay holda rivojlanmaganligi;
- qishloq xo‘jaligida bozor infratuzilmasining yetarli darajada yaxshi rivojlanmaganligi;
- qishloq aholisining xarid qobiliyati nisbatan pastligi;
- qishloq xo‘jaligiga nisbatan arzon va sifatli mashina va texnikalarni olib kelish imkoniyatlari cheklanganligi;
- qishloq xo‘jaligi uchun kimyoviy vositalar, ma’danli o‘g‘itlar, yoqilg‘i moylash materiallarini yetkazib berish (ayrimlarini ishlab chiqarishning) kamayishi;
- yer va suv resurslarining sifati pasayishi.

Shu kabi qiyinchiliklarga qaramay mamlakatda iqtisodiy islohotlar puxta o‘ylangan holda olib borilmoqda va u o‘zining ijobiy samarasini bera boshladi.

O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligini davlat tomonidan tartibga solish va qo‘llab-quvvatlash borasida quyidagi ishlar amalga oshirilmoqda[7]:

- qishloq xo‘jaligi korxonalari faoliyatining me’yoriy-huquqiy negizini takomillashtirish;
- qonunda ko‘rsatilgan huquqlari buzilishiga yo‘l qo‘ymaslik;
- ularning ichki faoliyatiga aralashuvning har qanday ko‘rinishiga yo‘l qo‘ymaslik;
- qishloq xo‘jaligida maqbul baho siyosatini yuritish, doimiy ravishda qishloq xo‘jaligi va sanoat tovarlar orasidagi baholar paritetini saqlab borish;
- daromadlar pasayib ketishiga yo‘l qo‘ymaslik;
- ilg‘or texnika va texnologiyalar bilan ta’minlash tizimini takomillashtirish;
- fuqoralar tadbirkorlik faoliyati bilan erkin shug‘ullanishlari va undan manfaatdorligining kafolatlari va sharoitlarini ta’minlash, ularning ishbilarmonlik faolligini oshirish hamda qonuniy huquqlari va manfaatlarini muhofaza qilish;
- moliya-kredit tizimini takomillashtirish hamda korxonalarning kredit manbalari va sarmoyalaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish;

7 Ibrohimov, B. (2023). in uzbekistan, the agrarian sector has its place. в international bulletin of applied science and technology (Т. 3, Выпуск 11, сс. 594–601). Zenodo. https://doi.org/10.5281/zenodo.10254274

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

- ishlab chiqarishga xizmat ko‘rsatuvchi infratuzilmalarni kengaytirish va rivojlantirish;
- ulgurji va mayda ulgurji savdoni rivojlantirish, korxonalarning xomashyo, axborotlar va texnologiyalardan erkin va o‘rta biznes korxonalari tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni ichki va tashqi bozorlarda sotish tizimini takomillashtirish;
- qishloq xo‘jaligi hisobi va tahlili tizimini takomillashtirish, ular uchun davlat statistika, buxgalteriya va soliq hisobotining soddalashtirilgan tartibini joriy etish;
- kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini rivojlantirish;
- pul-kredit tizimining barqaror faoliyatini ta’minlash uchun sug‘urta tizimi ahamiyatini oshirish;
- yerga mulkchilik, yer va suvdan samarali foydalanish mexanizmini shakllantirish[8].

Qishloq xo‘jaligida islohatlarning huquqiy-me’yoriy bazasini yaratish korxonalarning iqtisodiy erkinligini taminlash hamda ularning qonuniy biznes bilan shug‘ullanishlariga imkon beruvchi huquqlari va imtiyozlarini kafolatlashning eng muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Respublikamizda fermer xo‘jaliklarini huquqiy jihatdan himoya qilish bilan bir qatorda ularni iqtisodiy dastaklar orqali har tomonlama rag‘batlantirish choralari ham amalga oshirilmoqda. Davlatning iqtisodiy rag‘batlantirish choralari quydagi mexanizmlardan tashkil topadi :

- moliya-kiredit tizimi orqali qo‘llab-quvvatlash;
- tabaqalangan va imtiyozli soliq tizimidan foydalanish;
- baholar paritetini saqlash;
- tashqi iqtisodiy faoliyatni rag‘batlantirish va boshqalar[9].

Fermer xo‘jaliklari faoliyatini iqtisodiy dastaklar orqali qo‘llab-quvvatlash choralari fermer xo‘jaliklarining rivojlanishiga qulay shart-sharoitlar yaratish maqsadida davlat tomonidan beriladigan iqtisodiy rag‘batlantirish choralaridan tashkil topadi. Bunday chora-tadbirlar sarasiga soliqlar to‘lashda yengilliklar berish, imtiyozli shartlar va foizlarda kreditlar berish, davlat buyurtmasi bo‘yicha xarid qilinadigan mahsulotlarga kafillangan baholar belgilash, eksport-inport operatsiyalarida qulay tariflar va to‘lovlar o‘rnatish kabi iqtisodiy dastaklar kiradi.

Fermer xo‘jaliklari sifatida qayta tashkil etilgan qishloq xo‘jaligi korxonalari hududida tuzilayotgan muqobil mashina-traktor parklari soliq solish shartlari va qishloq xo‘jaligi tovar ishlab chiqaruvchilarga ko‘rsatilayotgan xizmatlar (yer haydash, ekish, ishlov berish, hosilni yig‘ishtirish va boshqalar) uchun hisob-kitoblar bo‘yicha “O‘zagromashservis” uyushmasi viloyat birlashmalarining mashina-traktor parklariga tenglashtirildi. Shuningdek, fermerlar va boshqa qishloq xo‘jaligi korxonalariga lizing xizmati ko‘rsatuvchi korxonalarga ham bir qator imtiyozlar berilgan, xususan, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev 29-mart kuni “Agrar sektorni zamonaviy qishloq xo‘jaligi texnikalari bilan ta’minlashni rag‘batlantirishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorni imzoladi[10]. Hujjat qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirishda zarur agrotexnik tadbirlarni o‘z vaqtida va sifatli amalga oshirish, agrar sektorda qishloq xo‘jaligi texnikasiga bo‘lgan talabni qondirish, qishloq xo‘jaligi korxonalarini eskirgan texnikalar o‘rniga zamonaviy va tejamkor texnikalar bilan ta’minlashni rag‘batlantirish tizimini takomillashtirish maqsadida qabul qilingan[11].

Tijorat banklariga lizing kompaniyalariga qishloq xo‘jaligi texnikalarini yetkazib berish uchun qarz mablag‘larini garov ta’minoti sifatida sotib olinadigan qishloq xo‘jaligi texnikasini, kreditning butun davri uchun qarz mablag‘larini qaytarmaslik xatarlaridan 100 foiz garov sifatida sug‘urta polisini yoki uchinchi shaxslarning kafilligini qabul qilish orqali ajratish tavsiya etiladi.

Shu bilan birga, lizing oladigan xo‘jalik yurituvchi subyektlar lizingga berilgan mulkka soliq to‘lashdan lizing shartnomasi amal qiladigan muddatgacha ozod qilinadigan va lizing beruvchini soliqqa tortishda u lizingga berish uchun mulk xarid qilishga olgan kreditlar foizi hamda belgilangan boshqa to‘lovlarning summasi uning jami daromadidan chegirib tashlanadigan bo‘ldi. Buning ijobiy tomoni shundaki, endilikda fermerlar bir tomondan, zamonaviy qishloq xo‘jaligi texnikalarini ancha yengil shartlarda va arzon to‘lovlar evaziga lizingga olish imkoniyatiga ega bo‘lsalar, ikkinchi tomondan, lizing beradigan korxonalar ham lizing xizmati sifati va samaradorligini muayyan darajada oshirishga muvaffaq bo‘ladilar.

8 Maxmudov E.X,Isakov.M.Yu Korxona iqtisodiyoti oquv qollanmasi Toshkent -2006

9 Ibrohimov, B .Nexus : Journal of Innovative Studies of Engineering Science (JISES) Volume: 02 Issue: 12 | 2023. http://innosci.org/. “The State Of Development Of The Agricultural Sector In Uzbekistan”

10 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentinng qarori ,29.03.2023 yilfagi PQ-103-son

11 Ibrohimov, B. For Publication of Paper Entitled , in uzbekistan, the agrarian sector has its place, In Volume 3, Issue 11 of International Bulletin of Applied Sciences and Technology.

XULOSA

O‘zbekiston agrar siyosatining tahlilini kuchli tomonlari ham, takomillashtirish yo‘nalishlariniha o‘rganish muhimdir, ya’ni qishloq xo‘jaligini rivojlantirish bo‘yicha transformativ strategiyalar ishlab chiqish uchun zarurdir. O‘tgan qishloq xo‘jaligida amalga oshirilgan islohotlar O‘zbekistonni jahon qishloq xo‘jaligi bozorida asosiy o‘rnini ko‘tarish hissasini qo‘shmoqda. Biroq suv tanqisligi, yerning tanazzulga uchrashi, cheklangan diversifikatsiya va resurslardan notekis foydalanish kabi muammolar saqlanib qolmoqda va bu barqaror o‘sish uchun maqsadli tadbirlarni talab qiladi.

Taklif etilayotgan takomillashtirishlar diversifikatsiyani rag‘batlantirish, texnologik innovatsiyalarni o‘zlashtirish, manfaatdor tomonlarni jalb qilish asoslari va dalillarga asoslangan siyosat modellashtirishni o‘z ichiga olgan yaxlit yondashuvni o‘z ichiga oladi. Adabiyotlarni ko‘rib chiqish, qiyosiy tahlillar, ishtirokchi tadqiqotlar va ma’lumotlarga asoslangan simulyatsiyalardan olingan tushunchalardan foydalanish siyosatchilarga inklyuziv, bardoshli va istiqbolli agrar siyosatni ishlab chiqish imkoniyatini beradi.

Barqarorlik, tenglik va mahsuldorlikka ustuvor ahamiyat berish orqali O‘zbekiston o‘zining qishloq xo‘jaligi salohiyatini ochishi, oziq-ovqat xavfsizligini oshirishi, qishloqlarda bandlik imkoniyatlarini yaratishi va keng iqtisodiy rivojlanish maqsadlariga hissa qo‘shishi mumkin. Davlat idoralari, ilmiy-tadqiqot institutlari, fuqarolik jamiyati va fermer hamjamiyatlarining hamkorlikdagi sa’y-harakatlari siyosat tavsiyalarini ta’sirchan harakatlarga aylantirish, O‘zbekistonda va undan tashqarida jonli va barqaror qishloq xo‘jaligi sektorini rivojlantirish uchun muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar royxati:

1. Maxmudov E.X,Isakov.M.Yu Korxona iqtisodiyoti oquv qollanmasi. –Toshkent.–2006
2. Tulyaganova, Z., Yunusova, I., & Ablakulova, M. (2024). INVESTITSION MUHIT JOZIBADORLIGINI OSHIRISHNING USTUVOR YO‘NALISHLARI. Ta’lim innovatsiyasi va integratsiyasi, 17(2), 159-165.
3. Норкулов, О. (2024). О ‘zbekistonning ichki siyosiy taraqqiyot trendlari va tashqi siyosat masalalari. Узбекистан–стратегия 2030 с точки зрения молодых ученых: экономика, политика и право, 1(1), 135-144.
4. Yuldasheva, S., & Po‘latova, O. (2023). O‘ZBEKISTONDA QISHLOQ XO‘JALIGINI RIVOJLANTIRISH YO‘NALISHLARI. Инновационные исследования в современном мире: теория и практика, 2(10), 55-57.
5. B.Ibrohimov ,Raximov .B Rational Usa And Regulation Of Resources In Agriculture: IJPSAT VOL.26 No .2 May 2021, pp.225-228
6. Ibrohimov, Z. Abdulxakimov Increasing The Efficiency Of Agricultural complex clusters : International Conference on Digital Society , Innovations & Integrations of Life in New Centry.–2021.02.20.
7. B.Ibrohimov B. Yo‘ldashev O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligini rivojlantirish strategiyasining xayotiy va aniq vazifalarini bajarilishi hamda samaradorligi: NamMTI. –2022-yil. –15-16-aprel.
8. B. Ibrohimov, B.Raximov Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilarning suv tejovchi sug‘orish texnologiyalarni joriy etish va uni samaradorligi :NamMTI 2022 yil 12-16-aprel
9. Ibrohimov, B. (2023). in uzbekistan, the agrarian sector has its place. в international bulletin of applied science and technology (Т. 3, Выпуск 11, сс. 594–601). Zenodo. https://doi.org/10.5281/zenodo.10254274
10. Ibrohimov, B. For Publication of Paper Entitled , in uzbekistan, the agrarian sector has its place, In Volume 3, Issue 11 of International Bulletin of Applied Sciences and Technology.
11. Ibrohimov, B .Nexus : Journal of Innovative Studies of Engineering Science (JISES) Volume: 02 Issue: 12 | 2023. http://innosci.org/. “The State Of Development Of The Agricultural Sector In Uzbekistan”
12. Ibrohimov, B. Nexus : Journal of Innovative Studies of Engineering Science (JISES). Volume: 02 Issue: 12 | 2023 ISSN: 2751-7578. http://innosci.org/. “ The Role of the Digital Economy in the Agricultural Sector in Uzbekistan and its Development”.

SOLIQ IMTIYOZLARI MA'MURIYATCHILIGINING AMALDAGI HOLATI TAHLILI

Nurmatov Sherzod Rustamovich
PhD, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti huzuridagi "O'zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishning ilmiy asoslari va muammolari" ilmiy-tadqiqot markazi

Annotatsiya: Maqolada soliq nazoratining nazariy asoslari bo'yicha iqtisodchi olimlarning tadqiqotlari o'rganilgan. Soliq tekshiruvlari turlari bo'yicha tadqiqotlar olib borilgan va sababchi omillar tahlil qilingan hamda xulosa-takliflar shakllantirilgan.

Kalit so'zlar: soliq, soliq ma'muriyatchiligi, soliq imtiyozlari, soliq tekshiruvlari.

Abstract: The article examines the researches of economists on the theoretical foundations of tax control. Researches on the types of tax audits were carried out, relevant factors were analyzed and conclusions and proposals were formulated.

Key words: tax, tax control, tax inspections, tax monitoring, camera tax inspection, mobile tax inspection, tax audit.

Аннотация: В статье рассматриваются исследования экономистов по теоретическим основам налогового контроля. Проведены исследования видов налоговых проверок, проанализированы соответствующие факторы и сформулированы выводы и предложения.

Ключевые слова: налог, налоговый контроль, налоговые проверки, налоговый мониторинг, камеральная налоговая проверка, выездная налоговая проверка, налоговая проверка.

KIRISH

Soliq ma'muriyatchiligi soliq sohasidagi davlat boshqaruvining shakli bo'lib, davlat soliq tizimining iqtisodiy xavfsizligini oshirishga bevosita yordam beradi. Soliq ma'muriyatchiligi davlat xizmatlarini boshqarish mexanizmining asosiy elementlaridan biridir.

"Soliq ma'muriyatchiligi keng ma'noda soliq munosabatlarini boshqarish tizimini anglatadi. Tor ma'noda soliq ma'muriyatchiligi soliq organlari tomonidan amalga oshiriladigan soliq nazorati tushuniladi"[1].

Mamlakatimizda soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 10-iyuldagi PQ-4389-sonli "Soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi[2] qarori qabul qilindi. Ushbu qarorga asosan soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish strategiyasi va soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish strategiyasini amalga oshirish bo'yicha "yo'l xaritasi" ma'qullandi.

Qarorda soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish strategiyasining asosiy yo'nalishlari quyidagilar belgilangan:

1. soliq siyosatini takomillashtirish va iqtisodiyotda xufiyona aylanma darajasini qisqartirish;
2. xizmat ko'rsatishga yo'naltirilgan soliq xizmatlarini rivojlantirish;
3. soliq tavakkalchiliklarini baholash tizimini joriy qilish va soliq hisobini takomillashtirish;
4. davlat soliq xizmati organlari faoliyatini yanada takomillashtirish;
5. davlat soliq xizmati organlarida korrupsiyaga qarshi kurashish mexanizmlarini rivojlantirish.

1 Лев М.Ю., Болонин А.И., Лещенко Ю.Г. Налоговое администрирование как механизм укрепления экономической безопасности налоговой системы государства // Экономическая безопасность. – 2022. – Том 5. – № 2. – С. 525-546. – doi: 10.18334/ecsec.5.2.114626.

2 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 10-iyuldagi "Soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4389-son qarori.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Soliq ma'muriyatchiligiga oid me'yoriy hujjatlar va tadqiqot ishlarida turli mazmunda ta'riflar berilgan hamda fikrlar keltirilgan.

Xususan, L.I.Goncharenkoning qayd etishicha, soliq ma'muriyatchiligi tashkiliy nuqtai nazardan, bu soliq munosabatlarini boshqarish tizimining elementidir3.

I.A.Mayburovni yozishicha, soliq ma'muriyatchiligi – bu Rossiya Federal Soliq (FNS) xizmati organlari tomonidan xo'jalik yurituvchi subyektlarga - soliqlar, yig'imlar va badallarni to'lovchilarga nisbatan aniq vakolatlarga ega bo'lgan soliq munosabatlarini boshqarish bilan bog'liq jarayon[4].

A.A.Abakulova va M.M.Shadurskayalarning fikricha, "Soliq ma'muriyatchiligi kengroq tushuncha bo'lib, u quyidagilarni o'z ichiga oladi: budjet tizimiga soliq tushumlarini nazorat qilish, rejalashtirish va prognozlash, soliq tushumlarini tahlil qilish, soliq nazorati doirasida amalga oshiriladigan mexanizmlar nuqtai nazaridan soliq mexanizmi tartibga solishdir"[5].

V.A.Krasnitskiy "Soliq ma'muriyatchiligi" tushunchasini ikki tomondan ochib bergan. Birinchidan, bu boshqaruv organlari tizimi (qonun chiqaruvchi va ma'muriy soliq organlari). Ularning vazifalariga keyingi rejalashtirish davri uchun soliq konseptsiyasini o'tkazishni protsessual qo'llab-quvvatlash kiradi: ko'rib chiqish va muhokama qilish, qonun hujjatlarini tasdiqlash. Bundan tashqari, ular soliq budjeti ijrosi bo'yicha hisobotlarni tuzishlari, ularni har tomonlama tahlil qilishlari kerak. Ikkinchidan, bu soliq harakatlari va aniq soliq texnikasini tartibga soluvchi, shuningdek, soliq qonunchiligini buzganlik uchun javobgarlik choralarini belgilovchi normalar va qoidalar majmuidir"[6].

N.Z.Zotikov ilmiy ishlarida soliq ma'muriyatchiligiga ta'rif berish bilan birgalikda, uning predmeti va obyektiga ham aniqlik kiritgan. Soliq ma'muriyatchiligi – bu davlatda soliq munosabatlarini boshqarish tizimi bo'lib, soliq organlarining faoliyati asosida ishlaydi. Soliq organlari tomonidan soliq qonunchiligiga rioya etilishi ustidan amalga oshiriladigan nazorat so'zining tor ma'nosi soliq ma'muriyatchiligini anglatadi.

"Soliq ma'muriyatchiligining predmeti - davlat soliq siyosati ta'sirida subyektlar (soliq organlari, soliq to'lovchilar) tomonidan boshqaruvning huquqiy usullari yordamida amalga oshiriladigan soliq munosabatlari.

Soliq ma'muriyatchiligining obyekti – soliq organlarining faoliyati va soliqlar va yig'imlarning davlat tomonidan belgilangan tizimi hisoblanadi"[7].

Soliq ma'muriyatchiligi tushunchasiga J.J.O'rmonov ham ta'rif bergan: "Soliq ma'muriyatchiligi-soliqlar va soliq obyektlarini hisobga olish, soliq nazoratini amalga oshirish, soliqqa oid huquqbuzarlik uchun javobgarlikni belgilash, soliq to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishi va soliq munosabatlari ishtirokchilarining majburiyatlarini bajarilishini nazorat qilish bo'yicha davlat fiskal organlari faoliyatini muvofiqlashtirib turuvchi soliq munosabatlarini boshqarish tizimidir"[8].

Soliq ma'muriyatchiligining tarkibiy qismi bo'lib soliq imtiyozlari ma'muriyatchiligidir. Soliq ma'muriyatchiligining asosiy usullari soliq prognozi, rejalashtirish, soliq nazorati, soliq imtiyozi va boshqalar.

Bu borada B.A.Fedosimovning ilmiy ishlarida soliq ma'muriyatchiligining soliq imtiyozi segmenti o'z ichiga olishligi qayd etilgan[9]. B.A.Fedosimovning fikricha, soliq ma'muriyatchiligi deganda vakolatli davlat organlari va ularning mansabdor shaxslarining samarali soliq siyosatini amalga oshirish, shu jumladan, budjet daromadlarini ko'paytirish bilan birga byudjet xarajatlarini minimallashtirishga qaratilgan ilg'or tajribalarni aniqlash va joriy etish bo'yicha faoliyati tushunilishi kerak.

Imtiyozli segmentda soliq ma'muriyatchiligining maqsadi soliq tushumlarini ta'minlash, soliq to'lovchilarning alohida toifalari, soliq solish jarayonlari va obyektlari to'g'ri hisobga olinishi, soliq deklaratsiyasi va boshqa hujjatlarni rasmiylashtirish, soliq imtiyozlarini berishning mohiyati va tartibini tushuntirishdan iborat. Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, soliq ma'muriyatchiligining asosiy masalalaridan biri bu – soliq to'lovchilarga soliq imtiyozlarini berishning mohiyati va tartibini tushuntirishdir.

---

3 Гончаренко, Л. И. Налоги и налоговая система Российской Федерации: учебник и практикум для академического бакалавриата / 2-е изд., перераб. и доп. М.: Издательство Юрайт, 2019. 524 с.

4 Майбуров, И.А. Налоги и налогообложение: учебник для студентов вузов, обучающихся по направлениям "Экономика" и "Менеджмент", специальностям "Экономическая безопасность", "Таможенное дело" / И. А. Майбуров [и др.]; под ред. И. А. Майбурова. – 7-е изд., перераб. и доп. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2018. – 503 с.

5 Абакулова А. А. Шадурская М. М., Налоговое администрирование в условиях цифровизации экономики. Финансы и кредит. 2022.

6 В.А.Красницкий Налоговое администрирование. https://wiseeconomist.ru/poleznoe/29668-nalogovoe-administrirovanie. 25.02.2023.

7 Зотиков Н.З. Налоговое администрирование, его влияние на налоговую нагрузку. Вестник Сургутского государственного университета. 2022; (1 (35)):26-37. https://doi.org/10.34822/2312-3419-2022-1-26-37.

8 Urmonov J.J. Tadbirkorlik subyektlari faoliyatini soliq mexanizmi vositasida tartibga solishni takomillashtirish masalalari. Diss. Avtoreferati. 2018.

9 Федосимов, Б. А. Ф33 Правовой режим налоговых льгот по законодательству Российской Федерации: монография / Б. А. Федосимов. – Чебоксары: ИД "Среда", 2019. – 152 с.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Soliq ma'muriyatchiligining soliq imtiyozi bilan bog'liqligining yaqqol namoyon soliq ma'muriyatchiligining rag'batlantiruvchi maqsadidir. M.Yu.Lev, A.I.Bolonin va Yu.G.Leshenkolar soliq ma'muriyatchiligining rag'batlantirish maqsadini quyidagicha izohlaydi: So'nggi yillarda "rag'batlantiruvchi soliqqa tortish"ga katta e'tibor berilmoqda. U biznes daromadlari uchun imtiyozlar berish va ishlab chiqarishni rag'batlantirish uchun mukofot va jarimalarni belgilashga qaratilgan ko'plab tashabbuslarni o'z ichiga oladi. Imtiyozli rejimning maqsadi investitsiya faoliyatining zarur yo'nalishda zarur oqimini rag'batlantirishdan iborat. Rag'batlantiruvchi soliqqa tortish doirasida investitsiya faoliyatini rag'batlantirish uchun bir qancha turdagi imtiyozlar taqdim etiladi[10].

Yuqorida fikrlardan kelib chiqib, Soliq ma'muriyatchiligi bu soliqlar to'lovchilarni hisobga olishdan boshlanib, to ularni tugatishgacha bo'lgan barcha jarayonlarni qamrab oluvchi soliq munosabatlari tizimi deb xulosa qilamiz. Soliq imtiyozlari ma'muriyatchiligi esa soliq ma'muriyatchiligining bir qismi hisoblanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada soliq imtiyozlari ma'muriyatchiligi bo'yicha tadqiqot olib borilgan bo'lib, induksiya, deduksiya, ilmiy abstraksiya va taqqoslama tahlillar, diagrammalar asosida ilmiy natijalar olingan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Yuqorida soliq ma'muriyatchiligi va uning tarkibiy qismi bo'lgan soliq imtiyozlari ma'muriyatchiligining nazariy masalalari hamda muammolarini keltirib o'tdik. Endi mamlakatimizda soliq imtiyozlari ma'muriyatchiligining haqiqiy ahvoli qanday ekanligini tahliliy ma'lumotlar asosida ko'rib chiqamiz va tegishli xulosalar qilamiz. Buning uchun berilgan soliq imtiyozlari ko'rsatkichlari bo'yicha oxirgi besh yillik ma'lumotlarni tahlil qilamiz.

1-jadval: 2019–2023-yillarda soliq imtiyozlaridan foydalangan tashkilotlarning hududlar kesimida tahlili[11], mlrd.so'm

№	Hudud	Jami imtiyozdan foydalangan tashkilotlar									
		2019-yil		2020-yil		202-yil		2022-yil		2023-yil	
		soni	summasi	soni	summasi	soni	summasi	soni	summasi	soni	summasi
Jami		**68 113**	**29 136,0**	**93871**	**31 065,6**	**57981**	**43 479,3**	**130654**	**72 963,7**	**142 159**	**69 777,9**
1	Andijon viloyati	4 813	3 846,5	6 199	391,2	4 350	380,1	7 660	1 689,3	8261	881,3
2	Buxoro viloyati	5 083	805,7	6 328	645,3	4 885	727,4	9 519	1 162,6	8805	961,2
3	Jizzax viloyati	4 420	354,6	3 008	172,3	1 952	170,7	5 147	634,9	5337	396,9
4	Qashqadaryo viloyati	5 274	993,3	7 449	688,1	4 332	906,1	10 804	898,4	11027	657,7
5	Navoiy viloyati	2 876	437,6	4 763	286,2	2 769	192,8	5 579	527,1	5283	447,3
6	Namangan viloyati	3 945	601,5	5 094	453,0	3 517	509,5	7 304	1 440,7	7488	922,8
7	Samarqand viloyati	4 703	1 058,7	6 769	488,3	3 590	745,8	9 755	1 956,8	10048	1 245,1
8	Surxondaryo viloyati	3 464	355,4	5 016	393,2	2 723	555,3	6 434	717,3	8395	543,6
9	Sirdaryo viloyati	1 746	396,1	2 197	223,9	1 451	198,1	3 769	655,7	4264	377,6
10	Toshkent shahri	13 413	10 567,2	20501	13 159,1	11237	4 443,6	25272	10 624,2	24284	7 548,7
11	Toshkent viloyati	4 754	3 070,5	7 076	2 325,8	3 902	766,1	11 605	2 901,0	10395	1 648,3
12	Farg'ona viloyati	5 050	885,6	7 670	445,2	4 795	598,4	10 499	1 978,9	10737	1 425,0
13	Xorazm viloyati	3 819	456,1	5 453	612,3	3 951	448,2	9 220	879,0	8481	677,7
14	Qoraqolpog'iston Respublikasi	4 580	292,5	6 164	465,9	3 864	330,5	7 383	548,8	17834	569,4
15	Yirik soliq to'lovchilar	173	5 014,7	184	10 315,8	663	32 506,6	704	46 348,7	1520	51 475,2

1-jadvalda 2019–2023-yillarda soliq imtiyozlaridan foydalangan tashkilotlarning hududlar kesimida tahlili amalga oshirilgan bo'lib, ko'rish mumkinki, 2019-yilda jami imtiyozdan foydalangan tashkilotlarning soni 68113 tani tashkil etgan bo'lsa, berilgan imtiyozlar summasi 29 136 mlrd.so'mni tashkil etgan. 2020-yilda imti-

10 Лев М.Ю., Болонин А.И., Лещенко Ю.Г. Налоговое администрирование как механизм укрепления экономической безопасности налоговой системы государства // Экономическая безопасность. – 2022. – Том 5. – № 2. – С. 525-546. – doi: 10.18334/эсвес.5.2.114626.

11 Soliq qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan shakllantirilgan.

yozdan foydalangan tashkilotlarning soni 93871 ta bo‘lsa, berilgan imtiyozlar summasi 31 065,6 mlrd.so‘mni, 2021-yilda imtiyozdan foydalangan tashkilotlarning soni 57981 ta bo‘lsa, berilgan imtiyozlar summasi 43 479,3 mlrd.so‘mni, 2022-yilda imtiyozdan foydalangan tashkilotlarning soni 130654 ta bo‘lsa, berilgan imtiyozlar summasi 72 963,7 mlrd.so‘mni va nihoyat 2023-yilda imtiyozdan foydalangan tashkilotlarning soni 142159 tani va berilgan imtiyozlar summasi 69 777,9 mlrd.so‘mni tashkil etib, 2019-yilga nisbatan o‘zgarish imtiyozdan foydalangan tashkilotlarning soni 74 046 taga ortib, deyarli bir yarim barobarga ortgan, berilgan imtiyozlar summasi 40 641,9 mlrd.so‘mga ortib, deyarli uch barobarga oshib borganligini ko‘rish mumkin.

Mamlakatimizda soliq imtiyozlari berish darajasi o‘sish tendensiyasiga ega bo‘lib, ularning iqtisodiyotga ta’siri qanchalik samaradorligini tahlil qilishga yana bir zarurat vujudga kelmoqda.

2-jadval ma’lumotlariga qaraydigan bo‘lsak, 2023-yil davomida deyarli barcha tarmoqlar soliq turlari bo‘yicha imtiyozlardan foydalanganligini ko‘rishimiz mumkin. Ishlab chiqarish faoliyati bo‘yicha 2019-yilda 5 304 ta holatda 10 928,8 mlrd. so‘m, 2023-yilda 10269 ta holatda 24 433,9 mlrd.so‘m soliq imtiyozidan foydalangan bo‘lib, 2023-yilda umumiy soliq imtiyozlari summasining 35,0 foiziga to‘g‘ri kelmoqda hamda etakchilikni egallagan tarmoq hisoblanadi.

Shu o‘rinda tahlillar asosida ta’kidlab o‘tish joizki, soliq imtiyozlari ma’muriyatchiligini takomillashtirish maqsadida byudjet mablag‘lari hisobidan bajariladigan ilmiy-tadqiqot va innovatsiya ishlarini qo‘shilgan qiymat solig‘i bo‘yicha imtiyozlarni bekor qilish kerak deb hisoblaymiz. Chunki QQS imtiyozlarini olib tashlash orqali hukumat ilmiy-tadqiqot institutlarini faqat soliq imtiyozlaridan foydalanish uchun ilmiy loyihalarni amalga oshirish o‘rniga, haqiqatda innovatsion va tijoratlashtirish uchun yuqori salohiyatga ega bo‘lgan loyihalarga e’tibor qaratishga undashi mumkin. Bu byudjet mablag‘laridan maqsadli va samarali foydalanishga olib kelishi, pirovardida soliq to‘lovchilar uchun investitsiyalardan ko‘proq daromad keltirishi mumkin.

Bundan tashqari, QQS imtiyozlarini olib tashlash ma’muriy xarajatlarni kamaytirilishi va soliq tizimini soddalashtirilishiga olib keladi. Budjet mablag‘lari hisobidan amalga oshirilayotgan ilmiy tadqiqot va innovatsion ishlar uchun qo‘shilgan qiymat solig‘i bo‘yicha imtiyozlarning amaldagi tizimi soliq ma’muriyatchiligida ortiqcha murakkablikni keltirib chiqarmoqda, natijada soliq to‘lovchilar uchun ham, davlat uchun ham qo‘shimcha ma’muriy xarajatlarni keltirib chiqarmoqda. Ushbu imtiyozlarni olib tashlash orqali soliq tizimini soddalashtirish ushbu xarajatlarni kamaytirishi va soliq to‘lovchilar uchun soliqqa rioya qilishni osonlashtirishi mumkin.

3-jadvalda 2019–2023-yillarda soliq turlari bo‘yicha qo‘llanilgan soliq imtiyozlari bo‘yicha tahlil keltirilgan bo‘lib, 2019-yilda soliqlar bo‘yicha jami 68 112 ta tashkilotga 29136,0 mlrd. so‘m, 2020-yilda 93871 ta tashkilotga 31 065,6 mlrd. so‘m, 2021-yilda 109363 ta tashkilotga 43 479,3 mlrd. so‘m, 2022-yilda 195044 ta tashkilotga 72939,2 mlrd. so‘m va nihoyat, 2023-yilda 211926 ta tashkilotga 69 777,9 mlrd. so‘m soliq imtiyozlari qo‘llanilganini ko‘rish mumkin.

Alohida soliq turlari bo‘yicha ko‘radigan bo‘lsak, 2019-yilda QQS bo‘yicha berilgan imtiyozlar summasi 11 380 ta tashkilotga nisbatan 23 073,8 mlrd. so‘mni tashkil etib, eng katta imtiyoz berilgan soliq turiga aylantirilganligini ko‘rish mumkin. 2023-yilda bu summa ushbu soliq turi bo‘yicha 25 415 ta tashkilotga nisbatan 58 525,1 mlrd. so‘mni tashkil etib yana eng katta soliq imtiyoziga ega bo‘lib turganligini ko‘rishimiz mumkin. Keyingi soliq imtiyozlarining katta summasi yuridik shaxslar tomonidan to‘lanadigan foyda solig‘iga to‘g‘ri kelishini guvohi bo‘lish mumkin. 2019-yilda foyda solig‘i 763 ta tashkilotga nisbatan 2 785,4 mlrd. so‘m, 2023-yilda esa 21 407 ta tashkilotga nisbatan 5 021,7 mlrd. so‘mni tashkil etayotganligini ko‘rish mumkin. 2018-2022-yillar davomida soliq imtiyozlarining o‘sishi bo‘yicha tahliliy natijaviylikka e’tiborni qaratadigan bo‘lsak, unda uning ta’siri mamlakatga, soliq imtiyozlari turiga, iqtisodiy va siyosiy kontekstga qarab farq qilishi mumkin. Biroq, umuman olganda, soliq imtiyozlarining ko‘payishi bir qator potentsial oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Birinchidan, soliq imtiyozlarini ko‘paytirish korxonalar tomonidan muayyan xatti-harakatlar yoki investitsiyalarni rag‘batlantirishda muhim ahamiyatga ega. Masalan, qayta tiklanadigan energiya manbalariga investitsiyalar uchun soliq imtiyozlarini taklif qilish yoki yangi xodimlarni yollash korxonalarning ushbu turdagi investitsiyalar bilan shug‘ullanishi uchun katalizator bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Ikkinchi yirik soliq imtiyozidan foydalangan soha moliyaviy va sug‘urta xizmatlari bo‘lib, 2019-yil 338 ta holatda 6 055,2 mlrd.so‘m, 2023-yilda 683 ta holatda 14 953,4 mlrd.so‘m soliq imtiyozidan foydalangan bo‘lib, 2023-yilda umumiy soliq imtiyozlari summasining 21,4 foiziga to‘g‘ri kelmoqda. 2019-2023-yillarda soliq imtiyozlaridan foydalangan tarmoqlar bo‘yicha jami 492486 ta holat bo‘lib, 246 422,6 mlrd.so‘m soliq imtiyozidan foydalanilgan.

Endi yuqoridagilarga asoslanib, tahlil qiladigan bo‘lsak, soliq imtiyozlarini ishlab chiqarish faoliyatiga yo‘naltirish iqtisodiy o‘sish va rivojlanishni rag‘batlantirishning samarali usuli bo‘lishi mumkin. Soliq imtiyozlari korxonalarni yangi asbob-uskunalar va texnologiyalarga sarmoya kiritish uchun rag‘batlantirishi mumkin, bu esa samaradorlik va raqobatbardoshlikni oshirishga xizmat qiladi. Soliq imtiyozlarini ishlab chiqarish faoliyatiga yo‘naltirish orqali korxonalarni o‘z faoliyatini kengaytirishga va ishlab chiqarishni ko‘paytirishga undash mumkin, bu esa bandlik va iqtisodiy o‘sishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi va soliq imtiyozi qo‘llanishining asosiy sabablaridan biri hamdir.

2-jadval: 2019–2023-yillarda soliq imtiyozlaridan foydalangan tarmoqlar bo‘yicha tahlil1, mlrd. so‘mda

№	Soha nomi	Jami 5 yilda foydalanilgan soliq imtiyozlari		2019-yil		2020-yil		2021-yil		2022-yil		2023-yil	
		xolatlar soni	summasi	soni	summasi	soni	summasi	soni	summasi	soni	summasi	soni	summasi
Jami		**492 486**	**246 422,6**	**68 113**	**29 136,0**	**93 871**	**31 065,6**	**57 981**	**43 479,3**	**130 690**	**72 963,7**	**141 831**	**69 777,9**
1	Ishlab chiqarish faoliyati	37 572	90 692,4	5 304	10 928,8	7 309	11 652,5	4 515	16 308,9	10 176	27 368,3	10269	24 433,9
2	Moliyaviy va sug‘urta xizmatlari	2 424	51 664,4	338	6 055,2	466	6 456,2	288	9 036,0	649	15 163,6	683	14 953,4
3	Ulgurji va chakana savdo	153 795	34 668,8	22 942	4 164,9	31 618	4 440,8	19 530	6 215,3	44 020	10 430,0	35685	9 417,9
4	Tashish va saqlash faoliyati	16 475	18 187,0	2 192	2 138,8	3 021	2 280,5	1 866	3 191,8	4 206	5 356,2	5190	5 219,6
5	Qishloq xo‘jaligi	118 862	10 166,9	15 268	1 320,4	21 043	1 407,9	12 997	1 970,5	29 296	3 306,6	40258	2 161,5
6	Qurilish sohasidagi faoliyat	12 247	6 608,7	1 646	750,0	2 268	799,6	1 401	1 119,2	3 158	1 878,1	3774	2 061,8
7	Boshqa sohalar	151 109	34 434,6	20 422	3 777,9	28 145	4 028,1	17 385	5 637,8	39 185	9 460,9	45972	11 529,8

1 Soliq qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan shakllantirilgan.

Lekin soliq imtiyozlari aniq iqtisodiy foyda keltiradigan ishlab chiqarish faoliyatiga yo‘naltirilishini ta’minlash muhim. Juda keng yoki yomon ishlab chiqilgan soliq imtiyozlari mo‘ljallangan ta’sirga ega bo‘lmasligi va isrof bo‘lish xavfi mavjud. Shu sababli, bu siyosatni amalga oshirishdan oldin soliq imtiyozlarini ishlab chiqarish faoliyatiga yo‘naltirishning mumkin bo‘lgan xarajatlari va afzalliklarini diqqat bilan ko‘rib chiqish lozim.

Moliyaviy xizmatlarga soliq imtiyozlarini ajratish investitsiyalarni rag‘batlantirish va moliya sektoridagi o‘sishni rag‘batlantirish uchun kerak. Moliyaviy xizmatlar uchun soliq imtiyozlarini taklif qilish yangi moliyaviy mahsulotlar va xizmatlarga investitsiyalarni rag‘batlantirishdan potentsial foyda keltiradi va shu bilan sanoatda yuqori samaradorlik va innovatsiyalarni rag‘batlantiradi.

Soliq imtiyozlarini sog‘liqni saqlash va ta’lim sohasidagi sa’y-harakatlarga yo‘naltirish muhim ijtimoiy va jamoat tovarlariga investitsiyalarni rag‘batlantirish strategiyasi bo‘lib xizmat qiladi. Bunday soliq imtiyozlari xususiy sektorni hukumat tomonidan an’anaviy tarzda taqdim etiladigan sohalarga jalb etishni rag‘batlantirishi va sifatli sog‘liqni saqlash va ta’lim xizmatlaridan foydalanishga yordam berishi mumkin. Sog‘liqni saqlash va ta’lim faoliyati uchun soliq imtiyozlarini taqdim etishning bir qancha mumkin bo‘lgan afzalliklari mavjud. Jumladan, soliq imtiyozlari sog‘liqni saqlashning yangi texnologiyalari, tibbiy tadqiqotlar va ta’lim dasturlariga sarmoya kiritishni rag‘batlantirishiga olib keladi, bu esa sog‘liqni saqlash natijalarini yaxshilashga va jamiyat uchun yaxshi ta’lim natijalariga xizmat qilishi mumkin hamda kam ta’minlangan hududlarda yashovchilar uchun sog‘liqni saqlash va ta’lim xizmatlaridan foydalanish imkoniyatini oshirishga yordam beradi.

3-jadval: 2019–2023-yillarda soliq turlari bo‘yicha qo‘llanilgan soliq imtiyozlari bo‘yicha tahlil12, mlrd. so‘mda

№	Soliq turlari	2019-yil		2020-yil		2021-yil		2022-yil		2023-yil	
		soni	summasi	soni	summasi	soni	summasi	soni	summasi	soni	summasi
Jami		**68 113**	**29 136,0**	**93 871**	**31 065,6**	**109 363**	**43 479,3**	**195 044**	**72 939,2**	**211 926**	**69 777,9**
1	QQS	11 380	23 073,8	7 031	24 643,3	15 508	36 766,3	28 214	64 107,9	25 415	58 525,1
2	Foyda solig‘i	763	2 785,4	3 335	2 930,0	2 709	2 219,5	25 015	4 641,3	21407	5 021,7
3	Er solig‘i	6 736	880,1	4 531	1 313,2	11 743	2 575,9	6 204	931,8	15453	1 697,6
4	Jismoniy shaxslarning daromadlaridan olinadigan soliq	33 866	789,0	44 093	917,9	56 165	1 073,8	41 580	1 028,3	40328	1 024,8
5	Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq	31	469,3	673	443,7	1 376	39,1	685	12,3	1432	28,6
6	Ijtimoiy soliq	3 993	340,9	6 230	346,5	11 247	386,3	52 616	1 187,4	81692	2 002,3
7	Mol-mulk solig‘i	382	583,2	4 813	274,0	2 195	306,1	7 809	933,0	12827	1 399,6
8	Aylanmadan olinadigan soliq	10 962	214,3	23 165	196,9	8 420	112,3	32 921	97,2	13372	78,2

Ikkinchidan, soliq imtiyozlarining ko‘payishi korxonalar uchun umumiy soliq yukini kamaytirishga yordam beradi. Soliq to‘lovchilarga kredit summasini soliq majburiyatidan chegirib tashlashga ruxsat berish orqali soliq imtiyozlari korxonalar to‘lashi kerak bo‘lgan soliqlar miqdorini samarali ravishda kamaytirishi mumkin.

Uchinchidan, soliq imtiyozlarining ko‘payishi davlat daromadlari va byudjetga ta’sir qilishi mumkin. Agar soliq imtiyozlari juda keng tarqalgan bo‘lsa, ular hukumat yig‘adigan daromad miqdorini kamaytirishi mumkin, bu esa muhim davlat xizmatlari va infratuzilma loyihalarini moliyalashtirishni qiyinlashtirishi mumkin.

Biz quyida keltirilgan 4-jadvalda 2019-2023-yillar davomida ayrim soliq to‘lovchilar tomonidan foydalanilgan soliq imtiyozlarini tahlil qilib chiqqanmiz.

12 Soliq qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan shakllantirilgan.

4-jadval: 2019–2023-yillarda soliq to‘lovchilar tomonidan foydalanilgan soliq imtiyozlar tahlili[13], mlrd. so‘mda

№	Korxonalar nomi	Foydalanilgan jami imtiyozlar summasi				
		2019-y.	2020-y.	2021-y.	2022-y.	2023-y.
1	“UZAUTO MOTORS” AJ	3 330 288,83	7 820,70	1 118,27	785 864,37	824 553,11
2	“OLMALIQ KON-METALLURGIYA KOMBINATI” AJ	900 073,67	1 412 461,46	1 917 492,43	3 447 530,65	2 777 263,43
3	“O‘ZTRANSGAZ” AJ	152 776,52	528,04	158 163,03	248 489,61	2 431,75
4	“CHIRCHIQ GIDROELEKTRSTANSIYALAR KASKADI” UK	5 596,29	5,69	344,01	5 838,96	15 202,14
5	“UZ-KOR GAS CHEMICAL” MCHJ QK	1 037 501,21	1 178 881,04	1 117 134,21	1 249 423,24	899 051,62
6	“QIZILQUMSEMENT” AJ	22 338,15	3 055,71	26 343,31	20 597,53	24 128,99
7	“BUXORO NEFTNI QAYTA ISHLASH ZAVODI” MCHJ	79 778,54	4 966,30	4 336,29	23 821,40	28 416,85
8	“SAMARQAND XALQARO AEROPORTI” MCHJ	29 750,10	21 812,57	16 894,91	12 605,14	8 834,45
9	TOSHKENT SHAHAR ELEKTR TARMOQLARI KORXONASI AJ	7 348,77	1 895,33	1 464,38	370,72	0,00
10	O‘ZBEKISTON TEMIR YO‘LLARI AJ	341 918,72	418 734,76	820 154,03	926 134,14	1 005 956,00

4-jadvaldan ko‘rish mumkinki, “UZAUTO MOTORS” AJ 2019-yilda 3 330,29 mlrd.so‘m, 2020-yilda 7,82 mlrd.so‘m, 2021-yilda 1,12 mlrd.so‘m, 2022-yilda 785,86 mlrd.so‘m va 2023-yilda 824,5 mlrd.so‘m soliq imtiyozlaridan foydalangan bo‘lsa, “Toshkent shahar elektr tarmoqlari korxonasi” AJ 2019-yilda 7,35 mlrd.so‘m, 2020-yilda 1,90 mlrd.so‘m, 2021-yilda 1,46 mlrd.so‘m, 2022-yilda 0,37 mlrd.so‘m soliq imtiyozlaridan foydalanib va 2023-yilda kelib soliq imtiyozlaridan foydalanilmagan, “UZ-KOR GAS CHEMICAL” MCHJ QK 2019-yilda 1 037,5 mlrd.so‘m, 2020-yilda 1 178,88 mlrd.so‘m, 2021-yilda 1 117,13 mlrd.so‘m, 2022-yilda 1 249,42 mlrd. so‘m va 2023-yilda 899,05 mlrd.so‘m soliq imtiyozlaridan foydalanganligini ko‘rishimiz mumkin. Ko‘rish mumkinki, barcha korxonalar yillar kesimida soliq imtiyozlaridan foydalanib kelishgan bo‘lib, ularning summalari 2018-2022-yillar davomida turli xil o‘zgarish dinamikasini namoyon qilmoqda. Har uchala korxona ham soliq imtiyozlaridan faol foydalangan, bu esa soliq imtiyozlaridan foydalanish shakllari o‘zgaruvchanlikni ko‘rsatadi, ba’zi yillarda boshqalardan ko‘ra ko‘proq foydalanilgan. Ushbu tebranishlarga biznes sharoitidagi o‘zgarishlar, hukumat siyosati va investitsiya strategiyalari kabi omillar ta’sirida sodir bo‘ladi. Soliq imtiyozlaridan foydalanishdagi o‘zgarishlar, shuningdek, ushbu korxonalar o‘rtasida turli xil xavf profillarini aks ettirishi mumkin. Ko‘proq moliyaviy yoki bozor o‘zgaruvchanligiga duch kelgan korxonalar xavfni kamaytirish strategiyasi sifatida soliq imtiyozlaridan foydalanishga moyil bo‘lishadi. Buni yuqoridagi korxonalardan “UZAUTO MOTORS” AJ faoliyatida ham kuzatish mumkin, chunki ushbu korxonada 2019-yilda foydalangan soliq imtiyozlarining summasi yuqori bo‘lib, 2020-2021-yillarda pasayganini ko‘rish mumkin. Ammo soliq imtiyozlaridan foydalanish 2022-yilda yana o‘sganini kuzatish mumkin.

Foydalanilgan soliq imtiyozlarining eng katta foydalanilgan soliq imtiyozi summasi QQSga to‘g‘ri kelmoqda, buning asosiy sababi eksport bilan shug‘ullanganligidir.

Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksining 260-moddasi 1-bandida “O‘zbekiston Respublikasi hududidan eksport bojxona tartib-taomiliga olib chiqilgan tovarlar uchun nol darajali stavka bo‘yicha soliq solish” tartibi amalga oshirilishi belgilangan bo‘lib, shu sababli ham ushbu soliq turi bo‘yicha foydalanilgan soliq summasi katta ulushga ega.

Eksport bilan bog‘liq soliq imtiyozlaridan foydalanish xalqaro savdo, valyuta tushumlari va iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish orqali ijobiy iqtisodiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Biroq, soliq to‘lashdan bo‘yin tovlash yoki noto‘g‘ri foydalanishga olib kelmasdan, belgilangan maqsadlarga erishish uchun ushbu siyosatlarni kuzatib borish juda muhimdir.

13 Soliq qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan shakllantirilgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, eksport uchun QQS bilan bog‘liq soliq imtiyozlaridan foydalanish xalqaro savdo va iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirishga qaratilgan davlat siyosatiga mos keladigan strategik qarordir. Bunday imtiyozlardan foydalanish eksportga yo‘naltirilgan sanoatni rivojlantirish orqali ham korxonalarga, ham kengroq iqtisodiyotga sezilarli foyda keltirishi mumkin. Shunga qaramay, siyosatni samarali amalga oshirish va muvofiqlik monitoringi orqali eksportni rag‘batlantirish va soliq tushumlarining yaxlitligini ta’minlash o‘rtasida muvozanatni saqlash juda muhimdir.

Yuqoridagilarga asoslangan holda shuni ta’kidlash kerakki, soliq imtiyozlari iqtisodiyot va jamiyat uchun ham ijobiy, ham salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Jumladan:

- **Iqtisodiy o‘sish.** Bunda soliq imtiyozlari korxonalarga soliq yukini kamaytirish orqali iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirishi mumkin, bu esa investitsiyalar, bandlik va iste’molni oshirishi mumkin. Bu iqtisodiy ishlab chiqarishning ko‘payishiga, mahsuldorlikning oshishiga va turmush darajasining yaxshilanishiga olib kelishi mumkin.
- **Fiskal ta’sir.** Soliq imtiyozlari davlat daromadlariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin, ayniqsa ular boshqa daromad manbalari yoki xarajatlarni qisqartirish bilan qoplanmagan bo‘lsa. Bu byudjet taqchilligi va davlat qarzining oshishiga olib kelishi mumkin, bu esa uzoq muddatda iqtisodiyot va jamiyat uchun salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.
- **Samaradorlik.** Soliq imtiyozlari soliqlarni yig‘ish va ularga rioya qilish bo‘yicha ma’muriy xarajatlarni kamaytirish orqali soliq tizimining samaradorligini oshirishi mumkin. Shuningdek, soliq to‘lovchilarni soliq qonunchiligiga rioya qilishga undashi va soliq to‘lashdan bo‘yin tovlash holatlarini kamaytirishi mumkin.
- **Innovatsiyalar.** Soliq imtiyozlari korxonalar uchun ushbu faoliyat xarajatlarini kamaytirish orqali innovatsiyalar va tadqiqot va ishlanmalarni rag‘batlantirishi mumkin. Buning natijasida iqtisodiyotning umumiy raqobatbardoshligini oshirishi mumkin bo‘lgan yangi texnologiyalar, mahsulotlar va xizmatlar paydo bo‘lishi mumkin.

Umuman olganda, soliq imtiyozlarining iqtisodiyot va jamiyatga ta’siri ularni ishlab chiqish va amalga oshirishga, shuningdek, ular faoliyat yuritadigan kengroq iqtisodiy va ijtimoiy kontekstga bog‘liq. Shuning uchun soliq imtiyozlarini amalga oshirishdan oldin ularning xarajatlari va afzalliklarini diqqat bilan baholash muhim hisoblanadi.

Manba va foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Лев М.Ю., Болонин А.И., Лещенко Ю.Г. Налоговое администрирование как механизм укрепления экономической безопасности налоговой системы государства // Экономическая безопасность. – 2022. – Том 5. – № 2. – С. 525-546. – doi: 10.18334/ecsec.5.2.114626.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 10-iyuldagi “Soliq ma’muriyatchiligini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4389-son qarori.
3. Гончаренко, Л. И. Налоги и налоговая система Российской Федерации: учебник и практикум для академического бакалавриата / 2-е изд., перераб. и доп. –М.: Издательство Юрайт, 2019. –524 с.
4. Майбуров, И.А. Налоги и налогообложение: учебник для студентов вузов, обучающихся по направлениям “Экономика” и “Менеджмент”, специальностям “Экономическая безопасность”, “Таможенное дело” / И. А. Майбуров [и др.]; под ред. И. А. Майбурова. – 7-е изд., перераб. и доп. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2018. – 503 с.
5. Абакулова А. А. Шадурская М. М., Налоговое администрирование в условиях цифровизации экономики. –Финансы и кредит. –2022.
6. В.А.Красницкий Налоговое администрирование. https://wiseeconomist.ru/poleznoe/29668-nalogovoe-administrirovanie. 25.02.2023.
7. Зотиков Н.З. Налоговое администрирование, его влияние на налоговую нагрузку. Вестник Сургутского государственного университета. 2022; (1 (35)):26-37. https://doi.org/10.34822/2312-3419-2022-1-26-37.
8. Urmonov J.J. Tadbirkorlik subyektlari faoliyatini soliq mexanizmi vositasida tartibga solishni takomillashtirish masalalari. Diss. Avtoreferati. 2018.
9. Федосимов, Б. А. Ф33 Правовой режим налоговых льгот по законодательству Российской Федерации: монография / Б. А. Федосимов. – Чебоксары: ИД “Среда”, 2019. – 152 с.
10. Лев М.Ю., Болонин А.И., Лещенко Ю.Г. Налоговое администрирование как механизм укрепления экономической безопасности налоговой системы государства // Экономическая безопасность. – 2022. – Том 5. – № 2. – С. 525-546. – doi: 10.18334/эcsec.5.2.114626.

ISSIQLIK TA’MINOTI XIZMATLARI SIFATIGA TA’SIR ETUVCHI OMILLAR VA ULARNI BAHOLASH

Abdulaziz Abdumo‘minovich Matro‘ziyev
SamISI mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Maqolada issiqlik ta’minoti xizmatlarini ko‘rsatuvchi korxonalarda bozor munosabatlarini shakllanishi va rivojlanishi, shuningdek, innovatsion yondashuvlar asosida, issiqlik ta’minoti xizmatlari sifatiga ta’sir etuvchi omillar va ularni baholash, ushbu omillarning ta’sir ko‘rsatish jarayoniga mos ravishda alohida turlarga ajratib ko‘rsatish mavjud resurslardan ratsional foydalanish nisbatan yuqoriroq xizmat sifati bilan iste’molchilarning ehtiyojini to‘laroq qondirilishi maqolada yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Issiqlik ta’minoti, issiqlik energetikasi infrotuzilmasi, innovatsiya, issiqlik ta’minoti samaradorligi ko‘rsatkichlari.

Abstract: In the article, the formation and development of market relations in enterprises providing heat supply services, as well as, based on innovative approaches, factors affecting the quality of heat supply services and their assessment, distinguishing them into separate types in accordance with the process of influence of these factors, rational use of existing resources, higher service quality the full satisfaction of the needs of consumers will be covered in the article.

Key words: Heat supply, heat energy infrastructure, innovation, heat supply efficiency indicators.

Аннотация: В статье становление и развитие рыночных отношений на предприятиях, оказывающих услуги теплоснабжения, а также на основе инновационных подходов рассмотрены факторы, влияющие на качество услуг теплоснабжения и их оценка, выделение их на отдельные виды в соответствии с технологическим процессом. Влияние этих факторов, рациональное использование имеющихся ресурсов, повышение качества обслуживания потребителей и полное удовлетворение их потребностей рассматриваются в статье.

Ключевые слова: Теплоснабжение, теплоэнергетическая инфраструктура, инновации, показатели эффективности теплоснабжения.

KIRISH

Rivojlangan mamlakatlari tajribasi shuni ko‘rsatadiki, har qanday mamlakatning taraqqiyoti undagi mavjud “inson resurslari”ning rivojlanish darajasi hamda ushbu omilning rivojlanishiga ta’sir etuvchi zaruriy sharoitlar hamda rivojlanish uchun mos bo‘lgan muhitning yaratilishiga bog‘liq. Issiqlik ta’minoti xizmatlarini ko‘rsatish sohasining rivojlanish holati jamiyat a’zolarining eng muhim ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish asosida ularning mehnat qilish qobiliyatini tiklash bilan birga mamlakat iqtisodiyotida yalpi ichki mahsulotning sezilarli qismini yaratuvchi soha hisoblanganligi, shu bilan birga, sohada energiya resurslarining sezilarli qismini iste’mol qilinayotganligi tufayli jamiyat taraqqiyotining bugungi bosqichida ushbu sohani rivojlantirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI

A.A.Alekseyevning fikricha, raqobatbardoshlik ikki guruh omillarga: tashqi – mikro va makro muhit omillari (siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, me’yoriy-huquqiy, ijtimoiy-demografik, madaniy-tarixiy omillar, raqobatchilar, tadbirkorlik infratuzilmasi, mehnat bozori, qonunchilik bazasi va boshqalar) hamda ichki omillar – korxonaning salohiyati (ishlab chiqarish, kadrlar, tashkiliy-boshqaruv, marketing va moliyaviy salohiyat) ta’sir ko‘rsatadi.

S.A.Yegorichev korxona raqobatbardoshlik darajasiga ta’sir etuvchi omillarni ekologik, ishlab chiqarish va ijtimoiy omillar ko‘rinishida makro, mezo va mikro darajadagi kesimda ichki va tashqi omillar sifatida ko‘rib chiqqan.

S.V.Zaxarova esa tashqi omillar tarkibiga davlatning iqtisodiyotni tartibga solishi, mamlakatning iqtisodiy salohiyati va iqtisodiy o‘sish darajasi, mehnat taqsimotida ishtirok etish, fan va texnikaning rivojlanish darajasi, resurslar bilan ta’minlanish darajasi, ichki bozor sig‘imi va uning o‘zgarishi, moliya tizimining moslashuvchanligi, ijtimoiy-iqtisodiy salohiyat va raqobatchilarni, ichki omillarga esa mahsulot yoki xizmatlar sifati, bozor resurslarini olish imkoniyati, moliyaviy faoliyat, ijtimoiy siyosat, texnika va texnologiyalar, kadrlar malakasi va xodimlarni boshqarish sifati, samarali marketing strategiyasi va sotish siyosati kabi omillarni kiritgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ijtimoiy xizmatlar sohasi tarkibida rivojlanib borayotgan issiqlik ta’minoti xizmatlari bozori va uning samaradorligi taklif etilayotgan xizmatlar hajmiga bo‘lgan talabning mavjudligi hamda uning xususiyatlari bilan tavsiflanadi. Issiqlik ta’minoti xizmatlariga bo‘lgan real talabning shakllanishiga taklif etilayotgan xizmatlarning sifati, narxi hamda xizmatlardan foydalanishning qulayligi kabi iste’mol xususiyatlari bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu xizmatlar iste’mol xususiyatlarining holati esa xizmatlarni yaratish va iste’molchiga yetkazish jarayonida yuzaga keluvchi omillar bilan to‘g‘ridan to‘g‘ri bog‘liqdir.

Issiqlik ta’minoti xizmatlari bozorida faoliyat ko‘rsatuvchi korxonalar faoliyati va ko‘rsatilayotgan xizmatlar sifatini boshqarish jarayonlariga ta’sir etuvchi omillarni o‘rganishda ushbu omillarning ta’sir ko‘rsatish jarayoniga mos ravishda alohida turlarga ajratib ko‘rsatish muhimdir. Bunda omillarni ta’sir etish jarayoniga bog‘liq holda 3 turga:

- sohada faoliyat ko‘rsatuvchi korxonalar faoliyat samaradorligiga ta’sir etuvchi omillar;
- issiqlik ta’minoti xizmatlari sohasini boshqarish tizimi rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillar;
- taqdim etilayotgan xizmatlar sifatini boshqarishga ta’sir etuvchi omillarga ajratgan holda o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

1-turdagi omillar, ya’ni faoliyat ko‘rsatuvchi korxonalar faoliyat samaradorligiga ta’sir etuvchi omillarni umumlashgan holda korxonaning raqobatbardoshlik holatiga ta’sir etuvchi omillar sifatida baholash mumkin.

Raqobatbardoshlik tushunchasi murakkab tarkibli iqtisodiy kategoriya bo‘lib, bu tushunchani iqtisodiy munosabatlarning barcha bo‘g‘inlarida uchratish mumkin va bu kategoriyani o‘lchashning juda keng qamrovli ko‘rsatkichlari mavjud. Ko‘plab tadqiqotchilarning izlanishlarida korxonaning raqobatbardoshligi omillari turli ko‘rinishlarda o‘rganilgan bo‘lib, quyida ularning ayrimlari bilan tanishib chiqamiz.

Yuqorida tahlil qilingan yondashuvlar va tasnifdan foydalangan holda bugungi kunda O‘zbekistonda issiqlik ta’minoti xizmatlari sohasida faoliyat ko‘rsatayotgan korxonalarning raqobatbardoshligi va faoliyat samaradorligiga ta’sir etuvchi omillarni 1-jadvaldagi tarkibda tasniflash taklif etiladi.

1-jadval: Issiqlik ta’minoti korxonalarining samaradorligiga ta’sir etuvchi omillar tasnifi[1]

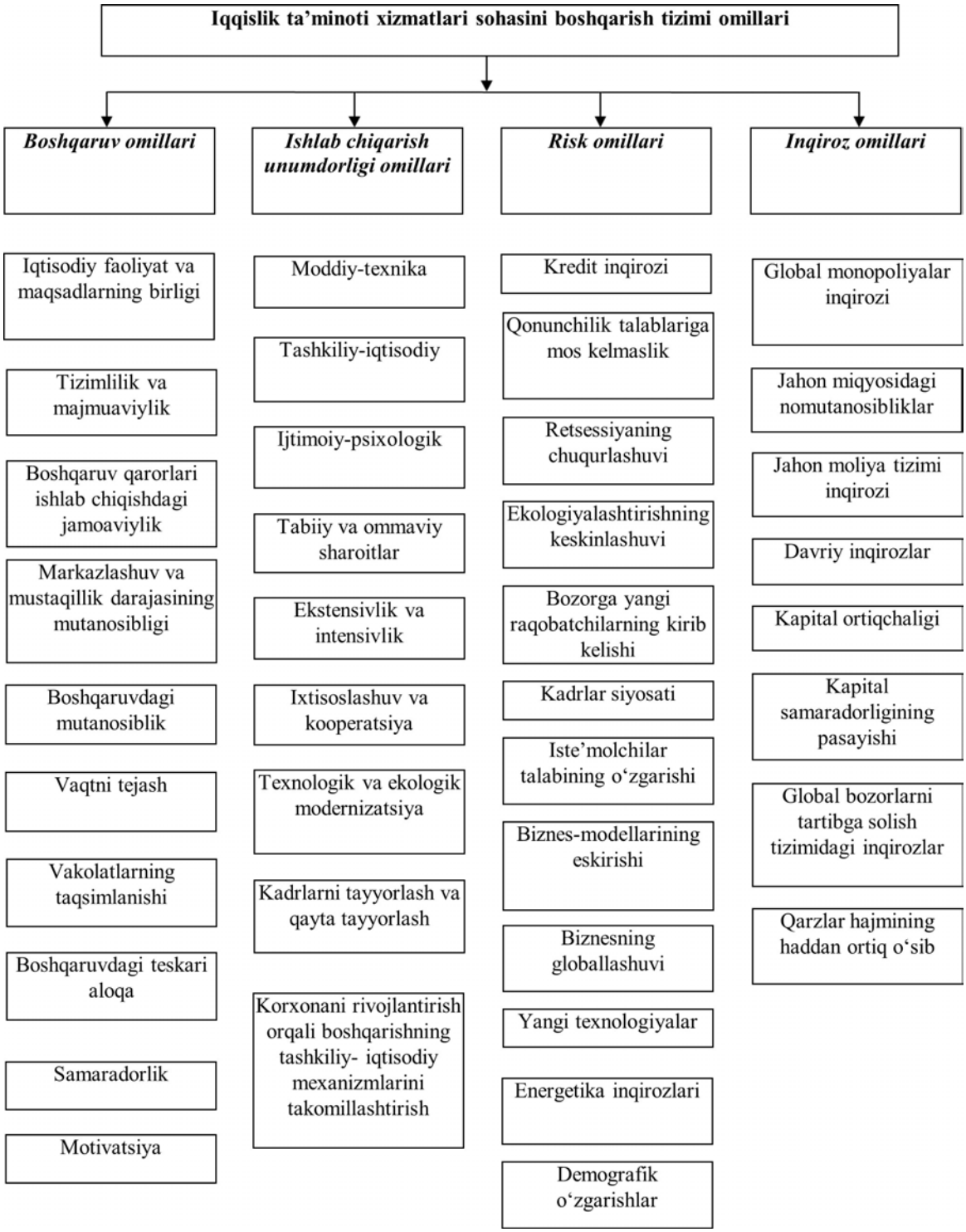
Daraja	Omil guruhlari	Omillar
Makro darajada	Moliyaviy	Issiqlik ta’minoti sohasining respublika miqyosidagi moliyaviy resurslardan foydalana olish imkoniyati
	Innovatsion	Issiqlik ta’minoti sohasida respublika miqyosidagi axborot tizimlari va texnologiyalarining qo‘llanilishi
	Moddiy-texnik	Issiqlik ta’minoti sohasida respublika miqyosida biznes- jarayonlarni avtomatlashtirilganlik darajasi
	Tashkiliy- iqtisodiy	Issiqlik ta’minoti sohasida respublika miqyosida xodimlar malakasi va ularning motivatsiya darajasi; Standartlashlashtirish, boshqaruv darajasi tizimining tuzilishi
	Mehnat	Respublika miqyosida issiqlik ta’minoti sohasidagi ijtimoiy siyosat
	Huquqiy	Issiqlik ta’minoti sohasidagi soliq qonunchiligi
Mezo darajada	Moliyaviy	Issiqlik ta’minoti sohasining mintaqa darajasida moliyaviy resurslardan foydalana olish imkoniyati
	Innovatsion	Issiqlik ta’minoti sohasida mintaqa darajasida axborot tizimlari va texnologiyalarining qo‘llanilishi
	Moddiy-texnik	Issiqlik ta’minoti sohasida mintaqa darajasida biznes-jarayonlarni avtomatlashtirilganlik darajasi
	Tashkiliy- iqtisodiy	Issiqlik ta’minoti sohasida mintaqa darajasida xodimlar malakasi va ularning motivatsiya darajasi; Standartlashlashtirish, boshqaruv darajasi tizimining tuzilishi
	Mehnat	Mintaqa darajasida uy-joy kommunal sohasidagi ijtimoiy siyosat
	Huquqiy	Mintaqada issiqlik ta’minoti sohasini soliq qonunchiligi orqali tartibga solish

1 Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Mikro darajada	Moliyaviy	Issiqlik ta’minoti korxonasi darajasida moliyaviy resurslardan foydalana olish imkoniyati
	Innovatsion	Issiqlik ta’minoti korxonasi darajasida axborot tizimlari va texnologiyalarining qo‘llanilishi
	Moddiy-texnik	Issiqlik ta’minoti korxonasida biznes-jarayonlarni avtomatlashtirilganlik darajasi
	Tashkiliy- iqtisodiy	Issiqlik ta’minoti korxonasida xodimlar malakasi va ularning motivatsiya darajasi; Standartlashlashtirish, boshqaruv darajasi tizimining tuzilishi
	Mehnat	Issiqlik ta’minoti korxonalarida ijtimoiy siyosat
	Huquqiy	Korxonalarda soliq yukini maqbullashtirish

1-rasm: Issiqlik ta’minoti xizmatlari sohasini boshqarish tizimini rivojlantirish omillari tasnifi[2]

2 Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

O‘tkazilgan tahlillar korxonalar samaradorligi holatiga ta’sir etuvchi omillarga aniqlik kiritish imkonini beradi. Umumiy holda issiqlik ta’minoti korxonalari samaradorligiga ta’sir etuvchi omillar – bu boshqarilayotgan uy-joy fondi yoki issiqlik ta’minoti korxonalari tomonidan iste’molchilarga xizmatlarni yetkazib berish jarayoniga ijobiy yoki salbiy ta’sir etuvchi ko‘rsatkichlar tizimidan iborat.

2-turdagi omillar, ya’ni issiqlik ta’minoti sohasini boshqarish tizimi rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillarni boshqaruv, ishlab chiqarish unumdorligi, risk va inqiroz omillari guruhlariga ajratish mumkin (1-rasm).

Ushbu tasniflashning o‘ziga xosligi ko‘rsatib o‘tilgan omil guruhlarining barchasi bir vaqtning o‘zida omil ta’siri yo‘nalishiga bog‘liq holda ijobiy va salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu bilan birga tasnifning boshqaruv va ishlab chiqarish unumdorligi omil guruhlarida ijobiy ta’sir darajasi ustun bo‘lsa, risk va inqiroz omillari guruhlarida salbiy yo‘nalish nisbatan ustundir.

3-turdagi omillar, ya’ni taqdim etilayotgan xizmatlar sifatini boshqarishga ta’sir etuvchi omillar axborot shaffofligi, iste’molchi va xizmat ko‘rsatuvchi korxonalar o‘rtasidagi teskari aloqaga asoslangan holda ko‘rsatilayotgan xizmatlar sifatini baholash tizimi yordamida xizmatlar sifatini boshqarish jarayoniga o‘z ta’sirini ko‘rsatadi.

Omillarning ta’sir xususiyatlarini hisobga olgan holda taqdim etilayotgan xizmatlar sifatini boshqarishga ta’sir etuvchi omillarni 5 ta asosiy guruhga tasniflash maqsadga muvofiq.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tasnifdagi tashkiliy-iqtisodiy omillar guruhiga birlashtirilgan omillar xizmatlarni yaratish va iste’molchilarga yetkazib berish jarayonida ishtirok etuvchi korxona xodimlari malaka darajasi, ularni boshqarish faoliyati samaradorligi hamda korxona resurslari hajmini oshirish va yangilash hisobiga xizmatlar sifatini ijobiy yoki salbiy tomonga o‘zgarishiga to‘g‘ridan to‘g‘ri o‘z ta’sirini ko‘rsatadi.

Ikkinchi guruh omillari tarkibiga birlashtirilgan faoliyatda yangi va zamonaviy vositalarning qo‘llanilishi va ularni yangilash imkoniyatlari omillari yetkazib berilayotgan xizmatlarning sifatini belgilovchi omillar hisoblanadi.

Ijtimoiy omillar guruhi tarkibidagi omillar esa xizmatlar sifatiga talabni belgilovchi aholi guruhlarining yosh, psixologik, ijtimoiy xususiyatlarini aks ettiruvchi omillardan tashkil topgan.

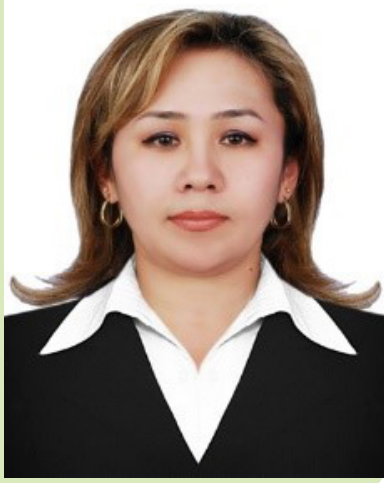
Iqlim omillari ko‘rsatilayotgan xizmat sifatiga xizmat ko‘rsatiluvchi obyekt joylashgan hududning o‘ziga xos tabiiy-iqlim xususiyatlarini birlashtirgan.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Алексеев А.А. Стратегия повышения конкурентной устойчивости консалтинговой фирмы: дис. канд. экон. наук. – М., 2003. –С.83, 171.
2. Егорычев С.А. Управление устойчивым развитием муниципальных образований: дис. канд. экон. наук. – Оренбург. – 2015. –С. 41, 194.
3. Захарова С.В. Формирование и развитие организационно-экономического механизма управления конкурентоустойчивостью предприятия: дис. канд. экон. наук. – Сарато., 2006. –С.21-23, 215.
4. Евсеева С.А. Проблема несогласованности интересов субъектов хозяйствования в системе менеджмента организаций ЖКХ. // Проблемы современной экономики, 2012, №4. – С. 299-303.
5. Тэпман Л.Н. Риски в экономике / под ред. В.А. Швадара. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 380 с.
6. Чернышов Л.Н. Управление жилищно-коммунальным хозяйством России. – М. АСВ, 2003. – 313 с.

THE USE OF MODERN MANAGEMENT METHODS IN THE MANAGEMENT OF HOUSING STOCK IN THE DIGITAL ECONOMY CONDITIONS

Mamanazarov Oybek Shomurodovich
Renessans ta'lim universiteti, "Iqtisodiyot" kafedrasi professori

Inoyatova Durdona Shoxaydarovna
Renessans ta'lim universiteti, "Iqtisodiyot" kafedrasi dotsenti

Abstract: This article provides suggestions and recommendations on the use of modern management methods in order to improve the management of the housing stock of our republic.

Key words: housing stock management, cost-effective production, cost-effective technologies, process optimization, innovation, innovative approach, quality of services.

Annotatsiya: Ushbu maqolada respublikamiz uy-joy fondini boshqarishni takomillashtirishda zamonaviy menejment usullaridan foydalanish yo'llari borasida taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: uy-joy fondini boshqarish, tejamkor ishlab chiqarish, tejamkor texnologiyalar, jarayonlarni optimallashtirish, innovatsiya, innovatsion yondashuv, xizmatlar sifati.

Аннотация: В данной статье приводятся предложения и рекомендации по использованию современных методов управления в целях совершенствования управления жилищным фондом нашей республики.

Ключевые слова: управление жилищным фондом, рентабельное производство, рентабельные технологии, оптимизация процессов, инновации, инновационный подход, качество услуг.

INTRODUCTION

In digital economic development, the result of the innovation process and innovation activity is one of the most important factors that determine the development of the national economy of any country and determine its competitiveness in the global market. In the current period, economic growth and development will be provided in the same place, whichever enterprise, network, territory or country as a whole, innovation management activities are well established in the economy.

But the practice shows that without a sufficient emphasis on innovation in management, enterprises, industries, regions and the national economy as a whole associate the development mainly with technical and tech-

nological innovations. But management efficiency cannot be achieved only if you know how to introduce new equipment and techniques into practice. In our opinion, the introduction of a system of effective use of modern management methods and technologies is no less significant [3].

The renewal and development of any activity occurs first of all at the expense of improving the methods of its implementation. Therefore, the need arises to introduce innovative conceptual approaches aimed at improving the management system that determines the innovation strategy of any activity. One of the modern ways to improve control efficiency and improve its performance is the introduction of the Lean Production (cost - effective production) concept. Most successful companies in the world market are showing their achievements and cases with the effectiveness of this approach [4].

Despite the fact that in recent years the method of economical production has been widely used and popularized in leading foreign countries, in our republic it can be said that the use of this method of management is not in demand or if it is not at all imagined by most enterprises and organizations.

METHODOLOGY

The Lean Production (cost-effective production) concept is based on the management principles of the Japanese company Toyota (Toyota), the essence of which is to eliminate all types of losses, that is, the main idea in this is to maximize the simplification of the organization of production and eliminate losses.

The term Lean Production first appeared on March 1, 1988, following an article by John Kraftsiku titled Lean Manufacturing celebration(triumphi) based on his research work at the Massachusetts University of Technology. At work, he relied on his own work experience as a quality engineer at the Toyota company division in California [5].

The cost-effective production method is an innovative approach that demonstrates quality management aimed at optimizing production processes in itself, reducing costs, improving product quality, satisfying consumer preferences [6].

To introduce cost-effective production, it is necessary to understand the content of the principles of this system, which are manifested in the following [3]:

- determination of the creator of product value from the point of view of the final consumer(knowing exactly what is needed for the consumer);
- determination of all necessary behaviors in the product production and loss elimination chain (sequential interpretation of all behaviors in the process from the receipt of the order to the delivery of the product to the final consumer);
- restructuring behavior in the production chain so that they themselves show the flow of affairs(lack of expectations, interruptions and other losses);
- behavior that will be necessary for the final consumer (do only what the final consumer needs);
- striving for perfection at the expense of constant reduction of unnecessary behavior(constant improvement of work at the expense of finding and eliminating losses).

It can be noted separately that in any organization there may be a large amount of losses that lead to a decrease in the efficiency of affairs and do not cause any harm to the final consumer.

In general," cost-effective production " manifests itself in the optimization of business processes to attract all employees and to the maximum extent to target the market.

Examples of the most popular and widely used supports of modern economical production are 5s, Andon, Kaizen, Muda, PDCA and others.

Sometimes, in order to comprehend the concept in a holistic way, the name of one of the elements of this system is used "JIT" (Just-in-time, "clearly – in - time-production"), "Kaydzen" [7].

Another famous American Scientist - consultant in the theory of quality management is E. Deming(1900-1993.) Actively promoted the Schuchart cycle, and later modified the PDCA cycle to PDSA ("study" - study), and made an important contribution to the creation of the Kaidzen system in Japan in the 50s of the last century, proposing its use.

Kaydzen (jap. 改善; kaydzen; Kaizen this is a Japanese philosophy or practice aimed at continuously improving production processes, developments, auxiliary business processes and management, as well as all aspects of life. Its meaning in translation from Japanese means" continuous improvement "or" changes for the better" [8]. In general, the goal of kaydzen is lossless production.

A from CIS scientists who made a significant contribution to solving problems in the reform and management of Housing and communal services.Abolina, E.Byakov, B.Gongolo, E.Dobroves, A.Dronova, G.Ivanova,

L.Konyukhova, A.Kruglikova, O.Lavrukhina, N.Maksimov, L.It is possible to cite the names of Chernyshov and others. Theoretical and practical aspects of the field of Housing and communal services in Uzbekistan I.Davletov, T.Khasanov, V.Yadavov, D.Embodied in the scientific work of allov and others. But until now, scientific research has not been carried out in our republic on the introduction of the method of economical production into the field of communal housing.

RESEARCH METHODOLOGY

In the research process carried out to write our scientific article, methods of scientific observation, abstract-logical thinking, comparative and systematic analysis, analysis and synthesis, systematic approach, induction and deduction were used.

ANALYSIS AND RESULTS

It is known that in the national economy of Uzbekistan, material production in more than a hundred different directions manifests itself in the network and sub-network networks and service sectors. One such area is the housing and communal services sector. Expressed in scientific language, housing and communal services is a network complex that provides for the functioning of various engineering infrastructures of settlement structures through the provision of a wide range of housing services for people and their living, such as water supply, water supply, overhaul services for houses and others [9].

This area plays an important role in the socio-economic development of our republic because the future development of the country's economy is closely related to the increase in the standard of living of the population, which means that the development of the housing and communal sector and the improvement of the living conditions of the population. This area serves to provide the housing and communal services of the population and the needs of industrial enterprises for production resources.

Ensuring the well-being of the population, creating the necessary conditions for their good survival is the ultimate goal of the reforms carried out in our republic. In such a way that the effective functioning of the housing and communal sphere is important in this regard, the effective introduction of modern management mechanisms that justify themselves in the practice of developed countries of Industry Management and regulation, in turn, has a positive effect on increasing the standard of living of the population. But so far, the quality of work in the field does not fully meet the requirements of today's era. In particular, it can be noted that the quality of services provided by utilities, as well as the use of resource-intensive and energy-intensive technologies in the field, is not at the level of demand, despite the fact that there is a constant trend of increasing the cost of utility payments paid by the population.

The application of innovative methods and approaches to increasing the level of scientific management of resources is becoming more important today [3]. It is not accidental that this is one of the most important reserves of increasing labor productivity in housing and communal services. Resource and reserve management-hence, from an innovative point of view, is the effective use of electricity, heat, gas resources, labor resources in housing and communal services, etc., taking into account social needs.

From the above points, we believe that the main focus today should be on innovation development in order to improve the housing and communal services market. It is the innovation that makes it possible to objectively reflect on the current state of management activity and the realities that the problems in it have arisen in the field of reforming housing and communal services.

Despite the high rate of population growth in Uzbekistan in the last few decades (growth in the years of independence was 9.4 million.more than a person), there is a steady increase in the residential population. This is despite the fact that over the past period the population has steadily increased the level of housing the population per person in 2011 to 15 sq.m of the total area per person, where m corresponds, in 2017 this figure is 15.4 sq.up to m, and in 2023-18.5 sq.m. [12] (Figure 1).

The state of decline of Housing has become one of the most pressing problems of the state today. It mainly consists of issues such as the obsolescence of housing funds, the formation of tariffs for services provided, violations of the obligations of managing companies to the population, the implementation of current and capital repairs in a timely manner, the relocation of the population from accident housing [3].

An effective system of monitoring the maintenance of a multi-family housing fund at the appropriate level has not been established, in many cases the specified requirements for the technical exploitation of a housing fund and the safe survival of the population in it are allowed to be violated. The rules and deadlines for the implementation of repair and restoration work of buildings and structures are not observed, work is not carried out on the demolition of old houses, the state of areas adjacent to multi-apartment houses does not fully meet sanitary norms, rules and hygiene standards. The population is not adequately supplied with quality drinking water and centralized Heat Supply.

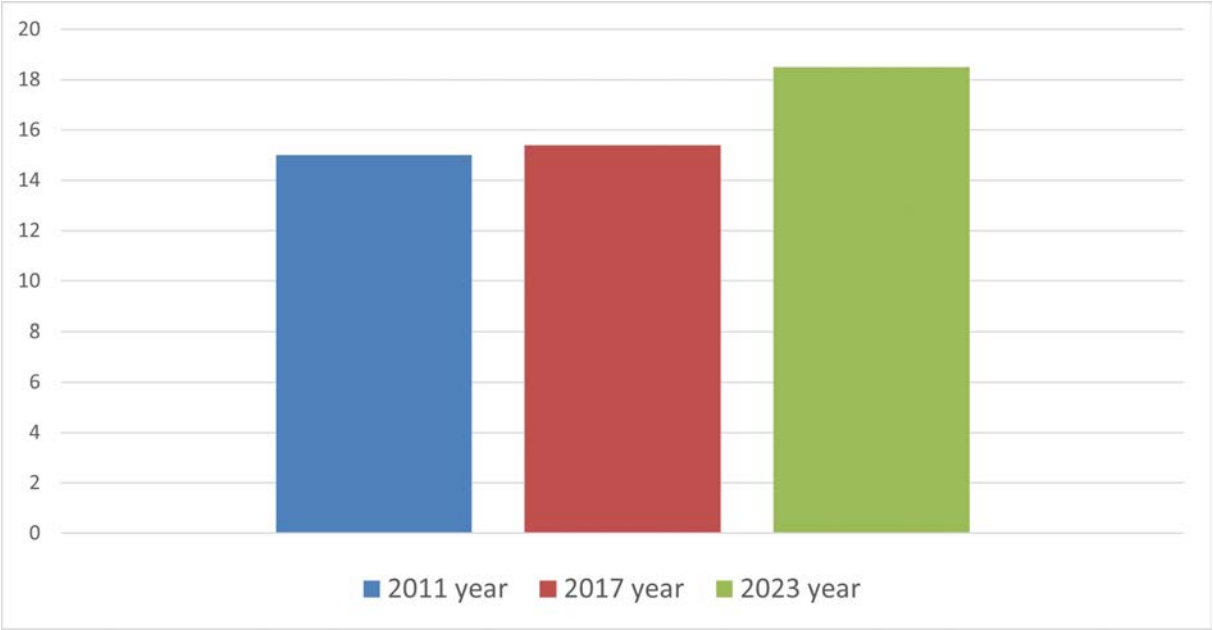

Figure 1: For the period 2011-2023, the population was provided with housing (1 housing area per inhabitant m^2).

Moreover, despite the fact that in recent years consistent efforts have been made towards the formation of a modern market for utilities in our country, the analysis shows that a number of laws adopted in the past period do not fully provide the legal basis for the development of the industry.

From this point of view, taking into account the fact that the cost-effective production concept, which is effectively used in the practice of advanced foreign countries today, is an innovative approach that demonstrates modern quality management aimed at optimizing production processes, reducing costs, improving product quality, satisfying consumer desires, we consider it worthwhile to apply this method in the field of management.

In order to correctly adapt cost-effective technologies in the field of Housing and communal services, it is important to distinguish the following aspects of the processes themselves in this field of Service:

- the importance of information and the fact that these information is complete, understandable and reliable;
- perceptual level variety of tasks;
- numerous stages of information transmission;
- hidden benefits and losses from providing effective services;
- lack of clear motivation to accelerate the provision of services [10].

Estimates suggest that 30 percent to 50 percent of spending in service organizations are costs resulting from lower rates of consumer desire satisfaction or processing [11].

According to the analyzes, the problems accumulated in the field of Housing and communal services of our republic today can be systematized as follows:

- dominance of administrative methods in relation to economic methods of Management in the field;
- high expenditure in business, high level of energy and resource loss in the process of production and provision of services;
- lack of transparency in the formation of tariffs;
- the fact that population awareness is not in the line of demand in terms of expenditure;
- low investment attractiveness of industry organizations;
- high proportion of people who do not pay utility bills on time among residents who have the opportunity to pay utility bills on time;

- high levels of wear (physical and spiritual) of municipal infrastructure and basic funds in the field as a whole, etc.

The elimination of these problems presented above, in turn, requires an integrated approach. To do this, it will be necessary to improve the management and regulation of the housing stock on the basis of public and private sector partnerships in the field, as a result of the transition of Housing and communal services to market relations, the introduction into the general direction of reform of the industry and the procedure for gradually abandoning budget financing. In this case, it will be necessary to establish effective cooperation on the basis of mutual cooperation of the state, local self-government bodies, business representatives and the population.

The quality management of Housing and communal services shows in itself the control of the state and domestic production system over the safety, reliability and compliance of the services provided to consumers with technical and sanitary requirements [3].

One important branch of the housing and communal services sector is the Housing Trust. A Housing Trust is a trust [1] that consists of residential housing suitable for human habitation, including homes, apartments, service accommodation, special homes (dormitories, temporary housing trust homes, boarding houses for people with disabilities, veterans, single seniors, as well as orphanages and other special purpose homes). Non-residential areas, intended for other needs in the commercial, domestic and non-residential areas located in houses, are not part of the housing stock.

The management of the housing stock includes the provision of housing stock, engineering equipment, adjacent to these houses, plots of land with landscaping elements, maintenance and repair of them, and other activities aimed at creating the necessary conditions for the survival of citizens.

In the Republic of Uzbekistan, there are forms of Public Housing Fund Management, Private Housing Fund Management, multi-apartment house management, multi-apartment house management in which the company is established, multi-apartment house management in which the company is not organized, these forms of management are different from each other and have their own aspects.

The improvement of living conditions largely depends on the increase in the efficiency of using the housing stock, the improvement in the quality of the supply of municipal resources, the installation of new modern resources and energy-efficient equipment, the results of the practical introduction of new achievements of science. Improving the efficiency of housing stock management or improving the living conditions of the population at a certain level is associated with the personal expenses of both state and real estate owners, which are manifested in the following [3]:

- overhaul of highly outdated housing funds;
- reducing the cost of spending during the period of use of the housing stock;
- establish effective cooperation relations of all organizations in the field of Housing and communal services;
- improving the qualifications of employees of Housing and communal services companies, etc.

CONCLUSIONS AND SUGGESTIONS

Research shows that cost-effective production is based primarily on the fact that all employees show their creative potential. Unlike other management technologies, which are focused on strict regulation in operation, this approach makes it possible to involve employees of all levels in the optimization process.

But despite the fact that there are many advances in the introduction of cost-effective production levers, there are its own complications in the constant introduction of these methods into management activities, for which the philosophy of cost-effective production must first become a form of corporate culture and thinking. When employees are able to redirect their thinking from narrow technological tasks to the understanding of production, economic and financial interaction, this method of management will be aimed at effective work in the long term.

In our opinion, as a result of the introduction of an economical production concept in order to improve the management system of the housing stock in our republic, the following can be achieved:

- to form a culture and skills of effective and rational use of resources(human, material, financial and time) in the minds of all employees operating in the field;
- to improve the institutionally excellent organizational and legal framework of the use of management companies and housing stock in accordance with market requirements;

- to maximize the simplification of the organization of the housing and communal services system and eliminate excessive spending, as well as to ensure more service at lower intervals;
- formation of a systematic approach to the organization of services to the population in the field of Housing and communal services, which includes its quality control;
- ensuring the development of innovative methods in the field and creating the maximum possible consumer value for investors by introducing modern innovation and information technology into the service sector;
- to establish a cost-effective production(service) system based on the principle of “at the exact deadline with the lowest costs” in the repair of the housing stock.

Based on the above comments, we conclude that the successful introduction of the concept of cost-effective production, which is effectively used in the practice of sectors and sectors of advanced foreign countries, into the activities of farms of our republic’s communal services economy, in particular the housing stock management system, can make an important contribution to improving the efficiency of reforms carried out in the system.

The list of used literature:

1. Articles 7 and 138 of the housing code of the Republic of Uzbekistan.
2. Decree No. 5017 of the president of the Republic of Uzbekistan “on measures to further improve the management of the housing and communal services system”. April 18, 2017.
3. Nurimbetov R.I., Mamanazarov O.Sh,, Djumaniyazov U.I., Farmankulova G.R. Prospects of using the concept of lean production in improving housing fund management // scientific electronic journal “Economics and innovation technologies”. # 5, September-October, 2018.
4. Институт комплексных стратегических исследований (ИКСИ)//Сайт Института комплексных стратегических исследований (ИКСИ):URL:http:// www.icss.ac.ru.
5. Зарубин, В.Н., Астахов, С.В. Инновационные методы управления проектами в строительстве на Learn и BIM технологий: учебно-методическое пособие/ В.Н.Зарубин, С.В. Астахов. –М.: Изд-во РАГС, 2001. –100 с.
6. Вумек Д.П. Бережливое производство: как избавиться от потерь и добиться процветания вашей компании / Джеймс П. Вумек, Дэниел Т. Джонс; пер. с англ. [С.Турко]. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2004. – 471 с.
7. Имаи М. Гемба кайдзен: Путь к снижению затрат и повышению качества. М.: Альпина Бизнес Букс, –2014.
8. Кузнецов А.Бережливое мышление// Кадровик. ру. – 2009. – №8.- URL http// wwww. Kadrovik.ru/modules.php?op=-modload
9. Абдуллина, А. Р. Жилищно-коммунальное хозяйство в России // Молодой ученый [сайт] URL: http://www.moluch.ru/conf/econ/archive/12/1433/.
10. О.И.Феклистов Совершенствование и развитие инновационного ресурсного потенциала ЖКХ// Инновации. – №11 (145). – 2010.
11. Репина Ю.А. Бережливое ЖКХ (на примере г. Казани) // Инновации в науке: сб. ст. по матер. LV междунар. науч.-практ. конф. № 3(52). Часть I. – Новосибирск: СибАК, 2016. – С. 129-134.
12. https://stat.uz/uz/

O‘ZBEKISTONDA RAQAMLI IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISHDA YOSHLARNING ROLI

Beknazarov Bekzod Baxtiyor o‘g‘li
PhD, TDIUSF “Yashil iqtisodiyot va barqaror biznes” kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada yurtimizda raqamli iqtisodiyotga o‘tish jarayonida Hukumatimiz tomonidan olib borilayotgan keng ko‘lamli islohotlar va unda yoshlarimizning ishtiroki, sohada yuz berayotgan ulkan yzngilanishlar, mavjud ayrim muammolar yechimlari institutsional tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: investitsiya, kapital, kiberxavsizlik, elektron hukumat, trakzaksion sector, IT, internet.

Abstract: In this article, the large-scale reforms carried out by our government in the process of transition to the digital economy in our country and the participation of our youth in it, the great developments in the field, and the solutions to some of the existing problems have been institutionally analyzed.

Key words: investment, capital, cyber security, e-government, transaction sector, IT, internet.

Аннотация: В этой статье рассматриваются масштабные реформы, проводимые нашим правительством в процессе перехода к цифровой экономике в нашей стране и участия в ней нашей молодежи, великие достижения в этой области и решения некоторых существующих проблем. проблемы были институционально проанализированы.

Ключевые слова: инвестиции, капитал, кибербезопасность, электронное правительство, транзакционный сектор, ИТ, Интернет.

KIRISH

Iqtisodiyotning raqamli segmentiga tegishli bosh manba – trakzaksion sektorning o‘sishidir. Rivojlangan mamlakatlarda bu ko‘rsatkich YaIMning 70 foizdan ortiq miqdorni tashkil etib, davlat boshqaruvi, konsalting va informatsion xizmat ko‘rsatish, moliya, ulgurji va chakana savdo, shuningdek, xizmatlar sohasini (kommunal, shaxsiy va ijtimoiy) birlashtiradi.

Globallashuv sharoitida iqtisodiyot diversifikatsiyasi va dinamikasi qanchalik yuqori bo‘lsa, mamlakat ichida va tashqarisida samarali axborotlar aylanmasi shunchalik ko‘p, milliy iqtisodiyotlar ichida axborot trafigi esa shu qadar salmoqli bo‘ladi. Shu bois ishtirokchilar soni ko‘p va IT xizmatlar keng tarqalgan bozorlarda raqamli iqtisodiyot jadal sur’atlarda rivojlanadi.

Ayniqsa, bu – transport, savdo, logistika va shu singari internet bilan faol ishlovchi sohalarga cheksiz qulayliklar yaratadi. Ayrim tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, ularda elektron segmentning ulushi YaIMning 10 foiziga yaqinlashib, 4 foiz aholi bandligini ta’minlaydi. Eng ahamiyatlisi, bu ko‘rsatkichlar barqaror tarzda o‘sib boradi.

Raqamli iqtisodiyotning samaradorligiga nafaqat axborot texnologiyalarining qamrovi va infratuzilmaning mavjudligi, balki ishbilarmonlik muhiti, inson kapitali va muvaffaqiyatli boshqaruv instrumentlari kabi standart iqtisodiy mezonlar ham ta’sir ko‘rsatadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Raqamli iqtisodiyotni ilmiy tadqiq etish xorijiy olimlar Gavrilov L. P., Lapidus L.V., Markova V.D. I.A. Xasanshin, tomonidan tadqiq etilib, ular tomonidan bir qancha adabiyotlar va ilmiy maqolalar nashr qilingan. Mamlakatimiz olimlaridan S.S Gulyamov, R.X.Ayupov, B.Sh.Safarovlar o‘z tadqiqotlarida raqamli iqtisodiyotning ustuvor yo‘nalishlari va raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi hamda obyektiv zaruratlari, muammolari kabi masalalar yoritilgan.

Ammo O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishda yoshlarning roli va ustuvor yo‘nalishlari to‘g‘risida mamlakatimiz olimlari tomonidan ilmiy adabiyotlar deyarli nashr qilinmagan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonida bilish nazariyasining induksiya va deduksiya, mantiqiy yondoshuv, zamon va makon, kabi usullaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Raqamli iqtisodiyot – raqamli texnologiyalarga asoslangan elektron biznes va elektron tijorat bilan chambarchas bog‘liq iqtisodiy faoliyat va shu faoliyat natijasida ishlab chiqariladigan hamda sotiladigan raqamli tovarlar, xizmatlar yig‘indisidir. Ba’zida u internet iqtisodiyoti, yangi iqtisodiyot yoki veb-iqtisodiyot, degan terminlar bilan ham ifodalanadi. Raqamli iqtisodiyot insonlarning turmush darajasini sezilarli darajada oshiradi, bu uning asosiy foydasidir.

Raqamli iqtisodiyot korrupsiya va “yshirin iqtisodiyot”ning asosiy kushandasidir. Chunki raqamlar hamma narsani muhrlaydi, xotirada saqlaydi, kerak paytda ma’lumotlarni tez taqdim etadi. Bunday sharoitda biron ma’lumotni yashirish, yashirin bitimlar tuzish, u yoki bu faoliyat haqida to‘liq axborot bermaslikning iloji yo‘q, kompyuter hammasini namoyon qilib qo‘yadi. Ma’lumotlar ko‘pligi va tizimliligi yolg‘on va qing‘ir ishlarga yo‘l bermaydi, chunki tizimni aldash imkonsiz[1].

O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyot qay darajada rivojlangan? Ta’kidlash joizki, bugungi kunda foydalanuvchilar oziq-ovqat mahsulotlariga buyurtma berish uchun Telegram botlaridan faol foydalanmoqdalar. Shuningdek, turli internet do‘konlar, elektron to‘lov tizimlari ham faol rivojlanib bormoqda. Demak, fuqarolarimiz elektron bitimlarni amalga oshirishga ishonyaptilar. Faqat hozirgi kungacha foydalanuvchilar katta xarajatlar talab qilmaydigan kichik bitimlarni amalga oshirmoqdalar, o‘rtacha xarid hajmini oshirishga esa unchalik tayyor emaslar. Endigi masala o‘rtacha va yirik iqtisodiy bitimlar va moliyaviy operasiyalarni raqamli texnologiyalar orqali amalga oshirishni rivojlantirishdan iborat.

Hozirgi vaqtda O‘zbekiston iqtisodiyotida “yashirin iqtisodiyot” ulushi 25-40 % atrofida, deb qaraladi bu juda katta ko‘rsatkich, degani. Bu ulushni kamaytirish uchun davlatimiz tomonidan har yili qo‘shimcha chora-tadbirlar amalga oshirib kelinmoqda. Raqamli iqtisodiyot rivojlantirishda yosh avlod vakillarining ulushi yildan-yilga ortib bormoqda. Albatta, hozirgi texnologiyalar rivojlangan davrda kiber xavfsizlik mutaxassislari bizning kompyuter tizimlarimiz xakerlardan xavfsizligini ta’minlash uchun zarurdirlar.

Bundan tashqari, ko‘pchilik tashkilotlar o‘z tizimlarini ishonchli va xavfsiz saqlash uchun IT mutaxassislar xizmatidan foydalanib kelmoqda. Bizda aynan mana shu IT sohasida mutaxassislar yetishmovchiligi yaqqol sezilib turadi. Yildan-yilga IT sohasi rivojlanishi bilan kiberjinoyatchilik ham rivojlanib bormoqda. Raqamli dunyo sharoitida hozirda insonlar ham qulayliklarga intilib yashamoqdalar bank plastik kartalaridan foydalanish va internet magazinlarda to‘lovlarni amalga oshirgan holda xaridlarni amalga oshirish ommalashib bormoqda. Lekin ana shunday vaziyatda fuqarolarning pullarini xavsizligini taminlash yuqori daraja emasligi va kamchiliklar mavjudligi raqamli iqtisodiyotni rivojlanishiga to‘siq bo‘lmoqda. Shu sababli Hukumat tomonidan soha modernizatsiya qilinib, bu borada qator huquqiy-meyoriy hujjatlar hayotga tatbiq etilmoqda.

Xususan, Yangi qabul qilingan “Kiberxavfsizlik to‘g‘risida”gi Qonunga binoan, Davlat xavfsizlik xizmati kiberxavfsizlik sohasidagi vakolatli davlat organi deb belgilandi. Qonun bilan DXXga davlat tashkilotlari, jismoniy va yuridik shaxslarning turar joylariga to‘sqinliksiz kirish, ularni ko‘zdan kechirish va boshqa huquqlar berildi.

Hujjatga ko‘ra, O‘zbekistonda kiberxavfsizlik sohasidagi yagona davlat siyosatini Prezident belgilaydi (10-modda), Davlat xavfsizlik xizmati esa kiberxavfsizlik sohasidagi vakolatli davlat organi hisoblanadi.

Qonunda sohadagi asosiy tushunchalarga ta’rif berilgan. Unga ko‘ra, kiberjinoyatchilik – axborotni egallash, uni o‘zgartirish, yo‘q qilish yoki axborot tizimlari va resurslarini ishdan chiqarish maqsadida kibermakonda dasturiy ta’minot va texnik vositalardan foydalanilgan holda amalga oshiriladigan jinoyatlar yig‘indisi hisoblanadi. Kibermakon esa – axborot texnologiyalari yordamida yaratilgan virtual muhitdir. Shuningdek, qonunda boshqa ko‘plab zaruriy atamalarga ham izoh berilgan. (3-modda)

Kiberxavfsizlikni ta’minlashdagi asosiy prinsiplar – qonuniylik, shaxs va davlat manfaatlarini himoya qilish, sohaga yagona yondashuv, tizimni yaratishda (davlat xaridlarida) mahalliy ishlab chiqaruvchilarga ustuvorlik berish, xalqaro hamkorlik uchun ochiqlik hisoblanadi. (4-modda)

Ushbu qonunda ham, boshqa ko‘plab hujjatlar kabi O‘zbekiston qo‘shilgan xalqaro shartnomalarda ko‘zda tutilgan boshqacha qoidalarda ustuvorlik berilgan. Ya’ni, xalqaro shartnomada “Kiberxavfsizlik to‘g‘risida”gi qonundan boshqacha qoida nazarda tutilgan bo‘lsa, xalqaro shartnoma qoidalari qo‘llaniladi. (2-modda)

Kiberxavfsizlik sohasidagi vakolatli organ – DXXga ko‘plab vakolatlar berilgan, xususan:

- sohaga doir normativ hujjatlar va dasturlar ishlab chiqish, ularning ijrosini nazorat qilish;

1 https://uz.wikipedia.org/wiki/Raqamli_Iqtisodiyot

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

- kiberxavfsizlik hodisalari yuzasidan tezkor tadbirlar va tergov harakatlari olib borish, shuningdek, ularning oldini olish, bartaraf qilish va oqibatlarini tugatish bo‘yicha texnik choralar ko‘rish;
- sohaga doir tadqiqotlar va monitoringlar o‘tkazish;
- muhim axborot infratuzilmalari obektlarining yagona reyestrini shakllantirish, ularning xavfsizligini ta’minlashga doir talablarni belgilash;
- axborotni kriptografik himoya qilish vositalarini ishlab chiqishga doir faoliyatni litsenziyalash;
- muhim axborot infratuzilma obektlariga kiberhujumlarga urinishlarning oldini olish;
- davlat boshqaruv organlari va mahalliy hokimliklarni kibertahdidlar haqida ogohlantirish;
- O‘zbekiston kibermakonida terrorchilik, ekstremistik va boshqa qonunga xilof faoliyat olib borilmasligi choralarini ko‘rish;
- kiberxavfsizlik sohasida kadrlarni tayyorlash va boshqa ko‘plab vakolatlarga ega.

Soha bo‘yicha vakolatli organ – DXXning qonuniy talab va ko‘rsatmalarini bajarish majburiydir. (11-modda)

Shuningdek, vakolatli organ quyidagi huquqlarga ega:

- kiberhujumlarni aniqlash va bartaraf etishda texnik, dasturiy vositalarni ijaraga olish;
- kechiktirib bo‘lmaydigan choralar ko‘rish uchun texnik qurilmalar va xizmatlardan tekin foydalanish;
- davlat organlari va tashkilotlariga kirish, ulardan zarur hujjatlar va materiallarni olish va foydalanish;
- tekshiruv va nazoratni amalga oshirish uchun davlat tashkilotlari, muhim axborot infratuzilmalari obektlarining axborot tizimlari va resurslariga to‘sqinliksiz kirish;
- jismoniy va yuridik shaxslarning turar joylariga va boshqa obektlariga to‘sqinliksiz kirish, zarurat bo‘lganda qulflash moslamalarini buzish, shuningdek, jinoyat sodir etib ta’qib qilinayotgan yoki shunday jinoyat sodir etayotgan shaxs bor deb hisoblash uchun yetarli asoslar bo‘lsa yoxud kechiktirish fuqarolar hayotini tahdidga qo‘ysa, bu joylarni ko‘zdan kechirish (yetkazilgan zararni qoplash va 24 soat ichida prokurorga xabar berish sharti bilan) va boshqalar. (12-modda)

DXX kiberxavfsizlik sohasidagi muammolar yuzasidan ilmiy-tadqiqotlar amalga oshirish, sohaga doir huquqbuzarliklar to‘g‘risidagi murojaatlar va ma’lumotlarni ro‘yxatdan o‘tkazish va chora ko‘rish kabi majburiyatlarga ega. (13-modda)

Davlat organlari va tashkilotlari ham kiberxavfsizlikni ta’minlash maqsadida vakolatli davlat organidan kibertahdidlar, dasturiy ta’minotdagi, uskunalar va texnologiyalardagi zaifliklar to‘g‘risidagi axborot va maslahatlar olish huquqiga ega. Shuningdek, davlat organlari va tashkilotlari vakolatli organni kiberhujumlar to‘g‘risida ogohlantirishi, kiberhimoya uchun sertifikatlashtirilgan dasturiy ta’minotlardan foydalanishi, sohaga doir normativ va texnik hujjatlarni vakolatli organ bilan kelishishi shart. (14-modda)

Davlat organlari va tashkilotlarining axborot tizimlari hamda resurslari ma’lumotlarining saqlanishini ta’minlash ma’lumotlarning zaxira nusxalarini yaratish yo‘li bilan amalga oshiriladi, ularning saqlanish muddati oxirgi 3 oydan kam bo‘lmasligi kerak. (15-modda)

Muhim axborot infratuzilmasi obektlari va milliy axborot resurslaridan foydalanish bilan bog‘liq muayyan huquqlarga ega yuridik shaxslar, ya’ni kiberxavfsizlik subyektlariga ham ushbu qonun doirasida bir qancha huquq va majburiyatlar yuklatilgan. (16-modda)

Kiberxavfsizlik talablariga muvofiqlik yuzasidan ekspertiza majburiy tartibda yoki kiberxavfsizlik subyektlarining tashabbusiga ko‘ra amalga oshiriladi. Quyidagilar kiberxavfsizlik talablariga muvofiqlik yuzasidan majburiy tartibda ekspertizadan o‘tkazilishi lozim: (18-modda)

- davlat organlarining axborot resurslari;
- davlat organlarining axborot tizimlari;
- muhim axborot infratuzilmasi obektlari toifasiga kiritilgan axborot tizimlari.

Shuningdek, davlat organlari va tashkilotlari axborot tizimlari hamda resurslarining kiberxavfsizligini ta’minlash uchun qo‘llaniladigan apparat, apparat-dasturiy va dasturiy vositalar majburiy tartibda sertifikatlashtirilishi lozim (19-modda).

Kiberxavfsizlik hodisalari vakolatli davlat organi yoki kiberxavfsizlikni ta’minlash bo‘yicha ishchi organning mansabdor shaxslari tomonidan tekshiriladi. Shuningdek, texnik imkoniyatlarga ega bo‘lsa axborot resursining o‘zi ham tekshiruv o‘tkazishi mumkin. Bunda u vakolatli organni natijalardan xabardor qilishi kerak (22-modda).

Shuningdek, qonunning oltinchi bobida muhim axborot infratuzilmasi obektlarining kiberxavfsizligini ta'minlash, ularni toifalashtirish va reyestrini yuritish, huquq va majburiyatlari hamda xavfsizlik talablariga doir normalar berilgan (25-31 moddalar).

Hujjatning yettinchi bobidan sohani qo'llab-quvvatlash va rivojlantirishga doir normalar o'rin olgan. Xususan, sohaga dor normativ-huquqiy bazani takomillashtirilib, kiberxavfsizlik subyektlarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash doirasida ularga soliq, bojxona imtiyozlari va preferensiyalar berilishi, xo'jalik yurituvchi subyektlarning mablag'larini sohani moliyalashtirish uchun jalb qilishga sharoit yaratish belgilangan. (32-modda)

Davlat xavfsizlik xizmati O'zbekiston qonunchiligi va xalqaro shartnomalariga muvofiq, xalqaro kiberjinoyatchilikka qarshi kurashish masalalariga doir axborotni chet davlatlarga va xalqaro tashkilotlarga so'rov bo'yicha taqdim qiladi. Agar bunday axborot tergov va sud jarayonlariga to'sqinlik qilmasa hamda kiberhujumlarga barham berishga xizmat qilsa, vakolatli organ uni xorijiy davlatlar va xalqaro tashkilotlarga oldindan so'rovsiz ham berishi mumkin (36-modda)[2].

Yuqoridagi huquqiy hujjatlardan foydaalanib, 2030-yilga yaqinlashar ekanmiz, raqamli ko'nikmalarni rivojlantirish muhim sanaladi.

Hukumatimiz yoshlarning jamiyatda faol ishtirok etishiga yordam beradigan strategiyalarga e'tibor qaratib, bunday strategiyalarga quyidagilar kiradi:

1. Raqamli makonda faol iqtidorli yosh liderlar koalitsiyasini shakllantirish.
2. Yosh AKT yetakchilari uchun milliy dastur ishlab chiqish.

Bunday yoshlar yetakchilari keyinchalik 2030-yilgacha Barqaror rivojlanish kun tartibiga hissa qo'shadigan kampaniyalar, tashabbuslar, yoshlar dasturlari va AKT bilan bog'liq boshqa tadbirlarni tashkil qilishi va targ'ib qilishi mumkin. Ular, shuningdek, mahalliy, mintaqaviy va xalqaro darajadagi siyosiy va jamoat forumlarida yoshlarning ko'proq ishtirok etishini ta'minlaydi.

Yoshlar uchun AKT bo'yicha tanlovlar tashkil etish va targ'ib qilish. Yoshlarni mavjud milliy yoki global muammolarga ijodiy raqamli yechimlarni ishlab chiqishga undaydigan musobaqalarni moliyalashtirishi mumkin.

Yoshlarni ish bilan ta'minlash imkoniyatlari yoki "yoshlar laboratoriyalari" kabi ochiq platformalqr orqali jalb qilish, bu yerda yoshlar murabbiylar topishi va qo'llab-quvvatlash tarmoqlari yoki yangi raqamli ko'nikmalarni rivojlantirishi mumkin.

Milliy boshlang'ich va o'rta maktab o'quv dasturlarini raqamli imkoniyatlarni oshirish ko'nikmalarini o'rgatish (masalan, ijtimoiy masalalar bo'yicha onlayn targ'ibot, bir nechta media shakllari bo'yicha kontent yaratish va almashish), raqamli ishtirok etish ko'nikmalarini (ya'ni, sun'iy intellekt haqidagi suhbatlarda ishtirok etish), raqamli ishtirok etish ko'nikmalarini (ya'ni, raqamli qurilmalarni xakerlar yoki fishingdan himoya qilish usullari) va raqamli salomatlik ko'nikmalari (ya'ni, shaxsiy ma'lumotlarni onlayn o'rganish usullari, ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishda ruhiy salomatlikni himoya qilish usullari).

Shu bilan bir qatorda, O'zbekiston–2030 strategiyasi doirasida Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida raqamli texnologiyalarni rivojlantirgan holda mamlakatni mintaqaviy integratsiyasini ta'minlaydi.

Buning uchun barcha aholi punktlarini internet bilan to'liq qamrab olish va uning tezligini 10 barobar oshirish, xalqaro internetga ulanish tezligini 5000 Gbit/s.ga yetkazish, optik tolali aloqa liniyalari va keng polosali ma'lumot uzatish tarmoqlarining qamrovini 100 foizga yetkazish zarur.

Bu jarayon quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- IT xizmatlar va dasturiy mahsulotlar eksporti hajmini 5 milliard dollarga yetkazish".
- BMTning Elektron hukumat reytingida Top-30 talikka kirishga erishish.
- IT-park rezidentlari sonini 10 barobar oshirish, ular tomonidan ko'rsatilgan xizmatlar hajmining yalpi ichki mahsulotdagi ulushini 2,2 foizga yetkazish va ularda yaratilgan ish o'rinlari sonini 100 mingtaga yetkazish.
- IT-parkda xorijiy kompaniyalar uchun "Raqamli texnologiyalar xalqaro markazi"ni tashkil qilish orqali xorijiy kompaniyalar vakolatxonalari sonini 1000 taga yetkazish.
- Startap loyihalarni IT-parkning akseleratsiya (rivojlantirish) dasturi orqali qo'llab-quvvatlash yo'li bilan milliy bozor kapitallashuvini 1 milliard dollarga teng birinchi (Unicorn) startap loyihasini chiqarish.
- "Raqamli hukumat" dasturi doirasida 300 ta ustuvor loyihalarni ishga tushirish, Toshkent shahri, Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlar markazlarini beshinchi avlod aloqa tarmog'i bilan qamrab olish.

2 lex.uz›docs/-5960604

- Xalqaro ahamiyatga ega avtomagistral yo‘llarni to‘liq mobil internet bilan ta’minlash ko‘zda tutilgan[3].

Ushbu maqolada biz raqamli iqtisodiyotga o‘tish jarayonlarini va mavjud muammolarni ko‘rib chiqdik va quydagi takliflarni ishlab chiqdik.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Hozirgi globallashgan davrda iqtisodiyotni raqamlashtirish davr talabi hisoblanadi. Raqamli iqtisodiyotning mamlakatlar iqtisodiyotidagi o‘rni va jahon iqtisodiy taraqqiyotidagi ahamiyatini to‘liq anglagan holda bizning mamlakatimizda ham bu jarayonlarni tezlashtirish va har bir soha va tarmoqlarni raqmlashtirishimiz zarur va shart hisoblanadi. Shu boisdan biz yuqorida ushbu jarayonni ko‘rib chiqdik va yoshlarimizning o‘rnini tahlil qilib quydagi taklif va xulosalar ishlab chiqdik:

Birinchidan, Hukumat tomonidan jarayonni raqamli iqtisodiyotga o‘tishni tezlashtirishda rag‘batlantiruvchi mexanizimini ishlab chiqish va jadal rivojlantirish;

Ikkinchidan, Elektron hukumatni yanada takomillashtirish va xizmatlar turlarini kengaytirish;

Uchunchidan, Fuqarolarni pul mablag‘larini kiber makonda xavsizligini taminlash va saqlash bo‘yicha aniq chora tadbirlash ishlab chiqiz zarurdir.

Yuqoridagi keltirib o‘tilgan taklif va tavsiyalarni amalga oshirish orqali mamlakatimiz iqtisodiyotini raqamlashtirish jarayonlarini sezilarli darajada tezlashishiga o‘z hissamizni qo‘shgan bo‘lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Gulyamov, S.S. va b. (2019). Raqamli iqtisodiyotda blokcheyn texnologiyalari. –T.: Iqtisod-Moliya. –396 b.
2. Ayupov, R.X., Baltabaeva, G.R. (2018). Raqamli valyutalar bozori: innovatsiyalar va rivojlanish istiqbollari. –T: Fan va texnologiya. –172 b.
3. https://www.texnoman.uz/post/raqamli-iqtisodiyot-nima.html
4. Journal of Management Value and Ethics. Sept.-Oct. 2021 Vol.11 №.04. –pp 145-150. ISSN-2249-9512 (08.00.00; № 6).
5. Raqamli iqtisodiyot: muammolar, yechim, istiqbollari. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – to‘plami. – S.: SamDU, 2020-yil. –205 b.
6. Jahon banki ma’lumotlari asosida data.worldbank.org
7. https://aecom.com/without-limits/article/creating-inclusive-infrastructure.
8. https://www.statista.com/statistics/278414/number-of-worldwide-social-network-users.
9. https://xs.uz/uzkr/post/harakatlar-strategiyasi-ozbekiston-millij-taraqqiyotining-yangi-bosqichi.
10. https://en.wikipedia.org.
11. https://lex.uz/ru/docs/-6600413.

3 https://lex.uz/ru/docs/-6600413

KORXONALARDA INNOVATSION JARAYONLARNI SAMARALI TASHKIL ETISH YO‘NALISHLARI

UDK.336647/648

Gafurova Umida Fatixovna
PhD, Toshkent davlat iqtisodiёt universiteti huzuridagi
“O‘zbekiston iqtisodiётini rivojlantirishning ilmiy asoslari va muamolari”
ilmiy tadqiqot markazi

Annotatsiya: Maqolada mamlakatimiz innovatsion faoliyati va korxonalarda innovatsion jarayonlarining o‘ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Shu bilan birga, O‘zbekiston Respublikasida korxonalar investitsion faoliyati samaradorligini oshirish masalalari borasida taklif va tavsiflar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: investitsiya, innovatsiya, investitsiya jarayonlari, investitsion muhit, investitsion muhit jozibadorligi, investitsion faoliyat samaradorligi.

Abstract: The article examines the country’s innovative activities and the features of innovative processes at enterprises. At the same time, proposals and recommendations are presented on issues of increasing the efficiency of investment activities of enterprises of the Republic of Uzbekistan.

Key words: investments, innovations, investment processes, investment environment, attractiveness of the investment environment, efficiency of investment activities.

Аннотация: В статье рассматривается инновационная деятельность страны и особенности инновационных процессов на предприятиях. При этом представлены предложения и рекомендации по вопросам повышения эффективности инвестиционной деятельности предприятий Республики Узбекистан.

Ключевые слова: инвестиции, инновации, инвестиционные процессы, инвестиционная среда, привлекательность инвестиционной среды, эффективность инвестиционной деятельности.

KIRISH

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida mamlakatlar iqtisodiyotiga investitsiyalarni jalb etish, o‘zaro tovar ayirboshlanishi uchun turli xildagi iqtisodiy ittifoqlarga qo‘shilish, mehnat va kapitalning erkin harakatini ta’minlashga qaratilgan iqtisodiy siyosatlar ommalashib bormoqda. Iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashga qaratilgan hatti-harakatlar ichida ma’lum bir zonalarni tanlagan holda erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish, to‘g‘ridan to‘g‘ri investitsiyalar oqimini yo‘naltirish, ko‘plab soliq va bojxona imtiyozlarini yaratishga urg‘u qaratildi.

Hozirgi kunda erkin iqtisodiy hududlar xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ajralmas qismi sifatida jahon xo‘jaligida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ularning ahamiyati iqtisodiy o‘sish barqarorligini ta’minlovchi quyidagi omillar bilan belgilanadi: xalqaro tovar almashinuvini faollashtirish, investitsiyalarni keng safarbar etish, iqtisodiy integratsiya jarayonlarini chuqurlashtirish.

“Mazkur murakkab jarayon natijasi o‘laroq yangi hududiy markazlar o‘rtasida investitsiyalar, yuqori malakali ishchi kuchi va istiqbolli infratuzilma loyihalarini jalb qilishda raqobatning kuchayishi kuzatilmoqda. Yirik hududiy markazlar hissasiga jahon YAIMning 81 foizi, eksportining 62 foizi, investitsiyalarning 83 foizi to‘g‘ri kelmoqda”[1].

Bu bilan, o‘z navbatida, boshqa hududlar va mamlakatlar ham o‘zining iqtisodiy imkoniyatlarini oshirish hamda ularni yaxshilashga qaratilgan alohida siyosat yuritishga intilmokdalar.

Mamlakat, uning hududlari va iqtisodiyot tarmoqlari, real sektor va korxonalarda ishlab chiqarishni kengaytirishning moliyaviy-moddiy asosi investitsiya siyosatiga bog‘liqdir. Shunday ekan, milliy iqtisodiyotni har tomonlama rivojlantirishda investitsion jozibadorlikni oshirish bevosita faol investitsiya siyosatini yurgizishni talab etadi. Bu – respublikada chuqur tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirishni ta’minlaydi. Shu boisdan,

1 Yevropa Ittifoqi, NAFTA va ATES tarkibiga kiruvchi mintaqalar ulushi. Manba: 2021-yil uchun Jahon banki ma’lumotlari. Elektron manba: http:// databank.worldbank.org (manbadan foydalanilgan sana: 29.09.2022-y.).

iqtisodiy o‘sish va uning barqarorligini ta’minlash uchun investitsiya siyosatining yuqorida keltirilgan iste’molchilariga ichki va xorijiy investitsiyalar kirib kelishini keng rag‘batlantirish lozim. Demak, investitsiyalar har qanday iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi, uning taraqqiyotini ta’minlovchi, ish o‘rinlarini yaratuvchi, aholining daromad manbaini shakllanishiga hissa qo‘shuvchi kuch ekan, barcha imkoniyatlarni ishga solib iqtisodiyotga yo‘naltiriladigan investitsiyalar hajmini oshirish lozim.

Shu o‘rinda, Prezidentimiz Shavkai Mirziyoyevning “soliq yukini izchillik bilan kamaytirish, soliq solish tizimini soddalashtirish va soliq ma’muriyatchiligini takomillashtirish iqtisodiyotni tezkor rivojlantirish hamda mamlakatning investitsiyaviy jozibadorligini yaxshilashning muhim shartlari”2 ekani haqidagi fikrlarini alohida ta’kidlash lozim.

ADABIYOTLAR SHARHI

Hozirgi kunda korxonalar investitsion va innovatsion faoliyati samaradorligini oshirishning nazariy, metodologik va amaliy jihatlarini tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Davlat moliya siyosatida investitsion faoliyat samaradorligi masalalari P.Krugman, A.Lyosh, B.O.Lundval, J. Mansinen, I.S. Bukina, B.V. Gubin, L.N. Likova, V.D. Milovidov, A.Yu.Mixaylov, V.V.Simonyan, M. Porter, Y.Shumpeter[3] va shu kabi boshqa mintaqaviy rivojlanish nazariyalari mualliflari tomonidan tadqiq etilgan.

O‘zbekistonda investitsion muhit jozibadorligini ta’minlash va samarali boshqarish yo‘llarini o‘rganish nisbatan yangi yo‘nalish bo‘lib, bu boradagi tadqiqotlar ilm-fanning rivoji uchun katta hissa qo‘shadi. “O‘zbekiston iqtisodiyotining hududiy rivojlanishini tartibga solish masalalari Sh.B.Imomovning ilmiy ishlarida[4], shuningdek, D.D.Rustamova, S.S.Nasretdinov, N.N.Oblamurodovlarning nomzodlik dissertatsiyalarida iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida xorijiy investitsiyalarni jalb etishning nazariy asoslari va ustuvor yo‘nalishlari, milliy iqtisodiyotni moderinizatsiyalashda investitsiyalardan foydalanish samaradorligini oshirish yo‘llari, to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning nazariy asoslari va ustuvor yo‘nalishlari tadqiq qilingan”[5].

Jahon iqtisodiyotida investitsion faoliyat samaradorligi nafaqat ma’lum bir davlat iqtisodiyotini rivojlantirishda katta rol o‘ynaydi, balki mintaqalar iqtisodiyotiga ta’sir ko‘rsatishga qodir. Shu sababli, investitsion faoliyat samaradorligini oshirishning nazariy asoslari va uslubiy jihatlarini o‘rganish asnosida, mashhur iqtisodchi-olim va mutaxassislar tadqiqot natijalarini sintez qilish muhim hisoblanadi.

Iqtisodiy adabiyotlarda investitsion faoliyat samaradorligi sifatida turli tushunchalar talqin qilinmoqda.

Mamlakatimizda investitsion faoliyat samaradorligini oshirish masalalari iqtisodchi-olimlar tomonidan kam o‘rganilgan mavzulardan biri ekanligi bilan birga, ushbu masalaga hozirda yangicha yondashuv zarurligini taqazo etmoqda.

“Investitsion faoliyat samaradorligi” tushunchasining mazmun-mohiyatini mualliflar turlicha talqin qilishmoqda. Xorijiy iqtisodchi-olimlar talqinida bu tushuncha ko‘prok “biznes muhiti, faoliyati” tushunchasi bilan ma’nodosh sifatida ko‘rsatilmokda. Jumladan, Dj.D.Deniyels va Li.X.Radeba fikricha, 70–80-yillardagi TMKlar hozirda “biznes muhiti talablariga moslashuv shartlarini to‘liq ko‘chirib olishga ulgurdilar (environmental scanning)”[6].

Dj.Douns va G.Elliotning ta’kidlashlaricha, “investitsion faoliyat samaradorligi investitsiyalar samaradorligiga ta’sir ko‘rsatuvchi iqtisodiy, moliyaviy va boshqa sharoitlardir”[7].

Shunday qilib, kupchilik xorijiy tadqiqotchilar “investitsion faoliyat” “qulay va samarali investitsion iqlim” tushunchalari mazmunini “biznes faoliyati samaradorligi” tushunchasiga yaqin, deb qarab, uni kapitalni qo‘yishning risklilik darajasi va aniq obyektga investitsiya qilishning jozibadorligi darajasini shakllantiruvchi tashqi shart-sharoitlar majmui sifatida talqin etadilar.

---

2 “O‘zbekiston Respublikasining soliq siyosatini takomillashtirish Konsepsiyasi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 29-iyundagi PF-5468-sonli Farmoni.

3 Шумпетер Й. Теория экономического развития / Пер. с нем.: – М.: Прогресс, 1982 г. – 455 с; Hayek F.A. Individualism and Economic Order / F.A. Hayek. – Chicago: Univ. of Chicago Press, 1948. p.324; Портер М. Международная конкуренция: Пер. с англ. / Под ред. В.Д.Щетинина. – М.: Международные отношения, 1993 г. – 886 с.; Krugman P. Geography and Trade. Cambrige: The MIT Press, 1992; Fujita M., Krugman P., Venables A.J. The Spatial Economy: Cities, Regions and International Trade. – The MIT Press, 2001. p. 384.

4 Имамов Ш.Б. Регулирование территориального развития экономики Узбекистана: Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора экономических наук. – Т.:1993.

5 Rustamova D.D. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida xorijiy investitsiyalarni jalb etishning nazariy asoslari va ustuvor yo‘nalishlari: I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. -T.: 2006. 23 b. Nasretdinov S.S. Milliy iqtisodiyotni modernizatsiyalashda investitsiyalardan foydalanishning nazariy asoslari va samaradorligini oshirish yo‘llari. I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. –T.:2008. 24 b. Oblomurotov N.N. To‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning nazariy asoslari va ustuvor yo‘nalishlari. I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. –-T.: 2008. 24 b.

6 Дэниэлс Дж.Д., Радеба Л.Х. Международный бизнес: внешняя среда и деловые операции.4-е.изд. –М.: Дело ЛТД, 2014. 438 с.

7 Доунс Дж., Гудман Дж. Э. Финансово-инвестиционный словарь. 3-е изд. –М.:Инфра-М, 2017. –255с.

S.Yu. Sivakovaning fikricha, mazkur kategoriyalar xorijiy amaliyotda to‘liq sinonim tushunchalar sifatida qo‘llaniladi[8]. Taraqqiyot tadqiqotlari instituti (IDS, University of Sussex) vakillari M.Mur va X.Shmits ushbu tushunchalarning farqlanishi lozimligini ta’kidlashadi va uni asoslovchi omillarni bayon etishadi[9]. Biroq mazkur mualliflarning “biznes muhitining (yoki investitsion muhitning) yaxshilanishi biznesni yuritish uchun xarajatlarni kamaytirish imkonini, investitsion muhitning yaxshilanishi esa – kapitalni investitsiyalashdagi risklarni pasaytirish imkonini ko‘zda tutadi”[10] – degan fikrlari munozaralidir.

Mahalliy iqtisodchi-olimlarimizdan D.G‘ozibekov fikricha, “investitsion faoliyat samaradorligi – investorlar uchun yaratilgan, kafolatlangan shart-sharoitlar va imkoniyatlarning mavjudligining asoslari majmuidir”[11].

Sh.Mustafaqulovning ta’kidlashicha, “mamlakatning integral investitsion faoliyat samaradorligi – bu mamlakatning xo‘jalik rivojlanish sharoitlarini tavsiflovchi va undagi investitsion faollikning shakllanishiga ijobiy yoki salbiy ta’sir ko‘rsatadigan obyektiv ijtimoiy-iktisodiy, tabiiy-geografik va ekologik ko‘rsatkichlarning umumiy darajasidir”[12].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur ilmiy maqolada guruhlash, tizimli qiyosiy tahlil va tizimli yondoshuv, ekspert va taqqoslama tahlil, bashoratlash, ma’lumotlarni statistik ishlanmasi metodlari va boshqa zamonaviy usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Investitsiyalar har qanday iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi va uning taraqqiyotini ta’minlovchi omil bo‘lib, barcha imkoniyatlardan oqilona foydalanib milliy iqtisodiyotga jalb etiladigan investitsiyalar hajmini oshirish talab etiladi.

O‘zbekiston Respublikasida uning investitsion jozibadorligi uchun barcha shart-sharoitlar yetarlicha mavjuddir. Xalqaro reyting agentliklari va boshqa tashkilotlarning oxirgi besh yillik tahliliy hisobotlarida ta’kidlanishicha[13], O‘zbekiston Respublikasi “Biznes faolligi” rukni ko‘rsatkichlari bo‘yicha o‘zining pozitsiyalarini mustahkamlab borayotgan mamlakatlardan biri sifatida talqin etilayotir va bu jarayonda mamlakat investitsion faoliyati samaradorligi omillari muhim rol o‘ynadi. Respublikamizda olib borilayotgan investitsiya siyosatining asosiy maqsadi xo‘jalik subyektlarining manfaatdorligini oshirish, moliyalashtirish manbalari tuzilmasini takomillashtirish va xorijiy sheriklar bilan hamkorlikda qo‘shma korxonalar tashkil etish asosida mamlakatimiz investitsiya salohiyatini oshirishdan iborat. Bu siyosat, birinchi navbatda, investitsiyalash jarayonlarini davlat tomnidan tartibga solish va qo‘llab-quvvatlashning samarali tizimini shakllantirishga qaratilgan. Amalga oshirilayotgan investitsiya siyosati milliy va xorijiy investorlarning xo‘jalik faoliyatini yuritishlari uchun qulay sharoitlar yaratmoqda. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida korxonalar investitsion faolligini oshirishda jalb qilinayotgan xorijiy investitsiyalarni kengaytirish va ulardan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Islohotlarning dastlabki bosqichida mamlakatimiz iqtisodiyotida chuqur tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirishga yo‘naltirilgan Davlat investitsiya dasturlari ishlab chiqildi va ushbu dasturlarga kiritilgan loyihalarning amalga oshirilishi respublikamizda iqtisodiy o‘sish sur’atlarini barqarorlashtirish imkonini berdi.

Mamlakatimizda mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab davlat investitsiya siyosatining markaziy masalalaridan biri sifatida investitsion faoliyat samaradorligini ta’minlash maydonga chiqmoqda. Rivojlangan va izchil taraqqiy etayotgan davlatlar (Yaponiya, AQSH, Germaniya, Buyuk Britaniya, Xitoy va boshqalar) tajribasi shuni ko‘rsatmoqdaki, mamlakat raqobatdoshligi, o‘zining chegarasi doirasida umumiy infratuzilmani qo‘llab-quvvatlash, hududlararo va mintaqalararo integratsiyani chuqurlashtirishning yangi metodlarini qo‘llash asosida investitsion muhit jozibadorligiga to‘laligicha bog‘liqdir.

Shu sababli, investitsion faoliyat samaradorligi va unga ta’sir etuvchi yangi omillarni o‘rganish hozirgi zamon fanining yangi va murakkab tadqiq predmeti sifatida namoyon bo‘lmoqda. Buning sababi, bizning fikrimizcha, investitsion faoliyat samaradorligi tadqiqida ma’lum kamchilik va obyektiv ziddiyatlar mavjud: investitsion faoliyat samaradorligi tadqiqining mamlakat, uning hududlari va iqtisodiyot tarmoqlari, korxonalar miq-

8 Сивакова С.Ю. Формирование инвестиционного климата с целью привлечения иностранных инвестиций (На примере Смоленской области) [Текст]: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 – Санкт-Петербург, 2014. –с. 22.

9 Moore M., Schmitz H. Idealism, realism and the investment climate in developing countries- Sussex: Institute of Development Studies, 2016. –p.22.

10 Moore M., Schmitz H. Idealism, realism and the investment climate in developing countries- Sussex: Institute of Development Studies, 2016. –p.22.

11 G‘ozibekov D. Investitsiyalarni moliyalashtirish masalalari. –T.: Moliya, 2003 – 67-b.

12 Mustafakulov Sh.I. Investitsion muhit jozibadorligi. –T.:Baktria press, 2017 – 18-b.

13 World Investment Report-2022: Global Investment Trends and Prospects. UNCTAD/WIR/2022. https://worldinvestmentreport.unctad.org/world-investment-report-2022/chapter-1---global-investment-trends-and-prospects/#fdi-flows.

yosidagi muammolari va ularni hal etish vazifalarining tizimli va manzilli tarzda hal etilmaganligi; investitsion faoliyat samaradorligi tadqiqida nazariya, xuquqiy-me'yoriy asos va qonunchilik hamda amaliyotdagi tafovut va farqlanishlar sezilarliligining kuchayishi, ma'sul vazirlik va idoralar tomonidan investitsion faoliyat samaradorligini baholash yaxlit uslubiyotining yaratilmaganligi va h.k.

XXI asrda kishilik jamiyati taraqqiyotining hozirgi bosqichi muvaffaqiyat garovi sifatida investitsion faoliyat samaradorligi bilan bir qatorda innovatsion rivojlanishning barcha imkoniyatlaridan to'liq foydalanish ham maydonga chiqdi. Shu boisdan iqtisodiyotimizning raqobatbardoshligini oshirishda real sektor korxonalari hamda milliy soha va tarmoqlar tizimi subyektlari harakatini bir tomondan muvofiqlashtirishni, ikkinchi tomondan, innovatsion rivojlanish maqsadlarida uning moliyaviy manbalari va imkoniyatlarini oshirishni, innovatsiya jarayonini rivojlantirish uchun sharoit yaratishda manfaatdor bo'lgan tarkiblarning integratsiyasini talab etadi. Bu borada quyidagi muhim vazifalarni hal etish muhim hisoblanadi:

- innovatsion tizimni ustuvor yo'nalishlarini rivojlantirishga moliyaviy resurslarni jalb etish;
- innovatsion tadqiqot va ishlanmalarni amalga oshirish evaziga davlatning eng muhim manfaatlarini ta'minlash, raqobatbardosh tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarishga sharoit yaratish;
- mamlakatda fan va fan sig'imi yuqori bo'lgan ishlab chiqarish, intellektual faoliyatning boshqa turlari uchun kerak bo'lgan kadrlar tayyorlash jarayonini isloh qilish, iqtisodiyotni yangi texnika va texnologiya bilan ta'minlash, uni intensiv rivojlantirish uchun kerak bo'lgan kadrlar bilan ta'minlashning asosini yaratish;
- resurslarning cheklanganligini hisobga olgan holda ustuvor tadqiqotlar va ishlanmalarni amalga oshirish maqsadida ilmiy tashkilotlar tarmog'ini isloh etish;
- yalpi ichki mahsulotning energiya va material sig'imini kamaytirish[14].

Shunday qilib, milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish maqsadida uning investitsion faoliyat samaradorligini ta'minlash uchun innovatsion faoliyatni rivojlantirish bilan bog'liq tendensiyalarni chuqur o'rganish respublikamizda innovatsion muhitni yaxshilash bilan birga, ichki va tashqi bozorlar uchun innovatsion mahsulotlar yetkazib berishda ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Hozirgi vaqtda, avvalo, mamlakat hamda hududlar iqtisodiyotiga xorij investitsiyasini jalb etish nomutanosibligicha qolmoqda. Xorij sarmoyasining asosiy qismi baribir markazlashtirilgan holda jalb qilinayapti. Hududiy investitsiya dasturlari asosida yo'naltirilgan sarmoyalar hajmi jami xorij kapitalining 10,4-16,5 foizini tashkil etadi. Bu mahalliy ijro hokimiyati organlarida chet el investitsiyasi bilan ishlash borasida muayyan muammo va kamchiliklar borligini ko'rsatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

So'nggi yillarda to'g'ridan to'g'ri jalb etilgan investitsiyalar jami sarmoyalar hajmining 16,5 foizidan oshmayapti. Bu raqamning o'ziyoq investitsion muhit jozibadorligini ta'minlash maqsadida investitsiya siyosatining hududiy qirralarini yanada takomillashtirish zarurati mavjudligining tasdig'idir. Shu munosabat bilan xorij kapitalini jalb qilish hamda o'zlashtirish maqsadida mahalliy davlat hokimiyati organlariga vakolatlar berish masalasini ko'rib chiqish zarur. Davlat investitsiya dasturiga loyihalarni kiritish uchun eng kam kapital qo'yilma miqdorini 200–300 ming AQSH dollarigacha tushirish maqsadga muvofiqdir.

O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi har yili investitsiya dasturlarini, tarmoqlar hamda hududlarni o'rta muddatda rivojlantirish dasturlarini tayyorlaydi. Investitsiya dasturining yakuniy loyihasida hukumat nomi yoki kafolati ostida xorij investitsiyasini jalb qilish bo'yicha takliflar ichida hukumat imzolaydigan va 500 ming AQSH dollaridan yuqori bo'lgan investitsiya loyihalari kiritiladi. Ushbu qismga kirmay qolgan takliflar esa tarmoq va hududlarni rivojlantirish dasturlarida o'z aksini topadi.

Bizning fikrimizcha, hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasida korxonalar investitsion faoliyati samaradorligini oshirish yo'nalishlarini tadqiq qilishning nazariy-uslubiy asosi ko'proq korporativ investitsion menejment va korporativ moliyani samarali boshqarish konsepsiyalariga tayanmog'i lozim. Bu esa, investitsion faoliyat samaradorligini ta'minlash va uni amalga oshirish yo'llarining korporativ moliyaviy menejmentga oid jihatlarini chuqurroq tadqiq etish va uning uslubiy jihatlarini yanada takomillashtirishni taqozo etadi.

14 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-noyabrdagi " O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi №PQ-3416-sonli qarori.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдусалямов М. “О целях и методологических основах региональной политики”. Научно-исследовательский центр. “Научные основы и проблемы развития экономики Узбекистана” при ТГЭУ. – Ташкент, 2015 г.
2. Ахмедов Т.М. Регулирование территориальной организации производительных сил и комплексного развития регионов Узбекистана. – Т.: ФАН, 1992 г.
3. Каюмов А.А. Некоторые аспекты управления в рыночной экономике. Материалы Республиканской Научно-практической конференции. – Москва, 1-2 февраля, 2014г.
4. Mustafakulov Sh.I. Investitsion muhit jozibadorligi. –T.:2017.
5. Портер М. Международная конкуренция: Пер. с англ. / Под ред. В.Д.Щетинина. – М.: Международные отношения, 1993 г. – 886 с.
6. Садыков А.М. Приоритетные направления повышения конкурентоспособности экономики Узбекистана. Материалы IV-Форума экономистов Узбекистана. – Т.: 2012.
7. Солиев А.С. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёт. Монография. – Т.: “Камалак”, 2013.
8. Toshmurodova B.E., Jiyanova N. Innovatsion faoliyatni moliyaviy rag‘batlantirish. O‘quv qo‘llanma. – T.: Iqtisod-moliya, 2006. –11-b. (110 b.)
9. Egamberdiyev F.T. Iqtisodiyot nazariyasi, o‘quv qo‘llanma. – T.: Iqtisod-moliya nashriyoti, 2014.
10. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Пер. с нем.: – М.: Прогресс, 1982 г. – 455 с.
11. Hayek F.A. Individualism and Economic Order / F.A. Hayek. – Chicago: Univ. of Chicago Press, 1948. – p.324.
12. Krugman P. Geography and Trade. Cambrige: The MIT Press, 1992.
13. Fujita M., Krugman P., Venables A.J. The Spatial Economy: Cities, Regions and International Trade. – The MIT Press, 2001. –p. 384.

DAVLAT BOSHQARUVI TIZIMI VA HUDUDIY RIVOJLANISH O‘RTASIDAGI MUNOSABATLAR

Tolibjon Qazaqov Sharifjon o‘g‘li
Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada davlat boshqaruvi tizimi va hududiy rivojlanish o‘rtasidagi munosabatlar, hududlar rivojlanishini markazlashtirilgan boshqarishda tartibga solinadigan quyi tizim o‘rtasidagi munosabat modeli, davlat hokimiyatini hududiy tashkiliy-funksional tuzilmasi haqida fikir va mulohazalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: davlat boshqaruvi, hududiy rivojlanish, innovatsiya, boshqaruv, samaradorlik.

Abstract: This article presents ideas and comments about the relationship between the state management system and regional development, the model of the relationship between the subsystem regulated in the centralized management of regional development, and the regional organizational-functional structure of state power.

Key words: public administration, regional development, innovation, management, efficiency.

Аннотация: В данной статье представлены идеи и комментарии о взаимосвязи системы государственного управления и регионального развития, модель взаимосвязи подсистемы, регулируемой в централизованном управлении региональным развитием, и региональной организационно-функциональной структуры государственной власти.

Ключевые слова: государственное управление, региональное развитие, инновации, управление, эффективность.

KIRISH

So‘nggi yillarda mahallalar infratuzilmasini yaxshilash, aholini uzoq yillar qiynab kelgan masalalarni hal qilishga budjetdan pul mablag‘lari yo‘naltirilyapti. Bunda hududlarning qo‘shimcha iqtisodiy imkoniyatlaridan shakllangan mablag‘lar ham hududlar infratuzilmasini yaxshilashga yo‘naltirildi.

Milliy iqtisodiyotni isloh qilish borasida tashqi savdo, soliq va moliya siyosatini liberallashtirish, tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash va xususiy mulk daxlsizligini kafolatlash, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlashni tashkil etish hamda hududlarni jadal rivojlantirishni ta’minlash bo‘yicha ta’sirchan choralar ko‘rildi.

Fuqarolarning ijtimoiy himoyasini kuchaytirish va kambag‘allikni qisqartirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi sifatida belgilanib, aholini yangi ish o‘rinlari va kafolatli daromad manbai, malakali tibbiy va ta’lim xizmatlari, munosib yashash sharoitlari bilan ta’minlash sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarildi.

Iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish va innovatsiyalar bilan bir qatorda jahon mamlakatlari, shu jumladan, rivojlanishning muhim strategik ustuvor yo‘nalishi hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasida hududiy darajada mas’uliyatli boshqaruv tamoyilini amalga oshirish mavjud. Bu tamoyil ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish sifati va sur’atlari uchun hududlarning roli va mas’uliyatini oshirish, o‘z-o‘zini rivojlantirish va o‘zini o‘zi boshqarish jarayonlarini faollashtirishni nazarda tutadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

O‘zining boy ilmiy-nazariy merosi bilan antik davr falsafasi, siyosiy va huquqiy ta’limotiga katta hissa qo‘shgan Aflotun, “Davlat” nomli asarida jamiyatdagi ijtimoiy tengsizliklarning kelib chiqish sabablarini aniqlashga harakat qiladi va adolatli ideal davlat qurish haqida mulohazalar yuritadi. Aflotun jamiyatini uch tabaqaga: davlatni boshqaruvchi faylasuflar, davlatni muhofaza qiluvchi harbiylar, vazifasi jamiyat ehtiyojlarini qondirishdan iborat bo‘lgan dehqonlar va hunarmandlarga bo‘ladi. Uning fikricha “davlatni donishmand faylasuflar boshqaradilar, ilmiy nazariyalar ishlab chiqadilar, dunyoni anglaydilar va boshqalarga o‘rgatadilar. Harbiylar jismoniy mashq bilan shug‘ullanadilar, davlatda tartibni saqlaydilar, zarur bo‘lganda urushda ishtirok etadilar. Dehqonlar

va hunarmandlar esa, og‘ir jismoniy mehnat bilan band bo‘ladilar, moddiy ne’matlarni yaratadilar, zarur hollardagina cheklangan miqdordagi xususiy mulkka ega bo‘ladilar”

Bundan tashqari, o‘rta asrlarda davlat, jamiyat, adolat borasidagi g‘oyalar, ayniqsa, Markaziy Osiyo allomalari tomonidan keng targ‘ib etildi. Buyuk alloma Abu Nasr al-Forobiy - Sharq falsafasida ilk bor fozil jamiyat barpo etish uchun mamlakatda adolatli boshqaruvni joriy qilish zarurligini ta’kidlaydi. Uning “Fozil odamlar shahri”, “Qonunlar haqida kitob”, “Baxt saodatga erishish yo‘llari haqida risola”, “Shaharni boshqarish”, “Fazilatli xulqlar” kabi asarlarida ijtimoiy hayot darajasi, uning vazifasi, jamoat birlashmalarining kelib chiqishi, tarkibi va turlari bayon qilinadi hamda insoniyat jamiyati shakllari haqida so‘z yuritiladi. Olim o‘z davrida shahar-davlat, davlat birlashmasining o‘ziga xosligi xususiyatlari va turmushi, davlatning funksiyalari va uni boshqarish shakllari, davlat birlashmasining vazifalari va pirovard maqsadi hamda yalpi birlashishga erishish yo‘llari, usullari kabi tushunchalarga aniqlik kiritib o‘tgan.

Maqolamizda yuqorida ta’kidlangan davlat birlashmasining o‘ziga xosligi, aholi turmush darajasini hududlar keesimida oshirish, davlatning funksiyalari va uni boshqarish shakllari, davlat birlashmasining vazifalariva pirovard maqsadlarga erishishda institutsional yondashuv zarurligi ilgari surilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot ishlari jarayonida kompleks yondashuv, qiyosiy tahlil, kuzatuv va statistik ma’lumotlar tahlil usullaridan foydalaniladi.

NATIJA VA TAHLILLAR

Hududiy iqtisodiyotning yaxlitligini saqlash zarurligini hisobga olgan holda, Yangi O‘zbekiston Barqaror rivojlanish maqsadlariga (BRM) erishish yo‘lidan jg‘ishmay odimlamoqda.

Hisob-kitoblarga ko‘ra, ijtimoiy va infratuzilma sektorlarida milliy BRMlarga erishish uchun yiliga 4-6 milliard dollar yoki YAIMning 7,9 foizi miqdorida qo‘shimcha investisiyalar talab etiladi.

O‘zbekiston Respublikasi milliy xo‘jaligi, korxonalar, birlashmalar, tashkilot, tarmoqlar yaxlit ijtimoiy-iqtisodiy tizim bo‘lib, uning har bir bo‘g‘ini ijtimoiy ishlab chiqarish va takror ishlab chiqarish, taqsimot va iste’molning turli jarayonlarini amalga oshiradi.

O‘zbekiston Respublikasi milliy xo‘jaligi iqtisodiy tizimdir, chunki mehnat va moddiy resurslar qo‘shilishi natijasida moddiy boyliklar, shu jumladan, milliy daromad yaratiladi, shuningdek, jamiyat ishlab chiqarish kuchlarining kengaytirilgan takror ishlab chiqarilishi jarayoni yuz beradi. Shu bilan birga, respublika milliy xo‘jaligi ijtimoiy tizim hamdir, chunki kishilar tomonidan yaratilgan tashkilotdir. Mehnat jarayonida kishilar o‘zaro ijtimoiy munosabatda bir-birlari bilan o‘zaro ta’sirda bo‘ladilar, o‘z faoliyatlari natijalarini ayirboshlaydilar. Demak, ijtimoiy munosabatlar subyektlari kishilardan, obyektlari esa ulaming turli sohalardagi turli-tuman faoliyatlaridan (ishlab chiqarish, fan, madaniyat, san’at va boshqalar) iborat.

O‘zbekiston Respublikasi milliy xo‘jaligini boshqarish tizimi iqtisodiy, siyosiy, g‘oyaviy, axloqiy, ruhiy va boshqa munosabatlar yig‘indisidan iboratdir. Ular orasida eng muhimi iqtisodiy munosabatlardir. Iqtisodiy ishlab chiqarish munosabatlari – bu barcha ustqurma munosabatlar asosida turuvchi va o‘z salmoqi jihatidan munosabatlar tizimida yetakchi bolgan, asosiy munosabatlardir. Shu sababli, respublika iqtisodiyotini qayta qurishning mohiyati ma’muriy munosabatlar ustunligidan iqtisodiy munosabatlarga boshqaruvning barcha darajalarida manfaatlarni boshqarish va kishilar manfaatlari vositasida boshqarishga o‘tishdan iborat. Lekin mehnat jamoalari faqat iqtisodiy emas, balki ijtimoiy-siyosiy, mafkuraviy, huquqiy vazifalami ham bajaradilar. Demak, milliy xo‘jalik boshqaruv obyekti sifatida murakkab, o‘zgaruvchan ijtimoiy-iqtisodiy tizimdan iborat ekan.

Tarkibiy jihatdan respublika milliy xo‘jaligi turli xil ishlab chiqarish unsurlaridan (ish joyi, sex, korxona, konsem, tarmoq va b.) iborat. Iqtisodiyotning asosiy bo‘g‘ini – korxonadir. Korxona (firma) o‘z ish natijalari bo‘yicha to‘liq javobgardir. Korxona daromadlari butun mehnat jamoasi mehnati natijasi bilan uzviy bog‘liqdir.

Iqtisodiyotni boshqarish tizimi ikki kichik tizimdan axborot oqimlari bilan bir tizimga bog‘langan ishlab chiqarish jamoasi va boshqaruvchilar jamoasidan iborat boshqamv obyekti va subyektidan tashkil topgan. To‘g‘ri aloqa yo‘ilari bo‘yicha yuqoridan pastga boshqamv buyruqlari, aks ta’sir yo‘llari bo‘yicha pastdan yuqoriga qarorlar bajarihshi haqida axborot yuboriladi.

Korxona (firma) sex, bo‘linma kabi unsurlaming o‘zaro bog‘lanmagan, tasodifiy birikmasi emas. U o‘zi tashkil topgan unsurlaming korxona tashkil etilishida ko‘zda tutilgan maqsadga erishish uchun o‘ziga xos birikishidan iborat. Korxona (firma) yirikroq ijtimoiy-iqtisodiy tizim – tarmoq tarkibiga kiradi va uning unsuridan iborat bo‘ladi, tarmoq esa, o‘z navbatida, yaxlit tizim – milliy xo‘jalikning tarkibiy qismidir. Shunday qilib, O‘zbekiston milliy xo‘jaligi yaxlit yirik tizim bo‘lib, barcha tarmoqlarni xo‘jalik yuritishning murakkab mexanizmiga biriktiradi.

Davlat boshqaruvining ilmiy-nazariy asoslarini tadqiq etishda uning tarkibiy qismlari bo‘lgan “davlat” va “boshqaruv” tushunchalarining mohiyatini to‘g‘ri anglash juda katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, shu davrga qadar “boshqaruv” tushunchasiga ko‘plab sharhlar berilgan bo‘lib, natijada ushbu tushuncha bugunda turli xususiyatlar, munosabatlar va jarayonlarning cheksiz xilma-xilligini asoslamoqda.

Zero, davlat boshqaruvi tizimi – jamiyat ehtiyojlari hamda milliy manfaatlar evolyusiyasini mos ravishda o‘zida aks ettirishi, qolaversa, davlat boshqaruvi jarayolarini tashkil qilish tamoyillarining ilmiy-metodologik asoslanganligini bilishimiz uchun ushbu tizimdagi siyosiy tadqiqot usullarini chuqur o‘rganish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Jumladan, ushbu tizim faoliyatini o‘rganish asosida uning amaliy jarayonlar bilan yetarli darajadagi mushtarakligiga erishish hamda davlat boshqaruvi tizimini yanada takomillashtirish borasidagi samarali boshqaruv tadbirlarini ishlab chiqish mumkin. Bunda bir tomondan, boshqaruv borasidagi mavjud vazifalarni bajarilishi uchun ilmiy asosga ega bo‘lgan amaliyot zarur bo‘lsa, ikkinchi tomondan, davlat boshqaruvi nazariyasini rivojlantirish hamda bu boradagi ilmiy tadqiqotlar natijalarini doimiy ravishda tizimlashtirib borish talab qilinadi.

Davlat boshqaruvi tizimining umume’tirof etilgan ta’rifiga asoslanib, davlat boshqaruvi tizimining eng umumlashtirilgan ta’rifini shakllantirish mumkin, ya’ni: bu ijtimoiy rivojlanishni tartibga solish institutlari, funksiyalari, munosabatlari, jarayonlari, tamoyillari va usullarining izchil yagona huquqiy asosda tashkil etiladigan majmuidir. Davlat boshqaruvi subyektlariga, birinchi navbatda, davlat hokimiyati va mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish organlari kiradi.

Umuman olganda, davlat boshqaruvi tizimida ikki xil bog‘lanish mavjud: vertikal va gorizontal. Ularning barchasining o‘z maqsadi, o‘z vazifalari bor va har qanday holatda ham ularga qarshi turish, shuningdek, u yoki buning rolini kamsitish mumkin emas. Ya’ni, har qanday boshqaruv tizimida bo‘lgani kabi, davlat boshqaruvida ham davlat boshqaruvining ko‘p qirrali tarkibiy qismlarini (elementlarini) o‘z ichiga olgan va bo‘ysundiruvchi vertikal to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘lanishlar orqali amalga oshiriladigan boshqaruv ta’siri taqdim etilishi kerak.

Vertikal teskari aloqa orqali pastdan tashabbus amalga oshiriladi, boshqaruv ta’sirini idrok etish aniqlanadi va ularning samaradorligi qayd etiladi. Bunga misol sifatida yurtimizda bir necha yildan beri davomli amalga oshirilib kelayotgan “Tashabbusli budjet” loyihasini olishimiz mumkin. Ushbu loyiha vertikal teskari aloqaning jamiyatimizda ijobiy qabul qilingan namunasi hisoblanib, uni to‘g‘ri va samarali amalga oshirish orqali fuqarolar, shahar, tuman hokimiyati, fuqarolik jamiyati tashkilotlari va nodavlat tashkilotlar (NNT) ishtirokida kuchli fuqarolik jamiyatini rivojlantirilyapti. Bundan tashqari, endilikda Iqtisodiyot va moliya vazirligi ochiq budjet jarayonlariga “bir fuqaro – bir ovoz” tamoyilini joriy qildi. Endilikda fuqaroning nomida nechta sim-karta bo‘lishidan qat’i nazar, uning faqat birinchi ovozi qabul qilinadi. Bu har bir berilayotgan ovozning qadrga ega bo‘lishi va ovoz berish jarayonlarini shaffof hamda haqqoniy o‘tkazilishi uchun joriy etilayotgan amaliyot hisoblanadi.

Umuman olganda, verikal va gorizontal aloqalarni yetarlicha baholamaslik boshqaruvning ma’muriy-buyruqbozlik uslubiga xos edi. Bugungi kunda gorizontal aloqalar davlat boshqaruvining barcha darajalarida muhim rol o‘ynaydi va ularning har biri ma’lum bir o‘ziga xoslik bilan ajralib turadigan tuzilma va funksional yukga ega. Ularning alohida ahamiyati konseptual pozisiyasidan kelib chiqadi, davlat hokimiyatining organlari orasida konstruktiv gorizontal o‘zaro aloqalarsiz davlat siyosati maqsadlariga erishishni ta’minlash imkonsiz. Shuning uchun, yurtimizda ushbu o‘zaro konstruktib gorizontal aloqalarning mustahkamligi va uzviyligini ta’minlashga chuqur e‘tibor qaratilmoqda.

Davlat boshqaruvining hududiy iqtisodiy rivojlanishidagi tutgan o‘rni va uning mamlakatimiz barqaror rivojlanishidagi ahamiyatini hukumatimiz bu borada qabul qilayotgan qarorlar va ularning ijrosiga bo‘lgan e’tibordan ham bilishimiz mumkin. Hujjat bilan loyihalar, shu jumladan, Prezident tomonidan tasdiqlanadigan mamlakatni rivojlantirish davlat dasturlari asosida markazlashtirilgan manbalar mablag‘lari hisobidan moliyalashtiriladigan hududlarni va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish bo‘yicha loyihalarni amalga oshirish tartibi joriy etilmoqda.

Rivojlantirish davlat dasturiga kiritilgan loyihalar faqat O‘zbekiston Reespublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida tashkil etilgan Rivojlanish davlat dasturlarini moliyalashtirish jamg‘armasi hisobidan moliyalashtiriladi. Uning ijro etuvchi organi va mablag‘larining tasarruf etuvchisi ijro etuvchi direksiyasi hisoblanadi. Bosh vazirining o‘rinbosari – Investitsiyalar, innovatsion rivojlantirish, erkin iqtisodiy va kichik sanoat zonalari faoliyatini muvofiqlashtirish, turizm masalalari kompleksi rahbari esa ijro etuvchi direktor hisoblanadi.

Jamg‘arma quyidagilar hisobidan shakllantiriladi:

- Davlat budjeti va davlat budjetdan tashqari jamg‘armalarning rivojlanish davlat dasturlariga kiritilgan loyihalarni moliyalashtirish uchun mo‘ljallangan mablag‘lari;
- Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasining rivojlanish davlat dasturlarini amalga oshirish uchun ajratilgan mablag‘lari;
- Hukumat kafolati bilan jalb etiladigan chet el kreditlari;
- Hukumat qarorlari bilan belgilanadigan boshqa manbalar.

Joriy etilayotgan tartib quyidagilarni nazarda tutadi:

- Rivojlanish davlat dasturlari tegishli rivojlanish konsepsiyasini hisobga olgan holda tasdiqlanadigan, uzoq muddatli istiqbolda (10-15 yilda) tarmoq, hududiy va maqsadli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining ustuvor yo‘nalishlarini amalga oshirish bo‘yicha kompleks ko‘rinishni va strategik vazifalarni jamlagan tarmoq, hududiy va maqsadli loyihalar portfeli asosida shakllantiriladi;
- Rivojlanish davlat dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish bo‘yicha ishlarni muvofiqlashtirish Investitsiyalar bo‘yicha davlat qo‘mitasi tomonidan Iqtisodiyot vazirligi bilan birgalikda Jamg‘armaning ijro etuvchi direktori boshchiligida amalga oshiriladi;

- Rivojlanish davlat dasturlarini moliyalashtirish uchun mo‘ljallangan nomarkazlashtirilgan investitsiyalar Jamg‘armada hisobga olinadi;
- Rivojlanish davlat dasturlarini tasdiqlash Prezident huzuridagi Loyiha boshqaruvi milliy agentligining ular bo‘yicha ijobiy xulosasi bo‘lgan hollardagina amalga oshiriladi;
- Markazlashtirilgan manbalar hisobidan moliyalashtiriladigan loyihalarni rivojlanish davlat dasturlariga kiritish Jamg‘arma Kuzatuv kengashining ijobiy qarori bo‘lgan hollardagina amalga oshiriladi

Rivojlanish davlat dasturlarini moliyalashtirish uchun tijorat banklarining kreditlari loyihalarning loyiha-smeta hujjatlari va biznes-rejalari puxta va har tomonlama o‘rganilgandan so‘ng, shuningdek, tijorat banki kredit qo‘mitasining ijobiy qarori mavjud bo‘lgan hollarda taqdim etiladi.

Markazsizlashtirish jarayonida mahalliy o‘zini-o‘zi boshqarish davlat hokimiyatining to‘laqonli tarmog‘i xususiyatlariga tobora ko‘proq ega bo‘ladi, uning ijtimoiy taraqqiyotni boshqarishdagi roli kuchayadi. Uning davlat hokimiyatining qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi tarmoqlari bilan yuqori darajada o‘zaro hamkorligining tashkiliy-huquqiy mexanizmini shakllantirishning obyektiv ehtiyoji yuzaga keladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘zbekistonda so‘nggi yillarda ma’muriy islohotlar konsepsiyasi ijrosi doirasida 12 ta yangi davlat organlari tashkil etildi, 20 ta vazirlik va idoralarning faoliyati tubdan o‘zgartirildi. Keyingi uch yilda ijtimoiy-iqtisodiy sohaning o‘rta va uzoq muddatli istiqbolga mo‘ljallangan ustuvor yo‘nalishlarini jadal rivojlantirish bo‘yicha 30 dan ortiq konsepsiya va strategiyalar qabul qilindi. Kelgusi besh yilga yuqori iqtisodiy o‘sishni ta’minlash, sanoat tarmoqlari va ijtimoiy sohani rivojlantirish bo‘yicha muhim vazifalar qo‘yildi, yalpi ichki mahsulotni qariyb ikki barobarga oshirish – 58 milliard dollardan 100 milliard dollargacha va aholining hayot darajasini oshirish, bu borada amalga oshirilayotgan islohotlarni samarali davlat boshqaruvisiz amalga oshirish mumkin emas.

Yuqoridagilarning amalga oshirilishi so‘nggi yillarda mamlakat Hukumati tuzilmalarini tubdan modernizatsiya qilish imkonini berdi. Davlat hokimiyati tizimining gorizontal muvozanatini ta’minlashda sezilarli yutuqlarga erishildi: ijro hokimiyati va sud hokimiyatining yuqori tarkibini shakllantirishda yangi vakolatlarga ega bo‘lgan Oliy Majlisning roli sezilarli darajada oshdi.

Oliy sud organlarini optimallashtirish va ular ko‘rib chiqadigan masalalar turiga qarab ixtisoslashtirishga asoslangan hududiy sudlarning izchil tuzilmasini joriy etish orqali sud tizimining samaradorligi sezilarli darajada yaxshilandi. Tubdan ma’muriy islohot o‘tkazilib, davlat va xo‘jalik boshqaruvi tuzilmalari modernizatsiya qilindi va yangilandi.

Takliflar:

- hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy holatini o‘rganish natijalari bo‘yicha respublika darajasida yechiladigan muammolarni hal etishda institutsional yondashish;
- sektorlar rahbarlarining faoliyatini hududlarning rivojlanish ahvolidagi real o‘zgarishlardan va boshqa haqqoniy mezonlardan kelib chiqib xolisona baholash;
- har bir hududda aniqlangan muammolarni hal etish bo‘yicha hududiy va respublika “yo‘l xaritalari” ishlab chiqilishi hamda amalga oshirilishini tashkil etish, ularda nazarda tutilgan tadbirlar samaradorligini oshirish institutibi tashkil etish;
- hududlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo‘yicha manzilli topshiriqlar belgilash hamda ularning ijrosi ustidan monitoring qilish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Levelling-up and Regeneration Bill: reforms to national planning policy. Updated 21 September 2023. https://www.gov.uk/government/consultations/levelling-up-and-regeneration
2. Infografika: O‘zbekistonning BRMga erishishdagi yutuqlari. - Review.uz
3. Korporativnaya sosialnaya otvetstvennost: voprosы teorii i praktiki: monografiya / D.G. Perekrestov, I.P. Povarich, V.A. Shabashev. – M.: Izdatelstvo “Akademiya Yestestvoznaniya”, 2011. – 324 s.
4. Lesyk O.V. Archetypes and their role in the development of the domestic model state administration/ O.V. Lesyk // Archetypal and state management: challenges and risks of social transformation [Text]: coll. of science winners and best authors of the Fourth International competition young scientists; May 28 2016, K.U. / for science. ed. E. A. Afonina, G. L. Ryabtseva. - Kyiv ; Tbilisi: Psyche, 2016. - p. 39–49.
5. Manuilova Ye.V. Prinsipы desentralizasii publichnoy vlasti: opыt dlya Ukrainы // Mejdunarodnoye nauchnoye izdaniye 324 “Sovremennыye fundamentalnыye i prikladnыye issledovaniya” / International scientific periodical “Modern fundamental and applied researches”. – 2015. – №2(17). – S. 18–20. (05 ark.). (Rosiyska Federasiya) Vxodit v sistemu Rosiyskogo indeksu naukovogo situvannya RINS.
6. Mirzaaxmedov K.M. Davlat boshqaruvi tizimini demokratlashtirishda siyosiy hokimiyat legitimligini takomillashtirish mexanizmlari. Monografiya. –T.: “Ma’rifat”, 2023.
7. lex.uz›docs/-4145890

SANOAT KORXONALARNING STRATEGIK IQTISODIY XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH

Uktamov Xusniddin Faxriddinovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti "Iqtisodiy va moliyaviy xavfsizlik" kafedrasi mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada sanoat korxonalarning strategik iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash yo'llari ko'rsatib berilgan. Rivojlanishning hozirgi bosqichida sanoat korxonalarning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash muhim ahamiyati ochib berilgan. Sanoat korxonarining iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning o'ziga xos xususiyatlari ham ko'rsatilgan. Raqamli iqtisodiyot rivojlanayotgan sharoitida sanoat korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash yo'llarini joriy qilish bo'yicha o'z yechimini kutayotgan amaliy muammolar va ularning yechimlari ko'rsatilgan. Qolversa, sanoat korxonalarining iqtisodiy xavfsizligini taminlay yo'llari yuzasidan xulosa, taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: strategik iqtisodiy xavfsizlik, sanoat korxonalari, iqtisodiy xavfsizlik, korxonaning iqtisodiy xavfsizligi.

Abstract: This article shows ways to ensure strategic economic security of industrial enterprises. At the current stage of development, the importance of ensuring the economic security of industrial enterprises has been revealed. Specific features of ensuring the economic security of industrial enterprises are also shown. In the context of the developing digital economy, the practical problems awaiting their solution and their solutions are shown in the introduction of ways to ensure the economic security of the industrial enterprise. In addition, conclusions, suggestions and recommendations were given on ways to ensure the economic security of industrial enterprises.

Key words: strategic economic security, industrial enterprises, economic security, economic security of the enterprise.

Аннотация: В данной статье показаны пути обеспечения стратегической экономической безопасности промышленных предприятий. На современном этапе развития выявлена важность обеспечения экономической безопасности промышленных предприятий. Также показаны особенности обеспечения экономической безопасности промышленных предприятий. В условиях развивающейся цифровой экономики практические проблемы, ожидающие своего решения, и пути их решения показаны во внедрении способов обеспечения экономической безопасности промышленного предприятия. Кроме того, были даны выводы, предложения и рекомендации по способам обеспечения экономической безопасности промышленных предприятий.

Ключевые слова: стратегическая экономическая безопасность, промышленные предприятия, экономическая безопасность, экономическая безопасность предприятия.

KIRISH

Muammoning qay darajada rivojlanganligi. Ilk bor AQSHda 30-yillarda iqtisodiy xavfsizlikni o'rganishga e'tibor qaratildi va 20-asrning 70-yillariga kelib iqtisodiy xavfsizlik milliy xavfsizlikning muhim tarkibiy qismi sifatida dunyoning rivojlangan mamlakatlarida qiziqishni uyg'otdi. Rossiyada iqtisodiy ta'minlash muammosi Xavfsizlik faqat XXI asr boshlarida ilmiy munozara mavzusiga aylandi [1].

Strategik xavfsizlik – strategiyalar va maqsadli tizimidan tortib tashkil etishgacha milliy tuzilma va biznes jarayonlar tizimlashtirish tushuniladi. Korxonaning iqtisodiy xavfsizligini integratsiyalashgan tizimlari instituti va qarorlarni qo'llab-quvvatlash tizimlari korxonaning subyekti sohasini rasmiylashtirish maqsadlari va shakli bo'lib xizmat qiladi ishlab chiqish jarayonida xavfsizlik bo'yicha mutaxassislarni boshqarish va uni himoya qilish tizimi tushuniladi [2].

Shu munosabat bilan biz strategik yekologik vaziyatni ta'minlashni taklif qilamiz uning tarkibiy qismi sifatida ajratish uchun korxonaning xavfsizligi xavf ostida bo'lgan obyektning mavjudligi va omillar mavjudligi obyekt xavfsizligiga tahdidlarni bartaraf etishda sanoat korxonalarning strategik iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash yo'llari ko'rsatib berilgan.

Shu bilan birga, tashxis qo'yish, aniqlash, yekologik tahdidlarni tan olish jarayoni korxonaning noma'lum xavfsizligi doimiy nazoratda bo'lishi kerak jarayoni monitoringi orqali strategik iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash mumkin. Boshqaruv qarorlarini qabul qilish mexanizmi strategik iqtisodiy xavfsizlikning yuqori darajasini ta'min-

lash korxonalar, shuningdek, korxonalarni rivojlantirish strategiyasini hisobga olgan holda ishlab chiqish uning iqtisodiy xavfsizligi chora tadbirlar orqali qo‘llab-quvvatlanishi zarur [3].

Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, strategiyani shakllantirish korxonalarning iqtisodiy xavfsizligi korxona faoliyatining ushbu normalari va ko‘rsatkichlari yetarli yemas. Bunda korxonalarning strategik iqtisodiy xavfsizligi bo‘lmini tashkil qilish maqsadga muofiq bo‘ladi.

MAVZU BO‘YICHA ADABIYOTLAR TAHLILI

Tadqiqotning umumiy uslubiy asoslari va iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash Abalkina L.I. Arkxipova A.V., Bogdanova I.Ya., Buxvalda Ye.M., Veduta Ye.N., Glazyeva S.Yu., Goncharenko L.P., Grunina O.A., Lvova D.S., Ivanova Ye .A., Kleiner G.B., Kolosova A.V., Senchagova V.K., Stepashina SV., Tambovseva V.L., Shchedrina N.V. va boshqalar korxonalarning strategik iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash xavfsizligini ta’minlash masalalari tadqiqotlar oli borishgan [4].

Sanoat korxonalarning strategik iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash muammolarini Alekseyeva MB, Asaul A.N., Bagiyev G.L., Bendikova M.A., Gaponenko V.F., Gerasimova P.A., Gorina SV., Gorfinkel Ya.V, Grunina CO., Guseva BC., Dadalko A.V., Yevseyeva A.Yu., Zubenko V.N., Kozachenko A.V., Ponomareva V.P., Straxova A.I., Sudoplatova A.P. ., Shlikova V.V., Yarochkina V.I. va boshqalar o‘rgangan [5]. Shu bilan birga, iqtisodiy xavfsizlik darajasini baholash metodologiyasi va uslublarini ishlab chiqishga bag‘ishlangan: Glazyeva S.Yu., Dolmatova IV, Dyuzhenkova N.V., Illarionova A.I., Ivantera V.V., Inshakova O.V., Kuklina A. VA., Livshitsa SV., Matveyeva N.V., Medvedeva B.C., Oleinikova YEA, Perfiliyeva A.B., Puzova Ye.N., Tatarkina A.I., Usenko L.N., Yashina SN. Shuningdek, moliyaviy holatni iqtisodiy tahlil qilish bo‘yicha olib borilgan ishlarni alohida ta’kidlash lozim. Yuqoridagi faktlar ushbu tadqiqot mavzusining dolzarbligini ko‘rsatadi va uning maqsadi va vazifalarini shakllantirishni aniqlaydi [6].

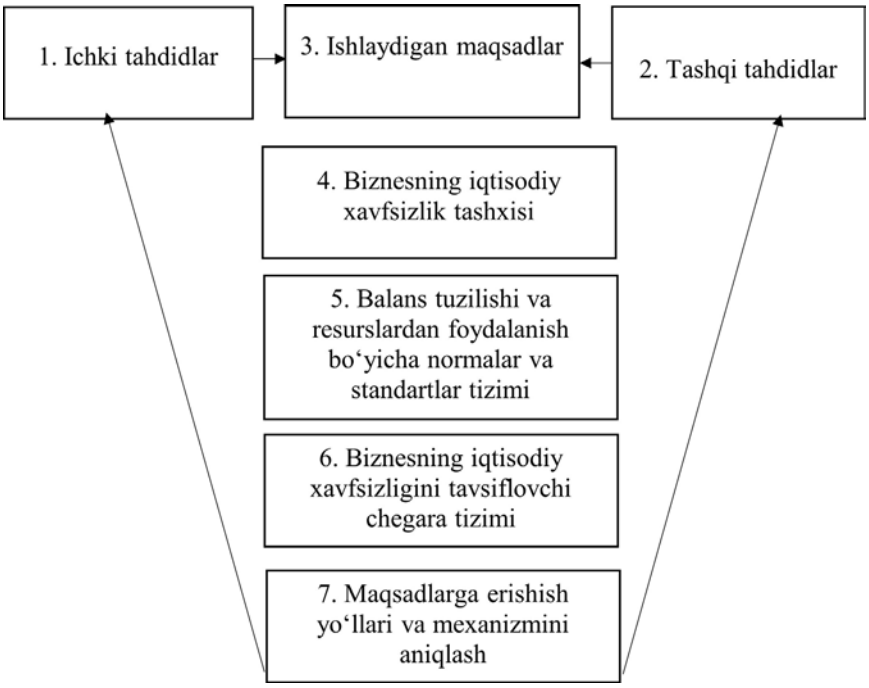
TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot davomida sanoat korxonalarning strategik iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash yo‘llari takomillashtirish maqsadida ilmiy-tadqiqot faoliyati olib borishning mushohada, induksiya va deduksiya, dinamik qatorlar, analiz va sintez, monografik tadqiq etish, tizimli tahlil, taqqoslash va boshqa usullardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Jarayonni nazorat qilish, nazariy jihatdan erishiladigan me’yorni aniqlash va ular bu bosqichni bosqichma-bosqich yondashuvni tashkil, rag‘batlantirish stategik iqtisodiy xavfsizlik uchun juda muhimdir.

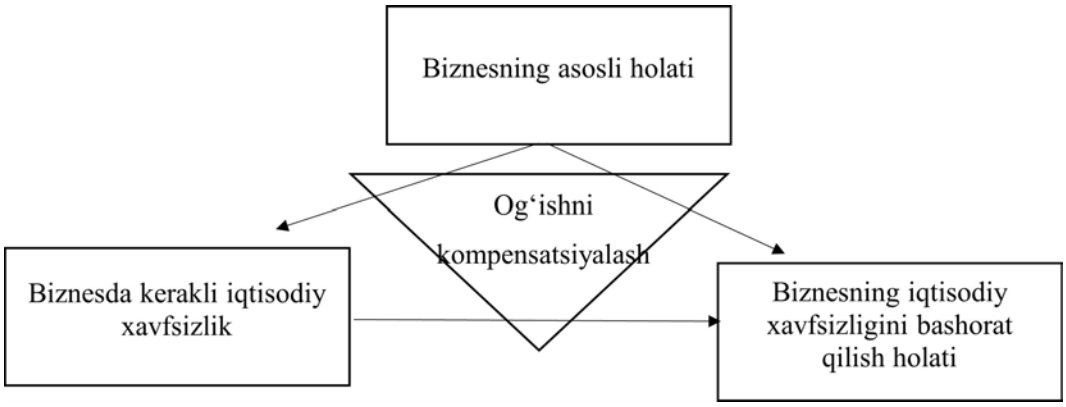
Sanoat korxonalarning strategik iqtisodiy xavfsizligini istalgan holatini tavsiflash biz bir me’yordan foydalanamiz, ya’ni ma’lum bir guruh tomonidan tasvirlangan davlat ko‘rsatkichlar va resurslarning tegishli kombinatsiyasi mavjudligi ko‘rib chiqamiz (1-rasm) [7].

1-rasm: Sanoat korxonalarning strategik iqtisodiy xavfsizligining chegaraviy qiymatlari normasini yaratish mantig‘i

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Sanoat korxonalarining iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash ham bir qancha o‘ziga xos nazariy va amaliy muammolarni hal qilishni taqozo qiladi. Tadqiqotlarimiz natijasida ushbu muammolar quyidagi uch guruhga bo‘lib o‘rganilgan: nazariy muammolar, huquqiy muammolar va amaliy muammolar. Sanoat korxonalarning iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashning huquqiy muammolariga quyidagilarni kiritish mumkin: sanoat korxonalarning iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash o‘ta muhim ahamiyatga egaligidan qat’i nazar, mamlakatimizda hamon “Iqtisodiy xavfsizlik to‘g‘risida”gi qonunning ishlab chiqilmaganligi; korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash bo‘yicha har bir korxonaning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, me’yoriy hujjatlar majmuasining ishlab chiqilmaganligi; korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash bo‘yicha tashkiliy-tarkibiy tizimning ishlab chiqilmaganligi kabilarni kiritish mumkin [8]. Sanoat korxonalarining iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash bo‘yicha o‘z yechimini kutayotgan amaliy muammolarga quyidagilarni kiritish mumkin: sanoat korxonalarining iqtisodiy xavfsizligini baholash bo‘yicha ko‘rsatkichlar tizimining ishlab chiqilmaganligi; sanoat korxonalarining iqtisodiy xavfsizligiga ta’sir etuvchi omillar tizimining aniqlanmaganligi va ular ta’sirini hisoblash usullarining ishlab chiqilmaganligi evaziga xavfsizlikni ta’minlash bo‘yicha ichki imkoniyatlarning ishga solinmayotganligi; korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash xizmatining bir tizimga keltirilmaganligi va ularni boshqarish masalalarining to‘liq yechilmaganligi kabi muammolarni kiritish mumkin [9].

2-rasm: Biznesning iqtisodiy xavfsizlik holati

Sanoat xorxonalari xavfsizligini ta’minlashda ularga tashqi va ichki muhiti ta’sir qiladi. Biznesda omillarni to‘g‘ri aniqlash va bu omillarni korxona manfaati yo‘lida ishlatish orqali ham sanoat korxonalarining iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash mumkin bo‘ladi (2-rasm). Sanoat korxonalarini iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashdagi muammolardan biri korxonaga ta’sir ko‘rsatuvchi omillarni to‘g‘ri boshqara olmasligida kelib chiqadi [10]. Biz tavsiya qilgan omillar mexanizimi orqali korxona xavfsizligini ta’sir ko‘rsatuvchi omillarni aniqlash va ularni korxona manfaati yo‘lida foydalanish orqali sanoat korxonalarning iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashga erishiladi. Korxonalar iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashda ularning xavfsizlik tizimi modeli muhim ahamiyatga ega. Ko‘rib turganingizdek, korxonaning iqtisodiy xavfsizligi tavsifi unchalik aniq emas. Tadqiqotlarimiz natijasiga tayanib xulosa qilish mumkinki, korxonalarning iqtisodiy xavfsizligi ularning rivojlanish yo‘lidagi tahdidlarni bartaraf eta olish qobiliyati va inqirozga uchrash xavfidan himoyalanish bo‘yicha ko‘radigan barcha chora-tadbirlari majmuidir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash bo‘yicha konseptual yo‘nalishlar iqtisodiy adabiyotlarda deyarli yoritilmaganligini inobatga olib, ishda quyidagilarni tavsiya qildik:

- korxona hududini qo‘riqlash tizimini mukammallashtirish va ularni zamonaviy texnik vositalar bilan ta’minlash;
- korxona mulkini (asosiy vositalar, tovar zaxiralari, xomashyo va materiallar, yarim fabrikatlar, tayyor mahsulotlar kabilar) asrash tizimini yaratish va uni muttasil takomillashtirib borish;
- korxonalar mulkini tashish jarayonida xavfsizlikni ta’minlash masalasini zamonaviy talablardan kelib chiqqan holda takomillashtirish;
- korxonalarning axborot va ilmiy-texnik xavfsizligini ta’minlashni takomillashtirish.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati:

1. Uktamov H.F. Problems of Evaluation and Procuring Economic Security At Enterprises. Asian Journal of Technology & Management Research. Vol.10 – Issue: 01 [Jun-2020]. 123-129. http://globalimpactfactor.com/asian-journal-of-technologymanagement-reserach.
2. Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М.: "Прогресс", 1982.
3. Мак-Мак В.П. Служба безопасности предприятия. Организационно-управленческие и правовые аспекты деятельности. – М.: "Мир безопасности", 1999.
4. Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. – М.: Изд-во "РАГС", 2001.
5. Abulqosimov X.P. Iqtisodiyotni tartibga solishning bozor va davlat mexanizmlari. / Monografiya. – T.: "Akademiya", 2012.
6. Abulqosimov X.P. Davlatning iqtisodiy xavfsizligi. / O'quv qo'llanma. – T.: "Akademiya", 2012.
7. Karanina, E., Kartavyh, K., 2017. Economic security of modern Russia: The current state and prospects. MATEC Web of Conferences: 2017
8. International Science Conference on Business Technologies for Sustainable Urban Development (SPbWOSCE 2017) 170.
9. Karanina, E., Ryazanova, O., Gritsuk, N., 2018. Conceptual approach to the assessment of economic security of economic entities on the example of transport enterprises. International Scientific Conference Environmental Science for Construction Industry – ESCI 2018 MATEC Web Conf. 193, 8.
10. Klychova, G., Zakirova, A., Dyatlova, A., Klychova, A., Zaugarova, E., Zalyalova, N., 2019. Methodological tools to ensure economic security in the personnel management system of enterprises. Innovative Technologies in Environmental Science and Education (ITESE-2019). E3S Web Conf. 135, 13. https://doi.org/10.1051/ e3sconf/201913504008.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

TIJORAT BANKLARIDA MIJOZLARGA YO‘NALTIRILGAN MARKETING STRATEGIYALARIDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI

Maxamadjanov Akbar Maxamadaliyevich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Marketing kafedrasi dotsenti v.v.b.

Annotatsiya: Ushbu maqolada tijorat banklarida mijozlarga yo‘naltirilgan marketing strategiyalaridan foydalanish samaradorligi ko‘rsatib berilgan. Bundan tashqari, jahon bank marketingi amaliyotida raqobatbardosh ustunlikni ta’minlashda mijozlarga yo‘naltirilgan marketing konsepsiyalaridan foydalanishning nazariy-uslubiy asoslarini takomillashtirishga bag‘ishlangan ilmiy izlanishlarga katta ahamiyat qaratilmoqda. Qolversa, tijorat banklarida mijozlarga yo‘naltirilgan marketing strategiyalaridan foydalanish samaradorligi yuzasidan xulosa, taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: tijorat banklari, marketing strategiyasi, marketing kommunikatsiyasi, mijozlar bilan ishlash bo‘limi, marketing vositalari.

Abstract: This article shows the effectiveness of using customer-oriented marketing strategies in commercial banks. In addition, great importance is attached to scientific research devoted to the improvement of the theoretical and methodological foundations of the use of customer-oriented marketing concepts in ensuring a competitive advantage in the world banking marketing practice. In addition, conclusions, suggestions and recommendations are given regarding the effectiveness of using customer-oriented marketing strategies in commercial banks.

Key words: commercial banks, marketing strategy, marketing communication, customer service department, marketing tools.

Аннотация: В данной статье показана эффективность использования клиентоориентированных маркетинговых стратегий в коммерческих банках. Кроме того, большое значение придается научным исследованиям, посвященным совершенствованию теоретических и методологических основ использования концепций клиентоориентированного маркетинга в обеспечении конкурентного преимущества в мировой практике банковского маркетинга. Кроме того, даются выводы, предложения и рекомендации относительно эффективности использования клиентоориентированных маркетинговых стратегий в коммерческих банках.

Ключевые слова: коммерческие банки, маркетинговая стратегия, маркетинговые коммуникации, отдел обслуживания клиентов, инструменты маркетинга.

KIRISH

Marketing sohasining rivojlanishi natijasida iste’mol tovarlari va xizmatlar marketingi paydo bo‘ldi. Xizmatlar marketingi alohida soha sifatida o‘ziga xos tarkib bilan tavsiflanadi, unda moddiy ne’matlarga (to‘g‘ri moslashtirilgan) o‘xshash elementlar va barcha xizmatlar uchun umumiy bo‘lgan boshqa elementlar mavjud. Bank sohasida o‘z mahsulot va xizmatlarini taklif etuvchi bank muassasalari tomonidan kompaniya yoki tashkilotlarga, davlatga, boshqa moliya institutlariga va aholiga amalga oshiriladigan faoliyat doirasidagi marketingga xos qo‘llanmalar bank marketingini belgilaydi [1].

Bank marketingi - bu universal banklar (tijorat banklari: jamg‘arma va kooperativ banklar) va ixtisoslashgan banklar (haqiqiy kredit tashkilotlari, investitsiya kompaniyalari va boshqalar) sohasida qo‘llaniladigan marketingdir. Moliyaviy xizmatlar bozorida banklar muhim rol o‘ynaydi va asosiy taklif qiluvchilar hisoblanadi. Bank hizmatlari bozorida kuchli raqobat muhiti shakllanganligi bilan ahamiyatli bo‘lib, ushbu bozorda maqsadli xarakat qilish uchun nafaqat moliyaviy munosabatlar, balki marketing ham yuqori darajada ahamiyat kasb etmoqda. Shuning uchun ko‘plab banklar o‘zlarining shaxsiy mijozlari bilan munosabatlarda professional va samarali bank marketingini ishlab chiqish va amalga oshirish zarurligini tushunib yetmoqdalar [2].

Ilmiy adabiyotlarda bank marketingi xizmatlar yoki nomoddiy tovarlar marketingi, deb ham ataladi. Boshqa xizmatlarga nisbatan bank mahsulotlari murakkab va mavhumligi bilan ajralib turadi. Mijozlarning aksariyati

moliyaviy xizmatlar nima ekanligini osongina tushunmaydi. Ayniqsa, moliyaviy bozor qoidalarini tushunish, tahlil qilish va bu bozorda samarali faoliyat yuritish marketing bilan bog‘liq masalalar ham mavjudligi borasida iste’molchilar yetarlicha tushunchaga ega emaslar. Bank xizmatining foydasi, masalan, ipoteka kreditini olish, ba’zi aksiyalarni joylashtirish yoki qurilishni amalga oshirish uchun mablag‘ olish bo‘yicha maslahatlar tashqi ishonchsizlikka duchor bo‘ladi, boshqa tovarlarga qaraganda ko‘proq. Ushbu holatlarga ta’sir etuvchi omillar quyidagilardir: milliy va jahon iqtisodiyoti evolyutsiyasi, bank, pul va kapital bozorlarining evolyutsiyasi. Ekzogen ishonchsizlik va nomoddiylik mijozlar uchun bank mahsulotlarining juda yuqori sifat xavfsizligini keltirib chiqaradi. Aksariyat bank mahsulotlari asosan integratsiyalashgan, ya’ni mijoz ularni amalga oshirishda ozmi-ko‘pmi faol ishtirok etadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son “2017–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha Harakatlar strategiyasi”da “bank tizimini isloh qilishni chuqurlashtirish va barqarorligini ta’minlash, banklarning kapitallashuv darajasi va depozit bazasini oshirish, ularning moliyaviy barqarorligi va ishonchliligini mustahkamlash, istiqbolli investitsiya loyihalari hamda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini kreditlashni yanada kengaytirish” vazifasi belgilab berilgan [3].

MAVZU BO‘YICHA ADABIYOTLAR TAHLILI

Bank merketingi konsepsiyasiga ingliz mutaxassislari C C. Ennew, T. Watkins va M. Wright tomonidan chop etilgan “Moliyaviy xizmatlarning marketingi” asarida bank marketingiga “Bank o‘z maqsadlariga mijozlarning ehtiyojlari va istaklarini aniqlash orqali erishishga qaratilgan va mijozlarga raqobatchilarga nisbatan kerakli qoniqishni samaraliroq ta’minlashga qaratilgan yo‘nalish” sifatida qaraydilar [4].

Belgiyalik mutaxassis Claessens R. o‘zining “Chakana bank mahsulotlari marketingi” asarida “Banklar mijozlarning kelajakdagi ehtiyojlari va istaklarini aniqlashlari va integratsiyalashgan marketing konsepsiyasini samarali ishlab chiqish uchun o‘zining xizmatlari va tarqatish kanallaridan foydalanishlari kerak”, deb ta’kidladi [5].

Ruminiyalik mutaxassis Ionescu Lucian o‘zining “Bank marketing elementlari” asarida bank marketingi “mijozlarning moliyaviy ehtiyojlarini qondirishga olib keladigan jarayonlarni bank uchun foydali tarzda boshqarish” ekanligi qayd etiladi [6].

Mutaxassis Odobescu E. o‘zining “Zamonaviy bank marketingi” asarida ta’kidlaganidek, “bank marketingi konsepsiyasini boshqaruv jarayonida va bank mavjudligida qabul qilingan strategik va taktik qarorlar yig‘indisi” sifatida qaraydi. Unda moslashuvchan elementlar sifatida quydagilar keltirib o‘tiladi: mijozlar ehtiyojlarini qondirish, bank rentabelligini oshirish, xodimlarni jalb qilish, shu bilan xarajatlarni nazorat qilish va daromadlarni maksimallashtirishni ta’minlash, ijtimoiy mas’uliyat, bankning mas’uliyatli xulq-atvoriga ega bo‘lishi kerak [7].

Bank marketingi shuni ko‘rsatadiki, bank muassasalari mijozlarni (daromadlar darajasi, turmush tarzi, moliyaviy vaziyat, bozordagi pozitsiyalari, bozor ulushlari va boshqalar) kompleks o‘rganishga alohida ahamiyat qaratilishi kerakligi, ular iste’molchilar hulq-atvoriga ta’sir ko‘rsatishga harakat qilishlari uning marketingi sifatida qaraladi. Tijorat banklari mijozlarning xohish va talablarini yaxshiroq bilishi, ularga yangi va xilma-xil, sifati doimiy ravishda yaxshilanadigan mahsulotlarni taklif qilishi, yuqori malakali kadrlardan foydalanish va shu bilan birga o‘z resurslaridan samarali foydalanish, shu bilan ularning rentabelligini oshirish uchun doimiy va samarali muloqot doirasi zarur ekanligi asoslanadi.

Bank marketing konsepsiyalarini rivojlanishi bank hizmatlari bozorida yuzaga kelgan raqobat va mijozlarning bank xizmatlariga bo‘lgan talab va ehtiyojlarini o‘zgarishlari bilan bog‘liq holda bir nechta bosqichga ajratiladi.G.Bekmurodova tomonidan o‘zaro munosabatlar marketingi konsepsiyasining tamoyillariga asoslangan holda mijozlar bilan maqsadli o‘zaro munosabatlar marketingi yondashuvlari ishlab chiqilgan. Tijorat banklarida xodimlarning xatolarini aniqlash, shaxsga doir ma’lumotlarni himoya qilish va firibgarlikning oldini olish masalalari Tashmuxamedova G. tadqiqotlarida o‘rganilgan [8].

Horijiy olimlar tomonidan bank sohasidagi munosabatlar marketing strategiyalarini ishlab chiqish borasida ko‘plab tadqiqotlar amalga oshirilgan.

Rupali, Rachnalar tomnidan raqobat davrida tranzaksion marketing strategiyasidan munosabatlar marketing strategiyasiga o‘tish lozimligi ta’kidlanadi. Munosabatlar marketingi strategiyasi mijozlar bilan uzoq muddatli munosabatlarni saqlashga, operatsion xarajatlarni kamaytirishga va yangi mijozlarni jalb qilishga yordam beradi. Shunday qilib, munosabatlar marketingi banklar, mijozlar va tashkilot xodimlariga foyda keltiradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot davomida tijorat banklarida mijozlar bilan munosabatlarni boshqarishining faoliyatini takomillashtirish maqsadida ilmiy-tadqiqot faoliyati olib borishning mushohada, induksiya va deduksiya, dinamik qatorlar, analiz va sintez, monografik tadqiq etish, tizimli tahlil, taqqoslash va boshqa usullardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bank kartalari orqali o‘tkazilgan operatsiyalarning asosiy qismi savdo to‘lov terminallari, bankomatlar va infokiosklar orqali amalga oshirilgan. Amaldagi terminallar soni har 100 ming axoli uchun 2010-yilda 217 tani tashkil etgan bo‘lsa, 2021-yilda bu ko‘rsatkich 1269 donnani tashkil etgan. Axoli uchun tranzaksiyalar uchun qulaylik yaratish maqsadida amalga oshirilayotgan choralar tufayli axolining plastik kartalar bilan qamrov darajasi 2010-yilda 22 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2021-yilga kelib 75 foizni tashkil etgan.

To‘lov texnologiyalari va masofaviy bank xizmatlarini rivojlanishi orqali masofaviy naqd pulsiz to‘lovlar soni oshib borgan. Mobil to‘lov tizimlari orqali amalga oshiriladigan operatsiyalar soni ham mutanosib oshib borgan. Banklar tomonidan chiqarilgan bank kartalarining egalari mobil to‘lov tizimlaridan foydalanishi ortib borgan. Axoli jon boshiga to‘lov terminallari orqali amalga oshirilgan tranzaksiyalar hajmi 2010-yilda 203,6 ming so‘mni tashkil etgan bo‘lsa 2021-yilda bu ko‘rsatkich 2519,5 ming so‘mni tashkil etgan [9].

1-jadval: Kredit tashkilotlari va ularning tarkibiy bo‘linmalari soni

	01.01.2020 й.	01.04.2020 й.	01.07.2020 й.	01.10.2020 й.	01.01.2021 й.
1	2	3	4	5	6
1. Кредит ташкилотлари, жами*	**147**	**148**	**150**	**156**	**159**
шу жумладан:					
Тижорат банклари, шундан:	**30**	**30**	**31**	**32**	**32**
Давлат улуши мавжуд банклар	13	13	13	13	13
Бошқа банклар	17	17	18	19	19
Нобанк кредит ташкилотлари, шундан:	**117**	**118**	**119**	**124**	**127**
Микрокредит ташкилотлари	56	57	57	61	63
Ломбардлар	61	61	62	63	64
2. Тижорат банклари филиаллари, жами	**850**	**853**	**853**	**863**	**861**
3. Банк хизматлари марказлари (хизмат офислари ва мини-банклар)	**1 050**	**1 093**	**1 115**	**1 175**	**1 222**
4. 24/7 шохобчалари	**902**	**1 097**	**1 384**	**1 196**	**1 452**

* Тижорат банкларининг ва нобанк кредит ташкилотларининг хорижий давлатларда филиаллари мавжуд эмас

Tijorat banklarining samarali faoliyat ko‘rsatishi davlat moliya tizimi barqarorligining asosi bo‘lib, iqtisodiyotda operatsion xarajatlarni kamaytirish hamda moliyaviy resurslardan samarali foydalanish, moliya bozori barqarorligi va pul-kredit siyosatini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun xizmat qiladi.

Markaziy bankning hisob-kitob kliring tizimi orqali amalga oshirilgan tranzaksiyalar yillar davomida oshib borishi kuzatilmoqda. Bu esa mamlakatda pul aylanish tezligini va natijada pul massasining to‘planib qolishini oldini olib, milliy valyuta barqarorligini ta’minlashnishiga hizmat qiladi. Markaziy bankning hisob-kitob kliring tizimi orqali amalga oshirilgan tranzaksiyalar 2020-yilda 66 609 751 martani tashqil etib, ularning miqdori

24 915,0 mlrd. So‘mni tashkil etgan. 2017-yilda bu ko‘rsatkichlar mos ravishda 40 432 379 marta va 5 205,7 mlrd.so‘mni tashkil etgan (1-rasm).

1-rasm: Markaziy bankning hisob-kitob kliring tizimi orqali amalga oshirilgan tranzaksiyalar

Tijorat banklari tomonidan mijozlarga xizmat ko‘rsatish bo‘yicha zamonaviy xizmat turlari kengayib borgan. Bank xizmatlari mijozlar bilan munosabatlar tizimini samarali amalga oshirish va ularning huquqlarini himoya qilish mexanizmlarini yanada takomillashtirish va zamonaviy tendensiyalar va xorijiy tajribalardan foydalanish asosida xizmat turlarini kengayshtirishga alohida ahamiyat qaratilgan.

Ayniqsa, hududlarda va chekka tumanlarda aholining bank xizmatlariga bo‘lgan talabidan kelib chiqib, bank filiallari, mini-banklari tarmog‘ini kengaytirib borish, filiallarning mijozlarga kredit ajratish bo‘yicha bosh bankning aralashuvisiz qaror qabul qilishga erkinliklar yaratish borasida aniq mexanizmalar yaratilgan, jumldan:

- banklarga tashrif buyuruvchilar xizmatlar to‘g‘risida ma’lumot olish, maslahat so‘rash, xizmatlardan foydalanish uchun bank binosiga ruxsatnomasiz va shaxsini tasdiqlovchi hujjatni taqdim etmasdan kira olishi uchun sharoit yaratishlari;
- kredit (mikrozayom) arizalarini ochiq ro‘yxatga olish va ularni ko‘rib chiqish jarayonining ketma-ketligini aniq belgilash, natijalari bo‘yicha mijozga kredit (mikrozayom) ajratish yoki ajratmaslik to‘g‘risida asoslantiruvchi ma’lumot yuborish tartibini tasdiqlashlari;
- kredit ajratishda mijozlarga “kreditning to‘liq qiymati”, kredit berish va unga xizmat ko‘rsatish (qaytarish) bilan bog‘liq bo‘lgan barcha to‘lovlar to‘g‘risida oldindan to‘liq tushuntirish berish tizimini yo‘lga qo‘yishlari;
- ko‘rsatilayotgan barcha xizmat turlari bo‘yicha belgilangan tariflar banklarning veb-saytida joylashtirilishi, shuningdek shartnomalarda tegishli xizmatlar bo‘yicha belgilangan haqlar aniq ko‘rsatilib borilishi;
- mikroqarz ajratish huquqini berish bo‘yicha qonunga kiritiladigan o‘zgartirishlar kuchga kirishi bilan banklar mijozlarga kamida 3 ta mikroqarz turini taklif etishga tayyor bo‘lishi;
- kreditlashning qisqa muddatli, ekspress mexanizmlarini yo‘lga qo‘yishlari zarurligi qayd etildi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘zbekiston tijorat banklari amaliyotida tijorat banklari faoliyati samaradorligini baholashda bankning moliyaviy barqarorligini ta’minlovchi va samarali boshqarish tizimini tahlil qilishga asoslangan usullar keng tarqalgan. Tijorat banklarining mavjud holatidan kelib chiqqanda bank faoliyati samaradorligini mijoz nuqtayi nazaridan baholash bo‘yicha uslubiy yondashuvlarni ishlab chiqish muhim hisoblanadi. Taklif etilgan tijorat banklari faoliyatini mijoz nuqtayi nazaridan ishon, muammosini hal qilish, kommunikatsiya va o‘zaro munosabatlar omillari asosida PSL algoritmiga asoslangan baholash usuli mijozga yo‘naltirilgan marketing strategiyalarini ishlab chiqish imkonini beradi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “2017–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha Harakatlar strategiyasi” to‘g‘risidagi PF-4947-son Farmoni.
2. Adamson, Ivana & Chan, Kok-Mun & Handford, Donna. (2003). Relationship marketing: Customer commitment and trust as a strategy for the smaller Hong Kong corporate banking sector. International Journal of Bank Marketing. 21. 347-358. 10.1108/02652320310498492.
3. Anic, I.D., Radas, S. & Privredna, P. (2006). The Role of Satisfaction and Demographic Factors in Building Store Loyalty, 19, 67-86.
4. Ashton, J.K. and Pressey, A. (2004), “The regulatory challenge to relationship marketing in UK banking”, International Journal of Bank Marketing, Vol. 22 No. 6, pp. 453-464. https://doi.org/10.1108/02652320410559358.
5. Berry, Leonard L. “Relationship marketing of services – growing interest, emerging perspectives.” Journal of the Academy of marketing science 23.4 (1995): 236-245.
6. Claessens R.: Marketing of retail banking products-From “Theory” to Practice & Strategic planning implementation, U.B.I. Brussels, 2004, p 16.
7. D.Chatterjee. Impact of relationship marketing on behaviour of bank customers. International Journal of Marketing and Human Resource Management (IJMHRM). Volume 10, Issue 2, May – August 2019, pp. 13–22, Article ID: IJMHRM_10_02_002. Available online at http://www.iaeme.com IJMHRM/issues.asp?JType=IJMHRM &VType=10&-IType=2.
8. Da Silva S. et al. Reciprocity vs. commitment in bank marketing strategies //International Journal of Business, Economics and Management. – 2022. – T. 9. – №. 3. – C. 84-92.
9. Dinesh, D. Management by objectives and the Balanced Scorecard: will Rome fall again? / D. Dinesh, E. Palmer // Management Decision. – l998. – 6 (36). – P. 363-369.
10. Ebun Imouokhome Ebun and other. Relationship marketing: a sustainable tool for customer satisfaction in the nigerian banking industry. January 2020Journal of Sustainable Development 22(1):172-188.

TADBIRKORLIK MUHITI TAHLILI VA UNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH SHART-SHAROITLARI

S. T. Toshaliyeva
PhD, Termiz davlat universiteti dotsenti

A. M. Abduraxmonov
Termiz davlat universiteti Iqtisodiyot ta'lim yo'nalishi 3-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolaning dolzarbligi tadbirkorlik muhiti tahlili bilan bog'liq olimlarning ilmiy-nazariy fikr-mulohazalarini o'rganish, ushbu tushunchani ahamiyatli jihatlarini aniqlash, kichik tadbirkorlikni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash zarurati bilan izohlanadi. Ilmiy tadqiqot ishining maqsadi o'zgaruvchan tashqi muhit sharoitida tadbirkorlik faoliyatini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini har tomonlama tahlil etish, tadbirkorlikni davlat tomonidan qo'llab quvvatlash bo'yicha chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqishga qaratilgan. Ushbu maqsadga erishishda maqolada iqtisodiy statistik va nazariy tahlil usullaridan foydalanilgan bo'lib, unda tadbirkorlikni mikro va makro muhiti tahlil etilib, ilmiy asoslangan holda baholangan, taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: tadbirkorlik, tadbirkorlikning ichki va tashqi muhiti, mikro va makro muhit tadbirkorlikni davlat tomonidan tartibga solish.

Abstract: The relevance of this article is explained by the need to study the scientific and theoretical opinions of scientists related to the analysis of the business environment, determining the important aspects of this concept, as well as the need for government support for small businesses. The purpose of the research work is to comprehensively analyze the system of state support for entrepreneurship in changing external conditions, to develop a system of measures of state support for entrepreneurship. To achieve this goal, the article uses methods of economic-statistical and theoretical analysis, in which the micro- and macroenvironment of entrepreneurship is analyzed, assessed on a scientific basis, and proposals and recommendations are developed.

Key words: entrepreneurship, internal and external environment of entrepreneurship, micro and macro environment, government regulation of entrepreneurship.

Аннотация: Актуальность данной статьи объясняется необходимостью изучения научно-теоретических мнений ученых, связанных с анализом бизнес-среды, определением важных аспектов данного понятия, а также необходимостью государственной поддержки малого бизнеса. Цель научно-исследовательской работы – комплексно проанализировать систему государственной поддержки предпринимательства в меняющихся внешних условиях, разработать систему мер государственной поддержки предпринимательства. Для достижения поставленной цели в статье используются методы экономико-статистического и теоретического анализа, в которых анализируется микро- и макросреда предпринимательства, оценивается на научной основе, разрабатываются предложения и рекомендации.

Ключевые слова: предпринимательство, внутренняя и внешняя среда предпринимательства, микро и макросреда, государственные регулирование предпринимательства.

KIRISH

Iqtisodiy o'zgarishlarning hozirgi bosqichi va rivojlanishning innovatsion yo'liga o'tish texnologik yutuq va mamlakatning jahon iqtisodiyotidagi raqobatbardoshligini ta'minlashga qodir bo'lgan asosiy soha sifatida biznesning barqaror rivojlantirish zarurligiga talabni oshiradi. Milliy va hududiy iqtisodiy tizimlarni moslashtirish va o'zgartirish davrida biznesning ko'plab sohalari o'z ahamiyatini va dolzarbligini yo'qotmoqda, ammo respublikamizda kichik va o'rta biznesning raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan yangi biznes tuzilmalari yaratilmoqda. Shu sababli, bunday sharoitda tadbirkorlik faoliyatini tartibga solish tizimini qayta qurish va tadbirkorlikni rag'batlantirish va rivojlantirish sohasida yangi davlat siyosatini shakllantirish talab etiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Tadbirkorlik subyektlari o‘z innovatsion faoliyatlarini amalga oshirish jarayonida tashqi va ichki muhit bilan o‘zaro munosabatda bo‘ladilar. Tadbirkorlikning ichki muhiti deganda uning jarayonlarini belgilovchi barcha ichki omillar yig‘indisi tushuniladi. Bularga: kadrlar, ishlab chiqarish, moliya, sotish (marketing xizmatlari) va boshqalar kiradi [1].

Ko‘pgina tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ichki muhit tashqi sharoitlarga bevosita bog‘liq [2]. Tashqi muhit deganda uning holat va ishlash natijalari o‘zgarishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadigan tashqi omillar to‘plami tushuniladi. Bularga quyidagilar kiradi: iste’molchilar, raqobatchilar, etkazib beruvchilar, hukumat, hamkorlar va jamoat tashkilotlari [3]. Tizimning ochiqligiga asoslangan sinergetik yondashuv, kompaniya va uning faoliyat muhiti o‘rtasidagi munosabatlarga urg‘u beradi [4].

Ichki va tashqi muhitning har qanday elementi kichik biznes korxonasini innovatsion faoliyat bilan shug‘ullanishga “majburlashi” mumkin. Shunday qilib, raqobatchilardan oldinga o‘tish uchun marketing innovatsiyalaridan foydalanish kerak, bu bozor sharoitida rivojlanish va o‘sishning yuqori sur’atlarini saqlab qolishning asosiy yo‘lidir [5].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqot ishining metodologik asosi tadbirkorlik subyektlari faoliyati ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi jarayonida ro‘y berishi mumkin bo‘lgan tashqi va ichki muhit holatini statistik tahlil etishga qaratilgan bo‘lib, bunda tadbirkorlik muxitini ifodalovchi ko‘rsatkichlar: ichki, tashqi, makro va mikromuhit holatini statistik tahlil qilish asosida ilmiy asoslangan holda baholash, respublika va hududlarda kichik tadbirkorlikning kelgusi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillarni aniqlashdan iborat.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tashqi muhitni aniqlashda voqelikning uzluksiz o‘zgaruvchanlikda ekanligidan kelib chiqish kerak. Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlardagi o‘zgarishlar milliy iqtisodiyotda turli ijobiy va salbiy holatlarni keltirib chiqaradi, ularning o‘zaro ta’siri ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi bilan murakkablashadi, ularning ta’sirini barcha yangi faoliyat sohalariga tarqatadi va iqtisodiy tizimning tarkibiy qismlarining ishlashi tekis ikki o‘lchovli harakatdan uch o‘lchovli o‘zaro ta’sirga o‘tadi.

Shunday qilib, tadbirkorlikning tashqi muhiti tarkibiy va fazoviy muhit sifatida ishlaydigan murakkab ko‘p o‘lchovli ko‘p funksional tizimdir. Tadbirkorlik subyektlari ochiq tizim bo‘lib, uning ichki muhiti tashqi muhit ta’siri ostida o‘zgartirilishi mumkin, bu to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita ta’sir omillarining yig‘indisi hisoblanadi.

Ekologik omillarning yuqoridagi tahlili ularni guruhlarga (ijtimoiy, siyosiy, ilmiy-texnik, tabiiy-iqlimiy, tashkiliy va iqtisodiy muhit) birlashtirishga imkon beradi, ularning har biri ma’lum tarkibiy qismlarga ega (1-rasm).

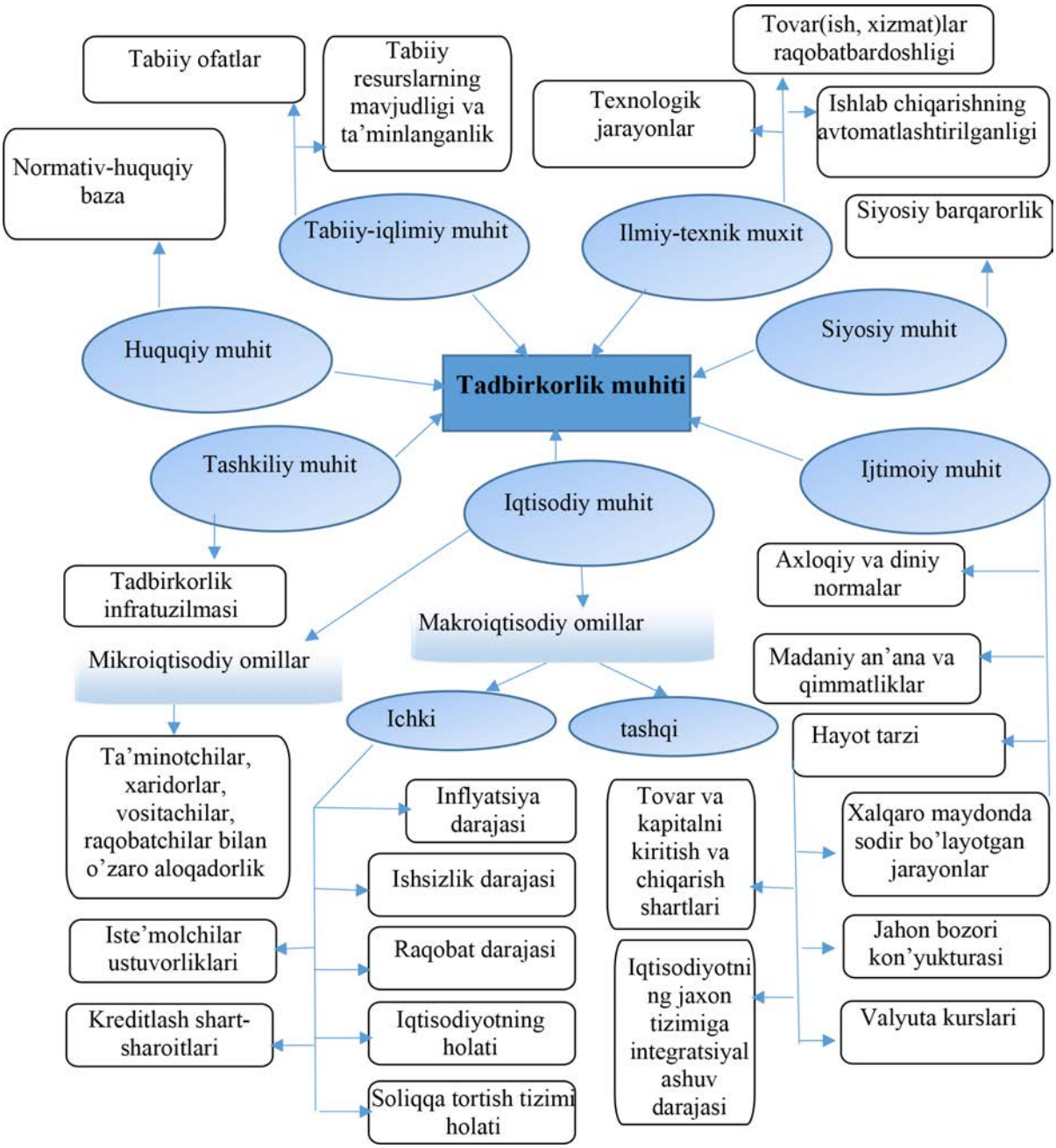
Ijtimoiy muhitga axloqiy va diniy normalar (dunyoqarash, axloq, diniy qarashlar va e’tiqodlar kiradi), madaniy an’analar va qadriyatlar (milliy madaniyat va san’at, urf-odatlar, tarixiy merosga munosabat), turmush tarzi (hayotiy maqsadlar va qadriyatlar, xulq-atvor, munosabatlar, iste’molchilarning ustuvorliklari) kiradi.

Siyosiy muhit mamlakatda olib borilayotgan siyosatning barqarorligi bilan ajralib turadi. Siyosiy beqarorlik tadbirkorlarning nafaqat o‘z faoliyati natijalarining muvaffaqiyatida, balki biznes. yuritish imkoniyatida ham noaniqlikning kuchayishiga sabab bo‘ladi.

Ilmiy-texnik muhit tovarlar (ishlar, xizmatlar) raqobatbardoshligini oshirish uchun katta ahamiyatga ega. Biznes tuzilmalari ishlab chiqarilgan modellarni jadal yangilash va takomillashtirish orqali mahsulot turlarini tezda yangilash uchun ilmiy va texnologik taraqqiyotni rivojlantirishga majbur.

Huquqiy muhit tadbirkorlik tizimi barqaror ishlashi uchun normativ-huquqiy bazani takomillashtirishni nazarda tutadi, uning vositalari tadbirkorlik tuzilmalari faoliyatini tartibga .soladi (O‘zbekiston Respublikasi Qonunlar hujjatlari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari va qarorlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari, buyruqlar, ko‘rsatmalar, barcha darajadagi ijro etuvchi hokimiyat idoralarining reglamentlari).

Iqtisodiy muhit mikroiqtisodiy va makroiqtisodiy omillarning holati bilan tavsiflanadi. Makroiqtisodiy omillar, o‘z navbatida, ichki va tashqi omillarga ajratiladi. Ichki omillarga quyidagilar kiradi: inflyatsiya darajasi, ishsizlik darajasi, mamlakat iqtisodiyotining. umumiy holati, kredit shartlari, soliqqa tortish tizimi, raqobat darajasi, iste’mol mahsulotlarining ustuvor yo‘nalishlari tizimi. Tashqi omillarga: valyuta kurslari, jahon bozorlaridagi kon’yunktura, tovar va kapitalni kiritish va chiqarish shartlari, xalqaro voqealar, iqtisodiyotning jahon tizimiga integratsiyalashuv darajasi.

1-rasm: Tadbirkorlik tizimining tashqi muhiti[1]

Tabiiy-iqlimiy muhit biznes tizimiga obyektiv ta'sir qiladi, ko'pincha biznes faoliyatiga tabiiy ofatlar (tosh-qinlar, zilzilalar, bo'ronlar, qurg'oqchilik, magnit bo'ronlari) salbiy. ta'sir qiladi. Shu bilan birga, tabiiy resurslar (mineral resurslar, yoqilg'i-energetika, yer) mavjudligi va ta'minlanganligi tadbirkorlikni rivojlantirish uchun katta ahamiyatga ega.

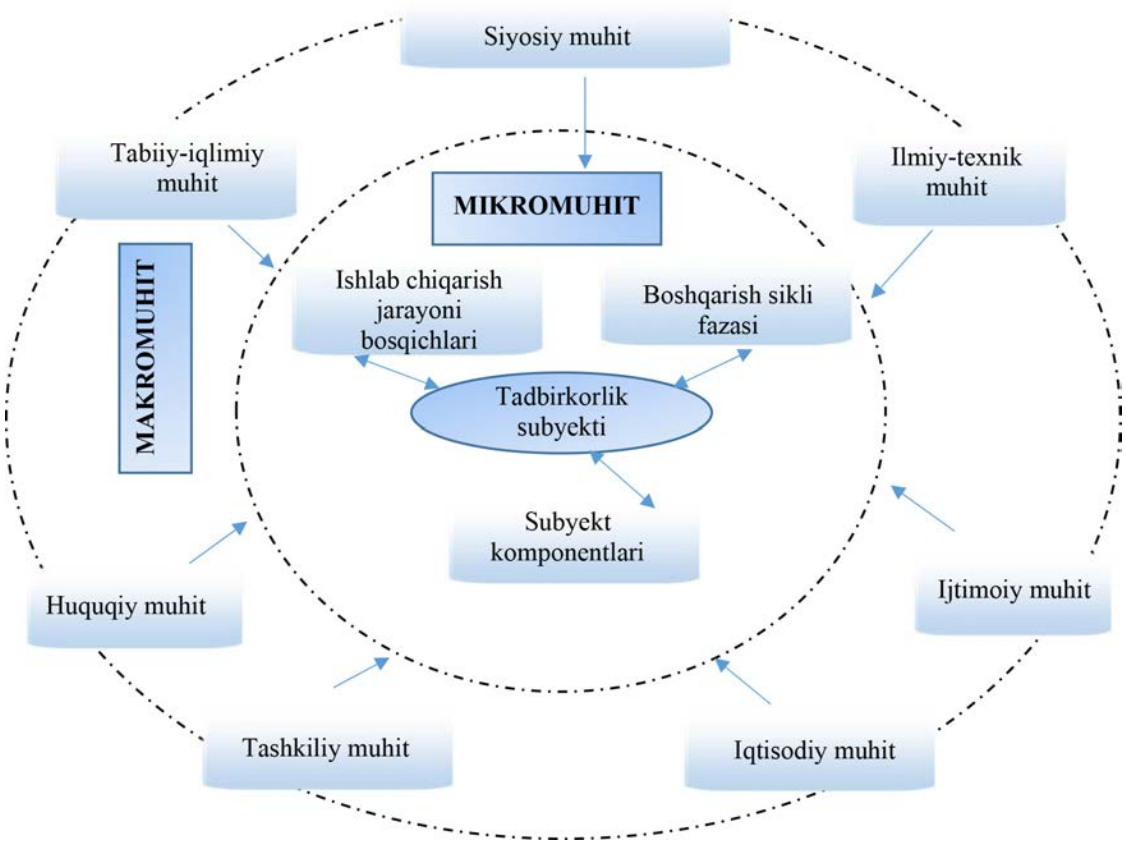
Tashkiliy muhit banklar, yuridik, buxgalteriya va auditorlik firmalari, reklama agentliklari, transport va qurilish faoliyatini nazarda tutadigan biznes infratuzilmasining mavjudligi bilan tavsiflanadi

Tashqi muhit bilan samarali aloqadorlikka kirishish uchun tadbirkor uning rivojlanish dinamikasini doimiy ravishda tahlil qilishi kerak, ammo bunday tahlil tadbirkorning professional darajasiga faol ta'sir ko'rsatadigan bir qator holatlar bilan murakkablashadi: birinchidan, omillar tuzilishi juda murakkab va xilma-xildir; ikkinchidan, har bir omilning biznes tizimiga ta'sir darajasi turlicha; uchinchidan, ayrim omillarning ta'siri doimiy, boshqalari tasodifiy; to'rtinchidan, tashqi muhitdagi o'zgarishlar tartiblanmagan xarakterga ega bo'lib, bu ularning tadqiqotlarini tahlil qilishni qiyinlashtiradi.

1 O'rganilgan ma'lumotlar asosida muallif ishlanmasi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Tashqi muhit omillarining tadbirkorlik tizimiga ta'sirining kengligi va doimiyligi tashqi muhitni makro va mikromuhitga ajratishga imkon beradi (2-rasm).

2-rasm: Tadbirkorlik subyekti makro-mikromuhiti tuzilmasi[2]

Makromuhit tadbirkorlik tuzilmasi faoliyat yuritishi uchun umumiy sharoitlarni yaratadi, mumkin va mumkin bo'lmagan holatlar chegaralarini belgilaydi, shuningdek, tadbirkorlik faoliyatini cheklash (yoki kengaytirish imkoniyati) uchun sabab va biznes tuzilmasida o'zgarishlarga ehtiyoj tug'diradigan shart sifatida ishlaydi. Tadbirkor makro muhit omillariga moslashadi, chunki ularni nazorat qilib bo'lmaydi va biznes tuzilmalari tomonidan boshqarish imkoni mavjud emas.

Tadbirkorlikning mikro muhiti funksional sohalar to'plami sifatida ifodalanishi mumkin, ularning har biri maxsus faoliyat obyektlari, texnologiyalar, munosabatlar bilan tavsiflanadi (3-rasm).

Birinchi funksional soha ishlab chiqarish jarayonining ta'minot, ishlab chiqarish, sotish bosqichlari bilan ifodalanadi.

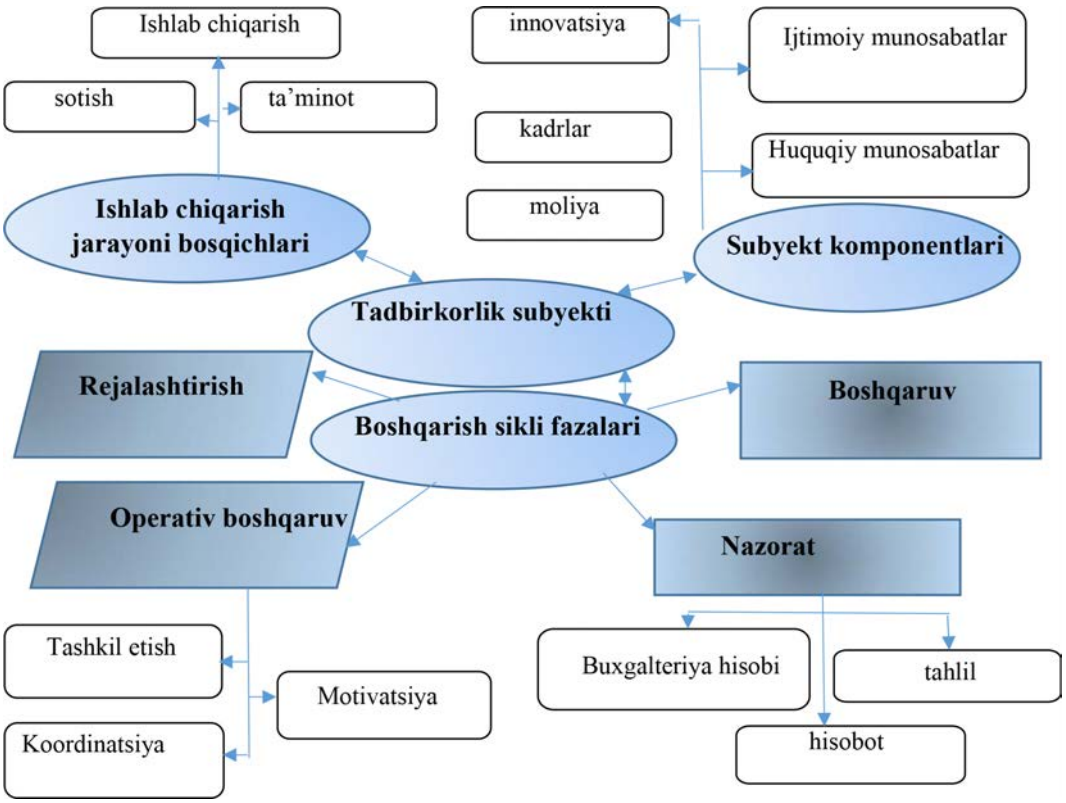
*Ikkinchi funksional soha*ga boshqaruv siklining rejalashtirish, operativ boshqaruv (tashkil etish, muvofiqlashtirish, motivatsiya), nazorat (buxgalteriya hisobi va hisoboti, tahlil), boshqaruv bosqichlari kiradi.

Uchinchi funksional soha tadbirkorlik subyektining tarkibiy qismlari kadrlar, ijtimoiy munosabatlar, innovatsiya, moliya, huquqiy munosabatlarni birlashtiradi.

Jahon amaliyotida bozor iqtisodiyotining hayotda "sinalgan" modellari mavjud. Davlatning qisman aralashuviga asoslangan liberal modelning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardir: davlat sektori korxonalari ulushining minimal darajasi, yirik, o'rta va kichik biznes subyektlarining maksimal iqtisodiy erkinligi, ijtimoiy muammolarni hal qilishda davlatning qisman ishtiroki. Tartibga solish monetar tavsifga ega va asosan makroiqtisodiy jarayonlar bilan cheklangan. Bunday model AQShda qo'llaniladi, Angliya va Fransiyadagi tadbirkorlik subyektlari faoliyatini tartibga solish tizimi ham shunga yaqinroq.

Ijtimoiy yo'naltirilgan model iqtisodiyotni ko'proq davlat tomonidan tartibga solish bilan tavsiflanadi, bozor "o'yin qoidalari" yuqori darajada tartibga solinadi; davlat nafaqat makroiqtisodiy jarayonlarni, balki tadbirkorlik subyektlari faoliyatining alohida sohalarini ham tartibga soladi; davlat paternalizmi jamiyatning deyarli barcha a'zolarini qamrab olib, aholining uy-joy, sog'liqni saqlash xizmati, ta'lim va madaniyatga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishning muayyan darajasini kafolatlaydi, aholi bandligini ta'minlaydi.

2 O'rganilgan ma'lumotlar asosida muallif ishlanmasi.

3-rasm: Tadbirkorlik faoliyati subyektlari mikromuhitining funksional yo'nalishlari[3]

XULOSALAR VA TAKLIFLAR

Biznes sohasi davlat tuzilmalarini isloh qilish uchun o'ziga xos sinov maydonchasi bo'lib xizmat qildi. Uning doirasida ishlab chiqilgan yangi bozorni boshqarish usullari boshqaruv nazariyotchilari va amaliyotchilarining davlat boshqaruvi faoliyatida qo'llash maqsadida eng puxta tahlil qilish predmetiga aylandi. Davlat institutlarini tez o'zgaruvchan tashqi muhit sharoitlariga moslashtirish vazifasi ijtimoiy rivojlanishning zaruriy shartiga aylandi, buni kichik biznesni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini o'zgartirishda hisobga olish muhimdir.

Biroq, biznesni barqaror rivojlantirish va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning samarali vositalarini shakllantirish muammolari vazifalarning murakkabligi va ko'lami hamda ushbu jarayonni majmuaviy qo'llab-quvvatlashning yo'qligi sababli dolzarbligicha qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Асаул А. Н. Организация предпринимательской деятельности: учебник. Асаул А. Н., Войнаренко М. П., Ерофеев П. Ю. под ред. Асаула А. Н.. – Санкт-Петербург. –Гуманистика, 2004. –336 с.
2. Евграфова И. Ю., Красникова Е. О. Инновационный менеджмент. Шпаргалка : учеб. пособие – Москва: Окей-книга, 2009 г. – 84 с.
3. Шумпетер Й. А. Теория экономического развития. – Москва: Прогресс, 1982 г. –35 с.
4. Шустов А. А. Маркетинговые инновации как одно из важнейших направлений инновационной политики [Текст] / А. А. Шустов // Молодой ученый. — 2013. — №9. — С. 258-263.
5. Газгиреев А.Ш. Развитие моделей антикризисного управления организаций МСП в современных условиях // Вестник МГПУ. 2023. № 3 (37). С. 99–106.
6. Дашков Л.П., Пучков В.И. Оптимизация механизмов взаимодействия органов власти и бизнес-структур // Экономические системы. –2022. –№ 1. –С. 147–155.
7. Toshalieva, S. (2023). Forecasting the prospects for the development of regional small business. In E3S Web of Conferences (Vol. 449, p. 03003). EDP Sciences. https://doi.org/10.1051/e3sconf/202344903003
8. Tukhtamurodov, A., Sobirov, У., Toshalieva, S., Ibrayimova, D., & Feruz, M. (2024). Determinants of CO2 emissions in the BRICS. A dynamic Panel ARDL approach. In BIO Web of Conferences (Vol. 82, p. 06002). EDP Sciences. https://doi.org/10.1051/bioconf/2024820600214.
9. Иванова Т.Л., Мызникова М.А. Стратегическое управление организацией в условиях неопределенности внешней среды: концептуализация понятий и подходов // Россия: тенденции и перспективы развития. –2021. –№ 16-1. –С. 330-335.

3 O'rganilgan ma'lumotlar asosida muallif ishlanmasi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

УЧЕТ ПОСТУПЛЕНИЯ И СПИСАНИЯ С УЧЕТА ОСНОВНЫХ СРЕДСТВ В БЮДЖЕТНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ

ORCID:0000-0001-7456-7403

Абдуллаева Нилуфар Джавдат кизи
Научный сотрудник Ташкентского государственного экономического университета

Аннотация: В данной статье рассмотрен вопрос учета поступления и списания с учета основных средств в бюджетных организациях. Основные средства играют важную роль в деятельности организаций, поэтому их правильный учет имеет большое значение в эффективном управлении ресурсами. Проанализированы основные принципы учета основных средств, их оценка, особенности износа и списания. Также рассмотрены основные методы учета основных средств в бюджетных организациях и особенности их финансового контроля. Для того, чтобы полученные результаты были полезны как практикам, так и исследователям, занимающимся бухгалтерским учетом в бюджетных организациях, представлены практические предложения.

Ключевые слова: основные средства, бухгалтерский учет, бюджетные средства, внебюджетные фонды, бюджетная организация, доходы, план счетов, учетная политика, расходы.

Annotatsiya: Ushbu maqolada budjet tashkilotlarida asosiy vositalarning tushumlari va hisobdan chiqarilishini hisobga olish masalasi muhokama qilinadi. Tashkilotlar faoliyatida asosiy vositalar muhim rol o‘ynaydi, shuning uchun ularni to‘g‘ri hisobga olish resurslarni samarali boshqarishda katta ahamiyatga ega. Asosiy vositalarni hisobga olishning tamoyillari, ularni baholash, eskirish va hisobdan chiqarish xususiyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, budjet tashkilotlarida asosiy vositalarni hisobga olishning usullari va ularni moliyaviy nazorat qilish xususiyatlari ko‘rib chiqiladi. Natijalar budjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi bilan shug‘ullanuvchi amaliyotchilar, tadqiqotchilar uchun ham foydali bo‘lishi bo‘yicha amaliy takliflar berilgan.

Kalit so‘zlar: asosiy vositalar, buxgalteriya hisobi, byudjet fondlari, byudjetdan tashqari jamg‘armalar, byudjet tashkiloti, daromadlar, hisoblar rejasi, hisob siyosati, xarajatlar.

Abstract: This article discusses the issue of accounting for receipts and write-offs of fixed assets in budgetary organizations. Fixed assets play an important role in the activities of organizations, so their correct accounting is of great importance in the effective management of resources. The basic principles of accounting for fixed assets, their assessment, features of depreciation and write-off are analyzed. The main methods of accounting for fixed assets in budgetary organizations and the features of their financial control are also considered. In order for the results to be useful to both practitioners and researchers involved in accounting in budgetary organizations, practical suggestions are presented.

Key words: fixed asset, accounting, budget funds, extra-budgetary funds, budget organization, income, chart of accounts, accounting policy, expenses.

ВВЕДЕНИЯ

Данная тема посвящена процессу приходования основных средств в бюджетных учреждениях. Основные средства играют ключевую роль в деятельности организаций, поэтому их правильное приобретение, учет и управление являются важными аспектами финансового управления. В работе рассматриваются этапы приходования основных средств, такие как оформление документации, учет в бухгалтерии, оценка стоимости, начисление амортизации, контроль и управление. Правильное приходование основных средств способствует эффективному управлению финансами, сохранности имущества и обеспечению устойчивости организации. В работе представлены основные принципы и процедуры, которые необходимо соблюдать при проведении данного процесса в бюджетных учреждениях.

Основные средства - это материальные активы, действующие в течение длительного периода времени (более одного года) как в сфере материального производства, так и в непроизводственной сфере,

используемые также для сдачи в аренду[1]. Приходование основных средств в бюджетных учреждениях является важным аспектом финансового управления и учета. Основные средства представляют собой материальные ценности, которые используются для осуществления деятельности учреждения. Это могут быть здания, сооружения, оборудование, транспортные средства и другие объекты, имеющие длительный срок службы.

Бюджетный учет основных средств имеет сложную структуру счетов и их кодирования. Однако инструкции, перечисленные в статье, содержат подробные разъяснения и перечни возможных проводок, которые могут помочь бухгалтеру. Ведение бюджетного учета основных средств строго регламентировано. Все движения ОС должны быть оформлены первичными документами и отражены в учете бухгалтерскими проводками. Независимо от срока службы и стоимости в состав основных средств не включаются:

- специальные инструменты и приспособления (инструменты и приспособления целевого назначения, предназначенные для серийного и массового производства определенных изделий или для изготовления индивидуального заказа);
- специальная и санитарная одежда, специальная обувь;
- постельные принадлежности;
- канцелярские принадлежности (калькуляторы, настольные приборы и т. д.);
- кухонный и столовый инвентарь, а также столовое белье;
- временные (нетитульные) сооружения, приспособления и устройства, затраты по возведению которых относятся на себестоимость строительно-монтажных работ;
- орудия лова (тралы, неводы, сети, снасти, мережи и т. п.).

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

В академических исследованиях широко рассматривались необходимость и перспективы совершенствования учета основных средств в государственном секторе на основе международных стандартов (IPSAS). Одним из наиболее основных текстов по этой теме является “Учет регулирования инфраструктуры: введение” Лаффона и Тироля (1993). Хотя эта важная работа не сосредоточена конкретно на МСУГС, она обеспечивает экономическую основу для прозрачной и стандартизированной практики бухгалтерского учета в регулируемых отраслях, включая государственный сектор, такой как управление автомагистралями. Недавние документы сузили фокус до МСУГС и государственного сектора. Например, Кристиаенс и др. (2010) в своей статье “Влияние DSBXHS на реформу государственных финансовых информационных систем: сравнительное исследование” показывают, что принятие IPSAS оказало различное влияние на разные европейские страны. Они утверждают, что результаты во многом зависят от предшествующего качества практики государственного учета. Торрес и др. (2011) в своем исследовании, опубликованном в Журнале финансовой отчетности и управления, заявляют, что принятие IPSAS может привести к “более полной и прозрачной финансовой отчетности” но организации государственного сектора могут столкнуться с трудностями в процессе принятия. подчеркнуто существующим устаревшим системам.

АНАЛИЗЫ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Согласно экономическому словарю терминов, основные средства – это длительно используемые средства производства, участвующие в производстве в течение многих циклов, имеющие длительные сроки амортизации. Кондраков Н.П. и Кондраков И.Н. трактуют, что к основным средствам в бюджетном учете относятся материальные объекты, которые используются в процессе деятельности учреждения при выполнении им работ, оказании услуг. Объекты, которые находятся в запасе, на консервации, сданные в аренду, а также имущество казны Российской Федерации, субъектов и муниципальных образований со сроком полезного использования более 12 месяцев. Стоимость объектов не имеет значения. Воробьев Л.П. рассматривает основные средства, как материальные объекты, которые постоянно используются в целях осуществления деятельности предприятия на праве оперативного управления. Срок полезного использования превышает 12 месяцев, при этом не имеет значение стоимость этих объектов. Булыгина

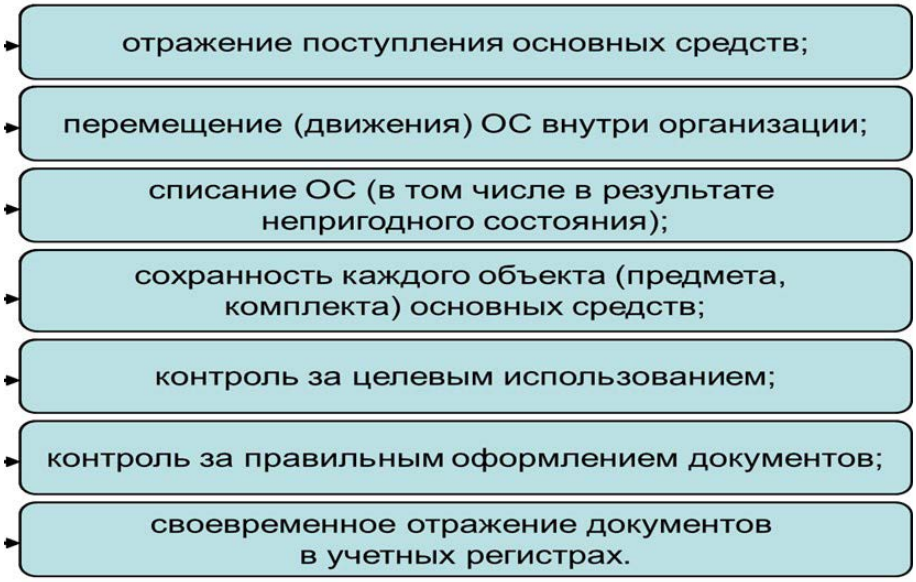
1 https://lex.uz/docs/1714691 “ОБ УТВЕРЖДЕНИИ ИНСТРУКЦИИ ПО БУХГАЛТЕРСКОМУ УЧЕТУ В БЮДЖЕТНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ” Зарегистрирован Министерством юстиции Республики Узбекистан 22 декабря 2010 г., регистрационный № 2169

О. описывает основные средства как материальные ценности (независимо от их стоимости), которые являются активами, имеют срок полезного использования более 12 месяцев, предназначенные для 16 неоднократного или постоянного применения, в целях выполнения учреждением его государственного функционала. Дружиловская Э.С. трактует, что объект признается основным средством только в том случае, если он является активом. Срок его полезного использования превышает один год, и он приносит экономические выгоды. Чагарова Д.Б. разъясняет понятие основного средства, как материального актива, который предназначен для использования в процессе производства или поставки товаров и предоставления услуг. Предполагается его использование в течение одного отчетного периода. Необходимо отметить, что вышеперечисленные определения нельзя рассматривать как взаимоисключающие, а только как дополняющие друг друга. Таким образом, можно сказать, что основные средства бюджетного учреждения – активы, участвующие в процессе оказания услуг и выполнения государственного задания, со сроком полезного использования более 1 года.1 Приобретаются основные средства различными способами: напрямую у поставщика, по договору дарения, передача между подведомственными учреждениями, либо их выявления при проведении инвентаризации. Каждая операция должна быть документально оформлена. Изменения должны быть внесены с учетом практики совершенствования учета основных средств в бюджетных организациях и действий, необходимых для обеспечения этого процесса. Для совершенствования расчета основных средств предприняты следующие меры, а именно:

- состав задач по совершенствованию учета основных средств в бюджетных организациях;
- необходимо создать эффективные программы и системы совершенствования учета основных средств в бюджетных организациях.

Приходование основных средств в бюджетных учреждениях происходит в результате их приобретения, строительства, ремонта или передачи в пользование. Этот процесс требует строгого учета и контроля, чтобы обеспечить эффективное использование и сохранность основных средств.

Бухгалтерский учет основных средств должен обеспечить:

При приходовании основных средств необходимо провести следующие этапы[2].

Совершенствование учета поступления и списания с учета основных средств в бюджетных организациях является ключевым аспектом для обеспечения эффективного управления активами. Для этого можно предложить следующие меры:

1. **Автоматизация процессов:** Внедрение специализированных программ и информационных систем для учета основных средств, что позволит упростить процессы поступления и списания активов;

2 Azamat, Ostonokulov, Sattoriy Fayzullokh, and Abdullayeva Nilufar. “The Impact of Entrepreneurship on Poverty Reduction.” International Journal of Professional Business Review: Int. J. Prof. Bus. Rev. 8.3 (2023): 9.

2. **Усовершенствование процедур контроля:** Разработка и внедрение более строгих процедур контроля за поступлением и списанием основных средств, чтобы предотвращать возможные ошибки и злоупотребления;
3. **Обучение персонала:** Проведение обучающих программ для сотрудников, ответственных за учет основных средств, с целью повышения их квалификации и понимания правил учета;
4. **Стандартизация процессов:** Разработка единых стандартов учета основных средств для всех бюджетных организаций, что поможет обеспечить единообразие и прозрачность в учете активов;
5. **Регулярные проверки и аудиты:** Проведение регулярных проверок и аудитов учета основных средств для выявления возможных нарушений и ошибок, а также для подтверждения достоверности финансовой отчетности;
6. **Применение лучших практик:** Изучение и внедрение лучших практик в области учета основных средств из опыта других успешных организаций;

Износ начисляется согласно нормам, установленным Министерством финансов Республики Узбекистан. Для учета износа основных средств в бюджетных организациях применяется счет второго порядка (субсчет) 020 “Износ основных средств (фондов)”. Этот субсчет является пассивным. Износ объектов основных средств в бюджетных организациях определяется за полный календарный год (независимо оттого, в каком месяце отчетного года они приобретены или построены) в соответствии с установленными нормами. При начислении износа основных средств составляется следующая бухгалтерская проводка:

- Дебет субсчет 250 “Фонд в основных средствах”;
- Кредит субсчет 020 “Износ основных средств”.

В инвентарных карточках учета основных средств в формах ОС-6 и ОС-8 записывается их годовая норма и сумма износа и год, в котором последний раз начислялся износ. Начисление износа не может производиться свыше 100 % балансовой стоимости основных средств. Начисленный износ в размере 100 % стоимости на объекты, которые годны для дальнейшей эксплуатации, не может служить основанием для списания их по причине полного износа.

“Основные средства списываются с баланса в результате:

- ликвидации;
- безвозмездной передачи;
- реализации;
- выявления недостачи или потери”[3].

Совершенствование учета поступления и списания с учета основных средств в бюджетных организациях позволит повысить эффективность управления активами, снизить риски и обеспечить более точную финансовую отчетность.

ВЫВОДЫ

В государственном секторе точность учета основных средств является важным аспектом управления, который напрямую влияет на качество государственных услуг, налоговое планирование и, в конечном итоге, доверие населения к государственным органам. Однако традиционные системы бухгалтерского учета имеют существенные ограничения, которые часто приводят к неточной финансовой отчетности, снижению прозрачности и операционной неэффективности.

Принятие международных стандартов бухгалтерского учета в государственном секторе, в частности IPSAS 17, позволяет организациям государственного сектора фундаментально улучшить свою систему бухгалтерского учета за счет повышения не только внутреннего управления, но и общественного доверия. Всесторонний анализ, основанный на существующей литературе и тематических исследованиях, показывает, что переход на МСУГС, хотя и сложен с точки зрения потребностей в обучении и модернизации системы, имеет значительные долгосрочные выгоды. Эти преимущества включают,

3 https://lex.uz/docs/1714691 “ОБ УТВЕРЖДЕНИИ ИНСТРУКЦИИ ПО БУХГАЛТЕРСКОМУ УЧЕТУ В БЮДЖЕТНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ” Зарегистрирован Министерством юстиции Республики Узбекистан 22 декабря 2010 г., регистрационный № 2169

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

помимо прочего, стандартизированную отчетность, повышенную прозрачность и более ответственное управление государственными ресурсами.

Представленные подробные рекомендации предлагают стратегическую дорожную карту для организаций государственного сектора по содействию этому переходу, подчеркивая необходимость всестороннего обучения, поэтапного внедрения, внешних консультаций и технологической адаптации.

Контроль и управление. Важно обеспечить контроль за использованием и состоянием основных средств, проводить регулярные проверки и обслуживание, а также разрабатывать планы по их обновлению и замене.

В заключение отметим, что переход на МСУГС – это не просто вопрос соблюдения стандартов бухгалтерского учета или реагирования на них; это представляет собой преобразующее изменение в том, как государственные организации работают, управляют своими активами и взаимодействуют с общественностью. При балансировании между проблемами и выгодами становится ясно, что выгоды от перехода на МСУГС намного перевешивают проблемы перехода. Организации государственного сектора, приверженные принципам прозрачности, подотчетности и надлежащего управления, получат большую выгоду от принятия МСУГС в качестве руководства по учету основных средств.

Литература:

1. Бюджетный кодекс Республики Узбекистан. Закон № ORQ-360 от 26 декабря 2013 г.
2. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 3 сентября 1999 года № 414 “О совершенствовании финансирования бюджетных учреждений”.
3. Закон Республики Узбекистан от 13 апреля 2016 года “О бухгалтерском учете” № ORQ-404.
4. Приказ Министра финансов Республики Узбекистан “Об утверждении положения о порядке составления, утверждения и регистрации бюджетных организаций и получателей средств из бюджетного бюджета и перечня государств, зарегистрированных под номером № 2634 от 15 декабря 2015 г.
5. Azamat, Ostonokulov, Sattoriy Fayzullokh, and Abdullayeva Nilufar. “The Impact of Entrepreneurship on Poverty Reduction.” International Journal of Professional Business Review 8.3 (2023): e01012-e01012.
6. Abdullayeva, Nilufar. “Composition of essential oils from four Apiaceae and Asteraceae species growing in Uzbekistan.” Scienceweb academic papers collection (2018).
7. Javdatovna, Abdullayeva Nilufar. “FOREIGN EXPERIENCE IN ACCOUNTING AND CONTROL OF FIXED ASSETS IN THE PUBLIC SECTOR.” ResearchJet Journal of Analysis and Inventions 2.4 (2021): 1-5.

TIJORAT BANKLARIDA KREDIT OPERATSIYALARI HISOBINI TAKOMILLASHTIRISH

ORCID: 0009-0004-0753-9604

Sa’dullayeva Asalxon Muzaffarovna

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Moliya va buxgalteriya fakulteti Magistratura bo‘limi “Buxgalteriya hisobi” yo‘nalishi 2-kurs magistranti

Annotatsiya: Bugungi kunda tijorat banklari tomonidan kredit berish yanada kengiyib bormoqda. O‘z o‘rnida ular raqobat kurashiga bardosh bera olishida xizmat turlarini ko‘paytirishlari va rivojlantirishlari, mijozlarga kapital berishi ya’ni, qaytarish, bank foiz to‘lovi va muddatlilik shartlarida o‘z mablag‘lari va jalb etilgan mablag‘lar hisobidan kreditlar berishni ta’minlash lozim. Bu o‘z navbatida, tijorat banklari xususiy kapitalini milliy va xalqaro standartlar darajasiga yaqinlashtirish va uning talablari asosida tartibga solish bo‘yicha ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Shuningdek, tijorat banklari nafaqat subyektlarni kreditlash balki, ushbu resurslardan kutiladigan natijani buxgalteriya hisobi orqali nazorat qilishni taqozo etadi. Ushbu zaruriyatdan kelib chiqib, tijorat banklarida kreditlash bo‘yicha to‘lash va ehtimoliy yo‘qotishlar zahiralarining hisobini samarali boshqarishni takomillashtirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: kreditlash, ikki yoqlama yozuv, kredit siyosati, ssuda hisobvarag‘i, Buxgalteriya Hisobining Milliy Standartlari, qayta moliyalash, kredit shartnomasi.

Abstract: Today, lending by commercial banks is expanding even more. In their place, they should increase and develop the types of services in order to be able to withstand the competition, provide capital to customers, that is, provide loans from their own funds and borrowed funds under the conditions of repayment, bank interest payment and term. This, in turn, has a scientific and practical significance for bringing the private capital of commercial banks closer to the level of national and international standards and regulating them based on their requirements. Also, commercial banks are required not only to lend to entities, but also to control the expected result from these resources through accounting. Based on this necessity, one of the urgent issues is to improve the effective management of the account of payment and possible loss reserves in commercial banks.

Key words: lending, double-sided writing, credit policy, loan account, National Accounting Standards, refinancing, loan agreement.

Аннотация: Сегодня кредитование коммерческих банков расширяется еще больше. Вместо них они должны увеличивать и развивать виды услуг, чтобы иметь возможность выдерживать конкуренцию, обеспечивать клиентов капиталом, то есть предоставлять кредиты из собственных средств и заемных средств на условиях возвратности, выплаты банковских процентов и срок. Это, в свою очередь, имеет научное и практическое значение для приближения частного капитала коммерческих банков к уровню национальных и международных стандартов и регулирования их с учетом их требований. Также коммерческие банки обязаны не только кредитовать предприятия, но и контролировать ожидаемый результат от этих ресурсов посредством бухгалтерского учета. Исходя из этой необходимости, одним из актуальных вопросов является совершенствование эффективного управления учетом расчетов и резервов на возможные потери в коммерческих банках.

Ключевые слова: кредитование, двусторонняя запись, кредитная политика, ссудный счет, НСБУ, рефинансирование, кредитный договор.

KIRISH

Bugungi kunda Respublikamizda iqtisodiyotni rivojlantirishga yo‘naltirilgan bank kreditlari hajmining o‘sishi, mulkchilik va biznesni boshqarishning turli shakllari ko‘rinishidagi bank kreditlaridan foydalanadigan mijozlar hajmining o‘sishi, banklar tomonidan berilgan kreditlarni oqilona tartibga solish va ularning samaradorligini ta’minlash, shuningdek, berilgan kreditlarni yig‘ish va ular bo‘yicha hisoblangan foizlarni samarali boshqarish asosiy maqsadlar sifatida talab qilinadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi “2020–2025-yillarda O‘zbekiston Respublikasi bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi PF–5992-sonli Farmoni moliyaviy sektorni izchil isloh qilish davomida qator chora-tadbirlar amalga oshirildi va natijada ilg‘or bank biznesini yuritish hamda ushbu

sektorda raqobat muhitini kuchaytirish uchun zarur huquqiy shart-sharoitlar yaratildi. Shu bilan birga, bank sohasidagi hozirgi holat tahlili bank sektorida davlatning yuqori darajadagi aralashuvi, davlat ishtirokidagi banklarda menejment va tavakkalchiliklarni boshqarish sifatining yetarli emasligi, iqtisodiyotda moliyaviy vositachilikning past darajasi kabi bank sektorini iqtisodiy yangilanishlar va jamiyat ehtiyojlariga mos ravishda rivojlantirishga to‘sqinlik qilayotgan qator tizimli muammolar mavjudligini ko‘rsatmoqda. Bank tizimining boshqarish mexanizmlarining har bir elementini o‘zaro bog‘liq xolda o‘rganish va tahlil etish orqali mavjud muammolarni yechimini topish va ularni o‘z vaqtida bartaraf etishni taqozo etadi.

Kredit operatsiyalari bo‘yicha hisobvaraqlarni ochish va raqamlash tartibiga ko‘ra, kredit olish uchun bankda har bir kredit bo‘yicha alohida ssuda hisobvarag‘i ochiladi. Mijoz kredit olish uchun bankga belgilangan tartibda hujjatlar paketini rasmiylashtirilib topshiradi. Kredit komissiyasining qaroriga ko‘ra kredit berish lozim, deb topilsa bank va kredit oluvchi o‘rtasida kredit shartnomasi tuziladi. Kredit shartnomasida kreditning nima maqsadda olinishi, muddati, summasi, qaytarilish tartibi, kredit uchun to‘lovlar, tomonlarning majburiyatlari, javobgarligi, boshqa shartlar ko‘rsatiladi. Kreditdan foydalanilishi ustidan nazorat olib borish. Ssudadan foydalanish bank ajratgan mablag‘larni moliya-xo‘jalik faoliyati majburiyatlari bo‘yicha to‘lovlarni amalga oshirishga yo‘naltirishni anglatadi. Kredit tadbirining samaraliligi ssudadan foydalanishning muhim sharti hisoblanadi. Kredit jarayoni bu bosqichining bosh maqsadi – qarz bo‘yicha foizlar muntazam to‘lanishi va qarz uzilishini ta’minlashdir.

Hozirgi kunda har bir tijorat banki o‘zining kredit siyosatini ishlab chiqib, kredit munosabatlarini ushbu siyosat orqali yuritadilar. Xorijiy bank amaliyotida kreditlashning ikki usuli ma’lum. Birinchi usulning ahamiyati har bir ssuda induvidual tartibda ko‘rib chiqilishidadir. Kredit ma’lum maqsaddagi mablag‘ ehtiyojini qondirishga beriladi. Ushbu usul aniq muddatga kredit ajratishda qo‘llaniladi. Ikkinchi usulda kredit bank tomonidan qarz oluvchiga oldindan belgilab qo‘yilgan kredit limiti bo‘yicha beriladi, bunda qarz oluvchi unga qo‘yilgan to‘lov hujjatini o‘z vaqtida to‘lash majburiyatini oladi. Kreditlashning ushbu shakli kredit liniyasi deb ataladi.

Banklarda kreditlar hisobini tashkil qilishda buxgalteriya hisobida umumqabul qilingan tamoyillardan foydalaniladi: buxgalteriya hisobini ikki yoqlama yozuv usuli yuritish; uzluksizlik; xo‘jalik operatsiyalari, aktivlar va passivlarni pulda baholanishi; aniqlik; hisoblash; oldindan ko‘ra bilish (ehtiyotkorlik); mazmunning shakldan ustunligi; ko‘rsatkichlarning qiyoslanuvchanligi; moliyaviy hisobotning betarafligi; hisobot davri daromadlari va xarajatlarining muvofiqligi; aktivlar va majburiyatlarning haqiqiy baholanishi. Kredit operatsiyalarni hisobga olish uchun kredit hisobvaraqlaridan va balansdan tashqari hisobvaraqlaridan foydalaniladi. Bunda bir martalik va kredit liniyasidan foydalanilgan holda kredit operatsiyalari hisobga olinadi.

Kredit olish uchun bankda har bir kredit bo‘yicha alohida kredit hisobvarag‘i ochiladi. Mijoz kredit olish uchun bankga belgilangan tartibda hujjatlar paketini rasmiylashtirilib topshiradi. Kredit komissiyasining qaroriga ko‘ra kredit berish lozim deb topilsa bank va kredit oluvchi o‘rtasida kredit shartnomasi tuziladi. Kredit shartnomasida kreditning nima maqsadda olinishi, muddati, summasi, qaytarilish tartibi, kredit uchun to‘lovlar, tomonlarning majburiyatlari, javobgarligi, boshqa shartlar ko‘rsatiladi.

Kredit bo‘limining farmoyishiga ko‘ra, hisob operatsion bo‘limida kredit oluvchi korxonaga kredit hisob varag‘i ochiladi. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning mulkchilik shakliga qarab, tegishli balans hisobvarag‘i bo‘yicha kredit hisobvarag‘i ochiladi. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2004-yil 17- iyuldagi №578-qarori bilan tasdiqlangan va 17–30-son o‘zgartirish va qo‘shimchalar bilan birga “O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarida buxgalteriya hisobi hisobvaraqlari rejasi”da keltirilgan hisobvaraqlardan foydalaniladi.

Qisqa muddatli kreditlarni hisobga oluvchi hisobvaraqlar 01, 05, 09 va 99 raqami bilan tugagan ikkinchi tartibli hisobvaraqlarni o‘z ichiga oladi. Masalan:

- 13101 - Xususiy korxonalar, xo‘jalik shirkatlari va jamiyatlarga berilgan qisqa muddatli kreditlar;
- 13105 - Xususiy korxonalar, xo‘jalik shirkatlari va jamiyatlarga berilgan muddati o‘tgan kreditlar;
- 13109 - Xususiy korxonalar, xo‘jalik shirkatlari va jamiyatlarga berilgan shartlari qayta ko‘rib chiqilgan qisqa muddatli kreditlar;

Xuddi shunday tartibda uzoq muddtli kreditlar xam 01, 05 va 99 raqami bilan tugagan ikkinchi tartibli hisobvaraqlarni o‘z ichiga oladi.

Masalan:

- 15501 - Xususiy korxonalar, xo‘jalik shirkatlari va jamiyatlarga berilgan uzoqmuddatli kreditlar;
- 15505 - Xususiy korxonalar, xo‘jalik shirkatlari va jamiyatlarga berilganshartlari qayta ko‘rib chiqilgan uzoq muddatli kreditlar;
- Tijorat banklari tomonidan berilayotgan va olinayotgan kreditlar bo‘yicha majburiyatlar balansdan tashqari hisobvaraqlarda hisobga olinadi;
- 91800 - Bankning kredit va lizing majburiyatlari;
- 91809 - Bankning kredit va lizing berish majburiyati;
- 91816 - Bankning kredit va lizing olish majburiyati;
- 96351 - Bankning kredit berish majburiyati bo‘yicha kontr-hisobvaraq.

Tijorat banklarida berilgan kreditlar buxgalteriya hisobining maqsadi hisob tizimi va foydalanuvchilar uchun bankning kredit faoliyati to‘g‘risidagi ma’lumotlarni tan olish, o‘lchash, ularni jamlash va ularni aniq etkazib berishdir.

Buxgalteriya hisobi vazifalarini tizimlashgan holda banklarda kreditlar hisobi vazifalari ham alohida guruhlandi:

- bankning kredit faoliyati asosiy ko‘rsatkichlari bo‘yicha rejaning bajarilishini nazorat qilish;
- bankning kredit operatsiyalarini amalga oshirishni o‘z vaqtida va to‘g‘ri belgilash;
- bank kreditlarini tan olish va ularni hisobda aks ettirish to‘g‘riligini ta’minlash;
- bank kreditlari hisobini to‘g‘ri yuritish va moliyaviy hisobotlar tayyorlash uchun ma’lumot bilan ta’minlash;
- zamonaviy takomillashgan hisob tizimini tadbiq qilish, bank kreditlari ko‘rsatkichlari uslubiyoti va moliyaviy hisobot shakllarini takomillashtirish;
- bank faoliyati samaradorligini oshirish, boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun o‘tkazilgan tahlil va tezkor nazoratga zarur ishonchli va aniq ma’lumotlarni shakllantirish.

Yaponiya va Germaniyadagi ko‘plab banklar har bir mijozga va berilgan har bir kreditga ma’lum kredit toifasini belgilaydigan keng qamrovli kredit reyting tizimidan foydalanadilar. Kredit reytinglari kredit riski darajasiga qarab guruhlarga bo‘linadi. Qarz oluvchi reytingi har bir qarz oluvchining kreditga layoqatliligini asosiy qarz va foizlar qaytarilishiga ishonchning maqbul darajasidan kelib chiqqan holda baholaydi va toifalarga ajratadi yoki qarz oluvchi o‘z majburiyatlarini bajarmaslik xavfi darajasini belgilaydi. Operatsion reytingi har bir aniq operatsiya uchun bir xil harakatlarni amalga oshiradi. Bunda kredit muddatining uzunligi va garovning mavjudligi, kreditlar tasnifini ularning “yomon” kreditlar bo‘yicha yo‘qotishlarga aylantirish imkoniyati nuqtai nazaridan baholash kabi omillar hisobga olinadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, bank kreditlari buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotda aniq hamda to‘g‘ri aks ettirish davrida aks ettiriladi. Kredit ajratilgandan so‘ng kredit monitoringi o‘tkazilishi ustidan nazoratni kuchaytirish. Berilgan kreditlarni monitoring qilish orqali kreditdan qanday maqsadda foydalanilayotganligi va qay darajada samaradorlikka erishilayotganligini aniqlash mumkin. Banklarda kreditni berish va undirish jarayoni yuzasidan amalga oshiriladigan ishlarni ommaga yetkazish. Yana shu yo‘l bilan shubhali va umidsiz ssudalarning tasniflangan kredit hajmidagi salmog‘ini qisqartirish. Banklarda yuqori likvidlikka ega bo‘lgan garov obyektlaridan foydalanishni kuchaytirish. Kreditlarni undirishni kuchaytirish maqsadida bank xodimlari va mijoz o‘rtasidagi aloqadorlikni kuchaytirish va mijoz o‘rtasida doimiy ravishda ma’lumot olib turishni tashkil etish.

Tijorat banklari tomonidan ajratilayotgan kreditlar hajmi yil o‘sib bormoqda va bu mamlakatimiz iqtisodiyotini o‘sishiga juda katta ta’sir ko‘rsatmoqda.

Fikrimizcha, mamlakatimiz tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlarni muammoli kreditlarga aylanmasligini oldini olish hamda kredit berish salmog‘ini oshirish maqsadida quyidagi takliflarni keltirish maqsadga muvofiq: banklarga kredit uchun kelib tushgan arizaga atroflicha yondashuv, ya’ni dastlabki monitoringni to‘g‘ri va mukammal amalga oshirish. Bu yerda birinchi navbatda mijozning xarakteriga, uning moliyaviy ahvoliga, biznes hamkorlari orasidagi mavqeiga hamda ushbu sohadagi tajribasiga asosiy e’tiborni qaratish va shu bilan birga kredit oluvchi mijozni asosan jismoniy shaxslarga kredit ajratishdan oldin taqdim etilgan hujjatlarni to‘gri tahlil qilish maqsadga muvofiq bo‘ladi va bildirilgan takliflarni amaliyotga tadbiq etilishi, tom ma’noda tijorat banklarining kredit bugalteriya hisobini to‘g‘ri yuritish va bu orqali bankning moliyaviy ahvoliga salbiy ta’sirini kamaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdikarimova D.R. Bank kreditlari garov ta’minotini baholash. Monografiya. – T.: “Iqtisod-Moliya”, 2016. – 168 b. February 2022 www.oriens.uz
2. Abdikarimova D.R. Banklar garov ta’minotini baholash zarurligi vaasosiy tamoyillari.// “Moliya” jurnali. – Toshkent, 2015. –№4. – B. 58-63. (08.00.00; №12).
3. Abdikarimova D.R. O‘zbekistonda baholash institutining shakllanish va rivojlanish bosqichlari.// “Moliya” jurnali. – Toshkent, 2016. – №1. – B. 93-98. (08.00.00; №12).
4. Abdikarimova D.R. Xorij amaliyotida bank kreditlari bo‘yicha garovni baholashning asosiy tamoyillari va ta’minot turlari.//“Biznes- ekspert”. jurnali. – Toshkent, 2016. – №3. – B. 29-33. (08.00.00; №3).

DAVLAT BUDJETINING SOLIQSIZ DAROMADLARI SHAKLLANISHINI TAKOMILLASHTIRISH YO‘LLAR

O‘ktamova Nargiza Narzulla qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar doirasida o‘sib borayotgan davlat budjetining soliqsiz daromadlari tahlili va rivojlanib borish tendentsiyalari bayon qilingan. Davlat budjetining soliqsiz daromadlarini shakllantirish maqsadlari va vazifalari, soliqsiz daromadlarning o‘ziga xos xususiyatlari keltirilgan. Shu bilan birga, uning shakllanishini takomillashtirish bo‘yicha xorij tajribasi o‘rganilgan hamda taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: Davlat boji, yig‘imlar, jarimalar, davlat mulkini xususiylashtirish.

Abstract: This article describes the analysis of non-tax revenues of the state budget, which are growing within the framework of the reforms implemented in the country, and the trends of their development. The goals and objectives of the formation of non-tax revenues of the state budget, specific features of non-tax revenues are presented. At the same time, foreign experience on improving its formation was studied and suggestions and recommendations were presented.

Key words: State duty, levies, fines, privatization of state property.

Аннотация: В данной статье представлен анализ необлагаемых налогом доходов государственного бюджета, которые растут в рамках реализуемых в нашей стране реформ, и тенденций развития. Представлены цели и задачи формирования необлагаемых налогом доходов государственного бюджета, особенности характеристики необлагаемых налогом доходов. При этом был изучен зарубежный опыт по совершенствованию его формирования и даны предложения и рекомендации.

Ключевые слова: Государственная пошлина, сборы, штрафы, приватизация государственного имущества.

KIRISH

Mamlakatda olib borilayotgan keng qamrovli iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda avvalambor davlat budjet daromadlarini shakllantirish va ularni yanada takomillashtirish zarurati vujudga keladi. Daromadlar tarkibini, ularning shakllanish mexanizmini takomillashtirish hamda mavjud muammolarni aniqlab, ularni bartaraf etish masalalari, xarajatlarni amalga oshirish uchun davlat budjetiga daromadlar manbasi bo‘lgan soliqlar, soliqsiz va boshqa daromadlar shakllanishini takomillashtirish dolzarb sanaladi. Hozirgi vaqtda soliqsiz daromadlarining iqtisodiyotga ta’siri ilmiy doiralarda asosiy ko‘rinish bermoqda. Soliqsiz daromadlar budjet daromadlarining hajmi oshirishda, kamchilikni qoplashda muhim o‘ringa ega. Davlat budjet mablag‘lari, xalq farovonligini shakllantirishda va mahalliy iqtisodiy rivojlanishga ko‘maklashishi barchamizga ma’lum. Davlat budjetida soliqlar singari soliqsiz daromadlari mamlakat iqtisodiy o‘sish jarayoni uchun xizmat qilishi mumkin.

ADABIYOTLAR SHARHI

Davlat budjetining soliqsiz yoki boshqa daromadlari shakllanish manbaalari va shakllanishidagi muammolarni bir qator xorijlik iqtisodchi-olimlari: Москалёва В.А.,Токаев Н.Х., Баснукаев М.Ш., Баматалиев А.Б., Дьякова Е. Б., Мутушев Р.М.,Ряховский Д. И., Акулова Н. Г.[1] va boshqa olimlar tomonidan tadqiq qilingan.

1 С Москалёва В.А., Торбина А. С: Проблемы Формирования Доходной Базы Федерального Бюджета И Факторы Ее Роста “Современная Экономика: Проблемы И Решения” 5 (137) 2021. – 50-67 с.; Токаев Н.Х., Баснукаев М.Ш., Баматалиев А.Б. Неналоговые Доходы: Факторы Формирования, Тенденции И Законодательное Регулирование” “Экономика. Налоги. Право” № 4/2016. – 150-156 с.; Дьякова Е. Б. “Неналоговые Финансовые Источники И Их Регулирование” “Финансовая Аналитика Проблемы И Решения”, 19 (61) – 2011. – 33-40 с.; Мутушев Р. М Автореферат Диссертатsiи На Соисканние Ученой Степени Юридических Наук.С - 2009.; Ряховский Д. И., Акулова Н. Г. Неналоговые платежи в налоговой системе России. “Проблемы современной экономики”, N 4 (56), 2015. - 83 – 86с.

Mahalliy olimlardan A.V. Vahobov, T.S.Malikov, O.O.Olimjonov, A.S. Jo‘rayev, A.X. Islamkulov, Meliyev O.R., A.A. Shernayev, Q.A Usmonov2 lar davlat budjetining shakllanishi, mohiyati, tarkibi, milliy iqtisodiyotni tartibga solishdagi roli, soliqsiz daromadlarning soliqli daromadlar bilan o‘xshashlik va farqlari bo‘yicha ilmiy fikr va mulohazalar bildirganlar.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mamlakatimiz mustaqilligining dastlabki yillaridan boshlab budjet daromadlarini shakllantirish, uning xarajatlarini etarli miqdorda moliyaviy resurslar bilan ta’minlash masalasi dolzarb ahamiyatga ega bo‘lib kelmoqda. Soliqsiz daromadlar Respublika budjeti va mahalliy budjetlar daromadlarida jamlanadi.

Bugungi kunda mahalliy budjetlarning soliqsiz daromadlarini shakllantirish mexanizmining huquqiy asosi sifatida amaldagi Budjet kodeksini keltirish o‘rinlidir. Mazkur daromad manbalari O‘zbekiston Respublikasining Budjet kodeksiga murojaat qiladigan bo‘lsak, uning I-bo‘limi Budjet tasnifi to‘g‘risidagi 3-bob 21-moddasi budjet tizimi budjetlari daromadlarining tasnifida hamda IV-bo‘lim 9-bobining 50-51-52 moddalarida3 budjet tizimi budjetlarning daromadlari to‘g‘risida batafsil yoritilgan.

Mamlakatning taraqqiyoti iqtisodiy o‘sishga bog‘liq. Biroq, ko‘pchilik soliqsiz daromadlarning iqtisodiyotga ta’sirini e’tiborsiz qoldiradi, natijada mamlakat iqtisodiy o‘sishga erishish uchun soliqsiz daromadlardan to‘liq foydalanmaydi. Soliqsiz daromadlarni samarali shakllantirish va ular tarkibini boshqarish tizimini takomillashtirish, iqtisodiy o‘sish uchun muhim ahamiyatga ega.

1-jadval: 2019–2023-yillarda Davlat budjeti daromadlar ko‘rsatkichlari, mlrd. so‘mda4

№	Ko‘rsatkichlar	2019	2020	2021	2022	2023
1	Bevosita soliqlar	31 676,8	45 206,9	58 930,4	64 477,1	73 103,6
2	Bilvosita soliqlar	46 427,2	46 428,4	56 290,4	71 390,2	83 325,8
3	Resurs to‘lovlari va mulk solig‘i	19 680,7	21 257	23 036,4	23 912,8	28 079,5
5	Soliqsiz daromadlar va Boshqa daromadlar	14 272,8	20 045,8	26 542,2	42 113,7	47 212,5
6	Jami	112 057,5	132 938,0	164 799,4	201 863,7	231 721,3

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, davlat budjet soliqsiz daromadlari va boshqa daromadlari 2019-yilda 14 272,8 milliard so‘mni tashkil etgan. 2023-yilga kelib davlat budjet daromadlari 2022-yilga nisbatan 14,8 foizga o‘sgani kuzatilgan. Bunda soliqsiz daromadlar dinamikasi ularning salmog‘i so‘nggi to‘rt-besh yillikda o‘sish tendensiyada ekanlgini kuzatishimiz mumkin.

2-jadval: Toshkent viloyat budjetida soliqsiz daromadlar ulushi,mlrd.so‘mda5

№	Tarmoqlar	2020	2021	2022	2023
	Soliqsiz daromadlar va Boshqa daromadlar. Jami,	20 045,8	26 542,2	42 113,7	47 212,5
Shundan					
1.	Soliqsiz to‘lovlar	742,4	612,7	579,8	708,1
2.	Davlat budjeti daromadlari tarkibidagi salmog‘i foizda	17%	18%	13%	13%

2023-yilda soliqsiz va boshqa daromadlardan tushumlar jami 47 212,5 mlrd.so‘mni tashkil etib, shundan mahalliy budjet(Toshkent viloyat) ixtiyorida 708,1 mlrd.so‘m yoki qolgan. Mazkur jadvalimizdan budjetga to‘lanayotgan turli soliqsiz to‘lovlarning barqaro o‘sishga ega bo‘lgani – davlat ulushiga hisoblangan dividendlar va davlat korxonalarining sof foydasidan ajratmalardir. Mazkur to‘lovlar 2020-yilda 24,6 mlrd.so‘m tushum shakllantirilgan bo‘lsa, 2023-yilda 34,4 mlrd.so‘mga etgan. Bunga oltin qazib chiqaruvchi korxonalardan dividendlar olish tizimining o‘zgarishidan tashqari, O‘zbekiston Respublikasi Davlat budjeti to‘g‘risidagi Qonunlarda dividend siyosatining kuchaytirilishi ham sabab bo‘lmoqda. Shuningdek, davlat boji, yig‘imlar va jarimalar nisbatan nobarqaror xarakterga ega bo‘lgan, ma’muriy sohadagi islohotlar va ayrim omillar tufayli tushumlar dinamikasi

2 T.S.Malikov, O.O.Olimjonov. Moliya. – T:. “Iqtisod-moliya”, 2019- 375-380 b.; A.V. Vahobov, A.S. Jo‘rayev. Soliqlar va Soliqqa tortish.- Toshkent: “Sharq”, 2009 – 257-270b.; A.X. Islamkulov. Budjetlararo mutanosiblikni ta’minlashda soliqlar tizimini takomillashtirish. Iqtisod fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. — T:. 2020.; Meliyev O.R. Mahalliy budjetlar daromadlarini tartibga solishni takomillashtirish. Iqtisod fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. — T:. 2022.; Usmonov Q.A. Davlat budjetining soliqsiz tushumlari tahlili va ularni takomillashtirish yo‘nalishlari “Science and Education” Scientific Journal” 2023.

3 2013-yil 26-dekabrdagi O‘RQ-360-son Qonuni bilan tasdiqlangan O‘zbekiston Respublikasining Budjet Kodeksi.

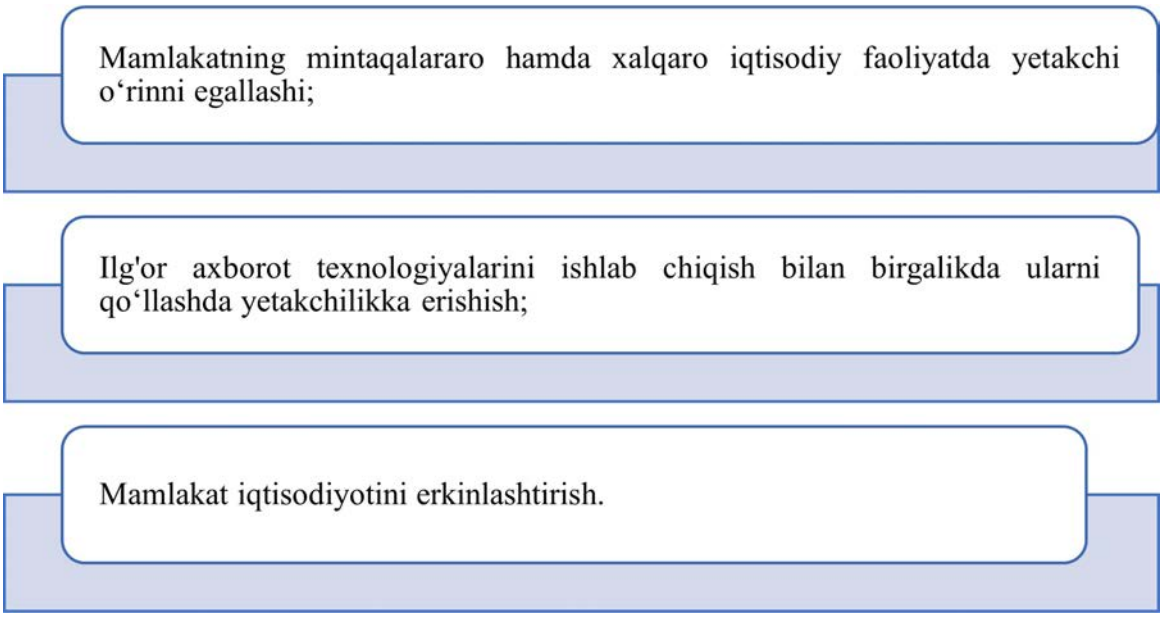
4 O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyot va moliya vazirligi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

5 O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyot va moliya vazirligi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

biroz o‘zgarib turgan. Masalan, fuqarolar uchun biometrik pasportlarini yoppasiga berilishi, jarimalarning bir qismi undiruvchi idora budjetdan tashqari hisobraqamlariga ajratma qilinishi, ayrim yig‘imlarning bekor qilinishi hisobiga budjet tushumlari kamayish va ko‘payish kabi o‘zgarishlar yuz bergan.

Jahon amaliyotida soliqsiz daromadlar manbasini samarali shakllantirgan davlatlar bir nechtani tashkil etadi. Singapur davlatining soliqsiz daromadlar tarkibiga kiruvchi davlatga tegishli aktivlarni sotish, ijaraga berish jarayonidan olingan natijalarni o‘rganar ekanmiz. 1990-yillar o‘rtalarida Singapur dunyoning eng rivojlangan 10 ta davlati qatoridan joy olgan bo‘lsa, vaholanki 1960-yillarning boshlarida mamlakatning rivojlanish darajasi juda past darajada bo‘lgan. 1960-yilda Singapurning aholi jon boshiga yalpi ichki mahsuloti 2530 AQSh dollarini tashkil etgan bo‘lsa, 1995-yilda esa bu ko‘rsatkich 21652 AQSh dollarini tashkil etdi. O‘rtacha iqtisodiy o‘sish sur’ati yiliga 8 foizni, o‘rtacha umr ko‘rish 65 yoshdan 76 yoshgacha oshgan.

1-rasm: Singapur mamlakatining sanoat siyosatini amalga oshirishida ko‘zlagan uchta strategik maqsadlari6

Yuqoridagi rasmda berilgan rivojlangan mamlakatlardan bir bo‘lgan Singapur davlatining xususiylashtirish jarayonini amalga oshirishdagi maqsadlari bugungi kunda ham dolzarb sanaladi. Mazkur maqsadlarni natijasini uning hozirgi iqtisodiy holatidan kuzatishimiz mumkin.

Bir nechta mamlakatlar tajribasida davlat aktivlarini xususiylashtirish iqtisdoit barqorорlikka erishish yo bo‘lmasa mamlakat iqtisodiyotida monopoliya kamaytirish hamda tashqi kapitalni jalb qilishga mo‘ljallangan. Singapurda esa, malakali iqtisodiy va sanoatlashtirish siyosatni amalga oshirish orqali xususiylashtirish maqsadlari tubdan farq qilgan.

Singapurning xususiylashtirish bo‘yicha yuritgan chora-tadbirlari, davlatning jahon bozorlarida yetakchi mavqega ega bo‘lishdan, ularda davlat ishtirokini kamaytirish hisobiga davlat aktivlarining moslashuvchanlik darajasini oshirishdan, chet el kapitalini jalb qilish orqali ularning texnologik jihozlanish darajasini oshirishdan va milliy fond bozorining rivojlanishi manfaatdor bo‘lgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, davlat budjetining soliqsiz daromadlarini shakllantirishni takomillashtirishga oid strategiyalar, jumladan, aktivlarni samarali boshqarish, davlat-xususiy sheriklik, yig‘imlar, investitsiya daromadlari, grantlar va xayriyalar, daromadlar kombinatsiyasidan foydalanadigan ko‘p qirrali yondashuvni talab qiladi. Daromad manbalarini diversifikatsiya qilish, daromad oqimlarini optimallashtirish va moliyaviy boshqaruv amaliyotini takomillashtirish orqali hukumatlar o‘zlarining fiskal mavqeini mustahkamlashlari, barqaror rivojlanishga ko‘maklashishlari va uzoq muddatli iqtisodiy barqarorlikka erishishlari mumkin. Soliqsiz daromadlarni samarali boshqarish fiskal barqarorlikni ta’minlash uchun xizmat qiladi. Soliqsiz daromadlar shakllanishidagi muammolarni anilqashimiz uchun biz avvlambor soliqsiz daromadlardan tushumlarni belgilangan normativ-hujjatlar asosida kuzatishimiz, uning tushunchasi, shakli, ko‘lamini tizimli va har tomonlama o‘rganishimiz lozim.

6 Акулова.М. Мировой опыт приватизации предприятий госсектора. BEROC Policy Paper Series, PP no.35

Davlat budjetining soliqsiz daromadlarini shakllantirishni takomillashtirish maqsadida, quyidagilar taklif va tavsiya etiladi:

- Davlat budjetiga hisoblangan dividendlar, bojlar, yig‘imlarni budjetga o‘tkazish bo‘yicha qat’iy siyosat olib borish;
- Davlat mulklarini sotish, ijaraga berishda auksion tizimini rivojlantirish, mamlakatimiz rahbari ta’kidlaganidek stavkalarштштп narxlari sun’iy oshirilishini nazoratga olish;
- Shu bilan birga mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlardan biri xususiylashtirish jarayonini amalga oshirish bo‘yicha ishlab chiqilgan dasturda belgilangan vaziflarni amalga oshirish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 01.05.2023-y., 03/23/837/0241-son.
2. O‘zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksi // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 29.04.2021-y., 03/21/689/0395-son.
3. O‘zbekiston Respublikasi Budjet Kodeksi // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021-y., 03/21/683/0375-son.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi PF-158-son “O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risidagi Farmoni // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 12.09.2023-y., 06/23/158/0694-son; 29.12.2023-y., 06/23/214/0984-son.
5. М. Акулова. Мировой опыт приватизаци предприятий госсектора // БЕРОС Полисй Папер Сериес. 2016, ПП но.,35
6. ww.imv.uz (O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi).

SOG‘LIQNI SAQLASH TIZIMINI DAVLAT TOMONIDAN MOLIYALASHTIRISHNING ZARURIYATI

Meliyev Azimjon Murodullo o‘g‘li
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti assistenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada sog‘liqni saqlash tizimini moliyalashtirishda davlat ishitirokining nazariy va uslubiy jihatlari, bugungi kunda sog‘liqni saqlash sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar tahlili va sog‘liqni saqlash tizimini davlat budjetidan moliyalashtirishni takomillashtirish yo‘llari keltirilgan.

Kalit so‘zlar: sog‘liqni saqlash, moliyalashtirish, davlat budjeti, islohot.

Abstract: This article presents theoretical and methodological aspects of state participation in financing the healthcare system, an analysis of the reforms being implemented today in the healthcare sector, as well as ways to improve financing of the healthcare system from the state budget.

Key words: healthcare, financing, state budget, reform.

Аннотация: В данной статье представлены теоретические и методологические аспекты участия государства в финансировании системы здравоохранения, анализ реформ, реализуемых сегодня в сфере здравоохранения, а также пути совершенствования финансирования системы здравоохранения из государственного бюджета.

Ключевые слова: здравоохранение, финансирование, государственный бюджет, реформа.

KIRISH

Bugungi kunda ijtimoiy soha taraqqiyoti dunyo mamlakatlari barqarorligining muhim bo‘g‘iniga aylanib ulgurdi. Xususan, ko‘plab davlatlarda ijtimoiy soha xarajatlari budjet xarajatlarining salmoqli qismini tashkil qiladi. Vaholanki, ijtimoiy sohalarni, jumladan, respublikamizda tibbiyot muassasalarini moliyalashtirishni yangicha usullarini joriy qilish borasida qator ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, aholi sog‘ligi darajasi ko‘rsatkichlarini barqarorlashtirish, o‘rtacha umr ko‘rish davriyligini uzaytirish hamda yakuniy natijalarga bo‘lgan me’yorlarni ishlab chiqish ayni kundagi dolzarb masalalarga aylandi.

Bu borada, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M. Mirziyoyev “... xalqimiz genofondini mustahkamlash maqsadida tibbiy xizmatlar sifatini yaxshilash va ko‘lamini kengaytirish lozim. Bizning bosh maqsadimiz – nafaqat kasallikni davolash, balki uning oldini olishdan iborat. Tibbiy-ijtimoiy yordam ko‘rsatish jarayonida davlat-xususiy sheriklik munosabatlarini kengaytirish lozim. Davlat tomonidan ko‘rsatiladigan tibbiy xizmatlar doirasi belgilanib, pullik va bepul davolanish o‘rtasida aniq chegara o‘rnatilishi kerak” - deya ta’kidlab o‘tdi [1].

Mamlakatning istiqboli, kuch-qudrati, jahon hamjamiyati oldidagi obro‘- e’tibori va salohiyati fuqarosining, sog‘ligi oilaviy tinch-totuvligi, moddiy va ma’naviy barkomolligiga bog‘liq. Respublikamizda mustaqillik qaror topganidan keyingi yillarda fuqarolarni ijtimoiy jihatdan himoyalash, ularning jamiyatdagi mavqeini yanada mustahkamlashga yo‘naltirilgan muayyan ishlar amalga oshirildi. Mamlakatimizda ro‘y berayotgan ijtimoiy iqtisodiy yangilanishlar jarayonida sog‘liqni saqlashni isloh qilish alohida o‘rin tutadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Ta’kidlash lozimki, sog‘liqni saqlash sohasiga investisiyalarni yo‘naltirish borasida ham qator tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, inson kapitalini rivojlantirish modellari investisiyalarni amalga oshirish miqyosi bo‘yicha ham o‘zaro farqlanadi. Masalan, amerika, yapon va shved modellari shular jumlasidandir.

Bu borada, N. Kabanova o‘zining tadqiqotida inson kapitaliga investisiyalarni moliyalashtirish an’anaviy shaklida davlatning roli muhim ahamiyatga ega hisoblanadi, deb ta’kidlab o‘tadi [2].

Tizimni moliyaviy ta’minlash borasida davlat budjetining o‘ziga xos jihatlari mavjud ekanligi tadqiqotlarda o‘z aksini topib borgan. O‘z navbatida, A.Oganesyan ham sog‘liqni saqlash tizimini moliyalashtirish manbalarini uchga ajratadi, xususan xususiy, majburiy sug‘urta va davlat budjeti mablag‘lari shular sirasiga kiradi. Jumladan, tibbiy xizmatlarning boshqa tovar va mahsulotlar kabi iste’mol hajmini mavjud talab va takliflar asosida insonlarning to‘lov qobiliyatini inobatga olgan holda belgilashning imkoni mavjud emasligini qayd etadi. Shu boisdan, tibbiy xizmatlarni taqdim etishda qulaylik va tenglik prinsipi asosida iqtisodiy samaradorlik nuqtai nazaridan emas, balki ijtimoiy adolat yuzasidan amalga oshiriladi, degan xulosaga keladi [3].

Shu bilan birga, davlat budjetining o‘ziga xos ahamiyati davlat bajarishi lozim bo‘lgan funksiyalarida ham o‘z aksini topadi. “Davlat aynan budjetning taqsimlash funksiyasiga tayanib, ixtiyoridagi markazlashgan moliya resurslarini shakllantiradi va uning yordamida umumdavlat iste’mollarini pul resurslari bilan ta’minlaydi. Moliyaviy resurslarni taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonida sog‘liqni saqlash sohasi muassasalari budjetdan moliyalashtiriladi” [4].

Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti o‘z faoliyatini olib borishi davomida quyidagilar uchun mablag‘lar ajratmoqda (umumiy budjetga nisbatan, foizda) [5]:

- tibbiy-sanitariya tadbirlarini amalga oshirish maqsadida (53 foiz);
- a’zo mamlakatlarni samarali qo‘llab-quvvatlashga (21 foiz);
- sog‘liqni saqlashda turli dasturlar va tibbiy vositalarni etkazib berish (13 foiz);
- sog‘liq determinantlariga (11 foiz);
- zaxira fondi (2 foiz).

Ko‘rinib turibdiki, tibbiy-sanitariya xizmatlarini amalga oshirishda xalqaro amaliyotda ham xarajatlarning salmoqli ulushi xususiy bo‘lmagan manbalarning hissasiga to‘g‘ri kelishi ko‘zga tashlanadi.

Butunjahon Sog‘liqni saqlash tashkiloti ma’lumotlariga ko‘ra yuzaga kelayotgan kasalliklarning 50 foizi kishilarning yashash tarzi sababli bo‘lsa, 15-20 foizi esa tibbiyot muassasalarining faoliyatiga bog‘liq holda yuzaga kelmoqda [6].

Fikrimizcha, sog‘liqni saqlash tizimini moliyalashtirishga nisbatan berilgan yondashuvlarning o‘zaro farqlari ko‘rinsa-da, ularning g‘oyaviy jihatlari o‘zaro uyg‘unlikni aks ettirishini qayd etish mumkin.

Mazkur masala O.Rayimberdiyevaning tadqiqot ishida sog‘liqni saqlash muassasalari moliyaviy resurslari tarkibi va manbalarini shakllantirish tartibi, ularni rejalashtirish, sarflanishini tashkil qilishning o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan hamda sog‘liqni saqlash tizimini moliyaviy jihatdan ta’minlashning istiqbolli yo‘nalishlari aniqlangan [7].

G.Qosimova ishida esa, davlat budjetidan ijtimoiy-madaniy tadbirlarini moliyalashtirish jarayonida sog‘liqni saqlash sohasi xarajatlarini qoplash masalalari tadqiq etilgan [8].

A.Sultonova ilmiy tadqiqotida sog‘liqni saqlash tizimini moliyalashtirishda davlat budjeti mablag‘lari o‘rni xususida xalqaro tajribalar o‘rganilgan. Ya’ni, tizim moliyalashtirilishini boshqarishning xorijiy tajribalari joriy etilishi masalalariga alohida e’tibor qaratilgan [9].

O‘.Rajabov tomonidan o‘rganilgan ijtimoiy xizmatlar sohasida, jumladan, sog‘liqni saqlash tizimida xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishning nazariy jihatlari tahlil qilingan va sohani moliyalashtirishda budjetdan tashqari mablag‘lar manbalarini kengaytirishga ustuvorlik berish asoslangan [10].

M.Turtayev ilmiy ishida aholining tibbiy xizmatlar bilan ta’minlanishida tibbiyot muassasalarining birlamchi bo‘g‘inlari tomonidan ko‘rsatiladigan tibbiy xizmatlarni shakllantirish hamda ularni moliyaviy ta’minlash masalalarini hal etishda marketingni tashkil etishning muhim jihatlari asoslab berilgan [11].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqolada iqtisodiy tahlilning analiz va sintez, induksiya va deduksiya, taqqoslama kabi an’anaviy usullardan foydalanildi. Iqtisodchi olimlarning dehqonchilikni rivojlantirishga doir ilmiy-amaliy qarashlari tahlil qilindi va natijalari asosida xulosalar shakllantirilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Sog‘liqni saqlash tizimini moliyalashtirishda institusional va iqtisodiy stimullarning evolyusion o‘zgarishi natijasida yuqori maqsadlarga erishishda moliyaviy resurslarni samarali taqsimlash zarurati kelib chiqmoqda. O‘z o‘rnida sog‘liqni saqlash muassasalarini moliyalashtirish amaliyotining davlat mablag‘lari hisobidan amalga oshirilishida uning maqsadi, funksiyalari, tamoyillari va mablag‘larni taqsimlash metodlarini aniq tarzda nazariy jihatdan asoslash muhim ahamiyat kasb etadi.

Sog‘liqni saqlash tizimi ijtimoiy sohaning bir bo‘g‘ini sifatida, o‘z funksiyalarini amalga oshirishda muassasalarining iqtisodiy munosabatlari va moliyaviy ta’minotining qay darajada shakllanganligi bilan uning istiqboli va rivojlanishi aks ettiriladi. Demak, sog‘liqni saqlash sohasini moliyalashtirish siyosati mazkur tizimni yanada takomillashishiga turtki beruvchi asosiy omillardan biridir.

Sog‘liqni saqlash tizimining ijtimoiy vazifasidan kelib chiqqan holda uni tashkil qilish va moliyalashtirishda quyidagi tamoyillarga e’tibor berish muhim ahamiyatga ega:

- Qulay tibbiy yordam, ya’ni jamiyatning har bir a’zosining ijtimoiy kelib chiqishi va moliyaviy imkoniyatlaridan qat’i nazar tibbiy yordamdan foydalanish sharoitini yaratilishi;
- Tibbiy yordamning sifati (ilmiy, texnologik va ijtimoiy sifati-aholini tibbiy xizmatga jalb etilish darajasi);
- Tibbiy xizmatlar haqida axborotlar (ularning to‘liq ro‘yxati asosida narxlar) berish, xususan bepul tibbiy xizmatning hajmi va turlari bo‘yicha aniq ma’lumotlari etkazish;
- Bepul tibbiy xizmatdan foydalanishi mumkin bo‘lgan shaxslar toifasi va imtiyozli reseptlari bo‘yicha dorilar beruvchi dorixonalar ro‘yxati.

Yuqorida qayd qilib o‘tilgan tamoyillar to‘g‘ri tatbiq etgan holda tashkil etilishi ko‘p jihatdan budjet hisobidan moliyalashtirilishiga, mablag‘larni oqilona tarzda natija uchun sarf etilishi albatta ko‘rsatilgan faoliyat turlarining olib borilishiga va maqsadli yo‘naltirilishiga chambarchas bog‘liq.

Sog‘liqni saqlash tizimi moliyaviy ta’minotini etarlicha moliyaviy resurslar bilan ta’minlanishini ko‘p jihatdan jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy holatiga bog‘liq. Chunki davlat iqtisodiy jihatdan qancha baquvvat bo‘lsa, sog‘liqni saqlash tizimi uchun shuncha ko‘p mablag‘ ajratiladi. Jamiyatning ijtimoiy holati yaxshi bo‘lsa qo‘shimcha pullik xizmatlarni sotib olish uchun imkoniyat yaratiladi.

Sog‘liqni saqlash tizimi hududlarga quyidagicha ta’sir o‘tkazadi:

- iqtisodiy tomondan hudud aholisi o‘rtasida kasallikning kamayishi o‘z navbatida hududga qo‘shimcha moliyaviy resurslarini oqimi uchun imkoniyat yaratadi;
- demografik tomondan sog‘liqni saqlash muassasalarini normal ishlashi aholi ko‘payishiga, uni doimiy yashash joyidan ketib qolmasligi uchun sharoit yaratadi;
- ijtimoiy tomondan hududda yashash va hayot kechirish sifati yaxshilanadi, sog‘lom komil insonlar yashaydigan hududda jinoyatchilik darajasi pasayadi;
- madaniyat sohasida insonlarning salomatligi sifat jihatidan yuqori bo‘lgan hududlarda madaniyat rivojlanadi, odamlarda kitob o‘qishga, san’atga, teatr va kinoga qiziqish ortib madaniy hayot faollashadi.

O‘z navbatida hududlar ham sog‘liqni saqlash tizimiga o‘z ta’sirlarini o‘tkazadilar, chunki tizim hudud aholisi manfaatlarini hisobga olish lozim. Sababi hudud aholisini yangi-yangi tibbiy xizmatlarga bo‘lgan buyurtmalarini kamayishi tibbiyot muassasalarini daromadlarini pasayishiga sabab bo‘ladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitiga o‘tish natijasida sog‘liqni saqlash sohasi tijorat asosidagi hisob-kitoblarga asta-sekinlik bilan o‘ta boshlaganligi sababli o‘z faoliyatida moliyaviy siyosatni olib borishda katta erkinliklarga ega bo‘ldilar. Ular bugungi kunda bozorga qanday xizmatlarni taklif qilishni o‘zlari mustaqil belgilaydilar. Bajarayotgan xizmatlar uchun baholar va ish sifati sohadagi samaradorlikka, muassasalarning obro‘siga va iqtisodiy faoliyatiga katta ta’sir o‘tkazadi. Shuningdek, sog‘liqni saqlash tizimi faoliyati jamiyat hayotiga, davlatning iqtisodiy va siyosiy holatiga birinchi darajali ta’sir o‘tkazadi, shuning uchun xam soha bevosita qattiq nazorat ostida turadi. Shuning uchun ham soha davlat tomonidan qat’iy belgilangan me’yorlarga rioya etadi, hamda tijorat faoliyatida ma’lum chegaralanishlar mavjuddir (ma’lum toifa aholi uchun ko‘rsatilgan xizmatlar davlat budjeti tomonidan qoplanib boriladi).

Sog‘liqni saqlash tizimini davlat budjeti tomonidan moliyalashtirish davlatning iqtisodiy va moliyaviy siyosatidan kelib chiqqan holda budjetni tuzish va bajarish bo‘yicha yagona tartibga asoslanadi.

Ma’lumki, har qanday demokratik davlatda fuqarolar sog‘ligi masalasi yuqori o‘rinni egallaydi. Xususan, bizning mamlakatimizda ham sog‘liqni saqlash nafaqat ijtimoiy sohaning balki, butun iqtisodiyotning asosiy bo‘g‘inlaridan biri hisoblanadi. Zero, ushbu sohaga hukumat tomonidan yo‘naltirilayotgan e’tibor hamda moddiy ta’minotning yuqoriligi mamlakatning kelajagini, oilalarning tinch-totuvliligini, fuqarolarning ma’naviy barkamolligi, shuningdek, aholi salomatligi davlatning xalqaro obro‘ e’tiborini belgilab beradi.

Mamlakatimizda bu kabi tibbiyot muassasalari ham fuqarolarning ayrim guruhlariga bepul tibbiy xizmat ko‘rsatadilar. Bunday xizmatlarning hajmi, ro‘yxati, ularni ko‘rsatish tartibi hamda kompensatsiyasi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi hamda buning evaziga hukumatimiz tomonida munosib ravishda imtiyozlar beriladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, sog‘liqni saqlash tizimi qonun hujjatlari hamda amaliy faoliyat shakliga mos ravishda ikki katta guruhga bo‘linadi:

1. Davlat davolash-profilaktika muassasalari
2. Xususiy davolash-profilaktika muassasalari

Bugungi kunda mustaqil vatanimizda boshqa tarmoqlarda bo‘lgani kabi sog‘liqni saqlash borasida ham xususiylashtirish va xususiy mulk egalari faoliyatini qo‘llab quvvatlash tizimli ravishda amalga oshirilib kelinmoqda. Buning natijasida esa, xususiy tarmoqning ulushi va tibbiyot sohasidagi o‘rni kundan-kunga ortib bormoqda.Xususan, 2017-yil 1-aprel kuni O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning “Sog‘liqni saqlash sohasida xususiy sektorni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori sog‘liqni saqlash sohasida xususiy sektorni rivojlantirishga har tomonlama ko‘maklashish, xususiy tibbiyot muassasalarining aholiga sifatli tibbiy xizmat ko‘rsatishi uchun zarur sharoit yaratish maqsadida qabul qilindi. Ushbu qarorda berilgan ma’lumotlarga ko‘ra, ayni paytgacha xususiy tibbiyot muassasalariga 177 turdagi tibbiy xizmatlarning atigi 50 tasi bo‘yicha xizmat ko‘rsatishga ruxsat etilgan bo‘lib, qolganlari taqiqlangan edi. Endilikda esa, ular deyarli barcha xizmatlarni amalga oshira olishadi.

Ruxsat etilgan tibbiy xizmat turlariga kardiojarrohlik, neyrojarrohlik, mikrojarrohlik, onkologiya, anesteziologiya va reanimatologiya, gelmintologiya, intervitsion kardiologiya, immunobiologik va immunoferment tashxis qo‘yish, qon-tomir, torakal va abdominal jarrohlik va tibbiyot sohasida talab yuqori bo‘lgan boshqa yo‘nalishlar kiritildi.

Shuningdek, qarorda keltirilishicha, xususiy tibbiyot muassasalari 2022-yilning 1-yanvariga qadar barcha turdagi soliqlar va majburiy ajratmalar to‘lashdan ozod etildi. Bo‘shagan mablag‘lar ularni zamonaviy tibbiy asbob-uskunalar bilan jihozlash, ularga servis-texnik xizmat ko‘rsatish, tibbiyot maqsadlari uchun ehtiyot qismlar, inventar va boshqa buyumlar xarid qilish, yangi bino va inshoatlarni qurish va mavjudlarini rekonstruksiya qilishga maqsadli yo‘naltiriladi.

Unga asosan 2017-yil 1-maydan boshlab sog‘liqni saqlash sohasida kichik korxonalar xodimlarining yillik o‘rtacha cheklangan sonini 25 kishidan 100 kishigacha ko‘paytirish belgilangan.

Soliq imtiyozlari taqdim etilishi natijasida bo‘shaydigan mablag‘lar hisobidan xususiy tibbiyot muassasalarining aholi ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlariga bepul tibbiy xizmat ko‘rsatish tartibi to‘g‘risidagi nizomni ishlab chiqish va tasdiqlash vazifasi topshirildi.

Yuqorida keltirilgan qaror sharhida ko‘rinib turibdiki, mamlakatimizda sog‘liqni saqlash sohasida keng qamrovli islohatlar amalga oshirilmoqda. Bu borada alohida ta’kidlash lozimki, bu sohadagi islohotlarni asosiy negizi aholiga yuqori sifatli tibbiy xizmat ko‘rsatish barobarida, ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi qatlamini qo‘llab quvvatlash hisoblanadi.

Shu o‘rinda yana bir bor davlat sog‘liqni saqlash sohasiga e’tibor qaratsak. Zero, dissertasiya ishimiz qamrovi bu sohaning yuqoridagi ikki tarmog‘ini ham birdayin qamrab olishiga qaramasdan, asosiy urg‘u aynan davlat sog‘liqni saqlash sohasiga tushadi desak mubolag‘a bo‘lmas. Ushbu sohada obekt inson sog‘lig‘i muhofazasi bo‘lganligi sabab ham, mamlakatimizda ushbu tarmoqning kattagina qismi hali-hanuz hukumat nazoratida va budjet mablag‘lari hisobiga moliyalashtiriladi. Ushbu sohani moliyalashtirish boshqa sohalardan birmuncha farq qiladi.

Shuningdek, yuqordagi fikrlarimizdan oydinlashib ulgurgan, aynan sohaga tegishli bo‘lgan o‘ziga xos maqsad va vazifalar ham mavjud bo‘lib, ushbu maqsadlar respublika doirasida hamda hududlar doirasida qonunan belgilangan.

Ushbu maqsad va vazifalarni keyingi sahifalarimizda tahlil etilgan tuman tibbiyot birlashmasi misolida yuqoridagi rasm asosida ko‘rsatishimiz mumkin. Shuningdek, yuqoridagi qarorda tuman yoxud shahar tibbiyot birlashmalarining asosiy vazifalari etib quyidagilar belgilangan.

- aholiga sifatli dastlabki ambulatoriya-poliklinika yordami ko‘rsatish;
- dastlabki shoshilinch, kechiktirib bo‘lmaydigan tibbiy yordam ko‘rsatishni, bemorlarni statsionar davolashni, shuningdek qishloq vrachlik punktlariga, oilaviy poliklinikalarga, tuman (shahar)ning boshqa tibbiyot muassasalariga tashkiliy-metodik rahbarlikni amalga oshirish;
- kasalliklarning, eng avvalo, yuqumli va virusli kasalliklarning oldini olish bo‘yicha profilaktika ishlarini hamda ta’sirchan chora-tadbirlarni amalga oshirish;
- samarali sanitariya-epidemiologiya nazoratini ta’minlash;
- bemorlarga tibbiy yordam ko‘rsatishda diagnostika va davolash standartlarini joriy etish, shuningdek, tuman (shahar) tibbiyot muassasalari tomonidan ularga rioya etilishini nazorat qilish;
- aholi o‘rtasida, oilada tibbiy madaniyatni oshirish va sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish ishlarini tashkil etish;

- tibbiyot kadrlarini joy-joyiga qo‘yish, ulardan oqilona foydalanish, ularning malakasini oshirish hamda ularni tarbiyalash chora-tadbirlarini ishlab chiqish va amalga oshirish;
- tuman (shahar) sog‘liqni saqlash muassasalarini prognozlashtirish, moliyalashtirish va ularning mod-diy-texnika ta’minotini tashkil qilish.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Sog‘liqni saqlash tizimining boshqa sohalardan farqli tomoni shundan iboratki, undan insonlar birlamchi iste’mol sifatida foydalanadi. Boshqacha qilib aytganda tani og‘riq sezgan har qanday insonni ko‘ngliga na egulik, na kiyim-kechak, na orzu-istak sig‘adi, na ishida unum-u hayotida hotirjamlik bo‘ladi. Shundan kelib chiqqan holatda, ne’matlar ichida eng ulug‘i bo‘lgan inson hayoti va salomatligini himoyachilari faoliyat yuritadigan ushbu sohani har tomonlama rivojlantirish, zamonaviy texnik-uskunalar bilan jihozlash, hamda sohani muntazam zamon talabiga moslab borishni kafolatlovchi huquqiy asos ham yaratilib kelinmoqda.

Bundan tashqari 2023-yilda Prezidentimiz tomonidan aholi tomonidan sog‘liqni saqlash tizimiga ortib borayotagan talabni inobatga olgan holda, ushbu sohada xususiy sektorning o‘rnini yanada oshirish nazarda tutuvchi qonun qabul qilinib, ushbu qonunga ko‘ra, xatto xususiy sektorda ham daromad olish barobarida, aholini yordamga muhtoj qatlamini qo‘llab quvvatlashga qaratilayotganligini qarordan kelib chiqib xulosa qili-shimiz mumkin.

Aytish joizki, avvalo hozirgi kunda tajribada bo‘lib turgan joriy bemorlarning soniga qarab moliyalashtirish tizimini o‘tish maqsadga muofiq. Zero, amaldagi tizim bo‘yicha har doim ham shifoxonalardagi o‘rinlar soni bilan ularda davolanayotgan bemorlar soni mos bo‘lavermaydi va ba’zan mablag‘larning etishmaslik yoki ortiqchalik holatlari vujudga keladi. Joriy bemorlar soniga qarab moliyalashtirishda esa, budjet mablag‘larining manzilliligi yanada ortadi va xizmat ko‘rsatish sifati ham o‘sadi. Boisi bunda mablag‘lar aynan bemorning extiyojlaridan kelib chiqib yo‘naltiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. –28.12.2018-y.
2. Кабанова, Н. А.. Государственная экономическая политика по формированию и использованию человеческих ресурсов. – Москва, 2006.
3. Оганесян, А. А. (2015). Реформы здравоохранения Франции как части общественного сектора экономики.
4. Дробозина, Л. А., Окунева, Л. П., & Андросова, Л. Д. (2000). Финансы. Денежное обращение. Кредит/ЛА Дробозина, ЛП Окунева.
5. Всемирная организация здравоохранения. (2006). Работа на благо здоровья: Познакомьтесь со Всемирной организацией здравоохранения.. Всемирная организация здравоохранения. https://apps.who.int/iris/handle/10665/97518
6. Джунусова Д.А. Совершенствование механизма финансирования медицинских услуг в системе охраны здоровья населения Республики Казахстан. Автореф. дисс. к.э.н. – Алматы: 2008. – с. 26.
7. Rayimberdiyeva O.R. Sog‘liqni saqlash muassasalarini moliyaviy ta’minlashni tashkil qilish: i.f.n. ... dis. avtoref. – Tosh-kent, 2001. – 21 b.
8. Qosimova G.A. Ijtimoiy-madaniy sohalarni rivojlantirishda budjet siyosatining roli (O‘zbekiston Respublikasi misolida): i.f.n. ... dis. avtoref. – Toshkent, 2001. – 22 b.
9. Sultonova A.O‘. Sog‘liqni saqlashni bozor munosabatlari orqali tartibga solishning halqaro amaliyoti: i.f.n. ... dis. avtoref. – Toshkent, 2001. – 21 b.
10. Rajabov O‘.D. Ijtimoiy xizmatlar sohasida xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishning nazariy jihatlari va ustuvor yo‘nalish-lari: i.f.n. ... dis. avtoref. – Toshkent, 2008. – 26 b.
11. Туртаев М.Р. Маркетинг медицинских услуг в условиях рыночных реформ и пути его совершенствования: автореф. дис. … к.э.н. – Тошкент, 2005. – 23 с.

OLIY TA’LIM TASHKILOTLARI FAOLIYATINI BOSHQARISHDA ICHKI AUDIT XIZMATINING ZARURLIGI

Shaymatova Nargiza Ashurovna
TDIU mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Ichki audit xizmati oliy ta’lim tashkilotlarini samarali boshqarishning asosi hisoblanadi. Auditorlar davlat resurslarini samarali va to‘g‘ri boshqarilishini baholash orqali oliy ta’lim tashkilotlarining javobgarligi, hisob ma’lumotlarining haqqoniyligi va faoliyatini yaxshilashga xizmat qiladi. Mazkur maqolada ichki audit xizmatining oliy ta’lim tashkilotlaridagi roli va bu orqali bajaradigan nazorat usullari hamda asosiy tarkibiy qismlariga e’tibor qaratilgan. Yuqorida qayd etilgan jihatlarni tadqiq etish natijasida ichki audit xizmati faoliyati oliy ta’lim tashkilotlarining o‘z maqsadlariga natijali, samarali, iqtisodiy va axloqiy tarzda erishish imkonini beradi. Shu bilan birga, oliy ta’lim tashkilotlarining jamoatchilik oldida hisobdorligi va shaffofligini ta’minlaydi.

Kalit so‘zlar: audit, bosharuv faoliyati, ichki audit, mablag‘lar, oliy ta’lim tashkiloti, samaradorlik, xo‘jalik faoliyati, hisobot.

Abstract: Internal audit service is the basis of effective management of higher education organizations. Auditors serve to improve the accountability, accuracy, and performance of higher education institutions by evaluating the effective and proper management of public resources. This article focuses on the role of the internal audit service in higher education organizations and the control methods and main components of it. As a result of researching the aspects mentioned above, the activity of the internal audit service allows higher education organizations to achieve their goals effectively, efficiently, economically and ethically. At the same time, it ensures public accountability and transparency of higher education organizations.

Key words: audit, management activity, internal audit, funds, higher education organization, efficiency, economic activity, report.

Аннотация: Служба внутреннего аудита является основой эффективного управления организациями высшего образования. Аудиторы служат для улучшения подотчетности, точности и производительности высших учебных заведений, оценивая эффективное и правильное управление государственными ресурсами. В данной статье рассматривается роль службы внутреннего аудита в организациях высшего образования, а также методы контроля и основные компоненты ее. В результате исследования указанных выше аспектов деятельность службы внутреннего аудита позволяет организациям высшего образования эффективно, результативно, экономично и этически достигать своих целей. В то же время он обеспечивает общественную подотчетность и прозрачность организаций высшего образования.

Ключевые слова: аудит, управленческая деятельность, внутренний аудит, фонды, организация высшего образования, эффективность, хозяйственная деятельность, отчет.

KIRISH

Boshqaruv faoliyati oliy ta’lim tashkilotining o‘z maqsadlariga erishishdagi bajariladigan amallarini baholash, boshqarish va monitoring qilish uchun boshqaruv organi tomonidan amalga oshiriladigan jarayonlar va tuzilmalarning kombinatsiyasi sifatida qaraladi. Oliy ta’lim tashkilotlarida boshqaruv faoliyati, maqsadlarni belgilash va unga erishishga qaratilgan. Shuningdek, u oliy ta’lim tashkilotlari faoliyatiga oid axborotlarning ishonchliligi va ko‘rsatiladigan xizmatlarning adolatliligini ta’minlash orqali oliy ta’lim tashkilotlari xodimlarining korrupsiya xavfini kamaytiradigan faoliyatni o‘z ichiga oladi.

Oliy ta’lim tashkilotlarida ichki audit xizmati faoliyati va hisobot berish munosabatlari vazirlik va oliy ta’lim tashkiloti miqyosida bir-biridan farq qiladi. Oliy ta’lim tashkilotlarida audit faoliyati xizmati smetalar ijrosi jarayoni, o‘qitish faoliyati, hisob obyektlarining mavjud holati va ulardan samarali foydalanish holati, xarid jarayonlarini haqqoniyligi, tashkilot bo‘linmalarining hisobdorligining ahamiyatini ochib beradi. Ichki audit xizmati oliy tashkilotlari faoliyatining barcha darajalarini qamrab oladi va belgilangan maqsadlarga erishish mumkin bo‘lgan imkoniyatlardan maksimal darajada foydalanish uchun zarur bo‘lgan asosiy elementlarni aniqlaydi.

Vazirlikning ichki audit xizmati esa, tizim tashkilotlari (milliy va xorijiy hamda hududiy oliy ta'lim tashkilotlarining faoliyatini o'rganadi va tizimdagi muammolarni aniqlab, ularning yechimini ta'minlashga xizmat qiladi. Shuningdek, budjet mablag'ini taqsimlovchi organ sifatida u davlat budjeti hisobidan tizim tashkilotlariga ajratilgan maqsadli moliyalashtiriladigan loyihalarning samarali amalga oshirilishini jaryoni audit o'tkazadi. Vazirlik rahbariyatining tizimni boshqarish bilan bog'liq qabul qilinadigan qarorlarini ishonchliligini ta'minlaydi.

Oliy ta'lim tashkilotlarida ichki audit xizmatining roli birinchi navbatda boshqaruv faoliyati doirasida nazorat, tushunish va bashorat mezonlari mas'uliyatini baholash. Nazorat oliy ta'lim tashkilotlarining vazifalarini amalda bajarilishini hal etadi va davlat sektorida korrupsiyani aniqlash hamda oldini olish bo'yicha xizmatlar ko'rsatadi. Oliy ta'lim tashkilotlarida qaror qabul qiluvchi shaxs yuqori rahbariyatga davlat dasturlari, siyosati, faoliyati va natijalarini mustaqil baholashni ta'minlaydi, bashorat qilish, kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan o'zgarishlar, xavf va muammolarni aniqlaydi. Auditorlar ushbu vazifalarning har birini to'g'ri bajarishi uchun o'z faoliyatini amalga oshiradi hamda tizimdagi islohotlar bilan hamnafas holda ichki audit xizmati faoliyatini takomillashtirib borish zaruriyatini belgilab beradi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Oliy ta'lim tashkilotlarini boshqarishda ichki audit xizmatining ahamiyati borasida aksariyat hollarda xorijlik olimlarning izlanishlarini ko'rishimiz mumkin. Xususan, Leman Kulievaning izlanishlariga ko'ra, "jamoat vakillari sifatida faoliyat yurituvchi budjet tashkilotlari xodimlari o'zlarining majburiy vazifalari, resurslardan foydalanish va jamiyatning talablarini qondirish uchun javobgardirlar. Samarali auditorlik faoliyati amalga oshirilgan operatsiyalar natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklarni kamaytishiga olib keladi. O'rganilayotgan tashkilotning rahbarlari shaxsi auditorga oliy ta'lim tashkilotining buxgalteriya hisobini xolisona baholash va resurslardan belgilangan maqsadlarga muvofiq foydalanilish holatini baholaydi" [2].

Essay Saucening qarashlari bo'yicha "ichki audit orqali moliyaviy hisobotning ishonchliligini moliyaviy axborotdan foydalanuvchilarga ko'rsatish zarurati turli sabablarga ko'ra yuzaga keladi. Bular:

- manfaatlar to'qnashuvi: xodimlarning resurslar va vakolatlardan muassasa manfaatlaridan ko'ra o'z manfaatlariga muvofiq foydalanishi.
- masofa: muassasa rahbari operatsiyalarni bevosita kuzata olmaydi
- murakkablik: muassasa direktori faoliyatni nazorat qilish uchun texnik tajribaga ega emas.
- xatolar: band bo'lgan ish jarayonlarida xatolarga yo'l qo'ygan xodimlar" [3].

Douglas F. Prawittning izlanishlari bo'yicha "ichki audit – bu tashkilot rahbariyatining faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlarning to'g'riligini yoki boshqaruv amaliyotining mustaqil va obyektiv taqdim etilishini baholash"dan [4] iborat.

L.L.Lisic boshchiligidagi olimlar "Audit taftish komissiyalari ochiq kompaniyalarning moliyaviy va axloqiy yaxlitligini mustahkamlash uchun nazoratni ta'minlash uchun tuziladi. Ushbu nazorat jarayoni samarali boshqaruv uchun juda muhim bo'lganligi sababli, davlat tashkilotlarida ham taftish komissiyasi kerak. Bundan tashqari, davlat tashkilotlarining o'ziga xos shartlariga qarab, taftish komissiyalari turli xil boshqaruv qoidalari doirasida ishlaydi" [5] deya fikr mulohazalarini bildirishgan.

Johnathan Magrane "taftish komissiyasi ichki va tashqi audit ish rejalari va natijalarining mustaqil ravishda tekshirilishini ta'minlash, auditorlik ehtiyojlarini baholash va auditorlarning tashkilot bilan munosabatlariga vositachilik qilish orqali davlat sektori auditi faoliyatining mustaqilligi, halolligi va samaradorligini sezilarli darajada mustahkamlaydi. Bunda, audit xizmati natijalarining e'lon qilinishi va taklif qilingan yaxshilanishlar yoki tuzatuvchi harakatlar ko'rib chiqilishi yoki hal qilinishini ta'minlaydi" [6], deb nazarda tutilmoqda.

A.Ostonokulov budjet tashkilotlarining davlat xaridlari jarayonida ichki auditning zarurligi va ahamiyatini nazariy hamda amaliy jihatdan ochib bergan. Bunda, xaridlar bilan bog'liq shartnomalarning tuzilishi, tovar (ish va xizmat)larning yetkazib berilishi, tomonlarning o'zaro hisob-kitoblarining haqqoniyligi va qonuniyligi audit xizmati tomonidan o'rganiladigan asosiy obyekt sifatida asoslab berilgan [8].

Bizningcha, ichki audit – oliy ta'lim tashkilotlarini samarali boshqarishda sohaga oid tashkilotning o'z oldiga qo'yilgan maqsadga erishish va vazifalarni bajarish uchun ajratilgan resurslardan maqsadli foydalanish holati va nazorat qilish tizimi to'g'risida axborot beruvchi faoliyat hisoblanadi. Oliy ta'lim tashkilotlaridagi ichki audit xizmati bilan vazirlikning ichki audit xizmati faoliyati ularning tashkil etish maqsadlaridan kelib chiqib farqlanadi.

TADQIQOT USULLARI

Oliy ta'lim tashkilotlari faoliyatini boshqarishda ichki audit xizmatining zarurligi doirasidagi izlanishlarda kuzatish, qiyoslash, analiz va sintez, deduksiya va induksiya, abstrakt-mantiqiy fikrlash, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, guruhlashtirish, manbalarni sharhlash, tizimli yondashuv kabi tadqiqot usullaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ichki audit xizmati budjet tashkilotlarida uning faoliyat turiga qarab o‘z vazifalarini belgilaydi. Oliy ta’lim tashkilotlari misolida olib qaraydigan bo‘lsak, oliy o‘quv yurtlari o‘z daromad va xarajatlar smetalari asosida ma’lum miqdorda budjetdan moliyalashtiriladi. Bundan tashqari, to‘lov-kontrakt mablag‘lari, rivojlantirish jamg‘armasi mablag‘lari, innovatsion ishlanmalari va grand loyihalari mablag‘lari asosida ham ma’lum miqdorda moliyalashtiriladi.

Oliy ta’lim tashkilotlari va budjet mablag‘lari oluvchilarning O‘zbekiston Respublikasi Davlat budjeti hisobidan xarajatlari budjetdan ajratiladigan mablag‘lar doirasida va ularning xarajatlar smetalarida ko‘rsatilgan maqsadlarda amalga oshiriladi [1].

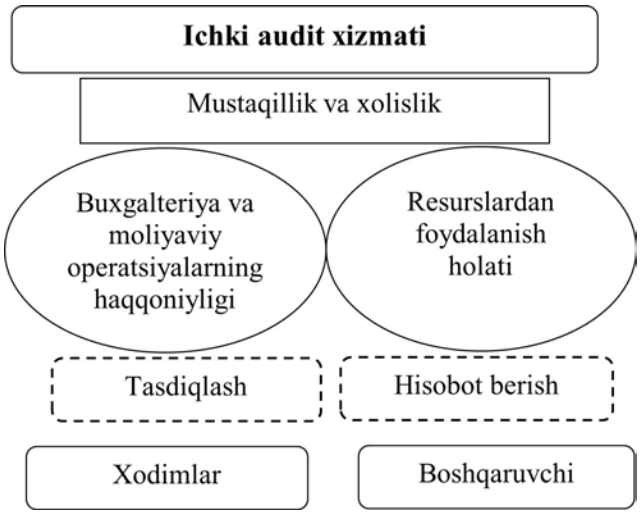
Oliy ta’lim tashkilotlarining budjetdan tashqari mablag‘lari – qonunchilikda nazarda tutilgan budjetdan tashqari manbalar hisobidan tashkilotlar ixtiyoriga kelib tushadigan mablag‘lardir. Budjetdan tashqari mablag‘lar bo‘yicha alohida-alohida daromadlar va xarajatlar smetalari tuziladi hamda moliya yili davomida amalga oshiriladi.

Demak, oliy ta’lim tashkilotlarini budjet va budjetdan tashqari mablag‘lari hisobini yuritilishi, rejalashtirilishi, sarflanishi yuzasidan joriy nazorat qilinishi lozimdir.

Oliy ta’lim tashkilotlarida budjet va budjetdan tashqari mablag‘lar sarfini nazorat qilish, budjet va budjetdan tashqari mablag‘lardan oqilona foydalanishni ta’minlash bevosita hisob ishlarini tashkil qilish va yuritish orqali amalga oshiriladi. Budjet tizimida bosqichma-bosqich amalga oshirilayotgan islohotlar oliy ta’lim tashkilotlarining daromadlar va xarajatlar smetalari ijrosi hisobini yanada takomillashtirishni talab etadi [7].

Oliy ta’lim tashkilotlarining hisob yuritish shakli, bir nechta smetalar asosida topshiriladigan hisobotlari, moliyalashtirish manbalari ko‘p tarmoqliligidan kelib chiqib, oliy ta’lim tashkilotlarida ichki audit xizmatini tashkil etishning ahamiyati yanada yuqoriligini ko‘rishimiz mumkin.

Oliy ta’lim tashkilotlarida ichki audit xizmatini ushbu masalalarini tartibga solish uchun O‘zbekiston Respublakasi Prezidenti tomonidan 2017-yil 21-avgustda PQ-3231-sonli “Ta’lim va tibbiyot muassasalarini moliyalashtirish mexanizmini hamda davlat moliyaviy nazorati tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi. Ushbu qarorning asosiy maqsadi budjet muassasalarida budjet jarayoninig shaffofligini yanada oshirish va uning ustidan jamoatchilik nazoratini kuchaytirish, budjetdan moliyalashtirish, hisob va hisobot mexanizmini takomillashtirish, vazirlik va idoralarning bo‘ysunuvidagi muassasalarda budjet intizomini mustahkamlash borasidagi mas’uliyatini oshirish, shuningdek zamonaviy axborot texnologiyalari va xalqaro e’tirof etilgan moliyaviy nazorat standartlarini joriy qilish yo‘li bilan budjet qonunchiligini buzish holatlarining oldini olish va profilaktikasiga qaratilgan davlat moliyaviy nazoratining rolini tubdan qayta ko‘rib chiqishdir.

1-rasm: Oliy ta’lim tashkilotlarida ichki audit xizmatining boshqaruv xodimlari va boshqa xodimlar bilan o‘zaro munosabatlari[1]

Oliy ta’lim tashkilotlarida ichki audit xizmati tomonidan boshqaruvning ishonchliligi uchun taqdim etiladigan xizmatlar quyidagilardir:

- tekshirilayotgan shaxslarga nisbatan mustaqil munosabat va tekshirilayotgan obyektga obyektiv munosabat;

1 Tadqiqotlar asosida muallif tomonidan shakllantirilgan

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

- muhim va tegishli dalillarni to‘plash va tahlil qilish uchun tizimli jarayonlardan foydalanish;
- natijalarni shakllantirish mezonlarini taqqoslash;
- keng tarqalgan professional audit standartlaridan foydalanish.

Bizningcha, ichki audit – bu oliy ta’lim tashkiloti faoliyatini yaxshilash va qiymat qo‘shish uchun mo‘ljallangan mustaqil, obyektiv va ishonchli maslahat olish faoliyati hisoblanadi. Ichki nazorat bu oliy ta’lim tashkilotiga xavflarni boshqarish va boshqaruv jarayonlarining samaradorligini baholash va yaxshilashga tizimli yondashuvni keltirib chiqarib, o‘z maqsadlariga erishishga yordam beradi. Ichki audit javobgarlik munosabatlariga xizmat qiladi.

Har bir oliy ta’lim tashkiloti ichki nazorat subyektlari muayyan vaziyatga mos kelishini aniqlash uchun boshqaruv tuzilmasini baholashi kerak. Ba’zi, oliy ta’lim tashkilotlarida ichki nazorat subyektlari bo‘ysinuvchi vazirlik va idoralar hamda ularning quyi tuzilmalarida ichki nazorat subyektlari bo‘lsa, ular tomonidan belgilanadigan a’zolardan iborat ichki nazorat subyektlari mavjud bo‘ladi. Ichki nazorat xizmatiga bo‘lgan ehtiyoj individual holatlarga, auditorlik faoliyatining xususiyatiga va yuqori turuvchi organ yoki kuzatuvchi kengashning qaroriga bog‘liq bo‘ladi. O‘rganish ichki audit xizmatining ish sohasidagi ayrim amaliyotlari quyidagilardan iborat:

- belgilangan vazifani bajarish uchun ishni rasmiy tashkil etish;
- audit, moliya, risk va nazorat bo‘yicha bilimga ega bo‘lgan mustaqil a’zolarni kiritish;
- audit uchun mas’ul bo‘lgan bosh auditor va boshqa auditorlardan butunlay mustaqil bo‘lgan a’zolardan taftish komissiyasini tuzish;
- tashkilot yoki tashkilotning xavf-xatarlarni boshqarish, boshqaruv tizimining ta’sirchanligini, boshqaruv va me’yoriy hujjatlarga muvofiqligini baholash;
- tashkilotning ichki audit faoliyatini yetarlicha resurslar bilan ta’minlash, ichki audit shartnomasi va audit rejalarini tasdiqlash, auditorlik faoliyati natijalarini baholash, auditorlarni tayinlashga rozilik berish maqsadida nazoratni ta’minlash;
- tashkilotni budjet hisobi standartlariga muvofiq o‘z faoliyatini amalga oshirayotganligini tekshirish;
- tashkilotning boshqaruv kengashi yoki yuqori turuvchi idoralarga muntazam hisobot berish.

Oliy ta’lim tashkilotlarining ichki audit xizmati tashkilot faoliyatini nazorat qilish bilan bir qatorda, uning ish faoliyatini qonun doirasida olib borish, daromad va xarajatlari smetalarini tuzish, tashkilot faoliyatini samaradorligini oshirish maqsadida o‘z maslahat va tavsiyalarini berish bilan ham shug‘ullanadi. Shu sababdan, ichki audit xizmatiga ta’rif berayotganimizda uning professional xizmatlarini ham alohida ta’kidlab o‘tishni joiz topdik. Chunki oliy ta’lim tashkilotlarining nazorati davlat moliyaviy nazorat xizmati tomonidan ham olib boriladi. Ichki audit xizmatining asosiy jihati esa, davlat moliyaviy nazoratidan farqli ravishda oliy ta’lim tashkilotlari uchun yordamchi sifatida nomoyon bo‘lishidir.

Yuqoridagi ta’riflardan ichki audit xizmatining ahamiyati yuqoriligini anglashimiz mumkin. Ko‘p hollarda oliy ta’lim tashkilotlarining ichki audit xizmati va davlat moliyaviy nazoratini o‘zaro bir-biriga o‘xshatib yoki adashtirib quyishadi. Lekin, ular aslida bir-biriga o‘xshamagan funksiyalar va vazifalarga ega.

Ichki audit xizmati bu tashkilotning faoliyatidagi nomutanosibliklarni aniqlab, ularni bartaraf etish va kerakli maslahat, tavsiyalarni berib borish va doimiy monitoring o‘tkazish bilan xarakterlanadi. Davlat moliyaviy nazorati - budjet to‘g‘risidagi me’yoriy-huquqiy hujjatlar buzilishlarini aniqlash maqsadida moliyaviy nazorat obyektlarining buxgalteriya, moliya, statistika, bank hujjatlari va boshqa hujjatlarni o‘rganish, tahlil qilish hamda taqqoslash bilan shug‘ullanadi.

XULOSA

Oliy ta’lim tashkilotlarida ichki audit xizmati yaxshi davlat boshqaruvining kaliti bo‘lganligi sababli, ichki audit ajratilgan mablag‘larning o‘z vaqtida va to‘g‘ri foydalanish jarayonini baholashda juda muhim vositadir. Oliy ta’lim tashkilotining barcha moliyaviy-xo‘jalik faoliyatiga javob berishi uchun oliy ta’lim tashkilotining ichki audit xizmati har tomonlama qamrab olishi kerak. Oliy ta’lim tashkilotining faoliyatini xolis va mustaqil baholash uchun ichki audit jarayoni zarur. Ayrim oliy ta’lim tashkilotlarida faqat ichki audit mexanizmi mavjud bo‘lsa, ayrimlarida ichki audit xizmati mavjud emas. Oliy ta’lim tashkilotlari faoliyati nafaqat, ichki audit balki, tashqi audit (davlat moliyaviy nazorat) tomonidan ham o‘rganiladi va baholanadi. Ushbu o‘rinda ichki audit oliy ta’lim tashkilotlarini samarali boshqarishda muhim sanaladi.

Oliy ta’lim tashkilotlarida ichki audit xizmati faoliyati va hisobot munosabatlari turli faoliyat sohalari bo‘yicha amalga oshiriladi. Oliy ta’lim tashkilotlarining o‘z faoliyatini amalga oshirishi hamda mablag‘lardan samarali

foydalanish hamda samarali boshqarishni ta'minlash, iqtisodiy va axloqiy jihatdan, shuningdek, belgilangan mezonlarga muvofiq, jamoatchilik oldida hisobot berish va axborotlarni oshkor qilish majburiyatlarini bajarishga xizmat qiladi.

Natijada oliy ta'lim tashkilotlari ichki audit xizmati faoliyatiga oid mas'uliyatni ta'minlash va boshqaruvga oid asosiy qadriyatlarni saqlab qolish, rahbarlar va mansabdor shaxslarning o'z faoliyatini shaffof, adolatli, halol va tenglik asosida olib borishini ta'minlash orqali davlat boshqaruvini mustahkamlaydi. Davlat boshqaruvining barcha darajalaridan mansabdor shaxslar asosiy elementlarga javob beradigan mustaqil audit funksiyalarini tashkil etish orqali samarali auditorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlashlari kerak.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. "Budjet tashkilotlari va budjet mablag'lari oluvchilarning xarajatlar smetasi va shtat jadvallarini tuzish, tasdiqlash va ro'yxatdan o'tkazish tartibi to'g'risida"gi Nizom (O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2014-yil 15-dekabrda 2634-son bilan ro'yxatga olingan).
2. Leman Qulıyeva. Effectiveness of Internal Audit in The Public Sector. Accounting and Auditing. –2021. –p. 1-6.
3. Essay Sauce. Essay: Internal audit effectiveness. Essay Sauce for Students: all the Ingredients of a Good Essay 24 November 2019.
4. Douglas F. Prawitt. Internal audit quality and earnings management. The Accounting Review 84(4). –September 2008. – p. 1-8.
5. Lisic, L. L., Neal, T. L., Zhang, I. X., Zhang, Y. (2016). CEO power, internal control quality, and audit committee effectiveness in substance versus in form. Contemporary Accounting Research 33 (3): 1199-1237.
6. Johnathan Magrane. Audit Committee Effectiveness: A Public Sector Case Study. Managerial Auditing Journal. 2010 25(June). –P. 427-443
7. Shaymardanova D. "Budjet tashkilotlarini moliyalashtirish manbalari, ular bo'yicha smetalarni tuzish va ijrosi hisobining xususiyatlari" Xalqaro moliya va hisob ilmiy elektron jurnali. –№2, 2017-y.
8. Ostonokulov Azamat Abdukarimovich. (2023). Audit inspections of state purchases and contracts signed on the basis of tender in budgetary organizations. Proceedings of International Conference on Educational Discoveries and Humanities, 2(2), 99–112. Retrieved from https://econferenceseries.com/index.php/icedh/article/view/1134
9. Ostonokulov, A. A., & Abduraxmonov, I. (2019). Budjet tashkilotlarida ichki audit xizmatini takomillashtirish masalalari. XXI asr: fan va ta'lim masalalari" ilmiy elektron jurnali, 1.
10. Ostonokulov Azamat Abdukarimovich. (2024). THEORETICAL ASPECTS OF INTERNAL AUDIT IN PUBLIC SECTOR SUBJECTS. Web of Technology: Multidimensional Research Journal, 2(2), 77–82. Retrieved from https://webofjournals.com/index.php/4/article/view/813

HUDUDLARDA INKLYUZIV IQTISODIY O‘SISHNI TA’MINLASHNING NAZARIY ASOSLARI

Tangriberdiyev Sulaymon Kamiljonovich
O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Prognozlashtirish va makroiqtisodiy tadqiqotlar instituti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqola hududlarda inklyuziv iqtisodiy o‘sishni ta’minlashning nazariy asoslariga yo‘naltirilgan va tadqiqot natijasida ilmiy-amaliy tavsiyalar berilgan. Xususan, hududlarda inklyuziv iqtisodiy o‘sishni ta’minlashga erishuvchi indikatorlar tizimi taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: inklyuziv iqtisodiy o‘sish, kambag‘allik darajasi, ishsizlik darajasi, Djini koeffitsiyenti, Lorens egri chizig‘i, daromadlar tabaqalanishi, nomutanosiblik.

Abstract: This article is focused on studying the theoretical foundations of ensuring inclusive economic growth in regions, and scientific and practical recommendations are provided based on the research results. In particular, a system of indicators for ensuring inclusive economic growth in regions is proposed.

Key words: inclusive economic growth, poverty rate, unemployment rate, Gini coefficient, Lorenz curve, income differentiation, inequality.

Аннотация: Настоящая статья направлена на изучение теоретических основ обеспечения инклюзивного экономического роста в регионах, а также в результате исследования даны научно-практические рекомендации. В частности, предложена система индикаторов, обеспечивающих инклюзивный экономический рост в регионах.

Ключевые слова: инклюзивный экономический рост, уровень бедности, уровень безработицы, коэффициент Джини, кривая Лоренца, дифференциация доходов, неравенство.

I. KIRISH

O‘tgan davrlar mobaynida jahondagi iqtisodiyotida qator o‘zgarishlar ro‘y berdi, jahon iqtisodiyoti sekin bo‘lsa-da, o‘sishga erishdi.

Biroq qashshoqlik va tengsizlikni qisqartirish bo‘yicha keng ko‘lamli vazifalar ijrosi amalga oshirilmadi, ya’ni bugungi kundagi erishilgan iqtisodiy o‘sish aholining real turmush darajasini aks ettirmaydi hamda rivojlanayotgan davlatlardagi aholi o‘rtasidagi tengsizlikni qisqartirish bo‘yicha samarali choralarni rag‘batlantirmaydi. Inklyuziv iqtisodiy o‘sishni ta’minlash esa ushbu muammolarni samarali hal etishga undaydi.

So‘ngi yillarda inklyuziv iqtisodiy o‘sishning ahamiyati oshib bormoqda, xususan 2017-yilda Jahon iqtisodiy forumi doirasida “Inclusive Development Index” – inklyuziv rivojlanish indeksi joriy etilgan. Bu iqtisodiy indeks (yillik) bo‘lib, mamlakatlarning iqtisodiy ko‘rsatkichlarini uchta ustun bo‘yicha baholaydi, bular o‘sish va rivojlanish, inklyuzivlik hamda avlodlararo tenglik hamda barqarorlik [1].

Ushbu indeks yalpi ichki mahsulotdan farqli o‘laroq, umumiy ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning yaxshilanish darajasini va tezligini o‘lchaydi (bir balldan 7 ballgacha baholanadi, ball qancha yuqori bo‘lsa, inklyuzivlik shuncha yuqori deb hisoblanadi, 100 tadan ortiq mamlakatlarni iqtisodiy ko‘rsatkichlari asosida baholash yo‘lga qo‘yilgan, rivojlangan mamlakatlar bo‘yicha Norvegiya, Islandiya, Luksemburg yuqori o‘rinlarda qayd etilgan bo‘lsa, rivojlanayotgan davlatlar bo‘yicha Litva, Vengriya yuqori o‘rinda turadi).

Mazkur indeks 12 ta ko‘rsatkichga asoslanadi va yuqorida qayd qilganimizdek, iqtisodiy rivojlanishni 3 guruhga birlashtirilgan.

- O‘sish va rivojlanish (YAIM o‘sishi, bandlik, mehnat unumdorligi, umr ko‘rish davomiyligi);
- Inklyuzivlik (uy xo‘jaliklarining median daromadlari (medianniy doxod domoxozyaystv), kambag‘allik darajasi va tengsizlik);
- Barqarorlik va avlodlarga adolatlilik (davlat qarzi, jamg‘arma darajasi, demografik yuk, atrof-muhit ifloslanishi).

Shu sababli, yalpi milliy (hududiy) mahsulot o‘sishi yoki aholi jon boshiga yalpi milliy (hududiy) mahsulot o‘sishi statistik hisobotlarni yuritish uchun kerak, biroq aholi daromadlarini va bandligini oshirish borasida iqtisodiy qarorlar qabul qilish, real iqtisodiy o‘sishga erishish yoki aholi turmush tarzini baholash uchun bu ko‘rsatkichlar yetarli emas.

Mamlakatimiz iqtisodiyotini raqobatdoshligini oshirish, bozor islohotlari va tarkibiy o‘zgartirishlarni chuqurlashtirish va iqtisodiyotni erkinlashtirish jarayonida mintaqalarni kompleks va mutanosib rivojlanishini ta’minlash asosida ularni inklyuziv iqtisodiy o‘sishini ta’minlashning, xususan aholi daromadlari va bandligini oshirish, yangi ish o‘rinlari yaratishning ahamiyati kundan kunga ortib bormoqda.

Shu davrga qadar iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning asosiy sharti sifatida unumdorlik hamda samaradorlik oshishiga erishish va asosiysi rivojlanishni ta’minlash bo‘lgan bo‘lsa, bugungi kunda inklyuzivlikni ta’minlashni ham hisobga olish kun tartibidagi asosiy masala ekanligini ko‘rsatmoqda, ya’ni barqaror inklyuziv iqtisodiy o‘sishni ta’minlash muhim vazifa sifatida kun tartibida namoyon bo‘lmoqda.

2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Taraqqiyot strategiyasida kambag‘allikni ikki baravarga qisqartirish asosiy vazifa sifatida belgilanib, hududlarni mutanosib rivojlantirish orqali hududiy iqtisodiyotni 1,4-1,6 baravarga oshirish vazifasi belgilab qo‘yilgan [2].

Hududlarning mehnat, tabiiy, ishlab chiqarish, iqtisodiy va ijtimoiy salohiyatlari o‘rtasida farqlarning mavjudligi, nomutanosibliklarning yuqoriligi ularda iqtisodiy islohotlarni, ayniqsa kompleks va mutanosib rivojlantirishni nazarda tutuvchi tarkibiy o‘zgartirishlarni amalga oshirishda turli xil yondashuvlarni taqozo qiladi.

Bunda hududlarning tabiiy-iqtisodiy salohiyati, rivojlanish darajasi, mavjud resurslari, ishlab chiqarish va bozor infratuzilmasining shakllanishi, geografik joylashishi, tashqi iqtisodiy faoliyat masshtabi bo‘yicha keskin tafovut va farqlar borligini hisobga olish zarur.

Bu kabi omillar hududlarning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solinishini, har bir hududning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda davlat tomonidan alohida yondashuvlar asosida iqtisodiy siyosat yuritilishini taqozo etadi.

Bundan ko‘zlanadigan asosiy maqsad hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi tafovutlarni kamaytirish, ularni mutanosib va kompleks rivojlanishini ta’minlash hamda har bir oilada jon boshiga daromadni oshirish orqali aholi daromadlarini yanada oshirishga erishishdan iborat bo‘lishi zarur.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, bugungi kunda inklyuziv iqtisodiy o‘sishning nazariy jihatlari, inklyuziv iqtisodiy o‘sishni bitta yaxlit integral ko‘rsatkichda aks ettirishning nazariy va metodik tomonlarini yoritish tadqiqotning yanada dolzarbligini ko‘rsatadi.

II. MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Hududlarda iqtisodiy o‘sish inklyuzivligini ta’minlashning nazariy hamda uslubiy jihatlarini tadqiq qilish jarayonida bir qator Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi mamlakatlari olimlari, mamlakatimiz olimlari va xorij mamlakatlari olimlari, xalqaro moliya institutlari olib borgan tadqiqotlarni o‘rgandik hamda o‘zimizning tadqiqotimizni amalga oshirdik.

Xorijiy mamlakatlar olimlaridan:

Paramasivan S Vellala va boshqalar tomonidan “Hindistonda inklyuziv iqtisodiy o‘sishning nazariy modeli” nomli maqolasida Hindiston iqtisodiyoti so‘ngi yigirma yil Pro Poor Growth (PPG)dan Inclusive Growth (IG)ga o‘zgarishi o‘rganilgan, shuningdek, inklyuziv o‘sish modeli uchun nazariy asos taklif qilingan [3].

Valerie Cerra tomonidan “Inklyuziv o‘sishning asosi” nomli maqolasida inklyuziv o‘sish muammolari va ularni yechish uchun takliflar ishlab chiqilgan [4].

Chaowei Zhu tomonidan “Inklyuziv iqtisodiy rivojlanishni konsepsiyalash va baholash: samaradorlik istiqboli” nomli maqolasida inklyuziv iqtisodiy rivojlanishni konsepsiyalash va uni baholash uchun unumdorlik istiqboli taklif qilingan [5].

G. Gerard, M.A. McGahan, J. Prabhu kabi olimlar tomonidan “Inklyuziv o‘sish uchun innovatsiyalar: nazariy asos va tadqiqot sifatida” nomli maqolasida inklyuziv innovatsiya konstruksiya atrofida tadbirkorlik, strategiya va marketing sohalarida nazariya va empirik tadqiqotlarni rivojlantirish imkoniyatlari haqida to‘xtalib o‘tilgan [6].

Inklyuziv rivojlanish konsepsiyasi Shimoliy Amerikalik iqtisodchi D. Adjemoglu va Britaniyalik siyosatshunos Dj. Robinsonning dunyo tengsizligi va gullab-yashnashi hodisalari haqidagi fikrlaridan kelib chiqqan holda inklyuziv institutlar nazariyasiga asoslanadi [7].

Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi mamlakatlari olimlaridan:

I.V. Gersonskaya tomonidan “Iqtisodiyotning inklyuziv o‘sish konsepsiyasi: rus jamiyatini rivojlanishi uchun yangi imkoniyatlar” nomli maqolasida Inklyuziv iqtisodiy o‘sish konsepsiyasining qoidalari ko‘rib chiqilgan va uning Rossiya jamiyati rivojlanishidagi ahamiyati asoslangan [8].

A.N. Senko tomonidan “Mamlakat hududlarida inklyuziv iqtisodiyotning o‘sish omillari” nomli risolasida mintaqalararo nomutanosibliklarni bartaraf etish bo‘yicha takliflar ishlab chiqqan [9].

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

O.A. Nesterova, O.V Sanfirova, T.A. Petrova kabi olimlar tomonidan “Inklyuziv iqtisodiy o‘sish konteksti” nomli maqolasida inklyuziv iqtisodiy o‘sish ta’rifi va asosiy mazmuni bo‘yicha yondashuvlar o‘rganilgan [10].

R.T. Burganov, L.A. Yelshin, A.R. Sharapovlar tomonidan “Milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta’minlash mexanizmi sifatida inklyuziv o‘sish konsepsiyasi” nomli maqolasida milliy va mintaqaviy iqtisodiy tizimlarning global qiymat zanjiriga integratsiyalashuvi orqali iqtisodiy o‘sishning jadallashuvini oldindan belgilab bir qator ijobiy va salbiy tashqi ta’sirlar o‘rganilgan [11].

Mamlakatimiz olimlari tomonidan inklyuziv iqtisodiy o‘sish bo‘yicha tadqiqotlar olib borish boshlangan bir davrda, hududlarda iqtisodiy o‘sish inklyuzivligini ta’minlashning nazariy asoslari juda muhim hisoblanadi.

Inklyuziv o‘sish va inklyuziv rivojlanish ta’rifi atrofidagi nazariy va uslubiy kurash bizni iqtisodiy nochor guruhlarni qashshoqlikning obyektivi orqali o‘rganish rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o‘rtasidagi tobora ravshan siyosiy raqobat sharoitida tengsizlikning rivojlanish jarayonlarini depolitizatsiya qilish istagi bilan asoslanib, uni qo‘shimcha davlat va xususiy hamkorlik institutlari zanjiri bilan bog‘laydi. Shunday qilib, Jahon banki ”inklyuziv yashil o‘sish” atamasidan foydalanadi, uni ”barqaror rivojlanishga olib boradigan yo‘l” va ”rivojlanayotgan mamlakatni gullab-yashnash darajasiga olib chiqish uchun zarur bo‘lgan tez o‘sishning yagona yo‘li” deb biladi.

Xususan, aholi daromadlarini va bandligini oshirish hamda tadbirkorlikni rivojlantirish orqali hududlarda barqaror va inklyuziv iqtisodiy o‘sishni ta’minlash tadqiqotimizning maqsadi hisoblanadi.

Shuning uchun, aholi daromadlarini oshirishiga imkon berish, sharoit va imkoniyat yaratish orqali hududlarda aholi daromadlarini oshirishga asosiy e’tibor qaratiladi, degan gipoteza orqali tadqiqot olib bordik.

III. MATERIAL VA METOD

Jahon tajribasidan ko‘rish mumkinki, barqaror iqtisodiy o‘sish inklyuziv o‘sishni talab qiladi. Buni saqlab qolish ba’zan qiyin, chunki iqtisodiy o‘sish rivojlanayotgan mamlakatlarda asosiy muammo bo‘lgan korrupsiyaning o‘sishi kabi salbiy tashqi ta’sirlarni keltirib chiqarishi mumkin. Shunga qaramay, inklyuzivlikka, ayniqsa bozorlarga, resurslarga va xolis tartibga solish muhitiga kirish nuqtayi nazaridan imkoniyatlar tengligiga urg‘u berish muvaffaqiyatli o‘sishning muhim tarkibiy qismidir.

Shu bilan birga, xalqaro maydondagi kuzatilayotgan iqtisodiy noaniqliklar, global zanjirdagi uzilishlar, Covid-19 pandemiyasi oqibatlarini yumshatish, iqlim o‘zgarishi hamda xalqaro maydondagi kuchayib borayotgan iqtisodiy xatarlar inklyuziv o‘sishni ta’minlash zaruriyatini yanada oshirmoqda.

Olimlarning fikricha inklyuziv o‘sish – bu aholining keng qatlamlari uchun turmush darajasini oshiradigan iqtisodiy o‘sish.

Shu bilan birga, inklyuziv o‘sish bo‘yicha tadqiqot olib borgan olimlarning ta’kidlashicha, ba’zi iqtisodiy o‘sish omillari salbiy siyosiy oqibatlarga olib kelishi mumkinligi haqida ogohlantirishgan.

Shuningdek, inklyuziv o‘sishning boshqa yo‘nalishlari bo‘yicha tadqiqot olib borgan olimlarning ta’riflariga ko‘ra, iqtisodiyotning mikroiqtisodiy determinantlari va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi bevosita bog‘liqlikni nazarda tutgan.

Mikroiqtisodiy o‘lchov iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish va raqobat uchun tarkibiy o‘zgarishlarning ahamiyatini aks ettiradi.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining ming yilga rivojlanish maqsadlari va mazkur maqsad o‘rniga keyinchalik qabul qilingan Barqaror rivojlanish maqsadlari talabiga muvofiq bir kunda 1,25 AQSH dollaridan kam mablag‘ga ega shaxs qashshoqlikda kun kechirishning chegarasi sifatida belgilagan, ya’ni mazkur shaxslarning ko‘p qismi yetarli ovqatlanish, toza ichimlik suvi va sanitariya sharoitlaridan foydalanish imkoniyatiga ega emas. Qashshoqlikning barcha shakllariga barham berish barcha insoniyatning jiddiy muammolaridan biri sifatida kun tartibiga chiqmoqda.

Qashshoqlik chegarasidan pastroqda yashovchi aholi sonining o‘sishi nafaqat ushbu aholi yashashiga salbiy ta’sir etadi, balki hudud va mamlakat iqtisodiy o‘sishiga ta’sir qiladi, ya’ni xarid qobiliyati yo‘qoladi.

Inklyuziv o‘sishni ta’minlash esa ijtimoiy birdamlik buzilishining, siyosiy va ijtimoiy keskinliklar yuzaga kelishining, jinoyatchilikning yuqori darajaga chiqishining, siyosiy beqarorlik va qurolli mojarolarning oldi olinishiga erishiladi.

Mamlakatdagi metodologiyaga asosan belgilangan kambag‘allik darajasi bilan birgalikda turli qatlamlardagi aholining ish bilan bandligi darajasi, daromadlar taqsimlanishining tengsizligini ifodalovchi Djinni koeffitsiyenti orqali inklyuzivlikni baholash mumkin.

Inklyuziv iqtisodiy o‘sish jamiyatning farovonligini ta’minlash maqsadida aholining turli qatlamlari o‘rtasidagi tengsizlikni qisqartirish orqali ijtimoiy birdamlikni ta’minlash hisoblanadi.

Bu esa hududlarda inklyuziv iqtisodiyotni ta’minlashdan shakllanadi va sodda qilib aytganda barchani hisobga olib rivojlantirishni anglatadi.

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti inklyuziv o‘sishni aholining barcha qatlamlariga imkoniyatlarni yaratish, jamiyat farovonligini ta’minlash uchun moddiy va nomoddiy boyliklarni adolatli taqsimlash bilan iqtisodiy o‘sish deb tushuntiradi.

Jahon banki esa barchani qamrab olgan va aholining iqtisodiy o‘sishga o‘z hissasini qo‘shishiga hamda farovonlik uchun foydalanishiga imkoniyat yaratishni inklyuziv o‘sish deb izohlaydi.

Osiyo taraqqiyot banki – barchani qamrab olgan o‘sish bo‘lib, nafaqat yangi iqtisodiy imkoniyatlarni yaratish balki imkoniyatlardan teng foydalanishga dostup berish, ayniqsa aholining zaif qatlamlariga deb tarif beradi.

Birlashgan millatlar tashkilotining taraqqiyot dasturi barchani qamrab olgan o‘sish bo‘lib, qoida tariqasida iqtisodiy o‘sish barcha uchun farovonlikni ta’minlash deb keltiradi .

Xalqaro moliya korporatsiyasi farovonlik va imkoniyatlarni keng taqsimlash bilan iqtisodiy o‘sishda barchani qamrab olishdir va bu o‘sish barqaror va keng qatlamni ichiga oladi, barcha ishchi kuchini samaradorligini namoyon qiladi va bozor va resurslarga teng imkoniyat yaratishni ta’minlaydi hamda aholining zaif qatlamlarini himoya qiladi .

Tariflarni ko‘rib chiqib, inlyuzivlikning xususiyatlarini yakunda ikki asosiy natija bilan ko‘rish mumkin:

- har bir fuqaroning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda mehnat faoliyatiga jalb etilishi;
- har bir fuqaroning hayot faoliyatining asosiy ehtiyojlarini qondirish uchun imkoniyatga ega bo‘lishi (oziq-ovqat, suv, kiyim-kechak, sog‘liqni saqlash, turar joy, ta’lim va energiya resurslari).

Hududlarda inklyuziv o‘sishni ta’minlashda davlat tomonidan institutsional sharoitlarni shakllantirishga e’tibor qaratishi kerak.

Yuqoridagi olimlar hamda xalqaro moliya institutlarining ta’riflarini inkor qilmagan holda, inklyuziv o‘sishga quyidagi ta’rifni keltiramiz, inklyuziv iqtisodiy o‘sish – bu aholining zaif qatlamlarini inobatga olgan holda mamlakatda har bir aholi daromadlari va bandligini oshishi hamda tadbirkorlik faoliyati rivojlanishi uchun adolatli imkoniyat va zaruriy shart-sharoitlarni yaratilishini ta’minlash.

Covid-19 pandemiyasi oqibatida yuzaga kelgan iqtisodiy inqiroz barqaror va inklyuziv iqtisodiy o‘sishni ta’minlash amalda yanada muhim ekanligini ko‘rsatib berdi.

Mamlakat aholisining kambag‘allik chegarasidan (Jahon banki tomonidan o‘rtacha past daromadli mamlakatlar uchun hisoblab chiqilgan - sotib olish qobiliyati pariteti bo‘yicha har bir kishiga kuniga 3,2 dollar) pastda yashayotgan qismi bilan manzilli ishlash kun tartibiga chiqmoqda.

Karantin cheklovlari o‘rnatilgan vaqtda bu muammo yanada keskinlashdi – yana bir millionga yaqin fuqaro kambag‘allik chegarasidan pastga tushib qolganligini Jahon banki o‘z hisobotlarida qayd etdi.

Kambag‘allikni qisqartirishda kambag‘al aholining doimiy daromad manbaini yaratish uchun dastlabki kapitalini shakllantirishga ko‘maklashish, inson kapitali sifatini oshirish, kambag‘al oilalarga to‘g‘ridan to‘g‘ri moddiy va nomoddiy yordam ko‘rsatish muhim ahamiyat kasb etadi.

Inklyuziv o‘sish yondashuvi uzoq muddatli istiqbolni nazarda tutadi, chunki asosiy e’tibor kambag‘al va daromadi kam aholi guruhlarining turmush darajasini oshirish vositasi sifatida samarali bandlikka qaratilgan.

Ushbu masalalarni birinchi navbatda nazariy jihatlarini o‘rganish va joriy qilish asosiy masala hisoblanadi. Umumiy qilib aytganda inklyuziv iqtisodiy o‘sishning iyerarxiyasi quyidagi jadvalda keltirilgan.

1-jadval: Inklyuziv iqtisodiy o‘sishning iyerarxiyasi

№	Bosqichlar va ularning nomlanishi	Bosqichlar davrlari	Tadqiqot olib borgan olimlar
1	*1-bosqich.* Mintaqalardagi iqtisodiy o‘sishning nomutanosibligi	2000-yilgacha	Atkinson [12]
2	*2-bosqich.* Inklyuziv o‘sishning kirib kelishi	2001–2009-yillar	Hwa Son [13] Elena ва Susanna [14]
3	*3-bosqich.* Iqtisodiy taraqqiyotni ta’minlashda inklyuziv o‘sishning namoyon bo‘lishi	2010–2019-yillar	Ranieri Rafael [15] Anand Rahul [16]
4	*4-bosqich.* Iqtisodiy siyosat yuritishda inklyuziv iqtisodiy o‘sishni ta’minlash muhim vazifaga aylanishi	2020-hozirgacha davrda	Cerra [17] Waite ва Roy [18]

Manba: O‘rganilgan adabiyotlar asosida muallif ishlanmasi.

Bugungi kunga qadar mamlakat va uning hududlaridagi nomutanosibliklar hamda o‘zaro farqlar kambag‘allik darajasi, ishsizlik darajasi, Djini koeffitsiyenti, Lorens egri chizig‘i, daromadlar tabaqalanishi kabi ko‘rsatkichlarni hisoblash metodlari orqali hisoblanadi.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 2015-yilning sentyabrida Barqaror rivojlanish bo‘yicha o‘tkazilgan sammitida qabul qilingan 70-son rezolyutsiyasiga muvofiq, shuningdek, 2030-yilgacha bo‘lgan davrda BMT Global kun tartibining Barqaror rivojlanish maqsadlarini va inklyuziv o‘sishning umumiy barqaror rivojlanishga ko‘maklashish va “hech kimni ortda qoldirmaslik”dir.

Inklyuziv o‘sish o‘z navbatida jamiyatning barcha qatlamlariga foyda keltiradigan, hech kimni ortda qoldirmaydigan iqtisodiy o‘sishni o‘z ichiga oladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, hudud, tuman (shahar)ni barqaror va inklyuziv rivojlantirishda quyidagi maqsadlardan kelib chiqish hamda maqsadli ko‘rsatkichlarni haqiqatdagi ko‘rsatkichlardan son va sifat jihatdan yaxshilanishi nuqtayi nazaridan aniq va asoslangan raqamlarda qayd qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

- ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash (aholi turmush darajasini oshirish, kambag‘allik darajasini qisqartirish, aholi bandligini ta’minlash);
- inson kapitali sifatini oshirish (ta’lim va sog‘liqni saqlash sifatini yaxshilash va qamrovini kengaytirish, malaka oshirish va qayta tayyorlash, tashqi migrantlarni o‘qitish);
- iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash (ishlab chiqarish obyektlarini oqilona joylashtirish va ularni infratuzilma bilan ta’minlash, tadbirkorlik va eksport salohiyatini oshirish, qulay investitsion muhitni yaratish, xususiy mulk daxlsizligini ta’minlash, sog‘lom raqobat muhitini yaratish);
- urbanizatsiyani rivojlantirish (bosh rejalarni ishlab chiqish, shahar aholi punktlari qiyofasini yaxshilash va ularni sifatli infratuzilma bilan ta’minlash, sputnik shaharlarni tashkil etish, uy-joylar qurish, ipoteka bozorini rivojlantirish);
- ekologik holatni yaxshilash (atrof-muhitni muxofaza qilish va obodonlashtirish, iqlim o‘zgarishiga moslashish, ekologik ta’sirni yumshatish, ikkilamchi qayta ishlashni tashkil etish);
- ishlab chiqarish obyektlari, aholini barqaror ishlab chiqarish, sifatli ijtimoiy infratuzilma bilan ta’minlash, shu jumladan muqobil energiya manbalarini rivojlantirish uchun qo‘llab-quvvatlash;
- rivojlanishning innovatsion yo‘liga o‘tish (IT-texnologiyalar, aqlli hudud, smart-tarmoqlar yaratish, davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish, xususiy investitsiyalarni jalb qilish, “yashil” iqtisodiyot tamoyillarini joriy qilish, mahalliy hokimliklar faoliyati samaradorligini oshirish, joylarda natijaga yo‘naltirilgan boshqaruvni joriy qilish);
- hududda oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash (qishloq xo‘jaligining barqaror rivojlanishiga ko‘maklashish, sohaga resurs rejamkor texnologiyalarni joriy qilish, rivojlanishning intensiv usuliga o‘tish, yerlar holatini yaxshilash va hosildorlikni oshirish, aholi tomorqalaridan samarali foydalanish);
- yer resurslaridan iqtisodiy samarali foydalanishga qaratilgan yer islohotlarini amalga oshirish (yerlarni sotish va ijaraga berish, erkin iqtisodiy va kichik sanoat zonalari yerlaridan samarali foydalanish);
- suv resurslaridan oqilona foydalanish;
- mahalliy budjetlarni mustahkamlash (daromad manbalarini ko‘paytirish, xorijiy investitsiyalar va grantlarni jalb qilish, transfertlar).

Hududlar inklyuziv iqtisodiy o‘sishini ta’minlash mexanizmlaridan yana biri – bu mahalliy hokimiyat boshqaruvida samarali iqtisodiy boshqaruv tizimini yo‘lga qo‘yish hisoblanadi.

Bunda, mahalliy hokimliklar iqtisodiy qarorlarni qabul qilish jarayonida fuqarolar (tub aholi) ishtirokini yanada kengaytirishga hamda hisobdorlikni natijaviyligini oshirishga alohida e’tibor berishi lozim.

Ya’ni, mahalliy hokimliklar iqtisodiy qarorlar qabul qilish jarayonida mahalliy aholining yoki ularning vakili xalq deputatlarining ishtiroki bilan amalga oshirish orqali inklyuzivlik ta’minlanadi.

Yuqoridagilarni amalga oshirish natijasida hududlarda inklyuziv iqtisodiy o‘sishni ko‘rsatib beruvchi integral ko‘rsatkichni aniqlash va unga baho berish qo‘yilgan vazifalarning to‘g‘riligi hamda ularning bajarilish holatini aks ettiradi.

IV. XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu maqolada hududlarda inklyuziv iqtisodiy o‘sishni ta’minlashning nazariy asoslari yoritilib, ushbu nazariy asoslar bo‘yicha fikr bildirgan olimlar va xalqaro moliya institutlarining tadqiqotlari o‘rganildi.

O‘rganishlar natijasida quyidagilar taklif qilinadi:

birinchidan, hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini inklyuzivligini ta’minlash respublikamizda nazariy-metodologik asoslari yaratilishi, umumlashtirilishi hamda doimiy takomillashtirilishi lozim;

ikkinchidan, bozor iqtisodiyoti sharoitida hududlar rivojlanishini inklyuzivligini ta’minlash bo‘yicha xorijiy tajribalar umumlashtirilishi va ulardan respublikamizda foydalanishga oid tavsiyalar ishlab chiqilishi lozim;

uchinchidan, hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda raqobatbardoshligini oshirish uchun dasturlarni shakllantirishda inklyuzivlikni ta'minlash yuzasidan metodik ko'rsatmalar ishlab chiqish lozim;

to'rtinchidan, aholi daromadlari va bandligi oshishi hamda tadbirkorlikni rivojlanishi uchun moliyaviy va boshqa qo'llab-quvvatlash choralarini mahallalar kesimida qo'llash mexanizmlarini joriy etish;

beshinchidan, hududlarda ma'muriy islohotlarni amalga oshirish orqali aholi daromadlari va bandligini oshishi hamda tadbirkorlikni rivojlanishi uchun zaruriy shart-sharoitlar va imkoniyat yaratish;

oltinchidan, hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi inklyuzivligini baholash metodologiyasini ishlab chiqish va shu asosda hududlar iqtisodiy o'sishi inklyuzivligi baholanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. https://www3.weforum.org/docs/WEF_Forum_IncGrwth_2018.pdf
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli Farmon.
3. Paramasivan S Vellala, Dr. Mani K Madala, Dr. Utpal Chhattopadhyay, "A Theoretical Model for Inclusive Economic Growth in Indian Context" International Journal of Humanities and Social Science Vol. 4, No. 13; November 2014. P. 229-235.
4. Valerie Cerra, An Inclusive Growth Framework In: How to Achieve Inclusive Growth. Edited by: Valerie Cerra, Barry Eichengreen, Asmaa El-Ganainy, and Martin Schindler, Oxford University Press. Valerie Cerra 2022. DOI: 10.1093/oso/9780192846938.003.0001
5. Chaowei Zhu (2022) Conceptualising and evaluating inclusive economic development: a productivity perspective, Development Studies Research, 9:1, 219-229, DOI: 10.1080/21665095.2022.2112729
6. GEORGE Gerard, McGahan Anita M., Prabhu Jaideep. Innovation for Inclusive Growth: Towards a Theoretical Framework and a Research Agenda. (2012). Journal of Management Studies. 49, (4), 661-683. Research Collection Lee Kong Chian School Of Business.
7. Д. Аджемоглу, Дж. Робинсон. Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты / Пер. с англ. М.: Издательство АСТ, 2017.
8. И.В. Герсонская "Концепция инклюзивного экономического роста: новые возможности для развития российского общества" Вестник Челябинского государственного университета. 2021. № 6 (452). Экономические науки. Вып. 73. С. 51—60
9. А.Н. Сенько "Факторы инклюзивного экономического роста регионов страны" Устойчивое развитие экономики: международные и национальные аспекты [Электронный ресурс]: электронный сборник статей III Международной научнопрактической online-конференции, Новополоцк, 18–19 апреля 2019 г. / Полоцкий государственный университет. – Новополоцк, 2019. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM).
10. О.А. Нестерова, О.В Санфирова, Т.А. Петрова "Инклюзивный субъект в контексте экономического роста" Вопросы инновационной экономики. Том, 12 номер. 1 январь-март, 2022 г. С. 209-221.
11. Р.Т. Бурганов, Л.А. Ельшин, А.Р. Шарапов "Концепция инклюзивного роста как механизм обеспечения устойчивого развития национальной экономики" Экономика, предпринимательство и право. Том, 12 номер 10 октябрь 2022 г. С. 2623-2639.
12. Atkinson, A. B. (1970), "On the Measurement of Inequality," Journal of Economic Theory, Vol. 2, No. 3, September, pp. 244-263.
13. I. Ali and H. Hwa Son (2007), "Measuring inclusive growth", Asian Development Review, Vol. 24, No. 1, pp. 11- 31.
14. Elena Ianchovichina and Susanna Lundstrom, 2009. "Inclusive growth analytics: Framework and application", Policy Research Working Paper Series 4851, The World Bank.
15. Ranieri, Rafael; Ramos, Raquel Almeida (March 2013). "Inclusive Growth: Building up a Concept". Working Paper. Brazil: International Policy Centre for Inclusive Growth. ISSN 1812-108X. Retrieved 13 January 2015.
16. Anand, Rahul; et al. (17 August 2013). "Inclusive growth revisited: Measurement and evolution". Centre for Economic Policy Research. Retrieved 13 January 2015.
17. Valerie Cerra, An Inclusive Growth Framework In: How to Achieve Inclusive Growth. Edited by: Valerie Cerra, Barry Eichengreen, Asmaa El-Ganainy, and Martin Schindler, Oxford University Press. Valerie Cerra 2022. DOI: 10.1093/oso/9780192846938.003.0001
18. Waite, David; Roy, Graeme (2 November 2022). "The promises and pitfalls of operationalizing inclusive growth". Regional Studies. 56 (11): 1989–2000.

TADBIRKORLIKNI RIVOJLANTIRISH VA DAVLAT TOMONIDAN QO‘LLAB-QUVVATLASHNI TASHKIL ETISHNING NAZARIY VA USLUBIY TAMOYILLARI

Farxodjon Inamov
Namangan muhandislik-qurilish instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada tadbirkorlikni rivojlantirish va davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashni tashkil etishning nazariy va uslubiy tamoyillari qishloq xo‘jaligida tadbirkorlikni rivojlantirish va rag‘batlantirishning tashkiliy-iqtisodiy shartlari, jamiyat va umuman insoniyat uchun ahamiyatini anglashning amaliy jihati va boshqaruv amaliyoti orqali amalga oshirilishi haqida fikr va mulohazalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: tadbirkorlikni rivojlantirish, boshqaruv mexanizmi, boshqaruv obyektlari, bozor, korxona samaradorligi.

Abstract: In this article, the theoretical and methodological principles of the development of entrepreneurship and the organization of state support are implemented through the organizational and economic conditions of the development and promotion of entrepreneurship in agriculture, the practical aspect of understanding its importance for society and humanity as a whole, and management practice. thoughts and comments are presented.

Key words: business development, management mechanism, management objects, market, enterprise efficiency.

Аннотация: В данной статье теоретические и методологические основы развития предпринимательства и организации государственной поддержки реализуются через организационно-экономические условия развития и стимулирования предпринимательства в сельском хозяйстве, практический аспект понимания его значения для общества и человечества в целом и практики управления, представлены мысли и комментарии.

Ключевые слова: развитие бизнеса, механизм управления, объекты управления, рынок, эффективность предприятия.

KIRISH

Qishloq xo‘jaligi korxonalari faoliyati tashkiliy, iqtisodiy va moliyaviy yordamni talab qiladi. Yuqori, ijtimoiy va iqtisodiy raqobatbardosh moliyaviy natijalarni yaratish bir vaqtning o‘zida qishloq xo‘jaligi korxonasining ijtimoiy va iqtisodiy missiyasini amalga oshirishni anglatadi.

Sohani davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash – oziq-ovqat xavfsizligini kafolatlash va qishloq hududlarini barqaror rivojlantirish mezonlariga erishishning samarali tashkiliy-iqtisodiy chorasidir. Tadbirkorlikni rivojlantirish va davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashni tashkil etish nazariyasi bu jarayonning natijalarini aniqlash va modellarini shakllantirishda ko‘p qirrali hisoblanadi. Faqat qishloq xo‘jaligi tadbirkorligi uchun iqtisodiy rag‘batlantirish nazariy va amaliy qo‘llash ma’nosida dolzarbdir.

Tadbirkorlikni davlat, bozor va nodavlat tashkilotlari tomonidan iqtisodiy rag‘batlantirish omili korxonalarni samaradorlik uchun zarur bo‘lgan iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishga, rag‘batlantirishga qaratilgan tashkiliy, iqtisodiy, tashkiliy va huquqiy choralarni qo‘llash orqali o‘z ifodasini topadi. Tadbirkorlikni rivojlantirishni tashkil etish uchun iqtisodiy rag‘batlantirish asosiy ahamiyatga ega bo‘lib, iqtisodiy faoliyatni ma’lum bir yo‘nalishda yo‘naltirish uchun tashkiliy, moliyaviy va iqtisodiy omillarning tizimli sifatda tavsiflanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda iqtisodiy-statistik usullar, tizimli tahlil, guruhlashtirish taqqoslash, solishtirish, tanlanma kuzatuv usullari, ko‘p omilli ekonometrik tahlillar, prognozlashtirish va boshqa usullardan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Iqtisodiy rag‘batlantirish – tadbirkorlikni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash siyosatini amalga oshirish jarayoni bo‘lib, makro (iqtisodiyot), mezo (mintaqa, tarmoq) va mikro (korxona) darajalarida amalga oshiriladi. Iqtisodiy rag‘batlantirishning tegishli ta’siri korxonalarning ishlab chiqarish-xo‘jalik faoliyatining maqsadli ta’sirini ta’minlashni muvofiqlashtirish, korxona xodimlarining mehnat faoliyati uchun motivatsiyani shakllantirish va chora-tadbirlarni amalga oshirish orqali dastur natijalariga erishish uchun zarur shart-sharoitlarni shakllantirishni, raqobatbardoshligini oshirishni o‘z ichiga oladi.

Tadbirkorlikni tashkil etish tizimida, shuningdek, iqtisodiy rag‘batlantirishni amalga oshirish va qishloq xo‘jaligi tadbirkorligini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlarini amalga oshirishda qishloq xo‘jaligining o‘ziga xos xususiyatlari hisobga olinadi. Xususan, qishloq xo‘jaligi korxonalarining samarali ishlashini ta’minlash maqsadida qishloq xo‘jaligi faoliyatida e’tiborga olinishi kerak bo‘lgan beshta tarmoq xususiyatlarini ko‘rsatib o‘tishimiz mumkin:

- **institutsional xususiyatlar** - qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, qayta ishlash va sotish bilan bog‘liq holda yuzaga keladigan munosabatlarni tartibga solish sohasida zarur huquqiy bazaning takomillashmagani; davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash zarurati; qishloq xo‘jaligi infratuzilmasining rivojlanish darajasi va sur’atlarining tarmoq talab va ehtiyojlarini qondirish uchun yetarli emasligi;
- **iqtisodiy xususiyatlar** - kalendar yil davomida aylanma mablag‘larning notekis tushishi; tijorat banklari tomonidan qishloq xo‘jaligi tuzilmalarini kreditlashning yetarli darajada emasligi; investitsiya qilingan mablag‘larni qaytarish muddati uzoqroq;
- **texnologik xususiyatlar** – tabiiy va iqlim sharoitlariga haddan tashqari bog‘liqlik; ishlab chiqarishning mavsumiyligi; yuqori material sig‘imi; maxsus qishloq xo‘jaligi texnikasidan foydalanish zarurati; ishlab chiqarishning past harakatchanligi; asosiy fondlarni joylashtirish va ishlab chiqarilgan mahsulotlarni saqlash uchun katta maydonlarni jalb qilish zarurati; uzoq ishlab chiqarish tsikli; mahsulotning buzilishi va cheklangan saqlash muddati ehtimoli;
- **ijtimoiy xususiyatlar** – qishloq aholisining daromadlari va ta’lim darajasi shahar aholisiga nisbatan pastligi; vayron qilingan ijtimoiy va yo‘l infratuzilmasi; qishloq aholisiga maishiy xizmat ko‘rsatishning tegishli darajada yo‘qligi; qishloq joylarda ish o‘rinlarining yetishmasligi;
- **etnik xususiyatlar** – tarixiy voqealar ta’sirida shakllangan va qishloq aholisining o‘ziga xos mentaliteti va iqtisodiy tafakkurini shakllantirgan, buni e’tiborsiz qoldirib bo‘lmaydi. Tegishli murakkab mexanizm mavjud bo‘lgan taqdirda tashkiliy-iqtisodiy vositalar samarali ishlaydi.

Qishloq xo‘jaligi sohasidagi tashkiliy-iqtisodiy mexanizmni qishloq xo‘jaligi korxonalarining ishlash tartibini shakllantiradigan va ta’sir qiluvchi tashkiliy, iqtisodiy, huquqiy, boshqaruv, tartibga solish choralari va jarayonlari tizimi sifatida kutilayotgan iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik va boshqa natijalarni ko‘rib chiqish kerak. Agrobiznes korxonalari rivojlanishini ta’minlashning tashkiliy-iqtisodiy vositalarining asosiy tarkibiy qismi bo‘lgan tashkiliy, iqtisodiy, huquqiy, boshqaruv va tartibga solish chora-tadbirlarini amalga oshirish, albatta, izchil va tizimli xarakterga ega bo‘lishi kerak.

Xususan:

- O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligining tashkiliy-iqtisodiy mexanizmining elementlariga bozor tipidagi subyektlarni yaratish;
- qishloq xo‘jaligi bozori infratuzilmasi;
- yer munosabatlarini tashkil etish;
- agrar sohani boshqarish tizimi;
- qishloq tadbirkorligi va agroservis kooperatsiyasini rivojlantirish;
- qishloq hududlarini rivojlantirish dasturlari;
- investitsiyalar va innovatsiyalarni rivojlantirish;
- davlat nazorati va moddiy-texnik ta’minoti tizimi;
- kreditlash va bank xizmatlari;
- qishloq xo‘jaligi bozorlarini sug‘urtalash;

- davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash;
- narx va bojxona tariflarini tartibga solish;
- moddiy-texnik ta’minot;
- soliqqa tortish va qimmatli qog‘ozlar bozori kiradi[1].

Belgilangan tarkibiy qismlarni hisobga olgan holda, zamonaviy iqtisodiy sharoitda ulardan eng dolzarbini batafsilroq ko‘rib chiqish mumkin. Qishloq xo‘jaligi korxonalarini rivojlantirish samaradorligini oshirishda kreditlash va boshqa bank xizmatlari, tavakkalchilikni sug‘urtalash, investitsiyalar va qimmatli qog‘ozlar bozorini rivojlantirishda vositachilik xizmatlari nihoyatda muhim o‘rin tutadi. Kreditlash rivojlanishining past darajasi ipoteka kreditlash, garov bazasini shakllantirish mexanizmlari va boshqa turdagi kafolatlarning yo‘qligi bilan bog‘liq.

Sug‘urtalash kabi tashkiliy-iqtisodiy mexanizmning muhim tarkibiy qismi sug‘urta tartib-taomillari, o‘zaro sug‘urtalashni tashkil etish mexanizmlari standartlashtirilmaganligi, qishloq xo‘jaligi sug‘urtasini tartibga solish bo‘yicha davlat agentligi tashkil etilishiga yo‘l qo‘yilmaganligi sababli yetarli darajada samarali rivojlanmayapti. Qishloq xo‘jaligi korxonalarining rivojlanishini ta’minlashning barcha vositalarini yaratish va faoliyat yuritishda, shuningdek, qishloq xo‘jaligi o‘ziga xos tarmoq sifatida qishloq xo‘jaligi korxonalari faoliyati natijalariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadigan bir qator xususiyatlarga ega ekanligini ham doimo hisobga olish kerak. Bu xususiyatlarga quyidagilar kiradi:

- asosiy ishlab chiqarish vositalari yer va tirik organizmlar – biologik qonuniyatlar asosida rivojlanadigan o‘simliklar va hayvonlar;
- ishlab chiqarishning mavsumiyligi va ishlab chiqarish tsikli davomida daromadlarning tartibsiz olinishi;
- xavf va noaniqlikning mavjudligi, chunki ishlab chiqarish natijalariga tabiiy sharoit sezilarli darajada ta’sir qiladi;
- qishloq xo‘jaligi korxonalari tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etishda davom etmoqda;
- suv resurslarining muhim rol o‘ynashi va texnologik jihozlarga doimiy ehtiyojni mavjudligi.

Belgilangan xususiyatlarni bartaraf etib bo‘lmaydi, shuning uchun ularni bilish, to‘liq tahlil qilish, qonunlarning harakat mexanizmini har tomonlama ko‘rib chiqish va to‘g‘ri qo‘llash agrar korxonalarning iqtisodiy faoliyati samaradorligiga katta ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shuning uchun qishloq xo‘jaligi korxonasining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda barqaror va daromadli faoliyat yuritishi tashkiliy-iqtisodiy vositalarni ishlab chiqish va takomillashtirish zarurligini belgilaydi.

Ushbu rivojlanish va takomillashtirishni amalga oshirish, birinchi navbatda, davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash shaklida, so‘ngra bozor mexanizmi va ichki iqtisodiy tartibga solish orqali davlat ta’sirida mamlakat hukumati tomonidan amalga oshirilishi kerak. Shu bilan birga, teng huquqlilik yaratish maqsadida ma’muriy, tashkiliy-iqtisodiy dastaklar va rag‘batlantirish tizimi yordamida tarmoqlararo va tarmoq ichidagi munosabatlarni tartibga solishda davlatning rolini kuchaytirish muhimligini qayd etish lozim. Rag‘batlantirishning hal qiluvchi omili davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanishdir.

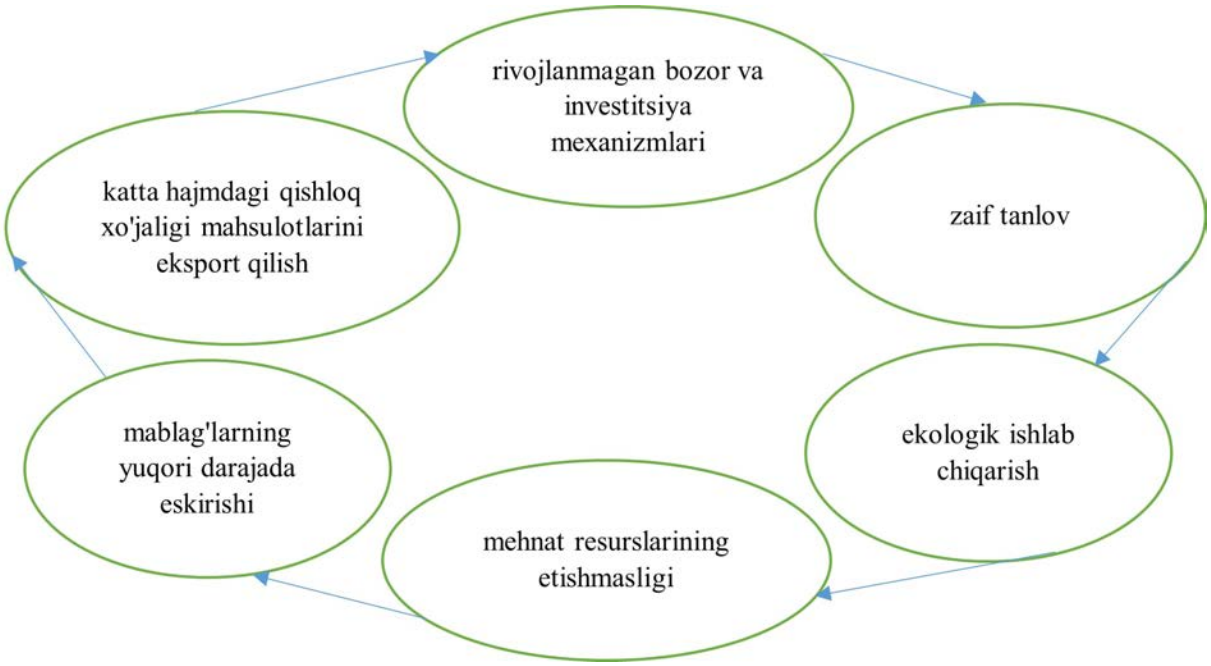
Qishloq xo‘jaligini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash va moliyaviy himoya qilish zarurati nafaqat ishlab chiqarishning mavsumiyligi, tsiklligi, kapital aylanish davrining uzoqligi bilan bog‘liq, balki qishloq xo‘jaligi sektorining daromad keltirishi bilan bog‘liq. Bizning fikrimizcha, O‘zbekiston Respublikasida qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash ishlab chiqarishning rentabelligini kengaytirilgan takror ishlab ta’minlash, qishloq joylarida mehnat resurslarini saqlash va kompleks rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish, aholining arzon oziq-ovqat mahsulotlari sifatiga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan bo‘lishi kerak.

Bu qishloq xo‘jaligiga yangi mablag‘larni jalb qilish va davlat yordamini yanada oqilona va maqsadli ko‘rsatish yo‘llarini izlash zarurati ortib borayotgan muammoning keskinligini aks ettiradi. Ko‘rib turganingizdek, hozirda “davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash” tushunchasi turlicha talqin qilinsa-da, ayni paytda ular qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini rivojlantirish va qishloqning ijtimoiy infratuzilmasini tiklashdan iborat bo‘lgan umumiy maqsadni belgilab beradi.

Biroq, O‘zbekiston Respublikasida agrosanoat kompleksini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash yetarli emas. Shu sababli, bu ma’lum darajada monopoliya va oligopoliyalarning paydo bo‘lishiga, iqtisodiy beqarorli-

1 Lopatyuk R. I., Biletska N. V. Effective provision production of agricultural enterprises. Economy. Management. Business. 2015. No. 1 (11). P. 189-193.

kning rivojlanishiga, narxlarning noaniqligiga, mamlakatdan kam moliyalashtirishga va 1-rasmda tasvirlangan bir qator boshqa muammolarni bartaraf etishga yordam berdi.

1-rasm: Rivojlanish samaradorligini ta'minlashda agrosanoat majmuasi muammolari

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun davlat moliyaviy yordam ko'rsatishi shart, chunki ularni qishloq xo'jaligi korxonalari o'z mablag'lari yoki tijorat banklarining kreditlari hisobidan to'liq moliyalashtirib bo'lmaydi. O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash sanoatni rivojlantirishga qaratilgan dastur va chora-tadbirlarni byudjetdan moliyalashtirishni, imtiyozli soliq rejimini, tijorat banklarining kreditlaridan foydalanganlik uchun foiz stavkalarini qisman qoplashni o'z ichiga oladi.

Qishloq xo'jaligida kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonini qo'llab-quvvatlash uchun byudjet mablag'lari zarur bo'lib, bu orqali inflyatsiya jarayonlarini jilovlash va qishloq xo'jaligi mahsulotlari iste'molchilari manfaatlarini himoya qilish lozim. Bugungi kunda "davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash" tushunchasining asosiy talqini qonunchilik darajasida tasdiqlanmagan. Bu ko'pincha "davlat tomonidan tartibga solish tizimi", "moliyaviy qo'llab-quvvatlash", "byudjetni qo'llab-quvvatlash tizimi", "qishloq xo'jaligiga davlat yordami" va boshqalar kabi tushunchalar bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasida agrosanoat kompleksini rivojlantirish uchun davlat moliyaviy yordami bilvosita davlat yordami (soliq imtiyozlarini taqdim etish); bevosita davlat yordami (byudjetdan ajratmalar, byudjet kreditlari) shakllarda amalga oshiriladi. Quyidagilar qishloq xo'jaligini davlat byudjeti mablag'lari hisobidan davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning asosiy yo'nalishlari hisoblanadi:

- qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilarni subsidiyalar, subsidiyalar, kompensatsiyalar shaklida bevosita byudjetdan qo'llab-quvvatlash, bunda mablag'lar turdosh tarmoqlarga yo'naltirilgan, shuningdek, tovar ishlab chiqaruvchilarning to'lov qobiliyatini oshirish va ularning investitsion jozibadorligini oshirish;
- agrosanoat majmui tovar ishlab chiqaruvchilarining mavsumiy xarajatlari uchun imtiyozli shartlarda qisqa muddatli naqd kredit berishni qo'llab-quvvatlash;
- agrosanoat majmuasi korxona va tashkilotlarini uzoq muddatli lizing (lizing) asosida mashinasozlik mahsulotlari bilan ta'minlashni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash;
- muayyan sohalarda ixtisoslashtirilgan davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash;
- fermerlikni rivojlantirish, ehtiyot qismlarning mavsumiy zaxiralarini, urug'lik va veterinariya preparatlarining markazlashtirilgan fondlarini yaratish va boshqalar;
- qishloq xo'jaligiga kapital qo'yilmalarni, shuningdek, markazlashtirilgan va markazlashmagan maqsadli dasturlar doirasidagi investitsiyalarni davlat tomonidan qaytarilmaydigan moliyalashtirish;

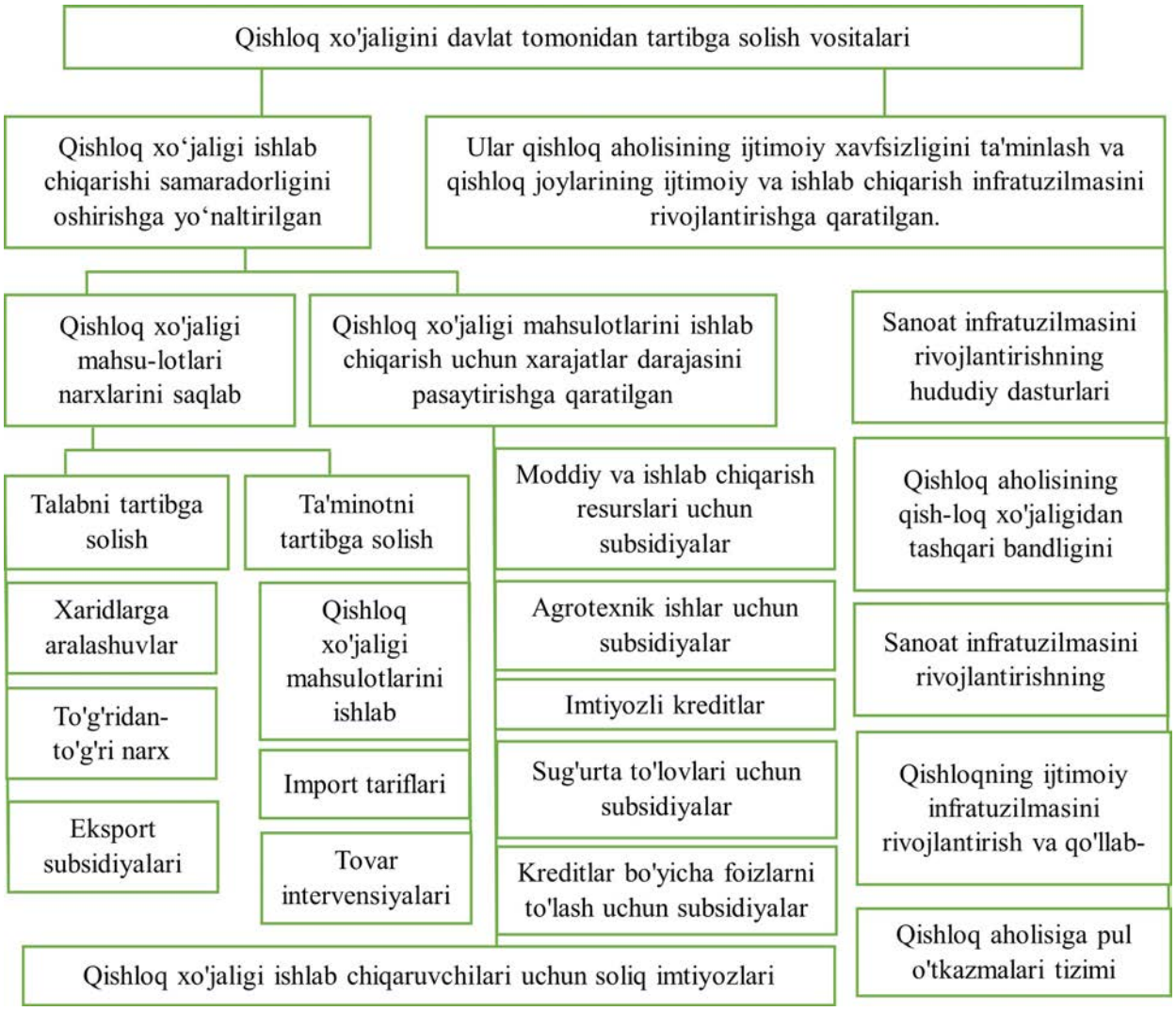
TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

- tanlov asosida amalga oshirilayotgan maqsadli dasturlar doirasida investitsiyalarni qaytarib olinmasdan moliyalashtirish, shuningdek jalb etilgan investisiya kreditlari bo‘yicha davlat kafolatlarini berish;
- qishloq xo‘jaligi ta’limi va fan tizimini rivojlantirishni moliyalashtirish.

Rus olimi L.M. Vasilev ushbu muammoni o‘rganishda qishloq xo‘jaligini davlat tomonidan tartibga solish vositalarini shartli ravishda ikki guruhga ajratadi:

1) qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi samaradorligini oshirish vositalari;
2) qishloq aholisining ijtimoiy xavfsizligini ta’minlash va qishloq joylarining ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish vositalar (2-rasm).

2-rasm: Qishloq xo‘jaligini davlat tomonidan tartibga solish vositalari

Ushbu guruhlarga ko‘ra, qishloq xo‘jaligini davlat tomonidan tartibga solish vositalarini quyidagicha belgilash mumkin:

1) qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilari uchun maxsus soliq rejimlarini belgilash;
2) qishloq va shaharlarni davlat ehtiyojlari uchun mahsulot, xom ashyo va oziq-ovqat sotib olish, saqlash, qayta ishlash va sotish;
3) qishloq xo‘jaligi mahsulotlari, xomashyo va oziq-ovqat mahsulotlarining ayrim turlariga minimal va maksimal narxlarni belgilash;
4) qishloq xo‘jaligi mahsulotlari, xomashyo va oziq-ovqat mahsulotlarining importi va eksportini tarif hamda tarifsiz tartibga solish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari, xom ashyo va oziq-ovqat mahsulotlari eksportini qo‘llab-quvvatlash;

5) qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilariga va agrooziq-ovqat tarmog‘ining boshqa subyektlariga subsidiyalar, subvensiyalar, kafolatlar va kompensatsiyalar berish, byudjetdan moliyalashtirishning boshqa shakllaridan foydalanish;

6) davlat investitsiyalarini yo‘naltirish, agrooziq-ovqat majmuini monopoliyaga qarshi tartibga solish, qishloq xo‘jaligi sohasidagi ma’muriy-texnik to‘siqlarni bartaraf etish chora-tadbirlarini ishlab chiqish;

7) qishloq hududlarini barqaror rivojlantirish va tabiiy resurslarni saqlash dasturlarini ijrosini ta’minlash;

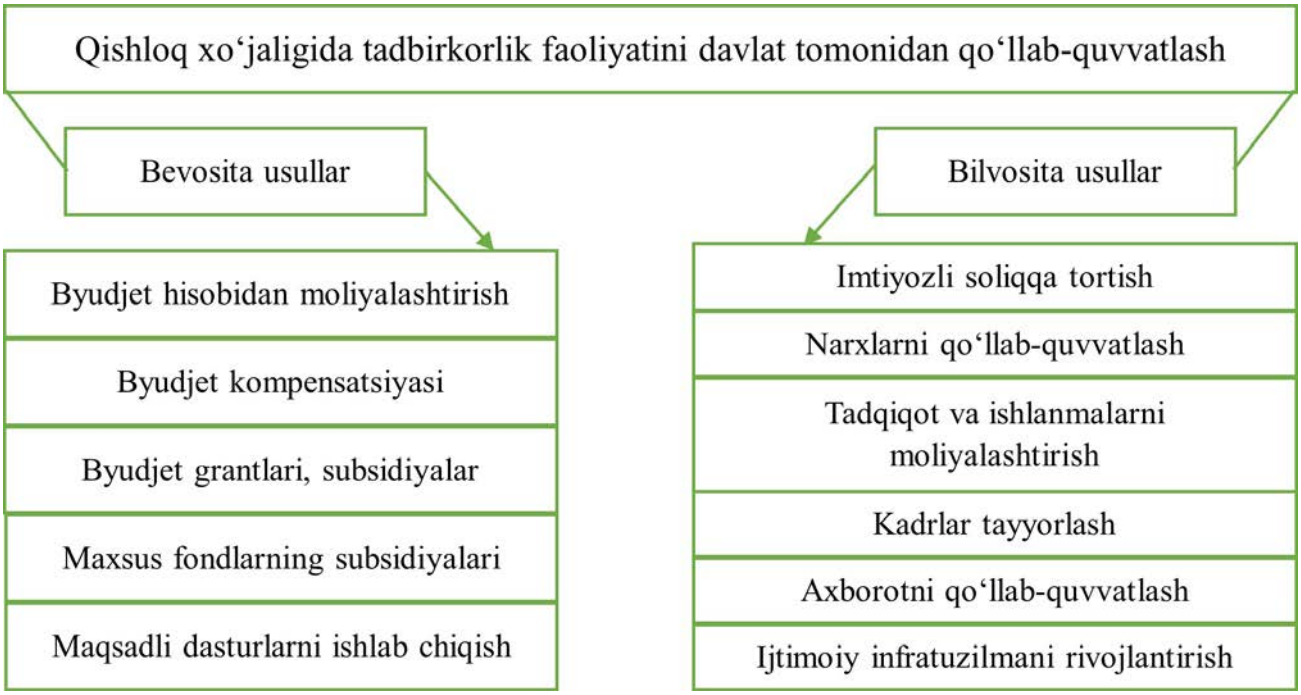
9) agrosanoat kompleksi sub’yektlarini bevosita byudjetdan moliyalashtirish, qo‘shma moliyalashtirish, xodimlarni subsidiyalash, ilmiy-axborot ta’minoti va maslahat xizmatlarini yo‘lga qo‘yish;

10) agrooziq-ovqat sohasida ilmiy-texnikaviy taraqqiyotni va innovatsion faoliyatni rag‘batlantirish;

11) O‘zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligida tadbirkorlikni rivojlantirish va davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashni tashkil etishning nazariy va uslubiy tamoyillari nazarda tutilgan davlat tomonidan tartibga solishning boshqa vositalari keltirilgan. Biroq, davlat turli vositalardan foydalanib, milliy qishloq xo‘jaligining rivojlanishini rag‘batlantiradi yoki cheklaydi; natijada turli davlatlar bir xil universal vositalardan foydalanib, turli natijalarga erishdilar.

Davlat tomonidan tartibga solishning eng muhim vositalaridan biri bo‘lib, uning roli qishloq xo‘jaligida tadbirkorlikni rivojlantirishni rag‘batlantirish – davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashni ko‘rib chiqishimiz mumkin. Davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash qishloq xo‘jaligini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash bo‘lib, uning maqsadi qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining barqaror rivojlanishini ta’minlash va shu asosda oziq-ovqat va sanoatning xomashyoga bo‘lgan ichki talabini qondirish, qishloqning ijtimoiy rivojlanishi uchun shart-sharoit yaratishdan iborat.

Qishloq xo‘jaligida tadbirkorlikni rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlashni tashkil etishning nazariy va uslubiy tamoyillari asosida davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning bevosita va bilvosita usullar bilan amalga oshiriladi. Davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash usullarining ko‘rsatilgan turlarini hisobga olgan holda, ularning O‘zbekiston Respublikasi misolida keltirish mumkin (3-rasm).

3-rasm: O‘zbekiston Respublikasida qishloq xo‘jaligi tadbirkorligini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash usullari

Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilarini bevosita davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashni amalga oshirish qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi va moddiy-texnika resurslariga korxonalar va agrosanoat kompleksi tashkilotlarining qisqa muddatli va investitsiya kreditlarini subsidiyalash, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilarining ekinlarni sug‘urtalash xarajatlarining bir qismini qoplash uchun subsidiyalar berish, kapital xarajatlar uchun va boshqalarga subsidiyalar berish yo‘li bilan amalga oshiriladi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

XULOSA VA TAKLIFLAR

Davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning bilvosita usullari davlat ehtiyojlari uchun qishloq xo‘jaligi mahsulotlari va oziq-ovqat mahsulotlarini xarid qilish yo‘li bilan amalga oshiriladi. Shuningdek, tovar intervensiyalari yordamida ishlab chiqarish bozorini tartibga solish, qishloq xo‘jaligi sohasida tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishda tovar ishlab chiqaruvchilarning iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish bilan ham belgilanadi. Zamonaviy bozor munosabatlari qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida tadbirkorlikning keng rivojlanishiga sabab bo‘ladi. Bu borada xizmat ko‘rsatish, tayyorlov va savdo-sotiq faoliyati bilan istiqboli bilan belgilanadi.

Biroq qishloq joylarda birlashmalarni rivojlantirish xalqaro institutlar tavsiyalari va orttirilgan jahon amaliyotiga muvofiq qonunchilikni va davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning amaliy mexanizmlarini joriy etishni taqozo etmoqda. Birlashmalar orqali qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilari yirik kapitaldan foydalanish, daromadlarini oshirish va farovonlik darajasini oshirish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Xizmat ko‘rsatish uyushmalarini rivojlantirish bo‘yicha mahalliy amaliyot shuni ko‘rsatadiki, u asosan yakka tartibdagi dehqon va fermer xo‘jaliklariga manfaatdor bo‘lib, ular qo‘shma xaridlar, agrotexnika va marketing tadbirlari asosida ularga yuqori texnologiyaga erishish imkonini beradi. Shu bois qishloq xo‘jaligini kooperatsiyalashgan holda rivojlantirishda davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanayotganining o‘rni ham katta.

O‘zbekiston Respublikasida tadbirkorlik qonunda nazarda tutilgan har qanday tashkiliy shakllarda, tadbirkorning xohishiga ko‘ra amalga oshiriladi va rag‘batlantirish mexanizmlarining tashkiliy va iqtisodiy ta’siri ostida – bozor va davlat o‘rtasidagi munosabatlar mustahkamlanadi. Bu tizimda iqtisodiy va ijtimoiy manfaatlar mutanosibdir. Agrosanoat tarmog‘i tizimida tadbirkorlikni rag‘batlantirish uning rivojlanish tamoyillari va xususiyatlariga mos keladi, ularga muvofiq jamiyat ehtiyojlarini qondirish jarayonlari amalga oshiriladi, oziq-ovqat va hatto energiya xavfsizligini kafolatlovchi tuzilmalar ishlaydi. Rag‘batlantirish mexanizmi uslubiy jihatdan milliy iqtisodiy tizimning rivojlanish an’analari va qonuniyatlariga asoslanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida”gi O‘Zbekiston Respublikasi Qonuniga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish haqida” 02.05.2012 yildagi O‘RQ-328-son Qonuni, https://lex.uz/docs/-2006789
2. Охота Ю. В. Предпринимательская деятельность в аграрном секторе: сущность, организационно правовая форма и другие основные аспекты. Эффективная экономика. 2018. №3. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/3_2018/153.pdf (дата обращения: 15.08.2020 г.)
3. Rezaei-Moghaddam K., Izadi H. Entrepreneurship in small agricultural quick-impact enterprises in Iran: development of an index, effective factors and obstacles. Journal of Global Entrepreneurship Research. –2019. –№ 9. –P. 17. DOI: https://doi.org/10.1186/s40497-018-0133-3.
4. O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksi 01.03.1997 https://lex.uz/docs/-180552; O‘zbekiston Respublikasining Iqtisodiy protsessual Kodeksi. 01.04.2018 https://lex.uz/acts/-3523891
5. O‘zbekiston Respublikasining “Mas’uliyati cheklangan hamda qo‘shimcha mas’uliyatli jamiyatlar to‘g‘risida” 01.03.2002-y. Qonuni. https://lex.uz/docs/-22525.
6. O‘zbekiston Respublikasining “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida” 26.04.1996 yildagi 223-I-son Qonuni. https://lex.uz/docs/-6567
7. Науменко А. А. Государственное регулирование агропромышленного комплекса Украины. Ученые записки ТНУ им. В. И. Вернадского. Серия: Государственное управление. 2019. Т. 30(69), №4. С. 93-97. DOI: https://doi.org/10.32838/2663-6468/2019.4/17.
8. Малик М. И., Шпикуляк О. Г. Развитие аграрного предпринимательства в условиях институциональных трансформаций Экономика АПК. 2017. №2. С. 5-16.
9. Lopatyuk R. I., Biletska N. V. Effective provision production of agricultural enterprises. Economy. Management. Business. 2015. No. 1 (11). P. 189-193.

XITOY IQTISODIYOTIDAGI TO‘G‘RIDAN TO‘G‘RI XORIJIY INVESTITSIYALARGA TA’SIR ETUVCHI OMILLAR

Turdiqulov Farrux Ravshanjon o‘g‘li
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, tayanch doktoranti

Annotatsiya: Mazkur maqola Xitoy va Hongkong misolida bugungi kunda uning iqtisdiyotiga jalb qilinayotgan xorijiy investitsiyalarga ta’sir qilayotgan omillarni o‘rganadi. Unga ko‘ra ushbu mamlakatlardagi jalb qilingan investitsiya hajmini belgilovchi asosiy to‘rt xil ko‘rsatkichlarni statistikasi ekonometrikaning EKKU modeli orqali o‘rganildi. Natijada ushbu ko‘rsatkichlar ichida yalpi ichki mahsulotning o‘sish sur’ati (0.06) bilan jon boshiga yalpi milliy mahsluotning o‘sish sur’ati (0.04) statistk jihatdan ahamiyatli, deb topildi. Bu o‘z navbatida, davlat qay darajadi iqtisodiy rivojlanish imkoniyati ega bo‘lsa shunchalik uning to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish imkoniyati ham mavjudligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: To‘g‘ridan to‘gri xorijiy investitsiya, yalpi ichki mahsulot, tashqi savdo, korrpusiya indeksi.

Abstract: This paper examines the factors affecting foreign investment in China and Hong Kong today. According to it, the statistics of the four main indicators that determine the investment amount in these countries were studied through the OLS econometrics model. As a result, among these indicators, the growth rate of gross domestic product (0.06) and the growth rate of gross national product per capita (0.04) were considered statistically significant. This shows that since the state has the opportunity for economic development, it also has the opportunity to attract foreign direct investment.

Key words: Foreign direct investment, gross domestic product, foreign trade, corruption index.

Аннотация: В данной статье рассматриваются факторы, влияющие на иностранные инвестиции в Китай и Гонконг сегодня. Согласно ему, статистика основных четырех показателей, определяющих объем инвестиций в этих странах, изучалась посредством модели эконометрики МНК. В результате среди этих показателей статистически значимыми считались темпы роста валового внутреннего продукта (0,06) и темпы роста валового национального продукта на душу населения (0,04). Это, в свою очередь, показывает, что, поскольку государство имеет возможность экономического развития, оно также имеет возможность привлечения прямых иностранных инвестиций.

Ключевые слова: Прямые иностранные инвестиции, валовой внутренний продукт, внешняя торговля, индекс коррупции.

KIRISH

Har qanday davlat iqtisodini rivojlanishida aslida juda ko‘plab mikro va makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni ta’sir qilishini bilamiz. Lekin bu ishimizda ko‘rib chiqish niyat qilingan omil to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar bo‘lib, aniqrog‘i to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsayalarni qanday omillarga ta’sirchan ekanligini Xitoy va uni tasarrufidagi Hongkong maxsus ma’muriy hudud misolida o‘rganilish niyat qilingan.

O‘zbekiston Respublikasi Investisiyalar, sanoat va savdo vazirligi tomonidan e’lon qilingan ma’lumotga ko‘ra, O‘zbekistonda 2023-yilda jami 22,4 mlrd dollar xorijiy investisiyalar jalb qilingan bo‘lib, shundan 19,5 mlrd dollar to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investisiya va kreditlar (193 %) o‘zlashtirildi. Davlat investisiya dasturi doirasida umumiy qiymati 9,4 mlrd dollar bo‘lgan 306 ta loyiha ishga tushishi hisobiga 56 mingdan ortiq yangi ish o‘rni yaratilishiga erishildi [1]. Albatta, O‘zbekiston davlati uchun Xitoy va Hongkong tajribalarini o‘rganib chiqish investitsion salohiyatimizni yanada oshirib, samarali qiladi degan fikrdaman. Undan tashqari to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarga ta’sir etuvchi omillarni o‘rganish uni hajmini o‘stirish uchun qilinadigan asosiy ishlardandir. Bizning maqolamizda asosan yalpi ichki mahsulot, tashqi savdo, jon boshiga yalpi milliy mahsulot va korrupsiya indeksi olib o‘rganildi. Yalpi ichki mahsulot va yalpi milliy mahsulot be’vosita mamlakat iqtisodiy rivojlanish imkoniyatini ko‘rsatgani uchun investitsiya jalb qilish imkoniyati sifatida o‘rganildi. Tashqi savdo ham qaysidir darajada eksport va import imkoniyati xorijiy investorlarni qay darajada jalb qila olish qobilayatini ko‘rsata oladigan ko‘rsatgich sifatida o‘rganadi. Shuningdek, ohirgi o‘zgaruvchi sifatida Korrupsiya indeksi o‘rganildi. U qanday indeks? Korrupsiya indeksi mamlakatlardagi davlat sektori tomonidan korrupsion holatlarni

aks ettiradiga ko‘rsatkich bo‘lib, uning persentil ko‘rsatkichidagi qiymati 0 va 100 ko‘rsatkichlari o‘rtasida baholanadi. Agar mamlakat korrupsiya indeksi 100 ga yaqinlashsa korrupsiyadan holi, agar qiymat 0 ga yaqinlashsa davlat korrupsiyaga botganligini izohlaydi. Uning ma’lumotlari “Transparency International” tomonidan 13 xil so‘rovnomalarni 12 ta turli xil institutlarda o‘rganish orqali qayta ishlab taqdim etiladi [2]. Lekin bizning ma’lumot bal standart normal taqsimot birliklarida agregat ko‘rsatkich bo‘yicha mamlakat ballini beradi, ya’ni uning qiymatlari taxminan – 2,5 dan 2,5 gacha deb hisoblanadi [3].

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Tadqiqotni o‘rganish jarayonida yuqoridagi asosiy omilllar ustiga qurilgan tadqiqot mavzuimizga doir quyidagi ba’zi olimlar ishi o‘rganib chiqildi. Dastavval, Qamruzzaman tomonidan o‘rganilgan ishni o‘rganganimizda to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyaga ta’sir etuvchi omillar sirasiga u kishi hukumat effekti-davlat institutlarining barqaroq faoliyati iqtisodiy kengayishni sezilarli darajada osonlashtirib, investitsiyalrni jalb qiladi. Shuningdek ta’lim ham mamlakatning innovatsion salohiyatini, uning aholisining mehnat unumdorligini, zamonaviy texnologiyalarni rivojlantirish va shaxslarning yaxshi fuqaro bo‘lish qobiliyatini oshirish potentsialiga ega va bu bilimlarning iqtisodiyot bo‘ylab tarqalishiga yordam berishi mumkin. Bu mulohazalar o‘z navbatida, mamlakatning inson kapitali sifati to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda asosiy omil hisoblanadi [4].

Undan tashqari Ovokyus boshchiligidagi olimlarning izlanishiga ko‘ra intelektual mulk huquqi Xitoyga jalb qilinayotgan to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarini kirib kelishiga ijobiy va statistik jihatdan ahamiyatli darajada ta’siri borligi o‘rganildi. Unga ko‘ra ular 38 ta davlat doirasida intelektual mulk huquqining to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyaga ta’siri mamlkatning iqtisodiy rivojlanish imkoniyati bog‘liq holda farqli ekani tahlili o‘rganildi [5].

Keyingi navbatda Metyu Kol boshchiligidagi olimlar tomonidan ishlangan tadqiqot ishlanmasida juda qiziqarli ish ba’zi o‘zgaruvchilarni qayta o‘rganish ishtiyoqini oshirdi. Xususan, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar yaxshi boshqaruv xususiyatiga ega va korruptsiyaga qarshi kurashda eng faol bo‘lgan, provinsiya hokimiyati va korruptsiyaga qarshi sa’y-harakatlarning samaradorligi ko‘rsatkichlarini yaratadigan hududlarga jalb qilinganligini e’tiborimizni tortdi. O‘tkazilgan regressiya natijalari to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar boshqaruv samaradorligi nisbatan yuqori bo‘lgan provinsiyalarga jalb etilayotganini va korrupsiyaga qarshi kurashda faol ishtirok etayotganini tasdiqlagan [6].

Tadqiqot jarayonida ko‘rilgan yana bir qiziq jihat, nima uchun ba’zi mamlakatlar qolagan mamlakatlarga nisbatan ko‘proq jalb qilish imkoniyatiga egaligi bo‘ldi. Alekksandr Pitr Grox guruhi tomonidan tadqiq qilingan mavzu jami 127 mamlakatning to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish imkoniyatlari o‘rganilgan va uddagi umumiy xulosa qanchalik mamlakat iqtisodiyoti yuqori salohaytaga ega bo‘lsa shu darajada uning investitsiyalrni jalb qilish imkoniyati oshar ekan. Bundan tashqari, tadqiqot ishlanmasi mavjud bo‘shliqlarni qisqartirish uchun rivojlanayotgan mamlakatlar yaxshilashi kerak bo‘lgan sohalarni bayoni berildi [7].

Keyingi tadqiqot ishlanmasi Ruiming Liu boshchiligidagi ilmiy xodimlar tomonidan rivojlanayotgan va o‘tish davridagi mamlakatlar ko‘pincha to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar uchun turli xil to‘siqlarni o‘rganadi. Unga ko‘ra ushbu kirish to‘siqlarining muhim sabablaridan biri mafkuraviy tabulardir. Biroq, bu tabular haqiqatan ham to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar oqimiga ta’sir qiladimi? Xitoyning “madaniy tizim islohoti” dan foydalangan holda, ushbu tadqiqot Xitoyning 1994-yildan 2017-yilgacha bo‘lgan 283 tuman darajasidagi shaharlarining panel ma’lumotlaridan va madaniy tizim islohotining mintaqaviy to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalarga ta’sirini baholash uchun farqlar usulidan foydalanib tadqiq etishdi. Madaniyat tizimini isloh qilish institutlarni tartibga solish va kirish to‘siqlarini olib tashlash orqali to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar oqimini sezilarli darajada rag‘batlantirganini va islohot chuqurlashgan sari to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning jozibadorligi asta-sekin o‘sib borayotganini aniqlangan [8].

Xitoyning to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar uchun ochiqligi ortib borayotgani uning iqtisodiy o‘sish ko‘rsatkichlariga sezilarli hissa qo‘shdi. Xitoyning muvaffaqiyatini tushuntiruvchi omillarning aksariyati boshqa mamlakatlarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalarni jalb qilishda muhim rol o‘ynadi: bozor hajmi, mehnat xarajatlari, infratuzilma sifati va hukumat siyosati. To‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar va ishlab chiqarish samaradorligini oshirdi, ish o‘rinlari va jonli eksport sektori yaratildi. Biroq, Xitoyning muvaffaqiyati ba’zi tuzoqlardan xoli bo‘lmadi: soliq imtiyozlarining tobora murakkablashayotgan tizimi va daromadlar bo‘yicha mintaqaviy tengsizlikning kuchayishi [9].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

To‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda yalpi ichki mahsulot o‘sish suratlari, tashqi savdo, jon boshiga yalpi milliy mahsulot o‘sish suratlariva korrupsiya ta’sirini o‘rganish bo‘yicha mavjud bo‘lgan tadqiqotlarni o‘rganish, statistikaning tasviriy qismi uchun normallik tekshirish uchu Shapiro Vilk testidan, umumiy tasvirit statistic ma’lumotlar jadvalidan, analitik qismi uchun regressiyaning eng kichik kvadrat usuli (EKKU), regressiyadagi gomoskedastlikni tekshirish uchun Bryush-Pegan testi, ko‘p tarmoqli kollinearlikni aniqlash

uchun variatsiya inflyatsion omillarini hisoblash testi, avtokorrelyatsiya yo‘qligini aniqlash uchun Bryush-Godfri testi va tushib qolgan o‘zgaruvchi xatoligini o‘rganish uchun Ramseyning RESET testlaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Har qanday tadqiqot ishida to‘g‘ri spetsifikatsiyali modelni to‘g‘ri tuzib olish eng asosiy muhim ishlardan biri hisoblanadi. Bilasizki, ekonometrik model tengalamasi be’vosita muayyan iqtisodiy nazariya va eng kamida mantiqqa asoslangan bo‘lishlikni talab qiladi. O‘rganilgan tadqiqotlardan keib chiqib quyidagi modelni o‘rganib hisob kitob qilishni asosiy maqsad qilib olindi:

Modeldagi o‘zgaruvchilarni izohlovchi barcha o‘zgaruvchilari “Investitsiya”, “YaIM o‘sish sur’ati”, “Jon boshiga YaMM” va “Korrupsiya indeksi” statistsik ko‘rsatkichlari Jahon banki ma’lumotlari omboridan olindi. Modeldagi “investitsiya” tanlanmadagi mamlakat uchun jalb qilingan to‘g‘ridan to‘gri xorijiy investitsiyalar bo‘lib uning qiymati yalpi ichki mahsulotning ulushi, foiz ko‘rinishida berilgan va u bizda nomustaqil o‘zgaruvchi-regressant vazifasida kelin tadqiqot ishimizda “fdi” nomiga qisqartirilgan. “YaIM o‘sish sur’ati” esa tanlanmadagi mamlakatning Yalpi Ichki Mahsulot o‘sish suratlarining foizdagi ko‘rsatkichini izoxlab, bizda u mustaqil o‘zgaruvchi, ya’ni regressor “gdp” nomi bilan izoxlanadi. Shuningdek “Tashqi savdo” o‘zgaruvchimiz ham mustaqil o‘zgaruvchi bo‘lib u tashqi savdoni YaIMga nisbatan foizdagi ulushini izoxlaydi va tadqiqot ishimizda “trade” nomiga qisqartirilgan. “Jon boshiga YaMM” o‘zgaruvchisi ham o‘z nomi bilan jon boshiga Yalpi Milliy Mahsulot o‘sish suratlarini foizdagi qiymatlari aks ettirib “inc” akkronimiga almashtirilgan. Ohirgi mustaqil regressorimiz korrupsiya indeksi bo‘lib uni biz ball qiymatida, “corr” atamasida foydalanganmiz.

Statistik ma’lumotlar Jahon banki ma’lumotlar omboridan Jahon rivojlanish indikatorlari bazasidan olindi. Ma’lumotlarni faqatgina Xitoy davlati uchun 1998–2022-yillar kesimida olindi. Ma’lumotlar to‘liqsiz panel ko‘rinishida yig‘ildi.

O‘zgaruvchilarning tasviriy statistik ko‘rsatkichlari ko‘rib chiqqanimizda biz quyidagi ma’lumotlarni olishimiz mumkin bo‘ldi. O‘rtacha investitsiya ko‘rsatgichi 25 ta ma’umotga nisbatan 2.9 foiz va kvadratik o‘rtacha tafovuti 1.115 ga teng. Yalpi Ichki Mahsulot o‘sish suratlarining o‘rtacha qiymati tahminan 8.4 foiz va kvadratik o‘rtacha tafovuti 2.6 ga teng ekanligi va tashqi savdo ko‘rsatkichining o‘rtacha qiymati 45.15 foizga, kvadratik o‘rtacha tafovuti 9.9 ga tengligi kelib chiqdi. Bunday tasviriy statistik ma’lumot jon boshiga YaMM o‘sihs sur’ati o‘rta arifmetik qiymati 8.125 foiz, kvadratik o‘rtacha tafovuti 3.48 ga va korrupsiya indeksining o‘rtacha qiymati -0.381 bo‘llib kavdratik o‘rtacha tafovuti 0.194 ga tengligi aniqlandi.

1-jadval: O‘zgaruvchilarning tasviriy statistik ko‘rsatkichlari

Variable	Obs	Mean	Std. Dev.	Min	Max
fdi	25	2.977	1.115	1.003	4.554
gdp	25	8.379	2.594	2.239	14.231
trade	25	45.146	9.862	32.424	64.479
inc	24	8.125	3.481	-.006	14.688
corr	21	-.381	.194	-.618	.03

Manba: muallif tomonidan ishlab chiqildi.

Shuningdek, tasviriy statistikada ma’lumotlar to‘plamlarining taqsimot qatori, normal taqsimotga yaqinligi ko‘rsatkichlarini tekshirish muhim ahamiyat kasb etadigan bir shartlardandir. Buni amalga oshirishda Stata15 dasturi yordamida o‘zgaruvchilarning normalligi tekshirish uchun Shapiro-Vilk testi otkazilganida faqatgina tashqi savdo va korrupsiya indeksidan normalikk xususiyati aniqlanmaganini hisobga olmaganda qolgan barcha o‘zgaruvchilarimizning normalligi mavjudligi aniqlanganini ko‘rishimiz mumkin.

2-jadval: O‘zgaruvchilarning normalligini tekshirishning Shapiro-Vilk testi

Variable	Obs	W	V	z	Prob>z
fdi	25	0.929	1.974	1.390	0.082
gdp	25	0.958	1.162	0.307	0.379
trade	25	0.903	2.702	2.032	0.021
inc	24	0.984	0.445	-1.653	0.951
corr	21	0.895	2.568	1.906	0.028

Manba: muallif tomonidan ishlab chiqildi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

O‘zgaruvchilarimiz soni ko‘pligidan ular o‘rtasidagi korrelyatsiya ko‘rsatkichini ko‘rib qo‘yish qaysidir darajada muhim ahamiyat kasb etishini ko‘rishimiz mumkin. Korrelyatisya testi o‘tkazagnimizda deyarli barcha o‘garuvchilar o‘rtasida juda kuchli munosabatlar mavjudligi kuzatildi. Xusasa, yalpi ichki mahsulotning o‘sisj ko‘rsatkichi bilan investitsiya o‘rtasida juda kuchli(0.84) ijobiy bog‘ligi borligi aniqlandi. Eng katta ijobiy bog‘liqlik investitsiya va tashqi savdo o‘rtasida ekanligi ma’lum bo‘lib uning korrelyatison qiymati 0.92 ekanligi guvohi bo‘ldik. Yana bir e’tiborli jihat shu bo‘ldiki korrupsiya indeksi bilan deyarli qolgan barcha o‘zgaruvchilar bilan salbiy nisbatan kuchli munosabat shakllanganini ko‘rdik. Bu o‘z navbatida ular o‘rtasidagi avtokorrelyatsiya muammosini tabiiy holatda keltirib chiqardi va ekonometrik modelimizda tafovutli ko‘rsatkichlar regressiyasini o‘tkazish orqali bu muammoni hal qilishga to‘g‘ri keldi. Natijada ko‘p omilli regressiyamizning natijalari o‘rganilganda quyidagi regressiya natijalari olindi:

3-jadval: Chiziqli regressiya natijalari

dfdi	Coef.	St.Err.	t-value	p-value	[95% Conf	Interval]	Sig
dgdp	.156	.077	2.03	.061	-.008	.319	*
dtrade	.043	.028	1.54	.143	-.016	.101	
dinc	-.086	.038	-2.24	.041	-.168	-.004	**
corr	-.052	.621	-0.08	.934	-1.376	1.272	
Constant	-.111	.27	-0.41	.686	-.687	.464	

Mean dependent var	-0.079	SD dependent var	0.612		
R-squared	0.545	Number of obs	20		
F-test	4.484	Prob > F	0.014		
Akaike crit. (AIC)	30.373	Bayesian crit. (BIC)	35.352		

*** p<.01, ** p<.05, * p<.1

Manba: muallif tomonidan ishlab chiqildi

Regressiyamiz natijasidan bizga ma’lum bo‘ldiki, investitsiya o‘zgaruvchisiga ta’siri o‘rganilgan o‘zgaruvchilar ichida faqatgina ikkita o‘zgaruvchining ta’siri statistic jihatdan ahamiyatli deb topildi. Birinchi ahamiyatli topilgan o‘zgaruvchi yalpi ichki mahsulot o‘sish sur’atining bir foizli o‘sishi to‘gridan to‘g‘ri xorijiy invetitsiyalarini 0.156 foizga oshiradi ekan va bu o‘z navbatida 0.061 p-qiymati bilan nisbiy statistic ahamiyatli deb toppish mumkin. Ikkinchi o‘zgaruvchi jon boshiga yalpi milliy mahsulotning bir foizli o‘sishi investitsiya hajmini 0.086 ga kamaytirar ekan va bu ham p-qiymatning 0.041 ko‘rsatkichida statistik jihatdan ahamiyatli deb bemalol aytish mumkin.

Parametr ko‘rsatkichlari yaxshi natijalari har doim ham yetarli natijani keltirib chiqaravermasligidan, biz ba’zi Gauss-Markov shartlarni ko‘rib chiqishimiz maqsadga muvofiq hisoblanadi. Xususan, regressiya uchun gomoskedastlik shartini ko‘rib chiqish uchun Bryush-Peygan testi o‘tkazilganda p qiymati 0.22 chiqqanligi modelda gomoskedast xatolik ko‘rsatkichlari gipotezasini rad etolmasligi ma’lum bo‘ldi bu esa o‘z navbatida model geteroskedast emasligini ko‘rsatadi.

Breusch-Pagan / Cook-Weisberg test for heteroskedasticity

Ho: Constant variance

Variables: fitted values of edu

chi2(1) = 1.52

Prob > chi2 = 0.2178

Tahlil jarayonida bizda ko‘p omilli regression tahlil o‘tkazayotganimiz uchun keying ko‘rilishi kerak bo‘lgan shart ko‘p tarmoqli kollinearlik hisoblanadi. Unga ko‘ra ko‘p tarmoqli kollinearlikni tekshirish uchun “estat vif” buyrug‘i orqali variatsiya inflyatsion omillarini hisoblab chiqildi va nitijada barcha o‘zgaruvchilarda qiymat o‘ndan kichik bo‘lgani uchun ko‘p tarmoqli kollinearlik muammosi yo‘q deb xulosa berish mumkin.

Variable	VIF	1/VIF
dgdp	2.37	0.421196
dinc	2.02	0.493923
dtrade	1.56	0.643035
corr	1.05	0.955324
Mean VIF	1.75	

Gauss-Markov shartlaridan keying ko‘rilishi muhim bo‘lgan qismi bu avtokorrelyatsiya yo‘qligi. Bu shartni tekshirish uchun Bryush-Godfri testini o‘tkazib ko‘rish maqsaga muvofiq bo‘ladi. Yuqorida ta’kidlab o‘tilde o‘zgaruvchilar oo‘rtasida kuchli munosbatlar mavjudligi avtokorrelyatisa muammosini keltirib chiqarar edi. Tafovutli ko‘rsatkichlar regressiyasini o‘tkazish natijasida biz muammoni hal qilganimizni Bryush-Godfri testida ham ko‘rishingiz mumkin.

Breusch-Godfrey LM test for autocorrelation

chi2	df	Prob>Chi2
0.848	1	0.357
2.332	2	0.312
4.096	3	0.251
7.226	4	0.124
7.615	5	0.179

H0: no serial correlation

Lekin, yana bir shart borki ekonometrik modellarni baholash kuzatiladigab bir xatolik borki, u ham bo‘lsa, tushib qoldirilgan o‘zgaruvchi xatoligidir. Bu muammoni tekshirish uchun Ramseyning RESET testini o‘tkazganimizda bizda tushib qolgan o‘zgaruvchi xatologi yo‘qligi ma’lum bo‘ldi. Unga ko‘ra nol gipotezaning sharti tushib qolgan o‘garuvchi xatoligi yo‘q deb qo‘yilgan holatda p-ning 0.5091 qiymatida haqiqatda tushib qolgan o‘zgaruvchi xatoligi yo‘qligi isbotlandi.

Ramsey RESET test using powers of the fitted values of edu
Ho: model has no omitted variables
F(3, 26) = .82
Prob > F = 0.5091

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu maqolada Xitoyda to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy invetitsiyalarni jalb qilinishiga ta’sir etish omillari o‘rganildi va o‘z oldiga qo‘yilgan maqsadga empirik tahlillar asosda ma’lum qadar erishildi deb aytish mumkin. Tadqiqot jarayonida ma’lum bir xulosalar yasaldi. Xususan, Xitoy uchun 1998–2022-yillar oralig‘idagi statistik ma’lumotlarini qayta ishlab, EKKU regressiyasini o‘tkazish bilan to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyaga ahamiatli darajada ta’sir etuvchi ikki xil o‘zgaruvchini qayta ishladik. Ular, yalpi ichki mahsulotning o‘sish hajmi p-qiymatning 0.061darajasida va jon boshiga yalpi milliy mahsulotning ulushi p-qiymatning 0.041 darajasida ahamiyatli bo‘lib chiqdi. Bu raqamlar bizga qanday umumiy xulosa va takliflarni berishi mumkin deyilganda, birinchi yalpi ichki mahsulotning o‘sish darajasi be’vosita mamlakat qanchalik iqtisodiy o‘sish imkoniyatiga ega bo‘lsa shunchalik u investitsiyalarni jalb qilishga jozibador bo‘ladi. Ikkinchi jihati qay darajada mahalliy aholini qo‘lida pul taqsimoti kattalashib boradigan bo‘lsa shunchalik tashqi xorijiy investitsiyalarning tortilishi sustlashib boradi. Bu degani davlatda aholining be’vositda xorijiy investitsiyalar fonidagi faoliyatlardan daromadlanish davlat iqtisodiy o‘sishida ijobiy ta’sir ko‘rsatishi xulosasini olishimiz mumkin.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Manba va foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Sanoat va savdo vazirligi, “Investisiyalar, sanoat va savdo vazirligi tomonidan 2023-yilda erishilgan ayrim natijalari to‘g‘risida ma’lumot.” [Online]. Available: https://gov.uz/miit/news/view/7414/
2. Transparency International, “Corruption Perceptions Index 2022: Full Source Description”, [Online]. Available: https://transparencia.org.es/wp-content/uploads/2023/01/CPI2022_SourceDescription-1.pdf
3. T. W. Bank, “Metadata Glossary.” [Online]. Available: https://databank.worldbank.org/metadataglossary/worldwide-governance-indicators/series/CC.EST
4. M. Qamruzzaman, “An asymmetric nexus between clean energy, good governance, education and inward FDI in China: Do environment and technology matter? Evidence for chines provincial data,” Heliyon, vol. 9, no. 5, p. e15612, 2023, doi: 10.1016/j.heliyon.2023.e15612.
5. T. O. Awokuse and H. Yin, “Intellectual property rights protection and the surge in FDI in China,” J. Comp. Econ., vol. 38, no. 2, pp. 217–224, 2010, doi: 10.1016/j.jce.2009.10.001.
6. M. A. Cole, R. J. R. Elliott, and J. Zhang, “Corruption, governance and FDI location in China: A province-level analysis,” J. Dev. Stud., vol. 45, no. 9, pp. 1494–1512, 2009, doi: 10.1080/00220380902890276.
7. A. P. Groh and M. Wich, “Emerging economies’ attraction of foreign direct investment,” Emerg. Mark. Rev., vol. 13, no. 2, pp. 210–229, 2012, doi: 10.1016/j.ememar.2012.03.005.
8. R. Liu, Y. Kang, and J. Zhang, “Ideological taboos, entry barriers, and FDI attraction: Evidence from China,” J. Asian Econ., vol. 76, no. July, p. 101365, 2021, doi: 10.1016/j.asieco.2021.101365.
9. W. Tseng and H. Zebregs, “FDI in China: Some Lessons for Other Countries,” International Monetary Fund Policy. pp. 1–26, 2002. [Online]. Available: https://www.imf.org/external/pubs/ft/pdp/2002/pdp03.pdf

TARAQQIYOT PROGRESS ПРОГРЕСС

Jurnal sayti: https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz

Yashil IQTISODIYOT va TARAQQIYOT

Ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, ommabop jurnal

Ingliz tili muharriri: Feruz Hakimov

Musahhih: Xondamir Ismoilov

Sahifalovchi va dizayner: Iskandar Islomov

2024. № 3

© Materiallar ko‘chirib bosilganda ““Yashil” iqtisodiyot va taraqqiyot” jurnali manba sifatida ko‘rsatilishi shart. Jurnalda bosilgan material va reklamalardagi dalillarning aniqligiga mualliflar ma’sul. Tahririyat fikri har vaqt ham mualliflar fikriga mos kelamasligi mumkin. Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.

Mazkur jurnalda maqolalar chop etish uchun quyidagi havolalarga maqola, reklama, hikoya va boshqa ijodiy materiallar yuborishingiz mumkin. Materiallar va reklamalar pullik asosda chop etiladi.

El.Pochta: sq143235@gmail.com
Bot: @iqtisodiyot_77
Tel.: 93 718 40 07

Jurnalga istalgan payt quyidagi rekvizitlar orqali obuna bo‘lishingiz mumkin. Obuna bo‘lgach, @iqtisodiyot_77 telegram sahifamizga to‘lov haqidagi ma’lumotni skrinshot yoki foto shaklida jo‘natishingizni so‘raymiz. Shu asosda har oygi jurnal yangi sonini manzilingizga jo‘natamiz.

““Yashil” iqtisodiyot va taraqqiyot” jurnali 03.11.2022-yildan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Adminstratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan №566955 reyestr raqami tartibi bo‘yicha ro‘yxatdan o‘tkazilgan.
Litsenziya raqami: №046523. PNFL: 30407832680027

Manzilimiz: Toshkent shahar, Mirzo Ulug‘bek tumani Kumushkon ko‘chasi, 26-uy.

Jurnalning ilmiyligi:

““Yashil” iqtisodiyot va taraqqiyot” jurnali

O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi rayosatining 2023-yil 1-apreldagi 336/3-sonli qarori bilan ro‘yxatdan o‘tkazilgan.